

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति
पाण्डवान्येषार्थं कर्णमन्त्रणा ...	३३	३०	तयाटहीतविराटदर्शनेन मत्स्यानां पला		
दुर्योधनं प्रति दुःशासनवाक्यं ...	३४	६	यनं ...	४०	५
दुर्योधनं प्रति श्रेणोपदेशः ...	३४	१३	विराटपराभवदर्शनेन भीमं प्रति युधिष्ठिर		
दुर्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं ...	३४	१७	वाक्यं ...	४०	७
भीमस्य पाण्डवान्येषोपायकथनं ...	३५	८	युधिष्ठिरं प्रति भीमवाक्यं ...	४०	८
दुर्योधनं प्रति कृपवाक्यं ...	३६	२	युधिष्ठिरस्य वृषोत्पाटनप्रवृत्तभीमनिवारणं	४०	१३
दुर्योधनं प्रति चित्रार्जजसुशर्मवाक्यं	३६	१६	धनुर्वहणपूर्वकं भीमस्य सुशर्मवशीप		
सुशर्मणोविराटधमाहरणमन्त्रणा ...	३६	२२	गमनादिः ...	४०	१८
सुशर्मवाक्यश्रवणेन दुर्योधनस्य कर्णादिभिः			भीमस्य सुशर्मवैत्यमारणं ...	४०	२३
मह विराटधमाहरणमन्त्रणा ...	३७	४	निहतधैर्यदर्शनेन सुशर्मचिन्ता ...	४०	२६
सुशर्मादीनां मत्स्यनगरगमनं ...	३७	११	युद्धप्रवृत्तपाण्डवदर्शनेन विराटधैर्यपरा		
सुशर्मवृत्तीतगोधनदर्शनेन गोपस्य मत्स्यनगर			वृत्तं ...	४०	३०
गमनं ..	३७	१८	युधिष्ठिरादीनां युद्धं ...	४१	१
विराटं प्रति गोपवाक्यं ...	३७	२२	सुशर्मयुधिष्ठिरयोर्युद्धं ...	४१	४
गोपवाक्यश्रवणेन विराटस्य सैन्ययोजनादिः	३७	२४	सुशर्माभीमयोर्युद्धं ...	४१	६
पाण्डवसमूहनार्थं मत्स्यराजवाक्यादिः	३८	५	पलायनपरसुशर्माणं प्रति भीमवाक्यं ...	४१	११
विराटवाक्येन शतानीकस्य भीमयुधिष्ठिर			भीमवाक्येन सुशर्मणे युद्धार्थप्रत्यागमनं	४१	१३
नकुलमहदेवेशो रयादिदानं ...	३८	८	सुशर्मपराजयः ...	४१	१६
भीमादीनां गोप्रत्याहरणार्थं गमनं ...	३८	१३	भीमवृत्तीतसुशर्मदर्शनेन चैगर्सानां पला		
विराटधैर्यध्वंसादिकथनं ...	३८	१८	यनं ...	४१	१८
विराटधैर्यानां चित्रार्जन् प्रति गमनं ...	३८	१९	भीमस्य युधिष्ठिरमभीपे बहुसुशर्मनशनं	४१	२३
मत्स्यानां चित्रार्ज. सप्त युद्धं ...	३८	२३	सुशर्मणं प्रति भीमवाक्यं ...	४१	२७
सुहृद्व्रवणं ...	३८	२७	भीमं प्रति युधिष्ठिरस्य सुशर्ममोचनानुज्ञा	४१	२८
शतानीकादियुद्धकथनं ...	३८	१०	सुशर्मणं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	४१	३०
सुशर्मविराटयोर्युद्धं ...	३८	१५	सुशर्मप्रस्थानं ...	४२	१
सुशर्मविराटयोरात्रियुद्धं ...	३८	२६	विराटस्य पाण्डवपूजनादि ...	४२	३
भ्रात्रा मह सुशर्मणो विराटावरोधनं ...	३८	२७	पाण्डवान् प्रति विराटवाक्यं ...	४२	५
विराटपराजयः ...	४०	१	युधिष्ठिरविराटयो. भंडादः ...	४२	८
सुशर्मणो विराटहरणं ...	४०	४	युधिष्ठिरस्य विराटजयघोषणानुज्ञा	४२	१६

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्तौ	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्तौ
दूताना विराटजयघोषणा ४२	२०	१	दृष्टवन्नाभिरितायवेगादिकथनं ... ४५	२६	२
विगतस्यमन्त्रवैद्यदशनेनदुःखौघनादीनां			कुह्यैव्यदर्शनेन दृष्टवन्नां प्रत्युत्तरवाक्यं	४६	३
विराटनगरगमनं ४२	२२	२	उत्तरस्य दृष्टवन्नानुभवः ४६	१०	
दुःखौघनादीनां विराटगोधनहर्षणं ... ४२	२५	२५	उत्तरं प्रति दृष्टवन्नावाक्यं ४६	१२	
गोपाथलस्य विराटपुरगमनादिः ... ४२	२८	२८	उत्तरस्य दृष्टवन्ना प्रति वाक्यं ४६	१८	
भूमिर्जयनामकविराटपुत्रं प्रति गोपाथस्य			व्यादवदृष्ट्य उत्तरस्य पलायनं ... ४६	२१	
वाक्यं ४२	३०	३०	पलायनपरोत्तरं प्रति दृष्टवन्नावाक्यं	४६	२२
गोपाथववाक्यव्यवहारेणान्तःपुरं उत्तरवाक्यं	४३	१५	व्यादवदृष्ट्य दृष्टवन्नाया उत्तरधारणार्थं		
उत्तरवाक्यव्यवहारेणाञ्जुनस्य द्वैपदी प्रति			गमनं ४६	२३	
वाक्यं ४३	२७	२७	तथाविधोत्तरादिदर्शनेन कुह्यैव्यानां		
उत्तरं प्रति द्वैपदीवाक्यं ४३	३०	३०	हास्यादि. ४६	२५	
उत्तरद्वैपदीसंबादः ४४	४	४	दृष्टवन्नादर्शनेन कौरवाणां तर्कः	४६	२६
भगिर्निं प्रत्युत्तरवाक्यं ४४	८	८	अञ्जुनस्योत्तरधारणं ४७	५	
भाद्रवाक्येनोत्तराया दृष्टवन्नासमीपगमनं	४४	११	उत्तरस्याञ्जनानुभवः ४७	७	
उत्तरारूपवर्षणं ४४	१३	१३	भीमोत्तरं प्रत्यञ्जनवाक्यं ४७	११	
उत्तरादर्शनेन दृष्टवन्नावाक्यं ४४	१८	१८	अञ्जुनस्योत्तरेण सह व्यारोहणादि. ... ४७	१७	
दृष्टवन्नां प्रत्युत्तरवाक्यं ४४	२२	२२	व्यस्योत्तरदर्शनेन भीमादीनां चिन्तादिः	४७	२०
दृष्टवन्नासमीपे उत्तरायाः कुह्यैव्यदर्शनेन			कुह्यैव्यदर्शनेनोत्तरादिः ४७	२२	
हरणेदिकथनं ४४	२८	२८	कुह्यैव्यं प्रति भारद्वाजवाक्यं ४७	२५	
उत्तरवाक्यव्यवहारेण दृष्टवन्नाया उत्तरसमी			कण्ठस्य भारद्वाजभाषणेना ४८	४	
पगमनं ४४	३०	३०	कण्ठे प्रति दुःखौघनवाक्यं ४८	५	
दृष्टवन्नां प्रत्युत्तरवाक्यं ४५	२	२	अञ्जुनस्य शमीदृष्टवन्नासमीपगमनादिः	४८	८
उत्तरं प्रति दृष्टवन्नावाक्यं ४५	६	६	उत्तरं प्रत्यञ्जनवाक्यं ४८	१०	
दृष्टवन्नां प्रत्युत्तरस्य मारुत्यप्रार्थना ... ४५	८	८	दृष्टवन्नां प्रत्युत्तरवाक्यं ४८	१८	
अञ्जुनस्य स्त्रीमध्ये नभ्यां वृत्तिनादि. ... ४५	१०	१०	उत्तरं प्रति दृष्टवन्नालोपदेशं ४८	२२	
उत्तरस्य युद्धार्थं गमनं ४५	१३	१३	अञ्जुनवाक्येनोत्तरस्य समीपवारेणोत्तरादिः	४८	२४
दृष्टवन्नां प्रत्युत्तरादिकथनानां वाक्यं ... ४५	१४	१४	दृष्टवन्नालोत्तरं प्रत्यञ्जनवाक्यं ४८	२५	
उत्तरादो प्रति दृष्टवन्नाप्रत्युत्तरं ... ४५	१७	१७	उत्तरस्य गण्डोवादिदर्शनेन भीति. ... ४८	३०	
दृष्टवन्नाया उत्तरं वृत्तरेणोत्तरादिः ... ४५	१८	१८	अञ्जुनं प्रत्युत्तरस्यास्त्रपरिचयजिज्ञासा	४८	४

॥ श्रीमहाभारतीयद्वितीयखण्डान्तगतविराटपर्वसूचीपत्र ॥

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः
उत्तरखण्डदशसप्तमोपे अर्जुनस्यस्वपरिचयदानं ४८	४२	१३	अर्जुनस्मरणेन ध्वजस्य रथे शशिर्भावादिः	५२	३
उत्तरखण्डदशसप्तमोपे अर्जुनादिवृत्तान्तजिज्ञासा ५०	४२	१८	अर्जुनस्य शङ्खावादनं ५३	५३	६
उत्तरसप्तमोपे अर्जुनस्य पाण्डवपरिचयदानादिः ५०	४२	२२	शङ्खं शब्दश्रवणेनोत्तरमन्वायः ... ५३	७	७
उत्तरखण्ड अर्जुनदशनामजिज्ञासा ... ५०	४४	२४	अर्जुनस्य भोतौत्तरममायामनं ... ५३	८	८
अर्जुनस्योत्तरसप्तमोपे दशनामकथनं ... ५०	४५	२५	अर्जुनं प्रत्युत्तरवाक्यं ५३	१२	१२
अर्जुनं प्रति दशनामकारणजिज्ञासा ... ५०	४६	२६	अर्जुनस्य उत्तरभावधानकरणादि. ... ५३	१८	१८
उत्तरसप्तमोपे अर्जुनस्य दशनामकारणकथनं ५१	४७	२८	अर्जुनस्य पुनः शङ्खावादानादिः ... ५३	१८	१८
उत्तरखण्ड अर्जुनप्रणामादि. ५१	४७	२९	अर्जुनरथशङ्खं शब्दश्रवणेन द्रोणवाक्यं ... ५३	१०	१०
उत्तरखण्ड अर्जुनानुनयः ५१	४७	३०	द्रोणस्योत्पातदर्शनकथनं ५३	२१	२१
उत्तरखण्ड अर्जुनमारुह्य करणप्रार्थना ... ५१	४७	३१	भीमद्रोणकृपानु प्रति दुर्योधनवाक्यं ... ५४	६	६
अर्जुनस्योत्तरममायामनादिः ५१	४७	३२	कर्णं प्रति दुर्योधनस्य नीतिकथनं ... ५४	२२	२२
उत्तरखण्ड सखे. सह शमीवृक्षादवरोहणं ... ५१	४७	३३	कर्णस्य दुर्योधनप्रत्युत्साहनादिः ... ५५	१२	१२
उत्तरसप्तमोपे अर्जुनस्य कुरुभिः सह युद्धकरणप्रतिज्ञादि. ५१	४७	३४	कर्णविकृत्यनं ५५	१४	१४
अर्जुनं प्रत्युत्तरस्यानुनयवचनं ... ५१	४७	३५	कर्णं प्रति कृपवाक्यं ५६	६	६
उत्तरसप्तमोपे अर्जुनस्य युधिष्ठिरानुग्रहाव्रतचर्याकथनादिः ५१	४७	३६	कृपस्य पाण्डवप्रशंसादिः ५६	७	७
अर्जुनसप्तमोपे उत्तरखण्ड नवीभावाप्रकाशादिः ५२	४७	३७	कृपस्योर्जुनवोर्थादिकथनं ५६	११	११
उत्तरखण्ड मारुह्य कुरुलातादिकथनं .. ५२	४७	३८	कृपस्य कर्णमर्त्यनादिः ५६	१८	१८
अर्जुनस्य युद्धार्थपरिकररचनादिः ... ५२	४७	३९	कृपस्य युद्धेपायकथनं ५६	२६	२६
कौरवैरेव्यदर्शनार्जुनविजयधर्मघियोत्तरस्य वाक्यं ५२	४७	४०	अश्वत्याश. कर्णमर्त्यना ५७	१	१
अर्जुनस्य भोतौत्तरसमायासनादिः ५२	४७	४१	भीमवाक्यं ५८	१	१
उत्तरखण्ड मारुह्य कुरुलातादिकथनं .. ५२	४७	४२	भीमस्योत्थायामकृपस्यान्वना ५८	२	२
अर्जुनस्य युद्धार्थपरिकररचनादिः ... ५२	४७	४३	भीमं प्रत्युत्थायामवाक्यं ५८	१४	१४
कौरवैरेव्यदर्शनार्जुनविजयधर्मघियोत्तरस्य वाक्यं ५२	४७	४४	दुर्योधनवाक्यं ५८	१६	१६
अर्जुनस्य भोतौत्तरसमायासनादिः ५२	४७	४५	दुर्योधनस्य द्रोणादिवमाप्रार्थना ... ५८	१७	१७
उत्तरखण्ड सह रथमारुह्यार्जुनस्य युद्धार्थयाचा ५२	४७	४६	दुर्योधनं प्रति द्रोणवाक्यं ५८	१८	१८
अर्जुनस्य वानरध्वजस्मरणं ५३	४७	४७	भीमस्य पाण्डववनवासादिकाखगणना ... ५८	२५	२५
			दुर्योधनं प्रति भीमवाक्यं ५८	२८	२८
			दुर्योधनस्य भीमसप्तमोपे स्वमतप्रकाशनं ५८	१०	१०
			भीमस्य तात्कालिकनीतिकथनं ... ५८	११	११

प्रकरणं	दृष्टे	पंक्तौ	प्रकरणं	दृष्टे	पंक्तौ
भीष्मादीन् संस्थाप्य मेनावतुर्भोगेन सह			कर्णपराजय.	६१	२७
गोधनमादाय दुर्योधनस्य गमनं ... ५८	१५		कर्णोपपानं "	६१	२८
भीमस्य पथि ब्यूहरचनादिः ... ५८	१७		अपयातकर्णदर्शनेन दुर्योधनादीनामर्जुनं		
अर्जुनस्य ब्यूढानोकसमीपागमनं ; .. ५८	२०		प्रत्यागमनं	६१	३०
अर्जुनध्वजायादिदर्शनेन द्रोणवाक्यं ... ५८	२३		अर्जुनस्य दुर्योधनादिभ्यश्च प्रत्यागमनं	६२	२
कुरुभैर्यदर्थनेनोत्तरं प्रत्यर्जुनवाक्यं ... ६०	१		अर्जुनस्य दुर्योधनभैर्याच्छादनादिः ... ६२	३	
अर्जुनवाक्येनोत्तरस्य दुर्योधनं प्रति			आश्चर्ययुद्धदर्शनेनार्जुनप्रशंसादिः ... ६२	६	
रथप्रस्थापनं ६०	७		अर्जुनस्मारिभारणं	६२	७
अर्जुनाभिप्रायं बुद्ध्वा छपवाक्यं ... ६०	८		अर्जुनस्य बाणद्वारा द्रोणादिताडनं ... ६२	६	
अर्जुनस्य दुर्योधनसेनायां बाणत्यागः ६०	१३		कौरवभैर्यमङ्गः :	६३	८
अर्जुनस्य ब्रह्मवादं ६०	१६		प्रभङ्गलदर्शनेनार्जुनं प्रत्युत्तरवाक्यं ... ६३	११	
अर्जुनब्रह्मवद्विन गवां विराटनगराभिमुख			छपभैर्यं प्रति रथवाहनायमर्जुनस्योक्त		
पलायनं ६०	१८		रानुमतिः	६३	१२
गानिवर्त्यार्जुनस्य दुर्योधनाभिमुख			द्रोणप्रदक्षिणकरणार्थमुत्तरं प्रत्यर्जुनवाक्यं	६३	१४
प्रयाणं , ... ६०	२१		उत्तरसमीपे अर्जुनस्य अश्रुत्यामादि		
दुर्योधनाभिमुखप्रयातार्जुनं प्रति कुम्भ ,			परिचयदानं	६३	१८
वीराणां गमनं ६०	२३		दुर्योधनसमीपगमनार्थमुत्तरं प्रत्यर्जुन		
ब्यूढानोकदर्शनेनोत्तरं प्रत्यर्जुनवाक्यं ... ६०	२५		वाक्यं	६३	२१
अर्जुनवाक्येनोत्तरस्य कर्णं प्रति रथप्रैरणं ६०	२७		उत्तरसमीपे अर्जुनस्य कर्णादिपरिचय		
चिचभेनादीनामर्जुनं प्रत्यागमनं ... ६०	२८		दानं	६३	२४
चिचभेनादिभिः सहार्जुनस्य युद्धं ... ६०	२८		अर्जुनस्योत्तरसमीपे भीमपरिचयादि		
अर्जुनपराजितविकर्णोपपानं ६१	१		दानं	६३	२७
शत्रुन्तपाज्जुनयोर्युद्धं ६१	२		छपाज्जुनयुद्धदर्शनार्थं देवैः सहैन्द्रागमनं	६४	६
शत्रुन्तपवधः ६१	४		युद्धदर्शनार्थं वसुधुम प्रध्नोनामागमनं	६४	१३
अर्जुनस्य कुरुभैर्यमारणादि ६१	५		छपसमीपे रथवाहनायमुत्तरं प्रत्यर्जुनवाक्यं	६४	२६
अर्जुनस्य कर्णभ्रातृमारणं ६१	१०		उत्तरस्य छपं प्रति रथप्रस्थापनादिः ... ६४	२७	
भ्रातृमरणेन कर्णस्त्राज्जुनसमीपागमनं ... ६१	११		अपररथस्यसमीपे अर्जुनस्य ब्रह्मवादं ... ६५	२	
कर्णोर्जुनयोर्युद्धं ६१	१२		अर्जुनेन च युद्धार्थं छपस्य श्रेष्ठवादं ... ६५	७	
कर्णोर्जुनयुद्धदर्शनार्थं कुरुणामवस्थानं ... ६१	१४		छपाज्जुनयोर्युद्धं	६५	१०

प्रकरण	श्लो	पंक्ति	प्रकरण	श्लो	पंक्ति
लपापयानं	६६	८	उत्तरं प्रत्युत्तुनस्य वनं पार्यथ्युत्तुनस्यमादि	७१	८
अर्जुनेन सह युद्धार्थं द्रोणस्यागमनं ..	६६	११	अर्जुनायामितोत्तरस्य भोक्तुं प्रति रथ		
द्रोणानौकममोपे रथवाहनार्थमुत्तरं प्रत्य			वाहनादिः ...	७१	६५
र्जुनवाक्यं	६६	१२	भोक्तुम्यागच्छदुर्जनवारणं	७१	६६
उत्तरममोपे अर्जुनस्य द्रोणगुणकथनादि	६६	१६	अर्जुनस्य भोक्तुम्यागच्छदनादि ...	७१	६७
द्रोणं प्रत्युत्तरस्य रथवाहनं	६६	२१	दुःशामनादीनामर्जुनममोपामगमं	७१	६८
द्रोणस्य शंखवाहनादि	६६	२२	अर्जुनेन सह दुःशामनादीनां युद्धं	७१	७०
द्रोणं प्रत्युत्तुनवाक्यं ..	६६	२८	दुःशामनस्य पलायनं	७२	६९
अर्जुनं प्रति द्रोणस्य वाणत्यागादि	६७	१	विकर्षामर्जुनयोर्युद्धं ...	७२	७१
द्रोणाऽर्जुनयोर्युद्धं	६७	४	अर्जुनमरविद्वविकर्षस्य रथापतनं	७२	७४
द्रोणपराजयः	६८	२२	विचिन्तिदुःशयोरर्जुनेन सह युद्धं	७२	७५
अथत्यामोऽर्जुनवारणं	६८	२४	अर्जुनस्य विचिन्तिदुःशयोरस्यच्छेदनं	७२	७६
द्रोणापयानं	६८	२८	विचिन्तिदुःशयोरपयानं ...	७२	७७
अथत्यामोऽर्जुनयोर्युद्धं	६८	३०	मिलितकौरवेषु शामर्जुनेन सह युद्धं	७२	१०
वाणपरिचयेणाश्रयानपराजयः ..	६८	१५	अर्जुनस्य कौरवभैरवैनाशनादि	७२	१७
अर्जुनेन सह पुनर्युद्धार्थं कर्षेणागमनं ...	६८	१६	अर्जुनस्य युद्धे नदीप्रवर्तनादि	७२	२६
कर्षं प्रत्युत्तुनवाक्यं	६८	२२	पुनर्युद्धार्थानादीनामर्जुनेन समागमः	७२	४
अर्जुनं प्रति कर्षवाक्यं ..	७०	१	मिलितरथपद्रोणादीनामर्जुनेन सह युद्धं	७३	७
अर्जुनस्य कर्षभर्तना ..	७०	७	अर्जुनस्य गाण्डीवे रेखास्त्रयोजनं	७३	११
अर्जुनकर्षयोर्युद्धं	७०	८	रथिनां मोहादि	७३	१५
अर्जुनस्य कर्षाशच्छेदनादि	७०	१६	कौरवभैरवानां पलायनं ...	७३	१७
अर्जुनस्य शरद्वारा कर्षपीडनं	७०	१७	प्रथमवलदशनं भोक्तुस्य युद्धार्थमर्जुनममो		
कर्षं स्य सायनं	७०	१८	पागमनं	७३	१८
भोक्तुभैरवै प्रति रथवाहनार्थमुत्तरममोपे			भोक्तुस्य शंखवाहनं	७३	२२
अर्जुनवाक्यं	७०	२१	भोक्तुम्यागच्छदुर्जनवारणं	७३	२४
अर्जुनं प्रति क्रिष्टोत्तरवाक्यं	७०	२४	अर्जुनस्य भोक्तुम्यागच्छेदनादि	७४	१७
अर्जुनस्योत्तरममोपामनादि ..	७१	४	गन्धर्वादीनामर्जुनप्रशंसा ...	७४	२८
भोक्तुभैरवममोपे रथवाहनार्थमुत्तरं प्रत्य			अर्जुनस्य भोक्तुपीडनं ...	७५	७
अर्जुनवाक्यं	७१	८	अर्जुनवाणाघातेन भोक्तुमोहः ...	७५	८

प्रकरणं	पृष्ठं	पङ्क्तिः	प्रकरणं	पृष्ठं	पङ्क्तिः
गीष्मसाधनं ७५	७५	१	कौरवाणां प्रस्थानं ७७	७७	२
अपयातभीमदशनेन दुर्योधनस्य युद्धार्थं			प्रस्थितभीमदीनं प्रति अर्जुनस्य प्रथा		
मर्जुनसमीपगमनं ७५	७५	११	मादि ७७	७७	४
दुर्योधनाङ्गुलीयुद्धं ७५	७५	१२	अर्जुनस्य दुर्योधनमुकुटच्छेदनादि ७७	७७	५
पुनरङ्गुनेन सह युद्धार्थं विकर्षणगमनं	७५	१८	अर्जुनस्य शंखवादनानि ७७	७७	६
अर्जुनस्य विकर्षणहस्तिमारणं ७५	७५	१८	रथनिवर्तनार्थमुत्तरं प्रत्यङ्गुनवाक्यं ७७	७७	७
विकर्षणस्य पलायनं ७५	७५	२२	देवानां स्वस्वभवनगमनं ७७	७७	८
अर्जुनस्य दुर्योधनपीडनं ७५	७५	२३	अर्जुनदशनेन भीतकुटुम्बैः सैन्यानां वाक्यं ७७	७७	१३
दुर्योधनसैन्यपलायनं ७५	७५	२४	अर्जुनस्य भीतकुटुम्बैः सैन्यानां वाक्यं ७७	७७	१४
दुर्योधनस्य पलायनं ७५	७५	२५	अभयवचनप्रवृत्तेन सैन्यानामर्जुनाग्नीव्रा		
पलायनपरं दुर्योधनं प्रत्यङ्गुनवाक्यं .. ७५	७५	२७	दादि ७७	७७	१५
अर्जुनवाक्येन दुर्योधनस्य प्रत्यावृत्तिः	७६	४	उत्तरं प्रत्यङ्गुनवाक्यं ७७	७७	१८
परावृत्तदुर्योधनरक्षणार्थं कर्षणा गमनं	७६	७	उत्तरस्याङ्गुनवाक्यस्वीकारादि ७७	७७	२१
दुर्योधनरक्षणार्थं भीमस्य गमनं ... ७६	७६	८	अर्जुनस्य समीपवचनगमनं ७७	७७	२३
द्रोणादीनां दुर्योधनरक्षणार्थं गमनं ... ७६	७६	८	अर्जुनस्यासुधस्वापनादि ७७	७७	२५
परावृत्तानीकदशनेनाङ्गुनस्य प्रत्यावृत्तिः	७६	१०	अर्जुनस्य वृहन्नलारूपधारणादि ७७	७७	२७
अर्जुनेन सह मिलितकौरवाणां युद्धं ... ७६	७६	११	कौरवाणां हस्तिनापुरगमिन्मुखगमनं .. ७७	७७	२८
अर्जुनस्य सखीहृत्नामसखीयोजनं .. ७६	७६	१२	उत्तरं प्रत्यङ्गुनवाक्यं ७७	७७	३०
सपैदकौरवाणां मोहः ७६	७६	१५	उत्तरस्य विजयघोषणार्थं दूतान् प्रत्याज्ञा	७८	४
कौरवस्वस्वहरणार्थमुत्तरं प्रत्यङ्गुनवाक्यं	७६	१८	अर्जुनोत्तरयोः शमोद्वेगे अन्नस्यापनं .. ७८	७८	६
उत्तरस्य कौरवस्वस्वहरणं ७६	७६	२०	वृहन्नलयां सह उत्तरस्य स्वपुरागमनं .. ७८	७८	८
उत्तरस्य युद्धमथात्रिगमनार्थं रथवाहनं	७६	२१	दुधिष्ठिरादिभिः सह विराटस्य स्वपुरा		
युद्धमथान्निर्गमनमथे भीष्माङ्गुलीयुद्धं	७६	२२	गमनं ७८	७८	११
अर्जुनस्य भीष्मपास्य युद्धेऽवस्थानं ... ७६	७६	२३	स्वपुरागतविराटस्य उत्तरवार्त्ताभिज्ञाना	७८	१४
कौरवाणां चैतन्यं दुर्योधनवाक्यञ्च ... ७६	७६	२४	अन्तःपुरस्याज्ञानुत्तरवृत्तान्तकथनं ... ७८	७८	१५
दुर्योधनं प्रति युद्धनिवर्तनार्थं भीष्मवाक्यं	७६	२५	असहायेऽन्तरयुद्धगमनप्रवृत्तेन विराटस्य		
भीष्मवाक्यप्रवृत्तेन दुर्योधनस्य हृत्सोमव			मन्त्रिण्य प्रत्याज्ञा ७८	७८	१८
स्थानं ७६	७६	२८	उत्तरभाद्राव्यार्थं विराटस्य सैन्यादिप्रैरणं	७८	२०
युद्धनिवर्तनार्थं कौरवाणां सम्मतिः ... ७७	७७	१	अभितप्रविराटं प्रति दुधिष्ठिरवाक्यं ... ७८	७८	२५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ती	प्रकरणम्	पृष्ठे	पंक्ती
दूताणां विराटनगरे उत्तरजयघोषणा	७८	२८	उत्तरविराटघोः संवादः	८०	१४
मन्त्रिणां विराटसमीपे उत्तरजयादि			समयकं विराटं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	८०	१८
कथनं	७८	२८	विराटसमीपे वृहद्वज्रनागमनं	८०	२१
विराटं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	७८	१	विराटस्ततोत्तरप्रश्ना	८०	२२
उत्तरविजयश्रवणेन विराटस्य नगरग्रीभा			उत्तरं प्रति विराटस्य जिज्ञासा	८०	२४
दिकरणाया	७८	२	उत्तरविराटघोः संवादः	८१	४
उत्तरं प्रति विराटस्य मङ्गलवादिवादि			गोश्वरपपञ्चममाप्ति.	८१	२३
श्रेयणं	७८	८			
श्वक्रोडाद्यं विराटवाक्यं	७८	१३	वैवाहिकपर्वारम्भः	८१	२६
युधिष्ठिरस्याश्वक्रोडावारणं	७८	१४	युधिष्ठिरादीनां विराटसमाश्रयेण	८१	२७
युधिष्ठिरं प्रति विराटवाक्यं	७८	१६	सभायां विराटसमागमनं	८१	२८
युधिष्ठिरस्याश्वक्रोडायां दोषकथनं	७८	१७	कङ्कं प्रति विराटस्यैववाक्यं	८२	२
युधिष्ठिरेण सहाश्वक्रोडाममये विराटस्य			विराटं प्रति कङ्कप्रश्नारूपमञ्जुनवाक्यं	८२	५
पुत्रजयकथनं	७८	२०	अञ्जनं प्रति विराटजिज्ञासा	८२	२७
युधिष्ठिरस्य वृहद्वज्रलाजयकथनं	७८	२१	भीमादिनां परिचयेऽञ्जुनवाक्यं	८२	२८
विराटस्य युधिष्ठिरभर्तृना	७८	२२	उत्तरस्य युधिष्ठिरादीनां परिचयदानं	८२	८
युधिष्ठिरस्य वृहद्वज्रसमाश्रयादि			उत्तरस्ततोत्तरप्रश्ना	८३	१५
युधिष्ठिरं प्रति विराटस्य कोपादाक्यं	७८	२८	विराटोत्तरयोः संवादः	८३	१८
विराटस्य कोपायुधिष्ठिरमुखे अचाघात			विराटादिभिर्युधिष्ठिरप्रमादनं	८३	२२
युधिष्ठिरस्य दस्ताभ्यां नासिकापतितरुक्			युधिष्ठिरं प्रति विराटवाक्यं	८३	३०
धारणं	८०	१	उत्तराविवाहप्रस्तावेऽञ्जुनवाक्यं	८४	४
द्वैपद्या जलपूर्णपात्रेण युधिष्ठिररुक्धारणं			विराटाञ्जनयोः संवादः	८४	६
उत्तरस्य नगरागमनं	८०	४	अभिमन्युप्रश्नोनामानयनं	८४	२०
विराटसमीपे द्वारपालस्य वृहद्वज्रलासहितो			अभिमन्यु उत्तरादानं	८४	२
नगरागमनकथनं	८०	६	श्रीऋष्यादीनां समागमः	८४	२६
वृहद्वज्रलासहितोत्तरप्रवेशनार्थमुत्तराज्ञा			विवाहात्मववर्षनं	८५	२
वृत्तारं प्रति वृहद्वज्रलाप्रवेशवार्णार्थ			वैवाहिकपर्वसमाप्तिः	८५	१७
युधिष्ठिरवाक्यं	८०	८	विराटपर्वसमाप्तिः	८५	१७
उत्तरस्य विराटसमीपागमनादि					
	८०	१२			

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
उद्योगपर्यारम्भः	८६	१	वैश्वान्यायनवाक्यं	८३	२४
शेनोद्योगपर्यारम्भः	८६	२	ग्रन्थप्रति युधिष्ठिरवाक्यं	८३	२५
पाण्डवानां विराटसभाप्रवेशः	८६	२	युधिष्ठिरं प्रति ग्रन्थवाक्यं	८४	१
समोपवेशवर्णनं	८६	५	कथमिन्द्रेणुद्व. प्राप्तिमिति युधिष्ठिरप्रश्नः	८४	१२
युधिष्ठिरसाहाय्यार्थं राज्ञः प्रति श्लोकाव्ययं			ग्रन्थस्य वृचवधरूपेतिहासकथनं ...	८४	१३
वाक्यं	८६	१२	वट्टप्रमाणतोर्विश्वरूपोद्भवदिकथनं	८४	१४
राज्ञः प्रति बलदेववाक्यं	८७	१४	विश्वरूपतपोदर्शनेन शकस्य चिन्ता ...	८४	१८
युद्धार्थं सर्वान् प्रति सात्यकिकोधवाक्यं	८८	१	तपोभङ्गार्थं अस्परमः प्रति शकस्याज्ञा ..	८४	२०
सर्वान् प्रति द्रुपदवाक्यं	८८	२५	शकं प्रति अस्परमो वाक्यं	८४	२५
राज्ञः प्रति दूतप्रेषणाय द्रुपदामिप्रायः	८८	२	अस्परोगमने ग्रन्थवाक्यं	८४	२८
सात्यकिं प्रति वासुदेववाक्यं	८८	२२	शकं प्रति प्रत्यागतानामस्परमो वाक्य	८५	१
श्लोकाव्ययं दारकागमनं	८९	२	शकस्य विश्वरूपवधोपायचिन्ता ...	८५	३
विगाटकर्तृकयुद्धोद्योगः	९०	३	विश्वरूपं प्रति शकस्य वज्रात्यागः ..	८५	६
कौरवसमोपे प्रेषणाय पुरोहितं प्रति द्रुपद			वज्राहतस्य विश्वरूपस्य पतनं	८५	७
वाक्यं	९०	१५	अस्य शिरो वि किन्धीतितचाणं प्रति शकवाक्यं	८५	१२
पुरोहितस्य वृत्तिनापुरगमनं	९०	३०	तत्तत्प्रकथो सवादः	८५	१३
सर्वपार्थिवसमोपे दूतप्रेषणं	९१	३	तच्छृणु विश्वरूपशिरस्छेदने ग्रन्थवाक्यं	८५	२१
अर्जुनस्य दारकागमनं	९१	४	विश्वरूपशिरोभ्यग्रणञ्जोत्पत्तिः ...	८५	२२
दुर्योधनस्यापि दारकागमनं	९१	७	पुत्रवध श्रुतवस्तुपूर्वाकां	८५	२८
दुर्योधनार्जुनयोः श्लोकाव्ययप्रवेशः ...	९१	८	वृत्तासुरोत्पत्तिः	८६	२
दुर्योधनश्लोकाव्ययोः संवादः	९१	१२	वृत्तस्य शकसमीपगमनं	८६	४
अर्जुनस्य श्लोकाव्ययोः प्रार्थना	९१	२४	वृत्तासमवेद्योर्द्विवर्णनं	८६	५
दुर्योधनस्य श्लोकाव्ययोः प्रार्थना	९१	२५	देवान् प्रतीन्द्रवाक्यं	८६	१६
दुर्योधनं प्रति बलदेववाक्यं	९१	३०	इन्द्रादीनां विष्णुसमीपगमनं ..	८६	२१
सर्वधैन्येन सह दुर्योधनस्य स्वष्टहागमनं	९२	७	विष्णु प्रति देवानां वाक्यं	८६	२२
वृष्णासुरोः संवादः	९२	८	देवादीन् प्रति विष्णुवाक्यं	८६	२६
समन्वय्य ग्रन्थसागमनं	९२	१६	मन्त्रिकरणार्थं देवादीनां वृत्तसमीपगमन	८६	२७
दुर्योधनग्रन्थयोः संवादः	९३	३	वृत्तं प्रति वृत्तयोः वाक्य	८७	३
ग्रन्थयुधिष्ठिरयोः संवादः	९३	१४	वृत्तयोः प्रति वृत्तवाक्य	८७	७

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
गयार्थं वृत्तं प्रति चण्डीणां वाक्यं	८७	१०	विष्णु प्रति देवानां वाक्यं	१००	२२
वृत्तस्य वरप्रार्थना	८७	१६	देवान् प्रति विष्णुवाक्यं	१००	२५
वृत्तवधे शक्रस्य चिन्ता	८७	२१	शक्रस्य पवनार्थं श्रममेवमथशक्रवर्ण	१००	२८
वृत्ते प्रति शक्रस्य रावञ्चैनत्यागः	८७	२७	वृथादिषु ब्रह्महत्याविभागः	१००	३०
वृत्ते निवृत्ते दिशां प्रसन्नतादि	८७	२८	शक्रत्यान्तर्धानं	१०१	३
ब्रह्महत्याभयात् शक्रस्य जले बाधः	८८	४	शक्रस्यादर्शनेन शचीविलापः	१०१	४
इन्द्रत्वकरणे नङ्गपं प्रति देवादीनां वाक्यं	८८	११	शच्या उपश्रुतिदर्शनं	१०१	१०
देवादीन् प्रति नङ्गपवाक्यं	८८	१३	शची प्रत्युपश्रुतिवाक्यं	१०१	१२
पुनर्देवादीनां वाक्यं	८८	१४	उपश्रुत्या सह शच्याः शक्रान्वेषणार्थं गमनं	१०१	१४
नङ्गस्य शक्रराज्याभिषेकः	८८	१८	पद्ममध्ये स्थितस्य शक्रस्य दर्शनं	१०१	२१
नङ्गपस्थाधिपत्यवर्णनं	८८	२०	शची प्रति शक्रवाक्यं	१०१	२३
शची वृष्टवतो नङ्गपस्य वाक्यं	८८	२७	शक्रं प्रति शचीवाक्यं	१०१	२४
वृहस्पतिं प्रति शचीवाक्यं	८८	२८	शच्याः नङ्गपममीपागमनं	१०२	४
शचीं प्रति वृहस्पतिवाक्यं	८८	३	शची प्रति नङ्गपवाक्यं	१०२	५
क्रुद्धं नङ्गपं प्रति देवादीनां वाक्यं	८८	८	नङ्गपं प्रति शचीवाक्यं	१०२	८
देवान् प्रति नङ्गपवाक्यं	८८	१२	शची प्रति नङ्गपवाक्यं	१०२	१६
इन्द्राणामानयिव्यामदति देवानां वाक्यं	८८	१५	नङ्गपस्य ध्यानवहने चण्डीणां नियोगः	१०२	२२
वृहस्पतिं प्रति देवानां वाक्यं	८८	१७	वृहस्पतिं प्रति शचीवाक्यं	१०२	२४
वृहस्पतिं प्रति शचीवाक्यं	८८	२१	शचीं प्रति वृहस्पतिवाक्यं	१०२	२६
देवान् प्रति वृहस्पतिवाक्यं	८८	२२	शक्रान्वेषणार्थं वृहस्पतेर्होमकरणं	१०२	२८
शरणागतपरित्यागे निन्दाकरणं	८८	२५	स्त्रीविभं धृतवतोऽग्निर्न्तर्धानं	१०२	३०
देवादीन् प्रति वृहस्पतिवाक्यं	१००	२	श्रुतिवृहस्पतिभवाद्:	१०३	३
शची प्रति देवानां वाक्यं	१००	७	श्रमेः शक्रदर्शनं	१०३	१८
नङ्गपममीपे शच्यागमनं	१००	८	वृहस्पतिप्रभृतीनां शक्रपममीपगमनं	१०३	२२
शचीं प्रति नङ्गपवाक्यं	१००	१२	वृहस्पतिव्रतशक्रस्य	१०३	२३
नङ्गपममीपे शच्याः समयकरणं	१००	१५	शक्रवृहस्पतिधवादः	१०३	२८
नङ्गपस्य ममदस्त्रीकारः	१००	१८	शक्रममीपे कुवेरादीनामागमन	१०४	८
शच्याः वृहस्पतिममीपागमनं	१००	१८	मद्रेन्द्रं प्रति कुवेरादीनां वाक्यं	१०४	११
शक्रान्वेषणे देवानां चिन्ता	१००	२०	वराणादिभ्यः शक्राधिपत्यदानं	१०४	१५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
शक्रं प्रत्यगन्वय नडपभ्रंशकयनं	१०४	२२	सञ्जययुधिष्ठिरयो. संवादः	११२	४
अगस्त्यं प्रति शक्रवाक्यं	१०४	२५	सञ्जयं प्रति वासुदेवसोपदेववाक्यं	११६	५
अगस्त्यस्य नडपभ्रंशदृष्टान्तकयनं	१०४	२८	कृपास्य कौनवकृतमहितकर्त्तव्ययनं	११७	१५
देवादीनां हर्षं शक्यवाक्यं	१०५	११	सन्धिकरणार्थं कृपाय गमनाभिप्रायकयनं	११८	७
शक्रादीनां स्वर्गोगमनं	१०५	१६	सुयोधनादीनां मन्युप्रयद्रुमवकयनं	११८	१४
शक्यस्य स्वर्गादिपालनं	१०५	१८	युधिष्ठिरादीनां धर्ममयद्रुमवकयनं	११८	१५
अङ्गिरसे शक्यस्य वरदानं	१०५	२१	युधिष्ठिरं प्रति सञ्जयवाक्यं	११८	२२
युधिष्ठिरं प्रति शक्योपदेश.	१०५	२६	सञ्जयं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	११८	२६
वैशम्पायनवाक्यं	१०६	७	युधिष्ठिरहासञ्जयप्रथमा	११८	२८
शक्यस्य प्रतिज्ञाकरणं	१०६	१०	ब्राह्मणादीन् प्रत्यस्मात्कुमलं वदेया इत्यादि		
शक्यस्य दुःखोद्यमसमीपगमनं	१०६	११	युधिष्ठिरवाक्यं	११८	२
सुदुधानस्य युधिष्ठिरसमीपगमनं	१०६	१३	सञ्जयं प्रति युधिष्ठिरोपदेश.	१२०	२८
युधिष्ठिरसमीपे छष्टकौतुप्रभृतीनानागमनं	१०६	१८	धृतराष्ट्रं प्रत्येतन् कयनोपमित्यादि युधि		
भगदत्तादीनां दुःखोद्यमसमीपगमनं	१०६	२७	ष्ठिरवाक्यं	१२१	२
सेने.सोमपर्वणमाप्ति.	१०७	१६	भीष्मं प्रत्येतन् कयनोपमित्यादि युधिष्ठिर		
			वाक्यं	१२१	६
सञ्जययानपर्वारम्भ	१०७	१७	युधिष्ठिरस्य दुःखोद्यमं प्रति वक्तव्यकयनं	१२१	१०
धृतराष्ट्रादिस्त्रीपे द्रुपदपुरोहितगमनं	१०७	१८	सञ्जयस्य युधिष्ठिरसमीपात् प्रत्यागमनं	१२१	२३
भीष्मादीन् प्रति द्रुपदपुरोहितवाक्यं	१०७	२०	दारपालं प्रति सञ्जयवाक्यं	१२१	२५
द्रुपदपुरोहितं प्रति भीष्मवाक्यं	१०८	१२	धृतराष्ट्रं प्रति दास्यवाक्यं	१२१	२७
पुरोहितं प्रति कर्णवाक्यं	१०८	१८	सञ्जयानयनं धृतराष्ट्रानुज्ञा	१२१	२८
कर्णं प्रत्यर्जुनप्रशंसारूपभीष्मवाक्यं	१०८	२६	सञ्जयस्य धृतराष्ट्रसमीपगमनं	१२२	१
धृतराष्ट्रस्य भीष्मानुनयवाक्यं	१०८	२८	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	१२२	३
पाण्डवसमीपे प्रवेशाय सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्र			धृतराष्ट्रसञ्जययो. संवादः	१२२	६
वाक्यं	१०८	३	सञ्जययानपर्वणमाप्ति.	१२३	३
सञ्जयस्य पाण्डवसमीपगमनं	११०	२५			
युधिष्ठिरं प्रति सञ्जयवाक्यं	११०	२७	प्रजागरपर्वारम्भ	१२३	४
युधिष्ठिरस्य कौनवकुशलजिज्ञासा	१११	३	विदुरानयनं दास्यं प्रति धृतराष्ट्रानुज्ञा	१२३	५
अर्जुनादिप्रथमस्य युधिष्ठिरवाक्यं	१११	२४	दास्यधृतराष्ट्रयो. हक्तिप्रत्युक्ती	१२३	८

प्रकरणम्	पृष्ठे	पंक्तिः	प्रकरणम्	पृष्ठे	पंक्तिः
विदुरस्य धृतराष्ट्रमनोपागमनम् ...	१२७	१०	विदुरस्याधेयमाध्यांशदक्षपेतिहासप्रथमं	१७७	८
विदुरं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं ...	१२७	१७	इमंमपिमहर्षिं प्रति माध्यांशं वाक्यं ...	१७७	११
धृतराष्ट्रं प्रति विदुरवाक्यं ..	१२७	१७	माध्यांशं प्रति इमंवाक्यं ...	१७७	१७
परं धर्मश्रेयसिच्छामोति धृतराष्ट्रवाक्यं	१२७	१८	विदुरं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं ...	१७८	९
धृतराष्ट्रं प्रति विदुरस्य सट्टपदेशः ...	१२७	२०	विदुरस्य महाकुम्भमत्तच्छक्यम् ...	१७८	४
विदुरस्य पण्डितमन्वणकथनं	१२७	२४	कुम्भदूषणमन्वणकथनं	१७८	७
विदुरस्य मूर्खलक्षणकथनं ...	१२४	११	सत्प्रशंभाकथनं ...	१७८	१०
विदुरस्य नीतिकथनं ...	१२४	२३	धृतराष्ट्रं प्रति विदुरस्य हितवाक्यं	१७८	१४
विदुरस्यासुरेन्द्रगोतिहासकथनप्रतिष्ठा	१२०	२५	धृतराष्ट्रस्य विदुरं प्रति जिज्ञासा	१७८	३
विदुरस्य राजनीतिकथनं ...	१२०	२६	विदुरस्य ज्ञानापदेशः ...	१७८	५
दक्षामानस्य कार्यं भूहोति धृतराष्ट्रप्रश्न	१२१	१८	विदुरस्य सप्तदशपुरुषकथनं ...	१४०	३
विदुरस्य राजनीतिकथनादि ...	१२१	२१	पुरुषस्य कथयामासु धरति धृतराष्ट्रप्रश्न.	१४०	१३
भूयोधर्मार्थमहितं वचोब्रूहीति धृतराष्ट्र			अतिमानादीनामायुर्नोपकृतकथनं	१४०	१४
प्रश्नः ...	१२४	१७	विदुरस्यापदेशः ...	१४०	१६
विदुरस्य धर्मोपदेश. ...	१२४	१८	पाण्डवैर्मह विपरे दोषकथनादि	१४१	२०
विदुरस्य विरोचनकेमिनीसुधन्वसंवाद			पुरुषाणां पञ्चविधमलकथनं ...	१४१	२०
रूपेतिहासकथनं ...	१२४	२१	विदुरस्य हितवाक्यं ...	१४२	४
केमिनीविरोचनयोः संवादः ...	१२४	२४	दृष्टुषमाने विदुरवाक्यं ...	१४२	१४
सुधन्वन् आगमने विदुरवाक्यं ..	१२४	२८	चिकित्सकादीनामातिथ्याभावकथनं	१४२	१०
सुधन्वविरोचनयोश्चक्रिप्रत्युक्ती ...	१२५	१	अविक्रियद्रव्यकथनं ...	१४२	१८
प्रह्लादसमीपे तयोरारामने विदुरवाक्यं	१२५	८	भिलुकलक्षणकथनं ...	१४२	२०
विरोचनं प्रति प्रह्लादवाक्यं ...	१२५	१०	तापमलक्षणकथनं ...	१४२	२२
प्रह्लादं प्रति विरोचनवाक्यं ...	१२५	१२	विदुरस्य राजनीतिकथनादि ...	१४२	२३
प्रह्लादसुधन्वनोरुक्तिप्रत्युक्ती ..	१२५	१२	विदुरं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं ...	१४४	५
भूम्यर्थेना नृतं वस्तुमर्दभोत्यादि विदुरवाक्यं	१२५	२०	विदुरहितवाक्यं ..	१४४	७
विदुरस्य मद्यपानादिवर्जनकथनं	१२६	२	दुःखौघं नृत्यं नोख्ये इत्यादि धृतराष्ट्र		
साय्ये वर्जनीयमनुष्यकथनं ...	१२६	२	वाक्यं ...	१४४	१४
ब्रह्मघातिघनपुरुषकथनं ...	१२६	४	दोषिणा वर्जनादौ विदुरवाक्यं	१४४	१५
विदुरस्य नीतिकथनं ...	१२६	७	ज्ञातिघमाननादौ विदुरवाक्यं	१४४	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः
विदुरस्य हितोपदेशः ..	१४५	७	नृशंसधर्मपुरूपनिरूपणं ..	१५४	२१
नापमादीनां मलकयनं ..	१४६	१६	पापशीलानां लक्षणकयनं ..	१५४	२२
शत्रुनाममन्त्रतन्त्रकयनं ..	१४६	१७	ब्राह्मणस्य द्वादशगुणकयनं ..	१५४	२२
शक्रोधादिभिः क्रोधादिजयकयनं ..	१४६	१८	धृतराष्ट्रं प्रति मनसुजातस्य नीतिकयनं	१५४	२५
स्यादियु विश्वाभावावकयनं ..	१४६	२०	शौचदेह षड्गुणकयनं ..	१५४	३०
पुत्रपादियु श्राव्यलकयनं ..	१४६	२२	मालिकपुरुषलक्षणादिकयनं ..	१५५	२
देहवदादीनां जराकयनं ..	१४६	२४	मनसुजातस्य योगोपदेशः ..	१५५	११
विदुरस्य वेदादीनां मलकयनं ..	१४६	२५	मनसुजातपर्यवसमाप्तिः ..	१५७	५
स्वप्नादिभिर्निद्रादिजयाभावावकयनं ..	१४६	२८			
विदुस्य दानप्रशंसा ..	१४६	२८	यानमन्त्रिपर्यारम्भः ..	१५७	६
विदुरस्य हितोपदेशः	१४७	४	धृतराष्ट्रादीनां राजवभागमने वैशम्पाय		
विद्यायाः शत्रुकयनं ..	१४७	८	नोक्तिः ..	१५७	७
विचारिणेनां मन्त्रदोषकयनं ..	१४७	८	समावर्षणं ..	१५७	१०
आश्रादीनां प्रतिनाशककयनं ..	१४७	१३	धृतराष्ट्रं पुरस्त्राय भीष्मादीनां सभाप्रवेशः	१५७	१२
स्ये स्यापवितथ्यद्रव्यकयनं ..	१४७	१५	दुर्योधनं पुरस्त्राय दुःशामनादीनां सभा		
वैराग्योत्पादकशाखादिकयनं ..	१४७	१८	प्रवेशः ..	१५७	१४
धृत्यादिभिः मिस्त्रीद्वारादिजयकयनं ..	१४८	१	सञ्जयस्य सभाप्रवेशः ..	१५७	२१
ब्राह्मणादीनां धर्मकयनं ..	१४८	२	सभ्यान् प्रति सञ्जयवाक्यं ..	१५७	२२
विदुरं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं ..	१४८	८	शत्रुर्जुनः किमप्रवोदिति सञ्जयं प्रति		
प्रजागरपर्यवसमाप्तिः ..	१४८	११	धृतराष्ट्रप्रश्नः ..	१५७	२६
			सञ्जयस्य धनञ्जयोक्तकयनं ..	१५७	२८
मनसुजातपर्यारम्भः ..	१४८	१२	युधिष्ठिरदुःखप्रान्तिविषये धनञ्जयोक्तकयनं	१५८	१०
धृतराष्ट्रविदुरयोः संवादः ..	१४८	१२	युधिष्ठिरमविव्ययुद्धेऽर्जुनोक्तकयनं ..	१५८	१३
विदुरसमीपे मनसुजातस्वागमनं ..	१४८	२१	भीममविव्ययुद्धे धनञ्जयोक्तकयनं ..	१५८	१५
मनसुजातं प्रति विदुरप्रार्थना ..	१४८	२२	नकुलमविव्ययुद्धे धनञ्जयोक्तकयनं ..	१५८	२५
धृतराष्ट्रस्य विदुरवाक्यमस्मानने वैशम्पा			सहदेवमविव्ययुद्धे धनञ्जयोक्तकयनं	१५८	२८
यनोक्तिः ..	१४८	२६	श्रिमन्सुभविष्ययुद्धेऽर्जुनोक्तकयनं ..	१५८	२९
धृतराष्ट्रमनसुजातयोः संवादः ..	१४८	२८	द्रुपदादिमविव्ययुद्धेऽर्जुनोक्तकयनं ..	१५८	३०
मनुष्याणां द्वादशदोषकयनं ..	१५४	१८	मात्यकिप्रभृतीनां युद्धेऽर्जुनोक्तकयनं	१५८	३०

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
अर्जुनोत्सृष्टस्य मन्त्रयथाकं	१४८	४०	धृतराष्ट्रं प्रति द्रोणाचार्यवचनं	१४४	१
अर्जुनस्य प्राण्णामोत्यां दे मन्त्रयथाकं	१६०	४०	दुधिष्ठिरः विगभाषतेति मन्त्रयं प्रति धृत		
श्रीकृष्णप्रभंसायामर्जुनोत्सृष्टकथनं	१६०	४२	राजवाक्यं	१६४	७
सन्नाथस्यार्जुनयुद्धप्रतिज्ञायत्नं	१६१	१५	धृतराष्ट्रं प्रति सन्नाथवाक्यं	१६४	१०
वनवासार्द्रदुःखिर्जुनात्कथनं	१६१	१६	पाण्डवभैरवजिह्वाभाषा धृतराष्ट्रवाक्यं	१६४	१५
कौरवमाश्रमप्रतिज्ञायामर्जुनोत्सृष्टकथनं	१६१	१९	मन्त्रयमृत्वांथं वैदव्यायनोक्तिः	१६४	१६
कौरवमाश्रमिद्यथेऽर्जुनोत्सृष्टकथनं	१६१	२६	विदुरं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	१६४	१८
युद्धमाह्वयेऽर्जुनोत्सृष्टकथनं	१६२	१	मन्त्रयचेतनाथं वैदव्यायनोक्तिः	१६४	२०
अर्जुनोत्सृष्टागाहकथनं	१६२	५	धृतराष्ट्रं प्रति मन्त्रयवाक्यं	१६४	२१
भीमादीनां प्रमाणोक्तयेऽर्जुनोत्सृष्टकथनं	१६२	१७	दुधिष्ठिरपरारामे मन्त्रयवाक्यं	१६४	२७
दुर्व्योधानं प्रति भीमवाच्यं वैदव्यायनोक्तिः	१६२	१५	भीमपराक्रमे मन्त्रयवाक्यं	१६४	२५
अर्जुनस्यावतारस्वनिर्णयं दुर्व्योधानं प्रति			अर्जुनपराक्रमे मन्त्रयवाक्यं	१६५	२
भीमवाक्यं	१६२	१६	मकुलप्रभंसाद्यं मन्त्रयवाक्यं	१६५	५
नरनारायणवृत्तान्ति ब्रह्मार्पं प्रति			सहदेवप्रभंसारूपं मन्त्रयवाक्यं	१६५	७
वृक्षस्वतिजिज्ञासा	१६२	२०	मिप्यण्डिनः पाण्डवभाषात्पकरणे मन्त्रय		
वृक्षस्वतिं प्रति ब्रह्मणेवाक्यं	१६२	२१	वाक्यं	१६५	१०
नरनारायणसमीपे शक्रादीनां गमने वैश्रम्या			पाण्डवपञ्चपातिराजमणिलिङ्गपण्णदौ		
यनोक्तिः	१६२	२५	मन्त्रयवाक्यं	१६५	१४
दानवजयाथं शक्रस्य प्रार्थना	१६२	२६	भीमाङ्गथं जायत इत्यादि धृतराष्ट्रवाक्यं	१६५	२८
नरनारायणयोर्धुङ्गकरणस्त्रीकारः	१६२	२८	धृतराष्ट्रस्य भीमपराक्रमकथनं	१६६	२
नरहतेन्द्रश्चुबध	१६२	२८	भीमपराक्रममन्त्रयं धृतराष्ट्रानुनाप.	१६७	२०
नारायणहतेन्द्रश्चुबध	१६२	३	अर्जुनपराक्रमकथनं धृतराष्ट्रवाक्यं	१६८	२
नरनारायणौ वासुदेवाङ्गुनावितिदुर्व्योधानं			पाण्डवपञ्चपातिनां पराक्रमकथने धृतराष्ट्र		
प्रति भीमवाक्यं	१६३	४	वाक्यं	१६८	२६
वासुदेवार्जुनयोरजयत्वकथनादि	१६३	५	दुधिष्ठिरादीनां क्रोधाङ्गथं जायत इत्यादि		
भीमस्य दुर्व्योधानानुनय	१६३	१०	धृतराष्ट्रवाक्यं	१६८	२
भीमं प्रति कर्णस्य प्रमत्तवाक्यं	१६३	१५	दुधिष्ठिरप्रभंसारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं	१६८	४
वैश्रम्यायनोक्तिः	१६३	२०	धृतराष्ट्रस्य युद्धाभावाभिप्रत्यकथनं	१६८	१०
धृतराष्ट्रं प्रति कर्णनिन्दारूपं भीमवाक्यं	१६३	२१	कुर्वाण्डवयोः सन्निविधानाथे मन्त्रयवाक्यं	१६८	१४

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
धृतराष्ट्रस्य द्यूताद्यनुमोदनं मञ्जयवाक्यं	१६८	१६	भीष्मादिप्रशंसारूपं दुर्व्योधनवाक्यं ...	१७४	१६
मञ्जयस्त्राज्ञादिप्रशंसा ...	२६८	२३	उन्नत इव मे पुत्रोविजयतोऽप्यादि धृत		
मञ्जयस्य दुर्व्योधननिन्दारूपद्विषयवाक्यं	१७०	३	राष्ट्रवाक्यं ...	१७४	२२
मञ्जयवाक्यप्रवर्णनं धृतराष्ट्रं प्रति दुर्व्योधन			पाण्डवान् कः सन्दोषयति तद्ब्रूहीति मञ्जयं		
वाक्यं ...	१७०	७	प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नं ...	१७४	२५
दुर्व्योधनस्य भीष्मादीनां युद्धाभिप्रायकथनं	१७०	२४	धृष्टद्युम्नस्य युद्धोत्साहं मञ्जयवाक्यं ...	१७४	२६
दुर्व्योधनस्य धृतराष्ट्रसमाश्रयासनादि ...	१७०	२८	धृष्टद्युम्नं प्रति युधिष्ठिरप्रार्थनाकथनं ...	१७४	२८
दुर्व्योधनस्यात्मप्रशंसारूपवाक्यं ...	१७१	८	धृतराष्ट्रं प्रति मञ्जयस्य धृष्टद्युम्नाक्तकथनं	१७५	६
दुर्व्योधनस्य भीष्मादिमाहाय्यकथनं ...	१७१	१८	दुर्व्योधननिन्दारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं ...	१७५	१३
दुर्व्योधनस्य भीष्मादिपराक्रमकथनं ...	१७१	२७	युद्धनिवृत्त्यर्थं धृतराष्ट्रस्य दुर्व्योधनानुनयः	१७५	१४
कर्णप्रशंसारूपं दुर्व्योधनवाक्यं ...	१७१	३०	दुर्व्योधनस्य युद्धप्रतिज्ञाकथनं ...	१७५	२२
दुर्व्योधनस्यात्ममलकथनं ...	१७२	८	धृतराष्ट्रस्य दुर्व्योधनं प्रति सक्रोधवाक्यं ...	१७६	१
दुर्व्योधनस्यैकादशवैशिष्ट्यवस्तुकथनं ...	१७२	१२	वैशम्पायनोक्तिः ...	१७६	११
पुनर्धृतराष्ट्रसमाश्रयासनादि ...	१७२	१३	कृष्णाञ्जनौ यदब्रूतां तन्मे ब्रूहीति धृत		
दुर्व्योधनमञ्जययोः संवादः ...	१७२	१८	राष्ट्रप्रश्नं ...	१७६	१३
पाण्डवपत्नविषये मञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	१७३	१०	कृष्णाञ्जनौ यद्वचतुस्तत् कथयामोति धृत		
पाण्डवमाहाय्यार्थतत्त्वादीनामागमने			राष्ट्रं प्रति मञ्जयवाक्यं ...	१७६	१४
मञ्जयवाक्यं ...	१७३	११	मञ्जयस्य कृष्णाञ्जनमनीषं प्रवेशकथनं ..	१७६	१५
कृष्णैस्त्वेन पाण्डवादीनां पाण्डवमाहाय्य			मञ्जयस्य कृष्णाञ्जनयोरेकामनस्यितिकथनं	१७६	१७
कथनं ...	१७३	१३	मञ्जयं प्रति वासुदेववाक्यं ...	१७६	२०
द्रुपदादीनां पाण्डवमाहाय्यकथनं ...	१७३	१४	अञ्जनप्रशंसारूपं श्रीकृष्णवाक्यं ...	१७७	५
विगटादीनां पाण्डवमाहाय्यकथनं ...	१७३	१५	धृतराष्ट्रस्य गुणदोषसंख्यानं वैशम्पायनोक्तिः	१७७	१५
जाराभस्त्रिप्रशंसीनां पाण्डवमाहाय्यकथनं	१७३	१७	दुर्व्योधनं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं ..	१७७	१८
मञ्जयस्य पाण्डवसैन्यामागकथन्याकथनं ...	१७३	२१	अञ्जनप्रशंसारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं ...	१७७	२६
सुपुत्रनिन्दारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं ...	१७४	५	धृतराष्ट्रस्य जनाभिप्रायकथनं ...	१७८	६
धृतराष्ट्रस्य पाण्डवसत्प्रशंसा ...	१७४	८	दुर्व्योधनक्रोधं वैशम्पायनोक्तिः ...	१७८	८
धृतराष्ट्रस्य पाण्डवसैन्येदेवैषां नामकथनं	१७४	८	धृतराष्ट्रसमाश्रयासनरूपं दुर्व्योधनवाक्यं ...	१७८	१०
पाण्डवानां जयं कथं मन्वेदं दद्यादि दुर्व्यो			दुर्व्योधनस्यात्मज्ञाप्ताकर्णं ...	१७८	१७
धनवाक्यं ...	१७४	१५	वैशम्पायनोक्तिः ...	१७८	८

प्रकरण	श्लो	पङ्क्ति	प्रकरण	श्लो	पङ्क्ति
युधिष्ठिरस्ततः प्रवृत्तः ॥ ... ॥ १८६	१८	१	सात्यकिवाक्येन योधानां हर्षवैश्यायनोक्तिः ॥ १८५	१८५	२५
निर्धनितानुवचनकथन ... ॥ १८६	२०	२	कृष्णं प्रति द्रौपदीवाक्ये वैश्यायनोक्तिः ॥ १८५	१८५	२८
श्रीहोमस्यास्यार्थाश्रितिकथनं ... ॥ १८६	२५	३	श्रीकृष्णं प्रति द्रौपदीवाक्यं ... ॥ १८६	१८६	१
श्रीयुक्तस्थार्थप्रसक्तकथनादि ... ॥ १८६	२८	४	द्रौपद्या स्वप्निभक्तकथनादि ... ॥ १८६	१८६	१७
युधिष्ठिरस्य युद्धनिवारणामिप्रायकथनं ॥ १८७	८	५	अर्जुनादीनां प्रति द्रौपद्यास्वप्नवाक्यादि ॥ १८६	१८६	२८
शूद्रादीनां वृत्तिकथनादि ... ॥ १८७	१२	६	द्रौपदीविषादे वैश्यायनोक्तिः ... ॥ १८६	१८६	३०
युद्धकरणे दोषकथनादि ... ॥ १८७	१४	७	दुःशासनघतकेन्द्रदर्शनेन द्रौपदीविषादवाक्यं ॥ १८७	१८७	३
युधिष्ठिरं प्रति जनाहृन्वाक्ये वैश्यायनोक्तिः ॥ १८८	१५	८	द्रौपद्याभोमात्वेपवाक्यं ... ॥ १८७	१८७	८
युधिष्ठिरकृष्णयोः संवादः ... ॥ १८८	१८	९	कृष्णादीनां समोपे द्रौपदीरोदनं ... ॥ १८७	१८७	८
युधिष्ठिरं प्रति युद्धकरणार्थं कृष्णोपदेश ॥ १८८	१	१०	द्रौपदी प्रति कृष्णस्य मान्दनवाक्यं ... ॥ १८७	१८७	११
दुःशामनादीनां पापाचरणकथनादि ... ॥ १८८	१८	११	दुर्योधनादिनामनेन श्रीकृष्णस्य प्रतिज्ञा ॥ १८७	१८७	१५
कृष्णस्य दुर्योधनवधामिप्रायकथनं ... ॥ १८८	२५	१२	भगवन्तं प्रत्यर्जुनवाक्यं ... ॥ १८७	१८७	१८
कृष्णस्य युद्धानुकूलनिमित्तकथनं ... ॥ १८९	८	१३	अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ... ॥ १८७	१८७	२२
श्रीकृष्णं प्रति भीमसेनवाक्यं ... ॥ १८९	१४	१४	श्रीकृष्णस्य गमनमाह्वयकरणे वैश्यायनोक्तिः ॥ १८७	१८७	२३
भीमस्य अधार्मिकराजानां नामकथनं ... ॥ १८९	२४	१५	सात्यकिं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ... ॥ १८७	१८७	२८
भीमस्य दुर्योधननिन्दाकथनादि ... ॥ १८९	१	१६	सात्यकिरयमञ्जाकरणं ... ॥ १८८	१८८	१
कृष्णस्य भीमवाक्यप्रवृत्तौ वैश्यायनोक्तिः ॥ १८९	८	१७	श्रीकृष्णस्य रथारोहणं ... ॥ १८८	१८८	८
भीमकोधवर्द्धनार्थं भगवद्वाक्यं ... ॥ १८९	११	१८	श्रीकृष्णगमने वाय्वादीनामानुकूलकथनं ॥ १८८	१८८	१०
वैश्यायनोक्तिः ... ॥ १८९	३	१९	वसिष्ठादीनां प्रदक्षिणकरणं ... ॥ १८८	१८८	१४
हर्षं प्रति भीमसेनवाक्यं ... ॥ १८९	४	२०	श्रीकृष्णस्य कौरवपदमगमनं ... ॥ १८८	१८८	१६
भीमस्यात्मवचकथनादि ... ॥ १८९	८	२१	युधिष्ठिरादीनां श्रीकृष्णानुगमनं ... ॥ १८८	१८८	१७
भीमं प्रति भगवद्वाक्यं ... ॥ १८९	२३	२२	युधिष्ठिरस्य कृष्णानुगमनादौ वैश्याय		
गमविधानार्थं कृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं ... ॥ १८९	१५	२३	नोक्तिः ... ॥ १८८	१८८	२०
अर्जुनं प्रति भगवद्वाक्यं ... ॥ १८९	६	२४	श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरस्य सन्देहवाक्यं ॥ १८८	१८८	२४
श्रीकृष्णस्य दुर्योधनादिनिन्दाकथनं ... ॥ १८९	११	२५	युधिष्ठिरस्यानुगमननिवृत्तिः ... ॥ १८८	१८८	६
श्रीकृष्णस्यार्जुनोत्साहकवाक्यं ... ॥ १८९	२३	२६	गच्छन्तं श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं ... ॥ १८८	१८८	८
भगवन्तं प्रति मकुलवाक्यं ... ॥ १८९	२८	२७	अर्जुनवाक्येन भीमस्य हर्षादि ... ॥ १८८	१८८	११
युद्धार्थं श्रीकृष्णं प्रति सहदेववाक्यं ... ॥ १८९	१८	२८	कृष्णानुगमने ऽर्जुनादीनां निवृत्तिः ... ॥ १८८	१८८	१४
श्रीकृष्णं प्रति सात्यकिवाक्यं ... ॥ १८९	२९	२९	श्रीकृष्णस्य पदिमत्थे चरपीयोः दर्शनादि ॥ १८८	१८८	१७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युद्धकरणीय कुन्तीवाक्यं ...	२००	१२	विदुरवाक्याभिनन्दनेन श्रीकृष्णवाक्यं ...	२१०	२४
दृष्ट्याश्रायं वैशम्पायनोक्तिः ...	२००	२३	श्रीकृष्णस्यागमनहेतुकथनं ...	२१०	२६
कुन्तीप्रसंखारूपं वासुदेववाक्यं ...	२००	२४	विरोधभङ्गकस्य फलप्राप्तिकथनादि ...	२१०	२८
कृष्णस्य पाण्डवानां युद्धोत्साहताकथनं	२००	२८	श्रीकृष्णप्रथमे वैशम्पायनोक्तिः ...	२११	१५
कुन्ती प्रति पाण्डवाभिवादनकथनं ...	२०८	१	शर्वरोगमनादौ वैशम्पायनोक्तिः ...	२११	१७
श्रीकृष्णं प्रति कुन्तीवाक्यं ...	२०८	४	सूतमागधादिभिः श्रीकृष्णप्रबोधनं ...	२११	२०
दृष्ट्याय दुर्व्योधानस्य हगमने वैशम्पाय			श्रीकृष्णस्य प्रातः कथादिकरणं ...	२११	२१
नोक्तिः ...	२०८	८	श्रीकृष्णधर्मोपे शकुनिदुर्व्योधानयोगमने	२११	२३
श्रीकृष्णस्य दुर्व्योधानस्य हप्रवेशः ...	२०८	९	श्रीकृष्णं प्रति शकुनिदुर्व्योधानधोवाक्यं ...	२११	२४
श्रीकृष्णस्य दुर्व्योधानादिदग्धेन ...	२०८	१४	श्रीकृष्णस्य ज्ञानज्ञानेभ्यो हिरण्यादिदानं ...	२११	२६
दुर्व्योधानादीनामभ्युत्थानादि ...	२०८	१६	श्रीकृष्णस्य अग्निप्रद चिह्नकरणादि ...	२११	३०
श्रीकृष्णस्य दुर्व्योधाननिमन्त्रणास्वीकारः	२०८	२१	श्रीकृष्णस्य रथारोहणं ...	२१२	१
श्रीकृष्णं प्रति दुर्व्योधानवाक्यं ...	२०८	२२	विदुरस्य श्रीकृष्णरथारोहणं ...	२१२	२
श्रीकृष्णप्रत्युत्तरे वैशम्पायनोक्तिः ...	२०८	२६	दुर्व्योधानादीनां श्रीकृष्णानुगमनं ...	२१२	३
दुर्व्योधानं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	२०८	२८	श्रीकृष्णागमने वाचोद्यमादि ...	२१२	७
पूजापहणः वै दुर्व्योधानवाक्यं ...	२०८	२९	श्रीकृष्णस्य कौरवसमाप्रवेशः ...	२१२	१८
पाण्डवानुपहृष्टप्रकाशेन श्रीकृष्णवाक्यं ...	२०९	४	वासुदेवस्य गमनरौतिकथनं ...	२१२	१८
श्रीकृष्णस्य हलेन दुर्व्योधाननिन्दादि ...	२०९	८	श्रीकृष्णदर्शनेन धृतराष्ट्रादीनामुत्थानं ...	२१२	२२
श्रीकृष्णस्य दुर्व्योधानस्य हासिर्गमनं ...	२०९	१३	आकाशस्य विगणदर्शनेन भीष्मं प्रति श्रीकृष्ण		
विदुरस्य प्रति श्रीकृष्णस्य गमनं ...	२०९	१४	वाक्यं ...	२१२	२७
त्रैणादिभिः श्रीकृष्णस्योक्तिप्रत्युत्तौ ...	२०९	१६	भीष्मस्य अविभयघ्रासनदानं ...	२१२	२
विदुरस्य श्रीकृष्णपूजनादि ...	२०९	१७	दुःशासनदीनां मातृकिप्रमृतिभ्य आसन		
श्रीकृष्णस्य विदुराश्रमाजनादि ...	२०९	२१	दानादि ...	२१२	४
कृष्णं प्रति दुर्व्योधाननिन्दारूपं विदुर			श्रीकृष्णवाक्याश्रमे वैशम्पायनोक्तिः ...	२१२	१२
वाक्यं ...	२०९	२३	श्रीकृष्णस्य गमननाभिप्रायकथनं ...	२१२	१४
विदुरस्य कौरवणां सन्ध्यभिप्रायाभावकथनं	२०९	२८	श्रीकृष्णकृतकौरवकुलप्रभंसा ...	२१२	१६
कृष्णं प्रति सन्ध्ययज्ञवारणाय विदुरवाक्यं	२१०	६	धृतराष्ट्रं प्रति शर्म वेपानार्थं श्रीकृष्णवाक्यं	२१२	१८
दुर्व्योधानसमागमनवारणार्थं विदुरवाक्यं	२१०	१०	श्रीकृष्णस्य युद्धे दोषकथनं ...	२१४	८
श्रीकृष्णदर्शनेन विदुरस्य रौतिकथनं ...	२१०	२१	श्रीकृष्णस्य धृतराष्ट्रं प्रति पाण्डवोक्तकथनं	२१४	२१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सभायामधर्माचरणे सभायां दीपकयनं	२१४	२८	मातलेर्देवादि लोकात्मेषु कल्पवाक्यं ...	२१७	२८
धृतराष्ट्रं प्रति कृष्णस्य हितवाक्यं ...	२१५	३	कन्यया सद्य मातलेर्भागलोकगमनं ..	२१८	१
युधिष्ठिरादीनां धैर्यकथनादि ...	२१५	७	पथि मातलेर्नारददर्शनं ...	२१८	४
राज्ञां तृप्तोभावे वैशम्पयनोक्तिः ...	२१५	१५	नारदमातल्योत्कृतिप्रस्तुती ...	२१८	५
राज्ञां चिन्तने श्वेताश्विनोक्तिः ...	२१५	१७	नारदमातल्योर्वरुणलोकदर्शनादि ...	२१८	८
दम्भोद्भवराजस्य वृत्तान्तेन जामदग्न्योपदेशः	२१५	२०	मातलिनारदयोर्भागलोककथनं ...	२१८	११
ब्राह्मणान् प्रति युद्धार्थं दम्भोद्भवप्रश्न ...	२१५	२२	मातलिं प्रति नारदस्य वरुणपुत्रादीनां		
नरनारायणभ्यां युद्धार्थं ब्राह्मणानां वाक्यं	२१५	२६	नामरूपादिकथनं ...	२१८	१२
दम्भोद्भवस्य नरनारायणवृत्तान्तजिज्ञासा	२१५	२८	नारदस्य वरुणलोककथनिकथनं ...	२१८	१७
ब्राह्मणानां नरनारायणवृत्तान्तकथनं ...	२१५	३०	नारदस्य पातालस्थानवर्णनं ...	२१८	३०
दम्भोद्भवस्य नरनारायणग्रन्थगमनं ...	२१६	२	पातालनामगिरिकृतिः ...	२१८	५
दम्भोद्भवायातिथ्यदानादि ...	२१६	५	नारदस्य मातलिं प्रति पातालवृत्तान्त		
नरनारायणौ प्रति दम्भोद्भववाक्यं ...	२१६	७	कथनं ...	२१८	६
युद्धनिवारणार्थं नरनारायणवाक्यं ...	२१६	८	पाताले गोमतिना वासप्राप्तिकथनं ..	२१८	१२
नरनारायणभ्यां दम्भोद्भवयुद्धे रामवाक्यं	२१६	११	गोमत्तलवर्णकथनं ...	२१८	१३
तौ प्रति दम्भोद्भववाक्यं ...	२१६	१५	रेरावणदिनागिराजवसतिकथनादि ..	२१८	१४
ताभ्यां दम्भोद्भवयुद्धे रामवाक्यं ...	२१६	१६	अन्यत्र गमनार्थं मातलेरमुञ्जा ...	२१८	१८
दम्भोद्भवस्य तत्पादयोः पतनं ...	२१६	२०	नारदस्य हिरण्यपुरनिर्माणादिकथनं ...	२१८	२१
दम्भोद्भवं प्रति नरस्योपदेशः ...	२१६	२१	हिरण्यपुरे कालकञ्जादीनां वसतिकथनं	२१८	२५
धनञ्जयं शरणं गच्छत्यादि रामवाक्यं ...	२१६	२८	नारदस्य हिरण्यपुरस्य हादिवर्णनं ...	२१८	२८
अर्जुनस्याजेयत्वकथनं ...	२१७	४	अत्र ते रुचिर्भवेदिति मातलिं प्रति नारद		
जामदग्न्यस्य श्वेताश्विनोक्तिः ...	२१७	६	जिज्ञासा ...	२२०	६
कल्पवाक्ये वैशम्पयनोक्तिः ...	२१७	१२	अन्यत्र गमनार्थं मातलिवाक्यं ..	२२०	७
दुष्येधने प्रति कृष्णाश्विनप्रश्नारूपं काल			नारदस्य सुपर्णलोकवृत्तान्तकथनं ...	२२०	११
वाक्यं ...	२१७	१३	नारदस्य सुपर्णकुलप्रश्नवाक्यं ...	२२०	१७
कृष्णस्य मातल्योद्योगपाठान्तकथनं ...	२१७	२२	सुपर्णचूडादीनां सुपर्णानां नामकथनं ...	२२०	१८
कन्याप्रदानार्थं मातलिचिन्ता ...	२१७	२५	नारदस्य रसातलवृत्तान्तकथनं ...	२२०	२८
अनुसूयन्तभ्यां मातलिस्तकन्याश्रम			नारदस्य सुरभिप्रश्नवाक्यनादि ...	२२०	२८
दिन्दादि ...	२१७	२६	दिक्पौरभोगां नामकथनंदि ...	२२१	४

प्रकरणं	पृष्ठे	प्रश्ने	प्रकरणं	पृष्ठे	पक्षे
नारदस्य रसातलप्रवेशकथनं	२२१	११	गरुडं प्रति भगवत्प्रसादादि	२२४	१२
शेषपालिनभोगवनीपुरीवृत्तान्तकथनं	२२१	१४	गतदर्पस्य गरुडस्य वृष्टान्तेन दुर्योधन प्रति		
वायुकिप्रभृतौना नागानां नामकथनं	२२१	२२	कण्ठोपदेशः	२२४	१५
श्व कश्चिद्रेषत इति मातलिं प्रति नारद			श्रमविधानार्थं कण्ठस्य दुर्योधनानुनयः	२२४	१८
वाक्यं	२२१	३०	तदाकथनवर्णेन दुर्योधनहास्यादौ वैशम्पाय		
नारदं प्रति मातलिप्रश्ने कण्ठवाक्यं ...	२२२	२	नोक्तिः	२२४	२०
नारदं प्रति मातलिजिज्ञासा	२२२	१	कण्ठं प्रति दुर्योधनस्य मक्रोधवाक्यं ...	२२४	२२
नारदनिवेदने कण्ठोक्तिः	२२२	५	वैशम्पायने प्रति अनमंत्रयप्रश्नाः	२२४	२४
नारदस्य मुमुक्षुनागजन्मवृत्तान्तकथनं	२२२	६	दुर्योधनं प्रति नारदोपदेशः	२२४	२८
रंधं मे कश्चितोवह इत्यादि मातलिवाक्यं	२२२	८	नारदस्य गालवचरितरूपेतिहासकथनं	२२४	३०
आर्थकसमोपे नारदकृतमातलिप्रश्ना	२२२	११	विद्यामित्रसमोपे वशिष्ठवैशेन धर्मस्थायमनं	२२५	१
मुमुक्षेन विवाहार्थं आर्थकं प्रति नारदवाक्यं	२२२	१६	धर्मस्त्वातित्यार्थं विद्यामित्रस्य चरुपाक	२२५	३
आर्थककथने कण्ठोक्तिः	२२२	२३	भुक्तं मे तिष्ठ तावन्मत्पितृणां धर्मस्य गमनं	२२५	५
नारदं प्रति आर्थकनागवाक्यं	२२२	२४	अत्रयद्योतवतो विद्यामित्रस्य शतवर्षम्यतिः	२२५	६
आर्थकं प्रति मातलिवाक्ये कण्ठोक्तिः	२२२	२८	पुनरागतस्य धर्मस्य भोजनादि	२२५	८
शक्रसमोपे मुमुक्षुस्य गमनार्थं मातलिवाक्यं	२२३	२	गालवं प्रति विद्यामित्रवाक्यं	२२५	१३
मुमुक्षादीनां शक्रसमोपगमनं	२२३	३	दक्षिणाः काः प्रयच्छामोति गालववाक्यं	२२५	१४
शक्रसमायां नारदस्यविवाहादिवृत्तान्तकथनं	२२३	४	गालवस्य दक्षिणादानफलकथनं	२२५	१५
अनृत्तदानार्थं विष्णुवाक्यवर्णनं वैशम्पाय			किं ददामोति बह्व्यो गालववाक्यं	२२५	१८
नोक्तिः	२२३	५	एकन श्यामकण्ठानां हयानामष्टौ शतानि		
शक्रं प्रति विष्णुवाक्यं	२२३	८	देशोति विद्यामित्रवाक्यं	२२५	२०
शक्रस्य मुमुक्षायायुर्दानं	२२३	८	दक्षिणार्थं गालवस्याहारादिप्रतिशान्ते		
मातलिककथना सह मुमुक्षुस्य विवाहादि	२२३	१०	नारदवाक्यं	२२५	२२
शक्रं प्रति गरुडोपदेशे कण्ठोक्तिः ...	२२३	१३	दक्षिणाया अलाभे गालवविलापः ...	२२५	२४
शक्रं प्रति गरुडवाक्यं	२२३	१५	गालवसमोपे गरुडस्यागमनं	२२६	८
विष्णोर्गरुडवाक्यवर्णने कण्ठोक्तिः ...	२२३	३०	गालवं प्रति गरुडवाक्यं	२२६	१०
गरुड प्रति विष्णुवाक्यं	२२४	१	को दिशे यामोत्यादि सुपर्णवाक्यं ...	२२६	१४
भगवदाज्ञभरणे गरुडस्य पतनार्थं	२२४	४	गरुडस्य पूर्वदिग्गृह्णान्तकथनं ...	२२६	१६
विष्णुं प्रति गतदर्पस्य गरुडस्य वाक्यं	२२४	८	सुपर्णस्य दक्षिणदिग्गृह्णान्तकथनं	२२७	३

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
विद्यामित्रं प्रति गालववाक्यं ...	२३५	७	यथार्तिं प्रति दौहित्राणां वाक्यं ...	२३८	२
गालवं प्रति विद्यामित्रवाक्यं ...	२३५	११	यथार्तिस्वर्गभोगे नारदोक्तिः ...	२३८	४
विद्यामित्रस्य गुरुद्विषणायहणं ...	२३५	१२	यथार्तिं प्रति पितामहवाक्यं ...	२३८	१०
यथार्तिक्रमार्थं विद्यामित्रस्य भुतोत्पत्तिः	२३५	१३	मम पतनकारणं ब्रूहीतिपितामहं प्रति		
कन्यां प्रति गालववाक्यं ...	२३५	१६	यथार्तिवाक्यं ...	२३८	१४
यथातथे पुन कन्यां प्रदाय गालवस्य वनगमनं	२३५	१८	पितामहस्य यथार्तिपतनकारणकथनं ...	२३८	१८
कन्यास्वयम्बराथं यथातेरुद्योगः	२३५	२१	गालवयथार्तिदृष्टान्तेन दुर्व्योधनं प्रति		
वनगमनार्थं कन्यायावरप्रार्थना	२३५	२५	नारदोपदेशः ...	२३८	२३
यथार्तिकन्यायास्तपस्वरणं ...	२३५	२६	नारदं प्रति धनराष्ट्रवाक्यं ...	२३८	१
यथार्तिस्वर्गवासादि ...	२३६	४	कथं प्रति धनराष्ट्रस्य प्रश्ने वैशम्पायनोक्तिः	२३८	२
यथार्तिं दृष्टवतां शक्रादीनां विचारः	२३६	७	शमार्थं दुर्व्योधनं प्रति श्रोत्रयवाक्यं	२३८	८
स्वर्गात् यथार्तिपतने नारदोक्तिः	२३६	१४	दुर्व्योधनं प्रति श्रोत्रपण्डनभोगप्रमंषा	२४०	१८
मर्धे प्राप्रवतोयथातेरनुतापः ...	२३६	१७	दुर्व्योधनं प्रति श्रोत्रपण्डताञ्जनप्रमंषादि	२४०	२०
यथार्तिं प्रति देवदूतवाक्यं ...	२३६	२०	वैशम्पायनोक्तिः ...	२४१	७
दौहित्राणां यज्ञस्येले यथार्तिपतनं ...	२३६	२३	भीमस्य दुर्व्योधनानुनयवाक्यं ...	२४१	८
यथार्तिं प्रति दौहित्राणां प्रश्नः	२३६	२८	दुर्व्योधनं प्रति श्लेषवाक्यं ...	२४१	१५
तान् प्रति यथातेरात्मपरिचयदानं	२३७	१	विदुरवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः ...	२४१	२५
यथार्तिं प्रति राज्ञां वाक्यं ...	२३७	२	दुर्व्योधनं प्रति विदुरवाक्यं ...	२४१	२६
यथातेरज्ञदाक्य स्त्रोकारः ...	२३७	३	धनराष्ट्रस्य दुर्व्योधनानुनयवाक्यं ...	२४१	२८
राज्ञा माधवीदर्शने नारदोक्तिः ...	२३७	४	दुर्व्योधनं प्रति शमार्थं भोगश्लेषयोर्वाक्यं	२४२	६
मातरं माधवीं प्रति राज्ञां वाक्यं	२३७	५	दुर्व्योधनप्रतिवचने वैशम्पायनोक्तिः	२४२	२६
वितरं यथार्तिं प्रति माधवीवक्यं ...	२३७	७	श्रोत्रयं प्रति दुर्व्योधनस्य मत्तोधवाक्यं ...	२४२	२७
यथार्तिं प्रति दौहित्राणां वाक्यं	२३७	१२	श्रोत्रपण्डितस्य वैशम्पायनोक्तिः ...	२४३	२२
पुनर्यथातेः स्वर्गरोहणे नारदवाक्यं	२३७	१५	दुर्व्योधनं प्रति श्रोत्रपण्डितस्य मत्तोधवाक्यं	२४३	२४
मातामहं यथार्तिं प्रति वसुधनशेवाक्यं	२३७	१८	दुःशामनवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२४४	१४
मातामहं यथार्तिं प्रति प्रतर्हन्वाक्यं	२३७	२०	दुर्व्योधनं प्रति दुःशामनवाक्यं ...	२४४	१५
मातामहं यथार्तिं प्रति त्रिविवाक्यं	२३७	२१	दुर्व्योधनोत्पत्तेः वैशम्पायनोक्तिः	२४४	१७
मातामहं यथार्तिं प्रति प्रत्यहृकवाक्यं	२३७	२७	दुःशामनादीनां दुर्व्योधनानुगमनं	२४४	२०
यथार्तिः पुनः स्वर्गगमनं ...	२३७	२८	गच्छतां दुर्व्योधनं प्रति भीमवाक्यं	२४४	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति
भोष्ठादीन् प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२४४	२६	कौरवाणां श्रीकृष्णानुगमनं	२४८	२०
धृतराष्ट्रवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२४५	१४	गच्छन्तं कृष्णं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	२५०	६
गान्धार्थानयने विदुरं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	२४५	१५	धृतराष्ट्रादीन् प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२५०	११
गान्धारी प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	२४५	२०	कृष्णस्य प्रथममोपगमने वैशम्पायनोक्ति	२५०	१७
गान्धारीवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२४५	२२	प्रथां प्रति कृष्णस्य सर्ववृत्तान्तकथनं	२५०	१८
धृतराष्ट्रं प्रति गान्धारीवाक्यं	२४५	२३	युधिष्ठिरं प्रति वक्तव्ये कृष्णं प्रति कुन्तीवाक्यं	२५०	२१
दुर्योधनस्य पुनः समाप्रवेशः	२४६	१	मुमुक्षुन्ददृष्टान्तेन कुन्त्या राजनीतिकथनं	२५०	२४
दुर्योधनं प्रति शमार्थं गान्धारीवाक्यं	२४६	३	कुन्त्या विदुलापुत्रसंवादरूपेतिहासकथनं	२५१	५३
दुर्योधनस्य समायागनिर्गमने वैशम्पायनोक्तिः	२४७	१०	पुत्रं प्रति तन्निन्दारूपं विदुलावाक्यं	२५१	२७
मौवलादिभिर्दुर्योधनस्य मन्त्रणा	२४७	११	विदुला प्रति पुत्रवाक्यं	२५३	१
श्रीकृष्णस्य बन्धनार्थं दुर्योधनादीनां मन्त्रणा	२४७	१३	पुत्रं प्रति विदुलाया उपदेशः	२५३	९
श्रीकृष्णादीन् प्रति सात्यकैर्दुर्योधनाभिप्रायकथनं	२४७	२२	विदुलाया, अनुग्रहमवल्लियनिन्दादि	२५३	८
मात्यकिवाक्यश्रवणेन धृतराष्ट्रं प्रति विदुरवाक्यं	२४७	२७	सङ्करणाथं विदुलाया, पुत्रं प्रत्युपदेशः	२५३	१३
धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२४८	३	विदुलाया दारिद्र्यावस्थानिन्दाकथनादि	२५३	२०
दुर्योधनानयने विदुरं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	२४८	१०	विदुलापुत्रोद्युत्साहजनकवाक्यं	२५४	१
धृतराष्ट्रस्य कर्णादिसमीपे दुर्योधनमर्त्तना	२४८	१३	पुत्रविदुलायाः संवादः	२५४	२१
धृतराष्ट्रस्य श्रीकृष्णविक्रमकथनं	२४८	१४	कुन्त्या अयनामेतिहासश्रवणफलकथनं	२५६	१८
विदुरस्य दुर्योधनं प्रति कृष्णविक्रमकथनं	२४८	२१	अर्जुनं प्रति वक्तव्ये कुन्तीवाक्यं	२५६	२७
श्रीकृष्णवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२४८	५	द्रौपदी प्रति वक्तव्ये कुन्तीवाक्यं	२५७	८
दुर्योधनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२४८	६	माद्रौपत्नी प्रति वक्तव्ये कुन्तीवाक्यं	२५७	१०
श्रीकृष्णस्य विद्यात्मकरूपधारणं	२४८	८	द्रौपदीसमागमनादौ कुन्तीखेदवाक्यं	२५७	१३
श्रीकृष्णस्य विद्यात्मकरूपवर्णनं	२४८	८	कुन्तीगृह्णात् श्रीकृष्णनिर्गमने वैशम्पायनोक्तिः	२५७	२१
तद्रूपदर्शनेन राज्ञां चागः	२४८	१८	श्रीकृष्णस्य पाण्डवसमीपगमनं	२५७	२२
भगवद्रूपदर्शनार्थं धृतराष्ट्रस्य प्रार्थना	२४८	२१	कौरवाणां कथोपकथनं	२५७	२३
धृतराष्ट्रस्य दिव्यचक्षुषोक्षोभः	२४८	२३	वैशम्पायनोक्तिः	२५८	१
प्रार्थनायां विष्णवादि	२४८	२६	दुर्योधनं प्रति भोष्ठाद्यैर्वाक्यं	२५८	२
श्रीकृष्णस्य ममाया निर्गमनं	२४८	२८	भोष्ठादिहतार्जुनप्रशमा	२५८	७
			दुर्योधनं प्रति शमार्थं भोष्ठादिवाक्यं	२५८	११

प्रकरणं	पृष्ठे	श्लो०	प्रकरणं	पृष्ठे	श्लो०
दुह्ननिवारणार्थं भीष्मादीनां वाक्यं	२५८	२०	विदुरं प्रति कुन्तीवियादवाक्यं	२६५	१७
दुर्योधननिरुहते वैशम्पायनोक्ति	२५८	२०	विदुरं प्रति कुन्त्याः कर्णजन्मवृत्तान्तकथनं	२६५	२५
भीष्मस्य विषादवाक्यं	२५८	२	प्रथाया गङ्गासमीपे कर्णदर्शनादि	२६६	३
द्रोणस्य विषादवाक्यं	२५८	२	कुन्तीं प्रति कर्णवाक्यं	२६६	१०
द्रोणस्य दुर्योधनभर्त्सना	२५८	६	कर्णं प्रति जन्मवृत्तान्ते कुन्तीवाक्यं	२६६	११
द्रोणस्य पाण्डवानामजेयत्वकथनं	२५८	१२	पाण्डवसाहाय्यार्थं कर्णं प्रति कुन्तीवाक्यं	२६६	१५
दृष्ट्वाः कर्णं किमत्रोदिति सञ्चयं प्रति			कर्णस्य सूर्यत्राणीश्रवणे वैशम्पायनोक्ति	२६६	२२
धृतराष्ट्रप्रश्न	२५८	२२	कर्णस्य मतिस्त्वैव्यं वैशम्पायनोक्तिः	२६६	२५
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्चयवाक्यं	२५८	२६	कुन्तीं प्रति कर्णचिपवाक्यं	२६६	२६
कर्णं प्रति वासुदेववाक्यं	२५८	२८	अर्जुनादृते तव सुताम् न हनिश्यामीति		
वासुदेवं प्रति कर्णवाक्यं	२६०	२३	कर्णप्रतिज्ञा	२६७	१२
कर्णस्य युधिष्ठिरसहकारिणां नामकथनं	२६१	१५	कर्णं प्रति कुन्तीवाक्यं	२६७	१७
कर्णस्य यज्ञरूपकेण कुतपाण्डवपुद्गवर्षनं	२६१	२२	कुन्तीकर्षणीः स्वस्वानगमनं	२६७	१८
कर्णं प्रति भगवदाक्ये सञ्चयोक्तिः	२६२	२२	पाण्डवान् प्रति कृष्णस्य सर्ववृत्तान्तकथने		
कर्णं प्रति भगवदाक्यं	२६२	२३	वैशम्पायनोक्तिः	२६७	२१
कृष्णस्य पाण्डवजयनिश्चयकथनं	२६२	२४	श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः	२६७	२५
अर्जुनादिपुद्गप्रशंसायां भगवदाक्यं	२६२	२८	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२६७	२६
भीष्मं प्रति वक्रव्ये कर्णं प्रति भगवदाक्यं	२६३	८	भीष्मादयः किमुक्तवन्त इति युधिष्ठिरप्रश्नः	२६७	२७
श्रीकृष्णं प्रति कर्णवाक्ये सञ्चयोक्तिः	२६३	१४	युधिष्ठिरं प्रति वासुदेवस्य दुर्योधनं प्रत्युक्त		
श्रीकृष्णं प्रति कर्णवाक्यं	२६३	१५	वाक्यकथनं	२६८	५
कर्णस्य दुर्योधनपराजयनिमित्तकथनादि	२६३	१८	वासुदेवस्य दुर्योधनं प्रत्युक्तभीष्मादि		
कर्णस्य कौरवपराभवसवणकथनं	२६४	४	वाक्यानां कथनं	२६८	७
युधिष्ठिरजये कर्णस्य स्वप्नकथनं	२६४	१३	दुर्योधनं प्रति भीष्मस्य शान्तपुत्रभृतीनां		
कौरवपराजये कर्णस्य स्वप्नकथनं	२६४	२५	राज्यकथनं	२६८	८
कर्णं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२६४	२८	भीष्मं प्रति प्रजानां वाक्यं	२६८	१८
श्रीकृष्णं प्रति कर्णवाक्यं	२६५	१	दुर्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं	२६८	२१
कर्णस्य श्रीकृष्णस्यादवरोहणे सञ्चयोक्तिः	२६५	२	दुर्योधनं प्रति द्रोणवाक्ये कृष्णोक्ति	२६८	८
प्रथमं प्रति विदुरवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२६५	७	दुर्योधनं प्रति द्रोणवाक्यं	२६८	८
प्रथमं प्रति कौरवनिन्दारूपं विदुरवाक्यं	२६५	८	विदुरवाक्ये वासुदेवोक्ति	२६८	२४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः
भोमं प्रति दुर्व्योधननिन्दारूपं विदुरवाक्यं	२६८	२६	युधिष्ठिरस्य मेन निवेशकथनं	२७५	४
दुर्व्योधनं प्रति गान्धार्थाः सकोपवाक्यं ...	२७०	८	धृष्टद्युम्नदीनां भिविरनिर्भाषार्थं यत्नः	२७५	८
दुर्व्योधनं प्रति धृतराष्ट्रवाक्ये लक्ष्याक्तिः	२७०	१०	कुर्वचेव परिखाकरणादि	२७५	११
दुर्व्योधनं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	२७०	१८	काशादीनां वक्ष्यकरणादि	२७५	१२
धृतराष्ट्रस्य चन्द्रवंगविवरणकथनं ...	२७०	१८	न्याधनुर्वाणादीनां भिविरं स्थापनं ..	२७५	१६
धृतराष्ट्रस्यात्मनोराज्याधिकाराभावकथनं	२७१	१५	पाण्डवधेनाविषयं श्रुत्वा दुर्व्योधनः किमकरो		
युधिष्ठिरस्य राज्यार्थं धृतराष्ट्रवाक्यं ...	२७१	१८	दित्यादि जनमेजयप्रश्नः	२७५	२२
दुर्व्योधनाभेदे वासुदेवोक्तिः	२७१	२६	कर्णादीनप्रतिदुर्व्योधनाज्ञार्थं वैशम्पायनोक्ति	२७५	२०
कुर्वचेवगमनार्थं राज्ञः प्रति दुर्व्योधनाज्ञा	२७१	२८	कर्णादीन प्रति दुर्व्योधनवाक्यं	२७६	१
युधिष्ठिरं प्रति लक्ष्मण्य स्त्रोक्तप्रकारकथनं	२७२	३	भिविरादिकरणार्थं दुर्व्योधनानुज्ञा	२७६	६
भगवदानपर्वव्यसायि.	२७२	१६	श्रामनेभ्यः राज्ञामुत्त्वानादि	२७६	११
			धानंराष्ट्राणां युद्धोत्सव	२७६	१२
सैन्यनिर्धामपर्वारम्भ.	२७२	१८	दुर्व्योधन कथनिदमप्रवोदित्यादि युधिष्ठिर		
अर्जुनादीन प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पाय			प्रश्नः	२७६	२२
नोक्तिः	२७२	१८	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२७६	२८
सेनाविभागार्थं भ्रातृन् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	२७२	२०	वैशम्पायनवाक्यं	२७७	७
द्रुपदादीनां सप्तशौचीनां सेनापतिलक्षणं	२७२	२२	भीमास्त्रं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	२७७	११
विराटस्य सञ्जयेनापतितार्थं सहदेववाक्यं	२७२	२८	युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनस्य श्रीकृष्णोक्तकथनं	२७७	१४
नकुलवाक्ये वैशम्पायनोक्ति	२७२	१	श्रीकृष्णस्यार्जुनवाक्यानुमोदनं	२७७	१७
द्रुपदस्य सेनापतितार्थं नकुलवाक्यं ...	२७२	२	युद्धार्थं कृतनिश्चयानां पाण्डवानां कुर्वचेव		
धृष्टद्युम्नस्य सेनापतितार्थं संज्ञानवाक्यं	२७२	८	वामः	२७७	१८
शिशुपिडस्य सेनापतितार्थं भीमवाक्यं	२७२	१८	दुर्व्योधनसेनाविभागादौ वैशम्पायनोक्ति	२७७	२०
दृष्ट्य भिमसप्तमानां युधिष्ठिरवाक्यं	२७२	२३	दुर्व्योधन सैन्यवर्णनं	२७७	२२
वैशम्पायनवाक्यं	२७२	२८	सेनादीनां सवणकथनं	२७८	१३
धृष्टद्युम्नस्य सेनापतितार्थं कृष्णवाक्यं	२७२	२०	पत्तिप्रभृतीनां सवणकथनं	२७८	१७
पाण्डवानां हृष्टं वैशम्पायनवाक्यं ...	२७४	१०	कुशादीनां सेनापतिलक्षणं	२७८	२१
कुर्वचेव पाण्डवानां बलममागमकथनं	२७४	१२	वैशम्पायनवाक्यं	२७८	२६
पाण्डवानां कुर्वचेववाचा	२७४	१४	सेनापत्याधि भोमं प्रति दुर्व्योधनवाक्यं	२७८	२७
रथादीनां प्रत्याक्रमणं	२७४	२६	दुर्व्योधनं प्रति भीमवाक्यं	२७८	११

प्रकरणं	पृष्ठे	पक्षौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पक्षौ
अदुतमेनानाशने भोगप्रतिज्ञा	... २७८	१६	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्ये	... २८३	२
भोगप्रस्य कर्णोत्पेववाक्यं	... २७८	१८	मेन्यनिर्यास्यपञ्चसमाप्ति	... २८३	१०
जोवति गाङ्गये नाहं घोस्वामीति कर्णं					
प्रतिज्ञा	... २७८	२०	उलूकदूततागमनपर्यारम्भ	... २८३	१२
भोगप्रस्यनापत्याभियेके वैशम्पायनोक्ति	.. २७८	२१	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य दुर्योधनमन्त्रणा		
कौरवाणां दुर्निमित्तकथनं	.... २७८	२३	कथनं	... २८३	१३
दुर्हार्थं कौरवाणां निर्याण	... २७८	२७	उलूकदूतं प्रति दुर्योधनवाक्य	... २८३	१८
कौरवाणां शिविरादिकरणं	... २८०	१	दुर्योधनस्य वैडालव्रताख्यानकथनं	... २८३	२०
भोगप्रसंगसंपूर्णकं जनमेजयप्रश्न	... २८०	४	विडालसमीपे मूपिकाणामागमनादि	... २८४	२
वैशम्पायनवाक्य	... २८०	८	विडालं प्रति मूपिकाणां वाक्य	... २८४	६
भावादीन् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	... २८०	१०	मूपिकान् प्रति विडालस्य प्रत्युत्तरं	... २८४	८
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	... २८०	१२	मार्जारस्य मूपिकमन्त्रणादि	... २८४	१५
द्रुपदादीनां सैन्यापत्याभियेके वैशम्पायनोक्ति	२८०	१४	मूपिकाणां परस्परमन्त्रणा	... २८४	१६
पाण्डवगृहे अक्रूरादिभिः सह बलदेवस्य			मूपिकान प्रति कौकिलमूपिकवाक्य	... २८४	२१
गमनं	.... २८०	२०	मूपिकाणां विडालस्य च स्वस्थानगमनं	.. २८४	२४
बलदेवदर्शनेन युधिष्ठिरादीनामुत्थानं	२८०	२४	तदृष्टानेन युधिष्ठिरं प्रति वक्तव्ये उलूकं		
श्रीकृष्ण प्रति बलदेववाक्य	... २८०	२८	प्रति दुर्योधनवाक्यं	... २८४	२५
इच्छामस्य तीर्यथाचार्यं गमनं	... २८१	८	वासुदेवं प्रति वक्तव्ये दुर्योधनवाक्यं	... २८५	६
युधिष्ठिरसाहाय्यार्थं रुक्मिराजसागमने			भीमं प्रति वक्तव्ये दुर्योधनवाक्यं	... २८५	१८
वैशम्पायनोक्ति	.... २८१	१२	नकुलं प्रति वक्तव्ये दुर्योधनवाक्य	... २८५	२३
रुक्मिण्य पाण्डवचसूपवेश	... २८१	२८	सहदेवं प्रति वक्तव्ये दुर्योधनवाक्यं	... २८५	२५
रुक्मिदर्शनेन युधिष्ठिरस्य प्रत्युद्गमनं	... २८१	३०	विराटद्रुपदौ प्रति वक्तव्ये दुर्योधनवाक्य	२८५	२६
अर्जुनं प्रति रुक्मिण्यसम्भववाक्यं	... २८२	२	धृष्टद्युम्नं प्रति वक्तव्ये दुर्योधनवाक्य	... २८५	२८
रुक्मिण्यं प्रति धनञ्जयवाक्यं	... २८२	७	अर्जुनं प्रति वक्तव्ये दुर्योधनवाक्यं	... २८६	४
रुक्मिण्यो दुर्योधनसमीपगमनं	... २८२	१८	उलूकस्य पाण्डवसमीपगमने सञ्जये क्ति	२८७	२४
दुर्योधनहृतदक्षिणप्रत्याख्यानं	... २८२	१८	युधिष्ठिरं प्रत्युलूकवाक्यं	... २८७	२५
कुरवः किमकुर्वन्ति जनमेजयप्रश्न	... २८२	२४	उलूकं प्रति युधिष्ठिरस्य मयदानादि	... २८७	२६
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रवाक्ये वैशम्पायनोक्ति	२८२	२५	युधिष्ठिरं प्रत्युलूकस्य दुर्योधनोक्तकथनं	२८७	२८
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	... २८२	२६	अर्जुनं प्रत्युलूकस्य दुर्योधनोक्तकथन	... २८८	१७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति
पाण्डवकोषे धृतराष्ट्रं प्रति सञ्चयवाक्यं ...	२८८	८	युधिष्ठिरसेनानिर्घोषणे सञ्चयवाक्यं	२८३	१६
उलूकदूतं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	२८८	१४	युधिष्ठिरस्थाञ्जुनादिषेनानां यथायथं		
कृष्णाधिवेषेण राक्षसां क्रोधादि	२८८	२१	विभागः	२८३	१०
भीमस्य समाया उत्थानं ..	२८८	२६	उलूकदूतागमनपर्वसमाप्तिः ...	२८३	२८
उलूकदूतं प्रति भीमवाक्यं ...	२८८	२८	—		
उलूकदूतं प्रति सद्यदेववाक्यं ...	२८०	८	रथातिरयसङ्घानपर्वारम्भ ...	२८४	१
भीमं प्रत्यञ्जुनवाक्यं ...	२८०	१६	सञ्चयं प्रति धृतराष्ट्रपत्र. ...	२८४	२
धृष्टद्युम्नादीन् प्रत्यञ्जुनवाक्यं ...	२८०	१८	वैशम्पायनवाक्यं ...	२८४	६
अञ्जनव. कथश्रवणेन राक्षसां विभ्रयादि	२८०	२४	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्चयस्य भीमोक्तकथनं	२८४	७
दुर्योधनं प्रति वक्रत्ये उलूकं प्रत्यञ्जुनवाक्यं	२८०	३०	दुर्योधनं प्रति भीमस्य समायासवाक्यं ...	२८४	८
दुर्योधनं प्रति वक्रत्ये उलूकं प्रति श्रीकृष्ण			भीमं प्रति दुर्योधनवाक्यं ...	२८४	१३
वाक्यं	२८१	७	रथातिरयसंख्याश्रवणार्थं दुर्योधनवाक्यं	२८४	१६
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्चयवाक्यं ...	२८१	१५	दुर्योधनं प्रति भीमवाक्यं ...	२८४	१८
उलूकं प्रति पुनर्धनस्रयवाक्यं ...	२८१	१७	भीमस्य कारवमुख्यमहारथादीनां संख्या		
भीमस्रवने धनस्रयस्य प्रतिज्ञादि	२८१	२२	कथनं	२८४	१८
दुर्योधनं प्रति वक्रत्ये उलूकं प्रत्यञ्जुनवाक्यं	२८१	३०	भीमस्य दुर्योधनादीनां पराक्रमकथनं	२८४	२१
दुर्योधनं प्रति वक्रत्ये उलूकं प्रति युधिष्ठिर			भीमस्यात्मविक्रमकथनं ...	२८४	२५
वाक्यं	२८२	८	भीमस्य कृतवर्षादीनां पराक्रमकथनं	२८४	२६
दुर्योधनं प्रति वक्रत्ये उलूकं प्रति भीमवाक्यं	२८२	१५	भीमस्य सिन्धुराजपराक्रमकथनादि	२८४	२९
दुर्योधनं प्रति वक्रत्ये उलूकं प्रति मनुज			कौन्तेयादीनां पराक्रमकथनं ...	२८५	७
वाक्यं	२८२	२२	भीमस्य विन्दानुविन्दयो. पराक्रमकथनं	२८५	१२
दुर्योधनं प्रति वक्रत्ये सद्यदेववाक्यं ...	२८२	२४	भीमस्य विगतार्ताणां पराक्रमकथनं ..	२८५	१५
दुर्योधनं प्रति वक्रत्ये विराटद्रुपदयोर्वाक्यं	२८२	२६	भीमस्य दुर्योधनपुत्रादीनां पराक्रमकथनं	२८५	२०
दुर्योधनं प्रति वक्रत्ये शिरःपिडावाक्यं ...	२८२	२७	भीमस्य श्लपादीनां पराक्रमकथनं ...	२८५	२६
दुर्योधनं प्रति वक्रत्ये धृष्टद्युम्नवाक्यं ...	२८३	१	द्रुपुनिपराक्रमकथने भीमवाक्यं ...	२८६	१
दुर्योधनं प्रति वक्रत्ये पुनर्धुधिष्ठिरवाक्यं	२८३	३	भीमस्याश्वत्थामपराक्रमकथनं ...	२८६	३
उलूकस्य दुर्योधनममोपागमनं ...	२८३	६	भीमस्य द्रोणपराक्रमकथनं ...	२८६	२६
दुर्योधनं प्रत्यञ्जुस्थाञ्जुनादिषमादिप्रकथनं	२८३	८	भीमस्य पौरवादीनां पराक्रमकथनं ..	२८६	१८
दिनाप्रस्थानं वर्णादीन् प्रति दुर्योधनाश्रा	२८३	११	भीमस्य श्रयसेनादीनां पराक्रमकथनं	२८६	२४

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
भीमशालसुगादीनां पराक्रमकथनं ...	२८७	३	गमनं	३०२	१२
श्रवणसुप्रकथयोः पराक्रमकथने भीमवाक्यं	२८७	१०	भीमस्य काश्रिपतिकन्यानां हर्षणं ...	३०२	१८
कर्पनिन्दास्यं भीमवाक्यं	२८७	१२	कन्याहर्षणसमये राजभिर्भीमस्य युद्धादि	३०२	२०
कर्पनिन्दास्यं द्रौणवाक्यं	२८७	१७	मातरं प्रति भीमवाक्यं	३०३	१
भीमं प्रति कर्षस्य सकोधवाक्यं ...	२८७	१८	भीमं प्रत्याम्बावाक्यं	३०३	५
दुर्योधनं प्रति कर्षस्य भीमनिन्दावाक्यं	२८७	२८	श्रन्वाया शाल्वसमीपगमने भीमवाक्यं ...	३०३	१२
कर्षे प्रति भीमस्य सकोधवाक्यं	२८८	८	शाल्वं प्रत्याम्बावाक्यं	३०३	१५
भीमं प्रति दुर्योधनवाक्यं	२८८	१८	श्रन्वां प्रति शाल्वस्य प्रत्याख्यानवाक्यं	३०३	१६
परंपरां रयसस्तमान् श्रोतुमिच्छामिनि			शाल्वं प्रति श्रन्वावाक्यं	३०३	२१
दुर्योधनप्रश्न	२८८	२०	शाल्वस्यान्वायाः प्रत्याख्यानं	३०४	५
भीमस्य पाण्डवस्यातिरथसंबन्ध्याकथनं	२८८	२३	श्रन्वाचिन्तनादौ भीमवाक्यं	३०४	७
भीमस्य युधिष्ठिरादिपराक्रमकथनं ...	२८८	२५	श्रन्वायास्तपसाश्रमवासं	३०४	१७
भीमशालसुनपराक्रमकथनं ..	२८८	८	तापसान् प्रत्याम्बायाद्युक्तान्तकथनं	३०४	१८
वैशम्पायनवाक्यं	२८८	२०	श्रन्वां प्रति शैखवत्यमुनिवाक्यं	३०४	२०
द्रौपदेयादीनां पराक्रमकथने भीमवाक्यं	२८८	२४	शैखवत्यं प्रत्याम्बावाक्यं	३०४	२२
भीमस्य विराटद्रुपदयोः पराक्रमकथनं	३००	१	कन्याथं तापसानां चिन्ता	३०४	२८
शिशुिष्ठपराक्रमकथने भीमवाक्यं ...	३००	१०	श्रन्वां प्रति तापसानां वाक्यं	३०५	३
भीमस्य छट्टदुष्यादीनां पराक्रमकथनं	३००	१३	तापसान् प्रत्याम्बावाक्यं	३०५	१०
भीमस्य कैकेयादीनां पराक्रमकथनं ...	३००	२२	होत्रवाहनस्य तत्र गमनादौ भीमवाक्यं	३०५	१४
भीमस्य काश्यादीनां पराक्रमकथनं ...	३०१	२	श्रन्वां प्रति होत्रवाहनवाक्यं ..	३०५	२२
कुन्तिभोजादीनां पराक्रमकथने भीमवाक्यं	३०१	१०	होत्रवाहनं प्रत्याम्बावाक्यं	३०५	२७
भीमस्य शिशुिष्ठना सह युद्धाभावकथनं	३०१	२५	रामसमीपगमनार्थमन्वां प्रति होत्रवाहन		
रथातिरथसंबन्ध्यापर्वसमाप्ति	३०२	२	वाक्यं	३०६	१
—					
श्रन्वापाख्यानपर्वारम्भ	३०२	४	रामानुचरस्यारुहतत्रणस्य तत्र गमनं	३०६	६
शिशुिष्ठिनं कथं नैव हन्यादत्यादि भीमं			अरुहतत्रणं प्रति होत्रवाहनवाक्यं	३०६	१०
प्रति दुर्योधनप्रश्नः	३०२	५	होत्रवाहनं प्रत्यरुहतत्रणवाक्यं	३०६	१२
दुर्योधनं प्रति भीमवाक्यं	३०२	७	होत्रवाहनस्याम्बाद्युक्तान्तकथनं	३०६	१५
विचित्रवीर्यस्य विवाहाद्यै भीमस्य काश्या			अरुहतत्रणं प्रत्याम्बावाक्यं	३०६	२८
			अरुहतत्रणस्याम्बोः संवादः	३०७	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
तत्र परशुरामस्यागमनादौ भोक्त्रवाक्यं	२०७	१५	भोक्त्रं प्रति रामवाक्यं	२१२	८
रामं प्रति द्वाचवाचनवाक्यं	२०७	२१	भोक्त्ररामयोस्तुमुद्युद्धं	२१२	१२
रामसमीपे श्रम्यावारोदनं	२०७	२४	रामं प्रति भोक्त्रस्य सक्रीधवाक्यादि ...	२१२	१७
श्रम्यां प्रति परशुरामवाक्यं	२०७	२६	रामे पीडिते भोक्त्रस्य पद्यात्तापः ...	२१२	२०
रामं प्रत्यम्बावाक्यं	२०६	२७	दुर्योधनं प्रति पुनर्युद्धारम्भे भोक्त्रवाक्यं ...	२१२	५
रामस्य चिन्तादौ भोक्त्रवाक्यं	२०७	२८	रामवाचिणे भोक्त्रस्य मोहः	२१२	१८
श्रम्यां प्रति रामवाक्यं	२०८	२	श्रुततत्रणश्रम्यतोनां स्वयः	२१२	२१
भोक्त्रवधार्थं रामं प्रत्यम्बावाक्यं ...	२०८	५	भोक्त्रस्य संज्ञालाभादि	२१२	२२
रामात्मयोः संवाद	२०८	१५	भोक्त्रवाचिणे रामस्य मोहः	२१२	२८
रामं प्रति मुनिवाक्ये भोक्त्रवाक्यं ...	२०८	२२	रामानुचराणां पलायनं	२१२	२०
रामं प्रति मुनिवाक्यं	२०८	२३	संज्ञा सन्भवतो रामस्य भोग्यं प्रति वाक्यादि	२१४	२
व्यधिं प्रति रामवाक्यं	२०८	१	भोक्त्ररामयोः पुनर्युद्धे दुर्योधनं प्रति भोक्त्र		
कन्यया सह रामस्य कुरुचेवगमनं ...	२०८	७	वाक्यं	२१४	१४
रामागमनादौ भोक्त्रवाक्यं	२०८	१०	रामस्य पुनर्युद्धे भोक्त्रवाक्यं	२१५	८
श्रम्याग्रहणार्थं भोक्त्रं प्रति रामवाक्यं ...	२०८	१४	भोक्त्राचार्येः पतनं	२१५	१०
भोक्त्ररामयोः कृत्स्नप्रत्युक्तौ	२०८	१८	रामवाचिणे भोक्त्रस्य पुनर्मोहादि ...	२१५	१५
रामं प्रति भोक्त्रस्य द्वेषवाक्यं	२१०	१	भोक्त्रवाचिणे रामस्य पुनर्मोहः	२१५	२०
भोक्त्रस्य युद्धाभिप्रायकथनादि	२१०	५	रामे प्रतिज्ञे जातानामैत्यातिक्रान्तां कथनं	२१६	१
भोक्त्ररामरामभक्त्यानां	२१०	१२	भोक्त्रस्यात्मचिन्ताकथनं	२१६	१२
भोक्त्रं प्रति रामस्य सक्रीधवाक्यं	२१०	२२	भोक्त्रस्य स्वप्रावस्थायां ब्राह्मणानां वाक्यं	२१६	२०
युद्धार्थं रामस्य कुरुचेवगमनं	२१०	२८	रामभोक्त्रयोः पुनर्युद्धमुनयुद्धं	२१७	४
भोक्त्ररामयोर्दुष्टकथनं	२११	८	प्रस्तापार्थं प्रयुञ्जानं भोक्त्रं प्रति नारदशक्यं	२१७	२८
युद्धवारणार्थं भोक्त्रं प्रति गङ्गावाक्यं ...	२११	१२	रामं प्रति पिहृणां वाक्यं	२१८	७
युद्धवारणार्थं रामं प्रति गङ्गावाक्यं ...	२११	१८	पिहृन्प्रति रामशक्ये भोक्त्राक्तिः ...	२१८	१८
गङ्गायाः पुनर्भोक्त्रसमीपागमने वैशम्पाय			युद्धनिवृत्त्यर्थं भोक्त्रं प्रति मुनीनां वाक्यं ...	२१८	२०
नोक्तिः	२११	२२	मुनीन् प्रति भोक्त्रशक्यं	२१८	२२
भोक्त्ररामयोः कृत्स्नप्रत्युक्तौ	२११	२५	युद्धनिवृत्त्यर्थं रामं प्रति मुनीनां वाक्यं ...	२१८	२४
रामभोक्त्रयोर्दुष्टवर्णनं	२१२	४	भोक्त्ररामयोर्दुष्टनिवृत्तिः	२१८	२८
रामं प्रति भोक्त्रवाक्यं	२१२	७	भोक्त्ररामवन्दनं	२१८	२

प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्तौ
रामकृतमोक्षप्रबंधा	३१८	३	दर्शाणं कन्यायाः शिखण्डिन स्त्रीवशानादि	३२२	१४
श्रमां प्रति रामवाक्यं	३१८	७	शिखण्डिनः स्त्रीतेः युवतो दशार्णस्य		
रामं प्रत्यन्वावाक्यं	३१८	१२	क्रोधादि	३२२	१८
तपसा मोक्षवर्धं चिन्तयन्त्याम्हास्तु गमनं	३१८	१६	द्रुपदसमीपे दशार्णस्य दूतप्रेषणं	३२२	२१
भीमं प्रति व्यासनारदयोर्वाक्यं	३१८	२३	द्रुपदं प्रति दूतवाक्यं	३२२	२२
श्रमायास्तपस्यर्थ्याकप्रश्नं	३१८	२४	द्रुपदस्त्रीचरित्राभावाद्दौ भीमवाक्यं	३२२	२७
वसुभ्याश्चमे श्रमाया आगमनं	३१८	३०	भार्या प्रति द्रुपदवाक्यं	३२३	८
मन्दाञ्जनादिष्वन्वायास्तपस्यर्थं	३२०	२	द्रुपदं प्रति शिखण्डिमातृवाक्यं	३२३	२०
गङ्गामयोरुक्तिप्रत्युक्ती	३२०	६	द्रुपदस्य मन्त्रिभिर्मन्त्रणादि	३२३	२५
श्रमां प्रति तापशान्तं वाक्यं भीमोक्ति	३२०	२०	द्रुपदं प्रति भार्यायावाक्यं	३२४	१
तापशान् प्रति कन्यायावाक्यं	३२०	२१	प्राणत्यागे शिखण्डिनद्विन्ता	३२४	७
श्रमाया महादेवदर्शनं	३२०	२६	दुःखेन शिखण्डिनो वनगमनादि	३२४	८
श्रमाया भीमपराजयवरप्राप्ति	३२०	२७	शिखण्डिनं प्रति स्यूगकर्णवसु वाक्यादि	३२४	१३
रुद्रं प्रति कन्यावाक्यं	३२०	२८	स्यूगकर्णं प्रति शिखण्डिवाक्यं	३२४	१७
श्रमां प्रति महादेववाक्यं	३२१	१	शिखण्डिन प्रति यववाक्यं भीमोक्ति.	३२४	२२
महादेवक्षान्तार्थानं	३२१	५	शिखण्डिनं प्रति यवस्य वाक्यं	३२४	२३
श्रमाया श्रमौ प्राणत्यागं	३२१	७	शिखण्डिन. समयकरणं	३२४	२७
कन्या भूत्वा कथं पुह्योऽभवदिति दुर्व्योधन			यवशिखण्डिनोरन्यान्यलिङ्गपरिवर्तने		
प्रश्नं	३२१	१०	भीमवाक्यं	३२४	२८
भीमस्य शिखण्डिजन्मदृष्टान्तानकयनं	३२१	११	मुंक्तेः लब्धा शिखण्डिनः सूपुरागमनं	३२५	१
अपत्यार्थं महादेवं प्रति द्रुपदप्रार्थना	३२१	१२	दशार्णस्य द्रुपदारव्यागमनं	३२५	५
स्त्रीपुंसांशो भविष्यतीत्यादि महादेववाक्यं	३२१	१४	द्रुपदसमीपे दशार्णस्य दूतप्रेषणं	३२५	६
भार्या प्रति द्रुपदस्य वरकयनं	३२१	१६	द्रुपदं प्रति दशार्णदूतवाक्यं	३२५	११
शिखण्डिनोऽज्जादिदृष्टान्तकयनं	३२१	२३	दशार्णसमीपे द्रुपदस्य दूतप्रेषणं	३२५	१६
शिखण्डिनोऽज्जादिदृष्टान्तकयनं	३२२	१	दशार्णं प्रति द्रुपददूतवाक्यं	३२५	१७
कन्याया यौवनवास्त्यादशनेन भार्या प्रति			दशार्णस्य शिखण्डिसमीपे युवतोप्रेषणं	३२५	१८
द्रुपदवाक्यं	३२२	५	दशार्णस्य युवतोमुखात् शिखण्डिन. पुह्यार्थं		
भार्याया द्रुपदसमाश्रयनं	३२२	६	अवयं	३२५	२०
दशार्णकन्याया सह शिखण्डिनो विवाहादि	३२२	७	चष्टस्य दशार्णस्य द्रुपदस्यैव वासादि	३२५	२१

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
स्यूणकर्णसमीपे कुवेरस्यागमनं	३२५	२४	युधिष्ठिरस्य छट्युद्यादिभैरवप्रेषणे वैशम्पा		
यत्नान् प्रति कुवेरवाक्यं	३२५	२६	यनोक्तिः	३२६	१२
कुवेरं प्रति यवाणां वाक्यं	३२६	२	युधिष्ठिरस्य भीमादिप्रेषणं	३२६	२०
अस्य खोलं तिष्ठलिति स्यूणकर्णं प्रति			विराटादिभिः सह युधिष्ठिरस्य गमनं	३२६	२२
कुवेरशापः	३२६	७	भीमादेः भैरवनामद्यादिपरिमाणकथनं	३२६	२६
शिखण्डिन इति अर्थं पुरुषो भवेदिति			अनोपास्यानपर्वसमाप्तिः	३३०	१७
कुवेरस्य वरदानं	३२६	१२	उद्योगपर्वसमाप्तिः	३३०	१७
यत्नसमीपे शिखण्डिन आगमनादि	३२६	१५			
शिखण्डिनं प्रति यत्नवाक्यं	३२६	१८	भोगपर्वारम्भः	३३१	१
शिखण्डिनः प्रत्यागमनादौ भीमवाक्यं	३२६	२०	जम्बखण्डविनिर्माणपर्वारम्भः	३३१	२
भीमस्यास्त्रत्यागप्रतिज्ञावाक्यं	३२६	२१	वैशम्पायनं प्रति अर्जुनप्रश्न	३३१	२
वैशम्पायनवाक्यं	३२७	२	तदुत्तरत्वेन वैशम्पायनवाक्यं	३३१	३
छतराष्ट्रं प्रति रुञ्जयवाक्यं	३२७	५	युधिष्ठिरस्य भैरवो नामकरणे	३३१	१२
भीमं प्रति दुर्थाधनप्रश्नः	३२७	६	भैरवो हर्षदर्शनेन युधिष्ठिरादीनां हर्षः	३३२	२
भीमस्यात्मबलकथनं	३२७	१२	वाष्पदेवीञ्जुनयोः शङ्खवादनं	३३२	३
द्रोणं प्रति दुर्थाधनप्रश्ने रुञ्जयवाक्यं	३२७	१६	कुरुक्षेत्रे रक्तवृष्ट्यादि	३३२	७
द्रोणस्यात्मबलकथनं	३२७	२१	युद्धे कुरुपाण्डवयोः समयकरणं	३३२	१२
कृपादीनामात्मबलकथनं	३२७	२३	छतराष्ट्रसमीपे व्यासागमने वैशम्पायनोक्तिः	३३२	२२
कृष्णवाक्येन भीमस्य हास्यादि	३२७	२४	छतराष्ट्रं प्रति व्यासवाक्यं	३३२	२५
आहूतं प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पाय			व्यासं प्रति छतराष्ट्रवाक्यं	३३२	२८
नोक्तिः	३२७	२६	छतराष्ट्रस्य युद्धयवणेच्छायां वैशम्पायनोक्तिः	३३२	२६
आहूतं प्रति युधिष्ठिरस्य भीमादिप्रतिज्ञा			सञ्जयं प्रति व्यासस्य वरदानं	३३२	३०
कथनं	३२७	३०	वैशम्पायनवाक्यं	३३३	५
युधिष्ठिरं प्रत्यञ्जनव्यात्मबलकथनं	३२८	७	छतराष्ट्रं प्रति व्यासस्थानिमित्तकथनं	३३३	६
पाण्डवभैरवोनां पराक्रमोऽञ्जनवाक्यं	३२८	१४	अनिमित्तदर्शनेन व्यासवाक्यं	३३३	२५
पाण्डवान् प्रति दुर्थाधनस्य भैरवप्रेषणे			व्यासं प्रति छतराष्ट्रवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	३३५	१२
वैशम्पायनोक्तिः	३२८	२२	व्यासचिन्तने वैशम्पायनवाक्यं	३३५	१५
दुर्थाधनस्य शिविरादिकरणं	३२८	२	युद्धवारणार्थं छतराष्ट्रं प्रति व्यासवाक्यं	३३५	१६
भैरवोनां राशौ शिविरप्रवेशादि	३२८	६	व्यासं प्रति छतराष्ट्रवाक्यं	३३५	२५

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्तौ	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्तौ
यत्ने मनसि वचने तत्कथयेति व्यासवाक्यं	३३५	२८	शैवावतादिवर्षवृत्तान्तकथनं ...	३३८	१५
विष्णुपियात्रं चिह्नानि त्रातुमिच्छामोति			कैलासादिपर्वतवृत्तान्तकथनं ...	३३८	१८
धृतराष्ट्रवाक्यं ...	३३५	३०	विन्दुमरोमाहात्म्यकथनं ...	३३८	२१
व्यासस्य भाविजयचिह्नकथनादि ...	३३६	१	हिमालयादिपर्वतेषु रावसादीनां वास		
व्यासस्य विविधव्रतकथनादि ...	३३६	१८	कथनं ...	३३८	२८
व्यासगमने वैशम्पायनोक्तिः ...	३३६	२६	सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	३४०	७
धृतराष्ट्रस्य चिन्नादि ...	३३६	२७	सञ्जयस्य सुमेरोरुत्तरपार्श्वदेशवृत्तान्त		
भौमगुणादियवणार्थं सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्र			कथनं ...	३४०	८
प्रश्नः ...	३३६	२८	सुमेरुः पूर्वपार्श्वदेशवृत्तान्तकथनं ...	३४०	२१
भौमगुणकथनार्थं सञ्जयप्रतिज्ञा ...	३३७	४	नोलपर्वतस्य दक्षिणस्य मूढादिवृत्तान्त		
भूतानां द्विविधलक्षणनादि ...	३३७	५	कथनं ...	३४०	२६
सञ्जयस्य पशूनां चतुर्दशभेदकथनं ...	३३७	७	मान्यवत्पर्वतवृत्तान्तकथनं ...	३४१	५
श्वारण्यमत्तपशूनां नामकथनं ...	३३७	८	वर्षादीनां नामानि कथयेति धृतराष्ट्रप्रश्नः	३४१	१२
श्याममत्तपशूनां नामकथनं ...	३३७	८	सञ्जयस्य रंजणकवर्षवृत्तान्तकथनं ...	३४१	१३
श्यावराणां गुल्मादिपक्षजातिकथनं ...	३३७	१७	हिरण्यवर्षवृत्तान्तकथनं ...	३४१	१५
सञ्जयस्य भूमिप्रशंसाकथनं ...	३३७	१५	शैवावतवर्षवृत्तान्तकथनं ...	३४१	२१
नदीनां नामधेयानि कथयेत्यादि धृतराष्ट्र			धृतराष्ट्रचिन्तनादौ वैशम्पायनोक्तिः	३४१	३०
प्रश्नः ...	३३७	१८	भारतवर्षस्य शुश्रूषायां धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	३४२	५
सञ्जयस्य चित्यादीनां पञ्चानां गुणकथनादि	३३७	२०	सञ्जयस्य दुर्योधनादीनां दोषकथनं ...	३४२	७
सञ्जयस्य मुद्गानदीपवृत्तान्तकथनं ...	३३७	३०	सञ्जयस्य भारतवर्षवृत्तान्तकथनं ...	३४२	८
विश्वरं ब्रह्मोद्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	३३८	७	भारतवर्षस्य नदीनां नामकथनं ...	३४२	१४
सञ्जयस्य हिमालयादिपर्वतवृत्तान्तकथनं	३३८	१०	भारतवर्षस्य नदीनां नामकथनं ...	३४२	१७
सुमेरुपर्वतस्य परिभाषादिकथनं ...	३३८	१७	भारतवर्षस्य जनपदानां नामकथनं ...	३४३	१९
सुमेरुपार्श्वस्थानां दोषानां वृत्तान्तकथनं	३३८	२०	भारतवर्षार्थं शांसां परस्परामिलामकथनं	३४४	१५
सुमेरुपर्वतः देवादीनां वसतिकथनं ...	३३८	२३	भारतवर्षस्यायुःप्रमाणं कथयेत्यादि धृतराष्ट्र		
सुमेरुपश्चिमपार्श्वदेशवृत्तान्तकथनं ...	३३८	८	प्रश्नः ...	३४४	२२
तत्कथनानामाधुःपरिभाषादिकथनं	३३८	१०	सञ्जयस्य चतुर्दशमनुशाणां परिभाषाकथनं	३४४	२४
गन्धमादनपार्श्वजनानामाधुःपरिभाषादि			जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वममाप्तिः ...	३४५	८
कथनं ...	३३८	१३			

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्ति	प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्ति
भूमिपर्वारम्भ.	३४५	१०	सञ्जयस्य भीष्मप्रसंगमाकथनं ...	३४८	२२
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्न	३४५	११	भीष्म. कथं हत इत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्न.	३४८	४
सञ्जयस्य जम्बूवपुत्रपरिमाणदिकथनं	३४५	१४	धृतराष्ट्रहतभीष्मप्रसंगशा ...	३४८	१५
शाकद्वीपस्य विशारं शूचीति धृतराष्ट्रप्रश्न.	३४५	२२	भीष्मार्थधृतराष्ट्रानुताप ...	३४८	२८
सञ्जयस्य शाकद्वीपवृत्तान्तकथनं	३४५	२४	हति भीष्मे के योद्धारोऽभवदित्यादि धृतरा		
प्रजा. कथं श्यामता प्राप्ता इति धृतराष्ट्रप्रश्न	३४६	२	धृतराष्ट्र.	३५०	२
तदुत्तरत्वेन सञ्जयवाक्यं ...	३४६	२	भीष्म कथं हत इत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्न	३५०	१३
शाकद्वीपस्य नदीनां नामकथनादि	३४६	१३	हतभीष्मशरणेन धृतराष्ट्रानुताप ...	३५०	१८
शाकद्वीपस्य जनपदानां नामकथनं	३४६	१७	शंभु मे तद्यथा चामोद्युद्धमित्यादि धृतराष्ट्र		
सञ्जयस्योत्तरद्वीपानां वृत्तान्तकथनं	३४६	२४	प्रश्न ...	३५०	१६
सञ्जयस्य कुम्भद्वीपवृत्तान्तकथनं	३४६	२८	पुनर्धृतराष्ट्रानुताप ...	३५०	३०
सञ्जयस्य कौशुद्वीपवृत्तान्तकथनं	३४६	३०	हति भीष्मे दुर्थाधनादय. किममुञ्चिष्यादि		
कुम्भद्वीपस्य पर्वतानां नामकथनं	३४७	३	धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	३५१	१२
शैल्लिदादिवर्षनामकथनं ...	३४७	५	पुनर्धृतराष्ट्रानुताप. ...	३५१	१६
सञ्जयस्य कौञ्चादिपर्वतनामकथनं ...	३४७	१०	धृतराष्ट्रप्रश्नाभिनन्दनेन सञ्जयवाक्यं ...	३५१	२५
कौञ्चान्यादिदेशानां नामकथनं	३४७	१४	सञ्जयस्य धृतराष्ट्रशान्तवाक्यं ...	३५१	३०
पुष्करद्वीपादिवृत्तान्तकथनं ...	३४७	१७	सञ्जयस्य व्यासाय नमस्करणादि ...	३५२	१
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्न	३४८	२	भारतपुङ्गं विशरणे प्रवृत्तित्यादि सञ्जय		
सञ्जयस्य स्वर्भानुयक्षाणां परिमाणकथनादि	३४८	३	वाक्यं ...	३५२	४
चन्द्रमसः परिमाणकथनं ...	३४८	६	भीष्मभारतार्थं दु. प्रासनं प्रति दुर्थाधनवाक्यं	३५२	६
सूर्यस्य परिमाणकथनं ...	३४८	७	सञ्जयस्य युद्धारम्भककौलाहलकथनादि	३५२	१६
चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहणवृत्तान्तकथनं ...	३४८	१०	युद्धान्मुखानां सैन्यानां भीष्माकथनं ...	३५२	२१
भूमिपर्वशरणफलश्रुतिकथनं	३४८	१३	शकुनिसौम्यलादीनामवै दिशिनेदल कथनं	३५२	३०
भूमिपर्वसमाप्ति.	३४८	१७	भीष्मस्य सर्व्वेभेनापतित्वकथनादि ...	३५३	६
			कुम्भवपुत्रवृत्तमसामागमकथनं ...	३५३	८
भगवद्गीतापर्वारम्भ.	३४८	१८	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ...	३५३	१५
सञ्जयस्य भीष्मप्रसंगकथने वैशम्पायनोक्ति	३४८	१८	सञ्जयस्य भीष्मद्वेषणहतपाण्डवाभीष्मादकथनं	३५३	१८
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य भीष्मप्रसंग्याग्रयन			प्राश्न. प्रति भीष्मस्य नीतिकथनं ...	३५३	२२
कथनं ...	३४८	२१	युद्धार्थं कुम्भसैन्यानां निर्धाणं ...	३५३	२६

प्रकरणम्	पृष्ठे	पङ्क्तिः	प्रकरणम्	पृष्ठे	पङ्क्तिः
कुरुष्वन्ववर्णनं	२५४	१	दुर्गोन्मत्तपातफलश्रुतिकथनं	२५८	२०
सैन्यवर्णने सञ्जयवाक्यं	२५४	२६	दुर्योधननिन्दारूपं सञ्जयवाक्यं	२६०	२
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	२५५	१६	केभ्यो घोषा प्रसृष्टा इत्यादि धृतराष्ट्रवाक्यं	२६०	७
सञ्जयवाक्यं	२५५	१८	उभययोधानां हर्षादौ सञ्जयोक्तिः	२६०	१०
अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	२५५	१८	कुरुष्वेति मत्पुत्राः पाण्डवाश्च किमकुर्वन्तेति		
युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनवाक्यं	२५५	२२	धृतराष्ट्रप्रश्नः	२६०	१६
भीमस्य व्यूहायघोषिलकथनं	२५५	२३	सञ्जयस्य तदुत्तरकथनं	२६०	१७
अर्जुनस्य दृष्ट्वायै निर्गमनं	२५५	२८	तत्र द्रोणाचार्य्ये प्रति पाण्डवसैन्यकथने		
पाण्डवसैन्यवर्णनं	२५६	१	दुर्योधनोक्तिः	२६०	१८
पाण्डवाभ्यो बृहन्नृपनाकथनं	२५६	११	आत्मसैन्यमाधान्निष्पत्ते दुर्योधनोक्तिः	२६०	२२
सैन्यस्य सञ्जीभूतेषु सूर्यस्य निश्रम दि	२५६	२७	द्रोणादीन् प्रति भीमरचार्य्ये दुर्योधनवाक्यं	२६०	२६
सैन्यप्रकृतायां सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	२५७	५	दुर्योधनहर्षार्थं भीमस्य ब्रह्मवादं	२६०	२७
सञ्जयस्योभयसैन्ययोर्निमित्तानिमित्त			कृष्णार्जुनादीनां ब्रह्मवादं	२६०	३०
कथनं	२५७	८	उभयसैन्ययोर्भेद्ये रथस्थापनार्थं श्रीकृष्णं ।		
भीमस्य सैन्यवृद्धकथनं	२५७	२३	प्रत्यर्जुनवाक्यं	२६१	७
कुरुष्वेभ्यं दृष्टवतो युधिष्ठिरस्य विषादे सञ्ज			कृष्णस्य सैन्ययोर्भेद्ये रथस्थापनादौ		
योक्तिः	२५७	२८	सञ्जयोक्तिः	२६१	१०
धनञ्जयं प्रति युधिष्ठिरविषादवाक्यं	२५८	१	अर्जुनस्य युद्धार्यिना पित्र्यादीनां दर्शनं	२६१	१२
युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनस्य समान्तासवाक्यं	२५८	४	युद्धार्यिनां बन्धून् दृष्ट्वाऽर्जुनस्य विषादः	२६१	१३
युधिष्ठिरविषादापनयनादौ सञ्जयवाक्यं	२५८	१७	कृष्णं प्रत्यर्जुनस्य विषादवाक्यं	२६१	१५
अर्जुनरथस्य वर्णनादि	२५८	२६	अर्जुनस्य कुसुमवयस्य वस्त्रदोषताकथनादि	२६१	२७
भीमं दृष्टवतो कुरुसैन्यानां समयकथनादि	२५८	३०	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	२६२	८
अर्जुनं प्रति वासुदेवावाक्यं	२५८	३	विषोदन्तमर्जुनं प्रति भगवदाक्यं	२६२	८
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	२५८	७	भीमादीन् प्रति वापैः कथं योष्णामीत्याद्य		
दुर्गोन्मत्तपातार्थमर्जुनं प्रति भगवदावाक्यं	२५८	८	अर्जुनवाक्यं	२६२	११
अर्जुनस्य रथादवरोहणादौ सञ्जयवाक्यं	२५८	८	अर्जुनस्य रथादवरोहणादौ सञ्जयवाक्यं	२६२	१३
अर्जुनस्य रथादवरोहणादौ सञ्जयवाक्यं	२५८	१०	अर्जुनस्य रथादवरोहणादौ सञ्जयवाक्यं	२६२	१७
दुर्गोन्मत्तपातार्थमर्जुनं प्रति भगवदावाक्यं	२५८	१३	अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य तत्त्वोपदेशः	२६२	१८
अर्जुनं प्रति देहाज्ज्यामीनेषु	२५८	२४	कृष्णस्य देहानामवस्थानाद्यत्मकथनादि	२६२	२०

प्रकरण	एछे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	एछे	पङ्क्तौ
विषयैरनभिभूतस्य मोक्षकथनादि	३६२	२२	अयुक्तस्य युत्याद्यभावकथनादि	३६४	१८
सदसतोर्भावाभावकथनादि	३६२	२४	कामनापरित्यागे शान्तिप्राप्तिकथन	३६४	२२
देहानामवश्यनाश्रयकथनं	३६२	२६	ज्याधमो चैत्कर्मणसोमतामुद्धिगित्याद्यञ्जुन		
आत्मनो हननकर्तृत्वकर्मत्वाभावकथनं	३६२	२७	वाक्य	३६४	२७
आत्मनोजन्मादिषड्भावविकाराभाव			तदुत्तरत्वेन भगवदाक्यं	३६४	२८
कथनादि	३७२	२८	कर्मणा मनारम्भाच्चैर्कार्यं न भवतीत्यादि		
देहे जीर्णे आत्मनो देहान्तरप्राप्तिकथनं	३६३	२	भगवदाक्यं	३६४	३०
शस्त्रादिभिरात्मनोऽस्त्रेद्यत्वादि कथनं	३६३	४	निष्कामकर्मकरणार्थमञ्जुनं प्रत्युपदेश	३६५	४
जन्यपदार्थस्य मृत्योर्वश्याभावित			कर्माकरणे दोषकथन	३६५	६
कथनादि	३६३	७	ब्रह्मण सर्वगतस्य कार्याभावकथनं	३६५	१०
आत्मनो दुर्ज्ञेयत्वकथनं	३६३	१०	आत्मरतस्य कार्याभावकथनं	३६५	१२
चत्त्रियार्थानां युद्धेन भ्रमकथनं	३६३	१३	निष्कामकर्मणा भगवत्प्राप्तिकथनं	३६५	१५
युद्धपरित्यागेऽञ्जुनस्य प्रत्यवायादिकथनं	३६३	१४	श्रेष्ठाचारदर्शनेन लोकानां प्रवृत्तिकथनं	३६५	१७
सुखदुःखादीनां समवे पापाभावकथनं	३६३	२०	लोकसंग्रहार्थं श्लोकपन्थात्मनः कर्माचार		
ञ्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य कर्मयोगोपदेश	३६३	२१	कथनं	३६५	१८
निष्कामकर्मयोगोऽतिक्रमनाशभावकथनं	३६३	२३	ञ्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य तत्त्वोपदेश	३६५	२२
निष्कामकामिनोर्बुद्धिवैषम्यकथनं	३६३	२४	मयि सर्वकर्मणि संन्यस्य युद्धक्षेत्यादि		
कामिनां व्यवसायात्मिकावुद्ध्याभावकथनं	३६३	२४	भगवदाक्यं	३६५	२६
वेदानां चैगुण्यविषयत्वकथनादि	३६३	२७	परधर्मस्थानाश्रयणोपयत्नकथनं	३६६	१
काम्यकर्मणां मप्रशस्यकथनादि	३६३	२८	केन प्रयुक्तो जीवः पापं चरतीत्यञ्जुनप्रश्न	३६६	२
कर्माफलत्यागे फलकथनादि	३६४	३	तदुत्तरत्वेन भगवदाक्य	३६६	३
स्थितप्रज्ञस्य सत्वपादिसंज्ञानार्थमञ्जुनप्रश्न	३६४	६	योगाचरणस्य पूर्वबंधप्रदायप्रसिद्धत्वकथनं	३६६	१२
श्रीकृष्णस्य स्थितप्रज्ञसत्त्वकथनं	३६४	७	स एव योगो मया प्रोक्त इत्यादि भगव		
श्रीकृष्णस्य स्थितधीनत्वकथनं	३६४	८	दाक्य	३६६	१४
वेहादिरहितस्य प्रज्ञाप्रतिष्ठाकथन	३६४	८	त्वमादौ प्रोक्तवान् कथमेतद्विज्ञानोयाभित्या		
दृष्ट्रियाणामवशत्वकथनादि	३६४	१२	द्यञ्जुनप्रश्न	३६६	१५
विषयध्यायिनः सद्भाषनार्थप्राप्तिकथनं	३६४	१४	आत्मजन्मदत्तानो भगवदाक्य	३६६	२६
रागद्वेषादिरहितानां प्रसादकथन	३६४	१६	यदा धर्मस्य ग्लानिर्भवति तदात्मानं सृजा		
प्रसादस्य सर्वदुःखनाशकत्वकथनं	३६४	१७	मोत्यादिभगवदाक्यं	३६६	१८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
ये यथा मां प्रपद्यन्त इत्यादि भगवदाक्यं	३६६	२२	तदुत्तरत्वेन भगवदुपदेशः ...	३७०	१
भगवदात्मतत्त्वोपदेशः ...	३६६	२४	अयति, अहूयोपेत, कां गतिं गच्छतीत्याद्य		
कर्मयोगहनगतिलकथनं ...	३६६	२७	क्षुण्णप्रश्नः ...	३७०	३
निष्कामकर्मणः प्रशंसाकथनं ...	३६६	२८	अर्जुनं प्रति भगवदाक्यं ...	३७०	६
ब्रह्मदृष्टज्ञानानुसंगकथनं ...	३६७	५	योगभ्रष्टश्च पुनश्चात्मादिकथनं ...	३७०	७
द्रव्यत्रयादिकथनं ...	३६७	८	योगिनः प्रशंसायां भगवदाक्यं ...	३७०	११
कर्मायज्ञाज्ञानयज्ञश्च श्रेष्ठत्वकथनं ...	३६७	१४	दुक्ततमस्य लक्षणकथनं ...	३७०	१३
ज्ञानयज्ञप्रशंसाकथनं ...	३६७	१६	भगवतः साकच्येनात्मज्ञानोपायकथनं	३७०	१६
भगवन्तं प्रत्यक्षुण्णप्रश्नः ...	३६७	२६	विज्ञानोपदेशार्थं श्रीकृष्णस्य प्रतिज्ञादि	३७०	१७
तदुत्तरत्वेन भगवदुपदेशः ...	३६७	२७	भूम्याद्यष्टप्रकृतिकथनादि ...	३७०	१८
कर्मासंन्यासयोगोपदेशः ...	३६८	१	जलादिष्वाम्नाद्येनादिसंज्ञकथनं	३७०	२३
निष्कामयोगिनः प्रशंसाकथनं ...	३६८	२	मायया स्वरूपदुर्ज्ञेयताकथनं ...	३७०	२८
निष्कामयोगिनां मोक्षकथनं ...	३६८	१२	भगवच्चरणगतानां भावाभावकथनादि	३७०	२८
ब्राह्मणादिषु पण्डितानां समदर्शनकथनं	३६८	१३	आर्चादिचतुर्णां भजनाधिकारिताकथनं	३७१	१
समदर्शिनोः प्रशंसाकथनं ...	३६८	१४	भजनाधिकारिणां चतुर्णां ज्ञानो विमिष्ट		
इन्द्रियभोगानां दुःखदायकत्वकथनं ...	३६८	१७	इत्यादि भगवदाक्यं ...	३७१	२
कामादिवैगवहृन्मनोनां सुखकथनादि	३६८	१८	कामिनामात्मज्ञानाभावकथनं ...	३७१	५
निष्कामिनोः प्रशंसापूर्वकभगवदुपदेशः	३६८	२७	सर्वेषामात्मनेऽप्रकाशत्वकथनादि ...	३७१	१०
योगाच्छुद्धसंन्यासकथनं ...	३६८	३०	नोहाद्यनभिभूतानां भगवद्भजनकथनं ...	३७१	१३
आत्मनः स्वयमुचितत्वकथनं ...	३६८	१	किन्तुद्वेषेत्याद्यर्जुनप्रश्नः ...	३७१	१८
युक्तयोगिनो लक्षणकथनं ...	३६८	३	ब्रह्मादि स्वरूपकथने भगवदाक्यं ...	३७१	२०
योगिनो योगाभ्यासकथनं ...	३६८	६	जीवैर्यं यं भावं स्मरन् कर्णेवरं त्यजति तमा		
दुक्तयोगिनो लक्षणकथनं ...	३६८	१४	ज्ञेयोत्यादि भगवदाक्यं ...	३७१	२३
यथा दीपेनिवातस्य इत्यादि भगवदुपदेशः	३६८	१५	अध्यामयोगयुक्तचेतसा परमपुरुषप्राप्तिकथनं	३७१	२५
योगस्य लक्षणकथनं ...	३६८	१८	अनन्वचेतसः सुप्तभो हमित्यादि भगवदाक्यं	३७२	१
कामादित्यागपूर्वकश्चिदर्थसंयमकथनं ...	३६८	२०	ब्रह्मणे दिवारात्रिप्रमाणकथनं ...	३७२	४
मनःसंयमेन ब्रह्मज्ञानसुखप्राप्तिकथनं ...	३६८	२२	ब्रह्मणे दिनगव्यैर्गिज्ञानां सृष्टिप्रलयकथनं	३७२	५
परमयोगिनो लक्षणकथनं ...	३६८	२५	प्रलयोत्थेन वरस्य भगवत्स्वरूपताकथनं ...	३७२	८
योगस्य योगक्षया प्रोक्त इत्याद्यर्जुनप्रश्नः	३६८	२८	उत्तराद्यष्टविंशत्यनयोर्मैरकथनकथनं	३७२	१६

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ
योगिप्रश्न, सात्त्विकं भगवद्वाक्य	३७२	१४	अर्जुनं प्रति भगवद्वाक्यं	३७६	१६
राजविद्याराजगुह्ययोगोपदेशार्थं भगवत्प्रतिज्ञा	३७२	१८	श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्ये सञ्जयोक्ति ...	३७६	२२
अर्जुनं प्रति राजविद्याराजगुह्ययोगोपदेश	३७३	१८	अर्जुनस्ततश्चोक्तः	३७६	२४
भगवत् क्रत्वादिस्वरूपताकथनं ..	३७३	२	श्रीकृष्णं प्रति क्षमाप्रार्थनारूपमर्जुनवाक्यं	३७६	३०
कामिनां गतिकथनं ..	३७३	१७	पूर्वरूपधारनार्थमर्जुनप्रार्थना ...	३७७	४
अन्यदेवयानिनामभेद यज्ञतोत्यादि भगवद्वाक्यं ..	३७३	१९	अर्जुनवाचनारूपं श्रीकृष्णवाक्यं ...	३७७	६
देवव्रतादीनां देवादिलोकप्राप्तिकथनं	३७३	१३	श्रीकृष्णस्य चतुर्भुजरूपधारणे सञ्जयोक्ति	३७७	१०
भक्तदत्तपुष्प, चक्षुःश्रवणमोत्यादिभगवद्वाक्यं	३७३	१९	चतुर्भुजरूपदर्शननार्जुनवाक्यं	३७७	१२
भगवद्भक्तानां नाशभावकथनं	३७३	१८	द्वैतदृष्टेरूपं दृष्टवानित्यादि भगवद्वाक्यं	३७७	१३
मन्मनाभवदित्यादिभगवद्वाक्यं	३७३	२२	योगवित्तमानां ज्ञानार्थमर्जुनप्रश्न ...	३७७	१८
अर्जुनं प्रति भगवद्वाक्यं ..	३७३	२५	भगवतो युक्तमानां लक्षणकथनं ...	३७७	२०
सुरादीनां स्वस्य दुर्भयताकथनं ...	३७३	२६	श्रीपापसकानामसहमेव प्राप्य इत्यादि भगवद्वाक्यं	३७७	२१
कीवस्य बुद्ध्यादिसहभावकथनं ...	३७३	२८	ब्रह्मोपासकानां दुःखकथनं ..	३७७	२३
अर्जुनस्य प्रभव इत्यादि भगवद्वाक्यं	३७४	२	श्रीकृष्णाविष्टचित्तानामुद्धारादिकथनं	३७७	२४
विभूतियोगज्ञानार्थमर्जुनप्रश्न ...	३७४	६	मर्त्यैर्वा/मनश्चादित्येत्यादि भगवदुपदेश	३७७	२६
अर्जुनं प्रति भगवतो विभूतियोगोपदेश	३७४	१३	अध्यामादीनामुत्तरोत्तरविशेषकथनं ...	३७७	३०
विश्वरूपदर्शनार्थमर्जुनप्रश्न ...	३७५	८	भगवत्प्रियस्य निरूपणं	३७८	१
अर्जुनवाक्याभिनन्दनरूप भगवद्वाक्यं	३७५	१३	प्रकृत्यादीनां ज्ञानार्थमर्जुनप्रश्न ...	३७८	११
अर्जुनस्य दिव्यचतुर्भुजाभः ...	३७५	१६	चेचचेचज्ञादीनां ज्ञानार्थमर्जुनं प्रति भगवदुपदेश	३७८	१२
अर्जुनस्य विश्वरूपदर्शने मन्त्रयवाक्यं	३७५	१७	भगवतो, चेचलक्षणकथनं, ...	३७८	१६
विश्वरूपस्य वर्णनं ..	३७५	१८	भगवतो ज्ञानलक्षणकथनं	३७८	१८
अर्जुनस्य श्रीकृष्णशरीरे जगद्दर्शनं	३७५	२१	भगवतोऽज्ञेयलक्षणकथनं	३७८	२३
विश्वरूपदर्शनमर्जुनविक्षय, ..	३७५	२२	भगवतो ज्ञेयलक्षणकथनं	३७८	२७
भगवन्तं प्रत्यर्जुनस्य दृष्टरूपाणां कथनं	३७५	२३	प्रकृत्यादीनामनादिलक्षणकथनं ..	३७८	३०
अर्जुनस्ततश्चोक्तः	३७५	२८	पुरुषस्वरूपनिरूपणं ..	३७८	१
विश्वरूपदर्शनेन भीतम्यार्जुनस्य वाक्यं ...	३७६	१	पुरुषं जानतां मोक्षकथनं	३७८	३
			चेचचेचज्ञायां विधिं जानतां मोक्षकथनं	३७८	१४

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
उत्तमज्ञानोपदेशाय भगवद्वाक्य	... ३७८	१७	सात्त्विक्यज्ञादिकथनं	... ३८२	१५
गुणवधाणां प्रकृतिसम्भवकथनं	... ३७८	२१	शारीरगतपखादीनां कथनं	... ३८२	१८
स्वल्पगुणस्वरूपकथनं	... ३७८	२२	सात्त्विकेदानादिकथनं	... ३८०	२४
रजोगुणस्वरूपकथनं	... ३७८	२३	श्रौततत्त्वदितिनिरदेश इत्यादि भगवदुपदेश	३८२	२७
तमोगुणस्वरूपकथनं	... ३७८	२४	संन्यासतत्त्वज्ञान सायामञ्जुनप्रश्न	... ३८३	५
स्वल्पगुणकार्यकथनं	... ३७८	२७	संन्यासत्यागधोर्लक्षणकथनं	... ३८३	६
रजोगुणकार्यकथनं	... ३७८	२८	कर्षणां व्यत्यात्यञ्चलकथनादि	... ३८३	७
तमोगुणकार्यकथनं	... ३७८	२८	यज्ञादीनामवत्यकरणीयलक्षणनादि	... ३८३	८
सत्त्वादिषु प्रसन्न गतानां लोकप्राप्तिकथनं	३७८	३०	कर्षणामनिष्टादिविचिधफलकथनं	... ३८३	१६
सत्त्वादीनां फलकथनादि	... ३८०	२	कर्षणमिद्वयंमिष्टानादिपञ्चकारणकथनं	३८३	१७
सात्त्विकादीनां प्राप्यलोककथनं	... ३८०	४	सात्त्विकादिविचिधज्ञानकथनं	... ३८३	२४
कैलिङ्गैर्गुणातीनां भवतीत्याद्यञ्जुनप्रश्न	३८०	७	सात्त्विकादिविचिधकर्षकथनं	... ३८३	२७
भगवतो गुणातीतलक्षणकथनं	... ३८०	८	कर्षणां सात्त्विकादिभेदकथनं	... ३८३	३०
वेदस्वरूपकथनरूपकथनरूपदिभगवदुपदेश	३८०	१६	सात्त्विक्यादिविचिधभुङ्क्तिकथनं	... ३८४	४
पुरुषोत्तमस्योपदेश	... ३८०	२६	सात्त्विक्यदिविचिधधृति कथनं	... ३८४	७
दैवपुरुषस्याभयादिकथनं भगवद्वाक्य	... ३८१	८	सात्त्विकादिविचिधसुखकथनं	... ३८४	१०
श्रमुरपुरुषस्य दशैादिकथनं	... ३८१	१२	ब्राह्मणानां स्वाभाविककर्षकथनं	... ३८४	१६
श्रमुरपुरुषाणां स्वभावकथनं	... ३८१	१५	चक्षियाणां स्वाभाविककर्षकथनं	... ३८४	१७
कामिनामाशाप्रकारकथनं	... ३८१	२१	वैश्यशूद्रयोः स्वाभाविककर्षकथनं	... ३८४	१८
कामिनां गतिकथनादि	... ३८१	२४	स्वकर्माचारेण मिद्धिकथनं	... ३८४	१८
श्रविधिपूर्वक यज्ञकारिणामासुरभाव कथनं	... ३८१	२५	स्वकर्षमिद्धम्य ब्रह्मप्राप्तिकथनं	... ३८४	२४
कामादीनां निरपदार्गलकथनादि	... ३८१	२८	ब्रह्मभूतस्य भगवद्भक्तिलाभकथनं	... ३८४	२८
श्रीकृष्ण प्रत्यञ्जुनप्रश्न	... ३८२	५	भक्तियुक्तस्य नित्यपदप्राप्तिकथनं	... ३८४	२८
अह्यायासैर्विध्यकथनं भगवद्वाक्य	... ३८२	६	चेतना सर्वकर्माणीत्यादि भगवदुपदेश	३८५	१
त्रिगुणाधिकारिणां यज्ञनीयदेवकथनं	... ३८२	८	मन्मथा भव इत्यादि भगवदुपदेश	... ३८५	८
सात्त्विकप्रियाहारकथनं	... ३८२	१२	इदं ज्ञानं तपोरहितेभ्यो न वाच्यमिति		
राजसप्रियाहारकथनं	... ३८२	१३	भगवद्वाक्य	... ३८५	११
तामसप्रियाहारकथनं	... ३८२	१४	छायाञ्जुनसंवादाद्ययनेन भगवन्नोति कथनं	... ३८५	१३

प्रकरणं	एते	पंक्तौ	प्रकरणं	एते	पंक्तौ
छष्पाञ्जुनसंवादश्रवणफलकयनं	...	२८५	१५	युधुस्तुं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	...
श्रीकृष्णं प्रत्यञ्जुनवाक्यं	...	२८५	१७	युयोः कौरवमैत्र्यपरित्यागं सञ्जयोक्तिः	२८८
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	...	२८५	१८	युधिष्ठिरस्य कत्रधधारणादि	...
भगवद्गीतापर्वसमाप्तिः	...	२८५	२३	पाण्डवदर्शनेन धृष्टद्युम्नादीनां कर्षादि	...
—				पूर्व्यं के प्राचरन्निति धृतराष्ट्रप्रश्नः	...
भीष्मवधपर्वारम्भ	...	२८५	२५	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	...
अर्जुनस्य गाण्डोवधान्णदौ सञ्जयोक्तिः	२८५	२६	२६	मेनयोस्तुमुलशब्दः	...
पुनः पाण्डवादीनां शङ्खवादनं	...	२८५	२७	भीमसेनकृतशब्दस्य वर्णनं	...
कुर्वाण्डवयुद्धदर्शनार्थं देवादीनामागमनं	२८५	२८	२८	दुष्येधनादीनां भीमं प्रति वाणत्यागः	...
भीष्मसमीपगमनार्थं युधिष्ठिरस्य रथादव				दुष्येधनादिभिर्द्रोपदीपुत्रादीनां युद्धं	३८०
रोहणं	...	२८६	३	उभयधैर्ययोर्युद्धं	...
अर्जुनादीनां युधिष्ठिरानुगमनं	...	२८६	५	युद्धारम्भे सञ्जयवाक्यं	...
युधिष्ठिरं प्रत्यञ्जुनादीनां वाक्यं	...	२८६	७	भीष्माञ्जुनयोः युद्धारम्भ	...
युधिष्ठिरनिरुत्तरं सञ्जयोक्तिः	...	२८६	११	सायकिकृतवर्षेणोयुद्धं	...
अर्जुनादीनां प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	...	२८६	१२	भीममैत्र्युत्तरद्वययोर्युद्धं	...
युधिष्ठिरनिन्दारूपं कुर्वाण्यवाक्यं	...	२८६	१७	भीमनेनदुष्येधनयोर्युद्धं	...
भीष्मं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	...	२८६	२८	दुःशामननकुलयोर्युद्धं	...
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यं	...	२८६	२८	दुःमुखसदवधयोर्युद्धं	...
युधिष्ठिरभीष्मयोः संवादः	...	२८७	४	युधिष्ठिरशत्रुयोयुद्धं	...
युधिष्ठिरस्य द्रोणसमीपगमने सञ्जयोक्तिः	२८७	११	११	धृष्टद्युम्नद्रोणयोयुद्धं	...
युधिष्ठिरद्रोणयोः संवादः	...	२८७	१३	भीमदक्षिणशत्रुयोयुद्धं	...
युधिष्ठिरस्य रूपसमीपगमने सञ्जयोक्तिः	२८७	२८	२८	वाह्नीकधृष्टकेतोयुद्धं	...
युधिष्ठिरदृष्टयोः संवादः	...	२८८	१	अलस्युषघटोत्कचयोयुद्धं	...
युधिष्ठिरं प्रति कृपवाक्यं सञ्जयोक्तिः	...	२८८	६	अश्रत्यामाश्रित्यण्डिनोर्युद्धं	...
युधिष्ठिरस्य मन्त्रसमीपगमनं	...	२८८	८	विगटभगदत्तयोयुद्धं	...
युधिष्ठिरशत्रुयोः संवादः	...	२८८	१०	कैकेयरूपयोयुद्धं	...
पाण्डवार्थं कर्णं प्रति वासुदेववाक्यं	...	२८८	२१	द्रुपदजयप्रयथोर्युद्धं	...
श्रीकृष्णं प्रति कर्णवाक्यं	...	२८८	२४	विकर्णश्रुतसोमयोयुद्धं	...
युधिष्ठिरं प्रति युधुस्तुवाक्यं	...	२८८	२७	सुशर्मभेकितानयोयुद्धं	...

प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्ति
शकुनिप्रतिविन्ध्ययोर्युद्धं ...	३८२	१८	शुभ्रिये तस्य तुमुलयुद्धकथनं ...	३८८	२
युतकक्षमदक्षिणयोर्युद्धं ..	३८२	२२	भोक्षस्य पाण्डवमैत्र्यभारणं ...	३८८	१०
विन्द्वाविन्दुकन्तिभोजानां युद्धं ...	३८२	२७	भोक्षयेतयोर्युद्धकथनं ...	३८६	१५
वीरबाहूत्तरगोर्युद्धं ...	३८३	२	सैन्यस्य दुर्योधनस्य युद्धं ...	३८८	२०
चेदिपत्न्यनूकयोर्युद्धं ...	३८३	४	शैत्यस्य दुर्योधनस्यभारणं ...	३८८	२१
उभयसेनयोर्युद्धकथनं ...	३८३	६	पुनर्भीष्मयेतयोर्युद्धं ...	३८८	२३
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ..	३८३	१५	शैत्यस्य भीष्मधनुरादिच्छेदनं ...	३८८	२८
तत्र युद्धकारिणां पित्रपुत्रमन्वाद्यभाव कथनं ..	३८३	१६	भीष्मरक्षार्थं दुर्योधनस्य सैन्यप्रेषणं ...	३८८	२
दुहरीतिकथनं ...	३८३	१८	बाहू कादिभिर्मौषेण च शैत्यस्य युद्धं ...	३८८	५
मङ्गलयुद्धकथनं ..	३८४	१	भीष्मयेतयोः पुनस्तमुलयुद्धं ...	३८८	१०
पिबादिभिः पुत्रादिनाशकथनं ...	३८५	१	भीष्मं प्रति शैत्यस्य शक्तिव्यागं	३८८	२२
भीष्मदर्शनं न पायंसेनां कम्पादि ...	३८५	३	भीष्मस्य शैत्यशक्तिच्छेदनं ...	३८८	२८
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ...	३८५	७	भीष्मं प्रति शैत्यस्य गदाप्रवेगः ..	४००	२
तत्र भोक्षरक्षार्थं दुर्युवादीनां निवेगः	३८५	८	शैत्यस्य गदया ससृतस्य भीष्मरथस्य नाशः	४००	५
भीष्मयुद्धकथनं ...	३८५	८	शैत्यस्य नाशाय भीष्मस्य काशवाणीश्रवणं	४००	८
भीष्मेन युद्धार्थं भिमिभ्योर्गमनं ...	३८५	१३	शक्राश्रवाणोक्तकथनं ...	४००	८
हतवक्रादिभिर्मौषेण चाभिमन्योर्युद्धं	३८५	१५	शक्रः श्रवणेश्रवणेन शैत्रार्थं भीष्मयज्ञः	४००	११
भिमिन्युरक्षार्थं पाण्डवमहारथानां गमनं	३८६	५	शैत्यस्य खड्गेन भीष्मधनुच्छेदनं ...	४००	१५
भीष्मस्य भीष्मरथध्वजच्छेदनं ..	३८६	८	श्रम्यद्गुण्युद्धेहीमायागं नोष्मं प्रति भीष्मस्य		
भीष्ममोक्षोर्युद्धं ...	३८६	१०	वाणश्यागं ...	४००	१७
उत्तरगच्छयोर्युद्धं ..	३८६	११	भीमादीन् प्रति भीष्मस्य वाणश्यागः ...	४००	२१
शान्यशक्तिपीडितस्योत्तरस्य पतनं ...	३८६	१४	शैत्रं प्रति भीष्मस्य ब्रह्मास्त्रश्यागः ..	४००	२४
उत्तरश्वातुः शैत्यस्य शान्यादिभिर्युद्धं ..	३८६	१८	ब्रह्मास्त्रेण शैत्यस्य पतनं ..	४००	२८
शान्यरक्षार्थं भीष्मादीनां गमनं ..	३८७	२	शैत्यस्य मरणेन पाण्डवानां शोकः कौरवाणां		
भीष्मस्य भीष्मादिभिरुमुलयुद्धं ..	३८७	३	वर्षादि ..	४००	२८
मन्त्र्यं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नं ...	३८७	८	शैत्रे हते पाण्डवाः किमकुर्वन्नित्यादि धृत		
शक्ररथं प्रति शैत्यस्य गमनं सञ्जयोक्तिः	३८७	१०	राष्ट्रप्रश्नं ...	४०१	६
भीष्मादिभिर्भीष्मस्य तुमुलयुद्धकथनं ...	३८७	१४	दुर्योधनप्रमंशास्य धृतराष्ट्रवाक्यं ..	४०१	८
			शैत्रे हते धनञ्जयः किमकरोदित्यादि		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ती	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ती
धृतराष्ट्रप्रश्नः	४००	१८	भृशानादोगो भोग्रचार्यं दुर्योधननियोग	४०४	४०
अर्जुनप्रशंभारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं	४०१	२०	कौरवाणां द्यूहवचनप्रकारवचनं	४०५	२
येते हते धृष्टद्युम्नः किमकरोदित्यादि			कौरवाणां शङ्खवादनं	४०५	१४
धृतराष्ट्रवाक्यं	४०१	२४	कौरवान् शपथतो भोग्रव्यं शङ्खवादनं	४०५	१५
धृतराष्ट्रमूर्खानारूपं सञ्जयवाक्यं	४०१	२८	श्रीकृष्णादीनां शङ्खवादनं	४०५	१८
शत्रुं प्रति शङ्खम्यगमनं	४०२	१	कुरुपाण्डवानां पुनर्युद्धारम्भः	४०५	२२
शत्रुस्य रचणार्थं कौरवमहारथानां गमनं	४०२	५	कथं प्रहारं कृतवन्त इति धृतराष्ट्रप्रश्नः	४०५	२५
शङ्खवधार्थं भीष्मस्य गमनं	४०२	६	युद्धार्थं दुर्योधनयाज्ञादाने मञ्जयोक्तिः	४०५	२६
शङ्खस्य रत्नार्थमर्जुनस्य गमनं भीष्माञ्जन			उभयमैवेयोस्तनुवायुद्धं	४०५	२८
योर्महद्युद्धञ्च	४०२	८	मौमद्वादीन् प्रति भोग्रव्यं वाणत्यागः	४०६	१
द्रुपदं प्रति भोग्रस्य गमनं	४०२	१४	भोग्रप्रमोषपर्मनाथं कृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	४०६	६
भीष्मदर्शनेन पाण्डुर्भवेनात्मा भयादि	४०२	१७	अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	४०६	१०
पाण्डवानां सैन्यवहारकरणं	४०२	२३	अर्जुनस्य कौरवसैन्यनारणं	४०६	१३
कुरुपाण्डवयोः प्रथमदिवसीययुद्धनिवृत्तिः	४०२	२४	अर्जुनममोषे भोग्रवागमनं	४०६	१६
आदिभि सह युधिष्ठिरस्य कृष्णप्रमोषगमने			अर्जुनं प्रति भोग्रवादीनां वाणत्यागः	४०६	१७
सञ्जयोक्तिः	४०२	२५	भोग्रवादीन् प्रत्यर्जुनं वाणत्यागः	४०६	२१
श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरविपादवाक्यं	४०२	२७	सत्यं कृतिभूतो नामाञ्जनरत्नार्थनागमनं	४०६	२३
भीमप्रशंसासुधं युधिष्ठिरवाक्यं	४०३	११	धृष्टद्युम्नः शरण्यो युद्धं	४०६	२४
भोग्रवधोपायजिज्ञासायां युधिष्ठिरवाक्यं	४०३	१७	अर्जुनं प्रति भोग्रवाशीतिवाणत्यागः	४०६	२५
युधिष्ठिरसमाश्रयसुधं कृष्णवाक्यं	४०३	२१	महारथानां मथ्यागतस्याञ्जुनास्य महद्युद्धं	४०६	२७
धृष्टद्युम्नं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४०३	२६	अर्जुनयुद्धदर्शनेन भोग्रं प्रति दुर्योधनवाक्यं	४०६	२८
युधिष्ठिरं प्रति धृष्टद्युम्नवाक्यं	४०४	१	द्रोणिदुर्योधनादीनां भोग्रचार्यं यत्न	४०७	४
धृष्टद्युम्नं प्रति कौशव्यूहकरणार्थं युधिष्ठिर			भोग्रवादीन् योर्महद्युद्धं	४०७	६
वाक्यं	४०४	४	श्रीकृष्णं प्रति भोग्रव्यं वाणत्यागः	४०७	१५
कौशव्यूहवचनप्रकारवचनं	४०४	७	शरविद्धश्रीकृष्णाङ्गदर्शनेनाञ्जनस्य क्रोध दि	४०७	१६
दुर्योधनस्य कौशव्यूहदर्शने मञ्जयोक्तिः	४०४	२४	भोग्रवादीन् योर्महद्युद्धदर्शनेन मर्त्यैः विहाय	४०७	२५
आचार्यादीन् प्रति दुर्योधनवाक्यं			तथैर्धुद्धदर्शनेन देवादीनां वाक्यं	४०७	२७
सञ्जयोक्तिः	४०४	२५	कुरुपाण्डवमैथानां युद्धं	४०८	४
आचार्यादीन् प्रति दुर्योधनवाक्यं	४०४	२७	सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	४०८	१८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्चुनाजिघ्रसे सञ्जयोक्तिः ...	४०८	१२	धृष्टद्युम्नश्च हर्षेण भङ्गवादनदि ...	४१२	२६
सञ्जयस्य द्रोणपृष्टद्युम्नयोर्दृष्टकथनं ...	४०८	१३	सात्यकिः पार्थासर्पनयोः पार्थपहर्षा ...	४१२	३०
द्रोणपरिचारायं दुर्व्यं धनस्य वैश्वप्रेषणं ...	४०८	१५	वञ्जभैरव्यानि नाशयन्त भीमं प्रति भोक्तादीना		
भीमेन कनिङ्कगामस्य किंङ्खंयुद्धमिति			मागमनं	४१२	५
धृतराष्ट्रस्य	४०८	२१	भीमस्य प्रति सात्यकिप्रभृतीनां गमनं	४१२	६
भीमस्य प्रति कनिङ्कस्य गमने सञ्जयोक्तिः	४०८	२३	भोक्तेण सात्यकिप्रभृतीनां तुमुनयुद्धं	४१२	७
शुनायुःप्रभृतीनां भीमसमीपगमनं ...	४०८	२६	भीमं प्रति सात्यकिवाक्यं	४१२	१८
कनिङ्कभोमभैरव्यानां तुमुनयुद्धं ...	४०८	२८	युद्धस्य पूर्व्वं ऋकालगमने सञ्जयोक्तिः	४१२	२६
कनिङ्कभोमयोर्धुद्धं	४१०	८	सञ्जयस्यास्य सनसर्पतिभिर्धृष्टद्युम्नस्य युद्ध		
कनिङ्कपुत्रस्य शक्रदेवस्य भीमसमीपगमनं	४१०	१२	कथनं	४१२	२७
भीमस्य गदया शक्रदेवस्य पतनं ...	४१०	१४	धृष्टद्युम्नवाह्यायार्थमभिमत्यागमनं	४१२	३०
काञ्चिद्भीमयोर्महद्युद्धं	४१०	१८	शय्यादोष प्रति नौभद्रस्य वाणघातः ...	४१४	१
भानुमहोमयोर्धुद्धं	४१०	२४	नौभद्रेण दृष्टार्यं सञ्जयस्य गमनं ...	४१४	३
भीमस्य ननुसङ्घः	४१०	२८	सञ्जयभौभद्रयोस्तुमुनयुद्धं	४१४	४
भीमस्य गजादिभैरवमारणं	४११	१	भौभद्रे प्रति दुर्व्यं धनादीनां गमनं ..	४१४	८
भीमस्य भ्रान्तादिपुद्गलनिरुपयं ...	४११	८	सहाय्यैः संसक्तं पुनं दृष्टान्तुनव्यागमनं	४१४	१२
भीमस्यायादिभैरवमारणं	४११	१७	अभिमन्युस्वार्थमन्तुं स तुमुनयुद्धं ...	४१४	१५
भीमयुद्धदर्शनान्वेषां विधायः ...	४११	२२	अर्चुनयुद्धं दृष्ट्वा द्रोणं प्रति भोक्ताक्यं	४१५	३
शुनायुजा भीमस्य महद्युद्धं	४११	२७	भीमस्य भैरवहारार्थमभिमनायः ...	४१५	६
भीमस्य रथाःशेषं	४११	३०	द्वितीयदिवसोद्युद्धनिर्गलनकथनं ...	४१५	८
भैरवस्य कनिङ्कगजादिदृश्यः	४१२	४	प्रभाते सैकाः प्रति भोक्तादौ सञ्जयोक्तिः	४१५	१०
कनिङ्कभैरव्यानां भीमसमीपगमनं ...	४१२	७	गावडयुद्धस्य चनाप्रकारकथनं ...	४१५	११
भीमस्य गदया सनसर्पतिदिकनिङ्कभैरवमारण	४१२	१०	पाण्डवर्षित्वाद्धं दृष्ट्युद्धस्य चकारकथनं	४१५	२०
भीमस्य दृष्ट्वा शक्रदेव	४१२	१४	ततोपदिवसोद्युद्धारम्भः	४१५	२८
भोक्तृपर्व्ववृत्तचोपनिषत्स्य काञ्चिद्वैश्वस्यं			अर्चुनस्य रथयोः कथने सञ्जयोक्तिः ...	४१६	६
वृत्तस्यः	४१२	१५	उभयभैरवयोस्तुमुनयुद्धकथनं	४१६	८
धृष्टद्युम्नस्य योधानस्य घ्रा	४१२	२०	दुष्टनिदमकथनं	४१६	१४
मिषादिप्रभृतीनां भोक्तृसमीपगमनं ...	४१२	२१	नभयोपितैः द्विदियारम्भप्रतिबन्धनं ...	४१६	२८
धृष्टद्युम्नस्य भीमपार्थव्यतिः	४१२	२३	भोक्तादिभिः पाण्डवभैरवमारणकथनं ...	४१७	१

प्रकरणं	एके	पक्षौ	प्रकरणं	एके	पक्षौ
उभयमैत्रेयु भेर्यादीनां शब्दः	४२४	८	भीमहननार्थं दुर्व्योधानस्य सैन्यप्रपणे सञ्ज		
उभयमैत्र्यानां युद्धक्रमकथनं	४२४	१२	योक्तिः	४२८	११
भीष्मस्य युधमानाञ्जनदर्शनं	४२४	१७	भीमपराक्रमप्रशंसा	४२८	१५
भीष्मादीनामञ्जुनाभिसुखागमनं	४२४	१८	भीमस्य महद्युद्धकथनं	४२८	२१
अञ्जनमाहाचार्याभिमिन्युक्तयुद्धकथनं ,	४२४।	२०	रणाङ्गनस्य मेदादिभिर्नरकतुल्यत्वकथनं	४२८	२८
अञ्जनभीष्मयोर्महायुद्धं	४२४	२३	भीमस्य गदायुधं दृष्ट्वा कौरवाणां विषादः	४२८	२
द्रौपिप्रश्रुतिभिरभिमन्योर्युद्धकथने			सैन्यानि यममानं भीमं दृष्ट्वा भीष्मस्यागमनं	४२८	५
सञ्जयोक्तिः	४२४	२८	सात्यकिप्रश्रुतौनां भीष्मं प्रति वाणत्यागः	४२८	८
दुर्व्योधानस्याभिमन्युं प्रति पञ्चमहस्रवसप्रपणं	४२५	८	सात्यकिं प्रति भूरिश्रवणयोगमनं ...	४२८	१५
मद्रुचीकादिभिर्धृष्टद्युम्नस्य युद्धं	४२५	११	सात्यकिभूरिश्रवणार्थं सञ्जयोक्तिः ...	४२८	१८
सांयमनिपुत्रेण धृष्टद्युम्नस्य युद्धं	४२५	१८	भूरिश्रवणस्यैव दुर्व्योधानादीनामागमनं	४२८	२०
सांयमनिपुत्रस्य पतनं	४२५	२७	सात्यकिरस्यैव पाण्डवानामागमनं ..	४२८	२१
सांयमनिपुत्रे हते कौरवाणां हाहाकारः	४२५	२८	बागर्थं प्रति भीमवाक्यं	४२८	२६
धृष्टद्युम्नं प्रति सांयमनेर्गमनं	४२५	३०	दुर्व्योधानादिभिर्भीमस्य वाणयुद्धं ...	४२८	२८
सांयमनिधृष्टद्युम्नयोर्महायुद्धं	४२६	१	दुर्व्योधानवाणेन भीमस्य मूर्च्छा ...	४३०	७
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रानुतापवार्क्यं	४२६	५	भीमं मूर्च्छितं दृष्ट्वाभिमन्युप्रश्रुतौनां युद्धं	४३०	८
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	४२६	११	भीमवाणपीडितस्य दुर्व्योधानस्य पलायनं	४३०	११
धृष्टद्युम्नस्ययोर्धृष्टकथनं	४२६	१२	सेनापतिसुपेणादीनां भीमं प्रति गमनं	४३०	१२
अभिमन्युशान्ययोर्धृष्टकथनं	४२६	१७	भीमवाणेन सेनापतिसुपेणादीनां नाशः	४३०	१६
अश्वत्थस्यैव दुर्व्योधानादीनां गमनं ...	४२६	२०	धार्तराष्ट्रान् निहतान् दृष्ट्वा महारथान् ।		
दुर्व्योधानादीन् प्रति भीमादीनां गमनं	४२६	२२	प्रति भीमवाक्यं	४३०	२४
दुर्व्योधानादिभिर्भीमादीनां महयुद्धं ...	४२६	२४	भगदत्तस्य भीमसमीपगमनं	४३०	२७
भीमस्य गदाधारणं	४२७	६	अभिमन्युप्रश्रुतिभिर्भगदत्तस्य युद्धं ...	४३०	२८
धृतराष्ट्रं भीमं दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनं	४२७	७	भीमं मूर्च्छितं दृष्ट्वा भगदत्तस्य विह्वलाद		
भीमस्य कन्यमारणं	४२७	११	वर्णनं	४३१	७
भीमस्यैव द्रौपदीपुत्रादीनां युद्धं	४२७	१४	घटोत्कचस्य नायया महद्युद्धं	४३१	८
भीमस्य सैन्यमारणं	४२७	२३	शार्पणार्थं श्रुत्वा द्रौणादीन् प्रति भीमवाक्यं	४३१	१७
भीमस्य गदाधारणं	४२८	१	भगदत्तरथार्थं द्रौणादीनां गमनं ...	४३१	२४
भीमस्य महद्युद्धकथनं	४२८	२	द्रौणादीन् दृष्ट्वा दुधिष्ठिरादीनामागमनं	४३१	२५

प्रकरण	एङ्के	पंक्तौ	प्रकरण	एङ्के	पंक्तौ
घटोत्कचयुद्धं दृष्ट्वा श्रेष्ठां प्रति भीष्मवाक्यं	४३१	२७	ब्रह्मणा भगवदवज्ञानिविधवाक्यं	.... ४३५	१७
भीष्मवाक्येन कौरवाणां युद्धान्निवृत्तिं ...	४३२	२	ब्रह्मण स्वभवनगमने भीष्मवाक्यं	- ४३५	२७
नष्टज्ञानकौरवान् दृष्ट्वा पाण्डवानां			दुर्योधनं प्रति भीष्मोपदेश	.. ... ४३५	२५
नादादिकरणं	४३२	३	युद्धनिषेधाद्य भीष्मवाक्य	... ४३५	२८
चतुर्थदिवसीययुद्धनिवृत्तिं ..	... ४३२	४	भीष्मस्य श्रीकृष्णसम्मानरूपोपदेश.	... ४३६	२
पराजितानां कौरवाणां शिविरगमनं ...	४३२	५	पाण्डवानां जये कारणकथनं ...	... ४३६	४
पाण्डवानां स्वशिविरगमनं ...	... ४३२	६	वासुदेवप्रशंभारूपं भीष्मवाक्यं ...	... ४३६	७
शिविरगतस्य दुर्योधनस्य चिन्ता	... ४३२	१०	भगवत्तत्त्वज्ञानार्थं दुर्योधनप्रश्न.	... ४३६	१२
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रस्थानुतापवाक्यं	... ४३२	१४	भीष्मस्य दुर्योधनं प्रति वासुदेवतत्त्वकथनं	४३६	१३
स्थान् विमुखान् दृष्ट्वा दुर्योधनादय किं।			श्रीकृष्णप्रसादादिफलकथनं ...	.... ४३७	१
कृतवन्तइत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्न	.. ४३२	२५	भीष्मस्य नारदादिकृतश्रीकृष्णस्तवकथनं	४३७	६
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ...	... ४३२	२८	दुर्योधनस्य केशववज्रमाने सञ्जयोक्ति.	... ४३७	१७
पाण्डवप्रशंभारूपं सञ्जयवाक्यं ...	... ४३२	२८	शमविधानार्थं भीष्मवाक्य	... ४३७	१८
कौरवनिन्दारूपं सञ्जयवाक्यं ...	... ४३३	२	पञ्चमदिवसीययुद्धारम्भे सञ्जयोक्ति	४३७	२६
धृतराष्ट्रभयिनारूपं सञ्जयवाक्यं	... ४३३	६	भीष्मस्य युद्धाय निर्गमन	... ४३७	३०
पाण्डवजयकारणकथने सञ्जयस्य दुर्योधन			अन्येषां भीष्मानुगमनं ...	... ४३८	१
भीष्मसंवादकथनं ...	... ४३३	१०	पाण्डवानां श्येनयूहरचनाप्रकारकथनं	४३८	३
भीष्मं प्रति दुर्योधनप्रश्न	... .. ४३३	१४	भीष्मं प्रति भीमस्य वाणत्याग	- ४३८	८
दुर्योधनं प्रति शमविधानार्थं भीष्मवाक्य	४३३	१८	भीष्मस्य पाण्डवसैन्यं प्रति वाणत्याग.	.. ४३८	८
भीष्मस्य पाण्डवानाममध्यलकारणकथनं	४३३	२२	अर्जुनस्य भीष्मं प्रति वाणत्याग	.. ४३८	१०
भीष्मस्य दुर्योधनं प्रति विशोपाख्यानकथनं	४३३	२५	श्रेष्ठां प्रति दुर्योधनवाक्यं ...	... ४३८	१२
गन्धमादने ष्यपिभि सहीपितस्य ब्रह्मणे।			सात्यकिप्रश्रुतिभिर्द्रोणस्य युद्धं	.... ४३८	१६
विमानदर्शनं ..	... ४३३	२६	भिष्मादिभिरभिमन्युप्रश्रुतीनां युद्धं	... ४३८	२०
ब्रह्मकृतविश्वरूपभगवत्स्वव ..	... ४३३	३०	भीष्मस्य तुमुलुटुद्धे सञ्जयवाक्यं	... ४३८	१
ब्रह्मणां प्रति भगवद्वाक्ये भीष्मोक्ति.	... ४३४	३०	किंचमलकादिभिर्युद्धभूमिशोभाकथन	४३८	६
ब्रह्मणां प्रति भगवद्वाक्यं ...	... ४३५	१	कुरुपाण्डवयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	... ४३८	१२
द्वैवर्धप्रश्रुतीनां ब्रह्मणां प्रति जिज्ञासा	४३५	२	दुर्योधनस्य भीष्मं पुरस्कृत्य युद्धकरणं	... ४३८	२८
ऋष्यादीन् प्रति पितामहस्य नरनारायण			भीम पुरस्कृत्य पाण्डवानां युद्धकरणं	... ४३८	२८
शो. परिचयकथनादि ...	... ४३५	५	भीष्मं प्रत्यर्जुनागमने सञ्जयोक्ति.	.. ४४०	५

प्रकरण	पृष्ठे	पक्षौ	प्रकरण	पृष्ठे	पक्षौ
अर्जुनरथध्वजवर्णनं	४४०	३	सात्यकिपुत्राणां पतनं	४४४	२६
गाण्डीवशब्दं श्रुतवतां घोषांशं भयकथनं	४४०	११	सात्यकिभूरिश्रवणोर्महायुद्धं	४४४	२८
'कामोज'दीनां युद्धार्थमागमनं	४४०	१२	अर्जुनश्रुतपञ्चविंशतिमहस्रमहारथनाम्	४४५	४
बोधप्रतिषेधयोर्नामकथनं	४४०	२०	पञ्चमदिवसीययुद्धावहारः	४४५	७
तद्विषयीययुद्धानिमित्तकथनं	४४०	२५	कुर्यात्पण्डित्योर्द्वयौ निर्गमने सञ्जयोक्तिः	४४५	१३
दत्तसैन्यादीनां पतनकथनं	४४१	१	यूहरचनां घृष्टयुद्धं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४४५	१६
भीष्मादिभिः प्रिखण्डिप्रसृतोनां युद्धे			मकरयूहरचनाप्रकारकथनं	४४५	१८
सञ्जयोक्तिं	४४१	१५	भीमस्य यूहरचना	४४५	२७
'द्रौणादिभिरर्जुनस्य युद्धं	४४१	१६	कौञ्चयूहरचनाप्रकारकथनं	४४५	२८
दुष्याधनादिभिर्मौमस्य युद्धं	४४१	१८	षष्ठदिवसीययुद्धारम्भं	४४६	५
शकुन्त्यनूकाभ्यां सहदेवस्य युद्धं	४४१	१८	उभयसेनाभोमाकथनं	४४६	८
चिगत्तादिभिर्नकुन्नादीनां युद्धं	४४१	२१	भीमद्रोणयोर्द्वन्द्ववर्णनं	४४६	११
प्रह्लादीनां प्रभाभिर्दिशां शोभाकथनं	४४२	१	धृतराष्ट्रशानुतापवाक्यं	४४६	२१
'भीष्मभीमयोर्द्वन्द्वकथनं	४४२	५	दुर्योधननिन्दारूपं घृष्टयुद्धवाक्यं	४४७	११
सात्यकिभीष्मयोर्द्वन्द्वकथनं	४४२	१०	धृतराष्ट्रनिन्दारूपं सञ्जयवाक्यं	४४७	१५
भीष्मवाणेन सात्यकिसारये पतनं	४४२	१२	भीमस्य दुःशासनादीन् प्रति गमनं	४४७	२०
याण्डवामां तुमुलशब्दं	४४२	१४	भीमस्य कौरवचमूखप्रवेशं	४४७	२३
भीष्मादिभिर्घृष्टयुद्धादीनां युद्धं	४४२	१७	भीमं दृष्टवतां दुःशासनादीनां वाक्यं	४४७	२४
विराटभीष्मयोर्द्वन्द्वे सञ्जयोक्तिं	४४२	२१	जिघृषतां दुःशासनादीनां वधार्थं भीमस्य		
द्रौण्यर्जुनयोर्द्वन्द्ववर्णनं	४४२	२३	चिन्ता	४४७	२८
दुर्योधनभीमयोर्द्वन्द्वे	४४३	७	रथसुत्सव्यं गदामादाय भीमस्य युद्धकरणं	४४७	३०
चित्रसेनादिभिः भीमद्रव्य युद्धं	४४३	१४	घृष्टयुद्धस्य भीमयूयव्यरथदर्शनं	४४८	२
लक्ष्मणभीमद्रव्योर्द्वन्द्वं	४४३	२२	भीमसारथिं प्रति घृष्टयुद्धवाक्यं	४४८	३
लक्ष्मणस्य युद्धात् पलायनं	४४३	२८	घृष्टयुद्धं प्रति भीमसारथिवाक्यं	४४८	५
सात्यकिमुलयुद्धे सञ्जयोक्तिं	४४४	५	घृष्टयुद्धस्य खेडवाक्यं	४४८	१०
सात्यकिं प्रति दुर्योधनस्य सैन्यप्रियं	४४४	८	घृष्टयुद्धस्य कौरवयूधमथे गमनं	४४८	१६
सात्यकिभूरिश्रवणोर्द्वन्द्वं	४४४	११	घृष्टयुद्धस्य भीमसमाश्वासनं	४४८	२१
अथयवधं प्रति सात्यकिपुत्राणां वाक्यं	४४४	१७	घृष्टयुद्धं दृष्ट्वा आहून् प्रति दुर्योधनवाक्यं	४४८	२४
सात्यकिपुत्रैरथश्रवणोर्द्वन्द्वं	४४४	२२	घृष्टयुद्धं प्रति दुःशासनादीनां गमनं	४४८	२६

प्रकरण	श्लो	पंक्ति	प्रकरण	श्लो	पंक्ति
दृष्टद्युष्य प्रमोदणाम्नेषु दुःशामनादीनां			भीष्मकृतपापद्वयभयनाशः	४५७	१२
मोक्षः	४४८	२८	भीष्मस्य भयनाशकारः	४५७	१४
कौरवाणां पलायनं	४४८	१	युधिष्ठिरादीनां त्रिविरगमनं	४५७	१५
दृष्टद्युषं प्रति द्रोणस्यागमनं	४४८	५	शूराणां त्रिविरगमने मञ्जयोक्तिः	४५७	१७
द्रोणस्य प्रशाख्येण दुःशामनादीनां मोक्ष			भीष्मं प्रति दुर्व्योधनप्रश्नः	४५७	१८
नाशः	४४८	८	दुर्व्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं	४५७	२५
शैभद्रादीन् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४४८	८	दुर्व्योधनाज्ञया योधानां निर्गमनं	४५७	३
शैभद्रप्रशस्तीनां भीमवाहायार्थं गमनं	४४८	१२	मञ्जयस्य कौरवभयभोग्राहकयनं	४५७	४
शैभद्रादीन् दृष्ट्वा भीमदृष्टद्युषयोर्दृष्टेः	४४८	१८	भीष्मवाक्ये मञ्जयोक्तिः	४५७	१२
दृष्टद्युषद्रोणयोर्दुष्टं	४४८	२०	दुर्व्योधनं प्रति भीष्मस्य वाक्यं	४५७	१३
द्रोणवाणेन दृष्टद्युषत्रयादीनां नाशः	४४८	२५	भीष्मस्य पाण्डवानामग्रेष्वनलकयनं	४५७	१८
दृष्टद्युषस्त्राभिन्त्युरथाराहणं	४४८	२७	भीष्मस्य ब्यूहरचनाप्रकारकयनं	४५७	२३
दुर्व्योधनयुद्धे मञ्जयवाक्यं	४५०	४	कौरवाणां महाशब्दादिकरणं	४५५	१
भीमदुर्व्योधनयोर्दुष्टकथनं	४५०	६	युधिष्ठिरस्य ब्यूहरचनादि	४५५	४
भीमनिपहायै दुःशामनादीनां यत्नः	४५०	११	योधप्रतियोधयोर्निर्मलिनरूपयं	४५५	६
चित्रसेनादीन् प्रति भीमस्य वाणत्यागः	४५०	१४	श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	४५५	१६
अभिन्त्युप्रशस्तीनां युद्धे मञ्जयोक्तिः	४५०	२२	मत्तमदिवमोययुद्धारम्भः	४५५	१८
अभिन्त्युविकर्णयोर्दुष्टं	४५०	२५	अर्जुनस्य महद्युद्धं	४५५	२३
द्रौपदेथैर्दुर्व्योधनस्य युद्धं	४५१	१	अर्जुनं प्रति भीष्मस्य गमने मञ्जयोक्तिः	४५५	२८
योधानां युद्धोत्साहकयनं	४५१	१०	अर्जुनपराक्रमं दृष्ट्वा दुर्व्योधनस्य वाक्यं	४५६	१
भीमं प्रति दुर्व्योधनगमने मञ्जयोक्तिः	४५१	१४	अर्जुनं प्रति भीष्मस्य गमनं	४५६	६
दुर्व्योधनं प्रति भीमवाक्यं	४५१	१५	भीष्मार्जुनौ दृष्ट्वा सैन्यानां त्रासादि	४५६	८
भीमस्य दुर्व्योधनकारुण्यकादिच्छेदनं	४५१	२४	द्रोणविराटयोर्दुष्टकथनं	४५६	१२
दुर्व्योधनरचार्षं निन्धुपत्यादीनामागमनं	४५१	३०	द्रोणकृतमङ्गलवधः	४५६	१८
विकर्णादिभिरभिगमन्योर्महद्युद्धं	४५२	८	विराटापयानं	४५६	२२
दुर्मुख्यादिभिः शुककर्मप्रशस्तीनां युद्धं	४५२	१५	अश्वत्थामाशिखण्डिनोर्दुष्टकथनं	४५६	२४
शुककौर्मादिभिर्गणसेनस्य युद्धं	४५२	२२	अश्वत्थपरायत्नयोर्दुष्टकथनं	४५७	७
शतानोजेन दुष्कर्णवधः	४५२	२	अश्वत्थपलायनं	४५७	१२
केकयं मह दुर्मुख्यादीनां युद्धं	४५२	५	दृष्टद्युषदुर्व्योधनयोर्दुष्टवर्णनं	४५७	१६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कृतवर्षमीमयोर्द्विवर्षणं ४५७	२४	विगतैराजादीनामञ्जुनसमीपगमनं ... ४६२	१२		
सञ्चयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः ४५८	२	अञ्जुनकृतविगतैरादिपराजयः ४६२	१२		
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्चयवाक्यं ४५८	६	युधिष्ठिरस्य भीष्मपुत्रं युद्धार्थं गमनं ... ४६२	१५		
धृतराष्ट्रमर्षनारूपं सञ्चयवाक्यं ४५८	१०	जयद्रथ्यादिभिर्युधिष्ठिरादीनां युद्धं ... ४६२	१८		
हरावदावन्तयोर्द्विवर्षणं ४५८	१४	शिशुपिण्डं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ४६२	२२		
द्वैद्विभगदत्तयोर्द्विवर्षणं ४५८	२८	युधिष्ठिरवाक्येन शिशुपिण्डप्रत्यावर्त्तनं ... ४६२	२८		
भगदत्तभयात्पाण्डवसैन्यानां पलायनं ... ४५८	२	ग्रन्थशिशुपिण्डयोर्द्विवर्षणं ४६२	२८		
पुनर्धैरुत्कचभगदत्तयोर्द्विवर्षणं ४५८	५	गदां गृहीत्वा जयद्रथं प्रति भीमस्य गमनं ४६३	५		
षट्कोत्कचस्य युद्धादपदानं ४५८	१३	गदापातभयेन कौरवसैन्यानां पलायनं ... ४६३	८		
भगदत्तकृतपाण्डवसैन्यानां ४५८	१५	भीमगदया चित्रमेनगथमङ्गः ४६३	११		
शन्धेन सह नकुलमहदेवयोर्द्विवर्षणं ... ४५८	१६	चित्रमेनस्य विकर्षणरथारोहणे सञ्चयोक्तिः ४६३	१५		
सहदेववाणेन ग्रन्थस्य मोहः ४५८	२४	भीमस्य युधिष्ठिरयोर्द्विवर्षणं ४६३	१७		
नकुलमहदेवयोः शङ्खादिवादने ४५८	३०	भीमवाणेन महारथानां नाशकयनं ... ४६४	५		
श्रुतायुषं प्रति युधिष्ठिरगमने सञ्चयोक्तिः ४६०	२	सञ्चयैः सह भीमस्य युद्धकयनं ४६४	१०		
युधिष्ठिरश्रुतायुषोर्द्विवर्षणं ४६०	४	सात्यकिष्टयुद्धयोः कौरवसैन्यनारणं .. ४६४	१३		
क्रुद्धं युधिष्ठिरं दृष्टवन् देवादीनां		विन्दानुविन्दादिभिर्दृष्टयुद्धादीनां युद्धं ४६४	१७		
व्याकुलता ४६०	११	युद्धस्थानस्य शोभावर्षणं ४६४	२५		
युधिष्ठिरकृतश्रुतायुषं प्रमत्तचित्केदने ... ४६०	१६	अञ्जुनादीनां स्वशिविरगमनं ४६४	२८		
युधिष्ठिरभयानुश्रुतायुषः पलायनं ४६०	१८	दुःशोधानादीनां स्वशिविरगमनं ४६५	१		
चेकितानह्वरयोर्द्विवर्षणं ४६०	२२	सप्तमदिवसोययुद्धनिर्णयकयनं ४६५	४		
चेकितानह्वरयोः खड्गयुद्धं ४६१	१	अष्टमदिवसोययुद्धोद्योगे सञ्चयोक्तिः ... ४६५	१२		
शौमदत्तिएष्टकेनोर्द्विवर्षणं ४६१	८	भीमस्य व्यूहगचनाप्रकारजयनं ४६५	१६		
किचनेनादिभिर्भिमन्त्योर्द्विवर्षणं ४६१	१३	कौरवस्य व्यूहगचनेन दृष्टयुद्धं प्रति युधिष्ठिर			
श्रीकृष्णं प्रति रथप्रेषणार्थमञ्जुनवाक्यं ४६१	१८	वाक्यं ४६५	२६		
सप्तदशं प्रत्याञ्जनवाक्यं ४६१	२२	धृष्टद्युम्नस्य व्यूहगटकव्यूहगचनाप्रकारकयनं ४६५	२८		
सप्तदशप्रतीनानुञ्जनावरणं ४६१	२६	अष्टमदिवसोययुद्धारम्भः ४६६	७		
अञ्जुनस्य महायुद्धकारणे सञ्चयोक्तिः .. ४६२	१	पतेतां वापादीनां प्रभाकयनं ४६६	८		
अञ्जुनवाणेन महारथानां नाशः ४६२	८	भीमस्य युद्धार्थनागमनं ४६६	१८		
अञ्जुनस्य भीमसमीपगमनं ४६२	१०	धृष्टयुद्धादीनां युद्धार्थनागमनं .. ४६६	२०		

प्रकरणं	एके	पत्तौ	प्रकरणं	एके	पत्तौ
भोगप्रभाकथने सञ्जयोक्तिः	४६६	२३	गजगवासादीनां युद्धार्थमागमनं ...	४७०	१५
भोगकृतसञ्जयादिबध	४६६	२५	दरावता मह गजगदीनां युद्धकथनं ...	४७०	१८
भोगभोग्योयुद्धकथनं	४६७	१	दरावकृतगजादिभैरवबध. ...	४७१	३
भोगकृतमुनाभयधकथनं	४६७	५	आर्य्यगृह्नं राचभं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं ...	४७१	६
आदित्यकेतुप्रशतोनां भीमेन मह युद्धं ...	४६७	७	आर्य्यगृह्णराघमस्य युद्धार्थं गमनं ...	४७१	१०
भोगकृतापराजितप्रशतिकौरवबध. ...	४६७	१२	दरावदार्थ्यगृह्णोयुद्धकथनं	४७१	१२
अन्वकौरवाणां युद्धादपयानं	४६७	२२	आर्य्यगृह्णपुत्रसौरावता मह युद्धस्य वर्धनं	४७१	२७
आर्य्यवधदर्शनेन सैन्यं प्रति दुर्य्योधनवाक्यं	४६७	२३	आर्य्यगृह्णपुत्रकृतेरावद्वधः	४७२	४
सञ्जयस्य धृतराष्ट्रभर्षेनारूपवाक्यं ...	४६७	२५	दरावति हते मनेयोर्य्यतिक्रमकथनं ...	४७२	७
भोगं प्रति दुर्य्योधनविलापवाक्यं	४६७	२८	पुत्रबधमजानतोऽर्जुनस्य भीष्मादिभिर्बुद्धं	४७२	१०
दुर्य्योधनभर्षेनारूपभीष्मवाक्ये सञ्जयोक्तिः	४६८	१	देशपराक्रमदर्शनेन पाण्डवानां सभयवाक्यं	४७२	१६
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रानुतापवाक्यं . .	४६८	८	दरावन्नामदर्शनेन पार्था. त्रिनकुर्वन्तेति धृत		
दुर्य्योधननिन्दारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं , ...	४६८	१३	राष्ट्रप्रश्नः	४७२	२२
धृतराष्ट्रभर्षेनारूपं सञ्जयवाक्यं	४६८	१६	घटोत्कचस्य शब्दकरणादौ सञ्जयोक्तिः	४७२	२४
भोगं प्रति धृष्टद्युम्नादीनां गमनं	४६८	२२	घटोत्कचशब्देन शृयियादीनां कथादि ...	४७२	२५
अर्जुनादीनां कौरवान् प्रति गमनं	४६८	२६	घटोत्कचं प्रति दुर्य्योधनस्य युद्धार्थं गमनं	४७३	१
सञ्जयै. सह द्रोणस्य युद्धकथनं	४६८	२८	दुर्य्योधनादिभिर्घटोत्कचस्य महचुद्धं ...	४७३	४
भोगकृतकौरवभैरवबध.	४६८	३	दुर्य्योधनं प्रति घटोत्कचस्य सकोधवाक्यं	४७३	१७
भोगस्य हस्तिमूहनाशनं	४६८	६	दुर्य्योधनघटोत्कचयोर्बुद्धं सञ्जयोक्तिः	४७३	२६
नकुलसहदेवधोरथसमूहनाशनं	४६८	८	दुर्य्योधनगाहाय्यार्थं वङ्गराजस्यागमनं	४७४	२
हतेरयादिभिर्बुद्धभूमिभोगाकथनं ...	४६८	१२	घटोत्कचप्रेषितशत्रुता वङ्गराजगजस्य नाश.	४७४	५
शकुनिमौवलादीनां पाण्डवान् प्रति गमने			गजनामदर्शनेन दुर्य्योधनविषादादि ...	४७४	८
सञ्जयोक्ति	४६८	१८	घटोत्कचशब्दश्रवणेन द्रोणं प्रति भीष्मवाक्यं	४७४	१३
दरावतोऽर्जुनपुत्रस्य जन्मवृत्तान्तकथनं	४६८	२५	भीष्मवाक्येन घटोत्कचसमीपे द्रोणादौ		
अर्जुनं प्रति दरावतोवाक्यं	४७०	१	नामागमनं	४७४	१७
अर्जुनस्य युद्धकाले दरावत. साहाय्य			द्रोणादिभिर्घटोत्कचस्य तुमुलचुद्धं ...	४७४	२१
प्रार्थना	४७०	५	दुर्य्योधनं प्रति वैडिम्बस्य गमने सञ्जयोक्ति	४७५	१०
दरावतोऽप्यै. कौरवाभ्यानां नाश. ...	४७०	६	घटोत्कचकृतशब्दश्रवणेन भीमं प्रति		
हयसादिनां परस्परयुद्धकथनं	४७०	१०	धुषिष्ठिरवाक्यं	४७५	१६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
घटोत्कचसाहाय्यार्थं भोमस्य गमनं ...	४०५	२०	भोमकृतभगदत्तसैन्यनाशकथनं ...	४०८	२०
सद्यधृतिप्रसन्नोनां भोमानुगमनं ...	४०५	२२	भोमरथं प्रति भगदत्तस्य नागप्रेषणं ...	४०८	२१
उभयोः शकुलसुद्वकथनं ...	४०५	२६	भोमादीनां वाणेन नागस्य पलायनं ...	४०८	२३
तत्र स्वपरज्ञानाभावकथनं ..	४०६	३	पाण्डवमहारथानां घिघनादादिकरणं ...	४०९	४
घोधानामन्योन्यधावनादि	४०६	८	भगदत्तनागेन पाण्डवसैन्यभङ्गः ...	४०९	८
भीमं प्रति दुर्योधनागमने सञ्जयोक्तिः	४०६	२४	नागनाशार्थं घटोत्कचस्य शूलग्रहणं ...	४०९	१२
दुर्योधनभोमयोर्धुद्ववर्णनं ..	४०६	२५	भगदत्तवाणेन शूलस्य स्खेदनं ...	४०९	१५
भोमसोद्दर्शनेन घटोत्कचादीनामागमनं	४०६	२८	भगदत्तप्रेषितशत्रुयाविफलोकरणं ...	४०९	१८
कौरवान् प्रति द्रोणवाक्यं ...	४०७	२	घटोत्कचकर्म दृष्ट्वा देवादीनां विस्मयादिः	४०९	२१
द्रोणवाक्येन कृपादीनामागमनं ...	४०७	५	भोमादीन् प्रति भगदत्तस्य वाणत्यागः	४०९	२५
द्रोणभोमयोर्धुद्ववर्णनं ...	४०७	८	विरथस्य भोमस्य गदाग्रहणं ...	४०९	१
भोमवाणेन द्रोणस्य मोहः ..	४०७	१२	सगदं भीमं दृष्ट्वा कौरवाणां भयादिः ...	४०९	२
द्रोणस्य मोहदर्शनेन दुर्योधनस्यागमनं ..	४०७	१३	भगदत्तेन युद्धार्थमर्जुनस्थायगमनं ...	४०९	२
दुर्योधनदर्शनेन भोमस्य गदाग्रहणं	४०७	१४	अर्जुनागमनदर्शनेन दुर्योधनस्यागमनं	४०९	६
सगदं भीमं दृष्ट्वा कौरवाणामागमनं	४०७	१८	युधिष्ठिरेण युद्धार्थं भगदत्तस्य गमनं	४०९	८
अथत्यागानं प्रति नीलस्य गमनं ...	४०७	२२	भोमादर्जुनस्यैरावद्वधत्तान्त्रयणं ..	४०९	१०
नीलाश्वत्यागैर्धुद्वकथनं ...	४०७	२३	ररावद्वधप्रवर्णेनार्जुनविपारे मञ्जयोक्तिः	४०९	१२
द्रोणिं प्रति घटोत्कचस्य गमनं ;	४०७	३०	कीदृशं प्रत्यर्जुनस्थानुतापवाक्यं ...	४०९	१३
द्रोणिघटोत्कचयोर्धुद्ववर्णनं ...	४०८	२	अर्जुनवाक्येन कौरवान् प्रति कृष्णस्य रथः	४०९	२४
भोमनिवारितानां सैन्यानां पलायनं ...	४०८	८	प्रेषणः	४०९	२४
शाङ्ख्यं प्रति दुर्योधनस्य गमने सञ्जयोक्तिः	४०८	१५	अर्जुनं प्रति भीष्मादीनां गमनं ...	४०९	२८
भीमं प्रति दुर्योधनव क्वं ...	४०८	१८	भोमकृतव्यूढोरस्त्रादिवधः ...	४०९	४
दुर्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं ...	४०८	२३	अन्येषां दुर्योधनानुजानां पलायनं ...	४०९	१०
भगदत्तं प्रति भीष्मस्य वाक्यं ...	४०८	२९	द्रोणवारितस्यापि भोमस्य महायुद्धं ...	४०९	१२
भीष्मवाक्येन भगदत्तस्य घटोत्कचं प्रति			भीष्मादिभिरर्जुनादीनां युद्धं ...	४०९	१७
गमनं ..	४०८	५	युद्धसमये पिबृपञ्चानामाभावकथनं	४०९	२५
आद्यान्ते भगदत्तं प्रति भीमादीनां गमनं	४०८	७	धनुनादीनां प्रमात्कथनं , ...	४०९	२८
भीमादिभिर्भगदत्तस्य महायुद्धकथनं ..	४०८	८	खनपैत्यादिभिः पृथिव्याः शोभाकथनं ...	४०९	७
भीमं प्रति भगदत्तस्य गमनं ...	४०८	१६	अष्टमदिवसीययुद्धावधारकथनं ...	४०९	३०

प्रकरण	श्लो	पङ्क्ति	प्रकरण	श्लो	पङ्क्ति
दुर्व्योधनादीनां मन्त्रणायां सञ्चयवाक्यं	४८४	४	श्रिमन्मन्युना युद्धार्थमायुर्वृद्धिर्गमन	४८८	८
कर्णे प्रति दुर्व्योधनवाक्यं	४८४	६	शार्थ्यद्रुक्लिभौभद्रयोर्दुहकयनं	४८८	१२
दुर्व्योधने प्रति भीष्मनिन्दारूपं कर्णवाक्यं	४८४	११	द्रौपदेयादिभीरावस्य युद्धकयनं	४८८	२०
श्रुत्यापिसञ्जीकरणार्थं दुःशासनं प्रति			श्रिमन्मन्युरावयोर्दुहकयनं	४८९	३
दुर्व्योधनवाक्यं	४८४	१८	श्रिमन्मन्वप्रसन्नुपयोर्दुहृ धृतराष्ट्रप्रश	४८९	८
भीष्मनुमान्य पुनरागमिष्ये इत्यादि दुर्व्यो			धृतराष्ट्रं प्रति सञ्चयवाक्यं	४९०	१२
धनवाक्यं	४८४	२०	श्रुत्स्वुषामिमन्योर्दुहृ सञ्चयोक्ति	४९०	१६
भीष्मसमीपं गच्छतो दुर्व्योधनस्य शोभाकथनं	४८४	२२	श्रुत्स्वुपस्य पलायनं	४९१	८
भीष्मं प्रति दुर्व्योधनानुनयवाक्यं	४८५	१०	भीष्मादिभिः सौमस्य युद्धकयनं ..	४९१	१०
दुर्व्योधनवाक्येन भीष्मकोधादौ सञ्चयोक्ति.	४८५	१८	शारदताञ्जुनयोर्दुहृवर्णनं	४९१	१८
दुर्व्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं	४८५	२२	गौतमशैनेययोर्दुहृवर्णनं ..	४९१	२०
अर्जुनप्रशंसारूपं भीष्मवाक्यं	४८५	२४	शैनेयद्रौण्योर्दुहृवर्णनं	४९१	२३
दुर्व्योधनमर्त्यारूपं भीष्मवाक्यं	४८६	४	शैनेयं प्रति द्रोणस्य युद्धार्थं गमनं	४९२	४
दुर्व्योधनस्य खशिविगमनं	४८६	१२	सात्यकिद्रोणयोर्दुहृकयनं	४९२	६
सेनायोजनायै दुर्व्योधनाज्ञा	४८६	१५	अर्जुनद्रोणयोः समागम.	४९२	७
दुःशासनं प्रति दुर्व्योधनवाक्यं	४८६	१८	सञ्चयं प्रति धृतराष्ट्रप्रशः	४९२	१०
दुर्व्योधनवाक्येन दुःशासनादीनां भीष्म			द्रौण्योर्दुहृ सञ्चयोक्ति	४९२	१३
रत्नायै यत्न.	४८७	१	दुर्व्योधनाज्ञया सुशर्मप्रभृतीनां द्रोणस्य		
पुनर्दुःशासनं प्रति दुर्व्योधनवाक्यं	४८७	५	हायार्थमागमनं	४९२	१८
युद्धार्थं भीष्मादीनां निर्घोषं सञ्चयोक्ति	४८७	१२	विगतं राजादिभिरञ्जुनस्य युद्धं	४९२	२२
द्रोणादीनां व्यूहस्य वामपार्श्वरचणं	४८७	१५	अर्जुनेन युद्धार्थं दुर्व्योधनादीनामागमनं	४९३	२
दुर्व्योधनादीनां व्यूहमध्यस्थिति	४८७	१७	गदामादाय भीमस्य रथात् पतनं	४९३	८
युधिगदीनां व्यूहरचनया स्थिति	४८७	२०	भीमकृतगजानोकषध	४९३	११
युद्धार्थं कैरवपाण्डवयोः समागम	४८७	२६	भीमं भयात् महागजानां पलायनं ..	४९३	१७
युद्धार्थमाभिमिमिक्षदर्शनं	४८८	२	मथ्यन्दिनयुद्धे सञ्चयोक्ति	४९३	२०
नवमदिवधीययुद्धारम्भे सञ्चयोक्ति	४८८	१४	भीष्मकृतपाण्डवभैरवध	४९३	२१
सौभद्रस्य युद्धदर्शनेन राज्ञोः रथादि	४८८	१८	भीष्मस्य धृष्टद्युम्नादीनां युद्धरूपनं	४९३	२३
सौभद्राण्यपीडितानां भैरवानामापीनारः	४८८	४	भीष्मादीनां युद्धार्थं भीष्मसमीपगमनं ..	४९४	२
शार्थ्यद्रुक्लिं प्रति दुर्व्योधनवाक्य	४८८	६	कैरवपाण्डवयोः सुमुल्लयुद्धकयनं	४९४	५

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ
युद्धे शोणितनदीप्रावर्त्तनं	४८४	२२	भीष्मभयेन पाण्डवसेनाभङ्गः	४८८	२०
दुर्योधनदहनराश्रयोर्निन्दारूपं चत्त्रियाणां			सैन्यभङ्गं दृष्ट्वाऽर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	४८८	२५
वाक्यं	४८४	२८	श्रीकृष्णं प्रत्यञ्जुनवाक्यं	४८८	३०
भीष्मादीन् प्रति दुर्योधनस्य संक्रोधवाक्यं	४८५	१	श्रीकृष्णस्य भीष्मसमीपे रथप्रेषणं	४८८	२
धृतराश्रनिन्दारूपं सञ्जयवाक्यं	४८५	४	भीष्मवाणेनाऽर्जुनरथाच्छादनं	४८८	४
सञ्जयस्त्वान्निनयुद्धकथनं	४८५	८	अर्जुनभोभयोर्दुःखवर्णनं	४८८	७
सुशर्मप्रभृतिभिरञ्जुनस्य युद्धं	४८५	१८	अर्जुनस्य मृदुयुद्धतां दृष्ट्वा श्रीकृष्णस्य भोष्मं		
अर्जुनभयेन महारथानां पलायनं	४८५	२१	प्रति धावनं	४८८	१७
विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वाऽर्जुनं प्रति दुर्योधनस्य			कुट्टं श्रीकृष्णं प्रति भीष्मानुनयवाक्यं	४८८	२५
गमनं	४८५	२६	अर्जुनस्य बाह्वभ्यां श्रीकृष्णधारणं	४८८	२८
अर्जुनसहाय्यार्थं पाण्डवानां गमनं	४८५	१८	श्रीकृष्णं प्रत्यञ्जुनवाक्यं	५००	१
तालध्वजादीनां सङ्कुलयुद्धकथनं	४८५	२१	पुनः श्रीकृष्णस्य रथारोहणं	५००	७
द्रेणमयाद्रुपदापयानं	४८६	१	भीष्मस्य शरवृष्टिकरणं	५००	८
भीष्मवाहिकयोर्दुःखवर्णनं	४८६	२	भीष्मभयेन सैन्यानां पलायनं	५००	१०
सात्यकिभोष्मयोर्दुःखवर्णनं	४८६	४	नवमदिवसोयुद्धनिवृत्तौ सञ्जयोक्तिः	५००	१८
भोष्मकोषे सञ्जयोक्तिः	४८६	१७	युधिष्ठिरस्य सैन्यवाहारकरणं	५००	१८
दुःशामनं प्रति दुर्योधनवाक्यं	४८६	१८	भोष्मयुद्धे दृष्टवतां पाण्डवानां चिन्ता	५००	२४
ससैन्यस्य दुःशामनस्य भीष्मसहाय्यार्थं गमनं	४८६	२३	रात्रौ वृष्णिभिः पाण्डवानां मन्त्रणा	५००	२७
पाण्डवनिवारणार्थं दुर्योधनस्य सैन्यप्रेषणं	४८६	२७	श्रीकृष्णं प्रति भीष्मरथक्रमेण युधिष्ठिरवाक्यं	५००	३०
कौरवसैन्ययुधिष्ठिरादीनां युद्धं	४८७	२	युधिष्ठिरं प्रति सान्त्वनारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	५०१	१२
सैन्यं पराजितं दृष्ट्वा शन्यं प्रति दुर्योधन			श्रीकृष्णप्रमंशासुषं युधिष्ठिरवाक्यं	५०१	२८
वाक्यं	४८७	११	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं सञ्जयोक्तिं	५०२	८
दुर्योधनवाक्येन युधिष्ठिरं प्रति शन्यस्य			सधोपायजिज्ञासार्थं भीष्मं प्रति युधिष्ठिरा		
गमनं	४८७	१५	दीनां गमनं	५०२	१३
युधिष्ठिरादिभिः शन्यस्य युद्धवर्णनं	४८७	१७	युधिष्ठिरादीन् प्रति भीष्मस्य स्वागतप्रश्न	५०२	१६
सञ्जयस्य भीष्मयुद्धकथनं	४८७	२३	युधिष्ठिरस्य भीष्मं प्रति सधोपायजिज्ञासा	५०२	१८
भीष्मादीन् प्रति भीष्मस्य वाणत्यागः	४८७	२४	मधि जौवति जयो न भवेदित्यादि भीष्म		
भीष्मं प्रति नकुलादीनां वाणत्यागः	४८७	१६	वाक्यं	५०२	२७
भीष्मस्य महायुद्धकथनं	४८८	४	ब्रूहि तस्मादुपायमित्यादि युधिष्ठिरवाक्यं	५०२	१

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
भोक्तात्मवधोपायकथनं	५०३	३	भोक्तात्मवधोपायकथनम्	५०३	१०
भोक्तात्मवधोपायं ज्ञात्वा युधिष्ठिरादीनां			शिविण्डनं प्रत्यङ्गुनवाक्ये मञ्जयोक्ति	५०३	१८
शिविरगमने मञ्जयोक्ति	५०३	१७	अङ्गुनवाक्येन भोक्ता प्रति शिविण्डनेगमन	५०३	२१
श्रीकृष्णं प्रत्यङ्गुनस्य स्मरणवाक्यं	५०३	१८	दृष्टद्युत्वादीनां भोक्ता प्रति गमनं	५०३	२२
भोक्तेण युद्धमनिच्छन्तमङ्गुनं प्रति वासुदेवो			योधप्रतियोधयोर्नामनिर्हणनेन युद्धकथनं	५०३	२५
पदेश	५०३	२४	दृष्टद्युत्वात्मनामङ्गुनप्रवेशरूपवाक्यं	५०८	८
श्रीकृष्णं प्रत्यङ्गुनवाक्यं	५०४	१	दुःशासनाङ्गुनयोर्दुष्टवर्णनं	५०८	१५
नवमदिवसवाच्योत्तरमन्त्राण्यसमाप्तिः	५०४	५	अर्थ्यादृष्टिमात्यकोयुद्धं मञ्जयोक्ति	५०८	६
मञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	५०४	७	भगदत्तमात्यकोयुद्धवर्णनं	५०८	१२
पाण्डवानां युद्धार्थं निर्गमने मञ्जयोक्ति	५०४	८	भ्रातृन् प्रति दुर्योधनवाक्यं	५०८	२०
पाण्डवानां व्यूहचरणाप्रकारकथनं	५०४	१०	दुर्योधनवाक्येन कौरवाणां युद्धं	५०८	२२
कौरवाणां युद्धार्थमागमनं	५०४	१७	अभिमन्युकाभोजराजयोर्दुष्टं	५०८	२४
दशमदिवसोयुद्धारम्भः	५०४	२३	अथत्यागा विराट्प्रपदयोर्दुष्टं	५०८	२८
मञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	५०४	२०	हृषिकेशदेवोयुद्धवर्णनं	५१०	४
मञ्जयस्य भोक्तायुद्धकथनप्रतिज्ञा	५०५	२	विकर्णनकुलयोर्दुष्टवर्णनं	५१०	८
भोक्तायुद्धं दृष्टवता कौरवपाण्डवानां हर्षः	५०५	५	दुर्मुखपटोत्कचयोर्दुष्टवर्णनं	५१०	१३
विषादो	५०५	१३	भोक्ताभूतिश्रयसोर्दुष्टवर्णनं	५१०	१०
भोक्ता प्रति शिविण्डनेवाणत्याग	५०५	१६	द्रेणयुधिष्ठिरयोर्दुष्टवर्णनं	५१०	२६
शिविण्डनं प्रति भोक्तावाक्यं	५०५	१८	द्रेणयुद्धे मञ्जयोक्ति	५११	५
भोक्ता प्रति शिविण्डनेवाक्यं	५०५	२०	अथत्यागमान प्रति द्रेणवाक्य	५११	८
भोक्ता प्रति शिविण्डने वाणत्यागे मञ्जयोक्ति	५०५	२६	द्रेणस्य नानाविधानिमित्तकथनं	५११	११
भोक्ता प्रति शिविण्डने प्रपणार्थमङ्गुनवाक्यं	५०५	२८	पुत्रं प्रति द्रेणस्याङ्गुनयुद्धसंययवाक्यादि	५११	१८
कथं शिविण्डो गान्धेयमित्यादि धृतराष्ट्र			पुत्रं प्रति द्रेणस्य भोक्ताप्रतिज्ञाकथनं	५११	२२
प्रश्नः	५०६	८	द्रेणस्याङ्गुनाजेषकथनं	५११	२६
धृतराष्ट्रं प्रति मञ्जयवाक्यं	५०६	१२	अङ्गुनसमीपे प्रपणार्थमथत्यागमानं प्रति		
अङ्गुनमघात कौरवभैरवापयानं	५०६	२१	द्रेणवाक्यं	५११	२८
भोक्ता प्रति दुर्योधनस्य वाक्यं	५०६	२३	युधिष्ठिरप्रमंशरूपं द्रेणवाक्यं	५१२	४
दुर्योधनं प्रति भोक्तावाक्यं	५०७	२	दुर्योधननिन्दारूपं द्रेणवाक्यं	५१२	६
			अङ्गुनेन युद्धार्थं पुत्रं प्रति द्रेणवाक्यं	५१२	७

प्रकरण	श्लो	पंक्तौ	प्रकरण	श्लो	पंक्तौ
श्रीकृष्णार्चनं श्रुतवतां भगदन्तादीनां युद्धे			गमनं	५१६	१८
सञ्जयोक्तिः	५१२	१७	अथत्यामप्रभृतिभि सात्याकिप्रभृतीनां युद्धं	५१६	१९
भोमं प्रति शब्दादीनां वाणश्यागः	५१२	२०	उभयमेनयोर्धनुःप्रहृतोना शब्दः	५१७	२
भोमस्य शब्दादिभिर्युद्धवर्णनं	५१२	२४	अभिमन्युदुर्व्याधनयोर्दुद्धं सञ्जयोक्तिः	५१७	८
भोमसाहाय्यार्थमर्जुनस्वर्गमनं	५१२	३०	सात्याकिद्रौण्यायुद्धवर्णनं	५१७	१५
अर्जुन प्रति प्रेदपाथं सुशम्भायं प्रति दुर्व्याधनवाक्यं	५१४	५	कौरवघृष्टकेलायुद्धवर्णनं	५१७	१८
अर्जुनभोमाभ्यां युद्धार्थं सुशर्षणोगमनं	५१४	७	सुशर्षणचिचमेनयोर्दुद्धवर्णनं	५१८	३
शब्दादिभिरर्जुनयुद्धे सञ्जयोक्तिः	५१४	१०	शौभद्रदृष्टदलयोर्दुद्धवर्णनं	५१८	६
कौरवैर्भोमाः अर्जुनयोर्दुद्धवर्णनं	५१४	२०	भोममेनरयानो कयोर्दुद्धवर्णनं	५१८	१३
अर्जुनरगक्रमं दृष्ट्वा दुर्व्याधनादीनां मीमांसनीपगमनं	५१४	२७	धुधिष्ठिरप्रत्ययोर्दुद्धवर्णनं	५१८	१६
भोमाः अर्जुनहतकौरवैस्त्वनाशः	५१४	२८	विराटसैन्धवयोर्दुद्धवर्णनं	५१८	१८
शब्दाः अर्जुनयोर्दुद्धवर्णनं	५१५	२	द्रोणघृष्टसुखयोर्दुद्धवर्णनं	५१८	२१
द्रोणमागधयोर्दुद्धवर्णनं	५१५	६	द्रोणेन पार्षतस्य धनुस्सदनं	५१८	२२
भोममागधयोर्दुद्धवर्णनं	५१५	८	द्रोणं प्रति पार्षतस्य गदाचिपणं	५१८	२३
द्रोणभोमयोर्दुद्धवर्णनं	५१५	११	द्रोणश्चिक्षायाः पार्षतगदाया भूमौ निपतनं	५१८	२५
भोमादीनां भोमाः अर्जुनसमीपगमनं	५१५	१४	निहतां गदां दृष्ट्वा द्रोणम्यति पार्षतस्य शक्तिचिपणं	५१८	२६
पाण्डवादीनां भोमसमीपगमनं	५१५	१५	द्रोणेन नवभिर्बाणैः शक्तिश्चिक्त्वा पार्षतपोडनं	५१८	२७
कौरवपाण्डवयोर्भेदायुद्धवर्णनं	५१५	१८	भोमं योधयितुमर्जुनस्य गमनं	५१८	२८
श्रीकृष्णदृष्टान्तस्य धृतशब्दप्रकारं	५१५	२५	युद्धार्थमर्जुनं प्रति भगदन्तस्य प्रथमं	५१८	३०
धृतशब्दं प्रति सञ्जयोक्तिः	५१५	२७	आयान्तं नामं प्रत्यर्जुनस्य वाणश्यागं	५१८	१
भोमाः अर्जुनसमीपगमे युद्धकथनं	५१६	१	शिक्षणं प्रति याचोति भोमं प्रति जज्ञे		
सञ्जयस्य भोमसात्मनाशामिप्रायकथनं	५१६	४	रमितिवाः अर्जुनस्योक्तिः	५१८	५
धुधिष्ठिरं प्रत्यात्मनाशया भोमवाक्यं	५१६	७	अर्जुनं हित्वा द्रुपदप्रथं प्रति प्राग्श्यातियस्य		
पाण्डवसेना प्रति घृष्टयुधवाक्यं	५१६	१२	गमनं	५१८	६
शिक्षणं पुरस्कृत्य पाण्डवानां भोमं प्रति गमनं	५१६	१६	अर्जुनस्य भोमं प्रति गमनं शिक्षणं नमो		
दुर्व्याधनादीनां दृष्ट्वा भोमादीनामर्जुनं प्रति			कृत्वा युद्धप्रवर्तनञ्च	५१८	८
			कौरवदृष्ट्वा भोमादीनामर्जुनं प्रति	५१८	९

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ता	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ता
अर्जुनस्य कौरवसेनानां निग्रहः	... ५१८	६	दुर्योधनवाक्येन योधानां युद्धारम्भः	... ५२०	२४
भीष्ममायाद्य शिखण्डिनोवाणवर्षणं	... ५१८	७	योधानां नामोद्धरणपूर्वकमञ्जुनाभिमुख		
क्रोधाविष्टस्य भीष्मस्यास्त्रवेपणं	... ५१८	८	गमनकथनं	... ५२०	२६
भीष्मस्य सोमकानां वधः	... ५१८	१०	योधान् प्रत्यर्जुनस्य वाणत्यागः	... ५२०	२८
भीष्महतघोरयुद्धवर्णनं	... ५१८	११	वाणं विष्टजतोऽर्जुनस्य गाण्डीववर्णनं	... ५२०	३०
चेदिकाशिकरूपकुलपुत्राणां तनुत्यागः	५१८	१७	अर्जुनवाक्येन योधानां यथावस्थस्यत्युक्तयनं	५२१	२
अपरावर्त्तिनां शूराणां भीष्ममायाद्य पर			दुःशासनं प्रत्यर्जुनस्य शरप्रेरणं	... ५२१	४
लोकागमनं	... ५१८	१८	अर्जुनप्रहितवाक्ये, पृथ्वीं प्रविश्य दुःशासनस्य		
भीष्मपराक्रमं दृष्ट्वा जनानां वितर्कः	... ५१८	२१	सहयसारथ्येनैवातनं	... ५२१	६
दशभस्त्रैर्भीष्मवचसि शिखण्डिनस्ताडये			अर्जुनेन ह्यपादीनां विरथीकरणं	... ५२१	८
सञ्जयोक्तिः	... ५१८	२४	विरथानां ह्यपादीनां युद्धात्पुत्रप्राप्तयनं	५२१	८
स्वीलं ज्ञातवतो भीष्मस्य शिखण्डिनं प्रति			युधामानस्यार्जुनस्य स्वरूपवर्णनं	... ५२१	११
प्रहाराभावकथनं	... ५१८	२६	कुरुपाण्डवसैन्यमध्ये शोषितनदीप्रवाह		
भीष्ममरणे शिखण्डिनं प्रत्यर्जुनवाक्यं	५१८	२७	कथनं	... ५२१	१२
भीष्मं प्रति शिखण्डिनः शरवर्षणं	... ५१८	२८	नेमिनिष्ठतानां गजाश्वदीनां निपतनं	... ५२१	१७
शिखण्डिनोवाणानचिन्तयित्वा भीष्मस्यार्जुनं			शोषितसमुच्चितरणभूमिवर्षणं	... ५२१	१८
प्रति वाणविधेयः	... ५२०	१	अयार्जुनमभिभीष्मयागमनं	... ५२१	२४
ससैन्यपाण्डवानां भीष्माच्छादनं	... ५२०	२	रणे धान्तां भीष्ममभि शिखण्डिनो गमनं	५२१	२५
पाण्डवसैन्यपरिहृतस्य भीष्मस्य शूत्रमारणं	५२०	४	भीष्मं मोहयित्वा र्जुनस्य सैन्यमारणं	... ५२१	२६
दुःशासनस्य युद्धप्रशंसा	... ५२०	५	युद्धे सैन्यमरणपरात्मविवेकशून्यताकौ		
दुःशासनं निर्जित्यार्जुनस्य भीष्मभिमुख			सञ्जयवचनं	... ५२१	२८
गमनं	... ५२०	१२	रथमारुह्य शल्यादीनां पाण्डवसेनावासनं	५२२	२
विजितस्य दुःशासनस्य पुनर्युद्धं	... ५२०	१४	शल्यादिभिर्बन्धमानपाण्डवसेनावर्णनं	... ५२२	४
वाक्ये, शिखण्डिनोभीष्मपीडनं	... ५२०	१५	भीष्मनिष्ठतमर्षणां पाण्डवानां वर्णनं	... ५२२	५
उष्णानस्य जलधारावहोभीष्मस्य शिखण्डि			पार्थस्य धार्तराष्ट्रसेनामारणादि	... ५२२	६
वाणधारामहहनं	... ५२०	१७	पराक्रान्तं भीष्मालोक्य धार्तराष्ट्राणां गमनं	५२२	१०
युद्धार्थमञ्जुनाभिमुखगमनं सर्वसैन्यं प्रति			सपुत्रधृतराष्ट्रहतक्लेशान् सरत्वा पाण्डवानां		
दुर्योधनोक्तिः	... ५२०	१८	विभवेन युद्धप्रवृत्तिः	... ५२२	१३
तत्र सर्वेषां रक्षाकर्तृत्वेन भीष्मप्रशंसा	... ५२०	२०	भीष्मभिमुखगमनं सेनां प्रति सेनापतिवचनं	५२२	१४

प्रकरणं	पद्ये	पंक्तौ	प्रकरणम्	पद्ये	पंक्तौ
सेनापतिवचनात् सेनानां भोगमभिगमनं			शिवखिप्रचित्वाषाणां भोगशरीरे प्रवेशः	५२४	४
शरवर्षणञ्च ५२२	१६		शिवखिन्दं पुण्ड्रक्याङ्गनस्य भोगधनुर्वेदनं	५२४	५
कुड्डस्य भोगस्य रामदत्ताखशिवां स्वत्वा			भोगधनुर्वेदनमसदमानानां त्रेषादीनाम		
गजाद्यादिमारणं ५२२	१७		कुङ्कुमाभिमुखगमनादि ५२४	६	
भोगेण शतानीकस्य वधः ५२२	१४		अर्जुनं परोसूनां सात्यकिमुखानामागमनं	५२४	१०
वज्रगः सेनां मारयतोभोगस्यावस्थानादि	५२२	१५	उभयमेतयोर्धनुर्वेदकथनं ५२४	१२	
भोगं पगाक्रान्तं दृष्ट्वा धनञ्जयं प्रति शीघ्रस्य			अर्जुनरक्षितेन शिवखिन्दा भोगधनुरादि		
वचनं ५२२	२०		वेदनं ५२४	१४	
शीघ्रस्य शक्येनाङ्गनस्य भोगपरिवाणत्यागः	५२२	२	अर्जुनेन भोगधतन्वधनुर्वेदनं ५२४	१६	
भोगस्यार्जुनवाणस्यपठनं ५२३	३		पुन पुनश्चिन्ने धनुषि भोगस्य शक्तिग्रहणं	५२४	१७
भोगमायकैः पाशालगजादीनां पीडनं	५२३	५	अर्जुनं प्रति भोगस्य शक्तिवेरणं ५२४	१८	
अर्जुनेन रक्ष्यमाणस्य शिवखिन्दिने ऽस्य			अर्जुनेन द्विवायाः शक्रे पतनं ५२४	१९	
सदृशत्वा भोगं प्रति गमनं ५२३	८		द्विनां शक्तिं विलोच्य भोगस्य चिन्ता ५२४	२२	
सात्यकिप्रसृतानां भोगमभिद्रवणदि ५२३	११		सकृद्युं वज्रमन्वमानं भोगं प्रति विपतस्यपि		
तान् वाणान् विधूय भोगस्य सेनावगाहनं	५२३	१५	वदन्तां सक्तविवचनं ५२४	२६	
खीलं स्वत्वा शिवखिन्दं प्रति भोगस्यान			देवदत्तुभिवादनं भोगेपरि पुष्पवृष्टिश्च	५२४	२८
भिसन्धाने ५२३	१६		रथात् पतितशक्ति भोगे देवानां सम्भ्रमः	५२५	१
मन्व्यादीनां वापैर्भोगस्याच्छ्रयताकरणं	५२३	१८	भोगस्यार्जुनमभिगमनाभावः ५२५	२	
शिवखिन्दमप्रेक्ष्याङ्गनस्य भोगाभिमुखयानं	५२३	२१	भोगोर्गसि शिवखिन्दोवाणप्रहारः ५२५	४	
शिवखिन्दपुरस्मृताणां पाण्डवानां भोगवेधने			शिवखिन्दिवापेन भोगस्य चललकथनं ५२५	५	
सकृद्योक्तिः ५२३	२३		अर्जुनस्य भोगेपरि वाणत्यागः ५२५	६	
पाण्डवानां वापैर्भोगनाडनं ५२३	२४		अर्जुनवापैर्भोगस्य मर्षावधनं ५२५	७	
वज्रमिच्छाद्यमानस्यापि भोगस्य व्यथाभावः	५२३	२७	भोगेष्वाङ्गुगवाणानां निवारणं ५२५	८	
भोगस्य युगान्ताप्रियमताकथनं ५२३	२८		शिवखिन्दिर्गैर्भोगस्य व्यथाभाव ५२५	१०	
पाशालगजादीनवधस्य भोगस्य पाण्डवसेना			अर्जुनस्य भोगस्य शक्तिवेदनं ५२५	१२	
समथगमनं ५२३	३०		अर्जुनवापेनविद्वस्य भोगस्य दृग्ग्राह्यं प्रति		
सेनासमथकेन भोगेण सात्यक्यादीनां वेधनं	५२४	१	वाक्यं ५२५	१५	
भोगवाणान् निवार्य सात्यकिप्रसृतानां			अर्जुनस्य भोगं प्रति वाणत्यागः ५२५	१८	
वाणत्यागः ५२४	३		विद्वस्य भोगस्य पुनर्दृग्ग्राह्यं प्रति वाक्यं	५२५	२०

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्ति
भीष्मस्त्राङ्गुने प्रति शक्तिवेषणे	५२५	२८	वादिनेयुवाद्येषु भीमस्य नृत्यं	५२७	१८
श्रृङ्गुनस्य भीष्मशक्तिच्छेदनं	५२५	२९	पतिते भीष्मे मेनयाहभयो. शस्त्रमन्यासादि	५२७	१८
भीष्मस्य चर्मधारणं	५२५	३०	श्वघोषः पिष्टेणाञ्च भीष्मप्रमथना	५२७	२१
रथादनवच्छेदस्य भीष्मस्य चर्मच्छेदनं	५२६	१	महोपनिषदं जपतोभीष्मस्य कालं प्रतीक्ष्य		
युधिष्ठिरस्य भीष्मं प्रति स्वमेनाप्रेरणं	५२६	२	स्थिति.	५२७	२२
युधिष्ठिरप्रेरितायाः सेनाया.भीष्ममभिगमनं	५२६	३	कथमासंज्ञादयोधा इत्यादि मञ्जयं प्रति		
भीष्मजयवैषिण्यं धातृराष्ट्राणां गमनं	५२६	५	धृतराष्ट्रस्य प्रश्नः	५२७	२४
उभयोस्तुमुलयुद्धवर्षनं	५२६	६	धृतराष्ट्रं प्रति मञ्जयवाक्यं	५२८	१
श्रृङ्गुनस्य कुरुमेनाद्रावणं	५२६	१०	तत्र भीष्मस्य मेदिनीमस्युष्टा शयनकरणं	५२८	२
सौवीरादिभिर्भीष्मसापरित्याग.	५२६	१२	भूतानां हाहेतिशब्दस्य कथनादि.	५२८	३
भीष्मस्य रथात्पतनं	५२६	१७	अथं ब्रह्मविदां श्रेष्ठ इत्यादि भीष्मप्रमथना	५२८	६
रथात् पतितस्य भीष्मस्य दिव्यभावाप्रतिः	५२६	२३	हते भीष्मे दुर्थाधनादीनामप्रतिपत्त्यादि	५२८	८
भीष्मस्य दक्षिणायनदर्शनं	५२६	२४	जयं सन्भवतां पाण्डवानां श्रुतिमयशङ्खवादा		
भीष्मस्य दैववाणीश्रवणं	५२६	२५	नादि	५२८	१२
उत्तरायणं प्रतीक्ष्य भीष्मस्य प्राणधारणं	५२६	२७	कर्णदुर्थाधनयोर्निश्चायत्यग्निगादि	५२८	१५
गङ्गाया भीष्मसमोपे महर्षीणां प्रेषणं	५२६	२८	पतितं भीष्मं दृष्ट्वा दुःशासनस्य द्रोणिसमोप		
हंसरूपिणां महर्षीणां भीष्मसन्निधावा			गमनं	५२८	१६
गमनं	५२६	२९	किमुयं वक्ष्यतीति दुःशासनमायान्तं दृष्ट्वा		
तेषां शरतन्पस्यस्य भीष्मस्य दर्शनं	५२६	३०	कौरवमेन.नां परिवारणं	५२८	१८
भीष्मं दृष्टवता तेषां परस्परं वाक्यं	५२७	१	द्रोणसमोपे दुःशासनस्य भीष्मवधकथनं	५२८	१८
तेषां दक्षिणदिगभिगमनं	५२७	३	भीष्मवधं श्रुत्वा द्रोणस्य रथाक्षिपतनं	५२८	२०
हृवान्प्रति भीष्मवचनं	५२७	४	शंशा सन्ध्या द्रोणस्य स्वमेनानिवारणं	५२८	२१
भीष्मस्य शरशय्याशयनं	४२७	८	युद्धं त्यक्त्वा योधानां भीष्मसमोपगमनं	५२८	२३
पतिते भीष्मे पाण्डवानां सिंहनादः	५२७	१०	भीष्मं प्राप्य तेषामभिव्याधावस्थानं	५२८	२५
कुक्ष्यां संघाहादि	५२७	११	उपगतान् कुक्ष्यापखवोरान् प्रति भीष्मस्य		
हृत्पददुर्थाधनादीनां रोदनं	५२७	१२	स्वागतप्रश्नादि	५२८	२६
विवादातिथ्यां युद्धेदास्यादि	४२७	१३	सन्भवमाने शिरसि भीष्मस्थोपधानप्रार्थना	५२८	२८
जयं सन्भवतां पाण्डवानां शङ्खवादनं	५२७	१७	शुद्धन्युपधानानि ददतोराज्ञः प्रति भीष्म		
			वाक्यं	५२८	२८

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्जुनसमीपे भोग्लोपधानप्रार्थना ...	५२८	३०	कुतूपाण्डवानां भोग्लोपधानप्रार्थना ...	५३०	१४
भोग्लोपधानप्रार्थना ...	५२८	३१	भोग्लोपधानप्रार्थना ...	५३०	१५
मया किं क्रियतामिति भोग्लोपधानप्रार्थना ...	५२८	३२	धौरतया वेदनां निरुद्धं जलं पिपासोर्भोग्लोपधानप्रार्थना ...	५३०	१६
काकूति ...	५२८	३३	खण्डोपधानप्रार्थना ...	५३०	१७
मम शिरस्युपधानं दीयतामिति भोग्लोपधानप्रार्थना ...	५२८	३४	राज्ञां जनकुम्भोपधानप्रार्थना ...	५३०	२०
भोग्लोपधानं ...	५२८	३५	उपनीत पाशोश्च दृष्ट्वा भोग्लोपधानं ...	५३०	२१
त्रिभिर्वाणैरर्जुनस्य भोग्लोपधानप्रदानं ...	५२८	३६	पार्थिवान्निन्दोर्भोग्लोपधानं ...	५३०	२२
तादृशेनोपधानेन भोग्लोपधानं ...	५२८	३७	मोति भाषणं ...	५३०	२३
सर्वान् समुदीच्य भोग्लोपधानप्रार्थना ...	५२८	३८	भोग्लोपधानं किङ्करोमोत्यर्जुनवचनं ...	५३०	२४
अन्याया शपेयमित्यर्जुनं प्रति भोग्लोपधानं ...	५२८	३९	अथ, खितमर्जुनं दृष्ट्वा भोग्लोपधानप्रार्थना ...	५३०	२५
राज्ञां प्रत्यर्जुनदत्तमुपधानं परदधमित्यादि ...	५२८	४०	तथेत्युक्त्वतोऽर्जुनस्य रथमारुह्य गाण्डोवा ...	५३०	२६
भोग्लोपधानं ...	५२८	४१	कर्षणं ...	५३०	२७
सुर्थमुपासिष्येऽच परिखा खन्यतामित्यादि ...	५२८	४२	भोग्लोपधानप्रार्थना ...	५३०	२८
राज्ञां प्रति भोग्लोपधानं ...	५२८	४३	पृथ्वीनेदनं ...	५३१	१
शल्याद्वरुणवैद्यानामागमने सञ्चयौक्ति ...	५२८	४४	अर्जुनवाणविद्वद्याया भूमेर्वारिधारोत्पत्तयं ...	५३१	२
वैद्यान् दृष्ट्वा दुर्योधनं प्रति भोग्लोपधानं ...	५२८	४५	तच्छीतलजलधारायाऽर्जुनस्य भोग्लोपधानप्रार्थना ...	५३१	३
भोग्लोपधानं युत्वा दुर्योधनस्य वैद्यानां ...	५२८	४६	अर्जुनस्य तैम कर्मणा राज्ञां विमलयं ...	५३१	४
विषर्जनं ...	५२८	४७	शीतार्हितानां गवाभिव कौरवाणां प्रवेपनं ...	५३१	५
वैद्यविषर्जनेन सर्वेषां विषयः ...	५२८	४८	अर्जुनं प्रति द्रुपदस्य भोग्लोपधानं ...	५३१	६
भोग्लोपधानं दत्त्वा रसाच्च विधाय कुरु ...	५२८	४९	भोग्लोपधानप्रार्थना ...	५३१	७
वाल्क्यादीन् स्वनिवेद्यारम्भं ...	५२८	५०	दुर्योधनं प्रति श्रीकृष्णवैश्वदेववचनं ...	५३१	८
भोग्लोपधानं दृष्ट्वा पाण्डवानुपगम्य युधिष्ठिरं ...	५२८	५१	भोग्लोपधानं दुर्योधनस्य दौनमनस्य ...	५३१	९
प्रति श्रीकृष्णवचनं ...	५२८	५२	तथाविधं दुर्योधनं प्रति भोग्लोपधानं ...	५३१	१०
तत्र प्रसादादिजय इत्यादि युधिष्ठिरवाक्यं ...	५२८	५३	भोग्लोपधानं पाण्डवानामजयवक्तव्यं ...	५३१	११
युधिष्ठिरवाक्येन स्मयमानस्य कृष्णस्यवाक्यं ...	५२८	५४	पाण्डवैः सङ्घसन्धिकरणे दुर्योधनं प्रति भोग्लोपधानं ...	५३१	१२
राज्ञोऽप्युत्तराणां पार्थिवानां भोग्लोपधानं ...	५२८	५५	भोग्लोपधानं ...	५३१	१३
गमने सञ्चयौक्ति ...	५२८	५६	राज्याह्वं पाण्डवैर्भोदियतामित्याद्युक्तिः ...	५३१	१४
कन्यानां भोग्लोपधानं चन्दनचूर्णवेपथं ...	५२८	५७	इतदुक्त्वा भोग्लोपधानं खण्डोपधानं ...	५३१	१५
स्त्रीदृष्ट्वादीनां भोग्लोपधानप्रार्थना ...	५२८	५८	भोग्लोपधानं दुर्योधनाय नरोत्तमं ...	५३१	१६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति
सञ्जयोक्तिं	५३२	७	भीष्मत्राकेन कर्णस्य दुर्व्याधमं प्रति गमने		
दृष्योभूते भीष्मे राश्यां स्वालयगमने			धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	५३२	१७
सञ्जयोक्तिं	५३२	८	भीष्मपथपर्वसमाप्तिर्भीष्मपथसमाप्तिय	५३२	१८
भीष्मं निहतं श्रुत्वा कर्णस्य तत्प्रसमीपगमनं	५३२	१०			
कर्णस्य भीष्मदर्शनं	५३२	११	श्रय द्रोणपर्वारम्भ	५३५	१
भीष्मं प्रति कर्णस्य विनयवचनं	५३२	१३	द्रोणामिषेकपर्वारम्भ	५३५	२
कर्णवचनादुन्मोसिताचक्ष्य भीष्मस्य वाक्यं	५३२	१४	भीष्मं हतं श्रुत्वा धृतराष्ट्रादयः किमकुर्वन्तेति		
कर्णं प्रति भीष्मस्य वाक्यं	५३२	१७	वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्न	५३५	२
धर्मलोपेन जातत्वात्ते गुणद्वेषिणो बुद्धि			जनमेजयं प्रति वैशम्पायगच्छोत्तरं	५३५	६
रित्यादि भीष्मत्राक्य	५३२	२०	तत्र चिन्तयतोऽधृतराष्ट्रस्य ममोपे सञ्जया		
कुलभेदभयात्सामर्षं परुषमुक्तवानिति वचनं	५३२	२३	गमनं	५३५	७
कर्णप्रशंसा रूपं भीष्मवाक्य	५३२	२४	शिविरादिभिश्चिह्नलिनापुरमागतं सञ्जयं प्रति		
पाण्डवासौ भ्रातरौऽतस्तान् सङ्गच्छेति कर्ण			धृतराष्ट्रस्य जिज्ञासा	५३५	८
प्रति भीष्मवचनं	५३२	२८	भीष्मनिधनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य जिज्ञासा	५३५	८
भीष्मं प्रति कर्णस्योत्तरवक्यं	५३२	१	भीष्मं शंशोच्यक्षुरव किमकारुणिरिति सञ्जयं		
तत्र कुन्त्या त्यक्तोऽहन्तित्यादिवचनं	५३२	२	प्रति धृतराष्ट्रप्रश्न	५३५	१०
कृष्णेण पाण्डवार्थं वस्त्रादिकं त्यक्तमिति			धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्योत्तर	५३५	१४
कथनं	५३२	३	तत्र कुरुपाण्डवयोः प्रथक् चिन्ता कथनं	५३५	१५
दुर्व्याधनार्थं सर्वं त्यक्तमथेत्यादि कर्णवचनं	५३२	४	स्वधर्ममनुसरतां राश्यां भीष्मायोपधाना		
परुषकारेण दैवं न निवर्त्तत इति वचनं	५३२	६	दिकं दत्त्वा पुनर्युद्धाय गमनकथनं	५३५	१६
अन्वैरजेयान् पाण्डवानहं विजयिष्ये इति			वाचं वादयित्वा कुरुपाण्डवानां सुदुःखान		
कर्णवाक्यं	५३२	८	गमनं	५३६	१
धनञ्जयेनाहं योष्येऽनोमामनुज्ञाय मत्कृत			तत्र भीष्महीनाना कौरवाणामुपमानं	५३६	५
देशो न ग्रहोतयोभवतेति कर्णवचनं	५३२	१०	पाण्डवैरर्द्धितानां कौरवाणामवस्थाकथन	५३६	१०
कर्णं प्रति भीष्मस्य प्रत्युत्तरवाक्यं	५३२	१२	कौरवाणां भीष्मोपमेयेन कर्णभ्रष्ट	५३६	१२
तत्रावच्छेद्युमशक्यचैर्दरं तदा युद्धखेति			कौरवाणां कर्णकर्त्याकोपनं	५३६	१४
भीष्मानुज्ञा	५३२	१३	कौरवाणां कर्णं प्रत्येकानुरागकथनं	५३६	१५
धर्म्यपुद्गात् कश्चित्तस्यान्वत् श्रेयोनास्तीति			तत्रार्द्धैरथ कर्णं दत्ति कौरवाणां भीष्मोत्तमं		
भीष्मवचनं	५३२	१५	कथनं	५३६	१६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भोग्गवाक्येन क्रुद्धस्य कर्णस्य सति भीष्मे युद्ध			तपस्तपसा बलं बलेन वाथ्यते मनस्त्रिमिरिति		
त्यागप्रतिज्ञा ५३६	१८		कर्णवचनं ५३७	३०	
भीष्मेण हतेषु पाण्डवेषु कर्णस्य वनंगमन			मित्रद्वैते न मर्षणीयदति सारथिं प्रति		
प्रतिज्ञा ५३६	२०		कर्णवाक्यं ५३८	१	
पाण्डवैर्हते भीष्मे कर्णस्य स्ववनेनैव क्लृप्तं			तत्र भीष्मे वानुयास्यामि शत्रून् वा घातयि		
बलमारणे प्रतिज्ञा ५३६	२१		व्यामोति वचनं ५३८	२	
कर्णस्य दग्धाद्युद्धनिर्दत्तकथनं ... ५३६	२२		शत्रून् हला धार्तराष्ट्राय राज्यं दास्यामी		
भीष्मस्य पाण्डवनेनाहननानुवादः ... ५३६	२३		त्यादिवचनं ५३८	४	
हते भीष्मे धार्तराष्ट्राणां कर्णैस्मरणादि	५३६	१४	सारथ्यं प्रति कर्णस्य निवध्यतां मे कत्रच		
कर्ण कौन्तेयन्तं सञ्चयं प्रति धृतराष्ट्रवाक्ये			मित्यादिवचनं ५३८	७	
वैशम्पायनेकि. ५३६	२८		तत्र त्रुणादियोजनेऽनुज्ञा ५३८	८	
तत्र धृतराष्ट्रवचनं ५३६	२८		अथं विशिष्यान् यनानुमति. ५३८	१२	
भीष्मं हते विदित्वा कर्णस्य कैरवसमीप			हेममालादियुक्तस्य रयस्यानपनकथनं ... ५३८	१४	
गमने सञ्चयोरुक्तिः ५३७	४		प्रायाणिकमज्जसद्रव्यानयने कर्णसादेशः	५३८	१७
तत्र कर्णवचनं ५३७	८		पाण्डवाभिसुखगमने स्तनं प्रति कर्णसा		
तत्र भीष्मप्रशंसाहृपादिकर्णवाक्यं ... ५३७	८		नुमति. ५३८	१८	
कर्णवचनेन कैरवाद्युक्तुगित्यादि सञ्चय			तत्र कर्णस्य पुधिष्ठिराद्यधितिवचनमन्यनि		
वाक्यं ५३७	१४		त्यादाशंसा ५३८	२१	
पुनःप्रहते युद्धे कैरवान् प्रति कर्णस्य शेष			कर्णस्य रयमाहृष्ट युद्धार्यगमने सञ्चय		
शेषोक्तिः ५३७	१८		वचनं ५३८	२७	
तत्र विदुषु भवत्सु कथं भीष्मनिपातित			तत्र तस्य कैरवै पूज्यताकथनं ... ५३८	२८	
इत्यादि ५३७	१८		रयाहृष्टस्य कर्णसापमानकथनं ... ५३८	३०	
पातिते भीष्मे राजानोऽधनञ्चयं शोढुमस			कर्णस्य शरतन्पस्यभीष्मदर्शनं सञ्चय		
मिति वचनं ५३७	२०		वाक्यं ५३८	४	
भीष्मवचनया कुरुषेना रक्षणीयेति कर्ण			तत्र भीष्मं विशिष्य कथने ५३८	७	
वचनं ५३७	२१		भीष्मं दृष्ट्वा कर्णस्य रयाद्वरोहृष्पादि ... ५३८	११	
समाहितमात्मनि भारन्त्यादि कर्णवाक्यं	५३७	२२	कल्पं भीष्मामिमुनोकरणं ५३८	२२	
कर्णस्य पुधिष्ठिरादीनां वलमुक्त्वा तेयामने			स्तुतिशक्येन कर्णस्य भीष्मपदादनं ... ५३८	१४	
यत्नकथनं ५३७	२६		तत्राद्यपर्यति पाण्डवा कुरुष्यं कृषिदानी		

प्रकरणं	एके	पक्षौ	प्रकरणं	एके	पक्षौ
त्यादिवर्षं	५३८	१०	वचनं	५४०	१२
तत्र ममिद्धामिवत्पाण्डवानां कुरुवय			योनिममन्वात् मद्भि मद्भतं विशिष्टमिति		
करणं	५३८	२०	कथनं	५४०	१३
तत्र मिलितयोर्ब्याध्वन्योर्गुल्फादिदाह .			कर्षं प्रति भीष्मस्य मत्प्रमङ्गतोभूत्वा कुरुन्		
प्रकारकथनं	५३८	२१	पालयेति वचनं	५४०	१४
कृष्णाञ्जनयोर्ब्याध्वस्त्ररूपलारोपणं ...	५३८	२२	भीष्मवचनं श्रुत्वा कर्षंश्च योद्धुमनोप		
त्वा विना कुरुमैत्र्यानि चासं घास्यन्तीति			गमनं	५४०	१५
भीष्मं प्रति कर्षंश्च वचनं	५३८	२३	कर्षंश्च सेनादर्शनं	५४०	१६
तत्र त्वदन्य कोऽञ्जनं धोघयितुमर्हन्तीति			कर्षंमागतं दृष्ट्वा कौरवाणां हर्षं ...	५४०	१७
वचनं	५३८	२५	उपस्थितं कर्षं दृष्ट्वा भिंक्षनादादिभिः		
शिवसकाशादञ्जनस्य वरप्राप्तिमनूद्य कृष्ण			कौरवाणां पूजा	५४०	१८
रचितममुं क शक्तौ जेतुमिति वचनं	५३८	२६	कर्षं दृष्ट्वा चोद्योर्ध्वोऽप्रवीदिति		
कर्षंश्चात्मशूरत्वाख्यापनं	५३८	२८	सञ्जयवाक्यं	५४०	२१
एवं मुञ्जलपन्तं कर्षं प्रति भीष्मस्य कालो			तत्र कर्षं प्रति दुर्योधनस्य त्वया सनायमिव		
चित्वाक्यं	५४०	१	बलमित्युक्तिं	५४०	२२
तत्रोपमानेन कर्षंश्च प्रतिष्ठाकथनं ...	५४०	२	दुर्योधनं प्रोत्साहयत कर्षंश्च तं प्रत्युत्तरं	५४०	२३
ग्रन्थनवमस्य सुहृद्मानन्दयेत्याशिरूपं			तत्र वयं तव वच श्रुत्वाकामा भवानपि		
भीष्मवाक्यं	५४०	७४	नान्याय्यं भ्रूयादिति कर्षंश्च वचनं	५४०	२४
वाज्रवलाख्यापनेन भीष्मस्य कर्षोत्साहनं	५४०	५	कर्षंश्चाक्ये दुर्योधनस्योत्तरं	५४०	२५
तत्र नग्नशिवादीना जयकथनं	५४०	६	तत्र भीष्मस्य दशादानि सेनापालनकथनं	५४०	२६
हिमालयस्थितकिरातजयाख्यापनं ...	५४०	७	तत्र द्विवमास्थिते भीष्मेऽन्येवनापतिर्क		
उत्कलादीना जयाग्रहणं	५४०	८	नन्वददति कर्षं प्रति दुर्योधनवाक्यं	५४०	२७
दुर्योधनस्यैषिणा त्वया सहवोनिञ्जिता			सेनापतिं विना सेना मुहूर्त्तमपि न तिष्ठती		
इति कर्षं प्रति भीष्मवाक्यं	५४०	१८	नत्यादिकथनं	५४०	२८
तत्र दुर्योधनवत्त्वमपि कौरवाणां गतिर्भवेति			दुर्योधनस्य कर्षं प्रति मामकेषु सर्वेषु मध्ये		
वचनं	५३८	१०	सेनापतिं पश्येति वचनं	५४१	१
कर्षं प्रति गच्छ ग्रन्थमि सह युद्धेति भीष्म			तत्र यं भवान् द्रक्ष्यति स स्वास्माभि सेना		
स्थादेशं	५४०	१९	पतित्वे वरणीयइतिवाक्यं	५४१	२
भवानस्माकं पौत्रसम इति कर्षं प्रति भीष्म			इमे सर्वे सेनापतिलमर्हन्तीति दुर्योधनाय		

प्रकरणं	श्लो	पंक्तौ	प्रकरणं	श्लो	पंक्तौ
कर्णोत्तरं	५४१	२	खगुणस्यापानार्थं पाण्डवान् योधयिष्यामीति		
तत्रोपस्थितानां राज्ञां सेनापतियोग्यसूत्रम्			द्वैतवचनं	५४१	७८
कथनं	५४१	४	तत्र पार्थतं न हृन्निष्यामि सतु मद्भगवन् सृष्ट		
एकदा सर्वे सेनापतयः कर्णुं न शक्यान्तौ			इति वचनं	५४१	३०
गुणाधिकं कर्णस्य इति वचनं ...	५४१	५	द्वैतस्य सर्वेषामकानं नाशयन् सैन्यानि		
तुभ्यामां तेषामेकस्य भक्तरणे शेषाविमनसा			योधयिष्यामीति कथनं	५४२	१
भविष्यन्तीति कर्णवचनं	५४१	६	द्वैतस्य सेनापतित्वे मञ्जुशक्तिः ...	५४२	२
सर्वेष्वधामात्माचार्योऽयं द्वैतः सेनापतिः			तत्र दुर्योधनादीनां द्वैताभिप्रेकः ...	५४२	७
कर्णुं युक्त इति दुर्योधनं प्रति कर्णाप			द्वैते सेनापतौ कृते वादिवादिवादने ...	५४२	४
देशं	५४१	७	सतमागधवन्दिप्रसृतानां जयशब्दादि ...	५४२	५
कर्णस्य द्वैतप्रसंभाकथनं	५४१	८	सेनापत्यभ्याय द्वैतस्य व्यूहोक्तयः युद्धे		
अथमेव सेनापति कर्णस्यदेश्यादिकथनं	५४१	११	स्य गमने सञ्जयवाक्यं	५४२	७
कर्णवचनान् दुर्योधनो द्वैतमप्रवीदिति			तत्र सैन्यवादीनां द्वैतस्य दक्षिणपार्थ		
सञ्जयवाक्यं	५४१	१३	स्थितिः	५४२	८
तत्र दुर्योधनवचनं	५४१	१४	सैन्यवादीनां प्रपन्नतया गान्धारैः साहू		
दुर्योधनस्य द्वैतात्प्राप्तजनकगुणकथनं	५४१	१५	शकुनेर्गमनं	५४२	९
तत्र भवान्न, पातु भवन्नाशका वयं जेतु			कृपादीनां द्वैतवामपार्थसामनं ..	५४२	१०
निष्काम इति वचनं	५४१	१६	कृपादीनां प्रपन्नतया कामोजादीनां गमनं	५४२	११
तत्रोपमानानि	५४१	१७	मद्रादीनां द्वैतवृष्टतोगमनं	५४२	१२
द्वैतः प्रति दुर्योधनस्यैकादशाक्षौहि			सर्वधन्विनामपे कर्णस्य गमनं ...	५४२	१४
पक्षे वगणा, सन्ति इति वचनं ...	५४१	२०	गञ्जत, कर्णस्य दोषिकथनं ..	५४२	१५
तत्र वयमपि त्वामनुयास्याम इत्याद्युक्ति	५४१	२१	कर्णं दृष्ट्वा योधानां भोग्यमनादि		
अपसरं द्वैतं दृष्ट्वाऽङ्गुलस्य प्रहारामाव			विकारणं	५४२	१६
कथनं	५४१	२२	योधानां कर्णं दृष्ट्वा पाण्डवान् तेषु न स्यात्		
भवति सेनापतौ सुधिधरे ज्यैष्ठ्यामीति दुर्यो			न्तीत्यादि कर्णमन्मानेनवाक्यं ...	५४२	१७
धनवाक्यं	५४१	२३	अस्माकं प्रकटयुद्धे द्वैतेन विहितं धर्म		
सबभुगे धैरिका द्वैतं जययुद्धे इति सञ्जय			राजेतुतकौसल्युह इति मञ्जुशक्तिः	५४२	२१
वचनं	५४१	२४	तत्र पाण्डवानां व्यूहापे कृत्याङ्गुनयोः		
तत्र दुर्योधनं प्रति द्वैतवचनं ...	५४१	२६	स्थितिः	५४२	२२

पङ्क्तयः	श्लो	पङ्क्तौ	पङ्क्तयः	श्लो	पङ्क्तौ
शङ्खनिखरयध्वजवर्णनं	५४२	२४	दुग्धमानं द्रोणं प्रति पाञ्चालानामागमनं	५४४	२६
शङ्खनिखरयध्वजवर्णनं	५४२	२६	द्रोणेन विरेषैव सङ्घञ्जरपत्यशाना तेषां		
वर्षाञ्जनधो परस्परदर्शनं	५४२	२८	वधादि	५४४	२४
आगते द्रोणे योधानामार्जुनादौ	५४२	३०	युधमानस्य द्रोणस्य युधिष्ठिरवेनाभि		
कुतपाण्डवयोद्द्वहारभ्यो योधानां चयकार			गमन	५४४	२७
षोत्पातवर्णनं	५४३	३१	द्रोणेन सह भीमादीनां युद्धारम्भादि	५४४	२८
तत्र युद्धारम्भ	५४३	३२	द्रोणस्य स्वर्गमनकथनादि	५४४	२९
तत्र योधानां परस्परप्रहार	५४३	३४	इते द्रोणे जय, लब्ध्वा पाण्डवानां भिक्षनादौ	५४५	३
द्रोणस्य पाण्डवसैन्यं प्रहृत्यागमनं	५४३	३०	किं कृत्वा ढ्रेणं पाण्डवसञ्ज्ञया जगुः		
आगतं द्रोणं दृष्ट्वा, पाण्डवानां प्रवर्षणं	५४३	३१	रिति सञ्ज्ञयति धृतराष्ट्रप्रभ्र	५४५	४
द्रोणेन संवोभ्यमानाना महाचमूनां विभ्रो			तत्र रथभङ्गोवभूवाखेत्यादिवितर्क	५४५	५
षेता	५४३	३२	युद्धपण्डिततया द्रोणस्य विभ्रपणं	५४५	७
अस्त्राणि विकिरता, द्रोणेन पाण्डवसञ्ज्ञ			पोरुपादैवं बलवदित्यस्य कथनादि	५४५	८
यानां पीडन	५४३	३२	धृतराष्ट्रस्यात्मनिर्वेदादि	५४५	१२
द्रोणेन दध्ममानाना पाण्डवसञ्ज्ञयानां कस्य	५४३	३४	द्रोणपतनसाम्भवायत्ताप्रतिपादनादि	५४५	१४
धृष्टद्युम्नस्य द्रोणस्येनामारुणं	५४३	३५	धृतराष्ट्रस्य द्रोणप्रशंसादि	५४५	१७
द्रोणस्य पारमं तवाणाप्रिवार्यतेन सहसंपाम	५४३	३६	एवं सञ्ज्ञय पृच्छतो धृतराष्ट्रस्य भूमिपतने		
अभिप्रन्नं द्रोणं दृष्ट्वा पाण्डवाव्यथिता			वैश्यायनवचनं	५४६	२०
इति सञ्ज्ञयवाक्य	५४३	३४	परिचारकादिभिर्विचेतनस्य धृतराष्ट्रस्य		
तत्र, धृष्टद्युम्नोऽनौ प्रति कुम्भयोनिर्निवार्य			जलसेचनादि	५४६	२३
तामिति युधिष्ठिरवाक्यं	५४३	३५	क्रमप्राप्तभङ्गस्य धृतराष्ट्रस्य सञ्ज्ञयं प्रतिपुन		
द्रोणस्य रिश्टद्वाञ्छनादीनां युद्धं	५४३	३६	प्रभ्र	५४६	२५
पाण्डवैरन्त्यमाणां सेनां दृष्ट्वा कुट्टस्य द्रोणस्य			धृतराष्ट्रस्य द्रोणप्रशंसापूर्वकं विलाप		
युद्धकरणं	५४३	३०	वचनं	५४६	२६
कुट्ट द्रोणं दृष्ट्वा पाण्डवसेनानामागमनं	५४३	३४	तत्र भीमशैल्यकथनादि	५४७	३
प्रभ्रवन्तीना पाण्डवसेनाना प्रभ्रदेन शवा			शङ्खनिखराकमकथनादि	५४७	४
भूमोपगणं	५४४	५	नकुलस्य प्रभ्रनादि	५४७	१८
नामविथावपतेद्रोणस्य रौद्रात्मतादि			सहदेवस्य शैल्यदिकथनं	५४७	२०
करणं	५४४	७	भीवीरराज्येनाप्रमथनरूपयुयुधानप्रशंसा	५४७	२२

प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्ती	प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्ती
सात्यकिं प्रथम्य धृतराष्ट्रस्य विलपनं ...	५४०	१६	मन्त्रयाय धृतराष्ट्रस्य श्रोत्रव्यस्रतश्चिद्रूपमाला		
सत्तमैः श्रमं स्वता धृतराष्ट्रस्य घोषनं ...	५४०	२०	दिवधकयनं ५४८	१८	
धृतराष्ट्रस्य धृष्टकेतुप्रसंवाकरूपपरिदेयं ...	५४०	२	धृतराष्ट्रस्य श्रोत्रव्यस्रतवरापमन्त्रप्रवधवा		
धृतराष्ट्रस्य कैतमप्रसंवाकरूपमोचनं ...	५४८	२	पञ्चदाहाधिबन्धोपवारीजातहरणा		
शिशुपिपरारुमसुचनेन धृतराष्ट्रस्य भोक्त	५४८	४	दिकयनं ५४८	२५	
श्रिमन्मन्त्रप्रसंवाकरूपमोचनं ...	५४८	६	धृतराष्ट्रस्य युद्धे गदादीनां पाण्डवलाप्रयण		
द्रौपदेयान् स्वता धृतराष्ट्रस्य भोक्त	५४८	१०	कयनादि ५५०	३	
धृतराष्ट्रस्य धृष्टद्युम्नात्मजान् चन्द्रधृदादीन्			वलरामस्य श्रोत्रव्यस्रतुलकयनं ...	५५०	७
स्वता भोक्त. ५४८	११		धृतराष्ट्रस्य श्रोत्रव्यस्र पाण्डववशायातास्युन		
चेङ्गिज्ञानभ्रारणेन धृतराष्ट्रस्य भोक्त. ...	५४८	१४	सहैकतमतादिकयनं ५५०	८	
धृतराष्ट्रस्य पाण्डवमाव्यस्रसु सुतान् कैकेयान्			मन्त्रदस्य धृतराष्ट्रं प्रति विस्तरेपि द्रौपद्यवध		
बह्वनन्दाय स्मार्ं स्मार्ं भोक्त. ...	५४८	१५	कयनारम्भ ५५०	३०	
धृतराष्ट्रस्य मैयानुभ्रारणे तत्पितामहस्यौमी			तव धेनास्यं प्राण द्रौपद्यस्य दुर्धोधनं प्रति		
नरस्य कीर्तिवधं ५४८	२२		घयेच्छं प्रष्टुमिषेति वचनं ...	५५१	१
घटीत्कचवर्णनरूपमोचनं ५४८	२०		द्रौपं प्रति युधिष्ठिरं धृवा जीवन्ममसमीप		
धृतराष्ट्रस्य श्रोत्रव्यसाधोव्येन पाण्डवाना			मानयेति दुर्धोधनस्य वरपार्यता ...	५५१	४
मजयत्प्रतिपादनं ५४८	२		दुर्धोधनं प्रति द्रौपद्यस्य कथं जीवयुधिष्ठिरस्य		
मन्त्रयं प्रति धृतराष्ट्रस्य श्रोत्रव्यवास्याच			घरमिच्छधीयादि प्रत्युत्तरं .	५५१	६
रिताहुतवर्षादिकयनं ५४८	७		द्रौपदाय दुर्धोधनस्य जीवयुधिष्ठिरधारणे पुन		
तव स्वराष्ट्रवधं ५४८	८		धुंनकीडाकतिलरूपवद्वृष्यितभाववक्रज्ञं	५५१	१२
घृषासुरवधकयनं ५४८	१०		दुर्धो. जनाव द्रौपद्यस्य युधिष्ठिरधारणकार		
धृतराष्ट्रस्य श्रोत्रव्यस्रतप्रलम्बाद्यमुरमारपाणु			प्रद नं ५५१	१८	
वाद ५४८	११		द्रौपद्यस्य दुर्धोधनं प्रति यद्यस्युनेन निवति		
मन्त्रयं प्रति धृतराष्ट्रस्य श्रोत्रव्यस्रतकंसासुर			तदा युधिष्ठिरमानसमीत्यादिवचनं	५५१	१८
वधकयनं ५४८	१२		द्रौपद्यस्य सुनभ्रमेदवचनं ५५१	२०	
धृतराष्ट्रस्य सुनाभासुरवधकयनश्रोत्रव्यस्रतना	५४८	१३	युधिष्ठिरधारणे द्रौपद्यस्य वायव्यं ...	५५१	२५
श्रोत्रव्यस्य दुर्धोमणे वगप्रदान. नुवद ...	५४८	१५	मन्त्रिणे द्रौपि युधिष्ठिरं धृगति। मन्त्र		
धृतराष्ट्रस्य गान्धारराष्ट्रव्यस्य जनरे			ममीदुर्धोधन इति वक्ष्येवचनं ...	५५१	२८
श्रोत्रव्यस्रतप्रसंवाकरूपकयनं ...	५४८	१६	तव प्रतिज्ञास्ये। मं दन्मन वद जीवस्य	५५१	३०

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः
दुर्थाधनेन युधिष्ठिरधारणरूपद्रोणप्रतिज्ञा	५५२	१
याः सैन्येषु सुघोषणं	५५२	१
सञ्जयस्य युधिष्ठिरधारणं द्रोणेन प्रतिज्ञातं	५५२	३
श्रुत्वा सेनानां विदनादादिकथनं	५५२	३
श्राप्तमुद्योयुधिष्ठिरेण तद्धारणरूपद्रोणप्रतिज्ञायाः श्रवणं	५५२	४
युधिष्ठिरस्यार्जुनसमीपे द्रोणप्रतिज्ञाकथनादि	५५२	५
युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनस्योत्तरं	५५२	१०
मथि शोषेति द्रोणिना त्वां निर्यच्छेयादित्याद्यर्जुनप्रतिज्ञा	५५२	१३
श्रुत्वा प्रतिज्ञानन्तरे सञ्जयस्य पाण्डवानां शङ्कादिवादनकथनं	५५२	१८
पाण्डवपुरितवाचं श्रुत्वा कौरवाणां वादित्रघातनं	५५२	२०
ततो व्यहोक्तोभयसेनानां दुष्टार्थमुपगमनं	५५२	२१
कुत्सार्णवसैन्ययोर्दुष्टारम्भः	५५२	२२
तत्र परस्परमुभयोरशक्यत्वकथनं	५५२	२३
सेनां निर्मित्य द्रोणस्य युद्धार्थमागमनं	५५२	२६
द्रोणमुत्तराणां पाण्डववाचनं	५५२	२८
युधामांज्जैः पाण्डुरूपवर्णनं	५५२	२८
सञ्जयस्य द्रोणतंतुमुल्लयुद्धकथनं	५५२	३४
तत्र द्रोणमुत्तराण्यस्य दिविशोककथनं	५५२	३७
द्रोणतृप्तवापस्य विदुलेन वर्णनं	५५२	३९
द्रोणतृप्तैर्दुष्टस्य नदीक्षिपेण वर्णनं	५५२	४१
युधिष्ठिरपुरोगमोष्ठां द्रोणमभिगमनं	५५२	४३
श्रागच्छतस्मान् प्रति कुशसेनानां गमनं	५५२	४४
ब्रह्मनिर्घृतेययोर्दुष्टवर्णनं	५५२	४५
द्रोणस्य पाण्डवराजिन्युद्धवर्णनं	५५२	४८

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः
विविधप्रतिज्ञा भीमस्य युद्धवर्णनं	५५२	५०
विविधप्रतिज्ञा भीमस्यादादिमारणं	५५४	१
कुदुस्य भीमस्य गदाया विविधशक्त्यादि	५५४	२
मघः	५५४	२
शंखानुसलयोर्दुष्टवर्णनं	५५४	४
धृष्टकेतुहययोर्दुष्टवर्णनं	५५४	६
वात्यक्यादिभिः क्षतवर्षादीनां दन्दयुद्धकथनं	५५४	८
वैदिम्बासुभयोर्दन्दयुद्धवर्णनं	५५४	१८
चेकितानानुविन्दयोर्दुष्टवर्णनं	५५४	२१
भीमद्रुपैरवयोर्दुष्टवर्णनं	५५४	२३
पौरवपराभवदृष्ट्वा जयद्रथस्यागमनं	५५५	५
श्रमिन्मनुजयद्रथयोर्दुष्टवर्णनं	५५५	७
श्रीशोभने ऽभिमन्योरयारोहणं	५५५	१०
जयद्रथं दृष्ट्वाभिमन्योः शब्दकरणं	५५५	१८
श्रमिन्मनुं प्रति शल्यस्य शक्तिवचनं	५५५	२१
तया शक्त्याभिमन्युं क्रतुशल्यवारयिपातनं	५५५	२४
विराटादिहताभिमन्युप्रसंगात्	५५५	२६
श्रमिन्मनुं प्रति बहूनां वीराणां वापत्यगदन्दयुद्धयवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः	५५६	३
शल्यस्य गदाग्रहणे सञ्जयोक्तिः	५५६	६
शल्यं प्रति भीमस्य गमनं	५५६	७
भीमशल्यसंगमने तृथ्यनिनादादिप्रसंगात्	५५६	११
भीमशल्ययोगेदोशोभाकथनं	५५६	१५
भीमशल्ययोगे गदायुद्धकथनं	५५६	२०
भीमशल्ययोगे गपत्यंतनं	५५७	२
मूर्च्छितं शल्यं गृहीत्वा क्षतवर्षणं पलायनं	५५७	२
भीमस्य पुनस्त्यानं	५५७	६
अपयातशल्यं दृष्टवतां कौरवोणां कथनं	५५७	७

प्रकरणम्	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणम्	पृष्ठे	पंक्तौ
० पाण्डवार्हतानां कौरवसेनानां पलायनं	५५७	८	अर्जुनवार्थं विगर्तादिहतप्रपथकयनं	५६०	६
१ दृष्टसेनयुद्धे सञ्जयोक्ति	५५७	१२	विगर्तादिहताञ्जनाज्ञानं	५६०	१५
२ दृष्टसेनवासेन रथिप्रसूतीनां पतनं	५५७	१५	संग्रसकाङ्क्षतथाञ्जनस्य युधिष्ठिर मति वाक्यं	५६०	१७
३ शतानीकदृष्टसेनयोर्दुष्टं	५५७	१८	अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	५६०	२०
४ शतानीकषापायार्थं द्रौपदेयानां गमनं	५५७	१८	युधिष्ठिरं प्रत्यञ्जुनवाक्य	५६०	२२
५ कौरवपाण्डवयोस्समुल्लुब्धवर्णनं	५५७	२३	युधिष्ठिरानुज्ञादौ सञ्जयोक्ति	५६०	२४
६ युधिष्ठिरं प्रति द्रोणस्य गमनं	५५७	२७	विगर्तादौ न प्रत्यञ्जुनस्य गमनं	५६०	२५
७ कुमारैश्च युधिष्ठिरं प्रति धावमानस्य द्रोणस्य			अर्जुनगमनेन दुष्योधनसैन्यानां स्वयं	५६०	२६
८ निवारणं	५५८	२९	संग्रसकानां व्यूहवचनादौ सञ्जयोक्ति	५६०	२८
९ शिखण्डिप्रसूतीनां प्रति द्रोणस्य वाणव्याग	५५८	३०	तेनां स्वयं दृष्ट्वा शीतृष्यं प्रत्यञ्जुनवाक्यं	५६१	२
१० युधिष्ठिरं परीक्षुना विराटादौनां द्रोणं			अर्जुनहतदेषदत्तमहान्धनि	५६१	६
११ प्रति वाणव्याग	५५८	३३	दुष्टमव्ययवणेन विगर्तसैन्यानां चासादि	५६१	७
१२ द्रोणवाणेन सिंहसेनादौनां शिखण्डेन	५५८	३८	अर्जुनं प्रति युगपदाणव्याग	५७१	८
१३ युधिष्ठिररथसमीपे द्रोणस्य स्थिति	५५८	३८	अर्जुनहनतदौ शरवाणक्रेदन	५६१	१०
१४ द्रोणपराक्रमं दृष्ट्वा पाण्डवसेनानामार्थनाद-			संग्रसकाञ्जुनधीमंहयुद्धवर्णनं	५६१	११
१५ करणं	५५८	४०	अर्जुनवासेन सुप्रसन्नमीनाम्	५६१	२०
१६ बहजल्पसुसैन्येपु द्रोणं प्रत्यञ्जुनस्यगमनं	५५८	४३	अर्जुनसमयेन विगर्तसैन्यानां पलायनं	५६१	२१
१७ अर्जुनवासेन दिगाघाच्छादन	५५८	४८	मेना प्रति विगर्ताराज्य वाक्य	५६१	२५
१८ तद्विषमोययुद्धावहारकरणं	५५८	४९	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्य	५६२	१
१९ द्रोणमिवेकपर्व्वधमाप्ति	५५८	५६	विगर्तान् पुनर्निहतत्तानदृष्ट्वा शीतृष्यं प्रत्य		
			ञ्जुनवाक्य	५६२	२
२० संग्रसकवधपञ्चारम्भ	५५८	७०	अर्जुनरथप्रभाकयनं	५६२	५
२१ सप्तसेनानां शिविरगमने सञ्जयोक्ति	५५८	८	पुन संग्रसकाञ्जुनधीयुद्धवर्णनं	५६२	७
२२ तिष्ठत्यर्जुने युधिष्ठिरो जेतुमशक्य इत्यादि			अर्जुनं प्रति मोहितस्यैव शीतृष्यस्य वाक्य	५६२	११
२३ द्रोणवाक्यं	५५८	१०	अर्जुनस्य वायव्याक्षेपे संग्रसकानां नाम	५६२	२२
२४ द्रोणवाक्यं शून्यतामन्येनां कथने सञ्जयोक्ति	५५८	१२	इते सैन्यादिभिर्पुद्गुभिर्मिश्रेभाकयन	५६३	१
२५ दुष्योधन प्रति विगर्तादीनां वाक्यं	५५८	१८	एतस्मिन्नन्तरे युधिष्ठिरनिपहायं द्रोणस्य		
२६ विगर्तादीनां प्रपथार्थमागमन	५५८	२५	यव	५६३	८
२७ विगर्तादीनां प्रपथस्य पूर्व्वक्षिप्राकरणं	५५८	२८	पाण्डवनिपहायं द्रोणस्यश्रे सञ्जयोक्ति	५६३	११

॥ श्रीमद्भागवतस्य द्वितीयखण्डान्तर्गतद्रोणपर्वच्छोपनिषत् ॥

प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्ति	प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्ति
द्रोणस्य सुपर्णस्य हरचनाप्रकारकथनं	५६२	१५	द्रोणस्य शिखण्डिप्रभृतीनां जयंकरणं	५६०	८
द्रोणरचितस्य ह्यस्य प्रभाकथनं	५६३	२५	द्रोणभयानुधिष्ठिरस्य पलायनं	५६०	१२
कौरवस्य दुष्टा धृष्टद्युम्नं प्रति युधिष्ठिरं वाक्यं	५६४	१	द्रोणवाणेन पाञ्चालस्य सध.	५६०	१३
युधिष्ठिरं प्रति धृष्टद्युम्नवाक्यं	५६४	२	सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्न	५६०	२१
द्रोण प्रति धृष्टद्युम्नस्य गमने सञ्जयोक्तिः	५६४	५	द्रोणकृतपाञ्चालादिजये सञ्जयोक्तिः	५६०	२०
धृष्टद्युम्नस्य योर्दुर्बलवर्णनं	५६४	७	कथं प्रति दृष्टस्य दुर्योधनस्य वाक्यं	५६०	२
निर्भय्यादयुद्धप्रवृत्तिवर्णनं	५६४	१३	भीमादिप्रभेदारूपं कर्णवाक्यं	५६०	१०
पतितगजादिभिर्दुष्टभूमिगोमाकथनं	५६५	१	द्रोणरथं प्रति दुर्योधनस्य गमने सञ्जयोक्तिः	५६०	२१
शङ्खलघुद्धकथनं	५६५	७	पाण्डवानां रथचिह्नज्ञानाय धृतराष्ट्रप्रश्न	५६०	२४
युधिष्ठिरं प्रति द्रोणस्य वाणत्यागं सञ्जयोक्तिः	५६५	१६	भीमादीनां रथचिह्ने सञ्जयोक्तिः	५६०	२५
युधिष्ठिरस्यार्थं द्रोणेन सत्यजितोयुद्धं	५६५	१०	सहदेवादीनां वाचकस्य चिह्नकथनं	५६०	२
द्रोणसत्यजितोर्दुर्बलवर्णनं	५६५	१८	पाण्डवसैन्यानां युद्धगमनस्य नियमकथनं	५६०	५
द्रोणेन युद्धार्थं दृक्कथनं	५६५	२०	शिखण्डिहयानां चिह्नकथनं	५६०	१३
द्रोणवाणेन दृक्कथनं	५६५	२०	शिखण्डिन्यानां सञ्जयकथनं	५६०	१४
पुनः सत्यजिद्रोणयोर्दुर्बलवर्णनं	५६६	१	धृष्टकेतुप्रभृतीनां वाचकस्य चिह्नकथनं	५६०	१५
द्रोणवाणेन सत्यजिद्वधः	५६६	५	शतानीकप्रभृतीनां वाचकस्य चिह्नकथनं	५६०	२४
सत्यजिनायं दुष्टा द्रोणभीतस्य युधिष्ठिरस्य पलायनं	५६६	१६	श्रेणिमत्प्रभृतीनां वाचकस्य चिह्नकथनं	५७०	१
युधिष्ठिरस्यार्थं द्रोणं प्रति पाञ्चालादीनां गमनं	५६६	७	चेद्वितानप्रभृतीनां वाचकस्य लघणकथनं	५७०	८
द्रोणेन युद्धार्थं शतानीकस्य गमनं	५६६	१८	पाञ्चालादीनां वाचकस्य चिह्नकथनं	५७०	१३
द्रोणवाणेन शतानीकस्य नाम	५६६	२२	पाण्डवस्य खतान्तकथनं	५७०	२०
द्रोणस्य मत्स्यादिजयकरणं	५६६	२३	पाण्डवानुपार्थिनां रथसङ्काकथनं	५७१	५
द्रोणकृतपाण्डवसैन्यनाम	५६६	२१	द्रोणस्य ध्वजचिह्नकथनं	५७१	१३
द्रोणयुद्धप्रवृत्ताभिरितनदीवर्णनं	५६६	२२	भीमादीनां ध्वजचिह्नकथनं	५७१	१४
युधिष्ठिरप्रभृतीनां द्रोणं प्रति गमनं	५६६	२०	सहदेवप्रभृतीनां ध्वजचिह्नकथनं	५७१	१८
विभृतिप्रभृतीनां द्रोणं प्रति वाणत्यागं	५६७	२	युधिष्ठिरादीनां धनुर्नवणकथनं	५७१	२२
			पाण्डवसैन्यापराक्रमकथने धृतराष्ट्रवाक्यं	५७२	१
			धृतराष्ट्रगानुतापवाक्यं	५७२	५
			दुर्योधनस्य निन्दारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं	५७२	१३
			युद्धखतान्तश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्न	५७२	१०

प्रकरणं	श्लो	पंक्ति	प्रकरणं	श्लो	पंक्ति
पाण्डवानां पुनर्युद्धागमने सञ्जयोक्तिः	५०२	२२	मात्यकिरयं प्रति भगदत्तस्य हस्तिप्रेषणं	५०६	६
पाण्डवैराहते श्रेणं दृष्ट्वा दुर्योधनस्य सैन्यं	५०२	२३	हस्तिना रथे विभे युयुधानस्य पलायनं	५०६	७
प्रेषणं	५०२	२४	भगदत्तहस्तिना पार्ष्णिवातो विषयः	५०६	८
भीमं प्रति दुर्योधनस्य गमनं	५०२	२६	पाण्डवसैन्येषु भद्रैः पुनर्भगदत्तं प्रति		
दुर्योधनभीमयोर्द्वेषणं	५०२	२७	भीमस्यागमने	५०६	११
कृतवर्धनस्यैवयोर्द्वेषणं	५०२	२८	भगदत्तवाणेन हस्तिपर्वणेनागः	५०६	१५
युधत्सुप्रसूतिभिर्धुधिरादीनां युद्धं	५०३	४	भगदत्तं प्रति भीमद्रादीनामागमनं	५०६	१६
लक्ष्मणभीमद्रयोर्द्वेषणं	५०३	२२	भीमद्रादीन् प्रति दुर्योधनस्य वार्ष्ण्यागः	५०६	२१
विक्रणशिशुपिनायुद्धवर्षणं	५०३	२५	भगदत्तं प्रति भीमद्रादीनां युगपद्गोपत्यागः	५०६	२३
शुद्धादिभिरुत्तमौजवादीनां युद्धवर्षणं	५०३	२७	भगदत्तहस्तिना भीमद्रादीनां चेषणं	५०६	२५
कैकयैः सह कर्णस्य युद्धवर्षणं	५०४	१	भगदत्तहस्तिना पाण्डवानां चोषादि	५०६	२७
दुर्जयादिभिर्नौवादीनां दन्दयुद्धं	५०४	४	पञ्चपत्याञ्जुनयुद्धप्रशस्तोत्तरकथनं	५०७	५
भीमदत्तमिणितोर्द्वेषणं	५०४	१३	जननिखनं श्रुत्वा श्रीकृष्णं प्रत्यञ्जुनवाक्यं	५०७	१०
घटात्कचालसुप्रयोर्द्वेषणं	५०४	१८	अञ्जुनवाक्येन भगदत्तयुद्धस्थाने श्रीकृष्णस्य		
सञ्जयस्य युद्धप्रशंसाकथनं	५०४	२३	प्रत्यागमनं	५०७	१३
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	५०४	२६	भगदत्तं प्रत्यागच्छतेऽञ्जुनस्य शंभरकैः		
भीमं प्रति दुर्योधनस्य गमने सञ्जयोक्तिः	५०४	२८	राज्ञानं	५०७	१४
नागानोक्तेन भीमस्य युद्धवर्षणं	५०४	२८	उभयकार्यव्याकुलस्याञ्जुनस्य चिन्ता	५०७	१६
भीमवाणेन नागानोक्तेः	५०५	१	प्रत्याहृत्य शंभरकैः प्रत्यञ्जुनोगमनं	५०७	१८
दुर्योधनभीमयोर्द्वेषणं	५०५	५	शंभरकैःञ्जुनस्य तुमुनयुद्धकथनं	५०७	२२
दुर्योधनबाह्यायोधमद्रस्यागमने	५०५	८	अञ्जुनवाणहतानां राज्ञां पतनं	५०७	२५
भीमवाणेन सगत्रस्याज्ञस्य नाशः	५०५	१०	अञ्जुनवाणच्छिदानां शिरसां शोभाकथनं	५०७	२८
अज्ञेः शिरःकोरुसैन्यानांपलायनं	५०५	१३	अञ्जुनयुद्धं दृष्ट्वा विभ्रमेन श्रीकृष्णवाक्यं	५०८	१
सैन्यमद्रं दृष्ट्वा भीमं प्रति भगदत्तस्य गमनं	५०५	१४	शंभरकान् हत्वा भगदत्तं प्रति याहोयञ्जुन		
भगदत्तहस्तिना भीमस्य युद्धवर्षणं	५०५	१५	वाक्यं	५०८	५
भगदत्तेन पाण्डवसैन्यवाक्यं	५०५	२४	द्वेष्टाणां हं प्रति हृष्य शरयमिषये सञ्जयोक्तिः	५०८	७
भीमं हतं मत्वा युधिष्ठिरादीनां भगदत्तं			श्रागच्छन्तमञ्जुनं प्रति पयि सुप्रशंस्यश्रागमनं	५०८	८
प्रति वाक्यवर्षणं	५०५	२५	सुप्रशंस्यं दृष्ट्वा शरयं प्रत्यञ्जुनवाक्यं	५०८	८
दृष्ट्वा शरयस्य भगदत्तं प्रति गमने	५०५	२८	अञ्जुनवाक्येन हृष्यस्य रथप्रत्यावाक्यं	५०८	१२

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
श्रीणस्य स्रुपर्वण्यहरचनाप्रकारिकयनं	५६२	१५	श्रीणस्य शिखण्डिप्रभृतीनां जयकरणं	५६०	८
श्रीणरचितसूत्रस्य प्रभाकयनं	५६३	१५	श्रीणभयं युधिष्ठिरस्य पलायनं	५६०	१२
कारवयुधं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नं प्रति युधिष्ठिरं			श्रीणवापिनं पाञ्चालस्य बध	५६०	१३
वाक्यं	५६४	१	सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्न	५६०	२१
युधिष्ठिरं प्रति धृष्टद्युम्नवाक्यं	५६४	२	श्रीणकृतपाञ्चालादिजये सञ्जयौक्ति	५६०	२७
श्रीण प्रति धृष्टद्युम्नस्य गमने सञ्जयौक्ति	५६४	५	कर्णं प्रति दृष्टस्य दुर्योधनस्य वाक्यं	५६८	२
धृष्टद्युम्नदुर्मुखयोर्युद्धवर्णनं	५६४	८	भीमादिप्रसंसारूपं कर्णवाक्यं	५६८	१०
निर्भय्यादयुद्धप्रवृत्तिवर्णनं	५६४	१२	श्रीणरथ प्रति दुर्योधनस्य गमने सञ्जयौक्ति	५६८	२१
पतितगमादिभिर्भयुद्धभूमिगोभाकयनं	५६५	१	पाण्डवानां रथचिह्नज्ञानाय धृतराष्ट्रप्रश्न	५६८	२४
मञ्जुलदुःसूक्तयनं	५६५	७	भीमादीनां रथचिह्नं सञ्जयौक्ति	५६८	२५
युधिष्ठिरं प्रति श्रीणस्य वाणत्यागे सञ्जयौक्ति	५६५	११	सहदेवादीनां वाचकस्य चिह्नकयनं	५६८	२
श्रीणस्य युधिष्ठिरस्य युद्धे	५६५	१६	पाण्डवसैन्यानां युद्धगमनस्य नियमकयनं	५६८	५
श्रीणस्य युधिष्ठिरस्य युद्धे	५६५	१८	शिखण्डिद्वयानां चिह्नकयनं	५६८	१३
श्रीणस्य युधिष्ठिरस्य युद्धे	५६५	२८	शिखण्डिसैन्यानां सञ्ज्ञाकयनं	५६८	१४
श्रीणस्य युधिष्ठिरस्य युद्धे	५६५	३०	धृष्टकेतुप्रभृतीनां वाचकस्य चिह्नकयनं	५६८	१५
श्रीणस्य युधिष्ठिरस्य युद्धे	५६५	३१	शतानीकप्रभृतीनां वाचकस्य चिह्नकयनं	५६८	२४
श्रीणस्य युधिष्ठिरस्य युद्धे	५६५	३५	शेषिमप्रभृतीनां वाचकस्य चिह्नकयनं	५७०	१
श्रीणस्य युधिष्ठिरस्य युद्धे	५६५	३५	चिकितानप्रभृतीनां वाचकस्य लवणकयनं	५७०	८
श्रीणस्य युधिष्ठिरस्य युद्धे	५६५	३५	पाञ्चालादीनां वाचकस्य चिह्नकयनं	५७०	१३
श्रीणस्य युधिष्ठिरस्य युद्धे	५६५	३५	पाण्डवस्य वृत्तान्तकयनं	५७०	३०
श्रीणस्य युधिष्ठिरस्य युद्धे	५६५	३५	पाण्डवानुयायिनां रथसङ्काकयनं	५७१	५
श्रीणस्य युधिष्ठिरस्य युद्धे	५६५	३५	श्रीणस्य ध्वजचिह्नकयनं	५७१	१३
श्रीणस्य युधिष्ठिरस्य युद्धे	५६५	३५	भीमादीनां ध्वजचिह्नकयनं	५७१	१४
श्रीणस्य युधिष्ठिरस्य युद्धे	५६५	३५	सहदेवप्रभृतीनां ध्वजचिह्नकयनं	५७१	१८
श्रीणस्य युधिष्ठिरस्य युद्धे	५६५	३५	युधिष्ठिरादीनां धनुर्भ्रंशकयनं	५७१	२५
श्रीणस्य युधिष्ठिरस्य युद्धे	५६५	३५	पाण्डवसैन्यानां पराक्रमकयनं धृतराष्ट्रवाक्यं	५७२	१
श्रीणस्य युधिष्ठिरस्य युद्धे	५६५	३५	धृतराष्ट्रस्य गुतापवाक्यं	५७२	५
श्रीणस्य युधिष्ठिरस्य युद्धे	५६५	३५	दुर्योधनस्य द्वापरं धृतराष्ट्रवाक्यं	५७२	१३
श्रीणस्य युधिष्ठिरस्य युद्धे	५६५	३५	युद्धक्षान्ताश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्न	५७२	१७

प्रकरण	श्लो	श्लो	प्रकरण	श्लो	श्लो
इतान् वीरान् दृष्ट्वा दुर्भलाणां मोहादि-	५८४	१२	सञ्जयस्य तत्कथनारम्भः	५८०	४
सेनापतिवाक्येन पाण्डवानां द्रोणस्य प्रति-			तवादी क्षमणे पाण्डवानां प्रथमा	५८०	८
गमनं	५८४	१४	पुनस्तदर्थमेव धृतराष्ट्रस्य प्रश्नः	५८०	१८
द्रोणादीनां पाण्डवसेनानिवारणं	५८४	१७	तवादी सञ्जयस्य द्रोणस्य निष्काणप्रकार-		
द्रोणस्य पाण्डवसेनयाशनं	५८४	१८	कथनं	५८०	१८
संभ्रमकान् विनियुं प्रत्यञ्जुंनत्यागमनं	५८४	२१	पाण्डवानां युद्धार्थं कुरुभैर्याभिगमनकथनं	५८८	४
कौरवैरञ्जुंनदर्शनं	५८४	२२	द्रोणस्य तत्रिवारणकथनं	५८८	१०
अञ्जुंनवाणेन कौरवसेनयाशनं	५८४	२५	चक्रुश्चभेदायमभिमन्युं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	५८८	१०
अञ्जुंनवाणेषुडितान्माकर्षवरादि	५८४	२७	तत्र युधिष्ठिरं प्रत्यभिमन्युवचनं	५८८	२१
कौरवसेन्यानां कर्षकथं इत्याद्याशौचनं	५८४	२८	अभिमन्युं प्रति पुनर्युधिष्ठिरवचनं	५८८	२३
सेन्याकाशं श्रुत्वा कर्षकाञ्जुंनमुखाभिगमन	५८४	३०	अभिमन्युं प्रति भीमवाक्यं	५८८	२५
कर्षाञ्जुंनयोस्तुम्लयुद्धवर्षनं	५८५	१	विपश्यन्वचनार्थमभिमन्यो प्रतिज्ञा	५८८	२७
अञ्जुंनगतमवृक्षयादिवध	५८५	८	प्रतिज्ञान्तरेभिमन्युं युधिष्ठिरैवोक्ताहदाग-		
भीमस्य कर्षणवचनयाशनं	५८५	१२	कथनं	५८८	२
दृष्ट्वाद्यादीनां कर्षं प्रति वाक्पत्यागः	५८५	१४	युद्धभेदायोद्यतमभिमन्युं प्रति तत्प्रारयि-		
कर्षेद्याहाय्याथं दुष्योधनादीनामागमनं	५८५	१८	वाक्यं	५८८	८
दुष्योधनादिभिर्दृष्ट्वादीनां युद्धं	५८५	२०	सारयिं प्रत्यभिमन्योः शोषहाममुत्तरं	५८८	१००
सकुलपुद्गवर्षनं	५८५	२२	अभियान्तमभिमन्युं प्रति द्रोणादीनामभि-		
संभ्रमकवधपर्वभमाप्तिः	५८६	४	गमनं	५८८	१६
			उभयसेनयोः रितरेतरतुमुलपुद्गवर्षनं	५८८	२१
अभिमन्युवधपञ्जररम्भः	५८६	७	युद्धं भित्वाभिमन्योः सेन्यान्तरेप्रवेष्टवर्षनं	५८८	२२
तद्विषयोयुद्धावहारे सञ्जयोक्तिः	५८६	९	अभिमन्योः कौरवसेनाक्रमणवर्षनं	५८८	२७
प्रभाते द्रोणं प्रति दुष्योधनवाक्यं	५८६	१०	अभिमन्युं प्रति दुष्योधनाक्रमणे सञ्जयोक्तिः	५८८	२४
अञ्जुंनप्रभंभास्त्रं द्रोणवाक्यं	५८६	१५	पुनर्द्रोणादीनामभिमन्युमभिमनं	५८९	२
पाण्डववीरपातनार्थं द्रोणप्रतिज्ञा	५८६	१८	अभिमन्योः कौरवसेना प्रति शरचेन	५८९	१२
द्रोणस्य युधिष्ठिरवाक्यं	५८६	२३	अभिमन्युनामक्रेयश्मकथनं	५८९	१६
युधिष्ठिरास्यभिमन्योश्चभेदवर्षनं	५८६	२४	कर्षादीनामभिमन्युमभिमनकथनं	५८९	१८
अभिमन्योः प्राणत्यागकथनं	५८६	२६	कर्षादिभिरभिमन्योर्महपुद्गकथनं	५८९	२०
अभिमन्युवधनकारप्रवचार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः	५८६	२८	स्यं प्रति द्रोणस्य हर्षवचनं	५८९	५

प्रकरणं	पृष्ठ	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठ	पंक्तौ
सुशर्मप्रवृत्तिभिरञ्जनस्य युद्धकथनं	५७८	१३	अञ्जनं प्रति कौरवाणां युगपदस्वसेवः	५८२	८
सुशर्मोप मोक्षयित्वा कौरवान् प्रत्यञ्जनस्य गमनं	५७८	१७	मायाद्यष्टांशो खरोद्वादीनामञ्जनं प्रति		
कौरवाणामञ्जनवेगामस्य	५७८	१८	ध्यावनं	५८२	१४
प्राग्ज्योतिषं प्रत्यञ्जनस्य गमनं	५७८	२०	अञ्जनवाणेन ध्वज्यो नायः	५८२	१६
अञ्जनभगदत्तयोर्दुष्टवर्णनं	५७८	२८	मायाविनां शकुनिना महासैनस्य युद्धं	५८२	१८
अञ्जनमाधवयोर्नाशार्थं भगदत्तस्य हस्तिप्रवेशं	५७८	३२	अञ्जनभयातिं शकुनिः पद्यायनं	५८२	२२
भगदत्तहस्तिना पाण्डवनागादीनां नाशं			ततोऽञ्जनवाणेन कौरवमेवमहादि	५८२	२४
दुष्टाञ्जनस्य क्रोधः	५७८	३६	कौरवाणामञ्जननिवारणसमर्थताकथनं	५८२	२६
पार्थः क्रुद्धः किमकरोदित्यादिधृतराष्ट्रप्रश्नः	५७८	४०	अञ्जनवाणपरक्रमकथनं	५८२	२८
भगदत्ताञ्जनयोर्दुष्टं सञ्जयोक्तिः	५७८	४८	अञ्जनवाणहतैर्दुष्टभूमिगोभाकथनं	५८२	३०
अञ्जनं प्रति भगदत्तस्य वैष्णवास्त्रसेवः	५७८	५४	सञ्जयं प्रति दृतराष्ट्रप्रश्नः	५८२	३४
श्रीकृष्णस्य वचसि वैष्णवास्त्रधारणं	५७८	५८	सञ्जयस्य तदुत्तरवाक्यं	५८२	३६
श्रीकृष्णं प्रत्यञ्जनेवाक्यं	५७८	६६	द्रोणार्थमुभयोस्तुमुनयुद्धकथनं	५८२	३८
अञ्जनं प्रति कृष्णस्य वैष्णवास्त्रदत्तान्तकथनं	५७८	७०	सञ्जयस्य कुरुपाण्डवयुद्धप्रशंसावाक्यं	५८२	४०
तत्वात्मनश्चतुर्मुर्च्छिताकथनं	५८०	१	कुरुवाहिनेनाशार्थं नोलीसागमनं	५८२	४२
नरकायै दृष्टिव्यावरप्रार्थनाकथनं	५८०	५	नीलं प्रति द्रोणपुत्रस्य वाक्यं	५८२	४८
दृष्टिविवाक्येन नरकाय वैष्णवास्त्रदानकथनं	५८०	९	गोलायत्याचोर्दुष्टवर्णनं	५८२	५४
नरकात् भगदत्तस्य तदस्त्रप्राप्तिकथनादि	५८०	१३	द्रोणस्त्रेण नीलस्य वधः	५८२	५८
श्रीकृष्णवाक्येन भगदत्तं प्रत्यञ्जनस्य वाणं			नीलं हते पाण्डवधैर्यानां चिन्तनं	५८२	६४
वर्षणं	५८०	१७	शिक्षिककौपीं प्रति भीमस्य वाणत्यागः		
अञ्जनवाणेन भगदत्तहस्तिनपतनं	५८०	२३	सञ्जयोक्तिः	५८२	७०
अञ्जनवाणेन भगदत्तस्य राज्ञो हृदयभेदनं	५८०	२८	भीमो प्रति द्रोणादीनां युगपदाणत्यागः	५८२	७६
गतासां भगदत्तस्य चित्तोपपत्तं	५८०	३०	तदपि न निष्कलीकृत्य भीमस्य द्रोणदीनं		
प्राग्ज्योतिषपरिणामो सञ्जयोक्तिः	५८०	३६	प्रति वाणत्यागः	५८२	८२
गान्धारराजपुत्रयोराञ्जनेन युद्धकथनं	५८०	४०	भीमनेवायै युधिष्ठिरस्य सैन्यप्रवेशं	५८२	८६
अञ्जनहतपशुशतगान्धारवीरनाशः	५८२	१	युधामादिभिर्द्रोणादीनां युद्धकथनं	५८२	९०
पनरञ्जनेन दृष्टकाचतयोर्दुष्टवर्णनं	५८२	३	बहुमुद्युष्टवर्णनं	५८२	९६
अञ्जनेकवाणेन दृष्टकाचस्योपपत्तं	५८२	७	योधानां नामाविधवाक्यकथनं	५८४	२
			कथपरामर्शरूपादिनामाविधयुद्धकथनं	५८४	६

प्रकरणं	पृष्ठे	श्लो	प्रकरणं	पृष्ठे	श्लो
इतान् वीरान् दृष्ट्वा दुर्बलानां मोहादिः	५८४	१२	सञ्जयस्य तत्कथनारम्भः	५८०	४
सेनापतिवाक्येन पाण्डवानां द्रोणस्थं प्रति	५८४	१३	तत्रादौ क्रमेण पाण्डवानां प्रवेशः	५८०	८
गमनं	५८४	१४	पुनस्तदर्थमेव धृतराष्ट्रस्य प्रश्नः	५८०	१८
द्रोणादौनां पाण्डवसेनानिवारणं	५८४	१०	तत्रादौ सञ्जयस्य द्रोणयुद्धनिर्माणप्रकार	५८०	१८
द्रोणस्य पाण्डवसेन्याग्रमनं	५८४	१८	कथनं	५८०	१८
संश्रमकान् विजित्य द्रोणं प्रत्यर्जुनस्याग्रमनं	५८४	२१	पाण्डवानां युद्धार्थं कुहमेत्याभिगमनकथनं	५८८	४
कोरवैरर्जुनदग्धनं	५८४	२२	द्रोणस्य तत्रिवारणकथनं	५८८	१०
अर्जुनवाणेन कोरवसेन्याग्रमनं	५८४	२५	चक्रयुद्धभेदाद्यैर्मभिमन्युं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	५८८	१०
अर्जुनवाणपीडितानामार्जुनखरादिः	५८४	२७	तत्र युधिष्ठिरं प्रत्यभिमन्युवचनं	५८८	२१
कोरवसेन्यानां कर्णकर्णद्वयाद्याक्रोशमनं	५८४	२८	अभिमन्युं प्रति पुनर्युधिष्ठिरवचनं	५८८	२४
सेन्याक्रोशं श्रुत्वा कर्णस्यार्जुनमुखाभिगमनं	५८४	३०	अभिमन्युं प्रति भीमवाक्यं	५८८	२५
कर्णार्जुनयोस्तुमलयुद्धवर्णनं	५८५	१	विपचरवचनार्थमभिमन्योः प्रतिज्ञा	५८८	२०
अर्जुनहतमन्त्रस्यवादिबधः	५८५	८	प्रतिज्ञानन्तेऽभिमन्युः युधिष्ठिरेणोत्साहदान	५८८	२
भीमस्य कर्णपचीयनाग्रमनं	५८५	१३	कथनं	५८८	२
दृष्टद्युष्मादौनां कर्णं प्रति वाणत्यागः	५८५	१४	युद्धभेदाद्योद्यतमभिमन्युं प्रति तत्तमारयि	५८८	८
कर्णमाहाय्याथं दुर्योधनादौनामाग्रमनं	५८५	१८	वाक्यं	५८८	८
दुर्योधनादिभिर्दृष्टद्युष्मादीनां युद्धः	५८५	२०	सारथिं प्रत्यभिमन्योः सोपहासमन्तरं	५८८	१०
सदुस्तयुद्धवर्णनं	५८५	२२	अभियान्तमभिमन्युं प्रति द्रोणादौनामभि	५८८	१६
संश्रमकवधपर्वमसिः	५८६	४	गमनं	५८८	१६
अभिमन्युवधपञ्चारम्भः	५८६	५	उभयधैन्येयोरितरेतरतमुल्लयुद्धवर्णनं	५८८	२१
गद्विषयोयुद्धावधारं सञ्जयशक्तिः	५८६	६	युद्धं भित्वाभिमन्योः सेन्यान्तरं प्रवेशवर्णनं	५८८	२२
प्रभाते द्रोणं प्रति दुर्योधनवाक्यं	५८६	१०	अभिमन्योः कोरवसेनाक्रमणवर्णनं	५८८	२०
अर्जुनप्रश्नात्स्य द्रोणवाक्यं	५८६	१५	अभिमन्युं प्रति दुर्योधनाक्रमणे सञ्जयशक्तिः	५८८	२४
पाण्डववोरपातनार्थं द्रोणप्रतिज्ञा	५८६	१८	पुनर्द्रोणादौनामभिमन्युवधमिगमनं	५८९	२
द्रोणस्य युद्धनिर्माणं	५८६	२२	अभिमन्योः कोरवसेनाः प्रति शरचयः	५८९	१२
युधिष्ठिराश्रयाभिमन्योः युद्धभेदवर्णनं	५८६	२४	अभिमन्युनामकेशरवधकथनं	५८९	१६
अभिमन्योः प्राणत्यागकथनं	५८६	२६	कर्णादौनामभिमन्युमभिगमनकथनं	५८९	१८
अभिमन्युवधप्रकारश्चवार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः	५८६	२८	कर्णोऽदिभिरभिमन्योर्महायुद्धकथनं	५८९	२०
			स्यं प्रति द्रोणस्य वधवचनं	५८९	५

प्रकरणं	श्लो	पंक्तौ	प्रकरणं	श्लो	पंक्तौ
कथं प्रति दुर्योधनवाक्यं	५८३	११	खवलक्ष्मणमवलोक्य द्रोणादीनामभिमन्यु		
दुर्योधनवाक्यं श्रुत्वा दुःशासनस्य तं प्रत्युक्तिः	५८३	१७	मभिमगमनं	५८८	१६
दुःशासनस्याभिमन्युमभिमगमनकथनं	५८३	२३	अभिमन्युना सख्युषानामदुर्योधनपुत्रवध	५८८	२७
दुःशासनं प्रत्यभिमन्युः सञ्चयवाक्यं	५८३	२८	अभिमन्युना काचपुत्रवध	६००	५
दुःशासनं प्रत्यभिमन्योः शरसन्धानं	५८४	८	अभिमन्युना कौरवबलानां पुनर्विप्लययुद्धं	६००	१३
पाण्डवाणां द्रोणानीकं प्रत्यभिमगमनं	५८४	१८	कर्णेन महाभिमन्योर्युद्धं	६०१	५
कर्णस्याभिमन्यु प्रति शरचेपादिकथनं	५८४	२३	दुःशासनसुनोरभिमन्युना युद्धं	६०१	१३
कर्णे प्रत्यभिमन्योरक्रामणं	५८४	२५	अभिमन्युना पराभूतस्य तस्य पलायनकथनं	६०१	१८
कर्णे भूमिपतिते तद्गाहुरभिमन्युमभिमगमनं	५८५	४	अभिमन्युवधोपायचिन्तनार्थं दुर्योधने प्रति		
अभिमन्युना कर्णानुजस्य शिरस्येदः	५८५	१०	सौवलिवाक्यं	६०१	२०
कर्णे विमंखीकृत्याभिमन्योरस्याभिमगमनं	५८५	१२	तत्र द्रोणं प्रति राधिववाक्यं	६०१	२२
जयद्रथस्य पाण्डवभेनाभिमखगमनं	५८६	११	अभिमन्युपशंसागर्भं द्रोणस्य प्रतिवचनं	६०१	२३
जयद्रथस्य पाण्डवाभिमगमने धृतराष्ट्रस्य शंभय			द्रोणापदिष्टमपाचमवलम्ब्य कर्णस्य युद्धारम्भ	६०२	६
गर्भे प्रश्न	५८६	१२	अभिमन्योरश्रत्यामानं प्रत्याक्रमणं	६०२	२१
सञ्चयस्य जयद्रथतपः कथनगर्भमुत्तरं	५८६	१६	दोःशासनैरभिमन्युं प्रत्याक्रमणं	६०२	२६
जयद्रथस्य शिवास्तुर्वपाण्डवजयद्रथपर			दुःशासनसुतगदाघातेनाभिमन्युवध	६०३	१
प्राथना	५८६	२०	अभिमन्युशोकाकुलं खवलं प्रति युधिष्ठिर		
शिवस्वाङ्गननन्तरेण तादृशवरप्रदानं	५८६	२२	वाक्यं	६०३	२१
जयद्रथयुद्धसञ्चारिककथनं	५८६	२७	सञ्चयस्यागते सायुञ्चे शिविरगमनकथनं	६०३	२८
जयद्रथस्य पाण्डवभेन्यं प्रत्याक्रमणं	५८७	४	समरभूमिपरिवर्णनं	६०४	४
अभिमन्योः कौरवभेनाविलोडनं	५८७	१८	युधिष्ठिरस्याभिमन्युमधिकृत्य विलाप	६०४	२१
अभिमन्युना कौरवाणां तमुल्लययुद्धकथनं	५८७	२१	युधिष्ठिरं विलपन्नुमासञ्ज्य देवायनागमनं	६०५	११
अभिमन्युना वसन्तीपमधकथनं	५८७	२७	देवायने प्रति युधिष्ठिरविलापवाक्यं	६०५	१२
अभिमन्युना सत्यश्रवणे विवेपः	५८८	१२	विलयन्तं युधिष्ठिरं प्रति देवायनस्य प्रबोध		
अभिमन्युना वृषे विलोडिते सद्रेश्यगम्य			वाक्यं	६०५	१८
गदाशयनं	५८८	१८	देवायने प्रति युधिष्ठिरस्य कस्य सृष्ट्यरित्यादि		
अभिमन्युना मद्रेश्यशिरस्येदकथनं	५८८	२१	प्रश्नाप्रक्रम	६०५	२२
अभिमन्युनिपातितं वसन्तवलोक्य दुर्योधन			इति वाममुखेन देवायनस्य युधिष्ठिरं प्रत्य		
भयादि	५८८	७	सरदानिप्रक्रम	६०६	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तिः	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तिः
शक्रकम्पनरूपतेजोत्तान्तरम्	६०६	७	श्रुत्योर्ध्वेनकाश्रममभिगम्य परमतयोऽनुष्ठानं	६०८	१०
शक्रकम्पनयुक्तस्य श्रुत्युत्प्रेक्षितनिपातनं	६०६	१०	श्रुत्योरनेकतपोभिः परितुष्टस्य प्रजापतेर्ज्ञा		
पुत्रियोक्त्यन्ततमकम्पनमवगत्य नारदागमनं	६०६	१२	प्रति प्रीतिवाक्यं	६०८	२१
शक्रकम्पनस्य देवर्षये शोकादिविज्ञापनं	६०६	१४	प्रजापतिं प्रति श्रुत्योर्वैराम्भयनगर्भं प्रति		
शक्रकम्पनस्य देवर्षिष्विधा श्रुत्युत्प्रेक्ष			वाक्यं)	६०८	२२
जिज्ञासा	६०६	१६	पुनः प्रजापतेर्श्रुत्युः प्रति प्रजासंहारार्थमनु		
शक्रकम्पनं प्रति नारदस्यात्तरकथनं	६०६	१८	ज्ञानं	६०८	२५
ब्रह्मणो रोषेणाकाशादमलौत्पत्तिकथनं	६०६	२१	प्रजापतिनानुज्ञाताया श्रुत्याः संहारप्रकारा		
उत्पन्नानालेन चराचरदाहकथनं	६०६	२२	र्थमभ्यर्थना	६०८	३
सृष्टिलोपकोतरस्य गङ्गाधरस्य ब्रह्ममन्त्रिधि			प्रजापतेर्श्रुत्युः प्रति संहारप्रकारकथनं	६०८	४
गमनं	६०६	२४	श्रुत्योः प्रजासंहाराश्चाकरणे नारदवाक्यं	६०८	१०
श्रीगते गङ्गाधरे ब्रह्मणस्य प्रति प्रश्नवाक्यं	६०६	२५	शक्रकम्पनं प्रति नारदस्य शान्तवाक्यं	६०८	१२
तत्र गङ्गाधरस्य स्वाभिप्रायप्रकाशनं	६०६	२८	नारदवचनं श्रुत्वा तं प्रत्युक्त्यनस्य तु तरे		
तत्र ब्रह्मवाक्यं	६०६	३०	व्यासवाक्यं	६०८	२०
ब्रह्मणोरिष्यमान्यर्थं श्रित्व विनयोक्ति	६०७	२	इतिहासं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्य शोकमपनीय		
ब्रह्मणोरिष्ये संहारपूर्वकं श्रुत्युत्पत्तिगर्भं नारद			युद्धोद्यमं	६०८	२७
वचनं	६०७	१२	सञ्चयस्य छतराष्ट्रं प्रति वाक्यं	६०८	३०
आकाशनि स्तनाया श्रुत्योर्द्विशाशास्			पुरातननरपतीनां चरितयत्रार्थं युधिष्ठि		
माश्रयणं	६०७	१६	रस्य व्यासं प्रति प्रश्नं	६१०	१
ब्रह्मणो श्रुत्युः प्रति प्रजासंहाराम्भयनुज्ञानं	६०७	१८	व्यासस्य युधिष्ठिरं प्रति श्रैयन्नुपायाख्याना		
प्रज्ञानामनिष्टमभिलक्ष्य श्रुत्योरोदहनं	६०७	२०	ख्यानं	६१०	४
प्रजापतिं प्रति श्रुत्योर्विनयवाक्यं	६०७	२४	नारदपञ्चतार्थो सहास्रीनं श्रेयात्मभेदस्यै		
प्रजासंहारकोतराया श्रुत्योर्ध्वेनकाश्रमे तयो			प्रति तत्तनुज्ञाया वराभिलाषेणगमनं	६१०	६
ऽनुष्ठानार्थमभ्यर्थना	६०७	२०	सञ्चयस्य कन्यां दृष्ट्वा पञ्चमगद्विनरुग्भवाक्ष्य	६१०	८
पुनः प्रजापते प्रजासंहारार्थं श्रुत्युः प्रत्यनुज्ञा	६०८	२	पञ्चतं प्रति सञ्चयस्य प्रतिशक्त्यं	६१०	१०
संहारविरतायां श्रुत्योः प्रजापतिप्रवाद			नारदस्य तत्कन्याविवाहेच्छया मुषं प्रति		
वचनं	६०८	६	प्रार्थना	६१०	११
प्रजापते निष्ठतरौषे श्रुत्योस्तस्मिन्निपाद			नारदप्रार्थनां श्रुत्वा नृपस्य प्रदानाद्री		
वरणं	६०८	८	करणं	६१०	१५

॥ श्रीमद्भागवतसंहितायां खण्डान्तर्गतद्रोणपर्वसूचीपत्रं ॥

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ती	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ती
पर्वतं प्रति नारदस्य प्रत्युत्तरं ...	६१०	१४	शोकापनोदन ...	६१३	३०
पुत्रकामस्य राज्ञो विप्रपूजाकरणं ...	६१०	१७	दिलीपपृष्ठत्तान्तकथनेन सञ्जयशोकापनोदि		
पूजितानां विभाषां नारद प्रति वार्क्यं ...	६१०	१८	दने नारदोक्ति ...	६१४	१५
सञ्जयराजं प्रति नारदवाक्यं ...	६१०	२०	मान्धात्यृष्ठत्तान्तकथनेन सञ्जयशोकापनोदि		
नारदसमीपे सञ्जयस्य पुत्रप्रार्थना ...	६१०	२१	नारदोक्ति ...	६१४	१५
नारदवरेण सञ्जयस्य पुत्रसम्पत्तिकथनं ...	६१०	२४	तत्र मान्धात्यृष्ठत्तान्तकथनेन ...	६१४	२६
राज्ञे सम्पत्तिर्दशनेन दसूनां चिन्ता ...	६१०	२६	मान्धात्यरं प्रतीन्द्रानुपहृत्कथनं ...	६१४	२८
दसूभिर्हतस्य सुवर्णशोविनो नाम्नः ...	६१०	२८	मान्धात्यनाम्नो यौगिकार्यकथनं ...	६१४	३०
माश्रिते सुवर्णशोविनि सुवर्णमप्रोप्तानां			मान्धात्यराज्यजयादिकथनं ...	६१५	३
दसूनां परस्परनाशः ...	६११	१	मान्धात्युरथमेधे ब्राह्मेणशुद्धिपूजाकथनं	६१५	६
पुत्रनाशेन सञ्जयस्य विलापः ...	६११	२	ययातिपृष्ठत्तान्तकथनेन सञ्जयशोकापनो		
विलापनेन सञ्जयं प्रति नारदवाक्यं ...	६११	४	दने नारदोक्ति ...	६१५	१६
तत्र सञ्जयं प्रति नारदस्य महत्तृप्तान्त			तत्र ययातिहतपुण्ड्ररोकादियज्ञकथनं	६१५	१७
कथनेन शोकापनोदनं ...	६११	६	ययातिर्दशवहायितादिकथनं ...	६१५	१८
नारदस्य सुशोचराजपृष्ठत्तान्तकथनेन सञ्जय			ययातिर्धर्मशादिकार्यकथनं ...	६१५	२०
शोकापनोदनं ...	६११	२१	श्रमन्तकामस्य ययातिर्गार्थाकथनादि ...	६१५	२२
शोचराजपृष्ठत्तान्तकथनेन नारदस्य सञ्जय			श्रमरोषपृष्ठत्तान्तकथनेन सञ्जयशोकापनो		
शोकापनोदनं ...	६१२	४	दने नारदोक्ति ...	६१६	२८
शिविराजपृष्ठत्तान्तकथनेन नारदस्य सञ्जय			तत्र श्रमरोषस्य शत्रुजयादिकथनं ...	६१६	२८
शोकापनोदनं ...	६१२	१८	श्रमरोषस्य यज्ञो ब्राह्मणादिपूजाकथनं ...	६१६	३
श्रीरामपृष्ठत्तान्तकथनेन नारदस्य सञ्जय			श्रमरोषकृतयज्ञस्य प्रसंसाकथनं ...	६१६	१२
शोकापनोदनं ...	६१३	४	श्रमविन्दुपृष्ठत्तान्तकथनेन सञ्जयशोकापनो		
तत्र पित्रांशुपालनेन वनशयादिकथनं ...	६१३	५	दने नारदोक्ति ...	६१६	१७
तत्र शीतोष्णवर्णवधधादिकथनं ...	६१३	७	तत्र श्रमविन्दोर्भाष्योपुत्तादिसम्पत्तिकथनं	६१६	१८
तत्र रामस्य राज्यप्राप्त्यादिकथनं ...	६१३	११	श्रमविन्दुकृतयज्ञमेधे ब्राह्मणादिपूजाकथनं	६१६	२४
श्रीरामराज्ये प्रजाभां सुखकथनादि ...	६१३	१६	गयराजपृष्ठत्तान्तकथनेन सञ्जयशोकापनो		
श्रीरामरथीकरणकालसंख्याकथनं ...	६१४	२४	दने नारदोक्ति ...	६१७	११
प्रजाभिर्भयशोरासकं स्वर्गतिकथनं ...	६१४	२६	तत्र श्रमिन्मीपे गयस्य वरप्रार्थनाकथनं	६१७	२
भगीरथपृष्ठत्तान्तकथनेन नारदस्य सञ्जय			गयकृतदशपौर्णमासादियज्ञकथनं ...	६१७	३०

प्रकरणं	श्लो	पंक्तौ	प्रकरणं	श्लो	पंक्तौ
गयकृतयज्ञे वेदीप्रमाणकथनं	६१७	१६	अमुराणां मद्यार्थं श्रियोदोहने दोग्ग्रादि		
गयकृतयज्ञे द्रव्यादिभिर्माह्वणपूजाकथनं -	६१७	१७	नामकथनं	६१८	२२
रन्दिदेववृत्तान्तकथनेन सञ्चयशोकापनोद			दोहद्रव्यविशेषे दोग्ग्रादिविशेषनामकथनं	६१८	२४
ने नारदोक्तिः -	६१७	२४	श्रयोर्माह्वणसात्करूपोपहृत्तीर्णां संख्या		
तत्र रन्दिदेवस्नानव्यायादिकथनं , , , , ,	५१७	२५	कथनादि	६२०	४
रन्दिदेवस्य प्राङ्गणेभ्यो धनदानादिकथनं	६१७	२८	परशुरामवृत्तान्तकथनेन सञ्चयशोकाप		
निष्कपरिमाणस्य सवणकथनं	६१८	२	नोदने नारदोक्तिः	६२०	८
श्रियः कर्मादिदानकथनं , , , , ,	६१८	५	तत्र परशुरामपराक्रमकथनं	६२०	१०
रन्दिदेवैश्वर्यदर्शनेन प्रजानां विष्णयः ...	६१८	७	पितृवधजातरोषेण परशुरामकृतसन्धि		
रन्दिदेवयज्ञे देवादीनां प्रत्यक्षेण हव्यादि			नामकथनं , , , , ,	६२०	१०
ग्रहणकथनं	६१८	१२	परशुरामकृतयज्ञस्य वृत्तान्तकथनं ...	६२०	२२
भरतराजवृत्तान्तकथनेन सञ्चयशोकाप			कस्यवाञ्छयापरशुरामस्य सुदृष्टपर्वतेवासः	६२०	२८
नोदने नारदोक्तिः -	६१८	१६	सञ्चयपदयोर्भावाद्दौ व्यासवाक्यं - ...	६२१	५
तत्र भरतस्य वाच्यपराक्रमकथनं ...	६१८	१७	सञ्चयं प्रति नारदवाक्ये व्यासोक्तिः ...	६२१	६
भरतस्यायमेधादियज्ञकार्यकथनं ...	६१८	२२	सञ्चयस्य प्रत्युत्तरे व्यासोक्तिः	६२१	७
भरतकृतयज्ञोत्सङ्कारादिभिर्माह्वणपूजा			सञ्चयं प्रति नारदवाक्यं	६२१	१०
कथनं	६१८	२८	नारदं प्रति सञ्चयस्य सादरवाक्यं - ...	६२१	११
श्रुराजवृत्तान्तकथनेन सञ्चयशोकापनोद			वृत्तपुत्रप्रदानाय सञ्चयं प्रति नारदवाक्यं	६२१	१२
ने नारदोक्तिः	६१८	४	वृत्तपुत्रप्रदादुर्भावे व्यासोक्तिः	६२१	१२
वैश्वस्य श्रुयमश्रितिनाम्नां निष्किकथनं ...	६१८	५	पुत्रपुत्रेण सञ्चयशोक्त्यादौ व्यासोक्तिः ...	६२१	१४
श्रुराजस्य प्रथमाकथनं	६१८	७	अभिमन्यासोक्तप्राप्तिकथनं	६२१	१७
तोषितानां वनस्पतिप्रस्थतीनां श्रुयं प्रति			अभिमन्युप्राप्तलोककथनेन व्यासस्य युधिष्ठि		
कथनं	६१८	१२	राधाधनं	६२१	२४
वनस्पतिप्रस्थतीनां वास्येन वृत्तकार्मुकस्य			युधिष्ठिरमुपदिश्य व्यासस्नानार्थं ...	६२१	२८
श्रुयोः श्रुयिषोः प्रति कथनं	६१८	१६	अभिमन्युवधपर्वणमातिः	६२२	२
श्रुयं प्रति वसुधावाक्यं	६१८	१८			
वसुधावाक्येन कल्पितविधानस्य श्रुराजस्य			अयमप्रतिज्ञापनारम्भः	६२२	५
श्रुयिषोदोहने	६१८	१८	तद्विषयोयं पुद्गलितव्यादौ मद्ययोक्तिः	६२२	६
दोहार्थं विहितानां वसुधादीनां नामकथनं	६१८	२०	द्विद्विरे गच्छतोऽप्युदस्य श्रीदृष्टं प्रति वाक्यं	६२२	८

प्रकरण	छठे	पक्षौ	प्रकरण	छठे	पक्षौ
वासुदेवस्नानसमाप्त्यासवाक्यं ...	६२२	१२	कथनं ...	६२५	१६
वासुदेवास्नानयोः स्वभिविरगमने सञ्जयोक्ति	६२२	१३	युधिष्ठिरवाक्यं श्रुत्वाहापुत्रद्वय्याद्यञ्जुन		
भिविरखानां निरुत्साहदर्शनेन कृष्यं प्रति			विलापनं ...	६२५	२३
दुःखितस्य ऋजुनस्य वाक्यं ...	६२२	१५	संज्ञां लभ्यवतो ऽर्जुनस्य क्रोधवर्षणं ...	६२५	२४
कृष्यास्नानयोरस्य गण्डवदर्शने सञ्जयोक्ति	६२२	२३	जयद्रथहननार्थमर्जुनस्य प्रतिज्ञाकरणं	६२५	२७
सौभद्रमपश्यतोऽर्जुनस्य पाण्डवान् प्रति			सक्रोधस्य श्रीकृष्णस्य शस्त्रादानं ...	६२६	२३
प्रश्न ...	६२२	२४	पाञ्चजन्यध्वनिना जगदादिकथनं ...	६२६	२४
सौभद्रप्रश्नसारूपमर्जुनविषादवाक्यं ...	६२२	२६	प्रतिज्ञां श्रुत्वा जयद्रथस्य शोकं सञ्जयोक्ति	६२६	२७
अभिमन्युवधमाश्रयमानस्नानस्य विलाप			सभं गत्वा जयद्रथस्नानप्रतिज्ञाकथनं	६२६	२८
वाक्यं ...	६२२	३	आत्तरवाचं जयद्रथस्य प्रार्थना ...	६२७	२
विलपतोऽर्जुनस्य युधिष्ठिरं प्रति प्रश्न	६२३	२३	भीतं जयद्रथं प्रति दुर्योधनाश्रासनं ...	६२७	६
तत्र स्वर्गताभिमुखं संख्येद्वय्यादिजिज्ञासा	६२३	२४	दुर्योधनेन सह जयद्रथस्य द्रोणसमीपगमने		
अर्जुनस्य विलापवाक्यं ...	६२३	२८	सञ्जयोक्ति ...	६२७	१७
वीरान् प्रति द्युयुक्तेः खिलालमं ...	६२४	६	द्रोणं प्रति जयद्रथस्य फाल्गुनपराक्रम		
पुत्रयोकादिं तमर्जुनं प्रति वासुदेववाक्ये			जिज्ञासा ...	६२७	१८
सञ्जयोक्ति ...	६२४	१२	त्वत्तोऽर्जुनाधिक इति जयद्रथं प्रति द्रोण		
शोकसन्तप्तमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्योपदेश	६२४	१३	वाक्यं ...	६२७	२१
कृष्णसमाश्रयितस्नानस्य अभिमन्युवध			जयद्रथं प्रति द्रोणस्याश्रासनं ...	६२७	२२
दृष्टान्तान्श्रवणेच्छा ...	६२४	२१	जयद्रथप्रश्नसारूप्यादिद्रोणवाक्यं ...	६२७	२५
पाण्डवाद्येपरूपमर्जुनवाक्यं ...	६२४	२४	द्रोणाश्रासेन जयद्रथस्य निर्भयता ...	६२७	३०
कुट्टस्नानस्य दर्शने पाण्डवानामग्रकथना			कौरवसेनानां स्वर्णकथनं ...	६२८	१
कथनं ...	६२५	१	धनञ्जयं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये सञ्जयोक्ति	६२८	३
अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरस्वामिमन्युवधदृष्टान्त			धनञ्जयं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	६२८	४
कथनं ...	६२५	७	तत्र कौरवाणां विघ्ननादादिकथनं ...	६२८	८
तत्र स्त्रियोनां द्रोणनिवारणसमर्थताकथन	६२५	८	तत्र श्रीकृष्णस्य सुयोधनजयद्रथसंबादकथनं	६२८	१४
पाण्डवप्रेषितस्वामिन्येत्यर्थमथ्ये प्रवेश			श्रीकृष्णस्नानप्रश्नसारूप्यजयद्रथवाक्यकथनं	६२८	२०
कथनं ...	६२५	११	जयद्रथस्य द्रोणरचितत्वकथनं ...	६२८	२६
अनुयायिनामस्माकं जयद्रथकृतनिवारणं	६२५	१४	कर्षादीनामविघ्नघ्ने श्रीकृष्णवाक्यं ...	६२८	२८
द्रोणादिभिः सप्तमहारथैरभिमन्युनाश			श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनराक्यं ...	६२८	५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पुनर्जयद्रव्यवार्थमञ्जुनप्रतिज्ञा	३३२	८	दारुकं प्रति प्रबुद्धस्य कृष्णस्याञ्जुनप्रतिज्ञा		
अञ्जुनस्यात्मप्राप्तकथनं	३३२	१२	कथनं	३३३	५
गाण्डीवस्रधनुरित्याद्यञ्जुनवाक्यं	३३२	२४	कृष्णस्याञ्जुनवाहायार्थं स्वकर्तव्ययुद्धकथनं	३३३	१२
केहवं प्रत्यञ्जुनादेशे सञ्चयोक्तिः	३३२	३०	रथस्य सञ्चोकरणार्थं दारुकं प्रति श्लोक		
वासुदेवाञ्जुनयोर्निद्राभावे सञ्चयोक्तिः	३३०	३	प्रेषानुज्ञाः	३३३	१८
वासुदेवाञ्जुनयोः क्रोधेन देवानां चिन्ता	३३०	४	श्लोकार्थं प्रति दारुकवाक्यं	३३३	२८
वाय्वादीनां वृत्ताकथनं	३३०	५	अञ्जुनस्य प्रतिज्ञास्मरणार्थं सञ्चयोक्तिः	३३४	१
सुभद्राश्वासनार्थं श्लोकार्थं प्रत्यञ्जुनवाक्यं	३३०	११	शोकधन्तस्रस्याञ्जुनस्य समीपे श्लोकण्यस्य		
श्लोकण्यस्याञ्जुनस्य हृत्प्रगमनं	३३०	१३	गमनं	३३४	२
सुभद्रां प्रति व. सुदेवस्य समाश्वासवाक्यं	३३०	१४	श्लोकण्यायाञ्जुनस्यासनदानं	३३४	४
सुभद्राविलापे सञ्चयोक्तिः	३३२	१	शोकधन्तस्रस्याञ्जुनं प्रति श्लोकण्यापदेशः	३३४	६
सुभद्राया विलापवाक्यं	३३१	२	श्लोकार्थं प्रत्यञ्जुनस्य प्रतिज्ञाया दुर्घटन		
तत्र सुभद्राया भीमवलाद्यास्येपवाक्यं	३३१	१२	कथनं	३३४	१०
रुपासुदृश्य सुभद्राया विलापनं	३३१	१०	अञ्जुनं प्रति श्लोकण्यस्य अयद्रव्यवधोपाय -		
स्वतपुत्रं प्रति सुभद्राया उत्तमश्लोकप्रति			कथनं	३३४	१८
रुपासोन्वेदः	३३१	२०	श्लोकण्यवाक्येगाञ्जुनस्य मनसाशिवरूप		
सुभद्रासमीपे वैराटोसहिताया द्वैपद्या			चिन्तनं	३३४	२२
अगमनं	३३२	५	कृष्णेन सहाञ्जुनस्य हिमालयैकदेशगमनादि	३३४	२४
द्वैपद्यादिदर्शनेन सुभद्रायाः चिनो पतनं	३३२	६	कृष्णेन सहाञ्जुनस्य स्वर्गद्वारदर्शनं	३३४	२०
सुभद्रामुखे श्लोकण्यस्य जलसेकादि	३३२	७	अञ्जुनस्य कालपर्वतादिदेशं	३३५	१
मूर्च्छितां सुभद्रां प्रति श्लोकण्यवाक्यं	३३२	८	अञ्जुनस्य स्थानपरत्पमन्त्रदर्शनं	३३५	८
श्लोकण्यास्याञ्जुनसमीपगमनं	३३२	१२	त्पमन्त्रस्य रूपवर्णनं	३३६	८
श्लोकण्यास्याञ्जुनसमनप्रवेशार्थं सञ्चयोक्तिः	३३२	१५	अञ्जुनवासुदेवस्य शिवप्रणाम	३३५	१२
अञ्जुनसमने श्लोकण्यस्य शैश्वक्रियाकरणं	३३२	१६	वासुदेवाञ्जुनस्य शिवस्य शिवस्य शिवस्य	३३५	१४
अञ्जुनदक्षनेश्वरधारं गृह्यत्वाञ्जुनं प्रति			वासुदेवाञ्जुनैः प्रति शिवस्य वाक्यं	३३५	२०
श्लोकण्यवाक्यं	३३२	१८	कृष्णाञ्जुनस्य शिवस्य शिवस्य	३३५	२५
श्लोकण्यस्य शिवविरगमनादि	३३२	२१	तेन स्वर्गेन शिवप्रसादे सञ्चयोक्तिः	३३६	६
तद्दिने शिवविरक्तानां सर्वेषां चिन्ताकथनं	३३२	२४	अञ्जुनस्य शिवरूपदर्शने सञ्चयोक्तिः	३३६	८
पाण्डवपञ्चोनामञ्जुनं प्रति जयाश्लोकवचनं	३३२	२०	शिवसमीपे पार्थस्य पाण्डुपतास्यपार्थना	३३६	१०

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
वासुदेवाङ्गुली प्रति शिवेवाक्यं	६३६	११
अष्टानयनाथं वासुदेवाङ्गुलीयार्थे वादेव		
निर्दिष्टप्रयोगसम्बन्धं	६३६	१५
जलमध्ये कृष्णाङ्गुलीयोरधरचक्रनागदर्शनं	६३६	१७
सर्पदर्शनेन कृष्णाङ्गुलीयोरुत्तमवादेवधानं	६३६	१८
महादेवमाहात्म्यात् सर्पधर्मधनुषाणाकारता		
प्राप्तिः	६३६	२१
महादेवादङ्गुलीयस्वलोभ	६३६	२३
अङ्गुलीं प्रति महादेवस्य वरदानं	६३६	२८
शिवानुज्ञया कृष्णाङ्गुलीयोः स्वशिविरागमनं	६३७	१
युधिष्ठिरप्रबोधार्थं सञ्जयोक्ति	६३७	४
युधिष्ठिरप्रबोधार्थं भागधादीनां स्मृति		
पाठादिः	६३७	५
प्रतिबुद्धस्य राज्ञ आवश्यककार्यकरणादि	६३७	१०
तत्र युधिष्ठिरस्य स्वानुज्ञाकरणादि	६३७	११
अग्निहृष्टप्रविष्टस्य राज्ञो होमकरणादि	६३७	१६
ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरस्य काञ्चनदानादि	६३७	१९
वाङ्मकचं युधिष्ठिरस्य भूषणप्रवर्णादि	६३७	२६
वन्दिप्रभृतीनां शब्दश्रवणादि	६३८	२
युधिष्ठिरसमीपे दारपालस्य श्रीकृष्णागमनं		
निवेदनं	६३८	४
दारपालं प्रति युधिष्ठिरस्य श्रीकृष्णानुपपन्न		
रतिनिकथनं	६३८	६
श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं सञ्जयोक्तिः	६३८	१०
श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	६३८	११
त्रिराटादीनां युधिष्ठिरदृष्टप्रवेशः	६३८	१३
श्रीकृष्णसात्यकिरेकात्मनोपवेशः	६३८	१७
सर्वेषां समवे श्रीकृष्ण प्रति युधिष्ठिरवाक्य	६३८	१८
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णस्य प्रत्युत्तरवाक्यं	६३८	३०

प्रकरणं	पृष्ठ	पंक्ति
युधिष्ठिरसमायामङ्गुलीनागमने सञ्जयोक्ति	६३८	१८
युधिष्ठिरस्याङ्गुलीसिद्धनादि	६३८	२०
अङ्गुलीं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	६३८	२१
युधिष्ठिरसमायामङ्गुलीस्य पाशुपतास्त्रप्राप्ति		
पुस्तान्तकथनं	६३८	२३
युधिष्ठिरानुज्ञया सर्वेषां युद्धाय निर्गमनं	६३८	२६
युयुधानसनाहंनयोरङ्गुलीयद्वयगमनं	६३८	२८
श्रीकृष्णस्य रथसञ्जाकरणादि	६३८	२८
रथाखण्डस्याङ्गुलीस्य शोभाकथनं	६३८	२९
श्रीकृष्णस्य रथिप्रवर्णादि	६३८	२७
अङ्गुलीप्रयागे माङ्गलिककथनं	६३८	३०
द्रुमनिमित्तानि दृष्ट्वा सात्यकिं प्रत्यङ्गुली		
वाक्यं	६४०	५
अङ्गुलीवाक्येन युधिष्ठिरचार्यं सात्यकिगमनं	६४०	१३
प्रतिज्ञापसंभवादि	६४०	१५
अथ जयद्रथबधपर्यन्तम्	६४०	१६
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्न	६४०	१७
तत्र धृतराष्ट्रमङ्गुलीं दृष्ट्वा युद्धे मामका		
किमकुर्वन्तेत्यादिप्रश्न	६४०	२०
पुत्राणां निवेशनमुद्राहरीनां सञ्जय इत्यादि		
प्रश्नः	६४०	२६
द्वैतपुत्रादीनां निरुत्थाहतायां धृतराष्ट्र		
प्रश्न	६४१	१
सन्निविधानार्थमागतं कृष्ये धृतराष्ट्रस्य		
दुर्व्योधानं प्रत्युक्तस्य कथनेनानुताप	६४१	८
यूतनिन्द्याकथनेन धृतराष्ट्रस्यानुताप	६४१	१३
भीमाङ्गुलीदीनां प्रशंसारूप धृतराष्ट्रवाक्यं	६४१	२५
धृतराष्ट्रस्य पाण्डवपराजयाभावकथनं	६४२	१

प्रकरणं ८१	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं ८२	पृष्ठे	पंक्तौ
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां शोकाश्रमनं	६४२	३	कौरवाणां भयेन सर्वत्राङ्गुनदर्शनादि	६४५	२५
आश्वत्थमं तत्सर्वमित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	६४२	६	अङ्गुनयुद्धं दृष्ट्वा सर्वेषां विषयादि	६४६	२
दुर्व्योधननिन्दाकथनेन धृतराष्ट्रप्रश्नः	६४२	१०	युद्धस्योत्सङ्गनस्य दुष्पेव्यवकथनं	६४६	८
सर्वदृष्टान्तकथनार्थं सञ्जयस्य प्रतिज्ञा	६४२	१२	अङ्गुनभयेन कौरवसैन्यानां पलायनं	६४६	१२
तत्र धृतराष्ट्राचेपरूपेण सञ्जयस्य समाध्यासनं	६४२	१४	प्रभवे सैन्ये के वीरा, धनञ्जयं प्रत्युदीयुरिति	६४६	१६
धृतराष्ट्रनिन्दारूपसञ्जयवाक्यं	६४२	२०	धृतराष्ट्रप्रश्नः	६४६	१६
माण्डवप्रश्नारूपसञ्जयवाक्यं	६४३	१	तदुत्तरत्वेन सञ्जयवाक्यं	६४६	१८
द्रोणस्य सेनाक्रमणार्थं सञ्जयोक्तिः	६४३	७	अङ्गुनं प्रति दुःशासनस्य गमने सञ्जयोक्तिः	६४६	२०
समयसैन्यानां परस्परगर्जनादिवर्णनं	६४३	८	अङ्गुनेन दुःशासनस्य तुमुलपुङ्गवकथनं	६४६	२१
जयद्रथं प्रति द्रोणवाक्यं	६४३	१७	अङ्गुनवाणेन गगादीनां नामः	६४७	२
द्रोणाद्यस्य जयद्रथस्य वदन्तं साहाय्येन	६४३	१८	अङ्गुनस्यैकवाणेन द्विविधमिश्रं श्वेदनादि	६४७	६
युद्धे स्थितिः	६४३	२२	अङ्गुनवाण्योजितानां सैन्यानां पतनादि	६४७	१२
द्रोणस्य सचक्रसकटव्यूहनिर्माणं	६४३	२८	दत्तसैन्यादिमिधुर्दुर्भूमियोभाकथनं	६४७	१५
सप्तवर्षप्रवृत्तीनां व्यूहस्थितिकथनं	६४४	१	अङ्गुनभोतस्य दुःशासनस्य द्रोणसमीपगमनं	६४७	१८
द्रोणं दृष्टवतां कौरवादीनां प्रवर्षादि	६४४	७	द्रोणानोक्तं प्रत्यङ्गुनस्य गमने सञ्जयोक्तिः	६४७	२१
कौरवयूहरचनादौ सञ्जयोक्तिः	६४४	१२	द्रोणं प्रति विनयेनाङ्गुनवाक्यं	६४७	२२
युद्धस्यैव सयसाचिनो दर्शनं	६४४	१४	मामजिला जयद्रथो जेतुमशक्य इति द्रोण	६४७	२४
सयसाचिनोऽप्येव लतायवादीनां कीडादि	६४४	१५	३ वाक्ये सञ्जयोक्तिः	६४७	२७
प्रतानीकष्टयुद्धयोः पाण्डवयूहरचना	६४४	१८	द्रोणाङ्गुनयोर्महायुद्धवर्णनं	६४७	२८
प्रकारकथनं	६४४	२८	अङ्गुनवाणेन द्रोणसैन्यानां नामः	६४८	१
सर्वसिमाः प्रति दुर्षेयवाक्यं	६४४	२९	द्रोणस्याङ्गुनवचसि वाणत्यागः	६४८	१२
युद्धस्यैव धनञ्जयस्य प्रभाकथनं	६४४	२६	अङ्गुनद्रोणयोर्महायुद्धवर्णनं	६४८	१४
धनञ्जयरूपणयोः शङ्खवादनं	६४५	१	उभयोर्दुर्द्धं दृष्ट्वाङ्गुनं प्रति श्रोत्रणवाक्यं	६४८	२०
शङ्खध्वनिप्रवणेन कौरवाणां चामादि	६४५	२	द्रोणं ह्यत्था गच्छन्तमङ्गुनं प्रति द्रोणवाक्यं	६४८	२२
श्रीहृष्यं प्रत्ययप्रेषणार्थं दृष्ट्वाङ्गुनस्य	६४५	३	द्रोणं प्रत्यङ्गुनवाक्यं	६४८	२४
वाक्यं	६४५	१२	जयद्रथं प्रत्यङ्गुनस्य गमने सञ्जयोक्तिः	६४८	२५
दुर्षेयसमीपेऽङ्गुनरथप्रेषणे सञ्जयोक्तिः	६४५	१३	युधामन्युतमौजधोरङ्गुनानुगमनं	६४८	२६
तत्र अङ्गुनयुद्धारम्भकथनं	६४५	१४	जयद्रथमौदीमामङ्गुनावरणं	६४८	२७
अङ्गुनवाणिविभ्रमिरोभिः शयिव्याह्वानं	६४५	१७	जयद्रथरविभ्रमिङ्गुनस्य मवापुष्टं	६४८	२९

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्जुनस्य जयद्रथसमीपगमने सञ्चयोक्ति	६४८	१६	अर्जुनवाणच्छिद्यै शिरोभि इधियाच्छादनं	६५१	२८
अर्जुनवाणक्षतानामथादीनां पतनं ...	६४८	८	अर्जुनं प्रति श्रुतायुरश्रुतायुषोरगमनं	६५१	२०
जयद्रथं प्रति गच्छतार्जुनेन सद्य द्रोणस्य			ताभ्यामर्जुनस्य महायुद्धवर्षेणं ...	६५२	१
युद्धं	६४८	१२	तवार्जुनं प्रति श्रुतायोसोमराक्षपरित्याग	६५२	४
क्षतवर्षादिषमीपेऽर्जुनस्य गमनं ...	६४८	२२	श्रुतायुधोऽस्त्रिणांर्जुनस्य मोक्षं ...	६५२	५
भोजराजार्जुनयोर्युद्धवर्षेणं ...	६४८	२३	मोक्षप्राप्तमर्जुनं प्रत्यश्रुतायुषुं ब्रह्मसात्याग	६५२	६
क्षतवर्षार्जुनयोर्युद्धं दृष्ट्वा श्रीकृष्णस्य			अर्जुनं हतं मत्वा कौरवाणां विघ्ननादकरणं	६५२	८
चिन्तनं	६४८	२८	पार्थं विचेतनं दृष्ट्वा सन्तप्तस्य श्रीकृष्णस्यार्जु		
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	६४८	३०	नाश्यासनं	६५२	८
क्षतवर्षाणं मोक्षयित्वाऽर्जुनस्य काम्बोजान्			प्रत्यागतस्य वीभक्षोर्भिक्षायुद्धकथनं ...	६५२	१२
प्रति गमनं	६५०	१	अर्जुनवाणेन श्रुतायुरश्रुतायुषोर्नाश	६५२	१७
क्षतवर्षाणा युधामन्युत्तमौजयोर्युद्धं ...	६५०	२	तौ हत्वाऽर्जुनस्य भारतीषेनां प्रत्यागमनं	६५२	१८
जयद्रथं प्रति गच्छन्तमर्जुनं प्रतिश्रुतायुधस्य			तत्पुत्रयोर्निघतायुर्दीर्घायुषोरर्जुनं प्रति		
वाणवर्षेण	६५०	१०	गमनं	६५२	२०
श्रुतायुधार्जुनयोर्भिक्षायुद्धवर्षेणं ...	६५०	११	अर्जुनवाणेन निघतायुर्दीर्घायुषोर्नाश	६५२	२२
श्रुतायुधपराक्रमस्य वृत्तान्तकथनं ..	६५०	१८	अर्जुनवाणहते सैन्ये इधियावरणं ...	६५२	२६
श्रीकृष्णं प्रति श्रुतायुधस्य वषणदत्तगदायाः			अर्जुनवाणविह्वानां गजानामस्यमनादि	६५२	२
क्षेपणं	६५०	२७	यवनपारदादीनामर्जुनं प्रति वाणवर्षेणं	६५२	५
श्रीकृष्णस्य स्वन्धेन श्रुतायुधगदाया धारणं	६५०	२८	अर्जुनशरैर्धवनादीनां नाश	६५२	८
प्रत्युद्यान्त्या गदया श्रुतायुधस्य नाशः ...	६५०	२८	अर्जुनक्षतमोषितनदीवर्षेणं	६५२	१२
श्रुतायुधमरणेन सैन्यानां हाहाकारादि	६५१	१	अर्जुनक्षतघयादिनाशसंख्याकथनं ...	६५२	१६
कौरवसेनानां पलायनं	६५१	५	भारतीषेनां प्रविशन्तमर्जुनं प्रति श्रुता		
अर्जुनं प्रति काम्बोजराजपुत्रस्य गमनं	६५१	६	युरम्बधोरगमनं	६५२	२३
अर्जुनकाम्बोजराजपुत्रयोर्भिक्षायुद्धवर्षेणं	६५१	७	श्रुतायुधार्जुनस्य युद्धवर्षेणं	६५२	२४
अर्जुनवाणेन काम्बोजराजपुत्रस्य नाश ...	६५१	१६	अम्बुधार्जुनयोर्युद्धवर्षेणं	६५२	२५
अर्जुनं प्रति कौरवसेनानामागमने सद्य			अर्जुनस्य द्रोणानीकप्रवेशे सञ्चयोक्तिः ...	६५४	६
योक्तिं	६५१	२४	सुदचिषादो हते दुर्बोधनस्य द्रोणसमीपा		
अभोयाहसुरसेनादिभिरर्जुनस्य युद्ध			गमनं	६५४	७
वर्षेणं	६५१	२५	द्रोणं प्रति दुर्बोधनस्य वाक्यं	६५४	१०

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
तत्र द्वेणपर्वेपरूपं दुर्योधनवाक्यं	६५४	१६	कुत्सपाण्डवयोस्तमुत्सुयुहवर्षनं	६५६	२६
दुर्योधनं प्रति द्वेणवाक्यं	६५४	२४	उभयसेनयोर्वैगकयनं	६५७	२
सत्राञ्जनप्रसंगारूपं द्वेणवाक्यं	६५४	२५	तत्र धृष्टद्युम्नद्वेणयोर्दुहकयनं	६५७	८
सुहृदमुखं हितार्जुनं न धोत्सामीति द्वेण			धृष्टद्युम्नेन कौरवसैन्यानां मोहादिकयनं	६५७	१७
वाक्यं	६५४	२८	द्वेणवाणभोजितानां पाण्डवसैन्यानां भ्रमणं	६५७	२३
अञ्जेनेन युद्धार्थं दुर्योधनं प्रति द्वेणवाक्यं	६५४	३०	उभयसैन्यानां संयुक्त्यागाभावकयनं	६५७	२७
मया धनञ्जयो जितमशक्य इत्यादि दुर्यो-			भोमनिवारणार्थं विविधप्रतिप्रसूतीनां यज्ञ	६५७	२८
धनवाक्यं	६५५	२	दम्बयुद्धकारिणोऽभयोर्नामकयनं	६५८	१
दुर्योधनं प्रति द्वेणवाक्यं	६५५	८	तत्र युधिष्ठिरादीन् प्रति शन्यादीनां गमनं	६५८	२
द्वेणकृतदुर्योधनकवचवन्धने सञ्जयोक्ति	६५५	१४	शिखण्डिप्रसूतीन् प्रति बाह्योऽकादीनां गमनं	६५८	७
दुर्योधनरक्षाकवचवन्धने द्वेणवाक्यं	६५५	१६	शपप्रसूतीनां जपद्रव्यरत्नकयनं	६५८	११
कवचघटान्तकयनार्थं द्वेणख्येतिहासकयनं	६५५	२४	उभययुद्धकयनप्रतिज्ञायां सञ्जयोक्ति	६५८	१६
ब्रह्माणं प्रति दैत्यभोतानां देवानां वाक्यं	६५५	२६	विन्दानुविन्दाम्यो विराटस्य युद्धवर्षनं	६५८	१८
देवान् प्रति ब्रह्मणोवाक्यं	६५५	२७	याज्ञमेनिवाहोऽक्रोधोर्दुहवर्षनं	६५८	२२
तत्र शङ्करसमीपगमनार्थं देवान् प्रति			शैव्यादिभिः काश्यपपुत्रादीनां युद्धवर्षनं	६५८	२६
ब्रह्मणोवाक्यं	६५५	३०	शकुनिप्रसूतिभिर्नकुलादीनां युद्धवर्षनं	६५८	३६
ब्रह्मणा सद्य देवानां शङ्करदर्शनार्थं मन्दर			युद्धसाहस्रतलकयने सञ्जयोक्ति	६५८	४८
पर्वतगमनं	६५६	२	तत्र जलसन्ध्यादिभिर्भामादीनां युद्धवर्षनं	६५८	५८
ब्रह्मादीन् प्रति शङ्करस्य खागतप्रश्नादि	६५६	३	उभयोः सेनयोः सङ्गलयुद्धवर्षनं	६५८	६४
शङ्करसमीपेदेवानां स्वाभिप्रायप्रकाशेनप्रार्थना	६५६	५	गृध्रादीनां युद्धखानाख्यतिकयनं	६५८	७०
देवानां प्रार्थनया शक्राय शङ्करस्य कवचदानं	६५६	७	अर्थं प्रायेयतां वीराणां युद्धरीतिकयनं	६६०	३
शङ्करदत्तकवचेनेन्द्रप्रभावे द्वेणवाक्यं	६५६	१०	द्वेणं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नस्य खड्गयुद्धकयनं	६६०	११
तत्कवचस्य पारस्पर्येण प्रासङ्गिकयनं	६५६	१२	द्वेणगणेषु धृष्टद्युम्नस्य खड्गादिच्छेदनं	६६०	१६
दुर्योधनं प्रति पुनर्द्वेणवाक्ये सञ्जयोक्ति	६५६	१५	धृष्टद्युम्नरचार्यं सात्यकिद्वेणवाणच्छेदनं	६६०	१८
दुर्योधनं प्रति कवचवन्धनार्थं द्वेणवाक्यं	६५६	१६	द्वेणयुद्धशरणायां धृतराष्ट्रप्रश्न	६६०	२५
अञ्जेनेन युद्धार्थं बहूकवचस्य दुर्योधनस्य			कुहूय द्वेणस्य सात्यकिं प्रति गमने		
प्रेरथं	६५६	१८	सञ्जयोक्ति	६६०	२७
अञ्जेनसमीपे दुर्योधनगमनादौ सञ्ज			पागच्छन्ते द्वेणं दृष्ट्वा सारथि प्रति		
योक्ति	६५६	२४	सात्यकिवाक्यं	६६१	२

पदसंख्यं	पृष्ठं	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः
द्रोणसमीपे सात्यकिर्गमनं	६६१	५	श्रीलक्ष्मण्यार्जुनमतस्वीकारः	६६४	१
सात्यकिद्रोणयोस्तुमुल्लस्युद्धवर्षनं	६६१	६	श्रीलक्ष्मण्यं प्रति पुनरर्जुनवाचं	६६४	२
सात्यकिद्रोणयोर्मुहं दृष्ट्वात्पिपासां युद्धोपरति'	६६१	१८	अर्जुनस्य रथादवरोहणे सञ्जयोक्ति	६६४	३
मुक्ताविद्रुमादिभिः सात्यकिद्रोणयोः शोभा	६६१	२९	अवतोर्ष्यैर्जुने घोषाभां हर्षणे तं प्रति वाच	६६४	४
कथय	६६१	२९	घोषाभां धनस्यभुजसदर्थनं	६६४	८
सात्यकिद्रोणयोर्मुहं दृष्ट्वादर्शनार्थं ब्रह्मादीनामा	६६१	२७	समुद्ररूपकेण रणस्थानवर्षनं	६६४	१३
गमन	६६१	२७	अर्जुनं प्रति श्रीलक्ष्मण्य रणस्थलेऽप्यपेयोदका	६६४	१४
सात्यकिवापेन द्रोणधनुषोच्छेदनं	६६२	१	भावकथनं	६६४	१६
पुन पुनश्चिन्ने धनुषि द्रोणस्य चिन्ताकथनं	६६२	१	वापेन मेदिनीं भित्वाऽर्जुनस्यारण्यपानसरो	६६४	१८
द्रोणकृतमानसिककथायुक्तिप्रशंसा	६६२	५	निर्माणं	६६४	१८
सात्यकिमुहं दृष्ट्वा देवादीनां हर्षादि	६६२	७	अर्जुननिर्घृताश्चपानपरशो वर्षन	६६४	१८
कुहूश्च द्रोणस्य सात्यकिवधाद्य दिव्यास्त्र	६६२	१२	अर्जुनजनितपल्लिदाई सञ्जयोक्ति	६६४	२४
धारणं	६६२	१२	अदृष्टपूर्व सरो दृष्ट्वा सिद्धादीनां साधुवाद	६६४	२६
द्रोणस्यार्थोक्तं दृष्ट्वा सात्यकेवोरुणास्त्र	६६२	१४	प्रदानं	६६४	२६
परित्याग	६६२	१४	पार्थिवप्रेमिण्यत्रैरर्जुनस्य ध्यायाभाव	६६४	२८
दिव्यास्त्रधारिणौ दृष्ट्वा सर्वेषां विषादादि	६६२	१५	कौरवाणां पार्यविक्रमप्रशंसा	६६५	३
तदा युधिष्ठिरादीनां सात्यकिरचार्यं यत्न	६६२	१६	श्रीलक्ष्मण्यताश्चविश्वोत्तरणादि	६६५	६
मत्स्यादीनां द्रोणरचार्यं यत्न	६६२	१८	पुन श्रीलक्ष्मण्य रथेऽश्वानां योजनं	६६५	१०
दिव्यवासानादौ सञ्जयोक्ति	६६२	२४	अर्जुनरथाश्वयोजनं दृष्ट्वातो कौरवाणां	६६५	१२
जयद्रथवधार्थमर्जुनवाचदेवयोगमनं	६६२	२५	विमनसं	६६५	१२
अर्जुनरथस्य गतिप्रशंसा	६६२	२५	विमनसो कौरवाणां धाक्य	६६५	१२
अर्जुन प्रत्यावन्वयोरुगमन	६६२	२८	प्रयातौ लक्ष्मण्यौनौ दृष्ट्वा कौरवसेनानां	६६५	१६
आवन्वयाभ्यामर्जुनस्य युद्धकथनं	६६२	२८	वाक्य	६६५	१६
अर्जुनवापेन क्येष्ठस्य विन्दस्य नाश	६६२	१७	जयद्रथं प्रति गच्छतोऽर्जुनस्यानिवार्यत्व	६६५	१८
क्येष्ठस्य नाशं दृष्ट्वा पुनर्विन्दस्य गदायुद्धकरणं	६६२	१८	कथनं	६६५	२४
अर्जुनवापेनानुविन्दस्य नाशादि	६६२	२९	अथानु प्रेषयित्वा श्रीलक्ष्मण्य शङ्खवादनं	६६५	२६
अर्जुने दृष्ट्वा कौरवाणां भवावेग	६६२	२५	अर्जुनं प्रति दुर्व्येधनादीनामागमनं	६६५	२८
जयद्रथं दूरस्थं दृष्ट्वा श्रीलक्ष्मण्यं प्रत्यर्जुन	६६२	२७	कौरववचनान् अमादौ सञ्जयोक्ति	६६५	३
वाक्यं	६६२	२७			

प्रकरण	पृष्ठे	पक्षौ	प्रकरण	पृष्ठे	पक्षौ
कौरववधैः श्रीकृष्णार्जुनदर्शनं	६६६	७	अर्जुनस्य बाणत्यागे सञ्जयोक्तिः	६६८	१७
कौरवाणां यद्यद्रथजीविताशंसनं	६६६	१३	व्यक्तवापानां व्यर्थता दृष्ट्वार्जुनवाक्यं	६६८	१८
जयद्रथवधार्थं कृष्णार्जुनयोः परस्परवाक्यं	६६६	१७	कृष्णार्जुनौ प्रति दुर्योधनस्वबाणवर्षणं	६६८	२०
कृष्णार्जुनौ प्रति कौरवाणामाक्रोशनं ...	६६६	२०	कुड्गस्यार्जुनस्य बाणैर्दुर्योधनहृद्यादीनां		
कृष्णार्जुनयोः प्रभावर्णनं	६६६	२४	नाम.	६६८	२३
जयद्रथदर्शनेन कृष्णार्जुनयोः सिंहनादादि			चापनाप्तस्य दुर्योधनस्वरचिभिरर्जुनावरणं	६६८	२७
कारणं	६६७	५	अर्जुनस्य दुर्योधनसेनानाशनं	६६८	३०
जयद्रथवधार्थं दुर्योधनस्यागमनं	६६७	८	पाञ्चजन्यध्वनिश्रवणेन योधानाचिन्ता पतनं	६७०	५
कृष्णार्जुनयोरग्रे दुर्योधनदर्शनेन कौरव			अर्जुनदर्शनेन जयद्रथरचिणा सिंहनादादि	६७०	७
सलानां हर्षं	६६७	१२	कृष्णार्जुनौ प्रति कौरववोराणां गमने		
दुर्योधनं दृष्ट्वार्जुनं प्रति तद्वधार्थं वासुदेव			सञ्जयोक्तिः	६७०	१५
वाक्यं	६६७	१७	तत्र सैन्यानां प्रभावकथनं	६७०	१६
दुर्योधननिन्दारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	६६७	२१	भूरिश्रवसादिभिरर्जुनावरणं	६७०	१८
अर्जुनस्य श्रीकृष्णवाक्यचोकारादौ सञ्ज			भूरिश्रवसादीनामर्जुनसमीपे शङ्खवादनं	६७०	२४
योक्तिः	६६८	५	तन्निनादश्रवणेन कृष्णार्जुनयोः शङ्खवाद		
दुर्योधनं प्रति कृष्णार्जुनयोरयमेवमप्य	६६८	८	नादि	६७०	२५
दुर्योधनसमागमे सर्वभैर्यानां महानाद	६६८	११	दुर्योधनकर्णादिभिरर्जुनस्य तुमुलपुद्ग		
अर्जुनसमीपे निर्भयदुर्योधनदर्शनेन कौर			वर्षणं	६७१	७
वाणं शोकादि	६६८	१७	ध्वजानां विशेषज्ञानार्थं प्रश्नः	६७१	११
जनपदं श्रुत्वा सेना प्रति दुर्योधनवाक्यं	६६८	२०	ध्वजानां रूपदिनिरूपणे सञ्जयोक्तिः	६७१	१२
अर्जुनं प्रति शक्रोद्भूतं दुर्योधनस्य दृष्टव्यं वाक्यं	६६८	२१	अर्जुनध्वजस्य लक्षणकथनं	६७१	१८
अर्जुनप्रति दुर्योधनस्य बाणत्यागे सञ्जयोक्ति	६६८	२६	असत्यामन्त्रस्य लक्षणकथनं	६७१	२०
वासुदेवं प्रति दुर्योधनस्य बाणत्यागं ...	६६८	२७	कर्णादिध्वजानां लक्षणकथनं	६७१	३
दुर्योधनं शय्यार्जुनमेवितवापानां निष्कलता	६६८	२८	जयद्रथादिध्वजानां लक्षणकथनं	६७१	१०
अर्जुनबाणनैष्क्यं दृष्ट्वार्जुनं प्रति श्रीकृष्ण			धृतराष्ट्राचेष्टरूपं सञ्जयवाक्यं	६७२	२२
वाक्यं	६६८	३०	अर्जुनप्रश्नरूपं सञ्जयवाक्यं	६७२	२४
अर्जुनस्य द्रोणदत्तामेघकवचघृत्नात्मकय			पाञ्चालाकुडमि राई किमकुर्वतेति धृतर		
नादि	६६८	६	राष्ट्रप्रश्नः	६७२	१
अर्जुनस्य कवचमंत्रिपरस्परकथनं	६६८	१४	पाञ्चालादीनां पुद्गे सञ्जयोक्तिः	६७२	९

प्रकरण	पङ्के	पङ्क्ति	प्रकरण	पङ्के	पङ्क्ति
द्रोणादिभिः पाशालादीनां हतमुल्ययुद्ध		१	तदस्त्रपीडितस्य राक्षसस्य पलायनं ..	६७७	११
वर्षणं	६७३	४	अस्त्रस्युपं प्रति घटोत्कचस्य गमने सञ्जयोक्ति	६७७	१६
तत्र दृष्टतत्त्वमेधधूर्त्यादीनां युद्धकथनं	६७२	७	अस्त्रस्युपघटोत्कचयोस्तुमुल्ययुद्धवर्षणं ..	६७७	१७
युधिष्ठिरादिभिर्द्रोणादीनां युद्धवर्षणं	६७३	११	युधमामलस्युपं प्रति भीमादीनां गमनं	६७७	२५
भीमसेनार्थ्यद्रोणोर्ध्ववर्षणं	६७३	१६	भीमादिभिर्घटोत्कचेन चालस्युपस्य युद्ध		
विशेषेण द्रोणयुधिष्ठिरयोर्ध्ववर्षणं	६७३	१८	करणं	६७७	२७
द्रोणमया युधिष्ठिरस्यापयानं	६७४	१७	अस्त्रस्युपनादेन प्रयिवीक्यनं	६७८	३
दृष्टतत्त्वमेधधूर्त्यां युद्धकथने सञ्जयोक्ति	६७४	२०	घटोत्कचस्य अस्त्रस्युपवधापायकरणं	६७८	११
दृष्टतत्त्ववापिने वीमधूर्तेनांशं	६७४	२४	घटोत्कचस्य अस्त्रस्युपमारणं	६७८	१५
धृष्टकेतुवीरधन्वयोर्ध्वकथनं	६७४	२८	अस्त्रस्युपे हते पाण्डवानां चिन्तनादकरणं	६७८	१७
धृष्टकेतुशत्र्या वीरधन्वोनांशं	६७५	४	सर्वेषां घटोत्कचस्य सम्मानकरणं	६७८	२१
सहदेवदुर्मुखयोर्ध्ववर्षणं	६७५	८	सात्यकिर्द्रोणं कथं न्यवारयति धृतराज		
विरयस्य दुर्मुखस्य निरन्वित्तारोहणं	६७५	१४	प्रश्नं	६७८	२५
सहदेववापिने निरन्वित्तस्य नाशं	६७५	१५	द्रोणयुद्धकथने सञ्जयोक्तिः	६७८	२६
सात्यकियाश्रदत्तयोर्ध्ववर्षणं	६७५	२०	तत्र सात्यकिद्रोणयोर्ध्वकथनं	६७८	२८
सात्यकिना व्यप्रदत्ते हते तं प्रति मागधानां			द्रोणयुद्धं दृष्ट्वा सात्यकेविषयता ..	६७८	४
गमनं	६७५	२१	सात्यकिविषयद दृष्ट्वा कौरवाणां हर्षादि	६७८	६
मागधैः सह सात्यकेयुद्धकथनं	६७५	२२	कौरवमिनादं श्रुत्वा सैन्यं प्रति युधिष्ठिर		
सात्यकिना सैन्ये विद्राविते तं प्रति द्रोणस्य			वाक्यं	६७८	७
गमनं	६७५	२७	द्रोणेन युद्धार्थं छष्टयुधं प्रति युधिष्ठिर		
द्रोणपदमेसामदन्धोर्ध्वे सञ्जयोक्ति	६७६	१	वाक्यं	६७८	८
सहदेवपुत्रेण सोमदत्तेनांशं	६७६	१०	सात्यकिरत्तपार्थे सधैरस्य युधिष्ठिरस्य गमनं	६७८	१४
अस्त्रस्युपभीमसेनयोर्ध्ववर्षणं	६७६	१३	युधिष्ठिरादिभिर्द्रोणस्य युद्धकथनं	६७८	१६
भीम प्रति क्रुद्धस्यास्त्रस्युप वाक्यं	६७६	१४	द्रोणहतपशालादिजयकथनं ..	६७८	२३
मायां लभालस्यस्य भीमेन युद्धकरणं	६७६	२५	युधिष्ठिरस्य पाञ्चजन्यनिधयवणादि	६७८	३०
अस्त्रस्युपघटतश्च दृष्टिवचनं	६७६	३०	सात्यकिं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	६८०	७
अस्त्रस्युपघट्टे शोषितनदीवर्षणं	६७७	४	तत्र सात्यकिप्रभंकारूपं युधिष्ठिरवाक्यं	६८०	८
कौरवमिनादं श्रुत्वा क्रुद्धस्य भीमस्यास्त्रस्युप			अशुभवाहायार्थं युधिष्ठिरस्य प्रार्थना ..	६८०	१२
प्रति साद्राक्षप्रपेयं	६७७	८	युधिष्ठिरस्याशुभवाहायार्थं युधिष्ठिरकथनं	६८०	२०

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
भात्यकिप्रसंभारूपं पुनर्युधिष्ठिरवाक्यं ...	६८०	२८	युधिष्ठिरमभिवाद्य सात्यकेरयारोहणं ...	६८१	८
सात्यकिं प्रति युधिष्ठिरस्त्राञ्जुनपुद्गलज्ञानं			सात्यकिना सह भीमस्य गमनं ...	६८१	११
कथनं ...	६८१	६	भीमं प्रति सात्यकिवाक्यं ...	६८१	१४
अञ्जुनार्थं युधिष्ठिरानुतापवाक्यं ...	६८१	१६	भीमसात्यक्यादक्रियत्युक्तौ ...	६८१	१७
छण्डमुद्दिश्य सात्यकिं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	६८१	२२	कौरवसैन्यमध्ये सात्यके प्रवेगं ...	६८१	२२
सात्यकिप्रसंभारूपं पुनर्युधिष्ठिरवाक्यं ...	६८१	२७	सात्यकेर्गमनादौ सञ्चयौक्तिः ...	६८१	२६
सात्यकिप्रत्युत्तरे सञ्चयौक्तिः ...	६८२	११	तत्र छष्टदुष्यस्य द्रौण्यर्थं प्रति गमनादि	६८१	२७
युधिष्ठिरं प्रति सात्यकिवाक्यं ...	६८२	१२	सात्यके कौरवसैन्यनाशनं ...	६८०	१
दुर्योधनबलजयायै सात्यकिप्रतिज्ञा ...	६८२	१६	सात्यकिवाप्यन्तसेनादिभिः श्रियवीरोमा		
युधिष्ठिरं प्रति सात्यकेर्युक्तौनोक्तकथनं ...	६८२	२१	कथनं ...	६८०	८
युधिष्ठिरस्थान्यसाहाय्यार्थं सात्यकिवाक्यं	६८३	३	अञ्जुनपर्यं जिगमिषोः सात्यकेद्रौण्यतत		
अञ्जुनप्रसंभारूपं सात्यकिवाक्यं ...	६८३	७	निवारणं ...	६८०	१६
युधिष्ठिरासाहाय्यं सात्यकिवाक्यं ...	६८३	१२	द्रौण्यसात्यक्यायुद्भवर्षनं ...	६८०	१८
अञ्जुनं प्रति सात्यकेर्गमनाथं युधिष्ठिर			सात्यकिं प्रति द्रौण्यस्य सकोधवाक्यं ...	६८०	२५
वाक्यं ...	६८३	२०	द्रौण्यं प्रति सात्यकिविनयवाक्यं ...	६८०	२८
युधिष्ठिरस्य स्वरुचिषा नामकथनं ...	६८३	२३	द्रौण्यं हिला सात्यकिगमनादौ सञ्चयौक्तिः	६८०	२०
छष्टदुष्यप्रसंभारूपं युधिष्ठिरवाक्यं ...	६८३	२८	अञ्जुनसमोपगमनार्थं सार्वभौमं प्रति सात्यकि		
युधिष्ठिरवक्त्रेण सात्यकिचिन्तने सञ्चयौक्तिः	६८४	४	वाक्यं ...	६८८	१
युधिष्ठिरं प्रति सात्यकिवाक्यं ...	६८४	७	गच्छन्तं सात्यकिं प्रति द्रौण्यस्य क्रोधादानु		
तत्र युधिष्ठिरसम्मानरूपं वाक्यं ...	६८४	१०	गमनं ...	६८८	८
अञ्जुनसमोपगमनार्थं सात्यकिप्रतिज्ञा	६८४	१५	सात्यकेभारतीयसेनामध्यप्रवेगं ...	६८८	१०
कौरवबलमारणार्थं सात्यकिप्रतिज्ञा ...	६८४	१८	प्रविष्टस्य सात्यके हतवर्षं हतावरणं ...	६८८	११
कौरवबलप्रसंभारूपं सात्यकिप्रतिज्ञा	६८४	२२	हतवर्षं सात्यक्यायुद्भवर्षनं ...	६८८	१२
किरातबधार्थं सात्यकिप्रतिज्ञा ...	६८५	१	हतवर्षं वाप्यन्तसेनादियत्ना तस्मार्यं प्रति		
कुञ्जरमारणार्थं सात्यकिप्रतिज्ञा ...	६८५	६	वाप्यन्तं ...	६८८	२१
कामोजमारणार्थं सात्यकिप्रतिज्ञा ...	६८५	१६	सात्यकिवाप्येन हादिक्यसारथेर्गोमादि	६८८	२२
रथसञ्चार्यं सात्यकिवाक्यं ...	६८५	१८	कर्मिन्सेना प्रति सात्यकेर्गमनादि ...	६८८	१६
सात्यकिरथसञ्चार्या सञ्चयौक्तिः ...	६८५	२०	सात्यकिं प्रति जिगमिषोर्द्रौण्यस्य पाप्यत्र		
अञ्जुनसाहाय्यार्थं सात्यकेद्रौण्यकथनं ...	६८६	४	सैन्यहतनिवारणं ...	६८८	१८

प्रकरणं	एके	पक्षौ	प्रकरणं	एके	पक्षौ
सद्यं प्रति धृतराष्ट्रस्य विषयवाक्यं ...	६८८	५	विश्वस्य मन्त्रयस्य सात्यकियुद्धकथनं ...	६८९	९७
तत्र धृतराष्ट्रस्यात्मीयसैन्यविशेषकथनं ...	६८८	६	भारयिं प्रति सात्यकिवाक्यं ...	६८९	९८
सैन्यरक्षिणां मामोद्देशेन धृतराष्ट्रवाक्यं ...	६८८	१२	सात्यकिवाक्येन विगर्हसमीपे भारयेरथा		
सैन्यसागररूपकेण धृतराष्ट्रवाक्यं ...	६८८	१७	मथनं ...	६८९	९८
अर्जुनसात्यक्यो सैन्यार्णवभेदेन गमनकथनं	६८८	२०	विगर्हे सद्य सात्यकेयुद्धकथनं	६८९	९७
अर्जुनसात्यक्यो प्रशंसासूत्रं धृतराष्ट्रवाक्य	६८८	२५	सात्यकिवाणपीडितामां गजानां पलायनं	६८९	९८
अर्जुनं सात्यकिश्च दृष्ट्वा दुर्विधान किं			सात्यकिवाणपीडितामां सैन्यानां गतिकथनं	६८९	९९
ऋतशानित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्न ...	६८९	२	गजानोके हते सात्यकिं प्रति जलसन्धस्या		
पुत्राणां भोक्तृ सम्प्राय धृतराष्ट्रशानुताप			गमनं ...	६८९	१५
वाक्यं ...	६८९	५	जलसन्धसात्यक्योयुद्धवर्णनं ...	६८९	९९
अर्जुनसात्यक्यो सैन्यमध्यप्रवेशेन धृतराष्ट्रानु			सात्यकिवाणेन जलसन्धस्य बाहुदृश्यच्छेदनं	६८९	१५
तापः ...	६८९	१५	सात्यकिवाणेन जलसन्धस्य शिरच्छेदनं ...	६८९	९८
द्रोणयुद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्न ...	६८९	१८	जलसन्धे हते कौरवसैन्यानां विषादकथनं	६८९	१२
जयद्रथवधपट्टान्तरश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्न	६८९	२०	सैन्यमङ्गं दृष्ट्वा सात्यकिं प्रति कौरवै सद्य		
धृतराष्ट्रविषयस्य सद्यस्य प्रत्युत्तरवचनं	६८९	२१	द्रोणस्यागमनं ...	६८९	१४
आगतान् भीमादीन् प्रति ऋतवर्षाणेगमनं	६८९	१	द्रोणादिभिः सात्यकियुद्धे सञ्जयोक्ति	६८९	१८
हार्दिकस्य पाण्डवसैन्यवधकथनं ...	६८९	३	तत्र द्रोणादीनां सप्तमधारयानां सात्यकिं		
ऋतवर्षाणं प्रति भीमस्य वाणत्यागः	६८९	५	प्रति युगपदाणत्याग	६८९	२०
हार्दिकं प्रति सद्यदेवादीनां वाणत्यागः	६८९	६	द्रोणादीन् प्रति सात्यकेर्वाणवर्षणं ...	६८९	१४
द्रौपदेयादीनां ऋतवर्षाणं प्रति वाणवर्षणं	६८९	७	तत्र सात्यकिदुर्विधानयोयुद्धवर्णनं ...	६८९	१८
भीमादिभिः ऋतवर्षाणो युद्धवर्णनं ...	६८९	८	सात्यकिवाणविद्धस्य दुर्विधानस्योपयानं	६८९	१९
ऋतवर्षायाज्ञमेत्याः प्रशंसनं ...	६८९	५	आर्त्तनिनादं श्रुत्वा सात्यकिं प्रति ऋतवर्षाण		
ऋतवर्षावाणेन हृष्टपुत्रस्य भोक्षादि ...	६८९	८	आगमनं ...	६८९	१४
कौरवाणां हार्दिकस्य पारितोषिकदानं	६८९	१०	आगच्छन्तं ऋतवर्षाणं दृष्ट्वा भारयिं प्रति		
हार्दिकशरपीडितस्य शिशुपिडनेऽपयानं	६८९	११	सात्यकिवाक्य ...	६८९	१६
हार्दिककृतपार्थादिजयकथनं ...	६८९	१२	पुनः ऋतवर्षासात्यक्योयुद्धवर्णनं ...	६८९	१८
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ...	६८९	१८	सात्यकिवाणपीडितस्य ऋतवर्षाण पतनं	६८९	१८
निनादं श्रुत्वा ऋतवर्षासमीपे सात्यकेरागमनं	६८९	२१	ऋतवर्षाणं विजित्यार्जुनदधेनार्थं सात्यके		
ऋतवर्षासात्यक्योयुद्धवर्णनं ...	६८९	२२	गमनं ...	६८९	१

प्रकरणं	पृष्ठ	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठ	पंक्तौ
सात्यकिभयेन सैन्यानां कर्मनादौ सञ्जयोक्तिः	६८६	६	कथनं ...	७००	१
तत्र द्रोणसात्यक्योर्युद्धवर्णनं ...	६८६	७	सात्यकेरञ्जुनसमीपप्राप्तौ सञ्जयोक्तिः	७००	४
सात्यकिवाणेन द्रोणधारयैर्नामादि ...	६८७	४	अञ्जुनसमीपगतस्य सात्यके प्रभाकथनं	७००	५
निद्रवन्त द्रोणपर्यं प्रति कौरवसैन्यानां गमनं	६८७	७	दुर्योधनादिभिः सात्यकेरावरणकथनं ...	७००	१३
पुनर्युद्धद्वारे द्रोणस्य स्थितिकथनं ...	६८७	८	दुर्योधनादीन् दृष्ट्वा सारथिं प्रति सात्यकिः		
सात्यकिहतद्रोणजयादौ सञ्जयोक्तिः	६८७	१३	वाक्यं ...	७००	१६
सारथिं प्रति सात्यकिवाक्यं ...	६८७	१५	दुर्योधनादिभिः सात्यकेत्तमुल्लुङ्घकथनं	७००	१४
सैन्यमध्ये गच्छत सात्यकेरनिवार्यत्वकथनं	६८७	१८	तत्र सञ्जयस्य सात्यकियुद्धप्रमंसावाक्यं ...	७००	२०
सात्यकं प्रति सुदर्शनस्यागमनं ...	६८७	२०	सात्यकिं प्रति दुर्योधनादीनां क्रमणवाण		
सुदर्शनसात्यक्योर्युद्धवर्णनं ...	६८७	२१	वर्षणं ...	७०१	४
सात्यकिवाणेन सुदर्शनहयादीनां नाशः	६८७	२०	तद्वापान् निवार्य दुर्योधनादीन् प्रति सात्यः		
सात्यकिवाणेन सुदर्शनस्य नाशः ...	६८८	१	केवाणत्यागः ...	७०१	८
सुदर्शनं निहत्याञ्जनस्य पथा सात्यकेर्गमनादि ...	६८८	३	शकुनिप्रवृत्तिभिः सात्यकेर्महायुद्धवर्णनं	७०१	११
सारथिं प्रति सात्यकिवाक्ये सञ्जयोक्तिः	६८८	७	सात्यकिहतदुर्योधनसारथिनामा	७०१	१५
सारथिं प्रति सात्यकिवाक्यं ...	६८८	८	दुर्योधनस्य दृष्ट्वादपयानं ...	७०१	१७
अञ्जुनहतसैन्यस्य दर्शनाय सारथिं प्रति सात्यकिवाक्यं ...	६८८	१४	सैन्यानां दुर्योधनस्य पथाद्वातेन ...	७०१	१८
दुर्योधनादिजपार्यां तेषां समोपे रयप्रेषणाय सात्यकिवाक्यं ...	६८८	१८	दुर्योधनादीन् जित्वाञ्जनरथं प्रति सात्यकेर्गमनं ...	७०१	२०
सात्यकिं प्रति सारथेः साहसवाक्यं ...	६८८	२४	सात्यकिं दृष्ट्वा मत्पुत्रा किमकुर्वन्तेत्यादि धतराष्ट्रप्रश्नः ...	७०१	२३
सात्यकिप्रमंसारूप्यं सारथिवाक्यं ...	६८८	२६	सात्यकियुद्धप्रमंसारूप्यं धतराष्ट्रवाक्यं ...	७०१	२७
मुष्णुदोनां नामार्थं सारथिं प्रति सात्यकिवाक्यं ...	६८८	३	शृणुस्वावहितोराजस्रित्यादिसञ्जयवाक्यं	७०२	३
सात्यकिरयप्रेषणे सञ्जयोक्तिः ...	६८८	१४	तत्र सात्यकिं प्रति सधैर्यानां दुर्योधनादीनां गतिकथनं ...	७०२	५
यवनेः सह सात्यकेर्दुष्टकथनं ...	६८८	१६	सात्यकिहततद्द्वन्द्वनामकथनं ...	७०२	११
सात्यकिहतकाम्योजादिसहकथनं ...	६८८	२२	सात्यकिहतस्रिषिधैर्यनामकथनं ...	७०२	१६
हृत्सुधैर्येर्दुष्टमृशिशोभाकथनं ...	६८८	२४	प्रमदान् दक्षून् प्रति दुःशासनवाक्यं ...	७०२	२०
सात्यकिपराक्रमेण सारथादिततसम्भानं			सात्यकिपत्नीपुं दुःशासनस्य पायापयोधिनां प्रेषणं ...	७०२	२२

॥ श्रीमहाभारतौ यद्विदो यखण्डान्तर्गतद्रोणपर्वसूचोपचं ॥

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ती	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ती
दुःशासनवाक्येन सात्यकिं प्रति पोषाणयो	१		द्रोणधृष्टद्युम्नयुद्धप्रसंगेन सञ्जयोक्ति	३०५	२३
दिनां गमनं	३०२	२५	मण्डलादिकरणेनोभययुद्धकथनं	३०५	२४
सात्यकिवाणेषोडितानां तेषां पतनं ...	३०२	२८	द्रोणस्य वाणेन धृष्टद्युम्नसारथेनाश.	३०५	२८
कौरवबालानां सात्यकिना सह युद्धत्याग.	३०३	७	इते सारथी धृष्टद्युम्नहयानां प्रद्वयणं	३०५	२८
कौरवात्तनादं युवांसूतं प्रति द्रोणवाक्यं	३०३	८	पाञ्चालान् विजित्य खयूहद्वारि द्रोणस्य		
द्रोणं प्रति सूतस्य प्रत्युत्तरवचनं	३०३	१४	पुनरागमनं	३०६	१
भीतानां कौरवबालानां द्रोणस्य प्रति गमनं	३०३	१८	सात्यकिं प्रति दुःशासनगमने सञ्जयोक्ति	३०६	४
द्रोणस्य दुःशासनस्य दंशने सञ्जयोक्ति	३०३	२२	सात्यकिं प्रति दुःशासनस्य वाणवर्षणं	३०६	५
दुःशासनं प्रति द्रोणवाक्यं	३०३	२३	दुःशासनादीन् प्रति सात्यकेतौणवर्षणं	३०६	७
तत्र दुःशासनविपरुषं द्रोणवाक्यं	३०३	२५	सात्यकिभयात् दुःशासनधैन्यानांपला		
पाण्डवे शमविधाभायं दुःशासनं प्रति			यनं	३०६	१२
द्रोणवाक्यं	३०४	७	दुःशासनसात्यकेन्द्रमुल्लयुद्धवर्षणं	३०६	१०
द्रोणवाक्येनोत्तरमदत्त्वा सात्यकिं प्रति			दुःशासनसाहाय्यार्थं विगर्तानामागमनं	३०६	१४
दुःशासनस्य गमनं	३०४	१६	सात्यकिं प्रति विगर्तानां शरवर्षणं	३०६	१६
द्रोणस्य पाण्डवधैन्यमध्यप्रवेश.	३०४	१८	सात्यकिवाणेन विगर्तानां महनां नाश.	३०६	१७
द्रोणेन युद्धार्थं पाञ्चालपुत्रस्य वीरकेतोरार			हतसेनाभिः प्रियवीशोभाकथनं	३०६	१८
गमनं	३०४	२१	सात्यकिवाणपीडितानां विगर्तानां द्रोण		
द्रोणं प्रति वीरकेतोर्वाणवर्षणं	३०४	२२	स्यं प्रत्यागमनं	३०६	२१
पाञ्चालैर्द्रोणस्य दारुणं शरवर्षणस्य	३०४	२४	पद्मप्रदानं योधान् हत्वाञ्जुनस्य प्रतिसात्यके		
तदापान् निहत्य वीरकेतोरस्यं प्रति द्रोणस्य			निर्गमनं	३०६	२२
वाक्यात्त्यागं	३०४	२६	पथि दुःशासनसात्यकेन्द्रमुल्लयुद्धवर्षणं	३०६	२३
द्रोणवाणेन वीरकेतुमरुणं	३०४	२८	सात्यकिवाणेन दुःशासनसाहाजनादीनां नाश		
तदापानां विचरहेतुप्रभृतीनां द्रोणं प्रति			कथनं	३०७	४
गमनं	३०५	१	भीमवाक्यकारणेन दुःशासनवधाभावः	३०७	७
तदापयोडितस्य द्रोणस्य तद्वधार्थं विना	३०५	३	दुःशासनं विना सात्यकेतौगमनं	३०७	८
द्रोणस्येन विचरहेतुप्रभृतीनां नाश	३०५	४	मयोनापां किं सात्यकिनिवारकोनासीति		
सायालान् हतान् दृष्ट्वा द्रोणं प्रति दृष्ट			हतराहप्रश्नं	३०७	१२
दुःखद्वान्गमनं	३०५	१०	हतराहवाक्येनोत्तररूपं सध्यवाक्यं	३०७	१६
दृष्टदुःखद्वौलवोपुंहुवर्षणं	३०५	१२	तत्र कौरवधैन्यमध्ये तुमुल्लयुद्धकथनं	३०७	१७

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
द्रोणरचितव्यूहप्रशंसाकथनं	७०७	१८	द्रोण प्रति पाञ्चालादीनां गमनं	७१०	१८
भीमादीनामास्फालनं	७०७	२३	द्रोणवाणेन चेदिश्रेष्ठानां वधः	७१०	२२
अर्जुनमात्यको सुखेन जयद्रथसमीपगम			द्रोणपराक्रमभोतानां पाञ्चालानां भीमा		
नाथं सेना. प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	७०७	२४	दाहानं	७१०	२४
भीमादिप्रैपितवक्षै कौरववलनागमं	७०७	२७	द्रोणप्रशंसारूपं भीतानां पाञ्चालानां वाक्यं	७१०	२६
पाण्डवसमीपे दुर्योधनस्यागमनं	७०८	३	तद्वाक्येन द्रोणे प्रति चत्रधर्मप्रयागमनं	७१०	२०
सञ्जयं प्रति दुर्योधनयुद्धे हतराष्ट्रप्रश्नः	७०८	५	चत्रधर्मद्रोणयोर्दुह्वरणं	७११	२
हतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्योत्तरवाक्यं	७०८	८	द्रोणवाणेन चत्रधर्मस्य हते पाञ्चालानां		
दुर्योधनविलोडितां सेनां दृष्ट्वा भीमादी			कम्पादि	७११	३
नामागमनं	७०८	१०	चेकितानद्रोणयोर्दुह्वरणं	७११	५
भीमादिभिर्दुर्योधनस्य युद्धवर्णनं	७०८	११	सते हते चेकितानहत्यानां द्रवणं	७११	७
तत्र युधिष्ठिरदुर्योधनयोर्दुह्वकथनं	७०८	१६	द्रोणं प्रकान्तं दृष्ट्वा द्रुपद्वाक्यं	७११	१२
युधिष्ठिरं प्रति गच्छन्तं दुर्योधनं प्रति			पार्यानां व्यूहभेदादौ सञ्जयोक्तिः	७११	१८
पाञ्चालानामागमनं	७०८	१९	युधिष्ठिरचिन्तादौ सञ्जयोक्ति	७११	२१
द्रोणस्य पाञ्चालानां यदणं	७०८	२१	युधिष्ठिरस्यार्जुनदर्शनाभावकथनं	७११	२२
सकुलपुद्गलकथनं	७०८	२२	ततो गाण्डोवशन्तश्चरणदिभिर्दुधिष्ठिरस्य		
अपराद्धं तुमुलसंपामे सञ्जयोक्ति	७०८	२८	शान्त्यभावकथनं	७११	२३
तत्रद्रोणपराक्रमकथनं	७०८	२९	युधिष्ठिरस्य चिन्ताकथनं	७११	२६
दृष्ट्वा द्रोणयोर्दुह्वरणं	७०९	२	भीमसमीपगमनार्थं सारथिं प्रति युधिष्ठिर		
द्रोणवाणेन दृष्ट्वा द्रुपदाद्यादिभिः सहनाम	७०९	१७	वाक्यं	७१२	१४
दृष्ट्वा हते सारथिं प्रति शिशुपालपुत्रस्य			युधिष्ठिरवाक्येन भीमसमीपे रथानथनं	७१२	१५
वाक्यं	७०९	२०	भीमं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	७१२	१६
द्रोणरथं प्रति शिशुपालिष्टकृतेर्गमनं	७०९	२३	युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य खान्त्वनावाक्यं	७१२	१८
ष्टकृतेर्द्रोणयोर्दुह्वरणं	७०९	२४	अर्जुन हतमाशंक्य युधिष्ठिरवाक्यं	७१२	२१
द्रोणवाणेन शिशुपालिष्टकृतेर्गमनं	७१०	४	अर्जुनसमीपगमनार्थं भीमं प्रति युधिष्ठिर		
षेदिराजो हते द्रोणे प्रति गतस्य तत्पुत्रस्य			वाक्यं	७१२	२
नाम	७१०	७	युधिष्ठिरस्य भीमानुनय	७१२	३
जराधन्यसुतद्रोणयोस्तुमुलपुद्गलवर्णनं	७१०	१२	युधिष्ठिरं प्रति भीमवाक्यं	७१२	७
द्रोणवर्णनं पाण्डवसैन्यागमं	७१०	१४	भीमस्यार्जुनसमीपगमनादौ सञ्जयोक्तिः	७१२	८

प्रकरण	श्लो	पंक्ती	प्रकरणं	श्लो	पंक्ती
पुधिष्ठिरसणायं धृष्टद्युम्न प्रति भीमवाक्यं	७१३	१०	अर्जुनं दृष्ट्वा भीमस्य शिष्टनादकरणादि	७१६	१८
भीमं प्रति धृष्टद्युम्न वच ।	७१३	१५	कृष्णाङ्गुणयोर्भीमस्य शिष्टनादकरणादि ...	७१६	२१
धृष्टद्युम्ने राजानं विस्मिय भीमस्यार्जुनसमीपे			भीमस्य शिष्टनादकरणादि	७१६	२३
पगमनोद्योगकथनं	७१३	१७	अर्जुनादीनां सिंहनादं श्रुत्वा पुधिष्ठिरस्य		
पाञ्चजन्यध्वनिं श्रुत्वा पुनर्भीमं प्रति पुधिष्ठिर			वचं.	७१६	२४
वाक्यं , ...	७१३	२७	प्रीतस्य पुधिष्ठिरस्य मानसिकार्जुनप्रशंसा		
पुधिष्ठिरवाक्येन भीमस्यार्जुनसमीपगमन			वाक्यं	७१६	२७
रौतिकथनं	७१४	२	नर्दमानं भीमं के पर्यंवारयन् इत्यादि		
पाञ्चालादीनां गच्छतो भीमस्यार्जुनगमनं	७१४	८	धृतराष्ट्रप्रश्न.	७१७	१७
दुःशलादीनां गच्छन्तं भीमं प्रत्यागमनं	७१४	८	तत्र भीमपराक्रमकथनेन धृतराष्ट्रवाक्य	७१७	१८
दुःशलादीनतीत्य भीमस्य द्रोणसमीपगमनं	७१४	१३	भीमं प्रति कर्णगमनं सञ्जयोक्ति	७१७	२६
भीमस्य गजानोकमारण	७१४	१६	कर्णस्य भीमगमनाधरोध.	७१७	२७
द्रोणस्य भीमावरणं	७१४	१८	कर्णं दृष्ट्वा भीमस्य कोपादि	७१७	२८
भीमं प्रति द्रोणवाक्यं	७१४	२१	कर्णभीमसमीपगमनं प्रवृत्तां योधानां		
द्रोणं प्रति भीमस्य सक्रोधवाक्यं , ...	७१४	२४	। कर्णादि	७१७	३०
भीमनिश्चिन्नादया द्रोणस्याद्यादीनां नाश	७१४	२८	कर्णभीमयोस्तुमुल्लुख्यवर्णनं	७१८	६
रथान्तरारुढस्य द्रोणस्य व्युत्थारणस्य कथनं	७१५	१	तत्र भीमवाक्येन कर्णस्यादीनां नाश	७१८	१७
दुःशलादिभिर्भीमस्य युद्धकथनं	७१५	२	कर्णं जित्वा भीमस्य सिंहनादकरणं	७१८	२०
भीमवाक्येन सुदर्शनस्य वध	७१५	१३	भीमस्य ध्वनिं श्रुत्वा पुधिष्ठिरस्य वचं	७१८	२१
भीममयात कौरवाणां पलायन	७१५	१५	दुर्योधनस्य द्रोणसमीपगमने सञ्जयोक्ति	७१८	२७
कौरवान् दुःशलादीन् जित्वा भीमस्य सिंह			द्रोणं प्रति दुर्योधनवाक्यं	७१८	३०
नादादिकरण	७१५	१८	दुर्योधनं प्रति द्रोणवाक्यं	७१८	८
द्रोणस्य भीमनिवारणेष्वर्थां सञ्जयोक्ति	७१५	२३	तत्र सूतमनुय दुर्योधनतिरस्काररूप		
भीमप्रैषितगदादर्शनेन कौरवाणां पलायनं	७१५	२७	द्रोणवाक्यं	७१८	१३
भीमस्य कौरवयूद्धमथप्रवेश	७१६	३	जयद्रथरचणायं द्रोणवाक्यं	७१८	१८
द्रोणभीमयोर्महायुद्धवर्णनं	७१६	५	द्रोणवाक्येन जयद्रथरचणायं दुर्योधनस्य		
भीमस्य भोजानोकमारणं	७१६	१४	। गमनं	७१८	२१
भीमस्य काश्यादिबलातिक्रमणं	७१६	१६	पथि युधामन्युसमोजोभ्यां दुर्योधनस्य युद्ध		
सात्यकिं दृष्ट्वा कर्णदर्शनार्थं भीमस्य गमनं	७१६	१७	कथनं	७१८	२५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
विरयस्य दुर्व्योधनस्य शत्रोरथारोहणं	७२०	२	विजयेन सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	७२३	२६
युधामन्युत्तमोऽसौ रज्जुनसमीपे गमने	७२०	१०	कर्णपराजयेन धृतराष्ट्रस्यानुतापवाक्यं	७२३	२८
भीमं प्रति पुनः कर्णस्यागमने सञ्जयोक्तिः	७२०	१२	दुर्व्योधनात्पुरुषं धृतराष्ट्रवाक्यं	७२४	२
कर्णभीमयोर्दुःखः कीदृश इत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	७२०	१४	कर्णभीमयोर्दुःखवर्णनार्थं पुनर्धृतराष्ट्रप्रश्नः	७२४	८
कर्णपराक्रमप्रशंसाखरुपं धृतराष्ट्रवाक्यं	७२०	१७	कर्णभीमयोः पुनर्दुःखकथने सञ्जयोक्तिः	७२४	१८
भीमं कर्णयोः केन प्रकारेण युद्धमिति धृतराष्ट्रप्रश्नः	७२०	२०	भीमवाणेन कर्णमारयेनाशः	७२४	१२
दुर्व्योधनमिन्द्रारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं	७२०	२३	उभयोर्वाणयुद्धकथनं	७२४	१८
कर्णं त्यक्त्वा भीमस्यार्जुनसमीपे गमनेच्छायां सञ्जयोक्तिः	७२०	३०	उभयोर्दुःखनादादिवर्णनं	७२४	२२
कर्णस्य भीमपश्चाद्भावनं शरवर्षणञ्च	७२१	१	भीमवाणेन कर्णस्यायादोनां नामः	७२४	२८
भीमं प्रति कर्णस्यात्पेपवाक्यं	७२१	२	श्यादिनाशेन कर्णस्य चिन्तनं	७२४	२९
कर्णज्ञानमसहमानस्य भीमस्य कर्णेन सह-युद्धकथनं	७२१	५	कर्णं मोहितं दृष्ट्वा दुर्गमं प्रति दुर्व्योधनाः		
भीमकर्णयोर्दुःखवर्णनं	७२१	१३	देशः	७२५	१
भीमकृतकर्णपराजयकथनं	७२२	८	भीमं प्रति दुर्जयस्यागमनं	७२५	३
विमुञ्चं कर्णं दृष्ट्वा दुर्व्योधनः किमत्रवीदि-त्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	७२२	११	भीमवाणेन दुर्जयवधः	७२५	५
रथान्तरसंरक्ष्य कर्णस्य पुनरागमनादौ सञ्जयोक्तिः	७२२	१४	सृतस्य दुर्जयस्य कर्णकृतप्रदविधोकरणादि	७२५	६
पुनः कर्णभीमयोन्मुखयुद्धवर्णनं	७२२	१७	रथान्तरसंरक्ष्य पुनः कर्णागमने सञ्जयोक्तिः	७२५	१०
तत्र भीमस्याश्च्युतादिमभयक्रियागुम्भरणे सञ्जयोक्तिः	७२२	२१	पुनः कर्णभीमयोर्दुःखवर्णनं	७२५	१२
क्षेमान् खला रुकोऽथस्य भीमस्य कर्णं प्रति धावनं	७२२	३०	कर्णं विरयं दृष्ट्वा दुर्गमं प्रति दुर्व्योधनवाक्यं	७२५	२५
भीमकर्णयोः परस्परपराक्रमप्रकाशकरणं	७२३	१	दुर्व्योधनवाक्येन भीमं प्रति दुर्मुखस्य गमनं	७२५	२६
उभयोर्वाणेनोभयधैर्यनप्रकथनं	७२३	६	भीमवाणेन दुर्मुखस्य नामः	७२५	२८
भीमस्य पुहं भुवाः धृतराष्ट्रस्य विजयवाक्यं	७२३	२४	दुर्मुखे स्ते कर्णस्य तद्द्रोरोहणं	७२५	३०
			सृतं दुर्मुखं दृष्ट्वा कर्णस्य शोकादि	७२६	१
			शोचनं कर्णं प्रति भीमस्य वाणवर्षणं	७२६	४
			भीमवाणयोर्वितस्य कर्णस्य रणादपर्यायं	७२६	११
			कर्णपनायनेन धृतराष्ट्रस्यानुतापवाक्यं	७२६	१६
			तत्र दुर्व्योधनेऽर्जुनस्य प्रथमा कथनेनानुतापः	७२६	१७
			कर्णोक्तात्मप्रशंसाकथनेन धृतराष्ट्रानुतापः	७२६	१८
			भीमपराक्रमकथनेन धृतराष्ट्रानुतापः	७२६	२९
			दुर्व्योधनमिन्द्रारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं	७२७	९

प्रकरणं १३ पृष्ठे ॥ संज्ञा

धृतराष्ट्रभर्षगाख्यं सञ्जयवीर्यं ॥ ७२७ ॥ १७

कर्णापयानेन दुर्मर्षणादीनां भीमसमीपा ॥

१ गमने सञ्जयोक्तिः ॥ ७२७ ॥ १४

दुर्मर्षणादीनां भीमसमीपगमनदर्शनेन ॥

२ कर्णस्य पुनरागमनं ॥ ७२७ ॥ १८

कर्णसमचे भीमवाणेन दुर्मर्षणादीनां ॥

३ सञ्चानां पतनं ॥ ७२७ ॥ २१

भीमकर्णयोः संरंभेन परस्परदर्शनं ॥ ७२७ ॥ २४

हतदुर्मर्षणादिदर्शनेन कर्णस्य क्रीधाधिक्ये ॥

४ सञ्जयोक्तिः ॥ ७२७ ॥ २७

भीमकर्णयोः परस्परवाणवर्षणं ॥ ७२७ ॥ २८

भीमकर्णयोस्तुमुलपुङ्खवर्णनं ॥ ७२८ ॥ १

भीमभयात् पुनः कर्णापयानं ॥ ७२८ ॥ १३

अपयाने कर्णं दृष्ट्वा भीमसमीपे दुर्योधनस्य ॥

भ्राह्मणां प्रेषणं ॥ ७२८ ॥ १४

भीमस्यैकैकेन वाणेन दुर्योधनभ्राह्मणां ॥

पतनं ॥ ७२८ ॥ १७

तान्निहतान् दृष्ट्वा विदुरवाक्ये श्रुत्वा च ॥

५ श्लोकप्रत्यक्ष कर्णस्य पुनरागमनं ॥ ७२८ ॥ १८

पुनःकर्णभीमयोर्पुङ्खवर्णनं ॥ ७२८ ॥ २१

भीमपरक्रमदर्शने कौरवोणां वीर्यस्य ॥ ७२८ ॥ २४

भीमस्य ज्ञातलनिलनं श्रुत्वा कर्णक्रीधे ॥

सञ्जयोक्तिः ॥ ७२८ ॥ २८

भीमहतान् दुर्योधनभ्राह्मणं दृष्ट्वा सन्तप्तस्य ॥

कर्णस्य पुङ्खकरणं ॥ ७२८ ॥ २८

भीमविक्रमं दृष्ट्वा सर्वेषां हर्षो भीमं प्रति ॥

६ साधुवाच्य ॥ ७२८ ॥ २९

तुमुलपुङ्खवर्णने भीमेन योधनार्थं ॥

दुर्योधनस्य सेनाप्रेषणं ॥ ७२८ ॥ २४

प्रकरणं १४ पृष्ठे ॥ संज्ञा

दुर्योधनवाक्येन कर्णरचार्यं सर्वेषां धनः ॥ ७२८ ॥ २६

भीमवाणेन शत्रुभ्रयादीनां सप्तानां दुर्यो ॥

१ धनभ्राह्मणां भागः ॥ ७२८ ॥ २९

सप्तानां मध्ये विकर्षनाग्नेन भीमस्य शोचनं ॥ ७२८ ॥ ३८

कर्णसमीपे भीमस्य विंशनादकरणं ॥ ७२८ ॥ ३२

भीमस्य विंशनादेन पुष्टिष्ठिरं प्रीतिकथ ॥

२ नादिः ॥ ७२९ ॥ १४

एकाचिंशद्भ्राह्मणं निहतान् दृष्ट्वा दुर्योधनस्य ॥

३ विदुरवाक्यस्यतिः ॥ ७२९ ॥ १६

दुर्योधनादीनां निन्दाखूपेण सञ्जयवाक्यं ॥ ७२९ ॥ २८

धृतराष्ट्राचेपरूपं सञ्जयवाक्यं ॥ ७२९ ॥ २४

सञ्जयं प्रति श्लोकप्रत्यक्षधृतराष्ट्रप्रश्नः ॥ ७२९ ॥ १

पुनः कर्णभीमयोर्पुङ्खकथने सञ्जयोक्तिः ॥ ७२९ ॥ ४

भीमवाणपीडितस्य सैन्यस्य पलायनकथनं ॥ ७२९ ॥ १०

योधानां भीमकर्णपुङ्खदर्शनार्थं स्थितिः ॥ ७२९ ॥ ५

कथनं ॥ ७२९ ॥ १३

तद्विवीचयपुङ्खे शोणितनदीवर्णनं ॥ ७२९ ॥ १५

हृतेर्मनुष्यादिभिः पृथिवीशोभाकथनं ॥ ७२९ ॥ १६

कर्णभीमयोर्पुङ्खं दृष्ट्वा चोरणपिङ्गानां विषय ॥

५ कथनं ॥ ७२९ ॥ २६

पुनःकर्णभीमयोर्पुङ्खं सञ्जयोक्तिः ॥ ७२९ ॥ २९

भीमवाणेन कर्णस्य मोहकथनं ॥ ७२९ ॥ ३८

संज्ञा सन्ध्या कर्णस्य पुनर्पुङ्खकरणं ॥ ७२९ ॥ ३०

कर्णभीमयोर्पुङ्खप्रभाववर्णनं ॥ ७२९ ॥ ३४

कर्णवर्षणमविगणय कर्णं प्रति धावनं ॥ ७२९ ॥ ८

भीमकर्णयोर्वापिनाकाप्रपयच्छादनं ॥ ७२९ ॥ ६

उभयोर्नामाविधशब्दकरनादिः ॥ ७२९ ॥ २८

उभयोर्पुङ्खदर्शनां देवर्षिप्रसृतीनां पुष्यदृष्टिः ॥

करणदिः ॥ ७२९ ॥ २९

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
'उभयोस्तुमुनयुद्धवर्णनं'	७३३	२२	विरयं भीमं प्रति सात्यकिर्गमनादौ सञ्ज		
कर्णवाणेन भीमस्य धनु प्रभृतीनां च्छेदनं	७३३	२८	योक्तिः	७३६	१२
'विधननो' भीमस्य कर्णे प्रति शक्तिव्याग	७३४	१	सैन्यमथं प्रविशत सात्यकिरनिवार्यत्वकथनं	७३६	१४
'कर्णवाणेन भीमस्य कर्णच्छेदनं'	७३४	२	सात्यकिप्रत्यक्षस्वपखागमनं	७३६	१६
'भीमत्यकण्ड्वेन कर्णस्य धनुच्छेदनं'	७३४	६	अलम्बुपसात्यक्योर्धुद्धवर्णनं	७३६	१७
कौरवाणां भीमहतकर्मप्रशंसादि	७३४	१३	सात्यकिवाणेन हृष्यादिसहितस्थालम्बुपथ		
'कर्णभीमयोः संप्रहारकथनं'	७३४	१६	क्रमेण नामः	७३६	२०
विश्वस्य भीमस्य कर्णे प्रति मृतहस्त्यादि			दुःशासनमपेक्ष्य दुःशोधनभाहृणामागमनं	७३६	२८
चिपणं	७३४	२०	दुःशोधनभाहृणु निवार्य सात्यकिर्गमनं	७३७	१
'अञ्जुनहतप्रतिभां सृजन्वता समर्थेन भीमेन			सात्यकि दृष्ट्वाञ्जुनस्य हर्षमाप्ति	७३७	२
कर्णस्य भाशाभाव	७३४	२५	दुःशासनरथं प्रति सात्यकिर्गमनादौ सञ्ज		
'कुन्तीवाक्यस्मरणेन कर्णहतभीमनाशाभाव	७३४	२८	योक्तिः	७३७	४
'धनुषोपस्यर्शेन कुडूस्य भीमस्य कर्णमलको			सत्यकिनिवारणार्थं चित्रकर्त्तारजप्रभृती		
प्रहारकरणं	७३४	२८	नामागमनं	७३७	५
ताडितस्य कर्णस्य क्रोधेण भीमं प्रति पश्य			त्रिगर्तान् जिवा सात्यकिर्भारतीयसैन्यमथ		
वाक्यं	७३४	३०	प्रवेगादि	७३७	७
'पुनर्भीमं प्रति कर्णस्य पश्यवाक्यं'	७३५	८	सात्यकिर्धुद्धविहारदत्तकथनं	७३७	८
कर्णं प्रति भीमस्य पश्यवाक्यं	७३५	१२	शूरसेनशूरराणां सात्यकिनिवारणार्थमा		
भीमस्य मतं ज्ञात्वा कर्णस्य युद्धान्निवृत्ति	७३५	१५	गमनं	७३७	१२
'विकृत्यमानं कर्णं प्रत्यञ्जुनस्य वाणत्याग	७३५	१७	सात्यकिहतकसिद्धसैन्यमथकथनं	७३७	१२
'अञ्जुनवाणपीडितस्य कर्णरूपयानं'	७३५	२०	सात्यकिं दृष्ट्वाञ्जुनं प्रति सात्यकिप्रशंसाकृतं		
सात्यकिरयमारुह्य भीमस्याञ्जुनसमोपगमनं	७३५	२२	श्रीदृष्ट्यवाक्यं	७३७	१५
'द्वैतपुत्रस्य कर्णं प्रति त्यक्तानामञ्जुनवाणा			मुषिधिरार्थं दुःखितस्थान्जुनस्य श्रीकृष्णं प्रति		
नां च्छेदनं	७३५	२४	वाक्यं	७३७	२८
'अञ्जुनवाणपीडितस्य द्वैतपुत्रस्य सैन्यमथ			आगच्छन्तं सात्यकिं प्रति भूरिश्रवण आग		
प्रवेगं	७३५	२८	मनं सञ्जयोक्तिः	७३८	१२
'अञ्जुनवाणेन कौरवसैन्यदेहविदारण	७३५	३०	सात्यकिं प्रति भूरिश्रवणविकृत्यनवाक्यं	७३८	१३
सञ्जय प्रति हृतेराश्रयार्थं चिपवाक्यं	७३६	४	भूरिश्रवणं प्रति सात्यकिं प्रयुत्तरं	७३८	२५
'हृषिकेशस्य धुद्धं शूरीत्यादि हृतेराश्रयप्र	७३६	१०	भूरिश्रवणं सात्यक्योर्धुद्धवर्णनं	७३८	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति
सर्वधैन्यानामुभयोर्दुष्टदमनं	७३८	१२	हृष्णादिभिर्धार्म्यामायेन सात्यकिनाभूरियवः		
परस्परहयामिनं विरययोस्तयोःसिमुस्तु	७३८	१४	। गिरश्लेदमं	७४२	१८
कथनं	७३८	१४	भूरियवसः कथं दृष्ट्वा देवानां प्रशंसाकरणं	७४२	२३
परस्परानिर्घर्षश्चेदनेनाभयोर्भाङ्गयुस्तु	७३८	१६	कौरवान् प्रति सात्यकिराधिपवाक्यं	७४२	२६
कथनं	७३८	१६	सात्यकिनैवमुक्ते सर्वेषां निहत्तरादौ		
युध्यमानयोर्दुःखयोर्दोषिभ्यश्चकारदमनं	७३८	२८	सञ्जयोक्तिः	७४२	५
युध्यमानं सात्यकिं दृष्ट्वाञ्जनं प्रति श्रीहृष्ण			द्रोणादिभिरजितस्य सात्यकेः कथं भूरियवः		
वाक्यं	७३८	२८	। कानिपिष्ट इति धृतराष्ट्रप्रश्नः	७४३	१०
पश्यतिः हृष्णाञ्जनयोः समवे सात्यकिं			सात्यकिभूरियवभारतपत्तिकथनं सञ्जयोक्तिः	७४३	१२
प्रति भूरिश्वभोगदाघातः	७४०	२	तत्र शिनिपर्यन्तं चक्रवंशपरस्पराकथनं	७४३	१३
सोमदत्तवशप्रप्तं सात्यकिं दृष्ट्वाञ्जनं प्रति			वसुदेवाय शिनेदेवककन्यायाहरणं	७४३	१८
श्रीहृष्णवाक्यं	७४०	४	शिनिवोमदत्तयोर्दुष्टे सोमदत्तस्य पराभवः	७४३	२१
भूरिश्वसः प्रशंसारूपं श्रीहृष्णं प्रत्यञ्जनवाक्यं	७४०	७	पराभूतस्य सोमदत्तस्य महादेवप्रसादनं	७४३	२४
भूरिश्वसः कृतसात्यकिप्रहारे सैन्यानां ह्रास			महादेवात्सोमदत्तस्य शिनिपुत्रश्रेष्ठपुत्र		
कारादि	७४०	८	प्रार्थना	७४३	२६
केषु परिहृत्यन्तं सात्यकिं दृष्ट्वाञ्जनं प्रति			महादेववरेण भूरियवसो जन्मकथनं	७४३	२८
पुनः श्रीहृष्णवाक्यं	७४०	१४	सञ्जयस्य सात्वतस्थाजयलकथनं	७४३	३०
अञ्जनस्य मानधिकभूरियवः प्रशंसाकथनं	७४०	१७	दृष्ट्वाञ्जनं प्रशंसारूपं सञ्जयवाक्यं	७४४	१७
अञ्जनकृतभूरिश्ववावाञ्छेदं	७४०	२२	युद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः	७४४	१९
भूरिश्वोवाञ्छेदे सैन्यानां दुःखे सञ्ज			युद्धान्तरकथनार्थं सञ्जयवाक्यं	७४४	२२
योक्तिः	७४०	२५	अश्रमेषणार्थं श्रीहृष्णं प्रत्यञ्जनवाक्यं	७४४	२३
अञ्जननिन्दारूपं भूरिश्वसो वाक्यं	७४०	२८	अञ्जननिवारणार्थं दुर्योधनादीनामागमनं	७४४	२८
भूरिश्वसं प्रत्यञ्जनस्य प्रत्युत्तरदानं	७४१	११	जयद्रथवधार्थं मञ्जुनं दृष्ट्वा कथं प्रति		
भूरिश्वसः प्रायोपवेशादौ सञ्जयोक्तिः	७४१	१८	। दुर्योधनवाक्यं	७४४	२९
सञ्जनकृतहृष्णाञ्जननिन्दनं	७४२	१	दुर्योधनाद्यासरूपं कर्षवाक्यं	७४५	१५
निन्दन्तः कौरवान् प्रत्यञ्जनस्थाधिपवाक्यं	७४२	४	अञ्जनकृतकौरवसैन्यमारणं	७४५	१४
भूरिश्वसं प्रत्यञ्जनस्थाशोभनं	७४२	११	जयद्रथरक्षणार्थं दुर्योधनादिभिरञ्जना		
भूरिश्वसं प्रति वासुदेवस्थाशोभनं	७४२	१३	वरणं	७४५	२२
सात्यकेत्यानादौ सञ्जयोक्तिः	७४२	१५	द्वैषिप्रवृत्तिभिरञ्जनस्य युद्धकथनं	७४६	२२

प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अर्जुनादिभिः कर्णस्य युद्धकथनं	७४६	१०	अर्जुनयुद्धप्रवेशाकथनं	७५०	१८
अर्जुनकर्णयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	७४६	२५	कौरववलानां भ्रमादिकथनं	७५०	२२
विरथस्य कर्णस्य द्रौणिरयरोहणं	७४७	४	जयद्रथरक्षिणं प्रत्यर्जुनस्य वाणवर्षणं	७५१	१
पुनः कर्णादिभिरर्जुनयुद्धवर्णनं	७४७	५	जयद्रथवधाद्यैर्मर्जुनस्यास्तयोजनं	७५१	७
सङ्कुलयुद्धवर्णनं	७४७	११	अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य जयद्रथवृत्तान्तं		
गाण्डीवनिसर्जनं श्रुत्वा बलानां घौभे			कथनं	७५१	१०
सञ्जयोक्तिं	७४७	२६	श्रीकृष्णवाक्येनार्जुनस्य जयद्रथं प्रति वाणं		
अर्जुनस्यैन्द्राक्षिणं कौरववलानां	७४८	१	त्यागं	७५१	२६
द्विजदेहादिभिराथेधनयोभाकथनं	७४८	२०	अर्जुनत्यक्रवाणेन जयद्रथशिरोरक्षणं	७५१	२८
अर्जुनकृतशोणितनदीवर्णनं	७४८	२७	अर्जुनस्य वाणैर्जयद्रथशिरसस्तत्पितृ क्रौडि		
अर्जुनकर्म दृष्टवतां कौरवाणां भयावेशं	७४८	४	स्थापनं	७५२	१
अर्जुनस्य कौरवमहारथातिक्रमणं	७४८	१०	क्रौडात् जयद्रथशिरसि पतिते तत्पितृमंसल		
जयद्रथं प्रति मच्छन्मर्जुनं प्रति वाणं			कथं प्रतधाभेदं	७५२	५
त्यागं	७४८	१५	तत्पितृनाभं दृष्ट्वा शैल्यानां विषमादि	६५२	६
द्रौण्यादीन् प्रत्यर्जुनस्य वाणत्यागं	७४८	१८	जयद्रथे हते श्रीकृष्णस्य तम संहारं	७५२	८
अर्जुनजयद्रथयोर्युद्धवर्णनं	७४८	२१	जयद्रथनाभं दृष्ट्वा दुर्व्येधनादीनां दुःख		
अर्जुनवाणेन जयद्रथमारथेर्नाशं	७४८	२६	करणं	७५२	१०
सूर्योत्तरार्थमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	७४८	२८	वासुदेवादीनां ब्रह्मनादनं	७५२	११
अर्जुनस्य श्रीकृष्णमतस्वीकारं	७५०	३	ब्रह्मनिखनं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्य हर्षादि	७५२	१३
सूर्योच्छादनार्थं श्रीकृष्णस्य तमसञ्जनं	७५०	४	मौनिकं सह द्रोणस्य युद्धवर्णनं	७५२	१६
जयद्रथे सूर्यं पश्यत्यर्जुनं प्रति श्रीकृष्ण			सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नं	७५२	२२
वाक्यं	७५०	७	जयद्रथे हते कृपद्रोणोरर्जुनं प्रति गमनं		
श्रीकृष्णवाक्येन कृपादीन् प्रत्यर्जुनस्य वाणं			सञ्जयोक्तिं	७५२	२३
त्यागं	७५०	१०	कृपद्रौणिस्यार्जुनस्य युद्धकथनं	७५२	२५
जयद्रथसमीपगतमर्जुनं दृष्ट्वा योधानां			मूर्च्छितस्य कृपस्वापयानं	७५३	१
संशयं	७५०	१३	कृपं मूर्च्छितं दृष्ट्वाऋजुनस्य विलापं	७५३	४
अर्जुनस्य शरजालकरणं	७५०	१६	विलपन्मर्जुनं प्रति कर्णस्यागमनं	७५३	१८
अर्जुनशरजालं दृष्ट्वा जयद्रथरक्षिणं			कर्णेन युद्धार्थं पाञ्चालाभ्यां सह मात्यकेरा		
पलायनं	७५०	१८	गमनं	७५३	२०

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
कर्ण प्रति श्रेणनिन्दारूपं दुर्व्योधनवाक्यं	७६२	१	भीमकठदुर्मदसारयिबध	७६७	२
दुर्व्योधन प्रति श्रेणस्य दोषामावे कर्णवाक्य	७६२	१३	दुर्मददुष्कर्णार्थां भीमस्य युद्धवर्णनं	७६७	३
दुर्व्योधनाचेपरूपं कर्णवाक्यं	७६२	२६	भीम दृष्ट्वा कौरवभैर्याना पलायनादि	७६७	८
पुत्रयुद्धारम्भे सञ्जयोक्तिः	७६३	३	पुत्रे हते सोमदत्तकोषाधौ सञ्जयोक्ति	७६७	२०
जयद्रथवधपर्वसमाप्ति	७६३	५	सात्यकि प्रति पुत्रशोकसन्तप्तस्य सोमदत्तस्य		
			वाक्य	७६७	२१
शयघटोत्कचवधपर्जारम्भ.	७६३	७	सोमदत्तस्य शपथकरण	७६७	२६
पाञ्चालैः सद्यः कौरवाणां युद्धे सञ्जयोक्ति	७६३	८	सोमदत्तं प्रति कुद्वस्य सात्यकिर्वाक्य	७६७	२८
गुर्जादिभिर्गजादीना युद्धवर्णन	७६३	१२	सोमदत्तवधार्थं सात्यके शपथकरण	७६८	८
जयद्रथवधमन्तप्रस्य दुर्व्योधनस्य पाण्डवधे			सोमदत्तसाहाय्यार्थं दुर्व्योधनादीनामा		
न्यावगाहनं	७६३	१८	गमन	७६८	११
भीमादीन् प्रति दुर्व्योधनस्य वाणवर्णनं	७६३	२८	सात्यकिसाहाय्यार्थं सभैर्युद्धयुद्धसागमन	७६८	१५
युधिष्ठिरदुर्व्योधनयोर्दुद्धवर्णन	७६४	५	सोमदत्तसात्यक्यान्मुन्युद्धवर्णन	७६८	१६
श्रेणादीना युद्धे धतराश्रमश्र	७६४	१६	सात्यकिवाणमोहितस्य सोमदत्तस्य रणद		
सायाज्ञेश्रेणं प्रत्यञ्जुनादीना गमने सञ्ज			पथान	७६८	१८
योक्ति	७६४	२३	विषज्ज सोमदत्त दृष्ट्वा सात्यकि प्रति श्रेणसा		
रावानुभयोस्तुमुलयुद्धवर्णन	७६५	६	गमन	७६८	३०
श्रेणकृतपाण्डवभैर्यविमुखीकरणादि	७६५	२५	श्रेणमायाना दृष्ट्वा युधिष्ठिरादीनामा		
तस्मिन् प्रविष्टे दुर्लभे द्रव्यादि धतराश्रमश्र	७६५	२८	गमन	७६८	२१
रात्रि युद्धे श्रेणं प्रति पाण्डवानां गमने सञ्ज			युधिष्ठिरादीन् प्रति श्रेणस्य वाणवर्णनं	७६८	२३
योक्ति	७६६	११	स्वभैर्य विद्रुत दृष्ट्वा श्रेणं प्रत्यञ्जुनसा		
श्रेणकृतकैश्यादिनाशकयन	७६६	१२	गमन	७६८	२८
भैर्यानि नाशयन्तं श्रेण प्रति गिरिविराजस्य			पाण्डवे माहं श्रेणस्य तुमुलयुद्धवर्णनं	७६८	२३
गमन	७६६	१४	श्रेण प्रत्यञ्जुनभीमयोगति दृष्ट्वा पाञ्चाला		
श्रेणगिरिविराजयोर्दुद्धवर्णन	७६६	१५	दीना पदादगमनं	७६८	६
श्रेणकृतगिरिविराजवध	७६६	१७	सात्यकि प्रत्यापानं श्रेण प्रति घटोत्कच		
कनिष्ठसुतभीमयोर्दुद्धवर्णनं	७६६	१८	श्यागमनं	७६८	१३
भीमस्य सुष्टेना कनिष्ठसुतवध	७६६	२१	घटोत्कचरयादिवर्णनं	७६८	१६
पुन कौरवभैर्यं प्रति भीमस्य गमनं	७६६	३०	घटोत्कचस्य रूपवर्णनं	७६८	२१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कर्णं दृष्ट्वाञ्जनस्य श्रीकृष्णं प्रति वाक्यं	७५२	२१	श्रीकृष्ण प्रत्यञ्जनस्य प्रत्युत्तरवाक्यं	७५६	२४
अञ्जनं प्रति श्रीकृष्णस्य प्रत्युत्तरं	७५३	२४	अञ्जनवाणघतभैर्यानि प्रदर्शनाञ्जनं प्रति		
कर्णसात्यक्योर्धुं ह्यश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नं	७५३	२६	श्रीकृष्णवाक्यं	७५६	२६
तदुत्तरलेन सञ्ज्ञयवाक्यं	७५४	१	पुद्गमूभिः प्रदर्शय श्रीकृष्णस्य गङ्गाध्वनिकरणे		
श्रीकृष्णप्रश्नसारूप्य सञ्ज्ञयवाक्यं	७५४	३	सञ्ज्ञयोक्तिं	७५७	२६
विरयं सात्यकिं दृष्ट्वा माधवस्य गङ्गाध्वनि			श्रीकृष्णस्य युधिष्ठिरवन्दने सञ्ज्ञयोक्तिं	७५७	२८
करणं	७५४	६	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	७५७	२८
माधवगङ्गाध्वनिं श्रुत्वा दाहकस्य रयानयनं	७५४	८	रथादाभुञ्ज युधिष्ठिरस्य कृष्णधाराविह्वलनं	७५७	३०
कृष्णानुमतेन सात्यकैस्तद्रथारोहणं	७५४	९	कृष्णाञ्जनो प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	७५८	२
कर्णं प्रति सात्यकैर्गमनं	७५४	११	श्रीकृष्णस्य तिरुपं युधिष्ठिरवाक्यं	७५८	५
कर्णसात्यकियुद्धप्रश्नसाक्ययनं	७५४	१३	युधिष्ठिरं प्रति कृष्णाञ्जनयोर्वाक्यं	७५८	२२
कर्णसात्यक्योस्तमुल्लयुद्धवर्णनं	७५४	१६	भीमसात्यक्योर्धुं धिराराभिवन्दनं	७५८	२६
सात्यकिकृतं कर्णस्य विरथीकरणं	७५४	२५	सात्यकिर्भीमो प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	७५८	१
विरथे कर्णे ह्यशेनादोनां सात्यकिं प्रत्या			सैन्धवे निहते दुर्व्योधनगोकादौ सञ्ज्ञ		
गमनं	७५४	२८	योक्तिं	७५८	१२
विह्वलस्य कर्णस्य दुर्व्योधनरथारोहणादि	७५४	३०	सञ्ज्ञयस्य दुर्व्योधनमानविकाञ्जनप्रश्नसा		
सात्यकैर्द्रोणिप्रश्रुतिविजयकथनं	७५५	६	कथनं	७५८	१५
सञ्ज्ञयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नं	७५५	१०	कौरवान् प्रति दुर्व्योधनस्यानुतापवाक्यं	७५८	२३
सात्यकैरथान्तरारोहणादौ सञ्ज्ञयोक्तिं	७५५	१३	दुर्व्योधनोक्तौ द्रोणे किमत्रवीदिति धृतराष्ट्र		
विरथस्य कर्णस्य रथान्तरारोहणादिकथनं	७५५	१७	प्रश्नं	७६०	१८
भीमस्यैतद्विधौ शकैरवनाशनं सञ्ज्ञयोक्तिं	७५५	२०	तदुत्तरलेन सञ्ज्ञयोक्तिं	७६०	२०
भीम किमकार्षीदिति धृतराष्ट्रप्रश्नं	७५५	२४	दुर्व्योधनं प्रति दुःखितस्य द्रोणस्य वाक्यं	७६०	२३
भीमपुद्गलवृत्तान्तो सञ्ज्ञयोक्तिं	७५५	२५	श्रुताद्यनुद्य दुर्व्योधनाचेपरूपं द्रोणवाक्यं	७६०	२६
अञ्जनं प्रति कर्णवाक्यस्य पौडितस्य भीमस्य			पुनर्युद्धकरणार्थं द्रोणवाक्यं	७६१	२०
वाक्यं	७५५	२६	दुर्व्योधनं प्रति द्रोणस्याश्वत्थामानं प्रति		
भीमवाक्येन कर्णं प्रत्यञ्जनवाक्यं	७५६	१	वक्तव्यस्य कथनं	७६१	२२
कर्णमुत्तवधे ऽञ्जनप्रतिज्ञां श्रुत्वा रयिनां			पाण्डवसञ्ज्ञयान् प्रति द्रोणस्य गमनं		
तमुल्लगच्छं	७५६	१४	सञ्ज्ञयोक्तिं	७६१	२८
अर्मानं गते सूर्ये ऽञ्जनप्रश्नसारूप्यं श्रीकृष्णवाक्यं	७५६	१७	दुर्व्योधनस्य युद्धोद्योगादौ सञ्ज्ञयोक्तिं	७६१	३०

प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पङ्क्तौ
कर्षे प्रति द्वैतनिन्दारूपं दुर्योधनवाक्यं	७६२	१	भीमकृतदुर्गदशरथिवच	७६७	२
दुर्योधनं प्रति द्वैतपक्षदोषाभावे कर्षेवाक्यं	७६२	१७	दुर्गदशरथीभ्यां भीमस्य युद्धवर्णनं	७६७	३
दुर्योधनाक्षेपरूपं कर्षेवाक्यं ...	७६२	२६	भीमदृष्टा कौरवसैन्यानां पलायनादि	७६७	८
पुनर्युद्धारम्भे सञ्जयोक्तिः ..	७६३	३	पुत्रे हते, सोमदत्तकोधादेः सञ्जयोक्ति	७६७	२०
जयद्रथवधपर्वसमाप्ति ..	७६३	५	सात्यकिं प्रति पुत्रशोकसन्तप्तस्य सोमदत्तस्य		
			वाक्यं ...	७६७	२१
अयघटोत्कचवधपर्वारम्भ. ...	७६३	७	सोमदत्तस्य शपथकरणं ...	७६७	२६
पाञ्चाले सह कौरवाणां युद्धे सञ्जयोक्ति	७६३	८	सोमदत्तं प्रति कुहूष्य सात्यकेवाक्यं ...	७६७	२८
गजादिभिर्गजादीनां युद्धवर्णनं ...	७६३	१२	सोमदत्तनधार्थं सात्यके शपथकरणं ...	७६८	८
जयद्रथवधपर्वान्तस्य दुर्योधनस्य पाण्डवस्य			सोमदत्तसाहाय्यार्थं दुर्योधनादीनामा		
न्यावगाहनं ..	७६३	१८	गमनं ..	७६८	११
भीमादीन् प्रति दुर्योधनस्य वाणवर्षणं	७६३	२८	सात्यकिसाहाय्यार्थं सभैर्यष्टदृष्टयुधस्यगमन	७६८	१५
युधिष्ठिरदुर्योधनयोर्युद्धवर्णनं	७६४	५	सोमदत्तसात्यकोन्मुखयुद्धवर्णनं	७६८	१६
द्वैतदोषा युद्धे धृतराष्ट्रप्रश्न	७६४	१६	सात्यकिवाणमोहितस्य सोमदत्तस्य रषाद		
सायाङ्गेद्वैते प्रत्यञ्जनादीनां गमने सञ्ज			पथानं ...	७६८	१८
योक्ति ...	७६४	२३	विषमं सोमदत्तं दृष्ट्वा सात्यकिं प्रति द्वैतपक्षा		
रात्रावुभयोस्तुमुनयुद्धवर्णनं	७६५	६	गमनं ..	७६८	३०
द्वैतपक्षतपाण्डवसैन्यविमुखीकरणादि	७६५	२५	द्वैतपक्षानां दृष्ट्वा युधिष्ठिरादीनामा		
तस्मिन् प्रविष्टे दुर्हर्षे इत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्न	७६५	२८	गमनं ...	७६८	२१
रात्रि युद्धे द्वैते प्रति पाण्डवानां गमने सञ्ज			युधिष्ठिरादीन् प्रति द्वैतपक्ष वाणवर्षणं	७६८	२३
योक्ति ...	७६६	११	स्वभैर्य विद्रुत दृष्ट्वा द्वैतं प्रत्यञ्जना		
द्वैतपक्षनैकस्यादिनामकथनं	७६६	१२	गमनं ...	७६८	२८
सैन्यानि भाग्यपतनं द्वैत प्रति शिविराजस्य			पाण्डवे साङ्गे द्वैतपक्ष तुमुनयुद्धवर्णनं	७६८	२३
गमनं ...	७६६	१४	द्वैत प्रत्यञ्जनाभिमयोर्गति दृष्ट्वा पाञ्चाला		
द्वैतशिविराजयोर्युद्धवर्णनं	७६६	१५	दीनां पथादगमनं ..	७६८	६
द्वैतपक्षशिविराजवध ..	७६६	१७	सात्यकि प्रथायान्तं द्वैते प्रति घटोत्कच		
कलिङ्गसुतभीमयोर्युद्धवर्णनं	७६६	१८	स्थागमनं ..	७६८	१५
भीमस्य सुष्टिना कलिङ्गसुतवध	७६६	२१	घटोत्कचरथादिवर्णनं	७६८	१६
पुन कौरवसैन्यं प्रति भीमस्य गमनं	७६६	३०	घटोत्कचस्य रूपवर्णनं	७६८	२१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ती	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ती
घटोत्कचदर्शनदिशि कौरवसेनानां भयादि	७६८	२६	अथत्याघो युद्धेषोषितनदीवर्षनं	७७३	१३
घटोत्कचपुङ्खं दृष्ट्वा सकर्षकौरवाणां	७६९	२७	भीमादीन् प्रति द्रौणिवीरणवर्षणं	७७३	२०
द्रुपदं ...	७६९	२०	द्रौणिवाणेन श्रुतायुः शत्रुञ्जययोर्नाशः	७७३	२४
द्रौणिघटोत्कचयोर्धुङ्खवर्षनं	७७०	१	द्रौणिवाणेन घटोत्कचपराजयः	७७३	२६
घटोत्कचसुतामत्याघोर्धुङ्खवर्षनं	७७०	८	राक्षसं जितं ज्ञात्वा धृष्टद्युम्नादीनां रयपरा		
द्रौणिवारेण घटोत्कचसतवधः	७७०	१८	कुलीकरणं	७७३	२८
पुत्रवधं दृष्ट्वा शोकज्वलितस्य घटोत्कचस्य			सिद्धादिदृश्याश्रयामप्रशंसा	७७४	३
द्रौणिं प्रत्यागमनं	७७०	२०	युधिष्ठिरस्य द्रुपदपुत्रादीनां नाशदर्शनं		
अश्रुत्यामानं प्रति घटोत्कचवाक्यं	७७०	२२	सञ्जयोक्ति	७७४	५
घटोत्कचं प्रत्यश्रुत्याघोवाक्यं	७७०	२३	युधिष्ठिरादीनां युगपद्युद्धप्रवृत्तिं	७७४	६
घटोत्कचक्रोधादौ सञ्जयोक्ति	७७०	२५	सङ्कुलयुद्धवर्षनं	७७४	८
अश्रुत्यामानं प्रति घटोत्कचस्य सक्रोधवाक्यं	७७०	२६	सात्यक्यादीनां वीणेः सोमदत्तस्य मोहा	७७४	१०
नायाविनोघटोत्कचस्याश्रुत्याघो युद्धकथनं	७७०	३०	सोमदत्ते सुगन्धे युद्धार्थं वाहोकरणा		
विषयं दुर्योधनं प्रति द्रौणिवार्क्यं	७७१	१५	गमनं	७७४	१५
अश्रुत्यामानं प्रति दुर्योधनस्य स्फानवाक्यं	७७१	१८	भीमवाहोकर्योर्धुङ्खवर्षनं	७७४	१६
सौमलं प्रति दुर्योधनवाक्ये सञ्जयोक्ति	७७१	१८	भीमवाणेन वाहोकरवधः	७७४	१८
पाण्डवान् प्रति युद्धार्थं सवैत्यस्य सौमलस्य			तत्पुत्रैर्नागदत्तादिभिर्भीमस्य युद्धवर्षनं	७७४	२१
गमनं	७७१	२६	भीमवाणेन नागदत्तादीनां वधादि	७७४	२३
द्रौणिघटोत्कचयोस्समुल्लयुद्धवर्षनं	७७१	२७	युधिष्ठिरस्य कौरवभैत्यनाशरूपधनं	७७४	२०
घटोत्कचाम्राद्रौणिं प्रति राक्षसेनानां			धेनाः नाशयन्तं युधिष्ठिरं प्रति श्रेणस्या		
गमनं	७७२	७	गमनं	७७५	५
राक्षसैः सह द्रौणियुद्धकथनं	७७२	१०	श्रेणयुधिष्ठिरयोर्धुङ्खवर्षनं	७७५	
अश्रुत्याघोऽहृतविक्रमकथनं	७७२	१८	भैत्यानां श्रेणयुधिष्ठिरप्रव्रजःकरणं	७७५	
पुनर्घटोत्कचस्य द्रौणिं प्रति वज्रश्याम	७७२	२६	युधिष्ठिरं विमुच्य पासाक्षान् प्रति श्रेण	७७५	
पराष्टमेन खड्गेन घटोत्कचरथादिनः	७७२	२८	श्यामगमनं	७७५	
धृष्टद्युम्नरथमारुह्य द्रौणिं प्रति घटोत्कचस्य			श्रेणं प्रति भीमान्जुनवागंमनादि	७७५	
धृष्टद्युम्नस्य च वारवर्षणं	७७३	१	भीमान्जुनवाल्क्यदिनानां कौरवधेनानां		
द्रौणिसाक्षरतायां राक्षसादीनां पतन	७७३	७	विमोक्षता	७७५	
द्रौणिसाक्षरतायां राक्षसादीनां पतन	७७३	१२	कथं प्रति दुर्योधनोऽसञ्जयोक्ति	७७५	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कर्णं प्रति युद्धकरणार्थं दुर्योधनवाक्यं	७०५	२५	अर्जुनं दृष्ट्वा कर्णः किं प्रत्यपद्यत इत्यादि		
दुर्योधनं प्रति कर्णस्य समाश्रयवाक्यं	७०५	२८	धृतराष्ट्रप्रश्नः	७०८	२५
कर्णं प्रति छपाकौ मञ्जयोक्तिः	७०६	५	अर्जुनं प्रति कर्णस्य गमनादेः मञ्जयोक्तिः	७०८	२८
कर्णं प्रति छपस्य भर्त्सनावाक्यं	७०६	६	अर्जुनकर्णेयान्मुमुक्षुयुद्धवर्णनं	७०८	२८
छपं प्रति कर्णप्रगल्भवाक्यं	७०६	१८	अर्जुनवाणेन कर्णस्य धनुरादिच्छेदनं	७०९	८
पुनः कर्णाधिपहूपं छपवाक्यं	७०६	२७	विरयस्य कर्णस्य छपरयारोहणं	७०९	११
तत्र पाण्डवप्रशंसारूपं छपवाक्यं	७०७	२८	कर्णं परानिर्गतं दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनं	७०९	१३
छपं प्रति कर्णोक्तौ मञ्जयोक्तिः	७०७	३३	प्रद्ववत्तन्नाम् प्रति दुर्योधनस्य समाश्रय		
छपं प्रति कर्णस्य प्रगल्भवाक्यं	७०७	३४	वाक्यं	७०९	१४
कौरवप्रशंसारूपं कर्णवाक्यं	७०७	३३	दुर्योधनस्यात्मास्त्राधाकरणं	७०९	१७
पाण्डिसेपरूपं कर्णवाक्यं	७०७	३८	अर्जुनं प्रति क्रुद्धस्य दुर्योधनस्य गमनं	७०९	२१
गमकोधे मञ्जयोक्तिः	७०८	७	युद्धोत्थनं दुर्योधनं दृष्ट्वाश्रयत्यामानं प्रति		
पमश्रयत्याम्नेवाक्यं	७०८	८	छपवाक्यं	७०९	२२
धनकृतनिवारणे			छपवाक्येन दुर्योधनं प्रत्यश्रयत्याम्ने वाक्यं	७०९	२०
.....	७०८	१६	अश्रयत्यामानं प्रति दुर्योधनस्य मखेडवाक्यं	७०९	३
.....	७०८	१७	पाण्डवमेनानाश्रायमश्रयत्यामानं प्रति दुर्यो		
नानुनय			धनवाक्यं	७०९	७
.....	७०८	१८	अश्रयत्यामप्रशंसारूपं दुर्योधनवाक्यं	७०९	१९
.....	७०८	२२	पाण्डवमेनानाश्रायमश्रयत्यामयत्ने मञ्जयोक्तिः	७०९	१८
.....	७०८	२४	दुर्योधनं प्रत्यश्रयत्याम्ने वाक्यं	७०९	२०
स्तादेः			कौरवस्य श्रावणादीन् प्रति युद्धार्थमश्रयत्याम्ने		
.....	७०८	२५	वाक्यं	७०९	७
.....	७०८	२८	पाञ्चालादिभिरश्रयत्याम्ने युद्धवर्णनं	७०९	८
.....	७०८	६	ऋवनः पाञ्चालादीन् दृष्ट्वाश्रयत्यामानं प्रति		
शश्रयत्या			धृष्टद्युम्नस्यागमनं	७०९	१९
.....	७०८	१७	घोषान् निगतिताम् दृष्ट्वाश्रयत्यामानं प्रति		
तमनीप			धृष्टद्युम्नवाक्यं	७०९	१४
.....	७०८	२२	अश्रयत्यामधृष्टद्युम्नयोः कोपेनोक्तिप्रत्युत्ते	७०९	१८
.....	७०८	२३	अश्रयत्यामधृष्टद्युम्नयोस्तुमुनपुत्रवर्णनं	७०९	२८

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ
घटोत्कचदर्शनदिना कौरवसेनानां भधादि	७६८	२६	अश्वत्याघोः युद्धशोषितनदीवर्षनं	७७३	२३
घटोत्कचयुद्धं दृष्ट्वा सकर्षकौरवाणां	"	"	भीमादीन् प्रति द्रैणेषांणवर्षणं	७७३	२०
> मद्रवर्षं	७६८	३०	द्रैणिवाणेन श्रुतायुः शत्रुञ्जययोर्नाशः	७७३	२४
द्रैणिघटोत्कचयोर्दुर्भवर्षनं	७७०	१	द्रैणिवाणेन घटोत्कचपराश्रयः	७७३	२६
घटोत्कचसुताश्वत्याघोर्युद्धवर्षनं	७७०	८	राचसं जितं ज्ञात्वा धृष्टद्युम्नादीनां रथपरा	"	"
द्रैणिवाणेन घटोत्कचसुतवधः	७७०	१८	क्षुखीकरणं	७७३	२८
पुत्रवधं दृष्ट्वा शोकञ्जलितस्य घटोत्कचस्य	"	"	सिद्धादिकृताश्वत्यामप्रशंसा	७७४	३
द्रैणिं प्रत्यागमनं	७७०	२०	युधिष्ठिरस्य द्रुपदपुत्रादीनां नाशदर्शनं	"	"
अश्वत्यामानं प्रति घटोत्कचवाक्यं	७७०	२२	सञ्जयोक्तिः	७७४	५
घटोत्कचं प्रत्यश्वत्याघोवाक्यं	७७०	२३	युधिष्ठिरादीनां युगपद्युद्धप्रवृत्तिः	७७४	६
घटोत्कचक्रोधादौ सञ्जयोक्ति	७७०	२५	सङ्कुलयुद्धवर्षनं	७७४	८
अश्वत्यामानं प्रति घटोत्कचस्य सक्रोधवाक्यं	७७०	२६	सात्यक्यादीनां वाणैः सोमदत्तस्य नाश	७७४	१०
मायाविनोघटोत्कचसाश्वत्याम्ना युद्धकथनं	७७०	३०	सोमदत्ते सुगधे युद्धार्थं वाह्लोकस्या	"	"
विपक्षं दुर्योधनं प्रति द्रैणिवाक्यं	७७१	१५	गमनं	७७४	१५
अश्वत्यामानं प्रति दुर्योधनस्य समानवाक्यं	७७१	१८	भीमवाह्लोकियोर्दुर्भवर्षनं	७७४	१६
सौवल्लं प्रति दुर्योधनवाक्ये सञ्जयोक्ति	७७१	१८	भीमवाणेन वाह्लोकवधः	७७४	१८
पाण्डवान् प्रति युद्धार्थं समैन्यस्य सौवल्लस्य	"	"	तत्पुत्रैर्नागदत्तादिभिर्भोमस्य युद्धवर्षनं	७७४	२१
गमनं	७७१	२६	भीमवाणेन नागदत्तादीनां वधादि	७७४	२३
द्रैणिघटोत्कचयोर्मुस्ययुद्धवर्षनं	७७१	२७	युधिष्ठिरस्य कौरवसैन्यनाशकथनं	७७४	३०
घटोत्कचाज्ञयाद्रैणिं प्रति राचससेनानां	"	"	सेना नाशयत्नं युधिष्ठिरं प्रति द्रैणस्य	"	"
गमनं	७७२	७	गमनं	७७५	५
राचसं सह द्रैणेषुद्धकथनं	७७२	१०	द्रैणयुधिष्ठिरयोर्दुर्भवर्षनं	७७५	६
अश्वत्याघोःसङ्कुतविक्रमकथनं	७७२	१८	सैन्यानां द्रैणयुधिष्ठिरप्रशंसाकरणं	७७५	१५
पुनर्घटोत्कचस्य द्रैणिं प्रति वज्रात्यागः	७७२	२६	युधिष्ठिरं विमुच्य पाञ्चालान् प्रति द्रैण	"	"
परादत्तेन स्ववज्रेण घटोत्कचरथादिन शः	७७२	२८	स्यागमनं	७७५	१६
धृष्टद्युम्नरथमारुह्य द्रैणिं प्रति घटोत्कचस्य	"	"	द्रैणं प्रति भीमार्जुनयोगंमनादि	७७५	१८
धृष्टद्युम्नस्य च वाणवर्षणं	७७३	१	भीमार्जुनवाणव्यथितानां कौरवसेनानां	"	"
द्रैणिवाणहतानां राचसादीनां पतन	७७३	७	विमोर्षिता	७७५	२१
शतसैन्यादिभिः प्रिविबीशोभाकथनं	७७३	१२	कथं प्रति दुर्योधनोपासञ्जयोक्ति	७७५	२४

प्रकरणं	श्लो	पक्षौ	प्रकरणं	श्लो	पक्षौ
कर्णं प्रति युद्धकरणार्थं दुर्योधनवाक्यं	७०५	२५	अर्जुनं दृष्ट्वा कर्णः किं प्रथयद्यत् इत्यादि	-	-
दुर्योधनं प्रति कर्णस्य समाश्रयवाक्यं	७०५	२८	धृतराष्ट्रप्रभः	७०८	२५
कर्णं प्रति छपाकौ सञ्जयोक्तिः	७०६	५	अर्जुनं प्रति कर्णस्य गमनादौ सञ्जयोक्तिः	७०८	२८
कर्णं प्रति छपस्य भर्तृनावाक्यं	७०६	६	अर्जुनकर्णयोस्तुमुत्तयुद्धवर्षनं	७०८	२८
छपं प्रति कर्णप्रगल्भवाक्यं	७०६	१८	अर्जुनवापेन कर्णस्य धनुरादिच्छेदनं	७०८	८
पुन कर्णविषेरूपं छपवाक्यं	७०६	२०	विरयस्य कर्णस्य छपरयारोहणं	७०८	११
तत्र पाण्डवप्रभसारूपं छपवाक्यं	७०८	२८	कर्णं पराजितं दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनं	७०८	१३
छपं प्रति कर्णोक्तौ सञ्जयोक्तिः	७०७	१३	प्रद्ववतस्तान् प्रति दुर्योधनस्य समाश्रय		
छपं प्रति कर्णस्य प्रगल्भवाक्यं	७०७	१४	वाक्यं	७०८	१४
कौरवप्रभसारूपं कर्णवाक्यं	७०७	२३	दुर्योधनस्यात्मायाघाकरणं	७०८	१७
छपाधिषेपरूपं कर्णवाक्यं	७०७	२८	अर्जुनं प्रति क्रुद्धस्य दुर्योधनस्य गमनं	७०८	२१
छपाधिषेपेणायत्यामकोधे सञ्जयोक्तिः	७०८	७	युद्धोत्तं दुर्योधनं दृष्ट्वायत्यामानं प्रति		
कर्णं प्रति भर्तृनारूपमथयत्याजोवाक्यं	७०८	८	छपवाक्यं	७०८	२२
क्रुद्धस्यत्याजो दुर्योधनकृतनिवारणे			छपवाक्येन दुर्योधनं प्रथयत्याजो वाक्यं	७०८	२०
सञ्जयोक्तिः	७०८	१६	अथत्यामानं प्रति दुर्योधनस्य सखेदवाक्यं	७०९	३
कर्णाथत्याजोवक्तिप्रत्युक्ती	७०८	१७	पाण्डवमेनागार्थमथयत्यामानं प्रति दुर्यो		
अथत्यामभान्वनार्ये दुर्योधनानुनय			धनवाक्यं	७०९	७
वाक्यं	७०८	१८	अथत्यामप्रभसारूपं दुर्योधनवाक्यं	७०९	१२
अथत्यामप्रसादे सञ्जयोक्तिः	७०८	२२	पाण्डवमेनागार्थमथयत्यामयत्रे सञ्जयोक्तिः	७०९	१८
कर्णं प्रति छपस्य चान्तिवाक्यं	७०८	२४	दुर्योधनं प्रथयत्याजो वाक्यं	७०९	२०
पाण्डवान् प्रति कर्णस्य युद्धार्थं गमनादौ			क्रुद्धयथाज्ञासादौन प्रति युद्धार्थमथत्याजो		
सञ्जयोक्तिः	७०८	२५	वाक्यं	७०९	७
कर्णं दृष्टवतां पाण्डवयोधानां वाक्यं	७०८	२८	पाञ्चालदिमिरथत्याजो युद्धवर्षनं	७०९	८
पाण्डवयोधै कर्णस्य युद्धवर्षनं	७०८	६	द्रवन, पाञ्चालादीन् दृष्ट्वायत्यामानं प्रति		
कर्णपराक्रमं दृष्ट्वा तुष्टस्य दुर्योधनस्यायत्या			छष्टयुद्धसागमनं	७०९	१२
मानं प्रति वाक्यं	७०८	१७	योधान् निरन्तितान् दृष्ट्वायत्यामानं प्रति		
कर्णरक्षणार्थं अथत्यामप्रभती नामर्जुनममीप			छष्टयुद्धवाक्यं	७०९	१४
गमनं	७०८	२२	अथत्यामछष्टयुद्धयोः कोपेनोक्तिप्रत्युक्ती	७०९	१८
पाञ्चालैराष्ट्रखाञ्जुनस्य कर्णं प्रत्यागमनं	७०८	२३	अथत्यामछष्टयुद्धयोस्तुमुत्तयुद्धवर्षनं	७०९	२८

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
उभयैर्युद्धं दृष्टवतां सैन्यानां हर्षादि ..	७८३	२८	दीपादिभोरणभूमिगोभाकथनादि ...	७८८	१
अश्वत्यामवाणेन धृष्टदुमस्य धनुर्वेदादि	७८३	११	तस्मिन् प्रविष्टे वयामे इत्यादि धतराष्ट्र		
अश्वत्यामान प्रति युधिष्ठिरादीनां गमने			प्रश्न	७८८	८
सञ्जयोक्ति	७८३	२२	भाटन प्रति दुर्योधनोक्तौ सञ्जयोक्ति	७८८	१८
पाण्डवान् प्रति दुर्योधनस्य गमनं ..	७८३	२३	भाटन प्रति दुर्योधनवाक्यं	७८८	२०
युधिष्ठिरादीनां युद्धवर्षणं	७८३	२४	उभयसैन्याभ्यामुल्लयुद्धवर्षणं	७८८	१
सोमदत्त प्रति सात्यक्यागमने सञ्जयोक्ति	७८४	१३	रात्रियुद्धादौ सञ्जयोक्ति	७८८	८
सोमदत्तसात्यक्याभ्यामुल्लयुद्धवर्षणं .	७८४	१७	पाण्डवान् प्रति द्रोणसमीपगमनार्थं युधि		
सात्यक्यावणेन सोमदत्तस्य वध ..	७८५	१४	ष्ठिरवाक्यं	७८८	१०
सोमदत्त निहत दृष्ट्वा सात्यकिं प्रति कौरव			द्रोण प्रत्यागच्छतां सैन्यानां प्रतिशुद्धनामा		
योधानां गमनं	७८५	१५	कथनं	७८८	११
द्रोणसैन्यं नाशयन्त युधिष्ठिर प्रति द्रोणस्या			तत्र सनवर्षयुधिष्ठिरयोर्दुद्धवर्षणं ...	७८०	१
गमनं	७८५	१८	हाईक्यग्रपीडितस्य युधिष्ठिरस्य रणाद		
द्रोणयुधिष्ठिरयोस्तुल्लयुद्धवर्षणं	७८५	२०	पयानं	७८०	१८
द्रोणेन युध्यमानं युधिष्ठिरं प्रति वासुदेव			भूरिकृतसात्यकिवारणे सञ्जयोक्ति ..	७८०	२१
वाक्यं	७८५	२८	भूरिसात्यक्याभ्यामुल्लयुद्धवर्षणं ..	७८०	२२
श्रीकृष्णवाक्येन द्रोणे त्यक्त्वा युधिष्ठिरस्य			सात्यकिप्रत्या भूरेर्बधकथनं	७८१	२
स्थानान्तरगमनं	७८६	४	भूरि हत दृष्ट्वा सात्यकिं प्रत्यश्रित्वा		
रात्रौ तुमलयुद्धे सञ्जयोक्ति ...	७८६	८	गमनं	७८१	३
सञ्जयं प्रति धतराष्ट्रप्रश्न	७८६	१७	सात्यकिं प्रति गच्छन्तमश्वत्यामानं प्रति		
कौरवव्यूहरचनाप्रकारकथने सञ्जयोक्ति	७८६	१८	घटोत्कचवाक्यं	७८१	५
सेना प्रति प्रदीपग्रहणार्थं दुर्योधनवाक्य	७८६	२२	घटोत्कचाश्वत्याभ्यामुद्धवर्षणं	७८१	७
दुर्योधनवाक्येन सर्वेषां प्रदीपग्रहण .	७८६	२४	घटोत्कचावणेन द्रोणि मुग्ध दृष्ट्वा सैन्यानां		
दीपादिभिर्दुग्धवर्षानप्रभाकथनं .	७८७	४	हाहाकारादि	७८१	२१
पाण्डवानामपि प्रदीपैस्तयामेनाप्रकाश			वशां सन्धाश्वत्याभ्यां पुनर्दुग्धकरणं ..	७८१	२५
करणं	७८७	१३	द्रोणिस्रपीडितस्य घटोत्कचस्यापयानं	७८१	२८
रात्रियुद्धदर्शनार्थं गन्धर्व्यादीनामागमन	७८७	२२	दुर्योधनभीमयोस्तुल्लयुद्धवर्षणं ...	७८२	२
दीपैर्लोकं प्रकाशिते परस्परवधैविषा योधा			भीमस्य गदया दुर्योधनरथादीनां नाश	७८२	१७
नामागमने सञ्जयोक्ति	७८७	२८	दुर्योधनस्य भीमभयाश्रन्दकरथारोहणं	७८२	१८

प्रकरण	एछे	पक्षौ	प्रकरण	एछे	पक्षौ
दुष्योधनं हतं मत्वा भीमस्य सिंहावादादि	०८२	१८	प्रतिविन्ध्य विरथं दृष्ट्वा तद्गाहपां दुःशामनं		
दुष्योधनं हतं मत्वा कौरवाणां मोचनं ...	०८२	२१	प्रत्यागमने	०८६	४
महदेव प्रति कर्णस्य गमने सञ्चयोक्तिः ...	०८२	२०	नकुलं प्रति शैवलस्यागमने सञ्चयोक्तिः	०८६	८
महदेवकर्णयोस्तुमुलपुद्गवर्णनं	०८२	२८	नकुलशैवलयोस्तुमुद्गवर्णनं	०८६	१०
पराजितं महदेवं प्रति कर्णप्रमस्त्रवाक्यं	०८३	१२	नकुलवाणपोडितस्य शकुनेरपयानं ...	०८६	२५
कर्णवाक्यमन्त्रपोडितस्य महदेवस्य जनमेजय			शकुनं निर्जितं दृष्ट्वा पाण्डवानामाक्रोशं	०८६	२६
रथारोहणं	०८३	१८	शकुनं निर्जित्य नकुलस्य द्रोणसमीपागमनं	०८६	२८
विराटं प्रति मद्राजस्य गमने सञ्चयोक्तिः	०८३	२०	शिखण्डिहृत्पयोस्तुमुलपुद्गवर्णनं ...	०८६	३०
विराटशस्त्रयोस्तुमुलपुद्गवर्णनं	०८३	२१	शिखण्डिहृत्परिचिंसा परस्परपुद्गकथनं ...	०८७	१३
विराटं विरथं दृष्ट्वा शतानीकस्यागमनं ...	०८३	२७	संकुलपुद्गवर्णनं	०८७	१८
शन्ववाणेषु शतानीकवधं	०८३	२८	एष्टद्युषस्य द्रोणानिक्कागमने सञ्चयोक्तिः	०८७	३०
शतानीकरयमारुह्य विराटस्य पुनर्युद्ध			एष्टद्युषद्रोणयोस्तुमुद्गवर्णनं	०८८	५
करणं	०८३	२८	एष्टद्युषं प्रति कर्णादीनां वाणवर्षणं ...	०८८	१४
शन्ववाणेषुपोडितस्य विराटस्थापयानं ...	०८४	२	कर्णादीन् स्रज महारथान् प्रति एष्टद्युषस्य		
शेभो विद्रवन्तो दृष्ट्वा हृष्याञ्जुनयोः शस्य			वाणवर्षणं	०८८	१७
समीपागमनं	०८४	४	एष्टद्युषं प्रति द्रुमधेनस्य वाणवर्षणं ...	०८८	२०
हृष्याञ्जुनौ प्रत्यलम्बपराचमस्यागमनं ...	०८४	५	एष्टद्युषवाणेन द्रुमधेनवधं	०८८	२२
अलम्बुपराचमस्य रथवर्षणं	०८४	६	वज्रभिर्युधमानस्य एष्टद्युषस्य रचार्यं मात्य		
अलम्बुपराचुनयोस्तुमुद्गवर्णनं	०८४	१२	केरुगमनं	०८८	२८
अलम्बुपं विजित्याञ्जुनस्य द्रोणानिक्कागमनं	०८४	१५	सात्यकिर्करुणयोस्तुमुलपुद्गवर्णनं ...	०८८	३०
शतानीके प्रति चित्रधेनव्यागमने सञ्च			गाण्डीवानिखनं श्रुत्वा दुष्योधनं प्रति कर्ण		
योक्तिः	०८४	२०	वाक्यं	०८८	१५
शतानीकचित्रधेनयोस्तुमुद्गवर्णनं	०८४	२१	कर्णवाक्येन शैवलं प्रत्याञ्जनमथार्थं दुष्योधन		
याज्ञधेनवृषधेनयोस्तुमुलपुद्गवर्णनं	०८५	४	वाक्यं	०८८	३०
वृषधेनवालमोहितस्य धाराधेनस्थापयानं	०८५	१४	सभैत्यस्य शैवलस्यञ्जुनेन युद्धार्थं गमनं	८००	१
द्रुपदेऽपयाते तद्वीनां प्रद्रवणं	०८५	१६	शैवले प्रयाते सात्यकिं प्रति कर्णादीनामा		
पाण्डवसन्तान् निर्जित्य हृषधेनस्य सुधिष्ठिरा			गमनं	८००	७
निक्कागमनं	०८५	२१	दुग्धभरथं प्रति सभैयं गमने सञ्चयोक्तिः	८००	१२
प्रतिविन्ध्यदुःशामनयोस्तुमुद्गवर्णनं ...	०८५	२४	कर्णादिभिर्द्रुघ्नानस्य युद्गवर्णनं ...	८००	१५

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
सात्यकिवाणेन बहना कौरवसैन्यानां नामः	८००	१०	कर्णकृतवाद्यालसेनापीडनादि	८०४	१
सात्यकिरथं प्रति दुर्योधनस्यागमनं	८००	२२	सख्यैश्च विद्वुश्च दृष्ट्वाञ्जुन प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	८०४	११
सात्यकिदुर्योधनयोर्धुवृत्रणं ...	८००	२६	युधिष्ठिरवाक्यं मुक्त्वा श्रीकृष्णं प्रत्यञ्जुनवाक्यं	८०४	१६
विराटदेदुर्योधनस्य हतवर्धरथारोहणं ...	८०१	४	कथं प्रति घटोत्कचप्रेषणार्थमञ्जुनं प्रति		
बहुनिधनस्य योर्धुवृत्रणं ...	८०१	६	वासुदेववाक्यं ...	८०४	२२
अञ्जुनवाण्डिभ्यश्च भ्रातृभ्योः प्रियविवीचीना			श्रीकृष्णवाक्येनाञ्जुनकृतघटोत्कचाङ्गानादि	८०४	२०
कथं ...	८०१	१२	कर्णेन युद्धार्थं घटोत्कचं प्रति वासुदेववाक्यं	८०५	४
विराटस्य बहुमेवमृकरथारोहणं ...	८०१	१८	घटोत्कचं प्रति धनस्य वाक्ये मञ्जु योक्ति	८०५	१८
अञ्जुनमयात् कौरवसत्तायां पलायनादि	८०१	२४	कृष्णाञ्जुनौ प्रति घटोत्कचसमायासवाक्यं	८०५	२२
धृष्टदुष्टोपयोर्धुवृत्रणं ...	८०१	२६	कथं प्रति घटोत्कचस्य गमने मञ्जु योक्ति	८०५	२५
धृष्टदुष्टादीनां मञ्जुवादनं ...	८०२	३	कर्णमगोपे रावणं दृष्ट्वा दुःशामनं प्रति		
सर्वत्र विद्वुश्च दृष्ट्वा दुर्योधनरोधे मञ्जु योक्ति	८०२	८	दुर्योधनवाक्ये मञ्जु योक्ति ...	८०५	२८
त्रैलोक्यं प्रति दुर्योधनस्य वाक्यं ...	८०२	८	दुर्योधनं प्रति कटामुरमुत्प्यानस्युत्कचवाक्यं	८०६	२३
दुर्योधनवाणेन श्रीकृष्णयोः पाण्डवान्			दुर्योधनवाणेन घटोत्कचं प्रत्यक्षमुपस्था		
प्रत्यागमनं ...	८०२	१६	गमनं ...	८०६	१०
त्रैलोक्यादीनां सात्यकिं प्रति वाक्यपर्यन्तं ...	८०२	१८	कृष्णसमुपादिभिर्घटोत्कचस्य युद्धवर्णनं	८०६	१२
पाण्डवसेना नाहहन्तं श्रेष्ठं प्रति श्रीमद्भागो			तत्राक्षमुपघटोत्कचयोर्धुवृत्रणं ...	८०६	२०
गमनादि ...	८०२	२१	घटोत्कचस्य तासमुपवधः ...	८०७	३
पाशाश्विषुः प्रभटपुः प्रान्जुनं प्रति दोगमनस्य			धनस्युपे वना दुर्योधनं प्रति घटोत्कचवाक्यं	८०७	८
श्रीकृष्णस्य वचनं ...	८०२	२०	कथं घटोत्कचयोर्धुवृत्रे धृताश्वमत्र ...	८०७	१६
विद्वुश्चोः प्रान्जुनं प्रति कृष्णाञ्जुनयोर्वाक्यं	८०२	२४	घटोत्कचस्य गदिवर्णनं मञ्जु योक्ति ...	८०७	२०
भोगमगच्छन्ना दृष्ट्वाञ्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	८०२	२५	घटोत्कचस्युत्कच विदवाणस्य युद्धार्थं इह		
त्रैलोक्यं प्रति युधिष्ठिरवाक्यानां पुनरा			पर्यादि ...	८०८	१

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्ति
मायाराचित्रयेन पुनर्घटोत्कचस्य गर्भनादि	८१०	१८	अलायुधसैन्यादिभिर्युधानादीनां युद्ध		
पुनरभयोस्तुमुलयुद्धवर्णने	८१०	२१	कथनं	८१३	१८
घटोत्कचस्य मायया नानारूपधारणं	८११	१	अलायुधघटोत्कचयोस्तुमुलयुद्धवर्णने	८१४	१४
कर्णस्य वाणेन मायादिनाशनं	८११	१६	घटोत्कचकृतालायुधवधं	८१४	२४
पुनर्घटोत्कचस्यान्तर्धानं	८११	८	अलायुधे हते पाञ्चासादीनां सिंहनादङ्घ्रिः	८१४	२६
दुर्योधनसभोपे अलायुधराचिसख्यागमनादी			अलायुधं हतं दृष्ट्वा दुर्योधनेस्त्रीदिगादि	८१४	३०
सञ्चयोक्तिः	८११	११	घटोत्कचप्रहर्षादौ सञ्चयोक्तिः	८१५	५
दुर्योधनं प्रत्यालायुधराचिसख्ये वाक्ये	८११	१५	पाञ्चालादिभिः कर्णस्य युद्धकथनं	८१५	७
अलायुधवाक्ये शुला हृष्टस्य दुर्योधनेस्य			स्ववचं भ्रमं दृष्ट्वा कर्णसभोपे घटोत्कचस्य		
प्रतिवचनं	८११	२१	गमनं	८१५	१८
दुर्योधनवाक्येनालायुधस्य भोमेने युद्धार्थं			कर्णघटोत्कचयोर्मुद्धवर्णने	८१५	२०
गमनं	८११	२३	घटोत्कचान्तर्धाने सञ्चयोक्तिः	८१५	२५
घटोत्कचस्येनालायुधस्य रूपदिवर्णनं	८११	२४	तस्मिन्नन्तर्हिते भामके किं प्रतिपन्नमिति		
राचधं दृष्टवतां दुर्योधनादीनां हर्षादी			घनराष्ट्रश्रय	८१५	३०
सञ्चयोक्तिः	८१२	४	कौरवाणां घटोत्कचनाममन्त्रशादौ		
कर्णराचसयोर्युद्धप्रशंसांकथनं	८१२	७	सञ्चयोक्तिः	८१५	३८
कर्णमार्त्तं दृष्ट्वालायुधं प्रति दुर्योधनवाक्यं	८१२	११	घटोत्कचस्य मायायुद्धवर्णने	८१६	२
दुर्योधनवाक्येनालायुधस्य घटोत्कचघनीप			घटोत्कचयुद्धं दृष्ट्वा दुर्योधनादीनां		
गमनादिः	८१२	१६	भयादि	८१६	१४
अलायुधघटोत्कचयोस्तुमुलयुद्धवर्णने	८१२	१८	मायायुद्धेन कौरवसैन्यमद्वादि	८१६	२१
घटोत्कचमाहाय्यार्थं भीमस्यगमनं	८१२	२०	युद्धे कर्णस्य मोक्षामावादिकथनं	८१६	२६
अलायुधभीमयोर्मुद्धवर्णने	८१२	२२	घटोत्कचवधार्थं कर्णे प्रति कौरवाणां		
घोरयुद्धं दृष्ट्वाञ्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	८१२	५	वाक्यं	८१७	२
श्रीकृष्णवाक्येनाञ्जुनस्य सेनानां ययोयये			कौरववाक्येन घटोत्कचं प्रति कर्णस्यैकपुत्र्य		
नियोग	८१२	१०	घातिनीयक्तिविरः	८१७	१०
पुनरलायुधभीमयोर्मुद्धवर्णने	८१२	१२	शक्तिं दृष्ट्वा घटोत्कचशीर्षां भयादिवर्णनं	८१७	१३
राचसपथं भीमं दृष्ट्वा घटोत्कचं प्रति वासु			कर्णमपितमकृत्वा घटोत्कचवधं	८१७	१८
देववाक्ये सञ्चयोक्तिः	८१२	२३	घटोत्कचदेहपतनेन कौरवाणामपौरुषिणी		
घटोत्कचस्येनालायुधेन सह युद्धं	८१२	२६	सेनानाशं	८१७	२४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
घटोत्कचे हते कौरवाणां सिंघनादादि	८१०	२६	छथ्योऽर्जुने वा शक्तिः कथं न त्यक्त्यादि धृत		
घटोत्कचे हते पाण्डवानां शोकं श्रीकृष्णस्य			राष्ट्रप्रभः ८२२	७	
च हर्षं सञ्जयोक्तिः	८१८	१	युद्धकाले सर्वेषां शक्तित्यागविसृता		
श्रीकृष्णस्य हर्षं दृष्ट्वाऽर्जुनवाक्यं	८१८	६	सञ्जयोक्तिः	८२२	६
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य हर्षकारणकथनं	८१८	१२	कौरवाधेयेण धृतराष्ट्रानुतापवाक्यं	८२२	१२
तत्र शक्तिवृत्तस्य कर्णस्याजेयत्वकथनं	८१८	१४	पुनर्दुःखवर्णार्थं धृतराष्ट्रप्रभः	८२२	१४
श्रीकृष्णस्य कर्णपराक्रमकथनं	८१८	२५	घटोत्कचे हते कौरवाणां हर्षादौ सञ्जयोक्तिः	८२२	२१
कर्णमाश्राय श्रीकृष्णस्योपायकथनं	८१८	२	कर्णविक्रमभीतस्य युधिष्ठिरस्य भोमं प्रति		
जरासन्धप्रसूतयः कथं घातितादिति श्रीकृष्णं			वाक्यं	८२२	२३
प्रत्यर्जुनप्रभः	८१८	८	दुःखितं युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	८२२	२६
जरासन्धबधधुपकारानुमोदनेन श्रीकृष्णं			घटोत्कचवधतोपकारभरणेन युधिष्ठिरवाक्यं	८२२	२८
वाक्यं	८१८	८	कौरवपराक्रमदग्नेन युधिष्ठिरवाक्यं	८२३	७
तत्र जरासन्धविक्रमादिकथनं	८१८	१५	घटोत्कचवधेन युधिष्ठिरानुतापवाक्यं	८२३	११
नैयादिविक्रमकथनादि	८१८	२४	अभिमन्युवधभरणेन युधिष्ठिरानुताप	८२३	१३
अर्जुनं विनैकवीरघातिनोऽशक्तिघटोत्कचे			द्रोणकर्णयोर्वधार्थं श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिर		
कथं त्यक्त्यादिधृतराष्ट्रप्रभः	८२०	१३	वाक्यं	८२३	१८
धृतराष्ट्रवाक्यस्योत्तरे सञ्जयोक्तिः	८२०	२४	कर्णं प्रति युद्धार्थं युधिष्ठिरस्य गमनादि	८२३	२३
दुर्योधनाद्यालेपरूपधृतराष्ट्रप्रभः	८२०	३०	गच्छन्तं युधिष्ठिरं दृष्ट्वाऽर्जुनं प्रति श्रीकृष्ण		
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	८२१	३	वाक्यं	८२३	२६
तत्रशक्तित्यागार्थं कर्णं प्रति कथितवाक्यानां			अर्जुनस्य युधिष्ठिरपञ्चाङ्गावनं	८२३	२८
कथनं	८२१	४	कर्णं प्रति युद्धाय गच्छन्तं युधिष्ठिरं प्रति		
युद्धकाले शक्तित्यागे कर्णस्य विसृत्तिकथ			व्यासवाक्यं	८२४	१
नादि	८२१	१२	घटोत्कचवधपर्वसमाप्तिः	८२४	११
कर्णशक्तिवियये श्रीकृष्णं प्रति सात्यकिप्रभे			अथद्रोणबधपर्वारम्भः	८२४	१३
सञ्जयोक्तिः	८२१	१७	व्यासवाक्येन कर्णवधार्थं युधिष्ठिरनिवृत्त्यादौ		
दुर्योधनादीनां शक्तित्यागार्थं मन्त्रवाक्यां			सञ्जयोक्तिः	८२४	१४
वासुदेवोक्तिः	८२१	१८	द्रोणनिवारणार्थं धृष्टद्युम्नं प्रति युधिष्ठिर		
श्रीकृष्णस्य चरुतर्कणेनादादिकथनं	८२१	२४	वाक्यं	८२४	१७
श्रीकृष्णकथोपसंहारं सञ्जयोक्तिः	८२२	१			

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरवाक्येन पाण्डवीनां द्रोणवधाद्यं			विराटद्रुपदादीनां द्रोणं प्रति गर्भनादि	८२८	२३
निर्गमने	८२४	२२	विराटद्रुपदद्रोणानां युद्धवर्षेणं	८२८	२७
कुरुपाण्डवयोस्तुमुल्युद्धवर्षेणं	८२४	२५	द्रोणं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नस्यप्रयत्नकारणादि	८२८	७
रात्रियुद्धे सैन्यानां निद्रान्धताकथनं	८२५	२	धृष्टद्युम्नं प्रति भीमस्य सकोधवाक्यं	८२८	१४
निद्राकुलाः सेना दृष्ट्वा ता. प्रत्यर्जुनवाक्यं	८२५	८	द्रोणेन युद्धार्थं भीमधृष्टद्युम्न योगमनं	८२८	१८
अर्जुनवाक्येन सैन्यानां शयनं	८२५	१५	सूर्योदये तथैव युद्धप्रवृत्त्यादौ सञ्जयोक्तिः	८२८	२५
प्राप्तनिद्राणां सैन्यानामर्जुनं प्रत्यागोर्ध्वचनं	८२५	१८	मद्भुवर्थादीनां तुमुल्युद्धवर्षेणं	८२९	१
सर्वसैन्यानां निद्रास्थानवर्णनादि	८२५	२२	दुर्योधनादीनां चतुष्पा नकुलादीन प्रति		
चत्त्रोदयवर्षेणं	८२६	१	गमनं	८२९	२८
द्रोणं प्रति दुर्योधनवाक्ये सञ्जयोक्तिः	८२६	१३	क्वचिचरणादिभीरणभूमिग्रीभाकथनं	८२९	७
द्रोणं प्रति दुर्योधनवाक्ये	८२६	१४	दुर्योधननकुलयोर्युद्धवर्षेणं	८२९	१४
दुर्योधनवाक्येन द्रोणकोधादौ सञ्जयोक्तिः	८२६	२१	सहदेवं प्रति दुःशासनस्य गमने सञ्जयोक्तिः	८२९	२२
दुर्योधनं प्रति द्रोणस्य सकोधवाक्यं	८२६	२२	सहदेवदुःशासनयोर्युद्धवर्षेणं	८२९	२३
तत्र अर्जुनप्रसंभारूपं द्रोणवाक्यं	८२६	२६	भीमकर्णयोर्युद्धवर्षेणं	८२९	१
द्रोणकृतार्जुनप्रसंभया दुर्योधनकोधादौ			द्रोणाञ्जुनयोस्तुमुल्युद्धवर्षेणं	८३०	१५
सञ्जयोक्तिः	८२७	४	द्रोणाञ्जुनयुद्धदर्शनार्थं देवादीनामागमनं	८३०	२८
द्रोणं प्रति दुर्योधनस्य विकृत्यतवाक्यं	८२७	५	द्रोणाञ्जुनयुद्धदर्शनेन भिद्वादीनां विजयं		
दुर्योधनवाक्यमुपहस्य पुनर्द्रोणस्य तद्गर्भना			वाक्यं	८३१	२
रूपवाक्यं	८२७	६	महाक्षेत्रोभयोर्युद्धकथनं	८३१	८
रात्रे, शेषयामे उभयसैन्ययोर्युद्धे			धृष्टद्युम्नं प्रति दुःशासनस्य गमने सञ्जयोक्तिः	८३१	१७
सञ्जयोक्तिः	८२७	२२	दुःशासनधृष्टद्युम्नयोर्युद्धवर्षेणं	८३१	१८
दौधोक्तान् कुरुक्षेत्रे दृष्ट्वाञ्जुनं प्रति श्रीकृष्ण			दुःशासनं जिवा द्रोणं प्रयागच्छन्तं धृष्टद्युम्नं		
वाक्यं	८२७	२८	प्रति क्षतवर्षेणश्रमगमनं	८३१	२१
श्रीकृष्णभिप्रायं ज्ञात्वाञ्जुनं प्रति भीम			युद्धस्य क्लृप्तादिपराहित्यकथनं	८३१	२६
वाक्यं	८२८	१	सकुल्युद्धवर्षेणं	८३१	१
भीमवाक्येनाञ्जुनस्य द्रोणकर्णोत्तिक्रमादौ			दुर्योधनमात्ययोः समागमकथनं	८३१	५
सञ्जयोक्तिः	८२८	४	दुर्योधनमात्ययोः संवादः	८३१	८
दुर्योधनादिभिरर्जुनस्य युद्धवर्षेणं	८२८	६	प्रियवदिसं दुर्योधनं प्रति मात्यादिवक्त्रे		
द्रोणं दृष्ट्वा पाण्डवसैन्यानां चामादि	८२८	१७	सञ्जयोक्तिः	८३१	१७

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्तौ	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्तौ
दुर्योधनमात्यकौन्तिमुलदुहवर्षन	८३४	२२	एष्टद्युम्न प्रति भीमवाक्यं	८४०	१७
सकुलदुहवर्षन	८३५	२	पुनर्धृष्टद्युम्नयोर्दुहवर्षन	८४०	२२
दुर्योधनमाहाय्यार्थं गच्छन्तं कर्पुं प्रति			द्रोणं प्रति भीमवाक्यं	८४०	२७
भीमस्य गमनं	८३५	६	कर्णादीनाह्वय द्रोणस्यास्त्रत्यागादि	८४१	३
कर्णभीमयोर्दुहवर्षनं	८३५	७	योगमास्याय द्रोणस्य स्थितिकथनं	८४१	११
सुवेना. प्रति युधिष्ठिरापदेशवाक्यं	८३५	१३	द्रोणस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिकथनं	८४१	१७
युधिष्ठिरवाक्येन मैथ्याना द्रोणं प्रति			ब्रह्मलोकगतस्य द्रोणस्य धृष्टद्युम्नहस्तमि		
गमनादि	८३५	१८	च्छेदनं	८४१	२३
पाञ्चालैः सह द्रोणस्य युद्धे सञ्जयोक्ति	८३५	२५	क्षिप्रं द्रोणमिरो दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनं	८४२	२
द्रोणप्राणपीडितान् दृष्ट्वाञ्जनं प्रति श्रोत्रण्य			पाण्डवाना भिन्धनादादिकरणं	८४२	८
वाक्यं	८३६	३	एष्टद्युम्नं प्रति भीमवाक्यं	८४२	११
अश्रुत्यामा हतं इति द्रोणं प्रति भीमवाक्य	८३६	१०	द्रोणबधपूर्वसमाप्ति	८४२	१६
भीमवाक्येन क्रुद्धस्य द्रोणस्य युद्धवर्षन	८३६	१४			
युद्धस्यानि विश्वामित्रादीनामृषीणामागमनं	८३६	२७	अय नारायणास्त्रमोक्षपञ्चरत्न	८४२	१७
द्रोणस्य मरणनिश्चये श्यवीणां वाक्यं	८३६	३०	हते द्रोणे कौरवभोकादौ सञ्जयोक्ति	८४२	१८
द्रोणयुद्धे दृष्ट्वा व्यथितस्य कृष्णस्य युधिष्ठिरं			पाण्डवभयात् शकुनिकर्णश्यादीना क्रमेण		
प्रति मित्याकथनेऽदीपकथनं	८३७	१०	पलायनं	८४२	२६
भवदन्तो हृष्ययुधिष्ठिरौ प्रति भीमवाक्य	८३७	१४	बलभङ्गं दृष्ट्वा दुर्योधनं प्रत्यश्रुत्यामवाक्य	८४३	१६
भीमवाक्येनाश्रुत्यामा हत इति गत्र इत्यादि			अश्रुत्यामानं प्रति पितृबधकथनार्थं छर्पं प्रति		
युधिष्ठिरवाक्यं	८३७	१८	दुर्योधनवाक्यं	८४३	२३
युधिष्ठिरवाक्येन द्रोणस्य विपन्नता	८३७	२२	छपस्य द्रोणबधउत्तानं कथनं	८४३	२६
विपन्नं द्रोणं प्रति एष्टद्युम्नस्यागमने			पितृबधे श्रुत्याश्रुत्यामभोधे सञ्जयोक्ति	८४४	२७
सञ्जयोक्ति	८३७	२७	अधर्षेण हतं श्रुत्याश्रुत्यामा किमभवोदित्यादि		
एष्टद्युम्नद्रोणयोर्दुहवर्षनं	८३८	८	धृतराष्ट्रप्रश्न	८४५	१
मात्यकिं प्रति दुर्योधनादीनामागमने			द्रोणप्रभ्रापूर्वकहृतागप्रश्न	८४५	८
सञ्जयोक्ति	८३८	२२	अश्रुत्यामभोकादौ सञ्जभोजि	७४५	१७
दुर्योधनादिभिः मात्यकेर्दुहवर्षनं	८३८	२६	दुर्योधनं प्रथमश्रुत्यामवाक्यं	८४५	१८
मेना. प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	८४०	३	युधिष्ठिरबधार्थमश्रुत्याम्य शपथरुग्णादि	८४५	२८
द्रोणयुद्धे गण्डवताचमिमित्तकथनं	८४०	८	दुर्योधनसमोपे अश्रुत्यामश्रादस्य पाकारणं	८४६	८

प्रकरण	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
नागरयणास्रप्रसिद्धतान्तकथनं	८४६	१६	दुर्योधनसमीपेऽथत्यस्य पुन. प्रतिज्ञाकरणं	८५३	३
अथत्यामवाक्येन कौरवाणां प्रत्यावर्तनं	८४७	२	पुन कुरुपाण्डवसमागमादिकथनं	८५३	७
नारायणाख्ये प्रादुर्भूते दुर्निमित्तादौ			शैशिचित्रस्य नारायणाख्यस्य प्रभाकथनं	८५३	१३
सञ्जयोक्तिः	८४७	८	नारायणाख्यभोतानां पाण्डवानां पलायनं	८५३	२०
तदाष्टदुष्टरचने पाण्डवानां कामन्त्रकेत्यादि			द्रवमाण सैन्यं दृष्ट्वा विस्मितस्य युधिष्ठिरस्य		
धृतराष्ट्रप्रश्नः	८४७	१४	धृष्टद्युम्नादीन् प्रति वाक्यं	८५३	२३
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयोक्तिः	८४७	१६	तत्र युधिष्ठिरस्य विलापवाक्यं	८५३	२६
पुनर्दुर्लभं शुभाञ्जनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	८४७	१७	नारायणाश्लाघोर्चायथोद्योगोपादेशः	८५४	५
युधिष्ठिरं प्रत्यथत्यामप्रभंभारूपमञ्जुनवाक्यं	८४८	४	श्रीकृष्णवाक्येनाप्यस्तुसुष्टुकामानं स्वजनान्		
द्रोणवधेन दुःखितस्याञ्जनस्य युधिष्ठिरं			प्रति भीमवाक्यं	८५४	१२
प्रत्याचेपवाक्यं	८४८	१०	त्यक्ताण्डोवमञ्जुं प्रति भीमवाक्यं	८५४	२०
अञ्जनवाक्येन महारथानां तूष्णीम्भावे			भीमं प्रत्यञ्जुमस्यात्मजनकथनं	८५४	२१
सञ्जयोक्तिः	८४८	४	भीमशैश्यास्तुमुनयुद्धवर्णनं	८२४	१२
कुद्वस्य भीमस्याञ्जनं प्रत्याचेपवाक्यं	८४८	५	पाण्डवसैन्यानामस्वादित्यागः	८५४	२८
द्रोणवधसमसदमानमञ्जुं प्रति धृष्टद्युम्नस्याचे			नारायणाख्य्यात् भीमं दृष्ट्वाञ्जुनस्य वाङ्मना		
पवाक्यं	८४८	२७	स्वत्यागे सञ्जयोक्तिः	८५५	३
चेवधर्मनिन्दापुर सरोधृतराष्ट्रप्रश्नः	८५०	१८	रथादवमुन्य कृष्णाञ्जनधोर्मिसं प्रति धावनं	८५५	१२
धृष्टद्युम्नवाक्येनान्वेषां तूष्णीम्भावेऽञ्जनकोधा			दुःखादविरते भीमं प्रति वासुदेववाक्यं	८५५	१७
दौ च सञ्जयोक्तिः	८५०	२४	पाण्डवैस्ते त्यक्ते नारायणास्त्वमानयादौ		
धृष्टद्युम्निन्दारूपं मात्यकिवाक्यं	८५०	२७	सञ्जयोक्तिः	८५५	२९
मात्यकिं प्रति धृष्टद्युम्नस्याचेपवाक्यं	८५१	१४	दुर्योधनाग्रयणोत्सवित्युक्ता	८५५	२७
कौरवनिन्दारूपं धृष्टद्युम्नवाक्यं	८५१	२७	तस्मिन्समे प्रति घने शैशि. निमित्तगे		
धृष्टद्युम्नं प्रति गदाभादाय मात्यकेभ्यःनरादौ			दिति धृतराष्ट्रप्रश्नः		
सञ्जयोक्तिः	८५२	४	धृष्टकेतुं प्रत्यगत्यागो गमने सञ्जयोक्तिः	८५६	६
वासुदेवमैषितेन भीमेन मात्यकिनिवारणं	८५२	८	धृष्टद्युम्नस्यायोर्दुर्लभनं	८५६	८
मात्यकिं प्रति महदेवस्य विनयवाक्यं	८५२	११	दुर्योधनदवादिभिः मात्यकेर्दुर्लभनं	८५६	२२
मात्यकिं समापयन्तं भीमं प्रति धृष्टद्युम्नस्य			मात्यकिवाणपोडितस्य शैशे मात्यकिं प्रति		
भोपहासवाक्यं	८५२	१८	वाक्यं	८५७	४
अथत्यामैःतमैःनारायादौ सञ्जयोक्तिः	८५२	२८	शैशिवापविद्वस्य मात्यकेऽपयनं	८५७	१०

प्रकरणम्	पङ्क्तिः	श्लोकः	प्रकरणम्
श्रीशिवानेन धृष्टद्युम्ने मुग्धेऽर्जुनादीनां			तत्कथाच्छ्लोभाश्चत्पामानं प्रति व्यां
तत्र गममादि ८५७	१२		व्यासवाक्यं युवाद्रौषि सैन्यावहारं
अथत्याघार्जुनादीनां युद्धवर्णनं .. ८५७	२०		द्रौणे हते पाण्डवानामपि सैन्यावहार
पौरवादीनां भागं दृष्ट्वा कुड्मस्य भोमस्य श्रेयाणां युद्धवर्णनं ८५७	३०		द्रौणे हते मामका. पाण्डवाश्च किमकु
श्रीशिवानेन भोमसारथौ मुग्धे हयानां प्रद्वयं ८५८	१०		नि धृतराष्ट्रप्रश्नं ... ..
भोमस्य अपानं दृष्ट्वा पाण्डवासादीनां पलायनं ८५८	१३		अर्जुनसमीपे व्यासस्य यदृच्छागमनादौ
अर्जुनकृतफलनिवारणादौ सञ्जयोक्तिः. ८५८	१८		सञ्जयोक्तिं .. .. .
अथत्यामानं प्रत्यञ्जुनस्य सकोधव कथं ८५८	२१		युद्धसमये मदपतोऽर्थं लब्धये स कदित्यादि
श्रीमार्धे आचार्यपुत्रेऽर्जुन. कथं स्वमन्त्रो दिति धृतराष्ट्रप्रश्नं ८५८	२६		अर्जुनप्रश्नं ... .. .
युवराजादौ हनेऽर्जुनकोधे सञ्जयोक्तिं ८५८	२८		स एव सङ्कर इत्युक्त्वा व्यासस्य महादेवस्य कथनं ... .. .
अर्जुनवाक्येन कुड्मस्य श्रेणेरश्लेषास्त्रत्याग. ८६०	२		महादेवपारिषदाणां नामकथनादि ...
श्रेणिसखे त्यक्ते उक्त्वा पातादिकथनं ... ८६०	७		अर्जुनं प्रति व्यासस्य महादेवस्य कथनं
श्रेण्यस्त्रप्रभावेण पाण्डवसैन्यानां पतनादि ८६०	१५		महादेवकृतविपुत्रजयस्य कथनं ... ८
अर्जुनस्य ब्रह्मास्त्रेण श्रेण्यस्त्रना. यादि ८६०	२४		वाचसमङ्गे कृत्वा कौशमिति देवान् प्रति
केशवार्जुनौ विमुक्तौ दृष्ट्वा स्त्राणि न्यस्य श्रेण्ये पलायनं ८६१	३		पार्वतीजिज्ञासा ८
पथि व्यासं दृष्ट्वा तं प्रति श्रेण्यस्त्रस्य नित्यात्वे कारणजिज्ञासा ८६१	६		अस्य ततो वञ्चयन्तु कामस्येष्टस्य वञ्चवाञ्ज
अथत्यामानं प्रति व्यासस्य मरुना रायणवृन्तात्कथनं ८६१	१४		लक्षणादि ८६
तत्र नारायणवर्षये वरदानार्थं महादेवस्य गमनं ८६१	२०		इन्द्रादिदेवब्रह्मणोरुक्तिप्रत्युक्तौ .. ८६
व्यासस्य महादेवस्य रूपवर्णनं ८६१	२१		प्रकाश प्रसादात् ब्रह्मकृतमहादेवस्य ८६१
नारायणकृतमहादेवस्य प्रति. ८६१	४		ब्रह्मणो वाच्येन महादेवप्रसादादौ व्यासोक्तिः ८६८
महादेवस्य वरदाने व्यासोक्तिः ८६२	१८		पशुपति प्रभयोर्ना नाशं निरुक्तिः कथनं ८६७
वरदानार्थं नारायणं प्रति शिववाक्यं ... ८६२	१८		महादेवस्य अथवणादिफलकथनं ... ८६८
			अर्जुनमुपदिश्य व्यासस्य गमने सञ्जयोक्ति ८६८
			श्रेण्यपर्वकालयुक्तिकथनं ८६८
			नारायणस्य मोक्षपर्वसमाप्तिं ... ८६८
			श्रेण्यपर्वसमाप्तिश्च ८६८
			द्वितीयभागस्य च समाप्ताप ८६८
			१८

THE MAHÁBHÁRATA, AN EPIC POEM,

WRITTEN BY

THE CELEBRATED VEDA VYASA RISHI.

VOL II.

CONTAINING

PART IV—VIRAT PARVA
V—UDJOGA PARVA
VI—BHISMA PARVA
VII—DRONA PARVA

EDITED AND CAREFULLY COLLATED WITH THE BEST MANUSCRIPTS IN THE LIBRARY OF THE
SANSKRITA COLLEGE OF CALCUTTA BY NIMACHAND SIROMANI
AND NANDA GOPALA PANDITS

COMMENCED UNDER THE COMMITTEE OF PUBLIC INSTRUCTION AND UPON THE RESUME ON OF ITS ORIENTAL PUBLICATIONS
COMPLETED UNDER THE AUSPICES OF THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

Calcutta.

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS, CIRCULAR ROAD

1836

प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पङ्क्तौ
द्रौणिवाणेन धृष्टद्युम्ने मुग्धेऽर्जुनादीनां			तत्कथाच्छ्लेनाश्रयत्यामानं प्रति व्यासोपदेशः	८६२	२४
तत्र गमनादि	८५७	१२	व्यासवाक्यशुक्लाद्रौणेः सैन्यावहारं सञ्जयोक्तिः	८६२	६
अश्रयत्याम्हाऽर्जुनादीनां युद्धवर्णनं ...	८५७	२०	द्रौणे घृते पाण्डवानामपि सैन्यावहारः ...	८६३	८
पौरवादीनां नाशं दृष्ट्वाकुड्डस्य भोमस्य द्रौणिना युद्धवर्णने	८५७	३०	द्रौणे घृते मामकाः पाण्डवाश्च किमकुर्वन्नि		
द्रौणिवानेन भोमधारथौ मुग्धे हयानां प्रद्वरणं	८५८	१०	ति घृतराष्ट्रप्रश्नः	८६२	११
भोमस्थापयानं दृष्ट्वा पाञ्चालादीनां पलायनं	८५८	१३	अर्जुनसमोपे व्यासस्य यदृच्छामगनादौ सञ्जयोक्तिः	८६२	१२
अर्जुनकृतबलनिवारणादौ सञ्जयोक्तिः	८५८	१८	युद्धसमये मदघतोयं लघ्वे स कदत्यादि		
अश्रयत्यामानं प्रत्यर्जुनस्य सकोधवक्तव्यं	८५८	२१	अर्जुनप्रश्नः	८६२	१४
भामार्हे आचार्यपुत्रेऽर्जुनः कथं स्वमित्रो दिति धृतराष्ट्रप्रश्नः	८५८	२६	स एव सङ्गर इत्युक्त्वा व्यासस्य महादेवस्वरूप कथनं	८६३	१८
धृतराजादौ हृतेऽर्जुनकोपिसञ्जयोक्तिः	८५८	२८	महादेवपारिषदानां नामकथनादि ...	८६३	२०
अर्जुनवाक्येन कुड्डस्य द्रौणेरभिधास्यत्यागः	८६०	२	अर्जुनं प्रति व्यासस्य महादेवस्वरूपकथनं	८६४	७
द्रौणिनास्ते त्यक्ते उक्त्वापातादिकथनं ...	८६०	७	महादेःकृतत्रिपुरजयदत्तान्तकथनं ...	८६५	१५
द्रौण्यस्त्रप्रभावेण पाण्डववैद्यानां पतनादि	८६०	१५	बालमङ्गे कृत्वा कोयमिति देवान् प्रति		
अर्जुनस्य ब्रह्मास्त्रेण द्रौण्यस्त्रनाशादि	८६०	२४	पार्वतीगिज्ञाया	८६६	२
केशवाऽर्जुनो विमुक्तौ दृष्ट्वास्त्राणि न्यस्य द्रौणेः पलायनं	८६१	३	असूयतो वञ्चयन्तुकामस्यद्रेस्वसवज्ञवाज साक्षनादि	८६६	३
पथि व्यासं दृष्ट्वा तं प्रति द्रौणेरखल मित्या ले कारणगिज्ञाया	८६१	६	इन्द्रादिदेवब्रह्मणोरुक्तिप्रत्युक्तौ ..	८६६	६
अश्रयत्यामानं प्रति व्यासस्य नरनारायणवृत्त्यान्तकथनं	८६१	१४	शक्राय प्रसादाय ब्रह्मकृतमहादेवस्तवः	८६६	१५
तत्र नारायणपथे वरदानार्थं महादेवस्था			ब्रह्मणोवाक्येन महादेवप्रसादादौ व्यासोक्तिः	८६६	१८
गमनं	८६१	२०	पद्मपति प्रभ्यतोनां नाशं निरुक्तिप्रथमं	८६७	११
व्यासस्य महादेवस्वरूपवर्णनं	८६१	२१	महादेवस्वरूपवर्णनादिकथनं	८६८	६
नारायणकृतमहादेवस्तुतिः	८६२	४	अर्जुनमुपदिश्य व्यासस्य गमनेसञ्जयोक्तिः	८६८	१२
महादेवस्य वरदाने व्यासोक्तिः	८६२	१८	द्रौण्यपर्वफलश्रुतिकथनं	८६८	१४
वरदानार्थं नारायणं प्रति प्रियवार्थं	८६२	२८	नारायणस्त्रासोत्तपर्वसमाप्तिः ...	८६८	१७
			द्रौण्यपर्वसमाप्तिश्च	८६८	१८
			द्वितीयभागसूची समाप्ता	८६८	१८

THE MAHÁBHÁRATA,
AN EPIC POEM,

WRITTEN BY

THE CELEBRATED VEDA VYA'SA RISHI.

VOL. II.

CONTAINING

PART IV — VIRAT PARVA
V — UDJO'GA PARVA
VI — BHISMA PARVA
VII — DRONA PARVA

EDITED AND CAREFULLY COLLATED WITH THE BEST MANUSCRIPTS IN THE LIBRARY OF THE
SANSKRITA COLLEGE OF CALCUTTA BY NIMACHAND SIROMANI
AND NANDA GOPALA PANDITS

COMMENCED UNDER THE COMMITTEE OF PUBLIC INSTRUCTION AND UPON THE RESUMPTION OF ITS ORIENTAL PUBLICATIONS
COMPLETED UNDER THE AUSPICES OF THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

Calcutta:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS CIRCULAR ROAD

1856

श्रीमहाभारतं

श्रीमन्महाभारतसंहिता

श्रीमन्महाभारतसंहिता

विराटाद्योगभीष्मद्रोणपर्वघटितः

द्वितीयसर्ग ।

साधारण विद्याद्वयार्थककमिद्विधनय्येन मुद्रितुमारभ्यस्तत्रामाप्तवान्
ससिन्धाटिसोदटाख्यगौडदेशीयसभाध्यक्षेण प्रेरितः

कलिकाताष्ट रामचान्या
ससिन्धाटि सोदटाख्य गौडदेशीयसभाध्यक्षेण
मुद्रित

वत्सम्बन्धीयमुद्रिताभ्या रुशोचितम्

शकाब्दा. १७५७

२० १८२६

श्रीमहाभारतं

॥ विराटपर्व ॥

॥ नमो गणेशाय ॥ भाराथेण नमस्कृत्य नरक्षैव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥
१ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं विराटनगरे मम पूर्व्वपितामहाः । अज्ञातवासमुचिता दुर्व्विधनभयाद्दिताः ।
पतिव्रता महाभागा यततं ब्रह्मवादिनी । द्रौपदी च कथं ब्रह्मन्नज्ञाता दुःखिताऽवसत् ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यथा विराटनगरे तव पूर्व्वपितामहाः । अज्ञातवाममुचितास्तच्छृणुष्व नराधिप ।
तथा तु स वराहस्या धर्माद्दुर्लभतां वरः । गलाश्रमं ब्राह्मणेभ्य आचख्यौ सर्व्वमेव तत् ।
कथयित्वा तु तत्सर्व्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरः । अरणीमहितं तस्मै ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ।
ततो युधिष्ठिरो राजा धर्मपुत्रो महामनाः । सन्निवर्त्त्यानुजान् सर्व्वानिति होवाच भारत ।
द्वादशेमानि वर्षाणि राज्यविभोषिता वयं । त्रयोदशेऽयं सन्यातः कृच्छ्रात् परमदुर्लभः ।
स साधु कौन्तेय इतो वाममर्जुन रोचय । सम्बत्सरमिमं यत्र वैभेमाविदिताः परैः ।
॥ अर्जुन उवाच ॥ तथैव वरदानेन धर्मस्य मनुजाधिप । अज्ञाता विचरिष्यामो नराणां नात्र संशयः ।
किन्तु वासाय राष्ट्राणि कीर्त्तयिष्यामि कानिचिन् । रमणोयानि गुप्तानि तेषां किञ्चित् का रोचय ।
सन्ति रम्या जनपदा चक्रवर्त्तः परितः कुरुन् । पाञ्चालाद्येदिमत्यास्य गुरुचेनाः पटचराः ।
द्वार्षाणि नवराष्ट्रास्य मशाः शाखा युगन्धराः । कुन्तिराष्ट्रञ्च विपुलं सुराष्ट्रावन्तयस्तथा ।
रतेषां कतमो राजन्निशमस्तव रोचते । यत्र वक्ष्यामहे राजन् सम्बत्सरनिमं वयं ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुतमेतन्महाबाहो यथा स भगवान् प्रभुः । अत्रोत्सर्त्ततेऽनन्ततया न तदन्याया ।
श्रवणन्नेव वासार्थं रमणोर्यं शिवं सुखं । सप्तस्य सहितैः सर्व्वैर्बलव्यमकुतोभयैः ।
मत्स्यो विराटो मलवान्मिरक्तोऽस्य पाण्डवान् । धर्ममोत्रो वदान्यद्य हृदय मततं प्रियः ।
विराटनगरे तात सम्बत्सरमिमं वयं । कुर्व्वन्मत्स्य कर्त्तव्यं विहरिष्याम भारत ।
यानि यानि च कर्त्तव्यानि तस्य वक्ष्यामहे वयं । आसाद्य मत्स्यं तत् कर्म प्रभूतं कुर्व्वन्मुदाः ।
॥ अर्जुन उवाच ॥ नरेदेव कथं तस्य राट्टे कर्म करिष्यमि । विराटनगरे माधो वक्ष्यसे केन कर्मणा ।
मृदुर्ब्रह्मदान्यो श्रीमांय धार्मिकः सत्यमद्भूतः । राजंस्त्वमापदा कष्टः किं हरिष्यमि पाण्डव ।

न दुःखमुचितं किञ्चिद्राजा वेद यथा जन । स दमामापदं प्राप्य कथं घोरान्तरिक्षिणि ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शृणुष्व यत्करिष्यामि कर्म वै कुरुनन्दनाः । विराटमनुसम्प्राप्य राजानं पुरुषपर्यभा ।

सभास्वारो भविष्यामि तस्य राज्ञो महात्मनः । कङ्को नाम द्विजो भूवा मताच्च प्रियदेवनः ।

वैदूर्यन् काश्चान्नान् दान्तान् फलेज्यैतीरसैः सह । कृष्णाचासोहिताचोऽयं निर्वक्ष्यामि मनोरमान् ।

विराटराजं रमयन् घामात्यं सहयान्वयं । न च मां वैक्ष्यते कथितोपयिष्ये च तं नृपं ।

२३

आसं युधिष्ठिरस्यासं पुरा प्राणसगं सखा । इति वक्ष्यामि राजानं यदि मां सोऽनुयोच्छ्यते ।

इत्येतद्वा मया ख्यातं विद्वरिष्याम्यहं यथा । वृकोदर विराटे लं वक्ष्यसे केन हेतुना ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रेषु प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ भोमसेन उवाच ॥ पौरोगेवो ब्रुवाणोऽहं वक्ष्ये नाम भारत । उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ।

सुपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे । कृतपूर्व्याणि यान्यस्य यज्ञानि सुशिक्षितैः ।

तानथभिभविष्यामि प्रीतिं सञ्जनयञ्च हं । आहरिष्यामि दाहूणां निचयान्नहतीऽपि च ।

२०

यमेव्य विपुलं कर्म राजा संयोच्छ्यते स मां । अमानुषाणि कुर्वाणस्तानि कर्माणि भारत ।

राज्ञस्तस्य परिप्रेथा भंश्यन्ते मां यथा नृपं । भक्ष्यान्नरसपानानां भविष्यामि तथेवरः ।

द्विपा वा बलिना राजन् वृषभा वा महाबलाः । विनिघाह्या यदि मया निघहीष्यामि तानपि ।

ये च केचिन्नियोक्त्यन्ति समाजेषु निघोधकाः । तानहं निहनिष्यामि रतिं तस्य विवर्द्धयन् ।

मत्तितान् युधमानान् वै हनिष्यामि कथञ्चन । अथ तान् पातयिष्यामि यथा यास्यन्ति न चर्यं ।

२५

आरालिको गोविक्रता सुपकर्ता निघोधकः । आसं युधिष्ठिरस्याहमिति वक्ष्यामि वृच्छतः ।

आत्मानमात्मना रक्षंश्चरिष्यामि विश्राम्यते । इत्येतत् प्रतिजानामि विहरिष्याम्यहं यथा ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यमग्निशैल्योऽभूत्वा समागच्छन्तुणां वरः । दिक्षु खण्डवं दावं दामार्हसहितं पुरा ।

महाबलं महाबाहुमजितं कुरुनन्दनं । सोऽयं किङ्कर्षं कौन्तेय करिष्यति धनञ्जय ।

योऽयमासाद्य तं दावं तर्पयामास पावकं । विजित्यैकरथेनैव हत्वा पद्मगराचसान् ।

३०

वासुके सर्पराजस्य स्वसारं हतवांच यः । श्रेष्ठो यः प्रतियोधानां सोऽर्जुनः किङ्करिष्यति ।

सूर्यं प्रतपतां श्रेष्ठो द्विपदां ब्राह्मणो वरः । आशोविषस्य सर्प्याणामग्निशैल्यस्त्रिणां वरः ।

आयुधानां वरं वर्यं ककुद्भी च गवां वरः । इन्दानामुदधिः श्रेष्ठः पश्यान्श्या वर्षतां वरः ।

धृतराष्ट्रस्य नामानां हस्तिवैरावणे वरः । पुत्र प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदां वरा ।

यथेतानि विमिष्टानि जात्यां जात्यां वृकोदर । एवं युवा गुडाकेम श्रेष्ठः सर्वधनुमतां ।

३५

सोऽयमिन्द्रादनवरो वासुदेवान्महाद्युतिः । गाण्डीवधश्चा वीभक्षुः शेताश किङ्करिष्यति ।

उदित्वा पञ्चवर्षाणि सप्तसाक्षस्य वेगनि । अस्तयौगं ममासाद्य स्वकीयैर्यानुपातुतां ।

दिव्यान्वक्षाणि क्षान्तिनि देवहृदेष भास्तता । धं मन्ये द्वादशं ह्यरुमादित्यानां चषोदशं । षडशं नवमं मन्ये पद्मापां दशमं

मथा ।

यस्य बाह्य समौ दीर्घौ व्याघातकठिनत्वौ । दक्षिणे चैव सव्ये च गवामिव वरः कृतः ।

हिमवानिव शैवानां समुद्रः सरितामिव । निदधानां यथा शनौ वसुनामिव ह्यव्याट् ।

सृगाणामिव शार्दूलौ गरुडः पततामिव । वरः मन्त्रज्ञमानानां सोऽर्जुनः किङ्करिव्यति ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ प्रतिज्ञां पण्डकोऽस्मीति करिष्यामि नहोपते । व्याघातौ हि महाभौता मे संवर्तुं नृप दुष्करौ ।

बलैर्यथादयिष्यामि बाह्व क्लिष्टकृतादिभौ । कर्षयौः प्रतमुच्चाहं कुण्डजे ज्वलनप्रभे ।

पिनङ्ककम् पाणिभ्यां हंतीयां प्रकृतिं गतः । वेशोकनमिरा राजघाम्ना चैव दृहक्षया ।

पठन्नाख्यायिकाद्यैव स्त्रीभवेन पुनःपुनः । रमयिष्ये महोपालमन्योद्यान्तः पुरे जनान् ।

नीतं नृत्यं विचित्रञ्च वादित्रं विविधं तथा । शिचयिष्याम्यहं राजन् विराटस्थ पुरस्त्रियः ।

प्रजानां समुदाचारं वरुकर्म कृतं वदन् । ह्यादयिष्यामि कौन्तेय माययात्मानमात्मना ।

युधिष्ठिरस्य गेहे वै द्रौपद्याः परिचारिका । उपिताऽस्मीति वक्ष्यामि षष्ठो राज्ञा च पाण्डव ।

सतेन विधिना च्छन्नः कृतकेन यथाऽनलः । विहरिष्यामि राजेन्द्र विराटभगने सुखं ।

दत्त्वैवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तथाऽर्जुनो धर्मभृतां वरिष्ठः । वाक्यं तथाऽग्नौ विरराम भूयो नृपेऽ परं भातरमावभाषे ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं त्वं नकुल कुञ्जोणस्तव तात चरिष्यमि । कर्म तत् त्वं समाचक्ष्य राज्ञे तस्य महोपते । सुकुमारेय प्रूरय दशमीनयः सुखोचितः ।

॥ नकुल उवाच ॥ अथवन्धो भविष्यामि विराटनृपतेरहं । सर्वथा ज्ञानसम्पन्नः कुमलः परिरक्षणे ।

ग्रन्थिको नाम नाम्नाऽहं कर्मतत् सुप्रियं मम । कुमलोऽह्ययश्चिन्तायां तथैवायचिक्विस्ये ।

प्रियाद्य सततं मेऽद्याः कुरुराज यथा तव । ये मामामृत्वयियन्ति विराटनगरे जनाः ।

तेभ्य एवं प्रवक्ष्यामि विहरिष्याम्यहं यथा । पाण्डवेन ह्यहं तात अयैष्वधिकृतः पुरा । विराटनगरे च्छन्नचरिष्यामि भदो पते ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सहदेव कथं तस्य समीपे विहरिष्यसि । किं वा त्वं कर्म कुञ्जोः प्रच्छन्नो विहरिष्यसि ।

॥ सहदेव उवाच ॥ गोवह्यता भविष्यामि विराटस्थ नहोपते । प्रतिपेद्रा व दोग्धरा व सङ्घाले सुमलो गता ।

तन्निपाल इतिख्यातो नाम्नाऽहं विदितस्तस्य । निपुनश्च चरिष्यामि येतु ते मानसो ज्वरः ।

अहं हि सततं गोपु भवता प्रहितः पुरा । तव मे कौमलं मर्म्ममवबुद्धं विश्रम्भते ।

लचणश्चरितं चापि शकां यथापि मङ्गलं । तस्मर्थं मे सुविदितमन्यथापि महोपते ।

दृपभानपि जानामि राजन् पूजितलक्षणान् । येषां भूवमुपाघाय अपि बन्ध्या प्रसूयते ।

सोऽहमेव चरिष्यामि प्रीतिरच हि मे सदा । न च मां वेक्ष्येन कश्चित्तापयिष्ये च पार्थिवं ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इयं हि नः प्रिया भार्या प्राग्भ्योऽपि गरीयसी । मातेव परिपाल्या च पूज्या व्येधव च सदा ।

केन एा द्रौपदो कृष्या कर्मणा विचरिष्यति । न हि किञ्चिद्विजानाति कर्म कर्तुं यथा म्रियः ।

सुकुमारी च माला च राजपुत्री यमस्त्रिनी । पतिप्रता महाभागा कथन्तु विचरिष्यति ।

मात्स्यगन्धानलङ्कारान् वस्ताणि विविधानि च । रताभ्यामिजानानि यतो जाता हि भाविनी ।
 ॥ द्रौपद्युवाच ॥ सैरिभ्रयो रक्षिता लोके भुजिथ्याः सन्ति भारत । नेवमन्याः स्त्रियो यान्ति इति लोकस्य नियथः ।
 साऽहं प्रवाणा सैरिभ्रो कुशला केशकर्णणि । युधिष्ठिरस्य गेहे वै द्रौपद्याः परिचारिका ।
 उपिताऽस्मीति वक्ष्यामि पृष्टा राज्ञा च भारत । आत्मगुप्ता चरित्यामि यन्नां लं परिपृच्छमि ।
 सुदेष्णां प्रत्युपस्थाखे राजभार्या यमस्त्रिणी । सा रक्षियति मां प्राभां माभृत्ते दुःखमोदृष्यं ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कल्याणं भाषसे कृष्णे कुले जाताऽसि भाविनि । न पापमभिजानामि साध्वी साधुव्रते स्त्रिता ।
 यथा न दुर्बदः पापा भवन्ति सुखिनः पुनः । कुर्यास्तथा लं कल्याणि लघयेपुर्न ते यथा ।
 इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरादिमन्त्रेण तृतीयाऽध्यायः ॥ ३ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कर्माण्युक्तानि युष्माभिर्यानि यानि करिष्यथ । मम चापि यथा बुद्धिरुचिता विधिनिश्चयात् ।
 पुरोहितोऽयमस्माकमग्निदोषाणि रक्षतु । सुतपैरिगवैः साह्यैर्दुपदस्य निवेशने ।
 इन्द्रधेनुमुखाश्चेम रथानादाय केवलान् । यान्तु दारवती शीघ्रमिति मे वचनं मतिः ।
 इमाद्य नार्यां द्रौपद्याः सर्वैद्य परिचारिकाः । पञ्चालानेव भक्त्स्वन् सुतपैरिगवैः सह ।
 सर्वैरपि च वक्तव्यं न प्राज्ञायन्त पाण्डवाः । गता ह्यस्मानपाकीर्यं सर्वं दैतवनादिति ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं तेऽन्योऽन्यमामच्य कर्माण्युक्ता पृथक्पृथक् । धीम्यमामन्तयामासु स च तान्मन्त्रममवीत् ।
 ॥ धीम्य उवाच ॥ विहितं पाण्डवाः सर्वै ब्राह्मणेयु सुहृन् । यानि प्रहरणे चैव तथैवाग्निपु भारत ।
 त्वया रक्षा विधातया कृपायाः फाल्गुणेन च । विदितं ह्ये यथासर्वं लोकहृत्तमिदं तव ।
 विदिते चापि वक्तव्यं सुहृद्भिरनुरागतः । सप धर्मस्य कामथ अर्थथैव सनातनः ।
 अतोऽहमपि वक्ष्यामि हेतुमत्र निषेधत । हन्तेमां राजवसतिं राजपुत्रा ब्रवीम्यहं ।
 यथा राजकुलं प्राप्य सर्वान् देवांस्तारिष्यथ । दुर्लभस्त्वेव कौरव्या जानता राजवेग्मनि ।
 अमानिनैर्मानितैर्वा अज्ञानैः परिवस्रं । ततयतुर्दग्ने वर्षे चरिष्यथ युद्यासुखं ।
 द्रिष्टदारेण लभेत् द्रष्टुं रहस्येषु न विषेधत् । तदेवाममन्त्रिष्वेद्यत्र नाभिपजेत् परः ।
 यो न यानं न पथ्येहं न पीठं न गजं रथं । आरोहेत् समतोऽस्मीति स राजवसतिं वषेत् ।
 अथ यचैतमाधीनं ब्रह्मेरन् दुष्टचारिणः । न तत्रोपविशेद्यो वै स राजवसतिं वषेत् ।
 न चानुग्रियाद्राजानमपृच्छन्तं कदाचन । तृष्णीक्षेनमुपाधीत काष्ठे समभिपूजयेत् ।
 असृयन्ति हि राजानो जनानमृतवादिभः । तथैव चावमन्त्रे मन्त्रिणं वादिभं मृषया ।
 भेषां दारिषु कुर्वीत भेषं प्राज्ञ कृदाचन । अन्तःपुरचरा ये च देष्टि यानहिताय ये ।
 विदिते चाप्य कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि । एवं विचरता राज्ञि न चरतिगायते कश्चित् ।
 नक्त्वपि परां भूमिमपूष्टेः क्षानियोजितः । जात्यन्ध इव मन्ये मर्यादामनुचिन्तयन् ।
 न हि पुत्रं न शत्रवं न भ्रातरमरिन्दमाः । समतिक्रान्तमर्यादं पूजयति भगधिपाः ।
 यद्वाधोपचरदेनमग्निवद्देवत्विवह । अमृतोपपयोर्षो हि इत्यादेव न भंग्यः ।

घटङ्गतांऽनुयुञ्जीत तत्तदेवानुवर्त्तयेत् । प्रमादमत्रलेपञ्च कोपञ्च परिवर्त्तयेत् ।
 समर्थनासु सर्वैःसु हितञ्च प्रियमेव च । संवर्णयेत्तदेवास्य प्रियादपि हितं वदेत् ।
 अनुकूलो भवेद्यासु सर्वैर्येषु कयासु च । अप्रियं चाहितं यस्यात्तदस्मै नानुवर्णयेत् ।
 नाहमस्य प्रियोऽस्मीति मत्वा सेवेत पण्डितः । अप्रमत्तश्च सततं हिं कुर्व्यात् प्रियश्च यत् ।
 नाख्यानितानि सेवेत नाहितैः सह संवसेत् । स्वस्थानाच्च विक्रमेत स राजवर्षति वसेत् ।
 दक्षिणं वाऽथ वामं वा पार्थमासीत पण्डितः । रक्षिणं ह्यात्तमखलाणां न्यानं पयाद्विधीयते ।
 नित्यं हि प्रतिपिड्ढन्तु पुरस्तादासनं महत् । न च सन्दर्शने किञ्चित् प्रष्टसमपि भङ्गेयत् ।
 अपि ज्ञेत्तद्द्विराणां व्यलीकं खानमुत्तमं । न स्रयाऽभिक्षितं राज्ञां मनुष्येषु प्रकाशयेत् ।
 असूयन्ति हि राजानो नराननृतवादिनः । तथैव चावमन्यन्ते नरान् पण्डितमानिनः ।
 शूरोऽस्मीति न दूतः स्यादुद्धिमिति वा पुनः । प्रियेभवाचगन् राज्ञः प्रियो भवति भोगवान् ।
 रेत्यर्थं प्राप्य दुष्प्रापं प्रियं प्राप्य च राजतः । अप्रमत्तो भवेद्राज्ञ प्रियेषु च हितेषु च ।
 यस्य कोपो महाबाधः प्रसादश्च महाफलः । कस्तस्य मनसाऽपीच्छेदनेन्यं प्राज्ञमसत ।
 न चैष्टौ न भुञ्जी जानू न च वाक्को ममाक्षिपेत् । सदा वातञ्च वाचञ्च षोडशवाचरेच्छेत् ।
 हास्यवस्तुषु चाप्यस्य वर्त्तमानेषु केषुचित् । नातिगारुडं प्रहृथेत न चाप्युन्नसवद्भयेत् ।
 न चातिधैर्येण चरेद्भुक्तां हि ब्रजेत्ततः । क्षिणन्तु मृदुपूर्व्वेण दर्शयेदप्रमादजं ।
 लभे न हर्षयेद्यत्तु न व्ययेद्योऽवमानितः । अश्वमूढश्च यो नित्यं स राजवर्षति वसेत् ।
 राजानं राजपुत्रं वा संवर्षयेति यः सदा । अमात्यः पण्डितो भूत्वा स चिरं तिष्ठति प्रियः ।
 प्रत्यहोतश्च योऽमात्यो निगृह्णीतश्च कारणैः । न निर्वदति राजानं लभते मय्यदं पुनः ।
 प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च गुणवादी विचक्षणः । उपजीवी भवेद्राज्ञो विषये योऽपि वा भवेत् ।
 आमात्यो हि वलाङ्गोऽङ्गं राजानं प्रार्थयेत्तु यः । न स तिष्ठेच्चिरं स्थाने गच्छेच्च प्राणमश्रयं ।
 श्रेयः सदात्मनो दृष्ट्वा परं राजा न संवदेत् । विशेषयेन्न राजानं योग्यभूमिषु सर्वदा ।
 अश्वमेधो वलङ्गोऽङ्गोऽप्येकानुगतः सदा । सत्प्रवादी मृदुदर्शनः स राजवर्षति वसेत् ।
 अन्वसिन् प्रियमाणे तु पुरस्ताद्य समुत्पतेत् । अहं किं करवाणोति स राजवर्षति वसेत् ।
 आन्तरे चैव वाञ्छे च राजा यथैव सर्वदा । आदिष्टो नैव कथ्येन स राजवर्षति वसेत् ।
 यो वै गृहेभ्यः प्रवसन् प्रियाणां नानुसंस्मरेत् । दुःखेन सुखमन्विच्छेत् स राजवर्षति वसेत् ।
 समवेष्टे न कुर्वति नोचैः सन्निहितो हसेत् । न मन्त्रं वज्रधा कुर्व्यदिवं राम प्रियो भवेत् ।
 न कर्षणि नियुक्तः सन् धनं किञ्चिदुपसृजेत् । प्राप्तेति हि हरन् द्रव्यं यन्मनं यदवा यथं ।
 यानं वलमलदारं यदाव्यन्तं हृम्ययच्छति । तदेव धारयेन्नियमेवं प्रियतरो भवेत् ।

एवं संयम्य चित्तानि यजतः पाण्डुनन्दनः । समस्तधरमिमं तातास्तयामेता बुभुषवः । अथ स्वविषयं प्राप्य यदाकार्त्तं
 चरिष्यथ ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अगुगिष्टा धम भद्रने भैतद्रकाऽसि कथन । कुन्तीवृते मातरं नो विदुरं वा महामणिं ।
यदेवानन्तरं कार्थं तद्भवान् वक्तुमर्हति । तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च । १११

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स्वमुक्कलतो राज्ञा धैर्याऽय दिजसत्तम । अक्रोदिधिवत्संभं प्रस्थाने यदिधीयते ।

तेषां समिध तानग्नीन्ववच जुहाव च । स्रष्टद्भिद्भिद्भिन्नाभाय वृथिविविभ्रयाय च । ११२

अग्नीन् प्रदक्षिणोऽह्य म्राङ्गणीय तपोधनान् । चाग्नेर्धेनो पुरस्कृत्य पठेवाय प्रवज्रज् ।

गतेषु तेषु वीरेषु धैर्याऽय जपनाम्बर । अग्निधैचाण्युपादाय पाञ्चालानभ्यगच्छत ।

इन्द्रेणादयश्चैव यथोक्ताः प्राप्य धादवान् । रथानशांस रचन्त सुखमूपु सुवृहता । ११३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि धैर्यापदेशे चतुर्थ्याध्यायः ॥ ४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ते वीरा बहूनिस्त्रिंशत्सालाद्युधकलापिन । सद्गोधाहुत्विचाणा कालिन्दीममिता ययुः ।

तल्ले दक्षिणं तोरमन्वगच्छन् पदातय । निहन्ता वनवासाद्दे खराद्य प्रेक्षवस्तदा ।

वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विन । विध्यन्तो मृगजातानि महेश्वासा महाबला ।

उत्तरेण द्वाणैस्त्रि पञ्चालान् दक्षिणेन च । अन्तरेण यष्टसोमाञ्छूरधेनांस पाण्डवा ।

सुधा व्रुवाणा मत्स्य विषयं प्राविशन् वनात् । धन्विनो बहूनिस्त्रिंशत्साला विवर्णः श्मशुधारिणः । ११४

ततो जनपदं प्राप्य कर्ष्यं । राजानमवधीत् । पश्यैकपथो दृश्यन्ते चैत्राणि विविधानि च ।

अथ दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति । वसनिहापरां रात्रि बलवान् भे परित्यज ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धनञ्जय समुद्यम्य पाञ्चालो वह भारत । राजधान्यां निवस्यामो विमुक्ताय वनादित् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तामादायाञ्जुनस्यैर्ष्यैः द्रौपदी गजराजिव । संप्राथ्य नगराभ्यासमवातारयदञ्जुन ।

स राजधानी संप्राथ्य कैान्तेयोऽञ्जुनमवधीत् । कायुधानि समासज्य प्रवेक्ष्याम पुरं वयं । ११५

सायुधाद्य प्रवेक्ष्यामो वयं तात् पुरं यदि । समुद्रेण जनस्थास्य करिष्यामो न संशय ।

गाण्डीवश्च महद्गाढ लोके च विदित नृणां । तचेदायुधमादाय गच्छामो नगरं वयं ।

चिप्रमस्मान् विजानोदुर्भानुधा नात्र संशयः । ततो द्वादशवर्षाणि प्रवेष्टव्यं वने पुन । एकस्मिन्नपि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हि नस्तथा । ११६

॥ अञ्जुन उवाच ॥ इयं कूटे मनुष्येन्द्र गहना महती शमी । भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः ।

न चापि विद्यते कश्चित् मनुष्य इति मे मति । योऽस्मान्विदधतो द्रष्टा भवेच्छस्त्राणि पाण्डवः । ११७

उत्पद्ये हि वने जाता मृगव्यालनिषेधिते । समीपे च श्मशानस्य गहनस्य विशेषतः ।

शुभाधायायुधं शन्यां गच्छामो नगरं प्रति । स्वमत्र यथायोगं विहरिष्याम भारत ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स्वमुक्ता स राजानं धर्मराजं युधिष्ठिरं । प्रचक्रमे निधानाय शस्त्राणां भरतर्षभ ।

येन देवान्मनुष्यांश्च सर्वांश्चैकरथोऽजयत् । स्त्रीतान् जनपदांश्चान्यानजयत् कुरुपुङ्गवः ।

तदुदार महाधोषं सपन्नबलसदनं । अचरन्मक्ररोत् पार्थो गाण्डीवं सुभयद्वर । ११८

येन वीर कुहचेत्रमभ्यरचत् परन्तप । अमुद्यद्गुप्तस्य ज्यमचर्यां युधिष्ठिरः ।

पाञ्चालान् येन सङ्ग्रामे भीमसेनाऽजयत्प्रभुः । प्रत्ययेधद्वन्द्वनेकः सपत्न्यायैव दिग्जये ।

निग्रम्य यस्य विस्कारं थद्रवन्त रणात् परे । पर्वतखेव दीर्घस्य विस्कोटमग्रनेरिव ।

सैन्धवं येन राजानं पर्यामृतपत चानघः । ज्ञापामं धनुपस्तस्य भीमसेनाऽवतारयत् ।

अजयत्पश्चिमांशां धनुषा येन पाण्डवः । माद्रीपुत्रो महाबाहुस्तासांशो मितभाषिता ।

तस्य मौर्वीमपाकं चक्रुः संक्रन्दन्तो युधि । कुशे नास्ति समो रूपे यस्मैति नकुलः स्मृतः ।

दक्षिणां दक्षिणाचारं दिशं येनाजयत् प्रभुः । अपच्यमरुरोदीरः सहदेवस्तदायुधं ।

खड्गांश्च द्रोणान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान् । विपाठान् चुराधारांश्च धनुर्मिद्विदधुः सह ।

॥ वदन्त्यायन उवाच ॥ अयान्श्रावणकुञ्जं कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिरः । आरुभ्रेमां शर्मे वीर धनुष्येतानि निचिप ।

तांमुपासन्न नकुनो धनुषि निदधे स्वयं । यानि तस्यावकाशानि दिव्यरूपाश्चमन्यत ।

यव चापस्यत स वै तिरौर्व्याणि वर्षति । तत्र तानि दृष्टैः पाशैः सुगाढं पर्व्वन्धत ।

शरीरञ्च मृतस्यैकं समवग्रन्त पाण्डवाः । विवर्ज्यथिथ्यन्ति नरा दूरादेव शमोमिमां ।

श्रावणं श्रवमचेति गन्धमाघाय पूतिकं । अश्रीतिश्रमवर्षेणं माना न इति वादिन ।

कुलधर्मोऽयमस्माकं पूर्वैरराचरितोऽपि वा । समासञ्चय्य वृत्तेऽस्मिन्निति वै व्याहरन्ति ते ।

आगोपालाविप्लवेभ्य आचक्षाणाः परन्तप । आजगमुर्नगराभ्यासं पार्थाः शत्रुनिवर्हणाः ।

जयो जयन्तो विजयो जयहेनो जयद्वजः । इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ।

ततो यथाप्रतिज्ञाभिः प्राविशन्नगरं सहत् । अज्ञातचर्यां वक्ष्यन्तो राष्ट्रे वर्षत्रयोदशम् ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्व्वणि पाण्डवप्रवेशपर्व्वणि अक्षय्यापने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विराटनगरं गन्धं गच्छमानो युधिष्ठिरः । अस्तवग्नमसा देवो दुर्गो विभुवनेश्वरी ।

यस्योदास्यभंगभूतां नारायणवरप्रियां । नन्दगोपकुले जातां मङ्गल्यां कुम्भवर्द्धनीं ।

कर्मविद्रावणकरीमसुराणां चयङ्करीं । मिलातटविनिक्षिप्तामाकाशं प्रति गामिनीं ।

वासुदेवस्य भगिनीं दिव्यमान्द्यविभ्रपितां । दिव्याम्बरधरां देवीं सख्येवैककारिणीं ।

भारतावतरणे पुष्पे ये स्मरन्ति सदा शिवं । तान् वै तारयते पापात्पट्टे गामिव दुर्ध्वंजं ।

सोतं प्रचक्रमे भूयो विविधैः सौगमस्यै । आमच्य दग्धनाकाङ्क्षो राजा देवं सदानुजः ।

समोऽसु वरदे हृष्ये कुमारि ब्रह्मचारिणि । बालाकंरुद्राकारे पूर्णचन्द्रनिभानने ।

चतुर्भुजे चतुर्भुजे पीनश्रेणिपयोधरे । मयूरपिच्छवलये केयूराद्बद्धधारिणि ।

भासि देवि यथापद्या नारायणपरिपद्यः । खरूपं ब्रह्मचर्य्यञ्च विभ्रं तत्र खेचरि ।

हृष्यच्छविमना हृष्या शङ्कर्यसमानना । विभ्रतो त्रिपुत्रो बाहू प्ररुध्वजसमुच्छ्रयो ।

पाची च पारुजो पण्डो स्त्रीविग्रहो च याभुवि । पाशम्यनुर्भहाचर्मं विविधान्यायुधानि च ।

कुण्डलाभ्यां सुदृपांशुं कर्णाभ्यांश्च किम्ब्रपितां । चन्द्रनिर्मर्द्धिना देवि मुच्येन तं विराजये ।

मुकुटेन विष्वेच्ये क्षेत्रस्येन शोभिना । भुजङ्गाभोगवासेन श्रेणिसुचेल राजता ।

१११

११०

११२

११०

११८

११०

विभ्राजसे चावह्वेन भोगेनेवेह मन्दरः । ध्वजेन शिखिपिच्छानामुच्छितेन विराजसे ।
कौमारं व्रतमास्थाय चिद्विदं पावितं तथा । तेन त्वं स्यूयसे देवि विदशैः पूज्यसेऽपि च ।
चैलोक्यरक्षणार्थाय महिषासुरनाग्निनि । प्रसन्ना मे सुरश्रेष्ठ दयां कुरु शिवा भव ।

जया त्वं विजया चैव सद्गामे च जयप्रदा । ममापि विजयं देहि वरदा त्वञ्च साम्प्रतं ।

विन्ध्ये चैव नगश्रेष्ठे तव स्थानं हि शायतं । कालि कालि महाकालि सीधुमांसपशुप्रिये ।

१८५

कृतानुयात्रा भूतैस्त्वं वरदा कामचारिणि । भारावतारे ये च त्वां संस्मरिष्यन्ति मानवाः ।

प्रणमन्ति च ये त्वां हि प्रभाते तु नरा भुवि । न तेषां दुर्लभं किञ्चित् पुत्रतो धनतोऽपि वा ।

दुर्गान्तारयसे दुर्गे तत्त्वं दुर्गा स्वता जनैः । काकारेष्ववसन्नानां मग्नानाञ्च महापुंषे ।

दस्युभिर्वा निरुह्यानां त्वं गतिः परमा नृणां । जलप्रतरणे चैव कान्तारेष्वटवीषु च ।

ये स्मरन्ति महादेवि न च सीदन्ति ते नराः । त्वं कीर्त्तिः श्रेष्ठतिः भिक्षुर्होर्बिन्धा सन्ततिर्मतिः ।

१८६

सन्ध्या रात्रिः प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना कान्तिः चमा दया । नृणाञ्च बन्धनं मोहं पुत्रनाशं धनक्षयं । व्याधिं मृत्युं भयञ्चैव
पूजिता नामयिष्यसि ।

सोऽहं राज्यात् परिभ्रष्टः शरणं त्वां प्रपन्नवान् । प्रणतय घया मुहुर्त्वा तव देवि सुरेश्वरि ।

चाहि मां पद्मपत्राचि सत्ये सत्या भवस्व नः । शरणं भव मे दुर्गे शरण्ये भक्तवत्सले ।

एवं स्तुता हि सा देवी दशयामास पाण्डवं । उपगम्य तु राजानमिदं वचनमब्रवीत् ।

॥ देव्या च ॥ शृणु राजन्महाबाहो मदीयं वचनं प्रभो । भविष्यत्यचिरादेव सद्गामे विजयस्तव ।

१८७

मम प्रसादाद्विजिज्यैस्तु कौरववाहिनीं । राज्यं निष्कण्डकं कृत्वा मोक्ष्यसे मेदिनी पुनः ।

भ्रातृभिः सहितो राजन् धीर्तं प्राप्स्यसि पुष्कलां । मत्प्रसादात् ते धौष्यमारोग्यञ्च भविष्यति ।

ये च मद्भोक्तृयिष्यन्ति लोके विगतकल्मषाः । तेषां तुष्टा प्रदास्यामि राज्यमायुर्वपुःसुतं ।

प्रवासे नगरे वाऽपि सद्गामे श्चक्रुः कष्टे । अटव्यां दुर्गकान्तारे सागरे गहने गिरौ ।

ये स्मरिष्यन्ति मां राजन् यथाऽहं भवता स्मृता । न तेषां दुर्लभं किञ्चिदस्मिन्नेके भविष्यति ।

१८८

इदं श्लोकवत् भव्या शृणुयादा पठेत वा । तस्य सर्वान्पि कार्याणि सिद्धिं यास्यन्ति पाण्डवाः ।

मत्प्रसादात् वः सर्वान् विराटनगरे स्थितान् । न प्रशास्यन्ति कुरवो नरा वा तन्निवासिनः ।

इत्युक्त्वा वरदा देवी युधिष्ठिरमरिन्दमं । रचां कृत्वा च पाण्डूनां तत्रैकान्तरपीयत ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि श्रीदुर्गालाये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विराटं प्रथमं युधिष्ठिरो राजा सभायामुपविष्टमात्रजत् । वैदूर्यरूपान् प्रतिमुष्य काञ्चनान
चान्म कचे परिगृह्य वामना ।

१८९

नराधिपो राष्ट्रपतिं यमस्त्रिं महाययाः कौरववंशवर्द्धनः । महाभुभावो नरराजसत्ततो दुरासदस्मोत्सृजिविषो यथोरगः ।

वष्टेन रूपेण मरुर्धमो महानपूर्यक्षेपेण यथाऽमरुतायाः । महाभ्रजानैविव संहृतो रविर्धयाऽनलो भ्रष्टरुपेण सौर्यवान् ।

तमापतन्तं प्रसमीप्य पाण्डवं विराटराजिन्दुमिवाधमं हृतं । सभागतं पूर्णशक्तिप्रभाननं महाभुभावं नक्षिरेण दृष्टवान् ।

मन्त्रिद्विजान् सृतमुखान् विगल्हया ये चापि कैचित् परितः समासते । पप्रच्छ कोऽयं प्रथमं समीपियान् नृपोपमोऽयं शम्भुः
वेत्ते सभां ।

न तु द्विजोऽयं भविता नरोत्तमः पतिः श्रियया इति मे मनोगतं । न चान्यद्दासो न रथो न कुञ्जरः समीपतो भ्राजति
चायमिन्द्रवत् ।

शरीरनिर्झरपृष्ठचितो ह्ययं मूर्द्धाभिपिकस्त्विति मे मनोगतं । समीपमायाति च मे गतव्यथो घया गजसामरसो मद्देशे
कटः ।

वितर्कयन्तान् नरपंभस्त्रया युधिष्ठिरोऽभ्येत्य विराटमब्रवीत् । सद्याद्विजानान्निह जीवनाद्येनं विनष्टमर्षस्त्वमुपागतं द्विजं ।
इहाहमिच्छामि तवानघान्तिके वस्तुं यथा कामचरस्त्रया विभो । तमब्रवीत् स्थागतमित्यनन्तरं राजा प्रष्टुः प्रतिमज्जूहाय ॥
तं राजसिंहं प्रतिश्लक्ष्णं राजा प्रोत्थात्मना चैवमिदं वभाषे । कामेन ताताभिवदाभ्यहं त्वं कथ्यसि राज्ञो विषयादिहागतः ।
गोचस्य नामापि च ग्रंथं तत्ततः किं वाऽपि शिष्यं तव विद्यते कृतं ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा वैद्याप्रपद्ये । पुनरस्मि विप्रः । श्रवान् प्रयोक्तुं कुप्रयोऽस्मि देविता कहेति
नाष्टाऽस्मि विराट विद्युतः ।

॥ विराट उवाच ॥ ददानि ते हन्त वरं यमिच्छसि प्रमाधि मत्स्यान्वग्रगो ऋहं तव । प्रियाय धूर्ता मम देविनः सदा भवांश्च
देवोपमं राज्यमर्हति ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ प्राप्ते विवादः प्रथमं विहास्यते न विद्यते कश्चन मस्य क्षीनतः । न मे जितः कश्चन धारयेद्द्वन्द्वं वरो
ममैषोऽस्तु तव प्रसादजः ।

॥ विराट उवाच ॥ हन्यामवग्रं यदि तेऽप्रियश्चरेत् प्रमाजयेयं विषयाद्रिजांस्तया । शृणुन्तु मे जानपदाः समागताः कश्चो
यथाऽहं विषये प्रभुस्तया ।

समानयानो भविताऽसि मे सखा प्रभूतवस्त्रो बहूपानभोजनः पर्येस्त्वमन्तय वहिद्य सर्षदा कृतश्च ते दारमपाहृतं मया ।
ये स्नाऽनुवादेपुरहृत्तिकर्षिता ब्रूयाथेतेषां वचनेन मां सदा । दास्यामि सर्वं तदहं न संशयो न ते भयं विद्यति मद्यिधौ मम ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं स संस्था तु वरं समागमं विराटराजेन नरपंभस्त्रदा । उवाच धीरः परमार्थिनीः सुधी न चापि
कश्चिच्चरितं सुबोध तत् ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि युधिष्ठिरप्रवेशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अद्यापरो भोमयत्नं श्रिया ध्वनन्नुपाययौ सिंहविनामविक्रमः । यज्ञाद्यर्थाद्य करेण धारयन्नसिद्ध
कालाङ्गमकोपमप्रणं ।

स सुदृष्टः परमेण वर्षषा रविर्धया लोकमिमं प्रकाशयन् । सुहृत्प्रासाद गिरिराजमारवांशे मत्स्यराजं समुपेत्य तद्विराट् ।
तं प्रष्टुः राजानमिवात्तिकगतं ततोऽब्रवीज्जानपदान् समागतान् । सिंहोद्यतामोऽप्यमतीव रूपवान् प्रदृश्यते को नु नरपंभो
पुत्रा ।

इदृष्टपूर्वं पुरयो रविर्धया वितर्कयद्यात् सभासि निदयं । तदाऽस्य चित्तं ह्यपि संवितर्कधरपंभस्याथ नयमि
मत्ततः ।

दृष्ट्वैव चेनं न विचारयाम्यहं गन्धर्वराजो यदि वा पुनन्दरः । जानीत कोऽयं भम दर्शने स्थितो यदीक्षितं तप्तभताम्रं
मा चिरं ।

२१५

विराटवाक्येन च तेन चोदिता नरा विराटस्य सुशीघ्रगामिनः । उपेत्य कौन्तेयमयाश्रुवत्सदा यथा स राजाऽवददश्रुतानुजं ।
ततो विराटं समुपेत्य पाण्डवस्त्वदीनरूपं वचनं महामना । उवाच सुदोऽस्मि नरेन्द्र बल्लवो भगवन् मां व्यञ्जनकारमुत्तमं ।
॥ विराट उवाच ॥ न सुदर्ता बल्लव अर्धधामि ते सहस्रनेत्रप्रतिमो विराजसे । त्रिधा च रूपेण च विक्रमेण च प्रभाससे त्वं
नृवरो नरेश्विव ।

॥ भीम उवाच ॥ नरेन्द्र सुदः परिचारकोऽस्मि ते जानामि सूपान् प्रथमं न केवलान् । आस्त्रादिता ये नृपते पुराऽभवन्
युधिष्ठिरेणापि नृपेण सर्वशः ।

बलेन तु न्यस्य न विद्यते मया नियुद्धशीलस्य सदैव पार्थिव । गजैश्च सिंहैश्च समैविवानहं सदा करिव्यामि तवानघ
प्रियं ।

२१६

॥ विराट उवाच ॥ ददानि ते हन्त वरान्महानसे तथाऽधिकुर्व्याः कुशलं प्रभाससे । न चैव मन्ये तव कर्म यत्तमं समुद्रनेमिं
प्रथिवो त्वमहं वि ।

यथाहि कामो भवतस्तथा कृतं महानसे त्वं भव मे पुरस्कृतः । नराश्च ये तव समाहिताः पुरां भवाश्चैतयामधिपो मया कृतः ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथा स भीमो विहितो महानसे विराटराज्ञो दयितोऽभवद्दृढं । उवाच राजश्च तं तं पृथग्जनेो
बुबोध तवानुचगाथ केचन ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि भीमप्रवेशे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः केशान् समुन्विष्य वेल्लितायाननिन्दितान् । कृष्णान् सूक्ष्मान् मृदून् दीर्घान् समुद्रुष्य शूचि
क्षिता ।

जुगुहे दक्षिणे पार्श्वे मृदूनक्षितलोचना । वासश्च परिधायैकं कृष्णा समलिनं महत् ।

२१७

कृत्वा वैशश्च भैरिन्ध्र्यास्ततो व्यचरदात्तवत् । तां नराः परिधावन्तः स्त्रियश्च समुपावन्त् ।

अपृच्छ्यैव तां दृष्ट्वा का त्वं किञ्च चिकीर्षसि । सा तानुवाच राजेन्द्र भैरिन्ध्रहमिहागता ।

कर्म चेच्छामि वै कर्तुं तस्य यो मां युयुचति । तस्या रूपेण वेशेन स्रष्टण्या च तया गिरा ।

न अर्धधत तां दाधीमन्नेतेतरूपस्थितो । विराटस्य तु कैकेयी भार्या परमश्रमता ।

आलोकयन्तो ददृशे प्रासादाद्गुपदात्मज्ञां । सा समीक्ष्य तयारूपामनायामेकवाससं ।

२१८

समाह्वयाश्रवोद्गद्रे का त्वं किञ्च चिकीर्षसि । सा तामुवाच राजेन्द्र भैरिन्ध्रहमुपागता । कर्म चेच्छाम्यहं कर्तुं तस्य यो मां
युयुचति ।

॥ सुदेष्योवाच ॥ भैरव्रूपा भवन्त्येव यथा वदसि भाविनि । प्रेपयन्तो च वै दाधीर्दासाश्च विविधान्पृङ्गन् ।

नास्रगुम्फा सहनोहस्त्रिगम्भीरा पडुन्नता । रक्ता पद्मसु रक्तेषु हंसगद्गदभाषिणी ।

सुक्रीमो मुसुनी श्यामा पीनयोणिपयोधरा । तेन तेनैव सम्यथा काम्भीरीत्र तुरङ्गमी ।

शरालपक्ष्मनयना विमोढो तनुमथ्यमा । कमुषीवा गूढशिरा पूर्वचन्द्रनिभानता ।

२१९

भारदोत्पलपत्राद्या भारदोत्पलगन्धया । भारदोत्पलसेविन्या रूपेण सहस्रो श्रिया ।
 का त्वं ब्रूहि यथा भद्रे नासि दासी कथञ्चन । यत्नी वा यदि वा देवी गन्धर्वी यदि वाऽसुराः ।
 देवकन्या भुजङ्गो वा नगरस्था देवता । विद्याधरी किन्नरी वा यदि वा रोहिणी स्वयं ।

अलक्षुपा मित्रकेशी पुण्डरीकाक्ष्य मालिनी । इन्द्राणी वारुणो वा त्वं त्वधुर्धातुः प्रजापतेः । देव्यो देवेषु विख्यातास्तासां त्वं
 कतमा शुभे ।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ नासि देवी न गन्धर्वी नासुरी न च राक्षसी । कैरिन्नी तु भुजिण्याऽसि सत्यमेतद्भवीमि ते । १९०
 केवान् जानाम्यहं कर्तुं पिये साधु विलेपनं । मल्लिकोत्पलपद्मानां चम्बकानां तथा शुभे ।

गन्धयिथे विचित्राय खजः परमशोभनाः । आराधयं सत्यभामां कृष्णस्य महिषी प्रियां ।
 कृष्णाश्च भार्या पाण्डूनां कुरुणामेकसुन्दरीं । तत्र तत्र चरान्वेवं लभमाना सुभोजनं ।

वासांसि धारयन्ति सभे तावन्तावद्गमे तथा । मालिनीयिव मे नाम स्वयं देवी चकार सा । साऽहंमद्यागता देवि सुदेषे त्वमि
 वेशनं ।

॥ सुदेष्योवाच ॥ भूर्द्धि त्वां वासयेयं वै संशयो मे न विद्यते । न चेदिच्छति राजा त्वां गच्छेत् सन्धेण चेतया । १९१

स्त्रियो राजकुले याद्य याद्यमा मम वेश्मनि । प्रसक्तास्तां निरोचन्ते पुमांसं कं न मोहये ।
 वृचांश्चावस्थितान् पश्य य इमे मम वेश्मनि । तेऽपि त्वां सद्यमन्तीव पुमांसं कं न मोहये ।
 राजा विराटः सुश्रेणि वृष्ट्वा वपुरमानुषं । विहाय मां वरारोहे गच्छेत् सन्धेण चेतया ।

यं हि त्वमनवद्याङ्गी तरसायतलोचने । प्रसक्तमनिवोषेया । स कामवशतो भवेत् ।

यद्य त्वां सततं पश्येत् पुरुषयारुहामिनि । एवं सर्वानवद्याङ्गि स चानवृशो भवेत् । १९२

अधरोद्देहया वृचान्प्रधाथैवात्मनो नरः । राजवेश्मनि तं सुभु रोहितं स्थातथा मम ।

यथा च कर्कटी गभैमाधत्ते हृत्युनात्म नः । तथाविधमहं मन्ये वामे तत्र शुचिस्मिते ।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ नासि तथा विराटेन न चान्येन कदाचन । गन्धर्वाः पतयो मच्छं युवानः पञ्च भाविनि ।

पुत्रा गन्धर्वराजस्य महासत्त्वस्य कक्षचित् । रचन्ति ते च मां नित्यं दुःखाचारा तथा ह्यहं ।

यो मे न दद्यादुच्छिष्टं न च पादौ प्रधावयेत् । प्रीयेरंसेन वाभेन गन्धर्वाः पतयो मम । १९३

यो हि मां पुरुषो गृध्थेद्यथाऽन्याः प्राहताः स्त्रियः । तामेव निवधेद्रात्रिं प्रविश्य च परां तनुं ।

न चाप्यहं चाचरिष्यं प्रक्या केनचिदङ्गने । दुःखमोला हि गन्धर्वास्तो च मे वनवन्निपाः । प्रच्छन्नाद्यापि रचन्ति ते मां नित्यं
 शुचिस्मिते ।

॥ सुदेष्योवाच ॥ एवं त्वां वासयिष्यामि यथा त्वं मन्दिनीच्छसि । न च पादौ न चोच्छिष्टं प्रद्वेषि त्वं कथञ्चन ।

॥ वैदश्यायन उवाच ॥ एवं कृष्णा विराटस्य भार्यया परिधास्वितता । उवासे नगरे तस्मिन् पतिधर्मवती सती ।

न पैनां वेद तथान्यस्तत्त्वेन जनमेजय ।

इति श्रीमहाभारते विराट्पर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि द्रौपदीप्रवेशे नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ वैदश्यायन उवाच ॥ सहदेवोऽपि गोपानां कृत्वा वैदमनुत्तमं । भायाक्षेपां समाप्त्याप विराटं समुपादयो । १९४

सखी सुकेयः परिधाय चान्यथा शुशोभ धन्वी कवचो शरी तथा । आरुह्य यानं परिधावतां भवान् सुतै समो मे भव
वा मया समः ।

हातुकामं सर्वान् मत्स्यांस्तरसा पातयस्व । नैवविधाः क्लीवरूपा भवन्ति कथञ्चनेति प्रतिभाति मे मनः ।

गायामि नृत्याम्यथ वादयामि भद्रोऽस्मि नृत्ये कुग्रहोऽस्मि गीते । त्वमुत्तरायै प्रदिशस्व मां स्वयं भवामि
देव नर्तकः ।

किन्ताव प्रकीर्त्तयित्वा श्यशोकवर्द्धनं । दृष्टवलां मां नरदेव विद्धि सुतं सुतां वा पिष्टमाहवर्जितं ।
मि ते हन्ता वरं दृष्टवते सुनाञ्च मे नर्तय याद्य तादृशोः । इदमुु ते कर्म समं न मे मतं समुद्र
त्वमर्हसि ।

खलां तामभिवीक्ष्य मत्स्यराट् कलासु नृत्येषु तथैव वादिते । संमथ्य राजा विविधैः स्वम
सैनं प्रमदामिराशु वै ।

रं ततं कुमारोपुरमुत्सृज्य तं । स शिचयामास च गीतवादितां सुतां विराटस्थ धनञ्जयः ।

रेकास्त्रया प्रियञ्च तामां स वभूव पाण्डवः ।

। प्रियाणि कुर्वन् षट् तामिरात्मवान् । तथाच तं तत्र न अशिरे जना वहिश्चरा वाऽप्यथ

विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि अर्जुनप्रवेशे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

। इदृश्यत पाण्डवः प्रभुर्विराटराजं तरसा समेयिवान् । तनापतन्तं ददृशे पृथग्जनो विमुक्त
डलं ।

समीक्षमाणं स ददर्श मत्स्यराट् । ततोऽत्रवीत्ताननुगाह्यरेश्वरः कुतोऽपमायाति नरोऽमर

इं ध्रुवं ह्यशो भवितु विचक्षणः । प्रवेश्यतामेप समीपमाशु मे विभाति वीरो हि यथाऽमर

योऽस्तु ते पार्थिव भद्रमस्तु व । ह्येषु क्त्वा नृपसम्मतः सदा तवायमूता निपुणे

धन निवेशनं ममायसूता भवितुं त्वमर्हसि । कुतोऽसि कस्यापि कथं त्वमागतं प्रहृदि

। ज्येष्ठो भ्राता युधिष्ठिरः । तेनाहमथेषु पुरा नियुक्तं शत्रुकर्षणं ।

सर्वेषु । दुष्टानां प्रतिपत्तिञ्च कृत्स्नं चैव विकिसिद्धं ।

ववराः कुतो हयाः । जनस्तु मामाह स चपि पाण्डोश्च युधिष्ठिरो यत्किमेव

गोष्ठमासाद्य तिष्ठन्तं भवन्त्य समीपतः । राजाऽथ दृष्ट्वा पुरुवान् प्राक्षिणाञ्जातविस्मयः ।
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य भ्राजमानं नरर्षभं । समुपस्थाय वै राजा पप्रच्छ कुरुनन्दनं ।

कस्य वा त्वं कुतो वा त्वं किं वा तात चिकीर्षसि । न हि मे दृष्टपुण्यस्त्वं तत्त्वं ब्रूहि नरर्षभ ।

कम्प्राथ राजानमभिवचतापनंततोऽब्रवीन्नेधमहौघनिर्क्षेन । वैश्याऽस्मि नाधाऽहमरिष्टेनेमिर्गोसह्य आसं कुरुपुङ्गवानां ।
वस्तुं लयोच्छामि विशां वरिष्ठ तायाजसंहास्रहि वेष्टि पाथान् । न शक्यते जीवितुमथकर्माणा न च तदन्यो मम रोचते
नृप ।

॥ विराट उवाच ॥ त्वं ब्राह्मणे यदि वा क्षत्रियोऽसि समुद्रनेमोश्चरूपवानसि । आचक्ष मे तत्त्वमभिवकर्षणं न वैश्यकर्मं
लयि विद्यते चमं ।

कस्यासि राज्ञो विपयादिहागत, किं वाऽपि शिष्यं तव विद्यते कृतं । कथं त्वमस्मात्सु निवस्यसे सदा वदस्व किञ्चापि तवेह
वेतनं ।

॥ सहदेव उवाच ॥ पश्चान् पाण्डुपुत्राणां षोडशे भ्राता युधिष्ठिरः । तस्मात्प्रतसाक्ष्वा गवां वर्गाः शतं शतं ।
अपरे दशसाहस्रा द्विस्तावन्तस्तथा परे । तेषां गोमह्य आसं वै तन्निपासेति मां विदुः ।

भूतं भयं भविष्यच्च यच्च संख्यागतं गवां । न मेऽस्यविदितं किञ्चित् समन्ताद्भ्रमयोजनं ।

गुणा सुविदिता ह्यासन्नम तस्य महात्मन । आसीच्च म मया तुष्टं कुहराजो युधिष्ठिरः ।

विप्रश्च गावो मङ्गला भवन्ति न तासु रोगो भवतीह कथन । तैस्तेरुपाधैर्बिदितं ममैतदेतानि शिष्यानि मयि स्थितानि ।
श्वपभाद्यापि जानामि राजन् पूजितलक्षणां । येषां मूत्रमुपाधाय अपि बन्ध्या प्रसूयते ।

॥ विराट उवाच ॥ शतं सहस्राणि समाहितानि सर्वर्षवर्षेण्यविमिश्रितान्गुणैः । पशून्सुसपालान् भवते ददाम्यहं त्वदाश्रया
मे पशवो भवन्तिह ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तयो म राज्ञो विदितो विशाम्यतेस्वाप्त तत्रैव सुखं नरोत्तमम् । न चैनमन्येऽपि विदुः कथञ्चन प्रादाच्च
तस्मै भरणं यथेष्टिनं ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि सहदेवप्रवेशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथापरोऽद्भुशत रूपस्यदा क्षीणामलङ्कारधरो वृहत्पुमान् । प्राकारवप्रे प्रतिमुच्य कुण्डले दीर्घे च
कूर्मपूरि षाटकेऽशुभे ।

शङ्ख्य-दीर्घान् प्रविकीर्य मूर्ध्निजान्महाभुजो वारणस्तस्यविक्रमः । गतेन भूमिं प्रतिकल्पयंस्तदा विराटमासाद्य सभा
समीपतः ।

तं प्रेक्ष्य राजोपगतं सभातले याजान् प्रतिच्छेधमरिप्रभाषिनं । विराजमानं परमेण वर्षषा सुतं महेश्वर्य गजेन्द्र
विक्रमं ।

सर्धानपृच्छच्चसभाऽनुचारिण, कुतोऽयंमाप्स्यति पुरा न मे श्रुत । न चैनमूषुर्बिदितं तदा मराः षविकस्यं वाक्प्रमिदं श्रुवोऽ
श्रुवोत् ।

स सोपपद्य पुरोधोऽनरोपमः श्वाभो युवा वारणसूयोपपमः । आमुच्य कर्मपूरि षाटकेऽशुभे त्रिमुच्य वैशोमपिनस्त कुण्डले ।

सन्तो सुकेशः परिधाय चान्यथा शूभेभ धन्वो कवची धरी तथा । आरुह्य यानं परिधावतां भवान् सुतैः समो मे भव
वा मया समः ।

दृष्ट्वा ह्यहं वै परिहातकामः सर्वान् मत्स्यांस्तरसा पात्यस्व । नैवंविधाः ह्यीव रूपं भवन्ति कथञ्चनेति प्रतिभाति मे मनः ।
॥ अर्जुन उवाच ॥ गायामि नृत्याम्यथ वादयामि भद्रोऽस्मि नृत्ये कुशलोऽस्मि गीते । त्वमुत्तरायै मदिशस्व मां स्वयं भवामि
द्वेया नरदेव नर्त्तकः ।

इदन्तु रूपं मम येन किन्त्व प्रकीर्त्तयित्वा शृणोको वद्धनं । वृहन्नलां मां नरदेव विद्धि सुतं सुतां वा पिबमाहवर्जितं ।
॥ विराट उवाच ॥ ददामि ते ह्यन वरं वृहन्नले सुताञ्च मे नर्त्तय याञ्च तादृशोः । इदन्तु ते कर्म समं न मे मतं समुद्र
नेमिं शृषिर्वीं लमर्हसि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वृहन्नलां तामभिवोक्ष्य भस्वराट् कलासु नृत्येषु तथैव वादिते । संमथ राजा विविधैः स्वम,
न्विमिः परोक्ष्य चैनं प्रमदाभिराशु वै ।

अपुंस्त्वमथल्य निग्रम्य च स्थिरं ततः कुमारीपुरमुत्सवर्ज्यं तां । स शिष्ययोमासु च गीतवादिनं सुतां विराटस्य धनञ्जयः
प्रभुः ।

सखीञ्च तस्याः परिचारिकास्तथा प्रियञ्च तायां स बहव पाण्डवः ।
तथा स स्रजेण धनञ्जयो वसन् प्रियाणि कुर्वन् सह तामिरात्मवान् । तथा च तं तत्र न जग्निरे जना वहिश्चरा वाऽप्यथ
वाऽन्तरेचराः ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि अर्जुनप्रवेशे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथापरोऽदृश्यत पाण्डवः प्रभुर्विराटराजं तरसा समेषिवान् । तमापतन्तं ददुशे शृयग्जना विमुक्त
मञ्चादिव सूर्यमण्डलं ।

स वै हयानि चत तांस्ततस्ततः समीचमाशं स ददर्श भस्वराट् । ततोऽप्रवीक्षाननुगाचरेश्वरः कुतोऽप्यमायाति नरोऽमर
प्रभुः ।

अयं हयानोचति मामकान् वृढं ध्रुवं हयज्ञो भविता विचक्षणः । प्रवेश्यतामेप समोपमाशु मे विभाति वीरो हि यथाऽमर
स्तथा ।

अभ्येत्य राजानममिच्छाऽप्रवीज्ययोऽस्तु ते पार्थिव भद्रमस्त वः । हृद्येषु कुतो नृपसमस्तः सदा तत्राश्रमूतो निपुणो
भवाम्यहं ।

॥ विराट उवाच ॥ ददामि यानानि धन निवेशनं ममाश्रयतो भवितुं लमर्हसि । कुतोऽस्मि कलासि कथं लमागतः प्रभूहि
शिल्पं तव विद्यते च यत् ।

॥ मकुच उवाच ॥ पश्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो भ्राता युधिष्ठिरः । तेनाहमथेषु पुरा नियुक्तः शत्रुकथं च ।
अथानां प्रकृतिं वेदि विनयञ्चापि सन्ध्याः । दुष्टानां प्रतिपत्तिञ्च हस्तश्चैव चिकित्सिनं ।
स कातरं स्यात्तम आतु वाहनं न मेऽस्ति दुष्टा वडराः कुतो हयाः । जनस्त ममाह स चापि पाण्डवो युधिष्ठिरो यन्विक्रमेव
नामतः ।

॥ विराट उवाच ॥ यदस्ति किञ्चिन्मम वाजिवाहनं तदस्तु सर्व्वं तदधीनमद्य वै । ये चापि केचिन्मम वाजियोऽशकास्तदा
श्रयाः सारथयश्च सन्तु मे ।

११०

इदं तवेष्टं यदि वै सुरोपमं ब्रवीहि यत्ते प्रसमीक्षितं वसु । न तेऽनुरूपं ह्ययकर्म विद्यते प्रभाषि राजिव हि सम्मतो मम ।
युधिष्ठिरश्चैव हि दर्शनं मे समन्तवेदं प्रियमद्य दर्शनं । कथन्तु मत्तैः स विनाशतो वने वषट्पान्द्यो रमते च पाण्डव ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथा स गन्धर्व्ववरोपमो युवा विराटराज्ञा मुदितेन पूजितः । न चैनमन्येऽपि विदुः कथञ्चन प्रिया
भिरामं विचरन्तमभतरा ।

एवं हि मत्तैः न्यवसन्त पाण्डवा यथाप्रतिज्ञाभिरमोघदर्शनाः । अज्ञातवर्ष्या व्यचरन् समाहिताः समुदनेमीपतयोऽस्ति
दुःखिताः ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्व्वणि पाण्डवप्रवेशपर्व्वणि मकुलप्रवेशे द्वादशोऽध्यायः समाप्तश्च पाण्डवप्रवेशपर्व्व ॥ ११ ॥

॥ अथसमयपालनपर्व्व ॥ १ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ एवं ते मत्स्यनगरे प्रच्छन्नाः कुरुनन्दनाः । अत ऊर्द्ध्व महावीर्याः किमकुर्व्वन्त वै दिज । १११

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं मत्स्यस्य नगरे प्रच्छन्नाः कुरुनन्दनाः । आराधयन्तो राजानं यदकुर्व्वन्त तच्छृणु ।

दृण्विन्दुप्रसादाच्च धर्मस्य च महात्मनः । अज्ञातवासमेवन्तु विराटनगरेऽवसन् ।

युधिष्ठिरः सभास्तान्ने मत्स्यानामभवत् प्रियः । तथैव च विराटस्य सपुत्रस्य विद्याभ्यते ।

स चाचक्षदयश्चलं क्रीडयामास पाण्डवः । अक्षवत्यां यथाकामं सूत्रबद्धानिव दिजान् ।

अज्ञातश्च विराटस्य विजित्य वसु धर्मराट् । भ्रातृभ्यः पुरुषप्याद्यो यथाऽर्धे संप्रयच्छति ।

भीमसेनोऽपि मांसानि भक्ष्यार्ण विविधानि च । अतिदृष्टानि मत्स्येन विक्रीणीते युधिष्ठिरे ।

वासांश्च परिशीर्षानि सन्धान्यन्तःपुरेऽर्जुनः । विक्रीणानस्य सर्व्वेभ्यः पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ।

सहदेवोऽपि गोपालान् वैशमाश्राय पाण्डवः । दधि चीरं घृतक्षैव पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ।

मकुलोऽपि धनं सन्ध्यां कृते कर्मणि वाजिनं । तुष्टे तस्मिन्नरपतौ पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ।

दृष्ट्वा तु सर्व्वान् भ्रातृंस्तान्निरीचन्ती तपस्विनी । यथा पुनरविज्ञाता तथा चरति भाविनी ।

एवं सप्ताद्यन्ततो तदाऽन्योऽन्यं महारथाः । विराटनगरे चैवः पुनर्गमधृता इव ।

सगद्वा धार्तराष्टस्य भयान् पाण्डुसुतास्तदा । प्रेचमाणास्तदा दृष्ट्वामुपुच्छन्ना नराधिपाः ।

अथ मासे चतुर्थे तु ब्रह्मणः सुमहोत्सवः । आसीत् सद्यद्देहो मत्स्येषु पुरुषाणां सुसम्पन्नः ।

तत्र मत्साः समापेतुर्दिग्भ्या राजन् सद्यस्यः । समाजे ब्रह्मणे राजन् यथा यशुपतेरिव ।

महाकाया महावीर्याः कासपय्या इवासुराः । वीर्य्योन्मत्ता यज्ञोदया राज्ञा समभिरूजिताः ।

सिंहस्तन्वकटिघोवाः खवदाता मगखिनः । अथसप्तशतकाशो रज्जे पार्यायश्रिधा ।

तेषामेको महानादीन् सर्व्वमस्त्रानथाङ्गयत् । आवश्यामार्गं तं रज्जे भोपतिष्ठति कथन् ।

यदा सर्व्वं विमनस्ये मत्सा इतषेतवः । अथ सूदेन तं मर्ध्वं योधयामास मत्स्यराट् ।

१११

११२

धोद्यमानसदा भीमो दुःखेनैवाकरोन्मतिं । न हि प्रक्रीति विद्यते प्रत्याख्यातं नराधिप ।

ततः स पुरुषव्याघ्रः शार्दूलमिथिलश्चरन् । प्रतिविम महारङ्गं विराटमभिपूजयन् ।

बबन्ध कर्चा कौन्तेयसतः संहर्ययन् जने । ततस्तु वृत्रसङ्घामं भीमो मल्लं समाङ्गयत् ।

जीमूतं नाम तं तत्र मल्लं प्रख्यातविक्रमं । तावुभौ सुमहात्काहावुभौ भीमपराक्रमौ ।

मत्ताविव महाकायौ वारण्यौ षष्टिहायनौ । ततस्तौ नरशार्दूलौ बाङ्गयुद्धं समीपतः ।

वीरौ परमसंघट्टाकन्योऽन्यजयकाङ्क्षिणौ । आसीत्सुभीमः सन्पाता वज्रपञ्चतयोरिव ।

उभौ परमसंघट्टौ बलेनातिबलावुभौ । अन्योऽन्यस्थानरं प्रेषू परस्परजयैषिणौ ।

उभौ परमसंघट्टौ मत्ताविव महागजौ । हतप्रतिहतैस्त्रिभ्योऽङ्गभिश्च सुसङ्घटेः ।

सन्निपातावधृतैश्च प्रमाद्योन्मयनैस्तथा । सेषणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिस्स्रवैः ।

तैर्बन्धनपतिभ्यश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च । शलाकानखपातैश्च पादोद्घातैश्च दाहणैः ।

जानुभिश्चाम्निधौषैः शिरोभिद्यावघट्टनेः । तद्युद्धमभवद्गौरमगस्त्रं बाङ्गतजसा ।

बलमाणेन शूराणां समाजोन्मवघट्टिधौ । अरव्यत जनः सर्वं सोत्कष्टनिनर्दात्यतः ।

बलिनोः संयुगे राजन् वृत्रवासवयोरिव । प्रकर्षणकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः ।

आकर्षेत्तरथाऽन्योऽन्यं जानुभिद्यापि जघ्नतः । ततः शब्देन सहता भर्षयन्तौ परस्परं ।

धूढोरस्कौ दीर्घभुभौ नियुद्धकुशलावुभौ । बाङ्गमि भमसञ्जेतामाघनेः परिधैरिव ।

चकर्षं दौर्भाग्युत्पाद्य भीमो महाममिचक्षा । निनदन्तमभिक्रामन् शार्दूल एव वारण्यं ।

धमुद्यम्य महाबाङ्गधामयामास कीर्थवान् । ततो मन्वाद्य भक्ष्याय विभ्राम्य चक्रिरे परं ।

भ्रामयित्वा शतगुणं गतसत्त्वमर्षतनं । प्रत्यपिपयन्महाबाङ्गमल्लं भुवि वृकोदरः ।

तस्मिन् विनिहते वीरे जीमूने चोक्तवियुते । विराटः परमं हर्षमगच्छद्द्वान्ध्वैः सह ।

प्रहर्षात् प्रददौ वित्तं वङ्गं राजा महामनाः । बह्ववाय महारङ्गे यथा वैश्रवणस्तथा ।

एवं स सुबहन् मस्त्रान् पुरुषांश्च महाबलान् । विनिघ्नन् मत्स्यराजस्य प्रीतिमाहरदुक्तमं ।

यदाऽस्य तुल्यं पुरुषो न कस्यिन्नच विद्यते । ततो व्योधेय सिंहेश्च द्विरदैयाव्योधाधयत् ।

पुनरक्तःपुरगतः स्त्रीणां मध्ये वृकोदरः । योध्यते स विराटेन सिंहेर्धर्मैर्नैकावतैः ।

वीभासुरपि गीतेन खनूत्लेन च पाण्डव । विराटं तोषयामास सर्व्याद्यान्तपुत्रिजित् ।

अश्वत्थिनोतैर्जवनेस्तत्र तत्र समागतैः । तोषयामास राजानं नकुजो नृपसत्तमं ।

तस्मै प्रदेधं प्रायच्छन् प्रोतो राजा धर्मं यङ्ग । विनीतान् वृषभान् दृष्ट्वा महदेवस्य शमितः ।

धर्मं ददौ वङ्गविधं विराटः । पुरुषर्षभः । द्वैपदी प्रेक्ष्य तान् सर्वान् क्लिष्टमानान्महारथान् ।

मातिमोगमना राजन्निशासपरमाऽभवत् । एवं ते न्यवधंस्तत्र प्रच्छन्नाः पुरुषर्षभाः ।

कर्मणि तस्य कुर्वाणा विराटनृपतेस्तदा ।

॥ अथकौचकवधपर्व ॥ २ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वसमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा । महारथेषु हृत्त्रेषु मासा दस्य समायुः ।

थाशसेनी सुदेष्णान् शुश्रूषन्ती विशाम्यते । श्रवणत् परिचाराहं सुदुःखं जनमेजय ।

तया चरन्ती पाञ्चाली सुदेष्णाया निवेशने । तां देवीं तोषयामास तथा चान्तपुरे स्त्रियः ।

१०२

तस्मिन् वर्षे गतमाये कौचकस्तु महावतः । सेनापतिर्बिराटस्य ददर्श द्रुपदात्मजां ।

तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव । कौचकः कामयामास कामजाणमपीडितः ।

स तु कामाग्निमन्त्रः सुदेष्णामभिगम्य वै । प्रहसन्निव सेनानोरिदं वचनमब्रवीत् ।

मेयं मया जात पुरेह दृष्टा रात्रौ विराटस्य निवेशने शुभा । रूपेण चोन्मादयतीव मां श्वं गन्धेन जाता मद्विरेव भाविनी ।

का देवरूपा हृदयद्रुमा शुभा द्वापस्व मे कस्य कुतोऽप्य शोभने । चित्तं हि निर्णय करोति मां वशे मत्तान्यदभौपधमसि मे मतं ।

१००

अहो तवैषं परिचारिका शुभा प्रत्ययरूपा प्रतिभाति मामियं । अयुक्तरूपं हि करोति कथं ते प्रशास्तु मां यद्य समाप्ति किमुत ।

मथं विदार्यं हृदयमिदं निर्दयवेगिता । प्रविष्टा ह्यसितापाङ्गि प्रपञ्चाञ्जलदाहृताः ।

अत्युन्मादकमारम्भाः प्रीत्युन्मादकरा मनः । आत्मप्रदानसंभोगैर्बामुद्भक्तुंमिहाहंसि ।

चित्रमालावन्धरा सर्वाभरत्प्रपिता । कामं प्रकामं सेव त्वं मया सह विवाहिति ।

नाहंषीहासुखं बन्धुं सुखाहं सुखवर्जिता । प्राप्तुं खनुत्तमं सौख्यं मत्तस्त्वं मत्तगामिनि ।

स्वादून्यमृतकल्पानि पेर्यानि विविधानि च । पितृमाना मनोहानि रममाणः यथासुखं ।

भोगोपचारान् विविधान् सौभाग्यं चाप्यनुत्तमं । पानं पितृ महाभागे भोगैस्खानुत्तमैः शुभैः ।

इदं हि रूपं प्रथमं नवं वयो निरर्थकं केवलमद्य भाविति । अधार्थमाया सगिर्वोत्तमा शुभान् प्रोभाषे सुन्दरि प्रोभता सती ।

एतज्जामि दारान्ममये पुरातना भवन्तु दासस्तव चारुहासिनि अहञ्च ते सुन्दरि दासवत्स्थितः सदा भविष्ये वरगो वरानने ।

॥ द्वैपद्युवाच ॥ अग्रार्थनोयामिह मां सुतपुत्राभिमन्यसे । निहीनवर्षां शैरिन्ध्री योभस्तां केवकारिणी ।

परदारारक्षि भद्रन्ते न युक्तं तव साम्प्रतं । दयिताः प्राणिनां दारा धर्मं समनुचिन्तय ।

परदारैरे न ते बुद्धिर्जातु कार्या कथञ्चन । विवर्जनं ह्यकार्याणामेतत् सुपुरव्रतं ।

मित्याऽभिमन्ये हि नरः पापात्मा मोहमास्थितः । अयमः प्राप्नुयाद्द्वारं महदा प्राप्नुयाद्भवं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स्वमुकृष्ट शैरिन्ध्री कीचकः काममोहितः । जानन्नपि सुदुर्बुद्धिः परदारभिमर्षणे

दोषान् वदन् प्राणहरान् सर्वलोकविगर्हितान् । प्रोवाचेदं सुदुर्बुद्धिर्द्वैपदीमर्गितोऽयः ।

नाहंस्त्वैवं वरारोहे प्रत्याख्यातुं वरानने । मां मन्मथसमाविष्टं लब्धते चाहहासिति ।

प्रत्याख्याय च मां भोह वरगं प्रियवादिनं । नूनं त्वमसितापाङ्गि पयात्तापं करिष्यसि ।

अहं हि कुभु राज्यस्य हस्तस्त्रास्य सुमथमे । प्रमुर्खासयिना चैव वीर्यं चाप्रतिमः चितौ ।

पृथिव्यां मत्समो नास्ति कश्चिदन्यः पुमानिह । रूपयौवनसौभाग्यैर्भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ।

सर्वकामसमृद्धेषु भोगैस्त्वनुपमेत्सिह । भोक्तव्येषु च कल्याणि कसाद्दास्ये रता ह्यसि ।

मया दत्तमिदं राज्यं स्वामिन्यसि शुभानने । भजस्व मां वरारोहि भुङ्क्स्व भोगाननुत्तमान् ।

स्वमुक्त्वा तु हा साध्वी कीचकेणानुभवं वचः । कीचकं प्रत्युवाचेदं गर्ह्यकथस्य तद्वचः ।

॥ शैरिन्ध्रुवाच ॥ मा सुतपुत्र मुञ्चस्व माऽद्यात्याची खजोवितं । जानीहि पञ्चभिर्घोरैर्बन्धैर्बन्धुं मामभिरक्षितां ।

न चाप्यहं लया लभ्या गन्धर्वा पतयो मम । तेषां निहन्त्यः कुपिता साध्वलं मा यथीनमः ।

अग्रन्तरूपं पुरुषैरभ्यानं गन्तुमिच्छसि । यथा निद्येतनो चात्त कूलस्य कूलमुत्तरं । तर्तुमिच्छति मन्दागता तथा सं कर्तुं मिच्छसि ।

अन्तर्बन्धो वा यदि बोद्धुंमुत्पते, समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि । तथाऽपि तेभ्यो न विमोचमर्षनि प्रमायिने देवसुता हि खेचराः ।

त्वं कातरापीमिव कश्चिदातरः किं मां दुष्टं प्रार्थयसेऽद्य कीचक । किं मातरुद्धे मयिता यथा मिश्रयद्वर्त्रं शिष्टपुरिव मन्यसे हि मां ।

तेषां प्रियां प्रार्थयतो न ते भुवि गत्वा दिवं वा शरणं भविष्यति । न वक्तते कीचकते दृशा शुभं या तेन सञ्जीवनमयं
येत ।

३१०

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि कीचकहृष्णासंवादे तुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णा कीचकेऽब्रवीत् । अमर्यादेन कामेन घोरिणाभिपरिभुतः ।

॥ कीचक उवाच ॥ यथा कैकेयि सैरिन्ध्री समेधात्तद्विधीयतां । येनोपायेन सैरिन्ध्री भजेन्नां गजगामिनो । तां सुदेष्टे परी
सस्र मोहात् प्राणान् प्रहासिषं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य सा बहूश्च श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा । विराटमहिवो देवो हृषाक्षके मनस्विनी ।

स्वमन्वमभिसन्ध्या तस्यार्थमनुचिन्त्य च । उद्योगश्चैव हृष्णायाः सुदेष्णा सूतमब्रवीत् ।

॥ सुदेष्णावाच ॥ पर्वणि त्वं समुद्दिश्य सुरामन्नश्च कारय । तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवान्तिकं ।

३१५

तत्र सम्प्रेषितामेनां विजने निरवयहे । सान्त्वयेया यथाकामं सान्त्वयमाना रमेचदि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा स विनिक्रम्य भगिन्या वचनात्तदा । सुरामाहारयामास राजार्हां सुपरिष्कृतां ।

मत्स्याद्य विविधाकारान् वल्लंघोषावचोस्तदा । कारयामास कुशैरश्रुपानं सुशोभनं ।

तस्मिन् हते तदा देवो कीचकेनोपमन्विता । सुदेष्णा प्रेषयामास सैरिन्ध्री कीचकासथं ।

॥ सुदेष्णावाच ॥ उत्तिष्ठ गच्छ सैरिन्ध्री कीचकस्य निवेशनं । पानमानय कन्याणि पिपासामां प्रबाधते ।

३१७

॥ सैरिन्ध्रुवाच ॥ न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निवेशनं । त्वमेव राशि जानासि यथा स निरपचप ।

न चाहमनवद्याङ्गि तव वेगनि भाविनि । कामहृत्ता भविष्यामि पतोनां थभित्चारिणी ।

त्वं चैव देवि जानासि यथा स समयः कृतः । प्रविशन्त्या मया पूर्यं तव वेगनि भाविनि ।

कीचकस्तु मुकेशान्ते मूढो मदनदपितः । सोऽब्रमंस्त्विति मां दृष्ट्वा न यास्ये तत्र शोभने ।

सन्ति बहूस्तस्य प्रिया राजपुत्रि वशानुगाः । अस्यां प्रेषय भद्रन्ते स हि मामवमंस्वते ।

३१९

॥ सुदेष्णावाच ॥ नैवं त्वं जातु शिंश्यास्य इतः संप्रेषिता मया । इत्युक्त्वा प्रददौ पात्रं सविधानं हिरण्यं च ।

सा प्रहृष्टमाना हृदतो देवं शरणमीयुषो । प्रातिष्ठत सुराहारी कीचकस्य निवेशनं ।

॥ सैरिन्ध्रुवाच ॥ यथाऽहमन्यं भक्षयेथा भाभिजानामि कश्चन । तेन सत्येन मां प्राप्तां माहुर्यात् कीचको वधे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ उपातिष्ठत मा सुख्यं मुहूर्त्तमयत्ना ततः । स तस्याप्तमुमथायाः सर्वं सुख्योऽब्रुवुस्तवान् ।

अन्तर्हितं ततस्तस्या रजो रसार्थमादिदत् । तत्रैनां नाजहात्तत्र मर्थावसाखनिन्दितां ।

३२०

तां गृणीमि व भक्षन्तां दृष्ट्वा हृष्णां मगीपगां । उदतिष्ठन्मुदा सुतो नावं सम्येव पारग ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीसुराहरणे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ कीचक उवाच ॥ स्यागतं मे मुकेशान्तो मुपुष्टा रजनी मम । स्त्वामिनो समनुप्राता प्रकुरुष्व मम प्रियं ।

सुवर्णमालाः पस्यं कुण्डने परिहाटके । नामापस्यमजे गृभ्ये मलिरदस्य शोभनं ।

आहरन्मुच पद्याणि कौशिकान्यजिनानि च । अलि मे मयत्तं दिव्यं त्वदर्थमुपकल्पितं १ इति तत्र मया मार्द्धं पियस्र मधु
माधवी ।

॥ श्रौपयुवाच ॥ अप्रेषीद्राजपुत्रीं मां सुराहारिं तवान्तिकं । पानमाहर मे चिप्रं पिपासा मयि चानरीत् ॥ ११॥

॥ कीचक उवाच ॥ अन्वा भद्रे मयिष्यन्ति राजपुत्र्याः प्रतिश्रुतं । इत्येतां दक्षिणे पाषाणं सतपुत्रः परामृतम् ॥

॥ श्रौपयुवाच ॥ यथेवाहं नाभिचरे कर्दारचित् पतोन्मदादैनमसाऽपि जातु । तेनैव सत्येन वमोक्तं त्वां द्रक्ष्यन्मि पापं परं
हृद्यमाणं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स तामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्रां जिघृक्षमाणः परिभर्षयन्तीं । जयाह तामुत्तरवस्त्रदेभे स कीचकानां
रुहसाचिपत्नीं ।

प्रमृच्छमाणा तु महाजनेन मुञ्चर्विनियस्य च राजपुत्री । चित्तेप तं गाढमस्य्यमाणा प्रवेपमानाऽतिरुषा श्शभाङ्गी । तया
समाचिप्रतनुः स पापः पपात शास्त्रेव निहतमूलः ।

सा श्शहीता विधुन्वाना श्शमावाचिष्य कीचकं । सर्मां श्शरष्यमागच्छन् राजा युधिष्ठिरः । ११०

तां कीचकः प्रधावन्तो केमपाग्रे परामृतम् । श्शयैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाश्वधीत् ॥

तस्या योऽपि तदाऽर्कणं राचमः सन्निवोजितः । स कीचकमपोवाह वातवेगेन भारत ।

स पपात तदा भूमौ रचोवलसमाहृतः । विघूर्णमानो निघ्नेष्टस्त्रिमूल इव द्रुमः ।

ताश्चाधीनो ददृशतुर्भीमभेनयुधिष्ठिरौ । अमृष्यभाषो रूपणायाः कीचकेन पराभवं ।

तस्य भीनो वधं प्रेषुः कीचकस्य दुरात्मनः । दन्तैर्दन्तांस्तदा रोषान्निष्पिप्रेषं महामनाः । १११

धूमश्चायामभजतां नेत्रे चोच्छ्रितपद्मरी । सखेद्रा भुङ्कुटी चोया ललाटे समवर्त्तत ।

हस्तेन ममृद्दे चैव ललाटं परबोरहा । श्शयस्य स्मरितः कुङ्कः महभोत्यातुभैच्छत ।

अयादमृद्दादङ्गुलमङ्गुलेन युधिष्ठिरः । प्रवोधनभयाद्राजा भीमं तं प्रत्यवेधयत् ॥

तं मत्तमिव मातङ्गं वीचनाथं वनस्थितं । स तमावारयामास भीमभेन युधिष्ठिरः ॥

आलोकयसि किं हृचं सद दासकृतेन वै । यदि ते दासभिः कृत्यं वहिष्टेवाचिष्टहृतां । ११२

सा सभाद्धारनासाच हृदती मस्यमत्रवीत् । श्शवेवमाणा सुत्रोणी पतींस्तान्दीचेतसः ।

आकारमभिरचन्तो प्रतिशां धर्षं संहिता । दक्षमानेव रौद्रेण चक्षुषा द्रुपदात्मजा ।

॥ श्रौपयुवाच ॥ येषां वरीं न स्वयिति वष्टेऽपि विषये वसन् । तेषां मां मानिनीं भार्यां सतपुत्रः पदाश्वधीत् ॥

ये ददुर्न च वासेषुर्भ्रष्टाः सत्यवादिनः । तेषां मां मानिनीं भार्यां सतपुत्रः पदाश्वधीत् ॥

येषां दुन्दुभिनिर्षेया व्याघोषः श्रूयतेऽनिघ्नं । तेषां मां मानिनीं भार्यां सतपुत्रः पदाश्वधीत् ॥ ११३

ये च तेजस्विने दान्ता वनवन्तोऽतिमानिनः । तेषां मां मानिनीं भार्यां सतपुत्रः पदाश्वधीत् ॥

सर्वेषां कर्मणं हन्युर्धर्षपाशावितान्मु ये । तेषां मां मानिनीं भार्यां सतपुत्रः पदाश्वधीत् ॥

शरणं प्रेषधानां भवन्ति शरणार्थिनां । चरन्ति लोके प्रच्छन्नाः क नु तेऽयं महारथाः ।

कथन्ते सतपुत्रेण वध्यमानां प्रियां वतीं । मर्षयन्ति यद्या क्रीया वलवन्तोऽतिनाजसः ॥

कनु तेषाममर्षयं वीर्यं नो जयं वर्यते । न परीषन्ति ये भार्यां वध्यमानां दुरात्मना । ११४

मया तु श्शयं किद्वर्तुं विराटे धर्षदूपके । यः पश्यन्मां मर्षयति वध्यमानामनागर्षं ॥

न राजा राजवत्किञ्चित् समाचरति कीचके । दस्यूनामिव धर्मक्षेत्रे न हि संघदि शोभते ।

नाहमेतेन युक्ता वै हन्तुं मत्स्य तवान्तिके । सभासदस्य पश्यन्तु कीचकस्य व्यतिक्रमं ।

कीचको न च धर्मज्ञो न च मत्स्यः कथञ्चन । सभासदोऽप्यधर्मज्ञा य एवं पर्थुपासते ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवंविधैर्बन्धैः सा तदा कृष्णाऽश्रुलोचना । उपालभत राजानं मास्थानां वरवर्णिनी । १५५

॥ विराट उवाच ॥ परोक्षं नाभिजानामि विग्रहं युवधोरक्षं । अर्थतत्त्वमविज्ञाय किन्तु ख्यातं कौशलं मम ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तु सभ्या विज्ञाय कृष्णां भ्रूयोऽभ्यपूजयन् । साधुसाध्विति चाप्याहुः कीचकं च व्यगर्हयन् ।

॥ सभ्या ऊचुः ॥ यस्यैयं चारुसर्वाङ्गी भाय्यां ह्यादायतेक्षणा । परो लाभस्तु तस्य ख्यातं च शोचते कथञ्चन ।

न हीदृशी मनुष्येषु सुलभा वरवर्णिनी । नारी सर्वानवद्याङ्गी देवी मन्यामहै वयं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं संपूजयन्तस्ते कृष्णां, प्रेक्ष्य सभासदः । युधिष्ठिरस्य कोपान्तु सलाटे खेद आगमत् । १६०

अथाऽजनीराजपुत्री कौरव्यो महिषी, प्रियां । गच्छ सैरिन्धि माचख्याः सुदेष्ण्याया निवेशनं ।

भर्तारमनुहृथन्व । क्रिरयन्ती वीरपत्नयः । शूश्रूषया ह्यिग्नमाना पतिलोकं जयन्त्युत ।

मन्ये न कालं क्रोधस्य पश्यन्ति पतयन्तव । तेन त्वां नाभिधावन्ति गन्धर्वाः । सुख्यवर्षसः ।

अकालज्ञाऽसि सैरिन्धि शैलुपीव विरोदिपि । विप्रं करोषि मत्स्यानां दीयतां राजसंधदि ।

गच्छ सैरिन्धि गन्धर्वाः, कारयन्ति तव प्रियं । व्यपनेत्यन्ति ते दुःखं येन ते विप्रियं कृतं । १६५

॥ सैरिन्ध्रुवाच ॥ अतीव तेषां घृणिनामर्थेऽहं धर्मचारिणी । तस्य तस्यैव ते बध्ना येषां ज्येष्ठाऽचदेविता ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा प्राद्रवत्कृष्णा सुदेष्ण्याया निवेशनं । केदाम्नुक्त्वा, च सुश्राणी संरम्भाक्षीहितेक्षणा ।

शूश्रूभे वदनं तस्या रुदन्या, सुचिरं तदा । मेघलेखाविनिर्मुक्तं दिवीव शग्मिण्डलं ।

॥ सुदेष्णीवाच ॥ कस्याऽवधीद्वरारोहे कस्माद्ग्रेदिपि शोभने । कथ्यथ न सुखं भद्रे केन ते विप्रियं कृतं ।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ कीचको माऽवधीत्तत्र सुराहारी गतान्तव । सभायां पश्यतो राज्ञो यथैव विजने वने । १६०

॥ सुदेष्णीवाच ॥ घातयामि सुकेशान्ते कीचकं यदि मन्यसे । योऽसौ त्वां कामसमक्षो दुर्लभामवमन्यते ।

॥ सैरिन्ध्रुवाच ॥ अन्ये चैव वधियन्ति, येषामाग, करोति सः । मन्ये चैवाथ सुवर्कं यमलोकं गमिष्यति ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीपरिभवे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ मा हता सुतपुत्रेण राजपत्नी यश्चिन्तो । बधं कृष्णां परीक्षन्तो सेनावाहस्य भामिनी ।

जगामावाचसेवाय तदा सा द्रुपदात्मजा । क्त्वा शौचं यथान्यायं कृष्णा सा तनुमथ्यमा ।

गात्राणि वासवी चैव प्रचास्य सलिलेन सा । चिन्तयामास रुदती तस्य दुःखस्य निर्धेयं । १६५

किङ्करोमि ह्यगच्छामि कथं कार्यं भवेन्मम । इत्थेन चिन्तयित्वा सा भीमं वै मनसाऽगमत् ।

नान्यः कर्त्ता ष्यते भीमात्ममाद्य मनस प्रियं । तत उत्थाय राज्ञौ सा विहाय शयनं स्वकं ।

प्राद्रवन्प्राथमिच्छन्ती कृष्णा नायवती सती । भवनं भीमघेनस्य चिप्रमायतनोचना । दुःखेन सहता युक्ता मामेधेन मन

सिनी ।

॥ सैरिन्ध्रुवाच ॥ तस्मिन् जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम हृदि । तत्कर्म कृतवानद्य कथं निद्रास्त्रिवधे ।

॥ वैश्यायन उवाच ॥ एवमुक्त्वाऽथ तां शालां प्रविशेय मनस्विनो । यस्यां भीमस्यया प्रीते मृगराज इव श्वसन् ।
तस्या रूपेण सा शाला भीमस्य च महात्मनः । सख्यूर्च्छितेव कौरव्य प्रजञ्चाल च तेजसा । सा वै महानघं प्राप्य भीमघेनं श्लिषि
स्मिता ।

सख्येतेव माघेयो वने जाता चिहायनी । उपातिष्ठत पाञ्चाली वासितेव नरधर्मं ।

सा सतेव महाशालं फुल्लं गोमतितीर्जं । परिव्रजति पाञ्चाली मथ्यं पाण्डुनन्दनं ।

बाहुभ्यां परिरभ्येनं प्रवाधयदनिन्दिता । सिंहें सुप्तं वने दुर्गे मृगराजवधूरिव ।

भीमघेनमुपाश्लिष्यद्दक्षिणो महागजं । वीणैव मधुरावापा गान्धारं साधुमूर्च्छितो । अभ्यभापत पाञ्चाली भीमघेनमनि
न्दिता ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं श्रेष्ठे भीमघेन यथा मृतः । नास्तस्य हि पापीयान् भार्यामालभ्य जीवति ।

स सम्युहाय शयनं राजपुत्र्या प्रबोधितः । उपातिष्ठत मेधाभः पथ्यङ्के शेषसंघे ।

अधामवीद्राजपुत्रीं कौन्तेयो महिर्षीं प्रियां । केनास्येन संप्राप्ता स्मरितेव ममान्तिकं ।

न ते प्रकृतिमान् वर्षं ह्यत्र पाण्डुस्य लक्ष्मणे । आचञ्च परिशेषेण सर्वं विद्यामहं यथा ।

सुखं वा यदि वा दुःखं देव्यं वा यदि वा म्रिये । यथावत्सर्व्वमाचञ्च श्रुत्वा श्लास्थामि यत् घमं ।

अहमेव हि ते हृष्ये विद्यास्यः सर्व्वकर्मसु । अहमापस्तु चापि त्वां मोक्षयामि पुनः पुनः ।

श्रीधमुक्त्वा यथाकामं यत्ते कार्य्यं विवर्चितं । गच्छ वै शयनाथैव पुरा नान्यत्र वृथ्यते ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्व्वणि कीचकवधपर्व्वणि द्रौपदीभीमसंवादे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ द्रौपद्युवाच ॥ अग्रेष्व्यलं कुतस्तस्या यस्या भर्ता सुधिष्ठिरः । जानन् सर्व्वणि दुःखानि किं मां लं परिदृच्छसि ।

यन्मां दाशोप्रवादेन प्रातिकामी तदाऽनयत् । सभापरिपदे मध्ये तन्मां दहति भारत ।

पाथिवस्य सुता नाम काऽनुजीवति मादृशी । अनुभूयेदृग्रं दुःखमन्यत्र द्रौपदीं प्रभो ।

वनवासगतयाद्य सन्धेवेन दुरात्मना । परामर्षो द्वितीयो वै शोढुमुक्त्वहने तु का ।

मत्स्वरराजः समदन्तु तस्य धूर्त्तस्य पश्यतः । कीचकेन पदाच्छटा का नु जीवति मादृशी ।

एवं बद्धविधेः क्रोधे, क्रियमानाश्च भारत । न मां जानासि कौन्तेय किं फले जीवितेन मे ।

योऽयं रामो विराटस्य कीचको नाम भारत । सेनानीः पुरुषव्याघ्र श्याव, परमदुर्धर्षितः ।

स मां वैरिन्निवेशेन वधन्तीं राजवेष्मनि । निरत्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मम भवेति वै ।

तेनोपमथ्यमाणया सधार्हिण सपन्नहन् । कालेनेत्र फले परं हृदयं मे विदोर्ध्वते ।

भारतश्च विगर्हस्य ज्येष्ठं दुर्द्युतदेविनं । यस्यास्मि कर्षणा प्राप्ता दुःखमेवदनन्तकं ।

सा हि राज्यं परिव्रज्य सर्व्वस्य चात्मना सह । प्रसज्याथैव दीयेत् विना दुर्द्युतदेविनं ।

पदि निष्कमहक्षेण यच्चान्दसारवद्धनं । सार्यं प्रातरदेविष्यदपि सन्नसरानु बहन् ।

हृष्यं हिरण्यं वामांसि यानं युग्ममश्वविकं । अद्यायतरसहाय न जातुषयमारहेत् ।

योऽयं द्यूतप्रवादेन शिया प्रत्यवरोपित । लक्ष्मीमालो यथा भूङ्क्वानि कर्षाणि विनायत् ।

दशनागसहस्राणि हयानां हेममालिनां । यं यान्तमनुयान्तीह सोऽयं द्यूतेन जीवति ।
 रथाः शतसहस्राणि नृपाणामनितौजसां । उपासन् महाराजमिन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरं ।
 शतं दशोसहस्राणां यस्य नित्यं महानभे । पात्रोदकं दिवाराचमतिथीन् भोजयत्युत ।
 एष निष्कसहस्राणि प्रदाय ददताम्बरः । द्यूतजेन ह्यनर्थेन महता समुपाश्रितः ।
 एवं हि खरसम्पदा बहव स्ततमागधाः । सायम्प्रातरुपातिष्ठन् सुष्टुष्टमणिकुण्डलाः ।
 सहस्रस्युपयो यस्य नित्यमासन् सभासदः । तप श्रुतोपसम्पन्नां सर्वकामेषुस्थिताः ।
 अष्टाश्रीतिसहस्राणि स्नातका षट्शतमिधिन । विंशद्द्वारीकशकैको यान् विभर्त्ति युधिष्ठिरः ।
 अप्रतिपाहिषाणैश्च यतीनामूर्द्धरतथां । दश चापि सहस्राणि सोऽयमास्ते नरेश्वरः ।
 आनृशंखमनुक्रोशं संविभागस्यैव च । यस्मिन्नेतानि सर्वाणि सोऽयमास्ते नरेश्वरः ।
 अन्धान् दृष्ट्वास्त्रियाऽनाद्यान् बालान् नारदेषु दुर्गतान् । विभर्त्ति विविधायाज्जा धृतिमान् सत्यविक्रमः ।
 संविभागमना नित्यमानृशंखाद्युधिष्ठिरः । स एव निरथं प्रतो मत्स्यस्य परिष्कारकः ।
 सभायां देविता राज्ञं ब्रूते युधिष्ठिरः । इन्द्रप्रस्थे निवसत समये यस्य पार्थिवाः ।
 आसन् षट्शतान् सर्वे सोऽद्यान्यैर्धृतिमिच्छति । पार्थिवा इयिषीपाला यस्यासम्भवोत्तनः ।
 स्वयमे विवशो राजा परेषामद्य वर्त्तते । प्रताप्य इयिषी सर्वान् रश्मिवा निव तेजसा ।
 सोऽयं राज्ञो विराटस्य सभासारो युधिष्ठिरः । धमुपासत राजानः सभायाऽष्टविमि सह ।
 तमुपासोनमदान्यं पश्ये पाण्डव पाण्डवं । सदस्यं समुपासीनं परस्य प्रियवादिनं ।
 दृष्ट्वा युधिष्ठिरं कोपो यद्वृत्ते मामधमयं । अतर्हं महाप्राशं जीवितार्थेभिर्मसंखितं ।
 दृष्ट्वा कथं न दु खं स्नाहूष्मात्मानं युधिष्ठिरं । उपासोस्य सभायां यं शत्रुवीरवसुधरं ।
 तमुपासोनमथन्यं पश्य भारत भारतं । एवं यज्जविषेर्दुःखैः पीड्यमानामनोयवत् ।
 शोकसागरमथस्यां किं मां भीम न परश्वि ।
 इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि शैपदीभीमवशादेष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
 ॥ शैपयुवाच ॥ इदमु मे महद्दुःखं अग्रश्लामि भारत । ममेभ्यस्यया कर्त्तव्या दुःखादेतद्द्वीप्यं ।
 इदकर्षणि क्षीमे तमसमे भरतर्षभ । भुवन् बह्वज्जातीयः कस्य शोकं न यद्वैये ।
 छपकारं विराटस्य बल्यं त्वां विदुष्मताः । प्रेक्ष्यं समनुप्राप्तं ततो दुःखतरं तु किं ।
 यदा महानभे भिद्वे विराटमुपतिष्ठसे । भुवाणो बह्वर् इदस्तदा धीरति मे मन ।
 यदा प्रष्टव सयाट् त्वां संयोधयति कुञ्जरैः । हसन्पत्न्यापुरे नाथो मम हृदिजते मन ।
 शार्दूलैर्भद्रिषु विदेहरागारे योधाश्च यदा । कैकेयाः क्रियमाणायास्तदा मे कश्चेऽभयवत् ।
 तत उत्याद्य कैकेयो सभायाः प्रत्यभाषत । प्रेयाः समुत्दिताद्यापि कैकेयोक्ताः क्षियेऽपुनम् ।
 प्रेयां मामनरदात्रीं कश्चेऽप्यहतामिव । शैवान् संशयशार्दूलान् इदमेवा गृषिषिषता ।
 दोषमरानं महाशीर्षिर्दिवसमनुश्रुति । कल्याणरूपा वैरित्री बह्वरद्यापि शुन्दरः ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

स्त्रीणां चित्तं च दुर्भेद्यं युक्त्वा च मे मनौ । सैरिभ्रीमिपथंवासास्त्रित्यं कष्टणवादिनी ।
 अस्मिन् राजकुले चोभौ तुल्यकालनिवासिनौ । इति ब्रुवान् वाक्यानि सा मां नित्यमनर्ह्ययत् ।
 क्रुध्यन्तीं साद्य सभ्येभ्य समश्रद्धत मां त्वयि । तस्यां तथा ब्रुवन्त्यान् दुःखं मां महदाविशत् ।
 त्वयैवं निरयमप्राप्ते भीमे भीमपराक्रमे । शोके यौधिष्ठिरे मया नाहं जीवितमुत्सहे ।
 य सदेवान्मनुष्यांस्य सर्वाथैकरथोऽजयत् । सोऽयं राशो विराटस्य कन्यानां नर्त्तको युवा । १००
 योऽतर्पयदमेवात्मा खाण्डवे जातवेदसं । सोऽन्त पुरगतः पार्थ कृपेऽग्निरिव संहृतः ।
 यस्माद्भयममित्राणां सदैव पुरुषर्षभात् । स लोकापरिभ्रूतेन वेगेनास्ते धनञ्जय ।
 यस्य व्याचेपकठिनौ बाह्व परिघसन्निभौ । स शङ्खपरिपूर्णाभ्यां शोचन्नास्ते धनञ्जय ।
 यस्य व्यातलनिर्घोषात् समकम्पन् श्रवणं । स्त्रियो गीतस्वनन्तस्य मुदिता पथ्युपासते ।
 किरीट सूर्यसङ्काशं यस्य मूर्द्धन्यशोभत । वेणोविकृतकेशान्तः सोऽयमद्य धनञ्जय । १०१
 तं वेणोविकृतकेशान्तं भीमधन्वानमर्जुनं । कन्यापरिहृतं दृष्ट्वा भीम सीदति मे मनः ।
 यस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि महात्मनि । आधारः सर्वविद्यानां स धारयति कुण्डले ।
 यस्य राजसहस्राणि तेजसाऽप्रतिमानि वै । समरे नाभ्यवर्त्तन् वेलाभिव महाशर्यकः ।
 सोऽयं राशो विराटस्य कन्यानां नर्त्तको युवा । आस्ते वैशप्रतिच्छ्व कन्यानां परिचारकः ।
 यस्य क्षरयघोषेण समकम्पन् मेदिनी । सपथ्यंतवना भीमा सहस्रावरजङ्गमा । १०२
 यस्मिन् जाते महाभागे कुन्या । शोको व्यनश्यत । स शोचयति मामद्य भीमघेन तवानुज ।
 भ्रूषितं तमलद्वारैः कुण्डलैः परिहाटकैः । कम्पुपाणिनमायान्तं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ।
 यस्य नास्ति समो शौर्यं कश्चिदुर्व्यान्धनुर्द्वरः । सोऽद्य कन्यापरिहृतो गायद्यास्ते धनञ्जय ।
 धर्मो श्रेय्यं च सत्ये च जीवितोक्तस्य सधतं । स्त्रीवेशविकृतं पार्थ दृष्ट्वा सीदति मे मनः ।
 यदा ह्येनं परिहृतं कन्याभिर्देवहृषिणं । प्रभिन्नमिव मातरङ्गं परिकीर्ष्यं करेणुभिः । १०३
 मत्स्यमर्षपतिं पार्थ विराटं समुपस्थितं । पश्यामि हृष्यंमथस्वं दिशो नश्यन्ति मे तदा ।
 भूममार्या न जानाति क्वच्छं प्रातं धनञ्जयं । अज्ञातमञ्जुं कौरव्यं मयं दुर्धूतदेविनं ।
 तथा दृष्ट्वा यत्रोयाधं सहदेवं गवास्पतिं । गोपु गोविशमाद्यान्तं पाण्डुभृताऽस्मि भारत ।
 सहदेवस्य हृत्तानि चिन्तयन्ती पुनपुनः । न निद्रामभियच्छामि भीमघेन ह्युतो रतिं ।
 न विन्दामि महाबाहो सहदेवस्य दुष्कृतं । यस्मिन्नेवंविधं दुःखं प्राप्नुयात् सत्यविक्रम । १०४
 दूयामि भरतश्रेष्ठ दृष्ट्वा ते भ्रातरस्मिभ्यं । गोपु गोदृषसङ्काशं मत्स्त्रेनाभिमिनिवेष्टितं ।
 संरन्धं रक्तमेपथ्यं गोपासानां पुरोगमं । विराटमभिनन्दन्नामद्य मे भवति श्वरः ।
 सहदेवं हि मे वीरं नित्यमार्या प्रहंसति । महाभिजनसम्पन्नं शीतवान् हृत्तवनिनि ।
 श्रोत्रिणिवो मधुरवाक् धार्मिकस्य प्रियस्य मे । स तेऽरथेषु वोढव्यो याश्रभेनि कृपास्त्रिण ।
 सुकुमारस्य शूरस्य राजानं चाप्यनुव्रतः । छेद्येपचापिनं वीरं स्वयं पाद्यात्ति भोजये । १०५

इत्युवाच हि मां कुन्ती रुदती पुत्रमृद्धिनो । प्रव्रजन्तं महारथं तं परिष्वज्य तिष्ठती ।
 तं दृष्ट्वा व्यापृतङ्गापु वसुचक्षेचपाश्र्वयं । सहदेवं युधां श्रेष्ठं किन्तु जीवामि पाण्डव ।
 यस्मिन्निर्वृत्यममन्नो रूपेणास्त्रेण मेधया । सोऽप्यवन्धे विराटस्य पश्य कालस्य पथ्यं ।
 अभ्यकीर्यन्त हन्तानि दामयन्त्यमुदीक्ष्यतं । विनयन्तञ्जवेनायान् महाराजस्य पश्यतः ।
 अपश्यमेतं श्रीमन्तं महस्यं भ्राजिष्युमुत्तमं । विराटमुपतिष्ठन्तं दर्शयन्तञ्च वाजिनः । १००
 किन्तु मां मन्यसे पार्थ सुखिनीति परन्तप । एवं दुःखमताविष्टा युधिष्ठिरनिमित्ततः ।
 अतः प्रतिविशिष्टानि दुःखान्यन्यानि भारत । वर्त्तन्ते मयि कौन्तेय वक्ष्यामि शृणु तान्यपि ।
 पुत्रासु भ्रियमाणेषु दुःखानि विविधान्युत । शोषयन्ति शरीरं मे किं नु दुःखमतः परं ।
 इति श्रीमद्भागवते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे स्कानविशेषाध्यायः ॥ १८ ॥ १
 ॥ द्रौपद्युवाच ॥ अहं शैरिभ्रिर्वेषेन चरन्ती राजवेष्मनि । गौचदाऽस्मि सुदेष्याया अचधूर्त्तस्य कारणात् ।
 विक्रियां पश्य मे तीव्रं राजपुत्रयाः परन्तप । आत्मकालमुदीचन्ती सर्वं दुःखं किलान्ववत् । १०१
 अनित्या किञ्च मत्स्यानामर्थं सिद्धिर्ज्जयाजयौ । इति कृत्वा प्रतीचामि भर्तृणामुदयं पुनः ।
 चक्रवत् परिवर्त्तन्ते ह्यर्थास्य व्यसनानि च । इति कृत्वा प्रतीचामि भर्तृणामुदयं पुनः ।
 य एवं हेतुर्भवति पुरुषस्य जयावहः । पराजये च हेतुश्च स इति प्रतिपालये ।
 किं मां न प्रतिजानीषे भीमधेन मृतामिव । दत्त्वा याचन्ति पुरुषा हत्वा वधन्ति चापरे ।
 पातयित्वा च पातयन्ते परैरिति च मे श्रुतं । न देवस्यातिभारोऽस्ति न चैवास्यातिवर्त्तनं । १०२
 इति आश्यागमं भूयो देवस्य प्रतिपालये । स्थितं पूर्वं जवं यच्च पुनस्तत्रैव गच्छति ।
 इति पर्यायमिच्छन्ती प्रतीचे उदयं पुनः । देवेन किञ्च यस्यास्यं स नीतोऽपि विपद्यते ।
 देवस्य शागमे यत्रलेन कार्यो विजानता । यत्तु मे वचनस्यास्य कथितस्य प्रयोजनं ।
 शृच्छ मां दुःखितां तत्त्वं शृष्टा चाच ब्रवीमि ते । महिषो पाण्डुपुत्राणां दुहित्वा द्रुपदस्य च ।
 इमामवस्थां सम्प्राप्ता मदन्या का जिजीवियेत् । कुरुनपरिभवेत् सर्वान् पादासामपि भारत । १०३
 पाण्डवेयांश्च सम्प्राप्ता मम क्रोधो ह्यरिन्दम । आहमिः श्वशुरैः पुत्रैर्वक्रभिः परिवारिता ।
 एवं समुदिता भारी कामन्या दुःखिता भवेत् । नूनं हि बालया धातुर्भया वै विप्रियं कृतं ।
 यस्य प्रसादाद्दुर्ध्रितं प्राप्ताऽस्ति भरतर्षभ । वर्त्तावकाशमपि मे पश्य पाण्डव धातुर्गं ।
 तादृशो मे न तवाद्योत् दुःखे परमके तदा । समेव भीम जानीषे यमो पार्थ दुःखं पुरा ।
 हाऽहन्दाधीनमापन्ना न शान्तिमवप्ता समे । मादैविकमहं मन्ये यच्च पार्थः धनञ्जयः । १०४
 भीमपत्न्या महाबाहुरासे ष्छस्य इवानुसः । अशक्या वेदितुं पार्थं प्राणिना वै गतिर्धरैः ।
 विनिपातानिमं मन्ये दुष्प्राके ह्यविचिन्तितं । यस्या मम ह्यपमेष्ट्या धूमनिश्रमगाः सदा ।
 वा प्रेषे शुचमन्यासामवराणां वरा सती । पश्य पाण्डव मेऽवस्थां यथा माधर्मिण्यै मे तदा ।
 दुष्प्रासु भ्रियमाणेषु पश्य कालस्य पथ्यं यथा । शगरपर्यन्ता शृण्वी वक्रवर्त्तिनी ।

आशोक्ताऽद्य सुदेष्णायाभोताऽहं वप्रवर्त्तिनी । यथाः पुरःसरा आसन् वृष्टतद्यानुगामिनः ।
 साऽहमद्य सुदेष्णायाः पुरः पत्याञ्च गामिनी । इदन्तु दुःखं कौन्तेय ममासह्यं निबोध तत् ।
 या न जातु स्वयं पिपि गात्रोदत्तं नमात्मनः । अन्यत्र कुन्त्या भद्रन्ते सा पिनणश्व चन्दनं ।
 पश्य कौन्तेय पाणो मे नैवाभूतां हि धौ पुरा । इत्यस्य दर्शयामास कृष्णवन्तौ करावभौ ।
 विभोमि कुन्त्या या नाहं युष्माकं वा कदाचन । साऽद्याप्येता विराटस्य भोता तिष्ठामि किङ्करी ।
 किं नु वक्ष्याति सद्यासं वरुणक, सुकृतो न वा । नान्यपिष्टं हि मत्स्यस्य चन्दनं किल रोचते ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सा कीर्त्तयन्ती दुःखानि भीमसेनस्य भामिनी । हरोद श्नकैः कृष्णाभीमसेनमुदीचती ।
 सा वाप्यकृत्स्नया वाचा निःश्वसन्ती पुनःपुनः । हृदयं भीमसेनस्य घटयन्ती दमव्रवीत् ।
 ॥ द्रौपद्युवाच ॥ नाल्पं कृतं मया भीम देवानां किल्बिषं पुरा । अभाग्या यत्र जीवामि कर्त्तव्ये सति पाण्डव ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तस्याः करौ सुसौ कृष्णवन्तौ वृकोदरः । मुखमानीय वै पत्न्या हरोद परवीरहा ।
 तौ गृहीत्वा च कौन्तेया वाप्यमुत्सृज्य वीर्यवान् । ततः परमदुःखार्त्तं इदं वचनमब्रवीत् ।
 इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीभीमसंवादे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥
 ॥ भीमसेन उवाच ॥ धिगस्तु मे वाङ्मवत्तं गाण्डीवं फाल्गुनस्य च । यत्ते रक्षौ पुरा भूत्वा पाणी कृतकियाविमा ।
 सभायान्तु विराटस्य करोमि कदरं महत् । तत्र मे कारणं भाति कौन्तेयो यत् प्रतीचरो ।
 अथ वा कीचकस्याहं पोषयामि पदा शिरः । ऐश्वर्यमदमत्तस्य क्रोडञ्चिव महाद्विप ।
 अपश्यन्त्वां यदा कृष्ये कीचकेन पदाहतां । तदैवाहं चिकीर्षामि मत्स्थानां कदरं महत् ।
 तत्र मां धर्मराजस्तु कटोचेषु न्यवारयत् । तदहन्तस्य विप्राय स्थित रवाग्नि भामिनि ।
 यत्र राश्रात् प्रचयनं कुरुषामवधय य । सुयोधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौवत्स्य च ।
 दुःशासनस्य पापस्य यन्मया न हतं शिरः । तन्मे दहति गात्राणि हृदि शन्यमिवाव्यिप्तं ।
 मा धर्मं जहि सुश्रेणि ब्रोधं जहि महामते । इदन्तु समुपातभं लत्तो राजा युधिष्ठिरः ।
 प्रदणुयादाऽपि कन्याणि कृत्स्नं जह्यात् स जीवितं । धनञ्जयो वा सुश्रेणि यमौ वा तनुमधमे ।
 लोकान्तरगतेष्वपु नाहं श्रद्धामि जीवितं । पुरा सुकन्या भार्या च भागवं चयनं वने ।
 बल्लोकभूतं शान्तमन्वपद्यत भामिनी । नारायणो चेन्द्रसेना रूपेण यदि ते युता ।
 पतिमन्वचरद्दृष्टुं पुरा वर्षषहस्रिणं । दुहिता जनकस्यापि वैदेही यदि ते श्रुता ।
 पतिमन्वचरत्कीता महारथनिवासिनं । रचसा नियहं प्राश्व रामस्य महियो प्रिया ।
 क्लियमानाऽपि सुश्रेणी राममेवाश्वपद्यत । लोपामुद्रा तथा भीरु वयोरूपममन्विता ।
 अगस्त्यमन्वयाद्विद्या कामान् धर्त्तानमानुषान् । धुमसेनसुतं वीरं मत्पयन्तमनिन्दिता ।
 सावित्र्यनुचचारेका यमलोकं मनस्विनी । यथैता कीर्त्तिता नार्थ्या रूपवत्य पतिव्रताः ।
 तथा लमपि कन्याणि सर्वैः समुदिता गुणैः । मा दोषं सम काटन्त्य मासमहंश्च धर्त्तितां ।
 पूर्णं चयोदमे वर्षे राश्रां राक्षी भविव्यसि ।

॥ त्रैपद्युवाच ॥ आर्त्तयैतन्मया भीम कृतं वाप्यप्रभोचरत् । अपारयन्त्या दुःखानि न राजानमुपालभे ।

किमुक्तेन व्यतीतेन भीमसेन महाबल । प्रत्युपस्थितकालस्य कार्यस्यानन्तरं भव ।

ममेह भीम कैकेयी रूपाभिभवशङ्कया । नित्यमुद्विजते राजा कथं नैयादिमामिति ।

तस्या विदित्वा तं भावं स्वयं चानृतदर्शनः । कीचकोऽयं सुदुष्टात्मा सदा प्रार्थयते हि मां ।

तमहं कुपिता भीम पुनः कोऽयं नियम्य च । शत्रुवं कामसंमूढमात्मानं रच कीचक ।

गन्धर्वाणामहं भार्या पञ्चानां मदिषी मिया । ते त्वां निहन्युः कुपिताः शूराः साहसकारिणः ।

एवमुक्तः सुदुष्टात्मा कीचकः प्रत्युवाच ह । नाहं विभेमि धैरिन्धि गन्धर्वाणां शुकचिन्तिते ।

शतं शतकहस्राणि गन्धर्वाणामहं रणे । समागते हनिष्यामि त्वषीह कुरु मे स्रणं ।

इत्युक्ते चान्नवं मत्तं कामातुरमहं पुनः । न त्वम्प्रतिबलदैषां गन्धर्वाणां समस्त्रिणां ।

धर्मै स्त्रिनऽस्त्रि सततं कुलप्रोलवमन्विता । नेच्छामि कश्चिद्दृष्यन्ते तेन जीवसि कीचक ।

एवमुक्तः सुदुष्टात्मा प्राहसत् स्वनवत्तदा । श्रयं मां तव कैकेयी प्रैषयत् प्रणथेन तु

तेनैव देशिता पूर्वं भ्राष्ट्रप्रियचिकीर्षया । सुरामानय कन्थाणि कीचकस्य निवेशनात् ।

स्वनपुत्रस्तं मां दृष्ट्वा महत् सान्त्वमवर्त्तयत् । सान्त्वे प्रतिहते क्रुद्धः परामर्षमनाऽभवत् ।

विदित्वा तस्य सङ्कल्पं कीचकस्य दुरात्मनः । तथाऽहं राजभरणं जवेनैव प्रधाविता ।

सन्दर्शने तु मां राश्रं स्वनपुत्रं परामृषत् । पातयित्वा तु दुष्टात्मा पदाऽहन्तेन भाडिता ।

प्रेचते स्म विराटस्तु कङ्कस्तु बहवो जनाः । रथिनः पीठमर्द्दाय हस्त्रारोहाश्च नैगमाः ।

उपालम्भो मया राजां कङ्कस्यापि पुनः पुनः । ततो न वारितो राजान् न तस्य विनयः कृतः ।

योऽयं राश्रो विराटस्तु कीचको नाम शरथिः । त्यक्तधर्मो नृशंस्य नरस्त्रीषयतः प्रियः ।

शूरोऽभिमानो पापात्मा सर्वार्थेषु च मुग्धवान् । दारामर्षी महाभाग लभतेऽर्थान् बह्वनपि ।

आहरेदपि विचानि परेषां कोपतामपि । न तिष्ठति क्ष सन्नाशं नैष धर्मो बुभ्रुषति ।

पापात्मा पापभावस्य कामवाणवशानुगः । श्विनोतस्य दुष्टात्मा प्रत्याख्योतः पुन पुनः ।

दर्शने दर्शने धन्याद्यदि जघ्नाच्च शीवितं । तद्दर्शने यतमानानां महान् धर्मो नशियति ।

समयं रचमाणानां भार्या वो न भविष्यति । भार्यायां रक्ष्यमाणयां प्रजा भवति रक्षिता ।

प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः । आत्मा हि जायते तस्यां तेन जायां विदुर्बुधाः ।

भर्ता तु भार्याया रक्ष्यः कथञ्चायाकभेदरे । वदतां वर्षधर्माश्च ब्राह्मणानामिति श्रुते ।

सच्चिद्यस्य सदा धर्मो नान्यः प्रबुनिवर्षणात् । पश्यतो धर्मराजस्य कीचको माम्यदाऽपधीत् ।

तव चैव समसं वै भीमसेन महाबल । त्वया श्रद्धं परिचाता तस्माद्दोषात्सुरान् ।

जयद्रथस्तस्यैव समजैपोर्धाष्टभिः सह । जशीममपि पापिष्ठं योऽयं मामवमन्यते ।

कीचको राजवाहस्योच्छेदकस्तन्म भारत । तमेवं कामसंमत्तं मिन्धि कुम्भनिवासनि ।

यो निमित्तमनर्थाणां घट्टनां नम भारत । तस्यैव्जीवन्तमादित्यः प्रातरभुददियथि ।

विपमालोच्य पाश्यामि मा कीचकवधद्रुमं। श्रेयो हि मरणं मद्गभीमघेन तत्रायतः।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा प्राददत्तुच्छृणु भोमशेरःसमाश्रिता। भोमस्य ताम्परिस्वस्य महत्तुमान्त्रं प्रद्युष्य च। १००

आश्रासयित्वा बह्वृगो मृगमारुतां सुमथमां। हेतुतत्त्वाद्यंमयुक्तैर्बन्धैर्मिदुर्पदात्मजां।

प्रसृज्य वदन् तस्याः पाणिनाऽश्रुसमाकुलं। कीचकं मनसाऽगच्छत् छद्मकी परिहंसिष्यन्।

उवाच चैनां दुःखार्ता भोमः क्रोधसमन्विनः।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि द्रौपदीमान्त्रेण एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ भोमघेन उवाच ॥ तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वभीष्ट भाषमे। अद्य तं सुदयिष्यामि कीचकं सहवास्यवं।

अस्याः प्रदोषे सर्वथाः कुरुत्वानिन सघ्नतं। दुःखं शोकञ्च निद्रंयु यज्ञघ्नेनि शुचिस्मिते। १०१

सैषा नन्तनश्लेह मत्स्यराजेन कारिता। दिवाऽत्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथाऽहं।

तत्रास्ति शयनं दिवं दृढाङ्गं सुप्रतिष्ठितं। तत्रास्य दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्पितामहान्।

यथा च त्वां न पश्येयुः कुर्व्याणां तेन भविदं। कुर्व्यास्याया त्वं कञ्चापि यथा सन्निहितो भवेत्।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथा तौ कथयित्वा तु वाप्यमुसृज्य दुःखितौ। रात्रिघ्नेषु तमत्युषं धारयामासतुर्हृदि।

तस्यां रात्रौ ध्येतोतार्यो प्रातश्चतुर्थेऽपि कीचकः। गत्वा राजकुलायैव द्रौपदीमिदमप्रवीत्। १०२

समायां पर्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाऽहंनं। नचैवालसभे त्राणमपिपदा बन्धोपसा।

प्रवादेनेह मत्स्थानां राजानांश्चाऽयमुच्यते। अहमेव हि मत्स्थानां राजा नैवाहिनीपतिः।

मां सुखं प्रतिपद्यस्व दासो भीरु भवामि ते। अन्नाय तव सुश्रेणि शतं निष्कं ददाम्यहं।

दासोयतश्च ते दद्यां दासानामपि चापरं। रथे चायतरोयुक्तमस्तु नौ भीरु सङ्गमः।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ एवं मे समर्थं त्वद्य प्रतिपद्यस्व कीचकः। न त्वां सखा वा धाता वा जानीयात्सङ्गतं मया। १०३

अनुप्रसादाद्गीताऽस्मि गन्धर्वाणां यमस्त्रिणां। एवं मे प्रतिजानोहि ततोऽहं वरगा तव।

॥ कीचक उवाच ॥ एवंमेतत् करिष्यामि यथा सुश्रेणि भाषमे। शको भद्रे गमिष्यामि शून्यमावसथं तवं।

समागमार्थं रक्षोह त्वया मदनमोहितः। यथा तौ नैव पश्येयुर्गन्धर्वाः सुर्वथर्वसः।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ यदेतच्चर्तनागारं मत्स्यराजेन कारितं। दिवाऽत्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथाऽहं।

तेमिच्छे तव गच्छेद्या गन्धर्वाःसुखं जानते। तत्र दोषः परिहृतो भविष्यति न संशयः। १०४

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमर्थमभिज्ञपन्त्याः छण्यायाः कीचकेन ह। दिवसार्हं समभवत्सामेनैव ममं नृप।

ततः सा भोमघेनस्य तमर्थं प्रत्यवेदयत्। कीचकोऽप्य षट्कं हर्षपरिमुतः।

नैरिभ्रोक्षपिणं मूढो मृत्युं तन्नावयुद्भवान्। गन्धाभरणमास्त्रेषु व्यासकः सन्निधेयनः।

असृक्षे तदात्मानं स्वतरे काममोहितः। तस्य तत् कुन्वंनः कथं काठो दीर्घ इवामवत्।

अनुचिन्नायतयापि तामेवायतत्रोचतां। आभोदभ्यधिका चापि श्रीः श्रेयं प्रममुचतः। १०५

निर्भाणकाले दोषस्य वक्तुंनिव दिधचनः। हनमस्यत्ययसन्त्याः कीचकः काममोहितः।

नाजानादिवषं धाम्नं चिन्नायतनः समागमं। ततस्तु द्रौपदी गत्वा तदा भोमं मरानघे।

उपातिष्ठत कल्याणी नौरथं पतिमत्तिकं । तमुवाच सुकेशान्ता कीचकस्य मया हतः ।
 सङ्गमो नर्त्तनागारे यथाऽवोच परन्तप । शून्यं स नर्त्तनागारमगमिष्यति कीचकः ।
 एको निशि महाबाहो कीचकं तं निरुदय । तं सुतपुत्रं कौन्तेय कीचकं मद्दर्पितं ।
 गत्वा त्वं नर्त्तनागारं निर्जीवं कुरु पाण्डव । दर्पाच्च सुतपुत्राऽपि गन्धर्वानवमन्यते ।
 तं त्वं प्रहरतां श्रेष्ठ हृदाचागमिवोद्धर । अथ दुःखाभिभूताया मम मार्जस्य भारत ।
 आत्मनश्चैव मद्भ्रजे कुरुमानं कुलस्य च ।

७२०

॥ भीमसेन उवाच ॥ एवं करोम्यहं भद्रे यथा त्वं भीरु भाषसे । स्वागतं ते वररोहे यन्मां वेदयसे प्रियं ।
 न ह्यन्यं कश्चिद्विच्छामि सहायं वरवर्षिणि । यामे प्रीतिस्त्वयाख्याता कीचकस्य समागमे ।
 हत्वा हिंङ्गलं या प्रीतिर्षमाभीष्टवर्षिणि । सत्यं भ्रातृव्य धर्मञ्च पुरस्ताद्य भवामि ते ।
 कीचकं निहनिष्यामि वृचं देवपतिर्यथा । तं गङ्गरे प्रकाशे वा पोथयिष्यामि कीचकं ।
 अथ चेदपि धोत्स्यन्ति हिंस्रे मत्स्थानपि ध्रुवं । ततो दुर्व्याधनं हत्वा प्रतिपत्स्य वसुन्धरं ।
 कामं मत्स्यमुपास्ता हि कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिरः ।

७२५

॥ द्रौपद्युवाच ॥ यथा न संयजेयास्त्वं सत्यं वै मत्कृते विभो । निगूढस्त्वं तथा पार्थ कीचकं तं निरुदय ।
 ॥ भीमसेन उवाच ॥ एवमेतत् करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे । अथ तं सुदयिष्यामि कीचकं सह बान्धवैः ।
 अद्भृशमानसस्त्वस्य तमस्विन्यामनिन्दिते । नागो विस्वमिवाक्रम्य पोथयिष्याम्यहं शिरः ।
 अलभ्यामिच्छतस्तस्य कीचकस्य दुरात्मनः ।

७३०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भीमोऽय प्रथमं गत्वा रावैः ष्छन्न उपाविशत् । गृह्यं हरिरिवाद्भृशस्य प्रत्याक्ताङ्गं त कीचकं ।
 कीचकदायलङ्घ्य यथाकाममुपागमत् । तां विलां नर्त्तनागारं पाञ्चालीसङ्गमाश्रया ।
 मन्यमानः स सङ्केतमागारं प्राविशत्ततः । प्रविश्य च स तदेष्य तमथा संहतं महत् ।
 पूर्व्यागतं गतस्तत्र भीममप्रतिभोजयं । एकान्तावस्थितं सैनमासघाटं मुदुर्भ्रतिः ।
 शयानं शयनं तत्र सुतपुत्रः परासृपत् । जाञ्जन्मानं कोपेन ह्यप्याधर्षणेन च ।
 उपपङ्क्त्य चैवैतं कीचक काममोहितः । हर्षोत्फण्डितचित्तात्मा शयमानोऽभ्यभाषत ।
 प्रापितन्तो मया वित्तं बङ्गरूपमनन्तकं । लतहने धनरत्नास्यं दामोद्यतपरिच्छदं ।
 रूपलावण्ययुक्तमिर्धुवनीभिरसद्भुतं । गृहं चान्तपुरं सुभु कीडारतिविराजितं ।
 तत्कर्मैः सं प्रमुद्दिश्य सहसाऽहमुपागतः । अकस्मात् मां प्रमंषन्ति सदा गृहगतः क्षियः ।
 सुवासा दर्शनीयस्य गाऽन्योऽपि लादृशं पुमान् ।

७३५

७४०

॥ भीमसेन उवाच ॥ दिश्या त्वं दर्शनीयोऽय दिश्यात्मानं प्रमंषमि । ईदृशस्तु त्वया स्वर्गः स्पृष्टपूर्वो न काश्चित् ।
 स्वर्गं वेत्सि विदग्धस्त्वं कामधर्मविचक्षणः । स्तोत्रं प्रीतिकरो मान्यस्त्वत्कमः पुरुषस्त्वह ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा तं महायाज्ञर्षीमो भीमपराक्रम । सहस्रोत्पथ्य कौन्तेयः प्रहृष्यद्मुवाच च ।
 अथ त्वं भगिनी पापं शब्दमापं मया भुवि । द्रष्टव्यतेऽद्रिप्रतीकायं सिंहनेत्र महागणं ।

७४५

निरावाधा त्वयि हते धैरिन्ध्री विचरिष्यति । सुखमेव चरिष्यन्ति धैरिन्ध्याः पतयः सदा ।

ततो जघाह केशेपु माल्यवत्सु महाबलः । स केशेपु परामृष्टे बलेन बलिनाम्बरः ।

आचिष्य क्रमात्वेगेन बाह्णार्जघाह पाण्डवं । बाहुयुद्धं तथोरासीत्कुड्डयोर्नरसिंहयोः ।

०१०

वसन्ते वासिताहेतोर्बलवद्भजयोरिव । कीचकानान्तु मुखस्य नराणामुत्तमस्य च ।

शालिसुयोत्रयोर्धाम्नोः पुरेव कपिसिंहयोः । अन्योऽन्यमभिवंरन्ध्रौ परस्परजयैषिषौ ।

ततः समुद्यम्य भुजौ पञ्चशौर्याविवोरगौ । नखदंष्ट्राभिरन्योऽन्यं ध्रुतः क्रोधाविषोद्धृतौ ।

वेगेनाभिसृतौ भीमः कीचकेन बलीयसा । खिरप्रतिघ्नः स रणे पदान्त्र चलितः पदं ।

तावन्त्योऽन्यं समार्द्धस्य प्रकर्षन्तौ परस्परं । उभावपि प्रकाशेते प्रवृद्धौ वृषभाविव ।

०११

तयोर्घ्नासीत्सुप्तमुलः सम्यहारः सदारुणः । नखदन्तायुधवतौर्थाश्रयोरिव द्रुमयोः ।

अभिपत्याय बाहुभ्यां प्रत्यमृहादमर्षितः । मातङ्ग इव मातङ्गं प्रभित्करटामुखं ।

स चाप्येते तदा भीमः प्रतिजपाह वीर्यवान् । तमाचिपत् कीचकोऽय बलेन बलिनां वरः ।

तयोर्भुजविनिष्येपादुभयोर्व्यलिनोत्सदा । शब्दः समभवद्द्वोरो वेणुस्त्रोत्समो युधि ।

अथैनमाचिष्य बलाद्भुहमथे वृकोदरः । धूनयामास वेगेन वायुदण्ड इव द्रुमं ।

०१०

भीमेन च परामृष्टो दुर्मलो बलिना रणे । व्यसन्दन् यथाप्रापं विचकर्ष च पाण्डवं ।

इषदाकलितं चापि क्रोधात्सुप्तपदं स्थितं । कीचको बलवान्भीमं जानुभ्यामाचिपद्भुवि ।

पातितो भुवि भीमस्तु कीचकेन बलीयसा । उत्पपाताथ वेगेन दण्डपाणिर्विद्वान्तकः ।

स्पृह्यथा च बलान्मत्तौ ताकुभौ सुतपाण्डवौ । निग्रोथे पर्यकर्षेतां बलिनौ निर्जने खले ।

ततस्तद्भवनश्रेष्ठं प्राकल्प्यत मुहुर्मुहुः । बलवचापि संकुट्टावन्योऽन्यं प्रतिगच्छन्तां ।

०११

तत्राभ्यां स तु भीमेन वचस्पभिसृतौ बली । कीचको रोपवन्तः पदास्य चलितः पदं ।

मुहुर्नैतु स तं वेगं संहित्वा भुवि दुःसहं । बलादधीप्रत तदा स्तनो भीमबलादितः ।

तं ह्ययमानं विस्त्राय भीमसेनो महाबलः । वचस्थानीय वेगेन ममर्द्देनं विचेतषं ।

क्रोधाविष्टो विनिःश्वस्य पुनश्चैनं वृकोदरः । जघाह जयतां श्रेष्ठः केशेभ्येव तदा शब्धं ।

मृदोत्वा कीचकं भीमो विहराव महाबलः । शार्दूलः पिप्रिताकाङ्क्षो मृदोलेव महामृगं ।

०१०

तत रनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः । धोजयामास बाहुभ्यां पर्युं रश्मनया यथा ।

वदन्तश्च महानादं भिन्नमेरीसमस्त्रनं । भ्रामयामास सुचिरं विस्तुरन्तमपेतषं ।

प्रमृष्टतरसा दोर्भ्यां कण्ठं तस्य वृकोदरः । अपीडयत् छष्यायास्तदा कोपेपमान्तये ।

अथ तन्मप्रसभ्यं व्याविद्धनयनाम्बरं । आक्रम्य च कटीदेशे जानुना कीचकाधमं ।

अपीडयत् बाहुभ्यां पर्युमारममारयत् । तं विवोदन्तमाश्राय कीचकं पाण्डुनन्दनः ।

०११

भूतले भ्रामयामास वाद्यं चैदमुवाच ह । अघाहमनूणो भूत्वा आतुर्भ्यां पशारिणं । श्रान्तिं लभ्याऽस्मि परमो हमा धैरिभि
कण्ठकं ।

इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्त्वं कीचकं क्रोधसरागनेय । आखलवलाभरणं स्फुरन्तमुद्गान्तनेवं व्यसुमुखवर्जं ।
निम्बिथ पाणिना पाणिं सन्दृष्टौष्ठपुटं बली । समाक्रम्य च सङ्कुष्टेन बलेन बलिनां वरः ।

तस्य पादौ च पाणी च शिरो योवाञ्च सर्वशः । काये प्रवेग्यामास पञ्चोरिव पिनाकधृक् ।
तं संमथितसर्वाङ्गं भांसपिण्डापमं ह्यमं । कृष्णाया दर्शयामास भीमघेनो महावलः ।

उवाच च महातेजा द्रौपदी योषिता वरा । पश्यैनमेहि पाञ्चालि कामुकोऽयं यथाहतः ।
एवमुक्त्वा महाराज भीमो भीमपराक्रमः । पादेन पीडयामास तस्य कार्यं दुरात्मनः ।

ततोऽग्निं तव प्रज्वाल्य दर्शयित्वा तु कीचकं । पाञ्चाली स तदा वीर इदं वचनमब्रवीत् ।
प्रार्थयन्ति सुकेशान्ते ये त्वां शीलगुणान्वितां । एवमेतौ भीरु बन्धने कीचकः शोभते यथा ।

तत् कृत्वा दुष्करं कर्म कृष्णायाः प्रियमुत्तमं । तथा स कीचकं हत्वा गत्वा रोषस्य वै शर्मं ।
श्रामस्य द्रौपदी कृष्णां चिप्रमायान्महानसं । कीचकं घातयित्वा तु द्रौपदी योषितां वरा ।

प्रहृष्टा गतमन्ता पासभाषादानुवाच ह । कीचकोऽयं हतः शोभते गन्धर्वैः पतिभिर्गम ।
परस्त्रीकामसंभक्तस्तत्रागच्छत पश्यत । तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या नर्तनागाररक्षिणः ।

सहस्रेव समाजगुरादायोक्त्वाः सहस्रशः । ततो गत्वाऽथ तद्रेण कीचकं विनिपातितं ।
गतासुं ददृशुर्भूमौ हृदिरेण समुचितं । पाणिपादविधीनन्तु दृष्ट्वा च व्यथिताऽभवन् ।

निरोक्षन्ति ततः सर्वे परं विस्मयमागताः । श्रमानुषकृतं कर्म तं दृष्ट्वा विनिपातितं ।
कास्य योवा क चरणौ क पाणी क शिरस्तथा । इति ह्य तं परीक्षन्ते गन्धर्वेण हतं तदा ।

इति श्रीमद्भागवते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि कीचकवधे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन्काले समागम्य सर्वे तत्रास्य बान्धवाः । रुद्रदुः कीचकं दृष्ट्वा परिवार्य समन्ततः ।

सर्वे संहृष्टरोमाणः सन्धस्ताः प्रेक्ष्य कीचकं । तथा सन्निवसन्तौ कर्म स्थल इवोद्धृतं ।

पाथितं भीमघेनेन तमिद्रेणैव दानवं । संस्कारयितुमिच्छन्तो वह्निर्नतं प्रचक्रमु ।

ददृशुस्ततः कृष्णां सूतपुत्राः समागताः । अदूराचानवद्याङ्गिं स्तम्भमालिङ्ग्य तिष्ठती ।
समवेतेषु सर्वेषु ताम्पुरुषकीचकाः । हन्यतां शीघ्रमसती यच्छते कीचको हतः ।

अथ वा नैव हन्तव्या दक्षतां कामिना सह । मृतस्यापि प्रियं कार्यं सूतपुत्रस्य सर्व्वया ।

ततो विराट्मूचुस्ते कीचकोऽस्याः हते हतः । सहानेनाद्य दक्षेम तदनुज्ञातुमर्हसि ।

पराक्रमन्तु सूतानां मला राजाऽन्वमोदत । धैरिगृध्याः सूतपुत्रेण सह दाहं त्रिशाप्यति ।

तां समासाद्य विवर्त्ता कृष्णां कमललोचनां । मोमुद्गमानां ते तत्र जगद्भः कीचका शर्म ।

ततस्तु तां समारोप्य निवथ्य च सुमध्यमां । जग्मुश्चम्य ते सर्वे शशांशानामिमुखास्तदा ।

द्वियमाणा तु सा राजन् सूतपुत्रैरनिन्दिता । प्राक्रोशन्नाथमिच्छन्तो कृष्णा नायवती सती ।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ अथो जयन्तो विजयो जयस्येनो जयदत्त । ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति मां ।

येषां ज्यातलनिर्धयो विप्लवजितमिवाग्नेः । व्यश्रूयत महापुङ्गे भीमधोपस्यरक्षिणां ।

रघघोषश्च बलवान् गन्धर्व्वीणां तरस्विनां । ते मे वाचं विज्ञानन्तु सुतपुत्रा नयन्ति मां ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्यास्ताः कृपणा वाचं कृष्णायां परिदेविता । श्रुत्वैवाभ्यापतद्भोमं प्रयनाद्विचारयन् ।

॥ भोमसेन उवाच ॥ अहं शृणोमि ते वाचं त्वया वैरिन्धि भाषितां । तस्मात्तं सुतपुत्रेभ्यो भयं भोह न विद्यते ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा स महाबाहुर्विजृम्भे जिघांषया । ततः सत्यायतं कृत्वा वेगं विपग्बित्वं च ।

अदारेणाभ्यवस्कन्द्य निर्व्वर्णगाम वहिस्तदा । स भोमसेन प्राकारमाहङ्ग तरषा द्रुतं ।

५०

शशानामिमुख. प्रायाद्यत्र ते कीचका गताः । स लङ्घयित्वा प्राकारं नि स्यञ्च पुरोत्तमान् ।

जवेन पतिता भोमः सुतानामपतस्तदा । चितासमीपे गत्वा स तत्रापश्यदनस्वतिं ।

तालमात्रं महास्क्रन्धमूर्द्ध्वं गृह्यते । तं नागवदुपक्रम्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ।

स्कन्धमारोपयामास दशय्यामं परन्तप । स तं दृष्टं दशय्यामं सस्कन्धवितपं वली ।

प्रष्टध्याभ्यद्रवत्सुतान् दण्डपाणि रिवान्तक । उह्वेगेन तस्याद्य न्यधोधाद्यत्यकिंशुकाः ।

५१

भूमौ निपतिता दृचाः सङ्गमलच धेरते । तं सिंघमिव संकुट्टं दृष्ट्वा गन्धर्व्वमागतं ।

विद्येसु सर्व्वशः सुता विषादभयकम्पिताः । तमन्तकमिवायान्तं गन्धर्व्वं प्रेक्ष्य ते तदा ।

दिधचन्तास्तदा ज्येष्ठं भ्रातरं क्षुपकीचका । परस्परमयोचुले विषादभयकम्पिता ।

गन्धर्व्वी वलवर्णति कुट्ट उद्यम्य पादपं । वैग्न्धो मुच्यतां शीघ्रं यतो नो भयमागतं ।

ते तु दृष्ट्वा तदाविद्धं भोमसेनेन पादपं । विमुच्य श्रैपदीं तत्र माद्रवन्नगरं प्रति ।

५२

द्रवतस्तांसु सम्प्रेक्ष्य स वज्रो दानवानिव । शतं पञ्चाधिकं भोम प्राहिणेद्यसपादनं ।

वृष्टेऽप तेन राजेन्द्र प्रमञ्जनसुतो बली । तत्र आश्वासयत् कृष्णां च विमुच्य विश्राण्ते ।

उवाच च महाबाहुः पाञ्चालीं तत्र श्रैपदीं । अश्रुपूर्णमुखोन्दीनां दुर्द्धपं स दृकोदरः ।

एवन्ते भीह बध्यन्ते ये तं क्रियमभ्यनागसं । प्रैहि त्वं नगरं कृष्ये न भयं विद्यते तत्र ।

अन्वेनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसं ।

५३

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पञ्चाधिकं शतं तद्य निहतं तत्र भारत । महावनमिव च्छिन्नं शिग्ये विगलितद्रुमं ।

एवन्ते निहता राजन् शतं पञ्च च कीचकाः । स च सेनापतिः पूर्व्वमित्येतत् सुतपटशतं ।

तद्दृष्ट्वा महादायर्ष्यं नरा नाथ्येय सङ्गताः । विप्रयं परमं गत्वा नोक्तु किञ्चन भारत ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्व्वणि कीचकवधपर्व्वणि उपकीचकवधे षयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ते दृष्ट्वा निहतान्सुतापात्रे गत्वा न्यवेदयन् । गन्धर्व्वनिहता राजन् सुतपुत्रा महावताः ।

५४

यथा वज्रेण वै दीर्घं पल्लवमथ महश्चिह्नरः । व्यतिकीर्णो प्रदृश्यन्ते तथा सुता महीतले ।

वैरिन्धो च विमुक्ताः पुनरुपयाति ते स्तहं । सर्व्वं संशयितं राजन् नगरन्ते भविष्यति ।

यथारूपा च धैरिन्धो गन्धर्व्वीय महावता । पुंशामिष्ट्य विपयो मैयुनाय न संशय ।

यथा वैरिन्धिवेषेण न ते राजसिद्धं पुरं । विनाशमेति वै चिप्रं तथा नोतिर्बिधीयतां ।

तेषां तदप्यवं शुवा विराटो वाहिनीपति । अत्रवीत्क्रियताभेषां सुतानां शरमा क्रिया ।

एकस्मिन्नेव ते सर्वं सुषमिद्धे ज्ञतायने । दृष्टान्तां कीचकाः शीघ्रं रक्षैर्गन्धैश्च सर्वशः । २५१
 सुदृष्ट्यामत्रवीद्राजा माहृषी जातमाध्वशः । शैरिन्ध्रीमागतं भूया ममैव वचनादिदं ।
 गच्छ शैरिन्ध्रि भद्रन्ते यथाकामं वरानने । विभेति राजा सुश्रोणि गन्धर्भ्यः पराभवात् ।
 न हि त्वामुत्सहे वक्तुं स्वयं गन्धर्भ्वरचितां । स्त्रियास्तदोपस्त्वां वक्तुमतस्त्वां भवत्वोत्सहं ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथ मुक्ता भयात्कृष्णा सूतपुत्रान्निरेख्य च । मोचिता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ।
 चाक्षितेव मृगी बाला शार्दूलेन मनस्विनी । गात्राणि वाषधी चैव प्रचाप्य सखिमेन सा । २५२
 ता दृष्ट्वा पुष्ट्या राजन् प्राद्रवन्त दिशो दश । गन्धर्वाणां भयवह्लाः केचिद्दृष्ट्वा न्यमीलयन् ।
 ततो महानपदारि भीमसेनमवस्थितं । ददर्श राजन् पाद्भ्यां यथा मत्तं महादिपं ।
 तं विस्मयन्ती शकैः संज्ञामिरिदमब्रवीन् । गन्धर्वराजाय नमो येनास्मि परिमोचिता ।
 ॥ भीम उवाच ॥ ये पुरा विचरन्तीह पुष्ट्या वप्रवर्त्तिनः । तस्यास्ते वचनं श्रुत्वा त्वनृणा विहरन्त्यतः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः सा मत्तनागारे धनञ्जयमपश्यत । राज्ञ कन्या विराटस्य नत्तयाने महामुञ्जं । २५३
 ततस्तानत्तनागरादिनिष्क्रम्य सहस्रजुनाः । कन्या ददृशुरारायान्तीं क्लिष्टां कृष्णामनागधं ।
 दृष्ट्वा तामेत्य सर्वास्ता इदमूचुः सङ्घर्षिताः ।
 ॥ कन्या ऊचुः ॥ दिव्या शैरिन्ध्रि मुक्ताऽसि दिव्याऽसि पुनरागता । दिव्या विनिहताः स्मृता ये त्वां किंश्चिन्मयनागधं ।
 ॥ दृष्ट्वास्ततोवाच ॥ कथं शैरिन्ध्रि मुक्ताऽसि कथं पापाश्च ते हताः । इच्छामि वै तव श्रोतुं सर्वमेव यथातथं ।
 ॥ शैरिन्ध्रुवाच ॥ दृष्ट्वास्ते किञ्चुतव शैरिन्ध्र्या कार्यमद्य वै । या त्वं वससि कञ्चापि शदा कन्यापुरे सुखं । २५४
 नहि दुःखमवाप्नोषि शैरिन्ध्री यदुपाश्रुते । तेन मां दुःखिनामेवं पृच्छसे प्रहसन्निव ।
 ॥ दृष्ट्वास्ततो वाच ॥ दृष्ट्वास्तेऽपि कञ्चापि दुःखमाप्नोत्यनुत्तमं । तिर्यग्योनिगता बाले नचैनामवबुध्यसे ।
 तया संक्षोपिता चास्मि त्वं च सर्व्वैः संक्षोपिता । किंश्चिन्मयां त्वयि सुश्रोणि को नु दुःखं न चिन्तयेत् ।
 न तु केनचिदत्यन्तं कष्टचिद्दृश्येत्कञ्चिन् । वेदितुं शक्यते नूनं तेन मां नावबुध्यसे ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः सहैव कन्याभिर्द्वीपंदी राजवेद्य तत् । प्रविवेक्ष सुदृष्ट्यायाः समीपमुपगामिनी । २५५
 तामब्रवीद्राजपत्नी विराटवचनादिदं । शैरिन्ध्रि गन्धर्वां शीघ्रं यत्र कामयसे गतिं ।
 राजा विभेति ते भद्रे गन्धर्भ्यः पराभवात् । तद्वापि तदृषी सुभु रूपेशप्रतिमा भुवि ।
 धुंभामिष्टस्य विषयो गन्धर्वाद्यातिकोपनाः ।
 ॥ शैरिन्ध्रुवाच ॥ यथादशहस्तां मे राजा चात्युत भामिनि । कृतकृत्या भविव्यन्ति गन्धर्वास्ते न संशयः ।
 ततो मामुपनेत्यन्ति करिव्यन्ति च ते प्रियं । भुवश्च श्रेयसा राजा योच्छते सह मात्सर्व्वैः । २५६
 इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि कीचकवधपर्वणि कीचकदाशेचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ यमाप्रहृषो चकमधपर्व्वं ॥

॥ अथगोक्षरपर्व्व ॥ ३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कीचकस्य तु घातेन मानुजस्य विघ्रायते । श्रयाहितं चिन्तयित्वा व्यस्ययत् प्रयग्ननाः ।

तस्मिन् पुरे जनपदे सञ्जत्येऽभूच्च सर्वशः । शौर्याद्धि वल्लभो राज्ञो महासत्त्व कीचकः ।

आघोत प्रहन्तां सैन्यानां दारामर्षी च दुर्मतिः । स हतः खलु पापात्मा गन्धर्वैर्दुष्टपूस्यः ।

इत्यमत्यन्महाराज परानीकविनाग्नं । देशे देशे मनुष्याश्च कीचकं दुष्प्रधर्षणं ।

श्रय वै धार्तराष्ट्रेण प्रयुक्ता ये वहिचराः । मृगयित्वा बहून् ग्रामान् राष्ट्राणि नगराणि च ।

२१५

संविधाय यथादृष्टं यथादेशप्रदर्शनं । कृतकृत्या न्यवर्तन्त ते चरा नगरं प्रति ।

तत्र दृष्ट्वा तु राजानं कौरव्यं धृतराजं । द्रोणकर्णकृपैः सङ्घैर्भोग्नेषु च महात्मना ।

सङ्गतं भावभियापि विगर्तैश्च महारथैः । दुर्व्याधनं सभामध्ये आशीनमिदमब्रुवन् ।

॥ चरा ऊचुः ॥ हतोऽस्माभिः परो यत्रसेषामन्वेषणे सदा । पाण्डवानां मनुष्येन्द्र तस्मिन्सति कानने ।

निर्जनं मृगसङ्कोर्णं नानाद्रुमलताकुले । तताप्रतानयङ्गले नानागुल्मसमाहृते ।

२१६

न च विद्वो गता येन पार्थाः सुदृढविक्रमाः । मार्गमाणाः पदन्यासं तेषु तेषु तथा तथा ।

गिरिकूटेषु दुर्गेषु नानाजनपदेषु च । जनाकीर्णेषु देशेषु कटकेषु परेषु च ।

नरेन्द्र शङ्खशोऽन्विष्टा नैव विद्मश्च पाण्डवान् । अत्यन्तं वा विनष्टास्ते भद्रान्नुभं नरर्षभ ।

वर्तमान्येष्यमाणा वै रथिनां रथिपत्तम । न हि विद्वो गतिं तेषां वाधं हि नरवत्तम ।

कश्चित् कालं मनुष्येन्द्र सतानामनुगा वयं । मृगयित्वा ययान्यायं विदितार्थाः स्र तत्ततः ।

२१७

प्राप्ता दारवती सता विना पार्थः परन्तप । न तत्र कृष्णा राजेन्द्र पाण्डुराश्च महाप्रताः ।

सर्वथा विप्रनष्टास्ते नमस्ते भरतर्षभ । न हि विद्वो गतिं तेषां वाधं वाऽपि महात्मनां ।

पाण्डवानां प्रहृत्तिश्च विद्मः कर्मापि वा कृतं । स न शशि मनुष्येन्द्र अत ऊर्ध्वं विगाम्यते ।

अन्वेषणं पाण्डवानां भृशः किं करवामहे । दमाश्च नः प्रियां वीर वाचं भद्रवतीं शृणु ।

येन विगर्ता निहता बलेन महता नृप । स्तेन राज्ञो मख्यस्य कीचकेन पुनः पुनः ।

२१८

स हतः पतितः येते गन्धर्वैर्निमि भारत । अद्रुश्रमानैर्दुष्टात्मा भावदभिः सह सोदरैः ।

प्रियमेतदुपश्रुत्य श्रुत्वाश्च पराभवं । कृतकृत्याश्च कौरव्य विधत्सु यदनन्तरं ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्यागमने पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ वैश्यायनं उवाच ॥ ततो दुर्व्याधनो राजा शाला नेपां वचस्तदा । चिरमन्तर्धना भूत्वा प्रयुवाच समासदाः ।

सुदुःखा खलु कार्याणां गतिर्विश्रातुमन्ततः । तस्मात् सर्वैर्निरोचध्वं क नु ते पाण्डवा गताः ।

अन्वेषणं कालस्य गतभूयिष्ठमन्ततः । तेषामश्नातपथ्याणामक्षिप्यं च योदये ॥

२१९

अस्य वर्षस्य श्रेपथेन यतीपुरिह पाण्डवाः । निवृत्तसमयास्ते हि मत्प्रतपरायणाः ।

चरन्त इव मागुन्दाः सर्वैर्घ्राशोविशेषमाः । दुःखा भवेयुः संरन्धाः कौरवान् प्रति ते ध्रुवं ।

सर्वैर्कालस्य वेक्षारः कृच्छ्ररूपधराः स्थिराः । प्रविशेयुर्धृतक्रोधान्तावदेव पुनर्धनं ।

तस्मात् क्षिप्रं बुभुक्षध्वं यथातेऽत्यन्तमव्ययं । राज्यं निर्दन्दमव्ययं नि सपत्रं चिरश्रवणम् ।

अथाप्रवीक्षन्तः कर्णं क्षिप्रं गच्छन्तु भारत । अन्ये धूर्ता नरा द्वा निभ्यः बाधुकारिणः ।

२२०

चरन्तु देशान् संवीताः स्वीतान् जनपदाखलान् । तत्र गोष्ठीषु रम्यासु सिद्धममजितेषु च ।

परिचारेषु तीर्थेषु विविधैस्त्वकारेषु च । विज्ञातया मनुष्यैस्सैर्लोक्या सुविनीतया ।

विविधैस्त्वपरैः सम्यक् तत्रैर्निपुणसंघैः । अश्लेष्याः सुनिपुणैः पाण्डुमाक्षश्चक्रामिनः ।

नदीकुञ्जेषु तीर्थेषु यामेषु नगरेषु च । आश्रमेषु च रम्येषु पर्वतेषु गुहासु च ।

अयायजानन्तरजः पापभावानुरागवान् । ज्येष्ठं दुःशासनश्च भ्राता भ्रातरमप्रवीनु ।

येषु नः प्रत्ययो राज्ञ्यारेषु मनुजाधिपः । ते यान्तु दत्तदेया वै भूयस्तान्परिभारितुं ।

रतश्च कर्णो यत्प्राह सर्वमोहामश्चे तथा । ययोदिष्टं चराः सर्वं मृगयन्तु ततस्ततः ।

रते चान्ये च भूयसो देशाद्द्वैर्धं धयाविधिः । ननु तेषां गतिर्नैव प्रवृत्तिस्योपलभ्यते ।

अत्यन्तं वा निगूढास्ते पारं वीक्षितो गताः । व्यालैद्यापि महारथे भविताः भूरमानिनः ।

अथ वा विषमं प्राप्य विनष्टाः शयन्तीः समाः । तस्मान्मानसमर्थं कृत्वा त्वं कुरुनन्दन ।

कुरु कार्यं महोत्साहं मन्यसे यत्नराधिप ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णदुःशासनराक्षसपडविशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथाब्रवीन्महाकीर्त्यो द्रोणस्तन्वार्थदर्शिवान् । न तादृशा विनश्यन्ति न प्रयान्ति पराभवः ।

भूराक्ष कृतविद्याश्च बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः । धर्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च धर्मराजंमनुव्रताः ।

नीतिधर्माधैतच्छ्रेष्ठं पितृवच समाहिताः । धर्मं स्थितं सत्यवृत्तिं ज्येष्ठं ज्येष्ठानुयाधिनः ।

अनुव्रता महात्मानं भ्रातरौ भ्रातरं नृपः । अजातशत्रुं श्रीमन्तं सर्वभ्रातृजनमुग्रतं ।

तेषां तथाविधेषां निश्चिन्तानां महात्मानां । किमर्थं नीतिमान् पार्थः श्रेयो नैषां करिष्यति ।

तस्माद्यन्नात् प्रतीचन्ते कालसोदयमागतं । न हि ते नाशमृच्छेयुरिति पर्यास्यहं धिया ।

साम्प्रतं चैव यत्कार्यं तच्च चिप्रमकालिकं । क्रियतां साधु सङ्घिन्य वासुदेवां प्रचिन्त्यतां ।

यथावत्पाण्डुपुत्राणां सर्वार्थेषु धृतात्मनां । दुर्ज्ञेयाः खलु भूराक्षे दुरापास्तपसाहताः ।

भूद्वात्मा गुणवान् पार्थः सत्यवाचीनिमान् शुचिः । तेजोरागिरिर्धैर्येयो षड्बीयादपि चक्षुषा ।

विश्राय क्रियतां तस्माद्भयश्च मृगयाभवे । ब्राह्मणैस्त्वारकैः सिद्धैर्धै चान्ये तद्धिदो जनाः ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारुप्रत्याचारे द्रोणवाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः शान्तनवो भीमो भरतानां पितामहः । श्रुतवान् देशकालज्ञस्तत्त्वज्ञः सर्वधर्मवित् ।

आचार्यवाक्योपरमे तदाक्यमभिसन्दधत् । हितार्थं समुवाचैमां भारतीं भरतान् प्रति ।

युधिष्ठिरे समासक्तां धर्मज्ञे धर्मसंघृतां । असत्सु दुर्लभां नित्यं सतां चाभिमतां सदा ।

भीमः समवदत्त च गिरं साधुभिरर्चितं । यथैष ब्राह्मणः प्राह द्रोणः सर्वार्थतत्त्ववित् ।

सर्वलक्षणशस्त्राः साधुव्रतसमन्विताः । श्रुतव्रतोपपन्नाय नानाश्रुतिसमन्विताः ।

दृढानुशासने युक्ताः सत्यव्रतपरायणाः । समर्थ समर्थशास्त्रे प्राणयन्तः शुचिप्रताः ।

चक्षुधर्मरता नित्यं केशवानुगताः सदा । प्रवीरपुरुषालो वै महात्मानो महाबलाः ।

नावधीदितुमर्हन्ति उद्धहन्त सतां धुरं । धर्मतश्चैव गुणालो सुवीर्येण च पाण्डवा ।
 न नाममधिगच्छेयुरिति मे धीयते मनिः । तत्र बुद्धिं प्रवक्ष्यामि पाण्डवान्प्रति भारत । ६९०
 न तु नीतिं सुनीतस्य शक्यतेऽन्वेयितुं परैः । यत्तु शक्यमिहास्माभिसत्त्वै र्बुद्धिं न्य पाण्डवान् ।
 बुद्ध्या प्रयुक्तं न द्रोहात् प्रवक्ष्यामि निबोध तत् । न विद्यं मादृशैर्नीतिस्त्रस्य वाच्या कदाचन ।
 सा त्वियं चाधु वक्तव्या न त्वनीतिः कथञ्चन । दृष्ट्वानुशासने तात तिष्ठता सत्यमोक्षिना ।
 श्रवश्यं लिह धीरेण सभामध्ये विवचता । ययार्थमिह वक्तव्यं सर्वथा धर्मलिप्तया ।
 तत्र नाहं तथा मन्ये यथाऽयमितरो जन । निवासं धर्मराजस्य वर्षेऽस्मिन्ने चयोद्देशे । ६९१
 तत्र तात न तेषां हि राज्ञां भाव्यमसाम्प्रतं । पुरे जन्पदे चापि यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
 दानवीजो वदान्यस्य निष्ठतो ह्यीनिषेवक । जनैर्जनपदे भाव्यो यत्र राजा युधिष्ठिर ।
 प्रियवादी सदा दान्तो भाव्यः सत्यपरो जन । हृष्ट पुष्ट शुचिर्दशो यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
 नास्त्यको न चापीर्षुर्नाभिमानी न मसरौ । भविष्यति जनसत्र स्वयं धर्ममनुव्रत ।
 ब्रह्मघोषाच्च भृश्यांश्च । पूर्वाङ्गत्यस्तथैव च । क्रतवश्च भविष्यन्ति भृश्यांश्च भूरिदक्षिणः । ६९२
 सदा च तत्र पर्जन्य सत्यम्वर्षा न संशय । सत्यम्वरस्था च महो निरातङ्गा भविष्यति ।
 फलवन्ति च धान्यानि रसवन्ति फलानि च । गन्धवन्ति च साम्यानि शुभशब्दा च भारती ।
 वायुश्च सुखसंस्पर्शो निष्प्रतीपश्च दर्शनं । भयं नाभ्याविशेत्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
 गावश्च वज्रलाभश्च न कृशा न च दुर्बलाः । पर्याशि दधि सर्षपि रसवन्ति हितानि च ।
 गुणवन्ति च पेयानि भोज्यानि रसवन्ति च । तत्र देशे भविष्यन्ति यत्र राजा युधिष्ठिरः । ६९३
 रसाः स्वर्गाश्च गन्धाश्च शब्दाद्यापि गुणान्विताः । दृश्यानि च प्रसन्नानि यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
 धर्माश्च तत्र सर्वैस्तु श्रेयसाश्च दिजातिभिः । स्वैस्त्रिगुणैश्च संयुक्ता अस्मिन्नेषु चयोद्देशे ।
 देशे तस्मिन् भविष्यन्ति तात पाण्डवसंयुते । सम्प्रीतिमान् जनसत्र बहुष्टु शुचिरव्यय ।
 देवताऽतिथिपूजाश्च सर्वभावाङ्गुरागवान् । इष्टदानैर्नामहोत्साहः स्वस्वधर्मपरायणः ।
 श्शुभद्विदशुभप्रैस्फुर्निव्ययश्च शुभव्रत । भविष्यति जनसत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः । ६९४
 त्यक्त्वाक्यानुत्पन्नात शुभकल्याणमङ्गल । शुभार्थेषु सुभमनिर्धनं राजा युधिष्ठिरः ।
 भविष्यति जनसत्र नित्येष्टेष्टप्रियव्रतः । धर्मात्मा शक्यते ज्ञातुं नापि तात दिजातिभिः ।
 किं पुनः प्राकृतैस्तात पर्यां विज्ञायते क्वचित् । यस्मिन्मध्ये ष्टिर्दानं परा शान्तिर्भुवा चना ।
 ह्यो श्री कीर्तिः परन्तेज आनृशंभ्यमथाञ्जिव । तस्मात्तत्र निवामन्तु ह्यने यजेन धीमतः ।
 गतिश्च परमां तत्र नोत्सङ्गं वक्तुमन्यया । एवमेतेषु नस्त्रिन्य यत्त्वं मन्ये हितं । ६९५
 तत् त्विष कुर्व कौरव्य यचेत् अद्रुधासि मे ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रथाचारे भौमवाक्ये अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ 'ततः' शारदते वाक्यमित्युवाच ह्यपरादा । युक्तं प्राप्तश्च दृष्टेन पाण्डवान्प्रति भाषितं ।

धर्माद्यसहितं स्रष्टुं तत्त्वतयं सहेतुकं । तवानुरूपं भोगेण ममाप्यत्र गिरं शृणु ।
 तेयाश्चैव गतिस्तोर्धैर्वा सद्यैषां प्रविश्यतां । नीतिर्विधीयतां चापि साम्प्रतं या हिता भवन्त ।
 नावशेषा रिपुंस्नात प्रास्तोऽपि बुभुवतां । किं पुनः पाण्डवास्नात सन्ध्यांस्त्रिगुण्यार रणे । ८०
 तस्मात् संचं प्रविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु । गूढभविषु ह्येषु काले चादयं मागते ।
 खराद्रे परराद्रे च ज्ञातव्यं बलमात्मनः । उदयः पाण्डवानाञ्च श्रोत्रे काले न संशयः ।
 निवृत्तसमयाः पार्था महात्मानो महाबलाः । महोत्साहा भविष्यन्ति पाण्डवा ह्यनितोऽजसः ।
 तस्माद्बल्य कोपञ्च नीतियापि विधीयतां । यथाकायोदयं प्राप्ते सम्यक्तेः सन्ध्यामहे ।
 तात बुधामि तत्सर्वं बुध्यस्व बलमात्मनः । निघ्नतं सर्वमिवेषु बलवत्सु बलेषु च । ८१
 उषावचं बलं ज्ञात्वा मन्थस्त्राणां पितृभारत । प्रक्षयमप्रक्षयञ्च सन्ध्यामर्त्तया परैः ।
 साक्षा भेदेन दानेन दण्डेन बलिकर्मण । न्यायिनाक्रम्य च परान् बलाचानन्य दुर्ध्वलान् ।
 सान्धवित्वा तु मित्राणि बलद्वोभाष्यतां सुखं । सकोपबलसंहरः सम्यक् सिद्धिमवाप्स्यसि ।
 योऽस्यसे चापि बलिभिररिभिः प्रत्युपस्थितैः । अन्यैस्त्वं पाण्डवैर्बैऽपि ह्येनेद्यं बलवाहयैः ।
 एवं सर्वं विनिश्चिद्य व्यवसायं स्वधर्मतः । यथाकालं मनुष्येन्द्र चिन्मं सुखमवाप्स्यसि । ८२
 इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि चारप्रत्याचारे कृपवाक्ये एकान्विशोऽध्यायः ॥ ९८ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अयं राजा विगतौतां सुग्रह्यां रथयूययः । प्राप्तकालमिदं वाक्यमुवाच लरितो बली ।
 असह्यश्रितः पूर्व्वं मन्त्रेणाल्लेयकैः प्रभो । स्तैनैव च मांस्त्रस्य शोचकैः पुनः पुनः ।
 बाधितो बन्धुभिः शार्ङ्गं वशाद्बलवतां विभो । स कर्षंमभ्युदीच्याय दुर्ध्याधनमभाषत ।
 असह्यन्तस्वराज्ञा मे राड् बाधितमोजसा । प्रणेतो कीचकंस्त्रस्य बलवानभवत्पुरा ।
 क्रूरोऽमर्षी स दुष्टात्मा भुवि प्रख्यातविक्रमः । निहतः स तु गन्धर्व्वैः पापकर्मो नृगंसवान् । ८३
 तस्मिन् विनिहते राजा हतदर्पा निराश्रयः । भविष्यति निहंत्साहो विराट इति मे मतिः ।
 तत्र पात्रां मम मता यदि ते रोचतेऽनघ । कौरवाणाञ्च सर्वेषां कर्षस्य च महात्मनः ।
 शततप्राप्तमहं मन्ये कार्यमात्ययिकं हि नः । राड्बन्ध्याभियास्त्वामो बह्वृथान्यसमाकुल ।
 आददामोऽस्त्वं रत्नानि विविधानि वस्त्रानि च । धामायाद्वाणि वातस्य हरिय्यामो विभाग्यः ।
 अयत्रा गोपहस्ताणि शुभानि च बह्वनि च । विविधानि हरियाभः प्रतिपीय पुरं बलात् । ८४
 कौरवैः सह बह्वृत्य विगतौद्य विभास्यते । गास्त्रेणापहरामोऽद्य सह सर्वैः सुघंशताः ।
 धंविभागिण हत्वा तु निबध्नोमोऽस्य पौदयं । हत्वा चास्त्रं चमं हत्वा वशमेवानयामहे ।
 तं वशं न्यायतः हत्वा सुघं वस्यामहे वधं । भवतो बलहृदिस्य भविष्यति न संशयः ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कर्णो राजानमब्रवीत् । स्तुतं सुग्रह्येणा धाक्यं प्राप्तकालं हितं च नः ।
 तस्मात् चिन्मं विनियामो योजयित्वा वरुधिनीं । विभज्य चाप्यमोकानि यथा वा मन्येऽनेनघ । ८५
 प्राज्ञो वा कुहट्टहोऽर्थं सर्वेषां नः पितामहः । आचार्य्ययं यथा द्रोणः कृपः भारदेतस्तथा ।

मन्यन्ते ते यथा सर्वे तथा यात्रा विधीयतां । मन्वन्त्य चाग्र्यं निधाम साधनार्थं महोपते ।
किञ्च न पाण्डवे कार्यं हीनार्थवत्पौरुषैः । श्रत्यन्तं वान प्रवृत्तो प्राप्ता वाऽपि यमवयं ।
यामो राजचिह्नद्विधा विराटनगरं वयं । आदास्यामो हि गाक्षस्य विविधानि वसन्ति च ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो दुर्व्योधिनो राजा वाक्यमादाय तस्य तत् । वैकर्त्तनस्य कर्णस्य चिपभाज्ञापयत्स्यं । ८८०

शासने नित्यम्युक्तं दुःशासनमनन्तरं । स हृष्टैस्तु सस्य चिप्रं योजय वाहिनीं ।
ययोद्विषे च गच्छाम सद्दितास्तत्र कौरवे । सुशर्मा च यथोद्दिष्टं देयं यातु महारथ ।
चिगर्तं सद्दिता राजा समप्रबलवाहन । प्रागेव हि सुसंबोतो मत्स्यस्य विषयं प्रति ।
जघन्यता वयं तत्र यास्यामो दिवसान्तरे । विषय मत्स्यराजस्य सुसंख्यं सुसंभूता ।
ते यान्तु सद्दितास्तत्र विराटनगरं प्रति । चिप्र गोपान् समासाद्य गृह्यन्तु विपुले धनं । ८८१

गवा शतसहस्राणि श्रीमन्ति गुणवन्ति च । वयमप्यनुगृह्णामो द्विधा कृत्वा वरूथिनीं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ते स गत्वा यथोद्दिष्टा दिग् वज्रैर्महोपते । सन्नद्धा रथिनः सर्वैः सपेदाता बभूवुः कटा ।

प्रतिवैरं चिकीर्षन्तो गोद्रु गृह्णा मद्वावली । आदातुं गा सुशर्माऽथ कृष्णपत्नस्य सप्तमो ।
अपरे दिवसे सर्वे राजन् सस्य कौरवाः । श्रुत्वास्तान् न्यगृह्यन्त गाक्षस्यानि सहस्रम् ।
इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि सुशर्मादिमत्स्यदेशयाने विप्रोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तेषां महाराज मन्वैवामिततेजसां । कृष्णचिह्नप्रविष्टानां प्राण्डवानां महात्मनां । ८८००

यतीतः समर्थः सम्यक् वसतो वै पुरोत्तमैः । कुर्वन्तां तस्य कर्षाणि विराटस्य महोपते ।
कोचके तु हते राजा विराटः परवीरहा । परां सभावनाञ्चके कुन्तीपुत्रेण शौर्व्यवान् ।
ततस्त्वयोद्गमस्थाने तस्य वर्षस्य भारतः । सुशर्मेणा गृहीतन्तद्गोघनं त्रसा वज्र ।
ततो जवेन महता गोप पुरमथाप्रजत् । स दृष्ट्वा मत्स्यराजस्य रथात् प्रकृन्त कुण्डली ।
शूरैः परिहृतं योषि कुण्डलाङ्गदधारिभिः । स हतं मुनिभिः सार्द्धं पाण्डवैश्च महात्मभिः । ८८०५

तं सभायां महाराजमाभीन राष्ट्रवर्द्धनं । योऽन्नवोदुपसङ्गस्य विराटः प्रथतस्तदा ।

अभान् सुधि विनिश्चित्य परिभूय सवाभ्ववान् । गवां शतसहस्राणि चिगर्ताः कास्यन्ति ते ।
तान्पुरीषस्य राजेन्द्र मानेन पशवस्तव । तच्छ्रुत्वा नृपतिः सेना मत्स्यानां समयोजयत् ।
रथनागासकडिला पत्तिध्वजसमाकुला । राजानो राजपुत्राय तनुकाशय भेजिरे ।
भानुमन्ति विचित्राणि शूरसैव्यानि भाग्य । सवस्त्रापसगर्भन्तु कवचं तत्र काञ्चनं । ८८०६
विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीकोऽभ्यहारयत् । सर्वैः पारसव वर्षे कन्यापयटलं दृढं ।
शतानीकादवरजो मदिरासोऽभ्यहारयत् । शतस्यैः शतावर्त्तं शतविन्दुशताचिमत् ।
अभेधकं मत्स्यस्य राजा कवचमाहरत् । उत्क्षेपे यस्य पद्मानि शतं सौगन्धिकानि च ।
सुवर्षं श्रेष्ठं सूर्याभे सूर्योदयोऽभ्यहारयत् । दृढमायसगर्भे च तेन वर्षे शताचिमत् ।
विराटस्य सुतो ज्येष्ठो वीरः शङ्खोऽभ्यहारयत् । शतयय तनुनाणि यथासन्ते महारथाः । ८८०७

येत्यमाना अनघ्नान् देवरूपाः प्रहारिणः । सुपस्कोषु गुप्तेषु महत्तनु च महारथाः ।
 प्रयक्काञ्जनसद्गाहान् रथैस्त्वयानयोजयन् । सूर्ये वद्भ्रमतीक्ष्णो रथे दिक्षे हिरण्यमे ।
 महानुभावा मनुजस्य ध्वज उच्छ्रिश्ये तदा । अयान्यान् विविधाकारान् ध्वजान् हेमपरिष्कृतान् ।
 धयास्त्रे चत्त्रियः प्रहृग्न रथेषु समयोजयन् । अथ मन्थोऽप्रवीराजाः प्रतानीकं जघन्त्यर्ज ।
 कद्रवस्रवगोपाला दामयन्त्यस्य दीर्घवान् । युध्येयुरिति मे दुद्धिर्व्यर्त्तते नात्र भंगयः । १०१०
 शतैषामपि दीयन्तां रथा ध्वजपताकिनः । कत्रवानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि च ।
 प्रतिमुघ्नन् गात्रेषु दीयन्तामयुधानि च । बीराङ्गहृषाः पुहृषा नागराणकरोपमाः ।
 नेमे जातु न युध्येयुरिति मे धीयो मतिः । शवं श्रुत्वा तु नृपतेष्वीक्यं तरितमानसः ।
 प्रतानीकम् पार्थेभ्यो रथान् राजन् समादिशन् । सद्यदेवाय राज्ञे च भीमाय नकुलाय च ।
 तान्प्रहृष्टांस्ततस्तूता राजभक्तिपुरस्कृताः । निर्दिष्टा नरदेवेन रथान् श्रीघ्नमयोजयन् । १०१५
 कत्रवानि विचित्राणि मृदूनि च दृढानि च । विराट् प्रादिशयानि तेषाम्किष्टकर्मणाम् ।
 तान्यामुष्य शरीरेषु दंशिताक्षि परन्तपाः । रथान् हृथैः सुमन्थानामायाय च नरोत्तमाः ।
 निर्धेषुर्मुदिताः पार्थाः शत्रुसङ्घावमर्दिनः । तरस्त्रिनन्द्यवल्कपाः सर्वे युद्धविशारदाः ।
 रथान्हेमपरिच्छन्नास्त्राय च महारथाः । विराटमन्वयुः पार्थाः सर्षिताः कुरुपुङ्गवाः ।
 चत्वारो भावराः प्रहृग्नः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः । भीमाय मत्तमातङ्गाः प्रभिन्नकरटामुखाः । १०२०
 धरन्तश्च नागेन्द्राः सुदन्ताः पण्डितायनाः । आरूढा युद्धकुशैः शिचिता वस्त्रिणादिभिः ।
 राजानमन्वयुः पद्माक्षस्त इव पर्वताः । विशारदांशु मुल्यानां वृष्टान्नाद्यानुयायिनाम् ।

सादिनः सादिभिद्यैव गजैश्चापि महागजाः । अस्मिभिः पद्भिः प्रायैः शक्तिमिसोमरैरपि ।

१०३३

भंरन्धाः समरे राजन्निजगुरितरेतरं । निघ्नन्तः समरेऽन्याऽन्यं शूराः परिचवाहवः ।

मशेकुरभिभंरन्धाः शूराङ्कर्तुं पराङ्मुखान् । छत्तात्तरोष्ठं मुनमं छत्तकेशमलङ्कृतं ।

अद्भुशयत शिरस्त्रिभ्रं रजोध्वस्तं सकुण्डलं । अद्भुशयन्त च गात्राणि शरैर्विभ्रानि भागमः ।

शास्त्रस्त्रन्धनिकाशानि चक्षियाणां महाम्बधे । नागभोगनिकाशैश्च वाङ्मिद्यन्दनोचितैः ।

आस्तीर्णा बरुधा भाति शिरोभिद्य सकुण्डलैः । रथिनां रथिभिद्याव सम्पहारोऽभ्यवर्त्तत ।

१०३४

सादिभिः सादिनाञ्चापि पदातीनां पदातिभिः । उपशाम्यशूरो भौमं रथिरेण प्रसथ्यता ।

कमलञ्चाविग्रहैरं निर्भय्यादभवत्तत । उपाविग्रान्गहत्तन्तः शरैर्गाढं प्रवेजिताः ।

अन्तरीचे गर्तिर्धंधां दर्शनञ्चान्यहृष्यत । ते घ्नन्तः समरेऽन्याऽन्यं शूराः परिचवाहवः ।

मशेकुरनिभंरन्धाः शूराङ्कर्तुं पराङ्मुखान् । शतानीकः शतं हत्वा विमालाचयतु शतं ।

प्रविष्टौ महतीं सेनां गिगर्त्तानां महारथौ । तौ प्रविष्टौ महाभिनां बलवन्तौ मनस्विनौ ।

१०३५

आच्छन्तां वाङ्मंरन्धां केशाकेशि रथारथि । छत्रयिवा विगर्त्तानां तौ प्रविष्टौ रथग्रंथं ।

अयन्तः मूर्ध्दत्तस्य मदिराचस्य पृष्ठत । विराटक्षत्र सङ्गमे हवा पञ्च शतान् रथान् ।

हयानाञ्च शतान्येता हवा पञ्च महारथान् । चरन्स्य विविधाग्नां च येन रथसत्तमः ।

विगर्त्तानां सुशमोणंमार्च्छंद्रुक्मरथं रथे । तौ व्यशहरतां तत्र महात्मानौ महाबलौ ।

अन्याऽन्यमभिगर्जन्तौ गोष्ठेषु ह्यभावि । ततो राजा विगर्त्तानां सुशमोः युद्धदुर्भदः ।

१०३६

मत्स्यं समीयाद्राजानं दैरयेन नरर्षभः । ततो रथाभ्यां रथिनौ व्यनीयतुरमर्षणौ ।

शरान् व्यसृजतां शोभं तोयधारा घना दव । अन्याऽन्यं वापि भंरन्धौ विचरतुर्मर्षणौ ।

हतास्त्रौ निशितैस्त्राणैरसिमक्तिगदाभ्यौ । ततो राजा सुशमोणं विव्याध दशभिः शरैः ।

पञ्चभिः पञ्चभिश्चास्य विव्याध चतुरौ हयान् । तथैव मत्स्यराजानं सुशमोः युद्धदुर्भदः ।

पञ्चामङ्गिः शितैर्शणैर्विव्याध परमाच्छवित् । ततः शैवं महाराज मत्स्यराजसुशमोषोः ।

१०३७

नाभ्यजानत्तदाऽन्याऽन्यं कैन्त्येक रजसा हृतं ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि मुशर्षविराटपुष्टे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमसाऽभिप्रुते सेके रजसा चैव भारते । अतिष्ठथै मुङ्गं तु व्यूढः तैः तः पदारिणः ।

ततोऽन्यकारे प्रणुदन्मुदतिष्ठत चन्द्रमाः । कुन्धोषो विमलो राविं मन्दथन् चक्षिरान् युधि ।

ततः प्रकाशमाशय पुनर्दुष्टमवर्त्तत । धीररूपं तवस्तस्मिन् नावैचन्त परस्परं ।

ततः सुशमो वैगर्तः सह भ्रात्रा यदीयसा । अश्वरूचकत्स्यराजं रथमोतन दन्धयः ।

१०३८

ततो रथाभ्यां प्रसून्ध भ्रातरौ चक्षिधर्षभौ । गदापाणी सुभंरन्धौ समभ्यवर्त्तत रथान् ।

तथैव तोयान् वसानि तानि क्रुद्धान्ययान्योऽन्यमभिप्रवन्ति । गदाऽसिचक्रैश्च परस्परैश्च पाशैश्च नीरुणादमुतोतधारे ।

बलन्तु मत्स्यस्य बलेन राजा सर्वं त्रिगर्भाधिपतिः सुशर्मा । प्रमथ्य जित्वा च प्रमथ्य मत्स्यं विराटभोजस्त्रिनमभ्य
धावत् ।

तौ निहत्य पृथग्धुर्व्यावुभौ तौ पार्थिवारथी । विरथं मत्स्यराजानं जीवयात्समगृह्णतां ।

तमुभयं सुशर्माऽथ युवतीमिव कामुकः । स्यन्दनं स्वं समारोप्य प्रथयौ शोषवाहनः ।

१०३

तस्मिन् गृहीते विरथे विराटे बलवत्तरैः । प्राद्रवन्त भयात् मत्स्यास्त्रिगर्भैरर्द्धिता भयं ।

तेषु सन्वसमानेषु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । प्रत्यभाषन्महावाङ्ं भीमसेनमरिन्दमं ।

मतस्यराजः परावृष्टस्त्रिगर्भेन सुशर्माणा । तं मोक्षय महाबाहो न गच्छेद्विपतां वयं ।

उपिताः सा सुखं सर्वे सर्वकामैः सुपूजिताः । भीमसेन तया कार्या तव वासस्य निष्कृतिः ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ अहमेनं परित्रासे शासनात्तव पार्थिव । पश्य मे सुमहत्कर्म युध्यतः सह शत्रुभिः ।

१०४

स्ववाङ्मलमाश्रित्य तिष्ठ त्वं भ्रातृभिः सह । एकान्तमाश्रितो राजन् पश्य मेऽथ पराक्रमं ।

सन्वसन्तोऽथ महादृष्टो गद्गारूप इव स्थितः । एनमेव समारुज्य द्रावयिष्यामि शाववान् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तं मत्तमिव मातङ्गं वीरमाणं वनस्थितं । अत्रबोद्धभ्रातरं वीरं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

मा भीम साहसं कार्ष्णिस्तुष्टलेष वनस्थिते । मा त्वां वृत्तेण कर्माणि कुर्वाममतिमानुषं ।

जनाः समवबुधेरन्भीमोऽयमिति भारत । अन्यदेवायुधं किञ्चित् प्रतिपद्यस्व मानुषं ।

१०५

चापं वा यदि वा शक्तिं निखिंशं वा परशुधं । यदेव मानुषं भीम भवेदयैरलक्षितं ।

तदेवायुधमादाय मोक्षयाम्य महीपतिं । यमौ च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ । सहिताः समरे तव मत्स्यराजं
परीसृत ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु वेगेन भीमसेनो महाबलः । गृहीत्वा तु धनुश्रेष्ठं जवेन सुमहाजवः ।

यमुत्सृष्ट्यरवर्षाणि सतोय इव तोयदः । तं भीमो भीमकर्माणं सुशर्माणमथाद्रवत् ।

विराटं समवीक्ष्येनं तिष्ठतिष्ठेति चावदत् । सुशर्मा चिन्तयामास कालान्तकप्रमोषमं ।

१०६

तिष्ठतिष्ठेति भापन्तं दृष्टतो रयपुङ्गव । पश्यतां सुमहत् कर्म सहशुद्धमुपस्थितं ।

परावृत्ता धनुर्गद्ग्रा सुशर्मा भ्रातृभिः सह । निमेषान्तरमात्रेण भीमसेनेन ते रथाः ।

रथानाद्य गजानाद्य वाजिनाद्य यथादिभ्यः । सहस्रशतशहाताः शूराणामुपधन्विनां । पातितौ भीमसेनेन विराटस्य
समीपतः ॥

पञ्चयो निहतास्त्रिंशदा गदां गृह्णा महात्मना । तद्दृष्ट्वा तादृशं युद्धं सुशर्मा युद्धदुर्भेदः ।

चिन्तयामास मनसा किं श्रेयं हि वनस्थ मे । अपरो दृश्यते धैर्ये पुरा मयो महाबले ।

१०७

आकर्ण्यपूर्वम तदा धर्मोपा प्रत्यदृश्यत । सुशर्मा सायकांस्तोऽस्त्रानुचिन्वते च पुनःपुनः ।

ततः समस्तास्ते सर्वे हरगामभ्यपोदघयन् । दिव्यमध्वं विकुम्भाशास्त्रिगर्भान्प्रत्यमर्षणाः ।

नाशित्वचारयामुद्दृष्ट्वा पाण्डवान् वा महाबलम् । वैराटिः परमकुड्यो युयुधे परमाहुतं ।

सहस्रमवधीत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । भीमः सप्त सहस्राणि धर्मलोकमर्शयत् ।
नकुलदापि सत्रैव प्रतानि प्राहियोच्छरैः । प्रतानि चीणि शूराणां सहदेव प्रतापवान् ।

११००

। युधिष्ठिरसमादिष्टो निजग्रे पुरुषर्षभः । ततोऽभ्यपतदत्युग्रं सुशर्माणमुदायुधं । ह्यवा तां महतीं सेनां विगर्तानां महारथ ।

ततो युधिष्ठिरो राजा लरमाणो महारथः । अभिपत्य सुशर्माणं ग्रौरभ्याहनदुर्ध्रं ।
युधिष्ठिरसमादिष्टो निजग्रे पुरुषर्षभः । सुशर्माणसि सुशरंश्चक्षुरमाणो युधिष्ठिरं ।
अत्रिध्वन्नवभिर्वाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् । ततो राजानाशुकारी कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
समासाद्य सुशर्माणमयानस्य व्यपोययत् । वृहगेपांश्च तस्थाय हत्वा परमसायकैः ।

११०१

अथास्य सारथिं क्रुद्धो रथोपस्थादपातयत् । चक्ररचय्य शूरो वै सदिराचोऽतिविभ्रुतः ।
समायादिरथं दृष्ट्वा विगर्तं प्राहरत्तदा । ततो विराटः प्रस्कन्ध रथाद्यद्य सुशर्माणः ।
गदां तस्य परावृत्त्य तमेवाभ्यद्रवह्वलो । स चचार गदापाणिर्दृष्ट्वाऽपि तक्षणे यया ।
पलायमानं चैर्गत्तं दृष्ट्वा भीमोऽभ्यभाषत । राजपुत्र निवर्त्तस्य न ते युक्तं पलायनं ।
अनेन वीर्येण कथं गास्त्रं प्रार्थयसे बलान् । कथं चानुशरांस्त्वक्का मनुमथे विषोदसि ।
द्रव्युकः स तु पार्थेण सुशर्मा रथयूथपः । तिष्ठतिष्ठेति भीमं स सहसाऽभ्यद्रवह्वजे ।

११०२

भीमस्तु भीमघ्नद्वामो रथान् प्रस्कन्ध पाण्डवः । प्राद्रवत्पूर्णनथयो जीवितेषुः सुशर्माणः ।
तं भीमसेनो धावन्तमभ्यधावत धीर्यवान् । विगर्तं राजमादातुं सिंहः क्षुद्रमृगं यया ।

अभिट्रुय सुशर्माणं केषपचे परावृत्तम् । समुद्यम्य तु रोपात्तं निष्पिपेप महीनवे ।
पदा मूर्च्छं महावाङ्गः प्राहरद्विलपियतः । तस्य जानुं ददौ भीमो गृह्णे चैनमरञ्जिना ।
स मोहमगमद्राजा प्रहारपरपीडितः । तस्मिन् गुह्येति विरथे विगर्तानां महारथे ।

११०३

अभज्यत बलं सर्वं चैर्गत्तं तद्गयातुरं । निवर्त्तय गास्ततः सर्वाः पाण्डुपुत्रा महारथाः ।
श्रवाजित्य सुशर्माणं धनं चादाय सर्वंश्रमः । स्ववाङ्मलसम्पन्ना ह्रीनियेवा यतत्रताः ।
विराटस्य महात्मानः परिक्षेपविनाशनाः । स्त्रिताः समचन्ते सर्वे तस्य भीमोऽभ्यभाषत ।

नाथं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति । किञ्चु श्रुत्वं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ।
गत्वे गृहीत्वा राजानमानीष विवशं वयं । तत रणे विवेष्टानं वज्रा पाथो वृकोदरः ।

११०४

रथमारोपयामास विशंभं पाण्डुगुण्डितं । अभ्येत्य रणमप्यक्षमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरं ।
दयैयामास भीमस्तु सुशर्माणं नराधिपं । प्रोवाच पुरुषय्यात्रो भीममाहवशमिने ।
तं राजा प्राहृष्टदृष्ट्वा मुष्यतां वै भराधमः । स्वमुक्तोऽप्रवीक्षेनः सुशर्माणं महाधमं ।

॥ भीम उवाच ॥ जीवितं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः प्रष्टुः । दामोऽस्मीति लया वाच्यं धंनस्तु च सभासु च । ११०५

स्वन्तो जीवितं दद्यामिष युद्धजितो विधिः । तमुवाच ततो ज्यैष्ठो भ्राता सप्रणयं वच ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मुद्य मुग्धाधमाचारं प्रनाथं यदि ते वयं । दासभावं गतो ज्यैष्ठ्य विराटस्य महीनके ।

अदायो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः कदाचन ।

रति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि सुशर्माणस्यैवैर्वाङ्मोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्ते तु सम्रोड. सुशर्मोऽपीदधोमुखः । म मुक्ते ऽथेत्य राजानमभिवाद्य प्रतस्त्रियान् ।

विष्टव्य तु सुशर्मोऽपि पाण्डवास्ते इतद्विद्यः । स्वयाङ्गबलसम्पन्ना स्त्रीनिषेवा यतप्रता ।

११२०

सङ्गामशिरसो मध्ये तां रात्रिं सुखिभोऽवमन् । ततो विराटः कौन्तेयानतिमानुषविक्रमान् ।

अथयामास विक्तेन मानेन च महारथान् ।

॥ विराट उवाच ॥ सथैव मम रत्नानि युष्माकं तानि वै तथा । कार्याः कुर्वते वै सर्वे यथाकारं यथासुखं ।

ददात्म्यनङ्गता कन्या वसूनि विविधानि च । मनमद्याप्यभिप्रेतं युद्धे शत्रुनिवर्धणः ।

युष्माकं विक्रमादथ मुक्तोऽहं स्वस्तिमानिह । तस्माद्भवन्ता रुत्यानामोद्यरा सर्वं एव हि ।

११२१

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथेतिवादिनं मत्स्यं कौरवेया पृथक् पृथक् । ऊचुः प्राञ्जलय. सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ।

प्रतिनन्दामि ते वाक्यं सर्वथैव विगम्यते । एतेनैव प्रतीता. सा पत्नं मुक्तोऽथ शत्रुभिः ।

ततोऽब्रवीत् प्रीतमना मत्स्यराजो युधिष्ठिरं । पुनरेव महाबाहुश्चिराटो राजघत्तमः ।

एहि त्वामभियेच्छामि मत्स्यराजस्य नो भवान् । मनसद्याप्यभिप्रेतं यथेष्टं भुवि दुर्क्षमं ।

तत्तौऽहं प्रम्पदास्यामि सर्वमर्हति नो भवान् । रत्नानि गाः सुवर्णं च मणिमुक्कमयापि च ।

११२२

वैद्याप्रपद्य विभेन्द्र सर्वथैव नमोऽस्तु ते । लब्धाने ह्यथ पश्यामि राज्यं सन्तानमेव च ।

यतय जातधरक्षो न च शत्रुवशङ्कत. । ततो युधिष्ठिरो मत्स्यं पुनरेवाभभाषत ।

प्रतिनन्दामि ते वाक्यं मनोऽहं मत्स्य भाषसे । आनृशंस्यपरो नियं सुसुखी सततं भव ।

गच्छन्तु दूतास्वरितं नगरं तव पार्थिव । सुहृदां प्रियमाख्यातुं घोपयन्तु च ते जयं ।

ततस्त्रादचनामत्स्यो दूतान् राजा समादिशत् । आचक्ष्वं पुरं गत्वा सङ्गमि विजयं मम ।

११२३

कुमार्यः समलङ्कृत्य पथ्यागच्छन्तु मे पुरात् । वादित्राणि च सर्वानि गणिकाश्च स्वनङ्गता. ।

एताश्चाज्ञां तत. शुला राज्ञा मत्स्येन चोदितः । तामाज्ञां शिरसा कृत्वा प्रस्त्रिता इष्टमानसाः ।

ते गत्वा तत्र तां रात्रिमथ सुव्योदयं प्रति । विराटस्य पुराभ्यासे दूता जयमघोषयन् ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि मोहरणपर्वणि विराटजयधेयि चतुस्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यानि विगर्त्तान्मत्स्ये तु पश्यन्तान् परोऽस्ति । दुर्व्योधनः सधामात्यो विराटमुपपादय ।

भीमो द्रोणश्च कर्णश्च रूपश्च परमास्त्रवित् । द्रौणिश्च भीमलथैव तथा दुःशासन. प्रभो ।

११२४

विविभ्रतिर्भिकर्णश्च चित्रसेनश्च भीर्थवान् । दुर्मुखो दुःसहथैव ये वैवान्ये महारथा. ।

एते मत्स्यानुपागत्य विराटस्य महोपते. । घोषाम्बुविद्राव्य तरसा गोधनं जङ्घुरोजसा ।

घटिं गवां सहस्राणि कुरव. कालयन्ति च । महता रथवर्गेण परिवार्य समन्तत. ।

गोपालानान् घोषस्य हन्यन्ता तैर्ह्यहारथै. । आरावः समहानाभीत् सम्पहारै भयङ्करै. ।

गोपाध्यक्षो भयवहो रथमास्याय सत्वरः । जगाम नगरार्थैव परिक्रमंस्तदात्तवत् ।

११२५

संप्रविश्य पुरं राज्ञो नृपवेग्नाभयान्ततः । श्रवतीर्य रथाकूर्णमाख्यातुं प्रविशे ह ।

दृष्ट्वा भूमिञ्जय नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानिनं । तस्मै तत् सर्वमाचष्ट राटस्य पश्यकर्षणं ।

पटिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते । तद्विजितं समुत्तिष्ठ गोधनं राट्वद्वहन ।
राजपुत्र हितमेघुः चित्रं निर्वाहि च स्वयं । तां हि मत्स्यो मदीपालः शून्यपालमिहाकरोत् ।

तथा परिपदो मत्स्ये स्थापते स नराधिपः । पुत्रो ममानुरूपय शूरयेति कुलोद्भवः ।

१११*

इत्यस्ते निपुणो योधः रुदा वीरस्य मे सुतः । तस्य तत्स्यमेवास्तु मनुष्येन्द्रस्य भाषितं ।

श्रावत्तयं कुहून् शिला पशून्पशुमतास्वर । निर्द्वैपामनोकानि भीमेन शरतेजसा ।

धनुष्युतैरक्ष्मपुङ्खैः शरैः सन्नतपर्व्वभिः । द्विपतां भिन्ध्यनोकानि गजानामिव यूथपः ।

पामोपधानां ज्योतन्वोद्घातपण्डां महास्त्रनां । शरवर्षां धनुर्वीणां शत्रुमध्ये प्रवादय ।

श्रेता रजतमङ्गाया रथे युज्यन्तु ते हयाः । ध्वजश्च सिंहसौवर्ष्यमुष्णयन्तु तव प्रभो ।

१११*

रक्ष्मपुङ्खाः प्रमन्नाया मुक्ता हस्तवता तथा । ह्यदयन्तु शराः सूर्य्यं राशो मार्गनिरोधकाः ।

रणे शिला कुहून्सर्व्वान्वज्रपाणि रिरवासुरान् । यमो महद्वाण्य तं प्रविशेदं पुरं पुनः ।

त्वं हि राट्स्य परमा गतिमन्त्यपतेः सुतः । यथाहि पाण्डुपुत्राणामञ्जुनो जयतां वरः ।

रवमेव गतिर्नूनं भवान् विषयवाशिनां । गतिमन्तो भवन्त्वद्य सर्व्वे विषयवाशिनः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ क्षीतस्य उरुक्षेत्रासौ तदाक्यमभयङ्करं । श्रन्तःपुरे स्थाप्यमान इदं वचनमब्रवीत् ।

११२*

इति श्रीमहाभारते विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि उत्तरप्रश्नोपाध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ उत्तर उवाच ॥ श्रावहमनुगच्छेयं दृढधन्वा गवां पदं । यदि मे सारथिः कथिह्वेदेयपु कोविदः ।

तन्वहं नावगच्छामि यो मे यन्ता भवेन्नरः । परश्वर्षं सारथिं चित्रं मम युक्तं प्रयासतः ।

श्रष्टाविश्रितरात्रं वा भाषं वा नृनमन्ततः । यत्तदावीरसहयुद्धं तव मे सारथिर्हतः ।

स समेयं यदा त्वयं ह्ययानविदं नरं । त्वरावःनद्य चात्वाऽहं समुच्छ्रितमहाध्वजं ।

विगाह्यं तत्परानीकं गजवाजिरयाकुलं । शस्त्रप्रतापनिर्व्वीर्यान् कुरून् शिलानये पशून् ।

११३*

दुर्मोघनं शान्तनवं कर्षं वैकर्त्तनं क्षयं । द्रोणश्च सहयुज्येण महेश्वासाग्न्यमागतात् ।

विवासयित्वा सद्रूपे दानवानिव वज्रमृत् । श्वेनैव मुहूर्त्तैर्न पुनः प्रत्यानये पशून् ।

शून्यमासाद्य कुरवः प्रयान्पादाद्य गोधनं । किन्तु शश्वं भया कर्त्तुं यदहं तव नामवं ।

पथ्येयुरथ मे वीर्य्यं कुरवस्ते समागताः । किन्तु पार्थोऽर्जुनः साक्षादयमस्मान्प्रधापते ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुता तदस्त्रैर्नो वाक्ये राशः पुत्रस्य भाषतः । श्रुतौतः समये काले प्रियां भार्यामनिन्दितां ।

११४*

द्रुपदस्य सुतान्तर्व्वीं पाश्चातीं पावकात्मशां । सत्याजितगुणोपेतां भर्तुः प्रियहिने रतां ।

उवाच रहसि प्रीतः कृष्णां सर्व्वार्थैर्कोविदः । उत्तरं मूर्ध्नि कश्चापि चित्रं मन्दचपादिदं ।

शयं वै पाण्डवस्यासौ सारथिः सपते दृढः । महायुद्धेषु संश्रितः म ते यन्ता भविष्यति ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं क्षीपु भाषतय पुनः पुनः । न माऽमर्थं पाश्चाती बोभसोः परिकीर्त्तनं ।

११५*

श्वेनैवमुपशङ्कस्य स्तोमघ्यात् मा तपस्विनी । शोडमानैव शनकैरिदं वचनमब्रवीत् ।
पौण्डरीकं दृढदारुणामो मुखा सुप्रियदर्शनः । दृष्टव्रतेति विख्यातः पार्थेन्द्राक्षीन् स सारथिः ।

धनुयनवरदाक्षीनस्य श्रियो महात्मनः । दृष्टुपूर्वो मया धीर चरन्त्या पाण्डवानप्रति ।
यदा तत्पावको दावमदहत् खाण्डवं वनं । अर्जुनस्य तदाऽनेन सङ्गृहीता ह्योत्तमाः ।
तेन सारथिना पार्थः सर्वभूतानि सर्वैशः । अजयत् खाण्डवप्रसे न हि यन्ताऽसि तादृशः ।

॥ उत्तर उवाच ॥ सैरिन्नि जानासि तथा युवानं नपुंसको नैव भवेद्यथाऽधो । अहं न शक्नोमि दृष्टयन्तां शुभं वर्तुं स्वयं
यत्स हयान्ममेति तै ।

११८०

॥ श्लैपद्युवाच ॥ येयं कुमारी सुश्रोणी भगिनो ते यथीयसी । अन्धाः सा धीर वचनं करिष्यति न संशयः ।
यदि वै सारथिः स ख्यात्सुहृन् सर्वैश्च संशयः । जिवा गद्य समादाय भ्रुवमागमनं भवेत् ।
एवमुक्तः स सैरिग्न्या भगिनीं प्रत्यभाषत । गच्छ त्वमनवधाङ्गि तामानय दृष्टवन्तां ।
सा भ्रात्रा प्रेषिता भीष्ममगच्छन्नर्त्तनामृतहं । यत्रास्ते स महाबाहुः सख्यः सत्रेण पाण्डवः ।
इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गौहरणपर्वणि दृष्टवन्तासारथ्यकथने पट्विंशोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सा प्राद्रवत्काञ्चनमाख्यधारिणी ज्येष्ठेन भ्रात्रा प्रहिता यगस्त्रिनी । सुदर्शिणा वेदिविद्वग्मथ्या सा पद्म
पत्राभनिभा शिखण्डिनी ।

११८१

तन्वी शुभाङ्गी मणिचित्रमेखला मन्त्रस्य राज्ञो दुहिता श्रिया दृता । तन्वर्त्तनागारमरालयवक्त्रा व्रतद्वदा मेघमिवाभ्यपद्यत ।
सा हस्तिहस्तोपमसंहतोः सुखनिन्दिता चारुदती सुमथ्यमा । आसाद्य तं वै वरमाख्यधारिणी पार्थं शुभा नागवधूरिव
द्विपं ।

सा रत्नभृता मनसः प्रियाऽर्चिता सुता विराटस्य यथेद्रलक्ष्मीः । सुदर्शनीया प्रमुखे यगस्त्रिनी प्रत्याव्रवीदञ्जुनमायते
क्षणा ।

सुसंहतोऽहं कनकोज्ज्वलवचं पार्थ, कुमारीं स तदाऽभ्यभाषत । किमागमः काञ्चनमाख्यधारिणि ऋगात्ति किन्त्वं लरिते
व भाविनी ।

किं ते मुखं सुन्दरि न प्रयन्नमाचख्य तत्त्वमम शीघ्रमङ्गने ।

११८०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स तां दृष्ट्वा विगालाक्षीं राजपुत्रीं षष्ठी सखा । प्रहसन्नवोद्गाञ्जन्किमागमनमित्युत ।

तमव्रवीद्गाजपुत्री समुपेत्य नरर्षभं । प्रणयभावयन्ती सा सखीमथ इदं वच ।

गात्रो राक्षस्य कुहभिः काख्यन्ते नो दृष्टवन्तः । तानं विजिह्वं मम भ्राता प्रयास्यति धनुर्हस्तः ।

नचिरं निहतस्तस्य सङ्ग्रामे रथसारथिः । तेन नास्ति समः स्रतो योऽस्य सारथ्यमाचरेत् ।

तस्मै प्रयनमानाय सारथ्याय दृष्टवन्ते । आचचचे हयज्ञाने सैरिन्त्री कौमलं तव ।

११८१

अञ्जुनस्य किलासीखं सारथ्यैर्दयितः पुरा । लयाऽजयत् सहायेन इथिर्वी पाण्डवर्षभः । सा सारथ्यं मम भ्रातुः कुरु साधु
दृष्टवन्ते ।

दूरादूरतरं गात्रो द्विपन्ते कुहमिर्हिनः । अयंतद्वचनं मेऽद्य नियुक्ता न करिष्यसि ।

प्रणयादुद्यमाना त्वं परित्यज्यामि जीवितं । एवमुक्त्वा सुश्रोण्या तथा सख्या परन्तपः ।

जगाम राजपुत्रस्य सकाशममितौजसः । तमाव्रजन्तन्परितं प्रभिक्षमिव कुञ्जरं ।

अन्वगच्छद्विशालाची शिशुं गजवधूरिव । दूरादेव तु तां प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्यभाषत । १११०

नया सारथिना पार्थः खाण्डवेशिमितर्पयत् । प्रथिवीमजयत् क्वत्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।

वैरिन्नीत्वा समाचष्टे सा हि जानाति पाण्डवान् । संयच्छ मामकानथास्तथैव तं वृहन्नले ।

कुम्भित्थोत्स्रामनास्य गोधनानि परोक्षतः । अर्जुनस्य किलाषीस्त्वे सारथिर्दयितः पुरा ।

नयाऽजयस्यहायेन प्रथिवीं पाण्डवर्षभः । स्वमुक्त्वा प्रत्युवाच राजपुत्रं वृहन्नला ।

का शक्तिर्भम सारथ्यं कर्तुं सङ्गाममूर्ध्नि । गीतं वा यदि वा नृत्यं वादित्रं वा प्रथमिधं । ११११

तत्करिष्यामि भद्रमे सारथ्यं तु कुन्ते मम ।

॥ उत्तर उवाच ॥ वृहन्नले गायत्रो वा नर्तनो वा पुनर्भव । चिप्रं मे रथमास्याय निवृत्तौव्य हयोत्तमान् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स तत्र नर्तयैकमुत्तमकरोत् पाण्डवो बभूव । उत्तरायाः प्रमुखतः सर्व्यं जानन्नरिन्दमः ।

ऊर्ध्वमुत्थित्य कवचं शरीरे प्रत्यमुञ्चत । कुमार्यस्तात्र तं दृष्ट्वा प्राहसन्प्रयुजोचनाः ।

स तु दृष्ट्वा विमुञ्चान्तं स्वयमेवोत्तरस्ततः । कवचेन महाहोष समनश्चावृहन्नलां । १११२

स विभ्रत् कवचस्त्रायै स्वयमयंशुमन्तरं । ध्वजश्च सिंहमुच्छ्रित्य सारथ्ये समकल्पयत् ।

धनुंषि च महाहोषि वाणाय रुचिरान्मङ्गलं । आदाय प्रययौ वीरः स वृहन्नलधारयिः ।

अयोत्तरा च कन्याश्च सख्यस्तामज्जुवंसदा । वृहन्नले आनयेद्यः वासांसि रुचिराणि च ।

पाञ्चालिकार्थं चित्राणि सूत्राणि च मृदूनि च । विजित्य सङ्गामगतान् भीष्मद्रोणमुखान् कुरुन् ।

एवं तां भ्रुवतीः कन्याः सहिताः पाण्डुनन्दनः । प्रत्युवाच हसन्पार्थो मेघदुन्दुभितिल्लनः । १११३

॥ वृहन्नलोवाच ॥ यद्युत्तरोऽयं रुद्रपामे विजेष्यति महारथान् । अथाहरित्ये वार्धांसि दिव्यानि रुचिराणि च ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स्वमुक्त्वा तु बोभत्सुस्ततः प्राचोदयद्भयान् । कुरुनभिमूखः शूरो नानाभ्वजपताकिनः ।

तमुत्तरं वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितं वृहन्नलया सहितं महाभुजं । स्थियस्य कन्याश्च द्विजाश्च संव्रताः प्रदक्षिणं चक्रुरथोचुर

ङ्गनाः ।

यदर्जुनस्यर्षभतुल्यगामिनः पुराऽभवत्खाण्डवदाहमङ्गलं । कुरुनसमासाद्य रणे वृहन्नले सद्योत्तरेणाद्य तदनु मङ्गलं ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरनिर्घण्टे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स राजधान्या निर्घाय वैराटिरकुतोभयः । प्रयाद्यौत्वयोत् सुतं यत्र ते कुरवो गताः । १११४

समवेतान् कुरुस्यन्वान् जिगीषूनवजित्य वै । गाक्षोपां चिप्रमादाय पुनरेव्याभ्यर्हं पुरं ।

ततस्तोषोदयमास सदस्यान्पाण्डुनन्दनः । ते हया नरर्षिहेन चेदिताः वातरंक्षयः ।

आचिखन्त हवाकाग्रमुडः काञ्चनमालिनः । नातिदूरभयो गत्वा मत्स्यपत्तनञ्च यौ ।

अवेष्टेताममिचमौ कुरुणाम्बलिना वचं । श्रगानमभितो गत्वा आसमाद कुरुनय ।

तां शमीमन्श्वेचोतां व्यूढानीकांश्च सर्व्वशः । तदनीकं महत्तेषां विवभौ सागरोपमं । १११५

सर्पमाण्डिमिवाकाशे वनं बभूवपादपं । ददृशे पार्थिवो रणुर्ज्जनितस्तेन सपता ।

दृष्टिप्रणाशो भूतानां दिवस्युकुहंक्षतम । तदनीकं महद्दृष्ट्वा गमाश्रयदमद्भुतं ।

कर्णदुर्योधनहर्षगुप्तं शान्तनवेन च । द्रोणेन च सपुत्रेण महेश्वामिन धीमता ।

अष्टरोमा भयोद्विग्नः पार्थं वैराटिरभवोत् ।

॥ उत्तर उवाच ॥ मोक्षहे सुहृभिर्योद्धुं रोमहर्षं हि पश्य मे । सङ्गप्रवीरमत्युषं देवैरपि दुरासदं ।

११०

प्रतियोद्धुं न शक्यामि कुरुसैन्यमनन्तकं । नाशंवे भारतीं सेनां प्रवेष्टुं भोमकामुंक्तं ।

रथगानाशकचिलां पत्तिध्वजप्रभाकुलां । दृष्ट्वैव हि परानाजो मनः प्रथयतीव मे ।

यव द्रोणस्य भोग्रस्य ह्यपः कर्णो विविघ्नति । अश्वत्यामा विकर्णस्य सोमदक्षस्य वाहिक ।

दुर्योधनस्त्रया वीरो राजा च रथिनां वरः । सुतिमन्तो महेश्वासाः सर्वे सुहृद्विशारदाः ।

दृष्ट्वैव हि कुरुनेतान् ब्रूहानीकान्प्रहारिणः । अपितानि च रोमाणि कर्मलक्ष्यागतं मम ।

१११

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अविजानो विजातस्य भोख्याद्दुर्ज्ञस्य पश्यतः । परिदेवयते मन्दः सकाशे शक्यवाक्स्मिन् ।

त्रिगर्तान्ते पिता यातः शून्ये सम्प्रणिधाय मां । सर्वा सेनामुपादाय न मे घन्तीह सैनिकाः ।

सोऽहमेको बह्वन्वासः कृतास्त्रानकृतश्रमः । प्रतियोद्धुं न शक्यामि निवृत्तं हृदयमे ।

॥ दृष्ट्वल्लोवाच ॥ भयेन दोग्ररूपोऽसि द्वियतो हर्षवद्धनः । न च नावत् कृतं कथं परैः किञ्चित् रणाजिरे ।

स्त्रयमेव च मामात्य वद मां कौरवान्प्रति । सोऽहं त्वं तत्र नेष्यामि यथैते सङ्गता ध्वजाः ।

११२

मध्यमामिषमृग्राणां कुरुणामाततायिनां । नेष्यहमि त्वां महाबाहो शशियामपि युध्वाता ।

तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च । कत्यमानोऽभिनिर्वाय किमर्थं न युयुत्सवे ।

न धेदिजित्वा गास्त्रास्त्रं गृह्णाथै प्रतिवाक्यसि । महश्चिन्ति वीरास्त्रां नरा नार्यैश्च सङ्गताः ।

अहमथ च वैरिन्ग्राह्यातः सारथ्यकर्माणि । न च शक्यामनिजित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ।

स्तोत्रेणैव वैरिन्ग्राह्यास्तव वाक्येन तेन च । कथं न युध्येयमहं कुरुन् सर्वान् खिरो भव ।

११३

॥ उत्तर उवाच ॥ कामं हरन्तु मत्स्यानां शूर्यासः कुरवो धनं । प्रहसन्तु च मां नार्थो नरा वाऽपि दृष्टयन्ते ।

सङ्गमे न च कार्यं मे गावो गच्छन्तु चापि मे । शून्यं मे नगरञ्चापि पितृशैव विभेभ्यहं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा प्राद्रवद्भीतो रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डलो । त्यक्त्वा मानं च दर्पञ्च विह्वल्य सगरन्धनुः ।

॥ दृष्ट्वल्लोवाच ॥ नैव शूरेः स्मृतो धर्मः क्लियस्य पलायनं । श्रेयस्तु मरणं युद्धे न भीतस्य पलायनं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु कौन्तेयः सोऽवभुत्व रथोत्तमात् । तमन्धावद्भावन्तं राजपुत्रं धनञ्जयः ।

११४

दीर्घां वेणीं विधुष्यन्तः साधुयुक्ते च वासधी । विधूय वेणीं धावन्मजानन्तोऽर्जुनं तदा ।

सैनिकाः प्राहसन् केचित्तयारूपमवेक्ष्य तं । तं शीघ्रमभिधावन्तं सम्प्रेक्ष्य कुरवोऽभुवन् ।

क एष वेश्मंश्च्छेत्ता भस्मन्येव कृताशनः । किञ्चिदस्य यया पुंनः किञ्चिदस्य यया स्त्रियः ।

सारूप्यमर्जुनस्यैव स्त्रीवरूपं विभर्त्ति च । तदेवैतच्छिरोपीवं तौ काङ्क्ष परिघोपमौ ।

तद्देवास्य विकान्तं नाथमस्यै धनञ्जयात् । अमरेश्विव देवेन्द्रो मानुषेषु धनञ्जयः ।

११५

एकः कोऽस्मानुपायायादन्यो लोके धनञ्जयात् । एकः पुत्रो विराटस्य शून्ये सन्निहितः पुरे ।

स एष कित् निर्वातो बालभावात् पौरुषात् । सचेण नूनं श्चक्रं हि चरन्तं पार्थमर्जुनं ।

उत्तरः सारथिं कृत्वानिर्घातो नगरादहिः । स नो मन्यामहे दृष्ट्वा भीत एव पलायते ।

तन्नूनमेव धावन्तं जिघृक्षति धनञ्जयः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इति स कुरवः सर्वे विद्वग्न्तः प्रयक् प्रयक् । न च व्यवसितं किञ्चिदुत्तरं शक्नुवन्ति ते ।

११७

ऋतं तथा तं सवेण पाण्डवं प्रेक्ष्य भारत । उत्तरन्तु प्रधावन्तमभिमृश्य धनञ्जय ।

गत्वा पदमन्तं ह्यर्थं केशपत्रे परावृणत् । सोऽर्जुनेन परावृष्टः पर्यदेवयदार्त्तवत् ।

वज्रतं कृपणश्चैव विराटस्य सुतस्तदा ।

॥ उत्तर उवाच ॥ शृणुयास्व हि कल्याणि वृहन्नले सुमध्यमे । निवर्त्तय रथं चिप्रं जीवन् मद्राणि पश्यति ।

११८

शातकुम्भस्य शृङ्गस्य शतं निष्कान् ददामि ते । मपीनष्टौ च वैदूर्यान् हेमवद्भ्रामहाप्रभान् ।

हेमदण्डप्रतिच्छन्नं रथं युक्तञ्च सुव्रतैः । सत्तांश्च द्रव्यं मातङ्गान् मुञ्च्य मान्त्रं वृहन्नले ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमादीनि वाक्यानि विलपन्तमचेतसं । प्रहस्य पुरुषप्यात्रो रथस्थान्तिकमानयत् ।

११९

अथैनमब्रवीत् पार्थो भयात्तै नष्टचेतसं । यदि नोत्सहसे घोडून् शत्रुभिः शत्रुकर्षण ।

एहि मे त्वं हयानुयच्छ धृष्यमानस्य शत्रुभिः । प्रयाञ्चेत्तद्रथानीकं मदाडमलरक्षितः ।

अप्रदथ्यतमद्रोरं गुप्तस्मीरैर्महारथैः । माभैस्त्वं राजपुत्राद्य च्छिवोऽसि परन्तप ।

कथं पुरुषशार्दूलं शत्रुमध्ये विधेदसि । अहं वै कुरुभिर्योत्स्ये विजेष्यामि च ते पयून् ।

प्रविशेत्तद्रथानीकमप्रथमं दुरासदं । यत्तो भव नरश्रेष्ठ धोत्सेऽहं कुरुभि सह ।

एवं ब्रुवाणो बीभत्सुर्बैराटिमपराजितः । समाश्रास्य मुङ्गत्तन्तमुत्तरं भरतर्षभ ।

तत एनं विचेष्टन्तमकामं भयपीडितं । रथमारोपयामास पार्थः प्रहरताम्वरः ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तराश्वाने अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तं दृष्ट्वा क्लीववैशेन रथस्थं नरपुङ्गवं । समोमभिमुखं यान्तं रथमारोप्य सैनरं ।

१२०

भीमद्रोणमुखाक्षच कुरवो रथिषत्तमाः । विचक्षामनसः सर्वे धनञ्जयकृताङ्गयात् ।

तानवेक्ष्य हनोत्साहानुत्पातानपि चाद्भुतान् । भुवः शस्त्रमृतां श्रेष्ठो भारद्वाजोऽभ्यभाषत ।

चण्डाद्य वाताः संवाप्ति रुषाः शर्करवर्षिणः । भस्मवर्णप्रकाशेन तमसा सम्भूतं नभः ।

रुचवर्णाश्च जलदा दृश्यन्ते ऽद्भुतदर्शनाः । प्रसरन्ति च कोशेभ्यः शस्त्राणि विविधानि च ।

मिवाय विनदन्धिता दोस्तायां दिग्नि दाहणाः । हयाश्चाश्रूणि मुञ्चन्ति ध्वजाः कल्पन्त्यकण्ठिताः ।

१२१

याद्गमन्यत्र ह्यपाणि सन्दृश्यन्ते वङ्गलि च । यत्ता भवन्तांसादन्तु साध्वंसं समुर्पाक्षतं ।

रचध्वमपि चात्मानं व्यूहध्वं वाहिनीमपि । वैशंसं च प्रतीचध्वं रचध्वञ्चापि गोधनं ।

एव वीरो महेश्यासः सर्वशस्त्रमृताम्वरः । आगतः क्लीववैशेन पार्थो नास्त्यत्र संशयः ।

नदीज लङ्केप्रवनारिकेतुर्धगाङ्गयो नाम नगरारिखनुः । एषोऽङ्गनावेमधरः क्रिरीडो जिलावयं भवति चाद्य गा वः ।

स एव पार्थो विक्रान्तः श्वसाची परन्तपः । नायुद्धेन निवर्त्तत सर्वैरपि सुरासुरैः ।

१२२

होशितय वने शूरो वासवेनापि शिचितः । अमर्षवशमापन्नो वासवप्रतिभो युधि ।
नेहास्य प्रतिघोह्वारमहम्यश्यामि कौरवाः । महादेवोऽपि पार्थेन श्रूयते युधि तेषितः ।
किरातवेशप्रच्छदो गिरौ हिमवति प्रभुः ।

॥ फण उवाच ॥ सदा भवान्फाल्गुनस्य गुणैरग्राण्विकल्पसे । न चार्जुनः कलापूर्वो मम दुर्व्याधनस्य च ।

॥ दुर्व्याधन उवाच ॥ यद्येव पार्थो राधेय हतं कार्यं भवेन्नमः । शाताः पुनश्चरिष्यन्ति दादशाम्दारिष्याथते । ११००

अथैव कश्चिदेवान्य ह्योवैशेन मानवः । शरैरेनं सुनिशितैः पातयिष्यामि भूतले ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन् भ्रुवति तदाकथं धार्तराष्ट्रे परन्तप । भीमो द्रोणः रूपो द्रौणिः पौरुषेणान्द्रपूजयन् ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गौहृणपर्वणि अर्जुनप्रशसायां एकोनवमोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तां शमीमुपपङ्कम्य पार्थो वैराटिमब्रवीत् । सुकुमारं समाश्राय सङ्ग्रामे नातिकोविदं ।

समादिष्टो मया चित्रं धनूंथवह्नोरात्तर । नेमानि हि तदीयानि सोढुं शक्यन्ति मे वलं ।

भारद्वापि गुहं वोढुं कुञ्जराद्यान् प्रमर्दतः । मम वा बाहुविकेपं शर्ज्जनिह विजेयतः । ११०१

तस्मात्सुमित्रयारोह शमीमेतां पलायिनीं । अस्त्रं हि पाण्डुपुत्राणां धनूंषि निहितान्युत ।

युधिष्ठिरस्य भीमस्य वीभत्सोर्धमयोस्तथा । ध्वजाः शरास्य शूराणां दिव्यानि कवचानि च ।

अत्र चैतस्महावीर्यं धनुः पार्थस्य गाण्डिवं । एकं व्रतसहस्रेण सन्नितं प्राद्रवर्द्धनं ।

व्यायामसहमर्त्यर्थं ह्यणराजसमं महत् । सर्व्यायुधमहामात्रं शत्रुसन्धाकारकं ।

सुवर्णविक्रतं दिव्यं ह्यल्लक्षणमायतममणं । अलक्षारं गुहं वोढुं द्राहणं चाहृदम्रं । ११०२

तादृशान्येव सर्व्याणि बलवन्ति दृढानि च । युधिष्ठिरस्य भीमस्य वीभत्सोर्धमयोस्तथा ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गौहृणपर्वणि अर्जुनस्तकथने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ उत्तर उवाच ॥ अस्मिन् वृत्ते किलोद्भूतं शरीरमिति नः श्रुतं । तदहं राजपुत्रः धनुःस्पृश्यं पानिना कथं ।

नैवंविधं मया युक्तमालभ्यं चत्तथोनिना । महता राजपुत्रेण मन्त्रव्रतविदा सदा ।

स्पृष्टवन्तं शरीरं मां श्रववाहनिवाग्भृच्चिं । कथं वा व्यवहार्यं वै कुर्व्यांथास्त्रं वृहन्नले ।

॥ वृहन्नलोवाच ॥ व्यवहार्यंश्च राजेन्द्र शूचिश्चैव भविय्यसि । धनूंथेतानि मा भैस्त्रं शरीरं नात्र विद्यते । ११०३

दायादं मत्स्यराजस्य कुले जातं मन्त्रिणां । त्वं कथं निन्दितं कर्षं कारयेऽहं नृपात्मज ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स्वमुक्तः स पार्थेन रथात् प्रस्कन्ध कुण्डलो । आरुरोह शमीवृत्तं वैराटिरवशस्तदा ।

तमन्वशासत् शत्रुघ्नो रथे तिष्ठन् धनञ्जयः । अवरोपय वृत्तापात् धनूंथेतानि माचिरं ।

परिवेष्टनमेतेषां चित्रं चैव व्यपानुद । सोऽपहृत्य महाधौणि धनूंषि श्रूयवचवां ।

परिवेष्टनपद्धानि विमुच्य समुपानयत् । तथा सन्नहानान्येषां परिमुच्य समन्ततः । ११०४

अपश्यद्गाण्डिवं तत्र चतुर्भिरपरैः सह । तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कवर्षणां ।

विनिश्चेहः प्रभा दिव्या घटाणामुदयेष्विव । स तेषां रूपमालोक्य भोगिनामिव जृभ्रतां ।

वृद्धरोमा भयोद्दिग्धः क्षणेन समपद्यत । संसृश्य तानि चापानि भानुमन्ति वृहन्ति च ।

वैराटिरञ्जुनं राजञ्चिदं वचनमब्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अस्त्रारोपणे एकचवारिशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

॥ उत्तर उवाच ॥ विन्द्वो जातरूपस्य शतं यस्मिन्निपातिताः । सहस्रकोटिशौवर्णाः कश्चित्कृतनुत्तमं ।

१११

वरणा यत्र शौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः । सुपर्शं सुपहस्रैव कश्चित्कृतनुत्तमं ।

तपनीयस्य शूद्रस्य पृष्ठे थस्त्रगोपकाः । पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते कश्चित्कृतनुत्तमं ।

सूर्या यत्र च शौवर्णास्तयो भासन्ति दंशिताः । तेजसा प्रज्वलन्तो हि कश्चित्कृतनुत्तमं ।

शूलभा यत्र शौवर्णास्तपनीयविभृषिताः । सुवर्णमणिचित्रश्च कश्चित्कृतनुत्तमं ।

इमे च कस्य नाराचाः साहस्रा लोमवाहिनः । समन्तात् क्लृप्तोताया उपासङ्गे हिरण्यये ।

११०

विपाठाः पृथवः कस्य गार्हृपवाः शिलाश्रिताः । क्षरिद्रवर्णाः सुसमाः पीताः सन्ध्यायसाः शराः ।

कस्यायमसितश्यापः पञ्चगार्हूलक्षणैः । वराहकथं व्यामिश्रान् शरान् धारयते दश ।

कश्चिमे पृथवो दीर्घायुस्त्रिभ्राह्मदंशनाः । शतानि सप्त तिष्ठन्ति नाराचा रुधिराश्रनाः ।

कश्चिमे शूद्रकपाभैः पूर्वैरर्द्धैः सुवासवः । उत्तैररायसैः पीतैर्हैमपुङ्गैः शिलाश्रितैः ।

१११

गुरुभारसहो दिव्यः शत्रुवाणां भयङ्करः । कस्यायं शायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ।

वैयात्रकोमे निहितो हेमचित्रसहस्रहान् । पृथुलश्रिकोमय किङ्किणीशायको महान् ।

कस्य हेमसहस्रदिव्यः खड्गः परमनिर्घलः । कस्यायं विमलः खड्गो गव्ये कोमे समर्पितः ।

हेमसहस्रनाधृथो नैपथ्यो भारसाधनः । कस्य पाञ्चनखे कोमे शायको हेमविग्रहः ।

प्रमाणरूपसम्पन्नः पीत आकाशचञ्चिभः । कस्य हेममये कोमे सुतते पावकप्रभे ।

निस्त्रिगोऽयं गुरुः पीतः शायकः परनिर्गमः । कस्यायमसितः खड्गो हेमविन्दुभिराहतः ।

११०

शामोविषमस्यस्यः परकायप्रभेदनः । गुरुभारसहो दिव्यः सपन्नानां भयप्रदः ।

निर्दिशस्व यथातत्त्वं यथा पृष्टा वृहन्नसि । विज्ञायो मे परो जातो दृष्ट्वा सर्वमिदं महत् ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरस्यायदंशने द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

॥ वृहन्नता उवाच ॥ यस्मात् पूर्वमिहापृच्छः श्रुत्वेनापहारिणं । गाण्डोवमेतत्पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ।

सर्वायुधमहाभारतं शतकुम्भपरिष्कृतं । सतत्तदञ्जुनस्थासीत् गाण्डोव परमायुधं ।

यत्सञ्चतसहस्रेण सञ्चितं राष्ट्रवर्द्धनं । येन देवान् मनुष्यांश्च पार्थो विजयते कथ्ये ।

११५

चित्रमुखावधैर्धार्णैः शून्त्रमायतमग्रयं । देवदानवगन्धर्भैः पूजितं शश्वतीः समाः ।

एतद्वर्षसहस्रान् ब्रह्मा पूज्यमधारयत् । ततोऽनन्तरमेवाय प्रजापतिरुधायत ।

शीलि पञ्चशतं चैत्र ब्रह्मोऽज्ञोतिं च पञ्च च । सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतं ।

पार्यः पञ्च च षष्टिस्र वर्षाणि श्वेतवाहनः । महाशौर्यं महादिव्यमेतत्तदनुत्तमं ।

शतत्पार्थमनुप्राप्तं वरुणाचारदंशनं । पूजितं सुरमर्त्येषु विभर्त्सि परमं वपुः ।

११०

सुपार्थं भीमसेनस्य जातस्यपपहं धनुः । येन पार्थोऽजयत् कृत्वां दिशं पार्थो परन्तपः ।

इन्द्रगोपकचित्रस्य चदेतचारुदर्शनं । राशो युधिष्ठिरश्चेतदैराटे धनुर्नृत्तमं ।

सूर्या यस्मिंस्तु सौवर्णाः प्रकाशन्ते प्रकाशिनः । तेजसा प्रज्वलन्तो वै नकुलश्चेतदायुधं ।

मलभा यच्च सौवर्णोत्तपनीयविविचिताः । एतन्माद्रीसुतस्यापि सहदेवस्य कामुकं ।

ये त्विमे चुरमङ्गाद्याः सहसा सोमवाहिनः । एतेऽर्जुनस्य वैराटे भ्राताः सर्पविशोपमाः ।

एते ज्वलन्तः सङ्ग्रामे तेजसा भ्रोगगामिनः । भवन्ति वीरस्याद्यथा व्यूहतः समरे रिपून् ।

ये चेमे प्रथमो दीर्घास्रविम्बाङ्गदर्शनाः । एते भीमस्य निश्रिता रिपुस्यकराः भ्राताः ।

शरिद्रवर्णा ये त्वेते हेमपुङ्गाः शिलाशिलाः । नकुलस्य कलापोऽयं पद्मघाट्टिलचक्रगः ।

येनासौ व्यजयत्कृत्वां प्रतीचीं दिशमाहवे । कलापो ज्ञेय तस्यासौमाद्रीनुचस्य धीमतः ।

ये त्विमे भास्कराकाराः सर्वपारसवाः भ्राताः । एते चित्रक्रियोपिताः सहदेवस्य धीमतः ।

ये त्विमे निश्रिताः पीता प्रथमो दीर्घवाससः । हेमपुङ्गास्त्रिपर्श्वारो राशु एते महाभ्राताः ।

यत्स्यं स्याथको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः । अर्जुनस्यैव सङ्ग्रामि गुहभारसहो दृढः ।

वैद्याषकोशः सुमहान् भीमसेनस्य स्याथकः । गुरुभारसहो दिव्यः श्राववाणं भयङ्करः ।

सुपलञ्चिकोमस्य हेमस्यहरनृत्तमः । निस्त्रिंशः कौरवस्यैव धर्षारजस्य धीमतः ।

यस्तु पाञ्चनखे कोशे निहितश्चित्रयोधने । नकुलस्यैव निस्त्रिंशो गुहभारसहो दृढः ।

यत्स्यं विपुलः सङ्ग्रो गव्ये कोशे समर्पितः । सहदेवस्य विज्ञेनं सर्वभारसहं दृढं ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गौहरणपर्वणि उत्तरखाख्यदर्शने विचवार्तिरोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

॥ उत्तर उवाच ॥ सुवर्णविकृतानीमान्यायुधानि महात्मनां । रुचिराणि प्रकाशन्ते पार्थानामाशुकारिणां ।

कनु खिदञ्जुनः पार्थः कौरवो वा युधिष्ठिरः । नकुलः सहदेवस्य भीमसेनस्य पाण्डवः ।

सर्वं एव महात्मानः सर्वामित्रविनाशनाः । राज्यमपैः पराकीर्थं न श्रूयन्ते कथञ्चन ।

द्रौपदी क्व च पाञ्चाली स्त्रीरत्नमिति विश्रुता । जितानवेस्तादा कृष्या तानेवावगमद्भनं ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ अहमद्युर्जुनः पार्थः सभासरोरा युधिष्ठिरः । सर्वो भीमसेनस्य पितृक्षेत्रसपाचक्रः ।

अश्वबन्धोऽय नकुलः सहदेवस्तु गोकुले । वैरिन्ध्रीं द्रौपदीं विद्धि यत्कते कीचका हताः ।

॥ उत्तर उवाच ॥ दश पार्थस्य नामानि यानि पूर्वं श्रुतानि मे । प्रश्रुयास्तानि यदि मे यद्दृष्टां सर्वमेव ते ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ हन्त तेऽहं समाचचे दश नामानि यानि वै । वैराटेऽष्टणु तानि त्वं यानि पूर्वं श्रुतानि ते ।

एकापमानसो भूत्वा शृणु सर्वं समाहितः । अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरोटी श्वेतवाहनः ।

भीमसुर्भिजयः कृष्णः सव्यसाधो धनञ्जयः ।

॥ उत्तर उवाच ॥ केनासि विजयो नाम केनासि श्वेतवाहनः । किरोटी नाम केनासि सव्यसाधो कथं भवान् ।

अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः कृष्णो भीमसुरेवच । धनञ्जयस्य केनासि ब्रूहि तन्मम तत्त्वतः ।

श्रुता मे तस्य वीरस्य केवला नामहेतवः । तत्सर्वं यदि मां ब्रूयाः श्रद्धयां सर्वमेव ते ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ सर्वान् जनपदान् जित्वा वित्तमादाय केवलं । मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाऽऽर्क्यं धनञ्चयं । ११००

अभिप्रयामि सङ्ग्रामे यदङ्घ्रे युद्धदुर्मदान् । नाजित्वा निनिवर्तामि तेन मां विजयं विदुः ।

शेताः काञ्चनमहाबाहो रथे युञ्जन्ति मे दयाः । सङ्ग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्रेतवाहनः ।

उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा । जातो ह्यिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः ।

पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यते दानवर्षभैः । किरीटं मूर्द्ध्नि सूर्याभे तेनाऽऽर्क्यं किरीटिनं ।

न कुर्व्यां कर्म बोभर्तुं युध्यमानं कथञ्चन । तेन देवमनुष्येषु वीभक्तुरिति विद्युतः । ११०१

लभौ मे दक्षिणे पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे । तेन देवमनुष्येषु सयसाधेति मां विदुः ।

प्रथिव्यां चतुरन्नाथं वर्षो मे दुर्लभः समः । करोमि कर्म शूद्रज्ञस्य तेन मामर्जुनं विदुः ।

अहं दुरापो दुर्द्वेषो दमनः पाकशासनिः । तेन देवमनुष्येषु जिष्णुनामाऽस्मि विद्युतः ।

क्षुण्ण इत्येव दग्धं नाम षके पितामम । क्षुण्णावदातस्य सतः प्रियवाहालकस्य वै ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः स पार्थ वैराटिरभ्युदादयदन्तिकान् । अहं भूमिञ्ज्ञेया नाम भाष्वाऽहमपि चोत्तरः । ११०२

दिष्ट्वा त्वां पार्थं पश्यामि खागतं ते धनञ्जय । सोहिताच महाबाहो नागराजकरोपम ।

यदज्ञानादवोचं त्वां सन्तुमर्हसि तन्मम । यतस्त्वया शतं पूष्यं चित्रं कर्म सुदुष्करं ।

अतो भयं व्यतीतं मे प्रीतिस्य परमा त्वयि ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनपरिचये चतुर्थत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

॥ उत्तर उवाच ॥ आस्त्राय हचिरं बीर रथं सारथिना मया । कतमं यास्यथेऽनोरुमुक्ते यास्याम्यहं त्वया ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ प्रीतोऽस्मि पुष्टयथाग्र न भयं विद्यो तत्र । सर्वान्नुदामि ते प्रवृन् रणे रणविभारद । ११०३

स्वस्त्यो भव महाबाहो पश्य मां ब्रह्मिः सह । युध्यमानं विमर्दंऽस्मिन् कुर्वाणं मेरुवं महत् ।

सर्तान्मज्जानुपासङ्गान् चित्रं वधोहि मे रथे । एकञ्चाहर निस्त्रिंशं जातरूपपरिष्कृतं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा तत्रावानुत्तरत्तदा । अर्जुनस्यायुधान् यद्ग्रहं श्रीवेशवतरत्ततः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ अहं नै कुहमित्ये त्वयाम्यवज्ञेयामि ते यशून् । सद्दत्तपचविचैपं बाहुप्राकारतोरणं ।

विदण्डण्डण्डमामनेकध्वजसङ्घुचं । ज्याचेपणं क्रोधहृतं नेमीनिनददुन्दुभिः । ११०४

नगरं ते मया गुप्तरघोपस्यं भविष्यति । अधिष्ठितो मया मह्यो रथो गाण्डीवधन्वा ।

अज्ञेयः ब्रह्मसैन्यानां वैराटे श्रेष्ठ ते भयं ।

॥ उत्तर उवाच ॥ विभेमि नाहमेतेषां जानामि त्वां स्थिरं युधि । केसेभेनापि सङ्ग्रामे साचादिद्रेण वा समं ।

इदन्तु वित्तयज्ञेवं परिमुद्गामि केवलं । निशयस्यपि दुर्कथा न गच्छामि कथञ्चन ।

एवं युक्ताङ्गरूपस्य लक्षणेः सूचितस्य च । केन कर्षयिष्याकेन क्षीवन्मिदमागतं । ११०५

मन्ये त्वां क्षीवेषेन चरन्तं शूत्रपाणिनं । गन्धर्वराजप्रतिमं देवं वाऽपि व्रतकृतं ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ भ्रातृभ्रैयोगात् ज्येष्ठस्य सम्भारमिदं व्रतं । शरामि व्रतचर्यस्य मृत्युमेतद्भवामि ते ।

नास्मि क्षीवो महाबाहो परदानधर्मसंयुतः । रणात्प्रमतमुत्तीर्णं विद्धि मां तं नृपात्मज ।

॥ उत्तर उवाच ॥ परमोऽनुपदेशो मेऽद्य यतस्त्वकी न मे वृथा । महीदृशाः स्त्रीवरूपं भवन्ति तु नरोत्तम ।

सहायवानस्मि रणे युध्येमममरैरपि । साध्वधं हि प्रनष्टं मे किं करोमि प्रवीहि मे ।

अहन्ते संघहोष्यामि हयानश्चरुथारुजान् । शिचितां ह्यस्मि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ ।

दारुकी वासुदेवस्य यथा शक्रस्य मातलिः । तथा मां विद्धि सारथ्ये शिचितं गरपुङ्गव ।

यस्य याते न पश्यन्ति भूभौ चित्रं पदं पदं । दक्षिणां यो धुरं युक्तः सुघोषमद्भ्यो ह्ययः ।

योऽयं धुरं धुर्यवरो वामं वहति शोभन । तं मन्ये मेघपुष्यस्य जवने सदृशं हयं ।

योऽयं काञ्चनसदाहः पार्थिवो वहति शोभनः । समं श्रेयस्य तं मन्ये जवने बलवत्तरं ।

योऽयं वहति मे पार्थिवो दक्षिणामभितः । स्थितं बलाहकादभिमितः स जवे बौध्ववत्तरः ।

स्वामेवायं रथो वोढुं सङ्गामेऽर्हति धन्विनं । तक्षेमं रथमास्त्राय योद्धुमर्हो मतो मम ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विमुच्य बाङ्गं बलयानि स बौर्यवान् । चित्रे काञ्चनसदाहे प्रत्यमुञ्चत्तदा शुभे ।

कृष्णान् भङ्गिमत केयान् श्वेनोद्गन्धर्व वाससा । अथाशौ प्राञ्जुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ।

अपि दध्या महाबाहुः सर्वास्त्राणि रथोत्तमे । ऊचुश्च पार्थं सर्वाणि प्राञ्जुलीन नृपात्मजं ।

इमे स्म परमोदारारः किङ्कराः पाण्डुनन्दन । प्रणिपत्य ततः पार्थः समालभ्य च पाणिना ।

सर्वाणि मानसानीह भवतेत्यभ्यभाषत । प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनेऽभवत् ।

अधिज्यन्तरसा कृत्वा गाण्डीवं व्याचिपद्गुः । तस्य विचिष्यमाणस्य धनुषोऽभ्रन्महाध्वनिः ।

धया शैलस्य महतः शैलनैवावजग्रतः । सनिर्घाताऽभवद्भूमिर्दिचु वायुर्वैवा म्भ्रं ।

पपात महती चोक्त्वा दिशो न प्रचकाशिरै । भ्रान्ताध्वजं खलदाधीत् प्रकम्पितमहाह्रमं ।

तं शब्दं कुरवोऽजानन् विस्फोटमग्ननेरिव । यदर्जुनो धनु श्रेष्ठं बाहुभ्यामाचिपद्गुये ।

॥ उत्तर उवाच ॥ एकस्त्वं पाण्डवश्रेष्ठ बहूनेताग्महारयान् । कथं जेष्यसि सङ्गामे सर्वैश्चत्वास्त्रपारगान् ।

शंसहायोऽसि कौन्तेय ससहायास्य कौरवाः । अतएव महाबाहो भीतस्त्रिगामि तेऽप्यतः ।

उवाच पार्थो मा मैत्री प्रहस्य स्वनवत्तदा । युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहाबलैः ।

सहायो घे यथात्रायां कलदाधीत् सखा मम । तथा प्रतिभये तस्मिन् देवदानवषड्बुधे ।

खाण्डवे युध्यमानस्य कलदाधीत् सखा मम । निवृत्तकवचैः सार्द्धं पैलोभैश्च महाबलैः ।

युथतो देवराजार्थं कः सहायस्तदाऽभवत् । स्वयम्भरे तु पाञ्चात्त्रा राजमिः सह संयुगे ।

युथतो वज्रभिलात कः सहायस्तदाऽभवत् । उपजोय गुहं द्रौणं शक्रं वैश्रवणं धर्मं ।

वरुणं पावकश्चैव ह्येणं ह्येषां च माधवं । पिनाकपाणिनं चैव कथमेतास्य योधये ।

रथं वाहय मे श्रीर्षं व्येतु ते मानसीं श्वरः ।

इतिश्री महाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनयुद्धारथे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ उत्तरं सारथिं कृत्वा शर्मिं कृत्वा प्रदक्षिणं । आयुधं सर्वमादाय प्रययौ पाण्डुनन्दनः ।

ध्वजं सिंहं रथात्तस्मादपनीय महारथं । प्रणिधाय शमीमूत्रे प्रायादुत्तरसारथि ।

४५०

१४५५

१४५०

१४५५

१४५०

१४५५

देवीं मायां रथेयुक्ता विहितां विद्यकर्मणा । काञ्चन सिंहलाङ्गुलं ध्वजं वानरलक्ष्यं ।

मनसा चिन्तायामास प्रभादं पावकल्यच । स च त विद्वितं ज्ञात्वा ध्वजे भूतान्यद्रेययत् ।

संपताकं विचित्राङ्गं सोपारुद्रं हिरण्यस्य । स्थापपात रथस्वर्णं दिव्यरूपं मनोरथं ।

रथं तमागतं दृष्ट्वा दक्षिणं प्राकरोत्तदा । रथमास्त्राय धीमत्सुः कौन्तेयः शैववाहनः

बहुगोधाङ्गुलिषाणः प्रष्टहीतग्रामनः । ततः प्रायादुदीर्घं च कपिप्रवरकेतनः ।

स्नवन्तं महाशङ्खं चलवानरिर्मदं । प्राधमद्वलमास्त्राय द्विपतां सोमहर्षणं ।

ततश्चै जवना धुर्यां जानुभ्यासगमन्महौ । उत्तरस्यापि सन्मत्सो रथोपस्य उपाविशत् ।

संस्त्राय षाश्वान् कौन्तेयः समुद्रम्य च रश्मिभिः । उत्तरं च परिविच्य समाश्रासयदङ्गुनः ।

॥ अञ्जुन उवाच ॥ माभैस्त्वं राजपुत्राय चक्षियोऽसि परन्तप । कथं पुरुषशार्दूलं शत्रुमध्ये विवीदसि ।

श्रुताले शङ्खशब्दाद्य भेरीशब्दाद्य पुष्कलाः । कुञ्जराणां च नदातां व्यूढानीकेषु तिष्ठतां ।

स त्वं कथमिहानेन शङ्खशब्देन भोषितः । विपन्नरूपो विवलाः पुरुषः प्राकृतो यथा ।

॥ उत्तर उवाच ॥ श्रुता मे शङ्खशब्दाद्य भेरीशब्दाद्य पुष्कलाः । कुञ्जराणां च नदातां व्यूढानीकेषु तिष्ठतां ।

नैर्विधः शङ्खशब्दः पुरा ज्ञातु मया श्रुतः । ध्वजस्य चापिरूपं मे दृष्टपूर्वं नहीदृशं ।

धनुयस्यापि निर्धोषः श्रुतपूर्वं न मे कश्चित् । अस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निस्त्रनेन च ।

अमानुषेण शब्देन भूतानां ध्वजवाफिनां । रथस्य च निनादेन मनो मुह्यति मे शब्दं ।

व्याकुलास्य दिशः सर्वो हृदयं व्ययतीव मे । ध्वजेन पिहिताः सर्वो दिशो न प्रतिभान्ति मे ।

गाण्डोवस्य च शब्देन कर्णौ मे वधिरुक्तौ ।

॥ अञ्जुन उवाच ॥ एकान्तं रथमास्त्राय पद्भ्यां लमवपीडय । दृढं च रथमोन् संयच्छ्य शङ्खं श्लाघाम्यहं पुनः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः शङ्खमुपाध्मामीहारायन्निव पर्वतान् । द्विपतां दुःखजनकं सुहृदां रथवर्द्धनं ।

गुहा गिरीणां च तदा दिशः शैलांस्तथैव च । उत्तरस्यापि संजीनो रथोपस्य उपाविशत् ।

तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिसूनेन च । गाण्डोवस्य च शब्देन पृथिवी समकथत ।

तं समाश्रासयामास पुनरेव धनञ्जयः ।

॥ द्रोण उवाच ॥ यथा रथस्य निर्धोषो यथा मेघ उदीर्यति । प्रकल्पते यथा भूमिर्नयोऽन्तः सव्यसाचिनः ।

शस्त्राणि न प्रकाशन्ते न प्रक्षथन्ति वाजिनः । अग्रयथ न भासन्ते समिह्नास्तत्र शोभनं ।

प्रव्यादित्यं च नः सर्वे मृगा घोरप्रवादिनः । ध्वजेषु च निनीयन्ते वायुसास्त्र शोभनं ।

शकुनाद्यापसव्या नो वेदयन्ति महद्भयं । गोमायुरेष सेनाया स्वकथ्ये प्रधावति ।

अनाहतस्य निष्कान्तो महदेदयते भयं । भवतां रोमरूपानि प्रक्षटान्युपलस्ये ।

ध्रुवं विनाशो पुष्टेषु चक्षियाणां प्रदृश्यते । श्योतीषि न प्रकाशन्ते दाहणा मृगपक्षिणः ।

उत्पाता चित्रिधा धोरा दृश्यन्ते चक्षनाशनाः । विशेषत इहास्पाकं निमित्तानि विनाशने ।

उल्काभिय प्रदीतामिभ्याथ्यते प्रतना तव । वाहनान्यप्रक्षटानि ददन्तीव विभ्राप्यते ।

उपामते च धैर्यानि गृध्रास्तव समन्तत । तस्थमे वाहिनीं दृष्ट्वा पाशंवाणमपीडितां ।
 पराभूता च न सेना न कश्चिद्योद्धुमिच्छति । विवर्णमुखभूयिष्ठा सर्वे योधा विचेतयः ।
 गन्ध प्रस्थाय तिष्ठामो ब्रूढानोका प्रहारिणः । १४७०
 इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि मोहरणपर्वणि उत्पातदर्शने पटत्रवारिणोऽध्याय ॥ ४६ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथ दुर्योधनो राजा समरे भीममब्रवीत् । द्रोण च रथगार्हूल ऊर्ध्वं च सुमहारथं ।
 उक्तोऽयमर्थं आचार्य्यो मया कर्णेन चासृजत् । पुनरेव च वक्ष्यामि नहि त्रय्यामि ते भुवन् ।
 पराजितैर्हि वक्ष्यते नैव दादश्वत्सरान् । वने जयपदेऽज्ञातैरेव एव षणो हि नः । १४७१
 तेषां न तावन्निरुद्धं वक्तंते तु त्रयोदश । अज्ञातवासे वीभसुराद्यास्माभिः समागतः ।
 अनिरुद्धोऽपि निर्वन्धे यदि वीभसुरागतः । पुनर्दादश्वत्सवाणि वने वक्ष्यन्ति पाण्डवाः । १४७२
 सोभाद्रा ते न जानीयुरस्मान्वाभेह आविशत् । हीनातिरिक्तमेतेषां भीमो वेदितुमर्हति ।
 अर्थानां हि पुनर्दधे नित्य भवति संशयः । अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति चान्यथा ।
 स्वार्थं सर्वे विमुञ्चन्ति येषु धर्मविशे जनाः । उत्तरं मार्गमाशानां मत्स्यानाश्च युयुत्सवाः ।
 यदि वीभसुरायातस्तदा कस्यापराधुम । धिगन्तानां वयं हेतोर्मत्स्यान् योद्धुमिहगताः ।
 मत्स्यानां विप्रकारांस्ते बद्धनस्नानकीर्तयन् । तेषां भयाभिभूतानां तदस्माभिः प्रतिश्रुतं । १४७३
 प्रथम नैर्गृहीतव्यं मत्स्यानां गोधनं सहत् । सत्रस्थामपराहे वै तथा नसौ समाहितः ।
 अष्टम्या पुनरस्माभिरादित्यस्योदयं प्रति । इमा गावो गृहीतव्या गते मन्त्रे गवाभ्यदः ।
 ते वा गास्नानयिष्यन्ति यदि वा स्यु पराजिताः । अस्मात्वा ह्युपसन्वाय कुर्युर्मन्त्रेण बद्धवः ।
 अथवा तानपाहाय मत्स्यां जनपदै सह । सर्वथा सेनया सार्द्धं संहृते भीमहृपया ।
 आयात केवलां रात्रिमस्नान योद्धुमुपागतः । तेषामिव महावीर्य्यं कश्चिदेष पुरस्सरः । १४७४
 अस्मान् योद्धुमुपायातो मत्स्यो वा हि स्वयं भवेत् । यथैव राजा मत्स्यानां यदि वीभसुरागतः ।
 सर्वैर्वाह्यमस्माभिरिति न समय छत । अथ कस्यास्त्रिणा ह्येव रथेषु नरसत्तमाः ।
 भीमो द्रोणं हृपयैव विकर्णो द्रोणिरेव च । सभ्रान्तमनसः सर्वे काले ह्यस्मिन्प्रहारथाः ।
 गान्धर्व उद्धाञ्ज्येऽस्ति जवात्सा मण्यपीडितः । आञ्ज्ये गोपभेः क्रापन्मणिं देवेन कश्चिथाः ।
 यमेन वाऽपि सद्गमे को हस्तिनपुरं प्रजेत् । शरैरेभिः प्रणुशानां भद्रानां गहने वने । १४७५
 को हि भीमोपदातीनां भवेदस्येवु संशयः । आचार्य्यं प्रहत हत्वा तथा नीतिर्विधीयतां ।
 जानाति हि मते तेषां मनसासयतीव नः । अञ्जेन चास्य सम्प्रीतिमधिकामुपलभ्ये ।
 इष्टा हि पाण्डवा नित्यमाचार्य्यस्य विशेषतः । तथाहि दृष्ट्वा वीभसुमुपायान्त प्रमंसति ।
 यथा सेना न भजेत् तथा नीतिर्विधीयतां । हेपित ह्युपगृह्णाने द्रोणे सर्वे विपद्भितः ।
 अदेशिका महारथ्ये धीमि शत्रुवद्भृता । यथा न विभ्रमेत्सेना तथा नीतिर्विधीयतां । १४७६
 इष्टा हि पाण्डवा नित्यमाचार्य्यस्य विशेषतः । आसयन्नपराधांश्च कथ्यते स स्वयं तथा ।

अथानां द्वेषितं कृत्वा कः प्रशंसापरो भवेत् । स्थाने वा ऽपि प्रजन्तो वा सदा द्वेषन्ति वाजिनः ।

सदा च वायवो वान्ति नित्यं वर्षन्ति वासवः । स्तनयिन्नाय निर्घोषः शूयते वज्रमनथा ।

क्लिप्तव कार्य्यं पार्थस्य कथं वा स प्रशस्तते । अन्यत्र कामादिपादा रोपादाऽस्मासु केवलात् ।

आचार्या वै कार्ष्णिकाः प्राज्ञाज्ञोपायदर्शिनः । नैते महामये प्राप्ते सन्त्यश्रयाः कथञ्चन ।

११००

प्रासादेषु विचित्रेषु गोष्ठीषूपवनेषु च । कया विचित्राः कुर्वन्त्याः पण्डितस्तत्र शोभनाः ।

वज्रन्यायार्थरूपणि कुर्वन्तो जनसंसदि । इज्यास्ते चोपसन्धाने पण्डितास्तत्र शोभनाः ।

परेषां विवरज्ञाने मनुष्यचरितेषु च । हस्त्यश्वरथचर्यासु खरोज्ञानविश्रुतंश्चि ।

गोधनेषु प्रतोतोषु वरदारमुखेषु च । अक्षसंस्कारदोषेषु पण्डितास्तत्र शोभनाः ।

पण्डितान् पृथतः कृत्वा परेषां शुणवादिनः । विधीयतां तथा नीतिधिया वय्यो वै परः ।

११०१

गावश्च सम्प्रतिष्ठाप्य सेनां ब्यूद्धा समन्तातः । आरचाच्च विधीयन्तां यत्र योत्सामहे परान् ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि दुर्योधनवाक्ये सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

॥ कर्णे उवाच ॥ सर्वानायुधप्रतो भोतान् सन्तस्तानिव लब्धये । अयुद्धमनस्यैव सर्वोत्सामानवक्षितान् ।

धक्षेप राजा मत्स्थानां यदि बीभत्सुरागतः । अहमावारयिष्यामि वैलेव मकरालयं ।

मम चापप्रयुक्तानां शराणां नतपर्वणं । नाटकिर्गच्छतामस्ति सर्वाणामिव सम्पत्तां ।

रुक्मपुङ्खा । सुनीह्णया मुक्ता हस्तवता मया । ह्लादयन्तु शराः पार्थं श्रुत्वा इव पादपं ।

१११०

शराणां पुद्गुशक्तानां मौर्वीऽभिहतया दृढं । शूयतां तलयोः शब्दो भेर्धोराहतयोरिव ।

समाहितो हि बीभत्सुर्वैधाश्रष्टौ च पद्य च । जातखेदश्च युद्धेऽस्मिन् मयि सम्प्रहरित्यति ।

पानीभूतश्च कौन्तेयो ब्राह्मणे गुणवानिव । शरौघान् प्रतिशृङ्खलु मया मुक्तान्सहस्रथ ।

एष चैव मदेव्यासस्त्रिषु लोकेषु विद्युतः । अहं चापि नरत्रेडाद्व्यूनाभावतः क्वचित् ।

इतद्येतन्न निमुंक्तेः काञ्चनेर्गाङ्गाजितैः । दृश्यतामद्य वै श्याम शंभुरैरिव संहृतं ।

११११

अद्याहृष्टमचव्यं पुरा वाचा प्रतिश्रुतं । धार्तराष्ट्रस्य दास्यामि निहत्य समरेऽजुंनं ।

अन्ताराब्धिधमानानां पुङ्खानां व्यतिमीर्यतां । श्रुत्वाभानामिवाकाशे भवारः सम्प्रदृश्यतां ।

इन्द्राग्निमसस्यै महेन्द्रममतेजसं । अर्हयिष्यामहं पार्थमुन्काभिरिव कुञ्जरं ।

एथादतिरथं शूरं सर्वैश्चस्तभूता वरं । विवशं पार्थनादास्ये गतमानिव पद्मगं ।

तमग्निमिव दुर्द्धर्षं मयिश्चक्रिर्भरेभ्यनं । पाण्डवाग्निमहं क्षीरं प्रदहन्मिवाहितान् ।

१११२

अश्वमेगपुरोवातो रथौघस्तनयिनुमान् । शरधरो महामेघः शमयिष्यामि पाण्डवं ।

मत्कामुंक्वविनिमुक्ताः पार्थमाग्निवियोपमाः । शराः समभिसर्पन्तां वल्मीकमिव पद्मगाः ।

सुतेजनैश्चन्द्रपुङ्खैः सुपोतैर्नतपर्वभिः । आचितं पश्य कौन्तेयं कर्णिकारैरिवापलं ।

जामदग्न्यान्मया क्षलं सम्प्राप्तवृषिसत्तमात् । तदुपाश्रित्य बोध्यंश्च युध्येयममरैरपि ।

ध्वजाये वानरसिद्धन् भस्मेन निहतो मया । अथैव पततां श्मभौ विनदन् भैरवान् रवान् ।

१११३

श्रीभार्या विपश्चानां भूतानां ध्वजवासिनां । दिग् प्रतिष्ठमानानामस्तु ब्रह्मा दिवङ्गम ।

अथ दुर्ध्याधनस्याहं शक्यं यदि चिरस्थितं । समूलमुद्धेरिष्यामि वीभक्तुं पातयन् रथात् ।

हताशं विरथं पार्थं पौरुषे पथ्यवस्थितं । निश्चकन् यथा नागमथ पश्यन्तु कौरवाः ।

कामं गच्छन्तु कुरवो धनमादाय कौबलं । रथेषु वाऽपि तिष्ठन्तो युद्धं पश्यन्तु मामकं ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णविकृत्यने अष्टबलारिशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ छप उवाच ॥ सदैव तव राधेय युद्धे क्रूरतरा मतिः । अर्थानां प्रकृतिं वेत्सि नानुबन्धमवेत्स्यसे ।

माया हि ददव, सन्ति शास्त्रमाश्रित्य चिन्तिता । तेषां युद्धन्तु पापिषेदं वेदेयन्ति पुराविदः ।

देशकालेन संयुक्तं युद्धं विजयदं भवेत् । हीनकालं तदेवैह फलं न लभते पुनः ।

देशे काले च विक्रान्तं कल्याणाय विधीयते । आनुकूल्येन कार्य्याणामनेन संविधीयते ।

भारं हि रथकारस्य न व्यवसन्ति पण्डिताः । परिचिन्त्य तु पार्थेन सद्यपातो न न क्षमः ।

एकः कुहूनभ्यरचदेकयाग्निमतर्पयत् । एकश्च पञ्चवर्षाणि मद्गच्छथमपारयत् ।

एकः सुभद्रामारोप्य दैरथे क्षणमाह्वयत् । एकः किरातरूपेण स्थितं रुद्रमयोधयत् ।

अस्त्रिष्वेव वने पार्था हतां क्षणामवाजयत् । एकश्च पञ्चवर्षाणि शक्रादस्ताश्रमिचत ।

एकः सोऽयमरिं जिला कुहूणामकरोद्यमः । एको गन्धर्वागजानं विचसेनमरिन्दमं ।

विजिग्ये तरसा सह्ये धेनां प्राण्य सुदुर्ध्यायां । तथा निवातकवचाः फालरुक्षाश्च दामवाः ।

दैवतैरप्यवध्यास्ते एकेन युधि पातिताः । एकेन हि तया कर्णं किं नामेह हतं पुरा ।

एकैकेन यथा तेषां भूमिपला वगे हताः । इन्द्रोऽपि नहि पार्थेन संयुगे योद्धुमर्हति ।

यस्तेनाग्रसते योद्धुं कर्तव्यं तस्य भयजं । आशोविषस्य कुहूण्य पाणिमुद्यम्य दक्षिणं ।

अवमुष्य प्रदेशिन्या दंष्ट्रामोदाहमिच्छसि । अथवा कुञ्जरं मत्तमेक एव चरन्वने ।

अनद्रुग्, समारुह्य नगरं गन्तुमिच्छसि । समिद्धं पावकं वाऽपि घृतभेदोवसाङ्गतं ।

घृताकृथीरवामास्त्रं मथ्येनास्त्रं तुमिच्छति । आत्मानं कं समुद्यथ कण्ठे बध्वा महाशिरसा ।

समुद्रं प्रतरं ह्योर्ध्वा तथ किं माम पौरुषं । अहतासः हतास्त्रं वै यत्नन्तं सुदुर्बलः ।

तादृशं कर्णं य पार्थं योद्धुमिच्छेत्स दुर्भति । अस्त्रामिच्छेत्प तिहतो वर्षाणीह त्रयोदशं ।

शंसः पाशविनिर्मुक्तो न न, ज्ञेयं करिष्यति । एकान्ते पार्थमाघीनं कृपेऽग्निमिव संहृतं ।

अज्ञानादभ्यवस्तुच्य प्राप्ताः क्षो भयमुत्तमं । स ह पुथ्यामहं पार्थमागतं युद्धदुर्भेदं ।

शैत्यानिष्ठन्तु मघह्ना ध्यूदानोकाः प्रहारिणः । श्रेण्या दुर्ध्याधनो भोगो भवान् श्रेणिस्रया वर्षं ।

मथ्यं युध्यामहं पार्थं कर्णं मा साहसं हयाः । वयं व्यवसिताः पार्थं वध्नोपाणिमित्रोद्धृतं ।

पन्नया प्रतिपुथेन तिष्ठेम संहता यदि । ध्यूदानोकानि शैत्यानि यत्ना परमधन्विनः ।

पुथ्यामहं श्रुभं कथ्ये दामवा इव वासवं ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि छपसाक्षे एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ अथत्यामोवाच ॥ न च ज्ञावञ्जिता गावो न च भीमान्तरङ्गताः । न द्वास्त्रिपुरं प्राप्तास्तन्तु कर्षं विकृत्यभे ।

सङ्गामान् सुवह्नं जिला सन्धा च विपुलं धनं । विजित्य च परां सेनां नाडः किञ्चन पौरुषं । ११११

दहत्यग्निरवाक्यस्तु दृष्ट्वा भाति दिवाकरः । दृष्ट्वा धारयते लोकान् वसुधा मधराचरान् ।

चातुर्वर्ण्यस्य कर्षाणि विहितानि स्वयभुवा । धनं यैरधिगन्तव्यं यच्च कुर्वन्न दुष्यति ।

अधीत्य ब्राह्मणे वेदान् याजयेत यजेत च । चक्षियो धनुराश्रित्य यजेत्तैव न याजयेत् ।

वैश्याधिगम्य वित्तानि ब्रह्मकर्षाणि कारयेत् । षड्रुद्रः षड्भूयणं कुर्यादधिपु वर्षेषु नित्यम् ।

वञ्चनायोगविधिभिर्वैतरीं वृत्तिमास्थितः । १११२

वर्त्तमाना यथाशास्त्रं प्राप्य चापि नक्षीनिमां । सतकुर्वन्ति महाभाना गुह्यन्तु सुविगुणाग्नि ।

प्राप्य धूतन को राश्वं चक्षियसोद्युमईति । तथा ऋषसहस्रोऽयं धान्तराश्रय निर्धृणः ।

तथाऽभिगम्य वित्तानि को विकत्येद्विचक्षणः । निवृत्त्या वञ्चनायोगैश्चरन्तैर्विको यथा ।

कतमद्वैरं यद्दुःखं यवाजैषोर्द्धनञ्चयं । गकुलं सहदेवं वा धनं धेपां तया हतं ।

सुधिष्ठिरो जितः कस्मिन् भीमो वा वक्षिनां वरः । इन्द्रप्रसं तया कस्मिन् सङ्ग्रामे विजितं पुरा । १११३

तथैव कतमद्युद्धं यस्मिन् दृष्ट्वा जिता पुरा । एकवक्त्रा सभां नीता दृष्टकर्मवजस्रता ।

मूलेमेपां महत्कृतं सारार्थाचन्दनं यथा । कर्षाकारयियाः सूत तच्च किं विदुरोऽब्रवीत् ।

यथाशक्ति मनुष्याणां श्रममालसयामहे । अन्येषां चैव सत्त्वानामपि कीटपिपोलिकैः ।

द्वैपयसां परिक्रमं न चन्तु पाण्डवोऽर्हति । सयाथ धान्तराश्रयाणां प्रादुर्भूतो धनञ्जयः ।

त्वं पुनः पण्डितो भूत्वा वाचं वक्तुमिच्छसि । बैरान्तकरणो जिष्णुर्न मेः श्रेवं करिष्यति । १११४

नैप देवान् गन्धर्वाश्चासुरान् च राक्षसान् । भयादिह न युधेत कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।

यं यमेवोऽभिषंक्रुद्धः सङ्ग्रामे निपतिष्यति । दृवं गहत्मान्बेगेन विनिहत्य तमेथति ।

त्वतो विमिष्टं भीर्यैश्च धनुष्यमरराटसुमं । वासुदेवसमं युद्धे पार्थ को वा न पूजयेत् ।

देवेन देवं युधेत् मानुषेण च मानुषं । अस्त्रं द्वाक्षेण यो हन्यात्कोऽर्जुनेन समः पुमान् ।

पुत्रादनन्तरः मिथ इति धर्कविदा विदुः । स्तेनापि निमित्तेन प्रियो द्वैगुण्य पाण्डवः । १११५

यथा लमकरोर्धूतमिन्द्रप्रसं यथाऽहरः । यथाऽनैवोः सभां दृष्ट्वां तथा सुध्वल पाण्डवं ।

अयं ते मातुनः प्राज्ञः क्षात्रधर्मस्य कोविदः । दुर्धूतदेवी गान्धारः शकुनिर्दुष्यतामिह ।

मासान् क्षिपति गाण्डीवं न कृतं दापरं न च । स्वसता निमित्तान् वाषांस्तोदणान् क्षिपति गाण्डिवं ।

न हि गाण्डीवनिर्मुक्ता गाण्डेपवाः सुनेजनाः । नान्तरेष्ववतिदन्ते गिरीणामपि दाहणाः ।

अन्तकः पवतो मृत्युस्तयाऽग्निर्बडवामुखः । कुर्युरेते कश्चिच्छेपे न तु क्रुद्धो धनञ्जयः । १११६

यथा सभायां दूतं त्वं मातुजेन वहाकरोः । तथा युद्वात्स सङ्ग्रामे शौभनेन सुरक्षितः ।

युधन्तां कामतो योधा नाहं योत्स्ये धनञ्जय । मत्स्यो द्वासानिरायोथो यदागच्छेद्व्रतं पदं ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अष्टम्यामभसैनवाक्ये पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ भीम उवाच ॥ साधु पश्यति वै द्रौणिः कृपय साधु पश्यति । कर्षसु चात्तर्षीण केवत्तं योद्धुमिच्छति ।
 आचार्यो नाभिवक्तव्यः पुरुषेण विजानता । देवकालौ तु सम्प्रेक्ष्य योद्धव्यमिति मे मतिः ।
 यस्तु सूर्यपत्नीः पद्म सपत्नीः सुप्रहारिणः । कथमभ्युदये तेषां न प्रमुञ्चेत् पण्डितः । १४८
 स्वार्थं सर्वं विमुञ्चन्ति येऽपि धर्मविदे जनाः । तस्माद्राजन् ब्रवीम्येतदाशुं ते यदि रोचते ।
 कर्णो हि यदबोचत्तां तेज सञ्जननाय तत् । आचार्यपुत्रः क्षमां महत् कार्यमुपस्थितम् ।
 नायं कालो विरोधस्तु कौन्तेये समुपस्थिते । चन्तव्यं भवता सर्वमाचार्येण कृपेण च ।
 भवतां हि ह्यनास्तवं यथादित्ये प्रभा तथा । यथा च द्रुमसो लक्ष्मीः सर्वथा नापकृष्यते ।
 एवं भवतु ब्रह्मण्यं ब्रह्मास्त्रञ्च प्रतिष्ठितं । चलार एकतो वेदाः चात्तमेकच दृश्यते । १४९
 नैतन्मत्तमुभयं कस्मिंश्चिदनुशुश्रुमः । अन्यत्र भारताचार्यात् सपुत्रादिति मे मतिः ।
 ब्रह्मास्त्रं ब्रह्म वेदाश्च नैतदन्यत्र दृश्यते । अन्यत्र भारताचार्यात् द्रौणात् पुरुषसत्त पात् ।
 वेदान्ताश्च पुराणानि इतिहासं पुरातनं । जामदग्न्यस्त्रे राजन् को द्रौणादधिको भवेत् ।
 आचार्यपुत्रं क्षमातां नायं कालश्च भेदने । सर्वं संहत्य युधामः पाकगामनिमागतं ।
 यस्तस्य व्यसनानीह धान्यकानि मनोधिभिः । मुख्यो भेदे हि तेपास्तु पापिष्ठे विदुषां मनः । १५०
 ॥ द्रौणिरुवाच ॥ नैवं न्याय्यनिदं वाक्यमस्माकं पुरुषर्षभ । किन्तु रोषपरोरेन गुरुणा भाषिता गुणाः ।
 श्रौतोरपि गुणा वाच्या देवा वाच्या गुरोरपि । सर्वथा सर्वयत्नेन पुत्रे श्रेष्ठे हितं वदेत् ।
 ॥ दुष्योधन उवाच ॥ आचार्य एव क्षमातां शान्तिरस्मिन्विधीयतां । अभियमने तु गुरो तद्दुक्तं श्रेयकारितं ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो दुष्योधनो द्रौणं क्षमयामास भारत । सह कर्णेन भीमेण कृपेण च महात्मना ।
 ॥ द्रौण उवाच ॥ यदेतत्प्रयमं वाच्यं भीमः शान्तनवोऽग्रवीम् । तेनैवाहं प्रसवो वै गौरिरश्च विधीयतां । १५१
 यथा दुष्योधने पाथो नोपसर्पति सङ्गरे । यथा दुष्योधनो राजा न गच्छेद्विद्यतां वयं ।
 नाहपायदि वा मोहात्तया नीतिर्विधीयतां । वनवासे ह्यमिष्टं च दर्शयेत् स्वमर्जुनः ।
 धनस्योत्तममनाऽश्वाश्च तत् सन्तुमर्षति । यथा मायं समापुत्रराष्ट्राक्षराष्ट्रं कथञ्चन ।
 न च सेना पराजय्यात्तया नीतिर्विधीयतां । उक्तं दुष्योधनेनापि पुरस्ताद्वाक्यमोद्धृतं । १५२
 तदनुसृत्य गाङ्गेये यथावदक्रुमर्षति ।
 इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि मोहरणपर्वणि द्रौणवाक्ये एकपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥
 ॥ भीम उवाच ॥ कलापाठाय पुत्र्येन मूहृत्तयं दिनानि च । चर्षुमासाय मासा यं नक्षत्राणि यद्दशया ।
 चतवदापि पुत्र्येन तथा मन्मथरा अपि । एवं कालविभागेन कालचक्रं मवर्त्तते ।
 तेषां कान्तिरिक्तेन श्रेणित्वाश्च व्यतिक्रमान् । पद्यमे पद्यमे वर्षे देा मासावुपजायतः ।
 स्यामप्यधिका मासाः पद्य च दादृश सपा । चवोदमासां वर्षाणामिति मे वर्षमे मतिः ।
 सर्वं यथावच्छ्रितं यद्यदेभिः परिश्रुतं । स्वमेतद्दुर्व शास्त्रा गतो भीमशुभरागतः । १५३
 सर्वं च महात्मनः सर्वं धर्मार्थकाविदाः । तेषां मुधिष्ठितो राजा कर्णाहर्षोऽपराधुपु ।

अनुभ्याश्चैव कौन्तेयाः। एतवन्तश्च दुष्करं। न चापि केवलं राज्यमिच्छेयुस्तेऽनुपायतः।

तदैव ते हि विक्रान्तुमीपुः कौरवमन्दनाः। धर्मपापनिबद्धास्ते न चेनुः चत्त्रियव्रतान्।

यद्यानृतसि ख्यायाद्यः स गच्छेत्पराभवं। दृणयुर्मरणं पार्था नानृतनं कथञ्चन।

प्राप्तं कांते तु प्राप्तयं नोऽन्धजेयुर्मर्यामाः। अपि वक्ष्यता गुप्तं तथावीर्यं हि पाण्डवः।

प्रतियुधेम समरे सर्व्वमस्त्वमृतां वरं। तस्माद्यद्व चक्षार्णं लोके सद्भिरनुष्ठितं।

तर्ह्यविधीयतां शीघ्रं मानो ह्यर्थोऽभ्यगात्परं। न हि पश्चामिषङ्गमि कदाचिदपि कौरव।

एकान्तमिद्धिं राजेन्द्र सम्प्राप्तय धनञ्जयः। सम्पृष्टत्ते तु सद्भामि भावाभावा जयाजयौ।

अवश्यमेकं स्पृशतो दृष्टमेतदसंशयं।

तस्माद्युद्धोचितं कर्म कर्म वा धर्मसंहितं। क्रियतामाशु राजेन्द्र सम्प्राप्तोऽहि धनञ्जयः।

॥ दुष्योधन उवाच ॥ नाहं राज्यं प्रदास्यामि पाण्डवानां पितामह। युद्धोपचारिकं यन्तु तच्छीघ्रं विधीयतां।

॥ भीम उवाच ॥ अत्र या मामिका बुद्धिः श्रूयतां यदि रोषते। सर्व्वया हि मया श्रेयो वक्तव्यं कुरुमन्दन।

चिप्रं वलं चतुर्भागं सृष्ट्वा गच्छ पुरं प्रति। ततोऽपरस्यतुर्भागो गाः समादाय गच्छतु।

वयं बद्धेन सैन्येन प्रतियास्याम पाण्डवं। अहं द्रोणस्य कर्णस्य द्रौणिः शारदतस्त्रया।

प्रतिघातस्याम वोभक्तुमागतं हतनिययं। मत्स्यं वा पुनरायातमागतं वा व्रनक्रतुं। अहमावागयिष्यामि त्वेतेव मकरान्तर्गः।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तदाकथं कुरुते नैयं भीमैशैकं महात्मना। तयैव हतवान् राजा कौरवाणामनन्तरं।

• भीमः प्रस्थाप्य राजानं गोधनं तदनन्तरं। धेनामुखान् व्यवस्थाप्य ब्यूहितं सम्यक्करोते।

॥ भीम उवाच ॥ आचार्य्यं मध्ये तिष्ठ त्वमत्यत्यामा तु सव्यतः। ह्यः शारदतो धीमान् पार्थ रचतु दविशं।

अयतः हतपुत्रस्तु कर्णसिंहतु दंशितः। अहं सर्व्वस्य सैन्यस्य पत्यात्स्याम्यामि पातयन्।

इति श्रीमहाभारते विराट्पर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि भीमसैन्यव्यूहे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथा ब्यूढेऽबनीकेषु कौरवाशं महारथैः। उपायादज्जुमन्तुं रथघोषेण नादयन्।

ददृशुस्तु ध्वजापं वै श्रुश्रुवुय रथस्वनं। दाधूपमानस्य मृगं गाण्डोवस्य च निःस्वनं।

ततः सर्व्वैः समलोका द्रोणेण वक्तव्यकरोत्। अहं शरशुभ्रमुपाशं दृष्ट्वा सपत्नीवृत्तचित्तं।

॥ द्रोण उवाच ॥ सतङ्गजापं पार्थस्य दूरतः संप्रकाशते। स्य घोषः शरघोशो रैरवीति च वानरः।

वानरः सर्व्वधेनायां करोति भयमुत्तमं। स्य तिष्ठस्यथेदे रथे च रथिनाम्वरः।

उत्कर्षन्ति धनुःश्रेष्ठं गाण्डोवमग्रनिस्वनं। रथौ हि वाणौ संहिता पादयोर्मै व्यवस्थिता।

अपरो चापतिक्रान्तौ कर्णे संस्पृश्य भे शरौ। निवर्त्यं हि वने वामं हत्वा कर्णातिमान्नुयं।

अभिवादयते पार्थः शौभे च परिपृच्छति। चिरदृष्टोऽयमस्माभिः प्रशावान् वान्भवप्रियः।

अतीव ज्वलितो नक्त्या पीपुषुषो धनञ्जयः।

रथो शरो चास्तनी निपङ्को मृत्नी पताकी कवची किरौटी। खड्गो च धनुो विरराज पार्थः शिथी पुत्रसुम्भिवारसिकः।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततोऽज्जुनः कुरुन् दृष्ट्वा सद्भामे समदक्षितान्। तत्कातपट्टं वाक्यं मत्स्यपुत्रमभाषत।

॥ अक्षुंन उवाच ॥ इयुपाते च सेनायां ह्यश्वसंयच्छ सारथे । यावत्समीचे सैन्येऽस्मिन् काशे कुहकुलाधमः ।
 सर्वनितामनादृत्य दृष्ट्वा तमनिमानिनं । तस्य मूर्द्ध्नि पतिष्यामि तत एते पराजिताः ।
 रथ व्यवस्थितो द्रोणेऽपि द्रोणिषु तदनन्तरः । भीमः कृपस्य कर्णस्य महेश्वासा व्यवस्थिताः ।
 राजानं नाच पश्यामि गाः समादाय गच्छति । दक्षिणं मार्गमास्त्राय शक्ये जीवपरायणः ।
 उत्सृज्यैतद्द्रव्यानीकं गच्छ यत्र सुयोधनः । तत्रैव योस्ये वैराटे नास्ति युद्धं निरामिषं ।
 तं जित्वा विनिवर्त्तये गाः समादाय सर्वशः ।

१२४

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तः स वैराटिर्ह्यश्वसंयस्य ध्रुवतः । नियम्य च ततो रथोन् यत्र ते कुहपुङ्गवाः ।
 श्चोदायत्ततो वाहान् यतो राजा सुयोधनः । उत्सृज्य रथबंधनु प्रयाते श्वेनशब्देन ।
 अभिप्रायं विदित्वा तं ह्येषा वचनमब्रवीत् । नैषोऽन्तरेण राजानं बोभक्षुः स्यात्तुमिच्छति ।
 तस्य पार्थिवं गृहीयाभो जनेनाभिप्रयास्यतः । न ह्येनमतिभंकुद्धमेको युधेयुं संयुगे ।
 अन्ये देवात्सहस्राचातु कृष्णादा देवकीसुतात् । आचार्य्याच्च सपुत्रादा भारद्वाजान्महारथात् ।
 किं नो गावः करिष्यन्ति धनं वा विपुलं तथा । दुर्व्योधनः पार्थजले पुरा गौरिव मञ्जति ।
 तथैव गत्वा धीमत्सुर्नाम विद्यास्य चात्मनः । श्वभैरिव तां सेनां शरैः शोत्रमगाक्रिरत् ।
 शौर्यमाणाः शरैश्चैसु बोधासु पार्थेशादितैः । नापश्यन्नाः हतां भूमिमन्तरो वच्च पत्रिभिः ।
 तेषामौपेततां युद्धे नापयानेऽभवन्मतिः । शीघ्रमेव पार्थस्य पूजयन्ति स्म चेतसा ।
 ततः शङ्खं प्रदधौ स दिपतां सोमहर्षणं । विस्कार्य्य च धनुःश्रेष्ठं ध्वजे भृतान्युचोदयत् ।
 तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्त्रनेन च । गाण्डीवस्य च घोषेण शृण्वी समकम्पत ।
 अमानुषाणां सर्वेषां भृतानां ध्वजवाहिनां । ऊर्ध्वं मुष्कांश्चिधुन्वाना धावमानाः समन्ततः ।
 गावः प्रतिन्यवर्त्तन्त दिशमास्त्राय दक्षिणां ।
 इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गौहर्षणपर्वणि गौनिवृत्तने विपश्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

११५

११५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य गास्ता विजित्वाऽय धनुर्हंरास्यः । दुर्व्योधनायाभिमुखः प्रयातो भूयो रणे
 सोऽभिचिकीर्षमाणः ।

१२०

गोपु प्रयातासु जनेन मात्सान् किरोटिनं शतकांथेषु मत्वा । दुर्व्योधनायाऽभिमुखं प्रयाते कुरुप्रवीरोः सहसाऽभिपिठुः ।
 तेषामनीकानि यद्धमि गाढं व्यूढानि दृष्ट्वा यज्जन्धमानि । मत्स्यस्य पुत्रं दिपतां निहन्ता वैराटिमात्म्य ततोऽभ्युवाच ।
 रुनेन त्वर्णं प्रतिपादयेमान् श्रेष्ठान् हयान् काञ्चनरश्मियोज्ञान् । जनेन सर्वेश कुरु प्रयत्नमादादेयेषं कुरुर्निहहृन्दं ।
 गजो गजेनैव मेघा दुरात्मा योद्धुं ममाकाङ्क्षति ह्यतःपुनः । तमेव मा प्रापय राजपुत्र दुर्व्योधनोपात्रयजातदम्यं ।
 स तं श्रेयोतज्जैर्दृष्टिः पुषो विराटस्य सुवशकथे । व्यधेयस्यार्द्रियनामनीकं ततोऽहत्याऽहमजिमये ।
 तं विषयेनो विप्रिषैर्बिषयाटेः संवामशिक्षुषुयवेषो कथय । प्रयुज्युर्भरतमापतन्तं महारथाः कर्णमभीष्टमानाः ।
 ततः स तेषां पुरुषप्रवीरः शरामनाधिं शरवेगतापः । प्राते रथानामदहस्यमनुर्धनं घयाऽग्निः कुरुपुङ्गवानां ।
 तस्मिन् युद्धे हमुने प्रहृते पार्थ विक्रान्तितिरथं रथेन । विपाटवर्षेण कुरुप्रवीरो भीमेन भीमानुगमासपाद ।

११६

ततो विक्रमं धनुर्विक्रम्य जाम्बूनदागोपचितं दृढञ्च । अपातयन्तं ध्वजमस्य मयश्चिन्मध्वजः सोऽभ्यपयाञ्चयेन ।
 तं शत्रवाणां गणवाधितारं कर्माणि कुर्वन्तममानुषाणि । ब्रह्मन्तपः पार्थममृष्यमाणः समाह्वयश्चरत्वेवैषणं पार्थं । १९०
 स तेन राज्ञाऽतिरथेन विद्वेहो विगाहमानो ध्वजिनीं कुरूणां । श्रुन्तुषं पद्मभिराशु विद्वा ततोऽस्य सृतं दग्भिशंघान ।
 ततः स विद्वेहो भरतर्षभेण वाषेण गाचावरणातिगेन । गतासुराजौ निपपात भूमौ नगो नगायादिव वातरुग्मः ।
 नरर्षभास्तेन नरर्षभेण वीरा रणे वीरतरेषु भग्नाः । चक्षुरिरे वातवधेन काले प्रकथितानोव महावनानि ।
 हतास्तु पार्थेन नरप्रवीराः गतासवोऽपि सुपुपुः सुविद्याः । वसुप्रदा दामरतुन्धवीर्याः पराजिता वासवजेन संधी ।
 सुवर्णकर्णाद्यसवर्णान्द्रुवा नागा यथा हैमवताः प्रहङ्गाः । तथा स ब्रह्मन्समरे विनिवृत्तं गाण्डोत्रधन्वा पुरुषप्रवीरः । १९१
 चचार सङ्घे विदिशे दिग्भ्य दृष्टिवाग्निर्वन्तमातपान्ते । प्रकीर्णैर्पणानि यथा वसन्ते विशान्तायत्ना पवनोऽमुदीशु ।
 तथा सपद्मान्विकिरन् किरौटी चचार संधोऽतिरथो रथेन । शोणाश्वनाहस्य हयास्त्रिहृत्य वैकृत्तनभ्रातुरदीनपत्न्यः ।
 एकेन सङ्ग्रामजितः श्रेष्ठेण शिरो जहाराशु किरौटमासी । तस्मिन् हते भ्रातरि सतपुत्रो वैकृत्तनो वीर्यमथाददानः ।
 प्रसृष्ट दन्ताविव नागराजौ महर्षभं व्याघ्र इवाभ्यधावत् । स पाण्डवं दादृग्भिः प्रपत्कैर्बैकृत्तनं श्रीममयो जघान् ।
 विद्याध वात्रेषु हर्षाय सर्वान्विराटपुत्रञ्च करे निजग्रे । तमापतन्तं सहसा किरौटी वैकृत्तनं वै तरसाऽपिपत्य । १९२
 प्रसृष्ट वेगं न्यपतञ्चनेन नागं गह्वरानिव चित्रपचः । तावुत्तभौ सर्वधनुर्हाराणां महावायो सर्वयपत्रवाहौ ।
 कर्षस्य पार्थस्य निग्रम्य युद्धं दिदृक्षमाणः कुरवोऽवतस्युः । स पाण्डवस्युत्सुदीर्घकोपः कृतागधं कर्णमुदीक्ष्य हर्षात् ।
 क्षणेन साथं शरयं ससृतमन्तर्हृद्ये घोरशरौघवृष्ट्या । ततः सुविद्वान् शरयाः सनागा योधा विनेतुर्भरतर्षभाणां ।
 श्रुन्तं धिता भोग्मुखाः सहयाद्याः किरौटिना कीर्णरथाः प्रपत्कैः । स चापि तानर्जुनवाजमुक्तान् शरास्त्ररौषैः प्रतिहत्य वीरैः ।
 तस्यै महात्मा सधनुः सवाणः सविष्णुत्सुवामिरिवाऽऽ कर्णः । ततस्त्वभूद्वै तततात्प्रसृष्टः सङ्घर्षेभेरोपणवप्रणादः । १९३
 प्रसृष्टितव्यातलनिखनन्तं वैकृत्तनं पूजयतां कुरूणां । उद्धृतगङ्गुलमहापताकध्वजोत्तमांशुकुलभोपणान्तं ।
 गाण्डोत्रनिर्घोषकृतप्रणदं किरौटिनं प्रेत्य ननाद कर्णः । स चापि वैकृत्तनमर्हयित्वा साथं ससृतं शरयं प्रपत्कैः ।
 तमावर्षयं प्रसभं किरौटी पितामहं द्रोणकृपौ च दृष्टुम् । स चापि पार्थं सङ्गमिः पुष्यकैर्बैकृत्तनो मेघ इवाभ्यवर्षत् ।
 तथैव कर्णञ्च किरौटमासौ संध्याद्यामास श्रितैः प्रपत्कैः । तयोः सुतोऽङ्गान्मृशतयोः शरौघान् महाशरौघास्त्रिविह्वले रणे ।
 रज्ज्विजप्रविष्टं चन्द्रस्यौ शराल्लरेणानुदृष्टं लोकः । शयाप्रकारेण चतुरो इत्यंशुं शर्यस्य विद्याध शरैश्च कर्णः । १९४
 विभिसु यन्तारमश्वशमोणां विद्याध तृणं विभिरिव केतुं । ततोऽग्निं विद्वेहः समरावमर्हं प्रवेधितः सिंह इव प्रमुपतः ।
 गाण्डोत्रधन्वा प्रवरः कुरूणामजिह्वगो कर्षमियाय जिष्णुः । शरास्त्रवृष्ट्या निहतो महात्मा प्रादुश्यकारानिमनुयकर्षे ।
 प्राच्छादयत्कण्ठं शरयं प्रपत्कैर्लोकानिमानुसृत्य हर्षाशुजासैः । स हस्तिनिवाभिमहतो गजेन्द्रः प्रसृष्ट भङ्गाविभ्रिताधिपङ्कान् ।
 आकर्ण्यपूर्णस्य धनुर्विहृत्य विद्याध मावेव्यय सतपुत्रं । अयाप्य बाह्वुःशिरोलज्जतं योशवावराज्ञानि परावमर्हं ।
 प्रिवैद्य वाषेधुंधि निर्वन्धेद गाण्डोत्रमकैरग्निप्रकाशैः । स पार्थमुकैर्बिम्बितैः प्रणुवो गजो गग्नेव जितसरस्वी । विहाय
 सङ्ग्रामधिरः प्रयातो वैकृत्तनः पाण्डववाणततः । १९५
 इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कर्णोपपाने चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अपयाते तु राधेये दुःखाधेनुरोगिनाः । शवीकेन यथास्त्रेण शनैराध्वन्त पाण्डवं ।

वज्रधा तस्य सैन्यस्य ब्यूढस्यापततः शरैः । अघारयत वेगं स वेवेव तु महोदधेः ।
 ततः प्रहस्य वीभक्षुः कौन्तेयः श्रेतवाहनः । दिव्यमखं प्रकुर्वाणः प्रत्यायाद्रथसत्तमः ।
 यथा रश्मिभिरादित्यः प्राच्छादयत मेदिनीं । तथा गाण्डोवनिर्भुक्ते, शरैः पार्था दिशो दृष्ट ।
 न रथानां न चायानां न गजानां न वर्षणां । अनिविद्धं श्रितैश्चाणैराशोद्भूय लुप्तमन्तरं । १०००
 दिव्ययोगाच्च पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च । शिवाग्निस्त्रिपापपञ्चत्वाद्व्याणाञ्च परिक्रमात् ।
 बौर्धवत्वं द्रुतं चायं दृष्ट्वा जिष्णोरपूजयन् । कालाग्निमिव वीभक्षुं निर्दहन्तमिव प्रजाः ।
 नारयः प्रेक्षितुं श्रेकुञ्चलन्तमिव पावकं । तानि यस्यान्यनोकानि रेजुरजुनमार्गणैः ।
 शैलं प्रति बलाभ्राणि व्याप्तानोवाकर्णयिभिः । अगोकानां वनानीव फुलानि कुसुमैः शुभैः ।
 रेजुः पार्थशरैस्तदत्तदा सैन्यानि भारत । खजोऽजुनशरैः शीघ्रं शूड्यथपुष्यं चिरणस्यं । १००५
 क्वाणि च पताकाश्च खे दधार सदागतिः । खवलवासनात्सखाः परियेतुर्दिशो दृष्ट ।
 रथाङ्गद्वयानादाय पार्थश्चिन्नयुगा ह्याः । कर्णकचविषाणेषु अन्तरोष्ठेषु चैव ह ।
 मर्मस्त्रेपु चाहत्यापातयत्समरे गजान् । कौरवायगजानान् शरैरेर्गतस्येत्सं ।
 घणेन संहृता भूमिर्भेषैरिव नभसालं । युगान्तसमये सर्वं यथा स्यावरजङ्गमं ।
 कालचयमशेषेण दहत्यग्निः शिखी । तद्वत्पार्थो महाराज ददाह समरे रिपून् । १०१०
 ततः सर्व्वास्त्रतोर्जोभिर्धनुषो निःखनेन च । शब्देनामानुषाणाञ्च भूतानां ध्वजवासिनां ।
 भैरवं शब्दमत्ययं वानरस्य च कुर्वन्त । देवारिपाच्च वीभक्षुस्तस्मिन्देव्यैधने बले ।
 भयमुत्पादयामास यत्नवानरिर्मर्दनः । इयमक्रिममित्राणां प्रागेव निपतद्भुवि ।
 सोऽययास्तहसा पश्यात्साहसाचाभ्युपेयिवान् । शरमातैः सतीद्वेषैः समादिष्टैः खगैरिवा
 अर्जुनस्तु खमावप्रे लोहितमाश्रुतैः खगैः । अत्रमध्ये यथाऽकंस्य रश्मयस्त्रिभूतेजसः । १०१५
 दिशासुच तथा राजधर्मव्याताः शरास्तदा । सद्यदेवानतं श्रेकुरथमभ्यमितुं परे ।
 अलम्पः पुनरश्वस्य रथात्कोऽतिप्रपादयेत् । ते शरा द्विदशरीरेषु यथैव न सर्वाञ्जरे ।
 द्विजनीकेषु वीभक्षोर्धर्मसमञ्जे रथस्तदा । स तैर्दिशोभयामास चारानित्वलमञ्जसा ।
 अमन्तभोगो भुजगः क्रीडयिव महार्णवे । अस्त्रतो नित्यमत्यर्थं सर्वमेवातिगच्छथा ।
 अयुतः शूयते भूतैर्धनुर्धोपः किरीटिनः । मन्तास्ताश्च मानङ्गा वाणैरथान्तरारान्तरे । १०२०
 संहृताभ्येन दृश्यन्ते मेघा इव गंभस्त्रिभिः । दिशोऽनुधमतः सर्वाः सद्यद्विष्णुमस्ततः ।
 घततं दृश्यते पुष्टे सायकामनमण्डलं । पतन्त्यरूपेषु यथा चक्षुषि न कदाचन ।
 नासद्येषु शराः पेतस्तदा गाण्डीवधन्वनः । मार्गो गजसहस्रस्य युगपद्रक्षते ता येन ।
 यथा भवेत्तदा जपो रथमार्गः किरीटिनः । नूनं पार्थजयैदित्वाश्वक्रुः सर्वामरैः सह ।
 हृन्त्यपमानित्यमन्यन्त पार्थेन निहताः परे । प्रलम्पत्यर्थमचितान्विजयन्तश्च मेनिरे । १०२५
 फालमर्जुनरूपेण संहरन्तमिव प्रजाः । सुहृदेनामरीराणि पार्थेनैवाहृतान्दपि ।

सेदुः पार्थहतानीव पार्थकर्मणुशासनात् । अपधीनां शिरांषीव द्वियच्छीर्षाणि सोऽन्यथात् ।
 अवनैशुः कुरुणां हि वीर्याण्यञ्जनजाङ्गयात् । अञ्जुनानिलमिच्चानि वनान्यञ्जुनविद्विधा ।
 चक्रुर्लौहितधाराभिर्धरणी लोहितान्तरां । लोहितेन समायुक्तैः पंगुभिः पवनाद्भूतैः ।
 बभ्रुवुर्लौहितास्तत्र श्वभमादित्यरगतय । सार्कं सुन्नतचण्णनाषीसन्ध्यायामिव लोहितं ।
 अयसं प्राप्य सूर्योऽपि निवर्त्तत न पाण्डवः । ताम्बन्वानुसमरे शूरः पारुषे समवस्थितान् ।
 दिव्यैरस्त्रैरचिन्त्यात्मा सर्वानाच्छेद्भुङ्क्षुरान् । स तु द्रोणं विमप्रत्या चुरप्राणं समापयत् ।
 दुःसहं दग्भिक्षीणैर्द्रोणिमष्टाभिरेव च । दुःशासनं द्वादशभिः कृपं शारदतं विभिः ।
 भीष्मं शान्तनवं यस्या राजानं च शतेन ह । कर्णञ्च कर्णिना कर्णे विव्याध पूरवीरहा ।
 तस्मिन्निद्वे महेष्ट्यासे कर्णे सर्वास्त्रकोविदे । हताश्रुस्ते विरथे ततोऽनोकममञ्जयत् ।
 तत्प्रमत्तं वलं दृष्ट्वा पार्थमाजिस्थितं पुरः । अभिप्रायं समाज्ञाय वैराटिः पार्थमवब्रवीत् ।
 ॥ उत्तरउवाच ॥ आस्त्राय रुचिरं पार्थै रथं सारथिना मया । कतमद्यास्त्रशेऽनोकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ।
 ॥ अञ्जुन उवाच ॥ लौहितान्धमरिष्टं यं वैद्यान्नमनुपश्यसि । नोलां पताकामाश्रित्य रथे तिष्ठन्मुत्तर ।
 कृपस्यैतदनीकार्यं प्रापयस्वैतदेव मां । एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं दृढधन्विनः ।
 कमण्डलुर्ध्वजे यस्य शतकुम्भमयः शुभः । आचार्यै एप हि द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 सदा भैषप मान्यस्तु सर्वशस्त्रभृतामपि । सुप्रसवं महावीरं कुरुष्वैने मर्दचिषे ।
 अत्रैव चावरोहैनमेय धर्मः सनातनः । यदि मे प्रथमं द्रोणः शरीरं प्रहरियति ।
 ततोऽस्य प्रहरियामि नास्य कोपो भवेदिति । अस्त्रावदूरे च धनुर्ध्वजाये यस्य दृश्यते ।
 आचार्यस्यैप पुत्रो वै अश्रुत्वामा महारथः । सदा भैषप मान्यश्च सर्वशस्त्रभृतामपि ।
 एतस्य त्वं रथं प्राप्य निवर्त्तथाः पुनः पुनः । य एप तु रथानीके सुवर्णकवचाहतः ।
 सेनाध्येण तूतोयेन व्यावशर्थेण तिष्ठति । यस्य नागो भ्रजाये वै हेमकित्तनंधहतः ।
 धृतराष्ट्रभृतः श्रीमानिप राजा सुयोधनः । एतस्याभिसुखं वीर रथं पररथासुजं ।
 आपयस्वैप राजा हि प्रमाथो युद्धदुर्धदः । एष द्रोणस्य मिथ्याणां शीघ्रास्त्रं प्रथमो मतः ।
 एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं विपुलं रणे । नागकवा तु रुचिरा भ्रजाये यस्य तिष्ठति ।
 एष वैकर्तनः कर्णे विदितः पूर्वमेव ते । एतस्य रथमाषाच राधेयस्य दुरात्मनः ।
 शनो भवेयाः सङ्ग्रामे स्पर्द्धते हि सदा मया । यस्तु नीलानुशारेण पशुतारेण केतुना ।
 हस्तावापी वृहद्भन्वा रथे तिष्ठति वीर्यवान् । यस्य ताराकंचिचोऽप्यौ रथे भ्रजवतः स्थितः ।
 यश्चैतत्पाशुरं च्छयं विमलं मूर्द्ध्नि तिष्ठति । महतो रथवंशस्य नागाभ्रजपताकिनः ।
 बलाहकापे सूर्यो वा य एप प्रमुचे स्थितः । हैमचन्द्रार्कधङ्गायं कवचं यस्य दृश्यते ।
 जातरूपभिरस्त्राणं मनस्तापयतीव मे । एप शान्तनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः ।
 राजश्रियाऽभिवृद्धस्य दुर्व्याधनवप्राणुगः । पयादेप प्रयातया नु मे विप्रकरो भवेत् ।

६६०

६६१

६६२

६६३

६६४

६६५

वज्रधातस्य सैन्यस्य ब्यूढस्थापततः शरैः । अधारयत वेगं स वेलेव तु महोदधेः ।
 ततः प्रहस्य वीभक्तुः कौन्तियः श्वेतवाहनः । दिव्यमस्त्रं प्रकुर्वाणः प्रत्यायाद्रथसत्तमः ।
 यथा रश्मिभिरादित्यः प्राच्छादयत मेदिनीं । तथा गाण्डीवनिर्भुक्तैः शरैः पांथां दिशो दध ।
 न रथानां न चान्यानां न गजानां न वर्षणां । अनिविद्धं शितैर्व्याणैरामोद्भूरजुलमन्तरं । १००
 दिव्ययोगाच्च पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च । शिवाशिल्यापपल्लादस्त्राणाञ्च परिक्रमात् ।
 वीर्यवत्त्वं द्रुतं चाथं दृष्ट्वा जिष्णोरपूजयन् । कालाग्निमिव वीभक्तुं निर्दहन्मिव प्रजाः ।
 नारथः प्रेषितं श्रेकुञ्जलन्मिव पावकं । तानि यस्मान्यनोकानि रेजुरजुनमार्गणैः ।
 शैलं प्रति बलाभ्राणि व्याप्तानोवाकर्त्तुमिभिः । अशोकानां वनानीव फुलानि कुसुमैः शुभैः ।
 रेजुः पार्थशरैस्तदन्तदा सैन्यानि भारत । खोजरजुनशरैः शीघ्रं ब्रह्मत्युष्यं शिरप्सुभ्यं । १०५
 कृचाणि च प्रताकाश्च खे दधार सदागतिः । खवलवाचनात्तस्ताः परिपेतुर्दिशो दध ।
 रथाङ्गदेमानादाय पार्थश्चिह्नयुगा हयाः । कर्णकचविपाणेषु श्रनोरोष्ठेषु चैव ह ।
 मर्मसंज्ञेषु चाहत्यापातयत्समरे गजान् । कौरवापभजानान् शरैरेगंतचेतसां ।
 घणेन संवृता भूमिर्षेधैरिव नभस्तवं । युगान्तसमये सर्व्वं यथा स्यात्परजङ्गमं ।
 कालक्षयमशेषेण दहत्ययमिषः शिषी । तदत्पाथैः सहाराज ददाद्य समरे रिपून् । १०९
 ततः सर्व्वासतेजोभिर्धनुषो निःस्त्रनेन च । शब्देनामानुषाणाश्च भूतानां ध्वजवासिनां ।
 शैरवं शब्दमत्यर्थं वानरस्य च कुर्व्वतः । दैवारिपाच्च वीभक्तुस्त्रिन्दौर्वीथीधने बले ।
 भयमुत्पादयामास बलवानरिमर्दनः । रथशक्तिमविवाणं प्रागेव निपतद्भुवि ।
 शोऽपयत्सहसा पयत्सहसाचाभ्युपेरियवान् । शरमातेः सुतीक्ष्णायैः समादिष्टैः खगैरिवा
 अजुंनस्तु खमावत्र शोहितमाश्रुतैः खगैः । अत्रमध्ये ययाऽर्कस्य रग्भयस्तिग्मतेजसः । ११५
 दिशोऽसुच तथा राजश्रमंख्याताः शरास्तदा । सहदेवानतं श्रेकुरथमभ्यसितं परे ।
 अलभः पुनरश्वेभ्य रथासोऽतिप्रपादयेत् । ते शरा दिदृशुरेरेपु यथैव न सर्वाञ्जरे ।
 द्विदमीकेषु वीभक्तोऽथं ससज्जो रथसदा । स तदिद्योभयामास शरानिबलमश्रमा ।
 अन्तर्भागो भुजगः क्रोडध्रिव महाण्वेव । अस्त्रतो नित्यमत्यर्थं सर्व्वभेदातिगलया ।
 अश्रुतः श्रुपते भूतैर्धनुषोऽपः किरीटिनः । मन्त्रतास्तत्र मानुङ्गा वाणैरश्वान्तरान्तरैः । १२०
 संवृतासौज दृश्यन्ते मेघा इव शंसिभिः । दिशोऽनुभ्रमतः सर्व्वाः सव्यदक्षिणमप्यतः ।
 घततं दृश्यते सुदुर्घ्वापकासनमण्डलं । पतन्मण्डपेषु यया चधुंषि न कदाचन ।
 नाशस्तेषु शराः पेतुस्तदा गाण्डीवधन्वनः । मार्गो गजसहस्रस्य युगपद्भ्रूयते वने ।
 यदा भवेत्तदा जपे रथमार्गः किरीटिनः । नूनं पादंजयैपिन्नाब्धकः सर्व्वाभरैः सह ।
 हृन्मयानिद्यमन्दला पार्दंन निहताः परे । प्रकृतमत्यर्थंमहिताश्विजसन्नाच मेदिरे । १२५
 पाल्ममर्जुनमण्डपे संहरन्मिव प्रजाः । सुहसेनाशरीराणि पांथैर्नाशयान्दपि ।

सेदुः पार्यदतानीव पार्यकर्मानुयासनात् । श्रापधीनां शिरांशीव द्वियच्छीर्याणि सोऽन्यात् ।

अवनशुः कुरूणां हि वीर्याण्यज्जुनजाद्गयात् । अजुनानिष्ठमिद्वानि वनान्यज्जुनविदियां ।

चक्रुर्लौहितधारामिधरणीं लौहितान्नरां । लौहितेन समायुक्तैः पांडुभिः पत्वनाद्भूतैः ।

बभूवुर्लौहितान्त्वभ्यग्रमादित्यरग्नयः । मार्कं दुन्नतत्त्वशेनासीत्कन्यायामिव लौहितं ।

अप्यसौ प्राप्य सख्यैऽपि निवर्त्तत न पाण्डवः । तान्यर्चानुसमरे शूरः पौरुषे समवस्थितान् ।

द्विबैरखैरचिन्त्यात्मा सर्वानाच्छेद्गुहुरान् । स तु द्रोणं विममत्या चुरप्राणं समापयत् ।

दुःशंभुं दशभिर्बाणैर्द्रोणिमष्टाभिरेव च । दुःशामनं दादशभिः क्षपं शारदतं विभिः ।

भीमं शान्तनवं यथा राजानं च शतेन ह । कर्णञ्च कर्षिणा कर्णे विव्याध पूरवीरहा ।

तस्मिन्निद्धे भदेव्याधे कर्णे सर्वान्स्वकोविदे । हताश्वसते विरथे ततोऽनोकमभश्यत ।

तत्रभग्नं बलं दृष्ट्वा पार्थमाजिखितं पुरः । अभिप्रायं समाज्ञाय वैराटिः पार्थमश्रवतो ।

॥ उत्तरउवाच ॥ आस्त्राय हचिरं पार्थ रथं सारथिना मया । कतमद्यास्त्रशेऽनोकमुक्त्वा यास्याम्यहं त्वया ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ लौहित्याश्वमरिष्टं यं वैद्याघमनुपश्यसि । नोऽं पताकामात्रिय रथे तिष्ठन्मुत्तर ।

क्षपसैतदनीकार्यं प्रापयस्वैतदेव मां । एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्राक्षं दृढधन्विनः ।

कमण्डनुर्ध्वजे यस्य श्रातकुम्भमयः शुभः । आचार्य्यं स्य हि द्रोणः सर्वशस्त्रज्ञतां वरः ।

सदा ममैव मान्यसु सर्वशस्त्रज्ञतामपि । सुप्रसन्नं महावीरं कुरुक्षेत्रे प्रदर्शितं ।

अथैव शारवरोऽनैव धर्मः सनातनः । यदि मे प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरियति ।

ततोऽस्य प्रहरियामि नास्य कोपो भवेदिति । अस्त्रावदूरे च धनुर्ध्वजापे यस्य दृश्यते ।

आचार्य्यस्यैव पुत्रो वै अश्वत्वामा महारथः । सदा ममैव मान्यस्य सर्वशस्त्रज्ञमृतामपि ।

एतस्य त्वं रथं प्राप्य निवर्त्तथाः पुनः पुनः । स य ए तु रथानीके सुवर्णकवचाद्यतः ।

सेनायेण तृतीयेन व्यावहार्य्येण तिष्ठति । यस्य नागो ध्वजापे वैश्वेकित्तनवंशतः ।

धृतराष्ट्रपुत्रः श्रीमानेव राजा सुयोधनः । एतस्याभिमुखं वीर रथं पररथाहजं ।

आपयस्वैव राजा हि प्रमाथी युद्धदुर्भदः । स्य द्रोणस्य शिष्याणां शीघ्राक्षे प्रथमो मतः ।

एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्राक्षं विपुलं रथे । नागकवा तु हचिरा ध्वजापे यस्य तिष्ठति ।

स्य वैकर्त्तनः कर्णो विदितः पूर्वमेव ते । एतस्य रथमासाद्य राधेयस्य दुरात्मनः ।

एतो भवेथाः सङ्ग्रामे स्पर्द्धते हि सदा मया । यस्तु नीलानुसरिण पद्मतरिण केतुना ।

हस्तावापी वृहद्भुजा रथे तिष्ठति वीर्यवान् । यस्य तारार्कचिचोऽशौ रथे ध्वजवतः स्थितः ।

यश्चैतत्पाण्डुरं च्छ्वेचं विमलं मूर्द्ध्नि तिष्ठति । महतो रथवंशस्य नागाध्वजपताकिनः ।

अवाहकापे सथेया वा य स्य प्रमुखे स्थितः । रैमचक्रार्कशङ्खार्कं कवचं यस्य दृश्यते ।

जातरूपधिरस्त्राणं मनसापद्यतीव मे । स्य शान्तनवो भीमः सर्वथा नः पितामहः ।

राजत्रियाभिहृद्भृष्ट दुर्व्याधनवशानुगः । पथादेव प्रयातथा न्मे विप्रकरो भवेत् ।

एतेन युथमानस्य यत्तः संयच्छ मे हयान् । ततोऽभ्यवहद्वयौ वैराटिः सथवाचिनं ।
यन्नातिष्ठत् क्षपो राजन् योत्स्यमानो धनञ्जयं ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनरूपसङ्ग्रामे पञ्चपद्यामोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तान्यनोकाभ्यदृश्यन् कुरूणासुयधचिनां । संसर्पन्ते यथा मेघा घर्षान्ते मन्दमारुताः ।

अभ्यासे वाजिनस्तस्यु समाकूटाः प्रहारिणः । भीमरूपाय मातङ्गालोमराद्गुणचोदिताः ।

१०९०

महामातैः समाकूटा विचित्रकवचोज्ज्वलाः । ततः प्रकः सुरगणैः समारुह्य सुदर्शनं ।

सद्योपायान्तदा राजन् विश्वाश्रिमस्तं गणैः । तद्देवयत्नगन्धर्व्यमशोरगसमाकुलं ।

शुशुभोऽथ विनिर्मुक्तं यहाणामिव मण्डलं । अस्त्राणाञ्च बवं तेषां मनुष्येषु प्रयुञ्जतं ।

तत्र घोर् महद्युद्धं क्षपार्जुनसमागमे । द्रष्टुमभ्यागता देवा विमानैः सौः पृथक्पृथक् ।

श्रुतं श्रुतसहस्राणां यत्र स्यूणा हिरण्मयी । मणिगद्गमयी चान्या प्रासादमुपधारयत् ।

१०९५

ततः कामगमं दिव्यं सर्वैरजविभृषितं । विमानं देवराजस्य शुशुभे खेचरं शुभं ।

तत्र देवास्तपस्त्रिंशत्तिष्ठन्ति सहवासवाः । गन्धर्वा राक्षसाः सर्पाः पितरश्च महर्षिभिः ।

तथा राजा वसुमना मलासः सुप्रतर्द्धनः । अष्टकस्य त्रिविधैव ययातिर्नृजपो गयः ।

मनुः पूरुर्घुर्भानुः छत्रायः सगरो मरुः । विमानन्देवराजस्य समदृश्यन्त सुप्रभाः ।

अपेरीशस्य सोमस्य वरुणस्य प्रजापतेः । तथा धातुर्विधातुश्च कुबेरस्य यमस्य च ।

१०९०

अलम्बुपोयसेनानां गन्धर्वस्य च तुसुरोः । यथाभागं यथोद्दिष्टं विमानानि चक्राश्रिते ।

सर्वदेवमिकायाय सिद्धाय परमर्षयः । अर्जुनस्य कुरूणाञ्च युद्धं द्रष्टुमुपागताः ।

दिव्यानां तत्र माल्यानां गन्धः पुष्पोऽय सर्वश्रः । प्रससार घसन्तादौ वृक्षाणामिव पुष्पिण्यां ।

श्रातपत्राणि वासांमि ध्वजाश्च व्यजनाणि च । तत्र रत्नानि देवानां समदृश्यन्त तिष्ठतां ।

उपाश्रायद्रुजो भौमं सर्वं य्थात्रं मरीचिभिः । दिव्यान्गन्धानुपादाय वायुर्धोधानभेवत ।

१०९५

प्रभाषितमिवाकाशं चित्ररूपमनन्दुतं । सन्ततङ्गिः स्थितैश्चापि आनारद्रावभामितैः ।

विमानैर्विचित्रैश्चिपैरुपानीतैः सुरीकमैः । वज्रभृच्छुशुभे तत्र विमानस्यः सुरैर्दृतः ।

विभ्रन्मालां महतिजाः पशोत्पलपमायुतां । विप्रेषमाणो मङ्गभिर्धाटयत्सूनुमाह्वरे ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि देवानामने पटपद्यामोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दृष्ट्वा यूढान्यनोकाणि कुरूणां पाण्डुमन्दनः । तत्र वैराटिमात्मस्य पाथीं वचनमब्रवीत् ।

जामुनदमयी वंदी धृजे यस्य प्रदृश्यते । तस्य दक्षिणतो याहि ह्ययः शारदतो ययः ।

१०९०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ धनञ्जयवचः श्रुत्वा वैराटिस्त्रितलदा । हयान् रजतकङ्काम् हेमभाण्डानचोदयत् ।

श्वानुपयैत त् तत्सर्वं जवमाश्राय धाकामे । प्राक्षिणेषु च श्रमद्दाम् कुपितानि च तान् हयान् ।

स गता कुक्षेनायाः घनीपं हयवोविद् । पुनरावर्त्तयामास तान् हयान् वातरंहयः ।

प्रदक्षिणमुपाहृत्य मण्डलं सयमोत्रे च । कुक्षुर्धमेः हयोमास मस्यो यात्रेन तस्य विन् ।

कृपस्य रथमास्याय वैराटिरकुतोभयः । प्रदक्षिणमुपाहृत्य तस्यौ तस्यापतो बली ।
 ततोऽर्जुनः शङ्खं वरं देवदत्तं महाखनं । प्रदक्षौ चलमास्याय नाम विश्वाय चात्मनः ।
 तस्य शब्दे महानाघीदृभायमानस्य जिष्णुना । तथावीर्यवता सङ्क्षेपं तस्यैव दीप्यतः ।
 पूजयाञ्चक्रिरे शङ्खं कुरवः सहसैनिकाः । अञ्जनेन समाभ्रात शनधा यज्ञ दीप्यते ।
 दिवमाहृत्य शब्दस्त निवृत्तः शङ्खे पुनः । दृष्ट्वा मघवता वज्रं प्रपतञ्चित्र पर्वते ।
 रतस्त्रिभ्रान्तरे वीरो घलदर्पममन्वितः । अट्टय्यमात्रस्तं शब्दं हनः शरदत्तस्तथा ।
 अञ्जने प्रति घंरन्ध्रे युद्धार्थो स महारथः । महोदधिजमादाय दक्षौ वेगेन वीर्यवान् ।
 स तु शब्देन लोकस्त्रीनाहृत्य रथिनां वरः । धनुरादाय सुमहज्ज्वाशब्दमकरोत्तदा ।
 तौ रथौ सूर्ययद्वाद्यौ योत्स्यमानौ महाबलौ । शरदाविव जीमूतौ व्यरोचितां व्यवस्थितौ ।
 ततः शरदत्तस्त्वर्षं पार्थं दग्धभिराशुगैः । विव्याध परवीरप्रं निमित्तैर्मर्षमेदिमिः ।
 पार्थोऽपि विभ्रुतं लोके गाण्डोर्वं परमार्युधं । विव्यथ चित्रेव बह्वक्षाराचात्मकं मेदिनः ।
 तानमात्राच्छिन्वापैर्नाराचान् रक्तभोजनान् । कृपश्चिच्छेद पार्थस्य शतोऽप्य सहस्रमः ।
 ततः पार्थस्य संक्रुद्धयिवान्मागोनप्रदर्शयेन् । दिशः प्रच्छादयामास वापौधैः प्रदिग्गलया ।
 एकच्छायमिवाकाशमकरोत्तनुमन्तः प्रभुः । प्राच्छादयदनेयात्मा पार्थं शरप्रतेः ह्यर्षं ।
 स शरैरहितः क्रुद्धः शिनैरग्निशिखोपमैः । दृग्धं दग्धसहस्रेण पार्थमप्रतिभोजवं ।
 अर्द्धयित्वा महात्मानं ननाद समरे कृपः । ततः कनकपञ्चैर्घोरैः सन्नतपर्वभिः ।
 धनुरादाय विव्याध पार्थं दग्धभिराशुगैः । त्वरन् गाण्डोर्वनिर्मुक्तैरर्जुनस्य वाजिनः ।
 चतुर्भिरुत्तरस्तीक्ष्णैरदिध्यन् परमेपुभिः । ते हया निशिनैर्विह्वा ज्वलङ्गिरिव पावकैः ।
 उत्पेतुः सहसा शर्षं कृपः स्थानादथाच्यवत् । श्रुतज्ञातममालोक्य स्थानात् कुनोसुतसदा ।
 नाविश्वत्परवीरप्रो रत्नमापोऽस्य गौरवं । स तु लब्ध्वा पुनः स्थानं गौतमः सयवाचिनं ।
 विव्याध दग्धमिर्वाणैस्त्वरितः कद्दपचिभिः । ततः पार्थो धनुस्तस्य भजेन निमित्तेन च ।
 चिच्छेदकेन भूयस्स हस्तावापनयाहरत् । अद्यास्य कवर्षं वाणैर्निमित्तैर्मर्षमेदिमिः ।
 व्यधमद्य च पार्थोऽस्य शरीरमवपीडयत् । तस्य निर्मुञ्चमानस्य कवचात्काय आबभौ ।
 समये मुच्यमानस्य संप्रसवे तनुयंथा । चिच्छे धनुषि पार्थेन सोऽप्यदादाय कामुर्कं ।
 चकार गौतमः सञ्जं तदहृतमिवाभवत् । स तदप्यस्य कौन्तेयश्चिच्छेद नतपर्वणा ।
 रथमन्यानि आपानि बह्वनि कृतहस्तवत् । शरदत्तस्य चिच्छेद पाण्डवः परवीरहा ।
 स चिच्छिन्नधनुरादाय रथाच्छिन्नं प्रतापवान् । प्राहिणोत्पाण्डुपुत्राय मदीप्तामशनीमिव ।
 तामञ्जुनसदापार्थो शक्तिं हेमविभ्रषितां । विषद्रतां महोक्ताभो चिच्छेद दग्धभिः शरैः ।
 साऽपतद्दग्धा चिच्छिन्ना भूमौ पार्थेन धीमता । युगपदैव भवेत् ततः सञ्चधनुः कृपः ।
 तमाशु निमित्तैः पार्थं विभेद दग्धभिः शरैः । ततः पार्थो महोत्तमा विगिहानधितेजसा ।

१०८२
 १०८०
 १०८१
 १०८०
 १०८५

चिचेप समरे क्रुद्धस्त्रयोदश शिलाश्रितान् । अधाम्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो ह्यान् ।

० घटेन च गिरः कायाच्छरेण रथसारथेः । चिमिक्षिवेषुं समरे दाम्भ्यामवं महारथः ।

१८१५

दादशेन तु भक्षेन चक्रुर्नास्त्र ध्वंशतमं । ततो वज्रनिकाशेन फाल्गुनः प्रहमस्रिव ।

चयोदशेनेन्द्रसमः रूपं ववस्रविध्यत । स च्छिन्नधन्वा विरयो हताश्वः हतसारथिः ।

गदापाणिरवभुत्य तृष्णं चिचेप तां गदां । सा च मुक्ता गदा गुर्वी क्षोपेण सुस्फुरच्छ्रुता ।

अञ्जुनेन शरैर्नुजा प्रतिमार्गमयागमत् । तन्तु योधाः परीक्षन्तः शारदतममर्षणं ।

सर्व्वत समरे पार्थ शरवैर्षरवाकिरन् । ततो विराटस्य सुगं सयमाहृत्य नाजिनः ।

१८१६

यमकं मण्डलं कृत्वा तान्योधान् प्रत्यवारयत् । तत रूपमुपादाय विरथं ते नरर्षभा ।

अपजङ्गुर्महावेगाः कुन्तीपुत्राङ्गनञ्जयात् ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्व्वणि गोहरणपर्व्वणि छपापनयने सप्तपञ्चाध्यायः ॥ ५० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ रूपेणोते द्रोणसु प्रगृह्य सशरं धनुः । अश्वद्वन्द्वनाष्टयः शोणाश्वः श्वेतवाहनं ।

स तु स्फारथं दृष्ट्वा गुरुमाथान्तमनिकात् । अञ्जुनो जयतां श्रेष्ठ उत्तरं वाञ्छमवतीत् ।

॥ अञ्जुन उवाच ॥ ययैषा, काञ्चनो वेदी ध्वजे यस्य प्रकाशते । उच्छ्रिताश्वरे दण्डे पनाकाभिरलङ्कता ।

१८१७

तत्र मां वह भद्रं ते द्रोणानीकाय सारथे । अथाः शोणाः प्रकाशन्ते हृदन्तस्यारवाहिनः ।

० छिग्धविद्रुमसङ्काशास्तासाक्षाः मियदर्शनाः । युक्ता रथवरे यस्य सर्व्वमिच्छाविगारदाः ।

दीर्घवाङ्महासिताजः बलरूपसमन्वितः । सर्व्वलोकेषु विक्रान्तो भारद्वाजः प्रनापवान् ।

युद्धा तुभ्यो ध्युग्नस्य हृदस्यतिषमो नये । वेदास्तथैव चत्वारो ब्रह्मचर्य्यं तथैव च ।

समं हाराणि सर्वाणि दिव्यान्वस्त्राणि मारिप । धनुर्ब्रह्मदश काम्येन यमिन्नित्यं प्रतिष्ठितः ।

१८१८

चमा दमश्च सत्यश्च आनृगंशमयाञ्जवं । रते चान्ये च वहवे यमिन्नित्यं द्विजे गुणाः ।

तेनाहं योद्धुमिच्छामि महाभागेन संयुगे । तस्मात्तं प्रापयाचार्थं चिप्रमुत्तर वाहय ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अञ्जुनेनैवमुक्तुश्च वैराटिर्षमभूयणान् । चेदद्यामास तानयान् भारद्वाजरथं प्रति ।

तमापतन्तं वेगेन पाण्डवं रथिनां वरं । द्रोणः प्रत्युद्यौ पार्थं मत्तो मत्तमिव दिपं ।

तत प्राभापयच्छङ्खं भेरीघ्नतन्नादिनं । प्रचुसुभे बले सर्व्वमुद्भूत इव सागरः ।

१८१९

अथ शोणान् सदशोष्ठान् संघवैर्षंभनोजवै । मिश्रितान् समरे दृष्ट्वा व्यस्यन्त रणे नराः ।

तो रथौ बोध्यंमथ्यौ दृष्ट्वा सङ्ग्राममूर्द्ध्वनि । आचार्य्येविद्यावजिताः कृतविधौ मनस्विनौ ।

समाद्विष्टौ तदाऽन्येभ्यं द्रोणपार्था महापथौ । दृष्ट्वा प्राकल्पत मुञ्जभरतानां महद्व्रते ।

हर्षयुक्तस्ततः पार्थः प्रहमस्रिव बोध्यवान् । रथं रथेन द्रोणस्य समावाच महापथः ।

अभिवाच महापथकः शमदूर्ध्वमिदं वच । उवाच हस्त्यया याचा कौन्तेयः परवीरदा ।

१८२०

उपिताः स्त्रो बने वार्षं प्रतिहर्षं चिकीर्षवः । कोपं नाहंषि नः कर्तुं सदा समरदुर्ध्वय ।

अहमु प्ररते पूर्वं महारिष्यामि तेऽनघ । इति मे वचंते बुद्धिसङ्गवान् कर्तुमर्षति ।

ततोऽप्यै प्राहिणेद्रेणः शरानधिकविमतिं । अत्रांशैव तानुपार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवान् ।

ततः शरसहस्रेण रथं पार्थस्य वीर्यवान् । अवाकिरन्ततो द्रेणः शीघ्रमस्त्रं दिग्भयन् ।

हयांय रजतप्रखानजडपत्रैः शिलागितैः । अवाकिरद्भेयात्मा पार्थं शंकोपयन्निव ।

एवं प्रवृत्ते युद्धं भारद्वाजकिरोटिनोः । ममं विमुञ्चतो, संख्ये विमिखान् दीप्तनेत्रष ।

तावुभौ ख्यातकर्षाणावुभौ वायुसभौ जवे । उभौ दिव्यास्त्रविदुषावुभावुचमनेजशौ ।

चिपन्तौ शरजाहानि मोहयामासतुर्नृपान् । व्यस्ययन्त ततो योधाः, ये तवासन्समागताः ।

शरान् विद्वज्जतोर्लूणं साधुषाध्वियपूजयन् । द्रेणं हि समरे कोऽन्यो योद्धुमर्हति फालगुनात् ।

रौद्रं चन्द्रियधर्मोऽयं गुहणा यदयुध्यन् । इत्यनुवन् जनास्तत्र सङ्ग्रामसिरसि स्थिताः ।

वीरौ तावभिसंरभ्यौ सन्निष्ठशौ महाभुजौ । कादयेतां शरजातरन्योऽन्यमपराजितौ ।

विष्काय्यं सुमहाबापं हेमघृष्टं दुरासदं । भारद्वाजोऽयं शरश्च फालगुनं प्रत्यवियत ।

स सायकमयैशौत्तरज्वलनस्य रथं प्रति । भानुमद्भिः शिवाधीतैर्भानोरार्च्छादयत्प्रभां ।

पार्थश्च सुमहाबाहोऽभहवैगैर्भहारथ । विव्याध निमित्तैर्भौर्भैर्भेषो वृष्ट्येव पर्वतं ।

तथैव दिव्यं गाण्डीवं धनुरादाय पाण्डवः । शत्रुं वेगवान् चष्टो भारसाधनमुत्तमं ।

विसमज्जं शरोऽसि वान् सुवर्णविक्रतान् वदन् । नाग्रयश्करवर्षाणि भारद्वाजस्य वीर्यवान् ।

दृष्टं शार्पविनिर्मुक्तैस्तदहृतमिवाभवत् । स रथेन चरन् पार्थं प्रेक्षणीयो धनञ्जय ।

युगपद्दिशु सर्व्वासु सर्वतोऽप्यार्षदभयन् । एकच्छायमिवाकाशं वाणैश्चक समन्ततः ।

नादृश्यत तदा द्रेणो नोहरिणेषु संवृत । तन्म्याभवत्तदां रूपं संवृतस्य शरोत्तमै ।

जाञ्जल्यमानस्य तदा पर्वतस्यैव सर्व्वतः । दृष्ट्वा तु पार्थस्य रणे शरैः स्वरघमावृतं ।

स विस्मयार्थं धनु श्रेष्ठं मेघस्तनितनिस्रनं । अग्निचक्रोपमं घोरं व्यवर्षत्समायुधं ।

व्यापत्यच्छरंशोऽप्यनुद्रेण समितिशोभनः । महानभूत्तत, मध्ये वंशानामिव दक्षिणं ।

जाम्बूनदमथे पुङ्खैश्चिचचापविनिगैः । प्राच्छादयद्भेयात्मा दिग्म सूर्यस्य च प्रभां ।

तत, कनकपुङ्खानां शरानां नतपञ्चशः । विष्वक्कराणां वियति दृश्यन्ते बहवो प्रजाः ।

द्रेणस्य पुङ्खसक्ताय प्रभवन्तः शरसनात् । एको दीर्घ इवाद्भ्यदाकाशे संवृत शरः ।

एवं नो स्त्रणविक्रतान्विमुञ्चनौ महाशरान् । शौकायं संवृतं वीरावुक्त्वाभिरिव शरुतः ।

शरसायोस्त विबभूव कडुवर्हणवाससः । पङ्कजं शरं हि खस्यानां हंसानां चरतामिव ।

युद्धं समभवत्तत्र सुसंरभ्ये महात्मनोः । द्रेणपाण्डवयोर्धोरं वृत्रशययोरिव ।

तौ गजाविव चासाद्य विपाणायै परस्परं । शरैः पूर्णायतोक्त्वाट्टेरन्योऽन्यमभिमग्नतु ।

तौ धवाहरतां युद्धे संरभ्यौ रणशोभिनी । उदीरयन्तौ समरे दिव्यान्यघ्राणि भागशः ।

अथ तापार्थमुद्येन शरान्दृष्टान् शिलागितान् । न्यवारयन्त्विभैर्भौत्तरज्वने जयतां वरः ।

दर्भयन् वीधमापानामस्तमुपपराक्रमः । इषुभिःसर्षमाकाशं सङ्गभिय समावृणोत् ।

जिघांसन्तं नरव्याघ्रमर्जुनं तिग्मतेजसं । आचार्यमुख्य समरे द्रोणः शङ्कधृताम्वरः ।

अर्जुनेन महाकीडकुरैः मन्वतपर्वभिः । दिव्यान्वखाणि मुञ्चन्तं भारद्वाजा महारणे ।

अक्षैरखाणि संवार्थं फालुनं समयोधयत् । तयोः रसीत्सम्प्रहारः क्रुद्धयोरैरसिंहयोः ।

अमर्षिणोऽसादाऽन्योऽन्यं देवदानवयोरिव । ऐन्द्रं वायव्यमाग्नेयमस्रमखेण पाण्डवः ।

द्रोणेन मुक्तामचक्षुः घर्षति स्र पुनः पुनः । एवं शूरी महेश्वासे विघ्नजनैः सिताच्छरान् ।

एकच्छायं चक्रतुष्ठावाफात्रं शरदृष्टिभिः । तत्रार्जुनेन मुक्तानां पततां वै शरीरिषु ।

पर्वतेष्विव वज्राणां शराणां शूयते खनः । ततो नागा रथाश्चैव वाग्निश्च विभ्रामते ।

शोणितान्ना व्यदृश्यन्त पुष्पिता इव किंशुकाः । बाहुभिय सकेयूरेऽन्विचित्रैश्च महारथैः ।

सुवर्णचित्रैः कवचैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः । योधैश्च निहतैस्तत्र पार्थवाणमपि जितैः ।

बलमासौख्यमुद्गन्तं द्रोणाजुनेसमागमे । विधुन्वानौ तु तौ तत्र धनुषी भारसाधने ।

आच्छादयेतामन्योऽन्यं ततश्चतुरधेपुमिः । तयोः समभवद्युद्धन्तुमुत्तं भरतपंथं ।

द्रोणकीन्तेययोस्तत्र बलिवासवयोरिव । अथ पूर्वोद्यतोत्सृष्टैः शरैः सन्नपर्वभिः ।

व्यदारयेतामन्योऽन्यं प्राणशूते प्रवर्त्तिते । अयान्तरीचे नदिःऽभूत् द्रोणं तत्र प्रमथतां ।

दुष्करं छतवान् द्रोणो यदञ्जुनमयोधयत् । प्रमाथिनं महावीर्यं दृढमुष्टि दुरासदं ।

जेतारं देवदेत्यानां सर्वेषाञ्च महारथं । अविभ्रमश्च शिवाश्च लाघवं दूरपातितान् ।

पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोणस्याभूच्च विस्मयः । अथ गाण्डोवसुयस्य दिव्यं धनुर्मथणः ।

विचकर्ष रणे पार्थो बाहुभ्यां भरतपंथं । तस्य वाणमथं वधं शलभानानिवायति ।

दृष्ट्वा ते विस्मिताः सर्वे साधुमाध्वित्यपूजयन् । न च वाणान्तरे वायुरस्य शक्नोति सर्षितं ।

अग्निं सन्दधानस्य शरानुत्सृजतहाथा । ददर्शनान्तरं कथित्पाद्येष्टाद्ददौऽपि च ।

तथा शीघ्रास्त्रयुद्धे तु वर्त्तमाने सुदारणे । शीघ्रं शीघ्रतरं पार्थः शरानन्यानुदीरयत् ।

ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणां । युगपत्प्रापतस्तत्र द्रोणस्य रथमन्तिक्रान्तं ।

आक्रीर्यमाणे द्रोणि तु शरैर्गाण्डोवधन्वनां । हाहाकारो महानासौ सैन्यानां भरतपंथं ।

पाण्डवस्य तु शीघ्रास्त्रं सघवान् प्रत्यपूजयत् । गन्धर्वाश्चरसश्चैव ये च तत्र समागताः ।

ततो हृन्देन महता रथानां रथपूथपः । आचार्यपुत्रः सहसा पाण्डवं प्रत्यवारयत् ।

अन्वयामा तु तत्कर्म च्छदयेन महात्मनः । पूजयामास पार्थस्य कोपश्चास्याकरोऽङ्गुलं ।

स मन्मुषशमापद्यः पार्थमभ्यद्रवद्रणे । किरन्द्हरसहस्राणि पर्वान्य इव वृष्टिमान् ।

आहत्य तु महाबाहुर्धेनो द्रोणिस्ततो हयान् । अनन्तरं प्रददौ पार्थो द्रोणस्य स्यपमर्षितं ।

स तु सन्धाऽन्तरं द्रुपं ध्यपायाञ्चरनेधैः । द्विजर्षभध्वजः शूरो निहतः परनेपुमिः ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि मोहरणपर्वणि द्रोणापयानोत्सृष्टवाग्भ्रायोः ॥ १८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो द्रौणिर्माहाराज प्रथयावञ्जुनं रणे । संपार्थः प्रतिजयाह वायुवेगमिवोद्धतं ।

शरजालिन महता वर्षमाणमिवास्वदं । तयोर्द्वैवासुरसमः सन्निपातो महानभूत् ।
 किरतोः शरजालानि दृक्काशवयोरिव । न स्य सूर्यस्तदा भानि न च वाति समीरणः । ५
 शरजालादृते धौषि च्छायाभूते समन्ततः । महान् चटचटागब्धे धोषयोर्द्वैवमानधोः ।
 दक्षातामिव वेष्णामासीत्परपुरस्त्रय । हयानस्त्रार्जुनः सन्वीनक्षत्रानन्यजोवितान् । १८०४
 ते राजस्रप्रजानम दिग्ं काञ्चन मोहिताः । ततो द्रौणिर्महाबोध्यः पार्थस्य विचरिथितः ।
 विवरं स्रममालोक्य ज्यां चिच्छेद सुरेण ह । तदस्यापूजयन् देवाः कर्म दृष्ट्वाऽतिमानुषं ।
 द्रौणो भोभक्ष्य कर्णस्य ह्यपथैव महारथः । साधुसाध्विति भायन्तोऽपूजयन् कर्म तस्य तत् ।
 ततो द्रौणिर्धनुश्रेष्ठमपहस्य रयर्धमे । पुनरेवाहनत्पार्थे हृदये कङ्कपत्रिभिः ।
 ततः पार्थो महावाङ्गः प्रहस्य खनवत्तदा । योजयामास नवया सौर्वा गण्डोवमोजका । १८०५
 ततोऽर्द्धचक्रमाहृत्य तेन पार्थः सुमागमत् । वारणेनेव सत्तेन मत्तो वारणशूथयः ।
 ततः प्रवहते युद्धं पृथिव्यामिकवीरयोः । रणमध्ये दयोरेवं सुमहत्सोमहर्षणं ।
 तौःवीरो दृष्टशः सर्वं कुरवो विष्णयान्विताः । युधमानौ महाबोध्यौ धूषपाविव सङ्गतौ ।
 तौ हंसजम्बतुर्वीरावन्व्योऽन्यं पुरुषर्धमौ । शरैराग्नीवियाकारञ्जलङ्घिरिव पङ्गवैः ।
 अन्वयाविपुधो द्वियौ पाण्डवस्य महात्मनः । तेन पार्थो रणे शूरसत्सौ गिरिरिवाचत । १८०६
 अन्वत्यासः पुनर्वाणाः विप्रमयस्रतो रणे । जग्मुः परिचयं हर्षमभूत्तेनाधिकोऽर्जुनः ।
 ततः कर्षो महाचापं विष्णयाग्रधिकं तथा । अत्राचिपत्ततः, गब्धो हाहाकारो महानभूत् ।
 ततश्चतुर्दधे पार्थो यव विस्त्रार्थ्यते धनुः । द्दर्शं तव राधेयं तस्य कोपो न्यवर्द्धत ।
 स रोपवप्रमापन्नः कर्णमेव जिघांसया । तमेतत् विवृत्ताभ्यां नेवाभ्यां कुरुपुङ्गवः ।
 तथा तु विमुले पार्थे द्रोणपुत्रस्य सायकान् । तरिताः पुरुषा राजयुपाजङ्गुः सहस्रतः । १८०७
 उन्मूय च महावाङ्गैर्द्रोणपुत्रं धनञ्जयः । अमिदुद्राव सहसा कर्णमेव सपत्रजित् ।
 तममिद्रुत्य कौन्तयः क्रोधमंरक्तजोचनः । कामयन् दैरथं तेन युद्धं वचनमत्रव्रतो ।
 इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गेहरणपर्वणि अर्जुनायत्यामयुद्धे एकान्वष्टितमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ कर्णं यत्ने समामथे वज्र वाचा विकल्पितं । न मे युधि समोऽस्तीति तदिदं समुपस्थितं ।
 सोऽद्य कर्णं मया साहूँ व्यवहृत्य महाहृद्ये । शास्त्रेण वलमात्मोयं न चान्यानवमन्येभे । १८०८
 अथेह परदा वाचो धर्ममुत्सृज्य केवलं । इदं तु दुस्करं मन्ये यदिदं ते विकीर्यितं ।
 यत्नया कथितं पूर्वं मामनायाद्य किञ्चन । नदद्य कुरु राधेय कुरुमथे मया सह ।
 यत्सभायां स पाद्मालो क्रियद्गमानां दुरात्मभिः । दृष्टवानसि तस्याद्य फत्रमाभुहि केवलं ।
 धर्षपाशनिबद्धेन यन्मया सथितं पुरा । तस्य राधेय कोपस्य विजयं पश्य मे हृद्ये ।
 वने द्वादशवर्षासि यानि शोढानि दुर्भते । तस्याद्य प्रतिकोपस्य फत्रमाभुहि केवलं ।
 रुहि कर्णं मया साहूँ प्रतियुध्यस्व सङ्घेरे । भेषकाः कुरवः सर्वे भवन्तु तव शैनिकाः । १८०९

। कर्ण उवाच ॥ ब्रवीषि वाचां धत्पार्थ कर्मणा तस्माच्चर । अतिशेते हि ते वाक्यं कर्मैतत् प्रथितं भुवि ।

यत्त्वया मर्षितं पूर्वं तदशकेन मर्षितं । इतो गृहीमहे पार्थ तव दृष्ट्या पराक्रमं ।

धर्मपाशनिबद्धेन यत्त्वया मर्षितं पुरा । तथैव यद्दृमात्मानमबद्धमिव मन्वसे ।

यदि तावदने वाधो ययोक्त्यरितस्त्वया । तत्त्वं धर्मार्थं वित् क्लिष्ट । स मया योद्धुमिच्छसि ।

यदि शकः स्वयं पार्थ युध्यते तव कारणात् । तथाऽपि न व्यथा कापिन्मम स्याद्विक्रमियत् ।

अयं कौन्तेय कामस्ते न चिरात्समुपस्थितः । योऽस्ये हि मया शार्ङ्गमद्य द्रक्ष्यसि मे यत् ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ इदानीमेव तावत्त्वमपयातो रथान्मम । तेन जीवसि राधेय निहतस्तनुजस्तव ।

भ्रातरं घातयित्वा कस्यज्ञा रणगिरय कः । त्वदन्यः क पुमान् सत्तु ब्रूयादेवं व्यवस्थितः ।

॥ वैशम्पयन उवाच ॥ इति कर्णं युवन्नेव भीमभुरपराजित । अभयदासिज्जनु वाणात् कायावरणभेदिनः ।

प्रतिजयाह तं कर्णः शीघ्रमाणो महारथः । महता शरवर्षेण वर्षमाण्मनिवाभुदं ।

उपेतुः शरजालानि घोररूपाणि सर्वशः । अविध्यदयान् बाणैश्च हस्तावापं प्रयत् पृथक् ।

सोऽष्टम्यामाणः कर्णस्य निपन्नस्त्रावलम्बनं । चिच्छेद निशितायेण शरैरानतपर्यया ।

उपासङ्गादुपादाय कर्णो वाणानयापरान् । विव्याध पाण्डवं हस्ते तस्य मुष्टिरशोर्व्यत् ।

ततः पार्थो महाबाहुः कर्णस्य धनुरच्छिनत् । स शक्तिं प्राहिणोत्तस्मै ताम्पार्थो व्यधमच्छरैः ।

ततो निपेतुञ्जहो राधेयस्य पदानुगाः । तांस्य गाण्डीवनिर्भुक्तैः प्राहिणोद्यमसादनं ।

ततोऽस्याश्वाच्छरैस्त्रीस्त्रीर्ष्वीभित्सुभारसाधनैः । आकर्णमुक्तेरभ्यद्रंष्टे हताः प्रापतनमुवि ।

अयापरेण वाणेन ज्वलितेन महौजसा । विव्याध कर्णं कौन्तेयस्त्रीस्त्रैर्नोरसि वीर्यवान् ।

तस्य भिन्ना तनुवाणं कायमभ्यगमच्छरः । ततः सतमसाविष्टो न स किञ्चित्प्रजन्निवान् ।

स गाढवेदेनो हिला रणं प्रायादुदङ्मुखः । ततोऽर्जुन उरुक्रोशदुत्तरय महारथः ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि मोहरणपर्वणि कर्णापयाने पट्टिनमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ वैशम्पयन उवाच ॥ ततो वैकर्त्तनं जित्वा पार्थो वैराटिमब्रवीत् । एतन्नां प्रापघानीकं यत्र ताडो हिरण्मयः ।

यत्र शान्तनवो भीष्मो रथेऽस्माकं पितामहः । काङ्क्षमाणो मया युद्धं तिष्ठत्यमरदमनः ।

अथ धैर्यं महद्दृष्ट्वा रथनागहयाकुलं । अब्रवीदुत्तरः पार्थमपविद्धः शरैर्भृशं ।

नाहं शक्यामि वीरैश्च नियन्तुं ते ह्येयान्मान् । विप्रीदन्ति मम प्राणा मनो विक्रमतोव मे ।

अस्त्राणामिह दिव्यानां प्रभावात् सम्युज्ज्वतां । त्वया च कुर्वमिदं द्रवन्तीव दिशो दम ।

गन्धेन मूर्च्छितयाहं वसाहधिरमेदसां । द्वैधीभृतं मनो मेऽद्य तव चैव प्रपश्यतः ।

अदृष्टपूर्वैः शूराणां मया शङ्को समागमः । गदाघातेन महता शूदानां निखनेन च ।

विहनादैश्च शूराणां गजानां हंसितेस्तया । गाण्डीवश्चेन भृशमगनिप्रतिमेन च ।

श्रुतिः श्रुतिय मे वीर प्रनष्टाः मूढचेतसः । अलातचक्रप्रतिमं मण्डलं सततं त्वया ।

याचिष्यमाणं समरे गाण्डीवस्य प्रकर्षतः । दृष्टिः प्रप्लिता वीर हृदयं दीर्यवीर्य मे ।

वपुस्योप तव रणे कुङ्कुखेव पिनाकिनः । व्ययच्छंतस्तव मुजं दृष्ट्वा भीमे भवत्यपि ।
नाददानं न सन्धानं न मुञ्चन्तं शरोत्तमान् । त्वामहं न प्रपश्यामि पश्यन्नपि विचेतनः ।

श्रवणोदन्ति मे प्राणा भूरिद्यं चततीव च । नच प्रतोदं रभीद्य संयन्तुं प्रकीरुक्षि मे ।

॥ अञ्जुन उवाच ॥ भामैवीक्षं मयात्मानं त्वयाऽपि नरपुङ्गव । अत्यहुताग्निं कर्षाणि कृतानि रणमूर्खनि ।

राजपुत्रोऽपि भद्रन्ते कुले मत्स्यस्य विश्रुते । जातस्त्वं शत्रुदमने नावसादितुमर्हसि ।

धृतिं हत्वा सुविपुषां राजपुत्र रथे पुनः । युध्यमानस्य समरे हयान् संयच्छ शत्रुहन् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमाका महाबाहुर्बैराटिं नरसत्तम । अञ्जुनो रथिनां श्रेष्ठ उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ।

सेनायमाशु भोग्रस्य प्रापयस्वैतदेव मां । आच्छेत्याम्बहमेतस्य धनुर्ध्यामपि चाहवे ।

अथान्तं दिव्यमस्त्रं मां चित्रमद्य निग्रामय । शत्रुहृदामिवायान्ती सन्नधिभौरिवास्त्रे ।

सुवर्णश्रेष्ठं गाण्डोर्वं द्रुच्यन्ति कुरवो मम । दक्षिणेनाथ वामेन कतरेण खिदरुति ।

इति मां सद्गताः सन्धे तर्कयिष्यन्ति शत्रवः । शोणितोदां रथावर्त्तां नागनक्रान्दुरत्ययां ।

नदीं प्रसून्मद्यिष्यामि परलोकप्रवाहिनी । पाणिनादभिरःश्रवबाहुमाद्यनिरन्तरं ।

वनं कुक्षुणां हेत्यामि शरैः सन्नतपर्वभिः । जयतः कौरवो सेनामेकस्य मम धन्विनः ।

शतं मार्गा भवियन्ति पावकल्लवे कानने । मया चक्रमिवाविद्धं सैन्यं द्रव्यमपि केवलं ।

द्रव्यस्ये मित्तिं चित्रमहं दर्शयिताऽस्मि ते । असम्भ्रानो रथे तिष्ठ समेषु विषमेषु च ।

दिवमाहृत्य तिष्ठन्तं गिरिं भिन्नां क्व पविभिः । अहमिन्द्रस्य वचनानुश्रुतामेऽथहनं पुरा ।

पैलोमान् कालकञ्चोऽय सहस्राणि शतानि च । अहमिन्द्रादृढां मुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्ततां ।

प्रगाढे तुमुषं चित्रमनिविद्धं प्रजापतेः । अहं पारो समुद्रस्य हिरण्यपुरवाशिनां ।

जित्वा पार्थं सहस्राणि रथिनामुपधन्विनां । शीर्ष्यमाणानि कृत्स्नानि प्रहृङ्गेनैव वायुना ।

मया कुक्षुणां हृन्दानि पात्यमानानि पश्य वै । अजटचं पत्तिहृषं रथिविहंगपायुतं ।

वनमादोपयिष्यामि कुक्षुणामस्ततेजसा । तानहं रथनीडेभ्यः शरैः सन्नतपर्वभिः ।

पत्नीन् सन्धानतिवलान् योत्स्यमानानवस्त्रितान् । एकः सङ्कालयिष्यामि वज्रपाणि रिरवासुरान् ।

रौद्रं शूद्रादहं ह्यस्त्रं वरुणादपि वाहसं । अस्त्रमाग्नेयमग्नेय वायुथं मातरिष्यनः । वज्रादोनि तयाऽस्त्राणि शशादहमवाप्तवान् ।

धार्तराष्ट्रं वनं धारै नरसिंहाभिरचितं । अहमुत्पाटयिष्यामि वैराटे येतु ते भयं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमाद्यासितसौन वैराटिः शयथाशिना । व्यागाद्दृष्टयानोक्तं भीमं भीमाभिरचितं ।

तमायान्तं महाबाहुं जिगीयन्तं रणे कुङ्कु । अश्ववारयदव्यथः क्रूरकर्षाऽपगायुतः ।

तस्य त्रिष्णुपाहृत्य अजं मूलादपातयत् । विहृत्य कलधौतापैः स विद्धः प्रापतहुषि ।

तं चित्रमाद्याभरणाः कृतविद्या मनस्विनः । आगच्छभीमधन्वानं चलारय मक्षवताः ।

दुःप्रासना विकर्णश्च दुःमहोऽय विविशतिः । आगत्य भीमधन्वानं योभक्तुं पर्यवारयन् ।

दुःप्रासनस्य भस्तेन विधा वैराटिमुत्तरं । दितीयेनाञ्जुनं वीरः प्रव्यविध्यत् सनाम्नरे ।

तस्य जिष्णुहपाहृत्य पृथुधारेण काशुंके । शकते गाह्वपत्रेण जातरूपपरिष्कृतं । १८८०
 अथैनं पञ्चभिः पथात्मव्यविध्यत् स्नानान्तरे । सोऽपयतो रथं हित्वा पाथंशणप्रवीडितः ।
 तं विकर्षः शरैस्त्रीह्यैर्गाह्वं पत्रैरजिह्वगैः । वृथिवाध परबोरप्रमजुनं धृतराष्ट्रजः ।
 ततस्तमपि कौन्तेयः शरैः शरणतपश्चणा । ललाटेऽभ्यहनन्तूर्ध्वं स विद्वुः प्रापतद्रथान् ।
 ततः पार्थमभिद्रुत्य दुःसहः सविंशतिः । अवाकिरच्छरैस्त्रीह्यैः परीशुभान्तरं रणे ।
 तावुभौ गाह्वं पत्राभ्यां निशिताभ्यां धनञ्जयः । विद्धा युगपदव्यपस्योर्वाहानसूदयत् । १८८९
 तौ हताथौ विमिह्नाङ्गौ धृतराष्ट्रात्मजावुभौ । अभिपत्य रथैरन्यैरपनौ पदानुगैः ।
 सञ्जा दिग्गम्याभ्यपतद्बोभक्षुरपराजितः । किरीटमाली कौन्तेयो लम्बलचो महायलः ।
 इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनदुःशासनादियुद्धे एकपद्येऽध्यायः ॥ ६१ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथ सङ्गम्य सर्वे ते कौरवाणां महारथाः । अर्जुनं संहिता यन्ताः प्रव्यविथ्यन्त भारत ।
 स सायकमथैर्ज्जालैः सर्वतस्तान्महारथान् । प्राच्छादयदमेयात्मा भीशरैरेव पर्वतान् ।
 नदङ्घ्रिभ्य महानागैर्ह्येवमाणैश्च वाजिभिः । भेरीगृह्णन्निनादैश्च स शब्दस्तमुलोऽभवत् । १८९०
 नागाशकयाभिर्निर्भेद्य लौहानि कवचानि च । पार्थस्य शरजालानि विनिष्पत्यः सहस्रजः ।
 त्वरमाणः शरान्ध्वजन् पाण्डवः प्रवभौ रणे । मध्यन्दिनगतोऽर्चिर्मानशरदीव दिवाकरः ।
 उपश्रवन्ति विचला रथेभ्यो रथिनंस्तथा । सादिनद्याशुपृष्ठेभ्यो भूमौ चैव पदातयः ।
 शरैः संच्छिद्यमानानां कवचानां महाक्षिणां । तास्यराजतलोहानाम्प्रादुराभीमहास्त्रजः ।
 हृन्नमाद्योधनं सर्वं शरीरैर्गतचेतसां । गजाश्वसादिनां तत्र श्रितवाणसञ्जीवितैः । १८९१
 रथोपस्थामभिपतितैरास्त्रिता मानवैर्षंशैः । प्रनृत्यतोव सङ्गामे चापहस्तो धनञ्जयः ।
 श्रुत्वा गाण्डीवनिर्घोषं विष्कूर्जितमिवाग्नेः । वस्तानि सर्वसैन्यानि व्यपागच्छन् महाहवात् ।
 कुण्डलोष्णीवधारीणि जातरूपस्रजस्तथा । पतितानि स्रु दृश्यन्ते शिरांसि रणमूर्द्धनि ।
 विशिखोन्मयितैर्गावैर्ब्राह्मिभ्य सकामुकैः । सहस्ताभरणैश्चाथै प्रच्छन्ना भाति मेदिनी ।
 शिरसां पात्यमानानामन्तरा निशितै शरैः । अस्मष्टष्टिरिवाकामादभद्रव्रतधम । १८९२
 दर्शयित्वा तयात्मानं रौद्रं रुद्रपराक्रमः । अवहृद्भोऽचरत्पार्था वर्षाणि विदशानि च ।
 क्रोधाग्निमुत्स्रजन् घोरैरा धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः । तस्य तद्दहतः सैन्यं दृष्ट्वा घोरं पराक्रमं ।
 सर्वैर्शान्तिपरा भूत्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः । विचासयित्वा तसैन्यद्रावयित्वा महारथान् ।
 अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः पथ्यवर्षत भारत । प्रावर्त्तयन्नदीं घोरं शोणितोदां तरङ्गिणी ।
 अस्त्रिशैवालसन्नाधां युगान्ते कालनिर्झितां । शरचापश्रवां घोरं केशशैबलगाहलां । १८९३
 तनुवोष्णीवधमाधां नागकुम्भां महादिपां । मेदेवमासृक्प्रवशां महाभयविवर्द्धिनीं ।
 रौद्ररूपां महाभीमां श्यापदैरभिनादितां । तीक्ष्णस्रसमहायाहां कथ्यादगणसेवितां ।
 मुक्ताहारोम्भिकलिलां चिचालद्धारवुद्गुदां । शरसहमहावतीं नागनक्रान्दुरत्ययां ।

महारथमहादोषं ब्रह्मदुन्दुभिगिखनां । चकार च तदा पाथी नदीं दुस्तरमोणितां ।

आददानख द्वि शरान् सन्धाय च विमुञ्चतः । विकर्षतश्च गाण्डीवं न किञ्चिद्दृष्टे जमः ।

१०९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अञ्जनसङ्कुलपुङ्गे द्विपद्येऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो दुर्व्योधनः कर्षो दुःशासनविविंशती । द्रोणश्च सह पुत्रेण छपश्चापि महारथः ।

पुनर्ययुश्च संरथा धनञ्जयजिघांसवः । विष्कारयन्तस्यापानि वसवन्ति दृढानि च ।

ताम्बिकीर्यपताकेन रथेनादित्यवर्षसा । प्रत्युद्यया महाराज समनादानरध्वजः ।

ततः छपश्च कर्षश्च द्रोणश्च रथिनां वरः । ते महात्सैर्सहावीर्यैः परिवार्यै धनञ्जयं ।

शूरोघान् सम्यगलभ्ना जीमूता इव वार्धिकाः । वर्युं शरवर्षाणि पातयन्तो धनञ्जयं ।

१०९

इयुभिर्ब्रह्मिण्यसूण्यं समरे सोमवाहिभिः । अदूरात्यर्थैवस्थाय पूरयामासुरादृताः ।

तथा तैरवकीर्णैश्च दिव्यैरथैः समन्ततः । न तस्य ह्यङ्गुलमपि विद्यतं सम्प्रपुश्यते ।

ततः प्रहस्य बीभक्षुर्दिव्यमैत्रं महारथः । अस्त्रमादित्यपङ्कामं गाण्डीवे समधोजयत् ।

शररभिरिवाहित्यः प्रतस्ये समरे बली । किरीटमाली कौन्तेयः सर्वान् प्रच्छादयन् कुण्डम् ।

यथा बलाहके विद्युत्पावको वा गिलोषधे । तथा गाण्डीवमभवद्विद्रायुधमिवाततं ।

११०

यथा दर्पति पर्जन्ये विद्युद्दिभाजते दिवि । द्योतयन्तो दिशः सर्वान् । प्रथिवीश्च समन्ततः ।

तथा दश दिशः सर्वान् पतद्गाण्डीवमाष्टणोत् । नागाश्च रथिनः सर्वे ममुञ्जलव भारत ।

सर्वे शान्तिपरा योधाः खचिन्तानि न लेभिरै । सङ्ग्रामे विमुखाः सर्वे योधास्ते हतचेतयः ।

एवं सर्वानपि दैव्यानि भग्नानि भरतर्षभ । व्यूढवन्त दिशः सर्वा निराग्धानि स्रजोविते ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अञ्जनसङ्कुलपुङ्गे त्रिपद्येऽध्यायः ॥ ६३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः शन्ननवो भीष्मो भरतानां पितामहः । सद्यमानेषु योधेषु धनञ्जयमुपाद्रवत् ।

१११

प्रत्यह्य कायमुकश्रेष्ठं जातरूपपरिष्कृतं । शरानादाय तीक्ष्णाद्यान्मर्कभेदान्प्रमाद्यिनः ।

पाण्डुरेपातपत्रेण भ्रिदमाणेन मूर्द्धनि । शृङ्गद्वये स नरव्याघ्रो गिरिः सूर्योदये यथा ।

प्रधाय ददुः शक्तेयो धार्तराष्ट्रान्प्रहर्षयत् । प्रदक्षिणमुपावृत्त्वा बीभक्षुं समन्तारयत् ।

नमुदीत्य समाधानं कौन्तेयः परवीरहा । प्रथयद्वात्र दृष्टात्मा धाराधरमिवाचनः ।

ततो भीष्मः शरानष्टौ ध्वजे पाद्यंश्च बोधयन् । समर्पयन्नाहवावेगान् स्यमानानिरोरगान् ।

११०

ते ध्वजे पाण्डुपुत्रस्य समासाद्य पतद्यिद्यः । ज्वलन्तं कविमाश्रुः ध्वजानिन्वयंश्च तान् ।

ततो भस्मेन महता पृथुधारेण पाण्डवः । ह्वयं पिच्छद् भीमस्य त्वं तदपनस्रुवि ।

ध्वजं शैलास्य कौन्तेयः शरैरभ्यहनङ्गमं । शीघ्रदृश्यांहाद्य तयोर्भौ पाण्डिसारथी ।

अमृत्यमापन्नद्वीभो जानयपि स पाण्डवं । दिवेनास्त्रेण महता धनञ्जयमशक्तिरत् ।

तथैव पाण्डवो भीष्मे दिव्यमस्त्रमुदीरयन् । प्रत्ययच्छादभेयात्मा महानिधमिवाचनः ।

१११

तयोच्छदभवपुङ्गं तुमुत्रं नोमर्षणं । भीमस्य सह पार्थेन वन्निवाचनोवातिव ।

प्रेतलो कुरवः सर्वे योधाश्च सहसैनिकाः । भक्षभङ्गाः समागत्य भीमपाण्डवयोर्मुधि ।

अन्तरीक्षे व्यराजन्त खद्योताः प्राहृषीव हि । अग्निचक्रमिवाकिं ह्यस्यदक्षिणमस्यत् ।

गाण्डोवमभवद्राजन् पार्थैव सृजत, शरान् । ततः संखादयामास भीमं मरुतैः, शितैः ।

पर्वतं वारिधाराभिन्खादयच्चिव तोषदः । तां स वेलाभिवोद्धृतां शरदृष्टिं समुत्थितां ।

व्यधमस्त्ययकैर्भीम, पाण्डवं समवारयत् । ततस्तानि निरुक्तानि शरजालानि भागमः ।

समरे च व्यशोर्थ्यन्त फाल्गुनस्य रथं प्रति । ततः कनकपुङ्खानां शरदृष्टिं समुत्थितां ।

पाण्डवस्य रथाक्षूर्णं श्लभानामिवायति । व्यधमन्तां पुनस्तस्य भीमः शरशतैः, शितैः ।

ततस्ते कुरवः सर्वे साधुषाभ्यतिचात्रवन् । दुष्करं कृतवान् भीमो यदर्थुनमयोषयत् ।

सलज्जलरुणे दक्षः चित्रकारी धनञ्जय, कोऽन्य, समर्थ, पार्थस्य वेगान्धारयितुं रणे ।

श्वेतं शान्तनवात् भीमन्तं खण्डा देवकीसुतात् । आचार्यप्रवराज्ञापि भारदाजान् हावतात् ।

अक्षैरस्त्राणि संवार्य श्रीडन्तौ भरतरथौ । चक्षुषि सर्वभूतानां मोहयन्तौ महाबलौ ।

प्राजापत्यं तथैवैन्द्रमाश्रयं रौद्रदारुणं । कौबेरं वारुणञ्चैव धाम्बं वायश्चमेव च ।

प्रयुञ्जानौ महात्मानौ समरे तौ विचरत । विक्षितान्यत्र भूतानि तौ दृष्ट्वा संयुगे तदा ।

साधु पार्थ महाबाहो साधु भीमेति चात्रवन् । नाथं युक्तो मनुष्येषु योऽयं संदृश्यते महान् ।

महास्त्राणां धम्ययोगः समरे भीमपार्थयोः ।

॥ वैश्यायन उवाच ॥ एवं सर्वस्वविदुषोरस्त्वयुद्धमवर्तत । अस्त्वयुद्धे तु निर्वृते शरयुद्धमवर्तत ।

अथ जिष्णुदपाटव्य चुरधारेण कामुकं । चकत्त भीमस्य तदा ज्ञातस्वपरिष्कृतं ।

निमित्तान्तरमात्रिण भीमोऽन्यत्कार्मुकं रणे । समादाय महाबाहुः शब्दं चक्रे महारथ, ।

शरंश्च सुबहून् क्रुद्धो भुमोचाग्र्यु धनञ्जये । अर्जुनोऽपि शरंस्तीक्ष्णान् भीमाय निमित्तान् वहन् ।

चित्रिप सुमहातेजास्तथा भीमस्य पाण्डवे । तयोर्द्विभ्यास्त्वविदुषोरस्यतोनिमित्ताच्छरान् ।

न विशेषसदा राजन् लक्ष्यते स महात्मनोः । अथाह गोहृशदिग्मः शरैरतिरथसदा ।

किरीटमाली कौन्तेयः शूरः शान्तनवस्तथा । अतीव पाण्डवे भीमं भीमश्यातीव पाण्डवं ।

बभूव तस्मिन् धृष्टमि राजन् लोकं तदद्भुतं । पाण्डवेन हताः शूरा भीमस्य रथरक्षिणः ।

शरैरे स तदा राजन् कौन्तेयस्थाभितो रथं । ततो गाण्डोवमिमुक्ता निरसिचं चिकीर्षवः ।

अगच्छन्पुङ्खसंमिष्टा, श्वेतवाहनपत्रिण, । निष्यन्तो रथात्तस्य धोता हेरष्यवासमः ।

आकाशे समदृश्यन्त संसानामिव पङ्क्तय । तस्य तद्विव्यमखं हि विगाढं चित्रमस्यत् ।

प्रेषन्तैर्मान्तरिक्षस्य, सर्वे देवाः सवासवा, । तं दृष्ट्वा परममोतो गन्धर्वाश्चिचमद्भुतं ।

श्रमं देवराजाय चिचभेनः प्रतापवान् । पश्येमान्पार्थनिभृक्कांस्यं सक्रानिव गच्छत् ।

चित्ररूपमिदं श्रिष्णोर्दिव्यमस्त्वमुदीर्यतः । नेदं मनुष्याः संदध्युर्धवीदं तेषु विद्यते ।

धाराणां महाघ्राणां विचित्रोऽयं समागमः । आददानस्य हि शरान् सन्धाय च विभुसतः ।

१००

१०१

१०२

१०३

१०४

१०५

विकर्षतश्च गाण्डोर्वं नान्तर्धं समदृश्यत । मध्यन्दिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवामरे ।
 न शकुवन्ति सैन्यानि पाण्डवं प्रतिवोचितं । तथैव भीमं गाङ्गेयं द्रुपुं नोसहते जनः ।
 उभौ विद्युत्कम्पाणतुभौ तीव्रपराक्रमौ । उभौ सदृशकम्पाणतुभौ युधि सुदुर्जयो ।
 इत्युक्त्वा देवराजस्तु पार्थभीमसमागमं । पूजयामास दिव्येन पुण्यवर्षेण भारत ।
 ततः शन्तनवो भीष्मा वामं पार्थमताडयत् । पश्यतः प्रतिसन्धाय विथतः सयसाचिनः ।
 ततः प्रहस्य बोभस्तुः शृगुधारेण कार्मुकं । चिच्छेद गाह्वंपत्रेण भीमस्यादित्यतेजसः ।
 अथैनं दशभिन्वाणैः प्रत्यविधत्सुनासुरैः । धतमानं पराक्रान्तं कुन्तोपुत्रो धनञ्जयः ।
 स पीडितो महाबाहुर्दंष्ट्रो वा रथकूचरं । गाङ्गेयो युद्धदुर्हर्षसखी दीर्घमिशन्तर् ।
 तं विभंशमनोवाह संयन्ता रथवाजिनां । उपदेममनुमृत्य रचमाणेः महारथं ।
 इति श्रीमहाभारते विराट्पर्वणि गोहरणपर्वणि भीष्मापयनि चतुःपटोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ वैश्यायन उवाच ॥ भीष्मे तु सङ्ग्रामशिरो विहाय पलायमाने धृतराष्ट्रपुत्रः । उक्तुञ्च केतुं निन्दन्महात्मा धनुर्भिस्त्वह्वाञ्छुं
 नमासषाद् ।

स भीमध्वानमुदपवीर्यं धनञ्जयं शत्रुगणं चरन्तं । आकर्षणुषांयतचोदितेन विव्याध भजेन सजाटमथे ।
 स तेन वाणेन समंयितेन जाम्बूनदीयेण सुसंहितेन । रराज राजन् रजनीयकथं यथैकपर्वः क्वचिरैकगटङ्गः ।
 अथास्य वाणेन विदारितस्य प्रादुर्भूतस्य सृगजसमुष्णं । स तस्य जाम्बूनदपुङ्खचिवो भिवा सजाटं सुविराजते स्म ।
 स तेन वाणनिहतसारस्वी दुर्घ्नं धनेनाहृतमन्युवेगः । शरानुपादाय विषाप्रिकल्पान् विव्याध राजानमदीनसत्तः ।
 दुर्घ्नोऽधनदापि तमुपतेजाः पार्थस्य दुर्घ्नोऽधनमेकबोरः । अन्योऽन्यनागौ पुरुषप्रबोरो समौ समाजत्रतुराजमीडे ।
 ततः प्रभिन्नेन महागजेन महोधराभेन पुनर्लिकर्णः । रथैयतुभिर्गजपादरथे कुन्तोसुतं जिष्णुमथाभधावत् ।
 तमापतन्ते स्वरितं गजेन्द्रं धनञ्जयः कुर्वावभागमध्ये । आकर्षणुषेन महायथेन वाणेन विव्याध महाजवेन ।
 पार्थेन सृष्टः स तु गाह्वंपत्रः आपुङ्खदेमात् प्रविशेव नागं । विदाथ्यै श्रेतप्रवरप्रक्रामं थयाऽग्निः पर्वतमिन्द्रसृष्टः ।
 शरप्रतप्तः स तु नागराजः प्रवेपिताङ्गे व्यथितान्तरात्मा । संवीरमानो निपपात मह्यं वज्राहतं शङ्खमिहाचक्षत् ।
 निपपातिते स्तुतिवरे शृष्टयं चासादिकर्णं सद्योऽवतीर्य । छर्षं पदान्यष्टशतानि गत्वा त्रिंशत्तेः स्यन्दनमारुहेत् ।
 निहत्य नागान् शरेण तेन दञ्जोपेनाद्विवराम्बुदाभं । तयाविधेनैव शरेण पाँथो दुर्घ्नोऽधनं वचचिर्निर्भेदः ।
 ततो गजे राजनि चैः भिवे भ्रमे विकर्षे च सपादरथे । गाण्डोऽनुकैर्बिभ्रिषे प्रलुप्तालो योधमुत्था । महमाऽनश्रयुः ।
 द्रुपेव पार्थेन हतश्च नागं योधोऽथ सन्तानं द्रुवते निश्रयः । रथं समाहृत्य कुरुप्रबोरो रपाप्रदुदाव यतो न पार्थः ।
 तं भीमरूपं स्वरितं द्रवन्तं दुर्घ्नोऽधनं शत्रुमहोऽभिपङ्क्तान् । प्रास्तेऽयद्योहमना किनेटो वाणेन विह्वं कथिर्धमन्तः ।
 ॥ अर्जुने उवाच ॥ विहाय कोत्तिं त्रिपुलां धमय युद्वात्पराहृत्य पलायये किं । न तेऽद्य ह्ययं शि समाश्नानि तपैव
 राज्यादवरोपिनस्य ।

सुधिष्ठिरस्याग्निं निदेप्रकारी पार्थन्तोयो युधि संखिनोऽग्निः । तदयंमाहृत्य मुषं प्रयच्छ मरेऽहं हतं शरं धा
 रंराशः ।

भोगे तवेदं भुवि नामधेयं दुर्व्याधनेतीह शतं पुरस्तात् । नहीह दुर्व्याधनता तवाति, पलायमानस्य रथं विहाय ।
न ते पुरस्तादथ घृष्टतो वा पश्यामि दुर्व्याधन रक्षितारं । अपैहि युद्धात्पुरुषप्रवीर प्राणान् प्रियान् पाण्डवतोऽद्य रथ ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गौडरणपर्वणि दुर्व्याधनपलायने मध्यपटोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आह्वयमानस्य स तेन सञ्ज्ञे महात्मना वै धृतराष्ट्रपुत्रः । निवर्त्तितस्य गिरदुमेन महागजे
मत्त इवाङ्कुमेन ।

११५५

सोऽन्वयमाणा वचसाऽभिरुष्टो महारथेनातिरथक्षरस्त्री । पर्याववन्ताथ रथेन वीरो भोगी यथा पादतत्राभिरुष्टः ।
तं प्रेत्य कर्णं परिवर्त्तमानं निवर्त्थं संस्तभ्य च विद्वग्धाम् । दुर्व्याधनस्योत्तरतोऽभ्यगच्छत्यर्थं नृवीरो युधि हेममाली ।
भोगस्ततः शान्तनवो विद्वत्य हिरण्यकचस्वरयाऽभिवह्नी । दुर्व्याधनं पश्चिमतोऽभ्यरत्नार्थान्महावाज्जरधिष्यधन्वा ।
द्रोणः छपयैव विविंशतिञ्च दुःशासनयैव विद्वत्य शीघ्रं । सर्वे पुरस्तादिततेपुचापा दुर्व्याधनार्थं त्वरिताभ्युपयुः ।
स तान्यनीकानि निवर्त्तमानान्यालोक्य पूर्णैर्घनिमानि पार्थः । हंसो यथा मेघमिग्नतन्तं धनञ्जयः प्रत्यपतत्तरस्त्री । ११५०
ते सर्वैतः सम्परिवार्य पार्थे शस्त्राणि दिवानि भमाददानाः । ववर्षुरभ्येथ शरैः सैनैतान्मेघा यथा भृधरमभ्युपगै ।
ततोऽप्लमत्सेण निवार्यै तेषां गाण्डीवधन्वा कुरुपुङ्गवानां । संमोहनं शत्रुहरोऽयश्स्वै प्रादुयकारैश्चिरवारणोयं ।
ततो दिग्गद्धानुदिगो विद्वत्य शरैः सुधारैर्किंशतैः सुपचैः । गाण्डीवधोषेण मनोसि तेषां महावक्रः प्रव्यययाञ्चकार ।
ततः पुनर्भीमरवम्पुण्ड्रक्षोभैर्भमाशङ्खमुदारधोषं । धनादयत् स प्रदिगो दिग्गं खं भुञ्ज पार्थे दिवतां निहन्ता ।
ते शङ्खनादेन कुरुप्रवीराः संमोहिताः पार्थसमीरितेन । उक्तुञ्च चापानि दुरामदानि सर्वै तदा शान्तिपरावभुवुः । ११५५
तथा विषंशुप बलेपु पार्थः सखा च वाक्यानि तथोत्तरायाः । निर्थाहि मथ्यादिति नक्त्यपुत्रमुवाच यावत् कुरवो
विहंशाः ।

आचार्य्यारादहतयोः सुगृह्णे कर्णस्य पीवं रुचिरञ्च वस्त्रे । द्रौणस्य राज्ञश्च तथैव नीचे वस्त्रे समदात्स्व नरप्रवीर ।
भोगस्त संज्ञान् तथैव सन्धे जानानि सोऽप्लप्रतिघातभेयः । रथस्य वाहान् कुरु सयत्स्वमेवं हि यातव्यममदूभंशैः ।
रथोन्ममुक्त्य ततो महात्मा रथाद्वभुत्य विराटपुत्रः । वस्त्राणुपादाय महारथानां तूष्णं पुनः स्त्रे रथमाहरोह ।
ततोऽन्वशासद्वतरः सदयान् पुत्रो विराटस्य हिरण्यकचान् । ते तद्वतीयुधैर्जिनामनोक्तं येता वहन्तोऽर्जुनमाजिमथ्यात् । ११५०
तथाऽनुयानं पुरुषप्रवीरं भोगः शरैरभ्यहनत्तरस्त्री । सचापि भोगस्य ह्यानिहृत्य विव्याध पार्थो दग्भिः धृत्वकैः ।
ततोऽर्जुनो भोगमपास्य युद्धे विव्यास्य यत्नारमरिष्टधन्वा । तस्यौ विमुक्तो रथद्वन्द्वमथ्याभेघं विदार्थ्यैव सहस्ररश्मिः ।
दृष्ट्वा हि सजां तु कुरुप्रवीराः पार्थं निरोद्व्यास्य सुरेद्रकल्पं । रणे विमुक्तं स्थितमेकमाजौ स धार्तराष्ट्रस्वरितं वभाषे ।
अयं कर्थाऽल्लघ्वतो विमुक्तसत्या प्रमथ्योत यया न मुञ्चेत् । तमत्रवीत् शान्तनवः प्रहस्य कते गता बुद्धिरभूत् क वीर्थे ।
शान्तिं परां प्राप्य यदा स्थितोऽष्टरुक्त्वा वाणैः धनुर्ध्विचिबे । न लेप धीमत्सुर्लनृगमं कर्तुं न पापेऽन्य मनो विशिष्टं । ११५५
धेतोऽक्यहेतोः प्रशरैस्त्वधर्मं सर्वे न तस्मान्निहता रणेऽस्मिन् । चिरं कुरुन् याहि कुरुप्रवीर विजित्य गद्य प्रतिघातु पार्थः ।
मा ते स्वतोऽर्थो निपतेत मेहात्तसंविधातयमरिष्टधन्व ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दुर्व्याधनस्य ह्य तन्निमस्य पितामहस्यात्सहितं वचोऽय । शतीतकानो युधि सोऽत्यमर्षो राजा विनि
शस्य बभूव तूष्णीं ।

तद्भीषवाक्यं हितमोक्ष्य सर्वे धनञ्जयाग्रिञ्च विवर्द्धमानं । निवर्त्तनाथैव मनो निदधुर्दुर्ध्याधनं ते परिचरमाणाः ।
तान्प्रस्थितान् प्रीतमनाः स पार्थो धनञ्जयः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीरान् । आभावमाशोऽनुनयं मुहुर्त्सं वचोऽब्रवीत्सम्पदित्य
भूयः ।

पितामहं भान्तनवञ्च दृष्ट्वे द्रौणिं गुहञ्च प्रणिपत्य मुहुर्त्सं । द्रौणिं हपञ्चैव कुहञ्च मान्याञ्चैरिष्विचिवैरभिवाद्य चैव ।
दुर्ध्याधनस्योत्तमरत्नचिचं चिच्छेद पार्थो मुकुटं श्रेणे । आमद्य वीरान्श्च तथैव मान्यान् गाण्डीवघोषेण विनाद्य लोकान् ।
स देवदत्तं सद्यसा विनाद्य विदार्य वीरो दिपतां मनांसि । ध्वजेन सर्वानभिष्टद्य श्वञ्चून् सहेमजासेन विरग्जमानः ।
दृष्ट्वा प्रयातांस्त कुहून् किरौटी षष्टोऽब्रवीत्तत्र स मत्स्यपुत्रं । आवर्त्तयाम्यान् पशवो जितासि याताः परे ध्यासि पुरं प्रदष्ट ।
देवास्त दृष्ट्वा महदद्भुतं तद्युद्धं कुरुणां सद्यः फाल्गुनेन । जगमुर्यथा स्वं भवन् प्रतीताः पार्थस्य कर्मणि विचिन्तयन्तः । १११

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि अर्जुनयुद्धनिवर्त्तने षडधिकपद्योऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विजित्य सङ्ग्रामे कुरुन्स दृष्टभेषणः । समानयामास तदा विराटस्य धनं महत् ।

गतेषु च प्रभयेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः । वनाच्छिक्राम्य गहनूद्भवः कुरुवैनिकाः ।

भयात्कन्तस्तमनसः समाजमुस्ततस्ततः । मुक्तकेगास्तदृश्यन् स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ।

सुपिपासापरिग्रान्ता विदेशस्था विचेतसः । ऊचु प्रणम्य सम्भ्रान्ताः पार्थं किङ्करवाम ते ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ स्वस्ति व्रजत वो भद्रं न भेतव्यं कथञ्चन । नाहमात्तान् जिघांसामि भृशमाश्यासयामि वः । ११४

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तामभयां वाचं श्रुत्वा योधाः समागताः । आयुःकीर्त्तियशोदाभिसमाशोर्भिरनन्दयन् ।

ततोऽर्जुनं नागमिव भ्रमिन्प्रमत्स्यश्च श्वञ्चून् विनिवर्त्तमानं । विराटराष्ट्रमिमुषं प्रथान्तं नामकुर्वन्तं कुरवोऽभियातुं ।

ततः स तमेषमिवापतन्तं विद्राव्य पार्थः कुरुमेघधैर्यं । मत्स्यस्य पुत्रं दिपतां निहन्ता वचोऽब्रवीत्संपरिगृह्य भूयः ।

पितुः सकाशे तव तात सर्वे वसन्ति पार्था विदितास्तवैव । तान्मा प्रशंसेष्वेतरं प्रविश्य भोतः प्रणश्येद्वि स मत्स्यराजः ।

मया जिता सा ध्वजिनो कुरुणां मया च गावो विजिता द्विपद्म । पितुः सकाशं नगरं प्रविश्य त्वमात्मनः कर्म कृतं
ब्रवीहि ।

॥ उत्तर उवाच ॥ यत्ते कृतं कर्म न पारणोयं तत्कर्म कर्तुं मम नास्ति शक्तिः । न त्वं प्रवक्ष्यामि पितुः सकाशे यावच्च मं
वक्ष्यामि मय्यसाचिन् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स श्वसेनामवजित्य जिष्णुराच्छिञ्च सर्वञ्च धनं कुरुभ्यः । श्मशानमागत्य पुन श्मो तामभेद्य तप्तौ
शरविचिताङ्गः ।

ततः स वक्रिप्रतिमो महाकपिः सद्यैव भूतैर्दिवमुत्पपात । तथैव माया विहिता यभूव ध्वजश्च शैवं युयुजे रथे पुनः ।

विधाय तत्रायुधमार्जिवर्द्धनं कुरुत्तमानामिपुधीः शरान्स्थप्ताः प्रायात्समस्यो नगरं प्रदष्टः किरौटिना सारथिना महात्मना ।

पार्थस्य हत्वा परमार्यैकर्म निहत्य श्वञ्चून् दिपतां निहन्ता । चकार वेणोश्च तथैव भूयो जघाह रथीन् पुनश्चरत्स्य । ११४

विवेश षष्टो नगरं महात्मा दृहन्नत्नारूपमुपेत्य सारथिः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो निवृत्ताः कुरवः प्रभद्रा वमसास्थिताः । इतिनापुरमुद्दिश्य सर्वे दीना दयुस्तदा ।

पत्यानमुपसङ्गम्य फाल्गुना वाक्यमब्रवीत् । राजपुत्र प्रत्येव च समानीतानि सर्वशः ।

गोकुलाग्नि महाबाहो वीर गोपालकैः सह । ततोऽपराद्धे यास्यामो विराटनगरं प्रति ।

आय्यास्य पायथिला च परित्राय च वाजिनः । गच्छन्तु त्वरिताश्चमे गोपालाः प्रेषितास्त्वया ।

२१४५

नगरं प्रियमाख्यान्तु घोषयन्तु च ते जयं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अयोत्तरस्वरभ्राणः स दूतानाम्नापयद्वचनात्फात्गुनस्य । आचक्षुर्ध्वं विजयं पार्थिवस्य भग्नाः परे
विजिताद्यापि गावः ।

दत्त्वं तौ भारतमख्यवीरौ संमन्य सङ्गम्य ततः शर्मो तां । अभ्येत्य भूयो विजयेन हतप्रबुधृष्टमारोपयतां स्वभाण्डं ।

स शत्रुसेनामभिमूय सर्वामाच्छिद्य सर्वंश्च धनं कुरुभ्यः । वैराटिरायास्रगरं प्रतीतो दृहन्नलासारथिना प्रवीरः ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि उत्तरागमने सप्तपद्योऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ धनं चापि विजित्याशु विराटो वाहिनीपतिः । विजेष्य नगरं दृष्टश्रुतामै पाण्डवे सह ।

२१४६

जिला विगर्तान् सङ्गामे गाथैवादाय सर्वेशः । अश्रोमत महाराज सहपार्थः श्रिया हतः ।

तमासनगतं वीरं सुहृदां हर्षवर्द्धनं । उपासाञ्जित्तरे सर्वे सह पार्थैः परन्तपाः ।

उपतस्युः प्रकृतयः समस्ताः ब्राह्मणैः सह । सभाजितः समैन्यस्तु प्रतिगम्याय मस्यराट् ।

विसर्जयामास नदा द्विजांश्च प्रकृतोत्तथा । तथा स राजा मस्यानां विराटो वाहिनीपतिः ।

उत्तरं परिपमच्छ क्व यात इति चावशीत् । आचक्षुमस्य तत्सर्वैः स्त्रियः कन्याश्च वेग्मनि ।

२१४७

अन्तःपुरचराथैव कुक्षमिर्गोधनं हतं । विजितुमभिसंरभ्य एक एवातिमाहसान् ।

दृहन्नलासहायस्य निर्गतः इष्टिवीर्ययः । उपायातानतिरथान् भीमं शान्तनवं रूपं ।

कर्णं दुष्येोधनं द्रोणं द्रोणपुत्रञ्च यज्ञयान् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ राजा विराटोऽप्य म्भ्यामितप्तः श्रुत्वा सुतं त्वेकरथेन यातं । दृहन्नलासारथिमाजिवर्द्धनं प्रोवाच
सर्वानथ मन्त्रिमुख्यान् ।

सर्वथा कुरवक्षो हि ये चान्ये वसुधाधिपाः । विगर्तांस्त्रिःशतान् श्रुत्वा न स्यास्यन्ति कदाचन ।

२१४८

तस्माद्गच्छन्तु मे घोधा यथेन महता हताः । उत्तरस्य परोरुथायं ये विगर्तैरविचिताः ।

हयाय नागाय रथाय भीषं पदातिषहाय जतः प्रवीरान् । प्रस्थापयामास सुतस्य शेतोर्विचित्रमस्त्राभरणोपपद्मान् ।

एवं स राजा मस्यानां विराटो वाहिनीपतिः । आदिदेशाथ तां चित्रं वाहिनीं शतुरद्विषी ।

कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा नवा । यस्य यन्ता गतः शण्डो मन्येऽहं स न जीवति ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमप्रवीरुर्भृशराजो विहस्य विराटराजं हतुं भृशमाभितप्तं । दृहन्नलासारथियेसरेभ्य परे न नियन्ति
तवाद्य गास्ताः ।

२१४९

सर्वान् महीपाण्डहितान् कुरुष्ये तथैव देवामुरमिद्वयसाम् । अलं विजितुं समरे सुतले खनुषितः मारयिष्या हि तेन ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अयोत्तरेण महिंता दूतास्ते श्रीधर्माग्निः । विराटनगरं प्राथ विजयं समवेदयन् ।

राक्षसास्र्वर्मासथौ मन्त्री विजयमुत्तमं । पराजयं कुरुणाद्यापुपाद्यानां तथोत्तरं ।

सर्वा विजिर्जितां गावः कुरवस्य पराजिताः । उत्तरः सह रतेन कुम्भद्वी च परन्तपः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दिव्या विनिज्जिता गावः कुरवश्च पनायिताः । नाहुतं त्विदं मन्त्रैर्द्वयं यत्ते पुत्रोऽजयत् कुङ्कुम् । ११८०
ध्रुव एव जयस्तस्य यस्य यन्ता दृष्टव्रता ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विराटो नृपतिः सम्प्रहृष्टतनूदहः । श्रुत्वा स विजृम्भ्य तस्य कुमारस्यामितौजसः ।

आच्छादयित्वा दूतांस्तान् मन्त्रिणः सोऽभ्युचोदयत् । राजमागांः कियन्तां मे पताकामिरंभुङ्गताः । -

पुष्योपहारैरर्थन्तां देवतायापि सर्व्वशः । कुमारा योधमुष्याश्च गणिकाश्च खलङ्कृताः ।

वादिचाणि च सर्व्वानि प्रत्युद्यान्तु सुतं मम । घण्टावान्मानव, शीघ्रं मत्तमारुह्य वारणं । ११८१

शृङ्गादकेषु सर्व्वेषु समाख्यातु जयं मम । उत्तरा च कुमारीभिर्व्वङ्गीभिः परिवारिता ।

शृङ्गारविद्याभरणा प्रत्युद्यातु सुतं मम ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा चेदं वचनं पार्थिवस्य सर्व्वं परं स्वकिंकपाणि भूतं । भैर्य्यश्च त्व्यर्थाणि च वारिजाश्च वेभैः परार्द्धं प्रमदाः
शुभाश्च ।

तथैव सूतेः सद्य मागधैश्च नान्दीरवाद्याः पणवास्त्रव्यवाद्याः । पुराद्विराटस्य महाबलस्य प्रत्युद्युयः पुत्रमननवोर्ध्वं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रख्याप्य भेनां कन्याश्च गणिकाश्च खलङ्कृताः । मत्स्यराजो महाप्राज्ञः प्रहृष्ट इदमब्रवीत् । ११८०

अचानाहर कैरिन्नि कङ्क धूतं प्रवर्त्ततां । तं तथा वादिनं दृष्ट्वा पाण्डवः प्रत्यभापत ।

न देवितथं ष्टेन कितवनेति नः श्रुतं । तं त्वामघ मुदायुक्तं नाष्टं देवितुमुत्सहे ।

प्रियं तु ते चिकीर्षामि वर्त्ततां यदि मन्यसे ।

॥ विराट उवाच ॥ खिद्यो गावो हिरण्यश्च यथान्यदस्य किञ्चन । न मे किञ्चित् रत्नलेभे अन्तरेणपि देवितुं ।

॥ कङ्क उवाच ॥ किन्ते धूतेन राजेन्द्र बद्धदोषेण मानद । देवने वधवो दोषालक्ष्मात्तत्परिवर्त्तयेत् । ११८१

श्रुत्वा यदि वा दृष्टः पाण्डवो युधिष्ठिरः । सराष्ट्रं समहन् स्त्रोतं भ्रातृश्च विदग्धोपमान् ।

राज्यं हारितवान् सर्व्वं तस्माद्धूतं न रोचये । अथ वा मन्यसे राजन् दीव्याम यदि रोचये ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रवर्त्तमाने धूते तु मत्स्यः पाण्डवमब्रवीत् । पश्य पुत्रेण मे युद्धे तादृशाः कुरवो जिताः ।

ततोऽजवीकमाह्वता स रथं राजा युधिष्ठिरः । दृष्टव्रता यस्य यन्ता कथं स न जयेत् युधि ।

इत्युक्तः कुपितो राजा मत्स्यः पाण्डवमब्रवीत् । समं पुत्रेण मे षण्ढं ब्रह्मवर्षो प्रशंसमि । ११८०

वाच्यावार्थं न जानीषे नूनं मामवमन्यसे । भीमद्रोणमुखान् सर्व्वान् कस्मान्न स विजेष्यति ।

वयस्त्वान्तु ते ब्रह्मन्नपराधमिमं चमो । नेद्वयं तु पुनर्वाच्यं यदि जीवितुमिच्छसि ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यव द्रोणस्तथा भीमो द्रौणिव्यैर्कृतनः ह्यपः । दुर्थाधनय राजेन्द्रस्तथाऽप्ये च महारथाः । -

मरुद्गणैः परिहृतः साचादपि मरुत्पति । कोऽन्यो दृष्टव्रतायास्तान् प्रतिपुष्येत शङ्कतान् ।

पथ याङ्गवत्ते तुल्यो न भूतो न भविष्यति । अतीव समरं दृष्ट्वा र्ध्वी पथोपजायते । ११८१

धो जयेत्सहितान् सर्व्वान् ससुगासुरमानवान् । तादृशेन महायैः कस्मात्स न विजेष्यते ।

॥ विराट उवाच ॥ बद्धशः प्रतिपिद्धोऽस्मि न च वाचं नियच्छसि । मियन्ता चैत्र विधेत न कथिह्ममाशरेत् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रकुपितो राजा तमचेणाहनद्द्वयं । मुचे युधिष्ठिरं कोपाक्षैर्विमित्येण भर्त्सयन् ।

बलवत्प्रतिविद्धस्य नस्यःश्लोणितमावहन् । तदभ्रातं महीं पार्थः पाणिभ्यां प्रत्यम्हत् ।
 श्वैचत स धर्मोत्सा द्रौपदीं पार्थेयं । स्थितां । सा ज्ञात्वा तन्नमिप्रायं भर्तुंस्त्रिचक्रभानुगा ।
 पावं गृहीत्वा शैवर्षं जलपूर्णमनिन्दिता । तच्छोणितं प्रत्यग्दृष्ट्वायत्सुखाव नसत् ।
 अयोत्तरः शुभैर्भस्मैश्वर्यैश्च विविधैः । श्वकीर्यमाणः संहृष्टो नगरं स्त्रैरमागतः ।
 सभाज्यमानः पौरैश्च स्त्रीभिर्जानपदैस्तथा । आषाद्य भवनद्वारं पिवे क्षप्रत्यवेदयत् ।
 ततो दास्य' प्रविश्यैव विराटमिदमब्रवीत् । दृष्ट्वा जलासहाय्यं पुत्रो दार्युत्तरः स्थितः ।
 ततो हृष्टो मन्वराजः चत्वारिमिदमब्रवीत् । प्रवेक्ष्यतामुभौ त्वर्थं दर्शनेधुरहं तयोः ।
 चत्वारं कुरुराजस्य शनैः कर्णमुपाजपत् । उत्तरः प्रविश्लेको न प्रवेक्ष्य दृष्ट्वात्वा ।
 यतस्तु हि महाबाहो, व्रतमेतत्समाहितं । यो ममाङ्गे व्रणं कुर्याच्छोणितं वाऽपि दर्शयेत् ।
 अन्यच्च सद्गामगतात् न जीवेत्कथञ्चन । न मृत्याद्भूमसंकुडो मां दृष्ट्वा तु सशोणितं ।
 विराटमिह सामात्यं हन्यात्सबलवाहनं ।

१११०

१११५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो राज्ञः सुतो ज्येष्ठः प्राविशत् प्रथिवीञ्जय । शोऽभिवाद्य पितुः पादौ कङ्कशापुपतिष्ठत । १११०

ततो हृदिरसंयुक्तमनेकाद्यमनागमं । भूमावासीनमेकान्ते शैरन्ध्या प्रत्युपस्थितं ।

ततः पप्रच्छ पितरं त्वरमाण इवोत्तरः । केनायं ताडितो राजन् केन पापमिदं कृतं ।

॥ विराट उवाच ॥ मयाऽयं ताडितो जिह्वा न चार्थितावदर्हति । प्रशस्यमाने यत् शूरे त्वयि वण्डं प्रशंसति ।

॥ उत्तर उवाच ॥ अकार्यं ते कृतं राजन् क्षिप्रमेव प्रसाधनां । मा त्वां ब्रह्मविपं घोरां समूलमिह निर्दहेत् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स पुत्रस्तु वचः श्रुत्वा विराटो राद्रवर्द्धनः । क्षमयामास कौन्तेयं भस्मच्छस्रमिवानलं । १११५

क्षमयन्तानु राजामं पाण्डवः प्रत्यभाषत । चिरं चान्तामिदं राजघ्न मन्युर्बिद्यते मम ।

पदि क्षेपितपतेद्भूमे हृदिरं मम नसतः । सराद्रत्नं महाराज विनश्येद्य न संग्रयः ।

न द्रुपयामि ते राजन् धैरे हन्यादद्रुपकं । बलवन्तं भर्तुं राजन् क्षिप्रं दाहणमाप्नुयात् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शोणितं तु यतिक्रान्ते प्रविशेत् दृष्ट्वात्वा । अभिवाद्य विराटन्तु कङ्कं चापुपतिष्ठत ।

शामयित्वा तु कौरव्यं रणादुत्तरमागतं । प्रशंसं ततो मस्यः प्रदणतः शय्यसाधिनः । १११०

तया दयादवानपि कैकेयीनन्दिवर्द्धन । त्वया मे सद्गमः पुत्रो न भूतो न भविष्यति ।

पदं पदसहस्रेण वयस्वरापराभुयात् । तेन कर्णेन ते तात कथमाधीक्ष्यमागमः ।

मनुश्लोके सकले यद्य तुल्यो न विद्यते । तेन भीष्मेण ते तात कथमाधीक्ष्यमागमः ।

आचार्यो ह्यष्टिषोराराणं कौरवाणाञ्च यो दिजः । सर्व्वसप्तस्य चाचार्यः सर्व्वसप्तस्य भूतान्तरः ।

तेन द्रोणेन मे तात कथमाधीक्ष्यमागमः । आचार्य्यं पुत्रो यः शूरेः सर्व्वसप्तस्य भूतान्तरमपि । १११५

अथत्यामेति शिष्यात्सखेनाधीक्ष्यः कथं । रणे यं प्रेक्ष्य भीदन्ति क्षत्रज्ञा वलिजो यया ।

दृष्टेः तेन ते तात कथमाधीक्ष्यमागमः । पर्व्वतं योऽभिविद्येत राजपुत्रो मेरुपुत्रि ।

दुर्ध्वधनेन ते तात कथमाधीक्ष्यमागमः । अत्रगाद्वा द्विपक्षो मे सुषो वातोऽभिशाति मां ।

यत्नं धनमयाजैपीः कुरुभिर्यत्नमाहवे । तेषां भयामिपन्नानां सर्वेषां बलशालिनां ।

नूनं प्रकाल्य तान् सर्वास्त्वया युधि नरर्यभ । आच्छिन्नं गोधनं सर्वं शार्दूलेनाभियं यथा ।

१२४०

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि विराटोत्तरसंवादे अष्टपद्योऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ उत्तर उवाच ॥ न मया निर्जिता गावो न मया निर्जिताः परे । कृतं तत्सकलं तेन देवपुत्रेण केनचित् ।

स हि भोतं द्रवन्तं मां देवपुत्रो न्यवारयत् । स चातिष्ठद्रुथोपस्थे वज्रसन्नह्नो युवा ।

तेन ते निर्जिता गावः क्षुरवश्च पराजिताः । तस्य तन् कर्म वीरस्य न मया तात तत्कृतं ।

स हि शारदतं द्रोणं द्रोणपुत्रश्च पद्मयाः । सतपुत्रश्च भीमश्च चकार विमुखान् शरैः ।

दुर्योधनं विकर्षञ्च सनागमिव दूथपं । प्रभ्रमन्नवीज्जितं राजपुत्रं महाबलः ।

१२४१

न हस्तिनपुरे घ्राणं तव पर्यामि किञ्चन । व्यायामेन परीक्ष्य जीवितं कौरवात्मज ।

न मोक्ष्यसे पलायंस्त्वं राजन् युद्धे मनः कुरु । इधिवीं भोक्ष्यसे जिला हतो वा स्वर्गमाप्स्यसि ।

स निष्ठतौ नरव्याघ्रो मुञ्चन् वञ्चनिभान् शरान् । सचिवैः संहृतो राजा रथे नाग इव श्यमन् ।

तं दृष्ट्वा रोमहर्षोऽभूद्रूक्ष्णस्य श्रारिप । स तत्र सिंहसङ्घागमनीकं व्यधमच्छरैः ।

नम्रणुद्य रथानीकं सिंहसंहननो युवा । कुरुहस्तान् प्रहसन् राजन् संखितान् जनवाससः ।

१२४०

एकेन तेन वीरेण पद्मयाः परिनिर्जिताः । शार्दूलेनेव मत्तेन यथा वनचरा मृगाः ।

॥ विराट उवाच ॥ क्व स वीरो महाबाहुर्देवपुत्रो महाययाः । यो मे धनमयाजैपीन् कुरुभिर्यत्नमाहवे ।

इच्छामि तमहं द्रुपुमर्षितुश्च महाबलं । येन मे त्वञ्च गावश्च रचिता देवसूनुना ।

॥ उत्तर उवाच ॥ अन्तर्धानं गतस्तत्र देवपुत्रो महाबलः । स तु शो वा परशो वा मन्ये प्रादुर्भविशति ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमास्याद्यमानन्तु च्छन्नं सचेण पाण्डवं । वसन्तं तत्र माञ्जाषीद्विराटो वाहिनीपतिः ।

१२४१

ततः पार्थोऽभ्यनुज्ञातो विराटेन महात्मना । प्रददौ तानि वार्षांसि विराटदुहितुः स्वयं ।

उत्तरा तु महार्षाणि विविधानि नवानि च । प्रतिशृद्धाभवप्रीता तानि वार्षांसि भाविनी ।

मन्त्रयित्वा तु कौन्तेय उत्तरेण महात्मना । इति कर्त्तव्यतां सर्वा राजन् पांथं युधिष्ठिरे ।

ततस्तथा तद्गदधाद्ययावत्पुरुषपथम् । सह पुत्रेण मत्स्यस्य प्रच्छा भरतपत्न्याः ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि विराटोत्तरसंवादे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः समाप्तश्च गोहरण

पर्व ॥ ६८ ॥

॥ अथ वैवाहिकपर्व ॥ ४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तृतीये दिवसे भातरः पक्ष पाण्डवाः । स्नाताः प्रकाम्बरधराः समये चरितव्रताः ।

१२४२

युधिष्ठिरं पुरस्तात् सर्वभरणभृपिताः । क्षारि मत्ता यथा नागा भ्राजमाना महारथाः ।

विराटस्य सभां गत्वा भूमिपालासनेष्वथ । तिथेदुः पावकप्रत्याः सर्वं धिष्येध्वियाग्रयः ।

तेषु तत्रोपविष्टेषु विराटः इयिनीपतिः । आजगाम सभां कर्तुं राजकार्याणि सर्वश्रयः ।

श्रीमतः पाण्डवान् दृष्ट्वा ज्वलतः पावकानिव । मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा मरोगः प्रथिवीपतिः ।

अथ मत्स्योद्भवोत्सङ्गं देवरूपमवस्थितं । मरुद्गणैरुपासीनं चिदज्ञानामिवेश्वरं ।

२२१६

सं क्लृप्ताच्चानिवापस्त्वं सभास्यारो मया दृतः । अथ राजासने कस्मादुपविष्टस्त्वलङ्कृतः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ परिहासेऽप्यथा वाक्यं विराटस्य निश्चयं तत् । समयमानोऽर्जुनो राजन्निदं वचनमप्रवीत् ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ इन्द्रस्याऽर्जुनं राजन्ममोरोदुमर्हति । ब्रह्मण्यः श्रुतवांस्त्वामी यज्ञमीनो दृढमतः ।

एष विग्रहवान् धर्म एष बीर्यवताम्बरः । एष बुद्ध्याऽधिको लोके तपसाश्च परायणः ।

एषोऽस्त्वं विविधं वेत्ति चैलोक्ये सचराचरे । न चैवान्यः पुमान् वेत्ति न वेत्स्यति कदाचन ।

२२१७

नदेवा नासुराः केचिन्न मनुष्या न राक्षसाः । गन्धर्व्व्यधत्प्रवरा सक्चिन्नरमहोरगाः ।

दोषदर्शीः सहातेजाः पौरजानपदप्रियः । पाण्डवानामतिरथो धन्वा धर्मपरो वशी ।

महर्षिकल्पो राजर्षिः सर्वलोकेषु विश्रुतः । बलवान् धृतिमान् दचः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

धनेयुः सङ्घयैश्चैव शक्रवैश्रवणोपमः । यथामनुमंहातेजा लोकानां परिरक्षिता ।

एवमेव महातेजाः प्रजानुग्रहकारकः । अयं कुरुणाम्बभे धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

२२१८

अस्य कीर्तिः स्थिता लोके सूर्यस्येवोद्यतः प्रभा । संपरन्ति दिग्ः सर्वा यशोऽस्य इवाग्रवः ।

उदितश्चैव सूर्यस्य तेजसो नु गभस्त्रयः । एनं दृशसहस्राणि कुञ्जराणां तरस्त्रिणां ।

श्रान्त्युः पृष्ठतो राजन् यावदधावसत् कुरुन् । चिंशद्विं सहस्राणि रथाः काञ्चनमालिनः ।

सदयैरुपसंपन्नाः पृष्ठतोऽनुययुस्तदा । एनमदृशताः स्तुताः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ।

अनुवन्मार्गधेः सार्द्धं पुरा शक्रमिवर्षयः । इमं नित्यमुपायन्त कुरवः किङ्करा यथा ।

२२१९

सर्वे च राजन् राजानो धनेश्वरमिवाभराः । एष सर्वांन् महीपालान् करदाग्भकारयत् ।

वैश्यानिव महाभागो विवशान् स्ववशानपि । अष्टाशोतिसहस्राणि स्नातकानां महात्मनां ।

उपजीवन्ति राजानमेनं सुचरितव्रतं । एष दृष्टाननायांश्च पद्मनन्दांश्च मानवान् ।

पुत्रवतपालयामास प्रजा धर्मैश्च वै विभुः । एष धर्मं दमे चैव क्रोधे चापि जितव्रतः ।

महामसादो ब्रह्मण्यः सत्यवादी च पार्थिवः । श्रीप्रतोषेन चेतस्य तथैव स सुयोधनः ।

२२२०

सण्डः सह कर्त्सेन सैवलेलापि वा विभुः । न ह्यनेऽस्त्रस्य गुणैः प्रसह्यारुं करेश्वर ।

एष धर्मपरो नित्यमानुशंस्य पाण्डवः । एवमुक्तो महाराज पाण्डवः पार्थिवर्षभः ।

कथं नार्हति राजार्धमासनं प्रथिवीपते ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि पाण्डवप्रकाशे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

॥ विराट उवाच ॥ यद्येव राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । कतमोऽस्त्रार्जुनो भ्राता भीमश्च कतमो बली ।

नकुलः सहदेवो वा द्रौपदी वा यमस्त्रिनी । यदा धृतत्रिताः पार्था न प्राशायन्त ते क्वचित् ।

२२२१

॥ अर्जुन उवाच ॥ य एष सस्रोः, ब्रूते सुदस्यव मराधिप । एष भीमो महाराज भीमवेगपराक्रमः ।

एष क्रोधवगाम्बला पर्वते गन्धमादने । धैर्यधिकानि दिव्यानि कृष्णाऽर्थे समुपाहरत् ।

गन्धर्व्य एष वै हन्ता कीचकानां दुरात्मनां । व्याघ्रानृचान्वराहांश्च हतवान्स्वीपुरे तव ।

यद्यासीदश्वन्वले नकुलोऽयं परन्तपः । गोसह्यः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ महारथौ ।

शृङ्गारवेशाभरणौ रूपवन्तौ यद्यस्त्रिनौ । महारथसहस्राणां समर्थौ भरतर्षभौ ।

एषा पद्मपलाशाक्षी सुमध्या चारुहासिनी । कैरित्री द्वैपदी राजन्धर्याथै कीचका हताः ।

अर्जुनोऽहं महाराज व्यक्तं ते श्राचमागतः । भीमादवरजः पार्थो यमाथा चापि पूर्व्वजः ।

उपिताः स्त्री महाराज सुखं तव निवेशने । अज्ञातवासमुपिता गर्भवास इव प्रजाः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यदाऽर्जुनेन ते वीराः कायिताः पञ्च पाण्डवाः । तदाऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमं ।

पुनरेव च तान् पार्थान् दर्शयामास चोत्तरः ।

॥ उत्तर उवाच ॥ य एष जानूनदग्दूगौरतनुमहान्सिंह इव प्रवृद्धः । प्रचण्डघोषः पृथुदोर्धनेत्रलासायताचः । कुहराजस्यः ।

अयं पुनश्चत्तगजेन्द्रगामी प्रतप्तचामीकरः पृद्धगौरः । श्रुत्वायतांशो गुहरीर्धवाङ्कटैकादरः पश्यत पश्यतेनं ।

यन्नेव पार्थेऽस्य महाधनुस्मान्श्यामो युवा वारणयूथपोषमः । सिंहीन्नतांशो यजराजगामी पद्मायनाक्षोऽर्जुनस्य वीरः ।

राज्ञः समीपे पुहपोत्तमो तु यमाविभौ विष्णुमहेन्द्रकन्यैः । मनुव्यक्तो स कुरु समोऽस्ति यथोर्न रूपेण बलेन शीले ।

आभ्यान्तु पार्थ कनकौत्तमाङ्गी येषां प्रभा मूर्त्तिमतीव गौरी । नीलोत्पशभा सुरदेवतेव कृष्णा स्थिता मूर्त्तिमतीव लक्ष्मीः । ११०४

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं निवेश तान् पार्थान् पाण्डवान् पञ्च भूषणैः । ततोऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमं ।

॥ उत्तर उवाच ॥ अयं स दिपतां हन्ता शृगणामिच केयरी । अचरद्रथद्वन्द्वे पुनित्रिंशोस्तान् वरोन् रथान् ।

अनेन विद्धा मातङ्गो महानेकेपुणा हतः । सुवर्णकव्यः सङ्ग्रामे दन्ताभ्यामगमन्महो ।

अनेन विजिता गावो जिताश्च कुरुवो युधि । अस्य शङ्खप्रणादेन कर्षा मे वधिरीकृतौ ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रतापवान् । उत्तरं प्रत्यवाचैममभिपन्नो युधिष्ठिरे । १११

प्रसादनं पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये । उत्तराच्च प्रयच्छामि पार्थाय यदि मन्यसे ।

॥ उत्तर उवाच ॥ शार्थाः पूज्याश्च मान्याश्च प्राप्तकालं च मे मतं । पूज्यन्तां पूजनांशैश्च महाभागाय पाण्डवाः ।

॥ विराट उवाच ॥ अहं खल्वपि सङ्ग्रामे शूराणां वयमागतः । मोक्षितो भीमसेनेन गावथापि जितामया ।

रुतेषां सङ्कवीर्येण अस्माकञ्च कथ्ये शृषे । एवं सर्वैः सहमात्ताः कुन्तोपुत्रं युधिष्ठिरं ।

प्रसादयामो भद्रन्ते शानुजं पाण्डवर्षभं । यदस्माभिरजानङ्गिः किञ्चिदुक्तो नराधिप ।

चन्नुमहंति तत्सर्वं धर्षात्मा क्षेप पाण्डवः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विराटः प्रथमं प्रष्टव्यः समेत्य राजा समयश्चकार । राज्यञ्च सर्वं विषसर्ज तस्यै सद्रूपं

कोपं सपुरं महात्मा ।

पाण्डवोश्च ततः सर्वान् मत्स्यराजः प्रतापवान् । धनञ्जयं पुरस्कृत्य दिश्यादिस्थितिं चात्रवीत ।

समुपात्राय मूर्द्धनं संक्षिप्य च पुनःपुनः । युधिष्ठिरञ्च भीमञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।

मात्स्यद्वेषेने तेषां विराटो वाहिनीपतिः । स प्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमयात्रवीत ।

दिश्या भवन्तः सम्प्राप्ताः सर्वे कुशविनो वनान् । रिश्या सव्यान्विं कृच्छ्रं अज्ञातं वै दुरात्मभिः ।

श्रीमतः पाण्डवान् दृष्ट्वा ज्वलतः पावकानिव । मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा सरोपः प्रयिवीपतिः ।

अथ मत्स्योऽप्रवीत्कङ्कं देवरूपमवस्थितं । मरुद्गणैरुपासीनं चिदशानामिवेश्वरं ।

२२१५

सं क्लृप्ताचातिवापस्त्वं सभाक्षारो मया द्रुतः । अथ राजासने कस्मादुपविष्टस्त्वलङ्कृतः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ परिहासेऽप्यथा वाक्यं विराटस्य निश्चय तत् । स्मयमानोऽर्जुनो राजसिद्धं वचनमब्रवीत् ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ इन्द्रस्यार्द्धसैनं राजन्नयमारोढुमर्हति । ब्रह्मण्यः श्रुतवांस्व्यागो यज्ञमोलो दृढव्रत ।

एष विग्रहवान् धर्म एष वीर्यवताम्बरः । एष बुद्ध्याऽधिको लोके तपसाञ्च परायणः ।

एयोऽस्त्वं विविधं वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे । न चैवाग्यः पुमान् वेत्ति न वेत्स्यति कदाचन ।

२२१६

नदेवा नासुराः केचिन्न मनुष्या न राक्षसाः । गन्धर्व्वेद्यचप्रवरा सकिन्नरमहोरगाः ।

द्वीर्धर्मो महातेजाः पौरजानपदप्रियः । पाण्डवानामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी ।

महर्षिकल्पो राजर्षिः सर्वलोकेषु विश्रुतः । बलवान् धृतिमान् दक्ष सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

धनेद्य सद्भ्यैश्चैव शक्यैश्चवशोपमः । यथामनुर्म्हतेजा लोकानां परिरक्षिता ।

एवमेव महातेजाः प्रजानुग्रहकारकः । अयं कुहूणाष्टवभो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

२२१७

अस्य कीर्तिः स्थिता लोके सूर्य्येऽथोद्यतः प्रभा । संभरन्ति दिशः सर्वे यमगोऽस्य इवाश्रयः ।

उदितस्यैव सूर्य्यस्य तेजसो नु गभस्तयः । एनं दशसहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनां ।

श्रान्वयुः पृष्ठतो राजन् यावदध्यावसत् कुहून् । त्रिंशदेवं सहस्राणि रथाः काञ्चनमालिनः ।

सदशैरुपसंपन्नाः पृष्ठतोऽनुपयुक्तादा । एनमष्टशताः सूताः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ।

अनुवन्मागधैः सार्द्धं पुरा शक्यमिवर्षयः । इमं नित्यमुपासन्त कुरवः किङ्करा यथा ।

२२१८

सर्वे च राजन् राजानां धनेश्वरमिवामराः । एष सर्वान् महीपालान् करदान्धमकारयत् ।

वैश्यानिव महाभागो विवशान् स्ववशानपि । अष्टाश्रोतिसहस्राणि स्नातकानां महात्मनां ।

उपजीवन्ति राजानभेनं सुसुरितव्रतं । एष दृष्टान्नाथांश्च पङ्कनन्धांश्च मानवान् ।

पुत्रवत्यालयामास प्रजा धर्मेषु वै विभुः । एष धर्मं दमे चैव क्रोधे चापि जितव्रतः ।

महाप्रसादो ब्रह्मण्यः सत्यवादी च पार्थिवः । श्रीप्रतापेन वेतस्य तथ्यते स सुयोधनः ।

२२१९

सगणः सद्य कर्णेन शैचलेनापि वा विभुः । न शक्यन्तेऽङ्गस्य गुणाः प्रमह्यास्तु नरेश्वर ।

एष धर्मपरो नित्यमानुशंस्यद्य पाण्डवः । एवमुक्तो महाराजः पाण्डवः पार्थिववर्षभः ।

कथं नार्हति राजार्हमासनं प्रयिवीपते ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि पाण्डवप्रकाशे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

॥ विराट उवाच ॥ यद्येव राजा कैरव्यः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । कतमोऽस्यार्जुनो भ्राता भीमस्य कतमो बली ।

मकुनः सहदेवो वा द्रौपदी वा यमस्त्रिनी । यदा द्यूतमिताः पार्था न प्राशायन्त ते कश्चित् ।

२२२०

॥ अर्जुन उवाच ॥ य एष यज्ञो, मूने रुद्रस्तव नराधिप । एष भीमो महाराज भीमवैगपराक्रमः ।

एष क्रोधवशाद्भवा पर्वते गन्धमादने । धैर्यधिकानि दिव्यानि हृष्ट्याऽधि समुपाहरत् ।

गन्धर्व्वस्य वै हन्ता कीचकानां दुरात्मनां । व्याघ्रनृचान् वराहांश्च हतवान् खीपुरे तव ।

यद्यासीदश्वबन्धसो नकुलोऽयं परन्तप । गोसह्य महदेवश्च माद्रीपुत्रौ महारथौ ।

शृङ्गारवेशाभरणौ रूपवन्तौ यश्चिन्तौ । महारथसहस्राणां समर्थौ भरतवर्षभौ ।

एषा पद्मपलाशाचीं सुमन्था चारुहासिनी । सैरित्री श्रौपदी राजन् यस्यार्थं कीचका हताः ।

अर्जुनोऽहं महाराज व्यक्तं ते श्रावमागतः । भीमादवरजः पार्थीयमाभ्यां चापि पूर्व्वजः ।

उपिताः स्त्री महाराज सुखं तव निवेशने । श्रद्धातवासमुपिता गर्भवास इव प्रजाः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यदाऽर्जुनेन ते वीरा काथिताः पञ्च पाण्डवाः । तदाऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमं ।

पुनरेव च तान् पार्थान् दर्शयामास चोत्तरः ।

॥ उत्तर उवाच ॥ य एष जाम्बूनदशृङ्गगौरतनुर्महान्सिंह इव प्रहृष्टः । प्रचण्डधोणः प्रयुदीर्घनेत्रस्ताप्रायताच' कुरुराजस्य ।

अयं पुनर्मत्तगोशृङ्गगामी प्रतप्तचामीकरशृङ्गगौरः । पृथ्वायतोभो गुरुदोषेवाङ्घ्रिकादरः पश्यत पश्यतेनं ।

यस्त्वप पार्थिऽस्य महाधनुर्मानश्यामो युवा वारणयूद्यपोपम । सिंहीन्नतांसे गजराजगामी पद्मायताचोऽर्जुनस्य वीरः ।

राज्ञः समीपे पुत्र्योक्तमौ तु यमाविभौ त्रिभुजसहस्रकन्यौ । मनुष्योक्ते स कुरु समोऽस्ति स्योर्न रूपेण वलेन शोभे ।

आभ्यान्तु पार्थि कनकोत्तमाङ्गी येषां भ्राता मूर्च्छिमतीव गौरी । गीतोत्पद्रामा सुरदेवतेव कृष्ण स्थिता मूर्च्छिमतीव सखी ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं निवेश तान् पार्थान् पाण्डवान् पञ्च भूपति । ततोऽर्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमं ।

॥ उत्तर उवाच ॥ अयं स द्विपतां हन्ता मृगाणामिच केयरो । अचरद्रथहन्देपु निद्रंसांस्तान् वरोन् रथान् ।

अनेन विद्विा मानुशो महाभेकपुष्पा हतः । सुवर्णकव्यः सङ्ग्रामे दन्ताभ्यामगमन्मर्द्धौ ।

अनेन विजिता गावो जिताश्च कुरुवो युधि । अस्य शङ्खप्रणादेन कौर्षो मे वधिराकृतौ ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तदचने सुला मत्स्यराज प्रतापवान् । उत्तरं प्रत्युवाचेममभिप्रेता युधिष्ठिरे ।

प्रसादनं पाण्डवस्य प्रातकालं हि रेचये । उत्तराञ्च प्रयच्छामि पार्थाय यदि मन्यसे ।

॥ उत्तर उवाच ॥ आर्यो पूज्याश्च मान्याश्च प्रातकालं च मे मत्तं । पूज्यन्तां पूजनाहाय महाभागस्य पाण्डवाः ।

॥ विराट उवाच ॥ अहं खल्वपि सङ्ग्रामे शत्रूणां वयमागतः । मोचितो भीमसेनेन गावद्यापि जिताप्राया ।

एतेषां यङ्घ्रिवीर्येण अस्माकञ्च जयो मये । एवं सर्वं महामात्या कुन्तोपुत्रं युधिष्ठिरं ।

प्रसादयामि भद्रन्ते सानुजं पाण्डवर्षभं । यदक्वामिरजानङ्गि किञ्चिदुक्तो नराधिप ।

चन्तुमर्हति तत्सर्वं धर्मात्मा क्षेप पाण्डवः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विराटः प्रथमं प्रहृष्ट समेत्य राज्ञा समयश्चकार । राज्यञ्च सर्वं विमसर्ज तस्मै सद्गुण

कोषं सपुरं महात्मा ।

- पाण्डवाश्च तत सर्वान् मत्स्यराज प्रतापवान् । धनञ्जयं पुरस्त्वय दिश्यादिश्वेति चाब्रवीत् ।

समुपाप्राय मुहूर्तं संद्विष्य च पुनःपुनः । युधिष्ठिरश्च भीमश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।

नाट्यदर्शने तेषां विराटो वाहिनीपति । स प्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमयाब्रवीत् ।

दिश्या भवन्तः सम्प्राप्ताः सर्वे कुग्रचिने वनात् । दिश्या सप्याजिनं कर्षं श्रद्धातं वै दुरात्मभिः ।

इदञ्च राज्यं पार्थाय यच्चान्यदपि किञ्चन । प्रतिगृह्णन्तु तत्सर्वं पाण्डवा अविग्रहया ।

उत्तरां प्रतिगृह्णातु सख्यधात्री धनञ्जयः । अर्थं क्षौर्पाथिको भर्ता तस्याः पुरुषवत्तमः ।

एवमीतो धर्मराजः पार्थमेतद्भुनक्तव्यं । इक्षितद्याजुंनो भ्रात्रा मत्स्यं वचनमप्ररोत् ।

प्रतिगृह्णाम्येवं राजन् सुवो दुहितरं तव । युक्त एव हि सम्बन्धो मत्स्यभारतयेरपि ।

११२५

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि उत्तराविवाहप्रस्तावे एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

॥ विराट उवाच ॥ किमर्थं पाण्डवश्रेष्ठ भार्यां दुहितरं मम । प्रतिगृहीतुं नेमां त्वं मया दत्तामिहेच्छसि ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ अन्तःपुरेऽहमुपितः सदा पश्यन् सुतां तव । रक्षस्वैव प्रकाशञ्च विद्याला पिब्वक्मसि ।

प्रियो वज्रमतदासं नर्त्तको गीतकीविदः । आचार्यवच भो नित्यं मन्यते दुहिता तव ।

वयःस्यया तया राजन्सह सम्बन्धरोपितः । अतिशुद्धा भवेत् स्थाने तत्र लोकस्य वा विभो ।

तस्मान्निमन्त्रयेऽहन्ते दुहितां मनुजाधिप । शूद्धो जितेन्द्रियो दान्तस्तस्याः शूद्धिः कृता मया ।

११२६

सुपायां दुहित्यापि पुत्रे चात्मनि वा पुनः । अत्र शूद्धां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ।

अभिशापादहं भीतो मित्यावादात् परन्तप । सुपार्थमुत्तरां राजन् प्रतिगृह्णामि ते सुतां ।

स्वस्त्रीयो वासुदेवस्य साक्षाद्देवशिष्यं यथा । दयितयक्रहस्तस्य बाल एवास्वकोविदः ।

अभिमन्युर्महाबाहुः पुत्रो मम विशाम्पते । जामाता तव युक्तो वै भर्ता च दुहितुस्तव ।

॥ विराट उवाच ॥ उपपन्नं कुरुश्रेष्ठ कुन्तीपुत्रे धनञ्जये । य एवं धर्मेनित्यथ जातज्ञानं च पाण्डवः ।

११२७

भूत् कृत्यं मन्वसे पार्थ क्रियतां तदनन्तरं । सर्वे कामाः समृद्ध्याय सम्बन्धी यस्य भेऽर्जुनः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं ब्रुवति राजश्रेष्ठे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । अन्वगासत् सर्वं धेगं समये मत्स्यपार्थयोः ।

ततो मित्रेषु सर्वेषु वासुदेवे च भारत । प्रेषयामास कौन्तेयो विराटश्च महीपतिः ।

ततस्तयोदशे वर्षे निवृत्ते पञ्च पाण्डवाः । उपसृत्य विराटस्य समपयन्त सर्वशः ।

अभिमन्युश्च बोभत्सुरानिनाय जगद्गनं । आनेसंभ्योऽपि दामार्हानामयामास पाण्डवः ।

११२८

काशेराराजश्च शैब्यश्च प्रोयमाणौ युधिष्ठिरे । अचौहिणीभ्यां संहितावागतौ पृथिवीपती ।

अचौहिण्यां च संहिता यज्ञमेवो महासलः । द्वैपद्याश्च सुता वीरा शिखण्डो चापराजितः ।

धृष्टद्युम्नश्च दुर्लभः सर्वशस्त्रभृताम्बरः । समस्ताचौहिणीपाला यज्जानो भूरिदर्शिणः ।

वेदाध्ययनसम्पन्नाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः । तानागतानभिप्रेक्ष्य मत्स्यो धर्मभृताम्बरः ।

पूजयामास विधिवत् सख्यवत्तवाहनान् । प्रीतोऽभवद्दुहितरं दत्त्वा तामभिमन्यवे ।

११२९

ततः प्रत्युपयातेषु पार्थिवेषु ततस्ततः । तत्रागमदासुदेवो वनमालो हलायुधः ।

कृतवर्मा च हार्दिको द्युयुधानश्च धात्यकिः । अनाष्टष्टिस्तथाऽक्रूरः शाल्यो नियत एव च ।

अभिमन्युमुपादाय सह मात्रा परन्तपाः । इन्द्रधेनादयथैव रथैः सुसमाहितैः ।

आययुः संहिताः सर्वे परिसम्बन्धरोपिताः । दशनागसहस्राणि हयानाञ्च दशायुतं ।

रथानामन्वुदं पूर्णं निषर्ष्वश्च पदातिनां । दृष्यन्त्यकाश्च बहवो भोजाय परभोजयः ।

११३०

अन्वयुष्टेऽपि शार्दूलं वासुदेवं महाद्युतं । स्त्रियो रत्नानि वाषांसि श्रयक्षुपथगनेकवः ।
 ततो विवाहो विधिवददृधे मन्त्रपाथयोः । ततः शङ्खाय भेर्य्यञ्च गोमुखाडमरालया ।
 पार्थः संपुञ्जमानस्य नेदुर्ध्वस्तस्य वेग्ननि । उवावचान्मृगान् जघ्नुर्ध्वथाञ्च व्रतयः पशून् ।
 सुरासैरेयपानानि प्रभृतान्यभ्यहारयन् । गाथनाख्यानश्रीलाञ्च नटवैतालिकाक्षया ।
 स्तवन्तस्तानुपातिवन्स्तताञ्च सह मागधैः । सुदेष्याञ्च पुरस्त्रव्य मन्स्थानाञ्च वरस्त्रियः ॥ ११९ ॥
 श्रीजगन्मूर्धारुसर्वाङ्ग । सुमृष्टमणिकुण्डलाः । वर्षोपपन्नास्ता नाय्यो रूपवत्यः स्तवद्भृताः ।
 सर्वाद्याभ्यभवत्कृष्णा रूपेण यमसा श्रिया । परिवार्योत्तरां ताम् राजपुत्तीमलदृतां ।
 सुतामिव महेश्वरस्य पुरस्त्रव्योपतस्त्रिरे । तां प्रत्यष्टहात्कौन्तेयः सुतस्त्रायै धनञ्जयः ।
 सौभद्रस्थानवद्याज्ञो विराटतनयां तदा । तवातिवन्महाराजो रूपमिन्द्रस्य धारयन् ।
 सुपां तां प्रतिजग्राह कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । प्रतिमृष्टञ्च च तां पाथं पुरस्त्रव्य जनार्दनं ॥ १२० ॥
 विवाहं कारयामास सौभद्रस्य महात्मनः । तस्मै सप्तसहस्राणि ह्ययानां वातरंघसां ।
 द्वेच नागवने मुखे प्रादाद्भङ्गधनं तदा । जला सम्यक् समिद्धामिं अर्चयित्वा द्विजग्ननः ।
 राज्यं वलञ्च कोपञ्च सर्वमात्मानमेव च । ह्येते विवाहे तु तदा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ विस्रं यदुपाहरदच्युतः । गोसहस्राणि रत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ।
 भूषणानि च मुख्यानि यानानि शयनानि च । भोजनानि च ह्ययानि पानानि विविधानि च ॥ १२१ ॥
 तन्महोत्सवसङ्ग्रामं ह्यष्टपुष्टजनाहृतं । नगरं मत्स्यराजस्य शृङ्गुभे भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि वैवाहिकपर्वणि उत्तराविवाहे दिवसप्रताप्यायः समाप्तं वैवाहिकपर्व समाप्तञ्च विराटपर्व ॥ ७२ ॥

अत्र विराटपर्वणि अध्यायानां श्लोकानाञ्च व्यासोक्तसङ्ख्याधिकसङ्ख्या दृश्यते लिपिकरप्रमादात् कुचकुचाधिक्यं तत्रिययो न भवतीति ॥

श्रीमहाभारतं

॥ उद्योगपर्व ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कृत्वा विवाहन्तु कुरुप्रवीरास्तदाऽभिमन्योर्मुदिताः स्वययाः । विश्रम्य राधावुपसि प्रतीताः समो विराटस्य ततोऽभिजग्मुः ।

सभा तु सा मत्स्यपतेः समृद्धा मणिप्रवेकोत्तमरत्नचित्रा । न्यस्तासना मांस्ववती सुगन्धा तामभ्ययुक्षे नरराजवृद्धाः ।
अथासनान्वाविशतां पुरस्तादुभौ विराटद्रुपदेौ नरेन्द्रे । वृद्धाश्च मान्याः पृथिवीपतीनां पित्रा समं रामजनाह्नौ च ।
पाञ्चालराजस्य समीपतस्तु मिनिप्रवीरः सहरोहिण्येवः । मत्स्यस्य राज्ञस्तु सुषन्निष्ठे जनार्दनञ्चैव युधिष्ठिरश्च ।
सुताश्च सर्वे द्रुपदस्य राधो भीमार्जुनौ भाद्रवतीसुतौ च । प्रद्युम्नश्चासौ च युधि प्रवीरौ विराटपुत्रश्च सहाभिमन्युः ।
सर्वे च शूराः पितृभिः समाना वीर्येण रूपेण तथा बलेन । उपाविशन् द्रौपदेयाः कुमारः सुवर्णचित्रेषु वरासनेषु ।
तत्रोपविष्टेषु महारथेषु विभ्राजमानाभरणाम्बरेषु । रराज सा राजवती समृद्धा यदैरिव दौर्ध्विमसैह्येता ॥

ततः कथाम्ने समवाययुक्ता कथा विचित्रा, पुरुषप्रवीराः । तस्युर्मुहूर्तं परिचिन्तयन्तः कर्णं नृपास्तु समुदीचमाणाः ।
कथान्तमासाद्य च आधवेन सहद्विताः पाण्डवकार्यहेतोः । ते राजसिंहाः सहिता ह्यगदस्त्राक्यं महायज्ञ महोदयश्च ।
॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ सर्वैर्भवद्भिर्बिदितं ययाऽयं युधिष्ठिरः सौयतेनाचक्रवां । जितो निरुत्याऽपह्नतश्च राज्यं वनप्रवासे समयः कृतश्च ।

शकौर्बिर्जतं तरसा मर्शं च मत्स्ये स्मितः सत्यरथैर्ययावत् । पाण्डोः सुनैतद्गतमुयस्त्वं वर्षाणि षट्षत च चीरमथ्यैः ।
चयोदशश्चैव सुदुस्सरोऽयमश्नायमानैर्भवतां समीपे । क्लेशानसद्धान् विविधान् सहस्रिथं योदितं तद्विदितश्च सर्वैः ।
एतैः परमैर्यनियोगयुक्तैः शौर्षो महाह्निः स्वबलेन राजन् । एवं गते धर्मं धृतराज्यं रात्रौ दुर्व्येधनस्यापि च यद्विदितं स्यात् ।
तद्विदित्यर्थं कुरुपाण्डुमानं धर्म्यं च युक्तश्च यत्प्रकारश्च । अधर्मयुक्तं न च कामयेत राज्यं सुराणामपि धर्मराजः ।
धर्मार्थयुक्तान् महापतितं पामेऽपि कर्मिद्विदयं युभूषेत् । पित्यं हि राज्यं विदितं नृपाणां ययाऽपकृष्टं धृतराष्ट्रपुत्रैः ।
निधोपचरिष्य ययाद्भवेन कृष्टं महामातमघ्नस्त्वं । न चापि पार्था विजिता रणे तैः स्वनेत्रा धृतराष्ट्रस्य पुत्री ।

तथाऽपि राजा सहितः सुहृद्भिर्भीष्मतेऽनामयेव तेषां । यत्तु स्वयं पाण्डुसुरैर्विजित्य समाहृतं भूमिपतीन्निषीद्य ।
तन्प्राथम्येन पुरुषप्रवीराः कुन्तीसुता माद्रवतीसुतौ च । बालास्त्रिभे तैर्बिंबिषेहृष्यायै संप्राप्येता हन्तुमनिवर्षणैः ।
राज्यं जिहोषेद्भिर्भद्रहृष्यैः सर्वं च नद्ये विदितं यथावत् । तेषाञ्च लोभं प्रमोक्ष्य दृष्ट्वा धर्ममतां चापि युधिष्ठिरस्य ।
मन्वन्वितां चापि समोक्ष्य तेषां मतिं कुरुध्वं सहिता यक् च । इमे च सत्येऽभिरताः सदैव नं पातयित्वा समयं
यथावत् ।

अतोऽन्यथा तैरुपपद्यमाणा हन्तुं समेतान् धृतराष्ट्रपुत्रान् । तैर्बिम्बिकारञ्च निग्रम्य काव्यं सुब्रह्मनाम्नान्परिवारदरेन् ।
युद्धेन वाधेयुरिमांस्तथैव तैर्विध्यमाना युधि तान्य हन्तुं । अथाऽपि नेमेऽल्पतया समर्थास्तेषां जयायेति भवेन्नरं व ।
समेत्य सर्वं सहिता सुहृद्भिरेषां विनश्याय यत्नेयुरेव । दुर्व्योधनस्यापि मते यथावत् क्षायते किन्तु करिष्यतीति ।
अज्ञायमाने च मते परस्य किं स्यात् समारभ्यतनं मते व । तस्मादिदौ गच्छतु धर्ममीनः शुचिः कुलीनः पुरुषोऽ
प्रमत्तः ।

दूत समयं प्रथमाय तेषां राज्याहुदानाय युधिष्ठिरस्य । निग्रम्य वाक्यं तु जनार्दनस्य धर्मार्थयुक्तं नधुं समञ्च । १६
समाददे वाक्यमयायजोऽस्य समुज्य वाक्यं तदतीव राजन् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि पुरोहितयाने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ बलदेव उवाच ॥ श्रुतं भवद्भिर्गदपूर्वैर्जस्य वाक्यं यया धर्मवदयं वचः । अज्ञातप्रबोध्य हितं हितञ्च दुर्व्योधनस्यापि तथैव
राज ।

अहं हि राज्यस्य निमृच बौराः कुन्तीसुतास्तस्य हते यतन्ते । प्रदाय चार्हं धृतराष्ट्रपुत्रः सुखी महाभाभिरतीव मे देत ।
लब्धा हि राज्यं पुरुषप्रवीराः सम्यक् प्रवृत्तपुं परेषु चैव । ध्रुवं प्रमान्ताः मुखमात्रिभ्युमेयां प्रमान्तिद्य हितं प्रजाणां ।
दुर्व्योधनस्यापि मतञ्च वेत्तुं वक्तुं च वाक्यानि युधिष्ठिरस्य । प्रियं मम स्याद्यदि चात्र कश्चिद्भजेत्प्रमार्थं कुरुपाण्डवनां १७
स भीष्मसमस्य कुरुप्रवीरं वैचित्रवोर्ध्वञ्च महानुभावं । श्रेष्ठं सपुत्रं विदुर इत्यञ्च गान्धारराजस्य मस्यतपुत्रं ।

सर्वं च जेत्स्ये धृतराष्ट्रपुत्रा बलप्रधाना निगमप्रधाना । स्थिताय धर्मोप यदा स्वर्केषु लोकात्प्रवीराः श्रुतकान्तवृत्तः ।
स्तेषु सर्वेषु समागतेषु पौरेषु दृष्टेषु च सङ्गतेषु । त्रवीतु वाक्यं प्रणिपातयुक्तं कुन्तीसुतस्यायंकरं यदा स्यात् ।
महास्त्रवत्यामु च ते न कौप्या यशो हि सोऽथो बलमाश्रितैस्ते । त्रियाभ्युपेतस्य युधिष्ठिरस्य द्यूने प्रमत्तस्य वन स्वराज्यं ।
निवार्यमाणस्य कुरुप्रवीरः सर्वैः सुहृद्भिर्हानयमप्यतश्च । गान्धारराजस्य सुतं मनाच्च ममाह्वयदेवितुमाजमीड । १८

दुरोदरान्त्वच महम्मोऽस्य युधिष्ठिरो यान्विपहेत जेतुं । उक्तुञ्च तान् धौबलमेव चाप्यं समाह्वयन्तेन जितेऽस्यवया ।
स दीप्यमानः प्रतिदीप्यदेनं अचेतुं नित्यं तु पराङ्मुखेऽपि । संरम्भमालो विजितः प्रसङ्ग तत्रापराधः प्रकृतेनं कथितुं ।
तस्मात्प्रत्येव वधो त्रवीतु वैचित्रवोर्ध्वं बलसामयुक्तं । तथा हि प्रक्योऽधृतराष्ट्रपुत्र स्वार्थं नियोक्तुं पुरुषेण तेन ।
अयुद्धमाकाङ्क्षत कारवाणं साश्रैव दुर्व्योधनमह्वयध्वं । माया जिहोषोऽस्यैकेता भवेत् युद्धेन धो भवितानि च मोऽथं ।

॥ वैशम्पयन उवाच ॥ एवं श्रुत्येव मधुप्रवीरं मितिप्रवीरः सहभोः त्यगात् । तथापि वाक्यं पत्निमस्य तण समाददे

वाक्यमिदं मनस्यु ।

यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं सम्प्रभाषते । यथा रूपोऽन्तरात्मा ते तथा रूपं प्रभाषते ।
 सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा । उभाविवै दृढौ पशौ दृश्येते पुरुषान्प्रति ।
 एकस्मिन्नेव जायेते कुले ह्येवमहाबलौ । फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन् वनस्यते ।
 नाभ्यसूयामि ते वाक्यं ब्रुवती लाङ्गलध्वज । ये तु शृण्वन्ति ते वाक्यं तानसूयामि माधव ।
 कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमपि ब्रुवन् । समते परिपन्थस्ये ब्याहर्तुं मकुतोभयः ।
 समाह्वय महात्मानं जितवन्नोऽचकौविदाः । अनचञ्चं यथाश्रद्धं तेपु धर्मजयः कुतः ।
 यदि कुन्तीसुतं गेहे क्रीडन्तं भ्रातृभिः सह । अभिगम्य अथयुस्ते तत्तेषां धर्मता भवेत् ।
 समाह्वय तु कौन्तेयं चत्तधर्मरतं सदा । निष्ठत्या जितवन्तस्ये किन्तु तेषां परं शुभं ।
 कथं प्रणिपतेच्चायमिह श्लावा पणं परं । वनवासाद्धिमुक्तस्य प्राप्तः पैतामहं पदं ।
 यद्यथं परवित्तानि कामयेत युधिष्ठिरः । स्वमथयथमत्यन्तं परं नाहंति याचितुं ।
 कथञ्च धर्मयुक्तास्ये न च राज्यं जिहीषेवः । निवृत्तवासान् कौन्तेयान् यथाङ्गिर्भिता इति ।
 अनुनीता हि भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना । न व्यवसन्ति पाण्डूनां प्रदातुं पैतृकं पदं ।
 अहन्तु तां शितैर्वाणैरनुनीय रणे बलात् । पादयोः पातयिष्यामि कौन्तेयस्य महात्मनः ।
 अथ ते न व्यवसन्ति प्रणिपाताय धीमतः । गमिष्यन्ति सद्दामात्या यमस्य सदनं प्रति ।
 न हि ते युयुधानस्य संरन्धस्य युयुत्सवः । वेगं समयाः संसेदुं वज्रस्येव मशोधराः ।
 कोहि गाण्डीवधन्वानं कस्य चकायुधं युधि । माञ्जापि विपहेन् को नु कस्य भीमं दुरासदं ।
 यमौ च दृढधन्वानौ यमकालोपमयुतौ । को जिजीविपुरासीदेह्लुष्टदुःखस्य पार्थतं ।
 पद्मेमान्पाण्डवेयान्तु द्रौपयाः कीर्त्तिवर्द्धनान् । समप्रमाणान् पाण्डूनां समवीर्यान् मदीत्कटान् ।
 सौभद्रस्य महेष्यामममरैरपि दुःसहे । गदप्रयुञ्जशाभ्याश्च कालवज्रानलोपमान् ।
 ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिना सह । कर्णेन तु निहत्याजावभिवेक्ष्याम पाण्डवे ।
 नाधर्मो विद्यते कश्चिच्छूनहत्वाततायिनः । अधर्म्यमयश्चक्षुश्च शाचवाणं प्रधाचनो
 वृद्धतस्तस्य यः कामधं कुरुध्वमतस्त्रिताः । विष्टुं धृतराष्ट्रेण राज्यं प्राप्नोत पाण्डवः ।
 अथ पाण्डुमनो राज्यं समतां वा युधिष्ठिरः । निहता वा मया सैवं शक्यन्ति वसुधातले ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणिमात्यकिरोधनाश्चे द्वितीयेऽध्यायः ॥ २ ॥
 ॥ इत्युप उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न संशयः । न हि दुर्योधनो राज्यं मधुरेण प्रदास्यति ।
 अनुवर्त्यति तद्यपि धृतराष्ट्रः सुतप्रियः । भीमद्रोणौ च पापेष्वान् मूर्खान्द्रोधेयुषोभयतौ ।
 बलदेवस्य वाक्यन्तु मम शानि न युज्यते । एतद्धि पुरुषेणापे कार्यं मुनयमिच्छता ।
 न तु वाच्यो गृह्युवसो धार्तराष्ट्रः कथस्यम । न हि मार्दवमाधोभौ पापवृद्धिर्भते मम ।
 मार्दवं गदंभे बुध्याद्द्रोपु तैल्लं समाचरेत् । गृह्यु दुर्योधने वाक्यं यो ब्रूयात्पापवन्तसि ।
 गृह्यु धै मन्यन्ते पापो भायमाणमग्रजिकं । जितमर्थं विजानोयादपुधो मार्दवं मति ।

एतच्चैव करिष्यामो यत्रश्च क्रियतामिह । प्रस्थापयामो मित्रेभ्यो बलान्द्युद्योगयन्तु नः ।
 शत्रुस्य धृष्टकेतोश्च जयत्सेनस्य वा विभो । कैकेयानाञ्च सर्वेषां दूता गच्छन्तु शीघ्रगाः ।
 स च दुर्व्योधनो नूनं प्रेरयिष्यति सर्व्वशः । पूर्व्वामिपन्नाः सन्त्य भग्नो पूर्व्वसोदनं ।
 तत्परश्वं नरेन्द्राणां पूर्व्वमेव प्रचोदने । महद्भिर्काव्यं वोढव्यमिति मे वर्ज्जते मतिः ।
 शत्रुस्य प्रेथतां शीघ्रं ये च तस्थानुगा नृपा । भगदत्ताय राज्ञे च पूर्व्वभागरवासिने ।
 अमितौजसे तयोपाय हार्दिञ्चायाञ्चकाय च । दीर्घप्रज्ञाय शूराय रोचमानाय वा विभो ।
 आनीयतां हृदन्तश्च सेनाविन्युय पार्थिवः । फेनजित्प्रतिविन्ध्यश्च चित्रवर्मा सुवासुकः ।
 वाह्मीको मुञ्चकेश्च वैद्याधिपतिरिव च । सुपार्थय सुबाह्व्य पौगव्य महारथः ।
 शक्रानां पद्मवानाञ्च दरदानाञ्च ये नृपाः । सुरारिश्च नदीगश्च कर्णवैद्यश्च पार्थिवः ।
 शीघ्रश्च वीरधर्मा च भूमिपालश्च वीर्यवान् । दुर्जयि दन्तवजश्च रक्षो च जनमेजयः ।
 आषाढो वासुदेगश्च पूर्व्वपत्नी च पार्थिवः । भूरितिजा देवकश्च शकल्यः महात्मजः ।
 काष्पकाश्च राजानः सेमधूर्त्तश्च वीर्यवान् । काम्बोजा च्छपिका ये च पश्चिमानूपकाश्च ये ।
 जयत्सेनश्च काश्यपश्च तथा पद्मनदा नृपाः । काश्यपश्च दुर्हयः पार्ष्वतोपाश्च ये नृपाः ।
 जानकिश्च सुगर्मा च मणिमान्पोतिमत्स्यकः । पांडुराश्राधिपश्चैव धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ।
 पौण्ड्रश्च दण्डधारश्च हृहसिनश्च वीर्यवान् । अपराजितो निपादश्च श्रेणिमान्सुमानपि ।
 हृहद्वजो महौजाश्च वाङ्गः परपुरञ्जयः । समुद्रसेनो राजा च मह पुत्रैश्च वीर्यवान् ।
 उद्भवः सेमकश्चैव वाटधानश्च पार्थिवः । श्रुतायुश्च दृढायुश्च शाल्यपुत्रश्च वीर्यवान् ।
 सुमारश्च कलिङ्गनामीश्वरो युद्धदुर्धरः । रतेयां प्रेथतां शीघ्रमेतद्भि मम रोचते ।
 अयश्च ब्राह्मणो विद्वान् मम राजन् पुरोहितः । प्रेथतां धृतराष्ट्राय वाक्यमस्मै प्रदीयतां ।
 यथा दुर्व्योधनो वाच्यो यथा शान्तनवो नृपः । धृतराष्ट्रो यथा वाच्यो द्रोणश्च रथिनां वरः ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सेनेद्योगपर्व्वणि पुरोहितयाने हतोयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ उपपर्व्वमिदं वाक्यं सेमकानो धुरन्वरे । अर्धभद्रिकंरं राज्ञः पाण्डव्यामितौजसः ।
 एतश्च पूर्व्वकार्य्यैः सुनीतममिकाङ्क्षतां । अन्यथा ह्याचरन् कर्षं पुंस्यः स्यात् सुवार्थिणः ।
 किन्तु बलमन्त्रकं तुन्यमस्मैः कं कुरुपाण्डुषु । यद्येष्टं वर्ज्जमलेषु पाण्डवेषु च तेषु च ।
 ते विवाहाद्यर्थमज्ञोता वर्यं सर्व्वं तथा भवान् । छने विवाहे मुदिता गमिष्यामो गृहान् प्रति ।
 भवान् हृदतमो राज्ञो वयमश्च च श्रुतेन च । शिष्यवृत्ते वर्यं सर्व्वं भगमिह न संशयः ।
 भवन्तं धृतराष्ट्रश्च सतने यश्च मन्यते । आचार्य्ययोः मखा चापि द्रोणस्य च हृदय्य च ।
 स भवान् प्रेषयत्यश्च पाण्डुशार्करं वचः । सर्व्वेषां निश्चितं तत्रः प्रेषयिष्यति यद्भवान् ।
 यदि तावत्सर्व्वं कुर्यात् न्यायिन कुरुपुङ्गवः । न भवेत् कुरुपाण्डूनां भौभ्राचेण महान् शयः ।
 अयं दर्पाश्रितो मोहाश्च कुर्वाद्भृतराष्ट्रजः । अन्येषां प्रेषयित्वा च पर्यादयान् पमाहृष्ये ।

ततो दुर्योधनो मन्दः सहामात्यः सधान्ववः । निठामापत्यते मूढः क्रुद्धे गाण्डीधन्वि ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः सत्स्य वर्षेण विराटः पृथिवीपतिः । गृहान्प्रस्थापयामास शरणं सहवान्ववः । १००
 द्वारकान्तु गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरोगमाः । चक्रुः साङ्गामिकं सर्वं विराटस्य महीपतिः ।
 ततः सम्प्रययामास विराटः सह वान्ववैः । सर्वेषां भूमिपालानां द्रुपदस्य महीपतिः ।
 वचनान् कुरुसिंहानां मत्स्यपाञ्चालयोश्च ते । समाजग्मुर्महीपालाः सम्प्रवृष्टा महाबलाः ।
 तच्छ्रुत्वा पाण्डुपुत्राणां समागच्छन्महद्वनं । धृतराष्ट्रमुनाद्यापि समानित्युर्महीपतीन् ।
 समाकुला मही राजन् कुरुपाण्डवकारणात् । तदा समभवत्सत्सु सम्प्रयाणे महीक्षिताः । १०१
 सङ्कुला च तदा भूमिस्तुरङ्गबलाश्रिता । बलानि तेषां क्षीराणामागच्छन्ति ततस्ततः ।
 चालयन्तीव गां देवीं सपञ्चतवनामिमां । ततः प्रज्ञावयोद्वहं पाञ्चाल्यः स्वपुरोहितं ।
 कुरुभ्यः प्रेषयामास युधिष्ठिरमते स्मितः ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि पाञ्चाल्यपुरोहितयाने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 ॥ द्रुपद उवाच ॥ भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः । बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेस्वपि द्विजातयः ।
 द्विजेषु वैद्याः श्रेष्ठासो वैद्येषु कृतबुद्धयः । कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः । १०२
 स भवान् कृतबुद्धीनां प्रधान इति मे मतिः । कुक्षे च विगिष्टोऽसि वयसा च श्रुतेन च ।
 प्रज्ञया सद्गुणैश्चि शुकेशाङ्घ्रि रसेन च । विदितञ्चापि ते सर्वं यथावृत्तं स कौरवः ।
 पाण्डवश्च यथावृत्तः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । धृतराष्ट्रस्य विदिते वक्षिताः पाण्डवाः परैः ।
 विदुरेणानुनोतेऽपि पुत्रमेवानुवर्तते । शकुनिर्बुद्धिपूर्वश्चि कुन्तीपुत्रं समाह्वयत् ।
 अन्वजज्ञं मताश्च मनुचक्षते स्मितं शुकं । ते तथा वक्षयित्वा तु धर्मराजं युधिष्ठिरं । १०३
 न कस्याश्चिदवस्थायां राज्यं दास्यन्ति वै स्वयं । भवान् तु धर्मसंयुक्तं धृतराष्ट्रं वृत्रन्वच ।
 मनांसि तस्य योधानां भुक्त्वावर्त्तयिष्यति । विदुरस्यापि तद्वाक्यं साधयिष्यति तावकं ।
 भीमद्रोणकृपादीनां भेदं संजनयिष्यति । अमात्येषु च भिन्नेषु योधेषु विमुखेषु च ।
 पुनरेकत्रकण्ठं तेषां कर्षं भविष्यति । एतस्मिन्ननरे पार्याः सुखमेकाग्रवद्भुज्य ।
 सेनाकर्षं करिष्यन्ति द्रव्याणां चैव सद्यः । भिद्यमानेषु च क्षेपु लब्धमाने तथा त्वयि । १०४
 न तथा ते करिष्यन्ति सेनाकर्म न संशयः । एतन्नयोजनं चाव प्रदान्येतेऽपसभ्यते ।
 सद्गुण्या धृतराष्ट्रस्य कुर्व्याहर्म्यं वचस्तव । स भवान् धर्मयुक्तस्य धर्म्यतेषु समाचरन् ।
 हृषानुषु परिक्षेपान्पाण्डवोयान् प्रकीर्त्तयन् । हृष्टेषु कुलधर्मस्य भ्रुवन् पूर्वैर्भ्रुष्टितं ।
 विभेष्यति मनांश्चेयामिति मे नात्र संशयः । न च तेभ्या भयं तेऽस्ति ब्राह्मणे क्षमि वेदवत् ।
 दूतकर्षंणि युक्तस्य म्यविरस्य विभेषतः । न भवान्पृथुर्थागेन मुहूर्त्तं जयेन च । १०५
 कौरवेषामग्रयासाग्दु फौलेयस्यार्थमिदृशे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तदाऽमुस्मिष्टं प्रययौ द्रुपदेन महात्मना । पुरोधो हृत्तमस्यश्रो मगरं नागसाह्वयं ।

श्रियैः परिवृतो विद्वान् नीतिशास्त्रार्थकोविदः । पाण्डवानां हितार्थाय कौरवान् प्रति जग्मिवान् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनाद्योगपर्वणि पुरोहितयाने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुरोहितं ते प्रस्थाप्य नगरं नागमाङ्गयं । दूतान् प्रस्थापयामासुः पार्थिवेभ्यस्ततस्ततः ।

प्रस्थाप्य दूतानन्वच दारकां पुरुपर्धमः । स्वर्जं जगाम कौरव्यः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।

१९०

गते दारवतीं कृष्णे वनदेशे च माधवे । सह वृष्ण्यन्वकैः सर्वैर्भोज्यैश्च शतशस्तदा ।

सर्वमागमयामास पाण्डवानां विचेष्टितं । धृतराष्ट्रात्मजो राजा गूढैः प्रणिहितैश्चरैः ।

स श्रुत्वा माधवं यान्तं सदशैरनिजोपमैः । बलेन नातिमहता दारकामभ्ययात्पुरी ।

तमेव दिवंसं चापि कौन्तेयः पाण्डुनन्दनः । आनर्त्तनगरीं रम्यां जगामाशु धनञ्जयः ।

तौ थाला पुरुषव्याधौ दारकां कुहनन्दनौ । सुप्तं ददृशुस्तुः कृष्यं शयानं चाभिजग्मतुः ।

४

१९५

ततः शयाने गोविन्दे प्रविवेश सुयोधनः । तच्छीर्षतय कृष्णस्य निपसाद वरासने ।

ततः किरीटी तस्थानु प्रविवेश महामनाः । पश्चाद् ई च स कृष्णस्य प्रह्लाऽतिष्ठत्ताञ्जलिः ।

प्रतिबुद्धः स वार्ष्णेयो ददर्शयि किरीटिनं । स तयोः स्थागतं कृत्वा यथावकप्रतिपूज्य तौ ।

तदागमनजं हेतुं पप्रच्छ मधुसूदनः । ततो दुर्व्योधनः कृष्णमुवाच प्रहसन्निव ।

वियष्टेऽस्मिन् भवान् साङ्गं मम दातुमिहाहर्षितः । समं हि भवतः सख्यं मयि वैशर्जुनेऽपि च ।

१९०

तथा सख्यन्तं कृत्यमस्माकं नयि माधव । अहं चाभिगतः पूर्यं त्वामद्य मधुसूदन ।

पूर्यं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्यं पारिणः । तत्र श्रेष्ठतमो लोके सतामद्य अनार्दन ।

सततं सस्मृतश्चैव सदृत्तमनुपालय ।

॥ कृष्ण उवाच ॥ भवानभिगतः पूर्यन्तं मे नास्ति संशयः । इष्टस्तु प्रथमं राजन् मया पार्थो धनञ्जयः ।

तव पूर्याभिगमनात्पूर्यं चाप्यस्य दर्शनात् । साहाय्यमभयोरेव करिष्यामि सुयोधन ।

१९५

प्रवारणस्तु बालानां पूर्यं कार्यनिति श्रुतिः । तस्मात्प्रवारणं पूर्यं प्रहः पार्थो धनञ्जयः ।

ससंहननतुस्थानां गोपानामख्युर्दं महत् । नारायणा इति स्थाताः सर्वे सङ्ग्रामयोधिनाः ।

ते वा युधि दुराधर्षा भवन्त्सकस्य मैत्रिकाः । अप्रयुध्यमानः सङ्ग्रामे न्यस्तशस्त्रोऽहमेकतः ।

आभ्यामन्यतरं पार्थं यत्ने ह्यद्यतरं मतं । तद्गुणीतां भवानयो प्रवार्यस्व हि धर्मतः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्वमुकस्तु कृष्णेन कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । अप्रयुध्यमानं सङ्ग्रामे वरयामास केयवं ।

१९०

नारायणमभिचङ्गं कामाञ्जातमजं नृपु । सर्व्वलस्य पुरतो देवदागवयोरपि ।

दुर्व्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्व्वमावरयत्तदा । सहस्राणां सहस्रान्नु योधानां प्राप्य भारत ।

कृष्णं चापहतं शाला सम्प्राप परमां मुदं । दुर्दान्तस्तु तत्सैन्यं सर्व्वमाहत्य पार्थिवः ।

१९५

ततोऽभ्ययाङ्गीमबेला रौहिणेयं महाबलं । सर्व्वं चागमने हेतुं स तस्मै धन्यवेदयत् ।

प्रत्युवाच ततः शैरिङ्गात्ताराहमिदं वचः ।

॥ इत्येव उवाच ॥ इदितं ते नरव्याघ्र सर्व्वं भवितुमर्हति । यत्प्रयोक्तं विराटस्य पुरा वैशदिके नदा ।

निगृह्णातो षपीकेष्वलदर्थे कुरुनन्दन । मया सम्यन्त्रकं तुल्यमिति राजन् पुन पुन ।

नच तदाक्यमुक्तं वै कौश्वर्यं प्रत्यपद्यत । नचाहमसहै कृष्णं विना स्यात्तुमपि चणं ।

नाधं सहाय, पार्थस्य नापि दुर्योधनस्य वै । इति मे निश्चिता बुद्धिंशसुदेवमवेक्ष्य च ।

जानोऽसि भारते वशे सर्वपार्थिवपूजिते । गच्छ दुष्यस्य धर्मैण चास्त्रेण भरतर्षभ ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्येवमुक्तस्तु तदा परिव्यग्य हलायुधं । कृष्णं चापद्यतं ज्ञात्वा युद्धान्मेने जितं जय ।

सोऽभ्ययात्कृतवर्षाणं धृतराष्ट्रसुतो नृप । कृतवर्षा ददौ तस्य सेनामसौहिणी तदा ।

स तेन सर्वसैन्येन भीमेन कुरुनन्दन । वृत परिययौ दृष्ट सुहृद सम्प्रहर्षयन् ।

तत पीताम्बरधरो जगत्स्रष्टा जनादेन । गते दुर्योधने कृष्ण किरीटिनमयाप्रव्रित् ।

अयुध्यमानं कां बुद्धिमास्थायार्हं वृतस्त्वया ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ भवान् समर्थस्तान् सर्वान्निहन्तुं नः संग्रय । निहन्तुमहमप्येकं समर्थं पुरुषर्षभ ।

भवंस्तु कीर्त्तिमाश्लोके तद्यत्संज्ञा गमिष्यति । यत्रया चाहमप्यर्थां तस्मादसि मया वृत ।

सारय्यन्तु त्वया कार्यमिति मे मानसं सदा । चिरराचेष्टितं कामं तद्भवान् कर्तुमर्हति ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ उपपन्नमिदं पार्थ यत्स्यद्द्वैषि मया सद्यः । सारथ्यं ते करिष्ये मि कामं सयद्यत्तां तव ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं प्रमुदितं पार्थ कृष्णेन सहितस्तदा । गतो दाशार्धमवरे पुनरायायुधिष्ठिरं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि कृष्णमारय्यस्त्रीकारे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शन्यं श्रुत्वा तु दूतानां सैन्येन महताश्रुत । अश्रयत्पाण्डवान् राजन् सद्यः पुरुषैर्षहारथै ।

तस्य सेनानिवेशोऽभ्युदधार्द्धमिव योजनं । तथा हि विपुलां सेनां विभर्त्सि स नरर्षभ ।

असौहिणीपतीराजन् महावीर्यंपराक्रमः । विचित्रकवचा शूरा विचित्रध्वजकर्षुका ।

विचित्राभरणः सर्वं विचित्ररथवाहनाः । विचित्रस्त्रधराः सर्वं विचित्राम्बरभूषणाः ।

सुदेवशेखराभरणा वीराः शनसहस्रस्रः । तस्य सेनाप्रणेतारो बभूवुः सचिचयर्षभाः ।

यययययिभ्र भूतानि कल्पयश्रिव मेदिनी । शनैर्विश्रामयन् सेनो स यथौ येन पाण्डव ।

ततो दुर्योधन शूला महात्मानं महारथं । उपायान्तमभिद्रुत्य स्वयमानचं भारत ।

कारयामास पूशार्धं तस्य दुर्योधन सभा । रमणीयेषु देशेषु रत्नविचाः स्वउकृता ।

त्रिभिर्भिक्षिविधैश्च क्रीडालव प्रयोजिता । तत्र माच्यानि भोषानि भव्यं पेयस्य सल्लतं ।

वृषाय विविधाकारा मनोहर्षविवर्हेणाः । बाणय विविधाकारा श्चेद्वानि गृह्णाणि च ।

स तां सभा समाषाद्य पूशमानो यदाऽमरः । दुर्योधनस्य सचिचैर्द्वै देशे समन्ततः ।

आजगाम सभामन्यां देवावभषवर्षधं । स तत्र विषयैर्युक्ते कल्याणैरतिमानुषे ।

भेनेऽभ्यधिकमात्मानमवभेने पुरन्दरं । पप्रच्छ स तत प्रथान् प्रहृष्टः सचिचयर्षभ ।

पुधिष्ठिरस्य पुरषा कोऽत्र चक्रुः सभा इमाः । आनीयन्तां सभाकारा प्रदेयार्थां हि मे मताः ।

प्रसादभेना दास्यामि शुक्रीपुत्रोऽनुमन्यतां । दुर्योधनाय तत्राभं कथयन्ति सा विप्रिताः ।

संप्रवृष्टे यदा शब्दो दिदिस्सुरपि जीविनं । गूढो दुर्व्योधनकव दशैयामाद्य मातुलं ।

तं दृष्ट्वा मद्रराजश्च ज्ञात्वा यन्नञ्च तस्य तं । परिव्यञ्च्यन्नवीथीत दृष्टार्थो न्यच्छतमिति ।

॥ दुर्व्योधन उवाच ॥ सत्यवाम्नव कल्याण वरो वै मम दीयतां । सर्वमेनाप्रणेता वै भवान् भवितुमर्हति ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कृतमित्यत्रोच्छ्रयः किमन्युक्त्रियतामिति । कृतमित्येव गाभ्यारिः प्रत्युवाच पुनः पुनः । १८०

॥ शब्द उवाच ॥ गच्छ दुर्व्योधन पुरं स्वरुमेव नरर्षभ । अहं गमित्ये द्रष्टुं वै युधिष्ठिरमरिन्दमं ।

दृष्ट्वा युधिष्ठिरं राजन् चिप्रमेथे नराधिप । अत्रयं चापि द्रष्टव्यः पाण्डवः पुरुषर्षभ ।

॥ दुर्व्योधन उवाच ॥ चिप्रमागम्यतां राजन् पाण्डवं वीक्ष्य पाद्यिव । त्वय्यधीनाः स्म राजेन्द्र वरदानं स्मरस्व नः ।

॥ शब्द उवाच ॥ चिप्रमेथ्यामि भद्रन्ते गच्छस्व स्वपुरं नृप । परिव्यञ्च्य तथाऽन्योऽन्यं शब्दुर्व्योधनावुभौ ।

स तथा शब्दामामद्य पुनरायात्स्वकं पुरं । शब्दो जगाम कौन्तेयानाख्यातुं कर्म तस्य तत् । १८१

उपश्रयं स गत्वा तु स्वभ्रातारं प्रविश्य च । पाण्डवानय तान् सन्वान् शब्दालव ददर्श ह ।

समेत्य स महाबाहुः शब्दः पाण्डुसुतैस्तदा । पाद्यमर्थञ्च गाधैव प्रत्यष्टहाद्ययविधि ।

ततः कुशलपूर्व्यं हि मद्रराजोऽरिसुदनः । प्रीत्या परमया युक्तः समाश्रिय युधिष्ठिरं ।

तथा भोमाञ्जुनैः कृण्वैः स्वस्रोथौ च यमावुभौ । आसने चोपवित्रिगुः शब्दः पार्थमुवाच ह ।

कुशलं राजगार्दूल कश्चित्ते कुरुनन्दन । अरण्यावासादिश्याऽपि विमुक्तो जयतां वर । १८२

सुदुष्करं कृतं राजनिर्जने वसता त्वया । भ्रातृभिः सह राजेन्द्र कृण्वथा चानया सह ।

अज्ञातवासं धोरश्च वसता दुष्करं कृतं । दुःखमेव कुतः सौख्यं भ्रष्टराज्यस्य भारत ।

दुःखस्यैतस्य महतो धार्तराष्ट्रतस्य वै । अत्राप्यसि सुखं राजन् हत्वा शूचून् परन्तप ।

विदितं ते महाराज लोकतन्त्रं नराधिप । तस्मात्तोभकृतं किञ्चित्तव तात न विद्यते ।

राजर्षीणां पुराणानां मागमन्विच्छ भारत । दाने तपसि सत्ये च भव तात युधिष्ठिर । १८३

तमा दमश्च सत्यञ्च अहिंसा च युधिष्ठिर । अहुतस्य पुनर्लोकस्त्वपि राजन् प्रतिष्ठितः ।

शुद्धुर्बदान्यो ब्रह्मणो दाता धर्मपरायणः । धर्मोसो विदिता राजन् बहवो लोकमाचिकाः ।

स वै जगदिदं तात विदितं ते परन्तप । दिश्या कच्छमिदं राजन् पारितं भरतर्षभ ।

दिश्या परशामि राजेन्द्र धर्मात्मानं सदानुगं । निस्त्रीणं दुष्करं राजस्त्वं धर्मनिचयं प्रभो ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततोऽप्यकथयद्राजा दुर्व्योधनसमागमं । तथ शूचूषितं सर्वं वरदानञ्च भारत । १८४

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सुकृतं ते कृतं राजन् प्रवृष्टेनान्तरात्मना । दुर्व्योधनस्य यद्वीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतं ।

एकं निश्चरामि भद्रन्ते क्रियमाणं महीपते । राजन्नकर्त्तव्यमपि कर्त्तुमर्हसि सत्तम ।

मम स्वेववदा वीर शृणु विज्ञापयामि ते । भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि ।

कर्षाञ्जुनाभ्यां दम्प्राग्ने देरथे राजसत्तम । कर्षस्व भवता कार्यं भारथ्यं नावं संव्रयः ।

तथ पाण्डोऽङ्गुनो राजन् यदि मप्रियमिच्छसि । निजोपधद्य ते कार्यः शैतेरस्त्रज्जायावहः । १८५

अकर्त्तव्यमपि शैतत् कर्त्तुमर्हसि मातुल ।

॥ शल्यउवाच ॥ शृणु पाण्डव भद्रं ते यद्भवीषि दुरात्मनः । तेजोबधनिमित्तं मां स्तनपुत्रस्य संयुगे ।

अहं तस्य भविव्यामि सङ्ग्रामे सारथिभ्रुवं । वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स हि मन्यते ।

तस्याहं सुहृद्गार्हृत् प्रतीपमर्हितं वचः । भ्रुवं सङ्कथयिष्यामि योद्धुकामस्य संयुगे ।

यथा स हतदर्पश्च हततेजाश्च पाण्डव । भविव्यति सुखं हन्तुं सत्यमेतद्भवीमि ते ।

१९०

एवमेतत्करिष्यामि यथा तात त्वमात्य मां । यथान्यदपि श्रेय्यामि तत्करिष्यामि ते प्रियं ।

यद्दुःखं त्वया प्राप्तं द्यूतं वै कृष्णया सह । परयाणि च वाक्यानि स्तनपुत्रकृतानि वै ।

जटासुरात्परिक्षेपः कीचकाश्च महाद्युते । श्रैपद्याऽधिगतं सर्व्यं दमयन्त्या यथाऽशुभं ।

सर्व्यं दुःखमिदं वीर, सुखोदकं भविष्यति । नाच मन्युस्त्वया कार्यो विधिर्हि बलवत्तरः ।

दुःखानि हि महात्मानः प्राप्नुवन्ति युधिष्ठिर । देवैरपि हि दुःखानि प्राप्तानि जगतीपते ।

१९४

इन्द्रेण श्रूयते राजन् सभाय्येण महात्मना । अनुभूतं महद्दुःखं देवराजेन भारते ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि शल्यवाक्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथमिन्द्रेण राजेन्द्र सभाय्येण महात्मना । दुःखं प्राप्तं परं घोरमेतदिच्छामि वेदितुं ।

॥ शल्यउवाच ॥ शृणु राजन् पुराष्टत्तमितिहासं पुरातनं । सभाय्येण यथा प्राप्तं दुःखमिन्द्रेण भारत ।

त्वया प्रजापतिर्क्षासोद्देवश्रेष्ठो महातपाः । स पुत्रं वै चिश्निरसमिन्द्रोहात्किन्नासृजत् ।

रेन्द्रं स प्रार्थयत्स्थानं विश्वरूपो महाद्युतिः । तैस्त्रिभिर्व्यदैर्घोरैः स्वय्येन्दुज्वलनोपमैः ।

१९९

वेदानिकेन सोऽधीते सुरामिकेन चापिवत् । रकेन च दिशः सर्व्यैः पिवस्त्रिव निरीक्षते ।

स तपस्वी मृदुर्दान्तो धर्मो तपसि चोद्यतः । तपस्वस्य महत्तीव्रं सुदुश्चरमरिन्दम ।

तस्य द्रुष्ट्वा तपोवीर्यं सत्यं चामिततेजसः । विषादमगमच्छकृ र्द्रेत्राऽयं सा भवेदिति ।

कथं सञ्जेष भोगेषु न च तप्यन्महत्तपः । विवर्द्धमानस्त्रिगिराः सर्व्यं हि भुवनं यसेत् ।

इति सन्धिग्य बक्रुधा बुद्धिमान् भरतवर्षभ । आज्ञापयत्योऽस्परसस्त्वपुत्रप्रलोभने ।

१९४

यथा स सञ्जेस्त्रिगिराः कामं भोगेषु वै भृशं । चिप्रं कुहत गच्छेधं प्रलोभयत सा चिरं ।

शृङ्गारवेशाः स्योष्यो हारैर्युक्ता मनोहरैः । हावभावसमायुक्ताः सर्व्यैः शैवर्ध्यशोभिताः ।

प्रलोभयत भद्रं वः श्रमयध्वं भयं मम । अस्वस्यं द्वात्मनात्मानं सचयामि वराङ्गनाः ।

मयं तमो महाघोरं चिप्रं नाश्रयतावलाः ।

॥ अस्परस ऊचुः ॥ तथा यत्नं करिष्यामः शक तस्य प्रलोभने । यथा नावास्त्रिभयं तस्माद्दलनिस्सूदन ।

१९५

निर्हृद्द्विच वक्षुर्भ्यां धोऽसावाक्षो तपोनिधिः । न प्रलोभयितुं देव गच्छामः सहिता वयं ।

यतिव्यामो वये कर्षुं व्यपनेतुञ्ज ते भयं ।

॥ शल्य उवाच ॥ इन्द्रेण तास्त्रनुज्ञाता जग्मुस्त्रिगिरसोऽनितिकं । तत्र ता विविधैर्घावैर्लेभयन्त्यो वराङ्गनाः ।

नित्यं सन्दग्ध्यामासुस्तथैवाङ्गेषु शैष्टवं । नाभ्यगच्छन् प्रहयन्ताः स पश्यन्सुभवातपाः ।

इन्द्रियाणि वये क्ष्मा पूर्णधागरसन्निभः । तासु यत्नं परं कृता पुनः शकमुपस्थिताः ।

१९६

हताञ्जलिपुटाः सर्वा देवराजमयाज्ज्वन् । नच प्रक्यः सुदुर्हर्षो धैर्याधारयितुं प्रभे ।
 यत्ने कार्यं महाभाग क्रियतां तदनन्तरं । समुज्यास्तरसः शकौ विख्य च महामतिः ।
 चिन्तयामास तस्त्रे वधोपायं युधिष्ठिर । स त्वष्ट्यो चिन्तयन् वीरो देवराजः प्रतापवान् ।
 विनिश्चितमतिर्होमान् वधे चिश्चिरसोऽभवत् । वज्रमस्य चिपाम्यद्य स चिप्रं न भविष्यति ।
 शत्रुः प्रहृष्टो नोपेक्ष्यो दुर्ब्यसोऽपि वलीयसा । शास्त्रबुद्ध्या विनिश्चित्य कृत्वा बुद्धिं बधे दृढां ।
 अथ वैशानरनिभं घोररूपं भयावहं । सुभाच वज्रं संक्रुद्धः शक्तिशिरसं प्रति ।
 स पपात हतस्तेन वज्रेण दृढमाहतः । पञ्चतस्त्रेव शिखरं प्रणुञ्जं मेदिनीतले ।

१०

तन्नु वज्रहतं दृष्ट्वा शयागमचक्षोपमं । न शक्यं लेभे देवेन्द्रा दीपितस्य तेजसा ।
 हतोऽपि दीप्ततेजाः स जीवन्निव हि दृश्यते । घातितस्य शिराश्लेशो जीवन्तीवाहुतानि वै ।
 ततोऽतिभोतो रूपान्तु शक आसौ विचारयन् । अयाजगाम परशुं स्कन्धेनादाय वद्धंकिः ।
 तदरथं महाराज यथास्तेऽसौ निपातितः । स भीतस्तत्र तचाणं घटमानं शचीपतिः ।
 अपश्यदमवीचैनं सत्वरं पाकशासनः । चिप्रं किन्धि शिरांस्थस्य कुहस्य वचनं मम ।

११

॥ तत्रोवाच ॥ महास्कन्धो यश्चं क्षेप परशुर्न भविष्यति । कर्तुंश्याहं न शक्यामि कर्षं सन्निविगर्षितं ।
 ॥ इन्द्र उवाच ॥ माभिसं शोषमेतद्दे कुहस्य वचनं मम । मत्प्रसादाद्धि ते शक्यं वज्रकण्ठं भविष्यति ।
 ॥ तत्रोवाच ॥ कं भवन्तमहं विद्यां घोरकर्माणमद्य वै । एतद्दिच्छाम्यहं श्रातुं तन्नेन कथयस्व मे ।
 ॥ इन्द्र उवाच ॥ अहमिन्द्रो देवराजसत्त्वचिदितमस्तु ते । कुह्वैतद्यथोक्तं मे तद्यन्मा त्वं विचारय ।
 ॥ तत्रोवाच ॥ क्रूरेण नापचपसे कथं शक्येह कर्षणा । अयिपुत्रमिमं हत्वा शङ्खहत्याभयं न ते ।
 ॥ शक उवाच ॥ पयादुर्ध्वं चरिष्यामि पावनार्थं सुदुश्चरं । शत्रुरेप महाबोध्यो वज्रेण निहतो मया ।
 अद्यापि चाक्षुर्द्विभ्रस्तत्रस्त्रादिभेमि वै । चिप्रं किन्धि शिरांसि त्वं करिष्येऽनुग्रहं तव ।

१०

शिरः पयोसौ दास्यन्ति भागं यज्ञेषु मानवाः । एय तेऽनुग्रहसत्त्वन् चिप्रं कुह मम प्रियां
 ॥ शक्य उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु तत्रा स भद्रेन्द्रवचनात्तदा । शिरांस्थस्य शिश्चिरसः कुठरिणाच्छिन्नतदा ।
 निष्ठनेषु ततस्तेषु निष्कामव्रणशस्त्रस्य । कपिञ्चलास्तिशिराश्च कञ्चिविद्वायु सवर्गः ।
 येन वेदानधीते स पिवते सोममेव च । तस्मादन्नादिनिष्येतुः चिप्रं तस्य कपिञ्चलाः ।
 येन सर्वा दिशो राजन् पिबन्निव निरीचते । तस्मादन्नादिनिष्येतुः शिश्चिरांस्थस्य पाण्डव ।
 यस्मुरापन्तु तस्यासीदन्तं चिश्चिरसत्तदा । कञ्चिविद्वाः समुत्पेतुः श्रेयनाथ भरतर्षभ ।
 ततस्तेषु निष्ठनेषु विज्वरो मघवानस्य । जगाम चिदिवं हृष्टस्तथाऽपि खड्गहान्यथै ।
 मेने हतार्थमात्मानं हत्वा शत्रुं शरारिहा । लघ्ना प्रजापतिः शुला शक्रेणाय हतं सुतं ।
 क्रोधाधररुनयन इदं वचनमब्रवीत् ।

११

॥ तत्रोवाच ॥ तप्यमानं तपो नित्यं धान्तं दान्तं जितेन्द्रियं । विनाऽपरार्थेन यतः पुंशं हंसितवाग्रम ।
 तस्माच्छकविनाशाय दृक्चमुत्पादयाम्यहं । शोकाः पश्यन्तु मे बीर्यं तपस्य वचं महत् ।

११

स च पश्यतु देवेभ्यो दुरात्मा पापचेतनः । उपस्पृष्ट ततः क्रुद्धस्तस्वी सुमहायशाः ।
 अग्रा ऊला समुत्पाद्य घोरं वृत्रमुवाच ह । इन्द्रश्चो विवर्द्धस्व प्रभावात्तपो मम ।
 सोऽर्द्धतु दिवं स्वप्ना सूर्यवैश्वानरोपमः । किङ्करोमीति चोवाच कालसूर्य इवेदितः ।
 शक्रं जहोति चापुत्रो जगाम त्रिदिवं ततः । ततो युद्धं समभवद्दृववासवयोर्महतम् ।
 संक्रुद्धयोर्महाघोरं प्रकं कुरुधत्तम । ततो जघाह देवेभ्यं वृत्रो वीरः शतक्रतुम् ।

१००

अपाट्टयाचिपद्मे शक्रं कोपसमन्वितः । यस्ते वृत्रेण शक्रे तु सभ्रान्तास्त्रिदिवेश्वराः ।
 अस्रजंशो महासन्ना जृम्भिकां वृत्रनाशिनीं । विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादपाट्टतात् ।
 स्वान्यङ्गान्यभिमर्द्ध्य निष्क्रान्तो बलनाशनः । ततः प्रथति लोकस्य जृम्भिका प्राणसंश्रिता ।
 जघपुस्य सुराः सर्वे शक्रं दृष्ट्वा विनिःसृतं । ततः प्रवृष्टे युद्धं वृत्रवासवयोः पुनः ।
 संरब्धयोस्तदा घोरं सुचिरं भरतर्षभ । यदा व्यवर्द्धत रणे वृत्रो बलसमन्वितः ।
 लघुक्षोजोबलाविद्धस्तदा शक्रो न्यवर्चत । निवृत्ते च तदा देवा विषादमगमन्परं ।
 समेत्य सह शक्रेण लघुक्षोजोविमोहिताः । अमन्वयन्त ते सर्वे मुनिभिः सह भारत ।
 किं कार्यमिति वै राजन्वचिन्धय भयमोहिताः । जग्मुः सर्वे महात्मानं मनोभिर्बिष्णुमव्ययं ।
 उपविष्टा मन्द्रराचे सर्वे वृत्रवधेषुवः ।

१०१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि इन्द्रविजये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ इन्द्र उवाच ॥ सर्वं व्याप्तमिदं देवा वृत्रेण जगदव्ययं । नद्यास्य सद्गुणं किञ्चित् प्रतीघाताय यद्भवत् ।
 समर्थो ह्यहं पूर्वमसमर्थोऽस्मि साम्प्रतं । कथं नु कुर्यामर्हं वो दुर्दुर्षं स हि मे मतः ।
 तेजस्वी च महात्मा च युद्धे चामितविक्रमः । यस्मैस्त्रिभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषं ।
 तस्माद्दिनिद्ययमिमं शृणुध्वं त्रिदिवीकसः । विष्णोः सयमुपागम्य समेत्य च महात्मानः ।
 तेन संमच्य वेत्सोमा वधोपायं दुरात्मनः ।

१०२

॥ शन्य उवाच ॥ एवमुक्ते मधवता देवाः सर्षिगणास्तदा । शरथं शरणं देवं जग्मुर्बिष्णुं महाबलं ।
 ऊचुय सर्वदेवानां विष्णुं वृत्रभयादिताः । त्रयो लोकास्तथा क्रान्तास्त्रिमिर्विक्रमणैः पुरा ।
 अष्टतं चाङ्गतं विष्णो दैत्याय निहता रणे । बलिं बद्धा महादित्यं शक्रो देवाधिपः छतः ।
 सं प्रभुः सर्वदेवानां तया सर्वमिदं ततं । त्वं हि देवो महादेवः सर्वलोकममृक्षतः ।
 गतिर्भव सं देवानां सेन्द्राणाममरोत्तम । जगद्भाषमिदं सर्वं वृत्रेणासुरसूदन ।

१०३

॥ विष्णुहवाच ॥ अत्रयं करण्यं मे भवतां हितमुत्तमं । तस्मादुपायं वेत्सामि यथाऽसौ न भविष्यति ।
 गच्छध्वं सर्षिगन्धर्वा धवासो विशरूपधृक् । साम तस्य प्रपुञ्जध्वं तत एनं विजेत्रथय ।
 भविष्यति जयो देवाः शक्रस्य मम तेजसा । अद्भ्यस्य प्रवेद्यामि वज्रे ह्यस्त्रापुधोत्तमे ।
 गच्छध्वष्टपिभि साहू गन्धर्वाद्य सुरोत्तमाः । वृत्रस्य सह शक्रेण सन्धिं कुरुत माचिरं ।
 ॥ शन्य उवाच ॥ एवमुक्ते तु देवेन उपपत्तिदशास्तथा । ययुः समेत्य सदिताः शक्रे हत्वा पुरःसरं ।

१०४

समीपमेत्य च यदा सर्व्व एव महौजसः । तं तेजसा प्रज्वलितं प्रतपन्तं दिशो दद्युः ।
 यद्यन्तमिव लोकोऽस्त्रीन सूर्याचन्द्रमणौ यथा । ददृग्भुक्ता तेनो हृत्वं शक्रेण सह देवताः ।
 षट्पयोऽथ ततोऽभ्येत्य हृत्त्रमूचुः प्रियं वचः । त्वाप्तं जगदिदं सर्व्वं तेजसा तव दुर्जय्य ।
 न च शक्रोऽपि निर्व्वैतुं वासवं बलिनाम्बर । युध्यतोऽपि वां कालो व्यतीतः सुमहानिह ।
 पोद्बन्धे च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानुषाः । सर्व्वं भवतु ते हृत्त्र शक्रेण सह नित्यदा ।
 श्रवास्सपि सुखं त्वञ्च शक्रलोकाञ्च शान्तान् । ऋषिवाक्यं निश्चिन्त्या हृत्त्रः स तु महाबलः ।
 उवाच तानुपीनु सर्व्वान् प्रणम्य शिरसाऽसुरः । सर्व्वं यूयं महत्प्रभागा गन्धर्वादीव सर्व्वशः ।
 यद्वृथ तच्छ्रुतं सर्व्वं ममापि शृणुतानघाः । सन्धिः कथं वै भविता मम शक्रस्य चोभयोः ।
 तेजसाहिं दयार्द्धेवाः सर्व्वं वै भविता कथं ।

१०
११
१२
१३
१४
१५
१६
१७
१८
१९

॥ षट्पथ ऊचुः ॥ सत्कृत्यां सङ्गतं लिप्सितव्यं ततः परभविता भव्यमेव । नातिक्रामेत्सत्पुरुषेण सङ्गतं तस्मान् सतां सङ्गतं लिप्सितव्यं ।

दृढं सतां सङ्गतं चापि नित्यं ब्रूयाद्यायं द्यार्थं कृत्सेषु धोरः । महायंत्रत् सत्पुरुषेण सङ्गतं तस्मान् सन्तं न जिघांसेत धोरः । ११५
 दन्द्रः सतां समतश्च निवास्य महात्मनां । सत्यवादी ह्यनिन्द्यश्च धर्मविस्मयानिन्द्यः ।
 तेन ते सह शक्रेण सन्धिर्भवतु नित्यदा । एवं विश्वासमागच्छ मा ते भुङ्क्ष्विद्विरन्यथा ।
 ॥ शश्व उवाच ॥ महर्थावचनं श्रुत्वा तानुवाच महारुतिः । श्रवश्यं भगवन्तो मे माननीयास्तपस्विनः ।
 ब्रवीमि यदर्थं देवास्तस्मै क्रियते यदि । ततः सर्व्वं करिष्यामि यदूचुर्मां दिजर्षभाः ।
 न शुक्रेण न चार्द्धेण नाश्रुतानां न च दारुणा । न शक्रेण न चाक्षेण न दिवा न तथा निशि । ११६
 यद्यो भवेयं विप्रैन्द्राः शक्रस्य सह देवतैः । एवं मे रोचते सन्धिः शक्रेण सह नित्यदा ।
 वाढमित्येव षट्पथस्तमूर्ध्वभरतर्षभ । एवं वृत्ते तु सन्धाने हृत्त्रः प्रमुदितोऽभवत् ।
 युक्तः सदाऽभवत्चापि शक्रो हर्षसमन्वितः । हृत्त्रस्य वधसंपुक्कानुपायाननुचिन्तयन् ।
 क्षिप्रान्वेषी यमुद्दिग्धः सदा वपति देवराट् । स कदाचित्समुद्रान्ते तमपश्यन्महासुरं ।
 सन्ध्याकाल उपावृत्ते मुङ्क्षेत् चानिदारुणे । ततः सञ्चिन्त्य भगवान् वरदानं महात्मनः । ११७
 सन्ध्येयं वर्त्तते रौद्रा न रात्रिर्दिवसं न च । हृत्त्रश्चावश्यवधोऽयं मम सर्व्वहरो रियुः ।
 हृत्त्रं यदि न हन्मद्य वक्ष्यदित्वा महासुरं । महाबलं महाकायं न मे श्रेयो भविष्यति ।
 एवं सञ्चिन्त्ययत्र शक्रो विष्णुमनुस्मरन् । अथ फेनं तदाऽपश्यत् समुद्रे पृन्वीतौषधं ।
 नायं शुक्रेण न चार्द्धेऽयं न च ब्रह्ममिदं तथा । एवं चेष्ट्यामि हृत्त्रस्य सशदेव नमिष्यति ।
 सवज्रमय फेनं ते चित्रं वृत्त्रे निश्चष्टवान् । प्रविश्य फेनं तं विष्णुरथ हृत्त्रं व्यनाययत् । ११८
 निहतं तु ततो हृत्त्रे दिशो वितिमिराभवन् । प्रवशे च श्रिता वायुः प्रजाय जञ्चयुक्तया ।
 ततो देवाः मगन्धर्व्वः यच्चरन्तोमहोरगाः । षट्पथ्य महेश्च तमस्तुवन्विधेः स्वैः ।
 नमस्तः सर्व्वभूतेः सर्व्वभूतान्यघान्त्वयत् । हत्वा शश्वं प्रष्ट्यात्मा वापकः सह देवतैः ।

स च पश्यतु देवेन्द्रे दुरात्मा पापभेगनः । उपस्पृष्ट ततः क्रुद्धस्तरन्वी सुमहायमाः ।
 श्रमां कृत्वा समुत्पाद्य घोरं वृत्रमुयाच स । इन्द्रश्चो विवर्द्धंस्व प्रभावात्तपयो मम ।
 सोऽवर्द्धत दिवं सन्ध्या सूर्यवैद्यानरोपमः । किङ्करोमीति चोवाच काससूर्य इवोदितः ।
 शक्रं जहोति चापुक्रो अगम त्रिदिवं ततः । ततो युद्धं समभवदृषवाभवधोर्महत् ।
 संक्रुद्धयोर्महाघोरं प्रकृतं क्रुद्धसन्म । ततो जघाह देवेन्द्रं वृत्रो घोरः शतक्रतुः ।

१८०

अपाटव्याच्चिपदक्त्रे शक्रं कौपसमन्वितः । यत्ते वृत्रेण शक्रे तु मन्थान्तास्त्रिदिवेश्वराः ।
 अश्रजंस्ते महासत्त्वा जृम्भिकां वृत्रनाशिनो । विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादपाटवतात् ।
 स्नान्यङ्गान्यभिषङ्क्षिष्य निष्क्रान्तो बलनाशनः । ततः प्रभृति लोकस्य जृम्भिका प्राणशंश्रिता ।
 जहपुत्र्य सुराः सर्वे शक्रं वृष्ट्वा विनिःसृतं । ततः प्रववृते युद्धं वृत्रवासवयोः पुनः ।
 शंरब्धयोस्तदा घोरं सुचिरं भरतर्षभ । यदा थवर्द्धत रणे वृत्रो बलसमन्वितः ।
 लघुसौजोबलाविद्धस्तदा शक्रो न्यवर्त्तत । निवृत्ते च तदा देवा विपादमगमनुपरं ।
 समेत्य सह शक्रेण लघुसौजोविमोहिताः । अमन्त्रयन्त ते सर्वे मुनिभिः सह भारत ।
 किं कार्यमिति वै राजन् विचिन्व्य भयमोहिताः । जग्मुः सर्वे महात्मानं मनोभिर्बिष्णुमव्ययं ।
 उपविष्टा मन्दराये सर्वे वृत्रवधेषुवः ।

१८१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भेगोद्योगपर्वणि इन्द्रविजये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ इन्द्र उवाच ॥ सर्वं व्याप्तमिदं देवा वृत्रेण जगदव्ययं । नद्यास्य सदृशं किञ्चित् प्रतोघाताय यद्भवेत् ।
 समर्थो ह्यमवं पूर्व्वमसमर्थोऽस्मि साम्प्रतं । कथं नु कुर्व्वां भद्रं वो दुर्द्धयं स हि मे मतः ।
 तेजस्त्रो च महात्मा च युद्धे चामितविक्रमः । यथेत्स्मिभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषं ।
 तस्माद्दिनिद्यधमिमे शृणुध्वं विदिवौकसः । विष्णोः क्षयमुपागम्य समेत्य च महात्मना ।
 तेन संमन्थ्य वेत्स्यामि वधोपायं दुरात्मनः ।

१८२

॥ शक्य उवाच ॥ स्वमुक्तो मघवता देवाः भर्षिगणास्तदा । शरणं शरणं देवं जग्मुर्बिष्णुं महाबलं ।
 ऊचुस्य सर्वदेवेषं विष्णुं वृत्रभयादिताः । त्रयो लोकास्तथा क्रान्तास्त्रिभिर्विक्रमसैः पुरा ।
 अमृते चाद्यते विष्णो दैत्यास्य निहता रणे । बलिं बद्धा महादैत्ये शक्रो देवाधिपः क्षतः ।
 त्वं प्रभुः सर्वदेवानां त्वया सर्वमिदं ततं । त्वं हि देवो महादेवः सर्वलोकनमस्कृतः ।
 गतिर्भव त्वं देवानां स्रेष्ठानाममरोत्तमः । जगद्वाप्तमिदं सर्वं वृत्रेणासुरसूदनः ।

१८३

॥ विष्णुस्त्वाच ॥ अवश्यं करणीयं मे भवतां हितमुत्तमं । तस्मादुपायं वक्ष्यामि यथाऽसौ न भविष्यति ।
 गच्छध्वं सर्षिगन्धर्वा यवासौ विप्रहृषधृक् । साम तस्य प्रयुञ्जध्वं तत एनं विजेश्यथ ।
 भविष्यति जयो देवाः शकस्य मम तेजसा । अदृश्यस्य प्रवेत्स्यामि वज्रे क्षात्पायुधोत्तमे ।
 गच्छध्वमृषिभिः साहैर्गन्धर्वैश्च सुरोत्तमाः । वृत्रस्य सह शक्रेण सन्धिं कुरुत माचिरं ।
 ॥ शक्य उवाच ॥ स्वमुक्तो वृ देवेन अघसस्त्रिदशाक्षया । ययुः समेत्य सहिताः शक्रं कृत्वा पुरःसरं ।

१८४

समीपमेव च यदा सर्वं एव महौजसः । तं तेजसा प्रञ्चलितं प्रतपन्तं दिशो दश ।
 यस्मन्निव लोकांस्तौ न सूर्याचन्द्रमसौ यथा । दद्मद्भुजो तो हृत्वं शक्रेण सह देवताः ।
 अथयोऽय ततोऽभ्येत्य हृत्तमूचुः प्रियं वचः । व्याप्तं जगदिदं सर्वं तेजसा तत्र दुर्लभं ।
 न च शक्रोऽपि निर्जेतुं वासवं बलिनाम्बरं । युध्यतोऽद्यापि वां कातो व्यतीतः सुमहानिह ।
 पीद्यन्ते च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानुषाः । सख्यं भवतु ते हृत्वं शक्रेण सह नित्यदा ।
 अवाप्त्यसि सुखं त्वञ्च शक्रेणैकाद्यं शान्तान् । अर्पित्वाक्यं निश्चिन्त्या हृत्वं स तु महाबलः ।
 उवाच तानूदीन् सर्वान् प्रणम्य शिरसाऽसुरः । सर्वं यूयं महाभागा गन्धर्व्यैश्च सर्वशः ।
 यद्भूय तच्छ्रुतं सर्वं ममापि शृणुतानघाः । सन्धिः कथं वै भविता मम शक्रस्य चोभयोः ।
 तेजसोर्हि दयोर्द्वैवाः सख्यं वै भविता कथं ।

१०
११
१२

॥ अथय ऊचुः ॥ शकृतानां सङ्गतं लिप्सितव्यं ततः परभविता भव्यमेव । नातिक्रामेत्सत्पुरुषेण सङ्गतं तस्मात् सर्तां सङ्गतं लिप्सितव्यं ।

दृढं सर्तां सङ्गतं चापि नित्यं ब्रूयाच्छार्धं क्षयं कच्छ्रेपु धीरः । महार्थवन् सत्पुरुषेण सङ्गतं तस्मात् सन्तं न जिघंसेत धीरः । ११
 इन्द्रः सर्तां समतश्च निवास्य महात्मनां । सत्यवादींश्चान्दित्यं धर्मवित्सूक्तनिदयः ।
 तेन ते सह शक्रेण सन्धिर्भवतु नित्यदा । एवं विद्यासमागच्छ मा ते भुङ्क्ष्विन्द्रिन्याया ।
 ॥ शक्य उवाच ॥ महार्थवचनं श्रुत्वा तानुवाच महाद्युतिः । अवर्यं भगवन्तो मे माननीयास्तपस्विनः ।
 ब्रवीमि यद्दं देवासोऽस्यै क्रियते यदि । ततः सर्वं करिष्यामि यद्दुर्भुक्तां द्विजंभयाः ।
 न शृण्वेण न चार्द्रेण नाम्ना न च दासणा । न शक्रेण न चास्त्रेण न दिवा न तथा निग्रि । १२
 वधो भवेथं विप्रेन्द्राः शक्रस्य सह दैवतैः । एवं मे रोचते सन्धिः शक्रेण सह नित्यदा ।
 वाढमित्येव अथयस्तमूचुर्भरतर्षभ । एवं हृत्ते तु सन्धाने हृत्वं प्रमुदितोऽभवत् ।
 युक्तः सदाऽभवच्छापि शक्रो हर्षसमन्वितः । हृत्वं स बधसंयुक्तानुपायाननुचिन्तयन् ।
 क्रिद्गन्धिषो ममुद्दिग्गः सदा वसति देवराट् । स कदाचित्समुद्गन्ते तमपश्यन्महासुरं ।
 सन्ध्याकाल उपाहृत्ते मुद्गन्ते चातिदारुणे । ततः सन्धिन्य भगवान् वरदानं महात्मनः । १३
 सन्धेयं वर्त्तते रौद्रा न राविर्दिवसे न च । हृत्वात्रशयवधोऽयं मम सर्वहरो रिपुः ।
 हृत्वं यदि न ह्यमय वधयित्वा महासुरं । महाबलं महाकार्यं न मे श्रेयो भविष्यति ।
 एवं सन्धिन्यनेव शक्रो विष्णुमनुस्मरन् । अथ फेनं तदाऽपम्यात् समुद्रे पूर्वतोऽपमं ।
 नायं शृणो न चार्द्रोऽयं न च शक्रेणितं तया । एवं सेस्यामि हृत्वं स चणुदेव नमिष्यति ।
 सवन्नमय फेनं तं चिमं हृत्वं निश्चयवान् । प्रविश्य फेनं तं विष्णुरथ हृत्वं यनाशयत् । १४
 निहते तु ततो हृत्वं दिशो वितिमिराभवत् । प्रवौ च शिरो वायुः प्रजाय जषुपुत्रया ।
 ततो देवाः सगन्धर्वाः यस्त्रचोमहोरगाः । अथयस्य महेशं तमस्तुवन्निविधेः स्तवैः ।
 नमस्तः सर्वभूतेः सर्वैस्तान्यसान्वयत् । हत्वा श्रुं प्रच्छात्मा वासकः सह दैवतैः ।

विष्णुं विभुवनश्रेष्ठं पूजयामास धर्मवित् । ततो हते महाशौर्यं दृष्ट्वा देवभयङ्करे ।
 श्रुतुतेनाभिभूतोऽभूच्छक्रः परमदुर्मेनाः । त्रैशोर्षयाऽभिभूतश्च स पूर्वं ब्रह्महत्याया । ११५
 सोऽन्त माश्रित्य लोकानां नष्टशंभो विचिननः । न प्राज्ञायत देवद्रुक्षभिभूतः स्वकल्पवैः ।
 प्रतिच्छन्नोऽवसथासु चेटमान दवोरगः । ततः प्रनष्टे देवेन्द्रे ब्रह्महत्याभयादिंते ।
 भूमिः प्रध्वस्तसङ्घाया निहंत्वा शूष्ककानना । विच्छिन्नस्रोतसो नद्यः सरांस्तनुदकानि च ।
 सङ्घामयापि सन्नानामनाष्टदृष्टतोऽभवत् । देवाद्यापि श्शं वस्तास्तथा सर्वं मद्यप्ययः ।
 अराजकं जगत्सर्वमभिभूतमुपद्रवैः । ततो भीताभवन् देवाः को नो राजा भवेदिति । ११६
 दिवि देवर्षयस्यापि देवराजविनाशताः । न स कश्चन देवानां राज्यं वै कुमुते मति ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनेद्योगपर्वणि दृवसधे नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ अथ उवाच ॥ अथयोऽद्यान्नुवन् सर्वं देवाश्च विदिवेश्वराः । अथ वै नक्षत्रः श्रीमान् देवराज्येऽभिपिच्यतां ।
 तेजसो च यशस्वी च धार्मिकश्चैव नित्यदा । ते गन्वा लभुवन् सर्वे राजा नो भव पाथिव ।
 स तानुवाच भद्रयो देवानूपिगणांस्तथा । पिष्टभिः सहितान् राजन् परीक्षन् हितमात्मनः ।
 दुर्भलोऽहं न मे शक्तिर्भवतां परिपालने । बलवान् जायते राजा बलं शक्ते हि नित्यदा । ११७
 तमनुवन् पुनः सर्वं देवा अपिपुरोगमाः । श्शम्नाकं तपसा युक्तः पाहि राज्यं विपिष्टये ।
 परस्परभयं घोरमस्माकं हि न संशयः । श्रभिपिच्यस्व राजेन्द्र भव राजा विपिष्टये ।
 देवदानवपचाण्डपीणां रघुमां तथा । पिष्टगन्धर्वभूतानां चतुश्चिपयवर्त्तिनां ।
 तेन आदास्यसे पश्यन् बलशंय भविष्यसि । धर्मं पुरस्सत्य सदा सर्वैकोऽपिभयं भव ।
 ब्रह्मर्षीयापि देवांश्च गोपयन् विपिष्टये । अभपिच्यत् राजेन्द्र ततो राजा विपिष्टये । ११८
 धर्मं पुरस्सत्य तदा सर्वलोकाधिपोऽभवत् । सुदुर्लभं वरं लब्ध्वा प्राप्य राज्यं विपिष्टये ।
 धर्मात्मा धनत भव्या कामात्मा समपयनः । देवादानेषु सर्वेषु मन्दनोपवनेषु च ।
 कैनामे हिमवत्पृष्ठे मन्दरे श्वेतपर्वते । सद्य मदेन्द्रे मज्जते समुद्रेषु चरित्सु च ।
 अस्त्रोभिः परिहृता देवकन्यासमाहृतः । शक्रयो देवराजोऽय क्रीडन् यशस्विर्भूतदा ।
 श्रुत्वनन्दिव्या बह्वविधाः कथाः श्रुतिमनोहराः । वादिचाणि च शंशणि गीतश्च मधुरस्वनं । ११९
 विद्यावसुभारदश्च गन्धर्वाः सारथाः गणाः । अतः पट्श देवेन्द्रं मूर्च्छिमन्त उपस्विताः ।
 मासतः सुरभिर्षीति मनोशः सुपशीतलः । स्वयं क्रीडतस्तस्य नक्षत्रय दुरात्मनः ।
 धर्म्याना दशनं देवी सशस्त्र मरिची मिया । स तां सन्दृश्य दुष्टात्मा प्राह सर्वैश्च समासदः ।
 इन्द्रश्च मरिची देवी सशस्त्रां भोपतिष्ठति । अहमिन्द्रोऽसि देवानो भोकागाश्च तवेसरः ।
 आगच्छतु इत्ये मद्यं विप्रमद्य निवेशने । तच्छ्रुत्वा दुर्मता देवो हृष्टपतिमुवाच ह । १२०
 रथ मां नक्षत्राणां स्तामग्निं शरणं गता । सर्वलक्षणसम्पन्नां ब्रह्मर्षीं तां प्रभाषसे ।
 देवराजश्च दयितामश्नसुसमागिनी । अथैष्येन दुर्गां चाप्येकपत्नीं पतिव्रतां ।

उक्त्वा नमि मां पूर्व्वष्टतां तां कुर्व्व वै गिरं । नोक्तपूर्व्वञ्च भगवन् वृथा ते किञ्चिदीश्वर ।
तस्मादेतन् भवेत् सत्यं तयोक्तं द्विजसत्तम । वृहस्पतिरथोवाच शक्राणीं भयमोहितं ।
यद्भूतासि मया देवि सत्यं तद्भवति भुवं । इच्छसे देवराजानमिन्द्रं शीघ्रमिहागतं ।
न भेतव्यञ्च नङ्गपात्यत्यमेतद्भवीमि ते । समानयिष्ये शक्रेण न चिराद्भवतीमहं ।
अथ गुरुवाच नङ्गप' शक्राणीं शरणं गतां । वृहस्पतेरङ्गिरसश्चक्रोप स नृपसदा ।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सेनोद्योगपर्व्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ १० ॥

१११

॥ शन्य उवाच ॥ कुर्व्वं तु नङ्गपं वृष्ट्वा देवा ऋषिपुरोगमा । अनुवन् देवराजानं नङ्गपं चारदग्नेनं ।
देवराज जहि क्रोधं त्वयि कुर्व्वे जगदिभो । चक्षं सासुरगन्धर्व्वं सकलरमहोरगं ।

जहि क्रोधमिमं साधो न कुप्यन्ति भवद्विधाः । परस्य पत्नी सा देवी प्रसीदस्य सुरेश्वर ।
निवर्त्तय मनः पापात्परदारामिर्मर्षणात् । देवराजोऽसि भद्रं ते प्रजा धर्मेण पातय ।

११०

एवमुक्त्वा न जयाह तद्वचः काममोहितः । अथ देवानुवाचेदमिन्द्रं प्रति सुराधिपः ।
अहन्या धर्षिता पूर्व्वष्टपिपत्नी यमस्त्रिनी । जीवतो भर्तुरिन्द्रेण स वः किं न निवारितः ।

वह्निं च नृमंशानि हतानीन्द्रेण वै पुरा । वैधर्म्याण्युपधासैव स वः किं न निवारितः ।
उपतिष्ठतु देवो मामेतदस्या हितं परं । युष्माकञ्च सदा देवाः शिवमेवं भविष्यति ।

११५

॥ देवा ऊचुः ॥ द्वात्रिंशोऽध्यायान्मथेच्छसि दिवस्त्रिने । जहि क्रोधमिमं वीर मीतो भव सुरेश्वर ।
॥ शन्य उवाच ॥ इत्युक्त्वा तं तदा देवा ऋषिभिः सह भारत । जग्मुष्टद्वस्त्रिं वक्रुमिन्द्राणीं चागुमं वचः ।

जानोमः शरणं प्राप्तामिन्द्राणीं तत्र वेगमनि । दत्ताभयाञ्च विमिञ्च तया देवर्षिसत्तम ।
ते तां देवाः सगन्धर्व्वं ऋषयश्च महाद्युते । प्रसाद्यन्ति चेन्द्राणो नङ्गपाय प्रदीयतां ।

द्वात्रिंशिष्ठो नङ्गपा देवराजो महाद्युति' । वृषालिमं वरारोहा भर्तृन्ने वरवर्षिनी ।
एवमुक्ते तु सा देवी वास्यमुत्सृज्य सस्त्रनं । उवाच रुदती दीना वृहस्पतिमिदं वचः ।

११०

नाहमिच्छामि नङ्गपं पतिं देवर्षिसत्तम । शरणागताऽस्मि ते ब्रह्मस्वायस्य महतो भयात् ।
॥ वृहस्पतिरुवाच ॥ शरणागतां न त्यजेयमिन्द्राणीं मम नियय' । धर्मज्ञां सत्यवीलाञ्च न त्यजेयमनिन्दिते ।

नाकार्यं कर्त्तुमिच्छामि ब्राह्मणः सन् विप्रपतः । श्रुतधर्मो सत्ययोरो जाननधर्मो नृपसत्तमं ।
नाहमेतत्करिष्यामि मच्छब्धं वै सुरात्तमाः । अग्निं दार्यं पुरा गीतं ब्रह्मणा श्रूयतामिदं ।

११५

न तस्य वीरं रोहति वीरकाले न तस्य वर्षं वर्षति वर्षकाले । भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे न स चातारं लभते पाण
मिच्छन् ।

मोघमर्थं विन्दति चाप्यचेता' स्वर्गाङ्गोक्ताद्गृह्यति नष्टचेष्टः । भीतं प्रपन्नं प्रददाति यो वै न तस्य हर्षं प्रतिश्लेषति देवा ।
प्रमोयते चारु प्रजा ऋक्काले सदा विवादं पितरोऽस्य कुर्व्वन्ते । भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे मेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वधं ।

एतदेवं विज्ञाननूत्रे न दास्यामि शचीमिमं । द्वात्रिंशो विश्रुतां लोके शक्रस्य महर्षिं प्रियां ।
अस्या हितं भवेद्यद्य मम चापि हितं भवेत् । ज्ञियतां तसुरश्रेष्ठा न हि दास्यामि शचीं ।

१८०

॥ शल्य उवाच ॥ अथ देवाः सगन्धर्वा गृह्णाद्भरिदं वचः । कथं सुनोतं नु भवेन्नन्दयस्व दृष्टयते ।

॥ दृष्टस्यतिस्वाच ॥ नङ्गवं याचतां देवी किञ्चित्कालान्तरं शुभा । इन्द्राणी हितमेतद्वि तथाऽस्माकं भविष्यति ।

यज्ञविघ्नः सुराः कालः कालं कालो नयिष्यति । गर्भितो वलवांश्यापि नङ्गवो वरसंश्रयात् ।

॥ शल्य उवाच ॥ ततस्तेन तथोक्ते तु प्रीता देवास्तदाऽमुत्रन् । ब्रह्मन्शाश्विदमुक्तं ते हितं सर्व्वदिवीकषां ।

एवमेतद्विअश्रेष्ठ देवी चैवं प्रधाचतां । ततः समस्ता इन्द्राणी देवास्याग्निपुरोगमाः ।

१८५

ऊचुर्व्वेचनमथथा लोकार्णां हितकाम्यया ।

॥ देवा ऊचुः ॥ त्वया जगदिदं सर्व्वं धृतं स्थावरजङ्गमं । एकपल्व्यसि सत्या च गच्छस्व नङ्गवं प्रति ।

त्विप्रं त्वामभिकामस्य विनश्यति पापकृत् । नङ्गवो देवि शक्रस्य सुरैस्वर्ध्वमवाप्यति ।

एवं विनिश्चयं कृत्वा इन्द्राणी कार्थ्यविद्वधे । अभ्यगच्छत समीडा नङ्गवं घोरदर्शनं ।

दृष्ट्वा तां नङ्गपश्यापि वयोर्हूपसमन्वितां । समहृथत दुष्टात्मा कामोपहतचेतनः ।

१००

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सेनादोषगपर्व्वणि इन्द्राणोकालयाचने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ शल्य उवाच ॥ अथ तामब्रवीद्दृष्ट्वा नङ्गवो देवराट् तदा । यथाणामपि लोकानामहमिन्द्रः शुचिस्मिने ।

भजस्व मां वरारोहे पतित्वे वरवर्षिणि । एवमुक्त्वा तु सा देवी नङ्गवेष पतिव्रता ।

प्रतिपत भयोद्दिग्ना प्रवाते कदलो यया । प्रणम्य सा हि ब्रह्माणं शिरसा तु कृताञ्जलिः ।

देवराजमथोवाच नङ्गवं घोरदर्शनं । कालमिच्छाम्यहं लभ्यं लतः कञ्चित् सुरेश्वर ।

न हि विज्ञायते शक्रः किं वा प्राप्तः क्वां गतः । तत्त्वमेतन्तु विज्ञाय यदि न ज्ञायते प्रभो ।

१०५

ततोऽहं त्वामुपस्थास्ये सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । एवमुक्तः स इन्द्राणा नङ्गवः प्रीतिमानभूत् ।

॥ नङ्गव उवाच ॥ एवं भवतु सुश्रेणि यथा मामिह भायसे । ज्ञात्वा चागमनं कार्थ्यं सत्यमेतदनुस्मरेः ।

नङ्गवेष विष्टष्टा च नियकाम ततः शुभा । दृष्टस्यतिनिकेतं च सा जगाम यमस्त्रिनी ।

तस्याः संश्रुत्य च वचो देवाद्याग्निपुरोगमाः । चिन्तयामासुरेकायाः शक्रार्थं राजसक्तम ।

देवदेवेन मङ्गम्य विष्णुना प्रभविष्णुना । ऊचुश्चैनं समुद्दिग्ना वाक्चैवाक्विशारदाः ।

११०

ब्रह्मयथ्यामिमौतो वै शक्रः सुरगणेश्वरः । गतिश्च नस्तं देवेश पूर्व्वजो जगतः प्रभुः ।

रचाधं सर्व्वभूताणां विष्णुचमुपशमिषान् । तद्वीर्य्यनिष्ठे हृषे वासवो ब्रह्महृद्यथा ।

एतः सुरगणश्रेष्ठ मोक्षं तस्य विनिर्दिश । तेषां तदचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् ।

मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वञ्जितं । पुण्येन ह्ययमेधेन मामिष्ट्वा पाकशामनः ।

पुनरेष्यति देवानामिष्ट्रत्वमकुतोभयः । दुष्कर्म्मभिस्य नङ्गवो नाशं यास्यति दुर्भतिः ।

११५

कञ्चित्कालमिमं देवा सर्व्वयध्वमतङ्कितः । श्रुत्वा विष्णोः शुभां सत्यां वाणीं ताममृततोपमां ।

ततः सर्व्वं सुरगणाः शोपाध्यायाः शरपिभिः । यत्र शक्रो भयोद्दिग्नां देशमुपचक्रमुः ।

नृषाचमेधः सुमहाकन्देन्द्रस्य महात्मनः । बहते पावनाद्यं धै ब्रह्महत्यापथो नृप ।

विभश्य ब्रह्महत्यान्तु हृषेपु च नदीपु च । पर्व्वतेषु शयिष्याद्य स्त्रीषु चैव पुधिष्ठिर ।

स विभज्य च भूतेषु विष्टज्य च सुरेश्वरः । विन्त्रो धूतपात्रा च वासवोऽभवदात्मवान् ।

अक्रमन्नङ्गं स्थानादृष्ट्वा बलनिस्सदनः । तेजोघ्नं सन्निभूतानां वरदानाच्च दुःसहं ।

ततः प्रचीपतिर्देवः पुनरेव व्यनश्यत् । अद्भुतः सर्वभूतानां कालाकाङ्क्षो चकार च ।

प्रनष्टे तु ततः शक्रे प्रची शोकसमन्विता । हा शक्रेति तदा देवो बिललाप सुदुःखिना ।

यदि दत्तं यदि दत्तं गुरवसोऽपिता यदि । एकभर्तृत्वमेवासु सत्यं यद्यसि वा मयि ।

पुण्यां चेनामहं दिव्यं मष्टन्नामुत्तरायणे । देवी रात्रिं नमस्यामि सिध्धां मे मनोरथ ।

प्रयताञ्च निर्ग्रा देवोमुपातिष्ठत तत्र सा । पतिव्रतात्वात्सत्येन सोपश्रुतिमयाकरोत् ।

यत्सासे देवराजोऽपैतं देवं दर्शयस्व मे । इत्याहोपश्रुतिं देवीं सत्यं सत्येन दृश्यतां ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि उपश्रुतिधाचने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ अथ उवाच ॥ अथैनां रूपिणीं साध्वीमुपातिष्ठदुपश्रुतिः । तां वयोरूपसम्पन्नां दृष्ट्वा देवीमुपसितां ।

दन्द्राणी सम्यहृष्टास्मा समूचैनामयाव्रवीत् । द्रुचामि त्वामहं ज्ञातुं का त्वं ब्रूहि वरानने ।

॥ उपश्रुतिरुवाच ॥ उपश्रुतिरहं देवि तवान्निकमुपागता । दर्शने चैव सम्प्राप्ता तव सत्येन भाविनि ।

पतिव्रता च युक्ता च यमेन नियमेन च । दर्शयिष्यामि ते शक्रे देवं हृत्पतिस्सदनं ।

क्षिप्रमन्वेहि भद्रं ते द्रुक्ष्यसे सुरसत्तमं । ततस्त्वां प्रहृतां देवीमिन्द्राणी सा समचगात् ।

देवारण्यान्तिकम्य पर्वतांश्च वङ्गं नतः । हिमवन्नामतिकम्य उत्तरं पार्श्वमागमत् ।

समुद्रश्च समासाद्य षड्जयोजनविस्तृतं । आससाद् महादीपं नानाद्रुमवताहृतं ।

तत्रापश्यत्सर्गे दिव्यं शृङ्गं शकुनिभिर्हतं । शतयोजनविस्तोर्णं तावदेवायतं शृङ्गं ।

तत्र दिव्यानि पद्मानि पद्मवर्णानि भार्गव । पट्टपदैरुपगीतानि प्रफुल्लानि सहस्रशः ।

सरसस्तस्य मथे तु पद्मिनी महती शुभा । गौरिणाञ्जननालेन पद्मेन महता हृता ।

पद्मस्य भित्ता नावश्च विदेशे सञ्चिता तथा । विषतन्नुप्रविष्टश्च तत्रापश्यच्छतक्रतुं ।

तं दृष्ट्वा च सुसङ्गेश रूपेणावस्थितं प्रभुं । सद्मरूपधरा देवी षभूवोपश्रुतिश्च सा ।

इन्द्रं तुष्टाव चेन्द्राणी विद्युतैः पूज्यैर्कर्मभिः । स्वयमानस्ततो देवः प्रचीमाह पुरन्दरः ।

किमर्थमसि सम्प्राप्ता विज्ञातय कथं त्वहं । ततः सा कथयामास नञ्जपस्य विप्रेतिं ।

इन्द्रत्वं क्षिपु सोऽप्येषु प्राप्य वीर्यसमन्वितः । दर्शयिष्येऽद्य दुष्टात्मा भामुवाच शतक्रतो ।

उपतिष्ठेति स क्रूरः कालश्च हतवान्मम । यदि न चास्यसि विभो करिष्यति स मां वने ।

स्तेन चाहं सम्प्राप्ता नूनं शक्रे तवान्निकं । जहि रौद्रं महाबाहो नञ्जपं पापनिशयं ।

प्रकाशयात्मनात्मानं दैत्यदानवसुदनं । तेजः समाशुहि विभो देवराज्यं प्रधाधि च ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ अथ उवाच ॥ स्वमुक्त्वा स भगवान् प्रथ्या तां पुनरब्रवीत् । विक्रमस्य न काशोऽयं नञ्जो बलवत्तरः ।

विवर्द्धितश्च श्चपिभिर्द्वैः कथैश्च भाविनि । नोतिमत्र विधास्यामि देवि तां कर्तुमर्हसि ।
 गुह्यं चैतत्त्वया कार्यं नाख्यातव्यं शूभे क्वचित् । गत्वा नङ्गपमेकान्ते प्रवीहि च सुमध्यमे ।
 श्चपियानेन दिव्येन मामुपैहि जगत्पते । एवं तत्र वधे प्रोक्ता भविष्यामीति तं वद ।
 इत्युक्त्वा देवराजेन पत्नी सा कमलेचणा । एवमस्त्वित्यथोक्तिं तु जगाम नङ्गं प्रति ।
 नङ्गपसां ततो दृष्ट्वा सस्मितो वाक्यमब्रवीत् । स्वागतं ते वरारोहे किङ्करोमि शूचिस्मिते ।
 भक्तं मां भज कन्याणि किमिच्छसि मनस्विनि । तव कन्याणि यत्कार्यं तत्करिष्ये सुमध्यमे ।
 न च ब्रीडा त्वया कार्या सुयोणि मयि विद्यते । सत्येन वै शपे देवि करिष्ये वचनं तव ।
 ॥ इन्द्राश्रुवाच ॥ यो मे हतस्त्वया कालस्तमाकाङ्क्षे जगत्पते । ततस्त्वमेव भक्ता मे भविष्यसि सुराधिप ।
 कार्यस्य हृदि मे यत्तद्देवराजावधारय । वक्ष्यामि यदि मे राजन् म्रियमेतत्करिष्यसि ।
 वाक्यं प्रणयसंयुक्तं ततः सां वश्या तव । इन्द्रस्य वाजिना वाहा हस्तिनोऽथ रयास्तया ।
 इच्छाम्यहमयापूर्व्यं वाहनं ते सुराधिप । यत्र विष्णोर्न हृद्रस्य नासुराणां न रचसां ।
 वहन्तु त्वा महाभागा श्वयः सङ्गता विभो । सर्वे शिविकया राजन्नेतद्भिर्भम रैचते ।
 नासुरेषु न देवेषु तुल्यो भवितुमर्हसि । सर्वेषां तेज आदत्से खेन वीर्येण दर्शयान्त् ।
 न ते प्रमुखतः स्यातं कश्चिच्छक्नोति वीर्यवान् ।
 ॥ शस्य उवाच ॥ एवमुक्तसु नङ्गप, प्राचक्षत तदा किल । उवाच वचनं चापि सुरेन्द्रसामनिन्दितां ।
 ॥ नङ्गप उवाच ॥ अपूर्व्यं वाहनमिदं त्वयोक्तं वरवर्णिनि । दुर्द्धं मे रुचिरं देवि त्वद्देशोऽस्मि वरानने ।
 न ह्यन्यवीर्यो भवति यो वाहान् कुरुते सुनीन् । अहं तपस्वी बलवान् भूतभयप्रव्रजसु ।
 मयि क्रुद्धे जगन्न स्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितं । देवदानवगन्धर्वाः किञ्चरारगराचसाः ।
 न मे क्रुद्धस्य पर्याप्ताः सर्वे लोकाः शूचिस्मिते । चक्षुषा यं प्रपश्यामि तस्य तेजो हराम्यहं ।
 तस्मात्तं वचनं देवि करिष्यामि न संशयः । सप्रथया मां वक्ष्यान्ति सर्वे ब्रह्मर्षयस्तथा ।
 पश्य माहात्म्यमस्माकमृद्धिञ्च वरवर्णिनि ।
 ॥ शस्य उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु तां देवीं विस्म्य च वराननां । विमाने योजयित्वा स श्वधीन्निधममाप्तितान् ।
 अत्रह्मण्या बलोपेतो मत्तो मदबलेन च । कामदृष्टः स दुष्टात्मा वाहयामास तानुधीन् ।
 नङ्गपेण विमृष्टा च दृष्टस्यतिमयाब्रवीत् । समयोऽन्यावशेषो मे नङ्गपेणैव च हतः ।
 अत्रं मृशय शीघ्रं त्वं भक्ताया, कुरु मे दयां । वाढमित्येव भगवान् दृष्टस्यतिस्वाचं तं ।
 न भेतव्यं त्वया देवि नङ्गपाद्दुष्टचेतसः । नष्टोप स्यास्यति चिरं गत एव नराधम ।
 अघर्मज्ञो महर्षीणां वाहनाच तत, शूभे । इष्टिश्चाहं करिष्यामि विनाशायस्य दुर्भते ।
 शक्तं चाधिगमिष्यामि भाभेस्त्वं भद्रमसु ते । तत प्रज्वान्य विधिबज्जुहाव परमं श्वि ।
 दृष्टस्यतिमहातेजा देवराजोपलभ्यते । ज्ञत्वाऽयिं योऽप्रवीद्राजन् शकमन्वियतामिति ।
 तस्मात्तं भगवान् देव स्वयमेव उवाच न । खीवेशमहूतं ह्यसा तथैवान्तरधीयत ।

१५०

१५१

१५२

१५३

१५४

१५५

स दिग्गः प्रदिग्गश्चैव पर्वतांश्च वनानि च । श्रुतिवीक्षणरिचञ्च विचित्राया मनोर्गति ।

निमेषान्तरमात्रेण दृहस्यतिमुपागमत् ।

॥ अग्निरुवाच ॥ दृहस्यते न पश्यामि देवराजमिह काचिन् । आपः शेषाः सदा चापः प्रवेष्टुं नोत्सहाम्यहं ।

न मे तत्र गतिर्ब्रह्मन् किमभ्यत्करवाणि ते । तमत्रवीद्देवगुहरपो विश्व महाद्युते ।

॥ अग्निरुवाच ॥ नाप, प्रवेष्टुं शब्दामि चयो मेऽत्र भविव्यति । शरणं तं प्रपन्नोऽस्मि खल्वि तेऽसु महाद्युते ।

अज्ञोऽग्निर्ब्रह्मन् चक्ष्मणमग्नो लोहमुत्थितं । तेषां सर्व्ववगन्तैः स्वासु योनिषु श्वास्यति ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि दृहस्यद्यमिसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ दृहस्यतिरुवाच ॥ त्वमग्ने सर्व्वदेवानां मुखं त्वमभि ह्यवाट् । त्वमन्तः सर्व्वभूतानां गूढशरणि षाचिवत् ।

त्वामाङ्गरेकं कवयस्त्वामाङ्गस्त्रिविधं पुनः । त्वया त्यक्तं जगचेदं सद्यो नश्येद्दुताग्रन ।

कृत्वा तुभ्यं नमो विप्राः स्वर्णं विजितां गतिं । गच्छन्ति सद्यः पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीं ।

त्वमेवाग्ने ह्यवाहस्त्वमेव परमं हविः । यजन्ति सर्व्वस्त्वामेव चोद्य परमाधरे ।

सृष्ट्वा लोकांस्तोनिमान् ह्यवाह भ्रान्ते काले पचसि पुन, समिद्धः । तं सर्व्वस्य भुवनस्य प्रसूतिस्त्वमीवाग्ने भवसि पुनः

प्रतिष्ठा ।

त्वामग्ने अलदानाङ्गास्त्रिद्युतश्च मनोविणः । वरन्ति सर्व्वभूतानि त्वत्तो निष्कस्य हेतयः ।

त्वयापो निहिताः सर्व्वस्त्वस्य सर्व्वमिदं जगत् । न तेऽप्यविदितां किञ्चित् चिपु लोकेषु पावक ।

स्त्वयोर्नि भजते सर्व्वो विप्रस्त्वापोऽविग्रहितः । अहं तं वद्वैयिष्यामि ब्राह्मिर्भन्तैः सनातनैः ।

एवं स्तुतो ह्यवाट् स भगवान् कविरुक्तमः । दृहस्यतिमयोवाच प्रीतिमान्वाक्यमुत्तमं ।

दर्शयिष्यामि ते शक्रं सत्यमेतद्भवीमि ते ।

॥ शन्य उवाच ॥ प्रविश्यापस्ततो वक्रिः ससमुद्राः सपल्लवाः । आजगाम सरस्वत्स गूढो यत्र शतकट्टः ।

अथ तत्रापि पद्मानि विचित्रान् भरतर्षभ । अन्वपश्यत् स देवेन्द्र विषमध्यगतं तदा ।

आगत्य च ततस्त्रणं तमाचष्ट दृहस्यते । अणुमात्रेण वपुषा पद्गतन्वाश्रितं प्रभुं ।

गत्वा देवर्षिगन्धर्व्वैर्भ, सहितोऽथ दृहस्यतिः । पुराणैः कर्मभिर्द्वैवै तुष्टाव वलसूदनं ।

महासुरो हतः शक्र नमुचिर्द्वारुणस्त्वया । शम्भरस्य वलश्चैव तयोभौ घोरविक्रभौ ।

शतकटो विवर्द्धस्व सर्व्वान् शक्रून्निःसृद्य । उत्तिष्ठ शक्र सत्यस्य देवर्षीय समागतान् ।

सहेन्द्र दानवान् हत्वा लोकास्तातास्त्वया विभो । अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोऽतिष्ठं हितं ।

सया दृषे हतः पूर्व्वं देवराज जगत्पते ।

तं सर्व्वभूतेषु शरस्य देवस्त्वया समं विद्यतेनेह भूतं । त्वया धार्यन्ते सर्व्वभूतानि शक्र त्वं देवानां महिमानं च कथं ।

पाहि सर्व्वान्धलोकांश्च भहेन्द्र वलमाश्रुहि । एवं संस्तुयमानस्य धोऽवर्द्धत शनैः शनैः ।

स्वधैव वपुरास्याय वभूव स बलान्वितः । अत्रवीच गुरुं देवो दृहस्यतिमवस्थितं ।

किं कार्यमवशिष्टं यो हतस्त्वाद्यो महासुरः । दृचय सुमहाकायो यो वै शोकात्मनाश्रयत् ।

॥ दृष्टस्तिरुवाच ॥ मानुषो नज्जयो राजा देवपिंगणतेजसा । देवराज्यमनुप्राप्तः सभ्यैःसो वाधते शंभुः । १०१

॥ इन्द्र उवाच ॥ कथञ्च नज्जयो राज्ञ्य देवानां प्राप दुर्लभं । तपसा केन वा युक्तः किंभोर्वीर्यो वा दृष्टयते ।

दृष्टस्तिरुवाच ॥ देवा भीताः शक्रमकामयन्त तया त्यक्तं महदैन्द्रं पदं तत् । तदा देवाः पितरोऽद्यर्धयय गन्धर्व्यमुखाय समेत्य सर्वे । १०२

वाऽनुवन्नज्जयं तत्र शक्रं लंभो राजा भव भुवनस्य गोप्ता । तानम्रवीमज्जयो नास्ति शक्र आयायधर्मं तपसा तेजसा मां ।

रमुक्तैर्वद्विंतस्यापि देवैराजाऽभवन्नज्जयो घोरवीर्यैः । त्रैलोक्ये च प्राप्य राज्यं महर्षिन् कृत्वा वाहान् याति लोकान्पुरात्मा ।

गोहरं दृष्टिविषं सुघोरं मा त्वं पश्येन्नज्जयं वै कदाचित् । देवाय सर्वे नज्जयं शंभुर्ना न पश्यन्ते गूढरूपाद्यरतः । १०३

शक्य उवाच ॥ एवं वदत्यङ्गिरसां वरिष्ठे दृष्टस्यतो लोकपालः कुबेरः । वैवस्वतश्चैव यमः पुराणो देवस्य सोमो वरुणश्चाजगाम ॥

वै समागम्य महैन्द्रमुचुर्द्विश्वा त्वाष्ट्रो निहतश्चैव द्रवः । दिश्या च त्वां कुग्रतिनमत्तत्र पश्यामो वै निहतारिश्च शक्र ।

तान् यथावच्च हि लोकपालान् समेत्य वै प्रीतमना महैन्द्रः । उवाच चैतान् प्रतिभाय शक्रः सद्योदयिष्यन्नज्जयन्त्यान्तरेण ।

।जा देवानां नज्जयो घोररूपस्तत्र सद्यं दीयतां मे भवद्विं । ते चानुवन्नज्जयो घोररूपो दृष्टोविपस्तस्य विभीम देव ।

चेद्राजानं नज्जयं पराजयेस्ततो वयं भागमर्हाम शक्र । इन्द्रोऽम्रवीमज्जयतु भवानपात्सिर्धैमः कुबेरस्य मयाऽभिषेकं । १०५

म्याऽनुवन्नस्य सहैव देवतैरिषुं जयातो नज्जयं घोरदृष्टिं । ततः शक्रं ज्वलनोऽप्याह भागं प्रयच्छ मद्यं भवत्सद्यं करिष्ये ।

तं प्राह शक्रो भवितोऽग्ने तवापि चैन्द्राम्यो वै भाग एको महाकतौ ।

॥ शक्य उवाच ॥ एवं सच्चिन्त्य भगवान् महैन्द्रः पाकप्राधनः । कुबेरं सर्व्ययत्नायां धनानाञ्च प्रभुं तथा ।

वैवस्वतं पितृणाञ्च वरुणञ्चाप्यपां तथा । आधिपत्यं दैदो शक्रः सच्चिन्त्य वरदस्तथा ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वाणि सेनाशोभपर्वाणि इन्द्रवरुणादिंशवादे, पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ शक्य उवाच ॥ अथ सच्चिन्त्यानास्य देवराजस्य धीमतः । नज्जपस्य बधोपायं लोकपालैः सदैव ते ।

तपसो तत्र भगवानगस्त्यः प्रत्यदृश्यत । सोऽम्रवीदृष्ट्यं देवेन्द्रं दिश्या वै वर्द्धते भवान् ।

विश्वरूपविनाशेन वृषासुरवधेन च । दिश्या च नज्जयो भ्रष्टो देवराज्यात्पुरन्दर ।

दिश्या इतारिं पश्यामि भवन्तो यससुदतन ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ स्थागतं ते महर्षेऽस्तु श्रीतेऽहं दर्शनात्तव । पाशमाचमनीयस्य गाम्भैर्यं प्रतीच्छ मे ।

॥ शक्य उवाच ॥ पूजितं चोपविष्टं तमगमने मुनिसत्तमं । पर्य्यञ्च्यत देवेशः प्रपृष्टो ब्राह्मणवर्धनं । १०६

इतदिच्छामि भगवन् कथ्यमानं दिजोत्तम । परिभ्रष्टः कथं स्वर्गाञ्ज्जयः पापनिश्चयः ।

॥ अगस्त्य उवाच ॥ शृणु शक्र प्रियं वाक्यं यथा राजा दुरात्मवान् । स्वर्गाङ्गुष्टो दुराचारी नज्जयो वतदर्पितः ।

अमार्पाय वृहन्तस्तं नज्जयं पापकारिणं । देवर्षयो महाभागास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।

पमच्छुनंज्जयं देव भंशयं जयतां वर । य इमे ब्राह्मणाः प्रीता मन्सा वै प्रोक्षणे सर्वाः ।

एते प्रमाणं भवत उताहा नेति वासव । नङ्गो नेति तानाह तममा मुद्रुचेतनः ।

११०

॥ अथय ऊचुः ॥ अथर्वं संप्रष्टत्तस्तन्वर्षं न प्रतिपद्यसे । प्रमाणमेतदस्माकं पूर्वं प्रोक्तं महर्षिभिः ।

॥ अगस्त्य उवाच ॥ ततो विवदमानः स मुनिभिः सह वासव । अयं मामस्मृमन्मूर्द्धिं पादिनाधर्मयोजितः ।

तेनाभूद्रुततेजाय निःश्रीकृत्य महोपनिः । ततस्तं सहसाविग्रमवाचं भयपीडितं ।

यद्यात्पूर्वंः कृतं ब्रह्म ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितं । अदुष्टं दूपयसि वै यद्य मूर्द्ध्वस्यूतः पदा ।

यद्यापि तस्यपीन्मूढ ब्रह्मकल्पान् दुरासदान् । वाहान् कृत्वा वाहयसि तेन स्वर्गाद्भूतप्रभः ।

११५

ध्वंसं पाप परिभ्रष्टः क्षीणपुच्छो महोत्सवं । दशवर्षसहस्राणि सर्परूपधरो महान् ।

विचरिष्यसि पूर्णेषु पुनः स्वर्गंवाप्स्यसि । एवं भ्रष्टो दुरात्मा स देवराज्यादरिन्देम ।

दिद्या वद्द्वामघे शक हतो ब्राह्मणकण्ठकः । विपिटपं प्रपद्यस्व पादि लोकांशुपीपते ।

जितेन्द्रियो जितामिच्छस्यमानो महर्षिभिः ।

॥ अथ उवाच ॥ ततो देवा श्रेष्ठं तुष्टा महर्षिगणसंभृताः । पितृभ्यैव यथाद्य भुजगा गच्छमास्तथा ।

११६

गन्धर्वा देवकन्याश्च सर्वे चासुराणां गणाः । सरांसि सरितः मैत्राः मागराश्च विष्वापते ।

उपागन्त्यामुवन् सर्वे दिद्या वद्द्वंसि ब्रह्महन् । हतय नङ्गयः पापो दिष्ट्याऽगस्तेन धीमता ।

दिद्या पापसमाचारः कृतः सर्वो महोत्सवे ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि शेनेद्योगपर्वणि इन्द्रागस्त्यसंवादे नङ्गपर्वणे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ अथ उवाच ॥ ततः शक्रः स्वयमानो गन्धर्वासुराणां गणैः । ऐरावतं समाह्वय द्विपेन्द्रं लचपैर्युतं ।

यावकः सुमहातेजा महर्षिय इहस्यतिः । यमय वरुणश्चैव कुबेरश्च धनेश्वरः ।

११७

सर्वैर्देवैः परितृतः शक्रो हृचनिसुदनः । गन्धर्वैरशुरोभिय यातस्त्रिभुवनं प्रभुः ।

स समेत्य महेश्राणा देवराजः शतक्रतुः । मुदा परमया युक्तः पालयामास देवराट् ।

ततः स भगवांस्तव शङ्किराः समदृश्यत । अयन्वैदेमन्वैद्य देवेन्द्रं समपूजयत् ।

ततस्तु भगवानिन्द्रः प्रहृष्टः समपद्यत । वरश्च प्रददौ तस्मै अयन्वाङ्किरश्चै तदा ।

अयन्वाङ्किरसो नाम वेदेश्मिन् वै भविष्यति । उदाहरणमेतद्धि यज्ञभागश्च तस्यवे ।

११८

एवं समुच्च भगवानयन्वाङ्किरश्चै तदा । व्यसर्जयन्महाराज देवराजः शतक्रतुः ।

सम्पूज्य सर्वैश्चिदस्मान्पूर्वायुर्षि तपोधनान् । इन्द्रः प्रमुदितो राजा धर्मैवापातयत् प्रजाः ।

एवं दुःखमनुभ्रातृमिच्छे सह भार्यया । अज्ञातवासश्च कृतः शत्रूणां बधकाट्यदा ।

नाव भन्त्यस्तथा कार्यो वत् क्रिष्टोऽसि महावने । श्रौषदा सह राजेन्द्र भ्रानुभिय महात्मभिः ।

एवं त्वमपि राजेन्द्र राज्यं प्राप्स्यसि भारत । वृत्रं हत्वा यदा प्राशः शक्रः कौरवनन्दन ।

११९

दुराचारश्च नङ्गो ब्रह्मदिट् पापचेतनः । अगस्त्यमापाभिहतो विनष्टः श्रायतोः समाः ।

एवं तव दुरात्मागः शत्रवः शत्रुसुदन । क्षिप्रं नामश्रुमिच्छन्ति कर्हदुर्थोपाधनादयः ।

ततः सागरपर्यन्तां मोक्षये भेदिनीमिमं । भानुभिः सहितो वीर श्रौषदा च सहजया ।

उपाख्यानमिदं शक्रविजयं वेदसम्मितं। राज्ञा व्युद्वेखनीकेषु श्रोतव्यं जयमिच्छता।
तस्मात्क्षेत्रावयामि त्वां विजये जयतां वर। संख्ययमाना वहुंन्ते महात्मानो युधिष्ठिर।
चक्षिद्याणामभावोऽयं युधिष्ठिर महात्मानां। दुर्व्योधानापराधेन भीमाजुंनबलेन च।
आख्यानमिन्द्रविजयं य इदं नियतः पठेत्। धूतपाप्मा जितस्वर्गः परवेह च भेदादते।
न चारिजं भयं तस्य नापुत्रो वा भवेन्नरः। नापदं प्राप्नुयात्काश्चिद्दोर्धनमायुश्च विन्दति।
सर्वत्र जयमाप्नोति न कदाचिन् पराजयं।

१६०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमाद्यासितो राजा शक्येन भरतर्षभ। पूजयामास विधिवच्छुभं धर्मस्थतां वरः।
श्रुत्वा तु शक्यवचनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः। प्रत्युवाच महाबाहुर्मद्राजमिदं वचः।
भवान् कर्णस्य सारथ्यं करिष्यति न संशयः। तत्र तेजोवधः कर्ण्यः कर्णेश्चाजुंनसंज्ञतः।

१६५

॥ शक्य उवाच ॥ एवमेतत्करिष्यामि यथा मां सम्प्रभाषसे। यद्यान्यदपि शक्यामि तत्करिष्याम्यहं तत्र।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्त्वामख्य कौन्तेयाऽच्छस्यो मद्राधिपसदा। जगाम सवलः श्रीमान् दुर्व्योधनमरिन्द्रम्।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनेद्वोगपर्वणि शक्यगमने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ युयुधानस्ततो वीरः सालतानां महारथः। महता चतुरङ्गेण वनेनागायुधिष्ठिरं।

१७०

तस्य योधा महावीर्या नानादेशसमागताः। नानाप्रहरणा वीराः शोभशास्त्रकिरे बलं।
परदधैर्भिन्दिपौलैः शुल्लोतामरमुद्गरैः। परिचैर्यष्टिभिः पाशैः करवालैश्च निर्भयैः।
खड्गकामुकनिष्कैः शरैश्च विविधैरपि। तैलधौतैः प्रकाशैश्चिः तदशोभत धै बलं।
तस्य मेघप्रकाशस्य शक्यस्यैः शोभितस्य च। बभूव रूपं सैन्यस्य मेघश्रेष्ठं सविद्युतः।

अशौहिणी तु सा सेना तदा यौधिष्ठिरं बलं। प्रविश्यान्मदं देहं राजन् सागरं कुनदी यथा।

१७५

तथैवाशौहिणीं गृह्णा चेदीनामृपभो बली। दृष्टकेतुसपागच्छत्पाण्डवानमितोजसः।

मागधय जयक्षेपो जरायन्धिर्मेहाबलः। अशौहिण्यैश्च सैन्यस्य धर्मेराजमुपागमत्।

तथैव पाण्डवो राजेन्द्रं सागरानूपवासिभिः। वृत्तो बह्विधैर्यौधिष्ठिरमुपागमत्।

तस्य सैन्यमतीशामोक्षस्मिन् बलसमागमे। प्रेवणीयतरं राजन् सुसिं बलवत्तदा।

द्रुपदस्यायभूत्सेना नानादेशसमागतैः। गोमिता पुरुषैः शूरैः पुद्गेद्याश्च महारथैः।

१८०

तथैव राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः। पार्ष्वतीयैर्भेदीपौलैः सहितः पाण्डवानियाम्।

इतयेतय पाण्डुनां समाजगुमंहात्मानां। अशौहिण्यस्तु सभैता विविधध्वजसङ्घाः।

धयुक्तमानाः कुरुभिः पाण्डवान् समर्षयन्। तथैव धार्तराष्ट्रस्य हर्षं समभिवह्यन्।

भगदत्तो मधीपावः सेनामशौहिणीं ददौ। तस्य क्षीमैः किरातैश्च काश्यपैश्च संहृतं।

बभौ बलमनाभुर्थं कर्णिकारवमं यथा। तथा भूरिचयाः शूराः शक्यव कुटनन्दम्।

दुर्व्योधनमुपायातामशौहिण्या इत्यक् पृथक्। हतवर्था च हार्दिनेषां भोजान्यकुतुरैः सह।

१८५

अशौहिण्यैश्च सेनाया दुर्व्योधनमुपागमत्। तस्य तेः पुरुषयोर्धनमालाधरेभ्यश्चं।

अशोभत यथा मत्तैर्बन्धनं प्रकीर्तितैर्गजैः । जयद्रथमुखाद्यान्त्ये सिन्धुषीवीरवाणिनः ।
 आजगमुः प्रथिवीपालाः कल्पयन्त इवाचञान् । तेषामचौहिणे सेना बज्जला विवभौ तदा ।
 विधूयमानो वातेन बज्जरूप इवाम्बुदः । सुदर्शिणश्च काम्बोजो यवनैश्च प्रकैस्रया ।
 उपाजगाम कौरव्यमचौहिण्या विग्राम्यते । तस्य सेनासमावायः शूलभानामिवावभौ ।
 स च सम्प्राप्य कौरव्यं तत्रैवान्तर्दधे तदा । तथा माहिमतीवाषी नोनेना लोलायुधैः सह ।
 महीपालो महावीर्यैर्दक्षिणापयवाशिभिः । श्रावन्त्या च महीपालौ महाबलसुभृदौ ।
 इत्यगचौहिणीशं तावर्भियातौ सुयोधनं । कैकेयाश्च नरव्याघ्राः शेदर्याः पञ्च पार्थिवाः ।
 संहर्षयन्तः कौरव्यमचौहिण्या समाद्रवन् । ततस्ततस्तु सर्वेषां भूमिपानो महात्मनो ।
 तिष्ठोऽध्याः समवत्तन्त वाहिन्यो भरतर्षभ । एवमेकादग्राहृन्ताः सेना दुर्योधनस्य ताः ।
 सुयुत्समानाः कौन्तेयान् नानाध्वजसमाकुलाः । न ह्यस्तिनपुरे राजन्नवक्रामोऽभवत्तदा ।
 राज्ञां स्वबलमुख्यानां प्राधान्येनापि भारत । ततः पञ्चनदश्चैव कृतज्ञश्च कुरुजाह्वलं ।
 तथा रोहितकारण्यं मरुभूमिश्च केवला । अहिच्छर्चं काळकूटं गङ्गाकूलञ्च भारत ।
 वारणं वाटधानञ्च यामुनश्चैव पर्वतः । दश देशः सुविलीर्णः प्रभूतधनधान्यवान् ।
 बभूव कौरवेयाणां बलेनातीव संहृतः । तच्चु सैन्यं तयायुक्तं ददर्श स पुरोहितः ।
 यः स पञ्चालराजेन प्रेषितः कौरवान्प्रति ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पुरोहितसैन्यदर्शने अष्टादशोऽध्यायः समाप्तश्च सेनोद्योगपर्व ॥ १८ ॥

॥ अथ सञ्जययानपर्व ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स च कौरव्यमासाद्य द्रुपदस्य पुरोहितः । सत्कृतो धृतराष्ट्रेण भीमिण विदुरेण च ।
 सर्वं कौशल्यमुक्त्वादौ शृष्ट्वा चैवमनामयं । सर्वधेनाम्रणदृष्ट्वा मथे वाक्यमुवाच ह ।
 सर्वैर्भवेद्भिर्बिन्दिता राजधर्मः सनातनः । वाक्योपादानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति ।
 धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च सुतावेकस्य विभुतौ । तयोः समानं द्रविणं पैत्रकं नात्र संशयः ।
 धृतराष्ट्रश्च ये पुत्राः प्राग्रन्तैः पैत्रकं पदे । पाण्डुपुत्राः कथं नाम न प्राप्ताः पैत्रकं वशु ।
 एवं गते पाण्डवेयैर्बिन्दितं वः पुरा यथा । न प्राप्तं पैत्रकं द्रव्यं धार्तराष्ट्रेण संहृतं ।
 प्राणान्तिकैरष्टपुत्रैः प्रयतद्भिरेकमः । श्रेयवन्तो न शक्विता नेतुं वै यमसादनं ।
 पुनश्च विद्धुं ते राज्यं स्वबलेन महात्मभिः । ह्यनाऽपहन्तं सुद्रेधांस्तराष्ट्रेः सवैष्वतैः ।
 तदप्यनुमतं कथं यथा युक्तमनेन वै । वावितास्य महारथे वर्षाणो ह जयोदश ।
 समाप्तो क्रिषितैर्बैरैः सद्यभार्यैस्तथा शर्म । अरण्ये विविधः क्रोधाः सम्प्राप्तास्तैः सुदाराणाः ।
 तदा विराटनगरे योन्यन्तरगतैरिव । प्राप्तः परमसंक्रोयो यथा पापैर्ब्रह्मात्मनिः ।
 ते सर्वे शृणुतः कृत्वा तत्सर्वं पूज्यकिल्बिषं । साभेव कुरुभिः सार्द्धमिच्छन्ति कुरुपुत्रशः ।

तेषाञ्च वृत्तमाज्ञाय वृत्तं दुर्व्योधानस्य च । अनुनेतुमिहाहंन्ति धात्तराष्ट्रं सुहृञ्जनाः । ११४
 न हि ते विपद्यं वीराः कुर्वन्ति कुरुभिः सह । अविनाशेन लोकस्य काञ्चने पाण्डवाः स्वके ।
 यज्ञाय धात्तराष्ट्रस्य हेतुः स्वादिपद्यं प्रति । स च हेतुर्न मन्तव्यो बन्धोयांसस्तथा हि ते ।
 अथौहिष्ठस्य सप्तैव धर्मपुत्रस्य सद्गताः । युयुत्सुमानाः कुरुभिः प्रतीचनेऽस्य शासनं ।
 अपरे पुरुषव्याघ्राः सद्युवाचौहिष्ठीसमाः । सात्यकिर्भीमभेनश्च धर्मो च सुमहावचौ ।
 एकादशैतः वृत्तना एकतस्य समागताः । एकतस्य महावाङ्मूर्खरूपो धनञ्जयः । ११५
 यथा किराटी सर्वाभ्याः सेनाभ्योऽप्यतिरिच्यते । एवमेव महावाङ्मूर्खसुदेवो महायुतिः ।
 बज्रलस्य सेनानां विक्रमश्च किराटिनः । बुद्धिमत्स्य कृष्णस्य बुद्ध्या युध्यत को नरः ।
 ते भवन्तो यथाधर्मं यथा समयमेव च । प्रयच्छन्तु भदातव्यं मा वः कालोऽत्यागादयं ।
 इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि सञ्जयानपर्वणि पुरोहितवाक्ये एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रशाहृष्टो महायुतिः । सम्पूज्यैर्न यथाकालं भीष्मो वचनमब्रवीत् ।
 दिष्ट्या कुशलिनः सर्वैः सह दामोदरेण ते । दिष्ट्या महायवन्तश्च दिष्ट्या धर्मं च ते रताः । ११६
 दिष्ट्या च सन्धिकामास्ते भ्रातरः कुरुनन्दनाः । दिष्ट्या न युद्धमनसः पाण्डवाः सह बान्धवैः ।
 भवता सत्यमुक्त्वन्तु एवमेतन्न संशयः । अतितीक्ष्णन्तु ते वाक्यं ब्राह्मण्यादिति मे मतिः ।
 असंशयं क्लेशितो बने चेह च पाण्डवाः । प्राज्ञाश्च धर्मतः सर्वं पितृधनमसंशयं ।
 किराटी बलवानुपायैः कृतास्तस्य महारथः । को हि पाण्डुसुतं युद्धे विपद्येत धनञ्जयं ।
 अपि बज्रधरः साक्षात्किमुतान्ये धनुर्धरः । चयाणांमपि लोकानां समर्थ इति मे मतिः । ११७
 भीष्मे ब्रुवति तदाकं धृष्टमाचिष्य मन्युना । दुर्व्योधानं समालोक्य कर्णो वचनमब्रवीत् ।
 न तत्राविदितां ब्रह्मन् लोक भूतेन केनचित् । पुनरूपेन किन्नेन भाषितेन पुनः पुनः ।
 दुर्व्योधानार्थं शकुनिर्धूते निश्चितवानुपुरा । समयेन गतोऽरण्यं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 न तं समयमादृत्य राज्यमिच्छन्ति पैटकं । बलमाश्रित्य मत्स्याभां पद्मालानाञ्च मूर्खवत् ।
 दुर्व्योधानो भयाद्दिदृक्ष दद्यात्पादमम्लतः । धर्मतस्तु मर्षो कृत्वां प्रदद्याच्छस्त्रेऽपि च । ११८
 यदि काङ्क्षन्ति ते राज्यं पित्र्यैतामहं पुनः । यथाभूतिसं कावं सं चरन्तु वनमाश्रिताः ।
 ततो दुर्व्योधानप्लाहे वर्षात्तामकुतोभयाः । अधार्मिको तु मा मुद्धिं मौख्यात् कुर्वन्तु केवला ।
 अथ ते धर्ममुकृष्य युद्धमिच्छन्ति पाण्डवाः । आभाषेमान् कुशद्येजान् पारिख्यन्ति वचो मम ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ किन्तु राधेय वाचा ते कथं तत्प्रपञ्चमर्षेभिः । एक एव यदा पार्थः पद्मयानुजितवान् युधि ।
 न चेदं करिष्यामो यदयं ब्राह्मणोऽब्रवीत् । भुवं युधि हतास्तेन भवविष्यामः पाण्डुकान् । ११९
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ धृतराष्ट्रकृतो भीष्ममनुमान्य प्रसाद्य च । अरभस्य च राधेयमिदं वचनमब्रवीत् ।
 अप्रद्विष्टं वाक्यमिदं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् । पाण्डवानां हितं चैव सर्वस्य जगतस्तथा ।
 बिभ्रन्वित्सा तु पार्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि सच्यवं । स भवान् प्रतिपात्य च पाण्डवानेव माचिरं ।

स तं मल्लय्य कौरव्यः प्रेषयामास पाण्डवान् । सभामथो समाह्वय मञ्जयं वाक्यमत्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि मञ्जययानपर्वणि मञ्जयाह्वाने विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्राप्तानाहुः मञ्जय पाण्डुपुत्रानुपपन्नये तान् विजानीहि गत्वा । अज्ञातशत्रुश्च सभाजयेया दिश्वानक्ष
स्थानमुपस्थितस्त्वं ।

१११
सर्वान्वदः मञ्जय स्वस्तिमन्तः कच्छं वासमतदर्श निहृय । तेषां शान्तिर्विद्यतेऽस्मासु शीघ्रं मिथ्यापेतानामुपकारिणा
सतां ।

नाहं कश्चिश्च मञ्जय पाण्डवानां मिथ्यावृत्तिं काञ्चन ज्ञानपथं । सन्धां श्रियं द्वात्तवोर्येण सन्धां पर्याकार्षुः पाण्डवा
मद्यमेव ।

देयं ह्येषां नाथगच्छं परीच्छन्वित्यं कश्चिद्येन गर्हाम पाथान् । धर्मार्थार्थ्यां कर्म कुर्वन्ति नित्यं सुखप्रिये नानुरह्यन्ति
कामान् ।

घर्षं श्रोतं क्षुत्पिपासे तथैव निद्रां तर्ज्ज्जं कोधहर्षौ प्रमादं । धृत्या चैव प्रज्ञया चाभिभूय घर्षार्थयोगात् प्रतयन्ति पांथा ।
त्यजन्ति मित्रेषु धनानि काले न भवामाञ्जीर्यन्ति तेषु मैत्री । यथाहंमानार्थकरा हि पार्थान्तेषां देष्टा नास्त्वा
जनीदृश्य पचे ।

११०
अन्यत्र पापादिपमान्द्रबुद्धेर्दुर्व्योधनात् क्षुद्रतराष कांतात् । तेषां हीमौ हीनसुखप्रियाणां महात्मनां बद्धयतो हि तेजः ।
उत्यानवीर्यः सुखमेधमानी दुर्व्योधनः सुकृतं मन्यते तत् । तेषां भागं यथ मन्येते वातः शशं हस्तं जीवतां पाण्डवानां ।

यस्यार्जुन पदवी केयवश्च वृकोदरः सात्यकोऽज्ञातमत्रोः । साद्रीपुत्रौ सञ्जयाद्यापि यान्ति पुरा युद्धास्वाधु तत्र मदानं ।
स ह्येवैकः प्रथिर्नां मयसाची गाण्डोवधन्वा प्रणुदेद्रयन्त्यः । तथा जिष्णुः केयवोऽप्यप्रधृथो लोकत्रयस्थाधिपतिर्भहात्मा ।

तिष्ठेत कलास्य मर्त्यः पुरस्ताद्यः सर्वलोकेषु वरेण एकः । पञ्चन्यघोषान् प्रवपस्करौघान्पतङ्गघहानिव शीघ्रवेगान् । ११५
दिग्घुद्रीचीमपि चोत्तरान् हुरुन् गाण्डोवधन्वैकरथो जिगाय । धनं चैषामाहरत्ययसाची भेनानुगान् द्राविडयैव चक्रे ।
यैश्च देवा खाण्डवे सयसाची गाण्डोवधन्वा प्रजिगाय भेन्वान् । उपाहरत् फाल्गुनो जातवेदमे यथोमानं बद्धं
यन्पाण्डवानां ।

गदाभ्यां नान्ति समोऽद्य भीमाहस्त्वारोहो नास्ति सुमय तस्य । रथेऽर्जुनादाडरहीनमेतं बाहोर्भवेनापुतनागवीर्यं ।
सन्निहितः कृतवैरस्तरस्त्रो दहेत कुड्गस्तरसा धार्तराथान् । मदाऽत्यमर्षो बलवाद्य प्रको युद्धे जेतुं वासवेनापि साघात् ।
सुचेतसा यत्निगौ शीघ्रहस्तौ सन्निचितौ भान्तरो फाल्गुनेन । श्येनौ यथा पक्षिपूगान् हजन्तौ साद्रीपुत्रौ श्रेयपतौ न
मृन् ।

११०
एतद्वनं पूर्णमस्त्राकमेवं यत्सत्यं तान् प्राप्य नाशीति मन्ये । तेषां मध्ये वर्त्तमानस्तरस्त्रो धृष्टद्युम्नः पाण्डवानामिदिकः ।
सहामात्यः सोमकानां प्रबर्हः कन्यकात्मा पाण्डुवार्थं श्रुतो मे । अज्ञातशत्रुं प्रभवेत कोऽप्येयं तेषां म स्यादपणीर्हृष्टिर्निभः ।
महोपितथरितार्थो वपस्त्रो मात्स्ययानामधिपो वै विराटः । स वै मपुत्र पाण्डुवार्थं च शत्रुद्युधिष्ठिरे भक्त इति श्रुतं मे ।
अबद्धा यन्निनः कैकेयेभ्यः महेष्वासा भ्रातरः पञ्च यन्नि । कैकेयेभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणा युद्धार्थिनयानु वर्यन्ति पापान् ।

१११
एतद्वनं पूर्णमस्त्राकमेवं यत्सत्यं तान् प्राप्य नाशीति मन्ये । तेषां मध्ये वर्त्तमानस्तरस्त्रो धृष्टद्युम्नः पाण्डवानामिदिकः ।
सहामात्यः सोमकानां प्रबर्हः कन्यकात्मा पाण्डुवार्थं श्रुतो मे । अज्ञातशत्रुं प्रभवेत कोऽप्येयं तेषां म स्यादपणीर्हृष्टिर्निभः ।
महोपितथरितार्थो वपस्त्रो मात्स्ययानामधिपो वै विराटः । स वै मपुत्र पाण्डुवार्थं च शत्रुद्युधिष्ठिरे भक्त इति श्रुतं मे ।
अबद्धा यन्निनः कैकेयेभ्यः महेष्वासा भ्रातरः पञ्च यन्नि । कैकेयेभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणा युद्धार्थिनयानु वर्यन्ति पापान् ।

११२
एतद्वनं पूर्णमस्त्राकमेवं यत्सत्यं तान् प्राप्य नाशीति मन्ये । तेषां मध्ये वर्त्तमानस्तरस्त्रो धृष्टद्युम्नः पाण्डवानामिदिकः ।
सहामात्यः सोमकानां प्रबर्हः कन्यकात्मा पाण्डुवार्थं श्रुतो मे । अज्ञातशत्रुं प्रभवेत कोऽप्येयं तेषां म स्यादपणीर्हृष्टिर्निभः ।
महोपितथरितार्थो वपस्त्रो मात्स्ययानामधिपो वै विराटः । स वै मपुत्र पाण्डुवार्थं च शत्रुद्युधिष्ठिरे भक्त इति श्रुतं मे ।
अबद्धा यन्निनः कैकेयेभ्यः महेष्वासा भ्रातरः पञ्च यन्नि । कैकेयेभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणा युद्धार्थिनयानु वर्यन्ति पापान् ।

११३
एतद्वनं पूर्णमस्त्राकमेवं यत्सत्यं तान् प्राप्य नाशीति मन्ये । तेषां मध्ये वर्त्तमानस्तरस्त्रो धृष्टद्युम्नः पाण्डवानामिदिकः ।
सहामात्यः सोमकानां प्रबर्हः कन्यकात्मा पाण्डुवार्थं श्रुतो मे । अज्ञातशत्रुं प्रभवेत कोऽप्येयं तेषां म स्यादपणीर्हृष्टिर्निभः ।
महोपितथरितार्थो वपस्त्रो मात्स्ययानामधिपो वै विराटः । स वै मपुत्र पाण्डुवार्थं च शत्रुद्युधिष्ठिरे भक्त इति श्रुतं मे ।
अबद्धा यन्निनः कैकेयेभ्यः महेष्वासा भ्रातरः पञ्च यन्नि । कैकेयेभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणा युद्धार्थिनयानु वर्यन्ति पापान् ।

११४
एतद्वनं पूर्णमस्त्राकमेवं यत्सत्यं तान् प्राप्य नाशीति मन्ये । तेषां मध्ये वर्त्तमानस्तरस्त्रो धृष्टद्युम्नः पाण्डवानामिदिकः ।
सहामात्यः सोमकानां प्रबर्हः कन्यकात्मा पाण्डुवार्थं श्रुतो मे । अज्ञातशत्रुं प्रभवेत कोऽप्येयं तेषां म स्यादपणीर्हृष्टिर्निभः ।
महोपितथरितार्थो वपस्त्रो मात्स्ययानामधिपो वै विराटः । स वै मपुत्र पाण्डुवार्थं च शत्रुद्युधिष्ठिरे भक्त इति श्रुतं मे ।
अबद्धा यन्निनः कैकेयेभ्यः महेष्वासा भ्रातरः पञ्च यन्नि । कैकेयेभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणा युद्धार्थिनयानु वर्यन्ति पापान् ।

सर्वे च बीराः पृथिवीपतीनां समानीताः पाण्डुवार्थं निविष्टाः । गुरुरानर्धान् भक्तिमतः प्रणोमि श्रीत्या युक्तान् संश्रितान्
धर्मराजं । ११५

मिथ्याश्रया दुर्गनिवासिनश्च योधाः पृथिव्यां कुलजाश्च वृद्धाः । खेच्छाश्च नानायुधवीर्यवन्तः समागताः पाण्डुवार्थं
निविष्टाः ।

पाण्डुश्च राजा समितीन्द्रकल्पेऽयुधि प्रवीरैर्ब्वङ्गभिः समेत । समागतः पाण्डवाश्च महात्मा लोकप्रवीरोऽप्रतिवीर्यतेजा ।
श्रुत्वा त्रेणामर्जुनाद्वासुदेवात्पद्मपद्मीनाद्येन हृतं प्रणोमि । यत्नं कार्ष्णिप्रतिममाङ्गरेकं स सात्यकिः पाण्डुवार्थं निविष्टः ।
उपश्रिताद्येदिकरूपकाश्च सर्वोद्योगैर्भूमिपालाः समेताः । तेषां मध्ये सूर्यमिवातपन्तं श्रयाहृतं चेदिपतिं ज्वलन्तं ।
श्रुत्वाशनीयं युधि मन्यमानो ज्ञा कथंतां श्रेष्ठतमं पृथिव्यां । सर्वोत्साहं चलियाणां निहत्य प्रमद्य कृष्णस्तरसा संममर्ह । १२०
धर्मोमात्रो वर्द्धयन् पाण्डवानां पुराऽभिनच्छिद्रूपालं समीप्य । यस्य भर्त्से वर्द्धयन्ति स्म मानं कल्पराजप्रमुखा नरेन्द्राः ।
तमसद्यं केशवं तत्र मत्वा सुपीवयुक्तेन रथेन कृष्णं । सम्प्राद्रवश्चेदिपतिं विहाय सिहं दृष्ट्वा बुद्रुमगा इवान्ये ।

कस्य प्रतीपस्तरसा प्रत्युदयोदादाश्रममानो देरथे वासुदेवं । सोऽप्रेत कृष्णेन हत पराशुर्वातेनेत्रोन्मथितः कर्णिकारः ।
पराक्रमं मे यद्वेदयन्त तेषामर्थं सञ्चय केशवस्य । अनुस्मरंस्तस्य कर्माणि विष्णोर्गावन्गणे नाधिगच्छामि शान्तिं । १२५
न जातु प्राञ्जल्युरन्यः सहेत येषां स स्वादयणीर्दृष्टिषिंहः । प्रवेपते मे हृदयं भवेन श्रुत्वा कृष्णविकरथे समेता । १२५

न चेन्नृक्षत्सङ्गरं मन्दबुद्धिस्त्राभ्यां लभेच्छर्म तदा सुतो मे । भोचेत् कुलून् सञ्चय निर्दहेतामिन्द्रे विष्णुर्देवसेना यथैव ।
मतो हि मे शक्रसमो धनञ्जयः सनातनो हृष्णिवीरश्च विष्णुः । धर्मराजो ह्रीनिपेवस्तरसो कुन्तीपुत्रः पाण्डुवोऽजातशत्रुः ।
दुर्योधनेन निहतो मनसो भोचेत्कुलू प्रदहेद्द्वारार्त्तराष्ट्रान् । नाहं तथा ह्यर्जुनाद्वासुदेवाद्भीमादापि यमयोर्त्वा विभेमि । १३०

यथा राज्ञः क्रोधदीप्तस्य स्त मन्थारहं भीतरतः सदैव । महातपा ब्रह्मचर्येण युक्तः सङ्कल्पोऽयं मानसस्तस्य सिधेत् ।
तस्य क्रोधं सञ्चयार्हं समीप्य खोन जानन् शरप्रमस्यश्च भीतः । स गच्छ शीघ्रं प्रहितो रथेन पञ्चालराजस्य चमूनिवेशनं । १३०

अजातशत्रुं कुग्रन्तं स पृच्छेः पुनः पुनः प्रीतियुक्तं वदेस्व । जनाहंनं चापि समेत्य तात महामात्रं वीर्यवतामुदारं ।
अनामयं मद्बचनेन पृच्छेधृतराष्ट्रः पाण्डवैः शान्तिमीषुः । न तस्य किञ्चिद्वचनं न कुर्यात्कुन्तीपुत्रो वासुदेवस्य स्त ।

मिथ्यैषामात्मसमय कृष्या विदांशैषां कर्माणि नित्ययुक्तः । समानीतान् पाण्डवान् सञ्चयांश्च जनाहंनं सुयुधानं विराटं ।
अनामयं मद्बचनेन पृच्छेः सर्वोत्साहा त्रेपदेयांश्च पश्य । यद्यत्तत्र प्राप्तकालं परेभ्यस्त्वं मन्थेधा भारतानां हितञ्च ।

तत्तद्भाषिथाः सञ्चय राजमध्ये न मूर्च्छयेद्यत्र च पुद्गहेतुः ।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सञ्चययानपर्वणि धृतराष्ट्रकथायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ राक्षस्य वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य सञ्चयः । उपस्रयं यथो द्रष्टुं पाण्डवानमितौजसः । १३५
स तु राजाभ्रमासाद्य कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । श्रमिवाच ततः पूर्वं स्तनपुत्रोऽन्यभाषत ।

गावर्गणः सञ्चयः स्तनसुगुज्जगतप्रभुमवदप्रतीतः । दिश्या राजस्वामारोगं प्रपश्ये सहायवन्तस्य महेश्वरकथं ।
अनामयं पृच्छति त्वाऽभिक्रियो वृद्धो राजा धृतराष्ट्रो मनोषो । कश्चिन्मीनः कुम्भी पाण्डवायेऽधनञ्जयसौ च माद्री

तनूभौ ।

कश्चिद्विद्या द्रौपदी राजपुत्रो सत्यप्रता वीरपत्नी रूपसा । मनस्विनी यव च वाञ्छन्ति त्वमिष्टान् कामान् भारतस्वन्ति
कामः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गावलाय सञ्जय स्वागतंते प्रीयामहे ते वयं दर्शनेन । अनामयं प्रतिज्ञाने तवाहं महानुजैः कुम्वी
चास्मि विद्मः ।

विरादिदं कुम्वं भारतश्च युवा राज्ञः कुहृष्टस्य सतः । मन्ये साचादृष्टमहं नरेन्द्रं दृष्ट्वैव तं सञ्जय प्रीतियोगात् ।

पिनामहो नः स्वविरो मनस्वी महाप्राज्ञः सर्वधर्मोपपन्नः । स कौरव्यः कुम्वी तात भीष्मा यया पूर्व्वं वृत्तिरस्वस्य कश्चित् ।

कश्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो वैचित्रबोध्यः कुम्वी महात्मा । महाराजो वाङ्मिकः प्रातिपेयः कश्चिद्विद्वान् कुम्वी सत
पुत्रः ।

म सोमदत्तः कुम्वी तात कश्चिद्भूरिखाः सत्यमन्थः मलय । द्रोणः सपुत्रस्य हृष्य विप्रो महेश्वासाः कश्चिदेतेऽ
थरोगाः ।

सर्वे कुहृष्टः सृष्टयन्ति सञ्जय धनुर्द्धरा ये वृथिव्यां प्रधानाः । महाप्राज्ञाः सर्वे शास्त्रावदाना धनुर्द्धतां मुख्यतमां
वृथिव्यां ।

कश्चिन्मानं तात लभन्त एते धनुर्द्धतः कश्चिदेतेऽथरोगाः । येषां राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो महेश्वाकः श्रीववान् द्रौणपुत्रः ।

वैश्यापुत्रः कुम्वी तात कश्चिन्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुक्तुः । कर्णोऽमात्यः कुम्वी तात कश्चिकुयोधनो धन्य मन्दै
विधेयः ।

स्त्रियो वृद्धा भारतानां जनन्या महानस्य दामभार्याय सतः । बन्धुः पुत्रा भागिनेया भगिन्या दौहित्रा वा कश्चि
दध्वजनीकाः ।

कश्चिद्राजा ब्राह्मणानां यथावत् प्रवर्तते पूर्व्ववृत्तात वृत्तिः । कश्चिद्वायान्नामज्ञान् धार्तराष्ट्रो द्विजानोनां मञ्जय नोपहति ।

कश्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्र उषचेते ब्राह्मणार्जकमात्रे । स्वर्गस्य कश्चिन्न तथा वर्त्मभूतामुपेवने तेषु सदैव वृत्तिः ।

एतज्ज्योतिषीत्तमं जीवोके इत्थं प्रज्ञानं विहितं विधावा । ते चेदेषं न नियच्छन्ति मन्दाः कृत्त्वो मामो भविता
कौरवाणां ।

कश्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो नुभूषते वृत्तिममात्यवर्गे । कश्चिन्न भेदेन जिज्ञोषियन्ति सुषट्पूपा दुर्षदयैरुमस्यान् ।

कश्चिन्न पापं कथयन्ति तात ते पाण्डवानां कुरवः सर्वे एव । द्रोणः सपुत्रस्य हृष्य वीरो नास्मानु पापानि वदन्ति कश्चित् ।

कश्चिद्राजानं धृतराष्ट्रं सपुत्रं कथेत्याहुः कुरवः सर्वे एव । कश्चिद्दृष्ट्वा द्रुपदात्मभेतान् शरन्ति पार्यस्य सुधाग्रजेतः ।

भौर्वाभिजायप्रहितान् स तात शोधूपमानेन धनुर्गुणेन । गाण्डोवमुकान् लनयिषुषेपानि जित्त्वान् कश्चिद्रुमन्तरि ।

म चापस्यं कश्चिदहं पृथिव्यां योधं धर्मं चाऽधिकशार्जुनेन । यत्कैर्यद्विनिश्चितास्त्रीस्त्वधाराः सुभाषयः मन्वोह तपःकः ।

गदापाणिर्भोमभेनक्षरस्त्री प्रेक्षयञ्च कुम्वाननीके । नागः प्रमिन्न इव न इत्तेषु चट्पते कश्चिदेतं शरन्ति ।

माद्रीपुत्रः रुषदेवः कश्चिद्रान् समागतान् प्रपदन्तकुरे । वामेनायन्तुर्विचैनेव यो वै महायने कश्चिदेतं शरन्ति ।

पुराजेटं मङ्गलः भेदिनोऽयं शिरोक्षिगर्तान् सञ्जय पश्यतपे । दिवं प्रतोषं वरमानयमे माद्रीसुतं कश्चिदेतं शरन्ति ।

पराभयो देतवने य आकीदुर्कन्ति धोययाचागतानां । यच्च मन्दाश्च वृषधं प्रयागात्सोऽप्यद्वोमभेना जयद ।

अहं पश्चादर्जुनमभ्यर्चं माद्रीपुत्रौ भीमसेनाऽप्यरचत् । गाण्डीवमृच्छत्रुसहानुदस्य खस्य्यागमत्कश्चिदेवं स्मरन्ति ।
न कर्मणा साधुनेकेन नूनं सुखं शक्यं वै भवतीह मञ्जय । सर्वोत्तमा परिजेतुं वयस्सेन शक्नुते धृतराष्ट्रस्य पुत्रे ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि मञ्जययानपर्वणि युधिष्ठिरप्रश्ने द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ यथात्य मे पाण्डव तत्तथैव कुरुन् कुरुश्रेष्ठजनश्च वृच्छसि । श्रीनामयास्तात मनस्विनस्ते कुरुश्रेष्ठान्
वृच्छसि पार्थ यास्व ।

सन्धेव वृद्धाः साधवो धार्तराष्ट्रे सन्धेव पापाः पाण्डव तस्य विद्धि । दद्याद्रिपुभ्योऽपि हि धार्तराष्ट्रः कुतो दद्यात्सोपये
द्वाह्मणानां ।

यद्युष्माकं वर्तते वैनधर्म्यमद्रुग्धेषु द्रुग्धक्त्रन् साधु । मित्रधुक् स्याद्भृतराष्ट्रः सपुत्रो युष्मान् द्विपन् साधुष्टत्तान्
साधुः ।

न चानुजानाति श्मश्रु तप्यते शोचत्यन्तः स्वविरोऽजातशत्रो । शृणोति हि ब्राह्मणानां धर्मैत्य मित्रद्रोहः पातकेभ्यो ग
रीयान् ।

स्मरन्ति तुभ्यं नरदेव संयुगे युद्धे च जिष्णोस्य युधां प्रणेतुः । समुत्कृष्टे दुन्दुभिश्चङ्गमध्वे गदापाणिं भीमसेनं स्मरन्ति ।
माद्रीसुत्रौ चापि रणाजिरेषु सर्वो दिग्ग । सप्यतनौ स्मरन्ति । सेनां वर्धनौ शरवैधरजसं महारथैः समरे दुःप्रक्रमौ ।
त्वमेव मन्थे पुरुषस्य राजन्ननागतं शयते यद्भवित्यं । त्वञ्चेत्तथा सर्वधर्मोपपन्नः प्रातः क्लेशं पाण्डव कच्छरूपं ।
त्वमेवैतत्त्वैतत्संभयः भयः समीकुर्याः प्रजयाऽजातशत्रो । न कामार्थं सन्धेजयुर्हि धर्मं पाण्डोः सुताः सर्वे स्ववैत्रकल्प्याः । ०१०
त्वमेवैतत्प्रजयाऽजातशत्रो समीकुर्या येन शर्मानुयुक्ते । धार्तराष्ट्राः पाण्डवाः सञ्जयाय ये चाप्यन्ये सन्निवृत्ता नरेन्द्राः ।
यस्मात्प्रदीदृशुतराष्ट्रे निग्रायामजातशत्रो वचनं पिता ते । सद्दामात्यं सहपुत्रस्य राजन् समेत्य तां वाचमिमं निबोध ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि मञ्जययानपर्वणि मञ्जयवाक्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ समागताः पाण्डवाः सञ्जयाय जना ईना युयुधानो विराटः । यत्ते वाच्यं धृतराष्ट्रानुग्रिष्टं गावल्गणे
ब्रूहि तस्मत्पुत्र ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ अजातशत्रुस्य वृकोदरस्य धनञ्जयं माद्रवतीसुतौ च । आमन्त्रये वासुदेवश्च शीरिं युयुधानं चैकितानं
विराटं ।

पद्मालानामधिपथैव वृद्धं धृष्टद्युधं पार्थतं याज्ञवेदिं । सर्वे वाचं शृणुतेमां मदीयां वदस्यामि यां भूतिमिच्छन् कुरुणां । ०१५
शर्मं राजा धृतराष्ट्रोऽभिनन्दन्नयोऽजयत्परमाणो रथं मे । सभ्रातृपुत्रस्वजनस्य राक्षसद्रोचतां पाण्डवानां शमोऽस्तु ।
सर्वधर्मैः समुपेतान्त्सु पार्थाः संश्लानेन मार्देवेनाश्रवेन । कुले जाता ह्यनृशंसा वदान्या द्वीनिषेवाः कर्मणां निश्चयज्ञाः ।
न युष्मन्ने कर्म युष्मासु हीनं सत्त्वं हि वसूदादृशं भीमसेनाः । उद्गाथते ह्यज्ञाननिन्दुवत्तच्छुभे वस्ते यद्भवैत्किंस्वियं वः ।
सर्वधर्मो वृष्ट्यते यत्र हास्तः पापोदयो निरयोऽभावमंशः । कस्तत्र कुर्याज्जातु कर्म प्रजानन्पराशयो यत्र समो जयय ।
ते वै धन्या ये । हतं ज्ञातिकार्थं ते वै पुत्राः सुवर्दा बान्धवाय । उपकृष्टं जीविनं सन्धेजयुधेतः कुरुणां नियतो वैभवः
स्यात् ।

ते चेत् कुर्दन्नुद्विष्टाय पार्था निर्णय सर्वान् द्विपतो निवृत्तममस्य वस्तुजीवितं शृणुया स्यादजीवध्वं ज्ञातिभेधनमाधु ।

को ह्येव युष्मान् रुष केसवेन सचेकितान्पापेनवाङ्गुप्तान् । सपात्यक्रीनुविषहेतेह जेतुं लब्धापि देवान् सविवानपोऽत्र ।
 को वा कुहून् द्रोणभीष्माभिगुप्तानश्वत्याद्या शन्युत्पदिमिद्य । रणे विजेतुं विषहेत राजन् राधेयगुप्तान् मह भूमिपतिः ।
 महद्वनं धार्तराष्ट्रस्य राज्ञः को वै शक्रो हन्तुमचोयमाणः । सोऽहं जये चैव पराजये च निःश्रेयसं नाधिगच्छामि किञ्चित् ।
 कथं हि नोचा इव दौक्ष्यतेया निधैर्मांय कर्म कुर्व्युद्य पाथोः । सोऽहं प्रमाद्य प्रणतो वासुदेवं पञ्चालानामधिपं चैव वृद्धं । १२५
 कृताञ्जलिः शर्मणं वः प्रपद्ये कथं खल्वि ख्यान् कुहसञ्जयानां । न ह्येवमेवं वचनं वासुदेवो धनञ्जयो वा जातु किञ्चित्
 कुर्यात् ।

प्राणान् ददौ याच्यमानः कुतोऽन्यदेतद्विद्वन्माधनार्थं व्रजेमि । एतद्राशौ भोग्गुप्तेगमस्य मतं यदः शान्तिरिदोत्तमा म्यात् ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि सञ्जयवाच्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कौ नु वाचं सञ्जय मे शृणोषि दुर्द्वैषिणीं येन युद्धादिभेपि । अयुद्धं वै तात युद्धाङ्गरीय कस्तवन्था
 जातु युधेत सतं ।

अशुभ्यन्तेत्युहयस्य सञ्जय विधेत् सङ्कल्पा मनसा धंयनिच्छेत् । न कर्म कुर्याद्विदितं वै सोमतदस्य युद्धाद्दड यमपीय ।
 कुतो युद्धं जातु नगोऽवगच्छेत्को देवशक्तो हि हृषीत युद्धं । सुखैषिणः कर्म कुर्वन्ति पार्या धर्मादहीनं यच्च लोकाच्च
 पथं ।

धर्मोदयं सुखमाशंसमानाः कृच्छ्रापाथं तत्तत्र कर्म दुःखं । सुखस्यैषुर्ष्विजिघांसुद्य दुःखं यदस्त्रियाणां प्रीतिवमानुगामी ।
 कामान्निथा स्त्रशरीरं दुनोति यया प्रमूको न करोति दुःखं । यथेथमानस्य समिद्धतेजसो भूयो यत्तं उर्हति पात्रकथ्य ।
 कामार्थकामेन तथैव भूयो न द्रव्यते सर्दियेगाग्निरिहः । सम्यग्भेन भोगचयं महादानं महास्त्राभिधृतराष्ट्रस्य राज्ञः ।
 नाश्रेयानीश्वरे विपहाणा नाश्रेयान् वै गीतशब्दं शृणोति । नाश्रेयान्यै सेवते भाग्यगन्ध्याद्य चाप्यश्रेयाननुत्पेपानि ।
 नाश्रेयान्यै प्रावारान् सन्निवस्ये कथं तस्मात्संप्रणुदेत् कुहस्य । अत्रैव स्वाद्वयुधैश्च कामा प्रायः शरीरं हृदयं दुनोति । १२६
 स्वयं राजा विपयस्य परेषु सामर्थ्यमन्विच्छति तत्र साधु । ययात्मनः परमति वृत्तमेव तथा परेषामपि मोऽभ्युपैतु ।
 आसन्नमग्निन्तु निदापकाले गम्भीरकाले गहने विद्वज्ज । यया वृद्धं वायुवनेन मोचिष्येमे मुमुक्षु शिष्टिरिथ्ययाये ।
 प्राश्रेयस्यै धृतराष्ट्राश्च राजा लालयते सञ्जय कस्य हेतोः । प्रमृष्टा दुर्मुह्निमनाजो रतं पुत्रं मन्दं मूढममन्विगन्तु ।
 अनाश्रवणाश्रतमस्य वाचः सुयोधनो विदुरस्त्वावमस्य । सुतस्य राजा धृतराष्ट्र प्रियेषो सन्धुधनानो विमनेऽधर्मनेव ।
 मेधाविनं धर्मकामं कुहणा वज्रश्रुतं वाग्मिनं शीलवन्तं । स तं राजा धृतराष्ट्रः कुहस्यो न कस्मार् विदुरं पुत्रकाम्यात् । १२७
 मानप्रस्थाषो मानकामस्य चेत्योः संरक्षिण्यार्थधर्मातिगस्य । दुर्भाषिणो मनुजगानुगस्य कामत्तनो दोर्हदभैरितस्य ।
 अनेद्यथाश्रेयसो दीर्घमन्वाकिञ्चिद्रुहः सञ्जय पापबुद्धेः । सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियेषी प्रपश्यमानः प्रागहादर्थकामे ।
 तदैव मे सञ्जय दीव्यतोऽभूस्त्वानि कुहणामागतः स्वादभावः । काथो वाचं विदुरो भायमंशो न विन्दते यद्वृतराष्ट्रात्
 प्रशंसं ।

अनुभूयंदा नाश्वर्तन्त मुहूर्तिं कृच्छ्रं कुहून् सुत तदाऽभ्याजगाम । यावत्प्रणामस्यर्तन्त तस्य तावत्तयां राश्रद्विर्भूय ।
 तदर्थमुत्स्य निवोध मेऽथ धे मन्त्रिणो धार्तराष्ट्रस्य सुत । दुःशासनः प्रकुनिः सुतपुत्रो गावन्नागे पयस्य सयोहसस्य । १२८

सोऽहं न पश्यामि परीक्षमाणः कथं खल्वि स्थात् कुरुसञ्जयानां । आन्तैर्योः धृतराष्ट्रः परेभ्यः प्रमाजिने विदुरे दीर्घदृष्टे ।
 आश्रमते वै धृतराष्ट्रः सपुत्रो महाराज्यमेषपत्रं वृथिथां । तस्मिन् शमः केशलो नोपलभ्यः सर्वं स्वकं मद्गतं मन्यतेऽर्थं ।
 यत्तत्करोति मन्यते पार्ष्णीयं युद्धे गृहीतायुधमर्जुनं वै । आसंय युद्धानि पुरा महान्ति कथं कर्णे नामभवद्वीप रथां ।
 कर्णश्च जानाति सुयोधनश्च द्रोणश्च जानाति पितामहस्य । अन्ये च ये कुरुवस्तत्र सन्ति यथाऽर्जुनास्त्राख्यपरो धनुर्द्धरः ।
 जानन्थेतत् कुरुवः सर्वे एव ये चाप्यन्ये भूमिपालाः समेताः । दुर्योधने राज्यमिहाभवद्यथा अरिन्दमे फाल्गुनि विद्य
 माने ।

१०.

तेनानुबन्धं मन्यते धार्तराष्ट्रः शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वं । किरीटिना तालमाचायुधेन तद्देदिना संयुगे तत्र गत्वा ।
 गाण्डीवविस्कारितशब्दमाजावांश्रुण्वाना धार्तराष्ट्रा भ्रियन्ते । क्रुद्धं न चेदीचते भीमभेन सुयोधनो मन्यते सिद्धमर्थं ।
 इन्द्रेऽप्येतद्योत्सहेत्तात हर्तुंभैर्यथै नो जीवति भीमभेने । धनञ्जये नकुले चैत्र सत तथा घोरे सहदेवे सहिष्णौ ।
 साचेदेतां प्रतिपद्येत बुद्धिं वृद्धे राजा सुह पुत्रेण सत । एवं रणे पाण्डवकोपदग्धा न नश्येयुः मञ्जय धार्तराष्ट्राः ।
 जानासि त्वं क्रोधमस्यसु वृत्तं त्वां पूजयन् मञ्जयाहं स्वमेधं । यथास्माकं कौरवैर्हतपूर्व्यं या नो वृत्तिर्धात्तराष्ट्रे तदासीत् ॥२५॥
 अथापि तत्तत्र तथैव वृत्तं शांतिं गमिष्यामि यथा त्वमात्य । इन्द्रप्रस्थे भवतु मैव राज्यं सुयोधनो यच्छतु भारताय्यः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि मञ्जययानपर्वणि सुधिष्ठिरवाक्ये पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ धर्मनित्या पाण्डव ते विवेष्टा लोके श्रुता दृश्यते चापि पार्यं । महाश्रावं जीवितं चाप्यनित्यं सम्पश्यंस्त्वं

पाण्डव मा व्यनोतयः ।

न ते भागं कुरवोऽन्यत्र युद्धान्य च्छेरंस्तुभ्यमज्ञातश्रवे । भैक्ष्येण चर्यामन्वकट्षिराज्ये श्रेयां मन्ये न तु युद्धेन राज्यं ।
 अल्पकालं जीवितं यन्मनुष्ये महाश्रावं नित्यदुःखं चक्षुः । भूयश्च तद्यग्रभो नानुरूपं तस्मात्पापं पाण्डव मा कृष्यास्त्वं ।
 कामा मनुष्यं प्रमजन्त एते धर्मस्य धे विन्नमूनं नरेन्द्र । पूर्व्यं नरसाम्प्रतिमाग्निप्रन्नं लोके प्रशंसं सभतेऽनुवथां । १००
 निबन्धनी धर्मतूष्णेह पार्यं तामिच्छन्तं वाथ्यते धर्मं एव । धर्मन्तु यः प्रवृणोते स बुद्धः कामे गृह्ये हीयतेऽर्थानुरीधात् ।
 धर्मं हत्वा कर्मणो तात मुख्यं महाप्रतापः सवितेव भाति । हीनो हि धर्म्येण महीमपोमां उब्धा नरः सीदति पापबुद्धिः ।
 वेदाऽधीतरयति ब्रह्मचर्यं यत्रैरिष्टं ब्राह्मणेभ्यश्च दत्तं । परं स्थानं मन्यमानेन भूय आत्मा दत्ता वर्षपूंगं सुखेभ्यः ।
 सुखमिये सेवमानोऽतिवेत्तं योगाभ्यासे यो न करोति कथं । वित्तचये हीनसुखोऽतिवेत्तं दुःखं श्रैते कामवेगप्रणुसः ।
 एवं पुनर्ब्रह्मचर्याप्रसक्तो हिला धर्मं यः प्रकरोत्यधर्मं । अश्रद्धतुपरलोकाय मूढो हिला देहं तथेते प्रेत्य मन्दः । १०१
 न कर्मणां विप्रणामोऽस्त्वमुच पुण्यानां वाऽप्यथा पापकानां । पूर्व्यं कर्तुं गच्छति पुण्यपापं पद्मार्थेनमनुयात्येव कर्त्ता ।
 न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्या यददृष्टं यद्वापूतं गन्धरसोपपन्नं । अन्वाहाय्यपूतमदक्षिणेपु तथाहर्षं कर्म विख्यायते ते ।
 इह सेत्रे क्रियते पार्यं कार्यं न वै किञ्चित् क्रियते प्रेत्य कार्यं । त्वया हतं पारलोकाय कर्म पुण्यं महत्सिद्धिरितिप्रसक्तं ।
 कदापि गृह्येयुश्च जगः भवत्यस्तुतिपासे मनसदाप्रियाणि । न कर्त्तव्यं विद्यते तत्र किञ्चिदन्यत्र वै श्रेयसमीणनाद्धि ।
 एवंरुधं कर्मफलं नरेन्द्र मावावहं इदमद्य भ्रियेण । स क्रोधेन पाण्डव हर्षेणसु लोकातुभौ माप्रहापीरिपराय । १०२
 जन्मं गत्वा कर्मणां माप्रगच्छाः मयं दमसाजंभामाभूंसं । अथमेधं राजस्यं सर्वदृष्टा पापम्यानां कर्मणां मा पुनर्गाः ।
 तदेदेहं देवदक्षेण पार्याः कंरिष्यस्व कर्म पापं विराय । निवसध्वं रथेणामनेपु दुःखं वार्षं प.एवा धर्मं एव ।

अप्रमथ्येमास हिला पुरस्तादात्माधीनं यद्वत् क्षेतदामोत् । नित्यञ्च वश्याः सचिवास्तमे जनादेनो युयुधानश्च वीरः ।
 मत्स्यो राजा रुक्मरथः सपुत्रः प्रहारिभिः सह पुत्रैर्बिराटः । राजानश्च ये विजिताः पुरस्तात्त्वामेव ते संश्रयेयुः समस्ताः ।
 महासहायः प्रपन्नबलस्यः पुरस्तातो वासुदेवार्जुनाभ्यां । वरानहनिथन् दिशतो रङ्गमध्ये व्यनेथया धार्तराष्ट्रस्य दर्प्ये ॥ १० ॥
 चलद्भस्माद्दुर्द्धयिला परस्य निजान्कस्मात्कर्षयिला महायान् । निरुथ्य कम्पादर्थपूगान्वनेषु युयुक्तेषु पाण्डव हीनकाले ।
 अत्राज्ञो वा पाण्डव युधमानो धर्मज्ञो वा भूतिमयोऽभ्युपैति । प्रज्ञावान्वा युधमानोऽपि धर्मं संस्तुभादा सोऽपि
 भूतैरपैति ।

नाधर्मे ते धीयते पार्थे बुद्धिर्न संरन्नात् कर्म चकर्थे पार्थ । अथो किं तत्कारणं यस्य हेतोः प्रज्ञाविरुद्धं कर्म चिकीर्षभोदं ।
 अत्र्याधिजं कटुकं शीर्षोरोगि यमोमुषं पापफलोदयञ्च । मतां पथे यत्र पिवन्त्यपन्तो मनुं महाराज पिव प्रशाम्य ।
 पापानुबन्धं को नु तं कामयेत चमैव ते ज्ञायसी नोत भोगाः । यत्र भीमः भ्रान्तनवो हतः स्याद्यत्र द्रोणः सद्युपैतो
 हतः स्यात् ॥

रूपः शश्वः सोमदक्षिर्बिकर्णो विधिंशतिः कर्णदुर्व्योधनो च । एतान् हत्वा कीदृशं तत्सुखं स्वर्गादिन्देयस्य तदनुब्रूहि पार्थ ।
 सन्धाऽपीमां पृथिवी सागरान्तां शरामृतमेव हि तं प्रजज्ञाः । प्रियापिये सुखदुःखे च राजन्नेवं विदन्नेव युद्धं कुरुत ।
 अमात्यानां यदि कामस्य हेतोरेवं युक्तं कर्म चिकीर्षमि तं । अप्रकामैः सम्प्रदायेव तेषां मागास्त्वं वै देवयानापयोऽद्य ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेऽपि सञ्जययानपर्वेऽपि सञ्जयवाक्ये यद्द्विविधोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अर्षयश्च सञ्जय सत्यमेतद्भूमौ वरः कर्मणां यत्समात्य । ज्ञाना तु मां सञ्जय गृह्येत्सं यदि धर्मं यत्र
 धर्मं चरेयं ।

यत्राधर्मो धर्मरूपाणि धत्ते धर्मः कुरुते दृश्यतेऽधर्मरूपः । विभ्रुद्धमौ धर्मरूपं तथाच विदोसस्तं सम्प्रपश्यन्ति बुद्ध्या ॥ १० ॥
 एवं तथैवापदि विभ्रमेतद्भूमौ नित्यवृत्तो भजेतां । आद्यं लिङ्गं यस्य तस्य प्रमाणमापद्धर्मं सञ्जय तस्मिन्निबोध ।
 असत्यामापदि कर्मनि वर्तमानो विकर्मस्य सञ्जय गृह्येते । लुप्तायान्क प्रकृतौ येन कर्म निष्पादयेत्तत्परोक्षेदिशेन ।
 प्रकृतिस्त्वयापदि वर्तमानः जमौ गर्हो भवतः सञ्जयेतौ । अविनाशमिच्छतां प्राद्वान्नानां प्रायश्चित्तं विहितं यद्विधावा ।
 मन्वयेद्योधाः कर्मसु वर्तमानान् विकर्मस्थान् सञ्जय गृह्येत्सं । मनोपिणो सत्वविच्छेदनाय विधीयते षसु इतिः सदेव ।
 अत्राज्ञायाः सन्ति तु येन वैद्याः सन्धाः साधु मन्वेत तेभ्यः । तदध्वरतः पितरौ ये च पूर्व्यं पितरामहा ये च तेभ्यः
 परेऽन्ये ॥

प्रश्नेपिणो ये च हि कर्म कुर्वन्तान्यं ततो नास्ति कोऽस्मोति मन्ये । यत्किञ्चनेदं वित्तमस्यां इयियां यद्द्वानां विदमानां
 परं यत् ।

माजापत्यं विदिवं ब्रह्मज्ञाकं नष्टभ्रंतः सञ्जय कामयेयं । धर्मधरः कुशलो नीतिमांशाप्युपासितां प्राद्वान्नानां मनीषी ।
 नानाविधांश्चैव महाबलाय राज्ञो विज्ञानचतुर्मासि कृण्वेः । यदि ह्यहं विद्यजनं स्वामगर्हो युधमानो यदि जज्ञां स्वधर्मं ।
 महायमाः कोभवत्तदनीत वासुदेवस्त्वभयोरर्थकामः । मैनेयोऽयच्छेदयथाभकाय वार्ष्णेयभीजाः कुकुराः सञ्जयाय ।
 उपसीना वासुदेवस्य बुद्धिं निरुद्धं ब्रह्मन् सुषदो नन्दयन्ति । दृष्यन्त्वकाद्युपेनादेयो वै कृष्णमणीताः धर्मै रवेद्
 कल्पाः ।

मनस्विनः सत्यपराधणाय महाबला यादवा भोगवन्तः । काश्यो बभूव त्रियमुत्तमाङ्गतो, लब्धा ह्यर्ष्यं भ्रातरभीषितारं ।
यस्यै कामान्बर्धति वासुदेवो योऽप्राप्त्ये मेघ इव प्रजाभ्यः । ईदृशोऽर्थं केमवस्थात भूयान् विद्धि धेनं कर्मणो निययश्रं ।

प्रियञ्च नः साधुतमस्य कृणो नातिक्रमे वचनं केमवस्य ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ अविनाशं सञ्जय पाण्डवानामिच्छाम्यहं भूमिमेयां प्रियञ्च । तथा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सुत यमा
शमे वज्रपुत्रस्य वृद्धिं ।

कामो हि मे सञ्जय नित्यमेव नान्यद्व्यां तान्प्रति शान्यतेति । राज्ञश्च हि प्रियमेतदृपोमि मन्ये वै तापाण्डवाणां
भमवं ।

‘सुदुष्करसाव शमो हि नूनं प्रदर्शितः सञ्जय पाण्डवेन । यस्मिन्वृद्धो धृतराष्ट्रः सपुत्रः कस्मादिषां कबक्षो नावमूर्च्छेत् ।
न लं धर्मं विचरं सञ्जयेह मत्तश्च जानासि युधिष्ठिराद्य । अथो कस्मात्सञ्जय पाण्डवस्य उक्ताहिनः पुरंयतः स्वकर्म ।
यथा प्यातमावसत, कुटुम्बं पुरा कस्मात्साधु त्रिलोपमात्य । अस्मिन्विधौ वर्षमाने यथावदुच्चावचा मतयो ब्राह्मणानां ।
कर्मणाः सिद्धिभेके परत्र हिला कर्म विद्यथा सिद्धिभेके । नामुञ्जानो भव्योऽभ्यस्य तृणैर्दिद्वानपीह विदितं
ब्राह्मणानां ।

या वै विद्याः साधयन्तोह कर्म तांसां फले विद्यते नेतराभां । तत्रेह वै दृष्टफलेन कर्म पोषेदकं शान्यति ह्यप्यात्तं । २१४
योऽर्थं विधिर्विहितः कर्मणैव संवर्तते सञ्जय तत्र कर्म । तत्र योऽन्यत्कर्मणः साधु मथे मेाद्यं तन्यालपितं दुर्ध्वलन्य ।
कर्मणाऽनो भान्ति देवाः परत्र कर्मणैवेह श्रवणे मातरिन्दा । अहोरात्रे विदधत्कर्मणैव अतश्चितो शयदुदति सुख्ये ।
मासाह्नुमासानय नचचेयोगान्तश्चितयश्चमाद्याभ्युपैति । अतश्चितो दहते जातयेदाः समिद्धमागः कर्म कुर्वन् प्रजाभ्यः ।
अतश्चितो भारमिं महान्तं विभक्तिं देवो पृथिवी बलेन । अतश्चितोः शीघ्रमपो वहन्ति सनापयन्त्यः सर्वभूतानि नद्य ।
अतश्चितो वर्धति भरतिजाः सन्नादयन्नन्तरीचं दिग्मय । अतश्चितो ब्रह्मचर्यं चचार श्रेष्ठलनिष्कन्वन्भिहेवतायां । २२०
हिला सुखं मनस्य प्रियाणि देव शक्रः कर्मणा श्रेष्ठमाप । सत्यधर्मो पालयन्नप्रमत्तो दमन्तिनिचां समतां प्रियञ्च ।
एतानि सर्वेषुमेवमानः सदेव राज्यं मधवाभ्राप मुख्यं । दृष्टस्यतिर्ब्रह्मचर्यं चचार सनाहितः संशितात्मा यथावत् ।
हिला सुखं प्रतिह्येश्चियाणि तेन देवानामगमद्दौरवं सः । तथा नचचाणि कर्मणाऽमुत्र भान्ति रुद्रादित्या वधयोऽ
यापि विद्ये ।

यसो राजा वैश्रवणः कुबेरो गन्धर्वयक्षासुरस्य सुत । ब्रह्मविद्यां ब्रह्मचर्यं क्रियाश्च निषेवमाणा स्वपयोऽमुत्र भान्ति ।
जानन्निमं सर्वलोकस्य धर्मं विप्रब्राह्मणं चत्तियाणां विमाद्य । सकस्मात्वं जानतां ज्ञानवान् सन् व्यायच्छसे सञ्जय
कौरवाद्यं ।

आघायेयु नित्यंधयोगामस्य तथाऽयमेधे राजस्ये च विद्धि । संयुज्यते धनुषा बर्भशा च हस्ययष्टे रथमस्तेय भूयः ।
ने चेदिमे कौरवाणामुपायमवगच्छेयुरभधेनेव पार्थाः । धर्मचाणं पुण्यमेयां हतं स्वादायै वृत्ते भीममेनं निगृह्य ।
ने चेत्ये कर्मणि वर्षमाना प्रापयेरन् दिष्टवगेन गृह्यं । यथाशक्त्वा पूरयन्तः स्वकर्म तदर्थेयां निधनं स्यात्
प्रसृष्टं ।

उताहो त्वं मन्यसे शान्तमेव राशं युद्धे वर्त्तते धर्मतत्त्वं । अयुद्धे वा वर्त्तते धर्मतत्त्वं तथैव ते वाचमिमां शृणोमि ।
 चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमं विभागमेवैव त्वं सञ्जय खञ्ज कर्म । निमग्नयो पाण्डवानां स्वकर्म्म प्रशंस वा निन्द वा या मतिस्ते । ८१०
 अधीयीत ब्राह्मणो वै यजेत दद्यादियात्तीर्थमुत्पानि चैव । अध्यापयेद्याजयेद्यापि याज्यान् प्रतिपद्यान् विदित्वाप्यतोच्छेत् ।
 तथा राजन्यो रचयं वै प्रजानां कृत्वा धर्मेषामप्रमत्तोऽथ दद्यात् । यज्ञैरिष्ट्वा सर्ववेदानधीत्य दारान् कृत्वा पुण्यकृदा
 वसेद्ब्रह्मणः ।

स धर्मात्मा धर्ममधीत्य पुण्यं यदिच्छया व्रजति ब्रह्मलोकं । वैश्याऽधीत्य कृषिगोरक्षपथैर्विचिंतं चित्वा पातयद्यः
 प्रमत्तः ।

प्रियं कुर्वन् ब्राह्मणचक्षिषाणां धर्मयोगिनः पुण्यकृदावसेद्ब्रह्मणः । मरिचर्या वन्दनं ब्राह्मणानां नाधीयीत प्रतिषिद्धोऽस्य यज्ञः ।
 नित्योच्छ्रितो भूतयोऽनञ्जितः स्यादेवं स्वतः शूद्रधर्मैः पुराणः । रतान् राजा पातयद्यप्रमत्तो नियोजयन् सर्वैव
 णान् स्वधर्मैः ।

८११

अकामात्मा समष्टिः प्रजासु नाधार्मिकाननुत्थेत कामान् । श्रेयास्तस्माद्यदि विद्येत कश्चिदभिज्ञातः सर्वधर्मापपन्नः ।
 स तं द्रष्टुमनुग्रिथाप्रजानामेतद्बुधे च तस्मिन्नसाधुः । यदा गृह्येत्परभृतौ नृशोषो विधिप्रकोपाद्ब्रह्मदादानः ।
 ततो राशं समभवद्युद्धमेतत्तत्र जातं वर्मं श्रलं धनुश्च । इन्नेणेतद्दस्युवधाय कर्म उत्पादितं वर्मं श्रलं धनुश्च ।
 तत्र पुण्यं दस्युबोधनं सभ्यते सोऽयं दीपः कुवभिलोमरूपः । अधर्मज्ञधर्ममनुधमानैः प्रादुर्भूतः सञ्जय तत्र साधु ।
 तत्र राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो धर्म्ये हरन्याः पाण्डवानामकृष्णात् । नावेधते राजधर्मं पुराणं तदन्वयाः कुरवः सर्वे एव । ८१२
 ह्येनो हरेच धनं ह्यदृष्टः प्रमत्त वा च य इरेत दृष्टः । उभौ गर्वी भवतः सञ्जयैतौ किं वै इत्यधुं धृतराष्ट्रस्य पुत्रे ।
 सोऽयं धोभान्मन्त्रते धर्ममेतं यमिच्छति क्रोधवशानुगामी । भागः पुनः पाण्डवानां निविष्टशोषोऽकृष्णादाददीरन् परे वै ।
 अस्मिन्पदे पृथुतां नो बधोऽपि श्लाघः पितृव्यं परराज्यादिप्रिष्टं । रतान् धर्मान् कौरवाणां पुराणानाचचीयाः सञ्जय
 राजमथे ।

ये ते मन्दा हृत्यवशाभिपन्नाः समानीता धार्तराष्ट्रेण मूढाः । इदं पुनः कर्म पापीय एव सभामथे पश्य हतं कुरुणां ।
 प्रियां भार्यां द्रौपदीं पाण्डवानां यमसिनीं शोवतृत्तोपपन्नां । यदुपैवन्त कुरवो भीममुत्थाः कामानुगेनोपहृष्टा इदमतीं ८१३
 ताश्चेतदा ते सकुमारवृद्धा अशरयिथ्यन् कुरवः समेताः । मम प्रियं धृतराष्ट्रोऽक्रियत् पुत्राणाञ्च हतमस्याऽभविथ्यत् ।
 दुःशासनः प्रातिलोम्याग्निनाथ सभामथे यद्गुराणाञ्च कृष्णां । सा तत्र नीता करुणं व्यरेत्य नान्यं चतुर्नाथमवाप
 किञ्चित् ।

कार्ष्ण्यदेव संहितास्तत्र भूया नामकुर्वन् प्रतिवक्तुं सभायां । एकः सत्ता धर्ममर्थं मुवाणो धर्मबुद्ध्या प्रत्युवाचार्यबुद्धिं ।
 अन्तुद्धा तं धर्ममेतं सभायामयेच्छेधे पाण्डवस्योपदेष्टुं । कृष्णा मेतत्कर्म चकार शूद्रं सुदुष्करं तत्र सभां संमेय ।
 येन कृष्णात्पाण्डवानुच्छहार तद्यात्मानं भौरिव सागरैघान् । यथावतीकृतपुत्रः सभायां कृष्णां क्षिन्तां यद्गुराणां
 समीपे ।

८१४

न ते गतिर्विद्यते याज्ञशेनि प्रपद्य दाक्षी धार्तराष्ट्रस्य वेम् । पराजितासौ पतयो न सन्ति पतिं ज्ञान्यं भार्गवि न सं
 दृषीष्य ।

यो बीभक्षोर्हृदये प्रोत आसीदस्थि च्छिन्दन् मर्षघाती सुघोर । कौण्डिनो वाङ्मयस्त्रिभुवनेजा प्रतिष्ठितो हृदये फाल्गुनस्य ।

कृष्णाजिनानि परिधित्समानान् दुःशासनं कटुकान्ध्याभापत । एते सर्वे पण्डितिला विनष्टाः स्वयं गता नरकं दीर्घकालं ।

गान्धारराजं शकुनिर्निहत्या यदब्रवीत् द्यूतकाले ष पार्थ । पराजितो नकुल किं तवास्ति कृष्णया त्व दीव्य वै याज्ञसेन्या ।

जानासि त्वं सञ्जय सर्वमेतत् द्यूते वाक्यं गच्छंमेवं यद्योक्त । स्वयं त्वहं प्रार्थये तव गन्तुं समाधातुं कार्यभेतद्विपत्र । ८५
अहापयित्वा यदि पाण्डुवार्थं समं कुरूणामपि चेच्छक्यं । पुण्यस्य मे स्थाचरितं महोदय मुच्येरंशं कुरुवो मृत्युपाशात् ।
अपि मे वाचं भागमाणस्य काव्यं धर्मभारामार्थवतीमहिंसा । श्रवेणेरन् धार्तराष्ट्रा समघं माञ्च प्राप्तं कुरुव पूजयेयु ।
अतोऽन्यथा रथिना फाल्गुनेन भीमेन चैवाहवदशितेन । परामिकान् धार्तराष्ट्रांश्च विद्धि मद्दक्षमानान् कर्मणा स्वेन पापान् ।

पराजितान् पाण्डुयोजंस्तु वाचो रोद्रा कृत्वा भावते धार्तराष्ट्र । गदाहस्तो भीमसेनोऽप्रमत्तो दुर्व्याधनं स्मारयि ता हि काले ।

सुयोधनो मन्थुमथो महाद्रुम स्कन्धं कर्षं शकुनिस्तस्य शाखा । दुःशासन पुष्पफले सट्टे मूलं राजा धृतराष्ट्रो मनीषी । ८६
दुधिष्ठिरो धर्ममेया महाद्रुम स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखा । माद्रीसुतो पुष्पफले सट्टे मूलत्वच ब्रह्म च ब्राह्मणाय ।

वनं राजा धृतराष्ट्रं सपुत्रो व्याघ्राले वै सञ्जय पाण्डुपुत्रा । मा वनं ह्यिन्धि सत्याग्र मा व्याघ्रा नीनशुश्रूष्वनात् ।
निर्वनो बन्धते व्याघ्रो निर्याघं च्छिद्यते वनं । तस्माद्वाघो वनं रवेदनं व्याघ्रस्य पालयेत् ।
सताधर्मं धार्तराष्ट्रां शला सञ्जय पाण्डवा । न सता वद्धंते जातु महाद्रुममनाश्रिता ।
सिता शुश्रूषितुं पायो श्रिता योद्धुमरिन्दमा । यत्कृत्यं धृतराष्ट्रस्य तत्करोतु नराधिप । ८७
स्यिता श्रेष्ठे महात्मान पाण्डवा धर्मचारिण । योधा, समथोस्तद्विदवाचजीया यथातथं ।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि कृष्णवाक्ये अष्टाविंशोऽध्याय ॥ ९८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ आमन्त्रये त्वां नरदेव देव गच्छाम्यहं पाण्डव स्वस्ति तेऽस्तु । कश्चिन्न वाचा वृजिनं हि किञ्चिदुद्या रितं मे मनसोऽभिवद्भ्यात् ।

जनाहंनः भीमसेनार्जुनौ च माद्रीसुतो, सत्यकिं चैकितानं । आमन्त्रय गच्छामि शिवं सुख व धैर्येण मा पश्यत चक्षुषा मृपा ।

॥ दुष्टिधिर उवाच ॥ अनुज्ञात सञ्जय स्वस्ति गच्छ न न स्मरस्वप्रियं जातु विदन् । विद्वद्य त्वां ते च वयस्य सर्वं शुद्धात्मानं मध्यगतमभास्य ।

आज्ञो दूत सञ्जय सुप्रियो मे कक्षाणवाक् श्रीनवास्तुप्रिमाय । न मुञ्चेत्सं सञ्जय जातु मत्या न च क्रुधेरुच्यमानो दुःसूते ।

न मर्षमां जातु कक्षाऽसि कृष्णो मापद्यति कटुकां नो तु मुक्ता । धर्मभारामार्थवतीमहिंसाभेनां वाचं तव ज्ञानीम सुत ।

तमेव न मियतमेऽपि दूत इहागच्छेदितुरो वा दितोयः । अमीह्यदृष्टोऽपि पुत्रा हि नस्तं धनञ्जयस्यात्मनः । सद्यःपि । इतो गत्वा सञ्जय चिप्रमेव उपानिष्ठेया ब्राह्मणान् ये तदर्हाः । विशुद्धवीर्याश्चरणोपपन्नाः कुले जाताः सर्वधर्मोपपन्नाः ।

स्वाध्यायिनो ब्राह्मणा भिचवश्च तपस्विनो ये च नित्या वनेषु । अमिवाद्या वै महचनेन दृह्वास्तयेतरेषां कुशलं वदेयाः ।

पुरोहितं धृतराष्ट्रस्य राज्ञस्तथाचार्यान्त्विजो ये च तस्य । तैश्च तं तात सहितैर्यथाहं सङ्गच्छेयाः कुशलेनेव स्मृत । २१
अथोचिया ये च वसन्ति वृद्धा मनस्विनः शीलवतोपपन्नाः । आशंसन्तोऽस्माकमनुष्मरन्तो यथाशक्ति धर्ममात्रं चरन्तः ।
ध्यायस्व मां कुशलिनं स तभ्यो ज्ञामयं तात वृच्छेर्जघन्थं । ये जीवन्ति ध्ववहारेण राष्ट्रे ये पाचयन्तो निवसन्ति राष्ट्रे ।
आचार्ये इष्टो नयगो विधेयो वेदानभीषन् ब्रह्मचर्यं चचार । योऽहं चतुष्पात्युनरेव चको द्रोणः प्रसन्नोऽमिवाद्यज्ञयाऽसौ ।
अधीतविद्यश्चरणोपपन्नो योऽहं चतुष्पात्युनरेव चको । गन्धर्वपुत्रप्रतिमं तस्विनं तमथयतामानं कुशलं स वृच्छेः ।
शरदतस्यावसथं स गत्वा महारथस्यात्मविदां वरस्य । तं मानभीष्णं परिकीर्तयन् वै कृपस्य पादौ सञ्जय पाणिना स्तुभेः ।

यस्मिन् शैथिल्यानुग्रहं तपस्य प्रज्ञा मीलं श्रुतिश्ले धृतिय । पादौ गृह्णीत्वा कुक्षस्तमस्य भोषस्य मां तव निवेदयेथाः ।
प्रज्ञाचक्षुर्यः प्रणेता कुरूणां बह्वश्रुतो वृद्धशेवो मनोषो । तस्मै राष्ट्रे स्वविरायाभिवाद्य आचक्षीथाः सञ्जय मामरोगं ।
श्रेष्ठः पुत्रो धृतराष्ट्रस्य भन्दो मूर्खः शठः सञ्जय पापशीलः । प्रज्ञास्तौ वै पृथिवी येन सर्वान् सुयोधनं कुशले तात वृच्छेः ।
भ्राता कनीयानपि तस्य मन्दक्षयाशीलः सञ्जय षोऽपि शयत् । महेश्वासः शूरतमः कुरूणां दुःशायन् कुशलं तात वाच्य ।
स्य कामो वन्ति नित्यमेव नान्यः शमाङ्गारतानामिति स्य । स बाह्निकानाष्टपभो मनोषो त्वयाऽमिवाद्यः सञ्जय साधु शीलः ।

शुपेरेनेकैः प्रवरेषु सुको विज्ञानवाचैव च निष्ठुरो यः । खेहादमर्थं धृते सदैव स सोमदत्त पूजनीयो मतो मे ।
अर्क्षतमः कुरुषु सोमदत्तिः स मे भ्राता सञ्जय मत्सहाय । महेश्वासेः रथिनामुत्तमोऽहं सहाभाय कुशलं तस्य वृच्छेः ।
ये वैशान्ये कुरुमुख्या युवानः पुत्राः पौत्रा भ्रातरथैव ये नः । संयमेयां मन्यसे येन योग्यं तत्तत्रोत्थानामर्थं स्तव वाच्याः ।
ये राजानः पाण्डवाधोधनाय समानीता धार्तराष्ट्रेण केचित् । चयातय शालका केकयाय तथावच्या ये चिगर्जाय मुग्धाः ।
प्राच्योद्देश्या दाक्षिणात्याश्च शूद्रास्तथा प्रतीच्याः पार्वतीयाश्च सर्वे । अनृग्धाः शीलहतोपपन्नामीषां सर्वेषां कुशलं स्तव वृच्छेः ।

इत्यारोहा रथिनः सादिनश्च पदातयश्चार्यैश्च महान्तः । आख्याय मां कुशलिनं स नित्यमनामयं पत्निपृच्छेः २२
तथा रामो अर्धयुक्तामत्यान् शैवारिकान् ये च श्वेनाश्रयन्ति । आययथं ये गणयन्ति नित्यमर्थं च विदितयन्ति ।

द्वन्द्वारं कुरुमथेभ्यमूढं महापुत्रं सर्वधर्मोपपन्नं । न तस्य युद्धं रोषते वै कदाचित् वैश्यायुधं कुरुषु तात २३
निकर्तनं देवने योऽदितोभ्यश्चोपपः साधुदेवो मतासः । यो दुर्जयो देवितव्येन सङ्घे श्वित्वेनः कुशलं तात २४

गान्धारराजः प्रकुन्तिः पाञ्चतीर्थो निकर्त्तने योऽदितोयोऽवदेवो । मानं कुर्षन् धार्तराष्ट्रस्य सत मित्यामुद्देः कुशले
 . तात प्रच्छेः ।

पः पाण्डवनेकरथेन वीरः समुत्सह्यप्रधृशान् विजेतुं । यो मुञ्चतां मोहयिताऽदितोयो वैकर्त्तनः कुशले तस्य प्रच्छेः ।
 स एव भक्तः स गुहः स भर्ता स वै पिता स च माता सुवच । श्रमाद्यबुद्धिर्बिन्दुरो दीर्घदर्शी स नो मन्त्रो कुशले
 तं स प्रच्छेः ।

दृष्ट्वाः खितो यास्य गुणोपपन्ना शयन्ते नः सञ्जय भारतरक्षाः । तामिः सर्वाभिः संहिताभिः समेत्य स्त्रीभिः सवृद्धाभि
 रभिवादे वदेयाः ।

कश्चित्पुत्रा जीवपुत्रा, सुसम्यग्वर्त्तनेनो वै वृत्तिमनूषं सरूपाः । इति श्लोका सञ्जय ब्रूहि पद्यादजातशत्रुः कुशलो मपुत्रः ।
 यो नो भार्याः सञ्जय वेत्य तत्र तासां सर्वासां कुशले तात प्रच्छेः । सुसङ्गताः सुरभयोऽनवया कश्चिद्ब्रह्मज्ञानवसथाऽ
 प्रमत्ताः ।

कश्चिद्वृत्तिं श्यमुरेषु भद्राः कल्याणीं वर्त्तध्वमनूषं सरूपां । यथा च स्युः पतयोऽनुकूलास्तथा वृत्तिमात्मनः स्थापयन्ध्वं ।
 या न, क्षुधाः सञ्जय वेत्य तत्र प्राप्ताः कुलेभ्यश्च गुणोपपन्नाः । प्रजावत्यो ब्रूहि समेत्य तस्य युधिष्ठिरो वोऽभ्यवदत्तसप्तः ।
 कन्याः स्वजेयाः सद्नेषु सञ्जय अनामयं मदचनेन वृष्ट्वा । कल्याणा वः सन्तु पतयोऽनुकूलो ध्रुवं पतीनां भवतानुकूलाः ।
 अलङ्कृता वस्त्रवत्या सुगन्धा श्रीवभसाः सुखिना भोगवत्याः । लघु यासां दर्शनं वाक्च सज्जो वैश्वस्त्रिय, कुशले तात प्रच्छेः ।
 दास्यः स्त्रियां च दासाः कुरुक्षेत्रा तदाश्रया बहवः कुण्डज्जाः । आख्याय भां, कुशलिनं स तेभ्योऽप्यनामयं परिप्रच्छ
 जघन्यं ।

कश्चिद्वृत्तिं वर्त्तते वै पुराणीं कश्चिद्भोगान् धार्तराष्ट्रो ददाति । अङ्गदीनान् हृषणान् वामनान्वा यानानूषंशो धृतराष्ट्रो विभर्त्तिं ।
 अन्धंश्च सर्वांश्च स्वविरांश्चैव हस्त्याजीवा बहवो योऽत्र सन्ति । आख्याय मां कुशलिनं स तेभ्योऽप्यनामयं परिप्रच्छेजघन्यं ।
 माभ्यै दुःखेन कुजीवितेन नूनं कृतं परलोकेषु पापं । निगृह्य शत्रून् सुषदोऽनुगृह्य वायोभिरत्नेन च वो भरिये ।
 सन्त्येवमे ह्याह्राभ्यः कृतानि भावीन्यथो नो वत वर्त्तयन्ति । तान् पश्यामि युक्तरूपास्तथैव तामेव सिद्धिं आवयेथा नृपन्तं ।
 यो चानाया दुःखंताः सर्वकालमात्मन्येव प्रयतन्तेऽप्य मूढाः । तांश्चापि तं हृषणान् सर्वथैवश्रमादाक्यात्कुशलं . तात प्रच्छेः । ९८
 ये पापथ्ये भंशिता धार्तराष्ट्रानादिग्भ्योऽभ्यागताः सतपुत्र । वृष्ट्वा तांश्चापि नद्यापि सर्वाणस्पृष्टेयाः कुशले चाव्ययश्च ।
 एवं सर्वाणागताभ्यागतांश्च राजो दूतान् सर्वदिग्भ्योऽभ्युपेतान् । पृष्ट्वा सर्वांश्च कुशले तांश्च सत पद्यादहं कुशलोतेषु वाच्यः ।
 न हीदृग्माः मन्यपरे पृथिव्यां ये योधाका धार्तराष्ट्रेण सभाः । धर्मस्तु नित्यो मम धर्म एव महाबलः शत्रुनिषर्हणाय ।
 इदं पुनश्चर्चनं धार्तराष्ट्रे सुयोधनं सञ्जय आवयेथाः । यत्ते शरीरे हृदयं दुनोति कामः कुरुन् स मपत्रोऽनु शिष्यो ।
 न विद्यते युक्तिरतस्य कश्चिन्नैव विधाः स्याम यथा प्रियं ते । ददस्व वा शक्रपुरीं नभैव युधस्य वा भारतमुख्य वीरं । ९९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जयदानपर्वणि युधिष्ठिरवाच्ये एकोनविंशोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उत सन्नामसन्तं वा वाचं वृद्धं च सञ्जय । उतावत् बलोधायं धाता प्रकुरुते वमे ।

सत वासाय पाण्डित्यं पण्डितायेत वासतो । ददाति सर्वभोगानः पुरस्तात्क्रमुचरन् ।

यत्र जिज्ञासमानस्य आचक्षीया यथातथं । अथ मन्वं मन्त्रयित्वा यायातयेन दृष्टवत् ।
गावस्वपे कुरुन् गत्वा धृतराष्ट्रं महाबलं । अभिवाचोपसंगच्छन् ततः षष्ठेऽरनामयं ।
ब्रूयाद्यैवं त्वमासीनं कुरुभिः परिवारितं । तत्रैव राजन् वीर्येण सुखं जैवन्ति पाण्डवाः ।
तव प्रसादाद्वासास्ते प्राप्ता राज्यमरिन्दम । राज्ये तान् स्थापयिवाऽपे भोपेर्षोर्बिनश्रियतः ।
सर्वमथेतदेकस्य नालं सञ्जय कथञ्चित् । तात महत्य जौशमो द्वियतां मा वयं गमः ।

-२९०

तथा भीर्षं शान्तनवं भारतानां पितामहं । गिरसाऽभिवदेयास्त्वं मम ताम प्रकीर्त्तयन् ।
अभिवाद्य च वक्रत्यसतोऽस्माकं पितामहः । भवता शान्तनोर्बिंशो निमग्नः पुनरुद्भूतः ।
स तं कुरु तथा तात स्वमतेन पितामह । यथा जीवन्ति ते पौत्राः प्रीतिमन्ताः परस्परं ।

२९१

तथैव विदुरं ब्रूयाः कुरुणां मन्त्रधारिणं । अयुद्धं सौम्य भाषस्य हितकामो युधिष्ठिरे ।
अथ दुर्योधनं ब्रूयाः राजमुत्तममर्षणं । मध्ये कुरुणामासीनमनुनोय पुनः पुनः ।
अपापां यदुपैचस्त्वं कृष्णामेकां सभागतां । तद्दुःखमतिविचाम मावधिग्रं कुरुनिति ।

२९०

एवं धूर्त्वापरान् क्लेशान् तितिवन्ते स्म पाण्डवाः । बलीयांसोऽपि मनो यत्तत्सर्वं कुरवो विदुः ।
यत्नः प्राप्ताजयः सौम्य अजिनैः प्रतिवाशितान् । अतिविचाम हि च तत् मावधिग्रं कुरुनिति ।
यत्तत् कुन्तीमतिक्रम्य कृष्णां केशेभ्यधर्षयत् । दुःशासनस्येऽनुमते तद्याध्याभिरुपचितं ।
यद्योचितं स्वकं भागं संभेमहि मरन्तप । निवर्त्तय परद्रव्यान् वुद्धिं मृष्ट्या नरर्षभ ।
शान्तिरेवं भवेद्राजन् प्रीतिश्चैव परस्परं । राज्यैकदेशमपि नः प्रयच्छ श्रममिच्छतां ।
कुग्रसत्सं वृकसत्सं माकन्दीं वारणावतं । अवसानं भवेद्द च कश्चिदेकस्य पक्षमं ।

२९१

भाद्रव्यां देहि पद्भ्यानां पद्भ्यामान् सुयोधन । शान्तिर्नोऽस्तु महाप्राज्ञं ज्ञातिभिः सह सञ्जय ।
भ्राता भ्रातरमन्वेतु पिता पत्सेण युज्यतां । स्पर्धमानाः समायान्तु पाद्भ्यालाः कुरुभिः सह ।
अचतान् कुरुपाद्भ्यालान् पश्येयमिति कामये । सर्वे सुमनसस्तान् शान्त्याम भरतर्षभ ।
अन्तेव प्रमायासि तथा युद्धाय सञ्जय । धर्माधेयैरलञ्चाहं मृदेव दारुणाय च ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जययानपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये विंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ वैशम्पयन उवाच ॥ अनुज्ञानः पाण्डवेन प्रययौ सञ्जयस्तदा । शान्तं धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्मनः ।

सम्प्राप्य हास्तिनपुरं शीघ्रमेव प्रविश्य च । अन्तःपुरं समाख्याय दास्ये वचनमब्रवीत् ।

२९०

आचल्य धृतराष्ट्राय दास्ये मां समुपागतं । सकामात्पाण्डुपुत्राणां सञ्जयं मा चिरं कृयाः ।

जागर्त्सि चेदभिवदेस्त्वं हि दास्यः प्रविशेयं विदितो भूमिपत्तः । निवेद्यमत्रात्ययिकं हि मेऽस्ति दास्योऽथ श्रुत्वा नृपतिं जगाद ।

॥ दास्य उवाच ॥ सञ्जयोऽयं भूमिपते नमस्ते दिदृक्षु च्या दारमुपागतस्यै । प्राप्तेः दूतः पाण्डवानां सकामात् प्रमाथि राजन

किमयं करोतु ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आचल्य मां सुखिनं कथ्यमप्यै प्रवेश्यतां स्नागतं सञ्जयाय । न हि चाहमेतस्य भवाम्यकृत्वाः स भेकप्रा

हारि तिष्ठेच शकः ।

२

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रविश्यानुमते नृपस्य महद्दग्धं प्राज्ञाङ्गराव्यग्नम् । सिंहासनस्थं पारिव्रजमासमाद् वैश्वदेवोऽथ ॥

• अलिः सुतपुत्रः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ सञ्जयोऽहं भूमिपते नमस्ते प्राप्नोऽस्मि गत्वा नरदेव पाण्डवान् । अभिवाद्य त्वां पाण्डुपुत्रो मनस्वी युधिष्ठिरः कुशलं चान्वपृच्छत् ।

स ते पुत्रान् पृच्छति प्रीयमाणः कश्चिन्मुचे प्रीयमे नमृमिद्य । तथा सुबद्धिं सचिवैश्च राजन्ये चापि त्वामुपजीवन्ति तेऽथ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अभिमन्यु त्वां तात वदामि सञ्जय अजातशत्रुश्च सुखेन पार्थ । कश्चिन्न राजा कुमली सपुत्रः सहामात्यं सानुजं कौरवाणां ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ सहामात्यं कुमली पाण्डुपुत्रो सुभ्रुपते यस्य तेऽपि मनोऽभूत् । निर्णिकर्षार्थं करोः मनस्वी वज्रयुतो दृष्टिमान् शीलवांश्च ।

परैः धर्मैः पाण्डवस्यानृशंसं धर्मं, परैः वित्तसयान्मतोऽस्य । सुखप्रिये धर्माहीनेऽनपार्थं नु रूढ्यते भारत तस्य बुद्धिः । १९०

परप्रयुक्तं पुरुषो विचेष्टते सुवप्रोता दासमयीव घोषा । इमं दृष्ट्वा नियमं पाण्डवस्य मन्ये परं कर्म देवं मनुष्यात् ।

इमश्च दृष्ट्वा तव कर्मदेवं पापोदकं घोरमवर्णरूपं । यावत्परः कामयतेऽतिवेचं तावन्नरोऽयं लभते प्रशंसं ।

अजातशत्रुस्तु विहाय पापं जीर्णं लघं सर्पं इवासमर्थः । विरोचतेऽहाव्येष्टेन धीरो युधिष्ठिरस्तथि पापं विष्टय्य ।

इन्नात्मनः कर्म निबोध राजन् धर्माथैयुक्तादाव्येष्टत्तादपेतं । उपकोशं चेह गतोऽसि राजन् भूयस्य पापं प्रसजेदमुच ।

स लमर्थं संशयितं विना तैरोऽग्रंसेधं पुत्रवशानुगोऽस्य । अधर्मोऽस्य महान् पुण्यियां नेदं कर्म तत्समं भारताय्य । १९१

हीनप्रज्ञो दौष्कर्म्यो नृशोसा दीर्घवैरो चक्षत्रिशास्त्रधीरः । एवंधर्मानापदं संशयेयुर्हीनो वीर्यं यद्य भवेदगिष्ट ।

कुले जातो बलवान् यो यशस्वी बज्रयुत सुखजीवी जितात्मा । धर्मोऽधर्मौ शयितौ यो विभर्त्सि स ह्यस्य दिष्टस्य वशादुपैति ।

कर्यं हि मन्त्राण्यधरो मनोषो धर्मार्थयोरापदि संप्रणेता । स्वमुक्तं सर्वमन्त्रैरहीनो नरो नृशंसं कर्म कुर्यादमूढ ।

तव ह्यमी मन्त्रविदः संनेत्य सभासते कर्मसु नित्ययुक्ता । तेषामर्थं बलवन्निययस्य कुरुचर्यो नियमेनेदपादि ।

अकालिकं कुरवो नाभविष्यन् पापेन श्लेषापमजातशत्रुः । इच्छेज्जातु तथि पापं विष्टय्य निन्दां चैवं तव लोकोऽभविष्यत् । १९२

किमन्यत्र विषयादीश्वराणां यत्र पार्थ परलोकं क्ष्म द्रष्टुं । अत्यकामस्य तथा समतः स्थात्र संग्रयो नास्ति मनुयकारः ।

शतान् गुणान् कर्मलतानेवेच्छ भावाभौवा वर्त्तमानावनितीया । बलिर्हि राजा पारसविन्दमानः नान्यत्कालात्कारणं तत्र भेने ।

चक्षुः श्रेणे नाशिक्षा लक्ष्मं जिह्वा ज्ञानशैतान्यायतनानि जन्ता । तानि प्रीतान्येव तृष्णाचयान्ते तान्यव्ययो दुःखदीन प्रणुद्यात् ।

न त्वेव मन्ये पुरुषस्य कर्म संवर्तेते सुप्रयुक्तं यथावत् । मातुः पितुः कर्मणाऽभिप्रसूतः संवर्द्धते विधिवद्भाजनेन ।

मियाप्रिये सुखदुःखे च राजद्विन्दाप्रसंघे च भजन्त एव । परस्तेनं गर्हयतेऽपराधे प्रशंसते साधुवृत्तं तमेव । १९३

स त्वां गर्हे भारतानां विरोधादन्तो भूनां भविताऽयं प्रजानां । नोचेदिदं तव कर्मापराधात् कुरुन् दहेत्यप्यवेत्स्ये कर्त्तुं ।

त्वमेवैका जातु पुत्रस्य राजन् वशं गत्वा सर्वलोके नरेन्द्र । कामात्मन ह्यापनो द्यूतकाले नागां शमं पश्य विपाकमस्य ।

अनापानां शंघहासं नरेन्द्र तयापानां निघहासैव राजन् । भूमिं स्वीतां दुश्चलवादनन्तामग्नकसं रचितुं कौरवेन्द्र ।

• अनुज्ञातो रथवेगात्पूतः आन्तोऽभिपद्ये शयनं नृषिंह । प्रातः श्रोतारः कुरवः सभायामजातशत्रोर्बन्धनं संमताः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अनुज्ञातोऽस्यावसथं परैरिह सुखं प्रपद्यस्व प्रथमं सुतपुत्र । प्रातः श्रोतारः कुरुवः सभायामत्रातमवेत्स्यं च न
समेताः । ८०
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सञ्जयानपर्वणि धृतराष्ट्रसञ्जयसंवादे एकविंशोऽध्यायः समाप्तः सञ्जयानपर्व ॥ २१ ॥

॥ अथ प्रजागरपर्व ॥ ६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ द्वाःस्त्रिंशद्वाह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपतिः । विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय मा चिरं ।
प्रहितो धृतराष्ट्रेण द्रुतः चत्वारसत्रवीत् । ईश्वरस्तां महाराजो महाप्राज्ञ दिदृश्वति ।
एवमुक्त्वा विदुरः प्राप्य राजनिवेशनं । अत्रवोद्भूतराष्ट्राय द्वाःस्त्रिंशं प्रतिवेदय ।
॥ द्वाःस्त्रिंश उवाच ॥ विदुरोऽयमनुप्राप्तो राजेन्द्र तव शासनात् । द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रमाधि मां ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रवेष्य महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शिनं । अहं हि विदुरस्तास्य नाकञ्चै जातु दर्शनं । ८१
॥ द्वाःस्त्रिंश उवाच ॥ प्रविशान्तःपुरं चत्तमंहाराजस्य धीमतः । न हि ते दर्शनं ऽकञ्चो जातु राजाऽप्रवोद्वि मां ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनं । अत्रवोप्राञ्जलिर्वाक्यं चिन्तयानं नराधिपं ।
विदुरोऽहं महाप्राज्ञं सम्प्राप्तस्त्व शासनात् । यदि किञ्चन कर्तव्यमयमस्मि प्रमाधि मां ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सञ्जयो विदुर प्राप्नो गर्हयित्वा च माङ्गतः । अजातशत्रुवोः शो वाक्यं सभामध्ये स वक्ष्यति ।
तस्याद्य कुरुवीरस्य न विज्ञानं वचो मया । तयो दहति गवाणि तदकार्यप्रजागरं । ८२
जाग्रतो दक्षामानस्य श्रेयो यदनुपश्यसि । तद्वृद्धिं त्वं हि मलात् धर्मार्थकुम्भजो ह्यसि ।
यतः प्रातः सञ्जयः पाण्डवेभ्यो ग मे यथावत्कथनः प्रयान्तिः । सर्वैन्द्रियाःष्यप्रकृतिं गतानि किं वक्ष्यतीत्येव हि मेऽय चिन्ता ।
॥ विदुर उवाच ॥ अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनं । हनस्त्रं कामिनं शैरनाविगमिन्नि प्रजागराः ।
कश्चिदेनैर्बाहोदोषैर्न सुषोऽसि नराधिप । कश्चित् परत्रिंशेषु मयन्न परित्यजे ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैःश्रेयसं वचः । अस्मिन् राजर्षिर्विशे हि त्वमेकः प्राज्ञसम्पन्नः । ८३
॥ विदुर उवाच ॥ राजा सचक्षुसश्चक्षुःश्लोकास्त्राधिपो भजेत् । प्रत्यक्षं श्रेयितश्चैव धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ।
विपरीततरश्च त्वं भागधेय न सफलः । अर्षिषां प्रचयाश्चैव धर्मात्मा धर्मकोविदः ।
आनृशंस्तान्दनुक्रोमाद्भ्रमात् सत्यात् पराक्रमात् । गुरुत्वात्तपि मन्त्रैस्स्य वदन् क्रोशान् तितिष्ठते ।
दुर्धौषेणैर्षामले च कर्णे दुःशासने तथा । एतैर्वैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भृतिमिच्छसि ।
आत्मज्ञानं मनारभसित्तिचा धर्मनित्यता । यमर्थात्पारुष्यं नि स वै पण्डित उच्यते । ८४
निपेवते प्रमहानि निन्दितानि न क्षेवते । अनासक्तः अहृधान एतत्पण्डितवचर्ष ।
मौथो र्षथं दंथं श्रीः क्षुब्धो मान्यमानिता । यमथोत्पारुष्यं नि स वै पण्डित उच्यते ।
यस्य हृदये न जानन्ति मन्त्रं वा मन्त्रितं परे । छतमेवास्त्र जागन्ति स वै पण्डित उच्यते ।
यस्य हृदये न विभ्रन्ति श्रोतमुष्यं भयं रतिः । सट्टिरेवमट्टिर्ष्वं स वै पण्डित उच्यते ।

- यस्य संसारिणी प्रज्ञा धर्मार्थावनुवर्त्तते । कामादर्थं हृषीते यः स वै पण्डित उच्यते । ११०
- यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वन्ते । न किञ्चिदवमन्यन्ते नराः । पण्डितबुद्धयः ।
- चिप्रं विजानाति चिरं शृणोति विज्ञाय सार्थं भजते न कामात् । नासमृष्टो ह्युपयुक्ते परार्थं तत्रशामं प्रथमं पण्डितस्य ।
- नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचिषुं । आप्तसु च न मुञ्चन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ।
- निश्चित्य यः भक्तमते नान्तर्भवति कर्मणः । श्रवन्धवालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ।
- आर्यकर्मणि रज्यन्ते भृतिकर्माणि कुर्वन्ते । क्षित्तञ्च नाभ्यस्यन्ति पण्डिता भरतर्षभ । ११५
- न ह्यथ्यात्मसम्माने नावमाने न तप्यते । गाङ्गे हृद इवाद्योग्ये यः स पण्डित उच्यते ।
- तत्त्वञ्च सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणः । उपायशो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ।
- प्रष्टुत्वाक् चिचकथ ऊहवान् प्रतिभानवान् । आशुपन्थार्थवक्ता च यः स पण्डित उच्यते ।
- श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा । अशश्विन्वार्यमव्यादः पण्डितास्यां समेत सः ।
- अश्रुतस्य समुज्ज्वो दरिद्रस्य महामना । अर्थोद्याकर्षणा प्रेषुमूढ इत्युच्यते बुधैः । १०००
- स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति । मिथ्या चरति मित्रार्थे यस्य मूढः स उच्यते ।
- अकामान् कामयति यः कामयानान् परित्यजेत् । बलवन्तश्च यो देष्टि तमाङ्गमूढचेतसं ।
- अमिचं कुरुते मित्रं मिचं देष्टि दिनसि च । कर्म चारभते दुष्टं तमाङ्गमूढचेतसं ।
- संसारप्रतिहत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते । चिरं करोति चिप्रार्थं स मूढो भरतर्षभ ।
- आङ्गं पिबेभ्यो न ददाति दैवतानि न चार्चति । सुष्ठुमित्रं न समते तमाङ्गमूढचेतसं । १००१
- अनाहृत प्रविशति अष्टौ बद्ध भाषते । अविद्यसो विश्वसिन् मूढचेता नराधमः ।
- परं चिपति देषेण वर्त्तमानः स्वयं तथा । यस्य क्रुध्यत्यनीशानः स च मूढतमो नरः ।
- आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्त्तितं । अलभ्यमिच्छन्नैष्कर्म्यामूढबुद्धिरिहोच्यते ।
- अग्निथं शान्ति यो राजन्यस्य शून्यमुपासते । कदर्थं भजते यस्य तमाङ्गमूढचेतसं ।
- अर्थं महान्तभासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा । विचरत्यसमुज्ज्वो यः स पण्डित उच्यते । १००२
- एकः सप्तस्रमश्रान्ति वलो वासस्य शोभनं । योऽसंविभज्य भूत्येभ्यः को नृशंसतरस्ततः ।
- एकः पापाणि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजन । भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्त्ता दोषेण लिप्यते ।
- एकं हन्यान्नरा हन्यादियुर्मनो धनुभ्रता । बुद्धिर्बुद्धिमतोऽसृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकं ।
- एकया दे विनिश्चित्य चीयतुभिर्भ्रंशं कुरु । पञ्च जिला विदित्वा पट् सप्त हिला सुखी भव । १००३
- एकं विपरयो हन्ति शस्त्रैकैक्य सध्यते । सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति राजानं मन्वविश्रवः । १००४
- एकं खादु न भुञ्जीत एकयार्थान् चिन्तयेत् । एको न गच्छेद्दधानं नैकं सुप्तो जागृत्यात् ।
- एकमेवादितोऽर्थं तद्यद्राजघ्नावबुध्यसे । मत्वं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य गौरिव ।
- एकः समावतां दोषो द्वितीयेः भावपद्यते । यदेनं चमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ।
- दोःस्य दोषो न मन्तव्यः चमा हि परमं धनं । चमा गुणोऽशक्तानां शक्तानां भूषणं चमा । १००५

चना वशीकृतिर्विके चमया किं न साथते । शान्तिखड्गः करे यस्तु किं करिष्यति दुर्जनः ।
 अरण्ये पतितो वक्रिः स्वयमेवोपशान्ति । अचमात्रान परं दोषैरात्मानमेव योजयेत् ।
 एको धर्मः परं श्रेयः चमैका शान्तिरुत्तमा । विद्वैका परमा दक्षिणदिशिका सुखावहा ।
 दाविमौ यस्मिन् भूमिः सद्यो विनश्यति । राजानं चाप्ययोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवाचिनं ।
 दे कर्मणो नरः कुर्वन्नाक्रान्तेके विरोचते । अश्रुवन् पश्यं किञ्चिद्दसतोऽनर्चयंस्तथा ।
 दाविमौ पुत्रपयात्र परप्रत्ययकारिणौ । क्षिप्रः कामितकामिन्यो लोकः पूजितपूजकः ।
 दाविमौ कष्टकौ तोष्णौ शरीरपरिशोषणौ । यथाधनः कामयते यश्च कुप्यतीश्वरः ।
 दाविमौ न विराजते विपरीतेन कर्मणा । मृदस्वस्य निरारम्भः कार्यवर्धिव मिदुक्तः ।
 दाविमौ पुत्र्यो राजन् स्वर्गलोपरि तिष्ठतः । प्रभुश्च चमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ।
 न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ दावतिक्रमौ । अपाचे प्रतिपत्तश्च पांचे चाप्रतिपादनं ।
 दावक्षसि विनिचेयौ गाढं बद्धा गले म्रितां । धनिनश्चाप्रदातारं दरिद्रं चातपस्विनं ।
 दाविमौ पुत्रपयात्र सूर्यमण्डलभेदिनौ । परित्राद्योगयुक्तश्च रणे चामिमुखा हतः ।
 चयोपाया मनुष्याणां शून्यन्ते मरुतर्षभ । कनोयाकथमः श्रेष्ठ इति वेदविदो विदुः ।
 चिविधाः पुत्र्या राजन् उत्तमाधममथमाः । नियोजयेद्यथावत्तांश्चिविधेष्वेव कर्मभुम् ।
 यद्य एवाधना राजन् भार्या दावस्तथा सुतः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्त ते तस्य तद्द्वयं ।
 हरणश्च परस्त्रानां परदारामिमर्षणं । सुहृदश्च परित्यागस्तथा दोषा भयप्रदाः ।
 चिविधं नरकस्यैवं द्वारं नाम्नमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तथा देतत्तयं त्यजेत् ।
 मरुश्च भजमानश्च तवास्तीति च वादिनं । चीनेताञ्ज्जरं प्रज्ञानविषमोऽपि न संशयेत् ।
 वरप्रदानं राज्यं पुत्रजन्म च भारत । शत्रोश्च मोक्षं च कृच्छ्रात्तौषि चैकश्च तद्वयं ।
 चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन वश्यान्मात्रः पण्डितस्त्वानि वियत् । अल्पश्रैः सह मन्त्रं न कुर्व्याच्च दीर्घस्यैरलक्षैश्चरुष्येय ।
 चत्वारि ते तात मृषे वषन्तु शियाऽभिजुष्टस्य मृहस्यर्षे । वृद्धो ज्ञातिरवध्नः कुञ्जीनः सघादरिद्रो भगिनो चानपत्या ।
 चत्वार्यहं महाराज सादस्त्वानि वृहस्यतिः । पृच्छते विद्वेज्ज्ञाय तानोमानि निषोद्य मे ।
 देवतानाश्च सदस्यमनुभावश्च धोमतां । विनयं हतविद्यानां किनाशं पापकर्मणां ।
 चत्वारि कर्माक्षयहराणि भवं श्रेयं चन्दयथास्तानि । मानाग्निहोचमुतमानमौनं मानेनाधीतमुत मानयशः ।
 पश्चात्प्रयो मनुष्येण परिचर्याः प्रयत्नतः । पिता माताऽग्निरात्मा च गुरुश्च मरुतर्षभ ।
 पश्चेत् पूजयन् लोके यश्च प्राप्नोति केवलं । देवान् पितॄन् मनुष्यांश्च मिषून्निधिपुष्टमान् ।
 पश्च न्नाऽनुगमिष्यन्ति यत्र यत्र गमिष्यसि । निवाण्यमिवा मथ्यस्ता उपजीवोपजीविनः ।
 पश्चेत्प्रियस्य मन्यंश्च ह्रिद्रं चदेकमिन्द्रियं । ततोऽस्य स्ववृत्ति प्रज्ञा हृतेः पात्रादिवोदकं ।
 यद्दोषायाः पुत्रवर्धेहं ज्ञातव्या भूतिमिच्छता । निद्रा लक्ष्मीर्भयं क्रोध आलस्यं दीर्घक्षत्रता ।
 षडिन्द्रानुपुत्र्यो अङ्गाङ्घ्रिणां नाशनिवारणे । अत्रकारमाचार्यमनधीयानमृत्विजं ।

अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रियवादिनीं । यामकामञ्च गोपालं वनकामञ्च नापितं ।
 पडेव तु गुणाः पुंसां न हातव्याः कदाचन । सत्यं दानमनालस्यमनसूया चमा धृतिः ।
 षड्भिमानि विनश्यन्ति मुहूर्त्तमगवेषणात् । गावः सेवा कृपिभार्या विद्या हृदयनसङ्गतिः ।
 पडेते ह्यवमन्यन्ते नित्यं पूर्वोपकारिणं । आचार्यं शिचिताः शिष्याः कृतदाराश्च मातरं ।
 नारीं विगतकामाश्च कृतार्थाश्च प्रयोजनं । नावं निस्त्रीणकान्तारा आहुराश्च चिकित्सकं ।
 आरोग्यमानुषमविप्रवासः सङ्गमनृत्यैः सह संप्रयोगः । सप्रत्यया वृत्तिरभीतवासः षड्जीवलोकाश्च सुखानि राजन् ।
 ईर्ष्युघ्नी त्वसन्नुष्टः क्रोधनो नित्यमङ्कितः । परभाग्योपजीवी च पडेते नित्यदुःखिताः ।
 अर्थयोगे नित्यमरोगिना च प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च । वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या षड्जीवलोकाश्च सुखानि
 राजन् ।

षष्ठात्मात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति । न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ।
 षड्भिमैः पटसु जीवन्ति सप्तमे नोपलभ्यते । पैराः प्रमत्ते जीवन्ति व्याधितेषु चिकित्सकाः ।
 प्रमदाः कामयानेषु यजमानेषु याजकाः । राजा विवदमानेषु नित्यं मूर्खेषु पण्डिताः ।
 सप्त दोषाः सदा राज्ञा हातव्या व्यधनेदयाः । प्रायग्रे धैर्विनिश्रयन्ति कृतमूला अपीथराः ।
 स्त्रियोऽवा मृगया पानं वाक्पाहास्यञ्च पञ्चमं । महश्च दण्डपाहास्यमर्थदूषणमेव च ।
 अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विनश्रियन्तः । ब्राह्मणान् प्रथमं देष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ।
 ब्राह्मणस्त्रानि चादत्ते ब्राह्मणार्थं जिघांसति । रमते निन्दयाचैषां प्रशंसां नाभिनन्दति ।
 नैतान् स्मरति कृत्येषु याचितदान्यस्ययति । एतान् दोषान् नरः प्रोक्षा बुधेदुःखा विषर्जयित् ।
 अष्टाविमानि हर्षस्य नशातोतानि भारत । वर्त्तमानानि दृश्यन्ते तान्येव सुसुखान्यपि ।
 समागमश्च सखिभिर्भंशंश्चैव धनगमः । पुत्रेणश्च परिवृङ्गस्तन्निपातश्च मैथुने ।
 समये च प्रियालापः स्वयुघेषु समुन्नतिः । अभिप्रेतस्य लाभश्च पूजा च जनभंसदि ।
 अष्टौ गुणाः पुहयं दीपयन्ति प्रज्ञा च कौशल्यश्च दमः श्रुतश्च । पराक्रमश्चावृष्टभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ।
 नवद्वारमिदं वेद्यं विश्लेषं पञ्चमाचिकं । सप्तैवाधिष्ठिनं विद्वान् यो वेद स परः कविः ।
 दश धर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र निबोध तान् । मत्त प्रमत्त उन्मत्त, आन्तः क्रुद्धो भुभुचिनः ।
 त्ररमाणश्च शुभ्रश्च भोगः कामो च ते दश । तस्मादेतेषु सर्वेषु न प्रसञ्जेत पण्डितः ।
 अश्वेदोद्धारस्मोममितिहासं पुरातनं । प्रसाधंमसुरेन्द्रेण गीतश्चैव सुधन्वना ।

यः काममन्यु प्रजहति राजा पापे प्रतिष्ठापयते धनञ्ज । विशेषविष्कृतज्ञान चित्रकारी तं सर्वलोकं कुरुते प्रमाणं ।
 जानाति विश्वमपि तं मनुष्यान् विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डं । जानाति माचाश्च तया चमाश्च तं तादृशं योर्जुवते समपा ।
 सुदुर्भसं भावजानाति कश्चिदुपो रिपुं श्वेते मुह्यिपूर्थं । न विषयं रोचयते मधुशैः काले च यो विक्रमते स धीरः ।
 प्रायार्थदं न व्यथते कदाचिदुयोगमनिच्छति चाप्रमत्तः । दुःखश्च काले चरते महात्मा धुरन्धरस्यश्च जिताः संपन्नाः ।
 अनर्थकं विप्रवासंश्चैव पापैः सन्धिं परदारामिषं । दमं शैत्यं पैशुर्भं मद्यपानं न श्वेतेषु पश्य सुखी श्वेद ।

न संरभेणारमते विवर्गमाकारितः शंसति तत्त्वमेव । नमिवायै रोचयते विवादं नापूजिन कुपति चाप्यमूढः ।
 योऽभ्यस्यत्यनुकल्पते च न दुश्चलं प्रातिभायं करोति । नात्याह किञ्चित्त्वचने वै विवादं सर्वत्र तादृक्त्वभने प्रमथं । १००
 यो नोद्भूतं कुरुते जातु वेद्यं न पौरुषेणपि विकल्पते ऽन्यान् । न मूर्खतः कटुकान्याह किञ्चित् मियं सदा तं कुरुते जनो हि ।
 न वैरमुद्दीपयति प्रमानं न दर्पमारोहति नालमेति । न दुर्गतेऽज्ञोति करोत्यकार्यं तमार्यशैलं परमाश्रयाः ।
 न स्त्रे सुखे वै कुरुते प्रहृषं नान्यस्य दुःखे भवति प्रहृष्टः । दत्त्वा न पद्यात् कुरुतेऽनुतापं स कथते सत्पुरुषार्थश्रीलः ।
 देयाचारान् समयान् जातिधर्मान् बुभूयते यः स परावरजः । स यत्र तत्रापि गतः सदैव मद्वाजनस्थाधिपत्यं करोति ।
 दधं मेाहं मखरं पापकृत्यं राजद्विष्टं पैशुनं पूगवैरं । सनोन्मत्तैर्दुर्जनैद्यपि वादं यः प्रशान्वावर्ष्येत्स प्रथमः । १०१
 दमं शौचं दैवतं मङ्गलानि प्रायश्चित्तान् विविधासौकवादान् । एतानि यः कुरुते नैत्यिहानि तस्कोत्यानं देवता धारयन्ति ।
 समैर्ब्रह्मैर्वाहं कुरुते न हीनैः समैः सख्यं व्यवहारं कयाय । गुणैर्ब्रिंभिष्टोयं पुरो दधाति त्रिपयितस्तस्य नयाः सुनीताः ।
 मितं भुङ्क्ते संविभञ्जाश्रितेभ्यो मितं स्तपित्यमितं कर्षं कृत्वा । इदात्यसिनेष्वभियाचितः स्त्रं तस्मात्प्रवक्तं प्रशङ्क्यनर्थाः ।
 चिकीर्षितं विप्रकृतञ्च यस्य नान्ये जनाः कर्म जानन्ति किञ्चित् । मन्त्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च नास्तेऽप्यस्य श्ववते कश्चि
 दर्थः ।

यः सर्वभूतप्रथमे निविष्टः सत्यां मृदुर्मान्कच्छुद्धमावः । अतोत्र स ज्ञायते ज्ञातिमथे महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः । १०२
 य आत्मनाऽपचपते मध्यं नरः स सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत । अनन्ततेजाः सुमनाः समाहितः स तेजसा सूर्ये इवावभाषते ।
 वने जाताः शापदग्धन्य राज्ञः पाण्डोः पुत्राः पञ्च पञ्चेन्द्रकन्याः । तथैव बाळा वरुणैः शिचितायुः तत्रादेशं पाददण्डयामिकेय ।
 प्रदायैयामुचितं तात राज्ञ्यं सुखी पुत्रैः सहितो मोदमानः । न देवानां नापि च मानुषाणां भविष्यसि त्वं तर्कशीघ्रो नरोद्भू ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरहितवाक्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ जापतो दह्यमानस्य यत्कार्यंमनुपश्यसि । तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तान् धर्कार्यकुशलो ह्यसि ।
 त्वं मां यथावद्विदुर प्रश्राधि प्रश्रापूर्व्यं सर्वमज्ञातश्रवीः । यन्मन्यसे पथ्यमदीनसत्त्वं श्रेयस्करं ब्रूहि तद्दे कुशुलं । १०३
 पापाशङ्कौ पापमेवानुपश्यन् वृष्ट्यामि त्वां व्याकुलेनात्मनाऽहं । कत्रं तन्मे ब्रूहि सर्वं यथावन्मनीषितं सर्वमज्ञातश्रवीः ।

॥ विदुर उवाच ॥ भूमं वा यदि वा पापं देयं वा यदि वा मियं । अपृष्टस्तस्य तद्ब्रूयाधन्य मेच्छेत्पराभवः ।
 तस्माद्दद्यामि ते राजन् भवमिच्छन् कुहन्प्रति । बचः श्रेयस्करं धर्म्यं प्रवतस्तद्विबोध मे ।
 मिथ्योपेतानि कर्माणि शिद्धोपुयानि भारत । अनुपाद्यप्रयुक्तानि मास्य तेषु मनः कथाः ।
 तथैव योगविहितं न विधेत् कर्षं यद्रूप । उपाययुक्तं मेधावो न तत्र स्वपथेभ्रमः । १०४
 अनुबन्धानपेक्षते सानुबन्धेषु कर्मसु । सम्यग्धायं च कुर्वीत न वेगेन समाचरेत् ।
 अनुबन्धश्च सम्प्लेक्ष विपाकश्चैत्र कर्मणः । उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वा न वा ।
 यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तया चये । कोपे जनपदे दप्टे न स राज्येऽवतिष्ठते ।
 यस्तेतानि प्रमाणानि ययोक्तान्यनुपश्यति । युक्ता धर्मार्थयोर्भाने स राज्यमधिगच्छति ।
 नं राज्यं प्राप्नोतिथे वसिन्तयमसाम्पत्ते । श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपभित्तेषाम् । १०५
 मध्योत्तमप्रतिच्छ्वर्चं मत्स्यो वरुणश्रायसं । सोमाभिपातो घषते नानुबन्धमपचते ।

यच्छब्दं पशितुं यत्नं यत्नं परिणमेच यत् । हितञ्च परिणमे यत्तदाद्यं भूतिमिच्छता ।
 वनस्थैरपकानि फलानि प्रचिनोति यः । स नाप्नोति रसं तेभ्या वीजं चास्य विनश्यति ।
 यस्तु पकमुपादत्ते कृत्वे परिणतं फलं । फलाद्रसं स लभते जीवाश्चैव फलं पुनः ।
 यथा मधु सम्रादत्ते रचन् पुष्पाणि यदृपदः । तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्याद्विहिंसया । ११९०
 पुष्यं पुष्यं विचिन्वोत मूलच्छेदं न कारयेत् । मालाकार इवारामे न यथाह्वारकारकः ।
 किं नु मे स्यादित्दं क्त्वा किं नु मे स्यादकुम्भतः । इति कर्माणि ससिन्धु कुर्व्यादा पुरुषो न वा ।
 अनारम्भा भवन्त्यर्थाः केचिच्चिंत्यं तथा गताः । कृतः पुरुषकारो हि भवेद्येषु निरर्थकः ।
 प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधस्यापि निरर्थकः । न तं भक्तारमिच्छन्ति यण्डं पतिमिव स्त्रियः ।
 कांसिदधैर्नारः प्राप्नोतु लघुमूलान्महाफलान् । चिप्रमारभते कर्तुं न विन्नयति तादृशान् । ११९१
 चक्रुः पश्यति यः सन्धे चतुषा प्रपिवन्निव । आसीनमपि तुष्णीकमनुरज्यन्ति तं प्रजा ।
 सुपुम्पितः स्यादफलः फलितः स्याद्दुरारुहः । अपकः पकषद्भ्रात्रो न तु शीथ्यैत कर्हिचित् ।
 चतुषा मनसा वाचा कक्षेणाच चतुर्विधं । प्रसादयति यो लोकं तं लोकैऽनुप्रसद्येदिति ।
 यस्यात्तस्मिन् भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव । सागरान्तामपि महौ लब्ध्वा स परिहीयते ।
 पिष्टपैतामहं राज्यं प्राप्तवान् स्त्रेन तेजसा । वायुरक्ष्मिवापाद्य भंगयत्यनये स्थितः । ११९२
 धर्ममाचरतेः राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः । वसुधा वसुसम्पूर्णा बद्धंते भूतिवर्द्धनी ।
 अथ सन्त्यजतो धर्ममधर्मज्ञानुतिष्ठतः । प्रतिषेधेद्येते भूमिरष्टौ चर्षाहितं यथा ।
 य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रविमर्द्दनं । स एव यत्नः कर्त्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ।
 धर्मैश्च राज्यं विन्देत् धर्मैश्च परिपालयेत् । धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जघाति न हीयते ।
 अपुम्पितान्प्लवतो भावाच्च परिजल्पतः । सन्धतः क्षारमादद्यादम्भय इव काष्ठमं । ११९३
 सुव्याहृतानि सूक्तानि सुकृतानि ततस्ततः । ससिन्धुन् धीर आसीत शिलाहारी शिबं यथा ।
 गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः । चारैः पश्यन्ति राजानश्चतुर्भ्यामितरे जनाः ।
 भूयांसं स्मरते क्षीर्षं या गौर्भवति दुर्दुहा । अथ या सुदुहा राजश्रेय तां विदुदन्त्यपि ।
 यदतसं प्रथमति न तत्सन्नापयन्त्यपि । यच्च स्वयं गतं दाह न तत्सन्नापयन्त्यपि ।
 एतयोपमया धीरः सद्यमेत बभूवयसे । इन्द्राय स प्रथमते नमते यो बलीयसे । ११९४
 पर्जन्यनाथाः पथवो राजानो मन्त्रिभ्यान्धवाः । पतयो भान्धवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेद्वान्धवाः ।
 धत्तेन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते । मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ।
 मानेन रक्ष्यते धान्यमयान् रक्षत्यनुक्रमः । अभीष्टं दर्मं न गाद्य खियो रचेत् कुपेजगा ।
 न कुलं हृत्तदोमस्य प्रमाणमिति मे मतिः । अन्धेऽपि हि जातानां हृत्तमेव विप्रियते ।
 य ईर्षुः परविभोषु रूपे धीर्यं वृत्तान्वये । सुद्युधौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरजमकः । ११९५
 अकार्यैरुपराद्भोतः कार्याणाञ्च विवर्णनात् । अकार्ये मन्त्रभेदाच्च येन माद्येन्न तत्पिबेत् ।

विद्यामदाधनमदस्तुतीयोऽभिजनोऽमदः । मदारतोऽवलितानामेत स्वधतां दनाः ।
 अवनोऽभ्यर्थाः सद्भिः कश्चित्कार्यं कदाचन । तावच्च तस्य सुकृतं किञ्चित्कार्यं कदाचन ।
 मन्यन्ते सन्तानात्मानमसन्तमपिक्लिप्तं । गतिरात्मवतां सन्तः सन्तएव सतां गतिः ।
 अमताश्चगतिः सन्तोऽनवसन्तः सतां गतिः । जिता सभा वक्षवता मिष्टाया गोमना जिता । ११०
 अध्या जितो दानवता इवै शीलवता जितं ।

शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्यैव प्रणश्यति । न तस्य जीवितेनार्यो न धनेन न वस्तुभिः ।
 आख्यानां मांसपरमं मथ्यानां गोरघोत्तरं । तैलोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ।
 सपन्नतरमेवात्रं दरिद्रा भुञ्जते सदा । सुत् स्वादुतां जनयति सा चाक्षेपु सुदुर्लभा ।
 प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते । जीर्थेऽन्यपि तु काष्ठानि दरिद्राणां मदीपते । १११
 अदृष्टिर्भयमन्यानां मथ्यानां मरणाङ्गयं । उत्तमानानु मर्त्यानामवमानात्परं भयं ।
 ऐश्वर्यमदपापिष्टा मदाः पानमदादयः । ऐश्वर्यमदमत्तो हि नापतिता विवुधते ।
 इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु वर्त्तमानैरनिद्यहैः । तैरयं तापते लोके न चचाषि यद्देरिव ।
 यो जितः पञ्चवर्गेण सहजेनानुर्धिणा । आपदश्चख वर्द्धने ऋक्पच इवोडुराट् ।

अविजित्य य आत्मानममात्यान् विजिगीषते । अमिचान्वाजितामात्यः सोऽवचः परिहीयते । ११२
 आत्मानमेव प्रथमं देखरूपेण यो जयेत् । ततोऽमात्यानमिवाद्यं न मोघं विजिगीषते ।
 वश्येन्द्रियं जितात्मानं धृतदण्डं विकारिपुः । परीक्ष्य कारिणं धीरन्वयन्तं श्रीनिषेवते ।

रथः शरीरं पुरुषस्य राजद्रात्मा नियन्तेन्द्रियाण्यस्य चाद्राः । तैरप्रमत्तः कुमलो सदर्थैर्दानीं सुखं याति रथीव धीरः ।
 एतान्यनिष्हीतानि व्यापादयितुमर्हन् । अविधेया इवादान्ता इयाः पथि कुसारायिं ।
 अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थश्चैवाप्यनर्थतः । इन्द्रियैरजितैर्बालः सुदुःखं मन्दते सुखं । ११३

धर्माधी यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः । श्रीप्राणघनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ।
 अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामनीश्वरः । इन्द्रियाणमनैश्वर्योऽश्वत्थाङ्गस्यते हि सः ।
 आत्मानात्मानमन्विच्छेन्मनोबुद्धीन्द्रियैर्धनेः । आत्मा ध्येमात्मानो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।
 बन्धुरात्मात्मनस्तस्य धेनेवात्मात्मना जितः । स एव नियतो बन्धुः स एव नियतो रिपुः ।
 सुद्रेचेणैव जालेन प्रपावपिहितानुभौ । कामस्य राजन्कोपधय तौ प्रज्ञानं विलुप्ततः । ११४

समवेद्वेह धर्माधी सन्नारानुयोऽधिगच्छति । स वै सन्धूतसम्भारः सततं सुखमेधते ।
 यः पञ्चाभ्यन्तरान् ब्रह्मविजित्य मनोमयान् । जिगीषति रिपूनन्यान् रिपवोऽभिभवन्ति तं ।
 इश्यन्ते हि दुरात्मानो वधमानाः स्वकर्म्मभिः । इन्द्रियाणामनीमवाद्राजानो राज्यविभ्रमैः ।

असन्प्रागात्पापकृतामपापानुश्लो दण्डः सृष्टते मिश्रभावात् । ऋक्वैश्वर्यं दहते मिश्रभावात् तस्मात्पापैः सह सन्धिं न
 कुर्यात् ।

निजानुत्पततः ब्रह्मन् पञ्च पञ्चप्रयोजनान् । यो मोहात्त निगृह्यति तमापद्घते नरं । ११५

अनस्यार्जवं शैचं सन्तोषः प्रियपादिता । दमः सख्यमनायासो न भवन्ति दुरात्मनां ।
 आत्मज्ञानमनायासक्षितिचा धर्मानित्यता । वाक् चैव गुप्ता दानञ्च नैताव्यभेद्यु भारत ।
 आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसन्त्यबुधा बुधान् । वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ।
 हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिधेयं । शूद्रभूपा तु वसं स्त्रीणां क्षमा गुणवता बलं ।
 वाक्क्षयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः । अर्थवच विषिचक्ष न शक्यं बद्ध भावितुं । ११७०
 अभ्यावहति कल्याणं विविधं वाक् सुभाषिता । सर्वे दुर्भाषिता राजन्नर्थयोग्योपपद्येते ।
 रोहते सायकैर्बिद्धं वनं परशूना हतं । वाचा दुरुक्तं बीभक्षं न शंरोहति वाक्चनं ।
 कर्षिनालोकनाराचा निर्द्धरन्ति शरीरतः । वाक्शून्यस्तु न निर्द्धतं शक्यो हृदिग्रथो हि सः ।
 वाक्सायका वदनाद्विष्यन्तन्ति धैराहत शोचति रात्र्यहानि । परस्व नामर्मसु ते पतन्ति तान्पण्डितो नावच्छजेत् परेभ्य ।
 धर्मो देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवं । बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽवाचीनानि पश्यति । ११७५
 बुद्धौ कल्पुभृतायां विनाग्ने प्रत्युपस्थिते । अनयो नयसद्भाशो हृदयाच्चापसर्पति ।
 सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां भरतर्षभ । पाण्डवानां विरोधेन न चेनामःबुधये ।
 राजलक्षणसम्पन्नसैलोक्यस्यापि यो भवेत् । गिष्यसो शाषिता सोऽस्तु धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ।
 अतीत्य सर्वान्पुत्रांस्ते भागधेयपुरस्कृतः । तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्मार्यतत्त्ववित् ।
 आनुशोभादानृशंखाद्योऽसौ धर्माश्रतां वरः । गौरवात्तत्र राजेन्द्र बहून्केशांस्तितचति । ११८०
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरणपर्वणि विदुरवाक्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ब्रूहि भूयो महाबुद्धे धर्मार्यसहितं वचः । शृण्वतो नास्ति मे द्विर्बिभ्रिचवाणीह भावये ।
 ॥ विदुर उवाच ॥ सर्वतीर्थेषु वा स्वानं सर्वभूतेषु चार्जवं । उभे लीते समे स्वातामार्जवं वा विगम्यते ।
 आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो । इह कीर्षिं परां प्राप्य श्रेयस्व स्वर्गमवाप्स्यसि ।
 यावत्कीर्षिर्भनूयस्व पुण्या लोके प्रगीयते । तावत्स पुरुषव्याघ्र स्वर्गलोकं न ह्योद्यते ।
 अवाप्युदाहरन्मीममितिहासं पुरातनं । विरोचनस्य संवादं, केमिन्यर्थं सुधन्वना । ११८५
 स्वयम्बरं स्विता कन्या केमिनी नाम नामतः । रूपेणाप्रतिमा राजन् विगिष्टपतिकाम्यया ।
 विरोचनोऽय दैतेयसदा तत्राजगाम ह । प्राप्नुमिच्छंस्तस्यैव दैत्येन्द्रं प्राह केमिनी ।
 ॥ केमिन्नुवाच ॥ किं ब्राह्मणा, स्त्रियैर्यसो दितिजाः खिदिरोचन । अयं केन क्व पथेकं सुधन्वा नाधिरोहति ।
 ॥ विरोचन उवाच ॥ प्राजापत्यास्तु वै श्रेष्ठ वधं केमिनि सत्तमाः । अस्माकं खल्विमं लोकाः के देवाः के दिजातयः ।
 ॥ केमिन्नुवाच ॥ इहैवावां प्रतीक्षाव उपस्थाने विरोचन । सुधन्वा प्रातरागन्ता पश्येयं वा समागतौ । ११९०
 ॥ विरोचन उवाच ॥ तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीह भावये । सुधन्वानस्य माधैव प्रातर्दृष्टासि सङ्गता ।
 ॥ विदुर उवाच ॥ अनीतायाश्च श्रव्यैर्ध्यामुदिते सूर्येनण्डले । अयाजगाम तं देशं सुधन्वा राजशक्तम् ।
 विरोचनो यत्र विभो केमिन्या सहितं स्मित । सुधन्वा वै समागच्छन् प्राश्नादिं केमिनो तथा ।
 समागतं दिवं दृष्ट्वा केमिनो भरतर्षभ । प्रत्युत्थायासनं तस्मै पाद्यमर्थं ददौ पुनः ।

॥ सुधन्वोवाच ॥ अत्राद्यमे हिरण्यार्थं प्राङ्गादेदं तवाचनं । एकत्वमुपपन्नयो न त्वावेऽहं तथा सह ।

११८६

॥ विरोचन उवाच ॥ तवाचने तु फलकी कूर्चं वाऽप्यथ वा दृषी । सुधन्वन्न त्वमहोऽसि मया सह समाचनं ।

॥ सुधन्वोवाच ॥ पिता पुत्रौ सहासीतां द्वौ विप्रौ चत्त्रियावपि । दृष्टौ वैश्वी च प्रष्टौ च नत्वन्वावितरेतं ।

पिता हि ते समासीनमुपासीतैव मामधः । दास्ये सुखेधिता मेहे न तं किञ्चन बुधधे ।

॥ विरोचन उवाच ॥ हिरण्यश्च गवायश्च यद्विदित्तमसुरेभु नः । सुधन्वन् विपणे तेन प्रश्नं प्रच्छाव ये विदुः ।

॥ सुधन्वोवाच ॥ हिरण्यश्च गवायश्च तथैवास्त विरोचन । प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रश्नं प्रच्छाव ये विदुः । ११९०

॥ विरोचन उवाच ॥ आवां कुत्र गमिष्याव प्राणयोर्विपणे कृते । न तु देवेष्वहं स्याता न मनुष्येषु कर्हिंविन् ।

॥ सुधन्वोवाच ॥ पितरं ते गमिष्याव प्राणयोर्विपणे कृते । पुत्रस्यापि स हेतोर्हिं प्रह्लादो नानृतं वदेत् ।

॥ विदुर उवाच ॥ एवं कृतपणौ क्रुद्धौ त्वामिजगत्तुलदा । विरोचनसुधन्वानौ प्रह्लादौ यत्र तिष्ठति ।

॥ प्रह्लाद उवाच ॥ इमौ तौ सम्प्रदृश्येने याभ्यां न चरितं सह । श्राभोविपावित्र क्रुद्धावेकमार्गो विहागतौ ।

किं वै सहेवं चरयो न पुरा चरथः सह । विरोचनैतत्पृच्छामि किंमे सख्यं सुधन्वना । ११९२

॥ विरोचन उवाच ॥ न मे सुधन्वना सख्यं प्राणयोर्विपणावहे । प्रह्लाद तत्त्वं प्रच्छामि मा प्रश्नमनृतं वदे ।

॥ प्रह्लाद उवाच ॥ उदकं मधुपर्कं वाऽप्यानयन्तु सुधन्वने । ब्रह्मसभ्यर्चनीयोऽसि येना गौ । पीररोक्षना ।

॥ सुधन्वोवाच ॥ उदकं मधुपर्कं वा पयिष्वेवापितं मम । प्रह्लाद तन्तु मे तथं प्रश्नं प्रह्रूहि प्रच्छत ।

किं ब्राह्मणाः । खिच्छेयस उताहासि विरोचनः ।

॥ प्रह्लाद उवाच ॥ पुत्र एको मम ब्रह्मत्वञ्च साचादिह स्थितः । तयोर्विष्वदतोः प्रश्नं कथमकादिधो वदेत् । ११९४

॥ सुधन्वोवाच ॥ गां प्रदद्यात्सौरसाय यदाव्यत् स्यात् प्रियं धनं । इयोर्विष्वदतोऽल्यं वाच्यञ्च मतिमंस्तथा ।

॥ प्रह्लाद उवाच ॥ अथ यो नैव प्रभूयान् सख्यं वा यदि वाऽनृतं । रतत् सुधन्वन् प्रच्छामि दुर्विष्वका स किं वषेत् ।

॥ सुधन्वोवाच ॥ यां रात्रिमधिबिन्ना स्त्री याञ्चैवाद्यपरोजित । याश्च भारामितप्रज्ञौ दुर्विष्वका स तां वषेत् ।

नगरे प्रतिरुद्धः सन् । वहिर्दारे बुभुक्षितः । अमिधान् भूयश्च पश्येद्य साध्यमनृतं वदेत् ।

पञ्च पन् नृते हन्ति दश हन्ति गत्रानृते । शतमयानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते । ११९६

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् । सर्वं भूम्यनृते हन्ति मास्रभूम्यनृतं वदे ।

॥ प्रह्लाद उवाच ॥ मन्तः श्रेयानङ्घ्रिवा वै सुधन्वा त्वदिरोचन । माताऽप्य श्रेयसो मातुस्तमात्त्वन्नेन वै जितः ।

विरोचन सुधन्वाऽयं प्राणानामोदरस्तव । सुधन्वन् पुनरिच्छामि त्वया दत्तं विरोचनं ।

॥ सुधन्वोवाच ॥ यद्वर्धमदृष्टीयास्त्वं न कामादनृतं वदे । पुनर्ददामि ते पुत्रं तन्मातृपृष्टाद दुष्टमं ।

एय प्रह्लाद पुच्छसे मया दत्तो विरोचनः । पादप्रवालनं कुप्यान् कुमार्थ्या सन्धौ मम । ११९८

॥ विदुर उवाच ॥ तस्मद्भ्रजिन् भूम्यर्थे नानृतं वक्तुमर्हसि । मा गम मसुतामात्यो नाधं पुत्रार्थमब्रुवन् ।

न देवा दण्डमादाय वचन्ति दण्डपालवन् । यन्तु रचितुमिच्छन्ति युष्मा भंविममृत्ति तं ।

यथा धया हि पुरुषः कर्त्राले कुरुते मनः । तदा तथाऽप्य सखायाः निधन्ते नाव संशय ।

भेन च्छन्दसि दृजिनात्तारयन्ति मायाविने मायया वक्तमाने । नोऽहं ब्रुकुन्ता इव जातपवाच्यन्द्यन्तिने

मद्यपानं कलहं पूगवैरं भार्यापत्यारन्तरं ज्ञानिभेदं । राजदिष्टं स्त्रीपुंसयोर्विनादं धर्मान्याज्यर्षयश्च पत्याः प्रदुष्टः ।
 सामुद्रिकं वणिजं चौरपुष्पं शलाकधूर्तञ्च चिकित्सकञ्च । अरिश्च मित्रञ्च कुशीलवञ्च मैतान् मातृये विप्रकुर्वीत मत्तः । १२१५
 मानाभिधोचमुतमानमैतान् मानेनाधीतमुतमानयज्ञः । एतानि चत्वार्यभयङ्कराणि भयं प्रच्छेद्यन्यथाहृतानि ।

अगारदाहो गरदः कुण्डाशो सोमविक्रयो । पर्वकारश्च सूची च मित्रभुङ्गुपाग्दारिकः ।
 भ्रूणहा गुरुतल्पी च यद्य स्थापानपो दिजः । अतितीक्ष्णश्च काकश्च नास्तिको वेदनन्दकः ।
 खुदप्रग्रहणो ब्राह्म्यः क्रीनाशयात्मवानपि । रक्षेत्युक्तश्च यो द्विं स्थात् सन्धेः, प्रह्लाहमिः समाः ।
 हृषोक्कया ज्ञायेत जातरूपं दृत्तम भद्रो यवहरिण साधुः । शूरो भयवर्धकश्चैपु धीरः कृष्णास्वापसु सुहृदयार
 यश्च । १२१६

जरा रूपं हरति द्वि धैर्यमाद्या मृत्युं प्राणान् धर्मचर्यामसृष्या । क्रोधः श्रिय शीलमनार्यैर्षेवा द्विधं कामं सन्धेमेवाभिमानः ।

श्रीमंज्जलात्मभवति प्रागल्भ्यात्मप्रवृद्धते । दाह्यान्तु कुरुते मूलं संयमात्प्रतिनिष्ठति ।
 अष्टौ गुणाः पुरुषं दोषयन्ति प्रज्ञा च कौश्लञ्च दमः श्रुतञ्च । पराक्रमयावज्जभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ।
 एतान्गुणान्स्तात महानुभावानेको गुणः संश्रयते प्रसङ्ग । राजा यदा संश्रयते मनुष्यं सर्वान्गुणानिष गुणो विभर्त्ति ।
 अष्टौ नृपेमानि मनुष्यलोके स्वर्गस्य लोकस्य निर्दर्शनानि । चत्वार्यैषामन्वेषेतानि सद्भिस्त्यत्वारि चैषामनुधानि सन्तः । १२१७
 यत्रो दानमध्ययं तपश्च चत्वार्यैतान्यन्वेषेतानि सद्भिः । दमः सत्यमार्ज्वमनूष्यं चत्वार्यैतान्यनुयान्ति सन्तः ।

इज्याऽध्ययनदानानि नयः सत्यं चमा घृणा । अलोभ इति भार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः सतः ।
 तत्र पूर्वव्यतुर्वर्गे दशार्थमपि सेच्यते । उत्तरश्च चतुर्वर्गे नामहात्मसु तिष्ठति ।

न सा घमा यत्र न सन्ति दृष्टान ते दृष्टा ये न वदन्ति धर्मं । नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत्सत्यं यच्छ्लेनाभ्युपेत ।
 सत्यं रूपं श्रुतं विद्या कौशलं शीलं चलं धनं । शौर्यञ्च चित्रभाष्यञ्च दम्भे स्वर्गयोगयः । १२१८

पापं कुर्वन् पापकीर्त्तिः पापमेवाश्रुते फलं । पुण्यं कुर्वन् पुण्यकीर्त्तिः पुण्यमत्यन्तमश्रुते ।
 तस्मात्पापं न कुर्वीत पुरुषः संशितव्रतः ; पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।
 नष्टप्रज्ञः पापमेव नित्यमारभते नरः । पुण्यं प्रज्ञां वृद्धयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।
 दृढप्रज्ञः पुण्यमेव नित्यमारभते नरः । पुण्यं कुर्वन् पुण्यकीर्त्तिः पुण्यं स्थानं स्र गच्छति ।
 तस्मात्पुण्यं निषेवेत पुरुषः सुसमाहितः । असत्यको दन्दशूको निष्ठुरो वैरलच्छठः । १२१९

स कृच्छ्रं महदाप्नोति न विरात्यापमाचरन् । अनसूयः कृतप्रज्ञः शोभनान्याचरन् सदा ।
 न कृच्छ्रं महदाप्नोति सर्व्वं च विरोचते । प्रज्ञामेवागमयति यः प्राश्निभ्यः स प्रखितः ।
 प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्माद्यैः शक्नोति सुखमेधितुं । दिवधेनैव तत् कुर्व्यादेव रात्रौ सुखं वसेत् ।
 अष्टमाभिन तत् कुर्व्यात् येन वर्षाः सुखं वसेत् । पूर्व्वं वयमि तत् कुर्व्यात् येन दृढः सुखं वसेत् ।
 धावज्जीवेन तत् कुर्व्याचेनामुत्र सुखं वसेत् । जीर्णमयं प्रशंसन्ति भार्याश्च गतयौवनां । १२२०
 शूरं विजितशत्रुभ्रं गतपारं तपस्त्रिभं । धनेनाधर्मलब्धेन यच्छूद्रमपिधीयते ।
 असंष्टमं तद्भवति ततोऽन्यदवदीर्यते । गुरुरात्मवतां शान्ता शास्त्रा राजा दुरात्मनां ।

अथ प्रच्छन्नपापानां प्राप्ता वैवस्वतो यम । ऋषीणाञ्च नदीनाञ्च कुडानाञ्च महात्मनां ।
 प्रभवेनाधिगन्तव्यं स्त्रीणां दुश्चरितस्य च । द्विजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिपुत्राञ्चैव ।
 चक्षिय मोक्षभार्यार्जस्रिं पाशयते मही । सुवर्षं पुण्यां श्रुतिं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
 शूरस्य कृतविद्यस्य यस्य जानाति सेवितुं । बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाह्यमथानि भारत ।
 तानि जहाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च । दुर्व्योघने च शत्रुनो मूढे दुःशासने तथा ।
 कर्षं चैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि । सर्वैर्गुणैरुपेतान्मु पाण्डवा भरतर्षभ ।
 पित्रवत्स्यि वर्तन्ते तेपु वर्त्तस्व पुत्रवत् ।

१११५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेण प्रजागरपर्वेण विदुरद्विवाक्ये चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

॥ विदुर उवाच ॥ अथैवोदाहरन्मीममितिहासपुरातनं । आचेष्यस्व च संवादं साध्यानां चेति न श्रुतः ।
 चरन्तं संस्रुपेण महर्षिं संशितव्रतं । साध्या देवा महाप्रज्ञं पर्यशृञ्चन्त वै पुरा ।

१११६

॥ साध्या ऊचुः ॥ साध्या देवा वयनेते महर्षे दृष्ट्वा भवन्तं न शक्नुनोऽनुमातुं । श्रुतेन धीरो बुद्धिमांस्तं मतो न कार्यां
 वाचं वक्रुमर्षस्युदारः ।

॥ ईश उवाच ॥ एतत्कार्यममरा संश्रुतं मे धृतिं शनः सत्यधर्मानुष्ठितं । यन्वि विनोय ददयस्य सर्वं प्रियाप्रिये चात्म
 सभं नयीत ।

आक्रुशमानो नाकोशेन्मस्युरेव तितितचित । आकोष्टारं निर्देहति सुकृतं चास्य विन्दति ।

नाकोशो स्यान्नावमानो परस्य मित्रदोषी नोत नोचोपधेवो । न चाभिमानी न च हीनदृत्तो रूचां वाचमुपतीं वर्ञ्चयीत ।
 मर्माश्लोनि च्चदयं तयाऽसृन् रूचा वाचो निर्देहन्तो ह पुंसां । तस्मादाचमुपतीं रूचरूपां धर्मारामो नित्यमो वर्ञ्चयीत ।

१११७

अरुनुदं परुषं रूचवाचं वाक्कण्डकोर्षितुदन्तं मनूयान् । विशादलक्षीकृतं जनानां मुखे निबद्धं निश्चंति वै बहन् ।
 यथेदेवमभिविष्येत वापैर्भ्रं सुतीर्यैरनलार्कप्रदीपैः । स विथमानोऽप्यतिदह्यमानो विद्यात्कविः सुकृतं मे दधाति ।

यदि सन्तं सेवति यद्यपन्तं तपस्विन यदि वा स्नेममेव । वाधो यथा रङ्गवधं प्रयाति तथा स तेषां वयमभुषेति ।
 अतिवादं न प्रवदन्नवादयथे नाहत प्रतिहयान्न घतयेत् । इन्तुस्य यो नेच्छति पापनं वै तस्मै देवा स्पृहयन्त्यागताय ।

१११८

अथाहृत व्याहृता ऋषे आङ् सर्वं वेदज्ञाहृतं तद्वितीयं । प्रियं वेदज्ञाहृतं तत्कृतीयं धर्म्यं वेदज्ञाहृतं तत्तुतयं ।
 यादृशे संनिविशते यादृशांशोपधेवते । यादृगिच्छेच्च भवितु तादृग्भवति पुरुषः ।

यतो यतो निवर्त्तते ततस्ततो विमुच्यते । निवर्त्तनाद्भि सर्वतो न वेत्ति दुःखमस्यपि ।
 न जीयते नानुजिगीषतेऽन्यात् वैरुह्यप्रतिघातक्य । निन्दाप्रशंसासु समस्तभावो न शोचने ह्यश्रुति नैव चायं ।

१११९

भावमिच्छति सर्वेषु नाभावे कुरुते मन । मयवादो मृदुर्दानो य स उत्तमपुरुषः ।
 नामर्थकं मान्ययति प्रतिज्ञाय ददाति च । रत्रं परस्य जानाति य स मध्यमपुरुषः ।

दुःशासनस्य पदतोऽभिभ्रशो नावर्त्तते मनुव्रजत् कृतप्र । न कस्यचिन्निवमयो दुरात्मा कदाचैता अधमस्तेरुः ।
 न श्रद्धाति कस्य षं परेभ्यो प्यात्मश्रद्धितः । निराकरोति मिवाणि यो वै सोऽधमपुरुषः ।

उत्तमानेव सेवेत प्राप्रकाते तु मध्यमान् । अधमान्स्तु न सेवेत य इच्छेद्भूतिमात्मनः ।
 २ च

प्राप्नोति वै वित्तमयं यद्येन निख्योत्यानामशया मीरुषेण । न खवे सम्यग्बभूवे प्रयत्नं न हृत्तमाप्नोति महाकुलात् ॥ १२८० ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ महाकुलोभ्य न्युदयन्ति देवा धर्मार्थनित्याय वज्रयुताय । पृच्छामि त्वां विदुर प्रथमेतं भवन्ति वै क्षानि महाकुलानि ।

॥ विदुर उवाच ॥ तपो दमो ब्रह्मवित्तं विताना पुष्या विवाहा, सततद्याग्दान । ख्येयैते सप्त गुणा भवन्ति सम्यग्युक्ता क्षानि महाकुलानि ।

येषां हृत्ते न व्यथते न योनिचितप्रसादेन चरन्ति धर्मैः । ये कीर्त्तमिच्छन्ति कुत्रे विमिष्टा त्यक्तानुत्तानि महाकुलानि ।

अनिज्यया कुविवाहैर्वैदस्योत्सादनेन च । कुलान्यकुलता यान्ति धर्मस्थितिक्रमेण च ।

देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्रहरणेन च । कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणतिक्रमेण च ।

१२८१

ब्राह्मणानां परि वात् परिवादाच्च भारतः कुलान्यकुलतां यान्ति न्यासापहरणेन च ।

कुलानि समुपेतानि गोभिः पुरुषतोऽर्थतः । कुलसङ्घां न गच्छन्ति यानि हीनानि हृत्तत ।

हृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि । कुलसङ्घमाच्च गच्छन्ति कर्षति च महद्य ।

वृत्तं यत्नेन संरचोदितमेति च याति च । अचीणा हृत्तत चीणा हृत्ततस्तु हतो हत ।

गोभिः पशुभिरथैव कथाच समसृष्ट्या । कुलानि न प्ररोहन्ति यानि हीनानि हृत्तत ।

१२८०

मा न कुले वैरहन्तु कश्चिदस्य राजामात्यो मा परस्वापहारी । मित्रद्रोही नैततिकोऽनृती वा पूर्वामी वा पितृदेवति धिभ्यः ।

यस्य नो ब्राह्मणान् हन्याद्यस्य नो ब्राह्मणान् द्विषेत् । न तस्य समितिं गच्छेद्यस्य नो निर्वपेत् हपीन् ।

दणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च स्रजुता । सताभेतानि गेहेषु नो च्छिद्यन्ते कदाचन ।

अद्वया परया राजस्रुपनीतानि सत्कृतिं । प्रहृत्तानि महाप्राज्ञ धर्मिणां पुण्यकर्मिणा ।

स्रुक्नोऽपि भार नृपते खन्दनो वै शनौ बोद्धु न तथाऽन्वे महीश्वर । एवं युक्ता भारसहा भवन्ति महाकुलोना न तथाऽन्वे मनुष्याः ।

१२८५

न तन्निव्र वस्य कोपाद्विभेति यदा मित्र शङ्कितेनोपचर्य्य । यन्निव्रि वै पितरोवाशयोन तदै मित्रं सङ्गतानोतराणि ।

य कश्चिदप्यसम्बद्धो मित्रभावेन वृत्तेति । स एव बन्धुसन्निव्र च गतिस्त्वपरायणः ।

चलच्चित्तस्य वै पुषो हृद्भानुपुषेवत । पारिप्लवमतेर्नित्यमधुवो मित्रसंपद ।

चलच्चित्तमनात्मानमिन्द्रियाणां वशानुगं । अर्थं समतिवर्त्तन्ते हंसा शूष्कं शरो यथा ।

अकप्रादेव कुप्यन्ति प्रवीदन्यनिमित्तत । शीलमेतदसाधूनामभ्रशरिप्लवं यथा ।

१२८०

सत्कृताय कृतार्थस्य मित्रार्थं न भवन्ति ये । ताकृतानपि कथादा हनप्राप्तीपमुञ्जते ।

अर्थधेदेव मित्राणि सति वाऽप्रतिशः धने । नानर्थयन् प्रजानाति मित्राणां सारफल्गुता ।

धन्तापाद्भ्रश्यते स्रुं सन्तापाद्भ्रश्यते बलं । सन्तापाद्भ्रश्यते ज्ञानं सन्तापाद्भ्र्याधिच्छक्ति ।

अनवाप्यस्य शोकेन शरीरं चोपतप्यते । अमिवाय मच्चयन्ति साम्नां शोके मनः कथा ।

पुनर्नरो दियते जायते च पुनर्नरो हीयते बहून्ते च । पुनर्नरो याचति धाच्यते च पुनर्नरो शोचति शोच्यते च ।

१२८५

सुखञ्च दुःखञ्च भवाम्भौ च लाभालाभौ भरुणं जीवितं च । पर्यायश्च सर्वमेते स्पृशन्ति तस्माद्दीरो न च ह्यथेन चोचिन् ।
चलानि क्षीमानि पङ्क्तिर्याणि तेषां यद्यदङ्किते यच्च यच । ततस्ततः स्रवते बुद्धिरस्य च्छिद्रोदकुभादिव नित्यमश्व ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तनुहृद् शिखी राजा मित्योपचरितो मया । मन्दानामम पुत्रेणा युद्धेनान्तं करियति ।

नित्योद्विगमिदं सर्वं नित्योद्विगमिदं मनः । यत्तत् पदमनुदिग्मं तन्मे वद महामते ।

॥ विदुर उवाच ॥ नान्यत्र विद्यातपयोर्नान्यत्रेन्द्रियनियहात् । नान्यत्र सोमसन्ध्यागाच्छान्तिं पश्य मितेऽनघ ।

बुद्ध्या भयं प्रणुदति तपसा चिन्दते महत् । गुरुश्रुतया ज्ञानं शान्तिं योगेन विन्दति ।

आनाश्रिता दानपुण्यं वेदपुण्यमनाश्रिताः । रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरन्तीह मोक्षिण ।

सुधीतव्यं सुयुद्धस्य सुकृतस्य च कर्मणः । तपसश्च सुतप्तस्य तस्मान्ते सुखमेवते ।

स्वास्तीनांनि शयनानि प्रपन्ना न वै भिन्ना जातु निद्रा लभन्ते । न स्त्रीषु राजयति मापुत्रानि न मागधे स्तूयमाना न सुते ।
न वै भिन्ना जातु चरन्ति धर्मं न वै सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्नाः । न वै भिन्ना गौरवं प्राप्नुवन्ति न वै भिन्ना प्रथमं रोच्यन्ति ।

न वै तेषां स्वदते पथमुक्तं योगचेमद्भवते भव तेषां । भिन्नानां वै मनुजेन्द्र परायणं न विधये किञ्चिदन्यद्दिनाशात् ।

सम्पन्नं गोषु सन्भाव्यं सन्भाव्यं ब्राह्मणे तप । सन्भाव्यं चापलं स्त्रीषु सन्भाव्यं ज्ञातिषु भयं ।

तन्मोक्षोऽप्यायिता नित्यं तनवो बज्रलां सनाः । बहू बज्रवादाय शनः सहन्तोऽप्यपमा सतां ।

धूमायन्ति व्यथानि ज्वलन्ति सहितानि च । धृतराष्ट्रोन्मुक्तानोव ज्ञातयो भरतवैभ ।

ब्राह्मणेषु च ये शूरा स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च । हृन्नादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्र पतन्ति ते ।

महानयेकजो हृषो बलवान् सुप्रतिष्ठित । प्रसङ्ग एव वातेन सक्त्वो मरिदं च शात् ।

अथ ये सहिता हृषा सहस्रं सुप्रतिष्ठिता । ते हि शीघ्रतमान वातान् सहन्तोऽन्यान्यथययात् ।

एवं मनुजस्येकं गुणैरपि समन्वितं । शक्यं दिवन्तो मन्यन्ते वायुदुर्ममिवैकजं ।

अन्यान्यसमुपपद्यमान्यापाश्रयेण च । ज्ञातयः सम्बुद्धन्ते सरसीरेतपत्रान्युन ।

अवथा ब्राह्मणा गोवो ज्ञातयः शिशवः खियः । येषाञ्चानानि भुञ्जते ये च सु शरणागताः ।

न समन्ते गुणं कश्चिदाजन्मघतताच्छते । अतएव तस्मिन्नेच्छतकस्या हि रोगिनः ।

अथाधिजं कटुकं शोथरोगि पापानुबन्धं परुषं तोऽन्तमुष्यं । सतापेयं यत्र विवन्धनो मनुं महाराज विव प्रमान्य ।

रोगार्दिता न फलान्याद्रियन्ते न वै लभन्ते विपयेषु तत्त्वं । दुःखे पीता रोगिणो नित्यमेव न बुध्यन्ते धनभोगाच्च शौच्यं ।

पुराङ्गुलं नाकरोत्सं वषो मे शूते जिताश्रैपदीं मेत्स्य राजन् । दुर्धाधनं वारयेत्यसवय्यां किन्तुलं पण्डिता वक्तव्यं ।

न तद्वत् यस्मिन्नुना विरुथ्यते सुखे हि धर्मक्षारसा भवितव्यः । प्रध्विनिना क्रूरसमाहिता शीर्षट्पुत्रौढा गच्छन्ति पुत्रेण ज्ञान् ।

धानंराशः पाण्डवान् पाठयन्तु पाण्डोः सुनाक्षत्र पुत्रंयद्य पाण्डु । एकारिमिवा सुरवो धेकधर्मां जीवन्तु राजन् सुमित्रः सद्यहा ।

मेढ्रोभूत फौरवाणं लमघ सव्याधीनं कुहकुलमाजमीढ । पार्थान् बालान् वनवासप्रतप्तान् गोपायस्र क्षेपश्रनात

मन्वत्सु सं वीरवान् पाण्डुपुत्रैर्मतेऽन्तरं रिपवः प्राथयन्तु । सत्ये स्थितास्ते नरदेव सर्वे दुर्योधनं व्यापय सं नरेन्द्र ।

इति श्रीमहाभारते लघोगर्भेणि प्रजागरपर्वेणि विदुरहृतवाक्ये पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ विदुर उवाच ॥ सप्तदशेमान् राजेश्च मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् । वैचित्रवीर्यं पुरुषामादां मुष्टिभिर्भ्रतः ।

दानवेन्द्रस्य हि धनुर्नाम्यं ममतोऽब्रवीत् । अथो मरीचिनः पादानयाह्वानं ऋतस्यथा ।

१२२४

यथासिन्धुं प्रासि वै यस्य तुभ्येयथातिवेवं भजते द्विपत्नं । स्त्रियस्य यो रचति भद्रमश्रुते यथायाच्यं याचते वत्यते च ।

यथाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं यथाबलो बलिना नित्यवैरी । अथइधामाय च भो ब्रवीति यथाकार्थं कामयते नरेन्द्र ।

यथाऽवहासं श्चक्रुरो मन्वते यो बध्वावसन्नभयो मानकामः । परचेवे निर्बपति यस्य बीजं स्त्रियस्य यः परिवदतेऽतिपेवं ।

यथापि लब्धा न शरानीतिवादी दत्त्वा च यः कत्यति याच्यमानः । यथासतः प्रत्युपायनीत एतात्रयन्ति निरय

पायहस्ताः ।

यस्मिन् यथा वचंते यो मनुष्यस्त्रिंशत्तया वचिंतयं स धर्मः । मायाचरो मायया वचिंतयः साध्वाचारः साधुना प्रत्यु
पेयः ।

१२२५

शरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा मृत्युः प्राणान् धर्मचर्यामस्तया । कामो ह्रियं कृष्मनार्यंशेवा क्रोधः श्रियं सर्वमेवाभिमानः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ शतायुःकः पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा । नाप्रोत्यय च तत्सर्वमायुः केनेह हेतुना ।

॥ विदुर उवाच ॥ अतिमानोऽतिवादस्य तथाऽत्यागो नराधिप । क्रोधयात्माविधित्वा च मित्रद्रोहस्य तानि पट ।

एत एवासयस्त्रीहृणाः क्लन्तन्यायूंषि देहिनां । एतानि मानवान् प्रन्ति न मृत्युर्भद्रमस्तु ते ।

विषस्यैति यो दारान् यथापि गुरुतल्पगः । वृषलीपतिर्हिजो यस्य पानपचैव भारत ।

१२२६

आदेशदृत्तिहन्ता द्विजानां प्रेषकस्य यः । शरणागतहा चैव सर्वं ब्रह्महणः समाः । एतैः समेत्य कत्तयं प्राश्चित्त
मिति श्रुतिः ।

ऋहीतवाक्यो नयविद्वदान्यः । अपान्नभोक्ता ह्यविहंसकस्य । नानर्थक्याकुशलः कृतज्ञः सत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् ।

सुलभः पुरुषा राजन् सततं प्रियवाद्दिनः । अप्रियस्य तु पयस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ।

यो हि धर्मं सनाश्रियं हित्वा भर्तुः प्रियाम्रिये । अप्रियाप्याह पयानि तेन राजा सहायवान् ।

त्यजेत् कुलार्थं पुरुषं धामन्याथै कुलं त्यजेत् । धामं जनपदस्थार्थं आत्मार्यं प्रयिवो त्यजेत् ।

१२२७

आपदर्थं धनं रवेद्वारान् रवेद्वैरैरपि । आत्मानं सततं रवेद्वारैरपि धनैरपि ।

घ्नन्भेतत्पुराकल्पे द्रष्टुं वैरकरं नृणां । तस्माद्घ्नतं न संवेत हात्कार्यमपि बुद्धिमान् ।

उक्तं मया घ्नतकालेऽपि राजश्वेह युक्तं वचनं प्रातिपेयं । तदोपधं पय्यमिवातुरस्य न रोचते तव वैचित्रवीर्य्ये ।

काकैरिमांश्चिषवर्धाम्यूरान् पराजयेयाः पाण्डवान् धार्तराष्ट्रैः । हिला सिद्धान् क्रोयुकान् गूहमानः प्राप्ते काले शोचिता
सं नरेन्द्र ।

यस्ता न क्रुध्यति सर्वकालं मृत्यस्य भक्तस्य हितैरतस्य । तस्मिन्मृत्या भर्त्तरि विश्वमन्ति नचैनमापस्तु परित्यजन्ति ।

१२२८

न मृत्यानां दृष्टिधरोधनेन राज्यं धनं संजिघृषेदपूर्वं । त्यजन्ति धनं वक्षिता वै विरुद्धा स्त्रिया आमात्याः परिहीन

भागाः ।

कृत्यानि पूर्वं परिसंख्याय सर्वाण्यायथये चानुरूपान् वृत्तिं । सद्गृहीयादनुकूपान् महायान् महायथाधानि हि दुष्क
राणि ।

अभिप्रायं यो विदित्वा तु भक्तुः सर्वाणि कार्याणि करोत्यतश्चै । वक्ता हितानामनुरक्त आर्थः शक्तिञ्चात्मो वहिषोऽनुकल्पः ।
वाक्यन्तु यो नाद्रियतेऽनुग्रिष्टः प्रत्याह यथापि नियुज्यमानः । प्रज्ञाभिमानी प्रतिक्लृवादी त्याज्यः स तादृक् त्वरथैव सत्यः ।

असत्त्वमक्तीवमदीर्घसूत्रं सानुक्रोशं शून्यमहायमन्यैः । अरोगजातीयमुदारवाक्यं भृत्यं वदन्यद्युगुणोपपन्नं । १११०
न विश्वासाञ्जात परस्व गेहे गच्छेत्ररक्षेतयानो विकाले । न चत्वरं निशि तिष्ठेन्निरुद्धो न राजकार्मा योऽपि तं प्रायथीत ।
न निरुद्धं मन्त्रगतस गच्छेत्संघट्टमन्त्रव्य कुसङ्गतस्य । न च त्रयास्त्राश्चिभि तयोति सकारणं व्यपदेशन्तु कुर्यात् ।

घृणी राजा पुंयलो राजभृत्यः पुत्रो भ्राता विधवा बालपुत्रा । सेनाजीवीभोद्धतभूतिरेव व्यवहारोऽपु वरुनीयाः स्युरेते ।
अष्टौ गुणोऽस्तु परस्वन्दीपयन्ति प्रज्ञा च कौश्लश्च श्रुतन्दमश्च । पराक्रमश्चावडमाधिता च दानं यथाशक्ति शतज्ञता च ।
यतान्गुणोऽस्तु मदानुभावानेको गुणः संश्रयते प्रसङ्ग । राजा यदा सतकुहते मनुष्यं सर्वाङ्गुणानेप गुणो विभर्त्ति । १११५
गुणा दम स्तान्मोलं भजन्ते बलं रूपं खरवणप्रगुड्डिः । स्वार्थं गन्धश्च विगुड्डता च श्रोः शोभुमाय्यं प्रवराय नार्थः ।

गुणाश्च प्रसिद्धतमुक्तं भजन्ते आरोग्यमायुष्य बलं सुखञ्च । अनाविंलं चास्य भवत्यपत्यं नचैनमायुन रति चिपन्ति ।
अकारुण्यैलञ्च महामानञ्च लोकद्विष्टं वडमायं नृगणं । अदेशकालश्चमनिष्टवेगमेतान् गृहे न प्रतिवाचयेत् ।
कदर्थ्यमाक्रोशवस्तुतं च वनौकसं धूर्त्तममान्यमानिनं । निष्टूरिणं दृष्टवैरं छतप्रमेतान् भृगार्त्तोऽपि न जातु याचेत् ।

संक्रिष्टकर्माणमतिप्रमादं नित्यानृतचाद्वाढभक्तिकञ्च । विष्टष्टारामं पटुमानिनश्चायेतान् भवेन नराधमान् पटुः । ११२०
महायथवन्धनाह्वार्याः महायायार्थवन्धनाः । अन्योन्यवन्धनावेता विनान्योन्यं न सिध्यतः ।

उत्पाद्य पुत्राननृणाश्च कृत्वा वृत्तिञ्च तेभ्योऽनुविधाय कांश्चित् । स्वानेकुमाराः प्रतिपाद्य सर्वा अश्लक्ष्णस्त्रीऽयमुनिर्वुभूयेत् ।
द्वितं धत्स्येभमतानामात्मनश्च सुखावहं । तत्कुर्यादीश्वरं ज्ञेयन्मूलं सर्वायंविद्यये ।
बुद्धिः प्रभावस्तोजस्य सत्त्वमुत्यानमेव च । व्यवसायस्य र्थस्य स्यात् तस्यावृत्तिभयं कुतः ।

पश्य दौषान् पाण्डुवैविध्यहे त्वं यत्र व्योयुरपि देवाः सशक्राः । पुत्रैर्भैरं नित्यमुद्विप्रशयो यश्च प्रणामो द्विषतां च हर्षः । ११२५
भीमस्य कोपस्तव धैवेन्द्रकल्पद्रेणस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य । उष्मादयेनोक्तमिमं प्रष्टुः येनो पक्षलित्यैर्गिरापतन् षे ।

तव पुत्रप्रतश्चैव कर्णः पञ्च च पाण्डवाः । इष्टिवीमनुश्रमसेयुराखिलां सागराम्बरां ।
धातुराज्ञा वनं राजन् व्याघ्राः पाण्डुसुता मताः । मा वनं ह्विन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रा नीनप्रत्यनात् ।
तस्मान्दण्डते व्याघ्रान् व्याघ्रा न स्युश्चते वनं । वनं हि रक्षते व्याघ्रै र्भोग्यावचति काननं ।

न तथेच्छन्ति कन्याणान् परैर्वा वेदितुं गुणान् । यथैषां ज्ञातुमिच्छन्ति नैर्गुणं पापसेनयः । ११३०
अर्थं विद्धि परामिच्छन् धर्ममेकादितद्वरेत् । न हि धर्मोदपेत्यर्थः स्वर्गलोकादिवाहृतं ।
यस्यात्मा विरतः पापात् कच्चाणे च निवेधिनः । तेन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिं विंश्रितिय या ।

यो धर्ममर्थं कामञ्च यथाकालं निवेते । धर्मार्थकामसंयोगं सोऽमुवह च विन्दति ।
सन्धियच्चति यो नेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः । स त्रियो भाजनं राजन् यथापम न मुह्यति ।
वनं पञ्चविधं नित्यं पुरुपाणां निषेध मे । यन्तु माऽडवनं नाम कनिष्ठं वन्मुह्यते ।

अमात्यनाम्भि भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते । तृतीयं धनलाभन्तु बलमाज्जर्मनोषिणः ।

यत्नस्य सहजं राजन् पितृपैतामहं बलं । अभिजातबलं नाम तद्यत्तुर्थं बलं स्यते ।

येन त्वेतानि सर्वानि संगृहीतानि भारत । यद्भवानां बलं श्रेष्ठं तत्प्रज्ञाबलमुच्यते ।

महते घोऽपकाराय नरस्य प्रभवन्नरः । तेन वैरं समासज्य दूरस्योऽस्मीति नाशयेत् ।

स्त्रीपु राजस्य संपैपु स्वाध्यायप्रभुशत्रुषु । भोगेष्वायुषि विश्वासं कः प्राज्ञः कर्तुमर्हति ।

१६८

प्रजाग्ररेणाभिहतस्य जन्तोश्चिकित्सकाः सन्ति न चौरधानि । न होममन्त्रा न च मङ्गलानि नाथर्वणा नाप्यगदाः सुविद्याः ।

संप्रदायिष्य सिंहेषु कुन्तपुत्रस्य भारत । नावज्ञेया मनुष्येषु सर्वे ह्येतेऽतितेजसः ।

अग्निस्त्रीषो महश्लोके गूढस्त्रिष्ठति दारुषु । न चोपयुक्ते तद्दारु यावन्नोद्दीप्यते परैः ।

स एव खलु दारुभ्यो यदा निर्मथ्य दीप्यते । तद्दारु च वनं चान्यन्निरदहत्याशु तेजसा ।

एवमेव कुले जाताः पावकोपमतेजसः । समावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ।

१६९

सताधर्मा सपुत्रसंज्ञं शालाः पाण्डुसुता सताः । न सता बहून्ते जातु महाद्रुममनाश्रिताः ।

वनं राजसंज्ञं सपुत्रोऽम्बिकेयु सिंहान् वने पाण्डवांस्तात विद्धि । सिंहैर्विहीनं हि वनं विनश्येत्सिंहः विनश्येयु संज्ञं वनेन ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ विदुर उवाच ॥ ऊर्द्धं प्राणा ह्यनुकामन्ति यूतः स्वविर आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ।

पीठं दत्त्वा साधवोऽभ्यागताय आनीयापः परिनिर्षिञ्च्य पादैः । सुखं शृष्ट्वा प्रतिवेधात्मसंस्थां ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ।

यस्योदकं मधुपर्कस्य शाश्व न मन्त्रवित् प्रतिश्लक्षति गेहे । लोभाद्भयाद्यद्य कार्पण्यतो वा तस्यानर्थं जीवितमाज्जरायै । १७०

चिकित्सकः शल्यकौसावर्कणिः श्लेनः क्रूरो मधुपे भ्रूणहारः च । सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकथः श्मश्रुं प्रियोऽप्यतिथिर्नो

दकार्हः ।

अविक्रेयं सवर्णं पकमन्त्रं दधि चौरं मधु तैलं घृतञ्च । तिला मांसं फलमूलानि शाकं रक्तं वासः सर्वगन्धा गुडाश्च ।

अरोपणो यः समलोष्टाग्नकाञ्चनः प्रहोणशोको गतमन्त्रिविषहः । निन्दाप्रसंभोपरतः प्रियाप्रिये त्यज्युदासीनवदेष

भिचुकः ।

नीवारमूलेद्बुदशाकटफिः सुसंधयात्प्राग्निर्कार्येषु चोद्यः । वने वसन्नतिधिष्यप्रमत्तो धुरन्धरः पुण्यरुद्रेष तापसः ।

अपहत्य बुद्धिमतो दूरस्योऽस्मीति नाशयेत् । दीर्घो बुद्धिमतो बाह्वुषां हिंसति हिंसितः ।

१७०

न विश्वमेदविश्वस्य विश्वस्ये नातिविश्वसेत् । विश्वसाङ्गयमुत्पन्नं मूलान्यपि निरुक्तन्ति ।

अनोपुंगुंशदारस्य संविभागी प्रियंवदः । सन्तो मधुरवाक् स्त्रीणां न चाधां वशो भवेत् ।

पूजनीया महाभागः पुण्याय गृहदीप्तयः । स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्द्रव्या विंशतः ।

पितुरन्तःपुरं दद्यात्प्रातुर्दद्यात्सहानधं । गोषु चात्मपमं दद्यात् स्वयमेव छयिं प्रजेत् ।

शर्यैर्वैरिण्युषागश्च पुत्रैः सेवेत च दिजान् । अज्ञोऽग्निश्रद्धतः सन्नमस्यगो लोहगुत्थितं ।

१७१

तेषां मर्त्यचर्गं तेजः श्वासु योनियु ग्राभ्यति । नित्यं मन्त्रः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।

समावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते । यस्य मन्त्रं न जानन्ति वाद्याद्याभ्यकाराय ये ।

स राजा सर्वतद्यद्युत्थिरमैश्वर्यमद्गुने । करिष्यस्य प्रभायेत कृतान्वेव तु दर्शयेत ।
 धर्मकार्माथकार्याणि तथा मन्त्रो न भियते । गिरिष्ठमुपाहञ्ज प्रसाद वा रहोगत ।
 अरथे नि श्लोके वा तत्र मन्त्रो विधीयते । नासु ह्यत्पश्म मन्त्र भारताहति वेदितुं ।
 अपण्डितो वापि मुद्घन् पण्डितो वाप्यनात्मवान् । नापरोक्ष्य महीपान् कुर्व्यत्सचिवमात्मन ।
 अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मन्त्ररचरमेव च । कृतानि सर्वकार्याणि यत्प पण्डिता विदुः ।
 धर्मं चार्थं च कामे च स राजा राजमत्तम । गूढमन्त्रस्य नृपतेस्तस्य सिद्धिर्गन्धर्ष ।
 अप्रशस्तानि कार्याणि यो मोहादनुतिष्ठति । स तेषां विपरिधंशङ्कस्येन जीवितादपि ।
 कर्मणान् प्रमत्तानामनुष्ठानं सुखावहं । तेयमिवा ननुष्ठानं यद्यात्तापकरं मतं ।
 अनधीत्य यथा वेदाश्च विप्र आह्वमर्हति । स्वमश्रुतपाङ्गुशो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ।
 स्थानदृष्टिचयस्य वाह्यगुणविदितात्मन । अनवज्ञातमोतस्य स्वधीना प्रथिवीनृप ।
 अमोघमोघदधस्य स्वयं कृत्यान्ववेचिण । आत्मप्रत्ययकोपस्य स्वाधीनेयं वसुन्वर ।
 नाममाचेष तुय्येन कृत्रेण च महीपति । भृत्येभ्यो विष्टजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ।
 ब्राह्मणं ब्राह्मणे वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा । अमाळं नृपतिर्बिद् राजा राजानमेव च ।
 न शत्रुर्धर्ममापन्नो मोक्षयो वध्यतां गत । न्यभूता पर्युपासीन वष्यं हन्य हले सति ।
 अहताद्भिर्भयं तस्मान्जायते न चिरादिव । दैवतेषु प्रयत्नेन राणसु ब्रह्मणेषु च ।
 नियन्त्य यदा कोधो दृष्टवाचातुरेषु च । निरर्थकनहं प्राज्ञो वज्रयन्मुद्घमेवितं ।
 कीर्त्तिंश्च लभते लोके न च नैथन युञ्जते । प्रमोदा निर्यतो यस्य कोपद्यापि निरर्थक ।
 न तं भर्तारमिच्छन्ति यत्प पतिमिव सिप । न बुद्धिर्धनसाभाय न ज्ञानममृदुहृये ।
 लोकपर्यायदृष्टान्तं प्राज्ञो जानाति नेतर । विद्यामीश्वरयोदृष्टान् बुद्धिदृष्टाश्च भारत ।
 धनाभिजातदृष्टांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते । अनार्थदृष्टमप्राज्ञमस्यक्रमधार्त्तिक ।
 अनर्था चिप्रमायानि वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा । अविमंवादनन्दानं समयणायतिक्रम ।
 श्रावचैर्यन्ति भूतानि सम्यक् प्रणिहिता च वाक् । अविमंवादको दच छत्रशो मतिमामृजु ।
 अपि सन्नोक्तकोषोऽपि लभते परिवारणं । धृतिः शमो दमः शौचं काहृथं वागनिहुरा ।
 मित्राणां चानभिद्रोहः शत्रूणां समिधः श्रियः । अपविभागी दुष्टात्मा कृतज्ञो निरपवच ।
 तादृङ्ग्राधमो लोके वज्रनीयो नराधिप । न च राचो मुखं श्रेते समर्ष इव वेग्ननि ।
 य कोपयति निर्द्वैषं सदेवोऽभ्यन्तर जन । येषु दुष्टेषु दोषं स्वशोगचमस्य भारत ।
 यदा प्रमादन तेषां देवतानामिवाचरेत् । येष्यां स्त्रोषु ममायुक्ता प्रमत्तपतिनेषु च ।
 ये चानर्थाधमापन्नाः सर्वे ते मश्रयं गता । यत्र स्त्री यत्र कित्तो वात्से यवानुष्णसिता ।
 मच्चन्ति नैवमा राज्ञश्चामग्नमग्ना इव । प्रयोजनेषु ये शक्ता न विधेयेषु भारत ।
 तानह पण्डितान्मन्त्रे विभेषा हि प्रसङ्गिन । धे प्रशसन्ति कित्वा य प्रमंशन्ति चारणा ।

१४३

१४४

१४५

१४६

१४७

१४८

यं प्रशंसन्ति वन्द्येना न स जीवति मानवः । हिला तान् परमेष्ठ्यामान् पाण्डवानमितौजसः ।

आहितं भारतैश्वर्यं त्वया दुर्व्योधाने महत् । तं द्रक्ष्यसि परिभ्रष्टं तस्मान्मचिरादिव ।

श्रेष्ठ्यमदमकूटं बलिं लोकत्रयादिव ।

१४४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अनीश्वरोऽयं पुरुषो भवाभवे सूत्रप्रोता दारुमयोव चोपा । धाचा तु दिष्टस्य वगे कृतोऽयं तस्माद्दत्तं श्रवणे धृतोऽहं ।

॥ विदुर उवाच ॥ अप्राप्तकाले वचनं दृष्टस्यतिरपि ब्रुवन् । लभते बुद्धावज्ञानमवमानञ्च भारत ।

प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः । मन्त्रमूलवलेनान्यो य प्रिय प्रिय एव स' ।

द्वेषो न सधुर्भवति न मेधावो न पण्डितः । प्रिये शूभानि कार्याणि द्वेषे पापानि चैव ह ।

लोकं मया ज्ञातमात्रेऽपि राजन् दुर्व्योधानं त्यज पुत्रं त्वमेकं । तस्य त्यागात्पुत्रगतस्य दृष्टिरस्यत्यागात्पुत्रगतस्य नामः ॥ १४५ ॥

न दृष्टिर्बुद्धमन्त्राया या दृष्टि चयमावहेत् । चयोऽपि वज्र मन्त्रयो यः चयो दृष्टिमावहेत् ।

न स चयो महाराज यः चयो दृष्टिमावहेत् । चयः मलिह मन्त्रयो यं लब्धा वज्र नाशयेत् ।

सम्पृष्ट्वा गुणतः केचिद्भवन्ति धनतो ऽपरे । धनदृष्टान्गुणैर्हीनान् धृतराष्ट्र विवर्जय ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सर्वं त्वमायतोयुक्तं भाषसे प्राज्ञसम्मतं । न चोत्सहे सुतन्मूढ्यं यतो धर्मस्ततो जय ।

॥ विदुर उवाच ॥ अतीवगुणसम्पन्ना न जातु विनयान्वितः । सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपनर्दमुपेक्षते ।

१४५

परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च । परस्परविरोधे च यत्नो सततोत्थिताः ।

सर्दायं दर्शनं येषां शंवासे सुमहद्भयं । श्रयोदाने महान् दोषः प्रदाने च महद्भयं ।

यो वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्वपाः शठाः । ते पापा इति विख्याताः सवासे परिरिहिताः ।

युक्तायान्यैर्महादोषैर्यं नरास्त्वाम् विवर्जयेत् । निवर्त्तमाने सौहार्दं प्रीतिर्नचि प्रणश्यति ।

या चैत्र फलनिर्हतिः सौहृदे चैव यत्सुखं । यतते चापवादाय यद्दमारभते चये ।

१४६

अल्पेऽप्यपहृते भोदाश्च शान्तिमधिगच्छति । तादृशैः सद्गतं नोचैर्बुधैरेकतात्मभिः ।

निग्रम्य निपुणं बुद्धा विद्वान् दूराद्विवर्जयेत् । यो ज्ञातिमनुश्लक्षति दरिद्रं दीनमातुरं ।

स पुत्रपशुभिर्हृष्टिं श्रेयश्चानन्यमश्नुते । ज्ञातयो वर्द्धनीयासौधे दृच्छन्त्यात्मनः शुभं ।

कुलदृष्टिश्च रामेन्द्र तस्मात्साधु समाचर । श्रेयसा योऽस्ते राजन् कुर्वन्ति ज्ञातिभक्तियुः ।

विगुणा ह्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्यम । किं पुनर्गुणवन्तस्तौ लग्नादाभिकाङ्क्षिणः ।

१४७

प्रसादं कुरु वीराणां पाण्डवानां विश्राम्यते । दीयन्तां शामकाः केचिन्नेयां हृत्पथमीश्वर ।

एवं लोके यमः प्राप्तं भविष्यति नराधिप । दृष्टेन हि त्वया कार्यं पुत्राणां तात शमने ।

मया चापि हितं वाच्यं विद्वि मां त्वद्विद्वैषिणं । ज्ञातिभिव्यहस्तान् न कर्त्तव्यः शुभार्थिना ।

सुखानि सह भोऽयानि ज्ञातिभिर्भगत्यम । प्रकोजनें मरुथयनं मम्प्रीतिश्च परस्परं ।

ज्ञातिभिः सह कार्याणि न विरोधः कदाचन । ज्ञातयस्त्वारयन्तोह ज्ञातयो मज्जयन्ति च ।

१४८

सुष्टुत्तास्वारयन्तीश्च दुष्टैस्ता मञ्चयन्ति च । सुष्टुतो भव राजेश्च पाण्डवाग्रमति मानद ।
 अधर्षणोयः प्रचुरां नैर्दृष्टस्त्वं भविष्यसि । श्रौमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवबोदति ।
 दिग्धक्षस्तं मृग इव स रत्नसम्य विन्दति । पश्चादपि नरश्रेष्ठ तव तपो भविष्यति ।
 तान्वा हताश्रुतान् वापि श्रुत्वा तदनुचिन्तय । येन खट्वा समाकूढः परितप्येत कर्मणः ।

आदावेव न तत् कुर्व्यादधुवे जीवति मति । न कश्चिन्नापनयति पुमानन्यत्र भार्गवात् ।
 ज्ञेयमप्यतिरिक्तम् बुद्धिमत्त्वेन तिष्ठति । दुर्व्याधनेन यथेतत्पापनोषु पुरा कृतं ।
 न्यायं तत् कुलदृष्टेन प्रत्यानेयं नरेश्वर । तांस्तं पदे प्रतिष्ठाय लोकं विगतकल्पयः ।
 भविष्यसि नरश्रेष्ठ पूजनोयो मनोपिशां । सखा इतानि धोराणां कृततः परिरिच्य यः ।

अध्वरव्यसति कार्येषु चिरं यशसि तिष्ठति । अंसस्यगुणयुक्तं हि ज्ञानं सुकुमरैरपि ।
 उपलभ्यञ्चाविदितं विदितं चाननुष्ठितं । पापोऽयं फलं विद्वान् यो नारमति बर्हते ।
 यम् पूर्वकृतं पापमभिव्यथ्यानुवर्त्तते । अगाधपद्मे दुर्मेधा विवमे विनिपात्यते ।
 मन्त्रभेदस्य पट्टं प्राज्ञो दाराणीमानि लचयेत् । अर्थमन्तिकामस्य रचेदेतानि नित्यम् ।

मदं स्वप्रमविज्ञानमाकारं चात्मसम्भवं । दृष्टामात्येषु विश्वम् दूनाचाकुम्भनादपि ।
 दाराप्येतानि यो ज्ञात्वा संदृष्टेति मदा नृपः । विवर्गचरणे युक्तः स शून्यधितिष्ठति ।
 न वै श्रुतमविज्ञाय दृष्टाननुपशेयवा । धर्मोऽयं वेदितुं शक्यो दृष्टस्वतिममैरपि ।
 नष्टं समुद्रे पतितं नष्टं वास्यनमृष्टवति । अनात्मनि श्रुतं नष्टं नष्टं कृतमनधिकं ।

मत्या परीह्य मेधावो बुद्ध्याः संशयं चामहत् । श्रुतां दृष्ट्वाऽप्य विज्ञाय प्राज्ञैर्भिर्वा समाचरेत् ।
 अकीर्तिं विनयो हन्ति हन्यनयैः पणोरुम । हन्ति नित्यं चमा कोधमाचारो हन्यलक्षणं ।
 परिच्छेदेन चेत्येव वेयना परिरच्यया । परीचेत कुलं राजन् भोजनाच्छादनेन च ।
 उपस्थितस्य कामस्य प्रतिवादे न विद्यते । अपि निर्मुक्तदेहस्य कामगन्तस्य किं पुनः ।

राजोपमेवितं वैद्यं धार्मिकं प्रियदर्शनं । मित्रवन्तं सुवाक्यञ्च सुहृदं परिपालयेत् ।
 दुष्कुलीनः कुलीनो वा मर्यादां यो न लङ्घयेत् । धर्मोपेक्षो मृदुर्हीमान् स कुलीनप्रतापिनः ।
 ययोश्चित्तेन वा चित्तं नैर्दृष्टं निर्दृष्टेन वा । ममेति प्रशया प्रशा तयोर्भिर्वो न जीर्यति ।
 दुर्वुद्धिमहतप्रज्ञं च्छत्रं कूपं दणैरिव । विवर्गयोः मेधावो तस्मिन्नेवो मणश्यति ।

अवलिप्येषु मूर्खेषु रौद्रसाहसिकेषु च । तथैवपितृधर्मेषु न भैत्रीमाचरेदुधः ।
 कृतशं धार्मिकं मत्पुत्रं दृढमक्रिकं । जिनेन्द्रियं खिलं मित्यां मित्रमत्यागि चेष्यते ।
 इन्द्रियाणामनुसर्त्तुं शक्युनाऽपि विप्रियते । अत्यर्थे पुनरुत्सर्गं मारुतैर्देवताभ्यपि ।
 मारुतैः संभ्रतानामनुसृत्या चमा छतिः । चास्य्यापि बुधाः प्राज्ञैर्निवारणां चापि मानना ।
 अपनोतं सुनोतेन घोऽर्थं प्रत्यानिनोपते । सतिमांसाद्य सुदुर्दा तदकापुम्यवतः ।

आद्यत्वां प्रतिकारज्ञसदास्वे दृढनिश्चयः । श्रुतीति कार्यशेषज्ञो नरोऽर्थेन प्रदीयते ।
 कर्मणा मनसा वाचा यदभीष्टं निषेवते । तदेवापहरत्येनं तस्मात्कल्याणमाचरेत् ।
 मङ्गलालम्बनं योगः श्रुतमुत्थानमार्जवं । भृतिमेतानि कुर्वन्ति मतां चाभीष्टणदर्शनं ।
 अनिर्वेदः श्रियो मूलं लाभस्य च शुभस्य च । महान् भवत्यनिर्विषयः सुखं चानन्यमश्रुते ।
 नातः श्रीमत्तरं किञ्चिदन्यत्पय्यनमं तथा । प्रभविष्योऽर्थया तात समा सर्व्वं च सर्व्वदा ।
 समेदशक्तः सर्व्वस्य शक्तिमान् धर्मकारणान् । अर्थानर्थैः समौ यस्य तस्य नित्यं समा हिता ।
 यत्सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते । कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ।
 दुःखार्त्तेषु प्रमानेषु नास्ति केवलभेषु च । न श्रीर्व्वस्यदानेषु ये चोत्साहविवर्जिताः ।
 आर्जवेन नरं युक्तमार्जवास्त्यव्ययचपं । शूक्तं मन्यमानास्तु धर्मयन्ति कुवद्भयः ।
 अत्यार्थमतिदातागमतिशूरमतिव्रते । प्रज्ञाभिमानिनश्च श्रीर्भयात्रोपसर्पति ।
 न चातिगुणवत्स्विया नात्यन्तं निर्गुणेषु च । नैया गुणान् कामयते नैर्गुणान्नानुरञ्जते ।
 लक्ष्म्या गौरिवान्मा श्रीः क्वचिदेवावतिष्ठते । अप्रिश्चोचफना वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतं ।
 रतिपुत्रफला नारी दत्तभुक्तफलं धनं । अधर्मोपाजितैरर्थैः यैः करोत्यैर्ध्वं देहिक्तं ।
 न स तस्य फलं प्रेत्य भुङ्क्तेऽयं दुरागमात् । कान्तारे वनदुर्गेषु छद्मस्त्रापास्तु सध्रमे ।
 उद्यतेषु च शस्त्रेषु नास्ति सत्त्वताभयं । उत्थानं धयसो दाह्यमप्रमादो धृतिः स्थितिः ।
 समीत्य च समारम्भं विद्विक्मूलं भवत्य तु । तपो बलं तापमानां मञ्जु मञ्जुविदां बलं ।
 हिंसा बलममाधूनां समा गुणवतां बलं । अष्टौ तान्यप्रतप्रानि आपो मूलं फलं पयः ।
 इविमोक्षणकाम्या च गुरोर्वचनभौषधं । न तत्परस्य मन्दध्यात् प्रतिकूलं यदात्मनः ।
 मंत्रुश्चैव धर्मः स्यात्कामादन्यः प्रवर्तते । अक्रोधेन जयेत् क्रोधमघातुं माधुना जयेत् ।
 क्रोधेत्कर्ष्यं दानेन जयेत् मद्येन चानृतं । खीधूर्त्तकेऽलमे भौरौ चण्डे पुष्टयमानिनि ।
 शौरे हतग्रे विद्यासो न कार्यो नच मास्तिके । अभिवादनशीलस्य नित्यं हृष्टोपसेविनः ।
 चत्वारि सम्प्रवर्द्धन्ते कीर्त्तिरायुर्धनो बलं । अतिक्रमेण येषांः स्युर्द्धंमत्यातिक्रमेण च ।
 चरेभ्यो प्रणिपातिन मास्य तेषु मनः हृद्याः । अविद्यः पुद्ग्यः शोच्यः शोच्यं भैद्युनमप्रजं ।
 त्रिराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राहमराजकं । अध्या जरा देहवतां पथ्यतां जने जरा ।
 अमयोगो जरा स्तोषां वाक्शर्म मयोधो जरा । अनःसायमना वेदा प्राणायामाद्यतं मनं ।
 गमे वृद्धिया वाद्धोहाः पुष्टयष्टानृतं मनं । कौटुहलमना साध्वी विप्रवांसमनाः धियः ।
 पुत्रस्य मनं कथं कथस्यापि मभं चपु । भयं चपुमभं धीमं भोवस्यापि मभं मनं ।
 न स्वप्नेन जयेद्विष्टो न कामेन जयेत्स्त्रियः । निन्दनेन जयेद्विष्टं न पानेन चरुं जयेत् ।
 यश्च दासजितं मिथं ब्रह्मणो पुषि निर्जिताः । अश्वपानजिता दारुणः कफनं तस्य जीवितं ।
 कश्चिसेऽपि औशन जीरन्ति इतिमलया । धुनराह विगुयेष्वं न कपदिस्र जीयते ।

११००

११०१

११०२

११०३

११०४

११०५

यत् पृथिव्यां मोहियवं हिरण्यं पशवः स्वियः । नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुञ्चति ।

१११.

राजनृभ्यो ब्रवीमि त्वां पुत्रेषु सममाचर । समता यदि ते राजन् खेषु पाण्डुसुतेषु वा ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ विदुर उवाच ॥ योऽभ्यर्चितः सद्भिरसज्जमानः करोत्यर्थं शक्तिमहापथिना । क्षिप्रं यशस्तं समुपैति सन्तमलं प्रसथा हि -

सुखाय सन्तः ।

महान्तमपर्यमधर्षयुक्तं यः सन्त्यजत्यनपाठ्य एव । सुखं सुदुःखान्यवमुच्यते जीर्णं लघं सर्पं द्वावमुच्य ।

शून्यते च समुत्कर्षो राजगामि च पैशुनं । गुरोद्यालीकनिर्व्वन्धुः समानि ब्रह्महत्याया ।

असुरैकपदं मृत्युरतिवादः श्रियो वधः । अशुश्रूया त्वरा छाधा विद्यायाः शत्रवस्तयः ।

११२.

आलस्यं मदमोहा च चापलं गोष्ठिरेव च । स्वभता चाभिमानितं तयाऽत्यागिलमेव च ।

एते वै सप्त देयाः स्युः सदा विद्यार्थिनो मताः । सुखार्थिनः कुतो विद्या नालि विद्यार्थिनः सुखं ।

सुखार्थी वा त्वजेदिकां विद्यार्थी वा त्वजेत्सुखं । नामिष्यति काष्ठानां नापगमां महोदधिः ।

नान्तकः सर्वशून्यतां न पुंसां वामलोचना ।

श्यामा धृति हन्ति सन्दृष्टिमन्तकः क्रोधः श्रियं हन्ति यशः कदर्यतां । अपालनं हन्ति पर्युद्य राजनेकः कुड्हा प्राङ्गणे हन्ति राश्रं ।

११३.

अजायकायं रजतस्य नित्यं मध्वाकर्षणं शकुनिः श्रेयिष्य । दृष्ट्वा ज्ञानिरवसन्नः कुलीन एतानि ते सन्तु मृष्टे श्देव ।

श्रेयाचाचन्दनं बोधाश्चादर्शो मधुमर्षिणी । विषमौदुम्बरं मङ्गुः स्वर्णनाभोऽथ रौचिना ।

मृष्टे स्थापयितवानि धन्यानि मनुरब्रवीत् । देवप्राङ्गणपूजार्थमितिथीनां च भारत ।

इदञ्च त्वां सर्वपरं ब्रवीमि पुण्यं पदं तात् महोविशिष्टे । न जातु कामाच्च भयाच्च लोभाद्भ्रमं जघ्नाञ्जीवितस्यापि हेतोः ।

नित्या धर्षः सुखदुःखे त्वनित्ये जीवे नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः । त्वज्ञानित्यं प्रतिष्ठस्य नित्ये सन्त्य तं तोपपरो हि लाभः ।

११४.

महाधलान्पश्य महानुभावान् प्रशाम्य भूमिं धनधान्यपूर्णां । राज्यानि हित्वा विपुलांश्च भोगान् गताक्षरद्रान् वयमन्तकस्य ।
खलं पुङ्खं दुःखदुष्टं सनुस्था उत्त्विय राजन् खमृहासिर्हरन्ति । तं मुक्तकेशः कर्षणं इदन्ति चित्ताम्ये काष्ठनिव चिपन्ति ।

अन्या धनं प्रेतगतस्य भुङ्क्ते वयमि चाप्रिय शरीरधातुः । दाश्यामयं सह गच्छत्यमुच पुण्येण पपिन च वेश्यमानः ।

उत्सृज्य विनिवर्त्तने ज्ञातयः सुखदः सुताः । अपुष्पानफलान् हृद्यान्यथा तात पतत्रिणः ।

श्रेयो भासं तु पुरुषं कर्मान्वेति स्वयं कृतं । तस्मात्तु पुरुषो यत्राद्भुतं सच्चिनुयाच्छनैः ।

११५.

अस्त्राणां काटूद्भेदमनुष्य चाधि महत्तमसिष्ठति श्चान्वकारं । तदे महाभोहनमिन्द्रियाणां बुध्यस्व मा त्वां प्रलभेत् राजन् ।

इदं वचं श्रद्धयि श्रेययावन्निश्चयं सर्वं प्रतिपत्तुमेव । यशः परं प्राप्स्यमि जीवनेके भयं न चामुच नचेह तेऽस्ति ।

आत्मा नदी भारत पुष्पनीया सत्यादका धृतिजूता दयोर्मिः । तस्यां स्नातः पूयते पुष्पकर्मा पुण्या श्चात्मा नित्यमनाम एव ।

कामकोपधाहवती पञ्चेन्द्रियजनां नदी । नावं धृतिमयीं कृत्वा अन्मदुर्गाणि मन्तर ।

प्रशाहसं धर्षहसं खवभुं विद्याहसं वयसा चापि हसं । कार्याकार्यं पूजयित्वा प्रसः च यः सपुं ज्ञेयं समुद्रोष्कदासित् ।

११६.

धृत्या शिशोदरं रचेत्याणिपादश्च चतुषा । चतुश्रेणि च मनसा मनो वाचश्च कर्मणा ।
 नित्यादकी नित्यभोजापनी नित्यखाद्याधो पतिव्रतार्त्वि । अत्यं ब्रुवन्गुरवे कर्मैर्बुद्धेवत्राद्वा श्यते ब्रह्मणेकान् ।
 अधीत्य वेदान्परिमनोव्ये चाग्नीन्निष्टुः यज्ञे पालयित्वा प्रजाश्च । गोत्राद्वागर्थं शस्त्रपूतान्तरात्मा हतं सद्भ्रामे क्षयिव
 स्वर्गमेति ।

वैश्याऽधीत्य ब्राह्मणान् क्षत्रियांश्च धर्म काले संविनश्याश्रितांश्च । त्रेतापूर्णं धूममाघाय पुण्यं प्रेत्य स्वर्गं दिव्यसुखानि भुङ्क्ते ।
 ब्रह्म चतुर्न वैश्ववर्षेण शूद्रं क्रमेणैताश्चायत पूजयान् । तुष्ट्येनेत्ययो दग्धपापस्यज्ञा देहं स्वर्गसुखानि भुङ्क्ते । १५०
 चातुर्वर्ष्येणैव धर्मसंज्ञोक्ता हेतुं चानु ब्रूते मे निबोध । चात्ताद्दुर्माद्द्वेषते पाण्डुपुत्रस्य त्वं राजन् राजधर्मं नियुङ्क्त्व ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवमेतद्यथा त्वं मामनुशाससि नित्यदा । समापि च मति सौम्य भवत्येवं यथात्य मां ।
 सा तु बुद्धि कृताऽप्येवं पाण्डवान् प्रति मे सदा । दुष्टाधनं समासाद्य पुनर्विपरिवर्त्तते ।
 नदिष्टमप्यतिक्रान्तुं शक्यं भूतेन केनचित् । दिष्टमेव भुवं मन्वे पौष्टपन्तु निरर्थकम् ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये एकौनचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ३८ ॥ समाप्तश्च प्रजागरपर्व ॥

॥ अथसनत्सुजातपर्व ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अनुक्तं यदि ते किञ्चिदाद्य विदुर विद्यते । तस्मै शूद्रभूतो ब्रूहि विचित्राणीव भाषसे । १५१
 ॥ विदुर उवाच ॥ धृतराष्ट्र कुमारो वै यः पुराण, सनातन । सनत्सुजात प्रोवाच मृत्युर्नोऽस्तीति भारत ।
 स ते गुह्यान् प्रकाशयिष्ये सर्वान् हृदयप्रशयान् । प्रवक्ष्याति महाराज सर्वबुद्धिमतां वर ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ किं त्वं न वेद तद्भूयो यन्मै ब्रूयात्सनातन । तमेव विदुर ब्रूहि प्रशोभेऽस्ति चित्तव ।
 ॥ विदुर उवाच ॥ शूद्रयोनावर्धं ज्ञातो ज्ञातोऽन्यदकुमुक्षरे । कुमारस्य तु या बुद्धिर्बुद्ध तां शक्यतामर्धं ।
 प्राप्स्यी हि योनिमापन्नं सुगुह्यमपि यो वेदेत् । न तेन गर्भो देवानां तस्मादेतद्भवतीति ते । १५२

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ त्रयोवि विदुः त्वं मे पुराणं तं सनातनं । कथमेतेन देहेन स्यादिहैव समागम ।
 ॥ वैश्यायन उवाच ॥ चिन्तयामास विदुरमाष्टयिं संसितप्रतं । स च तद्विहितं ज्ञात्वा दर्शयामास भारत ।
 स येन प्रतिजयाह विधिदृष्टेन कर्मणा । सुखोपविष्टं विश्रान्तमधैर्न विदुर्गोऽप्रवेत् ।

भगवन् संवद्य क्षयिद्भुतगण्डव्य मांसम । यो न शक्यो मया वक्तुं त्वमप्यै वक्तुमर्हसि ।
 यं श्रुत्वाऽयं मनोज्ञः सर्वदुःसातिगो भवेत् । साभासभौ प्रियदेवो यथेनं न शराऽन्तकौ । १५३
 त्रिपहेरन् भयामर्षी क्षुत्पिषामे मदोद्भवौ । शरतिथैव तन्नीय कामक्रोधा सद्योदधौ ।

इति महाभारते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि विदुरवाक्ये चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४० ॥
 ॥ वैश्यायन उवाच ॥ ततो गत्वा धृतराष्ट्रे मगधी संवृश्य धार्म्यं विदुरेरितं तत् । सनत्सुजातं रविने महात्मा पश्यत्
 बुद्धिं परमां सुभवं ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सनत्सुजात पदिदं शूशोमि न मृत्युर्नोति तव प्रवादं । देवापुरा द्वापरन्द्वाचर्धमश्रवत्ये तत्कत
 एषु सत्यं ।

॥ सनत्सुजात उवाच ॥ अष्टच्छः कर्मणा यच्च मृत्युर्नास्तीति चापरं । इष्टेषु मे ब्रुवतो राजन्येयतन्मा विप्रद्विधाः ।
 उभे मृत्ये चत्तियैतस्य विद्धि मोहान्मृत्युः सत्यतोऽयं कवीनां । प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि तथाऽप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ।
 प्रमादाद्वै अस्तराः पराभवन्नप्रमादाद्ब्रह्मभृता भवन्ति । न वै मृत्युर्थोऽद्य इवास्ति जन्मून्नद्यस्य रूपमुपलभ्यते हि । ११००
 यमं लेके मृत्युमनोऽन्यमाऽउरतामवमन्नममृतं ब्रह्मरथं । पिबलोके राज्यमनुष्मालि देवः शिवः शिवानामशिवोऽशिवानाम् ।
 अथादेशान्नि वरते मराणां क्रोधः प्रमादो लोभरूपस्य मृत्युः । अहंगतेनैव चरन् विमार्गान्नचात्मनोयोगमुपैति कश्चिन् ।
 ते मोहितास्तद्गच्छे वक्तमाना इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति । ततस्तान्देवा अनुविप्रवन्ते अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ।
 कर्मोदाये कर्मकफानुरागालो तत्रानुयान्ति न तरन्ति मृत्युं । सदर्थयोगानवगमात्मनात्प्रवर्त्तते भोगयोगेन देही ।
 तद्वै महाभोहनमिन्द्रियाणां मित्याऽर्थयोगेऽस्य गतिर्हि नित्या । मित्याऽर्थयोगाभिहतान्तरात्मा स्मरन्नुपास्ते विषयान्त्वम
 न्नात् । ११०१

अभिधा वै प्रथमं हन्ति लोकान् कामक्रोधावनुष्टङ्गायु पयात् । एते बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति धीरास्तु धैर्येण तरन्ति मृत्युं ।
 शोऽभिधायन्नस्पतिताभिहन्त्यादनादरेणप्रतिबुध्यमानः । नैनं मृत्युर्मृत्युरिवास्तिभूत्वा एवं विद्वान् यो विनिहन्ति कामान् ।
 कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति । कामान्मृत्युदस्य धुमुने यत्किञ्चित्पुरुषो रजः ।

तमोऽप्रकाशो भूतानां मरकोऽयं प्रदृश्यते । सुद्वान्त इव धावन्ति गच्छन्तः श्रभवत्सुषं ।
 अमदृष्टन्तेः पुरुषस्येह कुर्यात्किं वै मृत्युस्कारणं इवास्य व्याघ्रः । अमन्यमानः चत्तिय किञ्चिदन्याधीयीत निर्गुदचि
 वास्य चायुः । ११०२

स क्रोधलोभौ मोहवानन्तरात्मा स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य स्यः । एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा ज्ञाने तिष्ठन्न विभेतीह
 मृत्योः । विनश्यते विषये तस्य मृत्युमृत्योर्यया विषये प्राप्य मर्त्यः ।

॥ धृतराज उवाच ॥ धानेवाङ्गिष्यथा साधुलोकान् दिजातीनां पुण्यतमानमनातनान् । तेषां परार्थं कथयन्तीह वेदा एत
 दिद्वानुपैति कथं नु कथं ।

॥ सनत्सुजात उवाच ॥ एवं ह्यविद्वानुपयाति तत्र तथाऽयंजातस्य वदन्ति वेदाः । अनोह आयाति परं परात्मा प्रयाति
 मार्गेण निहत्य मार्गान् ।

॥ धृतराज उवाच ॥ कोऽभौ नियुक्ते तमजं पुराणं स चेदिदं सर्वमनुक्रमेण । किं वाऽस्य कार्यमय वा सुखस्य तन्ने विदन्
 ब्रूहि सर्वं यथावत् ।

॥ सनत्सुजात उवाच ॥ दोषो महानच विभेदयोगे ह्यनःदियोगेन भवन्ति नित्याः । तथाऽस्य नाधिक्रमपैति किञ्चि
 दनादियोगेन भवन्ति पुंसः । ११०३

य एतदा भगवान्नु नित्यो विकारयोगेन करोति विषयं । तथाच तच्छक्तिरित्प्र मन्त्ये तथाऽर्थयोगेच भवन्ति वेदाः ।

॥ धृतराज उवाच ॥ योऽस्मिन्धर्माच्चाचरन्तीह केषिन्नया धर्मान् केषिदिदाचरन्ति । धर्मः पापेन प्रतिहन्त्ये त्रिदुता
 हो धर्मः प्रतिहन्ति पापं ।

॥ सनत्सुजात उवाच ॥ उभयमेव तत्रोपयुज्यते फलं धर्मस्यैवेतरस्य च ।

तस्मिन्त्वितौ वाऽप्युभयं हि नित्यं ज्ञानेन विद्वान्प्रतिहन्ति सिद्धं । तथाऽन्यदा पुण्यमुपैति देही तदागतं पापमुपैति सिद्धं ।

गत्वामयं कर्मणा पुण्यतेऽखिरं श्रुमस्य पापस्य च चापि कर्मणा । धर्मेण पापं प्रणुदतीह विद्वान्धर्मा वलीयानिति तस्य
चिद्धिः ।

१६००

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यानिहाङ्गं स्वस्य धर्मस्य लोकादिजातीनां पुण्यकृतां सनातनान् । तेषां क्रमानुक्रमेण ततोऽपि चान्या
श्रेतद्विद्वन्वेनुमिच्छामि कर्म ।

॥ रुनसुजात उवाच ॥ येषां प्रतोऽय विस्वर्द्धां बले बलवतामिव । ते ब्राह्मणा इत प्रेत्य ब्रह्मलोके प्रकाशकाः ।

येषां धर्मं च विस्वर्द्धां तेषां तज्ज्ञानसाधनं । ते ब्राह्मणा इतो मुक्ताः स्वर्गं यान्ति चिचिष्टं ।

तस्य सम्यक्समाचारमाङ्गैर्द्विदे जनाः । नैनं मन्येत भूयिष्ठं वा ह्यमाभ्यन्तरं जनं ।

यव मन्येत भूयिष्ठं प्राट्पीठं त्र्यणालपं । अन्नं पानं ब्राह्मणस्य तज्जीवेजानुधंश्चरेत् ।

१६०१

यदाकथयमानस्य प्रयच्छत्यग्निं भयं । अतिरिक्तमिवाकुर्वन् स श्रेयाज्जेतरो जनः ।

यो वा कथयमानस्य घ्रात्मानं नानुधंश्चरेत् । यद्वस्त्रं नोपभुञ्जीत तदन्नं समतं यतं ।

यथा स्त्रं वान्तमन्नाति या वै नित्यमभूतये । एवन्ते वान्तमन्नाति स्ववीथ्येऽप्येषवनात् ।

नित्यमज्ञानचर्यां मे इति मन्येत ब्राह्मणं । ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये तंविदुर्ब्राह्मणं युधाः ।

को ह्यनन्तरमात्मानं ब्राह्मणो हनुमर्हति । निर्लिङ्गमचलं शूद्रं सन्वेदेतविजितं । तस्माद्भिः चक्षियस्यापि मद्भाषति
पश्यति ।

१६०२

योऽन्यथा मन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं पौरुषात्मापशरिणा ।

अथान्तं स्यादनादाता समतो निरुपद्रवः । शिष्टो न शिष्टवत् स्यात् ब्राह्मणो मद्भाषित्कवि ।

अनाद्या मानुषे विन्ति आद्या देवे तथा क्रतौ । ते दुर्धर्षा दुश्चकम्प्यास्तानुविद्याद्ब्राह्मणस्तनुं ।

सर्जानुस्विष्टकृता देवानु विद्याद्य इह कथन । न समानो ब्राह्मणस्य तस्मिन्प्रयतते स्वयं ।

यमप्रयतमानस्तु मानयन्ति स मानितः । न मान्यमानो मन्येत् न मान्यमभिधंश्चरेत् ।

१६०३

लोकः स्वभाववृत्तिर्हि निमेषोभेदवत्सदा । विदसिो मानयन्तोह इति मन्येत भागितः ।

अधर्मनिपुणं मूढां लोकं शायविशारदाः । न मान्यं मानयिष्यन्ति मान्यानामवमानिनः ।

गौरी मानस्य भोगस्य महिभो वसतः सदा । अपं हि लोको मानस्य शोभो मानस्य तद्विदः ।

श्री मुच्यतेह भंशम सा चापि परिपश्यिनी । ब्राह्मी सुदुर्जभा श्रीर्हि प्रशासोनेन चक्षियः ।

दाराणि तद्विह वदन्ति मनोः सङ्गप्रकाराणि दुराधराणि । सत्याङ्गे द्रोहंममैषविद्या ययान मोहमनिषन्धकानि । १६०४

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि सनत्कुजात्पर्वणि सनत्कुजात्पर्वणे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यस्मैव भोगं वतरसुभोगं प्रमूहि विद्वद्विह भोगमाधं । भोगेन विदास्तु यानि भोगं कथं मुने
भोगनिहाचरन्ति ।

॥ सनत्कुजात् उवाच ॥ यतो न वेदा मनसा सहेतमनुविद्यन्ति तोऽय भोगं । योऽत्यतो वेदस्यसायाऽर्थं च तन्मय
भोगं विवर्ति वाञ्छन् ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अथो यस्मैव यो वेदं धामवेदस्य वेदं च । पापसि सुभंशुपेन विद्यते किं न विद्यते ।

॥ मनसुजात उवाच ॥ नैनं सामान्योचो वाऽपि न यजुंश्चविचक्षणं । वायुने रक्षणेः पापान् ते निव्या ब्रवीम्यहं ।
न च्छुन्दामि वृजिनात्तारयन्ति मायाविर्न भायया वर्त्तमानं । नोडं शकुन्ता इव जातपश्चाच्छुन्द्यास्येण प्रजदत्यन्त
काञ्चे । १९९

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ नचेद्देहा विना धर्मं चातुं शक्ना विचक्षणं । अय कस्य तदन्तपेऽयं ब्राह्मणानां सनातनः ।

॥ मनतुजात उवाच ॥ तस्यै व नामादिविशेषरूपैरिदं जगद्भाति महानुभाव । निर्दिश्य सन्धक्प्रवदन्ति वेदास्तादृश
वैक्यमुदाहरन्ति ।

तदर्थमुक्तं तप एतद्विद्या ताभ्यामथै पुण्यमुपैति विद्वान् । पुण्येन पापं विनिहत्य पद्यात् संजायते ज्ञानविदोपितात्मा ।

ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वान् अथान्यथा वर्गफलानुवाङ्मो । अस्मिन् कृतं तत्परिस्मृत्वा सर्वं ममुच भुङ्क्ते पुनरेति मार्गं ।

अस्मिन्नोक्ते तपस्तत्रं फलमन्यत्र भुज्यते । ब्राह्मणानामिमे लोका धावते तपसि तिष्ठतां । १९९

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं सष्टह्रमसष्टह्रं तपो भवति केवले । मनसुजात तद्गूहं यया विद्यामतदर्थं ।

॥ मनसुजात उवाच ॥ निष्कर्म्यं तपस्तेतत्केवलं परिचक्षते । एतत्सष्टह्रमप्यह्रमपौ भवति केवलं ।

तपोमूलमिदं सर्वं यन्नां वृच्छसि चक्षिति । तपसा वेदविदांसः परं त्वष्टवमाप्नुयुः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कल्पयं तपसा श्रूयि श्रुतं निष्कर्म्यं तपः । मनसुजात धेनेदं विद्यां गुह्यं सनातनं ।

॥ मनसुजात उवाच ॥ क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषास्तथा नृगंधानि द्वावि राजन् । धर्मोदयो द्वादश ते पितृणां
शास्त्रे गुण्य धे विदिता दिजानां । १९९

क्रोधः कामो लोभमोहो विधिक्लऽक्रासुधे मानयोको स्पृहा च । ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्यदोषा वृक्षाः सदा द्वाद
शैते नराणां ।

एकैकः पर्थुग्रासे ह मनुष्यान्मनुजधम । लिप्तमानोऽत्तरं तेषां मृगाणांमिव लुब्धकः ।

विकल्पनः स्युहयासुर्मनस्वी विश्वक्लोपं चरतोऽरचक्षय । एतान् पायाः पयनराः पापधर्मान् प्रकुर्वन्ते नोचसन्तः सुदुर्गं ।

सधोगसम्बिदियमोऽतिमानो दत्तानुतापो रूपणे । वजीयान् । वर्गप्रबंधी वनितासु देष्टा एते परे सप्त नृगंधवर्गाः ।

धर्मस्य सत्यस्य दमस्तपस्य अमासर्व्यं क्रीस्तिव'जनस्यया । यज्ञस्य दानस्य धृतिः श्रुतस्य व्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्य । १९०

यस्तेतेभः प्रभवेत् द्वादशभ्यः सर्वानप्योमां प्रथिवीं स म्रियान् । त्रिभिर्द्वाभ्यमेकतो वाऽप्येतीतो यस्तस्य स्वमस्तीति स वेदितय ।

दमस्तपस्योऽप्रमादस्य एतेष्वष्टतमार्चिं । तानि सव्यमुखान्वाङ्मोहान्नाथे मनोपिपः ।

दमो ह्यष्टादशगुणः प्रतिबुद्धं कृताकृतं । अनृतं चाभ्यस्यया च कामार्थो च तथा स्पृहा ।

क्रोधः क्रोकस्तया तृष्णा लोभः पैशुन्यमेव च । मत्सरस्य विहिंसा च परितानपस्तयाऽगतिः ।

अपकारस्यातिवदन्त्या सन्धावनात्मनि । एतेर्विमुक्तो देवैर्यथैः स दान्तः मद्भिहस्यते । १९१

मदोऽष्टादशदोषः स्यात्प्राणो भवति पद्धिधः । त्रिपर्ययाः स्रता एते मद्दोषा उदाहृताः ।

श्रेयांसु पद्धिधस्त्यागःस्रुतीयो दुष्करा भवेत् । तेन दुःखं तरत्येव मित्रं तस्मिन् जितं कृते ।

श्रेयांसु पद्धिधस्त्यागः त्रिधं प्राण्य न च्यति । दृष्टापूतं द्वितीयं प्यास्त्रिधं वैराग्ययोगतः ।

कामत्यागस्य राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृतः । अथवाच्यं वदन्वेनें स तृतीयो गुणः स्मृतः ।

- त्यक्त्रैर्धैर्यं भवति नोपयुक्तैश्च कामतः । न च कर्मसिद्धिषु दुःखं तेन च न ष्येत् । १९१०
- सर्वैरेवगुणैर्गुणैः द्रव्यवानपि यो भवेत् । अप्रिये च मममुपने व्ययो जातु न गच्छति ।
- इष्टान् पुत्रांश्च दारांश्च न याचत कदाचन । श्रद्धेत याचमानाय प्रदेयं तच्छुभं भवेत् ।
- अप्रमादी भवेदेतैः स चाप्यष्टगुणो भवेत् । सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च ।
- अश्लेषं ब्रह्मचर्यंश्च तथाऽसंग्रह एव च । एवं दीपा मदस्रोक्तास्तान्दीपान्परिवर्जयेत् ।
- तथा त्यागोऽप्रमादश्च सचाप्यष्टगुणो मतः । अष्टौ दीपाः प्रमादश्च तान्दीपान्परिवर्जयेत् । १९११
- इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनस्यैव भारत । अतीतानागतभ्यश्च मुक्तुषेत, सुखी भवेत् ।
- सत्यात्मा भव राजेन्द्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः । तांस्तु सत्यमुखागाः सत्ये ष्यन्तमार्गितं ।
- निष्ठत्तैरेव दोषेण तपोव्रतमिहाचरेत् । एतद्भाद्रकृतं वृत्तं सत्यमेव सतां व्रतं ।
- दोषैरेतैर्विद्युक्तस्तु गुणैरेतैः समन्वितः । एतश्चष्टद्वयमत्यर्थं तपो भवति केवलं ।
- यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र संक्षेपात्प्रबोधि मे । एतत्पापहरं पुण्यं जन्ममृत्युजरापहं । १९१२
- ॥ धृतराज उवाच ॥ आख्यानपद्धतैर्बैद्वैर्द्वैर्द्विषं कथ्यते जनः । तथा चान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथा परे ।
- द्विवेदाद्यैकवेदाद्याप्यनुचय तथा परे । तेपान्तु कतरः स स्याद्यमहं वेद वै द्विजं ।
- ॥ सनत्सुजात उवाच ॥ एकस्य वेद्यस्याज्ञानाद्द्विदासो बहवः कृताः । सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदवस्त्रितः ।
- एवं वेदमविज्ञाय प्राज्ञोऽहमिति मन्यते । दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेतत् प्रवर्त्तते ।
- सत्यात्प्रच्यवमानानां सद्गल्पश्च तथा भवेत् । ततो यज्ञः प्रतापेत सत्यस्यैवाधारणत् । १९१३
- मनसाऽन्यस्य भवति वाचाऽन्यस्याय कर्मणा । सद्गल्पमिद्धः पुरुषः सद्गल्पानधिष्ठति ।
- अनैर्भृत्येन वै तस्य दीक्षितव्रतमाचरेत् । नामैतद्भातुनिष्ठं सत्यमेव सतां परं ।
- ज्ञानं वै नाम प्रत्यक्षं परोक्षं जायते तपः । विद्यादङ्गपठन्तान्तु द्विजं वै वज्रपाठिनं ।
- तस्मान्त्तच्छिष्य सामंस्तथा जल्पितेभैव वै द्विजं । य एव सत्यान्वापति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ।
- हृन्दांसि नाम चत्त्रिषु तान्यथैवापुरा जगौ महर्षिषुभः सपः । हृन्दाविदस्ते य उतानधीतवेदा न वेदेष्वस्य विदुर्द्वि १९१४
- तत्त्वं ।
- हृन्दांसि नाम द्विपदां वरिष्ठं स्रष्ट्वन्द्येगेन भवन्ति तत्र । हृन्दाविदस्ते न च तानधीत्यगता न वेदस्य नवेद्यमार्थाः ।
- न वेदाणां वेदिता कश्चिदस्मि कश्चिन्वेतान् बुध्यते वापि राजन् । यो वेद वेदाद्य स वेद वेद्यं सत्ये स्थिता यस्य स वेद वेद्यं ।
- न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति वेद्ये न वेदं न विदुर्न वेद्यं । यो वेद वेदं सच वेद वेद्यं यो वेद वेद्यं न स वेद सत्यं ।
- यो वेद वेदान्मस्य वेद वेद्यं न तं विदुर्बैदविदो न वेदाः । तथाऽपि वेदेन विदन्ति वेदं यं प्राह्मणा वेदविदो भवन्ति ।
- धामांशभागस्य तथाहि वेदा यथा च शाखा हि मधोहृत्स्य । संवेदने चैव यथा मनन्ति तस्मिन् हि सत्ये परमात्मनो १९१५
- ऽर्थं ।
- श्रमिज्ञानमि प्राह्मणं व्याख्यातारं विचक्षणं । यन्दिद्यविचक्रितः स व्याचष्टे सर्वभंगयान् ।
- नाय पर्थेपणं गच्छेत्प्राचीनं नोन दक्षिणं । प्राचीनो न कुतस्मिन्धैर्वादिशन्तु कथञ्चन ।

तस्य पर्वेषु गच्छेत् प्रत्यर्थेषु कथञ्चन । अविचिन्त्रिमं वेदे तपः पश्यति तं प्रभुं ।
 ऋषीभूत उपासीत न चेष्टेऽनया पि च । अभ्यावसंस्त तद्ब्रह्म अन्तरात्मनि विश्रुतं ।
 मौनान्न स मुनिर्भवति नारथ्यवसनायुनिः । स्वप्रचण्णो यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ।
 सर्वार्थानां ध्याकरणाद्व्याकरण उच्यते । तस्मैतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तया ।
 प्रत्यक्षदर्शी लोकाणां सर्वदर्शी भवेन्नरः । सत्ये वै ब्राह्मणसिद्धन्तद्द्विद्वान्सर्वविद्ववेत् ।
 धर्मादिषु स्थितोऽप्येवं चक्षिय ब्रह्म पश्यति । वेदेषु चानुपूर्व्येण रतदुद्ध्या ब्रवीति ते ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

१९०१

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सनत्सुजात यामिमां परां त्वं ब्राह्मीं वाचं वदसे विश्वरूपां । परां हि कामेन सुदुर्लभां कथां तद्गूहि मे वाक्यमेतत्कुमार ।

॥ सनत्सुजात उवाच ॥ नैतद्ब्रह्म त्वरणेन सभ्यं यथां प्रच्छति ह्यव्यसनीव । बुद्धौ तिलोने मनसि प्रचिन्त्या विद्या हि सा ब्रह्मचर्येण सभ्या ।

१९०२

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अत्यन्तविद्यामिति यत्सनातनीं ब्रवीषि त्वं ब्रह्मचर्येण सिद्धां । अनारभ्या वपतीह कार्यकाचे कथं ब्राह्मणमष्टतलं सभेत ।

॥ सनत्सुजात उवाच ॥ अयकविद्यामभिधासे पुराणीं बुद्ध्या च तेषां ब्रह्मचर्येण सिद्धां । यां प्राप्यैतं मर्त्यलोकं त्यजन्ति या वै विद्या गुह्यद्वेषु नित्या ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ब्रह्मचर्येण या विद्या प्रक्या वेदितमज्ञया । तत्कथं ब्रह्मचर्यं स्यादितद्ब्रह्मन्ब्रवीषि मे ।
 ॥ सनत्सुजात उवाच ॥ आचार्य्योनिमिह धे प्रविश्य भूला गर्भे ब्रह्मचर्यं चरन्ति । इहैव ते शास्त्रकारा भवन्ति प्रहाय देहं परमं यान्ति योगे ॥

अस्मिन्नेका वै जयन्तीह कामान्ब्राह्मीं स्थितिं ह्यनुतितिचमाणाः । त आत्मानं निर्हरन्तीह देहाकुञ्जादिपीकामिव क्व संस्थाः ।

१९००

शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत । आचार्य्यास्ता या जातिः सा पुण्या साऽत्राराधनरा ।
 यः प्राष्टपोयवितयेन वर्षानृतं कुर्वन्नष्टतं संप्रयच्छन् । तं मन्यते पितरं मातरश्च तस्मै न कुञ्जोक्तमस्य जानन् ।
 गुहं प्रिया नित्यमभिज्ञादधीत स्वाध्यायमिच्छेच्छुचिरप्रमत्तः । मानं न कुर्वन्नादधीत रोममेव प्रयमो ब्रह्मचर्यं

प्रियवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति यः शुचिः । ब्रह्मचर्यं तत्स्यैव प्रथमः पाद उच्यते ।
 आचार्यस्य प्रियं कुर्वन्नापि धनैरपि । कर्मणा मनसा वाचा दिव्यैः पाद उच्यते ।
 समा गुरो यथा वृत्तिर्गुरुपत्न्यां तयाचरेत् । तत्पुत्रैश्च तदा कुर्वन्निदेव पाद उच्यते ।

आचार्येणात्माहतं विज्ञानं ज्ञात्वा चार्थं भाविनाऽस्मीत्यनेन । यच्छेत् तं त्रिं षड्बुद्धिः च वै हृदये

माचार्यस्थानपाहृत्य प्रवासं प्राद्यः कुर्वीत नैतद्दहं करोति । इन्द्रेण मन्वेन न भादयेत स वै हृदये

कलिन पादं सभते तयाऽथ ततश्च पादं गुरुयोगतय । उरु इवैवै च पादं हृदये तस्मै

धर्मादयो दास्य यथ रूपमन्यानि चाङ्गानि तदा वन्द्य । अचर्येनेन सन्तीति च

एवं प्रष्टन्तो यदुपासभेत वै धनमाचार्याय तदनप्रथच्छेत् । स तां छत्तिं यद्भगुणाभिर्भवेत् गुरोः पुत्रे भवति च छत्तिरेवा ।
एवं वसन्सर्वतो वरुंतीह बद्धन् पुच्छासनेत च प्रतिष्ठा । वर्षन्ति चासौ प्रदिशो दिग्मय वषण्यस्मिन् ब्रह्मचर्ये जनाय ।

एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवलमाप्नुवन् । अथयय महाभागा ब्रह्मलोकं मनोऽपणः ।

गन्धर्वाणामनेनैव रूपेण परधामभूत् । एतेन ब्रह्मचर्येण स्वर्गोऽप्यज्ञाय जायते ।

आकाङ्क्षार्थेण संयोगाद्भवेदार्थिनामिव । एवं ज्ञेयत्वमाज्ञाय तादृग्भावं गता इमे ।

१००३

य आश्रेयत्वावयेषापि राजन्सर्वं शरीरं तपसा तपमानः । एतेन वै वाच्यमभ्येति विद्वान् मृत्युन्मया स जयत्यनकाते ।

अन्तवतः चक्षियते जयन्ति लोकान्जनाः कर्मणा निर्मलेन । ब्रह्मैव विद्वांस्तेन चाभ्येति सर्वं नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आभाति प्रकृमिव लोहितमिवायो हृष्यमयाञ्जनं काष्ठं वा । सद्ब्रह्मणः पश्यति योऽत्र विद्वान्कृत्यं
रूपं तदस्त्वतमचरं परं ।

॥ सनत्सुजात उवाच ॥ आभाति प्रकृमिव लोहितमिवायो हृष्यमायसमक्षरं । न प्रयियां तिष्ठति नान्तरिक्षे नैतत् समुद्रे
सलिलं विभक्तिं ।

न तारकासु नच विद्युदाश्रितं नचाक्षेपु वृश्यते रूपमस्य । नचापि वाधो नच देवतासु नैतच्छ्रे दृश्यते नोत सूर्ये ।

१००४

नवक्षु तत्रयजुःपु नाप्ययर्जसु न दृश्यते वै विमलेषु सामसु । रथन्तरे वारुद्रये वाऽपि राजन्महाश्रेतेनैव दृश्येद्भुवं तत् ।

अपारणीयं तमसः परस्तात्तदन्तकोऽप्येति विनाशकाले । अणीयोरूपं क्षुरधारयासमं महच्च रूपं तदै पर्वतेभ्यः ।

सा प्रतिष्ठा तदद्वन्दं लोकान्ब्रह्म तद्यमः । भूतानि जश्निरं तस्मात्पत्ययं यान्ति तत्र हि ।

अनामयं तन्महदुद्यतं यमो वाचो विकारं क्वयो वदन्ति । यस्मिन्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ये तद्दिदुरमृतास्तो भवन्ति ।

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

॥ सनत्सुजात उवाच ॥ शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मानः परासुता । ईर्ष्या मोहो विधिक्त्वा च कृपाऽसूया जुगुप्सता ।
द्वादशैते महादोषा मनुष्यप्राणनाशनाः ।

एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पथुं पासते । धैराविष्टो नरः पापं मूढबंधो व्यवस्यति ।

स्पृहयालुहृद्यः परुषो वदान्यः क्रोधं विभ्रमनसा वै विकत्यो । नृशंसधर्मोः पंडिमे जना वै प्राणार्थं नोत सभाजयन्ते ।

यक्षोगसम्बिद्धिपनोऽतिमानो दत्त्वा विकृत्यो हृषणो दुर्व्यसयः । ब्रह्मप्रबंधो वनितादिट् सदैव सतीशक्ताः पापशीलानुंश्रमाः ।

धर्मस्य सत्यस्य तपो दमश्च अमास्ये ह्योक्तिविचाऽनसूया । दानं श्रुतश्चैव धृतिः चमा च महाप्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ।

१००५

यो नैतैभ्यः प्रत्यवेन्द्रादभ्यः सर्वामपीमां श्रियश्चै स श्रियात् । त्रिभिर्दोषैर्भयिकतो वार्थितो यो नास्य स्वमसीति च वेदितव्यं ।

दमस्यागोऽद्याप्रमाद इत्येतेष्वमृतं स्थितं । एतानि ब्रह्ममुखानां ब्राह्मणानां मनीषिणां ।

सदाऽसदा परीवादे ब्राह्मणस्य न शक्यते । नरकप्रतिष्ठासौ सुख्यं एवं कुर्वन्ते जनाः ।

मदोऽशादश्चोपः स स्यात्पुरा धोऽप्रकीर्तितः । लोकेदं प्रति कुल्यमभ्यसूया मृषावचः ।

कामक्रोधौ पारतन्त्र्यं परिवारोऽप्यपैऽऽनं । अर्थदानिष्विवादश्च मासर्थ्यं प्राणिपीडनं ।

१००६

ईर्ष्या मोहोऽतिवादश्च भंगानागोऽभ्यसूयिता । तस्मात्प्राशो न माकेन सदा ज्ञेयदिगर्हितं ।

सौचदे वै यद्गुणश्च वेदितव्याः प्रिये इत्यन्यमिधे च यद्यन्ते । खादात्मनः सुहितं याचते यो ददात्ययाच्यमपि देयं खलु स्यात् ।

इष्टान्पुत्रान्विभवात् स्त्रांश्च दारानभ्यर्थितद्वार्षति शुद्धभावः । त्यक्तद्रव्यं संवेक्षेह कामात् मुहुः कर्म स्थापिपमाधने च ।

• द्रव्यवान् गुणवानेवं त्यागी भवति सात्त्विकः । पञ्चभूतानि पञ्चभ्यो निवर्त्तयति तादृशम् ।

एतत्समृद्धमयूङ्क्षं तपो भवति केवलं । सत्तात्प्रचयमानानां सद्बन्धेन समाहितम् ।

१०९०

यतो यज्ञाः प्रवर्द्धन्ते सत्यैश्वरावरोधनात् । मनसाऽन्यस्य भवति वाचाऽन्यस्याथ कर्मणा ।

सद्वन्धसिद्धं पुद्गपमसद्बन्धोऽधिपतिष्ठति । ब्राह्मणस्य विशेषेण किञ्चान्यदपि मे शृणु ।

अध्यापयेन्महदेतद्यगस्य वाचो विकारान् कवयो वदन्ति । अस्मिन् योगे सर्वमिदं प्रतिष्ठितं ये तद्विदुरस्यतामे भवन्ति ।

न कर्मणा सुकृतैर्नैव राजगम्यन्त्येज्जुहुयादा यजेदा । नैतेन वाचोऽमृत्युमश्नेति राजन् रतिज्ञासौ न सभत्यन्तकाश्च ।

दृष्णीमेक उपासीत चेष्टेत मनसाऽपि न । तथा संस्तुतिनिन्दार्थ्यां प्रीतिरौषो विवर्जयेत् ।

१०९१

अथैव तिष्ठन् चक्षिष्य ब्रह्मा विद्यति पश्यति । वेदेषु चानुपूर्व्येण सतद्विदमन्ववोमि ते ।

इतिथी महाभारते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

॥ सनत्सुजात उवाच ॥ यत्तच्छुक्रं महश्च्योतिर्दीप्यमानं महद्यम । तद्देवा उपासन्ते तस्मात्सुद्ध्या विराजते ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्द्धते । तच्छुक्रं ज्योतिषा मध्येऽतस्रं तपति तापनं ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

१०९२

अपोऽप्यन्नम् सलिलस्य मध्ये उभौ देवौ मिथियानेऽन्तारिच । अतश्चितः सवितुर्बिम्बस्वानुभौ विभर्ति शृपिर्वी दिवश्च ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

उभौ च देवौ शृपिर्वी दिवं च दिग्म् । शुक्रो भुवनं विभर्ति । तस्माद्दिग्म् शरितयं खन्ति तस्मात्समुद्रा विविता महान् ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

शुक्रे रथस्य निवन्तोऽभ्रवत्याव्ययकर्मणः । केतुमन्तं वह्न्ययद्वाहं दिव्यमजरं दिवि ।

१०९३

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

न मादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनं । मनोयथाऽयोनिसमा हृदा च य एनं विदुरस्यतामे भवन्ति ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

दादम्रपूगां शरितं पिबन्तो देवरचितां । मध्वीवन्नाद्य ते तस्याः सञ्चरन्तीह घोरां ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

१०९४

तद्दूर्ध्वमाशं पिबति सच्चित्त्य भ्रमरो मधु । ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत् ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

हिरण्यपर्णमन्वत्यमपित्य ह्यपलका । तत्र ते पक्षिणो भूत्वा प्रपन्ति यदादिगं ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

पूर्णात्पूर्वाण्युद्धरन्ति पूर्णात्पूर्वाणि चक्रिरे । हरन्ति पूर्णात्पूर्वाणि पूर्णमेरावद्विद्यते ।

१०९५

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

तस्मादे वायुराथातस्त्रिंशद्य प्रथम' सदा । तस्मादग्निश्च सोमश्च तस्मिंश्च प्राण आततः ।

सर्वमेव ततो विद्यात्तत्तदन्तु न शक्नुमः ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

अपानं गिरति प्राण. प्राणं गिरति चन्द्रमाः । आदित्या गिरते चन्द्रमादित्यं गिरते परः । १०९

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

एकं पादं नेतृचिपति सखिलाङ्गुल उचरन् । तद्येत्सततमूर्ध्नाय न मृत्युर्नामृतं भवेत् ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

अद्भुष्टमात्र पुरुषोऽन्तरात्मा लिङ्गश्च योगेन स याति नित्यं । तमोश्मोक्षमनुकल्पमाद्यं पर्यन्ति मूढा न विराजमानं ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं । ११०

असाधना वाऽपि ससाधना वा समानमेतदृश्यते मानुषेषु । समानमेतदृश्यतेतरस्य मुक्तास्तत्र मन्त्र उच्यं समापुः ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

उभौ लोकौ विद्यया व्याप्य याति तदा जतं चाङ्गतमग्निहोत्रं । माते प्राङ्गी सधुतामादधीत प्रज्ञानं स्वात्मान धीरा लभन्ते ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

एवंरूपो महात्मा स पावकं पुरुषो गिरन् । यो वै तं पुरुषं वेद तस्त्रेहार्थो न रिच्यते । १११

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

य' सख्यं सहस्राणां पचान् सन्तत्य सस्यतेत् । मध्यमे मध्यश्रागच्छेदपि चित्स्थान्नोजव ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

न दशने तिष्ठति रूपमस्य पश्यन्ति चैनं सुविशद्भक्त्या । हितो मनीषी मनसा न तप्यते ये प्रमज्जधुरमृताक्षो भवन्ति ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं । ११२

गूहन्ति सर्पा इव गङ्गराणि स्वमिचया खेन वृत्तेन मर्त्या । तेषु प्रमुह्यन्ति जना विमूढा यथाऽध्वान मोहयन्ते भयाय ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

नाहं सदाऽभ्यस्तन' खां न मृत्युर्नामृत्युरमृतं मे कुतः स्यात् । सत्यानृते सत्यधमानबन्धे सतय योनिरसतस्यैक एव ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

न साधुना मोत असाधुना वा समानमेतदृश्यते मानुषेषु । समानमेतदृश्यते विद्यादेवं युक्ता मधु तदै परीक्षेत् । ११३

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

नास्तीतिवादा इदं तापयन्ति नानधीतं नाङ्गतमग्निहोत्रं । मनो प्राङ्गी सधुतामादधीत प्रज्ञाद्याक्षी नाम धीरा लभन्ते ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनं ।

एवं य. सर्वं मृत्युं आत्मानमनुपश्यति । अन्यवान्यत्र युक्तेषु किं स शोचिषत्त. परं ।

यद्योदपाने महति सन्धत. सभ्युतोदके । एवं सर्वेषु वेदेषु आत्मागमनुजानत. । ११४

अद्भुष्टमात्र पुरुषो महात्मा न दृश्यते ऽथो इदि भविष्यतिः । अश्वरो दिवाराचमतञ्जितय स तं मला कविराक्षो प्रसवः ।

अहमेव सती माता पिता पुत्रोऽस्यहं पुनः । आत्माऽहमपि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ।
 पितामहोऽस्मि खविरः पिता पुत्रश्च भारत । नमेव धूममात्रात्मा न मे धूमं न वो ह्यहं ।
 आत्मेव स्थानं मम जन्म चात्मा भोतप्रोतो ऽहमजरःप्रतिष्ठः । अजयाहो रात्रमतश्चितोऽहं मां विधाय कविरास्ते प्रसन्नः ।
 अणोरणीयान् सुमनाः सर्वैश्चेतेषु जायति । पितरं सर्वमूतेषु पुष्करे निहितं विदुः ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि सनत्सुजातवाचो पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४५॥ समाप्तश्च सनत्सुजातपर्वः ।

॥ अथयानसन्धिपर्व ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता । सार्द्धं कथयतो राज्ञः सा यतोयाय शर्वरी ।
 तथां रजन्वो व्युष्टायां राजानः सर्वे एव ते । सभामाविविगुहंश्चा स्तस्योपदिदुश्चया ।
 शुभ्रपमाणः पार्यागो वाचो धर्माधिगंक्षिताः । धृतराष्ट्रमुखाः सर्वे ध्यूराजसभां शुभां ।
 सुधावदातां विलीलां कनकाजिरभूषणं । चन्द्रभ्रमं सुरचिरां सिकतां चन्दनवारिणा ।
 रुचिरैरासनेस्त्रीणां काञ्चनेर्दारवैरपि । अयसगरमयेर्दानैः स्वास्तीर्णैः शोभन्तश्चन्दैः ।
 भोमो द्रोणः कृपः शन्यः कृतवर्मा जयद्रथः । अयत्यामा विकर्षय सोमदत्तश्च वाह्निकः ।
 विदुरश्च महाप्राज्ञो युयुत्सुश्च महारथः । सर्वे च महिताः शूराः पार्थिवा भरतर्षभ ।
 धृतराष्ट्रं पुण्ड्रकृत्य विविगुलां सभां शुभां । दुःशासनश्चिचषेनः प्रकुनियपि शौचतः ।
 दुर्भीमो दुःशसः कर्ण उलूकोऽप्य विविगतिः । कुरुराजं पुण्ड्रकृत्य दुर्व्योधनममर्षणं ।
 विविगुलां सभां राजन् सुराः प्ररुषदो यया । आविगुहंश्चा राजन् शूरेः परिषवाजभिः ।
 शुभ्रमे सा सभा राजन् सिंहैरिव गिरेर्गुहा । ते प्रविश्य महेश्वयासः सभां सर्वं महौजसः ।
 आसनानि विचित्रानि भोजिरे सुख्यवर्षसः । आसनस्येषु सर्वेषु तेषु राजन् भारत ।
 दाःस्यो निवेदयामास स्तपुत्रमुपस्थितं । अयं स रथ आयाति योऽयाशोत्पा उजानप्रति ।
 दृतो नत्तूर्णमायातः सैन्धवैः साधुवाहिभिः । उपेयाय तु स विभ्रं रयात्प्रकृन्ध कुण्डली ।
 प्रिविश सभां पूर्णां महोपात्सैर्षं द्वात्मभिः ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ प्राप्नोऽस्मि पाण्डवान् गत्वा तं विजानीत कौरवाः । यथावयः कुहन्मन्वान् प्रतिनन्दन्ति पाण्डवः ।
 अभिवाद्यन्ति दृष्ट्वाय वयस्योश्च वधस्यवत् । यून्त्याभ्यवदन् पार्योः प्रतिपूज्य यथावयः ।
 यथाऽहं धृतराष्ट्रेण मिष्टः पूर्वमिति गतः । अमुवं पाण्डवान् गत्वा तन्निषोधत पार्थिवाः ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि मञ्जयप्रत्यागमने पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ शृण्वामि त्वां मञ्जय राजसथे किमत्रचोदाकमदीनसत्तः । धनञ्जयनात युधां मणितो दुर्गात्मनो
 जीवितश्चिन्महात्मा ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ दुर्व्योधनो वाचमिमां शृणोतु यदमवीदञ्जुनो योस्यमानः । युधिष्ठिरस्थानुमने महात्मा धनञ्जयः शृणु
 तः कैशवश्च ।

अन्ववसो वाङ्मवीर्यं विदान उपहरे वासुदेवस्य वीरः । अवेचन्यां योत्स्यमानः किरीटी मथे ब्रूया धार्तराष्ट्रं कुक्षुणां ।
 संदृष्टतस्तस्य दुर्भाषिणो वै दुरात्मनः सतपुत्रस्य सत । या चोद्भुमाग्रंसति मां सदैव मन्दप्रज्ञः कालपक्वोऽतिमूढः ।
 ये वै राजानः पाण्डवायोधनाय समानीताः प्रहृष्टतां चापि तेषां । यथा समये वचनं मयोक्तं सहामात्यं श्रावयेया नृपं तत् ।
 यथा नूनं देवराजस्य देवाः दृशुपत्ने वज्रहस्तस्य सर्वे । तथाऽप्रहृष्टन पाण्डवाः सञ्चयाद्य किरीटिना वाचमुक्तां समयां ।
 इत्यमवोदधुंजो योत्स्यमानो गाण्डीवध्व्या लोहितपद्मनेवः । न चेद्राज्यं मुञ्चति धार्तराष्ट्रे युधिष्ठिरस्याजमीढस्य
 राज्ञः ।

१८२५

अस्ति नूनं कर्म कृतं पुरस्तादनिर्विष्टं पापकं धार्तराष्ट्रैः । येषां युद्धं भीमसेनाञ्जुनाभ्यां तथाऽग्निभ्यां वासुदेवेन चैव ।
 मैत्रेयेन भुवमात्तायुधेन धृष्टयुजिनाऽप्य सिखण्डिना च । युधिष्ठिरेणैत्रकल्पेन चैव योऽपध्यानाभिर्दिदङ्गा दिवस्य ।
 तैश्चेद्योद्धुं मन्यते धार्तराष्ट्रे निष्टंताऽप्यः सकलः पाण्डवानां । मा तत्कार्षीः पाण्डवस्यायं हेतोरुपैहि युद्धं यदि मन्यसे त्वं ।
 यां तां वने दुःखग्राम्यावनाश्रीश्रमाजितः पाण्डवो धर्मचारी । आश्रितो तां दुःखतरामनयोमन्यां श्रयां धार्तराष्ट्र परासुः ।
 द्विया ज्ञानेन तपसा दमेन श्रेयैणाथो धर्मगुण्या बलेन, अन्यायवृत्तिः कुर्व पाण्डवे यानथातिष्ठद्वार्तराष्ट्रे दुरात्मा । १८२०
 'मायोपधः प्रणिपाताञ्जवाभ्यां तपोदमाभ्यां धर्मगुण्या बलेन । सत्यं भ्रवन्प्रतिपन्नो नृपो नक्षितिचमाणः क्रिष्यमानोऽतिवलं ।
 यदा ज्येष्ठः पाण्डवः संश्रितात्मा क्रीधं यत्तं वर्षपूगान्सुघोरं । अवसष्टा कुर्वयुक्तचेतास्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रेऽन्वतस्यन् ।
 कृष्णवर्त्मनं स्वनिनः समिद्धो यथा दहेत्कंचममिर्निदाधे । एवं दग्धा धार्तराष्ट्रस्य सेनां युधिष्ठिरः क्रोधादीप्तोऽन्ववेत्स्य ।
 यदा द्रष्टा भीमसेनं रंथयं गदाहस्तं क्रोधाधियं वमन्तं । श्रमपर्वणं पाण्डवं भीमवेगं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रेऽन्वतस्यन् ।
 सेनाऽपगं दंशितं भीमसेनं स्वासृचणं वीरहृषं परेषां । प्रन्नाद्यमूनकसञ्चिवेवं तदा फलं तां वचनस्थाभिमानो । १८२१
 यदा द्रष्टा भीमसेनेन नागान् निपातितान् गिरिकूटप्रकाशान् । कुभैरिवाद्यज्यमनो भिन्नकुम्भाक्षदा युद्धं धार्तराष्ट्रेऽन्वत
 स्यत् ।
 महासिंहो गाव इव प्रविश्य गदापाणिर्धार्तराष्ट्रानुपेत्य । यदा भीमो भीमरूपो निहन्ता तदा युद्धं धार्तराष्ट्रेऽन्व
 तस्यत् ।

महाभये वीतभयः कृतास्तः समागमे शत्रुयत्नावमर्दी । मरुद्वयेनाप्रतिमाशयोचाम् पदातिमहान् गदयाऽभिनिघ्नन् ।
 श्रेयोऽन गांगान्तरमा विवृण्वन् यदा चित्ता धार्तराष्ट्रस्य मेत्यं । हिन्द्वन्धनं परमुनेव शूद्रसदा युद्धं धार्तराष्ट्रेऽन्वतस्यत् ।
 ह्यलप्राधं ज्वलनेनेव दग्धं यामं यथा धार्तराष्ट्रान्तमोक्ष । पक्तं सख्यं वैयुजैरेव दग्धं परामिर्न विपुलं स्वमलौघं । १८२२
 वतप्रवीरं विमुच्ये भयात् पराङ्मुखं प्राथमो धृष्टयोधं । शङ्कासिंया भीमसेनेन दग्धं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रेऽन्वतस्यत् ।
 लपाशङ्कनाचरन् दक्षिणेन परं शताशुक्रुचिचयोधो । यदा रथापो रचिनः प्रचेता तदा युद्धं धार्तराष्ट्रेऽन्वतस्यत् ।
 मुद्योचितो दुःशमन्यां वनेषु दीपकानं मञ्जुलो धामभेत । श्रीमीविकः कुह्व इवोदमन् तिवं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रेऽन्वतस्यत् ।
 यदात्मात्मनः पार्श्वयोधनाय समादिष्टा धर्मराजेन सृष्ट । रथैः श्रुभैः सेन्यमभिद्रवन्तो दृष्ट्वा पयानस्येन धार्तराष्ट्रः ।
 मिष्टान् लनाश्यामिमिष्टप्रकाशान् यदा द्रष्टा कौरवः पद्म शूद्रान् । त्यक्त्वा प्राणान् कौरवान्द्रवन्तान्तादा युद्धं धार्तराष्ट्रे
 ऽन्वतस्यत् ।

१८२५

यदा शतादाहमक्रुगतयां सुवर्णतारं रथमापनाशो । दानैर्युक्तं पद्मदेवोऽधिकः सिरांशि राशां चेष्यते मार्गशोषे ।

महाभये मस्युष्टने रयस्यं विवर्त्तमानं समरे कृतास्तं । शब्दां दिशः सप्यतन्तं समीक्ष्य तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतस्यत् ।
 द्वीनिषेवो निपुणः सत्यवादी महाबलः सर्वधर्मोपपन्नः । गान्धारिमच्छंसुमुने चित्रकारी चेत्ता जनान् महदेवसखी ।
 यदा द्रष्टा द्रौपदीयाम्बुदेयून् शूरान् कृताप्यायययुद्धकोविदान् । आमीविषान् घोरविषानिवायतसदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतस्यत् ।

यदाऽभिमन्युः परवीरघातो शरैः पराभेघ इवाभिवर्षन् । विगाहिता कृष्णधमः कृताप्यसदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतस्यत् । १८१
 यदा द्रष्टा बालमबालवीर्यं दिवचमूह्यत्युमिवापतन्तं । सौभद्रमिन्द्रप्रतिमं कृतास्तं तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतस्यत् ।
 प्रभद्रकाः शीघ्रतरा युवानो विगारदाः सिंहसमानवीर्याः । यदा चेत्तारो धार्तराष्ट्रान्समैत्यांदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतस्यत् ।
 दौ विराटद्रुपदैः महारथैः पृथक् चमूभ्यामभिवर्त्तमानौ । यदा द्रष्टारौ धार्तराष्ट्रान् समैत्यांदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतस्यत् ।

यदा कृतास्तो द्रुपदः प्रचिन्वन् गिरांषि यूनां समरे रयस्यः । क्रुद्धः शरैश्चेत्यति चापमुकैसदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतस्यत् ।

यदा विराटः परवीरघातो शशेत्तरः शत्रुवभू प्रवेष्टा । मस्यैः सार्द्धमनुशंखरूपैसदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतस्यत् । १८२
 ज्येष्ठं मात्स्यमनुशंखारूपं विराटपुत्रं रयिनं पुरस्तात् । यदा द्रष्टादंशितं पाण्डुराथे तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतस्यत् ।
 रणे हने कौरवाणां प्रवीरैः शिखण्डिना सत्तमे शान्तनुजे । न जातु नः शत्रवो धारयेयुरशंभयं सत्यमेतद्रुषोमि ।
 यदा शिखण्डो रयिनः प्रचिन्वन् भीमं रयेनाभियातो वरूयो । दिव्यैर्धैरवष्टुभयैघांसादा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतस्यत् ।

यदा द्रष्टा सञ्जयानामनीके धृष्टद्युवं प्रमुखे रोरामाने । अस्तं यथै गुह्यमुवाच धीमान् द्रोणसदा तस्यनि धार्तराष्ट्रः ।
 यदा स बेनापतिरप्रमेयः पराष्ट्रद्विपुभिर्हार्तराष्ट्रान् । द्रोणं रणे शत्रुमहोऽभिधाता तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतस्यत् । १८३
 धीमान्मनीषो बलवान्मनस्वी स लञ्जीवान् सोमज्ञानां प्रवर्षः । न जातु तं शत्रवोऽन्ये महेरन् शत्रोः सद्दयणीर्दृष्टिषिंदः ।
 इदञ्च ब्रूया मादृशेष्विति नेके युद्धे द्वितीयं शचिं रयस्यं । विनेनंशारं प्रदृशोम शार्दङ्गिना इव इतनयं कृतास्तं ।
 मधोरस्त्रो दीर्घबाहुः प्रमाथी युद्धेऽद्वितीयः परमास्त्रवेदी । विनेनंशा तालमावाशुधोऽर्धं नृशकैः वीरमयः कृतास्तः ।
 यदा शिनीनामधिपो नयोक्तः शरैः पराभेघ इव प्रवर्षन् । प्रच्छादयिष्यन्ति वेऽन्नांसादा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतस्यत् ।

यदा धृतिं कुतश्च योत्स्यमानः स दीर्घबाहुर्दुग्धधन्वा महात्मा । सिंहस्यैव गजस्यैव महाशरैश्चेत्ने शत्रोः सद्दयणीर्दृष्टिषिंदः ।
 य दीर्घबाहुर्दुग्धधन्वा महात्मा भिन्याद्दिरीनुंशहरेत्सर्वनेकान् । अस्त्रे कृतेः शिखण्डिना विदितो दिव्येऽस्त्रेः ॥
 मिभाति ।

चित्रः सन्तः सुकृता यादवस्य अस्त्रे योगो वृष्णिर्द्विद्वयः सदा ॥ १८४ ॥
 रूपैतः ।

द्विरप्यायं येतहपेवदुर्भियंदा युक्तं स्यन्दनं माधवस्य । द्रष्टा युद्धे कालेऽप्येवं तदा तस्य युद्धं ॥
 यदा रथं हेममणिप्रकाशं येनाययुक्तं वानरकेतुमुदं । द्रष्टा नृपस्यैव केशिना तदा तस्य युद्धं ॥

यदा सौर्यास्तलनित्येयमयं महाशब्दं वज्रनिष्येवतुभ्यं । विधूयमानस्य सक्षरये मथास गाण्डीवस्य श्रेयस्ति मन्दबुद्धिः ॥१८१॥
तदा मूढो धृतराष्ट्रस्य पुत्रसप्तमा युद्धे दुर्भेदिर्दुःसहायः । दृष्ट्वा भैरवं वाणवर्षान्धकारे प्रभञ्जन्ते गोकुलवद्व्रणायै ।

वलाहकादुचरतः सुभोगान् विद्युस्फुलिङ्गानिव घोररूपान् । सहस्रान् द्विपतां पद्मरेपु अश्विच्छिदे मर्षभिदः सुपु
ह्वान् ।

यदा द्रष्टा ज्यामुषाद्वाणसहान् गाण्डीवमुक्तानापततः शिवाधान् । हयान् गजान् शिंशुद्याददानांक्षदा युद्धं धार्तराष्ट्रो
ऽन्वतस्यत् ।

यदा मन्दः परवाणाश्विमुक्ताश्वमेपुभिर्द्वियमाणान् प्रतीपान् । तिथ्यन्विथ वृक्षमानान् इपत्कैतदा युद्धं धार्तराष्ट्रो
ऽन्वतस्यत् ।

यदा विपाठा महुजविप्रमुक्ता द्विजाः फलानीव महीरहायात् । प्रचेतार उत्तमाङ्गानि यूनां तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वत
स्यत् ।

यदा द्रष्टा पततः सन्दिनेभ्यो महागजेभ्योऽश्वगतान् सुयोधान् । शरैर्हतान् पातितान्येव रङ्गे तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतस्यत् ।
असम्प्राप्तानस्तपथं परस्य यदा द्रष्टा नश्यतो धार्तराष्ट्रान् । अरुर्भतः कर्षं युद्धं समन्तात्तदा युद्धे धार्तराष्ट्रोऽन्वतस्यत् ।

पदातिषट्शान्वयमहान् स मन्ताङ्गात्ताननः काल इवातेतपुः । प्रणोत्स्यामि ज्वलितैर्वाणवैर्षः शत्रून्क्षदा तस्यति मन्दबुद्धिः ।
सर्षा दिग्घ्नः सत्यतता रथेन रजोध्वलं गाण्डीवेन प्रकृतं । यदा द्रष्टा खवलं संभ्रमूढं तदा पश्चात्तस्यति मन्दबुद्धिः ।

कान्दिभूमौ च्छिन्नगात्रं विभंजं दुर्ध्याधनो द्रक्ष्यति सर्वभैरवं । हताश्ववीराय्यनरेन्द्रनागं पिपासितं श्रान्तपत्रं भयार्तं ॥१८०॥
आर्त्तस्वरं हन्यमानं हतञ्च विकीर्णकेशिकपालसहं । प्रजापतेः कर्षं यथाऽर्थनिष्ठितं तदा दृष्ट्वा तस्यति मन्दबुद्धिः ।

यदा रथे गाण्डिवं वासुदेवं दिव्यं शङ्खं पाशुजन्मं हयांस्य । तृणावचर्यो देवदत्तञ्च माञ्च दृष्ट्वा युद्धे धार्तराष्ट्रोऽन्वतस्यत् ।
उद्धत्तयन् दस्युसहान् समेतान् प्रवत्तयन् युगमन्ययुगान्ते । यदा धृष्ट्याम्बुमित्रैरवेयांक्षदा ततो धार्तराष्ट्रः सपुत्रः ।

सभ्राता वै सहसैन्यः सभृत्यो भ्रष्टैर्यथैः क्रोधवशोऽल्पचेताः । दर्पस्थान्ते विहता वेपमानः पश्यान्मन्दस्तस्यति धार्तराष्ट्रः ।
पूष्पांशे मा हतजयं कदाचिद्विप्रः प्रेवाचोदकान्ते मनोज्ञं । कर्त्तव्यन्ते दुष्करं कर्म पार्थ योद्धव्यं ते शत्रुभिः सव्यषाचिन् ॥१८१॥

द्रष्टे वा ते हरिमान्ब्रह्महताः पुरस्ताद्याहृ समरेऽरीन् विनिघ्नन् । सुपीवयुक्तेन रथेन वा ते पथात् कृष्णो रचत वासुदेवः ।
धर्मं चाहं वज्रहस्तान्महद्भद्रदक्षिन् युद्धे वासुदेवं महायः । स मे लब्धो दस्युवधाय कृष्णो मन्येपैतद्विहितं दैवतैर्धै ।

स बाञ्छन्तो सागरमुत्तितीर्थेभ्रह्मोदधिं सलिलस्थाप्रभेयं । तेजस्विने कृष्णमत्यन्तशूरं युद्धेन यो वासुदेवं जिगोषेत् ।
गिरिं य हृद्वेत्सु तलेन भेत्सुं श्लिषोचयं श्वेनमतिप्रमाणं । तस्यैव पाणिः सनेखा त्रिमीर्थैश्चापि किञ्चि स गिरेस्तु कुर्वीत् ।

श्रुतिं समिद्धं श्रमपेहृजायां चन्द्रस्य सूर्यश्च निवारयेत् । हरिदेवानामममृतं प्रसद्य युद्धेन यो वासुदेवं जिगोषेत् ॥ १८२॥
यो रुक्मिणीमेकरथेन भोजानुत्साद्य राज्ञः समरे प्रसद्य । उवाह भाष्यो यशस्य ज्वलन्तो यस्यां जज्ञे रौक्मिण्येया महात्मा ।

अथं गान्धारीक्षरसा सम्प्रमथ जित्वा पुत्राद्यप्रजितः समधान् । बहून्मुमेच विनदन्तं प्रसद्य सुदर्शनं वै देवतानां
सलानं ।

अथं कपाटेन र्जघान पाण्ड्यं तथा कलिङ्गान् दन्तकूरे ममहं । अनेन दग्धा वर्षपूगाननाथा वाराणसी नगरी यन्म
भूव ।

अयं स्र युद्धे मन्यतेऽन्यैरजेयं तमेकलयं नीम निपादराजे । वेगेनेव भ्रैरुमभिहत्य जभः श्रेते स कृष्येन हतः परासु ।
 तयोद्यमेनस्य सुतं सुदुष्टं वृष्ण्यन्धकानां मथगतं सभास्यं । प्रपातयद्दत्तदेवद्वितीयो हला ददौ चोपमेनाय राज्यं । १००१
 अयं सौभं बोधयाभास खस्यं विमोपणं मायया शास्त्रराजं । सौभदारि प्रत्यमहाच्छतत्रो दीर्घा क एनं विप्रहेत मर्त्यः ।
 प्राग्ज्योतिषं नाम बभूव दुर्गं पुराटोरमपुराणामसद्यं । महावज्रो नरकसूत्र भौमो जहागादित्या मणिकुण्डले शुभे ।
 न ते देवाः सह श्रेणं श्रेः समागता युधि स्यूत्रारभोताः । दृष्ट्वा च तं विक्रमं केयवस्य वसे तथैवास्त्रमवारण्योः ।
 ज्ञाननोऽस्य प्रकृतिं क्रैवस्य न्ययोजयन् दस्युवधाय कृष्यं । स तत्कर्म प्रतिशुश्राव दुष्करभैरयथ्यवान् विद्विषु वासुदेवः ।
 निर्वोचने यद् महस्त्राणि हला मच्छिद्य पाशात् महसा सुरान्तात् । मुरं हला विविष्ट्यैषरवो निर्वोचने चापि जगाम
 वीरः । १००२

तत्रैव तेनास्य बभूव युद्धं महाबलेनातिवलय विष्णोः । श्रेते स कृष्येन हतः परासुर्वीतेनेव सायितः कर्णिकारः ।
 आहत्य कृष्यो मणिकुण्डले ते हला च भौम नरकं मुरञ्च । श्रिया वृता ययसा चैव विद्वान् प्रत्याजगामाप्रतिमप्रभावः ।
 अस्मै वराण्यदंस्तु च देवा दृष्ट्वा भोमं कर्म कृतं रणे तत् । अमस्य ते युध्यमानस्य नस्यादाकाशे चापु च ते क्रमः स्यात् ।
 शस्त्राणि गात्रे सच ते क्रमेरन्वित्येव कृष्यस्य ततः कृतार्थः । एवंरूपे वासुदेवोऽप्रेमेये महाबले गुणस्यस्यदेव ।
 तमसद्यं विष्णुमनन्तवीर्यंमाशंसते धार्तराष्ट्रो विजितुं । सदा श्रेतं तर्कयते दुरात्मा तद्याप्यथं सधतेऽस्मान् समीक्ष्य । १००३
 पथ्यागतं तम कृष्यस्य चैव यो मन्यते कन्धं संप्रसद्य । शस्यं न हर्षु पाण्डवानां ममलं तद्देदिता संयुगं तत्र गता ।
 नमस्कृत्वा शान्तनवाय राक्षे श्रेणादायो सहपुत्राय चैव । शारदतायाप्रतिद्वन्द्विने च योऽस्यास्यं हं राश्रममोक्षमानः ।
 धर्मशास्त्रं निधनं तस्य मन्ये यो योऽस्यते पाण्डवैः पापबुद्धिः । मिथ्यास्येव निश्चिता वै नृयवैः सत्वसरान् वै दादश राज
 पुत्राः ।

वासः कृष्टा विहितयाप्यश्रे दीर्घे कालं चैकमज्ञातवधं । तेषां कम्पाञ्जीवतां पाण्डवानां नन्दियन्ते धार्तराष्ट्राः पदस्त्राः ।
 ते चेदस्मान् युध्यमानान् जययुद्धैर्कहेन्द्रमसुवैः सहायैः । धर्मादथकैरितो गरीयांस्ततो प्रवं नासि क्षत्रय साधु । १००४
 न चेदिमं पुरुषं कर्मवद्धं नचेदस्मान्मन्यतेऽसौ विष्णोः । अशेषेऽहं वासुदेवद्वितीयो दुर्व्यधनं मानुवन्धं निहन्तुं ।
 न चेदिदं कर्म नरेन्द्र मन्थं न चेत् भवेत्तत् कृतं निफलं वा । इदञ्च तचाभिसमीक्ष्य नूनं पराजयो धार्तराष्ट्रस्य साधुः ।
 प्र्यथं व कुर्वतो यत् त्रवीमि युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति । अन्यत्र युद्धात् कुर्वतो यदि स्युर्नयुद्धे वै श्रेप इक्षानि
 कथित् ।

हला त्वहं धार्तराष्ट्रान् सर्कर्णावाज्यं कुरुणामवज्रेता समये । यद् कार्यं तत्कुरुध्वं यथास्त्रमिष्टान्दाराणात्मभोगान्
 भजध्वं ।

अप्येवं नो प्राध्वाणाः सन्ति वृद्धा बह्वयुगाः शीतवन्त कुलीनाः । साम्बरा ज्योतिषि चाभियुक्ता नक्षत्रयोगेषु च गिय
 यशाः । १००५

उषावचं देवपुत्रं रक्षधं दिक्षप्रभ्रा मृगचका मुद्गत्ताः । सयं महानं कुरुक्षत्रयाभां निवेदयन्ते पाण्डवानां जयस्य ।
 यदा हि नो मन्यन्तेऽजातमघुः संमिहार्थो विपतां नियहाय । अनादिनद्याप्यपरोचविद्यो न संशयं पश्यति वृष्णिर्बिह ।
 अहं नैपैवं खनु भाविष्णुं परस्यामि युद्धा स्वयमप्रमत्तः । इष्टिद्य मे न व्ययते पुराणी संयुथमाना धार्तराष्ट्रा न

अनालम्बं जृम्भति गाण्डिवं धनुरनाहता कम्पति मे धनुश्या । वाणाय मे ढल्लमुखाद्विप्लव्य मुहुर्भुङ्गर्गन्तुमुशन्ति चैव ।
खड्गः कोपाग्निः सरति प्रसन्नाः हिल्वेव जीर्णामुग्गत्स्रचं स्त्रां । ध्वजे वाचो रौद्ररूपा भवन्ति कदा रथो योच्छते ते
किरीटिन् ।

१२१०

गोमायुसङ्घाय नदन्ति रात्रौ रक्षांस्यथो निष्यतन्वन्तरोचान् । शृगाः शृगालाः श्रितिकृष्णाय काका शृभा वक्राथैव
तरुचवस्य ।

सुवर्षणनाश पतन्ति पद्यान् दृष्ट्वा रथं श्येतद्वयप्रयुक्तं । अहं श्लोकं पार्थिवान् सर्वबोधान् ब्रान्त्वर्षन् नृत्युलोकं
नयेयं ।

समाददानः प्रथगस्त्रमार्गान् वथाऽग्निरेद्धा गहनं निदाचे । स्थूणाकर्षणं पाशऽपते महास्रं ब्राह्मं चास्रं यथ शक्रोऽप्युदाग्ने ।
वधे धृतो वैगवतः प्रमुञ्चन्नाहं प्रजाः किञ्चिदिदावश्रिये । शान्तिं लप्से परमो ह्येष भावः स्थिरो मम द्रुधि गावल्ग
ए तान् ।

ये वैजय्याः समरे स्रत लम्बा देवानपीन्द्रप्रमुखान् समेतान् । तैर्नयेने कलहं सम्प्रसह्य स धार्तराजः पश्यत मोह
मस्य ।

१२११

दृष्ट्वा भीष्म, शान्तनव, कृपस्य द्रोणः सपुत्रो विदुरस्य धीमान् । एते सर्वे यददन्त्येतदसु आयुमन्तः कुरवः सन्तु सर्वे ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि धानमन्त्रिपर्वणि सञ्जयवाक्ये सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ समवेतेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत । दुर्व्याधनमिदं वान्जं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ।

दृहस्यतियोगिना च ब्रह्माणं पर्युपस्थितौ । मरुतस्य महेन्द्रेण वषवस्याग्निना सह ।

आदित्याथैव साध्याय ये च सप्तर्षयो दिवि । विद्यावसुश्च गन्धर्व्वं शुभाद्याश्चरसाङ्गणाः ।

नमस्कृत्यापजग्मुस्ते लोकदृष्टं पितामहं । परिवार्य्यं च विश्वेशं पर्यासत दिवोकसः ।

१२१०

तेषां मनस्य तेजसायाददाना विवैजसा । पूर्व्वदेवो व्यतिक्रान्तौ नरनारायणादृषी ।

दृहस्यतिस्तु पप्रच्छ ब्रह्माणं काविमाविति । भवन्तं नोपतिष्ठेते तौ नः शंस पितामह ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ यद्वितौ दृष्टिर्वीं श्याञ्च भासयन्तौ तपस्विनौ । ज्वलन्तौ रोचमानौ च व्याप्यातीतौ महात्सवौ ।

नरनारायणवितौ लोकलोकं समास्थितौ । ऊर्जितौ स्नेन तपसा महासत्त्वपराक्रमौ ।

एतौ हि कर्मणा लोकं नन्दयामासतुर्भुवं दिधाभूतौ महाप्रभौ विद्धि ब्रह्मन्परन्तपौ । अचुराणां विनाशाय देवगन्धर्व्वेषु
जितौ ।

१२११

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ जगाम शक्रस्तच्छुला यत्र तौ तेषु तस्यपः । सार्द्धं देवगणैः सर्वैर्दृहस्यतिपुरोगमैः ।

तदा देवामुरे युद्धे भये जाते दिवोकथां । अथाचत महात्मानौ नरनारायणौ वरं ।

तावद्भूतां दृषीष्येति तदा भरतमन्तम । अथेतावद्ब्रवीच्छक्रः सद्यं नः क्रियतामिति ।

ततश्चै शक्रमग्रूतां करिष्यावो यदिच्छसि । ताभ्याश्च सहितः शक्रो विजिग्ये दैत्यदानवान् ।

नर इन्द्रस्य सङ्गमे हत्वा ब्रह्मन् परन्तपः । पौलोमान् कालऋजांश्च सहस्राणि प्रतानि च ।

१२१२

एव भूमिं रथे तिष्ठन् भक्षेनापाहरिच्छिरः । अधस्य यथमानस्य तदा द्युञ्जन्महाहवे ।

एष पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरमारुजत । जिवा पष्टिं महत्त्वापि निवातकवचावये ।
 एष देवान् महैन्द्रेण जिवा परपुरश्चयः । अनर्पयन्महावाहुरक्ष्णैर्नो जातवेदसं ।
 नारायणस्तथैवाच शृयमोऽन्यान् जघान ह । स्वमेतैः महावीर्यी तैः परयन् समागतौ ।
 वासुदेवाङ्कुनैः वीरौ समवेतौ महारथौ । नरनारायणौ देवौ पूर्वदेवाविति श्रुतिः ।
 श्रेयो मानुषे लोके धेत्रैरपि सुरासुरैः । एष नारायणः कृण्वेः फाल्गुनस्य नरः स्यतः ।
 नारयणो नरदैव सत्त्वमेकं दिधाकृतं । एतौ हि कर्मणो लोकाननुमानेऽप्यान् भुवान् ।
 तत्र तत्रैव जायेते युद्धकाले पुनः नुनः । तस्मात् कर्मैव कर्तव्यमिति होवाच नारदः ।
 एतद्धि सर्वमाचष्ट वृष्णिचक्रस्य वेदविन् । शङ्खचक्रगदाहस्तं यदा द्रष्टव्यमि केभ्यं ।
 पथ्याददानं चास्तापि भीमघनानमञ्जुनैः । सनातनौ महात्मनौ कृष्णवैकरये स्थितौ ।
 दुर्व्योधनतदा तात स्मर्त्ताऽसि वचनं मम । नोचेदयमभावः स्यात् कुल्लुषं त्र्युपस्थितः ।
 श्रयांश्च तात धर्मांश्च तव बुद्धिरुपप्लुता । नचेत् शहीशये वाक्यं श्रोताऽसि मुचङ्गन् इतान् ।
 तत्रैव हि मनं सर्वैः कुरवः पर्युपासने । त्रयाणामिव च मनं तत्त्वमेकाऽनुमन्यसे ।
 रामेण चैव शत्रुस्य करुणं भरतर्यम । दुर्व्रजातेः सुतपुत्रस्य शकुने, धौवतस्य च ।
 तथा सुद्रस्य पापस्य भ्रातुर्दुःशसनस्य च ।

१६११

१६१०

१६१२

॥ कर्ण उवाच ॥ नैवमायुधता वाच्यं यन्नामात्य पितामह । चक्रधर्मे श्लिषो ह्यसि स्वधर्मादनपेयिज्ञान ।
 किञ्चान्यन्मपि दुष्टं च येन मां पङ्गिर्दधे । नहि मे वृजिनं किञ्चिन् धार्तराष्ट्रा विदुः क्वचित् ।
 नाचरं वृजिनं किञ्चित् धार्तराष्ट्रस्य नित्यमः । अहं हि पाण्डवान् सर्वान्दृनिश्यामि रणे स्थितान् ।
 प्राप्तिरुद्धैः समं धेनिः कथं वा क्रियते पुनः । रामो हि धृतराष्ट्रस्य सर्वं कार्यं प्रियं मया ।
 तथा दुर्व्योधनस्यापि स हि राज्ये समाहितः ।

१६१०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कर्णस्य तु वचःश्रुत्वा भीमः शान्तनवः पुनः । धृतराष्ट्रं महाराजं सथायिर्दं वचोऽब्रवीत् ।
 पदयं कल्पते नित्यं इन्नाऽहं पाण्डवानिति । नायं कत्राऽपि सन्पूर्णा पाण्डवानां महात्मनां ।
 अनयो घोऽयमागन्ता पुत्राणां ते दुरात्मनां । तदस्य कर्म जानीहि सुतपुत्रस्य दुर्मतेः ।
 एतमाश्रित्य पुत्रस्ते मन्दबुद्धिः सुयोधनः । अकामन्वत तान् वीरान् देवपुत्रानरिन्दमान् ।
 किञ्चाप्येतान् तत्कर्मैः कृतपूर्वैः सुदुष्करं । तैर्यथा पाण्डवैः सर्वैरेकैकेन कृतं पुरा ।
 इष्ट्वा विराटनगरे भानरं निहतं प्रियं । धनञ्जयेन विक्रम्य किमनेन तदा कृतं ।
 एहितान् हि कुल्लुन् सर्वान्दृमियातो धनञ्जयः । प्रमथ्य चाच्छिनदासः किमयं प्रोपिततदा ।
 गन्धर्वैर्घोषयात्रायां ह्रियते यन्नुततत्र । क तदा सुतपुत्रोऽभूत् य इदानीं वृषायते ।
 मनु तवापि भोमेन पार्थेन च महात्मना । यमाभ्यामेव शत्रुस्य गन्धर्व्यान्ते पराजिताः ।
 एतान्यन्म शृयोऽहानि बहूनि भरतर्यम । विक्रत्यनस्य भद्रन्ते मदा धर्मादयोपिनः ।
 भीमस्य तु वचःश्रुत्वा भारदाजो महामनाः । धृतराष्ट्रमुवाचेर्दं राजमथेऽभिपूजयन् ।

१६११

१६१२

यदाह भरतश्रेष्ठा भीष्मलेत् कियतां नृप । न कामसर्वानिसूनां वचनं कर्तुमर्हेषि ।
पुरा युद्धात् साधु मय्ये पाण्डवैः सह सङ्गतं । यद्वाक्यमङ्गुनेनोक्तं सञ्जयेन निवेदितं ।
सर्वं तदभिजानामि करिष्यन् च पाण्डवः । नक्षत्र त्रिषु लेकिषु सदृशोऽस्ति धनुर्हस्तः ।
अनादृत्य तु तदाह्वयवद्वेषणीभोगिभिः । ततः स मञ्जयं राजा पर्याप्त्यन्यत्र पाण्डवान् । १८१
तदैव कुरव सर्वे निराशा जीवितेऽभवन् । भीमदोषैा यदा राजा न मन्वयतुभाषते ।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि भीष्मवाक्ये अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ किमसौ पाण्डवो राजा धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत । शुचेह वज्रनाः सेनाः प्रीत्यर्थेनः समागताः ।
किमसौ चेष्टते स्तत योत्सवमार्तो युधिष्ठिरः । के वाऽस्य भाद्रपुत्राणां पश्यन्त्याजोषसो मुखं ।
के खिदेनं वारयन्ति युद्धाच्छाम्येति वा पुनः । निरुत्या कोपितं मन्दैर्धर्मज्ञं धर्मचारिणं ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ रात्रौ मुखमुदीचन्ते पाञ्चालाः पाण्डवैः सह । युधिष्ठिरस्य भद्रत्ने स सर्वाननुशास्ति च । १८०
पृथग्भूताः पाण्डवानां पाञ्चालानां रथव्रजाः । आयान्तमभिनन्दन्ति कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं ।
नमः सूर्यमिवोद्यन्तं कौन्तेयं दीप्ततेजसं । पाञ्चालाः प्रतिनन्दन्ति तेशोरामिविवेदितं ।
आगोपाला विपालाश्च नन्दमाना युधिष्ठिरं । पाञ्चालाः केकया मत्स्याः प्रतिनन्दन्ति पाण्डवं ।
ब्राह्मण्यो राजपुत्रस्य पित्रो दुहितरश्च याः । क्रीडन्त्याऽभिषमायान्ति पार्थं सन्नद्धमोक्षितं ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सञ्जयाचक्ष्य येनायान् पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । धृष्टद्युम्नस्य सैन्येन सोमकानां वनेन च । १८१
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गादस्त्राणिस्तु तत्पृष्टः सभायां कुरुसंसदि । निशंशु सभ्यं दीर्घं मुहुः सञ्चिन्त्यश्रिव ।
तथानिभित्ततो दैवात् स्तं वःशत्रुमाविशत् । तदाचचचे त्रिदुरः सभायां कुरुसंसदि ।
सञ्जयाऽयं महाराज मूर्च्छितः पतितो भुवि । वाचं न सृजने काञ्चिद्दोनप्रसोऽल्पचेतनः ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अपश्यत् सञ्जयो नूनं कुन्तीपुत्रान्महारथान् । तैरस्य पुरुषथापैर्भ्रंशमुदेजितं मनः ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सञ्जयद्येतानां लब्धा प्रत्याश्रयेदमब्रवीत् । धृतराष्ट्रं महाराजं सभायां कुरुसंसदि । १८०
॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्टवानसि राजेन्द्र कुन्तीपुत्रान्महारथान् । मत्स्यराजस्यहावासनिरेऽधेनावकृषितान् ।
शूलवैर्धं महाराज पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । धृष्टद्युम्नेन वीरेण युद्धे वल्लोऽभ्ययुञ्जत ।
यो नैव रौपायमवाच सोभाचार्यकारणतः । न हेतुवादात् धर्मात्मा सत्यं च द्वात्कदाचन ।
यः प्रमाणं महाराज धर्मं धर्मशुभास्वरः । अजातशत्रुणा तेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
यस्य वाज्रवले हृत्स्यः श्रियथां नास्ति कश्चन । यो वै सर्वान्महीपालान् वशे चक्रे धनुर्हस्तः । १८२
यः कामोषट्कमगधान् कश्चिद्वायुं धाऽजयत् । तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
यस्य वीर्येण सहसा चचारो भुवि मानवाः । निःश्रुता जतुगेशदे विडिम्बान् पुरुषादकात् ।
यस्यैवामभवद्वीपः कुन्तीपुत्रो ह्यकोदरः । याज्ञभेनोमयो यव विन्धुरात्रोऽपकृष्टवान् ।
तत्रैवामभवत् द्वीपः कुन्तीपुत्रो ह्यकोदरः । यद्य तान् पाण्डवान् सर्वान् सद्रु तान् वारणावते ।
दक्षतो मोक्षयामास तेन वल्लोऽभ्ययुञ्जत । कृष्णायाश्चरता प्रीतिं धेन क्रोधवशा हताः । १८०

प्रविश्य विपसं धारं पर्वतं गन्धमादनं । यस्य नागायुतं वीर्यं भुजयोः सारमर्षितं ।

तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । कृष्णदितोयो विक्रम्य तुष्यथं जातवेदसः ।

अजयत् यः पुरा वीरो युथमानं पुरन्दरं । यः स साचात् महादेवं गिरिशं पूलपाणिनं ।

तोपयामास युद्धेन देवदेवमुमापतं । यश्च सर्वान् वयो चक्रे लोकपालान् धनुर्द्धरः ।

तेन वो विजयेनाजौ पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । यः प्रतीर्षी दिशं चक्रे वयो खेच्छगणायुतां ।

१६६

स तत्र नकुलो योद्धा चित्रयोधी व्यवस्थितः । तेन वो दर्शनीयेन वीरेणातिधनुर्हता ।

माद्रीपुत्रेण कैरव्य पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । यः कामीनङ्गमगधान् कलिङ्गाय युधाजयत् ।

तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । यस्य वीर्येण सदृशाश्चलरौ भुवि मानवाः ।

अश्वत्थामा धृष्टकेतुश्चक्री प्रद्युम्न एव च । तेन वः सहदेवेन युद्धं राजन्महालयैः ।

यवो यथा नृवीरेण माद्रीनन्दिकरेण च । तपश्चार यो धारं कामिकन्या पुरा सती ।

१६७

भीमस्य वधमिच्छन्तो प्रेत्यापि भरतर्षभ । पाञ्चालस्य सुता जज्ञे दैवाच स पुनः पुमान् ।

स्त्रीपुंसैः पुरुषव्याघ्र यः स वेदं गुणायुषान् । यः कलिङ्गान् समापेदे पाञ्चाल्यो युद्धदुर्धरः ।

मिथिलिना वः कुरवः कृताञ्जिनाभ्ययुञ्जत । यं यचः पुरुषं चक्रे भीमस्य निधनेच्छया ।

मधेध्वाधेन रीद्रेण पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । मधेध्वासा राजपुत्रा भातरः पञ्च केकयाः ।

आमुक्तकवचाः प्रूरासौद्य वसोऽभ्ययुञ्जत । यो दीर्घवाङ्गः चिप्रास्त्रो धृतिमान् सत्यविक्रमः ।

१६८

तेन वो वृष्णिवीरेण युयुधानेन सङ्गरः । य आसीच्छरणं काले पाण्डवानां महात्मनां ।

रणे तेन विरटिेन भवित्वा वः समागमः । यः स कामीपतीराजा वाराणस्यां महारथः ।

स तेपामभवत् योद्धा तेन वसोऽभ्ययुञ्जत । मिश्रभिर्दुर्ज्ञैः सञ्ज्ञे त्रैपदेयैर्भ्रातात्मभिः ।

आशोविपसमस्यैः पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । यः कृष्णसदृशो वीर्ये युधिष्ठिरसमो दने ।

तेनाभिमन्युना सञ्ज्ञे पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । यथैवाप्रतिमो वीर्ये धृष्टकेतुर्भ्रातृययाः ।

१६९

युःसहः समरे क्रुद्धः शैशुपालिर्महारथः । तेन वयैदिराजेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।

अचौहृष्ट्या पविहृतः पाण्डवान् योऽभिसंश्रितः । यः संश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वाषवः ।

तेन वो वासुदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत । तथा चेदिपतेभ्योता शरभो भरतर्षभ ।

करकर्मण सहितस्त्राभ्यां वसोऽभ्ययुञ्जत । जारासन्धिः सहदेवो जयतसेनय तातुभौ ।

युद्धेऽप्रतिरथौ वीरौ पाण्डवार्थं व्यवस्थितौ । द्रुपदस्य महतिजा वनेन सहता हतः ।

१७०

त्यक्तात्मा पाण्डवार्थं यो त्यक्तमानो भवस्यितः । एते चान्ये च महवः प्राच्यादीच्याः महीक्षितः ।

शतभ्यो यानुपाश्रित्य धर्मराजो व्यवस्थितः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि मञ्जयशास्त्रे एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

॥ धतराष्ट्र उवाच ॥ सर्वं एते महात्मासा ये त्वया परिकीर्त्तिताः । एकतस्त्वेव ते सर्वं समेता भीम एकतः ।

भीमसेनाद्भि मे भूयो भयं सञ्जायते महत् । क्रुद्धादमर्षणात्तत व्याघ्रादिव महाहरैः ।

जागर्षिं रात्रयः सर्वा दीर्घमुष्णश्च निःश्वसन् । भीतो वृकोदरान्तात मिहात्पद्गुरिवापरः । १०२०
 न हि तस्य महाबाहोः शक्रप्रतिमतेजसः । सैन्येऽस्मिन् प्रतिपश्यामि य एवं विपहेत् युधि ।
 अमर्षण्य कौन्तेयो वृद्धवैरस्य पाण्डवः । अनर्षहासो मेन्मादसिर्ध्वजरेचो महास्त्रजः ।
 महाविगा महात्साहो महाबाहुर्धैर्यावलः । मन्दागो मम पुत्राणः युद्धेनान्तं करिष्यति ।
 गुरुपाहृष्टहोतानां गदां चिभद्रुकोदरः । कुरूणामृपभो युद्धे दण्डपाणिरिवान्तकः ।
 अष्टाश्रिमावर्षो घोरं गदां काञ्चनभृत्पणं । मनसाऽहं प्रपश्यामि ब्रह्मदण्डमिवोत्थितं । १०२१
 घया मृगाणां यूथेषु सिंहे जातयलक्षरेत् । मामकेषु तथा भीमो धृष्टेषु विचरिष्यति ।
 सर्वेषां मम पुत्राणां षं एकः क्रूरविक्रमः । बह्नासो विप्रतीपश्च बाष्पेऽपि रभसः सदा ।
 उदपते मे च्छदयं धे मे दुर्व्याधनादयः । बाल्येऽपि तेन युध्यन्तो धारणेनैव मुहिताः ।
 तस्य बौर्ध्वेण संवर्षां नित्यमेव सुता मम । स एव हेतुर्भेदस्य भीमो भीमपराक्रमः ।
 यद्यमानमनोकानि नरत्वारणवाजिनां । पश्यामीवाधतो भीमं क्रोधमूर्च्छितमाहवै । १०२२
 अस्त्रे द्रोणाण्डर्जुनसमं वायुवेगसमं जवे । महेश्वरसमं क्रोधे को हन्याद्भीममाहवे ।
 सञ्जयाचक्ष मे शूरं भीमसेनममर्षणं । अतिलाभन्तु मन्वेऽहं यत्नेन रिपुघातिना ।
 तदैव न हताः सर्वे पुत्रा मम मगस्त्रिना । येन भीमवला यथा रात्रसाय पुरा हताः ।
 कथं तस्य रणे वेगं मानुषः प्रसहिष्यति । न स जातु वशे तस्यो मम बाल्येऽपि सञ्जय ।
 किं पुनश्चम दुष्पुत्रैः क्लिष्टः सम्प्रति प्राण्डवः । निष्ठुरो रोपणोऽत्यर्थं भजेतापि न सञ्जमेत् । १०२३
 तिर्यक्प्रेक्षोः संहतभ्रूः कथं शान्तेद्रुकोदरः । शूरसायाऽप्रतिबलो गौरस्ताल इवान्तः ।
 प्रमाणाता भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽञ्जुनात् । जवेन वाजिनोऽत्येति बलेनाऽत्येति कुञ्जरान् ।
 अत्यक्रजल्पो मध्वचो मध्यमः पाण्डवो यवी । इति बाल्ये श्रुतः पूर्व्वं मया व्यासमुखात्पुरा ।
 रूपतो वीर्यतथैव धाधातय्येन पाण्डवः । श्रायसेन स दण्डेन रथान्नामाधरान् ह्वयान् ।
 हनिष्यति रणे क्रुद्धो रौरुः क्रूरपराक्रमः । अमर्षी नित्यधरभ्यो भीमः प्रहरतां वरः । १०२४
 मया तान प्रतीपानि कुर्वन् पूर्व्वं विमानितः । निष्कृष्णोऽमायसी म्यूलो सुपाशैः काञ्चनैर्गदां ।
 शतश्रं शतनिर्झादां कथं शब्दन्ति मे सुताः । अपारमश्रवागाधं समुद्रं शरवेगितं ।
 भीमसेनमयं दुर्गं तात मन्दास्तितीर्षवः । क्रोशतो मे न शृण्वन्ति बालाः पण्डितमानिनः ।
 विपसं भावमन्यन्ते प्रपातं मधुदर्शिनः । संयुगं धे गमिष्यन्ति नररूपेण मृत्युना ।
 नियतं चोदिता धावा भिहनेव हता मृगाः । शैक्यां तात चतुष्किञ्चुं षडश्रिममिनाजर्षं । १०२५
 प्रक्षितां दुःखसंश्रं कथं शब्दन्ति मे सुताः । गदां भ्रामयतसास्य भिन्दतो हस्तिमण्डकान् ।
 दृक्कणी सेलिहानस्य धाम्यमुत्पृजतो मुहुः । उद्दिश्य नागान् पततः कुर्वन्तो भैरवाश्रवान् ।
 प्रतोप पततो मत्तान् कुञ्जगन् प्रतिगर्जन्तः । विगाह्य रथमार्गेषु वरानुद्दिश्य निप्रतः ।
 अग्नेः प्रज्वलितश्व अपि मुच्येत मे प्रजा । वीर्यो कुर्वन् महाबाहुर्द्रावयन्म वाहिनीं ।

नृत्यन्निव गदापाणिद्युगन्त दर्भयिष्यति । प्रभिन्न इव मानङ्ग प्रभञ्जन पुष्यितान्द्रुमान् ।
 प्रवेक्ष्यति रणे सेना पुक्षाणा मे वृकोदर । कुर्वन्वयान् विपुरुषान् विचारिद्यहयध्वजान् ।
 आरहजन् पुरुषध्याञ्जे रथिनः सादिनमाथा । गङ्गावेग इवानूपासीरजान् विविधान् द्रुमान् ।
 प्रभङ्क्षति रणे सेना पुक्षाणा मम सञ्जय । दिशो नूनं गमिष्यन्ति भीमसेनभयार्हिता ।
 मम पुक्षाद्य भृत्याद्य राजानश्चैव सञ्जय । येन राजा मद्वावीर्यं प्रविश्यान् पुर पुरा ।
 वासुदेवपद्मार्थेन जरासन्धो निपातित । छत्त्रेणैव श्रियीवो देवी जरासन्धेन धीमता ।
 मागधेष्ट्रेण धलिना वधे कृत्वा प्रतापिता । भीमप्रभावात्कुरवो नयेनान्धकदृष्टय ।
 यत्र तस्य वधे जग्मुः केवलं दैवमेव तत् । स गत्वा पाण्डुपुत्रेण तरसा वाङ्महाश्रिता ।
 अनायुधेन वीरैर्न निहतं किं ततोऽधिक । दीर्घकालसमाप्तक विपमाश्रीविधौ यथा ।
 स मोक्ष्यति रणे तेजः पुत्रेषु मम सञ्जय । महेश्च इव वज्रेण दानवान्देवसत्तम ।
 भीमसेनो गदापाणिं सद्ययिष्यति मे सुतान् । अविषङ्गमनावार्यं तीव्रेण पराक्रम ।
 परशामीवातितासाचमापतन् वृकोदर । अगदम्यापधनुषो विरगस्य विवर्षण ।
 वाङ्महा युध्यमानस्य कस्मिंश्चिदयत पुमान् । भीमो द्रोणस्य विप्रोऽयं ह्यपः शारदतप्तया ।
 जामलेने यथैवाऽह वीर्यं ज्ञास्य धीमत । आर्य्यवतनु जानन्न सङ्गरान्त विधितसव ।
 सेनामुखेषु स्थास्यन्ति मामकारां नरर्धमा । बलीय सर्वतो दिष्ट पुरुषस्य विप्रोपत ।
 परश्वरपि जय तेषां न नियच्छामि युस्तान । ते पुराणं महेश्वासा मार्गमैश्च समाश्रिता ।
 त्यक्ष्यन्ति तु मूले प्राणान् रचन्त पार्थिव वर । यथैषां मामकान्नात तथैषां पाण्डवा अपि ।
 पौत्रा भीमस्य शिश्याश्च द्रोणस्य च ह्यपस्य च । यत्तस्मादाश्रयं किञ्चिद्दत्तमिष्टस्य सञ्जय ।
 तस्यापचितिगार्थ्यंलात् कर्त्तारः स्वविगस्य । आददानस्य सर्वं हि चतुर्धर्मं परोक्षत ।
 निधनं चत्त्रियस्याश्रीं वरमेव ङ्करुत्तम । स वै शौचामि सर्वान्चै ये युयुत्सन्ति पाण्डवै ।
 विकृष्टं विदुरेणशौं तदेतद्भयमंगत । न तु मन्ये विघाताय ज्ञानं दुःखस्य सञ्जय ।
 भवत्यतिरत्नं धैतज्ज्ञानस्यास्युपघातक । अथयोऽपि ह्यनिर्मुक्ता परशन्तो लोकसंयहान् ।
 सुधैर्भवन्ति सुखिनस्तथा दुःखेन दुःखिता । किंपुनर्भाहमासक्तस्तत्र तत्र महस्रथा ।
 पुत्रेषु राज्ये दारेषु पौत्रेष्वपि च वन्सुपु । सशये तु महत्यस्मिन् किं नु मे चेममुत्तम ।
 विनाशं ह्येव परश्यामि वृहणामनुचिन्तयन् । द्यूतप्रमुखमाभाति कुरुणा व्यपन महत् ।
 मन्देनैश्वर्यकामेन तोमात्पामिदं हत । मन्ये पर्यायधर्माऽयं कात्रम्यात्यन्तगामिन ।
 चक्रे प्रधिनिवासोऽन्नास्य शक्यं पलायितु । किं न कुर्व्यां कथं कुर्यां कं नु गच्छामि सञ्जय ।
 एते नश्यन्ति कुरवो भन्दा कात्रवशद्भृता । अवशोऽहं तदा तात पुक्षाणां निहते श्रते ।
 शौचामि निनदं स्त्रीषां कथं मा मरणं स्पृशते ।

२०१०

२०११

२०१२

२०१३

२०१४

२०१५

यथा निदाधे ज्वलनः समिद्धो दहेत्कचं वायुना चोद्यमानः । गदादक्षः पाण्डवो वै तथैव ह्यन्ता मदीयान् मर्हितोऽर्जुनेन ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यस्य वै नानृता वाचः कदाचिदनुग्रह्युम । त्रेलाङ्गमपि तस्य स्वाद्यस्य घोडा धनञ्जयः । १०८

तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डोवधन्वतः । अनिशं चिन्तयानोऽपि यः प्रतोयाष्ट्येन तं ।

अस्यतः कर्षिनालोकान् मार्गणान् षडयच्छिदः । प्रत्येता न समः फल्गुयुधि गाण्डोवधन्वतः ।

द्रोणकर्मि प्रतोयातां यदि वीरौ नरयभौ । कृतास्त्रौ वलिनां श्रेष्ठौ समरेव्यपराजितौ ।

महान् स्नान् संग्रथो लोके नलसि विजयो मम । घृणो कर्णः प्रमादो च आचाव्यः स्वविरो गुरुः ।

समर्थो बलवान् पार्थो दृढधन्या जितक्रमः । भवेत् सतुमुलं घुङ्गं सर्व्वगोऽप्यपराजयः । १०९

सर्व्वेऽप्यस्त्रविदः प्रूराः सर्व्वे प्राप्ता महद्यमः । अपि सर्व्वामरैर्यथै त्वजेयुर्न पुनर्ज्जयं ।

बधे नूनं भवेच्छान्तिस्तयोर्वा फाल्गुनस्य वा । न च ह्यन्तोऽर्जुनस्यास्ति जेता चास्य न विद्यते ।

मन्युस्तस्य कथं शस्येत् मन्दान् प्रति य उत्यितः । अन्येऽप्यस्त्राणि जानन्ति जीयन्ते च जयन्ति च ।

एकान्तविजयस्त्वैव श्रूयते फाल्गुनस्य च । त्रयस्त्रिंशत्समाः सूत खाण्डवेऽग्निमतर्पयन् ।

जिगाय च सुरान् सर्वाभ्रास्य विद्वाः पराजयं । यस्य यन्ता षडधिकेशः शीलच्छसमेो युधि । ११०

भुवं तस्य जयस्नात यथेन्द्रस्य जयस्तथा । कृष्णविकरथे यत्तावधिज्यं गाण्डिवं धनुः ।

युगपत् त्रयोपि तेजोषि समेतान्यनुग्रह्युम । नैवास्ति नो धनुस्त्राष्ट्रं योडा न च सारथिः ।

तच्च मन्दा न जानन्ति दुर्ध्याधनवशानुगाः । श्रेयसेदंशनिर्दिशो निपतन्मूर्च्छिं सञ्जय ।

न तु श्रेयं शरस्नात कुशूरस्ताः किरीटिना । अपि चाखस्त्रिवाभाति निप्रस्त्रिव धनञ्जयः ।

उद्धरन्नित्र कायेभ्यः शिरांसि शरच्छृष्टिभिः । अपि बाणमयं तेजः प्रदीप्तमिव सर्व्वतः । ११०

गाण्डोवोत्थं दहेताजौ पुलाणां मम वाहिना । अपि सा रथधोषिण भयात्तौः सव्यसाचिनः ।

विबला बद्धधा धेना भारती प्रतिभाति मे । यथा कचं महानमिदः प्रदेहेत् सर्व्वतश्चरन् ।

महाशिरनिस्तोद्धृतस्तदहृष्यति मामकान् ।

यदीदमस्त्रिशितान् बाणसङ्घानात्तातथो समरे करीटो । सृष्टोऽन्तकः सर्व्वहरो बिधात्रा यथा भवेत्तददपारणीयः ।

यदा क्षभीर्ह्यं सुवहन् प्रकारान् योताऽस्मि तातावधे कुरूणः । तेषां समन्ताच्च तथा रणायै चयः कित्वाऽयं भरतातु पति । १११

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यथैव पाण्डवाः सर्व्वे पराक्रान्ता जिगीयतः । तथैवाऽभिपरास्तेषां त्पक्रात्मानो जये धृताः ।

त्वमेव हि पराक्रान्तानाचक्षीयाः परान्मम । पाद्मानान् केकयात्सत्यान्मगधान् वसुभूमिपान् ।

यद्य मेन्द्रनिमाशोकानिच्छन् कुश्यादशे वशी । स श्रेष्ठो जगतः कृष्णः पाण्डुगर्ना जये धृतः ।

ममशामर्जुनादिषां सात्यकिः क्षिप्रमाप्तवान् । श्रेनेयः समरे स्याता वीजवत् प्रवपन् शरान् ।

दृष्टयुधय पाञ्चाल्यः क्रूरकर्षा महागयः । मामकेषु रणे कर्त्ता धेतुषु परमास्त्वित् ।
 युधिष्ठिरस्य च क्रोधादङ्गुलस्य च विक्रमात् । यमाभ्यां भोमयेनाच भयं मे तात जायते ।
 अमानुषं मनुष्यैर्ज्ञोषं विततमन्तरा । न मे सैन्यं स्मरिष्यन्ति ततः क्रोशासि सञ्चय ।
 दर्शनयोो मनस्वी च सञ्जीवान् ब्रह्मवर्षी । मेधावी सुहृतप्रज्ञो धर्मात्मा पाण्डुनन्दनः ।
 मिचामात्यैः सुमन्वतः सन्धोो युद्धयोजकैः । भ्रातृभिः शत्रुरैर्वीरैरुपपन्नो महारथैः ।
 धृत्या च पुरुषयामो नैश्वर्येण च पाण्डवः । अतृण्यो वदान्यश्च द्वीमान् सत्यपराक्रमः ।
 बद्धश्रुतः कृतात्मा च दृढसेवो जितेन्द्रियः । तं सर्वगुणसम्पन्नं समिद्धमिव पावकं ।
 तपन्तमिव को मन्दः पतियति पतद्भवत् । पाण्डवाग्निनावावर्ष्यं मुमुर्षुर्नैष्टचेतनः ।
 ननुसुचः शिखी राजा मियोपचरितो मया । मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ।
 नैरयुद्धं साधु मन्ये कुरवस्तद्विबोधत । युद्धे विनामः कृतस्य कुलस्य भविता भुवं ।
 स्यां मे परमा युद्धियथा ग्राह्यति मे मनः । यदि त्वयुद्धमिदं वो वयं ज्ञान्ये यतामहे ।

११०

१११

ॐ न तु न क्षिप्रयमानानामुपेचेत युधिष्ठिर । जुगुप्सति स्वधर्मेण मामेवोद्दिग्य कारणं ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानमन्त्रिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ स्वभेतस्महाराज यदा वदसि भारत । युद्धे विनामः सत्स्य गाण्डीनेन प्रदृश्यते ।
 इदन् नाभिजानामि तव वीरस्य नित्यमः । धत्पुत्रवप्रमागच्छेत्सालस्य सत्यसाचिनः ।
 नैय कालो महाराज तव शशक्ततांगमः । तया ज्ञेवादितः पार्था निरुक्ता भरतवर्म ।
 पिता श्रेष्ठः सुहृत् सद्यः सन्धक् प्रणिहितात्मवान् । आस्त्रेयं हि जितं तेन न द्रोघया गुरुस्थिते ।
 इदं जितमिदं सञ्चमिति युवा पराजितान् । द्यूतकाले महाराज क्षयसे क्ष कुमारवत् ।
 परुपाण्डुच्यमानांयु पुरा पार्थानुपेचसे । कृत्स्नं राज्यं जयन्तीति प्रपातं नानुपयसि ।
 पित्र्यं राज्यं महाराज कुरवस्ते सजाज्ञाताः । अथ वीरैर्जितानुर्बन्धिनिखिन्ना मत्प्रपद्यथाः ।
 बाह्मभौर्यार्जिता भूमिस्तव पार्थनिवेदिता । सपेदं कृतमित्येवं मन्यसे राजपत्तम ।
 पाप्तान् गन्धर्वराजेन मञ्जतोद्भवसे ज्ञासि । आनिनाय पुनः पार्थः पुत्रोस्ते राजसत्तम ।
 कुमारवक्ष क्षयसे द्यूते विनिष्ठतेषु यत् । पाण्डवेषु वनं राजन् प्रमत्तसु पुनः पुनः ।
 प्रवर्षतः शरमातागङ्गुलस्य शितान् बहन् । अयशंवा विग्रुथेषुः किं पुनर्भासयोनयः ।
 अस्तंता फाल्गुनः श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषां वरं । केषवः सर्वभूतानां चक्राणसु सदुर्धनं ।
 शानरी रोचमानस्य केतुः केतुमतो वरः । स्वभेतानि स रथो बहन् श्वेनदयो रणे ।
 सपयिष्यति ते राजन्कान्तचकमिवोद्यतं । तस्याद्य वसुधा राजधिष्ठिता भरतवर्म ।
 यस्य भोमाञ्जुमो योषो स राजा राजसत्तम । तथा भोमहतप्रायो मञ्जुर्नो तव वाहिनी ।
 दुर्योधनमुपा दृष्ट्वा सद्यः यास्यन्ति कारवाः । न भोमाञ्जुनयोर्मता सस्यन्ति विशयं विभो ।
 तव पुत्रा महाराज राजानयानुसारिणः । मन्दास्त्वामप्य नार्थन्ति पाण्डवाय सकेकयाः ।

११२

११३

११४

शस्त्रियाः शूरेनाद्य सर्वे तामवजानते । पार्थ ह्येत गताः सर्वे बोध्यंशास्त्रस्य धीमताः ।

भक्त्या ह्यस्य विहृद्यन्ते तत्र पुत्रैः सदैव ते । अनर्हनिव तु बधे धर्मयुक्तान् विकर्मणः ।
योऽस्त्रिययत् पाण्डुपुत्रान् यो विदेष्टाऽधुनाऽपि वै । सर्वोपायैर्नियन्तव्यः सानुगः पापपुरुषः ।

११०

तत्र पुत्रो महाराज नानुशोचितुमर्हसि । द्यूतकाले मया प्रोक्तं विदुरेण च धीमता ।

यदिदं ते विलपितं पाण्डवान् प्रति भारत । अनीशेनेव राजेन्द्र सर्वमेतन्निरर्थकं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि दानधन्विपर्वणि सञ्जयवाक्ये त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

॥ दुर्योधन उवाच ॥ न मेतद्यं महाराज न शोच्या भवता वयं । समर्थाः स्म परान् राजान् विजितुं समरे प्रभो ।

वने प्रमाजितान् पार्थान् यदायान्मधुसूदनः । महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना ।

केरुपा धृष्टकेतुस्य धृष्टद्युम्नस्य पार्यतः । राजानयान्वयुः पार्थान् बहवोऽप्येऽनुयायिनः ।

१११

दन्द्रप्रस्थस्य चादूरात् समाजगुर्महाराथाः । व्यगर्धयस्य सङ्गम्य भवन्तं कुरुभिः सह ।

ते युधिष्ठिरमासोनमजिनैः प्रतिवासिते । हृष्यप्रधानाः संहत्य पथ्युपागत भारत ।

प्रत्यादानस्य राजस्यस्य कार्यमूचुर्नराधिपाः । भवतः सानुबन्धस्य समुच्छेदं चिकीर्षवः ।

शुचा चैवं मयोक्तासु भीष्मद्रोणकृपास्तदा । ज्ञातिवयमभयाद्राजान् भीतेन भरतर्षभ ।

ततः स्यास्यन्ति समये पाण्डवा इति मे मतिः । समुच्छेदं हि न कर्तव्यं वासुदेवस्यकीर्षति ।

११२

एते च विदुरात् सर्वे यूयं यथा मता मम । धृतराष्ट्रस्य धर्मज्ञो न वयः कुरुषत्तम ।

समुच्छेदस्य कर्तव्यं नः कृत्वा तात जनार्दनः । एकराज्यं कुरुषुषां स्म चिकीर्षति युधिष्ठिरे ।

तत्र किं प्राप्तकालं नः प्रणिपातः पलायनं । प्राणान्वा संवरित्यञ्च प्रतियुद्धामहे परान् ।

प्रतियुद्धे तु नियतः स्यादस्माकं पराजयः । युधिष्ठिरस्य सर्वे वै पार्थिवा वधवर्जिनः ।

विराट्प्राप्तस्य वयं मित्राणि कुपितानि नः । धिक्कृताः पार्थिवैः सर्वैः स्रजनेन च सर्वैश्च ।

११३

प्रणिपाते न दोषोऽस्ति सन्निर्भः शाश्वतोः समाः । पितरन्त्वेव शोचामि प्रजानेवं जनाधिपं ।

मच्छते दुःखमापन्नं क्लेशं प्राप्तमनन्तकं । कृतं हि तत्र पुत्रैश्च परेषामवरोधनं ।

भद्रियायै पुरैवेतत् विदितं ते मरौत्तम । ते राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सामात्यस्य महाराथाः ।

वैरं प्रतिकरिष्यन्ति कुलोच्छेदेन पाण्डवाः । ततो द्रोणोऽजनीत् भीमः कृपो द्रैः शिष्य भारत ।

दन्वा मां महर्षीं चिन्तामास्त्रिभं व्यचिन्तेन्द्रियं । अभिद्रुग्धाः परे चेष्टा न मेतद्यं परन्तप ।

११४

न समर्थाः परे जेतुमस्मान् युधि समास्यितान् । एकैकस्यः समर्थाः स्मो विजितुं सर्वपार्थिवान् ।

आगच्छन्तु विनेत्याभो दर्शयंशं शितैः शरैः । पुरैकेन हि भीमेण विजिताः सर्वपार्थिवाः ।

एते पितर्यन्तिकुटुंबो रथेनैकेन भारत । जघान सुमङ्गलेषां संरथ्यः कुरुषत्तमः ।

ततश्च शरपं जग्मुर्देवव्रतमिमं भयात् । स भीमः सुममर्षोऽथमस्माभिः सहितैः रथे ।

परान् विजेत् तस्मात्तं येतु भीमरतर्षभ । शरैर्यथां नियथो द्वाषीत् तत्कालेऽमितनेजशां ।

११५

पुरा परेषां प्रथिवो हतस्त्राभीत् वधवर्जिनी । अस्मान्पुनरभी नाद्य धर्मया जेतुमाहवे ।

किन्नपचाः परे ह्यद्य वीर्यहीनाय पाण्डवाः । अस्मत्संस्था च प्रथिवी वर्तते भरतर्षभ ।
 एकार्थाः सुखदुःखेषु समानीताश्च पार्थिवाः । अग्रिं प्रविशेद्युस्ते समुद्रं वा परन्तप ।
 मर्दयं पार्थिवाः सर्वं तद्विद्धि कुरुक्षेत्रम् । उन्मत्तमिव चापि त्वां प्रहसन्तीह दुःखितं ।
 विलपन्तं बद्धविधं भोतं परविकल्पने । एषां ह्यैकैक्ये राज्ञां समर्थः पाण्डवान् प्रति ।
 आत्मानं मन्यते सर्वो व्येत ते भयमागतं । जेतुं समयां सेनां मे वासवोऽपि न शक्यात् ।
 हन्तुमच्युत्सुरपेयं ब्रह्मणोऽपि स्वयंशुभः । युधिष्ठिरः पुरं हित्वा पञ्च ग्रामान् स्र्ज्वाचते ।
 भोता हि मामकात् सैन्यात् प्रभावाच्चैव मे विभो । समर्थ मन्यसे यद्य कुन्तोपुत्रं ह्येकोदरं ।
 तन्मिथ्या न हि मे ह्यत्तं प्रभावं वेत्सि भारत । मसन्ना हि गदायुद्धे प्रथित्यां नास्ति कथन ।
 नाधीत् कथिदतिकान्ता भवितान न च कथन । युक्तो दुःखोपिन्याहं विशापारगतस्तथा ।
 तस्मात् न भोमान्मन्येषो भयं मे विद्यते कश्चित् । दुर्घोऽधनसभो नास्ति गदायामिति निश्चयः ।
 सद्द्वयणस्य भद्रं ते यत्तदैनमुपायवर्नं । युद्धे सद्द्वयं गमो वनेनास्त्वधिका भुवि ।
 गदाप्रहारं भोभो मे न जातु विषहेत् युधि । एकं प्रहारं ये दद्यां भोमाय हविता नृप ।
 स एवैवं नयेत् घोरः चिप्रं वैवस्वतचर्यं । इच्छेयञ्च गदाहस्तं राजन् द्रष्टुं ह्येकोदरं ।
 सुचिरं प्रार्थितो ह्येष मम नित्यमनोरथः । गदया निहतो ह्यागौ मया पार्थो ह्येकोदरः ।
 विभीर्षणावः प्रथिवीं परासुः प्रपतित्यति । गदाप्रहाराभिहतो ह्यमवानपि पश्चतः ।
 सङ्गमया विभीर्थेन गिरिः शतसहस्रधा । सचाप्येतत् विमानाति वासुदेवाञ्जुना तथा ।
 दुर्घोऽधनसभो नास्ति गदायामिति निश्चयः । तत्ते ह्येकोदरमर्थं भयं व्येत महाश्वे ।
 व्यपनेथास्त्वं ह्येनं मा राजन् विमना भव । तस्मिन् मया हते चिप्रमञ्जुनं वधो रायाः ।
 तुल्यरूपा विभीष्टा वा चेस्यन्ति भरतर्षभ । भोभो द्रोणः कृपो द्रौणिः कर्णो भूरिश्यवान्मया ।
 प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्यः विश्वरजो जयद्रथः । एकैक एषां शकस्तु हन्तुं भारत पाण्डवान् ।
 समेतास्तु घणेनैतास्त्रैर्वन्ति धमशादनं । समया पार्थिवीषेना पार्थमेकं धनञ्जयं ।
 कस्माद्गन्ता निजैस्तु मितिहेतुर्न विद्यते । शरमार्तैस्तु भोभोऽयं शनयोऽय स हस्रथः ।
 द्रोणद्रौणिर्कृपैवैव गन्ता पार्थो धमचर्यं । पितामहोऽपि गाङ्गेयः शान्तनोरिह भारत ।
 ब्रह्मर्षिसदृशो जज्ञे देवैरपि सुदुःषटः । न हन्ता विद्यते चापि राजन् भोभो ह्यस्य ।
 पिवा शुकः प्रसञ्जेन नाकामल्लं मरिच्यसि । ब्रह्मर्षय भरदाजात् द्रोणो द्रौणश्च नन्दन ।
 द्रोणास्त्रो महाराज द्रौणिश्च परमास्त्रवित् । कृपया पार्थिवमुष्येऽयं नृहर्षोऽनूदपि ।
 शरसामोद्भवः शोमास्त्रवध इति मे मतिः । शयोनिश्रास्यन्वेने चिन्ता नन्वा च नातुतः ।
 शरस्योषो महाराज स च शूरः क्षिता मम । सर्वे एते महाशूरा देवक्या महाशरणाः ।
 शकस्यापि व्यथो दुर्घुः संयुगे भरतर्षभ । नैनेपामञ्जुः शक इवैव मन्निजैरिदितुं ।
 वहितानु शरयाद्य हनियन्ति धनञ्जयं । भोभोऽयं ह्यनपाह्यदुःखं कर्षो ननो मन्

११०

११०

११०

११०

११०

अनुज्ञातस्य रामेण मत्समोऽपीति भारत । कुण्डले रुचिरे चास्तां कर्णस्य सद्यजे प्रभे ।

ते ब्रह्मर्षे महेश्च्रेण याचितः स परन्तप । अभोधया महाराज शक्त्या परमभीमया ।

तस्य शक्तेश्चगूढस्य कस्माज्जीवेद्भूतञ्चयः । विजयो मे ध्रुवं राजन फलं पाणविदाहितं ।

अभिव्यक्तः परेषाञ्च द्वात्तो भुवि पराजयः । अज्ञां श्चैकेन भीमोऽयं प्रयुतं हस्ति भारत ।

११००

तत्समास्य महेश्वासा द्वौणद्वौणिकपा अपि । संसप्तकानां वृन्दानि च्छित्तिद्याणं परन्तप ।

अर्जुनं वयमस्मान्वा निहन्त्यात् कपिकेतनः । तन्नालमिति मन्यन्ते सव्यसाचिवधे कृताः ।

पार्थिवाः स भवांस्तीभ्यो क्षाकम्प्राश्रयते कथं । भीमसेने च निहते कोऽन्या युथेत भारत ।

परेषां तन्ममाचक्ष्व यदि वेत्य परन्तप । पञ्च ते भ्रातरः सर्वे घृष्टयुधोऽय सात्यकिः ।

परेषां समरे राजन् योधाः सारं वलं मते । अस्माकन्तु विशिष्टा ये भीमद्वौणिकपादयः ।

११०१

द्वौणिकैर्कान्तनः कर्णः भीमदत्तोऽय वाह्निकः । प्राग्भ्योतिपाधिपः शल्य आर्वन्धोऽय जयद्रथः ।

दुःशासनो दुःसहस्य दुर्मुखस्य विशाम्पते । युतायुच्चित्रसेनस्य पुत्रमित्रो विविश्रतिः ।

शवो भृरियगाथैव विकर्णस्य तनात्मजः । अचौहिष्ठो हि मे राजन् द्रुपेया च समाह्वताः ।

धृनाः परेषां सप्तैव कस्मान्मे स्थात् पराजयः । वलं त्रिगुणतो हीनं योर्ध्वं प्राह दृष्टस्थितिः ।

परैर्भस्त्रिगुणा चेधं मम राजन्ननीकिनी । गुणहीनं परेषाञ्च वञ्च पश्यामि भारत ।

१११०

गुणोदयं वञ्चगुणमात्मनस्य विशाम्पते । एतत् सर्वं समाज्ञाय बलायं मम भारत ।

नूनतां पाण्डवानाञ्च न मोहं गन्तुमर्हसि । इत्युक्त्वा सञ्चयं भूय. पर्येष्वक्त भारत ।

विविक्तः प्राज्ञकालानि ज्ञात्वा परपुरञ्चयः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानमन्धिपर्वणि दुर्योधनवाक्ये चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

॥ दुर्योधन उवाच ॥ अचौहिणी. सप्त सन्धा राजभिः सह सञ्चय । किंस्त्रिद्विच्छति कौन्तेयो युद्धप्रेषुर्धुधिष्ठिरः ।

॥ मञ्चय उवाच ॥ अतीव मुदितो राजन् युद्धप्रेषुर्धुधिष्ठिरः । भीमसेनाज्जुनी चोभौ यमावपि न विभ्यत । १११५

रथन्तु दिव्यं कौन्तेयः सर्वं विभ्राजयन्दिशः । मन्त्रं जिज्ञासमान. सन् धीमत्सुः समयोजयत् ।

तमपश्याम सद्यर्द्धं मेघं विद्युद्युतं यथा । समन्तात् सममिथ्याय द्यममाणोऽभ्यभायत ।

पूर्वैरूपमिदं पश्य वयं गेथ्याम सञ्चय । वीभक्तुर्मा यथोवाच तयाऽवैश्वर्यस्युत ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ प्रभंमस्यभिनन्दंस्त्वान् पार्यान्तपरराजितान् । अर्जुनस्य रथे ब्रूहि कथमयाः कथं ध्वजाः ।

॥ मञ्चय उवाच ॥ भीमनः सह शक्येण वञ्चसिचं विभ्राम्यते । रूपाणि कल्पयामास त्वष्टा धाता सदा विभो । १११९

ध्वजे हि तस्मिन् रूपाणि च्चकुन्ते देवमायया । महाधनानि दिव्यानि महान्ति च सधूनि च ।

भीमसेनानुरोधाय इदमाम्नां माहतात्मजः । आत्मप्रतिहतिं तस्मिन् ध्वज आरोपयिष्यति ।

सर्वा दिशो योजनमाचमनारं स तिर्यग्मूर्द्धं हरेषु वै ध्वज । न सञ्जतेऽप्यै महभिः संदृतेऽपि तथा हि साया विहिता भो ममेन ।

यथाकामे द्रुपधनुः प्रकाशते न चैकवर्णं न च धेष्टि किञ्चु तत् । तथा ध्वजो विहितो भीमनेन सङ्गाकारं दृश्यते रूपमस्य ।

सहदेवस्य माद्रेयः शूद्रः सङ्गन्दनो युधि । स्वयं सङ्कल्पयामास श्यालं ते सुवलात्मजं ।

उलूकं चैव कैतव्यं ये च सारखता गणाः । नकुलः कल्पयामास भागं माद्रवतीसुतः ।

ये चान्ये पार्थिवा राजन् प्रत्युद्यास्यन्ति संयुगे । समाङ्गानेन तांश्चापि पाण्डुपुत्रा अकल्पयन् ।

२२५

एवमेवामनीकानि प्रविभक्तानि भागशः । यत्ते कार्यं सपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकं ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ न सन्ति सर्वे पुत्रा मे मूढा दुर्धृतेदेविनः । येषां युद्धं वलवता भीमेन रणमूर्द्धनि ।

राजानः पार्थिवाः सर्वे प्रोचिताः कालधर्मणा । गाण्डीवाग्निं प्रवेक्ष्यन्ति पतङ्गा इव पावकं ।

विद्रुतां वाहिनी मन्ये कृतवैरैर्महात्मभिः । तां रणे केऽनुयास्यन्ति प्रभङ्गा पाण्डवैर्युधि ।

सर्वे ह्यतिरथाः शूद्राः कीर्त्तिमन्तः प्रतापिनः । सूर्यपावकशोस्तुत्यास्तेजसा समितिञ्जयाः ।

२२६

येषां युधिष्ठिरो नेता भोग्ना च मधुसूदनः । योधोचं पाण्डवो वीरौ सव्यसाचिह्नकोदरौ ।

नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्थतः । सात्यकिर्द्रुपदश्चैव धृष्टद्युम्नश्च सानुजः ।

उत्तमैजाय्य पाञ्चालो युधामन्युश्च दुर्जयः । शिखण्डी कर्त्तवैरश्च तथा वैराटिहत्तरः ।

काश्यपेद्येदयश्चैव मत्स्याः सर्वे च सञ्जयाः । विराट्पुत्रोऽप्यथ पाञ्चालाश्च प्रभट्टकाः ।

येषामिन्द्रोऽप्यकामानां न हरेत् शयिनीमिमां । वीराणां रणधीराणां ये भिन्दुः पर्वतानपि ।

२२७

तान् सर्वगुणमयपानमनुष्यप्रतापिनः । क्रोशतो सम दुप्युतो योद्धुमिच्छति सञ्जय ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ उभौ स एकजातीयो तयोभौ भूमिगोचरौ । अथ कस्मान् पाण्डवानभेकेतो मन्यसे जयं ।

पितामहश्च श्रेष्ठश्च रूपं कर्णश्च दुर्जयं । जयद्रथं सोमदत्तमश्चत्यामानमेव च ।

सुतेजसो महेश्यासानिन्द्रेऽपि सहितोऽमरैः । अशक्तः समरे जेतुं किं पुनस्तात पाण्डवाः ।

सर्वे च शूचिबीपाला मदये तान् पाण्डवान् । आर्याः शस्त्रधृतः शूराः ममर्याः प्रतिवाहितुं ।

२२८

न मामकान् पाण्डवास्ते ममर्याः प्रतिवीचितुं । पराक्रान्तो ह्यहं पाण्डून् सपुत्रान् योद्धुमाश्वे ।

मन्त्रियं पार्थिवाः सर्वे ये शिकीर्षन्ति भारत । ते तानावारयिष्यन्ति ऐषेणानिव तन्तुना ।

महता रथवैद्येन शरजालय मामकैः । अभिद्रुता भविष्यन्ति पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ उन्नत इव मे पुत्रो विनपत्येव सञ्जय । नहि शक्नो रथे जेतुं धर्मराजं युधिष्ठिरं ।

जानाति हि यथा भीमः पाण्डवानां धृष्टस्त्रिणां । सत्त्वत्तां सपुत्राणां धर्मज्ञानां महात्मनां ।

२२९

यतो नागोऽप्यदयं विषहं तेर्महात्मभिः । किन्तु सञ्जय मे ब्रूहि पुनस्तेषां विचेष्टितं ।

कलांशरस्विनो भूयः सन्दीपयति पाण्डवान् । अर्धिमते महेश्यामान् श्रियः पावकानिव ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ धृष्टद्युम्नः सहदेवान् सन्दीपयति भारत । युष्यन्मिति माभेष्ट युद्धारतसक्तमाः ।

ये केचित् पार्थिवास्तत्र धार्तराष्ट्रेण भङ्गताः । युद्धे समागमिष्यन्ति तुमुने शस्त्रमद्भुले ।

तान् सन्मानाश्वे कुड्दान् सानुवन्थाम् समागतान् । अहमेकः समादास्ये तिमिभक्त्यानिषेदकात् ।

२३०

भीमं द्रोणं हृष्यं कर्णं द्रोणिं शूभं युयोधनं । एतांश्चापि निरोक्त्यामि वनेन मकरानयं ।

तदा ब्रह्मन् धर्मतामा प्राह राजा युधिष्ठिरः । तत्र धैर्यं च शैथिल्यं पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।

सर्वे समधिपृष्टाः सन् सद्गमाद्यः समुद्भूतः । जानामि सर्वं महाबाहो चतुर्थं व्यवस्थितं ।

समर्थमेकं पर्याप्तं कौरवाणां विनिग्रहे । पुरन्नादुपयाताणां कौरवाणां युयुत्सतां ।
 भवता यद्विधातयं तव, श्रेयः परन्तप । सद्गामादुपयातानां भग्नानां शरपैषिणां ।
 पौरुषं दर्शयन् प्रहरो यस्मिन्नेदयनः पुमान् । क्रीणीयात्तं सहस्रेण इति नीतिमतां मतं ।
 मत्वं शूरस्य वीरस्य विक्रान्तस्य नर्षभ । भयात्तामां परिचिता संयुगेषु न सम्ययः ।
 एवं ब्रुवति कौन्तेय धर्मात्मनि युधिष्ठिरे । धृष्टद्युम्न उवाचेदं मां वचो गतसाध्वसं ।
 सर्वान् जनपदान् स्रत तथा दुर्व्याधनस्य ये । सर्वाहिकान् कुरुन् ब्रूयात् प्रातिपेयान् शरदतः ।
 स्रतपुत्रं तथा द्रोणं सहपुत्रं जयद्रथं । दुःशान्तं विकर्षञ्च तथा दुर्व्याधनं नृपं ।
 भीमञ्च ब्रूहि गत्वा त्वमाशु गच्छत माचिरं ।

१९२

१९८

युधिष्ठिरः साधुनैवाभ्युपेया मा वोऽवधीदञ्जेना देवगुप्तः । राज्यं दातुं धर्मराजस्य त्वर्षं याचध्वं वै पाण्डवं लोकवीरं ।

नैतादृशे हि योधाऽन्नि श्रिय्यामिह कथन । धयाविध, सत्यवाचो पाण्डवः सत्यविक्रमः ।
 देवैर्हि संहतो दिव्यो रथो गाण्डोवधन्वतः । न स जेया मनुष्येण मास्र कर्तुं मनो युधि ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वर्षणि धानमन्त्रिपर्वणि सञ्जयवाक्ये षट्पञ्चाभाऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ चक्षतेजा ब्रह्मचारी कौमारोऽपि पाण्डवः । तेन संयुगमेत्यन्ति मन्दा विजयतो मम । १९८

दुर्व्याधन निर्वर्त्तस्य युद्धाद्भारतमत्तम । नहि युद्धे प्रशंसन्ति सर्वावस्यमरिन्दम ।
 अलमर्द्धं श्रिय्यास्ते सहामात्यस्य जीवितं । प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिन्दम ।
 एतद्भिः कुरवः सर्वे मन्यन्ते धर्मसंहितं । यत्नं प्रमानं मन्येयाः पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः ।

अङ्गेनां समवेत्तस्य पुत्र स्तानेव वाहिनीं । जात एष तवास्त्रावस्त्रं तु मोहाच्च बुधमे ।

न ह्यहं योद्धुमिच्छामि नैतदिच्छति वाह्निकः । नच भीमो नच द्रोणो नाश्रत्यामा न सञ्जयः । १९०

न मोमदन्तो न श्वो न ह्यपो योद्धुमिच्छति । सत्यप्रत पुरमित्रो जयो भूरिभवास्तथा ।

येषु सम्प्रतितिष्ठेयुः कुरवः पीडिता, परैः । ते योद्धुं नाभिनन्दन्ति तत्तुभ्यं तात रोचतां ।

न त्वं करोषि कामेन कर्णः कारयिता तव । दुःशासनस्य पापात्मा शकुनिश्चापि शैवतः ।

॥ दुर्व्याधन उवाच ॥ नाहं भवति न द्रोणे नाश्रत्यामि न सञ्जये । न भीमे नच कामोजे न ह्यपि नच वाह्निके ।

सत्यप्रते पुरमित्रे भूरिभवे वा पुनः । श्रयेषु यान्तावकेषु भारं कृत्वा समाङ्गये । १९१

अहञ्च तात वरुणस्य रणयज्ञं वितत्य वै । युधिष्ठिरे परं कृत्वा दीक्षितो पुरुषर्षभ ।

रथो वेदो स्तुः खड्गो गदा शुकं कवचं सदा । चातुर्हावयु धूर्त्या मे शरा दर्भा हविर्धमः ।

आत्मशयेन नृपते इष्ट्वा वैवस्वतं रणे । विजित्य च समेथ्यातो हतामित्रैः श्रियाहृतो ।

अहञ्च तात कर्णस्य श्वाता दुःशासनस्य मे । एते वयं हनिष्याम, पाण्डवान् ममरे त्रयः ।

अहं हि पाण्डवान् हत्वा प्रमाना श्रियवामिमां । मास्र हत्वा पाण्डुपुत्रा भीकारः श्रियिर्गमिमां । १९०

त्यर्कं मे जीवितं राज्यं धनं सर्वञ्च पार्यिव । न जातु पाण्डवै माद्धं वषेदमहमच्युत ।

यावद्भिः श्रूय्यासीत्प्राया विधिदरेण मारिय । तावदपपरित्याज्यं भूमैर्, पाण्डवान् प्रति ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सर्वान् वसूतान् शोचामि त्यक्तो दुःखोऽधनो मया । ये मन्दमनुयास्यन्ते चान्तं वैवसूतस्य च ।

रुक्णामिव धूमेषु व्याघ्रः प्रहरतां वरः । वरान् वीरान् हनिष्यन्ति समेता युधि पाण्डवाः ।

प्रतीपमिव मे भाति युयुधानेन भारती । व्यक्ता सीमन्तिनी यस्ता प्रष्टष्टा दीर्घवाजना ।

११५५

सम्पूर्णं पूरयन् भूयो बलं पार्थस्य साधवः । श्रेयसः समरे श्याता वीजवत् प्रवपन् शरान् ।

सेनामुखे प्रयुङ्क्ष्वां भीमसेना भविष्यति । तं सर्वं संश्रयिष्यन्ति प्रकारमकुतोभयं ।

यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुञ्जरान् विनिपातितान् । विभ्रोर्णदन्तान् गिर्व्योभान् भिन्नकुम्भान् समोषितान् ।

तानभिप्रेक्ष्य सङ्ग्रामे विशीर्णानिव पश्वन्तान् । भीतो भीमस्य संसर्वात् क्षत्ताऽसि वचनस्य मे ।

निर्दुग्धं भीमसेनेन सैन्यं हतरथदिपं । गतिमग्रेरिव प्रेत्य क्षत्ताऽसि वचनस्य मे ।

११५६

महदो भयनागामि गचेच्छाम्यथ पाण्डवैः । गदया भीमसेनेन हताः शमसुपैथय ।

महावनमिव क्लृप्तं यदा द्रक्ष्यसि पातितं । बलं कुरूणां भीमेन तदा क्षत्ताऽसि मे वचः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतावदुक्त्वा राजा तु सर्वान्स्थान् पृथिवीपतीन् । अनुभाष्य महाराज पुनः पप्रच्छ सञ्जय ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वायमन्विपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यद्वृत्तां महात्मनो वासुदेवधनञ्जयौ । त्वमे ब्रूहि महाप्राज्ञ शूद्रशूरे वचनं तव ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजन् यथादृष्टौ मया कृष्णधनञ्जयौ । ऊचतुस्यापि यद्यौरौ तत्ते वक्ष्यामि भारत ।

पादाङ्गुलीरभिप्रेक्ष्य प्रयतोऽहं क्षताञ्जलिः । शूद्रान्तं प्राविशं राजवाख्यातुं नरदेवयोः ।

११५७

भैवामिमन्युर्न यमो तं देहमभियान्ति वै । यत्र कृष्णौ च कृष्णा च सत्याभामा च भामिनी ।

उभौ मन्थाषवचीवातुभौ चन्दनरूपितौ । सन्निभौ वरवक्षौ तौ दिव्याभरणभूषितौ ।

नैकरत्नविचित्रान् काञ्चनं महदामनं । विविधास्तरणाकीर्णं यत्रापातामरिन्दभौ ।

अश्रुनोत्सङ्गौ पादौ केशवस्योपलक्ष्ये । अश्रुनस्य च कृष्णायां सत्यायाश्च महात्मनः ।

काञ्चनं पादपीठान् पार्थो मे प्रादिशत् पदा । तदहं पाणिना स्पृष्ट्वा ततो भूमावुपाविशं ।

११५८

ऊर्ध्वरेखतौ पादौ पार्थस्य शुभलक्षणे । पादपीठादपश्यौ तत्रापस्यमहं शुभौ ।

श्याभौ हृत्सौ तरुणौ शालस्त्वन्धाविवोद्गतौ । एकासनगतौ दृष्ट्वा भयं मां महदाविशत् ।

इन्द्रविष्णुमहावेतौ मन्दास्त्रा मावसुधृते । संश्रयान् भीमद्रोणाभ्यां कर्णस्य च विकल्पनान् ।

निदेश्यत्सर्विमो यस्य मानसस्य सत्स्यते । सङ्क्षेपो धर्मराजस्य निययो मे तदाऽभवत् ।

पत्न्यनयाप्रपागाभ्यामाक्षय्ये सञ्जयसत्क्रियः । अश्रुसिं मूर्च्छिं सन्ध्याय तौ सन्देहमचोदयं ।

११५९

धनुर्गुणकिणाढेन पाणिना शूभलक्षणं । पादमानमवन् पार्थः केशवं समचोदयत् ।

इन्द्रवैतुरिवोत्थाय मन्थाभरणभूषितः । इन्द्रभोर्धोपमः कृष्णः शंविष्टो मामभाषत ।

वाचं धृतरतां श्रेष्ठो ह्यारिर्नी वषमसमां । आसमीं धार्तराष्ट्राणां शूद्रपूत्र्या मुदास्यं ।

वाचं मां वषमार्थं विषास्यममन्वितां । अशौचमहमिष्टार्थं पथाद्दृश्यशरि रौ ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ संश्रयं देवचो ब्रूया धृतराष्ट्रं मनीषिणं । कुरुमुत्थास्य भीमस्य द्रोणस्यापि च शृणुततः ।

११६०

श्रवणोर्वचनात् सूत ज्येष्ठानप्यभिवादयन् । यथीयस्य कुशलं पश्चात् प्रष्टुवमुत्तरं ।
यजध्वं विविधैर्व्यञ्जैर्ब्रिभेभ्यो दत्तदक्षिणाः । पुत्रैर्दौरस्य मोदध्वं महद्यो भयमागतं ।
अर्थास्त्रजत पात्रेभ्यः सुतान् प्राप्तुं कामजान् । प्रियं प्रियेभ्यश्चरत राजा हि त्वरते जये ।
एषमेतत् प्रष्टुं मे हृदयान्नापस्यंति । यद्भोविन्देति सुकोप कृप्या मां दूरवासिनं ।
तेजोमयं दुराधैर्वा गाण्डोर्वं यस्य कार्मुकं । मद्धितोयेन तेनेह वैरं व. सव्यमाचिना ।
मद्धितोयं पुन. पार्थ क प्रार्थयितुमिच्छति । यो न कालपरोतो वाऽप्यपि साक्षात् पुरन्दरः ।
बाह्मभ्यामुद्वहेत् भूमिं देहेत् कुड्ग इमाः प्रजाः । पातयेत् विदिवाद्देवान्योऽञ्जुनं समरे जयेत् ।
देवासुरमनुष्येषु सत्तंगन्धर्वैर्भोगिषु । न तं पश्याम्यहं युद्धे पाण्डवं योऽभ्यधाद्रेण ।
यत्तद्विराटनगरे श्रूयते महद्द्रुतं । एकस्य च बहूनाञ्च पर्याप्तं तन्निदर्शनं ।
एकेन पाण्डुपुत्रेण विराटनगरे यदा । भग्नाः पलायय दिशः पर्याप्तं तन्निदर्शनं ।
बलं बोध्यैश्च तेजस्य शोषता लघुहस्ता । श्रविवादस्य धैर्यैश्च पार्थान्नाम्यत्र विद्यते ।
इत्यनवीदृषीकेन. पार्थमुद्धर्षयन् गिरा । गर्जनं समथवर्षाव गगने पाकशापनः ।
केनस्य वचः श्रुत्वा किरीटी श्वेतवाहनः । अञ्जुनस्तन्महद्वाक्यमब्रवीद्रेमहर्षणं ।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सञ्जयस्य वचः श्रुत्वा प्रजाचक्षुर्जनेश्वरः । ततः सङ्घातुमारभे तदसौ गुणदोषतः ।
प्रसङ्गाय च शौक्ष्ण्येण गुणदोषान्निचक्षणं । यथावस्मत्तत्त्वेन जयकामः सुतान्प्रति ।
बलाबलं विनिश्चित्य याथातथ्येन बुद्धिमान् । शक्तिं सङ्घातुमारभे तदा वै मनुजाधिपः ।
देवमानुषयो. शक्या तेजसा चैव पाण्डवान् । कुरुन् शक्याऽस्तपतरया दुर्व्योधनमथाब्रवीत् ।
दुर्व्योधनेयं चिन्ता मे शयन्न व्युपशाम्यति । सत्यं ह्येतद्दहं मन्ये प्रत्यक्षं नानुमानतः ।
आत्मजेषु परं खेहं सर्वमूतानि कुञ्चते । प्रियाणि चैवं कुर्वन्ति यथाशक्ति हितानि च ।
एवंमेवोपकर्तव्यं प्रायशो लक्षयामहे । दृच्छन्ति वङ्गलं सन्तः प्रतिकर्तुं महप्रियं ।
अग्नि. सावित्र्यकर्ता स्यात् खाण्डवे तत्पतं सरन् । अञ्जुनस्यापि भोमेर्मासिन् कुरुपाण्डुसमागमे ।
जातिस्त्राङ्गाभिपन्नाय पाण्डवानामनेकशः । धर्मादयः समेथन्ति समाहृता द्विदोषः ।
भोमद्रेणरूपपादीनां भयादग्निमस्मितं । रिरक्षिपन्तः मरुभं गमिष्यन्तीति मे मति ।
ते देवै. सहिता. पार्था न शक्याः प्रतिवीचितुं । मानुषेण नरव्याधा बोधैर्वन्ताऽन्वनाग्नाः ।
दुर्गमदं यस्य दिव्यं गाण्डोर्वं धनुस्तमं । वारुणो चाक्षयो दिव्यौ प्रपूर्णा नहेतुधी ।
वानरस्य ध्वजे दिव्यो नि पङ्के धूमवद्वति । रथस्य चतुरन्ताकां वदन्त्वस्मिन्नः क्षितौ ।
महामेघनिभयापि निर्घायः श्रूयते जनैः । महाशनिस्तम्बः शक्यः कां नयद्दरः ।
यद्यातिमानुषं बोध्यं कृत्वां लोको व्यवस्यति । देवान्मरुति जेदरं बं विदुः पार्थिव रतेः ।
इतानि पद्य चैवयून् यो महद्वैव बुद्धये । निन्दन्तान्नामैव मुहन्दूरस्य पातददः ।

१११०

१११५

११२०

११२५

यमाह भीष्मा द्रोणश्च रूपो द्रौणिस्तथैव च । मद्रराजस्तथा श्रेष्ठा मध्यस्था ये च मानवाः । ११०५
 ुद्धायावस्थितं पार्थ पार्थिवैरतिमानुषैः । अत्रकञ्च रथमादूँलं पराजितुमरिन्दमं ।
 मद्दुःशं बाजवोर्दण कान्तवोर्यस्य पाण्डवं । क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्चवाणमतानि य ।
 तमञ्जुं महेष्वां महेश्रैपेत्रविक्रमं । निग्नन्तमिव पश्यामि विमर्द्दंस्त्रिभ्यश्चाहवे ।
 इत्येवं चिन्तयन् कृतज्ञमहोगवाणि भारत । अनिद्रो निःसुखश्चास्मि कुरूणां शर्मचिन्तया ।
 चयोदयोऽयं सुमहान् कुरूणां प्रवृत्तपक्षितः । अथ चेत्कनहस्तान्तः शमादन्या न विद्यते । ११०६
 शमे मे रोचते नित्यं पार्थिवात् न विग्रहः । कुरूभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवान् शक्तिमत्तरान् ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रविचिने स्कौनयष्टोऽध्यायः ॥ ५६ ॥
 ॥ वैश्यायन उवाच ॥ पितुरेतद्वचं श्रुत्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः । आधाय विपुलं क्रोधं पुनर्विदमप्रवीत् ।
 अत्रमा देवसचिवाः पार्थाः स्फुरिति यद्भवान् । मन्यते तद्भयं व्येतु भवतो राजसत्तम ।
 अक्रामदेवसंयोगात् सोभात् द्रोहाच्च भारत । उपेतया च भावानां देवा देवलमाप्नुवन् ।
 इति दैपायनो व्यसो नारदश्च महातपाः । जामदग्न्यश्च रामो न कयामकययत् पुरा । ११०७
 नैव मानुषवद्देवाः प्रवर्तन्ते कदाचन । कामात् क्रोधात् तया सोभात् देवाश्च भरतपुत्र ।
 यदा ह्यग्निश्च वायुश्च धर्मं ह्येष्टोऽश्चिनावपि । कामयोगात् प्रवर्तन्त पार्था दुःखमाप्नुयुः ।
 तगन्त्य भवता चिन्ता पार्थिव्या स्ताम् कथञ्चन । देवेष्वपेक्षका ह्येते शश्रुन्नेषु भारत ।
 अयसेन कामसंयोगात् देवो सोभय लक्ष्यते । देवेषु देवभामाणां येषां तद्विक्रमियेति ।
 मयाऽभिमन्वित शश्रुन्नातवेदा प्रशाम्यति । द्विषन् सकृन्नासोक्तान् परिचिष्य शमन्ततः । ११०८
 यदा परमकं मेभ्यो येन युक्ता दिशैकम् । ममाप्यनुपमं भयो देवेषु विद्मि भारत ।

लोकशाधिक्रमेतन्मे माहात्म्यं दिक्षु विश्रुतं । आद्याधनार्थं भवतः प्रोक्तं न द्वाघया नृप ।
 नद्वाहं द्वाघनो राजन् भूतपूर्वं कदाचन । असदाचरितं ज्ञानं ददात्मानं प्रथमति ।
 पाण्डवाद्यैव मत्स्याय पाञ्चालान् कैकेयै सह । साद्यकिं वासुदेवञ्च श्रोतासि विजितान्मया ।
 सरितः सागरं प्राप्य यथा नग्नसि सर्व्वं यः । तथैव ते विनद्धस्यसि मामासाद्य सहान्वया ।
 परा बुद्धिं परं तेनो बोध्यं परमं मम । परा विद्या परो योगो भवतेभ्यो विप्रियते ।
 पितामहस्य द्रोणस्य रूपं ग्रन्थं प्रसक्तया । अस्त्वेषु धत् प्रजानन्ति सर्व्वं तन्मयि विद्यते ।
 इत्युक्त्वा सञ्चयं भूयः पर्य्येषु च्छत भारतः । ज्ञात्वा दुष्टलोको कार्याणि प्राप्तकालमरिन्दम ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि दानमन्त्रिपर्व्वणि दुर्ध्याधनवाक्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६० ॥

१७९
१८०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथा तु वृच्छन्तमतीव पार्थ वैचित्रवीर्य्यं तमचिन्तयिष्या । उवाच कर्णो धृतराष्ट्रपुत्रं प्रहर्षयन् संसृष्टि
 कौरवाणां ।

मिथ्या प्रतिज्ञाय मया यद्वहं रामात्कृतं बद्धमय पुरस्तात् । विज्ञाय तेनास्मि तदैवमुक्त्सेनात्काले प्रतिभाऽस्यतीति ।
 महापराधे क्षापि यत्र तेन महर्षिणाऽहं गुरुणा च ग्रहः । यत्कं प्रदग्धुं क्षापि तिम्रतेजा सवागगमयवनि सहर्षं ।
 प्रसादितं द्वाष्ट मया मनोऽभूत् शूद्रयूपाय स्वेन च पौरुषेण । तदस्मि चास्त्रं मम सावशेषं तस्मात् समर्थोऽस्मि ममैव भारः ।
 निमेषमात्रात्तद्ये प्रसादमवाप्य पाञ्चालकरूपमत्स्यान् । निहत्य पार्थेन सहपुत्रपौत्रैर्नैकानह शम्भुजितान् प्रपत्ये ।
 पितामहसिद्धतु ते मनोपे द्रोणस्य सर्व्वं च नरोद्भृत्पुत्र्याः । यथा प्रधानेन वनेन गत्वा पार्थान् हनिष्यामि ममैव भारः ।
 एवं ब्रुवन्त तमुवाच भीष्मः किं कृत्यसे कालपरीतबुद्धे । न कर्णं जानासि यथा प्रधाने हते हता स्युष्टतराष्ट्रपुत्राः ।
 यत् खाण्डवं दाहयता हतं हि छण्डितोयेन धनञ्जयेन । युत्वेव तत् कर्णं नियन्तुमात्मा युक्तस्त्वया वै सह बान्धवेन ।
 धाञ्चापि शक्तिं विद्मशाधिपसे ददौ महात्मा भगवान्महेन्द्रः । भस्मीकृतं तां समरे विमोषा चक्राहता द्रुप्यसि क्रमवेन ।
 यस्ते शरं सर्षपमुखो विभाति सदाय्यमात्मेर्महित प्रयत्नात् । सपाण्डुपुत्राभिहतं शरीरैः सह तया यास्यति कर्णं नाम ।
 बाणस्य भोमस्य च कर्णं हन्ता किरीटिभं रचति वासुदेवः । यस्त्वाद्भुमानाश्च वरीयसाश्च हन्ता रिपूणां तुमुसे प्रगटि ।

१८१
१८२

॥ कर्ण उवाच ॥ अहं सर्व्वं वृष्णिपतिर्यथोक्तस्तथा च भूयाद्य तेना महात्मा । अहं यदुक्तं परुषन्तु किञ्चित् पितामहस्तस्य
 फलं प्रेषातु ।

न्यस्यामि प्रस्थाणि न जातु सक्षे पितामहो द्रुप्यति मां सभायां । त्वपि प्रयन्ते तु मम प्रभाव द्रुप्यन्ति सर्व्वं भुवि भूमि
 पाता ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा स महाधनुमान् हिलाः समां स्वं भवनं जगाम । भीमस्तु दुर्ध्याधनमेव राजन् मध्ये कुह
 णा प्रहमन्नुवाच ।

कृत्यप्रतिज्ञां किल सूनूपुत्रमया स भारं विपश्येत् कस्मात् । व्यूहं प्रतिब्यूह्य शिरासि भित्ता लोकस्य पर्य्यत भीम
 सेनात् ।

१८३

आदत्तयः कालिङ्गजपद्रेषु चेदिध्वजे तद्विषति वादिके च । अहं हनिष्यामि सदा परेषा सहस्रमद्यायुतस्य योधान् ।
 यदैव रामे भगवत्यनिन्द्ये प्रहमन्नुवाच । हतवांसदस्त्रे । तदैव धर्म्यं तपद मष्ट वैकृन्तनमहाधमपूरुषस्य ।

तयोक्त्वास्त्रे नृपतीन्द्रभीमे नि चिष्य शस्त्राणि गते च कर्णे । वैचित्रवीर्यस्य सुतोऽल्पबुद्धिर्दुर्वैधान शान्तनवं वभाषे ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि कर्णवाक्ये एकपद्येऽध्यायः ॥ ६१ ॥

॥ दुर्वैधान उवाच ॥ सद्गुणानां मनुष्येषु सर्वेषां तुल्यजन्मानां । कथमेकान्ततस्तेषां पार्थानां मन्यसे जयं ।

वयञ्च तेऽपि तुल्यौ वै वीर्येण च पराक्रमे । समेन वयसा चैव प्रातिभेन श्रुतेन च । १०१०

अन्तेण योद्ययग्रासु मोघले कौघले तथा । सर्वे ष्व समजातोया सर्वे मानुषयोनय ।

पितामह विशानीषे पांशेषु विजयं कथं । नाहं भवति न त्रेणै न ह्ये न च वाह्निके ।

अन्येषु च नरेन्द्रेषु पराक्रम्य समारभे । अहं वैकर्त्तनं कर्णे भ्राता दुःशासनस्य मे ।

पाण्डवान् समरे पञ्च हनिष्यामि प्रितै रैरे । तेता राजन्महायज्ञैर्बिंबिषेभूर्दिविषैः ।

प्राङ्गणैर्गुणैर्पिष्यामि गोभिर्यैर्धनेन च । यदा परिहरिष्यन्ति रेणेष्यामि तन्नुना । १०१५

अतरिचानिव जले वाह्निसंभ्रमकारणे । पर्यस्तस्ते परांस्तव रथनागसमाकुलान् ।

तदादेषु विमोक्षन्ति पाण्डवाः स च कौशव ।

॥ विदुर उवाच ॥ इह नि ज्ञेयसं प्राङ्गर्हृद्वा निश्चितदर्शिनं । प्राङ्गणस्य विभ्रयेण दमो धर्मो सनातन ।

तस्य दानं समा मिद्धिर्ययावदुपपद्यते । दमो दानं तपो ज्ञानमधीतश्चानुवर्त्तते ।

दमश्चो मो हर्षोऽपि पवित्रं दम उत्तमं । विपाषा ष्टुतेजास्त पुरुषो विन्दते महत् । १०२०

व्रत्याद्वा इव भूतानामदात्मिभ्य सदाभय । येवाश्च प्रतिपेधार्यं चत्तं षट् स्त्रयभुवा ।

पात्रमेषु चतुर्थ्याङ्गदंमभेजोत्तमं मतं । तस्य जिह्व प्रवक्ष्यामि चेवा समुदधो दम ।

समा धुतिरिहंथा च समता मत्यमाजंवा । इन्द्रियाभिजयो धैर्यं माहंवा शीरचापसे ।

अथायंष्टमंरत्नं सन्तोष अहृधानता । रतानि यस्य रजिन्द्र स दान्त पुरुष स्मृत ।

कामो सोभय दर्पय मन्युनिद्रा विवर्त्यनं । गान रथ्यां च मोक्षय मेतहात्मो निषेवते । १०२५

अजिह्वममर्षं शूद्रमेतहात्मस्य ससपं । अनेनुरतायाऽप्येषु कामानामविचिन्तिता ।

समुद्रवक्ष्य पुरुष स दान्त, परिकीर्त्तितः । सुदृप्त मोक्षसम्ययः प्रसदात्मात्मविदुध ।

प्रायेह सोके सक्कमं सुगतिं प्रेथ गच्छति । अभयं यस्य भूतेभ्य सर्वेषामभयं यत ।

स वै परिणतप्रश्नः प्रत्यातो मनुजोत्तम । सर्वभूतहितो भेषलकात्रिद्विजते जन ।

समुद्र इव गभीरः प्रहालस्य प्रमथ्यति । वरुणो चरितं पूर्ये सद्गिराचरितस्य चत् । १०३०

तद्देशभाय मोदन्ते दास्ताः समपरांयणाः । भेष्यर्थे वा घमास्याय ज्ञानश्रमे जितेन्द्रियः ।

षाणाकाशौ चरेकोके ब्रह्मभुवाय कल्पते । ब्रह्मजीवामिंशकामि पदं भेषोपलभ्यते ।

इवं प्रथं ऋतस्य मुनेर्ज्ञेयं न ह्यज्ञेयं । उक्तुम्य वा गृहान् यस्तु मोक्षमेशभिमन्यते ।

न वाभेषामवालास्य कल्पन्त हायता दिशि ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि विदुरवाक्ये द्विपद्येऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ विदुर उवाच ॥ ब्रह्मजीवामिरादाय पात्र भूमावयोऽवयत् । कदिष्वाहृजिकलात पूर्येयामिति शूद्रम् । १०३५

तस्मिन्नेव ब्रह्मैव युगपत् सहस्रारिणो । तावुपादाय तं पाशं जग्मतुः स्वचराबुधैः ।
तौ विहायधमाक्रान्तौ दृष्ट्वा शकुनिकान्तरा । अन्वगावदनिर्विभो येन येन स गच्छतः ।

तथा तमनुधावन्नं मृगयन् ब्रह्मनार्यिनः । आश्रमस्यो मुनिः कश्चिद्दृष्ट्वाय कृताक्रिकः ।
तावन्तरीचगौ शीघ्रमनुयान्तं महीचरं । श्लेकिनाभेन कौरव्य पप्रच्छ स मुनिस्तदा ।

विविचमिदमाद्यर्थं मृगह प्रतिभाति मे । ज्ञवमानौ हि स्वचरौ पदांतरनुधावभिः ।
॥ शकुनिक उवाच ॥ पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतो मनः । यत्र वै विवदियेते तत्र मे वप्रमेयतः ।

॥ विदुर उवाच ॥ तौ विवादमनुभासौ ब्रह्मैव मृत्युप्रक्षितौ । विदग्ध च सुदुर्बुद्धौ प्रथिव्या संनिपेततुः ।
तौ युधमानौ संरन्ध्रौ मृत्युपाशवद्भानुगौ । उपसृष्ट्यापरिज्ञातो जगद् मृगह मृगह तदा ।

एवं ये ज्ञातयोर्येषु मियो गच्छन्ति विषहं । तैः मित्रत्रयमायानि शकुनावि विषहात् ।
संभोजनं सद्गुणं सम्यग्द्रोऽप्य समागमः । एतानि ज्ञातिकाव्यणि न विरोधः कदाचन ।

ये स काले समनसः संश्वे दृढानुपासते । सिंहगुहमिवारण्यमप्रष्टव्या भवन्ति ते ।
येऽप्यं सततमापाद्य दीना इव समासते । त्रियं ते सम्यगच्छन्ति दिवज्ञो भरतर्षभ ।

धूमायने व्यपेयानि ज्वरन्ति सहितानि च । धृतराष्ट्रोऽन्धकानोत्र ज्ञातयो भरतर्षभ ।
इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि यदादृष्टं गिरौ मया । अत्रा तदपि कौरव्य यथा श्रेयस्तया कुह ।

वयं किरातैः सहिता गच्छामो गिरिमुत्तरं । ब्राह्मणैर्देवकन्येभ्य विद्याजन्मकवार्तिकैः ।
कुञ्जमृतं गिरिं सन्धेममिता गन्धमादनं । दीप्यमानौषधिगुणं सिद्धगन्धसंश्लेषितं ।

तत्रापय्याम वै सर्वं मधुपोतकमाचिकं । मद्यपपाते विषमे निविष्टं कुक्षसम्भितं ।
आश्रीविपरित्यक्तमणं कुवेरदयितं मयं । यत् प्राप्य पुरुषो मर्त्याः श्यमरत्वं नियच्छति ।

अचक्षुर्धमते चक्षुर्दृष्टे भवति वै युवा । इति ते कथयन्ति सः प्राज्ञा जषषाधकाः ।
ततः किराताहृष्ट्वा प्रार्थयन्तो महीपते । विनेद्गन्धिवमे तस्मिन् सर्वेषु गिरिगङ्गरे ।

तथैव तव पुत्रोऽप्यं प्रथिवीनेक इच्छति । मधु पश्यति सङ्घोहात् प्रपातं नानुपायति ।
दुर्योधनो योद्धुमनाः समरे सद्यर्षाचना । नच पश्यामि तेजोऽस्य विक्रमं वा तथाविधं ।

एकेन रथमास्त्राय प्रथिवी येन निज्जिता । भीमश्रीः श्यमृतयः सन्वत्ताः साधुयायिनः ।
विराटनगरे भग्नाः किञ्च तत् विकृतं तव । प्रतीचमाशो यो वैरः क्षमते वीरिणं तत्र ।

द्रुपदो मत्स्वराजस्य संकुहस्य धनञ्जयः । न श्रेयसेयुः समरे वातयुक्ता इवाग्रयः ।
अहं कुहस्य राजानं धृतराष्ट्र युधिष्ठिरं । युधतोर्हि इयोर्धुद्धे नैकान्तेन भवेज्जयः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि दानधन्विपर्वणि विदुरवाक्ये विषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ दुर्योधन विगानी हि यत् त्वं वक्ष्यामि पुत्रक । उत्पयं मन्धमे मार्गमनभिम्प इवाग्धग

पद्यानां यादुपुत्राणां यत्तजः प्रजिहोषधि । पक्षानामिव भूतानो महतां लोकधारिणां ।
युधिष्ठिरं हि कैान्तेषु परं धर्मनिहासितं । परं गतिमसंप्रेत्य न त्वं जेतुमिहाहंमि ।

भीमसेनान्नु कौन्तेय यस्य नास्ति समो वले । रणान्तकं तज्ज्यप्रमे महावातमिव द्रुम ।

१४०४

सर्वशस्त्रमृतां श्रेष्ठ मेरु शिखरिणामिव । युधि गाण्डोवधन्वान को नु युध्यत बुद्धिमान् ।

धृष्टद्युम्नस्य पाञ्चाल्य कमिहाध न श्रान्तेयत् । शत्रुमध्ये शरान् मुञ्चन् देवराडऽग्रनीमिव ।

सात्यकिद्यापि दुर्हृष्यं सक्ततोऽन्धकट्विण्णु । ध्वंसयिष्यति ते सेनां पाण्डवेयहिते रत ।

य पुनः प्रतिमानेन शीलोकांनतिरिच्यते । तं कृष्णं पुण्डरीकाचं को नु युध्यत बुद्धिमान् ।

एकतो ह्यस्य दारास्य ज्ञातयश्च सवान्धवा । आत्मा च प्रथिवी चेतनेकतय धनञ्जय ।

१४०५

वासुदेवोऽपि दुर्हृष्यो यथात्मा यस्य पाण्डव । अविपन्न प्रथिव्याऽपि तद्वलं यत्र केशव ।

तिष्ठ तात सता वाक्ये सुहृदामर्थवादिनां । वृहत् शान्तनवं भीष्मं तितिचक्ष पितामह ।

भाञ्च त्रुव षं प्रश्रूय कुरुष्णामर्थदर्शिने । द्रोण रूप विकर्णश्च महाराजश्च वाङ्मिकं ।

एते ह्यपि यथैवाहं मन्तुमर्हसि तांस्तथा । सर्वे धर्मविदे ह्येते तुल्यलेहाय भारत ।

यत्तदिराटनगरे सद् भ्रातृभिरघत । उल्लूज्य गा सुसन्वस्ते बलं ते समश्रीर्यत ।

१४०६

यस्यैव नगरे तस्मिन् श्रूयते महदहृत । एकस्य च बहूनाञ्च पर्याप्तं तज्जिदग्धनं ।

अर्जुनस्तु तथाऽकार्षीत् किं पुन सर्व एव ते । सभाहृनभिजानोहि सत्याञ्च परिपालय ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये चतुष्टोऽध्याय ॥ ६४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रः सुयोधनं । पुनरेव महाभाग, सञ्जयं पर्यश्रुत्कृत ।

ब्रूहि सञ्जय यच्छ्रेष्ठं वासुदेवादनन्तरं । यदर्जुन उवाच त्वा परं कौतूहलं हि मे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ वासुदेववचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जय । उवाच काले दुर्हृष्यो वासुदेवस्य शृणुत ।

१४०७

पितामहं शान्तनवं धृतराष्ट्रश्च सञ्जय । द्रोणं कृपञ्च महाराजश्च वाङ्मिकं ।

द्रोणिश्च सोमदत्तश्च शकुनिं चापिसौबलं । दुःशासनं शलञ्चैव पुरुमित्रं विविश्रति ।

विकर्णं चित्रसेनश्च अयत्सेनश्च पार्थिवं । विन्दानुविन्दावावन्व्यो दुर्मुखश्चापि कौरवः ।

धैर्यं दुःसहञ्चैव भूरिश्रवसमेव च । भगदत्तश्च राजानं जलसन्धश्च पार्थिवं ।

ये चायान्ये पार्थिवास्तत्र योद्धुं समागताः कौरवाणां प्रियाधं । गुमूषं पाण्डवाम्नी प्रदीप्ते समानीता धार्तराष्ट्रेण
शोतुः ।

१४०८

यद्यान्यार्थे कौशलं बन्दनञ्च समागता मदचेनेन वाचा । इदं श्रूया सञ्जय राजमध्ये सुयोधनं पापकृता निधानं ।

अभयं दुर्भक्तिं राजपुत्रं पापात्मानं धार्तराष्ट्रं सुलुब्धं । सर्वममैतत् वचनं समये सहामात्यं सञ्जय श्रावयेथा ।

एव प्रतिष्ठाय धनञ्जये मां ततोऽर्थवद्दुर्मवेषापि यार्क्यं । प्रोवाचेदं वासुदेवं समीक्ष्य पार्थो धीमान् ।

यद्याश्रुतं ते वदतो महात्मनो मधुप्रदीरस्य वचः समाहितं । तथैव वाच्यं भवता हि मदचः समागतेषु चिन्तिषेणु
सन्मेश ।

महाराष्ट्रो रथवायुनोद्धते धनुःसुवेणास्त्रयन्तापहारिणा । यथा न क्षेम क्रियते महाशुभे समेत्य सर्वे प्रयतध्वमा
हृता ।

१४०९

न चेत् प्रयच्छ्वममित्रघातिना सुधिष्ठिरस्थांशमभिसिद्धं स्वकं । नयामि वः सायपदानि कुञ्जरान् दिग्गं पिढ्वा
मग्निवां मितैः शरैः ।

ततोऽहमामस्य तदाधनञ्जयं चतुर्भुजं चैव नमस्व सवरः । जनेन सम्प्राप्त इहामरद्युते तवान्तिकं प्रापयितुं वचो
महत् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये षडधिकाष्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दुर्योधने धार्तराष्ट्रे तदसौ नाभिनन्दति । ढष्णो भूतेषु सर्वेषु समुत्तस्युर्वरपभाः ।

उत्थितेषु महाराज श्रियया सर्वराजसु । रक्षिते सञ्जयं राजा परिभ्रष्टं प्रचक्रमे ।

आशंसमानो विजयं तेषां पुत्रवशानुगः । आत्मनय परेषाञ्च पाण्डवानाञ्च निश्चयं ।

१४५

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ गावत्याणैर्ब्रूहि नः सारफल्सु स्वधेनायां यावदिहासि किञ्चित् । तं पाण्डवानां निपुणं वेत्स्य सर्वं कि
मेधां व्यायः किमु तेषां कनीयः ।

त्वमेतयोः सारवित् सर्वदर्शी धर्माधेयैर्निपुणो निश्चयज्ञः । स मे पृष्टः सञ्जय ब्रूहि सर्वं युध्मनागाः कतरैऽस्मिन्
न सन्ति ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ न त्वां ब्रूयां रक्षिते जातु किञ्चिदस्य हि त्वां प्रविशत राजन् । आनयस्व पितरं महामतं गान्धारीञ्च
महिषीमाजमीढ ।

तौ तेऽस्यौ विनयेतां नरेन्द्र धर्मज्ञौ तौ निपुणौ निश्चयज्ञौ । तयोस्तु त्वां सन्निधौ तददेयं कृत्वा मत्तं के श्रवपाथं योयत् ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्तेन च गान्धारी व्यामया राजगामह । आनीतौ विदुरेणैह सर्वां श्रोत्रं प्रवेक्षितौ । १४६

तनसन्मगताज्ञाय सञ्जयस्यात्मजस्य च । अमुपेत्य महाप्राज्ञः कृष्णदैपायनोऽत्रवीत् ।

॥ व्यास उवाच ॥ संपृच्छते धृतराष्ट्राय सञ्जय आचख्य सर्वं यावदेषोऽनुयुक्ते । सर्वं तावदेत्य तस्मिन् यथावशायातुथं वासुदे
वेऽर्च्ये न च ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये षडधिकाष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अर्जुनो वासुदेवश्च धन्विना परमाधिने । कामादन्यत्र सन्भूतो सर्वभावाय सफलैः ।

यामान्तरं समाख्याय यथायुक्तं मनस्विनः । चक्रं तदासुदेवस्य मायया वचन्तं विभोः ।

सापह्नवं कौरवेषु पाण्डवानां सुसमतं । सारासारं बलं ज्ञातुं तेजःपुञ्जावभासितं ।

१४७

नरकं शम्बरश्चैव कंसं चैव च माधवः । जितवान् घोरसद्भाशान् क्रोडञ्जिव महाबल ।

पृथिवीच्चान्तरीचञ्च द्वाञ्चैव पुरुषोत्तमः । मनसैव विमिष्टात्मा नयत्यात्मवधं वधो ।

भूयो भूयश् यद्राजन् पुच्छसे पाण्डवान् प्रति । सारासारं बलं ज्ञातुं तत्समासेन मे शृणु ।

एकतो वा जगत्कृत्स्नमेकतो वा जनार्दनः । सारतो जगतः कृत्स्नादतिरिक्तो जनार्दनः ।

भस्म कुर्याज्जगद्ददं मनसैव जनार्दनः । नच कृत्स्नं जगच्छकं भस्मीकर्तुं जनार्दनं ।

१४८

यतः सत्यं यतो धर्मो यतो ह्यीरार्ज्वलं यतः । ततो भवति गोविन्दो यतः कृष्णसतो जयः ।

पृथिवीं चान्तरीचञ्च दिवञ्च पुरुषोत्तमः । विषेष्टयति भूतात्मा क्रोडञ्जिव जनार्दनः ।

स ह्यवा पाण्डवान् सर्वं लोकं समोद्धारयति । अधर्मान्निरताग्मूढान् दग्धुमिच्छति ते सुतान् ।

कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रञ्च केशव । आत्मयोगेन भगवान् परिवर्तयते ऽनिग्रं ।

कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्त्वावरस्य च । ईशते भगवानेक सत्यमेतत् प्रवोमि ते ।

१४४

ईशत्वमि महायोगी सर्वस्य जगते हरिः । कर्माण्यारभते कर्तुं कीनाश्च इव वद्धन ।

नेन वक्ष्यते लोकाभ्याघायोगेन केशवः । ये तमेव प्रपद्यन्ते तेन मुञ्चन्ति मामवा ।

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि यानवन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये सप्तपटोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं त्वं साधवं वेत्य सर्वलोकमहेश्वरं । कथमेतं न वेदाहं तन्मापाचख्य सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजन् ते विद्या मम विद्या नहीयते । विद्याहीनो तमोऽध्वला नामिजानामि केशवं । १४५

विद्यया तात जानामि त्रियुगं मधुसूदनं । कर्त्तारमहातं देवं भूतानां प्रभवाण्ययं ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ गावलाणोऽचका भक्तिर्धे ते नित्यं जनार्दने । यथात्ममभिजानामि त्रियुगं मधुसूदनं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ मायः न सेवे भद्रं ते न वृथा धर्ममाचरे । शृद्धभावंगतो मत्वा शक्तादेषि जनार्दनं ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ दुर्व्योधन च्चोकेषं प्रपद्यस्व जनार्दनं । आत्मेन सञ्जयस्तात शरणं गच्छ केशवं ।

१४६

॥ दुर्व्योधन उवाच ॥ भगवान्देवकीपुत्रो लोकांशेऽन्निहनिष्यति । प्रवदन्ननुने सख्यं नार्हं गच्छेऽद्य केशवं ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अर्थाक गान्धारिपुत्रस्ते गच्छत्येष सुदुर्मतिः । ईशुं ईरात्मा मानी च श्रेयसां वचनातिग ।

॥ गान्धार्युवाच ॥ ऐश्वर्याकामदुष्टात्मन् हृद्धानां शसनातिग । ऐश्वर्योविने हि त्वा पितर माञ्च वान्निग ।

वद्धंयन् दुर्द्धं प्रीतिं माञ्च शोकेन वद्धंयन् । निहता भीमसेनेन स्मृतांऽपि वचनं पितुः ।

॥ व्यास उवाच ॥ मिथोऽपि राजन् कृष्णस्य धृतराष्ट्र निषाध मे । यस्य ते पञ्चयो दूतो यस्त्वं श्रेयसि यो वृत्ने ।

जामात्येष च्चोकेषं पुराणं यच्च वै पर । शृद्भ्रूवमाणमेकार्यं मोक्षते मरुतो भयात् ।

१४७

वैचित्रवोर्व्यं पुण्या, क्रोधहर्षममाहृता । सिता वज्रविधे पौशेर्व्ये न तुष्टा स्वकैर्धमे ।

धमस्य वशमायात्ति काममूढा पुन पुन । अन्धनेत्रा यथैवान्धा नोयमाना स्वर्गार्थिभि ।

एष श्कायन, पन्था येन यान्ति मनीषिणः । तं दृष्ट्वा मृत्युमत्येति महांसल च न सञ्जति ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अद्भ्यः सञ्जय मे शंसं पन्थानमकुतोभयं । येन मत्वा च्चोकेषं प्राप्नुयां सिद्धिमुत्तमां ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ नाहतात्मा ह्यवात्मनं जातु विद्याज्जनार्दनं । आत्मनस्य मिथोपायो नान्यवेन्द्रियनिषयात् ।

१४८

इन्द्रियाणामुदीर्घाणां कामत्यागोऽप्रमादतः । अप्रमादो विहिंसस्य च ज्ञानयोगनिरसंशय ।

इन्द्रियाणां धमे यत्तो भव राजन्नतन्द्रित । बुद्धिश्च ते मात्थयतु नियच्छेन्ता यतस्ततः ।

एतश्चान्न विदुर्विप्रा भुवमिन्द्रियधारणं । एतश्चान्नश्च पन्थाश्च येन यान्ति मनीषिणः ।

अप्रायः केशवो राजन्निन्द्रियैरजिनैर्द्वैभिः । आगमाधिगतात् योगात्त्वमो तत्त्वे प्रसीदति ।

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि यानवन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये शृष्टपटोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भूयो मे पुण्डरीकाक्षं सञ्जयाचख्यं पृच्छत । भामकभौर्ध्विज्ञात प्राप्नुयां पुण्यात्तमं ।

१४९

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रुतं मे वापुदेवस्य नामनिर्वचनं शुभं । यावत्तच्चामिजानेऽहमप्रमेयो हि केशव ।

वसनात् सर्वभूतानां वसुवद्देवयोनित । वासुदेवस्ततो वेधो वृहन्नात् विष्णुहृद्यते ।
 मैनाद्वाग्नाच्च योगाद् विद्धि भारत माधवं । सर्वतत्त्वमयनाथ मधुधा मधुसूदन ।
 हृषिर्देवाचक्रुः शब्दो ण्य निर्वृतिवाचकः । विष्णुसङ्गावयोगाच्च कृष्णो भवति साक्षतः ।
 पुण्डरीकं परं धाम नित्यमचयमययं । तद्भावात् पुण्डरीकाद्यो दस्युबासाञ्जनाईन ।
 यत् सत्त्वान्न च्यवते यच्च सत्त्वान्न क्षीयते । सत्त्वं सत्त्वतस्तस्मादाद्यभ्रादृषभेक्षणा ।

११६

न जायते जनित्राऽधमजस्तस्मादनीकजित् । देवानां स्वप्रकाशत्वात् दमाहामोदरो विभु ।
 र्ध्वात् सुखात् सुखैवेत्येत् । षष्ठीकेशवमश्रुते । वाङ्मयं रोदसी विभन्नहावाङ्गरिति स्यत् ।
 अधो न चीयते जातु यस्मात्तस्माद्दधोक्षज । नराशामयनाचापि ततो नारायण स्यत् ।

पूरणात् सदानाचापि ततोऽसौ पुरुषोत्तम । अमृतय सनयेन सर्वस्य प्रभवव्ययात् ।
 सर्वस्य च सदां ज्ञानात् सर्वनेतं प्रचक्षते । सत्ये प्रतिष्ठितं कृष्णं सत्यमत्र प्रतिष्ठितं ।
 सत्यात् सत्यस्य गोविन्दस्तस्मात् सत्योऽपि नामत । विष्णुर्विक्रमणोद्देवो जयनाञ्जिष्णुहृद्यते ।
 श्रावणत्वादङ्गलस्य गोविन्दो वेदानात् गवा । अतस्तत् कुर्वते तत्तं तेन मोहयते प्रजा ।
 सर्वविधो धर्मनित्यो भगवान्मधुसूदन । आगन्ता हि महाबाहुराजंश्यायंमच्युत ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि सञ्जयवाक्ये रकोनसप्ततोल्ल्याय ॥ ६८ ॥

११७

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ चक्षुभ्रतो वै स्युश्चामि सञ्जय द्रव्यमि धे वासुदेवं समीपे । विधाश्रमानं वपुषा परेण प्रकाशयन्तं
 प्रदियो दिशश्च ।

ईरयन्तं भारतीं भारतानामभ्यर्षनीयां शूद्रां सञ्जयानां । बुभूषेर्द्विर्षहणीयामनिन्दां परासुनामपहणीयरूपां । ११७
 समुद्यन्तं सात्वतमेकवीरं प्रणेतास्त्वयं यादवानां । निहन्तारं चोभयं श्राववाणं मुञ्चन्तश्च द्विपता वै धर्मासि ।
 द्रष्टारो हि कुरवस्तं समेता महात्मानं शत्रुहणं वरेण्यं । ब्रुवन्तं वाचमग्रसरूपां हृषिश्चैष्ठं मोहयन्तं मदीयान् ।
 अयि सनातनतमं विपश्चितं वाच समुई कलशं यतीना । अरिष्टनेमि गरुडे सुपर्णे हरिं प्रजानां भुवनस्य धाम ।
 सहस्रशीर्षं पुरुषं पुराणमनादिमथान्तमनन्तकीर्त्तिं । शुकस्य धातारमजस्रं नित्यं परं परेषां शरणं प्रपद्ये ।
 वैद्योऽन्वनिर्वाणकरं जनिचं देवासुराणामय नागरचक्षवं । नराधिपानां विदुषां प्रधानमित्त्रानुजं तं शरणं प्रपद्ये । ११८
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसन्धिपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये सप्ततितमोल्ल्याय ॥ ७० ॥ समाप्तश्च यानसन्धिपर्वणं ॥

११८

॥ अथ भगवद्दानपर्व ॥ ८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सञ्जये प्रतिपद्यते तु धर्मराजो युधिष्ठिर । अथमापत दाशरहृष्टवर्षं धर्मसाक्षतां ।
 अयं स काच सम्प्राप्तो मित्राणां मित्रवत्सल । नच त्वदन्यं पश्यामि धे न आपसु तारयेत् ।
 त्वा हि माधवमाश्रित्य निर्भया मोघदर्पितं । धार्तराष्ट्र महामात्यं स्वमग्ननुपहृच्छेहे ।
 यथा हि सर्वोऽस्त्रापसु पासि वृष्णीनरिन्दम । तथा ते पाण्डवा रक्ष्या पाह्लाङ्गान्महतो भयात् ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अथमस्मि महाबाहो ब्रूहि यत्ते विवक्षित । करिष्यामि हि तत् सर्वं यत्त्वं वक्ष्यामि भारत । ११९

॥ सुधृष्टिर उवाच ॥ श्रुते मे धृतराष्ट्रस्य मनुष्यस्य चिकीर्षितं । रतं ह्येकं मकलं कृष्यं मन्त्रयो मां यदप्रवीत् ॥
 तन्मते धृतराष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विद्वतान्तर । यथोक्तं दूतं श्रुत्वा वधं स्यादन्यथा मुनिम् ॥
 अपदानेन राज्ञस्य शान्तिमस्मासु मार्गति । लुब्धं पपिन मनसा चरत्प्रममात्मन ।
 यत्तत् द्वादशवर्षाणि वनेष्वधुषिता वय । कृपना शरदक्षैका धृतराष्ट्रस्य प्राणनात् ॥
 स्थातां न समये तं ह्यन धृतराष्ट्रं इति प्रभो । नाशस्तु समयं कृष्यं तद्धिनो ब्राह्मणं विदुः ॥ ११८ ॥
 ब्रह्मे राजा धृतराष्ट्रं स्वधर्मं नानुपश्यति । वश्यं तान् पुत्रगृह्णित्वा न्मन्दस्त्वामिति प्राणन ।
 सुयोधनमते तिष्ठन् राजाऽस्मासु जनाईन । मिथ्या चरति लुब्धं सन् चरन् हि प्रियमात्मन ।
 इतो दुःखतरं विभु यदहं मातुरन्तत । अविधातुं न प्रकीर्मा मित्राणां वा जनाईन ।
 काशिमिथेदिपाञ्चालैर्मन्त्रैश्च मधुसूदन । भवता येव नायेन पश्यं यामा ब्रुता मया ।
 अविखलं हृत्कखलं मावन्दो वारणावतं । श्रवसानञ्च गोविन्दं कश्चिद्विवाच पञ्चम ॥ ११९ ॥
 पञ्च नश्चात दोषन्ता यामा वा नगराणि वा । वधेम सहिता येपु मां च नो भरता मञ्चन ।
 न च तानपि दुष्टात्मा धार्तराष्ट्रोऽनुमन्यते । स्वार्थमात्मनि मत्वाऽभावतो दुःखतरं मुक्तिं किं ।
 कुले जातस्य ब्रह्मस्य परविक्षेपु गृध्रत । सोऽभ प्रज्ञानमाहन्ति मत्वा हन्ति हता द्विधं ।
 ह्रीर्हता वाधते धर्मं धर्मो हन्ति हत, श्रियोऽर्हतां पुरुष हन्ति पुरुषस्याधनं वध ॥
 अधनादिनिवर्त्तने ज्ञातय सुहृदो द्विजाः । अप्रप्यादफलात् वृत्तात् यथा कृष्यं पतविषण । १२० ॥
 एतच्च मरणं तान यन्मास पतितादिव । ज्ञातयो विनिवर्त्तन्ते प्रेतसत्त्वादिवसव ।
 नात पापीयसो कश्चिदवस्य शम्भरोऽब्रवीत् । एव नैवाद्य न प्रातेभाजन प्रतिदृश्यते ।
 धनमाङ्ग पर धर्मं धने सर्व्वं प्रतिष्ठितं । जीवन्ति धनिनो लोके हता ये त्वधना नरा ।
 धे धनादपकर्षन्ति नर स्ववलमास्विता । ते धर्ममर्थं कामञ्च प्रमथन्ति नरसु तं ।
 एतामवस्थां प्राथेके मरुणं वरिरे जना । यामाथैके वनाथैके नाशायैके प्रव्रजुः ॥ १२१ ॥
 उन्मादमेके पुर्यान्ति यान्यन्ये द्विपता वशे । दास्यमेके च गच्छन्ति परेषामर्थहेतुना ।
 आपदे वाऽस्य मरणात् पुरुषस्य गरीयसी । श्रियो विनाशस्तद्वाञ्छं निमित्तं धर्मकामयो ।
 यदस्य धर्म्यं मरणं श्रायत् लोकवर्त्म तत् । समन्तात् सर्व्वभूतानां न तदत्येति कथन ।
 न तथा वाधते कृष्यं प्रकृता निर्धनो जन । यथा भद्रा श्रिय प्राप्य तथा हीन सुखैधित ।
 स तदात्मा परार्थेन सम्प्राप्ता व्यथन मष्टत् । सेज्जानं गहयते देवानात्मानञ्च कथञ्चन ॥ १२२ ॥
 नचास्य सर्व्वशास्त्राणि प्रभवन्ति निवर्धणे । सोऽभिक्रुष्यति म्थयाना सुचदस्याभ्यसूयति ।
 तत्तदा मन्तुरेवैति स भूय सम्प्रमुष्मति । स मोहवशमापन्नं क्रूरं कर्म निधेवते ।
 पापकर्मणां येव मङ्कर तेन पुथति । मङ्करो नरकायैव सा काष्ठा पापकर्मणां ।
 न श्रेत् प्रवृथ्यते कृष्यं मन्कायैव गच्छति । तस्य प्रबोधं प्रज्ञेव प्रज्ञाचक्षुसा रिथ्यति ।
 प्रज्ञाकामे हि पुरुष श्लाघ्येवाश्वेचने । शास्त्रनिष्ठं पुनर्धर्मं तस्य क्षीरं मुत्तम ॥ १२३ ॥

क्षीमान् हि पापं प्रदेष्टि तस्य श्रीरभिवर्द्धते । श्रीमान् स यावद्भवति तावद्भवति पूरुषः ।
 धर्मनित्यं प्रशान्तात्मा कार्ययोगवद् सदा । नाधर्मो कुरुते युद्धं नैव पापे प्रवर्त्तते ।
 अज्ञो को वा विमूढो वा नैव स्त्री न पुत्रः पुमान् । नास्याधिकारो धर्मोऽस्ति यथा शूद्रस्तथैव स ।
 श्रीमान् नमति देवास्यः पित्रानात्मानमेव च । तेनाऽऽत्तत्वं प्रजति सा काष्ठा पुण्यकर्मणः ।
 तदिदं मयि ते दृष्टं प्रत्यक्षं मधुसूदन । यथा राज्यात् परिभ्रष्टो वर्मानि व्रततीरिनाः ।
 ते वयं न श्रियं हातुमलं न्यायेन केनचित् । अत्र नो यतमानानां बधस्येदपि साधु तत् ।
 तत्र न प्रथमं कन्या यद्वयं ते च माधव । प्रशान्ता ममभ्युत्थाय श्रियं तामशुभोमहि ।
 तत्रैवा परमा काष्ठा रौद्रकर्मक्षयोदया । यदर्थं कौशान् हत्वा तानि राष्ट्राण्यवाप्नुमः ।
 ये पुनः स्युरममहद्वा अनार्याः कृष्णं श्रवणं । तेषामप्यवधं कार्यं किं पुन्यं स्युरोद्गमाः ।
 ज्ञातपद्मैव भ्रूयिष्ठा सहायो गुरवश्च न । तेषां वधोऽतिपापीयान् किं नु युद्धेऽस्ति शोभनं ।
 पापं चत्त्रियधर्मोऽयं वयश्च चक्षवन्धव । स नोऽस्त्वयैवो धर्मो वा वृत्तितरन्या विगर्हिता ।
 शूद्रं करोति शूद्रयुगं वैश्या विपणिजीविका । वधं वधेन जीवाम कपात् ब्राह्मणैर्हृतं ।
 चत्त्रियान् चत्त्रियो हन्ति मत्स्यो मत्स्येन जीवति । या श्यामं हन्ति दाशार्हं यस्य धर्मो यथा गतः ।
 युद्धे कृष्ण कलिर्नित्यं प्राणा मोदन्ति मयुगे । बलन्तु नीतिमाधाव युद्धे जयपराजयौ ।
 नात्माच्छन्देन भूताणां जीवितं मरणं तथा । नाप्यऽक्ताले सुखं प्रायं दुःखं वाऽपि सदृक्तमः ।
 एको ह्यपि बहून् हन्ति हन्त्येकं बहूनाऽप्युत । शूद्रं कापुरुषो हन्ति श्रयशस्त्री यमखिलं ।
 जयो नैवाभयोद्दृष्टो नोभयोश्च पराजयः । तथैवापचयो दृष्टो व्ययाने चयश्चयो ।
 सर्वथा वृजिन युद्धं को ब्रह्म प्रतिहन्त्यते । हतश्च च ह्यपोक्ते मना जयपराजयौ ।
 पराजयश्च मरणान् मन्ये नैव विशिष्यते । यस्य स्वाहिय कृष्ण तस्याऽप्यपचयो भुवं ।
 अन्ततो दयितं प्रप्तिं केचिदप्यपरे जना । तस्यैव बलहीनस्य पुत्रान् भ्रातृवपश्यन् ।
 निर्वेदो जीविने कृष्ण सर्वतस्योपजायते । येषोत्र धीरा क्षीमन्त आर्याः करुणवेदिनः ।
 त एव युद्धे हन्यन्ते यवोयान्मुच्यते जनः । हवाऽप्यनुग्रयो नित्यं परानपि जनार्दन ।
 अनुबन्धस्य पापोऽव श्रेयस्याप्यवश्रियते । श्रेयो हि बलमसाधनं श्रेयमवशेषयेत् ।
 सर्वोच्छेदे च यतते वैरस्यान्तविधित्तया । जयो वैरं प्रसृजति दुःखमाने पराजयः ।
 सुखं प्रशान्तं स्वपिति हिला जयपराजयौ । जतवैरस्य पुरुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा ।
 अनिर्हृत्तेन मनसा सुधै इव वेद्यनि । उक्त्वाद्यनि यः सर्वं यमसा सर्वमुच्यते ।
 अकीर्तिं सर्वभूतेषु प्रायतीं स नित्यच्छति । नहि वैरासि शान्त्यन्ति दोषकल धृतान्यपि ।
 आख्यातारस्य विद्यन्ते पुमांसोदियते कुले । नचापि वैरं वैरेण केवच व्युपगम्यते ।
 हृदियाग्निर्धया कृष्ण भूय स्वाभिबर्द्धते । अतोऽन्यथा नास्ति शान्तिर्नैक्यमन्तरमन्तवः ।
 अन्तरं लिप्तमानानामयं हेयो निरन्तरः । पौरुषेयो हि बलवानधिर्बुद्धयवाधनः ।

११२०

११२५

११२०

११२५

११३०

११३५

तस्य त्यागेन वा शान्तिं मरणापि वा भवेत् । अथ वा मूलघातेन दिवतां मधुसूदनं ।
 फलनिर्दृष्टिर्निष्कामास्तनूश्रमतरं भवेत् । या तु त्यागेन शान्तिं स्थापयति यथा एव म ।
 संशयात् समुच्छेदात् दिवतामात्मनस्तथा । न च त्यागुं तदिच्छामो न चेश्वरः कुलस्य ।
 अत्रं या प्रणिपातेन शान्तिं वैव गरीयसो । सर्वथा यतमानानामधुसूदमभिकाङ्क्षानां ।
 सान्त्वे प्रतिहते युद्धं प्रसिद्धं नापरः क्रमः । प्रतिघातेन सार्वत्र्यं दाहणं सम्प्रवर्त्तते ।
 तच्छून्यामिव सन्धाते पण्डितैरुपलक्षितं । साङ्गुलचालनं खेडा प्रतिशयो विवर्त्तनं ।
 दन्तदर्शनभारावस्तनो युद्धं प्रवर्त्तते । तत्र यो बलवान् कृष्ण जित्वा घोऽस्ति तदामिषं ।
 एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति कथन । सर्वथा त्वेतदुचितं दुर्वलेषु बलीयसां ।
 अनादरे विरोधश्च प्रणिपातो ह दुर्वलं । पिता राजा च दृष्टव्य सर्वथा मानमर्हति ।
 तस्मान्मन्यश्च पूज्यश्च धृतराष्ट्रो जनाईन । पुत्रस्यैह्य बलवान् धृतराष्ट्रस्य माधव ।
 स पुत्रवशनापन्नः प्रणिपातं प्रदाक्षति । स च किं मन्यसे कृष्ण प्राप्तकालमनन्तरं ।
 कथमथांच धर्मोच न हीयेमहि माधव । इदृशे ह्यस्य कृष्णेऽस्मिन् कर्मण्यं मधुसूदन ।
 उषसमष्टमिच्छामि त्वां त्वते पुरुषोत्तम । प्रियश्च प्रियकामश्च गतिश्च सर्वकर्मणां ।
 को हि कृष्णास्ति नस्तादृक सर्वनिश्चयतत्त्ववित् ।

॥ वैशम्पयन उवाच ॥ एवमुक्तं प्रत्युवाच धर्मराजं जनाईन । उभयोरेव वामथे यास्वामि कुदधेष्टदं । ११०

श्रमं तत्र लभेयञ्चेत् युष्मदर्थमहापथन । पुण्यं मे सुमहद्द्राजं दर्शितं स्यान्महाफलं ।
 मोक्षयेयं स्तुत्याप्राप्तुं संरन्धानं कुरुसृष्टयान् । पाण्डवान् धार्तराष्ट्रांश्च सर्वांश्च इष्टिवीभिर्मा ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न ममैतन्मते कृष्ण यत्त्वे याथा कुरुन् प्रति । सुयोधनः स्वर्गमपि न करिष्यति ते वच ।
 समेते पार्थिवं चक्रं दुःश्याधनवशानुगं । तेषां मथावतरणे तव कृष्ण नरोचये ।

न हि न प्रीणयत् द्रव्यं न देवलं कुतः सुखे । न च सर्वामरैरर्थ्यं तव द्राक्षेण माधव । १११

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ जानाम्येतां महाराज धार्तराष्ट्रस्य पापेतां । अवाच्यास्तु भविष्यामः सर्वलोके सहीचिन्तां ।
 नचापि मम पर्याप्ता सहिता सर्वपार्थिवाः । क्रुद्धस्व संयुगे स्थातुं विदुस्त्वेवतरं स्तृणाः ।
 अथचेते प्रवर्त्तेरन् भयिः किञ्चिदसम्पन्नं । निर्देष्यं कुरुन् सर्वानिति मे धीयते मतिः ।
 न जातु गमनं तत्र भवेत् पार्थ निरर्थकं । अयं प्राप्ति कदाचिच्छादन्तो वाऽप्यवाच्यता ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यत्तुभ्ये राचते कृष्ण स्वस्ति प्राप्नुहि कौरवान् । कृतायै स्वस्तिमन्तं त्वां द्रव्यामि पुनरागतं । ११०

विश्वक्सेनं कुरुन् गत्वा भारतान् शर्महेः प्रभो । यथा सर्वं सुमनसः महं स्वामि सुचेतस ।
 भ्राता स्वामि सखा स्वामि वीभक्षोर्मम च प्रिय । सोऽहदेनाविश्रद्धान् स्वस्ति प्राप्नुहि भूतये ।
 अस्मान् वेत्य परान् वेत्य वेत्याथान् वेत्य भाषितुं । यद्यदस्ति हितं कृष्ण तत्तदाद्य सुयोधनः ।
 यद्यद्दुर्भेद्यं संयुक्तमुपपद्ये हितं वचः । तत्तत् केशव भावेयाः सार्वं वा यदि वेतरत् ।
 इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये एकषष्ठोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मञ्जयन् श्रुतं वाच्यं भवतश्च श्रुतं मया । सर्वैश्चानाम्भिप्रायं यस्तेषां भवतश्च यः ।

१९०१

तत्र धर्माश्रिता बुद्धिलेपा वैराश्रया मतिः । यदयुद्धेन लभ्येत तत्तु यज्जमतं भवेत् ।

न चैवं नैष्टिकं कर्म चत्तियम् विद्यास्यते । आञ्जराश्रमिणः सर्वे न भैक्ष्यं चत्तियश्चरेत् ।

जयो वधो वा षड्रामे धावा दिष्टः सनातनः । स्वधर्मः चत्तियस्यैव कार्पण्यं न प्रमथ्यते ।

न हि कार्पण्यमास्याय शश्या वृत्तिर्धृतिरिन्द्रि । विक्रमश्च महाबाहो जहि शत्रून् परन्तप ।

अतिमृष्टा कृतखेदा दीर्घकायं सद्योपिता । कृतनिवाः कृतवसा धात्ताराज्ञः परन्तप ।

१९०२

न पर्यायोऽस्ति यत्साम्यं त्वयि कुर्युर्विद्यास्यते । वलवन्ता हि मेमन्यन्ते भीमद्रोणकृपादिभिः ।

यावच्च माद्वैतैतावाजस्रुपश्चरिष्यसि । तावदेते चरिष्यन्ति तव राज्यमरिन्दम ।

नानुक्लेशान्न कार्पण्यञ्च च धर्मार्थकारणात् । अत्रं कर्तुं धार्तराजस्तव काममरिन्दम ।

एतदेव निमित्तं ते पाण्डवास्त यद्यः त्वयि । नाशुतयन्त कौपीनं तावत् कृत्वापि दुष्करं ।

पितामहश्च द्रोणश्च विदुरश्च च धीमतः । ब्राह्मणानाञ्च साधूनां राज्यनगरश्च ।

१९०३

पश्यतां कुरुमुखानां सर्वेषामेव तत्त्वतः । दानशीलं मृदुं दानं धर्मशीलमनुव्रतं ।

यत्सामुपधिना राजन् शूने वञ्चितशंसदा । न चाऽप्यनपते तेन नृपेभ्यः खेम कर्षणम् ।

तथा शीलसमाचारे राजन् मा प्रणयं कथाः । वधास्ते सर्वलोकस्य किं पुनस्तव भारत ।

वाभिल्लप्रतिरूपाभिरतुदन्तां सहानुजं । साधमानः प्रहृष्टं सन् भ्रातृभिः सह भारत ।

एतावत्पाण्डवानां हि नास्ति किञ्चिदिदं खरुं । नामधेयञ्च गोवञ्च तदपेयां नमिष्यते ।

१९०४

कालेन महता पैपा भवित्यति पराभयः । प्रकृतिं ते भजिष्यन्ति नष्टप्रकृतयो मयि ।

दुःशासनेन पोषेन तदा शूते प्रवर्त्तिते । अनाथवत्सदा देवो द्रोपदी सुदुरात्मना ।

आरुष्य केधे रुदती सभायां राजवंसदि । भीमद्रोणप्रमुखो गौरिति व्याहता मुञ्च ।

भवता वारिताः सर्वे भ्रातरौ भीमविक्रमाः । धर्मपात्रनिवह्वाय न किञ्चित् प्रतिपेदिरे ।

एतास्यान्वाञ्च पश्या वाचः स समुदीरयन् । साधते ज्ञातिमथो स त्वयि प्रव्रजिते वने ।

१९०५

ये नम्रसन् असाहो गते हृष्ट्यं स्यात्सतासमं । अश्रुकरुद्रा रुदन्तश्च असायासासते तदा ।

न वै नमभ्यनन्देस्ते राजानो ब्रह्मणैः सह । सर्वे दुर्वैधानं तव निन्दन्ति स्य सभासदः ।

कुलीनस्य च या निन्दा वधो वाऽनिषकर्मणः । महागुणो वधो राजशत्रुनिन्दा कुभीविज्ञा ।

तदेव निहतो राजन् यदेव निरुपवपः । निन्दितश्च महाराज इयिष्यो सर्वैराजभिः ।

ईषत्कार्यो वधस्तस्य यश्च चारिवमोदये । प्रत्युन्देन प्रतिस्तस्यन्दिष्यमृत इव दुःम ।

वधः शर्ष इवानार्थः सर्वलोकस्य दुर्भेतिः । वक्ष्ये नं स्वमनिचत्र मा राजन् विचिकित्स्वियाः ।

सर्वया स्वचमञ्चेतत् रोचते च ममानध । यत्वं पितरि भीमे च प्रथिपातं समाचरेः ।

अहेतु सर्वलोकस्य गत्वा ह्येव्यामि भंसयं । पेयामस्ति दिधाभानो राजन् दुर्वैधानं प्रति ।

मध्ये राजानमहं तव प्रातिपौरुषिकान गुणान् । तव संदीर्घायिष्यामि ये च तस्य व्यतिक्रमाः ।

ब्रुवतस्तत्र मे वाक्यं धर्मार्थमहितं हितं । निग्रन्ध पाथिवा सर्वेनाना जनपदेश्वराः । १०१५
 त्वयि सम्प्रतिपत्स्यन्ते धर्मात्मा सत्यवागिति । तस्मिंश्चाधिगमियन्ति यथा सोभादवत्तत ।
 गर्हयिष्यामि चैवेतं पौरजानपदेश्वपि । दृष्टवासानुपादाय चातुर्भ्यश्च समागते ।
 शर्म वै याचमानस्त्वं नाधर्म्यं तत्र सस्यमे । कुरुन् विगर्हयिष्यन्ति धृतराष्ट्रश्च पाथिवाः ।
 तस्मिंश्लोकपरित्यक्ते किं कार्यंभवतिश्रुते । इते दुर्व्योधने राजन् यदन्त्यत् क्रियतामिति ।
 द्यात्वा चाहं कुरुन् सर्वान् युष्मदर्थमज्ञापयन् । यतिये प्रशम कर्तुं लक्षयिष्ये च चेष्टितं । १०१६
 कौरवाणां प्रष्टन्तिश्च गत्वा युद्धादिकारिकां । निग्रन्ध विनिवर्त्तिये जयाय तत्र भारत ।
 सर्वथा युद्धमेवाहमाशंसामि परै सह । निमित्तानि हि सर्वाणि यद्वा प्रादुर्भवन्ति वै ।
 यद्वा प्रकुन्नाथ नदन्ति घोरं हस्यत्यमुखेषु निग्रामुखेषु । घोरानि रूपाणि तथैव चाग्निवर्षाणान् यद्गन्तुपुयमि घोररूपान ।
 मनुष्यलोकाश्चयक्रान्तुघोरो नोचेदनुप्राप्त इवान्तक स्यात् । शस्त्राणि यन्त्र कवचायथास्य नागान् ह्वयास्य प्रतिपादयित्वा ।
 योधाश्च सर्वे कृतनिश्चयास्तो भवन्तु हस्तधरथेषु युक्ता । साङ्गामिके ते यदुपाज्जनीयं सर्वं समयं कुह तन्नरेन्द्र । १०१७
 दुर्व्योधनो नद्यत्तमद्य दातुं जीवस्तवैतच्छृपते कथञ्चित् । यत्ते पुरस्तादभवत् सत्सृष्ट धृते जित पाण्डुमुख्यगर्व्यं ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि कृष्णवाक्ये द्विसप्ततेश्चाध्याय ७२ ॥
 ॥ भीमसेन उवाच ॥ यथा यथैव शान्तिं स्यात् कुरुणां मधुसूदन । तथा तथैव भविष्या मास्म युद्धेन भीषये ।
 अमर्षी जातधरश्च श्रेयो देवी महामना । नोद्य दुर्व्योधनो वाष्पः सायैवैव समाचरे ।
 प्रकृत्या पापसन्तस्य तुभ्यचेतास्तु दस्युभि । शैथ्य्यमदमन्तस्य कृतवैरस्य पाण्डवै ।
 अदीर्घदर्शी निष्ठूरी चेन्ना क्रूरपराक्रम । दीर्घमन्युरनेयस्य पापात्मा निकृतिप्रिय । १०१८
 धियेतापि न भज्येन नैव जह्यात् स्वकथत । तादृशेन शम कृष्ण मन्ये परमदुष्कर ।
 सुहृदामयवाचीनस्य कथं प्रियानुत । प्रतिहन्येत् सुहृदां वाचयैव मनासि च ।
 य मन्युश्चमापन्न स्वभाव दुष्टमास्थित । स्वभावात् पापमभ्येति ह्यैश्वर्य इवोरग ।
 दुर्व्योधनो हि यत्सेन सर्वदा विदितस्तत्र । यच्छीलो यत्स्वभावस्य यद्दलो यत्पराक्रम ।
 पुरा प्रसन्ना कुरव सहपुत्रास्तथा वय । इन्द्रज्येष्ठ इवाभूम मोदमानाः सवान्धवा । १०१९
 दुर्व्योधनस्य क्रोधेन भारता मधुसूदन । धत्स्यन्ते शिशिरापाये वनानीव ऊर्ताश्रमे ।
 अष्टादशमे राजान प्रख्याता मधुसूदन । ये समुच्चिच्छिदुर्जातीन् सुहृदस्य सवान्धवान् ।
 अमुराणां सत्सृष्टानां ल्वलतामिव तेजसा । पर्यायकासे धर्मस्य प्राप्ते कलिरेजायत ।
 द्वैहयानामुदावर्त्ता नीपानां जनमेजय । यद्भवस्तालजडानां क्रमीणामुद्धृता वसु ।
 अजबिन्दु सुवीराणां सुराक्षाणां रूपहृत्किं । अर्केजय यवीहार्तां चीनानां धैतमूलक । १०२०
 हयवीरो विशेष्टानां वरपुत्र महौजसां । वाङ्ग सुन्दरवंगानां दीताक्षाणां पुरुरवा ।
 सहजयेदिमस्थानां प्रवीराणां वृषध्वज । धारणशश्वरस्थानां मुकुटानां विगाहन ।
 समस्य नन्दिवेगानामित्येते क्लृप्तपासना । युगान्ते कृष्ण सधूता कुलेषु पुरुपाधमा ।

अथय न कुरुषोः स्याद्युगान्ते कालमभूत् । दुर्व्योघनं कृत्वाङ्गारो जघन्य पापपूरुषः ।
 तस्मान्मृदु शनैर्ब्रूया धर्मायैवहितं हितं । कामानुबन्धवज्जल नोपमुद्यपराक्रमः ।
 अपि दुर्व्योघनं कृणु सर्व्वं वयमधश्चराः । नोचैर्भूलानुदास्यामो सास्र नो भरता नश्नुः ।
 अपुदासोनदृष्टिं स्याद्यथा न कुरुहि सद् । वासुदेव तथा कार्य्यं न कुरुनमय सृष्टेत् ।
 वाच्यं पितामहो वृद्धो ये च तस्य सभासद् । भ्रातृशामस्तु वैभ्राव धार्तराष्ट्र प्रयास्यतां ।
 अहमेतद्ब्रवीत्येव राजा चैव प्रशंसति । अर्जुनो नैव युद्धार्यो भूयसो हि दयाऽर्जुने ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि भगवद्गीतायां श्रीकृष्णोपनिषत्सु त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतत् श्रुत्वा महाबाहो कौरव प्रहसन्निव । अभून्पूर्व्वं भीमस्य माह्वेषोपहितं वचः ।
 गिरैरिव लघुल ततः प्रीतलमिव पावके । मत्वा रामानुजं शौरिं शङ्क्यत्वा ह्येकोदरं ।
 सन्तेजसंस्तदा वाग्मिष्वातरिश्येव पावके । उवाच भीमसंभोज कृपयाऽमिपरिभुतः ।
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ लमन्त्यदा भीममेव युद्धमेव प्रशंसति । वधामिनन्दिनं क्रूरान् धार्तराष्ट्रान्निर्मर्दिषुः ।
 न च स्तुषिषि आगर्षि न्युज्जं श्रेष्ठे परन्तप । घोरामघानां रूपतो सदा काचं प्रभाषसे ।
 निःश्वसन्निवतेन सन्तप्तं स्वेन मन्युना । अप्रयान्तमना भीम सधूम इव पवकः ।
 रकान्तो नि श्वसन् श्रेष्ठे भारार्त्तं इव दुर्व्वचः । अपि त्वा केचिदुन्मास मन्यन्तेऽतदिदो जनाः ।
 आरुह्य वृथाक्षिप्तं त्वान् गजं परितुदन्निव । निग्नन् पङ्क्तिं चित्तं भीम निःश्वसन् परिधावसि ।
 नास्मिन् जनेन रमसे रहः चिपसि पाण्डव । नान्यस्मिन्नि दिवा चानि कदाचिदभिनन्दसि ।
 अकस्मात् स्यामानस्य रहस्यास्त्रे रुदन्निव । जानेर्महोन्नमाधाय चिरमंसे प्रमीक्षितः ।
 भ्रुकुटिश्च पुन कुर्व्वन्नोष्ठौ च विदमन्निव । अभोऽहं दृश्यसे भोम सर्व्वं तन्मनुकारितं ।
 यथा पुरस्तात् सविता दृश्यते शुक्रमुचरन । यथा च पथास्त्रिंशोका भुवं पर्य्यति रश्मिमान् ।
 तथा सत्यं ब्रवीत्येतेत् नास्ति तस्य व्यतिक्रमः । हन्ताऽहं गदयाऽभ्येत्य दुर्व्योघनममर्षण ।
 इति सा मध्ये भ्रातृणां सत्येनालभसे गदा । तस्य ते प्रथमे बुद्धिधीयतेऽद्यपरन्तप ।
 अहो युद्धानिकाङ्क्षाणा युद्धकाल उपस्थिते । चेतोसि विप्रतोपानि यत्त्वां भीर्भीम विन्दति ।
 अहो पार्थ निमित्तानि विपरोतानि पश्यसि । स्वप्नान्ते जागरान्ते च तस्मात् प्रथममिच्छसि ।
 अहो नाशयसे किञ्चित् पुस्तं ह्यीव इवात्मनि । कम्पनेनाभियोजोऽसि तेन ते विहन मनः ।
 उद्वेपते नो हृदय मनसो प्रतिषीदति । क्लृप्तकाम्यद्योतोऽसि तस्मात् प्रथममिच्छसि ।
 अनित्यं क्लिप्तमत्यैस्त्र पार्थं चित्तं चलाचल । वातेवगप्रचलिता अटोला शालानेरिव ।
 तवैवा धिक्कृता बुद्धिर्गर्वां वागिव सानुषी । मगासि पाण्डुपुत्राणां मन्थयत्यस्रगविव ।
 इदं मे महदाश्चर्य्यं पर्व्वतस्यैव सर्षपं । यदोदृष्टं प्रभाषेयाः भीमसेनासमं वचः ।
 स दृष्ट्वा खानि कर्भाणि कुचे जन्म च भारत । उत्तिष्ठस्व विषादं मा ह्यथा वीरैस्त्रिभुवः ॥

न चैतद्गुरुत्वं ते यत्तं त्वागिररिन्दम । यदोजमान सभते चक्षिया न तदद्भुते ।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये चतु सप्ततोऽध्याय ॥ ७४ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथोक्तो वासुदेवेन नित्यमन्युरमर्षण । सद्यश्चत्तु समाधावत् यमपि तदनन्तरं ।
॥ भीमसेन उवाच ॥ अन्यथा मां चिकीर्षन्तमन्यथा मन्यसे ऽच्युत । प्रणीतभावमत्यर्थं युधि सत्यपराक्रम ।
वेत्सि दंष्ट्राद्यं स त्व मे दोषकाल सद्योऽपि । उत वा मानुजानांसि शत्रवन् इदं इवाश्रयं । २७१
तस्मादनभिरूपाभिर्वाग्भिर्मा त्वे समर्षसि । कथं हि भीमसेन मां जानन् कथन माधव ।
द्यूदादमतिरूपाणि यथा मां वक्तुमर्षसि । तस्मादिदं प्रवक्ष्यामि वचनं वृष्णिनन्दन ।
आत्मन यौरुषश्चैव बलञ्च न समं परै । सर्वथाऽनात्यर्ककर्मैतत् प्रशंसा स्वयमात्मन ।
अतिवादापविद्भस्त वक्ष्यामि बलमात्मन । पश्येते रोदसी कृष्ण यथोरासजिमा प्रजा ।
अचक्षे चाप्रतिष्ठे वा ऽप्यनन्ते सर्वमातरौ । यदीमे सहसा क्रुद्धु समेयातां शिले इव । २७२
अहमेते विद्वद्गीथां वाङ्मयां सचराचरे । पश्यैतदन्तरं वाङ्मोर्महापरिषेयोऽपि ।
य एतत् प्राप्य मुच्येत न तं पश्यामि पूरुष । हिसवांश्च समुद्रश्च वज्रो वा बलमित् स्वयं ।
मथाऽभिपत्तं चायेरन् बलमास्थाय न त्रय । युद्धार्हान् चक्षियान् सर्वान् पाण्डवेष्वाततायिन ।
अथ पादतले चैनान् अधितिष्ठामि भूतले । न हि त्वं नाभिजानासि मम विक्रममच्युत ।
यथा मया विनिर्जित्य राजनिो वज्रगा कृता । अथ चैन्मा न जानासि स्वर्थथेवोद्यत । प्रभां । २७३
विगाढे युधि सन्वधे देक्षसे मां जनाहंन । परुषैरासिपक्षे वै प्रणं पूतिमिवोन्नयन् ।
यथामति ब्रवोम्येतत् विद्धि मामधिकं तत । द्रष्टासि युधि सन्वधे प्रष्टत्ते वैमसेऽहनि ।
मया प्रणुश्रान्नातद्वाक्यमिदं सादिनस्तथा । तथा वराश्रभिकुर्द्धं निघ्नन्तं चक्षियर्भमान् ।
द्रष्टा मां तच्च लोकाय विकर्षन्तं चराचरान् । न मे सीदन्ति मञ्जानो न भमेदिपते मन ।
सर्वज्ञैः कादभिकुद्राश्च भय विद्यते मम । किन्तु यौ शूद्रमेवैतत् कृपया मधूसूदन । २७४
सर्वैः स्तित्तिचे सहेमान्मास्य मो भरता नशन् ।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये पञ्चसप्ततोऽध्याय ॥ ७५ ॥
॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भावं जिज्ञासमानोऽहं प्रणयादिदमेतुवं । न चाचेपात्र पाण्डित्याद्य क्रोधाद्य विवक्षया ।
वेदाद्यं तव साहाय्यमुत ते वेदं यद्विज्ञं । उत ते वेदं कर्माणि न त्वां परिभवात्यहं ।
यथा चात्मनि कल्याणं सहाययसि पाण्डव । सहस्रगुणमप्येतत् त्वयि सहाय्यात्यहं ।
पादुशे च कुले जन्म सर्वैराजाभिपूजिते । मनुमिद्य स च द्विद्य भौम त्वमसि तादृश । २७५
जिज्ञासन्तोहि धर्मस्य सन्दिग्धस्य ह्येकोदर । पर्थार्थं नाप्यब्रह्मन्ति देवमानुषयोर्जना ।
स एव वेत्तुर्हत्वा हि पुरुषस्यार्थसिद्धिषु । विनाशेऽपि स एवाव्य रुन्दिग्धं कर्म पौरुषं ।
अन्यथा परिदृष्टानि कविभिर्दोषदग्निभिः । अन्यथा परिवर्त्तते वेगा इव नभस्रत ।

Handwritten marks at the bottom left corner.

सुमन्त्रितं सुनोतश्च न्यायनद्योपपादितं । कृतं मानुष्यकं कर्म दैवेनापि विरुध्यते ।
 दैवमप्यकृतं कर्म पौरुषेण विद्वन्यते । शीतमुष्णं तथा वर्षं क्षुत्पिपासे च भारत ।
 यदन्यद्विष्टभावास्त्य पुरुषस्य स्वयं कृतं । तस्मादनुपरोधस्य विद्यते तत्र स्रवणं ।
 लोकस्य नान्यतो हृत्तिः । पाण्डवान्यत्र कर्मणः । एवंबुद्धिः प्रवर्त्तत फलं खादुभयान्वये ।
 य एवं कृतबुद्धिः सन्नं कर्मस्त्रिव प्रवर्त्तते । नासिद्धौ व्यथते तस्य न सिद्धौ हर्षमयुते ।
 तत्रेयमनुमावा मे भोमधेन विवर्त्तितः । नैकान्तसिद्धिर्लोक्या यत्रुभिः सह संयुगे ।
 नातिप्रक्षीणरग्निः स्वात्तया भावविपर्यये । विषादमर्च्छं दस्मानि वा ज्येतदर्थं ब्रवीमि ते ।
 शो भूते धृतराष्ट्रस्य धर्मीयं प्रायः पाण्डव । यतिये प्रथमं कर्त्तुं युद्धदर्थमहापयन् ।
 शमं चेत् करिष्यन्ति ततोऽनन्तं धर्मो मम । भवताश्च कृतः कामलोपाश्च श्रेय उत्तमं ।
 ते चेदभिनवित्स्वन्ति नाभ्युपैष्यन्ति मे वचः । क्रुरवा युद्धमेवात्र घोरं कर्म भविष्यति ।
 अस्मिन् युद्धे भोमधेन त्वयि मारः समाहितः । धूर्ज्जनेन धार्या स्वात् बोढव्य इतरो जनः ।
 अहं हि यन्ता वोभक्तोभविता संयुगे सति । धनञ्जयस्यैव कामो न हि युद्धं न कामये ।
 तस्मादायुद्धमानोऽहं हृकोदर मतिं तत्र । गदतः स्त्रीयया वाचा तेजसे धमदोदिये ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवदानपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये षट्सप्ततोल्लेखः ॥ ७६ ॥
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ उक्तं युधिष्ठिरेणैव यथा वाच्यं जनाहं न । तत्र वाक्यन्तु मे कृत्वा प्रतिभाति परन्तप ।
 नैव प्रथममत्र त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो । लोभाद्वा धृतराष्ट्रस्य दैन्याद्वा समुपस्त्रितात् ।
 अफलं मन्यसे वाऽपि पुरुषस्यापराकर्म । न चान्तरेण कर्माणि पौरुषेण फलोदयः ।
 तदिदं भाषितं वाक्यं तयाच न तथैव तत् । न चैतदेवं द्रष्टव्यमसाध्यमपि किञ्चन ।
 किञ्चैतन्मन्यसे शूद्रमस्माकमवषादकं । कुर्वन्ति तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः ।
 कथाद्यमानं सन्त्यक् च स्वात् कर्म सफलं प्रभो । स तथा कृष्ण वर्त्तस्य यथा शर्म भवेत् परैः ।
 पाण्डवानां कुरुक्षेत्राच्च भवान्नः सुहृत् । सुराणामधुराणाञ्च यथा वीरः प्रजापतिः ।
 कुरुक्षेत्रं पाण्डवानाञ्च प्रतिपत्स्व निरामयं । अक्षद्वितमनुष्ठानं मन्ये तत्र न दुष्करं ।
 एवंश्च कार्यतामेति कार्यं तव जनाहं न । गमनदेवमेव त्वं करिष्यसि जनाहं न ।
 चिकीर्षितमयान्ते तस्मिन् वीर दुरात्मनि । भविष्यति च तत्पथं यथा तव चिकीर्षितं ।
 शर्मतेः सह वा नोऽस्तु तव वा यच्चिकीर्षितं । विचार्यमाणो यः कामसत्रं कृष्ण स नो गुरुः ।
 न स नार्हति दुष्टात्मा वर्धं सस्रतवात्यत्र । येन धर्मं सुते दृष्ट्वा न सा श्रीरुपमर्षिता ।
 यथाप्यपश्यतोऽपायं धर्षिष्ठं मधुसूदन । उपायेन नृपंवेन हता दुर्धूतदेविना ।
 कथं हि पुरुषो जातः चत्त्रियेषु धनुर्धरः । समाह्वतो निवर्त्तत प्राणव्याग्रेऽप्युपस्थिते ।
 अर्धमूर्खे जितान् दृष्ट्वा वने प्रजलितांस्तया । वर्धतां नम वार्ष्णेय निर्गतांऽपौ सुषोधनः ।
 न चैतदहृतं कृष्ण मिचार्यं यच्चिकीर्षसि । क्रिया कथञ्च मुखाः स्वात् मृदुना वेतरेण वा ।

१२०

१२१

१२२

१२३

१२४

१२५

अथ वा मन्यसे ज्ञायान् वधतो वा मनसः । तदेव क्रियतामागु न विचार्य मत्तन्वया ।
 जानासि हि यथा तेन श्रौपदो पापमुद्धिमा । परिक्रिष्टा ममामथे तथ तथोपमार्पणम् ।
 स माम सम्यक्चरेत् पाण्डवेष्विति माधव । म मे सञ्जायते मुद्धिर्वैजुन्यमिति शोपरि । १८१

तस्माद्दन्वये धुक्तं पाण्डवानां हितञ्च यत् । तदागु कुह वार्ष्णेय यत्र कार्यमनन्तर ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि अञ्जुनवाक्ये सप्तमस्तोत्रोऽध्याय ॥ ७० ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ स्वमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव । पाण्डवानां कुरुणाञ्च प्रतिपत्से निरामयम् ।
 सर्वं त्विदं ममापन्नं बीभत्सो कर्मणोर्दये । चेन्न हि रसवच्छुद्धं कर्मैवेवोपपादितम् ।
 ष्यते वर्षास्य कौन्तेय जातु निर्व्वत्सयेत् फलम् । तत्र वै पौरुषं मयुरामेकं यत्र कारितम् ।
 तत्र चापि भुवं पश्येच्छेषणं देवकारितम् । तदिदं निश्चितं बुद्ध्या पूर्व्वरेपि महात्मभि । १८२

दैवेच मानुषे चैव संयुक्तं लोककारणम् । अहं हि तत् करिष्यामि परं पुरुषकार त ।
 देवन्तु न मया शक्यं कर्म कर्तुं कथञ्चन । स हि धर्मश्च लोकश्च त्यक्त्वा चरति दुर्मति ।
 न हि मन्थते तेन तथारूपेण कर्मणा । तथापि बुद्धिं पापिष्ठां वर्द्धयन्मस्य मन्त्रिणम् ।
 शकुनिः स्वतपुत्रश्च भ्राता दुःशासनस्तथा । स हि त्यागेन राज्यस्य न श्रमं समुपैष्यति ।
 अन्तरेण वर्षं पार्थ सानुबन्धं सुयोधन । न चापि प्रणिपातेन त्यक्तुमिच्छति धर्मराट् । १८३

याचमानस्य राज्यं स न प्रदास्यति दुर्मतिम् । न तु मन्ये स तद्वाच्यो यद्युधिष्ठिरशामनम् ।
 उक्तं प्रयोजनं यत्तु धर्मराजेन भारत । तथापापस्तु तत्सर्व्वं न करिष्यति कौन्तेव ।
 तस्मिंश्चाक्रियमाणेऽपि लोकवधो भविष्यति । मम चापि स वधो हि जगतद्यापि भारत ।
 येन कौमारके घूर्यं सर्व्वं विप्रकृताः सदा । विप्रलुप्तश्च वो राज्यं नृशयेन दुरात्मना ।
 न चापशान्ते पापं श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे । अमलशायिणं तेन लल्लते पार्थ भेदितम् । १८४

न मया तद्गुहीतञ्च पापं तस्य चिकीर्षितम् । जानासि हि महाबाहो लमणस्य परं मतम् ।
 प्रियं चिकीर्षमाणश्च धर्मराजस्य मामपि । मञ्जानंस्तस्य चात्मानं मम चैव परं मतम् ।
 अजानंश्चिव मं कश्चादर्जुनाथाभिग्रहसे । यथापि परमं दिव्यं तच्छाद्यनुगतं त्वया ।
 विधानविहितं पार्थ कथं शक्यं भवेत् परै । यन्तु वाचा मया शक्यं कर्मणा वाऽपि पाण्डव ।
 करिष्ये तदहं पार्थ नलाश्रमे श्रमं परै । कथं गोहरणेऽप्युक्तो नैतच्छक्यं तथा हितम् । १८५

याच्यमानोऽपि भीमेषु समत्सरगतेऽध्वनि । तदेव ते पराभूता सदा सद्बलित्वास्तव्या ।
 एवम' षणशद्यापि न च तृप्तं सुयोधन । सर्व्वथा तु मया कार्य्यं धर्मराजस्य शासनम् ।
 विभाष्यं तस्य भूयश्च कर्म पापं दुरात्मनः ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि ऋष्यवाक्ये ऽष्टमस्तोत्रोऽध्याय ॥ ७१ ॥

॥ नकुल उवाच ॥ उक्तं यज्ञविधे वाक्यं धर्मराजेन माधव । धर्मज्ञेन वदान्येन श्रुतश्चैवेह तत्वया ।
 मतमज्ञाय राजस्य भीमसेनेन माधव । संश्रमो वाङ्मनीयश्च ख्यापितं माधवात्मनः । १८६

तथैव फाल्गुनेनापि यदुक्तं तत्त्वया श्रुतं । आत्मनश्च मत्तं वीर कथितं भवताऽसकृत् ।
 सर्वमेतद्विनिर्गम्य श्रुत्वा परमं तं भवान् । यथाप्रकालं मन्येयान्मत्कृत्यां पुरुषोत्तम ।
 तस्मिंस्त्वस्मिन्निमित्ते हि मत्तं भवति केचन । प्राप्तकालं मनुष्येण चर्मं कार्यमरिन्दम ।
 अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थं पुनर्भवति सोऽन्यथा । अनित्यमनया सोके नरा पुरुषवत्तन ।

८ अन्यथा बुद्धयो ह्यासक्तस्मासु वनवासिषु । अदृश्येष्वन्यथा कृष्ण दृश्येषु पुनरन्यथा ।
 अस्माकमपि वार्ष्णेय वने विचरतां तदा । न तथा प्रययो राज्ये यया मस्यति वर्त्तते ।
 निवृत्त-नवासाश्च श्रुत्वा वीर समागताः । अचौहृष्यो हि सप्तेमास्त्वत्प्रसादाञ्जनाह्न ।
 दस्मान् हि पुरुषव्याघ्रानचिन्तयवल्पाह्वान् । आत्तप्रस्त्वावगे दृष्ट्वा न व्ययेदिह कं पुमान् ।
 स भवान् कुरुमथ च सान्त्वपूर्वं भयोत्तरं । भूयादाकां यया मन्दो न व्यथे सुयोधन ।

१८२

युधिष्ठिर भीमसेनं वीभक्षुश्चापराजितं । सहदेवश्च भाक्षैव त्वाच्च रामश्च केशव ।
 सात्यकिश्च महावीर्यं विराटश्च सहात्मजं । द्रुपदश्च सहामात्यं धृष्टद्युम्नश्च माधव ।
 काशिराजश्च विक्रान्तं धृष्टकेतुश्च चेदिपं । मांसशोणितभृन्मर्त्यं प्रतियुध्येत को युधि ।
 स भवान् गमनादेव साधयिष्यत्यथं श्रयं । इष्टमर्थं महाबाहो धर्मं राजस्य कीर्तनं ।

१८३

विदुग्धैव भीमश्च द्रोणश्च सहवाह्विक । श्रेयं समर्था विज्ञातुमृच्यमानास्त्वयऽनघ ।
 ते चैनमनुनेयन्ति धृतराष्ट्रं जनाधिपं । तक्ष पापधमाचारं सहामात्य सुयोधनं ।
 श्रोता चार्थस्य विदुग्स्तश्च वक्ता जनार्दन । कमिवार्यं विवर्त्तन्तं स्थापयेतां न वरभनि ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि नकुलवाक्ये एकानासोनेऽध्याय ॥ ७८ ॥

१८४

॥ सहदेव उवाच ॥ इति तत् कथितं राज्ञा धर्मं एष सनातन । यथाच युद्धमेव स्थातया कार्यमरिन्दम ।

॥ यदि प्रथममिच्छेयुः कुरव पाण्डवै सह । तयऽपि युद्धं दास्येहि योजयेयाः सहैव तै ।

कथन्तु दृष्ट्वा पाण्डवीं तया कृष्ण सभागतां । अयुद्धेन प्रशान्तिं मम मन्यु सुयोधने ।

यदि भीमास्त्रुनैः कृष्ण धर्मराजश्च धार्मिका । धर्मसुखस्य तेनाहं योद्धुमिच्छामि संयुगे ।

१८५

॥ सात्यकिश्वाच ॥ सत्यमाह महाबाहो सहदेवो महामति । दुर्योधनवधे शान्तिसत्य कोपस्य मे भवेत् ।

न जानासि यया दृष्ट्वा चीराजिनधरान् वने । तवापि मन्युर्द्विती दुःखितान् प्रव्य पाण्डवान् ।

तस्मान्माद्गीघृतं प्रूरो यदाह रणकर्त्तव्यं । वचनं सर्वयोधानां तन्मत्तं पुरुषोत्तम ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं वदति वाक्यन्तु सुयुधाने महामनो । सुभोमं विंशनादोऽश्रुत् योधानां तव सर्वत्र ।

सर्वं हि सर्वशो वीरास्तद्वच प्रत्युपमयन् । साधुवाञ्छिति त्रैनेयं हर्षयन्तो युयुत्सव ।

१८६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सहदेववाक्ये अमीतिनमोऽध्याय ॥ ८० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ राजसूदचनं श्रुत्वा धर्मार्थमहिर्न हित । कृष्णा दास्येहिमासोममत्रवो च्छोककर्मिता ।

सुता द्रुपदराजस्य अस्मितायतमूर्द्धजा । समुख्य सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथे ।

भीमसेनश्च शंभानं दृष्ट्वा परमदुर्भेनाः । अशुपूर्वचणा वाक्पमुवाचेदं मनस्विनी ।

विदितं ते महाबाहो धर्मज्ञ मधुसूदन । यथा निरुतिमाभ्याय भ्रंशिताः पाण्डवाः, मुखात् ।

धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सामात्येन जनाह्नन । यथा च मञ्जयो राज्ञा मन्त्रं रक्षमि श्रावितः ।

१८०१

युधिष्ठिरेण दाग्राहं तथापि विदितं तव । यथोक्तः मञ्जययैव तपः सधैः श्रुतं तथा ।

पञ्च मखात् दीयन्तां यामा इति महाश्रुते । अविस्मृतं वृकस्यत्वं माकन्दो वारणावते ।

अवसानं महाबाहो कश्चिदेकञ्च पञ्चमं । इति दुर्व्योधानो वाक्यः सुष्टयाप्यकेणव ।

न चापि ह्यशरोहात्र्यं श्रुत्वा कृष्ण सुयोधनः । युधिष्ठिरस्य दाग्राहं श्रीमतः मन्त्रिमिच्छतः ।

अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधनः । मन्त्रिमिच्छेन्न कर्तव्यमत्र गत्वा कथञ्चन ।

१८०२

शक्यन्ति हि महाबाहो पाण्डवाः सञ्जयैः सह । धार्तराष्ट्रबलं घोरं क्रुद्धं प्रतिममागितं ।

न हि साया न दग्नेन श्रेयोऽर्थस्योप कथन । तस्मात्तेषु न कर्तव्या रूपा ते मधुसूदन ।

साया दग्नेन वा कृष्ण ये न शक्यन्ति श्रवणः । योक्तव्येषु दण्डः स्यात् जीवितं परिरक्षता ।

तस्मात्तेषु महादण्डः, क्षेमस्य चिप्रमच्युत । तथा चैव महाबाहो पाण्डवैः सह सञ्जयैः ।

एतत् समर्थं पार्थानां तव चैव यशस्करं । क्रियमाणं भवेत् कृष्ण चक्षस्य च सुखावहं ।

१८०३

क्षत्रियेण हि हन्यते, क्षत्रियो लोभमास्थितः । अक्षत्रियो वा दाग्राहं स्वधर्ममनुतिष्ठता ।

अन्यत्र ब्राह्मणत्वात् सर्वपापेष्ववस्थितात् । गुह्यं सर्ववर्णानां ब्राह्मणैः प्रसूतायमुक्तं ।

यथाऽवश्यं भवेद्दोषो वथ्यमाने जनाह्नन । स वथ्यस्यावधे दृष्ट इति धर्मविदो विदुः ।

यथा त्वं न स्पृशेदेष दोषः कृष्ण तथा कुरु । पाण्डवैः सह दाग्राहं सञ्जयैः सह सैनिकैः ।

पुनश्चकञ्च वक्ष्यामि विप्रकेण जनाह्नन । का नु भीमन्तिनी मादृक् इष्टिय्यामस्ति केणव ।

१८०४

सुता द्रुपुद्राजस्य वेदोमथात् समुत्थिता । धृष्टद्युम्नस्य भगिनी तव कृष्ण प्रिया सखी ।

आजमोढकुलं प्राप्ता श्रुत्वा पाण्डोर्महात्मनः । महिषी पाण्डुपुत्राणां पक्षेन्दुसमवर्चसां ।

सुता मे पञ्चभिर्वीरैः पञ्च जाता महारथाः । अभिमन्युर्धया कृष्ण तथा ते तव धर्मतः ।

साहं केणग्रहं प्राप्ता परिक्रिष्टा सभाङ्गता । पश्यतां पाण्डुपुत्राणां त्वयि जीवति केणव ।

जीवन्तु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेष्वथ वृष्णिषु । दासीभृताऽऽसि पापानां सभामथे व्यवस्थिता ।

१८०५

निरमैर्बन्धेषु प्रेचमाणेषु पाण्डुषु । पाहिमामिति गोविन्द मनसा चिन्तितोऽसि मे ।

यत्र मां भगवाच्चाजा अशुरो वाक्यमब्रवीत् । वरं वृणीष्व पाञ्चालि वराहाऽसि मताऽसि मे ।

अदासाः पाण्डवाः सन्तु सगथाः सायुधा इति । मयोक्ते यत्र निर्भृता वगवासाय केणव ।

एवंविधानां दुःखानामभिज्ञोऽसि जनाह्नन । चायस्य पुण्डरोकात् सभन्तुऽज्ञातिबान्धवां ।

नन्वहं कृष्ण भीमस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः । श्रुत्वा भवामि धर्मैण साहं दावीकृता वसता ।

१८०६

धिक् पाथंस्य धनुमत्तां भीमसेनस्य धिग्वलं । यत्र दुर्व्योधनः कृष्ण मूढकर्तमपि जीवति ।

यदि तेऽहमनुयाज्ञा यदि तेऽस्ति रूपा मयि । धार्तराष्ट्रेषु वै कोपः सुखैः कृष्ण विधीयता ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा मृदुसंहारं वृजिनायं सुदर्शनं । सुनीतमसितापाङ्गी सर्वैगन्धाधिवासितं ।

मन्त्रोत्तरं कथं महाभुजगवर्धनं । केशवत्वं वरारोहा मृच्छ वामेन पाणिना ।
 पद्माची पुण्डरीकं चमुपेत्य गजगामिनी । अश्रुपूर्णे चरा दीना कृष्णं वचनमंत्रं प्रीत् ॥ १६० ॥
 अयन्ते पुण्डरीकाच्च दुःशासनकरोद्भुतः । सन्तथः सर्वकार्येषु परेषां सन्धिभिः कृतान् ।
 ददि भीमाञ्जनैः कृष्ण कृष्णैः सन्धिकामुक्तैः । पिता मे योत्स्यते वृद्धः मह पुत्रैर्ग्रहरथैः ।
 पञ्च चैव महावीर्यां पुत्रा मे मधुसूदनम् । अभिमन्युं पुरस्त्रय योत्स्यन्ते कुक्षिं मह ।
 दुःशामनभुजं श्यामं सहिषं पाण्डुगुण्डितं । यद्यहन्तु न पश्यामि का शान्तिर्हृदय मे ।
 त्रयोदश हि वंशेषि प्रतीचक्ष्या गतानि मे । निधाय हृदये मन्युं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ १६१ ॥
 विदीर्यन्ते मे हृदयं भीमवाक्प्रच्यपीडितं । योऽजमद्य महावाङ्मर्षमेवानुपश्यति ।
 इत्युक्त्वा वाप्यर्षेण वषट्कारायतेन चना । रुरोद कृष्णा शोक्त्वं सखन्तं वाप्यगजदं ।
 स्तौता पीतायतश्रेणो सहितावमिषर्षतो । इवीधुतमिवात्युष्यं मुञ्चती वारि नेवजं ।
 तामुवाच महावाङ्मः केशवः परिसन्वयन् । अचिरात् इत्युषे कृष्णे रुदतीर्भरतस्त्रिय ।
 एवं ता भीरु रोत्स्यन्ति निहतज्जातिबान्धवा । हतमिवा हतवत्ता येनां कुट्टाऽपि भासिनि ॥ १६२ ॥
 अहञ्च तत् करिष्यामि भीमाञ्जनयमैः मह । युधिष्ठिरनियोगेन देवाच्च विधिनिर्दितात् ।
 धातं रात्रिः । कालपक्वा न चेत् प्रह्वयन्ति मे वचः । प्रयत्ने निरता भूता यद्गुणानादनीकता ।
 चनेद्वि हिमवान् शनैः मेदिनी प्रतथा चेतुः । शैः पतेच्च सगञ्जान मे मोक्षं वंचे भवेत् ।
 सत्यं ते प्रतिज्ञानामि कृष्ण वाप्यो निश्चयतां । हतमिवात्तु त्रियायुजानचिरा इत्युषे पतेन् ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि मगवज्ञानपर्वणि श्रीकृष्णार्क्ये एकामोतेऽध्यायः ॥ २२ ॥
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ कुरुणामद्य सर्वेषां भवान् सुहृदनुत्तम । सखत्वं दयितो नित्यनुभयोः पञ्चवारपि ॥ १६३ ॥
 पाण्डुर्धार्तराष्ट्राणां प्रतिपाद्यमनामयं । समर्थं प्रथमञ्चैव कर्तुमर्हसि केशव ।
 तमित पुण्डरीकाच्च सुयोधनममर्षणं । शान्त्यर्थं भारतं ब्रूया यत्तत् वाप्यपतिवहनम् ।
 तदा धर्माद्ययुक्तञ्चेदुक्तं शिवमनामये । हितं नादास्यते वासो दिष्टस्य वशमेधिति ।
 ॥ श्रीमगवानुवाच ॥ धर्म्यमकाङ्क्षितञ्चैव कुहूणां यदनामयं । सप दास्यामि राजानं धृतराजमनीश्वरम् ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो व्यथेत तमसि सत्यं विमत्र उद्गते । मैत्रे मुहूर्ते सत्यति मृद्वर्षिषि दिवाकरे ॥ १६४ ॥
 कौमुदे मासि नन्दत्या शरदन्ते हिमागने । स्थीतत्रसुखे कान्ते कथं सत्पतं वरः ।
 मङ्गल्याः पुण्यानिर्धोया वाच मृदुञ्ज सुनृताः । ब्राह्मणानां प्रतीतानात्पवीयान्मित्रवाचव ।
 क्त्वा पौन्योद्धिक्तं हत्यं स्वात शुचिबलद्वयम् । उपतस्थे विवस्वतं पावकञ्च ज्ञानद्वयम् ।
 सपमं पुच्छ आलभ्य ब्राह्मणानमिवाद्य च । अभिं प्रदक्षिषे क्त्वा पश्यन् कञ्जायुजगतं ।
 तत्रतिज्ञाय वचनं पण्डवस्य जनार्दनम् । शिनेर्भारतार्माधेनमभ्यभाषन् साद्यत्किं ॥ १६५ ॥
 रथ आरोप्यतां मङ्गल्यकञ्च गदया सह । उपसङ्गाय ब्रह्मस्य सर्वप्रहरणानि च ।
 दुर्व्याधो हि दुष्टात्मा कर्णस्य सहसौवत । न च शत्रुवशेयो दुर्भ्रंशोऽपि वलीयवा ।

ततस्तथातमाज्ञाय केशवस्य पुर मरा । प्रससुवौजयिथ्यनो रथ चक्रगदाभृत ।
 तं दोप्रमिव कालाग्निमाकाशगमिवाध्वगं । चन्द्रसूर्यप्रकाशाभ्यां चक्राभ्यां समजहुतं ।
 अर्द्धचंद्रैश्च चंद्रैश्च मत्स्यैः सष्टगपचिभि । पुष्यैश्च विविधैश्चिवं मणिरत्नैश्च सर्वैश्च । १८९३
 तरुणादित्यसङ्काभं दृहन्तं चारुदर्शनं । मणिकेमविविचित्राङ्गं सुध्वजं सुपताकिनं ।
 स्रपस्करमनाधृष्टं वैयाघ्रपरिवारण । यशोघ्नं प्रकृमिचाणां घटूनां नन्दिबद्धनं ।
 वाजिभिः श्रेष्ठसुगीवमेघपुष्पवलाहकै । स्नातैः सन्पादयामासु सन्वत्रैः सर्वैःसम्पदा ।
 महिमानन्तु कृष्णस्य भूय रवाभिवर्द्धयन् । सुघोष पतग्रेण ध्वजेन युयुभे रथ ।
 तं मेरुशिखरप्रख्यं मेघदुन्दुभिनिखनं । आरुरोह रथ शौरिर्जिमानमिव कामगं । १८९०
 ततः स्यात्किमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तम । पृथिवीज्ञान्तरीचञ्च रथघोषेण नादयन् ।
 व्यपोढाव्यस्त काल चणेन समपद्यत । शिवद्यानुववौ वायुः प्रशान्तमभवद्भज ।
 प्रदक्षिणानुलोमाश्च मङ्गल्याः स्रगपक्षिण । प्रयाणे वासुदेवस्य बभ्रुवुरनुयायिनः ।
 मङ्गलार्थपदैः शब्दैरन्ववर्त्तन्त सर्वैश्च । सारसा शतपचास्य हंसस्य मधुसूदन ।
 मन्त्राङ्गतिमहोद्योमैर्ह्ययमानस्य पावकः । प्रदक्षिणशिखो भृत्वा विधूमः समपद्यत । १८९५
 वशिष्ठो वामदेवश्च भूर्युयुवो गय क्रय । शुक्रनारदवाल्मीका महतः कुशिको मृगु ।
 देवाः ब्रह्मर्षयश्चैव कृष्णं यदुमुखावहं । प्रदक्षिणमवर्त्तन्त संहिता वामवानुजं ।
 रवमैतैर्ब्रह्मभागैर्महर्षिर्गणसाधुभिः । पूजितः प्रययौ कृष्णः कुह्लोणां मदनं प्रति ।
 तं प्रदानामनुप्रायात् कृन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । भोमधेनार्जुनो चोभो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 श्रेकितानस्य विकान्तो धृष्टकेतुस्य चेदिप । द्रुपदः कामिराजस्य शिखण्डी च महारथ । १८९०
 धृष्टद्युम्नः सपुत्रस्य विराटः कैकथैः सह । संनाधनार्थं प्रययुः क्षत्रिया क्षत्रियर्षभ ।
 ततोऽनुब्रज्य गोविन्दं धर्मराजो युधिष्ठिर । राज्ञो सकामे द्युतिमानुवाचेद वचनदा ।
 यो वै न कामाश्च क्रोधाश्च भयाद्यार्थकारणात् । अन्यायमनुवर्त्तत स्थिरबुद्धिरसोलुप ।
 धर्मोभो धूमिमान् प्राञ्ज सर्वभूतेषु केवच । ईश्वरः सर्वभूतानां देवदेवः सनातन ।
 तं धर्मगुणसम्पन्नं शीवत्कृतसचणं । सम्परिच्यन्ध कौन्तेयः मन्देद्युमुपचक्रमे । १८९६
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ या सा स्यात्प्रति प्रथम्यस्मान् पर्यवर्द्धयतावला । उपवासतप धीजा सदा खल्वयने रता ।
 देवतास्तिथिपूजासु गुरुश्रुयूषणे रता । वसला प्रियपुत्रा च प्रियाऽस्माकं जनाहंन ।
 सुघोधनभयान् या नोऽज्ञायतामिषकरवण । महता मृत्युधम्नाघादुद्धरेन्नैरिवार्षवार्णवात् ।
 अमृतकृते च सततं यथा दुःखानि माधव । अभूतान्यदुःखाहं तां स्रष्टुहेरगामयं ।
 मृदमाद्यामयेयंतां पुत्रशोकपरिमुतां । अभिवाच खजेयासं पाण्डवान् परिकीर्त्तयन् । १८९७
 उक्त्वाप्रमथति दुःखानि शम्भुराणामरिन्दम । निकारान् न मर्दहा च पश्यन्ती दुःखमश्रुते ।
 अपि जाठ ध काल स्यात् इष्ट्य दुःखविपर्ययः । यदाऽपि मातरं क्रिष्टां सखं दद्यामरिन्दम ।

प्रमज्जनोऽभिधावन्तो ह्यपणं पुत्रवृद्धिनीं । रुदतीमपहायैनामगच्छाम वयं वनं ।
न नूनं क्षियते दुःखैः सा चेज्जीवति केशव । तथा पुत्राधिभिर्गाढमात्तां ह्यानन्तं शक्तुना ।
अभिवाद्याथ सा कृष्य त्वया मदचनादिभो । धृतराष्ट्रस्य कारव्या राजानस्य वयोऽधिकाः ।
भीष्मद्रेणै ह्यपथैव महाराजश्च वाह्निकः । द्वािणिस्य सोमदत्तश्च सर्वैश्च भरतान् प्रति ।
विदुरश्च महाप्राज्ञः कुच्छणां मन्त्रधारिणं । अगाधवृद्धिं धर्मैश्च स्वजेया मधुसूदन ।
इत्युक्त्वा केशव तत्र राजमध्ये युधिष्ठिरः । अनुज्ञातो निवृष्टते कृष्य कला प्रदक्षिणं ।
प्रमज्जनेव बीभत्सुः सखायं पुरुषवर्भं । अश्रवीत् परवीरघ्नं दाशार्हमपराजितं ।
यदस्माकं विभो वृत्तं पुरा वै मन्त्रनिश्चय । अर्द्धराज्यस्य गोविन्द विदितं सर्वराजसु ।
तच्चैद्दुरस्रज्जनं सत्कृत्यान्वमन्य च । प्रियं मे स्वाम्हाहावाहो मुञ्च्यरेन मंहतो भयान् ।
अतयेदन्यथा कर्त्ता धात्तराष्ट्रोऽनुपायवित् । अन्नं नूनं करिष्यामि चक्षियाणां जनाहृन् ।
एवमुक्ते पाण्डवेन समाह्वयदकोदरः । मुहुर्मुहुः क्रोधवशात् प्रावपत्त च पाण्डवः ।
वैपमानस्य कौन्तेयः प्राक्रोमन्मदतो रवान् । धनञ्जयवचः श्रुत्वा हर्षात्सिकमना मूषः ।
तस्य तं निन्दे श्रुत्वा सम्प्राविपन्न धन्विनः । वाहनानि च सर्वानि शत्रून्नुवे प्रमुस्रतुः ।
इत्युक्त्वा केशव तत्र तथा चाक्त्वा विनिश्चयः । अनुज्ञातो निवृष्टते परिखञ्ज्य जनाहृन् ।
तेषु राजसु सर्वेषु निष्ठ तेषु जनाहृन् । त्वणमभ्यागमद्दृष्टः श्रेयसुपीववाहनः ।
तं दृष्ट्वा वासुदेवस्य दासकेण प्रचार्दिताः । पथ्यान्माचिमरिव यसमाणा इवाम्बरं ।
अयापयन्महाबाहोऽन्धोन्धनि क्रेशवः । ब्राह्म्या श्रिया दीपमानान् स्थितानुभयतः पथि ।
सोऽवतीर्थं रथात् त्वणमिवाद्य जनाहृन् । यथावत्तानपीत् सर्वानभ्यभाषत पूजयन् ।
कच्चिन्नोकेषु कुशलं कच्चिद्वर्षः स्मरुष्टितः । ब्राह्मणानां त्रयो वणाः कच्चित्तिष्ठन्ति शासनं ।
नेभ्यः प्रदुज्य तां पूजां प्रोवाच मधुसूदनः । भगवन्तः क्व संसिद्धाः का वीथी भवतामिह ।
किं वा काथं भगवतामर्धं किं करवाणि वः । केनाद्येनेह सम्प्राप्ता भगवन्तो महोत्तमं ।
तमप्रशोच्यामदम्यं उपेत्य मधुसूदनं । परिखञ्ज्य च गोविन्दे सुरासुरपतेः सखा ।
देवैर्देवः पृच्छतेनो ब्राह्मणाय वज्रश्रुताः । राजरथयस्य दाशार्हं मानयन्कस्रपत्निने ।
देवासुरस्य द्रष्टारः पुराणस्य महोपते । समतं पार्थिवं चक्षु दिदृचन्नाथ सर्वतः ।
सभासदस्य राजानस्त्वाश्च सत्यं जनाहृन् । एतन्महाप्रेक्षणीयं द्रष्टुं गच्छामं केशव ।
धर्मार्थसंहिता वाचः श्रोतुमिच्छाम साधव । त्वयोच्यमानाः कुरुषु राजमध्ये परमन्प ।
भीष्मद्रेणादयथैव विदुरस्य महामतिः । स्वधु थादवप्राहूँ सभायां वै समेयथ ।
तत्र वाक्यानि दिव्यानि तथा तेषाञ्च साधव । श्रोतुमिच्छाम गोविन्द सत्यानि च हितानि च ।
आश्लोऽसि महाबाहो पुनस्त्वैव्यामहे वयं । याश्चमोऽस्मिन् वै वीरं द्रव्यामस्त्वां सभागतं ।
आधीनमासने दिव्ये वल्लेजःसमागतं ।

१११५

१६००

१६०५

१६०६

१६०७

१६०८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीते ज्ञानीतोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रयातं देवकीपुत्र परवीररुज्ञो दश । महारथा मह बाहुमन्वयु शस्त्रपाणय ।
पदातो ॥ सहस्रस्र सादिनाश्च परन्तप । भोज्यश्च त्रिपुल राजन् प्रेथ्याश्च शत्रोऽपरे ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं प्रयातो दामार्हा महात्मा मधुसूदन । कानि वा व्रजतप्तस्य निनि तानि महौजस । १८८१

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य प्रयाषे यान्यासन्निमित्तानि महात्मन । तानि मे शृणु सर्वाणि देवान्यौत्पातितानि च ।

अनश्वेऽग्रनिर्घोष सविद्युत्समजायत । अन्वगेव च पर्जन्य प्रावर्षद्विधो ऽथ ।

प्रत्यगूर्ज्ज्वलानघ प्राद्भुखा सिन्धुस्रजमा । विपरीता दिश सर्वा न प्राज्ञायत किञ्चन ।

प्राचलन्नघ्नयो राजन् पृथिवी समकम्पत । उदपानाश्च कुम्भाश्च प्रासिञ्चच्छतशो जले ।

तम स्रुतमथ्यासीत् सर्वं जगदिदं तथा । न दिशो नादिशो राजन प्राज्ञायते स्म रेणुमा ।

प्रादुरासीन्महाच्छब्दं खे शरीर न दृश्यते । सर्वेषु राजन् देशेषु तदद्भुतमिवाभवत् ।

प्राग्गङ्गाङ्गाहिमनुरं वातो दक्षिणपश्चिम । आरुजन् गणशो वृक्षान् पुरुषोऽग्रनिनिखन ।

एव एव च वार्षेयो वृत्तंते पथि भारत । तत्र तत्र सुखा वायु सर्वं ज्ञासीत् प्रदक्षिण ।

वर्धं दुष्यवर्षश्च कननानि च भूरिण । समश्च पन्था निर्दुःखो व्येतेकुम्भकृष्टरु ।

सक्तो ब्राह्मणैर्गीर्भिल्लव तत्र सत्स्रज । अर्चते मधुपर्केश वसुभिश्च वसुप्रद ।

तं किरन्ति महात्मानवन्वै पुष्ये सुगन्धिभि । खिद्य पथि समागम्य सर्वभूतहिते इतं ।

रुद्राग्निभवन रस्य सर्वसस्य समाचित । सुखं परमार्थार्थमभ्यगाद्भरतर्षभ ।

पश्यन् वज्रपशून् घाम्यन् रन्त्यान् हृदयनोपगन् । पुराणि च व्यतिक्रामन्नाप्राणि विविधानि च ।

नित्यं चट्टा रुमनवी भारतैरभिरचित । नोद्दिग्ना परचक्राण व्यसनानामकोविद ।

उपस्रयादयामस्य जना दुरनिर्मासिन । पथ्यतिष्ठन्त सहिता विष्वक्शेनदिदृक्षया ।

ते तु सर्वे रुमाथानामग्निमिद्धमिव प्रभु । अर्षयामासुरर्षं ई देमातिथियमुपखिनं ।

वृकस्यल समासाद्य केवच परवीरहा । प्रकीर्णरग्मावादिष्ये व्योम्नि वै लोहितार्थनि ।

ऋवतीर्थं रथार्चूर्णं कृत्वा शौच यथाविधि । रथभोचनमादिर्यं मन्ध्यामुपविश ह ।

दाहकोऽपि हयामुक्ता परिचर्यं च ग्राह्यत । मुमाच सर्वयोक्तादि मुक्ता चैतानराष्ट्रजत ।

अभ्यतीर्थं तु तत्सर्वमुवाच मधुसूदन । सुधिष्ठिरस्य कार्थार्थमिह वक्ष्यामहे चर्षां ।

तस्य रथमगमाद्वाय चक्रुगवसथ नरा । शृणु च चन्द्रपानानि गुणवन्ति समार्चयन् ।

तस्मिन् घामि प्रधानास्तु य आमन् ब्राह्मया नृप । आर्था कुडीना ह्रीमनो ब्राह्मी वृत्तिमनुष्ठिता ।

तेऽभिगम्य महात्मान वपीकेशमरिन्दभं । पूजाञ्जकुर्य्यदान्यायमाभो मङ्गलमयुतां ।

ते पूजयित्वा दामार्हं सर्वान् केपु पूजितं । न्यवेदयन्त वेग्न नि रववन्ति महात्मानं ।

तान प्रभु हतनिःसृजा गच्छथ च यथाऽर्चतं । ऋभ्येत्य चैवा वेग्नानि पुनरायात् सधैव ते ।

सुष्टेभोजयित्वा तु ब्राह्मणं शौच केवच । भुक्त्वा च मह ते सर्वैरवपत्तां चर्षां सुख ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतार्थे भगवद्गीतेऽध्याय ॥ २३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तदा दूते समाज्ञाय प्रयात्न मधुसूदन । धतराष्ट्रेऽप्रमोते भीममर्षयित्वा महाभुम्भं ।

१००१

१००२

१००३

१००४

१००५

द्रेणश्च सञ्जयश्चैव विदुरश्च महामति । दुर्व्योधनं सहामात्यं हृष्टरोमा ऽत्रवीदिदं ।

अहृतं महदास्यर्थं श्रूयते कुरुनन्दन । स्त्रियो वावाद्य हृद्वाद्य कथयन्ति स्ये स्ये ।

सत्त्वत्वाच्चते चान्ये तथैवान्ये समागताः । इयन्वादाद्य वर्त्तन्ते चतरेषु मभासु च ।

उपयास्यति दामार्हः पाण्डवार्थे पराक्रमो । स नो मान्यश्च पूञ्जश्च सर्वथा मधुसूदनः ।

तस्मिन् हि यान्ना लोकरु भूतानामोयरो हि सः । तस्मिन् धृतिस्य वीर्यञ्च प्रज्ञा चैजश्च माधवे ।

सतो मान्यो नरश्रेष्ठः स हि धर्मः सनातनः । पूजितो हि सुखाप स्यादसुखः स्यादपूजितः ।

स चेत्तुयति दामार्हं उपचारैररिन्दम । कृष्णात् सर्वानभिप्रायान् प्रास्थामः सर्वराजसु ।

तस्य पूजार्थमथैव संविद्यस्व परन्तप । सभाः पयि विधीयन्तां सर्वकामसमञ्चिताः ।

यथा प्रीतिर्महाबाहो त्वयि जायेत तस्य वै । तथा कुरुष्व गान्धारे कथं वा भीष्म मन्यसे ।

ततो भीष्मादयः सर्वे धृतराष्ट्रं जनाधिप । ऊचुः परममिच्छेयं पूजयन्तोऽस्य तदपः ।

तेषामनुमतं ज्ञात्वा राजा दुर्व्योधनस्तदा । सभावास्त्रनि रम्याणि प्रदेष्टुमुपचक्रमे ।

ततो देवेषु सर्वेषु रमणीयेषु भागवः । सर्वैरक्षसमाकीर्णः सभायकुरेनेकमः ।

आमनानि विचित्राणि युक्तानि विविधैर्गुणैः । स्त्रियो गन्धान्तरङ्गरान् सुव्याणि वषणानि च ।

गुणवन्वद्वपानानि भोज्यानि विविधानि च । माल्यानि च सुगन्धीनि तानि राजा ददौ ततः ।

विश्रेयस्तस्य वामार्थं सभां पामे वृकस्येव । विदधे कैरवो राजा वज्ररत्नां मृगेरमं ।

एतद्विधाय वै सर्वं देवाहंमतिमानुषं । आचख्यौ धृतराष्ट्राय राजा दुर्व्योधनस्तदा ।

ताः सभाः कैवयः सर्व्वा रत्नानि विविधानि च । असमोऽस्यैव दामार्हं उपायात् कुरुसद्य तत् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्याने चतुरश्रोतेऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ उपश्रव्यादिह संत रूपायातो जनाहिनः । वृकस्येव निवसति स च प्रातरिष्यति ।

आङ्ककानामधिपतिः पुरोगः सर्वसालतां । महामना महावीर्यो महाबली जनाहिनः ।

स्थीतस्य हृष्टिरादृष्ट भर्ता गोमा च माधकः । चयापामपि लोकानां भगवान् प्रपितामहः ।

वृष्णस्वकाः समनसो यस्य प्रज्ञामुपासते । आदित्या वषतो रुद्रा यथा बुद्धिं वृहस्पतेः ।

तथै पूजां प्रवक्ष्यामि दामार्हाय महात्मने । प्रत्येवं तव धर्मज्ञ तां मे कथयतः शृणु ।

एकवर्षैः सुकृताद्भ्यैः द्विजगतेर्हयोत्तमैः । चतुर्थकाव्यं सस्यै रौक्मान् दास्यामि घोडम् ।

नित्यप्रभिक्षान्मातङ्गानोपादन्तान् प्रहारिणः । अष्टानुचरमैकैकमष्टौ दास्यामि कौरव ।

दासीनात्मप्रजातानां शुभानां हृद्व्यवर्षमं । शत्रुमभै प्रदास्यामि दाशानामपि तावतः ।

आविक्रश्च सुखस्यैव पार्वतोपैरुपासतं । तदप्यस्यै प्रदास्यामि सहस्राणि दमाष्ट च ।

वाशिनाश्च सहस्राणि चीनेद्वे द्ववानि च । तान्यथामै प्रदास्यामि यावदर्हति क्रेशकः ।

दिवा राशे च माद्येय सुतेजा विमलो मणिः । तनयस्यै प्रदास्यामि तुमर्हति हि क्रेशकः ।

रत्नेनाभितप्यश्ना धोअनानि चतुर्हं । धानमश्नरीयुक्तं दास्ये तभै तदप्यं ।

यावन्ति वाहनान्यस्य यावन्त पुरुषाश्च ते । ततोऽष्टगुणमप्यस्मै भोज्यं दास्याम्यहं मदा ।
मम पुत्राश्च पौत्राश्च सर्वे दुर्व्योधनाद्गते । प्रत्युदास्यन्ति दामार्हं रथेष्टंष्टैः खलङ्कताः ।
खलङ्कताश्च वक्ष्यामि पादैरेव सहस्रम् । वारमुख्या महाभागं प्रत्युदास्यन्ति केवचं ।
नगरादपि याः काञ्चित् गमिष्यन्ति जनाईनं । द्रुपुं कन्याश्च कञ्चाण्यस्ताश्च यास्याम्यनादृताः ।

१०३५

सखीपुरुषपालञ्च नगरं मधुसूदनं । उदीचतां महात्मानं भानुमन्तमिव प्रजा ।
महाध्वजपताकाश्च क्रियतां सर्वतो दिग् । जलावसिक्तो विरजाः पन्यासख्येति चाप्यथात् ।

दुःशासनस्य च गृहं दुर्व्योधनगृहाद्वरं । तदश्च क्रियतां चित्रं सुसंमृष्टमनङ्गुतं ।
एतद्भि र्वचिराकारैः प्रादाद्देहपशोभितं । शिवञ्च रमणीयञ्च सर्वैर्नुपु महाधनं ।
सर्वमस्मिन् गृहे रत्नं मम दुर्व्योधनस्य च । यद्यदर्हति वार्ष्णेयस्तत्तद्देयमर्षश्रयं ।

१०३६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीता पर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये पञ्चाशोतीऽध्याय ॥ ८५ ॥

॥ विदुर उवाच ॥ राजन् बडमतश्चासि चैलोक्यस्यापि सत्तम । सध्यावितथ लोकस्य सधतथासि भारत ।

यत्त्वमेवं गते ब्रूया पश्चिमे वयसि स्थित । शास्त्राद्वा सुप्रतर्काद्वा सुखिरः स्वविरो ह्यसि ।
लेखाऽश्वनीव भा' सूर्य्ये महोर्ध्वरिव सागरे । धर्मस्त्वधि तथा राजन्निति व्यवसिताः प्रजा ।

इदिव भावितो लोको गुणैःपैस्त्वव पार्थिव । गुणानां रक्षणं नित्यं प्रयतस्य सवान्धव ।

आर्जवं प्रतिपद्यस्व मावास्याद्भङ्ग नीनय । राजन् पुत्रांश्च पौत्रांश्च सुहृदश्चैव सुमियान् ।

१०३७

यत्त्वमिच्छसि कृष्णाश्च राजन्नतियये बड । एतदन्यश्च दामार्हं पृथिवीमपि चार्हति ।

न तु त्वं धर्ममुद्दिश्य तस्य वा प्रियवारणात् । एतदिच्छसि कृष्णाश्च सत्येनात्मानमात्मभे ।

माद्यैषा सत्यमेवैतच्छ्रैतद्भूरिदक्षिणा । जानामि तन्मतं राजन् गूढं वाद्येन कर्मणा ।

पञ्च पञ्चैव लिप्यन्ति यामकान् पाण्डवा नृप । न च दिव्यसि तेभ्यस्तो साच्छर्मं न करिष्यसि ।

अथेन तु महाबाहुं वार्ष्णेयं त्वं जिहीर्षसि । अनेन चाश्रुपायेन पाण्डवेभ्यो विभेत्स्यसि ।

१०३८

न च विन्तन शक्येऽसौ नोद्यमेन न गर्हया । अन्यो धनञ्जयात् कर्तुमेतत्तत्तं भवामि ते ।

वेदं कृष्णस्य माहात्म्यं वेदाश्च दृढमकृतां । अत्याज्यमस्य जानामि प्राणैस्तुभ्यं धनञ्जयं ।

अन्यत् कुशादयान् पूर्णान्दन्त्यत् पादावसेचनत् । अन्यत् कुशस्यसम्पन्नस्यैषिष्यति जनार्दन ।

यत्तस्य प्रियमातिथ्यं मानार्हस्य महात्मन । तदस्मै क्रियतां राजन् मानार्होऽप्ये जनाईनं ।

आग्रहमानः कस्याणं लुहन्भवेति केवच । येनैव राजन्नर्थेन तदेवास्मा उपानुवृ ।

१०३९

श्रममिच्छति दामार्हस्तव दुर्व्योधनस्य च । पाण्डवानाञ्च राजेन्द्र तदस्य वचनं कुरु ।

पिताऽसि राजन् पुत्रासे दृढस्सं शिशव' परे । वचंसि पित्रवत्तेषु वचन्ते ते हि पुत्रवत् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीता पर्वणि विदुरवाक्ये पञ्चाशोतीऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ दुर्व्योधन उवाच ॥ यदाह विदुरः क्षेण्ये सव्यं तस्यत्यमप्युते । अनुरक्तो ह्यसंहाय्यं पार्थान् प्रति जनाईनः ।

यत्तस्यत्कारसंयुक्तं देयं वसु जनाईने । अनेकरूपं राजेन्द्र न तद्देयं कदाचन ।

देवः कालस्तयाऽयुक्तो न हि नार्हति केवलः । मंसत्यघोचजो राजन् भयादर्धति स्मामिति । १०.८०
 अबमानस्य यत्र स्यात् चक्षिणस्य विग्राम्यते । न तत्कुर्व्यात् वुधः कार्यमिति मे निश्चिता मतिः ।
 स हि पूज्यतो लोके कृष्णः पृथुललोचनः । त्रयाणामपि सौकानां विदितं मम सर्व्वया ।
 न तु तस्मै प्रदेयं स्यात् तयां कार्यमितिः प्रभो । विग्रहः समुपारब्धो न हि ग्राम्यत्ववियहात् ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तदचनं श्रुत्वा भोग्नः कुरुपितामहः । वैचित्रवीर्य्यं राजानमिदं वचनमब्रवीत् ।
 सत्कृतोऽसत्कृतो वाऽपि न क्रुष्येत जनाईनः । नालमेतमवज्ञातुं नावज्ञेयो हि केवलः । १०.८१
 यत्तु कार्य्यं महाबाहो मनसा कार्य्यतां गतं । सर्व्वोपायैर्न तच्छक्यं केनचित् कर्तुमन्याया ।
 स यत्तन्नूयान् महाबाहोऽस्तुकार्य्यमविशङ्कया । वासुदेवेन तोर्येन चित्रं संग्राम्य पाण्डवैः ।
 धर्म्यमर्थ्यञ्च धर्मात्मा भुवं वक्ता जनाईनः । तस्मिन् वाच्याः प्रिया वोचा भवता चान्यैः सह ।
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ न पर्य्योद्योस्ति यद्राजन् श्रियं निष्केवलामहं । तैः सहैमामुपाश्रीयं यावज्जीवं पितामह ।
 इदन्तु सुमहत् कार्य्यं प्रदुणु मे यत् समर्थितं । परायणं पाण्डवानां नियतस्त्वामि जनाईनं । १०.८२
 तस्मिन् षट्के भविष्यन्ति दृष्यन्तः पृथिवी तथा । पाण्डवाश्च विधेया मे स च प्रातरिहैत्यति ।
 अत्रोपायान् यथा सम्यङ् न बुध्येत जनाईनः । न चापयो भवेत् कश्चिच्छङ्गवान् प्रभवीत मे ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तदचनं श्रुत्वा घोरं कृष्णामिर्षद्वितं । धृतराष्ट्रः महामात्यो व्यथितो विमनाऽभवत् ।
 ततो दुर्योधनमिदं धृतराष्ट्रोऽप्रवीदच । मैत्रं वोचः प्रजापाल नैव धर्मं सनातनः ।
 दूतस्य हि हृषीकेशः सन्त्वो च प्रियश्च नः । अयापः कौरवेयेषु स कथं वत्समर्हति । १०.८३
 ॥ भोग्न उवाच ॥ परीतस्त्रय पुत्रोऽयं धृतराष्ट्र सुमन्धीः । दृष्टोत्थत्यर्थं नैवायं याच्यमानः सुदुःखिनः ।
 इममुत्पथि वर्त्तन्तं पापं पापानुबन्धिनं । वाक्याणि सुश्रुत्वा हिला ल्वमप्यस्यानुवर्त्तसे ।
 कृष्णमक्रिष्टकर्मणासाद्यार्थं सुदुर्भतिः । तव पुत्रः महामात्यः क्षणेन न भविष्यति ।
 पापस्यास्य नृगंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्भतेः । नोत्सहेऽनर्थसंयुक्ताः श्रेतुं वाचः कथञ्चन ।
 इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो हृष्टः परममन्युमान् । उत्थाय तस्मात् प्रातिष्ठद्भीमः सत्यपराक्रमः । १०.८४
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि दुर्योधनवाक्ये भरताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रातस्तथाय कृष्णस्तु शतवान् सर्व्वमाङ्गिकं । ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रथमो नगरं प्रति ।
 तं प्रयात्सं महाबाहोऽमनुज्ञाय महावचं । पर्यवर्त्तन्त ते सर्व्वे दृकस्त्वनिवासिनः ।
 धार्तराष्ट्राः समापान्तं प्रत्युज्जग्मुः खलङ्कताः । दुर्योधनादृते सर्व्वे भोग्नद्रौणकादयः ।
 पौराश्च बडला राजन् हृषीकेशं दिदृचवः । यानैर्बडविधैरन्ये पद्भिरेव तयाऽपरे ।
 स वै पथि समागत्य भोग्नेण कृष्टिकर्मणः । द्रोणेन धार्तराष्ट्रैश्च तैर्ह्येता नगरं पथैः । १०.८५
 कृष्णसन्मानार्थंश्च नगरं समलङ्कृतं । बभूव राजमार्गस्य बडरत्नसमाहितः ।
 न च कथिद्रुषे राजंस्तदाशीत् भरतरथम् । न स्तो न हृष्टो न शिष्यं नानुददेवदिद्रुचया ।
 राजमार्गे सरासस्मिन् संस्तवन्दवनिं गताः । तस्मिन् काले महाराज हृषीकेशप्रसेवेन ।

आहतानि वरस्त्रीभिर्गृह्णाणि सुमहान्यपि । प्रचलन्तीव भारेण दृश्यन्ते स्म महीतले ।
 यथा च गतिमन्तश्चो वासुदेवस्य वाजिनः । प्रनष्टगतयोऽभ्रवन्नाजमार्गं नैरुष्टेते । २१५
 स गृष्टं धृतराष्ट्रस्य प्राविगच्छन्नुवर्षणः । पाण्डुरं पुण्डरीकाक्षः प्रासादैरुपशोभितं ।
 तिस्रः कक्षा व्यतिक्रम्य केशवो राजवेद्यनः । वैचित्रवीर्यं राजानमभ्यगच्छद्दरिन्दम ।
 अभ्यागच्छति दामार्हं प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः सधैव द्रोणभोभाभ्यामुदतिष्ठन्महायुगाः ।
 छपञ्च सोमदत्तश्च महाराजश्च वाह्निक । आसनेभ्योऽचलन् सर्व्वं पूजयन्तो जनार्दनं ।
 ततो राजानमासाद्य धृतराष्ट्रं यशस्विनं । स भीमं पूजयामास वार्ष्णेया वाग्भिरञ्जया । २१६
 तेऽपु धर्मानुपूर्वीन्तां प्रयुज्य मधुसूदनः । यथावथः समीयाद्य राजभिः सह साधवः ।
 अथ द्रोणं सवाहीकं सपुत्रञ्च यशस्विनं । छपञ्च सोमदत्तश्च समीयाद्य जनार्दनः ।
 तवासीदूर्ज्जितं गृष्टं काञ्चनं महदासनं । शासनाद्भृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविशदच्युतः ।
 अथ गां मधुपर्कञ्चाप्युदकञ्च जनार्दनं । उपजर्ज्व्यथान्याथं धृतराष्ट्रपुरोहिताः ।
 कृतान्तियन्तु गोविन्दः सर्व्वान् परिहसन् कुरून् । आस्त्रो धाम्बन्धिकं कुर्वन् कुरुभिः परिवारितः । २१७
 सोऽर्चितो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायुगाः । राजानं समनुज्ञाय निरक्रामदरिन्दम ।
 तैः समेत्य यथान्याथं कुरुभिः कुरुषंसदि । विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत साधव ।
 विदुरः सर्व्वकल्याणैरभिमग्न्य जनार्दनं । अर्चयामास दामार्हं सर्व्वकौमरुपस्थितं ।
 या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष त्वद्भ्रंनसमुद्भवा । सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्माऽसि देहिनां ।
 कृतान्तियन्तु गोविन्दं विदुरः सर्व्वधर्म्वित् । क्लृप्तं पाण्डुपुत्राणामष्टकम्भद्रसूदनं । २१८
 प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुषो वृष्णिसत्तमः । धर्मार्थनित्यस्य सतो गतरोपस्य धीमतः ।
 तस्यं सर्व्वं सवित्सारं पाण्डवानां विचेष्टितं । चक्षुराचष्ट दामार्हः सर्व्वप्रत्यक्षदग्निवान् ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि विदुरभगवत्संवादे अष्टाशोतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथोपगम्य विदुरमपरास्त्रि जनार्दनः । पिबन्ध्वसार्ं स प्रयामभ्यगच्छद्दरिन्दमः ।
 सा दृष्ट्वा छण्यमायान्तं प्रमत्नादित्यवर्षधं । कण्ठे गृह्णीत्वा 'प्रक्रोशात् स्मरन्ती तनयान् प्रयक् ।
 नेषां क्लवन्तो मध्ये गोविन्दं सहचारिणं । चिरस्य दृष्ट्वा वार्ष्णेये वाप्यमाहारयत् प्रया । २१९
 साऽप्रनोत् छण्यमाभीमं कृतान्तियं युधास्यतिं । वाप्यगद्गदपुंषेन मुखेन परिशुष्यता ।
 ये ते वाख्यात् प्रभ्येत्य गुरुशुश्रूषुषे रताः । परस्परस्य सुहृदः सन्मताः समचेतसः ।
 निःकृत्या भ्रंमिता राज्यान् जनार्हो निर्जनं गताः । विनीतकोधर्हर्षाय ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
 त्वत्का प्रियमुखे पार्थो हृदन्तोमपशाय मे । अक्षर्युद्य वनं यान्तः समूलं हृदयं मम ।
 अतर्हं महात्मानं कथं केशव पाण्डवाः । ऊपुर्महावने तात विधियाप्रगजाकुले । २२०
 यासां विहीमाः पिबा ते मया सततलाजिताः । अपश्यन्त्य पितरौ कथमुपुर्महावने ।
 प्रष्टुमुन्मिनिर्घोषैर्हृदन्तैर्भणुनिःस्त्रभैः । पाण्डवाः समबोध्यन्त बात्यान् प्रभ्यति केशव । २२१

ये स्य वारणशब्देन हयानां द्वैपितेन च । रथनेमिनिनादैश्च ध्ववोध्यन्त तदा गृहे ।
 गृह्णभेरीनिनादेन वेणुवीणानिनादिना । पुण्याद्यधोपमिश्रेण पूज्यमाना द्विजातिभिः ।
 वक्षेरक्षैरतद्वहारेः पूजयन्तो द्विजन्मज । गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिर्नाम्नाणां महात्मना । ११०
 अर्धितैरर्चनाह्यैश्च स्वर्द्धिरभिनन्दिताः । प्रासादाद्येव्यवोध्यन्त राक्षवाजिनशायिनः ।
 क्रूरश्च निन्दं श्रुत्वा श्रापदानां महावने । न क्षोपयान्ति निद्रान्ते न तदर्हा जनार्दन ।
 भेरीगृह्णनिन्दैः गृह्णवैश्वनिखनैः । स्त्रीणां गीतनिनादैश्च मधुरैर्भुक्षुदन ।
 वन्दिमागधस्रतैश्च सुवर्द्धिर्बोधिताः कथं । महावनेष्ववुध्यन्त श्रापदानां स्तेन च ।
 स्त्रीमान् सत्यष्टमिद्वान्तो भूतानामनुकम्पिता । कामदेवो यमो कृत्वा सतां वर्तमानुवर्तते । १११
 अश्वरीपथ्य मान्धातुर्यथातेर्नङ्गपथ्य च । भरतस्य दिलीपस्य शिविरौश्रीभरस्य च ।
 राजर्षीणां पुराणानां धुरन्धत्ते दुष्टदहां । शीलवृत्तापसम्पन्नो धर्मज्ञः सत्यमङ्गरः ।
 राजा सर्वगुणैर्यथातेर्नङ्गपथ्य यो भवेत् । अजातब्रह्मपुर्धर्मात्मा गृह्णज्जाम्बूनदप्रभः ।
 श्रेष्ठः कुरुपु सर्वेषु धर्मतः श्रुतवृत्ततः । प्रियदर्शो दीर्घभुजः कथं कृष्ण युधिष्ठिरः ।
 यः न नागायुतप्राणो वातरहा महाबल । सामर्थ्यः पाण्डवो नित्यं प्रियो भ्रातुः प्रियङ्करः । ११२
 कीचकश्च तु सञ्जातैर्व्यो हन्ता मधुसूदन । शूद्रः क्रोधवशानाञ्च हिडिम्बस्य बकस्य च ।
 पराक्रमे शक्रसमो भ्रातरिश्चसमो बलैः । महेश्वरसमः क्रोधे भीमः प्रहरतांवरः ।
 क्रोधं बलममर्षश्च धैः निधः परन्तपः । जितात्मा पाण्डवोऽमर्षी भ्रातृस्त्रिभिरिष्टप्रसने ।
 तेजोराशिं महात्मानं वरिष्ठममितौजसं । भीमं प्रदग्धनेनापि भीमसेनं जनार्दन ।
 तन्ममाचक्षुर्वाप्येय कथमद्य वृकोदरः । आसे परिघवाङ्गः स मथमः पाण्डवो बली । ११३
 अञ्जुनेनार्जुनो यः स कृष्ण वाङ्गसहस्रिणा । दिवाङ्गः स्पृहते नित्यमनोतेनापि क्रेशव ।
 चिपत्येकेन वेगेन पञ्चबाणशतानि यः । दम्बप्ले सदृशो राशः कार्तवीर्यस्य पाण्डवः ।
 तेजसादित्यवदृशो महर्षिसदृशो दमे । चमया पृथिवीतुत्यो महेश्वरमविक्रमः ।
 आधिपत्यं महद्दीप्तं प्रथितं मधुसूदन । आहते येन वीर्येण कुरुणा सर्वैराजसु ।
 यश्च वाङ्गबले सर्वे पाण्डवाः पर्युपासते । स सर्वरथिनां श्रेष्ठः पाण्डवः सत्यविक्रमः । ११४
 धं गत्वाऽभिमुखः सङ्घे न जीवन् कथिदाजनेत् । यो जेता सर्वभूतानामश्रेयो जिष्णुरच्युत ।
 योऽपराजयः पराजयानां देवानामिन्द्र वाशवः । स ते भ्राता सखा चैव कथमद्य धनञ्जयः ।
 दयावान् सर्वभूतेषु श्रीनिपवो महासवितुः । मृदुयः सुकुमारश्च धार्मिकश्च प्रियय भो ।
 सहदेवो महेश्वासः शूद्रः सनितिशोभनः । सौहार्दां कृष्ण गृह्णपुर्धर्माधेकुम्भलो पुत्रा ।
 सदैव सहदेवस्य भ्रातरो मधुसूदन । वृत्तं कृष्णवृत्तस्य पूजयन्ति महात्मानः । ११५
 श्लोकापयायिनं वीर सहदेवं युधात्मनिं । गृह्णयुं मन वार्ष्णेय माद्रोपुत्रं प्रचक्ष्य भो ।
 सुकुमारो युवा शूद्रो दर्शनीयस्य पाण्डवः । भ्रातृणाञ्चैव सर्वेषां प्रियोः प्राणो बहिरुदरः ।

चित्रयोधो च नकुलो महेश्वारो महाबलः । कश्चित् स कुग्रही ह्येष वसो मम सुखेधितः ।

सुखोचितमदुःखार्हं सुकुमारं महारथं । अपि जातु महाबाहो परेष्यं नकुलं पुनः ।

पद्मसम्प्रातजे काले नकुलेन विवृणुता । न तामामि धृतिं वीर साऽय जीवामि पश्य मम ।

सर्वैः पुद्भैः मियतरा द्रौपदी मे जनाईन । कुलीना रूपसम्पन्ना सर्वैः समुदिता गुणैः ।

पुरुषोक्तात्पतिलोकं वृष्णाना सत्यवादिनी । प्रियान् पुत्रान् परित्यज्य पाण्डवानुदध्यते ।

महाभिजनसम्पन्ना सर्वकामैः सुपूजिता । ईश्वरो सर्वकृच्छाणी द्रौपदी कथमच्युत ।

पतिभिः पञ्चभिः शूरेरप्रिकल्पैः प्रहारिभिः । उपपन्ना महेश्वारैर्द्रौपदी दुःखभागिनी ।

चतुर्दशमिदं वर्षं यन्नापश्यमरिन्दम । पुत्राधिभिः परिदूना द्रौपदीं सत्यवादिनीं ।

न नूनं कर्माभिः पुण्यैरश्रुते पुरुषः सुखं । द्रौपदी चेत्तया वृत्ता नाश्रुते सुखमययं ।

न प्रियो मन ह्युपायैः शीभक्तुर्न युधिष्ठिरः । भीमघ्नो यमो चापि यदपश्यं सभागतां ।

न मे दुःखतरं किञ्चित् भूतपूर्वं ततोऽधिकं । स्त्रीधर्मिणो द्रौपदीं यत् श्रमुराणां समीपगां ।

श्रानाधितामनार्येण कोधलोभानुवर्तिना । सर्वैः प्रैचन्त कुरव एकवल्गो सभागतां ।

तत्रैव धृतराष्ट्र्य महाराजय वादिकः । हृष्य सोमदत्तय निर्जिन्नाः कुरवस्तथा ।

तथा संघदि सर्वेषां चत्तारं पूजयाम्यहं । वृत्तेन हि भवत्यार्या न धनेन न विद्यया ।

तस्य ह्येष महाबुद्धेर्गम्भीरस्य महात्मनः । चतुः शीलमलङ्कारो लोकान् विलभ्य तिष्ठति ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सा शोकान्ता च हृष्टा च दृष्ट्वा गोविन्दमागतं । नामाविधानि दुःखानि सर्वश्रेयावचकीर्तयत् ।

पूर्वैराचरितं यत्तत् कुराजभिररिन्दम । अच्युतं शृण्वन् कश्चिदेषां सुखावहं ।

तन्मा ददृष्टिं यत्कृष्णा सभायां कुरुसन्निधौ । धार्तराष्ट्रेः परिक्रिष्टा यथा न कुमवं तथा ।

निर्वासनस्य मगरात् प्रश्रया च परन्तप । नामा विधानां दुःखानामभिज्ञाऽस्मि जनाईन ।

अज्ञातयथा साक्षानामवरोपय माधव । न मे ह्येतमं तस्मात् पुनैः सह परन्तप ।

दुर्व्याधनेन निहता वर्षमय चतुर्दशं । दुःखादपि सुखं नः स्यात् यदि पुण्यफलत्रयः ।

न मे किञ्चो जालाधीहार्तराष्ट्रेषु पाण्डवैः । तेन सत्येन ह्येष स्या हतामित्रं श्रियाहृतं ।

हृष्टादिमुक्तं सङ्ग्रामात्पश्येयं पाण्डवैः सह । नैव श्रम्याः पराजितं सर्वं श्रेयां तदाविधं ।

पितरन्वेषं शर्वेषं मात्मानं न सुयोधनं । येनाहं कुन्तिभोजाय धनं वृत्तैरिवापिता ।

साधं मामार्यकस्तुभ्यं कीडर्मां कन्दुहृत्सिक्थं । अदात्तु कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ।

साऽहं पित्रा च निहता श्रमशूरेषु परन्तप । अत्यन्तदुःखिना ह्येष किं जीवितफलं मम ।

यस्यां यागमवीर्यं धृतके सत्यभाषिनः । पुत्रस्त्री श्रियश्च जेताऽप्यश्रयास्य दिवं श्रुयेत् ।

इमा कुरुषु महाजन्त्रे राज्यं प्राप्य धनञ्जयः । भानुभिः सह कौन्तेयस्त्रीभेधानाश्चरित्यति

माहन्तामभ्यदयामि तेषां धर्माद्य वैधमे । ह्येषाव महते नित्यं धर्मो धारयति प्रजाः ।

धर्मो देहलि बाध्यैव तदायागभ्यभावत । तद्वापि तत्रया ह्येष सर्वं सम्पादयिष्यति ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

न मां माधव वैधेयं नार्थनामो न वैरता । तथा गोकाय दहति यया पुत्रेर्लिना भव
याऽहं गाण्डोवधन्वानं सर्व्वशस्त्रमृतावरं । धनञ्जयं न पश्यामि का भान्तिर्हृदयस्य मे ।

रतस्रुद्धं वर्षं वन्नापश्यं युधिष्ठिरं । धनञ्जयश्च गोविन्द यमौ तश्च हृकोदरं ।

११००

जीवनाशं प्रनष्टानां आहं कुर्वन्ति मानवः । अथेतक्षे मन मृतासोपाञ्चहं जनार्दन ।

ब्रूया माधव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं । भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ।

पराश्रया वासदेव या जीवति धिगस्तु तां । वृत्तेः काम्यं च लभ्याया अप्रतिद्वैव ज्ञाप्यते ।

अथो धनञ्जयं ब्रूया नित्याद्युक्तं हृकोदरं । यदर्थं चक्षिया स्ते तस्य कालोऽयमागतः ।

अग्निश्चदागते काले मित्या चातिकमिथ्यति । लोकसभाविनाः सन्तः सनुशंसं करिष्यथ ।

११०१

नृशंसेन च वो युक्तास्त्वजियं श्रायतीः समाः । काले हि समनुमात्रे त्यक्तयमपि जीवते ।

माद्दोपुत्रो च वक्तव्यो चक्षधर्मेतरौ सदा । विक्रमेणाञ्जितान् भोगान् वृणोतं जीवितादपि ।

विक्रमाधिगता च्छर्थाः चक्षधर्मेण जीवतः । मनो मनस्यस्य सदा प्रीणन्ति पुत्रधोत्तम ।

गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्व्वशस्त्रमृतास्वरं । अञ्जुनं पाण्डवं वीरं द्रौपद्याः पदवीधर ।

विदितौ हि तवात्यन्तं संकुटौ तौ ययाऽन्तकौ । भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिं ।

११०२

तयोद्यैतद्वन्नानं यत् सा कृप्या सभा गता । दुःशासनश्च कर्णश्च पदपाष्ठाभ्यभाषतां ।

दुर्योधनो भीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्त्रिनं । पश्यतां कुंभसुत्यानां तस्य द्रुह्यति तत् फलं ।

न हि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति हृकोदरः । अचिरादपि भीमस्य न हि वैरं प्रशाम्यति ।

थावदन्तं न नयति शत्रवाच्छत्रुवर्षणः । न दुःखं राज्यहरणं न च द्यूते पराजयः ।

प्रदाजनन्तु पुत्राणां न मे तदुःखकारणं । यन्तु सा वृहती श्यामा एकवक्त्रा सभा गता ।

११०३

अश्रुणोत् परया वाचः किन्नु दुःखतरं ततः । स्त्रीधर्मिणी वरारोहा चक्षधर्मेतरा सदा ।

नाभ्यगच्छत्सदा नाथं कृप्या नाथवती सती । यस्या मम सपुत्र्यास्त्वं नाथो मधुसूदन ।

रामश्च यत्किञ्चिद्रेठः प्रसुषय महारथः । साऽहमेवं विधं दुःखं सधैवं पुरुषोत्तम ।

भीमे जीवति दुर्द्धै विजये चापलायिनि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत आश्रासधामास पुत्राधिभिरभिमुतां । पित्रव्यसारं शोचन्तीं शैरिः पार्यंसखः पृथां ।

११०४

॥ वासुदेव उवाच ॥ का तु भीमन्तिनो त्वाद्दृक् लोकेष्वस्ति पित्रव्यसः । शूरस्य राज्ञो दुहिता चाजनीडकुर्वंगता ।

महाकुलीना भवती हृदातहृदमिवागता । हंसरी सर्व्वकञ्चाणी भवो परमपूजिता ।

वीरसर्व्वीरपत्नी त्वं सर्व्वैः समुदिता गुणैः । सुखदुःखे महाप्राज्ञे त्वाद्दृशो सोढुमर्हति ।

निद्रा तस्त्री क्रोधहर्षो क्षुत्पिपासे हिमातपौ । एतानि पार्था निश्चित्य नित्यं वीरसखे रताः ।

त्यक्तपामसुखाः पार्था नित्यं वीरसखप्रियाः । न ते स्वल्पेन तुष्येयुर्महोष्वाहा महाबलप ।

११०५

अन्तं धीरा निषेवन्ते मर्था शान्दसुखप्रियाः । उत्तमाय परिक्रिशात् भोगांश्चातीरं मानवान् ।

अन्येपु रैरिरे धीरा न ते सथेपु रैरिरे । अन्तःप्राप्तिं सुखामाङ्गुः खमन् रमेतयोः ।

अभिवाद्यन्ति भवतीं पाण्डवाः सह कृष्णया । आत्मानञ्च कुञ्चलिनं निवेद्याङ्गरनामयं ।

अरोगान् सर्वसिद्धार्थान् चिप्रन्द्रक्षति पाण्डवान् । ईश्वरान् सर्वलोकस्य हतामिगान् श्रियाहृतान् ।

एवमाद्यासिता कुन्ती प्रत्युवाच जगद्गनं । पुत्राधिभिरभिध्वस्ता निर्यज्ञानुद्धिं तमः ।

१९१०

॥ कुन्धुवाच ॥ अत्यन्तेषां महाबाहो पथं खान्मधुसूदन । यथा यथा त्वं मन्येयाः कुर्याः कृष्ण तथा तथा ।

अविशोपेन धर्मस्य अनिक्तया परन्तप । प्रभावज्ञाऽस्मि ते कृष्ण सत्यस्वामिजनस्य च ।

व्यवस्थायाञ्च मित्रेषु बुद्धिविक्रमयोःसाथा । त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं तपो महत् ।

त्वं भ्राता त्वं महत्प्रद्वं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं । यथैवात्य तथैवैतत् त्वयि सत्यं भविष्यति ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तामामाच्य च गोविन्दः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं । प्रातिष्ठत महाबाहुर्दुर्व्योधनमृदहान् प्रति ।

१९१५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतायां कुन्तीकृष्णसंवादे एकौनवनवोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रथामामाच्य गोविन्दः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं । दुर्व्योधनमृदं शौरिरभ्यगच्छदरिन्दमः ।

कृत्वा परमया युक्तं पुरन्दरमृदोपमं । विचित्रैरासनैर्युक्तं प्रविशेश जगद्गनः ।

तस्य कक्ष्या व्यतिवस्य तिस्रो दास्यैरवारितः । ततोऽञ्जघनसङ्घामं गिरिकूटमिषोत्थितं ।

श्रिया ध्वलनं प्रासादमाहरोह महायथाः । तत्र राजसदस्यैश्च कुञ्चलिभिरुत्थितं ।

धार्तराष्ट्रं महाबाहुं ददर्शभोजनमासने । दुःशासनञ्च कर्णञ्च शकुनिञ्चापि शौचलं ।

१९२०

दुर्व्योधनसभोपे तानासनस्थान् ददर्श सः । अभ्यागच्छति दामोद्रे धार्तराष्ट्रे महायथाः ।

सदतिष्ठत् सहामात्यः पूजयन्मधुसूदनं । समेत्य धार्तराष्ट्रेण सहामात्येन केचन ।

राजभिक्षात्र वर्षेभ्यः समागच्छत् धयावयः । तत्र जाम्बूनदमयं पर्वण्डं सुपरिष्कृतं ।

त्रिविधास्तरणालीर्णमभुपाविशदक्ष्युतः । तस्मिन् गां मधुपर्कं दद्यात्कश्च जगद्गनः ।

निवेदयामास तदा गृहाद्याव्यञ्ज कौरवः । तत्र गोविन्दमासोने प्रसन्नादित्यत्रर्षभं ।

१९२५

उपासाद्यकिरे सर्वं सुरवो राजभिः सह । ततो दुर्व्योधनो राजा वर्षेभ्यं जयतां वरं ।

न्यमन्त्रयत् भोजनेन गाभ्यनन्द्य केचन । ततो दुर्व्योधनः कृष्णमप्रतीत् कुरुसंसदि ।

मृदुपूर्वं शठोदकं कर्णमाभाय कौरवः । यच्छादयानि पानानि वाषांसि शयनानि च ।

सदयंमुपगीतानि नायहीस्त्वं जगद्गनः । उभयोःसाददः साङ्गमुभयोश्च हिते रतः ।

सन्मनो दयित्वाशिवि धृतराष्ट्रस्य माधव । त्वं हि गोविन्द धर्मोर्था वेत्य तत्त्वेन सर्वप्रभः ।

१९३०

तत्र कारणमिच्छामि श्रोतुं च यगदाधर ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स एवमुक्तो गोविन्दः प्रत्युवाच महामनाः । उदन्नेषमनः काले प्रसृष्टं त्रिपुणं भुञ्जे ।

अशमूह्यतमपलागनिरस्वामसदुनं । राजोऽनेनेः राजानं हेतुमदास्यमुत्तमं ।

इतार्था भुञ्जते दूताः पूर्णां गृह्णाति चित्तं च । इतार्थं मां सहामात्यं समर्षयथि भारत ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रो जगद्गनः । न युक्तं भवताऽप्राप्तुं प्रतिपन्नमाम्यते ।

१९३५

इतार्थं वा इतार्थं च त्वं वयं मधुसूदन । यतासहे दूजयितुं दामार्हे न च शक्नुमः ।

न च तत्कारणं विद्वाः यस्मिन्नेवा मधुसूदन । धूर्ता ह्यं प्रियमाणैर्नामंस्तः पुरुषोत्तम ।
 वैरं नो गच्छि भवता गोविन्द न च विग्रह । स भगान् प्रवतो ज्यैतत् नेटुर्ध्वं वक्तुमर्हति ।
 एवमुक्त्वा प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रं जनाह्वनः । अस्मिन्नेव महामात्यं दामार्हः प्रहसन्निव ।
 नाहं कामान्न संरम्भाच्च देवाभ्यर्थकारणात् । न हेतुवादात्तोभाद्रा धर्मं जज्ञां कथञ्चन ।
 सम्प्रोतिभोऽन्यान्त्रानि आपद्भोग्यानि वा पुनः । न च सम्प्रोथवे राजञ्च चैवापद्भवा वधं ।
 अकस्मात् देष्टि वै राजन् जन्मप्रमथति पाण्डवान् । म्रियानुवर्तिनो भ्रातृन् सर्वैः समुदितान् गुणैः ।
 अकस्माच्चैव पाथानां देवेषु नोपपद्यते । धर्मो म्यिताः पाण्डुरेया क्लृप्तान् किं वक्तुमर्हति ।
 यस्तान् देष्टि स मां देष्टि यस्ताननु स मामनु । ऐकाक्यं मां गां विद्धि पाण्डुपैधैर्भवारिभिः ।
 कामक्रोधानुवर्त्ता हि धो मोहाद्दिदृशस्त्विति । गुणवन्तश्च यो देष्टि तमाञ्च पुरुषाधर्त ।
 यः क्लृष्टान् गुणान् ज्ञातो न मोहात्तोभाद्दिदृशते । सोऽजितात्माऽजितक्रोधो न चिरं तिष्ठति यियं ।
 अथ धो गुणव्यदान् हृदयस्थाप्रियानपि । प्रियेषु कुरुते वस्त्रांश्चिरं यमपि तिष्ठति ।
 सर्वमेतन्न भोक्तव्यमन्नं दुष्टाभिर्भक्षितं । चत्तुरेकस्य भोक्तव्यमिति मे धीयते मतिः ।
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्दुःखाधनममर्षणं । नियकाम ततः शुभ्राद्वात्तराष्ट्रनिवेदनात् ।
 निर्वाय च महाबाहुर्वासुदेवो महात्मनाः । निवेद्याय यथै वेत्त विदुरस्य महात्मनः ।
 तमभ्यगच्छद्दोषय ह्यपो भोगोऽथ वाञ्छिकः । कुरवय महाबाहुं विदुस्य मदे स्थितं ।
 त ऊचुर्भाधवं वीरं कुरवो मधुसूदनं । निवेद्याम वाष्णैय सरत्रांस्तै म्बहानुवयं ।
 तानुवाच महादेशः कौरवान् मधुसूदनः । सर्वे भवन्तो गच्छन्तु सर्वा मेऽपचितिः हता ।
 यन्तिपु कुरुपु चत्ता दामार्हमपराजितं । अमर्षयामास तदा सर्वकामैः प्रयत्नान् ।
 ततः चत्तःऽत्रपानानि शुचीनि गुणवन्ति च । उपाहरदनेकानि केववाय महात्मने ।
 तैर्हार्षयिता प्रथमं श्राद्धाणामधुसूदनः । वेदविज्ञो ददौ ह्यस्यः परमद्रविणान्यपि ।
 एते ऽनुयायिभिः साहसै मरुक्किरिव वासवः । विदुराश्वानि सुभुजे शुचीनि गुणवन्ति च ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वे षि मगवद्यानपर्वे षि श्रीकृष्णदुःखाधनपंचदे म्बक्षितभोग्याध्यायः ॥ ८० ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तं भुक्तवन्तमाम्बक्षं निमार्शः विदुरोऽब्रवीत् । नेदं सम्यग्यवसितं केववागमनं तव ।
 अर्घ्यभोगितागो मन्दः संरम्भो च जनाह्वनः । मानसो मानकामस्य वृद्धानां शासनान्तिकः ।
 धर्मशास्त्रातिगो मूढो दुरात्मा प्रयहङ्गतः । अनेयः श्रेयसां मन्दो धार्तराष्ट्रा जनाह्वनः ।
 कामात्मा प्राज्ञमानो च मित्रघ्नृक् सर्वभङ्गितः । अरुन्तां चाकृतश्रेय त्यक्तधर्मा म्रियानृतः ।
 मूढयाकृतमुद्दिश्य दद्रियाणामनौद्यतः । कामानुसारी ह्येषु सर्वैर्युक्तनिन्दयः ।
 सतेश्चान्येय वज्रमिदं धैरेय केमन्वितः । तयोप्यमानः श्रेयोऽपि संरम्भाच्च पथीयति ।
 भोगे श्रेणे ह्ये कणे श्रेणपुत्रे अयद्रथे । मूढधर्मो वसते वृत्तिं न शमे कुरुते मनः ।
 निदिनं धार्तराष्ट्राणां सकुर्यानां जनाह्वनं । भोग्भोग्गोमुखात् पायां न शक्ताः प्रतिवोचितं ।

१८१

१८२

१८३

१८४

१८५

१८६

सेनासमुदयं कृत्वा पार्थिवं मधुसूदन । हतार्थं मन्यते वाच आत्मानमविचक्षणः ।
 एकः कर्णः परान् जेतुं समर्थ इति निश्चितं । धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः स भ्रमं नोपायासति ।
 मन्विष धार्तराष्ट्राणां सर्वेषामेव केशव । शमे प्रयत्नमानस्य तव सौभाग्यकाङ्क्षिणः ।
 न पाण्डवानामस्माभिः प्रतिदेयं यथोचितं । इति व्यवसितास्तेषु वचनं स्यान्निरर्थकं ।
 यत्र स्तूतं दुरुक्तस्य समं स्यान्मधुसूदन । न तत्र प्रसपेत प्राज्ञो बधिरेखिव गायनः । १२९०
 अविजानतु मूढेषु निर्दोष्योदेषु माधव । न त्वं वाक्यं ब्रुवन् युक्त्याण्डालेषु द्विजो यथा ।
 सोऽयं बलस्यो मूढश्च न करिष्यति ते वचः । तस्मिन्निरर्थकं वाक्यमुक्तं सम्पत्स्यते तव ।
 तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां पापचेतसां । तव मध्यावतरणं मम कृष्ण न रोचते ।
 दुर्बुद्धीनामगिष्टानां बहूनां दुष्टचेतसां । प्रतीपं वचनं मध्ये तव कृष्ण न रोचते ।
 अनुपासितवृद्धलात् त्रियया दप्योश्च मोहितः । वयोदप्योदमर्षाश्च न ते श्रेया यदोष्यति । १२९१
 बले बलवदप्यस्य यदि वक्षसि माधव । लव्यस्य महती शक्ता न करिष्यति ते वचः ।
 नेदमद्य युधा शक्यमिन्द्रेणापि रुहामरैः । इति व्यवसिताः सर्वे धार्तराष्ट्रा जनार्दन ।
 तेऽप्येवमुपपक्षेषु कामक्रोधानुवर्तिषु । समर्थमपि ते वाक्यमसमर्थं भविष्यति ।

मध्ये तिष्ठन् हस्त्यनीकस्य मन्दो रथाश्वयुक्तस्य बलस्य मूढः । दुर्व्योधानो मन्यते वीतभीतिः कृत्वा ममेवं प्रथिवी जितेति ।
 आशंसते वै धृतराष्ट्रस्य पुत्रो महाराज्यमपक्षे पृथिव्यां । तस्मिन् शमः केवलो नोपलभ्येः बद्धं सन्नं मन्यते लब्धमर्थं । १२९०
 पर्यक्षेयं पृथिवी कातपका दुर्व्योधानार्थं पाण्डवान् योद्धुकामाः । समागताः सर्वयोधाः पृथिव्यां राजानस्य चितिपालैः समेनाः ।
 सर्वैश्चेत हतवैराः पुरस्तात् तथा राजानो हतभाराश्च कृष्ण । तवोद्दिगात् संश्रिता धार्तराष्ट्रान् सुषेहताः सद्य कर्णेन वीराः ।
 तद्गतात्मानः सद्य दुर्व्योधानेन शृष्टा योद्धुं पाण्डवान् सर्वयोधाः । तेषां मध्ये प्रविशेया यदि त्वं न तन्मते मम दाशार्द्धवीर ।

तेषां समुपविष्टानां बहूनां दुष्टचेतसां । कथं मध्ये प्रपथेयाः शकूणां शत्रुकर्षण ।

सर्वथा तं महाबाहो देवैरपि दुरुत्सहः । प्रभावे पौरुषं बुद्धिं जानामि तव शत्रुहन् । १२९१

या मे प्रीतिः पाण्डवेषु भूयः सा त्वयि माधव । प्रेम्णा च बद्धमाना च सौहृदाच्च ब्रवीम्यहं ।

या मे प्रीतिः पुष्कराच्च लद्दशंसममुद्गवा । सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तारात्माऽपि देहिनां ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णविदुरसेवादि एकनवतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यथा भूयाग्महाप्राज्ञो यथा भूयाद्दिचक्षणः । यथा वायुस्यदिधेन भवता मदिधः सुहृत् ।

धर्मार्थंयुक्तं तथाश्च यथा सत्युपपद्यते । तथा वचनमुकोऽपि त्वयेतत् पितृमाह्ववत् ।

सर्वां प्राप्स्य युक्त्याप्येवमेव ययात्स मां । शृणुष्यागमने हेतुं विदुरावहितो भव । १२९०

देवराज्यं धार्तराष्ट्रस्य चयियाणाश्च वैरतां । सर्वमेतदर्थं जानन् सन्तः प्राप्ताऽद्य कौरवान् ।

पर्यक्षां इदिविं सर्वां पाशां शरघण्डुश्चरं । यो भाषयेत् शृणुपामान् प्राप्नुयाद्दुर्धर्ममुत्तमं ।

धर्मकार्यं यतन् शक्या मोचेत् प्राप्नोति मानवः । प्राप्ते भवति तत् पुण्यमद्य मे मासि संशयः ।

मजया चिन्तयन् पापं कर्मणा नाभिरोचयेत् । न प्राप्नोति पर्यं तद्वैद्येवं धर्मविदो विदुः ।

सोऽहं यतिये प्रथमं चत्तः कर्तुममायया । कुरूणां सञ्जयानाञ्च सङ्ग्रामे विनश्यता ।

१११५

सेधमापन्नया घोरा कुरुष्वेव समुत्थिता । कर्णदुर्योधनकृता सर्वे क्षेते तदन्वयाः ।

व्यसने क्षिप्रमानं हि यो भिन्नं नाभिपद्यते । अनुनीय यथाशक्ति तं वृषसं विदुर्बुधाः ।
आक्रेश्यहृष्टान् मित्रमकार्थ्यात् सन्निवर्त्तयन् । श्वाच्यः कस्य चिद्भवति कृतयज्ञो धर्यावलं ।

तत् समर्थं शूभं वाक्यं धर्मार्यसहितं हितं । धार्तराष्ट्रः सहामात्यो यहीतुं विदुरार्हति ।

हितं हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानान्तथैव च । इथियां क्षत्रियाणाञ्च यतियेऽहममायया ।

१११६

हिते प्रयत्नमानं मां शङ्केदुर्योधनो यदि । हृदयस्य च मे प्रीतिरानूष्णञ्च भवियति ।

ज्ञातोनां हि मियो भेदे यन्मित्रं नाभिपद्यते । सर्व्वयज्ञेन माध्यस्यं न तन्मित्रं विदुर्बुधाः ।

न मां ब्रूयुरधर्मिष्ठा मूढा क्षामुषदस्ताथा । शक्तो नावारयत् कृष्णः संरञ्चान् कुरुपाण्डवान् ।

उभयोः साधयन्नर्थमद्दमागत इत्युत । तत्र यत्नमहं कृत्वा गच्छेयं नृव्यवाच्यतां ।

मम धर्मार्ययुक्तं हि श्रुत्वा वाक्यमनामयं । नचोदादास्यते बातो दिष्टस्य वशमेथति ।

१११७

अहापयन्पाण्डवाधं यथावच्छमं कुरूणां यदि वाचरेशं । पुण्ड्रश्च मे स्वाचरितं महात्मन् मुच्येशं कुरवो मृत्युयाशात् ।

अपि वाचं भापमाणस्य काव्या धर्मारामामर्थवतोमर्हिषां । श्वेचेरन् धार्तराष्ट्राः शमार्यं माञ्च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ।

न चापि मम पर्याशाः सहिताः कुरुपार्थिवाः । क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहक्षेत्रेतरं स्वगाः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं दृष्ट्वीनाम्वचभस्तदा । शयने सुखसंख्येयं शिष्ये यदुसुखावहः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गानपर्वणि श्रीकृष्णविदुरसंवादे दिनवतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथा कथयतोरेवं तयोर्भुङ्क्षिमतीस्तदा । शिवा नक्षत्र सम्पन्ना सा व्यतीपाय शर्बरी ।

१११८

धर्मार्यकामयुक्ताञ्च विचिचार्यपदाचराः । शृण्वतो विविधा वाचो विदुरस्य महात्मनः ।

कथाभिरनुरूपाभिः कृष्णस्थामिततेजसः । अकामस्त्रेव कृष्णस्य सा व्यतीपाय शर्बरी ।

ततस्तु स्वरसम्पन्ना बहवः सुतमागधाः । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः केशवं प्रत्यवाधयन् ।

तत उत्प्राय दाशार्हं श्यभः सर्व्वसालतां । सर्व्वमावश्यकञ्चक्रो प्रातः कार्य्यं जनाईनः ।

क्षतोदकानुजयः स ऊत्ताग्निः समलङ्कृतः । ततयादित्यमुचन्तमुपातिष्ठत माधवः ।

१११९

अथ दुर्योधनः कृष्णं शकुनियापि सौबलः । सन्ध्यां तिष्ठन्तमभ्येत्य दाशार्हमपराजितं ।

आचक्षेतान्तु कृष्णस्य हृतराष्ट्रं सभागतं । कुहंस भोग्रममुखान् राश्रः सर्व्वस्य पार्थिवान् ।

स्वामर्थयन्ते गोविन्द दिवि शक्रमिवामराः । तावभ्यनन्दद्गोविन्दः सान्धा परभवन्तुना ।

ततो विमल आदित्ये ब्राह्मणेभ्यो जनाईनः । ददौ हिरण्यं वाशंसि गाद्यायाञ्च परन्तपः ।

विश्वस्य बडरजानि दाशार्हमपराजितं । तिष्ठन्तमुपशंगस्य वन्दते शारयिस्तदा ।

११२०

ततो रथेन शूभ्रेण महता किङ्किणीकिना । ह्योत्तमयुजा शोभमुपातिष्ठत दशकः ।

तमुपासितमाश्राय रथं दिव्यं महामनाः । महाक्षुधननिर्घोषं सर्व्वरत्नविभूषितं ।

अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणाञ्च जनाईनः । कौशुभं मणिमामुष्य त्रिया परमया ज्वलन् ।

कुर्हमिः संवृतः कृष्णो वृष्णिभिश्चाभिरक्षितः । आतिष्ठत रथं शौरिः सर्वथादवनन्दनः ।

अन्वाहरोह दामार्हं विदुरः सर्वधर्मवित् । सर्वप्राणभृतां श्रेष्ठं सर्वयुद्धिमतां वरं ।

१११५

ततो दुर्व्याधनः कृष्णं शकुनियापि सौवलः । द्वितीयेन रथेनेनगन्वयातां परन्तपं ।

सात्यकिः कृतवर्मा च वृष्णीनाञ्चापरे रथाः । वृष्टतोऽनुययुः कृष्णं गजैरश्वैरथैरपि ।

तेषां हेमपरिष्कारैर्युक्ताः परमवाजिभिः । गच्छतां घोषिणश्चित्रा रथा राजन् विरेजिरे ।

संश्लष्टधंसिकरजः प्रतिपेदे महापथं । राजर्षिचरितं काले कृष्णो धीमान् श्रियाञ्ज्वलन् ।

ततः प्रयाते दामार्हं मावाद्यनैकपुष्कलाः । शङ्खाश्च दधिरे तत्र वाद्यान्यन्यानि यानि च ।

१११६

प्रवीराः सर्वलोकस्य युवानः धिक्विक्रमाः । परिवार्य रथं शौरैरगच्छन् परन्तपाः ।

ततोऽन्ये वज्रसाहस्रा विचित्राङ्गुतवासवः । अघिप्रासाद्युधधराः कृष्णस्यासम्पुरःसराः ।

गजाः पञ्चशतास्त्रत्रयाश्चासन् सहस्रशः । प्रयान्तमन्वयुर्वीरं दामार्हेमपराजितं ।

पुरं कुरुणां संवृत्तं द्रष्टुकामं जनार्दनं । समावृष्टं सखीकं रथागतमरिन्दम ।

वेदिकामाश्रिताभिय समाक्रान्तान्यनेकशः । प्रचलन्तीव भारेण घोषिर्द्धम्वनान्युन ।

१११७

स पूज्यमानः कुरुभिः संवृष्टान् मधुराः कथाः । यथांश्च प्रतिसत्कुर्वन् प्रेक्षमाणः शनैर्व्यथौ ।

ततः सभो समासाद्य केशवस्थानुद्यापिनः । सशङ्खैर्वैष्णुनिर्घोषैर्द्विभः सर्वा बानादधन् ।

ततः सा समितिः सर्वा राज्ञामसिततेजसां । सम्प्राकल्पत ह्येष कृष्णागमनकाङ्क्षया ।

ततोऽभ्यासगते कृष्णे समस्यन्नराधिपाः । श्रुत्वा तं रथनिर्घोषं पञ्चान्यनिनदोपमं ।

आसाद्य तु समाहारवृष्टपभः सर्वसालतां । श्रवतीर्थं रथाश्चौरिः कैलाशमिच्छरोपमात् ।

१११८

नवमेघप्रतीकाशं ज्वलन्तीमिव तेजसा । महेश्वरमदनप्रस्थां प्रविशेद्य सभो ततः ।

पाणैश्च श्रेष्ठा विदुरं साद्यकिञ्च महापथशः । ज्योतीव्यादित्यवद्राजन् कुरुन् प्राक्कादयन् श्रिया ।

अप्रतो वासुदेवस्य कर्णदुर्व्याधनावुभौ । वृष्णस्य कृतवर्मा चाप्यासन् कृष्णस्य वृष्टत ।

धृतराष्ट्रं पुरस्ताद्य भीमद्रेष्णाद्यस्तनः । आसनेभ्योऽसत् सखैः पूजयन्तो जनार्दनं ।

अभागच्छति दामार्हं प्रज्ञासत्तनुरश्वरः । रुहेव द्रेष्णाभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महापथशः ।

१११९

उत्सिष्ठति महाराजे धृतराष्ट्रे जनेश्वरे । तानि राजसहस्राणि समुत्तस्यु समनता ।

आसन् सर्वतोभद्रं जास्यूनदपरिष्कृतं । कृष्णार्थं कल्पितं तत्र धृतराष्ट्रस्य आसनात् ।

स्यमानस्तु राजानं भीमद्रेष्णैश्च माधवः । अभ्यभापत धर्मात्मा राज्ञान्यान् ययावयः ।

तत्र केशवमाधुः सम्यग्भागतं सभो । राजानः पार्थिवः सर्वे कुरवस्य जनार्दनं ।

तत्र तिष्ठन्म दामार्हो राजमध्ये परन्तप । अपश्यदन्तरीक्षस्थान् सद्योन् परपुरञ्जय ।

११२०

ततस्तानभिमम्येत्स्य भारदप्रमुद्यानूथोन् । अभ्यभापत दामार्हो भीमं शान्तनवं प्रणे ।

पार्थिवो ऋनिर्तिं द्रष्टुमृष्टयोऽभ्यागता नृप । निमग्नतामासनेद्य सत्कारेण च भूयसा ।

कैतन्यनुपविष्टेषु शशं केशचिदाशितं । पूर्वा प्रयुज्यतामानु मुनीनां भावितात्मनां ।

श्चयीञ्जाननो वृष्ट्वा सभादारमुपस्थितान् । त्वरमाणस्तो भव्यानासनानीत्यचोदयत् ।
 आसनाभ्यय मृष्टानि महान्ति विपुलानि च । मणिकाम्बुनचिवाणि समाजहुस्ततस्ततः ।
 तेपु तत्रोपविष्टेषु मृष्टीतार्थेषु भारत । निपषादासने कृप्ये राजानञ्च पथासने ।
 दुःशामनः सत्यकृपे ददावाहनमुत्तमं । विविंशतिर्ददौ पीठं काञ्चनं कृतवर्षणं ।
 अविदूरान्तु कृष्णस्य कण्ठदुष्योधनात्तुभौ । एकासने महात्मानौ निवेदतुरसवर्षणौ ।
 गान्धारराजः शंकुनिर्गान्धारैरभिरक्षितः । निपषादासने राजा सहपुत्रो विश्रायते ।
 विदुरो मणिपीठे तु प्रकृत्यर्द्धाजिनोत्तरं । संसृष्टनासने शैरेर्महामतिरुपाविभ्रात् ।
 चिरस्य वृष्ट्वा दामार्हं राजानः सर्वं एव ते । अमृतस्त्रेव नाटयन् प्रेचमाणा जनार्दनं ।
 अतस्योपुत्पसङ्काशः पीतवासा जनार्दनः । व्यधाजत सभामथे स्त्रेवोपोपहितो मणिः ।
 ततस्तूर्ण्यं सर्वमासीत् गोविन्द्यगतमानसं । न तत्र कश्चित् किञ्चिद्वा त्याजहार पुमान् क्षचित् ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भगवदुपनिषे विनवनेऽध्यायः ॥ ८३ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तेषाम्बिनेषु सर्वेषु ढष्णीभूतेषु राजसु । वाक्यमप्यादेह कृप्यः सुदर्शो दुःसुभिखनः ।
 जीमूत इव धर्मान्ते सर्व्वा संश्रावयन् सभां । धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य धनभायत माधव ।
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुरुणां पाण्डवानाञ्च श्रमः स्थादिति भारत । अप्रशामेन वीराणामेतद्यचित्तमागतः ।
 राजस्रान्धप्रवक्तव्यं तव नैश्रयसं वचः । विदितं ह्येव ते सर्वं वेदितव्यमरिन्दम ।
 इदं ह्यद्य कुलं श्रेष्ठं सर्वराजसु पाथिबं । अतस्तौपसम्ब्रं सर्वं समुदितैर्गुणैः ।
 कृपाशुनकृपा कादृष्टमानुशंस्यस्य भारत । तथाञ्जं चमा सत्यं कुरुष्वेतद्विश्रियते ।
 तस्मिन्नेवंविधे राजन् कुले महति तिष्ठति । त्वत्किञ्चित् विमेषेण नेह युक्तमप्याप्तं ।
 त्वं हि धारयिना श्रेष्ठः कुरुणां कुरुसत्तम । मित्याप्रचरतां तात वाञ्छेस्वभ्यन्तरेषु च ।
 ते पुत्रास्त्वव कौरव्य दुःथोधनपुरोगमाः । धर्मार्थी पृष्ठतः कृत्वा प्रचरन्ति नृमंसवन् ।
 अग्रिष्टा गतसर्थादा लोभेन हन्येतेषः । स्त्रेषु बन्धुषु मुखेषु तदेत्य पुत्रपर्यम ।
 संयमापन्नहाधोरा कुरुष्वेव समुत्थिता । उपेत्यमाणा कौरव्य पृथिवीं घातयिष्यति ।
 ब्रह्मा चैवं श्रमयितुं त्वञ्चेद्विच्छसि भारत । न दुष्करो ह्यत्र श्रमो मेता मे भरतर्षभ ।
 सत्यधीनः श्रमो राजन् मयि चैव विश्रायते । पुत्रान् स्थापय कौरव्य स्थापयिष्याम्यहं परान् ।
 आशा तव हि राजेश्च कार्या पुनः सदान्वयैः । हितम्बलवदेषोपां तिष्ठतां तव श्रमने ।
 तव चैव हितं राजन् पाण्डवानामयो हितं । श्रमे प्रयतमानस्य तव श्रापनश्चङ्किरः ।
 स्वयं निष्कलमावत्स्य संविधत्स्व विश्रायते । सहायभृता भरतादीन्वैव शृङ्गेरिणः ।
 धर्मार्थेषोस्त्रिष्ठ राजन् पाण्डवैरभिरक्षितः । न हि ब्रह्माण्डवाभ्याम्बु श्चङ्किरः श्चङ्किरः ।
 न हि त्वां पाण्डवैर्जित्वा रक्ष्यमाणं महात्मभिः । इष्टोऽपि देवैः कश्चित् स्मरेत् कुले कृत्यं ।
 यव भीमस्य श्लेषस्य रूपः कर्षो विविंशतिः । अश्वत्थामं विक्रान्तं श्लेषं च तदुत्तरं ।

११४

११५

११६

११७

११८

सैन्धवश्च कलिद्रव्य कान्धोजश्च सुदक्षिणः । युधिष्ठिरो भीमसेनः सत्यशंभो यमौ तथा ।
 सात्यकिश्च महातेजा युयुत्सुश्च महारथः । कौ नु तान् विपरीतात्मा द्रुपथे भरतर्षभ ।
 लोकस्यैश्वरतां भूयः शत्रुभियाप्यष्टयतां । प्राशंसि त्वममित्रज्ञ सहितः कुरुपाण्डवैः । १११
 तस्य ते द्रुपिणीपालास्त्वत्समाः द्रुपिणीपते । श्रेयांस्यैव राजानः सन्धास्वन्ते परन्तप ।
 स त्वं पुत्रैश्च पौत्रैश्च पित्रभिर्भ्रातृभिरस्य । सुदक्षिः सर्वतो गुप्तः सुखं शक्यसि जीवितुं ।
 रतनिव पुरोधाय सत्कृत्य च यया पुरा । अखिलां भोक्ष्यसे सर्व्वं पृथिवीं पृथिवीपते ।
 रतैर्हि सहितैः सर्व्वैः पाण्डवैः स्वैश्च भारत । अन्यान् विजेष्यसे शत्रून्पे स्वार्थक्षत्रार्थनः ।
 तैरेवोपाकीर्णतां भूमिं भोक्ष्यसे च परन्तप । यदि सस्यस्यते पुत्रैः सद्दामाद्यैर्नराधिप । ११२
 संयुगे वै महाराज दृश्यते सुमहान् क्षयः । क्षये चोभयतो राजन् कं धर्ममनुपश्यसि ।
 पाण्डवैर्ब्रिह्मैः सङ्घो पुत्रैर्ब्रह्मिण्यपि महामनैः । यदिन्देयाः सुखं राजंस्तद्रूहि भरतर्षभ ।
 शूराश्च हि कृतास्त्राय सर्व्वे युद्धाभिरुह्मिण्यैः । पाण्डवास्तावकाश्चैव तावत् महतो भयात् ।
 न पर्येम कुर्वन् सर्व्वान् पाण्डवांश्चैव संयुगे । क्षीणानुभयतः शूरान् रथिनो रथिभिर्हेतात् ।
 समवेताः पृथिव्यां हि राजानो राजसत्तम । अमर्षवैशमापन्ना नाशयेयुरिमाः प्रजाः । ११३
 चाहि राजसिन्धुं लोकं न नश्येयुरिमाः प्रजाः । त्वयि प्रकृतिमापद्ये श्रेयः स्वान् कुर्वन्न्दन ।
 शूक्रा वदान्दा ह्रीमन्त आर्याः पुण्याभिजातयः । अन्यान्यवचिवा राजंस्तान् पाहि महतो भयात् ।

१११

११२

११३

न चास्य शयं कृन्तन्ति विद्वांसश्च समासदः । धर्मं रतानास्वजति ययो नद्यन्तुःकृत्रजम् ।
ये धर्ममनुपयन्तस्तूर्ण्यो ध्यायन्त आसते । ते सत्यमा ऊर्ध्वग्रीव न्याय्यश्च भरतर्षभ ।

ब्रह्मं किमन्यदुक्तं ते दानादन्यत् जनेश्वर । ब्रुवन्तु वा महीपालाः समायां ये समासते ।
धर्मार्थां सम्प्रधार्यैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहं । प्रमुञ्चेमन्मृत्युयाशात् चक्षिपांन् पुहयर्षभ ।
प्रशान्त्य भरतश्रेष्ठ मामन्यद्ब्रह्मन्वगाः । पितृकोभ्यः प्रदायाग्रं पाण्डुरोभ्या यद्योचितं ।

ततः सपुत्रः सिद्धार्थो भुङ्क्ते भोगान् परन्तप । अज्ञातब्रह्मं जानीवे स्थितं धर्मं सतां सदा ।
सपुत्रे ह्यपि ह्यस्तित्त्वं वर्त्तते यां नराधिप । दाहित्य निरस्त्य त्वामेवैपाश्रितः पुनः ।
इन्द्रप्रस्थं त्वयैवासाः सपुत्रेश विवासितः । स तव निवसन् सन्धानं वधमानोय पायैवान् ।
लन्धुखानकरोद्राजत्र च त्वामत्यर्त्तत । तस्मैवैवर्त्तमानश्च सौवदेन जिहीर्षत ।

राष्ट्राणि धनधान्यश्च प्रयुक्तः परमोपधिः । स तामवस्थां सम्प्राप्य कृत्वा प्रेक्ष्य समां गतां ।
चक्षधर्मादमेधात्मा नाकल्पत युधिष्ठिरः । अहन्तु तव तेषाञ्च श्रेय इच्छामि भारत ।
धर्मादथात् सुखाश्चैव माराजनीनश्च प्रजा । अनर्थमर्थं मन्वानोऽप्यर्थज्ञानर्थमात्मनः ।
कोमेऽतिप्रदत्तान् पुत्रास्त्रिगुह्योश्च विद्यापते । स्त्रिणाः शूद्रभूयितुं पार्थाः स्त्रिणा येऽहुमरिन्दमाः ।
यत्ते पद्यतमं राजंक्षिप्रं सिद्धि परन्तप ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तदाकथं पार्थिवा सर्वे हृदयैः समपूजयन् । न तव कश्चिदकुं हि वा वं प्राक्कामदयतः ।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भगवद्वाक्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन्नभिहिते वाक्ये केषवेन महात्मना । क्षिप्रितां चष्टरोमाण आसन् सर्वे समासदः ।
कश्चिदुत्तरमेतेषां वक्तुं नोत्सहते पुमान् । इति सर्वे मनोमिती चिन्तयन्ति स्म पार्थिवाः ।

तथा तेषु च सर्वेषु हृत्पथोभूनेषु राजसु । जामदग्न्य इदं वाक्यमब्रवीत् कुहमंसदि ।

इमां मे शेषमां वाचं शृणु स्वयमशङ्कितः । तौ श्रुवा श्रेय आधत्स्व यदि वाधिर्नित्यमथे ।

राजा दम्भोद्भवो नाम सार्वभौमः पुराऽभवत् । अखिन्नां सुभुजे सर्वथा पृथिवी मेति नः श्रुते ।

सका नित्यं निग्रापाथे प्रातस्त्यत्यैव वीर्यवान् । ब्राह्मणान् चक्षिपौश्वर्यं पृच्छन्नास्ते महारथः ।

अस्ति कश्चिदिष्टिष्ठो वा मदधि वा भवेत् युधि । शूद्रो वैश्य चक्षिपे वा ब्राह्मणे वाऽपि मत्तश्च ।

इति सुव्रजचरत् स राजा पृथिवीनिभं । द्रप्यं ग महता मत्तः कश्चिद्व्यमविनामत् ।

तश्च वैद्या अह्वयणा ब्राह्मणाः सर्वानोऽभयाः । प्रत्ययधन् राजानं ह्यधमानं पुनः पुनः ।

निपिप्यमानोऽप्यवहत् पृच्छत्येवं स वै दिजान् । अग्निमानं श्रिया मत्तं तमुचुर्ब्राह्मणक्षराः ।

मपस्त्रिणा महत्मानो वैद्वज्रतमन्विताः । उदोर्थमाथं राजानं के धदोहा दिजातयः ।

अनेकजयिना सङ्क्षो यो वै पुरुषसत्तमा । तयोस्त्वं न समो राजन् मन्वितामि कंदावन ।

एवमुक्त्वा स राजा तु पुनः परम्वदतान् दिजान् । क नो वीरोः कस्यमानोः किं कर्त्तव्यं च को च तौ ।

॥ ब्राह्मण ऊचुः ॥ नरेः मारादप्यथैव हापसाविति न श्रुतं । आयातौ मानुवे सोऽन्वे ताभ्यां पुच्छन्न पार्थिवः ।

श्रूयते तौ महात्मानौ नरनारायणवृभौ । तपो धारमनिर्द्वेष्यं तथैते गन्धमादनौ ।

स राजा महतीं सेनां योजयित्वा षडङ्गिनीं । अष्टयमाणः सम्प्रायात यत्र तावपराजितौ ।

स गत्वा विपदं घोरं पर्वतं गन्धमादनं । सृगयाणांऽन्वगच्छतौ तापसा वनमाश्रितौ ।

तौ द्रुप्टा चुम्पिपासाभ्यां ह्यगौ धमनिषन्तौ । शीतवातातपैश्चैव कथितौ पुरुषोत्तमौ ।

अधिगन्धोपशंस्यद्वा पथ्यशृच्छदनामयं । तमर्चिन्वा फौलमूर्धेरासनेनादकेन च ।

न्यमन्वयेतो राजानं किङ्कार्यं क्रियतामिति । ततस्तामानुपवृष्णीं स पुनरेवाश्वकोत्तयन् ।

साङ्गभ्यां मे जिता भूमिर्निहताः सन्वश्रवः । भवद्वा युद्धमाकाङ्क्षन्नुपयातोऽस्मि पर्वतं ।

श्रातियं दीयतामेतत् काङ्क्षितं मे चिरं प्रति ॥ नरनारायणवृचतः ॥

अपेतक्रोधोभोऽद्यमाश्रमो राजसत्तम । न ह्यस्मिन्नाश्रमं युद्धं कृतः शस्त्रं कृताऽनृजः ।

अन्यत्र युद्धमाकाङ्क्ष वद्वः चक्षियाः चितौ ।

॥ राम उवाच ॥ उच्यमानस्तथापि सौ भूय एवाभ्यभाषत । पुनः पुनः चाश्वमाणः सान्त्वयमानश्च भारत ।

दभोद्भवो युद्धमिच्छन्नाङ्गयत्येव तापसा । ततो नरस्त्रियोकाणां मुष्टिमादाय भारत ।

अप्रवीदेहि युधस्त्र युद्धकामुकं चक्षिय । सर्वशष्पाणि चादत्स्व योजयस्त्र च वाहिनीं ।

अहं हि ते विनेष्यामि युद्धशस्त्राभितः परं ।

॥ दभोद्भव उवाच ॥ यद्येतदस्त्रमस्त्रासु युक्तं तापस मन्यस । एतेनापि त्वया योष्ये युद्धाशीत्यहमागतः ।

॥ राम उवाच ॥ इत्युक्त्वा शरवर्षणं सर्वतः समवाकिरत् । दभोद्भवस्तापयन्तं जिघांसुः सधैरिनिकः ।

तस्य तानश्लतो घोरानिवृणु परतनुच्छिदः । फदर्याकृत्य स मुनिरियोकाभिः समापयत् ।

ततोऽस्मै प्राद्यजन्तुघोरमैषीकमपराजितः । अस्त्रमप्रतिपन्थेयं तदद्भुतमिवभवत् ।

तेषामक्षीणि कर्षीय नासिकाश्चैव मायया । निमित्तविधौ स मुनिरियोकाभिः समापयत् ।

स द्रुप्टा श्वेतमाकाशमियोकाभिः समाहितं । पादयोन्येपतन् राजां स्त्रिभो मेऽस्त्रिति चाप्रवीत् ।

तमप्रवीद्यशरो राजश्चरणाः शरषेविषां । ब्रह्मश्लो भव धर्मात्मा मा च क्षीव पुनः शयाः ।

भैताडुकं पुरुषो राजन् चघधर्म्ममनुभ्ररन् । मनसा मृपणादहं भवेत् परंपुरञ्चयः ।

मा च दंषमविष्टः शेषोः काङ्क्षितं कयश्चन । अश्वीयांसं विशिष्टं वा तत्रै राजन् समाहितं ।

हृतप्रभो वीतशोभो गिरहहार आत्मवान् । दान्तः चान्तो मृदुः सौम्यः प्रजाः पातय पाथिव ।

मा क्ष भूयः शिषेः कश्चिदविदिम्य मनामसं । अनुज्ञातः स्त्रिति गच्छ मेवं भूयः समाशरः ।

कुर्म्यं प्राप्नान् पुच्छेरावघोर्वचनाद्भुम् । ततो राजा तयोः पादावभित्वा च महात्मनोः ।

प्रत्याजगाम स्वपुरं धर्मशैवाशरदुग्धं । सुमेहचापि तत्कर्म यश्ररेण हृतपुरा ।

ततो गृषेः सुवज्रभिः श्रेढो मारायणोऽभवत् । तस्मादावद्भुःश्रेष्ठ गण्डीवेक्षं न युज्यते ।

तावत्समागमसुगुण्य गच्छ राजन् धनश्रयं । काकुदोक्तं शुकं शाकमविषमज्जनं तथा ।

अजाने नरकं घोरमाश्रमादकमष्टमं । एतैर्विहाः सर्वं एव मरणं धान्ति मानवाः ।

२१६

२१७

२१८

२१९

२२०

२२१

कामक्रोधौ मोभमोहो मदमानौ तथैव च । मात्सर्ग्याहं हृती चैव क्रमादेतदुदाहृताः ।
 उन्मत्ताश्च विचेष्टन्ते नष्टमंशा विचेतमः । स्वप्नि च प्रवृत्ते च हर्दयान्ति च मानवाः ।
 मूचयन्ते च सततं रुदन्ति च हसन्ति च । निष्कान्ता सर्वलोकानामोश्वरः सर्वत्रक्षन्ति ।
 यस्य नारायणो बन्धुरञ्जुनो दुःमहो युधि । कलमुत्सहते जेतुं विपु लोकेषु भारत ।
 वीरं कपिध्वजं जिष्णुं यन्व मास्ति समो युधि । अमञ्जयेया गुणाः पायै तद्विद्येता जनाह्वयः ।
 तमेव भूयो जानामि कुन्तोपुत्रं धनञ्जयं । नग्नारायणो यो तौ तविवाञ्जुनकेयवौ ।
 विजानोहि महाराज प्रवरौ पुरपोत्तमौ । यद्येनदेनं जानामि न च मामभिप्रद्वये ।
 आर्या मतिं समाहाय शान्त्य भारत पाण्डवः । अयं चैवन्वये श्रेयो न जे मेदो भवेदिति ।
 प्रशाम्य भगवत्प्रेम मा च युद्धे मनः कृपाः । भवनाञ्ज कुक्ष्येऽ कुलं वञ्जते भुवि ।
 तत्तथैवास्तु भद्रं ते स्वार्थमेवोपचिन्तय ।

२१८

२१९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि भगवद्गीतापर्वेणि जामदग्न्यशक्ने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ जामदग्न्यवचः श्रुत्वा कखेऽपि भगवानुपिः । दुर्व्याधनमिदं वाक्यमत्रवोत् कुरुमंभदि ।
 ॥ कश्च उवाच ॥ अत्रयद्याव्ययैव ब्रह्मा लोकपितामहः । तथैव भगवन्तो नो नरनारायणशृष्टी ।
 आदित्यानां हि सर्वेषां विष्णुरेक सनातनः । अत्रयद्याव्ययैव शश्रुतः प्रमुरीश्वरः ।
 निमित्तमरणाद्यान्वे चन्द्रसूर्यमहोजने । वायुरग्निस्तथाकाशं यहासाराण्यंस्तथा ।
 ते च यद्यान्ते जगतो हिला ग्नौ कवथं सदा । सयं गच्छन्ति वै सर्वे सृष्ट्यन्ते च पुनः पुनः ।
 मूहूर्तमरणास्तन्ये मानुषा मृगपक्षिणः । तैर्योग्येन्याद्य ये चान्ये जीवितोक्चगस्तथा ।
 भूयिष्टेन च राजानः श्रियं भुक्ताद्युप सये । तद्व्याः प्रनिपद्यन्ते भाक्तुं सुकृतदुष्कृते ।
 स भवान्धर्मपुष्टेण धर्मं कर्तुमिहाहंति । पाण्डवाः कुरवश्चैव पालयन्तु वसुध्वरौ ।
 बलवानहमित्येवं न मन्तव्यं सुयोधन । बलवन्तो बलिभ्यो हि दृश्यन्ते पुरुषर्षभ ।
 न बलं बलिनां मध्ये बलं भवति कौरव । बलवन्तो हि ते सर्वे पाण्डवा देवविक्रमाः ।
 श्रवाण्डुदाहरन्तीममितिहासं पुरातन । मातवेदांस्तुकामस्य कन्यां मृगयन्तो वरं ।
 सतस्त्रिजोकराजस्य मातलिनाम सारथिः । तथैकैः कुले कन्या रूपतो लोकविभुता ।
 गुणैक्येतिविख्याता नाद्या सा देवकृपिणी । श्रिया च वपुषा चैव त्रिविद्योऽन्याः साऽतिरिच्यते ।
 तस्याः प्रदानममये मातस्त्रिः सह भाव्यथा । शाला विमल्ये रात्रेऽतप्यरः परिषिन्तयन् ।
 धिक् सन्तु सपुत्रोऽनामुश्चितानां यमस्त्रिनां । नराणां मृदुसत्त्वानां कुले कन्या प्ररोहयं ।
 मातुः कुलं पित्रकुलं धत्र चैव प्रदीयते । कुलवयं संशयिने कुरने कन्यका सतां ।
 देवमानुषनोको दो मानुषेषैव चसुता । अत्रगच्छेत् विचिनौ न च मे रोचते वरः ।
 ॥ कश्च उवाच ॥ न देवाभैः दिविश्राव गन्धुर्भ्याद्य माणुषान् । शरोषपदरुहने तथैव बहवामुपेत् ।
 भार्द्यवानु स सभस्य सह राषौ सुपर्शया । मातलिभ्रं गजोकाय चकार गमने मति ।

२२०

२२१

२२२

२२३

न मे देवमनुष्येषु गुणकेश्वा समो वर । रूपतो दृश्यते कश्चिद्भाग्येषु भविता भुवं ।
 इत्यामच्य सुधर्मा म ह्यवा चाभिप्रदक्षिण । कन्या शिरस्युपाग्राय प्रविवेश महीतले ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि मातलीयोपाख्यानो पञ्चवतेऽध्याय ॥ ८६ ॥
 ॥ कण उवाच ॥ मातलिस्तु प्रजन्मार्गं नारदेन महर्षिणा । वरुणं गच्छता दृष्टुं समागच्छद्दृच्छया ।
 नारदोऽथाऽप्रबोदेनं क्व मवान् गन्तुमुद्यत । स्नेन वा सूत कार्येण रामनादा गतक्रतो ।
 मातलिनारदेनैव सम्पृष्ट पयि गच्छता । यथावत् सर्व्वमाचष्ट स्वकार्य्यं वरुणं प्रति ।
 तमुवाचाय स मुनिर्गच्छाव सच्चिताविति । सलिलेऽदिदृ चार्यमहमभ्युद्यतो दिव ।
 अहन्ते सर्व्वमाख्यासे दर्शयन् वसुधातलं । दृष्ट्वा तत्र वर कश्चिदोचयिष्याव मातले ।
 अवगाह्य ततो भूमिमुभौ मातलिनारदौ । ददृशते महात्मानौ लोकपालमपाश्वरि ।
 तत्र देवर्षिसदृशं पूजां स प्राप नारद । महेश्वरमहेशैव मातलि प्रत्यपद्यत ।
 तावुभौ प्रीतमनसौ कार्यवन्तौ निवेश ह । वरुणेनाभ्यनुज्ञातौ नागलोक विचरतु ।
 नारद सर्व्वभूतानामन्तर्धूमनिवासिना । जानञ्चकार व्याख्यानं यन्तु सर्व्वमेवेव ।
 ॥ नारद उवाच ॥ दृष्ट्वा वरुण सूत पुत्रपौत्रसमाहृत । पर्यादकपते स्थानं सर्व्वतो भद्रमृद्धिमन्तु ।
 एष पुत्रो महाप्राज्ञो वरुणस्यैव गोपते । एष वै प्रोचद्वृत्तेन प्रोचैन च विश्रियते ।
 एषोऽस्य पुत्रोऽभिमत पुष्कर पुष्करेक्षुण । रूपवान्दशैनीश्वर्य सोमपुत्र्या हृत पति ।
 ज्योत्स्नाकासीति यामाङ्गर्दितीर्या रूपत त्रिषं । अदित्यायैव य पुत्रो ज्येष्ठ श्रेष्ठ हत सुत ।
 भवन पश्य वारुणं यदेतत् सर्व्वकाञ्चनं । सुप्राप्य सुरतां प्राप्ता सुरा सुरपते सखे ।
 एतानि हतराज्यानां दैतेयानां स मातले । दीपमानानि दृश्यन्ते सर्व्वप्रहरणान्तु ।
 अक्षयानि विलैतानि विवर्तन्ते स मातले । अनुभावप्रयुक्तानि सुरैरवजितानि ह ।
 अत्र राक्षसात्ययै देवजात्यय मातले । दिव्यप्रहरणायुषन् सर्व्वदेवतनिर्मिता ।
 अत्रियेव महार्चिभान् आर्गर्षि वारुणे हृदे । वैष्णवश्चक्रमाविद्धं विधूमन हविप्रता ।
 एष गाण्डीमययापो लोकधांहारभृष्ट । रचते दैवतैर्निय यतस्रष्टाण्डिनं धनु ।
 एष हत्ये समुत्पन्ने तत्तद्धारयते वधं । सहस्रशतसहस्रैः प्राणेन सततं ध्रुव ।
 अत्राख्यानपि शास्त्रेषु रघोवन्सुपु राजसु । छष्ट प्रयमतस्रष्टो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना ।
 एतच्छक्तं नरेन्द्राण । महच्छुक्लेण भावितं । पुत्रा सलिलराजस्य धारयन्ति महोदये ।
 एतत्सलिलराजस्य च्छक्तं ह्यवशे स्थितं । सर्व्वत सलिलं प्रीत जीमूत इव वर्षति ।
 एतच्छत्रात्परिभ्रष्टं सलिलं सोमनिर्कलं । तमघा मूर्च्छितं भाति येन नाश्चेति दर्शनं ।
 यद्गन्धहृतरूपाणि द्रव्यानीह मातले । तत्र कार्योपरोधस्तु तस्माद्गच्छाव मा चिर ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि मातलीयोपाख्यानो पञ्चवतेऽध्याय ॥ ८७ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ एतन्तु नागलोकस्य नाभिसानि स्थितं पुर । पातालमिति त्रिख्यानं दैत्यराजवसेवितं ।

५१९

५२०

५२१

५२२

५२३

५२४

इदमग्निः मम प्राप्ता ये केचित् भ्रवजङ्गमाः । प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपोडिताः ।
 अत्रासुरोऽग्निः मतेत दीप्यते वारिभोजनः । थापारेण धृतात्मानं निबद्धं समबुधतः ।
 अत्रासुरं सुरैः पीत्वा निहितं निहतारिभिः । अतः सोमस्य ह्यनियं वृद्धियैव प्रदृश्यते ।
 अत्रादित्यो ह्यधिराः काले पर्वणि पर्वणि । उत्तिष्ठति सुवर्णोऽयं वागिरापूरयञ्जगत् ।
 तस्माद्वै समस्तास्ताः पतन्ति जलमूर्त्तयः । तस्मात् पातालमित्येव ख्यायते पुरमुत्तमं ।
 रेरावतोऽस्मात् सलिलं गृहीत्वा जगता हितः । मेघेष्वामुञ्चते मोतं यत्नहेन्द्रः प्रवर्षति ।
 अत्र नानाविधाकारास्त्रिमया नैकरूपिणः । अस्तु सोमप्रभा पीत्वा वर्मन्ति जलचारिणः ।
 अत्र सूर्योऽग्निर्मिथ्याः पातालतलमाश्रिताः । मृता दिवमतः सतः पुनर्जीवन्ति वै निमि ।
 उद्धन्त्यत्रशयात्र चन्द्रमा रश्मिवाङ्गभिः । अमृतं सूर्यस्य संस्पृश्यात् सञ्जीवयति देहिनः ।
 अत्र ते धर्मनिरता बह्वाः कोटान् पीडिताः । दैत्या निवमन्ति स्र वासवेन हतश्रियः ।
 अत्र भूतपतिर्नाम सर्वभूतमहेश्वरः । भूतये सर्वतोऽकानामाचरत्तप उत्तमं ।
 अत्र गोव्रतितो विप्राः स्नाथ्यायाव्यायकृषिताः । त्यक्तप्राणा जितस्वर्गा निवमन्ति मर्षयः ।
 यत्र तत्र शयो नित्यं येन केनचिदायितः । येन केनचिदाच्छब्दः स गोव्रत इहोच्यते ।
 रेरावणो नागराजो वामनः कुमुदोऽञ्जतः । प्रसृताः सुप्रतीकश्च वंशे वारणसत्तमाः ।
 पश्य यद्यत्र ते कश्चिद्रोच्यते गुणतो वरः । वरयिष्यामि तं गत्वा यत्रमास्याय सातमे ।
 अत्रमेतच्छले न्यस्य दौष्यमानमिव श्रिया । अप्रजाना निवर्गादेर् नोद्भिद्यति न सर्पति ।
 नास्य जातिं निर्गमं वा कथ्यमानं शृणोमि वै । पितरं मातरश्चापि नास्य जानाति कथंन ।
 अतः किञ्च महावशिरन्तकालं समुत्थितः । धृष्यते मातले चर्मैश्चैत्रोऽथ सचराचरं ।
 मातस्त्रिभुवतोऽनुत्ता नारदस्याथ भाषितं । न मेऽत्र रोचते कश्चिदन्यतो मत्र साचिरं ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि मातलीयोपाख्यानं अष्टमवर्गाऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ हिरण्यपुरनित्यं ख्यातं पुरवरं महत् । दैत्यानां दानवाणाञ्च मायाशतविचारिणं ।
 अन्त्येन प्रयत्नेन निर्मितं विश्वस्य । मथेन मनसां सृष्टं पातालतलमाश्रितं ।
 अत्र मायासदृशाणि विदुर्वाणा महाजयः । दानवा निवमन्ति स्र गृता दत्तवराः पुरा ।
 मते शक्येन नान्येन यत्नेन वरुणेन वा । शक्येन वशमानेतुं तथैव धनदेन च ।
 असुराः कालकञ्जाय तथा विष्णुपदोद्भवाः । नैश्वेता यातुधानाश्च ब्रह्मपादोद्भवाश्च ये ।
 दंष्ट्रिणो भीमवेगाश्च वातवेगपराक्रमाः । सायावीर्यीपसम्पन्ना निवमन्त्यत्र मातले ।
 निवातकवचा नाम दानवा युद्धदुर्धराः । जानाति च यथा प्रकृतौ नैतान् शक्येति चार्थितं ।
 बह्व्रभो मातले लब्धं तत्र पुत्रवत् गोमूषः । निर्भया देवराजश्च सहपुत्रः शचीरतिः ।
 पश्य वेष्मन्ति रौक्ष्माणि मातले राजतानि च । कर्षणा विधिपुकेन युक्तान्युपगतानि च ।
 वैदुष्यमपि चिवाणि प्रवालदंष्ट्रिणाणि च । अकंठकटिकारुभाणि वज्रमारुज्ज्वलानि च ।

११७

११८

११९

१२०

१२१

१२२

न मे देवमनुष्येषु गुणकेश्याः समो वरः । रूपतो दृश्यते कश्चिन्नागेषु भविता भुवं । ११९
 इत्यामस्य सुधर्मा म ज्ञता चाभिप्रदक्षिण । कन्यां गिरसुपाप्राय प्रविशेभ महोत्तम । ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतायां मातलीयोपाख्याने षष्ठोऽध्यायः ॥ ८६ ॥
 ॥ कण उवाच ॥ मातलिस्तु मज्जन्तं नारदेन महर्षिण । वरुणं गच्छता दृष्टुं ममागच्छदृच्छया ।
 नारदोऽथाऽप्रवोदेनं क भवान् गन्तुमुद्यत । स्नेन वा सूत कार्येण रामनादा प्रतक्रतो । ।
 मातलिनारदेनैवं सम्पृष्ट पथि गच्छता । यथावत् सर्वमाचष्ट स्वकार्यं वरुणं प्रति ।
 तमुवाचाय म मुनिर्गच्छाव सद्गिताविति । सलिलेऽदिदृच्छार्चमहमस्युद्यतो दिव । १२०
 अहन्ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन् वसुधातलं । दृष्ट्वा तत्र वरं कश्चिद्रेऽप्यिव्याव मातमे ।
 श्रवणाद्गतो भूमिमुभौ मातलिनारदौ । ददृशते महात्मानौ लोकपालमपास्यति ।
 तत्र देवर्षिसदृशौ पूजां च प्राप नारदः । महेन्द्रसदृशोऽथैव मातलि प्रत्यपद्यत ।
 तावुभौ प्रीतमनसौ कार्यवन्तौ निवेद्य च । वरुणेनाभ्यनुज्ञातौ नागलोक विचरतु ।
 नारदः सर्वभूतानामन्तर्भूमिनिवासिनः । जानंश्चकार व्याख्यानं यन्तु सर्वमशेषतः । १२१
 ॥ नारद उवाच ॥ दृष्ट्वा वरुणं सूत पुत्रपौत्रसमाहृतः । पर्योदकपते स्थानं सर्वतो भद्रसृष्टिमत् ।
 सद्यः पुत्रो महाप्राप्तो वरुणस्यैव गोपते । सद्य वै श्रीलहृत्तेन शौचेन च विप्रियते ।
 सद्योऽस्य पुत्रोऽभिमतः पुष्कर पुष्करेक्षुणः । रूपवान्दर्शनोऽथ सोमपुत्र्या दृष्ट पति ।
 ज्योत्स्नाकालीति यामाङ्गिर्द्वितीया रूपतः श्रियं । अदित्यादेव य पुत्रो ज्येष्ठः श्रेष्ठ कृतः सतः ।
 भवने पश्य वारुणं यदेतत् सर्वकाञ्चनं । सुग्राथ सुरतां प्राप्ता सुरा सुरपते सखे । १२२
 एतानि चतराज्यानां दैतेयानां स मातले । दीपमानानि दृश्यन्ते सर्वप्रहरणान्युत ।
 अत्रयानि किलैतानि विवर्तन्ते स मातले । अनुभावप्रयुक्तानि सुरैरवजितानि च ।
 अत्र रात्रमजात्यथ दैत्यजात्यथ मातले । दिव्यप्रहरणाद्यासन सर्वदैवनिर्जिता ।
 अग्निरेव महाचिंभान् जागृत्तिं वारुणे हृदे । वैष्णवसूक्तमाविद्धं विधुमेन हविप्रता ।
 सद्य गाण्डीमपयापो लोकभाहारभङ्गतः । रचने दैवतैर्नियं यतस्तद्गाण्डिभुं धनु । १२३
 सद्य हृत्यै समुत्पन्ने तत्तद्धारयते वलं । सहस्रगतसङ्घेन प्राणैः सतं ध्रुवः ।
 अग्रास्थानपि शास्त्रेषु रघोवत्सुपु राजसु । दृष्टं प्रथमतःपण्डो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना ।
 एतच्छब्दं नरेन्द्राणां महच्छुक्लेण भाषितं । पुत्राः सलिलराजस्य धारयन्ति महोदयं ।
 एतत्सलिलराजस्य च्छब्दं क्षत्रगृहे स्थितं । सर्वतः सलिलं शीतं जीमूत इव वर्षति ।
 एतच्छ्वात्परिभ्रष्टं सलिलं सोमनिर्घृतं । तमसा भूर्च्छितं भाति येन नाच्छति दर्शनं । १२४
 बह्मन्नुत्तरूपणि द्रष्टव्यानीह मातले । तत्र कार्यापरोधसु तस्माद्ब्रह्मव मा चिरं ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतायां मातलीयोपाख्याने षष्ठोऽध्यायः ॥ ८७ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ समन्तु नागलोकस्य नाभिस्थाने स्थितं पुरं । पातालमितिक्वत्यातं दैत्यदानवभेदिनं ।

ददमङ्गि सम प्राप्ता ये केचित् भुवजङ्गमा । प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीडिता ।
 अवासुरोऽग्निं सततं दीप्यते वारिभोजन । व्यापारेण धृतात्मानं निबद्ध समवधत् ।
 अवासृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहतारिभिः । अतः सोमस्य हानिद्यं दृष्ट्विद्यैव प्रदृश्यते ।
 अत्रादिव्यो ह्यथशिरा' कसे पर्वणि पर्वणि । उत्तिष्ठति सुवर्णास्य वाग्मिरापुरयज्ञगत ।
 तस्मादल समस्तास्ता पतन्ति जलमूर्त्तयः । तस्मात् पातालमित्येव ख्यायते पुरमुत्तमं ।
 रेरावतोऽस्मात् सलिलं स्पृहीत्वा अगतो हित । मेघेषामुच्चते श्रोतं यमदेन्द्र प्रवपति ।
 अत्र नानाविधाकारास्त्रिमयो नैकरूपिणः । अप्सु सोमप्रभा पीत्वा वर्षन्ति जलचारिणः ।
 अत्र सूर्याग्निमिर्मिथा पातालतलमाश्रिता । श्रुता दिवमत स्रुत पुनर्जिवन्ति वै निमिः ।
 उददन्ति त्वग्नाय चन्द्रमा रश्मिवाज्जमि' । अमृतं स्पृश्य सस्यमांतं सञ्जीवयति देहिना ।
 अत्र ते धर्मनिरता बहूः कोचन पीडिता । दैतेया निवसन्ति स्म वामेवेन हनन्धिया ।
 अत्र श्रुतपतिनाम सर्वभूतमहेन्द्र । मूये सर्वलोकानामाचरत्तप उत्तमं ।
 अत्र गोप्रतिनो विप्राः स्वाध्यायोऽस्त्रायकथिता । त्यक्तप्राणा जितस्त्रगा निवसन्ति महर्षयः ।
 एव तत्र प्रयो नित्यं येन केनचिदाशित । येन केनचिदाच्छक्रे' स गोमत इशोऽद्यते ।
 रेरावणो नागराजो वामन कुमुदोऽञ्चन । प्रलता सुप्रतीकस्य वने वारणधत्तमा ।
 पश्य यद्यत्र ते कश्चिद्रेषते गुणतो वर' । वरयिष्यामि तं गत्वा यज्ञमास्त्राय मातने ।
 अण्डमेतज्जले न्यस्यं दीप्यमानमिव त्रिया । आप्रजानां निमगांदि नेद्विद्यति च सपति ।
 नास्य जतिं निर्भमं वा कथ्यमानं शृणोमि वै । पितर मातरश्चापि नास्य जानाति कथन ।
 अतः विश्वमहावमिरन्तकोल ममुत्पित । धत्स्यते मातने सर्वं वैशोऽद्यं षचराचर ।
 मातःसिद्धप्रवीत श्रुत्वा नारदस्याथ भाषितं । न मे, व रेाचने कश्चिदन्वतो मत्र माचिर' ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवदानपर्वणि मातलीयोपाख्ये न अष्टनवतोऽध्याय ॥ ६८ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ हिरण्यपुरमित्येव ख्यातं पुरवरं महत् । दैत्यानां दानशानास्य मायाभक्तविचारिणां ।
 अल्पेन प्रयत्नेन निमित्तं विश्वकर्मा । मयेन मनसा सृष्टं पातालनम्माश्रितं ।
 अत्र मायासदृशणि विबुधाणां महौजस । दानशानं निवसन्ति स्रुता दत्तवरा पुरा ।
 तेन शक्ये नान्येन यमेन वरुणेन वा । शक्यते वरुणानेतुं तयैव धनदेन च ।
 असुराः कालकञ्चास्य तथा विष्णुपदेऽङ्गना । नैर्शता यातुधानास्य वज्रपादोऽङ्गाय ये ।
 दक्षिणे भीमवेगाय वातवेगपराक्रमा । मायावीर्योपमस्यैवा निवसन्त्येव मातने ।
 निवातकवचा नाम दानशान युद्धदुर्भेदा । जानामि च यथा प्रको नैतान् शक्येति च धितुं ।
 बभूवो मातने तस्य तत्र पुत्रस्य गोमुस । निर्भेदा देवराजस्य सदपुत्राः शचीरति ।
 पश्य वेम्भानि रौष्णानि मातले राजतानि च । कक्षणा विधियुक्तेन युक्तान्युपगतानि च ।
 वैदूर्यमणिचिवाणि प्रालस्यचिराणि च । अद्वैतकण्टिकाणि वज्रमारोऽन्वजानि च ।

११७

११८

११९

१२०

१२०

१२०

पार्थिवानीव चाभान्ति पद्मरागमयानि च । शैलानीव च दृश्यन्ते दारवाणीव चाणुन ।
 सूर्यरूपाणि चाभान्ति दीप्ताग्निस्दृशानि च । भृगिजानविचित्राणि प्राशुनि निविडानि च ।
 नैतानि ब्रह्मं निर्द्वेषु रूपतो द्रव्यतत्त्वाया । गुणतथैव सिद्धानि प्रमाद्यगुणवन्ति च ।
 आक्रोडान पश्य दैत्याना तथैव शयनान्पु । रत्नवन्ति महाहाणि भवनान्यासनामि च । ११५०
 जलदाभासया शैलासोद्यप्रसवणानि च । कामपुष्पफलाद्यापि पादपान् कामचारिण ।
 मातने कश्चिदत्रापि रुचिरस्ते वरो भवेत् । अथ वाऽन्या दिग्भूभेर्गोच्छ्राव यदि मन्यसे ।
 मातलिखित्ववोदेन भापमाण तथाविध । देवेषु नैव मे कार्यं विप्रिय त्रिदिवीकधा ।
 नियानुपक्रवैरा हि भारतो द्वेवदानवा । परपक्षेण समन्व रोचयिष्याम्यह कथ ।
 अन्यथ साधु गच्छाव द्रष्टु नार्हामि दानवान् । जानामि तव चात्मानं हि सात्त्विकमलमन्तया । ११५१
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतपर्वणि मातलीयोपाख्याने स्कान्तमोऽध्याय ॥ ६६ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ अथं लोकं सपर्णानां पक्षिणां पन्नगाग्निना । विक्रमे गगने भारे नैषामस्ति परिश्रमः ।
 वैनतेयसुते सुत वृद्धिलतमिदं कुल । सुमुखेन सुनासा च सुनेत्रेण सुवर्चसा ।
 सुराश्च पक्षिराजेन सुवलेन च मातसे । वर्द्धितानि प्रसृत्या वै विनताकुलकर्तृभिः ।
 पक्षिराजाभिजात्याना सहस्राणि शतानि च । कश्यपस्य ततो वग्ने जानिभूतिविवर्द्धने ।
 सर्वे श्नते श्रिया युक्ता सर्वे श्रीवत्सलचणा । सर्वे श्रियमभीक्ष्णतो धारयन्ति वलान्पुन । ११६०
 कर्मणा चक्षियाश्नते निर्धुणा भोगिभोजिन । ज्ञातिमह्ययकर्वत्वात् ब्राह्मण्य न लभन्ति वै ।
 नामानि चैषा वक्ष्यामि यथा प्राधान्यतः शृणु । मातले ज्ञाप्यमेतद्भिः कुल विष्णुगिरियह ।
 दैवत विष्णुरेतेषां विष्णुरेव परायण । इदि चैषां सदा विष्णुर्विष्णुरेव सदा गति ।
 सुवर्णचूडो नागामो दारुणयण्डतण्डक । अनिलयानर्हथैव विमालोच्चिद्य कुण्डली ।
 पद्मजिह्वस्त्रिच्छन्ना वैनतेयोऽयं वामन । वातवेगो दिग्भाचर्तुर्निमिषोऽनिमिषनाथा । ११६५
 त्रिवारः रुतवारय वाल्मीकिर्दीपकस्तथा । दैत्वदीप परिदोप शरत् पद्मकेतन ।
 सुमुखश्चक्रकेतुश्च चित्रवर्णश्चाऽनघ । मेघहृत्कुमुदो दक्ष सर्पान्त सोमभोजन ।
 गृहभारः कपोतश्च सूर्यर्धेनत्रिद्वारानक । विष्णुधर्मा कुमारश्च परिवर्द्धा हरिताया ।
 मन्वरो मधुपङ्कजश्च मन्वर्वस्तथैव च । मलयो मातरिश्या च निशाकरदिवाकरौ ।
 रुते प्रदेशमात्रेण मथोक्ता गृहडात्मजाः । प्राधान्यतस्तै यशसा कीर्तिता प्राणतथ ये । ११७०
 पश्य न रुचिं कार्ष्णिदेहि गच्छाव मातसे । त नयिष्यामि देशं त्वा वर येषोपलभ्यते ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतपर्वणि मातलीयोपाख्याने श्रान्तमोऽध्याय ॥ ६६ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ इदं रसातलं नाम शतमं वृथिवीवज । यत्राले सुरभिर्भाता यवामस्तृतसम्भवा ।
 चरन्तो मृत चौर पूयिवीभारसम्भव । यथा रसाभा सारेण रश्मिकमनुत्तमं ।
 अस्तनेनाऽभित्यस्य शारमुद्गिरत पुरा । पितामहश्च वदनादुदन्तिष्ठदन्दिन्दिता ।

११५

११६

११७

११८

११९

१२०

यथाः चीरस्य धाराया निपतन्त्या महीतले । इन्द्रः छतः चीरनिधिः पवित्रं परमुच्यते ।
 पुष्यितस्त्रेव फेनेन पर्यन्तमनुवेष्टितं । पिवन्तो निवसन्त्येव फेनपा मुनिप्रसन्ताः ।
 फेनपा नाम ते ख्याताः फेनाहाराद्य मातले । उये तपसि वर्त्तन्ते येषां विभ्यति देवताः ।
 अस्वाद्यतस्त्रो धेन्वेऽन्या दिक्षु सर्व्वासु मातले । निवसन्ति दिग्वां पात्र्या धारयन्त्ये, दिग्वाः स्यताः ।
 पूर्व्वा दिग्वां धारयते सुख्या नाम कौरभी । दक्षिणां धर्मिका नाम धारयत्यररां दिग्वां ।
 पश्चिमा वारुणी दिक्षु धार्यन्ते वै सुभद्रया । महानुभावयां नित्यं मातले विश्वरूपया ।
 सर्वकामदुघा नाम धेनुर्धारयते दिग्वा । उत्तरां मातले धर्म्या तथैव विवसन्ति ।
 आसानु पयसा मिथं पयो निर्गन्थ्य सागरे । मन्वानं मन्दरं छत्वा देवैरसुरसंहितैः ।
 उद्धृता वारुणी लक्ष्मीरमृतञ्चापि मातले । उच्चैः श्रवाशायरात्रो नृणिरब्रह्म कौसुमं ।
 सुधाहारिषु च सुधा खद्योभाजिषु च खद्यो । अमृतसाम्प्रदायेषु सुरभी चरते पयः ।
 अत्र गाथा पुरा गीता रसातलनिवासिभिः । पौराणो श्रूयते लोके गीयते या मनोऽपिभिः ।
 न नागलोकै न खर्गै न विमानै चिपिष्टये । परिवामसखल दृयसातलतले यथा ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि भगवदानपर्वेणि मातलेयोपाख्यानं रक्षाधिकृततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ इयं भोगवती नाम पुरो वासुकिपालिता । यादृशी देवराजस्य पुरीं वर्षाऽमरावती ।
 स्य शेषः खितो नागो येनेयं धार्यते मदा । तपसा लोकमुख्येन प्रभावसहिता ऋहो ।
 शैतलजनिभाकारो दिव्यभरणश्रित । सहस्रं धारयन्मुहुः । ज्वालामुखो महाबलः ।
 दृढ नाभाविधाकारा नानाविषविभूषणाः । सुरसायाः सुता नागा निवसन्ति गतशयाः ।
 मणिस्रस्तिकचक्राङ्गाः कमण्डलुकलवणाः । सहस्रसङ्घा यत्निनः सर्वे रौद्राः स्वभावतः ।
 सहस्रशिरसः, केचित् केचित् पञ्चशतानना । शतश्रीषालया केचित् केचित् विभिरसेऽपि च ।
 द्विपञ्चशिरसः केचित् केचित् सप्तमुखास्तथा । महाभोगा महाकायाः पञ्चतभोगभोगिनः ।
 बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्चुदानि च । नागानामेकशंशां यद्यश्रेष्ठानु मे श्रेष्ठानु ।
 वासुकिसत्तकशैव कर्कोटकधनञ्जयैः । काशियो नडपशैव कम्बलाशतरात्रोभौ ।
 वाङ्मकुण्डो मणिसौगन्धैवापूरणः खग । वामनशैवपत्रय कुकुरः कुकुनसया ।
 श्रायन्तो नन्दकशैव तथा कस्यपोतकौ । कौशिके पिञ्जरको नागशैरावतसया ।
 समनोमुखो दधिमुखः शङ्खो नन्दोपनन्दकौ । आशः कोटरकशैव शिखो निष्ठुरिकसया ।
 तिकिरिर्दक्षिभद्रय कुमुदो मान्यपिण्डकः । दौ पशौ पुण्डरीकय मुष्या मुहरपर्यकः ।
 करवीरः पिठरकः समृत्तोदृत्त श्व च । पिण्डारो विन्वपत्रय मूपिकादः शिरोपकः ।
 दिलीपः शङ्खश्रीषथ श्वातिष्कोऽद्यापराजित । कौरव्यो धतराश्रय कुहरः छगकसया ।
 विरजा धारणशैव सुबाहुमुखरो जयः । यधिरान्धो विश्विण्डय विरसः सुरमसया ।
 शते शान्ये च षडवः कश्यपस्यात्मजाः स्यताः । मातले पश्य यद्यत्र कश्चित् रोचते वरः ।

॥ कण्ड उवाच ॥ मातलिखेवमव्ययः मततं सन्निरिह्य वै । पप्रच्छ नारदं तत्र प्रीतिमानिव चाभवत् ॥

स्थितो य स्य पुरतः कौरव्यस्यार्थकस्य तु । द्युतिमान् दर्शनीयस्य कथेषु कुचनन्दनः ।

१८१६

कः पिता जननी बाणस्य कतमस्यैव भोगिनः । वंशस्य कस्यैव महान् केतुभूत इव स्थितः

प्रणिधानेन धैर्येण रूपेण वयसा च मे । मनः प्रविष्टो देवर्षेण गुणकेश्याः पतिर्धरः ।

॥ कण्ड उवाच ॥ मातलिं प्रीतमनसं दृष्ट्वा सुमुखदर्शनात् । निवेद्यामास तदा माहात्म्यं जग्न कर्म च ।

॥ नारद उवाच ॥ ऐरावतकुले जात सुमुखो नाम जागराट् । आर्थकस्य मतः पौत्रो दीहित्रो वामनस्य च ।

१८१७

इतस्य हि पिता नागशिकुरो नाम मातले । न चिराद्देवतेयेन पद्मत्वमुपपादिताः ।

ततोऽब्रवीत् प्रीतमना मातलिर्नारदं वच । स्य मे क्वचित्सात जामाता भुजगोत्तम ।

क्रियतामत्र यद्वो हि प्रीतिमानस्यनेन वै । अस्मै नागाय वै दातुं प्रियां दुहितरं मुने ।

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि मातलीयोपाख्यानं ब्रह्मिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

॥ नारद उवाच ॥ स्रतोऽयं मातलिर्नाम शकस्य दयितः सुहृत् । शूद्रिचि, श्रीलगुणेपेतस्तेजस्वी वीर्यवान् बली ।

शकस्याऽयं सखा चैव मन्त्रो धारयिरेव च । अल्पान्तरप्रभावश्च वासवेन रणे रणे ।

१८१८

अयं हरिसहस्रेण युक्तं जैत्रं रथोत्तमं । देवासुरेषु युद्धेषु मनधैव प्रयच्छति ।

अनेन विजितामयेर्देर्भ्या जयति वासवः । अनेन वसन्मिषु पूर्व्वे प्रहते प्रहरत्युत ।

अस्य कन्या वरारोहा रूपेशासद्गुप्ती भुवि । सत्यमीलगुणेपिता गुणकेशीतिविश्रुता ।

तस्यास्य यन्नाचरतल्लैलाक्यममरद्युते । सुमुखो भवतः पौत्रो रोचते दुहितुः पतिः ।

यदि ते रोचते सन्त्यभुजगोत्तम मा चिरं । क्रियतामार्थकं विप्रं बुद्धिः कन्यापरियहे ।

यथा विष्णुकुले सङ्गौर्यया स्नाहा विभावसोः । कुले तत्र तथैवास्य गुणकेशी सुमध्यमा ।

१८१९

पौत्रल्लार्थं भवांस्तस्मात् गुणकेशीं प्रतीच्छतु । सद्गुप्ती प्रतिरूपस्य वासवस्य शचीमिव ।

पितृहीनमपि ह्येन गुणतो वरयामहे । ब्रह्ममानाश्च भवतस्तथैवैरावतस्य च ।

सुमुखस्य गुणैश्चैव श्रीलगौचदमादिभिः । अभिगम्य स्वयं कन्यामयं दातुं समुद्यत ।

मातलिस्तस्य सम्मानं कर्तुमर्हो भवानपि ।

॥ कण्ड उवाच ॥ स तु द्वीनः प्रहृष्टश्च प्राह नारदमार्थकः । प्रियमाणे तथा पौत्रे पुत्रे च निधनं गते ।

१८२०

॥ आर्थक उवाच ॥ न मे चैतन्वृज्ज मत्तं महर्षे वचनं तव । सखा शकस्य संयुक्तः कस्यार्थं नैच्छितो भवेत् ।

कारणस्य तु दौर्बन्ध्यात् चिन्तयामि महामुने । अस्य देहकरस्तात मम पुत्रो महाद्युते ।

भक्षितो वैमतेयेन दुःखार्त्तास्तेन वै वयं । पुनरेव च तेनाज्ञं धिनतेयेन गच्छता ।

माषेनाऽप्येन सुमुखं भक्षयिष्य इति प्रभो । भुवं तथा तद्भविता जानीमस्तस्य निश्चयं ।

तेन हर्षः प्रनष्टो मे सुपर्णवचनेन वै ।

१८२१

॥ कण्ड उवाच ॥ मातलिस्तमर्षोर्देभं बुद्धिरिव कृता मया । जामात्रभावेन हृत, सुमुखस्य पुत्रजः ।

सोऽयं मया च सहितो नारदेन च पक्षगः । विलोक्यं सुरपतिं गत्वा पश्यतु वासवं ।

श्रेयैवास्व कार्य्ये प्रज्ञास्वाम्यहमायुषः । सुपर्णस्य विधाते च प्रयतित्यामि सत्तम ।

सुमुखश्च मया सार्द्धं देवेशमभिगच्छतु । कार्य्यसंसाधनार्थाय खल्लि तैःस्तु भुजङ्गम ।

ततस्ते सुमुखं गृह्य सर्व्व एव महौजसः । ददृशुः शक्रमासीन देवराजं महाद्युति ।

१११

सङ्गत्या तत्र भगवान् विष्णुरासीद्यतुर्भुज । ततस्तत्सर्व्वमाचखौ नारदो मातलि प्रति ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः पुरन्दरं विष्णुस्त्वाच भुवनेश्वरं । अमृतं दीयतामस्मै क्रिययाममरैः समः ।

मातलिर्नारदश्चैव सुमुखश्चैव वासव । समतां भवत कामान् काममेतं यथेच्छितं ।

पुरन्दरोऽप्य सच्चिन्म्य वैनेतेयपराक्रमं । विष्णुमेवात्रोदेनं भवानिव ददास्विति ।

॥ विष्णुस्त्वाच ॥ ईशस्त्व सर्व्वलोकानां चरणामचराय मे । तथा दत्तमदत्तं क कर्त्तुमुत्सहते विभोः ।

११०

प्रादाच्छक्रस्तस्तस्मै पद्मगायायुर्हन्तं । नलेनममृतप्राथं चकार वलट्वहा ।

सञ्चा वरन्तु सुमुख सुमुखं सम्भृश्व ह । कृतदोरो यथा कामं जगाम च गृहान् प्रति ।

नारदस्त्वाय्यकश्चैव कृतकार्य्यो मुदाद्युतो । अभिजग्मतुरभ्यर्च्य देवराजं महाद्युति ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि मातलीयोपाख्यानं व्यधिक्रयततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

॥ कण उवाच ॥ गरुडलव शूद्राव यथा वृत्तं महावत । आयुःप्रदानं शक्ये कृतं नागस्य भारत ।

पचवातेन महता रुद्धा विभुवन खग । सुपर्णं परमं क्रुद्धो वासव समुपाद्रवत् ।

११२

॥ गरुड उवाच ॥ भगवन् किमवज्ञानाद्भृत्तिं प्रतिहतं समः कामकारं वर दत्त्वा पुनश्चित्तवानासि ।

निसर्गात् सर्व्वभूतानां सर्व्वभूतेश्वरेण मे । आहारो विहितो धाचा किमयं वार्य्यते त्वया ।

वृत्तश्चैव महानाग स्थापित समयश्च मे । अनेन च मया देव भक्त्यै प्रथमो महान् ।

एतस्मिन् वृत्तं यथाभूते नान्य हिंसितुमुत्सहे । श्रोडधे कामकारेण देवराज यथेच्छकं ।

१ सोऽहं प्राणान् विमोक्षामि तथा परिजनेन मम । ये च मृत्या मम गृहे प्रीतिमान् भव वासव ।

११०

एतथैवाहमर्हामि भूयश्च वलट्वचहन । त्रैलोक्येश्वरो योऽहं परमव्यवमागत ।

त्वयि तिष्ठति देवेश न विष्णु कारणं मम । त्रैलोक्यराज राज्यं हि त्वयि वासव शायतं ।

ममापि दक्षश्च सुता जननी कश्यपः पिता । अहमप्युत्सहे लोकान् समन्तादोढुमञ्जया ।

असह्यं सर्व्वभूतानां ममापि विपुलं बलं । मयाऽपि सुमहत्कार्य्यं कृतं दैतेयविपहे ।

शुतश्रो शुतसेनश्च विवस्वान् रोचनामुख । प्रसूत कालकाचश्च मयाऽपि दिनिजा हता ।

११२

यत्तु ध्वजस्थानगता यद्वात्परिचराम्यहं । वहामि चैवानुजने तेन मामवमन्यधे ।

कोऽन्या भारमहे क्षालि कोऽन्योऽस्ति बलवत्तरः । मया योऽहं विमिष्ट मन वहामीम सर्व्वार्थव ।

अवशयं तु यत्तेऽहं भोजनाद्भवरोपितः । तेन मे गौरवं नष्टं त्वत्तयास्माच्च वासव ।

अदित्यां ध रमे जाता बलविक्रमशालिन । तमेयां किञ्च सर्व्वेषां बनेन वलवत्तरः ।

सोऽहं पचैकदेशेन वहामि त्वां गतक्रमः । विष्टयं त्वं शनैस्तात को म्वच वलवानिति ।

११०

॥ कण उवाच ॥ स तस्य वचनं क्रुत्वा खगस्योदकं दारुणं । अरोम्यं चोभयैस्त्वात्सुमुखा च यथकथत् ।

गह्वरान्मन्त्रे त्मानं बलवन्तं सुदुर्बलम् । अलमस्मत्प्रमत्तने सोऽतुमात्मानमण्डज ।
 चैलोक्यमपि मे कृत्स्नमशक्तं देहधारणे । अहमेवात्मनात्मानं वहामि त्वाद्य धारये ।
 इमं तावन्मैकं त्वं बाहुं सथैतरं वद । यद्येकं धारयस्येनं सफलं ते विकल्पितम् ।

ततः स भगवांस्तस्य स्तब्धे बाहुं समासजत् । निपपात सभारार्त्तां विकला नष्टचेतनः ।

११८१

यावान् हि भारः कृत्स्नायाः प्रथियाः पर्वतेः सह । एकस्या देहग्राखायास्तावद्भारममन्यत ।

न तेन पीडयामास बलेन बलवत्तरः । ततो हि जीवितं तस्य न व्यनीनश्रद्धच्युत् ।

वान्तास्यः खलकायस्य विचेता विङ्गलः खगः । मुमाच पन्नाणि तदा गुह्यभारप्रपीडितः ।

स विष्णुं शिरसा पत्नी प्रणम्य विनतासुतः । विचेता विङ्गलो दीनः किञ्चिदचनमश्रुत् ।

भगवन् लोकसारस्य सदृशेन वपुष्मता । भुजेन खैरमुक्तेन निष्पिष्टोऽस्मि महाबल ।

१०००

चक्षुर्महंमि मे देव विङ्गलस्याख्यचेतसः । बलदर्पविहीनस्य पत्नियो ध्वजवासिनः ।

न हि ज्ञातं बलं देव मया ते परमं विभो । तेन मन्याम्यहं वीर्यमात्मनो न समं परैः ।

ततश्चक्रे स भगवान् प्रसादं वै गह्वरतः । मैवं भूय इति खेहात् तदा चेनमुवाच ह ।

पदाद्गुह्येन चिचेप सुमुखं गह्वोरभि । ततः प्रथेति राजेन्द्र सह संपन्न वर्त्तते ।

एवं विष्णुबलाक्रान्ता गर्वनाश्रमुपागतः । गह्वो बलवान् राजन् वेनतेयो महायथाः ।

१००५

॥ एष उवाच ॥ तथा त्वमपि गान्धारे धावत्पाण्डुसुतान्वये । नामादयुषि तान् वीरंस्तावन्वीवृषि पुत्रक ।

भोमः प्रहरतां श्रेष्ठा वायुपुत्रो महाबलः । धनञ्जयश्चेन्द्रसुतो न हन्यातांस्तु कं रणे ।

विष्णुर्वायुश्च शक्रश्च धर्मक्षो चाश्विनावुभौ । एते देवास्तस्या केन हेतुना वीचिर्तुं चमाः ।

तदसन्ने विरोधेन शमं गच्छ नृपात्मज । वासुदेवेन तीर्थेन कुर्वं रक्षितमहंमि ।

प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य नारदेऽयं महातपाः । माघात्मस्य तदा विष्णोः सोऽयश्चक्रगदाधरः ।

१०१०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दुर्धैधनस्तु तत् शुला निश्चसन् भ्रुकुटोमुखं । राधेयमभिसम्प्लव्य जहास खनवत्तदा ।

कदर्थैर्कृत्य तदाकथय्येः फलस्य दुर्मति । ऊर्ध्वं गजकराकारं ताडयन्निदममवोत् ।

सथेऽश्वरस्योऽस्मि यद्वावी याच मे गतिः । तथा महर्थं वर्त्तामि किं प्रलापः करिष्यति ।

इति श्रीमद्भागवते उत्तमोपनिषदि भगवद्गीतायां मातलोयोपाख्यानं चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ अन्तर्धे जातनिर्ध्वंभं परार्थं लोभमोहितं । अनार्यैकैव्यभिरतं मरणे ह्यतनिययं ।

ज्ञातोऽं दुःखकर्तारं बन्धुनां शोकवर्द्धनं । सुहृदां क्रोधदातारं दिपतां हर्षवर्द्धनं ।

१०१५

कथं नैनं विमार्गंश्च धारयन्तीह वाञ्छवा । शौंघदादा सुहृत् त्रिगोषो भगवान् वा पितामह ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ उक्तं भगवता वाक्यमुक्तं भोग्रिण यत्त्वमं । उक्तं वद्विधक्षेत्र नारदेनापि तत् शृणु ।

॥ नारद उवाच ॥ दुःखंभयं वै सुहृच्छ्रेयाता दुःखंभयं रितः सुहृत् । तिष्ठते हि सुहृत्पथ न बन्धुत्वात् तिष्ठति ।

श्रेयतथमपि पर्याप्तं सुहृदां सुहनन्दनं । न कर्तव्यंयत् निर्ध्वंभो निर्ध्वंभो हि सुदाहणः ।

अथाप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनं । यथा निर्ध्वंभतः प्राप्तेः गास्वेन पराजयः ।

१०२०

विद्यामित्रं तपस्वन्तं धर्मो जिज्ञासया पुरा । अध्यागच्छत् स्वयं भूत्वा वशिष्ठो भगवानुचिः ।
 संतर्षिणामन्यतमं वेद्यमास्याय भारत । सुमुक्तुः कुधितो राजन्नाश्रमं कौशिकेन तु ।
 विद्यामित्रोऽय सध्रान्तः । अयामास वै चर्ष । परमान्त्ययत्रेन न च तं प्रयत्नात्पत् ।
 अत्रे तेन यदाभुक्तमन्यैर्दत्तं तपस्विभिः । अय यद्वाचमयुष्मं विद्यामित्रोऽयुपागमत् ।
 भुक्तं मे तिष्ठ तावत्स्मितुक्त्वा भगवान् यथै । विद्यामित्रस्तनो राजन् स्खित एव महाद्युतिः ।
 मत्तं प्रयच्छ मूर्द्धा वै भाडभ्यां संश्रितव्रजः । स्निग्धः स्तण्डुरिवाऽभ्यासे निक्षेष्टो माहतामनः ।
 तस्य शूश्रूषणे यन्नमकरोत्गालवो मुनिः । गौरवाद्भ्रमानाच हार्दिनं प्रियकाम्यया ।
 अय वयंशते पूर्णं धर्मः पुनरुपागमत् । वाशिष्ठं वेद्यमास्याय कौशिकं भोजने सुया ।
 स दृष्ट्वा शिरसा मत्तं भियमाणं महर्षिणा । तिष्ठता वायुमन्वेण विद्यामित्रेण धीमता ।
 प्रतिगृह्य ततो धर्मस्तथैवेणैष तथा नव । भुक्त्वा प्रीतोऽपि विप्रथं तमुक्त्वा स मुनिर्गनः ।
 चत्तमावात्पगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः । धर्मैव वचनान् प्रीतो विद्यामित्रस्तयाऽभवत् ।
 विद्यामित्रस्तु म्रियस्य गालवस्य तपस्विनः । शूश्रूषया च भक्त्या च प्रीतिमानित्युवाच ह ।
 अमुञ्जातो मया वस्य यथेष्टं गच्छ गालव । इत्युक्तः प्रत्युवाचेर्दं गालवो मुनिवसन्तं ।
 प्रीतो मधुरया वाचा विद्यामित्रं महाद्युतिं । दक्षिणाः काः प्रयच्छामि भवने गुहकर्मणि ।
 दक्षिणामिहपतें हि कर्म सिध्यति मानवं । दक्षिणानां हि दाता वै अपवर्गेण युज्यते ।
 स्वर्गं क्रतुफलं तद्धि दक्षिणा भ्रान्तिरुच्यते । किमाहरानि गुर्भ्यैर्ब्रवीतु भगवानिति ।
 स जानन्तेन भगवान् जितः शूश्रूषयेन वै । विद्यामित्रस्तमसकृद्भ्रूयच्छेत्त्यपोदयत् ।
 अथकृद्भ्रूयच्छेति विद्यामित्रेण भाषितः । किं ददामीति वज्रशो गालवः प्रत्यभाषत् ।
 निर्व्यन्धतस्तु वज्रशो गालवस्य तपस्विनः । किञ्चिदागतसंरम्भो विद्यामित्रोऽत्रोदिदं ।
 एकतः श्यामवर्णानो हयानाश्चन्द्रवर्षां । अष्टौ प्रतानि मे देहि गच्छ गालव मा चिरं ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्दानपर्वणि गालवचरिते पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ एवमुक्तस्तदा तेन विद्यामित्रेण धीमता । नास्तौ न श्रेते नाहार् कुरुते गालवस्तदा ।
 त्वगस्त्रिभूतो हरिणश्चिन्ताशोकपरायणः । भोचनानोऽतिमार्चं स दद्मनानद्य मन्यवा ।
 गालवो दुःखितो दुःखाद्विलत्राप सुयोधन । कुतः पुष्टानि मिषाणि कुतोऽर्थाः सद्यसः कुतः ।
 हयानाश्चन्द्रशुभ्राणां श्रान्त्यष्टौ कुतो मम । कुतो मे भोजने अद्वा सुखश्रद्वा कुतश्च मे ।
 अद्वा मे जीवितस्यापि च्छिवा किं जीवितेन मे । अहं पारो समुद्रस्य श्रयिया वा परस्परान् ।
 गनात्मानं विरुद्धानि किं फलं जीवितेन मे । अयनसाकृन्तार्थं त्यक्तस्य विविधेः फलेः ।
 अयं धारयमाणस्य कुतः सुखमनोदया । सुहृदां हि धनं भुक्त्वा रुचा प्रणयमीक्षितं ।
 प्रतिकर्तुं ममकस्य जीवितास्मरणं वरं । प्रतिशुत्य करिव्येति कर्मयं तदकुर्व्वितः ।

१०९

१०९

१०९

१०९

१०९

निर्या वचनदग्धस्य इष्टापूर्तं प्रणश्यति । न रूपमनृतस्यास्ति मानृतस्याऽस्ति सन्ततिः ।
 मानृतस्याधिपत्यञ्च कुत एव गतिः श्रुभा । कुतः कृतप्रत्ययः कुतः स्थानं कुतः सुखं । १०१ ॥
 अश्रद्धेयः कृतमोहं हि कृतम्रे नास्ति निष्कृतिः । न जीवत्यधनः पापः कुतः पापस्य तन्फलं ।
 पापो भ्रुवमवाप्नोति विनाशं नाशयन् कृतं । सोऽहं पापः कृतप्रत्यय कृपणयानृतोऽपि च ।
 गुरोरायैः कृतकार्यैः संस्तुत्करोमि न भाषितं । सोऽहं प्राणान् विमाच्छामि कृत्वा यन्नमनुत्तमं ।
 अर्थना न मया काचित् कृतपूर्व्या दिवोकषां । मानयन्ति च मां सर्वे बिद्वाश्च यज्ञधरारे ।
 अहन्तु विवुधश्रेष्ठं देवं चिभुवनेश्वरं । विष्णुं गच्छाम्यहं कृष्णं गतिं गतिमतानं वरं । १०२ ॥
 भोगा यस्मात् प्रतिष्ठन्ते व्याप्य सर्वान् सुरासुरान् । प्रणतो द्रष्टुमिच्छामि कृष्णं योगिनमव्ययं ।
 एवमुक्ते सखा तस्य गहडो विनतात्मज । दर्शयामास तं प्राह संश्लथः प्रियकाम्यया ।
 सुचद्भवान् भम मत्तः सुचदाश्च मतः सुहृत् । दक्षिणेनाऽभिलाषेण योक्तव्यो विभवे सति ।
 विभवत्यास्ति मे विभ्र वासवाऽवरजो द्विज । पूर्व्वमुक्तस्त्वदर्थञ्च कृतः कामस्य तेन मे ।
 स भवानेतु गच्छाव नयिष्ये त्वां ययासुखं । देवं पारं प्रयिव्या वा गच्छ गालव मा चिरं । १०३ ॥
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि गालवचरिते षडधिकप्रतमेऽध्याय ॥ १०६ ॥
 ॥ सुपर्ण उवाच ॥ अनुश्रियोऽस्मि देवेन गालव ज्ञानयोगिनना । ब्रूहि कामान् कान् यामि द्रष्टुं प्रथमतो दिशं ।
 पूर्वा वा दक्षिणां वाऽहमथ वा पश्चिमां दिशं । उत्तरां वा दिशश्चेत् कुनो गच्छामि गालव ।
 पश्चामुदयते पूर्व्वं सर्व्वलोकप्रभावनः । सविता यत्र सन्धायां साध्यानां वसन्ते तपः ।
 दक्षां पूर्व्वं मतिर्याता यया व्याप्तमिदं जगत् । चतुषी यत्र धर्मस्य यत्नं वै सुप्रतिष्ठिते ।
 उत्तं यतो जतं द्यौं सर्पते सर्व्वतो दिशं । एतद्द्वारं द्विजश्रेष्ठ दिवसस्य तथाऽध्वनः । १०४ ॥
 अथ पूर्व्वं प्रस्तुता वै दाचायणः प्रजाः स्त्रियः । अस्त्रां दिशि प्रष्टद्वाह कश्यपस्यात्ममभवाः ।
 अतो मूर्त्तं सुराणां शीर्षं शक्रोऽभ्यपिच्यत । सुरराज्येन विप्रैर् देवैश्चाव तपक्षितं ।
 एतस्मात् कारणात् प्रह्वान् पूर्व्वं त्यया दिगुच्यते । तस्मान् पूर्व्वं तरे फाले पूर्व्वं भेवाहता सुरैः ।
 अतएव च पूर्व्वं यो पूर्व्वामागं प्रचक्षते । पूर्व्वं सर्व्वार्ण कार्याणि देवानां सुखमोक्षतां ।
 अथ वेदान् जगौ पूर्व्वं भगवान् लोकभावनः । अथैवोक्ता सविचासीन् सविची ब्रह्मवादिषु । १०५ ॥
 अथ दक्षानि सूर्य्येण यशूपि द्विजसत्तम । अथ सत्यवरः भोमः सुरैः क्रतुषु पीयते ।
 अथ दत्ता जतवहाः स्त्रां योनिमुपयुञ्जते । अथ पातालमाश्रित्य बहूणः शियमाप च ।
 अथ पूर्व्वं वशिष्ठस्य पौराणस्य द्विजर्व्वम । सतिथैव प्रतिष्ठा च निधनञ्च प्रकाशते ।
 शंकारस्याच जायन्ते धनयो दक्षतोद्भवं । पिबन्ति मुमयो यथ हविर्धुमं स्त्र धूमपाः ।
 मोक्षिता यथ महतो वराहाद्या गृगा वने । शक्रेण यज्ञभागार्थं देवतेषु प्रकल्पिताः । १०६ ॥
 अथारिताः एतन्प्राय मानुषायासुरास्य ये । उदयंस्तान् हि सर्व्वान् वै क्रोधाद्धन्ति विभावसुः ।
 एतद्द्वारं विशोकस्य स्तर्गस्य च सुस्यस्य च । एष पूर्व्वो दिशो भागो विशावोऽथ यदीच्छसि ।

द्विधं कार्यं हि मे तस्य यस्मात्प्रि वशने स्थितः । ब्रूहि गान्धर्वास्वामि शृणु चाप्यपरां दिवं ।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गान्धर्वचरिते सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥
॥ सुपर्ण उवाच ॥ इयं विवस्वता पूर्व्यं शौवेण विधिना किञ्च । गुरवे दक्षिणा दत्ता दक्षिणेत्युक्ते च दिक् ।

अथ लोकत्रयस्थास्य पित्रपथः प्रतिष्ठितः । अत्रोद्गपानां देवानां निवासः श्रूयते द्विज ।
अत्र त्रिभ्यो मदा देवाः पित्रभिः सार्द्धमाधते । इज्यमानाः सा लोकेषु सम्प्राप्तास्तश्रमागताः ।

रतत् द्वितीयं धर्मस्य द्वाग्माचक्षते द्विज । जुष्टिभ्यो लवमयापि गण्यते कालनिययः ।
अथ देवर्षयो नित्यं पित्रलोकैर्यस्य तथा । तया राजर्षयः सर्वे निवसन्ति गतव्ययाः ।

अथ धर्मस्य सत्यस्य कर्म चात्र निगद्यते । गतिरप्या द्विजश्रेष्ठ कर्म चात्मावसायिनां ।
एषा दिक् सा द्विजश्रेष्ठ यां सर्वः प्रतिपद्यते । वृत्तस्त्वनवरोधेन सुखलेन न गम्यते ।

नैष्ठिकाणां सद्यस्यापि वल्लभ्य च द्विजर्षभ । सद्यसि प्रतिक्रान्तिं द्रष्टव्यान्वृत्तात्मभिः ।
अथ मन्दस्कुञ्चेषु विप्रर्षिंसदनेषु च । गायन्ति गाया गन्धर्वाश्चिन्तवुद्धिहरा द्विज ।

अथ सामानि गायामि श्रुता गोतानि रैवतः । गतदारो गतामात्यो गतराज्यो वनं गतः ।
अथ सावर्षिणा चैव यवकीतात्मजेन च । मर्यादां श्यापिता ब्रह्मन् यां सूर्यो नाऽतिवर्त्तते ।

अथ राक्षसराजेन पौलस्त्येन महात्मना । रावणेन तपयन्तौ सुरेभ्याममरता वृता ।
अथ वृत्तेन वृत्रेषुपि शक्रमजुन्वमीषिवान् । अथ सन्ध्यायवः प्रज्ञाः पुनर्गच्छन्ति पशुधा ।

अथ दुष्कृतकर्माणो भराः पच्यन्ति गान्धर्व । अथ वैतरणी नाम नदी वैतरणैर्हृता ।
अथ गत्वा सुखस्थानं दुःखस्थानं प्रपद्यते । अत्रावृत्तो दिनकरः सुरसं चयते पयः ।

काष्ठाद्यासाद्य वाग्निं हिममुकृते पुनः । अत्राऽहं गान्धर्व पुरा सुधातोः परिचिन्तयन् ।
सन्धवान् युद्धानानां दौ वृहन्तो गजकच्छपौ । अथ चक्रधनुर्नाम सूर्याञ्जातो महानृपिः ।

विदुष्यं क्षपिष्ठं देवं येनात्तोः नृगगात्मजाः । अथसिद्धा सिन्धु नाम ब्राह्मणी वेदपारगा ।
अपीत्य मङ्गलान् वेदान् संभे मन्देहमस्ययं । अथ भोगवती नाम पुरो वासुकिपालिना ।

तक्षकेण च नागेन तथैवैरावतेन च । अथ निर्व्याण कान्धेषुपि तमः सम्प्राथने मसन् ।
अभेद्यं भास्करेणापि स्वयं वा कृष्णवर्त्मना । एवं तस्यापि ते मार्गः परिवर्त्यस्य गच्छ ।

ब्रूहि मे यदि गन्तव्यं प्रतीचीं शृणु चापरं ।
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गान्धर्वचरिते सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥
॥ सुपर्ण उवाच ॥ इयं दिग्दक्षिता राशो वरुणस्य तु गोपतेः । सदा सन्निवृत्तगजस्य प्रतिष्ठा चादिरैव च ।

अथ पयादहः सूर्यो विमञ्जयति गाः स्वयं । पश्चिमेत्यभिविख्याता दिगियं द्विजसक्तम ।
यादसामत्र राज्ञेन सन्निवृत्तस्य च गुप्तये । कर्मणो भगवान् देवो वरुणस्तथैवोदादयन् ।

अथ पीना ममस्तान् वै वरुणस्य रक्षास्तु पद । ज्ञायते तद्वशः सोमः शृङ्गश्यादौ तमिसरा ।
अथ पदान् वृत्ता देव्या वायुना संयतास्तदा । निश्चयतो महावती रक्षिताः सुपुपुर्दिञ्च ।

गिरः

पा० १०० सुखं प्रणविषं प्रतिगृह्णाति सर्वतः । असौ नाम यतः सन्ध्यां पश्चिमा प्रतिसर्पति ।
 रात्रिश्च निद्रा च निर्गता दिवसचये । जायते जीवलोफस्य हर्षमर्द्धमिवायुषः ।
 अत्र देवो दितिं सुतामात्मप्रभवधारिणी । विगर्भामकरोच्छक्रो यत्र जातो मघद्वजः ।
 अत्र मूर्धं हिमवतो मन्दरं याति श्रायतं । अपि वर्षसहस्रेण न चान्तोऽस्याधिगम्यते ।
 अत्र काञ्चनगैलस्य काञ्चनाम्बुहस्य च । उदधेस्तोरमासाद्य सुरभिं चरते पयः ।
 अत्र मध्ये समुद्रस्य कचन्धः प्रतिदृश्यते । स्वर्भानोः सूर्यकनूपस्य सोमसूर्यौ जिघांसतः ।
 मुवर्षगिरिसोऽप्यत्र हरिरोष्ण प्रगायत । अद्भुतस्याप्रमेयस्य श्रूयते विपुलो ध्वनिः ।
 अत्र ध्वजवती नाम कुमारी हर्षमेधसः । आकाशे तिष्ठतिष्ठेति तस्याः सूर्यस्य शासनात् ।
 अत्र वायुस्या वाहिराप खडापि गल्लव । आन्तिकधैव नैशच्च दुःखस्य धिमुच्चति ।
 अत्र प्रभृति सूर्यस्य तिर्यग्वावर्त्तते गतिः । अत्र ज्योतीषि सर्वाणि विशन्त्यादित्यमण्डलं ।
 अत्र विशतिरात्रश्च संक्रम्य सह भानुना । निप्यतन्ति पुनः सूर्यात् सोमसंयोगार्थागतः ।
 अत्र नित्यं रुवन्तीनां प्रभवः सागरोदयः । अत्र लोकत्रयस्यापस्तिष्ठन्ति वरेणालये ।
 अत्र पन्नगराजस्याप्यनन्तस्य निवेशनं । अनादिनिधनस्यात्र विषोः स्थानमनुत्तमं ।
 अत्रानलसखस्यापि पवनस्य निवेशनं । महर्षेः कश्यपस्यात्र मारी १
 अत्र ते पश्चिमा मार्गा दिग्दारेण प्रकीर्त्तितः । ब्रूहि गालव गच्छ दिग्पत्तम २
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीता १०६ अध्याये गालवचरिते ३
 ॥ सुपर्ण उवाच ॥ यस्मादुत्तार्यते पापात् यः

अत्र तिष्ठति वै स्वान्तिरचास्या उदयः स्मृतः । अत्र यज्ञं समाधाद्य भुवं स्नाता पितामहः ।
 श्योतीषि चन्द्रसूर्यां च परिवर्त्तन्ति नित्यम् । अत्र गायत्रिकाद्वारं रचन्ति द्विजवचनम् ।

१०११

धावमाना महात्मानो मुनयः मत्स्यदिनः । न तेषां ज्ञायते स्मृतिर्नाकृतिर्न तपश्चितं ।
 परिवर्त्तयद्वापि कामभोज्यानि गालव । यथा यथा प्रविशति तस्मात् परतरं नरः ।
 तथा तथा दिङ्श्रेष्ठ प्रविवीथति गालव । नैतन् केनचिद्भ्येन गतपूर्वं द्विजर्षभ ।

एते नारायणं देवं नरं वा जिष्णुमव्ययं । अत्र कैशापनित्युक्तं स्थानमैवविवक्ष्य तत् ।
 अत्र विद्युत्प्रभा नाम जग्मिरे ऽसुरसो दय । अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतं ।
 चित्तोक्त्विक्रमे ब्रह्मक्षुत्तरा दिग्माश्रितं । अत्र राज्ञा मरुत्तेन यज्ञेनेष्टं दिजेत्तम ।

१०१३

उभोरवीजे विप्रयं यत्र कामूनदं सरः । जीमूतस्यात्र विप्रयं सपतस्ये महात्मनः ।
 साचाद्देमवतः पुथो विमलः कनकाकरः । भाङ्गयेषु च यत्कत्तं स्वयं कृत्वा धनं महत् ।
 वने धनं महर्षिः स जैमूतं तद्धनं ततः । अत्र नित्यं दिशां पालाः साधं प्रातर्द्विजर्षभाः ।

१०१५

कस्य काथं किमिति वै परिक्रोशन्ति गालव । एवमेवा दिङ्श्रेष्ठ गुणैरन्यैर्द्विगुत्तरा ।
 उत्तरेणि परिख्याता सर्वैरुर्ध्वं चोत्तरा । एता विशारदस्तात तत्र सङ्कीर्त्तिता दिग् ।
 चतस्रः क्रमयोगेन कामाशाङ्गान्निच्छसि । उच्यतेऽहं दिङ्श्रेष्ठ तत्र दर्शयितुं दिग् ।

शुचिवीक्षाखिलां ब्रह्मस्तस्मादारोह भां दिज ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते दयाधिककृतमेतदध्यायः ॥ ११० ॥

॥ गालव उवाच ॥ गदत्तन् मुञ्जगेन्द्रारे सुपर्णं विनगात्मज । नय भां ताव्यं पूर्वं यत्र धर्षय्य चक्षुषीः
 पूर्वंमेतां दिग्ं गच्छ या पूर्वं परिकीर्त्तिता । देवतानां हि सावित्र्यं चत्र कीर्त्तितवानसि ।

१०१७

अत्र सत्यस्य धर्षय्य तया सम्यक् प्रकीर्त्तित । इच्छेयन्तु समागतुं समसैर्देवैरैरहं ।

अथय तान् सुरान् द्रुमुमिच्छेयमहणासुज ।

॥ नारद उवाच ॥ तमाह विनतासुनुरारोहस्त्विति वै दिजे । आरुरोहाय स मुनिर्गदत्तं गालवस्तदा ।

॥ गालव उवाच ॥ क्रममाश्रय्य ते रूपं दृश्यते पद्मगात्रन । भास्करस्त्वेव पूर्वांश्च सहस्रांशोर्विवस्त्रनः ।

१०१९

पचवातप्रणुत्तानां दृष्टाणामनुगामिनां । प्रस्थितानामिव सभं पश्यामीह गतिं खग ।

समागरवनामुर्ध्वं सत्रैलवनकाननां । आकर्षेन्नैव चाभासि पचवातेन खेचर ।

समीनमागचक्रच्च खमिवारोप्यते जलं । वायुना चैव महत्तः पचवातेन चानिर्म ।

तुच्छरूपाननान् मत्स्यांस्तथा तिमितिमिञ्जिलान् । नागांश्च नरवन्त्रांश्च पश्यान्मुञ्चयितानिव ।

महापर्ववत्त च रक्षैः श्रेष्ठैः भेवधिरे हते । नष्टणामि न पश्यामि नात्मनो वेदि कारणं ।

१०२१

इने । स तु भवान् यातु ब्रह्मवध्यामनुस्मरन् । न दृश्यते रविज्ञात न दिशो न च खं खग ।

तम एव तु पश्यामि शरीरं तेन सचये । मणो वा जाल्यो पश्यामि चक्षुषो तेषामप्यत्र ।

शरीरन्तु न पश्यामि तत्र चैवात्मनय च । पदे पदे तु पश्यामि शरीरादप्रिमृत्यितं ।

अत्र सूर्यं प्रणयिषं प्रतिगृह्णाति सर्व्वत । अस्ती नाम यत सन्ध्या पयिमा प्रतिवपति ।
 अतो रात्रिश्च निद्रा च निर्गता दिवसचये । जायते जीवलोफल्स हर्षुमर्द्धमिवायुप ।
 अत्र देवी दिति सुतामात्मप्रसवधारिणी । विगर्भामकरोच्छक्रो यत्र जातो महङ्गण ।
 अत्र मूल हिमवतो मन्दर याति शान्तिं । अपि वर्षसहस्रेण न चान्नाऽप्याधिगम्यते ।
 अत्र काञ्चनगेशस्य काञ्चनाम्बुरुहस्य च । उदधेऽसौरमासाद्य सुरमिं चरते यय ।
 अत्र मध्ये समुद्रस्य कषन्ध प्रतिदृश्यते । स्वर्भानो सूर्य्यकल्पस्य भोमसूर्य्यो जिघामत ।
 सुवर्षशिरसोऽप्यत्र हरिरोम्ण प्रगायत । अद्भुतस्यप्रमेयस्य श्रूयते विपुनो ध्वनि ।
 अत्र ध्वजवती नाम कुमारी हरिमेधस । आकाशे तिष्ठतिष्ठति तस्यै सूर्य्यस्य प्रासनात् ।
 अत्र वायुस्तथा वक्रराप खड्गापि गालव । आङ्गिकधैव नैशङ्ग दु खसर्षं विमुञ्चति ।
 इत प्रथति सूर्य्यस्य तिर्थगावर्त्तते गति । अत्र च्योमीषि सर्व्वानि विगम्यादित्यमण्डल ।
 अष्टाविंशतिराचक्षु संक्रम्य सह भानुना । निष्यतन्ति युन सूर्य्यात् भोमसंयोग्यगत ।
 अत्र नित्यं रुचयन्तीनां प्रभवः सांगरोदय । अत्र लोकत्रयस्थापस्त्रिदन्ति वरुणालये ।
 अत्र पद्मभराजस्थायनन्तस्य निवेशन । अनादिनिधनस्थात्र विष्टो स्थानमनुत्तम ।
 अत्रानलमखस्थापि पवनस्य निवेशनं । महर्षे कल्पपस्थात्र मारीचस्य निवेशनं ।
 इय ते पश्चिमे मार्गो दिग्दारेण प्रकीर्त्तित । ब्रह्मि गालव गच्छथो का दिश दिजसत्तम ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि गालवचरिते नवाधिकप्रतमोऽध्याय ॥ १०८ ॥
 ॥ सुवर्षं उवाच ॥ यस्मादुत्तार्यते पापात् यस्मान्निश्रेयसेऽद्भुते । यस्मादुत्तारणबलादुत्तरैरुच्यते दिज ।
 उत्तरस्य हिरण्यस्य परिवार्षं गालव । मार्गं पश्चिमपूरुष्व्वाभ्या दिग्भ्या वै मथ्यम स्मृत ।
 अस्मा दिशि वरिष्ठायामुत्तराया दिजर्षभ । नासै म्ये नाविधेयात्मा नाधर्मो वसते जन ।
 यत्र नारायण हृष्यो जिष्णुधैव नरोत्तम । इदर्य्यामात्रमपदे तथा ब्रह्मा च शान्थन ।
 अत्र वै चिमवत्पृष्ठे नित्यमास्ते महेश्वर । प्रकृत्या पुरुष साङ्गं युगान्ताग्निममप्रभ ।
 न स दृश्या मुनिगणैस्तथा देवै सवासवै । गन्धर्व्व्यससिद्धैस्त्वा नरनारायणगुह्ये ।
 अत्र विष्णु सहस्राक्ष सहस्रचरणोऽव्यय । सहस्रशिरस श्रीमानेक पश्यति मायया ।
 अत्र राज्यम विप्राणा चन्द्रमाद्याभ्यपिच्यत । अत्र गङ्गा महादेव पतन्ती गगनाद्युतां ।
 प्रतिगृह्णा ददौ लोके मानुषे ब्रह्मवित्तम । अत्र देव्या तपस्रस्र महेश्वरपरीस्रया ।
 अत्र कामय रोपय शैल्योमा च सम्भु । अत्र राक्षस्यसाणा गन्धर्व्व्याणाश्च गालव ।
 आधिपत्येन कैलासे धनदोऽप्यभिषेचित । अत्र चैवरथ सत्यगच वैद्यानसाश्रम ।
 अत्र मन्दाकिनी धैव मन्दरस्य द्विजर्षभ । अत्र योगन्धिरवन नैर्ष्येतरपि रक्ष्यते ।
 ग्राहलं कदन्नोस्त्रन्मस च मन्दावना मगा । अत्र सयमनित्यानां विह्वानां खैरधारिणा ।
 विमामान्यनुरुपाणि कामभोग्यानि गासव । अत्र ते ष्यपय सप्त देवो चारुन्वती तथा ।

अत्र तिष्ठति वै स्वान्तरवासा उदयः स्मृतः । अत्र यज्ञं समासाद्य भुवं श्लाता पिनामहः ।
 श्योर्गोपि चन्द्रसूर्यां च परिवर्त्तन्ति नित्यम् । अत्र गायत्रिकादारं रचन्ति द्विजवत्तम ।
 धातवमाना महत्त्वानो मुनयः सत्यगदिनः । न तेषां ज्ञायते स्तनिर्माकृतिर्न तपश्चितं ।
 परिवर्त्तसहस्राणि कामभोज्यानि गालव । यथा यथा प्रविशति तस्मात् परतरं नरः ।
 तथा तथा द्विजैश्च प्रविशोयति गालव । नैतन् केनचिदभ्येन गतपूर्वं द्विजयम ।
 ष्टेते नारायणं देवं नरं वा जिष्णुमख्यं । अत्र कैशासमित्युक्तं स्थानमैतविलस्य तत् ।
 अत्र विद्युत्प्रभा नाम जग्निरे ऽधुरसो दश । अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतं ।
 त्रिलोकविक्रमे ब्रह्मभुक्तरां दिग्मश्रितं । अत्र राज्ञा मरुत्तेन चर्षेणैष्ट द्विजोत्तम ।
 उग्रोर्बीजे विप्रयं यत्र जाम्बूनदं सरः । जीभूतस्याच विप्रयैः पतस्त्रे महात्मनः ।
 साचाङ्गैः सततः पुश्रो विमलः कनकाकरः । भाद्राण्येषु च यत्कृत्स्नं स्वयं कृत्वा धनं महत् ।
 वने धनं महर्षिः स जैमूतं तद्भनं ततः । अत्र नित्यं दिशां यावाः सायं प्रातर्दिजयभाः ।
 कस्य कार्यं किमिति वै परिक्रामन्ति गालव । स्वमेवा द्विजैश्च गुणैरन्यैर्द्विजुत्तरा ।
 उत्तरेणि परिख्याता सर्वैर्ऋषेण चोत्तरा । एता विस्तरप्रज्ञात तत्र सङ्घोर्त्तिता दिशः ।
 चतस्रः क्रमयोगेन कामाग्राङ्गुलिच्छसि । उद्यतोऽर्धं द्विजैश्च तत्र दर्शयितुं दिशः ।
 श्रियिवीक्षाखिलां ब्रह्मैश्वर्यादारोह भां द्विज ।

१११

११३

११४

११५

११६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते दयाधिकव्रततनोऽध्यायः ॥ ११० ॥

॥ गालव उवाच ॥ गदत्तन् भुजगेन्द्रारे सुपर्णं विनतात्मज । नय भां तार्ये पूर्णं यद्य धर्मस्य चक्षुषी ।
 पूर्णमेतां दिवं गच्छेद्य पूर्णं परिकीर्त्तिता । देवतानां हि सात्रिण्यं यद्य कीर्त्तितवानसि ।
 अत्र सत्यञ्च धर्मञ्च तथा कर्मकृत् प्रकीर्त्तितः । रञ्जयेत्तु समागन्तुं समसौदैवतेरहं ।
 भयय तान् सुरान् द्रष्टुमिच्छेत्पमदसानुज ।

॥ नारद उवाच ॥ तमाह विनतासुनुरारोहस्तेति वै द्विज । आरुरोहाय स मुनिर्गोदण्डं गालवस्तदा ।

॥ गालव उवाच ॥ क्रममावस्य ते रूपं दृश्यते पद्मगात्रन । भास्करस्त्रेय पूर्णोऽहं सहस्रांशोर्विस्फुटः ।
 पद्मवातः प्रणुत्तानां वृषाणामनुगामिनां । प्रक्षितानामनिव सभं पश्यामीह गतिं खग ।
 सपागरवनामुर्ध्वं सशैलवनकाननां । आकर्षयित्वा भासि पद्मवातेन खेचरः ।
 सभोननागचक्रञ्च खनिवारोप्यते कले । वायुना चैव महत्तद् पद्मवातेन चानियं ।
 तुभ्यरूपाननान् मन्त्रोऽस्त्राया तिमितिमिद्विलान् । नागाय नरवन्त्राय पश्याम्युत्कथितानिव ।
 महाशैवस्य च रक्षे श्चैत्रे भेवधिरे कृते । न शृणोमि न पश्यामि नात्मनो वेद्य कारयं ।
 इति स तु भवान् यातु ब्रह्मव्यामभुस्करम् । न दृश्यते रविज्ञानं न द्विगे न च धं खग ।
 तम एव तु पश्यामि शरीरं तेन सद्ये । सजो वा आत्यौ पश्यामि चक्षुषो तैः सहमज्ज ।
 शरीरान् न पश्यामि तत्र चैवात्मनय स । पदे पदे तु पश्यामि शरीरादप्रमुत्थितं ।

स मे निर्व्याप्य सहसा चतुर्वी शस्यते पुनः । तन्नियच्छ महवेगं गमने विनतात्मज ।

न मे प्रयोजनं किञ्चिद्गमने पद्मगाशन । सञ्चिबन्तं महाभाग न वेगं विषयामि ते ।

गुरवे संश्रुतानोह शतान्यष्टौ हि वाजिनां । एकतः शशमकर्णानां शुभ्राणाञ्चन्द्रवर्चसं ।

तेषाञ्चैवापवर्गीय मागं पर्यामि चाण्डज । ततोऽयं जीवितत्यागे दृष्टे मां गं मयात्मनः ।

नैव मेऽस्ति धनं किञ्चिद् धनेनान्वितः सुदन्तु । न चार्थेनापि महता शक्यमेतद्गुपोहितं ।

॥ नारद उवाच ॥ एवं वद च दीनश्च ब्रुवाणं गालवं तदा । प्रत्युवाच ब्रजन्नेव प्रहसन् विनतात्मज ।

नातिप्रज्ञोऽसि विप्रं यो त्मानं त्यक्तुमिच्छसि । न चापि कृत्विमः कालः कावे हि परमेश्वरः ।

किमहं पूर्वमेवैव भवता मामिचेदितः । उपायोऽत्र महामन्त्रिणेनैतदुपपद्यते ।

तदेव श्वभो नाम पर्वतः सागरान्तिके । अत्र विश्रम्य भुक्त्वा च निवर्त्तित्वा गालव ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

॥ नारद उवाच ॥ श्वभभूय ततः शृङ्गं निपत्य द्विजपत्निषु । श्राण्डिलं ब्राह्मणो तत्र ददृशते तपोऽश्वितं ।

अभिवद्य सुपर्णस्तु गालवश्चाभिपूज्य तं । तथा च स्वागतेनोक्तौ विष्टरे सञ्चिबीदतु ।

सिद्धमन्त्रं तथा दत्तं वल्लभन्मोपष्टं हितं । भुक्त्वा यत्रावुभौ भूभो सुप्तौ तावन्तु मोहितौ ।

मूह्यन्तान् प्रतिमुदस्त सुपर्णो गमनेच्छया । अयं भ्रष्टननूजाङ्गमात्मानं ददृशे खगः ।

शंशयिष्ठोपमो भूत्वा मुखपादान्वितः खगः । गालवस्तं तथा दृष्ट्वा विषयः पर्यष्टच्छत ।

किमिदं भवता प्राश्रमिहागमनञ्जं फलं । वासोऽपनिह कालन्तु कियन्तं नौ भविष्यति ।

किमु मे मनसा ध्यातमशुभं धर्मेदूपणं । न ह्ययं भवतः स्वप्नो व्यभिचारे भविष्यति ।

सुपर्णोऽप्याश्रवोत् विप्रं प्रतिध्यातं मया दिज । इमां भिद्भामितो नेतुं तत्र यत्र प्रजापतिः ।

यत्र देवो महादेवो यत्र विष्णुः सनातनः । यत्र धर्मस्य यज्ञस्य तत्रेयं निवर्त्तयति ।

योऽहं भगवतो वाचे प्रणतः प्रियकाम्यया । मथैतन्नाम प्रथानं मनसा शोचता किल ।

तदेवं यजमानात्तं मयोहाभोऽश्वितं कृतं । सुकृतं दुष्कृतं वा नं माहाग्यात् चन्तुमर्हसि ।

सा नो तदाऽप्रवीच्युत् पतगेन्द्रदिजपभो । न भेतयं सुपर्णोऽसि सुपर्णं तज्य सध्रमं ।

निन्दित्वाऽपि सदा वस न च निन्दां समाम्यहं । लोकेश्वरः स परिभ्रश्येत् यो मां निन्देत् पापकृत् ।

दीक्षयाऽस्यैः सर्वैस्त्वयानिन्दितया मया । आचारं प्रतिश्लेषया सिद्धिः प्राप्तेयमुत्तमा ।

आचारः पश्यते धर्ममाचारः फलते धर्मं । आचारात् त्रियमाप्नोति आचारो ह्ययत्नसंघं ।

तदायुधम् खगपते यद्येष्टं गम्यतामित । न च मे गर्हणीया हि गर्हितयाः ह्ययः कश्चित् ।

भविताऽसि यथा पूर्वम् वसुधैवकुटुम्बकम् । यभूवतुस्तन्मय्य पदोऽब्रवीणवन्तरी ।

अनुश्रुतस्तु श्राण्डिल्या ययागतमुपागमत् । नैव चासादयामास तथा स्थापयन्नुत्तमान् ।

विश्वामित्रोऽयं दृष्ट्वा गालवश्चाधनि क्षिप्त । उवाच वदतां श्रेयो वैभतेऽप्यसि सदिधौ ।

दृष्ट्वा कृपमेवार्थः प्रतिशोभो मयि दिज । तस्य कालोऽपवर्गस्य यथाथा मन्यते भवान् ।

१५५

१५६

१५७

१५८

१५९

१६०

प्रतोचिष्यान्वहं कालमेतावन्तं तथाऽपरं । यथा संस्थिते विप्र स मार्गसु निश्चयतां ।
 सुपर्णेऽप्यात्रवीहीनं गानवं मृगदुःखितं । प्रत्यक्षं खन्निदानो मे त्रियामित्रो यदुक्त्वान् ।
 तदागच्छ दिग्नेत्रे मन्वदिष्याव गात्रव । मादत्वा गुरवे श्रद्धं छत्त्रमर्थं तयाभितुं ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गात्रवचरिते द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ श्रद्धाह गात्रवन्देनं सुपर्णः पततां वरः । निक्षिप्तं वक्ष्मिना भूमौ वायुना वर्द्धितं तथा ।
 यस्माद्द्विरपत्यं सर्वं हिरण्यनेन चोच्यते । धत्ते धारयते चेद्दमेतस्मात्कारणाद्भवेत् ।
 तदेतु चिपु लोकेषु धनं तिष्ठति शान्तं । नित्यं श्रेष्ठपदाभ्याञ्च शुक्यं धनपतौ तथा ।
 मनुष्येभ्यः समादत्ते शुक्यक्षिन्ताञ्छिप्तं धनं । अग्रेकपादहिरण्यै रक्ष्यते धनदेन च ।
 एवं न शक्यते लक्ष्मलक्ष्यं दिग्दर्शभः । ष्टे च धनमद्यानां नावाप्तिर्विद्यते तत्र ।
 स त्वं पाचात्र राजानं किञ्चिद्वाजपिर्वंशजं । अपोद्य राजा पौरान् हि यो नो कुर्व्यात् कृतायिनैः ।
 अस्मि सोमाश्ववाये मे ज्ञातः कश्चिन्नृपः सखा । अभिगच्छावहे तं वै तस्यास्ति विभवे भुवि ।
 यथातिर्नाम राजपिनोऽज्यः सत्यविक्रमः । स दास्यति मया चोक्तो भवता चार्पितः स्वयं ।
 विभवद्वयास्य सुमहानाषोडहनप्रतेरिव । एवं गुरुधनं विद्वन् दानेनैव विशेषधयः ।
 तथा तौ फययन्तौ च चिन्तयन्तौ च यत्नम् । प्रतिदाने नरपतिं यथातिं प्रत्युपस्थितौ ।
 प्रतिशुद्धं च सत्कारैरर्थं पायादिकं वरं । पृष्टयागमने हेतुमुवाच विनतासुतः ।
 श्रयं मे नाज्य सखा गात्रवस्तपसो निधिः । विद्यामित्रस्य मिथोऽभ्यर्ष्याग्रयुतसो नृप ।
 श्रेष्ठं तेनाभ्यनुश्रात उपकारेऽस्य दिज्ज । तमाह भगवान् काले ददानि गुरुदक्षिणां ।
 असहत्तेन चोक्तेन किञ्चिदागतमन्दुना । श्रयमुक्तः प्रयच्छेति ज्ञानता विभवं सपु ।
 एकत. श्यामकृपांतां शुक्यानां शुक्यजन्मनां । श्रेष्ठं जनानि मे देहि क्षयानाद्यन्त्रवर्धभां ।
 गुर्वर्ष्यां दीयतामेष यदि गात्रव मन्यसे । इत्येवमाह सकोधो विद्यामित्रस्तपोधनः ।
 श्रेष्ठं शोकेन महता तपमानो दिग्दर्शभः । अश्रुः प्रतिकर्तुं तत् भवन्तं शरणं गतः ।
 प्रतिशुद्धं नरव्याघ तत्ते। भिचां गतययः । कृत्वाऽपवर्गे गुरवे चरित्यति महत्तपः ।
 तपसः संविभागेन भवन्तमपि योच्छते । स्वेन राजपितृपया पूर्णं तां पूरयिष्यति ।
 धावन्ति रोमाणि हृये भवन्तीह नरेश्वर । तावतो वाजिनो लोकान् प्राप्नुवन्ति महोपमैः ।
 पात्रे प्रतिपद्यस्यायं दातुं मित्रं तथा भवान् । शुक्यं चोरमित्रात्मकं भवत्येतत्तपोपमं ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गात्रवचरिते त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ एवमुक्तः सुपर्णेन तथै वचनमुत्तमं । मिष्टव्यावहितो राजा निदित्य च पुन. पुन. ।
 यथा ऋतुषडक्षराणां दाता दानपतिः प्रभुः । यथातिः सर्वकामो म ददं वचनमश्रवतु ।
 इष्टा मियस्यं तास्यै गात्रवश्च दिग्दर्शभं । निर्दग्धं च तपसं। भिचां श्राध्याश्च कौर्त्तितं ।
 अतीत्य च नृपानन्दानादित्यलुप्तसम्भवान् । मसकाममनुप्राप्तावेतो मुद्धिमनेत्येव च ।

१०६

१००

१०४

१०९

१०१३

अथ मे सफलं जन्म तारितश्चाद्य मे कुलं । अर्थायं तारितो देभो मम तार्थं तयाऽनघ ।

बहुमिच्छामि तु सखे यथा जानासि मां पुरा । न तथा वित्तवानग्निं क्षीणं वित्तञ्च मे सखे ।

न च शक्योऽस्मि ते कर्तुं मोघभागमनं खग । न चाग्रामस्य विप्रैर्पेक्षित्यनीकर्तुमुत्सहे ।

तन्नु दास्यामि यत् कार्यमिदं सन्पादयिष्यति । अभिगम्य हताशो हि निवृत्तो दहते कुलं ।

नातः परं वैनतेषु किञ्चित्पापिष्ठमुच्यते । यथायानाग्रनाल्लोके देहिनामोति यदच ।

१८१५

हताशो ह्यहताशः सन् हतसम्भविता नरः । दिनस्ति तस्य पुण्याय पैशांश्याकुर्वन्ते हितं ।

तस्माच्चतुर्णां वंशानां स्थापयित्री सुता मम । इयं सुरसुतप्रथ्या सर्व्वधर्मोपचायिनी ।

सदा देवमनुष्याणामसुराणाञ्च गालव । काङ्क्षिता रूपतो बाला सुता मे प्रतिनृच्छतां ।

अस्यां शुक्लं प्रदास्यन्ति नृपा राश्वमपि भुवं । किं पुन श्यामकण्ठानां हयानां दे चतु श्रेण ।

स भवान् प्रतिगृह्णातु ममैतां माधवी सुतां । अहं दैहिचवान् स्थां वै वर एव मम प्रभो ।

१८१६

प्रतिगृह्णा च तां कन्यां गालव सह पक्षिणा । पुनर्द्रव्याव दत्पुत्रा प्रतस्थे सह कन्यया ।

उपहृत्स्यमिदं दारमश्यानामिति चाण्डजः । उक्त्वा गालवमाशुच्य जगाम भवनं स्वकं ।

गते पतङ्गराजे तु गालव, सह कन्यया । चिन्तयानः चर्मं दाने रात्रां वै शुक्लतोऽगमत् ।

सोऽगच्छन्मनवेच्छालुं हृद्यैश्च राजसत्तमं । अयोध्यायां महावीर्यं चतुरङ्गबलान्वितं ।

क्रौञ्चधान्यबलोपेतं प्रियपैरं द्विजप्रियं । प्रजाभिकामं श्वात्म्यन्तं क्षुब्धान्नाप उत्तमं ।

१८१७

तनुपागम्य विप्र स हृद्यैश्च गालवोऽब्रवीत् । कन्येयं मम राजेद्र प्रसवैः सुलवर्द्धिनी ।

इयं शुक्लेन भार्यायै हृद्यैश्च प्रतिगृह्णातां । शुक्लं ते कीर्त्तयिष्यामि तन्नु श्रुवा समप्रधायीनां ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते चतुर्दशधिकप्रततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

॥ नारद उवाच ॥ हृद्यैश्चत्सुर्वीरा राजा विचिन्त्य बह्वधा ततः । दीर्घमुष्णञ्च नि शय्य प्रजोहतेऽनुपोत्तमः ।

उन्नतेषून्नता घट्टसु स्रक्का स्रक्षेपु सप्तसु । विगम्भीरा विगम्भीरे ध्वियं रक्ता सुपक्षसु ।

बह्वदेवासुरालोका बह्वगन्धर्व्वदर्शना । बह्वलक्षशस्त्रा बह्वप्रभवधारिणा ।

१८१८

समर्थेयं जनयितुञ्चकवर्त्तिनमात्मजं । भूदि शुक्लं द्विजश्रेष्ठ समीत्य विभवं मम ।

॥ गालव उवाच ॥ एकतः श्यामकण्ठानां शतान्यष्टौ प्रघच्छ मे । हयानाश्चन्द्रगुम्भाणां देवजानां वपुश्रतां ।

ततस्तव भविषीयं पुच्छाणां जननी प्रभुभा । अरणीव ह्यताग्रानां योनिरायन्तोऽपना ।

॥ नारद उवाच ॥ स तन्नु श्रुत्वा वचो राजा हृद्यैश्च कामभोहितः । उवाच गालवं दोनो राजर्षिर्ष्वेषिषत्तमं ।

दे मे श्रुते र्भविष्यति हयानां यद्विधास्यव । शृष्ट्याः प्रतशस्त्रन्वे चरन्ति मम वाजिनः ।

१८१९

सोऽहमेकमपत्यं वै जनयिष्यामि गालव । अस्त्रामेतं भवान् कामं सन्पादयतु मे वरं ।

इतत् श्रुत्वा च सा कन्या गालवं वाक्यमप्रवीत् । मम दत्तो वरः कथित् कुंनचित् मद्भवादिना ।

प्रसृत्यनो प्रसृत्यनो कन्यैव तं भविष्यसि । स त्वं ददस्व मां राशे प्रगियञ्च ह्यद्योत्तमान् ।

नृपेभ्यो हि चतुर्भस्ते पूर्णान्यष्टौ व्रतानि मे । भविष्यन्ति तथा पुत्रा मम चत्वार एव च ।

क्रियतामुपसंहारो गुर्वथो द्विजसत्तम । एषा तावत् मम प्रज्ञा यथा वा मन्यसे द्विज ।
 स्वमुक्तस्तु स मुनिः कन्यया गालवस्तदा । हृद्यंश्च पृथिवीपालमिदं वचनमब्रवीत् ।
 इयं कन्या नरश्रेष्ठ हृद्यंश्च प्रतिगृह्णतां । चतुर्भागेन शुक्लस्य जनयस्त्रैकमात्मजं ।
 प्रतिगृह्य स तां कन्यां गालवं प्रतिनम्य च । समये देशकाले च तन्भवान् सुतमीषीतं ।
 ततो वसुमना नाम वसुभ्या वसुमत्तरः । वसुप्रभो नरपतिः स बभूव वसुप्रदः ।

१८९०

अथ काले पुनर्धीमान् गालवः प्रत्युत्स्रितः । उपसङ्गम्य चेवा च हृद्यंश्च प्रीतमानधं ।
 जातो नृप सुतलोऽयं बालो भास्करधन्निभः । कातो गर्भुं नरश्रेष्ठ मिथार्थमपरं नृपं ।
 हृद्यंश्च सत्यवचने स्थितः स्थिला च पौरुषे । दुर्लभत्वाद्दयानाञ्च प्रददौ माधवीं पुनः ।
 माधवी च पुनर्हीनां परित्यज्यं नृपश्रियं । कुमारी कामतो भूत्वा गानवं वृढतोऽप्यगात् ।
 सत्येव तावत्सिद्धन्तु ह्यथा इत्युक्तवान् द्विजः । प्रययौ कन्यया सह दिवोदासं प्रेशयरे ।

१८९१

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भागवतचरिते पञ्चदशमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

॥ गालव उवाच ॥ महाशय्यो महीपालः कामीनामीश्वरः प्रभुः । दिवोदास इति ख्यातो मेमथेनिर्नराधिपः ।
 तत्र गच्छावहे भद्रे शनैरागच्छ मांशुचः । धार्मिकः संभवे युक्तः मधे चैत्र जनेश्वरः ।

१८९२

॥ नारद उवाच ॥ तमुपागम्य स मुनिर्न्यायतक्षेत्रं सत्तनः । गालवः प्रसवस्यार्थं तं नृपं प्रत्यचोदयत् ।
 ॥ दिवोदास उवाच ॥ श्रुतमेतन्मया पूर्वैः किमुक्ता विहारं द्विज । काङ्क्षितो हि ममेवोऽर्थः श्रुत्वा दिवसत्तम ।
 शतत्रयं मे वञ्च मंतं यदुत्सृज्य नराधिपान् । मामेवमुपपातोऽपि भावि चैतदमंग्यं ।

स एव विभवाऽस्माकमथानामपि गालवः । अहमप्यक्रमेशान्यां जनयिष्यामि पार्थिवं ।
 नयेत्युक्त्वा द्विजश्रेष्ठः प्रादात् कन्यां महीपतेः । विधिपूर्वञ्च तां राजा कन्यां प्रतिगृह्णीतवान् ।
 रेमे स तस्यां राजर्षिः प्रभाकर्यां यथा रविः । स्वाहायाञ्च यथा वक्रिथया श्याञ्च वासवः ।
 यथा चन्द्रय रोहिष्णामूर्धनायां यथा यमः । बह्व्ययं यथा गौर्यां यथा चर्षां धनेश्वरः ।
 यथा मारायणे सत्स्यां जाह्नवाञ्च यथादधिः । यथा रुद्रय रुद्राणां यथा देव्यां पितामहः ।

१८९३

अदृश्याञ्च वाशिष्ठो वशिष्ठयाचमात्रया । अवनय्य सुकन्यायां पुलस्त्यः मन्थया यथा ।
 अगस्त्ययापि वैदर्भ्या सावित्र्यां सत्यवान् यथा । यथा मृगुः पुनोमायामदित्यां कश्यपो यथा ।
 रेणुकायां यथा र्क्षीको हेमवत्याञ्च कौमिकः । वृहस्पतिय तारायां शुक्रय प्रतपूर्वया ।
 यथा भूम्यां भूमिपतिहर्ष्याञ्च पुष्करवाः । अशोकः सत्यवत्याञ्च सरस्वत्यां यथा मनुः ।
 मकुन्तलायां दुःशन्तो हृत्या धर्मय शान्ततः । दमयन्तो नलद्वये सत्यवत्याञ्च नारदः ।

१८९४

जरात्कोरुश्वरत्वात्सो पुलस्त्यस्य प्रतीच्यया । मेनकायां यथोर्णाद्यमुन्मत्तरयैर रथया ।
 वासुकिः प्रतवीर्यायां कुमार्याञ्च धनञ्जयः । वैदेह्याञ्च यथा रामो रक्षिष्याञ्च जनार्दनः ।
 तथा तु रममाणश्च दिवोदासश्च भूपतेः । माधवो जनदामास पुत्रमेकं प्रतर्हन् ।
 अथाजगाम भगवान् दिवोदासं स गालवः । समये समनुप्राप्तिं वचनञ्चैरममवीत् ।

१८९५

निर्धातयतु मे कन्या भवांस्त्रिदशानु वाजिनः । यावदन्यत्र गच्छामि शूद्रस्त्वार्यं पृथिवीपते ।
 द्विवेदासोऽथ धर्मात्मा समये गालवस्य तां । कन्या निर्धातयामास स्थितः सत्ये महीपतिः । ११०
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ तथैव तां श्रियं त्यक्त्वा कन्या भूत्वा यंशस्त्रिनी । माधवी गालवं विप्रमन्वायतु मृत्यमद्भरात् ।
 गालवो विमृशन्नेव स्वकार्यगतमानसः । जगाम भोजनगरं द्रुपुमौत्रो नरं नृपं ।
 तमुवाचाय गला स नृपतिं सत्यविक्रमं । इयं कन्या सुतौ दौ ते जनयिष्यति पार्थिवे ।
 अस्या भवानवाप्तार्थो भविता प्रेत्य चेह च । सोमार्कप्रतिषङ्गागौ जनयित्वा सुतौ नृप ।
 शूद्रस्त्वानु सर्वधर्मज्ञं हयानाञ्चन्द्रवर्षमां । एकत श्यामकर्णानां देयं मद्यं चतुःशतं । ११८
 गुर्वंधाऽयं समारम्भो न ह्यथै कृत्यमस्ति मे । यदि शक्यं महाराज क्रियतामविचारितं ।
 अनपत्योऽसि राजर्षे पुत्रौ जनय पार्थिव । पितृन् पुत्रज्ञेन त्वमात्मानश्चैव तारय ।
 न पुत्रफलभोक्ता हि राजर्षे पाव्यते दिव । न याति नरकं घोरं यथा गच्छन्त्यऽनात्मजाः ।
 एतन्वाच्यं विविधं श्रुत्वा गालवभाषितं । उग्रो नरः प्रतिवचो ददौ तस्य नराधिपः ।
 अतवानुस्मि ते वाक्यं यथा वदसि गालव । विधिस्तु चलशान् ब्रह्मन् प्रवर्षं हि मनो मम । ११८
 शते द्वे तु ममाद्यानामीदृशानां द्विजोत्तम । इतरेषां सहस्राणि सुवह्नि चरन्ति मे ।
 अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि गालव । पुत्रं द्विज गतं मार्गं गमिष्यामि परैरहं ।
 मूढेनापि सभं कुर्यां तवाहं द्विजवत्तम । पौरजानपदार्यन्तु ममार्थो नात्मभोगतः ।
 कामतो हि धनं राजा पारक्यं यः प्रयच्छति । न स धर्मिण धर्मात्मन् पुञ्जने यशसा न च ।
 सोऽहं प्रतिगृह्णीष्यामि ददात्वेतां भवान्मम । कुमारीं देववर्धाभामेकपुत्रमवाध मे । ११९
 तथा तु वज्रधा कन्यामुक्त्वन्तं नराधिपं । उग्रो नरं द्विजश्रेष्ठो गालवः प्रत्यपूजयत् ।
 उग्रो नरं प्रतिवाद्य गालवः प्रयथै वचं । रेमे स तां समासाद्य कृतपुण्य इव त्रिये ।
 कन्दरेषु च शैलानां नदीनां निर्दरेषु च । वातायनविमानेषु तथा गर्भगृहेषु च ।
 उद्यानेषु विचित्रेषु वनेषूपवनेषु च । हर्म्येषु रमणीयेषु प्रायः दक्षिणखरेषु च । १२०
 ततोऽस्य समये जज्ञे पुत्रौ बालरविप्रभः । त्रिविनाम्नाऽभिविख्यातो यः स पार्थिववत्तम ।
 उपस्थाय च तं विप्रो गालव प्रतिगृह्य च । कन्यां प्रयातस्तां राजन् दृष्टवान् विनतात्मजं ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते षडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ गालवं वैनेतेयोऽथ प्रहर्षाद्दमन्नवोत् । दिव्यां स्तार्थां यस्यामि भवन्तमिह वै द्विज ।
 गालवस्तु ज्ञः श्रुत्वा वैनेतेयेन भाषितं । चतुर्भागावगिष्टन्तदाचक्षौ कार्थ्यमस्य द्वि ।
 सुपर्णस्त्वब्रवीदेनं गालवं वदतां वरः । प्रयत्नोक्तं न कर्त्तव्यो नैव सपत्न्यते तव ।
 पुरा हि कान्यकुब्जे वै गाधेः सत्यवर्गो सुतः । भार्थ्यार्थं वरयत् कन्यामृचोक्तेन भाषितः । १२०
 एकतः श्यामकर्णानां हयानाञ्चन्द्रवर्षमां । भगवन्दीयतां मद्यं सहस्रमिति गालव ।

१ अचोक्तु तथेत्युक्त्वा वरुणसालयं गतः । अश्वतीर्थे हयान् उभ्या दत्तवान् पार्थिवाय वै ।
 दृष्ट्वा ते पुण्डरीकेण दत्त्वा राज्ञा द्विजातिषु । तेभ्यो दे दे शते कीर्त्वा प्राप्ते तैः पार्थिवैस्सदा ।
 अपराप्यपि चचारि शतानि द्विजसत्तम । नीयमानानि सन्तारे ह्यतान्यासन्नितस्तथा ।
 २ सर्वं न शक्यमप्राप्य प्राप्तुं गालव कर्हिषिन् । इनामश्रयताभ्यां वै द्वाभ्यां तस्मै निवेद्य ।
 विश्वामित्राय धर्मात्मन् पद्भिरश्रयतैः सह । ततोऽस्मि गतसस्त्रोहः कृतकृत्यो द्विजोत्तम ।
 गालवस्तं तथेत्युक्त्वा सुपर्णसहितस्ततः । आदायायांश्च कन्याश्च विश्वामित्रमुपागमत् ।
 अश्वानां काङ्क्षितार्थानां पडिमानि शतानि वै । शतदशेन कन्येधं भवता प्रतिगृह्यतां ।
 अस्थां राजर्षिभिः पुत्रा जाता वै धार्मिकस्तयः । चतुर्थं जनयत्केकं भवानपि नरोत्तम ।
 पूर्णान्विधं शतान्यष्टौ तुरगानां भवन्तु ते । भवतो ह्यनृणो भूत्वा तपः कुर्या यथासुखं ।
 विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा गालवे सह पक्षिणा । कन्याश्च तां वरारोहामिदमियत्रवीद च ।
 किमिधं पूर्वमेवेह न दत्त्वा मम गालव । पुत्रा ममेव च वारो भवेयुः कुत्रभावनाः ।
 प्रतिगृह्णामि ते कन्यामेकपुत्रकलाय वै । अद्याद्याश्रममासाद्य चरन्तु मम सर्वशः ।
 स तथा रममाणोऽथ विश्वामित्रो महायुतिः । आत्मज्ञं जनयामांसं माधवोपुत्रमष्टकं ।
 जातमात्रं सुतं तद्य विश्वामित्रो महामुनिः । संयोग्यार्थैस्तथा धर्मे रथैश्चैव । समयोजयन् ।
 अथाष्टकं पुत्रं प्रायात् तदा सोमपुरप्रभं । निर्यात्य कन्यां शिष्याय कौशिकोऽपि वनं यथा ।
 गालवो पि सुपर्णेन सह निर्यात्य दक्षिणं । मनसाऽभिप्रतीतेन कन्यामिदमुवाच च ह ।
 जातो दानपतिः पुत्रस्त्वया शूरस्तथाऽपरः । सत्यधर्मेतरथान्यो यज्या चापि तथा परः ।
 तदा गच्छ वरारोहे नारितस्ते पिता सुतैः । चत्वारश्चैव राजानस्तथा चाहं सुमथमे ।
 गालवस्तभ्यनुज्ञाय सुपर्णे पन्नगानं । पितुर्निर्यात्य तां कन्यां प्रयया वनमेव ह ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ स तु राजा पुनस्तथाः कर्तृकानः स्वयम्बरं । उपगन्वाश्रमपदं गङ्गायमुनसङ्गमे ।
 गृहीतमान्यदामान्तां रथैर्मागेप्य माधवो । पुण्यं दुय भगिनोमाश्रमे पर्यधावतां ।
 मागप्यचमनुयाणां गन्धर्व्यष्टगपक्षिणां । शैलद्रुमवनीकानामाभोत्तव समागम ।
 मानपुरुषपदेऽशानामोश्वरैश्च समाकुलं । ष्वपिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च समन्तादाहृतं वनं ।
 निर्दिश्यमानेषु तु सा वरेषु वरवर्षिणी । वरानुत्क्रम्य सर्वास्तान् वरं हतवती वनं ।
 अवनतीयं रथात् कन्या नमस्तुत्य च बन्धुषु । उपगम्य वनं पुच्छं तपक्षेपे ययातिजा ।
 उपवाधेषु विविधैर्दीप्तानिर्निधमैस्तथा । आत्मनो लपुतां कृत्वा मध्वं शृगषारिणो ।
 वैदूर्यादुरकम्पानि स्मृन्नि हरितानि च । चरन्ती चक्षुषस्यानि तिकानि मधुगणि च ।
 खवनतीनाश्च पुष्पाणां सुरबानि शूचीनि च । पिवन्ती वारिमुल्यानि श्रोतानि निमज्जनि च ।
 वनेषु शृगरारणेषु व्याप्रविशोक्तिनेषु च । दानाग्निविप्रयुक्तेषु शूत्येषु गहनेषु च ।

चरन्ती हरिणैः सार्द्धं वृगोव वनचारिणी । चचार विपुलं धर्मं ब्रह्मचर्येण संवृतं ।
 यथातिरिपु पूर्वेषां राक्षो हृत्तमनुष्ठितः । बह्वर्षसहस्रायुर्द्युजे कालधर्मेण ।
 पुरुष्यदुय दौ वंशो बह्वृमानो नरोत्तमौ । ताभ्यां प्रतिष्ठिताः लोकः परलोकं च नाड्यप ।
 महोपते नरपतिर्यथातिः स्वर्गमास्थितः । महर्षिकल्पे नृपतिः स्वर्गाध्यफलमुग्निभुः ।
 बह्वर्षसहस्राख्ये काले बह्वर्षे गते । राजर्षिषु निषण्णेषु महोद्युःसु महर्षिषु ।
 अवमेने नरान् सर्वान् देवानृषिगणंस्तथा । यथातिर्मूढविज्ञानो विष्मयाविष्टचेतनः ।
 ततस्तं वुधुधे देवः शक्रो बलनिसूदनः । ते च राजर्षयः सर्वे धिग्धिगित्येवमनुवन् ।
 विचारस्य समुत्पन्नो निरोक्ष्य नड्यात्मजं । की त्वयं कस्य वा राज्ञः कथं वा स्वयमागतः ।
 कर्मण केन सिद्धोऽयं क वाग्नेन तपश्चितं । कथं वा ज्ञायते स्वर्गे केन वा ज्ञायतेऽप्युत ।
 एवं विचारयन्तस्ते राजानं स्वर्गवासिनेः । दृष्ट्वा पप्रच्छुरन्योऽन्यं यथार्तं नृपतिं प्रति ।
 विमानपाताः शतशः स्वर्गद्वाराभिरचिणः । दृष्ट्वा आसनपाट्याश्च न जानीभेत्यथानुवन् ।
 सर्वे ते दृष्टाद्यज्ञाना नाम्यजानन्त तं नृपं । स मुहूर्त्तोऽयं नृपो ह्यतोऽज्ञानात्प्रवृत्तः ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि यथातिमोक्षे एकोनविंशत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ श्रय प्रचलितः खानदासनाच परिच्युतः । कश्चिन्नैव मनसा धर्षितः शोकवन्निद्रा ।
 खानस्यग्रहविज्ञानः प्रभष्टमुकुटाङ्गदः । विघूर्णन् सप्तसन्ध्याङ्गः प्रभष्टभरणाम्बरः ।
 अदृश्यमानस्तान् पश्यन्पश्यन् पुनः पुनः । प्रुन्यः प्रुन्येन मनसा प्रतिपश्यन्हीतलं ।
 किं मया मनसा ध्यातमग्रभं धर्षदूषणं । येनाहं चलितः खानादिति राजा व्यचिन्तयत् ।
 ते तु तत्रैव राजानं सिद्धाद्यास्तरसस्तथा । अपश्यन् निरालम्बं तं यथातिं परिच्युतं ।
 अथैतद्य पुरुषः कश्चित् शोणपुण्ड्रनिपातकः । यथातिमन्नवीद्राजन् देवराजस्य शशनात् ।
 अतीव मदमत्तस्त्वं न किञ्चिन्नावमन्यसे । मानेन भ्रष्टः स्वर्गस्ते नार्हस्त्वं पार्थिवर्षाम्बन् ।
 न च प्रजापते गच्छ पतंस्त्रिति तमन्नवीत् । पतेथं सत्स्विति वचस्त्रिदक्षा नड्यात्मजः ।
 पतिर्येक्षित्त्यामास गर्तं गतिमतां वरः । एतस्मिन्नेवं काले तु नैमिषे पार्थिवर्षाम्बन् ।
 चतुरोऽपश्यन् नृपार्श्वेषां मध्ये पपात च । अर्गह्नो वसुमनाः विविरोशेनरोऽष्टकः ।
 वाजपेथेन यशेन तपयन्ति सुरेश्वरं । तेषामध्वरजं धूमं स्वर्गद्वारमुपस्थितं ।
 यथातिरुपजिघ्रन् वै निपपात महो प्रति । भूमौ स्वर्गेण सम्बद्धां नरो धूममयीनिव ।
 गङ्गां गामिव गच्छन्तोमालम्ब्य जगतीपति । श्रीमत्स्य रम्यतायेषु चतुर्षु प्रतिवन्सुषु ।
 मथे निपतिताः राजा लोकपालोपमेषु सः । चतुर्षु ङ्गतकल्पेषु राजर्षिर्ब्रह्महामिषु ।
 पपात मथे राजर्षिर्धेयातिः पुण्ड्रसहये । तमाङ्गः पार्थिवाः सर्वे दीप्यमाननिश्रियरा ।
 को भवान् कस्य वा बन्धुर्दम्य नगरस्य वा । यथो वाऽप्यथ वा देवो गन्धर्वा राक्षसोऽपि वा ।
 न हि मानुषरूपोऽसि को वाऽयं काङ्क्षते त्वया ।

॥ ययातिरुवाच ॥ ययातिरस्मि राजर्षिं क्षीणपुण्यश्च्युतो दिव । पतेयं सत्स्विति धायन् भवत्वु विनिपातित ।

१११

॥ राजान ऊचु ॥ सत्यमेतद्भवतु ते काङ्क्षित पुरुषर्षभ । सर्वेषां नः क्रतुफलं धर्मस्य प्रतिमद्दत्तां ।

॥ ययातिरुवाच ॥ नाऽहं प्रतिपद्ये धनो ब्राह्मण, चक्षियोऽह्महं । न च मे प्रवशा बुद्धिः परपुण्यविनाशने ।

॥ नारद उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु मृगचर्याक्रमागतां । माधवीं त्रेव्यं राजानसोऽभिवयोदमनुवन् ।

किमागमनकृत्यन्ते किं कुर्वं शासनं तव । आज्ञाया हि वर्यं सर्वं तव पुत्रास्त्वेषाधने ।

तेषां तद्भाषितं श्रुत्वा माधवी परया मुदा । पितरं समुपागच्छन् ययातिं वा वचन्द च ।

११०

स्यूष्टा मूर्द्धनि तान् पुत्रान्स्तापधी वाक्यमब्रवीत् । दौहित्रास्तत्र राजेन्द्र मम पुत्रा न ते पराः ।

दमे त्वा तारयिष्यन्ति दृष्टमेतत्पुरातने । अहं ते दुहिता राजन्माधवी मृगस्त्रारिणी ।

मयाऽप्युपचितो धर्मसतोऽह्म प्रतिमद्दत्तां । यस्माद्राजन् नरा सर्वे अपत्यफलभागिनः ।

तस्मादिच्छन्ति दौहित्रान् यथा त्वं वसुधाधिप । ततस्ते पार्ष्णिवाः सर्वे श्रिसरा जूननो तदा ।

११२

अभिवाद्य नमस्कृत्य मातामहमथामुवन् । उच्चैरनुपमैः शिष्यैश्च खरैरापूर्य्यं मेदिनी ।

मातामहं नृपतथस्त्वारयन्तो दिवश्च्युत । अथ तस्मादुपगतो गात्रवैऽप्याह पार्ष्णिवं ।

तपसो मेऽष्टभगेन स्वर्गमारोहतां भवान् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि ययातिर्भ्रंशे विप्रत्यधिकव्रततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

॥ नारद उवाच ॥ प्रत्यभिज्ञातमाचोऽय सङ्गिस्त्रैर्नरपुङ्गव । समारुरोह नृपतिरस्युग्रन् वसुधातवं ।

ययातिर्दिव्यंस्नानो वभूव विगतचरः । दिव्यमाख्याम्बरधरो दिव्याभरणभूषित ।

११०

दिव्यगन्धगुणोपेतो नष्टयोमस्पृशन् पदा । ततो वसुमना पूष्वंमुचैश्चारयन् वच ।

ख्यातो दानपतिर्लोकै व्याजहार नृपं तदा । प्राप्तवानस्मि यथोक्ते सर्ववर्णेष्वगर्हया ।

तदप्यथ च दास्यामि तेन संयुज्यतां भवान् । यत् फलं दानश्रोत्रेषु चमाश्रोत्रेषु यत् फलं ।

यद्य मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान् । तत्र प्रतर्होऽप्याह वाक्यं चक्षियपुङ्गव ।

यथा धर्मरतिर्नित्यं नित्य युद्धपरायणः । प्राप्तवानस्मि यथोक्ते चात्रमेगद्भवं यम ।

वीरमृदुफलस्य तेन संयुज्यतां भवान् । शिविरौघोनरो धौमानुवाच मधुरां गिरां ।

११२

यथा बालेषु नारीषु वैहाय्येषु तथैव च । सङ्घैरपु निरातेषु तयापद्मनेषु च ।

अनृतं नोऽप्युच्यते मे तेन सत्येन खं ब्रज । यथा प्राणायं राज्यस्य राजन् कर्म सुखानि च ।

त्यज्यं न पुनः सत्यं तेन सत्येन खं ब्रज । यथा सत्येन मे धर्मो यथा सत्येन पावक ।

प्रीत व्रतकृत्यैव तेन सत्येन खं ब्रज । अष्टकस्त्वय राजर्षिं क्रोशिको माधिबोमुत् ।

११०

अनेकव्रतपञ्चान नाऽष्टयं प्राप्य धर्मवित् । व्रतम पुण्डरीका मे गोमहायरिता प्रभो ।

कृतवो वाञ्छनेयाद्य तेषां फलमवाप्नुहि । न मे रज्जानि न धनं न तद्यऽप्ये परिच्छदा ।

प्रतुष्यन्पुपुमानि तेन सत्येन खं ब्रज । यदा यथा हि जन्तुन्ति दौहित्रास्तं नगाधिपं ।

तथा तया वचमतीं त्यक्त्वा राजा दिवं यथा । एव सर्वं समक्षान्ते राजान मुद्वेतैस्तदा ।

ययाति स्वर्गते भष्टं तारयामासुरच्छसा । दौहित्राः स्वेन धर्मस्य यथादानकृतं वै ।

चतुर्धु राजजंघेषु सन्मृताः कुलवर्द्धनाः । मातामहं महाप्राज्ञं दिवमारोपयन्ति ते ।

१२४

॥राजान ऊचुः ॥ राजधर्मगुणपेताः सर्वधर्मगुणान्विताः । दौहित्रास्ते वयं राजन् दिवमारोह पाथिवं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतायां धर्मशास्त्रेण यथातिस्वर्गारोहणे एकविंशत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

॥ नारद उवाच ॥ सङ्गिरारोपितं स्वर्गं पाथिवैर्धृतिदक्षिणैः । अभ्यनुज्ञाय दौहित्रान् यथातिदिवमासितम् ।

अभिवृष्टय वर्षेषु नानापुष्पसुगन्धिना । परिवृक्तय पुष्पेन वायुना पुष्पगन्धिना ।

अचलं स्थानमासाद्य दौहित्रफलनिर्जितं । कर्मभिः खैरुपचिनो जज्वाल परया श्रया ।

उपगीतोपनृत्तश्च गन्धर्व्यास्तरसां गणैः । प्रीत्या प्रतिवृद्धोतय स्वर्गं दुन्दुभिनिखनैः ।

अभियुतश्च विविधैर्देवराजपिचारणैः । अर्चितं सौमनसाद्यैः देवतैरभिनन्दतः ।

प्रातः स्वर्गफलैश्चैव तमुवाच पितामहः । निवृत्तं शान्तमनसं वचोभिलस्यथिव्रिव ।

चतुष्पादस्त्वया धर्मोद्युतो लोकान् कर्मणा । अचयस्तव लोकोऽयं कीर्त्तियथाचेया दिवि ।

पुनस्तथैव राज्यं सुकृतेन विधातितं । आहृतं तमसा चेत्तुः सर्वेषां स्वर्गवासिनां ।

येन त्वां नाभिजानन्ति ततोऽज्ञातोऽसि पातितः । प्रीत्यैव चासि दौहित्रैस्त्वारितस्त्वमिहागतः ।

स्थानञ्च प्रतिपन्नोऽसि कर्मणा स्वेन निर्जितं । अचलं शश्वतं पुण्यमुत्तमं भुवमवयथं ।

॥ यथातिस्वाच ॥ भगवन् धृष्टयो मेऽस्ति कश्चित्तं ज्ञेयुमहर्षि । न त्वन्यमेहमहोमि प्रष्टुं लोकपित्रामह ।

वज्रवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्द्धितं । अनेककृतदानैर्धिरर्जितं मे महारफले ।

कथं तदल्पकालेन क्षीणं येनोसि पातितः । भगवन् वेत्य लोकांश्च शश्वतान् मम निर्भितान् ।

कथं नु मम तत् सर्वं विप्रगणं महाद्युते ।

॥ पितामह उवाच ॥ वज्रवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्द्धितं । अनेककृतदानैर्धैर्यत्त्वयोपाजितं फले ।

तदनेनैव दोषेण क्षीणं येनासि पातितः । अभिमानेन राजेन्द्र धिक्कृतः स्वर्गवासिभिः ।

मायं मानेन राज्यं न धत्तेन हिमया । न शश्वेन न मायाभिर्लोको भवति शश्वतः ।

भावमान्यास्तया राजधर्मोऽत्कष्टमध्यमाः । न हि मानप्रदग्धानां कश्चिदस्ति समः कश्चित् ।

पतनारोहणमिदं कथापयन्ति ये नराः । विप्रमाथ्यपि ते प्राप्तास्तुरियन्ति न संशयः ।

॥ नारद उवाच ॥ एष दोषोऽभिमानेन पुरा प्राप्नो यथातिना । निर्व्यभ्रताऽतिमाद्यश्च गालेन महीपते ।

क्रोतयं हितकामाणां सुखदं हितमिच्छता । न कर्त्तव्यो हि निर्व्यभ्रेनिर्व्यभ्रे हि चयोदयः ।

न्यासात्मनि गान्धारे मानं क्रोधाद्यैः वर्जय । सन्तुष्टं पाण्डुरैर्वीरैः संरक्षं त्यज पाथिवं ।

इदानीं यत् पाथिवं यत् करोति यदा तपस्तपति यच्छुभति । न तस्मै नाशोऽस्ति न चापकर्षो नान्यसादप्राप्ति च एव ।

इति ॥

इदं महाप्यानममुत्तमं हितं यद्युतामां गतरोपरागिणां । समीक्ष्य लोके मज्जथा प्रधारितं दिवगद्दृष्टिः प्रथिवी

गुपाद्युते ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतायां धर्मशास्त्रेण यथातिस्वर्गारोहणे द्वाविंशत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भगवन्नेवमेवैतत् यथा वदसि मारुद । इच्छामि चाहमप्येवं न त्वीशो भगवन्वहं ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततः कृष्णमभ्यभाषत कौरव । स्वर्ग्यं लोकज्ञ मांमात्य धर्म्यं न्यायञ्च केचन ।
 न त्वहं स्ववशस्तान् कियमाणं न मे प्रियं । अत्रं दुर्व्योधानं कृष्ण मन्दं प्रास्तातिगं मम ।
 अनुनेतुं महावाहो यतस्तु पुरुषोत्तम । न शृणोति महावाहो वचनं साधु भाषितं ।
 गान्धार्याद्य रघोकेव विदुरस्य च धीमत । अन्येषाञ्चैव सुचरा भीमादीनां चित्तेषिणाम् ।
 स त्वं पापमतिं कूरं पापचित्तमचेतनं । अमुंशाधि दुरात्मानं स्वय दुर्व्योधानं नृपं ।
 सुदनुकार्यंस्तु सुमदन्तु कृतन्ते स्याज्जनाईन ।

११९

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततोऽभ्याहृत्य वार्ष्णेया दुर्व्योधानममर्षणं । अत्रतीक्ष्णधुरां वाचं सन्धैर्धार्थतत्त्ववित् ।
 दुर्व्योधान-निवोधेदं महाकथं कुरुषत्तम । शर्माद्यं ते विशेषेण सानुबन्धस्य भारत ।
 महाप्रब्रज्जुव जात साध्येतत् कर्तुमर्हसि । श्रुतदृष्टोपपद्यत सर्वं समुदितो गुणैः ।
 दैत्युत्थेया दुरात्मानो नृमसा निरपत्रया । त एतदीदृशं कुर्याद्यथा तं तात-सन्धैः ।
 धर्मार्थयुक्ता शोकेक्षिन् प्रष्टन्निर्जन्त्ये सतां । अघतां त्रिपरीता तु चक्ष्यते भरतर्षभ ।
 त्रिपरीता त्विदं दृष्ट्वात्सकृत्क्ष्यते त्वयि । अधर्मयानुबन्धोऽत्र घोर प्राणहरो महान् ।
 अनिष्टयानिमित्तस्य न च शक्यं भारत । तमनर्थं परिहरन्नात्मश्रेय करिष्यसि ।
 भ्रातृशामय सत्वानां निवाणञ्च परन्तप । अधर्मयादयश्चात्र कर्मणस्तु प्रमोक्ष्यसे ।
 प्राप्ते शूरेभैर्हासाहेरात्मवर्द्धिर्भङ्गयुने । सन्धस्व पुरुषस्यात्र पाण्डवेभरतर्षभ ।

१२०

१२१

तद्विद्वान् प्रियश्चैव धृतराष्ट्रस्य धीमत । पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य महामने ।
 कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमत । अथत्याघो विकर्षस्य सञ्जयस्य त्रिविंशतेः ।
 ज्ञातीनाञ्चैव भृष्यिष्ठं मित्राणाञ्च परन्तप । शमे शर्म भवेत्तात सन्धैश्च जगतस्तया ।
 श्रीमान्ऽपि कुले जात श्रुतवाननृमधवान् । निष्ठ तात पितु प्राख्ये मातुश्च भरतर्षभ ।
 एतत् श्रेयो हि मन्यन्ते पिता यच्छान्ति भारत । उच्यते मापहतं सर्वं पितु क्षरति शासनं ।
 रोचते ते पितुस्तान् पाण्डवे सह सङ्गज । सामात्यस्य कुक्ष्येऽथ तत्सुभं तात रोचतां ।
 श्रुवा यः सुचक्षुः शास्त्रं मर्त्यो न प्रतिपद्यते । विपाकान्ते दहत्येवं किम्पकमित्त्र भवितं ।
 यस्तु निश्रेयसं वाक्यं मोहात्प्र प्रतिपद्यते । स दीर्घसुखां हीनार्थं पयात्तापेन युज्यते ।
 यस्तु निश्रेयसं श्रुवा प्राक् तदेवाभिपद्यते । आत्मनो मनमुसृज्य स शोके सुखमेधने ।
 योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यं न मथ्यते । शृणोति प्रतिकूलानि द्विपतां वयमेति स- ।
 स तां मतमतिक्रम्य योऽसतां वचते मने । ज्ञाचान्ते व्यसने तस्य सुचक्षुः न चिरादिव ।
 मुखानमात्यानुसृज्य यो निहीनाधिषेवते । स चोरामापदं प्राप्य नोत्तारमधिगच्छति ।
 योऽप्रधेवो दृष्ट्याचरो न श्रोता सुचक्षुः सतां । परान् दृष्टीने स्तान् देहितं गौस्त्वग्रति भारत ।
 स त्वं विद्वथ तैर्भरतर्षभेभ्यः क्वाणमिच्छसि । अग्निष्टेभ्योऽपमयेभ्यो मूढेभ्यो भरतर्षभ ।

१२२

१२३

१२४

को हि शकसमान् ज्ञातीनतिक्रम्य महारथान् । अन्यैश्चक्ष्णामाग्नेष्वदन्त्यो भुवि मानवः ।
 जन्मप्रभृति कौन्तेया मित्यं विनिवृत्ता स्वया । न च ते जातु कुप्यन्ति धर्मात्मानो हि पाण्डवाः ।
 म्रियोपचरितास्तात जन्मप्रभृति बान्धवाः । त्वयि सम्यङ्महाबाहो प्रतिपन्ना यशस्विनः ।
 लयाऽपि प्रतिपत्तव्यं तथैव भरतर्षभ । स्वेषु बन्धुषु मुखेषु मामन्युवममन्वगाः ।
 चित्रवर्गयुक्तः प्राज्ञानामारभो भरतर्षभ । धर्मार्थावनुरुह्यन्ते चित्रांगसम्भवे नराः ।
 इत्यक् च विनिविष्टानां धर्मं धीरोऽनुरुह्यते । मध्यमोऽर्थं कालं वाचः कामेभवानुरुह्यते ।
 इन्द्रियैः प्राकृतो लोभाद्धर्मं विप्रजहाति यः । कामार्थावनुपायेन लिप्सुमानो विनश्यति ।
 कामार्था लिप्सुमानस्तु धर्ममेवादित्यरेत् । न हि धर्मादपैत्यर्यः कामो वाऽपि कदाचन ।
 उपार्यं धर्ममेवाङ्गस्त्रिवर्गैश्च विद्यामते । लिप्सुमानो हि तेनागु कचेऽग्निरिव बद्धते ।
 सत्वं तातानुपायेन लिप्सुषु भरतर्षभ । आधिराज्यं महद्दोषं प्रथितं सर्व्वराजसु ।
 आत्मानं तच्छति ह्येष वनं परगुणा यथा । यः सम्यक्त्तमानेषु म्रिय्या राजन् प्रवर्त्तते ।
 न तस्य हि मर्त्तं किञ्चिदात् यस्य नेच्छेत् पराभवं । अविच्छिन्नमतेरस्य कल्याणे धीयते मर्त्तः ।
 आत्मवान्नावमन्येन चिपु लोकेषु भारत । अथन्यं प्राकृतं किञ्चित् किमु तान् पाण्डवर्षभान् ।
 अमर्षवशात्पन्नो न किञ्चिदुप्यते जनः । किञ्चित् ज्ञातं सर्व्वं प्रमाणं पश्य भारत ।
 श्रेयसो दुर्ज्जनात्तात पाण्डवैः सह सङ्गतं । तैर्हि सम्प्रीयमाणस्त्वं सर्व्वान् कामानवाप्स्यसि ।
 पाण्डवैर्नर्त्तितं भूमिं भुञ्जानो राजसत्तम । पाण्डवान् पृष्टतः क्वावाणामागसेऽन्यतः ।
 दुःशासने दुर्त्तियपे कौं चापि सभौवले । एतेष्वैत्यर्थमाधाद्य भूमिनिच्छसि भारत ।
 न चैते तव पर्याप्ता ज्ञाने धर्मार्थयोस्तथा । विक्रमे चाप्यपर्याप्ताः पाण्डवान् प्रति भारत ।
 न क्षीमे सर्व्वराजानः पर्याप्ताः संहितास्तथा । क्रुद्धस्य भीमसेनस्य प्रेरितं मुखमाहवे ।
 इदं सन्निहितं तात समघं पार्थिवं वने । अयं भीमस्तथा द्रोणः कर्णश्चायं तथा रूपः ।
 भरिश्चवाः धौमदन्तिरयत्यामा जयद्रथः । अशक्ताः सर्व्व एवैते प्रतियोद्धुं धनञ्जय ।
 अज्ञयो ह्यञ्जुनः संख्ये सर्व्वैरपि सुरासुरैः । मानुषैरपि शुन्धर्व्वैर्ष्या युद्धे चेतप्राधियाः ।
 इत्यन्ता वा पुमान् कथित् समघे पार्थिवे वने । योऽञ्जुनं समरे प्राप्य स्वस्तिमानाग्रेजेत् शृण्वान् ।
 किन्तो जनचयेषेह हतेन भरर्षभ । यस्मिन् जिते जितं ते स्थात् पुमानेकं स इदृश्यतां ।
 यः स देवान् मगध्वन्वान् सयचासुरपन्नगान् । अजयत् खाण्डवप्रसेख कलौ युद्धेते पाण्डव ।
 तथा विगाटनगरे श्रूयते महद्दहुतं । एकस्य च बहूनाञ्च पर्याप्तं तद्विदर्शनं ।
 युद्धे येन महादेवः साक्षात् सन्तोषितः शिवः । तमजेषमनाधृत्यं विजेतुं जिष्णुमश्नुतं ।
 आश्रमधीह समरे वीरमञ्जुनमूर्त्तितं । महितीयं पुनः पार्थ कः मर्षयितुमर्हति ।
 युद्धे प्रतीपमायानमपि साक्षात् पुरन्दरः । याङ्गभ्यामुद्धरेत् भूमिं दक्षेत् क्रुद्ध इमाः प्रशाः ।
 पातयेत् चिदिवाहिवान् योऽञ्जुनं समरे जयेत् । पश्य पुष्पामाया भ्रातृन् ज्ञातीन् सम्बन्धिनस्तथा ।

४१२२

४१२०

४१२२

४००

४१२६

४१२०

तत्कते न विनश्येयुरिमे भरतवत्तमाः । असुमेयं कौरवाणां मा परामुदिदं कुचै ।
कुलप्र इति नोत्थेया नष्टकीर्तिर्नराधिप । तामेव स्थापयिष्यन्ति यौवराज्ये महाराथाः ।
महाराज्येऽपि पितरं धृतराष्ट्रं जनेश्वरं । मा तात श्रियमायान्मोमवमंस्वाः समुदतां ।
अहं प्रदाय पार्थेभ्यो महतीं श्रियमाप्नुहि । पाण्डवैः सङ्गमं कृत्वा कृत्वा च सुहृदां वचः ।
समोयमाणां निवैद्य चिरं भद्राश्रवाश्रयि ।

११८३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतपर्वणि भगवद्वाक्ये त्रयोविंशत्यधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः शान्तं नभो भोभो दुर्व्योधनममर्षणं । केवलय वचः श्रुत्वा प्रोवाच भरतर्षभ ।

कृष्णेन वाक्यमुक्तोऽपि सुषर्दां शममिच्छता । अन्वपद्यस्व तत्तात मा मन्यवमन्वगाः ।

अकृत्वा वचनं तात केवलय महात्मन । श्रेयो न जातु न सुखं न कन्याणमवाश्रयि ।

धर्म्यमर्थं महाबाहुराह त्वां तात केवलय । तदर्थमभिपद्यस्व मा राजलोचनः प्रजाः ।

ज्वलितो त्वमिमां सज्जीं भारतीं सर्वराजपुः । जोवतो धृतराष्ट्रस्य दौराक्यात् भ्रंशयिष्यसि ।

११८०

आत्मानञ्च सहामात्यं सपुत्रभ्रात्रयान्भवं । अहमित्यनया बुद्ध्या जीवितान् भ्रंशयिष्यसि ।

अतिक्रामन् केवलय तथ्यं वचनमर्थवत् । पितृयुध भरतश्रेष्ठ विदुरस्य च धीमतः ।

मा कुलप्रः कुपुष्यो दुर्मतिः कापयद्भ्रमः । मातरं पितरश्चैव मा मञ्जीः शोकषागरे ।

अथ श्रेणोऽप्रवोक्तं दुर्व्योधनमिदं वचः । अमर्षवयमापन्नं निश्चयनं पुनः पुनः ।

धर्मार्थयुक्तं वचनमाह त्वां तात केवलय । तथा भोभः शान्तनवस्तुपुत्रस्य नराधिप ।

११८१

प्राज्ञो मेधाविनो दान्तावयंकाभौ बद्धश्रुतौ । आहतस्त्वं हितं वाक्यं तज्जुपस्य नरराधिप ।

अनुतिष्ठ महामात्र कृष्णभोभो यदूचतः । माधवं बुद्धिमोहेन माऽवमंस्वाः परन्तप ।

ये त्वां प्रोक्ताहयन्त्येते नैते कृत्याय कर्हिचित् । वैरं परेषां सीवायां प्रतिभास्यन्ति संयुगे ।

माजीघनः प्रजाः संन्वाः पुत्रान् भ्रातृन्सखैव च । वासुदेवाङ्कुनी यद्य विद्वज्ज्येयं वचं हि तत् ।

एतश्चैव मतं वत्यं सुहृदेः कृष्णभोभयोः । यदि नादाश्रये तात पद्यात्तस्यसि भारत ।

११८२

यद्योक्तं जामदग्न्येन भूयानेय तनोऽर्जुनः । कृष्णो हि देवकोपुत्तो देवैरपि सुदुःषयः ।

किन्तो सुखप्रियेणैव प्रोक्तेन भरतर्षभ । एतत्ते सर्वमाख्यातं यद्येच्छसि तथा कुह ।

न हि त्वामुक्तेह वक्तुं भूयो भरतवत्तम ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन् वाक्यान्तरे वाक्यं चत्ताऽपि विदुरोऽप्रवोत् । दुर्व्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रममर्षयं ।

दुर्व्योधन म शोचामि त्वामहं भरतर्षभ । दमो तु दृष्टो शोचामि गान्धारीं पितरश्च ते ।

११८३

यावन्माधो चरिष्येते त्वया नाथेन दुर्धदा । इतमिवो हतामात्यो मृगपचाविवाण्डजैः ।

मिष्टुनो विशरिष्येते शोचन्तौ श्रियीमिमं । कुलप्रभोदृशं पापं जनयित्वा कुपूरयं ।

अथ दुर्व्योधने राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत । आक्षीपं भाष्टभिः शार्ङ्गैः गत्रभिः परिवारितं ।

दुर्व्योधन निषेधेदं शैरिष्ठां महात्मना । आदत्स्व शिवमद्यत्तं योगधेनवन्दयं ।

अनेन हि सहायेन कृष्णेनाक्रियकर्मणा । दद्यान् सर्वानभिप्रायान् प्राप्स्यामः सर्वराजसु । ३०१ ।
 सुसंहतः केशवेन तात गच्छ युधिष्ठिरं । चर स्वस्वयनं कस्तुं भरतानामनामयं ।
 वासुदेवेन तीर्थेन तात गच्छस्व श्रेयसं । कालप्राप्तमिदं मन्ये मा तं दुर्व्याधनातिगाः ।
 शमयेत्प्राप्तमानं तं प्रत्याप्याम्यसि केशवं । त्वदर्शमभिजल्पन्तं न तवास्वपराभवः ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ धृतराष्ट्रवचः शुभा भीमद्रेणी समव्यथा । दुर्व्याधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगं ।
 यावत् कृष्णावशं न ह्यै । यावत्तच्छितिं गाण्डिवं । यावद्द्वैतस्यो न मेधाग्नौ जुहोतीष्ट द्विपद्वनं । * ३२१ ॥
 यावन्न भ्रूयते कुट्टः सेनां तव युधिष्ठिरः । ह्योनिषेवो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैश्रवं ।
 यावन्न दृश्यते पार्थः खैवनीकेष्ववस्थितः । भीमसेनो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैश्रवं ।
 यावन्नो चरते मार्गान् प्रतनामभिधर्मयन् । भीमसेनो गदापार्श्वस्तावच्छाम्यतु पाण्डवैः ।
 यावन्न शान्तयत्याग्नौ शिरांसि गजयोधिनां । गदया वीरघातिन्या फलानीव वनस्यते ।
 कालेन परिपकानि तावच्छाम्यतु वैश्रवं । नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्यतः । ३२२ ॥
 विराटश्च मिषण्डो च शैशुपालश्च दंभितः । यावन्न प्रविशन्त्येते नृणां एव महार्णवं ।
 कृताश्लाः चिप्रमख्यन्तस्तावच्छाम्यतु वैश्रवं । यावन्न सुकुमारेषु शरीरेषु महोत्थितां ।
 गार्हपत्याः पतन्त्युपास्तावच्छाम्यतु वैश्रवं । चन्दनागुहदिग्धेषु हारनिष्कधरेषु च ।
 भारःसु यावत् योधानां महेष्वासैर्षं देववः । कृताश्लैः चिप्रमख्यद्भिर्दूरपातिभिरायमाः ।
 अमिषहृत्पैर्निपातयेन्ते तावच्छाम्यतु वैश्रवं । अभिवाद्यमानं तं शिरसा राजकुञ्जरः । ३२३ ॥
 पाणिभ्यां प्रतिगृह्णातु धर्मराजो युधिष्ठिरः । ध्वजाद्गुणवताकाङ्क्षं दक्षिणं ते मुदक्षिणः ।
 स्थन्वे निक्षिपतां बाणं शान्तये भरतर्षभ । रथोपधिषमेतेन रथाङ्कुसितसेन च ।
 उपविशत्य वृष्टन्ते पाणिना परिमार्श्रत । शालकश्लो महाबाहोर्त्वा स्वजानो वक्रोदरः ।

न चाहं कश्चिदत्ययंमपराधमरिन्दम । विचिन्तयन् प्रपश्यामि सुसुप्तमपि केव ।
 प्रियाभ्युपगते द्यूते पाण्डवा मधुसूदन । जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतं ।
 यत् पुनर्द्रविणं किञ्चित्तत्राजीयन्त पाण्डवाः । तेभ्य एवाभ्यनुज्ञातं तत्तदा मधुसूदन ।
 अरराधो न चास्माकं यत्ने श्चैः पराजिताः । अजिया जयतां श्रेष्ठा पार्थाः प्रव्रजिता वनं ।
 केन वाऽप्यपवादेन विहृद्यन्त्यरिभिः सह । अग्रकाः पाण्डवाः कृष्ण प्रसृष्टाः प्रत्यामिचवत् ।
 किमस्माभिः कृतं तेषां कश्चिन् वा पुनरागमि । धार्तराष्ट्रान् जिघांसन्ति पाण्डवाः सञ्जयैः सह ।
 न चापि वयमुद्येण कर्मणा वचनेन वा । प्रभ्रष्टाः प्रणमामेह भयादपि शतकृतं ।
 न च तं कृष्ण पश्यामि चक्षुधर्ममनुष्ठितं । उत्सहेत् युधा जेतुं यो नः शत्रुनिवहणः ।
 न हि भीमशूराणां सार्था मधुसूदन । देवैरपि युधा जेतुं शक्याः किमुत पाण्डवैः ।
 स्वधर्ममनुपश्यन्तो यदि माधव संयुगे । अख्येण निधनद्वाले प्राप्स्यामः स्वर्गमेव तत् ।
 मुख्यद्वैव मे धर्मः चक्षियाणां जनाह्नन । यच्छयीमहि शत्रुभिः शरतन्पगता वधं ।
 ते वयं वीरशयनम्प्राप्स्यामो यदि संयुगे । अप्रणम्यैव शत्रूणां न नस्तस्यति माधव ।
 कथं जातु कुले जातः चक्षुधर्मेण वर्त्तयन् । भयाद्दुर्गन्तं समीक्ष्यैव प्रपमेदिह किर्हचित् ।
 उद्यच्छेदेव न नमोदुच्यते श्रेव पौरुषं । अयपर्वणि भज्येत न नमोदिह किर्हचित् ।
 इति मानद्ववचनं परीक्षन्ति हितेषुवः । धर्माय चैव प्रणमेद्द्राक्षणेभ्यश्च मद्विधः ।
 अचिन्तयन् किञ्चिदन्त्येव वावञ्जीवन्तयाचरेत् । सय धर्मः चक्षियाणां मतमेतच्च मे सदा ।
 राज्ञांश्रय्याभ्यनुज्ञातो यो मे पित्रा पुराऽभवत् । न स लभ्यः पुनर्जातु मयि जीवति केव ।
 यावद्य राजां प्रियते धृतराष्ट्रो जनाह्नन । न्यस्तशस्त्रां वयं ते वाऽभ्युपजीवाम माधव ।
 अप्रदेयं पुरा दत्तं राज्यं परवतो मम । अज्ञानाद्वा भयाद्वापि मयि वाले जनाह्नन ।
 न तदद्य पुनर्लभ्यं पाण्डवैर्हृषिणन्दन । प्रियमाणे महाबाहौ मयि मम्यति केव ।
 यावद्धि तीक्ष्णया सूच्या विधेद्द्रेणे केव । तावदद्यपरित्याज्यं भुजेनः पाण्डवान् प्रति ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि दुर्योधनवाक्ये वद्विषयधिरुक्ततमाऽध्यायः ॥ १२६ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रहस्य दामार्शुः क्रोधं पर्याकुल्लक्षणः । दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुर्षभ ।
 सस्यं वीरशयनं कामनेतदवाप्त्यभि । स्थिरो भव महामात्यो विभर्ता भविता महान् ।
 यद्यैवं मन्यसे मूढ न मे कश्चिद्व्यतिक्रमः । पाण्डवैर्व्यिति तत् सर्वं निवोधत नराधिपः ।
 प्रिया सन्त्यमामेन पाण्डवानां महात्मनां । सदा दुर्गन्धितं द्यूतं सौवलेन च भारत ।
 कथं च शतयुक्तात त्रेयांसः साधु सक्ताः । अयान्वाप्यनुपस्यतुं जिह्वेनजिह्वाधारिणः ।
 अचद्यूतं महाप्राज्ञ सतां मतिविनाशनं । अचतां तत्र आयन्ते भेदाय व्यमनानि च ।
 तदिदं व्यसनं घोरं त्वया द्यूतमुद्यं कृतं । अरुमीत्य रदाचारैः साहू पापानुबन्धनैः ।
 कथान्यो भावभार्या वे विभ्रकरुं तदाऽहंति । आनोय च सतां व्यक्तं सद्यः का श्रौपदी तया ।

१२७

१२८

१२९

१३०

१३१

१३२

कुलीना भीमसम्पन्ना प्राणभ्याऽपि गरीयसी । महिषो पाण्डुपुत्राणां तथाविनिहता त्वया ।
 जानन्ति कुरवः सर्वे यद्योक्ताः कुरुसंघदि । दुःश्रावनेन कौन्तेया । प्रप्रजन्तः परन्तपाः ।
 सम्प्रवृत्तेष्वनुभ्येषु सततं धर्मचारिणु । स्वेषु वन्धुषु कः साधुश्चरेदेवमसाम्प्रतं ।
 नृशंस नामनार्थ्याणां पुरुषाणाञ्च भाषणं । कर्णदुःशासनाभ्याञ्च त्वया च वज्रशः कृतं । ४१०
 रुह माचा प्रदग्धुन्तान् बालकान् वारणावते । आस्थितः परमं यत्र न समृद्धश्च तत्तव ।
 जपुश्च सुचिरं कालं प्रच्छन्नः पाण्डवस्तदा । माचा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ।
 विवेष सर्ववशैश्च यतिताः पाण्डवास्तथा । सर्वपापैर्विनाशाय न समृद्धश्च तत्तव ।
 एवंवृद्धिः पाण्डवेषु मित्याहृत्तिः सदा भवान् । कथन्ते नापराधोऽस्ति पाण्डवेषु महात्मसु ।
 यथैभ्यो याचमानेभ्यः पितृभ्यो न दिक्षसि । तत्र पाप प्रदातामि भ्रष्टैश्चर्या निपातितः । ४११
 क्त्वा बह्वन्यकर्मणि पाण्डवेषु नृशंसवत् । मित्याहृत्तिरनार्यैः सन्नय विप्रतिपद्ये ।
 मातापितृभ्यां भीमेण द्रोणेन विदुरेण च । शान्तेति मुञ्जरुक्तोऽसि न च शान्तिं पार्थिव ।
 शमे हि सुमहात्मनस्तव पार्थस्य चोभयोः । न च रोचयसे राजन् किमन्यत् बुद्धिवाचवात् ।
 न शर्मं प्राप्स्यसे राजसूक्तस्य सुचरं वच । अधर्म्यमयस्यश्च क्रियते पार्थिव त्वया ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं भ्रुवति दाशार्हे दुर्व्याधनममर्षणं । दुःश्रावनेन हर्षं धीश्वमप्रवीत् कुरुसंघदि । ४१२
 न चेत् सन्धासते राजन् स्त्रेन कामेन पाण्डवे । यद्वा किल त्वां दास्यन्ति कुन्तोपुत्राय कौरवाः ।
 वैकर्त्तनं त्वाञ्च माञ्च श्रीनेताम्ननुजर्षभ । पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीमो द्रोणः पिता च ते ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भ्रातुरेतद्वच युवा धार्तराजः सुयोधनः । क्रुद्धः प्रातिष्ठितोत्याय महाभाग इव स्वसन् ।
 विदन् धृतराष्ट्रश्च महाराजश्च वासिष्ठः । रूपस्य भीमदत्तश्च भीमो द्रोणं जनार्दनं ।

आङ्गकः पुनरस्मान्निमित्तमिदमपि मत्कृतः । उद्यमेनः कृतो राजा भोजराज्यस्य बहून्मः ।
 कंसमेकं परिहृत्य कुलार्थं सर्वथादवाः । सभूय सुखमेधने भारतान्भक्तदृष्टयः ।
 अपि चाप्यवदद्वाजन् परमेष्ठो प्रजापतिः । बृद्धे देवासुरे युद्धेऽभ्युद्यतेष्वामुषेषु च ।
 दैधीभूतेषु लोकेषु विनश्यसु च भारत । अत्रोत् सृष्टिमान् देवो भगवान् लोकभावनः ।
 परामभिव्यक्त्यमुरा दैतेया दानवै मह । आदित्या वसवो रुद्रा भविष्यन्ति दिवोकमः ।
 देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वारगराक्षसाः । अस्मिन् युद्धे सुमंशुद्धा इनिव्यन्ति परस्परं ।
 इति मत्वाऽत्रवीर्यं परमेष्ठो प्रजापतिः । वरुणाय प्रयच्छेत्तान् बद्धा दैतेयदानवान् ।
 स्वमुक्ततो धर्मो नियोगात् परमेष्ठिनः । वरुणाय ददौ सर्वान् बद्धा दैतेयदानवान् ।
 तान् बद्धा धर्मपाशैश्च स्रय पाशैर्भेधरः । वरुणः सागरे यत्ता नित्यं रचति दानवान् ।
 तथा दुर्व्याधनं कर्णं शत्रुनिह्वापि मौवलं । बद्धा दुःशासनं चापि पाण्डव्ये प्रयच्छन् ।
 त्यजेत् कुलार्थं पुरुषं रामम्यार्यं कुचं त्यजेत् । रामं जनपदम्यार्यं आत्मार्थं इत्येवो त्यजेत् ।
 राजन् दुर्व्याधनं बद्धा ततः मयास्य पाण्डवैः । तत्कृतेन विनश्येयुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्मभ ।
 इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतायामुद्योगपर्वणि आठ्मोऽध्यायः ॥ १२७ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कृष्णस्य तु वचः श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनैश्चरः । विदुरं सर्वधर्मज्ञं त्वरमाणाऽभ्यभाषत ।
 गच्छ तात महाप्रज्ञां गान्धार्गी दीर्घदर्शिनीं । आनयेह तथा सार्द्धमनुजैश्चामि दुर्मतिं ।
 यदि सापि दुरात्मानं शमयेत् दुष्टचेतसं । अपि कृष्णस्य सुहृदस्तिष्ठेन वचने वयं ।
 अपि सोभाभिभूतस्य पन्थानमनुदशयेत् । दुर्व्युद्धेऽहं महायस्य समार्थं ब्रुवती वच ।
 अपि नो व्यसनं घोरं दुर्व्याधनकृतं महत् । शमयेत्क्षरराजाय योगसेमवदव्ययं ।
 राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिनी । आनयामास गान्धार्गी धृतराष्ट्रस्य शमनात् ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ स्वप गान्धारि पुत्रसो दुरात्मा शपनातिगः । ऐश्वर्ययोगादैश्वर्य्य जीवितस्य महास्थनि ।
 अग्निष्टवदमर्थादः पापैः सह दुरात्मज्ञान् । मभाया निर्गता मूढा व्यतिकल्प सुहृद्वचः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सा भर्तृवचनं श्रुत्वा राजपुत्री यमस्त्रिनी । अविच्छन्ती महत् श्रेयो गान्धारो वाक्यमत्रोत् ।
 ॥ गान्धार्थुवाच ॥ आशापय स्यं चिभं राज्यकामुकमातुरं । न हि राज्यमग्निष्टेन शक्यं धर्माद्येनोपिता ।
 आशुमात्रं तयाऽपीदमविनीतेन सर्वथा । तं श्लेषाच श्रेयं गच्छेत् धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।
 यो जानन् पापतामस्य तद्वशात्तनुवर्जने । स एव काममनुभ्यां प्रकथो लोभमाश्रितः ।
 अथोऽप्यतया राजन् विनिवर्त्तयितुं वलात् । राष्ट्रप्रदाने मूढस्य वासिमस्य दुःशात्मकः ।
 दुःमहायस्य लुब्धस्य धृतराष्ट्रोऽद्भुते फलं । कथं हि स्वजने भेदमुपेचेत महोपतिः ।
 भिन्नं हि स्वजनेन तं प्रहसिद्यन्ति शववः । या हि शक्या मशाराज साया दानेन वा पुनः ।
 निवर्त्तुमापदः क्षेयु दृष्टं कल्पव पातयेत् ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शपनाद्दृतराष्ट्रस्य दुर्व्याधनमर्मयं । मातुश्च वचनात् क्षता मर्मा प्रवेश्यन् पुनः ।

११०

१११

११२

११३

११४

स मातुर्वचनाकाङ्क्षी प्रविवेक पुनः सभां । अतितामोक्षणः क्रोधाग्निशस्त्रिव पन्नगः ।
 तं प्रविष्टमभिप्रेक्ष्य पुत्रमुत्पथमास्थितं । विगर्हमाणा गान्धारी श्रमार्थं वाक्यमब्रवीत् ।
 दुर्व्योधन निबोधेदं वचनं मम पुत्रक । दितं ते सानुबन्धस्य तथायत्ना सुखोदयं ।
 दुर्व्योधन यदाह त्वां पिता भरतसत्तमः । भीष्मो द्रोणः कृपः चत्ता सुहृदां कुरु तदच ।
 भीमस्य तु पितृस्यैव मम चापचितिः कृता । भवेद्द्रोणमुखानाञ्च सुहृदां श्राय्यता तया । ४११०
 न हि राज्यं महाप्राज्ञं खेन कामेन शक्यते । श्रवाप्तुं रचितुस्त्रापि भीक्षुं भरतसत्तम ।
 न ह्यवश्येन्द्रियो राज्यमश्रीयाद्दोषमन्तरं । विजितात्मा च मेधावी स राज्यमभिपालयेत् ।
 कामक्रोधौ हि पुरुषमर्थेभ्यो व्यपकर्षतः । तौ तु शत्रू विनिज्जित्य राजा विजयते महीं ।
 लोकेश्वरप्रभुलं हि महदेतत् दुरात्माभिः । राज्यं नामेषानं स्थानं न शक्यमभिरचितुं ।
 इन्द्रियाणि महत्ते सुनिवृत्तैर्दधधर्मयोः । इन्द्रियैर्नियतैर्वृद्धैर्वर्द्धते ऽग्निरिवेन्ध्वनेः । ४११५
 अविधेयानि क्षीमानि व्यापादयितुमथलं । अविधेया इवादान्ता इयाः पथि कुमारार्थिं ।
 अविजित्य य आत्मानममात्यान् विजिगीषते । अभिवान् वाऽजितामात्यः सोऽवशः परिहोषते ।
 आत्मानमेव प्रथमं देवरूपेण योजयेत् । ततोऽमात्यान्मिथंश्च न मोक्षं विजिगीषते ।
 वशेन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारियु । परीक्ष्यं कारिणं धीरमत्यर्थं श्रीर्निषेधेन ।
 क्षुद्राक्षेणव जालेन ज्ञपावपिहितानुभौ । कामक्रोधौ शरीरस्यो प्रशान्तं तौ विन्युतः । ४१२०
 धार्या हि देवाः स्वर्गात् स्वर्गस्य पिदधुर्मुखं । विभ्येनाऽनुपरागस्य कामक्रोधौ स्र वर्द्धितौ ।
 कामं क्रोधञ्च शोभञ्च दम्भं दर्पञ्च भूमिपः । सम्यग्जितुं यो वेद स महीमभिजायते ।
 मन्तं विघ्नं युक्त इन्द्रियाणां भवेन्नृपः । रंश्वन्नर्थञ्च धर्मञ्च द्विपताञ्च पराभवं ।
 कामाभिभूतः कोपादा यो मित्या प्रतिपद्यते । स्वेयु चान्येषु वा तस्य न सहाया भवन्त्युत ।
 रकीभूतेर्भक्षाप्रोक्षः गृहैरग्निवर्षणैः । पाण्डवैः प्रयिवो तात भीष्यसे महितः सुखे । ४१२५
 यदा भीष्मः शशान्तवो द्रोणश्चापि सहासयः । आहतस्तान् तत्सत्यमभ्येधौ कृष्यपाण्डवौ ।
 प्रपद्यन् महाबाहो हृष्यमक्रियकारिणं । प्रवेधो हि सुखाय स्यादुभयेरेव केशव ।
 सुहृदामर्थकामाणां यो न तिष्ठति शान्तेन । प्राज्ञानां हतसिद्धानां न नरः शत्रुमन्दनः ।
 न युद्धे तान् कल्पार्थं न धर्मार्थं कृतं सुखं । न चापि विजयो नित्यं मा युद्धे धेत आधियाः ।
 भीष्मेण हि महाप्राज्ञं पिता मे वाङ्मिकेन च । दत्तोऽशः पाण्डुपुत्राणां भेदात् भीतेरिरन्दम । ४१३०
 मन्थयेत् प्रदास्य फलमद्यागुपशमि । यदुद्धे श्रियं हतत्तो गृहैर्निहितकण्डकां ।
 प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमग्निन्दम । यदोष्यमि महामात्या भोक्तुमर्हं महोमिमां ।
 अन्मर्हं प्रदियाभि महामादण्य जीरुं । सुहृदां वचने तिष्ठन् यश्च प्रास्यति भारत ।
 श्रीमद्भिर्गामवर्द्धिभिर्भुक्तिमद्भिर्निरेन्द्रियैः । पाण्डवैर्विषयहन्तात भ्रंशयोगहतः सुखान् ।
 निर्यत्न सुहृदां मन्वं शपि शार्थं यथोचितं । स्वमन्त्रं पाण्डुपुत्रेभ्यः प्रदाय भरतर्षभ । ४१३५

४११०

४११५

४१२०

४१२५

४१३०

४१३५

अलभङ्गं विकारोऽयं त्रयोदशसमाः कृतः । शतयैर्न महाप्राज्ञ कामकोषमेषितं ।
 न चैव शक्तः पार्थानां यत्नमर्थमभीष्टसि । सूतपुत्रो वृद्धकोषो भ्राता दुःशासनश्च ते ।
 भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे भीमकेने धनञ्जये । धृष्टद्युम्ने च शंखुद्धे न स्युः सर्व्याः प्रजाः भुवः ।
 अमर्षवशमापन्नो माकुलंस्तत औघनः । रथा हि वृथिवी कृत्वा मागमत्सु हने वधं ।
 यच्च त्वं मन्यसे मूढ भोऽन्नद्रोणकृपादयः । योत्स्यन्ते सर्व्वंशक्नोति नैतदद्योपपद्यते ।
 समं हि राज्यं प्रीतिय स्थानं हि विदितात्मना । पाण्डवेष्वय युष्मासु धर्मस्त्वधिककृततः ।
 राजपिण्डमवादेते यदि ह्यस्यन्ति जीवितं । न हि शक्यन्ति राजानं युधिष्ठिरमुदीचितुं ।
 न सोमादर्थमश्नन्ति नैराणामिह दृश्यते । तदन्नं तात शोभेन प्रशाम्य भरतर्षभ ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि गान्धारीवाक्येऽष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत्तु वाच्यमनादृत्य सोऽयं वक्ताऽभाषितं । पुनः प्रतस्थे संरक्षत् सकाशमकृतात्मनां
 ततः सभाया निर्गम्य मन्त्रथामास कौरवः । सौवचेन मतावेण राजा प्रकृतिनां मह ।
 दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौवस्य च । दुःशासनचतुर्थानामिदमासीद्विवेष्टितं ।
 पुराऽयमस्मान् गृह्णाति चिप्रकारी जनाईनः । संहिता धृतराष्ट्रेण राजा शान्तनवेन च ।
 वपम्वै वृषीकेशं निगृह्णीम वजादिव । प्रसन्नै पुरुषव्यापमिन्द्रे वैरोचनं चया ।
 शुभा गृह्णीते वार्ष्णेय पाण्डवा हतचित्तमः । निरुक्ताहा भविष्यन्ति भग्नदंष्ट्रा इवोग्गाः ।
 अथं ह्येषा महावाङ्मः सर्व्वेषां शर्षे कर्म च । अस्मिन् गृह्णीते वेरदे स्वभमे सर्व्वबावता ।
 निरुद्यमा भविष्यन्ति पाण्डवाः सोमकैः सह । तस्मादयमिदं वैनेनं केषवं चिप्रकारिणं ।
 क्रोधात्तो धृतराष्ट्रस्य वद्धा योत्स्यामहे रिपून् । तेषां पापमभिप्रायं पापानां दुष्टचेतसां ।
 इङ्गितज्ञः कविः चिप्रमन्वबुध्यत सात्यकिः । तदर्थमभिनिष्कम्य हार्दिकेन महस्मितः ।
 अत्रवीत् कृतवर्षाणं चिप्रं योजय वाहिनं । व्यूढानोकमभादारमुपतिष्ठक्ष दंशितः ।
 यावदाख्याम्य हृद्येतन् कृष्यायाकिष्टकारिणे । स प्रविय्य समो वीरः सिंहो गिरिशुशामिव ।
 आचष्ट तमभिप्रायं केशवस्य महात्मने । धृतराष्ट्रन्तथैव विदुरञ्जान्वाभापत ।
 तेषामितमभिप्रायमाचचचे म्प्रयत्नित् । धर्मोदर्यांश्च कामाश्च कर्मै काधुविगर्हितं ।
 मन्दाः कर्तुमिहैच्छन्ति न चावाणं कथञ्चन । पुरा विकुर्वन्ति मूढाः पापात्मानः समागतः ।
 धर्मिताः काममनुभ्यो क्रोधाद्योभवशानुगाः । इमं हि पुण्डरीकाक्षं जिघृक्षन्त्यन्वेषेतमः ।
 पटेनाग्निं प्रज्वलितं यदा वाता चया जडा । सात्यकेन्द्रदक्षः श्रुत्वा विदुरो दीर्घदक्षिणान् ।
 धृतराष्ट्रं महावाङ्मत्रवीत् कुहमंषदि । राजन् परीतकालात्तो पुत्राः सर्व्वे परन्तप ।
 अश्रमयथश्च कर्तुं कर्म समुद्यताः । इमं हि पुण्डरीकाक्षमभिष्टय प्रसन्न च ।
 निवृत्तं क्रिमेच्छन्ति संहिता वासवानुजं । इमं पुरुषमाहूँसममर्षं दुर्गमदं ।
 आषाद्य न भविष्यन्ति पत्न्या इव पावकं । अयमिच्छन् हि तान् सर्व्वान् युध्मानान् जनार्दन ॥

१२९

१३०

१३१

१३२

१३३

भिंशो नागानि च क्रुद्धो गमयेत् यमसादनं । न त्वयं निन्दितं कर्म कुर्यात् पापं कथञ्चन । ११५
 न च धर्मोदपक्रामेदच्युतः पुनरोत्तमः । विदुरेषैवमुक्ते तु केचनो वाच्यमत्रवोत् ।
 धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य सुहृदां प्रष्टवतां मियः । राज्ञेते यदि क्रुद्धो मां निगृह्येयुरोजसा ।
 स्ते वा मामहं वै नाननुजानोहि पाथिव । एतान् हि सर्वान् संख्यान्निघन्तुमहमुसहे ।
 न चाहं निन्दितं कर्म कुर्यां पापं कथञ्चन । पाण्डवार्थं हि लुभन्तः स्वार्थान् ह्यसन्ति ते सुताः । ११६
 एते चेदेवमिच्छन्ति हतकार्यो युधिष्ठिर । अथैव ह्यहमेनाय ये वै नाननुभारत । ११७
 निगृह्य राजन् पाथिव्या दद्यां किं दुष्कृतं भवेत् । इदन्तु न प्रवर्तयं निन्दितं कर्म भारत ।
 सन्निधौ ते महाराज क्रोधजं पापबुद्धिजं । एष दुर्व्याधनो राजन् यथेच्छति तथाऽस्तु तत् ।
 अहन्तु सर्वाननयाननुजानानि ते नृप । एतत् श्रुत्वा तु विदुरं धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
 त्विप्रमानय तं पापं राज्यसुखं सुयोधनं । सहमित्रं सहामात्यं समोदर्यं सहानुगं ।
 शत्रुयां यदि पश्यान्मवतारयितुं पुनः । ततो दुर्व्याधनं चत्ता पुनः प्रावेशयत् सभां । ११८
 अस्मत् भ्रातृभिः सार्द्धं राजभिः परिवारितं । अय दुर्व्याधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
 कर्णदुःशामनाभ्याश्च राजभिश्चाभिषेदतं । नृगंस पापभ्रातृषु च्छुद्रकर्मसहायवान् ।
 पापैः महाधैः संहृत्य पापं कर्म चिकीर्षसि । अयमयमयश्च सद्भिश्चापि विगर्हितं ।
 यथा त्वाद्भक्तो मूढो व्यवस्रेत् कुलपांसनः । त्वमिमं पुण्डरीकाक्षमप्रष्टव्यं दुरामदं ।
 पापैः महाधैः संहृत्य निघशीतुं किञ्चेच्छसि । यो न शक्नोति बलाद्भक्तुं देवैरपि मवासवैः । ११९
 तं तं प्राचयमे मन्द बालदन्द्रमथं यथा । देवैर्भक्तुं यैर्गन्धर्वैरसुरैररुणैश्च यः ।
 न सोढुं ममरे शक्यं न बुध्यमि कश्चनं । दुर्पोषाः पाणिना वायुर्दुस्वर्गः पाणिना शिखी ।
 दुर्हंरा वृषिबी मूर्खा दुर्पाप्माः केचनो बलात् । इत्युक्ते धृतराष्ट्रेण चत्ताऽपि विदुरोऽप्रवोत् ।
 दुर्व्याधनमभिप्रेक्ष्य धात्रं राष्ट्रमस्येव ।

जन्मान्तरमुपागत्य हयपीवन्तया हतः । तं न बुध्यसि गोविन्दं घोरविक्रममच्युतं ।
 आशीस्त्रिविधं क्रुद्धं तेजाराशिर्नान्दितं । प्रथर्षयन्महाबाहुं कृष्णनक्रिष्टकारिणं ।
 पतङ्गोऽग्निमिवाषाद्य सामात्यो न भविष्यसि ।

४४१४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि विदुरवाक्ये एकौनविंशदधिकृततमोऽध्याय ॥ १२८ ॥
 ॥ वैभस्याय न उवाच । विदुरेणैवमुक्तस्तु केशवः शत्रुपूगहा । दुर्व्यथेन धार्तराष्ट्रमभ्यभापत वीर्यवान् ।

एकोऽहमिति यन्मोहान्मन्यसे मां सुयोधन । परिभूय सुदुम्बुद्धे यहीतुं मां चिकीर्षसि ।
 इहैव पाण्डवाः सर्वे तयैवान्भक्तवृषण्यः । इहादित्याद्य इन्द्राय बभूवस्य सहर्षिभिः ।

४४१५

एवमुक्त्वा जहासोचैः केशवः परवीरहा । तस्य संस्रयतः शौरैर्विचुद्रूपा महात्मनः ।
 अद्भुष्टमाचार्षिदशा मुमुचुः पावकार्षिणः । अथ ब्रह्मा लज्जतस्यै रुद्रे वक्षसि चामवत् ।

लोकपाला भुजेष्वासश्चिप्रासादजायत । आदित्याद्यैव साध्याय बभूवोऽयायिनावपि ।
 मरुतस्य सहेन्द्रेण विद्ये देवास्तथैव च । बभूवुद्यैकरूपाणि यत्नगन्धर्व्वरचषां ।

४४१६

प्रादुरास्तां तथा दैर्भ्यां महर्षेणधनञ्जयौ । दक्षिणेऽयाञ्जुनो धन्वी हवी रामस्य सव्यतः ।
 भीमा युधिष्ठिरस्यैव मोद्रीपुत्रौ च पृष्ठतः । अन्धका वृष्णयज्ञेव प्रशुभप्रमुखास्तन ।

अथे बभूवुः कृष्णस्य समुद्यतमहायुधाः । शङ्ख चक्रगदाशक्तिशार्ङ्गलाङ्गलनन्दकाः ।
 अद्भुश्लन्तोद्यतान्येव सर्वप्रहरणानि च । नानाबाहुषु कृष्णस्य दीप्यमानानि सर्वशः ।

नेत्रार्थां नस्ततस्यैव श्रोत्राभ्याञ्च सम्मन्ततः । प्रादुरासन्महारोद्राः सधूमाः पावकार्षिणः ।
 रोमकूपेषु च तथा सूर्यस्यैव मरीचयः । तं दृष्ट्वा घोरमात्मानं केशवस्य महात्मनः ।

४४१७

न्यनीनयन्नेत्राणि राजानस्त्रस्तचेतसः । श्वते द्रोणञ्च भीमञ्च विदुरञ्च महामतिं ।
 सञ्जयञ्च महाभागस्यपीथैव तपोधनान् । प्रादुत्तेषां स भगवान् दिव्यस्रसुभ्रैर्नाह्न ।

तदृष्ट्वा महदाद्यर्थ्यं माधवस्य सभातले । देवदुन्दुभयो नेदुः पुन्यैर्ष्यं पपात च ।
 ॥ छतराष्ट्र उवाच ॥ तमेव पुण्डरीकाक्षं सर्वस्य जगतो हितः । तस्मात् तंयादवशेष्ठ प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

भगवन्मम नेत्राणामन्तर्धानं हृष्टे पुनः । भवन्तं द्रष्टुमिच्छामि नाभ्यं द्रष्टुमिच्छेकहे ।
 ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्छतराष्ट्रं जनाह्नः । अद्भुश्लमाने नेत्रे दे भवेतो कुण्डन् ।

४४१८

तच्चाहृतं महाराज छतराष्ट्रस्य चक्षुषी । लब्धवान् वासुदेवाच्च विद्यारूपदिदु चया ।
 लब्धचक्षुषमाक्षीनं धृतराष्ट्रं नराधिपा । विस्मिता अपिभिः सार्हं तुष्टुवर्भधुसदनं ।

चचाल च मही कृत्वा सागरस्यापि चुक्षुमे । विस्मयं परमं क्षम्यः पार्थिवा भरतर्षभ ।
 ततः स पुरुषप्राञ्च सञ्जहार वपुः स्वकं । तां दिव्यामहृतां चित्राश्लिम्भित्तामग्निन्दमः ।

४४१९

ततः साव्यकिमादाय पापैा हाहिकेभेव च । अपिभित्तरनुज्ञातो निधिया मधुसदनः ।
 श्वयोऽन्तर्हिता जग्मुस्तस्मै नारदादयः । तस्मिन् कोलाहले हस्ते तदहृतमिव भवत् ।

तं प्रस्मितमभिप्रेक्ष्य कौरवाः सह राजर्षिभिः । अनुजग्मुन्तरव्याधं देवा इव शनकृतं ।

अचिन्तयन्नमेयात्मा सर्वं तद्राजमण्डलं । नित्यकाम ततः शौरिः सधूम इव पावकः ।

ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना । हेमगावविचित्रेण सधुना मेघनादिना ।

स्रपस्करेण शुभ्रेण वैद्याघ्रेण वरुह्यिना । शैव्यसुषोवयुक्तेन प्रत्यदृश्यत दारुकः ।

तथैव रथमास्थाय कृतवर्मा महारथः । दृष्टीणां सम्मतो वीरो हृदिर्बिधुः समदृश्यत ।

उपस्थितरथं शौरिं प्रयास्यन्तमरिन्दमं । धृतराष्ट्रो महाराजः पुनरेवाभ्यभाषत ।

यावत् बलं मे पुच्छेत् पश्यतस्ते जनार्दन । प्रत्यक्षन्ते न ते किञ्चित् परोचं शत्रुकर्षण ।

कुहूणां शममिच्छन्तं यतमानस्य केशव । विदित्वैतामवस्थां मे नाभिर्गच्छतुमर्हसि ।

न मे पापोऽख्यभिधायः पाण्डवान् प्रति केशव । ज्ञातमेव हि तदाश्वं यन्मयोक्तः सुयोधनः ।

जानन्ति कुरवः सर्वे राजानस्यैव पार्थिवाः । शमे प्रयतमानं मां सर्वयत्नेन माधव ।

॥ वैप्रप्यान उवाच ॥ ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनश्रं । द्रोणं पितामहं भीमं चत्तारं वाहिकं हृपं ।

प्रत्यक्षमेतद्भवतां यदुक्तं कुरुसंसदि । यथा चाग्निष्टवकन्दो रोषादद्य समुत्थितः ।

वदत्यनीशमात्मानं धृतराष्ट्रो महोपतिः । आशुच्छे भवतः सर्वान् गमिष्यामि युधिष्ठिरं ।

आमस्य प्रस्थितं शौरिं रथस्य पुरुषर्षभं । अनुजग्मुर्महेष्वासाः प्रवीरा भरतर्षभाः ।

भीमो द्रोणः हृपः चत्तारो धृतराष्ट्रोऽप्य वाहिकः । अथत्यामा विकर्णश्च युयुक्च्य महारथः ।

ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना । कुहूणां पश्यतां द्रष्टुं स्वमारं स्वपितृयथैः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि विद्यरूपदर्शने चिन्मदधिकृततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

॥ वैप्रप्यान उवाच ॥ प्रविश्यांश्च यत्वं तस्यायरणवभिवाद्य च । आचर्या तत् समासेन यदुक्तं कुरुसंसदि ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ उक्तं यजुर्विधं वाक्यं यद्वृणोथं महत्तु कं । अविभिक्षेव च मया न चाऽश्वैः क्वहीतवान् ।

कालपक्वमिदं सर्वं सुयोधनवमानुगं । आशुच्छे भवतो भीमं प्रयास्य पाण्डवान् प्रति ।

किं वात्याः पाण्डवेयास्ते भवत्या वचनाश्रया । तद्ब्रूहि त्वं महाप्राप्ते शुश्रूषे वषचं नव ।

॥ कुरुशुवाच ॥ ब्रूयाः केशव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं । भूयस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक दृष्या हृष्याः ।

द्रोचिष्येव ते राजन् मन्दकस्याविपयितः । अनुशकहता बुद्धिर्हर्मैवैकमीवने ।

अह्नावेसस्य धर्मं त्वं यदादृष्टः सद्यधुवा । याजतः चप्रियः दृष्टो याजवीर्योपजीवितः ।

कुराय वषण्णे नित्यं प्रजानां परिपासने । शुणु चाधोपमामिकां या दृष्टेभ्यः श्रुता मया ।

मुच्यन्त्यस्य राजर्षेन्ददत् प्रदिवीमिमां । पुरा वैश्रवणः प्रीतो न चाधो तद्ब्रूहीतवान् ।

वाजवीर्योर्भित्तं राश्वमश्रीयामिति कामये । ततो वैश्रवणः प्रीतो विप्रियः मनपचय ।

मुच्यन्त्यस्यो राजा भोऽश्वशाकदमुन्धरां । वाजवीर्योर्भित्तं मस्यक् चतुर्धर्मोऽनुव्रतः ।

यं हि धर्मदरणीह राजा राणा मुरचिनाः । चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा विन्देत् भारत ।

राजा चरति चेष्टुर्धं देव त्वाथैव षण्णे । यश्चेदधर्मस्यग्नि शरकाथैव मण्डति ।

दरणीतिः स्रपण्णैः सातुर्धं नित्यस्यति । प्रमुक्ता खामिना चम्यर्धर्मैश्चय प्रपण्यति ।

दण्डनीत्या यदा राजा सम्यक्कौर्सेन वृत्तते । तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवृत्तते ।

कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणं । इति ते संशयो माधुद्राजा कालस्य कारणं ।

राजा कृतयुगस्य चैताया द्वापरस्य च । युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणं ।

कृतस्य करणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमद्भुते । चैतायाः करणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमद्भुते ।

प्रवर्तनान्तं द्वापरस्य यया भागमुपाद्भुते । कलः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमद्भुते ।

ततो वषति दुष्कर्मो नरको शान्तोः समाः । राजदोषिणं हि जगन् स्पृश्यते जगतः स च ।

राजधर्माजनेचस्य पिष्टपैतामहोचितान् । नैतद्राजपिष्टं हि यत्र त्वं स्वातुर्माच्छसि ।

न हि वैकृत्यसंघट्ट आनृशंस्यव्यवस्थितः । प्रजापालनसमूहं फलं किञ्चिन्न लभ्यते ।

न चैतामाश्रिषिं पाण्डुरं चाहं न पितामहः । प्रयुक्तवन्तः पूर्वन्ते यया चरसि भेषया ।

यज्ञो दानं तपः शौच्यैः प्रज्ञा सन्तानमेव च । माहात्म्यं बलमोजस्रं नित्यमार्गसिन्धुं मया ।

नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं ददुर्मानुपदेवताः । दीर्घमायुर्धनं पुत्रान् सम्यगाराधिताः शुभाः ।

पुत्रैव्याशासते नित्यं पितरौ देवतानि च । दानमध्ययनं यज्ञः प्रजानां परिपालनं ।

एतद्भूमिमधर्भं वा जन्मैवाभ्यजाययाः । ते तु वैशाः कुले जाता अष्टन्या तात पीडिताः ।

यत्र दानपतिं शूरं च्युधिताः पृथिवीचराः । प्राथ तृष्टाः प्रतिष्ठन्ते धर्मैः कोऽभ्यधिकृततः ।

दानिनान्यं बलेनान्यं तथा सनृतया परं । सर्वतः प्रतिशृङ्घोयाद्राज्यं प्राप्तेह धार्मिकः ।

ब्राह्मणः प्रचरेत् भैक्ष्यं चक्षियः परिपालयेत् । वैश्या धनार्जनं कुर्यात् शूद्रः परिचरेच्च तान् ।

भैक्ष्यं विप्रतिषिद्धन्ते क्षत्रिणोपपद्यते । चक्षियोऽसि चतात् चाता वाङ्मोर्षीपञ्जीविना ।

उद्यम्य धुरमुक्तेपिदाजानेयकृतं स्मरन् । कुरु मत्तच्च मानस्य विद्वि पाहपमात्मनः ।

पितृमंत्रं महावाहो निमग्नं पुनरुद्धर । सत्त्वा भेदेन दानिन दण्डेनाऽय नयेन वा ।

ततो दुःखतरं किञ्चु यदहं क्षीनवान्भवा । परपिण्डमुदीचे वै त्वां सुखा मित्रनन्दनं ।

युधस्य राजधर्मेण मा निमञ्जोः पितामहान् । मागमः शोषपुण्यस्त्वं शानुजः पापिकां गतिं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि कुन्तीवाक्ये एकविंशदधिकतृशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

॥ कुन्दुवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनं । विदुलायाय वंशार्दं पुत्रस्य च परन्तप ।

ततः श्रेयस्य भूयस्य यथावदकुरुमर्हति । यमस्त्रिणी मन्युमती कुले जाता विभावरी ।

सद्यधरता दाम्ना विदुला दीर्घर्दीर्घनी । विदुला राजमंसु युतवाक्या बह्वश्रुता ।

विदुला नाम राजन्या जगर्हं पुत्रमौरसं । निश्चितं मिश्रुराजेन यथानं दीनचेतभं ।

॥ विदुलोवाच ॥ अनन्दन मनोजातं दिपतां हर्षवर्द्धनं । न मया त्वं न पित्रा च जातः काभ्यागनी क्षसि ।

निकन्तुयाप्यदोष्यः पुरुषः क्षीत्रवाधनः । यावज्जीवं निगमोऽसि कन्याण्यय धुरं वह ।

मात्मानमवमन्यस्य भेनमस्तेन बोभरः । ननः कृत्वा सुकन्याणं मामभैक्षं प्रतिषेधर ।

उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा श्रेष्ठेवं पराजिनः । अमित्राहन्ददन् सर्वोधिपांनो मनुमोकरदः ।

सुपूरा वै कुनदिका सुपूरो मूयिकाञ्जलिः । सुसन्नोपः कापुरुषः स्वल्पकैव तुयति ।
 अथहेराहजन् दंष्ट्रां माथेव निधनं ब्रज । अपि वा संग्रयं प्राप्य जीवितेऽपि पराक्रमेः ।
 अथरेः श्रेयनवच्छेद्रं पश्येस्त्वं विपरिक्रमन् । विवदन् वाऽयं वा तृष्णां व्याप्तिं वाऽपरिशङ्कितः ।
 तमेवं प्रेतवच्छेपे कस्माद्ब्रह्मता यथा । उत्तिष्ठ हे कापुरुष मास्वासी, मनुनिष्क्रियः ।
 माऽसौ गतस्त्वं कृपणो विश्रूयस्व स्त्रकर्मणः । मा मध्ये मा जघन्ये त्वं मा धोभ्रस्तिष्ठ चोर्ध्वितः ।
 अन्ततं तिन्दुकस्थेव मुद्गत्तमपि हि ज्वल । मा तुषामिस्तिवानर्ध्विधूमयस्व जिजीविषुः ।
 मुद्गत्तं ज्वलितं श्रेयो म च धूमायितश्चिरं । मा हस्य कस्यचिद्देहे जनोराज्ञः खरो म्दुः ।
 कृत्वा मानुष्यकं कर्म स्वर्गायं यावदुत्तमं । धर्मस्थानृष्यमाप्नोति न चात्मानं त्रिगर्हते ।
 अत्रश्वा यदि वा लम्बा नानुग्राहति पण्डितः । आनन्तार्थ्यञ्चारभते न प्राणानां धनायते ।
 उद्गावयस्व वोर्ध्वं वा तां वा गच्छ भुवां गतिं । धर्मं पुत्रायतः कृत्वा किं निमित्तं हि जीवसि ।
 दृष्टापूतं हि ते ह्रीव कीर्तिंश्च सकला हता । विच्छिन्नं भोगमूलं ते किं निमित्तं हि जीवसि ।
 मनुर्निमज्जता याज्ञो जडायां प्रपतिथता । विपरिच्छिन्नमूलेऽपि न विषोदेत् कयश्चन ।
 उदन्वधुरमुर्त्त्यर्धेदाशनेयकृतं धरन् । कुरु सत्त्वञ्च मानञ्च विद्धि पौरुषमात्मनः ।
 उद्गावय कुचं मयं तत्कृते स्वयमेव हि । यद्य हत्तं न जल्पन्ति मानवा महदद्भुतं ।
 राशिवर्द्धनमात्रं स नैव स्त्री न पुनः पुमान् । दाने तपसि संये च यस्य नोच्चारितं यद्य ।
 विद्यायामर्थज्ञाभे वा मातृरुच्चार एव सः । श्रेणेन तपसा वाऽपि स्थिरा वा विक्रमेण वा ।
 जनान् योऽभिभवत्यन्यान् कर्मणा हि स वै पुमान् । न त्वेव जास्त्रीं कापाली वृत्तिमेषितुमर्हसि ।
 नृशंष्टामयस्यस्थाश्च दुःखां कापुरुषोचितं । धमेनमभिनन्देयुरभिजाः पुरुषं कर्म ।
 लोकस्य समवशात् निहीनासनयासभं । अहे लोभकरं हीनमन्यजीवनमन्यकं ।
 नेदृशं बन्धुमापाद्य बान्धवः सुखमेधते । अट्टत्येव विपस्यामो वयं रात्रात् प्रवासिताः ।
 धर्मकामरसैर्हीनाः स्थानभ्रष्टा नकिञ्चनाः । अवनुकारिणं ससु कुलवंशस्य माश्रयं ।
 कर्मिं पुत्रप्रवादेन सञ्चय तामजोर्जनं । निरामर्थं निरुत्साहं निर्भीथ्यमरिनन्दनं ।
 भाष्ण भीमन्तिनो काचित् जनयेत् पुत्रमोदृशं । माधूमाय ज्वतत्यत्तमाक्रम्य अहि श्राववान् ।
 ष्वस मूढैर्यमिषाणां मुद्गत्तमपि वा चरथं । स्तावानेव पुरुषो यदमर्षी यदचमो ।
 क्षमावाग्विरमपद्य नैव स्त्री न पुनः पुमात् । सन्नोयो वै श्रियं हन्ति तथाऽनुक्रोश एव च ।
 अतत्यामभये धोभे निरीहो मानुते महत् । रभ्या निहतपापेभ्यः प्रमुञ्चतामनमात्मना ।
 आयधं चदयं कृत्वा गृहयस्व पुनः स्मरुः । पुरं त्रिषहते यस्मान् तस्मात् पुरुषपुत्रयोः ।
 तमाऽर्थ्यधनामानं स्वीवत् य ह्य जीवति । शूरभ्योऽञ्जितविषस्य संहविकान्तचारिणः ।
 दिष्टभावं गतस्यापि विषये भोदते प्रजाः । य आत्मानः प्रियसुखे हिता गृहयते श्रियं ।
 अमात्यान्ममद्ये एवंमादधात्यचिरेण सः ।

४१.४

४१.९

४१.१४

४१.२०

४१.२६

४१.३०

॥ पुत्र उवाच ॥ किं नु ते मामपश्यन्नाः श्रियया अपि श्रुयथा । किमाभरणकृत्यन्ते किं भोगैर्जीवितेन वा ।
 ॥ मातोवाच ॥ श्रानादृतानां ये लोका द्विपन्तस्थानवाभ्युः । ये त्वाद्गतात्मनां लोकाः सुखदसान् व्रजन्तु नः ।
 श्रुत्वैश्विंक्षीयमानानां परपिण्डोपजीविनां । कृपणानामसत्त्वानां मादृत्तिमनुवर्तिथाः ।
 अनुत्वां तात जीवन्तु ब्राह्मणाः सुखदसायाः । पञ्चन्यमिव भूतानि देवा इव शतक्रतुः ।
 यमाजीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि सञ्चय । पशुद्रुममिवासाद्य तस्य जीवितमर्थवत् ।
 यस्य पुरस्य विकान्तेरेधन्ते बान्धवाः सुखं । त्रिदया इव शक्रस्य साधु तस्मै ह्य जीवितं ।
 स्ववाङ्मलमाश्रित्य योऽभ्युज्जीवति मानवः । स लोके सभते कीर्त्तिं परच च श्रद्धां गतिं ।

१११३

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापञ्चमो विदुलापुत्रानुग्रहो नाम द्वाविंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

॥ विदुलोवाच ॥ श्रुतस्यामवस्थायां पौरुषं हातुमिच्छसि । निश्चिन्नेष्वितं मार्गं गमिष्यस्वचिरादिव ।
 यो हि तेजा यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात् । चरित्यो जीवितकाङ्क्षी स्तेन इत्येव ते विदुः ।
 श्रुतवन्म्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवन्ति च । नैव, सम्प्राप्नुवन्ति त्वं मुमुर्षुमिव भेषजं ।
 सन्ति वै सिन्धुराजस्य सन्नुष्टा न तथा जनाः । दैर्घ्येन्यादासते मूढा व्यसनीचप्रतीक्षिणः ।
 महायोपचितिं कृत्वा व्यवसायं ततस्ततः । अनुदुख्येयुरपरे पश्यन्तस्तव पौरुषं ।
 तैः कृत्वा महं सङ्घातं गिरिदुर्गोल्लयञ्चर । कालव्यसनमाकाङ्क्षन्निवायमजरामरः ।
 सञ्चयो नामतद्य त्वं न च पश्यामित्तत् स्वयि । श्रुतयेनामा भव मे पुत्र मा श्रय्येनामकः ।
 सत्यमृष्टमिहाप्राज्ञो बालं त्वां बाह्यणोऽब्रवीत् । श्रये प्राय महत्कच्छं पुनर्दृष्ट्वा गमिष्यति ।
 तस्य श्रान्ती वचनमाश्रये विजयं तव । तस्मात्तात ब्रवीमि त्वां वक्ष्यामि च पुनः पुनः ।
 यस्य ह्यर्थोऽभिनिर्दृष्टो भवन्त्याप्यायिताः परे । तस्यार्थोऽभिनिर्दृष्टो नयेन्मर्थाऽनुधारिणः ।
 सत्यद्विरसत्यद्विर्वा पूर्वेषां मम सञ्चय । एवं विद्वान् युद्धमना भव मा प्रत्युपाहरः ।
 नातः पापीयर्षी काश्चिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् । यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ।
 पतिपुत्रवधादेतत् परमं दुःखमब्रवीत् । दारिद्र्यमिति यत्प्रोक्तं पर्योयमरणं हि तत् ।
 अहं महाकुपे जाता हृदात् हृदमिवागता । ईश्वरी सर्वकृपाणी भर्वा परमपूजिता ।
 महार्धमास्याभरणां मुष्टेष्टां वरवामसां । पुरा हृष्टां सुखदग्ं मामपश्यः सुखदग्तां ।
 यदा माञ्चैव भाव्याञ्च द्रष्टासि श्रेष्ठदुर्ध्वजां । न तदा जीवितेनार्थो भविता तव सञ्चय ।
 दाषकर्मकरान् श्रुत्यानाचार्यैर्बिकपुरोहितान् । श्रुत्याऽऽम्भान् प्रजहते दृष्ट्वा किं जीवितेन ते ।
 यदि कृत्यं न पश्यामि तत्राद्याहं यथा पुरा । ह्याघनीयं यत्सञ्चयं का शान्तिर्ददयस्य मे ।
 नेति चेद्वाह्यं श्रूयां दीर्घैतद् ददयं मम । न ह्यहं न च मे मर्त्ता नेति माह्यणमुक्त्वान् ।
 वधमाश्रयणीया । अ न श्रोतारः परस्य च । नान्यमासाद्य जीवन्ती परित्यज्यामि जीवितं ।
 अपरे भव नः पारमस्ये भव नः स्वः । कुर्व्य स्वानमस्यानि श्रुतान् सञ्चिवयस्य नः ।
 सर्वे ते श्रवतः सद्मान न चेज्जीवितुमर्हसि । अथ चेदीदृशीं हृत्तिं ह्योवामभ्युपपद्ये ।

१११०

११११

१११०

११११

१११०

सुदूरा वै कुनदिका सुपूरो मूषिकाञ्जलिः । सुसन्तोषः कापुरुषः स्वल्पकौनेव तृप्यति ।
 अथहेराहृजन् देष्ट्रां माथेव निधनं भ्रज । अपि वा संग्रथं प्राथ्य जीवितेऽपि पराम्भेः ।
 अथरैः श्रेयमवच्छिद्रं पश्येस्त्वं विपरिक्रमन् । विवदन् वाऽयं वा तृष्णीं योच्चि वाऽपरिग्रहितः ।
 तमेवं प्रेतवच्छेषे कस्माद्भ्रजते यथा । उत्तिष्ठ हे कापुरुष मास्त्राप्सोः शत्रुनिर्जितः ।
 माऽस्तं गतस्त्वं कृपणो विभ्रूयस्व स्वरूपेण । मा मथे मा जघन्ये त्वं मा धोभृत्सिद्धि चोर्जितः ।
 अस्त्रांतं तिन्युक्तस्त्वेव मुहूर्त्तमपि हि ज्वव । मा तुषामिस्त्रिवानर्षिर्धूमायस्व जिज्ञोविपुः ।
 मुहूर्त्तं ज्वलितं श्रेयो न च धूमायितस्त्रिरं । मा हस्य कस्यचिद्देहे जनोराज्ञः खरो मृदुः ।
 हत्वा भानुपथकं कर्म सत्वाजिं यावदुत्तमं । धर्मस्थानृष्यमाप्नोति न चात्मानं विगर्हते ।
 अत्रग्न्या यदि वा लब्धा नामुशोचनि पण्डितः । आनन्तार्थ्यंश्चारभते न प्राणानां धनायते ।
 उद्भावयस्व वीर्यं वा तां वा गच्छ भुवां गतिं । धर्मं पुत्रायतः हत्वा किं निमित्तं हि जीवसि ।
 दृष्टापूरुषं हि ते क्लोव कीर्त्तिय सकला हता । विच्छिन्नं भोगमूलं ते किं निमित्तं हि जीवसि ।
 शत्रुर्निभञ्जता याश्चो जङ्गायां प्रपतिथता । विपरिच्छिन्नमूलोऽपि न विषोदेत् कथञ्चन ।
 उद्यम्य धुरमूर्त्तर्षेदाजानेयकृतं स्मरन् । क्रुद्ध सत्त्वञ्च मानञ्च विद्धि पौरुषमात्मन ।
 उद्भावय कुलं मम त्वत्कृते स्वयमेव हि । यस्य हत्तं न जल्पन्ति मानसा महद्भुक्तं ।
 राशिवहेनमात्रं स नैव स्त्री न पुनः पुमान् । दाने तपसि मये च यस्य मोक्षारितं यमः ।
 विद्यायामर्थलाभे वा मातुहृत्चार एव सः । श्रुतेन तपसा वाऽपि श्रिया वा विक्रमेश वा ।
 जनान् योऽभिभवत्यन्यान् कर्षणा हि स वै पुमान् । नत्वेव जाल्सीं कापालीं हत्तिमेपितुमर्हसि ।
 नृशंसामयशस्याञ्च दुःखां कापुरुषोचितां । यमेनमभिनन्देचुरभिवाः पुरुषं ह्यमं ।
 लोकस्य समव्रजातं निहीनाघनमाघसं । अहो लोभकरं हीनमन्यजीवनमल्पकं ।
 नेदृशं बन्धुभासाद्य बान्धवः सुखमेधते । अष्टत्वेव विपस्यामो वथं राज्ञात् प्रवाषितः ।
 सर्वकामरसैर्हीनाः स्थानभ्रष्टा नकिञ्चनः । अवन्गुकारिणं सस्य कुलवंशस्य नाशनं ।
 कलिं पुत्रप्रदादेन सञ्चय त्वामजीजनं । निरामर्यं निहत्वाहं निर्वाय्यंमरिचन्दनं ।
 मास्य सोमनिनी काचित् जनयेत् पुत्रमोदृशं । माधूमाय ज्वलत्यन्तमाक्रम्य जहि शाचवान् ।
 ज्वल मूढंयमिवाणं मुहूर्त्तमपि वा चणं । एतावनेव पुरुषो यदमर्यं यदचमी ।
 चमावाप्त्रिरमर्यय नैव स्त्री न पुनः पुमान् । सन्तोषो वै शिष्यं हन्ति तथाऽनुक्रोश एव च ।
 अन्त्यानभये चोभे निरीहो नाश्रुते महत् । रभ्यो निहतपापेभ्यः प्रमुञ्चात्मानमात्मना ।
 आयथं हृदयं हत्वा मृगयन् पुनः स्वकं । पुरं विपद्यते यस्मान् तस्मान् पुरुषउत्थते ।
 तमाऽर्थ्यंयंशामानं स्त्रीवत् य इह जीवति । शूद्रस्थोर्जितचित्तस्य शिष्यविक्रान्तचारिणः ।
 दिष्टभावं गतमपि विषये मोदते प्रजाः । य आत्मनः प्रियसुखे हिला मृगयते शिष्यं ।
 श्रमात्याजामघो ह्यंमादधात्यचिरेण सः ।

४१.४

४१.५

४१.६

४१.७

४१.८

४१.९

॥ पुत्र उवाच ॥ किं नु ते मामपश्यन्त्याः श्रियया अपि सर्वथा । किमाभरणकृत्यन्ते किं भोगैर्जीवितेन वा ।

॥ मातोवाच ॥ श्रनादृतांनां ये लोका द्विपन्तस्तानवाप्नुयुः । ये त्वादृतात्मनां लोकाः सुप्रदक्षान् ब्रजन्तु नः ।
मृत्यैर्विन्दीयमानानां परपिच्छोपजीविनां । कृपणानामसत्त्वानां भाट्टित्तिमनुवर्चिष्याः ।

अनुत्वा तात जीवन्तु ब्राह्मणाः सुप्रदक्षयाः । पर्जन्यमिव भूतानि देवा इव शतक्रतु ।

यमाजीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि सञ्चय । पशुद्रुमनिवासाद्य तस्य जीवितमर्थवत् ।

यस्य गृहस्य विकान्तैरेधेनो बान्धवाः सुखं । त्रिदश इव शक्रस्य साधु तसेह । जीवितं ।

खबाङ्गबलमाश्रित्य योऽभ्युज्जीवति मानवः । स लोके लभते कीर्त्तिं परत्र च प्रभुर्मा गतिं ।

दति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि विदुस्त्वापुत्रानुमासने द्वाविंशदधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

॥ विदुलोवाच ॥ अथैतस्वामवन्त्यायां पौरुषं हातुमिच्छसि । निहोमभेवितं मार्गं गमिष्यस्वचिरादिव ।

यो हि तेजो यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात् । चाक्षियो जीवितकाङ्क्षो स्तेन इत्येव ते विदुः ।

अथैवन्व्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवन्ति च । नैत्र, सम्प्राप्नुवन्ति त्वां मुमुर्षुमिव भेयजं ।

सन्ति वै सिन्धुराजस्य सन्नुष्टा न तथा जनाः । दौर्बन्ध्यादासते मूढा बलनौघप्रतीक्षिणः ।

सहायोपचिन्ति कृत्वा यत्रसायं ततस्तनः । अनुदुष्येयुरपरे पश्यन्तस्तत्र पौरुषं ।

तैः कृत्वा सद्यः सहायं गिरिदुर्गोलयश्चर । कालव्यसनमाकाङ्क्षैवायमजरामरः ।

सञ्जयो नामतद्य त्वं न च पश्यामि तत् त्वयि । अन्वयनामा भव मे पुत्र मा अर्थनामकः ।

सन्तुष्टिर्माहाप्राज्ञो बालं त्वां ब्राह्मणोऽब्रवीत् । अथे प्राथ महत्कच्छं पुनर्दृष्ट्वा गमिष्यति ।

तस्य स्मरन्ती वचनमाशेषे विजयं तव । तस्मात्प्राप्तं ब्रवीमि त्वां वक्ष्यामि च पुनः पुनः ।

यस्य द्वायोर्भिनिर्दृष्टौ भवन्त्याप्यायिताः परे । तस्मार्थविद्विर्निर्यता नयेष्वर्थोऽनुधारिणः ।

सद्विद्विरसद्विद्विर्वा पूर्वेषां मम सञ्जय । सर्वे विद्वान् युद्धमना भव मा प्रत्युपाहरः ।

नातः पापीयर्षी काश्चिदवस्थां शम्भरोऽब्रवीत् । यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ।

पतिपुत्रवधादेतत् परमं दुःखमब्रवीत् । दारिद्र्यमिति यत्रोक्तं पर्योयमरणं हि तत् ।

अहं महाकुले जाता हृदात् हृदमिवागता । दैत्यो सर्वकल्याणी भर्ता परमपूजिता ।

महाहर्माभ्याभरणं मुष्टं वरवामसा । पुरा दृष्टं सुप्रदग्ं मामपश्याः सुप्रदग्ं ।

यदा मासैव भार्याश्च द्रष्टुमिच्छेदुर्बन्धा । न तदा जीवितेनार्थो भविता तत्र सञ्जय ।

दाशकर्मकरान् मृत्यानाचार्यैर्लिकपुरोहितान् । अट्ट्याऽष्टान् प्रजहते दृष्ट्वा किं जीवितेन ते ।

यदि कृत्यं न पश्यामि तवाद्याहं यथा पुरा । द्वापनीयं यमस्यैव का मान्तिर्ददयस्य मे ।

नेति चेद्ब्राह्मणे ह्युयां दीर्येत् ददयं मम । न ह्यहं न च मे भर्ता नेति ब्राह्मणमुक्त्वान् ।

वयमाश्रयणीयाः स्य न श्रोतारः परस्य च । नान्यमासाद्य जीवन्तो परित्यज्यामि जीवितं ।

अपारे भव नः पारमसत्वे भव नः शकः । कुस्य स्थानमस्थाने मृतान् सञ्जीवयस्य नः ।

सर्वे ते शकवः सद्या न सञ्जीवितुमर्हसि । अथ चेदीदृशीं त्वां क्रीवामभ्युपपद्ये ।

११११

१११०

११११

१११०

११११

१११०

निर्विषात्मा हतमना मुञ्चेतां पापजीविकां । एकग्रबुधधेनेव शूरो गच्छति विश्रुतिं ।

इन्द्रो दृष्टवधेनेव महद्भ्रः समपद्यत । मादिष्टं प्रपद्यं लेभे लोकानाद्येश्वरोऽभवत् ।

नाम विश्राय वै सङ्घो शूनाद्भ्य दंशितान् । सेनायज्ञापि विद्राव्य सत्वा वा पुरुषं वरं ।

यदेव लभते वीरः स्वपुङ्गेन महत्प्रभः । तदेव प्रव्ययन्तोऽस्य श्रवो विनमन्ति च ।

त्यक्त्वात्मानं रणे दत्तं शूरं कापुरुषा जनाः । श्रवणाः पूरयन्ति स्म सर्वं कामसद्विभिः ।

३१९१

राज्यज्ञाप्यपविशं संश्रयो जीवितस्य वा । न सन्धस्य हि श्रवोर्बि श्रवं कुर्वन्ति साधवः ।

खर्गहारोपमं राज्यमथवाऽप्यमृतोपमं । रुद्धमेकायने मत्वा पतोऽस्मिन् इवारिपु ।

जहि शूचूरेण राजन् खर्धकमनुपालय । मा त्वा दृषं सुरुपरं शूचां भयवर्द्धनं ।

अस्रदीयैश्च शोचिर्नन्दङ्गिश्च परैर्दृष्टं । अपि त्वां नानुपश्येयं दीना दोनमिव स्थितं ।

इत्य सौवीरकन्याभिः स्थाय्य सौर्धैय्या पुरा । मा च वैश्वकन्यानामवशज्ञो वषट्मः ।

३१९०

सुवा रूपेण सत्यज्ञो विद्ययाऽभिगनेन च । यस्त्वादृशो विकुञ्चीत यमस्रो लोकविश्रुतः ।

अनङ्गानिव वेदव्यो मन्ये मरणमेव तत् । यदि त्वामनुपश्यामि परस्य प्रियवादिनं ।

पृष्ठतोऽनुजगन्तं वा का शान्तिर्हृदयस्य मे । नास्मिन्जातु कुले जातो गच्छेत्तयोऽन्यस्य पृष्ठतः ।

न तं परस्यानुचरसात् जीवितुमर्हसि । अहं हि चक्षुश्चक्षुःशब्देन यत् परिश्रायतं ।

पूर्वैः पूर्वन्तैः शोक्तं परैः परतरैरपि । श्रायतञ्चाययञ्चैव प्रजापतिविनिर्मितं ।

३१९२

यो वै कश्चिदिहाजातः चक्षियः चक्षुर्भवति । भयात् कृत्स्नं समोऽस्यैव न नमेदिह कस्य चित् ।

उद्यच्छेदेव न नोमदुद्यमो ह्येव योऽस्य । अयथर्षेण भञ्जित न गेतेह कस्य चित् ।

मातङ्गो मत्त इव च परीयात् स महामनाः । माद्वाणेष्यो न मेक्षित्यै धर्मायैव च सञ्चय ।

नियच्छन्नितरान् वर्षान् विनिहन् सर्वदुष्कृतः । ससहायोऽसहायो वा यावज्जीवं तथा भवेत् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि विदुलापुत्रानुशासने चपस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

॥ पुत्र उवाच ॥ छण्यायसस्यैव च ते संहृत्य चक्षुः कृतं । मम मातस्त्वकत्वेण वीरप्रज्ञे क्षमपर्येण ।

३१९०

अहो क्षत्रसमाचारो यत्र मामितरं यथा । नियोजयसि युद्धाय परमातेव मान्दया ।

इदं वचनं श्रूयत भवती पुत्रमेकजं । किन्तु ते मामपश्यन्त्याः श्रियथा अपि सर्वथा ।

किमाभरणहृत्तेन किमिगैर्जीवितेन वा । मयि वा सङ्गरहिते प्रियपुत्रे विभेषतः ।

॥ मातोवाच ॥ सर्वथावस्था हि विदुषां तात धर्माधिकारणात् । तत्रैवाभिममोऽप्यहं सञ्चय त्वामचूचुर्दं ।

स समोऽस्य क्रमोपेतो मुख्याः कालोऽयमागतः । अस्मिन्नेदागते काले कार्यं न प्रतिपद्यसे ।

३१९१

असंभावितरूपस्त्वमानुश्रमं करिष्यमि । ते त्वामयस्य सृष्टं न श्रूयं यदि सञ्चय ।

शरीरात्तन्मन्माङ्गशत्रिःसामर्थ्यमहेतुकं । सङ्गिर्विगर्हितं मार्गं त्यज मूर्खनिपेवितं ।

अविद्या वै महत्यस्ति धामिनां संश्रिताः प्रजाः । तत्र स्यात् यदि सदुक्तं तेन मे त्वं प्रियो भवे ।

धर्माद्यगुणयुक्तेन मेतरेण कथञ्चन । देवमानुषयुक्तेन सङ्गिरापरितेन च ।

थो ह्येवमवनीतेन रमते पुत्रनृणा । अनुश्यानवता चाऽपि दुर्बिनीतेन दुर्धिया ।

११८०

रमते यस्तु पुत्रेण मोघं तस्य प्रजाफलं । अकुर्वन्तोऽहि कर्षाण कुर्वन्तो निन्दितानि च ।

सुखं नैवेह नाऽमुत्र समन्ते पुरुषाधमाः । युद्धाय चक्षियः सृष्टः सन्नयेह जयाय च ।

जयन् वा वध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्रसलोकतां । न श्रुत्वमवने पुण्ये दिवि तत् त्रयते सुखं ।

यदि मिवान् वेणुं हत्वा चक्षियः सुखमेधते । मनुना दह्यमानेन पुरुषेण मनस्विना ।

निहतनेह वज्रशः शत्रून् प्रति जिगीषया । आत्मानं वा परित्यज्य शत्रुं वा विनिपात्य च ।

११८१

अतोऽन्येन प्रकारेण शान्तिरस्य कुतो भवेत् । इह प्राज्ञो हि पुरुषः स्वल्पमप्रियमिच्छति ।

यस्य स्वल्पं प्रियं लोके भुवं तस्याल्पमप्रियं । प्रियाभावाच्च पुरुषो नैव प्राप्नोति शोभनं ।

भुवश्चाभावमभ्येति गत्वा गङ्गेव शगरं ।

॥ पुत्र उवाच ॥ नैयं मतिस्त्वया वाच्या मातः पुत्रे विप्रेपतः । कारुण्यमेवानुपश्य भूत्वह जहमूकवत् ।

॥ मातोवाच ॥ अतो मे भूयसो गन्दि यदेवमनुपश्यसि । चेद्यं माक्षोद्ययद्येतत् श्रमं वै चोदयामि ते ।

११८०

अथ त्वां पूजयिष्यामि हत्वा वै सर्वधैर्यवान् । अहं पश्यामि विजयं कृतं भाविनमेव ते ।

॥ पुत्र उवाच ॥ अकोमखासहयस्य कुतः सिद्धिर्ज्योया मम । इत्यवस्थां विदित्वा मातात्मनात्मनि दारुणं ।

राज्याद्वाभ्यो निवृत्तो मे विदिवादिव दुष्कृतः । रंष्ट्रं भवतो किञ्चिदुपायमनुपश्यति ।

तस्मै परिणतप्रश्ने सम्यक् प्रश्नं हि पृच्छते । करिष्यामि हि तत् सर्वं यथावदनुशासनं ।

॥ मातोवाच ॥ पुत्र नात्माऽवमन्त्याय पूर्याभिरसमृद्धिभिः । अभूत्वाऽभिभवत्यर्थो भूत्वा नश्यन्ति चापरे ।

११८१

अनर्थेष्वैव चाप्यर्था नारभ्यथाः सुवाचिभः । सर्वेषां कर्षणां तात फले नित्यमनित्यता ।

अनित्यमिति जानन्तो न भवन्ति भवन्ति च । अथ ये नैव कुर्वन्ति नैव जानु भवन्ति ते ।

ऐकगुण्यमनौहायामभावः कर्षणां फलं । अथ द्वैगुण्यमौहायां फलं भवति वा न वा ।

यस्य प्रागेव विदिता सर्वार्थानामनित्यता । नुदेदृष्टिसमृद्धौ च प्रतिकूले नृपात्मज ।

उत्पातयं गाभ्यतयं योक्तयं भूतिकर्षसु । भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा मतमभ्यये ।

११८०

मन्त्रज्ञानि पुरस्त्र्या ब्राह्मणार्थेभ्यैः सह । प्राशस्य नृपतेरागु इद्धिर्भवति पुत्रक ।

अभिवर्त्तति लक्ष्मीलं प्राचीमिव दिवाकरः । निर्दग्धनान्युपायाय शङ्कन्युद्धं पाणि च ।

अनुदग्धितरूपोऽपि पश्यामि कुरु पौरुषं । पुरुषार्थमभिप्रेतं समाहर्तुमिहाहर्षि म ।

कुहान् लुब्धान् परिधीणान् वलितान् विमानितान् । खड्गिनैव ये केषिन्नान् युक् उपधारय ।

एतेन त्वं प्रकारेण महतो भेक्ष्यसे गणान् । महाविग इवोद्भूतो सातर्गिया यशस्वकान् ।

११८१

तेषामप्रदायी स्याः कल्लोत्पायी प्रियवदः । ते त्वां प्रियं करिष्यन्ति पुरोधायन्ति च भुवं ।

यदेव शत्रुं आभीयात् सपञ्चं त्यक्तीवितं । तदैवास्मादुदग्धते सर्पाद्विगतादिव ।

तं विदिता पराक्रान्तं वगे न कुरुते यदि । निर्भ्यदैर्निर्भ्यदैर्देवमन्ततस्तद्भवित्यति ।

निर्भादादास्यदं लम्बा धनदृष्टिर्भविष्यति । धनवन्तं हि मिवापि भगवते चाश्रयन्ति च ।

स्वस्वितार्थं पुनस्तानि सम्यजन्ति च वान्धवा । अयस्त्रिन्नायस्रसो च जुगुप्सन्ते च तादृशं । १३५

शत्रुं कृत्वा य सहाय विद्यासमुपगच्छति । तत सम्याज्यमेवैतन् यद्वाञ्छं प्राप्नुयादिति ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि विदुलापुत्रानुशासने चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

॥ मातोवाच ॥ नैव राज्ञा दर कार्या जात कस्याश्चिदापदि । अथ चेदपि दीर्घं स्थात्रैव वनेत दीर्घवत् ।

दीर्घं हि दृष्ट्वा राजानं सर्वमेवानुदीर्यते । राष्ट्रं वनममात्याय पृथक् कुर्वन्ति ते महो ।

शत्रूनेके प्रपन्नमे प्रजहत्यपरे पुन । अन्ये तु प्रजिहोर्षन्ति ये पुरसादिमानिताः ।

य सवात्यन्सुहृदस्त एवं पर्युपासते । अग्रक्तय स्त्रिकामा बद्धवत्सा ह्ला इव । १३५

शोचन्तमनुगोचन्ति पतितानि च वान्धवान् । अपि ते पूजिता पूर्यन्मपि ते सुहृदो मता ।

ये राष्ट्रमभिमन्यन्ते राज्ञो व्यसनमोयुष । मा दीदरस्त सुहृदो मा तां दीर्षं प्रहासिषु ।

प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जिज्ञासक्या मया तव । विदधत्या समायासमुक्तं तेजो विदृष्टये ।

यद्येतत् सविजानासि यदि सम्यगग्रवीर्यहं । कृत्वा सौम्यमिवात्मानं जयाद्योच्छिद्य सञ्जय ।

अस्ति न कोपनिचयो महानविदितस्तव । तमहे वेद नान्यस्तमुपमयादयामि ते । १३६

यन्ति नैकशता भूय सुहृदस्तव सञ्जय । सुखदुःखमहावीर शताक्षा ह्यनुवर्तिन ।

तादृशा हि सहाया वै पुरुषस्य बुभ्रुषत । इष्ट जिहोर्षत किञ्चित् सचिवाः शत्रुकर्षण ।

तथास्वीदृशकं वाक्यं श्रुत्वाऽपि स्त्रयचेतस । तमस्वपागमस्य सचिचार्यपदारचर ।

॥ पुत्रउवाच ॥ उदके भूरियं धार्या मन्त्रं प्रवषे मया । यस्मै भवती नेत्रो भविष्यत् भूतिदर्शनी ।

अहं हि वचनं लक्ष्म्यं शूद्रशूद्रपररापरं । किञ्चित्किञ्चित् प्रतिवदन्तुष्पोमार्शं मुञ्जमुञ्ज । १३७

अत्रयत्रमृतस्यैव कृच्छ्रासन्धस्य वान्धवान् । उद्यच्छान्दस्ये शूद्राणो नियमार्थं जयाय च ।

॥ कृष्णुवाच ॥ मदस्य इव स चित्तं प्रणुशो वाक्यसायकै । तत्कारणतया सर्वं यथावदनुशासनं ।

इदमुद्धर्षणं भोमं तेजोवर्द्धनमुत्तमं । राजानं श्रावयेन्मन्त्री षीदन्तं शत्रुपीडितं ।

जयो नामेतिहाशोऽय श्रोतव्यो विजिगीषुणा । महो विजयते चित्तं श्रुत्वा शत्रून् महति ।

इदं पुंसवनेष्वैव वीराजननमेव च । अभीष्ट्वा गर्भिणी श्रुत्वा भुवं वीरं प्रजाधते । १३८

विद्याशूद्रं तप शूद्र दानशूद्रं तपस्त्रिनं । ब्राह्म्याश्रिया दीयमानं साधुवादे च समतं ।

अर्षिं व्रतं यनोपेतं महाभागं महारथं । धृतिमन्तमनाष्टयै जेतरामपराजितं ।

नियन्तारमसाधूनां गोपारं धर्मचारिणा । ईदृशं वृत्तिया स्तते वीर सत्यपराक्रमं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि कुन्तोवाक्ये पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

॥ कृष्णुवाच ॥ अस्मिन् केशव श्रूयास्त्वयि जाते स्म सुतके । उपोपविष्टा नारीभिराश्रमे परिवारिता ।

अद्यान्तरीचे वागाधीद्विरूपमनोरमा । सहस्राक्षसम कुन्ति भविष्यत्येव ते सुत । १३९

एष षेव्यति सङ्गमे कुहन् सर्वान् समागतान् । भोमसेनद्वितीयस्य लोकमुदत्तं धियति ।

पुत्रसो पृथिवीजेता धमयास्त दिवं स्रुयेत् । ह्ला कुहंय सङ्गमे वासुदेवमहायवान् ।

पिब्यमंथं प्रनष्टञ्च पुनरप्युद्धरिष्यति । भ्रातृभिः सहितं श्रीमांस्त्रोमेधानाहरिष्यति ।
 स सत्यपन्थो बीभत्सुः सत्यवाची यथाऽच्युतः । तथा तमेव जानासि बलवन्तं दुरासदं ।
 तथा तदस्य दाशार्हं यथा वागभ्यभाषत । धर्मज्ञेदक्षि वाप्येयं तथा सत्ये भावयति ।
 मञ्जापि तत्तया कृष्ण सर्व्वं सम्पादयिष्यसि । नाहं तदभ्यक्षयामि यथा वागभ्यभाषत ।
 नमो धर्मोप महते धर्मो धारयते प्रजाः । एतद्गुणञ्च यो वाचेन नित्योपुक्तो वृकोदरः ।
 यदर्थं चक्षिया सति तस्य कालोऽयमागतः । न हि वैरं समासाद्य शीदन्ति पुरुषवर्गमाः ।
 विदिता ते सदा बुद्धिर्भूमिस्तु न प्राप्तास्यति । यावदन्तं न कुरुते शत्रूणां शत्रुकर्षणः ।
 सर्व्वधर्मविमेषज्ञो क्षुपां पाण्डोर्महात्मनः । ब्रूया माधव कल्याणो कृष्ण कृष्णो यमस्त्रिणो ।
 युक्तमेतन्महाभागो कुले ज्ञाने यमस्त्रिणि । ययो पुत्रेषु सर्व्वेषु यथावत्प्रवर्त्तिष्याः ।
 माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ चक्षधर्मरतावुभौ । विक्रमेणाश्विंतान् भोगान् वृणीतं जीवितादपि ।
 विक्रमाधिगता ह्यर्थाः चक्षधर्मैश्च जीवत । मनो मनुष्यस्य सदा शीणन्ति पुरुषोत्तम ।
 यच्च वः श्रेष्ठमाणानां सर्व्वधर्मोपचारिणो । याश्चालो परयाशुक्ता को न तुत् क्षुण्णमर्हति ।
 न राज्यहरणे दुःखं द्यूते चापि पराजयः । प्रमाजगं सुतानां वा न मे तत् दुःखकारणं ।
 यत्र सा वृहती श्यामा सभाथो रुदती तदा । अश्रीयोत् पश्या वाचस्तमे दुःखतरं महत् ।
 स्त्रीधर्मिणी वरारोहा चक्षधर्मरता सदा । नाय्यागच्छतदा नाथं कृष्णा नाथवती सती ।
 तं वै ब्रूहि महाबाहो सर्व्वप्रसभ्यतां वरं । अर्जुनं पुरुषव्याघ्रं द्रौपद्याः पदवीधर ।
 विदितो हि तवाय्यन्तं क्रुद्धाविव यमान्तकौ । भीमाशुंनो नयेतां हि देवानपि परो गतिं ।
 तयोद्यैतदवज्ञानं यत् सा कृष्णा समागता । दुःशासनस्य यद्भीमं कटुकान्यभ्यभाषत ।
 प्रसभ्यतां कुहवीराणां तत्र संस्मारयेः पुनः । पाण्डवान् कुशलं वृच्छेः सपुत्रान् कृष्णया सध ।
 माद्य कुशलिनां क्षूयास्त्रेषु भूयो जनार्दन । अरिष्टे शच्छ पश्यान् पुत्राश्चे प्रतिपासय ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अमिवाशुः तं कृष्णः कृत्वा स्यामिदक्षिणं । निदृक्तास मद्रावाः षष्ठोऽपि तिस्रः ।
 ततो विष्वर्ष्यामास भोष्ठादीन् कुहपुत्रवान् । आरोप्याथ रथे कथं प्रयात् पात्याकिना सध ।
 ततः प्रयाते दाशार्हे कुरवः सङ्घता मियः । जश्रुमंहदास्यर्थे केशवे परमाहुतं ।
 प्रगढा पृथिवी सर्व्वा ह्यत्युपाश्रवमोक्षता । दुर्व्योधनस्य बालिस्थायैतदक्षीति चाम्बवन् ।
 ततो निर्धाथ नगरान् प्रयथो पुरुषोत्तमः । मन्त्रयामास च तदा कर्षेण सचिरं सध ।
 विष्वर्ष्यित्वा राधेयं सर्व्वयादवनन्दनः । ततो जनेन सहता दर्शनमश्नन्निषादयत् ।
 ते पिवन् इवाकाशं दाहकेण प्रचोदिताः । इया जग्मुर्महावेगा मनोमाहरतरेहसः ।
 ते यतीत्य महाभ्रामं चिमं श्येन इवाद्गगाः । उच्चैर्जग्मुरुपशयं शार्ङ्गधन्वानमावहन् ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि भगवद्गीतापर्व्वणि कुन्तीवाक्ये षट्षिर्ब्रह्मदधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा भीमद्रोणौ महारथौ । दुष्येधननिदं वाक्प्रमूचतुः श्रावनातिगं ।

श्रुतं ते पुरुषव्याघ्र कुन्त्या कृष्णस्य सन्निधौ । वाक्प्रमूचतुःपुत्रस्य धर्म्यमनुत्तमं ।

तत् करिष्यन्ति कौन्तेया वासुदेवस्य सन्मतं । न हि ते जातु शान्त्येव श्रुते राज्येन कौरव ।

क्षोभिता हि त्वया पार्थ धर्मपाशवितासदा । सभायां द्रौपदी चैव तत्रैव तन्मार्गितं तव ।

कृतास्त्वं क्षत्र्जुर्न प्राप्य भीमञ्च कृतनिश्चयं । गाण्डीवक्षेपुधी चैव रथस्य ध्वजमेव च ।

११८०

नकुलं सद्यदेवञ्च बलवीर्य्यसमन्वितौ । सहायं वासुदेवञ्च न चंस्यति युधिष्ठिरः ।

प्रत्यक्षन्ते महाबाहो यथा पार्थेन धीमता । विराटनगरे पूर्ष्वं सर्व्वं स्य युधि निर्भ्रिताः ।

दानवा घोरकर्षाणां निवातकवचा युधि । रौद्रमखं समादाय दग्धा वानरकेतुना ।

कर्णप्रसूतयस्त्रेमे त्वज्ञापि कवचो रथो । भोक्षितो घोषयाचायां पर्याप्तं तन्निद्रांशं ।

प्रशान्त्य भरतश्रेष्ठ भ्रातृभि सद्य पाण्डवै । रथेमां पृथिवीं सर्व्वां मृत्योर्दृष्टान्तरं गतां ।

११८१

ज्योष्ठो भ्राता धर्मश्रोत्रो बल्लल क्षत्र्णवाक् कवि । तं गच्छ पुरुषव्याघ्रं व्यपनीयेह किल्बिषं ।

दृष्टव्यं त्वं पाण्डवेन व्यपनीतशरासन । प्रशान्तभुक्तुडि-श्रीमान् कृता शान्ति कुलस्य न ।

तमभ्येत्य सहामात्य परिख्यज्य नृपात्मजं । अभिवाद्य राजानं यथापूर्वमरिन्दम ।

अभिवाद्यमानं त्वां पाणिभ्यां भीमपूर्व्वज । प्रतिगृह्यातु सौहार्दात् कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिर ।

सिंहस्कन्धो हवाज्जस्त्रो वृत्तायतमहामुज । परिख्यजतु वाङ्मयां भीम प्रहरतां वर ।

११८२

कम्बुधीरो गुडाकेशस्तनस्त्रो पुष्करेक्षणे । अभिवादयतां पार्थ कुन्तोपुत्रो धनञ्जय ।

आश्विनैशौ नरव्याघ्रौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि । तौ च त्वां गुरुवत् प्रेम्णा पूजया प्रत्युदीयतां ।

मुञ्चन्वानन्दजाश्रुणि दाशार्धप्रमुखा नृपा । सङ्गच्छ भ्रातृभि सार्द्धं मानं सन्धय्य पार्थिव ।

प्रशाधि पृथिवीं कृत्वा ततस्त्वं भ्रातृभि सद्य । समालिङ्ग्य च हर्षेण नृपा यान्तु परस्परं ।

अखं युद्धेन राजेन्द्र सुचदां प्रष्टुणु वारणं । भुवं विनाशो युद्धे हि चत्त्रियाणां प्रदृश्यते ।

११८३

ज्योतीषि प्रतिकृत्वा नि दाहणा मृगपक्षिण । उत्पाता विविधा घोर दृश्यन्ते चक्षनाशनाः ।

विशेषत इहास्माकं निमित्तानि निवेशने । उल्काभिर्हि प्रदीप्ताभिर्वायुने प्रतनां तव ।

वाहगान्यप्रद्वष्टानि रुदन्तीव विश्राप्यते । गृध्रास्ते पर्युपासन्ते सैन्यानि च समन्तत ।

नगरं न यथा पूर्ष्वं तया राजनिवेशनं । शिवाद्याश्विनर्षीपा दोष्तां भुवन्ति वै दिशं ।

कुह वाक्यं पितृभोतरुप्राकश्च हितैषिणां । त्वय्यायत्तो महाबाहोः एव च

न चेत् करिष्यसि वध सुचदामरिकर्षण । तस्यमे वाहिनीं दृष्टुं

भीमस्य च मदानादं नदतः श्लिषिणो रणे । श्रुत्वा सप्तौषि मे वा

यद्येतदपस्यन्ते वचो मम भविष्यति ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीता

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा विमनास्त्रियः

तं वै विमनसं दृष्ट्वा सम्येद्यान्योन्यमन्तिकान् । पुनरेवात्तरं वाक्यमुक्त्वा नरपंभौ ।

१०६

॥ भीम उवाच ॥ शूद्रमुपमनस्यश्च ब्रह्मणं सत्यवादिनं । प्रतियोक्ष्यामहे पार्थमेते दुःखतरं नु किं ।

॥ द्रोण उवाच ॥ अथत्याग्नि यया पुत्रे भूयो मम धनञ्जये । वज्रमानः परो राजन् सन्नतिय कपिभ्यजे ।

तच्च पुत्रात् प्रियतमं प्रतियोक्ष्ये धनञ्जयं । चात्तं धर्ममनुष्ठाय धिगसु सन्नजीविकां ।

यस्य लोके समो नास्ति कश्चिदन्या धनुर्द्धरः । मत्प्रसादात् स वीभक्तुः श्रेयानन्यैर्धनुर्द्धरैः ।

मित्रभृक् दुष्टभादय नास्ति कोऽयानृगुः गठः । न ससु लभते पूजा यज्ञे मूर्ख इवागतः ।

१०७

वार्थ्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति । चोद्यमानोऽपि पापेन शूद्रात्मा शुभमिच्छति ।

मित्रोपचरिताः श्रेते वर्त्तमाना ह्यनुप्रिये । अहितत्वाय कल्पन्ते दोषा भरतसत्तम ।

त्वमुक्तः कुहट्टेन मया च विदुरेण च । वासुदेवेन च तथा श्रेयो नैवाभिपद्ये ।

अस्मि मे वलमित्येव महसा लं तितोर्पसि । सग्राह्यनकमकरं गङ्गावेग इवाण्वं ।

वाम एव यया त्यक्तं ग्राह्योऽपि सत्यसे । खजं त्यक्तमिव प्राण्य लोभात् यौधिष्ठिरं श्रियं ।

१०८

द्रौपदीमहितं पार्थ सायुधैर्भ्रातृभिर्दत्तं । वनस्थमपि राज्यस्यः पाण्डवं को विजेष्यति ।

निदेशे यस्य राजानः सर्वं तिष्ठन्ति किङ्कराः । तमैलविजयमासाद्य धर्मराजो व्यराजत ।

कुवेरसदं प्राण्य ततो रत्नान्यवाप्य च । स्थीतमाक्रम्य ते राई राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ।

दत्तं जतमधीतञ्च ब्राह्मणान्कर्षिता धनैः । श्रावधोगंतमायुज्य कृतकृत्यौ हि विवृड् नौ ।

तन्नु हित्वा सुखं राज्यं मित्राणि च धनानि च । विपहं पाण्डवैः कृत्वा महद्भयनमास्थसि ।

१०९

द्रौपदी यस्य चाग्राह्ये विजयं सत्यवादिनी । तपोधोरप्रता देवो कथं जेष्यमि पाण्डवं ।

मन्त्रो वनाईनो यस्य भ्राता यस्य धनञ्जयः । सर्वग्रहभ्रमां श्रेष्ठः कथं जेष्यसि पाण्डवं ।

सहाया ब्राह्मणा यस्य प्रतिमन्त्रो जितेन्द्रियाः । तमुपनपथं वीरं कथं जेष्यसि पाण्डवं ।

पुनरुक्तञ्च बह्यामि यत् कार्यं भूतिमिच्छता । सुषदा मज्जमानेषु सुषुप्तु यपनार्थेव ।

अलं पुष्टेन तैर्जीरैः शान्धवं कुहट्टद्वये । मागमः समुनामात्यः सवद्य परामवं ।

११०

॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवदानपर्वणि भीमद्रोणवाक्येऽष्टाविंशधिककृततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ राजपुत्रैः परिहृतस्तयाऽमात्यैश्च सञ्जय । उपरोपय रथे कर्णं निर्थातो मधुसूदनः ।

किमत्रोदमेयात्मा राधेयं परवीरहं । कानि सान्त्वनि गोविन्दः सतपुत्रे प्रयुक्तवान् ।

उपन् मेघसूनुः काले हृष्यः कर्णमयाव्रवीत् । शूद्रो वा यदि वा तीक्ष्णं तन्ममाचक्ष सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ शानुपूर्व्येण व्याक्यानि नीह्णानि च मूढूनि च । त्रियाणि धर्मयुक्तानि सत्यानि च हितानि च ।

चदयपहगीयानि राधेयं नधुसूदनः । धान्यवरीदमेयात्मा तानि मे शूद्रु भारत ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ उपानितासे राधेय ब्राह्मण वेदपरिगाः । तत्तर्पणं परिहृष्टाय नियतेनानुसूयया ।

त्वमेव कर्णं जानामि वेदवादान् सनातनान् । तमेव धर्मब्रह्मसु सुसूत्रे परिनिष्ठित ।

कानीनय श्रेयोऽय कन्यायां दय जायते । वोढारं पितरं तस्य प्राङ्गः प्रास्त्रिदिश जनाः ।

१११

सोऽसि कर्ण तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः । निगहाद्ब्रह्मशास्त्राणामेहि राजा भविष्यसि ।
 पित्रपत्ने च ते पार्थो मातृपत्ने च वृष्णयः । दौ पत्तावभिजानोहि त्वमेते पुरुषर्षभ । १३९
 मया सार्द्धमिति यातमद्य त्वं तात पाण्डवाः । अभिजानन्तु कौन्तेयं पूर्वज्ञानं युधिष्ठिरात् ।
 पादौ तव ग्रहीयन्ति भ्रातरः पद्म पाण्डवाः । द्रौपदेयास्तथा पद्म सौभद्रयापराजितः ।
 राजानो राजपुत्राश्च पाण्डवाद्यै समागताः । पादौ तव ग्रहीयन्ति सर्वं चान्धकदृष्णयः ।
 हिरण्ययांस्य ते कुम्भावाजान् पार्यंवांस्यथा । श्रेयश्चः सर्वबीजानि सर्वैरक्षानि वीरुधः ।
 राजन्या राजकन्याद्याथानयन्त्वामिवचनं । षष्ठे त्वाञ्च तथा काले द्रौपद्युपगमिष्यति । १४०
 अग्निं जुष्टोतु वै धौम्यः संशितात्मा द्विजोत्तमः । अद्य त्वामपि यस्मिन् चातुर्थेऽथा द्विजातयः ।
 पुरोहितः पाण्डवानां ब्रह्मकर्षणवस्थितः । तथैव भ्रातरः पद्म पाण्डवाः पुरुषर्षभः ।
 द्रौपदेयास्तथा पद्म पाञ्चालाश्चैदयस्तथा । अहश्च त्वाऽभिवेष्टामि राजानं प्रथिवीपतिं ।
 युवराजस्तु ते राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । गृहीत्वा व्यजनं श्रेतं धर्मात्मा संश्रितमतः ।
 उपान्वारोहस्तु रथं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । क्वञ्च ते महाश्रेतं भोमसेनो महाबलः । १४१
 अभिपिक्तस्य कौन्तेयो धारयिष्यति मूर्द्धनि । किङ्किणीशतनिर्धाय वैशात्रपरिवारणं ।
 रथं श्रेतहथैर्युक्तमर्जुनो वाहयिष्यति । अभिमन्युश्च ते नित्यं प्रेत्यासन्नो भविष्यति ।
 नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च पद्म ये । पाञ्चालाद्यानुयासन्ति शिखण्डो च महारथः ।
 अहश्च त्वाऽनुयास्यामि सर्वे चान्धकदृष्णयः । दाशार्हाः परिवारास्तु दशार्हाण्य विगास्यते ।
 भुङ्क्त्व राज्ञं महाबाहो भ्रातृभिः सह पाण्डवैः । जपेर्होमैश्च संयुक्तो मङ्गलैश्च प्रथंगुर्वधैः । १४२
 पुरोगमाद्य ते सन्तु द्रुपिडाः सह कुन्तलैः । अन्नाक्षालचराद्यैव चुसुवा रेणुपास्तथा ।
 स्वतन्तु त्वाश्च चक्रभिः स्तुतिभिः स्तुतमागधाः । विजयं वसुपेणस्य घोषयन्तु च पाण्डवाः ।
 स त्वं परित्ततः पार्यंर्गंचैरिव चन्द्रमाः । प्रशाधि राज्यं कौन्तेय कुन्तीश्च प्रतिनन्द्य ।
 मित्राणि ते प्रचथ्यन्तु व्यथन्तु रिपवस्तथा । सौम्याचक्षैव तेऽद्यास्तु भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भगवद्वाक्ये एकान्तवार्तिश्रुतदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

॥ कर्ण उवाच ॥ अश्वमेधं सौहृदात्मो प्रणयाश्चाथ केशव । सख्येन चैव वार्ष्णेय श्रेयस्काभयतैव च । १४३
 सर्वंश्चैवाभिजानामि पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः । निगहाद्ब्रह्मशास्त्राणां यथा त्वं कृष्ण मन्यसे ।
 कन्या गर्भं समापन्न आस्तराग्नां जनाह्वनं । आदित्यवचनाधैव जातं मां सा व्यसर्जयत् ।
 सोऽसि कृष्ण तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः । कुन्त्या त्वहमपाकीर्णो यथा न कुञ्जले तथा ।
 छतो हि मामधिरयो हृष्टैवाभ्यनयत् गृहाम् । राधायासैव मो प्रादान् सौहार्दाभ्युपसृजत् ।
 मस्त्रैहाधैव राधायाः शयं धीरमवातरत् । सा मे मूर्धं पुरीषश्च प्रतिजयाह माधव । १४४
 तथाः पिप्लवपयनं कुर्म्योदस्मदिधः कथं । धर्मविद्वन्मयास्त्राणां श्रवणे सततं रतः ।
 तथा मामभिजानाति स्तमसाधिरथः स्तुतं । वितरसाभिजानामि तमहं सौहृदात् सदा ।

स हि मे जातकर्मादि कारयामास माधव । शाल्वदृष्टेन विधिना पुत्रप्रीत्या जनाहंन ।
 नाम वै वसुपेणेति कारयामास वै द्विजे । भार्यासिंहा मम प्राप्ते धौवने तत्परिपक्षात् ।
 तासु पुत्राय पौत्राय मम जाता जनाहंन । तासु मे षडर्थं कृष्ण संज्ञातं कामवन्धनं ।
 न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः । हयात् भयाद्वा गोविन्द मिथ्या कर्तुं तदुत्सहे ।
 धृतराष्ट्रकुले कृष्ण दुर्ध्याधनमाश्रयात् । मया चयोद्गम समा भुक्तं राज्यमकण्ठक ।
 इष्टञ्च वज्रमिर्धंशै र्वह स्रतैर्मयाऽसकत् । आवाद्यास्य विनाशाय मह स्रतैर्मया कृता ।
 माञ्च कृष्ण समाशय कृत शस्त्रममुद्यमः । दुर्ध्याधनेन वर्षेण्य विपक्षयापि पाण्डवैः ।
 तस्माद्रणे दैर्ये भो प्रत्युयातारमच्युत । कृतवान् परमं कृष्ण प्रतीपं सख्यसाचिनः ।
 वधादन्धाङ्गयादाऽपि सोमादाऽपि जनाहंन । अनृतं नोत्सहे कर्तुं धार्तराष्ट्रस्य धीमत ।
 यदि ह्यद्य न गच्छेयं दैर्यं सख्यसाचिना । श्रुत्वा तं स्याद्भृषीक्य मम पार्थस्य चोभयोः ।
 अश्रम्य हताधाय ब्रूयास्त्वं मधुसूदन । सर्वज्ञ पाण्डवाः कुर्वन्त्युद्विग्लान्शं भ्रम्य ।
 मन्त्रस्य नियमं कुर्वन्त्यस्वमत्र मधुसूदन । एतदत्र हितं मन्ये सर्वं यादवमन्दन ।
 यदि जानाति मां राजा धर्मात्मा सवतेन्द्रिय । कुन्या प्रथमजं पुत्रं न स राज्यं पृथीयति ।
 प्राय चापि महद्राज्यं तदहं मधुसूदन । स्त्रीतं दुर्व्याधनायैव सम्यद्दद्यामरिन्दम ।
 स एव राजा धर्मात्मा शश्वतोऽस्तु युधिष्ठिरः । नेता यस्य ह्योक्तेषो यो ह्येवा यस्य धनञ्जयः ।
 पृथिवी तस्य राष्ट्रञ्च यस्य भीमो महारथ । नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च माधव ।
 धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चालः सारथ्यकिय महारथ । उत्तमौजा युधामन्यु सत्यधर्मा च घौमकिः ।
 वैद्यश्च चैकितानश्च शिखण्डी चापरराजितः । इन्द्रगोपकर्णश्च कैकया धातरस्तथा ।
 इन्द्रायुधसवर्णाश्च कुन्तिभोजो महामना । मातृजो भीमसेनश्च श्येनजिष्ठ महारथः ।
 शङ्खः पुत्रो विराटश्च निधिल्लस्य जनाहंन । महानयं कृष्ण कृतं चक्षस्य समुदानयः ।
 राज्यं प्राप्तिमिदं दीप्तं प्रथितं सर्वैराजसु । धार्तराष्ट्रस्य सारथ्येण शस्त्रयज्ञो भवियति ।
 अस्य यज्ञस्य वेत्ता त्वं भवियसि जनाहंन । आध्वर्य्वञ्च तं कृष्ण क्रतावस्मिन् भवियति ।
 होता चैवात्र योभक्तुः सख्यद्वैः स कपिध्वज । गाण्डीवः सुकृ तया चाश्वं भीर्यं पुमां भवियति ।
 ऐश्वर्यं प्राप्नुवत ब्राह्मण्युशकर्णञ्च माधव । मन्त्रास्ताश्च भवियन्ति प्रयुक्ताः सख्यसाचिना ।
 अन्वयातयः पितरमधिको वा पराक्रमे । गीतं स्तोत्रं स योभद्रः सम्यक् तत्र भवियति ।
 उहाताऽश्च पुनर्मिमं प्रक्षेता सुमहाबलः । विनदन् मनग्याघो नागानोऽज्ञान्तकृष्टे ।
 स चैव तत्र धर्मात्मा शश्वद्राजा युधिष्ठिरः । जपहोमेय संयुक्ता ब्रह्मणः कागपियति ।
 ब्रह्ममन्त्राः समुरजा भोर्धय मधुसूदन । उक्तव्यं सिंहमन्दय सुप्रह्लादो भवियति ।
 महुलः सहदेवश्च माद्रौपुत्रो यमस्त्रिगौ । शर्मिस्तौ महापौर्योऽस्य कर्तव्यतः ।
 कन्नापदयः गोविन्द विमला रथपङ्कजः । पूषाः समुपकृत्यन्तः मग्निमन्त्रो जनाहंन ।

१६२

१६३

१६४

१६५

१६६

१६७

कर्षिणालीकनाराचा वसुदेनोपहृष्टणः । तोमराः सोमकृत्याः पवित्राणि धनूंषि च ।

अस्योऽत्र कपालानि पुरोडाशाः शिरांसि च । हविग्नु रुधिरं कृष्ण तस्मिन् यज्ञं भविष्यति ।

दूधाः परिधयैव शक्तयो विमला गदाः । सदस्या द्रोणशिश्याश्च कृष्ण च शरदत् ।

दृपवोऽत्र परिक्रामा मुक्ता गाण्डोवधन्वना । महारथप्रयुक्ताश्च द्रोणद्रौणिप्रोदिताः ।

प्रतिमास्थानिकं कर्म सात्यकिस्तु करिष्यति । दीक्षितो धार्तराष्ट्रोऽत्र पत्नो चास्य महाचमूः ।

घटोत्कचोऽत्र शामिन् करिष्यति महाबलः । अतिरात्रं महाबाहो वितते यज्ञकर्षणि ।

दक्षिणा तस्य यज्ञस्य दृष्टदुघः प्रतापवान् । वैतानिके कर्ममुखे जातो यः कृष्ण पावकात् ।

यद्ब्रुवमहं कृष्ण कटुकानि स्म पाण्डवान् । प्रियार्थं धार्तराष्ट्रस्य तेन तथे च्छकर्मणः ।

यदा द्रुपदिभिर्मां कृष्ण निहतं सव्यसाचिना । पुनश्चितिसदा चास्य यज्ञस्याथ भविष्यति ।

दुःशासनस्य रुधिरं यदा पास्यति पाण्डवः । आनईं नईतः सम्यक् तदा स्तव्यं भविष्यति ।

यदा द्रोणश्च भोमस्य पाशाल्यो पातयिष्यतः । तदा यज्ञावसानान्तं भविष्यति जनाईन ।

दुर्योधनं यदा हन्ता भोमसेनो महाबलः । तदा समास्थो यज्ञो धार्तराष्ट्रस्य माधव ।

सुपाय प्रसुपायैव धृतराष्ट्रस्य सङ्गताः । इतेश्च नष्टपुत्रा हननायाद् केव ।

रुदन्यः सह गान्धार्थ्या अष्टप्रकुरराकुले । स यज्ञेऽस्मिन्नस्ययो भविष्यति जनाईन ।

विद्यादृष्ट्वा वयोदृष्ट्वा क्षत्रियाः क्षत्रियर्म । दृष्ट्वा गृह्यं न कुर्वीरंस्त्वकूते मधुसूदन ।

शक्षेण निधनं गच्छेत् सद्यः चक्षमयडलं । कुरुचेवे पुण्यतमे चैलोकस्यापि केव ।

यदत्र पुण्डरीकाक्ष विधत्सु यदभोक्षिनं । यथा कार्श्येन वार्ष्णेय चक्षं स्वर्गमवाप्नुयात् ।

पावन् स्याच्छन्ति गिरयः शरितस्य जनाईन । तावत् कीर्त्तिमवः शब्दः शान्तेऽयं भविष्यति ।

ब्राह्मणाः कथयिष्यन्ति महाभारतमाहव । समागमेषु वार्ष्णेय क्षत्रियाणां यज्ञोधनं ।

समुपाय कौन्तेयं युद्धाय मम केव । मत्प्रवचनं कुर्वन्निव्यनेत्र परन्तप ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवदानपर्वणि कर्णवाक्ये चत्वारिंशदधिकप्रतनुमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ कर्णस्य वचनं श्रुत्वा केव । परबोरहा । उवाच प्रहसन् वाक्यं क्षितपूर्व्वगिदं यथा ।

॥ भगवानुवाच ॥ अपि त्वां न लभेत् कर्षं राश्रयगोपपादनं । मया दत्तां हि वृष्टिर्षो न प्रशामितुमिच्छसि ।

भुवो जयः पाण्डवागामितोदं न संशय कथन विद्यतेऽत्र । जयध्वजो दृश्यते पाण्डवस्य समुक्षिप्तो वानरकेतुहयः ।

दिया माया विहिता भौमनेन समुक्षिता दृष्टकेतुप्रकाशाः । दियानि भूतानि जयावहानि दृश्यन्ति शैशव भयान

कामि ।

न यजते भैरवण्यतिभ्य ऊर्द्धं तिर्यग्धोऽनमाचक्षपः । श्रीमान् ध्वजः कर्णं धनश्रयस्य समुक्षितः पावकतुल्यरूपः ।

यदा द्रुपदिभिः सङ्ग्रामे शैतार्थं कृष्णधारिणिं । शैत्रमलं विकुर्ष्याणमुभे साष्टप्रिमाहते ।

गाण्डोवस्य च निधायं बिम्बूर्जितमिशाम्भवेः । न तदा भविता शैता न कृतं दापरं न च ।

यदा द्रुपदिभिः सङ्ग्रामे कुन्तीपुत्रं पुधिष्ठिरं । जपहोमसमायुक्तं स्त्रां रचयन् महाशरूं ।

आदित्यमिव दुर्द्धर्षं तपन्तं शत्रुवाहिनीं । न तदा भविता चेता न हतं द्वापरं न च ।

यदा द्रव्यमि सङ्ग्रामे भोममेनं महाबलं । दुःशसनस्य रुधिरं पीत्वा नृत्यन्तमाहवे ।

प्रभिन्नमिव मातङ्गं प्रतिद्विरदधातिनं । न तदा भवति चेता न हतं द्वापरं न च ।

यदा द्रव्यमि सङ्ग्रामे द्रोणं शान्तनवं रूपं । सुयोधनश्च राजानं धैन्धवश्च जयद्रथं ।

दुह्यायापततस्त्रुथं वारितान् सव्यसाचिना । न तदा भवति चेता न हतं द्वापरं न च ।

यदा द्रव्यमि सङ्ग्रामे माद्रीपुत्रौ महाबलौ । वाहिनी धार्तराष्ट्राणां धोमवयनौ गजाविव ।

विगोष्ठे शल्यसम्पाते परबोररयाहजौ । न तदा भविता चेता न हतं द्वापरं न च ।

ब्रूयाः कर्णं हतो गला द्रोणं शान्तनवं रूपं । शैश्वोऽयं वर्तते मासः सुप्रापयवसेन्धनः ।

सर्वोर्पाधिवनस्त्रोतः फलवानल्पमचिकः । निष्यङ्को रसवसोयो नात्युष्णः शिशिरः सुखः ।

सप्तमाघापि दिवशादमांवास्या भविष्यति । सङ्ग्रामो युज्यतां तस्यां तानाहुः शकदेवतां ।

तया राज्ञो बदेः सर्वान् ये दुह्यायाभ्युपागताः । यद्वो मनोपितं तदैः सर्वैः सत्यादयास्यहं ।

राजानो राजपुत्राश्च दुर्व्योधनवशानुगाः । प्राथ शल्लेण निधनं प्रास्यन्ति गतिमुत्तमां ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भगवदाक्षौ एकैकवार्त्तराष्ट्रदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ केशवश्च तु तदाक्यं कर्णः श्रुत्वा हितं शुभं । अत्रवोदमिसंभूय कर्णं तं मधुसूदनं ।

आनन्दा किं महाबाहो संभोषयितुमिच्छसि । योऽयं वृथिव्याः कार्त्स्न्येन विनाशः समुपसिन् ।

निमित्तं तत्र शकुनिरहं दुःशासनसाया । दुर्व्योधनय नृपनिधृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ।

असंशयमिदं कृष्ण महमुद्रमुपसिन् । पाण्डवानां कुरूशास्त्र घोरं रुधिरकर्मम् ।

राजानो राजपुत्राश्च दुर्व्योधनवशानुगाः । रणे शस्त्राग्निना दग्धः प्रास्यन्ति धमसादनं ।

खप्रा हि बहवो घोरा इत्यस्मै मधुसूदन । निमित्तानि च घोरानि तद्योत्याताः सुदाहणाः ।

पराजयं धार्तराष्ट्रे विजयश्च सुधिष्ठिरे । शंभन्ना इति वार्ष्णेय त्रिविधा रोमहर्षणाः ।

प्राजापत्यं हि नक्षत्रं यदक्षीव्हेण महाद्युतिः । शनैद्यरः पीडयति पीडयन् प्राणिनोऽधिकं ।

हत्वा चाङ्गारको बर्कं ज्येष्ठायां मधुसूदन । अनुराधां प्राचयते मैथं सङ्गमयजिवः ।

सूतं महद्भयं कृष्ण कुरूणां समुपसिन् । विशेषतः हि वार्ष्णेय चिन्वा पीडयते यदः ।

धोमस्य लक्ष्म्याहृतं राजरकमुपैति च । दिवयेन्काः पतन्त्येताः सनिघाताः सकल्पनाः ।

निघ्नन्ति च मातङ्गा मुञ्चन्त्यसूणि वाजिनः । पानीयं यत्रवस्थापि माभिनन्दन्ति माधव ।

प्रादुर्भूतेषु चैतेषु भयमाहुःकुरुपसिन् । निमित्तेषु महाबाहो दाहणं प्राणिनाम्नम् ।

अप्ये भुक्ते पुरीषश्च प्रभृतमिह दृश्यते । वाजिनः वारणानःश्च मनुष्याणाञ्च योगव ।

धार्तराष्ट्रेषु धैभ्येषु सर्वेषु मधुसूदन । परमवत्स तस्मिन्मिति प्राहुर्मूर्खोपिणः ।

प्रहृष्टं वाहयं कृष्ण पाण्डवानां प्रचक्षते । प्रदक्षिणा मृगाद्यैव ततोपां जयलक्षयं ।

अपसव्या मृगाः सर्वे धार्तराष्टस्य केशव । वाचस्याप्यत्रोरिण्यस्तापराभवत्रद्वयं ।

मयूराः पुण्ड्रकुना हंसघारसपातकाः । जीवन्तीविक्रमहादाय्युगुगुम्नि पाण्डवान् । १०१०
 यथाः कङ्का वक्रा श्रेणा पातुधानाशया वृकाः । मलिकाणास्य सङ्गाता अनुधात्रमिति कैरवान् ।
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु भेरीणां नास्ति निस्सनः । अमासताः पाण्डवानां मदन्ति पटशाः क्विद ।
 उदपानाय नर्दन्ति यथा गोहृत्पभासया । धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तत् पराभवलक्षणं ।
 मांसशोषितवर्षश्च वृष्टं देवेन माधव । तथा गन्धर्व्यनगरं भानुसप्तमुपल्लवं ।
 समकारं सपरिखं स्वप्रज्ञास्तौरणं । हृष्यत्य परिघसत्रं भानुमाहृत्य तिष्ठति । १०११
 उदयास्तमने सन्ध्ये वेदयन्ती महङ्गयं । एकपचाक्षिचरणा नर्दन्तो धोरदर्शनं ।
 पक्षिणे व्यस्तजनं धोरं तपराभवलक्षणं । शिवा च वासते धोरं तत् पराभवलक्षणं ।
 हृष्यतीवाद्य शकुना रक्तपादा भयानकाः । सन्ध्यामभिमुखा यान्ति तत् पराभवलक्षणं ।
 ब्राह्मणान् मयमं वेष्टि गुरुं मह्यं मधुसूदन । ग्लान्यान् भक्तिमतयापि तत् पराभवलक्षणं ।
 पूर्वोदितलोहितकारा शूलवर्णा च दक्षिणा । आमपाचप्रतोक्ताश्च पथिमा मधुसूदन । १०१२
 प्रदीप्ताश्च दिशः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य माधव । महङ्गयं वेदयन्ति तस्मिन्नुत्पातदर्शने ।
 सहस्रपादं मासादं स्वप्नान्ते सा युधिष्ठिरः । अधिरोहस्ययादृष्टः सहस्राद्यभिरच्युत ।
 श्रेतोष्णीपाद्य दृश्यन्ते सर्वे ते वै सुवाससः । आसनानि च शूम्नाणि सर्वेषामुपलक्षये ।
 तव चापि मया हृष्य स्वप्नान्ते हृदिराविला । अन्नेन प्रथितो दृष्टा परिचिन्ता जनार्दन ।
 अस्त्रिसङ्घयमारूढयामितौजां युधिष्ठिरः । स्वर्णपाय्यां संक्षेपे भुक्तवान् घृतपायसं । १०१३
 युधिष्ठिरो मया दृष्टो यथमानो वसुन्धरः । तथा दत्तामिमां व्यक्तो भोह्यन्ते स वसुन्धरः ।
 उच्चपथंतमारूढो भीमकर्मा वृकोदरः । गदापाणिर्नरव्याघ्रो ययन्निव महीमिमं ।
 चपयिष्यति नः सर्वान् स सुव्यक्तं महारणे । विदितं मे हृषीकेश यतो धर्मस्ततो जयः ।
 पाण्डुरं गजमारूढो गाण्डीवो स धनञ्जय । तया साङ्गं हृषीकेश श्रिया परमया ज्वलन् ।
 द्यूयं सर्वान् वधिष्यन्तं तव मे नास्ति संशयः । पार्थिवान् समरे हृष्य दुर्व्याधनपुरोगमान् । १०१४
 नकुलः सहदेवश्च मात्यकिश्च महारथः । शूककेयूरकण्ववाः शूकमाभ्याम्बरावृताः ।
 अधिहृदा नरव्याघ्रा नरवाहनमुत्तमं । तय एते मया दृष्टाः पाण्डुरश्च ववासस ।
 श्रेतोष्णीपाद्य दृश्यन्ते तय एते जनार्दन । धार्तराष्ट्रेषु सैन्येषु तान् विजानोहि केशव ।
 अथत्यामा हृत्पथैव हतवर्षा च सान्तत । रक्तोष्णीपाद्य दृश्यन्ते सर्वे माधव पार्थिवाः ।
 सद्रप्रयुक्तमारूढो भीमद्वैष्टो महारथैः । मया साङ्गं महाबाहो धार्तराष्ट्रेण वा विभो । १०१५
 अगस्त्यमास्ताश्च दिग्ं प्रयाताः सा जनार्दन । अचिरैरेव कालेन प्रास्थामो यमसादनं ।
 अहस्यन्ते च राजानो यथ तत्सूक्ष्ममण्डलं । गाण्डीवाग्निं प्रवेद्याम इति मे नास्ति संशय ।
 ॥ हृष्य उवाच ॥ उपस्मितविगमश्रेयं नूनमद्य वसुन्धर । यथा हि मे वच कथं भोपैति हृदयं तव ।
 सर्वेषां तात भूतानां विगाभे प्रत्युपस्थिते । अनयो जयसङ्घामो हृदयाघ्रापसर्पति ।

॥ कर्ण उवाच ॥ अपि त्वां कृष्ण पश्याम जीवन्तो ऽस्मान्महारणान् । समुत्तारो महाबाहो वीरश्चक्रविनाशनात् ।

अथ वा सद्भ्रमः कृष्ण स्वर्गे नो भविता भुवं । तपेदानीं समेयामः पुनः सार्द्धं त्वयाऽनघ ।

॥ सद्भ्रम उवाच ॥ दत्युक्त्वा माधवं कर्णः परिख्यञ्च्य च पीडितं । विस्मितः केशवेन रथोपस्थाद्वातरत् ।

ततः स्वरथमास्थाय जाम्बूनदविभूषितं । सहास्त्राभिर्ब्रिवृष्टे राधेयो दीनमानसः ।

ततः शीघ्रतरं प्रायात् क्रैशवः सहस्रात्मिकः । पुनश्चारयन्वाणो याहि यावोति सारथिं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि कृष्णकृष्णसंवादे द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अघिह्वानुनये कृष्णे कुहम्भः पाण्डवान् गते । अभिगम्य प्रथं सत्ता शनैः शोचन्निजव्रवीत् ।

जानामि मे जीवपूर्त्ति भावं नित्यमविग्रहे । क्रोशतो न च मृद्धीते वचनं मे सुयोधन ।

उपप्लेभो क्षमो राजा चेदिपाञ्चालकैरथैः । भीमान्जुनाम्भो कृष्णेन युयुधानयमैरपि ।

उपश्लेभे निविष्टोऽपि धर्ममेव युधिष्ठिरः । काङ्क्षते ज्ञानिसौहार्दाद्भ्रजवान् दुर्ब्येवो यथा ।

राजा तु धृतराष्ट्रोऽयं वयोदृष्टो न श्राम्यति । मत्तः पुत्रमदेनैव विधर्मं पथि वर्तते ।

जयद्रथस्य कर्णस्य तथा दुःशासनस्य च । कौवलस्य च दुर्बुद्ध्या गियो भेदः प्रपस्कृति ।

अधर्मेषु हि धर्मिष्ठे कृतं वैकार्यं मोदुमं । येषां तेषामयं धर्माः सानुवन्धो भविष्यति ।

द्विधर्माथे वत्साहर्मि कुहम्भिः को न संज्वरेत् । असाथा क्रैशवे याति समुद्योत्सन्नि पाण्डवाः ।

ततः कुरूणामनयो भविता वीरनाशनः । चिन्तयन्न लभे निद्रामहः सु च निशामु च ।

श्रुत्वा तु कृन्तो तदाश्वमर्यकामेन भाषितं । या निःश्वयन्तो दुःखार्ता मनषा विममर्षह ।

धिगस्त्यथै यन्कृतोऽयं महान् ज्ञानिवधः कृतः । वस्वन्ते सुहृदाश्चैव युद्धेऽस्मिन् वै पराभवः ।

पाण्डवाश्चेदिपाञ्चाला यादवाश्च समागताः । भारतैः सह योत्स्यन्ति किमु दुःखमतः परं ।

पर्ये दोषं भुवं युद्धे तथाऽयुद्धे पराभवं । अधनस्य मृतं श्रेयो न हि ज्ञातिचयो जयः ।

इति मे चिन्तयन्ना वै हृदि दुःखं प्रवर्तते । पितामहः शान्तनव आचार्य्यश्च युधोपपतिः ।

कर्णश्च धार्तराष्ट्रार्थं बहूयन्ति भयं मम । नाचार्य्यः कामवान् शिष्यैर्द्रोणो युथेन जातचित् ।

पाण्डवेषु कथं हार्द्दं कुर्यान्न च पितामहः । अयन्त्वेको दृष्ट्याद्दृष्टिधार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।

मोहानुवर्त्तते शततं पापो देष्टि च पाण्डवान् । महत्यनर्थं निर्वन्धो वल्लभश्च विमेषतः ।

कर्णः सदा पाण्डवानां तन्ने दहति सम्यति । आश्रमे लघु कर्णस्य मनोऽहं पाण्डवान् प्रति ।

प्रभादयितुमासाद्य दर्शयन्ती यथातथे । तेषां पितो भगवान् यत्र दुर्भसा मे वरं ददेत् ।

आङ्गनं मन्त्रसंयुक्तं वसन्त्याः पितृवैश्रमि । साऽहमन्तःपुरे राघ्नः कुन्तिभोजपुरस्तता ।

चिन्तयन्ती वडविधं हृदयेन विदूयता । वलावल्लभ मन्त्राणां मद्गच्छस्य च वामनं ।

स्वीभावाद्वात्सभावाच्च चिन्तयन्ती पुनः पुनः । धाव्या विद्यधया गुप्ता मखीमनदृता तदा ।

दोषं परिहरन्ती च पितृशारिर्व्यरचिणी । कथन्तु मुहुनं मे म्यासापापघवनी कथं ।

भवेयमिति वसिष्ठ्य ब्राह्मणं तं नमस्य च । कौटुहलात्तु तं सत्या भासिद्भादचरन्तदा ।

कन्या सती देवमर्कमादायमहन्ततः । योऽधै कानोमर्गं मे पुत्रवत्परिरचितः ।
 करमात्रं कुर्व्यादचनं पथं भ्रातृहितं तथा । इति कुन्ती विनियत्य कार्थ्यनिश्चयमुत्तमं । ४८९
 कार्थ्यार्थमभिनियत्य यथै भागोर्धीं प्रति । आत्मशस्य ततस्तस्य घृणिनः सत्यमङ्गिनः ।
 गङ्गातीरे प्रथाऽश्रौषीद्देवाध्ययननिस्वनं । प्राङ्मुख्योद्देवाद्यैः सा पयंतिष्ठत पृष्ठतः ।
 जयावसानं कार्थ्यार्थं प्रतीचन्ती तपस्विनी । अतिष्ठत्सूर्य्येनापात्तां कर्णेश्चरवावसि ।
 कौरव्यपत्नी वार्ष्णेयी पद्ममालेव श्रुत्यती । आश्रयतायाञ्जाम् । स परिहृत्य यतमतः ।
 दृष्ट्वा कुन्तीमुपातिष्ठदभिव्यथ हताञ्जलि । यथान्यायं महातेजा मानी धर्मस्थतां वरः । ४९०
 उत्स्रग्धन् प्रणतः प्राह कुन्तीं वैकृत्तनो वृषः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि कुन्तीकर्णसमागमे विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

॥ कर्ण उवाच ॥ राधेयोऽहमाधिरथिः कर्णस्त्वामभिवदाये । प्राप्ता किमर्थं भवती मूढि किं करवाणि ते ।
 ॥ कुन्त्युवाच ॥ कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथः पिता । नासि स्रतकुचे जातः कर्णैतदिद्वि मे वचः ।
 कानौनस्त्वं मया जातः पूर्वजःकुक्षिणा धृतः । कुन्तिराजस्य भवने जातस्त्वमसि पुत्रक ।
 प्रकाशकर्मा तपनो योऽयं देवो विरोचनः । अजीजनत् त्वां मय्येव कर्णेश्चक्षुष्टतां वरः । ४९१
 कुण्डली वद्धकवचा देवगर्भेः श्रियावृतः । जातस्त्वमसि दुर्द्धौ मया पुत्र पितृश्रेष्ठे ।
 स त्वं भ्रातृनसम्बुध मोहाद्यदुपसेवसे । धार्तराष्ट्रं न तद्युक्तं त्वयि पुत्र विभेषतः ।
 एतद्धर्मफलं पुत्रं नराणां धर्मनिश्चये । यत्तुय्यन्यस्य पितरो माता चाप्येकद्विजिने ।
 अर्जुनेनार्जितां पूर्वजनां लोभादसाधुभिः । आश्चिद्य धार्तराष्ट्रेभ्यो भुङ्क्ष्व यौधिष्ठिरी श्रियं ।
 अथ पश्यन्तु कुरवः कर्णाञ्जुनसमागमं । धैर्भ्रात्रेण समालक्ष्य संनमन्तामसाधवः । ४९२
 कर्णाञ्जुनो वै भवेतां यथा रामजनाङ्गनैः । असाथं किञ्च लोके स्थात् युवयोः सद्वितात्मनोः ।
 कर्णो भ्रातृव्यसे नूनं पञ्चभिर्भ्रातृभिर्दृतः । देवैः परिहृतो ब्रह्मा वेशामिव महाध्वरे ।
 उपपन्नो गुणैः सर्वैः ज्येष्ठः श्रेष्ठेषु बन्धुषु । स्रतपुत्रेति मा शब्दः पार्यस्त्वमसि वीर्यवान् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि कुन्तीकर्णसमागमे चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः सूर्य्यान्निश्चरितां कर्णं श्रुत्वाव भारती । दुरत्ययां प्रणयिनीं पितृवत् भास्करेरितां । ४९३

सत्यमाह पृथा वाक्यं कर्णं माहवचः कुरु । श्रेयस्ते स्थात्ररथ्याप्र सर्वं माचरतस्तथा । ४९४
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्य मात्रा च स्वयं पित्रा च भानुना । चचाल नैव कर्णस्य मतिः सत्यधृतेस्तदा ।
 ॥ कर्ण उवाच ॥ न चैतत् अद्भुते वाक्यं चक्षिये भाषितं त्वया । धर्मद्वारं ममेतत् खान्निद्योगकरणं तव ।
 अकरोन्मयि यत् पापं भवती सुमहात्ययं । अपाकीर्णोऽस्मि यस्मात्सत्तदशक्तीर्तिनामनं ।
 अहधेतुं चक्षिये जातो न प्राज्ञः सत्तसत्क्रियां । तत्कृते किञ्च पापीयोः शत्रुः कुःशान्ममाहितं ।
 क्रियाकाले तनुक्रोशमकृत्वा तमिमं मम । धीनसंस्कारसमयमद्य मां समचूचुदः । ४९५
 न वै मम हितं पूर्व्यं माहवचेति त्वया । सा मां समोपयस्य क्वत्वात्माहितेपिणो ।

कृष्येन सद्दितात् को वै न व्ययेत धनञ्जयात् । कोऽद्य भीतं न मां विद्यात् पार्थानां समितिं गतं ।

अभाता विदितः पूर्वं युद्धकाले प्रकाशितः । पाण्डवान् यदि गच्छामि किं मां वृत्तं वदियति ।

सर्वकामैः संविभक्तः पुजितय दयासुखं । अहं वै धातं राद्राणां कुर्व्यां तदफलं कथं ।

उपनष्ट परैर्वैरं ये मां नित्यमुपासते । नमस्कुर्वन्ति च सदा वसवो वासवं धया ।

मम प्राणैरे ये श्रून् शक्ताः प्रतिवसासितुं । मन्यन्ते ते कथं तेषामहं ह्यिन्द्रां मनोरथं ।

मया श्रेवेन सद्गामं तितीर्षन्ति दुरत्ययं । अपरे पारकामा ये त्यजेयं तानहं कथं ।

अयं हि कालः सम्यग्ज्ञो धातं राद्राणो विनां । जिज्ञेष्टव्यं मया तत्र प्राणानपरिरचना ।

कृतार्थाः सुभृता ये हि हत्यकाले क्षुपस्त्रिने । अनवेद्यं कृतं पापा विभुर्बन्धनवशिताः ।

राजकिंल्लिपिणां तेषां भद्रं पिण्डापहारिणां । नैवायं न परो लोको विद्यते पापकर्मिणां ।

धृतराष्ट्रश्च पुत्राणामेयं योऽस्मिन्नि ते सुतैः । वलञ्च शक्तिश्चास्त्राय न वै त्यज्यन्तं वदे ।

आनृशंसमयो वृत्तं रचन् सन्मुखोचितं । अतोऽयं करमयेतन्न करोम्यहं ते वषः ।

न च तेषां समारम्भो मयि मोघो भविष्यति । वथान् विषद्धान् सद्गामे न हनिष्यामि ते सुतान् ।

युधिष्ठिरश्च भोमश्च यमौ चैवाञ्जुनादृते । अञ्जुनेन समं युद्धं मम यौधिष्ठिरे वसे ।

अञ्जुनं हि निहत्याज्ञो सम्यग्ज्ञो स्यात् फलं मया । यमसा वाऽपि युज्येयं निहतः सव्यसाचिना ।

न ते जातु विनह्यन्ति पुत्राः पञ्च यमस्त्रिणि । निरञ्जुना सकृपा वा साञ्जुना वा हते मयि ।

इति कर्णवचः श्रुत्वा कुन्ती दुःखात् प्रवेपथी । उवाच पुत्रनाष्ट्रिय कर्णं धैर्यादकम्पनं ।

एवं वै भाव्यमेनेन चर्यं यास्यन्ति कौरवाः । यथा त्वं भापथे कर्णं देवन्तु वलवत्तरं ।

त्वया चतुर्णां भ्रातृणाममभयं शुकपर्ण । दत्तं तत् प्रणिजानीहि सद्गुरप्रतिभोचनं ।

अनामयं स्वस्तिचेलि पृथाऽथो कर्णमव्रजेत् । तां कर्णोऽप्य न वेद्युक्ता ततस्तौ जगत्तुः पृथक् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि कुन्तीकर्मसमागेन पञ्चचत्वारिंशदधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आगत्य हस्तिनपुरादुपस्यमरिन्दमः । पाण्डवानां यथावृत्तं क्रमवः सर्वमुक्त्वान् ।

सभाय सुचिरं कालं मन्त्रयित्वा पुनः पुनः । स्वमेव भवन्ं क्रौरिर्बिभ्रामार्थं जगाम ह ।

विद्वेज्य सर्वान् सृपतीन् विराटप्रमुखांस्तदा । पाण्डवा भानरः पञ्च मानावलं गते सति ।

सन्ध्यामुपास्य ध्यायन्तस्समेव गतमानसाः । आनाय कृष्यं दाप्राहं पुनर्धनममन्त्रयन् ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ त्वया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रज । किमुक्तः पुण्डरीकाक्ष तन्नः संसित्तमहर्षि ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः । तथं पथं हितश्चाक्तो न च शृणोति दुर्मतिः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तस्मिन्नुत्पथमापन्ने कुरुदृष्टः पितामहः । किमुक्त्वान् दृषीक्रेय दुर्बोधनममर्षयं ।

आचार्यो वा महाभाग भारद्वाजः किमव्रवीत् । पिता वा धृतराष्ट्रं गान्धारी वा किमव्रवीत् ।

पिता यवीयान्स्पाकं चत्ता धर्मविदं वरः । पुत्रशोकाभिभक्तः किमाह धृतराष्ट्रजं ।

किञ्च सर्वं नृपतये सभायां ये समासते । उक्तवन्तो यथातत्त्वं तद्गृहि त्वं जनाह्वन ।

४६०

४६५

४६९

४७५

४८०

४८५

उक्तवान् भगवान् सर्वं वचनं कुरुमुख्ययोः । धार्तराष्ट्रस्य तेषां हि वचनं कुरुसंघदि ।
 कामलोभाभिभूतस्य मन्दस्य प्राज्ञभानिनः । अप्रियं हृदये सद्यं तत्र तिष्ठति किञ्चन ।
 तेषां वाक्शानि गोविन्द श्रेष्ठमिच्छाम्यहं विभो । यथा च नाभिपद्येत कालसात तथा कुरु ।
 भवान् हि नो गतिः कृष्ण भवान्नाथो भवान् गुरुः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ शृणु राजन् यथा वाक्यमुक्त्वा राजा सुयोधन । मध्ये कुरुयां राजेन्द्र सभायां तद्विषयोऽपि मे । १८०
 मया विश्राविते वाक्ये जह्याम धृतराष्ट्रजः । अथ भीष्मः सुसंकुह इदं वचनमब्रवीत् ।
 दुर्योधन निषेधेदं कुर्याथं यद्ब्रवीमि ते । तच्छ्रुत्वा राजगार्दूल स्वकुलस्य हितं कुरु ।
 मम तात पिता राजन् शान्तनुर्लोकविश्रुतः । तस्याहमेक एवायं पुत्रः पुत्रवतां वर ।
 तस्य बुद्धिः संमुत्पन्ना द्वितीयः स्यात् कथं सुतः । एकं पुत्रमपुत्रं वै प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 न चोच्छेदं कुलं यायात् विस्रोर्व्येत कथं यमः । तस्याहभीषितं बुद्ध्या कालीं मातरमाहरं । १८१
 प्रतिज्ञां दुष्करां कृत्वा पितरथं कुलस्य च । अराजा चेद्धरेताम्न यथा सुविदितं तव ।
 प्रतीते निवसाम्येय प्रतिज्ञामनुपालयन् । तस्यां जज्ञे महावाङ्मनः श्रीमान् कुरुकुलोद्भवः ।
 विचित्रवीर्यो धर्मदाता कनीयान्ममपार्थिव । स्वर्ध्वेतिहं पितरि तं स्वराज्ये संन्यवेधयं ।
 विचित्रवीर्यं राजानं मृत्यो भूला ह्यधर्यः । तस्याहं सद्गमान् दारावजिह्वं समुपाहरं ।
 जिला पार्थिवसद्वातमपि ते वज्रमः श्रुतं । ततो रामेण समरे दन्द्युद्धमुपागमं । १८२
 स हि राम भयादेभिर्नागरैर्विप्रवासितः । दारेख्यतिप्रकस्य यद्भाषं समपद्यत ।
 यदा लरानके राज्ये न वर्षे सुरेश्वरः । तदाऽभ्यधावन्माभेव प्रजाः सुहृद्यपीडिताः ।
 ॥ प्रजा ऊचुः ॥ उपचीणाः प्रजाः सर्वे राजा भव भवाय न । ईतोः प्रणुदभद्रन्ते ज्ञानगोः कुलवर्द्धन ।
 धीयन्ते ते प्रजाः सर्वे व्याधिभिर्द्वन्द्वारुणैः । अस्पावशिष्टा गाङ्गेय ताः परिचातुमर्हसि ।
 आधीन् प्रणुद वीर त्वं प्रजा धर्मेण पालय । त्वयि जीवति माराष्ट्रं विनाममुपगच्छत । १८३
 ॥ भीष्म उवाच ॥ प्रजानां क्रोडतोनां वै भैवाचुभ्यत मे मनः । प्रतिज्ञां रक्षमाणस्य सद्गुणं क्षरतस्तथा ।
 ततः पौरा महाराज माता काली च मे शृणुमा । मृत्याः पुरोहितार्थ्यां ब्राह्मणस्य वज्रश्रुता ।
 मामुचुर्थसन्तप्ता भव राजेति सन्ततं । प्रतीपरचितं राष्ट्रं त्वां प्राप्य विनश्यति ।
 बलमस्फटितार्थं वै राजा भव महामते । इत्युक्तः प्राञ्चलिर्भूला दुःखितो भृशमातुरः ।
 तेभ्यो न्यवेदयन् च प्रतिज्ञां पितृगौरवात् । ऊर्द्धरेता ह्यराजा च कुलस्थार्थं पुनः पुनः । १८४
 विशेषतस्त्वदर्थं धुरि मा मां नियोजय । ततोऽहं प्राञ्चलिर्भूला मातरं सम्प्रसादयं ।
 नाम्ना शान्तनुभा जातः फौरव वंशमुद्बहन् । प्रतिज्ञां वितथां कुर्यामिति राजन् पुनः पुनः ।
 विशेषतस्त्वदर्थं प्रतिज्ञां कृतवानहं । अहं प्रैथस्य दासस्य तवान्म सुतवत्सले ।
 एवं तामनुभोयाहं मातरं जनभेव च । अयाचं भ्राष्ट्रदरिपु तदा प्याथं महामुनिं ।
 स ह माया महाराज प्रसाद्य तदृषिं तदा । अपत्याथं महाराज प्रसादं कृतवांस्य मः । १८५

धीन् स पुत्रानजनयत् तदा भरतसत्तम । अन्धः करणहीनत्वाच्चैव राजा पिता तव ।
 राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकविश्रुतः । स राजा तस्य ते पुत्राः पितुर्दायाद्यहारिणः ।
 मा तात क्लृप्तं कार्पीराज्यस्यार्हं प्रदीयतां । मयि जीवति राज्यं कः संप्राप्सतेत् पुमानिह ।
 माऽवमंस्थावचो मद्गं शममिच्छामि वः शदा । न विशेषोऽस्ति मे पुत्र त्वयि तेषु च पार्थिव ।
 मतमेतत् पितृसम्भवं गात्रार्थ्या विदुरस्य च । श्रेयतं खलु दृष्टानां माऽभिगद्दीर्घो मम ।
 नाश्रयिष्यसि मा सर्व्वमात्मानं श्रियिर्षीं तथा ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि भगवद्गीतेः पट्टचत्वारिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ भीष्मेणोक्ते ततोऽश्रेणो दुर्व्विधानमभाषत । मध्ये नृपाणां भद्रन्ते वचनं वचनं चमः ।

॥ श्रेण उवाच ॥ प्रातोपः शान्तनुस्नात कुलस्यार्थं यथा स्थितः । यथा देवव्रतो भीष्मः कुलस्यार्थं स्थितोऽभवत् ।

तथा पाण्डुरनरपतिः सत्यमश्रे जितेन्द्रियः । राजा कुरुणां धर्मात्मा व्रततः सुसमाहितः ।

श्लेषाय राज्यमददद्भृतराष्ट्राय धीमते । यधीपसे तथा च त्ते कुरुणां वंशवर्द्धनः ।

ततः सिंहासने राजान् स्थापयित्वा नमस्कृतं । वनं जगाम कौरव्या भार्याभ्यां सहितो नृपः ।

नीचैः स्थित्वा तु विदुर उपासो स विनोतवत् । प्रेषवत् पुरुषस्याश्रो बाह्यजगनमुत्सिपत् ।

ततः सर्व्वैः प्रजास्नात धृतराष्ट्रे जनेयरे । अन्वयन्त विधिवत् यथा पाण्डुं जनाधिपं ।

विद्वज्ध धृतराष्ट्राय राज्यं स विदुरगय च । चचार श्रियिर्षी पाण्डुः सर्व्वो परपुरञ्जयः ।

कोपसम्बलने दाने स्थानाऽस्त्रान्वेषणे । भरणे चैव सर्व्वस्य विदुरः सत्यमद्भरः ।

सन्धिविषहसंयुक्तो राज्ञः संवाहनक्रियाः । श्रवणत महातेजा भीष्मः परपुरञ्जयः ।

सिंहासनस्थो नृपतिर्धृतराष्ट्रा महाबलः । शत्रुस्यमानः सततं विदुरेण महात्मना ।

कथं तस्य कुञ्जे जातः कुलभेदं व्यथसि । सभूय भ्रातृभिः शार्ङ्गं भुङ्क्व भोगान् जनाधिप ।

प्रवीण्यहस्य कापंथ्यान् नार्थहेतोः कथञ्च न । भीमेश दत्तमिच्छामि न तया राजसत्तम ।

नाहं ततोऽभिकाङ्क्षित्वि दृष्ट्यायं जनाधिप । यतो भीष्मस्ततोऽश्रेणो यद्भीमस्ताह तत्कुह ।

दीयतां पाण्डुपुत्रेभ्यो राज्यार्हं मरिक्वर्षणं । सममाचार्य्यकं तात तव तेपाद्य मे शदा ।

अश्रुत्यात्मा यथा मद्गं तथा श्रेतस्यो मम । बद्धना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जयः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ स्वमुक्ते महाराज श्रेणोनामिततेजसा । व्याजहार ततो वाच्यं विदुरः सत्यमद्भरः ।

पितृश्वेदनमश्वोत्थ परिदृष्ट्य च धर्मवित् ।

॥ विदुर उवाच ॥ देवव्रत निबोधेदं वचनं मम भाषतः । प्रनष्टः कौरवो वंशस्तथा यत् पुनर्दृष्टतः ।

तन्मे विवपमानस्य वचनं समुपेक्षसे । कोऽयं दुर्व्विधानो नाम कुर्व्वेऽस्मिन् कुलपांशनः ।

तस्य धोभामिभ्यस्तस्य मर्तं समनुवर्त्तसे । अनार्य्येष्वाकृतज्ञस्य लोभिन धनधेनवः ।

अतिक्रामति यः शालं पितृश्वेदीर्घदर्शिनः । स्तेनमस्यन्ति कुरवो दुर्व्विधानकृतेन वै ।

यथा ते न प्रणश्येयुर्महाराज तथा कुरु । माश्चैव धृतराष्ट्रस्य सर्व्वमेव मदीपते ।

चित्रकार इवालेख्यं कृत्वा स्थापितवानसि । प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा यथा बंधरते तथा ।
 नेपिचक्ष महामाद्यो पश्यमानः कुलचर्यं । अय तस्य मतिर्नष्टा विनाशे मृत्युपस्थिते ।
 वनं गच्छ मया सार्द्धं धृतराष्ट्रेण चैव ह । बद्धा वा निष्ठतिप्रश्नो धान्तराष्ट्रं सुदुर्मतिं ।
 शाधीर्दं राज्यमद्याशु पाण्डवैरभिरचितं । प्रक्षोद राजशादूंस विनाशो दृश्यते महान् ।
 पाण्डवानां कुरुणाश्च राज्ञाममितनेजसां । विररामैवमुक्त्वा तु विदुरो दीनमानसः ।
 प्रथायमानः स तदा निःशर्मश्च पुनः पुनः ।

१०१५

१०१६

ततोऽय राज्ञः सुबलस्य पुत्री धर्मार्थयुक्तं कुलनाशभीता । दुर्व्योधानं पापमतिं नृशर्मं राज्ञां समर्थं सुतमाह कोपात् ।
 ये पार्थिव राजसभां प्रविष्टा ब्रह्मवंशे ये च सभासदोऽन्ये । शृण्वन्तु वक्ष्यामि तवापरार्धं पापस्य सामात्यपरिच्छेदस्य ।
 राज्यं कुरुणामनुपूर्वमेवाज्यं क्रमागतो नः कुलधर्मं स्यः । तं पाप बुद्धेऽतिनृशर्मकर्मणं राज्यं कुरुणामनयादिहंशि ।
 राज्ये स्थितो धृतराष्ट्रो मनीषी तस्मानुजो विदुरो दीर्घदर्शी । एतावतिक्रम्य कथं नृपलं दुर्व्योधानं प्रार्थयसेऽय मोहात् ।
 राजा च चत्ता च महानुभावो भीष्मे स्थिते परवन्तौ भवेतां । अयन्तु धर्मज्ञतया महात्मा न राज्यकामो नृवरो न दीज ॥ १०१७ ॥
 राज्यन्तु पाण्डोरिदमप्रधृष्यं तस्याद्य पुत्राः प्रभवन्ति नान्ये । राज्यं तदेतन्निखिलं पाण्डवानां पैतामहं पुत्रपौत्रानुगामि ।
 यद् ब्रूते कुरुमुख्यो महात्मा देवव्रतः सत्यवन्धो मनीषी । सर्वं तदस्माभिरह्यत् कार्यं राज्यं स्वधर्मं परिपालयद्भिः ।
 अनुज्ञया चाथ महाव्रतस्य मूयासुपोऽयं विदुरस्तथैव । कार्यं भवेत्तत् सुचदास्त्रियुज्य धर्मं पुरस्कृत्य सुदीर्घकालं ।
 न्यायागतं राज्यमिदं कुरुणां युधिष्ठिरः शाशु वै धर्मपुत्र । प्रचेदितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा पुरस्कृतः शान्तनवेन चैव ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि कुरुणाक्षे सप्तत्रयारंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ एवमुक्ते तु गान्धार्या धृतराष्ट्रेऽनेश्वरः । दुर्व्योधानमुवाचेदं राज्ञां मध्ये जनाधिप ।

१०१७

दुर्व्योधानं निबोधेदं यत् तौ वक्ष्यामि पुत्रक । तथा तत् कुरु भद्रन्ते यद्यस्ति पिङ्गौरवं ।

सोमः प्रजापतिः पूर्व्वं कुरुणां वंशवर्द्धनः । सोमाहभूव यष्टोऽयं ययातिर्नैज्यात्मज ।

तस्य पुत्रा बभूवुर्षिं पञ्च राजर्षिसत्तमाः । तेषां यदुर्महातेजा ज्येष्ठः समभवत् प्रभुः ।

पूर्व्वैवीर्याश्च ततो योऽस्माकं वंशवर्द्धनः । शर्षिष्ठया संश्रुतो दुहिवा ह्यपर्वणः ।

यदुय भरतश्रेष्ठ देवयान्याः सुतोऽभवत् । दौहित्रज्ञातं शुकस्य काव्यस्थामितनेजसः ।

१०१८

यादवानां कुलकरो बलवान् वीर्य्यसम्पतः । श्रवमेने स तु चक्षं दपंपूर्णः सुमन्दधीः ।

न चातिष्ठत् पितुः शास्त्रं बलदर्पविमोहितः । श्रवमेने च पितरं भ्रातृद्वयाप्यपराजितः ।

शुश्रियाश्चतुरन्तायां यदुरेवाभवद्वनी । वने कृत्वा स नृपतीन् न्यवशस्रगसाङ्गये ।

तं पिता परमक्रुद्धो ययातिर्नैज्यात्मजः । शशाप पुत्रं गान्धारे राज्याद्यापि व्येरोपयत् ।

ये नैमन्ववत्सन्त भ्रातरौ बलदर्पितं । शशाप तानपि क्रुद्धो ययातिसनयानय ।

१०१९

यवीर्याधं तत पूर्व्वं पुत्रं स्ववशवर्त्तिनं । राज्ये निवेशयामास विधेयं नृपसत्तमः ।

एवं ज्येष्ठोऽयद्योसिक्तो न राज्यमभिजायते । यवीर्याभोऽपि जायन्ते राज्यं हृष्टोपसेवया ।

तथैव सर्वधर्मेश पितृधर्मं पितामहं । प्रतोपः शशिवीपात्रच्छिपु सोक्तेषु विद्युतः ।

तस्य पार्थिवसिंहस्य राज्यं धर्मैण शासतः । तयः प्रजग्निरे पुत्रा देवकन्या यशस्विनः ।

देवापिरभवच्छ्रेष्ठी वाह्यो कस्य दनन्तरं । तृतीयः शान्तनुस्नात धृतिमान्मे पितामहः ।

देवापिसु महातिजास्त्रेणैवो राजसत्तमः । धार्मिकः सत्यवादी च पितुः शूद्रयूपणे रतः ।

पौरुजानपदानाञ्च सभृतः साधुसत्कृतः । सर्वेषां बालवृद्धानां देवापिर्हृदयङ्गमः ।

वदान्यः सत्यमन्थश्च सर्वभूतहिते रतः । वर्त्तमानः पितुः शास्त्रे ब्राह्मणानां तथैव च ।

वाह्यो कश्च मिया भ्राता शान्तनेश्च महात्मनः । साभ्रावञ्च परं तेषां संहितानां महात्मनां ।

अथ कालस्य पर्याये वृद्धो नृपतिषत्तमः । सभारानभिषेकार्थं कौरवामास शास्त्रतः ।

कारयामास सर्वाणि मङ्गलार्थानि वै विभुः । तं ब्राह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजानपदैः सह ।

धर्मं निवारयामासुर्देवापेरभिषेचनं । स तच्छ्रुत्वा तु नृपतिरभिषेकनिवारणं ।

अशुकप्लोऽभवद्राजा पर्यग्रेषु च त्वात्मजं । एवं वदान्यो धर्मज्ञः सत्यमन्थश्च सोऽभवत् ।

प्रियः प्रजानामपि स त्वग्देवेण प्रदूषितः । होनाङ्गं शृण्वीपालं नाभिनन्दन्ति देवताः ।

इति श्रुत्वा नृपश्रेष्ठं प्रत्येषधुन द्विजर्षभाः । ततः प्रव्यथिताङ्गोऽसौ पुत्रशोकसमन्वितः ।

निवारितं नृपं वृष्ट्वा देवापिः संश्रितो वनं । वाह्योको मातुलकुलं त्यक्त्वा राज्यं समाश्रितः ।

पितृभ्याह्वनं परित्यज्य प्राप्तवान् परमर्द्धिमत् । वाह्योकेन तनुज्ञातः शान्तनुर्लोकविश्रुतः ।

पितृभ्युपरते राजन् राज्यकाममकारयत् । तथैवाहं मतिमता परिचिन्त्येह पाण्डुना ।

श्रेष्ठः प्रभंशितो राज्यात् हीनाङ्ग इति भारत । पाण्डुसु राज्यं सम्प्राप्तः कनीयानपि सन्पुनः ।

विनाशे तस्य पुत्राणामिदं राज्यमरिन्दम । मध्यभागिनि राज्याय कथं लं राज्यमिच्छसि ।

अराजपुत्रो ह्यस्त्वामी परस्त्वं हर्तुमिच्छसि ।

युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा न्यायागतं राज्यमिदञ्च तस्य । स कौरवस्थास्य कुलस्य भर्ता प्रशामिता चैव महानुभावः ।

स सत्यमन्थः स तथाऽप्रमत्तः शास्त्रे स्थितो बन्धुजनस्य साधुः । प्रियः प्रजानां सुखदानुकम्पी जितेन्द्रियः साधुजनस्य

भर्ता ।

समा तित्तिचा दम आर्जवञ्च सत्यव्रतसं श्रुतमप्रमादः । भृतानुकम्पा ह्यनुशासनञ्च युधिष्ठिरे राजगुणा समस्ताः ।

अराजपुत्रस्त्वमनार्थवृत्तो लुब्धः सदा बन्धुषु पापवृद्धिः । क्रमागतं राज्यमिदं परेषां हर्तुं कथं प्रव्यसि दुर्बिनीत ।

प्रयच्छ राज्यार्द्धमेतमोहः सदाहमं लं सपरिच्छदञ्च । ततोऽवग्रेषं तव जीवितस्य सदानुजशैव भवेत्तरेऽहम् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि कृष्णवाक्ये ऽष्टमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

वायुदेव उवाच ॥ एवमुक्ते तु भीमैर्ग्रेणैर् विदुरेण च । गान्धार्थो धृतराष्ट्रेण न वै मन्दोऽन्वमुद्यतः ।

अवधूयोऽस्यितो मन्दः क्रोधधरंरक्तोऽधनः । अन्वद्वन्त तं पद्यात् राजानस्यकशोविताः ।

आज्ञापयथ राजसन्तानं पार्थिवान् नष्टचेतसः । प्रदाधं वै कुरुचेत्रं पुत्र्योऽदेति पुनः पुनः ।

ततस्ते शृण्वीपालाः प्रययुः सङ्घैर्निकाः । भीमं सेनापतिं वृत्वा संघटाः कान्तपोदितान् ।

अचौहिन्यो द्वैका च कौरवाणां समागताः । तासां प्रमुखाः भीमसातकेतुर्धरोरौचत ।

यद्वयुक्तं प्रापञ्च तद्विधत्स्व विद्याभ्यते । उक्तं भोगेण तदाक्यं द्रोणेन विदुरेण च ।
 गान्धार्या धृतराष्ट्रेण समक्षं मम भारत । एतत्ते कथितं राजन् यदृक्तं कुरुसंसदि ।
 साम्यमादौ प्रयुक्तं मे राजन् सौम्यावमिच्छता । अभेदायान्न संश्लेष प्रजाशास्त्र विद्वद्भ्ये ।
 पुनर्मैदं मे युक्तो यदा साध्वा न मृच्छते । कर्मानुकीर्त्तनश्चैव देवमानुषसंहितं ।
 यदा नाश्रियते वाक्यं सामपूर्व्यं सुयोधनः । तदा मया समामोच मेदिताः सर्व्यपार्यिवांः ।
 अहृतानि च धोराणि दाक्षणाणि च भारत । श्रमामुयाणि कर्मणि दर्शितानि मया विभो ।
 निभर्त्सयित्वा राज्ञस्त्रासृणोक्तव्यं सुयोधनं । राधेयं भीषयित्वा च शैबलस्य पुनः पुनः ।
 द्यूततो धार्तराष्ट्राणां निन्दां कृत्वा तथा पुनः । भेदयित्वा नृपान् सर्वान् वाग्भिर्मन्त्रेण चासक्तम् ।
 पुनः सामाभिसंयुक्तं सम्प्रदानमयामुवं । अभेदात् कुरुवंशस्य काव्ययोगात्तथैव च ।
 ते शूरा धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य विदुरस्य च । तिष्ठेयुः पाण्डवाः सर्व्ये हित्वा मानमधश्चराः ।
 प्रयच्छन्तु च ते राज्यमनीशास्तो भवन्तु च । यथाह राजा गाङ्गेयो विदुरस्य हितं तव ।
 सर्व्यं भवतु ते राज्यं पञ्च दामान् विवर्ज्य । अन्यथा भरणीया हि पितृक्षेत्रे राजसत्तम ।
 स्वमुक्तोऽपि दुष्टात्मा नैव भागं व्यमुञ्चत । दृष्टञ्चतुर्थं पश्यामि तेषु पापेषु नान्यथा ।
 निर्वृतास्तस्य विनाशाय कुरुक्षेत्रं नराधिपाः । एतत्ते कथितं राजन् यदृक्तं कुरुसंसदि ।
 न ते राज्यं प्रयच्छन्ति विना युद्धेन पाण्डव । विनाशहेतवः सर्व्यं प्रत्युपस्थितमष्टव्यव ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतायां भगवद्गीतायां एकोनपञ्चाशदधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ समाप्तश्च
 भगवद्गीतापर्वण्यं ॥

॥ अथ सैन्यनियोगपर्व ॥ १० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ जनार्दनवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः । आर्द्रनुवाच धर्मात्मा समचे केशवस्य च ।
 श्रुतं भवद्विषदृक्तं समायां कुरुसंसदि । केशवत्साऽपि यदाक्यं तन् सर्व्यमवधारितं ।
 तस्मान् सेनाविभागं मे कुरुङ्गं नरसत्तमाः । अर्षोऽहिल्यस्य सप्तैताः समेता विजयाय वै ।
 तायां धे पतयः सप्त विख्यानास्ताविविधधत । द्रुपदस्य विराटस्य दृष्टद्युम्नस्य षड्विण्डी ।
 सात्यकिश्चेकितानस्य भीमसेनस्य वीर्यवान् । एते सेनाप्रणेतारो वीराः सर्व्ये तनुत्यजः ।
 सर्व्ये वेदेविदः शूराः सर्व्ये सुचरितव्रताः । क्षीमन्तो नीतिमन्तस्य सर्व्ये युद्धविशारदाः ।
 इत्यस्त्रकुशलाः सर्व्ये तथा सर्व्यस्वयोधिनः । सप्तानामपि यो नेता सेनानां प्रविभागवित् ।
 यः सहेत रणे भीमं शराधिं पावकोपमं । तन्तावेत् सद्देवाव प्रभूहि कुरुनन्दन ।
 स्वमतं पुरुषव्याघ्र को नः सेनापति क्षमः ।
 ॥ सद्देव उवाच ॥ संयुक्त एकदुःखय वीर्यवांस्य महीपतिः । यं समाश्रित्य धर्मज्ञं स्वमंशमनुयुङ्क्षहे ।
 गच्छेत् विराटो दसवान् हतास्त्रा युद्धदुर्गदः । प्रसहियति सङ्ग्रामे भीमं तांश्च महारथान् ।

॥ वैश्यायण उवाच ॥ तथोक्ते सद्देवेन वाचो वाक्चविमारदः । नकुलोऽनन्तरं तस्मादिदं वचनमत्रश्रीत् ।

वयसा शास्त्रतो धैर्यात् कुलेनाभिजनेन च । हीमान् यत्कान्तिः श्रीमान् सर्वगाल्यविमारदः ।

वेद शास्त्रं भरद्वाजदुर्हयः सत्यमङ्गरः । यो नित्यं स्पृहते द्रोणं भीष्मश्चैव महाबलं ।

१११०

छाद्यः पार्थिववंशस्य प्रमुखे वाहिनीपतिः । पुत्रपौत्रैः परितृतः प्रतमाद्य इव द्रुमः ।

यस्मताप तपो धीरं सदारः प्रथिवोपतिः । रोषात् द्रोणविनाशाय धीरः समितिशोभनः ।

पितेवास्मान् समाधत्ते यः सदा पार्थिवर्षभः । शग्दुरी द्रुपदोऽस्माकं सेनाऽयं सम्यकषेत् ।

स द्रोणभीष्मावायायौ सचेदिति मतिर्भमः । स हि दिव्यान्वविद्राजा सखा चाङ्गिरसे नृप ।

माद्रीसुताभ्यामुक्ते तु स्वमते कुहनन्दनः । वामविवांसवममः सव्यसाच्यत्रयीदधः ।

११११

योऽयं तपःप्रभावेन श्रपिसन्तोषणेन च । दिव्यः पुरुष उत्पन्नो ज्वालावर्षो महाभुजः ।

धनुभ्रान् कवची सुद्वी रथमारुह्य दंष्ट्रतः । दिव्यैर्हयवरैर्युक्तरभिकुण्डात् समुत्थितः ।

गर्जन्निव महाभयो रथघोषेण वीर्यवान् । सिंहसंहननो धीरः सिंहतुल्यवराक्रमः ।

सिंहारस्कः सिंहभुजः सिंहश्चा महाबलः । सिंहप्रगर्ज्जो धीरः सिंहस्कन्धो महाशुतिः ।

सुभूः सुदंष्ट्रः सुसनुः सुषाडः सुमुखाऽऽरुणः । सुजनुः सुविगालाचः सुपादः सुप्रतिष्ठितः ।

१११२

श्रमेद्यः सर्वशस्त्राणां प्रभिन्न इव वारणः । जज्ञे द्रोणविनाशाय मत्प्रवादी जितेन्द्रियः ।

धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सचेद्धीमस्य सायकान् । वज्राग्रनिषमस्पर्शान् दीप्तास्थानुरगान्निव ।

यमदूतघमान् वेगे निपाते पावकोपमान् । रामेषां च विपहितात् वञ्चनिष्पिपदारुणान् ।

पुह्यं तं न पश्यामि यः सहेत महाप्रतः । धृष्टद्युम्नते राज्ञश्चित्ति मे धीयते मतिः ।

चिप्रमहत्सुखिषोधी मतः सेनापतिर्भमः । श्रमेद्यकवचः श्रीमान् शातङ्ग इव यूयपः ।

१११३

॥ भीमसेन उवाच ॥ वधार्थं यः समुत्पन्नः सिखण्डी द्रुपदात्मजः । वदन्ति मिहा राजेन्द्र श्रययद्य समागताः ।

यस्य सङ्गाममध्ये तु दिव्यमस्त्रं प्रशुब्धतः । रूपं द्रुपदन्ति पुरुषा रामेश्वर महातमनः ।

न तं युद्धे प्रपश्यामि यो भिन्यात्तं सिखण्डिनं । प्रक्षेप्य समरे राजान्ममहं चन्दने स्थितः ।

दैरये समरे भान्यो भीष्मं हन्यान्माहात्मनं । सिखण्डिनस्तृते धीरं म मे सेनापतिर्भमः ।

॥ पुथिष्ठिर उवाच ॥ सर्वेद्य जगतस्तान् मार्गकारं घनायतं । सर्वं जानाति धर्मात्मा भनमेवाद्य केमरः ।

१११४

यमाद्य हस्त्यो दाशार्हः सोऽन्त सेनापतिर्भमः । हताश्वोऽप्यहताश्वो वा हृष्टो वा ष्टि वा युवा ।

एष भो विजये मूलमेव तात दिपय्यये । श्व प्रापाय राज्यस्य भावभावा सुखासुते ।

एष धाता विधाता स चिह्निरच प्रतिष्ठिता । यमाद्य हस्त्यो दाशार्हः सोऽन्त भो वाहिनीपतिः ।

प्रवीतु वदता श्रेष्ठो निम्न मनमित्रर्त्तने । ततः सेनापतिं हृषा हृषण्य वमवर्त्तने ।

राषेः श्रेय स्थितिकान्ते प्रयास्यामो रणाङ्गिरं । अधिवाकितस्त्राय हनकौतुकमद्रुदाः ।

१११५

॥ वैश्यायण उवाच ॥ तस्य तद्रूपं युवा धर्मराजस्य धीमतः । अत्रश्रीत् पुण्डरीकाक्षो धनश्रयमेवस्य च ।

मनायेते महारान भवद्विव्यं उदारतः । नेतारस्तत्र सेनाया मना विक्रान्ताधोपिनः ।

सर्वं यव समर्था हि तव शत्रुं प्रयाधितुं । इन्द्रस्यापि भयं ह्येतं जनयेयुर्महाहवे ।
 किं पुनर्धातृराष्ट्राणां लुब्धांता पापचेतसां । मयाऽपि हि महायाज्ञे तन्प्रियायं महाहवे ।
 कृतो यज्ञो महास्तव श्रमः स्यादिति भारत । धर्मस्य गतमानुष्यं न एव वाच्या विरलतां ।
 कृतास्वं मन्यते बाल आत्माननविकचरणः । धार्तराष्ट्रो बलस्यश्च पश्यत्यात्मानमातुरः ।
 युज्यन्तां वाहिनी साधु वधसाध्या हि मे मताः । मधान्तैराष्ट्राः शब्दन्ति स्यातुं दृष्ट्वा धनञ्जयं ।
 भीमसेनश्च शंक्रुद्धं यमो चापि यमोपमौ । युयुधानद्वितीयश्च धृष्टद्युम्नममपैरुं ।
 अभिमन्युं द्रौपदेयान् विराटद्रुपदावपि । अर्षोहिणीपतीयान्याश्चेन्द्रान् भीमविक्रमान् ।
 सारवद्वलमक्षाकं दुष्यधंपं दुरासदं । धार्तराष्ट्रसत्वं सद्यो हनिष्यति न संशयः ।
 धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सेनापतिमरिन्दम ।
 ॥ वैश्यायन उवाच ॥ एवमुक्ते तु कृष्येन सम्प्राप्त्यदरोत्तमाः । तेषां प्रसष्टममथां नादः समभवंग्रहान् ।
 योग इत्यथ सैन्यानां त्वरतां सम्प्रधावेतो । हयवारणशब्दाद्य नेमिघोषाय सर्वतः ।
 शङ्खदुम्बुभिघोषाय तुमुलाः सर्वतोऽभवन् । तदुपं सागरनिभं चुभं बलसमागमं ।
 रथपत्तिगजोदयं महोर्किभिरिवाकुलं । धावतामाङ्गयानानां तनुवाणश्च यन्नतां ।
 प्रयास्यतां पाण्डवानां ससैन्यानां समन्ततः । गङ्गेव, पूर्णा दुर्द्धया समदृश्यते वाहिनी ।
 श्रयानोके भीमसेनो माद्रोपुत्रौ च दंशितौ । गौभद्रे द्रौपदेयाश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्यतः ।
 प्रभद्रकाश्च पाञ्चाला भीमसेनमुखा ययुः । ततः शब्दः समभवत् समुद्रस्यैव पञ्चणि ।
 च्छटानां सम्प्रयातानां घोषो दिवमिवास्तृशत् । प्रच्छटा दंशिता घोषाः परानोक्विदारणाः ।
 तेषां मध्ये यथै राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । शकटापणवेगाद्य यानयुग्मश्च सर्वशः ।
 कोपयन्तायुधैश्चैव ये च वैद्यायिकित्स्वकाः । फल्गुश्च बलं किञ्चित् यथापि कृशदुर्बलं ।
 तत्सङ्घं यथै राजा ये चापि परिचारकाः । उपस्रथे तु पाञ्चालो द्रौपदी सत्यवादिनौ ।
 महस्त्रीभिर्निवृत्ते दासोदाससमाहृताः । कृत्वा मूलप्रतीकारं गुल्मैः स्यावरजङ्गमैः ।
 स्कन्धावारेण सहता प्रथयुः पाण्डुनन्दनाः । ददतो गां हिरण्यश्च ब्राह्मणैरभिधृताः ।
 ख्यमाना ययुराजन् रथैर्मणिविभ्रुपितैः । कैकेया धृष्टकेतुश्च पुत्रः काश्यपश्च वा विभुः ।
 श्रेणिमान् वसुदानश्च शिखण्डो चापरार्जितः । च्छटामृष्टाः कवचिनः सशस्त्राः समलङ्कृताः ।
 राजानमन्वयुः सर्वे परिवार्यं युधिष्ठिरं । जघनाद्धं विराटश्च याजमेनेयश्चौमकिः ।
 सुश्रमां कुन्निभोजश्च धृष्टद्युम्नश्च चात्मजाः । रथायुतानि चत्वारि हयाः पञ्चगुणास्तथा ।
 पत्तिसेन्यै दशगुणं गजानामयुतानि पट् । अन्याधृष्ट्यैकतानो धृष्टकेतुश्च सात्यकिः ।
 परिवार्यं ययुः सर्वं वाधुदेवधनञ्जयो । आयाद्य तु कुक्षेत्रं व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
 पाण्डवाः समदृश्यन्त सद्दन्तो वृषभा इव । तेऽवगाह्य कुक्षेत्रं शङ्खान् दधुररिन्दमाः ।
 तथैव दभतुः शत्रुं वासुदेवधनञ्जयो । पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाग्नेः ।

निग्रम्य सर्वमेत्यानि समद्वयन्त सर्वश' । शङ्खदुन्दुभिसंसृष्ट सिंहनादमरस्त्रिणां ।

श्रुतिवीक्षान्तरोचञ्च सागरांशानुनादयन् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वाणि सैन्यनिर्माणपर्वाणि कुरुक्षेत्रप्रवेशे पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो देशे समे क्षिप्रमे प्रभृतयवसेन्धने । निवेशयामास तदा सेनां राजा युधिष्ठिरः । ११०

परिहृत्य मत्प्रानानि देवतायतनानि च । आयन्नाञ्च महर्षीणा तीर्थान्यायतनानि च ।

मधुरानूपरे देशे शूचौ पुण्ड्रे महामति । निवेशं कारयामास कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

ततश्च पुनस्तथाय मुञ्चं विश्रान्तवाहन । प्रयथौ श्रुतिवीपात्सैर्हृतः शतसहस्रशः ।

विद्राव्य शतशो गुन्मान् धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् । पर्यङ्कामत् समन्ताच्च पार्थेन सद्यः केशव ।

शिविरे मापयामास धृष्टद्युम्नश्च पापेत् । सात्यकिश्च रथोदारो युयुधानश्च बोर्ष्यगन् । ११०

आसाद्य सरितं पुण्यां कुरुक्षेत्रे क्षिरण्वतीं । सुपनीथां शूचिजलां शर्करापद्मवर्जितां ।

खानयामास पत्रिणां केशवमन्त्र भारत । गुह्यघमपि चादृश्य वलं तव न्यवेद्यत् ।

विधिर्घ्यं शिविरस्थासीत् पाण्डवानां महात्मनां । तद्विधानि नरेन्द्राण्य कारयामास केशव ।

प्रभृततरकाष्ठानि दुराधर्षतराणि च । भक्ष्यभोज्यान्प्रपानानि श्रवणोऽय महत्प्रभ ।

शिविराणि महाहाणि राज्ञां तत्र पूयक पूयकृ । विमानानोत्र राजेन्द्र निविष्टानि महीतले । ११०

तत्रामन् शिल्पिन प्राज्ञाः शतशो दत्तवैतनाः । सर्वापनारणैर्युक्ता वैद्या शाल्विप्रारदाः ।

व्याधनुर्बभ्रुश्शलाणा तथैव मधुर्षर्पिया । सहस्रैरसपांशूनां राशयः पञ्चैतेपमा ।

वहदकं स्रयवभं तुपाङ्गारसमन्वितं । शिविरे शिविरे राजा सञ्चकार युधिष्ठिरः ।

महायन्त्राणि नाराचालोमराणि परशुधा । धनूयि कवचादीनि यष्टयष्टयभंयुता ।

गजा कष्टकसन्नाहा लोहवर्मान्तरच्छदाः । दृश्यन्ते तत्र गिर्याभाः सहस्रशतयोधिनः । ११०

निर्विष्टान् पाण्डवांस्तत्र ज्ञाला शिविणि भारत । अभिसस्रुर्थ्ययादेशं सवला सहवाहना ।

चरितमद्भ्यचर्यांस्ते सोमपां भूरिदक्षिणा । जयाय पाण्डुपुत्राणां समाजस्युर्महोचित ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वाणि सैन्यनिर्माणपर्वाणि शिविरादिनिर्माणे एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ युधिष्ठिर महानीरुमुपायान्तं युयुक्षया । सन्निविष्टं कुरुक्षेत्रे वासुदेवेन पारितः ।

विराटद्रुपदाभ्याश्च सपुत्राभ्या समन्वितं । कैकेयैर्हृषिभिक्षैत्र पाथिने शतशो हृतं ।

महेन्द्रमिव चादित्यैरभिगुप्तं महारथैः । श्रुत्वा दुर्व्याधनो राजा किं कार्यं प्रव्यपद्यत । ११०

एतदिच्छाम्यहं श्रेतुं विलारेण महामते । सभूमे तुमुने तस्मिन् यदासीत् कुरुजाह्नवे ।

अप्यपेयुरिमे देवान् क्षेत्रानपि समागमे । पाण्डवा वासुदेवश्च विराटद्रुपदौ तया ।

धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चान्नः शिखण्डो च महारथः । युधामन्युश्च विक्रान्तो देवैरपि दुरासदः ।

एतदिच्छाम्यहं श्रेतुं विलारेण तपोधन । कुरूणां पाण्डवानाञ्च यददासीद्विषेष्टितं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रनिपाते तु दामार्धे राजा दुर्व्याधनस्तदा । कथं दुःशापनश्चैत्र शकुनिश्चाप्रवीरिर्द । १११

अष्टतेनैव कार्येण गतः पार्थानघोचजः । स रानान्मनुना विष्टो ध्रुवं ध्वज्यत्येभ्यः ॥
 इष्टो हि वासुदेवस्य पाण्डवैर्धम विग्रहः ॥ भीमसेनाञ्जुभौ चैव दाशार्थस्य मते स्त्रिताः ॥
 अजातशत्रुत्तर्यैर्भीमसेनवशानुगः । निहतस्य मया पूर्वं सह सर्वैः सहोदरैः ॥
 विराटद्रुपदौ चैव कृतवैरो मया सह । तौ च सेनाप्रणेतारौ वासुदेववशानुगौ ॥
 भविता विपहः सोऽयं तुमसो लोमहर्षणः । तस्मात् सांग्रामिकं सर्वं कार्यध्वमतद्रिताः ॥ १२०० ॥
 शिबिराणि कुरुचके क्रियन्तां वसुधाधिपाः । सुपर्यास्तावकाशानि दुरादेयानि शत्रुभिः ॥
 आसन्नजलकाष्ठानि शतशोऽय सहस्रशः । अच्छेद्याहारमार्गाणि वन्ध्याच्छ्रयचितानि च ॥
 विविधायुधपूर्णानि पताकाध्वजवन्ति च । समास्य तेषां पन्थानः क्रियन्तां नगरादहिः ॥
 प्रयाणं युयुतामथ शोभृत इति भाचिरं । ते तथेति प्रतिज्ञाय शो भृते चकिरे तथा ॥
 दृष्टरूपा महात्मानो निवासाय महीचिन्तां । ततस्ते पार्थिवाः सर्वे तच्छ्रुत्वा राजंशासनं ॥ १२०५ ॥
 आसनेभ्यो महासैन्ये उदतिष्ठन्नमर्षिताः । बाहून् परिघषक्त्वाग्रान् संसृशन्तः शनैः शनैः ॥
 काञ्चनाद्भृददीप्तं चन्दनागुरुभूषितान् । उष्णीषाणि नियच्छन्तः पुण्डरीकान्धैः करैः ॥
 अन्तरोद्योत्तरीयाणि भूषणानि च सर्वशः । ते रथासथिनः श्रेष्ठा ह्यथाय दृष्यकोविदाः ॥
 सञ्जयन्ति स्म नागांश्च नागशिक्षास्त्रनुष्ठिताः । अथ वर्माणि चित्राणि काञ्चनानि बहूनि च ॥
 विविधानि च शस्त्राणि चक्रुः सर्वानि सर्वशः । पदातयश्च पुंरूपाः शस्त्राणि विविधानि च ॥ १२१० ॥
 उपाजङ्घुः शरीरेषु हेमचित्राण्यनेकशः । तदुत्सव इवोदयं सम्यद्दृष्टनराहतं ॥
 नगरं धार्तराष्ट्रस्य भारतासीत् समाकुलं । जनैः पसलितवाक्सां रथनागाद्यमीनवान् ॥
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः कौपसञ्चयरत्नवान् । चित्राभरणवर्माक्षिशस्त्रनिर्घोलफेनवान् ॥
 प्रासादमालाद्विहतो रथ्यापणमहाद्भृदः । घोषचक्रोदयोद्भूतः कुरुराजमहार्षवः ॥
 व्यदृश्यत तदा राजंश्चन्द्रोदय इवार्णवः ॥ १२१५ ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्माणपर्वणि दुर्योधनसैन्यसज्जायां दिपञ्चाग्दधिकशतमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

॥ वैश्यायन उवाच ॥ वासुदेवस्य तदाक्यमनुसृत्य पुधिष्ठिरः । पुनः पप्रच्छ वार्ष्णेयं कथं मन्दोऽप्रवीदिदं ॥

अस्मिन्नभ्यागते काले किञ्च नः सममच्युत । कथञ्च वर्त्तमाना वै खधर्मात्र च्यवेमहि ॥

दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः शैबलस्य च । वासुदेव मतश्रोऽसि मम सभ्राह्मकथञ्च ॥

विदुरस्यापि तदाक्यं श्रुतं भीमस्य सोमयोः । कुन्याय विपुलप्रश्न प्रश्ना कार्त्स्न्येन ते श्रुता ॥

सर्वमेतदतिशय विचार्य च पुनः पुनः । चेभं पद्मा महाबाहो तत् त्रवीक्ष्यविचारयन् ॥ १२२० ॥

श्रुते तत् धर्मराजस्य धर्माद्यंघृष्टं वचः । मेघदुन्दुभिनिर्घोषः कृष्यो वाक्यमघाऽप्रवीत ॥

॥ श्रीरुष्ण उवाच ॥ उरुवानऽसि यदाक्यं धर्माद्यंघृष्टं हितं । न तु तेऽहकृतिप्रश्ने कौरव्ये प्रतिनिष्ठिति ॥

न च भीमस्य दुर्मैधाः श्रेणोति विदुरस्य वा । मम वा भापितं किञ्चित् सर्वमेवातिवर्षते ॥

नैव शमयते धर्मं नैव कामयते ययः । जितं स मन्यते सर्वं दुरात्मा कर्णमाश्रितः ॥

ननुभामाज्ञापयामास मम चापि सुयोधनः । न च तं सञ्चवान् कामं दुरात्मा पापनिश्चयः ।
 न च भीष्मो न च द्रोणो युक्तं तत्राद्यत्सर्व्वचः । सर्व्वे तमनुवर्त्तन्ते ऋते विदुरमच्युत ।
 शकुनिः सौवलयैव कर्णदुःशामनावपि । त्वय्ययुक्तान्यभायन्त मूढा मूढममर्षणं ।
 किञ्च तेषु मयोक्तेन यान्यभायत कौरवः । संवपेय दुरात्माऽसौ न युक्तं त्वयि वक्तंते ।
 पार्थिवेषु न सर्व्वेषु य इमे तव सैनिकाः । यत् पापं यन्न कन्याणं सर्व्वं तस्मिन् प्रतिष्ठितं ।
 न चापि वयमप्यर्थे परित्यागेन कर्ष्वचित् । कौरवे, श्रममिच्छामस्तत्र युद्धमनन्तरं ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्व्वे वासुदेवस्य भूषितं । अनुवन्तो मुखं राज्ञः समुदेवता भारत ।
 युधिष्ठिरस्त्वभिप्रायमभिलक्ष्य मदीक्षितां । योगमाज्ञापयामास भीमार्जुनयमैः सह ।
 ततः किलकिलाभूतमनोकेण पाण्डवस्य ह । आज्ञापितं तदा योगे समद्वयत्वा सैनिका ।
 श्रवध्यानां वधं पश्यन् धर्मराजो युधिष्ठिरः । नि यमन् भीमसेनञ्च विजयञ्चेदमत्रवोत् ।
 घर्द्ध वनवासस्य प्राप्तं दुःखञ्च यन्मया । सोऽग्रमस्मानुपैत्येव परोऽनर्थः प्रयत्नतः ।
 तस्मिन् यन्न कृतोऽस्माभिः स नो ह्येनः प्रयत्नतः । अकृते तु प्रयत्नेऽस्मानुपाद्यतः कलिर्महान् ।
 कथं ह्यवधैः सङ्ग्रामस्त्वार्थं स ह्य भविष्यति । कथं ह्यला गुह्यं हृद्भान् विजयो नो भविष्यति ।
 तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य सव्यसाची परन्तपः । यदुक्तं वासुदेवेन श्रावयामास तद्वच ।
 उक्तवान् देवकीपुत्रः कुन्त्याय विदुरस्य च । त्वचैवं तत्सया रज्जिबिखिलेनावधारितः ।
 न च तौ वञ्चतोऽधर्ममिति मे नैष्ठिकी मतिः । नापि युक्तञ्च कौन्तेय निवर्त्तित्तुमयुध्यतः ।
 तच्छ्रुत्वा वासुदेवोऽपि सव्यसाचित्रचक्षुः । स्तयमानोऽत्रोद्वेग्य पार्थमेवमिति ब्रुवन् ।
 ततस्तौ धृतसद्वत्सया युद्धाय सहसैनिका । पाण्डवेषा महाराज तं तारिष्वं सुखमावसन् ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि सैन्यनिर्याणपर्व्वणि युधिष्ठिरार्जुनसंवादे त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ व्यूथानां धैरव्यथां हि राजा दुर्थाधस्ततः । व्यभजतान्यनोकांनि दश चैकञ्च भारत ।
 गरुडस्तिरथाद्यानां सारं मध्यञ्च फल्गु च । सर्व्वेष्वेतत्सवनीकेषु सन्दिदेश्च नरार्थाय ।
 सानुकर्षाः सट्ठीराः सवह्याः सतोमराः । सोपासङ्गा मयक्रोकाः सनिपट्टाः सहर्षथाः ।
 सध्वजा सपताकाश्च समरासनतोमराः । रज्जुभिश्च त्रिचिवाभि सपागाः सपरिभराः ।
 सक्कचपहविचेपाः सतैलगुडवालुकाः । साग्रीपिपघटा सर्व्वे ससर्जरसपांगवाः ।
 सघण्टफल्गकाः सर्व्वे साद्योगुडमञ्जोपला । सगृह्णभिन्दिपालाश्च समधूर्च्छष्टमुद्रराः ।
 सकाण्डदण्डकाः सर्व्वे सकीरविरतोमराः । सगृह्णर्षपिटकाः सर्व्वे सदावीङ्गमतोमराः ।
 सकौलकवचाः सर्व्वे साकीटछादनाविताः । व्याघ्रपर्द्धपरीमारा दीपिच भ्रंशताश्च ते सहर्षथाः ।
 सगृह्णश्च सम्रासविविधायुधा । सकुठाराः सकुहाराः सतोऽसौमसपिप ।
 सक्कजालमतिच्छ्वत्सा मानामणिविभ्रंषिताः । त्रिचिवाभीका सप्रयुषोऽवलिता इव पात्रकाः ।
 तथा कवचिनः शूराः सञ्जेषु कृतनिदया । कुञ्जीना सपयोनिदा, सारथे त्रिनिवेदिताः ।

यद्धारिष्टा यद्भक्तया यद्भङ्गपताकिनः । यद्धारभरणनिर्घूहा यद्भृशनीमिपट्टिमाः ।
 चतुर्थ्यो रथाः सर्वे सर्वे चोत्तमवाजिनः । समामचष्टिकाः सर्वे सर्वे धृतमरासगाः ।
 धुर्य्ययोर्ध्वयोरेकस्तयान्वा पाथिंधारथो । तौ चापि रथिनां श्रेष्ठे रथो स ह्यविक्षया ।
 नगराणीव गुप्तानि दुराधर्षाणि शशुभिः । आशययसहस्राणि हेममात्तानि सर्वशः ।
 यथा रथास्तथा नागा यद्भक्तवाः स्तद्वृताः । यद्भयुः यत्तपुस्पा रजवन्त इवाद्रयः ।
 दावद्भुशधरो तत्र दावुत्तमधनुर्दुरौ । दौ वरासिधरो राजश्रेष्ठः शक्तिपिनाकृष् ।
 शत्रैर्गोचैः समाकीर्णं सर्वमायुधकोपकै । तद्भुव वतं राजन् कौरव्यथ महात्मनः ।
 आमुक्तकवचैर्गुणैः सपताकैः खलकृतैः । सादिभिद्योपपन्नास्तु तथा चायुतशो हयाः ।
 अश्वद्वाहाः सुसम्पन्ना हेमभाण्डपरिच्छदाः । अनेकशतमाहस्ताः सर्वे सादिशो स्थिताः ।
 नानारूपविकाराद्यु नानाकवचमस्त्रिणः । पदातिनो नरास्तत्र बभूवुर्हेममालिनः ।
 रथस्त्रामन् दश गजा गजस्य दश वाजिनः । नरा दश ह्यस्त्रामन् पादरथाः समन्ततः ।
 रथस्य नागाः पञ्चाशन्नागस्यासन् शतं हयाः । ह्यस्य पुस्तपा, सप्त भिन्नमन्थानकारिणः ।
 सेनापञ्चशतं नागा रथास्तावन्त एव च । दशसेना च शतना शतना दशवाहिनी ।
 सेना च वाहिनी चैव शतना ध्वजिनो बभूवुः । अशौहिणो तु पर्यायेर्निर्दिक्ता च वरुचिनी ।
 एवं व्यूढान्यनीकानि कौरवेयेण धीमता । अशौहिणो दशैका च मह्यताः सप्त चैव ह ।
 अशौहिणस्य सप्तैव पाण्डवानामभूद्दश । अशौहिणो दशैका च कौरवाणामभूद्दश ।
 नराणां पञ्चपञ्चाशदेवा पत्तिर्विधीयते । सेनामुखश्च तिष्ठन्ना गुल्म इत्यभिप्रच्छितं ।
 यथो गुल्मा गणस्त्रासीन् गणस्त्रयुतशो भवेत् । दुर्योधनस्य सेनासु चोत्स्यमानाः प्रहारिणः ।
 तत्र दुर्योधनो राजा शूरान् बुद्धिमतो नरान् । प्रसमीत्य महाबाहोयके सेनापती सादा ।
 पृथगशौहिणीनाञ्च प्रणेतृस्त्रसत्तमान् । विधिवत् पूर्व्वमानोय पाथिवानभ्यभाषत ।
 ह्ये द्रोणश्च शल्यश्च सैन्यवज्ज जयद्रथं । सुदक्षिणश्च काम्योर्गं कृतवर्माणमेव च ।
 द्रोणपुत्रश्च कर्णश्च शूरिश्चवभमेव च । शकुनिं सौवलश्चैव वाह्लीकश्च महावर्त ।
 दिवसे दिवसे तेषां प्रतिवेशञ्च भारत । चक्रे स विविधाः पूजाः प्रत्यचञ्च पुनः पुनः ।
 तथा विनियता सर्वे येच तेषां पदानुगाः । बभूवुः सैनिका राजन् प्रियं राश्रक्षिकीर्धवः ।

१५५

१५६

१५७

१५८

१५९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्घोषपर्वणि दुर्योधनसैन्यविभागे चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥१५४॥

॥ वैशम्पयन उवाच ॥ ततः शान्तनवं भीमं प्राञ्जलिधृतराज्जग । सह सर्वैर्महोपावैरिदं वचनमब्रवीत् ।

श्वते सेनाप्रणेतारं पूतना सुमहत्त्वपि । दीर्य्यते युद्धमासाद्य पिपीलिकपुटं यथा ।

न हि जातु दयोर्बुद्धिः समा भवति कश्चिच्चित् । शौर्य्यस्य वल्लेदणोः स्युर्द्वेते च परस्परं ।

१६०

शूयते च महाप्राज्ञ हेहयानमिगौजस्य । अभयुर्धाह्वणाः सर्वे समुच्छ्रितकुशध्वजाः ।

तानभ्ययुस्तदा वैश्याः शूद्राश्चैव पितामह । एकतस्त चयो वर्णा एकतः क्षत्रियर्षभा ।

ततो युद्धेष्वभ्यन्त चयो वर्षा, पुन पुन । चक्षियाद्य जयन्तेव वज्रजघैकतो वरुं ।
ततस्ते चक्षियानेव प्रप्रच्छुर्दिजसत्तमा । तेभ्य शंशुर्धर्मज्ञा थाथातय्य पितामह ।
वयमेकस्य शृणुणामा महायुद्धिमतो रणे । भवन्तस्तु पृथक्पूर्वं स्वयुद्धिवशवर्तिन । ५१०
ततस्ते व्राह्मणाश्चक्रुर्केके सेनापतिं द्विजं । नयेतु कुशवं शूरमजयन् चक्षियास्त ।
एवं ये कुशवं शूरं हितेष्विनमक ऋषं । सेनापतिं प्रकुर्वन्ति ते जयन्ति रणे रिपून् ।
भवानुग्रहना तुन्धो हितैषो च सदा मम । अशुच्यं स्थितो धर्मं स न सेनापतिर्भव ।
रश्मिप्रतामिवादित्यो बीरधामिव चन्द्रमा । कुबेर इव यक्षाणां देवानामिव वासव ।
पर्वतानां यथा मेरु सुपर्ण, पक्षिणा यथा । कुमार इव भूतानां वसनामिव ह्यवाट् । ५१०
भवता हि वयं गुप्ता शक्रेणैव द्विवीकष । अनाद्यथा भवित्यामस्त्रिदशानामपि भुवं ।
प्रयातु नो भवानघो देवानामिव पावकि । वयं त्वामनुयास्यामः शैरभेया इवर्षभं ।
॥ भोम उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत । यथैव हि भवन्तो मे तथैव मम पाण्डवा ।
अपि चैव मया श्रेयो वार्यं तेषा नगधिप । संयोद्धव्यं तवार्थाय यथा मे समय छत ।
न च पश्यामि योद्धारमात्मन सद्दश भुवि । श्वेतं तस्मान्नरव्याघ्रात् कुन्तोपुष्पाद्भनञ्चयात् । ५११
स हि वेदं नहायुद्धिर्द्विन्यान्स्त्राण्यनेकम् । न तु मां विद्वतो युद्धे जात युथेत पाण्डव ।
अहश्चैव क्षणेभ्यै निर्धन्यमिदं जगत् । कुर्यां शश्वलेभ्यैव ससुरासुरराचषं ।
न त्वेवोत्सादनोया मे पाण्डो पुत्रा जनाधिप । तस्मात् योधान हनिष्यामि प्रयोगेणायुतं सदा ।
एवमेपां करिष्यामि निधनं कुरुनन्दन । न चेत्ते मां हनिष्यन्ति पूर्वमेव समागमे ।
सेनापतिस्त्वहं राजन् समयेनापरेण ते । भविष्यामि यथाकामं तन्मे आतुमिहार्हसि । ५१०
कर्णो वा युधता पूर्वमहं वा श्रियिवीपते । स्पर्द्धते हि सदाऽत्ययं सतपुत्रो मया रणे ।
॥ कर्ण उवाच ॥ माह जीवति गाद्धेये राजन् योस्ते कयञ्चन । हते भोमे तु येभ्यामि सह गाण्डीवधन्वना ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत सेनापतिश्चक्रे विधिवत् भूरिदक्षिण । धृतराष्ट्रमज्ञो भोम सोऽभिपिको व्यरोचत ।
ततो भेरोद्य शङ्खाय शतशोऽय महच्छम । वादयोमासुरव्याधा वादका राजाशानात् ।
सिंहनादाद्य विविधा वाहनानाञ्च मिस्रना । प्रादुरामीदनश्चै च वर्षं स्थिरकर्द्धम । ५११
निर्घाता श्रियशोभ्या गजहृत्तनिलना । आभंय सर्वयोधानां पीडयन्तो मनाप्युत ।
वाचदाप्यशरोरिषो दिवशोक्ता प्रपेदिरे । शिवाद्य भयवेदिन्यो नेदुर्द्विप्रतरा श्यमं ।
सेनापत्ये यदा राजा गाङ्गेयमभिपिक्तवान् । तदेतान्दुयङ्गपाणि बभूवुः शनभो नृप ।
तत सेनापतिं हत्वा भोमं परवलाहिन । वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान गोभिर्निष्कैय भृग्मि ।
वह्ममनो जयाशोभिर्निर्घंथी सैनिकैर्हृतः । आपगच्छं पुरहृत्य भ्राष्ट्रमि सहितसदा । ५११
स्कन्धावारेण मरुता कुरुक्षेत्रं जगाम ह । परिक्रम्य कुरुक्षेत्रं कर्णेन सह कौरव ।

शिविरं मापयामास समं देशे जनाधिप । मधुरानुपुरे देशे प्रभृतयवधेन्धने ।

यथैव हस्तिनपुरं तदच्छिविरमासमे ।

इतिश्रीमद्भागवतं, उद्योगपूर्वणि सैन्यनिर्घोषपूर्वणि भीमसेनापत्ये पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ आपगथं महात्मानं भीमं शस्त्रधृता वरं । पितामहं भारतानां ध्वजं सर्व्वमहोच्चितां ।

दृहस्पतिसमं बुद्ध्या समया इधिवीसमं । समुद्रनिव गाम्भीर्य्यं हिमवन्निव स्थिरं ।

प्रजापतिमिवोदाय्यं तेजसा भास्करोपमं । महेश्वरिव शत्रूणां ध्वंसनं शरदृष्टिभिः ।

रणयज्ञे प्रवितते सुभीमे सोमवधेणे । दीक्षितश्चिररात्राय युवा तव युधिष्ठिरः ।

किमत्रवीर्य्यहायाजः सर्व्वशस्त्रधृतां वरः । भीमसेनाज्जैनो वाऽपि कृष्णो वा प्रत्यभापत ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आपद्दुर्धर्षकृग्वी महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः । सर्व्वान् भ्रातृन् समानोय वासुदेवञ्च शश्वतं ।

उवाच वदतां श्रेष्ठः सान्त्वपूर्व्वमिदं वचः । पर्याक्रामत सैन्यानि यत्तास्तिष्ठत दंशिताः ।

पितामहन वो युद्धं पूर्व्वमेव भविष्यति । तस्मात् धमसु सेनासु प्रणेतृन्मम पश्यत ।

॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ यथाऽहंति भवान् वक्रुनस्मिन् काले ह्युपस्थिते । तयदेमर्थवडाक्त्रमुक्तं ते भरतर्षभ ।

रौचते मे महावाहो क्रियतां यदनन्तरं । नायकास्तत्र सेनायां क्रियन्तामिह यत्नवै ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो द्रुपदमानान्य विराटं शिनिपुङ्गव । धृष्टयुञ्जय पाशांश्च धृष्टकेतुञ्च पार्थिव ।

शिविण्डनञ्च पाशाञ्च सहदेवञ्च मागधं । शतान् मय महाभागान् वीरान् युद्धाभिकाङ्क्षिणः ।

सेनाप्रणेतृन् विधिवदभ्यपिञ्चत युधिष्ठिरः । सर्व्वसेनापतिञ्चा च धृष्टयुञ्जकार च ।

द्रोणान् हतोऽस्तपन्नो च दृष्ट्वा ज्ञातवेदसः । सर्व्वपाभेव तेषान्तु मनुष्ठानां महात्मानां ।

सेनापतिपतिञ्चके गुडाकेर्यं धनञ्जयं । अर्ज्जुनस्यापि नेता च संयन्ता चैव बाजिनां ।

सह्यपणानुजः श्रीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः । तदृष्ट्वापस्थितं युद्धं समासन्नं महाहात्ययं ।

प्राविशन् भवनं राजान् पाण्डवश्च हलायुधः । महाक्रूरप्रभृतिभिर्गदसास्त्रोद्भवदिग्भिः ।

रौक्मेण याजकसैन्याहदेष्यपुरोगमैः । दृष्णिमुखैरधिगतैर्वाग्भिरिव बलीकटैः ।

अभिगमो महावाञ्छसंहरिदिरिव वासवः । नीलकौशेयवसनः कलासशिविखरोपमः ।

सिंहखलगतः श्रीमान्मदरक्तान्तलोचनः । तं दृष्ट्वा धर्ष्यराज्यकेशवय महायुतिः ।

उदतिष्ठन्नतः पाप्यो भीमकर्मो हृकोदरः । गाण्डीवधन्वायि चान्ये राजानस्तत्र केचन ।

पुजयाञ्छिरे ते वै समायान्तं हलायुधं । ततस्तं पाण्डवो राजा करे पस्यन्नं पाणिना ।

वासुदेवपुरोगास्तं सर्व्वं शवाभ्यवादन्यन् । विराटद्रुपदैर् दृष्ट्वावभिवाय हलायुधः ।

युधिष्ठिरेण सहित उपविशदरिन्दमः । ततस्तोपपविष्टेषु पार्थिवेषु समन्ततः ।

वासुदेवमभिप्रेष्य रौक्षिणेयोऽभ्यभापत । भविताऽयं महारौद्रेः दाहणः पृथक्पचयः ।

दिष्टमेतन् भुवं मन्ये न शक्यमतिवर्त्तितं । अस्मात् युद्धात् समन्तोऽनपि वः समुद्भञ्जनाम् ।

अग्रेगानचैतदेहैः शोभति मतिर्भूमि । समेतं पार्थिवं च तं कालपकममं यं ।
 विमहंश्च महान् भावी मांशशोणितकंदम् । उक्तो मया वासुदेवः पुन पुनरुपपन्नम् ।
 मन्मन्विषु ममां दृष्टि वत्सं च मधुसूदन । पाण्डवा हि यथाऽस्माकं तथा दुर्व्योधवो नृप ।
 तस्यापि क्रियतां साक्षं सपर्येति पुन पुन । तच्च मे नाकरोद्वा च तदर्थं मधुसूदन ।
 निर्विघ्नं सर्वभावेन धनञ्जयमवेक्ष्य ह । भ्रुवो जय पाण्डवानामिति मे निश्चि ॥ मतिः ।
 तथा ह्यमिनिवेशोऽयं वासुदेवस्य भारत । न चाहमुसहै कृष्णस्यै लोकायुदीर्घतु ।
 ततोऽहमनुवर्त्तामि केयवस्य चिकीर्षितं । उभौ धिष्ये हि मे वीरो गदायुधुविजारादौ ।
 तुल्यब्रह्मोऽस्यतो भोमे तथा दुर्व्योधे नृपे । तस्मात्प्राप्त्यामि तीर्थानि वरस्वयं निवेदितुं ।
 न हि मत्स्यामि कौरवाञ्छयमानानुपेक्षितुं । एवमुक्त्वा महाबाहुरनुशात च पाण्डवैः ।
 तीर्थयात्रां यथा राजानो निर्वर्त्तयं मधुसूदन ।

१५०

१५२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्माणपर्वणि रामगमने षट्षष्टाश्रदधिकप्रनतनेऽध्याय ॥ १५६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु भोग्रक्षय महात्मनः । हिरण्यरोम्या नृपते साचादिन्द्रास्य वै ।

१५०

आङ्गनामधिपतिर्भोजस्तितयश्चिखिन । द्वाविंशत्याद्यपते पुत्रो दिक्षु हृस्वोतिविश्रुत ।
 यः कियुत्सुर्विद्वह्य गन्धमादननाशिन । इत्तं शिष्यो धनुर्भेदं चतुष्पादमवाप्तवान् ।
 यो मरुदेशे धनुर्भेदे तुल्यं गण्डीवतेजसा । शार्ङ्गं च महाबाहुः सन्निभं दिश्वलवणं ।
 श्रीशैवतानि दिश्वानि धनुर्भि दिविचारिणः । वारुणं गाण्डिवं तच्च मारुदेशे विजयं धनु ।
 शार्ङ्गानु वैष्णवं प्राङ्गदिव्यं तेजोमयधनु । धारयामास तत् कृष्ण परमेनाभयावहं ।
 गाण्डीवं पावकाक्षेभे खाण्डवे पाकशासनिः । द्रुमाद्रुक्मो महातेजा विजये प्रत्यवयन ।
 सन्दिद्य भौरवान् पाशाघ्नित्य मुरभोजसा । निर्जित्य नरकं भौममाद्यत्य मण्डिबुण्डवे ।
 दोहमस्त्रोसहस्राणि रत्नानि विविधानि च । प्रतिपेदे ह्यभेके शार्ङ्गं धनुस्तमं ।
 हृक्मो तु विजयं सन्धा धनुर्घानिभस्त्रेण । विभोपयन्निव जगत पाण्डवानभ्यवर्त्तन ।
 मास्ययनं पुरा योऽसौ स्वधाङ्गलगन्धितं । हृक्मिषा हरणं वीरो वासुदेवेन धीमता ।
 हत्वा प्रतिज्ञां नाहत्वा निर्वर्त्तित्ये अनार्द्धनः । ततोऽन्धधावन् वारुण्यं सर्वश्रेष्ठतां वरं ।
 देनया चतुरङ्गिणा महत्या दूरपातया । विचिन्वायुधवर्षिण्या गङ्गधेव प्रहृष्टया ।
 म समामाद्य वारुण्यं योगिनामी वरं प्रभुं । व्यंभ्रतो मीळितो राजवाज्रगाम स कुण्डिन ।
 यथैव ह्यष्टोत्तरं रणे निर्जितं परवीरहा । तच्च भोजकटं नाम हतं नगरमुत्तमं ।
 सैन्येन महता तेन प्रभृतगप्रवाजिना । पुरं तद्विषु विख्यातं नाथा भोजकटं नृप ।
 य भोजराजः सैन्धेन महता परिवारितः । अचोद्विष्या महावीर्यं पाण्डवान् चित्रमामनन् ।
 तत स कवथी धन्वी तलो खट्वा शरासनो । ध्वजेनादित्यवर्षेण प्रविशेत् महाशरूं ।
 विदितं पाण्डवैरानां वासुदेवप्रियेष्वाय । सुधिष्ठिरस्त तं राजा प्रसुद्रम्याभ्युपगमन् ।

१५२

१५०

१५२

स पूजित पाण्डुपुत्रैर्यथान्याय सुमस्तुत । प्रतिगृह्य तु तान् सर्वान् विप्रान्त महसैनिक ।
 उवाच मध्ये वीराणां कुन्तीपुत्र धनञ्जय । सहायेऽस्मिन् स्थितो युद्धे यदि भीतोऽसि पाण्डव । ५१०
 करिव्यामि रणे सङ्गमसङ्ग तव शत्रुभि । न हि मे विक्रमे तुल्य पुमानस्तीह कथन ।
 हनिव्यामि रणे भागं यन्मे दास्यसि पाण्डव । अपि द्रोणकृपौ वीरो भीमकर्णवयो पुन ।
 श्रय वा सर्वं यवैते तिष्ठन्तु वसुधाधिप । निहत्य समरे शत्रून्त्वा दास्यामि मेदिनी ।
 इत्युक्तो धर्मराजस्व कैवलय च सन्निधौ । शृण्वता पार्थिवेन्द्राणामन्येष्विव सर्वश्र । ५११
 वासुदेवमभिप्रेक्ष्य धर्मराजश्च पाण्डव । उवाच धीमान् कौन्तेय प्रहस्य सखिपूर्वक । ५१२
 कौरवाणां कुले जात पाण्डो पुत्रो विधेयत । द्रोणं व्यपदिशन् शिष्या वासुदेवसहायवान् ।
 भीतोऽस्मीति कथं भूया दधानो गाण्डिवं धनु । युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्व्यं सुमहाबलैः ।
 सहायो घोषयाचायां कुलदासीत् सखा मम । तथा प्रतिभये तस्मिन् देवदानवसङ्कुले ।
 खाण्डवे युध्यमानस्य क सहायस्तदाऽभवत् । निवातकवचैर्गुह्ये कालकैयैश्च दानवै । ५१३
 तत्र मे युध्यमानस्य क सहायस्तदाऽभवत् । तथा विराटनगरे कुहमि सह सङ्गरे । ५१४
 युध्यतो बहूमिन्नत्र क सहायोऽभवन्मम । उपजोय्य रणे रुद्रं शकं वैश्रवण यमं ।
 वरुणं पावकक्षेत्र ऋष द्रोणश्च माधुवं । धारयन् गाण्डिवं दिव्य धनुस्तोजामथ दृढ ।
 अचय्यशरभयुक्तो दिव्यास्त्रपरिहृष्टित । कथमस्त्रादिधा भूयात् भीतोऽस्मीति यमोहरं ।
 वचन नरशार्दूल वज्र युधमपि स्वथ । नास्मिभीतो महाबाहो सहायार्थं नास्ति मे ।
 यथाकामे यथायोग गच्छ वान्यत्र तिष्ठ वा । विनिवर्त्य ततो रुष्को घेनां गागरश्चित्रां । ५१५
 दुर्व्योधनमुपागच्छत्तथैव भरतर्षभ । तथैव चाभिगम्यैनमुवाच वसुधाधिप ।
 प्रत्याख्यातश्च तेनापि स तदा शूरनानिना । द्वावेव तु महाराज तस्मात् युद्धादपेयतु ।
 रौहिणेयश्च वार्ष्णेयो रुष्को च वसुधाधिप । गते रामे तीर्थयात्रां भीमकस्य सुते तथा ।
 उपविशन् पाण्डुरेया मन्वाय पुनरेव च । समितिर्धर्मराजस्य सा पार्थिवसमाकुला ।
 शूशुभे तारकैयिञ्चा धौशुश्रेयैव भारत । ५१६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भैरवनिर्घण्टपर्वणि रुक्मिप्रत्याख्यानोत्तरपञ्चासदधिकप्रतनोऽध्याय ॥ १५७ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ तथा व्यूढेभ्यनोकेषु कुरुक्षेत्रे द्विजर्षभ । किमकुर्वन्स कुरव कालेनाभिप्रचोदितान् ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथा व्यूढेभ्यनोकेषु युक्तेषु भरतर्षभ । धृतराष्ट्रो महाराज सञ्जय वाक्यमब्रवीत् ।
 इति सञ्जय सर्वं मे आचख्यानवधेयत । मेनातिवैभे यदुक्तं कुरुपाण्डवभेनयो ।
 दिष्टमेव पर मन्ये पौरुषघ्नाप्यनर्थक । यद्दहं युध्यमानोऽसि युद्धदोषान् चयोदयान् ।
 तथाऽपि निवृत्तिप्रथं पुत्र दुर्धनदेविनं । न शक्नोमि नियन्तुं वा फर्तुं वा हितमात्मनः । ५१८
 भवत्येव हि मे सत मुहूर्त्तैर्दोषानुदग्निनी । दुर्व्योधन समासाद्य पुन मा परिवर्तते ।
 एवं गते वै यद्भावि तद्गतिव्यति सञ्जय । सधर्मं किञ्च रणे तनुत्यागो हि पूजित ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ तद्युक्तोऽयमनुपमो महाराज यथेच्छमि । ननु दुर्व्योधने दोषमिममाधातुमर्हसि ।
 शृणुष्वानवशेषेण वदतो मम पार्थिव । य आत्मनो दुर्धरितादशुभं प्राप्नुयाच्चरन् ।
 न स कालं न वा देवं वक्तुमेतदिहाहंति । महाराज मनुष्येषु निन्द्य य सर्वमाचरेत् ।
 य वध्यं सर्वलोकस्य निन्दितानि समाचरेत् । निकारा मनुजश्रेष्ठ पाण्डवैस्तप्रतीक्षया ।
 अतुभृताः महामात्यैर्निहतैरधिदेवने । हयामाञ्च गजानाञ्च राशाञ्चामिततेजसां ।
 वैश्वं समरे हतं यत्तन्मे शृणु सर्वश्र । स्थिरो भूत्वा महाप्राज्ञ सर्वलोकवयोदयं ।
 धयाभृतं महायुद्धे शुला चैकमना भव । न ह्येव कर्ता पुरुष कर्षणे शूभवापयो ।
 अस्वतन्तो हि पुरुष काव्येने दास्यन्भवत् । केचिदीश्वरनिर्दिष्टा केचिदेव यदृच्छया ।
 पूर्वैर्कर्माभिरथन्ते वैधमेतत् प्रदृश्यते । तस्मादनर्थमापन्नं स्थिरो भूत्वा निगमय ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्माणपर्वणि मञ्जयवाक्ये अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय समाप्तश्च सैन्यनिर्माणपर्व ॥ १५८ ॥

॥ अथ उल्लूकदूतागमनपर्व ॥ ११ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ हिरण्यं निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु । न्यविशन्ते महाराज कौरवेषां यथाविधि ।
 तत्र दुर्व्योधने राजा निवेश्य बलमोजसा । सप्तार्णविला मृतोन्मथ्य गुम्फास्तथैव च ।
 आरक्ष्य विधिं हला योधानां तत्र भारत । कर्षं दुःशासनश्चैव शकुनिश्चापि भौषणं ।
 आनाय्य मृगशीमव मन्वयामास भारत । तत्र दुर्व्योधने राजा कर्णेन मह भागत ।
 सप्तार्णविला कर्णेन भ्रात्रा दुःशासनेन च । सौवनेन च राजेन्द्र मन्वयिला नरपथं ।
 आह्वयोपकरे राजेन्द्रुकमिदमववोत् । उनूक्तं गच्छ केनच पाण्डवान् सहधोमहान् ।
 गत्वा मम वचो हृदि व्यासुदेवस्य शृण्वतः । इदन्त ममनुप्राप्तं वयंप्रगामिषिन्तिनं ।
 पाण्डवानां कुष्माण्ड युद्धं शोकमयह्वर । यदेतत् कल्पनावाक्यं मञ्जयो महदववोत् ।
 वासुदेवमहायस्य गर्जति मानुजस्यते । मथे कुष्णा कौन्तेय तस्य कौतोऽप्यमागत ।
 यथा व सम्प्रतिज्ञातं तत् सर्वं क्रियतामिति । ज्येष्ठं तथैव कौन्तेय ब्रूयास्त वचनान्नमः ।
 भ्रातृभिः सहितं सर्वं सोमकैश्च सदेकथैः । कथं वा धार्मिको भूत्वा त्वमधर्वं मनः कथाः ।
 य इच्छसि अगच्छे नश्यमानं नृपधरम् । अभयं सर्वानृतेभ्यो दाता त्वमिति मे मतिः ।
 श्रूयते हि पुरा गीतः शोकोऽयं भगतपथं । प्रह्लादेनाय भद्रं जने नारज्ये तु देवैः ।
 यस्य धर्मध्वजे निर्यं सुरा ध्वज इवोद्धितः । प्रह्वानानि च पापनि वेदानाम तत् प्रतं ।
 अथ ते वर्तयिष्यामि आख्यानमिदमुत्तम । कथितं नारदेनेह पितृधर्म नगाधिर ।
 मात्सर्यः किञ्च दुष्टात्मा निघेष्ट सर्वकर्मसु । उद्ध्वङ्गः स्थितो राजन् गुह्यातीरे कदाचन ।
 य वैहत्या मनः इह प्रत्ययोधं प्रतीरिषां । करोमि धर्ममिच्छे सर्वानेव प्रतीरिषां ।

१८०

१८१

१८२

१८३

१८४

तस्य कालेन महता विग्रहं जयपुरण्डजाः । समेत्य च प्रशंसन्ति माभ्यारं तं विशास्यते ।

६८५

पूज्यमानस्तु तैः सर्वैः पवित्रिभिः पविभोजनः । आत्मज्ञार्थं कृतं मेने चर्षायाय कृतं फलं ।

श्रय दीर्घस्य कालस्य तन्देशं मूपिका धयुः । ददुःखसांस ते तत्र धार्मिकं प्रनृप्रारिणं ।

काथ्येण महता युक्तं दशयुक्तेन भारत । तेषां मतिरियं राजघ्राणीकृतव विनियये ।

वज्रमित्रा वयं सर्वे तेषां नो मातुलो ह्ययं । रचां करोतु सततं दृढयाचस्य सर्व्वमः ।

उपगम्य तु ते सर्व्वे विडालमिदममुवन् । भवप्रसादादिच्छामयत्तुं धैव ययासुसं ।

भवान्ना गतिरव्यथा भवान् परमः सुखन् । ते वयं सहिताः सर्व्वे भवन्तं शरणङ्गताः ।

६८६

भवान् धर्मपरौ नित्यं भवान् धर्मं व्यर्षस्यतः । स भो रघु महाप्राज्ञ विदमानिष वज्रधृत् ।

एवमुक्तस्तु तैः सर्व्वैर्मूपिकैः च विशास्यते । प्रत्युवाच ततः सर्वाभ्युपिकाभ्युपिकान्तरुत् ।

दयोर्वीर्यं न पश्यामि तपसो रचस्य च । श्रवश्यन्तु मया कार्य्यं वचनं भवतां हितं ।

युष्माभिरपि कर्त्तव्यं वचनं मम नित्यमः । तपसाऽपि परिश्रान्तेः दृढं नियममास्ति न ।

न चापि गमने शक्तिं काञ्चित् पश्यामि चिन्तयन् । सोऽस्मि नेय, सदा तात नदीकूडमितः परं ।

६८७

तथेति ते प्रतिज्ञाय मूपिका भरतर्षभ । दृढवालमेथो सर्व्वे माञ्जाराय न्यवेदयन् ।

ततः स पापौ दुष्टात्मा मूपिकानर्थं भवयन् । पीवरस्य सुवर्णस्य दृढवश्वय जायते ।

मूपिकाणां गणस्याच भृशं सञ्जीयतेऽप्य सः । माञ्जारा वद्धंते चापि तेजोवलयमन्वितः ।

ततस्तौ मूपिकाः सर्व्वे सभेत्यान्योऽन्यमब्रुवन् । मातुलो वद्धंते नित्यं वयं कीयामहे श्यं ।

ततः प्राञ्जतमः कश्चित् डिण्डिको नाम मूपिकः । श्रववीत् वचनं राजन् मूपिकाणां महागणं ।

६८८

गच्छतां वो नदीतीरं सहितानां विग्रेपतः । शृष्टतोऽहं गुमिथ्यामि सहैव मातुलेन तु ।

साधुषाध्विति ते सर्व्वे पूजयास्त्रकिरे नदा । चक्रुथैव ययान्यायं डिण्डिकस्य बोऽर्थवत् ।

अविज्ञानान्तत, कोऽप्य डिण्डिकं ह्युपभुक्तवान् । ततस्तौ सहिताः सर्व्वे मन्त्रयामासुरञ्चया ।

तत्र दृढतमः कश्चित् कोकिलो नाम मूपिकः । अत्रवीद वचनं राजन् ज्ञातिमध्ये यथातथं ।

६८९

न मातुलो धर्मकामन्द्यमात्रं कृता शिखा । न मूनफलमलस्य विद्या भवति लोमशा ।

अस्य गावाणि बद्धन्ते गणस्य परिधीयते । श्रय सप्ताष्टदिवसात् डिण्डिकोऽपि न दृश्यते ।

एतच्छ्रुत्वा वचः सर्व्वे मूपिका विप्रदुःखु । विडावोऽपि सुदुष्टात्मा जगामैव ययागतं ।

तथा तमपि दुष्टात्मन् वैडालं मतमास्यतः । चरसि ज्ञातिपु मदा विडालो मूपिकेखिर ।

अन्यथा किन् ते वाक्त्रमन्यथा कर्म दृश्यते । दर्शनाद्यैव लोकस्य वेदाद्योपशमस्य ते ।

त्यक्त्वा ह्यत्र लिदं राजन् चक्रपथं समाश्रित । कुरु कार्याणि सर्वाणि धर्मिष्ठोऽसि नरर्षभ ।

६९०

याज्ञवल्क्येण प्रदिवीं लब्ध्वा भरतसत्तम । देहे दानं दिजातिभ्यः पितृभ्यश्च यथोचिनं ।

जिह्याया वर्षपूंगाय मातुर्मांस्त्रिभित्ति स्तिनः । प्रमाञ्जोऽश्रु रणे जिता संमानं परमावह ।

पञ्चपामा वृता यत्राघ्राणाभिरपवर्जिताः । युष्मान्मे कथं सख्ये कोपयेम च पाण्डवान् ।

तत्कृते दुष्टभावस्य सन्ध्यागो विदुरस्य च । जातुपे च स्ये दाहं करंस्त्वं पुरुषो भव ।
 यच्च ह्यस्यमत्रोचसत्तनायानं कुरुषं वदि । श्रयमसि स्थितो राजन् प्रमाय समराय च ।
 तस्यायमागतः कालः समरस्य मराधिप । शतदर्थं मया सर्वं कृतमेतन् युधिष्ठिर ।
 किञ्च युद्धान् परं लाभं चक्षितो वज्र मन्वते । किञ्च त्वं चक्षियञ्जुवे जात सम्प्रथितो भुवि ।
 द्रोणदस्तापि स्मृष्य कृपाच भरतपंभ । तुल्ययोनौ समबले वासुदेवं समाश्रितः ।
 ब्रूयास्तं वासुदेवस्य पाण्डवानां समीपतः । आत्मार्थं पाण्डुवार्थस्य यत्तो मां प्रतिषेधय ।
 समामथे च यद्रूपं मायया कृतवानसि । तत्तयैव पुनः कृत्वा मारुतेनो मामभिद्रव ।
 इन्द्रजालस्य माया वै कुरुका वाऽपि भीषणा । आत्तमखलं वद्वाभे वहन्ति प्रतिगर्चनाः ।
 वयमप्युत्सहेम द्यौं खञ्ज गच्छेम मायया । रसातलं विश्रामोऽपि सेन्द्रं वा पुनरेव तु ।
 दर्शयन्नेव रूपापि खमरीरे बह्वन्वपि । न तु पंथ्यायतः सिद्धिर्बुद्धिमाश्रानि मानुषी ।
 मनसैव हि भूतानि धातैव कुरुते वधे । यत् ब्रह्मोपि च वाण्येय धातैराश्रानहं रणे ।
 घातयित्वा प्रदास्यामि पार्थिव्या राज्यमुत्तमं । आचरचे च मे सर्वं सञ्जयतव भाषितं ।
 मद्रितोवेन पार्थिवेन वैरं वः सव्यमाचिना । स सत्यमद्रुरो भूत्वा पाण्डुवार्थं पराक्रमो ।
 दुष्यन्तव रणे यत्तः पश्यामः पुरुषो भव । यत्तु शत्रुमभिश्चाय शूद्रं पौहयमास्त्रिन ।
 करोति हियतं शोकं च शीवति सुजीवितं । अकस्माच्चैव ते ह्यप्य ख्यातं शोके महद्यमः ।
 अद्येदानीं विजानोमः मन्त्रि यष्टाः सऽद्रुकाः । मद्रिधो नापि नृपतिस्तस्यि युक्तः कयश्चन ।
 वृक्षाहं संयुगं कर्तुं कंसस्यैव विधेयतः । तस्य ह्वरकं वालं बह्मिनिमविदकं ।
 उनूक मद्रिचा ब्रूहि अमरुत् भीमसेनकं । विराटनगरे पार्थं यस्तं सुदो ह्यभः पुरा ।
 वक्षसो नाम विख्यातस्तदासैव हि पौरुषं । प्रतिशानं समामथे न तन्मिष्या तदा पुरा ।
 दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि द्रक्ष्यते । यत्त्रयोपि च कौन्तेय धातैराश्रानहं रणे ।
 निहनिष्यामि तरसा तस्य कालोऽयमागतः । त्वं हि मे ज्ये पुरस्त्वोर्ध्वो मल्येपेयं च भारत ।
 क युद्धं क च भोक्तव्यं युधस्य पुरुषो भव । श्रियश्चसि ह्तेः भूमौ गदामात्रिञ्च भारत ।
 तद्दुयां च समामथे वलितं ते वृकोदर । उनूक नकुलं ब्रूहि वचनाम्भम भारत ।
 युधस्यैव स्थिरा भूत्वा पश्यामस्तव पौरुषं । युधि छिरानुरागस्य देयस्यं मयि भारत ।
 ह्यस्यायाश्च परिक्लेशं क्षरेदानीं यदातथं । ब्रूयास्तं सहदेवस्य राजमथे वधो मम ।
 युधेदानीं रणे यत्तः क्लृप्तान् क्षर च पाण्डव । विराटद्रुपदैः चोभौ ब्रूयास्तं वचनाम्भम ।
 न इष्टपूर्वो भक्षारो मयैरपि महागुणैः । तयाऽर्धपतिभिर्धेया यतः स्रष्टाः प्रजास्रतः ।
 अस्त्राद्येऽथे नरपतिर्धुवदारिति चागतं । ते धूर्तं संहता भूत्वा तदधार्थं ममपि च ।
 आत्मार्थं पाण्डुवार्थस्य प्रयुध्यन्ते मया सस्य । ह्यष्टपुत्रस्य पाञ्चान्यं ब्रूयास्तं वचनाम्भम ।
 स्य ते समयः प्राप्नो सव्यव्यय तदाऽपि सः । द्रोणमापाद्य समरे श्लाघ्ये च हितमुत्तमं ।

११११

१११०

१११२

१११३

१११४

१११५

युध्यस्व ससुहृत्कार्यं कुरु कर्म सुदुष्करं । शिखण्डिनमयो भूहि उलूक वचनात्प्रम ।
 स्वीति मत्वा महाबाहुर्न हनिष्यति कारवः । गाङ्गेया धन्विना श्रेष्ठे युध्यदात्रीं सुनिर्मय । १४८१
 कुरु कर्म रणे यत्नं पश्याम पौरुषं तव । स्वमुक्त्वा ततो राजा प्रहस्तेऽलूकमत्रव्रीत् ।
 धनञ्जय पुनर्ब्रूहि वासुदेव्य प्रहस्यत । अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रयाधि वृषिवीमिमा ।
 अथवा निजितोऽस्मान्मोरणे वीर श्रियिष्यसि । राष्ट्रास्त्रिभ्रंशमनकेभ्य वनवाषष्ठ पाण्डव ।
 छण्यायाश्च परिक्रेश्च सस्मरन् पुरुषो भव । यदर्थं चक्ष्मिणा सुते सर्वं तदिदमागत ।
 वल वीर्यञ्च शैथ्यञ्च परस्त्रायश्च लाघव । पौरुषं दर्शयन् युद्धे कोपस्य कुरु निष्कृतिं । १४८२
 परिक्रियस्य दीनस्य दीर्घकालोपितस्य च । इदं न स्फुटेत् कस्य रथैर्यथान् धूमितस्य च ।
 कुले जातस्य शूरस्य परविक्रेश्च यथ । अस्मिन् राज्याक्रम्य कोपं कस्य न दीपयेत् ।
 यत्तदुक्तं महदाद्य कर्मणा तदिभाष्यता । अकर्मणा कृत्येतेन सन्त कुपुरुष विदुः ।
 अमित्राणां वशं स्थानं राज्यञ्च पुनरुद्धर । दाशैर्वा युद्धकामस्य तस्मात् कुर्वत पौरुष ।
 पराजितोऽपि धूतेन छण्या चानायिता सभा । शत्रोऽस्यो मनुष्येण कर्तुं पुरुषमानिना । १४८३
 दाशैव तु वर्षाणि वने धिष्यन्निवासित । समस्य विराटस्य दास्यमास्त्राय चोपित ।
 राष्ट्रास्त्रिभ्रंशमनकेभ्य वनवाषष्ठ पाण्डव । छण्यायाश्च परिक्रेश्च सस्मरन् पुरुषो भव ।
 अमित्राणां वचनं प्रब्रुवन्सु पुन पुन । अमर्थं दर्शयस्व त्वममर्षो ह्येव पौरुषं ।
 क्रोधा सर्वं तथा वीर्यं क्षान्द्योगोऽस्त्वलाघवं । इह ते दृश्यतां पार्थ युध्यस्व पुरुषो भव ।
 सोहाभिहारो निहतं कुरुत्वेवमरुद्धं । पुष्टास्तेऽप्या मृता योधा श्रेष्ठे युध्यस्व सकेव । १४८४
 असमागम्य भोजेण सयुगे किं विकृत्यमे । आरुरुच्युर्था मन्दं पथ्यत गन्धमादन ।
 स्व कत्यसि कौन्तेय अकृत्यन् पुरुषो भव । सुतपुत्रं सुदुह्यं प्रत्यक्षं यस्मिन् वरं ।
 द्रोणश्च यस्मिन् श्रेष्ठं शचीपतिव्रतं युधि । अजिन्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि ।
 प्राप्ते धनुषि धावायै वेदयोरन्तग दयोः । युधि ध्रुव्यमविशोभ्यमनीकचरमस्युतं ।
 द्रोण महापुत्रिं पार्थ जेतुमिच्छसि यन्मुपा । न हि शूद्रश्रुम वातेन मेऽसुममिदं गिरि । १४८५
 अमिनो वा वरुणेऽपि शौर्वाऽपि निपतेऽसहो । युगं वा परिवर्तेत यद्येव ख्यात् यथास्य मां ।
 वेदाद्याः जीवितावाहो प्राप्यास्वमरिमर्द्धं । पार्थो वा इतरौ याऽपि कोऽप्य स्त्रिंशत् सृष्टान् मजैत् ।

यदीह कृत्यनास्त्रेके मिथेन कर्म धनञ्जय । सर्वे भवेयुः सिद्धायां कृत्यने को हि दुर्गत ।
 जानामि ते वासुदेवं महायं जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रं । जगत्स्यैत्वाद्वाग्मो नास्ति योद्धा जानानस्य राज्यमेतद्
 रामि ।

१११

नतु पर्यायधर्मोऽपि सिद्धिं प्राप्नोति मानवः । मनसोवानुकूलानि विधाता कुर्वते वने ।
 चयोदश समा भुक्तं राज्यं विलपतस्तव । भृशश्चैव प्रयासिष्ये त्वां निहत्य सवाभ्यं ।
 क्व तदा गाण्डिवं तेऽभूत् यदा दासपणैर्जितं । क्व तदा भीमसेनस्य वलमासीच फाल्गुन ।
 सगदान् भीमसेनाद्वा फाल्गुनाद्वा सगाण्डिवात् । न वै मोक्षस्तदा वेऽभ्यद्रिना कृष्णामनिन्दितां ।
 सा नो दाम्ये समापन्नान् मोक्षयामास पार्यती । अमानुष्यं समापन्नान् दासकर्मैश्चवस्त्रितान् ।

११२

श्रवोचं यत् पण्डितानाहं वसत्यमेव तत् । धृता हि वेषो पाथेन विराटनगरे तदा ।
 हृदयकर्मणि च आन्ते विराटस्य महानसे । भीमसेनेन कौन्तेय यत्तु तन्मम यौहव ।
 वेणी कृत्वा पण्डवेश कन्यां गर्जितवानसि । श्रेष्ठां वैश्याञ्च कक्ष्याञ्च संयुगे यः पलायते ।
 स्वमेव मदा दण्डं चक्षिया चक्षिये दधु । न भयाद्वासुदेव न चापि तव फाल्गुन ।
 राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युधाम्न्य सहकेशवः । न माया हीद्रजात्रं वा कुहका वाऽपि भीषणाः ।

११३

आत्तग्रस्तस्य भङ्गामे वहन्ति प्रतिगर्जनाः । वासुदेवमहसं वा फाटु नानां शतानि वा ।
 आमाद्य माममोषेयु इविव्यन्ति दिशो दृश । संयुगे गच्छ भोगेण भिक्षि वा शिग्मा गिरिं ।
 तर वा त्वं महागर्भं बाह्यं पुरुषोदधि । शार्दूलतमहामीनं विविशंतिमहोरगं ।
 भीमसेनमपर्यन्तं द्राणयाहदुरासदं । कर्णशस्त्रपावर्त्तं कान्धोजवडवाभुषं ।

हृदहृत्तमहोच्छान्तं भीमदत्तितिमिद्विलं ।

११४

युयुत्सुतोयं भगदत्तमारुतं श्रुतापुहाईक्ष्यमहासमुद्रं । दुःशासनौघं यत्तु प्रथमत्स्यं सुपेणचिवायुधनागमकं ।
 जयद्रथाद्रिं पुरुमित्रगांधं दुर्कथं गणदं शकुनिप्रपातं । शरौघमचय्यमभिप्रहृष्टं यथावगाग्ग अननष्टचेताः ।

भविष्यसि त्वं धतमश्वैवाश्ववहारां मनसो परित्तापमेयेति । तदा मनसो त्रिदिवादिवाग्भुवेर्जितं तत्ता पाथं महोप्रशासनत् ।

मशास्य राज्यं हि सुदुर्लभं त्वया सुभूषितं रूर्गं इवापतस्त्रिना ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि दुर्योधनशस्ये स्कौनयथ्यधिकशततनोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ धेनानिवेशं स्मरान् । कैतव्य पाण्डवस्य ह । समागत पाण्डवैर्युधिष्ठिरमभापन ।

११५

अभिधेया दूतवास्यानां यथोक्तं भ्रुवतो मम । दुर्योधनघनादेवं श्रुया न कोद्भुमर्हसि ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उलूकं न भयन्तेऽस्मि हृदि त्वं विगतचरः । यत्तं धार्तराष्ट्रस्य सुखसादीर्घदर्शन ।

ततो धुतिमतां मध्ये पाण्डवानां महात्मनां । सञ्जयानाञ्च मत्स्यानां कृत्स्न्य च यमस्त्रिन ।

द्रुपदस्य मपुत्रस्य विराटस्य च सन्निधौ । भूमिरानाञ्च सर्वेषां मध्ये वाक्त्रं गगाद ह ।

॥ उलूक उवाच ॥ इदं तामत्रवीराणां धार्तराष्ट्री महामनाः । शृणुतां कुहवोगणां तत्रिवोध युधिष्ठिर ।

११६

पराजितोऽसि धुनेन कृष्णा ज्ञानाधिता सभा । शस्त्रोऽमर्षो मनुष्येण कर्तुं पुत्रपमानिना ।

दादशैव तु वर्षाणि वने धिष्योद्विवासिताः । सम्बन्धं विराटस्य दास्यमाश्रय्य चोपिताः ।

अग्र्यं राज्यहरणं वनवासञ्च पाण्डव । द्रौपद्याय परिक्रमं संस्मरन् पुरुषो भव ।

अग्रकेन च यच्छत्रं भीमसेनेन पाण्डव । दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ।

सोद्दामिहारी निर्दोषः कुरुचेन्नमकईमं । समः पत्या मृतास्तेऽप्याः शौचुधस्य सकेभवः ।

असमागत्य भीम्रेण संयुगे किं विकल्पसे । आरुरुचुर्यया मन्दः पर्वतं गन्धमादनं ।

एवं कत्यमि कौन्तेय अकत्यन् पुरुषो भव । सतपुत्रं सुदुर्द्धं शश्वथ वलिनां वरं ।

द्रौपद्य वलिनां श्रेष्ठं शचीपतिभमं युधि । अजिला संयुगे पार्थं राज्यं कथमिच्छेच्छसि ।

प्राज्ञे धनुषि चाशार्थ्यं वेदघोरन्तगं दयोः । युधि धुर्थमविचोभ्यमनीकचरमच्युते ।

द्रौपं महाद्युतिं पार्थे जेतुमिच्छसि तन्मूया । न हिं श्शुमुम वातेन मेरुमुष्मद्यंति गिरिं ।

अनित्रो वा वरुणैरं दौर्भाऽपि निपतेन्महो । युगं वा परिवर्त्तत यद्येवं स्यात् यथात्य भो ।

को अस्ति जीविताकाङ्क्षी प्रायेममरिमहंनं । गजो वाजो रथो वाऽपि पुनःसन्ति मृष्टान् प्रजेत् ।

कदमाभ्यामभिधातः संश्लो दाहणेन वा । रणे जीवन् विमुच्येन पदा भूमिमुपपृषन् ।

किं दहुरः कूपप्रयो यथेमां न युध्यसे राजचभूं समेतां । दुराधर्षी देवसमूपकायां गुनां नरेन्द्रेष्विदमैरिव धां ।

प्राचीः प्रतोचैरथ दाविण्णात्पदीच्यत्रान्नाजयकेः खगैथ । शान्तेः समस्यैः कुरुमथ्यदेर्येभ्यैः पुलिन्दैर्द्रविडान्यकाशैः ॥ ११ ॥

नानाजनेषु युधि सम्यदृष्टं गाह्वं यथा वेगमपारणोधं । मास स्थितं मागवलस्य मध्ये युयुत्सवे मन्द किमस्यबुद्धे ।

इत्यवमुक्त्वा राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । अभ्याहृत्य पुनश्चिष्पुमुनूकः प्रत्यभाषत ।

अवत्यमानो युध्यस्य कत्यभेऽञ्जुन किं भक्त । पथ्याषात् मिद्धिरेतस्य भैतत् मिथ्यति कत्यनात् ।

यदीदं वत्यनाज्ञोके मिथ्येन् कर्म धनञ्चय । सर्वं भवेद्युः मिद्धायाः कत्यने को हि युगतः ।

जानामि ते वासुदेवं यदायं जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रं । जानाम्येतन् त्वाद्दयो नान्ति योऽहो जानामस्ते राज्यमेतद्द

रामि ।

वासुदेवसद्वन् वा फाल्गुनानां मतानिवा । आमाद्यमाममोषेपुं द्रविथन्ति दिशो दय ।
 संयुगेगच्छ भोग्नेण भिन्धि वा गिरसा गिरं । प्रतरस्व महागाधं वाङ्मोः पुष्योदधिं ।
 प्रारदतमहाभोतं विविगतिभ्रयाकुलं । दृष्टद्वलमोःच्छालं सौमदत्तितिमिङ्गिलं ।
 भोग्नेवगमपर्वन्तं द्रोणपाहदुरासदं । कर्णमृच्छयवावर्त्तं कामोजवडवामुधं ।

जयद्रथाद्रिं पुरुमित्रगाढं दुर्मर्षिणादं प्रकुनिप्रपातं । मखौधमचम्बमतिप्रहृष्टं यदावगाह्य यमनष्टपेताः । १६०

भविथ्यसि त्वं हतवर्ष्यवाभ्यवसदा मनसो परितापेसथति । तदा मनसो विदिवादिवाग्नेचे त्रिवर्त्तिता पार्थ महाप्रयासनात् ।
 प्रमास्य राज्यं हि सुदुर्भं तया युभृषित स्वर्गं इजातपखिला ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि उलूकवाक्ये पञ्चधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ उलूकस्त्वर्जुनं भूयो ययोक्तं वाक्यमत्रवीत् । आभोविपमिव क्रुद्धं तदन् वाक्यमलाकया ।

तस्य तदचनं श्रुत्वा रुषिताः पाण्डवा शृणुं । प्रागेव शृमशंक्रुद्धाः कैतव्येनापि धर्षिताः ।

आचनेपूदतिष्ठन्त चाहंश्चैव प्रचिचिपुः । आभोविया इव क्रुद्धा वीचाञ्चक्रुः परस्परं ।

श्रवाक्प्रिया भोमसेनः समुदेवत केशवं । नेवाभ्यां लोहितान्ताभ्यामाभोविय इव यमन् ।

आत्तं वातात्मजं दृष्ट्वा शोधनाभिहतं शृणुं । उन्मथयन्निव दाशाहं कैतव्यं प्रत्यभापत ।

प्रयाहि शीघ्रं कैतव्य भूयाश्चैव सुयोधनं । श्रुतं वाक्यं यहीतोऽर्षो मनं यन्ते तयाऽस्य तत् ।

रवमुक्त्वा महावाङ् । केशवो राजसत्तम । पुनरेव महाप्राज्ञं युधिष्ठिरमुदेवत ।

दृष्टयानाञ्च शर्भेयां हृषणस्य च यमखिनः । द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च सन्निधौ ।

भूमिपानाञ्च शर्भेयां मथे वाक्यं जगाद ह । उलूकोऽप्यर्जुनं भूयो ययोक्तं वाक्यमत्रवीत् ।

आभोविपमिव क्रुद्धं तदन् वाक्यमलाकया । हृष्यादीद्यैव तान् शर्भान् ययोक्तं वाक्यमत्रवीत् ।

उलूकस्य तु तदाद्य पापं दारुणमीरितं । श्रुत्वा विचुचुभे पार्थो सजाटघ्नायमार्भ्ययत् ।

तदवसं तदा दृष्ट्वा पार्थं भा समितिनृप । नासृथन्त महाराज पाण्डवानां महारथाः ।

अधिचेपेण हृषणस्य पार्थस्य च महात्मनः । श्रुत्वा ते पुरुषव्याघ्राः क्रोधाप्यञ्जनुत्पथुता ।

एष्टयुधं ग्रिघण्डो च सात्यकिश्च महारथ । कैकेयो भातरः पद्म राचमद्य घटोत्कचः ।

द्रौपदेयामिमन्युश्च द्रष्टकेतुश्च पार्थिव । भीमसेनश्च विक्रान्तो यमजीव महारथी ।

उत्पेतुरासनात् सर्वं क्रोधधरं क्रुशोचनाः । बाहून् प्रष्ट्य हृषिरान् रुरुचन्दनभृषितान् ।

अद्भेदः पारिहर्ष्यश्च केयूरैश्च विभृषितान् । दन्तान् दन्तौ नु निम्बिष्य शङ्कथी परिलेविहन् ।

तेषामाकारभावश्च कुन्तोपुषोः हृकोदरः । उदतिष्ठत् स्ववेगेन क्रोधेन प्रञ्चञ्चित् ।

उद्धृत्य सदृसा नेत्रे दन्तान् कटकटाप्य च । हस्तं हस्तेन निम्बिष्य उलूकं वाक्यमत्रवीत् ।

अश्नानामिवास्पाकं प्रोक्त्वाहननिमित्तकं । श्रुतं ते वचनं मूर्धे यत्नां दुःस्थोधनोऽत्रवीत् ।

तमे कथयतो मन्दं शृणु वाक्यं दुरासदं । शर्भेचमस्य मथे त्वं यदस्मिन् सुयोधनं ।

शृणत सतपुत्रस्य प्रकुनेश्च दुरात्मनः । अस्माभिः प्रीतिकामैश्च भातुर्ह्येडस्य नित्यम् ।

मर्षिते ते दुराचार तर्षं न यज्ञ मन्यसे । प्रेषितस्य ऋषीकेय, प्रमाणाद्धी कुपन् प्रति । १६०
 कुलस्य हितकामिन धर्मराजेन धीमता । त्वं कान्तपोदितो भूने गन्तुकामो यमघर्षं ।
 गच्छस्व हावमण्णाभिशाच शो भविता भुवं । मयाऽपि च प्रतिज्ञातो वध, सभ्राटकश्च ते ।
 स तथा भविता पाप गात्र कार्या विचारणा । वेलाभतिक्रमेत् मद्यः भागरे । वदुणावय ।
 पथंतास्य विशेष्यैर्युर्मयोक्तं न मृया भवेत् । महाघसे यदि यम कुर्वेरा रुद्र एव वा ।
 यथाप्रतिज्ञं दुर्भुङ्क्ते प्रकरिष्यन्ति पाण्डवाः । दुःश्रासनस्य रुधिरं पाता चाग्नि यथोत्थनं । १६१
 यद्येह प्रतिघर्षश्च चक्षियो माऽभियास्यति । अपि भीमं पुरस्कृत्य तं नेत्यामि यमघर्षयं ।
 यथैतदुक्तं वचनं मया घत्तस्य संघदि । यथैतद्भविता सत्यं तथैवात्मानमालभे ।
 भीमसेनवच श्रुत्वा सहदेवोऽप्यमर्षणः । क्रोधघर्षरत्नयनस्ततो वाक्यमुवाच ह ।
 शौण्डेयप्रदूरसदृशमनो कजनघर्षदि । शृणु पाप वधो मद्भ्रं यद्वाथो हि पिता त्वया ।
 नास्माकं भविता भेदः कदाचित् कुहमि सह । धृतराष्ट्रस्य सन्ध्या यदि न स्यात् त्वया सह । १६२
 तन्नु शोकविनाशाय धृतराष्ट्रकुलस्य च । उत्पद्यो वैरपुरुष, स्वकुलप्रथ पापहत ।
 जन्मप्रभृति चास्माकं पिता ते पापपुरुषः । अहितामि नृशंभानि नित्यश, कर्तुमिच्छति ।
 तस्य वैरानुषङ्गस्य गन्ताऽस्यन्तं सुदुर्गमं । अहमादौ निहत्य त्वां शकुने मत्प्रपश्यत ।
 ततोऽस्मि शकुनं हन्ता म्रिपतां सर्वधन्विनां । भीमस्य वचनं श्रुत्वा सहदेवस्य चोभयोः ।
 एवाच फाल्गुनो वाक्यं भीमसेनं स्मयन्निव । भीमसेन न ते सन्ति येषां वैरं त्वया सह । १६३
 मन्दा गृहेषु सुखिना मृत्युपाशवशङ्गता । उलूकश्च न ते वाच्य परुषं पुरुषोत्तम ।
 दूता किमपराश्रित्येन यथोक्तस्थानुभाषिणः । एवमुक्त्वा महाबाहुर्भीमं भीमपराक्रमं ।
 घृष्टशुष्मखान् वीरान् सुहृदः समभाषत । श्रुतं वक्षस्य पापस्य धार्तराष्ट्रस्य भाषितं ।
 कुलस्य वासुदेवस्य मम चैव विशेषत । श्रुत्वा भवन्, संख्या अस्माकं हितकाम्या ।
 प्रभावादासुदेवस्य भवताञ्च प्रयत्नत । समग्रं पार्थिवं चक्षे सर्वै न गणयाम्यहं । १६४
 भवद्भि, समनुज्ञातो वाक्यमस्य यदुत्तरं । उलूके प्रापयिष्यामि यद्वक्ष्यति स्येवाधनं ।
 शोभूते कथितस्यास्य प्रतिवाक्यं चमूमुखे । गाण्डीवेनाभिधास्यामि ह्योवा हि वचनोत्तराः ।
 ततस्तौ पार्थिवा, सर्वे प्रशंससुधनञ्जयं । तेन वाक्योपचारेण विस्मिता राजघत्तमा ।
 अनुनीय च तान् सर्वान् ययान्वायं यथावयः । धर्मराजं तदा वाक्यं तत्राप्यं प्रत्यभाषत ।
 आत्मानमवमन्यानो न हि स्यात् पार्थिवोत्तम । तत्रोत्तरं प्रवक्ष्यामि तव श्रुश्रूषुखे रतः । १६५
 उलूकं भरतश्रेष्ठ शामपूर्वभयोर्जितं । दुर्घोघनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतपथ ।
 अतिलोहितनेत्रभ्यामाशोविष द्वयश्चमन् । स्मयमान इव क्रोधात् सृक्ण्णी परिसंविहन् ।
 जनाहंनमभिप्रेक्ष्य भ्रातृस्यैवेदमब्रवीत् । अभभाषत कैतथं प्रगृह्य विपुलं भुजं ।
 सलूक गच्छ कैतथ्य ब्रूहि तात सुयोधनं । कृतघ्नं वैरपुरुषं दुर्मतिं कुलपांसनं ।

पाण्डवेषु सदा पाप नित्यं जिह्मं प्रवर्त्तसे । स्ववीर्याद्य पराक्रम्य पापं आह्वयते परान् ।
 अभीतः पूरयन् वाक्यमेव वै चक्षियः पुमान् । स पाप, चक्षियो भूत्वा अक्षानाङ्गय संयुगे ।
 मान्यामान्यान् पुरस्कृत्य युद्धं मागाः कुलाधम । आत्मवीर्यं समाश्रित्य भृत्यवीर्यैश्च कौरव ।
 आह्वयस्व रणे पार्थान् सर्वथा चक्षितो भव । परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् ।
 अशक्तः स्वयमादातुमेतदेव नपुंसकं । यस्त्वं परेषां वीर्येण आत्मानं बद्ध मन्यसे ।
 कथमेवमशक्तस्त्वमप्यान् समभिमगच्छं सि ।

१८०

१८१

॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ मदसञ्ज्ञापि भूयसे वक्तव्ये हि सुयोधन । अ ददानीं प्रपद्येथाः पुरुषो भव दुर्भ्रंते ।
 मन्यसे यच्च मूढ त्वं न योत्स्यति जनार्दनः । सारथ्येन वृतः पार्थैरिति त्वं न विभेयि च ।
 जघन्यकालमथेतन्न भवेत् सर्वपार्थिवान् । निर्दहेयमहं क्रोधात् त्वणानीव ऊताशनः ।
 युधिष्ठिरनियोगान्तु फाल्गुनस्य महात्मनः । करिष्ये युध्यमानस्य सारथ्यं विजितात्मनः ।
 यद्युत्पत्सि शोकांस्तीनृ पचाविशसि भूतत्वं । तव तत्रार्जुनरथं प्रभाते द्रुह्यसे पुनः ।
 यथापि भीमसेनस्य मन्यसे मोघभाषितं । दुःशासनस्य रुधिरं पोतमद्यावधारय ।
 न त्वां समीचने पार्थैः नापि राजा युधिष्ठिरः । न भीमसेनो न यमो प्रतिकूलप्रभाषिणं ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि भगवदाक्ये एकपञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

१८०

१८१

॥ सञ्ज्ञय उवाच ॥ दुर्बोधनस्य तदाक्यं निश्चय भरतर्षभ । नेत्राभ्यामतिताम्राभ्यां कृत्यं समुदैक्षत ।
 केशवं समभिमिष्ये गुडाकेशो महायथाः । अभ्यभाषत कृत्यं प्रष्टुञ्च विपुलं भुजं ।
 स्ववीर्यं यः समाश्रित्य समाह्वयति वै परान् । अभीतो युध्यते शत्रून् स वै पुरुष उच्यते ।
 परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् । अक्षयन्मुरशकत्वात् शोके स पुरुषाधमः ।
 स त्वं परेषां वीर्येण मन्यसे वीर्यमात्मनः । स्वयं कापुरुषो मूढ परांश्च क्षेममिच्छसि ।
 यस्त्वं वृद्धं सर्वैराशां हितवृद्धिं जितेन्द्रियं । मरणाय महामांशं दीवयिष्या विकल्पसे ।
 भावसे विदितांस्फाभिर्दुश्चुद्धे कुलपापिनः । न हनियति गात्रेण पाण्डवो घृणयेति ह ।
 यस्य वीर्यं समाश्रित्य धाक्षैराश्र विकल्पसे । हन्ताऽग्नि प्रथमं भीमं मियतां सर्वघनितां ।

कृत्य गत्वा भरतान् समेत्य सुयोधनं धान्तराष्ट्रं वदस्व । तथेत्युवाचाञ्जुनः शयमाचो निश्राव्यपाये भविता विमर्दः ।
 यदोऽमरीतवाक्यमदीनवस्त्वो मध्ये कुन्दुन् हर्षयन् वत्यमन्धः । अहं हन्ता सञ्ज्ञयानामनीकं शान्त्वेयकांशेति समैव भारः ।
 हन्यामहं द्रोणशूतेऽपि शोकं मते भयं विद्यते पाण्डवेभ्य । ततो हि ते लब्धमिदं स्वराज्यमापन्नताः पाण्डवाद्येति भावः ।
 स दर्पपूर्वो न समीचसे त्वमेतर्धमात्मन्यपि वर्त्तमानं । तस्मादहं ते प्रथमं समूहे हन्ता समचं कुहदृष्टमेव ।
 सूर्योदये युकुषेभः प्रतीक्ष्य ध्वजो रथो रचत सत्यमन्ध । अहं हि व. पश्यतां शीपमेतं भीमं रथान् पातयिष्यामि
 शयैः ।

१८१

१८१

शोभते कत्यनावाक्यं विशास्यति सुयोधनः । आश्रितं मरणत्वेन मया दृष्टा पितानहं ।
 यदुक्तं यमामथे पुरुषो दृष्टदर्शनः । क्रुद्धेन भीमसेनेन धाता दुःशासनसत्तव ।

अधर्मज्ञो नित्यवैरी पापमुद्धिर्नृशंसवत् । सत्यप्रतिज्ञामचिरात् द्रक्ष्यसे तां सुयोधन ।

अभिमानस्य दर्पस्य क्रोधपाह्वययोस्तथा । नैदुर्यस्यावलेपस्य आत्मसम्भावनस्य च ।

नृशंसतायास्तैश्चस्य धर्मविद्वेषणस्य च । अधर्मस्यापवादस्य दृढातिक्रमणस्य च ।

दर्शनस्य च चक्रस्य छत्तस्योऽपनयस्य च । द्रक्ष्यसि त्वं फलं तीव्रमचिरैश्च सुयोधन ।

वासुदेवद्वितीये हि मयि क्रुद्धे नराधम । आशा ते जीविते मूढ राज्ञे वा केन हेतुना ।

शान्ते भीमे तथा द्रोणे सुतपुत्रे च पातिते । निराशो जीविते राज्ये पुत्रेषु च भविष्यसि ।

भ्रातृणां निधनं श्रुत्वा पुत्राणाञ्च सुयोधन । भीमसेनेन निहतो दुष्कृतानि स्मरिष्यसि ।

न द्वितीयां प्रतिज्ञां हि प्रतिजानामि कैतव । सत्यं व्रजोम्यहं ज्ञेयत् सर्व्वं सत्यं भविष्यति ।

सुधिष्ठिरोऽपि कैतवमुलूकमिदमब्रवीत् । उलूक मद्दधो ब्रूहि गत्वा तात सुयोधनं ।

खेन वृत्तेन मे वृत्तं नाधिगन्तुं त्वमर्हसि । उभयोरन्तरं वेद स्मृतानृतयोरपि ।

न चाहं कामये पापमपि कीटपिपीठयोः । किं पुनर्ज्ञातिषु वर्धं कामयेयं कथञ्चन ।

एतदर्थं मया तात पञ्च ग्रामा वृताः पुरा । कथं तव सुदुष्कृद्धे न प्रवेष्ट्यसे महत् ।

एवं कामपरीतात्मा मूढभावाच्च कत्यथे । तथैव वासुदेवस्य न मृष्टासि हितं वचः ।

किञ्चेदानीं बह्वक्त्रेण युध्यसे सह मानवैः । मम विप्रियकत्तारं कैतव्य ब्रूहि धीरव ।

श्रुतं वाक्यं मृष्टेतिोऽर्थेया मनं यत्ते तथाऽस्तु नत् । भीमसेनस्ततो वाक्यं भूय आह नृपात्मज ।

उलूक मद्दधो ब्रूहि दुर्मतिं पापयूरुधं । शठं नैहतिकं पापं दुराचारं सुयोधनं ।

मृष्टोदरे वा वसत्यं पुरे वा नागवाङ्मये । प्रतिज्ञानं मया यच्च सभामथ्ये नराधम ।

कर्त्ताऽहं तदृचः सत्यं सत्येनैव प्रपामि ते । दुःशसनस्य सधिरं हत्वा पाश्याम्यहं मृष्टे ।

सन्धियनी तव मद्भ्रौव हत्वा हि तव सोदरान् । सर्व्वेषां धार्त्तराष्ट्रानामहं मृत्युं सुयोधन ।

सर्व्वेषां राजपुत्राणामभिमन्युरर्धशयं । कर्मणा तोषयिष्यामि भूयश्चैव वचः शृणु ।

हत्वा सुयोधन तां वै संहितं सर्व्वभोदरैः । आक्रमिष्ये पशु मूर्च्छिं धर्मराजस्य पश्यतः ।

मलुहस्त ततो वाक्यमिदमाह मशोपते । उलूक ब्रूहि कौरव्ये धार्त्तराष्ट्रं सुयोधनं ।

श्रुतं मे गदतो वाक्यं सर्व्वमेव यथातथं । तथा कर्त्ताऽऽसि कैगव्य यथा त्वमनुप्रासि मां ।

सहदेवोऽपि नृपते इदमाह वचोऽर्थवत् । सुयोधन सतिर्यो ते तथैवा ते भविष्यति ।

श्रीशुष्यथे महाराज्ञः सपुत्रज्ञानिषाभ्यः । इमस्य क्षेपमश्राकं चष्टे यत् त्वं विकत्यथे ।

विराटद्रुपदो दृष्ट्वावनूकमिदमूचतः । दामभावं नियच्छेव साधोरिति मतिः मदा ।

मो च दासावदाशो वा पौरुषं यस्य चादृशं । शिखण्डी तु ततो वाक्त्रमनुकमिदमब्रवीत् ।

यकथो भवता राजा पापेभ्यभिरतः सदा । पश्य त्वं मां रणे राजन् कुर्भ्याणं कथं दारुणं ।

यस्य वीर्यं समासाद्य गन्धर्षे विशयं युधि । तमहं पातयिष्यामि रथात् नव पितामहं ।

अहं भीरुवधात् सृष्टो नूनं धापा मन्नात्मना । धोऽहं भीषं दनिष्यामि निपयां सर्व्वधन्विनां ।

धृष्टद्युम्नोऽपि कैतव्यमुलूकमिदमब्रवीत् । सुयोधनो मम वचो वक्तव्यो नृपते सुत ।
 अहं द्रोणं हिनियमि मरणं सहनान्वहं । कर्त्ता चाऽहं तथा कथं यथा नाऽन्यं करिष्यति ।
 तमब्रवीद्दर्शराजं कारुष्यार्थं वचो महत् । माहं ज्ञातिवधं राजन् कामयेय कथञ्चन ।
 तत्रैव द्रोपादुर्ध्वद्वे सन्नेनत्सनाहृतं । अवयस्य मया कार्यं सर्व्वेवाञ्जरितं महत् ।
 स गच्छ माषिरे तात उलूक यदि मन्यसे । दह वा तिष्ठ भद्रं ते वयं हि तत्र वान्धवा ।
 उलूकस्ततो राजन् धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । आमच्छ प्रययौ तत्र यत्र राजा सुयोधन ।
 हृत्युक्तं क्षित्तो वाक्यमुपधार्यं च यत्रत । अनुज्ञातो निववृत्ते पुनरेव यथागतं ।
 उलूकस्तत्र आगत्य दुर्योधनमवर्षणं । अञ्जुनस्य समादेशं यथोक्तं सर्व्वमब्रवीत् ।
 वामुदेवस्य भीमस्य धर्मराजस्य पौरुषं । नकुलस्य विराटस्य द्रुपदस्य च भारत ।
 सदेवस्य च वचो धृष्टद्युम्नस्य पिण्डिनो । केयवार्जुनयोर्वीर्यं यथोक्तं सर्व्वमब्रवीत् ।
 कैतव्यस्तु तदाक्यं निश्चयं भरतर्षभ । दुःशासनस्य कर्णस्य शकुनिश्चापि भारत ।
 आज्ञापयत राजस्य बलं मित्रबलं तथा । यथा प्राग्गुदयात् सर्व्वं युक्तालिङ्गन्यनीकिन ।
 तत कर्णसमादिष्टा दूता संहरिता रथै । उद्भवामोभिरण्ये सदश्रैय महाजवै ।
 कृष्णं परिचयुः सेनां कृत्वा कर्णस्य भाननात् । आज्ञापयन्तो राजस्य योगं प्राग्गुदयादिति ।

१६०

१६१

१६०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि उलूकापयाने द्विषष्टधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

॥ रुद्राय उवाच ॥ उलूकय वच सुतो कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर । सेनां निधापयामास धृष्टद्युम्नुरागमा ।
 पदातिनीं नागवतीं रथिनीमश्नद्विन्दीं । चतुर्विधवलां भीमामकृपा पृथिवीमिव ।
 भीमसेनादिभिर्गुप्तं सार्जुनस्य महारथैः । धृष्टद्युम्नस्य दुर्गा सागरस्त्रिमितोपमा ।
 तस्यास्त्ये महेष्वसं पाञ्चाल्या युद्धदुर्बद । द्रोणप्रेसुरनीकानि धृष्टद्युम्नो व्यरपत ।
 यथावल ययोसाहं रथिनः समुपादिभत् । अञ्जुनं सुतपुत्राय भीमं दुर्योधनाय च ।
 धृष्टकेतुश्च शत्र्याय गौतमायोत्तमोजवं । अथत्याधे च नकुलं शैशयश्च कृतवर्षणे ।
 कैश्वराय च वार्ष्णेयं युयुधानं समादिभत् । मिषपिण्डिनश्च भीमाय प्रमुखे समकल्पयत् ।
 सदेवं शकुनये चैकितानं शत्र्याय च । द्रौपदेर्धाक्षया पश्च विगर्त्तभ्यः समादिभत् ।
 धृष्टकेतवाय सौभद्रं श्रेयाणाञ्च महोचितं । स समर्थं हि तं भेने पार्थोदम्भधिकं रणे ।
 एवं विभज्य योधांस्तान् पृथक् च सह पैव ह । ज्वालावर्णो महेश्वारो द्रौणभ्रंमकल्पयत् ।
 धृष्टद्युम्नो महेश्वारः सेनापतिपतिभत् । विधिवन् व्यूहं मेधावो युद्धाय धृतमागव ।
 यथोद्दिष्टानि केन्यानि पाण्डवानामयोत्रयत् । अथाय पाण्डुपुत्राणां यत्तस्य सौ रणाजिरे ।

१६२

१६५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि उलूकदूतागमनपर्वणि सेनापतिनिर्गणे त्रिषष्टधिकप्रतमोऽध्यायः समाप्तः

उलूकदूतागमनपर्व ॥ १६३ ॥

॥ अथ रथातिरथसङ्घानपर्वः ॥ १२ ॥

॥ धतराष्ट्र उवाच ॥ प्रतिज्ञाते फाल्गुनेन वधे भीमस्य संयुगे । किमकुर्वन्त मे मन्दाः पुत्रा दुर्व्योधनादयः ।

हन्तेव हि पश्यामि गाङ्गेयं पितरं रणे । वासुदेवसहायेन पार्थेन दृढधन्वना ।

५०१४

स चापरिमितप्रज्ञस्तच्छुत्वा पार्थभाषितं । किमुक्तवान् महेश्वासो भीमः प्रहरतां वरः ।

सैनापत्यञ्च सम्प्राप्य कौरवाणां धुरन्धरः । किमचेष्टत गाङ्गेयो महाबुद्धिपराक्रमः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तत् सञ्जयस्तस्मै सर्वमेव न्यवेदयत् । यथोक्तं कुहट्टद्वेन भोग्नेषामितेजसा ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ सैनापत्यमनुप्राप्य भीमः शान्तनेवा नृप । दुर्व्योधनमुवाचेदं वचनं हर्षयन्निव ।

नमस्कृत्य कुमाराय सेनान्ये शक्तिपाणये । अहं सेनापतितोऽद्य भवियामि न संशयः ।

५०२०

सेनाकर्म्मण्यभिज्ञोऽस्मि व्यूढेषु विविधेषु च । कर्म्म कारयितुञ्चैव मृतानप्यमृतांस्तथा ।

यानायाने च युद्धे च तथा प्रश्ननेषु च । मर्गं वेद महाराज यथा वेद दृढस्थितिः ।

व्यूधानाञ्च समारम्भान् देवगन्धर्वमानुषान् । तैरहं मोहयिष्यामि पाण्डवान् व्येते ज्वरः ।

सोऽहं योत्स्यामि तत्त्वेन पालयंस्तव वाहिनीं । यथावत् शास्त्रतो राजन् व्येते मे मानसो ज्वरः ।

॥ दुर्व्योधन उवाच ॥ विद्यते मे न गाङ्गेय भयं देवासुरेष्वपि । समलेषु महाबाहो सत्यमेतत् त्रवीमि ते ।

५०२५

किं पुनस्त्वपि दुर्हर्षं सैनापत्ये व्यवस्थिते । द्रोणे च पुरुषय्यात्रे स्थिते युद्धाभिनन्दिनि ।

भवद्भ्रां पुरुषाभ्याभ्यां स्थिताभ्या विप्रयो मम । न दुर्षभं कुहयेष्ट देवराज्यमपि ध्रुवं ।

रथसङ्घान्नु क्वाश्च्येन परेषामात्मनस्तथा । तथैवातिरथानाञ्च वेत्सुमिच्छामि कौरवः ।

पितामहो हि कुहलः परेषामात्मनस्तथा । आहमिच्छाम्यहं सर्वं सहेभिर्मुधाधिपैः ।

॥ भीम उवाच ॥ गान्धारे शृणु राजेन्द्र रथसङ्घां स्वको बले । ये रथाः पृथिवोपाल तथैवातिरथाश्च ये ।

५०३०

सङ्घतोऽहं सद्योऽस्मि प्रयुतान्यन्वेदाणि च । रथानां तत्र सेनायां यथा मुख्यन्तु मे शृणु ।

भवानपि रथोदारः सद्य सर्वैः सहोदरैः । दुःशासनप्रभृतिभिर्भाण्डभिः शतवर्षिणैः ।

सर्वे हतप्रहरणाश्चेद्यमेवविशारदाः । रथोपस्थे गजस्कन्धे गदाप्रासासिचर्मणि ।

संघन्तारः प्रहन्तारः कृतास्त्रा भारसाधनाः । रथस्ते द्रोणत्रिवाय कृपस्त च शरदतः ।

यते हनिष्यन्ति रणे पञ्चालान् पुत्रदुर्मदात् । कृतकिल्बिषाः पाण्डवैर्वैधाक्षराद्वा मनस्विनः ।

५०३६

ततोऽहं भरतथेष्ट सर्वसेनापतित्वाव । ब्रह्मनिर्ध्वंसयिष्यामि कदर्योक्त्य पाण्डवं ।

न त्वात्मनो गुणान् बभ्रुमहंमि विदितोऽस्मि ते । हतवर्षा इतिरथो भोजः शस्त्रमृतां वरः ।

अर्थमिद्धं तव रणे करिष्यति न संशयः । शस्त्रविद्धिरनाष्टयो दूरपातो दृढायुधः ।

हनिष्यति चर्मूनेषां महेश्रे दानवानिव । महाराजो महेश्वासः शस्त्रो मोतिरथो मतः ।

सङ्घंते वासुदेवेन नित्यं यो वै रणे रणे । माग्निनेवाग्निर्जास्यस्तथा शब्दोऽस्य राजसप्तमः ।

५०४२

स्य दैवस्थिति मद्रूपो पाण्डुस्य महाराजान् । भागरोभिषमभैर्वाणैः शपयन्निव शापशान् ।

भूरिक्शाः कृतास्त्राश्च तव चापि हिनः सुहृन् । भौमदत्तिर्धैर्यशो रथयुधपयुधपः ।

श्लेषयममिषाणां सुमहात्मं करिष्यति । विभुराश्रो महाराज मतो मे द्विगुणो रथः ।

योत्स्यते समरे राजन् विकान्ता रथसत्तमः । द्रैपदीहरणे राजन् परिक्रिय्य पाण्डवैः ।
 संस्मरंस्तं परिक्रमं योत्स्यते परवोरुहा । एतेन हि तदा राजंस्तप आस्थाय दारुणं ।
 सुदुर्भो वरो लभ्यः पाण्डवान् योद्धुमाहवे । स एव रथमादूर्ललदैरं संस्मरन्नेव ।
 योत्स्यते पाण्डवैस्तात माणंस्तज्ञा सुदुस्त्वजान् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि रथातिरथमह्यानपर्वणि कौरवरथातिरथमह्यायां षट्पद्यधिकप्रतमोऽध्यायः
 ॥ १६४ ॥

॥ भीम उवाच ॥ सुदचिणस्तु काम्बोजो रथ एकगुणो मतः । तवार्थे सिद्धिमाकाङ्क्षन् योत्स्यते समरे परैः ।
 एतस्य रथवर्गे ह्य त्वग्रेव राजसत्तम । पराक्रमं यथेन्द्रस्य द्रव्यन्ति कुरवो युधि ।
 एतस्य रथवर्गे हि तिग्मवेगप्रहारिणः । काम्बोजानां महाराज शलभानामिवायतोः ।
 नीलो माहिषतीवासी नीलवर्मा रथस्तव । रथवर्गेन कदनं श्रवणं वै करिष्यति ।
 छतवैरः पुरा चैव सहदेवेन मारिष । योत्स्यते सततं राजंस्तत्रार्थं कुरुमन्दन ।
 विन्दानुविन्दावावन्ध्या सन्निता रथसत्तमो । छतिनो समरे तात दृढवीर्यपराक्रमो ।
 एतौ ते पुरुषव्याघ्रौ रिपुधैर्यं प्रघट्यतः । गदाप्रासासिनाराधैस्त्रोमरैश्च करिष्यतेः ।
 युद्धाभिकामौ समरे क्रीडन्ताविव यूथपौ । यूथमध्ये महाराज विचरन्तोऽ छतान्तवत् ।
 त्रिगन्ता भ्रान्तः पद्म रथोदारो मतो मम । छतवैरस्य पार्थस्ते विराटनगरे तदा ।
 मकरा इव राजेन्द्र समुद्गततरङ्गिणी । गङ्गां विचोभयिष्यन्ति पार्यानां युधि वाहिनी ।
 ते रथाः पद्म राजेन्द्र येषां सत्यरथो मुखं । एते योत्स्यन्ति सङ्ग्रामे संस्मरन्तः पुरा छतं ।
 व्यधोकं पाण्डवेन भीमसेनानुजेन ह । दिमो विजयता राजन् श्येनवाहेन भारत ।
 ते हनिष्यन्ति पार्यानां तामावाद्य महारथान् । वरान् वरान् महैव्यासान् चत्त्रियाणां धुरन्तरान् ।
 सक्षपस्तव पुत्रस्य तथा दुःशासनस्य च । उभौ तौ पुरुषव्याघ्रौ सङ्ग्रामेष्वपलायिनौ ।
 तद्वृषो मुकुमारो च राजपुत्रौ तरस्त्रिनौ । युद्धानाद्य विषेयशौ प्रणेतारौ च सर्वेश्वरः ।
 रथौ तौ कुरुशार्दूलौ मतौ मे रथसत्तमौ । चक्षुधर्मं रतौ योरौ महत्कर्मकरिष्यतः ।
 दण्डधरो महाराज रथ एको नरर्षभ । योत्स्यते तव सङ्ग्रामे स्त्रेन सैन्येन पालितः ।
 छद्ददत्तस्य राजा कौशल्या रथसत्तमः । रथो मम मतस्तात महावेगपराक्रम ।
 रथ योत्स्यति सङ्ग्रामे स्त्रान् बभूवुः सम्रहर्षयन् । उषायुधो महैव्यामो धार्तराष्ट्रहिते रतः ।
 ह्यप. शरदतो राजन् रथयूथपयूथपः । म्रियान् प्राणान् परित्यज्य प्रघट्यति रिपूंलव ।
 गौतमस्य महर्षेयं आश्रयिष्य शरदत । कार्तिकेय इवाश्रय शरस्तामात् सुतोऽभवत् ।
 रथ सेनाः सुबल्ला विविधायुधकार्मुकाः । श्रमिवत् समरे तात चरिष्यति विनिर्देहन् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि रथातिरथमह्यानपर्वणि कौरवरथातिरथमह्यायां षट्पद्यधिकप्रतमोऽध्यायः

॥ भोज एवाच ॥ शकुनिर्मातुलस्तेऽगौ रथ एको नराधिप । प्रयुज्य पाण्डुर्वैरं चोत्सते नाव मेशयः । १०००
 रतस्य सेना दुर्हर्षा समरे प्रतियायिनः । विविधायुधभूयिष्ठा वायुवेगसमा जने ।
 द्रेणुपुत्रो महेश्वायः सर्वानेवातिधन्विन । समरे चित्रयोधो च, दृष्टाद्य महारथः ।
 रतस्य हि महाराज यथा गाण्डोवधन्व न । शरासनगिनर्मुक्ताः संसक्ता यान्ति शायकाः ।
 नीप शक्यो मया वीर संख्यातं रथसत्तमः । निर्देहेदपि सौकांक्षोऽस्त्रिभ्यश्च महारथः ।
 क्रोधलेजस्य तपसा संभृतोऽथमवाशिना । द्रेणो नानुगृहीतस्य दिव्यैरस्त्रैर्दारधीः । १००१
 दौघस्त्रस्य महानेको येनेप भरतर्षभ । न मे रथो नातिरथो मतः पार्यिवसत्तम ।
 जीवितं प्रियमत्यर्थमायुष्काम, सदा दिजः । न ह्यस्य सदृशः कथिदुभयोः सेनयोरपि ।
 हन्यादेकरथेनैव देवानामपि वाहिनीं । वपुर्मांस्तलघोषेण खोऽटयेदपि पर्वतान् ।
 अघ्नोयगुणो वीरः प्रहन्ता दाहण्युतिः । दण्डपाणिरिवाघ्न कालवत् प्रचरिष्यति ।
 युगान्ताग्रिमस, क्रोधात् सिंहघोरो महायुतिः । स्य भारतपुङ्गव पृष्ठं संग्रमयिष्यति । १००२
 पिता तस्य महातेजा दृष्टोऽपि युवभिर्वरः । रणे कर्म्म महत्कर्त्ता अत्र मे नास्ति संग्रयः ।
 अस्त्रवेगानिलोद्भूतः सेनाकचेन्धनोत्थितः । पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि प्रधत्स्यति रणे धृतः ।
 रथयुथपयूथानां यूथपोऽयं भरर्षभ । भरद्वाजात्मज, कर्त्ता कर्म्म तीव्रं हितं तव ।
 सर्वमूर्द्धाभिधक्ता नामाचार्यः खविरो गुरुः । गच्छेदन्तं घञ्जयानां प्रियस्तस्य धनञ्जय ।
 नीप जातु महेश्वाय, पार्यमक्रिएकारिणं । हन्यादचार्यकं दीप्तं संसृत्य गुणनिर्मितं । १००३
 स्थापतेऽयं सदा वीर पार्यस्य गुणविक्षरैः । पुत्रादभ्यधिकैश्चैनं भारद्वाजोऽनुपश्यति
 हन्यादेकरथेनैव देवगन्धर्वमानुषान् । शकीभृतानपि रणे दिव्यैरस्त्रैः प्रतापवान् ।
 पौरवो राजगार्हस्तव राजन् महारथ । मनो मम रथोदारः परवीररथास्रजः ।
 स्त्रेन धैर्येन महता प्रतपन् शत्रुवाहिनीं । प्रधत्स्यति स पाञ्चालान् कचमग्निगतिर्धया ।
 सत्यश्रवा रथस्त्रेको राजपुत्रो दृष्टद्वज । तव राजर्षिपुत्रे कालवत् प्रचरिष्यति । १००४
 रतस्य योधा राजेश्च विचित्रकवचायुधाः । विचरिष्यन्ति सङ्ग्रामे निद्रन्त शत्रुवांस्तव ।
 द्रुपसेनो रथसोऽय्य कर्णपुत्रो महारथः । प्रधत्स्यति रिपूणान्ते बलन्तु बलिनां वर ।
 जलघन्धो महातेजा राजस्यवरस्तव । त्यज्यते समरे प्राणान्माधव, परवीरहा ।
 स्य चोत्स्यति सङ्ग्रामे गजस्कन्धविभारदः । रथेन वा महावाङ्मः सपयन् शत्रुवाहिनीं ।
 रथ स्य महाराज मनो मे राजसत्तम । त्वर्द्धं त्यज्यते प्राणान् सहसैन्या महारथे । १००५
 स्य विक्रान्तयोधो च चित्रयोधो च सङ्गरे । भीतभीयापि ते राजस्त्रुभिः सह चोत्स्यते ।
 वाह्मीकोऽतिरथयैव समरे चानिर्वर्त्तनः । मम राजस्रतो युद्धे शूरोऽवैरस्तोपम ।
 न द्वेष समरे प्राण निवर्त्तते कथञ्चन । यथा सततगो राजन् स हि हन्यात् परान्वये ।
 सेनापतिर्महाराज सत्यवंशि महारथः । रणेऽप्यहृतकर्म्म च रथो पररथास्रजः ।

एतस्य समरं दृष्ट्वा न व्यथाऽस्ति कथञ्चन । उत्स्रयन्नुत्पतयेष परावयपथे स्थितान् ।
 एष वाऽरिषु विकान्तः कर्म सत्पुरुषोचितं । कर्त्ता विमर्दे सुमहत् लदर्थे पुरुषोत्तमः ।
 अलम्बुषो राक्षसेन्द्रः क्रूरकर्मा महारथः । हनिष्यति परान् राजन् पूर्ववैरमनुस्मरन् ।
 एष राक्षसशैत्यानां सर्वेषां रथसत्तमः । मायावो दृढवैरस्य समरे विचरिष्यति ।
 प्राग्ज्योतिषाधिपो वीरो भगदत्तः प्रतापवान् । गज्राहुमधरश्रेष्ठो रथे चैव विभारदः ।
 एतेन युद्धमभवत्पुरा गाण्डीवधन्वनः । दिवसान् सुचहन् राजसुभयोर्जयमद्विन्देनः ।
 तत मखायं गान्धारे मानयन् पाकग्रासनं । अकरोत् सन्निदं तेन पाण्डवेन महात्मना ।
 एष योत्स्यति सङ्ग्रामे गजस्कन्धविभारदः । ऐरावतगतो राजा देवानामिव वासवः ।

१६०

१६१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि रथातिरथसङ्गानपर्वणि कौरववरयातिरथसङ्गायां षट्षष्ट्यधिकप्रतमोऽध्यायः ॥१६६॥

॥ भीष्म उवाच ॥ अचनो ह्यपकश्चैव संहितौ भ्रातरावुभौ । रथौ तत्र दुराधर्षां ब्रून् विध्वंसयिष्यतः ।
 बलवन्तो नरव्याघ्रा दृढक्रोधपरायणौ । गान्धारमुख्यौ तक्ष्णौ दृशनीयौ महाबलौ ।
 सखा ते दयितो नित्यं य एष रणकर्कशः । उत्याहयति राजंस्त्वं विधेह पाण्डवै, वह ।
 पुरुषः कत्यनो नीचः कर्णो वैकर्त्तनस्राव । मन्वी नेता च बभूवु मानी चात्यन्तमुच्छ्रितः ।
 एष नैव रथः कर्णेण न चापतिरथो रणे । वियुक्तं कवचनैष सधजेन विचेतनः ।
 क्षुण्डलाभ्याश्च दिव्याभ्यां वियुक्तः सततं घृणो । अभिग्रापाच रामस्य ब्राह्मणस्य च भाषणात् ।
 करुणांनो वियोगाच तेन मोहूर्त्तरथो मतः । नैष फाल्गुनमासाद्य पुनर्जीवन् विमोक्ष्यते ।
 ततोऽवतीत् पुनर्द्रोणः सर्वप्रथमस्तं वरः । एवमेतत् यथात्य त्वं न मित्याऽस्ति कदाच न ।
 रथे रणोऽभिमानो च विमुष्यद्यपि दृश्यते । प्रुषो कर्णः प्रमादी च तेन मोहूर्त्तरथो मतः ।
 एतच्छ्रुत्वा तु राधेयः क्रोधादुत्क्रान्त्य लोचने । उवाच भीष्मं राधियसुदन्तं वाग्भिः प्रतोदवत् ।
 पितामह यथेष्टं मां वाक्कुरैरुपकृन्तसि । अनागमं सदा देयादेवमेव परे परे ।
 मर्षयामि च तत्कर्म दुर्व्याधनकृतेन वै । त्वन्तु मां मन्यथे मन्दं यथा कापुरुषं तथा ।
 भवानर्हुरथो मद्यं मतो वै नाच संशयः । सर्वस्य जगतश्चैव गाङ्गयो न मृषा वदेत् ।
 क्षुण्डणामहिनो नित्यं न च राजाऽवबुध्यते । को हि नाम समानेषु राजसुदारकर्कशसु ।
 तेजोवधमिदं कुर्यात् विभेदयिपुराहवे । यथा त्वं गुणविद्वेषादपरामं चिकीर्षसि ।
 न ह्ययं नरैर्पलितैर्न विचैर्न च बभूभिः । महारथत्वं मया तुं शक्यं चक्ष्म्य कौरव ।
 बलश्रेष्ठं स्वतं चक्षं मन्सज्येडा द्विजातयः । धनज्येठाः स्वता वैद्या शूद्रान्तु वयसाऽधिक्राः ।
 यथेष्टकं श्लथं ह्युदाद्रघानतिरघालया । कामदेयपनायुको मोहात् प्रकुपते भवान् ।
 दुर्व्याधन महाबाहो क्षाधु सन्दग्धेऽस्यतां । तद्व्यतां दुष्टभावांऽयं भीष्मः किन्विपकृत्तव ।
 भिक्षा हि धेना नृपते दुःसन्धेया भवन्मुत । मौला हि पुरुषथाप किमु नाम समुत्दिताः ।
 रथां देधं समुत्पन्नं योधानां युधि भारत । तेजोवधो न, क्रियते प्रयत्ने विभेयतः ।

१६२

१६३

१६४

१६५

रथानां क्व च विज्ञानं क्व च भोगोऽल्पचेनन । अहमावारयियामि पाण्डवानामनोकिनीं ।
 आनाद्य मामभोगेषुं गमिष्यन्ति दिशो द्यम् । पाण्डवाः सदयाश्चावाः शार्दूलं वृषभा इव । १८१

क्व च युद्धं विद्वेहो वा मन्त्रं सुव्याहृतानि च । क्व च भोगो गतवया मन्दात्मा काचचोदितः ।
 शकाकी सङ्घेते नित्यं सर्वेण जगता सह । न चान्यं पुरुषं किञ्चित्मन्यते भोगदर्शनम् ।
 श्रातथं खलु वृहदानामिति श्राप्तिनिदर्शनम् । न त्वेव ह्यतिवृहदानां पुनश्चावा हि ते मताः ।
 अहमेको हनियामि पाण्डवानामनोकिनी । खयुद्धे राजशार्दूल यद्यो भोगं गमिष्यति ।
 कृतः सेनापतिस्त्वेष त्वया भोगो नराधिप । सेनापतौ यद्यो गन्ता न तु योधान् कथञ्चन । १८२

नाहं जीवति गाङ्गे ये धोत्ये राजन् कथञ्चन । हते भोगे तु थोद्गाऽपि सर्वैरेव महारथैः ।
 ॥ भोग उवाच ॥ समुद्यतोऽयं भारो मे सुमहान् भागरोपमः । धार्तराष्ट्रस्य सङ्ग्रामे वर्षपूर्वाभिचिन्तितः ।
 तस्मिन्नभ्यागते काले घट्टो मे लोमहर्षणे । मिथो भेदे न मे कार्यत्वेन जीवसि सततम् ।
 न ह्यहं त्वद्य विक्रम्य स्वविरोऽपि शिशोस्त्वव । युद्धशङ्कामहं ह्निन्द्यां जीवितार्थे च सततम् ।
 जामदग्न्येन रामेण महास्त्राणि विसृजता । न मे व्यथा कृता काचित् त्वन्तु मे किं करिष्यसि । १८३

कामं नैतत् प्रमंशन्ति सन्तः स्ववत्संस्त्रां । वक्ष्यामि तत्त्वं सन्तप्तो निहोनकुलपांसन ।
 समेतं पार्थिवं चरन् काशिराजस्त्रयम्बरे । निश्चित्यैरथेभ्यः याः कन्यास्तरसा हताः ।
 ईदृशानां सदृशाणि विमिश्रितानामथो पुनः । मध्येकेन निरस्तानि सधैर्यानि रणाजिरे ।
 त्वां प्राप्य वैरपुरुषं कुहूणामनयो महान् । उपस्थितो विनाशाय यतस्व पुरुषो भव ।
 पुथस्व समरे पार्थ येन विस्वहृते सह । द्रक्ष्यामि त्वां विनिर्मुक्तमह्मात् युद्धात् सुदुर्भते ।
 तमुवाच ततो राजा धार्तराष्ट्र प्रतापवान् । मां समीचस्व गाङ्गेय कार्यं हि महदुद्यमम् ।
 चिन्वतामिदमेकाद्यं मम निःश्रेयसं परं । उभावपि भवन्तौ मे महत्कर्म करिष्यतम् ।
 शूयस्व श्रोतुमिच्छामि परेषां रथसत्तमान् । ये चैवातिरथास्तत्र ये चैत्र रथपूययाः ।
 यत्तावत्तममिवाणो श्रोतुमिच्छामि कौरव । प्रभतायां रजन्यां वै रदं युद्धं भविष्यति ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि रथातिरथमह्यानपर्वणि भीमकर्णकवचे सप्तमश्चक्रिकव्रतमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

॥ भोग उवाच ॥ एते रथास्तवाख्याता स्तथैवातिरथा नृप । ये चाप्यहं रथा राजन् पाण्डवानामतः शृणु । १८४

यदि कौटुहलं तेषु पाण्डवानां वसे नृप । रथमह्यां शृणुष्व त्वं सधैर्निर्वसुधाधिपे ।
 स्वयं राजा रथोदारः पाण्डवः कुन्तिनन्दनः । अग्निवत् समरे तात चरिष्यति न शंभयः ।
 भीमघ्नश्च राजेश्च रथोऽष्टगुणसञ्जितः । न तस्यास्ति समो युद्धे गदया सायकैरपि ।
 नागायुतबन्धो मानो तेजसा म स मानुषः । माद्रीपुत्रौ च रथिनौ दाववे पुरुषर्षभौ ।
 अश्विनावित्रदपेण तेजसा च समन्वितौ । एते चमूमुषगताः शरनाः क्लृप्तमुत्तमं । १८५

रुद्रवत् प्रचरिष्यन्ति तत्र मे नालि शंभयः । सर्वे एव महात्मानः शाललाभा देवाङ्गताः ।
 प्रादशेनाधिकः पुंभिरश्वेषु च प्रमाणतः । शिंहशंभयताः सर्वे पाण्डुपुत्रा महाशलाः ।

चरितमद्वाचय्याद्य सर्वं तात तपस्विनः । ह्योमन्तः पुष्टय्याप्रा व्याप्रा इव षलोत्कटाः ।
 श्वे प्रहारे सभर्हं सर्वं स्वातिमानुषाः । सर्वैर्जिता महीराजा दिग्जये भरतपथं ।
 न चेयां पुष्ट्याः केचिदायुधानि गदाः शरान् । विपहन्ति सदा कर्तुंमधिग्नान्यपि कैरव । १०९
 उद्यन्तुं वा गदा गुर्भीः शरान् विक्षेप्तुमाहवे । जये सज्जस्य हरणे भोज्ये पांशुविकर्षणे ।
 वासैरपि भवन्तसौः सर्वे एव विप्रेषिताः । एतत् सैन्यं समासाद्य सर्वं एव षलोत्कटाः ।
 विध्वंसयिष्यन्ति रणे मास्र तैः सह सङ्गमः । एकैकग्रसो सभर्हं हन्युः सर्वान् महीदितः ।
 प्रत्युचं तव राजेन्द्र राजसूये ययाऽभवत् । द्रौपद्याद्य परिक्षेपं ह्युते च पश्या गिरः ।
 ते श्वरन्तस्य रुद्रामे चरिष्यन्ति च रुद्रवत् । लोहितोद्यो गुडाकेमे नारायणसहायवान् । ११०
 उभयोः सेनयोर्बहिरा रथो नास्तीति तादृशः । न हि देवेषु वा पूर्व्वं मरुत्पूरगेषु च ।
 राचक्षेप्य यथेषु नरेषु कृत एव तु । भूतोऽय वा भविष्यो वा रथः कश्चिन्मया श्रुतः ।
 समायुक्तो महाराज रथः पार्थस्य धीमनः । वासुदेवस्य संयन्ता योद्धा चैत्र धनञ्जयः ।
 गाण्डीवञ्च धनुर्द्वयं ते चाप्या वातरंहसः । श्रेयं कवचं दियमस्यैवा च महेषुधी ।
 अस्त्रयामस्य माक्षेत्रा रौद्रः कौबेर एव च । दानव्य वाहणश्चैव गदाद्योयप्रदर्शनः । १११
 वज्रादीनि च मुख्यानि नानाप्रहरणानि च । दानवानां सहस्राणि क्षिप्रवृत्तवाणिनां ।
 हतान्येकशयेनाज्ञा कस्तस्य सदृशो रथः । एष हन्याद्भिः संरभी बलवान् सत्यविक्रमः ।
 तव सेनां महाबाहूः स्नाक्षैव परिपालयन् । अहक्षै तं प्रत्युदीयामाचार्यां वा धनञ्जयं ।
 न हतोयोऽस्ति राजेन्द्र सेनयोहमयोरपि । य एनं शरवर्षाणि वर्षन्मुदियाद्रथो ।
 क्षीभूत इव घर्षान्ते महावतसमीरितः । समायुक्तस्य कौन्तेयोः वासुदेवसहायवान् । ११२
 तदण्य हतो चैव जीर्णवात्रामुभावपि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतत् श्रुत्वा तु भीमस्य राज्ञां त्रिध्वंसिरे तदा । काञ्चनाङ्गदिनःपीना भुजास्यन्दनरूपिताः ।
 मनोभिः सह संवेगैः संस्तव्य च पुरातनं । समर्थं पाण्डवेयानां ययाप्रत्युदगमं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि रथातिरथसङ्ग्रहानपर्वणि पाण्डवरथातिरथसङ्ख्यायां अष्टम्याधिकप्रतमोऽध्यायः ।

॥ १६८ ॥

॥ भीम उवाच ॥ द्रौपदेया महाराज सर्वं पशु महारथाः । वैराटिहृत्तरथैव रथोदारो मतो मम ।
 अग्निमन्युर्गहाबाह्वरथयूथपयूथयः । समः पाथेन समरे वासुदेवेन चारिहा । १०९
 सध्वस्त्रयिष्योथो च मनस्वी च दृढमनः । संशरन्वै परिक्षेपं स्वपितृर्बिक्रमियति ।
 शाल्यकिर्माधवः शूरेरा रथयूथपयूथयः । एष वृष्णिप्रवीराणाममर्षो जितघाघ्नसः ।
 उफभोगास्तथा राजपयोदारो मतो मम । दुधामन्युश्च विक्रान्तो रथोदारो मतो मम ।
 एतेषां षड्गहाह्वरा रथा नागा ह्यास्तया । योत्स्यन्ते ते तनूस्त्वज्ञा कुन्तीपुत्रप्रियेसया ।
 शण्डश्वैः सह राजेन्द्र तव सेनासु भारत । अग्निमाहूतवद्भ्राजन्नाङ्गयन्तः परस्परं ।

अजेया समरे वृद्धे विराटद्रुपदौ तथा । महारथा महावीर्या मनौ मे पुण्यवर्धौ ।
 वयोवृद्धावपि हि तौ चक्षुधर्मपरायणौ । यतिथेते परं शक्त्वा स्थितौ वीरगते पथि ।
 सन्धन्वेन राजेन्द्र तौ तु वीर्यबलान्वयात् । आर्यव्रतौ महेश्वाभौ स्नेहवीर्यसिन्धुवौ ।
 कारणं प्राप्य तु नराः सर्वे एव महाभुजाः । शूरा वा कातरा वापि भवन्ति क्षुद्रपुङ्गव ।
 एकान्यनगतवितौ पाथिवौ वृद्धधन्विनौ । प्राणोत्सृज्वा परं शक्त्वा घट्टितारौ परन्तप ।
 पृथगैवाहिषीभ्यान्नावुभौ संयति दारुणौ । सन्धन्विभावं रक्षन्तौ महत्कार्म करिष्यतः ।
 लोकवीरौ महेश्वाभौ त्यक्त्वात्मनौ च भारत । प्रत्ययं परिरक्षन्तौ महत्कार्म करिष्यतः ।

१८०

ति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि रथातिरथसङ्ख्यानपर्वणि पाण्डवरथातिरथसङ्ख्यायां एकोनसप्तत्यधिकतममेऽध्यायः

॥ १६८ ॥

॥ भोम उवाच ॥ पञ्चाक्षराजस्य सुतो राजन् परपुरञ्चयः । शिखण्डौ रथमुख्यौ मे मतः पार्थस्य भारत ।
 एष योत्स्यति सङ्ग्रामे नाशयन् पूष्यैर्गंस्त्रितिं । परं यत्रो विप्रययंस्तव सेनासु भारत ।
 रतस्य वज्रलाः सेनाः पञ्चाक्षराय प्रभद्रकाः । तेनाभौ रथवर्धेन महत्कार्म करिष्यति ।
 धृष्टद्युम्नस्य सेनानीः सर्वैरसेनासु भारत । मतो मेऽतिरथो राजन् श्रेष्ठशिथो महारथः ।
 एष योत्स्यति सङ्ग्रामे सुदयन् नै परावणे । भगवानिव संकुद्धः पिनाको युगसङ्घे ।
 रतस्य तद्रथानीकं कथयन्ति रणप्रियाः । वज्रलात् सागरप्रख्यं देवानामिव संयुगे ।
 चक्षुधर्मभ्रातु राजेन्द्र मतो मेऽर्द्धरथो नृप । धृष्टद्युम्नस्य तनयो बात्याघ्नतिष्ठतश्चम ।
 शिशुपालसुतो वीरसेदिराजो महारथ । धृष्टकेतुर्भवेश्वासः सन्धन्वी पाण्डवस्य ह ।
 एष चेदिपतिः शूराः सप्तपुत्रेण भारत । महारथानां सुकरं महत्कार्म करिष्यति ।
 चक्षुधर्मरतो मघं मतः परपुरञ्चयः । चक्षुदेवन्त राजेन्द्र पाण्डुपुत्रेण रथोत्तमः ।
 जयन्त्यामिनौजाय सत्यजिष महारथः । महारथा महात्मनः सर्वे पाञ्चाक्षरसत्तमाः ।
 योत्स्यन्ते समरे तात संरञ्जा इव कुञ्जराः । अत्रो भोजय विक्रान्तौ पाण्डुवार्थे महारथौ ।
 योत्स्येते बलिगो शूरो परं शक्त्वा चयिष्यतः । श्रीप्राक्षौ चित्रयोद्धारौ कृतिनौ हडविक्रमौ ।
 कैकेयाः पद्म राजेन्द्र भ्रातरौ युद्धदुर्गदाः । सर्वे चैव रथोदारः सर्वे सौहितकध्वजाः ।
 काशिकः मुकुमारय नीलो यद्यापरो नृप । सूर्यदत्तस्य शङ्खय मदिदारथस्य नामतः ।
 सर्वं एते रथोदारः सर्वे चाक्षुधरगणाः । सर्वोत्सविविदुषः सर्वे महात्मानो मता मम ।
 वार्द्धं धर्मि महाराज मतो मम महारथः । चित्रायुधस्य नृपतिर्मतो मे रथसत्तमः ।
 स हि मद्रासभो भो च भद्रवापि किराटिनः । चैकिनागः सत्यधृतिः पाण्डवानां महारथौ ।
 दाविमौ पुंश्वयाभौ रथोदारौ मतो मम । ध्यापदत्तस्य राजेन्द्र शत्रुसेनस्य भारत ।
 मतो मम रथोदारौ पाण्डवानां न संशयः । सेनाविन्दुस्य राजेन्द्र क्रोधहस्ता च मामतः ।
 यः सेना वासुदेवेन भीमसेनेन वा विभो । स योत्स्यति हि विक्रम्य समरे इव गैनिशैः ।

१८१

१८२

१८३

१८४

भाञ्च द्रेणं छपञ्चैव यथा संमन्यते भवान् । तथा स समरस्राधी मन्त्रयो रघसत्तमः ।

काशः परमगोब्राह्मः स्नाघनीयो नरोत्तमः । रघ रकगुणो मघ्नं श्रेयः परपुरञ्चय ।

१८१५

अयञ्च युधि विक्रान्तो मन्त्रयोऽष्टगुणो रघः । सत्यजित् समरस्राधो द्रुपदस्यात्मजो युवा ।

गतः सोऽतिरथ त्वं हि धृष्टद्युम्नेन सन्धितः । पाण्डवानो दयस्कामः परं कर्म करिष्यति ।

अनुरक्तश्च शूराश्च रथोऽयमपरी महान् । पाण्डुराजो महावीर्यः पाण्डवानां धनुर्द्वैरः ।

दृढधन्वा महेश्वासः पाण्डवानां महारथः । श्रेणिमान् कैारवश्रेष्ठो वसुदानश्च पार्थिव ।

उभावेतावतिरथौ मतौ परपुरञ्चय ।

१८१६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि रघुतिरयसहजानपर्वणि पाण्डवरघुतिरयसहजायां सप्तव्यधिकप्रतमोऽध्यायः ।

॥ १०० ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ रोचमानो महाराज पाण्डवानां महारथः । योत्स्यते ऽनरवत्सङ्गे परसैन्येषु भारत ।

रिपुजित् कुन्तिभोजश्च महेश्वासो महाबलः । मातुलो भीमसेनश्च स च सोऽतिरथो मतः ।

रथ वीरो महेश्वासः कृतो च निपुणश्च ह । चित्रयोधो च शक्रश्च मतो मे रथपुङ्गवः ।

स योत्स्यति हि विक्रम्य मघवानिव दानवैः । योधा ये चास्य विख्याताः सर्वे युद्धविशारदाः ।

भ्रातृनिवहृते वीरः स करिष्यति सङ्घरे । सुमहत् कर्म पाण्डूनां स्थितं प्रियहिते रतः ।

१८१७

भीमसेनिर्महाराज हैडिम्बो राक्षसेश्वरः । मतो मे बह्ममायावो रथयूयन्धूयपः ।

योत्स्यते समरे तात मायोवो समरप्रियः । ये चास्य राक्षसा वीराः सचिवा वज्रसिंहाः ।

रते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः । समेताः पाण्डवस्वार्थं वासुदेवपुरोगमाः ।

रते प्राधान्यतो राजन् पाण्डवस्य महात्मनः । रथाद्यातिरथाद्यैव ये चान्येऽङ्घ्रिरथा नृप ।

नेष्यन्ति समरे सेनां भीमां पार्थिष्ठिरीं नृप । महेश्रेष्ठेव वीरेण पाण्डमानां किरीटिना ।

१८१८

तैरहं समरे वीर मायाविद्धिर्जयपिभिः । योत्स्यामि जयमाकाङ्क्षन्नथ वा निधनं रणे ।

वासुदेवश्च पार्थश्च चक्रगाण्डीवधारिणौ । सन्ध्यागताविवर्किन्दू संभेद्येते रथोत्तमौ ।

ये चैव ते रथादाराः पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः । सहसैन्यानहन्ताश्च प्रतोयां रणमूर्द्धनि ।

रते रथाद्यातिरथाद्य तुभ्यं यथाप्रधानं नृप कीर्त्तिता मया । तथा परे योर्द्वैरयाद्य केचित्तयैव तेषामपि कैारवेत्र ।

अर्जुनं वासुदेवश्च ये चान्ये तत्र पार्थिवाः । सर्व्वास्तान् वारयिष्यामि यावद्दृश्यामि भारत ।

१८१९

पाञ्चाख्यन्तु महाबाहो नाष्टं हन्यां मिषण्डिनं । उद्यतेषुमयो दृष्ट्वा प्रतिपुथ्यन्तमाहवे ।

लोकसंवेदं ददहं पितु प्रियचिकीर्षया । प्रातं रात्र्यं परित्यज्य ब्रह्मचर्यव्रते स्थिनः ।

चिचद्भदं कैारवाणामाधिपत्येऽभ्यषेचयं । विचित्रवीर्य्यं च मिश्रं धावरात्र्येऽभ्यषेचयं ।

देवव्रतत्वं विश्राय्य प्रयिष्यां सर्व्वराजस्य । नैव हन्यां स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्व्वं कदाचन ।

स हि स्त्रीपूर्व्वको राजन् मिषण्डी यदि ते श्रुतः । कन्या भूत्वा पुमान् जातो न धोरेत्यं तेन भारत ।

१८२०

॥ भीम उवाच ॥ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ मातरं वीरमातरं । अभिगम्यापमं गृह्य दाशेधोनिदमम्रं ।

इमाः कामिपतेः कन्या मया निज्जित्य पार्थिवान् । विचित्रवीर्यस्य ह्यने वीर्यशुक्ला ह्यथा इति ।

ततो मूर्द्धन्युपाघ्राय पर्यङ्गुनयना नृप । आह सत्यवती ह्यष्टा दिव्या पुत्र जितं त्वया ।

सत्यवत्यास्त्रनुमते विवाहे समुपस्थिते । उवाच वाम्बे समीडा ज्येष्ठा कामिपतेः सुता ।

भीम त्वमपि धर्मज्ञः सर्वज्ञास्त्रविभारदः । युवा च वचनं धर्म्यं मङ्गं कर्तुं मिहाहंमि ।

मया शास्त्रपतिः पूर्वं मनसाऽमिदृता वरः । तेन चास्मि ह्यथा पूर्वं रक्षस्वदिति पितुः ।

कथं मामन्यकामां ल राजन् धर्ममतीत्य वै । वासथेया गृहे भीम कौरवः सन् विभिवतः ।

एतद्गुह्या विनिश्चित्य मनसा भरतर्षभ । यत् चमले महाबाहो तदिदं विदितमहंमि ।

स मां प्रतीचते व्यक्तं शास्त्रराजो विग्राम्यते । तस्मात्मां त्वं कुरुश्रेष्ठ समनुज्ञातमहंमि ।

ह्यथा कुरु महाबाहो मयि धर्ममृतां वरः । त्वं हि सत्यप्रज्ञो वीर इष्टिव्यामिति नः श्रुतं ।

॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वे अमोपाख्यानपर्वे अमोपाख्ये विषयवर्षाधिकृततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

॥ भीम उवाच ॥ ततोऽहं समनुज्ञाय कालो गन्धर्वतो तदा । नम्लिण्यत्सर्वं श्रद्धैव तथैव च पुरोहितान् ।

समनुज्ञामिषं कन्यामम्बे ज्येष्ठां नराधिप । अनुज्ञाता यथा सा तु कन्या शास्त्रते पुरं ।

दृष्ट्वैर्हिजातिभिर्नृणां धात्र्या चानुगता तदा । अनीत्य च तमध्वानमासाद्य नृगतां तया ।

सा तमासाद्य राजानं शाल्वं वचनमब्रवीत् । आगताऽहं महाबाहो त्वामुद्विश्य महामने ।

तामब्रवीच्छाल्वपतिः स्रयन्निव विग्राम्यते । त्वयाऽन्यपूर्व्वया नाहं भाव्यार्थी वरवर्णिनि ।

गच्छ भद्रे पुनसाव सकामं भीमकल वै । नाहमिच्छामि भीमेण गृहीतां त्वां प्रसन्न वै ।

त्वं हि भीमेण निज्जित्य नीता प्रीतिमती तदा । परास्त्वस्य महाबुद्धे निज्जित्य पृथिवीपतीन् ।

नाहं त्वय्यनूर्वायां भाव्यार्थी वरवर्णिनि । कथमस्मद्विधो राजा परपूर्व्व्या प्रथयेत् ।

शारी विदितविद्वानः परेषां धर्ममादिशन् । यथेष्टं गमतां भद्रे मा त्वां कोटोऽय्यगादथं ।

अन्ना तमब्रवीत् राजस्रजं ह्यमरपोडिता । मैत्रं वद महापाल भैतदेवं कथञ्चन ।

कास्मि प्रीतिमती नीता भूमिपतिवचनैः । बलवतीनास्मि ह्यतीन्द्रियाः पृथिवीपतीन् ।

भजस्व मां शास्त्रेण भद्रां बालामनागमं । भक्तानां हि परित्यागो न धर्मो प्रमथते ।

साऽहमात्म्य गात्रेयं समरेष्वनिर्वाननं । अनुज्ञाता च तेनेव ततोऽहं गृहमागता ।

न स भीमो महाबाहो ममिच्छति विग्राम्यते । आहहेतोः समारब्धा भोगन्वेति श्रुतो मया ।

भगिन्यौ समये नीते अन्विकाऽम्बालिके नृप । प्रादाद्विचित्रवीर्याय गात्रेयो हि यत्रोपये ।

यथा शास्त्रते नान्यं वरं ध्यायामि कश्चन । त्वामृते पुत्रययाद्य तया मूर्द्धानमालभे ।

न चान्यपूर्व्व्या राजेन्द्र त्वामहं समुपस्थिता । सत्यं ब्रवीमि शास्त्रेण सत्येनात्मानमात्मने ।

भजस्व मां विग्राहाद्य स्वयं कन्यामुपस्थितां । अनन्यपूर्व्व्या राजेन्द्र त्वत्प्रसादाभिकास्त्रिणां ।

तामेवं भाषयामाणु शास्त्रः कामिपतेः सुता । अथप्रत् भरतयेष्ठ जीर्णं त्वचमिदोत्तरम् ।

१८०

१८१

१८२

१८३

१८४

केचिच्छालपतिं शक्वा नियोज्यमिति मेनिरे । मेति केचित् व्यवयन्ति प्रत्याख्याता हि तेन सा ।

एवं गते तु किं शक्यं भद्रे कर्तुं मनोपिभिः । पुनरुच्युत्तां तं सर्व्वं तापसाः संश्रितप्रताः ।

१०११

अलं प्रमज्जितेनेह भद्रे शृणु हितं वचः । इतो गच्छस्व भद्रं ते पितुरेव निवेशनं ।

प्रतिपत्स्यति राजा स पिता ते यदनन्तरं । तत्र वक्ष्यसि कन्याषी सुखं सर्व्वगुणाश्रिता ।

न च तेऽन्या गतिर्नात्या भवेत् भद्रे यथा पिता । पतिर्वाऽपि गतिर्नात्याः पिता वा वरवर्णिनि ।

गतिः पतिः समाख्याया विषमं वा पिता गतिः । प्रमज्या हि सुदुःखं सुकुमार्यां विशेषतः ।

राजपुत्र्याः प्रकृत्या च कुमार्यास्तव भाविनि । भद्रे दोषा हि विद्यन्ते बहवो वरवर्णिनि ।

१०१०

आश्रमे हि वषण्यासो न भवेयुः पितुर्महो । ततस्त्वन्यं ब्रुवन् वाक्यं तापसासां तपस्विनीं ।

स्वामिदैकाकिनीं दृष्ट्वा निज्जेने गहने वने । प्रार्थयिष्यन्ति राजानस्तस्मान्नैवं मनः कथाः ।

॥ अन्वावाच ॥ न शक्यं काश्चिन्नगरं पुनर्गन्तुं पितुर्महान् । श्रवज्ञाता भविष्यामि बान्धवानां न संशयः ।

उपिताऽस्मि तथा बाण्ये पितुर्वेग्ननि तापसाः । नाहं गमिष्ये भद्रं वस्तत्र यत्र पिता मम ।

तपसायुगमभोस्यामि तापसैः परिरचिता । यथा परेऽपि मे लोके न स्यादेवं महात्म्यः ।

१०१२

दौर्भाग्यं तापसश्रेष्ठास्तस्मात्क्षयाम्यहं तपः ।

॥ भोभ उवाच ॥ इत्येवन्तेषु विप्रेषु चिन्तयत्सु यथातथं । राजर्षिस्तद्वनं प्राप्तस्तपस्वी शोचत्रःहनः ।

ततस्ते तापसाः सर्वे पूजयन्ति स्म तं नृपं । पूजाभिः स्वागताद्याभिरासनेनादकेन च ।

तक्षोपविष्टस्य सतो विश्रान्तस्योपशृङ्खलनः । पुनरेव कथास्रकुः कन्यां प्रति वनौकसः ।

अन्वादास्तां कथां श्रुत्वा काश्चिराद्भयं भारत । राजर्षिः स महातेजा वभूवैद्विप्रमानसः ।

१०१३

तां तयावादिनीं श्रुत्वा दृष्ट्वा च स महातपाः । राजर्षिः कृपयाविष्टो महात्मा शोचत्राहनः ।

स वैपमान उत्थाय मातुस्तथाः पिता तदा । तां कन्यामहमारोप्य पर्यायासपत प्रभो ।

स तामपृच्छत् कार्त्स्न्येन व्यसनोत्पत्तिमादितः । सा च तस्मै यथावृत्तं विश्लेषेण न्यवेदयत् ।

ततः स राजर्षिरभूत् दुःखशोकसमन्वितः । कार्य्यञ्च प्रतिपेदे तन्मनसा सुमहातपाः ।

अत्रवीत् वैपमानय कन्यामार्त्तां सुदुःखितां । भागाः पिष्टमहं भद्रे मातुस्ते जनको ह्यहं ।

१०१४

दुःखं द्विन्द्यामहं ते वै मयि वर्त्तस्व पुत्रिके । पथान्ते ते मनो वक्षे यदेवं परिशुष्यसि ।

गच्छ मद्वचनार्द्राभं जामदग्न्यं तपस्विनं । रामस्तु सुमेहदुःखं शोकैश्चापनेत्यति ।

हनिष्यति रणे भोभं न करिष्यति चेदवः । त्वं गच्छ भर्गवश्रेष्ठं कालाग्रिसमतेजसं ।

प्रतिष्ठापयिता स त्वां धमे पथि महातपाः । ततश्च सुस्तरं वाष्पमुत्कृजन्तो पुनःपुनः ।

अत्रनोत् पितरं मातुः सा तदा शोचत्राहनं । अभिवाद्यित्वा शिरसा गमिष्ये तत्र शममान् ।

१०१५

अपि जामाघ पश्येयमार्त्तन्तं लोद्विद्युतं । कथञ्च तोत्रं दुःखं मे नाशयिष्यति भागवतः ।

एतदिच्छाम्यहं शाशुं यथा यास्यामि तत्र वै ।

॥ होत्रवाहन उवाच ॥ रामं द्रक्ष्यसि भद्रे त्वं जामदग्न्यं महावने । उषे तपसि वनंतं सत्यसन्धं महाबलं ।
 महेन्द्रं वै गिरिश्रेष्ठं रामो नित्यमुपासि ह । ऋषयो वेदविदांसो गन्धर्वाःपुत्रसंस्तया ।
 तत्र गच्छस्व भद्रको ब्रूयाद्येवं वचो मम । अभिवाद्य च तं मूर्ध्ना तपोदृष्टं दृढमते ।
 ब्रूयाद्यैनं पुनर्भद्रे यत्ने कार्यं मनोपितं । मयि सद्बोधिर्न रामः सन्धं तत्ते कर्तव्यति ।
 मम रामः सखा वसे प्रीतियुक्तः सुखं मे । जमदग्निमुतो वीरः सर्व्वग्लक्ष्मणं वरः ।
 एवं भ्रुवति कन्यान्तु पार्थिवे होत्रवाहने । अरुतव्रणः प्रादुरामोद्रामस्थानुचरः प्रियः ।
 तत्से मुनयः सन्धं समुत्तस्युः सहस्रशः । स च राजा वयोदृढः सञ्जयो होत्रवाहनः ।
 ततो दृष्ट्वा कृतातिथ्यमन्यान्वं ते वनौकसः । सहिता भरतश्रेष्ठ निषेदुः परिवार्यं तं ।
 तत्से कययामासुः कयासाक्षा मनोरमाः । धन्या दिव्याश्च राजेन्द्र प्रीतिहर्षमुदा युताः ।
 ततः कयाऽन्ने राजर्षिर्गहात्मा होत्रवाहनः । रामं श्रेष्ठं महर्षीणामपृच्छदरुतव्रणं ।
 क्व सम्पति महावाद्यो जामदग्न्यः प्रतापवान् । अरुतव्रण शक्यो वै द्रष्टुं वेदविदां वर ।
 ॥ अरुतव्रण उवाच ॥ भवन्तमेव सततं रामः कीर्त्तयति प्रभो । सञ्जयो मे प्रियसखो राजर्षिरिति पार्थिव ।
 २३ रामः प्रभाते श्वो भवितेति मतिर्भम । द्रष्टास्वेगमिहायानं तत्र दर्शनकाङ्क्षया ।
 इयञ्च कन्या राजर्षे किमर्थं वनमागत्य । कस्य चेयं तव च का भवतीच्छामि वेदितुं ।

१०१
१०२
१०३
१०४

॥ होत्रवाहन उवाच ॥ दौहित्रोयं मम विभो कामिराजसुता प्रिया । ज्येष्ठा स्वयम्बरं तस्मै भगिनोभ्यां सहानघ ।
 इयमन्नेति विख्याता ज्येष्ठा कामिपतेः सुता । अन्विकाऽन्विकिके कन्ये कनीयशैल तपोधन ।
 समेतं पार्थिवं सन्नं कामिपुत्र्यै ततोऽभवत् । कन्यानिमित्तं विप्रैर्न तवाऽपीदुस्त्वो महान् ।
 ततः किञ्च महावीर्यो भीष्मः शान्तनवो नृपान् । अधिचिष्य महातेजास्त्रिभुवः कन्या जहार ताः ।
 निर्व्रियया पुषिषीपास्तानघ भीष्मो गजाङ्गयं । आजगाम विशृङ्खला कन्याभिः सह भारत ।
 सत्यव्रते निवेद्याय विवाहं स्मनन्तरं । भातुर्विचित्रवीर्य्यस्य समाश्रापयत प्रभुः ।
 तन्नु वैवाहिकं दृष्ट्वा कन्येयं समुपास्मिन् । अमरोत् तत्र गाङ्गेयं मन्दिमध्ये दिजयंभ ।
 मया शान्तपतिर्भार मनसाऽभिहतः पतिः । न सामर्हसि धर्म्यं दातुं भात्रेऽन्यमानसं ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं भीष्मः सफम्य मह मन्दिभिः । मित्तित्य विषसन्धो मयाख्या मते स्थितः ।
 अनुधाता तु भीष्मेण शक्यं भौभर्पतिं ततः । कन्येयं मुदिता तत्र कलि वचनमब्रवीत् ।
 विषसन्ताऽग्नि भीष्मेण धर्म्यं मां प्रतिपादय । मनसाऽभिहतः पूर्णं मया त्वं पार्थिववर्षं ।
 प्रत्याचक्षौ च दान्वाऽप्याद्यान्विच्छामिभद्रहितः । धेयं तपोवर्षं प्राप्ता तापस्योऽभिरता धर्म ।
 मया च प्रत्यभिज्ञाता वंशस्य परिकीर्त्तमान् । अथ दुःखस्य शोपत्तौ भीष्मभेदेह मन्थते ।
 ॥ अभोवाच ॥ भगवदेवभेदे यथाह पृथिवीपतिः । शरीरकर्त्ता मातुर्धे सञ्जयो होत्रवाहनः ।
 न द्रुपदे स्वनगरं प्रतिपातुं तपोधन । अपमानभयाथैव प्रीज्या च महाभुजे ।
 दक्षु मां भगशापोमो वदपति दिवसत्तम । तन्न कार्थ्यतमं कार्थ्यमिति मे भगवत्प्रतिः ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वे च अश्वोपाख्यानपर्व्वण्यरुतव्रणव्याससंवादे पदसप्तत्यधिकतमोऽध्यायः ॥१७६॥

१०५
१०६
१०७
१०८
१०९
११०

॥ अहत्तमण उवाच ॥ दुःखदयमिदं भद्रे कतरस्थ चिकीर्षसि । प्रतिकर्तव्यमनवे तत्त्वं वक्षे वदस्व मे ।

यदि भोभपतिर्भद्रे नियोक्तव्यो मतस्तव । नियोह्यति महात्मा च रामस्वद्वितकाम्यया ।

अथाग्रेयं भोभं तं रामेणेच्छसि धीमता । रणे विनिर्जितं द्रष्टुं कुर्यात्तदपि भार्गव ।

सृष्टयस्य वचः श्रुत्वा तव चैव श्रुत्वाचिन्तिते । यदत्र ते श्रुं कार्यं तदद्यैव विचिन्वताम् ।

॥ अमोवाच ॥ अपनीताऽस्मि भोभ्रेण भगवन्त्रविजानता । नाभिजानानति मे भोभो ब्रह्मन् शास्वगतं मन ।

एतद्विचार्य मनसा भवानेतद्विनिश्चयं । विचिनोतु यथान्यार्थं विधानं क्रियतां तथा ।

भोभ्रे वा कुहगार्हूले शास्वरजिऽय वा पुनः । उभयोरेव वा ब्रह्मन् युक्तं यत् तत् समाचर ।

निवेदितं मया ह्येतद्दुःखमूर्त्तं यथातथै । विधानं तत्र भगवन् कर्त्तुमर्हसि युक्तिः ।

॥ अहत्तमण उवाच ॥ उपपन्नमिदं भद्रे यदेवं वर्त्तयन्नि । धर्मं प्रति वक्षे त्रूयाः शृणु चेदं वेषा मम ।

यदि त्वामापगयो वै न मेयद्भजसाङ्गयं । शास्वस्तां शिरसा भोऽ गृह्णीयाद्रामचेदितः ।

तेन त्वं निर्जिता भद्रे यस्माद्योताऽसि भाविनि । संशयः शास्वराजस्य तेन त्वयि सुमध्यमे ।

भोभः पुरुषमानी च जितकामो तथैव च । तस्मात् प्रतिक्रिया युक्ता भोभ्रे कारयितुं तव ।

॥ अमोवाच ॥ ममाप्येष सदा ब्रह्मन् षड्दि कोमोऽभिवर्त्तते । घातयेयं यदि रणे भोममित्येव नित्यदा ।

भोभं वा शास्वराजं वा यं वा दोषेण गच्छसि । प्रशाधि तं महाबाहो यत्रतेऽहं सुदुःखिता ।

॥ भोभ उवाच ॥ एवं कथयतामेव तेषां स दिवसो गतः । रात्रियुः भरतश्रेष्ठ सुखमोतोऽप्यमास्ता ।

ततो रामः प्रादुरासीत् प्रञ्जलञ्जिव तेजसा । मिथैः परिट्टो राजन् गटाचोरपरतो मुनिः ।

धनुष्याणिरदीनात्मा दृष्टं विभ्रन् परश्वधी । विरजा राजशार्दूल भोऽभ्ययात् सृष्टयै नृपं ।

ततस्ते तापसा दृष्ट्वा स च राजा महातपाः । तस्युः प्राञ्जलयो राजन् सा च कन्या तपस्विनी ।

पूजयामासुरदृष्ट्या मधुपर्कण भार्गवं । अर्चितय यथान्यार्थं निषदाद सहेव तैः ।

ततः पूर्व्व्यतीतानि कथयन्तो स्म तावुभौ । आघातो जासदन्त्यस्य सृष्टययैव भारत ।

तथा कथाऽन्ते राजर्षिर्भगुश्रेष्ठं महाबलं । उवाच मधुरं काले रामं वचनमथं वत् ।

रामेयं मम दैहिकी कामिराजसुता प्रभो । अस्माः शृणु यथातत्त्वं कार्यं कार्यविशारद ।

परमं कथ्यताञ्चेति तां रामः प्रत्यभाषत । ततः साऽभ्यागमद्रामं ज्वलन्मिव पावकं ।

ततोऽभिवाचं चरणौ रामस्य शिरसा उभौ । स्फुट्वा पद्मदलाभाभ्यां पाणिभ्यामथत स्मिता ।

हरोद सा शोकवती वाप्यय्याकुललोचना । प्रपदे शरणश्चैव शरस्थं भृगुमन्दनं ।

॥ राम उवाच ॥ यथा त्वं सृष्टयस्य तथा मे त्वं नृपात्मजे । ब्रूहि यत्ते मनोदुःखं करिये वचने तव ।

॥ अमोवाच ॥ भगवत्शरणं त्वद प्रपद्याऽस्मि महाव्रतं । शोकपद्मार्णवाग्रमं घोरादुद्धर मां विभो ।

॥ भोभ उवाच ॥ तस्मात् दृष्ट्वा रूपस्य वपुयामिन्नवपुनः । शौकुमार्यं परश्चैव रामसिन्नापरोऽभवत् ।

किमिदं वक्ष्यतीत्येवं विममथं भृगुदशः । इति दशैः चिरं रामः रूपयाऽभिपरिमुतः ।

कथ्यतामिति सा भूयो रामेणोक्ता श्रुत्वाचिन्ता । सर्वमेव यथातत्त्वं कथयामास भार्गवे ।

तच्छ्रुत्वा जामदग्न्यस्य राजपुत्र्या वचसादा । उवाच तां वरारोहो निश्चिद्यार्थविनिश्चयं ।
 ॥ राम उवाच ॥ प्रिययिथामि भीष्माय कुरुश्रेष्ठाय भाविनि । करिष्यति वचो मच्चं श्रुत्वा च स नराधिपः ।
 न चेत् करिष्यति वचो मयोक्तं जाङ्गवीसुतः । धत्स्याम्यहं रणे भद्रं मामाद्यं ब्रह्मतेजसा । ०११
 अथ वा ते मतिस्तत्र राजपुत्रि निवर्तते । यावच्छाल्वपतिं वोरं योजयाम्यत्र कर्मणि ।
 ॥ अग्निवाच ॥ विभर्जिताऽहं भीष्मेण श्रुत्वा भृगुनन्दन । शाल्वराजगते भावं मम पूर्वं मनोषितं ।
 सौभराजमुपेत्याहमवाचं दुर्वचं वचः । न च मां प्रत्यशृणुत् स चारित्रपरिग्रहितः ।
 एतत् सर्वं विनिश्चित्य स्वबुद्ध्या भृगुनन्दन । यदत्रौपाधिकं कार्यं तच्चिन्तयितुमर्हसि ।
 मम तु व्यसनस्यास्य भीष्मो मूलं महाप्रतः । येनाहं वप्रमानोता समुत्थित्य बलात् तदा । ०१२
 भीष्मं जहि महाबाहो यत्कृतं दुःखमीदृशं । प्राप्ताऽहं भृगुशार्दूल चराम्यप्रियमुत्तमं ।
 स हि सुभ्य नोपस्य जितकामो च भागव । तस्मात् प्रतिक्रियां कर्तुं युक्ता तस्मै लयाऽनघ ।
 एष मे क्रियमाणया भारतेन तदा विभो । अभवद्दुर्दि घट्टल्या घातयेयं महाप्रतं ।
 तस्मात् कामं ममाद्येनं राम सत्यादधानघ । जहि भीष्मं महाबाहो यथा दृष्टं पुरन्दरः ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अग्निपाख्यानपर्वणि रामान्धर्षदाह सप्तमसप्तत्यधिकप्रतनमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वादा रामो जहि भीष्ममिति प्रभो । उवाच रुदतीं कन्यां सोदयन्तीं पुनः पुनः । ०१३
 काशे न कामं नृहामि शल्वं वै वरवर्णिनि । अने ब्रह्मविदाहेतोः किमन्यत् करवाणि ते ।
 कामं भीष्मस्य शास्त्रस्य मम राशि वमानुगो । भविष्यतोऽनवद्याङ्गि तत्कारिष्यामि मा शुक्यः ।
 न तु शल्वं यद्यथ्यामि कथासिदपि भाविनि । अने नियोगादिप्राणामेव मे समघः क्षतः ।
 ॥ अग्निवाच ॥ मम दुःखं भगवता व्यपनेयं यतस्ततः । तत्र भीष्मप्रसूते मे तं जहोयस्व मा चिरं ।
 ॥ राम उवाच ॥ कामिकन्ये पुनर्ब्रूहि भीष्मस्ते शरणावुभौ । शिरसा बन्दनार्होऽपि यद्योयति गिरा मम । ०१४
 ॥ अग्निवाच ॥ जहि भीष्मं रणे राम गर्जन्तमसुरं यथा । समाहृतो रणे राम मम चेदिच्छमि प्रियं ।
 प्रतियुतस्य यदपि तत् सत्यं कर्तुमर्हसि ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ तयोः संवदन्तेरेवं रामयामाम्ययोस्तदा । अयिः परमधर्मात्मा इदं वचनमब्रवीत् ।
 शरणागतो महाबाहो कन्यां न त्यक्तुमर्हसि । यदि भीष्मो रणे राम समाहृतस्त्वया मुधं ।
 निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूयात् कुर्यादा वचनं तत्र । क्षतमस्त्रा भवेत् कार्यं कन्याया भृगुनन्दन । ०१५
 सत्यं सत्यस्य ते शीर भविष्यति क्षते विभो । इयद्यापि प्रतिज्ञा ते तदा राम महामुने ।
 जित्वा वै चक्षियाम् मभान् प्राह्मलेषु प्रतिश्रुता । प्राह्मण्य चक्षित्वा वैश्याः प्रहृष्टयैव रणे यदि ।
 ब्रह्मद्विभूभविता मं वै क्षिप्यामीति भागव । शरणाद्यं प्रपद्यानां भीतानां शरणार्थिनां ।
 न शक्यामि परित्यागं कर्तुं कीवन्कपयस्य । यद्य दृष्टं रणे सत्यं विज्ञेयति ममागतं ।
 दोषात्प्रामाण्यं तत्र क्षिप्यामीति भागव । स एवं विजयी राम भीष्मः कुरुकुलोदरः । ०१६
 तेन युधस्य घट्टामो यमेत्या भृगुनन्दन ।

॥ राम उवाच ॥ क्षाराम्बुहं पृथङ्कृतं प्रतिशान्तिपिपत्तन । तथैव च करिष्यामि यथा चापेव लव्यने ।
 कायमेतन्महद्गद्गान् काशिकन्यामनोगतं । गमिष्यामि स्वयं तत्र कन्यामादाय यत्र सः ।
 यदि भीष्मो रणद्वेषो न करिष्यति मे वपः । हनिष्याम्येनमुद्रिकामिति मे निधिता मतिः ।
 न हि वाणा मयोत्पृष्टाः सञ्जनीह शरीरिणा । कायेषु विरितं तुभ्यं पुरा चक्षिष्यमङ्कुरे ।
 एवमज्ञा ततो रामः सह तैर्ब्रह्मवादिभिः । प्रयाणाय मति कृत्वा समसत्सो महातपाः ।
 ततस्ते तामुपिला तु रजनीं तत्र तापसाः । इताग्रयो जत्रज्याः प्रतस्युर्भिक्षधामया ।
 अभ्यगच्छन्ततो रामः सह तैर्ब्रह्मवादिभिः । कुरुचेवं महाराज कन्यया सह भारत ।
 न्यविद्यन्त ततः सर्वे परिर्यद्य प्ररखती । तापमाले महात्मानो मृगुच्छेष्टपुरकृताः ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वच्छब्दापाषाणपर्वणि रामकुरुचेवप्रति अष्टमप्रत्यधिकप्रतनमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥
 ॥ भीष्म उवाच ॥ तनसुतोयि दिवसे मन्दिदेय व्यवस्थिताः कुत प्रियं स मे राजन् प्रातोऽस्मीति महाव्रतः ।
 तमागतमहं युवा विषयान्ति महावसं । अभ्यगच्छं जवेनागु प्रीत्या तेजोनिधिं प्रभुं ।
 गां परस्त्वय राजेश्च वाद्यैः परिवारितः । कर्मिभिर्देवकन्यैश्च तथैव च पुरोहितैः ।
 स मामभिगतं दृष्ट्वा जानदम्यः प्रतापवान् । प्रतिजयाह तो पूजां वचनश्चेदमत्रव्रतम् ।
 ॥ राम उवाच ॥ भीष्म का बुद्धिमास्त्राय काशिराजसुता तदा । अकामेन तया नीता पुनश्चैव विमर्षिता ।
 विश्वंश्रिता तया शीयं धर्मादाते यशस्विनी । पराहृष्टा तया शीमां को हि गन्तुमिहाहति ।
 प्रत्याख्याता हि श्वास्त्रेण तया नीतेति भारत । तस्मादिमां मन्त्रियोगात् प्रतिगृह्येद्य भारत ।
 स्वधर्मं पुरुषथाग्र राजपुत्री लभस्वियं । न युक्तस्त्वमानोऽयं राजन् कर्तुं नयाऽनघ ।
 ततस्तैव विमनसमुदीत्याहमयाभुवुं । नाहमेनां पुनर्दयां प्रद्वान्भावे कथञ्चन ।
 शाल्वस्याहमिति प्राह पुरा मामिव भागवत । मया चैवम्यनुज्ञाता गतेयं नगरं प्रति ।
 न भयात्राप्यनुक्रोशात्रायलोभाच्च काम्या । चात्तं धर्ममहं जह्यामिति मे व्रतमाहितं ।
 अथ मामत्रोद्गामः क्रोधपर्याकुचेचणः । न करिष्यामि चेदेतदाद्यं मे नरपुङ्गव ।
 हनिष्यामि महामात्यं त्वामधिति पुनः पुनः । अरुभादत्रोद्गामः क्रोधपर्याकुचेचणः ।
 तमहं गोभिर्निष्टाभिः पुनःपुनरिन्दम । अयाचं मृगुच्छेष्टं न चैव प्रथमाम सः ।
 प्रणम्य तमहं मृद्गां भूयां ब्राह्मणसत्तमं । अत्रैव कारणं किन्तु यत्त्वं युद्धं मयेच्छसि ।
 दख्यस्ते मम वानस्य भवतैव चतुर्विधं । उपदिष्टे महाबाहो मियाऽस्मि तत्र भागव ।
 ततो मामत्रोद्गामः क्रोधघोरकृतोचनः । जानीषे मां गुहं भीष्म गुहासीमां न चैव ह ।
 सुतां काश्यप्य कौरव्य मन्त्रियाथं महानते । न हि मे विद्यते शान्तिरन्यथा कुरुनन्दन ।
 गृहाणेमां महाबाहो रचस्व कुलमात्मनः । तया विश्वंश्रिता शीयं भस्मार्नाधिगच्छति ।
 तथा ह्यवन्त तमहं रामं परपुरश्चयं । नैतदेवं पुनर्भावि ब्रह्मर्षिं किं अमेषु ते ।
 गुह्यं त्वयि सम्पुञ्ज्य जानदम्यं पुरातनं । प्रहादये त्वां भगवत्स्वकीया तु पुरा मया ।

को जातु परमां हि नारी व्याचीमिव स्थिता । वामयेत् स्वगृहे जानन् स्वीणां देवान् महात्पत्याम् ।
 न भयाद्वासवस्यापि धर्मं जघां महाप्रत । प्रमीद मां वा यदा ते प्राप्यै तन् कुह मा चिरं ।
 अयस्यापि विप्रुद्धात्मन् पुराणे श्रूयते विभो । मरुत्तन महाबुद्धे गीत । श्रीको महात्मना ।
 गुरोरथवल्लिप्तस्य कार्थ्याकार्थमजानत । उत्पद्यप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ।
 स त्वं गुरुरिति प्रेम्णा मया संस्मानितो भृशं । गुरुद्वष्टिं न जानीष तस्मात् योक्त्यामि वै लया ॥०१॥
 गुरुं न हन्यां समरे ब्राह्मणश्च विभेषत । विभेषतस्तपोदृष्टमेवं चान्तं मया तत्र ।
 उद्यतेषुमयो दृष्ट्वा ब्राह्मणं चक्षुवन्भुवत् । यो हन्यात् समरे क्रुद्धं युध्यन्तमपलायिनं ।
 ब्रह्महत्या न तस्य स्यादिति धर्मेषु नियम । चक्षियाणां स्त्रियो धर्मं चक्षियोऽस्मि तपोधन ।
 यो यथा वर्त्तते यस्मिन्सास्मिन्नेव प्रवर्त्तयेत् । नाधर्मं समेवाप्नोति न चाश्रयद्य त्तिन्दित ।
 अर्थे वा यदि वा धर्मं समंशो देशकालवित् । अर्थसंशयमापन्न श्रेयान्नि भंशयो नर । ॥०२॥
 यस्मान् संशयितोऽप्यर्थं यथान्यायं प्रवर्त्तये । तस्मात् योक्त्यामि सहितस्त्वया राम महाहृद्वे ।
 पश्य मे ब्राह्मणोऽर्थश्च विक्रमश्चातिमानुषं । एवं गतेऽपि तु मया यच्छक्यं मृगुनन्दन ।
 तत् करिष्ये कुरुचेव योत्स्ये विप्र त्वया सह । दन्दे रामं यथेष्टन्तु षज्जीभेव महाद्युते ।
 यत्र त्वं निहतो राम मया शरशतार्द्धित । प्रास्थभे निज्जितालोकाञ्चस्त्रपूतो महारणे ।
 स गच्छ विनिवर्त्तस्व कुरुचेवं रणप्रियं । तत्रैव्यामि महाबाहो युद्धाय त्वं तपोधन । ॥०३॥
 अपि यत्र त्वया रामं हतं शौचं पुरा पितु । तत्राहमपि हत्वा त्वं शौचं कर्त्ताऽस्मि भार्गव ।
 तत्र राम समागच्छ लरितं युद्धदुर्भेद । व्यपनेव्यामि ते दर्पं पैराणं ब्राह्मणभुव ।
 यत्रापि वत्यमे राम वज्रश्च परिकरम् । निज्जितां चक्षियां लोके मयैकेनेति तत् शृणु ।
 न तदा जातवान् भोग् चक्षिया वाऽपि मर्दध । पश्चात् जातानि तेभ्यसि तेषु ज्वलितं त्वया ।
 यस्ते युद्धमयं दर्पं कामश्च व्यपनाश्रयेत् । सोऽहं जातो महाबाहो भोग् परपुरञ्चय । ॥०४॥
 व्यपनेव्यामि ते दर्पं युद्धे राम न संशय ।
 ॥ भीम उवाच ॥ त्वेतां मामब्रवीद्दाम प्रदक्षत्रिव मोरत् । दिव्या भीम मया साङ्गे योद्धुमिच्छसि सङ्गरे ।
 अयं गच्छामि कौरव्य कुरुचेवं त्वया सह । भाषितं ते करिष्यामि तत्र गच्छ परन्तप ।
 तत्र त्वं निहतं माता मया शरशतार्चितं । जाह्नवी पश्यतां भीम गृभ्रकडवलाशनं ।
 हृषणं त्वामभिप्रेक्ष्य सिद्धचारणमेविता । मया विनिहतं देवो रोदतामद्य पार्थिव । ॥०५॥
 अतदर्हो महाभाग मगोरथसुता नदी । या त्वामजीजनमन्दे युद्धज्ञामुकमातुरं ।
 इति गच्छ मया भीम युद्धकामुक दुर्मद । गृह्णाण सर्वं कौरव्य रथादिभरतर्षभ ।
 इति भ्रुवाणं तमहं रामं परपुरञ्चयं । प्रणम्य शिरसा राममेवमल्लित्वयाऽनुवं ।
 स्वहृत्ता यथो रामं कुरुचेवं युयुत्सया । प्रविश्य नगरे चार्हं सत्यवक्ये न्यवेदयं ।
 ज्ञात, हतस्त्वय्यधना माचा च प्रतिनन्दित । दिशतीन्वाच्य पुत्राहं स्त्रास्त्रं चैव महाद्युते । ॥०६॥

रथमास्थाय रुचिरं राजतं पाण्डुरेहयेः । सुपंस्करं खाधिष्ठानं वैयाघ्रपरिवारणं ।
 उपपन्नं महाब्रह्मैः सञ्चोपकरणान्वितं । तत्पुत्रोनेन वीरेण ह्ययशास्त्रविदारणे ।
 यत्तं सुतेन शिष्टेन वज्रशो वृष्टकर्मणा । दंयिनः पाण्डुरेणाहं कवचेन धनुप्रतां ।
 पाण्डुरं कार्मुकं गृह्य प्रायो भरतसत्तम । पाण्डुरेणांतपत्रेण धियमाणेन मूर्द्धनि ।
 पाण्डुरेद्यापि व्यजमैर्विज्यमानो वराधिप । शूद्रतावासाः सितोष्णीयः सर्वशूद्रकृत्रिमपुत्रः ।
 स्वयमानो जयाशोभिनिष्कल्य गजसाङ्गयात् । कुरुचेत्रं रणेचेत्रमुपाया भरपवं ।
 ते ह्यायोदितान्तेन सुतेन परमाहवे । श्रवहन्मां भृगुं राजन् मनोमाहतरं हृष्यः ।
 गत्वाऽहन्तं कुरुचेत्रं स च रामः प्रतापवान् । युद्धाय सहसा राजन् पराक्रान्ता परस्परं ।
 ततः सन्दर्भेन तिष्ठन्नामस्थातितपस्विनः । प्रगृह्य ब्रह्मप्रवरं ततः प्राधममुत्तमं ।
 ततस्तत्र द्विजा राज्ञस्तापसाश्च वनोक्तसः । अपश्यन्त रणे दिव्यं देवाः सन्दृग्णास्तादा ।
 ततो दिव्यानि माण्डानि प्रादुरासंस्तस्यतः । वादित्राणि च दिव्यानि मेघदृग्द्वानि चैव ह ।
 ततस्तौ तापसाः सर्वे भार्गवश्रानुयायिनः । प्रेक्षकाः समपद्यन्त परिवार्य रणाजिरं ।
 ततो मामब्रवीद्देवी सर्वभूतहितैषिणी । माता खलुपिणी राजन् किमिदं ते शिकीर्षितं ।
 गत्वाऽहं जामदग्न्यन्तु प्रयाचित्ये कुरुदह । भीमेषु मह मा योतीः शिष्येणेति पुनः पुनः ।
 मा मैवै पुत्रनिर्भन्धं कुरु विप्रेण पार्ष्णिब । जामदग्न्येन समरे योद्धुमित्यवभसंत्य ।
 किन्न वै चक्षियहणे हरतुस्त्वपराक्रमः । विदितः पुत्र रामस्ते यतस्व योद्धुमिच्छसि ।
 ततोऽहमब्रुवं देवी मभिवाच छनाञ्जलिः । सर्वं तद्भरतश्रेष्ठ यथावृत्तं स्वधर्मरे ।
 यथा च रामो राजेन्द्रः मया पूर्व्यं प्रचोदितः । काशिराजसुतायाश्च यथा कर्म पुरातनं ।
 ततः सा राममंभेय जननी मे महानदी । मर्त्यं तच्छपि देवो चमयामास भार्गवं ।
 भीमेषु सह सा योतीः शिष्येणेति वचोऽब्रवीत् । स तु तामाह याचन्तो भीममेव निवर्त्तय ।
 न च मे कुर्वन् काममित्यहन्तमुपागमं ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो गङ्गा सुतस्तेहान् भीमं पुनरुपागमन् । न चास्याद्याकरोत्ताम्यं क्रोधपयोक्तुमेव ह ।
 श्रयोद्दृश्यत धर्मोत्सा सुगुश्रेष्ठो महातपाः । आङ्गथामास च तदा युद्धाय द्विजपत्तमः ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अश्विपञ्चानपर्वणि गङ्गावाक्चि संकोनाश्रयोधिककृततमेऽध्यायः ॥ १७९ ॥
 ॥ भीम उवाच ॥ तमहं कथञ्चिर रणे प्रत्यभापं व्यवस्थितं । श्मिष्टं नेत्सह योद्धुं भवन्तं रथमास्थितः ।
 अरिोह स्वन्दनं वीर कवचञ्च महाभुज । बंधान समरे राम यदि योद्धुमिहेच्छसि ।
 ततो मामब्रवीद्दामः स्नयमानो रणाजिरे । रथो मे मेदिनी भीम वाहा वेदाः सदयवन्त ।
 सुतय मातरिश्वा वै कवचे वेदमातरः । सुमंवीतो रणे तामिर्व्येग्ल्येऽहं कुरुहन्दन ।
 स्वयं ब्रुवाणे गाभ्यारे रामो मां सत्यविक्रमः । शरघ्रातेन महता सर्व्वनः प्रत्यवारयत् ।
 ततोऽपश्यं जामदग्न्यं रथमध्ये व्यवस्थितं । सर्व्वायुधवरे श्रीमन्बहुतोऽपमदग्ने ।

०१९९

०१९०

०१९१

०१९२

०१९३

मनसा विहिते पुण्ये विसीर्णे नगरोपमे । दिव्याद्ययुजि सन्नद्धे काश्चनेन विभ्रयिते । ०१९०
 कवचेन महद्वाहा भोमाङ्किततलचये । धनुर्दूरो बद्धदशो बद्धगोधाङ्गुलिवान् ।
 शरथ्ये छतवांस्तत्र युयुत्सोरुह्यतत्रण । सखा वेदविदित्यन्तं ददितो भार्गवस्य ह्य
 आह्वयानः स मां युद्धे मनो हर्षयतीव मे । पुनः पुनरभिकोशन्नभियाशीति भार्गव ।
 तमादित्यमित्रोद्यन्तमनाष्टयं महाबलं । छत्तियान्तकं राममेकमेकः समायदं ।
 ततोऽहं वाणपतेषु त्रिषु वाहास्त्रियुद्ध वै । श्रवतोय्यं धनुर्ग्रंथ पदातिर्धैविसत्तमं । ०१९१
 अभ्यगच्छं तदा राममर्षिष्यन् द्विजसत्तमं । अभिवाद्य चैनं विश्वदत्तुत्रं वाञ्छमुत्तमं ।
 योस्त्व्य लया रणे राम सद्गुणेनाधिकेन वा । गुहणा धर्मग्रीलेन जयमाशास्त्र मे विभो ।
 ॥ राम उवाच ॥ एवमेतत् कुक्ष्येऽ कर्तव्यं भूमिनिच्छता । धर्मो ह्येष महाबाहो विप्रिष्टैः सह युध्यतां ।
 श्रेयं तं न चेदेवमागच्छेथा विद्यास्यते । युध्यस्व त्वं रणे यतो धैर्यमालम्ब्य कौरव ।
 न तु ते जयमाशासे त्वां विज्ञेतुमहं स्थितः । गच्छ युध्यस्व धर्मेण प्रोतोऽस्मि चरितेन ते । ०१९२
 ततोऽहं तं नमस्कृत्य रथमारुह्य सलरः । प्राभापयं रणे शङ्खं पुनर्हमपरिच्छृतं ।
 ततो युद्धं समभवन्नम तस्य च भारत । दिवमान् सुबहून् राजन परस्परजिगीषया ।
 स मे तस्मिन्पुण्ये पूर्वं प्राहरत् कङ्कश्विभिः । पश्या शतैश्च नवभिः शरणां नतपर्वणां ।
 चत्वारस्तेन मे वाहाः स्रतयैर् विश्रास्यते । प्रतिबद्धसथैवाहं समरे दंशितः स्थितः ।
 नमस्कृत्य च देवभ्या ब्राह्मणेभ्या विप्रैः । तमहं समश्रित्व रणे प्रथमान् व्यवसितं । ०१९३
 आचार्यता मानिता मे निर्माय्यादे ह्यपि त्वयि । भूयश्च गृह्णु मे ब्रह्मन् सत्यदं धर्मसङ्गहे ।
 ये ते वेदा शरीरस्था ब्राह्मण्यं यच्च ते महत् । तपस्य महता तपं न तेभ्यः महाराम्यहं ।
 प्रहारे चक्षुधर्मस्य यं त्वं राम समाश्रितः । ब्राह्मणं छत्तियत्वं हि याति शस्त्रममुद्यमात् ।
 पश्य मे धनुषो बीर्यं पश्य बाहोर्ध्वनं मम । एष मे कार्मुकं क्षीर द्विजसि निमित्तेषुणा ।
 तस्याहं निमित्तं भक्षं चिचिपे भगवत्पथ । तेनास्य धनुषः कोटिं क्लिप्ता भूमावपातयं । ०१९४
 तथैव च प्रपत्कानां मनास्ति नतपर्वणां । चिचिपे कङ्कपपाणां आमदन्परथं प्रति ।
 काये विविक्ताश्च तदा बायुना समुदोरिताः । चेहः चरन्तो हृदिर् नारा इव च ते शराः ।
 सतमेचित्तमन्वाङ्गु । चरन् स हृदिर् रणे । यथै रामलदा राजन् मेरुर्धातुमिवोत्सृजन् ।
 हेमन्तान्ने ऽप्येक इव रक्तश्लवकमण्डितः । यथै रामलया राजन् प्रफुल्ल इव किण्डकः ।
 ततोऽप्यद्भुतगदाय रामः बोधधमन्वितः । हेमपुङ्गवन्नुनिश्रिताम् शरान्स्ताम् हि यवपं यः । ०१९५
 ते समामाद्य मां रौद्रा यद्गुधा मर्षमेदिनः । अक्षयवक्रहविगाः सर्पानलविषोपमाः ।
 तमहं समवष्टभ्य पुनरात्मानमाहवे । प्रतपह्यैः शरैः क्रुद्धलदा राममवाकिरं ।
 इतराम्यहं यद्गुहा शरैराशोविषोपमैः । श्रितैरभ्यर्हिता रामो मन्देना इवाभवत् ।
 ततोऽहं हपदाविष्टो विष्टभ्यात्मानमात्मना । धिग्धिगित्यन्त्रं युद्धं क्षतप्रथं च भारत ।

असह्यमानुवे राजञ्जाकवेगपरिभुतः । अहो वत हानं पापं मयेदं धत्तधर्षणा ।

११०

गुहार्दिजातिधर्षात्मा यदयं पीडितः शरैः । ततो न प्रादरं भूयो जामदग्न्याय भारत ।

अथावताथ पृथिवीं पूषा दिवससहस्रये । जगामासं सहस्रांशुस्ततो युद्धमुपारमत् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अभ्यासः पर्वणि भीष्मराजमुद्देशे भीष्मपञ्चान्तपि अमीत्यधिकमतसोऽध्यायः ॥१८०॥

॥ भीष्म उवाच ॥ आत्मनस्तु ततः सुतो हयानाञ्च विश्रान्ते । मम चापनयामास शत्रान् कुशलसक्ततः ।

स्योतापट्टसैश्वर्यैर्लभ्यतेथैरविह्वलैः । प्रभाते चोदिते सूर्ये ततो युद्धमवर्त्तत ।

दृष्ट्वा मां हर्षमायान्तं दंशितं रुन्दने स्थितं । अकरोद्द्रुधमत्यर्थं रामः सञ्जं प्रतापवान् ।

१११

ततोऽहं राममायान्तं दृष्ट्वा समरकाङ्क्षिणं । धनुःश्रेष्ठं समुत्सृज्य सहसाऽवतरं रथात् ।

अभिवाद्य तथैवाहं रथमाह्वयं भारत । युयुत्सुजामदग्न्यस्य प्रमुखे वीतभीः स्थितः ।

ततोऽहं शरवर्षेण महता समवाकिरं । च च मां शरवर्षेण वर्षन्तं समवाकिरत् ।

धंक्रुद्धो जामदग्न्यस्तु पुनरेव सुतेजितान् । सम्रैषीन्ने शरान् धोरान् दीप्तास्थानुरगानिव ।

११०

ततोऽहं निश्रितैर्भैक्षैः श्रतशोऽप्य सहस्रशः । अचिद्धं सहसा राजसूत्रन्तरीचे पुनःपुनः ।

ततस्त्वस्त्राणि दिव्यानि जामदग्न्यः प्रतापवान् । मयि प्रयोजयामास तान्यहं प्रत्यपेधयं ।

अस्त्रैरेव महायाज्ञो चिकीर्षन्नधिकं जिघां । ततो दिवि महाबाहवः प्रादुरासीत् समनततः ।

ततोऽहमस्त्रं वायव्यं जामदग्न्ये प्रयुक्तवान् । प्रत्याज्ज्ञे च तद्रामो गुह्यकाक्षेण भारत ।

ततोऽहमस्त्रमोघमनुमस्य प्रयुक्तवान् । वाहणेनैव तद्रामो वारयामास मे विभुः ।

११५

स्वमस्त्राणि दिव्यानि रामस्त्राहमवारयं । रामस्य मम तेजस्वी दिव्यास्त्रविदरिन्दमः ।

ततो मां सत्यतो राज्ञे रामः कुर्वन् द्विजोत्तमः । उरस्यविधत् धंक्रुद्धो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।

ततोऽहं भरतश्रेष्ठं शस्त्रषोदं रथोत्तमे । ततो मां कश्मलाविष्टं सुतसूर्णमुदावहत् ।

स्त्रायन्तं भरतश्रेष्ठं रामवाणप्रपीडितं । ततो मामप्रयान्तं वै श्वश्रुविद्धमचित्तधं ।

रामस्यानुचरा दृष्ट्वा सन्त्ये दृष्ट्वा विरुकुमु । अहतम्रणप्रधृतय काशिकन्या च भारत ।

११६

ततस्तु सन्धर्षोऽहं क्षात्वा सुतमयाऽभुवन् । याहि सुत यतो रामः सञ्जोऽहं गतवेदनः ।

ततो मामवहत् सुतो हयैः परमशोभितैः । नृत्यङ्किरिव कौरव्य माहृतप्रतिमैर्गतौ ।

ततोऽहं राममावाद्य वाणवर्षेण कौरव । अर्वाकिरं सुसंरम्भः संरन्ध्रश्च जिगीषया ।

तानापतत श्वाशौ रामो वाणानजिह्वगान् । वाणैरेकाचिन्नजूर्णमैकैर्न विभिराहवे ।

ततस्ते मुदिताः सन्त्ये मम वाशाः सुदमित्तः । रामवाणैर्दिधाच्छिन्नाः श्रतशोऽप्य सहस्रया ।

ततः पुनः शरं दीप्तं सुभद्रं कालसम्भितं । अष्टत्रं जामदग्न्याय रामायाह जिघांसया ।

तेन लभिहतो गाढं वाणवेगवशद्भ्रतः । भूमोह समरे रामो भूभो च निपपात ह ।

ततो हाशालन्तं सन्त्ये रामे भूतलमाश्रिते । जगत् भारत सन्धिप्रं घयाऽकंपतनं भवेत् ।

नत स्वं समुदिप्राः सन्त्ये श्वाभिदुदुवः । तपोधनास्ते सहसा काऽप्या च कुरुनन्दन ।

तत एनं परिव्रज्य शनैराश्रासयंस्तदा । पाणिभिर्जलशोतेय जयाश्रीर्मिया कौरव ।
 दत्त, स विज्ञल वाक्यं राम उत्याय चामवोत् । तिष्ठ भीम हतोऽधोतिवारणं सन्ध्याय कार्मुके । १८०
 स मुक्तो न्यपतन्नूर्णं सद्ये पार्थे महाश्वे । येनाहं भृशमुद्दिग्ना व्याघूर्णित इव द्रुमः ।
 हत्वा ह्यंशतो रामः शोभास्त्रेण महाश्वे । अवाकिरन्मां विश्वभो वाणैरैतैरामवाहिभिः ।
 ततोऽहमपि शोभास्त्रं समरप्रतिवारणं । अवाह्यं महाबाहो तेऽन्तराधिष्ठिता शराः ।
 रामस्य मम चैवाग्र्यु व्योमाहृत्य समन्ततः । न स्य सूर्य्यः प्रतपते शरजालसमाहृत ।
 मातरस्या ततस्तस्मिन् भेषहृद्द द्वाभवत् । ततो वायोः प्रकपाद्य सूर्यस्य च गर्भस्त्रिभिः ।
 अग्निघातप्रभावाच्च पावकः समजायत । ते शराः खममुत्थेन प्रदीताश्चिन्वमानुना ।
 भूमौ सर्वे तदा राजन् भक्षभृताः प्रपेदिरे । तदा शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्षुदानि च ।
 अयुतान्यथ खर्बाणि निखर्बाणि च कौरव । राम शराणां शंक्रुद्धो मयि दृष्टं न्यपातयत् ।
 ततोऽहं तानपि रणे शरैराश्रीविशेषैः । संक्षिप्त भूमौ नृपते पातयेयं नगानिव ।
 एवं तदभवद्युद्धं तदा भरतसत्तम । सन्ध्याकाले व्यतीते तु व्यपायात् स च भे गुरुः । १८००

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अग्नेपाख्यानपर्वणि रामभीमयुद्धे एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥
 ॥ भीम उवाच ॥ समागतस्य रामेण पुनरेवातिदारुणं । अन्येद्युष्टमुत्वं युद्धमभवत् भरतर्षभ ।
 ततो दिव्यास्त्रविष्करो दिव्यान्यस्त्राण्यनेकम् । अयोजयत् स धर्मात्मा दिवसे दिवसे विभुः ।
 तान्यहं तन्मतीघातैरक्षैरस्त्राणि नारत । व्यधमन्मुमुले युद्धे प्राणास्त्यक्त्वा सुदुस्वजान् ।
 अक्षैरस्त्रेषु यज्जघा हतेष्वेव च भारत । अयुध्यत महतिज्ञास्त्रकृप्राणः स संयुगे ।

तत, शक्तिं प्राहिणोत् घोररूपामश्वे रुद्धे जामदग्न्या महात्मा । कालोकृपां प्रज्वलितामिवीत्क्वा सन्दीपायां तेजसा
 व्याप्य लोकं । १८१

ततोऽहन्तामिमुभिर्दीपमानां समायान्तीमन्तकालाकंदोशां । क्षिप्वा चिधा पातयामास भूमौ ततो ववौ पवनः
 पुष्पगन्धिः । १८१

तस्यां क्षिप्रायां क्रोधदीप्तोऽप्य रामः शक्तीघोरारः प्राहिणोत् द्वादशान्याः । तासां रूपं भारत न्येतमश्वं तेजस्त्रिणासा
 घवाश्वैव वक्तुं ।

किन्त्वेवाहं विज्ञल सम्प्रदिश्य दिग्भ्यः सर्व्वास्ता महोक्त्वा इवाग्ने । मानाहृपास्त्रैजशेषेण दीप्ता ययादित्या द्वादश से
 कषहृत्पे ।

ततो जालं वाणमयं विष्टभं सन्द्यम्य भिक्षा शरजालेन राजन् । द्वादशैषून् प्राहिणवन् रणेऽहं ततः शक्तीरप्यधमं घोररूपाः ।
 ततो राजन् जामदग्न्यो महात्मा शक्तीघोरारः ध्याचिपट्टेन्दपटाः । विचिचिताः क्रासनपट्टनद्धा यया महोक्त्वा ज्वलि
 ताशया ताः । १८१

मायापुपादधर्मणः शरदित्वा सन्नेनाश्रौ पातदित्वा नरेन्द्र । वाणैर्दिव्यैरामदग्न्यस्य सज्जे दिव्यानश्रामभ्यवर्षं सस्रताम् ।
 निर्दुःखानां पद्मगानां सरूपा इष्ट्वा शक्तीरैरिचिषा निष्ठताः । प्रादुद्यके दिव्यमश्वं महात्मा क्रोधाविष्टो वैश्वेधप्रमाथी ।

ततः श्रेष्ठः श्लथमानामिवोपाः समानेतुर्निर्भ्रिखानां प्रदीताः । सन्निविताषापि भृमं शरीरं हृदयान् सते शरयद्वापि मद्य ।

रथः शरैर्भ्यो निश्चितः सन्तोऽभूत्तया हयाः सारयिषैश्च राजन् । युगं रथे सा च तथैव चते तथैवाचः शरदन्तोऽथ मद्यः ।

ततस्त्वस्मिन् वाणवर्षे व्यतीते शरीरैश्च प्रत्यवर्षे गुरुत्वं । संविचतो मार्गेश्वरं द्वाराभिर्देहादजस्रं मुमुचे भूरि रक्तं । १२२४

यथा रामो वाणजासाभितप्रस्तथैवाहं मुभृमं गाडविद्धः । ततो युद्धं व्यरमद्यापराद्धे भानावस्ते प्रतिपद्यते महीध्रं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि श्रमोपाख्यानपर्वणि रामभोगमुद्धे शक्तिप्रवेषे ब्रह्मीयधिकप्रतमे भाऽध्यायः ॥ १२२ ॥

॥ भीम उवाच ॥ ततः प्रभाते राजेन्द्र सूर्यो विमलनाडूते । मार्गं वक्ष्ये मया साङ्गं पुनर्युद्धमवर्तते ।

ततोऽभ्रान्तो रथे तिष्ठन् रामः प्रहरतां वरः । ववर्षे शरजालानि मयि मेघ इवाचले ।

ततः सुतो मम सुहृच्छरवर्षेण ताडितः । अपयतिो रथोपस्थान्मनो मम विवादयन् ।

ततः सुतं ममात्यर्थं कथञ्चं प्राविशन्महत । पृथिव्याञ्च शराघाताञ्जिपपात मुनोह च । १२२५

ततः सुतोऽगहन् प्राणान् रामवाणप्रपीडितः । मुहुर्त्तोदिव राजेन्द्र माद्य भोऽपुविशत्तदा ।

ततः सुते शते तस्मिन् क्षिपतमस्य मे शरान् । प्रमत्तमनसो रामः प्राहिणोन्मृत्युसमितान् ।

ततः सुतव्यसनिते विभ्रुतं मां स भागव । शरैश्चाभ्यघ्नन् गाढं विक्रयं वलवद्धनु ।

स मे भुजान्तरे राजक्षिपत्य रुधिराश्रवः । मयैव सह राजेन्द्र जगाम वसुधानवं ।

मत्वा तु निहतं रामस्ततो मां भरतपंथ । मेघवदिननादौचैर्जह्ये च पुनः पुनः । १२२६

तथा तु पतिते राजन्मयि रामो मुदा युतः । उदक्रोशब्दहानाद् सह तैरनुयायिभिः ।

मम तवाभवन् ये तु कुरवः पाशवः स्थिताः । आगता अपि युद्धन्तज्जनास्तव दिदृशुवः ।

आत्तिं परमिकां जग्मुस्ते तदा पतिते मयि ।

ततोऽपश्यं पतितो राजर्षिर्ह द्विशान्श्रेयो सुव्यङ्गतामनाभः । ते मां समन्तान् परिवार्यां तस्युः स्वगाडभिः परिवार्यां जिमथे ।

रथमाणय्य तैर्निर्भेनाहं भूमिमुपासृज्यं । शनरौचे हतो ब्राह्मि तैर्निर्भेनान्वपैरिव । १२२७

शरक्षिपान्तरीचे च जलदिन्दुमिषचितः । ततस्ते ब्राह्मणा राजवसुवन् परिदृष्ट्य मां ।

माभैरित्थिच मां सन्ने स्वस्ति तेऽस्त्विति वाचकृत् । ततस्तेषामहं वाक्स्तिर्पतः सहयोग्यितः । मातरं शरितां श्रेष्ठमपश्यं रथमास्थिनां ।

हयाद्य मे संश्लक्षितास्त्यागन् महानद्या संघति कौरवेन्द्र । पादौ जनन्याः प्रतिगुह्य चाहं तथा विद्वेषां रथमभरोहं ।

रथेषा मां सरथं हर्षदोषस्वरूपाणि च । तामहं प्राञ्जलिर्भेता पुनरेव व्यथञ्जयं ।

ततोऽहं स्वपुत्राद्य हर्षोत्तान् वातरं हसः । अयुधं जामदग्न्येन निदृष्टोऽहनि भारत । १२२८

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ वेगवक्रं महाबलं । अनुसृजं मनरे वाणं रामाय हृदयच्छिन्दं ।

ततो जगाम वसुधां मम वाणप्रपीडितः । जानुभ्यां धनुश्कृष्य रामो माहवसुधुतः ।

ततस्त्रिभुवनपतिरामेभ्यः शिरसि हस्तैः । आवभुज्जलदाथोमचरन्तोऽधिरं बज्ज ।

उल्काश्च त्रयैः पेतुः सनिघाताः सकल्पनाः । अर्कश्च सद्यसा दीप्तं स्वर्भानुरभिसंश्लेषात् ।

ववुश्च वाताः परुषाश्चलिताश्च वसुन्धरा । गृध्रा बलाद्यकङ्काश्च परिपेतुमुदायुताः ।

दीप्रायां दिग्भिर्गोमायुर्दोषं मुञ्जह्वरदत् । अनाहता दुन्दुभयो विनेदुर्दुर्गदुःखनाः ।

एतदोत्पातिकं सर्व्वं धारमाघोह्वयङ्करं । विमंजकल्पे धरणीं गते रामे महात्मनि ।

ततो वै सप्तसोत्थाय रामो मामभ्यवर्त्तत । पुनर्युद्धाय कौरव्य विह्वलः क्रोधमुच्छ्रितः ।

आदानो महाबाहुः कार्मुकं बलमधिभं । शरं मथादानान्तं राममेव न्यवारयन् ।

मर्षयः छपायुक्ताः क्रोधाविष्टोऽय भागवः । स मेऽहरदमेधात्मा शरं कालानलोपमं ।

ततो रविमैन्दमरोचिमण्डलो जगामासं पांशुपुञ्जावगूढः । निशा व्यगाहत् सुखशीतेमारुता ततो युद्धं प्रत्यवहारयावः ।

एवं राजस्रवहरो यथैव ततः पुनस्त्रिमलेऽभूत् सुघोरं । कथं कथं विमर्तयै दिनानि तथैव चान्यानि दिनानि

कीर्णानि ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व्वणि अज्ञेयाख्यानपर्व्वणि रामभोगयुद्धे गङ्गाहयसङ्गहे व्यथित्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

॥ भोग उवाच ॥ ततोऽहं निशि राजेन्द्र प्रणम्य शिरसा तदा । ब्राह्मणानां पित्रणाञ्च देवतानाञ्च सर्व्वशः ।

नृकञ्चराणां भूतानां राजन्यानां विश्राप्यते । शयनं प्राप्य रहिते मनसा समचिन्तयं ।

जामदग्न्येन मे युद्धमिदं परमदारुणं । अहानि च वङ्गन्त्य वर्त्तते सुमहात्थयं ।

न च रामे महावीर्य्यं शक्नोमि रणमूर्द्धनि । विजितुं समरे विप्रं जामदग्न्यं महायवलं ।

यदि शक्नो मया जेतुं जामदग्न्यः प्रतापवान् । देवतानि प्रसन्नानि दर्शयन्तु निगां मम ।

ततो निशि च राजेन्द्र प्रसन्नः शरविचरत् । दक्षिणेनेह पार्श्वेन प्रभातसमये तदा ।

ततोऽहं विप्रमुख्यैश्चैरस्मि पतितो रथात् । उत्थापितो धृतशैव माभैरिति च चान्वितः ।

त एव मां महाराज स्वप्ने दर्शनमेत्य वै । परिवार्यामुवन् वाक्यं तस्मिन्नेव कुहूदह ।

उत्तिष्ठ माभैर्गाङ्गेय न भयं तेऽस्ति किञ्चन । रचामहे स्त्री कौरव्य स्वशरीरं हि नो भवान् ।

न स्त्रीं रामो रणे जेता जामदग्न्यः कथञ्चन । त्वमेव समरे रामं विजेता मरतर्थात् ।

इदमर्षं मुदयितं प्रत्यभिप्राश्रिते भवान् । विदितं हि तत्राप्येतत् पूर्वास्मिन् देहधारणे ।

प्राजापत्यं विश्वकृतं प्रस्वापं नाम भारत । न हीदं वेदं रामोऽपि श्रियया वा पुमान् कश्चित् ।

तत् स्मरस्व महापादोऽहं श्रेयाजयस्व च । उपस्थास्यति राजेन्द्र स्वयमेव तवानघ ।

येन स्त्रीणां महावीर्यान् प्रमादियमि कौरव । ग च रामः स्यं गन्ता तेनास्मिन् नराधिप ।

एतन्मा न तु भोगो प्राप्येय जातु मानदं । स्वस्यते जामदग्न्याऽसौ महापापसपीडितः ।

ततो जित्वा तमेवैवं पुनरुत्थापयिष्यमि । अस्मिन् दक्षितेनाज्ञौ भोगसमाधेन वै ।

एवं कुहूय कौरव्य प्रभाते रघनाश्रितः । प्रसन्नं वा गृहं वेति तुल्यं मन्यामहे वयं ।

ग च रामेण मर्षयं कदारिद्र्ये पाथिवं । ततः समुत्पन्नमिदं प्रकापं घृण्यतामिति ।

इत्याद्यान्तर्हिता राजन् सर्वं एव द्विजोत्तमाः । श्रुष्टो सदृग्दृष्टपास्तो सर्वं मासुरमूर्तय ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अमोपाख्यानपर्वणि रामभोग्युद्धे ब्रह्मोत्सवयोगे चतुरश्रोत्यधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

॥ भीम उवाच ॥ ततो रात्रौ व्यनीतायां प्रतिबुद्धोऽसि भारत । ततः सन्धिष्य वै स्रग्भवापं हर्षमुत्तमं ।

ततः समभवत् युद्धं मन तस्य च भारत । तुमुत्वं सर्वभृतानां लोमहर्षणसहस्रं ।

तोतो वाणमयं वर्षं वर्षं मयि भागवः । न्यवारयमहं तच्च ब्रजजालेन भारत ।

ततः परमसंकुद्धः पुनरेव महातपाः । द्वाक्षनेन च कोपेन शक्तिं वै प्राहिणेऽन्वयि ।

इन्द्राग्निधमसर्वा यमदण्डसमप्रभां । ज्वलन्तीमप्रिवत् षड्भौ सेलिधानां समन्ताः ।

ततो भरतमार्दूलं धिष्यसमाकाश्रयं यथा । सा सामभ्यवधोऽस्य जवुदये कुरुदह ।

अथास्रभेऽस्रवत् घोरं गिरिगैरिकधातुवत् । रामेण सुमहाबाहो चतस्र चतत्रेजस ।

ततोऽहं जामग्याय श्वं क्रोधधमन्वितः । चित्तेप मृत्युसङ्काशं वाणं सपविषोपमं ।

स तेनाभिहतो वीरो ललाटे द्विजमत्तमः । श्रुतोभत महाराज सट्टद्ग इव पश्वतः ।

स संरन्ध्रः समादृत्य शरं कालान्तकोपमं । सन्धेः सलवत्स्थ्य घोरं शत्रुनिवहणं ।

स वचसि पिपातोऽप शरो व्याल इव श्वसन् । मर्धो राजंस्तस्याहमगमं हृदि रावित्तः ।

संप्राप्य तु पुनः शंखां जामदग्याय धीमते । प्राहितं विमलां शक्तिं ज्वलन्तीमप्रनीमिव ।

सा तस्य द्विजमुख्यस्य निपपात भुजान्तरे । विङ्कलस्याभवद्राजन् वैपयुधैवमाविशत् ।

तत एनं परिख्यस्य सखा विभो महातपाः । श्रुतत्रयः शुभेऽन्वैकौर्यास्यसयदनेरुधा ।

समाश्वस्तस्ततो रामः क्रोधासमर्षधमन्वितः । प्रादुश्यके तदा ब्राह्मं परमाश्वं महाप्रतं ।

ततस्तप्रतिघातार्थं ब्राह्ममेवास्त्रमुत्तमं । मया प्रयुक्तं जज्वाल युगान्तमिव दर्शयत् ।

तथोऽब्रह्मास्त्रघोरासीदन्तरा वै समागमः । श्रवम्याथैव रामश्च माश्व भारतघत्तम ।

ततो योऽसि प्रादुरभूत्तत्र एव हि केशवं । भूतानि चैव सर्वाणि जगमुरार्त्तिं विद्याप्यते ।

श्वपथस्य सगन्धर्वा देवताश्चैव भारत । सन्तापं परमं जगमुरस्त्रतोऽमिपिडिताः ।

ततश्चात्त इष्टिषो सपश्वेतवनद्रुमा । सन्तप्तानि च भूतानि विषादं जगमुरुत्तमं ।

प्रजज्वाल नभो राजन् धूमापनो दिशो दश । न स्यात्तुमन्त्रिचेव ब्रह्मनाकाशमालसरा ।

ततो हाहास्त्रते लोके शदेवासुरराचवे । इदमन्तरमिधेयं मोक्तुक्ताभोऽसि भारत ।

प्रक्षापमस्त्रं लरितो वचनात् ब्रह्मवदिनां । विधिबद्धं तदस्त्रं मे मनसि प्रत्यभात्तदा ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अमोपाख्यानपर्वणि रामभोग्युद्धे ब्रह्मोत्सवयोगे चतुरश्रोत्यधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

॥ भीम उवाच ॥ ततो हलहलाश्वे दिवि राजन् महाप्रभूत् । प्रक्षापं भीमं सास्त्राचौरिति कौरववन्दन ।

श्रुयुश्चमेव चैवाहं तदस्त्रं शृणुन्दने । प्रक्षापं मां प्रयुञ्जानं नारदो वाक्यमप्रवीत् ।

एते विद्यति कौरव्य दिवि देवगया खिताः । ते हां निवारयथ्यय प्रक्षापं मा प्रयोजय ।

रामस्तपस्वी ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य गुरुय मे । तस्यावमानं कौरव्य मास्य कार्षीः कथयन् ।

ततोऽपश्य दिविष्ठान् वी तानष्टौ ब्रह्मवादिनः । ते मां स्यन्तो राजेन्द्र जनकैरिदमब्रुवन् ।

धियाह भरतश्रेष्ठ नारदस्तप्तयो कुह । एतद्वि परमं श्रेयो लोकाभां भरतर्षभ ।

ततश्च प्रतिशंस्यत्य तदर्थं स्वार्थेन महत् । ब्रह्मास्त्रं दीपयाञ्चते तस्मिन् युधि यथाविधि ।

ततो रामो वृषितो राजसिंहः दृष्ट्वा तदस्त्रं विनिवर्त्तितं वै । जितोऽस्मि भोग्नि ति सुमन्दबुद्धिरित्येव वाक्यं सहसा व्यमु-
ञ्चत् ।

ततोऽपश्यत् पितरं जामदग्न्यः पितृस्तथा पितरञ्चास्त्रं मान्यं । ते तत्र चैनं परिवार्यं तस्युत्सुच्येनं सान्त्वयन् तदानीं ।

॥ पितर ऊचुः ॥ मासौर्वं साहसं तात पुनः कार्यः कथञ्चन । भोग्नेण संयुगं गन्तुं चक्षिषेण विवेपतः ।

चक्षिषस्य तु धर्मोऽयं यदुद्धं भृगुनेन्दन । स्वाध्यायो व्रतवर्थाच ब्राह्मणानां परं धनं ।

इदं निमित्ते कस्मिंश्चिदस्त्राभिः प्रागुदाहृतं । शस्त्रधारणमत्युषं तघाकार्यं कृतं तया ।

वत्स पर्याप्तमेतावत् भोग्नेण सह संयुगे । विमर्द्धस्ते महावांशो व्यपयाहि रणादत्र ।।

पर्याप्तमेतन् भद्रन्ते तत्र कार्मुकधारणं । विषज्जपेत्तदुद्धं तपस्वस्य भागव ।

एव भोग्नाः शान्तनयो देवैः सर्वैर्निवारितः । निवर्त्तस्व रणादस्त्रादिति चैव प्रसादित ।

रामेण सह मायोत्सोर्गुरुणेति पुनः पुनः । न हि रामो रणे जेतुं तया न्यायः कुरुदह ।

मानं कुरुस्य गाङ्गेय ब्राह्मणस्य रणाजिरे । वयन्तु गुरवस्तुभ्यं तस्मात् त्वां वारयामहे ।

भोग्ना वसुनामन्यतनो दिष्ट्या जौ न्वि पुत्रक । गाङ्गेयः शान्तनोः पुत्रो वसुरेष महायथाः ।

कथं शक्यस्त्वया जेतुं निवर्त्तस्वैह भागव । अश्विनः पाण्डवश्रेष्ठः पुरन्दरसुतो वली ।

भोग्नास्त्युषेयाकाशं विक्षिप्तो वै स्वयम्भवा ।

॥ भोग्ना उवाच ॥ एवमुक्त्वा स्वपिच्छिभिः पितृघामोऽप्रगोर्हिदे । नाहं युधि निवर्त्तयमिति मे व्रतमाहितं ।

न निवर्त्तितपूर्व्यथ कदाचिद्रणमूर्द्धनि । निवर्त्तयतामापगेयः कामं युद्धात् पितामहाः ।

न त्वहं विनिवर्त्तितं युद्धादस्मान् कथञ्चन । ततस्ते मुनयो राजन्नुचीकप्रमुखास्तदा ।

नारदेनैव संहिताः समागम्येदमब्रुवन् । निवर्त्तस्व रणात्तात मानवस्य द्विजोत्तमं ।

इत्येवाचमहन्ताय चक्षुधर्म्यपेसया । मम व्रतमिदं लोके नाहं युद्धात्कदाचन ।

विमुक्तो विनिवर्त्तयं दृष्टतोऽभ्याहतः शरैः । नाहं सोभास्त्र कापर्ण्याह भयाच्चाधिकारणात् ।

त्यजेयं श्रायतं धर्ममिति मे शिष्याता मतिः । ततस्ते मुनयः सर्वे नारदप्रमुखा नृप ।

भागोरथो च मे माता रणमथं प्रपेदिरे । तथैवात्तशरैः धन्वी तथैव दृढनिययः ।

श्विरोऽहमाहवै योद्धुं ततस्ते रामेनब्रुवन् । समेत्य संहिता भूयः शरैः शृगुनेन्दनं ।

नावनीतं हि च्छदयं विप्राणां गम्य भागव । राम राम निवर्त्तस्व युद्धादस्मान् द्विजोत्तम ।

अथथो वै स्वया भोग्नास्तस्य भोग्नास्तस्य भागव । एवं द्रुपन्तस्ते सर्वे प्रतिहथ रणाजिरे ।

न्याषयास्तकिरे शस्त्रं पितरो भृगुनेन्दनं । ततोऽहं पुनरेवाद्य तामष्टौ ब्रह्मवादिनः ।

अद्राघं दीपयामागन्धे पद्मानहाविरोदिताम् । ते मां सप्रणयं धाकामब्रुवन् शरैः स्थितं ।

ग्रीहि रामं महाबाहो गुहं लोकाहितं कुरु । इष्ट्या निवर्तितं रामं सुहृदाकोन तेन वै । ।
 लोकानाञ्च हितं कुर्वन्नहमयाददे वच । ततोऽहं राममावाच वन्दे भृगुविजय ।
 रामश्चाभ्युत्सयन् प्रेम्णा मामुवाच महातपा । त्वत्समा नास्ति लोकेऽस्मिन् चक्षिय इत्यीतये ।
 गन्तव्यं भीष्म युद्धेऽस्मितोऽस्मिन् इह भृगुतया । मम चैव समचलां कन्यामाह्वय भागव । ।
 उक्तवान् दीनया वाचा मध्ये तेषां महात्मनां ।

०११५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि श्रीमोपाख्यानपर्वणि रामभीष्मयुद्धनिवृत्तौ पञ्चमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

॥ राम उवाच ॥ प्रत्यचेमेतेनाकांशां सर्वेषामिव भाविनि । यथाशक्त्वा मया युद्धं कृतं वै पाहय परं ।
 न चैवमपि शक्नोमि भीष्मं शस्त्रमृतां वरं । विशेषयितुमत्ययं मुमुक्षुमाख्याणि दृश्यन् ।
 स्या मे परमा शक्तिरन्ते परम वधं । यद्येष्टं गन्तव्यं भद्रं किमन्यदा करोमि ते ।
 भीष्ममेव प्रपश्य न तेऽन्या विद्यते गतिः । निर्जितो ह्यस्मि भीष्मेण महास्त्राणि प्रमुञ्चता ।
 स्वमुक्त्वा ततो रामो विनि श्य मष्टामना । शृण्वीमाषीत्तत कन्या प्रवाच भृगुनन्दनं ।
 भगवन्नैवमेतत् धदाह भगवांस्तया । अत्रेया युधि भीष्माऽयमपि देवैर्दारधी ।
 यथाशक्ति यथोत्साहं मम कार्यं कृतं तया । अनिवायं रूपे वीर्यमस्त्राणि विविधानि च ।
 न चैव शक्यते युद्धे विशेषयितुमन्तत । न चाहमेतं यास्यामि पुनर्भीष्म कथञ्चन ।
 गमिष्यामि तु तत्राहं यत्र भीष्म तपोधन । समरे पातयिष्यामि स्वयमेव भृगुदह ।
 स्वमुक्त्वा ययौ कन्या रोपयान्कुण्डोचना । तापेस्य धृतपङ्कत्या सा मे चिन्तयती वधं ।
 ततो महेन्द्रं सह तैर्मूर्ध्निभिर्भृगुसत्तम । ययागतं तथा सोऽगात् मामुपास्य भारत ।
 ततो रथं समाह्वय क्षूयमानो दिजातिमि । प्रविश्य नगरं माचे सत्यवथै न्यवेदयं ।
 यथाहन्त महाराज सा च भो प्रत्यनन्दत । पुरेयाद्यादिषु प्राज्ञान् कन्यं हृत्तान्तरुर्वाणि ।
 दिवसे दिवसे ह्यस्या गतिं जल्पितपेष्टितं । प्रत्याहरद्य ते युष्मा स्त्रिता प्रियहिते सदा ।
 यदेव हि वनं प्रायात् सा कन्यां तपसे हृता । तदैव व्यथिता दीनो गतचेता इवाभवं ।
 न हि मो क्षतिश्च कश्चित् वीर्येण व्यजयत् युधि । सन्ने ब्रह्मविदस्तान् तपसा शङ्कितप्रजात् ।
 अपि चैतन्मया राज्ञारदे विनिवेदितं । यथै चैव तथा कार्यं तौ येनैव सामवाचतां ।
 न विषादस्तथा कार्यां भीष्म कामिभुतां प्रति । देवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमुक्थेत् ।
 सा कन्या तु महाराज प्रविश्याश्रममण्डलं । युमुनातीरमाश्रित्य तपसेषुऽतिमानुषं ।
 निराहारा कृत्वा कृत्वा जटिला मलपङ्क्तिनी । धर्मासान् बाधुमवा च स्थाणुभृता तपाधना ।
 यमुनाजलमाश्रित्य सन्नसग्मयापर । उपवासनिराहारा धारयामास भविनी ।
 शीर्षपंचेण चैकन पारयामास सा पर । सन्नसरं तीव्रकोपा पादाङ्गुष्ठापथिष्ठिता ।
 एवं श्राद्धमर्षाणि तपयामास रोदधी । निवर्त्यमानाऽपि च सा ज्ञातिभिर्धैरं व्रज्ये ।
 ततोऽगमत् वसभूमिं बिल्हचारणवेतितां । आश्रमं पुच्छन्नेतानां तापनां महात्मना ।

०११६

०११७

०११८

०११९

०१२०

तत्र पुण्येषु तोयैषु सा सुताद्वी दिवानिभं । व्यचरत् कामिकन्या सा यथाकामविचारिणी ।

मन्दाश्रमे महाराज तथालुकाश्रमे शूभे । अवनस्थाश्रमे चैव ब्रह्मणः स्थान एव च ।

प्रयागे देवयजने देवारण्येषु चैव ह । भोगवत्यां महाराज कैमिक्रियाश्रमे तथा ।

माण्ड्यस्थाश्रमे राजन् दिङ्गीपस्थाश्रमे तथा । रामहृदे च कौरव्य पैलगर्गस्थ चाश्रमे ।

१११४

एतेषु तोयैषु तदा कामिकन्या विश्राम्यते । आञ्जावयत् गात्राणि व्रतमाख्याय दुष्करं ।

तामब्रवीच्च कौरव्य मम माता जले स्थिता । किमर्थं क्रियसे भद्रे तथैव वदस्व मे ।

सैनामयाश्रवीद्राजन् ह्यवाऽञ्जलिमनिन्दिता । भीमेश समरे रामो निर्जितद्वारक्षेचने ।

कोऽन्यस्त्वामुच्छेज्जोतुमुद्यतेषु महीपतिः । साऽहं भीमविनाशाय तपस्तप्ये सुदारुणं ।

विचरामि मही देवि यथा हन्यामहं नृपं । एतत् व्रतफलं देवि परमस्मिन् यथा हि मे ।

१११५

ततोऽब्रवीत् सागरगा जिह्मश्चरमि भोविनि । नैषकामोऽनवद्याङ्गि शक्यं प्राप्तुं त्वयाऽबले ।

एदि भीमविनाशाय कार्श्ये चरसि वै व्रतं । व्रतस्था च शरीरं त्वं यदि नाम विद्योत्स्यसि ।

नदी भविष्यसि शूभे कुटिला वार्षिकोदका । दुस्तीर्था न तु विज्ञेया वार्षिकी नाष्टमासिकी ।

भीमयाहवती घोरा शर्वभूतभयङ्करी । एवमुक्त्वा ततो राजन् कामिकन्यां न्यवर्जत ।

माता मम मदाभागा ह्ययमानैव भाविनी । कदाचिदष्टमेमासि कदाचिद्विश्वेने तथा ।

१११६

न प्राप्नोतीदकमपि पुनः सा सरवर्षिणी । सा वसभूर्मि कौरव्य तोयैर्वैभाक्ततस्ततः ।

यतिता परिधावन्ती पुनः कामिने, सुता । सा नदी वत्सभूम्यान्तु प्रथिता चेति भारत ।

• वार्षिकी घाहबडला दुस्तीर्णा कुटिला तथा । सा कन्या तपसा तेन देहाहूनेन व्यजायत ।

नदी च राजन् वक्ष्येपु कन्या चैवाभवत्तदा ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्यानपर्वणि अम्बातपख्यायां सप्तशोत्यधिकं व्रतमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

॥ भीम उवाच ॥ ततस्ते तापसाः सर्वे तपसे धृतनिश्चयाः । दृष्ट्वा न्यरत्तयंस्तान् किं कार्यमिति साब्रुवन् ।

१११७

तामुवाच ततः कन्या तपोदृष्ट्वाभूत्तया । निराकृताऽसि भीमेश भंविता पतिधर्मतः ।

वधापं तस्य दोषा मे न क्षोकार्यं तपोधनाः । निहत्य भीमं गच्छेयं शान्तिनित्यं नियय ।

यच्छते दुःखवर्षतिमिसं प्राप्ताऽसि शान्तिनी । पतिदोषादिहीना च नैः स्त्री न पुनानिह ।

नाहवा युधि गात्रेयं निवर्त्तये तपोधनाः । एय मे चदि सद्बल्या यदिदं कथितमया ।

• स्त्रीभावे परिनिर्दिष्टा पुंस्त्वर्थे हतनिश्चया । भीमे प्रतिक्षिप्तौषामि गाया वार्ष्येति वै पुनः ।

१११८

तां देवा द्रष्टव्यमास शूरापाण्डिहमापनिः । मध्ये तेषां महर्षीणां स्त्रेण रूपेण तापर्षी ।

हृद्यमाना धरेषाच सा वने मत्पराजयं । इति यदीति तां देव प्रयुताश्च मनस्विनी ।

ततः सा पुनरेवाप कन्या हरमुनाश्च च । उपपद्येत् कवे देव क्षिया युधि जयो मम ।

स्त्रीभावेन च नेशार्द्धं मनः शान्तमुनापे । अनियुवद्य भूतेषु तथा भीमपराशयः ।

यथा ह सत्यो भवति तथाकुह एरध्वज । यथा हृन्त्यां समागत्य भीमे शान्तनवं युधि ।

१११९

तामुवाच महादेवः कन्यां किञ्च ह्यपध्वजः । न मे वागनृतं प्राह सत्यं भद्रे भवियति ।
 हनियसि रणे भीमं पुरुपलञ्च वश्यमे । स्मरियसि च तत्सर्वं देहमन्यं गता मती ।
 द्रुपदस्य कुले जाता भवियसि महारथः । शीघ्रास्त्रलोत्सृणयोधो च भवियसि सुसम्मतः ।
 यथोक्तमेव कन्याणि सर्वमेतत् भवियति । भवियसि पुमान् पदान् कस्माच्चित् कालपर्ययात् ।
 स्वमुक्ता महादेवः कपर्दीं ह्यपध्वजः । पश्यतामेव विप्राणां तत्रैवान्तरधीयत ।

११२

ततः सा पश्यतां तेषां महर्षीणामनिन्दिता । समाहृत्य वनात्संस्मृत् काष्ठानि बरवर्णिनी ।

चित्तां कृत्वा सुमहतीं प्रदाय च ऊताग्रनं । प्रदोषेऽग्रे महाराज रोपदीप्तं चेतसा ।

उक्त्वा भीमवधायेति प्रविवेग ऊताग्रनं । ज्येष्ठा कामिसुता राजन् यमुनामभिते नदीं ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अमोपाख्यानपर्वण्यम्बाऊताग्रनप्रवेशे अष्टाशोत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

॥ दुर्धैधन उवाच ॥ कथं शिखण्डी गान्धेय कन्या भूत्वा पुरा तदा । पुरुषोऽभूत् युधिष्ठिर तन्मे ब्रूहि पितामह ।

॥ भीम उवाच ॥ भार्यां तु तस्य राजेन्द्र द्रुपदस्य महीपते । महिषो दयिता द्यामिदपुत्रा च विशास्यते ।

११३

एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदो वै महीपति । अपत्यार्थं महाराज तोपयामास इन्द्रं ।

ऋक्षदधार्थं निश्चित्य तपोघोरं समाहितः । श्वेते कन्यां महादेव पुत्रा मे स्वादिति ब्रुवन् ।

भगवन् पुत्रमिच्छामि भीमं प्रतिचिकीर्षया । दत्युक्तो देवदेवन स्त्रीपुमांस्तौ भवियति ।

निवर्त्तस्व महीपाल नैतत् आत्मन्यथा भवेत् । स तु गत्वा च नगरं भार्यामिदमुवाच ह ।

कृतो यन्नो महादेवि तपसा राधितो मया । कन्या भूत्वा पुमान् भावी इति चोक्तोऽस्मि शम्भुना ।

११४

पुनः पुनर्याच्यमानो दिष्टमित्यब्रवीच्छिवः । न तदन्यच्च भविता भवितव्यं हि तत्तथा ।

ततः सा नियता भूत्वा चतुकाले मनस्विनी । पत्नी द्रुपदराजस्य द्रुपदं प्रविवेग ह ।

क्षेमे गर्भं यथाकालं विधिदृष्टेन कर्मणा । पार्षतस्य महीपाल यया मां नारदोऽब्रवीत् ।

ततो दधार सा देवी गर्भं राजोन्नलोचना । तां स राजा प्रियां भार्यां द्रुपदः कुरुनन्दन ।

पुत्रखेदाग्रमहावाङ्मुखं पर्यचरत्तदा । सर्वानभिप्रायकृतान् भार्याऽन्वभन कौरव ।

११५

अपुत्रस्य मतो राज्ञो द्रुपदस्य महीपते । यथाकालम् सा देवी महिषो द्रुपदस्य ह ।

कन्यां प्रवररूपान् प्राजायत नराधिप । अपुत्रस्य तु राज्ञः सा द्रुपदस्य मनस्विनी ।

ख्यापयामास राजेन्द्र पुत्रो ज्येष्ठ ममेति वै । ततः स राजा द्रुपदः प्रच्छन्नाया नराधिप ।

पुत्रवन् पुत्रकार्याणि सर्वाणि समकारयत् । रवणश्चैव मन्त्रस्य महिषो द्रुपदस्य सा ।

चकार सर्वदलेन ब्रुवाणा पुत्र दत्युत । न च तां वेद नगरे कश्चिदन्यत्र पार्षतात् ।

११६

अद्भुतानो हि तदास्य देवस्याच्युततेजसः । कादयामास तां कन्यां पुमानिति च सोऽब्रवीत् ।

जातकर्मणि सर्वाणि कारयामास पार्षित्व । पुत्रविधानयुक्तानि शिखण्डीति च तां विदुः ।

अहमेकम् चारेण बचनाद्वारदस्य ह । ज्ञातवान् देवशब्देन अनायासतमसा तथा ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अमोपाख्यानपर्वणि शिखण्डपुत्रोत्पत्तौ शकौननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ चकार यत्रं द्रुपदः सुतायाः सर्वकर्मसु । ततो लेखादिपु तथा शिल्पेषु च परन्तपः ।

दख्यन्ते चैव राजेन्द्र द्रोणशिष्यो बभूव ह । तस्य माता महाराज राजानं वरवर्णिनी ।

०४१०

चोदयामास भार्यार्थं कन्यायाः पुत्रवत्तदा । ततस्तां पार्थिवो दृष्ट्वा कन्यां सम्प्राप्तयौवने ।

स्त्रियं मत्वा ततश्चिन्ता प्रपदे सह भार्यया ।

॥ द्रुपद उवाच ॥ कन्या समर्थं सम्प्राप्ता यौवनं शोकवर्द्धिनी । मया प्रच्छादिता चैयं वचनात् शूलपाणिन ।

॥ भार्यौवाच ॥ न तन्मिथ्या महाराज भविष्यति कथञ्चन । त्रैलोक्यकर्त्ता कस्माद्धि दृष्ट्या वक्तुमिहाहंति ।

यदि ते रोचते राजन् वक्ष्यामि शृणु मे वच । श्रुतेदानीं प्रपद्येयाः स्वां मतिं प्रयतात्मज ।

०४१५

क्रियतामस्य यत्नेन विधिवद्धारसंघः । भविता तद्वचः सत्यमिति मे निश्चिता मतिः ।

ततस्तौ नित्यं हत्वा तस्मिन् कार्येऽथ दम्पती । वरयाञ्चक्रतुः कन्यां दशांशधिपतेः सुतां ।

ततो राजा द्रुपदो राजांशः सर्वोपाद्यः कुलतः सन्निशाम्य । दशांशकस्य नृपतेस्तनूजं शिखण्डिनं वरयामास दारान् ।

हिरण्यवर्धेति नृपो योऽसौ दशांशकः स्मृतः । स च प्रादान्महीपालः कन्यां तस्मै शिखण्डिनम् ।

स च राजा दशांशेषु महानासीत्सुदुर्जयः । हिरण्यवर्मा दुर्द्धीर्षो महाशैवी महामनाः ।

०४२०

छते विवाहे तु तदा सा कन्या राजसत्तम । यौवने समनुप्राप्ता सा च कन्या शिखण्डिनो ।

छतदारः शिखण्डो च कामिस्त्र्यं पुनरागमत् । ततः सा वेद तां कन्यां कञ्चित्कालं स्त्रियं किल ।

हरण्यवर्षणः कन्यां ज्ञात्वा तान्नु शिखण्डिनीं । धात्रीणाञ्च सखीनाञ्च श्रीडमना न्यवेदयत् ।

कन्यां पद्मालराजस्य सुतां तान्नु शिखण्डिनीं । ततस्ता राजशार्दूल धात्र्यो दशांशकस्तदा ।

जम्पुरात्तिं परां प्रेथ्याः प्रेययामासुरेव च । ततो दशांशधिपतेः प्रेथ्याः सर्वा न्यवेदयन् ।

०४२५

विमलभं यथाहृतं स च चुक्रोध पार्थिवः । शिखण्डापि महाराज पुंवद्भ्राजकुले तदा ।

विजहार मुदा युक्तः स्त्रीत्वमेव तिरोहयन् । ततः कतिपयाहस्य तच्छ्रुत्वा भरतर्षभ ।

हिरण्यवर्मा राजेश्च रोपादान्तिं जगाम ह । ततो दशांशको राजा तीव्रकोपसमन्वितः ।

दूतं प्रस्थापयामास द्रुपदस्य निवेशनं । ततो द्रुपदमासाद्य दूतं काश्चनवर्षणः ।

एक एकान्तमुक्त्वाभ्यं रक्षो वचनमब्रवीत् । दशांशराजो राजशंखामिदं वचनमब्रवीत् ।

०४३०

अभियद्वात् प्रकुर्वतो विमलभस्त्वयाऽनघ । अत्रमन्येभ मां नृपते नूनं दुर्मन्वितं तव ।

यन्मे कन्यां स्त्रकन्दार्थं मोहात् याचितवानसि । तस्याच विमलभस्य फले प्राप्नुहि दुर्मते ।

एष तां सज्जामात्यमुद्धरामि सिरो भज ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अश्विपाख्यानपर्वणि हिरण्यवर्षदूतप्रेषणे नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा दूतेन द्रुपदस्य तदा मृप । चारभ्येव स्थीतस्य न प्रावर्त्तत भारती ।

स यत्रमकरोत् शीघ्रं धम्बन्धिन्यनुमात्रमे । दूतेषुपुरषणापैर्धैतदक्षीति सन्दिग्धम् ।

०४३५

स राजा मृप एवाद्य ज्ञात्वा तत्त्वमपागमत् । कन्तेति पद्मान्मुतां लम्गाणी विमिर्षया ।

ततः क्षेपयामास मिशालाममितौजसः । दुहितुर्भिप्रदभं मे धात्रीणं वचनासदा ।

ततः समुद्रयं कृत्वा वज्रानां राजसक्तमः । अभियाने मतिश्चक्रे द्रुपदं प्रति भारत ।
ततः समन्वयामास मन्त्रिभिः स महीपतिः । हिरण्यवर्षां राजेन्द्र पाञ्चालं पार्ष्णिर्वप्रति ।
तत्रैव निश्चितं तेषामभद्राणां महात्मनां । तथ्यं भवति चेदेतत् कन्या राजन् शिखण्डिनी ।
बद्धा पञ्चालराजानमानयित्वा महे वयं । अन्यं राजानमाधाय पाञ्चालेषु नरेश्वरं ।
घातयिष्याम नृपतं पाञ्चालं सशिखण्डिनं । तत्तदा नूनमाज्ञाय पुनर्दूतान्वराधिपः ।
प्राख्यापयत् पार्यताय निहन्मोति स्थिरा भव ।

॥ भोम उवाच ॥ स हि प्रकृत्या वै भीतः किल्बिषाश्च नराधिप । भयन्तीत्रममुप्राप्ते द्रुपदः शयिवीपतिः ।
विस्मय दूतान् दाशार्णे द्रुपदः शोककोधितः । समेत्य भार्थीं रक्षिते वाञ्छमाश्च नराधिपः ।

भयं महताविष्टो हृदि शोकेन चाहतः । पाञ्चालराजो दयितां मातरश्च शिखण्डिनः ।
अभिधास्यति सो कोपात् सम्बन्धी सुमहाबलः । हिरण्यवर्षां नृपतिः कर्षमाणो वरुह्यिनीं ।
किमिदानीं करिष्यावो मूढो कन्यामिमं प्रति । शिखण्डो किल पुत्रस्तं कन्येति परिमङ्गितः ।
इति सञ्चिन्धयत्नेन सन्निवः सवत्सानुगः । वञ्चितोऽस्मीति मन्वानो मां किलोद्धृत्तुमिच्छति ।

किमत्र तर्था सुशोणि मिया किं ब्रूहि शोभने । श्रुत्वा तप्तः शूभे वाक् संविधास्याम्यहं तथा ।
अहं हि संशयं प्राप्नो वासा चेयं शिखण्डिनी । त्वञ्च राक्षि महत् कृच्छं मम्याता वरवर्षिणी ।
हा त्वे सर्वविमोक्षाय तत्त्वमाख्याहि वृष्णतः । तथा विदध्यां सुशोणि कृत्यमाशु शूचिस्मिते ।
शिखण्डिन च मामैत्वं विधास्ये तत्र तत्त्वतः । कृपयाऽहं वरारोहे वञ्चितः पुत्रधर्मतः ।
मया दाशार्णको राजा वञ्चितः स महीपतिः । तदा चञ्च महाभागे विधास्ये तत्र यद्वितं ।

जानता हि नरेन्द्रेण ख्यापनार्थं परस्य वै । प्रकाशयैदिता देवी प्रत्युवाच महीपतिं ।

इति महाभारते उद्योगपर्वेणि अश्वोपाख्यानपर्वेणि द्रुपदप्रश्ने एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

॥ भोम उवाच ॥ ततः शिखण्डिनो माता यथातन्त्रं नराधिप । आचचचे महावाक्सा भवं कन्यां शिखण्डिनीं ।
अपुत्र्या महाराज सपत्नीनां भयादिदं । कन्या शिखण्डिनी जाता पुरुषो वै निवेदितः ।
तथा चैव नरेन्द्रेण तन्मे प्रीत्याऽनुमोदितं । पुत्रकर्म कृतञ्चैव कन्यायाः पार्ष्णिर्वयम ।
भार्थी चोढा तया राजन् दशार्णाधिपतेः सुता । मया च प्रत्यभिहितं देववाक्यार्थदर्शनात् ।
कन्या भूत्वा पुमान् भावीत्येवैतदुच्यते ।

एतत् श्रुत्वा द्रुपदो यश्मिनः सर्वं तत्त्वं मन्त्रविज्ञो निवेद्य । मन्त्रं राजा मन्त्रयामास राजन् यद्यत्सुक्तं रक्षते वै प्रजानां ।
सम्बन्धकश्चैव समर्थं तस्मिन् दाशार्णके वै नृपतौ नरेन्द्रः । स्वयं कृत्वा विप्रलभं दयावत् मन्त्रेक्षायां निदयं वै जगाम ।

स्वभावगुणं नगरमापत्काले तु भारत । गोपयामास राजेन्द्र सर्वतः समचादृतं ।

आर्त्तिञ्च परमां राजा जगाम सह भार्थ्याया । दशार्णपतिना सार्द्धं विरोधे भरतर्थम ।

कर्षं मन्त्रिणा सार्द्धं जमे स्थात् विद्यो महाम् । इति सञ्चिन्धय मनसा देवतामर्षयत् तदा ।

तनु इष्ट्वा तदा राजन् देवी देवपरन्तदा । अर्था प्रयुञ्जानमथे भार्थ्याचनमत्रवीत् ।

देवानां प्रतिपत्तिश्च सत्यं साधुमता सतां । किमु दुःखाण्येवं प्राप्य तस्मादर्थयतां गृह्णन् ।
 देवतानि च सर्वान् पञ्चानां भूरिदक्षिणं । अग्रयथापि ह्ययनां दामार्थं प्रतिपिपन्ने ।
 अप्युद्धेन निवृत्तिश्च मनसा चिन्तय प्रभो । देवतानां प्रसादेन सर्वमेतद्भवत्यिति ।
 मन्त्रिभिर्मन्त्रितं सार्द्धं तया पृथुसलोचन । पुरस्थास्याविनाशाय तत्र राजंसाया कुह । ०४१०
 देवं हि मानुषोपेतं भयं सिध्यति पार्थिव । परस्परविरोधाद्धि सिद्धिरस्ति न पैतथोः ।
 तस्माद्दिग्भाय नगरे विधानं सचिवैः सह । अर्चयस्व यथाकामं देवतानि विश्राम्यते ।
 एवं सम्भाषमाणैः तु दृष्ट्वा शोकपरायणैः । शिखण्डिनी तदा कन्या शोडितेव तपस्विनी ।
 ततः सा चिन्तयामास मत्कृते दुःखितावुभौ । इमाविति ततश्चक्रे मतिं प्राणविनाशने ।
 एवं सा निश्चयं कृत्वा श्यं शोकपरायणा । निर्जगाम गृहं त्यक्त्वा गद्यनं निर्जनं वनं । ०४१५
 यच्चैर्द्धिमता राजन् स्थूणाकर्णेन पालितं । तद्भयादेव च जनो विस्मर्जयति तदनं ।
 तत्र च स्थूणभवनं सुघाट्यत्तिकलेपनं । लाजोष्णापिकधूमाच्छुभ्रप्रकारतोरणं ।
 ततप्रविश्य शिखण्डी सा द्रुपदस्थात्मजा नृप । अनन्नाया बद्धतिथं शरीरमुदशोषयत् ।
 दर्शयामास तां यत्रः स्थूणो मार्दवंसंयुतः । किमर्थोऽयं तत्रारभः करिष्ये ब्रूहि मा चिरं । ०४२०
 अशक्यमिति सा यत्तं पुनः पुनरुवाच ह । करिष्यामीति वै चिप्रं प्रत्युवाचाय गुह्यकः ।
 धनेश्वरस्थानुचरो वरदोऽस्मि नृपात्मजे । अदेयमपि दास्यामि ब्रूहि यत्ते विवर्चितं ।
 ततः शिखण्डी तत्कथंमखिलेन न्यवेदयत् । तस्मै यत्प्रधानाय स्थूणाकर्णाय भारतं ।
 ॥ शिखण्ड्युवाच ॥ अपुत्रो मे पिता यत्र न चिरान्नाशमेत्यति । अभियास्यति शकोधा दर्शार्णाधिपतिर्हि तं ।
 महाबलो महेतादाः सहेमकवचो नृपः । तस्माद्द्रवस्व भो यत्र मातरं पितरश्च मे ।
 प्रतिज्ञातो हि भवता दुःखप्रतिश्रमो मम । भवेयं पुरुषो यत्र लग्नसादादनिन्दितः । ०४२५
 यावदेव स राजा वै नापयाति पुरं मम । तावदेव महायत्र प्रसादं कुह गुह्यक ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अग्निपाख्यानपर्वणि स्थूणाकर्णप्रत्यये दिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥
 ॥ भोग उवाच ॥ शिखण्डवाक्यं श्रुत्वाऽथ स यथा भरतवभ । प्रोवाच मनसा चिन्त्य देवैर्नोपनिषीदितः ।
 भवितव्यं तया तद्धि मम दुःखाय कौरव । भद्रे कामं करिष्यामि समयन्तु निषेध मे ।
 किञ्चित्कालान्तरं दासे पुलिङ्गं स्मिदं तत्र । आगन्तव्यं त्वया काले सत्यश्चैव वदस्व मे ।
 प्रभुः सद्गुणबिहोऽस्मि कामचारी विहङ्गमः । मत्प्रसादात् पुरश्चैव चार्हि बन्धूय केवलं । ०४३०
 स्त्रो लिङ्गं धारयिष्यामि तवेदं पार्थिवात्मजे । सत्यं मे प्रतिजानीहि करिष्यामि प्रियन्तव ।
 ॥ शिखण्ड्युवाच ॥ प्रतिदास्यामि भगवन् पुलिङ्गं तव सुप्रत । किञ्चित् कालान्तरं स्त्रोत्वं धारयस्व निशाचर ।
 प्रतियाते दर्शार्थं तु पार्थिवे हेमवर्षणि । कनैव हि भवित्यामि पुत्रपत्नं भवित्यसि ।
 ॥ भोग उवाच ॥ इत्युक्त्वा समयंतत्र चक्रान्ते तावुभौ नृप । अन्याग्यस्याभिसन्देहे तौ सद्गामयतां ततः ।
 स्त्रो लिङ्गं धारयाभास स्थूणा यवोऽथ भारत यच्छरपञ्च तद्दोत्रं शिखण्डी प्रत्यपश्यत । ०४३५

ततः त्रिखण्डो पाञ्चाङ्ग्यः पुंस्तमासोच्य पार्थिव । विवेश नगरं चष्टः पितरश्च समासदत् ।
यथाष्टचतस्रु तत्सर्वमाचखौ द्रुपदस्य तत् । द्रुपदस्य तच्छ्रुत्वा धर्ममाहारयत्परं ।
समाख्येत्तच्च समार महेश्वरचलदा । ततः सम्येपयामास दशार्णोधिपतेनृप ।
पुंसोऽयं मम सुतः श्रद्धातु भवानिति । अय दशार्णको राजा सद्यसाभ्यागमत्तदा ।
पञ्चाक्षराजं द्रुपदं दुःखशोकसमन्वित । ततः कापिल्यमासाद्य दशार्णोधिपतिस्ततः ।
प्रेषयामास सत्त्वय दूतं ब्रह्मविदा वरं । ब्रूहि मद्रचनात् दूत पाञ्चाङ्ग्यं तं नृपाधमं ।
यन्ने कस्यां स्वकन्यार्थं वृत्तवानसि दुर्मते । फलं तस्मावलेपस्य द्रुह्यस्य न संशयः ।
एवमुक्त्य तेना सौ द्राघ्ण्ये राजसत्तम । दूतः प्रयाति नगरं दशार्णनृपसोदितः ।
तत आषादशामास पुरोधो द्रुपदं पुरे । तथै पञ्चाक्षको राजा गामर्थ्यञ्च सुसक्तं ।
प्रापयामास राजेन्द्र सद्ये तेन त्रिखण्डिना । तां पूजां नाभ्यनन्दत्स वाक्छेदमुवाच ह ।
यदुक्तं तेन वीरेण राज्ञः काक्षनवर्षणा । यत्तेऽहमधमाचार दुहित्वाऽप्यभिर्वाञ्छतः ।
तस्य पापस्य करणात् फलं प्राप्नुहि दुर्मते । देहिं युद्धं नरपते ममाद्य एणमुहूर्नि ।
उद्धरिष्यामि ते सद्यः सामात्यसुतवान्धवं । तदुपालम्भसंयुक्तं आवितः किं पार्थिव ।
दशार्णपतिना चोक्तो मन्दिमथ्ये पुरोधसा । अमवत् भरतश्रेष्ठ द्रुपदः प्रणयानत ।
यदाह मां भवान् ब्रह्मन् सन्न्धिवचनादच । अशोक्तं प्रतिवचो दूतो राज्ञे वदियति ।
ततः सम्येपयामास द्रुपदोऽपि महात्मने । हिरण्यवर्षणे दूतं ब्राह्मणं वेदपारगं ।
तमागम्य तु राजानं दशार्णोधिपतिं तदा । तद्राक्यमाददे राजन् यदुक्तं द्रुपदेन ह ।
आगमः क्रियतां व्यक्तः कुमारोऽयं सुतो मम । मिथैतदुक्तं केनापि तत्र अद्वैयमित्युत ।
ततः स राजा द्रुपदस्य श्रुत्वा विमर्षयुक्तो युवतोर्वरिषा । सम्येपयामास सुचारुरूपाः त्रिखण्डिनं स्त्रीपुमान् वेति वेत्तुं ।
ताः प्रेषितास्तत्प्रभावं विदित्वा प्रोत्या राज्ञे तच्छ्रमं सुहिं सन्धे । त्रिखण्डिनं पुरुषं कौरवेन्द्र दशार्णराजाय महानुभावं ।
ततः श्रुत्वा तु राजा स आगमं प्रीतिमानय । सन्निहिता समागम्य चष्टो वासमुवास ह ।
त्रिखण्डिनं च मुदितः प्रादाद्विक्तं जनेश्वरः । हस्तिनाऽश्यां च गार्ध्वे दाखोऽय बह्मराष्टया ।
पूजितस्य प्रतियथैा निर्भक्ष्य तनयां किञ्च । विनोतकिलिपे प्रीते हेमवर्षणि पार्थिवे ।
प्रतियाते दशार्णे तु चष्टरूपा त्रिखण्डिनी । कस्यचित्तस्य कासस्य कुबेरो नरवाहनः ।
सोकायात्रां प्रकुर्वीतः स्रूणस्त्रागान्निवेशनं ।
स तत् स्थक्षोपरिवर्त्तमान आलोकयामास धनाधिगोप्ता । स्रूणस्य यत्तस्य विमेषेभ्यः स्वसदृशं मास्यगुणैर्विन्दितं ।
शार्जेय गम्येय तथा वितानैरभर्षितं धूपनधूपितञ्च । ध्वजे पताकाभिरनदुतञ्च भव्याश्रपेव मिपदन्तरोर्मं ।
तत्स्थानं तस्य दृष्ट्वा तु सन्नतः समसदुतं । मणिरत्नमुवर्णमां मासाभिः परिपूर्तितं ।
मानांशुसुमगाशां चिक्तं संश्लष्टमोमितं । अयात्रवोत् यत्पतिच्छात् यत्तानुगाष्टदा ।
स्वसदुतमिदं वेभ्यः स्रूणस्त्रासितविक्रमाः । नोपसर्पति मासैव कश्चादस्य स मन्धीः ।

०१००

०१०१

०१०२

- १ यथाज्जानम् स गन्दात्मा मामभौ गोपमर्षति । तस्मात्तयो महादग्धेऽथार्थं ग्यादिति मे मतिः ।
- ॥ यथा ऊचुः ॥ द्रुपदस्य सुता राजन् राशो जातः मिषण्डिनो । तस्यानिमित्तं वसिष्ठोऽपि प्रादान् पुरुषसत्तमं ।
- १ ॥ अघरीशचर्षणं स्त्रीणां स्त्रीभूता तिष्ठते गृहे । गोपमर्षति तेनाभौ सम्रोहः स्त्रीसूक्ष्मपमान् ।
- २ एतस्मात् कारणद्वाजन् स्त्रीणां न साध्यं वर्षति । श्रुता कुर्वन् यथाव्याचं विमानमिह तिष्ठतां ।
- ३ अनीयतां स्त्रीण इति ततो यथाधिपोऽप्रवीत् । कर्त्ताऽपि निघहं तस्य प्रायुशाच्च पुनः पुनः । ०११
- ४ सोऽभ्यगच्छत यच्छेष्टमाहृतं शयिषीपते । स्त्रीसूक्ष्मो महाराज तस्यां प्रोडावमन्थितः ।
- ५ तं शशापाथ संक्रुद्धो धमदः कुरुमन्दन । एवमेव भवत्स्य स्त्रीसंपापम् मुद्गाका ।
- ६ ततोऽप्रवीत् यच्चपतिर्भृशत्मा यथाददास्त्वगवमन्वेह यथान् । मिषण्डिनो वक्ष्यं पापनुद्धे स्त्रीसत्तमं जायते पाप कर्मन् ।
- ७ अमृष्टत्तं सदुभ्युद्धे यस्मादेतत् त्वया हृतं । तस्माद्यच्च प्रथयेत् स्त्रीसंसा पुरुषसायाः ।
- ८ ततः प्रसादयामासुर्थका वैश्रवणं किल । स्त्रीसूक्ष्मार्थं कुरुध्वान्तं प्रापयेति पुनः पुनः । ०१२
- ९ ततो महात्मा यच्छेष्टः प्रत्युवाचानुगामिनः । सर्वान् यद्यगशांशात् प्रापयान्तचित्तोपया ।
- १० मिषण्डिन इति यथाः स्वरूपं प्रतिपत्स्यते । स्त्रीणां यथा निहृद्देवो भगवति महात्मनाः ।
- ११ इत्युक्त्वा भगवान् देवो यचराज सुपूजितः । प्रथमो सचित्तैः सर्वैर्निमेशान्तरचारिभिः ।
- १२ स्त्रीसुत्तं प्रापं संप्राप्य तत्रैव न्यवसत्तदा । समये चागमन्सूत्रं मिषण्डो तं यथापरं ।
- १३ सोऽभिगम्याप्रवीत् वाक्यं प्राप्नोऽपि भगवन्निति । तमप्रवीत्ततः स्त्रीणः प्रीतोऽप्रीतिं पुनः पुनः । ०१३
- १४ आर्जुनेनागतं दृष्ट्वा राजपुत्रं मिषण्डिनं । सर्वमेव यथाहृतमाचचचे मिषण्डिनः ।
- १५ ॥ यच्च उवाच ॥ शत्रो वैश्रवणेनाहं त्वज्जने पार्थिवात्मज । गच्छेदानीं यथाकामश्चर लोकान् यथासुखं ।
- १६ दिष्टमेतत् पुरा मन्ये न ब्रह्ममतिवर्त्तितं । गमनं तव चेतो हि पौलस्त्यस्य च दर्शनं ।
- १७ ॥ भीम उवाच । एवमुक्तः मिषण्डो तु स्त्रीसूक्ष्मेषु भारत । प्रत्याजगाम नगरं शर्येण महता हृतः ।
- १८ पूजयामास विविधैर्गन्धमालैर्महाधनैः । द्विजातीन् देवतायैव चैत्यानय चतुष्पयान् । ०१४
- १९ द्रुपदः सह पुत्रेण चिह्नार्थेन मिषण्डिना । मुदञ्च परमां लोभं पाद्यान्यं सह वाञ्छिवै ।
- २० शिष्यायै प्रददौ चाथ त्रेणाय कुर्वुपुङ्गव । मिषण्डिनं महाराज पुत्रं स्त्रीपूर्व्विगं तथा ।
- २१ प्रतिपेदे चतुष्पादं धनुर्वेदं नृपात्मज । मिषण्डो सह युष्माभिर्दृष्टद्युवद्य पार्थव ।
- २२ मम नेतश्चराह्वात यथावत् प्रत्यवेदयन् । जडात्स्यधिराकारा ये युक्ता द्रुपदे मया ।
- २३ एवमेव महाराज स्त्रीपुमान् द्रुपदात्मजः । स समूहः कुरुश्रेष्ठ मिषण्डो रथसप्तमः । ०१५
- २४ ज्येष्ठा काश्रिपतेः कन्या श्रवा नामेति विश्रुता । द्रुपदस्य कुले जाता मिषण्डो भरतर्षभ ।
- २५ हाहमेनं धनुष्पाणिं युयुत्सुं समुपस्थितं । मुद्गन्तमपि परश्वेयं प्रचरेयं न चाच्युत । ।
- २६ प्रतसेतत् मम सदा प्रथिव्यामपि विश्रुतं । स्त्रियां स्त्रीपूर्व्विके चैव स्त्रीनाम्नि स्त्रीसूक्ष्मिणि ।
- २७ न मुक्षेयमधं वाणमिति फौरवनन्दन । न हन्यामद्यमेतेन कारणेन मिषण्डिनं ।

एतत् तत्त्वमहं वेदं जन्म तांतं शिष्येणः । ततो नैनं हनिष्यामि समरेखाततादिनं । १८३

यदि भीमः स्त्रियं हन्यात् सन्तः कुर्यात्सिंहरूपं । नैनं तस्माद्भुज्यामि दृष्ट्वापि समरे स्त्रियं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कारयेत् राजा दुर्योधनस्यैव । मुहूर्त्तमिव स ध्यात्वा भीमे युक्तमनन्यत ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि श्रीमहापाख्यानपर्वणि शिष्यपिंडपुंस्तप्राज्ञे विनवत्यधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रभातायान्तु शैश्वर्यां पुनरेव सुतस्तत्र । मध्ये सर्वेषु सैन्येषु पितामहेमष्टकृत ।

पाण्डवेयस्य गात्रेय यदेतत् सैन्यमुद्यतं । प्रभृतनरनागाश्वं महारथसमाकुतं ।

भीमाञ्जनप्रधृतिभिर्महेव्यासैर्महाबलैः । लोकपालसभैर्गुप्तं दृष्टद्युन्नपुरोगमैः ॥ १८४ ॥

अप्रदृश्यमनावार्यमुद्रुतमिव सागरं । सेनासौगरमचोभ्यमपि देवैर्कहाहवे ।

केन कालेन गात्रेय क्षपयेया महाद्युतं । आचार्यो वा महेव्यासः कृपो वा सुमहाबलः ।

कर्णो वा समरस्राघो द्रोणिर्वा दिग्बलतमः । दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे भवन्तो हि बले समः ।

एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं परं कौत्सहस्तं हि मे । इति नित्यं महाबाहो वक्रमूर्धसि तस्मै ।

॥ भीम उवाच ॥ अन्नरूपं कुरुश्रेष्ठ त्वय्येन प्रथिवीपते । बलाबलममंत्राणां तेषां यदिदं दृच्छसि ॥ १८५ ॥

शृणु राजभ्रम रणे धा शक्तिः परमा भवेत् । शस्त्रवीर्यं रणे यच्च भुजबोध्य महाभुज ।

आर्जुनैव युद्धेन धोद्ध्व्य इतरो जनः । मायायुद्धेन मायावी इत्येतदुक्तं निश्चयम् ।

हन्यामहं महाभाग पाण्डवनामनीकिनी । दिवसे दिवसे कृत्वा भागे प्रागाङ्घ्रिकं मम ।

योधिनां दशसाहस्रं कृत्वा भागे महाद्युते । सहस्रं रथिनामेकेमेव भागे मतो मम ।

अनेनाहं विधानेन हृच्छुः सततोत्थितः । क्षपयेयं महसैन्यं कालेनानेन भारतम् ॥ १८६ ॥

सुध्येयं यदि वाऽस्त्राणि महान्ति समरे स्थित । शतसाहस्रघातोनि हन्या माघेन भारत ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रुत्वा भीमस्य तद्वाक्यं राजा दुर्योधनस्ततः । पर्यष्टकृतं राजेन्द्र द्रोणसाङ्गिरंधा वरे ।

आचार्यं केन कालेन पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् । निहन्या इति तं द्रोणः प्रत्युवाच हृषस्त्रिव ।

स्त्रविरेऽस्मि महाबाहो मन्दप्राण विचेष्टित । संस्त्राग्निना निर्दहेयं पाण्डवानामनीकिनीं ।

यथा भीमः शान्तनवो माधेनेति मतिर्भ्रमः । एषा मे परमा शक्तिरेतन्ने परमं बलं ॥ १८७ ॥

दाभ्यामेव तु मासाभ्यां कृपः क्षारदतोऽप्रवीत् । द्रोणिस्तु दम्भराधेण प्रतिगमे बलस्यम् ।

कर्णस्य पञ्चराधेण प्रतिगमे महास्त्रवित् । तच्छ्रुत्वा सुतपुत्रस्य वाक्ये सागरगासुतः ।

जहास सखनं हार्षं वाक्पाशेदमुवाच ह । न हि यावद्रणे पाद्य रणे बद्धधनुर्हरे ।

वासुदेवसमायुक्तं रथेनाथान्तमाहवे । समागच्छसि रथेय तेनेवमभिमन्यसे ।

ब्रह्ममेवैव भूयस्य तया युक्तं यथेष्टतः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि श्रीमहापाख्यानपर्वणि भीमादिप्रकृतिरूपेण चतुर्नवत्यधिकप्रतमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेय कर्मान् भ्रातृमुपपञ्चरे । आह्वय भरतश्रेष्ठ र्ददं वचनमब्रवीत् ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु ये चारपुह्वा मम । ते प्रहृष्टं प्रयच्छन्ति भमेनां युधिनां निशा ।

दुर्व्योधनः किलाष्ट्रदापगेयं महाप्रतं । केन कालेन पाण्डुनां हन्याः सैन्यमिति प्रभो ।
 मासनेति च तेनोक्तो धार्तराष्ट्रः सुदुर्मतिः । तावता चापि कालेन द्रोणोऽपि प्रतिजज्ञिवान् ।
 १ गौतमो द्विगुणं कालमुक्तवानिति नः श्रुतं । द्रौणिसु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्त्वित् ।
 तथा दिव्यास्त्वित् कणः संघृष्टः कुरुसंघदि । पञ्चभिर्दिवसैर्हनुं ससैन्यं प्रतिजज्ञिवान् ।
 तस्माद्दशमपौष्मि श्रोतुमर्जुन ते वचः । कालेन कियता शत्रून् चपयैरिति फाल्गुन ।
 श्वमुक्तो गुडाकेशः पार्थिवेन धनञ्जयः । वासुदेवं समीक्ष्य दं वचनं प्रत्यभाषत ।
 सर्वं एते महात्मानः कृतास्त्रास्त्रिचयोधिगः । असंशयं महााराज हन्युरेव न संशयः ।
 श्रपेतु ते मनस्वापो यथासत्यं ब्रवीम्यहं । हन्यामस्मिन्नयेनैव वासुदेवसहायवान् ।
 २ शमरानपि लोकांस्त्रीन् सर्वान् स्थावरजङ्गमान् । श्रुतं भयं भविष्यच्च निमेषादिति मे मतिः ।
 यत्तत् घोरं पश्यपतिः प्रादादखं महन्मम । कैराते दन्दयुद्धे तु तदिदं मम वर्त्तते ।
 तद्युगान्ते पश्यपतिः सर्वभृतानि संहरन् । प्रयुङ्क्त पुरुषव्याप्त तदिदं मयि वर्त्तते ।
 यच्च जानाति गाङ्गेयो न द्रोणो न च गौतमः । न च द्रोणसुतो राजन् कृत एव तु सुतशः ।
 न तु युक्तं रणे हनुं दिव्यैरस्त्रैः प्रथमजं । आर्जुनेनैव युद्धेन विजिष्यामो वयं परान् ।
 ३ तथेमे पुरुषव्याघ्राः सहायास्तव पार्थिव । सर्वे दिव्यास्त्रविदासः सर्वे युद्धाभिकाङ्क्षिणः ।
 वेदान्तावधयच्छाताः सर्वे एतेऽपराजिताः । निहन्तुः समरे सेनां देवानामपि पाण्डव ।
 शिखण्डो युयुधानस्य छट्टद्युषस्य पार्षतः । भीमसेनो यमौ चोमौ युधामन्युत्तमौजयौ ।
 विराटद्रुपदै चोमौ भीमद्रोणशमौ युधि । मङ्गथैव महाबाहुर्हृदिमस्य महाबलः ।
 पुत्तोऽश्वामघ्नपत्न्या तु महाबलपराक्रमः । श्रेणयश्च महाबाहुः सहायो रणकोविदः ।
 अभिमन्युश्च सचवान् द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः । स्वयक्षापि शमर्थोऽपि चैतोऽक्रोहादादनेऽपि च ।
 क्रोधाद्यं पुरुषं पश्येत्स्त्रया प्रकथमचुते । स चिप्रं न भवेत् व्यक्रमिति त्वां वेत्ति कौरव ।
 इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अश्वोपाख्यानपर्वणि अर्जुनवाक्ये पञ्चमवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रभाते विमले धार्तराष्ट्रेण चोदिताः । दुर्व्योधनेन राजानः प्रययुः पाण्डवान् प्रति ।
 आहाय्य शूचयः सर्वे सजिणः शुक्रवाससः । स्थीतशस्त्रध्वजिनः स्वस्त्रिवाच्य इतामयः ।
 ४ सर्वे ब्रह्मविदः शूराः सर्वे सुचरितप्रताः । सर्वे कामलतयैव सर्वे चाक्षवल्कलशरः ।
 आक्षेपु पुराहोकांन् जिगीषन्तो महायथाः । रक्षाधमनसः सर्वे अद्भुतानाः परस्परं ।
 विन्दानुविन्दावावन्मौ कौकैया वादिकैः सह । प्रययुः सर्वे सवैने भारद्वाजपुरोगमाः ।
 अदत्यामा भान्तमवः सैन्धवोऽप्य जयद्रथः । दालिगात्वाः प्रतीच्याय पार्ष्णीपाथ ये नृपाः ।
 गान्धारराजः द्रुपुनिः प्राच्योदीच्याय सर्वेशः । क्रुताः किराता धवनाः शिविधोऽप्य वसन्तय ।
 ५ खैः श्वरगोकैः सजिताः परिवाय्य महारथं । एते महारथाः सर्वे दिगीये नियंयुर्ध्वले ।
 कृतवर्मा सहाभोकाङ्गिरसश्च महारथः । दुर्व्योधनस्य नृपतिर्भाष्यमिः परिवारितः ।

श्लो भृरित्रवाः श्लो कौशलेऽप्य दृष्टद्वय । एते पद्मादनुगता धार्तराष्ट्रपुरोगमा ।

ते समेत्य यथान्वायं धार्तराष्ट्र महावला । क्रुद्धचेवस्य पद्माहं व्यवतिष्ठन्त दंशिता ।

दुर्व्योधानसु शिविरं कारयामास भारत । यथैव क्षस्त्रिणपुरं द्वितीयं समलङ्कृतं ।

न विशेषं विजानन्ति पुरस्य शिविरस्य वा । कुशलां अपि राजेन्द्र नरा नगरवासिन ।

तादृशान्येव दुर्गाणि राज्ञामपि महीपति । कारयामास कौरव्य शतशोऽप्य सहस्रम् ।

पञ्चयोजवमुत्सृज्य मण्डलं तद्रणजिरं । सेनानिवेशाले राजन्नाविशङ्कतसहस्रम् ।

तत्र ते श्रियवीपाला यथोत्साहं यथावलं । विविग्ं शिविराण्यत्र द्रव्यवन्ति सहस्रम् ।

तेषां दुर्व्योधानो राजा ससैन्यानां महात्मनां । व्यादिदेश सवाह्यानां भद्रभोज्यमनुत्तमं ।

सनागाश्वमनुव्याणां ये च श्लियेपजोविन । ये चान्येऽनुगतास्तत्र सुतमागधवन्दिन ।

वर्षिजा गणिकायारा ये सैव प्रेक्षका जना । सर्वान्स्नान् कौरवो राजा विधिवत्प्रत्यवेचन ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अश्वोपाख्यानपर्वणि कौरवसैन्यनिर्याये बलवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथैव राजा कैन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । छष्टयुष्मसुखान् वीरान्शोदयामास भारत ।

चेदिकाशिकरुषाणां नेतारं दृढविक्रमं । सेनापतिममित्रं छष्टकेतुमयादिशत् ।

विराटं द्रुपदश्चैव युयुधानं शिखण्डिनं । पाञ्चालौ च महेश्वासौ युधामन्युत्तमौजथौ ।

ते शूरराक्षिचक्रार्कशुक्रकुण्डलधारिण । आज्यावसिका ज्वलिता धिष्येऽश्विव ऊताग्रना ।

श्रेयोभन्त महेश्वासौ यहा प्रज्वलिता इव । श्रय सैन्य यथाधोगं पूजयित्वा नरधर्मम् ।

दिदेश तान्यनीकानि प्रयाणाय महीपति । तेषां युधिष्ठिरो राजा ससैन्यानां महात्मनाम् ।

व्यादिदेश सवाह्यानां भद्रभोज्यमनुत्तमं । सनागाश्वमनुव्याणां ये च श्लियेपजोविन ।

अभिमन्युं दृष्ट्वाश्च द्रौपदेयांश्च सर्वम् । छष्टयुष्मसुख नेतान् प्राहिणोत्पापुनन्दनम् ।

भीमश्च युयुधानश्च पाण्डवश्च धनञ्जयं । द्वितीयं प्रेषयामास वतःकर्मणं युधिष्ठिरम् ।

भाण्ड समारोपयतां चरतां सम्युधावतां । श्टानां तत्र योधानां शब्दे दिवनिशास्रुयम् ।

स्वयमेव तत पद्यात् विराटद्रुपदान्वित । श्यापरैर्भेहीपालैः सह प्रायान्शोदयति ।

भीमधन्वायनो सेन छष्टयुक्तेन पादितः । गङ्गेव पूर्णो स्तिमिता स्रन्दमाना व्यदृश्यत ।

तत पुनरनीकानि न्ययोजयत बुद्धिमान् । मोहयन् छतरादस्य पुत्राणां बुद्धिनिदधं ।

द्रौपदेयान्महेश्वासानभिमन्युश्च पाण्डवः । नकुलं सहदेवश्च सर्वैश्चैव प्रभद्रकान् ।

दम चापसहस्राणि दिशश्चाणि दन्तिनां । अयतश्च पदातीनां रथा पञ्चमते तथा ।

भीमभेनस्य दुर्द्धं प्रथमं प्रादिशदलं । मथ्यमे च विगटश्च जयसेनश्च पाण्डवम् ।

महारथौ च पाञ्चालौ युधामन्युत्तमौजथौ । वीर्यवन्तौ महात्मानौ गदाकार्युक्धारिणौ ।

अन्वयातां तदा मध्ये वासुदेवधनञ्जथौ । अभ्युपरतिशरन्तौ कृतमहरणा नरा ।

तेषां विशतिषाहसाः इयाः शूरैरधिष्ठिताः । पञ्च भागसहस्राणि रथवगाय सर्वम् ।

पदातयथ ये शूराः कामुकासिगदाधराः । सहस्रशोऽन्वयुः पथादपनय सहस्रमः ।
 युधिष्ठिरो यत्र सैन्ये स्वयमेव बलाणिवे । तत्र ते पृथिवीपाला भूविष्टं पथर्वस्त्रिणाः ।
 तत्र नागसहस्राणि हयानामयुतानि च । तथा रथसहस्राणि पदातीनाश्च भारत ।
 चैत्रितानः स्वयमेव महता पार्थिवर्षभ । धृष्टकेतुश्च चेदीनां प्रकेता पार्थिवो यथै ।
 सात्यकिश्च महेश्वाक्षो दृष्णोनां प्रवरो रथः । हतः शतसहस्रेण रथानां मण्डन् बली ।
 चक्षहा चक्षदेवश्च रथस्यै पूर्ववभौ । जघनं पालयन्तौ च पृष्टतोऽनुप्रजग्म हतः ।
 शकटापणवेशि यानं युग्मश्च सर्वशः । तत्र नागसहस्राणि हयानामयुतानि च ।
 फल्गु सर्वं कलत्रञ्च यत्किञ्चित् शत्रुदुर्व्यञ्जं । कोशसङ्घयवाहांश्च कोष्टागारं तथैव च ।
 गजानीकेन सहस्रं शनैः प्रायाद्युधिष्ठिरः । तमन्वयात् सत्यधृतिः पौचित्तिधुङ्गदुर्मदः ।
 श्रेणिमान् वसुदानश्च पुत्रः काश्यपश्च वा विभुः । रथा विंशतिसाहस्रा ये तेषामनुयायिनः ।
 हयानां दशकेव्यश्च महतां किङ्किणीकिनां । गजा विंशतिसाहस्रा इषादन्ताः महारिणः ।
 कुलीना भिन्नकरटा भेषा इव विवर्षिणः । पट्टिनागसहस्राणि दशान्यानि च भारत ।
 युधिष्ठिरश्च यान्यासन् युधि सेनासु सप्तसु । चरन् इव जीमूताः प्रभिन्नकरटामुखाः ।
 राजानमन्वयुः पथासक्तन् इव पञ्चतः । एवं तस्य बलं भीमं कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
 तदाश्रित्याय युयुधे धार्तराष्ट्रं सुपोधनं । ततोऽन्ये शतशः पश्चात्सहस्रायुतशो नराः ।
 नर्दन्तः प्रययुक्षेपामनीकानि सहस्रमः । तत्र भेरीसहस्राणि शङ्खानामयुतानि च ।
 न्यवाद्यन्त सङ्घटाः सहस्रायुतशो नराः ।

१६८

१६९

१७०

१७१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि श्रमोपाख्यानपर्वणि पाण्डवसैन्यनिर्वाणे सप्तमवत्यधिकमतमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

समाप्तश्चेदमुद्योगपर्वः ॥

अत्र शोकाथायसह्योरोदिपर्वलिखितशङ्खान्यालं यत्तत्त्रिपिकरप्रमोदादोथ्येभैर्मथश्चित्तिसर्वान्येयात्मपि ॥

श्रीमहाभारतं

॥ भीष्मपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरक्षेत्रं नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं युधिष्ठिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः । पार्थिवाः सुमहात्मानो नानादेशसमागताः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यथा युधिष्ठिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः । कुरुक्षेत्रे तपस्त्रे शृङ्गु लं प्रथिवीपते ।

अवतीर्य कुरुक्षेत्रं पाण्डवाः सहसोमकाः । कौरवान्ध्वजर्त्तना जिगोषन्तो महावजाः ।

वेदाध्ययनसम्पन्नाः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः । श्रांसन्तो जयं युद्धे बलेनाभिमुखा रणे ।

अभिधाय दुरोधं धार्तराष्ट्रस्य बाहिनीं । प्राङ्मुखाः पश्चिमे भागे न्यविशन्त सधैरिकाः ।

रुमनपद्मकादाहं शिविराण्य सहस्रशः । कारयामास विधिवत् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

शून्या च प्रथिवी रक्षां बालहृद्भावमेषिता । निरत्यपुरुषेवाधीत्यकुञ्जरवर्जिता ।

यावत्तपति सूर्यो हि जम्बुद्वीपस्यमण्डलं । तावदेव समायातं वधं पार्थिवसत्तम ।

सकक्षाः सर्ववर्णोक्ते मण्डलं बद्धयोजनं । पर्योक्तामना देहाय मदीः शैतान् वनानि च ।

तेषां युधिष्ठिरे राजा सर्वेषां पुरुषर्षभ । व्यादिदेश सवाङ्मानां मत्स्यभोज्यमनुत्तमं

संशय विविधासाक्षात्सोपायके युधिष्ठिरः । सर्ववादी वेदितव्य पाण्डवेयाऽप्यमिद्युत ।

अभिज्ञानानि सर्वेषां शस्त्रयामरपानि च । योगयामास कौरव्यो युद्धकाल उपस्थिते ।

दृष्ट्वा श्वजायं पार्थस्य धार्तराष्ट्रो महामनाः । सह सर्वैर्भक्षीराशैः प्रथयूर्ध्व पाण्डवं ।

पाण्डुरेषातपत्रेण भियमाणेन मूर्ध्नि । मध्ये नागसहस्रस्य भ्रातृभिः परिवारितः ।

दृष्ट्वा दुर्योधनं दृष्ट्वाः पाञ्चाला युद्धमन्दिनः । दध्नुः शङ्खान् महातरावान् भेर्यथ मधुरस्वगाः ।
 ततः प्रहृष्टां तां सेनामभिवीक्ष्य पाण्डवाः । बभूवुर्बृष्टमनसो वासुदेवस्य वीर्यवान् ।
 ततो हर्षं समागत्य वासुदेवघनञ्च यो । दध्नतः पुरुषव्याघ्रो दिव्यो शङ्खो रथे स्थितो ।
 पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं देवदत्तस्य चोभयोः । श्रुत्वा तु निन्दं घोषाः शङ्खान्ब्रुवं प्रसुसुवुः ।
 यथा सिंहस्य मदनः खनं श्रुत्वेतरे मृगाः । चक्षेपुर्षिनन्दं श्रुत्वा तथाऽपीदत तद्वत् ।
 उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्राज्ञायत किञ्चन । अस्ते गत इवादित्यः सैन्येन सहसा हृतः ।
 ववर्ष तत्र पर्जन्या मांसशोणितदृष्टिमान् । दिक्षु सर्वाणि सैन्यानि तदद्भुतमिवाभवत् ।
 वायुस्ततः प्रादुरभूत् नीचैः शंकरकर्षणः । विनिर्गन्तान्यनीकानि शतमोऽय सहस्रशः ।
 उभे सैन्ये च राजेन्द्र युद्धाय मुदिते मथं । कुरुक्षेत्रे स्थिते यत्ते सागरक्षुभितोपमे ।
 तयोस्तु धेनुरीराधीदहृतः स तु सङ्गमः । युगान्ते समनुप्राप्ते द्वयोः सागरयोर्विव ।
 शून्याऽपीत् पृथिवी सर्वां बालदृष्ट्वावभेषिता । तेन सेनासमूहेन समानीतेन कौरवैः ।
 ततस्ते समयं चक्रुः कुरुपाण्डवसोमकाः । धर्मान् संस्थापयामासुर्मुद्गान् भरतर्षभ ।
 निष्टत्ते विहिते युद्धे स्यात् प्रीतिर्न परस्परं । यथापरं यथायोगं न च स्वाच्छलनं पुनः ।
 वाचा युद्धे प्रवृत्तानां वाचैव प्रतियोधनं । निष्क्रान्ताः प्रतनामथात्र सन्तत्याः कदाचन ।
 रथो च रथिना घोष्या गजेन गजधूर्गतः । श्वेनान्थी पदातिश्च पादातिनेव भारत ।
 यथायोग्यं यथाकामं यद्योत्साहं यदाबलं । समाभाव्य प्रहस्यं न विचले न विकले ।
 शक्रेण सह धंयुक्तः प्रपन्नो विमुखस्तथा । क्षीणस्तो विवर्णा च न हनन्त्यः कदाचन ।
 न स्तनेषु न धूम्येषु न च श्लेषापज्जीविषु । न भेरीशङ्खाद्गदेषु प्रहस्यं कथञ्चन ।
 श्वस्य समयं ह्यवा कुरुपाण्डवसोमकाः । विषयं परमं अगुः प्रेक्षमाणाः परस्परं ।
 निर्भ्रंशश्च महात्मानस्तस्ते पुरुषर्षभाः । दृष्ट्वाऽप्यः समनसो बभूवुः सहसैनिकाः ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि सैन्यविषयं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः पूर्वापरं सैन्यं समीक्ष्य भगवानृषिः । सर्वैर्देविदो श्रेष्ठो व्यासः सत्यवतोस्ततः ।
 गदित्थिति रथे धारे भरतानां पितामहं । मत्स्यदर्शी भगवान् भूतभयभविष्यति ।
 वैश्विनीर्षं राजानं सहस्रश्रमीदिदं । शोचन्तमार्त्तं ध्यायन्ते पुत्राणामनयं तदा ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ राजनूपरोत्कालस्ते पुत्राद्यान्वे च पार्थिवाः । ते द्विसन्तो बभूवुर्भस्मापाद्येतरतरं ।
 तेषु कालपरीतेषु विनश्यन्त्वैव भारत । कालपय्योयमाज्ञाय मास्य शोके कृतः कृपाः ।
 यदि चेच्छ्विषि बभूवुर्द्रष्टुमेतानुविश्यात्पते । चक्षुर्ददामि ते पुत्र युद्धं तत्र निगमय ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ न रोचये श्रातिवधं द्रष्टुं प्रहर्षिसक्तम । युद्धमेतत्स्वर्षेण शृणुयां तव तेजसा ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नेच्छति द्रष्टुं बभूवुर्भ्रातृनिष्ठति । वराणामीशरो दाता कृष्णाय वरं ददौ ।
 श्य मे सञ्जयो राजन् युद्धमेतददित्थिति । प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा दिवा वा यदि वा निमि ।

मनसा चिन्तितमपि सर्वं वेत्स्यति सञ्जयः । नैनं ब्रह्मणि हेत्यन्ति नैनं बाधयते श्रमः ।
गात्रलाणिर्यं जीवन्मुह्यद्दामादिमोक्षते । अहन्तु कीर्त्तितेतेषां कुरूषां भरतर्षभ ।
पाण्डवानाञ्च सर्वेषां प्रययिष्यामि मा शूचः । दिष्टमेतन्नरव्याघ्र नाभिमोचि त्तुमर्हसि ।
न चैव शस्त्रं संयन्तु यतो घर्मस्ततो जयः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स वमुक्त्वा स भगवान् कुरूषां प्रपितामहः । पुनरेव महाभागो धृतराष्ट्रमुवाच ह ।

इह युद्धे महाराज भविष्यति महान् चयः । तयैव च निमित्तानि भयदानुपलवचये ।
श्रेयसा ऋष्याश्च काकाश्च कङ्काश्च रुहिता वकैः । सन्त्यन्ति नगापेषु समवायांश्च कुर्वन्ते ।
अभ्ययञ्च प्रपश्यन्ति युद्धमानन्दिनो द्विजाः । क्रव्यादा भवयिष्यन्ति मंसानि गजवाजिनो ।
निर्दयञ्चाभिवाशन्तो भेरवा भयवेदिनः । कङ्काः प्रयान्ति मद्येन दक्षिणाममितो दिशं ।
उभे पूष्पापरे सन्ध्ये नित्यं पश्यामि भारत । उदयास्तमने सूर्ये कवचैः परिवारितं ।

श्वेतलोहितपर्यन्ताः कृष्णपीवाः सविद्युतः । त्रिवर्षाः परिघाः सन्धौ भानुमनमवारयन् ।

ज्वलितान्कैन्दुनक्षत्रं निर्बिम्बेपदिनक्षयं । अश्वेत्तारं मया दृष्टं तद्गयाय भविष्यति ।

अलक्ष्यः प्रभया धीनः पौर्णमास्याञ्च कार्तिके । चन्द्रोऽभूदग्निवर्णश्च पद्मवर्णं नभस्तत्रे ।

स्रस्यन्ति निहता वीरा भूमिमाहृत्य पार्थिवाः । राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिघवाहवः ।

अन्नरीचे वराहस्य हृषदंशस्य चामयोः । प्रषादं युष्यते रत्नौ रौरवं नित्यं प्रजाघने ।

देवताप्रतिमाश्चैव कल्पन्ति च हसन्ति च । वसन्ति रुधिरं चाश्वैः स्त्रियन्ति प्रपतन्ति च ।

अनाहता दुन्दुभयः प्रणदन्ति विप्रास्यते । अयुक्ताश्च प्रवर्त्तन्ते क्षत्रियाणां महारथाः ।

कोकिलाः शतपचाश्च चापा भासाः शूकास्तथा । धारसाश्च मयूराश्च वाचो मुञ्चन्ति दाहणाः ।

ऋहोतश्रवाः क्रौञ्चानि चर्म्मिणो वाजशृङ्गवाः । अश्लोादये प्रदृश्यन्ते शतमः श्लभप्रजाः ।

उभे सन्ध्ये प्रकाशते दिशो दाहसमुद्भवे । पञ्चैन्द्यं पांशुवर्षी च शंघवर्षी च भारत ।

या चैवा विभ्रुता राजंशैलोक्ये साधुसम्भता । अतन्वती तयाप्येष वशितः पृथतः क्षतः ।

रोहिर्षी षोडशश्रेष स्थिता राजन् शनैश्चरः । व्याटक्षं सञ्ज सोमस्य भविष्यति महद्भयं ।

अनधे च महर्षिधरः क्षान्तिः श्रूयते खनः । वाहनानाञ्च रुदतां निपतन्त्यश्रुविन्दवः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अमूलखण्डविनिर्माणपर्वणि श्लोकाश्चत्वारिंशो द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ खरा गोपु प्रजायन्ते रमन्ते माहभिः सुताः । आनक्षत्रं पुण्यफलं दर्शयन्ति वने द्रुमाः ।

गर्मिणो जातपुत्राश्च जनयन्ति विभोपणान् । क्रव्यादाः पक्षिभिरपि महाभ्रान्ति परस्परं ।

त्रिविषाणायतुर्मन्त्राः पञ्चपादादिमहनाः । दिशोर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दक्षिणः पञ्चशोऽग्निवाः ।

जायन्ते विहतास्त्राश्च व्याहरन्तोऽग्निवा गिरः । विपदाः प्रिखिनस्तार्थ्यास्तुर्दक्ष विषाणिनः ।

तथैवान्याश्च दृश्यन्ते क्षिप्रो वै ब्रह्मवादिनां । वैगतेया मयूरांश्च जनयन्ति पुरे तव ।

गोवत्सं वडवा खतं श्वाऽग्रासं मधीपते । कुङ्कुरान् करभश्चैव हुकाश्चाहुभवादिनः ।

स्त्रियः काश्चित् प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः । जातमाचार्य नृत्यन्ति गार्ग्यन् च हसन्ति च ।
 वृषकञ्जनस्य सम्बलं सुद्रकाः प्रहसन्ति च । नृत्यन्ति परिगार्ग्यन्ति वेदयन्तो महद्भयं ।
 प्रतिमाशालिखन्त्येताः सशस्त्राः कालचोदिताः । अन्योन्यमर्माभधावन्ति शिशोर्वे दण्डपाणयः ।
 अन्योन्यमभिद्वन्द्वन्ति नगराणि युयुत्सवः । पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायन्ते तु मुदरानि च ।
 विश्वम्वाताश्च वान्युष्या रजो नाशुपशम्यन्ति । अभोत्सवं कस्यते भूमिरर्कं राउरुपैति च ।
 श्वेता यद्वस्त्राश्च चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति । अभावं हि विशेषेण कुहूणां तत्र पश्यति ।
 धूमकेतुर्महाघोरः पुथञ्जाक्रम्य तिष्ठति । सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महायुधः ।
 मघास्त्रहारको वक्रः श्रवणे च दृहस्यति । भग्नचक्रमाक्रम्य सूर्य्यपुत्रेण पोष्यते ।
 शुक्रः प्रौष्ठपदे दूर्ध्वं समाह्वय विरोचने । उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः समुदीव्यते ।
 श्वेता युधः प्रज्वलितः सधूम इव पावकः । ऐन्द्रं तेजस्विनचक्रं ज्येष्ठामाक्रम्य तिष्ठति ।
 ध्रुवः प्रज्वलितो घोरमपस्रभ्यं प्रवर्त्तते । राक्षिणीं पीडयन्तो तावुभौ च शशिभास्करौ ।
 चित्रास्त्रात्यन्तरे चैव धिष्ठितः पश्ययुधः । वक्रानुवर्त्तं कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः ।
 ब्रह्मरगिं समाहृत्य लोहितान्नो व्यवस्थितः । सम्बस्रपरिच्छिन्ना पृथिवी सख्यशालिनी ।
 पञ्चमीषी यवाद्यापि शतमीषीषाश्च शालयः । प्रधानाः सम्बैलाकस्य यदायत्नमिदं जगत् ।
 ता गावः प्रसूता वस्ये शोणितं प्रचरन्त्युत । निसेरश्चिपद्यापात् खड्गाश्च ज्वलिता भृशं ।
 व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि सङ्ग्रामं समुपस्थितं । अग्निवर्णा यथाभाष्यं शस्त्राणामुदकस्य च ।
 कवचानां ध्वजानाञ्च भविव्यति महान् वयः । पृथिवी शोणितावर्त्तां ध्वजोडुपसमाकुला ।
 कुहूणां वैश्रमे राजन् पाण्डवैः सह भारत । दिक्षु प्रज्वलिनास्ताश्च व्याहरन्ति मृगद्विजाः ।
 अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्तो महद्भयं । एकपचाचिचरणः शकुनिः खचरो निशि ।
 रौद्रं वदति संरम्भः शोणितं कूर्दयन्निव । शस्त्राणि चैव राजेन्द्र प्रज्वलन्तीव संस्थिता ।
 सप्तरीणामुदारारणां समवच्छाद्यते प्रभा । सम्यत्सरस्यायिनौ च यशो प्रज्वलितावुभौ ।
 विशाखायाः समीपसौ दृहस्यतिमनैद्यरौ । अशोभिता दिग्मः सन्नाः पाण्डुरथैः समन्ततः ।
 उत्पातमेघा रौद्राश्च रावौ वर्धन्ति शोणितं । छत्तिका पीडयंस्तीक्ष्णैर्नचक्रं पृथिवीपते ।
 अभोत्सवाता वायन्ते धूमकेतुमवस्थिताः । विषमं जनयन्त्येते आक्रन्दजननं महत् ।
 विषु सम्पेषु पूष्ययु नचत्रेषु विश्राम्यते । मृगः सम्यते शीर्षे जनयन् भयमुत्तमं ।
 चतुर्दशीं पञ्चदशीं भूतपूम्नाश्च पाण्डवी । चन्द्रसूर्यावुभौ यस्त्रात्रिकमासीं चयोदर्यौ ।
 अर्धवर्षेण यथावन्तो प्रजाभङ्गयद्ययतः । शोणितैस्त्रैलोक्यैः श्वेतास्त्राश्च राचरथाः ।
 प्रतिश्रोतोमहाघनः सरितः शोणितोदकाः । फेनायमानाः कुपाय कूर्दन्ति वृषभा इव ।
 पतन्कुस्काः रुनिर्घाताः शक्राशनिममप्रभाः । अद्य चैव निशा व्युष्टामनयं समवाश्रय ।
 विनि दृष्ट्य मेहाष्ट्राभिसिभिरं सन्धतो दिग्मं । अन्योन्यमुपतिष्ठन्निस्तत्र चोक्तं महर्षिभिः ।

भूमिपालवदृष्टाणां भूमिं प्राप्स्यति शोणितं । कैलासमन्दराभ्यान्तु तथा हिमवतो गिरेः ।
 सहस्रगो महा शब्दः खचराणि पतन्ति च । महाभूता भूमिक्रमे चत्वारः सागराः प्रयक् ।
 वेदः मुदन्त्यनीव चोभयन्तो मन्थरां । दृष्टान् प्रमथ्य वान्युषा वाताः शर्करकपिताः ।
 अभ्रग्राः समहावातैरशनीभिः समाहताः । दृष्टाः पतन्ति चैत्याद्ययामेषु नगरेषु च ।
 नीललोहितपीतश्च भवत्यग्निर्द्वैतैः । वामार्चिर्दुष्टगन्धश्च मुञ्चन् वै दारुणं स्वनं ।
 स्यात् गन्धा रसाद्यैव विपरीता मद्योपते । धूमं ध्वजाः प्रमुञ्चन्ति कम्पमाना मुद्गर्भुङ्गः ।
 मुञ्चन्त्यङ्गारवर्षश्च भैर्यश्च पटहास्तया । शिखराणां समृद्धानामुपरिष्टात् समन्ततः ।
 वायुषाश्च स्वल्पयुग्ं वामं मण्डलमाश्रिताः । पक्षापकोति सुभ्रमं वावाश्रयन्ते वर्षांसि च ।
 निलीयन्ते ध्वजापेषु क्षयाय पृथिवीचितां । ध्यायन्तः प्रकिरन्त्य व्यासा वेषुभ्युपुताः ।
 दीनासुरङ्गमाः सर्वे वारणाः सलिलाश्रयाः । एतच्छ्रुत्वा भवानत्र प्रातःकालं व्यवसृतां ।
 यथा लोकः समुच्छेदं नायं गच्छेत् भारत ।

१९९

१९९

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पितृवंचो निम्नैस्तं ह्यनराष्ट्रोऽप्रवीदिदं । दिष्टमेतत् पुरा मन्ये भविष्यति नरक्षयः ।
 राजान् चक्षुधर्मैण यद्यवध्यन्त संयुगे । वीरलोकं समासाद्य सुखं प्राप्स्यन्ति केवलं ।
 इह कीर्त्तिं परे लोके दीर्घकालं महासुखं । प्राप्स्यन्ति पुण्यश्रयाः प्राणोऽह्यज्ञा महाहवे ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं मुनिशयेत्युक्त्वा कवोऽत्रो राजशक्तम् । धृतराष्ट्रेण पुत्रेण ध्यानमन्त्रगमत् परं ।
 स मुञ्चन्तं तथा ध्यात्वा पुनरेवाप्नोत् वच । अर्धशयं पार्थिवेन्द्र कालं संचयते जगत् ।
 यजेते च पुनर्लोकान् नैव विद्यति श्रायतं । ज्ञातोनाश्च कुरुणाश्च समन्विद्युद्दधान्तया ।
 धर्म्ये देव्य पन्यान् समर्थो ह्यसि वारणे । सुदं ज्ञातिवधं प्राङ्गर्भोऽकुर्वन् ममाप्रियं ।
 कालोऽयं पुच्छरूपेण तव जातो विशांपते । न वधो पूज्यते वेदे हितं नैव कथञ्चन ।
 हन्यात् स रत्नं धेः हन्यात् कुलधर्मं स्वकां तनुं । काले नोत्पयगन्तासि शक्ये सति यथापदि ।
 कुलसास्य विनाशाय तथैव च महीचिनां । अनर्थो राज्यरूपेण तव आतो विश्राम्यते ।
 सुप्तधर्मा परेणासि धर्मा दर्शय वै सुनाम् । तेन राज्येन दुर्द्धवं येन श्रोत्रोऽसि किल्वियं ।
 यमो धर्मश्च कीर्त्तिश्च पालय स्वर्गमाप्स्यसि । उभर्नां पाण्डवा राज्यं शर्म गच्छन्तु कैरवाः ।
 एवं भ्रवति विभेद्रे धृतराष्ट्रोऽस्मिहासुत । आश्रिय वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यज्ञैवाप्रवीत् पुनः ।

१९९

१९९

१९९

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यथा भवान् वेत्ति तथैव वेत्ता भावाभावौ विदितौ मे यथार्थौ । स्वार्थं हि संमुद्रति तात लोकौ मा
 चापि लोकात्मकमेव विद्धि ।

प्रसादये त्वामृतप्रभावं त्वं मे गतिर्दमयिता च धीरः । न चापि ते मदप्रगा महर्षेऽनुग्रहं कर्तुमर्हसि हि मे मतिः ।
 त्वं हि धर्मप्रवृत्तिय यशः शोर्त्तिस्य भारती । कुरुणां पाण्डवानाश्च मान्यद्यापि पितामह ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ वेत्तिचवोर्था नृपते दत्तं मनसि वर्त्तते । अभिधत्स्व यथाकामं ह्येत्ताऽस्मि तव संशयं ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यानि विद्मः, नि सद्गमो भवन्ति विश्रियिष्यातां । तानि सर्वान्पि भगवन् श्रोतुमिच्छामि तत्पराः ।

१९९

॥ व्यास उवाच ॥ प्रसन्नभाः पावक ऊर्ध्वरश्मिः प्रदक्षिणावर्त्तप्रिखो विधूमः । पुण्यागन्धाद्याज्जतीनां प्रवान्ति जयस्येत्तत् भावि
नो रूपमाङ्गः ।

गम्भीरघोषाय महास्वनाय शङ्खा मृदङ्गाश्च नदन्ति यत्र । विशृङ्खलिरश्मिस्तपनः प्रशङ्खे जयस्येत्तत् भाविना रूपमाङ्गः ।

इष्टा वाचः प्रसृता वायसानां संप्रस्थितानाञ्च गमिष्यताश्च । ये षष्ठस्ये लरयन्ति राजन् ये चायनस्ये प्रतिबोधयन्ति । ११९
कल्याणवाचः शकुना राजहंसाः शुकाः क्रौञ्चाः शतपत्राश्च यत्र । प्रदक्षिणाश्चैव भवन्ति सख्ये भुवं जयस्ये वदन्ति
विप्राः ।

अलङ्कारैः कवचैः केतुभिश्च सुखप्रणदैर्द्वेषितवै हयानां । आग्निप्रती दुष्प्रतिवीचणीया येवाधूमूले विजयन्ति शत्रून् ।

इष्टा वाचस्तथा सत्त्वं योधानां यत्र भारत । न स्यायन्ति सज्जैव ते तरन्ति रणेदधिः ।

इष्टा वाचः प्रविष्टस्य दक्षिणाः प्रविविचतः । पथात् सन्धारण्यधर्मेषु च प्रतिवेधिकाः ।

शब्दरूपरसस्पर्शगन्धास्त्राविक्रताः शुभाः । सदा हर्षस्य योधानां जयतामिह सवर्णं । १२०

अनुगा वायवो वान्ति तथाऽत्राणि पर्याणि च । अनुस्रवन्ति मेघाश्च तथैवेन्द्रधनुषि च ।

एतान्ति जयमानानां सत्त्वानि विग्राह्यते । भवन्ति विपरीतानि मुमुर्षूणां जनाधिप ।

अस्यायां वा महत्यां वा सेनायामिति नित्यम् । हर्षो योधगुण्यैका जयलक्ष्ममुच्यते ।

एको दीर्घो दारुणतसेनां सुमहतीमपि । तां दीर्षामनुदीर्यन्ते योधाः शूरतरा अपि ।

दुर्निवर्त्या तदा चैव प्रभद्रा महती चमूः । अपामिव महावेगा स्त्रस्ता मृगमणा इव । १२१

नैव शक्या समाधातुं सन्निपाते महाचमूः । दीर्षामित्येव दीर्यन्ते सुविदांशेऽपि भारत ।

भोतान् भद्राश्च सम्प्रेक्ष्य भयं भूयोऽभिवर्द्धते । प्रभद्रा सहसा राजन् दिशो विद्रवते चमूः ।

नैव स्यापयितुं शक्या शूरैरपि महाचमूः । संसृत्य महतीं सेनां चतुरङ्गां महोपते ।

उपायं विजयं श्रेष्ठमाङ्गैर्भेदेन मध्यमं । जघन्य एव विजयो यो युद्धेन विशास्यते ।

महान् दोषः सन्निपातस्तस्याद्यः चय उच्यते । परस्परज्जाः संहृष्टाः स्वबधूताः सुनिश्चिताः । १२२

अपि पञ्चाशतं शूरा मृदन्ति महतीं चमूः । अपि वा पञ्च पटसत्र विजयन्त्यनिवर्त्तनः ।

न वैततेयो गण्ड प्रशंसति महाजनं । इष्टा सुपर्णेऽपि चर्तितं महत्या अपि भारत ।

न वाङ्मयेन सेनाया जघो भवति नित्यशः । अभुवो हि जघो नाम दैवज्ञत्वे परायणं ।

जघवंतो हि सङ्ग्रामे चयवन्तो भवन्ति हि ।

इति श्रीमहाभारते भोग्नपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि निमित्ताख्याने षोडशोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स्वमुक्त्वा यथैवास्मो धृतराष्ट्राय धीमते । धृतराष्ट्रेऽपि तच्छ्रुत्वा ध्यानमेवात्स्यपद्यत । १२३

स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा विनिःश्वस्य मुहूर्त्तमुज्जः । सञ्चर्य संप्रितात्मानमपृच्छत् भरतर्षभ ।

सञ्चयेमे महोपासाः शूरा युद्धानि नन्दिनः । अन्योऽन्यमभिनिर्रन्ति शक्यैश्चात्तचैरिह ।

पार्थिवः शयिवीहेतोः समभित्यज्य जीवितं । न वा शक्यन्ति निर्रन्तो बहूयन्ति यमचर्यं ।

नैनमैश्वर्यमिच्छन्तो न मृत्यन्ते परस्परं । मन्ये यद्गुणां भूर्भुवः समप्रमादस्य सञ्चय ।

बद्धनि च सहस्राणि प्रपतान्यर्षुदानि च । कोद्यद्य वीरलोकानां समेताः कुरुजाह्ववे ।
 देशानाञ्च परीमाणं नगराणाञ्च सञ्चय । श्रेष्ठमिच्छामि तत्त्वेन यत् एते समागताः ।
 दिव्यवृद्धिप्रदीपेन युक्तत्वं ज्ञानचक्षुषा । प्रभावात्तस्य विप्रपैत्र्यस्यामिततेजसः ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ यथाप्रज्ञं महाप्रज्ञ भौमान् वक्ष्यामि ते गुणान् । शक्यं चतुरवेचस्य नमस्ते भरतर्षभ ।
 द्विविधानो ह भूतानि चराणि स्यात्तराणि च । त्रयाणां त्रिविधा योनिरष्टखेदजरायुजाः ।
 त्रयाणां खलु सर्वेषां श्रेष्ठा राजन् जरायुजाः । जरायुजानां प्रवरा मानवाः पशवश्च ये ।
 नानारूपधरा राजंश्लेषां भेदाद्यतुर्दंष्ट्र । अरण्यावसिनः सप्त सप्तैषां ग्रामवासिनः ।
 सिंहा व्याधा वराहाश्च महिषा वारपास्तथा । श्वाश्च वानराश्चैव महारण्याः स्तना नृप ।
 गौरजाविमनुष्याश्च अश्वान्तरगर्दभाः । एते यान्ताः समाख्यातः पशवः सप्त माधुमिः ।
 एते वै पशवो राजन् याम्यारण्याद्यतुर्दंष्ट्र । वेदोक्ताः श्रुतिवैपात्व येपु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ।
 याम्यारणां पुरुषाः श्रेष्ठाः सिंहाश्चारण्यावसिनः । सर्वेषामेव भूतानामन्योऽन्येनोपजीवनं ।
 उच्छ्रिताः स्थावराः प्रोक्तास्तेषां पञ्चैव जातयः । दृचगुल्बशतावहस्यक्षुषारारक्षणाजतयः ।
 तेषां विंशतिरेकाना महाभूतेषु पञ्चसु । चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा गायत्री लोकसप्रता ।
 य एतां वेद गायत्रीं पुण्यां सर्वैर्गुणान्वितां । तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ स लोके न प्रपश्यति ।
 भूमौ च जायते सर्वं भूमौ सर्वं विनश्यति । भूमिः प्रतिष्ठा भूतानां भूमिरेव सनातनं ।
 यस्य भूमिस्तस्य सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमं । तत्रातिष्ठद्वा राजानो विनिर्जन्तीतेरतरं ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि भौमगुणकथने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ गदीनां पक्षेणानाञ्च नामधेयानि सञ्चय । तथा जनपदानाञ्च ये ज्ञान्ये भूमिमाश्रिताः ।
 प्रमाणञ्च प्रमाणञ्च श्रियव्या मम सर्व्वतः । निखिलेन समाचक्षु काननानि च सञ्चय ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ पक्षेमामि महाराज महाभूतानि संश्रयात् । जगतीत्यानि सर्व्वानि समान्याङ्गमनोपिषथः ।
 भूमिरापस्तथा वायुरभिराकाशमेव च । गुणोत्तराणि सर्व्वानि तेषां भूमिः प्रधानतः ।
 शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः । भूमेरेते गुणाः प्राक्ता श्रुतिमहात्त्ववेदिभिः ।
 चत्वारोऽप्यु गुणा राजन् गन्धस्तत्र न विद्यते । शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च तेजसोऽप्य गुणास्तथा ।
 शब्दः स्पर्शश्च वायोस्तु आकाशे शब्द एव तु । एते पञ्च गुणा राजन् महाभूतेषु पञ्चसु ।
 वर्त्तन्ते सर्व्वलोकेषु येपु भूताः प्रतिष्ठिताः । अन्याऽन्येनाभिवर्त्तन्ते धार्यं भवति वै यदा ।
 यदा तु विपरीभावावविशन्ति परस्परं । तदा देवैर्देवैश्चोक्तो व्यतिरोहन्ति नान्यथा ।
 आनुपूर्व्व्या विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्व्व्यैः । सर्व्वान्यवरिभेदाणि तदेषां रूपमैश्वरं ।
 तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पञ्चभौतिकाः । तेषां मनुष्याल्लक्षणं प्रमाणाणि प्रवचते ।
 अद्विष्याः सन्तु ये भावा न तांस्सर्केण शोधयेत् । प्रष्टव्यः परं यत्तु तद्वदन्त्येव लज्जं ।
 सुदर्शनं प्रवक्ष्यामि दीपन्तु कुरुनन्दन । परिमण्डितो महाराज दीपिऽधो चरुर्ष्वसितः ।

मदीजलप्रतिष्ठासः पर्वतैद्याभमन्त्रिभे । पुरेद्य विविधाकारै रम्यैर्जनपदैसाया ।
 छत्रे, पुष्पफलोपैते समप्रधनधान्यावान् । सप्तमेग समुद्रेण समन्तात् परिवारितः । १००
 यथा हि पुरयः पर्यग्रादेशं मुखमात्मनः । एवं सुदर्शनदीपो दृश्यते चन्द्रमण्डले ।
 दिरंशे पिप्लवस्तत्र दिरंशे च प्रभो महान् । सर्वैरपिधममावायः सर्वतः परिवारितः ।
 आपसतोऽन्या चित्रेया शेषः सक्षेप उच्यते । ततोऽन्य उच्यते चापमेतं दंष्ट्रपतः गृणु ।
 इति श्रीमहाभारते भीमार्जवर्षिणि अमृतमण्डविनिर्माणपर्वणि सुदर्शनदीपवर्णने पद्यमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
 ॥ छतराज उवाच ॥ उक्तो द्वीपस्य मंचेपो विधिवत् मुद्दिमंस्तथा । तत्प्रशयार्थं मन्त्रं च विस्तरं ब्रूहि सश्रय ।
 थावान् भूमवकाशोऽयं दृश्यते शश्वलघणे । तस्य प्रमाणं प्रमूढे ततो वक्ष्यमि पिप्लवं । १०१
 एवमुक्तः स राजा तु सञ्जयो वाम्यमवधीत् ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रागाद्यता महाराज पठेते पर्वताः समाः । श्रवणाढा द्युभयतः समुद्री पूर्वंपश्चिभौ ।
 हिमवान् हेमकूटश्च निपथय नगोत्तमः । नीलश्च वेदूथ्यंमयः श्वेतश्च शशिपश्चिभः ।
 सर्वं मातुपिनद्वयं शृङ्गवान्नाम पर्वत । एते वै पर्वता राजन् मिदुचारणधेविताः ।
 तेषामन्तरविच्छेदा योजनानि सहस्रगः । तत्र पुण्या जनपदास्त्रानि पुण्यानि भारत । १०२
 वसन्ति तेषु सत्त्वानि नानाजातानि सर्वशः । इदन्तु भारतं वर्षं ततो हेमवतं परं ।
 हेमकूटात् परश्चैव हरिवर्षं प्रचचते । दक्षिणेन तु नीलश्च निपथस्थान्तरेण तु ।
 प्रागाद्यतो महाभाग भाल्यवान्नाम पर्वतः । ततः परं मात्स्यवनः पर्वतो गन्धमादनः ।
 तैत्रेय क्रमयोगेन पर्वतो गन्धमादनः । परिमण्डलस्योर्मथे भेदः कनकपर्वतः ।
 आदित्यनक्षत्राभाशो विधूम इव पावकः । योजनानां सहस्राणि षोडशाथः किल सतः । १०३
 उच्येय चतुराशीतिर्योजनानां महीपते । ऊर्ध्वमथय तिर्यक्च लोकानादृश्य तिष्ठति ।
 तस्य पार्श्वेष्वमी द्वीपाश्चत्वारः संश्रिता विभो । भद्राश्च कर्तुमालय जम्बूद्वीपश्च भारत ।
 उत्तराश्चैव कुरवः क्षतपुण्यप्रतिश्रयाः । विद्मः समुद्रो यस्तु सप्तवंशात्मजः किल ।
 स वै विचिन्तायामास सौवर्णान् वीक्ष्य वायमान् । मेरुक्षतममध्यानामधमानाश्च पश्चिणां ।
 अविशेषकरो यस्मात्तस्मादेनं त्यजाम्बहं । तमादित्योऽनुपर्वेति सतनं ज्योतिषाम्बरः । १०४
 चन्द्रमाश्च मनचक्रो वायुश्चैव प्रदक्षिणः । स पर्वतो महाराज दिव्यपुष्पफलाश्रितः ।
 भवनैराहतः सर्वैर्जाम्बूनदपरिक्रमैः । तत्र देवगणा राजन् गन्धर्व्याश्चरराचसाः ।
 अशुररागणधंयुक्ता शैले क्रीडन्ति सर्वदा । तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्च पि सुरेश्वरः ।
 समेत्य विविधैर्यज्ञैर्यजन्तेऽनेकदक्षिणैः । तुम्बुर्नीरदश्चैव त्रिभुवसुर्हंहा ऊर्ध्व ।
 अभिगम्यामरश्रेष्ठास्तुष्टुर्विधैस्तवः । सप्तैक्यो महात्मानः कस्यपथ प्रजापतिः । १०५
 तत्र गच्छन्ति भद्रन्ते सदा पर्वणि पर्वणि । तैश्चैव मूर्ध्निस्तुगनाः काव्यो दिवि महोपते ।
 हेमानि तस्य रत्नानि तस्यैते रत्नपर्वताः । तस्मात् कुर्वेराभगवांच्यतुर्थं भागमश्रुते ।

ततः कक्षां वित्तस्य मनुष्येभ्यः प्रयच्छति । पार्थं तथोत्तरे दिश्ये सर्व्वतः कुसुमैस्त्रिंशत् ।
कर्णिकारवनं रम्यं शिलाजालसमुद्गतं । तत्र साचात् पद्मपतिर्दिव्यैर्नृतैः समाहृतः ।
उमासहस्राद्यो भगवान् रमते भूतभावनः । कर्णिकारमथो मालां विध्वत्पादाज्जल्वली ।
चिभिर्नैर्नैः कृतोद्योतस्त्रिभिः सुखैरिवोदितैः । तमुपतपसः षड्हाः सुव्रताः सत्यादिभिः ।
पश्यन्ति न हि दुर्हन्तैः शय्यां द्रष्टुं महेश्वरः । तस्य शैलस्य शिरसः क्षीरधारा नरेश्वर ।
विश्वरूपाऽपरिमिता भीमनिघातनिखला । पुण्या पुण्यमूर्च्छुष्टा गङ्गा भागोरथो ग्दुभा ।
पतत्यगच्छवेगेन हृदे चन्द्रमसः शुभे । तथा द्युत्पादितः दुष्यः स हृदः सागरोपमः ।
तां धारयामास तदा दुर्द्वरां पञ्चनैरपि । ग्रनं वषट्कहस्तायां शिरशेव विनाकष्टक ।
मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते । जम्बूखण्डे च तत्रैव महाजनपदो नृप ।
आयुर्दशसहस्राणि वर्षाणां तत्र भारत । सुवर्षवर्षाद्य नरा स्त्रियस्याप्सरसोपमाः ।
अनामया वीतशोका निचं मुदितमानसाः । जायन्ते मानवास्तत्र निष्टप्रकनक्रमभाः ।
गन्धमादनशृङ्गेषु कुवैरः सहराक्षसैः । संहृतोऽप्सरसां सङ्घैर्भोदते गुह्यकाधिपः ।
गन्धमादनपार्श्वे तु परे लपरगण्डिकः । एकादशसहस्राणि वर्षाणां परमायुषः ।
तत्र कृष्णा नरा राज्ञोऽजोयुक्ता महाबलाः । स्त्रियद्योत्यलवर्णाभाः सर्वाः सुमिथदर्शनाः ।
नीलोत्पलतरं श्वेतं श्वेताङ्गैरक्षकं परं । वर्षमैरावतं राज्ञानाजपदाहृतं ।
धनु संखे महाराज द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे । इलाहृतं मथ्यमन्तु पञ्चवर्षाणि चैव हि ।
उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षमुद्रिच्यते गुणैः । आयुः प्रमाणमारोग्यं धर्मतः कामतोऽर्धतः ।
समन्वितानि भूतानि तेषु वर्षेषु भारत । स्वमेया महाराज पर्वतैः दृष्टिवो चिवा ।
हेमकूटस्तु समहान् कैलासो नाम पर्वतः । यत्र वैश्रवणो राजन् गुह्यकैः सह मोदते ।
अभ्युत्तरेण कैलासं नैनाकं पर्वतं प्रति । हिरण्यवृङ्गः सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः ।
तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं शृङ्गे काञ्चनबालुकं । रम्यं विन्दुशरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।
दृष्ट्वा भागीरथो गङ्गामुत्रास बज्रलाः समाः । ध्रुवा मणिमयास्तत्र चैवाद्यापि हिरण्यमयाः ।
गङ्गेष्ट्वा तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महायशसाः । खटा भूतपतिर्यत्र सर्व्वलोकान् सनातनः ।
उपास्यते तिम्रोमेजा यत्र भूतैः समन्ततः । नरनारायणौ ब्रह्मा मनुः स्यात्तु य पञ्चमः ।
तत्र दिव्या विषयगा प्रयमन्तु प्रतिष्ठिता । ब्रह्मलोकान्दपकान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ।
दक्षोऽक्षधारा नलिनी पावनी च सरस्वती । जम्बूगदी च सीता च गङ्गा सिन्धुय सप्तमी ।
अद्रिण्या दिव्यसंकाशाः प्रभोरपैव संविधिः । उपास्यते यत्र प्रकं महत्प्रयुगपर्यथे ।
दृग्गदादृग्दा च भवति तत्र तत्र सरस्वती । एता दिव्याः सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विभ्रुताः ।
रक्षांसि वै हिमवति हेमकूटे तु गुह्यकाः । सर्पा नागाश्च नियथे गोकर्णे च तपोधनाः ।
इवामुराणां सर्व्वेषां श्वेतपर्वत उच्यते । गन्धर्वा नियथे नित्यं गीले ब्रह्मर्षयस्तथा ।

१२०

१२१

१२०

१२१

१२०

१२१

शृङ्गवीरु महाराज देवानां प्रतिमक्षरः । इत्येतानि महाराज सप्त वर्षाणि भागशः ।
 भूतान्पुनर्विष्टानि गतिमन्ति भुवाणि च । तेषाम्द्विर्बन्धविधा दृश्यते देवमानुषी ।
 अशक्या परिसंख्यातुं शब्देना तु बुभुषता । यान्त्तु प्रच्छिभि मां राजन् दिव्यामेनां प्रशाहति । १३०
 पार्श्वे शशश्व द्वे वर्षे उक्ते ये दक्षिणात्तरे । कर्णौ तु नागदोपद्य कश्यपदोपद्य च ।
 ताक्षपर्णी शिला राजन् श्रीमान् मलयपर्वतः । रतन् द्वितीयं द्वीपस्य दृश्यते शशश्वस्थितं ।
 इति श्रीमहाभारते भोक्षपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वणि भूम्यादिपरिमाणविवरणे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ मेरोरप्यन्तरं पार्श्वे पूर्व्वं सञ्चख्य सञ्चय । निखिलेन महाबुद्धे माख्यन्तस्य पर्वतं ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तयोत्तरे । उत्तराः कुरवो राजन् पुण्याः सिद्धनिवेदिताः ।
 तत्र वृक्षा मधुफला नित्यपुष्पफलोपमाः । पुष्पाणि च सुगन्धीनि रसवन्ति फलानि च । १३१
 सर्व्वकामफलास्तत्र केचित् वृक्षा जनाधिप । अपरं चीरिणो नाम वृक्षास्तत्र नराधिप ।
 ये रक्षन्ति सदा चीरं पद्मसञ्चामृतोपमं । वस्त्राणि च प्रदद्यन्ति फलेस्वाभरणानि च ।
 सर्व्वामणिमयो भूमिः सुस्रकास्रनवालुका । मणिरत्ननिभं रम्यं वज्रवैदूर्य्यसन्निभं ।
 भूभागं दृश्यते तत्र पद्मरागधमप्रभं । सर्व्वन्तुसुखधंस्पर्शा निष्पन्ना च जनाधिप ।
 पुष्करिण्यः शृभास्तत्र सुखस्पर्शा ममोहराः । देवलोकच्युताः धर्म्मं जायन्ते तत्र मानवाः । १३२
 शृङ्गाभिजनधम्पनाः सर्व्वे सुप्रियदर्शनाः । मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियज्ञाप्तरथोपमाः ।
 तेषान्ते चीरिणां चीरं पिबन्त्यमृतसन्निभं । मिथुनं जायते काले समन्त्र प्रवृद्धंते ।
 तुल्यरूपगुणोपेतं समर्थं तथैव च । स्वमेवानुरूपस्य चक्रवाकसमं प्रभो ।
 निरामयाय ते लोका नित्यं मुदितमानसाः । दशवर्षंषष्ठ्याणि दशवर्षंशतानि च ।
 जीवन्ति ते महाराज न चान्योऽन्यं जहत्युत । भारुण्डा नाम शकुनास्त्रीत्सुत्पन्ना भयानकाः । १३३
 तान्निर्हरन्तीह शृतान् दरीपु प्रक्षिपन्ति च । उत्तराः कुरवो राजन् ख्यात्यातास्ते समासतः ।
 मेरोः पार्श्वधर्मं पूर्व्वं वक्ष्याम्यपि यथातथं । तस्य पूर्व्वोऽभिषेकस्तु भद्राद्रास्य विश्राम्यते ।
 भद्रमालवन् दश कालाद्यय महद्द्रुमः । कालाद्यस्तु महाराज नित्यपुष्पफलद्रुमः ।
 द्रुमस्य योजनात्सेधः सिद्धचारणधेवितः । तत्र ते पुरुषाः श्वेतास्तेजोयुक्ता महाबलाः ।
 स्त्रियः कुमुदवर्णाः सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः । चन्द्रमास्यद्दर्शनाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः । १३४
 चन्द्रभीतलगाच्यस्य नृत्यगीतविशारदाः । दशवर्षंषष्ठ्याणि तत्रायुर्भरतर्षभ ।
 क. ल. घरसपीतास्ते नित्यं संस्थितावनाः । दक्षिणेन तु नीलस्य म्रियधम्पेः करेण तु ।
 सुदर्शनो नाम महान् जम्बूद्वयः सनातनः । सर्व्वकामफल. पुष्प. सिद्धचारणधेवितः ।
 तत्र शशा समाख्यातो जम्बूद्वयः सनातनः । योजनानां सहस्रस्य शतस्य भरतर्षभ ।
 सत्सेधो वृक्षराजस्य दिवस्पृक् गंजुशेखरः । अरक्षीनां महद्यद्यं प्रतानि दश पद्य च । १३५
 पतिपाहस्तु वृक्षस्य फलानां रसभेदिनां । पतमानामि तान्युर्ध्वा कुर्वन्ति त्रिपुनं स्वमं ।

मुञ्चन्ति च रवं राजन् तर्ध्वयत्तमस्त्रिभं । तस्या जम्बा फलरसो नदी भूत्वा जनाधिप ।
 भेदं प्रदक्षिण कृत्वा मम्ययत्युत्तरान् कुह्वरान् । तत्र तेषां मन शान्तिर्न पिपासा जनाधिप ।
 सन्निह फलरसे पीते न जरा बाधते च तन् । तत्र जानूनदं नाम कनकं देवभूषणं ।
 इन्द्रगोपकषट्काय आयत्ते भस्करास्तु तन् । तद्व्यादित्यवर्णांश्च आयन्ते तत्र मानवा । १८०
 तथा मान्यवत शृङ्गे इत्येते ह्यव्याट सदा । भाषा सम्बर्त्तको नाम कान्ताग्निर्भरतर्षभ ।
 तथा मान्यवत शृङ्गे पूर्वपूर्वभानुगण्डिका । योजनानां सहस्राणि पञ्चाशन्माय्यान्वृष ।
 महारजतसङ्क्रामा आयन्ते तत्र मानवा । ब्रह्मलोकच्युता सर्वैर्सर्वैश्च ब्रह्मवादिन ।
 तपस्तप्यन्ति ते तीव्रं भवन्ति ह्यूर्ध्वरेतसः । रक्षणाद्यन्तु भूतानां प्रविशन्ति दिवाकरं ।
 षष्टिसानि सहस्राणि षष्टिरेव व्रत नि च । अरुणस्यापतो यान्ति परिवार्य दिवाकर । १८१
 षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिरेव व्रतानि च । आदित्यतापतभास्ते विव्रन्ति शक्तिमण्डल ।
 इति श्रीमहाभारते भोक्ष्यपर्वणि शङ्खखण्डविनिर्भाषणपर्वणि मान्यवदशने सप्तमोऽध्यायः ॥ ३ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ वर्षाणाञ्चैव नामानि पर्वतानाञ्च सञ्चयं । आचख्य मे ययातर्त्तये च पर्वतवासिने ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ दक्षिणेन तु श्वेतस्य निषधस्योत्तरेण तु । वर्षं रमणक नाम आयन्ते तत्र मानवा ।
 शृङ्गाभिजनसम्पन्ना सर्वैः सुप्रियदर्शना । नि सपत्न्या ते सर्वैः जायन्ते तत्र मानवा ।
 दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु । वर्षं हिरण्यय नाम यत्र वैरखती नदी । १८२
 यत्र चाय महाराज पश्चिराट् पतगोत्तम । यत्नानुगा महाराज धनिनः प्रियदर्शना ।
 महाबलाक्षत्र जना राजन् मुदितमानसा । दशवर्षसहस्राणि व्रतानि दश पञ्च च ।
 आयुःप्रमाणं जीवन्ति वर्षाणन्ते जनाधिप । शृङ्गाणि च विधिवाणि चोष्णैश्च मनुजाधिप ।
 शकं मणिमयं तत्र ययैके रौक्ममहुत । सर्व्वरत्नमयस्यैक भवनेऽपमोभितं ।
 तत्र खयम्यभा देवी नित्यं वसति शण्डिनी । उत्तरेण तु शृङ्गस्य समुद्रान्ते जनाधिप । १८३
 वर्षभैरवतं नाम यस्माच्छृङ्गवत पर । न तत्र सूर्यस्तपति न जीर्थ्यन्ते च मानवा ।
 चन्द्रमास्य मनश्चैवा ध्यातिभूत इवाष्टत । पद्मप्रभं पद्मवर्णं पद्मपत्रनिभेषुषा ।
 पद्मपत्रसुगन्धाय आयन्ते तत्र मानवा । अन्वप्यन्दा इष्टगन्धा निराहारा जितेन्द्रिया ।
 देवलोकच्युता सर्व्वे तथा विरजोधा नृप । यद्योद्गमसहस्राणि वर्षाणान्ते जनाधिप ।
 आयुःप्रमाणं जीवन्ति जरा मरत सत्तम । चोरोदस्य समुद्रस्य तथैवात्तरत मनु । १८४
 इतिर्वसति वैकुण्ठं शकटे कनकामये । अष्टचक्रं हि तद्यानं भूतपुत्र मनोजवं ।
 अग्निवर्णं महाविष्णुं जानूनदविभूषितं । स मधु सर्व्वभूतानां विभुय भगवर्त्तभ ।
 इत्येते निरारैव कर्त्ता कारयिता तथा । इषिय्यापस्तयाकामं वायुस्रोत्रस्य पार्थिव ।
 स यज्ञः सर्व्वभूतागमास्यं मलय उताब्रज ।
 ॥ वैशम्पादन उवाच ॥ स्वमुक्तः सञ्चयेन धृतराष्ट्रो महामता । ध्यानमभ्यगनद्राजा पुत्र नृ प्रति जनाधिप । १८५

स विचिन्व्य महातिजा पुनरेवाप्रबोधय । अयंमयं सूतपुत्र काष्ठ धत्तिपते जगत् ।

सृजते च पुन सर्वं नष्ट विद्यति शायते । नरो नारायणश्चैव सर्वज्ञ सर्वभूतज्ञत् ।

देवा वैकुण्ठमित्याङ्गनरा विष्णुमिति प्रभुः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जम्बूखण्डविनिर्माण पर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यद्दिदं भारतं वर्षं यवेदं मूर्च्छन्तं वलं । तवातिमानं सुभोऽयं पुत्रो दुर्व्योपमेो मम ।

यत्र गृह्णा. पाण्डुपुत्रा यत्र मे मज्जते मन । एतन्मे तत्त्वमाचख्य त्वं हि मे मुद्दिमान्मत. ।

११०

॥ सञ्जय उवाच ॥ न तत्र पाण्डवा गृह्णा शृणु राजन् वचो मम । गृह्णे दुर्व्योधनक्षत्र प्रकुनित्यापि शौवतः ।

अपरे चक्षियाश्चैव गन्गाजमपदेश्वरा । ये गृह्णा भारते वर्षे न मृष्यन्ति परस्परं ।

अत्र ते कीर्त्तयिष्यामि वर्षं भारत भारतं । प्रियमिन्द्रस्य देवस्य मनोर्षैवसुतस्य च ।

पृथोय राजन्वैत्यस्य तथेच्छाकोर्महात्मन । ययातेरम्बरीपस्य शिवेरीशोनरस्य च ।

खपमस्य तथैवस्य नुगस्य नृपतेस्तथा । कुम्भिकस्य च दुर्द्धर्षं गाधेयैव महात्मन ।

१११

सोमकस्य च दुर्द्धर्षं दिलोपस्य तथैव च । अन्येषाञ्च महाराज चक्षियाणां शलोयसां ।

सर्वेषामेव राजेन्द्र प्रियं भारत भारतं । तत्रै वर्षं प्रवक्ष्यामि यथाश्रुतमरिन्दम ।

शृणु मे गदतो राजन् यन्मां त्वं परिष्टच्छसि । महेन्द्रो मलय सद्म शक्तिमान् गन्धमादनः ।

विन्ध्यस्य पारिपाचस्य सतैते कुलपर्वता. । तेषां महस्रयो राजन् पर्वतास्तौ समीपत ।

अविज्ञाताः सारवन्तो विपुलाश्चित्रगानव । अन्ये ततो परिज्ञाता इस्वा इस्वेषोऽश्विनिः ।

११२

आर्याः श्वेच्छास्य कौरव्य तैर्मिश्राः पुरुषा विभेगः । नदीं पिवन्ति विपुनां गङ्गा सिन्धुं सरस्वतीं ।

गोदावरी नर्मदाश्च साङ्गदाश्च महानदी । शतद्रुं चन्द्रभागाश्च यमुनाश्च महानदी ।

दृषदती विपायाश्च विपायां शूलबालुकां । नदी वेचवतीश्चैव क्षयवशीश्च निचगां ।

इरावती वितस्ताश्च पयोष्णीं देविकासपि । वेदसतां वेदवतीं त्रिदिवाभिमुमाश्रवां ।

करीषिणी चित्रवहा चित्रवेनाश्च निचगां । गोमती धूमपापाश्च गण्डकीश्च महानदीं ।

११३

कौशिकीं निचितां इत्यां निचितां सोहतारिणीं । रहस्यां शतकुभाश्च सरयूश्च तथैव च ।

सर्मणतीं चन्द्रभागां हस्तिशोमां दिगं तथा । इरावतीं पयोष्णीश्च परां भोमरथोमपि ।

कावेरीं पुलकाश्चापि वीषा शतवलासपि । नीवारां महिताश्चापि सुप्रयोगां जनाधिप ।

पविनां कुण्डलां सिन्धुं राजनीं पुरमालिनीं । पूर्व्याभिरामा बीराश्च भीमामोषवती तथा ।

पलाशिनीं पापहरां महेन्द्रां पाटलावतीं । करीषिणीमसिक्रीश्च कुम्भचीरां महानदीं ।

११४

मकर्तीं प्रवरां मेना हेमा धनवतीं तथा । पुरावतीमनुष्णाश्च श्रैद्यां कापोश्च भारत ।

सदानोमराष्ट्रयाश्च कुम्भधारां महानदी । सदाकान्तां शिवाश्चैव तथा बीरवतीमपि ।

शास्वं सुवासुं गौरीश्च कल्पनां महिरण्णतीं । वरां वीरद्वाराश्चापि पद्मनीश्च महानदीं ।

रथचित्रां ज्योतिरथीं विश्वामिचां कपिञ्जलां । उपेन्द्रा सङ्गवाश्चैव कुचीरां मधुधाहिनीं ।

विनदी पिञ्जला वेणां तुङ्गवेणां महानदी । विदिमां कृष्णवेणाञ्च तासाञ्च कपिलासिनि ।
 शंभु सुवामां वेदायां हरियावां भक्षेपमां । श्रीघ्राञ्च पिञ्चलाश्चैव भारदाजीञ्च निवगा ।
 कौमिकीं निवगां शोणां वाङ्गदामय चन्द्रमां । दुर्गामस्तृतिनाश्चैव ब्रह्मवोथ्यां वृहदतीं ।
 यवचामयगेक्षीञ्च तथा जाम्बूनदीमपि । सुनसां तमसां दाधीं वमाञ्च वरुणामर्षीं ।
 नासां धृतिमतीश्चैव पूर्णामाञ्च महानदीं । तामर्षीं ह्यपभाश्चैव ब्रह्ममेथ्यां वृहदतीं ।
 श्वासायान्याञ्च वक्रथा नहानयो जनाधिप । सदानिरामयां कृष्णां मन्दां मन्दाकिनीं ।
 ब्रह्मणीञ्च महागौरौ दुर्गामपि च भारत । चिचोपसां चिचरथां मञ्जुसां वाहिनीं तथा ।
 मन्दाकिनीं वैतरणी कौशां चापि महानदीं । मुक्तिमतीं मनिङ्गाञ्च पुष्येच्छुत्यजावतीं ।
 सोहिथ्यां करतोयाञ्च तथैव वृषकाङ्गयां । कुमारीश्टपिकुन्ध्याञ्च भारियाञ्च भरस्वतीं ।
 मन्दाकिनीन्तु पुष्पाञ्च सर्व्वमङ्गलाञ्च भारत । विद्यल मातरः सर्वाः सर्वाश्चैव महाफलाः ।
 तथा नद्यस्तप्रकाशा, शतशोऽथ सहस्रशः । इत्येताः सरिता राजन्समाख्यातां धयास्मति ।
 श्रत ऊङ्ग अनपदान्विबोध गदेता मम । तथेमे कुहपाद्याः शान्ता माद्रेयजाङ्गला ।
 शूरसेना, फलिङ्गाश्च बोधा भालाश्चैव च । मत्स्याः सुकुथाः भौवन्थाः कुन्तलाः कायिकोशलाः ।
 चेदिमस्त्यकृष्णाश्च भोजाः किन्तुपुलिन्दकाः । उत्तमाश्च द्वाशाश्च मेकलाद्योक्तैः सह ।
 पाद्यालाः कौमिजाश्चैव नैकशृङ्गाधुरन्धराः । बोधा मद्रभुजिङ्गाश्च कामशोऽपरकाशयः ।
 गठराः कुजुराश्चैव सदशाशय मारत । कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तय ।
 गोप्रता मन्दाकाः यण्डा विदमां रूपवाहिकाः । श्यकाः पांशुराश्राय गोपराश्राः करीतयः ।
 अधिवाज्यकुलादय मसराश्राश्च केरलं । वारपाश्रापवाहाय चक्रा यकातयाः शक्रा ।
 विदेहा मागधाः खचा मलयः विजयास्तया । श्रुता वङ्गाः कनिङ्गाश्च यज्जैमान श्व च ।
 मङ्गाः मुदेभाः मङ्गादाः माहिका शायिकान्तया । वाहिका वाटधानाश्च श्रामोरा कातशोपकाः ।
 श्रपरान्ताः परान्ताश्च पङ्गवाशर्ममण्डलाः । श्रतवीमिखराश्चैव मेरुभूताय मारिय ।
 उपाहृत्तानुपाहृत्तः खगदाः केरुयास्तया । कुहपारान्ता मक्षेयः कषाः शामुद्रनिकुटा ।
 श्रन्थाश्च बह्वै राजदन्तगिथ्यैस्तथैव च । बहिर्गिथ्यैश्चमन्त्रा मागधा मानवशैकाः ।
 मद्रुत्तराः प्राह्वेयमा शार्ङ्गाश्च जनाधिप । पुण्ड्रा भार्गाः किराताश्च मुद्रेया यामुनास्तया ।
 शक्रा निपादा निवधास्तथैशान्तंनैशंताः । दुर्गताः प्रतिमान्याश्च कुन्तलाः कुशतप्तया ।
 तीरयथा शूरसेनाः रंजका कन्यकागुणाः । तिलभारा शमीराश्च मधुमत्तः सुकन्दकाः ।
 शामीरा चिन्धुमैवीरा गान्धारा दर्शकास्तया । शमीभारा उद्युत्तश्च शैबाना वाहिकान्तया ।
 दर्शी च वानशादन्त्या वातजानरयोरगाः । बाह्यबाधाय शौरव्याः सुशमान मुमन्त्रिताः ।
 शक्राः करीपकाद्यापि कुन्दिनापत्यास्तया । वातायना द्वाशाशय रोमाणः कुम्भविन्दव ।
 कषा गोपालकषय जाङ्गलाः कुम्भवर्षकाः । किराता शर्मराः शिखा वैदेरास्तयन्त्रिकाः ।

११५
११०
११२
११०
११०

शैलान्, पौष्टान्, भैषिकान्, पाम्बनीयाद्य मारिष्य । अद्यापरं जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ ॥ १८ ॥
 श्राविडा केरला प्राच्या मूर्धिका वनवासकाः । कर्णाटका मारिषका विकन्या मूपकाशयाः ।
 जिप्तिका कुन्तलाद्यैव धौहदा मलवागनाः । भेषुट्टकाशया शैला भौह्यणा मानवानकाः ।
 समद्रा करकाद्यैव कुपुराङ्गारमारिषाः । ध्वजिन्युत्तरमहेताक्षिगर्षाः प्राश्वकेनयः ।
 यकाः कोकरका, प्रोथा समवेगवशासया । तथैव विन्धुचुनकाः पुनिन्दा, कश्चने मह ।
 मासवा मल्लनाथैव तथैवपरवल्गभाः । कुलिन्दा कालवाद्यैव कुण्डकाः कण्टाशयाः ॥ १९ ॥
 मूपकासनवालाद्य मनीषाघटश्चरयाः । अलिन्दाः पात्रिगटाद्य तनयाः सुनयाशया ।
 दशोविदर्भाः कान्तोकासाङ्गणाः परतङ्गणाः । उत्तराद्यापरं श्रेष्ठा, क्रूरा भरतमत्तम ।
 धवनाक्षीतकामोजा दारुणा श्वेच्छ्रजातयः । सङ्घाहाः कुन्त्याय ह्यना पारभिकै सह ।
 तथैव रमणायोनालयैव दशमालिकाः । अक्षिषा योनिवेशय वैष्णवद्रकुञ्जानि च ।
 श्रुदाभोराय दरदा काशीराः पत्तिभि सह । खमीराद्यान्तचाराय पद्मता गिरिगङ्गराः ॥ २० ॥
 आचेयाः समरद्वाजाश्रयैव सनयोधिका, । प्रोपकाद्य कविश्राय किरातानाञ्च जातय ।
 तोमरा हंसमर्गाद्य तथैव करभञ्जकाः । एते चान्ये जनानां प्राच्योदीच्यास्तथैव च ।
 उद्देशमक्षिण मया देशा, सद्दीर्घिता विभोः । धयागुणं धनमपि विवर्गल महाफलं ।
 दुञ्जत धेनु कामधुक् भूमि, सत्यगुह्रिता । तांशं श्रेष्ठानि राजान् शूरा धर्मायेंकाविदाः ।
 ते त्यजन्त्याश्वे प्राणान् वसुमद्वाह्यारखिनः । देवमानुषकायानां कामं भूमिः परायणं ॥ २१ ॥
 अन्योऽन्यथावलुपन्ति धारमेया यथामिदं । राजन्या भरतभेष्ट भोक्तुकामा वसुन्धरा ।
 न चापि हति कामानां विद्यतेऽपि कस्यचित् । तस्मात् परिपद्ये भूमिं यतने कुरुपाण्डवाः ।
 साया भेदेन दानेन दण्डेनैव च भारत । पिता भ्राता च पुत्राश्च खन्ध्याय नरपुङ्गव ।
 भूमिर्भवति भूतानां सम्यगच्छिद्रदधेना ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जम्बूद्वीपविभक्तिर्णके भारतीयनद्यादिनामकथने नवमोऽध्याय ॥ ८ ॥
 ॥ छतराष्ट्र उवाच ॥ भारतस्याश्च वयस्यं तथा हैमवतस्य च । प्रमाणमायुषं सुत बलञ्चपि शुभाशुभं ॥ २२ ॥
 अनागतमतिकान्ते वर्त्तमानञ्च संश्रय । आचख्य मे तिलरेण हरिवर्षं तथैव च ।
 ॥ संश्रय उवाच ॥ चत्वारि भारते वर्षं धुर्गान् भरतर्षभ । कृतं चेना द्वापरञ्च त्रिथञ्च कुशवर्द्धन ।
 पूर्व्वं क्षतयुगं नाम ततस्तेतायुगं प्रभो । संत्तेमात् द्वापरस्याथ ततस्त्रिथं प्रवर्त्तते ।
 चत्वारि तु सहस्राणि वर्षांशु कुशवत्तम । आयु श्रद्धा क्षतयुगे संख्याता राजवत्तम ।
 तथा चीणि सहस्राणि जेतायां मनुजाधिप । द्वे सहस्रं द्वापरं च भुवि तिष्ठन्ति साम्प्रतं ।
 न प्रमाणस्थितिर्हसि त्रिथ्येऽस्मिन् भरतर्षभ । गर्भस्याश्च धियन्तेऽव तथा जाता सिद्यन्ति च ।
 महावला महासत्त्वाः प्रज्ञागुणधमन्विता, प्रजायन्ते च जाताश्च प्रतीयेथ सहस्रम् ।
 जाताः क्षतयुगे राजन् धनिन, म्रियद्भ्रंशनाः । प्रजायन्ते च जाताश्च मुनयो वै तपोधनाः ॥

महोत्साहा महात्मानो धार्मिकाः सत्यवादिनः । प्रियदर्शना वपुष्मन्तो महावीर्या धनुर्धराः ।
वराहा युधि जायन्ते चक्षियाः शूरवत्तमाः । चैतयां चक्षिया राजन् सन्धेर्वै चक्रवर्तिनः ।

श्रायुष्मन्तो महावीरा धनुर्धरवरा युधि । जायन्ते चक्षियाः शूरास्वैतायां वशवर्तिनः ।

सन्धेर्वै वर्षा महाराज जायन्ते द्वापरे सति । महोत्साहा वीर्यवन्तः परस्परजयैषिण ।

तेजमाल्येन सयुक्ताः क्रोधना, पुरुषा नृप । लुब्धा अनृतकाद्यैव तिथे जायन्ति भारत ।

ईषां मानसत्या क्रोधो मायाऽस्यथा तथैव च । तिथे भवति भूतानां रागो लोभश्च भारत ।

सङ्क्षेपो वर्त्तते राजन् द्वापरेऽस्मिन्नराधिप । गुणोत्तरं हैमवतं हरिवर्षं तथैव च ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जम्बूद्वीपविनिर्माणपर्वणि भारताद्यायुर्निर्णयपर्वे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ समाप्तञ्च जम्बूद्वीप
विनिर्माणपर्वः ॥

॥ अथ भूमिपर्व ॥ १ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ जम्बूद्वीपस्त्वया प्रोक्तो यथावदिह सञ्चय । विष्कम्भमस्य प्रब्रूहि परिमाणानु तत्त्वतः ।

समुद्रस्य प्रमाणञ्च सम्मगच्छिद्दर्शनं । शाकद्वीपश्च मे ब्रूहि कुशद्वीपश्च सञ्चय ।

शस्मन्निश्चैव तत्त्वेन क्रौञ्चद्वीपं तथैव च । ब्रूहि गावत्यां सन्धेर्वै राक्षोः सोमाकंयोस्तथा ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ राजन् सुबहवो द्वीपा धैरिदं सन्तते जगत् । सन्न द्वीपान् प्रवक्ष्यामि चन्द्रादित्या यद्वास्तथा ।

अष्टादश सदृशाणि योजनानां विद्याप्यते । पट्टमतामि च पूर्वाणि विष्कम्भो जम्बुपर्वत ।

सवणस्य समुद्रस्य विष्कम्भो द्विगुणः सतः । नानाजनपदाकीर्णो मणिविद्रुमचित्रित ।

नैकधातुविचित्रश्च पर्वतैरुपगोमितः । सिद्धचारणसङ्कोर्गः सागरः परिमण्डितः ।

शाकद्वीपश्च वक्ष्यामि यथावदिह भारत । शृणु मे त्वं यथान्यायं भुवतः कुहनन्दन ।

जम्बूद्वीपप्रमाणेन द्विगुणः कुहनन्दन । विष्कम्भेण महाराज सागरोऽपि विभागश्च ।

सीरोदो भरतश्रेष्ठ येन सम्परिवारितः, तत्र पुण्या जनपदान तत्र धियेन नरः ।

कुतश्च च दुर्भिक्षं समानेजोयुता हि ते । शाकद्वीपस्य सङ्क्षेपो यथावत् भरतर्षभ ।

उक्त एव महाराज किमन्यत् श्रेष्ठमिच्छसि ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ शाकद्वीपस्य सङ्क्षेपो यथावदिह पूर्वम् । उक्त एव महाप्राज्ञ विलसं ब्रूहि तत्त्वतः ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ तथैव पर्वता राजन् सन्नाच मणिभूयिताः । रत्नाकरास्तथा नद्यक्षेपां नामानि मे शृणु ।

अतीव गुणवत् सन्धेर्वै तत्र पुष्यं जनाधिप । देवर्षिगन्धर्वैः प्रथमो मेरुवृक्ष्यते ।

मागायतो महाराज मन्त्रयो नाम पर्वतः । यतो मेघा प्रवर्त्तन्ते प्रभवन्ति च सर्वशः ।

ततः पूर्वैश्च कौरव्य जलधारो महागिरिः । यत्र नित्यमुपादत्ते वाषवः परमं जयं ।

ततो वर्षं प्रभवति वर्षाकाले जनैश्चर । उषैर्गिरीरैवतको यत्र नित्यं प्रतिष्ठितं ।

रेवती दिवि नद्यं च पितामहकृतो विधिः । उत्तरेण तु राजेन्द्र यथामो नाम महागिरिः ।

नवमेघप्रभः प्रांशुः श्रीमानुज्ज्वलविपहः । ततः श्यामलमापया जना जनपदेश्वर ।

३२०

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सुमहान् संशयो मेऽथ प्रोक्तोऽयं सञ्जय त्वया । प्रजाः कथं सुतपुत्र मन्मत्ता श्यामर्तामिह ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ सर्वेष्वेव महाराज दीपेषु कुहनन्दन । गौरः कृष्णश्च पातङ्गे यतो वर्षान्तरे द्विजाः ।

श्यामे यस्मात् प्रवृत्तो वै तत्ते वक्ष्यामि भारत । ततः परं कौरवेन्द्र दुर्गमैला महोदयः ।

कैशरी कैशरयुतो यतो वातः प्रजायते । तेषां योजनविष्कम्भो द्विगुणः प्रविभागशः ।

वर्षाणि तेषु कौरव्य सप्तोक्तानि मनोपिभिः । महामेरुसंहाकाशो जलदः कुमुदोत्तरः ।

३२१

जलधरो महाराज सुकुमार इति स्मृतः । रेवतस्य तु कौमारः श्यामस्य मणिकाञ्चनः ।

केदारस्थश्च मोदाकी परेण तु महापुमान् । परिवार्य च कौरव्य दैर्घ्यं ह्रस्वमेव च ।

जम्बूदीपेन सङ्घातस्तस्य मध्ये महाद्रुमः । शाको नाम महाराज प्रजा यस्य सदापुगाः ।

तत्र पुण्या जनपदाः पृथगे यत्र शङ्करः । तत्र गच्छन्ति सिद्धाय चारणा देवतानि च ।

धार्मिकाश्च प्रजा राज्ञ्यलारोऽतीव भारत । वर्षाः स्वधर्मनिरता न च क्षेनेऽत्र दृश्यते ।

३२२

दीर्घायुषो महाराज जरासृत्पुत्रविवर्जिताः । प्रजास्तत्र विवर्द्धन्ति वर्षास्त्रिंशत्सुद्रुगाः ।

नद्यः पुष्पजलास्तत्र गङ्गा च वज्रधागता । सुकुमारी कुमारी च भीमा कावेरिका तथा ।

महानदी च कौरव्य तथा मणिजला नदी । चक्षुर्द्धृत्तिका चैव नदी भरतसत्तम ।

तत्र प्रवृत्ता पुष्यादा नद्यः कुरुकुलोदहः । सहस्राणां शतान्येव यतो वर्षति वामव ।

न तासां नामधेयानि परिमाणं तथैव च । शक्यते परिमद्भ्यात्तं पुष्यास्ता द्वि शरिद्वराः ।

३२३

तत्र पुष्या जनपदाश्चारी लोकसम्पताः । शृङ्गाश्च मग्नकाशैव मानसा मन्दगास्तथा ।

दृगा ब्राह्मणभूषिष्ठाः स्वधर्मनिरतास्तथा । मग्नकेषु तु राजन्या धार्मिकाः सर्वकामदाः ।

मानसाश्च महाराज वैश्वधर्मोपजीविनः । सर्वकामसमायुक्ताः शूद्रा धर्मार्थनिश्चयाः ।

शूद्राश्च मन्दगास्तत्र पुरुषा धर्ममोलिनः । न तत्र राजा राजेन्द्र न दण्डो न च दण्डिकः ।

स्वधर्मैव धर्मशास्त्रे रचन्ति परस्परं । स्तावदेव शक्यन्तु तत्र दीपे प्रभापितं ।

३२४

स्तदेव तु श्रोतव्यं शाकदीपे महोजसि ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भूमिपर्वणि शाकदीपवर्णने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ उत्तरेषु च कौरव्य दीपेषु श्रूयते कथा । एवं तत्र महाराज सुवतस्य निबोध मे ।

पूततोयः समुद्रोऽत्र दधिमण्डोदकः परः । सुरादः सागरश्चैव तथाऽन्या जलसागरः ।

परस्परेण द्विगुणः सर्वे दीपा नराधिप । एवमेव महाराज समुद्रेः परिवारिताः ।

गौरस्य मध्यमे दीपे गिरिर्भानुः क्रिन्ने महान् । पर्वतः पश्चिमे कृत्वा नारायणस्यैवा नृप ।

३२५

तत्र वदानि दिव्यानि मध्ये रचन्ति केशवः । प्रमथयाम्भवत्तत्र प्रजानां व्यदधसुभं ।

कुम्भस्थश्च सुमदीपे मध्ये जगपदैः सह । समुज्जने शाश्वतिय दीपे शाश्वतनिके नृप ।

क्राव्य दीपे मराशैशो गिरीरम्यचपाकरः । समुज्जने महाराज पातुष्वर्धेन नियदा ।

गोमन्दः पर्वतो राजन् सुमहान् मर्वधातुक । यत्र नित्यं निवसति श्रीमान् कमलोच्चनः ।
 मोचिभिः सङ्गता नित्यं प्रभूर्नारायणो हरिः । कुञ्जद्वीपे तु राजञ्च पर्वतो विदुर्मैक्षितः ।
 खनामनामा दुर्हर्षो द्वितीयो हेमपर्वतः । द्युतिमान्नाम कौरव्य द्वतीयः कुमुदो गिरिः ।
 चतुर्थः पुष्यवान्नाम पञ्चमस्तु कुशेश्वरः । पठो हरिगिरिर्नाम पठेते पर्वतोत्तमाः ।
 तेषामन्तरविष्कम्भो द्विगुणः सर्वभागशः । श्रौद्धिर्दं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेणुमण्डलं ।
 तृतीयं सुरयाकारं चतुर्थं कम्बलं सतं । धृतिमत् पञ्चमं वर्षं पठं वर्षं प्रभाकरं ।
 सप्तमं कापिलं वर्षं सप्तैते वर्षलम्बाकाः । एतेषु देवगन्धर्वाः प्रजाय जगतीश्वर ।
 विहरन्ते रमन्ते च न तेषु क्षियते जनः । न तेषु दस्त्वः सन्ति चेच्छ्रजाद्योऽपि वा नृप ।
 गौरप्रायो जनः सर्वः सकुमारस्य पार्थिव । अवशिष्टेषु सर्वेषु वक्ष्यामि भनुजेश्वर ।
 यथाश्रुतं महाराज तदव्ययमनाः शृणु । कौञ्जद्वीपे महाराज कौञ्जो नाम महागिरिः ।
 कौञ्जात्परो वामनको वामनादन्धकारकः । अन्धकारात्परो राजन् मैनाकः पर्वतोत्तमः ।
 मैनाकात्परतो राजन् गोविन्दो गिरिरत्तमः । गोविन्दात्परतो राजन् निविडो नाम पर्वतः ।
 परस्तु द्विगुणशेषो विष्कम्भो वंशवर्द्धन । देशास्तत्र प्रवक्ष्यामि तस्मै निगदतः शृणु ।
 कौञ्जस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः । मनोनुगात्परद्योषो देशः कुरुकुलोद्वह ।
 उष्णात्परः प्रावरकः प्रावारादन्धकारकः । अन्धकारकदेशात्तु मुनिदेशः परः सतः ।
 मुनिदेशात्परशैव प्रोच्यते दुन्दुभिसखन । सिद्धचारणसङ्घोर्षो गौरप्रायो जनाधिप ।
 एते देशा महाराज देवगन्धर्वसंविताः । पुष्करे पुष्करो नाम पर्वतो मणिरत्नवान् ।
 तत्र नित्यं प्रवसति स्वयं देवः प्रजापतिः । तं पर्युपासते नित्यं देवाः सर्वे महर्षयः ।
 वाग्भिर्भर्त्सन्तुकृत्वाभिः पूजयन्तो जनाधिप । जम्बूद्वीपात्प्रवर्त्तन्ते रत्नानि विविधानि च ।
 एवं द्वीपेषु सर्वेषु प्रजानां कुरुनन्दन । ब्रह्मचर्येण सत्येन प्रजानां हि दमेन च ।
 आरोग्याद्युःप्रमाणभ्यां द्विगुणं द्विगुणं ततः । एको जनपदो राजन् द्वीपेष्वेतेषु भारत ।
 उक्त्वा जनपदा येषु कार्यं चैकं प्रदूश्यते । ईश्वरो दण्डमुद्यम्य स्वयमेव प्रजापतिः ।
 द्वीपानान्तु महाराज रक्षंस्तिष्ठति नित्यदा । स राजा स शिशो राजन् स पिता प्रपितामहः ।
 गोपायति नरश्रेष्ठ प्रजाः सजडपण्डिताः । भोजनञ्चात्र कौरव्य प्रजाः स्वयमुपस्थितं ।
 सिद्धमेव महाबाहो तद्धि भुञ्जन्ति नित्यदा । ततः परं समा नाम दूश्यन्ते लोकसंखिते ।
 चतुरस्रं महाराज त्रयस्त्रिंशत्तु मण्डलं । तत्र तिष्ठन्ति कौरव्य चत्वारो लोकप्रभताः ।
 दिग्गजा भरतश्रेष्ठ वामनैरावतादयः । सप्रतीकृत्वा राजन् प्रभिव्रकरटानुषः ।
 तस्याहं परिमाणन् न सत्यात्तुमिहोत्सहे । अमह्यातः स नित्यं हि तिर्यग्दूर्ध्वमधनया ।
 तत्र वै वायवो वान्ति दिग्मः सर्वान्ध एव च । असम्भ्रमा महाराज तास्त्रिदशति ने द्विपाः ।
 पुष्करैः पद्मसङ्घादैर्विकसद्भिर्ब्रह्महाप्रभैः । प्रतथा पुनरेवाग्रु ने तान् मुञ्चन्ति नित्यमः ।

१०

११

१२

१३

१४

१५

श्वश्रुश्चुम्बमानासु दिग्गजेरिह मारुताः । आगच्छन्ति महाराज तत्सिद्धिं वै प्रजाः ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ परो वै विशरोऽप्ययं त्वया सञ्जय कीर्तितः । दर्शितं क्षीपयंस्त्रानमुत्तरं ब्रूहि सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ उक्ता क्षीपा महाराज गृहन् वै शृणु तत्त्वतः । स्वर्भानोः कौरवश्रेष्ठ यावदेव प्रमाणतः ।
 परिमण्ड्यो महाराज स्वर्भानुः श्रूयते यहः । योजनानां सहस्राणि विष्कम्भो दादृशास्य वै ।
 परिणामेन पट्टं च द्विपुत्रलेन चानघ । पट्टिमाङ्गः शतान्यस्य बुधाः पौराणिकास्तथा ।
 चन्द्रमासु सहस्राणि राजश्रेकादयः स्मृतः । विष्कम्भेण कुह्येष्ट त्रयस्त्रिंशत्सु मण्डलं ।
 एकानपट्टिविष्कम्भं शीतस्मैर्नहात्मनः । स्वर्भक्ष्येष्टा सहस्राणि द्वे चापि कुहनन्दन ।
 विष्कम्भेण ततो राजन् मण्डलं त्रिंशता समं । अष्टपञ्चाशत् राजन् विपुत्रलेन चानघ ।
 श्रूयते परमोदारः पतगोऽसौ विभावसुः । सत्त्वं प्रमाणमस्य निर्दिष्टमिह भारत ।
 स राज्ञश्चाद्यथेतौ यथाकालं महत्तया । चन्द्रादित्यौ महाराज सङ्घोऽप्यमुदाहृतः ।
 इत्येतत्त महाराज पृच्छतः शास्त्रवक्तृषु । सर्वं मुक्तं ययातले तस्माच्छममवाप्नुहि ।
 यथादिष्टं मया श्रेष्ठं मनिष्ठाणामिदं जगत् । तस्मादाश्रय कौरव्य पुत्रे दुर्व्योधनं मयि ।
 श्रुत्वेदं भरतश्रेष्ठ भूमिर्भवं मनोनुगः । शोमान् भवति राजन्यः सिद्धार्थः साधुवत्तमः ।
 आयुर्व्यवस्य कीर्त्तय तस्य तेजय वरुते । यः शृणोति महीपालः पर्वणोदं यतव्रतः ।
 प्रीणन्ति पितरस्तस्य तथैव च पितामहाः । इदमु भारतं वर्षं यव वर्जामहे वयं ।
 पूर्वैः प्रवर्त्तितं पुण्यं तस्यैव श्रुतवानसि ।
 इति श्रीमहाभारते भोगपर्वणि भूमिपर्वणुत्तरकुर्वादिनिरूपणे दादृशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तश्च भूमिपर्व ॥

॥ अथ भगवद्गीतापर्व ॥ २ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथ गावस्त्राणि विंशान् संयुगादित्य भारत । प्रत्यक्षदर्शो सर्वस्य भूतभव्यभविश्विवन् ।
 ध्यायते धृतराष्ट्राय सहस्रोत्पत्य दुःखितः । याचष्ट निहतं भीमं भारतानां पितामहं ।
 ॥ मध्येऽयं उवाच ॥ सद्योऽहं महाराज नमस्ते भरतर्षभ । हतो भीमः शान्तमेव भरतानां पितामहः ।
 एकुदं सर्वयोधानां धाम सर्वधनुश्रमो । शरतल्पगतः सोऽद्य श्रेते कुहपितामहः ।
 यत् क्षीयं धमाश्रित्य घ्नं पुत्रत्वनाकरोत् । स जने निहतो राजन् मध्ये भीमः शिष्यपिमा ।
 यः सर्वान् प्रविशोपाशान् समवेतान् महाशुभे । जिगायेऽरुयेनैव कामिपुर्थां महारथः ।
 जामदग्न्यं रणे रामं सोऽप्युध्यदपमभ्रमः । न हतो जामदग्न्येन स हतोऽद्य शिष्यपिमा ।
 मरुदमदृमः सैव्यं सैव्यं च हिमानीव । समुद्र इव गाभीर्थे सर्द्विष्णुले धरापमः ।
 हरदंष्टो धनुर्भङ्गः सङ्गिरेण दुर्गमदः । नरभ्रंशः पिता मेऽद्य पाशाश्वेन निपातितः ।
 पण्डुशर्मा महापैश्वं च द्रुष्टुपातमाहवे । प्राविपत भयोद्विर्षं विभं द्रुष्टुं गोगणाः ।
 परिरुह्य स भेमां तो दृशार्थं प्रदीरहा । जगामाश्रमिनादित्यः कृत्वा पर्वं द्रुदुष्करं ।

यः स शक्र इवाद्येभ्यो वर्षेण वाष्पान् सहस्रमः । जघान युधि योधानामर्जुदं द्रुमभिर्दिने ।
 स शेते निहतो भूमे वातभग्न इव द्रुमः । तत्र दुर्मुखिने राजन् यथा नाहः स भारतः ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भीष्मस्युत्पन्नयो त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं कुरूणामृषभो हतो भीष्मः शिखण्डिना । कथं रथात् स न्यपतन् पिता मे वासवोपमः ।
 कथमासंय मे पुत्रा हीना भीमेण सञ्जय । बलिना देवकन्येन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा ।
 तस्मिन् हते महाप्राज्ञे महोत्साहे महाबले । महासन्नि नरव्याघ्रे किं न आसीन्ननसदा । ११०
 आर्त्ति परामाविशति मनः संश्रुत्य मे हतं । कुरूणामृषमं वीरभक्तमं पुत्रपर्यमं ।
 के तं धान्तमनुप्राप्ताः के वाऽस्मासन् पुरोगमाः । केऽतिडन् के न्यवर्त्तन् केऽभ्यवर्त्तन् सञ्जय ।
 केऽदूरा रथगाढूलमहूतं चक्षिपर्यमं । तथाऽनीकं ग्राहमानं समरे शृणोऽन्वयुः ।
 दक्षमोऽकं इवापोहन परमैन्वममिचहा । सहस्ररश्मिप्रतिभः परेषां भयमादधत् ।
 अक्रोत् दुष्करं कर्म रणे पाण्डुसुतेषु य । धममानमनोकानि य एनं पर्यवारयत् । १११
 हृत्तिनर्तं दुराधर्मं सञ्जयास्यत्वमन्तिके । कथं शान्तनवं युद्धे पाण्डवाः प्रत्यवारयन् ।
 निरुन्तन्मनोकानि शरदंष्टं तरखिनं । चापव्यात्ताननं धारमभिजिज्ञं दुराधदं ।
 अर्नहं पुरुषव्याघ्रं द्रोमन्तमपराजितं । पातयामास कौन्तेयः कथं तमजितं युधि ।
 उधधन्वानमुपेयुं वर्त्तमानं रथोत्तमे । परेषामुत्तमाङ्गानि प्रचिन्वन्मयेयुभिः ।
 पाण्डवानां महत् सैन्यं यं दृष्ट्वाद्यन्तामाहवे । कालाप्रिमित्रं दुर्द्वेषं समचेष्टत तित्थमः । ११२
 परिहृत्य स सेनान् दमरावमनोकहा । जगामाक्षमिवावित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करं ।
 यः स शक्र इवाद्ये वर्षे शरमयं चिपन् । जघान युधि योधानामर्जुदं द्रुमभिर्दिने ।
 स शेते निहतो भूमे वातभग्न इव द्रुमः । सम दुर्मुखिनेनाजौ यथा नाहति भारतः ।
 कथं शान्तनवं दृष्ट्वा पाञ्चालानामनोकिनी । प्रहन्तुमग्रकत्तव भोषं भीमपराक्रमं ।
 कथं भीमेण शङ्गाममकुर्वन् पाण्डुनन्दनाः । कथञ्च नाजयन् भीमा द्रोणे जीवति सञ्जय । ११३
 रूपे सन्निहिते तत्र भरद्वाजात्मजे तथा । भीष्मं प्रहरतां श्रेष्ठः कथं स निधनं गतः ।
 कथञ्चानिरयत्नेन पाञ्चान्येन शिखण्डिना । भीष्मो विनिहतो युद्धे देवैरपि दुरासदः ।
 यः सृष्टं रणे नित्यं जामदग्न्यं महाबलं । अजितं जामदग्न्येन शक्रतुपराक्रमं ।
 तं हतं समरे भीष्मं महारथशुलोदितं । सञ्जयाचक्ष मे वीरयेन शर्म न विद्महे । ११४
 ममकाः के मधेव्यासा नाजहः कञ्चयाच्युतं । दुर्योधनममादिष्टाः के वीराः पर्यवारयन् ।
 पश्चिच्छिच्छिमुखाः सर्वे पाण्डवा भीष्ममभ्युः । कवितो कुरवः सर्वे नाजहः सञ्जयाच्युतं ।
 अग्निरावमये नूनं हृदयं सृष्टं मम । यच्छ्रुत्वा पुष्टव्याघ्रं हतं भीष्मं न दीर्यते ।
 तस्मिन् सत्सङ्घे मेधा च नोतिथ भरतर्षभे । अग्रमेयाणि दुर्द्वेषं कथं स निहतो युधि ।
 भीर्माधोपलानयिदुः श्रयत्कश्यपो महान् । धनुर्द्रादमहाभन्दा महाभेद्य देवायतः ।

योऽभ्यवर्षत कौन्तेयान् सयाद्यालान् ससृञ्जयान् । निघ्नन् पररथान् बोरौ दामवानि वृञ्जयन् ॥ ११ ॥
 इव्यस्त्रसागरं घोरं बाणग्राहं दुरासदं । कार्मुकैर्निर्गमत्स्यमद्वीपं चतमघ्नवं ।
 गदाऽस्मिभकराभासं हयावर्त्तं गजाकुलं । पदातिमखकलिलं शङ्खदुन्दुभिनिखलं ।
 हृद्यान् गजपदातीक्ष्य रथाश्च तरसा वहन् । विमञ्जयन्ते समरे परवीरापहारिणं ।
 विदह्मन्ते कौपेन तेजसा च परन्तप । वेवेव मकरावाधं कै वीरा पथ्यवारयन् ॥ १२ ॥
 भीष्मा यदकरोत् कर्म समरे सञ्चारिहा । दुर्योधनहिताधीय के तदाऽस्य पुरोऽभवन् ।
 केऽरचन् दक्षिणं चक्र भीष्मस्थामितेजस । पृष्ठत के परान् वीरानपामेधेन्यथप्रता ।
 केपुरस्तादवर्त्तन् रचन्तो चीभ्रमन्तिके । केऽरचन्नुत्तरं चक्र वीरा वीरस्य युधत् ॥ १३ ॥
 वामे चक्रे वर्त्तमाना केऽघ्नन् सञ्जय सञ्जयान् । अघ्नतोऽयमनीकेषु केऽथरचन् दुरासदं ।
 पार्थत केऽथरचन्त गच्छन्तो दुर्गमा गतिं । समूहे के परान् वीरान् प्रत्ययुध्यन्त सञ्जय ।
 रचमाण कथं वीरैर्गोष्पमानाश्च तेन ते । दुर्जयानामनीकानि नाजयंस्तरसा युधि ॥ १४ ॥
 सर्वलोकेश्वरस्येव परमेष्ठी प्रजापते । कथं प्रहृत्तुमपि ते श्रेष्ठ सञ्जय पाण्डवा ।
 यस्मिन् द्रोपे समाश्रय्य युध्यन्ते कुरुव परैः । तं निमग्न नरव्याघ्रं भीष्म शससि सञ्जय ।
 यस्य वीर्यं समाश्रित्य मम पुत्रो दृहद्वल । न पाण्डवानगणयत् कथ स निहत परैः ॥ १५ ॥
 य पुरा विपुष्टे सैर्ष्यं साहाय्ये युद्धदुर्मद । काङ्क्षितो दानवान् भद्रि पिता मम महाव्रत ।
 यस्मिन् जाते महावीर्ये शान्तनुलोकविश्रुत । शोकं दैन्यञ्च दुःखञ्च प्राजहत् पुत्रलङ्घणि ॥ १६ ॥
 प्रोक्त परायणं प्राञ्जं स्वधर्मनिरतं शूचिं । वेदवेदाङ्गतत्त्वञ्च कथ शससि मे हते ।
 सर्व्वास्त्रविनयोपेतं शान्त दानं मनस्विनं । हत शान्तनवं श्रुत्वा मम्य श्रेष्ठ हत वलं ।
 धर्मोदधर्मो मलवान् सम्प्राप्त इति मे मतिः । यत्र दृष्टं गुरुं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवा ।
 जामदग्न्य पुरा रामो सर्व्वास्त्रविदनुत्तम । अन्वार्थमुद्यत सञ्ज्ञे भीमेषु युधि निर्जित ।
 तमिन्द्रमकर्मणं कवुदं सर्व्वाधन्विनां । हतं गंससि मे भीष्मं किन्तु दुःखप्रत पर । ॥ १७ ॥
 अशष्टृच्छत्रियमाता सञ्ज्ञे येन विनिर्जिता । जामदग्न्येन रामेण परवीरनिघातिना ।
 न हतो यो महाबुद्धिः स हतोऽथ गिष्येण्डना । तस्माच्चूतं महावीर्यात् भार्गवात् युद्धदुर्मदात् ।
 तेजोवीर्यमलेभ्ययान् गिष्येण्डो द्रुपदात्मज । य शूद्रं कतिन युद्धे सर्व्वास्त्रविगारदं ।
 परमास्त्रविदं शूद्रं जघान भरतर्षभ । के वीरास्तमिचप्रमथ्यु शर्व्वसमदि ।
 श्रेष्ठ मे तत् यथा चाभीत् युद्ध भीष्मस्य पाण्डवै । योषिव हतवीरा मे येना पुत्रस्य सञ्जय ॥ १८ ॥
 अगोपमिव द्यौर्गान् गोकुलं तदने मम । पौरुषं सर्व्वालोकस्य परं यस्मिन् महाहवे ।
 परास्ते ततस्तस्मिन् पथमाभीमनस्तादा । जीवितेऽप्यथ सामर्थ्यं किमवाग्रासु सञ्जय ।
 घातयित्वा मरावीर्यं पितर मोदधार्मिकं । अगाधमन्त्रिणं मग्ना नौकां दृष्ट्वेव पारग ।
 भीष्मे हते शूद्रं दुःघात् न्ये शोचन्ति पुत्रका । अद्रिभारमयं मूढं पदयं मम सञ्जय ॥ १९ ॥

यच्छुक्त्वा पुरुषपद्मं हतं भीष्मं न दीर्यते । यस्मिन्नस्त्राणि मेधा च नोतिथ्य पुरुषपद्मे ॥
 अग्रमेवाणि दुर्द्वेषं कथं स निहतो युधि । न चास्त्रेण न शौर्येण न तपसा मेधया न च ।
 न धृत्या न पुनस्त्यागान्मृत्योः कश्चिद्दिमुच्यते । कालो नूनं महावीर्यैः सर्वैर्लोकदुरत्ययः ।
 यत्र शान्तनवं भीष्मं हतं शंसि सञ्जय । पुत्रग्रीकाभिषन्तशो महदुःखमचिन्तयन् ॥
 आशंसेऽहं पुरा ज्ञाणं भीष्माच्छान्तनुनन्दनाह । यदादित्यमिवापय्यत् पतन्तं भुवि सञ्जय ।
 दुर्व्याधनः शान्तनवं किल्लादा प्रत्यपद्यत । नाहं स्वभां परेषां वा बुद्ध्या सञ्जय चिन्तयन् ॥
 श्रेयं किञ्चित् प्रपश्यामि प्रत्यनोके महीचितां । दाहणः सत्तर्धमेऽप्यष्टविभिः सम्यदग्निः ।
 यत्र शान्तनवं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः । वयं वा राज्यमिच्छामो पातयित्वा महाजतं ।
 सत्तर्धमे स्थिताः पार्था नापराथन्ति पुत्रकाः । एतदर्थेण कर्तव्यं ह्यह्नास्त्राण्यु सञ्जय ।
 पराक्रमः परा शक्तिश्चतुर्गुणित्वात्प्रतिष्ठितं । अनौकानि विनिर्जन्तं श्रीमन्मपराजितं ।
 कथं शान्तनवं तातं पाण्डुपुत्रा न्यवारयन् । यथा युक्तान्यनौकानि कथं युद्धं महात्मभिः ॥
 कथं वा निहतो भीष्मः पिता सञ्जय मे परैः । दुर्व्याधनश्च कर्णश्च शकुनिय्यापि सौवतः ।
 दुःशासनश्च कितवो हते भीष्मे किमनुवन् । यच्छरीरैरुपसृष्टीणां नरवारणवाजिनां ।
 शरशक्तिमहाखड्गैर्तामराख्यां मेघाभयां । प्राविशन् किन्वा मन्दाः शर्मा युद्धविमारादाः ।
 प्राणयुग्मे प्रतिभये के दीर्यन्ते नरर्षभाः । के जीयन्ते जितास्त्रच कृतवह्ना निपातितः ॥
 अन्ये भीष्माच्छान्तनवात् तन्ममाचञ्च सञ्जय । न हि मे शान्तिरस्तीह शुला देवप्रतं हतं ।
 पितरं भीमकर्माणं भीष्ममाहवशोभिनं । आत्तिं मे हृदये हृष्टो महतीं पुत्रहानिजा ।
 त्वं हि मे सपिथेवाग्निं प्रदीपयसि सञ्जय । महान्तं भारमुद्यम्य विश्रुतं सार्वभौकिकं ।
 दृष्ट्वा विनिहतं भीष्मं मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः । शौच्यामि तानि दुःखानि दुर्व्याधनकृतान्यहं ।
 तस्मान्मे सर्वमाचञ्च यदृत्तं तत्र सञ्जय । यदृत्तं तत्र सङ्ग्रामे मन्दस्याबुद्धिसम्भवं ।
 अपनीतं सुनीतं यत् तन्ममाचञ्च सञ्जय । यत्कृतं तत्र सङ्ग्रामे भीष्मेण जयमिच्छता ।
 तेजोयुक्तं हतास्त्रेण शंस तद्यायमेपतः । यथा तदभवद्बुद्धं कुरुपाण्डुवधेनयोः ।
 क्रमेण येन यस्मिंश्च काले यश्च यथाऽभवत् ।
 दति शोमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि छतराष्टमोऽध्यायः ॥ १४ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ त्वयुक्तोऽयमनुप्रश्नो महाराज यथाऽहंमि । न तु दुर्व्याधने दोषमिममायुक्तमहंति ।
 य आत्मनो दुश्चरितादयद्भवं प्राप्नुयात्परः । एतसां तेन नान्यं म उपशङ्कितमहंति ।
 महाराज मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत् । स वधः सर्वैर्लोकैश्च निन्दितानि समाचरेत् ॥
 निकारो निष्ठितप्रश्ने पाण्डवेस्त्वप्रतीचया । अनुभूतः सहामात्यैः शान्तश्च सुचिरं वने ।
 इथानाश्च गजानाश्च राजाश्चामितेजशं । मय्यसं यत्कथा दृष्टं दृष्टं योगवसेन च ।
 शृणु तत् श्रियोपाय मा च शोके मनः कृपाः । दृष्टमेतत् पुरा नूनमिदमेव नराधिप ॥

११

१२

१३

१४

१५

१६

नमस्कृत्य पितृसोऽहं पाराशर्याय धीमते । यस्म प्रसादाद्विभ्यं यत् प्रातं ज्ञानमनुत्तमं ।

दृष्टिज्ञातीन्द्रिया राजन् दूरान् श्रवणमेव च । परचित्तम्य विज्ञानमतीतानागतम्य च । १८

कृत्यतोत्पत्तिविज्ञानमाक्रामे च गतिं शुभा । अखैरमन्त्रेऽप्युद्धेषु वरदानाम्प्रहात्मनः ।

शुभं मे विसरणेदेदं विचित्रं परमाहुतं । भारतानामभूत् युद्धं यथा तस्मैमहर्षयं ।

तेष्वनीकेषु यत्तेषु ब्रूहेषु च विधानत । दुर्व्योधनो महाराज दुःशानमयाश्रवित् ।

दुःशासन रथास्त्रैर्धुज्यन्ता भोभरचिणः । श्रुतीकानि च सर्वानि शीघ्र त्वेमनुचादय ।

अयं स मामभिप्राप्तो वर्षपूगार्भिर्चिन्तित । पाण्डवानां सर्वैर्यानां कुरुक्षेत्रे ममागम । १९

नात कार्थ्यतमं मन्ये रणे भोग्रस्य रचणात् । हन्यात् गुप्तेऽस्मै धैर्या पार्थान् सोमकंशय सष्टस्रयान् ।

अश्रवीच विशुद्धात्मा नाहं हन्तां शिखण्डिनं । श्रूयते स्वी क्षमौ पूर्वं तस्मात् वञ्चो रणे मम ।

तस्मात् भोग्रे रचितयो विशेषेणैति मे मति । शिखण्डिनो वधे यत्ता सर्वे तिष्ठन्तु मामका ।

तथा प्राच्या प्रतीच्याश्च दक्षिणेत्योत्तरापथा । सर्वैर्यस्त्रेषु कुरुक्षेत्रे रचन्तु पितामहं ।

अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात् धर्मं मद्यावत् । मा सिहं जम्बुकेनेव घातयाम शिखण्डिन । २०

वामं चक्रं युधामन्युहन्तमौजाश्च दक्षिणं । गोप्तारौ फाल्गुनौ प्राप्ते फाल्गुनोऽपि शिखण्डिन ।

सर्क्ष्यमाणं पार्थेन भोग्रेण च विवर्जित । यथा न हन्यात् गात्रेय दुःशासन तथा कुरु ।

इति श्रीमहाभारते भोग्रपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि दुर्व्योधनदुःशासनधवादे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ पञ्चम उवाच ॥ ततो रजन्वा व्युष्टायां स शब्द सुमहानभूत् । क्रोधात्ता भूमिपालानां युज्यतां युज्यतामिति । २

शङ्खदुन्दुभिषोवैश्व धिंहनादैश्च भारत । द्यहृषितनादैश्च रथनेमिस्त्रैस्तथा ।

गजानां हृंहताश्चैव योधानाश्च विगर्जन्त । श्लेणितास्फोटितोत्क्रुष्टस्तुल्य सर्वैरेऽभवत् । २१

उदतिष्ठन् महाराज सर्वै युक्तमग्रेपत । सूर्योदये महत्सैन्यं कुरुपाण्डवसेनयो ।

राजिन्द्र तव पुत्राणा पाण्डवाना तथैव च । दुष्प्रष्टव्याणि चास्त्राणि मशस्तकवचानि च ।

तत प्रकाशे धैर्यानि समदृश्यन्ते भारत । तदोधाना परेषाश्च शस्त्रवन्ति महान्ति च ।

तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदपरिष्कृता । विभाजमाना दृश्यन्ते मेघा इव सविद्युत् ।

रथानीकान्यदृश्यन्त नगराणीव भृरिश । अतीव शुभ्रमे तत्र पिताने पूर्णचन्द्रवत् । २२

धनुर्भिर्घृष्टिभिः खड्गैर्गदाभिः शक्तिमैरैः । योधा प्रहरणैः शुभ्रैस्त्रैस्वनीकेष्ववस्थिता ।

गजा पदाता रथिनस्तुरगाश्च विशास्यते । व्यतिष्ठन् वागुराकारा शशशोऽय सहस्रम् ।

ध्वजा मज्जविधाकारा बद्धशयन्त समुच्छ्रिता । श्लेषाश्चैव परेषाश्च घुत्तिमान सहस्रम् ।

फाल्गुना मणिचिवाद्वा ज्यलन्त इव पावका । अर्धिमन्नोऽप्यरोचन्त ध्वजारोहा सहस्रम् ।

महेन्द्रकैतव शुभ्रा महेन्द्रमदने खिव । मन्त्रह्लासे प्रधोराद्य ददृशुर्गुण्डकाक्षिण । २३

उद्यतैरायुधैश्चैवालमहदा कलापिनः । षट्पभाचा मनुष्येन्द्राद्यमूमुखगता वभु ।

शत्रुनि शोषयन् शन्य श्वावस्थास्य जयद्रथ । विन्दानुविन्दैः कैकेया कान्वाजय सुदक्षिण । २४

श्रुतायुधश्च कालिन्ने जयत्सेनेश्च पार्यिव । दृष्टदृष्टश्च कौरव्यः कृतवर्मा च सात्वतः ।
 दशैते पुरुषव्याघ्राः शूराः परिघवाहवः । अशौहिणीनां पतयो यज्जानो भूरिदक्षिणाः ।
 एते चाम्ये च बहवो दुर्योधनवशानुगाः । राजानो राजपुत्राश्च नीतिमन्तो महारथाः ।
 सन्नद्धाः समदृश्यन् स्वैर्यनीकेष्ववस्थिताः । बद्धकृष्णाजिनाः सर्वे बनिनो युद्धशालिनः ।
 हृष्टा दुर्योधनस्थायं ब्रह्मलोकोयं दीक्षिताः । समर्था दशबाहिन्य परिदृष्ट्य व्यवस्थिताः ।
 एकादशो धाक्षराष्ट्रो कौरवाणां महाध्रुवः । अथ सर्वैरेव्यानां यथ ज्ञान्तनवोऽग्रणीः ।
 श्रेतोष्णीषं श्रेतच्छत्रं श्रेतवर्माणमच्युतं । अपश्याम महाराज भीमं चन्द्रमिवोदितं ।
 हेमतालध्वजं वीरं राजते स्खेन्द्रे स्थितं । श्रेताभ्र इव श्रोताग्रं ददृशुः कुरुपाण्डवाः ।
 सृञ्जयाश्च महेश्वासा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । जृम्भमाणं महामिहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा यथा ।
 धृष्टद्युम्नमुखा, सर्वे समुद्विजिरे मुहुः । एकादशैता, श्रोत्रुष्टा वाहिन्यस्तत्र पार्यिव ।
 पाण्डवानां तथा सप्त महापुरुषपालिताः । उन्मत्तमकरावैर्त्ता महायाहवमाकुवौ ।
 युगान्ते समवेतो द्वौ दृश्यते सागराविधे । नैव नस्तादृशौ राजन् दृष्टपूर्व्वी न च श्रुतः ।
 अनीकानां समेनानां कौरवाणां तथाविध ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सैन्यवर्णने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ यथा स भगवान् व्यासं कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् । तथैव संहिता सर्वे समाजगुर्मुहोचिनः ।

मघाविषयग, मोममहिं प्रत्यपद्यत । दीपमानाश्च सप्येतुर्दिवि सप्त महाघहाः ।
 द्विधाभूत इवादित्य उदये प्रत्यदृश्यत । ज्वलन्त्या मिश्रया भूयो भानुमानुदितो दिवि ।
 ववाशिरं च दीप्तायां दिशि गोमायुवायसाः । लिप्तमाना, शरीराणि माषशोणितभोजनाः ।
 अहन्वहनि पार्यानां दृष्टः कुरुपितामहः । भरद्वाजात्मजश्चैव प्रातस्तथाथ सयंतौ ।
 जयोऽस्तु पाण्डुपुत्राणामित्यूचतुररिन्दमौ । युयुधाने तवार्थाय यथा स समयः कृतः ।
 सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवप्रतस्तत्र । समानीय महीपालानिदं वचनमब्रवीत् ।

इदं ज्ञः कृत्स्निय द्दरं स्वर्गोपाऽऽप्राहृतं मरुत् । शच्छब्धं तेन शकस्य ब्रह्मसद्व सजेकृतं ।
 रूप वः श्रुतिज पत्याः पूर्व्वैः पूर्व्वतैरः कृत । सभावयध्वमात्मामनययमनमो युधि ।
 नाभागश्च यथानिद्य मान्वाता नरुपो नृगः । सपिड्डाः परमे स्थानं गता कर्मभिरौदृमैः ।
 अधर्मैः सक्षियस्यैव यद्वाधिमरणं गृहे । यदाज्ञौ निधनं याति सोऽल धर्मः सनातन ।
 एवमुक्ता महीपाला भोग्नेष भगवतर्मभ । निर्ययु स्वान्वनोकार्नि शोभयन्तो रथोत्तमैः ।
 स तु वैकर्त्तन कर्णः सामात्यः मह बन्धुभिः । न्यासितः समरे शब्धं भीमेष भरतर्मभ ।
 अपेतकर्णः पुत्रास्ते राजानश्चैव तावकाः । निर्ययुः सिंहादिन नादशन्ता दिशो दश ।
 श्रेतेऽश्चै पताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभिः । ताव्यनीकानि शोभन्ते गश्रैर्ययपदातिभिः ।
 भेरीपणवशब्दैश्च दुन्दुभीनाश्च निखनैः । रयनेभिनिनादैश्च वभवाकुजिता मधोः ।

काञ्चनाद्भद्रकेयूरैः कार्मुकैश्च महारथाः । भ्राजमाना व्यराजन्त साम्रथं पर्वता इव ।
 तालेन महता भीमः पञ्चतारेण केतुना । विमलादित्यमद्भाश्रमायै कुरुचमुपतिः ।
 ये स्वदीया महेष्वास्य राजानो भरतर्षभ । अर्चन्त यथादेवं राजन् शान्तमवस्थ ते ।
 स तु गोवासन श्रेयः महत्त सर्वराजभिः । यथै मोतङ्गराजेन राजाऽहं ण पनाकिना ।
 पद्मवर्णस्त्वमोक्तानां सर्वेषामयत स्थित । अश्वत्यामा यथै यत्तं सिंहलाङ्गसूकेतुना ।
 श्रुतायुधश्चिब्रमेन पुद्मिचो विविशति । शल्यो भूरिश्रवाद्यैव विकर्षय महारथः ।
 एते सप्त महेष्वास्य द्रोणपुत्रपुरोगमाः । खन्दनैर्व्यरवभाणो भीमश्यासन्पुरोगमाः ।
 नैषामपि महोत्सेधाः शोभयन्तो रथोत्तमाः । भ्राजमाना व्यरोचन्त जाम्बूनदमयध्वजाः ।
 जाम्बूनदमयी वेदो कमण्डलुविभूषिता । केतुराचार्यमुख्यस्य द्रोणस्य धनुषा सह ।
 अनेकशतसाहस्रमनोकमनुकर्षत । महान् दुर्घोर्धनश्यामीचागो मणिमयो ध्वजः ।
 तस्य पौरवकालिङ्गाः काव्योजाः ससुदक्षिणाः । चेमधन्वा च शन्यथ तस्युः प्रमुखतो रथाः ।
 खन्दनेन महाहं ण केतुना दृपभेण च । प्रकर्षन्नेव सेनाऽयं मागधस्य रिपुं यथै ।
 तदङ्गपतिना गुप्तं हृपेण च मनस्विना । शारदाभ्रघनप्रख्यं प्राच्यानां सुमहद्वनं ।
 अनीकप्रमुखे तिष्ठन् वराहेण महायया । शूद्रशूभे केतुमुख्येन राजतेन जययथ ।
 शत रथसहस्राणां तस्यासन् वशवर्त्तिन । अष्टौ नागसहस्राणि सादिनामयुतानि षट् ।
 तत् सिन्धुपतिना राज्ञा पालितं ध्वजिनीमुखं । अनन्तरथनागाश्वमयोभत महद्वनं ।
 पृष्ठा रथसहस्रैस्तु नागानामयुतेन च । पति सर्वैकलिङ्गानां यथै केतुमौता सह ।
 तस्य पञ्चतसद्भासा व्यरोचन्त महागजाः । यन्वतोमरुत्परीरपताकार्मिद्यु मोभिताः ।
 शूद्रशूभे केतुमुख्येन पावकेन कलिङ्गक । श्वेतच्छत्रेण निष्केण चामर्युजनेन च ।
 केतुमानपि सातङ्गं विश्वपरमाद्भुतं । आस्थित समरे राजन् मेघस्य इव भानुमान् ।
 तेजसा दीपमानसं वारणं तं समास्थित । भगदत्तो यथै राजा यथा वज्रघोरस्तथा ।
 गजस्वल्भगतावाक्ता भगदत्तेन मणिगैः । विन्दान् विन्दावावन्धैः केतुमन्तमनुप्रगै ।
 मरथानीकवान् व्यूहो हरुवृहो नृपधीर्षवान् । वज्रिपद्यः पतत्युद्यः प्रहसन् सर्वतोमुख ।
 द्रोणेन विहितो गजन् राज्ञा शान्तमवन च । तथैवाचार्यपुत्रेण वाक्कीर्णेन हृपेण च ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सैन्यवर्षने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
 ॥ सश्रय उवाच ॥ तनो मुहूर्त्तान्तुमुलः शन्दो हृदयकम्पन । अश्रूयत महाराज योधानां प्रद्युम्भता ।
 हृद्दुन्दुभिषोपैद्य वारणानाञ्च हृदिहै । भेमिषोपैरयानाञ्च दीर्घतोव वसुन्धरा ।
 इयानां हृपमाणानां योधानाञ्चैव गर्भतां । क्षणेनैव नभो भूमिं शब्देनापूरितन्तदा ।
 पुष्पाणां तत्र दुर्द्धवं पाण्डवानां तथैव च । समकम्पन्त धैन्यानि परस्परसमागमे ।
 क्वच नागा रथाद्यैव जाम्बूनदविभूषिताः । भ्राजमाना व्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युत ।

१११

११०

११९

१२०

१२१

१२२

ध्वजा वज्रविधाकारास्त्रावकाणां नराधिप । काञ्चनाङ्गदिगो देजुर्ज्वलिता इव पावकाः ।
 स्वर्पाशैव परेषाञ्च समदृश्यन्त भारत । महद्भक्तैव शुभ्रा महद्भ्रमदनेखिव ।
 काञ्चनैः कवचैर्वीरा ज्वलितार्कषमप्रभैः । मग्नहाः समदृश्यन्त ज्वरनार्कषमप्रभाः ।
 कुरुयोधवरा राजन् विचित्रायुधकामुंकाः । उद्यतैरायुधैश्चैस्त्रास्तवद्भाः पिनाकिनः ।
 ऋषमाचा भेदेष्वामाद्यसूमुखगता बभुः । पृष्ठगोपास्त भीमस्य पुत्रास्तव नराधिप ।
 दुःशासनो दुर्बिषघ्नो दुर्मुखो दुःसहस्रया । विविश्रित्तिचित्रभेनो विकर्षय महारथ ।
 मथ्यमतः पुहमित्रो जयो भृशिश्रवा शूलः । रथा विभ्रतिषाहस्तास्तथैयामनुयायिनः ।
 अमोपाहा, भूरसेनाः शिवयोऽथ वंसातयः । शाल्वा मथ्यास्तथाऽन्यथास्त्रैर्गताः कैकयास्तया ।
 सौवीरा, कैतवाः प्राच्याः प्रतोथ्योदीच्यवामिनः । दादशैते जनपदाः सर्वे गृत्रास्तनुत्यजः ।
 महता रथवैद्येन ते ररञ्चु पितामहं । अनीकं दममाहसं कुञ्जराणां तरस्विनां ।
 मागधो धेन नृपतिषायाऽनीकस्तमन्वयात् । रथानाञ्चकरचाय पादरचाय दन्तिनां ।
 अभून् वाहिनीमध्ये प्रतानामयुतानि पट् । पादाताद्यायतोऽगच्छन् धनुशर्मासिपाणयः ।
 अनेकमतभाहस्ता नखग्रामासयोधिनः । अचौहिष्यो दशैका च तव पुत्रस्य भारत ।
 अद्रश्यत महाराज गङ्गैव यमुनान्तरं ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सैन्यवर्णने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अचौहिष्या दशैकाश्च व्यूढां दृष्ट्वा सुधिठिरः । कथमन्पेन सैन्येन प्रत्यव्यूहत पाण्डवः । १९१
 धो वेद मानुषं शूद्रं दैवं गान्धर्वमामासुरं । कथं भीमं स कौन्तेयः प्रत्यव्यूहत मञ्जय ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ धार्तराष्ट्रान्यनीकानि दृष्ट्वा व्यूढानि पाण्डवः । अभ्यभाषत धर्मताता धर्मराजो धनञ्जयं ।
 महर्षेर्वचनात्तात वेदयन्ति दृष्टसतेः । संहतान् योधयिदन्पान् कामं विस्तरयन्तु वङ्गन् ।
 सुषोमुखमनीकं स्यादस्थानां वज्रमिः सह । अस्त्राकञ्च तथामैन्यमन्पीयः सुतरां परैः ।
 एतदचनमाभाय महर्षेर्व्यूह पाण्डव । एतच्छ्रुत्वा धर्मराभं प्रथमानपत पाण्डव ।
 एष व्यूहमिति ते शूद्रं मज्जमत्तम दुर्लभं, अरुणं मज्जमत्तमं विहितं वज्रमस्थिता,
 यः स वात देवाद्भूतः समरे दुःसहः परैः । म नः पुरो योत्स्यते वै भीमः प्रहरतां वरः ।
 तेजोभि र्पुमैर्यानां मृद्रन् पुरुषपत्तमः । अग्रेऽप्यणीयं स्थिति भो पुष्टोपायविविचरः ।
 यं दृष्ट्वा कुरुवः सर्वे दुर्धैधमपुरोगमा । निर्वात्स्यन्ति शंभन्ताः किं हं सुद्रष्टया यया ।
 तं सर्वं शंश्रियथ्यसः प्रातोममकुतोभयाः । भीमं प्रहरतां श्रेष्ठं देवराजभित्रामराः ।
 न हि भोऽस्मि पुमानोके य संकुहं दृकोदरं । द्रष्टुमत्युयकर्मणं विपद्येत नरयमं ।
 एवगुडा महाबाहुस्तया चक्रे धनञ्जयः । व्यूहानि मथान्यागु मथयौ फाल्गुनस्तया ।
 मथ्यपातान् कुहन् दृष्ट्वा पाण्डवानां महाधमू । गङ्गैव पूर्वा किमिता सन्दमाना यद्भ्यम् ॥

भीमसेनेऽद्यलोक्षीपां धृष्टद्युम्नस्य वीर्यवान् । नकुल सहदेवस्य धृष्टकेतस्य पार्ष्णिभ ।

विराटश्च ततः पश्चात् राजाऽयासौहिणीवृत् । भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरचनं शृणुत ।

०१०

चक्ररथौ तु भीमस्य माद्रोपुत्रो महाद्युती । द्रौपदेया षष्ठीभद्रा पृथगोपाखरस्त्रिन ।

धृष्टद्युम्नस्य पाञ्चान्यस्त्रेणा गोप्ता महारथ । सहितः पूतनाशूरैरथमुख्यैः प्रभद्रकैः ।

शिखण्डो तु ततः पश्चादञ्जुनेनाभिरक्षित । यत्तो भीमं विनाशाय प्रथमैः भरतर्षभ ।

शृणुतोऽप्यञ्जुनस्त्रासीत् युयुधानो महाबल । चक्ररथौ तु पाञ्चान्यौ युधामन्यूनमौजसैः ।

कैकेयो धृष्टकेतस्य चेकितानस्य वीर्यवान् । भीमसेनो गदां विभक्तं वज्रधारमयीं दृढां ।

०११

चरन् वगेन महता समुद्रमपि शोषयेत् । एते तिष्ठन्ति सामात्याः प्रेक्षन्तस्ते जनाधिप ।

धृतराष्ट्रस्य दायदा इति बोभक्षुरत्रवीत् । भीमसेनं तदा राजन् द्रुपथस्य महाबलं ।

ब्रुवाणन्तु तथा पार्थ सर्वसैन्यानि भारत । अपूजयंसादा वाग्भिरनुकूलाभिराहवे ।

राजा तु मध्यमानोके कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । दृष्ट्वाङ्घ्रिं कुञ्जरैर्भक्तैश्चलद्भिरक्षरैरिव ।

असौहिष्ण्याय पाञ्चान्यो यशसेनो महामना । विराटमन्वयात् पश्चात् पाण्डवार्थं पराक्रमो ।

०१२

तेषामादित्यचन्द्राभाः कनकोत्तमभूषणाः । नानाचिह्नधरा राजन् रथेष्व्यासन् महाध्वजाः ।

समुत्सार्थं ततः पश्चात् धृष्टद्युम्नो महारथः । भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरचन् युधिष्ठिरं ।

त्वदीयानां परेषाञ्च रथेषु विपुलान् ध्वजान् । अभिभूयाञ्जुंमस्यैको रथे तस्यो महाकपि ।

पदातास्त्रयो गच्छन्निशङ्कतृष्टिपाणय । अनेकशतषाहस्रा भीमसेनस्य रक्षिण ।

वारणा दशषाहस्रा प्रभिन्नकरटामुखाः । शूरा हेममयैर्जालैर्दीप्यमाना इवाचला ।

०१३

चरन् इव जीमूता महाहर्षाः पद्मगन्धिनः । राजानमच्युः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः ।

भीमसेनो गदां भीमां प्रकर्षन् परिघोपमां । प्रचकर्ष महामैत्र्यं दुराधर्षो महामनाः ।

तमर्कमिव दुःप्रेक्ष्य तपन्नमिव वाहिनी । न श्रेष्ठः सर्वयोधास्ते प्रतिवीक्षितुमन्तिके ।

वज्रो नामैव स ह्यहो निर्भयः सर्वतोमुखः । चापविद्युत्क्षेत्रो घोरो गुप्तो गाण्डीवधन्वना ।

यं प्रतिव्यूहं तिष्ठन्ति पाण्डवास्तव वाहिनी । अज्ञेयो मानुषे लोके पाण्डवैरभिरक्षित ।

०१४

सन्ध्यां तिष्ठत्सु सैन्येषु सूर्यस्त्रोदयन प्रति । प्रावात्सशृणुतो वायुर्निर्भ्रे स्तनयिन्नुवान् ।

विद्यम्याताश्च विववुर्नीचे प्रकर्षवर्षिणः । रजसोद्भूयमानन्तु तमषाच्छादयज्जगत् ।

पपात महती चोक्ता प्राशुखो भरतर्षभ । उद्यन्तं सूर्यमहास्य व्यघ्नोर्यत महासना ।

अथ सञ्जीवमानेषु सैन्येषु भरतर्षभ । निघ्नभोऽभ्युद्यथैव सूर्यः सद्यैव भूयश्चाल च ।

व्यघ्नोर्यत घनादा च भूसादा भरतर्षभ । निघ्नता महवो राजन् दिक्षु सर्वान् स चाभवन् ।

०१५

प्रादुर्भासीद्गजशीर्षं न प्राशायत किञ्चन । ध्वजानां धूयमानानां सहस्रं मानरिथना ।

किंश्चिज्जातवह्नानां काश्चपस्यग्वाराम्भरे । महतां सपताकानामादित्यसमतेजसां ।

सर्वं स्यात्प्रणीभूतमभोत्तासवनेष्विव । सर्वान् पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा दृष्टमन्दितः ।

श्वस्यिताः प्रतियुद्धं तव पुत्रस्य वाहिनीं । यत्नत इव मञ्जा नो योधानां भरतर्षभ ।

दृष्ट्वाऽप्यतो भीमसेनं गदापाणिमवस्थितं ।

इति श्रीमद्भारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि पाण्डवसैन्यबुद्धे रकोत्तविभक्तिनोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सूर्योदये मञ्जय के तु पूर्व्यं दृष्ट्वाऽप्यतो इवमाणा इवाकन् । मानका वा भीमनेत्राः समीपे पाण्डवा वा भीमनेत्रामदानीं ।

केषां जघनौ भीमसैन्या सवायु केषां मेनं व्यापराद्याभयत । केषां यूनां मुषवणां प्रववां सर्वं मे त्वं दृष्टि तत्त्वं यदावत ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ उभे सेने तु च्यमिवोपयाते उभे ब्यूहे दृष्टरूपे मग्ने । उभे चित्रे वनराजिप्रकये तथैवोभे नागरदायपूर्णे ।

उभे सेने दृष्टतौ भीमरूपे तथैवोभे भारत दुर्विषये । तथैवोभे स्वर्गत्रयाय सृष्टे तथैवोभे मत्पुरुषोपजुष्टे ।

पद्याम्मुखाः कुरवो धार्तराष्ट्राः स्निताः पांथाः प्राकृष्टा योधमानाः । दैत्येभ्यसेनेव च कौरवाणां देवैरेभ्यसेनेव च पाण्डवानां ।

एके वायुः पृथतः पाण्डवानां धार्तराष्ट्रान् उपदा व्याहरन्ति । गणैः प्राणो मद्गन्धार्थं तोत्राश्च मेदिरे तव पुत्रस्य नागा ।

दुर्योधनो हस्तिनं पञ्चवं मुवपंकच जालवन्तं प्रभित्तं । समाप्त्यितो मथगतं कुरूणां संक्षयमानो वन्दिभिकागधैव ।

अत्रप्रभं येतमयातपवं सौवर्णसगभाजते चोत्तमाङ्गे । तं सर्वतः प्रकुर्वि पाञ्चतोये सार्द्धं गान्धारैर्योति गान्धारराजः ।

भीमोऽप्यत सर्वसैन्यस्य दृष्ट्वा येनच्छ्वर येतधनुः सङ्घः । येतोऽप्यीय पाण्डुरेस ध्वजेन खैरेरथै येतपैत्रप्रकाशः ।

तस्य सैन्ये धार्तराष्ट्राश्च सर्वे वाङ्मोक्तानामकेश्वरः प्रदष्ट । ये चमष्टा चक्षिया ये च सैन्यान्तथा सौवीगः पञ्चम दायः शूराः ।

शोभैर्हयैरुत्तरयो महात्मा श्रेणो धनुष्याणिर्दीनकन्तः । शस्त्रे गुनः प्रायशः सर्वराजां पद्माश भुनोत्र इवानियाति ।

वाहं चक्षिः सर्वसैन्यस्य मध्ये भरियवाः पुहमिवा जयस्य । शाला नस्त्राः कैरुयादेति सर्वे गजानीके भातरौ यो ह्यमाना ।

भारदत्तज्ञातधूम्रहाता महेश्वामो गौतमसिन्धोयोधो । शक्रे किरावैर्यवनेषु सार्द्धं तदा चमूमुत्तरतोऽभियाति ।

सवत्सकानामयुतं रथानां सृष्टुर्जयो वाऽर्जुनस्तेति स्रष्टाः । येनार्जुनमेव राजन् कृपायाः प्रयातारधी विगर्हाय शूरा ।

कापं शनकहस्तान् नागानां तव भारतं । नागे नगो रथशतं प्रथमदा रथे रथे ।

अथेऽथे दश धानुष्का धानुष्के दश चर्मिणः । सर्वं ब्यूडान्यनीकानि मांभितव भारत ।

संयुद्धं मानुषं ब्यूहं दैवगन्धर्वमासुरं । दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्म शान्तगोऽप्यगो ।

महारथोपविपुजं मनुज इव धेपयान् । भीमस्य धार्तराष्ट्राणां ब्यूहः प्रयद्भुवो दुषि ।

अनन्तरा ध्वजिनो नरेन्द्र भीमा तदोद्य न तु पाण्डवानां । ताथैव नन्ये हृदनी दुष्प्रहृष्यां पद्मनेत्रा देवस्यार्जुनस्य ।

इति श्रीमद्भारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि सैन्यवर्णने विमोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रस्य सेनं दृष्ट्वा मनुजतां । विषादमगन्तुं गन्तुं कृतोऽनुगो दुर्मिथुनः ।

ब्यूहं भीमस्य शनिधं कल्पितं मेऽत्र पाण्डव । अनेचमिव भंभेऽस्य विमोऽर्जुनमववीत् ।

धनञ्जय कथं शश्वमस्त्रामिर्व्याहृमाहवे । धार्तराष्ट्रिणं हावाहो सेपां घोहृ । पितामहः ।

अशोभ्याऽयमभेद्यश्च भीमेणाभिवकर्षिणा । कल्पितः शास्त्रदृष्टेन विधिना भूरिवर्धना ।

ते वयं संशयं प्राप्ताः सधैन्याः श्चुर्कषण । कथमस्त्रात् महाव्यूहादुत्थानं नो भविष्यति ।

अथाञ्जुनोऽप्रवीत्पाथं युधिष्ठिरमभिप्रहा । विपन्नमिव धर्मव्यस्य तव राजस्रनीकिनी ।

प्रशयाऽभधिकान् प्रहूरान् गुणयुक्तान् सङ्गनपि । जयन्यन्यतरा येन तन्निवोध विशास्यते ।

तत्र ते कारणं राजन् प्रवक्ष्याम्यनस्रयवे । नारदस्तान्द्रिष्येद् भीमद्रोणौ च पाण्डव ।

एवमेवार्थमाश्रित्य युद्धे देवासुरेऽप्रव्रोत् । पितामहः किल पुरा महेन्द्रादीन् द्वौकषः ।

न तथा बलबोर्व्याभ्यां जयन्ति विजिगीषवः । यथा सत्यानृगंसाभ्यां धर्मैकेन सानध ।

ज्ञात्वा धर्ममधर्मज्ञ लोभश्चाद्यममास्थिताः । युध्यध्वमनहङ्कारा यतो धर्मस्ततो जयः ।

एवं राजन् विजानीहि ध्रुवोऽस्माकं रणे जयः । यथा तु नारदः प्राह यतः कृष्णस्तो जयः ।

गुणभूतो जयः कृष्णं पृथतोऽभ्येति साधवं । तद्यथा विजयंश्चास्य सन्ननिद्यापरे गुणाः ।

अनन्ततेजा गोविन्दः श्चुपूगेपु निर्ययः । पुरुषः सनातनतमो यतः कृष्णस्तो जयः ।

पुरा श्लेष हरिर्भ्रंत्वा विकुण्ठोऽकुण्ठसायकः । सुरासुराणं विस्फूर्जन्नप्रव्रोत् के जयन्ति ।

अनु कृष्णं जयेमेति धैर्यं तत्रै तैर्जितं । तत्प्रसादाद्भि वैवोक्यं प्राप्तं शकादिभिः सैरः ।

तस्य ते न व्यथां काश्चिद्दिह पश्यामि भारत । यस्य ते जयमाशास्ते विश्वमुक्त्विदिवेद्वरः ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि युधिष्ठिरार्जुनसंवादे एकविंशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा स्त्रां सेनां समनोदयत् । प्रतिव्यूहज्ञनीकानि भीमस्य भरतर्षभ ।

यथोद्दिष्टान्यनीकानि प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः । स्वर्गं परममिच्छन्तः सुयुद्धेन कुरुदहाः ।

मध्ये शिखण्डिनोऽनीकं रचितं सव्यसाचिना । धृष्टद्युम्नश्चरन्त्रये भीमसेनेन पालितः ।

अनीकं दक्षिणं राजन् युयुधानेन पालितं । श्रीमता सालताश्रेण शक्रेणैव धनुमता ।

महेन्द्रयानप्रतिभं रथन्तु सोपस्करं हाटकरत्नाचचं । युधिष्ठिरः काञ्चनभाण्डयुक्तं समास्थितो नागकुलस्य मध्ये ।

समुत्कृतं दन्तप्रलाकमस्य सुपाण्डुरं ह्वमतीव भाति । प्रदक्षिणश्चैनमुपाचरन्ति महर्षयः संसृतिभिर्महोद्भ्रं ।

पुनोहिताः शत्रुवधं वदन्ति ब्रह्मर्षिसिद्धाः स्तुतवन्त एनं । जथैत्य मन्त्रैश्च महेपधोभिः समन्ततः खल्ययनं ब्रवन्तः ।

ततः सहस्राणि तथैव गाद्य फलाणि पुष्याणि तथैव निष्कान् । कुरुन्तमो ब्राह्मणसाम्प्रहात्मा कुर्वन् ययौ शक्र

द्वामरोः ।

सहस्रसूर्यः शतकिद्विणीकः पराङ्गाम्भूनदधेमक्षिवः । रथोऽञ्जुनस्यगिरिवाचिमाजी विभाजते श्वेतहयः सुचक्रः ।

तमास्थितः केवश्वभृष्टहीनं कपिध्वजो गाण्डिववाणपाणिः । धनुंधरो यस्य समः पृथिव्यां न विद्यते नो भवितां कदाचित् ।

उदत्तंयिथ्यंस्तव पुष्यसेनामतीव रौद्रं स विभर्त्सि रूपं । अनायुधो यः सुभुजो भुजाभ्यां नराय नागान् युधि भग्न

कुर्यात् ।

स भीमसेनः सहितो यमाभ्यां प्रकोदरो वीररथस्य गोत्रा । तं तत्र सिंहर्षभमत्तखेवं शोकं महेन्द्रप्रतिमानकथं ।

समीक्ष्य सेनापगतं दुरामदं संविक्ष्युः पङ्कगता यथा द्विपाः । दृकोदरं वारणराजदं योधास्तदीया भयभद्रपत्न्याः ।

अनीकमध्ये तिष्ठन्तं राजपुत्रं दुरामदं । अत्रोत् भरतश्रेष्ठ गुडाकेवं जनाईनः ।

२२०

॥ वासुदेव उवाच ॥ य एष रोषात् प्रतपन् वलक्षो यो नः सेनां सिंह इवाचकर्म । स एष भोमः कुर्वन्मकेतुर्थेनाहतास्त्रियते वाजिमेधाः ।

एतान्यनीकानि महानुभावं गूहन्ति मेघा इव रश्मिवन्त । एतानि हत्वा पुरुषप्रवीर काङ्क्षस्य युद्धं भरतर्षभेण ।

इति श्रीमहाभारते भोक्तापर्वणि भगवद्गीतापर्वणि श्रीकृष्णार्जुनसंवादे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ धार्तराष्ट्रबलं दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितं । अर्जुनस्य हितार्थाय कृपया वचनमब्रवीत् ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ युचिर्भूत्वा महाबाहो मङ्गलामाभिमुखे स्थितः । पराजयाय शूर्पणा दुर्गामोचमुदीरय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा अर्जुनः सञ्जे वासुदेवेन धीमता । अत्रोत्थं रथात् पार्थः शौचमाह कृताञ्जलिः । २२१

॥ अर्जुन उवाच ॥ नमस्ते सिद्धमेतानि श्रायै मन्दरवासिनि । कुमारि कालि कापालि कपिले कृष्णपङ्कजे ।

भद्रकाचि नमस्तथं महाकालि नमोऽस्तु ते । चण्डि चण्डे नमस्तुभ्यं तारिणि वरवर्षिणि ।

कात्यायनि महाभागे कगलि विजये जये । मिथिपिच्छध्वजधरे नानाभरणभूषिते ।

शङ्खशूलमहरणे खड्गखेटकधारिणि । गोपेन्द्रस्थानुजे श्रेष्ठे नन्दगोपकुलोद्भवे ।

महिषासृकप्रिये नित्यं कौशिकि पीतवासिनि । अट्टहासे कोकमुषे नमस्तेऽस्तु रणप्रिये । २२२

उभे शाकभरि श्रेष्ठे कृष्णे कैटभनामिनि । हिरण्यासि विरूपाचि धूम्राचि च नमोऽस्तुते ।

वेदश्रुतिमहापुण्ये ब्रह्मण्ये जातवेदसि । जम्बूकटकक्षेत्रेषु नित्यं सचिहितासये ।

त्वं ब्रह्मविद्या विद्यानां महानिद्रा च देहिनां । स्कन्दमातर्भगवति दुर्गे कान्तारवासिनि ।

स्वाहाकारः स्वधा चैव वशा काष्ठा मरस्वती । सावित्री वेदमाता च तथा वेदान्तउच्यते ।

स्तुताऽसि त्वं महादेवि विशुद्धेनान्तरात्मना । जयो भवतु मे नित्यं लक्ष्मणाद्रणजिरे । २२३

कान्तारमयदुर्गेषु भङ्गनां पासनेषु च । नित्यं वमसि पातले युद्धे जयसि दानवान् ।

त्वं जम्बुनी मोहिनी च साया ह्रीःश्रीलायैव च । मन्था प्रभावती चैव सावित्री जननी तथा ।

तुष्टिः पुष्टिर्धृतिर्दीर्घाद्भद्रादिव्यविवर्द्धनी । भृतिर्भूतिमतां कृष्णे वीक्ष्यसे भिद्भारणैः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः पार्थस्य विज्ञाय भक्तिं मानववल्गु । अन्तरोत्तमोवाच गोविन्दस्वापनः स्मिता ।

॥ देव्युवाच ॥ रुस्त्यैव तव कालेन शून्य जैथसि पाण्डव । नरस्त्वमसि दुर्द्धवं नारायणमहायवान् । २२४

अत्रेदं स्वरं श्रेष्ठोऽपीणमसि वदस्वत स्वयं । इत्येवमुक्त्वा वरदा चयेनान्तरधोचयत् ।

सञ्जा वरन्तु कौन्तेया मेने विजयगात्मन । आरुरीह ततः पार्थो रथं परमपथतं ।

कृष्णार्जुनोदेकशौ द्वियौ शङ्खौ प्रदधातुः । य इदं पठते शौचं कथ्य उत्याय मानवः ।

पचरचः पिमाचिमेधे न भयं विद्यते सदाः । न चापि रिपवस्तेभ्यः संधाया ये च दंष्ट्रिणः ।

न भयं विद्यते तस्य सदा राजकुटादसि । विवादे जयमाप्नोति बह्वैः मुच्यते बन्धनात् । २२५

दुर्गे तरति चावश्यं तथा शैरैर्बिभुष्यते । सङ्गमे विजयो नित्यं सक्ती प्राप्नोति केवचं ।

आरोग्यवलसम्पन्नो जीवेत् वर्षशतं तदा । यतत् दृष्टं प्रमादात्तु मया व्यामथ धीमत ।
 मोहादेतौ न जानन्ति नरनारायणादृषी । तव पुत्रा दुरात्मान सर्वे मन्वुवमानुगा ।
 प्राप्तकालमिदं वाक्य कालपात्रेण गुण्डिता । दैपायनो नारदश्च कालो रामस्तथा नर ।
 अवारथंस्तव सुतं न चासौ तत् गृह्णीतवान् । यत्र धर्मो द्युति कान्तिर्यत्र धी श्रीलया मति ।
 यतो धर्मस्तत इच्छते इच्छतेतो जय ।
 इति श्रीमहाभारते भोग्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि दुर्गासोत्रे त्रयोविंशोऽध्याय ॥ २३ ॥

२९०

२९१

२९२

२९३

२९४

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ केषा प्रष्ट्यास्तवाग्रे योधा युष्मिन् सञ्जय । उदयमनसं के वा के वा दीना विचेतम ।
 के पूर्व्यं प्राङ्मुखं युद्धे हृदयकल्पनं । मामका पाण्डवयाश्च तन्ममाचक्षु सञ्जय ।
 कश्च सेनासमुद्दये गन्धमान्यसमुद्भव । वाच प्रदक्षिणाद्यैव योधानामतिगर्जता ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ उभयो सेनयोस्तव योधा जघृषिरे तंदा । स्रज समा सुगन्धानामुभयव समुद्भव ।
 संहतानामनीकानि व्यूढाग्रां भरतर्षभ । संसर्गात् समुदीर्णाना विमर्दं सुमहानभृत् ।
 वादित्रशब्दस्तमुत् शङ्खभेरोविमिश्रितः । शूराणां रणशूराणां गर्जतामितरेतरं ।
 उभयो सेनयोरानु महाह्यतिकरोऽभवत् । अन्योऽन्यं वीर्यमार्णानां योधाना भरतर्षभ ।
 कुञ्जराणाञ्च नदता सैन्धानां च प्रहृष्यतां ।
 इति श्रीमहाभारते भोग्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि धृतराष्ट्रसञ्जयसंवादे चतुर्विंशोऽध्याय ॥ २४ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सव । मामका पाण्डवश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा तु पाण्डवानोके व्यूढं दुर्योधनस्तदा । आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ।
 पर्येतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य्यं सवनीश्वरं । व्यूढा द्रुपदपुत्रेण तव मिथ्येण धीमता ।
 अत्र शूरा महेश्वासा भीमार्जुनसमा युधि । युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथ ।
 धृष्टकेतुश्चिन्तान काशिराजश्च बीर्यवान् । पुरजित्कुन्तिभोजश्च शैथिल्य नरपुङ्गव ।
 युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च बीर्यवान् । सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्वे एव महारथा ।
 अस्माकन्तु विप्रिष्टा ये ताञ्जिवोध द्विजोत्तम । नायका मम सैन्यस्य संश्रयं तान्ब्रवीमि ते ।
 भवान् भोग्मय कर्णश्च छपय समितिञ्जय । अथत्यामा विकर्णश्च सौमदत्तिञ्चैघट्टश्च ।
 अन्ये च महव शूरा मर्दयं त्यक्तजीविता । नानाशस्त्रप्रहरणा सर्वैर्युद्धविशारदा ।
 अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरर्चितं । पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरर्चितं ।
 अयनेपु तु सर्वेषु ययाभागमवस्थिता । भोग्मभेवाभिरक्षन्तु भवन्त सर्वे एव हि ।
 तस्य मञ्जनयन् हर्षं कुरुदृष्ट पितामह । सिहनादं विनयोधे शङ्खा दशौ प्रतापवान् ।
 तत शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः । सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ।
 तत क्रौंक्षैथुंके महति ह्यन्दने स्थितौ । माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदधतु ।
 पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जय । पाण्डुं दशैव महाशङ्खं भीमकर्मा टिकादर ।

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ।
 काश्यपः परमेश्वारः मित्रश्रेष्ठो च नक्षत्रगः । धृष्टशुक्लो विराटश्च शक्यकिशोपरजिनः ।
 द्रुपदोऽद्रोपदेवाश्च सर्वशः इन्द्रिरीपते । मौभद्रश्च महाबाहोः प्रह्लादश्च द्रुपुः पूयकपूयकः ।
 स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदात्पतः । नभश्च पृथिवीश्चैव तुमुजोऽभ्यनुनादयन् ।
 अथ व्यश्लितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः । प्रवृत्ते शस्त्रमन्थते धनुस्त्रयश्च पाण्डवः ।
 क्षयोकेयं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

॥ अञ्जुन उवाच ॥ सेनयोहभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत । यावदेतान् निरोसेऽहं योद्धुकामानवश्लितान् ।
 कैर्मथा सह योद्धव्यमस्मिन्नशममुद्यमे । योद्धुमानानवेषेऽहं य एतेऽव सनगताः ।
 धार्तराष्ट्रश्च दुर्बुद्धैर्युद्धे मियचिकीर्षवः ।

॥ अञ्जुन उवाच ॥ स्वमुक्त्वा हवीक्रेणो गुडाक्रेण भारत । सेनयोहभयोर्मध्ये स्थापयिष्या रथोत्तमम् ।
 भोद्गद्रेणममुषतः सर्वपाशु मशोचितां । उवाच पार्थ पर्येतान् समवेतान् कुह्निति ।
 तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितृनय पिनामहान् । आचार्यान् मातुलान् भ्रातृन् पुत्रान् पौत्रान् सर्वोत्तमाः ।
 श्वशुरान् सुश्वदयैव सेनयोहभयोरपि । तान् समोक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बभूववश्लितान् ।
 हृपया परयाविष्टो विषोदन्निद्रममवीन् ।

॥ अञ्जुन उवाच ॥ दृष्ट्वेभं स्रजन् कृष्य युयुत्सुं समुपस्थितं । सीदन्ति मम गावाणि मुखश्च परिमुच्यति ।
 वेपयुश्च शरीरे मे रोमस्यैव जायते । गाण्डोर्वं संमते हस्तात् त्वक्षुषैव परिदह्यते ।

न च प्रक्रीम्ववस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः । निमित्तानि च पश्यामि विपरोतानि केवच ।
 न च श्रेयोऽनुपश्यामि हला स्रजनमाहवे । न कङ्क्षे विजयं कृष्य न च राज्यं सुखानि च ।
 किन्ना राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा । येषामर्थे काङ्क्षितं मेो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
 त इमिवश्लितां युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च । आचार्यां पितरः पुत्रास्त्रैव च पिनामहाः ।
 मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनमया । एतान् हनुमिच्छामि प्रतोऽपि मधुसूदन ।
 अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हतेः किञ्चु महीरुते । निहत्य धार्तराष्ट्राणः का प्रीतिः स्याज्जनाईन ।
 पापमेवात्रयेदस्मान् हनैतानतनायिनः । तस्मान्नाहं वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्ववान्भवान् ।

स्रजन् हि कथं हला सुखिनः ह्यन माधव । यद्ययेते न पश्यन्ति योभोपहतचेतवः ।
 कुलचययत्तं देयं मित्रद्वेषे च पातकं । कथं न श्रेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्त्तितुं ।
 कुलचययत्तं देयं प्रपश्यद्भिर्ननाईन । कुलचये प्रपश्यन्ति कुलधर्मोः सनतनवाः ।
 धर्मं न ह्येकते शतैस्त्रमधर्कोऽस्मिभवद्युत । अधर्कोऽस्मिन्वान् कृष्य प्रमुच्यन्ति कुलधियाः ।
 स्तोत्रु द्रुपदाश्च वार्ष्णेय जगते वर्जसह्वरः । सहरो नरकायैव कुलश्रानां कुलशुच ।
 पतन्ति पितरो देवांस्तुभ्रपिण्डादकक्रिया । द्यौर्देवैरेतैः ह्यस्रान्नां वरसह्वरकारकैः ।

उत्साद्यन्ते जातिधर्मा कुलधर्मोश्च शाश्वता । उत्सन्नकुलधर्मोऽपि मनुष्याणां जनादपि ।

गरके निहत वासो भवतोत्यनुग्रशुभम् । अशो वत महत्पाप कर्तुं व्यभिक्ता वर्यम् ।

८७

यद्राज्यसखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यतः । यदि मामप्रतीकारमशक्तं शक्यपाणयम् ।

धातृराष्ट्रा रणे हन्युस्त्वान्ने वेमतर भवेत् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वाऽर्जुन सङ्क्षेपेण रथोपस्य उपाविशत् । विस्मज्य समरं चापं शोकमविग्रमानसम् ।

इति श्रीमद्भारतम् श्रीमद्विष्णुसंहितायां श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादे नामप्रथमोऽध्यायः । श्रीमद्विष्णुसंहितायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तन्नाथा हृषीकेशमनुपूर्णाकुलेचण्डं । विषोदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनम् ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुतस्त्वा कश्चलमिदं विषमे समुपस्थितं । अनार्य्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्त्तिकरमर्जुनम् ।

८८

क्रेय मास्मगम पार्थ नैतत्स्वपुपद्यते । सुद्रे च्छदयदैर्ब्व्यग्र त्यक्तोऽस्मिन् परन्तप ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ कथं भोममह सङ्क्षेपेणैव मधुसूदनम् । द्रुपदि प्रतिशोभामि पूजार्हं वरिष्ठम् ।

गुरुनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके । हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरुनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ।
न चैतद्भिन्नं कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः । यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽस्वस्थिता प्रमुखे
धातृराष्ट्रा ।

कार्ष्ण्यदेवोपपद्यतस्वभाव पृच्छामि त्वां धर्मसम्बुद्धचेता । यच्छ्रेयं स्थानिश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यसेऽहं शार्धि मंतां प्रपन्नम् ।
न हि प्रपश्यामि समापनुद्यात् यच्छोकमुन्मेषणमिन्द्रियाणां । अवाप्य भूमावसपन्नमृद्धं राज्यं सुरारणामपि चाधिपत्यम् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेश गुडाकेश परन्तप । न योऽस्य इति गोविन्दमुक्त्वा हृष्यो बभूव ह ।

तमुवाच हृषीकेश प्रहमन्निव भारत । सेनयाहभयार्थेऽपि विषोदन्तमिदं वचम् ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अशोभानन्वशोऽस्यैव प्रज्ञावादांश्च भाषसे । गतास्त्रनगतासंख्यं भानुशोचन्ति पण्डिताः ।

८९

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वेमे जनाधिपाः । न चैव न भविष्याम सर्वे वयमत परम् ।

देहिनाऽस्मिन् यथा देहं कामारं यौवनं जरा । तथा देहान्तरप्राप्तिर्धिरस्त्रच न मुह्यति ।

मात्रास्वर्गैस्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदा । आगमापायिनोऽनित्यास्त्वान्कलितिवल्लभ्यते भारत ।

य हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ । समदुःखसुखधीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ।

गामतो विद्यते भावो नामाधो विद्यते सत । उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिनोऽभि ।

अविनाशि तु तद्विद्महे येन सर्वमिदं ततम् । विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ।

९०

अन्तवन्त इमे देशे नित्यस्त्रोक्ता शरीरिणः । अनाग्निनाऽप्रमेयस्य तस्माद्युधस्य भारत ।

य एनं वेत्ति हन्तारं यथैवं मन्यते हतं । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ।

न जायते म्रियते वा कदाचिच्छायं भूमा भविता वा न भुवः । अज्ञो नित्यं शायतोऽप्यपरायो न हन्यते हन्यमाने
शरीरे ।

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययं । कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हृत्ति कं ।
 बाधांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि । तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति
 नवानि देही ।

नैनं हिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं क्लेदयन्थापो न शोषयति माहृत ।
 अश्वेद्योऽयमदाहोऽयमक्रोधोऽग्रोऽय एव च । नित्यं सर्वगतं स्यात्पुरचलोऽयं मनातन ।
 अथकोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते । तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचिषुमर्हसि ।
 अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृत । तथाऽपि त्वं महाबाहो नैनं शोचिषुमर्हसि ।
 जातस्य हि भ्रुवो मृत्युर्भुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्यैरेवं न त्वं शोचिषुमर्हसि ।
 अथकादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अथकनिधनान्यत्र तत्र का परिदेवना ।

आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवत् वदति तयैव चान्य । आश्चर्यवत् चैनमन्यं शृणोति श्रुताऽप्येन वेद् न
 चैव कश्चित् ।

देही नित्यमवशोऽयं देहे सर्वस्य मारत । तस्मात् सर्व्वाणि भूतानि न त्वं शोचिषुमर्हसि ।
 स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकल्पितुमर्हसि । धर्मशोद्धिं युद्धात् श्रेयोऽन्यत् चक्षियस्य न विद्यते ।
 यदृच्छ्या चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपाहृत । सुखिनं चक्षियाः पार्थ लभन्ते युद्धमोद्गुणं ।

अथ चेत्त्वमिदं धर्म्यं सद्गुणं न करिष्यसि । तत स्वधर्मं कीर्त्तिञ्च हिवा पापमवाप्स्यसि ।
 अकीर्त्तिञ्चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्यथा । सन्धावितस्य चाकीर्त्तिमंरणादतिरिच्यते ।
 भयाद्राणुदुपरतं संक्षन्ते त्वं महारथा । घोषाच्च त्वं वज्रमते भूला थास्यसि साधव ।
 अवाच्यवादीश्च बहून् वदिष्यन्ति तव हिता । निन्दन्तस्तत्र सामर्थ्ये ततो दुःखतरन्तु किं ।
 एतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्तव्ये मदी । तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चय ।

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ । ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ।
 यथा तेऽभिहितं साक्षी बुद्धियोगे लिमा शृणु । बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ कर्मवन्धं प्रहास्यसि ।
 जेहाभिक्रमकशोऽस्ति प्रत्यवापो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य आपते महतो भयात् ।
 यत्रसायात्मिका बुद्धिरैकेह कुरुनन्दन । वज्रशाखा ह्यनन्त्याद्य बुद्धयोऽयवसायिना ।
 यामिमा पुष्पिता वाच प्रवक्ष्यामिपिपयित । वेदवाद्दरता पार्थ नान्यदस्तीति वादिन ।

कामात्मानं स्वर्गपरा अन्मकर्मकलप्रदां । क्रियाविशेषबहुला भोगैश्वर्यगतिं प्रति ।
 भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसां । व्यवसायात्मिका बुद्धिं समाधौ न विधीयते ।
 वैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो मवाञ्छुन । निर्दन्दे नित्यमन्त्रेक्षा निर्व्यागचेम आत्मवान् ।
 धावानथं उदपाने सन्धेत् संपुनोदके । तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्रह्मण्य विजानत ।
 कर्मश्रेयाधकारणे मा फलेषु कदापन । मा कर्मफलहेतुर्भूर्नेति सङ्गीःस्तु कर्मणि ।
 योगस्य तु कर्मोऽपि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय । विद्वाधिक्षो समो भूता समतल योग उच्यते ।

दूरेण ध्वारं कर्म बुद्धियोगाद्दमञ्जय । युद्धैः शरणमन्विच्छ ह्यपणाः फलहेतरः ।

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते । तस्मात् योगाय युञ्जन् योग कर्मसु कौशलं ।

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनोपिणं । अन्वयन्धविनिर्मुक्ता परं गच्छन्मयनामयं ।

यदा ते मोहकलिल बुद्धिर्व्यतितरिष्यति । तदा गन्तासि निर्बन्धं श्रेयस्य श्रुतस्य च ।

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला । समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव । स्थितधी किं प्रभाषेत किमासीत प्रजेन किं ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रजहति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् । आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदेत्यते ।

दुःखेषु द्विगमना सुखेषु विगतस्यूह । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्निरुच्यते ।

य सर्वान्धान्निच्छेद तत्तत् प्राप्य शुभाशुभं । नामिनन्दति न ददति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानोव सर्वैश्च । इन्द्रियाणोन्द्रियार्थैर्भ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।

विषया विनिवर्त्तन्ते निराहारस्य देहिनः । रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं हृष्टा निवर्त्तते ।

यतनो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विषयिनः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रथमं मनः ।

तानि सर्वाणि सयस्य युक्त आसीत मत्परः । वशे हि यच्छेन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गोऽप्युपजायते । सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ।

क्रोधात् भवति सभ्राह्मः स क्रोधात् स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशान् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशान् प्रणश्यति ।

रागद्वेषवियुक्तैश्च विषयानिन्द्रियैश्चरन् । आत्मवश्यैर्ध्वंशेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ।

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्तीपजायते । प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पथ्यवतिष्ठते ।

मासि बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना । न चाभावयत शान्तिरशान्तस्य क्षुतं सुखं ।

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञा वायुर्नोवमिवाभसि ।

तस्मात् यन्महाबाहो निवृत्तदीप्तानि सर्वंश्च । इन्द्रियाणोन्द्रियार्थैर्भ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।

यां निष्ठा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जायत भूतानि सा निष्ठा पश्यते मुने ।

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यदन् । तदन् कामा य प्रविशन्ति सर्वं स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ।

विहाय कामान य सर्वान् पुमान्शरति निस्पृहः । निर्भ्रंशो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ।

एषा प्राप्ती स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति । स्थित्वासात्मनाकालोऽपि ब्रह्म निश्चाण्ट्यच्छति ।

इति श्रीमद्भागवतमीशोपनिषत्सु श्रीभगवद्गीतासु उपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे साङ्ख्ययोगो नामवित्तोऽध्यायः । भीष्म

पर्वणि तु पाद्मोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ व्यायमी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनाह्वनः । तत् किं कर्मणि धारं मा नियोजयसि क्षीयव ।

ध्यामिच्छेणैव वाचेन युद्धि मोहयसीव मे । तदेकं वद निश्चिद्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयं ।

॥ भगवानुवाच ॥ सोऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता गथाऽपि । ज्ञानयोगेन साद्यानां कर्मयोगेन योगिनां ।

न कर्मणामनारम्भायैकैर्कर्म्यैरुपैऽनुते । न च ह्यप्रपन्नादेव सिद्धिं समधिगच्छति ।

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वगुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयवहः ।

२८

॥ अर्जुन उवाच ॥ श्रेयं केन प्रयुक्तोऽयं पापघ्नरति पूरुषः । यनिश्चक्रेऽपि वांस्पि य धनादिव नियोजितः ।

॥ भगवानुवाच ॥ काम एव क्रोध एव रजोगुणसमुद्भवः । महाशोभा महापाप्मा विद्वानभिह वैरिणं ।

धूमेणाग्निवते वज्रियथादशो मलेन च । यथोत्प्लिनादृतां गर्भस्यया तेनदमादृतं ।

आदृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । कामरूपेण कैर्नित्यं दुष्युरेषानलेन च ।

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते । एतेऽन्विताहृद्यथेयं ज्ञानमादृत्य देहिने ।

तस्मात्तन्निन्द्रियाण्यादौ निधम्य भरतर्यभ । पाप्मानं प्रजहि क्षेपं ज्ञानविज्ञाननाशनं ।

इन्द्रियाणि पराण्याऽऽरिन्द्रियेभ्यः परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ।

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या संतभ्यात्मानमात्मना । जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदं ।

इति श्रीमहाभारते भोगपर्वणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णाऽर्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम

द्वतीयोऽध्यायः भोगपर्वणि तु सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ भगवानुवाच ॥ इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमथयं । विवस्वान् भगवे प्राह मगुरिखाकवेऽनवीत् ।

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः । स कालेनह महता योगो नष्टः परन्तप ।

य एवायं मया तेऽह योगः प्रोक्तः पुरातनः । भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्यतदुक्तमं ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः । कथमतदिजानोष्यां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ।

॥ भगवानुवाच ॥ बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन । ताम्यहं वेद सर्वानि न त्वं वेत्स्य परन्तप ।

अज्ञोऽपि सन्नयथात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्मात्ममाद्यथा ।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अशुभान्ममधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं ।

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ।

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म भैति मामेति शोऽर्जुन ।

वीतरागभयक्रोधा मन्मथां मामुपायिताः । बहवो ज्ञानतपसा पता महाविमागताः ।

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं । मम वर्तमानवर्तन्ते मनुज्याः पाप्य सर्वशः ।

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः । त्रिषु हि मानुष लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ।

चातुर्वर्त्ये मया सृष्टे गूणकर्मविभागशः । तस्य कर्तारमपि मां विद्वाकर्तारमवयं ।

न मां तिर्यन्ति कर्मोणि न मे कर्मफले स्पृहा । इति मां शोऽभिजानाति कर्मोऽभिनं स वध्यते ।

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि भुमुक्षुभिः । कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वैतरं कृतं ।

किं कर्म किमकर्षति कथयोऽप्यथ मोहिताः । तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयथेऽऽभार ।

कर्मणां ह्यपि योद्ध्यते योद्ध्यस्य विकर्मणः । अकर्मण्यय योद्ध्य गहना कर्मणां गतिः ।

कर्मण्यकर्म यः पर्यदकर्मणि च कर्म यः । स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृतः ।

यस्य धर्मो धर्मारम्भाः कामसद्व्यवस्थिताः । ज्ञानोद्भिदग्धकर्मणं तमाहुः पण्डितं वुधाः ।

त्यक्त्वा कर्मफलसङ्गं चिन्तितो निराश्रयः । कर्मण्यभिप्रष्टोऽपि नैव किञ्चित् करोति यः ।

निराशोऽर्थतच्चिन्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः । शरीरं केवलं कर्मं कुर्वन्नाप्नोति किञ्चिदं ।

यदृच्छालाभमनुष्ठेह दन्दातीतो विममरः । समं सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ।

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः । यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ।

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नेः ब्रह्मणा हुतं । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मण्येवाधिना ।

देवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते । ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञैर्वापजुहोति ।

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति । शब्दादीन् विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुहति ।

सर्व्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे । आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ।

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथा । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतथ' संश्रितवर्ताः ।

अपाने जुहति प्राणं प्राणेषुपानं तथा परे । प्राणपानगतौ रुद्धा प्राणायामपरायणाः ।

अपरे नियताहारा प्राणान् प्राणेषु जुहति । सर्वेष्येते यज्ञविदो यज्ञचपितकल्मषाः ।

यज्ञप्रियाष्टतभुजे यान्ति ब्रह्म सनातनं । नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्य कुसक्षत्तम ।

एवं वद्विधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे । कर्मजान् विद्धि तान् सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यथे ।

श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञ परन्तप । सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ।

तदिद्धि प्रणिपातेन परिश्रमेन सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्पुद्गिनः ।

यज्ञज्ञात्वा न पुनर्नोहमेव यास्यसि पाण्डव । येन भूतान्येषेण द्रुक्ष्यस्तात्मन्यथो मयि ।

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञानप्रदमेव ब्रजिनं सन्तरिष्यसि ।

यद्येधासि समिद्धोऽग्निर्भस्ममात् कुर्वतेऽज्जुन । ज्ञानाग्निं सर्वकर्माणि भस्ममात् कुर्वते तथा ।

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तत्सर्वं योगधर्मबिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ।

अद्वावास्तमे ज्ञानं तत्परं संयतेन्द्रिय । ज्ञानं लब्ध्वा परं ज्ञानिमचिरेणाधिगच्छति ।

अज्ञस्याद्ब्रह्मधानस्य संश्रयात्मा विनश्यति । नायं लोकोऽस्ति न परे न सुखं संश्रयात्मनः ।

योगसन्त्यक्तकर्माणं ज्ञानधर्मच्छिन्नमशयं । आत्मवन्तं न कर्माणि निवर्धन्ति धनञ्जय ।

तस्मादज्ञानमभूतं हृत्स्वं ज्ञानासिनात्मनः । किञ्चैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ।

इति श्रीमहाभारते श्रीभगवद्गीतापर्वणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि भवद्गीतासुपनिषत्सु श्रीकृष्णाञ्जुनसंवादे ज्ञानयोगो नाम

चतुर्थोऽध्यायः भोक्षपर्वणि तु अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ अञ्जुन उवाच ॥ मत्प्राप्तं कर्मण्यं छुष्य पुनर्थोगश्च शपसि । यत्केचन एतथोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चिनं ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मत्प्राप्तं कर्मयोगश्च नि श्रेयसकरावुभौ । तथोक्तु कर्ममत्प्राप्तात् कर्मयोगो विप्रियते ।

श्रेयः स नित्यमत्प्राप्तो यो न देष्टि न काङ्क्षति । निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो मुखं यन्म्यात् प्रमुच्यते ।

सांख्ययोगो ह्यथमाज्ञा प्रवदन्ति न पण्डिताः । एकमयान्वितं सम्यग्भयार्विन्दते फल ।

यत् सांख्ये प्राप्यते स्वाभं तत्प्रागैरपि गन्धते । एकं सांख्यश्च योगश्च यः पश्यति स पश्यति ।

सञ्चाससु महावाचे दुःखमाप्रमयेगत । योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ।
 योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः । सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ।
 नैव किञ्चित् करोतीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् । पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रक्षन् गच्छन् स्वपन् शयन् ।
 प्रसपन् विस्मजन् गृह्णन् क्षिप्रमपि सपि । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ।
 ब्रह्मण्याधाद्य कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । ह्यित्येते न स पापेन पद्मपत्रमिवाधमा ।
 कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्मा कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ।
 युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीं । अयुक्तः कामकारेण फले प्रको निबध्यते ।
 सर्वकर्मणि मनसा संश्रय्यास्ते सुखं वधी । नन्दारे पुरे देहो नैव कुर्वन्नकारयन् ।

१०१

१०२

१०३

१०४

न कर्तव्यं न कर्माणि शोकाद्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलधेयं स्वभावस्तु प्रवर्तते ।
 नादत्ते कश्चित्पापं न चैव सुकृतं विभुः । अज्ञानेनादत्तं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ।
 ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवत् ज्ञानं प्रकाशयति तत्परं ।
 तद्बुद्धयस्तदात्मानसन्निष्ठास्तत्परायणाः । गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्झृतकल्मषाः ।
 विश्रान्तिश्चमन्त्रे ब्रह्मणो गवि हस्तिनि । ऋनि चैव शपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ।
 इदं वै तैजितः संगो येषां साम्ये स्थितं मनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्मात् ब्रह्मणि ते स्थिताः ।
 न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चापियं । स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितः ।
 वाद्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखं । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमचयमश्रुते ।
 ये हि संसर्गजा भोगा दुःखयोनय एव ते । आद्यन्तवन्त कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ।
 शक्नोतीहैव यः शोढुं प्राक्शरीरविमोचणत् । कामक्रोधाद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ।
 योऽन्तःसुखोऽन्तरारमस्तथान्त्यैतिरेव यः । स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ।
 एभस्मे ब्रह्म निर्वाणश्रयः क्षीणकल्मषाः । द्विजद्वैधा यतात्मान सर्वभक्तिते रताः ।
 कामक्रोधविमुक्तानां यतीनां यतश्चेतसां । अभितो ब्रह्म निर्वाणं वर्तते विदितात्मना ।
 स्वर्गान् कृत्वा वक्षिवाद्यांश्चुष्टैवान्तरे भुवोः । प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणो ।
 यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः । विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा युक्त एव सः ।
 भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरं । सुष्ठु सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मसञ्चासयोगो नाम
 अष्टमोऽध्यायः भीष्मपर्वणितु एकेनविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ भगवानुवाच ॥ अश्रितं कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः । स भवामी च योगी च न निरप्रिन्नं चाक्रियः ।
 यं श्रयामिति प्राञ्चयेयं तं विद्धि पाण्डव । न ह्यमथ्यन्महत्त्वेन योगी भवति कथम् ।
 आरुषोभुने धीमं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तथैव श्रमः कारणमुच्यते ।
 एदा हि मेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपजते । सर्वसंश्लेषस्यस्यो योगारूढस्यस्योऽप्यते ।

१०५

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवधादयेत् । आत्मैव ज्ञात्मानो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः । अनात्मनस्तु शत्रुने वर्त्ततात्मैव शत्रुवत् ।

जितात्मानः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः । योगीन्धणसुसुदुःखेषु तथा मानापमानयोः ।

ज्ञानविज्ञानद्वन्नात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः । युक्त इत्युच्यते योगी समनोष्टाग्नकाश्चनः ।

सुहृन्निवाप्युदासीनमथस्थदेव्यबन्धुषु । साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विश्रयते ।

योगी युञ्जीत शततमात्मानं रश्मि स्थितः । एकाकी यतचित्तात्मा निराग्रीरपरिचयः ।

शुभौ द्वेष प्रतिशठाय स्थिरमासनमात्मनः । नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैवाजिनकुमोत्तरं ।

तथैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः । उपविश्यासने युष्मात् योगमात्मविग्रहद्वये ।

समं कायधिरायोगं धारयन्वचनं स्थिरः । सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिग्भ्रमन्वकाकयन् ।

मूषान्नात्मा विगतभोगैर्ब्रह्मचारिणो जितः । मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ।

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः । शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ।

नात्यग्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्रतः । न चातिस्रग्भ्रोलस्य जायते नैव चाङ्गुन ।

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु । युक्तस्त्रावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ।

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते । निस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ।

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता । योगिनो यतचित्तस्य युञ्जते योगमात्मनः ।

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया । यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि हृद्यति ।

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिधातुमतीन्द्रियं । वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितयत्नति तत्त्वतः ।

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः । यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचान्यते ।

तं विशादुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितं । स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्बिषयचेतसा ।

रुद्धस्यप्रभवान् कामास्त्यक्त्वा सर्वानभ्रमेवतः । मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ।

शनैः शनैरुपरमेत् शुद्धा धृतिम्यहीतया । आत्मसंख्यं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ।

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्मिन् । ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशंनेयेत् ।

प्रशान्तमनसं ज्ञेयं योगिनं सुखमुत्तमं । उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्पमयं ।

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मष । सुखेन ब्रह्मसंस्तुयमानं सुखमद्भुते ।

सर्वभूतस्यमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र भद्रदर्शनः ।

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ।

सर्वभूतस्थितं यो मां भजति कल्पमास्थितः । सर्वं या वर्त्तमानोऽपि स योगी मयि वर्त्तते ।

आत्मोपस्थेन सर्वत्र समं पश्यति योऽञ्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ।

॥ अञ्जुन उवाच ॥ योऽयं योगस्तथा प्रोक्तः शब्देन मधुसूदन । एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिरां ।

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दुर्ध्र । तस्याहं निपहं मन्ये वापौरिव सुदुष्करं ।

॥ भगवानुवाच ॥ अथग्रथं महाबाहो मनो दुर्निर्घटं चक्षं । अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ।

अथयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः । त्रय्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः । ११००

॥ अर्जुन उवाच ॥ अर्थतिः अह्वयोपेतो योगाच्चलितमानसः । अप्राप्य योगसंभिक्षिं कां गतिं कल्प गच्छति ।

कश्चिन्नैवविभ्रष्टश्चिन्नाभ्रमिव नश्यति । अत्रैतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ।

एतन्ने संशयं कल्पं हेतुमहंस्त्वमेपतः । त्वदन्यः संशयस्त्वोस्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ।

॥ भगवानुवाच ॥ पार्थ नैवेह नामुच विनामस्तस्य विद्यते । न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति ।

प्राप्य पुण्यकृतान् लोकानुषित्वा शान्त्वतोः समाः । सुखीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते । ११०१

अथ वा योगिनामेव कुत्रे भवति धीमता । एतद्भिः दुर्घमतरं लोकैः जन्म यदीदृशं ।

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्ण्यदेहिकं । यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ।

पूर्व्वाभ्यासेन तेनैव क्रियते ह्यवगोऽपि सः । जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दत्रह्यातिवर्जितं ।

प्रदत्तात् यतमानस्तु योगी संशुद्धकिन्त्वियः । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो घाति परां गतिं ।

तपस्त्रियोऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः । कश्चिन्मद्याधिको योगी तस्मात् योगी भवार्जुन । ११०२

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतानाम्तरात्मनाः । अह्नावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ।

इति श्री महाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे आत्मसंयमयोगो नामषष्ठो

ऽध्यायः ॥ भीष्मपर्वणि तु त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ भगवानुवाच ॥ मय्यात्मकमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाययः । अथंश्रथं समयं मेा यदा ज्ञास्यसि तच्छृणु ।

ज्ञानमोऽहं ध्विक्रानमिदं वक्ष्याम्यमेततः । यज्ञशाला नेह भूयोऽयज्ञज्ञातयमवश्रियते ।

मनुश्याणं सहस्रेषु कश्चित् यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्नां वेत्ति तत्फलतः ।

भूमिरापोऽनमो वायुः सं नमो बुद्धिरेव च । अहंकार इतोयं मे भिन्ना प्रकृतिरुत्पदा । ११०३

अपरेत्यमितस्तस्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां । जीवभूतां महाबाहो यद्येदं धार्यते जगत् ।

एतद्योगीनि भूतानि स्रष्टाणोऽयुपधारय । अहं ह्यस्तस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।

मत्तः परतरं नायत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय । मयि सर्वमिदं प्रोक्तं सृष्टे मणिगण । इव ।

रथोऽवमसु वेगमेव प्रभाऽग्निं त्रिसिख्यंदाः । प्रवक्त्वा सर्ववेदेषु शब्दं मे पाहसं नृषु ।

पुष्टो गन्धः पृथिव्यां च तेजसाग्निं विभावथै । जीवन् सर्वभूतेषु तपसाग्निं तपस्त्रियु । ११०४

जीवं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनं । बुद्धिर्बुद्धिमतामग्निं तेजस्त्रेजस्त्रिजगामहं ।

सर्वं कल्पताद्याहं व्यागरागविहर्षितं । धर्मोविहङ्गो भूतेषु कामोऽग्निं भरतर्षभ ।

ये चैव वास्तिका भावा राजासालामपाय ये । मत्त एवेति तान् विद्धि न सर्वं तेषु मे मयि ।

त्रिभिरंगुलतर्धमं विरेमि । सर्वमिदं जगत् । मोहितं नामिजामातिं मामेवः परमस्यथ ।

इदो द्वा गृहमयो मम माया दुःखदा । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायाभितो तस्मिन् मे । ११०५

न मां दुष्टृतिमो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः । माययापहृतास्तान् साधुरं भावमाश्रिताः ।

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । शान्ता जिज्ञासुर्यार्या ज्ञानी च भरतर्षभ ।
 तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विद्यथते । प्रियो हि ज्ञानिनो नित्यमहं स च मम प्रिय ।
 उदारः सर्वं रक्षते ज्ञानी स्वात्मैव मे मतं । आस्थिन् स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमा गतिं ।
 बहूनां जन्मानामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते । वासुदेव सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ ।
 कामैस्तेष्वैष तज्ज्ञाना प्रपद्यन्तेऽन्यदेवतां । तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ।
 यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामैव विदधाम्यहं ।
 स तथा श्रद्धया युक्तश्चाराराधनमीहते । लभते च तद्दः कामान् मयैव विहितान् हितान् ।

अन्तवत्सु फलं तेषां तद्भवत्यन्यमेधयां । देवान् देवयज्ञो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ।
 अन्त्यकं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः । परं भावमजानन्तो ममार्थप्रमनुत्तमं ।
 नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः । मूढोऽयं नाभिजानाति लोकं मामजमययं ।
 वेदाहं समतीतानि वक्तॄमानानि चाञ्छुन । भविष्याणि च भूतानि मानु वेद न कश्चन ।
 दृच्छद्देषसमुत्थेन दन्दमोहेन भारत । सर्वभूतानि सर्वोहं सर्वो यान्ति परन्तप ।
 येषां लन्तगर्तं पापं जनानां पुण्यकर्मणां । ते दन्दनोहनिर्गुणा भजन्ते मां दृढमता ।
 जरामरुपमावाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्बिदुः शूद्रमथात्म्यं कथं चाखिलं ।
 साधिभृताधिदैवं मां साधियज्ञश्च ये विदुः । प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्द्युक्तचेतसः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विज्ञानयोगो नामषष्ठोऽऽ

ध्यायः ॥ भीष्मपर्वणि तु एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ किन्तु ब्रह्म किमथात्मं किङ्कर्षं पुरुषोत्तम । अधिभूतश्च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ।
 अधियज्ञ कथं कोऽय देहेऽस्मिन् मधुसूदन । प्रयाणकाले च कथं श्रेयोऽपि नियतात्मभि ।
 ॥ भगवानुवाच ॥ अचरं परमं ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्षधंशित ।
 अधिभूतं चरो भावः पुरुषस्याधिदैवतं । अधियज्ञोऽहंमेवाव देहे देहभूतात्मन ।
 अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरं । यः प्रयाति स मद्भावो यानि नास्त्वयं सम्यग ।
 यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभाजिनः ।
 तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च । मय्यर्पितमनो बुद्धिर्मांसेवैश्वर्यभारः ।
 अभ्यासोऽगद्युक्तेन चेतसा नान्यगामिना । परमं पुरुषं दिव्यं याति पापान्मुच्यन्तयन् ।

कविं पुराणमनुशासितं रत्नैः रणीयां समनुस्मरेद्य । सर्वस्य धातारमश्चिद्वरुपमादित्यवर्षे तमसः परन्तान् ।
 प्रयाणकाले मनसाऽप्येन भक्त्वा युक्ता योगयत्नेन च । भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् तं परं पुरुषमुपैति दिव्यं ।
 यद्दर्शनं वेदविदो वदन्ति विमन्ति यत् यतयो वीतरागाः । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्तं पदं संपश्येत्प्रवक्ष्ये ।
 सर्वद्वारानि बंधयन् मनो यदि निरुध्य च । सूक्ष्माधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणं ।
 ऊं मित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मानसुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन् देहं स गतिं परमां गतिं ।

अनन्यचेताः सततं या मां स्मरति नित्यशः । तस्याहं सुखमः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ।

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमवाप्नुयान् । नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ।

आम्रह्मवृणान्श्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन । मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ।

सहस्रयुगपर्यन्तमवर्षत् ब्रह्मणे विदुः । राक्षिं युगसहस्रां तां तेष्वेहोरात्रविदे जनाः ।

अव्यक्तात् व्यक्तयः सर्व्याः प्रभवन्पहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ।

भूतधामाः स एवायं भूला भूला प्रलीयते । रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ।

परसंज्ञान्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः । यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्यु न विनश्यति ।

अव्यक्तोऽचरदत्युक्तसमाहः परमां गतिं । यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्द्वाम परमं मम ।

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्वा लभ्यस्त्वनन्यथा । यस्यान्तःस्थानि भूतानि देन सर्वमिदं ततं ।

यत्र काले स्नाष्टत्तिमाष्टत्तिश्चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ।

अग्निर्व्योतिरहः शुक्रः पद्मासा उत्तरायणं । तत्र प्रयाता भस्वन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदे जनाः ।

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः पद्मासा दक्षिणायनं । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्व्योमो प्राप्य निवर्त्तते ।

शुक्रकृष्णे गतो ज्योते जगतः शश्वते मते । एकया यात्यानाष्टत्तिमन्यथावर्त्तते पुनः ।

नेते स्युते पार्थ ज्ञानं योगी मुह्यति कश्चन । तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवाञ्जुन ।

वेदेषु यद्येषु तपःसु चैव दानेषु यत् पुण्यफलं प्रदिष्टं । अत्येति तत् सर्वमिदं विदित्वा योगो परं स्थानमुपैति चाद्यं ।

इति श्रीमहाभारते भोगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासुपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे महापुरुषयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ भोगपर्वणि तु द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ भगवानुवाच ॥ इदन्तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ।

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमं । प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुममय्यं ।

अश्रद्धाघाताः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप । अग्राण्य मां निवर्त्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ।

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्त्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेऽव्यवस्थितः ।

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरं । भूतभृत् न च भूतस्थो समात्मा भूतभावनः ।

यथाकाशस्थितो मित्यवायुः सर्व्ववेगो महान् । तथा सर्व्वानि भूतानि भरत्मानोऽनुपधारय ।

सर्व्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यामि मामिकां । कल्पयसे पुनस्तानि कल्प देव । विष्टजाम्बुधे ।

प्रकृतिं स्वामश्नुष्ये विष्टजामि पुनः पुनः । भूतपासमिमं हतृत्तमवमं प्रहर्तेऽवमात् ।

न च मां तानि कर्माणि निवर्त्तन्ति धनञ्जय । उदासीनवदासीनसमकं तेऽपु कर्मसु ।

मयाऽप्येषेण प्रकृतिः सृपते मधराचरं । हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगदिपरिवर्त्तते ।

अवजामि मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितं । परं भावमजानन्तो मम भूतमैश्वरं ।

मोघात्मा मोघचर्माख्ये मोघज्ञाना विधेतसः । राक्षधीमाधुरीक्षेव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ।

महात्मानस्य मां पार्थ देवीं प्रहृतिगाऽक्षिताः । भक्त्ययन्यमनेषां शान्ता भूतादिमय्यं ।

सततं कीर्त्तयन्ता मां यतन्तश्च दृढव्रताः । नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ।

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्ता मामुपासते । एकत्वेन पृथक्त्वेन वज्रधा वियुक्तामुखं ।

११८३

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधं । मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं जतं ।

पिताहमस्य जगते माता धाता पितामहः । वेद्यं पवित्रमोङ्कारमृक्क्षाम यजुरेव च ।

गतिर्भक्त्या प्रभु साक्षी निवास, ग्रहणं सुहृत् । प्रभव, प्रलयः स्थानं निधानं वीजमयथ्यं ।

तपास्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्यसृजामि च । अमृतश्चैव मृत्युश्च सदसचाहमज्जुन ।

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गंति प्राचर्यन्ते । ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देव भोगान् ।

११८४

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति । एवं च योधर्ममनुप्रदाया गतागतं कामक्रामा लभन्ते ।

अनन्याश्रित्ययन्ता मां ये जना, पृथ्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्बहं ।

येऽथन्यदेवता भक्ता यजन्ते अद्भुतान्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्यविधिपूर्वकं ।

अहं हि सर्व्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न तु मामभिजानन्ति तन्नेनाश्रयवन्ति ते ।

यान्ति देवव्रता देवाल्पिहृन् यान्ति पिब्रवताः । भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि मां ।

११८५

पथं पुष्यं फलं तोयं धो मे भक्ता प्रयच्छति । तदहं भक्ष्युपहतमश्नामि प्रयतात्मनः ।

यत्करोषि यदश्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्षणं ।

शुभाशुभफलैरेवं भोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः । सद्भासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैयसि ।

समाऽहं सर्व्वभूतेषु न मे देवोऽस्ति न प्रियः । ये भजन्ति तु मां भक्त्वा मयि ते तेषु चाप्यहं ।

अपि चेत् सुदुराचारी भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्यक्त्ववसितो हि स ।

११८६

चिप्रं भवति धर्मात्मा शयच्छान्तिं निगच्छति । कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ।

मां हि पार्थ ध्यायन्नित्य येऽपि सु पापयेनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिं ।

किं पुनर्ब्राह्मणा, पुष्टा भक्ता राजर्षयन्तया । अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व मां ।

मद्भक्ता भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैयसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगे

नाम नवमोऽध्यायः ॥ भीष्मपर्वणि तु त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

॥ भगवानुवाच ॥ भूय एव मद्याबाहो शृणु मे परमं वचः । यत्तदहं प्रीयमाणस्य वक्ष्यामि हितकाम्यया ।

११८७

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां महर्षीणाञ्च सर्व्वम् ।

यो मामजमनादिस्र वेत्ति लोकमहेश्वरं । असंमूढः स मर्थेषु सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।

बुद्धिर्मानसमर्थाहः क्षमा मर्त्यं दमः प्रमः । सुखं दुःखं भयं भवो भयश्चाभयमेव च ।

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यज्ञोऽयज्ञः । भवन्ति भावा भूतानां सन्त एव इत्यन्विधाः ।

सहर्षयः सत पूज्यं चत्वारो मनवस्तथा । मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमा प्रजाः ।

११८८

अनन्यचेताः सततं ध्यां शरति नित्यमः । तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ।
 मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःस्खान्धमशाश्वतं । नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ।
 आब्रह्मभुवनाक्षोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन । मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ।
 सद्यस्त्वयुगपत्यन्तमहर्षतं ब्रह्मणे विदुः । रार्थि युगसद्यसां तां तेषोरानुविदे जनाः ।
 अव्यक्तात् व्यक्तयः सर्वथाः प्रभवन्त्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंश्रये ।
 भूतग्रामः स एवार्थं भूला भूला प्रलीयते । रात्र्यागमेऽवस्र्णः पार्थ प्रभवत्याहरागमे ।
 परस्वप्नात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः । यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्यु न विनश्यति ।
 अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तसमाह्वं परमां गतिं । यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्गाम परमं मम ।
 पुरुषः स परः पार्थ भक्त्वा सभ्यस्त्वनन्यथा । यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततं ।
 यत्र काले लनाष्टत्तिमाष्टत्तिश्चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ।
 अग्निव्योतिरहः शुक्लः पद्मसासा उत्तरायणं । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदे जनाः ।
 धूमो राविस्तया कृष्णः पद्मसासा दक्षिणायनं । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्व्योमी प्राप्य निवर्त्तते ।
 शुक्लरुष्णे गतो ह्येते जगतः शश्यते मते । एकया यात्यनाष्टत्तिमन्ययावर्त्तते पुनः ।
 नैते ह्यतो पार्थ जानन्न योगी मुञ्चति कश्चन । तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवाऽर्जुन ।

वेदेषु यज्ञेषु तपसु चैव दानेषु यत् पुण्यफलं प्रदद्वि । अत्येति तत् सर्वमिदं विदेत्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यं ।

इति श्रीमद्भागवते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासप्तविंशसु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे महापुरुषयोगो नाम अष्टमोऽ

ध्यायः ॥ भीष्मपर्वणि तु द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ भगवानुवाच ॥ इदन्तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ञज्ञात्वा मोक्षस्येऽद्भुतात् ।
 राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमं । प्रत्याचारगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययं ।
 अत्रद्रुधानाः पुरुषा धर्मस्थास्व परन्तप । अप्राप्य मां निवर्त्तन्ते सत्युसंधारवर्त्मनि ।
 मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्त्तिना । मतस्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेऽवस्थितः ।
 न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमेश्वरः । भूतस्य न च भूतस्था ममात्मा भूतभावनः ।
 यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्व्वचेतो महान् । तथा सर्व्वीणि भूतानि मत्स्थानोऽत्युपधारय ।
 सर्व्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकां । कल्पस्ये पुनस्तानि कल्पे तैः विष्टजाम्बहं ।
 प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विष्टजामि पुनः पुनः । भूतग्राममिमं ह्यत्तमवर्षं प्रकृतेर्विधातु ।
 न च मां तानि कर्माणि निवर्त्तन्ति धनञ्जय । उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्षसु ।
 मयाऽप्येतेषु प्रकृतिः स्रियते सधराचरं । हेतुनाऽनेन कौन्तेय अगद्विपरिवर्त्तते ।
 अवजानन्ति मां मूढा मानुर्था तनुमाश्रितं । परं भावमजानन्तो मम भूतमेश्वरं ।
 मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विधेतसः । राक्षसीमासुरीश्चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ।
 महात्मानश्च मां पार्थ देवीं प्रकृतिमास्थिताः । भजन्यनन्यमनेषा ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं ।

सततं कीर्त्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः । नमस्यन्तश्च मां भक्त्वा नित्ययुक्ता उपासते ।

ज्ञानयज्ञेन चाथन्ये यजन्तो मामुपासते । एकत्वेन पृथक्त्वेन वज्रधा विश्वतोमुखं ।

११८

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधं । मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं ज्ञतं ।

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः । वेद्यं पवित्रमोद्धारमृक्क्षाम यजुरेव च ।

गतिर्भक्ता प्रभु साची निवाम्ः शरणं सुदत् । प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमयथं ।

तपाम्बहमहं वर्षं विष्टस्माम्बृजामि च । अमृतञ्चैव मृत्युश्च सदसचाहमर्जुन ।

वैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्टा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते । ते पुण्यमावाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देव भोगान् ।

११९

ते ते भुक्त्वा स्वर्गलोकं विम्रातं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विव्रन्ति । एवं च योधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामक्षामा लभन्ते ।

अनन्यायिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्बहं ।

येऽप्यन्वेदेवता भक्ता यत्रन्ते अद्भयान्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकं ।

अहं हि सर्व्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न तु मामभिजानन्ति तस्मान्नातथ्यवन्ति ते ।

यान्ति देवव्रता देवान् पितृन् यान्ति पित्रव्रताः । भूतानि यान्ति भूतेश्च यान्ति मद्याजिनाऽपि मां ।

१२०

पथं दुष्यं फलं तोयं यो मे भक्त्वा प्रयच्छति । तदहं भक्षुपक्षतमश्नामि प्रयत्नात्मनः ।

यत्करोषि यदश्नासि यञ्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्षणं ।

शुभाशुभफलैरेवं भोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः । सद्वासयोग्युक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ।

समाऽहं सर्व्वभूतेषु न मे देवोऽस्ति न प्रियः । ये भजन्ति तु मां भक्त्वा मयि ते तेषु चाप्यहं ।

अपि चेत् सुदुराचारी भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्यक्त्वमिति हि सः ।

१२१

चिप्रं भवति धर्म्यात्मा शयच्छान्तिं निगच्छति । कौन्तेय प्रतिज्ञावीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ।

मां हि पार्थ व्यपश्रित्य येऽपि स्तुः पापयान्तयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिं ।

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा । अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व मां ।

मन्मना भव मद्भक्ता मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ।

इति श्रीमद्भारते श्रीभीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ भीष्मपर्वणि तु चयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

॥ भगवानुवाच ॥ भूय एव मद्यावाहो शृणु मे परं वचः । यत्तेऽहं प्रीयमाणः य वक्ष्यामि हितकाम्यया ।

१२२

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां महर्षीणाञ्च सर्व्वणः ।

यो मामजमनादिस्र वेत्ति लोकमहेश्वरं । अमंमूढः स मर्त्येषु सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।

बुद्धिर्ज्ञानमभेदाः क्षमा मत्यं दमः शमः । सुखं दुःखं भयं भावो भयश्चाभयमेव च ।

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं धर्मोऽयमः । भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव इत्यन्विताः ।

महर्षयः मत्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा । मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ।

१२३

एतां विभूतं योगश्च मम धो वेत्ति तत्ततः । मोऽविकल्पेन योगेन युज्यते माच संशयः ।
 अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ।
 मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परं । कथयन्तश्च मां नित्यं तु यन्ति च रमन्ति च ।
 तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ।
 तेषामेवानुकम्पार्यमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन मासृता ।

१९१६

॥ अर्जुन उवाच ॥ परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुं ।

श्राद्धस्नानपथः सर्वं देवार्घ्यार्घ्यरदस्तथा । असितो देवलो व्यासः खयञ्चैव ब्रवीषि मे ।

सर्वमेतद्दत्तं मन्ये यन्मो वदसि केनच । न हि ते भगवन् व्यक्तं विदुर्देवा न दानवाः ।

खयमेवात्मानात्मानं वेत्येवं पुरुषोत्तम । भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ।

वक्रुमहंस्त्वशेषेण दिव्या द्यात्मविभूतयः । याभिर्बिभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ।

१९१७

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वं सदा परिचिन्तयन् । केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन् भया ।

विस्तरणात्मनो योगं विभूतिश्च जनाहंन । भूयः कथय त्स्मिहं शृणुतो नास्मि मेऽमृतं ।

॥ भगवानुवाच ॥ इत्तं ते कथयिष्यामि दिव्या द्यात्मविभूतयः । प्राधान्यतः कुह्येन नाख्यन्ते विस्तरस्य मे ।

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । अहमादिश्च मथ्यश्च भूतानामन्त एव च ।

आदित्यानामहं विष्णुर्जातिषां रविरंशुमान् । मरुचिर्महतामसि नचचाणामहं शशो ।

१९१८

वेदानां सामवेदाऽसि देवानामसि वाक्वः । इन्द्रियाणां मनसासि भूतानामसि चेतना ।

रुद्राणां शङ्करस्यासि वित्तेशो यत्वरचषां । वसूनां पावकस्यासि मेघः शिखरिणामहं ।

पुरोधसाश्च सुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिं । सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामसि सागरः ।

महर्षीणां सृगुरहं गिरामस्यैकमचरं । यज्ञानां अपयज्ञोऽसि स्यावराणां हिमालयः ।

अथत्यः सर्वैष्ट्याणां देवर्षीणाञ्च नारदः । गन्धर्वाणां चित्ररथः पिङ्गाणां कपिलो मुनिः ।

१९१९

उषैश्रवणमथानां विद्धिमामस्तनोद्भवं । रैरावतं गजेन्द्राणां नराणाञ्च नराधिपं ।

आयुधानामहं वज्रं धेनुनामसि कामधुक् । प्रजनद्यासि कन्दर्पं सर्पाणामसि वाद्यन्तिः ।

अनन्तस्यासि नागानां वरुणेः षादसामहं । पितृणामर्थ्यमा चासि यमः संयमतामहं ।

प्रधादस्यासि दैत्यानां कालः कलयतामहं । मृगाणाञ्च मृगेन्द्रोऽहं वेनतेयश्च पक्षिणां ।

पवनः पवतामसि रामः शस्त्रमृतामहं । स्रवाणां मकरस्यासि स्रोतधामसि जाह्नवी ।

१९२०

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यक्षैवाहमर्जुन । अथात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहं ।

अस्तराणामकारोऽसि इन्द्रः धामासिकस्य च । अहमेवाचयः कालो धाताऽहं विश्वेनो मुखः ।

मृत्युः सर्वहरद्याहमुद्भवय भविष्यतां । कीर्त्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्वतिस्रैश्च धृतिः चमा ।

दृष्टस्वाम तथा साधो गायत्री इन्द्रसामहं । साधानां मार्गशीर्षोऽहमृत्तनां कुसुमाकरः ।

दूर्तं हृषयतामसि तेजस्रैश्चिनामहं । जयोऽसि व्यवसायोऽसि सर्वं सत्वतामहं ।

१९२१

अमी हि त्वां सुरसङ्घा विशन्ति केचित् भीता, प्राञ्जलयो गृणन्ति । स्वस्तोत्पुङ्गा महर्षिर्मिद्वमङ्गा, सुवन्ति त्वां श्रुतिभिः
पुष्कलाभिः ।

हृद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्येऽप्यिनौ महत्तयोमपाय । गन्धर्व्ययचाऽसुरमिद्वमङ्गा वीचन्ते त्वां विप्रिता
शैव सर्व्वे ।

रूपं महत्ते बज्रवज्जनेवं महाबाहो बज्रबाह्वृषादं । बह्मदरं बज्रदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहं ।

नभ स्यूषे दीप्तमनेकवर्षं व्याप्ताननं दोषविश्रालनेत्रं । दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमश्च विष्णो ॥१९०॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि । दिशो न जाने न लभे च शर्मं प्रपीद देवेश जगन्निवाप ।

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्व्वे शैवैवावनिपालमहै । भीमो द्रोण, सुतपुत्रस्तथाऽसौ महास्रदोर्धरपि योधमुख्यै ।

वज्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि । केचिदिलग्ना दग्गनान्तरेषु सन्दृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ।

यथा नदीनां बहवोऽसुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति । तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वज्राण्यभितो ज्वलन्ति ।

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतद्वा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः । तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तर्वाप वज्राणि समृद्धवेगाः ॥१९१॥

लेलिह्येष यद्यमानः समन्तात् लोकान् समग्रान् वदनेज्वलद्भिः । तेजोभिरापूर्य्य जगत्समय भाषस्तवायाः प्रतपन्ति
विष्णो ।

आख्याहि मे कै भवानुग्रहपो नमोऽस्तु ते देववर प्रपीद । विश्रातुमिच्छामि भवन्तमाद्येन हि प्रजानामि तव
प्रवृत्तिं ।

॥ भगवानुवाच ॥ कालोऽस्मि लोकचयरुतु प्रवृद्धो लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः । श्वते पि त्वां न भविष्यन्ति सर्व्वे येऽ
वस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधा ।

तस्मान्चमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धं । मथैवैते निहताः पूर्वंमेव निमित्तमाद्यं भव सव्य
साचिन ।

द्रोणश्च भीमश्च जयद्रथश्च कर्णेन्तथाऽन्यानपि योधवीरान् । मया हतांस्त्वं जहि माथ्यथिष्ठा युथ्यस्व जेताषि रणे
सपदान् ।

१९००

॥ मञ्जय उवाच ॥ रतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्विषममानः किरीटी । नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं
भीतभीतः प्रणम्य ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ स्थानि ह्यपीकेश तत्र प्रकीर्त्त्या जगत् प्रहृथ्यन्त्यनुरज्येते च । रचांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्व्वे
नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ।

कष्माच ते म नमेरन् महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे । अनन्तदेवेश जगत्त्रिवाप लमचरं सदयत् तत् परं यत् ।

त्वमादिदेव पुरुष, पुराणस्तमस्य विश्वस्य परं निधानं । वेत्ताऽमि विश्वं परञ्च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ।

वायुर्धर्मोऽर्ध्वर्षण, शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहस्य । नमो नमसोऽस्तु सद्ब्रह्मण, पुनर्यं भूयोऽपि नमो नमस्ये । १९०१

नमः पुरस्तादथ पृथक्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्वं । अनन्तवीर्य्यमितविक्रमस्त्वं सर्व समाप्त्रापि ततोऽमि सर्व्वे ।

सखेति मत्वा प्रथमं यदुक्तं हेरुष्य हेयादव हेसखेति । अज्ञानता महिमानं त्वंदं मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ।

यथावहामार्थमसत्त्वतोऽसि विदारयथासनेभाजनेषु । एकोऽय वाऽप्यथ्युत तत्समं च तत्साम्ये त्वामहमप्रमेयं ।
 पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यस्य गुरुर्गरीयान् । न त्वमोऽस्त्वभ्यधिकः कुतोऽस्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाजः ।
 तस्मान्नापस्य प्रणिधाय कार्यं प्रसादये त्वामहमीशमीयं । पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुः । १९९
 अदृष्टपूर्वं ह्यपितोऽस्मि दृष्ट्या भयेन च प्रव्यथितं मनो मे । तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रधीद देवेव जगन्निवास ।
 किरीटिनं गदिनं चकृहसमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव । तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रवाहो भव विश्वमूर्त्तं ।
 ॥ भगवानुवाच ॥ मया प्रसन्नैव तवाञ्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् । तेजामयं विश्वमनकनाथं यन्मे त्वदभ्येन न
 दृष्टपूर्वं ।

न वेदयज्ञाध्ययनेनं दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरूपैः । एवंरूपः शक्यश्च नृलोके द्रष्टुं त्वदभ्येन कुरुप्रवीर ।
 मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्या रूपं घोरमीदृक्न मेदं । व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य । २००
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्यञ्जुनं वासुदेवस्योक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः । आत्मासयामास च भीतमोर्न भूत्वा पुनः सौम्यवपु
 र्महात्मा ।

॥ अञ्जुन उवाच ॥ दृष्ट्वेदं मातुषं रूपं तव सौम्यं जनाह्वनं । इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रह्वानं गतः ।
 ॥ भगवानुवाच ॥ सुदुर्दृग्मिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम । देवा अथस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ।
 वाहं वेदेनं तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्यं सर्वत्रिधा द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यया ।
 भक्त्या लनन्याया शक्यश्च मेवैवेधोऽञ्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुञ्च तत्त्वेन प्रवेष्टुञ्च परन्तप । २०१
 मत्कर्महतं मत्परमो महत्कः सङ्गवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ।

इति श्रीमहाभारते भोग्यपर्वणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासुपरनिपत्यु श्रीकृष्णञ्जुनसंवादे विद्यरूपदर्शनो नाम
 एकादशोऽध्यायः ॥ भोग्यपर्वणि तु पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ अञ्जुन उवाच ॥ एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पठ्युपासते । ये चाप्यचरमयुक्तं तेषां के योगवित्तमाः ।
 ॥ भगवानुवाच ॥ मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते । अद्वया परयेपितास्ते मे युक्ततमा मनाः ।
 ये त्वचरमनिर्देश्यमयुक्तं पठ्युपासते । सर्व्वत्रगमचिन्त्यञ्च कूटस्थमचलं ध्रुवं ।
 सच्चिदान्देन्द्रियग्रामं सर्व्वत्र समबुद्धयेः । ते प्राप्नुवन्ति भामेव सर्व्वभूतहिते रताः । २०२
 क्रेशोऽधिकतरक्षोपामव्यक्तासक्तचेतसां । अयुक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्विरवाप्यते ।
 ये तु धर्म्बाणि कर्माणि भयि संन्यस्य मत्पराः । अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ।
 तेषामहं समुद्भूतां सृष्ट्युसंसारसागरात् । भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसां ।
 मयैव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय । निवर्त्तयसि मय्यैव श्रत ऊर्द्धं न धंशयः ।
 अय चित्तं समाधातुं न शक्नोसि मयि स्थिरं । अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय । २०३
 अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव । महद्यमपि कर्माणि कुर्वन् चिद्धिमत्प्रायसि ।
 अचेतदप्यश्रकोऽसि कर्त्तुं न योगमायिनः । सर्व्वकर्म्मफलत्यागं तवः कुरु यत्नात्प्रवाण् ।
 श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात् ज्ञानात् ध्यानं विशिष्यते । ध्यानात् कर्म्मफलत्यागस्यागाच्छान्तिरनन्तरं ।

अद्रेष्टा सर्वमूतानां भैवः करुण एव च । निर्ममा निरहङ्कारः समदुःखमुदः क्षमी ।
 सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः । मय्यर्पितमनोमुद्दिष्टो मे भक्तः स मे प्रियः । ११५
 यथाश्रोत्रिजिते लोको लोकाश्रोत्रिजिते च यः । श्र्यामर्षभयोद्देशैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ।
 अनपेक्षः शूचिर्देवः उदासीनो गतव्ययः । सर्वारम्भपरित्यागी यो मङ्गलः स मे प्रियः ।
 यो न क्षयति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति । शूभाशूभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ।
 समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः । शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ।
 तुभ्यनिन्दाश्रुतिर्मोनी सन्तुष्टो येन केनचित् । अनिकेतं स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः । ११६
 ये तु धर्म्यामृतमिदं यद्योक्तं पर्युपासते । अद्धाना मत्परमा भक्तास्तोतव मे प्रियाः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासप्तपिण्डु श्रीकृष्णाञ्जनध्वनिर्वादे भक्तियोगी नाम
 द्वादशोऽध्यायः ॥ भीष्मपर्वणि तु पटत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ अञ्जन उवाच ॥ प्रकृतं पुरुषं चैव चैवं चैवज्ञमेव च । एतदेदितुमिच्छामि ज्ञानं श्रेयञ्च केनच ।
 ॥ भगवानुवाच ॥ इदं शरीरं कौन्तेय जेवमित्यभिधीयते । एतत्तयो वेत्ति तं प्राज्ञः चैवज्ञमिति तद्विदः ।
 चैवज्ञश्चापि मां विद्धि सर्वत्रेवेषु भारत । चैवचैवज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ।
 तत् चैवं यच्च यादृक्च यद्विकारि ययय यत् । स च यो यथाभावश्च तत् समासेन मे शृणु । ११७
 क्षपिर्भवंज्जधा गीतं हृन्दोभिर्बिबिधैः इत्यक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव सेतुमङ्गिर्विनिश्चितैः ।
 महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ।
 इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं शङ्कातथेतना हृतिः । एतत् चैवं समासेन सविकारमुदाहृतं ।
 अमानिबलमदभिलमर्षाद्या चान्तिराज्जवं । आचार्योपासनं शौचं स्त्रैथंमात्मविनियह ।
 इन्द्रियाथेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च । जन्ममृत्युजरात्याधिदुःखदोषानुदर्शनं । ११८
 अपक्रिरनभिवृद्धं पुच्छदारमृच्छादिषु । नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टापपन्तिषु ।
 मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्रदेशेविविचरतिर्जनसंसर्दि ।
 अथात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ।
 श्रेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञानाऽस्तुतमश्रुते । अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ।
 सर्वैतः पाणिपादन्सर्वतोऽस्त्रिशिरोमुखं । सर्वैतः श्रुतिमत्सोके सर्वमावृत्य तिष्ठति । ११९
 सर्वैन्द्रियगुणाभासं सर्वैन्द्रियविवर्जितं । असक्तं सर्वस्यैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ।
 वह्निरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च । सुहृत्प्राप्तद्विज्ञेयं दूरस्थं चान्तिकं च तत् ।
 अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमित् च स्थितं । भूतभर्त्स च तज्ज्ञेयं यस्मिण् प्रभ वेषु च ।
 व्योतियामपि तज्ज्ञेयतिष्ठमसः परमुच्यते । ज्ञानं श्रेयं ज्ञानगम्यं चदि सर्वैश्च धिष्ठितं ।
 इति चैवं नया ज्ञानं श्रेयशोक्तं समासत । मङ्गल एतद्विधाय मङ्गावाद्योपपद्यते । १२०
 प्रकृतं पुरुषश्चैव विद्वन्नादी उभावपि । विकाराद्य गुणेश्चैव विद्धि प्रकृतिस्त्वज्ञान् ।

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् । कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदस्योनिजमसु ।

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता मद्देश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ।

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिञ्च गुणैः सह । सर्वथा वर्त्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ।

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति कैचिदात्मानमात्माना । अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ।

अन्ये त्विवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ।

यावत् सञ्जायते किञ्चित् सत्त्वं स्याद्वरजङ्गमं । चेवचेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ।

समं सर्वेषु भतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरं । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ।

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरं । न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति पराङ्गतिं ।

प्रकृतैव तु कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ।

यदा भूतपृथग्भावमेकस्त्वमनुपश्यति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म सप्यद्यते तदा ।

अनादित्वात् निर्गुणत्वात् परमात्माऽयमव्ययः । शूरोरस्योऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ।

यथा सर्वगतं सौहृद्भावादाकाशं नोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ।

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिदं रविः । चेवं चेच्च तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ।

चेवचेवज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोचञ्च ये विदुर्ध्यान्ति ते परं ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासुपनिषसु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे चेवचेवज्ञयोगो नाम चषोदशोऽध्यायः ॥ भीष्मपर्वणि तु षत्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

॥ भगवानुवाच ॥ परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमं । यज्ञज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमिते गताः ।

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ।

मम योनिर्बृहद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहं । सस्रवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ।

सर्वधानिपु कौन्तेय भूतंयः सस्रवन्ति याः । तासां ब्रह्म महत्तयोनिरहं वोजप्रदः पिता ।

कृत्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिषधवाः । निवभ्रन्ति महाबाहो देहे देहिनमयथं ।

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशरूपनामयं । सुखसङ्गेन वभ्राति ज्ञानसङ्गेन चामघ ।

रजो रागात्मकं विद्धि द्रव्यासङ्गसमुद्भवं । तत्रिवभ्राति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिने ।

तमस्तज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिना । प्रमादालप्यनिद्राभिक्षान्निवभ्राति भारत ।

सत्त्वं सुषे सञ्चयति रजः कर्षति भारत । ज्ञानमाहृत्य तु तमः प्रमादे सञ्चयत्युत ।

रजस्तमस्याभिभूय सत्त्वं भवति भारत । रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ।

सर्वदारेषु देशेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते । ज्ञानं यदा तदा विद्यात् विद्वहं सत्त्वमित्युत ।

शेनः प्रकृतिरारम्भः कर्मणामग्रमः स्पृहा । रजस्येतानि जायन्ते विद्वहे भरतर्षभ ।

अप्रकाशोऽप्रकृतिश्च प्रमादो मोह एव च । तमस्येतानि जायन्ते विद्वहे कुरुनन्द्य ।

यदा कृत्ते प्रवृद्धे त्व प्रलयं याति देहस्य तु । तदात्तमपिदां लोकानमजान् प्रतिपद्यते ।

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्घिषु जायते । तथा प्रलीनस्रमसि मूढयानिषु जायते ।

कर्मणः सुकृतस्थाङ्गः सत्त्विकं निर्मलं फलं । रजससु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलं ।

सत्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ।

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्यामध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । अधन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ।

गान्धं गुणैभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति । गुणैभ्यश्च परं वेत्ति मद्भवं मेऽधिगच्छति ।

गुणनितानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् । जन्ममृत्युजरादुःखैर्बिमुक्तोऽमृतमश्नुते ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ कैर्लिङ्गैस्त्रिन् गुणानेतानतीतो भवति प्रेमा । किमाचारः कथञ्चैतान्स्त्रीन् गुणान्निवर्तते ।

॥ भगवानुवाच ॥ प्रकाशश्च प्रवृत्तिश्च मोहमेव च पाण्डव । न देष्टा सम्यक्त्वानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ।

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचान्यते । गुणा वर्तन्त इत्येवं योऽवतिष्ठति नैवते ।

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाशक्तश्चनः । तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंशुतिः ।

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मिचारिपण्ययोः । सर्वारम्भपरित्यागो गुणातीतः स उच्यते ।

मासु घोऽप्यभिसारेण भक्तिधेगेन चरेते । स गुणान् समतीत्यैतान् प्रह्नभूयाय कल्पते ।

मद्गुणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च । शान्तस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि श्रीभगवद्गीतासुपर्वणि भगवद्गीतासुपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणव्यविभागो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ भीमपर्वणि तु अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ भगवानुवाच ॥ ऊर्ध्वमूढमधःप्राखमशत्यं प्राङ्गुरव्ययं । कन्दसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ।

अधश्चोर्ध्वं प्रष्टनास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवाताः । अधश्च मूढान्यनुभवन्तानि कर्मानुभवन्तीनि मन्युलोकैः ।

न रूपमस्यैह तयोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्यग्निष्ठा । अशत्यमेतं सुविहृदमूलमसङ्गमखेण दृढेन हिता ।

ततः पदं तत् परिमार्गितयं यस्मिन् गता न निवर्त्तन्ति भूयः । तमेव चार्थं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रवृत्ता पुराणी ।

निष्पानमोषाजितमद्भूदापा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः । इष्टैर्बिमुक्ताः सुखदुःखसङ्गैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययन्त ।

न तत् भावयते सुयो न प्रशाहो न पावकः । यत् गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्दाम परमं मम ।

ममैवंशो जीवन्तोके जीवन्तुः सनातनः । मनःपटानीन्द्रियाणि प्रवृत्तिस्थानि कर्षति ।

इरीरं यदवाप्नोति यथाणुत्कामनीश्वरः । गृहीतैतानि संयाति वायुगन्धानिवाश्रयात् ।

श्रेष्ठं चक्षुः स्पृशंस्त रसनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाय मनसायं विषयानुपसेवते ।

उत्क्रामन्तं स्थितं याऽपि भुञ्जानं वा गुणाश्रितं । विमूढा नानुपगम्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषुः ।

यतन्तो योगिनश्चैत्रं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितं । यतन्तोऽप्यज्ञातात्मानो भूयं पश्यन्त्यपेनसः ।

यदादित्यगतं तेजा जगद्भासयतेऽपिसे । यत्प्रमसि यथाऽग्नेः तर्जने विद्धि मामकं ।

शामाविश्रय च भूतानि धारयाम्यहमोजसा । पुण्यानि चोपधीः सर्वाः योगो भूयश्च रथात्मकः ।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्भिर्धु ।

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्यत्तिज्ञानमपेक्षमस्य । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृदेद्विदेव चाहं ।
 द्वाविमौ पुरुषौ लोके चरत्याचर एव च । चरः सर्व्वाणि भूतानि कूटस्थोऽचर उच्यते ।
 उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मैत्युदाहृतः । यो लोकावयमाविश्य विभर्त्सव्यय ईश्वरः ।
 यस्मात् चरमनीतोऽहमचरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः । १४०
 यो मामेवमसंभूटा जानाति पुरुषोत्तमं । स सर्व्वेवित् भजति मां सर्व्वभावेन भारत ।
 इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ । एतद्ब्रुवा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि श्रीभगवद्गीतासुपर्व्वणि भगवद्गीतासुपनिषत्सु श्रीकृष्णार्ज्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम
 पञ्चदशोऽध्यायः ॥ भीष्मपर्व्वणि तु एकौनचचारिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ भगवानुवाच ॥ अभयं कृत्वसंगुह्यज्ञानयोगव्यवस्थितिः । दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवं ।

अर्हंश्चा सत्यमक्रोधस्व्यागः शान्तिरपैशुनं । दया भृतेष्व्येवलुप्तं माईवं क्षीरचापवं ।

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्वेषो नातिमानिता । भवन्ति स्यदं दैवीमभिजातस्य भारत । १४१

दयोर्देषोऽभिमानश्च क्रोधः पाह्यमेव च । अज्ञानश्चाभिजातस्य पार्थ स्यदमासुरी ।

दैवो स्यद्विमोक्षाद्य निवन्धायासुरी मता । सा शूचः स्यदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ।

दो भृत्यवर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च । दैवो विसृष्टः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ।

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च जना न विदुरासुराः । नाशौचं नापि चाचारो न कथं तेषु विद्यते ।

असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाडरनीश्वरं । अपरस्परसंभृतं किमन्यत् कामैशुतकं । १४२

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टारमानोऽल्पबुद्धयः । प्रभवत्क्युकर्माणः क्षयाय जगतोऽहितः ।

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः । मोहाद्बुद्धौत्साऽषट्पाहान् प्रवर्त्तन्तेऽऽश्चिप्रतः ।

चिन्तामपरिमेयश्च प्रलयान्तामुपाश्रिताः । कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ।

आश्रायाप्रश्रयैर्बद्धाः कामक्रोधपापयणाः । ईदन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थमष्टयान् ।

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राख्ये मनोरथं । इदमस्तौदमपि मे भविष्यति पुनरुनं । १४३

असौ मया हतः शत्रुर्धनियो चापरानपि । ईश्वरोऽहमहं भोगो भिद्वाऽहं वनजान् मुखी ।

आहोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया । यद्यै दास्यामि मोदित्य इत्यज्ञानविमोहितः ।

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालवसाहृताः । प्रशक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽऽशुचौ ।

आत्ममथाविताः स्वस्य धनमानमदाश्विताः । यज्ञन्ते नामयज्ञैस्ते दधेनानाविधिपूर्व्वकं ।

अहङ्कारं वनेर्दपं कामं क्रोधश्च संश्रिताः । आमात्मपरदेहेषु प्रदिवन्तोऽभ्यसुयकाः । १४४

तानहं द्विपनः क्रूराण् संघारेषु नराधनान् । चिपाव्यजस्रमऽऽभानासुरीश्वेव योनिषु ।

आसुरीं योनिमापद्वा मूढा जन्मनि जन्मनि । मानप्राप्येव कौन्तेय ततो थास्वधर्मां गतिं ।

शिविधं नरकधेदं हारं नाग्रनमात्मनः । कामः क्रोधस्तया लोभस्तप्रादेतत्तयं त्यजेत् ।

एतैर्बभूवुः कौन्तेय तभोद्वारैस्त्रिभिर्नरैः । आचरत्यात्मनः श्रेयततो याति परां गतिं ।

यः शास्त्रविधिमुसृज्य वचने कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिं । १५२५
तस्मात् शास्त्रं प्रमाणत्वे कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहाहंषि ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि भगद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे देवासुरसम्प्रतियोगो नाम
षोडशोऽध्यायः ॥ भीष्मपर्वणि तु चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ ये शास्त्रविधिमुसृज्य यजन्ते अह्नयाऽन्विताः । तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः । १
॥ भगवानुवाच ॥ त्रिविधा भवति अह्ना देहिनां वा स्वभावज्ञाः । सात्त्विका राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ।

सत्त्वानुरुपा सर्वस्य अह्ना भवति भारत । अह्नमयोऽयं पुरुषो यो यच्छुद्धः स एव सः ।
यजन्ते सात्त्विका देवान् यच्चरचांषि राजसाः । प्रेतान् भूतगणान्द्याव्ये यजन्ते तामसा जनाः । १५२६

अशास्त्रविरहितं घोरं तथ्यन्ते ये तपोधनाः । दम्भाहृद्द्वारसंयुक्ताः कामरागवलात्विताः ।
कर्षवन्तः शरीरस्य भूतग्राममचेतसः । माघैवान्तःशरीरस्य तान् विद्यासुरनिधयान् ।
आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ।
आयुःपत्न्यबलारोग्यसुखमीतिविवर्द्धनाः । रक्षाः खिग्धाः स्थिरा ज्ञया आहाराः सात्त्विकप्रियाः ।

कृद्बलवलात्पुण्यतीक्ष्णकृच्छविदाहिनः । आहारा राजसच्छेष्टा दुःखमोकामयप्रदाः । १५२७
यातयामं गतरसं पूति पर्येषितश्च यत् । उच्छिष्टमपि चाभेद्यं भोजनं तामसप्रियं ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ।
अभिमन्याय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् । इज्यते भरतयेष्ठ तं यथं विद्धि राजसं ।

विधिहीनमसृष्टाद्यं मन्त्रहीनमदक्षिणं । अह्नाविरहितं यमं तामसं परिचचते ।
देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवं । ब्रह्मचर्यमर्हिंसा च शरीरं तप उच्यते । १५२८
अनुदेगकरं वाक्यं सत्यं मियदितश्च यत् । स्वाध्यायान्धसनश्चैव वाङ्मयं तप उच्यते ।
मनः प्रसादः शौच्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंग्रहद्विरज्येतत्तपो मानसमुच्यते ।

अह्नया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः । अकलाकाङ्क्षिभिर्धुक्तेः सात्त्विकं परिचचते ।
संस्कारमानपूजायं तपो दग्धेन चैव यत् । क्रियते तद्विह प्राक्तं राजसं चलमधुवं ।
मूढपादेषामनेन यत् पीडया क्रियते तपः । परश्वेद्यादनाथं वा तन्नामसमुदाहृतं । १५२९
दातव्यमिति यद्दानं दीयते ऽनुपकारिणि । देवे फाले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्यात् ।
यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्रिष्टं तद्दानं राजसं स्यात् ।

अद्रेयकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दायते । अशुक्लतमवज्ञानं तन्नामसमुदाहृतं ।
ऊँतमदिनि निर्देमो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणस्तेन वेदाय यज्ञाय विरिताः पुरा ।
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतप क्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानाक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां । १५३०
तदित्यलभिसन्धाय फलं यज्ञतपक्रियाः । दानक्रियाय विविधाः क्रियन्ते भाषकाङ्क्षिभिः ।
धृद्भावे साधुभावे च षडित्येतन् मदुष्यते । प्रथमे वर्षेऽपि तथा सप्तम्यर्धे पार्यं युज्यते ।

यस्यै तपसि दाने च स्थितिः कुरिति चास्थने । कर्त्तुं चैव तदर्थं यः कुरित्येवामिधीयते ।

अत्र ह्युक्त्वा ज्ञानं दत्तं तपसात्तं कृतञ्च यत् । अत्रदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो दह ।

ति श्रीमहाभारते श्रीमद्भगवद्गीतापर्यन्ते भगवद्गीतासुपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ऋद्धाचयविभागो नाम ऋद्धाचयविभागः ॥ श्रीमद्भगवद्गीते तु एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ सद्ग्राहस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुं । त्यागस्य च षष्ठीकेषु प्रयत्नकर्मिण्युद्धे ॥ ११ ॥

॥ भगवानुवाच ॥ कान्दानां कर्मणो न्यायं सद्ग्राहं क्वयः विदुः । सर्वकर्मकृतयुगं प्रादक्ष्यागं विचक्षयाः ।

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्मं प्राद्वर्त्तन्तीषिणः । यद्दाननयः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ।

नियतं यद्गुणे तत्र त्यागे भगवत्तम । त्यागो हि पुरुषस्यात्र विविधः सन्प्रकीर्तितः ।

यद्दाननयः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव यत् । यद्दोऽदानं तपस्यैव पावनानि मनोपिणां ।

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमं । ११०

नियतस्य तु सद्ग्राहः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागनामसः परिकीर्तितः ।

दुःखमित्येव यत् कर्म कायकेभ्योऽप्युच्यते । स ह्येवा राजसं त्यागं नैव त्यागरुते लभेत् ।

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं कुरुतेऽर्जुन । सङ्गं त्यक्त्वा फलस्यैव स त्यागः शालिको मतः ।

न देह्यकुप्यं कर्मं कुरुते नानुपज्जते । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी द्विजसंभयः ।

न हि देहस्य तां प्रकं त्यक्तुं कर्मः शक्यतः । यत्तु कर्मफलयागो स त्यागीत्यमिधीयते । १११

अग्निष्टमिष्टं मित्यस्य विविधं कर्मणः फलं । भवत्यत्यागिनां प्रेय न तु सद्ग्राहिनां कृत्स्नः ।

पद्मेमानि महाबाहो कारणाणि निबोध मे । शब्देषु कृतान्ते प्रोक्तानि विद्वेषु सर्वकर्मणः ।

अधिष्ठानं तदा कर्त्ता करणञ्च प्रयत्नसं । विविधाश्च प्रयत्नं चेष्टा देवैश्चैवात्र पद्मसं ।

प्रणेतृवाङ्मनोमिथं कर्मं प्रारभते नरः । न्यायं वा विरगेतं वा पद्मेतं तस्य हेतवः ।

तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलमु यः । पाप्युद्धतवृद्धित्वाच्च स पाप्यति दुर्मतिः । ११२

यस्य नाहङ्गता भावो बुद्धिर्द्वयं न स्थिते । ह्यनापि स इमाकेकाव हन्ति न निवर्त्तते ।

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता विविधा कर्मसोदना । कारणं कर्म कर्त्तेति विविधः कर्मसंघट्टः ।

ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च विधेव गुरुभेदतः । प्रोच्यते गुरुसद्धाने दुदावन् श्युषु तान्यपि ।

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीयते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्वि शालिकं ।

इत्युच्यते न तु यत्तद्ज्ञानं नानाभावान् प्रयत्नधान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्वि राजसं । ११३

यत्तु ह्यतस्यैकं कर्मण्युक्तं कार्यं स कर्मसहितकं । अतस्तदादेवद्वयञ्च तत्तामसमुदाहृतं ।

नियतं सङ्गरहितमगाद्वेयतः कृतं । अरुतमेतुना कर्म यत्तत्कालिकमुच्यते ।

यत्तु कामेसुता कर्म माहङ्कारेण वा पुनः । क्रियते यद्गुणादासं तद्ग्राहकमुदाहृतं ।

अनुसर्त्तुं स्यं विंशाननेप्यस्य च दोषं । मोहाद्ग्राह्येन कर्म यत्तत्तानवमुच्यते ।

मुक्तमज्ञानसंशयो ह्यतुःसाहसमस्मिन् । सिद्धं सद्ग्राहिर्बिम्बकारः कर्त्ता शालिक उच्यते । ११४

यः शास्त्रविधिमुक्तुञ्च वर्त्तते कामकारतः । न स सिद्धिर्नवाप्नोति न सुखं न परं गतिं । १७५

तस्मात् शास्त्रं प्रमाणन्ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिदार्हमि ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि भगद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसर्षपक्षिद्योगो नाम
षोडशोऽध्यायः ॥ भीष्मपर्वणि तु चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ ये शास्त्रविधिमुक्तुञ्च यजन्ते अह्नयाऽन्विताः । तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्वमाशोऽजानम । १७६

॥ भगवानुवाच ॥ त्विविधा भवति अह्ना देहिनां सा स्वभावात् । सात्त्विको राजसो चैव तामसो धेति तां शृणु ।

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य अह्ना भवति भारत । अह्नयामयोऽयं पुरुषो यो यच्छुद्धः स एव सः ।

यजन्ते सात्त्विका देवान् यच्चरचांसि राजसाः । प्रेतान् भूतगणान्यास्ये यजन्ते तामसा जनाः । १७७

अशास्त्रविहितं धारं तथ्यन्ते ये तपोधनाः । देव्वाहङ्कारसंयुक्ता कामरागवन्त्वितः ।

कर्षयन्तः प्ररीरखं भूतधाममचेतसः । मासैवान्तःप्ररीरखं तान् विद्वान्सुरनियथान् ।

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्विविधा भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ।

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखमोतिविवर्द्धनाः । रखाः श्विग्धाः स्थिरा च्छया आहाराः सात्त्विकप्रियाः ।

कृद्बलवणात्युष्णतीक्ष्णरूचविदाहिनः । आहारा राजसथेष्टा दुःखमोकामयप्रदाः । १७८

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितञ्च यत् । उच्छिष्टमपि चाभेयं भोजनं तामसप्रियं ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यद्यद्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ।

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् । इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसं ।

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणं । अह्नाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ।

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवं । ब्रह्मचर्यमर्हिषा च शरीरं तप उच्यते । १७९

अनुदेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियदितश्च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनश्चैव वाङ्मयं तप उच्यते ।

मनः प्रसादः शैश्वलं मौनमात्मविनियहः । भावसंशुद्धिरिज्येतत्तपो मानसमुच्यते ।

अह्नया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ।

सत्कारमानपूजार्थं तपो दधेन चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमभुवं ।

मूढपाहेनारम्भेना यत् पीडया क्रियते तपः । परस्योत्पादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतं । १८०

दातव्यमिति यद्दानं दीयते ऽनुपकारिणि । देभे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतं ।

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्रिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतं ।

अदेभकाले यद्दानमपाचेभ्यश्च दायते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतं ।

ऊतस्तदिति निर्देसो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । प्राङ्गणस्तेन वेदाश्च यज्ञश्च त्विविधाः पुरा ।

तस्मादाभित्युदाहृत्य यज्ञदानतप क्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मगदिनां । १८१

तदित्यनभिमन्थाय फलं यज्ञतप क्रियाः । दानक्रियाश्च त्विविधाः क्रियन्ते भोक्तृकाङ्क्षिभिः ।

बद्धावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रदुष्यते । प्रसधे कर्षणं तया सतृप्य' पार्यं युज्यते ।

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ।
अन्नद्रव्या ऊतं दत्तं तपनतं हतञ्च यत् । अमदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेय नो इह ।

इति श्रीमहाभारते भोक्तृपर्वणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीतासुपनिषत्पुत्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अह्नाचयविभागे नाम
सप्तदशोऽध्यायः ॥ भोक्तृपर्वणि तु एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ सद्ग्रासश्च महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुं । त्यागश्च च ह्यशोकश्च प्रयत्नश्चैव किमनियुतम् । ११।

॥ भगवानुवाच ॥ कामानां कर्मणो न्यासं सद्ग्रासं कवयो विदुः । सर्वकर्मफलत्रयां प्राङ्क्ष्मणं विचक्षणाः ।

त्याज्यं दोषवदित्येकं कर्म प्राङ्मनोषिणः । यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ।

निययं शृणु मे तव त्यागे भरतपत्तम । त्यागो हि पुरुषव्याघ्र विविधः सम्प्रकीर्तितः ।

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव यत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां ।

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमं । ११।

नियतस्य तु सद्ग्रासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागह्लाससः परिकीर्तितः ।

दुःखमित्येव यत् कर्म कायज्जेमभयात्प्रेते । स ह्येवा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं वभेत् ।

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं कुरुतेऽर्जुन । सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागो भास्विको मतः ।

न द्वेषकुपश्च कर्म कुपश्चे नानुपज्जते । त्यागी सत्त्वप्रमाविष्टो मेधावी द्विजधर्मयः ।

न हि देहस्य ता शशं त्यक्तुं कर्माध्यमेयतः । यन्तु फलफलत्यागो स त्यागीयमभिधीयते । ११।

अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च विविधं कर्मणः फलं । भवत्यत्यागिनां प्रेय न तु सद्ग्रासिनां क्वचित् ।

पद्मेमानि महाबाहो कारणानि निषेध मे । साङ्ख्ये ह्यन्तान्ने प्रोक्तानि निद्रुधे सर्वकर्मणो ।

अधिष्ठानं तया कर्त्ता करणञ्च प्रथमिधं । विविधाश्च प्रयत्नश्चेष्टा दैवधैवाश्च पद्मम् ।

प्रतीरवाङ्मनोभिर्दत्तं कर्म प्रारभते नरः । न्याज्यं वा विपरीतं वा पद्मेने तस्य हेतवः ।

तत्रैवं सति कर्त्तारमारमानं केवलन्तु यः । पाययन्नतनुद्धित्वाञ्च स पर्यति दुर्मतिः । ११।

यस्य नाहङ्करो भावो बुद्धिर्द्वयस्य न नियते । इत्यापि स दमोत्रोक्ताञ्च इति न निबध्यते ।

ज्ञानं श्रेयं परिज्ञाता विविधा कर्मसोदना । कारणं कर्म कर्त्तन्ति विविधः कर्मधंशहः ।

ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च विधैव गुणभेदतः । प्रोच्यते गुरुकृष्णानि श्रुत्वात् शृणु तान्यपि ।

सर्वभूतेषु सेनैकं भावमव्ययमीवते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि भास्विकं ।

प्रयत्नैः न तु यज्ज्ञानं नानाभावान् प्रयस्मिधान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसभ । ११।

यन्तु ह्यत्सवदेकस्मिन् कार्ये सक्रमेवैतुकं । अतत्त्वादेवदस्य स तत्तामममुदाहृतं ।

नियतं सङ्गरहितमरागोदपतः हतं । अकृतप्रेषुना कर्म यत्तत्त्वास्विकमुच्यते ।

यन्तु कामेदुना कर्म माहङ्कारेण वा पुनः । क्रियते सङ्गतायाश्च तद्वाजसमुदाहृतं ।

अनुबन्धं यत् हिंसाजनपेक्ष्यं च दैर्घ्यं । मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामममुच्यते ।

मुक्तमज्ञानसंश्रयो ह्यत्युखाहममनितः । मिथ्यनिश्चिन्नेर्बिम्बिकारः कर्त्ता भास्विक उच्यते । ११।

रागो कर्मफलप्रेषु लुब्धो हि सात्मकोऽग्रजिः । ह्यंशोऽकाञ्चितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः ।
 अयुक्तः प्राकृतः स्वस्थः श्रेष्ठो नैष्ठतिकोऽस्य च । विषादी दीर्घं स गी च कर्त्ता तामस उच्यते ।
 बुद्धिर्भेदं धृत्यैव गुणतस्त्रिविधं शृणु । मोक्ष्यमानमशेषेण प्रत्यक्त्वेन धर्म्मज्ज ।
 प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्यकार्थ्ये भयाभये । बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ।
 यया धर्ममधर्मञ्च कार्यैश्चाकार्थ्येभ्यः च । अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ।
 अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमषाहृता । सर्वार्थान् विपरीतान्य बुद्धिः सा पार्थ तामसी ।
 धृत्या यया धारयते मन प्राणैर्न्द्रियक्रियाः । योगेनाथभिचारिणा धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ।
 यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽङ्गुन । प्रसङ्गेन फनाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ।
 यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च । न विमुञ्चति दुर्भेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ।
 सुखं विदानीं चिन्तितं शृणु मे भरतर्यम । अथासाद्रमते यच्च दुःखान् च निगच्छति ।
 यत्तदये विषमिव परिणामेऽस्तोपमं । तत्सुखं सात्त्विकं प्राकृतात्मबुद्धिप्रसादज ।
 विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदयेऽस्तोपमं । परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्रजं ।
 यदपे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालसप्रमादीत्यं तत्तामसमुदाहृतं ।
 न तदस्ति प्रथित्वा वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिर्गुणैर्लभ्यते यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ।
 ब्राह्मणचत्तियविशं शूद्राणाञ्च परन्तप । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवेर्गुणैः ।
 श्रेयो दमनाय शौचं चान्तिराश्रमेव च । ज्ञानं विज्ञानमस्ति श्रेयं ब्रह्मकर्म स्वभावजं ।
 शौच्यं तेजो धृतिर्दाह्यं युद्धे चाप्यपलायनं । दानमीश्वरभावश्च चात्तकर्म स्वभावज ।
 ह्यिगारक्ष्यवाणिस्यं वैश्यकर्म स्वभावजं । परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजं ।
 स्त्रे स्त्रे कर्म्मश्चभिरतः संभिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मणि रतः सिद्धिं यया विन्दति तच्छृणु ।
 यतः प्रवृत्तिर्भेतागं येन सर्वमिदन्तनं । स्वकर्मणा तमभ्यर्थं सिद्धिं विन्दति मानव ।
 श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मेत् स्वनुष्ठितान् । स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं ।
 सङ्गं कर्म कौन्तेय शदेपमपि न त्यजेत् । सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवाहृताः ।
 अकृत्वुद्धिः श्रेयश्च श्रितात्मा विगतस्पृहः । भैक्ष्यमिद्धिं परमां सत्याभेनाधिगच्छति ।
 सिद्धिं प्राप्नोति यथा ब्रह्म तथाप्नोति निषाध मे । समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ।
 बुद्ध्या विशुद्धया युक्ता धृत्यात्मानं नियम्य च । श्रद्धादीन् विषयांस्तथा रागद्वेषौ व्युदस्य च ।
 विविक्षेवो लप्साभी यतत्राक्तायमानसः । ध्यानयोगपरीं नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ।
 अहृद्दारं सर्वं दप्यं कामं क्रोधं परिषहं । विमुच्य निर्दमः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
 ब्रह्मभूत प्रसयागमा न मोक्षति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मर्त्तिं लभते परां ।
 भक्त्या मामभिजानाति पावान् पद्यापि तत्ततः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्दरे ।
 सर्व्वं शान्तिं यदा लुब्धापी ब्रह्मपाशयः । मन्मथादादाप्नोति शान्त्यं तदममय्यं ।

१४२१

१४२२

१४२३

१४२४

१४२५

१४२६

चेतसा सर्वकर्मोणि मयि सस्यस्य मत्परः । बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ।
 मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्करिष्यसि । अथ चेत्त्वमहङ्कारात् श्रोत्र्यमिं विनडक्ष्यसि ।
 यद्दहङ्कारमाश्रित्य न थोस्य इति मन्यसे । मिथैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां निषोद्यति ।
 स्वभावज्ञेन कौन्तेय निबद्धः स्नेन कर्मणा । कर्तुं मेच्छसि यन्नाहात्करिष्यस्ववैशाऽपि तत् ।
 ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽज्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्नाहृद्वानि मायया । १११५
 तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शान्त्यत् ।
 इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्यात् गुह्यतरं मया । विमृथैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ।
 सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वच । इष्टोऽसि मे वृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितं ।
 मन्मना भव मद्भक्तो मयाजी मां नमस्कुरु । मामिवैष्यसि सत्यन्ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ।
 सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शूचः । १११६
 इदन्ते नातपस्त्राय नामकाय कदाचन । न चाशुभ्रूपवे वार्थं न च मां धोऽभ्यस्यति ।
 य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तैश्चमिधास्यति । भक्तिं मयि परां क्त्वा मामिवैष्यत्यशंभयः ।
 न च तस्मात् मनुष्येषु कश्चिन्नो प्रियकृत्तमः । भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतमो भुवि ।
 अथैवथे च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः । ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्वामिति मे मतिः ।
 अद्वावाननस्यस्य शृणुयादपि यो नरः । सोऽपि मुक्तः शूभाश्लोकान् प्राप्नुयात् पुण्यकर्मणा । १११७
 कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा । कश्चिदज्ञानसंकोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ।
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ नष्टो मोहः स्मृतिलब्धा तत्प्रसादात् मयाऽच्युत । स्थितोऽस्मि गतमन्दहः करिष्ये वचनं तव ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः । संवादमिममशौपमह्युतं लोमहर्षणं ।
 व्यामप्रसादात् श्रुतवानेतत् गुह्यतमं परं । योगं योगेश्वरात् कृष्णात् साचात् कथयतः स्वयं ।
 राजन् संसृत्य संसृत्य संवादमिममह्युतं । केनवाञ्छुनयोः पुण्यं ह्यथामि च मुहुर्मुहुः । १११८
 तच्च संसृत्य संसृत्य रूपमत्यहुतं हरेः । विस्मयो मे महाराज ह्यथामि च पुनः पुनः ।
 यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र शौचिंजयो भूतिभुंजा नीतिर्मतिर्मम ।
 इति श्रीमहाभारते भोक्तापर्वणि श्रीभगवद्गीतापर्वणि भगवद्गीताखण्डनिपत्सु श्रीकृष्णाञ्जुनसंवादेसप्त्याप्तयोगो नाम अष्टा
 दशोऽध्यायः भोक्तापर्वणि तु दिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ समाप्तश्च भगवद्गीतापर्वं ॥

॥ अथ भोक्तापर्व ॥ ३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो धनञ्जयं वृष्ट्वा वाणगाण्डोवधानिणं । पुनरेव महानादं व्यसृजन्त महारथाः ।
 पाण्डवाः सञ्जयाश्चैव धैर्यामनुयायिनः । दक्षुः समुदिताः शङ्खगन्धोराः सागरसम्भवान् ।
 तथा भैरव्यश्च पेर्यस्य क्रकचा गोविपाणिकाः । सहस्रैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुजोभवत् । १११९
 अथ देवाः सगन्धर्वाः पितरश्च जनेश्वर । सिद्धचारणसहाय्य समीयुन्ते दिदृक्षवा ।

ध्वजयज्ञ महाभागः पुरस्ताद्य गतकृतं । समीयुस्तत्र सहिता द्रष्टुं तद्वैश्वं महत ।
 ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा युद्धाय सममुद्यमे । ते सैन्ये सागरप्रत्ये मुञ्चः प्रचलिते नृप ।
 विमुक्त्य कथंच बीरो निचिय च वरायुधं । श्वरुद्ध रथानूर्णं पद्भ्यामेव कृतान्धलिः ।
 पितामहमभिप्रेत्य धर्मराजो युधिष्ठिरः । वाग्यतः प्रयथै येन प्रादु खो रिपुवाहिनीं । ११०
 तं प्रयान्तमभिप्रेत्य कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । श्रवतीर्य रथानूर्णं भ्रातृभिः सहितोऽभ्यगात् ।
 वासुदेवस्य तं राजन् पृष्ठतोऽनुजगाम ह । यथामुख्याश्च राजानस्तान्वाजगुरुस्तुकाः ।
 ॥ अञ्जन उवाच ॥ किन्ते व्यवसितं राजन् यदस्मानपहाय वै । पद्भ्यामेव प्रयातोऽसि प्रादुखो रिपुवाहिनीं ।
 ॥ भीमसेन उवाच ॥ क गमित्यसि राजेन्द्र निक्षिप्रकवचायुधः । दंभितेरिरिसेन्येषु भ्रातृमुत्सृज्य पाशिवं ।
 ॥ नकुल उवाच ॥ एवं गते त्वधि ज्येष्ठे मम भ्रातरि भारत । भीमं दुनोति चदयं ब्रूहि गन्ता भवान् क नु । १११
 ॥ सहदेव उवाच ॥ अस्मिन् रणसमूहे वै वर्त्तमाने महाभये । योद्धव्ये क नु गन्ताऽसि ब्रूवन्मिमुखा नृप ।
 ॥ धन्ञय उवाच ॥ एवमाभाय्यमाणोऽसि भ्रातृभिः कुहनन्दन । गोवाच वाग्यतः किञ्चित् द्रक्ष्यत्येव युधिष्ठिरः ।
 तानुवाच महाप्राज्ञो वासुदेवो महामनाः । अभिप्रायोऽस्य विज्ञातो अयेति प्रहसन्निव ।
 एष भीमं तया द्रोणं गौतमं शन्यमेव च । अनुमान्य गुरुन् सश्रीन् योत्स्यते सद्यः शत्रुभिः ।
 श्रूयते हि पुरा कल्पे गुरुदृष्ट्वान् खंवान्धवान् । अनुमान्य यथाश्राखं चन्द्र युथेत् महत्तरैः । ११२
 भुवस्तस्य जयो युद्धे भवेदिति मतिर्मम । एवं भ्रुवति कृष्णे तु धार्तराष्ट्रसमं प्रति ।
 द्वाहाकारो महानामोत् तिःसन्दास्तपरेऽभवत् । दृष्ट्वा युधिष्ठिरं मोरा धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः ।
 मिथः सङ्घययासुर्कुरोषो हि कुलपीथनः । व्यक्तं भीत इवाभ्येति राजाऽपि भीष्ममन्तिकान् ।
 युधिष्ठिरः समोदर्यः शरणाथं प्रयाचकः । धनञ्जये कथं नाथे पाण्डुपुत्रे हृकोदर ।
 नकुले सहदेवे च भीतोऽभ्येति च पाण्डवः । न नूनं चक्षियकुले ज्ञातोऽयं प्रथितो भुवि । ११३
 यथाऽस्य चदयं भोतमल्पमन्त्रयं युगे । ततस्ते सैनिकाः सर्वे प्रभंमन्ति एष कौरवान् ।
 चष्टः सुमनसो भूता चेजानि दुधुगुः पृथक् । व्यनिन्दन्त ततः सर्वे योधास्तत्र विश्राप्यते ।
 युधिष्ठिरं समोदर्यं सहितं वेगैरेव तु । तमस्तत् कौरवं सैन्यं धिक्कृत्वा तु युधिष्ठिरं ।
 निःस्पन्दमभवत्तथै पुनरेव विश्राप्यते । किं नु वष्ट्यनि राजाऽपि किं भोमः प्रतिवेष्ट्यति ।
 किं भोमः समरदाभो किं नु कृष्णार्जुनाविति । विवचिंतं किमभ्येति संशयः सुमहानभूत् । ११४
 उभयोः सैनयो राजन् युधिष्ठिरदृष्टे तदा । सोऽवगाद्य चभूं शरोः शरशक्तिमस्तकुर्वा ।
 भीष्मसुशब्धयात् त्रुणं भ्रातृभिः परिवारितः । तमुवाच ततः पादौ करार्थं वीर्य पाण्डवः ।
 भीर्षं शान्तनवं राजा युद्धाय समुपस्थितं ।
 १ युधिष्ठिर उवाच ॥ आमन्त्रये मां दुर्हवं त्वया योक्तवामहे सह । अनुज्ञाभीदि मां तत्र आश्रियेयं योजय ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ ददेषं नाधिगच्छेद्य युधि मां इदियैपते । मेषयं मां महाराज पराभावाय भारत । ११५
 भीतोऽसि पुत्र पुथस्य जयं प्रादुहि पाण्डव । यत्सोऽभिभवति चान्यत् तदवाप्नुदि संयुगे ।

श्रियताश्च वरः पार्थ किमस्मन्नोऽभिकाङ्क्षसि । एवं गते महाराज न तवास्ति पराजयः ।

अर्थस्य पुरुषो दामो दामस्तथैव न कस्यचित् । इति श्रुत्य महाराज बहोऽस्मर्येण कौरवैः ।

अतस्त्वां ह्रीववद्वाक्यं ब्रवीमि कुरुनन्दन । बहोऽस्मर्येण कौरवैर्युद्धादन्यत् किमिच्छसि ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मन्त्रयस्य महाप्राज्ञ हितार्थी मम नित्यथ । युधस्य कौरवस्थार्थं ममैव सततं वरः । ११०

॥ भीष्म उवाच ॥ राजन् किमत्र सञ्जने करोमि कुरुनन्दन । कामं योक्ते परस्वार्थं ब्रूहि यत्ते विवर्चितं ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तस्मात् पृच्छाम्यहं तात पितामह नमोऽस्तु ते । कथं जयेयं सङ्ग्रामे भवन्तमपराजितं ।

एतस्मै मन्त्रय हितं यदि श्रेयः प्रपश्यसि ।

॥ भीष्म उवाच ॥ न तं पश्यामि कौन्तेय यो मां युधन्तसाहेव । विजयेत पुमान् कश्चिदपि सावान् भक्तकृतः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इत्तपृच्छामि तस्मात्त्वां पितामह नमोऽस्तु ते । वधोपायं ब्रवीहि त्वमात्मनः समरे परैः । १११

॥ भीष्म उवाच ॥ न स्म तं तात पश्यामि समरे यो जयेत मां । न तावत् शृणुकोला मे पुनरागमनं कुरु ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो वाक्यं भीष्मस्य कुरुनन्दनः । शिरसा प्रतिजघाह भ्रूयस्तमभिवाच च ।

भागान् पुनर्महाबाहुराचार्यस्य रथं प्रति । पश्यतां सर्वसैन्यानां मध्येन भ्राट्प्रभिः सह ।

स द्रोणमभिवाद्याद्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणं । उवाच वाचा दुर्द्धर्षमाचार्यं श्रेयमे वचः ।

श्रामन्वधेत्वां दुर्द्धर्षं योक्ते विगतकल्मषः । कथं जये रिपुन् सर्वास्त्रनुज्ञातस्तथा दिज । ११२

॥ द्रोण उवाच ॥ यदि मां नाधिगच्छेया युद्धाय हतनिश्चयः । श्रेयं तं महाराज पराभावाय सर्वश्रेष्ठः ।

तत् युधिष्ठिर हृष्टोऽस्मि पूजितय त्वा इत्यथ । अनुमानामि युधस्य विजयं समवाप्नुहि ।

करवाणि च ते कामं ब्रूहि यत्ते विवर्चितं । एवं गते महाराज युद्धादन्यत् किमिच्छसि ।

अर्थस्य पुरुषो दामो दामस्तथैव न कस्यचित् । इति श्रुत्य महाराज बहोऽस्मर्येण कौरवैः ।

अतस्त्वां ह्रीववत् ब्रूयां युद्धादन्यत् किमिच्छसि । योक्त्वामि कौरवस्थार्थं तत्र शास्त्रो जयो मम । ११३

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ जयमाशास्त्र मे ब्रह्मन् मन्त्रयस्य च महितं । युधस्य कौरवस्थार्थं वर एव हतो मया ।

॥ द्रोण उवाच ॥ भ्रूयस्ते विजये राजन् यस्य मन्त्री हरिस्तव । अहं त्वामभिमानामि रणे श्रूयन् विज्ञेयसि ।

यतो धर्मक्षतः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः । युधस्य गच्छ कौन्तेय पृच्छ मां किं ब्रवीमि ते ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पृच्छामि त्वां दिव्यश्रेष्ठ शृणु मे यदिवर्चितं । कथं जयेयं सङ्ग्रामे भवन्तमपराजितं ।

॥ द्रोण उवाच ॥ न तेऽस्ति विजयस्त्वात् तावत् युधाम्यहं रणे । समाश्रु निधने राजन् यत्स मह भोदरैः । ११४

युधिष्ठिर उवाच ॥ इत्त तस्मात् महाबाहो वधोपायं वदात्मनः । आचार्यं प्रणिपत्यैव पृच्छामि त्वां नमोऽस्तु ते ।

॥ द्रोण उवाच ॥ न श्रुं तात पर्यामि यो मां हन्यादृणे स्थितं । युधमानं सुमंरथं मरुदंयाघवर्षिणं ।

शते प्रायगतं राजन् नन्दःशस्त्रमधेतनं । हन्यान्नां युधि यो धीरः सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ।

अस्य द्वाहं रणे जघ्नां श्रुत्वा सुमहदमिथं । अह्येवास्मान् पुरुषान् सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एतत् श्रुत्वा महाराज भारद्वाजस्य धीमतः । अनुमान्य तमाचार्यं प्राणैश्चरन् ३१ । ११५

योऽभिवाच ह्यं राजन् कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं । उवाच दुर्द्धर्षतरं वाच्यं वाक्यविभ्राजदः ।

अनुमानयित्वा योत्सेहं गुरो विगतकल्मषः । जयेयञ्च रिपून् सर्वाननुज्ञातस्त्वयाऽनघ ।

॥ छप उवाच ॥ यदि मां नाभिगच्छेया युद्धाय हतनिश्चयः । श्रेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्वश्रः ।

अर्थस्य पुष्टयो दासो दासस्त्वर्थो न कश्चित् । इति सत्यं महाराज बहोऽस्त्रयैर्न कौरवैः ।

तेषामर्थं महाराज योद्धव्यमिति मे मतिः । ब्रवीम्यतः क्षीववत्त्वं युद्धादन्यत् किमिच्छसि ।

१९०

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ हन्त वृच्छामि ते तस्मादाचार्य्यं शृणु मे वचः । इत्युक्त्वा व्यथितो राजा नोवाच गतचेतनः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तं गौतमः प्रत्युवाच विज्ञायास्य विवर्चितं । श्रवणोऽहं महाराज युध्यस्य जयमाप्नुहि ।

श्रीतस्रोऽभिगमेनाहं जयन्तव नराधिप । आश्राप्तिये सदेत्याय सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ।

एतत् श्रुत्वा महाराज गौतमस्य वचस्तदा । अनुमान्य छपं राजा प्रयथो येन मद्भ्राट् ।

स शश्वमभिवदाश्रय कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं । उवाच राजा दुर्द्धर्षमात्मनिःश्रेयसं वचः ।

१९१

अनुमानये त्वां दुर्द्धर्ष योत्से विगतकल्मषः । जयेयञ्च परान् राजन् अनुज्ञातस्त्वया रिपून् ।

॥ शश्व उवाच ॥ यदि मां नाभिगच्छेया युद्धाय हतनिश्चयः । श्रेयं त्वां महाराज पराभावाय वैरणे ।

तुष्टोऽस्मि पूजितस्यास्मि यत्काङ्क्षसि तदशु ते । अनुजानामि चैव त्वां युध्यस्य जयमाप्नुहि ।

ब्रूहि वै वचनं वीर केनार्थः किं ददामि ते । एवं गते महाराज युद्धादन्यत् किमिच्छसि ।

अर्थस्य पुष्टयो दासो दासस्त्वर्थो न कश्चित् । इति सत्यं वचो राजन् बहोऽस्त्रयैर्न कौरवैः ।

१९२

करिष्यामि हि ते कामं भागिनेय यथेप्सितं । ब्रवीम्यतः क्षीववत्त्वं युद्धादन्यत् किमिच्छसि ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मन्त्रयस्य महाराज नित्यं मद्द्विजमुत्तमं । कामं युध्य परस्वार्थं वरमेतं वृषोम्वहं ।

॥ शश्व उवाच ॥ किमत्र ब्रूहि सञ्ज्ञाने करोमि नृपसत्तम । कामं योत्से परस्वार्थं वृतोऽस्त्रयैर्न कौरवैः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स एव मे वरः शश्व उयोगे यस्त्वया हतः । रुतपुत्रस्य सङ्ग्रामे कार्यस्तेजोवधस्त्वया ।

॥ शश्व उवाच ॥ सम्पत्स्यत्येप ते कामः कुन्तोपुत्र युधिष्ठिर । यथेप्सितं गच्छ युध्य प्रतिजाने जयं तव ।

१९३

॥ सञ्जय उवाच ॥ अनुमान्याय कौन्तेयो मातुलं मद्भ्रैक्षरं । निर्गमाम महाभैर्यात् भ्राष्ट्रमिः परिवारितः ।

वासुदेवस्य राधेयमाहवेऽभिजगाम ह । तत एनमुवाचेदं पाण्डुवार्थं गदायजः ।

श्रुतं मे कर्णं भीमस्य देपात् किञ्च न योत्स्यसि । अस्मान् वरय राधेय धावत् भीमो न हन्यते ।

हते तु भीमे राधेय पुनरेष्यसि मयुगं । धात्तराष्ट्रस्य साहाय्यं यदि पश्यसि चेत् समं ।

॥ कर्ण उवाच ॥ न विप्रियं करिष्यामि धात्तराष्ट्रस्य केशव । त्यक्तप्राणं हि मां विद्धि दुर्व्याधनचित्तैरिषिणं ।

१९४

तत् श्रुत्वा वचनं कृष्णः स न्यवर्त्तत भारत । युधिष्ठिरपुरोगैश्च पाण्डवैः सह सङ्गतः ।

अथ भैरवस्य मध्ये तु प्रोक्तोऽस्य पाण्डवायजः । योऽस्मान् वृषोति तमहं वरये सङ्घकारणात् ।

अथ तान् समभिप्रेक्ष्य युयुमुतिरिदमब्रवीत् । प्रीतात्मा धर्मराजानं कुन्तोपुत्रं युधिष्ठिरं ।

अहं योत्स्यामि भवतः मयुगे धात्तराष्ट्रजान् । युगार्थं महाराज यदिमां वृणुषेऽनघ ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एदोहि मर्षं योत्स्यामस्तव भ्रातृनपण्डितान् । युयुक्त्वा वासुदेवस्य वयस्य धूम सर्वश्रः ।

१९५

वृषोमि त्वां महावाहो युध्यस्य मम कारणात् । तस्यि तन्नुय पिण्डस्य धृतराष्ट्रस्य दृश्यते ।

भजसाधनराजपुत्र भजमानान् महाद्युते । न भविष्यति दुर्भुद्धिधातैराशो ह्यमर्षाः ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ ततो द्युत्कृः कौरव्यान् परित्यज्य मुतांस्तव । जगाम पाण्डुपुत्राणां सेनां विज्याय दुर्भुम्भि ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा सुसंघटो महाभुजः । जघाह कवचं भूयो दीप्तिमत् कनकोज्ज्वलं ।
 प्रत्यपयन्त ते सर्वे रथान् खान् पुरुपर्यभाः । ततो ब्यूहं यथापूर्वं प्रत्ययूहन्त ते पुनः ।
 अवादन्यन् दुन्दुभीय शतयथैव पुष्करान् । मिहनादाय विविधान् विन्दुः पुरुपर्यभाः ।
 रथस्थान् पुरुपर्याघ्नान् पाण्डवान् प्रेत्य पार्थिवाः । धृष्टद्युम्नादयः सर्वे पुनर्जङ्घिरे तदा ।
 गौरवं पाण्डुपुत्राणां मान्यान् मानयताञ्च तान् । दृष्ट्वा महीकितमन्त्र पूजयाञ्चकिरे स्यं ।
 सौन्दर्यं रूपयज्ञैव प्राप्तकालं महात्मनां । दयाञ्च ज्ञातिषु परां कथयाञ्चकिरे नृपाः ।
 साधुसाध्विति सर्वत्र निश्चरः स्तितिर्महिताः । वाचः पुण्याः कीर्त्तिमताः मनाहृदयकथंयाः ।
 चेच्छायाय्योश्च ये तत्र ददृशुः शश्रुवुस्तदा । हृत्तं तं पाण्डुपुत्राणां रुरुदुस्ते सगद्गदाः ।
 ततो जर्धमहाभेरो शतयथैव पुष्करान् । शङ्खाय गोचोरनिभान् दधुर्घृष्टा मनस्विनः ।
 इति श्रीमहाभारते भोगवधोऽष्टमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥
 ॥ धतराष्ट्र उवाच ॥ एवं ब्यूहव्यनीकेषु मामकीर्त्तितेषु च । के पूर्व्वं प्राहरंस्तव कुरवः पाण्डवास्तथा ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ भ्रातृसदचनं शुला पुत्रो दुःशामनस्तव । भोगं प्रमुखः कृत्वा प्रययौ सेनया सह ।
 तथैव पाण्डवाः सर्वे भोगसेनपुरोगमाः । भीमेण युद्धमिच्छन्तः प्रययुर्घृष्टमानवाः ।
 खडा, किलकिलाशब्दाः क्रूरुचा गोविपाणिकाः । भेरीशब्दद्वन्द्वमुरजा हयकुञ्जरनिखताः ।
 उभयोः सेनयोः राजलतसौ ह्यसमाह्वयम् । वयं तान् प्रति नर्दन्महादामोन्मुक्तं महत् ।
 महाभयनीकानि महासमुद्भूये धमागमे पाण्डवधानैराश्रयोः । चकन्तिरे शङ्खशब्दद्वन्द्वनिःस्वनैः प्रकल्पितानीव वनानि
 वायुना ।

११०

१११

११२

११३

११४

भेरीशब्दागाद्यमहाकुलानामत्यायतानामश्रिते मुहूर्त्ते । यभूव धीयस्तुमुत्तमूनां वातोदृष्टानामिव सागराणां ।
 तस्मिन् समुत्थिते शब्दे तुमुले लोमसर्षणे । भोगसेना महाबाहो, प्राहरन् गोदृष्टो यथा ।
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं वाग्णानाञ्च हृदिने । मिहनादञ्च सेन्यानां भीमनेनरवोऽभ्यभूत् ।
 हयानां द्वेषमाणानामनोकेषु महत्प्रभः । सर्वानभ्यभवच्छन्दान् भीमनेनय निखनः ।
 तच्छुला निन्दं तस्य सेन्यास्तव वितचष । जीमूतस्यैव नदतः शक्राननिमसस्त्रं ।
 वाहनानि च सर्वानि शङ्खशब्दं प्रसस्तुतुः । शब्देन तस्य वीरस्य मिहन्त्येवैरे मृगाः ।
 दग्धेषु घोरमात्मानं महाभूमिव नादयन् । भीमयज्ञे मुतांस्तव तत शतान् समभ्ययात् ।
 तमाद्यान्तं महेश्वाभं सोदर्याः पर्यवारयन् । द्वादशतः शरत्रातैर्वैधा इव दिवाकरं ।
 दुर्योधमश्च पुत्रस्ये दुर्भुखो दुःसहस्रया । दुःशामनस्यातिरथस्तथा दुर्भयैो नृप ।
 विविधतिथिचरुभोगो विकथंय महारथः । पुननिचो अथो भोगः भोगरन्तिश्च वीर्यवान् ।
 महासापानि धुमन्तो अलदा इव विद्युत । आददानाथ नाराचाञ्चिर्भुकाभोविषोपमान् ।

११५

अथ ते द्रौपदीपुत्राः सौमद्रथ महारथः । नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्यतः । १९४
 धार्तराष्ट्रान् प्रति ययुरर्ह्यन्तः श्रितैः शरैः । वज्रैरिव महविगैः शिशुराणि धराश्रिता ।
 तस्मिन् प्रथमसङ्ग्रामे भीमज्यातुलनि स्वनैः । तावकानां परेपाञ्च नामीत् कथित् पराङ्मुखः ।
 लाञ्छनं द्रौणशिक्षाणांमपश्यं भरतर्षभ । निमित्तवेदिनां राजन् शरानुस्रुजतां श्रमं ।
 नौपशाम्यति निर्घोषो धनुषां कूजतां तथा । विनिश्चेद् शरा दीप्ता ज्योतीषीष नभस्रलात ।
 सर्वे तन्व्ये महोपालाः प्रेचका इव भारत । ददुग्दुर्दर्शनोयं तं भीमं ज्ञातिषमाममं । १९५
 ततस्ते जातधरन्नाः परस्परकृतागघः । अन्योऽन्यस्पर्द्धया राजन् व्यायच्छन्त महारथाः ।
 कुरुपाण्डवधेने ते हस्त्यथरथसङ्कुले । द्रुपदुभाते रणेऽतीव पटे चित्रगते इव ।
 ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्रगृहीतशराशनाः । अन्तर्द्ध्यत चादित्य सैन्येन रजसा वृत ।
 सहसैन्याः समापेतुः पुत्रस्य तत्र शासनात् । तेषामाधावनां तत्र गजाश्चरुल्लिखे महान् ।
 सिंहनादरवेन्मिश्रं शङ्खभेरीसमाकुल । स घोषवाञ्करयासधनुर्नागोऽसिकच्छपः । १९६
 व्यावस्त्रितपुरोवात आसीत् क्षुब्धाश्विवत्स्रन । युधिष्ठिरेण चादिष्टा पार्थिवास्ते सहस्रजः ।
 सहसैन्याः समापेतुः पुत्रस्य तत्र वाहिनीं । उभयोः सेनयोस्तीव्रः सैन्यानां सुसमागमः ।
 प्रयुद्धानां प्रभङ्गानां पुनरावर्त्ततामपि । न तु खेदां परेपाञ्च विशेषं समदृश्यत ।
 तस्मिन् स्रुतमुले युद्धे वर्त्तमाने महाभये । अतिषश्रांश्रुणोक्तानि पिता तेऽतिथयरोचन ।
 इति श्रीमहाभारते भोमवधोऽपि भोमवधोऽपि युद्धारम्भे चतुस्रवारिशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ पूर्वोऽहं तस्य रौद्रस्य युद्धमङ्गो विश्राम्यते । प्रावर्त्तत महाघोरं राक्षां देहावकर्त्तनं । १९७
 कुरुष्ठां हृद्ययानाश्च सङ्ग्रामे विजिगीवतां । सिंहानामित्रं संह्रादो दिवमुर्वीक्षं नादयन् ।
 आसीत् किल किलाशब्दसलसङ्ग्रारवैः सह । जशिरे सिंहनादाय नराणां प्रतिगर्जतां ।
 तलवाभिहतस्यैव ज्याशब्दे भरतर्षभ । पत्नीनां पादशब्दश्च वाजिनाञ्च महास्वनः ।
 तोत्राङ्गुनिपातय आयुधानाश्च निस्वनः । घण्टाशब्दश्च नामानामन्योऽन्यमभिधावतां ।
 तस्मिन् समुदितः शब्दस्तमुनो सोमवधर्षणः । वभूव रथनिर्घोषः पञ्चन्यनिनदेपम । १९८
 ते मनुःशूरमास्त्राय समभित्यक्त्रजोविताः । पाण्डुजानभ्यवर्त्तन्त सर्वं एवोच्छ्रितध्वजाः ।
 स्वयं शन्नन्नेवो राजश्रमधवावह्वनञ्चयं । प्रगृह्य फार्भुक्ं धोरं कालदण्डोपमं रणे ।
 अञ्जुनोऽपि धनुर्गृह्य गाण्डीवं लोकविश्रुतं । अभ्यधावत तेजसो गाङ्गेयं रणमुद्दंनि ।
 तावभौ कुरुशार्दूलौ परस्परवधैर्विणौ । गाङ्गेयस्तु रणे पार्थं विद्धा नाकल्पयद्गो ।
 तथैव पाण्डवो राजन् भीमं नाकल्पयत् युधि । मात्यकिस्तु महेश्वाघः कृतवर्षाणमभयान् । १९९
 तयोः स्रुतमुलं युद्धं समहभोमवधेण । मात्यकिं कृतवर्षाणं कृतवर्षा च मात्यकिं ।
 आनर्षत्तु मनिर्घोषो तद्यमाणौ परस्परं । तौ शराचितमर्षाङ्गौ द्रुपदुभाते महाभयो ।
 वध्नो पुष्यश्रवधो पुष्यिनाविव किंरुणौ । अभिमन्युर्भक्षेव्याधो हृदहलमप्रोधयत् ।

ततः कोमलैः राजा भीष्मस्य विद्याम्यते । ध्वजं चिच्छेद समरे सारथिद्व्याभ्यपातयत् ।
 भीष्मस्य ततः क्रुद्धः पातिते रथसारथौ । वृहद्वलं महाराज विव्याध नवभिः शरैः ।
 तथापराभ्यां भक्त्या भ्यां शिताभ्यामरिन्दर्शनः । ध्वजमेकेन चिच्छेद पार्ष्णिमेकेन सारथिं ।
 अन्योन्यञ्च शरैस्त्रीक्ष्णस्ततश्चतुररिन्दमौ । मानितं समरे दीप्तं कृतैव महारथं ।
 भीमसेनस्तव सुतं दुर्व्याधनमयोधयत् । तावभौ नरशार्दूलौ क्रुद्धमुखौ महारथौ ।
 अन्योऽन्यं शरवर्षाभ्यां वष्टपाते रणाजिरे । तौ वीक्ष्य तु महात्मानौ कृतिनौ चित्रयोधिनौ ।
 विस्मयः सर्वभूतानां समपद्यत भारत । दुःशासनस्तु नकुलं प्रत्युदाय महारथं ।
 अविथ्विप्रिभित्तैर्वैर्षैर्ब्रह्मिर्भभेदिभिः । तस्य माश्रीसुतः कर्तुं समरञ्च शरासनं ।
 चिच्छेद निशितैर्वैः प्रहसन्निव भारत । अथैनं पञ्चविंशत्यां सुद्रकाणां समपयत् ।
 पुच्छस्त तव दुर्व्यूषां नकुलस्तु महाहवे । तुरङ्गाद्यैश्च चिच्छेद ध्वजश्चैव न्यपातयत् ।
 दुर्व्यूषः सहदेवस्तु प्रत्युदाय महाबलं । विव्याध शरवर्षेण यतमानं महाहवे ।
 सहदेवस्ततो वीरो दुर्मुखस्य महाहवे । शरेण श्मश्रीक्ष्णेन पातयामास सारथिं ।
 तावन्न्योऽन्यं समासाद्य समरे युद्धदुर्मदौ । चासयेनां शरैर्धीरैः कृतप्रतिकृतैपिणौ ।
 युधिष्ठिरः स्वयं राजा मद्रराजानमभ्ययात् । तस्य मद्रप्रतिद्यापं द्विधा चिच्छेद पर्यतः ।
 तदपास्य धनुर्निद्धं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । अन्यत् कार्मुकमादत्त वेगवत् बलवत्तरं ।
 ततो मद्रेश्वरं राजा शरैः सन्नतपर्वभिः । द्वादशमास संकुहक्षिपतिरेति चान्वीत् ।
 छष्टयुष्मत्तो श्रेणमभ्यधावत भारत । तस्य श्रेणः सुसंक्रुद्धः परासुकरणं दृढं ।
 धनुश्चिच्छेद समरे पाञ्चान्यस्य महात्मनः । शरैश्चैव महाघोरं कातदण्डमिवापरं ।
 प्रेपयामास समरे सोऽस्य काये न्यमञ्जत । अयान्बहून्पुरादाय सायकाद्य चतुर्दश ।
 श्रेणं क्रुपदपुत्रस्तु प्रतिविव्याध संयुगे । तावन्न्योऽन्यं सुभेरन्यौ चक्रतुः सुभयं रणे ।
 भीमदर्शिनं रणे शङ्को रभसं रभसो युधि । अभ्युद्ययौ महाराज निवृत्तिरेति च त्रयोत् ।
 तस्य वै दक्षिणं वीरो निर्निभेद्र रणे भुजं । भीमदर्शिनतः शङ्कं ज्वरुद्रेभ्य समाहनत् ।
 तथाः समभवत् युद्धं घोररूपं विद्याम्यते । दृष्टयोः समरे दृष्टं देवदानवयोरिव ।
 बाह्लीकस्तु रणे क्रुद्धः क्रुद्धरूपं विद्याम्यते । अभ्युद्वदमेयात्मा छष्टकेतुर्महारथः ।
 बाह्लीकस्तु ततो राजन् छष्टकेतुममर्षणं । शरैर्वैर्ब्रह्मिर्भानश्चैत् मिहनादमयानदत् ।
 चेदिराजस्तु संक्रुद्धो बाह्लीकं नवभिः शरैः । विव्याध समरे दृष्टं मत्तो मत्तनिव द्विपं ।
 तौ तत्र समरे क्रुद्धौ नर्दनौ च मुष्टमुष्टः । समोऽप्रतुः सुसंक्रुद्धावन्नारकयुधाविव ।
 राक्षसं क्रूरकर्मणं क्रूरकर्मा घटोत्कचः । अलम्बुषं प्रत्युदियाद्वनं शक इवाहवे ।
 घटोत्कचस्तु संक्रुद्धं राक्षसं तं महाबलं । गवत्या सायकौलीक्ष्णैर्दाययामास भारत ।
 अलम्बुषस्तु समरे भैमसेनिं महाबलं । यडधा दारयामास शरैः कथनपर्वभिः ।

११८५

११८६

११८७

११८८

११८९

११९०

यथाजितो ततोऽथ त्वं संयुगे शरविषतो । शिष्योऽपि समरे राजन् द्रोणिमभ्युद्यया यत्नो ।
 अश्वत्यामा तत युद्धं शिष्येणमवस्थितं । नाराचेन सुतोऽप्येन यत्नं विद्धा श्वरम्वयत् । १९५
 शिष्येणपि ततो राजन् द्रोणपुत्रमताडयत् । सायकेन सुधीमेन तोऽप्येन निश्चितेन च ।
 कप्रतुस्तौ तदाऽप्योऽप्यं शरैर्भ्यस्तविधेष्टे । भगदत्तं रणे गुरुर विराटो वारिणीपतिः ।
 अभयान्तरितो राजस्ततो युद्धमवर्त्तत । विराटो भगदत्तान्नु शरवर्षेण भारत ।
 अभयवर्षामुक्नुते मेघो हृष्ट्या इवाचनं । भगदत्तस्तस्मिन् विराटं पृथिवीपतिः ।
 छादयामास समरे मेघः सूर्यमिवोदितं । हृष्ट्येवमद्य कैकेयं रूपः शार्ङ्गदतो ययौ । १९६
 तं रूपः शरवर्षेण छादयामास भारत । गौतमश्च सुभंकुद्धं शरदृष्ट्याभ्यपूरयत् ।
 ततोऽप्योऽप्यं हयान् हवा धनुर्गृह्णा च भारत । विरथावसिषुद्धाय समीपतुरमर्षयौ ।
 तयोस्तदभयत् युद्धं घोररूपं दुरासदं । द्रुपदस्तु ततो राजा शैभवं वै जयद्रव्यं ।
 अभ्युद्ययौ सुभंरभ्यो दृष्टरूपं परन्तपः । तत शैभवको राजा द्रुपदं विधिष्वैस्त्रिभिः ।
 ताडयामास समरे स च तं प्रत्यविध्यत । तयोः समभयत् युद्धं घोररूपं सुदारुणं । १९७
 ईक्षितप्रोतिजनकं शूकाङ्गारकयोरेव । विकर्णस्तु सुतस्तुभ्यं श्रुतसोमं महासवं ।
 अभयगज्जवैरशैस्ततो युद्धमवर्त्तत । विकर्णं श्रुतसोमस्तु विद्धा नाकम्पचक्षुरैः ।
 श्रुतसोमो विकर्णश्च तदद्भुतमिवाभवत् । सुशर्मणं नरव्याघ्रकेतानो महारथः ।
 अभ्यद्रवत् सुसंकुद्धः पाण्डवार्थं पराक्रमी । सुशर्मा च महाराज चेतितानं महारथं ।
 महता शरवर्षेण वारयामास संयुगे । चेतितानोऽपि संरथः सुशर्माणं महाहवे । १९८
 ववयं शरवर्षेण महामिघ इवाचनं । शकुनि प्रतिविन्ध्यन्तु पराक्रान्तं पराक्रमी ।
 अभ्यद्रवत् राजेन्द्र मत्तं सिंह इव द्विपं । धौधिष्ठिरः सुसंकुद्धः शैबलं निमित्तं शरैः ।
 व्यदारयत् सङ्ग्रामे मघवा इव दानवं । शकुनिः प्रतिविन्ध्यन्तु प्रत्यविध्यत् महाहवे ।
 अदारयत् महाप्राज्ञः शरैः सजतपार्श्वभिः । सुदक्षिणन्तु राजेन्द्र काम्बोजानां महारथं ।
 श्रुतकर्षा पराक्रान्तमभ्यद्रवत् संयुगे । सुदक्षिणस्तु राजेन्द्र सहदेवं महारथं । १९९
 विद्धा नाकम्पयत् वै मैनाकमिव पर्वतं । श्रुतकर्षां तत क्रुद्धः काम्बोजानां महारथं ।
 शरैर्वक्त्रभिरानर्च्छेद्दारयन्त्रिव सन्धेम् । इरावानय संकुद्धः श्रुतायुपममर्षणं ।
 प्रत्युद्ययौ रणे यत्तो यत्तरूपं परन्तपः । श्रुतकर्षां तत क्रुद्धः काम्बोजानां महारथः ।
 मनाद यत्नान् राजंस्तुभैर्न्यं प्रत्यपूरयत् । श्रुतायुस्तु सुभंरभ्यः फाल्गुनेः समरे हयान् ।
 निजघान गदाद्येण ततो युद्धमवर्त्तत । विन्दानुविन्दावावन्यैः कुन्तिभोजं महारथं । २००
 सभेनं ससुनं बीरं समसञ्चतुराहवे । तत्राहुनमपश्यामस्तयोर्घोरं पराक्रमं ।
 अयुधेतां स्थिरो भूत्वा महत्या सेनया सह । अनुविन्दस्तु गदया कुन्तिभोजमनाडयत् ।
 कुन्तिभोजस्तु तं दृष्ट्वा शरवर्षैरवाकिरत् । कुन्तिभोजस्तुत्रापि विन्दं विव्याध सायकैः ।

स च तं प्रति विव्याध तदद्भुतमिवामवत् । कैकेया भ्रातरः पञ्च गान्धारान् पञ्च मारिय ।
 सधैन्यान् सहसैन्यासु योधयामासुराहवे । वीरवाञ्छन्ते पुत्रा वैराटिं रथयत्तम । १०४
 उत्तरं योधयामास विव्याध नवभिः शरैः । उत्तरस्यापि तं वीरं विव्याध निमित्तैः शरैः ।
 चेदिराट् समरे राजन् उनूकं समभिद्रवत् । तथैव शरवर्षेण उनूकं समविथत् ।
 उनूकस्यापि तं वाष्पैर्निमित्तैर्लामवाहिभिः । तयोर्दुर्द्धं समभवत् घोररूपं विघ्रास्यते ।
 शरैर्यतां सुसंक्रुद्धावन्योऽन्यमपराजितौ । एवं दक्षसहस्राणि रथवारणवाजिनौ ।
 पदातीनाञ्च समरे तत्र तेषाञ्च सङ्कुले । मुहूर्त्तमिव तद्युद्धमासीत् सधुरदर्शनं । १०५
 तत उग्रमत्तवद्राजञ्च प्राज्ञायत किञ्चन । गजो गजेन समरे रथो च रथिनं यथौ ।
 श्वयोऽथं समनिप्रेत्य पदातिश्च पदातिनं । ततो युद्धं सुदुर्द्धयं व्याकुलं समपद्यत् ।
 शूराणां समरे तत्र समासाद्य परस्परं । तत्र देवर्षयः सिद्धाद्यारण्यश्च समागता ।
 प्रैचन्त तद्रणं घोरं देवासुरसमं युधि । ततो दन्तिहस्रहाणि रथानाद्यापि मारिय ।
 श्वशैघाः पुरुषौघाय विपरीतं समाययुः । तत्र तत्र प्रदृश्यन्ते रथवारणपङ्क्तयः । १०६
 सादिनश्च नरव्याघ्र युधमाना मुहूर्त्तमुक्ताः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि दन्दयुद्धे पञ्चवनारिभ्योऽध्याय ॥ ४५ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ राजञ्छ्वेतसहस्राणि तत्र तत्र पदातिनां । निर्मथ्यादं प्रयुद्धानि तत्ते वक्ष्यामि भारत ।
 न युद्धः पितरं जज्ञे न पिता युद्धमौरधं । न भ्राता भ्रातरं तत्र स्वखोयो न च मातुर्वै ।
 न मातुस्तत्र स्वखोयं न सखायं सखा तदा । आविष्टा इव युध्यन्ते पाण्डवाः कुहभिः सह ।
 रथानीकं नरव्याघ्राः केचिदभ्यपतन् रथैः । अभयन्त रथैरेव युगानि भरतर्षभ । १०७
 रथेषाश्च रथेषाभिः कूवरा रथकूवराः । सङ्गते सङ्गता केचित् परस्परजिघांसवः ।
 न श्रेकुयलितुं केचित् सञ्चिगम्य रथारथैः । प्रभिभ्रालु महाकायाः सन्निपत्य महागजैः ।
 सङ्घ्ना दाररथन् क्रुद्धा विषाणैरितरेतरं । सतेरणपताकैश्च वारणा रणवारणैः ।
 अभिसृज्य महाराज वेगवह्निर्महागजैः । दन्तैरभिहतास्तत्र सुक्रुद्धः परमातुराः ।
 अभिनीताश्च शिवाभिनीवाद्भयसमाहृताः । अभिमघ्ना अभिव्रनां सङ्घ्नाभिमिमुखा ययुः । १०८
 प्रभिमैरपि मयुक्ताः केचित्तत्र महागजाः । क्रौञ्चवहिनदं हन्तः प्राद्व्रवन्त तनन्तः ।
 कम्बक् प्रणोताश्च तथा प्रभिमकरटामुखाः । अष्टितोमरनाराधैर्निर्हृता शरवारणाः ।
 विनेदुर्भिषमभ्राणो निपेतुश्च गताश्वः । प्रधावन्तो हिम केचित् नदन्तो भैरवान् रवन् ।
 गजानां पादरसाश्च व्यूढोरुक्ताः प्रहारिणः । अष्टिभिय धनुर्भिश्च विमनेश्च परश्वधैः ।
 गदाभिभुषणैश्चैव भिन्दिपातैः शतोमरोः । चायकैः परिघैश्चापि निक्षिपैर्विमनैः प्रितैः । १०९
 सत्यहीनैः सुमंरन्वा द्रवमाणोत्तमस्तत्र । व्यदृश्यन्त महाराज परस्परजिघांसवः ।
 राजमानाश्च निक्षिंशः संशिका नरभोगिणौ । प्रत्यदृश्यन्त शूराणामन्योन्यमभिधावतां ।

अर्वाचिन्नावधूतानामधीनां घोरवाङ्मभि । मध्येणे तुमुन शब्द पततां परमर्षसु ।
 गदामुपलक्ष्मणा भिन्नामाश्च वरा मभि । दन्दिदन्तावभिप्राणा मृदितामाश्च दन्तिभि ।
 तत्र तत्र नरीघाणां क्रोशतामितरेतरं । शुश्रुवुर्दाक्षणा वाच प्रेतानामिव भ गत । १०१
 ह्यैरपि ह्यारोहाद्यामरापोडधारिभि । ह्यैरिव मघावेगेरन्योन्यमभिविद्रुता ।
 तैर्विमुक्ता महाप्राज्ञ आम्बूदर्वभृषण । आशुगा विमलास्त्रीक्ष्णा सपेतुर्भुजगोपमा ।
 अश्वैरयजवै केचिदाभुत्य महता रथान् । शिरांस्तादृशेरी वीरा रथिनामश्वमादिन ।
 यद्गनपि ह्यारोहान् भक्षै सन्नतपर्शभि । रथी जघान सम्प्राप्य वाणगोचरमागतान् ।
 नवमेघप्रतीकाशाद्याच्चिय तुरगान् गजा । स्वपादैरवमृद्गन्ति मत्ता कनकभूषणा । १०२
 पाष्यमानेषु कुम्भेषु पार्श्वेष्वपि सदाक्षणा । प्राग्भ्रमि मथिता केचित् विन्देत् परमातुरा
 साश्वारोहान् हयान् केचित् केचिदुन्मथ्य धारणान् । महमा चिचिपुस्तव सङ्कुले परमे सति ।
 साश्वारोहान् विषाणपैरुत्क्षिप्य तुरगान् गजा । रथौघानवमृद्गन्त सखजानभिरक्रमु ।
 पुस्त्वादि तिमदत्वाच्च केचित्तत्र महागजा । साश्वारोहान् हयान् जम्बु करै सचरणैस्त्रया ।
 प्रतिमानेषु गात्रेषु पार्श्वेष्वपि च वारणान् । आशुगा विमलास्त्रीक्ष्णा सपेतुर्भुजगोपमा । १०३
 नराश्च कायाविभिन्ध सौहानि कवचानि च । निपेतुर्विमला श्लोभा वीरवाङ्मभिरर्पिता ।
 महोक्त्वाप्रतिमा घोरान्नाश्च तत्र विशास्यते । दोषिचर्मावसङ्क्षेप व्याघ्रचर्ममयैरपि ।
 विक्रमैर्विमलै खड्गैरभिजम्बु परान रणे । अभिप्रुतमभिक्रुद्धमेकपार्श्वैर्विदारिते ।
 विदग्धयन्त सपेतु खड्गचर्क्षपरश्वधै । केचिदाच्चिय करिण साश्वानपि रथान् करै ।
 विकर्षन्ता दिग्ध सर्वा समीधु सर्व्वशब्दगा । शक्तिभिर्दारिता केचित् संक्षिन्नाद्य परश्वधै । १०४
 हस्तिभिर्दृष्टिता केचित् क्षुणाद्यान्ये तुरङ्गभै । रथनेमिनिरुक्ताश्च निरुक्ताश्च परश्वधै ।
 व्याक्रोशन्त महाराज तत्र तत्र स्र बान्धवान् । पुत्रानन्ये पिह्वनन्ये भाह्वेय सह प्रनुभि ।
 सातुलान् भागिनेयाश्च परानपि च संयुगे । विक्रोशांस्ता सुवहवो भग्नसक्त्वाश्च भारत ।
 वाङ्मिद्यापरै च्छिन्नै पार्श्वेषु च विदारिता । क्रन्दन्त समदृश्यन्त दुग्धज जोडितेषुव ।
 हयापरिगता केचिदक्ष्यधत्ता विशास्यते । भूमौ निपतिता सङ्घो मृगयाश्चक्रिरे जलं । १०५
 हृष्टिरौघपरिक्रिन्ना क्रिश्यमानाश्च भारत । व्यनिन्दन् भृशमात्मानं तत्र पुत्राश्च सङ्गतान् ।
 अपरै सन्धिया शूरा हतवैरा परस्पर । नैव शर्लं विमुञ्चन्ति नैव क्रन्दन्ति मारिप ।
 तर्ष्यन्ति च संघ्टास्तत्र तत्र विशास्यते । निर्दग्ध दशनैश्चापि क्रोधात् स्वरदनच्छदं ।
 भुक्तुटीकुटिलैर्ब्रह्मै म्रैचन्तोऽपि परस्पर । अपरै क्रिश्यमानाश्च मरुतार्ता प्रगपोडिता ।
 निष्कृजा समपद्यन्त दृढसत्ता महासला । अन्ये च विरथा शूरा रथमन्यथ संयुगे । १०६
 प्रार्थयाना निपतिता संकुशा वरवारणै । अशोभन्त महाराज सपुत्र्या इव क्रिष्टुका ।
 समभ्युवरनीकेषु यद्वोभैरवस्वना । वत्तमाने महाभोमे तस्मिन् वीरवरस्ये ।

अहनस्तु पिता पुत्रं पुत्रयः पितरं रणे । स्त्रीयो मातुलञ्चापि स्त्रीयञ्चापि मातुल ।
 सखायश्च सखा चापि सन्तस्त्री वान्धवांस्तथा । स्वमेव धेया वृत्तं कुक्ष्या पाण्डवै मह ।
 वर्त्तमाने भये तस्मिन् निर्मर्यादे महाभये । भीममासाद्य पाथीनां वाहिनी समकल्पत ।
 केतुना पद्मतारेण तावेन भरतर्षभ । राजतेन महाबाहुवच्छितेन महारथे ।
 वभौ भीमसदा राजञ्चन्द्रमा इव मेहणा ।

१८४

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि सद्गुणयुक्ते षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ गतपूर्व्वाहृष्टयिष्ठे तस्मिन्नहनि दाहणे । वर्त्तमाने तथा रौद्रे राजन्नरवरक्षये ।

दुर्मुखं कृतवर्मां च रूपं शन्यो विविशति । भीमं जुगुप्सुगसाद्य तव पुत्रेण चोदिता ।
 एतैरतिरथैर्गुप्तं पञ्चभिर्भरतर्षभ । पाण्डवानामनोकानि विजगाधे महारथे ।

१८५

केदिकाशिकरूपेषु पाञ्चाष्ठेषु च भारत । भीमस्य वज्रधा तालं चतुर्केतुरदृश्यत ।
 स शिरासि रणे वीरो रथाद्यः सयुगध्वजान् । विचकत्तं महावीरैर्भक्षे सन्नतपर्वभि ।

नृत्पतो रथमार्गेषु भीमस्य भरतर्षभ । केचिदात्संस्वरं चक्रुर्नागा मर्षसु ताञ्जिता ।
 अभिमन्युः सुमक्रुद्धः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः । संयुक्तं रथमास्थाय प्रायात् भीमरथं प्रति ।

१८६

जाम्बूनदविचित्रैर्ण कर्णिकारेण केतुना । अभ्यवर्त्तत भीमश्च तादैव रथसज्जमान् ।
 सतालकेतोस्तीक्ष्णेन केतुमाहत्य पविषा । भीमेण युयुधे वीरस्तस्य चानुरथे सह ।

कृतवर्माणैकेन शस्य पञ्चभिराग्गुणैः । भिक्षा नवभिरानर्च्छत् शराणैः प्रपितामहैः ।
 पूषांधतविच्छेदेन सत्यम् प्रणिहितेन च । ध्वजमेकेन चिच्छेद जाम्बूनदविभ्रुपितं ।

१८७

दुर्मुखस्य तु भक्षेन सर्व्वावरणभेदिना । गद्गारं सारथेः कायाच्छिरः सन्नतपर्वणा ।
 धनुश्चिच्छेद भक्षेन कार्त्तस्वरविभ्रुपितं । कृपस्य निप्रितायेण तस्य तोत्लेमुषे शरैः ।

जघान परमक्रुद्धो नृत्पत्रिव महारथ । तस्य लाघवमुदीक्ष्य ततुपुर्देवता अपि ।
 सत्त्वत्स्यतया कृष्णैः सर्वैः भीमसुख्य रथाः । सत्त्वत्समन्वन्त मात्वादिव धनञ्जय ।

तस्य लाघवमाशंस्य अनातमहशमभ । दिग्ग पथ्येपतश्चापि गाण्डीर्वामव घोषयन् ।
 स तमासाद्य वेगेन भीमो नवभिराग्गुणैः । विव्याध समरे वृशंसार्धुनिं परवीरहा ।

१८८

ध्वजस्यास्य त्रिभिर्भक्षेद्विच्छेद परमोजस । सारथिश्च त्रिभिर्भक्षे राजघान यतप्रत ।
 तथैव कृतवर्मां तु कृप शन्यथ मारिय । विद्धा नाकल्पयत् कार्ण्यं मैनाकमित् पर्वतं ।

स ते परिहतं शूरैरधात्तैराद्भैर्भक्षारथैः । वर्यं शरवर्षाणि कार्ण्यं पञ्चरथान् प्रति ।
 ततस्तेषां महास्तारिणं निवार्यं शरदृष्टिभिः । मनाद वनशान् कार्ण्यिर्भीमाय विच्छजन् शरान् ।

तथास्य सुमहद्भ्राजन् महाङ्गैरुत्तमदृश्यत । यतमानस्य समरे भीममर्दयत शरैः ।
 पराशान्तस्य तस्यैव भीमोऽपि प्रादिषोच्छरान् । स तांश्चिच्छेद समरे भीमपापश्रुताच्छरान् ।
 ततो ध्वजममोघेषुर्भीमस्य नवभिः शरैः । चिच्छेद समरे वीरस्तान् उषुकुग्गुर्भना ।

१८९

स राजतो महासूक्तलो मणिविभूषितः । धौमद्रविशिष्टैश्चैवः पपात भुवि भारत
 ध्वजं धौमद्रविशिष्टैः पतन्तं भरतधम । दृष्ट्वा भीमोऽनदद्भुष्टः धौमद्रमभहृषयन् ।
 अथ भीमो महास्त्राणि दिव्यानि च बहूनि च । प्रादुश्यके महारोद्रे रणे तस्मिन् महावधः
 ततः शरसहस्रेण धौमद्रं प्रपितामहः । श्रवाकिरदमेयात्मा तदहृतमिवाभवत् ।
 ततो दग्धमहेखासाः पाण्डवानां महारथाः । रथाधमभधावन्त धौमद्रं लरिता रथैः ।
 विराटः सद्युत्तरेण धृष्टद्युम्नस्य पार्थतः । भीमस्य कैकयश्चैव सात्यकिस्य विशास्यतः ।
 ज्वेन पततां तेषां भीमः शान्तनवो रणे । पाञ्चास्यं विभिरानञ्जत सात्यकिं नवभिः शरैः ।
 पूर्णोपतविष्टयेन चुरणं निशितेन च । ध्वजमेकेन चिच्छेद भीमसेनस्य विष्णो ।
 शान्तूनदमस्यः केतुः केशरो नरवत्तम । पपात भीमसेनस्य भीमं रथितो रथात् ।
 ततो भीमस्त्रिभिर्विद्धां भीमं शान्तनवं रणे । हृपमेकेन विथाध हतवशाणमष्टभिः ।
 प्रसृष्टोतायहसैन वेराटिरपि दन्तिना । अभ्यद्रवत् राजानं मद्राधिपतिमत्तरः ।
 तस्य वारणराजस्य रथे चापततो जवात् । शल्यो निवारयामास वेगमप्रतिमं रणे ।
 तस्य क्रुद्धः स नागेन्द्रो बृहतः साधुवाहिनः । पदा युगमधिष्ठाय जघान चतुरो हयान् ।
 स हताथे रथे निष्ठन् मद्राधिपतिरावधौ । उत्तरान्नाकीं शक्तिं चित्तेप भुजगेपमां ।
 तया भिन्नतनुषाणः प्रविश्य विपुलं तमः । स पपात गजकल्पात् प्रमकोशकृतोमरः ।
 समादाय च शल्योऽसिमवज्जुत्य रथोत्तमात् । वारणेन्द्रस्य विक्रम्य चिच्छेदाय महाकरं ।
 भिन्नवशां शरभ्रातेऽन्विन्नहस्तः स वारणः । भीममात्तस्वरं कृत्वा पपात च ममार च ।
 एतदीदृशकं कृत्वा मद्रागो जनाधिप । आहरोह रथं तृणं भास्करं हतवशाणः ।
 उत्तरन्तु इतं दृष्ट्वा वेराटिभ्रातरं तदा । श्वेतः शत महावीरान् दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः ।
 धनुषि तेषां चिच्छेद वाणैः सद्युत्तपञ्चभिः । निहृताश्विव तानि यम समदृश्यन् भारत ।
 ततस्तौ तु निमेषाद्वात् प्रतिपद्य धनुषि च । सप्त चैव वृषत्काद्य श्वेतस्ये पत्यपातयन् ।
 सतः पुनरस्मेयात्मा भीमः मद्रभिराशुगैः । निचकृत् महाबाहूस्त्वो वापानि ध्वंसितान् ।
 ते निहृतमहाचापाः स्फुरमाणो महारथाः । अथ शक्तीः परादृश्य विनेदुर्भैरवान् रवान् ।
 मुमुक्षुर्भरतश्रेष्ठ सप्त श्वेतरथं प्रति । ततस्ता ज्वलिताः सव्या महास्त्राण्यनिनिखरताः ।
 अत्राश्रयाः सप्तभिर्मैत्रिच्छेद परमास्त्वित् । ततः समादाय शरं सर्वकायविदारणं ।
 प्राह्णिणान् भरतश्रेष्ठ वाणं श्वेतरथं प्रति । तस्य देहे निपतितो वाणो वक्रातिगो महान् ।
 ततो हृष्ट्यारयो राजगुमाथकेन दृढं हतः । निपसाद् रथापत्ये कण्ठलक्ष्मिवाग्भहत ।
 तं विमर्शं विमनसं स्वरमाणस्तु मारयिः । अपोवाहसन्धमं सन्धलोकाय पश्यतः ।
 श्वेतोऽप्यास्यान् समादाय वाजिनो ह्येभ्युपिताम् । तेषां स च महाबाहूध्वजश्रीधीश्वरपातयत् ।
 हृदाय श्रेवाश्रिभेद्य मारयिष्य परम्प । शरैरेतान् समाकीर्य प्रायाच्छस्त्रारथं प्रति ।

१५१

१५२

१५३

१५४

१५५

१५६

ततो हसहलाशब्दस्तव सैन्येषु भारत । दृष्ट्वा सेनापतिं दुर्षं यान्तं शस्त्ररथं प्रति ।
ततो भोगं पुरस्कृत्य तव पुत्रो महाबलः । शूरैर्हतस्य सैन्येन प्रायाच्छस्त्ररथं प्रति ।
शृत्योरास्त्रमनुप्राप्तं मद्रराजमनोचयत् । ततो युद्धं समभवत् तुमुलं सोमहर्षणं ।
तावकानां परेषाञ्च व्यतिपकरयद्विषं । सैभ्यश्च भोगसेने च सात्यके च महारथे ।
कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्थते । एतेषु नरसिंहेषु चेदिसैन्येषु चैव हि ।
ववर्ष शरवर्षाणि दृष्ट्वाः कुक्षितामहः ।

१५९

इति श्रीमहाभारते भोगवधवर्षणि भोगवधवर्षणि श्वेतयुद्धे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सर्वं श्येते महेश्वामे प्राप्ते शस्त्ररथं प्रति । कुरवः पाण्डवेषाञ्च किमकुर्वन्त सञ्जय ।
भोगः शान्तनवः किं वा तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ राजश्रुतसहस्राणि ततः क्षत्रियपुङ्गवाः । श्येते सेनापतिं शूराः पुरस्कृत्य महारथाः ।

१६०

राशो बलं दर्शयन्तस्तव पुत्रस्य भारत । मिषष्टिनें पुरस्कृत्य त्रातुमैच्छन् महारथाः ।

अश्वत्थान्तं भोगस्य रथं हेमपरिच्छृतं । जिघांसन्तो धुधा अष्टतदासीत् तुमुलं महत् ।

ततोऽहं सम्प्रवक्ष्यामि महावैशसमद्भुतं । तावकानां परेषाञ्च यथा युद्धमवर्त्तत ।

तत्राकरोद्द्रथोपस्थान् शून्यान् शान्तनवो बहून् । प्राकृन्तदुत्तमाङ्गानि शैरैर्च्छ्वेद्योत्तमः ।

समाह्वेणोच्चैरैरर्कमर्कतु यप्रतापवान् । तुदन् धमन्नात्समरे रविदहन् यथा तमः ।

१६१

तेनाज्ञौ प्रेषिना राजन् शराः शतसहस्रमाः । क्षत्रियान्तकराः सञ्ज्ञे महाबिगा महाबलाः ।

पातयामास शूराणां शिरांसि शतशो रणे । राजन् कण्टकसन्नद्धा वीरा विगतमस्तकाः ।

रथा रथेषु संसका व्येदृश्यन्त विगास्यते । रथो रथोपार्थवर्त्तत्तुरगसु तुरङ्गमं ।

स्वबल निहितं वीरं सम्मामं सकामुंके । उदीर्णाय हया राजन् बहन्तस्य ततस्ततः ।

बद्धखड्गनिपद्गाय विध्वंसकवचा हताः । शतशः पतिता भूमौ वीरशय्यासु शेरते ।

१६२

परस्परैश्च धावन्तः पतिताः पुनस्त्यिताः । उत्थाय च प्रधावन्तो दन्दयुद्धमवाप्नुवन् ।

पीडिताः पुनरन्योऽयं सुष्ठो रणमूर्द्धनि । मत्तो गजः पर्थयतच्छतेशो रथिनो हताः ।

सरथा रथिनश्चापि विष्टङ्गन्तः समन्ततः । श्वन्देन न्यपतत् कश्चिन् निहतोऽन्येन सायकैः ।

हतवारयिरप्युत्सिपपात महारथः । युध्यमानस्य सङ्ग्रामे व्यूढे रजसि चोत्थिते ।

धनुःकृजितविज्ञानं तत्रासीत् प्रत्ययुधतां । गावस्त्रैश्च योधानां व्यशोषे परिपन्थिनं ।

१६३

युध्यमाना शरैराजन्सञ्ज्ञिनो ध्वजिनो न्यगात् । अन्योऽन्यं वाणसंश्रद्धे नाशूयत भटैः हतः ।

शन्द्यामानं सङ्ग्रामे पटशे कर्णदारिणि । युध्यमानस्य सङ्ग्रामे कुर्वन्तः पौहपं स्वकं ।

नाशोषोषाम युद्धे तु तुमुने सोमहर्षणं । पिता स्वभारं पुत्रं नाभिजानीत कथन ।

चक्रं भग्नं युगधैव रको धुर्यो हयो हतः । आसितः श्वन्दनादोरः सवारयिरजिह्वगैः ।

विधुरे भिन्नशके च रथेषु विवदो हते । तेन तेन स्य दृश्यन्ते वान्धवानां परस्परं ।

यो हतः शिरसा द्वित्रो मर्मभिर्निहतो हतः । अहतः कोऽपि नैवाधीतु भीमे निप्रति शक्यवान् ।

श्वेतः कुरूणामकरोत् स्वयं तस्मिन् महाहवे । राजपुत्रोऽस्योदारानवधी च्छतसंघः ।

चिच्छेद रथिनां बाणैः शिरांसि शतसहस्रः । साङ्गदा बाहवश्चैव धनुषि च ममन्ततः ।

रथिनो रथचक्राय रथारोहा रथानि च । क्षुद्राणि च महाहाणि पताकाश्च विश्रान्तैः ।

हृद्यौघाय रथौघाय गरीघाद्येति भारत । वारणाः शतशश्चैव हताः श्वेतेन भारत ।

१८९

वधं श्वेतभयात् भीतो विहाय रथमुत्तमं । अघातास्ततः पश्याच्च पश्याम ते धुरं ।

शरपातमपक्रम्य कुरुवः कुरुनन्दन । भीमं शान्तनवं युद्धे स्थिता युद्धाय दंमिताः ।

अदीनो दीनसमये भीमोऽस्त्राकं महाहवे । एकस्तस्यै नरव्याघ्रो गिरिर्महुरिवाचरुः ।

आददन्नो रणे प्राणान् स्वविता शिशिरात्स्थे । गभस्तिभिरिवादित्यस्तस्यै हेममरीचिमान् ।

स मुमोच महेश्वासः शरसहस्रानेकशः । निप्रक्षमिच्चान् समरे चक्रपाणिर्वासुरान् ।

१९०

ते वध्यमाना भीमेष प्रजङ्गलं महाहवे । स्वयूयादिव ते यूयान् मुक्ताग्निमिव दाहण ।

तमेकमुपलभ्यैको हृष्टः पुष्टः परन्तपः । दुर्व्योधनमिधे युक्तः पाण्डवान् चक्रशोपथत् ।

जीवं तदुत्थितं त्यक्त्वा भयञ्च स महाहवे । पातयामास सैन्यानि पाण्डवानां विश्रान्तैः ।

प्रहरन्तमनोकानि पिता देवव्रतस्तव । दृष्ट्वा सेनापतिं भीमो वेगेन स समन्वयान् ।

स भीमं शरजातेन महता समवाकिरत् । श्वेतञ्चापि तथा भीमः शरौघैः समवाकिरत् ।

१९१

तौ हृषाविव नर्दन्तौ मत्ताविव महादिपौ । व्याघ्राविव सुसंरथौ श्वेतोऽन्यमभिजगदुः ।

अखैरस्त्राणि संवार्थं ततस्तौ पुरुषर्षभौ । भीमः श्वेतश्च युयुधे परस्परवधैषिणौ ।

एकाङ्गा निर्दहेत् भीमः पाण्डवानामनौकिनी । शरैः परमसंकुहः श्वेतो यदि न पालयेत् ।

पितामहं ततो दृष्ट्वा श्वेतेन विमुखीकृतं । प्रहर्षं पाण्डवा जन्मुः पुत्रस्य विमना ह्यभूत् ।

ततो दुर्व्योधनः क्रुद्धः पार्थिवैः परिवारितः । ससैन्यः पाण्डवानोक्तमभ्यद्रवत संयुगे ।

१९२

श्वेतो गाङ्गेयमुत्सृज्य तव पुत्रस्य वाहिनी । नाशयामास वेगेन हृच्चान् वायुर्निवैजसा ।

द्रावयित्वा समूहैव वैराटिः क्रोधमुच्छ्रितः । आयातः स महाराज यत्र भीमो व्यवस्थितः ।

तौ तत्रापि गतौ राजन् शरदीप्तौ महावली । श्वयुध्यन्तौ महात्मानौ यथा वा हृच्चत्रासवौ ।

अन्याऽन्दन्नु महाराज परस्परवधैषिणौ । निगृह्य कामुकं श्वेतो भीमं विव्याध सप्रभिः ।

पराक्रमं ततस्तस्य पराक्रम्य पराक्रमी । तरसा पारयामास मत्तो मत्तमिव द्विपं ।

१९३

आजघान ततो भीमं श्वेतः क्षत्त्रियनन्दनः । तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भेषः शान्तनवपुत्राय ।

स विदूक्षेन बलवाचाकम्पत यथाऽचलः । श्वेतः शान्तनवं भूयः शरैः सक्षतपर्शभिः ।

विव्याध पद्मविश्रम्या तदद्भुतमिवाभवत् । प्रहस्य च रणे श्वेतः सङ्कणो परिशंसिहन् ।

धनुस्त्रिभेद भीमस्य दशभिर्दशधा शरैः । सन्ध्याय विशिखश्चैव शरं सोमप्रवाहितं ।

उन्नमाद्य तत्सद्यं ध्वगशोर्षं महात्मनः । कर्तुं निपतितं दृष्ट्वा भीमस्य तनयाश्वत ।

१९४

दत्तं भीष्ममन्यन्त श्वेतस्य वज्रमागतं । पाण्डवा अपि संदृष्ट्वा दधुःशृङ्खलान् समन्ततः ।
 भीष्मस्य पतितं केतुं दृष्ट्वा ताचं महात्मनः । ततो दुर्व्योधनः क्रोधात् स्वमनोकमचोदयत् ।
 यद्वात् भीष्मं परिचुष्य रचमाणः समन्ततः । तानूचे पश्यमानांशान् श्वेतोऽस्त्रमथवाप्यसति ।
 भीष्मः शान्तनवः शूरेस्तथा सत्यं ब्रवीमि ते । राजसुवचनं श्रुत्वा वरमाणा महारथाः ।
 बलेन चतुरङ्गेन गाङ्गेयमनुपालयन् । वाह्मीकः कृतवर्मा च क्षपः शन्यश्च भारत । १८१४
 जारामन्त्रिविकर्णश्च चित्रसेनो विविशति । वरमाणास्त्वरा काले परिवार्य्य समन्ततः ।
 शङ्खदृष्टिं श्ववज्रलां श्वेतस्योपार्थ्यपातयन् । तान् क्रुद्धाननिमित्तैर्वाणैस्त्वरमाणा महाबलः ।
 श्ववारयदमेयात्मा दर्शयन् पाण्डुलाघवं । स निवार्य्य च तान् सर्वान् केसरी लुञ्जरानिव ।
 सहता शरवर्षेण भीष्मस्य धनुराङ्कितम् । ततोऽन्यद्गुरुरादाय भीष्मः शान्तनवो युधि ।
 श्वेतं विव्याध राजेन्द्र कङ्कपत्रैः शिलीमुखैः । ततः सेनापतिः क्रुद्धो भीष्मं वज्रभिराशुगैः । १८१५
 विव्याध समरे राजन् सर्वलोकस्य पश्यतः । ततः प्रययितो राजा भीष्मं दृष्ट्वा निवारितं ।
 प्रवीरं सर्वलोकस्य श्वेतेन युधि वै तदा । निष्ठानकस्य सुमहांतव सैन्यस्य चाभवत् ।
 तं वीरं लरितं दृष्ट्वा श्वेतेन शरव्रिचतं । दत्तं श्वेतेन मन्यन्त श्वेतस्य वज्रमागतं ।
 ततः क्रोधाद्यं भासः पिता देवव्रतस्य च । ध्वजमुन्मथितं दृष्ट्वा तां च सेनां निवारितान् ।
 श्वेतं प्रति महाराज श्यष्टजत् सायकान् वज्रम् । तानावार्य्यं रणे श्वेतो भीष्मस्य रथिनां वरः । १८१६
 धनुश्चिह्नेद भङ्गेन पुनरेव पितृस्त्वव । उत्सृज्य कार्मुकं राजन् गाङ्गेयः क्रोधाभूर्च्छित्तः ।
 अन्यत् कार्मुकमादाय विपुलं बलवत्तरं । तत्र सन्ध्या विपुलान् भङ्गान् सप्त शिलाशितान् ।
 चतुर्भिद्यतुरशंश श्वेतस्य पूतनापतेः । ध्वजं द्वाभ्याश्च चिह्नेद सप्तमेन च सारथेः ।
 शिरश्चिह्नेद भङ्गेन शंक्रुद्धो लघुविक्रमः । हताश्वसतात् सरथादवमुत्सु महारथः ।
 अमर्षवज्रमापक्षे थाकुलः समपद्यत । विरथं रथितां श्वेतं श्वेतं दृष्ट्वा पितामहः । १८१७
 ताडयामास निमित्तैः शरसद्वैः समन्ततः । स ताद्यमानः समरे भीष्मचापस्युतौ शरैः ।
 स्वरथे धनुस्तृज्य शक्तिं जयाह काञ्चनी । ततः शक्तिं रणे घोरान् मृहीलोपां महाभयां ।
 कालदण्डोपरमां घोरान् मृत्वोद्य श्रमनचमां । अत्रवीच तदा श्वेतो भीष्मं शान्तनवं रणे ।
 तिष्ठेदानीं सुमरुन्धः पश्य मां पुरुषोत्तम । एवमुक्त्वा महेश्यायो भीष्मं युधि पराक्रमी ।
 ततः शक्तिममेयात्मा चिचेप भुजगोपरमां । पाण्डुवार्थं पराक्रान्तुश्वानयंश्चिकोर्षति ।
 दाहाकारो महानागेत् पुलाणां ते विशापते । दृष्ट्वा शक्तिं महाघोरान् मृद्धैर्दण्डव्रतप्रमां ।
 श्वेतस्य करनिर्मुक्तां निर्मुक्तिरगर्षद्यिभाम् । अपतत् महघा राजन् कन्देन्द्वेदन्मस्यतात् ।
 ज्वलन्तोमन्तरीचे तां ज्वालाभिरिव शंष्टतां । सुमंभ्रान्मृदा रज्ज् न्निः देवव्रतनव ।
 श्वदभिनवधा भीष्मः शक्तिं चिह्नेद पविभिः । उल्लसद्दण्डैर्दण्डैर्निष्ठान् निमित्तैः श्वैः
 उच्युःकुण्डस्यतः सर्वं तावका भरतर्षभ । शक्तिं विनिर्मुक्तं दृष्ट्वा श्वैः क्रोधाभूर्च्छित्तं

कालोपहतचेतासु कर्त्तव्यं नाभ्यजानत । क्रोधसंमुर्च्छितो राजन्वैराटिः प्रहसन्निव ।
 गदां जघ्राह संहृष्टो भीमस्य निधनं प्रति । क्रोधधरक्लमयना दण्डपाणिरिवापरः ।
 भीमं समभिदुद्राव जलौघ इव पर्येतं । तस्य वेगमरुन्माधं मत्वा भीमः प्रतापवान् ।
 प्रभाववित् प्रमोक्षाद्यै सहसा धरुणीं गतः । श्वेतः क्रोधवशाद्भ्राजन् भ्रामयित्वा महागदां ।
 रथे भीमस्य चिचेष यथा देवो महेश्वरः । तथा भीमनिपातित्वा सरथो भस्माकृततः । १८९९
 सध्वजः सहस्रतेजस्यः सहयुगन्धरः । विरथं रथिनां श्रेष्ठं श्वेतं दृष्ट्वा पदातिनं ।
 अभ्यधावन्त सहसा ब्रह्मप्रभृतयो रथाः । ततोऽन्यं रथमास्याय धनुर्विस्तुर्यं दुर्मनाः ।
 शनकैरभ्यधाच्छ्रेतं भीमो दृष्ट्वा रथोत्तमं । एतस्मिन्नन्तरे भीमः शूराव विपुनां गिरं ।
 आकाशेदीरितां दिव्यमात्मनो हितशय्यां । भीम भीम महाबाहो भीमं यत्नं कुह्वस्य वै ।
 रथ ह्यस्य जये कालो निर्दिष्टो विद्यथेनिना । एतन् श्रुत्वा तु वचनं देवदूतेन भाषितं । १९००
 सम्प्रचष्टमना भूत्वा वधे तस्य मनो दधे । विरथं रथिनां श्रेष्ठं श्वेतं दृष्ट्वा पदातिनं ।
 संहितासु न्यवर्त्तन्त परीसन्तो महारथाः । सात्यकिर्भीमसेनश्च दृष्टयुधस्य पापितः ।
 कैकेया दृष्टकेतुश्च अभिमन्युश्च वीर्यवान् । एतानापततो दृष्ट्वा द्रोणश्च्यवैः सह ।
 अवारयदमेयात्मा वायुवेगानिवाचलः । सखिदृष्टेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 श्वेतः खड्गमथाकृत्य भीमस्य धनुराच्छिनत् । तदपास्य धनुर्बिह्वलं त्वरमाणः पितामहः । १९०१
 देवदूतवचः श्रुत्वा वधे तस्य मनो दधे । ततः प्रवाय्यमाणसु पिता देवव्रतसत्त्व ।
 अन्यत् फार्युं कमादाय त्वरमाणो महारथः । क्षणेन सख्यमकरोत् शक्रचापसमप्रभं ।
 पिता ते भरतश्रेष्ठ श्वेतं दृष्ट्वा महारथं । द्रुतन्तु तेनैरघ्याप्रैर्भीमसेनपुरोगमैः ।
 अभ्यवर्त्तन्त गात्रैः श्वेतं सेनापतिं क्षते । आपतन्तं ततो भीमं भीमसेनः प्रतापवान् ।
 आजग्रे विप्रिवैः पष्ट्या सेनान्यश्च महारथः । अभिमन्युश्च समरे पिता देवव्रतसत्त्व । १९०२
 वारयित्वा शरैर्धैरैरन्यानपि महारथान् । आजग्रे भरतश्रेष्ठ विभिः सन्नतपर्यभिः ।
 सात्यकिश्च श्वेतनाजो भरतानां पितामहः । दृष्टयुधस्य विश्रव्या कैकेयश्चापि पश्यभिः ।
 तांश्च सर्वान् महेश्वासान् पिता देवव्रतसत्त्व । वारयित्वा शरैर्धैरैः श्वेतश्रेवाभिदुद्रुवै ।
 ततः शरं शूयुषमं भारसाधनमुत्तमं । विह्वस्य सत्त्वान् भीमः समधक्त दुरासदं ।
 ब्रह्मास्त्रेण सुसंयुक्तं ते शरं लोमवाहिनं । ददृशुर्देवगन्धर्वैः पिमाचोरगराचसाः । १९०३
 स तस्य कवचं भित्त्वा क्लृप्तदं प्रिषनौजसः । जगाम धरुणीं चाणो महाश्रनिरिवोज्ज्वलन् ।
 अक्षं गच्छन्निवादित्यः प्रभामादाय सत्वरः । एवं जीवितमादाय श्वेतदेहाज्जगाम सः ।
 चं भीमेष नरव्याघ्रं तथा विनिहतं युधि । प्रपतन्तमपश्याम गिरिः शूद्रगिरि च्युतं ।
 अग्रेचन् पाण्डवाः सर्वे क्षत्रिया ये महारथाः । प्रचष्टासु सताः स्वे कुरवद्यापि सर्वेभ्यः ।
 ततो दुःशासनो राजन् श्वेतं दृष्ट्वा निपातितं । वादिन्ननिनदैर्धैरैर्भृत्यन्ति स्य समन्ततः । १९०४

तस्मिन् हते महेश्यासे भीमैराक्षवशोभिना । प्राविपन्ता महेश्यासा, शिखण्डिःमुखा रया, ।
 ततो धनञ्जयो राजन् वार्ष्णेयश्चापि सर्व्वश्र् । अश्वहारं शनैस्त्रकुर्निहते वाहिनीपतौ ।
 ततोऽश्वहारं सैन्यानां तव तेषाञ्च भारत । तावकानां परेषाञ्च नदंताञ्च मुञ्जमुञ्जः ।
 पार्था विमनसो भूत्वा प्राविशन्त महारया, । चिन्तयन्तो वधं धीरं दैरयेन परन्तप ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि श्वेतवधे अष्टचत्वारिंशोऽध्याय, ॥ ४८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ श्वेते सेनापतौ तात सङ्ग्रामे निहते परैः । किमकुर्व्वन् महेश्यासाः पाञ्चालाः पाण्डवैः सह । १८८५

सेनापतिं समाकर्त्तुं श्वेतं युधि निपातितं । तदर्थं यतताश्चापि परेषां प्रपन्थायिना ।

मनः प्रीणाति मे वाक्यं वधं सञ्चय शृण्वतः । प्रत्यवायं चिन्तयतो सर्व्वां प्राप्नोति मे नहि ।

व्यमोषाणोऽनुरक्तश्च दृष्ट्वा, लुप्तपतिः सदा । हतधैरस्तदा तेन पितुः पुत्रेण धीमता ।

तस्योद्देशात् मया चापि संश्रितः पाण्डवान् पुरा । स सर्व्वं ह्ये परित्यज्य दुःखं वसिष्ठ तिष्ठति ।

पाण्डवानां प्रतोपेन दुर्गदेवं प्रविश्य च । सपन्नात् सततो वाधमाव्यं ह्यस्मिन्नुत्थितः । १८८६

आश्रयं वै तदा तेषां पुरा राजा सुदुर्मतिः । ततो युधिष्ठिरं भक्त्या कथं सञ्चय सुदितः ।

प्रसिद्धः सगतिः क्षुद्रः पाताले पुद्गपाधमै । न युद्धं रोचयेत् भीमो न चाचार्य्यः कथञ्चन ।

न ह्येष न च गान्धारी नाहं सञ्चय रोचये । न वासुदेवो वार्ष्णेया धर्मराजश्च पाण्डव ।

न भीमो नार्जुनश्चैव न यमो पुद्गपधमै । वार्य्यमोषो मया नित्यं गान्धार्या विदुरेण च ।

जामदग्न्येन रामेण व्यासेन च भद्रात्मना । दुर्व्योधनो दुष्टमना नित्यमेव हि सञ्चय । १८८७

कर्णस्य मतमाज्ञाय सैव वस्य च पापकृत् । दुःशासनेन च तथा पाण्डवानभ्यसूयत ।

तमहं व्यसने धीरं मन्ये प्राप्नन्तु सञ्चय । श्वेतस्य च विनाशेन भीष्मस्य विजयेन च ।

संकुद्धः क्षण्यभहितः पार्य्यं, किमकरोत् युधि । अर्जुनाद्भि मयं श्रुयस्तन्मे तात न शान्यति ।

स हि शूरास्य कौन्तेयः क्षिप्रकारो धनञ्जय, । मन्ये शरैः शरोराणि प्रमथिष्यति शत्रवान् ।

इन्द्रं इन्द्रानुजसममुपेन्द्रसदृशं रेणे । श्रमोपकोधसङ्कल्पं दृष्ट्वा वाः किमभ्यनमन । १८८८

स चैव वदेत् विचूरो ज्यननाकर्मसमुति । श्रेत्रास्त्रविदमेयात्मा प्रापेत् न समितिञ्जय ।

सर्व्वज्ञस्यैव रूपमाणमस्त्राणामसिताऽरिषु । शोभज्याचेपहस्तस्य कौन्तेयो यो महाराथ ।

स सञ्चयं महाप्राज्ञो द्रुपदस्यात्मजो वने । धृष्टद्युम्नः किमकरोत् श्वेते युधि निपातिते ।

पुरा पेशापरधेन वधेन च चमूपेत, । मन्ये मनः प्रज्ज्वाल पाण्डवानां महात्मनां ।

तेषां क्रोधं चिन्तयन्तु अहःस च निशासु च । न शान्तिमधिगच्छामि दुर्व्योधनहतेन हि । १८८९

कथं चाभून्महायुद्धं सर्व्वमाचक्षु सञ्चय ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ शृणु राजन् खिरो भूत्वा तवापनयनो महान् । न च दुर्व्योधने दोषमिममाधातुमर्षयि ।

गते दके श्वेतपथ्या यादृक् तादृक् मतिस्तव । सन्दीप्तो भवने यदत् क्रुपस्य खननं यथा ।

गतपूर्वाऽऽत्मस्ये तस्मिन् महर्षि दाहणे । सेनापतौ हते श्वेते भीम्रेण युधि भारत ।

कृतवर्मणा च सहितं दृष्ट्वा शन्यमवस्थितं । वैराटिः समरस्त्राघी शङ्खः परवलाहनेन । १९५
 सद्यः क्रोधात् प्रज्ज्वाल हविषां हृद्यवाञ्छितः । स विस्त्राय्य महत्सार्पं शक्रचोपापमं वली ।
 अभ्यधावज्जघासुर्ध्वं शङ्खो मद्राधिपं युधि । महताः रथवंशेन समन्तान् परिवारितः ।
 सृजन् वाणमयं वर्षं प्रायाच्छस्त्ररथं प्रति । तमापतन्ते सम्येत्य मन्त्रवारणविक्रमं ।
 तावकानां रथाः सप्त समन्तात् पर्यवारयन् । मद्रराजं परीक्षन्तो मृत्योर्दृष्टान्तरङ्गतां ।
 ततो भीमो महावाक्त्विनश्च जलदेः यथा । तासमाव धनुर्दंष्ट्र शङ्खमभ्यद्रवद्रुणे । १९६
 तमुद्यतं समीच्याय महेश्वाधं महारथं । सन्तस्ता पाण्डवो येना वातवेगहतेव नौः ।
 तत्राञ्जनः सन्वरितः शङ्खस्थाधीश्वरः परः । भीष्माद्रत्याग्यमघेति तयोर्धुंक्षुमवर्त्तत ।
 हाहाकारो महानासीशोधानां युधि युध्यतां । तेजसेजभि संश्रुक्त्विलोवं विस्संथं ययुः ।
 अथ शन्यो गदापाणिरवतीर्थ्य महारथात् । शङ्खश्च चतुरो वाहानहनद्भरतर्षभ ।
 स श्वताश्राद्रघानूर्णं खड्गसादाय विद्रुतः । धीमत्सोः खन्दनं प्राप ततः शान्तिमवाप च । १९७
 ततो भीष्मरथानूर्णमुत्पतन्ति पतन्निष । घोरन्तरिचं भूमिश्च सर्वतः समवसूतां ।
 पाञ्चालानय मत्स्योय केकयांय प्रभद्रकान् । भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः पातयामास पत्रिभिः ।
 उल्लूज्य समरे तूर्णं पाण्डवं सयसाचिनं । अभ्यद्रवत पाञ्चाख्यं द्रुपदं सेनया हृतं ।
 मिथं समन्विनं राजञ्छ्वरानवकिरन् यद्गन् । अग्निमेव प्रदग्धानि वनानि शिग्रिराख्ये । १९८
 शरदग्धान्द्रुग्नान् सैन्यानि द्रुपदस्य च । अतिष्ठत रणे भीमो विधूम इव पावकः ।
 मध्यन्दिने ययादित्यं तपन्तमिव तेजसा । न श्रेकुः पाण्डवेयस्य योधा भीष्मं निरीक्षितुं ।
 वीशाक्षकुः समन्तान् पाण्डवा भयपोडिताः । चातारं नाभ्यगच्छन्त गावः शीतार्दिता इव ।
 हतविप्रद्रुते सैन्ये निहत्वाहे विमर्दिताः । हाहाकारो महानासीत्पाण्डुसैन्येषु भारत ।
 ततो भीष्मं शान्तनवो नित्यं मण्डलकार्मुकः । सुभोच वाशान्दीत्पापानशोनाशोविपानिव ।
 शरैरेकायनो कुर्वन्दिग्धः सर्वो यतत्रतः । जघाम पाण्डवरथानादिग्यादिग्य भारत । १९९
 ततः सैन्येषु भद्रेषु मघितेषु च सर्वथा । प्राप्ते चान्नं दिनकरे न प्राप्तायत किञ्चन ।
 भीष्मश्च समुदीर्यन्तं दृष्ट्वा पाप्या महाहवे । अत्रहारमकुर्वन्त सैन्यानां भरतर्षभ ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मयधपर्वणि शङ्खयुद्धे प्रथमदिवसावहारे एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥
 ॥ मत्स्य उवाच ॥ हतेऽवहारे सैन्यानां प्रथमं भरतर्षभं । भीष्मे च युधि संरथ्ये ष्टे दुर्व्योधने तथा ।
 अर्धराजसत्सर्णमभिगम्य जनार्दनं । श्राद्धभिः सहितं सर्वं सर्वथैव जनेश्वरैः ।
 द्रुपसा परमया युक्तयिन्मयात्तः पराजयं । वार्ष्णेयमप्रोद्गाञ्जन्दृष्ट्वा भीष्मश्च विव्रमं । २००
 हृष्य पश्य मरेश्वाधं भीष्मं भीमपराक्रमं । शरैर्दहन्तं सैन्यं मे भीष्मं कश्चमिवात्मनं ।
 कथमेतं महात्मानं मत्स्यामः प्रतिशीक्षितुं । खेलिह्यमार्थं सैन्यं मे हविषन्तमिवात्मनं ।
 स्तं हि पुरुषयाधं धनुषान्मं महायधं । दृष्ट्वा विप्रद्रुतं सैन्यं मदीयं मार्गेणारतं ।

शक्यो जेतुं यम कुड्डो वज्रपाणिय संयुगे । वरुण पाशयद्भोऽपि कुबेरो वा गदाधरः ।
 न तु भीष्मो महातेजा शक्यो जेतुं महारथः । सोऽहमेवं गते ममो भीष्मागाधे जले स्रवः ।
 आत्मनो बुद्धिदौर्बल्येन्याद्भीष्ममापाद्य केवच । वन यास्यामि गोविन्द श्रेयो मे तत्र जीवितुः ।
 न त्विमान् पृथिवीपालान्दतुं भीष्माय सत्यवे । चेपयियति मे शेषां कृष्ण भीष्मो महास्रवितुः ।
 यथाऽनलं प्रच्छलितं पतद्भ्रू सममिद्रुता । विनायायैव गच्छन्ति तथा मे सैनिका जनाः ।
 चयं नीतोऽस्मि वार्ष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी । भ्रातरश्चैव मे वीरा कर्षिताः शरपीडिताः ।
 मत्कृतं भ्रातृभौघादाद्राज्याद्भ्रष्टास्तथा सुखान् । जीवितं वञ्च मय्यन्ते जीवितं ह्यद्य दुर्लभम् ।
 जीवितस्याविशेषेण तपस्तस्यामि दुस्वर । न घातयिष्यामि रणे मित्राण्येवामि केवच ।
 रथान्मे वञ्चसाहस्यान्द्वैरस्त्रैर्महाबल । घातयत्यनिशभीष्म प्रवराणां प्रहारिणां ।
 किन्तु कृत्वा कृतं मे स्याद्बुद्धि माधव माचिरः । मध्यस्थमिव पश्यामि शमरे सत्यपाचिनं ।
 एको भीम परं शतथा युद्धेत्येव महाबलः । केवलं बाहुवीर्येण चक्षुर्धर्ममनुष्मरन् ।
 गदया वीरघातिन्या ययोत्साहं महामनाः । कीरोत्यसुकरं कर्भू गजाधरथपत्तियु ।
 असमेय चयं कर्तुं परशैल्येयु मारिष । अर्जुनेनैव युद्धेन वीरो वर्षशतेन वा ।
 एकास्त्रविश्रम्भा तेऽयं सोऽप्यस्मान् समुपेक्षते । निर्दोषमानान् भीष्मेण द्रेणैव च महात्मना ।
 द्विव्यान्स्त्राणि भीष्मस्य श्रेणस्य च महात्मनः । धृष्ट्यन्ते चञ्चिदान सन्धान् प्रयुक्तानि पुनः पुनः ।
 कृष्ण भीष्म सुभरम्ये सञ्चित सर्वपाथिभ्यः । धययिष्यति नो नूनं यादृशोऽस्य पराक्रमः ।
 तन्व पश्य महेश्वाभं योगेश्वर महारथ । यो भीष्मं प्रमयेत्सख्ये दावाग्निं जलदो यया ।
 तव प्रसादाद्गोविन्द पाण्डवा निहतद्विष । स्वराज्यमनुभ्रम्राप्तो भोगदियन्ति सवान्भवाः ।
 एवमुक्त्वा ततः पाथो ध्यायन्नास्ते महामनाः । चिरमन्नभंना भूत्वा शोकोपहतचेतनः ।
 शोकार्तं पाण्डवं दृष्ट्वा दुःखेन क्षतचेतसं । अश्रुवीक्ष्य गोविन्दे । इषंयन् सर्वपाण्डवान् ।
 भाद्रशुभो भरतश्रेष्ठ न त्वं शोचितुमर्हसि । यव ते भ्रातरः शूराः सर्वे लोकस्य धृष्टिनः ।
 अक्षय्य प्रियकृश्राजन् सात्यकिश्च महारथ । विराटद्रुपदौ दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नस्य पार्यतः ।
 तथैव भवता सर्वे गजानो राजसत्तम । त्वप्रसादप्रतीषा वै तद्गक्राद्य विगाथते ।
 स्य ते पार्थिता नित्यं हितकामः प्रिये रतः । सेनापत्यमनुभ्रम्रो धृष्टद्युधो महारथ ।
 शिष्योऽसि महाबाहो भीष्मस्यान्तकरः किल । एतच्छ्रुत्वा महाराजो धृष्टद्युधं महारथ ।
 अश्रुवीक्ष्यमितो तस्यां वासुदेवस्य शृण्वत । धृष्टद्युधं निषेधेद यत्ना वक्ष्यामि पार्यतः ।
 नाभिकुथ भवेत्तस्य वचनं मम भाषितम् । भवान् सेनापतिर्मैशं वासुदेवेन मन्थितम् ।
 काचित्किंथो यथा नित्यं देवानामभवत्पुरा । तथा त्वमपि पाण्डूनां सेनानीभरतर्षभ ।
 म त्वं पुरुषमादृष्टं विक्रमो जहि कौरवान् । अहं च साऽनुयास्यामि भीष्मं कृष्णस्य मारिष ।
 माद्रोभुगो च सचिनो द्रौपदेयाद्य दंशिता । ये चान्ये श्शिवीपालाः प्रधाना पुरुषर्षभ ।

२००

२०१

२०२

२०३

२०४

२०५

ततमूढवयन् सर्वान् दृष्ट्युद्योऽभ्यभाषत । अहं द्रोणान्ताकं पार्थं विहितः शत्रुणा पुरा ।

रणे भीमं तथा द्रोणं क्षपं शश्वं जयद्रथं । सर्वानघ रणे दूतान् प्रतियोक्त्वाभि पार्यिवान् ।

१००

अघोतकुरुं महुधीर्थं पाण्डुवैश्वं द्रुपदं देः । समुद्यते पार्यिवन्त्रे पापंते शत्रुसूदने ।

अश्वती च ततः पार्थः पार्यते प्रतनापतिं । व्यूहः कौश्याख्यो नाम सर्वशत्रुनिवहणः ।

यं दृष्ट्वास्तिरिन्द्राय तदा देवासुरेऽश्वतीत् । तं यथावदतिव्यूहं परानीकविनाशनं ।

अदृष्टपूर्वं राजानः पश्यन्तु कुरुभिः सह । तयोक्तः सं नृदेवेन गिष्णुर्वज्रभृतेव ह ।

प्रभाते सर्वसैन्यानामये चक्रे धनञ्जयं । आदित्यपथगः केतुसखाहृतमनोरमः ।

१०१

शासनात्पुरुहन्तस्य निर्मितो विश्वकर्माणः । इन्द्रायुधसवर्षाभिः पताकाभिरलङ्कृतः ।

आकाशग इवाकाशे गन्धर्वनगरोपमः । नृत्यमान इवाभाति रघवर्षासु भारिपः ।

तेन रत्नवता पार्थः स च गाण्डीवधन्वना । चभ्रव परमेपितः स्रग्धूरिव भानुना ।

गिरोऽभूद्गुपदेः राजा महत्या सेनया वृतः । कुन्तिभोजस्य शैत्यस्य चचुषास्त्रोच्चनेश्वरी ।

दाशरथिं प्रयागाद्य दामेरकगणैः सह । अनूपकाः किरातास्य योत्रायाम्भरतर्षभ ।

१०२

पटचरैश्च ज्जण्डैश्च राजनैरवकैः सह । निषादेः सहितस्यैव दृष्टमासोद्युधिष्ठिरः ।

पचौ तु भीमसेनस्य दृष्ट्युद्यस्य पार्यते । दौपदेयाभिमन्युस्य सार्थाकस्य महारथः ।

पिमासा दारदास्यैव पौण्ड्रः कुण्डोविधैः सह । मडका लडकास्यैव तन्नृणाः परतङ्गयाः ।

बाहिकास्तिरिचरास्यैव पाण्ड्याशोद्रास्य भारत । शरवास्तमुमास्यैव वंसास्य सधनाकुन्दैः ।

नकुलः सहदेवस्य वामं पार्थमुपाश्रितौ । रथानामयुतं पचैः गिरस्तु नियुतं तथा ।

१०३

दृष्टमर्षुदेवैवासोत्सहस्राणि च विंग्रति । योत्रार्थं नियुतं चापि सहस्राणि च सप्ततिः ।

पञ्चिकाटिषु पचेषु पचान्तेषु च वारणाः । जग्मुः परिहृता राजन् स्वलन्त इव पर्वताः ।

जघनं पालयामास विराटः सह केकयैः । कामिराजस्य शैत्यस्य रथानामयुतैस्त्रिभिः ।

श्वमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवः । सूर्योदयनमिच्छन्तः स्त्रिया युद्धाय दक्षिणाः ।

तेषामादित्यवर्णानि विमलानि महान्ति च । श्वेतच्छत्राण्यभिलक्ष्य वारणेषु ध्वजेषु च ।

१०४

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि कौश्लव्यूहनिर्वाणे पद्मामोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ कौश्लं दृष्ट्वा महाव्यूहमभेद्यं तनयस्य च । व्यूहं दृष्ट्वा महाघोरं पाण्डवेनामितौजसा ।

आचार्यमुपमङ्गल्य क्षपं शञ्जय भारिप । सोमदत्तं विकर्णं च सोऽप्यत्यामानमेव च ।

दुःशासनादीन् भ्रातृन् सर्वानेव च भारत । अन्यास्य सुमहन् शूरान् युद्धाय समुपागतान् ।

प्राहेदं वचनं काले हर्षयंस्तनयस्य च । नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे शास्त्रार्थकीविदाः ।

शकैकशः समर्थाः हि सूर्यं सर्वे महारथाः । पाण्डुपुत्रान् रणे हन्तुं ससैन्याः किमु संहताः ।

१०५

अपय्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरचितं । पय्याप्तं निदमेतेषां बलं भीष्माभिरचितं ।

संस्तानाः शूरसेनास्य वेषिकाः कुष्ठुरास्यथा । रेचकास्य त्रिगर्नास्य मद्रका यवनास्यथा ।

शत्रुञ्चयेन सहितास्त्रया दुःशामनेन हि । विकर्णेन सुवीरेण तथा नन्दोपमन्दकैः ।

चित्रधनेन सहिताः सहिता मणिभद्रकैः । भीष्ममेवाभिरचन्तु सहसैन्यपुरस्सराः ।

ततो भीष्मय द्रोणाय तवपुत्राय मारिष । अय्यूहन् महायूहं पार्थानां प्रतिवाधने ।

भीष्मः सैन्येन महता समन्तात् परिवारितः । यथा प्रकर्षन्वहती वाहिनीं सुरगखिव ।

तमन्वयात् महेश्वामो भारद्वाजः प्रतापवान् । कुन्तलैश्च दर्शयिष्य मागधैश्च विश्राम्यते ।

विदर्भैर्मलकैश्चैव कर्णप्रावरणैरपि । सहिताः सर्वसैन्येन भीष्ममाहवशोभिर्न ।

गान्धाराः सिन्धुसौवीराः शिवयोऽय वघातयः । शकुनिश्च स सैन्येन भारद्वाजमपालयत् ।

ततो दुर्योधनो राजा सहितः सर्वशोदरैः । श्रयातकैर्विकर्णैश्च तथा वामनकोश्रतैः ।

दरदैश्च हृकैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः । अभ्यद्रवत संहृष्टः पाण्डवेयश्च वाहिर्नि ।

भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदन्तश्च मारिष । विन्दानुविन्दावावन्धौ वामं पार्थमपालयन् ।

शोमदन्तः सुशर्मा च काम्बोजश्च सुदविणः । शतायुश्च श्रुतायुश्च दक्षिणं पञ्चमाश्रिताः ।

श्रवत्यामा छपयापि छतवर्मा च सालतः । महत्या सेनया सार्द्धं सेनापृष्ठे व्यवस्थिताः ।

पृष्ठगोपाश्च तस्यासन्नानगेनपदेश्वराः । केतुमान् वसुदानय पुत्रः काश्यपश्च वा विभुः ।

ततस्ते तावकाः सर्वे ह्यष्टा युद्धाय भारत । दशुः शङ्खान् मुदा युक्ताः सिंघनादांस्तथाऽनदन् ।

तेषां श्रुत्वा तु ह्यष्टानां कुरुहृद्भः पितामहः । सिंघनादं विनशोचैः शङ्खं दशैः प्रतापवान् ।

ततः शङ्खाय भेर्यश्च पेश्यश्च विविधाः परैः । आनकायाभ्रहन्त्यन्त स शब्दस्तमुलोऽभवत् ।

ततः श्वेदशैथुंके सहति स्यन्दने स्थितौ । प्रदभतुः शङ्खवरौ हेमरत्नविभूषितौ ।

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः । पौण्ड्रं दशैः महाशङ्खं भीमकर्मा हृकोदरः ।

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । नकुलः सहदेवश्च सुभोपमणिपुष्पकौ ।

काशिराजश्च शैब्यश्च शिखण्डो च महारथः । छटशुभो विराटश्च सात्यकिश्च महारथ ।

पाञ्चाल्यश्च महेश्वामो द्रौपदेयाश्च पञ्च वै । सर्वे दशुर्भृशशङ्खान् सिंघनादांश्च नेदिरैः ।

स घोपः सुमहांस्तत्र शीरसौ समुदीरितः । नभश्च श्चिवीश्चैव तुमुनो व्यनुनादयन् ।

एवमेते महाराज प्रचष्टाः कुरुपाण्डवाः । पुनर्युद्धाय सञ्जग्मुस्तापयानाः परस्परं ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि कौरवसैन्ययूहे एकपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकैश्चित्तरैषु च । कथं प्रहरतां श्रेष्ठाः सम्प्रहारां प्रचक्रिरे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं व्यूढेष्वनीकेषु सञ्जहा हविर्गन्धजाः । अपारमिव सन्दृश्यं सागरप्रतिमं वलं ।

तेषां मध्ये स्थितो रात्रन्पुत्रो दुर्योधनस्तत्र । अत्रवीत् तावकान् सर्वान् युध्यध्वमिति दंष्ट्रिताः ।

ते मम क्रूरमास्त्राय समभिव्यक्तजीविताः । पाण्डवानभ्यवर्तन्त सर्वे श्वोऽश्विनध्वजाः ।

ततो युद्धं समभवत्तुमुलं सोमदर्षणं । तावकानां परेषाञ्च द्यतिपिकरयदिपं ।

मुक्तास्त रथिभिर्शोषायाहपुङ्गाः सुतेजिताः । सन्निपत्तरकुण्डाया नागेषु च ह्येषु च ।

तथा प्रवृत्तो सङ्गामे धनुर्विद्यया दंभितः । अभिपद्य महाबाहुर्मिमांसा भोगपरामुखः ।
 कोभद्रे भीमसेने च अर्जुने च महारथे । कौकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पापते ।
 रतेषु नववीरेषु चेदिमत्स्येषु वा पुनः । वर्षेषु शरवर्षाणि वृद्धः कुहृषितामहः ।
 प्राकल्पत महायूहसामिन् वीरसमागमे । सर्वेषामेव सैन्यानामाभीष्टान्तिकरो महान् ।
 सादिनो ध्वजिनश्चैव हताः प्रवरवाजिनः । विप्रयातरथानोकाः समपद्यन्त पाण्डवाः ।
 अर्जुनस्त नरव्याघ्रो दृष्ट्वा भीमं महारथं । वार्ष्णेयमब्रवीत् क्रुद्धो याहि धव पितामहः ।
 एष भीमः सुभङ्गो वार्ष्णेय मम वाहिनी । चययिष्यति सुयुक्तं दुर्व्याधनहिते रतः ।
 एष द्रोणः कृपः शन्यो विकर्णश्च जनार्दन । धान्तराश्राय सन्निता दुर्गोधनपुरोगमाः ।
 पाञ्चालास्त्रिहिन्यन्ति रचिता दृढधन्विना । सोऽहं भीमं हनिष्यामि सैन्यहेतोर्जानार्दन ।
 तमब्रवीत् वासुदेवो यत्तो भव धनञ्जय । एष त्वां प्रापये वीर पितामहरथं प्रति ।
 एवमुक्त्वा ततः शौरोरथं तं लोकविभ्रत । प्रापयामास भीमस्य रथं प्रति जनेश्वर ।
 चरन्वज्रपतकेन वलाकावल्लुवाजिना । समुच्छ्रितमहाभीमनदहानरकेतुना ।
 महता मेघनादेन रथेनादित्यवर्चसा । विनिघ्नन् कौरवानीकं प्रूरसेनांश्च पाण्डवः ।
 आगहत रणे शीघ्रं सुहृदो हर्षवर्द्धनः । तमापतन्तं वेगेन प्रभिलसित कुञ्जरं ।
 चासयानं रणे प्रूररान् पातयन्तश्च सायकैः । सैश्वप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्यसौवीरकेकैश्चैः ।
 सहसा प्रत्युदीयाद्य भीमः शान्तनवोऽर्जुनं । को हि माण्डोवधन्वानमन्यः कुहृषितामहात् ।
 द्रौण्यैककर्तान्भावां वा रथी संघातुमर्हति । ततो भीमो महाराज कौरवाणां पितामहः ।
 अर्जुनं सप्रथमत्वा नाराचानां समर्पयत् । द्रोणश्च पञ्चविंशत्या कृपः पञ्चशतैः शरैः ।
 दुर्व्योधनश्चतुःपथ्या शलश्च नवभिः शरैः । द्रौणिः पञ्चा नरव्याघ्रो विकर्णश्च त्रिभिः शरैः ।
 आत्तायनिस्त्रिभिर्मैत्रे राजन् विब्याध पाण्डवं । स तैर्विद्धौ महेष्वास्यः समन्तान्विशितैः शरैः ।
 न वियथे महाबाहुर्मिथमान इवाचलः । स भीमं पञ्चविंशत्या कृपश्च नवभिः शरैः ।
 द्रोणं पथ्या नरव्याघ्र विकर्णश्च त्रिभिः शरैः । आत्तायनिं त्रिभिर्वाणै राजानश्चापि पञ्चभिः ।
 प्रत्यविध्यदमेयात्मा किरोदो भरतर्षभ । तं सात्यकिर्विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पापते ।
 द्रौपदेयामिमन्युश्च परिव्रमुर्धनञ्जयं । ततो द्रोणं महेष्वासं गाङ्गेयश्च हितेरतं ।
 अभवत्तन्तं पाञ्चालः संयुक्तः सह सोमकैः । भीमस्तु रथिनो मेघस्तुर्वं विब्याध पाण्डवं ।
 अथोत्था निशितैर्वाणैस्ततोऽस्तुयन्त तार्वकाः । तेषान्त्तु निनदं श्रुत्वा प्रचष्टानां प्रचष्टवन् ।
 प्रविशेव ततो मथं रथसिंहः प्रतापवान् । तेषान्त्तु रथसिंहानां मध्ये प्राप्य धनञ्जयः ।
 चिकीड धनुषा राजसस्यं कृत्वा महारथान् । ततो दुर्व्योधनो राजा भीममाह नरेश्वरः ।
 पीडयामांस्तं स्वकं सैन्यं दृष्ट्वा पार्थिव संयुगे । एष पाण्डुसुतस्ततः कृष्येन सन्निता बली ।
 पातयन् सर्वसैन्यानि मूर्धं नः परिरुन्तति । त्वयि जीवति गाङ्गेय द्रोणे च रथिनां वरे ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

वल्लते ह्येव कर्णेऽपि न्यस्तमस्त्रो विभाष्यते । न युध्यति रणे पार्थान् हितकामः सदा मम ।
 स तथा कुरु गाङ्गेय यया हन्येत फाल्गुनः । स्वमुक्तस्ततो राजन् पिता देवव्रतस्तव ।
 धिक्चक्षुधर्ममित्युक्त्वा प्रायात्प्रार्थरथं प्रति । उभौ श्वेतद्वयौ राजन् संस्थितौ प्रेक्ष्य पाथिवः ।
 सिंहनादं भृशं चक्रुः शङ्कान् द्रुपय मारिष । द्रौणिदुर्व्योधनश्चैव विकर्णश्च तवात्मजः ।
 परिवार्य रणे भीष्मं स्थिता युद्धाय मारिष । तथैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्य धनञ्जयं ।
 स्थिता युद्धाय महते ततो युद्धमवर्त्तत । गाङ्गेयस्तु रणे पार्थमानच्छब्दवभिः शरैः ।
 तमञ्जुनः प्रत्यविध्यत् दग्धभिर्मर्कभेदिभिः । ततः शरसद्वयेण सुप्रयुक्तेन पाण्डव ।
 अञ्जुनः समरद्वयो भीष्मस्यावारयत् द्विभः । शरजालं ततस्तान् शरजालेन पार्थिव ।
 वारयामास पार्थश्च भीष्मं शान्तनवस्तादा । उभौ परमसन्तुष्टावुभौ युद्धाभिनन्दिनौ ।
 निविशेपमधुध्येतां हतप्रतिकृतैषिणौ । भीष्मचापप्रयुक्तानि शरजालानि सद्भव ।
 शीर्ष्यमाणान्यदृश्यन्त भिन्नान्यञ्जुनसायकैः । तथैवाञ्जुनमुक्तानि शरजालानि सर्वशः ।
 गाङ्गेयशरनुत्थानि न्यपतन्त महीतले । अञ्जुनः पञ्चविंशत्या भीष्ममाच्छंश्चितैः शरैः ।
 भीष्मोऽपि समरे पार्थं वियाध नवभिः शरैः । अन्योन्यं तौ हयान् विद्धा श्वजौ च मुमहावसौ ।
 रथेयां रथचक्रञ्च चिकीडतुररिन्दमौ । ततः कुड्डो महाराज भीष्मः प्रहरतां वरः ।
 वासुदेवं विभित्रंथैराजघान स्तनान्तरे । भीष्मचापच्युतैस्तु निविद्धो मधुसूदनः ।
 विरराज रणे राजन् सपुष्य इव किंशुकः । ततोऽञ्जुनोऽभिसंकुड्डो निविद्धे प्रेक्ष्य माधवं ।
 गाङ्गेयशारथिं सङ्घो निर्विभेदं चिभिः शरैः । यतमानो ततो वीरावन्योन्यस्य रथं प्रति ।
 नाशकृतां तदाऽन्यान्यमभिसन्धातुमाहवे । मण्डलानि त्रिचिवाणि मतप्रत्यागतानि च ।
 दग्धयामाशुत्तराजन् सुतसामर्थ्यलाघवात् । अन्तरञ्च प्रहारेषु तर्कयन्तौ विभाष्यते ।
 राजन्नन्तरमार्गस्यौ स्थितावासां मुञ्जमुंडः । उभौ सिंहवोर्निमग्नशङ्खमण्डस्य चक्रतुः ।
 तथैव चापनिर्धायं चक्रतसौ महारथौ । तयोः शङ्खप्रणादेन रथनेमिखनेन च ।
 दारिता रुहसा भूमियकमे च मनाद च । न तयोरन्तरं काञ्चिद्दृग्भे भरतर्षभ ।
 षडिनौ समरे शूरावन्योन्यसद्भ्रातृभौ । चिह्नमात्रेण भीष्मस्य प्रययस्तु च कौरवाः ।
 तथा पाण्डुसुताः पार्थं चिह्नमात्रेण जम्भिते । तथोर्नृवरयो राजन् हृष्टा तादृक् पराक्रमं ।
 विस्मयं सर्वभूतानि जग्मुर्भारत संसृगे । न तयोरन्तरं कश्चिद्रथे पश्यति भारत ।
 धर्मस्थितस्य हि यया न कश्चिद्विजिनं ऋषित् । उभौ हि शरजालेन तावदृश्यौ वधवतुः ।
 प्रकोशे तु तत्तल्यं बभूवतुरुभौ रणे । तत्र देवाः सगन्धर्वाश्चारणाय महर्षयः ।
 अन्योऽन्यं प्रत्यभाषन्त तयोर्दृष्ट्वा पराक्रमं । न शक्यौ युधि संरञ्जौ जेतुमेता महारथौ ।
 स देवासुरगन्धर्वैरपि कथञ्चन । आश्चर्यभूतं लोकेषु युद्धमेतन्नहाह्वयं ।
 नैव पैतादृशं युद्धं भविष्यति कदाएन । नैव शक्यौ रणे जेतुं भीष्मः पार्थेन धीमता ।

२१०

२११

२१०

२११

२१०

२११

सधनुः सरथः सान्ध. प्रवपन् मायकान् रणे । तथैव पाण्डवं युद्धे देवैरपि दुर्गेमदं ।
 न विजेतुं रणे भीम उतस्येत धनुर्द्धरं । आलोकादपि युद्धं हि मममेतद्भवत्यिति ।
 इति स्रवाच. श्रूयन्ते प्रचरन्त्यक्षानक्षतः । गाङ्गायार्जुनयोः सख्यौ भावयुक्ता विद्याम्यते ।
 स्वदीघान्शु ततो योधोः पाण्डवेयाश्च भारत । अन्योऽन्यं समरे जगुस्तयोस्तत्र पराक्रमे ।
 शितधारैस्तथा खड्गैर्विमलैश्च परश्वधैः । शरैरन्यैश्च वज्रभिः शस्त्रैर्मानाविधैर्मुधि ।
 उभयोः सेनयोः प्रहूरा न्यहन्तान्त परस्परं । वर्त्तमाने तथा युद्धे घोरैः तस्मिन्सुदाराण्ये ।

११०

द्रेणपाञ्चाल्यथो राजन् महानासीत् समागमः ।

इति श्रीमहाभारते भीमपथर्वणि भीमार्जुनयुद्धे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं द्रेणो महेयास, पाञ्चाल्यथैव पार्यतः । रणे समीपतुर्थं नो तन्ममाचक्ष सञ्जय ।

द्विष्टमेव परं मन्ये पौरुषादपि सञ्जय । यत्र शान्तगवो भीमो नातरत्पुधि पाण्डवं ।

१११

भीमो हि समरे क्रुद्धो हन्यसिंकांश्चराचरान् । स कथं पाण्डवं युद्धे नातरत्सञ्जयाजसः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजन् स्थिरो भूत्वा युद्धमेतत् सुदारुणं । न शक्यः पाण्डवो जेतुं देवैरपि सवाधैः ।

द्रेणसु विविधैर्वैष्णैर्धृष्टद्युम्नमर्षणं । सारथिञ्चास्य भेजेन रथनीडादपातयत् ।

तस्याय चतुरो वाचांश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः । पीडयामास संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नस्य मारिपः ।

धृष्टद्युम्नस्ततो द्रेणं नवत्या निशितैः शरैः । विव्याध समरे वीरस्त्रिंशत् तिष्ठेति चाब्रवीत् ।

११२

ततः पुनरमेयात्मा भारद्वाजः प्रतापवान् । शरैः प्रच्छादयामास धृष्टद्युम्नमर्षणं ।

आददे च शरं घोरं पार्षतस्य बधं प्रति । प्रकाशनिषमस्यश्च मृत्युदण्डमिवापरं ।

हाहाकारो महानासीत् सर्वमैन्यस्य भारत । तस्मिन् सन्धितं दृष्ट्वा भारद्वाजेन संयुगे ।

तत्राहुतमपश्याम धृष्टद्युम्नस्य पौरुषं । यदेकः समरे वीरस्तस्यौ गिरिरिवाचसः ।

तच्च दीप्तं महाघोरमाथान्तं मृत्युमात्मनः । चिच्छेद शरदृष्टिञ्च भारद्वाजे मुमोच ह ।

११३

तत उचुकशुद्धंटा पाञ्चालाः पाण्डवै सह । धृष्टद्युम्नेन तत् कर्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करं ।

ततः शक्तिं महावेगां खण्डैर्वदूर्ध्वमूर्षितां । द्रेणस्य निधनाकाङ्क्षीं चिच्छेप स पराक्रमी ।

तामापतन्ती सहसा शक्तिं कनकभूषणां । त्रिधा चिच्छेद समरे भारद्वाजे हृद्यजिव ।

शक्तिं विनिहतो दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् । वर्षं शरवर्षाणि द्रेणं प्रति जनैश्चर ।

शरवर्षं ततस्तत्र सन्निवार्य महारथः । द्रेणो द्रुपदपुत्रस्य मध्ये चिच्छेद काष्ठीकं ।

११४

स श्चिच्छेदधन्वा समरे गदां गुर्वो महावशाः । द्रेणाय प्रेपयामास गिरिसारमथो वली ।

सा गदा तत्करान्मुक्ता प्रागात् द्रेणजिघांसया । तत्राहुतमपश्याम भारद्वाजस्य विक्रमं ।

स्थापवात् रथसयामास गदां हेमविभूषितां । व्यंसयित्वा गदाञ्चैव प्रेपयामास पार्यते ।

भजान्मुनिमितान् पीतान् स्वर्गपुङ्गवान् शिलामितान् । ते तस्य कवचं भित्त्वा पपु शोणितमाहवे ।

अथान्यद्दुरादाय धृष्टद्युम्नो महामनाः । द्रेणं युधि पराक्रम्य शरैर्विश्वाध पञ्चभिः ।

११५

हधिराज्ञौ ततस्तौ तु शुभभाते नरपंभौ । वसन्ते पुष्यश्वशौ पुष्यिताविव किमुकौ ।
 अमर्षितस्तौ राजन् पराक्रम्य समुखे । द्रेणि द्रुपदपुत्रस्य पुनश्चिच्छेद कामुकं ।
 अथैनं हिनधन्वानं शरैः सन्नपर्वभिः । अवाकिरदमेयात्ता दृष्ट्वा मेघ इवाचलं ।
 मारयि चास्य भक्षेन रथनीडादपातयत् । अयास्य चतुरो बाह्वत्युतभिर्निभ्रितैः शरैः ।
 पातयामास समरे सिंहनादं ननाद च । ततोऽपरेण भक्षेन हस्ताश्रामयाच्छिनत् ।
 स हिनधन्वा विरयो हताथो हतमारयिः । गदापाणिरवारो हत् स्थापयन् पारुषं महत् ।
 तामस्य विशिखेच्छणं पातयामास भारत । रथादनवखड्गस्य तदह्नुतमिवाभवत् ।
 ततः सविपुलं चर्षं शतचन्द्रं ततो रणे । खड्गञ्च विपुलं दिव्यं प्रष्टुञ्च सुभुजा वजी ।
 अभिदुद्राव वेगेन द्रेणस्य वधकाङ्क्षया । श्रमिपार्या यथा सिंहा वने मत्तमिव दिपे ।
 तत्राद्यर्थमपश्याम भारद्वाजस्य पारुषं । लाघवञ्चास्त्रयोगेन वलं बाह्वाद्य भारत ।
 यदेकः शरवर्षेण वारयामास पार्यतं । न शमाकं ततो गन्तुं वलवानपि संयुगे ।
 तत्र खितमपश्याम ध्रुष्टद्युम्भहारथं । वारयार्ण शरौहाय चर्षणा कृतहस्तवत् ।
 ततो भीमो महाबाहुः सहसा न्यपतत् वजी । साहाय्यकारी समरे पार्यतस्य महात्मनः ।
 स द्रेणं निमित्तिवैप्रे राजन् विद्याध सन्नभिः । पार्यतञ्च तदा तृणमन्यमारोपयद्रथं ।
 ततो दुर्वैधनो राजा कलिङ्गं समचोदयत् । सैन्येन महता युक्तं भारद्वाजस्य गोपने ।
 ततः सा महती सेना कलिङ्गानां नरेश्वर । भीममभ्याययौ भीमा तव पुत्रस्य शासनात् ।
 याज्ञान्यमभिसन्त्यज्य द्रेणोऽपि रथिनां वरः । विराटद्रुपदो दृष्ट्वा योधयामास सङ्गतां ।
 ध्रुष्टद्युषोऽपि समरे धर्मराजं समभ्ययात् । ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणे ।
 कलिङ्गानाञ्च समरे भीमस्य च महात्मनः । जगतः प्रचयकरं घोररूपं भयानकं ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि ध्रुष्टद्युषद्रेणदुष्टे त्रिपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ पुत्रेण मम सम्प्राप्तः कलिङ्गा वाहिनीपतिः । कथमह्नुतकर्मणं भीमधेनं महावलं ।
 चरन्तं गदया वीरं दण्डपाणिमिवान्तकं । योधयामास समरे कलिङ्गः सह सेनया ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ पुत्रेण तव राजेन्द्र स तयोक्तो महावलः । महत्या सेनया युक्तः प्रायात् भीमरथं प्रति ।
 तामापतन्तौ महतीं कलिङ्गानां महाचमू । रथाद्यनागकलिञ्जा प्रष्टुहोत्रमहायुधां ।
 भीमधेनः कलिङ्गानामाश्चेत् भारत वाहिनी । केतुमन्नाञ्च नेपादिमायानं सचं चेदिभिः ।
 ततः श्रुतायुः संकुद्धो राजा केतुमता सह । आसमाद रणे भीमं युढानोजेन दम्बितः ।
 रथैरनेकभाहसेः कलिङ्गानां जनाधिपः । अयमेव गजानाञ्च निपादिः सह केतुमान् ।
 भीमधेनं महाराज समन्तात् पथ्यवारयत् । चेदिमत्यकरूपान् भीमधेनपुरोगमाः ।
 अथवसेना सहसा निपादान् सह राजभिः । ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं भयानकं ।
 प्रधावताञ्च योधानां परस्परजिघांसया । घोरमाघीक्षता युद्धं भीमस्य महमा परैः ।

१११०

११११

१११२

१११३

१११४

आहूद' सिंहवेगेन सानुमानिव पर्वत' । पततथायवपुत्र्य गजात् भारत भारत' ।
 खड्गपाणिरदीनात्मा तस्यौ भुवि स दंशित । स चचार बहून्मार्गानभोत, पातयन् गजान् ।
 अग्निचक्रमिवाविद्धं स्र्वतः प्रत्यदृश्यत । अश्वहृन्देषु नागिषु रथानीकेषु वा विभुः ।
 पदातीनाञ्च सङ्घेषु विनिघ्नन् प्रत्यदृश्यत । श्येनवज्रचरत् सङ्घे युधि भीमो महाबलः ।
 ह्रिन्दन्क्षेपां शरीराणि शिरांसि च महाजव । खड्गेन श्रितधारेण संयुगे गजयेधिनां ।
 'पदातिरेक' संक्रुद्धः शत्रूणां भयवहून् । मोहयामास शूरांस्तान् कालान्तकथमापमः ।
 मृगाल एव च रणे विनदन् समाद्रवन् । सासिमुत्तमवेगेन विचरन् महारणे ।
 निरुत्थ रथिनामाजौ रथेषाञ्च युगानि च । जघान रथिनस्यापि बलवानरिमर्दन ।
 भीमसेनयारन् मार्गान् सुबहून् प्रत्यदृश्यत । भ्रान्तमुद्धान्तमाविद्धमायुतं प्रहृतं युतं ।
 सन्पातं मनुदीर्घञ्च दर्शयामास भारत । केचिदधामिना ह्रिन्नाः पाण्डेभ्यो महात्मना ।
 विन्दुभिर्ब्रमर्माणो निपेतुञ्च गतासवः । ह्रिन्दन्नायहस्ताय ह्रिन्नुक्नुभ्रास्तथा परे ।
 वियोधा खान्यनीकानि जङ्गुभारत वारणा । निपेतुर्ब्रह्माश्च तदा विनदन्तो महारवान् ।
 ह्रिन्नाय तोमरा राजन् महामाचशिरांसि च । परिस्रोमानि चित्राणि कचाय कनकोज्जलाः ।
 धैवैयानथ शक्योऽपताका, करिणान्तथ' । द्रुणोराष्टय यन्त्राणि विचित्राणि धनुंसि च ।
 अग्निदण्डानि शूभ्राणि तोत्राथैराकुम्भैः सह । घण्टाश्च विविधाकारा ह्येभगभानसोऽनपि ।
 पततः पतितोऽथ पश्याम भद्र सादिभि' । ह्रिन्नावावाङ्करैर्निहतैस्यापि वारुणै ।
 आमीत् तस्मिन् रणे भूमि' पर्वतैः, पतितैरिव । विदुष्यैव महानागान् मवर्द्धन्नाभ्रर्यभः ।
 अशरोहवर्गश्चैव पातयामास भारत । तदुद्धमभवत् धारं, तस्य तेषाञ्च मारिय ।
 खलीनान्यथोक्त्वा णि कचाय कनकोज्जलाः । परिस्रोमाश्च प्राघाय श्वष्टयश्च महाधनाः ।
 कवदान्यथ चर्माणि चित्राष्टाभरणानि च । तत्र तत्रापविद्धानि ब्यहृश्यन्त महाहवे ।
 स चक्रे वसुधां कीर्णः शबलां कुमुदैरिव । आमुत्थ रथिन' काञ्चिन् पराश्रय्य महाबलः ।
 पातय मास खड्गेन सङ्घजानपि पाण्डव । मुञ्जरुत्पततो हिलु धावतश्च तरसिन् ।
 मार्गाश्च चरतश्चित्रान् व्यध्नयन्त रणे जना । निजघान पदा काञ्चिदाक्षिप्यान्मानयोययत् ।
 खड्गेनान्याञ्च चिच्छेद नादैरन्यानभीपयत् । ऊहवेगेन चाप्यन्यान् पातयामास भूतले ।
 अपरै चैनमाशोक्य भयात् विद्राविणोऽभवन् । एवं सा बह्वला सेना कलिङ्गनां तरसिनां ।
 परिवार्य रणे भीमं भीमसेनमुपाद्रवत् । ततः कलिङ्गसैन्यानां प्रमुखे भरतधम ।
 युतायुपमभिम्रेष्ट्य भीमसेनः समभ्ययात् । तमायान्तमभिम्रेष्ट्य कलिङ्गो नवभिः श्रेणुः ।
 भीमसेनममेयात्मा प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे । कलिङ्गवाणाभिहतमोचाद्दित इव द्विप ।
 भीमसेन' प्रञ्जाल क्रोधेनाग्निरिवेन्मने । अथाशोक समादाय रथं ह्येभगरिष्कृतं ।
 भीमे स्यादधामास रथेन रथिनां वरः । तमारुहत् रथं तदं कौन्तेय शत्रुवहन ।

११०५

११०६

११०७

११०८

११०९

१११०

कालिङ्गमभिद्रव्य तिष्ठ तिष्ठति चात्रवीत् । तत युतायुर्बलवान् भीमाय निमित्तान् प्ररान् ।
 प्रेषयामास संक्रुद्धो दर्शयन् पाणिलाघवं । स कार्मुकवरोत्सृष्टैर्भवभिर्निशितैः प्ररै ।
 समाहृतो मृग्यं राजन् कलिङ्गेन महाबल । सशुक्रोध मृग्य भीमो दण्डाह्न दवोरग ।
 क्रुद्ध, स चापमायम्य बलवत् बलिनाम्बर । कलिङ्गमवधोत पार्थो भीम यथाभिरायसै ।
 प्रराभ्यां चकरचौ च कालिङ्गस्य महाबलौ । सत्यदेवस्य सत्यञ्च प्राहिणोत् यमसादनं ।
 तत पुनरमेयात्मा नाराचैर्निशितैः प्ररै । केतुमन्तं रणे भीमोऽगमयत यमसादनं ।
 तत, कलिङ्गा संक्रुद्धा भीमभेनममर्षणं । अनेकैर्बुद्धमाहसै, चक्षिया, समयोधयन् ।
 तत शक्तिगदाखड्गतोऽमरर्षिपरयधै । कलिङ्गा शतशो राजन् भीमभेनमवारयन् ।
 सञ्चिवार्यं तु तां राजन् शरदृष्टि समुच्छ्रितां । गदामादाय तरसा परिसृत्य महाबल ।
 भीम सतप्रतान् वीराननयत यमसादनं । पुनश्चैव दिशाह्वयान् कालिङ्गानरिमर्द्दन् ।
 प्राहिणोत् मृग्यैलाकाय तदद्भुतमिवाभवत् । एवं स तान्यनीकानि कलिङ्गानां पुन पुन ।
 विभेदं समरे वीरो भीमो भीमपरारुम । क्षतारोहाय सातङ्गा, पाण्डवेन हंतार रणे ।
 विप्रजगुरनीकेषु घना वातहता इव । मृदन्त स्वान्यनीकानि निनदन्त, शरातुरा ।
 ततो भीमो महाभाऊ खड्गफळमहाभुज, सम्प्र दृष्टो महाघोर ब्रह्म प्रभापयन् वली ।
 सर्वकालिङ्गधैन्यानां मनांसि समकल्पयत् । मोहयामि कलिङ्गानामाविशेष परन्तप ।
 प्राकल्पन्त च सैन्यानि वाहनानि च सर्वश । भीमभेनेन समरे गजेऽरेणैव सर्वैत ।
 भार्गान् बद्धन् विचरता धावता च ततस्तत । मुञ्जहृत्पततां चैव भंमोह समजायत ।
 भीमभेनमयत्रसां सैन्यं तत् समकल्पत । शोभ्यमाणममसांधं घाह्णेणव महाभर ।
 चासितेषु च वीरेषु भीमैर्नाहुतकर्मणा । पुनरावर्त्तमानेषु विद्रवसु ममन्तत ।
 सर्वकालिङ्गयोधेषु पाण्डुना ध्वजिनीपति । अवादीत् स्वान्यनीकानि दुग्धधमिति भारत ।
 येनापतिवच श्रुना शिखण्डिप्रमुखा गणा । भीमभेनाभ्यवर्त्तन्त नयानीकैः प्रहातिभिः ।
 धर्मराजस्य तान् सर्वानुपजयाह पाण्डव । महता मेघवेणन मागानीकेन पृथत ।
 एवं सर्वोच सर्वोणि स्वान्यनीकानि पादत । भीमभेनस्य जघाह पार्थिव सत्पुस्योचिता ।
 न हि पाशानराजस्य मोके कचन विद्यते । भीमसात्यक्योरन्य प्राणेभ्य प्रियशक्तम ।
 कोऽपश्यत कलिङ्गेषु चरन्तमस्मिद्धदमं । भीमभेनं महाभाऊं पायंत परवीरहा ।
 गनाद वक्रभा राजन् दृष्टयामीत् परन्तप । शूरां देवा च समरे धिंहमादं गनाद च ।
 स च पाशावतायस्य रथे ऐमपरिप्लुते । कोविदारभ्रं दृष्ट्वा भीमभेन समाद्यमत् ।
 धृष्टद्युम्नं दृष्ट्वा कालिङ्गैः समभिद्रुतं । भीमभेनममेवात्मा बाणाघाशो समभ्ययत् ।
 तां दृग्वात् सात्यकि दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नकादरौ । कान्तिज्ञान् समरे वीरौ योधयन्तो मनसिभौ ।
 च तत्र गत्वा श्रमेदो जनेन जयतामर । पार्थपार्थतयो पार्थिव जघाह पुत्रपथं ।

११५

११६

११७

११८

११९

१२०

- स हत्वा कदर्शं तत्र प्रगृहीतशराम्बन । आस्थितो रौद्रमात्मान जघान समरे परान् ।
कलिङ्गप्रभासैव मासशोणितकर्दमा । रुधिरस्थन्दिनीं तत्र भीमं प्रावर्त्तयत्तदी । १११३
- अयान्तरे कलिङ्गाना पाण्डवानाञ्च वाहिनी । सन्ततार सुदुस्तार। भीमसेनो महाबल ।
भीमसेन तदा दृष्ट्वा प्राक्रोशंलावका नृप । कालोऽय भीमरूपेण कालिङ्गै सह युष्यते ।
- तत आन्ननवो भीम आत्मा त निनद रणे । अभ्ययात लरितो भीम व्यूढानोक समन्तत ।
त सात्यकिभीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च पापत । अभद्रवन्त भीमस्य रथ हेमपरिष्कृत । १११४
- परिबार्थ्य तु ते सव्ये गाङ्गेय तरसा रणे । विभिक्षिभि शरैर्घोरैर्भीममानच्छुरन्महा ।
प्रत्यविध्यच्च तान् सर्वान् पित्वा देवव्रतस्तव । यतमानान् महेष्वासास्त्रिभिक्षिभिरजिह्वगै ।
- तत शरसहस्रेण सञ्चिवार्यं महारथान । हयान् काञ्चनसङ्गाहान् भीमस्थान्महनच्छरैः ।
इताथे तु रथे तिष्ठन् भीमसेन प्रतापवान् । शक्ति चिषेप तरसा गाङ्गेयस्य रथ प्रति ।
- सम्प्राप्तामय ता शक्ति पिता देवव्रतस्तव । दिधा चिच्छेद समरे पृथिव्यां सा व्यगोर्ष्यत । १११५
- तत शैश्यायर्षीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदा । भीमसेनो रथात् तर्षे पुत्रुवे मनुजर्षभ ।
धृष्टद्युम्नमारोय खरथे रथिनां वर । पश्यन्ता सन्मैत्र्यानामपोवाह यशस्त्रिन ।
- सात्यकोऽपि ततखर्षे भीमस्य प्रियकाम्यया । सारथि कुरुष्टुह्यस्य पातयामास सायकैः ।
भीमस्य निहतं तस्मिन् सारथौ रथिना वर । वातायमानैरथैर्लैरपनोतो रणाजिरात ।
- भीमसेनस्ततो राजस्रपनीते महारथे । प्रजप्यात् यथा वक्रिर्दहन् कचमिवोत्पण । १११६
- स हत्वा सर्वकालिङ्गान् सेनामध्ये ध्वस्यत । नैनमभ्युत्सहन केचित् तावका भग्नतर्षभ ।
स पूज्यमानः पाञ्चान्यैर्मैत्र्यैश्च भरतर्षभ । धृष्टद्युम्न परिष्वज्य समीपादय सात्यकि ।
- अथाश्रवीतु भीमसेन सात्यकिः सत्यविक्रम । प्रहर्षयन् यदुश्यात्रो धृष्टद्युम्नस्य पश्यत ।
दिष्ट्वा कलिङ्गराजस्य राजपुत्रस्य केतुमान । शक्रदेवस्य कालिङ्गो कालिङ्गाय मृधे हता ।
- स्वबाहुवलयवीर्येण नागाशूरसङ्कुला । महापुरुष भूयिष्ठो वीरयोधनिषेवित । १११७
- महाब्यूह कलिङ्गानामेकेन मृदितस्तथा । श्वमुक्ता शिनेनैत्रा दीर्घबाहुररिन्दम ।
रथस्य तमभिद्रुत्य पथैष्वजत पाण्डव । तत खरथमागम्य पुनरेव महारथ ।
- तावकानवधीत क्रुद्धो भीमस्य बलमादधत् ।
इति श्रीमहाभारते भीमवधपर्वणि भीमवधपर्वणि कलिङ्गराजस्ये चतु पञ्चाशोऽध्याय ॥ ५४ ॥
- ॥ सञ्जय उवाच ॥ गते पूर्वोद्देशसमये तस्मिन्वहनि भारत । रथनागायपत्नीना सादिनाञ्च महाचये ।
द्रोणपुत्रेण शस्त्रेण ह्येषे च महात्मना । समसञ्जत पाञ्चान्दस्त्रिभिरैतेमहारथै । १११८
- स लोकविदितानश्चास्त्रिजघान महाबल । श्रौणे पाञ्चालदायाद शिनेनैत्राभिराशुम् ।
तत मन्थरप तर्षेमास्याय हतवाहन । श्रौणि पाञ्चालदायादमभ्यवर्त्तक्येपुमि ।
धृष्टद्युम्न ५५क श्रौणिना दृश्य भारत । सौभद्रोऽभ्यपतन् तर्षे विकिरन्निमित्तान् शराम् ।

स शब्दं पञ्चविंशत्या ऋषयः नवभिः शरैः । शब्दत्यामानमष्टाभिर्विधाध भरतर्षभ ।
 आञ्जुंनिन्तु ततस्त्रयं द्रौणिर्विधाध पचिषा । शब्दो द्वादशभिरेव ऋषयः निशितैस्त्रिभिः । १११।
 सङ्गणस्तव पौच्छस्य सौभद्रं पर्यवस्थितं । अभ्यवर्त्तत संकुद्रस्योद्युद्धमभ्यवर्त्तत ।
 दौर्ध्याधनिस्त्र संकुद्रः सौभद्रं निशितैः शरैः । विधाध समरे राजन् तदद्भुतनिवाभवत् ।
 अभिमन्युश्च संकुद्रो भ्रातरं भरतर्षभ । शरैः पञ्चशतैः चित्रं विप्रदहसोऽभ्यविश्वत ।
 सङ्गणोऽपि ततस्तस्य धनुस्त्रिच्येद पचिषा । मुष्टिदग्ने महाराज त तउच्युःकुडुर्जनाः ।
 तदिहाय धनुस्त्रिच्येदं सौभद्रः परवीरहा । अन्यदादत्तवान् चित्रं काशुकं वदतां वर । ११२।
 तौ तत्र समरे युक्तौ कृतप्रतिहतैरपिषौ । अन्येभ्यं निशितैस्त्रौर्ह्येर्जतुः पुरुषर्षभैः ।
 ततो दुर्ध्याधनो राजा दृष्ट्वा पुच्छं महाबलं । पीळितं तव पैच्छेण प्राधात्तव जनेश्वरः ।
 सनिदृष्टे तव सुते सर्वे एव जनाधिप । आञ्जुनिं रथवेगेन समन्तात् पर्यवहारयन् ।
 स तैः परिहृत शूरीः शूरीर्युधि सुदुर्जय । न स्य प्रव्यथितो राजन् कृष्णतुल्यपराक्रमः ।
 सौभद्रमय संवत्तं दृष्ट्वा तत्र धनञ्जय । अभिदुद्राव संकुद्रं स्थातुकामः स्वमात्मजं । ११३।
 ततः स रथनागाश्च भीमद्रौणपुरोगमाः । अभ्यवर्त्तन्त राजानः सन्तिाः सद्यःसचिनं ।
 उद्धृतं सद्यः भीमं नराश्वरदसादिभिः । दिवाकरपथं प्राप्य रजस्तोत्रमद्गयत ।
 तानि नागश्वदसाणि श्मिपालगतानि च । तस्य वाणपथं प्राप्य नाभ्यवर्त्तन्त सर्वशः ।
 प्रवेदुः सर्वभूतानि चध्वबुक्तिमिरा दिशः । कुङ्कुणामनयस्त्रौ न प्रत्यपद्यत दाहण ।
 नायन्तारिर्त्तं न दिशो न श्मिनिं च भास्करः । प्रश्नायन नरश्रेष्ठं गरुधन्वैः किराटिनः । ११४।
 सादिनो ध्वजनागासु हताया रथिनो श्मभं । विप्रदुनरथाः केचित् दृश्यन्ते रथयूथपाः ।
 विरथा रथिनश्चास्यै धावमानास्तनस्ततः । तत्र तत्रैव दृश्यन्ते सायुधैः साङ्गदैर्भुजैः ।
 ह्यारोहा ह्ययाम्यक्षा गजारोहाश्च दर्शिनः । अञ्जुनस्य भयाद्राजन् समन्तात् विप्रदुद्रुवुः ।
 रथेभ्यश्च गजेभ्यश्च हथेभ्यश्च नराधिपाः । पातितः पात्यमानाश्च दृश्यन्तेऽञ्जुनसायकैः ।
 सगदानुद्यतान् साङ्गन् सखङ्गांश्च विग्रायते । सप्रासांश्च सद्रुणीरान् समरान् सशराधनान । ११५।
 साङ्गान् सपताकांश्च तत्र तत्राञ्जुनो नृणां । निचकर्त्त शरैरुपैरैर्दं विभ्रदपुस्तदा ।
 परिघातां विदीर्णानां मुद्रराणाश्च मारिय । प्रासानां भिन्दिपालानां निखिंमानाश्च संयुगे ।
 परशुधानां तीक्ष्णानां तोमराणाश्च भारत । वर्षेर्षां चापबिह्वानां काञ्चनानां च भूतये ।
 ध्वजानां चर्मणश्चैव श्वजनानाश्च सर्वशः । उवाथां हेमदण्डानां तोमराणां च भारत ।
 प्रनोदानां क्रमाणाश्च योगाणाश्चैव मारिय । रामयः स्य प्रदृश्यन्ते विनिकीर्षा रणचिन्तौ । ११६।
 माघोत्तच पुमान् कश्चित् तव मेत्यस्य मारिय । घोऽञ्जुनं समरे शूरीं प्रत्युदीयान् कथयन् ।
 घो यो हि समरे पार्थ प्रत्युद्यति विग्रायते । स शरैर्विमिश्रितोऽस्त्रैः परत्रोकाय शोभते ।
 तेषु विद्रवमाणेषु तत्र घोषेषु सर्वशः । अञ्जुनो वासुदेवश्च ब्रह्मं दभ्रतृरुत्तमो ।

तत् प्रभङ्गं वलं दृष्ट्वा पिता देवव्रतस्तव । अत्रवीत् समरे शूरं भारद्वाजं क्षयत्रिव ।
 एष पाण्डुसुतो वीरः कृष्णेन सहितो वली । तथा करोति धैर्यानि धया कुर्व्यात् धनञ्जयः ।
 न ह्येष समरे प्रथो जेतुमद्य कथञ्चन । यथास्य दृश्यते रूपं कालान्तक्यभोगमं ।
 न निवर्त्तयितुश्चापि शक्यं महतीचमूः । अन्योन्यप्रेचया पश्य दुर्व्येतेषु वरुहिनी ।
 एष चालं गिरिं श्रेष्ठं भानुमानं प्रतिपद्यते । चक्षुषि सर्वलोकस्य संहारत्रिव सर्वया ।
 तत्रावहारं सम्प्राप्तं मन्येऽहं पुत्रपर्यम । आत्मा भीताश्च ये योषा न योऽस्मिन्नि कदाचन ।
 एवमुक्त्वा ततो भीमो द्रोणमाचार्य्यसत्तमं । अत्रहारमयो चक्रे तावकानां महारथः ।
 ततोऽवहारः धैर्यानां तव तेषाञ्च मारिष । अलं गच्छति स्वयंऽभृत मन्थ्या च समवर्त्तत ।
 इति श्रीमहाभारते भीमवधवर्णणि भीमवधवर्णणि द्वितीयदिवसव्यवहारे पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रभातायानु शर्व्वैर्यो भीमः शान्तगवस्ततः । अनौकान्यय संयाने व्यादिदेश परन्तर ।
 गारुडस्य महाब्यूहं चक्रे शान्तगवस्तदा । पुत्राणां ते जयाकाङ्क्षो वृद्धः कुक्षिपितामहः ।
 गरुडस्य रूपं तृष्टे पिता देवव्रतस्तव । चतुर्वी च भरद्वाजः कृपवर्मा च सासतः ।
 अथत्यामा हृषदैव त्रिरस्यास्तां यमस्त्रिना । विगर्भैर्मस्त्यकैकेयैर्वारधानेय संयुगौ ।
 भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च नारिष । मद्रकाः सिन्धुसैवीरस्तथा पञ्चनदाद्य ये ।
 अथद्रुघेन सहिता घोत्रायां सन्निवेशिनाः । शृष्टे दुर्व्येथनो राजा सोदर्यः सानुगैर्हतः ।
 विन्दानुविन्दावावन्यो काश्वीजाय शकैः सह । पुच्छमासन्नहारज शूरनेनाश्च मारिष ।
 मागधाश्च वक्रिजाश्च दाशेगकणैः सह । दक्षिणं पचमासाद्य स्थिता वृहस्य दंशितो ।
 काण्वाश्च विकुञ्जाश्च मुण्डाः कौण्डीहृषास्तथा । वृहहजेन सहिता वामपार्श्वे ममाश्रिताः ।
 बूढं दृष्ट्वा तु तस्मैन्मं रुच्यमाची परन्तपः । धृष्टद्युधेन सहितः प्रत्यब्यूहत संयुगे ।
 तावकानाश्च तं ब्यूहं प्रत्यब्यूहत पाण्डवः । अर्द्धचन्द्रेण ब्यूहेन ब्यूहं तमतिदारुणं ।
 दक्षिणं शृङ्खमाश्राय भीमसेनो व्यरोचत । नानाशस्त्रीघमस्त्रैर्नानादेशैर्नृपैर्हतः ।
 तदन्वेव विराटश्च द्रुपदश्च महारथः । तदनन्तरमेवाय नीलो जीलायुधैःसह ।
 शीलादनन्तरश्चैव धृष्टकेतुर्षंहारथः । चेदिकारिकरूपैश्च पौरवैद्यामिसंहतः ।
 धृष्टद्युधः शिखण्डो च पाञ्चलाश्च मभद्रकाः । मध्ये संन्देन सहिता स्त्रिता युद्धाय भारत ।
 तत्रैव धर्मराजोऽपि गजानीकेन संहतः । ततस्तु सात्यकी राजन् द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
 अभिमन्युस्तनमूर्त्तमिगानाश्च ततः परं । भैमिसेनिसतो राजन् कैकेयाश्च महारथाः ।
 ततोऽभृतद्विपदां श्रेष्ठो वामपार्श्वमुपाश्रितः । सर्वंश्च जगतो गोप्ता यथ गोप्ता जनार्दनः ।
 एवमेतं महाब्यूहं प्रत्यब्यूहन्त पाण्डवाः । नाशार्थं तव पुत्राणां तत्पक्षं ये च संश्रिताः ।
 ततः प्रवहते युद्धं व्यतिथिक्लरदक्षिणं । तावकानां परेषाश्च निग्नगमितरेतनं ।
 वरुणाप्यय रशौषाश्च तत्र तत्र विशासते । समन्ततो बद्धग्रन्थ निग्नन्तश्च परस्परं ।

११९

१२०

१२१

१२२

१२३

१२४

धावताञ्च रथोधानां युधताञ्च पृथक् पृथक् । बभूव तुमुलः शब्दे विमिश्रो दुन्दुभिस्त्रैः ।

दिवस्वृक् मरयोरारुणां निप्रतामितरेतरं । सम्यहारे तु तमुले तव तेपाद्य भारत ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भोगवधपर्वणि गार्वाङ्गचन्द्रयूहनिर्भाणे पट्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ ततो व्यूढेस्वनीकेषु तावकेष्वितरेषु च । धनञ्जयो रथानीकमवधीत्तव भारत ।

शरैरतिरथो युद्धे पातयवययूथपान् । ते घथमानाः पार्थेन कश्चेनैव युगचये ।

‘धान्तंराज्ञा रणे यत्ना पाण्डवान् प्रत्ययोधयन् । प्रार्थयाना यमो दीर्ते मृत्युं छत्वा निवर्त्तनं ।

एकायमनसा भूत्वा पाण्डवानां वरुचिनी । वमञ्चुर्ध्वङ्गो राज्ञो चामञ्जन्त संयुगे ।

द्रवङ्गिरथ भग्नैश्च परिवर्त्तङ्गिरेव च । पाण्डवे, कौरवेथैश्च न प्रज्ञायत किञ्चन ।

उदतिष्ठद्रोः भामं ह्लादयानं दिवाकरं । न दिशः प्रदिशश्यापि तव जगम् कथञ्चन ।

अनुमानेन संज्ञामिश्रामगोचैश्च संयुगे । वर्त्तते सा तदा युद्धं तत्र तत्र विश्राप्यते ।

न व्यूहो भिद्यते तत्र कौरवाणां विश्राप्यते । रचितः स यथा तेन भारद्वाजेन मारिष ।

तथैव पाण्डवैयानां रचितः सत्यसाचिना । नाभिद्यत महायूहो भीमेन च सुरचितः ।

सेनायाद्भिनिप्यत्य प्रायुर्ध्वस्तत्र भानवा । उभयोः सेनयो राजन् व्यतिपिकररुहिपाः ।

ह्यारोहर्ह्यारोहा, पात्यन्ते सा महाहवे । षष्टिभिर्बिम्बिमलायामिः प्रायैरपि च संयुगे ।

रथो रथिनमासाद्य बाणैः, कनकभूपणैः । पातयामास समरे तस्मिन्नतिभयङ्करे ।

गजारोहा गजारोहान् नाराचशरैरामरैः । संयुक्तान् पातयामासुस्तव तेपाञ्च सङ्गमः ।

पत्तिसङ्गा रणे पत्तीन् भिन्दिपालपर्यथैः । न्यपातयन्त सङ्घटाः परस्परहतागसः ।

रथो च समरे राजन्नासाद्य गजयोधिनं । सगर्जं पातयामास गजो च रथिनस्तथा ।

रथिनश्च ह्यारोहः प्रासेन भरतर्षभ । पातयामास समरे रथो च रथसादिनं ।

पदाती रथिनं सङ्घो रथो चापि पदार्तिनं । न्यपातयञ्चितः शकैः सेनयोहभयोरपि ।

गजारोहा ह्यारोहान् पातयामासुराहवे । ह्यारोहा गजस्थांश्च तद्द्रुतमिवाभवत् ।

गजारोहवरैर्यापि तत्र तत्र पदातयः । पातिताः समद्रुशन्त तैद्यापि गजयोधिनः ।

पत्तिसङ्गा ह्यारोहैः सादिसङ्गास्तु पत्तिभिः । पात्यमाना व्यद्रुशन्त प्रतमोऽथ सहस्रमः ।

ध्वजस्तत्रापूर्वैश्च कामुकेलामरैस्तथा । परिलोभि, कुद्याभिश्च कम्बुधै महाधने ।

प्रासैस्तथा गदाभिश्च परिधैः, कर्षुनेस्तथा । शक्तिभिः कवचैश्चित्रैः कुण्ठपरद्गुरैरपि ।

निर्दिग्भिर्बिम्बैश्चैव स्वर्णपुद्गैः शरैस्तथा । भूर्भाति भरतश्रेष्ठ सगद्भाभैरिव चिचिता ।

मरास्यकथैः पतितैर्दन्तिभिय महाहवे । अगम्यरूपा पृथिवो मांसशोणितकूर्दमा ।

प्रमश्राम रजो भौमं युचितं नरशोणितैः । दिशश्च विमलाः सर्वाः समपद्यन्त भारत ।

उत्थिताऽन्यगेषुपानि कवन्भानि समन्ततः । शिङ्गभूतानि जगता विनाशार्थाय भारत ।

तस्मिन् युद्धे महारैद्रि वरुणमाने सुदाहणे । प्रत्यद्रुशन्त रथिनो धावमानाः समन्ततः ।

ततो भोग्रवध द्रोणस्य भैरवस्य जयद्रथः । पुरुमित्रो विकर्णस्य शकुनियामि भौवतः ।

एते समरदुर्द्धां विंशत्तन्वपराक्रमाः । पाण्डवानामनीकानि बभञ्चुः समरे स्त्रिताः ।

तथैव भोग्रसेनोऽपि राक्षसस्य घटोत्कचः । सात्यकिश्चेत्किं तानस्य द्रैपदेयास्य भारत ।

तावकांस्त्रय पुत्रांस्य सविताः सन्वराजभिः । द्रावयामासुराजिंश्चांश्चिदग्रा दानवानिव ।

१४१

तथा ते समरेऽन्येऽन्ये निग्रन्तः क्षत्रियर्षभाः । रत्नोचितान् घोररूपा विरेजुः किंशुका इव ।

द्विजित्य च रिदून् राजन् सेनयोरुभयोरपि । व्यदृश्यन्त महामावा शृङ्गा इव नभसत्वे ।

ततो रथमवसेषण पुत्रो दुर्ज्ञेयधनसत्त्व । अभ्ययात् पाण्डवान् युद्धे राक्षसस्य घटोत्कचं ।

तथैव पाण्डवाः सर्वे महत्या सेनया सह । भोग्रद्रोणौ रणे शूरा प्रत्यद्यदुररिन्दमौ ।

द्विरीटो तु यथौ क्रुद्धः समन्तात् पार्थिवोत्तमान् । आञ्जुनिः सात्यकियैव ययतुः शौबलं बलं ।

१४२

ततः प्रवृत्ते भूयः सङ्ग्रामो रोमहर्षणः । तावकानां परेषाञ्च जिगोपूषां परस्तरं ।

इति श्रीमहाभारते भोग्रवधोऽर्चि भोग्रवधपर्वणि तृतीयदिवसयुद्धारम्भे सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ ततश्चो पार्थिवाः क्रुद्धाः फाल्गुनं वीज्य संयुगे । रथैरनेकघाहसैः समन्तात् पर्यवारयन् ।

अद्येनं रथवेगेन कोष्ठकीकृत्य भारत । शरैः सुवज्रघाहसैः समन्तात् पर्यवारयन् ।

शक्रीय विमलास्तीक्ष्णा गदाश्च परिधैः सह । प्राधान् परश्वधंश्चैव मुद्गरान् मुषटानपि ।

चिचिपुः समरे क्रुद्धाः फाल्गुनस्य रथं प्रति । अस्त्राणामय तां दृष्टिं श्रमभानामिवायतिं ।

१४३

हरोध सर्व्वेन पार्थः शरैः कनकभृषणैः । तत्र तन्नाथं दृष्ट्वा बोभस्वोरतिमानुवै ।

देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः । साधुसाध्विति राजेन्द्र फाल्गुनं प्रत्यजुजयन् ।

सात्यकिश्चाभिमन्युश्च महत्या सेनया सह । गान्धाराः समरे शूरा बहुधुः सहसौबवाः ।

ततः शौवककाः शूरा वाणैपयस्य रथोत्तमं । तिलशङ्खिच्छिदुः क्रोधात् प्रल्लेभ्रान्काविधैरपि ।

सात्यकिस्तु रथं त्यक्त्वा वर्त्तमाने महाभये । अभिमन्योरथं द्रुपमाशरोह परन्तप ।

१४४

तावेव रथमंशौ भौवलेयस्य वाहिनीं । जग्रतुर्निमित्तैस्त्र्यं शरैः सस्रतपर्वभिः ।

द्रोणभीमौ रणे यत्तौ धर्मराजस्य वाहिनीं । नाशयेतां शरैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ।

ततो धर्ममुनेा राजा माद्रीपुत्रो च पाण्डवो । मियतां सर्व्वभैर्यानां द्रोणानीकमुपाद्रवत् ।

तत्रामृत समहत्तुष्टं तुमुलं लोमहर्षणं । यथा देवासुरं युद्धं पूर्व्वमाधोत् सरारुणं ।

कुशाणो तु महत् कर्षं भोग्रसेनघटोत्कचौ । दुर्ज्ञेयधनसतोऽभ्येत्य तावुभावयथवारयत् ।

१४५

तत्राहुतमपश्याम वैडिन्मस्य पराक्रमं । अतीत्य पितरं युद्धे यदयुध्यत भारत ।

भोग्रसेनस्य धंक्रुद्धो दुर्ज्ञेयधनममर्षणं । जयविद्यत् दृष्टेत्कन प्रहसन्निव पाण्डवः ।

ततो दुर्ज्ञेयधनो राजा प्रहारवरपीडितः । निरसाद् रथोपस्थे कम्पतश्च जगाम ह ।

तं विधंशमयो दृष्ट्वा त्वरमाणोऽस्य शारथिः । अपोवाह रथाद्भ्रान्ततः सेन्यमभश्यत् ।

ततस्तां कार्वाणं सेनां द्रवमाणं ततस्ततः । निग्रन्तु भोग्रः शरैस्तीक्ष्णैरनुवगाज श्रुततः ।

१४६

पार्थय रणश्रेष्ठे धर्मपुत्रय पाण्डवः । द्रोणस्य पश्यत, सैन्यं गाङ्गेद्यत् च भारत ।
 जपत्तुर्विभिद्येस्त्रोत्प्रे, परानीकविनाशने । द्रवमाणं तु मत् सैन्यं तव पुत्रय संयुगे ।
 नाशकृतां वारयितुं भीमद्रोणे महाारथे । वार्यमाणस्य भीमेण द्रोणेन च महात्माना ।
 विद्रवत्येव मत् सैन्यं पश्यतोर्द्रोणभीमयोः । ततो रथमहमेव विद्रवामु तन्मत्त ।
 तावास्त्रितावेकरथं भीमद्रुग्निपुङ्गवौ । सीमनीं समरे मेनां नामयेतां परन्तप ।
 गुरुभ्राते ततस्तौ तु मेनेयकुरुपुङ्गवौ । अभावाभ्यां गतो यदत् मामसुख्यां नभसति ।
 अर्जुनस्त ततः क्रुद्धस्त्व सैन्यं विश्राप्यते । वर्षपं शरवर्षेण धारामिरिव तोयदः ।
 बध्यमानं ततस्तानु शरैः पार्थस्य संयुगे । दुद्राव कौरवं सैन्यं विषादभयकण्ठितं ।
 द्रवतस्तस्मालोक्य भीमद्रोणे महाबलौ । न्यवारयेतां संक्रुद्धौ दुर्व्योधनद्वितैपिणौ ।
 ततो दुर्व्योधनो राजा समाश्रय विश्राप्यते । न्यवर्त्तयत तत् सैन्यं द्रवमाणं समन्ततः ।
 यत्र यत्र सुतं तुभ्यं यो य, पश्यति भारत । तत्र तत्र न्यवर्त्तन्त चत्त्रिपार्श्वे महाारथा ।
 तास्त्रिदृत्तानु धनोद्भैव ततोऽन्येऽपोतरं जना । अन्योऽन्यस्पर्द्धया राजन् सज्जया चावतस्त्रिरं ।
 पुनरावर्त्ततां तेषां वेग आघीत विश्राप्यते । पूथत सागरस्यैव चन्द्रस्योदयमं प्रति ।
 सन्निद्रतास्ततस्तौ दृष्ट्वा राजा सुयोधनः । अत्रोत् लरितो गवा भीमं शान्तनवं वचः ।
 पितामह निशेधेदं यत्नां वक्ष्यामि भारत । नानुरूपमहं मन्ये त्वयि जीवति कौरव ।
 द्रोणे चास्त्रविदो श्रेष्ठे सपुत्रे मसुहृज्जने । हृषिं चैव महेश्वासे द्रवते यत् वरुथिनी ।
 न पाण्डवान् प्रतिबलाघ्नमन्ये कथञ्चन । तथा द्रोणस्य संघ,मे द्रोणेषां पितृ हृषय च ।
 अनुयाघ्नां पाण्डुसुता नूनं तव पितामह । यथेमां चमसे वीर बध्यमानां वरुथिनी ।
 सोऽस्मि वाच्यस्त्वया राजन् पूष्यमेव समागमे । न दोह्ये पाण्डवान सङ्घे नापि सायकृतिपार्थिता ।
 क्रुत्वाऽहं वचनं तुभ्यमाचार्यस्य च भारत । कौंठेन सवितं कृत्यं चिन्तयानस्तदेव हि ।
 यदि नाहं परित्याज्या शुवाभ्यामिह संयुगे । क्रिकेणानुत्तरेण युध्वां पुरुषवं भी ।
 स त् शुचा वचो भीम प्रसन्न वै मुञ्जमुञ्ज । अत्रोत् तनयं तुभ्यं क्रोधात् व्याहृत्य चतुषी ।
 मञ्जभोऽपि मया राजन् पथमुक्तो दितं वचः । अजेया पाण्डवा युद्धे देवैरपि सशशरी ।
 यन्तु प्रथं मया कर्तुं दृष्टेनात्र नृपोत्तम । करिष्यामि यथाशक्ति प्रेवशानो सवान्धव ।
 अत्र पाण्डुसुते सभ्यैः ससैन्यान् सह दन्धुभि । मिथतो वारयिष्य नि सभ्यैः कस्य पश्यत ।
 स्वमकृत्तु भीमेण पुत्रस्य नरेश्वरः । दधौ शङ्खं मुद्रा युक्तो भेरीद्य स मताउद्यत ।
 पाण्डवाय ततो राजन् शुत्वा तु निन्दं महत् । दधु शङ्खाय भेरीद्य सुरजांघ्राभ्यशदयत् ।
 इति श्रीमहाभारते भीमवर्षेण भीमवधपर्वणि भीमदुर्व्योधनस्वदेष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रतिज्ञाते ततस्तस्मिन् युद्धे भीमेण भारत । मम पुत्रस्य वाक्यैस्त्व कोथिनेन विश्राप्यते ।
 भीमं किमकरान्तत्र पाण्डवेयेषु सञ्चय । पितामहे वा पाश्चालास्तनमाचख्य सञ्चय ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ गतपूर्व्याहभृद्यिष्टे तस्मिन्वदनि भारत । पश्चिमां दिग्गतास्यायुं किञ्चित् पाते दिवाकरे । ११०
नयं प्राप्तेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु । सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव ।
अभ्ययात् ज्वनैरथैः पाण्डवानामनोकिनी । महत्या सेनया गुप्तस्तव पुत्रैश्च सर्वज्ञः ।
प्रावर्त्तत ततो युद्धं तुमुक्तं सोमवर्षणं । अस्त्रां क पाण्डवैः साह्यमनयात्तव भारत ।
धनुषां कुजतां तत्र तलानास्त्राभिहन्यतां । वभ्रुव समहान्प्रवन्दे गिरीणामिव दीर्यतां ।
तिष्ठ स्थितोऽस्मि विद्वानं निवर्त्तस्व खिरो भव । स्थितोऽस्मि प्रहरस्विति शब्दाः श्रूयन्ति सर्वज्ञः । १११
काञ्चनेषु तनुषेषु किरीटेषु ध्वजेषु च । शिलानामिव शैलेषु पतितानामभूत्स्वनः ।
पतितान्मुक्तमाङ्गानि साहवथ विभ्रुपिताः । व्यचेष्टन्त मर्षो प्राप्य शतशोऽथ सहस्रमः । ११२
छत्तोत्तमाङ्गाः केचित्तु तथैवोद्यतकार्मुकाः । प्रवृद्धीतायुधाश्चैव तस्युः पुरुषवत्तमाः ।
प्रावर्त्तन्त महावेगा नदी रुधिरवाहिनी । मातङ्गाङ्गशिलाघोरा भाषमोऽणितकर्दमा ।
शराश्वनरनागानां शरीरप्रभवा तदा । परलोकार्णवन्दी वृषभोमायुमोदिनी । ११३
न दृष्टं न श्रुतं वाऽपि युद्धभेतादृष्टं नृप । यथा तव सुतानाञ्च पाण्डवानाञ्च भारत ।
नाभीद्रव्यपयस्तत्र योधैर्युधि निपातितैः । गजैर्निपतितैर्नौलैर्गिरिशृङ्गैरिवावृतः ।
विकीर्णैः कवचैर्युधैः शिरस्त्राणैश्च मारिष । शृङ्गभे तद्रणस्थानं शरदीप नभस्तलं ।
विनिर्मिन्नं नराः क्वेचिदन्नापीडप्रकर्षिणः । अदीनाः समरे ब्रह्मवभ्रुवधावन्त दर्पिताः ।
सात भ्रातः सखे बन्धो वयस्य मम मातुल । मा मां परित्यजेत्यतनुं चुक्रुः पतितो रणे । ११४
अथाभ्येह स्वमागच्छ किं भीतोऽसि क यास्वसि । स्थितोऽहं समरे माभैरिति चान्ये विचुक्रुः ।
तत्र भीष्मः शान्तनवो नित्यं मण्डलकार्मुकः । मुमोच वाणान् दीप्ताघानहोनाग्नीविधानिव ।
शरैरेकायनो कुर्वन् दिशः सर्वा यतव्रतः । अधान पाण्डवरथानादिश्यादिश्या भारत ।
नृप्यन्वै रथमार्गेषु द्रक्ष्यन् पाणिलाघवं । अलातचक्रवद्राजन् तत्र तत्र स्म दृग्गते ।
तमेकं समरे शूरं पाण्डवाः सञ्चयैः सह । अनेकव्रतमाहसं समपश्यन् स्राधवान् । ११५
सायाहतात्मनामिव भीष्मं तत्र स्म मेनिरे । पुष्पंशं दिशि तं दृष्ट्वा प्रतीच्यां ददृशुर्जनाः ।
उदीच्याश्चैवमालोक्य रक्षिणस्थां तथैव च । प्रतिपुधन् च समरे गान्धिवः प्रत्यदृग्गत ।
न चैनं पाण्डवेषानां वदितुं शक्नोति वीचितुं । विस्मिन्नेव पश्यन्ति भीष्मचापश्रुतान् बहून् ।
कुर्वाणं समरे कर्म सुदयानश्च वाहिनीं । व्याकोशन्त रणे तत्र शीरो घञ्जिधं वड्ड ।
अमानुषेण रूपेण चरन्तं रितरं तव । शतभा इव राजानः पतन्ति स्म प्रमोहिताः । ११६
भीष्माग्निमिव भङ्गुद्धं विनाशाय सहस्रमः । न हि मोघः शरः कश्चिदाभीत् भीष्मस्य संशुगे ।
नरनागाश्रकाथेषु वज्रलाङ्घयुधोऽधिनः । मिथ्यैकम च रणे मुक्तं नतपर्वणा ।
गजकण्ठकमहद्धं वज्रेणैव शिसोश्चयं । दौ शीमपि गजारोहाम् पिष्टितान् पर्वन्तानिव ।
भाराधेन सुतीक्ष्णेन मिश्रघान पिता तव । यो यो भीष्मं नरव्याघमभवेति युधि कथय ।

पुनर्यापि सुसंकुद्धः शरैः शतमहस्रमः । कृष्णयोधुंघि संरञ्जो भोगवधव्याहृष्टः ।

११००

वार्षिक्यश्च शरैस्त्रैः कल्पयामास रोपितः । मुहुर्भुतस्त्रयन्भीषणः प्रहस्य स्वनवक्तदा ।

ततः कृष्णश्च समरं दृष्ट्वा भीष्मपराक्रमं । सम्येच्छ च महाबाहुः पार्थस्य मृदुयुद्धतां ।

तं भीष्मं शरवर्षाणि सृजन्तमनिर्घं युधि । प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य मेनेया ।

यरान् बरान् विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य धैनिकान् । युगान्तमिव कुर्वाणं भीष्मं योधधिष्ठिरे बने ।

अस्त्रममाणो भगवान् क्रोधः परवीरहा । अचिन्त्यदमेधात्मा नास्ति योधधिष्ठिरं वधं ।

११०१

एकाक्रा हि रणे भीष्मो नाग्रयेत् दैत्यदानवान् । किमु पाण्डुसुनान् युद्धे सवजान् सपदानुगान् ।

द्रवते च महत्सैन्धवं पाण्डवस्य महात्मनः । रेत च कौरवास्त्रणं प्रभप्रान् वीत्य धामकान् ।

आद्रवन्ति रणे हृष्टा हर्षयन्तः पितामहं । सोऽहं भीष्मं मिहन्व्यथ पाण्डुवार्थ्य दंशितः ।

भारमेनं विनेद्यामि पाण्डवानां महात्मनां । अर्जुनेः हि शरैस्त्रैर्वैध्यामानोऽपि संयुगे ।

कर्त्तव्यं नाभिजानाति रणे भोगवध गौरवात् । तथा चिन्तयतस्तस्य भृथ एव पितामहः ।

११०२

प्रेषयामास संकुद्धः शरान् पार्थरथं प्रति ।

तेषां बद्धवान् सुधर्मं शरणां दिशोऽयं सन्धाः पिहित्वा बभूवुः । न चान्तरिक्षं न दिशो न भूमिर्न भास्कोरऽऽप्यत रश्मिमासीत् ।

ववुद्य वातास्तमुजाः सधूमा दिग्धय सन्धाः क्षुभिता बभूवुः । टोषो विकण्ठय अयद्यथ्य भृगिश्रवाः कृतवर्षा कृपय ।

सुतापुरन्वडपतिथ राजा विन्दानुविन्दे च सुदक्षिणय । प्राच्याय भोगोरगणाय सन्धं वशातय, सुदकमालवाय ।

किरीटिनं वरमाणा विमसुर्भिदेग्गाः शान्तनवस्य राज्ञः । तं वारिषादातरिषोषजालैरेनकसाहस्रैर्देदंशं ।

११०३

किरीटिनं सम्यरिचार्यमाणं शिनेर्मत्ता वारणयुषैपथ । ततश्च दृष्ट्वाञ्जुनवासुदेवो पदातिनागाश्रयैः समन्तान् ।

अभिद्रुतौ शस्त्रभतां वरिष्ठौ शिनिप्रवीरोऽभिसभार तर्षं । स तान्यनीकानि धनुप्रतां वर, शिनिप्रवीर, सहसाऽभिसपथ ।

चकार साहाय्यमयाः क्षुन्नस्य विष्णुर्थया वृचनिपूदनस्य । विमोर्षनागाश्रयं ध्वजैर्षं भीष्मण विवासितसन्धैयोधं ।

पुधिष्ठिरानीकमभिद्रवन्तं प्रोवाच संहस्य शिनिप्रवीरः । क क्षत्रिया यःस्यय नपै धर्कः सतां पुगन्तात कथितः पुराणिः ।

मा स्यां प्रतिशं त्यजत प्रवीराः स्ववीर्यार्थान् प्रतिपात्रवर्धं । तान् वासवानन्तरजो निश्रय नरेन्द्रमुखात्मान् द्रवत

समेताम् ।

११०४

पार्थस्य दृष्ट्वा मृदुयुध्वतां च भीष्मश्च मत्तै समुदीर्यमाणं । अस्त्रयमाणः स ततो महात्मा यस्त्रिंशं सन्धेदाशार्धमर्षां ।

उवाच धैनेधमभिप्रवेशन् दृष्ट्वा कुक्कनापतत समन्तान् । ये यान्ति यान्तेव शिनिप्रवीर येऽवस्त्रिता शान्त तेषि याम् ।

भीष्मं रथानुपयस्य निपात्यमानं श्रेणस्य सन्धे भगणं मयाद्य । न मे बने घाततकौरवाणां मुहुस्य मुच्येत रणेऽद्य कथित् ।

तस्मादहं सन्धे रथाङ्गमुषं प्राणं हनिष्यामि महाव्रतस्य । निहत्य सन्धं भगवं तथाजो द्रोणस्य धैनेय रथप्रवीरैः ।

शोनिं करिष्यामि धनञ्जयस्य राजस्य भीमस्य तथाशिनोद्य । निहत्य सन्धान् धृतगाद्रपुत्रान्त्वविशो ये च गौरश्च

मुष्याः ।

११०५

राज्येन राजानमजातप्रभुं सन्धादिय्यन्त्यहमद्य हृष्ट । ततः सुनामं वसुदेवपुत्र सूर्यप्रभं बद्धवहस्यतुभ्यं ।

सुरान्तमुद्धान्य भुजेन सर्कं रथादवमुद्य विद्वस्य वाहात् । सङ्कल्पन् गाश्रभैर्महत्मा वेगेन कृष्णः प्रमकार भीष्मं ।

मदान्धमाजो रुमुदीर्णदं पिंडो जिघांसन्निव वारणेन्द्रं । सोऽभ्यद्रवत् भोग्नमनोकमये क्रुद्धो महेन्द्रावरमः प्रमाथी ।
 व्यालम्बिपोतान्तपटयकाग्रं घनोयथा खे चिरमापिनद्धः । सुदग्धनश्चास्य रराज शैरेस्तथक्रपन्नं सुभुञ्जोहनात्रं ।
 यथादिपन्नं तरुणकंबुं रराज नारायणनाभिजातं । तल्लव्यकोपोदयस्यैव्युद्धं चुरान्ततील्लःपमुजातपचं । १९०
 तस्यैव देहोदरः प्रच्छन्नं रराज नारायणवाङ्मनालं । तमात्तचक्रं प्रशदन्मूषैः क्रुद्धं महेन्द्रावरजं समीप्य ।
 सन्ध्याणि भूतानि स्यं विनेदुः स्यं कुरुषामिति चिन्तयित्वा । स वासुदेवः प्रगृहीतचक्रः संवर्त्तयिष्यन्निव जीवसेकं ।
 अभ्युत्पत्तन् लोकगुह्यंभाषे भृतानि ध्वस्तन्निव धूमकेतुः । तमापतन्तं प्रगृहीतचक्रं समीप्य देवं दिपदामरिष्ठं ।
 असम्भ्रमात् कार्मुकवाणपाणोरथे स्थितः शान्तनवोऽभ्युवाच । शस्त्रेहि देवेश जगन्निवाम नमोऽस्तु ते शार्ङ्गगदासिपाणि ।
 प्रसन्नं भां पातय लोकनाथ रथोत्तमात् भृतवरण्य सञ्ज्ञे । त्वया हतस्येह ममाद्य हृष्येण श्रेयः परस्मिन्निहैव लोके । १९१
 सभाशितोऽस्म्यन्धकृष्टिणनाथ लोकैस्त्रिमय प्रथितप्रभावः । श्रुत्वा वाचः शान्तनवस्य हृष्यो वेगेन धावंत्समाभ्युवाच ।
 त्वं सूचमस्येह भुवि चयस्य दुर्व्योधनश्चाद्य समुद्धरिष्यसि । दुर्घतदेवो नृपतिर्निर्वाय्यैः समन्विता धर्मोपयि स्थितेन ।
 त्यज्येऽप वा कासपरोतवुद्धिर्भौतिगो यः कुलपांसनः स्यात् । भोसदाकर्ष्ये यदुप्रबोरं राजा परं देवतमित्युवाच ।
 त्यक्तस्तं कंठो यदुभिर्हितार्थं सन्ध्याथमानो न बुबोध राजा । क्लेशाय देवादिपरोतवुद्धिः श्रोता हिते यस्य न कश्चिदस्ति ।
 रथादवमुद्यततस्त्ररावान् पार्थः पदा द्रुत्य यदुप्रबोरं । जपाद्यु पोनोन्नतसम्बवाङ्गं बाङ्गेर्हिरं व्यायतपीनबाङ्गः । १९२
 निरुद्धमाणस्त तमः हिदेवो स्यं शरोष' किल चात्मयोगी । आदाय वेगेन जगाम जिष्णुं विष्णुमंडावात हृवैकदृष्यं ।
 पार्थस्य विदग्ध बलेन पादौ भोभ्रान्तिर्नं द्रुर्गममिद्रवन्तं । बलासिजपाद्यं जने मंहात्मा पादेऽप्य राजन् दग्धमे कष्यसिद्धत् ।
 अर्वास्थतश्च प्रणिपत्य हृष्यं प्रीतोऽर्जुनः काञ्चनचिचमाली । उवाच कोपं प्रतिघहरति गतिर्भवान् क्लेशव पाण्डवानां ।
 न हास्यते कर्ष्ये यथाप्रतिग्रं पुत्रैः शपे केव्रव सोदरैश्च । अन्तं गमित्यामि यथा कुरुषां त्वयाहमित्शानुज सम्पुयुक्तः ।
 ततः प्रतिशंसां समयश्च तस्य जनार्दनः प्रीतमना निमग्न्य । स्थितः प्रिये कौरवसत्तमस्य रथं सचक्रः पुनराहरोह । १९३
 स तानभोयून् पुनराददानः प्रगृह्य शङ्खं द्विवर्तं निहन्ता । निनादयामास द्विशो नभस्य स पाञ्चजन्यस्य रवेण शैरिः ।
 आबिह्वनिष्काङ्कदकुण्डले तं रजोविकीर्णंश्चितपप्पनेत्रं । विमुद्धदंश्च प्रगृहीतशङ्खं विचक्रुमुः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीराः ।
 गृहदङ्गभेरोपटश्चप्रणादा नेमिस्त्रना दुस्तुभिनिःस्त्रनाथ । ससिंहनादाश्च सभूयुहपाः सस्यैवनीकेषु ततः कुरुषां ।
 गाण्डीवघोषः स्तनयिष्कुक्त्वा जगाम पार्थस्य नभो दिग्मय । जग्मुय वाणा विमलाः प्रसन्नाः सन्ध्या दिशः पाण्डवपापमुक्ताः ।
 तं कौरवाणामधिपो बलेन भोश्रेण भूरिश्रववा च साङ्गैः । प्रत्युद्ययावुचावाणपाणिं कचं दिधचस्त्रिध धूमकेतुः । १९४
 चपाङ्कुनाथ प्रजहार भस्मान् भूरिश्रवः सप्त सुवर्णपुङ्गवान् । दुर्व्योधनसोमरमुपेगं शशौ गदां शान्तनवस्य शक्तिं ।
 स सततमः सप्तवरपेगान् संवार्थ्य भूरिश्रववा प्रमुक्कान् । शितेन दुर्व्योधनवाङ्गमुक्तं चुरेण तत्तोरमरसुकामाद्य ।
 ततः सुभामापततीश्च शक्तिं विद्युप्रभां शान्तनवेन मुक्तां । गदाश्च मद्राधिपवाङ्गमुक्तां दाभ्यां शरभ्यां निचकृत्तं वीरः ।
 गतो भुजाभ्यां बलवद्विदग्धस्य विषं धनुर्गाण्डिवमप्रमेयं । मादृशस्यं विधिवत् सुयोगं प्रादुश्य काराहुतमन्तरोसे ।
 तनोत्तमावेषेण ततो महात्मा सन्ध्याथ नोकानि महाधमुपान् । शरोपजालैर्भिमलाप्रिवर्षेर्निवारयामास किरीट
 माली ।

ब्रह्मीमुखाः पार्थधनुर्निघटा रथान् ध्वजापाणि धर्मवि वाङ्गम् । निहत्य देहान् विविशुः परेषां भरेन्द्रनागेत्तुरत्तमाणां

ततो दिग्गः षोडशदिग्गः पायः शरैः सुधारैर्निमित्तैश्चित्तय । गाण्डोवशब्देन मनांसि तेषां किरीटमाली व्यययाञ्चकार ।
 तस्मिंस्तथा घोरतमालयुद्धे भङ्गखना दुन्दुभिनिःखनाय । अन्तर्हिता गाण्डिवनिस्त्रेतेन समुद्रहयाश्च रथप्रणादाः ।
 गाण्डोवमञ्च तमयो विदित्वा दिराटराजप्रमुखा नृवीरा । पाञ्चालराजो द्रुपदश्च बीरतां देशमाजग्मुः रदीनसत्त्वाः ।
 मञ्चं चि मैन्यानि तु तावकाणि जग्मुर्धेतो गाण्डिवजः प्रणादः । ततस्ततः सन्नतिमेव जग्मुर्न ते प्रभीतोऽभिसमान कश्चित् । रत्नं
 तस्मिन् सुघोरे नृपसंघहारे हतः प्रवीरा, सखायश्च सुताः । गजाश्च नाराचनिपातनशा महापताकाः शुभदक्ककवाः ।
 परेतसत्त्वाः महमा निपेतुं किरीटिना तत्र विभिसकायाः । दृढाहताः पविभिरघवेणै, पायैर्न भक्षैर्निमित्तैः प्रितायैः ।
 निरुक्तयन्त्राः निहतैश्चक्राणः ध्वजा नृणां ध्वजिनीमुखेषु । पदातिषुहाय रथाय सङ्घे हयाश्च नागाश्च धनञ्जयेन ।
 वाणाहतास्तूंगमपेतसत्त्वा विष्टभ्य गात्राणि निपेतुं दृष्ट्या । रेणुषु तेनास्त्रघरेण राजन् महाहवे भिक्षन्तु वक्रावाः ।
 ततः शरौघैर्निमित्तैः किरीटिना मृदेहश्चक्षतलोहितोदा । नदी सुघोरा नरभेदफेना प्रवर्तिता तत्र रथात्रिरे वै । रत्नं
 वेगेन सातीव प्रथुप्रवाहा परैतनागाश्चरगीर्गतीरा । नरास्त्रमञ्जोद्धतमांसपद्मा प्रभूतरघोरागजवृक्षभूना ।
 शिरः कपालाकुलकेशवाद्दला शरीरसङ्घातमहस्रवाहिनी । विकीर्णानाकवचोर्भिर्घण्टुला नरासनागास्त्रिनिहन्तवन्तर ।

तस्मिन्ननीकप्रमुखे विपत्ता दोधुयमानाश्च महापताकाः । सुररूपीतामितापाण्डुराभा महागजस्कन्धगता विरेजुः ।
 सा वाहिनी शान्तनेत्रेण राज्ञा महारथैर्वारणवाजिमिश्र । बभौ सविद्युत्स्फुरयिन्नुक्त्वा जलागमे घोरिव जातमेघा । १०४
 ततो रणायामिसुखी प्रयाता प्रत्यञ्जुंशं शान्तनवाभिगुता । सवार सेना सहसा कुरूणां वेगो यथा भीम इवापगया ।
 तं व्याघ्रनानाविधगूढधारं गजाश्रयादातरथौघपथं । ब्यूहं महाभेषधमं महात्मा ददर्श दूरात्कपिराजकेतुः ।
 स निर्धयौ केतुमता रथेन नरथंभः श्वेतदधेन वीरः । बहूयिनीनां प्रमुखे महात्मा बलैर्हतः सर्वेषुपन्नभेनां ।
 सोपस्कृतं सोत्तरबन्धुरीथं यन्ता यदूनामृषभेण सह्यो । कपिध्वंशं प्रेत्य विधेदुराजौ सदैव पुत्रैस्तव कौरवेयाः ।
 प्रकर्षता गुप्तमुदायुधेन किरीटिना लोकमहारथेन । तं ब्यूहराजं ददृग्दुस्वदीयायुत्तयुथ्यालसहस्रकीर्णं । १०५
 यथा हि पूर्व्यैः हनि धर्मराज्ञा ब्यूहः छतः कौरवसन्तमेन । तथाभूतो मानुषैर्यहं लोके न दृष्टपूर्व्यां न च विश्रुतय ।
 ततो महाविगममाहतानि भेरोसहस्राणि विनेदुराजौ । शङ्खस्त्रनास्त्रैर्यैरवायु जग्मुः सर्वैस्वनीकेषु च सिंहनादाः ।
 ततः सवाणानि महास्त्रानि विस्फार्यमाणानि धनूंषि वीरैः । चषेन भेरोपणवप्रणदानन्दधुं शङ्खमहास्त्रनाथ ।
 तच्छङ्खमृदाहतमनारौचमुहूतभौमद्रुतरैर्गुजासं । महावितानावततप्रकाशमालोक्य घोराः सहसा निपेतुः ।
 रथौ रथेनाभिहतः ससतः पपात साय मरथः सकेतुः । गजो गजेनाभिहतः पपात पदातिना चाभिहतः पदातिः । १०६
 आवर्त्तमानान्यभिवर्त्तमानैर्धैराकृतोन्मद्युतदर्शनानि । प्रापेय खड्गैश्च यमाहतानि सदयष्टन्दानि सदयष्टन्दैः ।
 सुवर्णतारागणभूयितानि सूर्य्यप्रभाभानि इरावरणि । विदार्यमाणानि परश्वधैश्च प्रापेय खड्गैश्च निपेतुर्हयाः ।
 गजेविधापैर्धैरहस्रहरणा केचित् स सता रथिनः प्रपेतुः । रथंभायापि रथधंभेण निपेतिरै वारुहताः पृथिव्यां ।
 गजापेवेगोहृतसायकानां श्रुत्वा निपेदुर्ध्वमुधा मनुष्याः । आर्त्तस्तरं मादिपदातियूनां विषाणगाचावरताडितासां ।
 सध्मान्तनागायरथे मुहूर्त्तं महाधये मादिपदातियूनां । महारथैः सन्दिदार्यमाणो ददर्श भीमः कपिराजकेतुः । १०७
 तं पश्यतामोच्छ्रितपद्मकेतु मद्यवेगादतिवार्यवाणं । महास्ववेगामनिदीप्तिमन्तं किरीटिनं शान्तनवोऽभ्यधावन् ।

तया तमात्मजं युद्धे विक्रमन्तमरिन्दमं । दृष्ट्वा पाप्यो रणे यत्तं विद्वान्दमयानदत् ।
 पीडयानश्च तस्मै च पापे तत्र विशास्यते । दृष्ट्वा त्वदीया राजेन्द्र समन्तात् पर्यवारयन् ।
 ध्वनिनीं धातुराष्टाणां दीनमचरदीनवत् । प्रष्टुष्येया स सोमद्रक्षेत्रजा च वलन च ।
 तस्य लाघवमार्गस्यमादित्यसदृशप्रभं । व्यहस्यत महर्षाप समर युधतः परः ।
 स द्रौणिमिपुणैकेन विज्ञा शक्यश्च पञ्चभिः । ध्वजं सांयमनस्यापि सोऽष्टाभिः पर्यपातयत् ।
 रक्तादण्डा महाशक्तिं प्रेषितां सोमदत्तिना । शिनेनारगसङ्घाभां पत्तिष्णा विजहार तां ।
 शक्यस्य च महाधारान् पश्यतः शतशः शरान् । निवाय्याञ्जनदायादो जघान चतुरो हयान् ।
 भूरिश्रवाद्यु शक्यस्य द्रौणिः सांयमनिः शलः । नाभ्यवत्तन्तं शरस्याः कार्ष्णिषाञ्जनलोदयं ।
 ततस्त्रिगता राजेन्द्र मद्रास्य सह कर्कशैः । पञ्चविंशतिमाहसास्तव पुत्रेण चोदिताः ।
 धनुर्वेदविदो मुख्या अजेयोः शत्रुभियुधि । सहपुत्रं जिघासन्तं परिवशुः किरोदिन ।
 तो तत्र च पितृपुत्रो परिचिह्नरथावुभौ । ददमं राजन् याञ्चाख्यः सेनापतिरमिचजित् ।
 स वारणरथाघन सहस्रैवज्जभिष्टनः । वाजिभिः पत्तिभिश्चैव दृतः शतसहस्रशः ।
 धनुस्त्रिंशत्यै संक्रुद्धयादयित्वा च वाहिनीं । ययो तन्मद्रकानीकं कैकेयास्य परन्तप ।
 तेन कीर्त्तितो गुप्तमनोके दृढधन्वना । प्रयुक्तरथनागाथे योत्सुहमानमशोभत ।
 भोऽजुन प्रति संयातः पाञ्चालकुलवद्भुनः । त्रिभिः शारदते वाणैर्ज्येष्ठेभ्यो समर्दयत् ।
 ततः स मद्रकान् भित्नां दशभिर्भिशितैः शरैः । शठरश्चं जघानाग्नू भङ्गेन छतवर्षणैः ।
 दमनश्चापि दायार्द पारवस्य महात्मनः । जघान विपुलाघेण नाराचेन परन्तपः ।
 ततः सांयमनेः पुत्रः पाञ्चाख्यं युद्धदुर्मदं । अविध्यहामनावाणैर्दशभिश्चास्य शारथिं ।
 सोऽतिविद्धा महेश्वासः सृक्षिणी परिल्लिहन् । भङ्गेन शयतोऽङ्गेन निचकत्तास्य कार्मुकं ।
 तथैव पञ्चविंशत्या चिप्रमेव समर्दयत् । अर्धाद्यास्त्रावधोद्राजन् उभौ तौ पार्ष्णिमारथी ।
 इताथे स रथे तिष्ठन् ददमं भरतथभ । पुत्रः सांयमनेः पुत्रं पाञ्चाख्यस्य यशस्विनः ।
 मम्पृश्यन् महाधारं निक्षिप्रवरमायसं । पदातिस्त्रैर्मानश्कृतं रथस्य द्रुपदात्मज ।
 तं महाघमिवायान्तं छात्पतन्तमिवावरगं । भ्रान्तावरणनिक्षिप्रं कालात्सृष्टमिवान्तकं ।
 दीप्यमानमिवादित्यं मत्तवारणविक्रमं । अपश्यन् पाण्डवास्त च दृष्टुश्चैव पापतः ।
 तस्य पाञ्चाख्यपुत्रस्य प्रतीपमभिधावतः । शितनिक्षिप्रहस्तस्य शरावरणधारिणः ।
 वाणवैगथ्यतीतस्य रथाभ्यासमुपेयुषः । त्वरन् सांयमनोः कुट्टो विभेदं गदया शिरः ।
 तस्य राजन् सन्निक्षिप्रं सुप्रभं शरवारणं । इतस्य पततो हसन्तु सोमेषमपतत् भुवि ।
 तं निहत्य गदाघेण लेभे स परभं यशः । पुत्रः पाञ्चालराजस्य महात्मा भीमविक्रमः ।
 तस्मिन् इते महेश्वासे राजपुत्रे महारथे । शशाकारो महानाथी तव भैरव्यथ मारिष ।
 ततः सांयमनिः कुट्टो दृष्ट्वां तिहतमात्मजं । अमिदुद्राव वेगेन याञ्चाख्यं युद्धदुर्मदं ।

२१८

२१९

२२०

२२१

२२२

२२३

- ६ तेषां तत्र समरे वीरैः समेतौ रथिनो वरैः । ददृशुः सञ्चरतामनः कुर्वतः पाण्डवास्तथा ।
 ततः सांघमनिः क्रुद्धः पार्यंतं परबोरहा । आजघान विभिर्भ्राणैस्तौ चैरिव महादिपि ।
 तथैव पार्यंतं शूरं शस्त्रं घमितिशोभन । आजघामोरपि क्रुद्धस्तौ पुष्टमवसंत । १०१
- इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सांघमनिपुत्रवधे एकषष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ देवमेव परं मन्ये पौरुषादपि सञ्चय । धत्सेन्यं मम पुत्रस्य पाण्डुपैत्र्यं यथ्यते ।
 नित्यं हि मामकान् स्तत एतानेव हि शंसिषि । अहतांश्च प्रच्छेदाय नित्यं शंसिषि पाण्डवान् ।
 इतान् पुरुषकारेण मामकानश्च सञ्चय । पतितान् पात्यमानांश्च इतानेव च शंसिषि ।
 युध्यमानान् यथाशक्ति घटमानान् जयम्व्रति । पाण्डवा विजयन्तेव शीघ्रमेव चैव मामकाः ।
 सोऽहन्तोत्रापि दुःखानि दुर्व्योधनकृतानि च । अशौचं सततं तात दुःखानि बहूनि च । १०२
- तमुपायं न पश्यामि शीघरेन् येन पाण्डवाः । मामका वा जयं युद्धे प्राप्नुयुर्वेन सञ्चय ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ चयं मनुष्यदेहानां गजवाजिरथचयं । शूण राजन् खिरो भूत्वा तवैवापनयो महान् ।
 धृष्टद्युम्नश्च शस्त्रेण पीडितो नवभिः शरैः । पीडयामास संक्रुद्धो मद्राधिपतिमाधीध ।
 तत्राहुतमपश्याम पार्यंतं पराक्रमं । न्यवारयत यत्तूष्णं शस्त्रं घमितिशोभनम् ।
 नान्तरं ददृशे कश्चित् तयोः शरन्वयो रणे । मुहूर्त्तमिव तद्युद्धं तयोः समभवत्पदा । १०३
- ततः शन्या महाराज धृष्टद्युम्नस्य संयुगे । धनुश्चिच्छेद् भलेन पीतेन निमित्तेन च ।
 श्रयेनं शरवर्षेण षाडयामास भारतम् । गिरिं जलाशेमे यदन् जलदा जलधारिणम् ।
 अभिमन्युश्च संक्रुद्धो धृष्टद्युम्ने च पीडिते । अभिदुद्राव वेगेन मद्राजरथं प्रति ।
 ततो मद्राधिपरथं कार्ष्णिः सम्प्राप्य कोपन । आत्तायं गिभनेयात्मा विबाध निमित्तस्त्रिमि ।
 ततस्तु तावका राजन् परोक्षन्तोऽर्जुनिं रणे । मद्राधिपरथं तूष्णं परिवाच्यावतस्त्रिरे । १०४
- दुर्व्योधने विकर्णश्च दुःप्रासन्नविचित्रती । दुर्मध्येणो दुःसद्यश्चिषेनयश्च दुःशुभ ।
 सत्यप्रत पुहमितो विकर्णश्च महारथः । एते मद्राधिपरथं पालयन्त स्त्रिता रणे ।
 तान् भीमसेन संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्यंतः । श्लैपदेशाभिमन्युश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 धान्तराष्ट्रान् दशरथान् दशैव प्रत्यवारयन् । मानारूपाणि शस्त्राणि विशृजन्तो विशास्यते ।
 अभ्यवर्त्तन्त संक्रुद्धा परस्परवधैः प्रियः । ते च समीयुः सङ्गामे राजन् दुर्मन्विते तव । १०५
- तस्मिन् दशरथे क्रुद्धे वर्त्तमाने महाभये । तावकानां परेषांश्च प्रेषका रथिनोऽभवन् ।
 शस्त्राण्येकैकहृपाणि विशृजन्तो महारथाः । अन्योन्यमभिमहन्त सप्युहारं प्रचक्रिरे ।
 ते तदा जातधरथाः संश्लेष्योन्त्ये जिघांसवः । अन्योन्यमभिमहन्त स्वहृत्माना परस्परं ।
 अन्योन्यस्वहृत्पा राजन् ज्ञातयः सङ्गता मिथः । महास्त्राणि विमुञ्चन्त समापेतरमर्षणाः ।
 दुर्व्योधनश्च संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च महारथे । विबाध निमित्तैर्वाण्यस्यत्तमिः समरेऽहुतं । १०६
- दुर्मध्येणश्च विप्रत्याश्चिषेनयश्च सप्तभिः । दुर्मध्येणो नवभिर्वाणैर्दुःसहयापि सप्तभिः ।

विविमतिः पञ्चमिस्तु विमिदुंभासनस्तथा । तान् प्रत्यविष्णुर्गच्छ पार्थतः क्रुचुगपनः ।
 एकैकं पञ्चविंशत्या दर्शयन् हस्तलाघवं । इत्यत्रतश्च समरे पुंसमिच्छ भारत ।
 अभिमन्युरविष्यन् दुर्मिदुंभभिः शरैः । माश्रीपुत्रौ च समरे मातुलं माघनन्दनौ ।
 कादयैतो शरैः क्रील्लोसदहृतनिशामवत् । ततः शन्यो महाराज स्वस्वीधौ रयिताम्बरौ ।
 शरैर्व्यञ्जमिरानक्यं तु छतप्रतिष्ठापिषौ । काद्यमानौ ततसौ तु माश्रीपुत्रौ न चेत्ततः ।
 अथ दुर्व्योधनं दृष्ट्वा भौमसेनो महाबलः । विधिक्षुः कनहस्तान्तं गदां अयाह पाण्डुः ।
 तमुद्यनगदं दृष्ट्वा कैलाशमिव शृङ्गिणं । भौमसेनं महाबाहुं पुत्राक्षो भाद्रवन् मयात् ।
 दुर्व्योधनस्तु शंक्रुद्धो मागधं समचोदयत् । शनोक्तं द्रुमबाहसं कुञ्जराणां तरखिनां ।
 गजानोकेन सहितस्तेन राज्ञा सुयोधनः । मागधं पुरतः छत्वा भौमसेनमयाभ्ययात् ।
 आपतन्तश्च तं दृष्ट्वा गजानोक्तं हृकोदरः । गदापाण्डिरिवारो हृद्रयात् विह इवाचदन् ।
 अद्रिधारमयौ गुर्वा प्रत्यश्न महतीं गदां । अभ्यधावद्गजानोक्तं ध्यादितास्य इवान्तकः ।
 ये गजान् गदया निघ्नन् समरे व्यचरद्भृशौ । भौमसेनो महाबाहुर्हृत्बहा दानवेविव ।
 तस्य नादेन महता मनोहृदयकृमिना । व्यत्यचेत्कन्तं बंशत्य तदा भौमस्य नर्हतः ।
 ततस्तु द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः । नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्थतः ।
 शृष्टे भौमस्य रचनाः शरवधेण वारयन् । अभ्यधावन्त वर्षन्तो मेघा इव गिरीन्धया ।
 क्षुरैः क्षुरप्रभैश्च पीनैरञ्जलिकैः शितैः । व्याहरन्नुत्तमाङ्गानि पाण्डवा गजयोधिनां ।
 शिरोभिः प्रपतद्भिश्च बाहुभिर्य विभ्रुपिनैः । अस्मदृष्टिरिवामाति पाणिभिर्य महाक्षुभैः ।
 हतोक्तमाङ्गाः स्वल्पेभु गजानां गजयोधिनः । अदृश्यन्ताश्चलापेभु द्रुमा भद्रशिखा इव ।
 धृष्टद्युम्नस्यनान्यनपश्याम महागजान् । पतितान् पात्यमानांश्च पार्थतेन महात्मना ।
 मागधोऽप्य सहीपाक्षो गजमैरावतोपभं । प्रेषयामास समरे सौभद्रस्य रथं प्रति ।
 तमापतन्तं शंभ्रैश्च मागधस्य महागजं । निजघामेपुला घोरः सौमद्रः परबोरहा ।
 तस्त्वावर्जितनागस्य कार्पिण्यं परपुरञ्चयः । राशौ रजतपुङ्खेन भक्षेनापाहरिष्णुः ।
 विगाह्य तद्गजानोक्तं भौमसेनोऽपि पाण्डवः । व्यचरत् समरे शृङ्गान् गजानिन्द्रो गिरीनिव ।
 एकमहारे निहतान् भौमसेनेन दन्तिन । अपश्याम रणे तस्मिन् गिरीन् वञ्चयतामिव ।
 भद्रदन्तान् भद्रकटान् भद्रशक्यींश्च वारणान् । भद्रशृङ्गान् भद्रकुक्षान् निहतान् पर्वतोपमान् ।
 अपश्यसिंहताक्षगान् रजन् निजोवतोऽपरान् । वसन्तो हृदिरं शन्ये भिक्षुकुथा महागजाः ।
 विह्वलन्तो गता भूमिं शैला इव धरातले । अदेशहृदिरदिग्भाङ्गो वधामञ्चासमुचितः ।
 व्यचरत् समरे भौमो दण्डपाणिरिवान्तकः । गजानां हृदिराशंश्चि गदां विभ्रुदुकादरः ।
 घोरः प्रतिभयदाधीन् पिनाकीन् पिनाकधृक् । निर्व्यथमानाः क्रुद्धेन भौमसेनेन दन्तिनः ।

१२४
 १२५
 १२६
 १२७
 १२८
 १२९
 १३०
 १३१
 १३२
 १३३
 १३४
 १३५
 १३६
 १३७
 १३८
 १३९
 १४०
 १४१
 १४२
 १४३
 १४४
 १४५
 १४६
 १४७
 १४८
 १४९
 १५०

- सहसा प्राद्रवन् क्षिप्य स्फुरन्तस्तववाहिनी । तं हि शीरं महेत्यावा धैर्भद्रप्रमुपा रथा ।
 पर्यरचन् युध्यन्त वज्रायुधमिवामरा । शोणितान्नां गदां विभ्रदुर्घातं गजमोक्षिते ।
 कृतान्त इव रौद्रात्मा भोमसेनो व्यदृश्यत । व्याघ्रस्यमार्भं गदया दिक्षु मर्षामु भारत ।
 भीमसेनमपश्याम नृत्यन्तमिव शहर । यमदण्डोपमा गुर्वीमिन्द्राश्रमिमम्वनं ।
 अपश्याम महाराज रौद्रां विशसनीं गदा । धुग्निश्रं केगमजाभि प्रदिग्धां हृदिरेण च । १०१
 पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिप्रत पशुम् । यथा पशुनां मदात् यथा पाश प्रकालयेत् ।
 तथा भीमो गजानीकं गदया पर्यकालयेत् । गदया बधमानाद्य मार्गेणैस्ते समन्तत ।
 खान् स्थन्दवान् विहृष्टान् प्राद्रवन् कुञ्जरास्तत । महावात इवाभाणि विभ्रमिला रणाङ्गान् ।
 अतिष्ठत् समरे भीम श्मशान इव शूलभृत ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीमसेनपराक्रमे द्विपद्योऽध्याय ॥ १२ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एते तस्मिन् गजानीके पुत्रेा दुर्व्येधनस्तव । भीमसेन प्रतेत्येव सर्व्वेभ्योऽन्येषोदयत् । १०२
 तत सर्व्वानि सैन्यानि पुत्रस्य तव शासनात् । अभ्यद्रवन् भीमसेन नदन्त भैरवान् रवान् ।
 तं बलौघमपर्यन्तं देवैरपि सुदु सह । आपतन्त सुदुम्पारं यमुद्रमिव पर्व्वणि ।
 रथनागाशकलिल शङ्खदुन्दुभिनादितं । अनन्तरथपादात् रजसा सर्व्वतोदृतं ।
 भीमसेनस्य समरे महोदधिमिशापर । सेनासागरमसोभ्य वेलेव समवारयत् ।
 तदाद्युर्व्यमपश्याम पाण्डवस्य महात्मन । भीमसेनस्य समरे राजन कर्मातिमानुषं । १०३
 उदीर्षान् पार्थिवान् सर्व्वान् सायान् शरथकुञ्जरान् । असभ्रम भीमसेनो गदया समवारयत् ।
 स सवाय्यं बलौघास्तान् गदया बलिनाम्बर । अतिष्ठत्तुमुले भीमो गिरिर्मेहरिवाचल ।
 तस्मिन् सुतुमुले घोरे रणे परमदारुणे । भातरथैव पुत्राय धृष्टद्युम्न्यथ पार्थत ।
 द्रौपदेयाभिमन्युश्च शिखण्डी चापराजित । न प्राजहन् भीमसेनं भये जाते महाबला ।
 तत शैक्यायथीं गुर्वीं प्रयच्छन् महतीं गदा । अघावत तावकान् योधान् दण्डपाणिर्विवास्तक । १०४
 पोययथघट्टन्दानि वाजिघट्टन्दानि वा विभु । व्यचरत् समरे भीमो युगान्ते पावको यथा ।
 विनिघ्नन् समरे योधान् युगान्ते कालवदिभु । उरुवेगेन शङ्खपन् रथजाटानि पाण्डव ।
 चलानि च समर्हाशु नृपुलागोव कुञ्जर । स्फुरन् रथेभ्यो रथिनो गजेभ्यो गजयोधिन ।
 घादिनद्याश्चपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातिन । गदया व्यहनत् सर्व्वान् वानो वृषानिवैजसा ।
 भीमसेनो महावाङ्मव पुत्रस्य वै बले । भेदोमज्जावसाभायै प्रदिग्धा हृदिरेण च । १०५
 अदृश्यन् महारौद्रो गदा नागाशघातिनी । तत्र तत्र हतैश्चापि मनुष्यगजघादिभि ।
 रणाङ्गनं तदभवत् सत्यौरागारसन्निभं । पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिप्रत पशुम् ।
 यमदण्डोपमामुषामिन्द्राश्रमिसमप्रभा । ददृशुर्भीमसेनस्य रौद्रा विशसनीं गदा ।

अविध्यतो गदां तस्य कौन्तेयस्य महात्मनः । बभौ रूपं महाघोरं कालखेव जगत्स्ये ।

तां तथा सहर्षां सेनां द्रावयन्तं पुनः पुनः । दृष्ट्वा सृष्ट्युमिवायान्तं सर्वे विमनसोऽभवन् ।

२००

घेता यतः प्रेक्षते स्य गदामुद्यत् पाण्डवः । तेन तेन स्य दीर्यन्ते सर्वैरेवैभानि भारत ।

प्रदारयन्तं भैर्यानि वलौघेनापराजितं । यद्यमानमनोकानि व्यादित्वास्त्रमिवान्तकं ।

तं तथा भीमकर्षाणं प्रसृष्टीतमहागदं । दृष्ट्वा हृकोदरं भीमः सङ्घैव सतभ्ययात् ।

महता मेघघोषेण रथेनादित्येवर्षसां । ह्लादयन् शरवर्षेण पञ्चन्य इव हृष्टिमान् ।

तमायान्तं तथा दृष्ट्वा व्यात्ताननमिवान्तकं । भीमघेनो महाबाहुः प्रत्युदीयादमर्षितः ।

२०१

तस्मिन् घणे सात्यकिः सत्यमन्धः शिनिप्रवीरोऽभ्यपतत् पितामहं । निप्रचमिचान् धनुषा दृढेन संरुप्यंस्तव पुत्रस्य सेनां ।

तं यान्तमथैरजतप्रकाशैः शरान् वपन्तं निशितान् सुपुङ्गवन् । नागक्रूरान् वारयितुं तदानीं सर्वे जना भारत ये तदीयाः ।

अविध्यदेनं दशभिः पृथक्कैरलम्बुषो राक्षसोऽसौ तदानीं । शरैश्चतुर्भिः प्रतिविध्य तस्य नप्ता शिनेरभ्यपतद्रथेन ।

अन्वागतं हृषिष्वीरं निगम्य मध्ये रिपूणां परिवर्त्तमानं । प्रवारयन्तं कुषुपुङ्गवांस्य पुनः पुनश्च प्रणदन्तमाजौ ।

घोधास्त्रदीयाः शरवर्षैरवर्षन् मेघा यथा भूधरसम्बुधैः । नागक्रूरान् वारयितुं वरिष्ठं मथ्यन्दिने सूर्यमिवातपन्तं ।

२०२

न तत्र कश्चिन्नविषय आघोदृते राजन् सोमदत्तस्य पुत्रं । स त्वाददामो धनुष्यवेगं भृशश्चवा भारत सोमदत्तिः ।

दृष्ट्वा रथान् स्थान् व्यपनीयमानान् प्रत्युद्यथे सात्यकिः योद्धुमिच्छन् ।

दति श्रीमहाभारते भोमपर्वणि भोमवधपर्वणि सात्यकिश्चरित्रयथेः समागमे विपटोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ ततो भृशश्चवा राजन् सात्यकिं नयन्नि, शरैः । अविध्यत् मृगसंक्रुद्धोऽवैरिव महाद्रिपं ।

कौरवं सात्यकिश्चापि शरैः सन्नतपर्वभिः । अवारयद्मेवात्मा सर्वलोकस्य पश्यत ।

ततो दुर्व्योधनो राजा सोदर्य्यं परिवारितः । सोमदत्तिं रणे यत्तं समन्तात् पर्य्यवारयत् ।

२०३

तथैव पाण्डवाः सर्वे सात्यकिं तरसा रणे । परिवार्य्यं स्थिताः सख्यै समन्तान् सुमहोजनः ।

भोमघेनस्य संक्रुद्धो गदामुद्यम्य भारत । दुर्व्योधनमुषान् सर्वान् पुत्रान्ते पर्य्यवारयत् ।

रथैरनेकमाहस्यै, क्रोधासमर्थमन्वितः । मन्दकस्तव पुत्रस्तु भीमघेनं महाबलं ।

विव्याध निशितेस्त्रीहृष्टैः कडुपयैः शिलायितैः । दुर्व्योधनस्तदा राजन् भोमघेनं महाहवे ।

२०४

आजघानोरंनि क्रुद्धो मार्ग्येनैवभिः श्रैः । ततो भीमो महाबाहुः स्वरथं सेनहायकः ।

आहरोह रथं श्रेष्ठं विशोकसेदमप्रवोत् । एते महारथाः शूद्रा धार्तराष्ट्रा महाघवाः ।

मामेव भृगुसंक्रुद्धा हन्तुमभ्युद्यता युधि । रतानघ हनिष्यामि पश्यतले न संशयः ।

सफात् समानान् सङ्घान्ने यत्तः संयच्छ सारथे । स्वमुक्त्वा ततः पार्थः पुत्रं तव विद्यायते ।

विव्याध दशमिस्त्रीहृष्टैः शरैः कनकभूषणैः । मन्दकस्त विभिर्भाषैः प्रत्यविध्यन् स्तनान्तरं ।

२०५

ततो दुर्व्योधनः प्रस्था विद्धा भीमं महाबलं । विभिरन्ये, सुनिशितैर्विशोकैः प्रत्यविध्यत् ।

भीमस्य च रणे राजन् धनुश्चिच्छेद भास्करं । सुष्टिद्रेत्रे शरैस्त्रोऽस्त्रैस्त्रिभिराजौ हसन्निव ।
 भीमस्तु प्रेक्ष्य यन्तारं विशोकं संयुगे तदा । पीडितं विशिखैस्त्रोऽस्त्रैस्तव पुच्छेण धन्विना ।
 अमृत्यमाणं संकुड्डो धनुर्द्विधं परासृजत् । पुच्छस्य ते महाराज बर्धाद्यं पृहयर्षभ ।
 समादत्त सधरंश्च क्षुरप्रं लोमवाहनं । तेन चिच्छेद नृपतेर्भीमं कार्मुकमुत्तमं ।
 अपास्य तु धनुश्छिद्रेण पुच्छेण क्रोधमूर्च्छित । अन्त्यकाशुकमादत्त सत्वरं वेगवत्तरं । १८१
 सन्धाय विशिखं घोरं कालमृत्युसमप्रभं । तेनाजघान सकुड्डो भीमसेनं स्तनान्तरे ।
 स गाढविद्धो व्यथित खन्दनोपस्थ आविशत् । नियसाद रथोपस्थे मूर्च्छां चाभिजगाम ह ।
 तं दृष्ट्वा व्यथित भीममभिमन्युपुरीगमा । नासृथ्यन्त महाभागा पाण्डवानां महारथा ।
 तत स्रुतमुलां दृष्टिं शराणामुद्यतेजसां । पातयामासुरथया पुच्छस्य तव मूर्च्छंनि ।
 प्रतिलभ्य तत सन्नां भीमसेनो महाबल । दुर्घोर्धनं विभिर्बिन्द्या पुनर्बिंब्याध पञ्चभि । १८२
 शन्यञ्च पञ्चविंशत्या शरैर्बिंब्याध पाण्डव । रुक्मपुङ्खैर्महास्वाम स विद्धो व्यपयात् रणात् ।
 प्रत्युद्युल्लतो भीमं तव पुच्छाद्यतुर्द्वयं । सेनापति सुषेणस्य जलसन्धं सुलोचन ।
 लघो भीमरथो भीमो वीरवाङ्मरुतोऽनु । दुर्धुत्वो दुग्धधर्यस्य विविक्षुर्विक्रुतं सम ।
 विष्टजन्तो बह्वन् वापान् क्रोधधरंरुकोचना । भीमसेनमभिमन्यु विविक्षुः सहिता शृङ्ग ।
 पुच्छांस्तु तव सम्येत्स्य भीमसेनो महाबल । सकिर्णो विलिखन् वीर पाण्डुमध्ये वृको यथा । १८३
 अभिपत्य महावाङ्मरुत्मानिव वेगित । सेनापते क्षुरप्रेण शिरश्चिच्छेद पाण्डव ।
 सम्युहस्य च चष्टात्मा विभिर्बिन्धौ महाभुज । जलसन्धं विनिर्भिद्य सोऽनघसमासादनं ।
 सुषेणञ्च तनो हत्वा प्रेषयामास मृत्यवे । उग्रस्य सशिरस्त्राणं शिरस्यन्तंभं भुवि ।
 पातयामास भवेन कुण्डलाभ्यां विभूपितं । वीरवाङ्मरुत्स्य सप्तत्या सान्धकेतुं धरास्थि ।
 निनाय समरे भीम परलोकाय पाण्डव । भीमभीमरथौ सोमो भीमसेनो हसन्निव । १८४
 भ्रातरौ रभसौ राजन्ननघसमादानं । तत सुलोचनं भीम क्षुरप्रेण महासृष्टे ।
 निपतां सम्येत्स्यानाननयसमादानं । पुच्छास्तु तत्र ते दृष्ट्वा भीमसेनपराक्रमं ।
 शेषा येऽन्येऽभ्यंस्तत्र ते भीमस्य भयान्तदा । विप्रद्रुता रणाद्भ्राजन् वध्यमाना महात्मना ।
 ततोऽप्रवीक्षान्तनव सर्वानिव महारथान् । स्य भीमो रणे क्रुद्धो धार्तराष्ट्रान् महासजान् ।
 यथाप्रशान् यथाघोरान् यथाद्भुरास्य महतान् । निपातयत्युपधत्वा तं प्रष्टुषीत पाण्डवं । १८५
 स्वमुक्रुषित सभ्ये धार्तराष्ट्रस्यैविका । अभ्यद्रवन्त संकुड्डा भीमसेनं महाबलं ।
 भगदत्तं प्रमिथेन क्षुद्ररेण विद्यास्यते । अपतन् सससा तत्र यत्र भीनो व्यास्यते ।
 अपतयेत्र च रणे भीमसेन प्रियापिते । अद्भुतं समरे चक्रे जीमूत ह्यभास्करं ।
 अभिमन्युमुपास्य मासृथ्यन्त महारथा । भीमस्थाच्छादनं शृष्टो ह्यवाङ्मरुत्समाश्रिता ।
 तर्षं शरवर्षेण समन्तान् पर्यशारयन् । गजश्च शरदृष्ट्या तु विमिदुक्षे समन्त । १८६

स ब्रह्मदृष्ट्याऽभिहतः समक्षैस्त्रैर्महारथैः । प्राग्ज्योतिषगजा राजन् नानालिङ्गैः सुतेजसैः ।
 सञ्जातवधिरौत्पोडैः प्रेचणो योऽभवद्रूपे । गभक्तिभिरिवाकंक्ष्य संस्यूता जलदो महान् ।
 सद्भेदादितो मदस्त्राग्नि भगदत्तं वारुणः । अभ्यधावत तान् सर्वान् कालोत्सृष्ट इवान्तकः ।
 द्विगुणं जवमास्त्राय कल्पयंय रथैर्भ्रष्टैः । तस्य तत्सुमहद्रूपं दृष्ट्वा सर्वं महारथाः ।
 अस्त्रं मन्यमानास्य ते विप्रमन्त्रोऽभवत् । ततस्तु नृपति कुड्ढो भीमघेनं स्तनान्तरेः ।
 आजघान नरब्राह्म श्रेष्ठेणतपर्वणा । सोऽतिविड्वो महव्याससेन राज्ञा महारथः ।
 मूर्च्छयामिपरोत्ताङ्गो ध्वजधृष्टिमुपाश्रितः । तांस्तु भीतान् समालक्ष्य भीमघेनञ्च मूर्च्छितं ।
 ननाद वलनन्नादं भगदत्तं प्रतापवान् । ततो घटोत्कचो राजन् दृष्ट्वा भीमं तथागतं ।
 संकुड्ढो राक्षसो घोरस्त्रैवान्तरधीयत । स कृत्वा दारुणं मायां भीरुणा भयवर्द्धिनौ ।
 अद्रश्यत निमेषाङ्गाहोररूपं समाश्रितः । रैरावतं समाबद्ध स्त्रं मायामयं कृतं ।
 तस्य चान्येऽपि दिग्गगा बभूवुर्नुयायिनः । अञ्जनो वामनश्चैव महापद्मस्य सुप्रभः ।
 अथ एते महनागा राक्षसैः समधिष्ठिताः । महाकायास्त्रिणा राजन् प्रखल्लो मदं वञ्च ।
 तेजोवीर्यवलोपेता महाजवपराक्रमाः । घटोत्कचस्तु स्त्रे नागं प्रेषयामास संयुगे ।
 अगजं भगदत्तन्तु हनुकम् परन्तप । ते चान्ये चोदिता नागा राक्षसैः सुमहावसैः ।
 परिपेतुः सुभङ्गुद्वाद्यतुर्दन्ताद्यतुर्द्विभ्रं । भगदत्तस्य तं न गं विधाणैरवपीडयन् ।
 सप्तोद्यमानस्तेनैर्गैर्दनात्सः शराहत । अनदन्त् सुमहानादमिन्द्रायनिषनस्त्रन ।
 तस्य तं नदतो नादं सुघोरं भीमनिस्त्रनं । श्रुत्वा भीष्मोऽप्रजोद्वेष्टो राजानञ्च सुयोधनं ।
 एष युध्यति सद्भ्रामि धैडिम्बेन दुरात्मना । भगदत्तो सखेखासः कृच्छ्रे च परिवर्तते ।
 राक्षसस्य महाकाय स च राजाऽतिकोपनः । ध्रुवं समेतौ समरे कालमृत्कुसमात्रुभौ ।
 श्रूयते क्षेप हृष्टानां पाण्डवानां महास्त्रन । हस्तिनस्यैव सुमहान् भीतस्य सदितम्बिनः ।
 तव गच्छाम भद्रं वो राजानं परिरक्षितुं । अरक्ष्यमाणः समरे चित्रं प्राणान् विमोक्ष्यति ।
 तत् त्वरन्मं महावीर्या मा चिरं क्लृप्तानघाः । महान् विवर्द्धते रौरः सद्भ्रामो सेमहर्षणः ।
 भक्ष्य कुलपुत्रस्य गृहस्य पृतनापतिः । युद्धं तस्य परिचाणं कर्तुमस्मानिरच्युताः ।
 भीमस्य तदच श्रुत्वा भारद्वाजपुरोगमाः । सद्धिता सर्वराजानो भगदत्तपरीक्षया ।
 उत्तमं जवमास्त्राय प्रदयुर्यत्र सोऽभवत् । तान् प्रयातान् समालोक्य पुधिष्ठिरपुरोगमा ।
 पाद्भालाः पाण्डवैः शार्ङ्गं पृष्ठतोऽनुययु परान् । तान्यनीकान्यथाशोक्य गच्छेष्टः प्रतापवान् ।
 ननाद सुमहानादं विस्त्रोटमग्नेरिव । तस्मापि निनदं श्रुत्वा दृष्ट्वा नागांश्च युध्यतः ।
 भीष्मः शान्तनवो भूया भारद्वाजमभाषत । न रोक्षते मे सद्भ्रामो धैडिम्बेन दुरात्मना ।
 यत्सर्वीर्यमवाविष्ट भवहायस्य क्षाम्पतं । नैव शक्यो युष्मा जेतुमपि वञ्चयन्ता रूपं ।
 लब्धवचः प्रहारी च वयञ्च श्रान्तवाहनाः । पाद्भाले पाण्डवैरेव वयस्य क्षतविद्यताः ।

२८९
 २९०
 २९१
 २९२
 २९३
 २९४
 २९५
 २९६
 २९७
 २९८
 २९९
 ३००

तन्मे न रोधते युद्धं पाण्डवैर्जितकाग्निभिः । युज्यतामवहारीऽद्य यो योऽहामः परैः मह ।
 पितामहवचं श्रुत्वा तथा चक्रुः प्रहर्षिताः । उपाधेनापयातास्ते घटोत्कचमघार्हिताः ।
 कौरवेषु निहृत्तेषु पाण्डवा जिनकाग्निन । सिंहनादमकुर्वन् शङ्खवैणुस्त्रेणैः मह ।
 एवं तदभवत् युद्धं दिवसं भरतधम । पाण्डवानां कुङ्कुणाश्च पुरस्त्रात्य घटोत्कचं ।
 कौरवास्तु ततस्त्रुणं प्रययुः शिविरं खरुं । शोऽश्विता निगाकाले पाण्डवेषु पराजिताः । १८०
 शरविचतगात्रान्तु पाण्डुपुत्रा महारथाः । युद्धे सुमनसो राजन् जग्मुः खग्निरं प्रति ।
 पुरस्त्रात्य महाराज भीमभेनघटोत्कचैः । पूजयन्तो महाराज मुदा परमया युताः ।
 नदन्तो विविधान्नादान् दुर्त्यस्त्रनविभूषितान् । सिंहनादांश्च कुर्व्वाणा विमिश्रान् शङ्खनिःस्त्रेणैः ।
 निनदन्तो महात्मान् कन्ययन्त्य मेदिनी । घटयन्त्य मन्त्राणि तव पुत्रस्य भारिय ।
 प्रयाता शिविरायैव निर्गमकाले परन्तपाः । दुर्व्यधनस्तु नृपतिर्दीनो भ्रातृवधेन च । १८१
 मुहूर्तं चिन्तयामास वाप्यशोकममाकुलः । ततः कृत्वा विधिं सर्वं शिविरस्य यथाविधि ।
 प्रदधौ शोकसन्तप्तो भ्रातृव्यसनकर्षितः ।
 इति श्रीमहाभारते भोगवधपर्वणि भोगवधपर्वणि चतुर्थयुद्धदिवसावहारे चतुःपद्योऽध्यायः ॥ ६४ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भयं मे सुमहत् जानं विष्मययैव सञ्जय । श्रुत्वा पाण्डुकुमाराणां कर्त्तव्यैः सुदुष्करं ।
 पुत्राणाञ्च पराभावं श्रुत्वा सञ्जय सर्व्वगं । चिन्ता मे महती भूता भविष्यति कथन्त्विति ।
 भुवं विदुरवाक्यानि धव्यन्ति च्छदयं मम । तथा हि दृश्यते सर्व्वं दैवयोगेन सञ्जय । १८२
 तत्र भीष्ममुखान् शूरानश्लक्ष्णान् योधसत्तमान् । पाण्डवानामनोकेषु योधयन्ति प्रहारिणः ।
 किन्तेऽतपन् महात्मानः पाण्डुपुत्रा महाबलाः । किन्ते दत्तवरास्तात किं वा ज्ञानं विदन्ति ते ।
 येन स्यं न गच्छन्ति दिवि तारागणा इव । पुनः पुनर्न मृशामि हतं सैन्यञ्च पाण्डवैः ।
 मय्येव दण्डः पतति दैवात्परमदाहणः । यथावथाः पाण्डुपुत्रास्तथावथायमे सुताः ।
 एतन्मे सर्व्वमाचक्ष्व यथातथेन सञ्जय । न हि पारं प्रपश्यामि दुःखस्त्रास्य परन्तव । १८३
 समुद्रस्त्रेव महतो भुजाभ्यां प्रतरन्नरः । पुत्राणां व्यसनं मन्ये भुवं प्रातं सुदारुणं ।
 घातयिष्यति मे पुत्रान्मर्त्वांन् भीनो न संशयः । न हि पश्यामि तं वीरं ये मे रचेत् सुतान् रणे ।
 भुवं विनाशः समरे पुत्राणां मम सञ्जय । तस्मान्मे कारणं स्तुत युक्तैव विशेषतः ।
 वृच्छतो वै यथातत्त्वं सर्व्वमाख्यं त्तमर्हसि । दुर्व्यधनस्तु यच्चक्रे दृष्ट्वा खान्त्विमुखान् रणे ।
 भोगद्वैष्टौ कृपयैव यौमलेयो जयद्रथः । द्वैष्टिर्वाऽपि महद्युधामो विकर्षो वा महाबलः । १८४
 निन्दयो वाऽपि कर्षेणं तदा ह्याधीन्महात्मनां । विमुखेषु महाप्राज्ञ मम पुत्रेषु सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ इदम् राजस्यरहितः श्रुत्वा चैवावधारय । नैव मन्त्रकृतं किञ्चिद्वैव मायां तयाविधां ।
 न वै विभीषिकां काशिराजन् कुर्वन्ति पाण्डवाः । युध्यन्ति ते यथान्यायं शनिमन्तय संयुगे ।
 धर्मैण सर्व्वंकार्य्येणिविनादीनि भारत । अरभन्ते सदा पार्थाः प्रार्थयामास मधुचम ।

ते न युद्धास्त्रिचक्रन्ते धर्मो पेता महाबलाः । त्रिधा परमया युक्ता यतो धर्महातो जयः । १८१४
 तेनावथा रणे पार्था जययुक्ताश्च पार्थिव । तत्र पुत्रा दुरात्मान, पापेष्वभिरताः सदा ।
 निष्ठुरा हीनकर्माणस्तेन हीयन्ति संयुगे । सुवह्निनि नृशंसानि पुच्छेस्तव जनेश्वर ।
 निहतानोही पाण्डूनां नो चैरिव यथा गुरैः । सर्वेऽत्र तदनादृत्य पुत्राणां तत्र किल्बिषं ।
 मापञ्जवास्तथैवास्मन् पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज । न चैतान् वञ्च मन्यन्ते पुत्रास्तव विगम्यते ।
 तस्य पापस्य सततं क्रियमाणस्य कर्मणः । सम्प्राप्तन्तु महद्दोर् फलं कल्प्याकसविभं । १८१५
 तत्तद्बुद्ध्वा महाराज सपुत्र, मसुहृज्जनः । नावबुध्यसि यद्वाजन् वार्यमाणः सुहृज्जनेः ।
 विदुरेणाय भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना । तथा मया चाप्यसहत् वार्यमाणो न बुध्येसे ।
 वाक्यं हितञ्च पश्यञ्च मन्दः पथ्यमिनौषधं । पुत्राणां सतमास्त्राय जितान् पश्यसि पाण्डवान् ।
 शृणु भूयो यथातत्त्वं यन्मां लभन्तुश्च्छसि । कारणं भरतेश्च पाण्डवानां जयं प्रति ।
 तत्तच्छृणु कथयिष्यामि देवाश्रुतमरिन्दम । दुर्व्योधेनेन संष्टय एतमेवं पितामहः । १८१६
 वृष्ट्या भ्रातृन् रणे सर्वान् विजितान् सुमहारायान् । शोकसमूहद्वयो निग्राकाले स्य कौरव ।
 पितामहं महाप्राज्ञं विनयेनोपगम्य ह । यदेवमेव सुतस्य च तस्मै शृणु जनेश्वर ।
 ॥ दुर्व्योधेन उवाच ॥ द्रोणश्च लक्ष्मणश्च कृपौ द्रोणिकृतथैव च । कृतवर्मा च दार्दिकः कामोजय सुदर्शिणः ।
 भूरिश्रवा विकर्णय भगदत्तश्च वीर्यवान् । महारायाः समाख्याता, कुलपुत्रास्तनुत्तम ।
 चयाणामपि लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः । पाण्डवानां समस्ताश्च न तिष्ठन्ति पराक्रमे । १८१७
 तत्र मे संशयो जातस्तस्मै च लक्ष्मणश्च ह । यं समाश्रित्य कौन्तेया जयन्महान् पदे पदे ।
 ॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु राजन् वचो मया यत्त्वं वक्ष्यामि कौरव । वञ्चय मयोक्तोऽसि न च मे तत्त्वया कृतं ।
 क्रियतां पाण्डवैः शङ्कं शमो भरतसंज्ञतम् । एतत् चममहं मन्ये वृथिय्यास्तव वा विभो ।
 मुहूर्त्तमां वृथिवीं राजन् भ्रातृभिः सहितः सुखी । सुहृदस्पर्पन् सर्वान् बन्दयंस्यापि बाण्डवान् ।
 न च मे क्रोधात्तस्मात् श्रुतवानसि वै पुरा । तदिदं समनुप्राप्तं यत् पाण्डून्वमन्यसे । १८१८
 यद्य हेतुरवथैव तेषामक्रिष्टकर्मणां । तं शृणुष्व महाराज मत्तं कथयत, प्रभो ।
 नास्ति लोकेतु तद्गुणं भविता मे भविष्यति । यो जयेत् पाण्डवान् सर्वान् पातितान् ब्राह्मणवना ।
 यत्तु मे कथितं तात मुनिभिर्भावितान्मभिः । पुराणगोतं धर्मज्ञ तच्छृणुष्व यथातथं ।
 पुरा किल सुरा, सर्वेऽथयथय समागताः । पितामहमुपासेदुः पर्वते गन्धमादने ।
 तेषां मध्ये सुखाधीन, प्रजापतिरपश्यत । विमानं प्रञ्जत् भामा स्थितं प्रवरसम्बरे । १८१९
 ध्यानेनावेद्य तद्ब्रह्मा कृत्वा च नियतोऽञ्जलिं । नमस्कृत्य च यथात्मा पुरुषं परमेश्वरं ।
 अथयत्स्य देवाय दृष्टाकाशे समुत्थितं । क्षिताः प्राञ्जलय, सर्वे परमन्तो महदद्भुतं ।
 यथावत् तमभ्यर्थ्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । जगाद् जगत, स्रष्टा परं परमधर्मवित् ।
 श्रावसुस्त्रिंशदूर्त्तिर्विश्वेभ्यो विश्वकर्णे विश्वधर्मा वमी च । विश्वेश्वरो वासुदेवोऽपि तस्माद्योगात्मानं दैवतं श्वामुपैमि ।

जय विश्व महादेव जय लोकहिते रत । जय योगेश्वर विभो जय योगपरावर । १८०
पद्मनाभ विशालाक्ष जय लोकेश्वरेश्वर । भूतभव्यभवध्याय जय भोमात्मजात्मज ।
असङ्ख्यगुणाधार जय सर्वपराधण । नारायण सुदुष्यार जय शार्ङ्गधनुर्धर ।
जय सर्वमुणोपेत विश्वमूर्ते निरामय । विश्वेश्वर महावाही जय लोकायतत्पर ।
महोरग वराह्याच हरिकेश विभो जय । हरिवाप दिशामीश विश्वावाभिताम्य ।
व्याक्यायतामितस्थान नियतेन्द्रिय सत्क्रिय । असङ्ख्येयात्मभावज्ञ जय गम्भीर कामद । १८१
अनन्तविदितब्रह्म नित्यं भूतविभावन । कृतकार्यं कृतप्रज्ञ धर्मज्ञ विजयावह ।
गुह्यात्मन् सर्वयोगात्मन् स्फुटधर्मभूतसम्भव । भूतात्मतत्त्वलोकेश जय भूतविभावन ।
आत्मयोगेन महाभाग कल्पसङ्घे पतत्पर । उद्भावनमनोभाव जय ब्रह्मजनप्रिय ।
निसर्गसर्गनिरत कामेश परमेश्वर । अमृतोद्भव सद्भाव युगाम्ने विजयप्रद ।
प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल । आत्मभूत महाभूत कर्मात्मन् जय सर्वद । १८२
पादौ तव धरा देवो दिशो बाह्वर्द्धिव गिरः । मूर्त्तिषोऽर्द्धं सुरा कायश्चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी ।
बले तपस्य सत्वज्ञ धर्मकर्मात्मजं तव । तेजोऽग्नि पवन श्याम आपस्ते खेदसम्भवा ।
अश्विनौ श्रवणौ नित्यौ देवो जिह्वा सरस्वती । वेदा मंस्कारनिष्ठा हि त्वयैद जगदाश्रितः ।
सङ्गां न परिमाणं ते न तेजो न पराक्रमं । न बलं योगयोगीश जानीमुस्ते न सशर्वं ।
त्वङ्गतिनिरता देव नियमैस्त्रांसमाश्रिता । अर्धयाम सदा विष्णो परमेशं महेश्वरं । १८३
व्यथो देवगन्धर्वा यद्यराक्षसपत्नया । पिशाचा मानुषाश्चैव शृगपचिसरोरुपा ।
श्वमादि मया सृष्ट पृथिव्यां लक्षणमादजं । पद्मनाभ विशालाक्ष कृष्ण दुःखप्रणशन ।
त्वगतिं सर्वभूतानां त्वं नेता त्व जगन्मुखं । त्वप्रसादेन देवेश सुखिनो विबुधाः सदा ।
पृथिवी निर्भयादेव लक्षणमादात् सदाऽभवन् । तस्माद्भव विशालाक्ष यदुवशविवर्ज्जन ।
धर्मसंस्थापनार्थाय दैतेयानां बधाय च । जगतो धारणाधाय विज्ञाप्ये कुरु मे विभो ।
यत्तत्परमक गुह्यं लक्षणमादादिदं प्रभा । वासुदेव तदेतत्संमयोद्गीतं यथातथे ।
दृष्ट्वा सङ्घर्षं देवं स्वयमात्मानमात्मना । कृष्ण त्वमात्मनः साक्षी प्रद्युम्न ह्यत्मासम्भवं ।
प्रद्युम्नश्चानिरुद्ध त्वय विदुर्भिष्णुमव्ययं । अनिरुद्धोऽमृजन्मां वै ब्रह्मर्षणं लोकधारिण ।
वासुदेवस्य धोऽर्द्धं तथैवाग्नि विनिर्दिशत । विशृज्य भागोमात्मानं प्रज मानुषतां विभो ।
तथासुरसर्षं कृत्वा सर्वलोकसुताय वै । धर्मं स्थापय यमं प्राप्य योगं प्राप्स्यसि तत्तत । १८४
सां हि ब्रह्मर्षयो भोके देवाद्यामितविक्रमः । तैस्ते स्वैर्गैर्मभिर्मंका गायन्ति परमाहुतं ।
दिनाय सर्वे तपि भूतपत्रं हत्वाश्रयं सां वरदं सुधाक्षे । अनादिमथ्यान्मपारयोगं लोकेश्ये हेतु प्रवदन्ति विप्राः ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मपद्यपर्वणि विद्योपाख्याने सप्तपष्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ ततः स भगवान् देवो लोकानामीश्वरेश्वरः । ब्रह्मर्षणं प्रत्युवाचेर्द्धं द्विधगम्भीरया गिरा ।

विदितं तात योगान्मे सर्वमेव तवेषितं । तया तद्भवित्युक्ता तत्रैवाकारधीयत ।

ततो देवर्षिगन्धर्वा विश्वायं परमं गता । कौत्सहृत्परः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ।

१८९४

को स्वयं यो भगवता प्रणम्य विनयादिभो । वाग्मि- ष्टतो वरिष्ठभिः श्रोतुमिच्छामहे वयं ।

एवमुक्त्वा भगवान् प्रत्युवाच पितामहः । देवब्रह्मर्षिगन्धर्वान् सर्वान् मधुरया गिरा ।

यत्तत्परं भविष्यच्च भविता यच्च यत्परं । भूतात्मा य' प्रभुश्चैव ब्रह्म यच्च परं परं ।

तेनास्मि कृतसंवादः प्रसन्नैर्न सुरर्षभाः । अगतोऽनुग्रहाद्यौयं याचितो मे जगत्पतिः ।

मानुषं लोकमातिष्ठ वासुदेव इतिश्रुतः । अमुराणां वधार्थाय सन्नवस्त्र महोत्तरे ।

१८९०

सद्गामे निहता ये ते दैत्यदानवराक्षसाः । त इमे नृप सम्भूता घोररूपा महाबलाः ।

तेषां वधार्थं भगवान् नरेण संहितो बली । मानुषीं योनिमाश्राय चरिष्यसि महोत्तरे ।

नरनारायणौ तौ तु पुराणाष्टपिंसत्तमौ । अज्ञेयौ हि तयो यौ तौ समेतैरसुरैरपि ।

संहितौ मानुषं लोके सभूतावमितद्युती । भूढास्ते तौ न जानन्ति नरनागायणादृषी ।

यस्याहमात्मजो ब्रह्मा सर्वस्व जगत पतिः । वासुदेवोऽनुनेयो व सर्वलोकमहेश्वर ।

१८९३

तया मनुष्योऽयमिति कदाचित् सुरसत्तमाः । नावज्ञेयो महाबोधिः ब्रह्म चक्रगदाधरः ।

एतत्परमकं गुह्यमेतत्परमकं परं । एतत् परमकं ब्रह्म एतत् परमकं ययः ।

एतदधरमयकमेतच्छाश्वतमेव च । एतत् पुरुषसंज्ञो वै गीयते ज्ञायते न च ।

एतत्परमकं तेज एतत् परमकं सुखं । एतत् परमकं सत्यं कीर्तितं विश्वकर्माण ।

तस्मात् सुरासुरैः सर्वैः सैश्रेयामितविक्रमः । नावज्ञेयो वासुदेवो मानुषोऽयमिति प्रभो ।

१८९०

यय मानुषमाचोऽयमिति ब्रूयात् स मन्दधीः । इयोकेयमवज्ञानात्तमाज्ञः पुरुषाधमं ।

तं योगिनं महात्मानं प्रविष्टं मानुषीं तनुं । योऽवमन्येद्वासुदेवं तमाज्जसाममं जना ।

देवं चराचरात्मानं श्रौत्वाह्नाः सुवर्षसं । पद्मनाभं न जानाति तमाज्जसाममं जना ।

किरीटकौस्तुभधरं सिवाणामभयङ्करं । अवजानन् महात्मानं घोरं तमसि मञ्जति ।

एवं विदित्वा तत्रार्थं लोकानानीश्वरेश्वरः । वासुदेवो नमस्कार्यः सर्वलोकैः सुरोत्तमा ।

१८९४

॥ भीष्मउवाच ॥ एवमुक्त्वा स भगवान् सर्वदेवर्षिगणान् पुरा । विष्टञ्च सर्वभूतानि जगाम भवतुं स्तुतं ।

ततो देवाः सगन्धर्वा मुनेषोऽसुरयोऽपि च । कथं तां ब्रह्मणा गीतां श्रुत्वा प्रीता दिवं ययुः ।

एवं श्रुतं मया तात षष्ठीणां भावितात्मनां । वासुदेवं कथयतां रुमवाये पुरातनं ।

जामदग्न्यस्य रामस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः । व्यासनारदयोऽपि श्रुतं श्रुतविशारद ।

एतदर्थं च विद्वाय श्रुत्वा च प्रभुमव्ययं । वासुदेवं महात्मानं लोकानानीश्वरं प्रभुं ।

यस्य स्यादात्मज्ञो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पिता । कथं न वासुदेवोऽयमर्थेद्यज्यः कामदैः ।

वारितोऽसि पुरा तात मुनिभिर्भोवितात्मभिः । मा गच्छ संयुगं तेन वासुदेवेन धन्विता ।

पाण्डवैः शार्ङ्गमिति यत्तत्र भोऽहाय बुधमे । नन्ये त्वा राक्षसं क्रूरं तया चासितमोहतः ।

१९००

तस्मात् द्विपि गोविन्दं पाण्डवश्च धनञ्जयं । भरतारायशे देवो कोऽप्यो दिव्याङ्गि मानवः ।
 तस्माद्भूमीमि ते राजश्रेयोऽपैश्च श्रावतोऽप्यथ । सर्वभोकमयो नित्यं श्राप्ता धाता धरो भूष । १००
 लोकान् धारयते वक्षीयराचरगुरुः प्रभु । धोक्ता जयय जेता च सर्वप्रकृतिरीश्वरः ।
 राजन् सत्त्वमयो श्रेष्ठ तमेरजविवर्जित । यत हृष्यस्तनो धर्मो यतो धर्मस्तनो जय ।
 तस्य माहात्म्ययोगेन योगेनात्ममयेन च । धृताः पाण्डुसुता राजन् जययैषां भवियति ।
 श्रेयोऽनुक्तं सदा बुद्धिं पाण्डवानां दधाति च । सलक्ष्मि रणे नित्यं भयभयैव रक्षति ।
 स एव श्रावतो देव सर्वभूतमयः शिव । वासुदेव इति श्रुत्यातो यन्नां सं परिदृच्छ्वि । १०१
 ब्राह्मणैः चक्षिर्वैश्विं शूद्रैश्च हतसक्षणे । मेयतेऽभ्यर्च्यते चैव नित्ययुक्ते स्वरूपमि ।
 दापरश्च युगस्थान्ते श्रादौ कलियुगश्च । सानते विधिमाश्राय गोत मह्यपणेन य ।
 स एव सर्वं सुरमर्त्यलोकं समुद्रकचान्तरिता पुरीय । युगे युगे मानुषश्चैव वारं पुन पुन यज्ञते विधकर्म ।
 इति श्रीमहाभारते भीमवधोऽर्षि भीमवधोऽर्षि विद्योपाख्याने षट्षष्टोऽध्याय ॥ ६६ ॥
 ॥ धूर्ध्वोऽधन उवाच ॥ वासुदेवो महद्भूतं सर्वलोकेषु कथ्यते । तच्छागमं प्रतिष्ठाश्च श्राद्धमिच्छे पितामह ।
 ॥ भीम उवाच ॥ वासुदेवो महद्भूतं सर्वदेवतदेवतं । न परं पुण्डरीकाक्षश्चैव भरतर्षभ । १०२
 मार्कण्डेयश्च गोविन्दं कथयत्यङ्गुतं महत् । सर्वभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तम ।
 आपो वायुश्च तेजश्च यमेतदकल्पयत् । स सृष्ट्वा पृथिवीं देव सर्वलोकेश्वर प्रभु ।
 अस्रु वै शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तम । सर्वतैजोमयो देवो योगात् स्वप्नात् तच्च ह ।
 सुखत मोऽग्निमसृजत्प्राणादायुमद्यापि च । सरस्वतीं च वेदांश्च मनस सृज्जेऽसृत् ।
 एष लोकान् सर्वादा देवान्सर्पिर्गणैः सह । निधनं चैव सृत्युच्च प्रजानां प्रभवत्प्रथो । १०३
 एष धर्मश्च धर्मज्ञो वरदः सर्वकामद । एष कर्ता च कार्यं च स वै देव स्वर्धं प्रभु ।
 भूतभयश्रभविष्यश्च पूर्वमेतदकल्पयत् । खलारं जगतस्यापि महात्मा प्रभुरव्यय ।
 अयज सर्वभूतानां सङ्कर्षेण मकल्पयत् । श्रेयश्चाकल्पयद्देवमनन्तमिति यं विदुः ।
 यो धारयति भूतानि धरा चैव सपत्नीतां । ध्यानेयोगेन विज्ञास्य तं वेदनि महौजसं ।
 कर्णेच्छेतीह्रवश्चापि मधुं नाम महासुरं । तमुद्यमुयकर्षाणमुयो बुद्धिं समास्थितं । १०४
 ब्रह्मणेऽपचिति कुर्वन्निघान पुरुषोत्तम । तस्य तात बधदेव देवदानवमालुषाः ।
 मधुसूदनमित्याज्ज श्यययश्च जगद्देव । वराहश्चैव विंशत्यु चिबिक्रमगति प्रभु ।
 एष माता पिता चैव सर्वेषां प्राणिनां हरिः । हरिर्हि पुण्डरीकाक्षश्च भूतं न भवियति ।
 मुखतो ह्यसृजद्विप्राश्चाङ्गभ्यो चक्षिषांस्तथा । वैश्यांश्चाप्यरुतो राजन् शूद्रान्महोत्तथैव च ।
 तपसा नियतो देवस्त्रिधानं सन्वदेहिनां । ब्रह्मभूतममावभ्यां पौर्णमासां तथैव च । १०५
 योगभूतं परिचरन् केशवं महदाप्नुयान् । केशवं परमन्तेज सर्वलोकपितामह ।
 एतमाज्जपोर्वेश्च मुनयो वै नराधिप । एतमेव विशानीयादाचार्यं पितरहूह ।

कृष्णो यस्य प्रदीदेत लोकाक्षिणाचया जिताः । यथैवेनं भयस्थाने के प्रवं शरणं प्रजित् ।

यदा नरः पठेत्चेदं स्वस्तिमान्मभवेत्कुलो । ये च कृष्णं प्रपद्यन्ते ते न मुह्यन्ति मानवाः ।

भये महति यो मग्नान्याति नित्यं जनादेनः । शतचुधिष्ठिरैश्चाला यायातथ्येन भारत ।

सर्वात्मना महादेवं के प्रवं जगदीश्वरं । प्रपन्नः शरणं राजन्यागोशं श्रुतिवोश्वर ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि विद्योपाख्याने सप्तषष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

॥ भीमउवाच ॥ शृणु चेदं महाराज ब्रह्मशोकं मत्वं मम । ब्रह्मर्षिभिश्च देवैश्च यः पुरा कथितो भुवि ।

साथ्यानामपि देवानां देवदेवेश्वरः प्रभुः । लोकभावनभावश्च इति त्वं नारदाऽब्रवीत् ।

भूतशयं भविविद्युच्च मार्कण्डेयोऽभ्युवाच ह । यज्ञानां चैव यज्ञं त्वाशुकं स्थापयतस्तथा ।

देवदेवाऽसि भूतानामिति देंपायनोऽब्रवीत् । पूर्व्वं प्रजानिर्गमेषु दक्षमाज्ञः प्रजापतिं ।

स्यारं सर्वभूतानामङ्गिरास्तां ततोऽब्रवीत् । अयकं ते शरीरोत्थं यत्कान्ते मनसि स्थितं ।

देवा वाक्संभवायेति देवसत्त्वां तथाऽब्रवीत् । त्रिरसा ते दिवं व्यातं चाङ्गभ्यां श्रुतिवो धृता ।

जठरे च त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः । देवन्वामभिज्ञानन्ति तपसाभाविता नराः ।

श्रात्मदर्शनदक्षानाम्ब्रवीणं चासि सत्तन । राजर्षीणामुदाराणामाह्वेष्वनिवर्तिनां ।

सर्वधर्मप्रधानानां त्वद्गतिसर्धुसुदम । इति नित्यं योगविद्विगर्भान् पुरुषोत्तम ।

मनत्कुमार प्रमुचैः क्षूयतेऽभ्यर्च्येनेहरिः । एष ते विश्वरस्तात सङ्क्षेपद्य प्रकीर्तितः ।

के प्रवस्य यथातत्त्वं सुप्रीतो भव के प्रवे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ पुरुषं श्रुत्वेतदाख्यानं महाराज सुतस्तत्र । के प्रवं बंजमेने च पाण्डवांश्च महारथान् ।

तमब्रवीत्सहाराज भीमः शान्तनवः पुनः । साहाय्यन्ते श्रुतं राजन् के प्रवस्य महात्मनः ।

मरस्य च यथातत्त्वं यन्मां तं परिपृच्छसि । यदर्थं मृषु सख्युतो नरनारायणत्वभौ ।

अजेयै च यथा वीरैः संयुगेव्यपराजितौ । यथा च पाण्डवा राजन्नवथ्या युधि कस्यचित् ।

प्रीतिमान् हि दृढं कृष्णः पाण्डवेषु यशस्विषु । तस्माद्ब्रवीमि राजेन्द्र ब्रभो भवतु पाण्डवै ।

श्रुतिवो भुङ्क्षु सहिने भावभिर्वैत्रिभिर्बन्धु । नरनारायणैः देवाव्यञ्जाय विनद्व्यभि ।

एवमुक्त्वा तव पिता द्रुप्योमासीद्विश्रायते । व्यसञ्जयश्च राजानं शिविरश्च विवेश ह ।

राजा च शिविरं प्रायात् प्रणिपत्य महात्मने । शिष्ये च श्रयने गृध्रे तो राविं भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि विद्योपाख्याने अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ क्षुपितायांश्च शर्व्व्यामुदिते च दिवाकरे । उभे सने महाराज युद्धावैव समीपतः ।

अभ्यधावन्त षड्कुट्टाः परस्परजिगीषवः । ते सर्व्वे महिता युद्धे समालोच्य परस्परं ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च राजन् दुर्ष्यन्विते तव । ब्यूहै च व्यूह्य मयद्वाः सम्पृष्ट्वा प्रदरिणः ।

अरत्तनमकरं व्यूहं भीमो राजन्ममन्ततः । तथैव पाण्डवा रात्रक्षरश्चन् व्यूहमात्मनः ।

स निधैया महाराज पिता देवप्रतस्तत्र । महता रथवर्मेन संशृतो रथिनां वरः ।

इतरे चान्यथुः सर्वे यथास्थानमवस्थिताः । रयिनः पत्तयथैव दन्तिमः मादिनस्तथा ।
 तान् दृष्ट्वा प्रोद्यतान् सक्षी पाण्डवाय यशस्विनः । श्येनेन व्यूहराजेन तेनाजेनेन संयुगे ।
 अशोभत मुखे तस्य भीमसेनो महाबलः । नेत्रे शिखण्डी दुर्द्वेषां पृष्टयुग्यय पाथतः ।
 शीर्षे चाश्याभवद्वीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः । विधुम्बन् गाण्डिवं पार्थो योरायामभवत्तदा ।
 अशौहिष्णा समलया वामपक्षोऽभवत्तदा । महात्मा द्रुपदः श्रीमान् सहपुत्रेण संयुगे ।
 दक्षिणस्याभवत् पञ्च कैकेयोऽशौहिणीपतिः । पृष्ठतो द्रौपदेयाय सोमद्रयपि वीर्यवान् ।
 पृष्ठे समभवच्छ्रीमान् स्वयं राजा युधिष्ठिरः । भाटभ्यां सहितो वीरो यमाभ्याञ्चानविक्रमः ।
 प्रविश्य तु रणे भीमो मकरं मुखतस्तथा । भीममाषाद्य सद्भ्रामे ह्यदायामास सायकैः ।
 ततो भीष्मा महात्वाणि पातयामास वीर्यवान् । मोहयन् पाण्डुपुत्रार्थां व्यूहं भैर्यं महादवे ।
 संमुह्यति तदा भैर्ये त्वरमाणो धनञ्जयः । भीमं गरसहस्रेण विव्याध रणमुहूर्त्नि ।
 युधि सन्धाय चास्त्राणि भीममुक्तानि संयुगे । स्नेहानीकेन च्छ्टेन युद्धय समवस्थितः ।
 ततो दुर्व्योधेना राजा भारद्वाजमभापत । पूर्व्वं दृष्ट्वा वधं घोरं वल्लभ वलिना वरः ।
 भ्रातृणाञ्च वधं सहे त्वरमाणो महारथः । आचार्यं सततं त्वं हि हितकामो ममानघ ।
 वधं हि त्वां समाश्रित्य भीमं चैव पितामहं । देवानपि रणे जेतुं प्रार्थयामो न मंशय ।
 विमु पाण्डुसतान् युद्धे हीनवीर्यपराक्रमान् । स तथा कुह भद्रतो यथा वध्यन्ति पाण्डवाः ।
 श्वमुक्तातो द्रोणस्तव पुत्रेण संयुगे । अभिनत् पाण्डवानीकं प्रेक्षमाणस्य सात्यके ।
 सात्यकिय ततो द्रोणं वारयामास भारत । ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं भयानकं ।
 शैनेयन्तु रणे क्रुद्धो भारद्वाज प्रतापवान् । अविध्यद्दशभस्वीर्जनुदेशे स्मयस्त्रिवं ।
 भीमसेनस्ततः क्रुद्धो भारद्वाजमविध्यत । स रचन् सात्यकिं राजन् द्रोणाच्छस्त्रमृताम्बरात् ।
 ततो द्रोणस्य भीमस्य तथा शल्यस्य मारिष । भीमसेने रणे क्रुद्धा ह्यदायश्चकिरं शरैः ।
 तथाऽभिमन्युः संक्रुद्धो द्रौपदेयाय मारिष । विविधुर्निशितैर्बाणैः सर्वान्स्थानुयतायुधान् ।
 भीमद्रोणौ तु संक्रुद्धावापतन्तौ महाबलौ । प्रत्युद्ययौ शिखण्डी च महेश्वासो महादवे ।
 प्रगृह्य बलवद्वीरो धनुर्ज्जलदनिःस्त्रनं । अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णैश्चादायानो दिवाकरं ।
 शिखण्डिनं तथाषाद्य भारतानां पितामह । अवर्ज्जयत सद्भ्रामे स्त्रीलं तथानुसंस्मरन् ।
 ततो द्रोणो महाराज अभ्यद्रवत् संयुगे । रक्षमाणस्तदा भीमं तत्र पुत्रेण चोदित ।
 शिखण्डी तु समाषाद्य द्रोणं शतमृतां वरं । अवर्ज्जयत सन्तस्तो युगान्ताग्निमिवोऽञ्ज्वलं ।
 ततो महेन महता पुत्रस्तव विद्याप्यते । जुगोप भीममाषाद्य प्रार्थयानो महद्यधः ।
 तथैव पाण्डवा राजन् पुरस्कृत्य धनञ्जयं । भीममेवाभ्यवर्षन्त जये कृत्वा दृढां मतिं ।
 तद्युद्धमभवत्घोरं देवानां दानवैरिव । जयमाशंसतां सहे यमस्य महदद्भुतं ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि पञ्चमदिवसयुद्धारम्भे एकोनसप्ततोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अकरोत्तुमुलं युद्धं भीष्मः शान्तनवस्तदा । भीमसेनभयादिच्छन् पुत्रांस्तारयितुन्तव ।

११८

पूर्वाङ्गे तु महारौरुं राशां युद्धमवर्त्तत । कुरूणां पाण्डवानाञ्च मुख्यदुरविनाशनं ।

तस्मिन्नाकुलसङ्गाम्भे वर्त्तमाने महाभये । अभवत्तुमुलः शब्दः संसृष्टन् गगनं महान् ।

नदद्भिद्य महाभागैर्द्वयमाणैश्च वाजिभिः । मेरीशङ्खनिनादैश्च तुमुलं समपद्यत ।

युयुसवस्ते विरक्तान् विजयाय महाबलाः । अन्योऽन्यमभिगर्षन्तो गोष्ठेषु वृषभा इव ।

शिरसां पात्यमानानां समरे निमित्तैः प्ररैः । त्रयष्टष्टिष्टिवाकाशे बभूव भरतर्षभ ।

११९

कुण्डलोष्णोपधारीणि जातरूपोऽखद्वानि च । पतितानि स्रद्भ्यन्ते शिरांसि भरतर्षभ ।

विशिखोन्मथितैर्गौत्रैः शिरोभिय सकुण्डलैः । सहस्राभरणैश्चान्यैरभवच्छादिता महो ।

कवचोपहितैर्गात्रैर्भुजैश्च समलङ्कृतैः । सुवैद्य चन्द्रषड्भाषैरक्तान्ननयनैस्तदा ।

गजवाजिमनुष्याणां सर्वैर्गात्रैश्च भ्रूपते । आधीत् सर्वं समाकीर्णं मुद्गर्जनं वसुन्धरा ।

रजोमधैश्च तुमुलैः शस्त्रविद्युत्प्रकाशभिः । आयुधानाञ्च निर्घोषैः स्तनयिद्वुसर्माऽभवत् ।

१२०

स भ्रमहारस्तमुलः कटकः शोणितेद्रकः । प्रावर्त्तत कुरूपाञ्च पाण्डवानाञ्च भारत ।

तस्मिन् महाभये घोरे तुमुले लामहर्षणे । ववर्षुः प्ररजालानि चक्षिथा युद्धदुर्भेदाः ।

क्रौञ्चानि कुञ्जराश्चान् प्ररवर्षमतापिताः । तावकानां परेषाञ्च पर्यधावन् समुद्यताः ।

शंरुत्थानां च बीराणां धीराणामतिनेजसा । धनुषां तन्वधोषेण न प्राज्ञायत किञ्चन ।

उत्थितेषु कवचेषु सर्वतः शोणितेद्रके । अपरे पर्यधावन् नृपा रिपुवधोद्यताः ।

१२१

शरशक्तिगदामिश्च स्रष्टैर्दामितनेजसः । निजङ्गुः समरेऽन्योन्यं शूराः परिभवाहवः ।

बभ्रमुः कुञ्जराद्योच शरैर्विह्वा निरङ्गुमाः । अन्यश्च पर्यधावन् हतारोहा दिग्गो द्भ्र ।

उत्पत्य निपतन्वच्ये शरघातप्रपीडिताः । तावकानां परेषाञ्च पर्यधावन् समन्ततः ।

बाह्यनामुत्तमाङ्गानां कामुंकाणां तथैव च । गदानां परिघाणाञ्च हस्तानाञ्चोदभिः स्रष्ट ।

१२२

पादानां भ्रूपणानाञ्च केयूराणाञ्च सर्वशः । राशयद्याच दृश्यन्ते भीमभीष्मसमागमे ।

अद्यानां धावमानानां कुञ्जराणां निवर्त्ततां । सहाताः स्र प्रदृश्यन्ते तत्र तत्र विशास्यते ।

गदाभिरसिभिः प्राक्षैर्वाणैश्चानतपर्वभिः । जपुः परस्परं तत्र चक्षिथाः कात्तचोदिताः ।

अपरे बाह्वभिर्वीरा नियुद्धकुशला युधि । वड्ढा समसञ्जन्त आशयैः परिधैरिव ।

मुष्टिभिर्शानुभिश्चैव तनैः कीर्त्तयिष्यास्यते । अन्योऽन्यं जङ्गिरे बीरालावकाः पाण्डवैः मह ।

१२३

पतितैः पात्यमानैश्च विचेष्टद्भिश्च भूतले । घोरमायोधनं जङ्गं तत्र तत्र जरेय्यर ।

विरथा रथिनयाच निस्त्रिंशत्परधारिणः । अन्योऽन्यमभ्यधावन् परस्परबधैषिणः ।

ततो दुर्व्योधनो राजा कानिद्वैर्बद्धमिष्टतः । पुरच्छत्य रणे भीष्मं पाण्डवानभ्यवर्त्तत ।

तदैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्ये हृकोदरं । भीष्ममभ्यद्रवन् क्रुद्धा रणे रभसवाहनाः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सद्गुणयुद्धे सततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ वृष्टा भीमेण संयुक्तान्भ्रातृनन्यांश्च पार्थिवान् । समभ्यधावद्भ्रातृयमुद्यतास्त्रो धनञ्जयः ।
 पाञ्चजन्यस्य निर्धार्यं धनुषो गाण्डिवस्य च । ध्वजश्च वृष्टा पार्थस्य सर्वश्रेष्ठो भयमाविशत् ॥ ११० ॥
 सिंहलाङ्गुलमाक्रोभ्यसन्नमिव पर्वतं । अमञ्जमानं वृक्षेषु धूमकेतुमवावृत्तितं ।
 बज्रवर्णश्च चित्रश्च दिव्यं वानरसत्त्वणं । अपश्याम महाराज ध्वजं गाण्डिवध्वजः ।
 विद्युत् मेघमथ्यस्तां भ्राजमानानिवाम्यरे । ददृशुर्गाण्डिवं योधा रक्ताष्टकं महाशुभे ।
 अशुभं भयं चास्य प्रकृष्टवातिगर्जितं । सुघोरं तलयोः शब्दं निप्रतस्तव वाहिनीं ।
 चण्डवातो यथा मेघः सविद्युत्स्तनयिष्णुमान् । दिशः सेनावयामास शरवैर्यैः समन्ततः ॥ १११ ॥
 अभ्यधावत गाण्डिवं मेरवास्त्रो धनञ्जयः । दिशं प्राचीं प्रतीचीश्च न जानीमोऽस्त्वमेवहिताः ।
 कान्दिभूताः श्रान्तपत्रा हताश्चा हतचेतसः । अन्याऽन्यमभिपंक्षिष्य योधास्ते भरतर्षभ ।
 भीष्ममेवाभिलीयन्ते सह सर्वैस्त्वत्प्रजैः । तेषामात्तापयनमभ्यङ्गीभः श्रान्तनवो रणे ।
 समुत्पतन्ति विचस्ता रथेषु रथिनस्तथा । सादिनयात्प्रवृष्टेभ्यो र्भूमौ चापि पदातयः ।
 श्रुत्वा गाण्डिवनिर्धार्यं विम्बूर्जितमिवाग्रजः । सर्वैरेन्यानि भीतानि व्यवलीयन्त भारत ॥ ११२ ॥
 अथ कामोजजैरश्वैर्बृहद्भिः शीघ्रगामिभिः । गोपानां बज्रसाहसैर्बलैर्गोपायनैर्हतैः ।
 मद्रसैर्बोरगान्धारैश्चैर्गर्जितैश्च विश्राम्यते । सर्वकालिङ्गमुखैश्च कलिङ्गाधिपतिर्हतैः ।
 नानानरगणैश्च दुःशासनपुरासुरैः । जयद्रथश्च नृपतिः संहितः सर्वराजभिः ।
 हयारोहा वराक्षव तव पुत्रेण चाहिताः । चतुर्दशहस्ताणि सौबलं पर्यवारायन् ॥
 ततस्ते संहिताः सर्वे विभक्तुरथवाहनाः । पाण्डवाः समरे जङ्गलावकान् भरतर्षभा ॥ ११३ ॥
 रथिभिर्वारणैरश्वैः पादातैश्च समीरितं । घोरमायोधनं चक्रे महाभयदुःखं रजः ।
 तामरप्रासनाराचगजाश्चरथयोधिनां । बलेन महता भीमः समसञ्चत्किरीटिना ।
 श्रावन्त्यः काशिराजेन भीमसेनेन सैन्यवः । अजातशत्रुर्भद्राणांशुभेण यशस्विना ।
 सहपुत्रः सहामात्यः ब्रह्मेण समसञ्जतः । विकर्णः सहदेवेन चित्रसेनः शिखण्डिना ।
 मत्स्या दुर्व्योधानं जम्बुः शकुनिश्च विश्राम्यते । द्रुपदश्चेकितानश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ ११४ ॥
 द्रोणेन समसञ्जन्त सपुत्रेण महात्मना । हृपय कृतवर्माश्च छष्टद्युधमभिद्रुते ।
 सर्वं प्रप्राजितास्थानि भ्रान्तनागरथानि च । समसञ्जन्त युद्धानि तत्र तत्र समन्ततः ।
 निरभे विद्युतक्षीश्व दिशश्च रजसा हृताः । प्रादुरासन्नहोलाश्च सनिर्घाता विश्राम्यते ।
 प्रादुर्बभौ महावातः पाण्डुवर्षः पपात च । नभस्यन्तर्दधे सूर्यः सैन्येन रजसा हृतः ।
 प्रमोहः सर्वभूतानामतीव समपद्यत । रजसा चाभिभूतानामखजौलैश्च युथतां ॥ ११५ ॥
 वीरवाङ्मविस्मृष्टानां सर्वैर्वरणभेदिनां । भृङ्गादः शरजालानां तुमुलः समपद्यत ।
 प्रकामं चक्रुराकाशमुद्यतानि भुञ्जन्तमैः । नृचक्रविमलाभानि प्रत्वापि भरतर्षभ ।
 पार्थभाणि विचित्राणि रक्ताशक्तानि च । सभ्येर्हृदिषु सर्वैश्च चर्माणि भरतर्षभ ॥

सूर्यवर्णस्य निर्वाहस्ये पात्यमानानि सर्वशः । दिव्य सर्वस्वदृश्यन्त शरीराणि विरांसि च ।

भग्नकलाघनीडाद्य निपातितमहाभुजाः । हतायाः पृथिवीं जग्मुस्तत्र तत्र महाराथाः ।

परिपेतुर्हयाद्याश्च केचिच्छकृत्कृतप्रणाः । रथाय परिवर्तन्ते हतेषु रथयोधिषु ।

शराहता भिषदेहा बद्धयोक्ता हयोत्तमाः । युगानि पर्यर्कयन्त तत्र तत्र हि भारत ।

अदृश्यन्त स्रस्ताद्य सान्याः सरथयोधिनः । एकेन बलिना राजन् वारिणे निहता रणे ।

गन्धं हस्तिमदस्त्रावभाषाय बहवो रणे । सन्निपाते बलौघानां वातमाददिरै गजाः ।

सतोरणमहामाचैः पतद्भिन्न गतासुभिः । बभूवोयोधनं हृत्वं नागसामिहतैर्गत्रैः ।

सधिपाते बलौघानां चोदितैर्नरवारणैः । निपेतुर्युधि सन्ध्याः सयोधाः सर्वतो गजाः ।

नागराजोपमैर्हस्तैर्नागीराचिय संयुगे । अदृश्यन्त महाराज सन्ध्यापरयजूवराः ।

विभीर्णरथजालाश्च केशव्याचिय दन्तिभिः । द्रुमशाखा इवाचिय निष्पिटा रथिनो रणे ।

रथेषु च रथा युद्धे संसक्ता बरवारणाः । विकर्षन्तो दिशः सर्वाः संपेतुः सर्वशब्दाः ।

तेषां तथा कर्षताश्च गजानां ह्यनमावभौ । सरःसु नलिनोजालं विपक्वमिव कर्षतां ।

एवं सञ्ज्ञादितं तत्र बभूवोयोधनं महत् । सादिमिश्च पदानैश्च सन्ध्यायै महारथै ।

इति श्रीमहाभारते भोगवधपर्वणि भोगवधपर्वणि सद्गुणयुद्धे एकसप्ततिसोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ मिश्रणो सह मत्स्येन विराटेन विमान्यते । भोगमाशु महेश्वामाससाद सुदुर्लभं ।

द्रेणं कृपं विकर्षेच्च महेश्वामान् महाबलान् । राश्यान्यान् रणे शूरान् बहूनां च्छेदन्स्यथ ।

सैन्यवद्ध महेश्वसं सामात्यं सद्य न्युभिः । प्राच्याय दाचिशात्येय भूमिपान् भरतर्षभ ।

पुत्रश्च ते महेश्वसं दुर्व्येधननमर्षणं । कुसहस्रैव समरे भीमसेनाऽश्ववर्जितं ।

सहदेवश्च शकुनिमुनूकश्च महारथं । पितापुत्रौ महेश्वसावभ्यवर्जितं दुर्जयौ ।

युधिष्ठिरो महाराज गजानीकं महारथः । समवर्जितं सद्गामेपुत्रेण निहतस्तव ।

माश्रीपुत्रस्त नकुलः शूरः शंकरन्दनो युधि । विगर्तानां रथोदारैः समसञ्जन पाण्डवः ।

अश्ववर्जितं दुर्लभं समरे शालकैकयान् । सात्यकिश्चेकितानश्च सौभद्रश्च महाबलः ।

धृष्टकेतुश्च समरे राक्षस्य घटोत्कचः । पुत्राणां ते रथानीकं प्रत्युदाता सुदुर्जया ।

केनापित्तरमेयात्मा धृष्टद्युम्नो महारथः । द्रेणेन समरे राजन् समीपायोधकर्षणा ।

एवमेते महेश्वासावकाः पाण्डवैः सह । समेभ्य समरे शूराः सम्यहारश्च चकिरैः ।

मथ्यन्दिनगते सूर्ये नभस्याकुलताङ्गते । कुरव पाण्डवदाश्च निजघ्नुरितरेतरं ।

ध्वजिनो हेमचिवाङ्गा विचरन्तो रणागिरे । सपताका रथा रेजुर्भयोपप्रविरारणः ।

समेतानाश्च समरे जिगीपूर्णां परस्परं । बभूव तुमुल शब्दः सिंहात्माविव गर्जनां ।

तथाहृतमपश्याम सन्ध्याहारं सुदारुणं । यमकुर्वन् रणे वीराः सञ्जया द्रुमिः सह ।

नेव सं न दिशो राजश्च सूर्यं प्रचुतापन । विदिशो वाऽप्यपश्याम श्रेष्ठैः श्रेष्ठैः

शक्रोनां विमलापाणां तामराणां तथाऽस्यतां । निखिलशानाश्च पीतानां नीलोत्पलनिभाः प्रभाः ।
 कवचानां विचित्राणां भूषणाणां प्रभासायाः । खं दिग्यः प्रदिग्धैव भासयामासुरीजसाः ।
 वपुर्भिक्षं नरेन्द्राणां चन्द्रसूर्यसंमप्रभैः । विरराज तदा राजसूत्र तत्र रणार्द्धनम् । ११०
 रथसिंहा नरव्याघ्राः समायताय संयुगे । विरेजुः समरे राजन् गृह्ण हव नभस्वले ।
 भीमस्तु रथिनां श्रेष्ठो भीमसेनं महाबलं । अवारयत् संक्रुद्धः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
 ततो भीमविनिमुक्ता रक्तापुङ्खाः श्रिताशिताः । अभ्यघ्नन् समरे भीमं तैलधैताः सुतेजिताः ।
 तस्य शक्तिं महावेगां भीमसेना महाबलः । क्रुद्धामोविपसङ्गाशं प्रेषयामास भारत ।
 तामापतन्तो सहसा रक्ताइष्टां दुरासदाः । चिच्छेद समरे भीमः शरैः सन्नतपर्वभिः । १११
 ततोऽपरेण भलेन पीतेन निशितेन च । कार्मुकं भीमसेनस्य द्विधा चिच्छेद भारत ।
 सात्यकिस्तु तत्सूर्णं भीममासाद्य संयुगे । आकर्णं प्रहितैली त्स्त्रैर्निशितैस्त्रिमनेजैः ।
 शरैर्वैड्यभिरानश्चेत् पितरं ते जनाधिप । ततः सन्धाय वै तोत्स्त्रं शरं परमदारुणं ।
 वार्ष्णेयस्य रथाद्भीमः पातयामास मारयि । तस्याद्याः प्रदुता राजन् निहतै रथधारयौ ।
 तेन तेनैव धावन्ति मनोमास्तरं हृषः । ततः सैन्यस्य सर्वस्य निखनस्तमुलोऽभन्त । ११२
 द्वाहाकारस्य संज्ञेय पाण्डवानां महात्मनां । अभिद्रवत् गृह्णोत् हयान् यच्छत धावन् ।
 इत्यामीक्षुमुतः शब्देः सुयुधानरथं प्रति । एतस्मिन्नैव काले तु भीमः शान्तनवस्तदा ।
 अश्वधीत पाण्डवीं सेनामासुरीमिव दृत्रहा । ते वथमाना भीम्रेण पाञ्चालाः सोमकैः मह ।
 आर्या युद्धे मतिं कृत्वा भीममेवैभिदुदुवुः । धृष्टद्युम्नमुखाद्यापि पार्थाः शान्तनव रणे ।
 अभ्यधावेन जिघांसन्सूत्र पुत्रस्य वाहिनीं । तथैव तावका राजन् भीमद्रेणमुखाः परान् । ११३
 अभ्यधावन्त वेगेन ततो युद्धमवर्त्तत ।
 इति श्रीमहाभारते भीमवधपर्वणि भीमवधपर्वणि भीमपराक्रमे द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ विराटोऽयं त्रिभिवर्षेभीममाच्छेत् महारथं । विव्याध तुरगाद्यास्य त्रिभिर्बाणैर्षाहायरथः ।
 तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीमैः शान्तनवः शरैः । रक्तापुङ्खैर्महेश्वासः कृतहस्ता महाबलः ।
 द्रौणिगण्डीवधन्तान् भीमधन्वा महारथः । अविष्यदिपुमिन् पङ्क्तिं दृष्ट्वा स्यान्तरे ।
 कार्मुकं तस्य चिच्छेद फालगुनः परवीरहा । अविथस्य श्यमं तीक्ष्णैः पशुभिः शुकुपैः । ११४
 सोऽन्यत्कामुकमादाय वेगवान् क्रोधमूर्च्छितः । अस्त्यमाणः पार्थेन कार्मुकच्छेदमाहव ।
 अविथत् फालगुनं राजन् जवत्या निशिनैः शरैः । वासुदेवश्च शत्रव्या विवाध परमेपुभिः ।
 ततः क्रोधाभितापाद्यः मरु लण्डेन फालगुनः । दीर्घमुष्णस्य निधस्य चिन्तयित्वा मुहुमुहुः ।
 धमः मन्वीद्य धामेन करेणामिचक्रयणः । गाण्डीवधन्वा संक्रुद्धः शितान् सन्नतपर्वणः ।
 भीवितान्करान् घोरान् समाधत्त शिलीमुखान् । तैस्त्रैः समरेऽविथ्यद्वैपि यत्नवतामरः । ११५
 तस्य ते कवचं मिता पशुः शोणितमाहव । न विष्यये विनिर्भिक्षा द्रौणिगण्डीवधमना ।

तथैव च शराम् पार्थे प्रतिमुञ्चश्चक्रिह्वलः । तस्यै म समरे राजंस्वातुमिच्छन् महाप्रतं ।
 तस्य तत्समहत्कर्म शशंभुः कुक्षपत्तमाः । यत्कृष्णाभ्यां समेताभ्यामभ्यापतत संयुगे ।
 स हि नित्यमनेकेषु युध्ने भयमास्मितः । अस्त्वयामं शशंभुरं द्रोणात्प्राथ मुदुलेभं ।
 ममाचार्यसुतो द्वेष द्रोणस्यातिप्रियः सुतः । ब्राह्मणस्य विभेषेण माननीयो मनेति च ।
 समास्याय मतिं वीरो वोभसुः श्रुतापनः । कृपां चक्रे रथश्रेष्ठो भारद्वाजसूतं प्रति ।
 द्रौणिं त्यज्जा ततो युद्धे कैन्नेयं श्येताशनः । युयुधे तावकास्त्रिंशस्वरमाणः पराक्रमी ।
 दुर्योधनसु दशभिर्गार्धपथैः शिवाशितैः । भीमसेनं महेश्वासें रुक्मपुत्रैः समर्दयत् ।
 भीमसेनसु संबुद्धः परासुकरणं हृढं । चित्रं कामुकमादत्त शरंश्च निशितान्दश ।
 आकण्ठं महितैस्तैस्त्रैर्विगितैःसिंहगतेजितैः । अथ्यस्तीक्ष्णमाविश्वित्कुसुराजं महोरधि ।
 तस्य काश्चनसवसु शरैः परिहृतो मणिः । रराजोरसि खे सुस्थौ यद्वैरिव समावृतः ।
 पुत्रसु तत्र तेजस्वी भीमसेनेन ताडितः । नामृष्यत यदा नागस्रजमब्धं समोरितं ।
 ततः शरैर्महाराज रुक्मपुत्रैः शिवाशितैः । भीमं विव्याध संकुड्ध्वायमाणो वरुचिर्नो ।
 तौ युध्मानौ समरे श्यमन्भोऽन्यविचनौ । पुंशौ ते देवशङ्काशौ विरोचेता महावदशौ ।
 चित्रसेनं नरव्याघ्रं शौभद्रः परवीरहा । अविर्ध्यश्चिश्चित्तंशौ पुह्मिचक्षुः सप्तभिः ।
 सत्यव्रतश्च सप्तया विद्वाः शक्रसमो युधि । नृत्यन्विव रथे वीर आर्त्तिं नः समजोगतत् ।
 तं प्रत्यविद्ध्यद्भूमिश्चित्रसेनः शिलोमुखैः । सत्यव्रतस्य नवभिः पुह्मिचक्षुः सप्तभिः ।
 स विद्धो विचरचक्रं शत्रुध्वजारणं महत् । चिच्छेद् चित्रसेनस्य चित्रं कामुकमार्जुनिः ।
 भिक्षा चान्य तनुवाणं श्रेणोरभ्यताडयत् । ततस्तै तावका वीरा राजपुत्रा महागथाः ।
 समेत्य युधि शरभ्यो निविधुर्निश्रितैस्तदा । तांश्च सर्वाञ्छरैकीक्ष्यैर्जघान परमास्त्रवित् ।
 तस्य दृष्ट्वा तु तत्कर्म परिबन्धुः सुतास्तव । दहन्तं समरे योधास्ताव कंच यदोत्सवं ।
 अपेतमिदिरि कान्ते समिद्धमिव पावकं । अभ्यरोचत शौभद्रस्तव शैन्दानि श्रातयन् ।
 तत्तस्य चरितं दृष्ट्वा पाञ्चस्तत्र विमार्थते । सङ्गणोऽभ्यपतन्तूर्णं सालतोपुत्रमाश्रये ।
 अभिमन्युसु संकुड्डो लक्षणं श्रुभलक्षणं । विव्याध विमिधे पङ्क्तिं शार्ङ्गयिञ्च महारथः ।
 तथैव लक्षणे राजन् शौभद्रे निश्रिते शरैः । अविध्यत महाराज तदद्भुतमिवाभत् ।
 तस्मात्प्रायस्तुरो हत्वा शार्ङ्गयिञ्च महारथः । अभ्यद्रवत् शौभद्रो लक्षणं निश्रिते शरैः ।
 हताये तु रथे निष्ठंस्तक्षणं परवीरहा । शक्तिं चित्रेण संकुड्डः कीभद्रस्य रथं प्रति ।
 तामापनस्यो महमा धोररुपां दुरासदां । अभिमन्यु शरैस्तोक्ष्यैश्चिच्छेद् भुञ्जगापमां ।
 ततः स्वरुपमागेय लक्ष्मणं गौतममदा । श्रुत्वावाह रथेताजो सशैथेन्यस्य पश्यतः ।
 ततः समाकुले तस्मिन् वसन्तमाने महाभये । अभ्यद्रवन् जिघांसन्तः परस्परवधैषिणः ।
 तावकाय महेश्वासाः पाण्डवाय महारथाः । जुहुतः समरे प्राणान् निजश्रुतिरतेतरं ।

११००

११११

११२०

११२१

११२०

११२१

मुक्केषा विक्रवचा विरयाञ्छिन्नकामुंका । वाङ्मि समयुधन्त सञ्चयाः कुहमिः सह ।
 ततो भीष्मो महाबाहुः पाण्डवानां महात्मनां । सेनां जघान संकुहो दिव्यैरस्त्रैर्महाबल ।
 हतेश्वरैर्गैस्त्रय नरैरश्वैश्च पातितै । रथिभिः सादिभिश्चैव समास्त्रियंत मेदिनी ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भोजवधपर्वणि द्वन्द्वयुद्धे त्रिषप्ततोऽध्याय ॥ ७३ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ अथ राजन् महाबाहु । सायकियुद्धमुमं । विरूथ समरे चापं भारसाधनमुत्तमं । ११०
 प्रामुञ्चन्त पुङ्खसंयुक्तान् शरानाम्नीविषोपमान् । प्रगाढं सघृचित्रस्य दग्धंयन् हस्तलाघवं ।
 तस्य विचिपतश्चापं शरानन्यांश्च मुञ्चत । आददानस्य भयस्य सन्धानस्य चापरान् ।
 चिपतस्य शरंसास्य रणे शून् विनिव्रत । दक्षमे रूपमत्यर्थं नेघस्त्रेव प्रवर्षत ।
 समुदोर्ध्वन्मालोक्य राजा दुर्ध्याधनस्तत । रथानामयुतं तस्य प्रेषयामास भारत ।
 तांस्तु सर्वान्महेश्व्यासाम्सात्यकिं सत्यविक्रम । जघान परमेष्वाधो दिव्येनास्त्रेण बोर्ध्ववान् । १११
 स खला दारुणं कर्म प्रगृहीतशरामन । आसमाद ततो बीरो भृरिश्रवसमाहवे ।
 स हि हन्तुंश्व सेनां ते युयुधानेन पातितं । अभ्यजावत संकुह कुहूशं कीर्त्तिवर्धन ।
 दन्द्वायुधसवर्षं तस्य विस्त्रायं महद्गनु । व्यसृजदञ्चभंकाशान् शरानाम्नीविषोपमान् ।
 सहस्रशो महाराज दग्धसन्वाणिलाघवं । शरंस्त्रान्मृद्युसंस्त्रान् सायकैश्च पदानुगाः ।
 न विप्रेङ्गस्तादा राजन्दुहुवुक्ते समन्तत । विहाय समरे राजन्सात्यकिं युद्धमुमं । ११२
 तं दृष्ट्वा युयुधानस्य सुता दग्धमहाबला । महारथा समाख्याताश्चित्रवर्मायुधध्वजाः ।
 समासाद्य महेश्व्याभं भृरिश्रवसमाहवे । ऊचुः सर्वे सुधेरन्था दूपकेतु महारणे ।
 भोभो । कौरवदायाद महास्त्राभिर्षंहाबल । इहि युधस्य संघामि समैत प्रथमेन वा ।
 अस्मान्वा लम्परित्यज्य यम प्राशसि संयुगे । वयं वा त्वा परित्यज्य ग्रीतं यास्वाम वै परं ।
 स्वमुक्तस्तादा शूरैस्त्रानुवाच महाबल । बोर्ध्वश्चाधो नरश्रेष्ठस्तान् दृष्ट्वा समुपस्थितान् । ११३
 साब्धिदं कथ्यते बीरो यदिदं परिनद्य वै । युध्यध्वं सहिता यत्ना निहनिथ्यामि नै रथे ।
 स्वमुक्ता मेहस्यासोस्ते वीराः क्षिप्रकारिणः । महता शरवर्षेण क्षमिष्वर्षस्त्रिन्दमं ।
 अत्रास्ते महाराज संघामस्तमुतोऽभवन् । एकस्य च बहूनां च समेतानां रणाजिरे ।
 तमेकं रथिनां श्रेष्ठं शरवर्षैरवाकिरन् । प्राहृषीव महाशैलं विचिपुर्जतदा नृप ।
 तेस्तु मुजान् शरैर्घास्त्रान्यमदण्डाश्चनिस्वनान् । अमम्राप्तानभंभ्राप्तौचिच्छेद स महारथः । ११४
 परिवार्यं महाबाहुं निहन्तुमुपचक्रमु । धौमदत्तिसु संकुहस्त्रेया चापानि भारत ।
 आर्षदस्य समरे राजंश्चिच्छेद विविधैः शरैः । ते हता न्यपतद्भूमौ वज्रभगा इव द्रुमाः ।
 तान् दृष्ट्वा गिहताम्बीरो रेषे पुष्पान्महामयान् । कार्ष्ण्येयो विमदन् राजन् भृरिश्रवसमभयान् ।
 रथं रथेज समरे पोढयित्वा महामघौ । तावन्वीन्यस्य समरे निहत्य रथवीजिन ।
 विरथावभिमप्लग्नौ समीयानां महारथौ । प्रगृहीतमहासङ्गैः तौ चञ्चवसुधारिणौ । ११५

शुभ्रभाते नरव्याघो युद्धाय समवस्थितौ । ततः सात्यकिमभ्येत्य निखिंश्वरधारिण ।
 भीमसेनस्वरत्नराजन् गृहमारोपयत्सकं । तवापि तनयो राजन् भूरिश्यवसमाह्वो ।
 आरोपयद्द्वयं त्वर्षं परश्रतां सर्वधन्विनां । तस्मिन्सदा वर्तमाने रणे भीम महारथं ।
 श्रेयोधयन् संरम्भा पाण्डवा भरतर्षभ । कोऽहितायति चादित्ये त्वरमाणो धनञ्जय ।
 पञ्चविंशतिहाहस्ताञ्जिघ्रामान महारथान् । ते हि दुर्व्योधनादिष्टास्तदा पार्थनिवहरे ।
 सम्प्राप्त्यैव गता नाम्नि श्लभा इव पावकं । ततो मत्स्या केकयाश्च धनुर्वेदविप्रारदा ।
 परिव्रज्जनादा पार्थ सहपुत्रं महारथं । इतस्मिन्नेव काले तु सूर्योऽस्त्रमुपगच्छति ।
 सर्वेषा चैव सैन्यानां प्रभोह समजायत । श्रवहारं ततश्चके पिता देवव्रतस्तव ।
 सन्ध्याकाले महाराज सैन्याः सग्रान्तवाहनाः । पाण्डवानां कुरूणाञ्च परस्परसमागमे ।
 ते स्नेहेभ्यन्तश्चिरे ययतु खनिवेगनं । तत्र खमिविरङ्गता न्यविशंश्चाव भारत ।
 पाण्डवाः सञ्चये सार्द्धं कुरवश्च यथाविधि ।

१२०

१२१

इति श्रीमहाभारते भीमवधपर्वणि भीमवधपर्वणि पञ्चमयुद्धदिग्दशवहारे चतुस्रतोऽध्यायः ॥ ७४ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ विहत्य च ततो राजन्सहिताः कुरूपाण्डवाः । व्यतीताया तु शर्व्वेभ्यो पुनर्दुःहाय निर्ययुः ।
 तत्र श्रद्धेः महानासीत्तव तेषाञ्च भागत । युञ्जता रयमुख्यानां वस्यतां चैव दन्तिनां ।
 सन्नद्धता पदानां च हथानां चैव भारत । शङ्खदुन्दुभिर्निर्घोषास्तमुनाः सर्वतोऽभिवन् ।
 ततो युधिष्ठिरो राजाः शृष्टयुञ्जनभाषत । व्यूहं व्यूह महाबाहो मरुतं शत्रुतापनं ।
 खमुक्तस्तु पार्थेन शृष्टयुक्ते महारथः । व्यादिदेश महाराज रथिनो रथिनाम्बरः ।
 गिरोऽभूत्पदसाल्य पाण्डवश्च धनञ्जय । चतुर्वी सहदेवश्च नकुलश्च महारथः ।
 तुण्डमासीन्महाराज भीमसेनो महाबल । सौभद्रोऽद्रौपदेयाश्च राचमश्च घटोत्कच ।
 सात्यकिर्दुर्मांराजश्च व्यूहधीर्वा समास्थिताः । शृष्टमासीत् महाराज विराटो वाहिनीपतिः ।
 शृष्टयुक्तेन सहितो महत्यां सेनया वृतः । केकया भ्रातरः पञ्च वामं पर्व्वं समाश्रिताः ।
 धृष्टकेतुर्नरव्याघ्रश्चोक्तितानश्च वीर्यवान् । दक्षिण पञ्चमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्थ रचणे ।
 पादयोस्तु महाराज स्थितः श्रीमान्महारथः । कुन्तिभोजः शतनीको महत्या सेनया वृतः ।
 मिषण्डो तु महेश्वाम सोमकैः सहतो वली । इरावांश्च ततः पुच्छे मकरम्य व्यवस्थितौ ।
 खमेतं महाव्यूहं व्यूहं भारत पाण्डवाः । सूर्योदये महाराज पुनर्दुःहाय दमिताः ।
 कौरवान्भययुक्तुर्ण हस्त्यश्वरथपत्तिभिः । दम्भुच्छित्तैश्चैस्त्वैश्चैः शस्त्रैश्च विमलैः श्रितैः ।
 व्यूहं दृष्ट्वा तु तमिम्य पिता देवव्रतस्तव । कौशेन महता राजन् प्रत्यव्यूहनं वाहिनीं ।
 तस्य तुष्टे महेश्वरो भारद्वाजोऽभ्यवर्त्तत । श्रवत्यामा कृपयैव चतुराश्रितैश्चर ।
 इतवर्षा तु सहितः कामोजवग्वाङ्गिकैः । गिरिस्थाषोन्नरश्चेष्ट श्रेष्ठ सर्वधनुर्भ्रतां ।
 द्यौधनो शृष्टसेनस्तु तव पुत्रश्च भारत । दुर्व्योधनो महाराज राजभिर्बहुभिर्हतः ।

१२२

१२३

१२४

प्राग्ज्योतिषस्तु सप्तितो गद्रसौवीरकैः । उरस्यभूयुरयेष्ट महत्या मिनया वृत । ११०
 स्वसेनया च सहितं सुश्रयां प्रस्यत्साधिप । धामं पथं समार्श्रग्यं दंशितं धमवर्षित्यतः ।
 तुषारा यवमाक्षैव शकाद्य महं चूलिकैः । दक्षिणं पचमान्श्रियं स्थिता व्यूहस्य भारत ।
 गुतायुद्युयुशतायुद्युयु भौमदक्षिण्यं मारिष । व्यूहस्य जघने तस्यूरुचमाणा परस्परं ।
 ततो युद्धाय सञ्जग्मु पाण्डवा कारवै सह । सद्योदये महाराजं ततो युद्धमवतन्त ।
 प्रतीयूरुयिनो नागा नागाद्य रथिनो ययुः । हयारोहान् हयार्थैव रथिनश्चापि मादिन । ११०
 सादिनस्य हयान् राजन् कुञ्जरांश्च महारणे । हस्यारोहान् रथा राजन् गजिनश्चापि सादिन ।
 रथिन पत्तिभि साहूँ सादिनश्चापि पत्तिभि । अन्वोऽन्यं समरे राजन् प्रथमावस्रमर्षिताः ।
 भोमसेनाजुंनयमैगुंशा चान्मैर्महारथैः । भोमते पाण्डवो सेना नच वैरिव शंभरी ।
 तथा भीष्मरूपद्रेण प्रख्यदुर्व्योधानादिभिः । तवापि विषमौ सेना यद्दैर्धीरिव संहृता । *
 भोमसेनस्तु कौन्तेयो द्रेणं दृष्ट्वा पराक्रमी । अभ्ययाञ्ज्वनैरथैर्भारद्वाजस्य वाहिनी । १११
 द्रेणस्तु समरे क्रुद्धो भीमं नवनिरायसैः । विव्याध समरे राजन् मर्षाण्युद्दिश्य वीर्यवान् ।
 दृढाहस्तस्ततो भीमो भारद्वाजेन संयुगे । सारथि प्रेषयामास धमस्ये सदनं प्रति ।
 स सङ्गृह्य स्वयं वाद्यान् भारद्वाजं प्रतापवान् । व्यधमत् पाण्डवो सेना हननरागमिवावत ।
 ते बध्यमाना द्रेणैव भीमैश्च च नरोत्तम । सञ्जया कैकयै साहूँ पनायनपराभवन् ।
 तथैव शावकं सैन्यं भीमार्जुनपश्चितं । मुञ्चते तत्र तत्रैव समदेववराङ्गना । १११
 अभिधेतां तत सेने तस्मिन् वीरवरचये । आषोड्यतिकरो धीरस्तव तेषाञ्च भारत ।
 तदहृतमपश्याम तावकानां परै सह । एकायनगता सर्वे यदयुधन्त भारत ।
 प्रतिमन्थाय चास्त्राणि तेऽन्येन्यस्य विश्रास्यते । युयुधु पाण्डवाद्यैव कौरवाश्च महामृधे ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि षष्ठदिवसयुद्धारम्भे पञ्चपत्रतोऽध्याय ॥ ७५ ॥
 ॥ धृतराज उवाच ॥ एवं बज्जगुण सैन्यमेव बज्जविधत्परं । व्यूहमेतथयाशास्त्रममोषक्षैव सञ्जय ।
 धृष्टमष्ठाकमत्पन्ममिकामश्च न सदा । प्रह्वमवधनेपेत पुरस्ताद्दृढविक्रम । ११२
 नातिदृष्टमवालस्य न ह्यन न च पौरवं । सपुष्टत्तार्थतप्राय सारगावमनामय ।
 आनसन्नाहशस्त्रस्य बज्जस्यलपरिग्रह । अक्षियुद्धे नियुद्धे च गदायुद्धे च कौविद् ।
 प्राशष्टितोमरेव्याजो परिषेव्यायसेपु च । भिन्दिपालेषु शक्रीपु मुग्गलेपु हतश्रमं ।
 शस्त्रपहणविद्यासु चर्त्वासु परिनिष्ठितं । आरोहे पर्यवस्कन्दे सरणे सान्तरसुते ।
 सम्यक्प्रहरणे यामे व्यपयाने च कौविद् । नागाश्वरथयानेषु बज्जस्य संपरोचितं । ११२
 परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनापपादितं । न गोष्ठ्या नोपकारेण न सवन्धनिमित्तत ।
 न सौहादंबलेनापि न कुलीनपरिग्रहैः । समृद्धजनमार्थ्यैश्च तुष्टमल्लतवाञ्चव ।
 हतोपकारभूयिष्टं यमसि च मनसि च । सजवैश्च नैरमुंल्यैर्व्यङ्ग्यो मुख्यकर्म्मभिः ।

लोकपालोपमेसात पात्रितं लोकविभ्रुतैः । वड्ढभिः चक्षियैर्गुप्तं पृथिव्या लोकसकतैः ।

अस्मानभित्तैः कामात् स्वसैः सपदानुगैः । सहोदधिमित्रापूर्वभापगामिः समन्ततः ।

अपसैः पचसद्वाग्मिर्यैर्नागैश्च संवृतं । नानासुयोधनं भीमं वाहसोमिन्तरुद्रपि ।

चेपणीभिर्गदायन्त्रिभ्रग्रासैः समाकुल । अजभूषणसम्बाधं रजपद्सुसञ्चितं ।

वाहनैः परिधावद्भिर्बायुवेगविक्रान्तं । अपारमित्रं गर्जनं सागरप्रतिमं महत् ।

द्रेणभीष्माभिगुप्तश्च गुप्तश्च कृतवर्षणः । कृपदुःशासनाभ्याश्च जयद्रथमुद्यैस्तथा ।

भगदत्तविकर्णाभ्यां द्रौणिशौवलवाङ्घ्रिकैः । गुप्तं प्रवीरैर्लोकैश्च सारवद्भिर्महात्मभिः ।

यदहन्यतं संयामे दिष्टमत्र पुरातनं । नैतादृशं समुद्योगं दृष्टवन्तोऽप्य मानुषाः ।

अथयो वा महाभागा पुराणा भुवि सञ्जय । ईदृशोऽपि बलौघस्तु युक्तः शास्त्रार्थसम्पदा ।

वध्यते यत्र सङ्ग्रामे किमन्यद्भागधेयतः । विपरीतमिदं सर्वं प्रतिभाति स्म सञ्जय ।

उक्तो हि विदुरेणैव हितं पथ्यञ्च नित्यमः । न च स्मरति तन्मन्दः पुत्रो दुर्घोषधेनो मम ।

तस्य मन्ये मतिं पूर्वं सर्वज्ञस्य महात्मनः । आसीद्यथागतं तात येन दृष्टमिदं पुरा ।

अथ वा भास्वमेव हि सञ्जयैतेन सर्व्वेया । पुरा धात्रा यथास्मृतसत्तथा न तदन्यथा ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वण्यि भीमवधपर्वण्यि धृतराष्ट्रचिन्तायां षट्सप्तमेऽध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ आत्मदोषान्त्याया राजन् प्राप्तं व्यसनमौदृशं । न हि दुर्घोषधनस्तानि पश्यते भरतर्षभ ।

यानि त्वं दृष्टवान् राजन् धर्मसङ्कराणि ते । तव दोषान् पुराष्टत्तं द्यूतमेतद्विभाष्यते ।

तव दोषेण पुष्टञ्च प्रष्टत्तं सह पाण्डवैः । त्वमेवात्र फलं भुङ्क्त्व कृत्वा किल्बिषमात्मनः ।

आत्मनैव कृतं कर्म चात्मनैवोपभुञ्जते । इह वा प्रेत्य वा राजस्त्वया प्राप्तं यदातया ।

तस्माद्वाजन् स्थिरो भूत्वा प्राप्येदं व्यसनं महत् । शृणु युद्धं यथाष्टत्तं शंसतो मम मौरिय ।

भीमसेनः सुनिश्चितैर्बाणैर्मित्वा महाचमूं । आससद् ततो वीरः सर्व्वान् दुर्घोषनानुजान् ।

दुःशासनं दुर्ध्वजं दुःसहं दुर्भदं जयं । जयसेनं विकर्णञ्च चित्रसेनं सुदर्शनं ।

चारुचित्रं सुवर्षाणं दुःकर्णं कर्णेभ्य च । एतानन्याञ्च सुवद्भन् समोपस्थान् महारथीन् ।

धातृराष्ट्रान् सुधर्मज्ञान् दृष्ट्वा भीमो महाबलः । भीमेण समरे गुप्तां प्रविशेत् महाचमूं ।

अथासोक्त्य प्रतिष्ठन्तं ऊचुस्तौ सर्व्वं एव हि । जीवयाहं निमृक्षोमी वयमेतं नराधिपाः ।

सतैः परिहृतः पाशैर्भाष्टभिः कृतनिययैः । प्रज्जामहरणे सुख्यं क्रूरैरिव महाघहैः ।

सम्प्राप्ये मर्थां ब्रूहस्त न भीः पाण्डवमाविशत् । यथा देवासुरे युद्धे महेष्टः प्राप्य दानवान् ।

ततः शतसहस्राणि रथिनां सर्व्वशस्त्रिणां । उद्यतानि श्रौर्धरैस्तमेकमनुवविरैः ।

स तेषां प्रवरान् योधान् हस्त्यश्वरथसादिनः । जघान समरे शूरो धातृराष्ट्रानचिन्तयन् ।

तेषां व्यर्षसंतं ज्ञात्वा भीमसेनो जिघृक्षतां । समस्तानां वधे राजन् मतिं चक्रे महाबलः ।

ततो रथं समुत्सृज्य गदामादाय पाण्डवः । जघान धातृराष्ट्राणां तं बलौघसहास्रं ।

११४

११५

११६

११७

११८

११९

भोमसेने प्रविष्टे तु धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षते । श्रेणमुत्सृज्य तस्मा प्रयया यत्र सौवत ।
निवार्य महतीं सेना तावकाना नरर्षभ । आसमाद रथ प्रून्यं भोमसेनस्य युगो ।
दृष्ट्वा विशोक समरे भोमसेनस्य सारथिं । धृष्टद्युम्नो महाराज दुर्भना गतचेतन । १११
अपृच्छद्वाप्यसहस्रे निश्चयन वाचभीरयन् । सम प्रथे प्रियतम क्व भोम इति दु खित ।
विशोकस्तमुवाचेद धृष्टद्युम्न कृताञ्जलि । मस्त्राय मामिह बली पाण्डव सुमहाबल ।
प्रविष्टो धार्तराष्ट्राणामेको बलमहाएव । मामुक्त्वा पुरुषव्याध प्रीतियुक्तमिदं वच ।
प्रतिपालय मा सत नियम्यायान् मुहूर्त्तक । यावदेतान्निहगम्यस्य य इमे महधोचता ।

१११

ततो दृष्ट्वा गदाहस्त प्रधावन्त महाबल । सर्व्वेवामिव सैन्याना सहर्ष समजायत । ११२
तस्मिन् घृतमुले युद्धे वर्त्तमाने महाभये । भित्वा राजन महाब्यूह प्रविशेण सखा तव ।
विशोकस्य वच श्रुत्वा धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षत । प्रत्युवाच तत सत रणमध्ये महाबल ।
न हि मे जीवितेनापि विद्यतेऽद्य प्रयोजन । भोमसेन रणे हित्वा खेहमुत्सृज्य पाण्डवै ।
यदि यामि बिना भोम किं मा चक्षु वदित्यति । एकायनगते भोमे मयि चावस्थिते युधि ।
अस्वस्ति तस्य कुर्वन्ति देवाः शक्रपुत्रेणमा । यः सहायान् परित्यज्य स्वस्तिमानाम्रेजुह्वान् । ११३
स मे भोम सहा चैव सर्व्वेभ्यो च महाबल । भक्तो मे भक्तिमायां इत्सिन्धरिनिपूदने ।

११२

११३

सोऽह तव गमिष्यामि यत्र यातो वृकोदर । निघ्नन्त मा रिपून्पश्य दानवार्निव वासव ।
एवमुक्त्वा ततो वीरो ययौ मध्येन भारत । भोमसेनस्य मार्गेषु गदाप्रमथितैर्भजे ।
स ददर्श तदा भोम दहन्त रिपुवाहिनी । ततो वृचानिव बद्धन् प्रभञ्जन्त रणे नृपान् ।
ते हन्यमानाः समरे रथिन सादिनस्तया । पदाता दन्तिनयैव चक्रुरात्तस्त्र महत् । ११४
हाहाकारस्य सञ्चक्षे तवै सैन्यस्य मारिय । वध्यतो भीमसेनेन कृतिना चित्रयोधिना ।
तत कृतास्त्रासो सर्व्वे परिवार्य्ये वृकोदर । अभीताः समकुर्वन्त शस्त्रवृष्टि समन्तत ।

११४

अभिद्रुत शस्त्रमृता वरिष्ठ समन्तत पाण्डवं लोकावीर । सैन्येन चोरेण सुवहेतन दृष्ट्वा बली पार्षतो भोमसेत ।

अथोपगच्छच्छरविधतद्भ पदातिनं क्रोधविप वसन्त । आश्रामयत पार्षतो भीमसेन गदाहस्त कालमिवात्तकाले ।

निःशस्त्रमेनश्च शकार ह्यंभारोपयथात्मरथे महात्मा । सृष्ट्वा परित्यज्य च भोमसेन आश्रामयामास च शत्रुमध्ये । ११५

भाट्टनयोपेत्य तत्रापि पुत्रस्तस्मिन्निर्मदं सहसाऽभ्युवाच । अथ दुरात्मा द्रुपदस्य पुत्रः समागतो भोमसेनेन सार्द्धं ।

मं याम सर्व्वे संहिता निदम्भुं सा नो रिपुः प्रार्थयतामनोक्तं । श्रुत्वाऽद्य वाक्य तमस्यमाणा श्येष्ठाज्ञया चोदित्वा धार्तराष्ट्रा ।

यथाद्य निधितुमदायुधामो युगसये केतवो यददुया । प्रसृष्ट्य चित्राग्नि धनुषि वीरा ज्ञानेमिषोपै प्रविकल्पयन्त ।

शरैरवर्षन् द्रुपदस्य पुत्रं यथाऽभ्युदा भूधर वारिजालै । निहन्यमानोऽपि शरैः सुनोऽस्त्रैर्न विविये समरे चित्रयोधी ।

कम्पद्दीर्घाय तगात्मशलाघा नियम्य वीरानभिनः स्थितापणे । जिघांसुरथ द्रुपदात्मजो युवा प्रमोहनास्य युयुजे महा ११६

रथ ।

कुहो रथं तत्र पुष्पेय राजन् दैत्येषु यदस्मरं महेन्द्र । ततो व्यमुद्यान्त रणे नृवीराः प्रमोहास्त्राहृतमुद्धिक्त्वा ।

मद्रुद्रु कुरवथैव सर्व्वे सवाजिनागा सरया समन्तात् । परीनकालानिव नष्टसुज्ञान् मोहायत्तास्तव पुत्रान्निग्रम्य ।
 एतस्मिन्नेव काले तु द्रोणं ब्रह्मधृता वर । द्रुपदं विभिरासाद्य शरैर्विधाध दारुणै ।
 सोऽतिविद्वहस्तदा राजन् रथात् द्रोणेन पार्थिव । अर्पायाद्द्रुपदो राजन् पूर्व्वैरमनुस्मरन् ।
 जित्वा द्रोणस्तु द्रुपदं ब्रह्म दधौ प्रतापवान् । तस्य ब्रह्मस्त्रं श्रुत्वा विवेकः सर्व्वधामका । ११२२
 अथ शुश्राव तेजस्वी द्रोणं ब्रह्मस्त्रं वर । प्रमोहनाच्छेप रणे मोहितानात्मजांस्तव ।
 ततो द्रोणो राजस्यहो त्वरितोऽभ्यायथौ रथात् । तत्रापश्यन् महेश्वासो भारदाज प्रतापवान् ।
 धृष्टद्युम्नश्च भीमश्च विचरन्तौ महारणे । मोहाविष्टौ च ते पुत्रानपश्यन् स महारथः ।
 ततः प्रज्ञास्त्रमादाय मोहनास्त्रमघातयत् । अथ प्रत्यागतप्राणास्तव पुत्रा महारथाः ।
 पुनर्युद्धाय समरे प्रययुर्भीमपार्थिवौ । ततो युधिष्ठिरः प्राह समाह्वय स्त्रैःनिक न् । ११२३
 गच्छन्तु पदवी शस्त्रा भीमपार्थिवयोर्युधि । सौभद्रप्रमुखा वीरा रथा द्वादश दशिता ।
 प्रहृत्तिमधिगच्छन्तु न हि शुश्रूथत्ति मे मन । एव ते सद्गुणतां शूरा विक्रान्तयोर्धिनः ।
 बाढमित्येवमुक्त्वा तु सर्व्वं पुरुषमानिन । सथ्यन्दिनगतं सूर्य्यं प्रययुः सर्व्वं एव हि ।
 कैकेया द्रौपदेयाश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् । अभिमन्युं पुरस्त्रत्य महत्या सेनया वृता ।
 ते कृत्वा समरे व्यूहं सुधीमुखमरिन्दमा । विभिदुर्धार्तराष्ट्राणां तद्रथानौकमाहवे । ११२४
 तान् प्रयातान् महेश्वासानभिमन्युपुरोगमान् । भीमघेनभयाविष्टा धृष्टद्युष्विमेहिता ।
 न सन्धारयितुं शक्तातव सेना नगाधिप । तदा मूर्च्छान्वितात्माहि प्रमदेऽश्वनि स्थिता ।
 तेऽभिधाय महेश्वासा सुवर्णं विकृतध्वजा । परीसन्तोऽभ्यधावन्त धृष्टद्युष्वट्कोदरौ ।
 तौ च दृष्ट्वा महेश्वासानभिमन्युपुरोगमान । बभ्रुवत्सुंदा युक्ता निग्रन्तौ तव वाहिनी ।
 दृष्ट्वा च सहस्रयानं पाञ्चान्धो गुरुमात्मन । नाग्रधत्त वध वीर पुत्राणां तव पार्थिव । ११२५
 ततो रथं समारोप्य कैकेयस्य वृकोदरं । अभ्यधावन् सुप्रक्रुद्धो द्रोणमिष्वत्पारग ।
 तस्यापि पततस्त्र्यं भारदाज प्रतापवान् । क्रुद्धश्चिच्छेद भजेन घनु शत्रुनिसुदन ।
 अन्त्यांश्च शतशो धाणान् प्रेषयामास पार्थिव । दुर्ध्याधनहितार्थाय भक्तुं पिच्छमनुस्मरन् ।
 अथाब्रह्मनुरादाय पार्थिव परवीरहा । द्रोणं विव्याध स्रजत्या रक्त्वापुष्टौ शिवाशितै ।
 तस्य द्रोण पुनर्याप चिच्छेदामित्रकर्षणं । ह्येयाश्च चतुरस्रूर्णं चतुर्भिः साधकोत्तमै । ११२६
 वैवस्वतश्च घोरं प्रेषयामास भारत । सारथिं चास्य भजेन प्रेषयामास स्रज्यां ।
 हताश्वान् स रथात्सूक्ष्मवद्वृत्य महारथ । आहरोह महाबाहुरभिमन्योर्षहारथ ।
 ततः सरथनागाद्य समकम्पत वाहिनी । पश्यतो भीमघेनस्य पार्थिवस्य च धीमत ।
 तत् प्रभ्रम वत् दृष्ट्वा द्रोणेनामिततेजसा । नाग्रक्रुवन् वारयितुं समशाले महारथाः ।
 वध्यमानन्तु तत् सैन्यं द्रोणेन निशितै शरैः । व्यधमत्तत्र तत्रैव चोभ्यमाण दवापव । ११२७

११२२

११२३

११२४

११२५

११२६

११२७

तथा दृष्ट्वा च तस्मैर्न जल्पे च यत् तत्र । दृष्ट्वाचार्य्यञ्च संकुद्धं दहन्तं रिपुवाहिनीं ।

चुक्रुशुः सर्व्वेता योधाः साधु साध्विति भारत ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्व्वणि भीमवधपर्व्वणि द्वािणपराक्रमे सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्व्विधनो राजा मोहात् प्रत्यागतस्तदा । शरवैधैः पुनर्भीमं प्रत्यवारयदच्युतं ।

एकीभूताः पुनश्चैव तत्र पुत्रां महारथाः । समेत्य समरे भीमं योधयामासुस्तथाः ।

भीमसेनाऽपि समरे संप्राप्य खरयं प्रति । समारुह्य महाबाहुर्दयैा यत्र तवात्मजः ।

प्रगृह्य च महावेगः परासुकरं दृढं । चित्रं शरासनं संह्यै शरैर्विधाध ते सुतं ।

ततो दुर्व्विधनो राजा भीमसेनं महावलं । नाराचेन सुतीक्ष्णेन मृशं मर्माण्याताडयत् ।

सोऽतिविद्धे महैव्यासस्तवपुत्रेण धन्विना । संरक्तनयनः क्रोधादिगादाकृत्य कार्ष्णेकं ।

दुर्व्विधनं विभ्रिञ्चौष्वाङ्गैरहरिषि चार्पयत् । स तथाभिहतो राजन् नाचक्षिरिराडिव ।

तो दृष्ट्वा समरे क्रुद्धे विनिप्रनौ परस्परं । दुर्व्विधनानुजाः सर्व्वे शूराः सन्धकेजीविताः ।

संस्तृत्य मन्वितं पृथ्वीं नियहं भीमकर्मणः । निययं परमं कृत्वा निगृहीतुं प्रचक्रमुः ।

तानापतत स्वाजा भीमसेनो महावलः । अभ्युद्ययौ महाराज गजः प्रतिगजानिव ।

मृगं च क्रुद्धस्तेजस्वी नाराचेन समदयत् । चित्रसेनं महाराज तव पुत्रं महायुगाः ।

तयैतरास्त्रव सुतास्ताडयामास भारतः । शरैर्वह्विधेः सङ्घे रक्तपुङ्खैः सुवेगितैः ।

ततः संस्थाप्य समरे खान्यनोकानि सर्व्वजः । अभिमन्युप्रमथतयस्ते द्वादश महारथाः ।

प्रेषिता धर्मराजेन भीमसेनपदानुगाः । प्रत्युद्युर्भहारराज राजपुत्रान् महारथान् ।

दृष्ट्वा रथस्यांक्षाञ्जूरान् स्वयंप्रिममतेजसः । सर्व्वानिव महैव्यासान् भोजमानान् श्रियाष्टतान् ।

महाहवे दीपमानान् सुवर्णं विहतोऽञ्ज्वान् । तद्यज्ञुः समरे भीमं तत्र पुत्रा महावलः ।

तांश्राष्टय्यत कौन्तेयो जीवमाना गता इति ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्व्वणि भीमवधपर्व्वणि भीमपराक्रमे अष्टसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अनीय च पुनः सर्व्वैस्त्व पुत्रानपीडयत् । अभिमन्युश्च समरे भीमसेनेन संयुतः ।

पार्ष्णेनेन च सम्येक्ष्य तव सेन्यं महारथाः । दुर्व्विधनप्रमथतयः प्रगृहीतशरासनाः ।

शरमयेः प्रजवितैः प्रयपुर्थं च ते रथाः । अपराङ्घे ततो राजन् प्रावर्त्तत महारथः ।

तावकानाद्य वलिमां परेषाश्चैव भारत । अभिमन्युर्विकर्णस्य हृद्यान् हवा महाहवे ।

अदरेण पद्मविभ्रंश्या सुद्रुकाणां समाचिनोत् । क्षताश्चै रथमुत्सृज्य विकर्णसु महारथः ।

आह्वेह रथं राजद्विषयेनैव भास्वरं । क्षितावेकरथे तो ह भ्रातरौ कुह्वह्नौ ।

आळुनिः शरवैषेण द्वादयामास भारत । दुर्जयैऽय विकर्णस्य कार्ष्णेकं पशुभिराययैः ।

विधाध तेन नाकम्पत् कार्ष्णिर्मरुतिव लितः । दुःशासनसु समरे कैकेयान् पद्म मारिय ।

योधयामास राजेन्द्र तदद्भुतमिवामवत् । द्रौपदेया रणे क्रुद्धा दुर्व्योधनमवारयन् ।
 एकैकस्त्रिभिरानच्छन् पुत्रं तव विद्यापते । पुत्रोऽपि तव दुर्द्ध्वो द्रौपद्यास्तनयावसे ।
 धायकैर्निश्चितैराजस्राजघान पृथक् पृथक् । तैश्चापि विद्वः शूद्रशूभे रुधिरणे, समुच्चितः ।
 गिरिः प्रखवणैर्यद्विग्निधातुविमिश्रितै । भोगोऽपि समरे राजन् पाण्डवानां वरुचिर्नो ।
 कालयामास वरुचान् पान्, पशुगणानिव । ततो गाण्डोवनिर्घोषा प्रादुरासौदिशाम्बने ।
 दक्षिणेन वरुचिन्याः पार्यस्त्रागेन विनिव्रत । उन्नस्युः समरे तत्र कवन्वानि सहस्रम् ।
 कुरुणाञ्चापि सैन्येषु पाण्डवानाञ्च भारत । शोषितोदयरावर्त्तं गजदीपं हयोक्षिप्रं ।
 रथनौभिर्नरव्याघ्राः प्रतेह सैन्दसागरं । द्विजहता विक्रवाचा विदेहाश्च नरोत्तमाः ।
 पतितास्तत्र दृश्यन्ते शतशोऽप्य सहस्रम् । निहतैर्मत्तमातङ्गैः शोषितौघपरिमुने ।
 भूर्भानि भरतश्रेष्ठ पश्वन्तैरन्विता यथा । तवाद्भुतमपश्यामस्तव तेषाञ्च भारत ।
 न तवाभीतं पुमान् कश्चिद्यो योद्धुं नामिकाङ्क्षति । एवं युयुधिरे वीरः प्रार्यथानां महद्यथाः ।
 तावकाः पाण्डवैः सार्द्धं काङ्क्षन्मापा जयं युधि ।

इति श्रीमहाभारते भोगवधोऽपि भोगवधोऽपि मङ्गल्युद्धे स्कान्दगीतोऽध्यायः ॥ ७९ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्व्योधनो राजा लोहितायति भास्करे । मङ्गलमरर्भसो भीमं हन्तुक मोऽभ्यधावत ।
 तमायान्तममिप्रेत्य नृशेरं दृढवैरिणं । भीमसेन सुसंकुद्ध इदम्बचनमब्रवीत् ।
 अयं स कालः सम्प्राप्तो वर्षपूगाभिकाङ्क्षित । अथ त्वां निहनिष्यामि धृष्टिं नोकृज्जसै रथं ।
 अथ कुन्या परिक्रमे वनवामञ्च कृतज्ञम् । द्रौपद्यश्च परिक्रमे प्रणेष्यामि हृते त्वयि ।
 यत्पुरा मत्करो भूत्वा पाण्डवानवमन्दसे । तस्य पापस्य गान्धारे पश्य क्वचनमागतं ।
 कर्णस्य मतमास्थाय सौवल्लस्य च यत्पुरा । अचिन्त्य पाण्डवान् कामात घयेष्टे कृतवानसि ।
 याचमानस्य यन्मोहाद्वाहाहमवमन्दसे । उलूकस्य समोद्रेण यद्ददासि च हृदयत् ।
 तेन त्वां निहनिष्यामि सहितं सर्वथात्थैव । शमं करिष्ये तत्पाप यत्पुरा कृतवानसि ।
 इदमुक्त्वा समाख्य धनुरायन् च सटत् । समादाय शरान् धारान् महाशनिषमप्रभान् ।
 धट्टुविशत्तरसा क्रुद्धो मुमोसाशु सुयोधने । ज्वलिताग्निशिखाकारान् वज्ररुन्धानजिह्वागान् ।
 ततोऽस्यकामुके द्वाभ्यां स्तनं द्वाभ्याञ्च विव्यधे । चतुर्भिर्जवानानथाननययमसादने ।
 द्वाभ्याश्च सुविठ्ठाभ्यां शराभ्यामरिमर्दनः । चिच्छेद समरे क्वचं राजसलस्य रथोत्तमान् ।
 विभियेषाश्च चिच्छेद क्वचनं ध्वजमुत्तमं । हिला तस्य ननादोऽसौवत् पुत्रश्च पश्यत ।
 रथाच्च स ध्वजः श्रीमान् नानारत्नविभूषितः । पपात सहसा भूमौ विचुञ्चलधरादिव ।
 क्वचनं सूर्यसदृशं नागं मणिमयं शूभं । ध्वजं कुरुपतेः शिखरं ददृशुः सर्वपार्थिवः ।
 अथैवं दशभिर्जापैस्तोत्रैरिव महागजं । आजघान रणे भीमः स्रयन्निव महारथ ।
 ततश्च राजा विन्तूनां रथश्रेष्ठो महाबल । दुर्व्योधनस्य जघाह पार्थिवं सत्यरुषैर्हतः ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

छपद्य रथिनां श्रेष्ठः कारव्यममितौजसम् । आरोपयद्रथं राजन् दुर्व्योधानममर्षणम् ।
 स गण्डविद्धो व्यथितो भीमसेनेन संयुगे । निपसाद् रथोपस्थे राजा दुर्व्योधानलदा ।
 परिवार्य ततो भीमं हन्तुकामो जयद्रथ । रथैरनेकसाहसैर्भीमस्थावारयद्विभ्रः ।
 धृष्टकेतुस्ततो राजन्नभिमन्युश्चोर्व्यवान् । केकया द्रौपदेयाश्च तत्र पुत्रानयोधयन् ।
 आजघान ततस्पूर्णमभिमन्युर्भद्रामनाः । एकैकं पञ्चभिर्विद्धा शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।
 वज्रमृत्युप्रतीकाश्चित्रायुधविनिःसृतैः । अमृत्यमाणास्ते सर्वे सौभद्रं रथमुत्तमम् ।
 ववुर्मंगणैस्तीक्ष्णैर्गिरि मेरुमिवाम्बुदा । सपीडमानः समरे कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
 अभिमन्युर्महाराज तावकान् समकल्पयन् । यथा देवासुरे युद्धे वज्रपाणिर्महासुरान् ।
 विकर्णश्च ततो भङ्गान् प्रेषयामास भारत । स्वतुर्दश रथश्रेष्ठो घोरानाशोविधोपमान् ।
 स तैर्विकर्णश्च रथात् पातयामास चोर्व्यवान् । ध्वजं सृतं ह्यंयाद्याश्च नृत्यमान इवाश्वे ।
 पुनद्यान्यान् शरान् पीतानकुण्डायानजिह्वगान् । प्रेषयामास सौभद्रो विकर्णश्च महारथः ।
 ते विकर्ण समापाद्य कङ्कवर्षिणवाससः । क्लिप्ता देहं गता भूमिं शमन्त इव पत्रगाः ।
 ते शरा हेमपुङ्खाद्या व्यदृश्यन्त महीतने । विकर्णश्चिदरिक्लिप्ता वमन्त इव शोणितं ।
 विकर्णं वोढ्य निमिजं तथैवान्ये सहोदराः । अभ्यद्रवन्त समरे सौभद्रप्रमुखावधान् ।
 अभियाय तथैवागु रथस्यान् सुख्यवर्चसः । अविध्यन्त समरेऽन्यान्यं रथस्या युद्धदुर्मदः ।
 दुर्मुखः श्रुतकूर्मांश्च विद्धा पञ्चमिरागुगैः । ध्वजमेकेन चिच्छेद् सारथिञ्चास्य सप्तभिः ।
 अथाश्चान्मनूदेजासैः प्रच्छन्वान्वातरं हृषः । जघान पङ्क्तिगणाय सारथिञ्च न्यपातयत् ।
 स हताश्वे रथे तिष्ठन्श्रुतकूर्मा महाारथ । शक्तिं चिच्छेप संकुद्धे महोत्सां ज्वलितामिव ।
 सा दुर्मुखस्य विपुलं वर्षं भिन्ना यश्चिन्तितः । विदार्य प्राविशद्भूमिं दीपमाना सुतेजना ।
 तं दृष्ट्वा विरथे तत्र सुतयो मो महाबलः । पश्यतां सर्वसैन्यानां रथमारोपयत्ततः ।
 श्रुतकीर्त्तिनाथा योरो जयसेनेन सुते तव । अभ्ययात् समरे राजन् हन्तुकामो यश्चिन्तितः ।
 तस्य विधिपतयापं श्रुतकीर्त्तिर्महात्मनः । चिच्छेद् समरे राजन् जयत्सेनः सुतन्वव ।
 सुरुप्रेष सुतीक्ष्णेन प्रहमन्निव भारत । तं दृष्ट्वा क्लिप्तधन्वानं प्रतानीकः सहोदरः ।
 अभ्यपद्यत तेजस्वी मिह्वन्नितन्दन् मुञ्च । प्रतानीकस्तु समरे दृढं विस्वाय्यं कार्मुकं ।
 विव्याध दशभिस्तुर्गैर्जयसेनेन मिनीमुषैः । ननाद सुमहानादं प्रमिषन्न इव वारणः ।
 अयान्येन सुतीक्ष्णेन संस्वारणमेदिना । प्रतानीको जयसेनेन विव्याध हृदये शशं ।
 तस्मिन्नाद्या वर्षमाने दुष्कर्णे भ्रातुरन्तिके । चिच्छेद् समरक्षापं नाकुलेः सौधमेहितः ।
 अयान्यद्दनुरादाय भारसाधनमुत्तमम् । समादत्त प्रिताम्बानान् प्रतानीको महाबलः ।
 तिष्ठ तिष्ठेति चामस्य दुष्कर्णे धातुरघतः । सुमेधश्च निमित्तान्बानान् ज्वलितान् पत्रगानिव ।
 ततोऽप्य धनुरेकम दाभ्यां सतश्च मारिष । चिच्छेद् समरे तर्षे तच्च विव्याध पश्चिभिः ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

अथान् मनोजवांस्तस्य कन्यापान्नीतकन्धयः । जघान निमित्तैस्त्र्यै सर्वान् दादृशमि श्रैः ।

अयारेण भवेन सयुक्तेन निपातिना । दुष्कर्णे समरे क्रुद्धो विव्याध हृदये स्थं ।

म पपात ततो भूमौ वज्रस्य इव द्रुम । दुष्कर्णे निहतं दृष्ट्वा पञ्च राजान् महारथाः ।

जिघांसन्तः शत्रानोक्तं भ्रमन्कात पर्यवारयन् । घातयन्तः श्रग्व्रतैः शतानीकं धयस्त्रिनं ।

अभ्यवर्त्तन्त मंक्रुद्धाः केकया, पञ्च सोदराः । तानभ्यापततः प्रेक्ष्य तत्र पुत्रा महारथाः ।

अभ्युद्युर्महाराज गजा इव रुहागजान् । दुर्मुखो दुर्जयद्यैव तथा दुर्भ्रंशो युवा ।

शत्रुञ्जय शत्रुमह, सर्वैः क्रुद्धा यशस्त्रिनः । प्रत्युद्गता महाराज केकयान् भ्रातरः समं ।

रथैर्नगम्भङ्गाश्रैर्हथैर्युक्तेरत्तद्वृत्तैः । नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरत्तद्वृत्तैः ।

वग्नापधरा वीरा विचित्रकवचध्वजाः । विविद्रुक्षे परं सैन्यं मिहा इव वनादनं ।

तेषाम् तुमुने युद्धं व्यतियक्त्रयद्विपं । श्रवर्त्तत महारौद्र निप्रतामितेतरं ।

अन्योन्यागच्छन् राजन घमराद्रविवर्धनं । मुहूर्त्ताक्षमिते सव्ये चक्रुर्दुर्द्धं सुदाहर्षं ।

रथिनः सादिनश्चैव व्यकीर्यन्ते सहस्रशः । ततः शान्तनव, क्रुद्धः श्रैः सन्नतपर्वभिः ।

नाशयामास सेनो ता भीष्मसेया महात्मनां । पाञ्चालागाञ्च सैन्यानि शरैर्निशे यमचर्याः ।

स्वं भित्त्वा तनोकानि पाण्डवानां पितामहः । कृत्वाऽवहारं सैन्यानां ययौ स्वगिविरं नृपः ।

धर्मराजोऽपि सम्पुच्छ्य दृष्टवुस्तद्वृत्तैः । मूर्च्छित्वा चैतान् पाषाण्य संहृष्टं शिविरं ययौ ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि षष्ठदिवसावहारे श्रौतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अथ शूरा महाराज परस्परकृतागमः । जग्मुः स्वगिविराण्येव त्वधिरेण समुचिताः ।

विश्राम्य च यथान्यार्थं पूजयित्वा परस्परं । सन्नह्याः समदृश्यन्त भूयो युद्धचिकीर्षवः ।

ततस्तत्र सुनो राधंश्चिन्तयाऽभिपरिभुतः । विस्मयाच्छ्रेणिताकाङ्क्ष पमच्छेद पितामहं ।

सैन्यानि रौद्राणि भयानकानि ध्रुवानि सम्यम्पुनध्वजानि । विदार्य हत्वा विनिपीय शूरास्यै परस्परान् तरिता

रथौघा ।

२११

मयोश्च सर्वान् युधि कीर्त्तितमनो व्यूहं तं मकं वञ्चकम्पं । प्रविश्य भीमेन निदिक्षितेऽपि श्रैः शरैर्हृत्पुच्छ

काशैः ।

क्रुद्धन्तमुद्येभ्य भयेन राजन् सकूर्च्छितो नात्मं शान्तिमयः । इच्छे प्रयादान्तव सन्नन्व शत्रुं त्रयं पाण्डवोऽपि हन्तुं

तेनैवमुक्तं प्रहसन् महात्मा दुर्भोधनं जातमस्यं विदिता । तं प्रत्युवाच विमना मन्त्रो मन्त्रान् शस्त्रान् शस्त्रान्

परेण यजेन विगाञ्च सेनां सर्व्वात्मनाऽहं तव राजपुत्र । इच्छामि दातुं वित्रयं क्रुद्धं तव शत्रुं च हृदये

रते तु रौद्रा वधेः महारथा यशस्त्रिनः शूरतमा हतास्त्राः । षे षष्ठवना समने महाया

वमन्ति ।

ते नेह शक्या सद्यः विजेतुं वीर्योन्नद्धा हतवैरास्तया च । अहन्तेऽन् नन्दिस्व नि रजस्रान्

वीरान् ।

दृष्ट्वा दुर्विधमो राजा रणे पार्थस्य विक्रमं । त्वरमाण, समभ्येय सर्वान्मानववीरुणाम् ।
 तेवाञ्च प्रमुखे शूरे सुगर्भाणं महाबलं । मध्ये सर्वान् सैन्यान्प्राह महर्षयस्त्वचः । ११०
 एष भीष्मः शान्तनवो योद्धुकामो धनञ्जयं । सर्वान्मानां कुरुयेद्वन्द्वया जीवितमात्मनः ।
 तं प्रयान्तं परानीकं सद्यैवेन भारतं । संयत्ताः समरे सर्वे पालयध्वं पितामहं ।
 वाढमित्येवमुक्त्वा तु तान्यनोकानि सर्वान् । नरेन्द्राणां महाराज समाजगुं पितामहं ।
 ततः प्रयात, सहस्रा भीष्मं शान्तनवोऽर्जुनं । रणे भारतमायान्माससाद महाबलं ।
 महाश्वेताश्वयुकेन भीमवानरकेतुना । महता मेघनादेन रथेनातिविराजिना । १११
 समरे सर्वसैन्यानामुपयातं धनञ्जयं । अभवत्तुमुलो नादो भयाद्दृष्ट्वा किरोटिनं ।
 अभ्रौपुङ्खं कृष्णञ्च दृष्ट्वादित्यमिवापर । मध्यन्दिनगतं सूर्यं नामेकं प्रतिवोचिन्तं ।
 तथा शान्तनवं भीष्मं श्वेताश्वं श्वेतकामुंके । नमेकं, पाण्डवा द्रष्टुं श्वेतपद्मनिवोदितं ।
 स सर्वतः परिहृतस्त्रिगर्जे, सुमहात्मभिः । भ्रातृभिः सद्यैव तयाऽन्येय महारथे ।
 भारद्वाजश्च समरे मत्स्यं विव्याध पविणा । ध्वजञ्चास्य श्रेणाजौ धनुशैकेन चिच्छिदे । ११२
 तदयास्य धनुश्चिह्नं विराटो वाहिनोपति । अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भारसहं दृढं ।
 शरान्ध्याग्नीविपाकारान् ज्वलितान् पत्रगानिव । द्रोणे त्रिभिः प्रविव्याध चतुर्भिश्चास्य वाजिनः ।
 ध्वजेमेकेन विव्याध सारथिञ्चास्य पञ्चभिः । धनुर्केपुणाऽविष्यत्तत्राकुर्ध्वद्रुजर्षभ ।
 ततो द्रोणोऽप्यधीदद्यान् शरं सन्नतपर्वभिः । अष्टभिर्भरतश्रेष्ठ सुतमेकेन पविणा ।
 स हताश्यादवमुक्त्य स्यन्दनाद्गतसारथिः । आरुरोह रथं तृणं ब्रह्मस्य रथिनाम्बरः । ११३
 ततस्तौ तु पितापुत्रौ भारद्वाज रथे स्थितौ । महता शरवर्षेण वारयामासतुर्व्यलात् ।
 भारद्वाजस्ततः क्रुद्ध शरमाग्नीविधोपमं । चित्तेप समरे तृणं ब्रह्मं प्रति महाबलं ।
 स तस्य हृदयं भित्त्वा पीत्वा शोणितमाहवे । जगाम धरणीं वाणो लोहितद्रेष्टतच्छ्रविः ।
 स पपात रथात्पूर्वं भारद्वाजशराहतः । हित्वा धनु शरान्शिव पितुरैव समीपतः ।
 हतं स्वमात्मजं दृष्ट्वा विराटः प्राद्वृहन्नयात् । उक्तस्य समरे द्रोणं त्वां ज्ञानमिवान्तकं । ११४
 भारद्वाजस्ततस्त्रौ पाण्डवानां महाचमूं । वारयामास समरे शतशोऽप्य सहस्रम् ।
 शिखण्डोप महाराज द्रोणिमासाद्य संयुगे । आजघान भुवोर्मध्ये नाराचैस्त्रिभिराशुगैः ।
 स वभौ नरशार्दूलो सलाटे मन्थिनैस्त्रिभिः । शिखरैः काञ्चनमघैर्षहस्त्रिभिरवोच्छ्रितैः ।
 अश्वत्यामा ततः क्रुद्धो निमेषार्द्धोच्छिखण्डिनः । शत ध्वजमयो राजस्तरगानाद्युधन्त्या ।
 शरैर्भङ्गमिहृद्दिशं पातयामास संयुगे । स हताश्यादवमुक्त्य रथादे रथिनाम्बरः । ११५
 खड्गमादाय सुमितं विमलं शरवारणं । श्येनवज्रापरत् क्रुद्ध शिखण्डो श्रुत्वापनः ।
 सद्युक्त्य महाराज शरतस्तस्य संयुगे । नान्तरं दहमे द्रोणस्तदहृतमिवाभवत् ।
 ततः शरसहस्राणि बहूनि भरतर्षभ । प्रेषयामास समरे द्रोणि परमेकोपन ।

अशान् मनोजवांसस्य कन्नापान्नीतकन्दमः । जघान निमित्तैर्लणं सर्वान् द्वादशभिः शरैः ।

अथापरेण भ्रमेण सद्युक्तेन निपातिना । दुष्कर्णं समरे क्रुद्धो विव्याध हृदये श्वरं ।

स पपात ततो मृमो वज्रस्य इव द्रुम । दुष्कर्णं निहतं दृष्ट्वा पञ्च राजन् महारथाः ।

जिघांसन्तः शतानेकं समन्तात् पर्यवारयन् । घातयन्तः शरवातैः शतानेकं यमस्त्रिनं ।

११००

अभवत्तन्तं संक्रुद्धाः केकयाः पञ्च सोदराः । तानभ्यापततः प्रेत्य तव पुत्रा महारथाः ।

अभ्युद्युर्गहाराराज गजा इव सहागजान् । दुर्धुषा दुर्जयशैव तथा दुर्धर्षणो युवा ।

शुभ्रयः शत्रुसहः सर्वे क्रुद्धा यमस्त्रिनः । प्रत्युद्धता महाराज केकयान् भ्रातरः समं ।

गर्धैनगरमहाभैर्यैर्युक्तरलङ्कृतैः । नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलङ्कृतैः ।

११०१

वरचापधरा बीरा विचित्रकवचध्वजाः । विविग्दुस्ते परं भैर्यं शिंहा इव वनादनं ।

तेषु तमुचं पुष्टं व्यतिकरयद्विषं । अत्रतंतं महारौरुं निघ्नतामितरतरं ।

अन्योन्यागच्छन् राजन् यमराष्ट्रविवर्धनं । मुद्गत्तांस्तमिते सुख्यं चक्रुर्दुष्टं सुदारुणं ।

रथिनः सादिनशैव व्यकीर्यन्त सहस्रशः । ततः शान्तनवः क्रुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः ।

नाशयामास सेनां ता भीमश्लेषा महात्मानां । पाञ्चालानाञ्च सैन्यानि शरैर्निन्ये यमचर्यं ।

११०२

एवं भिन्ना त्वनीकानि पाण्डवानां पितामहः । कृत्वाऽवहारं सैन्यानां यथै स्त्रिभिरं नृपः ।

धर्मराजोऽपि सम्येच्छ घृष्टद्युष्टकोदरो । मूर्च्छितैतानुपाप्राय संदृष्टं त्रिभिरं यथै ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि षष्ठदिवसावहारे अशीनितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अथ शूरा महाराज परस्पररुतनामसः । जगमुः स्त्रिभिराखेव सधिरिण समुचिताः ।

विश्रास्य च यथान्यायं पूजयित्वा परस्परं । सद्युद्धाः समदृश्यन्त भूयो युद्धचिकीर्षवः ।

ततस्तव सुतो राजंसिन्तयाऽभिपरिमुत । विस्मयाच्छोणितान्नाङ्गं परच्छेदं पितामहं ।

सैन्यानि रौरुद्राणि भयानकानि व्यूहानि सम्विपुलध्वजानि । विदार्य हत्वा विनिषेध शूरास्ते पाण्डवानां वरिता रथेषां ।

११०३

समोद्घा सर्वान् युधि कीर्त्तिमन्तो व्यूहस्य तं मकरं वज्रकल्पं । प्रविश्य भीमेन निवर्हितोऽस्मि घोरैः शरैश्च्युदपट्टप काशैः ।

क्रुद्धन्तमुदीव्य भयेन राजन् मधूर्च्छितो नालभं शान्तिमद्य । इच्छे प्रसादात्तव सत्यसम्भ प्राप्सु जयं पाण्डवेयांस्य हन्तुं ।

तेनैवमुक्तः प्रहसन् महात्मा दुर्योधनं जातमस्युं विदित्वा । तं प्रत्युवाच विमना मनस्वी गङ्गासुतः शस्त्रस्तान्भारिष्ठ ।

परेण यत्नेन विगाच्छ सेनां सर्वात्मनाऽर्षं तव राजपुत्र । इच्छामि दातुं विजयं सुसुखं न चात्मानं च्छादयेऽहं त्वदर्थं ।

एते तु रौरुद्रा बहवो महारथा यमस्त्रिन शूतरत्ना । कृतास्त्राः । ये पाण्डवानां समरे सहाया जितश्रमाः क्रोधविषं वमन्ति ।

११०४

ते नेह शक्याः सहसा विजेतुं वीर्योत्क्रुद्धाः कृतवैरास्त्रया च । अहन्तेनान् प्रतिधोक्त्वामि राजन् सर्वात्मना जीवितं त्यक्त्वा वीरान् ।

दृष्ट्वा दुःखोधनो राजा रणे पार्थस्य विक्रमं । त्वरमाणं समभ्येत्य मर्षां स्नानवतीकृपान् ।

तेषाञ्च प्रमुखे शूरे सुशर्माणं महाबलं । मध्ये सर्व्वस्य मैत्र्यस्य प्राह संहर्षयन्वचः ।

११०

एष भीमः शान्तनवो योद्धुकामो धनञ्जयं । सर्वात्मना कुरुश्रेष्ठस्यजा जीवितमात्मनः ।
तं प्रयान्तं परानीकं सह सैन्येन भारतं । संयत्ता समरे सर्व्वे पालयध्वं पितामहं ।

वाढमित्येवमुक्त्वा तु तान्यनोकानि सर्व्वशः । नरेन्द्राणां महाराज समाजम् पितामहं ।

ततः प्रयात सहसा भीम शान्तनवोऽर्जुनं । रणे भारतमायान्तागाममाद महाबलं ।

महाश्वेताश्वयुक्तेन भीमवानरकेतुना । महता भेषनादेन रथेनातिविगजिना ।

१११

समरे सर्व्वसैन्यानामुपयातं धनञ्जयं । अभवत्तुमुसो नादो भयाद्दृष्ट्वा किगेटिनं ।

अभीषुहस्तं कृष्णञ्च दृष्ट्वादित्यमिवापरं । मध्यन्दिनगतं सूर्य्यं नाशेकु प्रतिवोचितुं ।

तथा शान्तनवं भीम श्वेताश्वं श्वेतकामुकं । न श्रेकु पाण्डवा द्रष्टु श्वेतग्रहमिवोदितं ।

स सर्व्वत परिवृतस्त्रिगर्त्तैः सुमहात्मभिः । भ्राष्ट्रभिः सह पुत्रैश्च तथाऽन्यैश्च महारथैः ।

भारद्वाजश्च समरे मत्स्यं विव्याध पविष्णा । ध्वजञ्चास्य श्रेणजो धनुशैकेन चिच्छिरे ।

११२

तदप्यस्य धनुश्चिह्नं विराटो वाहिनीपतिः । अन्यदादत्तं वेगेन धनुभारसहं दृढं ।

शरंश्यामीवियाकारान् ज्वलितान् पन्नगानिव । द्रोणं चिभिमं प्रविव्याध सतुर्मिदंशस्य वाजिनः ।

ध्वजमेकेन विव्याध सारथिञ्चास्य पञ्चभिः । धनुरेकेषुणाऽविध्वत्तत्राकुथ्यद्विजयंभ ।

ततो द्रोणोऽवधीदद्यान् शं सन्नतपर्व्वभिः । अष्टभिर्मरतश्रेष्ठ सतमेकेन पविष्णा ।

स हताश्यादवजुत्य ख्यन्दनाद्दत्तसारथिः । आरुरोह रथं तृणं शङ्खं रथिनाम्बरः ।

११३

ततसौ तु पितापुत्रौ भारद्वाजं रथे स्थितौ । महता शरवर्षेण वारयामासतुर्ध्वंलात् ।

भारद्वाजस्ततः क्रुद्धः शरमाग्रीवियोपमं । चिच्छेप समरे तृणं शङ्खं प्रति महाबलः ।

स तस्य हृदयं भिन्ना पीत्वा शोणितमाहवे । जगाम धरणी वाणे सोहिताद्रंकेन क्वचिः ।

स पपात रथान्तं भारद्वाजशराहतः । हिला धनुः शरंशैव पितुरेव समीपतः ।

हतं खस्यत्सजं दृष्ट्वा विराटः प्राद्वद्वयात् । उत्तम्य समरे द्रोणं व्यात्ताननमिशान्तकं ।

११४

भारद्वाजस्ततस्तूष्णं पाण्डवानां महाचमूं । वारयामास समरे शतशोऽप्य सहस्रम् ।

मिदंशस्यपि महारग्यं द्रोणिनासाद्य संयुगे । आजघाम भुवोक्षेधे नाराचैस्त्रिभिराशुगैः ।

स यमो नरशार्ङ्गो लुनाटे भंक्षितैस्त्रिभिः । मिशरं काञ्चनमयैर्भैस्त्रिभिर्वाच्छ्रितैः ।

अथयत्नामा ततः क्रुद्धो निभेषाटोच्छिष्यण्डनः । सत ध्वजमघो राजन्शुभ्रगानायुधन्तथा ।

शरैर्ध्वजमिहिन्य पातयामास संयुगे । स हताश्यादवजुत्य रथोद्दे रथिनाम्बरः ।

११५

खड्गमादाय सुमितं विनत शरयारणं । श्येनवज्रावरत् क्रुद्धः मिश्रण्डो ययुतापनः ।

सः क्रुद्धश्च महाराज शरतन्तव्य संयुगे । सकारं दृष्ट्वं द्रोणिसदस्तुनमिवाभयत् ।

ततः शरस्यगोपि यष्टमि भरतर्षभ । प्रेषयामास समरे द्रोणि परमकोपनः ।

तामापतन्ती समरे शरदृष्टिं सुदारुणां । अग्निना तीक्ष्णधारेण चिच्छेद बलिनाम्बरः ।
 ततोऽतिविमलं द्रौणि शतचक्र मनारमं । चर्षाच्छिन्ददक्षिणास्य खण्डयामास संयुगे । १२१०
 शरैः सुवज्रशो राजन् तच्च विव्याध पत्रिभिः । शिखण्डी च तत खड्गं खण्डितं तेन सायकैः ।
 आविध्य व्यष्टजन्तूर्णं ज्वलन्ममिव पद्मगं । तमातपन्तं सहसा कालानलमप्रभं ।
 चिच्छेद समरे द्रौणिर्दशैयन् पाणिलाघवं । शिखण्डिनञ्च विव्याध शरैर्बभ्रुभिराथसैः ।
 शिखण्डी तु श्वशं राजंस्ताडयमान शिनै शरैः । आहरोह रथन्तूर्णं माधवस्य महात्मनः ।
 सात्यकिस्त तत क्रुद्धो राक्षस क्रूरमाहवे । अलम्बुषं शरैर्घोरैः प्रत्याक्रिरत सर्व्वत । १२११
 राक्षसेन्द्रस्तप्तस्य धनुश्चिच्छेद भारत । अर्द्धचन्द्रेण समरे तच्च विव्याध सायकैः ।
 माघाञ्च राक्षसीं कृत्वा शरवैर्परवाक्रिरत् । तत्राहुतमपय्याम शनैथस्य पराक्रमं ।
 नासधूमद्यत्समरे वध्यमान शिनै शरैः । ऐन्द्रमस्तञ्च वार्य्येयो योजयामास भारत ।
 विजयाद्यननुप्राप्तं माघवेन यमस्त्रिणा । तदस्तम्बस्यनात्कृत्वा मायान्तां राक्षसीं तदा ।
 अलम्बुषं शरैर्घोरैरभ्याक्रिरत सर्व्वशः । पर्व्वतं वारिधाराभि प्राष्टयीव बलाहक । १२१२
 तत्तथा पीडितं तेन माघवेन महात्मना । प्रदुद्राव भयाद्भवेः हिला सात्यकिमाहवे ।
 तमोजयं राक्षसेन्द्रं स्वयं मघवताऽपि च । शनैद्य प्राणदञ्जिचा योधानां तव पश्यतां ।
 न्यहनन्तावकांश्चापि सात्यकि सत्यविक्रम । निशितैर्बभ्रुभिर्वैष्णोऽद्रवन्त भयाद्विता ।
 रतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदस्यात्मजो बली । धृष्टद्युम्नो महाराज तव पुत्रं जनेयवं ।
 ह्लादयामास समरे शरैः सन्नतपर्व्वभिः । संहाद्यमानो विशिखैर्धृष्टद्युम्नेन भारत । १२१३
 विव्येय न च संचक्षो तव पुत्रो जनेयव । धृष्टद्युम्नश्च समरे दृश्यं विव्याध सायकैः ।
 यथाच निगता चैव तदहुतमिवाभवत् । तस्य सेनापतिं क्रुद्धो धनुश्चिच्छेद भारत ।
 हयाञ्च चतुर सङ्घे निजघान महारथ । शरैश्चैनं सुनिशितैः शोच विव्याध सप्तभिः ।
 स हताश्वान्महाबाज्जरवज्रुत्य महाबली । पदातिरसिमुद्यम्य प्राधावत्पार्थतम्यति ।
 शकुनिस्त समभ्येत्य राजम्यद्भो महाबल । राजानं सर्व्वलोकस्य रथमारोपयत् स्वकं । १२१४
 ततो गुपं पराजित्य पार्थत परवीरहा । न्यहनन्तावकं सैन्यं बभ्रुगणिरिवासुरः ।
 हतवर्षा रणे भीमं शरैरार्क्षत् महारथं । प्रच्छादयामास च तं महामेघो रविं यया ।
 तत प्रहस्य समरे भीमघेन परन्तप । प्रेषयामास सङ्कुद्ध सायकान् कृतवर्षणे ।
 तैर्धैन्यमानोऽतिरथ सात्तत सत्त्वगोऽधिकः । नाकप्यत महाराज भीमं चार्क्षेच्छितैः शरैः ।
 तस्याश्वान्यतुरो हला भीमघेनो महाबल । सारथ्यं पातयामास ध्वजञ्च सुपरिष्कृतं । १२१५
 शरैर्बभ्रुविधैश्चैवमाचिनोत् परवीरहा । शकलीकृतसंज्वाङ्गद्याविद्ध समदृश्यत ।
 हताश्वानु तथा दृष्टे हृषकस्य रथं ययौ । श्यावस्य ते महारान तव पुत्रस्य पश्यतः ।

भीमसेनोऽपि संक्रुद्धस्तव सैन्यमुपाद्रवत् । निजघान'सुसंकुद्धो दण्डपाणिरिवान्तकः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वैतये व्यथीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ बहूनि हि विचित्राणि द्वैरथानि स्र सञ्जय । पाण्डूनां मामकै चार्जुनस्यैषं तव जल्पतः ।

न चैव मामकं कश्चिद्दृष्टं शंससि सञ्जय । नित्यं पाण्डुसुतान् दृष्टानभ्योऽथैव शंससि ।

धीयमानान्त्विमनसो मामकान्त्वगतौजसः । वद मे संयुगे स्तव दिष्टमेव न संशयः ।

॥ रुक्मज उवाच ॥ यथाशक्ति वयोत्साहं युद्धे चेष्टन्ति तावकाः । दर्शयानाः परं शत्रया पौरुषं भरतर्षभ ।

गङ्गायाः सुरनद्या वै स्वादुभूतं यथोदकं । महोदधिगुणाभ्यामस्यैवणलं नियच्छति ।

तथा तत्पौरुषं राजस्तावकानां महात्मनां । प्राप्य पाण्डुसुतान्वीरान् व्यथै भवति संयुगे ।

घटमानान् यथाशक्ति कुर्वाणान्कर्म दुष्करं । न दोषेण कुरुश्रेष्ठ स्वानुबोधान् गन्तुमर्हसि ।

उवाच पराधात् सुमहान् सपुत्रश्च विशास्यते । शयित्वा प्रसयो घोरो यमराष्ट्रविवर्द्धनः ।

आत्मशेषात् समुत्पन्नं शोचितं नार्हसे नृप । न हि रचन्ति राजानः सर्वथाऽत्रापि जीवितं ।

युद्धे सुकृतिनां लोकानिच्छन्ति वसुधाधिपाः । चमूं विगाह्य युथन्ते नित्यं स्वर्गपरायणाः ।

पूर्व्यांश्चे तु महाराज प्रावर्त्तत जनचय' । तन्ममैकमना भूत्वा शृणु देवासुरोपमं ।

आवन्मैवा तु महेश्वाधै महासेनै महावधै । इरावन्तमभिप्रेक्ष्य समेयातां रणोत्कटौ ।

तेषां प्रवृत्ते युद्धे तुमुषं रोमहर्षणं । इरावांस्तु ततः क्रुद्धो भ्रातरौ देवहृषिणौ ।

विष्याथ निश्चितश्चरैः सन्नतपर्वभिः । तावैव प्रत्यविध्येतां समरे चित्रयोधिनौ ।

युथतां हि ततो राजन् विभेषो न स्र दृश्यते । यततोः प्रवृत्ताशय कृतप्रतिकृतैविषोः ।

इरावांस्तु रणे राजघ्ननुविन्दस्व सायकैः । चतुर्भ्यस्तुरो वाहाननययमसादनं ।

भक्त्यां च सुतीक्ष्णाभ्यां धनुः केतुश्च मारिष । चिच्छेद समरे राजस्तदद्भुतमिवाभवत् ।

ऋक्षाऽनुविन्देऽथ रथं विन्दस्व रथमासित । धनुर्गृहीत्वा सुदृढं भारसाधनमुत्तमं ।

तावैकस्यौ रणे बीरावावन्मै रथिगाम्बरो । शरान् मुमुचतस्तू गिरावति महात्मनि ।

ताभ्यां मुक्ता महावेगाः शराः काञ्चनभूषिताः । दिवाकरपर्यं प्राप्य छादयामासुरम्बरं ।

इरावांस्तु ततः क्रुद्धो भ्रातरौ तौ महारथौ । ववपं शरवर्षेण शरार्थं चाप्यपातयत् ।

तस्मिन्निपतिते भूमौ गतसत्त्वेऽथ शरौ । रथः प्रदुद्राव दिग्गः समुद्गन्तव्यस्तदा ।

तौ स जित्वा महाराज मागराजसुतासुतः । पौरुषं ख्यापयंतूर्णं व्यथमत्तववादिनीं ।

सा यथमागा समरे धार्तराष्ट्रो महाचमूः । वेगान् सङ्गविधायकै विषं पीनेव मानवः ।

दृष्टिना शेषश्रेष्ठ्य भगदर्शनं समाद्रवत् । रथेनादित्यवर्षेण सध्वजेन महाघट ।

ततः प्राग्ज्योतिषो राजा मागराजं समास्रितः । यथा वज्रधरः पूर्वं सङ्ग्रामं तारकामये ।

तत्र देवः सगत्यर्था एवयय समागताः । विभेषं नैव विविर्दुर्दृष्टिम्भगदत्तयोः ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

यथा सुरपतिः क्रुद्धस्तासयामास दानवान् । तथैव समरे राजन् द्रावयामास पाण्डवान् ।
 तेन विद्रव्यमाणोऽपि पाण्डवाः सर्वतोदिग्धे । चातारं नाथगच्छन्त खेचनोक्तिषु भारत ।
 भैमसेनिं रथस्थन्तु तत्रापश्याम भारत । शेषा विमनसो भूत्वा प्रद्रवन्त महारथाः ।
 निवृत्तेषु च पाण्डूनां पुनः सैन्येषु भारत । आसौत्रिष्टान्तको धारस्तव मन्यस्य संयुगे ।
 घटोत्कचसतो राजन् भगदत्तं महाहवे । शरैः प्रच्छादयामास मेघं गिरिमिवाश्रुदः ।
 निपात्य तान् शरान् राजा राक्षसस्य धनुस्तान् । भैमसेनिं रणे ठूणीं सर्वमर्षस्तदाडयत् ।
 स तादात्मनो बडभिः शरैः सन्नतपर्वभिः । न विव्यथे राक्षसेन्द्रा भियमान इवाचसः ।
 ततः प्रागञ्ज्योतिषः क्रुद्धसोमरान् स चतुर्दश । प्रेषयामास समरे तांश्च चिच्छेद राक्षसः ।
 तौऽश्नुत्वा स महाबाहुसोमराभिहितैः शरैः । भगदत्तश्च विव्याध सप्तत्या वज्रपन्निभैः ।
 ततः प्रागञ्ज्योतिषो राजा प्रहसन्निव भारत । तस्याश्रोत्रतुरः सङ्क्षेप्रेषयामास सृत्यवे ।
 स हताथे रथे तिष्ठन् राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । शक्तिं चिच्छेप वेगेन प्रागञ्ज्योतिषगजं प्रति ।
 तामातपन्तो स हसा धेमदण्डां सुवेगिनां । त्रिधा चिच्छेद नृपतिः सालकीर्य्यं भूतये ।
 शक्तिं विनिहितो दृष्ट्वा शैडिम्बः प्राद्रवङ्गयात् । यथेन्द्रस्य रणात्पूर्व्यं नमुविदित्यसत्तमः ।
 तं विजित्य रणे शूरं विक्रान्तं ख्यातपौरुष्यं । अजेयं समरे राजन् यमेन वशेण च ।
 पाण्डवो समरे सेनां संममई सकुञ्जरः । यथा वनगजो राजन् शूद्रय्यरति पद्मिनी ।
 मद्देश्यरञ्जु समरे यमाभ्या सह सङ्गतः । खलोथौ ह्लादयाश्चक्रे शरौघैः पाण्डुतन्दनौ ।
 सहदेवस्तु समरे मातुलं वीक्ष्य सङ्गतं । अवारयच्छरौघिनं मेघो यदद्विहाकरं ।
 ह्लादयमानः शरौघेन दृष्टरूपतरोऽभवत् । तयोच्चाद्यभवत् प्रातिरतुना मादकारणात् ।
 ततः प्रहस्य समरे नकुलस्य महारथः । अथान्वे चतुरो राजंश्चतुभिः सायकोत्तमैः ।
 प्रेषयामास समरे यमस्य सदनम्पति । हतान्शान्त्तं रथात्तूर्णमवमुत्स महारथः ।
 आहरोह ततो यानं भातुरेव यमस्विनः । एकस्यौ तु रणे शूरो दृढे विचित्र्य कार्मुके ।
 मद्रराजस्थं कुट्टो ह्लादयेतां रणेत्कटा । संच्छाद्यमानो बडभिः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 खलोथौभ्यां नरक्याभो नाकम्पत घयाऽचसः । प्रहसन्नैव ताश्चापि शरदृष्टिं जघान ह ।
 सहदेवस्ततः क्रुद्धः शरमुद्यम्य वीर्यवान् । मद्रराजमभिद्रुत्य प्रेषयामास भारत ।
 स शरः प्रेषितस्तेन गह्वरान्निव वेगवान् । मद्रराजं विनिर्भेद्य निपपात महोत्तमे ।
 स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थे महारथः । निषसाद महाराज कल्पवृक्ष जगाम ह ।
 तं विषज्ञं निपतितं स्रुतः सन्निव्य संयुगे । अपोवाच रथेनाजो यमाभ्यामभिपीडितं ।
 दृष्ट्वा मद्देश्यरथे धात्रराज्ञाः पराङ्मुखं । सर्वे विमनसो भूत्वा नैदमस्तीत्यपिन्तयन् ।
 निर्जित्य मातुलं सङ्क्षेपेनाद्रीपुत्रो महारथो । दभतुमुदितो गह्वौ सिंहादस्य नदतः ।

१९०

१९०५

१९०८

१९१४

१९१८

अभिदुद्रावतु षष्ठैः तव सैन्यं विद्याम्यते । यथा दैत्यवसूं राजन्निश्रेयैश्चाविवासरौ । १८८
 इति श्रीमहाभारते भीमपथर्षेण भीमपथपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा मथं प्राप्ते दिवाकरे । श्रुतायुपमभिप्रेत्य चोदयामास वाजिनः ।
 अभ्यावत्ततो राजा श्रुतायुपमरिन्दम । विनिघ्नन् मायकैस्तीक्ष्णैर्बभ्रुर्मिननपर्वभिः ।
 स संवार्थं रणे राजा प्रेषितान् पाण्डुसूनुना । शरान् सप्त महेव्यास कौन्तोषाय समर्पयत् ।
 ते तस्य कवचं भित्त्वा पपु शोणितमाहवे । असूनित्र विचिन्वन्तो देके तस्य महात्मनः ।
 पाण्डवस्तु सृष्टं विद्वत्सैन राज्ञा महात्मना । रणे वराहकण्ठेन राजान इदि विद्यथे । १९०
 अथापरेण भजेन केतुं तस्य महात्मनः । रथश्रेष्ठे रथानूर्णं भूमौ पाथो न्यपातयत् ।
 केतुं निपतितं दृष्ट्वा श्रुतायु स तु पार्थिव । पाण्डव विग्रिष्वैस्तीक्ष्णैराजन्विव्याध सप्तभिः ।
 तत क्रोधात् प्रजज्वाल धर्मपुत्रो युधिष्ठिर । यथा युगान्ते भूतानि धधन्निव ऊर्तामनः ।
 क्रुद्धन्तु पाण्डव दृष्ट्वा देवगन्धर्व्वराक्षसा । प्रविश्युर्गङ्गाराज व्याकुल चाणभूज्जगत् ।
 सर्व्वाप्येष्व भूतानामिदमासीन्मनोगतं । लोह्यकानद्य सकुड्हे नृपेऽय धृष्ट्यतीति वै । १९५
 षडययैव देवाद्य चक्रुः खस्ययनं मेहत । लोकानां नृप शान्त्यर्थं क्रोधिते पाण्डवे तदा ।
 स च ब्रोधसमाविष्टो लेलिहन् घृक्षिणी मुहुः । दधारान्मवपुर्धोर युगान्तादित्यसन्निभः ।
 तत सर्व्वाणि सैन्यानि तावकानि विश्राम्यते । निराशान्यम्बंस्तत्र जीवितं प्रति भारतः ।
 स तु धैर्येण तं कोपं सन्निवार्य महाद्युम्नः । श्रुतायुप प्रचिच्छेद मुष्टिदेशे महद्गुणः ।
 अथैनं किन्नधन्वानं नाराचेन सानन्तरे । निर्व्विभेद रणे राजा सर्व्वसैन्यस्य पश्यतः । १९६
 सत्वरं च रणे राजसस्य वाहान्महात्मनः । निजघान शरैः क्षिप्रं सुतश्च सुमहाबलः ।
 हतायन्तु रथं त्यक्त्वा दृष्ट्वा राजस्य पौरुष । विप्रदुद्राव वेगेन श्रुतायु समरे तदा ।
 तस्मिञ्जिते महेव्यासे धर्मपुत्रेण सयुगे । दुर्ध्याधनवलं राजन् सर्व्वमासीत पराङ्मुखं ।
 एतत्कृत्वा महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिर । व्याप्ताननो यथा कालस्तत्र सैन्य जघान ह ।
 चेकितानस्य वाष्पेयो गौतमं रथिनाम्बर । प्रेक्षतां सर्व्वसैन्यानां ह्लादयामास शायकैः । १९७
 सन्निवार्य्य शरान्शान्तं क्षप शरदतो युधिः । चेकितान रणे यत्तं राजन् विश्याध पत्त्रिभिः ।
 अथापरेण भजेन धनुश्चिच्छेद भारतः । सारथिश्चास्य भजेन क्षिप्रहस्तो न्यपातयत् ।
 ह्यद्यांयास्यानधीद्राजभूमौ च पाष्णिभारथो । सोऽपमुत्थ रथानूर्णं गदां जपाह सालतः ।
 स तथा बीरपात्न्या गदया गद्विनाम्बरं । गौतमस्य हयान् हत्वा सारथिश्च न्यपातयत् ।
 भूमिष्ठो गौतमस्य शरान्क्षिपेप पोलस्य । ते शरा सालत भित्त्वा प्राविशन् धरणीतलः । १९८
 चेकितानस्तत क्रुद्धो गदां क्षिपेप ज्ञा पुनः । गौतमस्य मधाकाङ्क्षी वृचक्षेत्र पुरन्दरः ।
 तामापन्नो विपुनामश्लगर्भो महागदा । शरैरनेकसाहसैर्भारयामास गौतमः ।

चेकितानन्वतः खड्गं कोमादुद्धृत्य भारत । लाघरं भद्रमास्त्राय गौतमं समुपाद्रवत् ।
 गौतमोऽपि धनुस्त्रका प्रत्यक्षासि सुमहत्तं । वेगेन महता राजञ्चैकितानमुपाद्रवत् ।
 तावुभौ वलकम्बौ निस्त्रिंश्वरधारिणौ । निस्त्रिंशद्भ्यां सुनीक्षणभ्यामेन्येभ्यं सन्ततचतुः ।
 निस्त्रिंशवेगामिहतौ ततसौ पुंश्वर्यभौ । धरणीमनुसम्प्राप्तौ सर्वभूतनिपेक्षिता ।
 मूर्च्छ्याऽभिपरीताऽहौ व्यायामेन च मोहितौ । ततोऽभ्यधावदमेन करकर्म सुहृत्तया ।
 चेकितानं तयाभूतं दृष्ट्वा समरदुर्मद । रथमारोपयचैनं सर्वैकेभ्यः पश्यत् ।
 तथैव शकुनि इन्द्रो श्यालस्तव विग्राम्भने । आरोपयद्रथं त्वयं गौतमं रथिनाम्बरं ।
 सौमदन्तिं तया क्रुद्धो धृष्टकेतुर्ब्रह्मावल् । नवत्या सायकैः चिमं राजन् वियाध वल्मि ।
 सौमदन्तिरश्वैर्लक्ष्यं वाणैरभोभत । मथ्यन्ति महाराज रथिमिहापनौ यया ।
 भरिःश्रावसु समरे धृष्टकेतु महारथं । हतस्ततद्वयं चक्रे विरथं सायकोत्तमै ।
 निरथञ्चैन्मालोक्य हताथं हतसारथिं । महता शरवैरेण ह्लादयामास संयुगे ।
 स च तं रथमुद्धृत्य धृष्टकेतुर्ब्रह्मामनः । आरुरोह ततो यानं शतानीकस्य मारिषि ।
 चित्रमेनो विकल्पेण राजन् दुर्भरंरक्षया । रथिनो हेमवन्नाहा सौमद्रमभिदुदुवु ।
 अभिमन्योस्तनौसु घोरां युद्धमवर्त्तत । शरीरस्य यथा राजन् वातपित्तकर्मस्त्रिभं ।
 विरथांस्तव पुत्रांसु छत्वा राजन महाहवे । न जघान नरव्याघ्र स्मरन् भोमवचसदा ।
 ततो राज्ञां वज्रशतैर्गजादरथयायिभिः । प्रवृत्तं समरे भीमं देवैरपि दुर्गवदं ।
 प्रयातं शोघमुदीक्ष्य परिचातु सुतांस्तव । अभिमन्युं समुद्दिश्य बालमेकं महारथं ।
 वासुदेवमुवाचेदं कौन्तेय श्वेतवाहन । चोदयास्व नृपयोकेम यचैते वज्रना रथाः ।
 एते हि बहव इन्द्रो कृतस्त्रा युद्धदुर्मदा । यथा न हन्युः सेनां नस्तथा माधव चोदय ।
 स्वमुक्तः स वाष्पेण कौन्तेयेनामितौजसा । रथं श्वेतद्वयैरेक प्रेषयामास संयुगे ।
 निष्ठानको महानाभीत्तव सैन्यस्य मारिषि । यदञ्जुनो रणे क्रुद्धं भयातन्नावकान् प्रति ।
 समासाद्य तु कौन्तेया राजसूतान् नोभरुचिषि । सुग्रहाणमयो राजञ्छिद्रं वचनत्रतोत् ।
 धानामि त्वां युधि श्रेष्ठं कृत्य ते पूर्ववैरिणं । पथ्यायस्त्राय सम्प्रभूतं फलं पश्य सुदाहणं ।
 श्वत्ते दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान् पितामहान् । एवं सञ्जल्पतस्तस्य वीभक्षोः शत्रुपातिनः ।
 शुनाऽपि पश्य वाक्यं सुग्रहो रथयूयप । न चैनमववीत् किञ्चिच्छुभं वा यद्विवाऽऽभूत् ।
 अभिगन्वाञ्जनं वीरं राजमिर्वज्रभिर्हतं । पुरस्तात् पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्चैव सर्वत्र ।
 परिवर्त्तमानं सङ्घो तत्र पुष्पैः सहानघ । शरैः सञ्क्रादयान्मम मेघैरिव दिवाकरं ।
 तत्र प्रवृत्तं सुमहान् सङ्घाम् शोषितोदकः । नायकान् च समरे पाण्डवानाञ्च भारत ।
 इति श्रीमहाभारते भीमवधपर्वणि भोमवधपर्वणि सुगर्काञ्जनवर्माणनेपञ्चाशोतीत्याथा ॥ २५ ॥

॥ शक्य उवाच ॥ स तुद्यमानस्तु शरैर्धगञ्जयः पदाक्षतो नाग इव श्वमन् यस्मि । वाणेन वाणेन महारथाणां विश्वेद् चापानि

रणे प्रसङ्ग ।

संखिद्य चापानि च तानि राजखेयां रणे बीर्यवतां क्षणेन । विव्याध वापैर्युगपन्नहात्मा निशेषमां तेव्यम
न्यमान ।

निपेतुराशौ रुधिरप्रदिग्धास्ते ताडिता शक्रक्षुतेन राजन् । विमिद्यगाचा पतितोत्तमाङ्गा गतामवखिद्यतनुवशाया ।
महो गता पार्थशराभिभूता विचित्ररूपा युगपदिभेद्य । दृष्ट्वा हतांस्तान् युधि राजपुष्पाखिगर्तराज प्रयथै रयेन ।
तेषां रथानामथ घृष्टगोपा दाचिग्रतोऽन्वेऽभ्यपतन्त पार्थै । तथैव ते ते परिबार्थ्य पार्थं प्रकृत्य चापानि महारवाणि । १७५
श्ववीटघ्नन बाणमहौघट्टया यया गिरिं तोयधरा जलौघै । संपीड्यमानंश्च शरोपघट्टया धनञ्जयस्तान्पुधि जातरोप ।
यथा शरैः संयति तैस्तथैतैर्जघान तानप्यथ घृष्टगोपान् । वष्टिं रथांस्तानवजित्य सख्ये धनञ्जय प्रीतमना यमखी ।
अथात्वरङ्गीश्वधाय जिष्णुर्बलानि राज्ञां समरे निहत्य । शिगर्तराशो निहतान् समोक्ष्य महारथांस्तानय वन्धुवर्गान् ।
रणे पुरस्तात्थ नराधिपांस्तान् जगाम पार्थं त्तरतो यथाय । अमिद्रुतं चास्त्रविदा वरिष्ठं धनञ्जयं वोढ्य शिखण्डिमुष्ठा ।
अभ्युद्युक्ते श्रितशस्त्रहस्तौ ररिचिषन्तोऽरयमञ्जनस्य । पार्थोऽपि तानापतत समोढ्य शिगर्तराज्ञा सहितान् नृवीरान्पु १७६
विभ्रंघयित्वा समरे धनुष्मान् गाण्डोवमुकैर्निमित्तैः प्रयत्नैः । भीमं यियासुर्पुंथि सन्दर्भं दुर्व्योधनं सैश्वर्यदीक्ष्य राज्ञ ।
आवारयित्वाभिसम्प्रायथ मुहूर्त्तनापोथ्य बलेन वीर । उत्सृज्य राजानमनन्ववीर्यो जयद्रथादीश्च नृशम्भदीजा ।
ययौ ततो भीमबलो मनखो गाङ्गेयनाजो शरचापपाणि । युधिष्ठिरस्योपबद्धो महात्म समायथौ त्तरतो जातकोप ।
मद्राधिपं सनभित्यज्य सख्ये स्त्रभागमाप्तन्तमनन्तकीर्तिं । सार्द्धं समाद्रोस्ततभीमवने भीमं यथैः प्रन्तवै रणोप ।
तैः सम्पुत्रैः स महारथोद्योगज्ञासुत समरे चित्रयोधो । न विव्यथे प्रन्तवो महात्मा समागत पाण्डुदुः ससौ १७७
पेत्य राजा युधिस्त्यसन्धो जयद्रथोऽप्युग्रबलो मनखी । चिक्कद् चापानि महारथाः प्रसङ्गं तेषां धनुषा वरेण ।
युधिष्ठिरं भोनधेन यमौ च पार्थं तथा युधि सञ्जातकोप । दुर्व्ये धनं क्रोधविषो महात्मा जघान वाणैरनलप्रकाशैः ।
शपेथ शस्त्रेण शलेन चैव तथा विभो चित्रवनेन चापि । विद्धा शरैरेतान् वट्टककोपा देवा यया दैत्यगैः समैः ।
हेन्द्रायुधं शान्तनेन राज्ञा शिखण्डिनं प्रेक्ष्य च जातकोप । अजानमद्रु समरे महात्मा शिखण्डिनं क्रुद्ध उवाच वासं ।
उक्त्वा तथा त्वं पितुरयतो मामहं हनियामि महाप्रतन्तं । भीमं शरैश्चैर्विमलाकवणैः सथं वदामोति ह्यत्र प्रतिज्ञा । १७८
नया न धैर्यं सफलं करोषि देवप्रतं यत्र विरहं युद्धे । मित्याप्रतिज्ञो भव मा नृवीर रचक्ष धैर्यक्ष कुचं यमक्ष ।
प्रेचक्ष भीमं युधि भीमवैगं सर्वास्तपन्तं मम सैन्यसघान् । शरोघञ्जैरतिरिग्भोजनैः कोला यया कालकृतं क्षणेन ।
निहत्यचाप समरानपेक्ष पराजित शान्तनेवेन राज्ञा । विहार्य वन्धूनय सोदरान्थ क्वाथास्त्रे नानुरूपं तवेद ।
दृष्ट्वाऽपि भीमं तमनन्तवीर्यं भद्रक्ष सैन्यं द्रवमाणभेवं । भीतोऽपि चूर्णं द्रुपदस्य पुत्र तया हि ते मुखवर्णोऽप्रघट ।
आश्रायमानेन धनञ्जयेन महाश्वे संप्रसक्तो नृवीर । कथं हि भीष्मात् प्रथितः प्रथियां भय तमघ प्रकरोषि वीर । १७९
स धर्मराजस्य वेषो निश्रम्य रुचाचरं विप्रलापापविद्ध । प्रत्यादेशं मन्यमानो महात्मा प्रतवरं भीमसधाय राजन् ।
तमापतन्त महात्वा जवेन शिखण्डिनं भीमममिद्रवन्तं । आवारयामास हि प्रथ्य रनमखेण घोरेण हि दुर्जयेन ।
स चापि दृष्ट्वा समुदोर्धमाणमखं युगान्ताप्रिसमप्रभाव । नाशौ यमुकैर्द्रुपदस्य पुत्रो रजन् महेश्वरप्रतिमप्रभाव ।

तस्यै च तत्रैव महाधनुभान् शरैस्तदस्त्रं प्रतिवाधमानः । अथाददे वारुणमन्यदस्त्रं शिखण्डायोधं प्रतिघातमस्य ।
तदस्त्रमस्त्रेण निवार्यमाणं सखाः सुरा ददृशुः पार्थिवाद्य । भीमस्तु राजन् समरे महात्मा धनुः सुचित्रध्वजमेव
चापि ।

१००

द्विजानन्दत्याण्डसुतस्य बीरो युधिष्ठिरस्त्रजमोढस्य राज्ञः । ततः समुत्सृज्य धनुः सवाणं युधिष्ठिरं वीक्ष्य भयाभिभूतं ।
गदां गृहीत्वा भिषपात सख्यौ जयद्रथंभीमसेनं पदातिः । तमापतकं सहसा जवेन जयद्रथं सगदं भीमसेनं ।
विव्याध घोरैर्यमदण्डकस्यै शितैः शरैः पञ्चशतैः समन्तात् । अचिन्तयित्वा म शरान्तरखी वृकोदरः क्रोधपरोतचेताः ।
जघान् वाहान् समरे, समस्तानारदृजान् विन्दुराजस्य सख्यौ । ततोऽभिवीक्ष्याप्रतिमप्रभावस्रवात्मजस्तरमाणो रयेत् ।
अभ्यार्यथा भीमसेनं नियन्तुं समुद्यत्सु, सुरराजकल्प । भीमोऽप्ययेन सहसा विनय प्रत्युद्योगे गदया तर्जमानः । १०-१
समुद्यतां तां यमदण्डकानां दृष्ट्वा गदान्को कुरवः सनन्तात् । विहाय सर्वे तव पुत्रमुपै पातं गदायाः परिहर्षुकामाः ।
अपक्रान्तास्तुने संविभदं सुदाहणे भारत भोदनीये । अमूढचेतास्तस्य चित्रसेनो महागदामापतन्ती निरीक्ष्य ।
रथं समुत्सृज्य पदातिरागौ प्रदृष्ट्वा खड्गं विमञ्च्य चर्म । अत्रयुनः सिंह इवाचलायाज्जगाम नं भूमिसम्पदेभं ।
गदाऽपि सा प्राप्य रथं विचित्रं, सार्धं सख्यौ विनिहत्य सख्यौ । जगाम भूमि ज्वलिता महेस्ता भ्रष्टाश्वराङ्गामिव सन्तन्ती ।
आद्यर्थरूपं समहस्तदीया दृष्ट्वैव तद्गततरः सम्य ब्रष्टा । सर्वे विनेदुः सहिता समन्तात् प्रपूजिरे तवं पुत्रं सम्यैत्या । १०-२

१०-१

१०-२

१०-२

इति श्रीमहाभारते भीमवधपर्वणि भीमवधपर्वणि चित्रसेनरथभङ्गे पद्यगीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ विरथं तं ममासाद्य चित्रसेनं मनस्विनं । रयमारोपयामास विकर्णस्तनयस्तव ।

तस्मिंश्चाथा वचमाने तुमुने सद्गुणे स्मरं । भीष्म, शान्तनवसूरीं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ।

ततः शरयनागाया समकल्पन्त सञ्जयाः । सत्योरास्त्रमनुप्राप्तं मेनिरे च युधिष्ठिरं ।

युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो यमाभ्यां सहितः प्रभुः । महेश्वारं नरव्याघ्रं भीष्मं शान्तनवं यथौ ।

ततः शरसहस्राणि प्रमुञ्चन् पाण्डवो युधि । भीष्मं सञ्छादयामास यथा भेषो दिवाकरं ।

तेन सम्यक् प्रणीतानि शरजालानि भाग्य प्रतिजयाह गाङ्गेय, शतशोऽय सहस्रश ।

तथैव शरजालानि भीमेषास्तानि मारिय । आकाशे समदृश्यन्त खगमानां व्रजा इव ।

निमेषाङ्गान्तु कौन्तेयं भीष्म, शान्तनवो युधि । अदृश्यं समरे चक्रे शरजालेन भाग्य ।

नतो युधिष्ठिरो राजा कौरवस्य महात्मन । नाराचम्प्रेययामास क्रुद्ध आश्रोविषोपमं ।

असम्प्राप्तन्तु तं तव क्षुरप्रेण महारथ, । चिच्छेद समरे राजन् भीमस्तस्य धनुस्तथा ।

तनुच्छित्त्वा रणे भीष्मो नाराचं कालमस्मितं । निजग्रे कौरवेन्द्रस्य हयान् काञ्चनभूषणान् ।

हताश्वन्तु रथं त्यक्त्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । आहरोह रथं तर्षे नकुलस्य महात्मन, ।

यथावपि सुभंकुष्ठो समासाद्य रणे तदा, शरैः सञ्छादयामास भीष्म, परपुरञ्जय ।

तौ तु दृष्ट्वा महाराज भीष्मवाणप्रपीडितौ । जगामाद्य परं चिन्तां भीष्मस्य वधहाङ्गया ।

ततो युधिष्ठिरो राजन् राजस्तान् समचोदयत् । भीष्मं शान्तनवं सर्व्यं निहतेति सुदृष्टवान् ।

ततले पार्थिवा, सर्वे अत्रा पार्थस्य भाषितं । महता रथंशेन परिवव्रु पितामहं ।

१०-०

१०-१

स समन्तात्परिवृतः पिता देवप्रतस्तव । चिकीड भूभया राजन् पातधानो महारथान् ।

तं चरन्तं रणे पार्था ददृग्ः कौरवं युधि । दृग्मध्ये प्रविश्यैव यथा भिङ्गिगुं वने ।

तर्जयानं रणे शूरास्त्रामयानञ्च भावयैः । दृष्ट्वा त्रिसुमं हाराञ्च भिङ्गुं दृग्गणा इव ।

रणे भरतविन्ध्य ददृग्ः चक्षिया गतिं । अग्निशत्रुमन्त्रायस्य यथा कर्त्तुं दिधवतः ।

शिरांसि रथिनां भोगः पातयामास संयुगे । तासेभ्य इव पत्नानि फलानि कुशलो वरः ।

पतद्भिश्च महाराज शिराभिर्धरणीतले । बभूव तुमुलः शब्दः पततामग्गनामिव ।

तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वृत्तमाने सुदारुणे । सर्वपाभेव भैत्यानामोद्घातिकरो महान् ।

भिन्नेषु तिन व्यूहेषु चक्षिया इतरेतरं । एकमेकं समाह्वयं युद्धाधैवोपतस्थिरैः ।

शिशुषो तु समावाच भारतानां पितामहं । प्रभिक्षुद्राव वेगेन तिष्ठतिष्ठेति चाग्रवीत् ।

अनादृत्य ततो भीष्मस्तं शिष्टिष्ठनमाह्वयं । प्रयथो ह्यञ्जयान् भोगः स्त्रीत्वं चिन्त्य शिष्टिष्ठितः ।

ह्यञ्जयाद्य ततो दृष्ट्वा दृष्ट्वा भीष्मं महाह्वयं । सिंहेनादान् सङ्गविधासंकुः शङ्कविमिश्रितान् ।

ततः प्रवृष्टे युद्धे व्यतिपकरथदिपे । अपरां दिशमास्त्राय स्थिते सवितरि प्रभो ।

धृष्टद्युम्नोऽप्यपाञ्चाख्यः सात्यकिश्च महारथः । पीडयन्तो भृशं सैन्यं शक्तितोमरदृष्टिभिः ।

शरैश्च वज्रभोराजस्राजस्रावकावणैः । ते हन्यमानाः समरे तावकाः पुष्टपर्वभ ।

आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा न व्यजन्ति च संयुगे । यथोत्साहञ्च समरे जघ्नोऽकमहारथाः ।

तत्राक्रन्दो महानासोतावकानां महात्मना । वध्यतां समरे राजन् पापंतेन महात्मना ।

तं श्रुत्वा निन्दं घोरं तावकानां महारथैः । विन्दानुविन्दावावन्धैः पापंते प्रत्युपस्थिता ।

तौ तस्य तुरगान् हत्वा त्वरमाणौ महारथौ । क्लादयामासतुहभौ शरवैषण्यं पापंते ।

श्रवणुत्याथ पाञ्चाख्ये रथान्तरं महारथः । आरौह रथं तृणं सात्यकिः समहात्मनः ।

ततो युधिष्ठिरो राजा महत्या भनया द्रुतः । श्रवन्त्यां समरे कुद्रावभयात् स परन्तपो ।

तथैव त्व पृच्छोऽपि सर्वैर्योगिनः सारिप । विन्दानुविन्दौ समरे परिवार्यौपतस्थिवान् ।

अञ्जनद्यापि संक्रुद्धः समरे चक्षियर्थमान् । अयोधयत् सङ्ग्रामे वज्रपाणिनिवासुरान् ।

द्रोणस्य समरे क्रुद्धः पुत्रस्य प्रियकृत्तव । व्यधमत सर्वैपाञ्चालोखतराशिमिवानलः ।

दुर्ध्याधनपुरोगान्त्सु पुञ्जास्तव विश्राम्यते । परिवार्यै रणे भोगं युयुधुः पाण्डवेः सह ।

ततो दुर्ध्याधेना राजा सोहितायति भास्करे । प्रावृत्तं नदी घोरं शोणितो घतरङ्गिणी ।

गोमायुगणसहोर्णा चनेन रजनीमुखे । शिवाभिरग्निभिर्यत्सुवर्गैर्भैरवं रवं ।

घोरमायोधनं जज्ञे श्वेतसहसमाकुलं । राक्षसाथ पिशाचाथ तथाऽन्ये पिशिताग्निनः ।

समन्ततो व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः । अजुतोऽप्य सुशशादीन् राज्ञस्तान् सपदानुमान् ।

विजित्य द्रुतनामथे यथौ खमिउरं प्रति । युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो भ्रातृभिः सहितः प्रभुः ।

प्रयथौ शिविरं राक्षसिमाथां सेवया द्रुतः । भीमधनोऽपि राजञ्च दुर्ध्याधनमुखावयान् ।

अवजित्य नृपान् सङ्घे प्रययौ शिविरम्प्रति । दुर्व्योधनोऽपि नृपतिं परिवार्य महारणे ।
 भीष्म शान्तनवत्वं प्रययौ शिविरं प्रति । द्रोणेण द्रौणि कृपं शक्यं कृतवर्मा च सात्वत ।
 परिवार्य चमृ सर्व्या प्रययुः शिविरं प्रति । तथैव सात्यकीराजन् दृष्ट्युषस्य पार्वत ।
 परिवार्य रणे योधान्यतु शिविरं प्रति । स्वमेते महाराज तावका पाण्डवै सह ।
 पर्वथवंतस्त सहिता निशाकौले परन्नापा । तत स्त्रियविर गत्वा पाण्डवां कुरवस्तथा ।
 न्यविशन्त महाराज पूजयन्त परस्पर । रक्षा कृत्वात्मन शूराण्यस्यगुल्मान्यथाविधि ।
 अपनोय च शन्यासो स्नात्वा च विविधैर्जले । कृतस्त्रस्ययना सर्व्वं स्वयमानाश्च वन्दिभि ।
 गीतवादित्रशब्दैश्च शकीडन्त यमस्त्रिन । मुहुर्त्तमिव तत्सर्व्वमभवत् स्वर्गवर्षित ।
 न हि धुङ्कथाद्वाङ्मिक्तं चक्रुर्नरर्षभा । ते प्रसुप्ते बले तत्र परिश्रान्तजने नृप ।
 हस्त्ययवज्जले राजन् प्रेक्षणीये बभूवतु ।

१८४०

१८४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सप्तमदिवसयुद्धावहारे सप्तशोनीध्याय ॥ ८७ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ परिणाम्य निशान्तान् सुखसुप्ता जनेश्वरा । कुरव प्राण्डवाश्चैव पुनर्युद्धाय निर्ययुः ।

तत शब्दे महानासीत सैन्ययोद्भयोरपि । निर्गच्छमानयो सङ्घे सागरप्रतिभो महान् ।
 ततो दुर्व्योधनो राजा चित्रसेनो विविमति । भीष्मश्च रथिना श्रेष्ठे भारद्वाजश्च योधिवाञ् ।
 रकीभूना सुसयत्ता कौरवाणां महारथा । व्यूढान्य विदधूराजन् पाण्डवान् प्रति दशिता ।
 भीष्म कृत्वा मह व्यूहं पितृ तत्र त्रिगाम्यते । सागरप्रतिमङ्गार वाहनेभित्तरेऽङ्गित ।

१८४०

अथत सर्व्वसैन्यानां भीष्म शान्तनवो ययौ । मालवैर्दाक्षिणात्यैश्च श्रावण्यैश्च समन्वित ।
 ततोऽनन्तरमेवाभीष्मारद्वाज प्रतापवान् । पुलिन्दैः पारदैश्चैव तथा चुरकमालवै ।

द्रोणादनन्तरं यत्तो भगदत्त प्रतापवान् । मागधैश्च कलिङ्गैश्च पिशाचैश्च त्रिगाम्यते ।

भगदत्तादनु नृप कौशल्याऽप्य दृढदल । भेलकैश्चैवपुंरैश्चैव चिच्छिलैश्च समन्वित ।

१८४१

दृढदलस्तत शूरशैगर्त्तं प्रत्यसाधिप । काश्याजैर्बल्लभिसाङ्गैश्चैवैश्च सहस्रश ।

द्रौणिश्च रभस शूरस्त्रिगतादनु भारत । प्रययौ शिंहनादेन नादयानो धरातल ।

तथा सर्व्वेण सैन्येन राजा दुर्व्योधनस्तदा । द्रोणेरनन्तर प्रायात सोदरैः परिवारित ।

दुर्व्योधनादनु तत कृप शारदतो ययौ । स्वमेघ महाव्यूहं प्रययौ सागरोपम ।

रेजुस्तपताकाश्च श्वेतच्छताणि वा विभो । अङ्गदान्यश्च चिनाणि महार्वाणि धनुषि च ।

१८४२

तच्च दृष्ट्वा महाव्यूहं तावकाना महारथ । युधिष्ठिरोऽश्वोत्तूष्णं पार्षतं पृतनार्पित ।

पश्य व्यूहं सहेष्यास निर्व्विन्त सागरोपम । प्रतिव्यूहन्वमपि वै कुरु पार्षत भाचिरं ।

तत स पार्षत शूरो व्यूहशक्रे सुदारुणं । शृङ्गाटक महाराज परव्यूहविनाशन ।

शृङ्गाभ्या भीमसेनश्च सात्वाकिय महारथ । रथैरनेकसाहस्रै तथा हयपदातिभि ।

नाभ्यामभूवत्श्रेष्ठ श्वेताश्वो वानरध्वज । मध्ये युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रो च पाण्डव ।

अथेते महेष्वासाः सहस्रान्या नराधिपाः । यूद्धं तं पूरयामासुथूष्णगात्रविभारदाः ।
 अभिमन्युस्ततः पद्यादिराटश्च महारथः । द्वैपदेयाश्च भृदिष्टा राक्षसश्च घटोत्कचः ।
 स्वमेतन्महायूद्धं यूद्धं भारत पाण्डवाः । अतिष्ठन्समरे शूरा योद्धुकामा जयैषिणः ।
 भेरुशब्दाद्य हतमुला विमिश्राः शङ्खनिःस्रवैः । छडितास्फाटितोरकुष्टैः सुभीमाः सर्वतो दिग् ।
 ततः शूरा समासाद्य समरे ते परस्परं । नैवैरनिमित्पैराजववैचल परस्परं ।

१५०

मनोभिक्षे मनुष्येन्द्र पूर्व्वं योधाः परस्परं । युद्धाय समवर्त्तन्त समाह्वयेतेतरं ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धे धोररूपं भयावहं । तावकानां परेषाञ्च निग्रतामितरेतरं ।
 नाराचा निग्रिताः सङ्घो सप्यन्ति स्म भारत । व्यान्तानना भयकरा उरगा इव सर्वशः ।
 निष्पेतुस्त्रिंशसा शङ्खलैलधैताः सुतेजनाः । अस्त्रदेभ्यो यथा राजन् भ्राजमानाः शतश्रुदाः ।
 गदाश्च विमलैः पट्टैः पिनङ्गाः खणभूपिताः । पतन्वस्तत्र दृश्यन्ते गिरिशृङ्गापमाः शूभाः ।
 निःखिंश्राद्य थराजन्त विमलाम्बरध्वजिभाः । आर्षभाणि च चर्षाणि शतचन्द्राणि भारत ।
 अशोभन्त रणे राजन्पतमानानि सर्वशः । अन्योऽन्यं समरे मेने युध्यमाने नराधिप ।
 अशोभेता यथा दैत्यदेवमेने समुद्यते । अभ्यवर्त्तन्त समरे तेऽन्योऽन्यं वै समन्ततः ।

१५१

रयास्तु रथिमिल्लूर्णं प्रेषिताः परमाह्वेः । युगैर्धुंगानि शंखिश्च युयुधुः पार्थिवधर्षभाः ।
 दन्तिनां युध्यमानानां सङ्घर्षात् पावकोऽभवत् । दन्तेषु भरतश्रेष्ठ सधूमः सर्वतो दिग् ।
 प्रावैरभिहताः कैचिद्भजयोधाः समन्ततः । पतमानाः स्म दृश्यन्ते गिरिशृङ्गास्रगा इव ।
 पदास्तायाप्युदृश्यन्त निग्रन्तो हि परस्परं । चित्ररूपधरा शूरा नखरप्रासयोर्धिनः ।
 अन्योऽन्यन्ते समासाद्य कुरुपाण्डवसैनिकाः । शरैर्नानाविधाकारै रणे निन्दुर्यमत्तयं ।
 ततः शान्तनवो भीष्मो रथयोधेण नादयन् । अभ्यागमद्रणे पाण्डून्धनुःशब्देन मोहयन् ।
 पाण्डवानां रथाद्यापि नदन्तो भैरवं रवं । अभ्यद्रवन्त संयत्ता धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धे तव तेषाञ्च भारत । नराश्वरथनागैर्ना व्यतिपक्तं परस्परं ।

१५२

इति श्रीमद्भागवते भोग्यधर्षणि भोग्यधर्षणि अष्टमदिवसयुद्धारम्भे अष्टाशोडशोऽध्यायः ॥ ८८ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ भोग्यन्तु समरे कुद्धं प्रपतन्तं समन्ततः । न श्रेष्ठः पाण्डवा द्रष्टुं तपन्तिव भास्करं ।
 ततः सर्वोणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य प्राप्सनात् । अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं मर्दयन्तं शिरैः शरैः ।
 स तु भीष्मो रणघापो सोमकान् सहस्रञ्चयान् । पाञ्चालाश्च महेष्वासान् पातयामास सायकैः ।
 तं वध्यमाना भोग्येण पाञ्चालाः सोमकैः सह । भोग्यमेवाभ्ययुक्त्वा त्वाङ्गा मृत्युकृतं भयं ।
 सं तेषां रथिनाम्बिरो भोग्यः शान्तनवो युधि । चिच्छेद्द समरे राजन् वाह्नयश्च विरांश्चि च ।
 विरथाश्वयिनयकौ पिता देवप्रतप्तवः । पतितान्युत्तमाङ्गानि श्वेदेभ्यो हयसादिनां ।
 निर्यन्तुर्याश्च मातङ्गान् शयानान् पर्थ्वतोपमान् । अपश्याम महाराज भोग्यस्त्रेण प्रमोहितान् ।
 न तपशोद् पुमान् कथितं पाण्डवानां विमान्यते । अन्यत्र रथिनां श्रेष्ठास्त्रिमथेनान् महाबलान् ।

१५३

१५४

स हि भीमं समासाद्य ताडयामास संयुगे । ततो निष्ठानको चौरो भीमभीमसमागमे ।
 बभूव सर्वसैन्यानां धोररूपो भयानक । तथैव पाण्डवा दृष्ट्वा विह्वलादमयानदन् ।
 ततो दुर्व्याधनो राजा सोदर्यैः परिवारित । भीमं जुगोप समरे वर्तमाने जनचये ।
 भीमस्तु सारथिं हत्वा भीष्मस्य रथिनाम्बर । विद्रुताथे रथे तस्मिन् द्रवमाणे समन्तत ।
 सुनाभस्य शरैणाग्नौ गिरिचिच्छेद चारिहा । सुरप्रेण सुतो ह्येन स हतो न्यतद्भुवि ।
 तस्मिन् हते महेश्वासे तव पुत्रे महारथे । नात्थ्यन्त रणे शूरा सोदर्याः सप्त मारिष ।
 आदित्यकेतुर्ब्रह्माग्नी कुण्डधारो महोदर । अपराजित पण्डितको विशालाच मुदुर्जय ।
 पाण्डवं विचबन्नाह विचित्रकवचायुधा । श्रभ्वर्त्तन्त सङ्गामे योद्धुकाम रिमर्दनाः ।
 महोदरस्तु समरे भीमं विव्याध पश्चिभिः । नवमिर्वज्रसङ्काशैर्मुचिं दृवन्ना यथा ।
 आदित्यकेतुः सप्तत्या ब्रह्माग्नी चापि पश्चभिः । नवत्या कुण्डधारस्तु विशालाचस्य सप्तभिः ।
 अपराजितो महाराज पराजिष्णुर्महारथ । शरैर्वज्रभिरानर्च्छेद्भीमघने महाबलं ।
 रणे पण्डितकृद्घनं विभिर्बाणैः समर्पयत् । स तन्नमस्ये भीमः शत्रुभिर्वध्वनाहवे ।
 धनुः प्रपीड्य बामेन करेणामित्रकर्षण । गिरिचिच्छेद समरे शरैः शरणनपर्वणा ।
 अपराजितस्य सुनर्षं तव पुत्रस्य संयुगे । पराजितस्य भीमेन निपपात गिरो मर्द्दा ।
 अथापरेण भ्रमेण कुण्डधारं महारथं । प्राहिणेऽमृद्युगकाय सर्वेष्वेवस्य पश्यत ।
 तत पुनरमेयात्मा प्रसन्नाय शिलोमुखं । प्रिययामास समरे पण्डितं प्रति भारत ।
 स शर पण्डितं हत्वा विवेश धरणीतले । यथा नरं निहत्याग्नौ भुजग कालचोदित ।
 विशालाचगिरिश्चिह्वा पातयामास भूपते । विभि शरैरदीनात्मा स्मरन् क्रोधं पुरातनं ।
 महोदरं महेश्वासं नाराचेन स्तनान्तरे । विव्याध समरे राजन्स हतो न्यतद्भुवि ।
 आदित्यकेतोऽम्बुद्वजं क्षिप्त्वा वाणेन संयुगे । भ्रमेण शत्रुतोऽह्णेन गिरिचिच्छेद भारत ।
 ब्रह्माग्निं ततो भीम शरैः शरणनपर्वणा । प्रेषयामास संक्रुद्धो यमस्य सदनं प्रति ।
 प्रदुद्रुवस्तस्येऽग्रे तव पुत्रा विशाम्यते । मन्यमाना हि तस्यैव सभायां तस्य भाषिते ।
 ततो दुर्व्याधनो राजा श्रातृव्यसनकर्षित । श्रवणोत्सावकान् सर्वान् भीमोऽयं बध्नात्तस्मिन् ।
 स्वमेते महेश्वासा पुत्रास्तव विशाम्यते । श्राद्धं सन्दृश्य निहतान् प्रास्मरन् हितदहच ।
 यदुक्त्वाभू महाप्राज्ञ चत्ता हितमनामयं । तदिदं समनुप्राप्तं वचनं सत्यवादिन ।
 सोभमोऽहसमाविष्टः पुत्रप्रीत्या जनाधिप । न बुध्यसे पुरा यत्तु तथ्यमुक्तं हितं वचनं ।
 तथैव च बधाधीय पुत्राणा पाण्डवो बली । नूनं जातो महाबाहुर्धर्म्या हन्तोह कौरवान् ।
 ततो दुर्व्याधनो राजा भीष्ममासाद्य मारिष । दुःखेन महता विष्टो विवलापातिदुःखित ।
 निहता भ्रातरः शूरा भीमघनेने मे युधि । यतमानास्तथाऽन्येऽपि हन्यन्ते सर्वैर्नेनिका ।
 भवान् मर्धस्थिततथा नित्यमस्मानुपचते । सोऽहं कापयमास्वः पश्य देवमिदं मम ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तत कुहू पिता देवमतस्त्वै । सुयोधनमिदं वाक्यममवोत् सायुषोत्तम । १९९
 एकमेतन्मया पूर्वं द्रोणेन विदुरेण च । गान्धार्थ्या च यमस्त्रिन्या तत्र तात न बुद्धवान् ।
 समयय मया पूर्वं छतो व शत्रुकर्षण । नाहं युधि विमोक्तव्यो नाप्याचार्य्यं कथञ्चन ।
 यं यं हि धार्तराष्ट्राणां भीमो द्रुप्यति संयुगे । हनिष्यति रणे तन्तं सत्यमेतद्भवीमि ते ।
 स त्व राजन खिरो भूत्वा दृढो हत्वा रणे मति । योधयस्व रणे पार्थान् स्वयं हत्वा परासय ।
 न शक्या पाण्डवा जेतु देवैरपि सत्रासवै । तस्माद्युद्धे मतिं हत्वा खिरां युधस्व भारत ॥ १९९
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि आदित्यकेतुप्रमथनिवधे एकोनवनवतितमोऽध्याय ॥ ८० ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ इष्ट्वा मम हतान् पुत्रान् बहूनेकेन सञ्जय । भीमो द्रोण कृपयैव किमकुर्वत सञ्जय ।
 अहन्यहनि मे पुत्राः । चयं गच्छन्ति सञ्जय । मन्येऽहं सर्वथा सूत देवेनोपहता मृग ।
 यत्र मे तनया सर्वे जीयन्ते न जयन्त्युत । यत्र द्रोणस्य भीमस्य कृपस्य च महात्मन ।
 भौमदत्तस्य भीरस्य भगदत्तस्य चोभयो । अथत्याघस्तनस्तात शूराणां समहात्मनां ।
 अन्वेषाच्चैव शूराणां मध्यगास्तनया मम । यदहन्यन्त सङ्ग्रामे किमन्यद्भागवेषु न । १९९
 न हि दुर्व्याधेना मन्दं पुरा प्रोक्तमबुध्यत । वार्य्यमाणो मया तात भीमेण विदुरेण च ।
 गान्धार्थ्या चैव दुर्मथाः । सतं प्रियकारुष्या । नावबुध्यत् पुरा भोहात्तस्य प्राप्तमिदं फलं ।
 दक्षीममेव समरे पुच्छामम विज्ञेयत । अहन्यहनि भकुद्धो नयते यमसादनं ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ इदं तत्कमनुप्राप्तं सच्युतं वनमुत्तमं । न सुहृवानसि विभो प्रोक्ष्यमानं हितं तया ।
 निवारय सुताम् घृतात् पाण्डवान् माद्रुद्धेति च । सुहृदा हितकामानां श्रुतं तत्तदेव च । १९९
 न शुकृपसि तदास्यं सर्वं पर्यमिवोपध । तदेव त्वामनुप्राप्तं वचनं साधुभाषितं ।
 विदुरेन्द्रोऽपि भीमप्राणां तथाऽन्यथा हिनैषिण । अहत्वा वचनं पर्यं चयं गच्छन्ति कौरवाः ।
 तदेतत् समनुप्राप्तं पूर्वमेव विधाष्यते । तस्मान्ने इष्टुं तस्मिन् यथा युद्धमवर्तत ।
 मथ्यन्ति समहारौऽत्र सङ्ग्रामं समपद्यत । लोकसयकरो राजमानं निगदत इष्टुं ।
 तत सर्वानि केन्यानि धर्मपुत्रस्य प्रथमान् । संन्यान्यभ्यधावन्त भीममेव जिघांसया । १९९
 धृष्टद्युम्नः शिशुपथो च सायकिय महारथ । युक्तानीका महाराज भीममेव समभ्ययु ।
 विराटो द्रुपदेवैव सहितं सर्वमासते । अभद्रवना सङ्ग्रामे भीममेव महारथा ।
 वैकेका धृष्टकेतुश्च कुन्तिभोजश्च दक्षिणः । युक्तानीका महाराज भीममेव समभ्ययु ।
 चर्मुना द्रौपदेवाय चैवितानय धीर्यवान् । दुर्व्याधनसमादितान् राक्षीं सर्धान् समभ्ययु ।
 अभिमन्युश्च सा वीर्यं शिशुपथ महारथ । भीममेव यं कुहूत्यभ्यधावन्त कौरवान् ॥ १९९
 द्विधाभ्येतरथत्वा पाण्डवैः कौरवा युधि । तेषु कौरवैराजयवधस्त परे रणे ।
 द्रोणस्य रदिमोऽथ । मे मकाम् एष्ये च । अभद्रवन्तं कुहू प्रेवदिव्यन्यमस्य ।
 तथाऽहो महाभाषीत् एष्यमानं महामनां । मथ्यते समरे राजन् महाराजेन धर्मिणा ।

द्रोणेन निहतास्तव चक्षिया बहवो रणे । विचेष्टनो व्यदृश्यन् व्याधिक्रिष्टा नरा इव ।
 कूजता क्रन्दताश्चैव स्नानताश्चैव संयुगे । अनिम्नं श्रूयते शब्दं कुन्निष्ठानां नृणामिव ।
 तथैव कौरवेषाणां भीमसेनो महाबल । चकार कर्दनं घोरं क्रुद्धं काल इवापरः ।
 वथतां तव भैरव्यानामन्याऽन्येन महारणे । प्रावर्त्तत नदी घोरान् रुधिरौघप्रवाहिनी ।
 स सङ्गमो महाराज घोररूपोऽभवत्प्रहान् । कुक्ष्या पाण्डवानाञ्च थमराष्ट्रविवर्द्धन ।
 ततो भीमो रणे क्रुद्धो रभसश्च विशेषतः । गजानोकं समाघाद्य प्रेययामास मृत्यवे ।
 तत्र भारत भीमेन नाराचाभिहता गजाः । पितुः सेदुश्च नेदुश्च दिग्दय परिवधुम् ।
 द्विजहस्ता महानागाश्चिह्नगवाचाश्च मारियः । क्रौञ्चवदिनदन्तश्च पृथिवीमधिमिश्रितः ।
 नकुलं सहदेवश्च इयानीकमभिद्रुतैः । ते ह्यथा काञ्चनापीडा रक्ताभाण्डपरिच्छदाः ।
 पथमाना व्यदृश्यन् प्रतोमोऽय सहस्रम् । पतद्भिश्च हयैराजन समासोऽथत मेदिनो ।
 निजिह्वैश्च श्वसद्भिश्च कूजद्भिश्च गतासुभिः । हयैर्वभौ नरथेष्ट नानारूपधरैर्धरा ।
 अर्जुनेन हतैः सङ्घे तथा भारत राजभिः । प्रवभौ वसुधा घोरान् तत्र तत्र विशासते ।
 रथैर्मैर्ध्वजैश्चिह्नैश्चैवैश्च सुमहाप्रभैः । चामरव्यजनैश्चिह्नैर्निह्नतैश्च महायुधैः ।
 हारैर्निष्कैः सकेयुरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः । उष्णपैरपविह्वेयुः पताकामिश्च सर्वम् ।
 अनुकैर्ध्वंशुमैराजन्त्यैश्चैश्च सहरग्निभिः । शंखैश्च वसुधा भाति वसन्तो कुसुमैरिव ।
 एवमेव चयो वृत्तं पाण्डूनामपि भारत । क्रुद्धे शान्तनवे भीमे द्रोणे च रथिनाम्बरैः ।
 अथत्याग्नि हृपे चैव तथैव हतवर्ष्णि । तथेतेरेषु क्रुद्धेषु तावकानामपि चय ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वण्यष्टमदिवसयुद्धे नवतितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
 ॥ सञ्चयउवाच ॥ वर्त्तमाने तथा रौद्रे राजन् वीरवरचये । शकुनि सौवल्ल श्रीमान् पाण्डवान् समुपाद्रवत् ।
 तथैव सालतो राजन् हार्दिक्यं परवीरहा । अभ्यद्रवत सङ्ग्रामे पाण्डवानामनौकिनो ।
 तथा काम्बाजमुख्यानां नदीजानाञ्च वाजिना । आरट्टानां महीजानां पिन्धुजानाञ्च सर्वम् ।
 वानायुजानां शूभ्राणां तथा पर्वतवासिना । वाजिना वज्रभिः सङ्घे समन्तात्पथ्यैवारयत् ।
 ये चापरे तित्तिरजा जवना वातरहस्य । सुवर्णालङ्कृतैस्तत्र वर्षवद्भिः सुकल्पितैः ।
 हयैर्वातजवैर्मुखैः पाण्डवस्य सुतो बली । अभ्यवर्त्तत तैर्न्यैश्च दृष्टरूपं परन्तप ।
 अर्जुनस्थात्मान् श्रीमान् इरावाब्राम वीर्यवान् । सुतायां नागराजस्य जात पाथेन धीमता ।
 शेरवतेन सा दत्ता ह्यनपत्या महात्मना । पत्या हते सुपर्शेन कृपणा दीनचेतना ।
 मार्यायै ताञ्च जयाह्य पाथ्यं कामवशानुगा । एवमेव समुत्पन्न परचेष्टार्जुनात्मजम् ।
 स नागलोके सृष्ट्वो माचा च परिरचितम् । पित्र्येण परित्यक्तं पाथ्यं देवाहुरात्मना ।
 रूपवान् बलसम्पन्नो गुणवान् सत्यविक्रमः । इन्द्रलोके जगामाशु श्रुत्वा तथार्जुनङ्गतम् ।
 सोऽभिगम्य महावाङ्म पितरं सत्यविक्रमम् । अभ्यवादयत ह्यपे नियमेन हताञ्जलि ।

१८१४

१८२०

१८२५

१८३०

१८३५

१८४०

न्यवेदयत चात्मानमञ्जुनस्य महात्मनः । इरावानसि भद्रको पुत्रयार्हं तव प्रभो ।
 मातुः समागमो यस्तु तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् । तत्र सर्वं यथाष्टकं अनुसम्भार पाण्डवः ।
 परित्यज्य सुतञ्चापि सोऽत्मन सहशं गुणैः । प्रीतिमानं भवत्पाप्यौ देवराजनिवेशने । १८८
 सोऽङ्गुनेन समदिष्टो देवलोके तदा नृप । प्रीतिपूर्व्वं महावाङ्म स्तुकार्यं प्रति भारत ।
 युद्धकाले त्पाऽस्माकं सञ्ज्ञं देयमिति प्रभो । वाढमित्येवमुक्त्वा च युद्धकाल उपगतः ।
 कामवर्णजैरैः संहृतो बह्मिर्नृप । ते हयाः काञ्चनापीडा नानावर्णा महोजवाः ।
 उत्पेतु सहस्रा राजगृहंसा इव महोदधौ । ते त्वदीयान् समासाद्य ह्यसहान् महाजवान्
 क्रोडे क्रोडानभिप्रन्नो घोषाभिश्च परस्परं । निपेतुः सहस्रा राजन् स्ववेगामिहता भुवि । १८९
 निपतद्भिस्त्रया तैश्च ह्यसहैः परस्परं । शूश्रुवे दारुणं शब्दं सुपर्णपतने यथा ।
 तथैव च महाराज समेत्यान्वोऽन्यमाधवे । परस्परबधंधारं चकुले ह्यपादिनः ।
 तस्मिंसादा वर्त्तमाने सद्गुणे तुमुले भृशं । उभयोरपि संभ्रान्ता ह्यसह्याः समन्ततः ।
 प्रचीणसाधकां दूरा निहताभ्याः श्रमाद्वरा । विषयं समनुप्राप्तास्तद्यमाणाः परस्परं । १९०
 ततः चीपे हयानीकं किञ्चिच्छिष्टे च भारत । सौमलस्थानुजां शूरा निर्गता रणमूर्द्धनि । १९१
 वायुवेगसमस्तान् वायुवेगसमान् जवे । आरुह्य शीलशम्भान् वयःस्थान् तुरगोर्त्तमान् ।
 गजो गवाघो ह्यवभक्षभवानाञ्चैव शूक । षष्ठेते वलघम्पन्ना निर्ययुर्महतो बलात् ।
 सार्यमाणाः शकुनिना स्वैश्च योधैर्बहानवै । सन्नह्य युद्धकुमला रौरुखा महाबलाः ।
 तदनीकं महावाहा भिन्ना परमदुर्लभं । स्वतेन महता युक्ताः स्वर्गाय विजयैविणः ।
 विविशुस्ते तदा चष्टा गान्धारा युद्धदुर्मदाः । तान् प्रहृष्टास्तदा दृष्ट्वा इरावानयथीर्यवान् । १९२
 अत्रनीत् समरे योधास्त्रिचिभरणायुधान् । यथैते धार्तराजस्य योधाः सायुधवाहनाः ।
 हन्यन्ते सन्तरे सर्वे तथा नीतिविधोयतां । वाढमित्येवमुक्त्वा ते सर्वे योधा इरावत ।
 जगृह्येवां मलानीकं दुर्जयं समरे परैः । तदनीकमनीकेन समरे वोक्ष्य पातितं ।
 अश्रयमाणास्ते सर्वे सुमलस्थात्मजाः । इरावन्तमभिद्रुत्य सर्व्वतः पर्यवारयन् ।
 ताडयन्तः श्मिने प्रापेशोदयन्त परस्परं । ते शूराः पर्यधावन्त कुर्वन्तो महदाकुलं । १९३
 इरावानपि निर्विडः प्रापेशोद्विभ्रं हात्मभिः । स्वता रुधिरैणाकृष्टोपैर्विद्ध इव द्विपः ।
 उरुस्थि च हृत् च पार्श्वयोश्च श्रमाहतः । शको बह्मिर्रण्यधैर्योद्गाजस्र विषये ।
 इरावानयथं क्रुद्धः सभाम्नादिश्रितैः प्ररैः । मोहयामास समरे विद्धा परपुरञ्चय ।
 प्रांसानुकृत्य सभ्याय क्षत्रीरादरिन्दम् । तैरेव ताडयामास सुमलस्थात्मजास्यणैः ।
 निश्लस्य च श्रितं स्रष्टुं श्यहीया च शरावरं । पदातिभूर्णमागच्छन्निपांसु सौमलान् युधि । १९४
 ततः प्रत्यागतप्राणाः सर्व्वे ते सुमलात्मजाः । भूयः क्रोधसमाविष्टा इरावन्तमभिद्रुताः ।
 इरावन्मपि धेनुं शर्मन् पापिशापवैः । अभवन्त तान् सन्तान् सौमलान् वलदमित्यतः ।

लाघवेनाथ चरत सर्वे ते सुवलात्मजाः । अन्तरं भाभ्यगच्छन्त चरन्तः शीघ्रगैर्हयै ।
 भृष्टिद्यमय तं सङ्घो सम्प्रदृश्य तत पुन । परिवार्यै श्वश्रुं सर्वै यद्दीप्तमुपचक्रमुः ।
 अथाभ्यासगतानां स खड्गेनामिचकर्वणः । अस्मिहस्ताप्यपहस्तास्तेषां गात्राच्छकन्तत ।
 आयुधानि च सर्वेषां बाह्वनपि च भूषितान् । अपतन्त निरुत्ताङ्गा मृता भूमौ गतासवः ।
 दृषभस्तु महाराज वड्ढा परिचितः । अमुच्यत महारौद्रान्तस्त्राहोरावकर्त्तनान् ।
 तान् सर्वान् पतितान् दृष्ट्वा सुतो दुर्योधनस्तव । अभ्यभाषत शकुन्तो राचसहोदरदर्शनं ।
 आर्य्यशङ्कं महेश्वाभं मायाविनमरिन्दनं । वैरिणं भीमसेनस्य ख्यातं वक्रवधेन वै ।
 पश्य वीर यथा ह्येष फाल्गुनस्य सुतो वसो । मायावो विप्रियं धारं साकार्वाणि वसुचयं ।
 त्वञ्च कामगमस्तान् मायास्ये च विप्रारदः । कृतवैरस्य पार्थेन तस्मादेने रणे षष्ठि ।
 बाढमित्येवमुक्त्वा तु राचसो धारदर्शनं । प्रययौ सिंहनादेन यवाञ्जुनसुतो युवा ।
 आरूढैर्युद्धकुशैर्बिम्बिलप्रामयोधिभिः । वीरैः प्रहारिभिर्धुंक्तेः खैरनीकैः समाहृत ।
 तत श्लेषैर्षहाराज द्विधाहसैर्हयोत्तमै । निहन्तुकाम, समरे दरावन्त महाबलं ।
 दरावानपि शंकुद्वस्त्रमास्य पराक्रमी । शकुनामर्मवधो राचसं प्रत्यवारयन् ।
 तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य राचस, सुमहाबल । त्वरमाणस्तौ मायां प्रयोकुमुपचक्रमे ।
 तेन मायामया सृष्टा हयास्तावन्त एव हि । आरूढा राचसैर्घोरैः शूलवद्विषपाणिभिः ।
 ते शरन्वाः समागन्त द्विसाहस्रः प्रहारिणः । अचिराद्गमयामासु प्रेतलोकं परस्परं ।
 तस्मिन् निहतै सैन्ये तावमौ युद्धदुर्मदौ । शङ्गामे व्यर्ततेतां यथा वै दृचवासवौ ।
 प्राद्वन्तमभिप्रेक्ष्य राचसं युद्धदुर्धरं । दरावान् क्रोधशरन्वा वारयन् सुमहाबलः ।
 समभ्यासगतस्याजौ तस्य खड्गेन दुष्मते । चिच्छेद कामुकं चिरं मरान् वै पञ्च पक्ष्वा ।
 स निहन्तं धनुदंष्ट्रा खड्गेन समाविशत् । दरावन्तमभिकुङ्कं भोहयत्रिव मायया ।
 ततोऽन्तरीचमुत्पत्य दरावानपि राचसं । विमोहयित्वा मायाभिलस्य गात्राणि संयुगे ।
 चिच्छेद सर्वधर्मज्ञ कामरूपो दुरासदः । तथा स राचसश्रेष्ठ कृत्तं कृत्त, पुन पुनः ।
 शम्भून् महाराज समवाप्य च यौवनं । माया हि सहजा तेषां वयोरूपस्य कामजं ।
 एवं तद्द्राचसस्याङ्गं क्षिप्रं च्छिन्नं व्यरोचत । दरावानय शंकुद्वे राचसं तं महाबलं ।
 परश्वधेन तीक्ष्णेन चिच्छेद च पुन पुन । स तेन वलिना वीरश्लिष्यमान इव द्रुम् ।
 राचसो व्यनदहोरं स शब्दस्तुम्लोऽभवत् । परश्वधर्तं रसं सुखाव हर्षितं वड्ढ ।
 ततयुक्तेषु बलवांसुक्ते वेगस्य संयुगे । आर्य्यशङ्कित्वा दृष्ट्वा समरे शत्रुमूर्च्छितं ।
 कृत्वा धारं महद्रूपं यद्दीप्तमुपचक्रमे । अश्विनस्य सुतं वीरमिरावन्तं धर्मास्त्रिनं ।
 शङ्गामशिरसो मध्ये सर्वेषां तत्र पश्यतां । तां दृष्ट्वा तादृशीं मायां राचसश्च महद्भक्तः ।
 दरावानपि शंकुद्वे मायां स्रष्टुं प्रचक्रमे । तस्य क्रोधाभिभूतस्य संयुगे हृन्तिर्दंष्ट्रिनं ।

४७३

४७०

४७२

४७०

४७३

४७३

योऽन्वयो मादृक्केसस्य स एनमभिपेदिवान् । स नागैर्बहुशो राजन् सञ्चत । सवृते रणे ।
 दधार सुमहद्रूपमनक्त इव वेगवान् । ततो वक्रविधिनैगैश्चादयामास राक्षसं ।
 ह्याद्यमानस्तु नागैः स ध्यात्वा राक्षसपुङ्गव । सौपर्णरूपमास्त्राय भवयामास पद्मगान् ।
 भायया भचिते तस्मिन्नन्वये तस्य मादृके । विमोहितमिरावन्तमामिना राक्षसोऽवधोत् ।
 सकुण्डले समकुटं पथेन्दुषद्वयप्रभं । इरावतं शिरौ रक्ष । पातयामास भूतले ।
 तस्मिंश्च निहते वीरे राक्षसमार्कुनात्मजे । विमोका- समपद्यन्त धार्तराष्ट्र, मराजका ।
 तस्मिन् महति सङ्ग्रामे तादृशे भैरवे पुनः । महान् व्यतिकरो घोर भेनयोः समपद्यत ।
 हया गजा, पदास्तास्य विमिश्रा दक्षिर्भिहताः । रथाया दान्तिनश्चैव पत्तिर्भिहता सुदिता ।
 तथा पत्तिरथोघाद्य हयाद्य बहवो रणे । रथिभिर्निहता राजंश्च चैषाञ्च सङ्कुले ।
 अजानन्वर्जुनश्चापि निहतं पुत्रभैरवसं । जघान समरे शूरान् राज्ञस्तान् भीमरक्षिणं ।
 तथैव तावका राजन्सञ्चयाद्य सहस्रम् । जुञ्जुः समरे प्राणान्निजधुरितरेतरं ।
 मुक्तकेयाद्य रथिनश्छिन्नवाङ्घ्रिकामुक्ता । वाङ्मि, समयुध्यन्त समवेना परस्परं ।
 तथा मर्त्यानिगैर्भोग्ना, निजघान महारथान् । कथयन् समरे सेनां पाण्डवानां महाबल ।
 तेन यौधिष्ठिरे सैन्ये बहवो मानवा हता । दन्तिन, सादिनश्चैव रथिनोऽथ हयास्तथा ।
 तत्र भारत भीमस्य रणे दृष्ट्वा पराक्रमं । तथैव भीमसेनस्य पार्थतस्य च भारत ।
 रौद्रमासोक्तया युद्धं सान्ततस्य च धन्विन । दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रान्तं पाण्डवान् भयमाविशत् ।
 एक एव रणे शक्रो हन्तुमघ्नान् सधैनिकान् । किं पुनः श्रियीशूरैर्योधप्रति समाहृत ।
 इत्यमुवन्महाराज पार्था द्रोणेन पीडिता । वर्त्तमाने तथा रौद्रे सङ्ग्रामे भरतर्षभ ।
 उमयो भेनयो शूरा नामृथ्यन्त परस्परं । आविष्टा इव युध्दने रजोभूतैर्महाबलाः ।
 तावका पाण्डवेषास्य संरन्ध्राम्नात धन्विन । न क्षमपश्यामहे क्वचिच्च प्राणान् परिरक्षति ।
 मङ्गामे दैत्यभङ्गाय तस्मिन् वीरवरणये ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि इरावद्वधे एकत्रयोऽध्याय ॥ ६९ ॥
 ॥ छतरात्र उवाच ॥ इरावन्तानु निहतं शुला पार्था महाबला । सङ्ग्रामे यदकुर्वन्त तन्ममाचक्ष्य मञ्जय ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ इरावन्तानु निहतं सङ्ग्रामे वीरस्य राक्षस । व्यनदत् सुमहानादं भैमसेनिधैटोत्कच ।
 नदत्तस्य यन्त्रेण श्रियीशो घागराम्बरा । सपञ्चतवना राजंश्चवाल सुश्रयं तदा ।
 अन्तरीषं दिग्दशैव संभ्याय प्रदिशतया । तं शुला सुमहानादं तस्य सैन्यस्य भारत ।
 उरुसाल भमभवेदपशु- स्वेद एव च । सम्ये एव च रात्रिन् तावका दीनसेतमं ।
 संपवन्समवेष्टम् सिंहाद्वीपा गग्रा इव । तिमदम् सुमहानादं निधैतमिव राक्षस ।
 अन्तिनं शूलमुदग्य रूपं हत्वा विभीषणं । नाभाप्रहरणेपौरैरुते राक्षसपुङ्गवै ।
 आजगाम सुशंक्रुह कात्वात्कथमोपम । तमापतन्तं सम्येस्य धनुर्हं भीमदर्शनं ।

खं वल्लभ भयान्तश्च प्राथमो विमुखीकृतं । ततो दुर्व्योधनो राजा घटोत्कचमुपाद्रवत् ।
 सङ्गुह्य मग्ररं चापं भिंहवद्भान्दम्बुङ्ग । पृष्ठतोऽनुययौ चैनं खवद्भिः पर्वतोपमैः ।
 कुञ्जरैर्दंशमाहसैर्बन्धुनामधिपः स्वयं । तमापतन्त सम्प्रेक्ष्य गजानोकेन संहृतं ।
 पुत्रं तव महाराज चुकोप स निशाचरः । ततः प्रवृत्ते युद्धे तुमुलं लोमहर्षण ।
 राक्षसानाञ्च राजेन्द्र दुर्व्योधनबलस्य तु । गजानोकञ्च सम्प्रेक्ष्य मेघद्वन्द्वमिवोद्यतं ।
 अभ्यधावन् भुमंक्रुद्धा राक्षसाः शत्रुपाशयः । नदन्तो विविधान्नादान्मेघा इव सविद्युतः ।
 प्रशक्त्युष्टिनाराचैर्निघ्नन्तो गजयोधिनः । भिन्दिपालैल्लया भ्रूलैर्कुङ्करैः सपरयथैः ।
 पर्वतायैश्च वृषैश्च निजघ्नन्ते महागजान् । भिन्नकुम्भान् विरुधिगन् भिन्नागात्रंश्च वारणान् ।
 अपग्रहाम महागान् वधमानान्निशाचरैः । तेषु प्रचीयमाणेषु भग्नेषु गजयोधिषु ।
 दुर्व्योधनो महाराज राक्षसान् समुपाद्रवत् । अमर्षवशमापन्नत्वका जीवितमात्मनः ।
 मुमोच निमित्तान् वाणान् राक्षसेषु महाबल । जघान स महेश्वासः प्रधानांस्तव गच्छान् ।
 संक्रुद्धैः भरतश्रेष्ठ पुत्रो दुर्व्योधनस्तव । वेगवन्त महारौद्र विद्युज्जिह्वं प्रमाथिनं ।
 शरैश्चतुर्भिश्चतुरो निजघान महारथः । ततः पुनरभेयात्मा शरवर्षं दुरासदः ।
 मुमोच भरतश्रेष्ठ निशाचरबल प्रति । तन्तु दृष्ट्वा महत्कर्म तव पुत्रस्य मारिष्य ।
 क्रोधेनाभिप्रज्वाल्य भैमघेनिर्महाबल । विस्मयार्थं स महश्चापमिन्द्राग्निवसमप्रभ ।
 अग्निद्वारा वेगेन दुर्व्योधनममर्षणं । तमापतन्तमुद्धोद्य कालसृष्टमिवान्तक ।
 न विवध्ये महाराज पुत्रो दुर्व्योधनस्तव । तयैवममदीत् क्रुद्धः क्रोधभरन्क्रोकोचन ।
 अद्यान्तुश्च गमिष्यामि पिहृणा मातुर्गेव च । ये त्वया सन्तुष्टयेन दीर्घकालं प्रवासिताः ।
 यच्च ते पाण्डवा राजन् पण्डूने पराजिताः । यैश्चैव द्रौपदी कृष्णा एकवक्त्रा रजस्तवा ।
 सभामानीय दुर्दुष्टे वज्रया क्रोशिता त्वया । तव च प्रियकामेन ह्याश्रममया दुरात्मना ।
 सैर्भवेन पङ्क्तिष्ठा परिभूय पिहृन्मम । एतेषामवमानानामन्येषाञ्च कुलाद्यम ।
 अन्नमद्यं गान्ध्याग्निं वादि नोक्तुं च मे रणं । श्वसुक्ता तु कौञ्जिको महासिद्धार्थ्यं कर्पुसं ।
 धन्द्वस्य दग्धनैरोढं छक्तो परिशेषिहृन् । सहता शरवर्षेण दुर्व्योधनमवाकिरत् ।
 पर्वत वारिधाराभिः प्रावृषोव ब्रह्माहकः ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मदधपर्वणि चैष्ठिस्युद्धे द्विनवतीऽध्यायः ॥ ८२ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ ततस्तद्वाण-पङ्क्तु दुःसहं दानवैरपि । दधार युधि राजेन्द्रो यथा वर्षं महाद्विजः ।
 ततः क्रोधमभाविष्टो निश्रुतश्चिव पन्नम । संशयं परमं प्राप्तं पुच्छतो भरतर्षभ ।
 मुमोच निमित्तान्स्त्रील्लणान्भारतान् पञ्चविभक्तिं । तेऽपतन् सद्यः राज्ञंलोकान् राक्षसपुङ्गवैः ।
 आशीविषा इव क्रुद्धा पर्वते गन्धमादने । सतैर्बिहृत् स्वयवकं प्रभिन इव कुञ्जरः ।
 दध्रे मतिं विनाशाय राक्षः स पिप्रितामनः । जयाह च महाशक्तिं गिरीणामपि दारिणीं ।

सम्यदीनां महोक्ताभामशनीं ज्वलितामिव । समुद्यच्छन् महावाङ्मूर्ध्नि सुस्तनयं तव ।
 तामुद्यतामभिप्रेक्ष्य बह्मनामधिपस्वरत्नं कुञ्जरं गिरिमङ्गायं राचधं प्रत्यचोदयत् ।
 स नागप्रवरेणो जौ वलिना शीघ्रगामिना । यतो दुर्व्योधनरथत्वं मार्गं प्रत्यपयत् ।
 रथञ्च वारयामास कुञ्जरेण सुतस्य ते । मार्गमावारितं दृष्ट्वा राज्ञा बह्मेन धीमता ।
 घटोत्कचो महाराज क्रोधधरकलोचन । उद्यतां तां महाशक्तिं तस्मिन्निश्चये वारणे ।
 स तथाभिहतो राजस्त्रेण बाहुविमुक्तया । मञ्जानसधिरौत्पीड पपात च मन्मथ च ।
 उत्पत्य च गजाचापि बह्मनामीधरो वली । जवेन समभिद्रुत्य जगाम धरणीतलं ।
 दुर्व्योधनोऽपि सम्येक्ष्य पातित वरवारणं । प्रभम्रञ्च बलं दृष्ट्वा जगाम परमां व्यथां ।
 सन्नधर्मं पुरस्कृत्य आत्मन्याभिमानिता । भ्राष्ट्रेऽपकमणे राजा तस्मै गिरिरिवाचल ।
 सन्धाय च शिंतं वाणं कालाग्रिसमतेजसं । मुमोच परमक्रुद्धस्तस्मिन् धोरं निशाचरं ।
 तमापतन्तं सम्येक्ष्य वाणमिश्राशनिप्रभं । साधवान्नोच्यामास महात्मा वै घटोत्कच ।
 भूयस्य विननादोर्षं क्रोधधरकलोचन । चामयन् सर्वैर्बैभ्यानि युगान्तं जलदो यथा ।
 तं श्रुत्वा निन्दं धोर तस्य भीमस्य रचय । आचार्य्यमुपसङ्गम्य भीष्म शान्तनवोऽब्रवीत् ।
 यथैव निन्दो धोर श्रूयते राचसेरितः । वैडिभ्यो युध्यते नूनं राज्ञा दुर्व्योधनेन ह ।
 नैव शक्यो हि सङ्ग्रामे जेतुं भूतेन कनचित् । तत्र गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्तत ।
 अभिद्रुतो महाभोगो राचसेन महात्मना । एतद्धि परमं हत्यै सर्वेषां न परन्तथा ।
 पितामहवच श्रुत्वा त्वग्माणा महारथा । उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्वैव कौरव ।
 श्रेण्यस्य सोमदत्तस्य वाहिकोऽथ जयद्रथ । छपो भूरिश्रवा शक्यश्रावण्य सट्टसङ्गल ।
 श्रयत्यामा विवर्षथ चित्रसेनो विविशति । रथायानिकमाहस्ता ये तेषामनुयायिनः ।
 अभिद्रुत परीषन्त पुत्रं दुर्व्योधनं ततः । तदनीकमनाधृत्यं पालितन्मु महारथैः ।
 श्याततायिनवाधानं प्रेत्य राचसमन्ततः । नाकम्पत महावाङ्मूर्ध्निमाक इव पर्वतः ।
 प्रमथ्य विपुलं चापं शानिभि परिचारित । शूनमुङ्करहृत्स्य नानामहदरणैरपि ।
 ततः समभवद्युद्धं तुमुनं सोमहर्षणे । राचसामास मुखस्य दुर्व्योधमवलस्य च ।
 धनुषां कृजतां शब्दः सर्व्वतस्तमुनो रणे ॥ अश्रूयत महाराज वंशानां दद्यातामिव ।
 श्रद्धाणां पायमानानां कवचेषु शरीरिणां । शब्दः समभवद्वाजश्रेणीमिव भिन्दन्तः ।
 शीघ्रवाङ्मविष्टतानां तोगराणां विशास्यते । रूपमाकीदृशित्वाशावा सर्पाणांमिव सर्पतः ।
 ततः परमभंभुङ्क्षे विश्वायं सुमहद्गुणः । राचसेश्रा महावाङ्मूर्ध्नि नदन् भैरवं स्वनं ।
 आचार्य्यं ह्यारुह्येण मुहुर्दिशेद फागुंके । सोमदत्तस्य भस्मेन ध्वजसाम्राज्यं चानदत् ।
 वाहिकस्य चिभिवंशे, प्रथमिष्यत्प्रमान्तरे । हयभस्मेन विव्याध चित्रसेनं चिभि शरैः ।
 पूर्णापतविष्टेन सम्येक्ष्यणिहितेन च । जघुद्रेषे धनासाद्य विवर्षं समताडयत् ।

४५

४५०

४५५

४५०

४५५

४५५

श्रुयीदत्तं च रथोपस्थे शोणितेन परिभ्रुतः । ततः पुनरेमेयात्मा नाराचान्द्र्य पञ्च च ।
भूरिश्रवसि सकुट्टं प्राद्विणोद्भरतर्षभ । ते वर्षं भिक्षा तस्याश्नु प्राविशन् धरणीतर्षभ ।
विविशनेच द्रौणेश्च यन्तारौ समतालयत् । तौ पेतद्वरथोपस्थे रञ्जीनुसृज्य वाजिनः ।
सिन्धुराशोऽर्द्धचन्द्रेण वराहं खणभूपितं । उन्ममाथ महागज दितोयेनाच्छिनद्धन् ।
चतुर्भिरथ नाराचैरावन्यस्य मरात्मनः । जघान चतुरो वाहान् क्रोधपरकतोचनः ।

४७६

पूण्यायतविद्यष्टेन पीतेन निश्रितेन च । निश्विभेद महाराज राजपुत्रं दृष्टदृशं ।
स गाढबिद्धो व्यथितो रथोपस्थउपाविशत् । म्भ्यः क्रोधेन चाविष्टो रथसो राक्षसाधिप ।
चिक्षेप निश्रितास्त्रोत्पान् शरानाश्रीविषोपमान् । विभिक्षुन्ते महाराज श्भ्यं युद्धविभारदं ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि हैडिम्बपुत्रे विनवतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ विमुखोक्त्य तान् मन्त्रास्त्रावकान् युधि राक्षसः । जिघामुर्भरतश्रेष्ठ दुर्व्योधनमुपाद्रवत् ।
तमापतन्तं मय्येत्य राजानं प्रति वेगितं । अभ्यधावन् जिघामन्तस्त्रावका युद्धदुर्मदा ।
तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महारथाः । तभेकमभ्यधावन्ते नदन्त सिंहसद्ववत् ।
अथैनं शरवर्षेण समन्तान् पर्यवारयन् । पञ्चतं वारिधाराभिः शरदोष वलाहका ।
स गाढबिद्धो व्यथितसोचार्दित इव द्विप । उत्पपात तदाकाशं समन्ताद्देनतेयवत् ।
व्यनदत् सुमहानादं जीमूत इव शारदः । दिग्म ख विदिग्मश्चैव नादयन् भौरवखनः ।
राक्षसस्य ततः शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः । उवाच भरतश्रेष्ठ मोमभेन मरिन्दमः ।
युध्यते राक्षसो नूनं धातं रारैर्महारथैः । यथाऽस्य श्रूयते शब्दो नदतो भौरवखनैः ।
अतिभारश्च पश्यामि तस्मिन्नाचसपुङ्गवे । पितामहस्य सकुट्टः प्राज्ञावान् हन्तुमद्यतः ।
तेपाञ्च रक्षणार्थाय युध्यते फाल्गुन परैः । एतच्छुला महाबाहो कार्यद्वयमुपसितं ।
गच्छ रक्षय हैडिम्ब संशयं परमं गतं । भ्रातृश्वं च ननाशाय त्वरमाणा दृकोदरः ।
प्रयथौ सिंहनादेन चासयन् मय्यंपार्थिवान् । वेगेन महता गजनपर्वकाले यथोदधिः ।
तमन्वधात् सत्यधृतिं सौचित्तियेद्दुर्मदे । श्रेष्ठिमान्बसुदानस्य पुत्र काश्यपस्य वारिभुः ।
अभिमन्युमुखाश्चैव द्रौपदेया महारथाः । सलदेवस्य विकान्त सलघर्षा तथैव च ।
अनूपाधिपतिश्चैव नील स्ववसमास्त्रितः । महता शरवर्षेण हैडिम्ब पर्यवारयन् ।
कुञ्जैश्च महामनैः पटसहस्रैः प्रहारिभिः । अभ्यरक्षन्त सविता राक्षसेन्द्रं घटोत्कचं ।
मिंहनादेन महता मेभिधोषेण शैव ह । उदशब्दनिपातैश्च कम्पयन्तो वसुन्धरा ।
तेपामापतता श्रुत्वा शब्दन्तं तावकं बलः । मोमभेनभयोदिग्मं विवर्षवदनं तथा ।
परिवृत्तं महाराज परित्यज्य घटोत्कचं । ततः प्रवृत्ते युद्धं तत्र तेषां महात्मनां ।
तावकानां परेषाञ्च सद्गाने ह्यनिवर्त्तिनां । नानास्त्राणि श्लघाणि विद्यजन्तो महारथाः ।
अन्याऽन्यमभिधावन्त सम्यहारं प्रचर्करे । व्यतिथिक महारौद्र युद्धं भीरुभयावहं ।

४७७

४७८

४७९

४८०

ह्येगैः समाजमुः पदाता रथिभिः सह । श्रत्याऽन्यं समरे राजनप्राथ्यमानाः समभ्ययः । ४७६
 सहसा चाभवत्तत्र सन्निपातान्घट्टजः । रथाद्यगजपत्तीनां पादनेमिममुद्धतं ।
 धूमारुणरजसोत्रं रणभूमिं समाट्टणोत् । नैव खे न परे राजन् समजानन् परम्पर ।
 पिता पुत्रे न जानीते पुत्रा वा पितरं तथा । निर्मेच्यादे तथाभूते वशपे सोमहर्षणे ।
 शक्ताणां भरतश्रेष्ठ मनुश्याणाञ्च गर्जतां । सुमहानभवच्छब्दः प्रेतानामिव भारत ।
 गजत्राजिमनुश्याणां शोणितानां तरङ्गिणी । प्रावृत्तैत नदी तत्र केवश्वलसादृशा । ४७७
 नराणां चैव कायेभ्यः शिरसां पततां रणे । प्रशुश्रुवे सुमहान् शब्दः पततामग्गमामिव ।
 विशिरस्केर्मनुश्वैश्च किन्तगात्रैश्च वारणेः । श्रयेः समिभदेहेय सङ्कीर्णाऽभूदसुभरा ।
 नानाविधानि शक्ताणि विरुजन्ता महारथाः । श्रन्याऽन्यमभिधावन्तः सम्पुहारायमुद्यताः ।
 हया हयान् समासाद्य प्रेषिता ह्यसादिभिः । समाहृत्य रणेऽन्याऽन्यं निपेतुर्गतजीविताः ।
 नरा नरान् समासाद्य क्रोधरक्तचक्षणा भृशं । उरांस्तुरोभिरन्याऽन्यं समाक्षिप्य निजघ्नरे । ४७८
 प्रेषिताश्च महामात्रैवारणाः परवारणैः । अभिघ्नन्ति विद्याणयैस्वारणानेव संयुगे ।
 ते जातधरिद्रापीडाः पताकाभिरलङ्कृताः । सधक्ताः प्रत्यदृश्यन्त मेघा इव सञ्चयताः ।
 केचिद्धिन्ना विद्याणयैर्भिन्नकुभाश्च तोमरैः । विनदन्तोऽभ्यधावन्तो गर्जमाना घना इव ।
 केचिद्वृक्षोद्दिधा च्छिन्नैश्चिक्वगात्रास्तथा परे । निपेतुस्तमुवे तस्मिन्त्यन्तपवा इवाद्रयः ।
 पाण्यै सुदारितरन्वैवारणैस्त्वारणाः । समुद्युः शोणितं भृरि धातृनिव धराधराः । ४७९
 नारावनिहतास्त्वन्ये तथा विद्धाश्च तोमरैः । ह्यारोहाश्च दृश्यन्त विष्टृता इव पर्वताः ।
 केचित् क्रोधासमाविष्टा मदाभ्या निरवयहाः । रथानहयान्पदातींश्च मस्टदुः शतशो रणे ।
 तथा हया ह्यारोहैस्त्राडिताः प्रासतोमरैः । तेन तेनाभ्यवर्त्तन्त लुब्धन्तो व्याकुला दिशः ।
 रथिनो रथिभिः साङ्गं कुलपुत्रास्तमुद्युजः । परां शक्तिं समास्थाय चक्रुः कर्माण्यभोतवत् ।
 स्वयम्बर इवामर्दे प्रजङ्घरितरतरं । प्राथयाना यशो राजन् स्वर्गं वा युद्धमालिनः । ४८०
 तस्मिन्सत्या वक्तृमाने सङ्गमे सोमहर्षणे । धातुराद्र महुत् सैन्यं प्रायशो विमुञ्जीकृतं ।
 इति श्रीमहाभारते श्रीमहापर्वणि श्रीमहापर्वणि दैडिम्युद्धे चतुर्थवर्षोऽध्यायः ॥ ६४ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ स्रगैश्च निहतं दृष्ट्वा राजा दुर्थाधनसादा । अभ्यधावत् संकुहेऽ भीमसेनमरिन्दम् ।
 प्रयच्छ सुमहपापमिन्द्राग्रमिसमप्रभं । महता शरवैशेष पाण्डवं समवाकितम् ।
 अर्द्धचन्द्रश्च मन्थाय सुतीक्ष्ण सोमवाहिनः । भीमसेनश्च चिच्छेद् चाप क्रोधममन्वितः ।
 तदन्तरे च सम्येद्य शरमाणो महारथः । प्रसन्द्ये मितं वाणं गिरोणामवदारणं । ४८१
 तेमोरसि महापाण्डुभीमसेनमताडयत् । स गाढविह्वो व्यथितः स्रक्तशो परिउल्लिखन् ।
 समासलमे तेजस्वी ध्वजं रेगपरिवृतं । तथा विमर्षं दृष्ट्वा भीमसेनं घटोत्कचः ।
 क्रोधेनाभिप्रजन्वान दिधसन्निव पावकः । अभिमन्युमपाद्यैव पाण्डवानां महारथाः ।

समभ्यधावन् क्रोशन्तो राजानं जातसंभ्रमा । सम्येक्ष्य तानापतत सकुड्दाम् जातसंभ्रमान् ।
 भारद्वाजोऽजवीदाश्च तावकानां महारथान् । चिप्रं गच्छत भद्रं चो राजानं परिरक्षत ।
 संशय परमं प्राप्त मञ्जन्त व्यसनार्णवे । एते कुड्दा महेष्वासो पाण्डवानां महारथाः ।
 भीमसेनं पुरस्त्राय दय्योऽधनमुपादृवन् । नानाविधानि शस्त्राणि विस्त्रजन्तो जये धृता ।
 नदन्तो भैरवान्नादास्त्रासधन्तश्च सूमिमां । तदाच यैवच श्रुत्वा सोमदत्तपुरोगमा ।
 तावका समधावन्त पाण्डवानामनोकिनी । कृपो भूरिश्रवा शश्या द्रोणपुत्रो विनिभति ।
 चित्रसेनो विकर्णश्च मैत्रवोऽथ वृहदत्त । श्रावन्त्या च महेष्वासो कौरव पर्यैवारयन् ।
 ते विशतिपदं गत्वा सम्प्रहारं प्रचक्रिरे । पाण्डवः धार्तराष्ट्राय परस्परजिघांसव ।
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्भद्रद्विस्त्रायं कामुके । भारद्वाजस्ततो भीमं पद्भिश्चत्वा समार्दयत् ।
 भूयथैनं महाबाहुं शरी शीघ्रमवाकिरन् । पर्वतं वारिधारामिं प्राष्टवीव वनाङ्क ।
 तं प्रत्यविधाद्रमिर्मोमसेन शिञ्जोमुखै । त्वरमाणो महेष्वास सव्ये पार्श्वे महाबल ।
 स गाढविद्धो व्यथितो चयोदृष्ट्वा भारत । प्रनष्टसंज्ञं सहसा रथोपस्थ उपविशत् ।
 गुरु प्रव्यथितं दृष्ट्वा राजा दुय्योऽधनं स्वथ । द्रोणायनिश्च संकुड्दो भीमसेनमभिद्रुतौ ।
 तावापतन्तौ समेक्ष्य कालान्तरकथमोपमौ । भीमसेनो महाबाहुर्गदाभादाय सत्वर ।
 श्रवण्युत्थ रथान्तरणं तस्यै गिरिरिवाचल । समुद्यम्य गर्दां गुण्यौ कालदण्डोऽपमं रथे ।
 तनुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव श्टङ्गिणं । कौरवो द्रोणपुत्रश्च सहितावभ्यधावतां ।
 तावापतन्तौ महितौ त्वरितौ बलिना वरौ । श्रमधावत वेगेन भीमसेनो महाबल ।
 तमापतन्त सम्येक्ष्य सकुड्द भीमदर्शनं । समभ्यधावंस्त्वरितां कौरवाणां महारथां ।
 भारद्वाजमुखा सर्वे भीमसेनजिघांसया । नानाविधानि शस्त्राणि भीमहोरस्त्रपातयन् ।
 सहिता पाण्डवं सर्वे षोडशस्त समन्तत । तं दृष्ट्वा संशयं प्राप्त षोडशमान महारथं ।
 अभिन्नानुप्रसृतय पाण्डवानां महारथाः । श्रमधावन् परीक्षन्त प्राणास्त्रकौ सुदुस्वजान् ।
 अनुपाधिपति शूरो भीमय दयित सखा । नीवो नीतास्त्रुदप्रस्य सकुड्दो द्रौणिमभ्यधात् ।
 शङ्केते हि महेष्वासो नित्य द्रोणसुतेन सः । स विस्त्रायं महेशान् द्रौणिं विव्याध पविषा ।
 यथा शक्रो महाराज पुरा विव्यध दानव । विप्रचित्ति दुराधर्षं देवताना मयङ्करं ।
 येन कोकचयं क्रोधात्तासितं खेन तेजसा । तथा नीलेन निर्भिन्नं समुक्तेन पतन्निषा ।
 सञ्जातहृषितोत्प्लोडो द्रौणिं क्रोधसमन्वित । स विस्त्रायं धनुश्चित्निद्रायानिसमस्रनं ।
 शकं नीलविनाशाय मतिं मतिमताम्बर । ततः सन्ध्याय विनशान् भवान् कर्भारचित्वितान् ।

४८०

४८१

४८२

४८३

४८४

४८५

तथेतेरे चाभ्यधावन् राक्षसा युद्धदुर्मदाः । तमापतन्तं सम्येष्ट्य राक्षसं घोरदंभे ।
 अभ्यधावत तेजस्वी भारद्वाजात्मजस्वरत्न । निग्रपानं तु संकुट्टा राक्षसान् भीमदर्शनान् ।
 घेऽभवन्नयतः क्रुद्धा राक्षसस्य पुरःसराः । विमुखीयैव तान् दृष्ट्वा द्रौणिचापयुते, शरैः ।
 अक्रुथत महाकाश्या भैमसेनिर्घटात्कचः । प्रादुश्यके महामायां घोररूपं सुदारुणं ।
 मोहयन् समरे द्रौणिं मायावी राक्षसाधिपः । ततस्ते तावकाः सैन्ये मायया विमुखीकृताः ।
 अन्योऽन्यं समदृश्यन्त निरुक्ता भेदिनीतये । विघेष्टमानाः कृपणाः शोणितेन परिमुताः ।
 द्रौणा दुर्व्योधनः शस्य अभ्यत्यामा तथैव च । प्रययुश्च महेश्वाषा ये प्रधानाः सकौरवाः ।
 विध्वंसा रथिनः सैन्ये राजानस्य निपातिताः । हयाश्चैव हयारोहा विनिरुक्ताः सहस्रशः ।
 तद्दृष्ट्वा तावके सैन्यं विद्रुते शिविरं प्रति । मम माकोप्रतो राजस्यया देवव्रतस्य च ।
 युध्यध्वं मा पलायध्वं मायैषा राक्षसी रणे । घटात्कचप्रयुक्तेति नातिष्ठन् विमोहिताः ।
 नैव ते अद्भुधुर्भोता वदतोरावयोर्वचः । तांस्य प्रव्रवतो दृष्ट्वा जयं प्राप्तास्य पाण्डवाः ।
 घटात्कचेन संहिताः सिंहनादान् प्रचक्रिरे । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः समन्नात् नदिरे रश्मि ।
 एवं तव जलं सैन्यं वैडित्येन दुरात्मना । सख्यैस्समनवेलायां ममभ्रं विद्रुतं दिग्मः ।
 इति श्रीमहाभारते भीमप्रपञ्चे षोडशोऽध्यायः ॥ ८५ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् महति संक्रन्दे राजा दुर्व्योधनखदा । गाञ्जयसुपसंगस्य विनयेनाभिवाद्य च ।
 तस्य सख्यं यथाष्टन्तमाख्यातुमुपचक्रमे । घटात्कचस्य विजयमात्मनस्य पराजयं ।
 कथयामास दुर्दुर्वो विनिःशस्य पुनः पुनः । अत्रवीच तदा राजन् भीमं कुरुषितामहं ।
 भवन्तं समुपाश्रित्य वासुदेवं यथा परैः । पाण्डवैस्त्रियहो घोरः समारब्धो मया प्रभो ।
 शकादस्य समाख्याता अघोऽदिष्टस्य था मम । निदेशे तव तिष्ठन्ति मया साङ्गे परन्तप ।
 सोऽहं भरतशार्दूल भीमसेनपुरोगमेः । घटात्कचे समाश्रित्य पाण्डवैर्भुयं विनिर्जितः ।
 तन्मे ददति गावाणि शृङ्खटसमिवाजलः । तदिच्छामि महाभाग त्वत्प्रयादात् परन्तप ।
 राक्षसापपदं हन्तुं स्वयमेव पितामह । त्वां समाश्रित्य दुर्धर्षं तन्मे कर्तुं लमर्षसि ।
 एतच्छुला तु वचनं राज्ञो भरतस्युत्तम । दुर्व्योधनमिदं वाक्यं भीमः शान्तनवोऽप्यवीनु ।
 शृणु राजन् मम वचो यत्त्वं वक्ष्यामि कौरव । यथा त्वया महाराज वर्जितस्य परन्तप ।
 आत्मा रक्षो रणे तात सन्वावक्षोस्वरिन्दम । धर्मराजेन शङ्खामस्त्वया कथ्यः सदाजघन ।
 अजुंजन घमाभ्यां वा भीमसेनेन वा पुनः । राजधर्मं पुरस्कृत्य राजा राक्षानमर्कति ।
 अहं द्रोणः छपेो द्रौणिः कृतवन्धा च सात्त्वतः । शस्यस्य वीमदन्तिस्य विकर्णस्य महारथः ।
 तव च भ्रातरः शूरा दुःश्रामनपुरोगमाः । लदर्शयं प्रतियोत्क्षामो राक्षसं ते महाशरं ।
 तस्मिन् रौद्रे राक्षसेने यदि ते शस्यस्यो महान् । अयं वा गच्छतु रणे तस्य युद्वाय दुर्मतेः ।
 भगदत्तो मशोपायः पुरन्दरसभो युधि । एतावदुक्ता राजानं भगदत्तमयाम्रवोत् ।

धनं च पाथिवेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः । शीघ्रं गच्छ महाराज हैडिमे युद्धदुर्भेदं ।
 वारयस्य रणे यत्ता मिततां सर्वधन्विना । राक्षसं क्रूरकर्माणं यथेन्द्रस्तारकं पुरा ।
 तव श्लाघाणि दिव्यानि विक्रमस्य परन्तप । समागमस्य वज्रभिः पुराभूदसुरैः सह ।
 तं तस्य राजशार्दूलं प्रतियोद्धा महाह्रवे । स्वर्सेनोच्छ्रितो राजन् अहि राक्षसपुङ्गव ।
 एतच्छकुन्ता तु वचनं भीमस्य पूतनापतेः । प्रययौ सिंहनादेन परानभिमुखो द्रुतं ।
 तमाद्रवन्तं सम्येक्ष्य गर्जन्तमिव तोयदं । अभ्यवर्तन्त संकुद्धाः पाण्डवानां महारथाः ।
 भीमघेनोऽभिमन्युश्च राक्षसस्य घटोत्कच । द्रौपदेया सत्यधृतिः चक्षदेवस्य मारिष ।
 चेदिज्ञो वसुदानस्य दशार्णाधिपतिस्तथा । सुप्रतीकेन तांश्चापि भगदत्तोऽभ्युपाद्रवत् ।
 ततः समभवद्युद्धं घोररूपं भयानकं । पाण्डूनां भगदत्तेन यमराड्विवद्धंनं ।
 प्रयुक्ता रथिभिर्वाणा भीमवेगाः सुतेजनाः । ते निपेतुर्महाराज नागेषु चै रथेषु च ।
 अभिन्नास्य महानागा विनीता हस्तिवादिभिः । परस्परं समासाद्य सन्निपेतुरभीतवत् ।
 मदान्धो रोपसंरुन्धा विषाणायैर्हंसाह्रवे । विभिदुर्दन्तमुग्रैः समासाद्य परस्परं ।
 हयाद्य शामरापीडाः प्राशपाणिभिरास्त्रिताः । सोदिता, सादिभिः शिषं सन्निपेतुरभीतवत् ।
 पदाताय पदात्यौघेस्ताडिताः शक्तिमैरैः । न्यपतन्त तदा भूमौ शतशोऽप्य सहस्रशः ।
 रथिनस्य स्यै राजन् कर्षिनालीकसायकैः । निहत्य समरे वीरान् सिंहनादान्निदिरे ।
 तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने शङ्गामे सोमहर्षणे । भगदत्तो महेश्वासो भीमघेनमयाद्रवत् ।
 कुञ्चरेण प्रमिन्नेन सप्तधा खवता मदं । पश्यंतेन यथा तोयं खवमाणेन सर्वशः ।
 किरन् श्वसहस्राणि सुप्रतीकशिरोगतः । श्रेरावतस्यो भगवान् पुरन्दरदवाऽनघ ।
 स भीमं शरधारामिस्ताडयामास मारिषं । पर्वतं वारिधाराभिल्लपान्ते जनेदो यथा ।
 भीमघेनस्त संकुद्धः पादरचान् परःशतान् । निशघान महेश्वासः संकुद्धं शरदृष्टिभिः ।
 तांन्दृष्ट्वा निहतान् क्रुद्धो भगदत्तः प्रतापवान् । चेदियामास नागेन्द्रं भीमघेनरथं प्रति ।
 स नाग, प्रेषितस्तेन वाणो ज्यासोदितो यथा । अभ्यधावते वेगेन भीमघेनमरिन्दमं ।
 तमातपन्तं सम्येक्ष्य पाण्डवानां महारथाः । अभ्यवर्तन्त वेगेन भीमघेनपुरोगमाः ।
 केकयाश्चाभिमन्युश्च द्रौपदेयाश्च सर्वशः । दशार्णाधिपतिः शूंगः चक्षदेवस्य मारिष ।
 चेदिपथिकेतुस्य संकुद्धाः सर्वं खवते । उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दशैयनो महावज्रा ।
 तमेकं कुञ्चरं वृद्धाः समन्तात् पर्यवारयन् । स विद्धो वज्रभिर्वाणैश्चोरात्त महादिपः ।
 शङ्कान्तश्चिरोत्वीलो धातुचिच इवाशिराट् । दशार्णाधिपतिश्चापि गजे भूमिधरेः परमं ।
 समास्त्रितोऽभिदुर्द्वैव भगदत्तस्य वारणं । तमापतन्तं समरे गजे गजपतिः स च ।
 दधारं सुप्रतीकोऽपि बलेन मकरालयं । वारितं प्रेक्ष्य नागेन्द्रं दाशान् स्य महात्मन ।
 साधुधाश्चिन्ति सैन्यानि पाण्डवास्त्राभ्यपूजयन् । ततः प्राज्यातिथ, वृद्धसोमगन्तवै चतुर्दश ।

४०७

४०८

४०९

४१०

४११

४१२

प्राचिणोत्तस्य नागस्य प्रमुखे नृपसत्तम । वर्षं मुख्यं तनुत्राणं श्रातकुम्भपरिष्कृतं ।
 विद्वान् प्राविशन् चित्रं वस्त्रोक्तमिव पद्मगा । स गाढविद्धौ व्यथितो नागो भरतसत्तम ।
 उपाहृतसमदं चिप्रमभ्यवर्त्तत वेगित । स प्रदुद्राव वेगेन प्रणदन् भैरवं रं ।
 समर्दयान् स्वबलं वायुर्दृष्टानिवीजसा । तस्मिन् पराजिते नागे पाण्डवानां महारथा ।
 सिंहनदं विनद्योच्चैर्घुङ्गायैवोपतस्थिर । ततो भीम पुरस्त्राय भगदत्तमुपाद्रवन् ।
 किरन्तो विविधान् वाणान् शष्पाणि विविधानि च । तेषामापतो राजन् सकुङ्क्षानाममर्षिणां ।
 श्रुत्वा स निनदं धारममर्धाद्गतधाध्वस । भगदत्तो महेश्वाम् स्वं नागं प्रत्यचोदयत ।
 स नागप्रवरः सन्महाकुशाद्गुह्यचोदितः । तस्मिन् चणे समभवत् सत्त्वर्त्तक इवानस ।
 रथसहस्रास्तयानागान् हर्षाय सह सादिभिः । अष्टद्रुन् समरे राजन् सधृषावस्तसत ।
 पादातांशु सुसंकुट्टं गतशोऽय महेश्वर । तेन संतोष्यमानन्तु पाण्डूनां तद्वचं महत् ।
 सद्युकोच महाराज चर्मेवाग्रौ समाहितं । भगन्तु स्वबलं दृष्ट्वा भगदत्तेन धीमता ।
 घटोत्कचोऽय संकुट्टे भगदत्तमुपाद्रवत् । विकटं पुरुषो राजन् द्रोतास्यो दीप्तलोचन ।
 रूपं विभीषणं कृत्वा रोषेण प्रचलन्निव । जग्राह विमलं शूलं गिरोषामपि दारणे ।
 नागं जिघांस सद्यसा चिंचेप च महाबल । सविस्फुलिङ्गमालाभिः समन्तात् परिवेष्टित ।
 तन्नापतन्तं सहसा दृष्ट्वा प्राग्ज्योतिषो नृप । चिंचेपरुचिरं तोत्स्व अर्द्धं चर्द्धं सुदारुणं ।
 चिच्छेद संमहच्छूलं तेन वाणेन वेगवान् । उत्पपात द्विधा श्च्छूलं शूलं हेमपरिष्कृतं ।
 महाशनिर्दंथा भ्रष्टा शत्रुमुक्ता नभोगता । शूलं निपतितं दृष्ट्वा द्विधा कृत्तं च पार्थिव ।
 रुक्मादण्डो महाशक्ति जग्राहमिश्रिष्टोपमा । चिंचेपतां राचसस्य तिष्ठतिवेति चाप्रवीत् ।
 तामापतन्तो संमेष्य वियत्स्यामप्रनीमिवे । उत्पत्य राचसस्यै जग्राह च मनाद च ।
 यमस्य चैनां त्वरितो जानुन्यारोथ भारत । पश्यत पार्थिवेन्द्रस्य तदद्भुतमिवाभवत् ।
 तद्वेष्य कृतं कर्म राचसेन वलीयया । दिवि देवा सगन्धर्वा मुनयश्चापि विस्मिता ।
 पाण्डवाश्च महाराज भीमसेनपुरोगमा । साधुसाध्वितीनादेन पृथिवीमचनादयन् ।
 तं तु श्रुत्वा महानादं प्रहृष्टानां महात्मानां । नास्त्वथ्यत मेष्वेषो भगदत्त प्रतापवान् ।
 स विस्कार्थं महत्पापमिन्द्राग्रनिघमप्रभं । तर्कयामास वेगेन पाण्डवानां महारथान् ।
 विष्कम्भं विमर्षोत्कीर्णान्नारासान् ज्वलनप्रभान् । भीममेकेन विव्याध राचस नवभि शरैः ।
 अभिमन्यु विभिद्यैव केकयान् पद्मभिक्षया । पूर्णायतविच्छेदेन शरैणामतपर्वशः ।
 विभेदं दक्षिणं बाहुं चन्द्रदेवस्य चाश्वे । प्रपात सद्यसा तस्य शरश्रन्मुहत्तम ।
 द्रौपदेयासात् पद्मं पद्मभि समताडयत् । भीमसेनस्य च क्रोधाग्निजघान तु रद्भमान् ।
 ध्वजं केशरिणं चास्य चिच्छेद विशिखैस्त्रिभिः । निम्बिभेदं चिभिद्यान्यै शरैर्यि चास्य पविभिः ।
 स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्य उपाविशत् । विभोको भरतयेष्टं भगदत्तेन संदुगे ।

ततो भीमा महाराज विरथो रथिना वरः । गदां प्रगृह्य वेगेन प्रचकन्द महारथात् ।

तनुद्यतगदं दृष्ट्वा सङ्गृह्णन्निव पर्वतं । तावकानां भयं घोरं समपद्यत भारत ।

एतन्निवेव काले तु पाण्डवः कृष्णधारयिः । श्राजगाम महाराजं निवृत्तञ्चून् समन्ततः ।

यत्र तो पुरुषव्याघ्रो पितापुत्रौ महारथौ । प्राग्ज्योतिषेण सहितौ भीमसेनघटोत्कचौ ।

दृष्ट्वा च पाण्डवो भ्रातृन् युधमानाम्महारथान् । त्वरितो भरतश्चेद तवायुथत्किञ्चिन्नरान् ।

ततो दुर्योधनो राजा त्वरमाद्यो महारथः । सेनामचोदयत् चित्रं रथनागसमाकुलोः ।

तानापतन्तीं सहस्रां कौरवाणां महाचमूं । अभिदुद्राव वेगेन पाण्डवः सेनवाहनः ।

भगदत्तोऽपि समरे तेन जगित् भारत । विमृष्ट्वा पाण्डववर्णं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ।

तदाभोत्तुमुनें युद्धं भगदत्तस्य मारिय । पाण्डवैः सञ्जयैश्चैव केशयैश्चात्तापयैः ।

भीमसेनोऽपि समरे तावुभौ केशवाजुनौ । अथावयद्यद्यदृत्तमिरावद्वयमुत्तमं ।

इति श्रीमहभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भगदत्तपराक्रमे षष्ठतोल्लेख्याः ॥ ६६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ पुत्रं तु निहतं श्रुत्वा विरावर्णं धनञ्जयः । दुःखेन सहताविष्टो निःश्वसन् पत्रगो यया ।

अत्रवीत् समरे राजन्वासुदेवमिदं वचः । इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान्पुरा ।

कुहूणो पाण्डवानाञ्च भयं घोरं महामतिः । ततो न्यवारयन् वो धृतराष्ट्रं जनैरथ ।

अन्ये च बहवो वीराः सङ्ग्रामे मधुसूदन । निहताः कौरवैः सह्ये तयास्त्राभिश्च कौरवाः ।

अर्घहेतानरैश्चेद कियते कथं कुत्सितं । धिगर्थान् यत्कृतं ह्येवं क्रियते ज्ञातिषङ्कयः ।

अधनस्य स्युतं श्रेयो न च ज्ञातिवधाद्धनं । किन्तु प्राक्यामहे कृष्य दत्त्वा ज्ञातीन् समागतान् ।

दुर्योधनापराधेन प्रकुलः सौवलयश्च । चक्षिया निधनं यान्ति कर्णदुर्धनस्त्रिनं च ।

इदानीञ्च विजानामि मुहूर्तं मधुसूदन । कृतं राज्ञा महाबाहो याचयामाष्येयधनं ।

राज्याहूः पञ्च यामान् वा नाकाधीत् स च दुर्धरितः । दृष्ट्वा च चक्षियाञ्छूद्रान् शयानान् धरणीतते ।

निन्दामिष्टममात्मानं धिग्लुप्तं च तजोविको । अग्रकमिति मामेते ज्ञास्त्विति चक्षिया रणे ।

युद्धन्तु मे न रुचिनं ज्ञातिभिर्कथुसूदन । सह्योदयं हयानः चित्रं धातंराष्ट्रचमूं प्रति ।

प्रतरिष्ये महापारं भुजाभ्यां समरोदधिं । नाथं क्रीवयितुं कालो विद्यते मांधव क्वचित् ।

एवमकुरु पांथिनं केशवः परवीरहृत् । सोदयामास तानश्वान् पाण्डुरान् वातरं हसः ।

अथ दृष्ट्वा महानासीत् तव सेनस्य भारत । माहतादृहतवेगस्य सागरस्यैव पर्वणि ।

अपराङ्गे महाराज सङ्ग्रामः समपद्यत् । पञ्चन्यधमनिर्घोषो भीमस्य सह पाण्डवः ।

ततो राज्ञस्त्रयं सुता भीमसेनमुपाद्रवन् । परिवार्यै रणे द्रोणं वसना वासवं यया ।

ततः शान्तमवो भीष्मः कृपय रथिनां वरः । भगदत्तः सुग्रहो च धनञ्जयमुपाद्रवत् ।

होदंश्या वाह्निकयैव सात्त्विकं समभिद्रुता । अश्वठकस्तु नृपतिरभिमन्युमवस्थितः ।

शेषास्त्रैश्च महाराज शयानेव महारथार । ततः प्रवृत्ते युद्धे घोररूपे भयावहे ।

४८३

४८४

४८५

४८६

४८७

४८८

भीमघनेस्तु संप्रेक्ष्य पुत्रांस्तव जनेश्वर । प्रजन्वात् इणे क्रुद्धे हविषा हव्यवाञ्छिव ।
 पुत्रास्तु तव कौन्तेयः कदाद्याश्चकिरे शरैः । प्राट्पीव महाराज जलदा पर्वतं यथा ।
 संच्छाद्यमानो बद्धा पुत्रैस्तव विगम्यते । सृङ्गणी लेलिहान बीर शार्दूल इव वेगवान् ।
 व्यूहोररुह ततो भीम पातयामास भारत । क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन सौभद्रवद्गतजीवित । ११५
 अपरेण तु भलेन धीतेन निमित्तेन च । अपातयत् कुण्डलिनं सिद्ध क्षुद्रमृगं यथा ।
 तत सुनिमित्तान् पीतान् समादत्त शिलीमुखान् । ससज्जं लरया युक्तं पुत्रास्ते प्राथ मारिष ।
 प्रेषिता भीमघनेन शरस्ते दृढधन्विना । अपातयन्त पुत्रांस्ते रथेभ्य सुमहाराथान् ।
 अनाधृष्टि कुण्डभेद वैराट दीर्घलोचनं । दीर्घवाङ्ग सुवाङ्गञ्च तथैव कनकध्वज ।
 प्रपतन्ति स्म ते बीरा विरेजुर्भरतवर्भ । वधन्ते पुष्यश्रवनायूता प्रपतिता इव । ११६
 तत प्रदुद्रुव श्रेया पुत्रास्तव विशास्यते । तं कालमिव मन्यन्तो भीमघने महाबलं ।
 द्रेणस्तु समरे बीर निर्देहन्त सुतास्तव । यथाऽद्रि वारिधाराभि समनाञ्चकिरच्छरैः ।
 तत्राहुतसपश्याम कुन्तीपुत्रस्य पौरुष । द्रेणिव वार्यमाशोऽपि निजज्ञे यत सुतास्तव ।
 यथा हि गोष्टयो वर्षसन्धारयति खात् पतत् । भीमस्तथा द्रेणमुक्तं शरवर्षमदीनवत् ।
 अद्भुतञ्च महाराज तत्र चक्रे वृकोदर । यत् सुतांस्तोऽवधीसञ्ज्ञे द्रेणश्चैव न्यत्रारयत् । ११७
 पुष्टेषु तव बीरेषु चिकीडाऽर्जुनपूव्वज । मर्गेष्विव महाराज चरन्ध्यापो महाबल ।
 यथा हि पशुमध्यस्त्रोऽद्रावयेत् पशून् वृक । वृकोदरस्तव सुतास्तथा व्यद्रावद्यद्रेण ।
 गाङ्गेयो भगदत्तश्च गौतमश्च महाराय । पाण्डव रभसं युद्धे वारयामासुर्जुनं ।
 अश्वैरस्ताणि सवार्थं तेषा सोऽतिरयो रणे । प्रवीरास्तव सैन्येषु प्रेषयामास मृत्वीव ।
 अभिमन्युश्च राजानमम्वठ लोकविभूतं । विरथ रथिना श्रेष्ठ कारयामास सायकैः । ११८
 विरथो बध्यमानः स सौभद्रेण यमस्त्रिणा । श्रवणुव्य रथान्तूर्णं सतीडो मनुजाधिप ।
 अत्रि चित्तेप समरे सौभद्रश्च महात्मन । आशरोह रथ चैव हार्दिकस्य महाबल ।
 आपतन्तश्च निस्त्रिय युद्धमार्गविचारद । साधवात् व्यंघयामाम सौभद्र परवीरहा ।
 व्यमित वीर्य निस्त्रिय सौभद्रेण रणे तथा । साधु साध्विति सैन्याना प्रणोदोऽभृद्धिमाप्यते ।
 धृष्टद्युम्नस्यै तव सैन्यमयोधघन । तथैव तावका सन्धे पाण्डुसैन्यमयोधघन । ११९
 तथारुन्धे महानामोत्तव नेपाश्च भारत । निप्रता दृढमन्योऽन्य कुर्वता कर्म दुष्करं ।
 अन्योऽन्यं हि रणे शूरा केश्येवाकृत्य मारिष । नयैर्दमैरयुधन्त मुष्टिभिर्जानुभिस्तथा ।
 तन्नेदेशश्च निष्कियैर्ब्रह्मिभ्य सुमस्त्रिणैः । विरम्भाय शोभ्याऽन्यमनघन घममादध ।
 न्यह्नस्य पिता पुत्र पुत्रश्च पितर तथा । व्याकुलीकृतमर्माङ्गा युयुधुस्तव मानवा ।
 रणे शोचन्ति शपापानि चैमशठानि भारत । एतानामपविहृतां कलापाय महाधना । १२०
 जातहृषमये पुष्टैराजनेर्निमित्ता शरा । तेषुपीता थराजना निमुक्तभुजगोपमा ।

हस्तिदन्तसङ्घं खड्गान् जातहृत्परिष्कृतान् । चर्मणि चापविद्धानि रुक्मचिवाणि धन्विना ।
 सुवर्णविद्यतान् प्राधानं पट्टिग्रान् देनभृपितान् । जातरूपमया यष्टीं शक्यैः कनकोज्ज्वला ।
 सुप्रधानाञ्च पतिवान् सुभ्रानि गुरुणि च । परिधान् पट्टिग्राह्यैव भिन्दिपालाञ्च मारिप ।
 पतितान् त्रिविधानं च पानं चित्रहेमपरिष्कृतान् । कुयाञ्च वज्रधाकारां चामरव्यजनानि च ।
 नानाविधानि प्रख्याणि विद्यच्च पतिता नरा । जीवन्त इव दृश्यन्ते गजमत्ता महारथा ।
 गदाविमलितैर्गोचैर्मृगैर्भिन्नमस्तका । गजवाजिरयत्तुषां शेरते स्म नरा चिनौ ।
 तथैवाद्यनूनागानां शरीरैरावभा तदा । सङ्घञ्जा वसुधा राजन् पञ्चतैरिव सर्व्वम् ।
 समरे पतितैश्चैव ग्रहृष्टिग्रतोमरै । निस्त्रिंशैः पट्टिभैः प्रशैरयत्कुनैः पश्यथैः ।
 परिधैर्भिन्दिपालैश्च शतशोभिस्यैव च । शरीरैः शस्त्रभिन्नेषु ममास्तोर्व्यंत मेदिनो ।
 त्रिभ्रन्दरूपमन्त्रैश्च शोणितौघपरिभ्रुतैः । गतसुभिरभिवन्न त्रिविधैः संहता मही ।
 स्तनूः शक्रेयूरैर्वाङ्गभिश्चन्दनोचितैः । हस्तिहस्तोपमैश्चिह्नैश्चैव हस्तिश्च तैरस्त्रिणां ।
 बद्धचूडामण्डितैः शिरोग्भिश्च सकुण्डलैः । पतितैर्हृत्पभाच्छाया समौ भारत मेदिनो ।
 क्वचैः शोणितादिगैर्विप्रकीर्णैश्च काञ्चनैः । रराज सुभ्रम भूमिं शान्तं चिंभिरिवानवै ।
 विप्रविद्धैः कलापैश्च पतितैश्च शरामनैः । विप्रकीर्णैः शरीरैश्चापि रुक्मपुङ्खैः समन्ततः ।
 रथैश्च वज्रभिर्भ्रमैः किङ्किणीनाभृषितैः । वाजिभिश्च हतैः कीर्णैः सस्तजिज्ञैः शोणितैः ।
 अङ्गुलैः पताकाभिरुपासङ्गैश्चैवैरपि । प्रवीराणां महाबलैश्च विप्रकीर्णैः सुपाण्डुरैः ।
 सलहस्यैश्च मातङ्गैः शयानैर्विधुमौ मही । नानारूपैरलङ्कारैः प्रमदेवाभ्यलङ्कृता ।
 दन्तिभिश्चापरैश्च सम्राशैर्गाढवेदनैः । करैः शब्द विमुञ्चद्भिः शोत्कारैश्च मुञ्जमुञ्ज ।
 विवभौ तद्रणस्थानं सन्दमानैरिवाचचैः । नानावर्णैः कम्बुशैश्च परिलोमैश्च दन्तिनां ।
 वैदूर्यमण्डितदण्डैश्च पतितैर्गुह्यैः शुभैः । घण्टाभिश्च गजैश्चापि पतिताभिः समन्ततः ।
 विपाटितविचित्राभिः कुयाभोराह्वैश्चैव । यथैयैः शिवरूपैश्च रुक्मकवाभिरैव च ।
 दन्तैश्च वज्रधाञ्चिन्नेसोमैश्चापि काञ्चनैः । अयानाः रेणुकपिलैश्चैवैश्चैवैश्चैवैः ।
 चादिना च भुजैश्चिह्नैः पतितैः सङ्घदैस्तथा । प्रामैश्च विमलैस्तोद्गोविर्मलभिसु पट्टिभिः ।
 उष्योपैश्च तथा चित्रैर्विप्रद्वैलतस्तन । विचित्रैर्द्वैचैश्च जातरूपपरिष्कृतैः ।
 अद्याक्षरपरिलोमैराह्वैर्कदितैस्तथा । नरेण्चूडामणिभिर्विचित्रैश्च महाधनैः ।
 ह्वैश्चैवापविद्धैश्च चामरव्यजनेरपि । पद्मेन्दुद्युतिभिश्चैव वदनेश्चासकुण्डलैः ।
 कृष्णभङ्गुभिरत्यर्थं वीराणां समलङ्कृतैः । अपविद्धैर्नहाराजसुवर्णैश्चैवैश्चैवैः ।
 यद्गनचक्रवर्त्तनां चौरिवाषीदसुन्दरा । स्वमेते महाभेने कदिते तत्र भारत ।
 परस्परं समापाद्य तत्र तेषाञ्च संयुगे । तेषु शान्तेषु भग्नेषु सृदितेषु च भारत ।
 रात्रिं समभवहोरा नापश्यत ततो रण । ततो ज्वहार, सैव्यानां प्रचक्रुः कुहपाण्डवा ।

४४३

४४४

४४५

४४६

४४७

४४८

अन्वीयमान सततं सोदरैः परिवारित । दक्षिणं दक्षिण, कलि संहत्य स्वभुजं तदा ।
 क्षुब्धलोपमं पीनं सर्व्वमचुनिवर्हणं । प्रगृह्य चाञ्चलोत्थणामुद्यतान् सर्व्वतो दिग् ।
 शुश्राव मधुरा वाचो नानादेशनिवासिनां । संस्रयमान, सूतेत्य मागधैश्च महायथाः ।
 पूजयानद्य तान् सर्व्वान् सर्व्वलोकै महेश्वर । प्रदीपै काञ्चनैस्त्व गन्धैर्लावणेचितैः ।
 परिवर्तुमंशात्मान प्रचलङ्गि समन्तत । म तै परिवृतो राजा प्रदीपै काञ्चनैर्ज्वलन् ।

१११६

शुभ्रमे चन्द्रमा युक्तौ दीप्तैरिव महाययै । काञ्चनोष्णीषिणस्त्वच वेवश्रम्वरपाणय ।
 प्रोत्सादयन्त, शनकैस्तं जनं सर्व्वतो दिग् । सम्प्राप्य तु ततो राजा भीमश्च सदनं शुभ्रं ।
 श्रवतीर्थ्य दयाशापि भीमं प्राप्य जनेश्वर । श्रमिवाद्य ततो भीम निपद्य परामासने ।
 काञ्चने सर्व्वतोभेद्रे सद्भास्तरणसंघटते । उवाच प्राञ्चलिभिर्भीमं वाप्यकण्ठोऽश्रुलोचन ।
 तं वयं हि समाश्रित्य संयुगे श्चुसुदन । उत्सहेम रणे जेतुं चेद्भानपि सुरासुरान् ।

१११७

किमु पाण्डुसुतान् वीरान् समुच्चङ्गणबान्धवान् । तस्मादर्हंमि गात्रैश्च कृपां कर्तुं मयि प्रभो ।
 जहि पाण्डुसुतान् वीरान् महेश्वर इव दानवान् । अहं सर्व्वान् महाराज निहनिष्यामि सोमकान् ।
 पाद्मालान् कौक्यै शार्ङ्गं कर्ष्यादेति भारत । त्वद्वच शत्यमेवास्तु जहि पार्थान् समागतान् ।
 सोमकाञ्च महेश्वामान् शत्यवाग्यव भारत । दयया यदि वा राजन् देव्यभावात्तम प्रभो ।
 मन्दभाग्यतया वाऽपि यदि रचसि पाण्डवान् । अनुजानीहि समरे कर्षमाहवशोभिनं ।
 स जेष्यति रणे पार्थान् समुच्चङ्गणबान्धवान् । स खममुक्ता नृपतिः पुत्रो दुर्व्योधनस्तव ।
 नोवाच वचनं किञ्चिद्भोभीमपराक्रम ।

१११८

इति श्रीमहाभारते भीमपर्व्वणि भीमवधपर्व्वणि भीमदुर्योधनसंवादे अष्टनवतोऽध्यायः ॥ ६८ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ वाक्शून्यैस्त्व पुत्रेण सोऽतिदिद्धो महामना । श्रममनो यथा नाग प्रुञ्चो वाक्शून्यकथा ।

दु खेन महताविष्टो नोवाच प्रियमणपि । स थावा सुचिरं कालं दु खरोषसमन्वित ।
 उद्धृत्य चक्षुषी कोपाग्निहृष्टनिव भारत । सदेवासुरगन्धर्व्वं लोक लोकाविदा वर ।
 श्रवतीन् तव पुत्रं तु सामपूर्व्वमिदं वच । कि त्वं दुर्व्योधनैवं मं वाक्शून्यैरपत्नसि ।

१११९

घटमान यथाशक्ति कुर्व्वणश्च तत्र प्रिय । जुहुजान समरे प्राणोत्सवैव प्रियक न्यया ।
 यदा तु पाण्डव शूरे खाण्डवेशमिमतर्पयत् । पराजित्य रणे श्चनून् पर्याप्तं तच्चिदग्नें ।
 यदा च तं महाबाहो गन्धर्व्वं हंतमोजसा । श्रमोचयत् पाण्डुसुत पर्याप्तं तच्चिदग्नें ।
 श्रवमाणेषु शूरेषु सोदरेषु तव प्रभो । सुतपुत्रे च राधेये पर्याप्तं तच्चिदग्नें ।

११२०

पथ न शहितान् सर्व्वान् विराटनगरे तदा । एक खव समुद्यत, पर्याप्तं तच्चिदग्नें ।
 द्रोणश्च युधि भरत्वं माश्च निर्व्विच्य युगे । वासांसि च समादत्त पर्याप्तं तच्चिदग्नें ।
 यथा द्रौणिं महेश्वानं श्रावदन्तमयापि च । गोपधे जितवान् पूर्व्वं पर्याप्तं तच्चिदग्नें ।
 विजित्य च यथा कर्षे सदा पुरुषमानिनं । उत्तरायै ददौ वधं पर्याप्तं तच्चिदग्नें ।

निवातकवचान् युद्धे वासवेनापि दुर्जयाम् । जितवान् समरे पार्थ ,पथोन्नतचिदग्रं मे)

१११

को हि शक्रो रणे जेतुं पाण्डवं रभसं तदा । यस्मिन्ना जगद्भ्राता शङ्खचक्रगदाधरः ।

वासुदेवोऽनन्तशक्तिं सृष्टिसंहारकारकम् । सर्वेश्वरो देवदेव, परमात्मा सनातनः ।

उक्तो हि वज्रशो राजन् नारदाद्यैर्महर्षिभिः । लघु मोक्षान्न जानीषे वाचावाच्यं सुयोधन ।

मुमुर्षुहिं नरः सर्वान् वृचान् पश्यति काञ्चनान् । तथा लभपि गान्धारे विपरोत्तान् पश्यसि ।

स्वयं वैरं महत्कृत्वा पाण्डवैः सह सञ्जयैः । सुध्यस्व तानद्य रणे पश्याम् पुरुषो भव ।

११२

अहन्तु शोमकान् सर्वान् पाञ्चावांश्च समागतान् । निहन्थि नरव्याघ्रवर्क्ययिला शिखण्डिनः ।

तेरहं निहतः सखी गमिष्ये यमघादन । तान् वा निहत्य समरे प्रीतिं दास्याम्यहं तव ।

पूर्वं हि स्त्री समुत्पन्ना शिखण्डो राजवेश्मनि । वरदानात् पुमान् जातः सैषा वै स्त्री शिखण्डिनी ।

तमहं न हनिष्यामि प्राणत्यागेऽपि भारत । याऽसौ प्राङ्निर्मिता धावा सैषा वै स्त्री शिखण्डिनी ।

सुखं स्वपिहि गान्धारे श्वाऽस्मि कर्त्ता महारथं । यं जनाः कथयिष्यन्ति यावत् स्थास्यति मेदिनी ।

११३

एवमुक्तस्य सुतो निज्जंगाम नरेश्वर । अभिवाद्य गुरुं मूर्ध्नि प्रथमौ खं निवेशनं ।

आगत्य तु ततो राजा विसृज्य च महाजनं । प्रविवेश ततस्सूयं चयं शत्रुचयङ्करः ।

प्रविष्टः च निग्रां तासु गमयामास पार्थिवः । प्रभातायाञ्च शर्व्व्यां प्रातरुत्याय तासृषुषं ।

राजः समाज्ञापयत येना योजयतेति हि । अथ भीष्मो रणे क्रुद्धो निहनिष्यति शोमकान् ।

दुर्योधनस्य तच्छ्रुत्वा राधौ विलपितं वज्र । मन्यमानः स तं राजन् प्रत्यादेशमिवात्मनः ।

११४

निर्व्वेदं परमं गत्वा विविन्ध्य परवाच्यतां । दीर्घं दध्या शान्तनवो योद्धुकामोऽञ्जुनं रणे ।

दङ्गितेन तु तज्ज्ञात्वा गाङ्गेयेन विचिन्तितं । दुर्योधनो महाराज दुःशासनमचोदयत् ।

दुःशासनं रथाखण्डं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः । द्वाविंशतिमनोकानि सर्व्वोष्णवातिचोदय ।

इदं हि समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिविचिन्तितं । पाण्डवानां सधैन्यानां सधै राजस्य चागम ।

तत्र कार्य्यतमं मन्ये भीष्मैस्त्वामिच्छेऽहम् । स नो गुप्तः सहायः स्यात् हन्यात् पार्थाय संयुगे ।

११५

अथवीरुद्धि विभ्रुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनं । स्त्रीपूर्व्वंको ह्येभौ राजन् तस्माद्दृष्ट्या मया रणे ।

नोकस्यदेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया । राज्यं स्त्रीतं महाबाहो क्षियस्य त्यक्तवान्पुरा ।

नेव चाहं क्षियं जातु न स्त्रीपूर्व्वं कथस्यन । हन्यां युधि नरत्रेष्ठ सत्यमेतद्भवोमि ते ।

अयं स्त्रीपूर्व्वंको राजन् शिखण्डो यदि ते श्रुतः । उद्योगे कथितं यत्तत्तया जाता शिखण्डिनी ।

कन्या भूत्वा पुमान् जातः स च मां योधयिष्यति । तस्माहं प्रमुखे वाणान् न मुञ्चेयं कथस्यन ।

११६

युद्धे हि क्षत्रियांस्तात पाण्डवानो जयैषिलः । सर्व्वानन्यान् हनिष्यामि सम्प्राप्तान् रणमूर्द्धनि ।

एवं मां भरतश्रेष्ठो गाङ्गेय माह शास्ववित् । तत्र सर्व्वोष्णवा मय्ये गाङ्गेयस्यैव पालनं ।

अरक्ष्यमाणं हि एको हन्यात् मिहं महाबने । सा दृक्केणव गाङ्गेयं घातयेम शिखण्डिना ।

मातुलः मकुनिः शन्यः एषो द्वेजे विविचति । यत्ता रघनु गाङ्गेयं तस्मिन् गुप्ते भुवो जयः ।

एतच्छुत्वा तु ते सर्वे दुर्योधनवचस्तदा । सर्वतो रथवर्गेन गाह्वेयं पर्यवारयन् ।
 पुत्राय तव गाह्वेयं परिवार्य्यं ययुस्तदा । कम्पयन्तो भुवं द्याञ्च सोमयन्तश्च पाण्डवान् ।
 तैरथैः सुप्रभंयुक्तेर्हन्तिमिथ महारथाः । परिवार्य्यं रणे भीमं दंशिताः समवस्थिताः ।
 यथा देवासुरे युद्धे विदया वज्रधारिणं । सर्वे ते स्म व्यतिष्ठन् रत्नसं महारथं ।
 ततो दुर्ध्याधनो राजा पुनर्भ्रातरमब्रवीत् । सर्वं चक्रं युधामन्युस्तमौजाश्च दक्षिणं ।
 गोमारावज्जुनसैतावज्जुनोऽपि शिखण्डिनः । रक्ष्यमाणः स पायंनंतयाभ्यामिर्विवर्जितं ।
 यथा भीमं स नो हन्यात् दुःशासन तथा कुरु । भ्रातृस्तद्वचनं श्रुत्वा पुत्रो दुःशासनस्तव ।
 भीमं प्रमुखतः कृत्वा प्रयथौ सह सेनया । भीमन्तु रथवर्गेन दृष्ट्वा समभिषंष्टतं ।
 अज्जुनो रथिनां श्रेष्ठो धृष्टद्युम्नवाच ह । शिखण्डिनं नरव्याघ्रं भीमस्य प्रमुखेनृप ।
 स्थापयस्वाद्य पाश्चात् तस्य गोसाहमिद्युत ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि दुर्योधनदुःशासनसंवादे नवनवतोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः शान्तनवो भीमो निर्यथौ सह सेनया । ब्यूहश्चाब्यूहत महत् सर्वतोमद्रमात्मना ।

छपय छतवर्षा च शैव्यैव महारथः । शकुनिः सैन्धव्यैव कामोजय सुदक्षिणः ।
 भीमेण सहिताः सर्वे पुत्रैश्च तव भारत । अघतः सर्वसैन्यानां ब्यूहस्य प्रमुखे स्थिताः ।
 द्रोणो भूरिश्रवाः श्रेष्ठो भगदत्तश्च मारिषः । दक्षिणं पचमाश्रित्य स्थिता ब्यूहस्य दंशिताः ।
 अद्यत्यामा सोमदत्तश्चावन्ध्या च महारथौ । महत्या सेनया युक्ता वामं पचमपालयन् ।
 दुर्योधनो महाराज विगर्तः सर्वतो वृतः । ब्यूहमध्ये स्थितो राजन् पाण्डवान् प्रति भारत ।
 अलम्बुपो रथिश्रेष्ठः श्रुतायुध महारथः । इष्टतः सर्वसैन्यानां स्थितो ब्यूहस्य दंशितौ ।
 एवञ्च तं तदा ब्यूहं कृत्वा भारत तावकाः । सञ्जयाः समद्वयन्त प्रतपन्त इवाग्रयः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पाण्डवः । नकुल सहदेवश्च माद्रीपुत्रावुभावपि ।
 अघतः सर्वसैन्यानां स्थिता ब्यूहस्य दंशिताः । धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ।
 स्थिताः सैन्धेन महता परानीकविनाग्रनाः । शिखण्डो विजयस्यैव राघवश्च घटोत्कचः ।
 चैकितानो महाबाहुः कुन्तिभोजय वीथ्यवान् । स्थिता रणे महाराज महत्या सेनया वृताः ।
 अभिमन्युर्भैरव्यासो द्रुपदश्च महाबलः । कैकेया भ्रातरस्यैव स्थिता युद्धाय दंशिताः ।
 एवं तेषु महाब्यूहं प्रतिब्यूह्य सुदुर्जयं । पाण्डवाः समरे शूराः स्थिता युद्धाय दंशिताः ।
 तावकास्तु रणे घत्ताः महसेना नराधिपाः । अभ्युद्ययूरणे पायान् भीमं कृत्वाऽप्यनो नृप ।
 तथैव पाण्डवा राजन् भीमसेनपुरोगमाः । भीमं योद्धुमभीषन्तः सङ्ग्रामे विशयैरिषः ।
 खड्गाः किन्किनाग्निदाः क्रकवा गोविपाणिकाः । भेरीमृदङ्गपिण्डान् नादयन्तश्च कुञ्जरान् ।
 पाण्डवा अभ्यवर्तन्त नदन्तो भैरवान् रवान् । भेरीमृदङ्गगद्धानां दुन्दुभीनाश्च निखनैः ।
 चुक्रुशुः सिंहनादैश्च घचिन्मय शयन्विधैः । वयं प्रतिनदन्तलान् गच्छामस्य तरान्विताः ।

सहसैवाभिंधुङ्गास्तदार्योन्मुमुक्षं महत् । ततोऽन्योऽन्यं प्रधावन्तः सम्प्रहारं प्रचक्रिरे ।

ततः शब्देन महता प्रचक्रन्ते वसुधरा । पच्छिण्य महाघोरं धाहरन्तो विषभ्रमः ।

सप्रभयोदितः स्रष्टौ निष्प्रभः समपद्यत । ववुश्वातामसुलाः शंसन्तः सुमघङ्गयं ।

घोरास्य घोराणिद्रोदाः शिवास्तत्र ववाशिरै । वेदयन्तो महाराज महद्वैश्रमनागतं ।

दिशः प्रञ्जलिता राजन् शंशुवर्षं पपात च । हृदिरेण समुश्रियमश्रियर्षं तथैव च ।

हृदतां वाहनानाञ्च नैवेभ्यः प्रापतज्जलं । सुसुबुद्धासकृन्मूर्धं प्रधायन्तो विश्रान्ते ।

अन्नर्चिता मद्यानादाः शूयन्ते भरतर्षभ । रवसां पुष्टपादानां नदतां भैरवान् रवान् ।

सम्यतन्तश्च दृश्यन्ते गोमायुवल्वायसाः । श्वानस्य विविधैर्नादैर्ब्रान्तान्तत्र मारिष्य ।

ज्वलिताश्च महोक्ता वैसमाद्यन्त दिवाकरं । निपेतुः सहसा षड्भौ वेदयन्तो महङ्गयं ।

महान्यनीकानि महासमुद्भये ततस्तथो । पाण्डवधात्तैराश्रयोः । चक्रन्तिरे शङ्खशृङ्गनिस्त्रिनैः प्रकल्पितानोव वनानि वायुना ।

नरेन्द्रनागाश्वमाकुलानामभ्यागतानामग्निं मुङ्गन्ते । बभूव घोषस्तुमुल्यमूनां वाताहृतानामिव सागराणां ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि उत्पातदर्शने शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अभिमन्यूरघोदारः पिशङ्गैस्तरुगोक्तमैः । अभिद्रुद्राव तेजस्वी दुर्व्याधनसत् महत् ।

विकिरन् शरवर्षाणि वारिधारा इवाम्बुदः । न श्रेकु, समरे क्रुद्धं सौभद्रमरिच्छदनं ।

शस्त्रौघिनं गाहमानं सेनासागरमस्यं । निवारयितुमयाज्ञौ लदोषाः कुहनन्दन ।

तेन मुक्ता रणे राजन्मूराः शनूनिवर्हणाः । चक्षियाननयच्छूरान् प्रेतराजनिवेशनं ।

धमदण्डोपमान् घोराण् ज्वलिताग्नीविशोपमान् । सौभद्रः समरे क्रुद्धः प्रेयथामास सायकान् ।

सरघान् रयिनस्तृणैर्हृथंशिव ससादिनः । गजारोहाश्च समजान् दारयामास फाल्गुनि ।

तस्य तत् कुर्वन्तः कर्म महत् सद्मे महीश्वतः । पूजयाञ्चक्रिरे हृथाः प्रशंससुश्च फाल्गुनि ।

तान्यनीकानि सौभद्रो द्रावयामास भारत । त्वलराग्नीनिवाकाश्च मारतः सर्वन्तो दिशं ।

तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि भारत । चातारं नाथ्यगच्छेरन् पङ्के मया इव ह्रियाः ।

विद्राव्य सर्वसैन्यानि तावकानि नरोत्तम । अभिमन्यु स्थितो राजन् विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ।

न चैनं तावका राजन्विविभ्ररिघातिनं । प्रदोषं पावकं यदन् पतङ्गाः कालघोदिताः ।

प्रहरन् सर्वंयुग्मं, पाण्डवानां महारथः । अदृश्यत महेश्वासः सवज्ज इव वासवः ।

धैमष्टं धनुसाश्च ददृशे विचरद्दिशं । तोयदेषु यथा राजन् राजमाना शतहृदाः ।

शरास्य निशिताः पीता निशरन्ति धा संयुगे । वनात् फुल्लुमाद्भ्राजन् भ्रमराणांमिव मत्राः ।

तथैव चरतस्तस्य सौभद्रस्य महात्मनः । रथेन काञ्चनाङ्गेन ददृशुर्नान्तरं जनाः ।

भोक्षयित्वा क्षपं श्रेणं श्रेणिश्च सुमहदलं । धैत्र्यवज्ज-महेश्वासो विचरन् सधु सुधु च ।

मण्डलीकृतमेवास्य धनुः पश्यामि भारत । सूर्य्यमण्डलसद्भासं दहतस्तव वाहिनी ।

नं दृष्ट्वा चक्षिषाः पुराः प्रपन्नं तरस्त्रिनं । दिफाल्गुनमिमं लोकं मेतिरे तस्य कर्मभिः ।
 तेनार्हिता महाराज भारती सा महाचमूः । व्यभ्रमत्तत्र तत्रैव योषिन्मद्वशादिव ।
 द्वावधिला महासैन्यं कथयिष्या महारयान् । नन्दयामास सुचक्षुरे मयं जितेव वाधवः ।
 तेन विद्रायनाणानि तत्र सैन्यानि संयुगे । चक्रुर्गात्तस्त्ररं घोरं पञ्चैत्यनिनदोपमं ।
 तं श्रुत्वा निनदं घोरं तत्र सैन्यं भारत । माहृतोद्धृतवेगस्य सागरस्यैव पर्वणि ।
 दुर्व्योधनमदा राजन्वाव्यं गच्छि मभापत । एकः कार्ष्णिर्कहावाहो द्वितीय इव फाल्गुनः ।
 चमूं द्वावयते क्रोधाद्दृष्ट्वा देवचनूमिव । तस्य चान्यं न पश्यामि संयुगे भेषजं महत् ।
 सने त्वा राक्षसश्रेष्ठ सर्व्वविद्यासु पारयं । स गवा त्वरितं वीरं जहि सौभद्रमाहवे ।
 वयं पार्थं हनिष्यामो भोऽश्रेष्ठपुंगवमाः । स एवमुक्तो बलवान् राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
 प्रययौ समरे त्रुणं तत्र पुच्छस्य शासनात् । नर्हमानो महानादं प्रावृषीव वलाहकः ।
 तस्य शब्देन महता पाण्डवानां वचं महत् । प्रचलत् सर्व्वतो राजन् वाताङ्कन इवाणवः ।
 बहवश्च महाराज तस्य नादेन भोषिनाः । प्रियान् प्राणान् परित्यज्य निपेतुर्हृत्स्वणीतले ।
 कार्ष्णिंश्चापि मुदा युक्त प्रष्टन्न समरं धनुः । नृयस्त्रिं रथोपस्थे तद्रथः समुपाह्वत् ।
 ततः स राक्षसः क्रुद्धः संप्राथैः शङ्कुनिं रणे । नानिदूरे स्त्रिणां तस्य द्वावधामास वै चमूं ।
 तां बध्यमानाश्च तया पाण्डवानां महाचमूं । प्रत्युद्ययौ रणे रथो देवसेनां यया वलः ।
 विमहं सुमहानामीत् तस्य सैन्यस्य मारिष । रक्षसा धोररूपेण बध्यमानस्य संयुगे ।
 तत शरमहस्रैस्तां पाण्डवानां महाचमूं । व्यद्रावयद्रथे रथो दमयन् स्वपरकरमं ।
 सा बध्यमाना च तया पाण्डवानामनोकिनी । रक्षसा घोररूपेण प्रदुद्राव महह्वयात् ।
 प्रष्टय च रणे सेनां पश्चिनीं वारणे यया । ततोऽभिदुद्राव रणे द्रौपदेयान् महावलः ।
 तेन क्रुद्धा महैवासा द्रौपदेयाः प्रहारिणः । राक्षसं दुद्रुक्वः स्रष्टे यहाः पञ्च रविं यथा ।
 वीर्यवह्निस्तलेनैव पीडितो राक्षसोत्तमः । यया युगवधे घोरं बध्नमाः पञ्चभिर्पथैः ।
 प्रतिशब्धस्तो रथो विभेद निमित्तैः शरैः । सर्व्वपारमर्षैर्भूयैः मकुण्डायैर्कहावधः ।
 स तैर्भिलननुवाणः शूद्रशुभे राक्षसोत्तम । मरोविभिरिज्जाकैश्च संयुगो जलदो महान् ।
 विषक्तैः स शरैश्च जितपनोऽपरिच्छेदः । शार्वाङ्गद्विभ्यंभो राजन् दीर्घमृद्व्वा दशाक्षतः ।
 सतमे भान्तः पञ्च राक्षसेन्द्रं महाहवे । विद्यधुर्निमित्तैर्ज्ञैनापनोऽपविभ्रमितैः ।
 स निभंस्य शरैर्घोरैर्भुजगैः कोपितैरिव । अत्रमुपै स्यं राजन् नागेश्च इव सुकुधे ।
 सेऽतिविह्वो महाराज मुञ्च तंमित्र मारिष । प्रविश्य तमे दीर्घ पीडितमोर्कहावधे ।
 प्रतिशत्रु ततः भंशं क्रोधेन दिगुल्लतः । विच्छेद स यकांक्षीयां ध्वंशयैव धृष्टि इ ।
 एकैकं पञ्चभिर्थांशैः राजघान मयश्चित्र । अत्रमुपै रथोपस्थे नृयस्त्रिं महारथ ।
 सरमाणः सुधरस्यैः शयोक्षेपां महाशनी । अघान राक्षसः क्रुद्धः मन्त्रैर्दुद्रुक्वः

११०

१११

११२

११३

११४

विभेद च सुसंख्यः पुनर्यैतान् सुसंखितैः । शरैर्व्यङ्गविधाकारैः प्रतयोऽथ सहस्रमः ।
 विरथाय महेष्वासान् कृत्वा तत्र स राक्षस । अभिदुद्राव वेगेन हस्तुकामी निशाचरः ।
 तानर्हितान् रणे तेन राक्षसेन दुरात्मना । दृष्ट्वाऽर्जुनसुतः संख्ये राक्षसं मगुपाद्भवत् ।
 तयोः समभवद्युद्धं वृत्रवामवयोरिव । ददृशुस्त्वावका सर्वे पाण्डवाय महारथाः ।
 तौ समेतौ मधायुद्धे क्रोधदौघौ परस्परं । महाबली महाराज क्रोधसंरक्तनोचनौ ।
 परस्परमवेचेतौ कालानलसमा युधि । तयोः समागमे घोरौ भव्वा कटुकोदयः ।
 यथा देवासुरे युद्धे शक्रेश्वरयोः पुरा ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि नवमदिवस युद्धारभे अलम्बुपाभिमन्युसमागमे एकाधिकशतमोऽध्यायः

॥ १०१ ॥

॥ धतराष्ट्र उवाच ॥ आर्जुनिं समरे शूरं विनिग्रन्तं महानयान् । अनन्वय कथं युद्धे प्रत्ययुध्यत भारत ।
 आर्यैर्दृष्टं कथञ्चैव सौभद्रः परवीरहा । तन्ममाचक्ष तत्तेन यथावृत्तं स्म संयुगे ।
 भीमो वा रथिनां श्रेष्ठो राक्षसो वा घटोत्कच । नकुल, सहदेवो वा मात्यकिञ्चि महारथः ।
 रतदाचक्ष मे सत्यं सुश्लोकाक्षसि सञ्जय । धनञ्जयस्य किं चक्रे मम सैन्यस्य संयुगे ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ हन्त तेषु प्रवक्ष्यामि सङ्ग्रामं लोमहर्षणं । यथाऽभूदाक्षसेन्द्रस्य सौभद्रस्य च मारिषि ।
 अर्जुनस्य यथा सङ्घो भीमसेनस्य पाण्डवः । नकुल, सहदेवस्य रणे चक्रुः पराक्रमं ।
 तथैव तावकाः सर्वे भीमद्रोणपुर, सरा । अहृतानि विचित्राणि चक्रुः कर्मोष्णभीतवत् ।
 अलम्बुसु समरे अभिमन्युं महारथं । विनय सुमहानादं तस्मैयिला मुञ्जमुञ्जः ।
 अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठतिष्ठति चाब्रवीत् । अभिमन्युय वेगेन सिंहवदिनदम्बुजः ।
 आर्यैर्दृष्टं महेष्वासं पितुरत्यन्तवैरिणं । तत, समीयतु सङ्घे त्वरितौ नरराक्षसौ ।
 रथाभ्यां रथिनौ श्रेष्ठौ यथा वै देवदानवौ । मायावो राक्षसश्रेष्ठो दिव्य स्रजस्य फाल्गुनिः ।
 ततः कार्ष्णिर्हहाराज निशितै, सायकैस्त्रिभिः । आर्यैर्दृष्टं रणे विद्धा पुनर्विषयाध पञ्चभिः ।
 अलम्बुयोऽपि संक्रुद्ध कार्ष्णै नवभिरागुगैः । इदि विष्याध वेगेन तोषैरिव महाहिपं ।
 ततः शरसहस्रेण चित्रकारी निशाचरः । अर्जुनस्य सुतं संख्ये पीडयामास भारत ।
 अभिमन्युस्तत क्रुद्धो नवभिर्व्रतपर्वभिः । विभेद निशितैर्वैरैराक्षसेन्द्रं महोरैरिषि ।
 ते तस्य विविग्मलूणं कायं निर्भिद्य मर्षसु । स तैर्विभिन्नपर्वभिः, प्रुद्रुमे राक्षसोत्तमः ।
 पुष्यिनैः किंशुकैराजन् संस्रोणं हव पर्वतः । सन्धारयाणय शरान् हंसपुङ्गान् महाबलः ।
 विवभो राक्षसश्रेष्ठ, सञ्जाल इव पर्वतः । ततः क्रुद्धे महाराज आर्यैर्दृष्टिर्मरणः ।
 भरेन्द्रप्रतिमं कार्ष्णै ह्यदयामास पत्रिभिः । तेन ते विशिखा मुक्ता यमदण्डोपमा, गिता ।
 अभिमन्युं विनिर्भिद्य प्राविशन् धरातलं । तथैवाऽर्जुनिना मुक्ताः शरा, कनकभूषणाः ।
 अलम्बुयं विनिर्भिद्य प्राविशन् धरातलं । सौभद्रस्य रणे रचः शरैः सद्यतपर्वभिः ।

चक्रे विमुखमासाद्य मयं शक इवाहवे । विमुखश्च ततो रचो बध्यमानं रणेऽरिणा ।
 प्रादुश्यके महामायां तामषी परतापन । ततश्चे तमशा सर्वे हताशासन् महीपते ।
 नाभिमन्युमपस्थान नैव खान् न परान् रणे । अभिमन्युश्च तं दृष्ट्वा धोररूपं महत्तमं ।
 प्रादुश्यके सौरमखं भोस्वरं कुहनन्दन । तत प्रकाशमभवज्जगतसर्वं महीपते ।
 ताञ्चाभिजग्निवान् मायां राचमस्य दुरात्मनः । शकुन्द्ध्य महावीर्यां राचमेन्द्रं नेरात्तम' ।
 ह्यादयामास समरे शरै मञ्जतपर्वभि । वह्नीस्रायाऽन्या मायास्य प्रयुक्तास्तेन रचषा ।
 सर्वास्त्रविदमेयात्मा चारयामास फाल्गुनि । हतमायन्ततो रचो बध्यमानश्च सायकै ।
 रथ तथैव सन्धय्य प्राद्रवत् महतो भयात् । तस्मिन् विनिर्जिते त्वर्णे कूटयोधिनि, राचषे ।
 आञ्जुनि समरे शैल्यं तावकं म नमर्हं ह । मदान्धो वन्यनागेश्च सपञ्चां पद्मिनीमिव ।
 तत ग्नान्तनवो भोग्म शैल्यं दृष्ट्वाऽभिविष्टतं । महता शरवर्षेण भौभद्रं पर्यवारयत् ।
 कोष्ठोदृष्ट्य च तं वीर धार्तराष्ट्रा महारथा । एकं सुबहवो युद्धे ततश्च सायकैर्दुर्दं ।
 स तेषां रथिनां वीरः पितृशुल्यभराक्रम' । सद्गो वासुदेवस्य विक्रमेण बलेन च ।
 उभयो, सद्गं कर्म स पितृर्भातुल्य च । रणे बद्धविधं चक्रे सर्वशस्त्रभृतां वर' ।
 ततो धनञ्जयो वीरो विनिर्ग्रेस्तव शैनिकान् । आसमाद रणे पुलं पुत्रप्रेसुरमर्षण ।
 तथैव समरे राजन् पिता देवव्रतस्तव । आसमाद रणे पार्थ शर्भानुरिव भास्करं ।
 तत भरथनागाद्यां पुच्छाक्षव जनेश्वर । परिवरूरणे भोग्म जुगुपुश्च समन्तत ।
 तथैव पाण्डवा राजन् परिवार्यं धनञ्जयं । रणाय सहते युक्ता दंमिता भरतर्षभ ।
 शरद्वतस्ततो राजन् भोग्मस्य प्रमुखे स्थितं । अञ्जुनं पञ्चविंशत्या सायकानां समाचिनोत् ।
 प्रत्युद्गम्याय विव्याध सात्याकसां मिते शरै । पाण्डवप्रियकामार्थं शार्ङ्गं इव कुञ्जरं ।
 गौतमाऽपि त्वरायुक्ता माधवं नवभिः शरै' । इदि विव्याध संकुद्धः कङ्कपवपरिच्छेदः ।
 श्रेनेयोऽपि तत, कुङ्कसापमानस्य वै जवान् । गौतमान्तकरं त्वर्णं समाधत्त मित्रोमुखं ।
 तमापन्तं वेगेन शकाग्रनिममद्युतिं । द्विधा चिच्छेद संकुद्धो द्रौणि परमकोपन ।
 समसुज्याय श्रेनेयो गौतम रथिनां वर' । अभ्यद्रवद्रुणे द्रौणिं राड, खे शमिनं यया ।
 तस्य द्रौणसुतदापं द्विधा चिच्छेद भारत । श्रैयै क्लिषधन्वानं ताडयामास मायकै ।
 शोऽन्यत् कास्मिकमादाय शत्रुं भारसाधनं । द्रौणि यथा महाराज वाङ्मोहरसि चार्पयत् ।
 स विद्धो यथ्यिनथैव मुद्गर्क्षं कम्पान्वित । विषमाद रयोपस्थे भ्रजयष्टि समाश्रित ।
 प्रतिशब्ध तत' मंशा द्रौणपुत्र, प्रतापवान् । वार्ष्णेयं समरे कुद्धे नाराचैन समर्हयत् ।
 श्रेनेय स तु निर्भिद्य माविशद्भरणीतवे । वधन्तकाये वधवान् विदं सर्पिशुर्धया ।
 अयापरेण भेदेन माधवस्य ध्वजे'त्तनं । चिच्छेद समरे द्रौणि विंशनाद मुमोच ह ।
 पुशयै' शरैर्घोरैश्च दयानास भारत । निदाधाने महाराज यया मेघो दिवाकनं ।

३१५

३१०

३१५

३१०

३१५

३१०

सात्यकोऽपि महाराज शरजालं निहत्य तत् । द्रोणिमभ्याकिरन्पूर्णे शरजालेनेकधा । १०१
 तापयामास च द्रोणिं शैनेय परवीरहा । विमुक्तो मेघशतेन यथैव तपनलया ।
 शराणाञ्च सहस्रेण पुनरेव समुद्यत । सात्यकिश्चादयामास ननाद च महाबल ।
 दृष्ट्वा पुत्रं तया यत्नं राज्ञेव निष्कारं । अभ्यद्रवत शैनेयं भारद्वाज प्रतापवान् ।
 विव्याध च सुतोऽह्नेन पृथक्केन महाश्लेधे । परोऽन्तु स्वसुते राजन् वर्षेयेनाभिपीडितं ।
 सात्यकिसु रणे हिवा गुह्यपुत्रं महारथं । द्रोणं विव्याध विंशत्या सर्वपारश्वै शरैः । १०२
 तदन्तरममेवात्मा कौन्तेय शत्रुतापन । अभ्यद्रवद्रेणे क्रुद्धो द्रोणं प्रति महारथ ।
 ततो द्रोणस्य पार्थस्य सनेयाता महाश्लेधे । यथा बुधस्य शुकस्य महाराज नभस्ले ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मव्याख्यानं सङ्कलनयुद्धे द्रोणाङ्गुनसमागमे द्वाधिकशतोऽध्याय । १०२ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं द्रोणो महेश्वास पाण्डवस्य धनञ्जय । समीचरणे यत्तौ तावुभौ पुरुषयभौ ।
 प्रियो हि पाण्डवो नित्यं भारद्वाजस्य धीमत । आचार्यस्य रणे नित्यं प्रियं पार्थस्य सञ्जय ।
 तावुभौ रथिनौ सह्यौ द्वेषौ विहाविशोक्तौ । कथं समीयतुयंतौ भारद्वाजधनञ्जयौ । १०३
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ न द्रोणं समरे पार्थं जानीते प्रियमत्मान । चक्षुर्धनं पुरस्कृत्य पार्थो वा गुह्यमाह्वै ।
 न चक्षिया रणे राजन्वर्ज्ययन्ति परस्पर । निर्भय्यादं हि युध्मे पितृभिर्भाटमि सह ।
 रणे भारत पार्थेन द्रोणो विद्विस्त्रिभि शरैः । नाचिन्तयच्च तान्वाणान् पार्थं चापच्युतान् युधि ।
 शरदृष्ट्वा पुन पार्थं ह्लादयामास त रणे । स प्रजज्वाल रोषेण गहनेऽग्निरिवोऽस्मितं ।
 ततोऽङ्गुनं रणे द्रोणं शरैः सन्नतपर्वभि । ह्लादयामास राजेऽन चिरादेव भारत । १०४
 ततो दुर्व्याधेनो राजा सुशर्माणमचे दयन् । द्रोणस्य समरे राजन् पार्ष्णिप्रहणकारणात् ।
 विगर्तैराडपि क्रुद्धो श्शममायस्य कार्मुकं । ह्लादयामास राजेऽत्र पार्थं वाणैरयोमुखै ।
 ताभ्यां मुक्ता शरा राजसन्नारिचे विभेजिरे । इंसा दव महाराज शरत्काले नभस्ले ।
 ते शराः प्राप्य कौन्तेय सन्नान्दिविभ्रुः प्रभो । फलभारगत यदन्तु खादुदृचं विद्वङ्गमा ।
 अङ्गुनस्तु रणे नादं विनद्य रथिना वर । विगर्तैराजं समरे सुपुत्रं विव्यधे शरैः । १०५
 ते विव्यमाना पार्थेन कालेनेव युगधये । पार्थमेवाभ्यवर्तन्त मरणे कृतनिश्चया ।
 मुमुचु शरदृष्टिश्च पाण्डवस्य रथं प्रति । शरदृष्टि ततस्तान् शरवर्षं समन्तत ।
 प्रतिजघाह राजेऽत्र तोयदृष्टि मित्राचल । तत्राहुतमपश्याम वोभस्त्रैर्हस्तलाघव ।
 विमुक्ता वज्रभिर्दोधि शक्यदृष्टि दुरासदां । यदेको वाग्यामाम साहसोऽभ्रगणानिव ।
 कक्षीया तेन पार्थस्य तुतुपुदेवदानवा । अथ क्रुद्धो रणे पार्थस्त्रिगन्तान् प्रति भारत । १०६
 मुमोचालं महाराज वायस्यं प्रतनामुखे । प्रादुरासीत्ततो वायु चोभयायो नभसन्नं ।
 पातयन् वै तस्मिन्पान् विनिप्रथैव भैतिकान् । ततो द्रोणोऽभिन्नोऽत्रैव वाययास्त सुदारुण ।
 शैलमन्दप्रहाराज घोरमर्षं मुमोच ह । द्रोणेन युधि निर्मुक्ते तस्मिन्पक्षे नराधिप ।

प्रशाम ततो वायु प्रमत्तय दिशो दश । ततः पाण्डुसुतो वीरस्त्रिगन्तस्य रघमजान् ।
 निरुत्साहास्तयस्त्रे विमुखान् विपराक्रमान् । ततो दुर्व्योधनश्चैव रूपय रथिनां वर । ४६३
 अथत्यामा तथा शश्य काम्बाजस्य सुदक्षिण । विन्दानुविन्दावावन्थो वाहिक सह वाहिकैः ।
 महता रथवगेन पार्थस्यावारयन् दिश । तथैव भगदत्तस्य युतायुष्य महाबल ।
 गजानीकेन भीमस्य तावशरयता दिश । भूरिश्रवा शरश्चैव सौबलस्य विशाम्यते ।
 शरौघैर्विमलैस्तोत्सैर्ह्यस्त्रोपुत्ताववारयत् । भीमस्य सहितं शस्त्रे धार्तराष्ट्रे मघैनिकैः ।
 युधिष्ठिरं समामाद्य सर्व्वत पर्य्यवारयत् । आप्तनानं गजानीकं दृष्ट्वा पार्था वृकोदर । ४६०
 सेलिहन् सृक्षणी वीरो मृगराडिव कानने । भीमसु रथिना श्रेष्ठो गदा गृह्य महाहवे ।
 अवसुत्थ रथाचूर्णं तव सैन्यमभोधयत । तमुद्दीच्य गदाहस्तं ततस्ते गजमादिन ।
 परिव्रूयते यस्मात् भीमसेन समन्तत । गजमध्यमनुप्राप्त पाण्डव सथराजत ।
 मेघजालस्य महतो यथा मथ्यगते रवि । व्यधमत्स गजानीकं गद्या पाण्डुवर्षभ ।
 महाभ्रजालमतुलं मातरिश्वेव कन्तत । ते वध्यमाना वलिना भीमसेनेन दन्तिन । ४६१
 आर्त्तनादं रणे चक्रुर्गर्ज्जन्तो जलदा दश । वज्रधा दारितश्चैव विपाणैस्त्रय दन्तिभिः ।
 फुल्लामोकनिभ पार्थ गृह्णन्ते रणमूर्द्धनि । विपाणे दन्तिनं गृह्य निर्विषाणमयाकरोत ।
 विपाणेन च तेनैव कुम्भेऽभ्याहत्य दन्तिन । पातयामास समरे दण्डहस्त इवान्तक ।
 शोणिताकां गदां विभ्रत् भेदांमज्जाकृतच्छवि । कृताभ्यङ्ग शोणितेन रुद्रवत् प्रत्यदृश्यत ।
 श्व ते वध्यमानाश्च हतशेषा महागजाः । प्राद्रवन्त दिशो राजन् विवृद्रन्त स्त्रक बल । ४६२
 द्रवङ्गिस्तोर्केशानागै समन्ताद्भरतर्षभ । दुर्व्योधनवत् सर्व्व पुनराभीत पराङ्मुख ।
 इति श्रीमहाभारते भोगवधपर्व्वणि भोगवधपर्व्वणि भीमपराक्रमे अथिकशतोऽध्याय ॥ १०३ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ मथ्यन्दिने महाराज सङ्ग्राम समपद्यत । लोकचयकरो रौद्रे भीमस्य सह सोमकैः ।
 गाङ्गेयो रथिनां श्रेष्ठ पाण्डवानामनोकिनी । व्यधमक्षिप्रितैर्वैणै शतशोऽय महसस्य ।
 संममई च तत मेर्यं पिता देवप्रतस्तव । धान्यानामित्र लूनानां प्रकार गोगणा इव । ४६३
 धृष्टद्युम्न मिश्रणो च विराटो द्रुपदक्षया । भीममासाद्य समरे शरैर्भ्रमृष्यहारयं ।
 धृष्टद्युम्न ततो विद्धा विराटश्च शरैस्त्रिभिः । द्रुपदस्य च नाराच प्रेययामास भारत ।
 तेन विद्धा महेश्वासा भीमेणामित्रकर्षिणा । चुक्रुधु समरे राजनपादस्फुटा इवोर्गा ।
 मिश्रणो तच्च विद्याध भारतानां पितामहं । स्त्रीमय मनमा ध्यात्वा नाभे प्राहृदस्थुत ।
 धृष्टद्युम्नसु समरे क्रोधेनाग्निरिव ज्वलन् । पितामह विभिर्वाणैर्वाङ्गोरुसि चपयंतत ।
 द्रुपद पद्मविभक्त्या विराटो दशभिः शरैः । मिश्रणो पद्मविभक्त्या भीम विद्याध सायकैः । ४६४
 भोगवधविद्धो महागज शोणितौघपरिभूत । वसन्ते पुष्यश्रवणो रक्तशोक इवावभौ ।
 तान प्रत्यविध्यत गाङ्गेयस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः । द्रुपदस्य च भजेन धृगुद्विच्छेद कार्ष्णि ।

सोऽन्यत् कामुकमादाय भीमं विधाद्य पञ्चभिः । सारथिञ्च विभिर्वाणैर्निमित्तेरणमूर्द्धनि ।

तथा भीमो महाराज द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः । कैकेया भ्रातरः पञ्च सार्वकियैव सार्वतः ।

अभद्रदन्त गाङ्गेयं युधिष्ठिरपुरीगमाः । रिरचित्पन्तः पाञ्चालान् धृष्टद्युम्नपुरीगमान् ।

तथैव तावकाः सर्वे भीमरचार्यमुद्यताः । प्रत्युद्युः पाण्डुसेनाः सहसैन्या नराधिप ।

तत्रासीत् सुमहद्युद्धं तव तेषाञ्च सङ्कुलं । नराश्वरथनागानां यमराश्रिविवर्द्धनं ।

रथो रथिनमासाद्य प्राक्षिणोद्यमसादनं । तथेतरान् समामाद्य नरनागाश्वसादिनः ।

अनयन् परलोकाय शरैः सन्नतपर्शभिः । शरैश्च विविधैर्घोरैस्तत्र तत्र विश्राप्यते ।

रथालु रथिभिर्हीना क्षतसारथयक्षदा । विप्रद्रुताश्च समरे दिशो जग्मु समन्ततः ।

मृद्रुमाना नरावाजन् हयाश्च सुबहून् रणे । वातायमाना दृश्यन्ते गन्धर्व्वेनगरौपमाः ।

रथिनश्च रथैर्हीना वक्रिणसोजषा युताः । कुण्डलोष्णोपिणः सर्वे निष्काङ्गदविभ्रवणाः ।

देवपुत्रसमाः सर्वे शौर्ये शक्रसमा युधि । अस्त्रा वैश्रवणञ्जाति नयेन च दृढसक्तिं ।

सर्वलोकेश्वराः शूरास्तत्र तत्र विश्राप्यते । विप्रद्रुता व्यनश्यन्त प्राकृता इव मानवाः ।

दन्तिनृद्य नरश्रेष्ठ हीनाः परमसादिभिः । मृद्रुन्तः स्वान्यनीकानि निपेतुः सर्वैश्चन्द्रमाः ।

सर्षभिश्चामरैरथिभिः पताकाभिश्च मारियः । कृत्तैः पितैर्हर्मदण्डैश्चामरैश्च समन्ततः ।

विभीर्षीर्विप्रधावन्तो दृश्यन्ते क्ष दिशो दश । नवमेघप्रतीकाश्च जलदोपनिस्त्रनाः ।

तथैव दन्तिभिर्हीना गजारोहा विश्राप्यते । प्रधावन्तो व्यदृश्यन्त तव तेषाञ्च सङ्कुले ।

नानादेशप्रमुत्थाय तु रङ्गान् हेमभ्रपितान् । वातायमानानद्राचं शतशोऽद्य सहस्रशः ।

अथारोहान् हतैरश्वैर्दृष्टीतापीन् समन्ततः । द्रवमाणानपश्याम द्राघ्यमाणाय संयुगे ।

गजे गजं समामाद्य द्रवमाणं महाह्वैः । ययौ प्रष्टद्य तरसा पदाताम् वाजिनस्तथा ।

तथैव च रथान् राजन् प्रममर्द्दं रणे गजः । रथार्थैव समामाद्य पतितोऽमृतराजन् भुवि ।

व्यष्टद्रुन् समरे राजन्मृतरङ्गांश्च नरावणे । एवं ते बह्वधा राजन् प्रथष्टद्रुन् परस्परं ।

तस्मिन् रौद्रे तथा युद्धे वत्समाने महाभये । प्रावृत्त नदी घोरा शोणितानान्तरङ्गिणी ।

अस्त्रिभङ्गातममाधा क्रेशमैत्रयादत्ता । रथक्षदा शरावर्त्ता ह्यमीना दुरातमदा ।

श्रीयोपनसमाकीर्णं हनिषाहसमाकुला । कवोष्णोपफेनोघा धनुर्ध्वेगादिभिरक्षपा ।

पताकाभ्रशृष्टसाघा मयंकृतापहारिणी । क्रव्यादशंसमदीर्णा यमराश्रिविवर्द्धनी ।

तां नदीं चत्पिया शूरा रथनागहयश्रुः । प्रतेसर्व्वैहवो राजन् भयं त्यक्त्वा महारथाः ।

अपराङ्गे रणे भीष्मकमलेनाभिभूतान् । यथा वेतरणी प्रेतान् प्रेतराजपुत्रं प्रति ।

प्राक्रोदन् चत्पियाम्बव दृष्ट्वा तदैशं महन् । दुर्व्योधनापराधेन गच्छन्ति चत्पिया सधे ।

गुणवक्तु कथं देवं धृतराज्ञा जनैश्चरः । इतवान् पाण्डुपुत्रेषु पापात्मा शोभभोहितः ।

एवं बह्वविधा वाचः श्रुत्वा श्रम परस्परं । पाण्डवस्तत्रमद्युक्ताः पृथाणां तेषु दुरात्मणाः ।

ता निशम्य ततो वाचः सर्वयोधैरुदाहता । आगच्छतु सर्वनोकस्य पुत्रो दुर्व्याधमस्तव ।
 भीष्मं द्रोणं कृपञ्चैव शन्यञ्चोवाच भारत । युध्यध्वमनहद्वारा । किं चिरं कुरुयेति चं ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं कुरुर्णा पाण्डवै सह । अचद्युतकृते राजन् सुचारं वेदमं महतः ।
 यत्पुरा न निश्चसि वाय्यमाणो मद्यात्मभिः । वैचित्र्यवीर्यं तस्त्रेदं फलं पश्यसि दारुणं ।
 न हि पाण्डुमुता राजन् सर्वेभ्यः स्वपदानुगाः । रचन्ति समरे प्राणान् कौरवा वाऽपि संयुगे ।
 रतस्मान् कारणात् घोरैः वर्जिते स्वजनचये । देवाहा पुरुषथाप्रे तव चापनयानृप ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीमवधपर्वणि सङ्कलयुद्धे चतुरधिकशतोऽध्यायः ॥ १०४ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ अर्जुनस्तान् भरव्याप्तेः निमज्जनुचरानृपान् । अनद्यत् प्रेतराजस्य मदनं सायकैः श्रितैः ।
 सुगर्भोऽपि ततो वाणैः पार्थैः विबाध संयुगे । वासुदेवश्च सप्तत्या पार्थञ्च नवभिः पुनः ।
 तास्त्रिवार्यं शरैरेण शकस्तनुर्माहारय । सुगर्भो रणे योधान् प्राक्षिपौद्यमसादनं ।
 ते बध्यमानाः पार्थेन कालेनैव युगचये । व्यद्रवन्त रणे राजन्भये जाते महारथाः ।
 उत्सृज्य तुरगान्केचित् रथान् केचिच्च मारिष । गजानन्ये समुत्सृज्य प्राद्रवन्त दिशो दम ।
 अपरे तु तदादाय वाजिनागरथायगे । त्वरया परथा युक्तः प्राद्रवन्त विभ्राम्यते ।
 पदातास्यापि शष्पाणि समुत्सृज्य महारणे । निरपेक्षोऽधवावन्त तेन तेन ह्य भारत ।
 वाय्यमाणो सुवड्गश्लैगत्तं सुगर्भणा । तयाऽन्यैः पार्थिवश्रेष्ठेन व्यतिष्ठन् संयुगे ।
 तद्वलं प्रदुतं दृष्ट्वा पुत्रो दुर्व्याधमस्तव । पुरस्कृत्य रणे भीष्मं सर्वसेन्यपुरस्कृत ।
 सर्वोद्योगेन महता धनञ्जयमुपाद्रवन् । विगर्भोऽधिपतेरर्थं जीवितस्य विभ्राम्यते ।
 स एकः समरे तस्यै किरन्वड्गविधान् शरान् । भ्रातृभिः सहितः सर्वैः श्रेया हि प्रदुता मत् ।
 तथैव पाण्डवा राजन् सर्वोद्योगेन दंशिताः । प्रययु फालुनार्थाय यव भीमो व्यतिष्ठत ।
 द्वायमाना रणे वीर्यं धोरं गाण्डोवधन्वन् । द्वाहाकानकृतोत्साहा भीष्मं जग्मु समन्ततः ।
 ततस्त्रातध्वजः शूरः पाण्डवानां वरुधिनीं । क्वादयान्नाम समरे शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 रकीभृतास्ततः सर्वे कुरव मह पाण्डवै । अयुध्यन्त महाराज मध्ये पार्थे दिवाकरे ।
 सात्यकिः कृतवर्माणं विज्जा पद्मभिराशुगैः । अतिष्ठदाहवै शूरः किरन्ववाणान् महस्त्रम ।
 तथैव द्रुपदो राजा द्रोणं विज्जा श्रितैः शरैः । पुनर्विंब्याध सप्तत्या शरयिद्यास्य पद्मभिः ।
 भीमसेनस्य राजानं वाहिक प्रपितामहं । विज्जानदन्महानादं शार्दूल इव कामनेन ।
 आर्जुनिद्युचसेनेन विज्जे बड्गभिराशुगैः । चिचसेनं विभिर्बिणैर्विंब्याध चर्दये शूश्रु ।
 समागतौ तौ तु रणे महामाभौ व्यरोचता । यथाकाशे महाराज श्रियौ मुधशशयुगैः ।
 तस्यांशोऽस्तुगे हवा सतञ्च नवभिः शरैः । मनाद् वसुवन्नादं शैमद्रः परवीरघा ।
 इताद्यान्तु रथान्पूणे मोऽवमुत्स्य महारथ । आहरोद् रथं तृणं दुर्भुवस्य विभ्राम्यते ।
 द्रोणय द्रुपदं मित्वा शरैः सन्नतपर्वभिः । शरयिद्यास्य विबाध त्वरमाणः पराक्रमी ।

पीडमानस्ततो राजन् द्रुपदो वाहिनीमुखे । अपायाञ्ज्वनैरथैः पूर्ववैरमनुष्मरन् ।
 भीमसेनस्तु राजानं मुहुर्हतादिव वाह्निकं । व्यथस्ततरथं चक्रे सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
 ससम्भ्रमो महाराज संशयं परमं गतं । श्रवमुत्थ ततो वाहादाह्निकः पुष्टपोत्तमः ।
 आहरोह रथं दृष्टं लक्ष्मणस्य महाहवे । सात्यकिः कृतवर्भाणं वारयित्वा महारणे ।
 शरैर्बृजविधैराजवाससाद् पितामहं । स विज्जा बाणधृष्टा तु निशितैर्लीमत्राहिभिः ।
 नृत्यन्निव रथोपस्थे विधुम्बानो महद्भुजः । तंस्त्रायर्षी महाशक्तिं चित्तेपाय पितामहः ।
 हेमचिर्बा महावेगां नागकन्योपमं शुभं । तामापतन्ती सहसा मृत्युकल्पं सुदुर्ज्यां ।
 बंधयामास वर्षेणो लाघवेन महाययाः । अनासाद्य तु वर्षेयं शक्तिं परमदारुणा ।
 न्यपतद्दरणीशुष्ठे महोक्तेव महाप्रभा । वर्षेयस्तु ततो राजन् स्वं शक्तिं कनकप्रभां ।
 वेगवृज्ज्वा चित्तेप पितामहरथं प्रति । वर्षेण्यभुजवेगेन प्रणुत्वा सा महाहवे ।
 अभिदुद्राव वेगेन कालराचिर्यया नरं । तामापतन्ती सहसा विधा चिच्छेद् भारत ।
 क्षुरप्राभ्या सुतीक्ष्णभ्यां सा व्यमीथ्यंत मेदिनीं । क्षिप्वा शक्तिन्तु गाङ्गेयः सात्यकिं नवभिः शरैः ।
 आजघानोरसि क्रुद्धः ब्रह्मन् श्चुकर्षणः । ततः मरथनागाभ्याः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वजं ।
 परिवद्रूरणे भीमं माधवत्राणकारणम् । ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं सोमहर्षणं ।
 पाण्डवानां कुरूपाद्य समरे विजयैषिणां ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि भीमशरण्यायुद्धे पञ्चाधिकशतोऽध्याय ॥ १०५ ॥
 ॥ मन्त्रय उवाच ॥ दृष्ट्वा भीमं रणे क्रुद्धं पाण्डवैरभिमहृतं । यया मेघैर्षमहाराज तपान्ते दिवि भास्करं ।
 दुर्व्याधनो महाराज दुःशासनमभायत । स्य शूरो मेहेव्यासो भीमः शूरनिखटनः ।
 क्वादितः पाण्डवैः शूरैः समस्ताङ्गरतर्षभ । तस्य कार्यं लया बीर रचणं सुमहात्मनः ।
 रत्थमालोऽपि धमरे भीमोऽस्त्राकं पितामहः । निहन्यात् समरे सर्वान्पाञ्चालान् पाण्डवैः सह ।
 तच्च काव्यंतमं मन्ये भीमशैवाभिरचणं । गोप्ता ह्येव महेश्वामो भीमोऽस्त्राकं महाप्रतः ।
 स भवान् मश्र्येन्येन परिहायं पितामहं । समरे कर्म कुर्वाणं दुष्करं परिरचतु ।
 स स्वमुक्त्वा समरे पुरो दुःशासनस्तत्र । परिवार्यं स्यितो भीमं नैन्येन महता वृतः ।
 ततः शतसहस्राणां दयानो सुयनात्मजः । विमत्प्रामहृष्टानामष्टद्वितीमरधारिणां ।
 दर्पितानां सुवेगनां वनश्यामां पताकिनां । प्रिचितैर्धुङ्कुशुग्रैर्हपेतागां शरोत्तमेः ।
 मकुलं महदेवद्य धर्मराजस्य पाण्डवं । न्यवारयघरत्रेष्ठान् परिवार्यं वनमगतः ।
 ततो दुर्व्याधनो राजा शूराणां हयशादिनां । अपुतं प्रेपथामास पाण्डवानां निवारणे ।
 ते प्रविष्टैर्षहावेगैर्दशभिर्निवाहवे । सुराहता धरा राजंश्चक्रे च मनाद् च ।
 सुरहृदय्य सुमहाम् वानिनां श्चयुवे तरा । महावंशवमशैव दक्षमामय्य पर्वते ।
 अत्पताङ्गयं तेनच समुद्भूतं महद्भुजः । दिवाहृत्पथं प्राप्य क्षादयामास भास्करं ।

वेगवह्निहृद्यैस्तु चोमिता पाण्डवो चमूः । निपतद्विषहोवैर्गैर्हृषैरिव महत्सरः ।

द्वेषताश्चैव शब्देन न प्राज्ञायत किञ्चन । ततो युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
प्रत्यङ्गलारसा वेगं समरे ह्यसादिनां । उद्धतस्त महाराज प्राहृदकाशेऽतिपूर्यतः ।

पौर्णमास्थामन्ववेगं यथा वेला महोदधेः । ततस्ते रथिनो राजन् शरैः सन्नतपर्णैभिः ।

न्यङ्कन्मुक्तमाङ्गानि शरेण ह्यसादिनां । ते निपेतुमं हाराज निहता दृढधनभिः ॥

नागेरिव महानागा यथावत् गिरिगङ्गरे । तेऽपि प्राधेः सुनिश्चितैः शरैः सन्नतपर्णैभिः ।

न्यङ्कन्मुक्तमाङ्गानि विचलन्तो दिशो दम् । अथाहता ह्यथारोहाश्चष्टिभिर्भरतर्षभ ।

अत्यजमुक्तमाङ्गानि फलानोव महाद्भुमाः । ससादिनो ह्या राजंस्तत्र तत्र निहृदिताः ।

पतिताः पात्यमानाश्च प्रत्यद्दृश्यन्त सर्वैश्च । बन्धमाना ह्यथैव प्राद्रवन्त भयादिताः ।

यथा सिंहं समासाद्य मृगाः प्राणपरायणाः । पाण्डवाश्च महाराज जिला शूचं प्रसाह्ये ॥

दृष्टुं शङ्कांश्च भेरोश्च ताडयामासुराहवे । ततो दुर्विधनो दीनो द्रुष्ट्वा सैन्यं पराजितं ।

अश्वीन् भरतश्रेष्ठ मद्रराजमिदं वचः । एष पाण्डुसुतो ज्येष्ठो यमाभ्यां सहितो रथे ।

पश्यन्तां वो महाबाहो सेनां द्रावयति प्रभो । तं वारय महाबाहो वेलेव मकरावधं ।

सं हि संश्रूयमेऽत्ययंमशङ्कतविक्रम । पुत्रस्य तत्र तद्राक्षं श्रुत्वा शय्यः प्रतापवान् ।

स यथौ रथवेगेन यत्र राजा युधिष्ठिरः । तदापतदे सद्यः शब्दस्य सुमहदलं ।

महोदधवेगं समरे वारयामास पाण्डव । मद्रराजश्च समरे धर्म्मराजो महारथः ।

दृग्भूमिः सायकैश्छेदंमाजघान सनान्तरे । नकुलः सहदेवश्च तं सप्तभिरजिह्वगैः ।

मद्रराजोऽपि तान् सर्वानाजघान विभिस्त्रिभिः । युधिष्ठिरं पुनः पश्चा विव्याध निश्चितैः शरैः ।

माद्रीपुत्रौ च संभ्रान्तौ दाभ्यां दाभ्यामताडयत् । ततो भीमो महाबाहूदृष्ट्वा राजानमाहवे ।

मद्रराजरथं प्राप्तं मृत्योरास्यगतं यथा । अभ्यपद्यत सङ्ग्रामे युधिष्ठिरममित्रजित् ।

ततो पुहुं महाघोरं प्रावर्त्तत सुदारुणं । अपरां दिग्गमास्त्राय पतमाने दिवाकरे ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मप्रथमपर्वणि शल्यधर्मराजसमागमे षडधिकशतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

॥ अथैव उवाच ॥ ततः पिता तत्र क्रुद्धो निश्चितैः सायकोत्तमैः । आजघान रथे पाथान् सहस्रेषां समन्ततः ।

भीमं दादृग्भिरविद्धा सात्यकिं नवभिः शरैः । नकुलन्तु विभिर्विद्धा सहदेवश्च सप्तभिः ।

युधिष्ठिरं दादृग्भिराङ्गैश्चैव चार्षयत् । एष्टपुषन्ततो विद्धा ननाद सुमहाबलः ।

तं दादृग्भिरनकुलो माधवश्च विभिः शरैः । एष्टपुषन्त सप्तत्या भीमधेनश्च सप्तभिः ।

युधिष्ठिरो दादृग्भिरः प्रत्यविधत् पितामहं । द्रोणस्तु सात्यकिं विद्धा भीमधेनमविधत् ।

एकैकं पशुभिर्वाणैश्चमद्रुष्टोपमेः श्रितैः । तौ च तं प्रत्यविधेतां विभिस्त्रिभिरजिह्वगैः ।

तोषैरिव महानागं द्रोणं ब्राह्मणपुङ्गवं । धैवीराः किन्वाः प्राप्याः प्रतोष्योदोष्यमाववाः ।

अभीषाहाः शूरधेनाः शिवयोऽथ वषातप । संघामे नाजङ्गर्भीर्भं बधमानं श्रितैः शरैः ।

तथैवान्मे महीपाला नानादेशसमागताः । पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त विविधायुधपाणयः । १०९
 तथैव पाण्डवा राजन्परिवमुः पितामहं । स समन्तात् परिहृतो रथौघैरपराजितः ।
 गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः प्रजञ्वाल दधुन् परान् । रथान्मगारथापाचिंरसिक्लिगदन्धनः ।
 शरस्फुल्लिगा भीष्माग्निदेहाह चस्त्रियर्षभान् । सुवर्णपुङ्खैरिपुभिर्गोर्द्धपत्तैः सुतेजसैः ।
 कौशिलाकीकनाराचैश्चादयामास तद्वलं । अपातयद्भ्रजंशैव रथिनस्य शितैः शरैः ।
 मुण्डतासवगानोव चकार स रथम्रजान् । निर्षण्णुयान् रथान् राजन् गजानश्रांसु सयुगे । ११०
 अकरोत् स महाबाहुः सर्वशस्त्रभृतां वरः । तस्य व्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाग्रनः ।
 निग्रस्य सर्वभृतानि समकल्पन् भारत । अगोघा ह्यभवन् वाणाः पितुस्ते भरतर्षभ ।
 नासञ्जन्त तनुषुपु भीमपापश्रुताः शराः । हतवीरान् रथायाजन्संयुक्तान् जवनेहर्षयै ।
 अपश्याम महाराज द्वियमाणान् रणाजिरे । चेदिकाशिकरूपाणां सहस्राणि चतुर्ह्यथ ।
 महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रालानुव्यजः । अपरावर्त्तिनः सर्वे सुवर्णविहृतध्वजाः । १११
 संशामे भीममाघाघ व्यादिताश्चमिवान्तकं । निमग्नाः परलोकाय सवाजिरयकुञ्जराः ।
 भद्राघोपस्करान् काञ्चिद्भ्रमरकौशय भारत । अपश्याम महाराज शतशोऽथ सहस्रम् ।
 सवहस्यरथैर्भैररथिभिय निपातितैः । शरैः सुकवचैश्चिह्नैः पट्टिमैश्च विशोपते ।
 गदाभिर्भिन्दिपादैश्च निशितैश्च शिलीमुषैः । अनुकर्वैरुपाशत्रैश्चैर्भद्रैश्च मारिव ।
 बहूमैः काभुक्कैः खट्वैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः । तलचैरङ्गुल्लिचैश्च ध्वजैश्च विनिपातितैः । ११२
 चापैश्च बह्वधाश्चिह्नैः समाकीर्यन्त मेदिनी । हतारोषा गजा राजन् हताश्च हयघादिनः ।
 न्यपतन्त गतमाणाः शतशोऽथ सहस्रशः । पतमानाश्च ते वीरा द्रवमाणान् महारथान् ।
 नाभ्रकुवन् वारयितुं भीमवाणप्रपोषिताम् । महेन्द्रममबोधैश्च बन्धमाना महाधमूः ।
 अन्धज्यन्त महाराज न स दौ श्व धावतः । चाविह्वरयनाशायं पन्तिध्वजसमाकुलं ।
 अनीकं पाण्डुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनं । जघामाघ पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा । ११३
 प्रियं सपापयथाश्रद्धे सया देववलात्कृतः । विमुच्य कवचानन्ये पाण्डुपुत्रश्च धैरिकाः ।
 प्रकीर्यैः केशून् धावन्तः प्रत्यङ्मुख्यन्त सर्वशः । तद्गोकुलमिगोहृत्काममुह्णान्तरयज्ज्वरं ।
 दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रश्च शैत्यमार्गं शरं तदा । प्रभञ्जयामां शैत्यम् दृष्ट्वा पादवगन्दनः ।
 श्वाच पापं बीभत्सुं निर्यच्छ रथमुत्तमं । अयं म कान्, सम्प्राप्तः पापं यः काङ्क्षितस्तथा ।
 परराक्षिषरथाश्च न चेतोहादिमुद्यमि । यत्पुरा कथितं वीर राघो नेथां समागमे । ११४
 विराटनगरे पापं सद्यस्य शमीपतः । भीमश्रेणमुद्यान् सधोमूं धार्तराष्ट्रश्च धैरिकाम् ।
 शानुवन्मान् हनिष्यामि ये मां योऽप्यनि संयुगे । इति तन् सुहृ कौशलेय शयं वाष्पमरिन्दम ।
 अतप्यंमममुद्राय सुदृष्ट्वा विगतश्वरः । हतुक्ता वायुदेवेन निर्यादृष्टिरपोत्तम ।
 अकाम, इव शोभकुर्विदं वचनमत्रोन् । अन्ध्यामां सर्पं हत्वा शान्त्वं वा नरकोपतरं ।

दुःखानि वनवासे वा किं नु मे स्थात्कृतं भवेत् । चोदयाम्यान् ऋषीकेश करिष्ये वचनं तव ।
 पातयिष्यामि दुर्द्धवं भीष्मं कुरुपितामहं । स चाश्वान् रजतप्रस्थान् चोदयामास माधवः ।
 यतो भीष्मस्ततो राजन् दुष्प्रोच्यो रस्मिवातिव । ततस्तत् पुनराहृतं युधिष्ठिरवत्सं महत् ।
 द्रुष्ट्वा पार्थ महाबाहू भीष्मायोद्यतमाहवे । ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठ सिंहवद्भानुदन्मुहुः ।
 धनञ्जयरथं शीघ्रं शरवैधिरवाकिरत् । क्षणेन स रथस्तस्य स हयः सहस्रारथि ।
 शरवर्षेण महता न प्राज्ञायत किञ्चन । वासुदेवस्तमधूनो धैर्यमास्थाय मवरः ।
 चोदयामास तानथान् विनुन्नान् भीष्मसायकैः । तत पार्थो धनुर्दृष्ट्वा दिव्यं जलदनिखनं ।
 पातयामास भीष्मस्य धनुस्त्वित्वा शितैः शरैः । स क्विञ्चधन्वा कौरव्यः पुनरन्यत्राहङ्गुत् ।
 नमेवान्तरमाघेण सञ्चं चक्रे पिता तव । श्रयास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुर्ज्जुनो ।
 तस्य तत् पूजयामास शायवं शान्तनोः सुतः । साधुसाधु महाबाहो साधु कुन्तीसुतेति च ।
 समामाथैनमपरं प्रत्यक्षा रुचिरं धनु । मुमोच समरे भीष्मः शरान् पार्थरथं प्रति ।
 अदर्शयद्वासुदेवो हययाने परं वचं । मोघान् कुर्वन् शरांस्तस्य मण्डलानि निदर्शयन् ।
 शूद्रशूभ्रान्तरयाभौ तौ भीष्मशरविक्रता । गोहृष्याविव भंक्रुष्टौ विवाथोऽसिखिताङ्गितौ ।
 वासुदेवस्त सम्यक् पार्थस्य मृदुयुद्धतां । भीष्मश्च शरवर्षाणि सृजन्तर्मानशं युधि ।
 प्रतपन्मिवादित्यं मथामासाद्य शनयो । वरान् वरान् विनिप्रन्नो पाण्डुपुत्रश्च धैरिर्कान् ।
 युगान्मित्र कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे वले । नाहृष्यत महाबाहूमाधवः परवीरहा ।
 लतसृज्य रजतप्रस्थान् हयान् पार्थस्य मारिष । क्रुद्धो नाम महायोगो प्रचक्रन्द महारथान् ।
 अभिदुद्राव भीष्मं स भुञ्जप्रहरणे वली । प्रतोदपाणिस्तोत्रस्त्री सिंहवदिनदन्मुहुः ।
 दारयस्त्रिव पद्भ्यां न जगतीं जगतीं चरः । क्रोधताघेचणः कृष्णो जिघांसुरमितद्युतिः ।
 चसन्ति द्वे चेतोमि तावकानां महाहवे । द्रुष्ट्वा माधवमाक्रन्दे भीष्मायोद्यतमनिके ।
 हतो भीष्मो हतो भीष्मइति तत्र वचो महत् । अश्रुयतं महाराज वासुदेवभयात्तदा ।
 पीतकौषेयसम्मोतो मणिश्यामो जनार्दनः । शूद्रशूभ्रे विद्रवन् भीष्मं विदुक्तालोव तोयदः ।
 स सिंह इव मातङ्गं यूययं हवयंभं । अभिदुद्राव वेगेन विनदन् माधवयंभ ।
 तमापतनं शप्रेक्ष्य पुण्डरीकाक्षमाहवे । समभ्रमं रणे भीष्मो विचक्रुषं महङ्गुत् ।
 उवाच धैने गोविन्दमसंभ्रान्तेन चेतसा । शक्यं हि देवसंयामे हनश्यापि ममानघ ।
 मामघ शक्तश्रेष्ठ पातयस्व महाहवे । तया हि देवसंयामे हनश्यापि ममानघ ।
 श्रेय एव परं कृष्य लोके भवति सर्वतः । सत्वावितोऽसि गोविन्द वैशोभ्ये शय संयुगे ।
 महरस्य यथेच्छं वै दामोऽसि तव चानघ । अन्वगेव ततः पार्थ समभिद्रुत्य केशव ।
 निशपाद्य महाबाहूमाङ्गं पश्यस्व वै । निर्यच्छमाणः पार्थेन कृष्णो राजीवलोचनः ।
 जगाम धैरमादाय वेगेन पुद्गयोत्तमः । पार्थेन विहृष्य वली चरणौ परवीरहा ।

निजयाह ह्योक्तं कथञ्चिद्दशमे पदे । तत एनमुवाचार्त्तं क्रोधपर्ष्वाकुलेवणं ।
 निर्यधन्तं यथा नागसंज्ञेन प्रणयात्सखा । निवर्त्तस्व महाबाहो नानृतं कर्तुमर्हसि ।
 यत्तया कथितं पुर्व्वं न योत्स्यामीति केशव । मित्यावादीति लोकास्त्रा कथयिष्यन्ति माधव ।
 ममैव भारः संज्ञा हि हनित्यामि पितामहं । शपे केशव शस्त्रेण सत्येन सुकृतेन च ।
 अन्तं यथा गमित्यामि मद्रूपां मद्रुसूदन । अथैव पश्य दुर्द्धं पात्यमान महारथं ।
 तारापतिमिवापूर्णमन्तकाले यद् दृश्या । माधवस्तु वच श्रुत्वा फाल्गुनस्य महात्मन ।
 अकिञ्चिदुक्त्वा सक्रोध आहरोह रथं पुनः । तौ रथस्यौ भरत्यामौ भीम शान्तनवः पुनः ।
 ववर्धं शरवर्धेण मेघो हृष्टश हवाचलं । प्राणानाधत्त योधानां पिता देवप्रतप्तव ।
 गमस्त्रिभिरिवादित्यक्षेत्रांश्चि शिशिरात्यये । यथा कुहूणां सैन्यानि बभञ्जुर्धुधि पाण्डवाः ।
 तथा पाण्डवसैन्यानि बभञ्ज युधि ते पिता । इति विद्रुतसैन्यास्त निरुत्साहा विचेतसः ।
 मयं गतमिवादित्यं प्रतपन्तं स्त्रतेजसा । ते बध्यमाना भीमेण शतशोऽप्य सहस्रशः ।
 निरीचितं न भेकुक्षे भीमप्रप्रतिमं रणे । कुर्वाणं समरे कर्षाण्यतिमानुपविक्रमं ।
 बोचास्रकर्महाराज पाण्डवा भयपीडिताः । तथा पाण्डवसैन्यानि द्वाभ्यमाणानि भारत ।
 धातारं नाथगच्छन्त गावः पङ्कगता इव । पिपीलिका इव लुब्धा दुर्व्वला वलिनां रणे ।
 महारथं भारत दुष्प्रकर्षं शरोक्षिणं प्रतपन्तं नरेन्द्रान् । भीष्मं न भेक्षु प्रतिवोचितं ते शराक्षिणं सूर्य्यमिवात्पन्तं ।
 विष्टद्रुतस्यस्तु त्त पाण्डुधेनामस्तं जगामाथ सहस्ररश्मिः । ततो बलानां अमकपितानां मनोऽवहारं प्रतिसम्भ्रव ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्श्वणि भीमवधपर्श्वणि नवमेऽदिवसयुद्धसमाप्तौ सप्ताधिकशतोऽध्यायः ॥ १०७ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ युध्यतामेव तेपान्तु भास्करेऽरुमुपागते । सन्ध्या समभवद्द्वारा नापश्याम ततो रणं ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा सन्ध्यां सन्दृश्य भारत । बध्यमानश्च भीमेण त्यक्त्वाऽर्ध्वं भयविक्रलं ।
 स्वधैर्य्यश्च पराट्टनं पलायनपरायणं । भीमश्च युधि संरब्धं पीडयन्तं महारथं ।
 धोमकांश्च जितान्द्रुष्ट्वा निरुत्साहान् महारथान् । चिन्तयित्वा ततो राजा त्ववहारमचोदयत् ।
 ततोऽवहारं सैन्यानां शके राजा युधिष्ठिरः । तथैव तत्र सैन्यानामवहारो द्रष्टव्यतदा ।
 ततोऽवहारं सैन्यानां कृत्वा तत्र महारथाः । न्यविद्यन्त कुहयेद्य संघामे चतविचिताः ।
 भीमस्य समरे कर्षं चिन्तयित्वा तु पाण्डवाः । नात्तभक्त ततः शान्तिं भीमवाणप्रयोजिताः ।
 भीमोऽपि समरे जित्वा पाण्डवान् सहस्रस्रष्टान् । पूज्यमानस्तव सूर्येभ्यः समागत्य भारत ।
 न्यविष्टत् कुहमिः घातं हृष्टस्यै समन्ततः । ततो राशिः समभवत् सर्व्वभूतप्रयोदिनी ।
 तस्मिन् राशिसमुधे घोरं पाण्डवा हृष्यमिः सद्यः । हृष्टथाय दुराधर्षो मन्थाय समुपाविशन् ।
 धातमनि श्रेयधं सर्व्वं प्राप्तकाष्ठं महाबलाः । मन्थयामासुरथ्याप मन्थनिययकौविदाः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा मन्थयित्वा शिरं गुप । वासुदेवं समुदीच्य बधनधेदमाददे ।
 हृष्य पश्य महात्मानं भीममुपपराक्रमं । गर्जं नलवगामीव विष्ट्रुन्ती यत्वं मम ।

न चैत्रेन महात्मानमुत्सहामो निरोचितुं । सेलिङ्गमानं वैश्वेयु प्रहृष्टनिव पात्रकं ।
 यथा घोरो महाना गस्तचको वै त्रियोत्सवः । तथा भीमो रणे कुटुम्बोत्सवस्तः प्रतापवान् ।
 ४१०
 दृष्टोतचापः समरं प्रमुञ्चन्निशान् शरान् । शशो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिय देवराट् ।
 वरुणः पाशघ्नवाऽपि सगर्दा वा धनेश्वरः । न तु भीमः सुमंक्रुद्धो जेतुं शशो महाहवे ।
 सोऽहमेवं गते कृष्ण निमग्नः शोकमगरे । आत्मनो वुद्धिदौर्बल्यं च्यात् भीममासाद्य संयुगे ।
 वनं यास्यामि दुर्द्धयं श्रेया मे तत्र वै गतं । न युद्ध रोचये कृष्ण हन्ति भीमो हि नः मदा ।
 ४२०
 यथा प्रज्वलितं वज्रं पतङ्गं समभिद्रवन् । एकतो मृत्युमभ्येति तथाऽहं भीममोषिवान् ।
 अथ नीतोऽस्मि वार्ष्णेय राज्येतेन पराक्रमी । भ्रातरद्वैव मे शूराः सायकैश्च्यगरीडिताः ।
 मल्लते भ्रातृभ्राह्मणैर्द्राव्यभ्रष्टा वनं गता । परिक्रिष्टा तथा कृष्णा मल्लते मधुसूदन ।
 जीवितं बद्धमन्येऽहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभं । जीवितस्याद्य श्रेयं च चरिष्ये धर्ममुत्तमं ।
 यदि तेऽहमनुयाहो भ्रातृभिः सद्यः केशव । स्वधर्मस्याविरोधेन हितं व्याहर केशव ।
 ४३०
 एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य कारुष्याद्भ्रज्वित्तरं । प्रत्युशच तत कृष्णः सान्त्वयामो युधिष्ठिरं ।
 धर्मपुत्र विपादं त्वं मा कृथाः मत्समङ्गर । यस्य ते भ्रातरः शूरा दुर्जयाः शत्रुदना ।
 अञ्जुनो भीमसेनश्च वायुप्रियमतेजयो । माद्रोमुत्तौ च विकान्तौ त्रिदशानामिवेश्वरौ ।
 माहापि युद्धं सोऽहार्हतं योस्ये भीमेश पाण्डव । लक्ष्मणो महाराज त्वं न कुर्वीं महाहवे ।
 हनियामि रणे भीममाह्वयं पुरुषर्षभं । पश्यातां धार्तराष्ट्राणां यदि नैऽहं हि पा गुण ।
 ४४०
 यदि भीमे हते वीरे अयं पश्यमि पाण्डव । हन्तास्येकरथेनाद्य कुहट्टट्ट पितामहं ।
 पश्य मे विक्रमं राजन् महेन्द्रस्यैव भंशुगे । विमुञ्चन्तं महास्त्राणि पातयिष्यामि तं रथात् ।
 य शत्रु पाण्डुपुत्राणां मच्छत्रु स न भंशयः । मर्त्या भवदोषा ये ये मदीयास्तैव ते ।
 तव भ्राता मम सखा सन्त्वन्वी मिथ्य एव य । मोक्षान्मुञ्चत्य दास्यामि फाल्गुनार्थं मदीपते ।
 ४५०
 एष चापि नरव्याघ्रो मल्लते जीवितं त्यजेत् । एष न समयन्तान् तारथेय परस्परं ।
 स मां नियुहस्य राजेन्द्र यथा घोडा भवान्यदे । प्रतिज्ञातमुपस्रथे यत्तत् पार्थेन पूर्व्वन ।
 घातयिष्यामि गाङ्गेयमिति लोकस्य सन्निधौ । परिरक्ष्यन्मिदं तावत्तु वच पार्थस्य धीमतः ।
 अनुज्ञातन्तु पार्थेन मया कार्यंमर्मशयः । अथ वा फाल्गुनस्यैव भारः परिमितो रणे ।
 ४६०
 स हनिष्यति कश्चिन्मि भीमं परपुरश्चयं । अशक्यमपि कुर्व्याद्धि रणे पार्थं समुद्यतः ।
 त्रिदशान् वा समुद्युक्तान् सहितान् दैत्यदानवैः । निहन्यादञ्जुनं सस्यो किमु भीमं नराधिप ।
 विपरीतो महावीर्यो गतन्तोऽन्यचेतनः । भीमं शान्तनवो नूनं कर्त्तव्यं नात्रबुधये ।
 ४७०
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमेतन्नाहवाधो यथा वदसि माधव । सर्वे ह्येते न पद्याऽज्ञानं वेगविधारणे ।
 निदरं समवास्यामि सर्वमेतद्यथेक्षितं । यस्य मे पुरुषस्याद्य भवान् पथे व्यथित ।
 सेन्द्रानपि रणे देवान् अयेधं जयतां वर । तथा नाचेन गोविन्द किमु भीमं महारथं ।

न तु लामनुते कर्तुमुत्सहे स्वात्मैगारवात् । श्रयोध्यमानं साहाय्यं यथोक्तं कुरु माधव ।
 समयसु हत कश्चिन्मम भीषेण संयुगे । मन्वयिष्ये तवार्थाय न तु योस्यै कथञ्चन ।
 दुर्योधनार्थं योत्स्यामि सत्यमेतदिति प्रभो । न हि राज्यस्य मे दाता भन्तस्त्रैव च माधव ।
 तस्माद्देवव्रतं श्रेयो बधोपाधार्यमात्मन । भवन्त संहिताः सर्वे प्रथम मधुसूदन ।
 ते वयं संहिता गत्वा भीष्ममाशु नरोत्तम । न चिरात् सर्वे वार्ष्णेय मन्त्रं पृच्छाम कौरव ।
 स वक्ष्यति हितं वाक्य सत्यमस्मान्जनार्दन । यथा च वक्ष्यते कृष्ण तथा कर्माऽस्मि संयुगे ।
 स नो जयस्य दाता स्वाम्भन्वस्य च दृढव्रत । बाला पित्रा विहीनास्य तेन संवर्द्धिता वयं ।
 तस्मैतु पितामहं दृष्ट्वा हनुमिच्छामि माधव । पितु पितृगमिदृश धिगन्दु चक्षत्रोर्विकां ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततोऽप्रवीणमहाराज वार्ष्णेय कुरुजन्दनं । रोचते मे महाप्राज्ञ राजेन्द्र तवभाषितं ।
 देवव्रतं हृती भीष्मं प्रेषितेनापि निर्दिहेत् । गम्यतां स बधोपाय प्रष्टुं सागरगासुतं ।
 वक्तुमर्हति कथं स त्वया पृष्टो विप्रेपत । ते वयं तत्र गच्छाम प्रष्टुं कुरुपितामहं ।
 गत्वा शान्तनवे दृष्ट्वा मन्त्रं पृच्छाम भारत । स नो दास्यति मन्त्रं यं तेन योत्स्यामहे परान् ।
 एवमात्मन्यः ते वीरा प्राण्डवा पाण्डुपूर्वजं । जग्मुस्ते संहिता सर्वे वासुदेवस्य वीर्यवान् ।
 विमुक्तशस्त्रकवचा भीष्मस्य सदनं प्रति । प्रविश्य च तदा भीष्मं शिराभि प्रतिपेदिरे ।
 पूजयन्ते महाराज पाण्डवा भरतर्षभ । प्रणम्य शिरसा नैनं भीष्मं प्ररणमभ्ययु ।
 तानुवाच महाबाहोर्भीष्म कुरुपितामह । स्वागतं तव वार्ष्णेय स्वागतन्ते धनञ्जय ।
 स्वागतं धर्मराजाय भीमाय धर्मयोस्तथा । किंवा कार्थ्यं करोम्यद्य युष्माकं प्रीतिवर्द्धनं ।
 सर्व्वात्मनाऽपि कर्मास्मि यद्यपि स्यात् सुदुष्करं । तथा ब्रुवाणं गाङ्गधं प्रीतियुक्तं पुन पुन ।
 उवाच राजा दीनात्मा प्रीतियुक्तमिदं वच । कथं जयेम सर्व्वांश्च कथं राज्यं लभेमहि ।
 प्रजाणां सङ्क्षेपे न स्यात् कथं तस्मै वद प्रभो । भवान् हि नो बधोपायं प्रवोतु स्वयमात्मनः ।
 भवन्तं समरे वीर विपहेम कथं वय । न हि ते सूक्ष्ममथस्ति रन्ध्रं कुरुपितामह ।
 मण्डलेनैव धनुषा दृग्गणे संयुगे मदा । आदानं सन्धानं विकल्पन्तं धनुर्मे च ।
 पश्यामस्त्वं महाबाहो रथे सूर्यमिवापरं । रथाश्चरनागामा हन्तारं परवीरहन् ।
 कोऽप्योत्सहते जेतुं त्वां पुमान् भरतर्षभ । वर्पता शरवर्षाणि संयुगे वैशमं हतं ।
 चयं नीता हि वृत्तना संयुगे महती मम । यथा युधि जयेम त्वां यथा राज्यं भूषं मम ।
 मम सैन्यस्य च चेमं तस्मै शूहि पितामह । ततोऽप्रवीच्छान्तनव पाण्डवाश्च पाण्डुपूर्वज ।
 न कथयन् कौन्तेय मयि जीवति संयुगे । जयो भवति सर्व्वाश्च सत्यमेतद्भवीमि ते ।
 मिच्छिन्ते मयि धुक्ते रणे ज्येय पाण्डवा । चित्रं मयि प्रहरध्वं यदीच्छस्य रणे जयं ।
 चतुर्नामि व पांथा प्रहरध्वं यथासुखं । एव हि सुहृतां मन्ये भवतां विदितोऽप्यसहं ।
 रते मयि वतं सर्वं तस्मादेवं विधीयतां ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्रूहि तस्मादुपाय नी यथा युद्धे जयेमहि । भवन् समरे कुहं दण्डहस्तमिवान्तकं ।
शक्या बन्धुरो जेतुं बरुणाऽथ यममया । न भवान् समरे शक्यं मेष्ट्रेऽपि सुरामुरे ।

१८१

॥ भीष्म उवाच ॥ मत्समेतन्महावाहो यथा वदसि पाण्डव । नाहं जेतुं रणे शक्यं मेष्ट्रेऽपि सुरामुरे ।

अत्तशस्त्रो रणे यत्तो मृहीतवर्गकार्ष्णकः । ततो मां न्यस्तशस्त्रं तु एते इन्दुर्महाराया ।

निचित्रशस्त्रे पतिते विचलकवचध्वजे । द्रवमापे च भीते च तवास्मोति च वादिनि ।

स्त्रियां स्त्रीनामधेये च विक्रमे चैकपुच्छिणि । अप्रशमे नरे चैव न युद्धं रोचते मम ।

इदं मे शृणु राजेन्द्र शङ्कन्तं पूर्वचिन्तित । अमङ्गल्यध्वजं दृष्ट्वा न युथेय कदाचन ।

१८२

य एष द्रुपदो राज्ञस्तव सैन्ये महागथा । शिखण्डो समरामर्षो शूरस्य समितिञ्जय ।

यथाऽभव च स्त्रीपूर्व्वं पद्यात् पुंस्त समागत । जानन्ति च भवन्तोऽपि सर्वमेतद्वयातय ।

अर्जुन समरे शूरां पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । सामेव विप्रिस्त्रैस्त्रैरभिव्रवतु दंशित ।

अमङ्गल्यध्वजे तस्मिन् स्त्रीपूर्व्वं च विप्रपत । न प्रहृत्तुं न भोष्णामि मृहीतेषु कथञ्चन ।

तदन्तरं समासाद्य पाण्डवो मा धनञ्जय । शरैर्धानयतु चिप्रं भमन्तात भगवर्षम ।

१८३

न त पश्यामि लोकेषु मां हन्यात् य समुद्यत । श्वेते कृष्णान्महाभागात् पाण्डवादा धनञ्जयात् ।

एष तस्मात् पुनोधाद्य कश्चिदन्यं ममाद्यत । अत्तशस्त्रो रणे यत्तो मृहीतवर्गकार्ष्णकः ।

मां पातयतु वीमत्सुरेवं तव जयो भुव । एतत्कुरुष्व राजेन्द्र यथोक्तं मम मुव्रत ।

संपामे धार्तराष्ट्राय हन्या भर्तृान समागतान् ।

१ शस्त्रय उवाच ॥ ते तु शान्ता तत पार्था जग्मु स्वविविरं प्रति । अभिवाच महात्मानं भीष्मं कुहपितामहं ।

१८४

तथोक्तवति गात्रेथे परलोकाय दीचिने । अर्जुनो दुःखमन्तप्र भवोऽमिदमवरोत् ।

गुरुणा कुरुष्ट्रैःन कृतप्रज्ञेन धीमता । पितामहेन संपामे कथं योद्धाऽस्मि माधव ।

श्रीऽहना हि मया बोधे वासुदेव महामना । पांशुःकृतितगात्रेण महात्मा कनुषीकन ।

यस्माहमधिदृष्ट्वाहं वाच किल गदापज । ततित्येवोचं पितरं पितु पाण्डोर्भहात्मन ।

कार्हे नातन्त्र पितृश्रुतेऽस्मि तत्र भरत । इति स्मामप्रदीदन्त्ये यं वदथ कथं मया ।

१८५

काम वधतु सैन्यं मे नाहं येऽस्त्रे महात्मना । अथो वधो वा मे भूयात कथं वा कृष्ण मन्यसे ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ प्रतिज्ञाय वधं जिष्णो पुरा भीमस्य संधुगे । सधधर्षस्विन्त पार्थ कथं नैव हिनियसि ।

पातयेन यथात् पार्थ सन्निय युद्धदुर्षदं । नाहनः युधि गात्रेयं विप्रयस्त्रे भवियति ।

इष्टमेतत पुग देवैर्गमियति यमस्यं । यदृष्ट हि पुग पार्थ तत्तया न तदन्याय ।

न हि भीष्मं दुगधर्षं व्यात्तानममिवान्तकं । तदन्यं शक्ययात् योद्धुमपि वज्रधरः स्वयं ।

अहि भीष्म शिरो भन्वा शृणु चेद वचो मम । यथोवाच पुरा शकं महाबुद्धिर्हं हसति ।

ध्याधाममपि चेत् दृष्ट्वा गुणैरपि समन्वित । अततायिनमायानं हन्यात् घातकमात्मन ।

शान्ततोऽथ क्षितो धर्मं सन्नियाया धनञ्जय । योद्धव्य रथितयस्य प्रष्टव्यमानुस्रियिभि ।

१८६

॥ अर्जुन उवाच ॥ शिखण्डो निधनं कृष्ण भीमस्य भविता ध्रुव । दृष्टुं वदहि सदा भीमः पाश्याद्यं विन्दते ।
 ते वयं प्रमुखे तस्य पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । गाङ्गेयं पातयिष्यामि उपायेनेति मे मतिः ।

अहमन्यामहेत्वासान वारयिष्यामि सायकैः । शिखण्ड्यापि युधां श्रेष्ठ भीममेवाभियोधयेत् ।
 श्रुतं हि सुहृदमुख्यस्य नाहं हन्यां शिखण्डिनं । कन्यां क्षपा पुरा भव्या पुरुषः समपद्यत ।
 इत्येवं निश्चयं कृत्वा पाण्डवाः सहमाधवाः । अनुमान्य महात्मानं प्रययुधुष्टमानसाः ।
 इति श्रीमहाभारते भीमवधपर्वणि भीमवधपर्वणि नवमदिवसाहारीत्तरमन्त्रे अष्टाधिकप्रतीक्यायः ॥ १०८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं शिखण्डो गाङ्गेयमभ्यवर्त्तत संयुगे । पाण्डवाश्च कथं भीमस्य ममाचक्षु सञ्चय ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ ततस्तैः पाण्डवाः सर्वैः सूर्यस्योदयनं प्रति । ताद्यमानासु भेरीषु मृदङ्गेयानकेषु च ।

भायकूटधिवर्षेषु जलजेषु समन्ततः । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य निधाताः पाण्डवा युधि ।
 कृत्वा व्यूहं महाराज सर्वप्रवृत्तिवर्हेण । शिखण्डो सर्वभैर्यानामयश्रीदीर्घास्थने ।
 चक्ररचो ततस्तस्य भीममेतन्धनञ्च यौ । पृष्ठतो द्रुपदेयाश्च सोमद्रुचैव बोध्यावान् ।
 सायकिक्षेपिकितानश्च तेषां गात्रा महारथः । धृष्टद्युम्नस्ततः पद्भ्यान् प्राञ्चालैरभिरचितः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा यमाभ्यां सहितः प्रभुः । प्रयया सिन्धुनादेन नादयन् भरतर्षभ ।

विगतस्त ततः पद्भ्यान् खेन सैन्येन सष्टतः । द्रुपदश्च महाबाहो ततः पश्यादुपाद्रवत ।
 कैकेया भ्रातरः पञ्च धृष्टकृतश्च बोध्यावान् । जघन पातयामासुः पाण्डुनेत्यस्य भारत ।
 एवं व्यूहं महासैन्यं पाण्डवास्तव वाहिनी । अभ्यद्रवन्त सङ्ग्रामे व्यक्ता जीवितनात्मनः ।
 तथैव कुरवो राजन् भीमं कृत्वा महारथं । अग्रतः सर्वसैन्यानां प्रययुः पाण्डवान् प्रति ।
 पुरुक्षेप्तव दुराधर्षो रचितः सुमहाबलैः । ततो द्रोणो महेश्वामः पुत्रश्यास महावसः ।

भगदत्तस्ततः पश्याद्भगानीकन सष्टतः । कृपश्च कृतवर्षाश्च भगदत्तमनुव्रता ।
 कामोजराजो बलवान् ततः पश्यान् मृदचिणः । मागधश्च जयसेनः सौबलश्च उरुदलः ।
 तथैवान्ये महेश्वामाः सुभक्तप्रमुखा नृपाः । जघन पातयमास्तुस्तव सैन्यस्य भारत ।
 दिवसे दिवसे प्राप्ते भीमः शान्तनवो युधि । आसुरानकरोद्भ्रातृन् पेशाचानथ राचसान् ।
 ततः प्रवहते युद्धं तव तेषाञ्च भारत । अन्योऽन्यं निघ्नतां राजन् यमराष्ट्रविवर्द्धन ।

अर्जुनप्रमुखाः पांथाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । भीमं युद्धोभ्यवर्त्तन्त किरन्तो विविधानं शरान् ।
 तथ भारत भीमेन ताडितास्तावकाः शरैः । हृदिरोषपरिक्रिधाः परलोके यथुस्तदा ।
 नकुलः सधृदेवश्च सायकिय महारथः । तव सैन्यं समासाद्य पौड्यामासुरो राजसा ।
 ते बन्धमानाः समरे तावका भरतर्षभ । नाग्रवन् वारयितुं पाण्डवानां मघद्वयं ।
 ततस्तथावकै सैन्यं बन्धमानं समन्ततः । सुसम्प्राप्तं दंष्ट्रं दिशः काल्यमानं महारथैः ।
 पातारं नाथगच्छन्त तावका भरतर्षभ । बन्धमानाः स्निग्धाः पाण्डवैः सह सञ्चरयैः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ पीडयमानं वधं दृष्ट्वा पांथर्भीमः पराक्रमी । यदकार्यं द्रोणं मुहुताममाचक्षु सञ्चय ।

कथं वा पाण्डवान् युद्धे प्रत्युद्यतः परन्तप । विनिघ्नन् सोमकान् वीरसदा चक्षु ममानघ ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ आचचे ते महाराज यदंकार्यं तं पिता तव । षोडशे तव पुत्रस्य सैन्ये पाण्डवसञ्जये ।
 प्रहृष्टमनसः शूरा पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज । श्रभ्यवर्तन्त निघ्नन्तस्तव पुत्रस्य वादिनीं ।
 तं विनाशं मनुष्येन्द्र नरवारणवाजिना । नास्त्वथ तदा भीष्म सैन्यघातं रणे परैः ।
 स पाण्डवान् मदेव्यासः पाञ्चालांश्चैव सञ्जयान् । नाराचैर्बलसदनैश्च श्रितैरञ्जलिकैस्तथा ।
 श्रभ्यवर्षत दुर्द्धवस्त्वक्का जीवितमात्मन । स पाण्डवानां प्रवरान्पञ्च राजन् महारथान् ।
 श्रान्तश्लेषा रणे घत्तान् वारयामास सायकैः । नानाशस्त्रास्त्रवैश्लान् वीर्यामर्षप्रवेरितैः ।
 निजघ्ने समरे क्रुद्धो हृदयं चामितं वज्र । रथिनो घातयन्नाजन् रथेभ्य पुरुषर्षभ ।
 सादिनथाश्रयेभ्यः पदातीर्थ समागतान् । गजारोहान् गजेभ्यश्च परेषां विदधद्भयं ।
 तमेकं समरे भीष्म त्वरमाणं महारथं । पाण्डवाः समवर्तन्त वज्रहस्तमिवासुराः ।
 शक्राश्रनिषमसर्मान् विमुञ्चन्निघ्नितान् शरान् । दिश्वदृश्यत सर्वासु घोरं सन्भारयन्तवपुः ।
 मण्डलोभूतमेवास्त्र नित्यं धनुरदृश्यत । सङ्ग्रामे युध्यमानस्य शक्रचोपापम महत् ।
 तद्दृष्ट्वा समरे कर्षुं पुत्रास्तव विश्रम्भते । विश्रयं परमं गत्वा पितामहमपूजयन् ।
 पार्था विमनोषा भूत्वा प्रैवन्त पितरं तव । युध्यमान महाशूरं विप्रचित्तमिवामरा ।
 न चैनं वारयामासुर्व्यान्तानमिवान्तक । दशमेऽहनि सङ्ग्रामे रथानीकं शिखण्डिनं ।
 अदहन्निघ्नितैर्भौणः कृष्णवर्त्मव काननं । तं शिखण्डो विभिर्भ्राणैरभ्यतिथत् स्तनान्तरे ।
 आश्रोविपमिव क्रुद्धं कालसृष्टमिवान्तक । स तेनातिष्ठं विद्व प्रेक्ष्य भीष्मं शिखण्डिनं ।
 अनिच्छन्निव संक्रुद्धः प्रहसन्निदमप्रवीत् । काममभ्यष वा मा वा न त्वां यास्ये कथञ्चन ।
 यैव हि तं कृता धाचा सैव हि तं शिखण्डिनो । तस्य तद्वचन श्रुत्वा शिखण्डो क्रोधमूर्च्छितः ।
 उवाच भीष्मं समरे सङ्कषी परिसन्निहन् । जानामि त्वां महाबाहो चत्त्रियाणां चयङ्कर ।
 मथा श्रुत्वा ते युद्धं आमदग्न्येन चैव हि । दिव्यत्वं ते प्रभावोऽयं मया च वज्रय श्रुत ।
 जानन्नपि प्रभावान्ने यास्येऽद्याहं त्वया सह । पाण्डवानां प्रिय कुर्ष्वन्नात्मनश्च परन्तप ।
 अद्य त्वां योधयिष्यामि रणे पुरुषवन्तम । भ्रुवन्तं त्वां हनिष्यामि ग्रथे सत्येन तेऽपत ।
 एतच्छ्रुत्वा च महाकर्षं यत् कृत्यं तत् समाचर । काममभ्यष वा मा वा न मे जीवन् विमोक्ष्यसे ।
 सृष्टं क्रियतां भीष्म लोकैऽयं समितिञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततो भीष्मं पश्यन्निर्गतपर्वभिः । अविद्यत रणे भीष्मं स्रुतं वाक्काषायकैः ।
 तस्य तद्वचन श्रुत्वा सत्यसाधो महारथः । कालोऽयमिति सञ्चिन्थ्य शिखण्डिनमघोदयत् ।
 अहं त्वामनुशोष्यामि परान् विद्रावयन् शरैः । अभिद्रव सुसंभ्रमो भीष्म भीमपराक्रमं ।
 न हि ते संयुगे पीडां शक्यं कर्तुं महाबल । तस्मादद्य महाबाहो यत्तां भीष्ममभिद्रव ।
 अहता समरे भीष्म यदि द्यास्त्वसि मारिष । अवहासोऽस्य लोकस्य भविष्यसि मया सह ।

१०९

१०९

१०९

१०९

१०९

१०९

राक्षसं क्रूरकर्मण भैमसेनि महाबलं । भीष्मस्य निधनं प्रेसुदुर्मुखोऽभ्यद्रवद्वली ।
 सात्विकं समरे धाम्नं तव पुत्रो न्यवारयत् । अभिमन्युं महाराज यान्त भीष्मरथं प्रति ।
 सुदक्षिणे महाराज कामोज प्रत्यवारयत । विराटद्रुपदौ दृष्ट्वा भमेतावैरिर्मर्दनौ ।।
 अश्वत्यामा तत क्रुद्धो वारयामास भारत । तथा पाण्डुसुतं क्रुद्ध भीष्मस्य बधकाङ्क्षिणं ।
 भारद्वाजो रणे यत्नो धर्मपुत्रमवारयत् । अर्जुनं रभसं युद्धे पुरस्त्रत् मिश्रष्टिनं । ११०
 भीष्मप्रेषुं महाराज भासयन्तं दिशो दश । दुःशासनो मध्व्यासो वारयामास संयुगे ।
 अन्ये च तावका योधा पाण्डवानां महारथान् । भीष्मस्याभिमुखे यतान् वारयामासुराहवे ।
 धृष्टद्युम्नस्य सैन्यानि प्राकोशंसु पुन पुन । अभ्यद्रवत संरम्भो भीष्ममेक महारथम् ।
 श्योऽर्जुनो रणे भीष्मं प्रयाति कुरुनन्दन । अभ्यद्रवत मामैष्ट भीष्मो हि प्राख्यते न व ।
 अर्जुनं समरे योद्धुं नेत्स्येतापि वासव । किमु भीष्मो रणे वीरो गतमन्वोऽन्यज्जीवित । १११
 इति सेनापते श्रुत्वा पाण्डवना महारथा । अभ्यद्रवन्त संक्षुष्टा गाङ्गेयस्य रथभृति ।
 आगच्छमानान् समरे चौर्यैः पान् प्रवत्तानिव । अगारथन्त संदृष्टास्तावका पुत्रवर्षभा ।।
 दुःशासनो महाराज भयं त्यक्त्वा महारथम् । भीष्मस्य जीवितकाङ्क्षो धनञ्जयमुयाद्रवत् ।
 तथैव पाण्डवा शूरार गाङ्गेयस्य रथभृति । अभ्यद्रवन्त सङ्गामे तव पुत्रान् महारथान् ।
 तथाहुतमपश्याम चिचरुषं विश्राम्यते । दुःशासनरथं प्राप्य यत्पार्थो नो भवन्तै । ११२
 यथा वारयते वेदा क्षुब्धतोयं महार्णव । तथैव पाण्डव क्रुद्ध तत्र पुत्रो न्यवारयत् ।
 उभौ तौ रथिणो श्रेढावुभौ भारत दुर्जयौ । उभौ चन्द्रार्कसंयुग्मा कान्या दीप्या च भारत ।
 तथा तौ जातपरश्यावन्वोऽन्यबधकाङ्क्षिणौ । समोयतुर्षहासह्यो मध्वशौ यथा पुरा ।
 दुःशासनो महाराज पाण्डवं विशिखैस्त्रिभि । वामुदेवस्य विश्रत्या ताडयामास संयुगे ।
 ततोऽर्जुनो जातमन्युवैर्षेय वीक्ष्य पीडितं । दुःशासनं शतेनाजौ वारयान् समपयत् । ११३
 ते तस्य क्वच भित्ता पपु शोणितमाहवे । दुःशासनस्तत क्रुद्ध पार्थं विव्याध पञ्चभि ।
 स्रष्टाट भरतश्रेष्ठ शरैः सुनिमित्तैस्त्रिभि । स्रष्टाटस्यैष तेवार्णैः शूद्रशुभे पाण्डवो रणे ।
 यथा मेघर्षमहाराज शूद्रैरत्ययेमुच्छ्रितैः । सोऽतिविद्धो मध्व्यास पुत्रेण तव धन्विना ।
 व्यरजत रणे पार्थं किंशुकं पुष्पवानिव । दुःशासनस्तत क्रुद्ध पीडयामास पाण्डव ।
 पर्थशोव सुसंक्रुद्धो राजः पूर्णं निशाकरं । पीडयामास बलवता मुचस्तव विश्राम्यते । ११४
 विव्याध समरे पार्थं कद्रुपत्रैः शिलाश्रितैः । तस्य पार्थो धमुष्मिन्स्य रथसाथ्यं त्रिभि शरैः ।
 अप्रैदीदिशिसान् घोरान् यमदण्डोपमाम् बद्धन् । अप्राप्तानिव तान् बाणान् चिच्छेद तभयस्तव ।
 घतमानस्य पार्थस्य तदद्भुतमिवाभवत् । पार्थं सुनिमित्तैर्भाणैरविश्रान्तनयस्तव ।
 तत क्रुद्धो रणे पार्थं शराम्बन्धाय कार्ष्णेकं । प्रपयामास समरे स्वर्यपुद्गलान् शिलाश्रितान् ।
 न्यमञ्ज्ये महाराज तस्य काये महात्मन । यथा धवा महाराजं तडागं प्राप्य भारत । ११५

पीडितश्चैव पुत्रस्ते पाण्डवेन महात्मना । हिला पार्थ रणे त्वणं भीष्मस्य रथमाव्रजत् ।
 अगाधे मञ्जतप्तस्य दीपो भीष्माऽभवत्तदा । प्रतिपत्ततः मंशो पुत्रस्तव विभाषते ।
 अवारयन्ततः शूरो भूय एव पराक्रमी । शरैः सुनिश्चितैः पार्थ यथा वृत्रं पुरन्दरः ।
 निर्विभेद महाकायो विष्ये नैव चाङ्गुनः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि अर्जुनदुःशाननसमागमे एकादश्याधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १११ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ सात्यकिं दंशितं युद्धे भीष्मायाम्बुधतं रणे । आर्य्यगृह्णन्निर्विद्यासो वारयामास संयुगे । ११२

माधवस्तु सुसंकुटो राक्षसं नवमिः शरैः । आजघान रणे राजन् प्रहसन्निव भारत ।

तथैव राक्षसो राजन् माधवं नवमिः शरैः । अर्धयामास राजेन्द्र संकुटः शिनिपुङ्गवं ।

शैनेयः शरमङ्गनु प्रेषयामास संयुगे । राक्षसाय सुसंकुटो माधवः परवीरहा ।

ततो रथो महाबाहुः सत्यकिं सत्यविक्रमं । विव्याध विमिश्रैस्तोत्रैः सिंहनादं ननाद च ।

माधवस्तु रणे विद्धो राक्षसेन मृगं तदा । वीर्य्यमालम्ब्य तेजस्वी जहास च ननाद च । ११३

भगदत्तस्ततः क्रुद्धो माधवं निश्चितैः शरैः । ताडयामास समरे तोवैरिव महागजं ।

विहाय राक्षसं युद्धे शैनेयो रथिनाम्बरः । प्राग्ज्यातिपाय चित्तेन शरान् सन्नतपञ्चलं ।

ततः प्राग्ज्योतिषो राजा माधवस्य महद्गुणं । चिच्छेद शितधारेण भजेन क्षतहस्तवन् ।

अथान्यद्गुणुरादाय वेगवत् परवीरहा । भगदत्तं रणे क्रुद्धं विव्याध निश्चितैः शरैः ।

सोऽतिविद्धो मध्वैश्च सृक्षणी परिमंलिहन् । शक्तिं कनकवैदूर्यांमायर्षी भूषितां हृतां । ११४

यमदण्डोपमां धीर्गं चित्तेन परमाहवो । तामापतन्तो सहसा तस्य बाहुवज्जेरितां ।

सात्यकिः समरे राजन् द्विधा चिच्छेद सायकैः । ततः पपात बहसा महोत्केव क्षतप्रभा ।

शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशास्यते । महता रथवेगेन वारयामास माधवं ।

तथा परिहृतं दृष्ट्वा वाष्पेयानां महारथं । दुर्योधनो मृगं क्रुद्धो भ्रातृन् सर्वानुवाच च ह ।

तथा कुर्वत कौरव्या यथा वः सात्यको युधि । न जीवन् प्रति निर्धाति महतोऽस्मात् रथव्रजान् । ११५

तस्मिन् हते हतं मन्ये पाण्डवानां महद्व्रतं । तथेति च वचस्तस्य परिगृह्य महारथाः ।

शैनेयं योधयामासुर्भीष्मस्य प्रमुखे तदा । अभिमन्युं तदायान्तं भीष्मस्याम्बुधतं रणे ।

कामोजराजो बलवान् वाग्यामास संयुगे । आर्जुनिर्नृपति विद्धा शरैः सन्नतपर्वभिः ।

मुनरैव क्षत पथा राजन् विव्याध तं नृपं । सुदर्शिणस्तु समरे पुनर्विव्याध पक्षभिः ।

वारयिष्यास्तु नवभिरिच्छन् भीष्मस्य जौवितं । तपुद्गुमासोत् सुमहत्तयोन्नाव समागमे । ११६

यदभ्यधावद्वाङ्घ्र्यं शिस्रुप्रीं श्चुर्कषणः । विराटद्रुपदो वृद्धो वारयन्तो महाचमूं ।

भीष्मस्य युधि शरैश्चाव्राटवनो महारथौ । अथत्यामा रणे क्रुद्धः समियाद्रुपतमः ।

ततः प्रवृत्ते युद्धं मृधोस्तस्य च भारत । विराटो दशभिर्महाराजपान परन्तप ।

पतमानं मध्वैश्च शैलिमाहवमोमिनं । द्रुपदस्य विभिर्वाणैर्विव्याध निश्चितैस्तदा ।

अर्जुना वार्यमाणसु बद्धमस्तत्र भारत । विमुखीद्वय पुत्रं ते मेनां तव ममर्द ह ।
 दुःशासनोऽपि परया शक्त्या पार्यमवागच्छत् । कथं भोगं न नो हन्यादिति निश्चिद्य भारत ।
 सा बधमाना समरे पुत्रस्य तव वाहिनी । सोढ्यते रथिभि श्रेष्ठैस्तत्र तथैव भारत ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमबधपर्वणि द्दन्धमभागमे द्वादशाधिकश्लोकोऽध्यायः ॥ ११२ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ अथ वीरो महेश्वाषो मत्तवारणविक्रम । यमादाय महष्ठापं मत्तवारणवारणं ।
 विधुन्वानो नरश्रेष्ठो द्रावयाणो बह्वथिर्नो । श्रुतानां पाण्डवेयाना गाहमानो महाबलः ।
 निमित्तानि निमित्तज्ञ सर्वतो बोल्य बोध्यवान् । प्रतपन्तमनोऽकानि द्रेण पुत्रमभायत ।
 अयं स दिवमस्तात यत्र पाथो महाबल । जिघांसुः समरे भोगं परं यत्रं करिष्विति ।
 लपतन्ति हि मे वाणा धनु प्रस्युरतोव च । योगमस्त्राणि च्छिन्दन्ति क्रूरं मे वर्तते मति ।
 दिच्छान्मानि घोरानि व्याहरन्ति मृगहिजा । नीचैर्गंधाणि लीयन्ते भारतानां चमूं प्रति ।
 नष्टप्रभ इवादित्य सर्वतो सोहिता दिश । रसते व्ययते भूमि कल्पतोव च सर्वत्र ।
 कङ्कशुभ्रा बलाकाय व्याहरन्ति मुञ्जशुङ्गः । शिवाशैवाग्निवा घोरान् वेदयन्त्यो महद्भयं ।
 पपात महती चोक्त्वा मथेनादित्यमण्डलात् । सकबन्धय परिघो मानुमावृत्त्य तिष्ठति ।
 परिवेशन्तथा घोरद्वन्द्वभास्करयोरभूत् । वेदयानो भयं घोरं राशं दैहावकर्त्तनं ।
 देवतायतनस्याय कौरवेन्द्रस्य देवता । कल्पन्ते च हृष्यन्ते च नृत्यन्ति च रुदन्ति च ।
 अपसव्यं यद्याद्यकुरलचर्षं दिवाकरं । श्रवाकर्मिराय भगवानुपातिष्ठत चन्द्रमा ।
 वपूषि च नरेन्द्राणां विगताभानि लब्धये । धार्तराष्ट्रस्य मेन्वेन न च भ्राजन्ति दंमिताः ।
 सेनयोद्भवोयैव समन्तात् श्रूयते महान् । पाञ्चजन्यस्य निर्घोषो गाण्डीवस्य च निस्वन ।
 भ्रुवमाप्याय बीमसुहृत्तमास्त्राणि सयुगे । अपास्यान्यान् रणे योषानभ्यसति पितामहं ।
 च्यन्ति रोमकूपानि शीदन्तीव च मे मनः । चिन्तयित्वा महावाहो भीमार्जुनमभागमं ।
 तद्येह निहतप्रशं पाञ्चाल्यं पापचेतसं । पुरस्कृत्य रणे पाथो भीमस्ययोधनं गत ।
 अप्रवीच पुरा भीमो माहं हन्यां शिखण्डिनं । स्त्री श्लेषा विहिता धावा दैवाच स पुन पुमान् ।
 अमद्बन्धश्चैव याश्रयेनिर्महाधत । न चामाह्वलिके तस्मिन् प्रहरेदपगासुतः ।
 सतद्विचिन्तयानस्य मनः शीदति मे धर्मं । अभ्युद्य तो रणे क्रुद्धः कुरुद्वन्द्वमुपाद्रवत् ।
 पुथिष्ठिरस्य च क्रोधो भीमस्याञ्जुनसङ्गत । मम चात्र समारम्भः प्रजानामर्षवं भुवं ।
 मनस्वी बलवाञ्छूरः कृतास्तो सधुविक्रमः । दूरपातो दृढेपुय निमित्तशय पाण्डवः ।
 अत्रेय समरे चापि देवैरपि शवामवै । बलवान् बुद्धिमांयैव जितक्रेमो युधां वरः ।
 विशयो च रणे नित्यं भैरवास्त्रय पाण्डव । तस्य मार्गं परिहरन् द्रुपं गच्छ यतप्रत ।
 पश्याधैतस्महाघोरं संयुगे वैश्वं महत् । हेमचित्राणि शूराणां महन्ति च शूमानि च ।
 क्वचानि विदीर्षन्ते शरैः बभ्रतपर्वभिः । ह्यिपन्ते च भ्रजापाणि तोमराय धनूषि च ।

११६

११७

११८

११९

१२०

१२१

प्रासाद्य विमलासौख्यः शक्त्यश्च कनकोज्ज्वलाः । वैजयन्त्यश्च नागानां संकुहेन किरीटिना ।
 नार्थं संरचितं कालः प्राणान्युत्तेजोपजीविभिः । याहि स्वर्गं पुरस्कृत्य यशसं विजयाय च । १११
 रथनागदद्यावत्सौ महाघोरं सुदुर्गमां । रथेन सङ्ग्रामनदी तरत्येष कपिध्वजः ।
 ब्रह्मशूता दमे दानं तपश्च चरितं महत् । इहैव दृश्यते राक्षि भ्राता यस्य धनञ्जयः ।
 भीमसेनश्च बलवान् माद्रौपुत्रौ च पाण्डवौ । वासुदेवश्च वार्ष्णेयो यस्य नाथो व्यवस्थितः ।
 तस्यैव मनुप्रभवो धार्तराष्ट्रश्च दुर्क्षते । तपोदग्धशरीरश्च कोपो दहति भारती ।
 एष संदृश्यते पांथा वासुदेव्यपाश्रयः । वारयन् सर्वमैत्र्यानि धार्तराष्ट्रणि सर्वशः । ११२
 एतदातोक्त्ये सैन्यं चोभ्यमाणं किरीटिना । महोर्षिनद्धं सुमहत्तिमिनक्रममाकुलं ।
 हाहाकिलकिलाग्रन्दाः श्रूयन्ते च चमूमुखे । याहि पाञ्चालदायादमघं यास्ये युधिष्ठिरं ।
 दुर्गमं ह्यन्तरं राक्षो व्यूहस्यामितजशः । समुद्रकुचिप्रतिमं सर्वतोऽतिरथैः स्थितैः ।
 यात्यकियाभिमनुद्यं धृष्टद्युम्नकोदरौ । पर्यरचन्त राजानं यमौ च मनुजेयरां । ११३
 उपेन्द्रदह्यः प्रथमो महागाल इवोद्गतः । एष गच्छत्यनीकायै दितीय इव फाल्गुनः ।
 उत्तमास्त्राणि चाधत्स्व गृहीत्वा च महद्गुणः । पापंते याहि राजानं युध्त्स्व च ह्यकोदरं ।
 को हि नेच्छेत् प्रियं पुत्रं जीवन्तं श्रायतोः समाः । चक्षुर्धर्मन्नु संप्रेक्ष्य ततस्त्वं नियुनज्महं ।
 एष चाति रथे भीमो दहते वै महाचमूं । युद्धेषु सद्गमलात यमस्य वरुणस्य च ।
 इति श्रीमहाभारते भीमवधेऽर्षिर्भीमवधपर्वणि द्रोणाश्रयत्यामसंवादे त्रयोदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११२ ॥
 ॥ अश्वयुज्जवाच ॥ एतत् श्रुत्वा वचस्रस्त द्रोणस्य च महात्मनः । भगदत्तः कृपः शल्यः कृतवर्मा तथैव च । ११४
 विन्दानुविन्दावावन्तौ धैर्यवशं जयद्रथः । चित्रसेनो विकर्णश्च तथा दुर्मर्षणादयः ।
 दसैनेनावका योधा भीमसेनमयोधयन् । महत्या सेनया युक्ता नानादेशसमुत्पया ।
 भीमस्य समरे राजन् प्रार्थयाना महद्यमः । शन्यन्तु नवभिर्न्यापैर्भीमसेनमताडयन् ।
 कृतवर्मा चित्रिर्भाषेः एषश्च नवभिः शरैः । चित्रसेनो विकर्णश्च भगदत्तश्च मारिय ।
 दशभिर्दशभिर्न्यापैर्भीमसेनमताडयन् । धैर्यवशं चित्रिर्भाषेर्भीमसेनमताडयन् ।
 विन्दानुविन्दावावन्तौ पश्चमि पश्चमि शरैः । दुर्मर्षणश्च विंशत्या पाण्डवं निश्रितैः शरैः । ११५
 स तान् मर्षान् महाराज राजमानान् पृथक् पृथक् । प्रवरान् सर्वतोऽकश्या धार्तराष्ट्रान् महारथान् ।
 जपान् समरे योयः पाण्डवः परंयीरहा । मत्तमि शल्यगानिथ्यन् कृतवर्माणमष्टमि ।
 एषश्च महत् शार्पं मथे चिच्छेद भारत । अथेनं श्लिष्यपथानं पुनर्विधाप मत्तमिः ।
 विन्दानुविन्दौ च तथा त्रिभिर्निश्रिताडयन् । दुर्मर्षणश्च विंशत्या चित्रसेनश्च पश्चमिः ।
 विक्रम दशभिर्न्यापैः पश्चमिय जयद्रथं । विन्दा भीमोऽनदहृष्टः धैर्यवशं पुनत्रिभिः ।
 एषश्च दहन्तुरादाय गौतमो रदिना वरः । भीमं विधाप धरत्र्यो दशभिर्निश्रितैः शरैः । ११६
 स विन्दा दशभिर्न्यापैस्तैश्च महादिप । तत कुद्धो महाराज भीमसेनः प्रतापवान् ।

गौतमं ताडयामास शरैर्बहुभिराहवे । सैन्धवस्य तथाऽप्यस्य सारयिष्य चिंभ शरैः ।
 प्राहिणोन्मृत्युलोकाय कालान्तकमद्युतिः । हताशान्तु रथानूर्णमवमुत्थ महारथः ।
 शरान्विषेप निशितान्भोमधेनस्य संयुगे । तस्य भोमो धनुर्धैर्य द्वाभ्यां चिच्छेद् मारिष्य ।
 भस्त्राभ्यां भरतश्रेष्ठ सैन्धवस्य महात्मनः । स चिच्छन्नधन्वा विरथो हताशौ हतसारयिः ।
 चित्रधेनुरथं राजप्रादरौ ह त्वरान्वितः । अत्यहुतं रणे कश्चिं छतवांस्तव पाण्डवः ।
 महारथान् शरैर्विद्धा वारयित्वा च मारिष्य । विरथं सैन्धवं चको सञ्चलोकस्य पश्यतः ।
 तदा न मस्येव ग्रन्थो भोमधेनस्य विक्रमं । स मन्थाय शरान्क्षीच्छान्कर्मोपरिमाञ्जितान् ।
 भोमं विद्याध समरं तिष्ठतिष्ठति चाप्रवोत् । छपस्य छतवर्षां च भगदन्तय बोध्ववान् ।
 विन्दानुविन्द्यावावन्मैत्र्या चित्रधेनस्य संयुगे । दुर्धर्षेणो विकर्णस्य सिन्धुराजस्य बोध्ववान् ।
 भोमं ते विव्यधुस्तूर्णं शस्यहेतोररिन्दमाः । स च तान् प्रतिविद्याध पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
 शस्यं विद्याध सशत्या पुनस्य दग्मभिः शरैः । तं ग्रन्थो नवभिर्मित्वा पुनर्विद्याध पञ्चभिः ।
 सारयिष्यास्य भस्त्रेण गाढं विद्याध मर्षेणि । विमोक्तं प्रेक्ष्य निमित्तं भोमधेनू प्रतापवान् ।
 मद्रराजं चिभिर्भाणैर्धर्मैश्चि चार्पयत् । तथेतरान् महेश्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वागैः ।
 ताडयामास समरे सिद्धवदिननाद च । ते हि यन्ता महेश्वासाः पाण्डवं युद्धकोविदं ।
 त्रिभिस्त्रिभिरकुप्टाघैर्धर्मं मर्षैस्तताडयन् । सोऽतिविद्धो महेश्वाभो भोमधेनो न विव्येय ।
 पञ्चतो वारिधाराभिर्वर्षमाणैरिवाद्मुदैः । स तु क्रोधसमाविष्टः पाण्डवानो महारथः ।
 मद्रैर्यं त्रिभिर्भाणैर्धर्मं विद्धा महायथाः । प्राग्भ्योतिषं शतैराज्ञौ राजन् विव्याध सायकैः ।
 छपस्य सज्जभिर्भाणैर्धर्मं विद्धा महायथाः । ततस्तु समरं चार्पं धात्वतस्य महात्मनः ।
 सुरप्रेण द्युतीक्ष्णैर्न चिच्छेद हतहस्तवत् । तथाऽन्यद्गुरुरादाय छतवर्षां वृकोदरं ।
 आजघान भ्रुवोर्ध्वे नाराचेन परन्तपः । भोमस्तु समरे विद्धा शस्यं नवभिरायधैः ।
 भगदन्तं चिभिश्चैव छतवर्षाणमष्टभिः । द्वाभ्यां द्वाभ्यान्तु विव्याध गौतमप्रभूतीन् रथान् ।
 तैऽपि तं समरं राजन् विव्यधुर्निमित्तैः शरैः । स तथा पीडयमानोऽपि सस्यैश्चैर्ब्रह्महारथैः ।
 मत्वा ह्येण तान् तुच्छान् विचचार गतरथ्यः । ते चापि रथिनां श्रेष्ठा भीमाय निशितान् ग्रथान् ।
 प्रेययामासुरव्यथाः शतशोऽप्य स हस्तस्य । तस्य शक्तिं महादेवो भगदन्तो महावतः ।
 चित्रेप समरे योरः स्वर्णदण्डां महात्मने । तोमरं सैन्धवो राजा पट्टिशस्य महाभुजः ।
 द्रतश्रेष्ठ रूपो राजन् शरं शस्यस्य संयुगे । अथेतरं महेश्वासाः पञ्च पञ्च श्रितीमुखान् ।
 भोमधेनं समुद्दिश्य प्रेययामासुरो जगाम । तोमरस्य द्विधा चक्रे सुरप्रेणानिष्ठात्मजः ।
 पट्टिशस्य चिभिर्भाणैश्चिच्छेद तिलकाण्डवत् । स बिभेद शतश्रेष्ठ नवभिः कर्णपर्वभिः ।
 भोमधेनो रणद्वयो विधैकैकं समाञ्जित् । तांश्च सञ्चान् महेश्वासान् त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ।
 ततो धनश्रयस्तव वर्त्तमाने महारथे । आजगाम रथेनाज्ञौ भोमं दृष्ट्वा महारथं ।

११११

१११२

१११३

१११४

१११५

१११६

निर्गन्तुं समरे श्ववृन् योधमानश्च सायकै । तौ तु तत्र महात्मानो समेती वोद्य पाण्डवौ ।

न श्वं सुर्जय तत्र तावका पुर्वभा । अथाकुर्वीत रणे भीम योधयन्तं महारथान् ।

भीमश्च निधनाकाङ्क्षी पुरस्कृत्य सिखण्डिनं । आसघाद रणे वीरं श्वावकान् दृश भारत ।

ये स्य भीम रणे राजन् योधयन्तो व्यवस्थिता । योभक्तुस्तान् तथाऽविध्यत् भीमश्च प्रियकाव्यया ।

ततो दुर्थाधेनो राजा सुशर्माणमघोदयत् । अर्जुनश्च बधार्थाय भीमसेनश्च चोभये ।

सुशर्माणं गच्छ शीघ्रं त्व वलैधै परिवारित । जहि पाण्डुसुतावेतौ धनञ्जयदृकोदरौ ।

तच्छ्रुत्वा वचन तस्य चैगर्तं प्रखलाधिप । अमिदुष्य रणे भीममर्जुनश्चैव धन्विनौ ।

रथैरेकेकाश्चै समन्तात् पथं वारयत् । तत प्रवहते युद्धमर्जुनश्च परे सह ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि भीमसेनपराक्रमे चतुर्दशाधिकशतोऽध्याय ॥ ११४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अर्जुनस्त रणे शक्यं यतमानं महारथं । ह्लादयामास समरे शरैः सन्नतपर्वणि ।

सुशर्माणं छपश्चैव विभिक्षिभिरविध्यत । प्राग्ज्योतिषश्च समरे सैन्यवच्च जयद्रथं ।

चिवसेने विकर्णश्च हतवर्माणमेव च । दुर्मर्षेणश्च राजेन्द्र ह्यावन्यौ च महारथौ ।

एकैक विभिरामर्शन् कङ्कवर्हिणवाजिते । शरैरतिरथो युद्धे पीडयन् वारिणो तव ।

जयद्रथो रणे पार्थं विद्धा भारत सायकै । भीमं विव्याध तरसा चित्रसेनरथे स्थित ।

शक्यश्च समरे जिष्णु छपश्च रथिना वरः । विव्यधाते महाराज बद्धा मर्षभेदिभिः ।

चिवसेनादयश्चैव पुत्रास्तव विशात्म्यते । पञ्चभिः पञ्चभिक्षूर्णैः सयुगे निश्चिते शरैः ।

आजगुरर्जुनं बद्धो भीमसेनश्च सारिषः । तौ तत्र रथिना श्रेष्ठौ कौन्तेयौ भरतर्षभौ ।

अपीडयेता समरे विगर्ताना महाबल । सुशर्माणोऽपि रणे पार्थं शरैर्नैवभिराशुगे ।

ननाद मलवन्नाद चासयानो महद्बल । अन्ये च रथिनः शूरा भीमसेनधनञ्जयौ ।

दिव्यधुर्मितेभ्योऽपि हृदयपुङ्खैर्गजिह्वगे । तेषाञ्च रथिना मध्ये कौन्तेयौ भरतर्षभौ ।

क्रोडमग्नौ रथोदारौ चिवरूपौ व्यदृश्यतां । आमिषेषु गर्वां मध्ये सिद्धान्विव मदोत्कटौ ।

ह्लिता धूर्तपि शूराणां शराय बद्धा रणे । पातयामास तु घोरो गिरासि शक्यो कृष्ण ।

हताय बध्नेवा भग्ना हयाय शतग्राहता । गजाश्च सगजारोहा पेतुस्तथैवा महाहवे ।

रथिनः सादिनथैव तत्र तत्र निपूदिताः । दृश्यन्ते बध्नेवा राजन् वेपमाना समन्ततः ।

हतैर्गजे पदास्योपेभ्योऽजिमिय निपूदिताः । रथैश्च बद्धा भग्नैः समास्तीर्यन्ते मेदिनी ।

तत्राहतमपग्नयाम रणे पार्थश्च विक्रमं । शरैः धवार्थं तान् वीरान् स जघान महाबल ।

पुत्रस्त तत्र त दृष्ट्वा भीमार्जुनपराकर्माः । गात्रेयश्च रथाभ्याममुपजग्मे महाबल ।

छपश्च हतवर्था च सैन्यवद्य जयद्रथ । विन्दानुविन्दावावन्धौ नाजङ्ग सयुगंतदा ।

हतो भेदो महेष्याम फाल्गुनश्च महारथ । फौरवाणां च भू घोरां भूशं दुद्रवत्तरणे ।

ततो बर्हिणवाजानामयुतान्यर्भुदानि च । धमञ्जयरथे तृष्णं पातयन्ति सा भूमिपाः ।

ततस्तान् शरजासेन सन्निवार्य महारथान् । पाथैः समन्तात् समरे प्रेषयामास मृत्यवे ।

शब्दस्तु समरे जिष्णु कीडन्निव महारथः । आजघानोरसि क्रुद्धो भक्षैः सन्नतपर्वभिः ।

तस्य पार्था धनुन्विद्धत्वा हस्तावापञ्च पञ्चभिः । अथैनं सायकैस्तोहोर्म्यं विव्याध मर्षणि ।

अयान्यद्गुनुरादाय समरे भारसाधनं । मद्भ्रूरो रणे जिष्णुं ताडयामास रोपितः ।

त्रिभिः शैर्यमहाराज वासुदेवश्च पञ्चभिः । भीमसेनश्च नवभिर्वाङ्गाहरसि चापयत् ।

ततो द्रेणो महाराज मागधश्च महारथः । दुर्व्याघनसमादिष्टो तं देशमुपजग्मतुः ।

यत्र पार्थो महाराज भीमसेनश्च पाण्डवः । कौरव्यस्य महासिना जघ्नतुः सुमहारथौ ।

ऊयसेनस्तु समरे भीमं भीमायुधं युधि । विव्याध निशितवाणै रष्टभिर्भरतपथं ।

तं भीमा दशभिर्विद्धा पुनर्विव्याध पञ्चभिः । सारथिश्चास्य भक्षेन रथनीडादपातयत् ।

उड्गानैस्तरुणैः सोऽथ द्रवमाणैः समन्ततः । मागधोऽपसृतो राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।

द्रेणश्च विवरं दृष्ट्वा भीमसेनं शिखीमुखैः । विव्याध वाणैर्निशितै रष्टभिर्भरतपथं ।

तं भीमः समरस्नाघो गुहं पितृसमं रणे । विव्याध पञ्चभिर्भिक्षुत्या पथ्या च भारत ।

अर्जुनस्तु सुप्रस्यार्षं विद्धा वज्रभिरायभैः । व्यधमत्तस्य तल्लेख्यं महाभ्राणि ययाऽनिलः ।

ततो भीमश्च राजा च कौशिल्यश्च दृढदहः । समवर्त्तन्त शंकुद्धा भीमसेनघनञ्च यौ ।

तथैव पाण्डवाः गुरुरा दृष्टद्युधश्च पार्थतः । अभ्यद्रवन् रणे भीमं यादिताल्खिवान्तके ।

शिखण्डो तु समासाद्य भारतानां पितामहं । अभ्यद्रवत संश्लेषो भयं त्यक्त्वा महारथतः ।

द्युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः पुरस्त्रय शिखण्डिनं । अयोधयन् रणे भीमं संहिताः सर्वसञ्चयैः ।

राथैव तावकाः रुहं पुरस्त्रय यतव्रतं । शिखण्डिप्रमुखान् पार्थान् योधयन्ति स्र संयुगे ।

ततः प्रवहते युद्धं कौरवाणां भयावहं । तत्र पाण्डुसुतैः सार्द्धं भीमस्य विजये प्रति ।

तावकानां जये भीमा ग्लहं आसोदिशस्यते । तत्र हि द्यूतमासक्तं विजयायेतराय च ।

दृष्टद्युधस्त राजेन्द्र सर्वसैन्यान्यपोदयत् । अभिद्रवत गाङ्गयं सामैष्ट रथसत्तमाः ।

सेनापतिवक्त्रुत्वा पाण्डवानां वरुचिनी । भीमं समभ्ययान्तूर्णं प्राणोत्सृज्वा महाहवे ।

भीमोऽपि रथिनो अष्टः प्रतिजघाह तो चमूं । आपतन्तो महाराजज वेलासिव महोदधिः ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि भीमाजुनपराक्रमे पञ्चदशधिकशतोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं शान्तमेवा भीमा दशमेऽहनि सञ्चय । अयथत महावीर्यैः पाण्डवैः सह सञ्चयैः ।

कुरव्य कथं युद्धे पाण्डवान् प्रत्यवारयन् । आचख्य मे महायुद्धं भीमस्याहवशोभिनः ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ कुरवः पाण्डवैः सार्द्धं यद्युधन्त भारत । यथा च तदभूद्युद्धं ततो वरुणामि साम्भृतं ।

गमिताः परलोकाय परमात्मैः किरीटिनः । अहम्यहनि शंकुद्धाम्तावकाभो महारथाः ।

यथाप्रतिशं कौरव्यः स चापि समितिञ्चयः । पाथानामकरोद्भीमः सततं समितिचयं ।

कुहमिः सहितं भीमं युध्यमानं परन्तप । अर्जुनश्च सपाद्यां संश्रया विजयेऽभवत् ।

११४

११५

११६

११७

११८

११९

दशमेऽहनि तस्मिंश्च भीमार्जुनसमागमे । प्रावर्त्तत महारौद्रः सततं समित्तिचयम् ।
 तस्मिन्नुत्तमो राजन् भ्रूयश्च परन्तप । भीमः शान्तनवो योधान् जघान परमास्त्वित् ।
 येषामज्ञातकल्पानि नामनोषाणि भारत । ते हतास्तेषु भीमेण शूरा सर्वेऽनिवर्त्तिनः ।
 दशहानि ततस्तस्मा भीमः पाण्डववाहिनी । निरविद्यत धर्मोत्तमा जीवितेन परन्तप ।
 स चिप्रं सधमन्विच्छन्नात्मनोऽभिसुखो रणे । न हन्या मानवश्रेष्ठान् सङ्ग्रामे सुबहूनिपि ।
 चिन्तयित्वा महाबाहुः पिता देवव्रतस्तव । अभ्यासस्य महाराज पाण्डवं वाक्यमप्रवीत् ।
 युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वज्ञोऽस्त्रविहारद । शूण्ड्वं वचनं तात धर्म्यं स्वर्ग्यं च जल्पत ।
 निर्विण्णोऽस्मि श्वश्रुं तात देहेनानेन भारत । व्रतस्य मे गत काल सुबहून् प्राणिनां रणे ।
 तस्मात्पार्थ पुरोधाय पाद्यान्नाम् सुश्रयोस्तथा । मद्दधे कियतां यज्ञो मम पेदिच्छसि प्रियम् ।
 तस्य तन्मतमाश्राय पाण्डवः सत्यदर्शन । भीमं प्रति यथै राजा सङ्ग्रामे सह सञ्जये ।
 ध्रुष्टद्युम्नस्ततो राजन् पाण्डवस्य युधिष्ठिरः । युत्वा भीमस्य तां वाचं चोदयामास तु श्वश्रुम् ।
 अमिद्रवध्वं युध्ध्वं भीमं जयत संयुगे । रक्षिताः सत्यसन्धेन जिष्णुना रिपुजिष्णुना ।
 अदद्यापि मदेव्यासः पार्थतो वाहिनीपतिः । भीमधेनय समरे पाठयिष्यति वो भुव ।
 मा वो भीमाद्गणं किञ्चिदस्वय युधि छन्दयाः । भुवं भीमं विजेय्याम पुरस्कृत्य शिष्यपिडनम् ।
 ते तथा समर्थं शला दशमेऽहनि पाण्डवा । ब्रह्मलोकपरा भूत्वा सञ्जयम् क्रोधमूर्च्छिताम् ।
 शिष्यपिडनं पुरस्कृत्य पाण्डवस्य धनञ्जयम् । भीमस्य पातने यत्नं परमं ते समास्त्रिताः ।
 मतस्तव मुतादिष्टा कामाजनापदेशरा । श्रेण्येन सह पुष्टेण सहभेना महाबला ।

११५

११६

११७

सा च सर्व्वनरेन्द्राणां चन्द्रार्कमदृशो प्रभा । वीराङ्गदकिरीटेषु निप्रभा समपद्यत ।

रजो मेघाद्य संजग्मुः श्लक्ष्णविद्युद्भिर्गह्वराः । धनुषाञ्चापि निर्घोषो दारुणः समपद्यत ।

वाणशङ्खप्रणादाद्य भरीशाञ्च महास्रनाः । रथघोषद्य संजज्ञे सेनयोर्हभयोरपि ।

पाशशस्त्रपृष्टिभङ्गैश्च वाणैश्च समाकुलं । निःप्रकाशमिवाकाशं सेनयोः समपद्यत ।

अन्याऽन्य रथिनः पेतुर्वाजिनश्च महाहवे । कुञ्जरान् कुञ्जराजग्नूः पदातोय पदातयः ।

तथाधीतुं समहद्युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह । भीमहेतोर्नैरव्याघ्रं स्येनयोरामिषे यथा ।

तेषां समागमो घोरो बभूव युधि सङ्गतः । अन्याऽन्यस्य वधाद्यैश्च जिगोषुणां महाहवे ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि भीमोपदेशे षोडश्याधिकशतोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अभिमन्युर्बहावराज तव पुत्रमयोधयत् । महत्या सेनया युक्तं भीमहेतोः पराक्रमी ।

ततो दुर्व्योधनो कार्ष्णिं नवभिर्नैतपर्व्वभिः । आजघानोरसि क्रुद्धः पुनश्चैव चिभिः शरैः ।

तस्य शक्तिं रणे कार्ष्णिंश्लथोर्घोरामिव स्वभां । प्रेषयामास संक्रुद्धो दुर्व्योधनरथं प्रति ।

तामापतन्तो महाभा घोररूपो विशास्यते । दिधा बिच्छेद ते पुत्रः चुगम्रेण महारथः ।

तद्युद्धमभवत्तैरं चिब्रूपश्च भारत । इन्द्रियप्रोतिजननं सर्व्वपार्थिवपूजितं ।

भीमस्य निधनार्थाय पार्थस्य विजयाय च । युयुधाते रणे वीगै वीभद्रकुरुपुङ्गवौ ।

सात्यकिं रभसं युद्धे द्रौणिश्राद्धाणपुङ्गवः । आजघानोरसि क्रुद्धो नारारचिन परन्तपः ।

शंनयोऽपि गुरोः पुत्रं सर्व्वमशंसु भारत । श्रताडयदमेयात्मा नवभिः कडवाजितैः ।

अथत्यामा तु समरे सात्यकिं नवभिः शरैः । विंशता च पुनर्दूर्णं बाहोहरसि चार्पयत् ।

सोऽतिविह्वो महेश्व,सो द्रोणपुत्रेण सालत । द्रोणपुत्रं विभिर्बाणैराजघान महायथाः ।

पौरवो धृष्टकेतुश्च शरैराच्छाद्य संयुगे । बहधा दारयाञ्चके महेश्वारं महारथः ।

तथैव पौरवं युद्धे धृष्टकेतुर्बहारथः । विंशता निशितैर्बाणैर्विन्ध्याघाड महावतः ।

पौरवस्तु धनुश्चिह्वा धृष्टकेतोर्बहारथः । ननाद वलवान्नादं विन्ध्याघ च मितैः शरैः ।

सोऽन्यत् कार्मुकमादाय पौरवं निशितैः शरैः । आजघान महाराज विषमत्या शिलीमुखैः ।

तो तु मत्र महेश्वारो महामाशो महारथो । महता शरवर्षेण परस्परमविद्यताः ।

अन्याऽन्यस्य धनुश्चिह्वा हथान हत्वा च भारत । विरथावसियुद्धाय समीघतरमर्षणौ ।

आपर्भो चर्षणी चित्रे शतचन्द्रपुङ्गवैः । तारकाशतचित्रे च निस्त्रिंशो सुमहाप्रभौ ।

प्रमथ्य विमथौ राजंन्नावन्याऽन्यमभिद्रुतौ । वासितामङ्गमे यत्तौ शिंहाविव महावने ।

मण्डवानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च । चेरतुर्दंशधनौ च प्राशंयन्तौ परस्परं ।

पौरवो धृष्टकेतुस्तु शङ्खदेशे महासिना । ताडयामास संक्रुद्धलिष्टतिष्ठेति चात्रोत् ।

चेदिराजोऽपि शमरे पौरवं पुरुपर्धभं । आजघान शितायेण जवुदेशे महासिना ।

तावन्त्येन्यं महाराज समासाद्य महाहवे । अन्याऽन्यत्रैर्गाभिहतौ निपेततुरिन्दभौ ।

११७१

११७०

११७२

११७०

११७१

ततः स्वरथमारोप्य पौरवं तनयस्तत्र । जयत्सेनो रथेनाजावपोवाह रणाजिरात् ॥
 धृष्टकेतुन्नु समरे माद्रीपुत्रः प्रतापवान् । अपोवाह रणे शूद्रैः सहदेवः पराक्रमी ॥
 चित्रसेनः सुशर्माणं विद्धा वज्रभिरायसैः । पुनर्बिंब्याध तं पष्ठां पुनश्च नर्वभिः शरैः ॥
 सुशर्मा तु रणे क्रुद्धस्तव पुत्रं विश्राम्यते । दशभिर्दशभिश्चैव विव्याध निश्चितैः शरैः ॥
 चित्रसेनश्च तं राज्ञिस्त्रिगतानतपर्वभिः । आजघान रणे क्रुद्धः स च तं प्रत्यविध्यत ॥
 भीमस्य समरे राजन् यशो मानश्च वद्धयन् । सौभद्रो राजपुत्रन्नु दृहद्वचमयोधयत् ॥
 पार्थहेतोः पराक्रान्ता भीमस्यायोधनं प्रति । आर्जुनिं कौशलेन्द्रस्तु विद्धा पद्मभिरायसैः ॥
 पुनर्बिंब्याध विंशत्या शरैः सन्नतपर्वभिः । सौभद्रः कौशलेन्द्रन्नु विद्याघाटभिरायसैः ॥
 नाकस्ययत सङ्ग्रामे विव्याध स पुनः शरैः । कौशल्यस्तु धनुष्यापि पुनश्चिच्छेद फाल्गुनिः ॥
 आजघाम शरैश्चापि शिंशता कद्दुपर्वभिः । सोऽन्यत् कानुकमादाय राजपुत्रो दृहद्वचः ॥
 फाल्गुनिं समरे क्रुद्धो विव्याध वज्रभिः शरैः । तयोद्युद्धं समभवत् भीमहेतोः परन्तप ॥
 सर्व्वथोऽसंहाराज समरे चित्रयोधिनीः । यथा देवासुरे युद्धे बलिवापवयोरभूत् ॥
 भीमसेनो रथानीकं योधयन् वज्रसोभत । यथा शक्रो वज्रराणिर्दारयन् पर्व्वतोत्तमान् ॥
 ते मध्यमानाः समरे मानङ्गा गिरिसन्निभाः । निपेतुर्व्व्या संहिता नादयन्तो वसुन्धरां ॥
 गिरिमाषा हि ते नागा मिषाञ्जनचयोपमाः । विरेजुर्बसुधां प्राप्ता विकीर्णा इव पर्व्वताः ॥

११८

११९

१२०

१२१

अर्जुनस्तु ततो नागमायान्तं रजतोपमैः । विमलैरायसैस्त्रैस्त्रैरविभ्यत महारणे ।
 शिखण्डिनश्च कौन्तेयो याहि द्वाहीत्युचोदयत् । भीमं प्रति महाराज जज्ञेनमिति वाजवोत् ।
 प्राग्ज्योतिषस्ततो हित्वा पाण्डवं पाण्डुपुत्रजम् । प्रियया त्वरितो राजन् द्रुपदस्य रथे प्रति ।
 ततोऽर्जुनो महाराज भीममभ्यद्रवद्भुतं । शिखण्डिनं पुरस्त्राय ततो युद्धमवततं ।
 ततश्चो तावकाः शूराः पाण्डवं रभसं युधि । समभ्यधावन् क्रौञ्चान्तस्तद्भुतनिवाभवत् ।
 नानाविधान्यनोकानि पुत्राणान्ते जनाधिप । अर्जुनेः व्यधमत्काले दिक्षीशभाणि मासतः ।
 शिखण्डो तु समामाद्य भारतानां पितामहं । द्रुपुभिर्लक्षैर्मययो वज्रभिः समवाचिनोत् ।
 रथाभ्यंगारश्चापार्थिरसिम्भक्तिर्गदेन्धनः । शरमङ्गमहाञ्जालः खत्तियान् समरेऽददत् ।
 यथाऽग्निः समहानिद्ध कचे चरति सानिलः । तथा जञ्जाल भीमोऽपि दिव्यान्मस्त्राण्युदीरयन् ।
 सोमंकांश्च रणे भीमो जज्ञे पार्थपदानुगान् । न्यवारयत तस्मैयं पाण्डवस्य महारथः ।
 सुवर्णपुङ्खे रियुभि र्मितेः सज्जतपर्वभिमः । नादयन् स दिशो भीमः प्रदिशय महाहवे ।
 पातयन् रथिनो राजन् ह्यथाश्च ह्यसदादिभिः । मुण्डतालवनानोव स चकार रथमजान् ।
 निभंनुय्यान् रथान् राजन् गजान् रथांश्च संयुगे । चकार समरे भीमः सूर्ध्वमस्तधस्ताम्बरः ।
 तस्य ज्वालन्निर्घोषं विष्कृज्जितमिवाग्नेः । निशम्य सञ्चतो राजन् समकम्पन् भैतिकाः ।
 अभोघा न्यपतन् वाणाः पेतुस्ते मनुजेश्वर । नासञ्जन्त शरीरेषु भीमचापद्युताः शराः ।
 निर्भानुय्यान् रथान् राजन् संयुक्तान् जवनैर्हथैः । वातायमानान्द्राचं द्वियमाणान् विद्याप्यते ।
 चेदिकामिरुहपाण्यं सहस्राणि चतुर्हस्रं । महाराथा समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यज ।
 अपरावर्तिनं शूराः सुवर्णविक्रान्तध्वजाः । मद्रामे भीममासाद्य सवाजिरथकुञ्जराः ।
 जम्बुले परले काय व्यादिताम्यमिवान्तकं । न तवासीदृणे राजन् सोमहाज्ञा महारथ ।
 यः सम्प्राप्य रणे भीमं जीवमानः समाव्रजेत् । तांश्च सर्वान् रणे योधान् प्रेतरांजपुरं प्रति ।
 नोतानमन्यन्त जना द्रुपुः भीमपराक्रमं । न कश्चिदेन समरे प्रत्युद्योति महारथः ।
 ष्ठते पाण्डुसुतं वीरं येनाश्रं कृष्णशररथिं । शिखण्डिनश्च समरे पाश्चात्यममिनाजभं ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि सद्गुणयुक्ते सप्तदशाधिकशततोऽध्याये ॥ ११७ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ शिखण्डो तु रणे भीममासाद्य पुरुपर्यभ । दम्भिर्निर्गतैर्भजेराजघान क्षान्तरं ।
 शिखण्डिनन्तु गाङ्गेयः क्रोधदोषिनश्च युवा । सम्प्रेषन् कटाक्षेण निर्दहन्निव भारत ।
 स्त्रीनं तस्य स्मरन् राजन् सर्वलोकस्य परशतः । नाजघान रणे भीमः स च तस्मात्पुङ्खवान् ।
 अर्जुनस्तु महाराज शिखण्डिनमभाषयत् । अभिद्रवसं त्वरितं जहि पैमं पितामहं ।
 किन्नो विवचया वीर जहि भीमं महारथं । न क्षयमनुवश्यामि किञ्चिद्योधिष्ठिरं वने ।
 यः शक्रः समरे भीमं प्रतियोद्धु महाहवे । षडे त्वां पुरुषयाद्य सत्यनेनद्रुषीमि ते ।
 स्वमुकुरु पाथंश्च शिखण्डो भरतर्षभ । शरैर्नानाविधैश्चैषं पितामहमवाकित् ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

अचिन्तयित्वा तान् वाणान् पिता देवप्रतस्तव । अर्जुन समरे क्रुद्धं वारयामास पायकै ।
 तथैव च चर्मूर्ध्ना पाण्डवाना महाारथ । अप्रेषीत् म शरैस्त्रीक्ष्णै परलोकाय मारिष । १४०
 तथैव पाण्डवा राजन सैन्येन महता वृता । भीष्म सञ्ज्ञादयामासुर्मघा इव दिवाकर ।
 स समन्तात् परिवृतो भारतो भरतर्धम । निर्दंदाह रणे शूरान् वने वक्रिर्विव ज्वलन् ।
 त्वाहुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषं । अयोधयश्च यत् पार्थ जुगोप च पितामहं ।
 कर्मणा तेन समरे तव पुत्रस्य धन्विन । दुःशासनस्य तुतपु सर्वं लोका महात्मन । १४१
 यदेक समरे पार्थान् सार्ज्जुनान समयोधयत् । न चैनं पाण्डवा युद्धे वारयामासुहस्वणं ।
 दुःशासनेन समरे रथिनो विरथीकृता । सादिनश्च महेश्वासा हस्तिनश्च महाबला ।
 विनिर्मिता शरैस्त्रीक्ष्णैर्निपेतुर्वसुधातले । शरातुरास्तथैवान्ये दन्तिनो विद्रुता दिग् ।
 यथाऽग्निरिव्यन प्राथ ज्वलेद्दीप्ताश्चिरस्त्वणं । तथा जज्वाल पुत्रस्ते पाण्डुसेना विनिर्दहन ।
 तं भारत महात्मा च पाण्डवाना महाारथ । जेतुं नोत्सहते कस्यिन्नाभ्युधातु कयञ्चन ।
 ष्यते महेश्चरतयात् श्रेतायात् कृष्णसारथे । स हि त समरे राजन निर्जित्य विजयोऽर्जुन । १४२
 भीष्ममेवामिदुद्राव सर्वलोकस्य पर्येत । विजितस्तव पुत्रस्त भीष्मवाङ्मथपाश्र्वय ।
 पुन पुन समाश्रयस्य प्रायुध्यत मदीत्कट । अर्जुनस्तु रणे राजन् योधयन् संश्वराजत ।
 शिखण्डो तु रणे राजन विव्याधैव पितामह । शरैरशनिस्सर्गैस्त्रैसा यर्षविवोपमै ।
 न च स्म ते ह्यज चद्रु पितृस्तव जनेश्वर । स्ययमानस्तु गाङ्गेयस्तान् वाणान् जगद्वे तदा ।
 उष्णानो हि नरो यदन्तु जलधारा प्रतीच्छति । तथा जयाह गाङ्गेय शरधारा शिखाण्डन । १४३
 तं चक्षिया महाराज ददृशुर्धोरमाहवे । भीष्म दहन्त सैन्यानि पाण्डवाना महात्मनां ।
 ततोऽज्वलीन्तव सत सर्वसैन्यानि मारिष । अभिद्रवत शयामे फाल्गुन सर्वतो रणे ।
 भीमो व समरे सर्वान् पालयिष्यति धर्मावित् । ते भय सुश्रम त्यक्त्वा पाण्डवान् प्रत्ययुध्यत ।
 हेमतालेन महता भीष्मस्फिष्ठति पालयन् । सर्वेषां धार्तराष्ट्राणा समरे शर्मं वर्षं च ।
 त्रिदशापि समुद्युक्ता नाल भीष्म समासित । किमु पार्था महात्मन मर्त्यभूता महाबल । १४४
 तस्माद्भवन्त मा योधा फाल्गुन प्राण्य सयुगे । अहमद्य रणे यत्तो योधयिष्यामि पाण्डव ।
 सहित सर्वतो यत्तैर्भवंस्त्रिवसुधाधिपै । तच्छ्रुत्वा तु वशो राजन तव पुत्रस्य धन्विन ।
 सर्वं योधा सुशरन्था वन्नवन्तो महाबला । ते विदेहा कलिङ्गाश्च दोभेरकगणाय च ।
 अभिपेतुर्निर्पादाय भौवीराय महारणे । बाह्योका दरदधिव प्रतीष्योदीच्यमासव ।
 अभिपाहा शूरसेना शिखयोऽय वषातथ । शाल्वा शकास्त्रिगर्ताश्च श्रमष्टा कैकये सह । १४५
 अभिपेट्ठरणे पार्थ पतद्वा इव पावक । स तान् सर्वान् प्रतानोक्तान् महाराज महारयान् ।
 दिव्यान्ध्याणि सक्षिप्य प्रमत्साय धमश्र्वय । स तैरस्त्रैर्महावेगैर्दंदाहाद्गु महायय ।
 शरप्रसापैर्वैभक्तु पतद्गानिव पावक । तस्य वाणसहस्राणि सृजतो दृढधन्विन । १४६

दीयमानमिवाकाशे गाण्डीवं समदृश्यत । ते शरानां महाराज निप्रकीर्णहाध्वजाः ।
 नाभ्यवर्त्तन्त राजानं सहिता वानरध्वजं । सध्वजा रथिनः पेतुर्ध्वाराद्या हृद्येः सह ।
 सगजाश्च गजारोहाः किरीटिग्रतराक्षिताः । ततोऽर्जुनभुजोत्सृष्टैराष्टसाषोडशसुन्धरा ।
 विद्रवद्विज्य बद्धधा वधैराशं समन्ततः । अथ पार्थो महाराज द्वावदिव्य वक्त्रुथिनीं ।
 दुःशासनाय स बहून् प्रेषयामास सायकार् । ते तु भित्वा तव सुतं दुःशासनमयोमुखाः ।
 धरणीं विविशुः सर्वे बलीकमिव पद्मगाः । हृद्योद्यास्य ततो अत्रे सारथिश्च न्यरातघ्नः ।
 विविशतिश्च विम्व्या विरथं कृतवान् प्रभुः । आजघान मृगश्चैव पद्मभिर्वनपर्वभिः ।
 ह्यपं विकर्णं शस्त्रश्च विद्धा बद्धभिरायथैः । चकार विरथोद्यैव कौन्तेयः श्वेताहनः ।
 श्वन्ते विरथा सर्वे ह्यपः शस्त्रश्च सारथिः । दुःशासना विकर्णश्च तथैव च विविशतिः ।
 सम्प्राद्रवन्त समरे निर्वृता संशयचित्वा । पूर्वोद्ये भरतश्रेष्ठ पराजित्य महारथान् ।
 प्रजज्वाल रणे पार्थो विधूम इव पावकः । तथैव शरवर्षेण भास्वरो रश्मिवातिव ।
 अन्यनपि महाराज पातयामास पार्थिवान् । पराङ्मुखोजय तथा शरवर्षैर्भ्रंशरथान् ।
 प्रावर्त्तयत मङ्गले शीणितोदां महानदीं । मध्येन कुरुधैन्यानां पाण्डवानाञ्च भारत ।
 गजाश्वरथसङ्घाश्च बद्धधा रथिभिर्हेनाः । रथाश्च निहता नागैर्हृद्यैश्चैव पदातिभिः ।
 अन्तराष्ट्रस्यमानामि शरोराणि शिरोषि च । निपेतुर्हिंसु सन्ध्यां स गजाश्वरथयोधिनां ।
 कृत्रमायोधनं राजन् कुण्डलाङ्गदधारिभि । पतितैः पात्यमानैश्च राजपुत्रैर्भ्रंशरथैः ।
 रथनेमिनश्चैश्च गजैश्चैववयोधिनां । पदाताशायथावन्त सान्धाः सद्ययोधिनाः ।
 गजाश्च रथयोधाश्च परिपेतुः समन्ततः । विकीर्णाय रथा भूमौ भग्नचक्रयुगध्वजाः ।
 तद्गजाश्वरथोघानां वधिरण समुचितं । कृत्रमायोधनं रेजे रक्ताभ्रमिव शारदं ।
 श्वनं काकाश्च मृश्राश्च हृका गोमायुभिः सह । प्रपेदुर्भक्ष्यमासाश्च विहताश्च श्वगदिजाः ।
 यवर्ध्वजविधायैव हिंसु सन्ध्यां सान्धाः । दृश्यमानेषु रचसुभ्रतेषु च नदत्सु च ।
 काञ्चनानि च दामानि पताकाश्च महाधनाः । धूयमाना व्यदृश्यन्त सहसा साहतेरिताः ।
 श्वेत्तच्छस्त्रसहस्राणि सध्वजाश्च महारथाः । विकीर्णाः समदृश्यन्त पतिता धरणीतले ।
 ततो भीमो महाराज दिव्यमल्लमुदीरयन् । अभ्यधावत कौन्तेयं नियतां सर्वधन्विनां ।
 तं शिष्यो रणे यान्तमभ्यद्रवत दंशितः । ततः समाहरत् भीमलक्ष्मणं वक्रकोपमं ।
 रतक्षिञ्चैव काशे तु कैन्तेयः श्वेताहनः । निजैत्र तावकं धैर्यं भाषयित्वा पितामहं ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि सद्गुणपुङ्गे अष्टादशधिकृतोऽध्यायः ॥ ११८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं व्यूढेष्वनाकेषु भूयिष्ठेष्वनिवर्त्तितः । ब्रह्मजोकपरः सर्वे समपद्यन्त भारत ।
 स ह्यभीरुमनोकेन समसञ्जन्त सद्गुणे । रथिनो रथिभिः सार्द्धं पदाताश्च पदातिभिः ।
 अथादादैर्युध्यन्त गजाश्च गजयोधिभि । उन्मत्तवन्महाराज युध्यन्ते तव भारत ।

महान् यतिकरो रैद्रः सेनयो समपद्यत । नरनागगणेष्वेवं ध्ववकीर्णेषु सर्व्वशः ।

ध्वे तस्मिन्महारेड्रे निर्निषेवमजायत । तत ग्रन्थ कृपसैव चिचकेनश्च भारत ।

दुःशासनो विकर्णश्च रथानास्त्राय भास्वरान् । पाण्डवाना रणे शूरा ध्वजिनीं समकल्पयन् ।

॥१९॥

सा बध्मना समरे पाण्डुकेना महात्मनिः । श्वास्यते बद्धधा राजन् महातेनैव नैर्ज्यैते ।

यथा हि मैत्रिरः कालो गवं मर्षाणि कृन्तति । तथा पाण्डुसुनानां वै भीमो मर्षाणि कृन्तति ।

श्रुतीव तव सैन्यस्य पार्थेन च महात्मना । नवमेघप्रतीकायाः पातिता बद्धधा गजाः ।

मृद्यमानाश्च दृश्यन्ते पार्थेन नरयूथपाः । इयुभिस्ताद्यमानाश्च नारायैश्च सहस्रशः ।

पेतुरात्तस्त्र घोरं कृत्वा तत्र महागजाः । आनद्धाभिरणै कार्यैर्निहतानां महात्मनां ।

॥२०॥

कृत्रमायोधनं रेजे शिरोभिश्च सकुण्डलैः । तस्मिन्नेवं महाराज महावीरवरचये ।

भीमे च युधि विक्रान्ते पाण्डवे च धनञ्जये । ते पराक्रान्तमात्रोऽप्य राजन् युधि पितामहः ।

अभ्यर्त्तन्त ते पुत्राः सर्व्वेऽस्यपुरस्कृताः । इच्छन्तो निधनं युद्धे स्वर्गं कृत्वा परायणं ।

पाण्डवानभ्यर्त्तन्त तस्मिन् वीरवरचये । पाण्डवाश्च महाराज स्मरन्तो विविधान् बहून् ।

हीमान् कृतान् सपुत्रेषु त्वया पूर्व्वं नराधिप । भयं त्यक्त्वा रणे शूरा मज्जन्तोकाय तत्पराः ।

॥२१॥

तावकांस्तव पुत्रांश्च योधयन्ति प्रहृष्टवत् । सेनापतिस्तु समरे प्राह सेनां महाराज ।

अभ्यद्रवत गात्रैश्च सोमकाः सञ्चर्यै सह । सेनापतिवचः श्रुत्वा सोमकाः सञ्चयाश्च ते ।

अभ्यद्रवन्त गात्रैर्यं प्रहृष्टव्या समाहृताः । बध्ममानस्ततो राजन् पिता मान्त्नवस्तव ।

अमर्षव्यमापयो योधयामास सञ्चयान् । तस्य कीर्त्तिमतस्तात पुरा रामेण धीमता ।

सम्प्रदत्ताऽस्तस्मिन्सा वै परानीकविनामिनी । स तां शिष्यामधिष्ठाय कुर्व्वन् परवल्लयं ।

॥२२॥

अहन्यहनि पार्थानां हृद्भुः क्षुरपितामहः । भीमो दशसहस्राणि जघान परवीरहा ।

तस्मिन्नेन दिवसे प्राप्ते दशमे भरतयेभ । भीमैरेकेन मत्स्येषु पाञ्चालेषु च संयुगे ।

गजानामयुतं हत्वा हताः सप्त महारथाः । हत्वा पञ्चसहस्राणि रथानां प्रपितामहः ।

मराणाश्च महायुद्धे सहस्राणि चतुर्दश । दम्तिनाश्च सहस्राणि हयानामयुतं पुनः ।

शिष्यामसेन निहनं पिपा तव निष्प्राप्यते । तत सर्व्वमहोपानां सद्यथित्वा वरुचिनीं ।

॥२३॥

विराटश्च शिष्या भ्रूता भ्रतानीको निपार्तितः । भ्रतानीकश्च समरे हत्वा भीमः प्रतापवान् ।

सहस्राणि महाराज राधां भक्षेरपातयन् । धे च केचन पार्थानामभिप्राता धनञ्जयं ।

राजानो भीष्ममापाद्य गतानि धमपादमं । सर्व्वं दृष्टदृष्टो भीष्मः प्ररज्जितः समन्ततः ।

आहाय सेनां पार्थानामवतस्ते समन्ततः । स हत्वा शुभहन् कर्षं तस्मिन् वै दशमेऽहनि ।

सेनयोत्तमरे तिष्ठन् प्रयत्नीतमरापम । न सेनं पार्थिशाः केचिच्छक्त्वा राजन् निरीचिर्त्तुं ।

॥२४॥

मथं प्रातं यथा दीपे तपमं भास्करं दिवि । यथा दैत्यसभूं मरुत्वापयामास संयुगे ।

तथा भीमः पाण्डवेषांसापयामास भारत । तथा सेनं पराक्रान्तमात्रोऽप्य मधुचन्द्रकः ।

उवाच देवकीपुत्रः प्रीयमाणो धनञ्जयं । एष ज्ञान्तवो भीष्मः सेनवीरस्तरैः स्मितः ।

सन्निहत्य वलादेनं विजयस्य भविष्यति । वलात् संक्षययस्त्रेनं यथैवा भिद्यते चतुः ।

न हि भीष्मप्रदानस्यः शोढमुत्सहते विभो । ततस्तस्मिन् चणै राज्ञ्योदितो वानरध्वजः ।

सध्वजं सरथं सार्थं भीष्ममन्तर्दधे शरैः । स चापि कुहमुत्थानाम्बुधमः पाण्डुरेवितान् ।

शरप्रतैः शरप्रदानु वज्रधा विददार तान् । ततः पाञ्चालराजस्य धृष्टकेतुस्य वीर्यवान् ।

पाण्डवो भीमसेनस्य धृष्टद्युम्नस्य पार्षतः । यमौ च चेकितानस्य कैकेयाः पञ्च शैव हि ।

सात्यकिश्च महाबाहुः शौभद्रोऽप्य घटोत्कचः । द्रौपदेयाः शिखण्डो च कुन्तिभोजस्य वीर्यवान् ।

सुशर्मो च विराटस्य पाण्डवेया महाबलाः । एते चान्ये च बहवः पीडिता भीष्मसायकैः ।

समुद्धृताः फाल्गुनेन निमग्नाः शोकसागरे । ततः शिखण्डो वेगेन प्रवृत्तः परमायुधं ।

भीष्ममेवाभिदुद्राव रघ्यमाणः किरीटिना । ततोऽभ्यानुचरान् हत्वा सन्धाचणविभागविन् ।

भीष्ममेवाभिदुद्राव वीभक्षुरपराजितः । सात्यकिश्चेकितानस्य धृष्टद्युम्नस्य पार्षतः ।

विराटो द्रुपदेवैश्च माद्रौपुष्पा च पाण्डवैः । दुद्रुवर्भीष्ममेवाजौ रचिता दृढघनिना ।

अभिमन्युस्य समरं द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः । दुद्रुवु समरं भीष्मं समुत्पन्नहायुधाः ।

ते सर्वे दृढघनानः मयुगेष्वपलायिनः । ब्रह्मधा भीष्मान् चर्षुर्भोगैः चतमार्गणैः ।

विधूय तान् बाणगणान् ये मुक्ताः पार्यिवात्तनैः । पाण्डवानामदीनात्मो व्यगाहत वरूथिनी ।

चक्रं शरविघातस्य क्रीडाविव पितामहः । नाभिसन्धत्त पाञ्चाले श्रयमाणो मुञ्चसंघः ।

स्त्रीलं तस्य तु संसृत्य भीष्मो बाणान् शिखण्डिनं । जघान द्रुपदानोके रथान् सप्त सहरथः ।

ततः किलकलाभ्यः चणैः सममूत्तदा । मस्यपाञ्चालघेदीनां तमेकमभिधावतां ।

ते नराश्वरथप्रतौर्भोगैश्च परन्तप । तमेकं च्छादयामासुर्भेषा इव दिवाकरं ।

भीष्मं भागोरथोपुत्रं प्रतपन्तं रणे रिपून् । ततस्तस्य च तेषाञ्च युद्धे देवासुरोपमे ।

किरीटी भीष्मान् चर्षुत्पुरस्कृत्य शिखण्डिनं ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मपराक्रमे स्कानविद्याधिकप्रतोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

॥ सञ्जय उवाच । इवन्ने पाण्डवाः सर्वे पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । विद्युः समरं भीष्मं परिवार्य समन्ततः ।

शतशोभिः सुधाराभिः परिघैश्च परसथैः । मुद्गरैर्मुंसलैः प्रायैः चेषणीयैश्च सर्वैः ।

शरैः कनकपुद्गैश्च शक्तिभारकल्पनैः । नाराचैर्वैश्वदनैश्च भुग्ण्डोभिय सर्वैः ।

अताडयन् रणे भीष्मं सहिताः सर्वैश्चञ्चयाः । स विग्रीर्णतनुबाणः पीडितो बह्वभिसदा ।

न वियथे तदा भीष्मो भिद्यमानेषु सर्वेषु । मन्दीप्रशरचापाम्बिरस्त्रप्रहतमाहतः ।

नेनिनिर्घट्टसन्तापो महास्त्रोदयपावकः । चित्रबाणमहाज्वालो वीरस्यमहेत्थनः ।

युगान्ताप्रिसमप्रत्यः परेषां समपद्यत । विहृत्य रथसहानामन्तरेण विनिःसृतः ।

दृश्यते स शरैर्भ्राणां पुनश्चथगतदरन् । तवः पाञ्चालराजस्य धृष्टकेतुमचिन्त्य च ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

पाण्डवाभीकिनीमध्यमापसाद् विशासते । ततः सात्यकिभीमाः च पाण्डवश्च धनुञ्जय ।
द्रुपदश्च विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्यतं । भीमघोषैर्महावीरैर्महावीररथभेदिभिः ।
पञ्चताम्रिप्रितैर्भीमाः प्रविधाद्योत्तमैः शरैः । तस्य ते निशितान् वारणान् सन्निवाय्य महारथाः ।
दशभिर्दशभिर्भीमद्वयमासुरोत्तमः । शिखण्डो तु महाबाणान् यान्मुमोच महारथः ।
ते भीमं विविग्दसूर्णं खण्डपुङ्खुः शिलाशिताः । ततः किरीटो संरथो भीममेवाभ्यधावत ।
शिखण्डिनं पुरस्त्राय धनुश्चैव समाच्छिनत् । ते भीमधनुषच्छेदं नामव्यन्त महारथाः ।
द्वेणयश्च कृतवर्मा च सैन्यवय जयद्रथः । भरिस्त्रयाः शलः शल्यो भगदत्तस्तथैव च ।
शरैते परमकुट्टाः किरीटिनमभिद्रुताः । तत्र शल्लोषं दिव्यानि दग्धयन्तो महारथाः ।
अभिपेतुर्मथं कुह्लाह्लादयन्तश्च पाण्डवं । तेषामापततो शब्दः फाल्गुनस्य रथं प्रति ।
सं शब्दं तुमुनं युवा पाण्डवानां महारथाः । अभिधावन् परोपन्नः फाल्गुनं भरतयमं ।
सात्यकिभीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्यतः । विराटद्रुपदौ चोभौ राचमश्च घटोत्कचः ।
अभिन्युय संकुट्टः शरैते क्रोधमूर्च्छिताः । समभ्यधावन्स्तरितास्त्रिकामुकुण्डकारिणः ।
तेषां समभवद्युद्धं तुमुनं सोमहर्षणं । सङ्ग्रामे भरतश्रेष्ठ देवानां दानवैरिव ।
शिरस्यो तु रथे श्रेष्ठो रथ्यमाणः किरीटिना । अविशुद्धशभिर्भीमं च्छिन्नधन्वानमावे ।
धारयिं दशभिश्चायं ध्वजश्रेणैश्चिच्छिन्दे । सेव्यन्तु कामुकुमादाय गात्रयो वेगवत्तर ।
तदप्यस्य प्रितैवाेष्विभिसिच्छेदं फाल्गुनः । एवं च पाण्डवः कुट्टु श्चात्तमात्तं पुनः पुनः ।
धनुश्चिच्छेद भीमस्य सय्यासौ परन्तपः । च च्छिन्नधन्वा संकुट्टः युक्कणो परिमहलिहम् ।
शक्तिं जघास तरसा गिरीणामपि दारणो । तास्य चित्तेप शंकुट्टः फाल्गुनस्य रथं प्रति ।
तामापतन्तो धैरेण्य ज्वलन्तोमशनीमिव । समादत्त शितान् भङ्गान् पश्च पाण्डवनन्दनः ।
तस्य चिच्छेद तां शक्तिं पशुधा पञ्चभिः शरैः । शंकुट्टो भरतश्रेष्ठ भीमवाञ्छमवैरितां ।
या पपात रथाच्छिया शंकुट्टेन किरीटिना । संपटन्दपरिभ्रष्टा विश्छिन्नैश्च शतहृदा ।
च्छिद्यो मां शक्तिमासौश्च भीमः क्रोधममच्चितः । अचिन्तयद्रथे यीरो युद्धा परपुरस्त्रयः ।
शनेऽहं धनुर्वैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान् । यद्येषां न भवेद्गोत्रा विषयस्तेना महापनः ।
स्वारणहृदमाप्यप नाशं योक्तासि पाण्डवाम् । अथथलाश्च पाण्डवो स्तोभावाश्च शिखण्डिनः ।
पिशा तुष्टेन मे पूर्व्यं यदा काशोविसाहिता । खण्डन्दमरथं दत्तनभष्यन्तं रणे तथा ।
तस्मान्मुमुग्मर्षं मन्ये प्रातःकाळमिनात्मनः । एवं शास्त्रा व्यसिन्तं भीमस्यामितनेत्रमः ।
अथयो बधवथैव विवर्षणा भीमममुञ्चन् । यत्ते व्यसिन्तं तात तदस्माकमपि प्रियं ।
शस्त्रस्य महाराज युद्धे बुद्धिं निरर्भव । अथ वाक्यस्य निधने प्रादुरापीच्छिष्याऽसिन्तः ।
अनुमोमः युगन्थी च इह तप धमन्ततः । देवदुम्भयवैश्च सम्यवेदुमहाह्वानाः ।
यदात दुम्यहृष्टिश्च भीमस्योपति मारिच । न च तान् कुशुवे कथिन्तयां शंभुना नृप ।

११०

११५

११८

११८

११९

११९

ष्ते भीष्मं महाबाहुं माञ्चापि मुनितेजसा । संभ्रमय महानाघोत् विद्वानां विश्राम्यते ।
 पतियति रथाङ्गोभे सर्वैर्लोकप्रिये तदा । इति देवगणानाञ्च वाक्चं कुला महानपाः ।
 ततः शान्तनवो भीष्मो बीभक्षुं नाभ्यवर्त्तत । मिद्यमानः प्रितेज्वाणैः सर्वैवरणभेदिभिः ।
 शिखण्डो तु महाराज भारतानां पितामहं । आजघानोरसं क्रुद्धो नवभिर्निप्रितैः शरैः । ११७
 स तेनाभिहतं मध्ये भीष्मः कुहपितामहः । नाकम्पत महाराज चितिकम्पे यथाऽचनः ।
 ततः प्रवृत्तः बीभक्षुर्वाचिपत्नं गाण्डिवं धनुः । गाङ्गेयं पञ्चविंशत्यां सुद्रकाणां समर्पयत् ।
 पुनः शरशैरेर्नं वरमाणो धनञ्जयः । सर्वंगात्रेषु संक्रुद्धः सर्वैर्मर्षोस्तान्दयत् ।
 श्वमन्यैरपि श्वयं विथ्यमानः सहस्रशः । तानप्याशु शरैर्भीष्मः प्रविब्याध महारथः ।
 तेषु मुक्ताञ्जुरान् भीष्मो युधि सत्यपराक्रमः । निवारयामास शरैः समं मन्त्रतपस्वभिः । ११८
 शिखण्डो तु रथे वापान् यान् मुमोच महारथः । न चक्रुस्ते रजं तथ रक्ष्यपुङ्गवः शिलाप्रिताः ।
 ततः किरोटो संक्रुद्धो भीष्ममेवाभ्यवर्त्तत । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनुयाश्च समाङ्कितम् ।
 तथैतन्दर्शमभिला भ्रजमेकेन चिच्छिदे । शरयिं विप्रशैद्याश्च द्रग्भिः समकल्पयत् ।
 सोऽन्यत् कांशुकमादाय गाङ्गेयो बन्वत्तरं । तदप्यस्य शितैर्भङ्गैस्त्रिधा विभिरुपानुदत् ।
 निमेषान्तरमात्रेण चात्तमात्रं महारथे । श्वमस्य धनुंयाजौ चिच्छेद सकलान्यपि । ११९
 ततः शान्तनवो भीष्मो बीभक्षुं नाभ्यवर्त्तत । अथैनं पञ्चविंशत्यां सुद्रकाणां समर्पयत् ।
 सोऽतिविद्धो मर्षेन्वाघो दुःशासनमापयत् । श्व पाण्डो रणे क्रुद्धः पाण्डवानां महारथः ।
 शरैरेकैश्चाहृषीर्मांमेवाभ्यगते रथे । न चैव समरे शक्यो जेतुं वञ्चभृता अपि ।
 न चापि सहिता बीरा देवदानवराक्षसाः । माञ्चापि शक्रा निर्ज्जितुं किमुमर्त्या महारथाः ।
 एवं तयोः संवदतोः फाल्गुनो निप्रितैः शरैः । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य भीष्मं विब्याध संयुगे । १२०
 ततो दुःशासनं भूयः क्षयमान इवाव्रवीत् । अतिविद्धः शितैर्वाणैश्चैत्रं गाण्डोवधम्भना ।
 वज्राग्निममस्त्राणां अञ्जुनेन शरा युधि । मुक्ताः सर्वेऽव्यवच्छिन्ना नेमे वापाः शिखण्डिनः ।
 निहन्तमाना मर्षाणि दृढावरणभेदिनः । मुग्रता इव मे हन्ति नेमे वापाः शिखण्डिनः ।
 ब्रह्मदण्डममस्त्राणां वज्रवेगदुरासदाः । मम प्राणानाहञ्जन्ति नेमे वापाः शिखण्डिनः ।
 नाशयन्तीव मे प्राणान् धमदृता इवाहिताः । गदापरिघसंलग्नां मेमे वापाः शिखण्डिनः । १२१
 भुशगा इव संक्रुद्धा लेलिहाना विधोल्बणा । समाविशन्ति मर्षाणि नेमे वापाः शिखण्डिनः ।
 चञ्चुजस्य रमे वापा नेमे वापाः शिखण्डिनः । क्लमन्ति मम गावाणि माधमाधे गवा इव ।
 सर्वे अपि न मे दुःखं कुप्युन्त्ये मराधिपाः । बीरं गाण्डोवधम्भान्दने जपुं कपिध्वजं ।
 इतिब्रुवन् शान्तनवो दिग्हरिश्च पाण्डवान् । इति चित्तेषु पायांश्च ततो भीष्मः प्रतापवान् ।
 तामस्य विभिशैस्त्रिधा विधा विभिरपातयत् । पयसतां कुहवीराणां सर्वेषां तत्र भारत । १२२
 रथं चादत्त गाङ्गेयो जातरूपपरिष्कृतं । रथं चान्यतरं प्रेषुर्दृष्टीरथे जघाय वा ।

तस्य तच्छतधा चर्म व्यधमत् सायकैस्तथा । रथादनवहृद्वस्य तदहुतमिवाभवत् ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा स्वान्यनोकान्येषादयत् । अभिद्रवत् गात्रेय मा वोऽन्त भयमखपि ।
 अथ ते तोमरैःप्राथेष्वाणैश्चैव समन्ततः । पट्टिशैश्च सुनिखिलैर्गैर्नाराचैश्च तथा श्रितैः ।
 वक्ष्यन्त्यथ भक्ष्येय तमेकमभिदुद्रुवुः । सिंहनादस्ततो घोर पाण्डवामामभृत्तदा ।
 तथैव तव पुत्राय राजन् भोभ्रजयैपिणः । तमेकमभ्यवक्षन्त सिंहनादांश्च नेदिरैः ।
 तत्रासौत्तुमुलं युद्धे तावकानां परैः सह । दशमेऽहनि राजेन्द्र भोभ्राञ्छूनसमगमनि ।
 आसीत् गाङ्गा इवावर्त्ता मुहूर्त्तमुदधेरिव । सैन्यानां युध्दमानानां निव्रतानितरैतरं ।
 असौम्यरूपा पृथिवी शोणिताकाऽभवत्तदा । समस्य विषमज्ञैव न प्रज्ञायत किञ्चन ।
 सोधानामयुतं हत्वा तस्मिन् स दशमेऽहनि । अतिदृष्टाहवे भीष्मा भियमानेषु मर्षसु ।
 तंत सेनामुखे तस्मिन् स्थित पाथो धनुर्द्धर । मध्येन कुरुसैन्यानां द्राव्यामाम वाहिनीं ।
 वध श्वेतवसाङ्गीता, कुन्तीपुत्राङ्गनञ्जयान् । पीडयामाना श्रितै शस्त्रैः प्राद्रवाम रणे तदा ।
 धौवीरा कितवा, प्राच्या प्रतीच्यादीच्यमालवा । अमोपाद्या शूरसेना श्रिवयोऽय वस्रतयः ।
 शाल्या शयास्त्रिगर्ताश्च अन्वडा कैक्यैः सह । सर्वं रते महात्मान वरात्ता व्रणपीडिता ।
 रुद्रमे नाजङ्गमींश्च युध्दमानं किरीटिना । ततस्समेकं बहव परिवार्य समन्ततः ।
 परिभूय कुरुन् सर्वान् शरवैर्वैरुवाकिरन् । निपातयत् गृहीत युध्दध्वं विनिहन्ततः ।
 इत्यासीत् तुमुच, शब्दे राजन् भोभ्रजयं प्रति । निहत्य समरे राजन् शतशोऽय सहस्रशः ।
 न तूष्वासीदनिर्मित्रं गात्रे श्लोत्सुलमन्तरं । स्वभूतस्तव पिता शरैर्विधकवीरुतः ।
 श्रितायै फाल्गुनेनाजो प्राक्शिराः प्रापतद्रथान् । किञ्चिच्छेषे दिनकरे पुत्राणां तव पश्यतां ।
 हाश्चेति दिवि देवानां पाथिवानोश्च भारत । पतमाने रथाङ्गीभे बभूव सुमहास्त्रनः ।
 क्षपतन्तमभिप्रेक्ष्य महात्मानं पितामहं । सह भीषेण सर्वेषां प्रापतन् इदयानि नः ।
 स पपात महावाङ्मव्यसुधा समकण्ठयन् । इन्द्रध्वज इवोत्प्लुटं केतु सर्वधनुश्रतां ।
 धरणीं न स पस्यमं शरसहैः समाहृत । शरतल्पे महेष्वासं शयानं पुरुषर्षभं ।
 रथात् प्रपतितं चैनं दिव्यो भावः समाविशत् । अभ्यवर्षष पर्जन्य, प्राकम्पत च मेदिनी ।
 पतन् स दद्रुमे चापि दक्षिणेन दिवाकरं । संशं चोपालमद्दौर कालं सञ्चिन्त्य भारत ।
 अन्तरीक्षे च शूत्राव दिव्या वाच समन्ततः । कथं महात्मा गात्रेय सर्वप्रसन्नहर्ता वरः ।
 कालं कृत्वा नरव्याघ्र समीपे दक्षिणायने । स्थितोऽस्मीति च गात्रेयस्तच्छ्रुत्वा वाक्यमब्रवीत् ।
 धारयामास च प्राणान् पतितोऽपि महीतले । उत्तरायणमन्विच्छन् भोश, कुरुपितामह ।
 तस्य तज्जतमाश्राय गङ्गा हिमवतं सुता । महर्षीन् हसहृषेण प्रेषयामास तत्र वै ।
 ततः सन्पतिनो हंसास्त्ररिता मामधौकष । आजगमु संहिता द्रष्टुं भोभं कुरुपितामहं ।
 यत्र गते मरुश्रेष्ठ, शरतल्पे पितामहः । ते तु भोभ समासाद्य श्वययो हंसहृषिणः ।

अपश्यन् शरतल्पस्य भोमं कुरुकुलोदहं । ते तं दृष्ट्वा महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणं ।
 गाङ्गेयं भरतश्रेष्ठं दक्षिणे चैव भास्करे । इतरेतरमामद्य प्राङ्मुख्य मनोपिणः ।
 भोम कथं महात्मा सन् संस्थितो दक्षिणायने । इत्युक्त्वा प्रस्थिता हंसा दक्षिणामभितो दिशं ।
 धीमत्स्य वै महाबुद्धिस्त्रिनिविला च भारत । तानब्रवीच्छान्तनवो नाह गन्ता कदाचन ।
 दक्षिणावर्त्तं आदित्ये एतन्मे मनसि स्थितं । गमिष्यामि स्वकं स्थानमागोद्यन्मे पुरातनं ।
 उदगायन आदित्ये हंसा सत्वं ब्रवीमि व । धारयिष्याम्यहं प्राणान् उत्तराधणकाङ्क्षया ।
 ऐश्वर्यभूत प्राणानामुत्सर्गो हि यतो मम । तस्मात् प्राणान् धारयिष्ये मुमुर्षुर्दगायने ।
 यद्य दत्तो वरो मद्भ्रं पिचा तेन महात्माना । हन्दतो मृत्युरित्येव तस्य चासु वरस्तथा ।
 धारयिष्ये ततः प्राणानामुत्सर्गो नियते सति । इत्युक्त्वा तांस्तदा हंसान् स श्रेते शरतल्पग ।
 एवं कुरुणा पतिते शूङ्गे भोमो महौजसि । पाण्डवाः सञ्जयाद्यैव सिंहादं प्रचक्रिरे ।
 तस्मिन् हते महासत्त्वे भारताना पितामहे । न किञ्चित् प्रत्यपद्यन् पुत्रास्ते भरतवर्षे ।
 संमोहस्यैव तमुल कुरुणामभवत्तदा । ऋषदुर्व्योधनमुखा नि यस्य रुद्रदुस्ततः ।
 विशादाह चिरङ्गालमतिष्ठन् विगतेऽश्रितः । दध्युदैव महाराज न युङ्क्ते दधिरे मनः ।
 ऊहयाहृष्टहीताय नाम्बधावन्त पाण्डवान् । श्रवथे शान्तनो पुत्रे हते भोमो महौजसि ।
 अभाव सद्यसा राजन् कुरुनागादतञ्जित । हतप्रवीरामृतवय निरुक्ताय म्रिते शरे ।
 कर्त्तव्यं नाभिजानोमो निर्वृत्ता सव्यभाचिना । पाण्डवाश्च जय सञ्जा परच च परां गति ।
 संभ्रं दधुर्माहाङ्गुलान् शूरा परिघवाहव । सोमकाय सपाञ्चाला प्राहृत्यन्त जनेश्वर ।
 ततस्तूर्यसहस्रेषु नदत्सु समहाबल । आस्त्रोऽटयामास श्वश्रं भोममेनो ननाद च ।
 सेनयोस्सभयोद्यापि गाङ्गेये निहते विभैः । सश्रय वीरा शस्त्राणि प्राध्यायन्त समन्ततः ।
 प्राक्रोशन् प्राद्रवथान्ये जग्मुर्भोहं तथा परे । चर्षं चान्येऽभ्यनिन्दन्त भोमं चान्येऽभ्यपूजयन् ।
 स्यपय पितरस्यैव प्रशंसं सुसंहावृतं । भरतानाञ्च ये पूर्व्ये ते चैनं प्रशंसिरे ।
 महोपनिषदस्यैव योगमास्त्याय वोर्ध्ववान् । जपन् शान्तनवो धोमान् कालाकाङ्क्षी स्थितोऽभवत् ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मपर्वण्युक्ते श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विवादाधिकश्लोकाः ॥ १२० ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथमामंशदा योधा हीना भीमेण मञ्जय । वनिना देवकन्येन शुश्रूषे ब्रह्मचारिणा ।
 तदैव निहतान् मन्ये कुरुनन्याश्च पाण्डवै । न प्राहरद्यदा भोमो घृणिताहुपदात्मगं ।
 ततो दु खतरं मन्ये किमन्यत् प्रभवित्यति । यदद्य पितरं युवा निहतं मम दुर्भते ।
 श्रमसारमय सूनं हृदयं मम मञ्जय । युवा; विनिहतं भोमं शतथा यत्र दीर्यते ।
 यदद्य निहतेनामो भीमेण जयमिच्छता । चेष्टितं कुरुमिहेन तन्मे कथय मुप्रत ।
 पुन पुनर्नन्द्यामि हतं देवप्रत रणे । न हतो जामदग्न्येन दिव्यैरस्त्रैर्यं पुरा ।
 स हतो द्रौपदेयेन पाञ्चान्येन सिखण्डिना ।

१२०

१२१

१२२

१२३

१२४

१२५

॥ अथ उवाच ॥ सायाङ्गे, निहतो भूमौ धार्तराष्ट्रान् विवादयन् । पाञ्चालानां ददौ ह्यं भीष्मं कुरुपितामहः ।
 स श्रेते शरतस्यस्यो मेदिनीमसृग्मन्त्रं च । भीष्मे रथात् प्रपतिते प्रच्युते धरणीतले ।
 हाहेति तुमुलं शब्दे भृतानां समपद्यत । क्षीमाद्युचे निपतिते कुरुष्णं समितिञ्जये ।
 सेनयोः सभ्यो राजान् चक्षियान् मयमाविशत । भीष्मं शान्तनवं दृष्ट्वा विशेषेणैव च व्रजं ।
 कुरव पर्यवर्तन्त पाण्डवोश्च विशास्यते । खं तम संदृतमभृदासीङ्गानुर्गतप्रभम् ।
 रराम पृथिवी चैव भीष्मे शान्तनवे हते । अयं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो ह्ययं ब्रह्मविदां वरः ।
 इत्यभाषन् भृतानि शयानं पुरुषर्षभम् । अयं पितरमाज्ञाय कामान् शान्तनुं पुरा ।
 जङ्घरेतसमात्मानं एवकारं पुरुषर्षभः । इति स शरतस्यस्यं भारतानां महत्तमम् ।
 षषयस्त्वभ्यभाषन् सद्धिता, सिद्धचारणै । हते शान्तनवे भीष्मे भारतानां पितामहे ।
 न किञ्चित् प्रत्यपद्यन् पुञ्जास्तव हि मारिष । विषन्नवदनाद्यासन् हतश्रीकाश्च भारत ।
 अतिदुःखीकृतास्यैव हि या युक्तास्त्वधोमुखा । पाण्डवाश्च जयं लब्ध्वा सङ्गामशिरसि स्थिताः ।
 सर्वे दभ्युर्ध्वाः शङ्खान् धेमजातपरिष्कृताम् । हर्षान्मूर्च्छसहस्रेषु वाद्यमानेषु चानघ ।
 अपश्याम महाराज भीमधेनं महाबलम् । चिकीडमानं कौन्तेयं हेषेण महता युतम् ।
 निहत्य तरसा शत्रुं महाबलसमन्वितम् । सेनाहस्यापि तुमुलः कुरुष्णामभवत्तत ।
 कर्णदुर्व्याधौ चापि निश्वसेतां मुङ्गश्रेष्ठ । तथा निपतिते भीष्मे कौरवाणां पितामहे ।
 हाहाभृतमभृत् सर्वं निर्धय्यादमवर्तत । दृष्ट्वा च पतितं भीष्मं पुञ्जे दुःशासनस्तव ।
 उत्तमं जवमास्याय द्रोणानोकमुपाद्रवत् । भावा प्रस्थापितो वीरः खेनानीकेन दंष्ट्रितः ।
 प्रथमो पुरुषंथात्र, स्वधैर्यञ्च विषादयन् । तंमायान्तमभिप्रेत्य कुरव पर्यवहारयन् ।
 दुःशासनं महाराज किमयं वक्ष्यतीति च । ततो द्रोणाय निहतं भीष्ममाचष्ट कौरव ।
 द्रोणस्तत्राभिमं श्रुत्वा महसा न्यपतद्रथात् । स संशामुपलभ्याग्दुःभारदाज प्रतापवान् ।
 निवारयामास तदा स्वान्योक्तानि मारिष । विनिवृत्तान् कुरून् दृष्ट्वा पाण्डवाश्च स्वसेनिकान् ।
 दूते, शीघ्राद्यधैर्यैः संभक्तात् पर्यवहारयन् । निवृत्तेषु च सेन्येषु पारस्यैषु सर्वश्रः ।
 निष्प्रेक्तवश्च सर्वे भीष्मदीपुनराधिपा । व्यपरन्व ततो युद्धाद्योधा, शतसहस्रम् ।
 उपतप्तुर्धैरात्मानं प्रजापतिमिवामराः । ते तु भीष्मं ममापाद्य शयानं भरतर्षभम् ।
 अभिवाधावतिष्ठन्त पाण्डवाः कुरुभिः सह । अथ पाण्डून् कुरुस्यैव प्रणिपत्यापत स्थितान् ।
 अभ्यभाषन् धर्मोत्सा भीष्म शान्तनवस्तदा । स्वागतं वो महामागा स्वागतं वो महाराथाः ।
 तुभ्यामि दग्धनाहाहं पुष्पाकमसरोपमा । अभिमप्याय तानेवं शिरसा सन्वताऽप्रवोत् ।
 शिरो मे समेतोऽद्ययंमुपधानं प्रदायतां । ततो नृपाः समाजष्टुस्तनूनि च खट्वनि च ।
 उपधानानि मुष्णानि नैष्णजानि पितामहः । अयात्रधोऽरथाद्यः प्रहसन्निव तापुपान् ।
 नेतानि शीरस्य्याद्यु पुकुर्याणि पार्थिवः । ततो वोऽप्य नरथेष्ठमभ्यभाषत पाण्डवं ।

१००

१०१

१०२

१०३

१०४

१०५

धनञ्जय दीर्घवाङ्गं सर्वलोकमहारथं । धनञ्जय महाबाहो शिरो मे तात लब्धे ।

दोयतामुपधानं वै यद्युक्तमिह मन्यसे ।

इति श्रीमहाभारते भोगवधपर्वणि भोगवधपर्वणि दशमदिवसावहारे एकविंशत्यधिकप्रोताऽध्याय ॥ १२२ ॥

॥ रुञ्जय उवाच ॥ समारोप्य महद्वापमभिवाद्य पितामहं । नेत्राभ्यामशुपूषाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ।

आज्ञापय कुरुश्रेष्ठ सर्वंमत्स्यतां वर । प्रेत्योऽहं तत्र दुर्द्धर्षं क्रियतां किं पितामह ।

तमब्रवीच्छान्तानव शिरो मे तात लब्धे । उपधानं कुरुश्रेष्ठ फाल्गुनोपनयस्य मे ।

शयनस्थानरूपं वै शीघ्रं वीर प्रयच्छ मे । त्वं हि पार्थ समर्थो वै श्रेष्ठ सर्वधमुपगतं ।

चक्षधर्मस्य वेत्ता च युद्धिसत्त्वगुणान्वितः । फाल्गुनोऽपि तथेत्युक्त्वा व्यवसायमरोचयत् ।

प्रदद्यामस्य गाण्डोर्व शरान् सखनपर्वशः । अनुमन्व महात्मानं भारतानां महारथं ।

द्विमिस्रोक्षौर्भ्रं हावेगैरन्वयच्छाच्छिरं शरैः । अधिप्राये तु विदिते धर्मात्मा धयगणिना ।

श्रुत्युद्धरतश्रेष्ठो भोगो हृष्टोऽप्य तत्त्ववित् । उपधानेन दत्तेन प्रत्यनन्दद्वन्द्वञ्चयत् ।

शह सर्वान् समुदीक्ष्य भरतान् भारतं प्रति । स्त्रीपुत्रं युधा श्रेष्ठं सुहृदां प्रीतिवर्हूनां ।

शयनस्थानरूपं मे पाण्डवोपहृतं तया । यद्यन्याः प्रपद्येयां शपेयं त्वामिह तया ।

एवमेव महाबाहो धर्मोप परिनिष्ठता । स्वस्य च त्रिधेयाज्ञैः शरतन्वयगतेन वै ।

एवमुक्त्वा तु वीरस्य सर्वोत्तानत्रयीदच । राजस्य राजपुत्राश्च सर्वोत्तानभिषस्त्रिणान् ।

पश्यध्वमुपधानं मे पाण्डवेनाभिषन्वितं । श्रेष्ठोऽहमस्य श्रियायां यावदावर्तनं गवे ।

ये तदा भा गर्भिन्यन्ति ते च द्रक्ष्यन्ति मां नृपाः । दिग्म वैश्रवणशान्ता यदा गन्ता दिवाकरः ।

नून कृष्णायुक्तो न रथेनोत्तमतेजसा । विमोक्ष्योऽहं तदा प्राणान् सुब्रह्म सुप्रियाणपि ।

परिखं खन्यतामत्र ममावपदने नृपाः । उपाधिश्चै विवस्वन्तमेव शरप्रताचित ।

उपारमध्वं सङ्गामात् वैरमुत्सृज्य पारिषा ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ उपातिष्ठन्नयेन वैद्याः श्रेष्ठोद्धरणकोविदाः । सर्वोपकरणैर्पुङ्गाः कुश्रैः साधु सिञ्चिताः ।

नान् दृष्ट्वा जाङ्गवीपुत्रं प्रोवाच तनय तव । धनं दत्त्वा विष्टयन्तां पुत्रयित्वा चिकित्सकाः ।

एव गते भयेदानां वैद्यैः कार्यामिहासि किं । चक्षधर्मं प्रशस्ता हि प्राप्नोऽसि परमा गतिं ।

नैष धर्मो मदीपाला शरतल्पगतस्य मे । समिरेव शरैश्चाह दग्धशोऽसि नराधिपा ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य पुत्रो दुर्व्योधनस्तव । वैद्यान् विषमञ्जयानास पूजयित्वा यथाऽहं त ।

ततश्चै विषय अयुर्नानाजनपदेशरा । स्थितिं धर्मपरा दृष्ट्वा भोगवधमिततेजसा ।

उपधानं ततो दत्त्वा पितृशो मनुजेश्वरा । संहिता पाण्डवाः सर्वे कुरुवश्य महारथाः ।

उपगत्य महात्मानं शयानं शयने श्रुभे । तं मिवाद्य महात्मानं कृत्वा च विप्रदक्षिण्य ।

विधाद्य रथा भोगस्य सर्वं एव समन्तत । वीरा स्वशिविराश्वेव घायन्त परमातुरा ।

निवेद्याभ्याभुपागच्छन् सायाह्ने रुधिरौचिता । निविष्टान् पाण्डवांश्चैव प्रीयमाणान् महारथान् ।

भीमस्य पतेन दृष्टानुपगम्य महाबल । उवाच माधव, काले धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । १२१
 दिष्ट्या जयसि कौरव्य दिष्ट्या भीमो निपातितः । अर्ध्या मानुषैरेव सत्यमन्त्रो महारथ ।
 अथ वा दैवते साह्रं सर्वशस्त्रस्य पारम । त्वां तु चतुर्हर्षं प्राय दग्धा धोरिण चक्षुषा ।
 एवमुक्त्वा धर्मराज प्रत्युवाच जनाईन । तव प्रसादाद्विजय क्रोधान्तव पराजय ।
 त्वं हि न शरणं कृष्ण भक्तानामभयङ्कर । अनार्य्यो जयस्तेषां येषां त्वमसि कैवव ।
 रचिता समरे नित्यं नित्यञ्चापि क्षिते रत । सर्वथा त्वां समावाच नाद्यर्थमिति मे मतिः । १२०
 एवमुक्त्वा प्रत्युवाच स्मयमानो जनाईन । तवैवैतद्युक्तरूपं वचनं पार्थिवोत्तम ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि भीमोपधानदाने द्वाविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२२ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ व्युत्थायानु महाराज श्रव्यो श्रव्यपाथिवाः । पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च उपातिष्ठन् पितामह ।
 तं वीरमयते वीरं शयानं कुरुषत्तमं । अभिवाद्योपतस्युर्वै चक्षिया चक्षियर्षभं ।
 कन्याश्चन्दनचूणश्च साजेषाञ्छैश्च सर्वश । अवाकिरन् शान्तनेवं तव गला सहस्रश ।
 क्षिप्रो दृष्ट्वाल्यां सला प्रेचक्रास्य पृथग्जना । समभ्ययुः शान्तनवं भूतानीव तमोनुदं । १२९
 त्र्ययाणि गणिका वाराक्षथैव नटनत्तंका । शिष्यिनश्च तथा जग्मुः कुरुदृष्टं पितामहं ।
 उपास्य च युद्धेभ्यः सवाहान् विप्रमुच्य ते । आयुधानि च नि चिष्य महिता, कुरुपाण्डवाः ।
 अन्वासन् दुराधैव देवप्रतमरिन्दमं । अन्याऽन्ये श्रीतिमनोक्षे यथापुंस्वै यथावय ।
 सा पार्थिवप्रताकीर्णा समितिर्भीममभिता । शुभे भारती दीप्ता दिवोर्वादित्यमण्डलं । १३०
 विवभै च नृपाणां सा गङ्गासुतमुपासतां । देवानामिव देवेशं पितामहमुपासतां ।
 भीमस्य वेदमा धैर्योऽश्रित्यश्च भरतर्षभ । अभितत शरैरेव निश्वसन्नुरगो यथा ।
 शरभितक्रकायोऽपि शस्त्रमन्तापमूर्च्छितः । पानीयमिति सप्रैक्ष्य राशज्ञान् प्रथभाषत ।
 तनस्ये चक्षिया राजन् समाजहु समन्तत । भक्षानुषावचान् राजन् वारिकुम्भाञ्च शीतलान् ।
 उपासीतनु पानीयं दृष्ट्वा शान्तनवोऽप्रवीत् । माद्यतात मया श्रद्धा भोगा केचन मानुषाः ।
 अपक्रान्ता मनुष्येभ्य शरश्यागतोऽस्यहं । प्रतीचमाणक्षिष्टामि निष्ठानिं शश्रुष्यथेया । १३१
 एवमुक्त्वा शान्तनवो निन्दन् वाक्येन पार्थिवान् । अर्जुनं द्रष्टुमिच्छामोत्यभ्यभाषत भारत ।
 अघोपेत्य महाबाहुरभिरवाच पितामहं । अनिष्ठत् प्राञ्जलि प्रञ्ज किं करोमीति चाश्रुत् ।
 तं दृष्ट्वा पाण्डवं राजसभिवाद्यायनः स्थितं । अभ्यभाषत धर्मोक्त्वा भीमः श्रीते धनञ्जयं ।
 दृष्ट्वातीव शरीरं मे संश्रुतस्य तवेवुभि । मर्माणि परिदूष्यन्ते मुखश्च परिमुच्यति ।
 वेदनात्तंशरीरस्य मयश्चापो ममार्जुन । त्वं हि शक्तेः मेव्याद्य दातुमशो यथाविधि । १३२
 अर्जुनस्तु तदोत्तुक्त्वा रथमाह्वय कोप्येशम् । अर्ध्यां सन्नवत् कृत्वा गाण्डोर्वे व्याधिपङ्कम् ।
 तस्य ध्यानसन्निपौषं विष्णुर्जितमिवाश्रमे । विषेद्युः सर्वसैन्यानि सर्वे युवाः च पार्थिवाः ।
 ततः प्रदक्षिणीत्यस्य रथेन रचिता वरः । शयानं भरतश्रेष्ठं सर्वश्रेष्ठमभतां वर ।

कन्याय च शरं द्रोहमभिमथ्य स पाण्डव । पाञ्चान्याख्येण सयोज्य मन्वंशोक्तस्य पश्यत ।

अविद्यन् प्रथमं पार्थं पश्ये भीष्मस्य दक्षिणे । उत्पपात ततो धारा वाणिषो विमला शुभा ।

१०८

श्रीतप्याहतकल्पस्य दिव्यान्धरसहस्र च । अतर्पयत्तत्र पार्थं शीतया जनधारया ।

भीष्म कुरुणाष्टयभं दिव्यकर्मपराकर्म । कर्मणा तेन पार्थस्य शक्येव विकुञ्चन ।

विष्णय परम जगमुद्यतले वसुधाधिपा । तत्कर्म प्रेक्ष्य बोभसोरतिमानुषविक्रम ।

सम्प्रेम्न कुरवो गावः शीताहिता इव । विष्णवाद्योत्तरीयाणि व्याविश्यन् मन्वंतो नृपाः ।

शङ्खदुन्दुभिर्निर्घोषं सर्वतस्तमुचोऽभवत् । द्रष्टुं शान्तनवश्चापि राजन् बोभङ्गमब्रवीत् ।

१०९

सर्वपार्थिववोराणां सन्निधौ पूजयन्निव । नैतद्विच महाबाहो त्वयि कौरवनन्दन ।

कथितो नारदेनासि पूर्वैर्विरमितद्युते । वासुदेवसहायस्त्व महत् कर्म करिष्यसि ।

यज्ञोत्सहति देवेन्द्र सह देवैरपि भुवं । विदुस्तां धन्विन पार्थं सर्वचक्रस्य तदिदं ।

धनुर्हाराणामेकस्य श्रयिष्यां प्रचरो नृपु । मनुष्या जगति श्रेष्ठो पत्निया पतगोदर ।

शक्तिं सागरं श्रेष्ठो गर्वादिष्टा चतुष्पदा । आदित्यलेखसा श्रेष्ठो गिरीषा हिमवान् वर ।

११०

जातीनां ब्राह्मणं श्रेष्ठं श्रेष्ठस्त्वमसि धन्विनां ।

इव श्रुतं धार्तराष्ट्रेण वाक्यं मयोच्यमानं । विदुरेण चैव । श्रेष्ठेन रामेण अनाहनेन मुञ्जशुङ्गं सञ्चयेनापि चोक्तं ।

रीतवुद्धिर्हि विभक्तकल्पो दुर्व्योधनो न च तत अर्द्धधाति । स श्रेष्ठे वै निहतस्त्रिारयं शास्त्रतियो भीमवलाभिभूत ।

एतच्छ्रुत्वा तदच कौरवैस्त्रो दुर्व्योधनो दीनमना बभूव । तमप्रवोच्छान्तनवोऽभिवीक्ष्य निबोध राजन्भव वीतमन्युः ।

दृष्ट दुर्व्योधनेदन्ने यया पार्थेन धीमता । अलघागस्य जनिता श्रीतप्याहतगन्धिन ।

१११

एतस्य कर्त्ता लोकेऽस्मिन् नान्य कश्चन विद्यते । आग्नेयं वाहण सौम्यं वाद्ययमय वैश्वरं ।

सैन्द्र पाण्डुपत चैव पारमेष्ठ्य प्रजापते । धातुस्तदुच्य श्वितुर्व्वैवल्लनमथापि वा ।

सर्वस्मिन्मानुषे लोके वेत्स्येको हि धनञ्जय । कृष्या वा देवकोपुत्रो नान्यो वेदेह कश्चन ।

अथवा पाण्डवस्यैत युद्धे जेतुं सुरासुरैः । अमानुषाणि कर्माणि यत्सैतानि महात्मनः ।

तेन सत्यवता सह्यो शूरेणाहवशोभिना । कृतिना समरे राजन्सन्धिर्भवतु माचिर ।

११२

थावत् कृष्यो महाबाहुः खाधीनं कुरुसत्तम । तावत् पार्थेन शूरेण सन्धिमे तात युज्यतां ।

धार्त्तकृतिं समरे हतश्रेया सहोदरा । नृपाद्य बहवो राजस्रावत सन्धिं प्रयुज्यतां ।

न निर्हृति ते थावत् क्रोधदीप्तचक्षुर्मुं । युधिष्ठिरो रणे तावत् सन्धिले तात युज्यता ।

नहुञ्च सहदेवस्य भीमं धनस्य पाण्डव । थावत्समं महाराज नाशयन्ति न सर्वथा ।

तावत्ते पाण्डवैर्वीरैः सौहाहं मम रोचते । युद्धं मद्गन्तमेवाहं तात सशान्त्य पाण्डवैः ।

११३

एतत्ते रोचता वाक्यं यदुक्त्रोऽसि मयाऽनघ । एतत् चेत्तमहं मन्ये तव चैव कुञ्चस्य च ।

तद्वा मन्दुमुपशान्त्यस्य पार्थं पर्थोऽज्ञमेतद्यत् कृतं फान्नुनेन । भीष्मस्तान्तादस्तव सौहृदस्य जीवन्तु श्रेयां साधु राजन्

प्रदीद ।

भीष्मस्य पतेन दृष्टानुपगम्य महाबलः । उवाच माधवः काले धर्मपुत्रं यधिष्ठिरं । १२१

दिष्ट्वा जयसि कौरव्य दिष्ट्वा भीष्मो निपातितः । अर्ध्यां मानुषैरेव सत्यमन्यो महारथः ।

अथ वा दैवतैः सार्द्धं सर्वं गच्छत्य पारयः । त्वां तु चक्षुर्हणं प्राण्य देव्या धेरेण चक्षुषा ।

एवमुक्त्वा धर्मराजः प्रहृष्टो वाच जनाह्वनं । तव प्रसादाद्दिजयः क्रोधात्तव पराजयः ।

त्वं हि नः शरणं कृष्य भक्तानामभयङ्करः । अनाद्यर्थ्या जयस्तेषां येषां त्वमसि केवच ।

रक्षिता समरे नित्यं नित्यञ्चापि हितं रतः । सर्वथा त्वां समासाद्य नाद्यर्थ्यमिति मे मतिः । १२२

एवमुक्तः प्रहृष्टो वाच स्मयमानो जनाह्वनः । तवैवैतद्युक्तरूपं वचनं पार्थिवोत्तम ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मापधानदशो द्वाविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ दृष्ट्वापानु महाराज श्रव्यं सर्वं पार्थिवः । पाण्डवां धार्तराष्ट्राद्य उपातिष्ठन् पितामहं ।

तं धीरशयने वीरं शयानं कुरुवत्तमं । अग्निवाद्योपतस्तुर्वं चक्षियाः चक्षियर्षभ ।

कन्यास्यन्दनचूर्णस्य लाजैर्कालेभ्यः सर्वशः । अवाकिरन् शान्तनेवं तव गला सहस्रशः ।

क्षिप्तो दृष्ट्वास्त्रया बालाः प्रेचकाद्य प्रथमजनाः । समभ्ययुः शान्तनेवं भूतानीव तमोन्दं । १२३

तर्थापि गणिका वाराणसेव नटनत्तकाः । मित्पिनय तथा जग्मुः कुरुद्वन्द्वं पितामहं ।

उपास्य च युद्धेभ्यः सन्नाहान् विप्रमुच्यते । आयुधानि च निःचिष्य सदिताः कुरुपाण्डवाः ।

अन्नाद्यन्त दुराधेयं देवमतमरिन्दमं । अन्याऽन्ये प्रीतिमन्त्रेण ययापुञ्जै यथावयः ।

था पार्थिवप्रतापीणां समितिर्भीष्मोभिता । शुभे भारती दोषा दिवोवाहित्यमण्डव ।

विबभौ च नृपाणां सा गङ्गासुनमुपासतां । देवानामिव देवेभं पितामहमुपासतां । १२४

भीष्मस्य वेदनां धैर्यान्निष्ठं भरतर्षभ । अभितप्तः शरैरेव निश्वसन्सुरगो यथा ।

शराभितप्तकायोऽपि शस्त्रमन्त्रोपसूक्ष्मिन्तः । पानीयमिति संप्रेक्ष्य राज्ञान् प्रत्यभाषत ।

गतसौ चक्षिया राजन् यमाजङ्गुः समन्ततः । भक्ष्यानुषावचान् राजन् वारिकुम्भाद्य शीतलां ।

उपासीतन्तु पानीयं दृष्ट्वा शान्तनेवोऽप्रवीत । नाद्यतात मया शया भोगाः केचन मानुषाः ।

अपक्रान्तो मुमुक्षेभ्यः शरशय्यागतोऽस्यर्षभ । अतोचमाणसिद्धमि निद्रां चिं प्रसिद्धयेथाः । १२५

एवमुक्त्वा शान्तनेवो निन्दन् मुवाक्येन पार्थिवान् । अङ्गुलं द्रुपुमिच्छामीत्यभभाषत भारत ।

अयोपेत्य महाभाऊरभिवाद्य पितामहं । अतिष्ठत् प्राञ्चलिः प्रकः किं करोमीति चाशुभौ ।

तं दृष्ट्वा पाण्डवं राजजयभिराद्यायतः स्थितं । अभ्यभाषत धर्मोक्त्वा भीष्मः प्रीतो धनञ्जयं ।

इच्छामो व संतोर् मे भृष्टतल्य तवेपुभिः । ममाणि परिदूयन्ते मुखस्य परिमुच्यति ।

मैदनामंश्रतीरेभ्यः प्रयच्छामि ममाङ्गुलं । त्वं हि प्रकः महत्याद्य दातुम्यपो यथाविधि । १२६

अङ्गुलसुतदत्तुदा रथमारुह्य कोऽयवान् । अधिर्ष्य बलवत् हवा गाण्डोर्व व्यासिपह्वनः ।

तस्य व्यातर्धनिर्षोर् विष्णुर्जितमिशारुभेः । विषेयुः सर्वदेव्यानि सर्वं श्रुत्वा च पार्थिवः ।

गतः प्रदक्षिणोऽह्य रथेन रथिना भरः । शयानं भरतयेष्टं सर्वश्रेष्ठमता भरं ।

कन्धाय च शरं दौघ्रमभिमच्य स पाण्डवः । पार्श्वान्यास्त्रेण संशोध्य सर्वलोकस्य परश्वत् ।

अविद्यत् इयिर्नो पार्थ पश्ये भीष्मस्य दक्षिणे । उद्वपात ततो धारा वाग्निषो विमला शुभ्रा ।

श्रीतस्यामृतकल्पस्य दिव्यगन्धरसस्य च । अतर्पयत्ततः पार्थ, श्रीतया जडधारया ।

भीष्मं कुरूणामृतपत्रं दिव्यकर्कषपराक्रमं । कर्मणा तेन पार्थस्य शक्रस्यैव विकुञ्जत ।

विषयं परमं जग्मुस्ततो वसुधाधिपाः । तत्कर्म प्रेक्ष्य बोभत्सोरतिमानुषविक्रमं ।

सम्प्रेषन् कुरवो गावः श्रीताहिता इव । विषयाचोत्तरीयाणि व्याविशन् मञ्जतो नृपाः ।

शङ्खदुन्दुभिर्निर्घोषः सर्वतस्तमुतोऽभवत् । द्रुपः शान्तनवस्यापि राजन् भीमत्सुमत्रवोत् ।

सर्वपार्थिववीराणां सन्निधौ पूजयन्निव । नैतच्चिन्महाबाहो त्वयि कौरववन्दन ।

कथितो नारदेनासि पूर्वार्थैरमितद्युते । वासुदेवसहायस्त्वं महत् कर्म करिष्यसि ।

यथोक्तवदति देवेभ्यः सह देवैरपि भुवं । विदुस्तं धन्विनं पार्थ सर्वचक्षस्य तद्विदः ।

धनुर्हाराणामेकस्त्वं इथिव्यां प्रवीरा नृषु । मनुष्या जगति श्रेष्ठाः पक्षिणां पतगेश्वरः ।

शरितां सागरः श्रेष्ठो गौरिदृष्टा चतुष्पदां । आदित्यश्लेजशं श्रेष्ठो गिरीशो हिमवान् शरः ।

जातीनां ब्राह्मणः श्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसि धान्विनो ।

नैव श्रुतं धार्तराष्ट्रेण वाक्यं मयोच्यमानं विदुरेण चैव । द्रोणेन रामेण जगार्हनेन मुञ्जभृङ्गः सञ्चयेनापि चोक्तं ।

एतत्तु वृद्धिर्हि विभङ्गकल्पेण दुर्व्योधनो न च तत् अद्धाति । स श्रेयते वै निहतस्त्रिराय शास्त्रातिगो भीमवलाभिभूत ।

एतच्छ्रुत्वा तद्वच कौरवेऽत्रैः दुर्व्योधनो दीनमना बभूव । तमप्रवीच्छान्तनवोऽभिनेत्य निबोध राजन्भव वीरतमन्युः ।

दृष्टं दुर्व्योधनेदन्ते यथा पार्थेन धीमता । जलधारया जगिताः श्रीतस्यामृतगन्धिन ।

एतस्य कर्त्ता लोकेऽस्मिन् नान्यः कथन् विद्यते । आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवं ।

ऐन्द्रं पाण्डुपतं चैव पारमेष्ठ्यं प्रजापते । धातुस्त्वष्टुश्च सवितुर्वैवस्वतमयापि वा ।

सर्वस्मिन्मानुषे लोके वित्येको हि धनञ्जयः । कृष्णो वा देवकीपुत्रो नान्यो वेदेह कथन् ।

अश्वश्च, पाण्डवघात युद्धे जेतुं सुरासुरैः । अमानुषाणि कर्माणि यथैतानि महात्मनः ।

तेन सत्यवता सङ्क्षेपे शूरेणाहवगोभिना । छतिना समरे राजन् सन्धिर्भवत् माचिरं ।

थावत् कृष्णो महाबाहू साधीन कुरुसत्तम । तावत् पार्थेन शूरेण सन्धिस्तै तात युज्यतां ।

थावत्तिष्ठन्ति समरे हतश्रेयाः सशेदराः । नृपाश्च बहवो राज्ञ्सावत् सन्धिः प्रयुज्यतां ।

न निर्देहति ते थावत् क्रोधदीप्तचण्डमूं । युधिष्ठिरो रणे तावत् सन्धिस्तै तात युज्यतां ।

नकुलः सहदेवश्च भीमसैनश्च पाण्डव । थावत्समं महाराज माश्रयन्ति न सर्वशः ।

तावत्तं पाण्डवैर्वीरैः सौहार्दं मम रोचते । युद्धं मदन्तमेवास्त तात संशय्य पाण्डवैः ।

एतन् रोचतां वाक्यं यदुक्त्वासि मयाऽनघ । एतत् चेममहं मन्ये तव चैव कुलस्य च ।

त्यक्त्वा मन्दुमुपशान्दस्य पार्थं पर्याप्तमेतद्यत् छतं फाल्गुनेन । भीमस्यान्नादस्तवः सौहृदश्च जीवन्तु श्रेयाः साधु राजन् प्रवीद ।

राज्यस्थाङ्गे दीयता पाण्डवानामिन्द्रप्रस्थं धर्मराजोऽभियातु । मामित्रभुक् पाण्डवानां जघन्य पापां कोक्तिं प्रासृषे
कौरवेन्द्र ।

ममावधानात् शान्तिरस्तु प्रजानां सङ्गच्छतां पाण्डवाः प्रीतिमन्त्र । पिता तु त्वं मातुल भागिनेषो भ्राता चैव भ्राता प्रेत
राजन् ।

न चेदेवं प्राप्तकाल वचो मे मोहाविष्टः प्रतिपत्स्यस्युच्छ्र । तस्यस्यन्ते स्तदन्ता स्य सर्वे सद्यमेता भारतीभीरघानि । १२५
स्तदाक्य सौहार्दादापगेयो मथे राजा भारत आवधित्वा । तृष्णीमाघोच्छ्रत्समन्तप्रमथा योऽप्यात्मानं वेदना सन्निवृत्तः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ धर्मार्थैर्बहिर्हितं वाक्यं शुभं हितमनामये । नारोचयत पुत्रस्ते मुमुक्षुरिव भेषजं ।

इति श्रीमहाभारते भोगप्रपर्वणि भोगप्रपर्वणि भोगप्रपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशतोऽध्याय ॥ १२४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततस्ते पाण्डवाः सर्वे जग्मुः खानालयान् पुन । तृष्णी भूते महाराज भीमे शान्तनुनन्दने ।

शुभ्वा तु निहत भोग राधेय पुरुषपथे । रघदागतसन्वासस्त्रयोपजगाम ह ।

न ददर्श महात्मानं व्रततल्पगतं तदा । जन्मशय्यागतवीरं कार्ष्णिंकेयमिव प्रभु ।

निमीलितार्चं त वीरं साश्रुकण्ठसादा दृष्ट्वा । अभ्येत्य पादयोस्तस्य निपपात महाद्युति ।

राधेयोऽहं कुरुश्रेष्ठ नित्यमचिगतस्तव । देवोऽहं तव सर्व्वेव इति चैनमुवाच ह ।

तच्छ्रुत्वा कुरुश्रेष्ठोऽपि मवात् सट्टतलोचन । मनैर्ददौ त्व्य सखे हर्मिदं वचनमत्रवीत् ।

रहितं धिष्यमालोक्य समुक्त्वा च रक्षिष्ये । पितेव पुत्रं गान्धेय परिरभ्यैकपाणिना ।

एदोहि मे प्रतीप त्वं सख्येण त्वं मया सह । यदि मां नाधिगच्छेया न ते श्रेयो भुवं भवेत् ।

कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरयि पिता । श्रुतस्त्व हि महाबाहो वदतो नारदान्मया ।

कृष्णदैपायनाद्यापि तच्च सत्यं न संशयः । न च देवोऽस्ति मे तात त्वयि सत्यं ब्रवीमि ते ।

तेजासधनिमित्तान्तु परधं त्वा समनुवं । अकस्मात् पाण्डवान् सर्वानवचित्पिपि सुव्रत ।

जातोऽसि धर्मलोपेन ततस्ते मुञ्चिरीदृग्मी । नोचाश्रयान्मत्सरेण देविषो गुणिनामपि ।

तेनासि बद्धो ह्येवं आविन कुरुसपदि । जानामि समरे वीर्यं शत्रुभिर्दुः सह भुवि ।

ब्रह्मण्यता च शौर्यं च दाने च परमा स्थिति । न तया सद्गुणं कश्चित् पुरुषेष्वमरोपम ।

कुलमेदभयाचाक्षे मदा धिष्यमुक्त्वान् । स्वस्ते चास्त्वपन्थाने सायवेऽश्वबले तथा ।

सद्गुणं फाल्गुनेर्नासि कृष्णेन च महात्माना । कर्णं कामिपुरं गत्वा लयैकेन धनुःप्रता ।

कन्यायै कुरुराजस्य राजा नो भृदिता युधि । तथा च यत्नान् राजा अरासन्वा दुरामद ।

समरे समरद्व्याधी न तया सद्गुणोऽभवत् । ब्रह्मण्य सत्ययोधी च तेजसा च वलेन च ।

देवगणेशम सख्यै मनुष्यैर्धिको युधि । स्थपनीतोऽय मन्थुर्मै यस्तं प्रति पुरास्तत ।

देवं पुरुषकृपेण न शक्यमतिवर्चितुं । सोदर्याः पाण्डवा वारा भ्रातरस्तोऽरिखदन ।

सद्गुणं तेमहाबाहो मम र्षेदच्छमि प्रिय । मया भवतु निर्द्वेषं वैरमादित्यनन्दन ।

इदिव्या सर्व्वराजानो भवन्त्येव विरामना ।

॥ कर्म उवाच ॥ जानाम्येवं महाबाहो सर्वमेतन्न संशय । यथा वदसि मे भोग कौन्तेयोऽहं न सुतज्ज ।

अवकीर्णस्वहं कुन्त्या सुतेन च विवर्द्धित । भुक्त्वा दुर्व्योधनैश्वर्यं न मिया कर्तुंमुत्सहे ।

वसुदेवसुतो यदत् पाण्डुवार्यं दृढव्रतः । वसु चैव शरीरञ्चपुत्रद्वारास्तथा यशः ।

सर्वं दुर्व्योधनस्थायं त्यक्त मे भूरिदक्षिण । मा चैतद्वाधिमरणं च्छे स्यादिति कौरव ।

कोपिता पाण्डुवानित्य समाश्रित्य सुयोधनं । अत्रप्रसभावो ह्ययोर्यो न शक्यो निवारितुः ।

दैवं पुरुषकारेण को निवर्त्तितुमुत्सहत् । पृथिवीक्षयशमीनि निमित्तानि पितामह ।

भवद्भिर्हृषलभ्यानि कथितानि च संसदि । पाण्डुवा वासुदेवश्च विदित्वा मम सर्वशः ।

अजेया पुरुषैरन्यैरिति तास्योत्सहामहे । विजयिष्ये रणे पाण्डूनिमिति मे निश्चित मन ।

न च शक्यमवस्रष्टुं वैरमेतत् सुदारुण । धनञ्जयेन योत्स्येऽहं स्वधर्मप्रीतमानश ।

अनुजानीष्व मा तात युद्धाय हतनिश्चयं । अनुज्ञातस्तथा वीर युष्येयमिति मे मति ।

दुःक विप्रतीप वा रभसाचापलात्तया । यन्मयेह हतं किञ्चित् तन्मे त्वं हन्तुमर्हसि ।

॥ भोग उवाच ॥ न चेच्छक्यमवस्रष्टुं वैरमेतत् सुदारुण । अनुजानामि कर्णं त्वं युध्वस्व स्वर्गकाम्बया ।

निर्मन्युर्गतशरम्भं कुरु कर्म नृपस्व हि । यथाशक्ति यथात्साह सता वृत्तेषु वृत्तवान् ।

अहं त्वामनुजानामि यदिच्छसि तदाशुहि । चक्षधर्मजितान् लोकानवाप्स्यसि धनञ्जयात् ।

युध्वस्व निरहङ्करो बलवीर्यव्यपाश्रय । धर्म्याद्धि युद्धान् श्रेयोऽन्यत् चक्षिष्यस्व न विद्यते ।

प्रशमे हि हतो यत्र सुमहान् सुचिर मया । न चैव शक्तिं कर्तुं कर्णं सत्यं ब्रवीमि ते ।

॥ शञ्जय उवाच ॥ इत्युक्त्वति गाङ्गेये अभिवाद्य प्रसाद्य च । रोधेयो रथमारुह्य प्रायात्तव सुतं प्रति ।

इति श्रीमहाभारते भोगपञ्चेणि भोगवधपञ्चेणि भोगकर्णसमाप्तमे चतुर्विंशत्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

समाप्तश्चेदभोगपञ्चे ॥

श्रीमहाभारतं

॥ अथ द्रोणपर्व ॥

—०००—

नारायणं नमस्त्य नरश्चैव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ तमप्रतिममत्सौजोबलवीर्यपराक्रमं । हतं देवव्रतं श्रुत्वा पाञ्चालेन शिखण्डिना ।

धृतराष्ट्रसदा राजा वाप्यव्याकुललोचनः । किमचेष्टत विप्रस्ये हते पितरि वीर्यवान् ।

तस्य पुत्रो हि भगवन् भीमद्रोणमुखैरथैः । पराजित्य महेष्वासान् पाण्डवान् राज्यमिच्छति ।

तस्मिन् हते स भगवन् केनौ सन्वधनुप्रतां । यदचेष्टत कौरव्यन्त्रेण ब्रूहि सुयोधन ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ निहतं पितरं श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनाधिप । सेभे न शान्तिं कौरव्यद्विनाशोक्तपरायणः ।

तस्य चिन्तयतो दुःखमनिशं कौरवस्य तत् । आजगाम विशुद्धात्मा पुनर्गावलाणिसदा ।

शिविरात् सञ्चयं प्राप्तं निशि नागाह्वयं पुरं । आम्बिकेया महाराज धृतगाण्डोऽन्वपृच्छत ।

श्रुत्वा भीमस्य निधनमप्रहृष्टमना भृशं । पुत्राणां जयमाकाङ्क्षन् विचलापातुरो यथा ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ संशोच्य तु महात्मानं भीमं भीमपराक्रमं । किमकारुः परं तात कुरवः कालचोदिताः ।

तस्मिंस्त निहते मूर्ध्ने दुराधयं महात्मनि । किञ्चुस्त्रित्कुरवाऽकापुर्निर्मम्राः शोकसागरे ।

तदुदीर्णं परं सैन्यं वैलास्यस्यापि सञ्चय । भयमुत्पादयेत्तोत्रे पाण्डवानां महात्मनां ।

देवव्रते तु निहते कुरूणास्यभे तदा । यदकापुर्मुपतयसन्नामाचल्य सञ्चय ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ द्रुणु राज्ञेकमना वचनं ब्रुवतो मम । यत्ने पुत्रास्तदाकापुर्हते देवव्रते मृधे ।

निहते तु तदा भीमे राजन् सत्यपराक्रमे । तावक्ता पाण्डवेयास्य प्रार्थायन्तं पृथक् पृथक् ।

विक्षितास्य प्रहृष्टस्य चक्षुर्धर्मं विद्याप्यते । स्वधर्मं पद्यमानोऽस्ते प्रणिपत्य महात्मने ।

शयनं कल्पयामासुर्भीष्मायामिततेजसे । सोपधानं नरव्याघ्राः शरैः सव्रतपर्वभिः ।

विधाय रचां भीष्माय रुमाभास्य परस्परं । अनुमान्य च गोह्वयं कृत्वा चापि मूर्ध्नि ।

क्रोधधरकनयनाः समवेक्ष्य परस्परं । पुनर्युद्धाय निर्जग्मुः चक्षियाः कालचोदिताः ।

ततस्त्वर्थनिनादैद्यं भेरीणां निनदैन च । तावकानामनीकानि परेषाद्यैव निर्ययुः ।
 व्यावृत्तेऽहनि रजिन्द्र पतिते जाह्नवीसुते । अमर्षवशमापन्नाः कलिापहतचेतसः ।
 अनादृत्य वच पयं गाङ्गेयस्य महात्मनः । निर्ययुर्भरतश्रेष्ठः शृण्वाष्टादाय सवरते ।
 मोहात्तव सपुत्रस्य वधाच्छान्तनवंस्य च । कौरवा मृत्युनाहताः संहिताः सर्वराजभिः ।
 अजावय इवागोपा वेन श्यापद्मकुले । भृशमुद्विग्नमनशो हीना देवव्रतेन ते ।
 पतिते भरतश्रेष्ठ वभ्रव कुहवाहिनो । धीरिवापेतनचचा हीनं खमिव वायुना ।
 विपन्नसखेव महो वाक्चैवाधेस्तुता यथा । आसुरीव यथा सेना निर्यहीते पुरा वसौ ।
 विधवेव वरारोहा शुष्कतोयेव निम्नगा । वृकैरिव वने रुद्धा प्रपतो हतयूथपा ।
 शरभाहतसिंहेव महतो गिरिकन्दरा । भारती भरतश्रेष्ठ पतिते जाह्नवीसुते ।
 विश्वम्यातहता रुद्रा नौरिवाशोऽन्धकारेणिवे । बलिभिः पाण्डवे धरिर्लम्बलक्ष्यैर्भृशार्दिता ।
 सा तदाशोद्धृगं सेना व्याकुलाश्वरथदिपा । विपन्नभ्येच्छिटरता रूपणा चक्षुसमानसा ।
 तस्यां चक्षुः स्रुपतयः सेनिकाश्च पृथग्विधाः । पातान् इव मञ्जना हीना देवव्रतेन ते ।
 कर्णं हि लुकरोऽस्मापुः स हि देवव्रतोपमः । सर्वग्रहभृतां श्रेष्ठ रोचमानमिवातिथिं ।
 बन्धुमापन्नतेस्त्व व तमेवापागमन्मनः । सुक्रुणुः कर्णकण्ठेति तव भारत पार्थिवा ।
 राधेयं हितमस्माकं सूतपुत्रे तनुत्यजे । स हि नायुध्यत तदा दशहासि महाययसः ।
 सामात्यबन्धु कर्णो वैतन्माह्वयत माचिरं । भीमेषु हि महाबाहुः सर्वचक्षस्य पश्यतः ।
 रथेषु गण्डमानेषु वल्लुकिमशालेषु । मञ्जुतिऽङ्गरेय कर्णो द्विगुण सन्नरधमः ।
 रथानिरयसह्यायां योऽप्यथो शूरससतः । पिष्टवित्ताम्बुदेवेशानपि यो योद्धुमुत्सहेत् ।
 स तु तेनैव कोपेन राजन् गाङ्गेयमुक्त्वान् । त्वयि जीवति कौरव्य नाहं योत्यै कदाचन ।
 चया तु पाण्डवेषु निहतेषु महाशुभे । दुर्व्योधनमनुशास्य वनं यास्यामि कौरव ।
 गण्डवैवा हते भीम त्वयिस्वर्गमुपेयमि । हन्तास्यैकुरथेनैव कृतज्ञान् यान्मन्योश्च रथान् ।
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्दशहसि महाययसः । नायुध्यत ततः कर्णः पुत्रस्य तव समते ।
 भीमः समरविक्रान्तेः पाण्डवेयस्य भारत । जघान समरे योधानसह्येयपराक्रमः ।
 तस्मिंश्च निहते शूरे सत्यसन्धे महाजमि । लक्षुताः कर्णमस्मापुंस्तोक्तुं कामा इव ज्वं ।
 तावकास्तव पुत्राश्च संहिताः सर्वराजभिः । हाकर्णमिति चाकन्दनकालोऽयमिति चाब्रुवन् ।
 जामदग्न्याभ्येनुज्ञातमथे दुर्व्यारपौरुषं । अगमन्वो मन कर्णो बन्धुमात्रयिकेखिव ।
 स हि शक्रे रणे राजन् चातुमस्मान् महाभयात् । चिदशानिव गोविन्दः मत्तं सुमहाभयात् ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथा ह्य मञ्जये कर्णो कीर्त्तयन्तं पुनः पुनः । आश्रीविषवदुच्छ्रय धृतराष्ट्रोऽप्रतीदपः ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यत्तु वैकर्त्तनं कर्णमगमदो भन्सदा । अथापश्यन्ना राधेयं सूतपुत्रं तनुत्यजे ।
 अपि तत्र शृत्वा कर्णो पुंश्चि सत्यपराक्रमः । सध्यादृष्ट्वा तदात्मानो चक्ष्वांनो जणमिच्छतां ।

अपि तत्पूरयाञ्चक्रे धनुर्ह्ररवरो युधि । यत्तद्विनित्ये भीमे कैरवाणामुपाश्रये ।

तत्सखं पूरयन् कर्णं परेषामाद-रुह्यं । कृतवान् मम पुत्राणां जयायां सफलामपि ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणामिषेकपर्वणि धृतराष्ट्रप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ इतं भीमनाधिरयिर्षिदित्वा भिक्षां नावमिवात्यागधे कुरूषां । सोदर्यवद्भ्रमणात् स्रुतपुत्रं सन्तारयिष्यं
स्रुत पुत्रसेनां ।

श्रुत्वा तु कर्णं पुरुषेभ्यमच्युतं निपातितं शान्तनवं महारथं । अयोपयाथात् सहस्रारिकर्षणे धनुर्ह्रराणां प्रवरसदा नृप ।
इते तु भीमे रथसत्तमे परैर्जिमञ्जतीं नावमिवाण्ये कुरून् । पितेव पुत्रास्तरितोऽभ्ययात्ततः सन्तारयिष्यं स्रुत पुत्रसेनां ।

॥ कर्ण उवाच ॥ यस्मिन् धृतिर्बुद्धिप्रकाशमौज सत्यं दमो वीरगुणाय सख्यं । अघ्नाणि दिव्यान्य सन्नतिर्ही मिया च वाग
नुस्रया च भीमे ।

सदा हतयो द्विजमुघ्रातके सनातने चन्द्रमशोव सदा । स चेत प्रशान्तं परवीरहन्ता मन्ये हतानेव हि सख्येयोधान् ।
नेह भ्रुवं किञ्चन जातु विद्यते लोके ह्यस्मिन् कर्षणे नित्ययोगात् । सूर्योदये को हि विमुक्तसंशयो भावं कुर्वीताद्य महाश्रते
इते ।

वसुप्रभावे वसुवीर्यसम्भवे गते वसुनेव वसुन्धराधिपे । वसुनि पुत्रांश्च वसुन्धरा तथा कुरून्ध्रं शोचध्वमिमाञ्च वाहनि ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ महाप्रभावे वरदे निपातिते लोकेऽथ शान्तनवे महौजसि । पराजितेषु भरतेषु दुर्धना, कर्षो ष्टमञ्चाथ
सदश्रु वक्तव्यम् ।

इदन्तु राधेयवचो निगम्य ते सुताश्च राजंस्त्रव सैनिकाश्च ह । परस्परं चुक्रुः सारिज्ञं श्रुं तदाऽश्रु नेत्रैर्मुमुक्षुर्हि शब्द
वत ।

प्रवर्त्तमाने तु पुनर्प्रहाहवे विनायमानासु चमूप पार्थिवे । अथात्रोद्धर्षकरं वचसदा रथर्षभान् सख्यं न चारथर्षभः ।
जगत्प्रतिये सततं प्रधावति सखिन्तयन्नस्त्रिमेव सचये । भवतु तिष्ठत्स्त्रिह पातिनो रणे गिरिप्रकाशं कुरूपुङ्गव कथं ।
निपातिते शान्तनवे महारथे दिवाकरे भूतलमाश्रिते यथा । न पार्थिवा सोढुमलं धनञ्जयं गिरिप्रबोढारमिवाणिल द्रुमा ।
हतप्रधानं लिदमोक्तं परैर्हेतोत्साहमनायमद्य वै । मया कुरूषां परिपाल्यमाह्वे वलं ययातेन महात्मना तथा ।
समाहितं चात्मनि भारमोद्ध्रुं जगत्तया नित्यनिदश्रु सचये । निपातितश्चाहवशौण्डमाह्वे कथं न कुर्यामहमाह्वे
भयं ।

अहन्तु तान् कुरुहृदयभानजिह्वैर्गैः प्रवेगयन् यमसदने रणे चरन् । यम, परं जगति विमाथ्यवर्त्तिता परैर्हेतो युधि शयिताऽ
थ वा पुन ।

युधिष्ठिरो धृतिमतिधर्मसत्त्ववान् हृकोदरो गजमततुल्यविक्रमः । तथाऽर्जुनस्त्रिदशवरात्मजो युधा न तद्वलं सजयमिहामरै
रपि ।

यमो रणे यत्र यमोपमौ बले ससात्यस्त्रियन् च देवकीसुत । न तद्वलं कापुरुषोऽभ्युपेयिवान् निवर्त्तते सत्यमुष्ठादिवा
सुहृत् ।

तपो ह्युदीर्घं तपैव बाध्यते बलं बलेनैव तथा मनस्त्रिभिः । मनस्र्मे शत्रुनिवारणे भ्रुव सुदरुणे ॥

ध्रुवशेषा याधामने प्रभावं गलैवाह तान् भ्रजयाम्बुध स्रग । मित्रद्वेषोऽमर्यणीयो नभेऽयं भ्रे धैर्ये य समेयान्मनिचं ।०
कर्त्तास्मितत् पुष्ट्या आत्माकर्म त्यक्ता प्राणाननुयाकर्त्ताम भीम । सर्वान् सख्ये शत्रुसहान् हनिथे हतक्षैर्वा वीरिन्
कं गमिष्ये ।

सम्प्राकृष्टे हृदिनस्त्रीकुमारि परिभृते पौरुषे धार्तराष्ट्रे । मया कृत्यमिति शानामि स्वग तस्माच्छत्रुनघ रक्षो विप्रये ।
कुरुन् रचन् पाण्डुपुत्रान् जिधासन् त्यक्ता प्राणान् घोररूपे रणेऽग्निन् । सर्वान् सख्ये शत्रुसहान्निहत्य दास्याम्यहं
धार्तराष्ट्राय राज्ञे ।

निवध्यतां मे कवचं विचित्र धैर्यं शूभ्रं गणिरत्नावमामि । शिरस्ताणं चार्कममानभासं धनु शरान्द्यामि विवाहि
दक्ष्यान् ।

उपागङ्गान् षोडश योजयध्वं धर्मूषि दिव्यानि तथा हरन्तु । शरान्श्च शक्येय गदाय गुर्वी शस्त्रं जाम्बूनदचिवभागं ।
इमां रौक्मी नागकचा विचित्रा ध्वजशैवे दिव्यमिन्दीवराभं । सख्यैस्त्वैस्त्रिंशत्प्रश्रज्यानयस्य चिथां मालाद्यानुवद्वा
सजासां ।

अश्यानन्यान् पाण्डुराभ्रप्रकाशान् पुष्टान् खातान् मन्वपूताभिरग्निः । तत्रैर्भाण्डे पाञ्चनैरभ्युपेतान् शीघ्राच्छीघ्रं सत
पुत्रानयस्य ।

रथे चाथ्यं हेममालावनद्धं रत्नैस्त्रिचं चन्द्रसूर्यप्रकाशै । द्रव्यैर्युक्तं सम्प्रहारोपपन्नैर्वाहैर्युक्तं त्वष्ट्रमावर्त्तयस्य ।

चित्राणि चापानि च वैगवन्ति ज्योत्सोत्तमा संहननोपपन्ना । त्वष्ट्रांस्य पूर्णान्महतः शराणामासञ्ज गदावर
णानि चैव ।

प्राथमिकं चानय चाश्रु सर्वं दध्ना पूर्णं वीर काखञ्ज ह्येभं । आनीय मालामववथ्य चाङ्गे प्रवादयसाश्रु जयाय
गेरी ।

प्रयाहि सुताश्रु यत किरीटी वृकोदरो धर्मपुत्रो यमो च । तान् वा हनिष्यामि समेत्य सख्ये भीष्माय वैष्यामि हतो
द्विपङ्क्ति ।

यस्मिन् राजा कृत्यधतिर्युधिधिर' समास्थितौ भीमसेनार्जुनौ च । वासुदेवः सात्यकिः सञ्जयाश्च मन्ये वत तद
जय्य महीपैः ।

तद्येन्मन्यु सर्वहरोऽभिरर्चेत् सदाऽभ्रमत्त' समरे किरीटिन । तथाऽपि हन्तास्मि समेत्य सख्ये यास्यामि वा भीम
पथा यमाय ।

न त्वाहं न गमिष्यामि तेषां मध्ये शूद्राणां तव चाहं ब्रवीमि । मित्रद्रुष्टो दुस्त्वल्भक्तयो जये पापात्मनो मम
नैते षड्वायाः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ सगर्हाहमन्तं रथसत्तमं दृढं सकृवरं हेमपरिष्कृतं शुभं । पताकिन वातजवैर्ह्योत्तमैर्युक्तं समाख्यं
यथै जथाय म ।

सन्पूज्यमानं कुरुभिक्षुहात्मा रथर्षभैर्देवगणैर्घथेत् । यथै तदाघोधनमुग्रधत्वा यचावसान भरतर्षभस्य ।

हृदिना महता सध्वजेन सुवर्णमुक्तान्णिरत्नमालिना । सदययुक्तेन रथेन कर्षो भेषखनेनाकं द्रवामितौजः ।

ऊताग्रनाभः स ऊताग्रनप्रभे शुभः शुभे वै स्वरये घनुद्धरः । स्थितो रराजाधिरयिर्महारथः स्वयं विमाने सुरराडिव स्थितः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्षेनिर्घाणे द्वितीयाध्यायः ॥ २ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ शरतस्य महात्मानं शयानमनितौजसं । महावातसमूहेन समुद्रमिव शोधितं ।

दृष्ट्वा पितामहं भीमं सर्व्वञ्चाम्नाकं गुरुं । दिव्यैरस्त्रैर्कहेन्वासे पातितं सद्यसाचिना ।

जयाग्रा तव पुत्राणां संभया वीर्य्यं शक्यं च । अपाराणामिव द्वीपमगाधे गाधमिच्छतां ।

श्रोतवां यामुनेनैव शरौघेण पग्मुतः । महेन्द्रेणैव भैनाकमसङ्घं भुवि पातितं ।

नमस्तुतमिवादित्यं पातितं धरणीतले । शतक्रतुमिवाचिन्यं पुरां दृत्रेण निर्व्वितं ।

मोहनं सर्व्वसैन्यस्य युधि भीमस्य पातनं । ककुदं सर्व्वसैन्यानां लज्जामर्षधनुभ्रतां ।

धनञ्जयप्रख्याप्तं पितरं ते महाव्रतं । तं वीरशयने वीरं शयानं पुरुपर्य्यमं ।

भीममाधिरथिर्दृष्ट्वा भारतानां पितामहं । अबतीर्य्य रथादात्तः शोकमोहपरिभुतः ।

पद्भ्यामेव जगामार्त्तौ वाग्ध्याकुललोचनः । अभिवाद्याञ्जलिं बद्धा वन्दमानोऽभ्यभाषत ।

कर्णेऽद्भमसि भद्रन्ते वद मामभि भारत । पुष्यया ज्येष्ठया वाचा चुपुया चावलोकय ।

न नूनं सुहृत्सखेदं फलं कश्चित् समनुते । यत्र धर्मपरो दृढः शोते भुवि भवान् दहतः ।

कोशसञ्चनने मन्त्रे व्यूहे प्रहरणेपु च । नाहमन्यं प्रपश्यामि कुरूषां कुरुसन्तम ।

दुष्ट्या विशुद्धया युक्तो यः कुरूक्षारयेद्भयात् । योधास्तु वज्रधा हला पिडलोकं गमिष्यति ।

अथ प्रमृति संकुट्टा व्याघ्रा इव मृगवधे । पाण्डवा भरतश्रेष्ठ करिष्यन्ति कुरुचर्यं ।

अथ गाण्डीवघोपस्य वीर्य्यज्ञाः सद्यसाचिनः । कुरुभ्यः सन्वसिष्यन्ति वज्रपाशैरिवासुराः ।

अथ गाण्डीवमुक्तानामशनीनामिव स्तनाः । चासद्यिष्यन्ति वाषाणां कुरुहन्त्याश्च पार्थिवान् ।

समिद्धोऽग्निर्वेद्या वीर महात्वालोद्गुमान् दहन् । धार्तराष्ट्रान् प्रधक्ष्यन्ति तथा वाणाः किरिटीत ।

धेन धेन प्रप्ररतो वाय्वग्नी संहितौ वने । तेन तेन प्रदहतो ऋरि गुल्मवणद्गुमान् ।

यादृशोऽग्निः समिद्धस्त तादृक्पाथो न संशयः । यथा वायुनैरव्यान्न तथा कृष्णेन संशयः ।

नदत् पाण्डवजन्तस्य रमतो गाण्डिवस्य च । श्रुत्वा सर्व्वणि सैन्यानि चासंथास्यन्ति भारत ।

कपिध्वजश्चात्प्रतनो रथस्याभिचर्षिणः । शब्दं शोढुं न शक्यन्ति लास्यते वीर पार्थिवाः ।

को ञ्जानुं योध्रथितुं त्वदन्यं पार्थिवोऽहंति । यस्य दिव्यानि कर्माणि प्रवदन्ति मनोविषः ।

अमानुष्य संग्रामस्वाम्यक्केण महात्मना । तस्माच्चैव वरं प्रप्नो दुष्प्रापमहातात्मनि ।

कोऽन्य शकौ रणे जेतुं पूर्व्वं यो न जितस्त्वया । पाण्डुपुत्रो मलझापो माधवेन च रचितः ।

जिनो धेन रणे रामो भवता वीर्य्यशालिना । श्वाचयान्तकरो धीरो देवदानवपूजितः ।

तमघाहं पाण्डवपुद्गुशौण्डमस्यमाथो भवता चानुश्रितः । आग्नीविषं दृष्टिहरं सुधोरं शूद्रं शक्याम्यस्त्वयासिधिसुं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणाभिषेकपर्व्वणि कर्षेणाम्ये द्वितीयाध्यायः ॥ ३ ॥

तस्य शालयमानस्य सुदृष्टहः पितामह । देशकानोऽपि तं याचयमप्रवीत् प्रीतमानम । ११
 समुद्र इव घिन्भूनां ज्योतिषामिव भास्करः । मलयश्च यथा मनो बीजानामिव सोम्वरा ।
 पर्जन्य इव भूतानां प्रतिष्ठा सुषदां तव । यान्धवास्वानुजोवन्तु सदृशार्त्तमागता ।
 मानवा भव शत्रूणां निषाणां मन्दिबद्धिन । कौरवाणामपि भयानुयया विष्णुर्दिवोकर्मा ।
 स्वबाहुबलवीर्येण धार्तराष्ट्रप्रियेपिणा । कर्ण राजपुत्रं गता कामोज्ञा निर्जितास्त्वया ।
 गिरिप्रजगताद्यापि नमजितमुखा नृपा । अमृताय विदेहाय गान्धाराय जितास्त्वया । १२
 हिमवद्गुर्गनिलया किराता रणकर्कशा । दुर्व्योधनस्य वमगा कृताः कर्षं मया पुरा ।
 उत्कला मेकला, पौण्ड्रा, कलिङ्गाभ्राय संयुगे । निपादाय विगन्ताय वाह्नोकाय जितास्त्वया ।
 तव तव च सद्गामे दुर्व्योधनचित्तेपिणा । सहवा निर्जिता वीर त्वया कर्षं महौजष ।
 यथा दुर्व्योधनस्यैव सञ्जातिकुलबान्धव । तथा त्वमपि सर्वेषां कौरवाणां गतिर्भव ।
 शिवेनाभिवदामि तां गच्छ युध्यस्व शत्रुभि । अनुमाधि कुरुन् सख्ये धत्स्व दुर्व्योधने जयं । १३
 भवान् पौत्तसमोऽस्माकं यथा दुर्व्योधनलया । तथाऽपि धर्मत सर्वेषु यथा तस्य वयं तथा ।
 यौनात्मन्वकाशोके विभिष्टं सद्गत सतां । सङ्गि सह नरश्रेष्ठ प्रवदन्त मनोविषण् ।
 स सत्यसद्गतो भूत्वा भवेदमिति निश्चितं । कुरुषुणां पालय सर्वं यथा दुर्व्योधनस्यथा ।
 निशम्य वचनं तस्य चरणवभिवाच च । यथै वैकर्तन कर्षः समीपं सर्वधन्विनां ।
 योऽभिवोच्य नरौघाणां स्थानमप्रतिम महत् । व्यूढप्रहरणारस्त्रं सैन्यं तत्समदृष्टयत् । १४
 श्वपिता कुरव सर्वे दुर्व्योधनपुरोगमा । तमागतं महाबाहुं सर्वानोकपुरं सरं ।
 कर्णदृष्ट्वा महात्मान युद्धाय समुपस्थितं । ज्येष्ठितास्त्रोऽटितरवै सिद्धनादरवैरपि ।
 धनु शब्दैश्च विविधैः कुरव समपूजयन् ।
 इति श्रीमहाभारते श्रेयापर्वणि श्रेयाभिषेकपर्वणि कर्णोद्योगे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ रथस्थं पुरुषव्याघ्रं दृष्ट्वा कर्णमवस्थितं । दष्टो दुर्व्योधनो राजजिदं वचनमप्रवीत् ।
 सेनायमिव मन्येऽहं भवता पालितं वलं । मन्ये किं नु समर्थं यत् हितं तत् सम्प्रधार्यतां । १५
 ॥ कर्ण उवाच ॥ ब्रूहि न पुरुषव्याघ्र त्वं हि प्राज्ञतमो नृप । यथा चार्थं पति कृत्यं पश्यते न तथेतर ।
 ते स्म सर्वे तव वच श्रोतुकामा नरेश्वरा । नान्याय्यं हि भवान् वाक्यं भूयादिति मतिर्धम ।
 ॥ दुर्व्योधन उवाच ॥ भीष्म सेनाप्रणेताधीतवयसा विक्रमेषु च । अनेन चोपसम्यक् सर्वैर्ध्यागणैस्तथा ।
 तेनातियमथा कर्णं धृता शत्रुगणान्मम । सुयुद्धेन दशाहानि पालिता, स्मो महात्मना ।
 तद्भिन्नसुरकर्म कृतवत्यास्थिते दिवं । कर्षं सेनाप्रणेतारं मन्यसे तदनन्तरं । १६
 न विना नायकं सेना मुहूर्त्तमपि तिष्ठति । आहवेव्वाहवश्रेष्ठ कर्णं हीनेव नौर्जले ।
 यथा ह्यर्कणधारा नौरथो वाऽसारथिर्धया । द्रुवेद्यथेष्टं तद्वत्स्याकृते सेनापतिं वल ।
 अद्वेषको यथा सार्थं सर्वकच्छं समच्छति । अनायका तथा सेना सर्वान् दोषान् समच्छति ।

स भवान् बोल्य संवैपु मानकेपु महात्मसु । पर्य सेनापतिं युक्तमनु शान्तनवादिह ।

य हि सेनाप्रणेतारं भवान् द्रव्यति संयुगे । तं वयं संहिताः संवै करिष्यामो न संशयः ।

११८

॥ कथं उवाच ॥ संवै एव महात्मान इमे पुरुषवृत्तमाः । सेनापतित्वमर्हन्ति नाव कार्या विचारणा ।

दुलसंहरनशानैर्बलविक्रमबुद्धिभिः । युक्ता हतशो धीमन्त आर्षवेद्यनिर्वाचिनः ।

युगपन्न तु ते शक्या कर्तुं संवै पुरस्कराः । एक एव तु कर्त्तव्यो यस्मिन् वैशेषिका गुणाः ।

अन्योऽन्यस्य हर्त्तनां तथा यद्येकं सत्करिष्यसि । श्रेया विमनसो व्यक्तं न योऽस्यन्ति हितास्तव ।

अथ स संवैयोधानामाचार्यं स्वविरो गुरु । युक्तसेनापतिः कर्त्तुं द्रोणः प्रह्वभृतान्तरः ।

११९

को हि तिष्ठति दुर्द्धर्षं द्रोणे ब्रह्मविदुत्तमे । सेनापतिः स्वादन्यस्माच्छुक्राङ्गिरसदर्शनात् ।

न च कोऽप्यस्ति ते योष्यं संवैराजसु भारत । द्रोणं यं समरे यान्तं नानुयास्यति संयुगे ।

एष सेनाप्रणेतृणामेष प्रह्वभृतामपि । एष बुद्धिमतां श्रेष्ठो राज्ञेष गुरुश्च ते ।

एनं दुर्व्योधानाचार्यमाशु सेनापतिं कुरु । जिगोषन्तोऽसुरान् सङ्घे कालिंकेयमिवामराः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणामिकपर्वणि कर्णवाक्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्व्योधानसदा । सेनामथगतं द्रोणमिदं वचनमब्रवीत् ।

१२०

॥ दुर्व्योधान उवाच ॥ वर्षश्रेष्ठान् कुतोऽप्यस्या युनेन वयसा धिया । वीर्याहात्याददृष्टव्यादर्थज्ञानान्नयाञ्जयात् ।

तपसा च हतशलात् दृष्टः संवैगुणैरपि । युक्ता भवत्समो गोप्ता राज्ञामन्यो न विद्यते ।

स भवान् पातु नः संवैन् विनुधानिव वासवः । भवजेनाः परान् जेतुमिच्छामो द्विजवृत्तम् ।

रुद्राणामिव कापाली वरुणामिव पावकः । कुबेर इव यक्षार्थो महतामिव वासवः ।

वशिष्ठ इव विप्राणो तेजसामिव भास्करः । पिढाणामिव धर्मेन्द्रे यादसामिव चाम्पुराट् ।

१२१

नक्षत्राणामिव शमी दितिजनानामिवोशनसः । श्रेष्ठः सेनाप्रणेतृणो म नः सेनापतिर्भव ।

अर्षैर्हिष्णो दशैका च वयसा सन्तु तेऽनघ । ताभिः शत्रून् प्रतिब्यूञ्ज्य जहीन्त्रो दानवानिव ।

प्रयातु नो भवानप्ये देवानामिव पावकः । अनुयास्यामहे त्वाज्ञौ सौरभेया इवर्षभम् ।

उपधत्ना महेश्वाधो दिव्यं विस्महारयन् घनु । अप्येभवं तान्नु दुष्टान् नार्जुन प्रहरिष्यति ।

ध्रुवं युधिष्ठिरं सङ्घे सानुबन्धं सवान्धवं । जेष्यामि पुरुषस्यात्र भवान् सेनापतिर्यदि ।

१२२

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्ते ततो द्रोणं जयत्युचूर्जराधिपः । सिंहनादेन महता हर्षयन्तस्तवात्मजम् ।

सैनिकाश्च मुदा युक्ता बर्ह्ययन्ति द्विजेत्तमम् । दुर्व्योधानं पुरस्त्राय प्रार्थयन्तो महद्ययः ।

दुर्व्योधानं ततो राजन् द्रोणो वचनमब्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणामिकपर्वणि दुर्व्योधानप्रोत्साहे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ द्रोण उवाच ॥ वेदं ददद्भु वेदाहमर्थं विद्याञ्च मानवीं । वैयम्बकमयेष्वस्त्रमस्त्राणि विविधानि च ।

ये चापुक्ता मयि गुणा भवन्निर्ज्वल्यकाङ्क्षिभिः । चिकीर्षुस्तानहं संवैन् योषयिष्यामि पाण्डवान् ।

१२३

पार्थतन्तु रणे राजन् न हनिष्ये कथञ्चन । स हि स्रष्टो बधार्थाय ममैव पुरुषर्षभम् ।

योधयिष्यामि सैन्यानि भाग्यन् सन्धेधामकान् । न च मां पाण्डवा युद्धे योधयिष्यन्ति हर्षिताः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ स एवमभ्यनुज्ञातस्यैव सेनापतिं ततः । द्रोणन्तव सुतो राजन् विधिदृष्टेन कर्मणा ।

अथाभिविषिचुर्द्रोणं दुर्व्योधनमुखा नृपाः । सेनापत्ये यथा स्कन्दं पुरा शकमुखाः सुराः ।

ततो वादिचोषेण ब्रह्मनास्य महास्त्रैः । प्रादुरासीत् कृते द्रोणे हर्षः सेनापतौ तदा ।

ततः पुण्याहोषेण स्वस्तिवादस्त्रेण च । संस्तवैर्गीतशब्दैश्च सुतमागधवन्दितम् ।

जयशब्दैर्द्विजाग्र्याणां सूतानां नर्तितैस्त्रया । सत्कृत्य विधिना द्रोणं मेनिरे ध्म्यङ्गवान् जितान् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ सेनापत्यन्तु सम्प्राप्य भारद्वाजो महारथः । युयुत्सुर्बुध्नौ सैन्यानि प्रायात्तव सुत स ह ।

सैन्धवश्च कलिङ्गश्च विकर्णश्च तवात्मजः । दक्षिणं पार्श्वमास्थाय समतिष्ठन्त दंशिताः ।

प्रपञ्चः शकुनिस्तेषां प्रवरैर्हयसादिभिः । यथैवाग्भारकैः साहूँ विमलप्राधोधिभिः ।

छपश्च कृतवर्मा च चित्रसेनो विविश्रतिः । दुःशासनमुखा यन्ताः सव्यं पञ्चमपालयन् ।

तेषां प्रपञ्चाः काम्बोजा सुदक्षिणपुरःपुराः । ययुरैश्वर्यहविर्गैः शक्राश्च यवनेः स ह ।

मद्रास्त्रिगन्ताः साम्बठाः प्रतोप्योदीच्यमालवाः । शिवथः शूद्रसेनाश्च शूद्राश्च मलदैः स ह ।

सौवीराः कितवाः प्राच्या दाक्षिणात्याश्च सन्ध्याः । तवात्मजं पुरस्कृत्य सुतपुत्रश्च पृथतः ।

हर्षयन्तः स्वसैन्यानि बलेषु बलमादधत् । यथैवैकान्तैः कर्णः प्रमुखे सन्धेधन्विनां ।

तस्य द्रोणो महाकाव्यैः स्वान्यन्येकानि हर्षयन् । हस्त्रिकवो महाकेतुर्ध्वमेव सूर्यधमद्युतिः ।

नभोशयसनं कश्चिद्दृष्ट्वा कर्णममन्यत । विशाकाश्यामवन् सन्धे राजानः कुरुभिः स ह ।

दृष्ट्वाश्च बहवो योधास्तत्राजल्पन्त सद्गताः । न हि कर्णं रणे दृष्ट्वा युधि स्वास्त्रानि पाण्डवाः ।

कर्णो हि समरे श्रेष्ठो जेतुं देवान् सवासवान् । किमु पाण्डुसुतोन् युद्धे क्षीनवीर्यंपराक्रमान् ।

भोग्नेषु ह रणे पार्थाः पालितां वाङ्मालिना । तांस्तु कर्णः शरैर्लोहैर्द्वैर्जाग्रथियति संयुगे ।

एवं श्रुत्वास्तेऽप्येवाप्यं दृष्टरूपा विशाम्यते । राधेयं पूजयन्तश्च प्रमंथन्तश्च निर्ययुः ।

अस्माकं शकटयूधो द्रोणेन विहितोऽभवत् । परेषां क्रौञ्च एवासीद्बुध्नो राजन् महात्मना ।

प्रोथमाणेन विहितो धर्मराजेन भारत । यूहप्रमुखतस्तेषां तस्मत्तुः पुरुषधर्मैः ।

वानरध्वजमुच्छ्रित्य विष्वक्सेनधनञ्जयो । कशुद्रे सन्धेसैन्यानां धाम सन्धेधनुप्रतां ।

अदित्यपद्यगः केतुः पार्थस्यामिततेजसः । दीपघामास तस्मैत्यं पाण्डुवंश महात्मन ।

यया प्रञ्चलित सूर्या युगान्ते वै वसुन्धरं । प्रदहनदुश्यते तदन्तुः केतुः पार्थस्य धीमतः ।

योधानामर्क्षुनः श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषा वरं । वासुदेवश्च भृतानां चक्राणाञ्च सुदर्शनं ।

श्लार्थैर्गानि तेषांभि बहून् श्रेतहयो रथ । परेषामपतस्तस्यै कालचक्रमिवोद्यतं ।

एवं तौ सुमहात्मनौ बलसेनापगावुभौ । तावकानां मुखे कर्णः परेषाञ्च धनञ्जय ।

तौ जातावमिधरस्यै परस्परसंधेपिणौ । अवदेयतां तदान्योऽप्यं समरे कर्णपाण्डवौ ।

ततः प्रयाते सहसा भारद्वाजो महारथः । आर्त्तनादेन घोरिणु वसुधा समकर्षयत् ।

ततस्तनुभनाकाशमावृणोत् सदिवाकरं । वातोद्धृतं रजसोभ्रं कौशेयनिकारोपम ।
वर्षं धौरनभ्रासिपि मांसास्थिरधिराप्युत । मृधां श्येना वला कङ्का वायसाद्य सहस्रम ।
उपस्युपरि भेनान्ते तदा पर्यपतन्नृप । गोमायवश्च प्राक्रोयन् भयदा दारुणा खगा ।
अकार्युं पसव्यश्च बडम प्रतनां तव । विभविष्यन्तो मांसानि पिपासन्तश्च शोणितं ।
अपतद्दीप्यमाना च सनिर्घाता सकम्पना । उक्ता ज्वलन्ती सङ्गमे पुच्छेनाट्टय सर्वम ।
परिवेगो महाश्वापि सविद्युत्पन्नयिद्गुमान् । भास्कारस्वाभवद्गजन् प्रयाते वाहिनीपते ।
एते चान्ये च बहवः प्रादुरामन् सुदारुणा । उत्पाता युधि बीगणा जीवितवधकारुणा ।
तत प्रवृष्टे युद्धं परस्परबधैरिणां । कुरुपाण्डवसेनानां शब्देनापूरयञ्चगत ।
ते लब्ध्वाऽन्य सुधरंश्चा पाण्डवा कैरवै सह । प्रत्यङ्गत्रिमितै श्वैर्जयन्मृगाः प्रहारिणः ।
स पाण्डवाना महता महेष्वासे महाद्युतिः । वेगेनाभ्यद्रवत् सैन्यं किरन् शरप्रतै शितै ।
द्रोणमभ्युद्यन् दृष्ट्वा पाण्डवा सह सञ्जयैः । प्रत्यम्बंस्तदा राजञ्जरवैषै प्रथक् प्रथक् ।
संचोभ्यमाणे द्रोणेन भिद्यमाना महाचमू । श्यप्रोय्यंत सपाञ्चाला वातेनेव वलाहकाः ।
बद्धमीह विभुर्ज्यैषो दिव्यान्यस्त्राणि सयुगे । अपोडयन् सपेनैव द्रोणः पाण्डवसञ्जयान् ।
ते बधमाना द्रोणेन वासवेनेव दानवाः । पाञ्चाला समकम्पन्त धृष्टद्युधुरोगमा ।
ततो दिवास्त्रविच्छूने धाञ्जसेनिर्भहारथ । अमितच्छगर्वेण द्रोणानीकमेनेकधा ।
द्रोणस्य शरवैशेण शरवर्षाणि पार्थत । सन्निवार्य तत सर्वान् कुरुन्यपवधोदली ।
संहत्य तु ततो द्रोणः समवम्याथ चाहवे । स्वमनीकं महावाङ् पार्थत समुपाद्रवत् ।
सवाणवर्षं सुमहददृशत् पार्थतं प्रति । मधवान् समभिकुद्ध सधधा दानवेष्विव ।
ते कम्पमाना द्रोणेन वाणै पाण्डवसञ्जयाः । पुन पुनरभज्यन्त शिंहनेनेरे मृगा ।
तथा पर्यं चर द्रोण पाण्डवानां वलै वली । अलातचक्रवद्गजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
खचरनगरकम्प कल्पितं शास्त्रदृष्ट्या चलदन्तिपताकं ह्लादित चालितार्यं ।
स्फटिकविमलकेतुं त्रास्यन् शत्रवाणां रथवरमधिरूढं सञ्जहारारिरेवनां ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभियेकपर्वणि द्रोणपराक्रमे सप्तमोऽध्यायः १७३
॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा द्रोणमभिगन्त साञ्जसतरयदिपन् । थयिता पाण्डवा इष्टान् वृत्तं चन्द्रमदन ।
ततो युधिष्ठिरो राजा धृष्टद्युधनञ्जयो । अत्रवीत् सर्वतो यत्ते कुसये निन्दितेभ्यः ।
तत्रैवमञ्जुनयैव पार्थत्य सहानुग । पर्य्यम्बंस्तत सर्वं समापेतुर्भङ्गमत्तः ।
कैकेया भीमसेनश्च सौभद्रश्च घटोत्कच । युधिष्ठिरो यमौ मन्दो द्रुपदश्च कञ्चन ।
द्रौपदेयान् संश्लि धृष्टकेतुं सहात्यक्तिः । चेकितानश्च संकटो दुष्टकृत् सञ्जयः ।
ये चान्धे पार्थिवरा राजन् पाण्डवस्यनुधायिनः । कुन्वीर्येभ्यस्तस्मिन् कुरुक्षेत्रेभ्यः ।
संरक्ष्यमाणं तो दृष्ट्वा पाण्डवैर्वाहिनीं रणे । कृत्यं चञ्चु केनत्समस्यैः केनैवैदम् ।

१११

११०

११२

११०

स तोम्रकोपमास्थाय रथे समरदुर्भेदः । व्यधमत् पाण्डवानां कमभ्राथोऽसदागतिः ।
 रथानयात्राः स्यान्नागमिधावधितस्ततः । चचार मत्तवद्वेष्टिणा दृष्ट्वापि तद्वेषे यया ।
 तस्य श्रेष्ठितदिग्दर्शनाः शोणालो वातरहंसः । आजानेया हया राजस्रविश्रान्ताः श्रियं दधुः ।
 तमन्तःकमिव क्रुद्धमापतन्तं यतव्रतं । हृष्टा संप्राप्तवन् योधाः पाण्डवस्य ततस्ततः ।
 तेषां प्रद्ववतां भीमं पुनरावर्त्ततामपि । वीरतां तिष्ठतां चाभीच्छब्दः परमदाहणः ।
 शूराणां हर्षजनना भीरुणां भयवर्द्धनः । द्वावाष्टयिथोर्विवरे पूरयानास सञ्जतः ।
 ततः पुनरपि द्रोणे नाम विश्रावथन् युधि । अकरोद्रौद्रमात्मानं किरन् शरशतैः परान् ।
 स तथा तेष्वनिकेपु पाण्डुपुत्रस्य मारिष । कालवज्रचरद्वेष्टिणा युवेव स्वविवरे बली ।
 उक्तस्य च शिरोरुधो वाहनपि समूषणान् । कृत्वा शून्वान् रथोपस्थानुद्देशान्महारवान् ।
 तस्य हर्षप्रणादेन वाणवेगेन वा विभे । प्राकम्पन्त रणे योधा गात्रः श्रोतार्दिता इव ।
 द्रोणस्य रथधोषेण मौर्ख्यनिष्पेषणेन च । धनुःशब्देन चाकाशे शब्दः समभवन्महान् ।
 अथास्य धनुषो वाणा नियरन्तः सहस्रशः । व्याप्य सर्वान् दिशः पेतुर्नागाश्चरथपत्तिषु ।
 तं कार्मुकमहावेगमस्त्रज्वलितपावकं । द्रोणमाषादयास्रकुः पाद्यालाः पाण्डवैः सह ।
 तान् सकुञ्चरपत्यशान् प्राहिणाद्यमसादनं । चक्रौऽविवरेण च द्रोणेः सर्वो श्रेष्ठितकर्द्धमां ।
 तन्वता परमास्त्राणि शरान् सन्ततमस्यता । द्रोणेन निहितं दिक्षु वाणजालमदृश्यत ।
 पदातिस्त्रन्दनाद्येषु रथेष्वपि च सर्वशः । तस्य विद्युदिवधिषु चरन् केतुरदृश्यत ।

स कैकयानां प्रवरोऽथ पञ्च पञ्चालराजस्य शरैः प्रमथ्य । युधिष्ठिरानीकमदीनसञ्चो द्रोणोऽभ्यधात् कार्मुककाणपणिः ।
 तं भीमभेदय धनञ्जयस्य शिनेय नन्ना द्रुपदात्मजाय । श्रेयात्मजः कापिपति श्रिविद्य षष्ठा नदन्तां च्छकिरन् शरोपे ।
 नेपामय द्रोणधनुर्भिमुक्ताः पतन्निष्णः काञ्चनचित्रमुद्गाः । भित्वा शरीराणि गजास्यधूनां जग्मुर्भो श्रेष्ठितदिग्ध
 वाजाः ।

सा योधवर्षेय रथेय भूमिः शरैर्विभ्रैर्गजवाजिमिय । प्रच्छाद्यमाना पतितैर्बभूव समारुतां धीरिव कालभेभः ।
 श्रेनेयभीमार्जुनवाहिनोर्गं यैमद्रुपदालसकाशिराजं । अस्यांय शोरान् समरे मष्टद्रुन् द्रोणः सुतानां तत्र भूतिकाम ।
 एतानि चान्यानि च कारवेष्ट्र कर्माणि कृत्वा समरे महात्मा । प्रताप्य सौकायिन्व कालस्योर्ध्वं द्रोणो गतः स्वर्गमिनेो दि
 राजन् ।

स तु कृत्वा महत् कर्म द्रोणः परववाह्वनः । एवं ह्यक्षरयः शूरो कृत्वा शतमहस्रशः ।
 पाण्डवानां रथे योधात् पापंतेन निपातितः । अघोऽहिणोभ्यामधिकं शूराणाममिषन्तिनः ।
 निहत्य पराहुतिमानगच्छत् परमां गतिं । पाण्डवैः सह पाद्यालैरशिवैः क्रूरकर्म्मभिः ।
 एतो ह्यक्षरयो राजन् कृत्वा वषट् सुदुष्करं । ततो निनादो भूतानामाकाशे समशायत ।
 श्रेयान्नास्य ततो राजघातार्थं निहतो युधि । सां धरां र्धं दिशो वापि प्रदिश्यानुनादयत् ।
 अर्धोऽधिगति भूतानां शब्दः समभवद्गुम्भं । देवताः पितरथैव सर्वे ये चाप्य वासनाः ।

दृष्टुर्निहतं तत्र भारद्वाज महारथं । पाण्डवानु जयं लब्ध्वा सिंहनादान् प्रचकिरे ।

सिंहनादेन महता समकल्पत मेदिनी ।

१९०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणभियेकपर्वणि द्रोणवधश्रवणेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ किं कुर्वाणं रणे द्रोण वधुः पाण्डवस्य च । तथा निपुणमस्त्रेषु सर्व्वशस्त्रभृतामपि ।

रथभङ्गे वभूवास्व धनुर्वाऽग्नीष्येतास्यत । प्रमत्तो वाऽभवद्द्रोणस्ततो मृत्युमुपेयिवान् ।

कथन्तु पार्यंतमात शत्रुभिर्दुःप्रधर्षणं । किरन्तमिपुसह्यातान रुक्मपुङ्गवानेकथ ।

चिप्रहस्तं द्विजश्रेष्ठं छनिमं चित्रयोधिन् । दूरेयुपातिनं दान्तं प्रख्युद्धेषु पारंगं ।

पाञ्चालपुत्रो न्यवधोत् दिव्यास्त्रधरमच्युत । कुर्वाणं दारुणं कर्म रणे यत्तं महारथं ।

१९१

व्यक्तं हि देवं वलवत् पौरुषादिति मे मति । यद्द्रोणो निहतं शूरं पार्यंतेन महाक्रमा ।

अस्त्रं चतुर्भिर्धं वीरे यस्मिन्नासीत् प्रतिष्ठितं । तमिष्वस्त्रधराचार्य्यं द्रोणं शंसि मे हतं ।

श्रुत्वा हतं रुक्मरथं वैद्याप्रपरिवारितं । जातरूपपरिष्कारं नाथ शोकमुपानुदे ।

न नूनं परदुःखेन सियते कोऽपि सञ्जय । यत्र द्रोणमहं श्रुत्वा हतं जीवामि मन्दभाक् ।

देवमेव पर मन्ये नन्वतर्धं हि पौरुष । अस्त्रधारमयं नूनं हृद्यं सदृढं मम ।

१९२

यच्छुचा निहतं द्रोणं शतधा यत्र दीर्घ्यते । ब्राह्मे देवे तथेव्यस्त्रे यमुपासन् गुणार्थिनः ।

ब्राह्मणा राजपुत्राश्च स कथं मृत्युना हत । शोपय शगरस्त्रेऽभेरास्त्रि विषर्षण ।

पातनं भास्करस्त्रेव न मृत्ये द्रोणपातनं । दुष्टानां प्रतिषेद्धासौहार्दिकाम्काणश्च रचिता ।

योऽहसोत् रूपणस्यार्थं प्राणानपि परन्तप । मन्दानां मम पुत्राणा जयाशा यन्त्र विक्रमे ।

दृहसत्युग्रमस्तस्या बुद्ध्या स निहत कथं । ते च शोणा दृहन्तोऽस्य म्बन्ना ज वैर्हिरण्यै ।

१९३

रथे वातजवा युक्ताः सर्व्वशस्त्रातिगा रणे । बलिनो द्वेषिणो दान्ता सेन्धवा साधुवादिनः ।

दृढा मङ्गलमधेषु केचिदामन् न विक्रता । करिणा दृहतां युद्धे शङ्खदुन्दुभिमिलितैः ।

व्यासिपश्रवरवर्षाणा शूकणाश्च सहिष्णव । आशंसन्त परान्जैर्तुं जिनयासा जियथया ।

इया पराजिता शोभा आरदाजरथोदहा । ते सा रुक्मरथे युक्ता नरवीरधमाहिता ।

कथं नाभ्यतरंज्ञात पाण्डवानामनीकिनी । जातरूपपरिष्कारमास्य य रथमुत्तमं ।

१९४

भारदाज किमकरोत् शूरशेकन्दनो युधि । विद्यां यस्त्रोपजीवन्ति सर्व्वैरुक्तधनुर्हृरा ।

स सत्यमन्यो बलवान् द्रोण किमकरोत्युधि । दिवि शकमिव श्रेष्ठं महामात्र धनुर्भृता ।

के तु ते रौद्रकर्माण युद्धे प्रत्युद्ययूरथाः । ननु रुक्मरथं दृष्ट्वा प्राद्रवन्ति सा पाण्डवाः ।

दिव्यमस्त्रं विकुर्वाण रणे तस्मिन्माहाबल । उताहो सर्व्वैर्धन्यो धर्मराज सहानुज ।

पाञ्चाभ्यप्रयहो द्रोण सर्व्वत पर्य्यवारयत् । नूनमावारयत् पाथीं रथिनोऽन्यानजिह्वगैः ।

१९५

ततो द्रोण समारोहत् पार्यंत पापकर्महृत् । न ह्यहं परिपश्यामि यथे कश्चन शूभिणः ।

धृष्टद्युधाहते रौद्रान् पादमानान् किरीटिना । तैर्हतं सर्व्वत शूरं पाञ्चाभ्यापसदस्तन ।

कैकेय्येदिदिका रूपे मत्स्यैरन्येथ भूमिपे । व्याकुलीकृतमाचार्यं पिपीलीहुरगं यथा ।
 कर्मण्यसुकरे शक्तं जघानेति मतिर्मम । योऽधीत्य चतुरो वेदान् गङ्गानाख्यानपञ्चमान् ।
 ब्राह्मणाना प्रतिष्ठाधीत् खेतृषामिन सागरः । चक्षय ब्रह्म भैवेह योऽभ्यतिष्ठत् परन्तप । १८
 सकथ ब्राह्मणेण वृद्ध शक्रेण सधमाप्तवान् । अमर्षेण मार्पितवान् क्रियमानः सदा मया ।
 अनहंमाणः कैन्तियान् कर्मणस्तस्य तत्फलं । यस्य कर्मानुजीवन्ति सोके सर्वंधनुर्धुत ।
 स सत्यसन्धे सुकृते श्रीकामैर्निहत कथे । दिवि शक्र इव श्रेष्ठो महासन्तो महाबल ।
 स कथं निहत पार्थे चुरमत्स्यैर्व्या तिमि । क्षिप्रसत्य बलवान् वृद्धधर्माग्निर्मदं ।
 न यस्य विजयाकाङ्क्षी विषयं प्राथ जीवति । यद्वा नजघत् शब्दै जीवमानं कदाचन । १९
 ब्राह्मण्य वेदकामानाञ्च घोषय धनुष्मतां । अदीनं पुरुषव्याघ्रं श्रीमन्तमपराजितं ।
 नाहं मृत्ये हतं द्रोणे सिद्धिदिरदिक्रम । कथं सञ्जय दुर्लभंमनाष्टयशोषधत् ।
 पश्यतां पुरुषेन्द्राश्च समरे पार्थगेऽनधीत् । के पुरस्तादयुध्यन्त रचन्तो द्रोणमन्तिकान् ।
 के तु पश्चादवर्तन्त गच्छन्तो दुर्लभां गतिं । केऽरचन दक्षिणं चक्रं सर्वं के च महात्मन ।
 पुरस्तात् के च बीरस्य युध्यमानस्य सशुगे । के च तत्र तनून्मृज्जा प्रनीपं मृत्युमात्रजन् । २०
 द्रोणस्य समरे बीरा केऽकुर्वन्त परां गतिं । कश्चिन्नृगं भयाच्छन्दा चक्षिष्य व्यजहन् रणे ।
 वक्षितारस्तत शून्ये कश्चिन्नेका हत परैः । न स वृद्धमवत्रासाद्रणे द्रोण प्रदर्शयेत् ।
 परामथापदं प्राथ कथं स निहत परैः । शतदार्येण कर्तव्यं छच्छास्त्रापस्तु सञ्जय ।
 पराक्रमेक्षया शक्या तच्च तस्मिन् प्रतिष्ठितं । मुह्यते मे मनस्तात कथा तावन्निवर्त्यतां ।
 भूयस्तु लभ्यसंज्ञस्वा परिदृच्छामि सञ्जय । २१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणभियेकपर्वणि धृतराष्ट्रशोके नवमोऽध्याय ॥ ८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं वृष्ट्वा सूतपुत्र चच्छाकेनादितां भ्रमं । जये निराश पुत्राणां धृतराष्ट्राऽपतस्त्वितौ ।

तं विभंशं निपतित मिषिचु परिचारका । जलेनात्यर्थशोतेन बीजन्त पुण्यगन्धिना ।

पतितं चैनमालोक्य समन्ताद्भरतस्त्रिय । परिव्रज्यसंशाराजमसृग्भ्रैव पाणिभि ।

उत्याय चैनं मनकेराजान इधिवीतलात । आसन प्रापयामासुर्वाप्यकण्ठो बगङ्गना ।

आरुनं प्राथ राजा तु मूर्च्छंयाभिपरिभ्रुत । निशेष्टाऽतिष्ठत तदा वीज्यमान समन्तत । २२

स लब्धा मनके संशो वेपमानो महीपति । पुनर्गावलाणि स्तं पथं वृष्ट्वाश्चयातथ ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ य स उद्यध्रिवादिषो ज्योतिषा प्रणुदंस्तम । अजातशत्रुभायान्तं कर्म द्रोणादवार्तरयत् ।

प्रभिमविव मातङ्ग यथा कुह्लं तरस्त्रिनं । प्रसन्नवदनं वृष्ट्वा प्रतिदिरदगाभिनं ।

वाग्नितामङ्गभे यद्वदज्य प्रतिपूयथै । निजघान रणे बीरान् वीर पुरुषधत्तम ।

यो श्लेको हि महायाज्ञार्थं देहो रचतुषा । कृत्स्नं दुर्ध्याधनयत् धृतिमान् मत्स्यह्वर ।

चक्षुर्धे जये सप्तमिव्यासधरमञ्जुत । दान्तं वज्रमत लोके के शूराः समवारयन् । २३

के दुश्प्रथं राजानमिव्यासधरमंच्युतं । समसिदुर्ध्वरव्याप्तौ कौन्तेयं तत्र मामकाः ।
 तरसैवाभिपद्यथ ये वै द्रोणमुपाद्रवन् । यः करोति महत्कर्म शत्रूणां वै महावतः ।
 महाकाया महोत्साहो नागायुतसमो बले । तं भीमधेनमायान्तं के शूराः पथ्यवारयन् ।
 यदायाञ्जलदप्रथ्या रथः परमवीर्यवान् । पर्जन्य इव भीमसुसुमुत्तानप्रनीमिव ।
 विष्टजन् शरजालानि वर्षाणि मघवानिव । अत्रस्फूर्जन् दिग्मः सर्वास्तलेनिस्खनेन च ।
 चापविद्युत्प्रभो घोरो रथगुल्मत्रलाहकः । सनेमिघोपलनितः शरशर्यातिवन्धुरः ।
 रोपनिर्भितजोमूतो मनोऽभिप्रायशीघ्रग । रक्षातिगो वाणधरसुमुलः शोणितोदकैः ।
 संश्रावयन् दिग्मः सर्वा मानवैरन्तको यथा । भीमनिस्खनितो रौद्रेः दुर्व्याधनपुरोगमान् ।
 युद्धेऽभ्यविद्धद्विजयो गार्हपत्रैः शिलाशितैः । गाण्डोर्व धारयन् धीमान् कौदृगं वो मनस्तदा ।
 इपसमाधमाकाशं कुर्वन् कपिवरध्वजः । यदायात् कथमासीत् तदा पार्थं समीक्ष्य तं ।
 कश्चिद्गाण्डोवशब्देन प्रणश्य तत्र वै बलं । यद्मः स भैरवं कुर्वन् कुर्वन्तो मृशमभययात् ।
 कश्चिन्नापानुदत्तापास्त्रिपुभिर्भ्यो धनञ्जय । वानो मेघानिवाविध्यत् प्रावाच्छरवणानि च ।
 को हि गाण्डोवधन्वानं रणे सोढुं नरोऽर्हति । यमुपश्रुत्य सेनाये जनः सर्वा विदीर्यति ।
 यत्सेनाः समकल्पन्त यद्वीरानस्यूद्भयं । के तत्र नाजडर्द्राणं के लुद्राः प्राद्रवन् भयात् ।
 के वा तत्र तनूस्त्वक्ता प्रतीपं मृत्युमात्रजन् । अमानुपाणां जेतां युद्धेष्वपि धनञ्जयं ।
 न च वेगं सितायस्त्र संसृष्टिष्यन्ति मामकाः । गाण्डोवस्त्र च निर्घोषं प्राट्छन्ददनिःस्रजं ।
 विश्वकुसेनो यस्य यन्ता यस्य योद्धा धनञ्जय । अशक्यं स रथो जेतुं मन्वे देवासुरैर्गणितं ।
 सुकुमारो युवा शूरो दशनीयश्च पाण्डवः । मेधावी निपुणो धीमान् युधि सत्यवराकनः ।
 आरावं द्विपुत्रं कुर्वन् व्यययन् सर्वसैनिकान् । यदायाञ्जकुलो द्रोणं के शूराः पथ्यवारयन् ।
 आशोत्रिय इव क्रुद्धः सहदेवो यदाऽभ्ययात् । कदनं कर्ण्यं च्छत्रूणां येतायो दुर्जयो युधि ।
 आर्यव्रतसमो धञ्जुः क्षीमन्तमपराजितं । सहदेवं समायान्तं के शूराः पथ्यवारयन् ।
 यस्तु सौवीरराजस्य प्रमथ्य महतीं चमूं । आदत्त महिषीं भोजां काम्या सर्वाङ्गशोभनां ।
 सत्यं धृतिश्च शौर्यश्च ब्रह्मचर्यश्च केवले । सर्वाणि युयुधाने च नित्यानि पुरुषर्षभे ।
 यत्किञ्च सत्यकर्माणमदीनमपराजितं । वासुदेवसमं युद्धे वासुदेवादनन्तरं ।
 धनञ्जयोपदेशेन श्रेष्ठमिच्छस्वकर्षणि । पार्थेन समसत्पु कस्तं द्रोणापदारयत् ।
 वृष्णीनां प्रवरं वीरं शूरं सर्वधनुमतां । रामेण समसत्पु यशसा विक्रमेण च ।
 सत्यं धृतिर्यति शौर्यं ब्राह्म्यं चास्त्रमनुत्तमं । सत्वते तानि सर्वाणि तैलाक्षमिव केशवे ।
 तदेवं गुणसमं दुर्वारमपि देवतैः । समासाद्य महेश्वासं के शूराः पथ्यवारयन् ।
 पाद्मालपुत्तमं वीरमुत्तमार्भिजनप्रियं । नित्यमुत्तमकर्मभाणमुत्तमौजसमाहवे ।
 दुर्गं धनञ्जयहिते समानार्थानुत्थितं । यमवैश्रवणादित्यमहेद्रवणोपमे ।

१२०

१२१

१२२

१२३

१२४

१२५

महारथं समाख्यातं द्रोणाद्योद्यतमाहवे । त्यजन्तं तुमुचे प्राणान् के शूराः समवारयन् ।
 रकोऽपसृज्य चेद्विभ्यः पाण्डवान् च । समाश्रितः । धृष्टकेतुं समायान्तं द्रोणं कलं न्यवारयत् ।
 योऽवधीतं केतुमान् वीरो । राजपुत्रं दुरासदं । अपक्रान्तं गिरिद्वारं द्रोणात् कलमवारयत् ।
 स्त्रीपुंसघोरं नरव्याघ्रौ यः सवेदं गुणागुणान् । शिखण्डिनं याज्ञसेनिमखानमनसं युधि ।
 देवव्रतस्य समरे चेत्तं मृत्योर्ध्वं द्यात्मन । द्रोणायामिमुखं धान्तं के वीराः पर्यवारयन् ।
 दृष्टीनां प्रवरं शूरं वरं सध्वधनुर्भ्रतां । यस्मिन्नभ्यधिका वीरे गुणाः सर्वे धनञ्जयात् ।
 यस्मिन्नप्लाण्टि सत्यञ्च ब्रह्मचर्यञ्च सर्वदा । वासुदेवसमं बोधै धनञ्जयसमं बले ।
 तेजसादित्यसदृशं दृष्टस्त्विसमं मतौ । अभिमन्युं महात्मानं व्यात्साननमिवात्मकं ।
 द्रोणायामिमुखं धान्तं के शूराः समवारयन् । तरुणसुरवृषभञ्च, धौमद्रः परवीरहा ।
 यदाभ्यधावद्दे द्रोणं तदागीदो मनः कथं । द्रौपदेया नरव्याघ्रा । समुद्रमिव सिन्धवः ।
 यद्द्रोणमाद्रवत् सङ्घे के शूरास्तानवारयन् । ये ते दादमवर्षाणि कीडानुसृज्य वासकाः ।
 अस्वार्यमवसन् भीमे विभ्रते व्रतमुत्तमं । चक्षुश्चयः चक्षुदेवः चक्षुर्वर्मा च मानदः ।
 धृष्टद्युम्नात्तजा वीराः के तान् द्रोणादवारयन् । शतादिमिष्टं यं युद्धे सममन्यन्त दृष्टयः ।
 चेक्रिन्तानं मधेव्यासं कलं द्रोणादवारयत् । भ्रातरः पञ्च कैकेया धार्मिकाः सत्यविक्रमाः ।
 दम्भोपकसद्भाशा रक्तवर्षायुधध्वजाः । मातृव्यसु सुता वीराः पाण्डवानां जयार्थिनः ।
 तान् द्रोणं हनुमायातान् के वीराः पर्यवारयन् । यं योधयन्तो राजानो नाजयन् वारणावते ।
 यज्ञात्मानपि संरन्धान् जिघांसन्तो युधां पतिं । धनुर्भ्रतां वरं शूरं सत्यसन्धं महाबलं ।
 द्रोणात् कलं नरव्याघ्रं युयुत्सुं पर्यवारयत् । यः पुत्रं कामिराजस्य वाराणस्यां महारथं ।
 समरे स्त्रीपु सृध्यन्तं भङ्गेनापाहरद्रयान् । धृष्टयुधं महेव्यासं पार्थानां मन्त्रधारिणं ।
 युक्तं दुर्दोधानांयं यष्टं द्रोणस्यधाध च । निर्हृदन्तं रणे योधान् दारयन्तश्च सर्वशः ।
 द्रोणाभिमुखमायान्तं के शूराः पर्यवारयन् । उत्सङ्गं हव सङ्घं द्रुपदस्यास्त्वित्तमं ।
 शिरसिष्ठिनं शस्त्रगुप्तं के वा द्रोणादवारयन् । य इमां शृचिबी हृत्पत्ना चभवंत् परिवेष्येत् ।
 महता वधघोषेण मुष्यारिप्रो महारथः । दग्नायगेधानाजज्ञे खत्रयानान् सुदक्षिणान् ।
 निर्गन्तान् सर्वमेधान् पुत्रवत् पालयन्प्रगाः । गद्गाभ्रोतसु यावद्यः धिकताद्यायमेपतः ।
 तापयोर्भा ददौ वीर उग्रो नरसतोऽध्वरे । न पूर्व्यं भावरे चक्रुरिदं केचन मानवाः ।
 इतीदं पुत्रदुर्धवाः हने वर्याणि दुष्करे । पद्मनाभस्त्रिपु सोकेपु न तं संप्यासुषारिपु ।
 जानं वापि जनिद्यन्तं दिनीयद्यापि साम्पुतं । अन्यगौशीनराक्षेव्यादुरोमोडागमित्युत ।
 गर्तिं यत्न न धात्यन्ति गानुयाः सोकसाक्षिणः । तत्र भद्रारमायान्तं प्रैथ्यं कः समवारयन् ।
 विगतदृष्टं वद्यानोर्कं मत्स्यस्थानिषयातिनः । प्रेष्यन्तं समरे द्रोणं के योगाः पर्यवारयन् ।
 यदो दृकोदराज्यातो महायवपराज्जनः । रायायो रासधो वीरो यज्ञात्प्रम महद्भयं ।

१०

११

१२

१३

१४

१५

पार्थानां जयकामं तं पुत्राणां मन कष्टकं । घटाल्कचं महाकार्यं कलं द्रोणदवारयत् ।
 स्ते नान्ये च बहो येषामर्थाय सञ्चय । त्यकारः संयुगे प्राणान् किन्तेषामजितं युधि ।
 येषाञ्च पुरुषब्याघ्रं शार्ङ्गधन्वा व्यपाश्रयः । हितार्थी चापि पार्थानां कथं तेषां पराजयः ।
 लोकानां गुरुव्यर्थे लोकनाय सनातन । नारायणे रणे नायो नृणां दिव्यात्मवान्प्रभु ।
 यस्य दिव्यानि कर्माणि प्रवदन्ति मनीषिणः । तान्यहं कीर्त्तयिष्यामि भव्या स्वैर्वीर्यमात्मनः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणामिषेकपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

१००

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ शृणु दिव्यानि कर्माणि वासुदेवस्य सञ्चय । छतवान् यानि गोविन्दे यया नान्य पुमान् कश्चित् ।
 संवर्द्धता गोपकुले बालेनैव महात्मना । दिव्यापितं वलं बाहोस्त्रिपुलाकेषु सञ्चय ।
 उच्चैः श्रवस्तस्यवलं वायुवेगसमं जवे । जघान ह्यरात्रानं यमुनावनवाप्तिनं ।
 दानवं घोरकर्माणं गवां ह्यत्युजिवेत्यितं । हृत्पद्मपधरं बान्धे भुजाभ्यां निरुघान ह ।
 प्रलम्बं नरकं जम्भं पीठं वाऽपि महाधुरं । मुरझामरसद्वाभमवधीन् पुच्छरेचरः ।
 तथा कंसो महातेजा जरासन्धेन पालितः । विक्रमैशैव कृष्येन मगणः पातिगो रणे ।
 सुनामा रणविक्रान्तं सनयासौहिणीपतिः । भोजराजस्य मण्यो भ्राता कंसस्य वीर्यवान् ।
 बलदेवद्वितीयेन कृष्येनामिचघातिना । तरलो समरे दग्धः ससैन्यं शूरसेनराट् ।
 दुर्वासा नाम विप्रपितृनया परमकोपनः । आराधितः सदारेण स त्वास्त्रे प्रददौ वरान् ।
 तथा गान्धारराजस्य सुतां वीरः स्वयम्बरे । निर्जित्य शृयित्रीपानानावहतं पुच्छरेचरः ।
 शृष्ट्यभाषा राजानो यस्य जाता हया इव । रथे वैशहिके युक्ताः प्रतोदेन छत्रत्रयाः ।
 जरासन्धं महाबाहुमुपायेन जनार्दनः । परेण घातयामास समयासौहिणीपतिं ।
 चेदिराष्ट्रं विक्रान्तं राजसेनापतिं वली । श्रधे विवदमानञ्च जघान परशुवज्रतट् ।
 सौमं दैत्यपुत्रं खल्यं शाल्वगुप्तं दुर्गासदं । समुद्रकुक्षौ विक्रम्य पातयामास नाश्रुः ।

१०१

१०२

१०३

लज्जभक्त्या प्रमथोऽसमद्रार्थं लक्ष्मणीशरं । तस्मै सुविदितं गर्भं प्रत्यक्षमिव चागमं ।
 नानां विकसयुक्तस्यै मुद्गा युक्तस्य वा पुनः । कर्मणा मद्यते गर्भं हृषीकेशस्य मन्त्रय ।
 तथा गदस्य श्मश्रुय मधुघोऽय विदूरथः । अग्रावधोऽनिदुह्य चार्हदेष्यः । मगारणः ।
 उल्लुके निमग्नैव स्रिभोवभ्रुय बोध्यंवाग् । इयुय विदुयुधैव गमोकोऽयारिमेत्रयः ।
 एतेऽन्ये यत्नवन्नाय हृषिणीरोराः प्रहारिणः । कर्षसिन्ध्यापुत्रानोकं अयेयुः ममरे स्मिताः ।
 आह्वना हृषिणीरोरेण केमवेन महात्मना । ततः संश्रियते सर्वं भवेदिति मतिर्गमः ।
 मागायुतवलो वीरः कैलासमिखरोपमः । वनमासौ हृषी रामस्य च यजनाह्नः ।
 दमाङ्गः सर्वपितरं वायुदेवं दिजातय । अपि वा श्लेष पाण्डुनां योत्स्यतेऽर्थाय मन्त्रय ।
 स यदा तात मन्त्रयेत् पाण्डुवार्थाय मन्त्रय । न तदा प्रतिषेधाद्वा भविता तस्य कथन ।
 यदि श्म कुरवः सर्वे जयेयुर्नाम पाण्डवान् । वार्ष्णेयोऽर्थाय तेषां वै गृह्योष्णस्त्रमुत्तमं ।
 ततः सर्वान्धरव्याघ्रो हत्वा नरपतीन् रणे । कैरवांस्य महायाङ्गः कुनैय दद्यात् स मेदिनी ।
 यस्य यन्ता हृषीकेशो योद्वा यस्य धनञ्जयः । रघस्य तस्य कः महो प्रत्यनीको भवेद्रथः ।
 न केनचिदुपायेन कुरूणां दृश्यते जयः । तस्मात्ते सर्वमाचक्ष्य यथा युद्धमवर्तत ।
 अर्जुनः केशवस्यात्मा लक्ष्णेऽप्यात्मा किरीटिनः । अर्जुने विजयो नित्यं लक्ष्णे कीर्तिय मायती ।
 सर्वेष्वपि च लोकेषु बीभत्सुरपराजितः । प्राधान्येनैव भूयिष्ठममेयाः केशवे गुणाः ।
 मोहात्तु दुर्बोधनः लक्ष्यं यो न वेत्तो ह केशवं । मोहितो देवयोगेन मृत्युयामपुरस्कृतः ।
 न वेद लक्ष्यं दामार्हमर्जुनं चैव पाण्डवं । पूर्वदेवो महात्मानो नरनारायणत्वुभौ ।
 एकात्मानो द्विधाभूतौ दृश्येते मानुषैर्मुषि । मनसाऽपि हि दुर्हर्षैः सेनामेतां यमस्त्रिनौ ।
 नायचेतामिहेच्छन्तौ मानुपत्वाच्च नेच्छतः । युगलैव त्रिपर्यांभो लोकानामिव मोहनं ।
 भीमस्य च वधस्तात द्रोणस्य च महात्मनः । न ह्येव ब्रह्मचर्येण न वेदाध्ययनेन च ।
 न क्रियाभिर्न चाक्षेण मृत्योः कश्चिन्निवार्यते । लोकसम्भारिवतौ वीरौ हतास्त्रौ युद्धदुर्मदा ।
 भीमद्रोणौ हतौ शुक्वा किं नु जीवामि मन्त्रय । यान्तां श्रियमस्रयाम पुरा दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ।
 अथ तामनुजीवामो भीमद्रोणवधेन ह । मत्कते चायुनुप्राप्तः कुरूणामेव सन्त्रयः ।
 पक्षानां हि वधे सूत वञ्चायन्ते दृणान्वपि । अनन्तमिदमेथर्थं लोके प्राप्नो युधिष्ठिरः ।
 यस्य कोपान्धेष्वाभौ भीमद्रोणौ निपातितौ । प्राप्ताः प्रकृतितो धर्मो न धर्मो मामकान् प्रति ।
 क्रूरः सर्वविनाशाय कानोऽसौ नातिवर्त्तते । अन्यथा चिन्तिता ह्यर्था नरैस्तात मनस्विभिः ।
 अन्यथैव विपद्यन्ते देवादिति मतिर्गमः । तस्मादपरिहार्यैर्धैः सम्प्राप्ते ह्यक्ष उत्तमे ।
 अपरारण्ये दुस्त्रिन्धे यथाभूतं प्रसूय मे ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि दोषाभियेकपर्वणि छतराङ्गविभाषे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि सर्वं प्रत्यक्षदृशिवान् । यथा सञ्जयतद्दोषः सादितः पाण्डुदृश्यैः ॥

सेनापतिवं सम्प्राप्य भारद्वाजा महारथ । मथे सर्वस्व सैन्यस्य पुत्रं ते वाक्य तमवतीत् । ४२६
 यत् कौरवाणां मृत्युभादापयोगेयादनन्तरं । सेनापत्येन मां राजघ्नस्य सत्कृतवानसि ।
 सदृशं कर्षणस्तस्य फलमाप्नुहि भारत । करोमि कामं कनेऽद्य प्रष्टोष्य धये ऋषि ।
 ततो दुर्योधनो राजा कर्णेदु शासनादिभि । तमयोवाच दुर्द्धर्षमाचर्यै जयतां वरं ।
 ददांसि चेद्वरं मद्वा जीवधाहं युधिष्ठिरं । गृहीत्वा रथिनो अथै मत्समीपमिहामय ।
 ततः कुरूणामाचार्य्यं श्रुत्वा पुत्रस्य ते वचः । सेनां प्रहर्षयन् सर्वैर्मिदं वचनमब्रवीत् । ४२७
 धन्यः कुन्तीसुतो राजा यस्य पदणमिच्छसि । न वधार्थं सुदुर्द्धर्ष वरमन्यं प्रधाचषे ।
 किमर्थं ह्य नरव्याघ्र न वधं तस्य काङ्क्षसि । नाशंससि क्रियामेतां मन्यो दुर्योधन भुवं ।
 आहोस्वहृद्भर्षराजस्य देष्टा तस्य न विद्यते । यदिच्छसि त्वं जीवन्तं कुलं रक्षसि चात्मनः ।
 अथ वां भरतश्रेष्ठ निर्जित्यै युधि पाण्डवान् । राज्यं सम्यति दत्त्वा च सौभ्रावं कर्तुमिच्छसि ।
 धन्यः कुन्तीसुतो राजा सुजातञ्चास्य धीमत । अजातशत्रुता तस्य सत्यं यत् खिञ्चने भवान् । ४२८
 द्रोणेन त्वेवमुक्तस्य तव पुत्रस्य भारत । सदृशं नि द्यतो भावो योऽस्य नित्यं षडि स्थित ।
 नाकारो गूहितं शक्यो दृढस्थानिसनैरपि । तस्मान्तव सुतो राजन् प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ।
 बधे कुन्तीसुतस्यैवा नाचार्य्यं विजयो मम । इते युधिष्ठिरे पार्थो हन्यात् सर्वान् हि नो भुवं ।
 न च शक्या रणे सर्वैर्निहन्तुममरैरपि । य एव तेषां श्रेष्ठः स्यात् स एवास्मान् श्रेष्ठयेत् ।
 इत्यप्रतिज्ञो त्वानीते पुनर्द्युतेन निर्जितेन । पुनर्यस्यन्वयरथाय पाण्डवास्तमनुव्रता । ४२९
 सोऽयं मम जयो व्यक्तं दीर्घकालं भविष्यति । अतो न वधमिच्छामि धर्षराजस्य कर्तुमिच्छित् ।
 तस्य जिह्वामभिप्रायं ज्ञात्वा द्रोणोऽर्थतत्त्ववित् । तं वरं सान्तरं तस्मै ददौ सच्चिन्त्य बुद्धिमान् ।
 ॥ द्रोण उवाच ॥ न चेद्युधिष्ठिरं वीर पाण्डयत्यर्जुनो युधि । मन्यस्य पाण्डवश्रेष्ठमानोतं वशमात्मनः ।
 न हि शक्यो रणे पार्थः सेनैर्द्दवासुरैरपि । प्रत्युद्योतुमतस्मात् नैतदामर्षयाम्यहं ।
 अस्मदंशं स शिष्यो मे सत्यसूयंश्चास्त्रकर्माणि । तद्वृणु सुकृतैर्युक्तैकैकायनगतस्य ह । ४३०
 अस्वाणीन्द्राच्च रुद्राच्च भूयः स समवाप्रवान् । अमर्षितस्य ते राजन् ततो नामर्षयाम्यहं ।
 स चापकमतां युद्धात् येनोपायेन शक्यते । अपनीते तत पाप्यं घर्षराजो जितस्त्वया ।
 यद्वृणु हि जयस्तस्य न बधे पुरुषर्षभ । एतेन चाप्युपायेन यद्वृणुं समुपैष्यति ।
 अह गृहीत्वा राजान सत्यधर्षपरायणं । आनयिष्यामि ते राजन् वशमद्य न संशयः ।
 यदि स्यात्सति सङ्ग्रामे सुदुर्द्धर्षमपि मेऽप्यत । अपनीते नरव्याघ्रे कुन्तीपुत्रे धनञ्जये । ४३१
 फाल्गुनस्य रुसञ्जन् न हि शक्यो युधिष्ठिरः । यहीतुं समरे राजन् सश्रेरपि सुरासुरैः ।
 ॥ रुञ्जय उवाच ॥ सान्तरं तु प्रतिज्ञाते राज्ञो द्रोणेन नियमे । गृहीतं तममन्यत तव पुत्राः सुवालिनाः ।
 पाण्डवेषु च सापेवं द्रोणं जानाति ते सुत । ततः प्रतिज्ञास्वीर्यार्थं स मन्यो वज्रवीर्यवान् ।

मोहयित्वा ततः सैन्यं भारद्वाजं प्रतापवान् । दृष्टद्युष्यत्तं द्रुपे व्यधनविभितैः श्रैः ।
 स दिग्म सन्वैतो रुद्धा संवृथ्य समजिह्वगैः । पार्थेना यत्र तत्रैव मसृष्टे पाण्डुवाहिनीं ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणाणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि युधिष्ठिरपक्षप्रतिज्ञायां चयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ ततः स पाण्डवानीके जनयंस्तुमुक्तं महत् । व्यचरत् पूतनां द्रोणा दहन् दृढमिमानतः । १५
 निर्दहन्तमनीकानि सासादग्निनिवोत्थितं । दृष्ट्वा हस्कार्यं मुहुं समरुपन्त सञ्चया ।
 प्रतप्तं कथ्यत सञ्ज्ञे धनुषोऽस्थानुकारिणः । व्याधोपः शूद्रमुवेत्यर्थे विस्फूर्जितनिवाग्नेः ।
 रथिनः सादिनयैव नागानयान् पदातिनः । रौद्रा हस्तवता मुक्ताः संवृद्धन्ति स्र साधकाः ।
 नानयमान पर्वन्त्य सादितः शूचिसङ्घये । श्रमवर्षमिवावर्षन् परेषामवहङ्गयंः ।
 विचरन् स तदा राजन् सेनाः सञ्ज्ञोभयन् प्रभुः । वरूयामास सन्नासं शत्रवाणाममानुषं । १६
 तस्य विद्युदिवाभ्रेषु चापं हंसपरिष्कृतं । भ्रमद्रयासुदे तस्मिन् दृश्यते स्र पुनः पुनः ।
 स बीर सत्यवान् प्राज्ञो धर्मनिव्यः सदा पुनः । युगान्तकाले संकुटो रौद्रो प्रावक्ष्येयमदी ।
 श्रमवर्षेणप्रभवां क्रव्यादगणसङ्कुलां । दसौघैः सन्वैतः पूर्णां बीरदृष्टवापहारिणीं ।
 शोणितोदां रथावर्षां हस्तयत्तरोधवां । कत्रचोत्पलसंयुक्तां मांसपद्मसमाकुलां ।
 मैदोमञ्जालिखिन्नतनुषोपपरफेनिलं । सङ्ग्रामजलदापूर्णां प्रासमत्यसमाकुलां । १७
 नूनागायकलितां शरवेणौषवाहिनीं । शरीरदाससङ्घट्टो रथकच्छपसङ्कुलां ।
 उत्तमाङ्गोपलतटां निक्षिप्रस्रवसङ्कुलां । रथनागहृदोपेतां नानाभरणभृषितां ।
 महारथप्रतावतां शृभिरैर्णुर्धमातिनीं । महावीर्यवतां सञ्ज्ञे सुतरां भीरुदुस्तरां ।
 शरीरप्रतसन्वाधां कङ्कटप्रनिषेवितां । महारथसहस्रणि नयन्ती यमसादनं ।
 शूद्रव्यालसमाकीर्णैः प्राणिराजिनिषेवितां । क्षिप्रच्छत्रमहाहंसैः मुकुटाण्डजषेवितां । १८
 चक्रकूर्माङ्गदानकां शरसुद्रस्रपाकुलां । चलस्रभट्टगालानां घोरसङ्घैर्निषेवितां ।
 निहतान् प्राणिनः सञ्ज्ञे द्रोणिन वलिना रणे । वहन्तीं पिडलोकाय श्रतमो राजसत्तमः ।
 शरीरप्रतसन्वाधां देवशैवालपादकां । शरीरमदत्तैः शूद्रजन्तुः श्लोकैः शयजङ्घिनीं ।
 तजैयन्तमनीकानि तानि तानि महारथं । सर्वतोऽभ्यद्रवन्नेाणं युधिष्ठिरपुरोगमा ।
 तानभिद्रवतः शूरास्त्रावका दृढ विक्रमाः । सवैतः प्रथमदहन्त तदभूलौमइयं । १९
 श्रतमायम्बु मङ्गुतिः सद्यदेवं समद्रवत् । सनिपन्तृष्वज्जरथं विव्याध निमित्ते श्रैः ।
 तस्य माद्रीसुत केतुं धनुःस्रतं हयानपि । नातिकुह्रः श्रैःश्लिला पश्या विव्याध सौवर्षं ।
 सौवर्षस्रगंदा स्रद्ध प्रवच्छन्द रथोत्तमात् । स तस्र गदया गगान् रयात् स्रननगतपत् ।
 ततस्तौ विरथौ राजन् गदाससौ नदावधौ । पिकीडडरणे श्रैः सद्रङ्गाविव पर्वणैः ।
 द्रोण पद्मावराजानं विद्धा दमभिराश्रुगैः । नडभिलेन चाम्यत नं विव्याध ततोऽधिकैः । २०
 विविभ्रतिं भीमसेना विभ्रत्या निमित्तेः श्रैः । विद्धा नाकल्पपदोरस्रदहन्निवाभवत् ।

भ्यामित पुनश्चान्तामाधूतं पुनश्चित्यतं । चर्षनिस्त्रिंशयोरराजन् निर्विभेषमदृश्यत ।
 स पौरवरयस्त्रेभामाभ्युद्य सद्दसा नदन् । पौरवं रथमाख्याय केव्रपचे पराभ्युद्यन् ।
 जघानास्य पदा स्तनस्त्रिंशत्पातयन् ध्वजं । विबिम्बाभोगनिधि ताव्यंस्त्रिंशत्पदा चित्पत् ।
 तमागलितवेदान्तं ददृशुः सर्वपाथिवाः । उवाचमिव सिंहेन पात्यमानमचेतनं ।
 तमाञ्जुनिवधं प्राप छव्यनाणमनायवत् । पौरवं पतितं दृष्ट्वा नाम्बुधत जयद्रथ ।
 स वद्विष महाराज किञ्चिद्विषोयतञ्जालवत् । चर्षं चादाय खड्गञ्च नदन् पर्यपतद्रथात् ।
 तत सैन्धवमालोक्य कार्ष्णिहृत्पुत्रं पौरव । उवाच पात रथात्तूष्णं श्येनवक्षिपपात च ।
 प्रासपद्विंशतिस्त्रिंशत्पदाभ्युद्यन् । सम्यचेदितान् । चिच्छेदाथासिना कार्ष्णिं शर्षणा संहरोथ च ।
 सन्दर्शयित्वा सैन्यानां स्वबाहुबलमात्मन । तमुद्यम्य महाखड्गं चर्षं चाय पुनश्चञ्चो ।
 दृष्ट्वा चक्षुः दायदादं पितुरत्यन्तवैरिणं । ससाराभिमुखं शूरां शार्ङ्गद्वयं कुञ्जरं ।
 तौ परस्परमावाच खड्गदन्तनखायुधौ । दृष्टवन् संप्रजह्वाते व्याघ्रकेपरिष्ठाविव ।
 सत्यातेष्वमिषतेषु निपातेष्वमिषतेषु । न तथोरन्तरं कश्चिद्दृश्यं नरविंशयोः ।
 श्वचेषोर्षनिर्हादं श्लान्तरनिदर्शनं । बाह्यान्तरनिपातश्च निर्विशेषमदृश्यत ।
 बाह्यान्तरान्तरे चरन्तौ नार्गमुत्तमं । ददृशते महात्मानौ सपत्नविव पर्येतौ ।
 ततौ विचिपतः खड्गं सौमद्रस्य यश्चस्त्रिनः । शरावरणपचान्ते प्रजहार जयद्रथः ।
 रूक्षारवान्तरं सकलस्त्रिन् चर्षेपि भारत । सिन्धुराजवैरोद्धतं सौभज्यत महानवि ।
 भग्नमाज्ञाय निस्त्रिंशत्सोऽवपुत्र्य पदानि पटः । शूद्रशयन निमेषेण खरथं पुनरास्थित ।
 तं कार्ष्णिं समरान्मुक्तमास्थितं रथमुत्तम । सहिता सर्वराजानः परिवद्म समन्तत ।
 ततश्चर्षं च खड्गञ्च समुत्तचित्य महावन् । तनादाञ्जुनदायादः प्रेचमणो जयद्रथं ।
 सिन्धुराज पराजित्य सौभद्रः परवीरहा । तापयामास तक्षैर्भुवनं भास्करो यथा ।
 तस्य सर्वार्थोर्षा शक्तिः प्रथमं कनकभूषणं । चिचेप सनरे घोर्षं दीक्षामप्रिस्त्रिंशत्पदा ।
 तानवपुत्र्य जघाह विक्रोमं चाकरोदपि । वैततयो यथा कर्षिः पतन्तमुरगोत्तमं ।
 तस्य लाघवम ज्ञाय सन्नश्चामिततेजसः । सहिता सर्वराजानः सिंहेनादमयानदन् ।
 ततस्तानेव शब्दय सौभद्रः परवीरहा । भुमोच भुजवोर्ध्वेय वैदूर्ध्वविक्रताजिरां ।
 सा तस्य रथमावाच निर्मुक्तमुज्जगोपना । ऊपालस्तं शब्दस्य रथाश्चैनमपतयत् ।
 ततो विराटद्रुपैः दृष्टकेतुर्धुधिष्ठिरः । सात्किन्दि कैकयो भामो दृष्टद्युधमिष्विष्टिभौ ।
 यमौ च द्रोणदेयाय साधुषाभिति चुक्रुशुः । वाणशब्दास्य विविधां सिंहनादाय पुष्कलाः ।
 प्रादुरासन् दृश्यन्त सौभद्रमपलायिनः । तन्नाम्बुधन्त पुत्रास्ते श्वचेर्षिजयवचणः ।
 श्येनं सहसा सर्वं समन्तान्निमित्तैः शरैः । श्रम्याकिरून् महाराज जवदा इव पर्येतं ।

१११

११०

१११

११०

१११

११०

तेषाञ्च मियमन्विच्छन् द्यूतस्य च पराभवं । आर्त्तायनिरमिच्छन्नः क्रुद्धः सौभद्रमभ्ययात् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे षट्पदशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ धतराष्ट्र उवाच ॥ बहूनि भुवि चित्राणि दन्द्युद्धानि सञ्जय । त्वयोक्तानि निगम्याहं स्पृहयामि वचस्पृण ।

आश्चर्यमभूत् लोकेषु कथयिष्यन्ति मानवाः । कुहूणां पाण्डवानाञ्च युद्धं देवासुरोपमं ।

न हि मे हस्तिरस्त्रीश्च शृण्वतो युद्धमुत्तमं । तस्मादार्त्तायनेर्दुःखं सौभद्रस्य च शंस मे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ सादितं प्रेत्य धनार्त्तं शल्य सर्व्यायसी गदां । स्फुटिष्य नदन् क्रुद्धः प्रचस्कन्द रथोत्तमात् । १७

तं दीप्तमिव कालाम्निं दण्डहस्तमिवान्तकं । जनेनाभ्यपतङ्गीमः प्रगट्वा महतीं गदां ।

सौभद्रोऽप्यर्शनाप्रख्यां प्रगट्वा महतीं गदां । एङ्गेहीत्यत्रयीच्छल्यं यद्वाङ्गीमेन वारितः ।

वारयित्वा तु सौभद्रं भोमसेन, प्रतापवान् । शल्यमासाद्य समरे तस्मै गिरिरिवाचत्, ।

तथैव मद्राजोऽपि भीमं दृष्ट्वा महाबल । सवाराभिमुखसूर्यं शार्दूलस इव कुञ्जरं ।

ततस्तूर्यनिनादस्य शङ्कानाञ्च सहस्रशः । सिंहनादस्य सञ्जमे भेरीणाञ्च महाखेनः ।

पश्यतां शतशो ह्लाषीदन्योऽन्यमभिधावतां । पाण्डवानां कुहूणाञ्च साधुसाध्विति निःस्वन ।

न हि मद्राधिपादस्य सर्वराजसु भारत । सोढुमुखहते वेगं भोमसेनस्य संयुगे ।

तथा मद्राधिपस्यापि गदावेगं महात्मनः । सोढुमुखहते लोके युधि कोऽन्या दृकोदरात् ।

पट्टैर्जाम्बूनदैर्बद्धा यभूव जनहृषिणी । प्रजज्वाल तदा विद्धा भीमेन महतीं गदां ।

तथैव चरतो मार्गान् मण्डलानि च भागश । महाविद्युत्प्रतीकाशां शन्यस्य शृगुभे गदा ।

तो हृष्याविव नर्दन्तौ मण्डलानि विधेरतः । आवर्त्तितगदाशृङ्गावुभौ शन्यदृकोदरौ ।

मण्डलावर्त्तमार्गेषु गदाविहरेणेषु च । निष्विधेपमभूद्युद्धं तयोः पुहृपसिंहयोः ।

ताडिता भोमसेनेन शल्यस्य महती गदा । साग्निज्वाला महारौद्रा तदा हृष्यमशोभ्यत ।

तथैव भोमसेनस्य द्विपताऽभिहतागदा । वर्षाप्रदोषे खयोतैर्दृतेना दृचद्वाचसौ ।

गदा चित्रा तु समरे मद्रराजेन भारत । ध्योमदीपयमाना सा सृष्टजे पावकं मुहुः ।

तथैव भोमसेनेन द्विपते प्रेषिता गदा । तापयामास तल्लेन्यं महोक्त्वा पततो धर्या ।

ते वैवोमे गदे श्रेष्ठे रुमासाद्य परस्तरं । श्वन्धौ नागकन्धेव रुष्टजाते विभावसुं ।

नखैरिव महाव्याधौ दन्तैरिव महागजौ । तो विचरत्तुरासाद्य गदाव्याध्या परस्तरं ।

ततो गदाव्याभिहतौ क्षणेन रुधिरोचितौ । ददृशाते महात्मानौ पुष्पयाविव किंशुकौ ।

शृश्रुवे दिक्षु मर्षासु तयोः पुहृपसिंहयोः । गदाभिघातमंहादः शकाशनिरयोयमः ।

गदया मद्रराजेन सण्ददित्वासाद्यत । साकष्यत तदा भीमो मियमान इवाचत् ।

तथा भीमगदविगेषाद्यमानो महाबल । धैर्यान्मद्राधिपस्यैव वक्षैरिव गिरिधतः ।

अपेततुष्पहावगौ स्फुटितगदावुभौ । पुनरन्तरमार्गस्यैव मण्डलानि विधेरतः ।

अद्यात्पुत्र्य पदान्द्यष्टौ सन्निपत्य गजांविष । सहसा लोहदण्डाभ्यामन्योऽन्यमभिजत्रतुः ।

तौ परस्परवेगाच्च गदाभ्याञ्च भृशहतौ । युगपत् पेततुर्वीरौ चित्ताविद्ध्वजाविव ।

ततो विह्वलमानं तं निःश्वसन्तं पुनः पुनः । शस्त्रसभ्यपतन्तूर्णं कृतवर्षां महारथः ।

दृष्ट्वा चैनं महाराज गदयाऽभिनिषीदितं । विचेष्टन्तं घघा नागं मूर्च्छंयाऽभिपरिभुतं ।

ततः खरथमारोप्य मद्राणामधिपं रणे । अपोवाहं रणानूर्णं कृतवर्षां महारथः ।

चोववद्विह्वलो वीरो निमेषात् पुनरुत्थितः । भीमोऽपि सुमहाबाहुर्गदापाणिरदृश्यत ।

ततो मद्राधिपं दृष्ट्वा तव पुत्राः पराङ्मुखं । सनागपत्स्यथरथाः समकल्पन्त मारिषः ।

ते पाण्डुरैरर्धमानास्त्रावका जितकाशिमि । भीता दिशोऽन्यपद्यन्त वान्तनुज्रा घना इव ।

निर्मन्थित्य पाण्डवेयास्तान् धातैरापान महारथाः । व्यरोचन्त रथे राजन् द्योयमाना इवाग्रयः ।

सिंहनादान् भृशं चक्रुः शृङ्गान् दभुष्य चर्षिताः । भेरोद्य वादयामासुर्ददङ्गास्थानकैः स्रष्टुः ।

इति श्रीमहाभारते श्रेणपर्वणि देणाभिषेकपर्वणि शच्यापथाने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तदलं सुमहदीर्घं तदीयं प्रेत्य वीर्यवान् । दधारैको रणे राजन्तुषसेनोऽस्त्रमायया ।

शरा दशदिशो मुक्ता वृषधेनेन संयुगं । विचेरुस्ते विनिर्मिथ्य नरवाजिरथद्विपान् ।

तस्य दीप्ता महावाणा विनिस्त्रेहः सहस्रशः । भानोरिव महाराज घर्षकाले मरोचयः ।

तेनाहिता महाराज रथिन् सादिनस्तथा । निपेतुर्बुध्यां सहसा वातभर्मा इव द्रुमाः ।

दयौघांश्च रथौघांश्च गजौघांश्च महारथः । अपातयद्रेणे राजञ्छंतशोऽप्य सहस्रशः ।

दृष्ट्वा तमेकं समरे विचरन्तमभोतवत् । संहिता, सर्वराजानः परिव्रजु समन्ततः ।

नाकुलिम्बु शतानीको वृषधेनें समभ्ययाते । विव्याध दशभियैर्न नाराचैर्षर्षंनेदिमि ।

तस्य कर्णात्मजयापं क्लिप्ता केतुमपातयत् । तं भ्रातरं परीक्ष्य तो श्रौपदेयाः समभ्ययुः ।

कर्णात्मजं शरमातैश्चकुद्याद्दृश्यमञ्जसा । तानुदन्तोऽभ्यधावन्त श्रेणपुत्रमुखा रथाः ।

ह्लादयन्तो महाराज श्रौपदेयान् महारथान् । शरैर्नानाविधैस्त्रैर्ण पर्वतान् जलदा इव ।

तान् पाण्डवाः प्रत्यगृहंस्त्रिरताः पुत्रगृह्णिनः । पाञ्चालाः कैरुया मत्स्याः सञ्जयाथोचतायुधाः ।

तद्गृहमभवद्द्वारं सुमहद्वोमहर्षणं । त्वदीयैः पाण्डुपुत्राणां देशानामिव दानवैः ।

एवं युयुधिरे वीराः संरन्धाः कुरुपाण्डवाः । परस्परमुदीचन्तः परस्परकृतागधः ।

निषां ददृशिर कोपात् वपुंथ्यमिततेजसां । युयुस्मान्निवाकामे पतचिवरभोगिनां ।

भीमकर्णरूपद्रेणद्रौणिपापतथात्यकैः । वभासे च रणेद्विशः कालस्यैवं दवेदितः ।

तदासीत् तुमुलं युद्धं निघ्नतामितरेतरं । महाबलानां बलिभिर्दानवानां घघा सुरैः ।

ततो युधिष्ठिरानीकमुदीनार्णवनिखनं । त्वदीयमवधीत् सैन्यं सम्प्रद्रुतमहारथं ।

तत् प्रभवं बले दृष्ट्वा श्चुभिर्यश्वविचनं । श्वलं द्रुतेन वः शूरा इति श्रेणोऽभ्यभाषत ।

ततः शोणहयः कुह्यतुर्दैन इव द्विपः । प्रविश्य पाण्डवानीकं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ।

तमविथिच्छित्तैर्वाणैः कर्कषयैर्युधिष्ठिरः । तस्य द्रोणो धनुश्चित्वा तं द्रुपं समुपाद्रवत् ।
 चक्ररचं कुमारस्तु याज्ञात्ताना यशस्कर । दधार द्रोणमायान्तं वेलेव मरितो पतिं ।
 द्रोण निवारितं दृष्ट्वा कुमारेण दिजर्षभं । सिंघनादरवो घ्रासीत् साधुसाधिति भापितं ।
 कुमारस्तु ततो द्रोण सायकेन महाह्वये । विद्याधोरसि संकुहं सिंघवच नदग्राह्यं ।
 सवार्थं तु रणे द्रोणं कुमारस्तु महाबल । शरैरनेकसाहसै हतसप्तो जितक्रमः ।
 तं शूरमार्थप्रतिनं मन्वास्त्रहतनिश्चयं । चक्ररचं परामृद्रात् कुमारं दिजपुङ्गवः ।
 स मथं प्राप्य केत्यानां सर्वैः प्रविचरन् दिग्मः । तत्र सैन्यस्य गोप्तासीत् भारद्वाजो दिजर्षभ ।
 शिखण्डिनं द्वादशभिर्विश्रय्या चोत्तमौजसं । नकुलं पञ्चभिर्विद्ध्वा सहदेवस्य सप्तभिः ।
 युधिष्ठिरं द्वादशभिर्श्रोपदेयास्त्रिभिस्त्रिभिः । सात्यकिं पञ्चभिर्विद्ध्वा मत्स्यस्य दशभिः शरैः ।
 यचोभयद्वये योधान् यथामुख्यमभिव्रवन् । अभ्यवर्त्तत सम्येषु कुन्तोपुत्रं युधिष्ठिरं ।
 युगन्धरस्ततो राजन् भारद्वाज महारथं । वार्यामास संकुहं वारोद्धूतनिवार्यवं ।
 युधिष्ठिरं स विद्ध्वा तु शरैः सक्ततपर्वभिः । युगन्धरन्तु भलेन रथनीडादपातयत ।
 ततो विराटद्रुपदेा कैकेया सात्यकि शिवि । व्याघ्रदत्तस्य पाञ्चाल्य सिंघसेनस्य वीर्यवान् ।
 एते चान्येभ्य बहव परीप्ततो युधिष्ठिरं । श्रावत्रुस्तस्य पत्न्यां किरन्त सायकान् बह्वन् ।
 व्याघ्रदत्तस्य पाञ्चालो द्रोणं विशाध मार्गणैः । पञ्चाशसि शितैराजंस्तत उच्चक्रुशुर्जना ।
 तस्मिन् सिंघसेनस्तु द्रोणं विद्ध्वा महारथं । प्राहसत् रुहषा हृष्टस्तामयन् वै महारथान् ।
 ततो विस्त्रास्य नयने धनुर्जामवमृज्य च । तलशब्दं मरुत् कृत्वा द्रोणं समुपाद्रवत् ।
 ततस्तु सिंघसेनस्य शिरः कायात् सकुण्डलं । व्याघ्रदत्तस्य चाक्रम्य भस्माभ्यामाहरदली ।
 तान् प्रमृज्य शरप्रतै पाण्डवाना महारथान् । युधिष्ठिररथाभ्यामे तस्यौ मृत्युरिवान्तक ।
 ततोऽभवत्साशब्दे राजन् यौधिष्ठिरे बले । हतो राजेति योधानां समीपस्य धतप्रते ।
 श्रुत्वा नू नैनिकास्त्रच दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रमं । अथ राजा धात्तैराश्र कृताथै वै भविष्यति ।
 अस्मिन् मुहूर्त्ते द्रोणस्तु पाण्डवं मृत्युं क्षपितं । आगमिष्यति नो नूनं धात्तैराश्रस्य संयुगे ।
 एवं सञ्जल्पतां तेषां तावकानां महारथ । आयाज्जवेन कौन्तेय रथधोषेण नादयन् ।
 शोणितोदां रथावर्त्तां कृत्वा विमरुने नदीं । शूरास्त्रिवपुसक्रीणा भेतकृत्वापहारिणो ।
 ता शरैरधमहाफेनां प्रासमस्यमनाकुलां । नदीमुत्तीर्य वेगेन कुहून् विद्राव्य पाण्डव ।
 तत किरीटी सवसा द्रोणानीकमुपाद्रवत् । छादयन्निपुजालेन महता भोहयस्त्रिय ।
 शीघ्रमथस्यतो वाणान् मन्दधानस्य चानिगं । नान्तरं चतुर्बे कथित कौन्तेयस्य यशस्त्रिनः ।
 न दिशो नान्तरिचक्ष न शौर्भेव च भेदिनी । अद्रुश्यत महाराज वाणभृता इवामवन् ।
 नादृज्यत तदा राजंशस्य किञ्चन धंयुगे । वाणान्धकारे मरुति कृते गाण्डीवधक्त्वा ।
 सूर्ये चाक्षमनुप्राप्ते रजसा चाभिधंष्टते । नाश्चायत तदा श्रुत्वां सुहृद्य च कथयत ।

ततोऽवहारं चकुर्वन् द्रोणदुर्व्याधनादथ । तान् विदित्वा पुनस्त्वस्तानयुद्धमनस परान् ।
स्त्वान्यनोकानि धीमस्तु धनकैरवहारयत् । ततोऽभितुष्टु पार्थ प्रहृष्टा पाण्डुहृष्टया ।
पाञ्चाजाय मनोज्ञाभिर्भागिभिः सुखंनिवर्षय । एवं स्वशिविरं प्रायोज्जिता धनून् धनञ्जय ।
शुभ्रतस्तस्य सैन्यानां मुदितो वै सकेशव ।

सुधारगन्धर्वकंसुवर्णरुधैर्वज्रप्रवालस्फटिकैश्च मुखैः । चित्रे रथे पाण्डुसुतो वभासे नलत्रचित्रे वियतीव चक्र ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणामियेकपर्वणि अर्जुनत्रये पौद्गोऽध्याय ॥ समाप्तश्च द्रोणामियेकपर्व ॥ १६ ॥

॥ अथ संशप्तकवधपर्व ॥

॥ इन्द्रय उवाच ॥ ते सेने शिविरं गत्वा न्वविशेतां विद्यापते । यथाभागं यथान्यार्थं यथागुल्फश्च सर्व्वम् ।
ह्लावावहारं सैन्यानां द्रोण । परमदुर्गना । दुर्व्याधनमभिप्रैव्यु सशोडमिदमवतीत् ।
उक्रमेतन्नया पूर्वं न तिष्ठति धनञ्जये । शशो यद्वीर्यं सङ्ग्रामे देवैरपि युधिष्ठिर ।
इति तद्भ्रं प्रपतता हत पार्थेन संयुगे । माविशद्भुविषोमद्यमजेषौ क्षणपाण्डवौ ।
अपनीते तु योगेन केनचिच्छेत्तत्राहने । तत स्थिति ते राजन् वशमद्य युधिष्ठिर ।
कश्चिदाह्वयतां रुद्धो देशमन्य प्रकथं तु । तमजिता न कौन्तेयो निवर्त्तत कथञ्चन ।
एतस्मिन्नन्तरे शून्ये धर्मराजमहं नृप । यद्विद्यामि चमूं भित्त्वा हृष्टदुःखस्य पश्यत ।
अर्जुनेन विदीनस्तु यदि नोत्सृजते रणं । मामुपायान्तमालोक्य न्यहीत विद्धि पाण्डवं ।
एवमेव नृहाराज धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । समानेयामि वगणं वशमद्य न संशय ।
यदि तिष्ठति सङ्ग्रामे मुद्गर्त्तमपि पाण्डव । तमानयामि सङ्ग्रासादिजयात्तद्विमिष्यते ।
॥ इन्द्रय उवाच ॥ द्रोणस्य तद्वच श्रुत्वा चिगर्त्ताधिपतिस्तथा । भ्रातृभिः सहिता राजन्निदं वचनमब्रवीत् ।
वयं विनिष्ठता राजन् सदा गाण्डीवधन्वता । अनागस्त्रपि चागच्छादस्मासु भरतर्षभ ।

१०

११

१२

१३

१४

ते वयं स्मरमाणस्तान् विनिकारान् शृथन्विधान् । क्रोधाग्निना दक्षमाना नृशे महि सदा निशि ।
स ने दिश्यास्तस्यपन्नयुधुविषयमागत । कर्त्तारं स्म वयं कर्म यदिकीर्षाम हृद्गत ।
भवतश्च प्रियं पत्न्यादस्माकञ्च यशस्करं । वयमेनं हनिष्यामो निष्कन्दार्थेऽधनादहि ।
अद्यास्त्राकुंभा भूमिरविगर्त्ताऽथ वा पुन । सत्यं ते प्रतिज्ञानोमो नैतन्मिष्या भविष्यति ।
एवं सत्परापेक्षायाः सत्यवर्षा च भारत । सत्यप्रतय सत्यपुः सत्यकर्षा तथैव च ।
रुहिता भ्रातरं पश्य रथानामयुतेन च । न्ववर्त्तत महाराज ह्लावा प्रपयमाहवे ।
मालवशृङ्गिकेरथ रथानामयुतैस्त्विमि । सुशर्मा च नरव्याघ्रं विगर्त्तं प्रखलाधिप ।
भावलकैर्जलित्वैश्च रुहितो मद्रकैरपि । रथानामयुतेनैव शोऽगमत् भ्रातृभिः सह ।
मानाजन्पदेभ्यश्च रथानामयुतेन च । समुत्थितं विमिष्टानां प्रपयार्थमुपागमत् ।
ततोऽव्यनममानाय ह्लावा रुधैः शृङ्गकृ शृङ्गकृ । शृङ्गकृ कुम्भीराणि चित्राणि कवचाणि च ।

ते च बद्धतनुगणा घृताकाः क्षुश्वीरिणः । सौर्वीमिखलिनी वीराः महस्वगतदक्षिणा । १८
 यज्वान पुच्छिणो लोक्याः कृतकृत्यास्तनुव्यमः । धेच्छ्रमाणास्त्रदाऽत्मानं यमशा विजयेन च ।
 ब्रह्मचर्यश्रुतिमुखैः क्रतुभिश्चातदक्षिणैः । प्राथ्य लोकान् सुयुद्धेन चिप्रमेव विद्यासव ।
 ब्राह्मणशंसर्पयित्वा च निष्कन्दत्वा प्रयक् प्रयक् । गाद्य वार्षाधि च पुनः समाभाय परस्वरं ।
 प्रज्वाल्य क्षण्यवर्त्मानमुपगम्य रणे व्रतं । तस्मिन्नग्नौ तदा चक्रुः प्रतिज्ञां दृढनिश्चयाः ।
 गृह्णतां सर्वभूतानामुषैर्वाचो वभाषिरे । धृतां धनञ्जयवधे प्रतिज्ञाञ्चापि चक्रिरे । १९
 ये वै लोकान्यानृतिनां ये च वै ब्रह्मघातिनां । मद्यपस्य च लोका ये गुरुदाररतस्य च ।
 ब्रह्मस्वहारिणश्चैव राजपिण्डापहारिणः । शरणागतं वा त्यजतो याचमानं तथा व्रतः ।
 अगारदाहिनाश्चैव ये च गां निव्रतामपि । अपकारिणाश्च ये लोका ये च ब्रह्मद्विषामपि ।
 स्वभार्यामृतकालेषु यो मोहादोभिमगच्छति । आहूमेयुनिकानाश्च ये चाप्यात्मपाकारिणां ।
 न्यासापहारिणां ये च श्रुतं नाशयताश्च ये । क्लोवेन युध्यमानानां ये च दीनानुधारिणां । २०
 नास्तिकानाश्च ये लोका येऽग्निमाहपरित्यजं । तानानुयायुषे लोकान् ये च पापकृतामपि ।
 यद्यहत्वा बंध सर्वं निवर्त्तंम धनञ्जयं । तेन चाभ्यर्हितास्तामोद्भवेमहि पराङ्मुखाः ।
 यद्विलसुरारं लोके कर्म कुर्याम संयुगे । दृष्टान् लोकान् प्राप्नुयाम वधमद्य न संग्रयः ।
 स्वमक्रा ततो राजंशोभ्यवर्त्तन्त संयुगे । आह्वयन्तोऽर्जुनं वीराः पित्रजुषां दिशं प्रति ।
 आह्वतस्तेनैरव्याप्त पार्थ परपुरञ्जयः । धर्मराजमिदं वाक्यमपदान्तरमत्रवीतुः । २१
 आह्वतो न निवर्त्तयमिति मे प्रतमादिनं । संग्रहकाय मां राजन्नाह्वयन्ति महामृडे ।
 स्य च भ्रातृमि सार्द्धं सुमर्माह्वयते रणे । वधाय सगणस्यास्य मामनुशातुमर्हसि ।
 नैतच्छक्नोमि संघोढुमाङ्गलं पुरुषर्षभ । सत्यं ते प्रतिजानामि हतान् विद्धि परान् युधि ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुतन्ते तत्त्वतस्त्रात वद्भ्रूणेन चिकीर्षितं । यथा तदनुतं तस्य भवेत्तत् लं समाचर ।
 श्रेणो हि वचवान् शूरः कृतास्वयं जतश्रमः । प्रतिज्ञातस्य तेनैतत् यद्यथं मे महारथ । २२
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ अयं वै सत्यजिद्राजश्च त्वां रक्षिता युधि । प्रियमाणे तु पाशुलो नाचार्यं कामसासति ।
 शते तु पुरुषयोधे रणे सत्यजिति प्रभोः । सर्वैरपि समेतैर्वा न स्यातस्यं कथञ्चन ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ अनुशातस्ततो राजा पत्न्यैकस्य फाल्गुनः । प्रेम्णा दृष्टय वक्रधा ह्याग्निपुत्रस्य योगिताः ।
 विधायैवं त पार्थस्त्रगतान् प्रत्ययाद्दृष्टी । क्षुधितः क्षुधितापार्थं मिदो मृगगणानिव ।
 ततो दौर्बोधं मेत्वं मुदा परगया युतं । शनैर्ऽर्जुनं धर्मं क्रुद्धं धर्मराजस्य निपद्ये । २३
 ततोऽग्न्यान्वेन ते धेमे समाजगन्तुरोत्सवाः । गङ्गापरप्यैरिगेन प्राहृषीवोत्यनोदके ।
 इति श्रीमहाभारते श्रेणपार्थेण संग्रहकवधपर्वणि धनञ्जयवधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः संग्रहका राजन् सभे देवे व्यवस्थिताः । व्यूषामोक्तं रथैरेव चन्द्राकारं मुदा युताः ।
 ते किरौटिनमाद्यान् दृष्ट्वा रथेषु मारिय । उदकोशपरव्याघ्राः शब्देन महता तदा ।

स शब्दं प्रदिश सर्वान् दिशं खड्गं समाहृणोत् । आहृतवाच लोकाश्च नासीत्तत्र प्रतिस्त्रज ।
 सोऽतीवसम्प्रहृष्टोऽस्तानुपलभ्य धनञ्जय । किञ्चिदभ्युत्स्रयन् कृष्णमिदं वचनमब्रवीत् । ७१४
 पश्यैतान् देवकीमातर्मुमूर्षून्ध संयुगे । श्वाहृत्सैर्गर्भकामेव रोदितव्ये प्रहर्षिताम् ।
 अथ वा हर्षकालोऽयं त्रैगतां नामसञ्चय । कुनैर्दुर्वावापानं चि लोकांन् प्राश्ल्यन्धनुस्तमान् ।
 एवमुक्त्वा महावाङ्महधीर्केशं ततोऽञ्जुन । आसषाद रणे ब्रूढां चिगर्तानामनीकिनी ।
 स देवदत्तमादाय शङ्खं ह्यमपरिष्कृतं । दक्षी वेगेन महता घोषेणापूरयन् दिशः ।
 तेन घोषेण सन्नस्ता सप्तशकवहयिनी । निघृष्टाऽवस्थिता सङ्घे ह्यससारमयो यथा । ७१५
 वाहासोषां विष्टतां वासुभ्यर्कणैर्मिरोधरा । विष्टभचरणा भूचं बधिरञ्च प्रसुसुतुः ।
 उपलभ्य तत संभ्रामवस्थाय च वाहिनी । युगपत् पाण्डुपुत्राय चिचिपुं कद्रुपत्रिण ।
 तान्यञ्जुन सहस्राणि दशपञ्चभिराशुगै । अनागतान्येव शरैश्चिच्छेदाशुपराक्रम ।
 ततोऽञ्जुन शितैर्वाणैर्दशभिर्दशभि पुन । प्रत्यविध्यत्तत पार्थसानाविध्यत्त्रिभिस्त्रिभि । ७१६
 एकैकस्त तत पार्थ राजन् विव्याध पञ्चभि । स च तान प्रतिविव्याध द्वाभ्यां द्वाभ्यां पराक्रमी ।
 भूय एव तु सकुड्मोऽञ्जुनं सहकेशं । आपूरयन् शरैस्त्रिणै तडागमिव वृष्टिभि ।
 तत शरसहस्राणि प्रापतञ्जुनं प्रति । भ्रमराणामिव ज्ञाता फुल्ल द्रुमगण वने ।
 तत सुवाङ्मित्रमङ्गिरस्त्रिसारमथै शरै । आविध्यदियुभिर्गाढं किरोटं सर्वथाचिन ।
 तैस्त्रिभ्यश्चै । किरोटस्त्रैर्दशपुङ्खै रजङ्गमै । शतकुम्भ इवापीडो बभौ सूर्य इवोत्थित ।
 हस्तावापं सुवाहोस्तु भजेन युधि पाण्डव । चिच्छेद तश्चैव पुन शरवैर्धरवाकिरन् । ७१७
 तत सुगन्धा दशभि सुरयश्च किरोटिनं । सुधर्षा सुधनुश्चैव सुवाङ्मय संमार्ष्ययन् ।
 तांसु सर्वान् प्रयत्वाणैर्वा नरप्रवरध्वज । प्रत्यविध्यद्गजाश्चैषां भस्त्रैश्चिच्छेद काञ्चनान् ।
 सुधन्वो धनुस्त्रिन्वा ह्यथाश्वास्थाबधीच्छरै । अथास्य शशिरस्ताण शिर काथादपाहरत् ।
 तस्मिन्निपतिते वोरै चस्तास्य पदानुगा । व्यद्रवन् भयाङ्गीता येन दैर्घ्यो धनं बले ।
 ततो जघान सकुड्मो वायविंशता महाचभू । शरजावैरविच्छिन्नैस्तम सूर्य इवाशुभि । ७१८
 ततो भग्नै बले तस्मिन् विप्रलीने समन्तत । सर्वसाचिनि संकुड्मै त्रैगतांन् भयमाविशत् ।
 ते बध्यमाना पार्थिन शरैः सन्नतपर्वभि । अमुञ्जन्तव तथैव चत्ता मृगगणा इव ।
 ततस्त्रिगर्तराट् कुड्मस्तानुवाच महारथान् । अले द्रुतेन व शूरा न भयं कर्तुमर्हेथ ।
 गन्नाऽथ प्रपथान् घोरां सर्वसैन्यस्य पश्यन् । गत्वा दैर्घ्यो धनं सैन्यं किं वा वक्ष्यथ मुख्यम् ।
 नावहास्या कथं लोके कर्षणा तेन संयुगे । भवेम सहिता सर्वे निवर्त्तन्धं यथावत् । ७१९
 एवमुक्त्वास्त ते राजन्नुदक्रोशन्मुकुटमुकुटः । शङ्खाश्च दक्षिरे वीरा हर्षयन् परस्पर ।
 ततस्तौ सन्ववर्त्तन्त संश्रक्तगणा पुन । नारायणश्च गोपाढा मृत्युं कृत्वा निवर्त्तन् ।
 इति श्रीहामारते द्रोणपर्वणि सप्तमस्कन्धपर्वणि सुधन्वबधे अष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा तु सन्निहितांस्तान् संग्रहकगणान् पुनः । वासुदेवं महात्मानमञ्जुं समभाषत ।
 चोदयाम्बुन हृषीकेश संग्रहकगणान् प्रति । नैते हास्यन्ति सङ्ग्रामं जीवन्त इति मे मतिः ।
 पश्य मेऽद्य बलं चौरं बाहोरिख्यामनस्य च । अथैतान् पातयिष्यामि यद्दृष्ट्वा पशुगणानिव । १
 तत कृष्ण क्षिप्तं छत्वा प्रतिमन्य शिवेन तं । प्रावेग्यत दुर्हर्षो यत्र धैर्येच्छदञ्जुत । २
 मरथो भ्राजतेऽत्यर्थमुद्यमाने रणे तदा । उद्यमानमिवाकाशं विमानैः पाण्डुरैर्द्वये ।
 मण्डलानि ततश्चक्रे गतप्रत्यागतानि च । यथा शक्ररथो राजन् युद्धे देवासुरे पुरा ।
 अथ नारायणा, क्रुद्धा त्रिविधायुधपाणय । ह्लादयन्त शरघ्नौ परिवसुर्धनञ्चयं ।
 अदृश्यञ्च मुहूर्त्तैर्न चक्रुस्ते भरतर्षभ । हृष्येन सन्निहतं युद्धे कुन्तीपुत्रं धनञ्जयं । ३
 क्रुद्धस्तु फाल्गुन सद्यो द्विगुणीकृतविक्रम । गाण्डीवं धनुरामृज्य तृष्ण अघाह संयुगे ।
 बद्धा च भ्रुकुटिं वक्त्रे क्रोधस्य प्रतिलक्षणं । देवदत्तं महाशङ्खं पूरयामास पाण्डव ।
 अथास्त्रमरिचध्वं त्वाद्गमभ्यस्यदञ्जुन । ततो रूपसहस्राणि प्रादुरामन् प्रथक् प्रथक् ।
 आत्मानं प्रतिरूपैस्त्रैर्नानास्यैर्विमोहिताः । अन्येत्यमञ्जुं न मत्वा स्वमात्मानञ्च जगिरे ।
 अयमञ्जुनोऽय गोविन्द इमौ पाण्डवयादवौ । इतिभ्रुवाणा समृद्धा जघ्नुरन्योऽन्यमाह्वे । ४
 मोहित परमास्त्रेण चर्धं जग्मुः परस्परं । अशोभन्तरणे योधा पुष्पिना इव किंशुकाः ।
 तत शरसहस्राणि तैर्भिर्मुक्तानि भग्नघातं । छत्वा तदस्त्रं तान् वीराननयधमघादनं ।
 अय प्रहस्य बीभत्सुर्षलित्यान्मालवानपि । मावेत्तकांस्त्रिगर्ताय योधेयं चाद्वायुच्छरे । ५
 ते हन्यमाना वीरेण क्षत्रिया, कालसोदिता । व्यस्रजञ्चरजालानि पार्थे नानाविधानि च ।
 ततो नैवाञ्जुनस्तत्र न रथो न च शोभन । प्रत्यदृश्यन्त चोरेण शरवैरेण संहृता । ६
 ततले सभ्रतद्व्यत्वादन्योऽन्यमभिसुकुशु । इतौ छण्णाविति प्रीता वासंस्यादधुनुस्तदा ।
 भेरोन्मदङ्गमङ्गाय दभुर्भीरौ सहस्रम । सिद्धनादरवाद्यापि चकिरे तत्र मारिष्य ।
 तत्र प्रविशिद्रे छण्ण खिन्नसाञ्जुनमन्नरोत् । क्षापि पार्थ न पर्येत् त्वां कथिष्णोवसि शत्रुहन् ।
 तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा त्वरमाणो धनञ्जय । वाद्यव्यास्त्रेण तैरस्तां शरदृष्टिमपाहरत् । ७
 तत्र संग्रहकमतान् माश्रुदिपरचायुधान् । उवाह भगवान् वायु शुष्कपर्णचषानिव ।
 उद्यमानास्तु ते राजन् बह्वशोभन्त वायुना । उञ्जीना पक्षिण काने हृष्टेभ्य इव मारिष्य ।
 तांस्तथा व्याकुञ्जीकृत्य स्वरमाणे धलञ्चय । जघान निश्चितवर्णै गृह्णाणि शतानि च ।
 शिरांसि भक्षैरहनदाहनपि च कायुधान् । इतिहस्तोपमांशोः कञ्चरैरुत्थामपातयत् ।
 दृष्टश्चिद्राम विषरणाम् माङ्गदृष्टेष्णाकुलाम् । मानाङ्गावयवैर्निनाम चकारारीन् धनञ्जय ।
 गन्धर्व्यनगराकाराम् विधिवत्कल्पितामूरयान् । शरैर्विमशकशोकुम्भं च ते व्यथयद्विपान् । ८
 मुण्डतालवनाभीर मथ तत्र चक्रागिरे । क्षिप्रञ्च शरघ्नैः प्राता केचित्तत्र क्षपिंश्चक्षिन् ।
 शोचन्तयुधिनी मागा मपतानाङ्कुशध्वजाः । पेषु शक्राप्रतिहता द्रुमवन्त इवाचलाः । ९

चामरापीडकवचाः सलान्धनयनासव । सारोहासुरगाः पेतुः पार्थवाणहताः चितौ ।
 विप्रविह्वामिनखरान्क्वन्नवर्माभ्यसम्भयः । पत्तयन्क्वन्नमर्षाणः कृपणाः शेरते हताः ।
 तैर्हतेर्हन्मनाद्यैः पतद्भिः पतितैरपि । भनद्धिनिष्टनद्धिय क्रूरमायोधनं वभौ ।
 गजस्य महदुद्धृतं शान्तं रथिरष्टाष्टभिः । महो चाप्यभवद्गुरो कवत्सग्नमद्गुडा ।
 तदभौ रौद्रवीभक्तं वोभस्वार्थानमाहवे । आक्रोड हव रुद्रस्य व्रतः कालात्यये पयून् ।
 ते वथ्यमानाः पार्थेन व्याकुलाश्वरथद्विपाः । तमेवाभिमुखाः चीणाः शक्रस्थातियितां गताः ।
 सा भूमिर्भरतश्रेष्ठ निहतैस्तेर्षाद्वारयैः । आसीर्या सन्भौ सर्व्यो प्रतीभूतैः समन्ततः ।
 रतस्मिन्नन्तरे चैव प्रमत्ते सव्यसाचिनि । व्यूढानीकसतो द्रोणे युधिष्ठिरमुपाह्वतु ।
 तं प्रत्यमहस्तरिता व्यूढानीकाः प्रहारिणः । युधिष्ठिरं परीसक्तस्तदासौकुमुधं महत् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संज्ञप्रकरणधपर्वणि अर्जुनयुद्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ परिणाम्य निशान्तान्तु भारद्वाजो महारथः । उक्तस्ववाहं राजेन्द्र वचनं वै सुयोधनं ।
 विधाय योगं पार्थेन संग्रतक्रणैः सह । निष्क्रान्ते च तदा पार्थे संग्रतकवधं प्रति ।
 व्यूढानीकसतो द्रोणः पाण्डवानां महासमूः । अभ्ययाद्गन्तश्रेष्ठ धर्षाराजनिचृचपा ।
 व्यूढं दृष्ट्वा सुपर्णान्तु भारद्वाजेन तत्तदा । व्यूहेन मण्डलाङ्गेन प्रत्यव्यूहयुधिष्ठिरः ।
 मुञ्चे त्वावीतु सुपर्णस्य भारद्वाजो महारथः । शिरा दुर्धोधनो राजा सोदर्यैः सानुगैर्हतः ।
 चक्षुषी हतवर्षा च गौतमस्यस्य भास्वरः । भूतशर्षां चेमशर्षा करकाचस्य बोर्षवान् ।
 कलिङ्गाः सिंहलाः प्राच्याः शूद्राभीरा देशेरकाः । शका यवनकाम्बाजास्तथा हंसपदाय ये ।
 योवाच्यां शूरभेनासु देरदा मद्रकैकयाः । गजान्श्वरथपत्नौघास्तस्युः शतमहस्रमः ।
 मूर्तिश्रवास्तथा शन्यः शेमदत्तस्य वाहिकः । अश्वैर्दृष्ट्वा हृता बीरा दक्षिणं पार्थमाश्रिताः ।
 विन्दानुविन्दावादन्यौ कालोजस्य सुदक्षिणः । वामं पार्थ समाश्रित्य द्रोणपुत्रायतः स्थिताः ।
 शृष्टे कलिङ्गाः साम्बथा मागधाः पौण्ड्रमद्रकाः । गान्धाराः शकुनाः प्राच्याः पार्वतीया वजातयः ।
 पुच्छे वैकर्तनं कर्णः सपुच्छज्ञातिवान्धवः । महत्या धेनया तस्यै नानाजनपदोत्थया ।
 जघत्स्यो भीमरथः सत्यातिर्धाजभोजयः । भूमिञ्जयो वृषः कायो नैषधस्य महाबलं ।
 हृता बलेन महता नङ्गनौकपरिष्कृताः । व्यूहस्योरसि ते राजन् स्थिता युद्धविशारदाः ।
 द्रोणेन विहितो व्यूहः पदाश्वरथद्विपैः । वानोद्धूतार्णवाकारः प्रनृत्यन्विज सञ्जये ।
 तस्य पचप्रपचेभ्यो निष्पतन्ति युयुत्सवः । सविद्युत्सनिता मेघाः सर्वदिग्भ्य ह्वाण्यगे ।
 तस्य प्राञ्चोतिषो मध्ये विधिवत् कल्पितं गर्जं । आस्थितः शुशुभे राजञ्जुमानुदये यया ।
 मात्स्यदामवता राजन् श्रेतच्छस्त्रेण धार्यता । छत्तिकायोगयुक्तेन पौर्णमास्याभिवेन्दुना ।
 गीताञ्जगचयप्रह्यो रुदान्भो द्विरदो वभौ । अतिदृष्टो महाभैर्यया स्थान् पर्वतो महान् ।
 नानानृपतिभिर्वीरैर्विधायुधभूषणैः । समन्वितः पार्वतीयैः शक्रो देवगणैरिव ।

०८१

०८२

०८५

०८०

०८१

०८२

ततो युधिष्ठिर प्रेत्य यूहं तमतिमानुष । अजय्यमरिभिः सङ्घे पार्थतं वाक्यमत्रोत् ।
 ब्राह्मणस्य वयं नाहमियामद्य यया श्रेयो । पारावतसवर्णाश्च तथा नोतिर्वैधीयतां ।
 ॥ छटदुष्य उवाच ॥ द्रोणस्य यतमानस्य वयं नैथसि सुव्रत । अहमावारयिष्यामि द्रोणमद्य सहानुगे ।
 मयि जीवति कौरव्य नोदोगं कर्तुमर्हसि । न हि शक्नो रणे द्रोणे विजेतुं भां कथञ्चन ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ यवमुक्त्वा किरन वाणान् द्रुपदस्य सुतो बली । पारावतसुवर्णांश्च स्वयं द्रोणमुपाट्टवत् ।
 अनिष्टदर्शनं दृष्ट्वा छटदुष्यमवस्थितं । क्षणेनैवाभवद्द्रोणे नातिश्चमना इव ।
 तन्नु सम्येक्ष्य पुत्तलो दुर्मुखे शत्रुकर्षण । प्रियं चिकीर्षुर्द्रोणस्य धृष्टद्युम्नवारयत् ।
 य संप्रहारस्तमुत् सुघोरः समपेक्षत । पार्थस्य च भ्रूवृत्स्य दुर्मुखस्य च भारत ।
 पार्थतः शरजालेन क्षिप्रं प्रच्छाद्य दुर्मुखं । भारेद्वाङ्गं श्रौघेन महता समवारयत् ।
 द्रोणमावारितं दृष्ट्वा श्यममायान्तवात्मजे । नानाविद्धं शरजातैः पार्थतं समोदयत् ।
 तदाविपक्रन्दो सङ्घो पाञ्चाच्यकुर्वमुत्थयोः । द्रोणे योधिष्ठिरं सैन्यं बद्ध्वा व्यथमच्छरैः ।
 अनिसेन रथाभ्याण विच्छिन्नानि समन्तत । तथा पार्थस्य सैन्यानि विच्छिन्नानि क्षिपत् क्षिपत् ।
 मुहूर्त्तमिव तद्युद्धमाकीर्त्तधुरदर्शनं । तत उन्मत्तवद्भ्राजन् निर्कर्ष्यादमवर्त्तत ।
 नैव स्वे न परे राजनाश्रायन्त परस्परं । अनुमोमेन संज्ञाभिर्युद्धं तत् संमवर्त्तत ।
 चूडामणिषु निष्केषु भ्रंशेषु व्यपि वर्णसु । तेषामादित्यवर्षाभा रम्यं प्रशंकांश्रिते ।
 तत्प्रकीर्णपताकामां रयशरिण्वाजिना । बलाकासबलाभ्रंभिं ददृशे स्वर्णमाश्रवे ।
 नरानिव नरा जम्भुदद्याद्य हया हयान् । रथोद्य रथिनो जम्बुवैरिणान् धरवारिणो ।
 स्रुच्छ्रुतपताकानां गजानां परमैर्दिपैः । क्षयेन तुमते घोराः सङ्घातं समपेक्षत ।
 तेषां मसङ्गाचणो वर्पतामितरतरं । दम्भशहातधर्षात्सधूमोऽग्निरजायत ।
 विप्रकीर्णपताकामि विषाणजनिताग्रय । सङ्घु स्त्रं भ्रमावाद्य संविद्युन् दवाभुदा ।
 विषिपिद्भिर्दंद्भिद्य निपतद्भिद्य वारिणैः । समभ्यव मध्ये कीर्त्तं मीपैर्धैरिर्व शारदी ।
 तेषामाह्वयमानानां धास्यमोहरदृष्टिभिः । वारणानां रवो जङ्घे मेघभासिन्व भङ्गये ।
 तोमराभिहतं केचिदाशैथ परमदिपा । विवेसु सर्वनागानां शब्दमेवोपेऽप्रमथ् ।
 विषाणभिहताद्यापि केचित्तव गजा गजे । चक्रुरार्त्तस्त्रनं घोरमुत्पातजगदा इव ।
 प्रतीपा क्रियमाणाय वारणा धरवारिणैः । उग्रस्य पुनराजम् प्रेषितां परमाहुमैः ।
 महामायेधेदामाक्षासाजिता धरतामरे । गजेभ्यः पूयिर्षो जम्भुर्गप्रहरणाहुशः ।
 निष्कृत्याद्य भातद्वा विनदन्तान्तकतः । क्रियाशानोव समेतु सम्यविगम परस्पर ।
 जतान्परिवहन्त्या पतिगाम् पतितायुधान् । दिमा जम्भुर्धशानागाः केचिदेक परा इव ।
 ताञ्जितास्ताद्यमानाय तोगरद्विपरश्वे । पितृगार्त्तस्वरं हत्वा तदा विभ्रमने गजा ।
 तेषां दम्भेपमै कायेर्निपतद्भिः समन्तत । आरुता सद्यथा भूमिद्युक्तेषु च नदाद च ।

सादितैः सगजारोहैः सपताकैः समन्ततः । मातङ्गैः शूद्रशूभैः भूमिर्विकीर्णैरिव पन्तैः ।
 गजस्त्रास्य महामान्वा निर्भङ्गहृदया रणे । रयिमिः पातित्वा भङ्गैर्विकीर्णान्कुप्रतोमराः ।
 क्रौञ्चवदिनदन्तोऽन्ये नाराचामिहता गजाः । परान् खांश्चापि मृद्रुक्तः परिपेतुर्हिगो दग्ध ।
 गजाश्चरथयोधानां शरीरौघसमाहृता । बभूव पूयिवी राजन् मांसशोषितकर्हमा ।
 प्रमथ्य च विषाणायैः समुत्क्षिप्ताश्च वारणैः । सचक्राश्च विचक्राश्च रथैरेव महारथाः ।
 रथाश्च रयिमिर्हाना निर्भङ्गुध्याश्च वाजिनः । चतारोहाश्च मातङ्गादिभ्यो जग्मुर्भयातुराः ।
 जघानाच पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा । इत्यासोनुमूलं युद्धं न प्राप्तायत किञ्चन ।
 आमुन्कोष्ठाऽवसोदन्तो नरा लोहितकर्हमैः । दीपमानैः परिचिन्ता दावैरिव महाद्रुमाः ।
 शोषितैः सिन्धुमानानि वल्गाणि कवचानि च । क्ववाणि च पताकाश्च सर्वं रक्तमदृश्यत ।
 ह्यौघाश्च रथौघाश्च नरौघाश्च निपातितः । संहृताः पुनराहृत्य वज्रधा रयनेनिभिः ।
 स गजौघमहावेगः परासुनरशैवलः । रथौघत्मुलावर्त्तः प्रवभौ शैल्यगारः ।
 तं बाहनमहानोभिर्धोषा जयधनैषिणः । श्रवणाक्षायमञ्जन्तो वैरमोहं प्रचक्रिरे ।
 शरवर्षाभिदृष्टेषु योधैष्यावितलकसु । न तेषु चिन्तितां लेभे कश्चिदाहतलचयः ।
 वन्तमाने तथा युद्धे धोररूपे मयङ्करे । मोहार्थिना परान् द्रोणेः सुधिष्ठिरमुपाद्रवन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि सप्तमस्कन्धपर्वणि सद्गुल्लयुद्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो सुधिष्ठिरं द्रोणेः दृष्ट्वाऽन्तिकमुपागतं । महता शरवर्षेण प्रत्यष्टहादभीतवत् ।
 ततो हृत्हनाशब्दं श्रौणोद्यौर्धिष्ठिरे वले । जिघृक्षति महानिहं गजानामिव यूयप ।
 दृष्ट्वा द्रोणं ततः शूद्रः सत्यजित् सत्यविक्रमः । सुधिष्ठिरमभिप्रेषुरार्थायैः समुपाद्रवत् ।
 तत आचार्यपाद्भ्यामौ युयुधाने महाबली । विद्योभयनौ तस्मैऽन्यमिन्द्रवैरोचनाविव ।
 ततो द्रोणं महेश्वाशः सत्यजित् सत्यविक्रमः । श्विथ्यन्निमित्तायेण परनास्त्रं व्यदर्शयत् ।
 तथाऽस्य शारथे पञ्च शरान् सर्षपिषोपमान् । अमुच्यदन्तकप्रख्यानं समुभोहास्य शारथिः ।
 शयाऽस्य सहस्राश्विथ्यद्वयान् दग्धमिराऽऽगैः । दग्धमिर्दग्धभिः क्रुद्ध उभौ च पाप्मिण्यारथी ।
 मण्डलन्तु समाहृत्य विचरन् पृतनामुखे । ध्वजं चिच्छेद च क्रुद्धो द्रोणस्यामिचकथंशुः ।
 द्रोणस्तु तस्यमोक्षोक्त्य चरितं तस्य संयुगे । मनसा विज्जयामास प्राक्तकालमरिन्दमः ।
 ततः सत्यजितं तीक्ष्णैर्दग्धभिर्ब्रह्मैर्दिभिः । श्विथ्यश्लोघमाचार्यैश्चत्वाऽस्य शरैः धनुः ।
 स शीघ्रतरसादाय धनुरन्यत् प्रतापवान् । द्रोणमभ्यहनद्राजंस्त्रिभङ्गिः कद्रुपविभिः ।
 दृष्ट्वा सत्यजिता द्रोणं यत्कृमानमिवाहवे । चुक्रुशुः पाण्डवा राजन् वल्गाणि दुधुवथ ह ।
 वृकस्त परमः क्रुद्धो द्रोणं पश्या स्तान्तरैः । विद्याध बलवान् राजसूतदहतमिवाभवत् ।
 द्रोणस्तु शरवर्षेण श्लाघमानो महारथः । वेगं चक्रे महावेगः कोधादुदृत्य श्वली ।
 ततः सत्यजितदापं क्षिप्त्वा द्रोणो वृकस्य च । घर्ङ्गं ससृतं सहयं शरैर्द्रोणोऽवधीदृक्तं ।

अथान्यद्गुरुरादाय सत्यजिद्देगवत्तरं । सत्यं ससूतं विमिखेद्रेणं विथाध सध्वजं ।
 स तं न मृष्टे त्रेणः पाञ्चाल्येनार्दितो मृष्टे । ततस्तस्य विनाशाय सत्वरं व्यसृजच्छरान् ।
 ह्यान् ध्वजान् धनुर्भृष्टिमभौ च पाष्णिंसारथो । श्रवाकिरंस्ततो त्रेणः शरवर्षं महस्रभ ।
 तथा संच्छिद्यमानेषु कर्णुकेषु पुनः पुनः । पाञ्चाल्यः परमास्तत्र शोणितान्मयोधयत् ।
 स सत्यजितमालोक्य तथोदीर्णं महाहवे । अर्द्धचद्रेण पिच्छेद शिरस्तस्य महात्मन ।
 तस्मिन् हते महामात्रे पाञ्चालानां महारथे । अपायाञ्जवनैरथैर्द्रेणासक्तो युधिष्ठिरः ।
 पाञ्चालाः केकया मत्स्यायेदिकारुपकोशनाः । युधिष्ठिरमभीसन्तो दृष्ट्वा त्रेणमुपाद्रवत् ।
 ततो युधिष्ठिरं प्रेषुराचार्यं शत्रुपूगहा । व्यधमत्तान्यनीकानि त्वरारशिमिवावतः ।
 निर्हृन्ममनीकानि तानि तानि पुनः पुनः । त्रेणं मत्स्यादवरजः शतानोकोऽभ्यवर्त्तत ।
 सुख्यंरग्निप्रतीकाशैः कर्भारपरिमाञ्जितैः । षड्भिः ससूतं सद्यं त्रेणं विद्याऽनददृशं ।
 क्रूराय कर्णे युक्तयिकीषुं कर्भं दुष्करं । श्रवाकिरच्छरव्रतैर्भारद्वांमं महारथं ।
 तस्य नानदतो त्रेणः शिरः कायात् सकुण्डलं । सुरेणापाहरचूर्णं ततो मत्स्याः प्रदुद्रुवः ।
 मत्स्यान्जित्वाऽजयचेदीन् कारुपायं कैकयानपि । पाञ्चालान् सञ्चयान् पाण्डून् भारद्वाजं पुन पुन ।
 तं दहन्ममनीकानि क्रुद्धमर्द्रियया वनं । दृष्ट्वा रक्करथं धीरं समकल्पन्त सञ्जयाः ।
 उत्तमं चाददानस्त धनुस्पाशुकारिण । ज्याघोषो निग्नतोऽमित्रान्दिक्षु सर्व्वैस्सु श्शुश्रुवे ।
 नागान्शान् पदातीक्ष्य रथिनो गजसादिन । रौद्रा हस्तवतो मुक्ताः प्रमेयन्ति स्म सायकाः ।
 नामघदानः पर्जन्यो मिश्रवातो हिमात्यथे । अश्ववर्षमिवावर्षन् परेषां भयमादधत् ।
 सर्व्वैर्दिशः समचलन् सैन्यं विचेभियक्षिव । वसो शूरो महेश्वासो मिवाणामभयङ्करः ।
 तस्य विद्युदिवाम्नेषु चार्पं श्वेपरिष्कृतं । दिक्षु सर्व्वैस्सु पश्याम त्रेणस्थामिततेजसः ।
 शोभमानां ध्वजे चास्य वेदीमद्राक्ष भारत । हिमवच्छिखराकारां चरतं संयुगे मृष्टं ।
 त्रेणस्त पाण्डवानीके चकार कदनं महत् । यथा दैत्यगणे विष्णुः सुरासुरानमस्तनः ।
 स शूरः सत्यवाक् प्रातो बलवान् सत्यविक्रमः । गहामुभावः कल्पान्तो रौद्रां भोवविभीषणां ।
 कवचोर्ध्वजशवत्तौ मर्त्यकूटापहारिणी । गजवाजिमहापाहामभिमोना दुरासदां ।
 योरास्त्रिगर्करां रौद्रां भेरीमुरजकच्छपां । कर्णवर्षमवां घोरं केशशैवलगादनां ।
 शरौघिर्षो धनु श्रोतो याङ्गपक्षवसद्गुहां । रणभृन्निवहां गोत्रां कुलसञ्जयवाहिनीं ।
 मनुज्यघोर्यपापाणां सविद्यमोनां गदोदुपां । उष्णोपकेनवसनां विकीर्णान्नघरोरुपां ।
 योरापहारिणीमुपां मांसमोणितकूहं मां । हस्तिघहां केतुष्टथां सस्रियाणां निमज्जनीं ।
 क्रूरां शरीरकहहं मादिनकां दुरत्ययां । त्रेणः प्रावर्त्तयत्तत्र नदीमन्तकगामिनीं ।
 प्रत्यादग्लेषश्रुष्टां श्वसगालगणायुतां । निषेवितां महारौद्रेः पिश्रिताभिः समन्तात् ।
 तं दहन्ममनीकानि रघोदारं कृतान्तवत् । सर्व्वतोऽभ्यद्रवन्त्रेणं कुन्तोपुत्रपुरोगमाः ।

ते द्रोणं सहिता शूरां संवृतं प्रत्यवारयन् । गभस्तिभिरिवादित्य तपन्त भुवनं यथा ।
 तन्तुं शूरं महेश्यासं तावत्ताभ्युद्यतायुधा । राजानो राजपुत्राश्च समन्तात् पथंवारयन् ।
 शिखण्डो तु ततो द्रोणं पञ्चभिर्नतपर्वभिः । चक्षधर्मो च विंशत्या वसुदानय पञ्चभिः ।
 उत्तमौजास्त्रिभिर्वाणे चक्षदेवश्च पञ्चभिः । सात्यकिय शतेनाजो युधामन्युस्तथाऽष्टभिः ।
 युधिष्ठिरो द्वादशभिर्द्रोणे विव्याध सायकैः । धृष्टद्युम्नश्च दशभिश्चेकितानस्त्रिभिः शरैः ।
 ततो द्रोणः सत्यसन्धं प्रभिक्ष इव कुञ्जरः । अभ्यतीत्य रथानीकं दृढसेनमपातयत् ।
 ततो राजानमासाद्य प्रहरन्तमभीतवत् । अविश्वन्नवमि चेमं स हतः प्रापतद्रथात् ।
 संसन्धं प्राप्य सैन्यानां सर्वान् प्रविचरन्दिश । वाता ह्यभवदभ्येषा न चातयः कथञ्चन ।
 शिखण्डिन द्वादशभिर्विश्रव्या चोत्तमौजसं । वसुदानश्च भेक्षन् प्रेषयद्यमसादनं ।
 अशीत्या चेमवर्षाणं पङ्क्तिश्रव्या सुदक्षिणं । चक्षदेवन्तु भक्षेन रथनोडादपातयत् ।
 युधामन्युं चतुः पश्या विंशताश्चैव सात्यकिं । विद्धा रुक्मारयस्त्रिंशं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ।
 ततो युधिष्ठिरः क्षिप्रं गुरुतो राजसत्तम । अथायाञ्ज्वनैरथै पाद्भालो द्रोणमभ्यधात् ।
 त द्रोणं सधनुष्कन्तु सायदन्तारमाशिषोत् । स हतः प्रापतद्भूमौ रथाऽश्वोतिरिवान्भरात् ।
 नोस्मिन् हते राजपुत्रे पाद्भालाना यशस्करे । हतद्रोणे हतद्रोणमित्यासीन्निखला महात् ।
 तास्तथा श्मश्रुर्भ्राल पाद्भालान् मत्स्यकैकयान् । सञ्जयान् पाण्डवाश्चैव द्रोणो व्यवीभयदत्तो ।
 सात्यकिं चेतितानश्च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ । वारुणैश्चैवसेनि सेनाविन्दु सुवर्षण ।
 रताश्वान्याय सुवह्नवानाजनपदेश्वरान् । सर्वान् द्रोणोऽजयद्युद्धे कुरुभिः परिवारितः ।
 तावकाश्च महाराज अयं कृत्वा महाहवे । पाण्डवेषान् रणे जम्बूद्वीपमाणान् समन्तात् ।
 ते दानवा इवेन्द्रेण बध्यमानाः समन्तात् । पाद्भाला कैकया मस्या समकथन्त भारत ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संग्रहकवधपर्वणि द्रोणयुद्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भारद्वाजेन भद्रेण पाण्डवेषु महाशुभे । पाद्भालेषु च सर्वेषु कश्चिदन्योऽभ्यवर्तत ।
 शरैश्च युद्धे मतिं कृत्वा चन्द्रियाणां यशस्करैः । असेवितो कारुण्ये सेवितो पुरुषधर्मैः ।
 अहो नाभीतु पुमान् कश्चिद्दृष्ट्वा द्रोणं व्यवस्थितं । ज्ञानमाणमिव व्याघ्रं प्रभृजमिव कुञ्जरं ।
 त्यजन्तमाहवे प्राणान् सन्नद्धं चिवयोधिभं । महेश्यासं नरथाप द्विपता भयवर्द्धनं ।
 हतसं सत्यनिरतं दुर्मोघनचित्तैषिणं । भारद्वाजं तथानोके दृष्ट्वा शूरमवस्थितं ।
 क वीरा संन्यवर्तन्त तस्ममाचक्ष सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तान् दृष्ट्वा चतितान सङ्घो प्रणुधान् द्रोणसायकैः । पाद्भालान् पाण्डवान् मत्स्यान् सञ्जयार्थेदि
 केकयान् ।

द्रोणं चापविमुक्तेन शैराघेनाशुद्धारिणा । सिन्धोरिव महौघेन द्विष्यमाणान् दया भवान् ।
 कौरवा सिंघनादेन नानावाद्यस्त्रेण च । रथद्विपनराशेव संवृतः समवारयन् ।

तान् पश्यन् सेन्यमथस्रो राजा स्वजनसंघतः । दुर्योधनोऽप्रवीक्ष्य प्रहृष्टः प्रहसन्निव ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ पश्य राधेय पाञ्चालान् प्रणुनान् द्रोणसायकैः । विहेनेन सृगान् वन्यान् चाहितान् दृढ धञ्जिना ।

नेते जातु पुनर्युद्धमीहेयुरिति मे मतिः । यथातु भग्ना द्रोणेन वनेनेव महाद्रुमाः ।

श्रयमानाः शरैरतैरव्यपुङ्खैर्वाहात्मना । यथानैकेन गच्छन्ति घूर्णमानास्ततस्तन ।

संनिहद्वाद्य कौरव्यैर्द्रोणेन च महात्मना । एतेऽन्ये मण्डलीभृताः पावकनेव कुञ्जराः ।

भ्रमरैरिव चाविष्टा द्रोणस्य निमित्तैः शरैः । अन्योऽन्यं समलीयन्त पलायनपरायणः ।

एव भीमा महाक्रोधो धीन पाण्डवसञ्चये । मदीयैराहतो योधै कर्णं नन्दयतीन मां ।

यत्कं द्रोणमयं लोकमथ पश्यति दुर्योतिः । निराशो जीवितान्नूनमद्य राज्याच्च पाण्डवः ।

॥ कर्ण उवाच ॥ नैव जातु महावाङ्मूर्खो ब्रह्महृत्सृजेत् । न चेमान् पुरुषव्याघ्र विह्वलादीन् सद्विद्यति ।

न चापि पाण्डवा युद्धे मञ्जरञ्जिति मे मतिः । शूराय बलवन्तश्च कृतात्मा युद्धदुर्भंदाः ।

विषाम्रिद्युतसंकेशान् वनवासञ्च पाण्डवाः । स्मरमाणा न ह्यस्थानि संघाममिति मे मतिः ।

निवृत्तो हि महावाङ्मरमितौजा वृकोदरः । वरान् वरान् हि कान्तेयो रथोदारान् हिनियति ।

अस्मिन्ना धनुषा शस्त्रा ह्येवैर्गैर्नरैरथैः । अयमेव च दण्डेन प्रातान् प्रातान् हिनियति ।

तमेवमन्ववर्त्तन्त सात्यकिप्रमुखं रथाः । पाञ्चालाः वेकया मत्स्याः पाण्डवाश्च विभेपतः ।

शूराय बलवन्तश्च विक्रान्ताय महारथाः । विभेपतश्च भीमेन संरन्वेनाभिचोदिताः ।

ते द्रोणमभिवर्त्तन्तः सर्वतः क्षुद्रपुङ्गवाः । वृकोदरं परोक्षन्तः सर्व्यमध्वगश इव ।

रुक्मायनगता श्रेते पीडयेयुर्धतप्रतं । अरुध्यमाणं शलभा यथा दीपं मुमुक्षुवः ।

अभ्रशयं कृतास्ताय पर्याप्तास्यापि वारणे । अतिभारमहं मन्ये भारद्वाजे समाहितं ।

ते श्रीधमनुगच्छामि यत्र द्रोणो व्यवस्थितः । कोका इव महाभागं मा वै हन्युर्धतप्रतं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ राधेयस्य वचः श्रुत्वा राजा दुर्योधनसतः । आत्तमिं सद्विदो राजन् प्रायाद्द्रोणरथं प्रति ।

तत्र राधे महानाथोदेकं द्रोणं जिघासतां । पाण्डवानां निवृत्तानां नानावैर्षह्योक्तमैः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संमतकथयपर्वणि द्रोणयुद्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सर्व्ववामेव मे भूहि रथचिह्नानि सञ्जय । द्रोणमभ्यर्त्तन्त कुट्टा भोमपुरीगमाः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ अथशर्षह्यैर्दृष्ट्वा व्यायच्छन्त वृकोदरं । रजतायस्त्रतः शूरैः सेनेय संन्यसर्त्ततः ।

धारद्वयं धुपामन्युदक्षमानो हयोत्तमैः । पर्यवर्त्तत दुर्द्धवं कुट्टो द्रोणरथं प्रति ।

पारारवगवर्षेण चेमभाष्टेभंहाजने । पाञ्चालराजस्य सुतो धृष्टद्युम्नो न्यवर्त्ततः ।

पितरन्तु परिभेषु सप्रथमां यतप्रतः । विह्विस्तास्य परां काङ्क्षन् भोणान् संन्यसर्त्ततः ।

पद्मपत्रनिभां यान्मान् गच्छिहासान् स्वजहुताम् । श्रेष्ठिः सधैरवस्तु स्वयं संन्यस्यन् ययौ ।

दर्शनीयास्त कामोजाः गृह्यपत्रपरिच्छदाः । वदन्तो मकुञ्चं श्रीर्षं तावकानभिर्दुदुवुः ।

वृष्टाय मेघपङ्कामा श्रवहस्तमौजसं । दुर्द्वेषायाभिमन्वाय कुङ्गा पुष्टाय भारत ।

तथा तित्तिरकख्याया हया वातममा जवे । श्रवहस्तमुने युद्धे महर्देवमुदायुधं ।

दन्तवर्णास्तु राजानं कावयाता युधिष्ठिरे । भीमवेगा नरव्यापमवहन वार्तरहम ।

हेमोक्तमप्रतिच्छन्नैर्द्वेषैर्वातमभैर्जवे । श्रववत्तना भैन्वानि संव्यांश्चर युधिष्ठिरे ।

राक्षस्यनक्तरो राजा पाद्यान्तो द्रुपदोऽभवत् । जातस्त्वपपत्च्छन्नः सर्वैस्तेरनिगन्धिः ।

सजामे हरिभिर्भुक्तः सर्वशब्दसहैर्युधि । राशो मथे महेश्वामः शान्तभोगश्रवत्तन ।

तं विराटोऽन्वाय श्छीपं शघ सर्वैर्बाह्वारथैः । कैत्रयाय गिच्छणो च धृष्टकेतुनाथे च ।

शैः श्वैः श्वैः परिगृता मत्स्यराजानंमन्वयुः । तन्तु पाटसुपुष्पाणां ममवर्णा ह्येतान्नामाः ।

वहमाना व्यराजन्त मत्स्यस्थामित्रघातिनः । हरिद्राद्यमवर्णाथ जवना हेमसालिन ।

पुत्रं विराटराजस्य सत्वरं समुदावहन् । इन्द्रगोपकवर्णैश्च भ्रातर पञ्च कैत्रया ।

जातस्त्वपममाभामाः सर्वे सौहितकृध्वजाः । ते हेमसालिनः शूराः सर्वे युद्धविभारदाः ।

वर्षन्त इव जीमूताः प्रथदुग्धस्य दंशिताः । आमपात्रनिकाशान्तु पाद्यान्तमनौजसं ।

दन्तवर्णास्तु तुरगाः सिन्धुपिडनमुदावहन् । तथा दादशबाह्वन्ताः पाद्यालानां महारथाः ।

तेवान्तु पट्टमहस्त्राणि ये सिन्धुपिडनमन्वयुः । पुत्रन्तु सिन्धुपालस्य नरभिंहस्य मारिय ।

शक्रोऽन्तो वहन्ति स्य सारङ्गप्रवया हयाः । धृष्टकेतुस्तु सेदोनाष्टपथोऽतिवशान्तिन ।

कामोजैः शत्रुवैरैश्चैरभ्यर्चन्त दुर्जयः । वृहत्तदन्तु कैकेयं सुकुमारो हयोत्तमा ।

पलाशधूमसङ्क्रामाः श्वैश्चराः शीघ्रमावहन् । मन्त्रिकाचाः पद्मवर्णां वाङ्मिताताः स्वतद्वृताः ।

शूरं सिन्धुपिडनः पुत्रं सत्तदेवमुदावहन् । हस्त्रभाण्डप्रतिच्छन्नाः कौशियसङ्क्रामा हयाः ।

समावन्तोऽवहन् मन्थे येनातिन्दुमरिन्दमं । युवानसवहन् युद्धे कौश्वर्या ह्येतान्नामाः ।

काशयस्थामिमुधं पुत्रं सुकुमारं महारथं । येनान्तु प्रतिविथन्तं क्षण्यवीरा मनोजवाः ।

यन्तुः श्रोत्रिकरा राजन् राजपुत्रमुदावहन् । सतधोमं तु यं मोमात् पाथं पुत्रमपाचा ।

भाण्डपुष्पवर्णाः श्लमवहन् शक्रिणो रणे ।

सहस्रधोमप्रतिभो मभूव पुरे कुक्षिणामुदयेस्तुनासि । तस्मिन् ख्यातः धोमसंक्रन्दमध्ये यन्नात्तस्मात् सुतधोमोऽभवत्तु ।

नाकुलिन्तु व्रतानीकं शातपुष्पनिभा हया । आदित्यतहस्रमस्याः स्रग्भोयमुदावहन् ।

काहनप्रतिभेर्धोमेर्धुपदीवमविभाः । द्रोपदेयं नरव्याघ्रं श्रुतकर्मा गमाहवे ।

श्रुतकीर्षिं श्रुतनिधिं द्रोपदेयं ह्योत्तमाः । ऊरुः पार्थसमं युद्धे चपपत्रनिभा हया ।

यमाङ्गरथार्हं गुरुं क्षणात् पाथोच्च संयुगे । अभिमन्युं पिशुनात् कुमारमवहन् रणे ।

रुकुम्भधारैरारोह्यः पाण्डवान् यः समायितः । सं वृहन्तो महाकाया युधुमुनवहन् रणे ।

पलाशकाण्डवर्णास्तु बाह्वृषिं तरङ्गिनं । ऊरुः सुतमुने युद्धे हया वृष्टा स्वतद्वृता ।

सुमारं मितिपादान्तु हस्त्रवैरैरन्वददैः । धोमसालिनमवहन् युद्धे यन्तुः श्रेयकरा हयाः ।

हृत्कण्ठवकीर्णस्तु कौशेयसदृशा हयाः । सुवर्णमांसिणः क्षान्ताः श्रेणिमन्तमुदावहन् ।

अलाणाय धनुर्वेदे प्राज्ञो वेदे च पारंगं । तं सद्यष्टतिमायाम्ननहणाः समुदावहन् ।

यः स पाश्चात्सवेनाग्नीर्द्रोणमंशमकल्पयत् । पाराजतधरणांश्च धृष्टद्युम्नमुदावहन् ।

तमन्वयात् सद्यष्टिभिः शौचिस्त्रिर्धुदुर्गुदः । श्रेणिमान्बभूवुदागद्य पुत्रः काश्याय मे विभुः ।

द्युमैः परमंकाश्याजैर्जवनेर्हममांसिभिः । भीषयन्ता दिवां येन्यं यमवैयलोपमाः ।

प्रभद्रकास्तु काम्बोजाः पटसदृशाश्चुदायुधाः । नानावर्णहयश्रेष्ठैर्हमविचित्रवध्वजाः ।

शरघातेर्विधुष्यन्तः शत्रून् विततकाश्रुकाः । समानश्रुत्येव भ्रूत्वा धृष्टद्युधं समन्वयुः ।

बभ्रुकौशियवर्णास्तु सुवर्णवैरमालिनः । ऊडरस्वानमनुमद्भेकितानं ह्योत्तमाः ।

इन्द्रायुधमवर्णैस्तु कुन्तिभोजो ह्योत्तमैः । श्रायात् सदस्यैः पुरजिम्नातुनः सद्यसाचिनः ।

अन्तरिक्षवर्षांस्तु तारकाश्रिचिता इव । राजानं रोचमातं ते हयाः सङ्घे समानवर्णम् ।

शश्वोहितवर्णाश्च पाण्डुरोद्गतराजयः । पाश्चात्स्य गोपतेः पुत्रं मिहरेणमुदावहन् ।

पाश्चात्सवानं नरव्याघ्रो यः ख्याता जनभेजयः । मत्स्यं स्यपपुण्याणां तुख्यवर्णा ह्येत्तमाः ।

माषवर्णश्च जवना बृहन्नो हेममालिनः । दधिप्रंष्टाश्चन्द्रमुखाः पाश्चात्स्यवर्णहनुः ।

गृहाराय भद्रकाश्चैव शरकाण्डनिमा हयाः । पद्मकिञ्चल्कवर्णाभा दण्डधारमुदावहन् ।

रासभारहणवर्णाभाः पृष्ठतो मूषिकप्रभाः । बलान्ता इव सवत्तो व्याघ्रदत्तमुदावहन् ।

हरयः कालकाश्चित्राश्चित्रमाख्यविभूषिताः । सुधन्वानं नरव्याघ्रं पाश्चात्स्यं समुदावहन् ।

इन्द्राग्निहमस्यर्शा इन्द्रगोपकसन्निभाः । कार्यैश्चिचान्नराश्चित्राश्चित्रायाधुधमुदावहन् ।

विभ्रतो हेममालास्तु चक्रशक्रोदरा हयाः । क्रोमहाधिपतेः पुत्रं सुचतं वाग्जिनोऽवर्षन् ।

शबलास्तु बृहन्नोऽद्या दान्ता जाम्बूनदस्वजाः । युद्धे सद्यधृतिः श्रेणिमवहन् भांशवः प्रुष्टोः ।

एकवर्णं सर्वेषु ध्वजेन काश्चिन च । अथैव धनुषां चैव प्रुष्टैः प्रुष्टोऽभ्यवर्त्तते ।

समुद्रसेनपुत्रस्तु सामुद्रा इन्द्रतेजसः । अद्याः शशाङ्कसदृशाश्चन्द्रसेनमुदावहन् ।

नीलोत्पलवर्णास्तु तपनीयविभूषिताः । श्रेयं चित्रवर्धं सङ्घे चित्रमाख्यवहन् हयाः ।

कलायपुष्पवर्णास्तु श्वेतलोहितराजयः । रथसेनं हयश्रेष्ठोः समुद्रयुद्धदुर्गुदः ।

यन्तु सर्वमनुश्रेयः प्राज्ञः गृह्यतरतं नृपं । तं पटस्वरहन्तारं प्रुष्टकं अवहन् हयाः ।

चित्रायुधं चित्रमाख्यं चित्रवर्णाद्युधध्वजं । ऊडः किण्डकवर्णाभां समवर्णा ह्योत्तमाः ।

एकवर्णं सर्वेषु ध्वजेन काश्चिन च । धनुषां रथवाह्यैश्च नीलेनीलोऽभ्यवर्त्तते ।

नानारूपैरस्रचिन्नैर्वह्यध्वजकारुकिः । वाजिध्वजपताकाभिश्चिचैश्चित्रैश्चैव्यवर्त्तते ।

ये तु पुष्करवर्णश्च तुख्यवर्णो ह्येत्तमाः । ते रौचमानश्च सतं हेमवर्णमुदावहन् ।

योधय भद्राकारय शरदण्डानुदण्डयः । श्वेताण्डाः कुकुटाण्डाश्च दण्डकेतुः हयावहन् ।

कौशेय हते सङ्घे पितृव्यं नराधिप । भिन्नं कपाटे पाण्डवानां विद्रुतेषु च बभ्रुषु ।

भीमादवाप चाखणि श्रेणामान् कृपात्तया । अस्मै समलं सम्प्राप कश्चिर्गण्डानुत्थितैः ॥ १००

इयेष दारकां हनु इत्तान् जेतुश्च मेदिनी । निवारितस्ततः प्राज्ञैः सुहृद्भिर्हितकाम्यया ।

वैरानुबन्धमुत्सृज्य खराज्यमनुयाति य । स चारङ्गध्वजः पाण्ड्यायन्द्ररश्मिनिर्भेद्वयै ।

वैदूर्यशालमञ्जुवैर्दिव्यैर्विणमात्रिन । दिव्यं विस्कारयंश्यां श्रेणमभ्यदवद्वी । १०१

आटकरूपकर्णभा हया पाण्ड्यानुयाचिनां । अत्रहन् रथमुख्यानामपुत्रानि चतुर्दश ।

नानावर्णन रूपेण नानाकृतिमुखा हयाः । रथचक्रध्वजं वीरं घटोत्कचमुदावहन् ।

भरतानां सनेतानामुत्सृज्यैको मतानि य । गतो युधिष्ठिरं भग्ना त्यक्त्वा सर्वमभोक्षितं ।

लोहिताच महावाजं दृष्ट्वानं तमरिध्वजां । महासत्या महाकायां सौवर्णशब्देन खितं । १०२

सुवर्णवर्णा धर्मज्ञमनोकर्ष्यं युधिष्ठिरं । राजश्रेष्ठं ह्यश्रेष्ठां सर्वतः शृष्टतोऽनुव्युः । १०३

वर्णैश्चावधैरन्यै सदयानां प्रभद्रका । सन्वयत्तन्नु युद्धाय बहवो देवहृदिपिणः ।

ते यत्ता भोमसेनेन संहिता काञ्चनध्वजाः । प्रत्यादृश्यन्त रामेन्द्र सेन्ना दत्त दिवोकपः ।

प्रत्यरोचत तान् सर्वान् धृष्टद्युम्न समागतान् । सर्वान्पथति च सैन्यानि भारदाजो व्यरोचत ।

अतोव शुभ्रभूमे तस्य ध्वजं कृष्णाग्निनेत्रराजः । कमण्डलुर्गहाराज जातरूपमयं शुभ्र ।

ध्वजन्तु भीमसेनस्य वैदूर्यमणिशोचनं । भागमानं महाधिदं राजतं दृष्टवानहं । १०४

ध्वजन्तु कुहराजस्य पाण्डवस्य महौजस । दृष्टवानस्मि सौवर्णं सोमं सहगणान्वित ।

यदस्मै चाच त्रिभुवो दिव्यैः नन्दोपनन्दैश्च । यन्नेणाहयन्मौना च सुखनी हर्षवर्द्धनौ । १०५

शरभ पृथ्वीवत् नकुलस्य महाध्वजं । अग्रशान् रथोत्थयं भोपशार्थमन्वितं ।

हंसस्य राजत श्रीमान् ध्वजो घण्टापताकजान् । सद्देवस्य दुर्द्वेषो दिपतां शोकवर्द्धनः ।

पद्मानां श्रेणदेवानां प्रतिमाध्वनभूषणं । धर्ममाहृतशक्राणामश्विनोय महात्मनो । १०६

अभिनन्द्योः कुमरस्य शार्ङ्गपेषो हिरण्मयः । रथे ध्वजवरो राजंस्तत्रामीकरोञ्चत् ।

घटोत्कचस्य रामेन्द्र ध्वजो ग्भ्रो व्यरोचत । अद्याद्यं कामगाक्षस्य रावणस्य यथा पुरा ।

मादिश्रज्य धनुर्दिव्यं धर्मराजे युधिष्ठिरे । वाचयं भीमसेनस्य धनुर्दिव्यमभूषण । १०७

शोभ्यरक्षणाथाय मङ्गला सृष्टमाद्युधं । तद्विद्यमजरक्षेत्रं फाल्गुनाथाय वै धनुः ।

वैष्णवं नकुलार्थाय सद्देवार्थं चादिन । घटोत्कचाय पातलस्यं धनुर्दिव्यं भयानकं । १०८

रौरभ प्रथकौर्वधं धाम्य गिरिशमेव च । पद्मानां श्रेणदेवानां धनुर्ज्वानि भारत ।

रौद्रं धनुर्वरं श्रेष्ठं स्वमेव रोहिणोस्ततः । तं तुष्ट प्रदेदो रामः सौभद्राय महात्मने ।

एते चान्ये च बहवो ध्वजा जेमविश्वविता । तचादृश्यन्त शूराणां दिपतां शोकवर्द्धना ।

तदभूद्ध्वजसनाधमकापुरुषमेवितं । श्रेणानीकं महाराज पटे चित्रमिवापितं ।

मुद्गवृन्तामभोचापि वीराणां कंठुगे तदा । श्रेणामाद्रवतां राजन स्वयमरनिशाहवे । १०९

इति श्रीमहाभारते श्रेणपर्वणि शंभतकथपर्वणि ध्वजादिकथने चयोर्विदेऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ व्यथयेयुरिमे सेना देवानामपि सञ्जय । आहवे न्यत्र नैतन्म ह्येकोदरमुखा नृपा ।

रुंभ्रयुक्तं किलैवायं दिष्टे भवति पूरुष । तस्मिन्नेवं च सर्वार्थां प्रदृश्यन्ते प्रथमिष्यन् ।

दीर्घं विमोहितं कालमरणे अटिलोऽजिनी । अज्ञातश्चैव लोकस्य विजहार युधिष्ठिर ।

स एव महती सेना समावन्तयदाहवे । किमन्यद्देवसयोगान्मम पुत्रस्य चाभवत् ।

युक्त एव हि भाग्येन ध्रुवमुत्पद्यते वरः । स तथा कथ्यते तेन न यथा स्वर्गमिच्छति ।

द्युतयस्मनमासाथ क्रेशितो हि युधिष्ठिर । स पुनर्भागधेयेन सहायानुपलभ्यवान् ।

अथ मे केकया लब्धा कौशिका कौशलाय ये । चेदथश्वापरे बह्ना मामेव समुपाश्रिताः ।

पृथिवी भूयसी तात मम पार्थस्य नो तथा । इति मामब्रवीत् सूत भन्दा दुर्योधनः पुरा ।

तस्य सेनामहूहस्य मध्ये द्रोणे सुरचितः । निहतं पार्थेनाग्नौ किमन्यद्भागधेयतः ।

मध्ये राज्ञां महावाङ्मं सदा युद्धाभिर्नान्दनः । सर्वस्ववारंगं द्रोणे कथं नृत्यमुपेयिष्यान् ।

यमनुश्रामकच्छोऽहं भोऽहं परममागत । भीमद्रोणौ हतौ श्रुत्वा नाह जीवितुमुत्सहे ।

यस्मां चत्वारव्रीत्तात प्रपश्यन् पुत्रगृह्णिन् । दुर्योधनेन तस्मै प्राप्तं सूत मया सह ।

नृगंधन्तु परं नु ख्यात् शक्या दुर्योधनं यदि । पुत्रशेषं चिकीर्षेयं कृत्स्नं मरणं मेजत् ।

यो हि धर्मं परित्यज्य भवत्यर्थपरो नृप । सोऽस्माच ह्यीयते लोकान् चुद्रभावाच्च गच्छति ।

अथ चायस्य राइस्य हतोऽन्वाहस्य सञ्जय । अवशेषं न पेय्यामि ककुदे मृदिते मतिं ।

कथं स्यादवशेषो हि धुष्यंथोरभ्यतीतयो । यौ नित्यमुपजीवान् क्षमिषौ पुरुषवर्भौ ।

यत्कमेव च मे शय यथायुद्धमवर्त्तत । कोऽयुध्यन् कोऽव्यपाकर्षन् के चुद्रा प्राद्रवन् भयात् ।

धनञ्जयस्य मे शय यद्यस्यै रथपंभः । तस्माद्भयं नो भूयिष्ठ भ्रातृव्याच ह्येकोदरात् ।

यथाधीय निष्टेत्तु पाण्डवेषु सञ्जय । मम सेन्यावशेषस्य सन्निपातं सुदारुणम् ।

कथय वेऽ ममसात निष्टेत्तस्य भवत्तदा । मामकानाञ्च के शूरास्तेषां तत्र न्यवारयन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि सप्तमकवधपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ महद्भैरवमानीञ्च सन्निवृत्तपु पाण्डुपु । दृष्ट्वा द्रोणं हासमानं तैर्भास्करमित्रामुदै ।

तैद्योद्धतं रज्ज्वीममवचके दम्भुस्तव । ततो हतममम्याम द्रोणं दृष्टिपये हते ।

तांस्तु शूरान् महद्भैरवामान् कूर्कं कर्षं चिकीर्षत । दृष्ट्वा दुर्योधनस्तूर्थं स्वसैन्यं समचूचुदन् ।

यथाशक्तिं यथोक्ताह यथाभवत् नराधिना । वारयध्व यथाधोगं पाण्डवानामनोकिर्षि ।

ततो दुर्भयंते भीममाभ्यगच्छत सुतस्तव । आरादृष्ट्वा किरन्वाणैरिच्छन् द्रोणस्य जीवितं ।

वाणैः समालिखितोऽहोमं मुञ्जे । स्यत्युरिवाहधे । तच्च भीमो तुददाणैस्तदाभोत्तुमुनं महन् ।

तं रथरथमादिष्टं प्राश्रां शूरां प्रहारिष । राज्यं स्युभयं त्यक्त्वा प्रत्यतिष्ठन् परान् युधि ।

हतवर्षां शिशे पीपभन्तां मृगमिव द्विधे । सैन्यं चत्वारणांमयाचान्ते निश्चिनैः शरे ।

उदयस्या मोहसां च यतो द्रोणादवारयत् । हतवर्षां मिन्युपतेष्विच्छा कोतनकार्मुके ।

नाराचैर्दंशभिः क्रुद्धं सर्वमर्षस्वताडयत् । अयान्यद्गुरुरादाय सैन्धव इतहस्रवत् ।
 त्रिधाध चक्रवर्माणं रणे सर्वोयसैः शरैः । युयुत्सुं पाण्डवार्थाय यतमानं महारथं ।
 सुबाहुर्धर्तारं शूरं धत्ता द्रोणोदवारयत् । सुबाहोः सुधनुस्वाणौ व्यसत परिधोषमा ।
 युयुत्सु मितपीताम्यां सुराभ्यामच्छिनद्गुणैः । राजानं पाण्डवश्रेष्ठं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं ।
 वेलेव सागरं हुम्बं मद्रराट् समवारयत् । तं धर्मराजो वज्रभिर्धर्मविद्धिरवाकिरत् ।
 मद्रेशं चतुःपथ्यं शरैर्विद्धोऽनदद्गुणं । तस्य नानदत्तं केतुमुचकत्तं च कामुकं ।
 सुराभ्यां पाण्डवैः द्रुपदस्त उचुकुशुञ्जना । तथैव राजा बाह्योको राजानं द्रुपदं शरैः ।
 आद्रवन्तं सहानीकौ महानीकं न्यवारयत् । तद्युद्धमभवद्दोरं द्रुपदोः सहस्रेणयोः ।
 यथा महायूयथोर्दंशयोः सम्प्रभिन्नयोः । विन्दानुविन्दावावन्धौ विराटं मत्स्यमाच्छतां ।
 सह सैभ्ये सहानीकं यथेन्द्राग्रौ पुरा वसिं । तदुत्पिञ्जलकं युद्धमासाद्देशासुरोपमं ।
 मत्स्यानां कैकथैः साह्यं मभोताश्वरथदिपं । नाकुत्सिन्नु शतानीकं भूतकर्षां सभापतिः ।
 अस्वन्तमिगुजालानि यान्तं द्रोणोदवारयत् । ततो नकुलदायादस्त्रिभिर्भैक्षुः सुदंशितैः ।
 चको विबाहुश्चिरसं भूतकर्षाणमाहवे । सुतधोमन्तु विक्रान्तमायान्तं तं शरैरधिषं ।
 द्रोणायामिमुखं वीरं विविंशतिरवारयत् । सुतसोमसुं शंक्रुद्धः खपितुयमजिह्वगैः ।
 विविंशतिं शरैर्भिक्षा नाभ्यवक्तंत दंशित । अथ भोमरथ शाल्वाशुगैरारयसैः शितैः ।
 पङ्क्तिं सायन्वित्तारमनयश्मसादन् । अतकर्षाणमायान्तं मधूरमधुशैथैः ।
 शिवधैनिर्भङ्गाराज तत्र पुत्रमवारयत् । तौ पौत्रौ तत्र दुर्द्धं परस्परबधैषिणौ ।
 पितृणांमर्षाधिष्ठाय चक्रतुपुंद्गमुत्तमं । तिष्ठन्तमघे तं दृष्ट्वा प्रतिविन्ध्य महाहवे ।
 द्रोणिमानं पितुः कुर्वन् मार्गणैः समवारयत् । तं क्रुद्धं प्रतिविव्याध प्रतिविन्ध्यः शितैः शरैः ।
 शिंहलाङ्गुलवर्माणं पितुरस्यै व्यवस्थितं । प्रवपन्निव वीजानि वीजकाले नरयथं ।
 द्रोणापयिं द्रौपदेयाः शरवैरवाकिरन् । आर्जुनिं श्रुतकीर्त्तिन्नु द्रौपदेयं मदारथं ।
 द्रोणायामिमुखं यान्तं दौ शर्मनरवारयत् । तस्य छण्णसम कार्णिविभिर्भैक्षुः सुमंशितैः ।
 धगुर्ध्वजश्च स्तश्च क्लिप्त्वा द्रोणान्तिकं यथैः । यत्तु शूरतमो राजभ्रुमयोः सेनयोर्धतः ।
 तं पटस्वरहन्तारं लक्षणं समवारयत् । स लक्षणश्लेष्वसनं क्लिप्त्वा सन्न च भारत ।
 लक्षणे शरजालानि विस्मजनवद्भ्रमोभत । विकर्णस्तु महाप्राप्तो याशुधेनिं शिखण्डिनं ।
 पथंवारयदायान्तं युवानं समरे युवा । ततस्त्रिमिपुजालेन याशुधेनिः समादृष्टवत् ।
 विधूय तद्वाणजालं समौ तत्र सुतोः वली । अद्भुतस्य मिमुखं वीरमुत्तमौजसमाहवे ।
 द्रोणायामिमुखं यान्तं शरैरेण न्यवारयत् । ससम्पृक्षारस्तुमल्लयोः पुष्यधिशयोः ।
 मैनिकानाश्च सर्वेषां तयोश्च प्रीतिवर्द्धन । दुर्भुसश्च महेशासो वीरं पुंस्रिजितं वली ।
 द्रोणायामिमुखं यान्तं वसुदत्तैरवारयत् । सदुर्मुखं भुशोर्धये नाराचेनाभ्यताडयत् ।

तस्य तद्विषयो वक्तुं सनातनित्वं पद्वजं । कर्णस्तु कैकयान् धाट्वन् पञ्च सोऽपिनकध्वजान् ॥ १५ ॥
 द्रोणाद्यानिमुखं यान्तं शरवैर्यैरवारयत् । ते चैनं भ्रमन्तप्राः शरवैर्यैरवाकिरन् ॥ १६ ॥
 स च तान् ह्लादयामास शरजातैः पुनः पुनः । नैव कर्णो न ते पञ्च ददृग्दृशान्पथं हता ।
 सायस्रतध्वजरथाः परस्परशराचिताः । पुत्रासो दुर्व्यययैव जयय विजयय च ॥ १७ ॥
 नीलकाश्यजयतसेनास्त्रयस्त्रीन् प्रत्यशारयन् । तद्युद्धमभवद्दोरमोचित्प्रतिनिवर्द्धनं ।
 सिंहव्याघ्रतरुणां यथर्षमद्विपर्षभे । सेमधूर्तिं हृदयैः तु भ्रातरौ मालतं युधि ॥ १८ ॥
 द्राणाभिमुखमायान्तं शरैस्तीक्ष्णैस्तचतः । तयोस्तस्य च तद्युद्धमत्यहृतमिवाभवत् ।
 सिंहस्य द्विपमुख्याभ्यां प्रमिच्छाभ्यां यथा वने । राजानन्तु तथाऽन्वटमेकं युद्धाभिनन्दिनं ।
 चेदिराज, शरानस्य कुहोऽप्येवादारयत् । ततोऽन्वटोऽस्त्रिभेदिन्या निरभिद्यच्छलाकया ॥ १९ ॥
 स त्यक्त्वा समरं चापं रथात् भूमिसुपागमत् । वाङ्मैत्रिणु वाण्येधं रूपं शारदत, प्रैः ॥ २० ॥
 अक्षुद्रः क्षुद्रकैवाणैः कुद्धरूपमवारयत् । मुञ्चन्तौ रूपार्णवीं योऽपश्यंसिचयोर्धिनौ ॥ २१ ॥
 ते युद्धासक्तमनसो नान्यां सुबुधिरं क्रियां । सौमदत्तिस्तु राजानं भणिमन्तमत्तद्वितं ।
 पर्यवारयदायान्तं यशो द्रोणस्य वद्धं यन् । स सौमदत्तिस्तरितस्तस्यैव्यसनकेतने ॥ २२ ॥
 पुनः पताकां स्रतश्च हर्षं चापातयद्रथात् । अथासुव्य रथानूर्णं यूपकेतुरमिवाहा ।
 सायस्रतध्वजरथं तं चकत्तं वराशिना । रथञ्च सं समास्याय धनुरादाय चापं ।
 स्वयं यच्छन् हयान् राजन् व्यथमत् पाण्डवो चमूं । पाण्डामिन्द्रमिवायान्तमसुरान् प्रति जगुर्षु ॥ २३ ॥
 समर्थं, सायकौघेन हृषसेनो न्यवारयत् । गदारपरघनिस्त्रिशपद्विशयोधनयुवैः ।
 सुपलैर्कुङ्कुरैश्चकैर्भिन्दिपालपरश्वधैः । पाण्डवातामिषलिवैर्मम्वोऽष्टण्डुमैः ॥ २४ ॥
 आरुजन् प्ररुजन् भञ्जन् विघ्नन् विद्रावयन् खिपन् । सेना विभोषयन्नायाद्द्रोणं प्रेषुधेटात्कच ॥ २५ ॥
 तन्तु नानाप्रहरणैर्नानायुद्धविशेषैः । राक्षसं रावष कुद्ध समाजत्रे ह्यलम्बु ॥ २६ ॥
 तथास्तदभवद्युद्धं रघोषामणिमुख्ययोः । तादृक यादृक् पुरा हतं शम्भुरामरराजयोः ॥ २७ ॥
 एवं दन्दप्रतान्यासन् रथवारणवाजिनं । पदातीनाञ्च भद्रन्ते तव तेषाञ्च सुकुले ॥ २८ ॥
 नैतादृशो दृष्टपुष्पं, सद्गामो नैव च श्रुत । द्रोणस्याभावभावे तु प्रमत्तानां यथाऽभवत् ॥ २९ ॥
 इदं घोरमिदं विषमिदं रौद्रमिति प्रभो । तव युद्धान्यदृश्यन्त प्रतमानि वह्नि च ॥ ३० ॥
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संश्रक्तवधपर्वणि दन्दयुद्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ३१ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तेष्वेवं सञ्चित्तपु प्रत्युद्योतेषु भागशः । कथं युयुधिरं पार्थां मामकाश्च तरस्विन ॥ ३२ ॥
 किमभ्युनयायकरोतु संश्रक्तकरथं प्रति । भंशप्रका वा पार्थस्य किमकुर्वन्त सञ्जय ॥ ३३ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा तेव्यमित्तपु प्रत्युद्योतेषु भागशः । स्वयमभ्यद्रवद्भीमं नागानोकेन ते सत ॥ ३४ ॥
 सनाग इव नागेन गोदृषेणैव गोदृषः । समाह्वय स्वयं राक्ष्सा नागानोकमुपाद्रवन् ॥ ३५ ॥
 स युद्धकुशलः पार्थां वाङ्मोक्षेण चाश्रितः । अभिनत् कुञ्जरानीकमचिरैव मारिय ॥ ३६ ॥

ते गजा गिरिमङ्गायाः चरणाः सर्वतोमदं । भोमसेनश्च नाराचैर्बिम्बुषा विद्वीकृताः ।
 विधमेदभ्रजालानि यया वायुः समुद्रतः । व्यथन्तान्यनोकानि तथैव परमात्मनः ।
 स तेषु विष्टन्नृवाणान् भीमो नागेश्वरोमत । भुवनेष्विव सर्वेषु गमन्तीनुदितो रविः ।
 ते भीमवाणाभिहताः संघक्ता विषमुग्धाः । गमन्तिभिर्गिवाकैश्च योषिणात्पावहाकाः ।
 तथा गजानां कदनं कुम्भाणमनन्तात्मजं । क्रुद्धो दुर्व्याधनोऽभ्येद्य प्रत्यविथत् शिवे शरैः ।
 ततः शयेन चित्पिपं चतप्रतिमेवयः । चयं नितोपुर्निर्भिनैर्भिनोर्विचयश्च पत्रिमि ।
 स शरापितम्बान् क्रुद्धो विर्याघ पाण्डव । नाराचैर्कैरग्न्याभैर्भोमसेनं म्भयन्निव ।
 तस्य नागं मणियमं यद्वाचिवं ध्वजे स्थितं । मन्त्राभ्यां कार्मुकधैव सिर्षं चिच्छेद पाण्डवः ।
 दुर्व्याधनं पीडयामन् दृष्ट्वा भीमेन भारिय । चुवाभयिपुराभ्यागादङ्गो मानङ्गमास्थितः ।
 तमापवन्तं नागैश्चमद्मदप्रतिमखनं । कुम्भान्तरे भीमसेनो नाराचेगाह्यद्वयं ।
 तस्य कार्यं विनिर्मियं न्यमञ्जद्वरणीतले । ततः पपात द्विरदो वज्राहन इवाचल ।
 तस्यवर्चितनागस्य चोच्चस्य च पतियेनः । गिरिच्छेदभजेन विप्रकारो वृकोदरः ।
 तस्मिन्निपतितो वीरं सम्पाद्रवत सा चम् । सम्भ्रान्ताः सद्यपिपरा पदातोभवद्वृत्रो ।
 तेष्वनिकेषु भग्नेषु विद्रवकु समन्ततः । प्राग्भ्योतिपस्ततो भीमं कुञ्चरेण समाद्रवत् ।
 चरणाभ्यामयो दाभ्यां संहतेन करेण च । व्याहृत्तमयतः क्रुद्धः प्रदहन्निव पाण्डवं ।
 वृकोदरस्य मायमविशेषमपूर्णयत् । पद्भ्यां भीमोऽप्यथोघावन् तस्य गाचेवज्रजीयत ।
 जानघ्नश्चलिकावेधं न दकामन पाण्डव । गात्राभ्यन्तरेण भूला करेण ताडयन्क्रुद्धः ।
 कालयामास तं नागं बधाकाङ्क्षि समस्ययं । कुलालककवनागस्तदा त्वरमयोधमेत ।
 नागाद्युतवली श्रीमान् कालयानो वृकोदरः । भीमोऽपि निष्क्रान्तः सुप्रतीकापतोऽभवत् ।
 भीमं करेणावनम्य जानुभ्यामिभ्यपातयत् । योत्राथां वेष्टयित्वेनं सगभो हन्तुमैहत ।
 करवेष्टं भीमसेनो धर्मं दत्त्वा व्यनोचयत् । पुनर्गावापि नागस्य प्रविशेष्ट वृकोदरः ।
 यावन् प्रतिगज्रायातं स्खलनस्यमवैच । सीमोऽपि नागमावेभ्यो विनिक्रम्य चयैर्भञ्जरात् ।
 ततः सर्वैश्च सैवैक नाद् समभवत्सङ्घात् । यज्ञो धिष्णितो भीमः कुञ्चरेणैति मारिय ।
 तेन नागेन रन्मत्सा पाण्डुरानाननोफिनी । सहस्राभ्यद्रवद्राजन् यव तस्यौ वृकोदरः ।
 ततो पुष्टिष्ठरेः राजा हतं मत्सा वृकोदरं । भगदत्तं सपाद्यात्तः सर्वतः घनवारयत् ।
 तं रथैरयिनोः श्रेष्ठः परिवार्य समन्ततः । अवाकिरश्चरैस्तीक्ष्णैः द्रतत्रैः स्य सहस्रम् ।
 स विपानं दृषत्कानामद्भुतेन समाचरन् । गजेन पाण्डुपाद्यावान् व्यथयन् पञ्चतैरथः ।
 तदद्भुतमपय्यास भगदत्तस्य संयुगे । तथा वृहत्स्य चरितं कुञ्चरेण विद्याम्यते ।
 ततो राजा दशार्थानां प्राग्भ्योतिपमुपाद्रवन् । तिर्यग्गमेन नागेन समदेनाद्भुगामिना ।
 तपोर्धुंक्षं समभवत् गयोर्भोमरूपयोः सपद्योः पञ्चतयोर्धवाभद्रमयोः पुरा ।

११११

१११२

१११३

१११४

१११५

५९

प्राग्ज्योतिषपतेर्नामः संनिष्ठत्वापहत्य च । पार्थ्ये दशाणां धिपतेर्भिर्भा नागमघातयत् ।
 तौमरैः सुख्यैरश्याभिर्भगदत्तोऽथ सप्तभिः । जघान द्विरदस्य तं शत्रुं प्रचलितायत्नं । ११९
 व्यवच्छिद्य तु राजानं भगदत्तं युधिष्ठिरः । रथानोक्तेन सहता सर्वतः पन्थेनारयत् ।
 सक्तुञ्जरस्यो रथिभिः शुश्रुमे सर्वतोऽदतः । पर्वते वनमध्यस्थो ज्वलन्निव उताशनः ।
 मण्डलं सर्वतः छिद्यं रथिनामुपधन्वितां । किरतां शरवधौणि संनागः पर्व्यं स्थितः ॥
 ततः प्राग्ज्योतिषो राजा परिगृह्य महागजं । प्रेययामास तं नागं युयुधानरथं प्रति ।
 शिने पौत्तस्य तु रथं परिगृह्य महादिपः । अतिचिचेप वेगेन युयुधानस्त्वपाकमेतं । १२०
 वृहत्तः सैन्धवानयान् समुलूच्याथ सारथिः । तस्यौ मात्यकिमासाद्य संभुतस्यं रथं प्रति ।
 स तु हन्ध्याऽन्तरं नागस्वरितो रथमण्डलात् । निश्चक्राम ततः सर्वान् परिचिचेप पार्थिवान् ।
 ते त्वाश्रुगतिना तेन चाख्यमाना नरर्धभाः । तमेकं द्विरदं सङ्घो मेनिरै शतशो दिपाय् ।
 ते गजस्येन काख्यन्ते भगदत्तेन पाण्डवाः । तेषां प्राद्रवतां भीमः पाञ्चालानामिन्सतः ।
 गजवाजिह्वतः शब्दः सुमहान् समजायत । भगदत्तेन समरं काख्यमानेसु पाण्डुषु । १२१
 प्राग्ज्योतिषमतिबुद्धः पुनर्भीमैः समभ्ययात् । तस्याभिद्रवतो वाहान् हस्तमुक्तेन वारिणा ।
 शिक्षा व्यनामथवागस्तं भीमः प्राकिरत्ततः । ततस्तमभ्ययात्तूर्थं रुचिपर्व्यां क्षतोसुतः ।
 प्रवर्धन् शरवैषेण रथस्योऽन्नकषन्निभः । ततः सहचिपर्व्याणं शरैः शानतपर्व्याणां ।
 सुवर्षाः पर्वतपतिर्निर्मथै वैवस्वतश्चयं । तस्मिन्निपतिते वीरे धौमद्रो द्वैपदीसुतः । १२२
 चेकितानो धृष्टकेतुश्च्युत्सुर्चाईयन् द्विपं । त एनं शरंधाराभिर्धाराभिरिव तोषदाः । १२३
 सिपिचुर्भैरवाद्यादान् विनदन्तो जिघांसवः । ततः पाण्ड्यङ्गुमाङ्गुष्ठैः क्षतिना चोदितो द्विपः ।
 प्रसारितकरः प्राद्यात् सन्धकर्णेचणो द्रुनं । सोऽधिष्ठाय यदा वाहान् युयुसोः स्ततमावृजत् ।
 युयुत्सुत्सु रयाद्राजस्यपाकामन् त्वराश्वितः । ततः पाण्डवयोधास्ये नागराजं शरैर्द्रुतं ।
 सिपिचुर्भैरवाद्यादान् विनदन्तो जिघांसवः । पुत्तस्त तव सन्भ्रान्तः धौमद्रस्य द्रुनो रथं । १२४
 स कुञ्जरस्यो विष्टजघ्निपुष्परिपु पार्थिवः । यमो रश्मोनिवादिष्यो भुवनेषु समुत्सृजन् । १२५
 तस्मात्कुनिर्वादप्रसिध्दयुत्सुर्द्रुभिः प्रैः । च्छिन्नस्त्रिस्त्रिस्त्रिपदेया धृष्टकेतुस्य विष्टस्युः ।
 सोऽतियथासितैः शोणैराचितो द्विरदो यमो । संसृत इव सूर्यस्य रश्मिभिर्ज्वलदो महान् ।
 निघन्तुः मिष्ययन्नाभ्यां मेरितोऽरियराहितः । परिचिचेप तास्रागः स रिपून् संव्यदक्षिणं ।
 गोपाल इव दण्डेन यथा पशुगणान् वने । आविष्टयत् तौ मेनां भृगदत्तस्यया मुञ्जः । १२६
 चिभं श्रेणाभिपघानां वायघानामिव स्वतः । सभूव पाण्डवेयानां रथं विद्रवतां स्वनः । १२७
 ४ नागराजः प्रमरादुयाहतः पुरा सपचोऽद्रिबरो यथा नृप । भयं तदा रिपुषु समादधकृत् वशिष्ठनामानामितो
 यथाऽणवः ।
 ततोऽधनिर्दिग्दरपाश्र्वाधैर्वेगवाद्भवद्भिर्जनितोऽतिभैरवः । चिभं विषदाः विदिधो दिशस्तथा समाह्वयत् पार्थिवं मधुमेतम् ।

स तेन मागप्रवरेण पार्थिवो मृगं जगाह द्विपतामनोकिनी । पुरा सुगुप्ता विबुधैरवाहवै विरोचना देववह्निनोमिव ।
मृगं ववो ज्वलनसखो विद्युज्ज समाष्टौन्मुद्गरपि श्रेव सैनिकान् । तमेव नागं गणशो यया गजान् ममन्तो द्रुतमय
मेनिरं जनाः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संग्रहकवधपर्वणि भगदत्तपुद्धे पद्मोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ यन्मां पार्थस्य सङ्ग्रामे कर्माणि पश्यिष्यसि । तच्छुण्व्य महाबाहो पार्था यदकरान्मृधे । ११९५

रजो दृष्ट्वा समुद्भूतं शुभा च जननिखन । भगदत्ते विकुर्व्याणे कौन्तेय कृष्णमब्रवीत् ।

यथा प्राग्गोनिषो राजा गजेन मधुसूदन । त्वरमाषोऽभिनिक्रान्तो भुवं तस्यै निखन ।

इन्द्रादनवरः सङ्क्षो गजयानविभारद । प्रथमो वा द्वितीयो वा त्रिथिथामिति मे मति ।

स चापि द्विरदश्रेष्ठ सदाऽप्रतिगजो युधि । सर्व्वगस्तातिग सङ्क्षो हतकर्मा जितकाम ।

सोढा मन्त्रनिपातानामग्निप्रभं स चानघ । स पाण्डववत् सर्व्वमयैको नामथियति । ११९६

नचावाभ्यामृतेऽन्योऽस्ति शक्तसं प्रतिवाधितुं । त्वरमाणस्तो याहि यत प्राग्गोतिपाधिप ।

शत्रुसङ्घं द्विपवत् वपसा चापि विस्मितं । अर्धेन प्रेषयिष्यामि चलहन्तु । प्रियातिरिचिं ।

वचनादथ कृष्णस्तु प्रथमो मयभाचिन । दीर्य्यते भगदत्तेन यत्र पाण्डववाहिनी ।

तं प्रयान्तं तत पयादाङ्गयन्तो महारथा । संग्रहकाः समारोहन् महन्वाणि चतुर्दश ।

दशैव तु महन्वाणि विगर्ज्जाना महारथा । चत्वारि च सहस्राणि वासुदेवस्य चानुगाः । ११९७

दीर्य्यमाणं चर्म दृष्ट्वा भगदत्तेन मारिय । आह्वयमानस्य च तैरभवद्बुद्धय द्विधा ।

किन्तु श्रेयस्करं कर्म भवेदद्येति चिन्तयन् । इह वा विनिवर्त्तयं गन्धैव वा युधिष्ठिरं ।

तस्य बुद्ध्या विचार्य्यवमञ्जुनस्य कुरुद्वह । अभवद्भूयसी बुद्धि संग्रहकवधे त्यिग ।

स मश्रित्तन सहसा कपिप्रवरकेतन । एको रथसहस्राणि निहन्तुं वासवीरणे ।

साहि दुर्ध्याधनस्यधीमति कर्णस्य शोभयो । अर्जुनस्य बधोपाये तेन दैधमकल्पयत् । ११९८

स तु दोलायमानो वा दैधीभावेन पाण्डव । धधेन तु नरायाणामकरोत्ता मृषा तदा ।

तत शतसहस्राणि शराणां नतपश्र्भणं । व्यष्टजन्नञ्जुने राजन् समतकमहारथा ।

नैव कुन्तोसुत पार्थो नैव कृष्णो जनार्दन । न हया न रथो गजन् बुध्यन्ते स्म शरैर्यिताः ।

यदा मोहमनुग्रामः सखेदस्य जनार्दन । ततप्तान् प्रायमः पार्थो ब्रह्माल्लेण निजप्रिवान् ।

प्रथम पाण्यन्ध्रिन्वाः भेषुज्यातप्तकामुकाः । केतवो वाजिनः सता रथियन्यापतन् चित्तैः । ११९९

दुमाचनायामुधरैः समकथायाः सुकल्पिता । हतारोहा चित्तौ पेतुर्दिपा पार्थशराहताः ।

विप्रविद्धकुयावसांश्चिन्नभाषडा परामव । मारोहास्तुरगाः पेतुर्मयिता मार्णौभ्रंशं ।

सष्टिप्रामाधिभयराः समुद्गरपरसथा । सन्धिन्वा बहवः पेतुर्मृगा भमे किरीटिना ।

शासादित्याम्बुजेन्दूना तुन्यरूपाणि मारिय । सन्धिन्वान्यञ्जुनमरैः शिरांस्युथैः प्रपेदिरैः ।

अज्वालावद्भूते सैना पविभिः प्राणभोजनैः । नाभारूपकदासिधान् कुद्धे निप्रति कन्तुने । १२००

चोभयन्तं तथा सेनां द्विरदं नलिनोमिव । धनञ्जयं भृतगणां साधुमाध्वित्युपयन् ॥

दृष्ट्वा तत् कर्म पार्थस्य वासवस्त्रेव साधवः । विद्युद्यं परमं मत्वा प्राञ्जनिनामुवाच ह ॥

कर्मतन् पार्थं शक्रेण यमेन धमदेन च । दुष्करं समरे यत्ते कृतमधेति मे मतिः ॥

युगपत्समरे यत्ते शतशोऽथ सहस्रम् । पतिता एव मे दृष्ट्वा, संशप्तकमहारथा ॥

तत् संशप्तकान् कृत्वा भूधितिं ये व्यवस्थिताः । भगदत्ताय याक्षीति कृष्णं पार्थोऽभ्येद्योदयत् ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशप्तकवधपर्वणि संशप्तकवधे सर्तावशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ यिथासतस्तत् कृष्णः पार्थस्याद्यान् मनोजवान् । सम्यपीक्षंसेच्छत्रान् द्रोणानीकाथ पाण्डुरान् ॥

त प्रयान्तं कुरुश्रेष्ठं खान् भ्रातृन् द्रोणतापितान् । सुशर्मा भ्रातृभिः सार्द्धं सुहृदार्थां धृष्टतोऽप्ययात् ॥

तत श्रेतद्वयं कृष्णमन्नवोदजितञ्जय । एष मों भ्रातृभिः सार्द्धं सुशर्माह्वयतोऽच्युत ॥

दीर्यते चोत्तरैषैव ततथैव्यं शत्रुसूदन । दैधीभूतं मनो मेऽद्य कृतं संशप्तकैरिदं ॥

किन्तु संशप्तकान् हस्मि खान् रक्षाम्यहितार्दैतान् । इति मे त्वं मतं वेत्य त्व किं सुकृतं भवेत् ॥

एवमुक्तस्तु दार्शाद्यं स्यन्दनं प्रत्यवर्त्तयत् । धेनु चिगर्त्ताधिपतिं पाण्डव समुपाङ्गयत् ॥

ततोऽर्जुनं सुशर्माणं विद्धा सप्तभिराशुगैः । ध्वजं धनुस्यास्य रथे चुराभ्या समकृन्तत ॥

चिगर्त्ताधिपतेथापि भ्रातरं पङ्क्तिराशुगैः । साश्वं समृतं त्वरितं पार्थं प्रैषीद्यमस्ययं ॥

ततो भुजगसङ्काशां सुशर्मां शक्तिमायमी । चिचेपाङ्कनमादिश्य वासुदेवाय तोमरं ॥

शक्तिं चिभिः शरैश्चिन्त्वा तोमरं चिभिरर्जुन । सुशर्माणं शरव्रातैर्भौहृदित्वा न्यवर्त्तयत् ॥

तं वासवनिवायान्तं भृदिवर्धशरौघिणं । राजंस्तावकसैन्यानां नोयं कश्चिद्वारयत् ॥

ततो धनञ्जयो वाणैः सञ्चानेव महारथान् । आयादिनिघ्नन् कैरखान् दहनं कचमिवानल ॥

तस्य वेगमसङ्गं तु कुन्तीपुत्रस्य धीमत । नाशङ्कुवंस्ते ससोढु स्सर्गमग्रैरिव प्रजा ॥

धैवेष्टयन्ननोकानि शरवर्षेण पाण्डव । सुपर्षपातवद्राजन् प्रायात् प्राग्ज्योतिषं प्रति ॥

यत्तदा नाम यच्छिष्णुभरतानामपार्थिनां । धनुः सेमकरं सङ्घो द्विपतामश्रुवेङ्कनं ॥

तद्वेप तपःशून्यं राजन् युष्मन्तदेवित् । शक्ते कृतविनाशाय धनुरायच्छदङ्कुन ॥

तथाविचोभ्यमाणो सा पार्थेन तव वाहनी । व्यग्रोर्थात् महाराजन् नैरिवासाद्य पर्वतः ॥

ततो दशसहस्राणि न्यवर्त्तन्त धनुप्रतां । मतिं कृत्वा रणे क्रूरा वीरा जयपराजये ॥

यत्पेतद्ददयत्सा आबभूवुस्तं महारथा । श्रय पार्थो गुरु भारं सर्वभारसहो युधि ॥

यथा पद्मवन् क्रुद्धः प्रविष्ट पृथिहायन । मदीयान्मददायस्त पार्थोऽमृद्राक्षमं तव ॥

तस्मिन् प्रमथिते सैन्ये भगदत्तो नराधिप । गेन नागेन सहसा धनञ्जयमुपाद्रवत् ॥

तं रथेन नरव्याघ्रं प्रत्यगृह्णाहूनञ्जय । स सन्निपातस्तमसो बभूव रथनागयोः ॥

कल्पिताभ्यां यथाप्राक्तं रथेन च गजेन च । सङ्गामे चिरतुर्वीरौ भगदत्तधनञ्जयो ॥

ततो श्रीमत्पञ्चम्यायागादिद् द्वय प्रभुः । अभवत्सहस्ररोघेण भगदत्तो धनञ्जयं ॥

सचापि शरवैषं तत् शरवैषेण वारिव । अप्राप्तमेव चिच्छेद भगदत्तस्य वीर्यवान् ।

१२१०

ततः प्राञ्ज्येतिषो राजा शरवैषं निवार्यं तत् । शरैर्ऋषिभि महाबाहुं पार्थं कृष्णञ्च मारिय ।

ततः स्र शरजालेन महताऽभ्यवकीर्यं तौ । चोदयामास तं नागं बधायान्युतपार्थयोः ।

तमापतन्तं दिरदं दृष्ट्वा क्रुद्धमिवान्तर्गः । चक्रेऽपमयं त्वरितं सन्धनेन जनाङ्गनः ।

तम्प्राप्तमपि नेयेष परावृत्तं महाद्विषं । सारोहं मृत्युघातकर्तुं स्मरन् धर्मं धनञ्जयः ।

स तु नागो द्विपरथान् हयान्याहञ्च मारिय । प्राद्विषोन्मृत्युलोकाय ततः क्रुद्धो धनञ्जयः ।

१२११

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वेणि संग्रहकव्यपर्वेणि भगदत्तयुद्धे षष्ठाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ पार्थं क्रुद्धं किमकरोद्भगदत्तस्य पाण्डवः । प्राञ्ज्येतिषो वा पार्थस्य तन्ने शंस ययातयं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्राञ्ज्येतिषेण संग्रहकवौ दामार्हपाण्डवौ । मृत्युदंष्ट्रान्तिकं प्राप्ता सर्वमृतानि मेनिरं ।

तयास्र शरवर्षाणि पातयत्यनिघं प्रभो । गजस्कन्धान्दहाराज कृष्णयोः सन्धनेस्यदोः ।

अथ कार्णायषैर्वाणैः पूषकांशुकनिःसृतैः । अविध्यदेवकोपुंसं हेमपुङ्खैः शिवाश्रितैः ।

अग्निस्त्र्यंभमाकीर्णो भगदत्तेन चोदिताः । निर्भिद्य देवकोपुंसं चितिं जग्मुः सुवाचसः ।

१२१०

तस्य पार्थो धनुन्धित्वा परिचारे निहत्य च । बालपञ्चिव राजानं भगदत्तमयोधयन् ।

सोऽर्करग्निनिभांश्लोच्छ्रांक्षोमरान् वै चतुर्हय । प्रेरयन् मयस्याचो हृ विधेकैकमयाच्छिनत् ।

ततो नागस्य तद्वर्षं व्यधमत् पाक्यासनिः । शरजालेन महता तद्गमोर्व्यंत भूतचे ।

विशोख्यंशो मगजं शरैः सुस्रभमर्हितं । यमौ धारानिपाताक्रौ व्यध पर्वतराडिव ।

ततः प्राञ्ज्येतिषं शक्तिं हेमदण्डमयामयीं । व्यस्रजदासुदेवाय दिधा तामञ्जुनोऽच्छिनत् ।

१२१२

ततन्धुवं ध्वजद्वैव च्छित्वा राजोऽञ्जुन शरैः । विव्याध दग्धमिस्त्रुषमुत्प्लयन् पर्वतेऽथरं ।

सोऽतिविह्वोऽञ्जुनशरैः सुपुङ्खैः कद्वपचिभिः । भगदत्तस्ततः क्रुद्धः पाण्डवस्य जनाधिप ।

व्यस्रजत्तोमरान्मूर्च्छिं येनाशस्त्रोन्ननाद च । तैरञ्जुनस्य समरे किरोटं परिवर्त्तितं ।

परिवृत्तकिरोटं तत् यममयिलैव फाल्गुन । सद्रुष्टः क्रियतां लोक इति राजानमत्रवीत ।

स्वमुक्तस्य संक्रुद्धः शरवैषेण पाण्डवं । अभ्यवर्षत् सगोविन्दं धनुरादाय भास्करं ।

१२१०

तस्य पार्थो धनुन्धित्वा वृषोरान् संनिकृत्य च । त्वरमाणे दिशस्रत्या सर्वमर्षं क्षताडयत् ।

विस्मृततो विव्यथितो वैष्णवास्त्रमुदीरयन् । अभिमच्याद्भुवं क्रुद्धो व्यस्रजत् पाण्डवोरसि ।

विद्यष्ट भगदत्तेन तद्वर्षं सर्वघाति वै । उरसा प्रतिजयाह पार्थं संच्छाद्य केमवः ।

वैजयन्धभवन्नाला तद्वर्षं केशवोरसि । ततोऽञ्जुनः क्षान्नामनाः केमवं प्रत्यभाषत ।

अयुध्यमानस्तरगान् संयन्तास्त्रि तवानघ । इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्ष प्रतिज्ञां श्वां न रक्षमि ।

१२१३

यद्यहं व्यधनो वास्त्रमशक्रौ वा निवारणे । ततस्त्वथैव कार्यं म्याश्व तत् कार्यं मयि स्थिते ।

सवाणं सधनुश्चाहं ससुरासुरमानुषान् । शक्रे लोकानिमान् जेतुं तद्यपि विदितं तव ।

ततोऽञ्जुनं वासुदेवः प्रत्युवाचाय तद्वचः । शृणु गुह्यमिदं पार्थं पुरावृत्तं यदाऽनघ ।

चतुर्भूतिरिह शश्वत्कोकवाणार्थमुद्यत । आत्मानं परिभ्रूयैव लोकानां हितमादेध ।
 एका भूर्तिलपयथ्यं कुरुते मे भुवि स्थिता । अग्रा पश्यति जगत् कुर्वन् माध्वभाधुनी । १८८
 अपरा कुरुते कर्म मानुषं लोकमाश्रिता । धीरे चतुर्थी त्वपरा निद्रा वर्षषडस्त्रिकी ।
 याऽसौ वर्षषडस्त्रान्ते भूर्तिरुत्तिष्ठते सम । वराहैर्ध्या वरान् अठान् तस्मिन् काले ददाति सा ।
 तन्नु कालमनुप्राप्तं विदित्वा पृथिवी तदा । अयाचत वरं यन्मा नरकार्थाय तच्छुणु ।
 देवानाद्यासुराणाञ्च ह्यवधत्तनयोऽस्तु मे । उपेतो वैष्णवास्त्रेण तन्मे लं दातुमर्हसि ।

एवं वरमर्हं श्रुत्वा जगत्यास्तनये तदा । श्रीमोघमर्हं प्रायच्छं वैष्णवं परमं पुरा । १८९
 श्रवोचं चैतदस्य वै ह्यभोगं भवतु चिते । नरकस्याभिरचार्ये नैनं कश्चिदधिद्यति ।
 अनेनास्त्रेण ते गुप्तं सुतं परवचाह्वनं । भविष्यति दुराधर्षं सर्वलोकेषु सर्वदा ।
 तथेत्स्यात्ता गता देवी कृतकामा मनस्विनी । सचाणामीदुराधर्षो नरकं शत्रुतापन ।
 तस्मात् प्राग्ज्योतिषं प्राप्तं तदस्त्रं पार्थ मामर्ह । नास्यावध्येऽसि लोकेषु श्रेष्ठरेपु मारिष । १९०
 तन्मया तत्कृते ह्येतदन्यथा व्यनयितं । विमुक्तं परमास्त्रेण जहि पार्थ महासुरं ।
 वैरिण्युधि दुर्योधं भगदत्तं सुरद्विषं । इथाऽहं जघ्नित्वान्पूर्व्यं हितार्थं नरकन्तया ।
 श्वसुक्तस्तदा पार्थ केशवेन महात्मना । भगदत्तं श्रितैर्वाणैः सहसा समवाकिरत् ।
 ततः पार्थो महावाजरभंभ्रान्तो महामना । क्षुम्भेयोरन्तरे नागं नाराचैन समार्पयत् ।
 स समाघाद्य तं नागं वाणो वज्रं द्वाचलं । अभ्यगात्सह पुङ्गेन वल्मीकमिव पद्मग ।
 स गजो भगदत्तेन प्रेर्यमाणो मुञ्जर्हः । न करोति वचस्तस्य दरिद्रश्चैव योषित । १९१
 स तु विष्टभ्य गाचाणि दन्ताभ्यामवनिं धयेत् । नदस्यान्तस्वर प्राणानुत्सर्ज्यं महाद्रिप ।
 ततश्चक्रार्हं विम्बेन वाणेनाहतपश्या । विभेदं हृदयं रात्रौ भगदत्तस्य पाण्डव ।
 स भिक्षुहृदया राजा भगदत्तं किरौटिना । शरासनं शरायैव गतासु प्रमुमोच ह ।
 शिरसस्तस्य विभ्रष्टं प्रपपात वरारुणकं । नासताडनविभ्रष्टं पलायं मलिनान्दिव ।

सहस्रमाशु तपनीयभाण्डान् पपात नागाद्भिरस्यक्रियाश्रुत् । सुपुष्यिता माहवनेगस्त्रैः सद्योधरायादिव कर्णिकार । १९२
 निहत्य तं स गतिमिन्द्रविक्रमं सखायमिमितौजसं । ततोपरान्तवजयकाङ्क्षिणो नरान् बभञ्च वायुर्वलवन् द्रुमा
 निव ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि मंगलप्रकवधपर्वणि भगदत्तवधे शकौत्सिगोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ मन्त्रप उवाच ॥ प्रियमिन्द्रस्य सततं सखायममितौजसं । हत्वा प्राग्ज्योतिषं पार्थं प्रदक्षिणमगर्जतं ।

ततो गान्धारराजस्य सुतो परपुरञ्जयो । आर्हतामञ्जुनं सद्यो भ्रातरौ पृथक्कापसौ ।

मैः समोदाकुर्नं शीरो पुरा पयाच घम्बिनौ । अविद्येता महावेगेर्न श्रितैरासुग्रीभैः ।

पृथक्पृथक् हृद्यान् सततं धनुर्दधे च्चरन् रथं । तिलगो व्यधनत् पार्थं भावसस्य श्रिते शरीः । १९३

ततोऽङ्गुमं शरमार्गैर्नामाप्रहरसैरपि । गान्धारान्वावुसांशुकं धैवतप्रमुत्तमं पुरा ।

ततः पञ्चशतान् वीरान्गाम्भारानुचतायुधान् । प्राहिशोमृत्युत्रोकाय क्रुद्धो वार्धेनञ्जय ।

हताद्यान्तु रथान्तूर्ध्वमवतीर्य महाभुजः । आरुरोह रथं भ्रातुरन्यत्र धनुराददे ।

तथैकं रथमाहूतौ भ्रातरौ वृषकाचवौ । शरवर्षेण वोभक्तमविथितौ मूढमूढः ।

श्यालौ तव महार्त्मानौ राजानौ वृषकाचवौ । श्वयं निजप्रतुः पार्थेनिद्रे वृषवलादव ।

१११०

सञ्चलवौ तु गाम्भारवहतौ पाण्डवं पुनः । निदाघनापिकौ माषौ लोके घर्मासूभिर्धया ।

तौ रथस्थौ नरव्याघ्रौ राजानौ वृषकाचवौ । संसिष्टाङ्गौ स्थितौ राजन् जघानेकपुण्ड्रज्वनः ।

तौ रथान् सिंहशङ्खाभौ लोहितवौ महाभुजौ । गतासु पेततुस्वीरौ घोदर्थ्यैकिलक्षणे ।

तयोर्दुर्मिं गतौ देहौ रथादन्धुगनमिथौ । यशो दशदिशः पुष्यं गमयित्वा व्यवस्थितौ ।

दृष्ट्वा विनिहतौ वीरौ मातुलावपलायिनौ । श्वयं मुमुक्षुरक्षाणि पुत्रास्तव विग्राह्यते ।

१११५

निहतौ भ्रातरौ दृष्ट्वा मायाग्रनविशारदः । कृष्यौ संभोहयमायां विदधे शकुनिस्ततः ।

लगुडाधोगुडाग्रान् शनप्रमथ सशक्तयः । गदापरिघनिस्त्रिंशद्गुलमुद्गरपट्टिमाः ।

सकम्पनर्दिनखरा मुग्धवानि परचथाः । सुरा, सुरप्रनालीका वक्षदन्तास्त्रिवन्धयः ।

चक्राणि विशिखाः प्रासा विविधान्यायुधानि च । प्रपेतुः श्वन्तौ दिग्भ्यः प्रदिग्भ्यद्याञ्जुनं प्रति ।

खरोद्गमहि पाय्वात्राः सिंहाः शृमरचिह्नकाः । श्वचाः शासाहका गृध्राः कपयश्च शरीहपाः ।

११२०

विविधानि च रवांसि क्षुधितान्यञ्जुनं प्रति । संकुड्वान्यभ्यधावन्त विविधानि वयांसि च ।

ततो दिव्यास्त्रविष्कूरः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । विद्वज्जिपुजावानि सद्यथा तान्यताडयत् ।

ते हन्यमानाः पृथरेण प्रबरी, सायकैर्दृढैः । विरवन्तौ महारावं विनेशुः श्वन्तौ हताः ।

ततस्तमः प्रादुरग्दञ्जुनस्य रथं प्रति । तस्माच्च तमघो वाचः क्रूराः पार्थमभसर्धन् ।

तत्तमो भैरवं घोर्भयद्वर्द्धं महाहवे । उक्तमास्त्रेण महता ज्योतिष्केणाञ्जनोऽवधोत् ।

११२५

हते तस्मिन् जलैघ्रास्त प्रादुरासन् भयानकाः । अश्वसान्तु विनाशार्थमादित्यास्त्रमयाञ्जुनः ।

प्रयुक्ताश्वस्तस्त्रेण प्रायशोऽस्त्रेण शोषितं । एवं बद्धविधा माया भौवलस्य हताः हताः ।

जघानास्त्रवलेनाशु प्रहसन्नञ्जुनसदा । तथा हतासु मायासु त्रसोऽञ्जुनशराहतः ।

अपयाञ्चवर्नैरर्थैः शकुनिः प्राकृतो यथा । ततोऽञ्जनोऽस्त्रविष्कूर्ध्वं दशयवात्मनोऽरिपु ।

अश्ववर्षे च्छुरौघेण कौरवाणामनीकिनीं । सा हन्यमाना पार्थेन तव पुत्रस्य वाहिनी ।

११३०

द्विधीभृता महाराज गङ्गावाघय पर्वतं । द्रोणमेवाश्वपद्यन्त केचित्तत्र नरपभाः ।

केचिदुर्व्योधानं राजन्नर्थमानाः किरीटिना । नापश्यामस्ततस्त्वनं सैन्ये वै रजशाहते ।

गाण्डीवस्य च निर्घोषः श्रुतो दक्षिणतो मया । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं वादित्राणाञ्च निःस्वनं ।

गाण्डीवस्य तु निर्घोषो व्यतिक्रम्यास्यमहिवं । ततः पुनर्दक्षिणतः सङ्ग्रामस्यैवधौधिना ।

स युद्धं चाञ्जनस्योदहन्नु द्रोणमन्वयां । यौधिष्ठिराण्यनीकानि प्रहरन्ति ततस्ततः ।

११३५

नानाविधान्यनीकानि पुत्राणां तव भारत । अञ्जुनो व्यधमन् काले दिवोवाधाणि माहतः ।

तं वासवमित्रायाः शूरिवर्यं शरौधिण । महेव्यामं मेरव्यांभोषं कथिदवारयत् ।

मे हन्यमानां पार्थेन लदीया व्यथिताः सुभ्र । स्वमेव बहवो जगुर्बिद्रवन्स्ततस्ततः ।

तेऽङ्गुलिना शरा मुक्त्वा कङ्कपचास्तनुच्छिद । शलभा इव सभ्ये तु संष्टयन्ता दिशो दम् ।

तुरङ्गं रथिनं गामं पादातिमपि मारिय । विनिर्मिथ्य चितिं जग्मुर्बल्लोकमिव पन्नगाः ।

न च द्वितीयं व्यस्रजत् कुञ्जराश्चमरेषु म । इधगेकगरास्त्रा निपेतुस्ते गतासव ।

हृत्सैर्भुनुर्यैर्द्विरदक्षैः सर्वतः शराभिर्दृष्टैश्च ह्यैर्निपातितैः । तदा व्यगोमायुवनाभिनादितं विषिचमायोधशरो वमूतत ।

पिता सुतं तेष्वसु सुहृदरं सुहृत्तथैव पुत्रं पितरः शरातुरा । स्वरक्षणे हतमतपक्षदा जप्ताह्यज्जना बाहानपि पार्थ

पोडिताः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि सप्तमस्कन्धपर्वणि शकुनिपलायने त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तेष्वनीकेषु भग्नैषु पाण्डुपुत्रेण सञ्जय । चक्षितानां द्रुतानाञ्च क्षयमानीकानो हि व ।

अनीकानां प्रभग्नानामवहृद्यमपश्यता । दुष्करभतिसन्धान तन्मामाचक्षु सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तथाऽपि तव पुत्रस्य प्रियकामा विशाम्पते । यशःप्रवीरा लोकेषु रचनो द्रोणसन्वयु ।

समुद्यतेषु चास्त्रेषु सद्भ्रान्ते च युधिष्ठिरे । अकुर्बन्नाय्यैकर्षाणि भैरवे सत्यभितवत् ।

अन्नरं भोमसेनस्य प्रापतन्नमितौजस । सात्यकैश्च वीरस्य धृष्टद्युम्नस्य वा विभे ।

द्रोणं द्रोणमिति क्रूरा पाञ्चाला समघोदयन् । मा द्रोणमिति पुत्रास्ते कुरुन् सर्वानघोदयन् ।

द्रोणं द्रोणमिति श्लेके माद्रोणमिति चापरे । कुरुणां पाण्डवानाञ्च द्रोणघ्नतमवर्तत ।

यं य प्रमथते द्रोण पाञ्चालानां रथग्रजं । तत्र तत्र तु पाञ्चालोऽधृष्टद्युम्नोऽभ्यवर्त्तत ।

तथा भागविपर्याये सद्भ्रामे भैरवे सति । वीरा समासदन् वीरान् कुर्वन्तो भैरवं रवं ।

अकल्पनीया शूरा बभूवुस्तत्र पाण्डवा । आकल्पयन्त्यनीकानि धूमन्तः क्षेममात्मनः ।

तेऽमर्षवद्भ्रमन्नाशा ह्रीमन्तः सत्तपोदिता । त्यक्त्वा प्राणान् न्यवर्त्तन्ता प्रनो द्रोणं महाहृद्वे ।

अथपामिव सत्यातः शिलानामिनु चाभवन् । दोष्यता तुमुले युद्धे माषैरमिततेजसां ।

न तु शरान्ति सद्भ्राममपिड्डासायाविधं । दृष्टपूर्व्वं महाराज श्रुतपूर्व्वमयाऽर्षि वा ।

प्रकल्पते च श्रियी तस्मिन् वीरावसादने । निवर्त्तता वनौघेन महता भारपीडिता ।

घूर्णतेऽपि वनौघस्य दिवं सन्धेऽवनि स्तन । अजातशत्रुस्यैव्यमार्शिवेण सुभैरवः ।

तमामाद्य तु पाण्डूनामनोकानि सुहृदः । द्रोणेन चरतर सद्यैः प्रभग्नानि श्रिते शरैः ।

तेषु प्रमथ्यमानेषु द्रोणेनाहुतकर्मणा । पर्यवारयदायक्षो द्रोणं वेनापति स्वं ।

तदहुतमपश्याम द्रोणपञ्चोत्सयोत्सदा । मैत्र तस्मापमा काचिदिति मे निश्चिता मतिः ।

ततो नीजोऽनलप्रत्येया ददाह कुरुवाहिनी । शरस्कुलिङ्गद्वयापार्श्वेर्द्ध्वम् वचमिवावत ।

तं दहन्तमनोकानि द्रोणपुत्र प्रतापवान् । पूर्व्वोभिलाषी सुहृत्स्त्रेण क्षयमानोऽभ्यभपत ।

नील किम्यज्जभिर्दग्धैस्त्व योधैः शराधिपा । मयैकेन द्विपुथ्यस्य क्रुद्धः प्रहर चागुड मी ।

तं पद्मनिकगाकारं पद्मपत्रनिभेषणं । आकाशपद्मामिमुखं नीलो विद्याध सायकैः ।
 तिनानिविद्धं सहस्रा द्रोणिभक्तैः शितैस्त्रिभिः । घनूर्ध्वजञ्च ह्रवञ्च दिपत् समकृततः ।
 सोऽवमुद्य रयात्तस्मात्तीव्रदर्शवरासिधत् । द्रोणाथयेः शिरः साद्याह्रुंभुंमच्छत् पत्रविवृतः ।
 तस्मात्प्रतापं सुनयं शिरः कायात् सकुण्डलं । भङ्गनापाहरद्रोणिः क्षयमान इवानघ ।
 समूर्णं चन्द्राभनुषं पद्मपत्रनिभेषणः । प्राशुहृत्पलपवाभो निहते न्यपतत्त्वितो ।
 ततः प्रविव्यये सेना पाण्डवो मृगमाकुला । आचार्यपुत्रेण हते नीत्रे स्फलिततेजसि ।
 अस्मिन्संयते सर्वे पाण्डवानां महारथाः । कयं नो वाघविक्षात्याच्छुभ्य इव मारिष ।
 दक्षिणेन तु सेनायाः कुरुते कदनं बली । संग्रहकावचेषस्य नारायणसत्तस्य च ।
 दक्षिणे महाभारते द्रोणपर्वणि संग्रहकवचपर्वणि नीलवधे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रतिभातन्तु केन्यस्य नाशयत इकोदरः । सोऽभ्यघ्नन् वाहिकं पथ्या कर्णञ्च दशभिः शरैः ।
 तस्य द्रोण शितैर्वापैस्तीक्ष्णधरैरजिह्वयै । जीवितान्नसमिप्रेषुर्ध्वंशोऽप्याशु जघान ह ।
 आनन्तार्थमिप्रेक्षुः पश्चिन्त्या समार्पयत् । कर्णो द्वादशभिर्वाणैरथत्यत्मा च शरभिः ।
 धर्हिर्दुर्ध्याधनो राज्ञः ततः सननयाकिरत् । भीमसेनाऽपि तान् सर्वान् प्रत्यविध्यन्महाबलः ।
 द्रोणं पद्माभनेदूरां वर्षार्थं दशभिः शरैः । दुर्ध्याधनं द्वादशभिर्द्रोणिं चाहमिराशुगे ।
 आरावं तुमुत् कुर्वांश्चभ्रवर्त्तत तद्रथे । तस्मिन् सन्दृशति प्राणान् मृत्युमाधारणोऽहते ।
 अजातशत्रुस्तान् योधन् भीमं शतैत्यथादयत् । ते ययुर्भीमसेनस्य समीपमसिताजस्र ।
 युद्धधानप्रकृतयो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । ते क्रमेण सुसंग्रह्यः सहिताः पुत्रवर्षभाः ।
 महेन्द्रामबरैर्गुप्ता द्रोणामोकं विमित्तवः । समपितुर्भहाधीर्यो भीमप्रसृतयो रथा ।
 तान् प्रत्यस्त्रहादव्यथो द्रोणाऽपि रथिना बरः । महागयानतिवचान् वीरान् समरयोधिनः ।
 राज्यं मृत्युभयं त्यक्त्वा तावकः पाण्डवान् ययुः । सादिज्ञ सादिनाऽभ्यग्रेकथैव रथिना रथाः ।
 आसीच्छब्दमिष्यते पुष्टमासीत् परश्वधैः । प्रकृष्टमसिपुष्टञ्च सश्वतः कटुकैर्दयं ।
 कुञ्जरापाद्य स्थापितेषुष्टमाधीन् सुदारुणं । अतन्तु कुञ्जरादव्यो हयाद्वन्द्वलवाकुरिरा ।
 शरो वाणत्रिभिर्भिक्षा रथादन्वय मारिष । तितान्यच्छ च संमदं पतितञ्च विवर्षण ।
 शिरः प्रक्षेपयानास वत्स्यक्रम्य कुञ्जरः । अर्पगंद्यापरेऽष्टद्वन् वारणाः पातितान् सरान् ।
 विपायोदावर्त्तं गत्वा श्मिन्दन् रथिनो बहून् । माराथैः केचिदपरे विपायात्प्रवर्षसैः ।
 सभ्रमुः समरे नागा मृदन्ताः शनो मरान् । कार्थाययतनुषापाश्रगादरपकुञ्जरान् ।
 पतितान् पोदयाश्चकुर्दिपाः सृष्टन्तान्त्रिः । श्वपञ्चधिसांसि हयनानि मगधियाः ।
 शोमन्तः कासकर्मणं सुदुःपान्यन्वरेते । इति स्नात्र पिता पुत्रं रथेनाभ्यतिवर्त्तते ।
 पुत्रस्य पितरं मेहाक्षिभ्योऽटमवर्त्तते । अथो भद्रो ध्वजश्चिद्वन्द्वबभूवो निपातिनः ।
 दुग्धं दिशमादाय प्रदुदाव तथा इयः । सामिभ्योऽक्षिपतिनः शिरश्चिद्वं सङ्कटवः ।

११०

११०

१११

११०

१११

११०

गजेनाक्षिप बलिना रथ सङ्क्षुण्णित चितौ । शरोद्दशापतदाजी गजेनभ्याद्युतो रथम् ।
 निम्नंय्येदं महद्युद्धमवर्तत सुदारुणं । हातात हा पुत्र सखे कामितिष्ठ क धार्वमि ।
 प्रहराहर जह्नेन क्षितबेडितगङ्गीतं । इत्येवमुचरन्तिस्त्र यूयन्ने विविधा गिरः ।
 भरस्वाशस्य नागस्य संसज्जत शोणितं । क्षुपाशाम्भरो भौमे भोहून् कस्यवमाविशन् ।
 चक्रेण चक्रमापाद्य वीरो वीरस्य संद्युमे । अतीनेऽप्यपथे काचे जहार गदया शिरः ।
 आसीत् केशवपरामर्शो मुष्टियुद्ध सुदारुणं । नखैर्दन्तैश्च शूराणामदोषे दोषमिच्छतां ।
 तत्राच्छिद्यत शूरस्य सखेडो याऊह्यत । सधनुश्यापरस्यापि सगरः सङ्क्षुण्णितया ।
 आक्रोशदन्त्यमन्योऽत्र तयाऽन्यो विमुखोऽभवत् । अन्य धमस्य चान्यस्य शिरः कायादपाहरत् ।
 सशब्दमद्रवधान्य शब्दादन्योऽत्रसङ्क्षुण्णितं । खानन्योऽप्य परानन्यो जघान निर्मिते शरे ।
 गिरिशूद्रोपमद्याच माराचेन निपातितः । मातङ्गो न्यपतङ्गुभौ नदीरोधं देवाण्येगं ।
 तथैव रथिन नागः शरम् गिरिदिवारुजम् । अवातिष्ठत्यदा भूमौ सहार्थं सहमारथि ।
 शूरात् प्रहरतो दृष्ट्वा कृतास्तान् रुधिरोचितान् । वह्नन्वाविशेभोहो भोहून् हृदयदुर्बुध्नान् ।
 सर्वमाविप्रमभवत्तत्राश्रायत किञ्चन । सैन्येन रजसा ध्वस्तं निर्भय्यादमवर्तत ।
 तत सेनापति शीघ्रमयं काल इति ब्रुवन् । नित्याभिलषितानेव लक्ष्यामास पाण्डवान् ।
 कुर्वन्त श्रायत तत्र पाण्डवा याऊशालिन । शरो धर्मा इवापितुंभनोः श्रेणरथं प्रति ।
 शूचीनाद्रवतान्येऽन्य माविभीत निहन्तत । इत्याभीत्तुमुल शब्देऽदुर्बुध्नस्य रथं प्रति ।
 ततो द्रोणं रूप कर्णो द्रोणो राजा जयद्रथ । विन्दानुविन्दावावन्धैः मन्थस्य ताश्रयारथम् ।
 ते त्वाय्यधर्मवरेभ्यः दुर्निवारा दुरामदा । शरात्तां न जङ्गद्रेण पाशला पाण्डवे सह ।
 ततो द्रोणेऽतिशंक्रुद्धो विद्यजच्छतम् शरान् । चेदिपाशालपाण्डुनामकरोत् कदमं महत् ।
 तस्य ज्यातलनिर्घोषं शूयुषे दिक्षु मारिष । वज्रशंकादसह्यशस्त्रानामवान् बहन् ।
 रतस्मिन्तरे जिष्णुर्जिता मंत्रप्रकान् बहन् । अभ्ययात्तत्र यवामौ द्रोण पाण्डून् प्रमदति ।
 तान् शरीरघमहावर्त्तान् शोणितोदान्महाहृदात् । तीर्णं शंभ्रकान् हत्वा प्रयङ्कश्यत फालुनः ।
 तस्य कीर्त्तिमतेऽस्य सूर्यप्रतिमतेऽस्य । दीप्यमानमपश्याम तेजसा वानरध्वजं ।
 शंभ्रवचमुद्र तमुच्छ्वेत्यभ्यगमस्तिभि । स पाण्डवयुगान्तर्कं सुहृन्पथभ्यतीतपत् ।
 प्रददाह सुहृन् सर्वान्शुभं शयतेजसा । दुर्गामो सर्वभूतानि धमकेतुरिवोत्थित ।
 मेन वाणसद्यसौपेगंशरयथयोधिना । ताद्यमाना विनि जग्मुर्मुक्तेश्च मराहितः ।
 केचिदान्तस्वर्णं चतुर्बिन्दुरपरं पुनः । पार्थशाणहता केचिन्निवेतुविगतांसव ।
 तेवामृतितान् काक्षित् पतिनाथ पराङ्मुखान् । न जघानाक्लुभो योधान् योधप्रतमगुह्वरान् ।
 ते विभीशंरथ शिषाः प्रापमथ पराङ्मुषा । सुख कर्णकथैति हाचेतिष विभुक्रुद्ध ।
 तमाधिगिरारब्धं विजायं शरणेविषां । माभेष्टेति प्रतिशुष्य यथावभिमुखोऽङ्गुणं ।

स भारतरथश्रेष्ठः सर्वभारतदक्षिण । प्रादुश्यते तदाग्नेयमस्त्रमस्त्रविदा वर ।
 तस्य दीप्तमरौघस्य दीप्तचापधरस्य च । शरीरघान् शरजालेन विदुदाव धनञ्जय ।
 तथैवाधिगथिस्तस्य बाणान् ज्वलिततेजसः । अस्त्रमस्त्रेण संवार्य मृगदद्विष्टजन् शरान् ।
 छट्टुमस्य भोमस्य सात्यकिस्य महारथः । वियधु कर्णमासाद्य विभिक्षिभिरजिह्वगैः ।
 अर्जुनास्त्रन्तु राधेय संवार्य शरदृष्टिभिः । तेषां चयाणां चापानि चिच्छेद विप्रखेस्त्रिभिः ।
 ते निष्ठतायुधा वीरा निखिंदा भुजगा इव । रथान्मृगो संमुह्यत्य मय र्भ्रंश इवानदन् ।
 ता भुजापीथंहावेगा विदृष्टा भुजगोपमाः । दीप्यमाना महामत्स्यो जङ्ग्राधिरथि प्रति ।
 ता निहत्य शरमतेस्त्रिभिक्षिभिरजिह्वगैः । ननाद बलवान् कर्णः पाथेय विदृष्टजङ्करान् ।
 अर्जुनस्यापि राधेयं विद्धा सप्तभिराश्रुगैः । कर्णादवरजं वाणैश्चघान निक्षिती शरेः ।
 तत मधुञ्जयं हता पाथेः षड्भिरजिह्वगैः । अहार सद्यो भस्मेन विपाटस्य शिरो रथात् ।
 पश्यतां धार्तराष्ट्रानामेकेनैव किरीटिना । प्रमुखे स्रतपुत्रस्य शोदर्यां निहतास्तय ।
 ततो भोम समुत्पत्य खरथाद्देगतेयवत् । वरासिना कर्णेपचान् जघान दम पञ्च च ।
 पुन खरथमास्याय धनुरादौय चापरं । विव्याध दमभि कर्णे स्रतमथांश्च पश्यमि ।
 छट्टुमोऽप्यशिवरं कर्णं चादाय भास्वरं । जघान चन्द्रवर्माणं वृहत्तत्रञ्च नैपथं ।
 ततः खरथमास्याय पाथेऽन्त्ये ऽन्यथ कामुकं । आदाय कर्णं विव्याध विवसत्या नदन रणे ।
 श्रेनेयोऽन्यदादाय धनुरिन्द्रमधुति । स्रतपुत्रस्रतं पथा विद्धा सिह इवानदत् ।
 भद्राभ्यां भाधुमकाभ्यां द्विज्वा कर्णस्य कामुकं । पुन कर्णं विभिक्षाणैस्त्रिभिक्षैश्चि चार्पयत् ।
 ततो दुर्व्योधनो राजा द्रोणस्यैव जयद्रथ । निमज्जमानं राधेयमुज्जह्वा सात्यकर्णवात् ।
 पत्यशरथमातङ्गास्तदौयं शतशोऽपरे । कर्णेमेवाभ्यधावन्त षाषधानाः प्रहारिण ।
 छट्टुमस्य भोमस्य भोमोऽर्जुन एवच । नकुल सशेदेवस्य सात्यकिं जुगुपूरणे ।
 एवमेव महारौद्रः चयार्थं मन्वन्विना । तावकानां परेषाञ्च त्यक्त्वा प्राणानभूद्रणः ।
 पदानिरथनागाश्चा गजाश्च रथपत्तिभिः । रथिनो नागपत्यधैरयपत्तो रथदिपे ।
 अथरथा गजेश्वरा गथिनो रथिभि सह । संयुक्ता समदृश्यन्त पत्तयथापि पत्तिभिः ।
 एवं सुकलिनं युद्धमाधीत् कथ्यादहर्षण । महद्विस्तरभीतानां घमराश्रिविबहून् ।
 ततो हता नररथवाजिकुञ्जरैरेकैश्चो द्विपरथपत्तिवाजिनः । गभैर्गजा रथिभिर्हदायुधैरथैर्भ्रंशं पत्तिगणैश्च पत्तवः ।
 रथैर्दिपा द्विरदशैर्भ्रंशाहया ह्यैर्धरा वारैरथिभिस्य वाजिनः । निरस्तजिह्वाद्दग्नेनचयाः चिनो सद्यं गता प्रमथितव्यं
 भूषणाः ।
 तथापरैश्च करणैश्चोदयैर्हता गजोः प्रतिभयदग्नां पत्तिभिः । विपोथिता एवमत्रपादत विना स्रज्जुगुपूरणं
 चता ।

प्रमोदमे श्यापदपचिरघषा जर्मघये वर्त्तति तत्र दादणे । मध्यामवास्ते क्षुपिता परस्परं निपूरयन् प्रविचेदग्रेजया ।
 ततो मघे भ्रमलुक्षिते परस्परं निरोक्ष्यमाणे रुधिरौघमनुते । दिवाकरेऽर्णो गिरिमास्थिते इनेरमे प्रपाने गिरिराज
 भारत ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संश्रक्तकथधर्षणि सद्गुधपुष्टे दार्शिकोऽध्याय ॥ ३२ ॥ समाप्तस्य समस्तकथधर्षणे ॥

॥ अथोभिमन्यवधपर्व ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ पूष्यमहासु भग्रेषु फाल्गुनेऽग्निमन्यौजया । श्रेणे च मोघपदङ्गुणे रक्षिते च युधिष्ठिरे ।
 सर्वे विध्वस्तकवचास्त्रावका युधि निम्बिता । रजस्रला मशोद्विद्रा वीचमणा दिवो दम ।
 अवहारे तत कृत्वा भारद्वाजस्य सपते । लब्धशैवे परैरहिना मश्यावहसिता रणे ।
 श्लाघमानेषु मतेषु फाल्गुनस्थामितान् गुणान् । केशवस्य च योऽर्हो कीर्त्यमानेऽङ्गुनं प्रति ।
 अभिमत्या इवाभवन् ध्यानमुकलमास्थिता । तत प्रभातममघे श्रेणं दुर्ध्यापनेऽभ्रवोत् ।
 प्रणथादभिमानाच्च दिपदृष्ट्या च दुर्भंगा । प्रदृष्टता सर्वयोधानां संख्यो वास्यकोविदः ।
 नूनं वय धधपचा भवेता द्विजयत्तम । तथाहि नायघी प्राप्तं समोपेऽद्य युधिष्ठिर ।
 दृष्टतस्तं न मुच्येत चक्षुःप्राप्तोरणे रिपु । जिघृक्षतो रव्यमाण समरेरपि पाण्डवे ।
 वरं दत्त्वा मम प्रीत पद्याद्विकृतशानसि । आशाभङ्गं न कुर्वन्ति भक्तसाय्याः कथञ्चन ।
 ततोऽहीतस्योक्तं सन् भारद्वाजोऽभ्रवोत्सुव । गार्हंघे मां तथा ज्ञातु घटमानं तव प्रिये ।
 ससुरासुरगन्धर्वा संघैरगरगराचषा । नाल लोका रणे जेतु पात्यमानं किरोटिता ।
 विश्वसृष्टं यच्च गोविन्दं धृतमानीलयाऽङ्गुन । तत्र कस्य वक्ष्यते कामेदन्यत्र व्यम्बकात्मभिः ।
 सत्यं तात प्रवीर्यच्च नेतञ्जालन्यथा भवेत् । अथैषा प्रवरं वीर पातयिष्ये महारथ ।
 तच्च व्यूहं विधास्यामि योऽभेद्यस्त्रिदशैरपि । योगेन केनचिद्राजस्रङ्गुनस्तपनीयता ।
 नद्वाज्ञातमथाथ वा तस्य सङ्घोऽस्ति किञ्चन । तेन ह्युपात्तं सकलं सर्वं ज्ञानमितस्यतः ।
 श्रेणेन व्याधते क्षेवं मशप्रकगणा पुन । आकृयन्तोऽङ्गुन सङ्घे दक्षिणामभितो द्विज ।
 ततोऽङ्गुनस्थाद्य परे सार्हंघे समभवत्प्रण । तादृशोयादृशो गान्धे अतो दृष्टोऽपि वा कश्चित् ।
 तत्र श्रेणेन विहितो व्यूहो राजस्रगोभत । चरन् मथान्दिने सख्यं प्रतपन्निव दुर्दृगं ।
 तन्नामिमन्युर्वचनान् पितृर्ज्यैष्ठ्य भारत । विभेद दुर्भेद सङ्घे चक्युहमनेकथा ।
 स कृत्वा दुष्कर कर्म कृत्वा वीरान सहस्रम् । पश्यन् वीरेषु सप्ततो दौ शासनिववद्भूतः ।
 सौभद्रं प्रथिवीपाल कौहो प्राणान्यरन्तप । वय परममघशं पाण्डवा शोककविता ।
 सौभद्रे निहते राजस्रवहागमुकुर्महि ।
 ॥ धृतराज उवाच ॥ पुत्र पुरुषसिंहस्य सञ्जयाप्राप्तयोवनं । रणे विनिहतं श्रुत्वा मृग मे दीर्यते मरुः ।

दाहल' चम्रधर्मोऽय विहितो धर्मजर्षिभि । येन राज्येषुन दुरा वलि शस्त्रमपतिपत्न ।
 बालमयन्तसुखिन विचरन्तमभोतवत् । कृताक्षा सहवे कर्णुर्द्वि गावन्वापि कथं ।
 विभिक्षुना रथानोकं सोमद्रेणामितौजसा । विक्रीडितं यथां सत्त्वि तन्ममाचक्ष सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ यन्मां वृच्छमि राजेन्द्र सोमद्रेस्य निपातनं । तत्ते कार्त्वीयं वक्ष्यामि शृणु राजन् समाहितः ।
 विक्रीडितं कुमारेषु यथाऽनोकं विभिक्षता । आरुद्राश्च यथा खोरा दुरावाग जधिष्णव ।
 दावान्दमिपरीतानां भूरिगुंल्लक्ष्णद्रुमे । वनोक्तमिवारण्ये लदीयानामभूद्भयं ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि चक्रव्यूहनिर्माणपरामर्शे चर्यस्त्रियोऽध्याय ॥ ३३ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ समरेऽत्युपकंक्षाण कर्माभिव्यञ्जितशर्मा । सशृण्याः पाण्डवाः पञ्च देवैरपि दुरासदाः ।
 सत्कर्मोन्मथैर्वृक्षा कोर्ष्या च यमसा श्रिया । नेव भूतो न भविता नेव तुल्यगुणैः पुमान् ।
 सत्यधर्मरतो दान्तो विप्रपूजादिभिर्गुणैः । सदैव त्रिदिवं प्राप्तो राजा किञ्चि युधिष्ठिरः ।
 युगान्ते च नको राजन् जामदग्न्यश्च वीर्यवान् । रथस्यो भोमसेनश्च कथन्ते सद्गशास्त्रयः ।
 प्रतिज्ञाकर्मदत्तस्य रणे गाण्डोवधश्चन । उपमां नाधिगच्छामि पाथंश्च सद्गर्भो विनो ।
 गृहवास्तव्यमत्यन्तं नैर्धृत्यं विनयो दम । नकुत्सप्रतिरूपश्च शौर्यश्च नियतानि पटः ।
 श्रुतागाभोर्ध्यामधुर्यपत्नरूपपरार्कर्म । सद्गर्भो देवयोर्बोरः सहदेवः कित्वाशिनोः ।
 ये च कृष्णं गुणाः स्कीता पाण्डवेषु च ये गुणा । अभिमन्यो किञ्चैकस्या दृश्यन्ते गुणसञ्चया ।
 युधिष्ठिरस्य धैर्येण कृष्णस्य चरितेन च । कर्मभिर्भोमसेनस्य सद्गर्भोभोमकर्मणः ।
 धनञ्जयस्य रूपेण विक्रमेण श्रुतेन च । विनयात् सहदेवस्य सद्गर्भो नकुत्सश्च ।
 ॥ एत राष्ट्र उवाच ॥ अभिमन्युमहंस्तु सोमद्रमपरजित । श्रेष्ठमिच्छामि कार्त्वीयं कथमायोधने हतः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ शिरो भव महाराज शोकं धारय दुर्हृदः । महान्तं वन्तुनाशने कथयिष्यामि तच्छृणु ।
 चक्रव्यूहो महाराज द्वापार्येणामिकल्पित । तत्र यज्ञोपमाः सर्वे राजानो विनिवेशिताः ।
 दारम्यानेषु विन्दता कुमारा सुखैर्वधेषः । सहातो राजपुत्राणां सर्वेषामभवत्तदा ।
 कृताभिसमया सर्वे सुवर्णविकृतभजाः । रक्तज्वरधरा सर्वे सर्वे रक्तविभूषणाः ।
 सर्वे रक्तपताकाश्च सर्वे वै हेममालिनः । चन्द्रशङ्खगुहदिग्धोक्ताः स्वग्निं सूक्तशामसः ।
 शक्तिना पर्यधावन्त कार्ष्णि प्रति युयुत्सवः । तेषां दमपहस्राणि वभूवुर्दुग्धध्विनां ।
 पौत्र तत्र पुरस्कृत्य सप्तस्य प्रियदर्शनं । अन्योऽन्यसमदुरागान्ते अन्योऽन्यसमपहसा ।
 अन्योऽन्यस्यदुमानास्य अन्योऽन्यस्य हिते रता । दुषोधनस्तु राजेन्द्र सैन्यमध्ये व्यवस्थिनः ।
 कर्णदुःशासनहृष्टतो राजा महारथैः । देवराजोपम ओमान् श्रेतेच्छ्रवामिभ्रंष्टतः ।
 चामरयज्ञनसैपेहृदयस्त्रिव भास्करः । प्रमुञ्चे तस्य सैन्यस्य द्रोणावस्थितनायकः ।
 सिन्धुराजस्तदातिष्ठत् शोमान्नेहरिवाचत । सिन्धुराजस्य पाशंश्चा हृदत्यामपुरोगमा ।
 सुतासुव महाराज चित्रचिद्रसवशिभाः । गान्धारराज किन्तु यज्ञो भूरिश्रवास्तथा ।

पाथैः मित्पुराजस्य थाराजेन महारथा । ततः प्रवृत्ते युद्ध तुमुलं लोमहर्षणम् ।
तावत्तानां परेषाञ्च मृत्युं क्त्वा निवर्त्तमे ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि चक्रव्यूहनिर्भाणे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

॥ अञ्चय उवाच ॥ तदनीकमनाद्यथं मारद्वाजेन पालित । पाथां समभ्यवर्त्तन् भीमसेनपुरोगमा ।
सात्यकिश्चेकितानस्य धृष्टद्युम्नस्य पाथत । कुन्तिभोजस्य विक्रान्ता द्रुपदस्य महारथ ।

आर्जुनि चक्रधर्मां च उहत्स्त्रजस्य वीर्यवान् । चेदिपो धृष्टकेतुस्य मद्भीरुपुत्रो घर्षात्कच ।

दुधामन्युस्य विक्रान्तं मिखण्डो चार्पराजित । उत्तमौजास्य दुर्द्वेषो विराटस्य महारथ ।

द्रौपदेयास्य धर्म्या शैश्यापालस्य वीर्यवान् । कैकयास्य महावीर्या सञ्जयास्य महस्रम ।

एते चान्ये च मणया कृतास्त्रा युद्धदुर्मदा । समभ्यधावन् सहसा भारद्वाज युयुत्सव ।

सैनोपि वर्त्तमानोस्तान् भारद्वाजोऽपि वीर्यवान् । असम्भ्रान्तं शरैरेषेण महता समवारयत ।

महोद्यमं बलिलखेव गिरिमासाद्य दुर्मिदं । द्रोण तेनाभ्यवर्त्तन्त वेत्तामिव जलाशयां ।

पोथामानां शरैराजन् द्रोणोऽपविर्निश्चतै । न श्रेकु प्रमुखे स्वातुं भारद्वाजस्य पाण्डवा ।

तद्दहृतमयश्याम द्रोणस्य भुजशोर्ध्वजं । यदेन नाभ्यवर्त्तन्त पाञ्चाला सञ्जये सह ।

तमायान्तमभिकुट्ट द्रोणं दृष्ट्वा युधिष्ठिरः । बद्धधा चिन्तयामास द्रोणस्य प्रतिवारणम् ।

अश्रवन्तु तं मन्येन द्रोणं मत्वा युधिष्ठिरः । अविषद्वा गुरु भारं सैभिरे समवाहयत् ।

वासुदेवादनवरं फालगुनाचामितौजसम् । अत्रवीतु परबोरुप्रमभिमन्युमिदं वैच ।

संयुक्तो नास्कुनो गच्छेद्यथा तात तथा कुरु । चक्रव्यूहस्य न वयं विघ्नं भेदं कथञ्चन ।

न वास्कुनो वा कृष्यां वा भिन्त्यात् प्रयुज्ये एव वा । चक्रव्यूहं महावाहो पश्य मेो नेापपयसे ।

अभिमन्यो वरं तात चार्चनं दातुमर्हसि । पितृणां मातृत्वानाञ्च संन्याना चैव सर्वशः ।

धनञ्जयोहि नलात गर्हधेदेत्य सयुगात् । चिप्रमर्धं समादाय द्रोणानीकं विशातव ।

॥ अभिमन्युवधाच ॥ द्रोणस्य इदमत्युयमनीकमर्धं युधि । पितृणां जयमाकाङ्क्षन्वगाहेऽविलम्बित ।

उपदिष्टो हि मे पित्रा योगोऽनीकविश्रातेन । नोत्सहेऽहं विनिर्गन्तुमेहं कक्षाच्छिदापदि ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भिन्त्यनीकं युधा श्रेष्ठ दारं सञ्चनयस्य न । वयं त्वाऽनुगमिष्यामो येन स्वतात थास्त्रिः ।

धनञ्जयस्य युद्धे स्त्वा वयं तात सयुगे । प्रणिधायानुयास्यामो रत्तन्तं सर्वतोमुखम् ।

॥ भीम उवाच ॥ अहं त्वाऽनुगमिष्यामि धृष्टद्युम्नोऽय मात्यकिः । पाथैर्वा केश्या मन्वासाया सर्वे प्रभङ्गकम् ।

सकृद्भिन्नं तया व्यूहं तत्र वयं पुनः । वयं प्रभृभयिष्यामो निप्रमाना वरान् सरान् ।

॥ अभिमन्युवधाच ॥ अहमेतत् प्रवेक्ष्यामि द्रोणानीकं दुरासृदम् । पतद्वा इव मकुटो ज्वलन्तो जातइदम् ।

तन्कथाञ्च दन्व्यामि हितं यदयथोर्दया । मातृत्वञ्च च यत् प्रीतिं करिष्यामि पितृस्य मे ।

द्विपुत्रेन च सद्रूपेण कान्द्रमानानि सद्दशम् । द्रष्टव्यन्ति सर्वभूतानि दिग्भैरव्यभि वै मया ।

माधं प्रादितं जातं स्त्वां नृपं जातं सभङ्गया । यदि मे भयुगे कश्चिञ्जीविताञ्चाद्यमुष्यते ।

यदि नैकरथेनाहं समग्रं चक्ष्मण्डलं । न करोम्यष्टया युद्धे न भवाम्यर्जुनात्मजः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवन्तं भाषमाणस्य वचनं शौभद्र वदन्ती । यत्समुत्सहसे भेक्तुं द्रोणानीकं दुरासदं । ११७
रचितं पुरुषव्याघ्रैर्काहेव्याघ्रैर्महावै । साध्यद्वन्द्वमदत्कन्पेयंस्वल्पादित्यविक्रमै ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स यत्नारमचोदयत् । सुमित्राभ्यान्तरणे चित्रं द्रोणानीकाय सोदय ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युप्रतिज्ञायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ शौभद्रस्तद्वच श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमनः । अचोदयन् यत्नारं द्रोणानीकाय भारत ।
तेन सञ्ज्ञाद्यमानस्य याहि याहीति सारथिः । प्रत्युवाच ततो राजस्य अभिमन्युमिदं वच ।
अतिभारोऽयमायुष्मन्नाहितंस्त्वयि पाण्डवै । मम्युधायै चमं युद्धा ततस्त्वं योद्धुमर्हसि । ११८
आशय्यां हि छतो द्रोणः परमास्त्रे छतत्रयम् । अत्यन्तसुखेपेष्टद्वस्त्रंश्चात्यन्तविभारदः ।
ततोऽभिमन्युः प्रसवन् सारथिं वाक्यमब्रवीत् । सारथे को न्ययं द्रोणः समग्रं चक्ष्मेव वा ।
शैरावतगतं शक्रं सहामरगणैरहं । योधयेयं रणमुखे न मे चक्षेद्य विप्रय ।

न ममैतद्विषयस्यैव कलामर्हति योऽहो । अपि विजयितं विष्णुं माहृतं प्राप्य सुतज ।
पितरं चार्जुनं युद्धे न भीष्मामनुयास्यति । ततोऽभिमन्युस्तं वाचं कदर्थीकृत्य सारथे । ११९
याहीत्येवात्रवीदेनं द्रोणानीकाय साचिरं । ततः सञ्ज्ञादयामास ह्यवानस्य विज्ञेयणम् ।
नातिदृष्टमनाः सुतो हेमभाण्डपरिच्छदान् । ते प्रेषितां सुनिचेषे द्रोणानीकाय वाजिनः ।
द्रोणमभद्रवत्याजन् महावेगपराक्रमी । तमुदीच्य तयायानं सर्व्वं द्रोणपुरोगमा ।
अभयसंनतं कौरव्या पाण्डवाश्च तमन्युः ।

यकणिकारप्रवरोच्छ्रितध्वजः सुवर्णवर्णोऽनिरजुनीवरः । युयुत्सया द्रोणमुखाभनीवन्तं समासदन् विंशतिशूर्य्याया
दिपान् ।

ते विजयन्तं मुदा युक्ता समग्रहारं प्रचक्रिरे । आसीत् गाह्व इवावन्तो मुहूर्तमुदधाविव ।
गुराणां युधमानानां निग्रतामिनरैतरं । सङ्ग्रामस्तुतो राजन् प्रावर्त्ततं सुदाहृणुः ।
प्रवर्त्तमाने ऋद्धमि तस्मिन्नतिप्रपङ्करे । द्रोणस्य मिषमेतं व्युहं भित्त्वा प्राविशद्दाम्भुजि ।
न प्रविष्टं विनिग्रन्तं शत्रुमध्ये महाबलं । हस्त्यश्वरथपत्तयाप्यं परिवर्त्तन्मुदात्विताः ।
नानावादिप्रनिघोषैः छेडितास्त्राटगच्छितैः । हृद्धारैः सिंहनादैश्च तिष्ठतिष्ठेतिनि स्त्रेन । १२०

धोरैर्दलहृद्वाग्द्वेषांगास्त्रिष्टेऽसमामिति । अभावहममुवेति प्रवदन्ति मुञ्जभुञ्ज ।
हंसैश्चिच्छिनैशैः क्षुरनेमिस्त्रनैरपि । सन्नादयन्तो वसुधाममिदुद्रवुरार्जुनि ।
तेषामपाततो शौरं शोभं धूर्त्तमघोडकृत् । सिप्रास्त्रे न्यवधीहाह्वन् मन्त्रेणा मर्षमेदिभिः ।
ते हन्यमाना विवशा नानाविधैः बिभेः शरैः । अभिपेतुस्तमेवाजो प्रथमा इव पावक ।
ततस्तोषां शरीरैश्च शरोरावपवैश्च स । सन्तकारं तदा भूमिं क्षुम्भेदीमिवोभरैः । १२१
बहूनां धातुविषयान् सशरसनायकान् । सापिचर्माद्दुर्गामोपून् यतोमरपरदधाम् ।
कगदायोगुडमासाम् सृष्टीमरपट्टिग्राम् । समिन्दिपातपट्टिघ्नं सयक्रिप्ररकृष्यमान् ।

सप्रतोदमहाशङ्कान् सकुन्तान् सकचयदान् । समुद्ररुचेपणीयान् सपाशपरिघोपलान् ।
सकेयूरान्दानवाङ्गान् सद्यगन्धानुलेपनान् । स चिच्छेदार्जुनिसर्पणं तदीयानां सहस्रमः ।
तै स्फुरद्भिर्भङ्गाराजशुभ्रभूमौ सञ्जाहते । पञ्चासैः पञ्चगैश्चिच्छेदैर्गह्वरेण मारिय ।
सुकेशाननकेशानैरप्रणैद्यादकुण्डलैः । मन्देष्टौष्ठपुष्टैः क्रोधात् चरद्भिः शोणितं वज्र ।
चादस्यमुकुटोत्थोपैर्शार्ङ्गिणिरत्नेविराजितैः । विनालनलिनाकारैर्हिंवाकरंशमिप्रभैः ।
हितप्रियंवदं काले वज्रमि पुण्ड्रगन्धिभिः । दिपच्छिरोभिः शृष्टियौमवतस्तार फाल्गुनिः ।
गन्धर्व्वनगराकारान् विविधान् कल्पितान् रथान् । इषुः मुखान् चिववेणून् न्यस्तदण्डकवन्धुरान् ।
विजृम्भं हिंवरंस्तव विनासादशनानपि । विचक्रोपस्क्रोरपस्थान् भग्नोपकरणानपि ।
प्रपातितोपस्तरणानहनयोधान् सहस्रमः । शरैर्बिम्बकलीकुर्व्वेन दिक्षु सर्वांशु मारत ।
पुनर्दिपान् दिपारोहान् वैजयन्त्यङ्गुशब्जान् । दण्डवर्षाशंथो कचान् पदैवेथाण्यै कम्बलान् ।
घण्टाः शुण्डान् विवाणायान् गनमालापदानुगान् । शरैर्निर्मितधारार्थैः श्रावशाणामशतयत् ।
वानायुजान् पार्श्वतोयान् काम्येजानय वाहिकान् । स्थिरवालधिरुण्ठान् जवनान् साधुवाहिनः ।
आरुढान् शिञ्जितैर्वाधैः शकृष्टिप्रामयोधिभिः । निध्वंस्य चारुमुकुटान् विप्रविद्रुमकीर्णकान् ।
निरस्तजिह्वानयनान् निष्कोषैर्नन्दयत्कथुतान् । इतारोहान् भिन्नघण्टैर्न क्रव्यादगणोद्गनैः ।
निहन्तधर्मकवचान् शकृन्मूत्राशुगाभुतान् । निपातयन्नागमंशोस्तावकान् संय्योरुचत ।
एको विष्णुरिवाचिन्त्यं हला प्राक्कर्षं दुष्करं । तथा विमथितं तेन अङ्गं तव बलं महत् ।
यथाऽसुरबलं धारं व्यम्बकेनामितौजसा । हला कर्षं रणेऽपहृष्टं परैरार्जुनिराहवे ।
अभिनतं स पदाग्नौपान् तदीयानिव सर्व्वमः । एवमेकेन तां सेनां भौमद्रेण श्रिते शरैः ।
भृशं विप्रहतां दृष्ट्वा स्कन्देनेवाचुरो चमूं । तदीयास्तव पुलीय वीचमाणा दिशो दंश ।
संशुष्यास्यास्तुभेवाः प्रसिन्नाः सोमहर्षणा । पलायनक्रतोत्साहा निदहस्ताहा दिपञ्जये ।
गोचनानामभिरन्याऽन्यैः क्रन्दन्तो जीवितैपिणः । हतान् पुत्तान् पितृन्धातेनवन्धून् समन्वितस्तथा ।
प्रातिष्ठन्त समस्तस्य सरयन्तो ह्यदिपान् ।
इति श्रीमद्भागवते द्रोणपर्व्वेऽथ भिमन्युवधपर्व्वेऽथि भिमन्युपराक्रमे षट्षोडशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥
॥ इत्ययं उवाच ॥ तां प्रभगां चमूं दृष्ट्वा भौमद्रेणामितौजसा । दुर्व्योधनो भृशं मुहुः स्वयं भौमद्रेणमन्वितः ।
ततो राजानमाहृत्तं भौमद्रेः प्रति संयुगे । दृष्ट्वा द्रोणोऽप्रवीचोधान् पर्याप्तुतमराधिपान् ।
पुरोऽभिर्मन्तुर्लक्षं नः पश्यन्तं हन्ति वीर्य्यवान् । तमाद्रवत माभेष्ट चिप्रं रचत कौरवैः ।
तत्र हतशाः सलिनः सुषेदा जितवामिनः । चाशुमाना भयाक्षरं परिवृत्तसोवात्मजैः ।
द्रोणा द्रौणि ह्यप' यथं हतयथां च यौबल' । हृदहलो मद्रराजो भृत्तिर्भृत्तिरेवा मत्स ।
पौरवो हृद्यमेतद्य दिष्टजन्मः श्रिताऽश्रुतान् । भौमद्रेः शरवैर्षण महता समधारयत् ।
- क्षपाहपिला तमयो दुर्व्योधनमभोचयत् । आस्थाद्वाधमिवाचिप्रं मष्ट्यं माशुनात्मजम् ।

तान् शरौघेण महता नाशस्तान्महारथान् । विमुखीकृत्य सौभद्रं विहनादमथानदत् ।

तस्य नादं ततः श्रुत्वा विहस्येवामिषेपिण । नाशयन्तु सुवरेभ्यां पुनर्द्वेषुमुखा रथाः ।

त एनं कौशलीकृत्य रथवर्गेन मारिष । व्यसृजन्निपुजास्तानि नानालिङ्गानि सङ्गम् ।

तान्यनारिषे चिच्छेद पौत्रस्तव श्रिते शरैः । तास्यैव प्रतिविव्याध तदद्भुतमिवाभवत् ।

ततस्ते कोपितास्तेन शरैराग्नीविषोपमैः । परिवमुज्जिघासन्तः सौभद्रमपत्तायिनः ।

समुद्रमिव पथेस्त तदोय तं वलापुंवं । दधारैकोऽर्जुनिर्भ्राणैर्भ्रमेव भरतपुंजम् ।

शूराणां युधमानानां निप्लुतामितरेतरं । अभिमन्यो परेषाञ्च नासीत्कथितपराङ्मुखः ।

तस्मिन् घोरघट्टमि वचनमने भयङ्करे । दुःसहो नवभ्रान्तैरभिमन्युमवित्थनः ।

दुःशासनो द्वादशभिः कृपं शारदतस्त्रिभिः । द्रोणस्तु सप्तदशभिः शरैराग्नीविषोपमैः ।

विविधतश्च सतत्या कृतवर्था च घतमि । वृहदलक्षयाष्टाभिरश्वत्यामा च सप्तमि ।

भूरिश्रवास्त्रिभ्रान्तैर्ग्रेह्येण पङ्क्तिगशूरी । द्वाभ्यां शराभ्यां शकुनिस्त्रिभिर्दुर्व्योधनो नृपः ।

स तु तान् प्रतिविव्याध त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः । नृत्यन्निव महाराज चापहस्तप्रतापवान् ।

ततोऽभिमन्युः सकृद्दृष्ट्वास्मानस्तवात्मज । विदमयन्वै सुमहच्छिवाभ्यासकृतत्वर्चः ।

गहडा निलरक्षोभिर्धनुर्भ्राणैश्चरैर्हृषैः । दानैर्गमकदायादं त्वरमाणमवारयत् ।

स्त्रिन्वा तस्याघत शोमानसकक्ष मुतो बलो । विव्याध दशभिर्शेषैस्त्रिदशैस्त्रिदशैः चाम्नोत् ।

तस्याभिमन्युर्दशभिर्शेषैः स्तनं हयान् ध्वजान् । वाङ्मधु शिरस्योऽभ्यां शयमानो न्यपातयत् ।

ततस्तस्मिन् हते घोरे सौभद्रेणाग्निकेशरे । सञ्चाल वलं सभं पलायनपरायणं ।

ततः कर्णं कृपा द्रोणो द्रोणिर्गन्धारारटम्लः । शन्यो मूरिश्रवाः क्राय सौमदत्तो विविश्रितः ।

वृषधेनः सुपेणय कुण्डभेदी प्रतर्हेन । वृन्दारको ललित्यश्च प्रवाङ्गद्वेषेनाचनः ।

दुर्व्योधनय सकृद्दुःशरवर्षैरवाकिरत् । घोऽतिविह्वो महेश्वाभैरभिमन्युरजिह्वगैः ।

शरमादत्त कर्णाय सभंकायावभेदिनं । तस्य भित्वा तनुवाणं देहं निर्मित्य चाग्निगः ।

प्राविशद्दूर्णो राजन् वल्मीकमिव पत्रगः । स तेनातिप्रहारेण व्यथितो विह्वलश्चिवः ।

सञ्चालरथे कर्णे चितिकम्पे रथोऽचलः । तयाऽन्यैर्निश्रितैश्चोष्णे सुपेणे दोषैत्रोचनः ।

कुण्डभेदिश्च सकृद्विभिक्षीनवधीदलो । कर्णस्तस्यश्चविश्रया नोराचानां समापेदत् ।

अश्वत्यामा च विश्रया कृतवर्था च सप्तमि । स शरान्चितवन्नाद्रुःशुः शकात्मश्रुतिश्च ।

विषरन् ददृशे धैर्ये पाशहस्त इवान्तकः । शन्यश्च शरवर्षेण समीपस्थमवाकिरत् ।

उदकोऽग्नहावाऽस्तव धैर्यानि भोषयन् । ततः स विह्वोऽप्यविदा मूर्ध्निभिर्द्विगजिह्वगैः ।

शन्यो राजन् रथोपत्ये निपमाद मुभोह च । तं हि दृष्ट्वा तथा विद्वं सौभद्रेण यमन्विना ।

सम्प्राद्रवन्तु मन्था भारद्वाजस्य पश्यतः । तं प्रेक्षन्ते महाबाहोऽङ्गुष्ठापुङ्खे समावृतः ।

सदोया प्रपसाधन्त मृगा दिहादिना इव ।

स तु रणययसाऽभिमन्युमानः । पितृसुरचारणसिद्धयद्वैः । अवनितलविगतैश्च भूतसहैरभिमनो उग्रभुषयाभ्यसिद्धः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वण्यभिमन्युवधपर्वणि अ भिमन्युपराकमे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तथा प्रमथमानं तं महत्त्वामानजिह्मगैः । आर्जुनिं मामकाः सद्यो के त्विं समवारयन् ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ शृणु राजन्कुमारस्य रणे विकीर्णितं महत् । विभिसनो रथानीकं भारद्वाजेन रचितं ।

मद्रेयं सादिनं दृष्ट्वा सोमश्रेणाशुमेरणे । शब्द्यादवरजः कुङ्कुः किरन वाणान् समभ्यधात् ।

तथाऋग्निः शिरोयोगे पाणिपादं चतुर्हयान् । हृषं ध्वजं नियन्तारं चित्रेण कल्पमेव च ।

चक्रं युगेपाठणीरानुपाकर्षञ्च सायकैः । पंताकां सुकगोत्रारौ सञ्चोपकरणानि च ।

सपुहस्तः प्रचिच्छेद् दहमे तं न कश्चन । स पपात चित्तां क्षीणः प्रविष्टाभरणाभ्यरः ।

वायुनव महाशैलः सधर्मोऽमिततेजसा । अनुगाद्यापि विवस्ताः प्राद्ववन् सन्धेतोदिशः ।

आर्जुनेः कर्भं तदृष्ट्वा सम्प्रभेदुः समन्ततः । नादेन सर्वभूतानि साधु साध्वितं भारत ।

शब्दभ्रातर्व्यथारुणे बह्वशस्तस्य सैनिकाः । कुलाधिवासनामानि आवयन्तोऽभ्युनात्मभः ।

अभ्यधावन्तं संकुट्टां विविधायुधपाणयः । रथैरथैर्गैश्चान्ये पद्भिश्चान्ये बलोत्कटाः ।

बाणशब्देन महता रथमभिसूनेन च । हृद्गारैः क्षुडितैरकुट्टैः सिंहेनादैश्च गञ्जितैः ।

व्यातलप्रखनेरन्यैर्ऋग्निनोऽर्जुननन्दभं । प्रवन्तश्च न नो जीवन्मोक्ष्ये जीवितादपि ।

तांस्तथाभ्रवतो दृष्ट्वा सोमभः प्रहमन्निव । यो यथ प्राहरत पूर्वं तं तं विव्याध पश्चिभिः ।

सन्दर्शयिष्यस्तानि विचित्राणि संपूनि च । आर्जुनिः समरे शूरो मरुदुपूर्वममुष्यत ।

वासुदेवादुपात्तं यद्वत् यथ धनञ्जयात् । अदर्शयत तत् कार्ष्णिः कृष्णाभ्यामविशेषवत् ।

दूरमस्य गृहं भारं साध्वमस्य पुनः पुनः । सन्दर्शयिष्यंश्चेयुन् निविशेषमदृश्यत ।

चापमण्डलमेवाथ विस्तुरद्विष्टदृश्यत । सुदीप्तस्य शरत्काले सवितुर्भण्डं च युयाः ।

व्याहृद्ः शूरेषु तस्य तलमब्दय भारत । महाशनिमुषः काले पयोदस्त्रेव निखनः ।

हीमानमर्षं सोमश्रेण मानहानियदभनः । समिमानयिषुधीरानिव्यथेसाययुष्यत ।

मृदुभूता महाराज दाहणः समपद्यत । वर्षाभ्यतीतो भगवान् शरदीयं दिवाकरः ।

मराम् विचित्रान् यज्ञशो रथमपहुनान्प्रिष्ठाशितान् । सुभाष शतशः क्रुद्धो गमक्षीनिव भास्करः ।

सुरभैरुत्सदन्तं विपाठैश्च महाययाः । नाराचैरहं चन्द्रामेमेतेरश्चलिकैरपि ।

अवाकिरद्रथानीतं भारद्वाजस्य पश्यतः । ततस्तथैत्यमभवदिसुधं शरपीडितं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वण्यभिमन्युवधपर्वणि अ भिमन्युपराकमे अष्टविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ देहो भवति मे चित्तं श्रिया तृष्या च सञ्चय । समपुष्यस्य दक्षिण्यं सोमभः समवारयत् ।

१५५

१५६

१५७

१५८

१५९

द्रोणं कर्षं ह्यपि शत्रोणिं भोजं वृहद्वलं । दुर्व्याधनं धौमदन्तिं शकुनिञ्च महाबलं ।

११०

नामानुपासृपसुतान् सैन्यानि विविधानि च । अज्ञातचक्रवत्सैन्यान् तरमाणः समार्पयत् ।

निब्रह्मसिन्धुञ्च धौमद्रः परमास्त्रे प्रतापवान् । अदर्शयत् तेजस्वी दिक्षु सन्ध्यासु भारत ।

तद्वृष्टा चरितं तस्य धौमद्रस्यामितौजसम् । समकल्पन्त सैन्यानि तदीयानि पुन पुन ।

अथाब्रवीन्महाप्राज्ञो भारद्वाज प्रतापवान् । ह्येवैषोत्सुकुञ्जयन ह्यपमाभास्य सत्वरं ।

घटयन्निव मर्षाणि पुच्छस्य तव भारत । अभिमन्युं रणे दृष्ट्वा तदा रणविभारदं ।

१११

एष गच्छति धौमद्रः पार्थ नामघतो युवा । नन्दयन् सुहृदः सन्ध्यान् राजानञ्च युधिष्ठिरं ।

नकुलं वंशदेवञ्च भोमसेनञ्च पाण्डवं । बन्धून् सन्ध्वन्निनयान्यान्धध्यान् सुहृदस्तथा ।

नास्य युद्धे धमं मन्ये कश्चिदन्यं धनुर्ह्वरं । इच्छन् हन्यादिमां सेना किमयंमपि नेच्छति ।

द्रोणस्य प्रीतिपयुक्तं श्रुत्वा वाक्यं तत्रात्मज । आर्जुनिं प्रति संकुडो द्रोणं दृष्ट्वा क्षयन्निव ।

अथ दुर्व्याधनं कर्णमब्रवीद्वाङ्मिक्तं नृपं । दुःशासनं मद्रराजं तोस्तान् चान्यान्महारथान् ।

११२

सन्ध्वमूर्द्धामिपिकानामाचार्यो ब्रह्मवित्तमः । अर्जुनस्य सुतं मूढो नायं हन्तुमिषेच्छति ।

नम्रस्य समरे मुष्येदन्तकोऽप्याततायिनः । किमहं पुनरेवान्यो मर्त्यं सत्यं प्रवीमि वः ।

अर्जुनस्य सुतं तेषु शिष्यत्वाद्भिरचति । शिष्या पुत्राश्च दयित्वास्तदपवाञ्च धर्मिणं ।

संरक्ष्यमाणो द्रोणेन मन्यते वीर्यमात्मनः । आत्मसम्भावितो मूढस्तं प्रमथीत माक्षिरं ।

एवमुक्त्वास्तु ते राजन् शाल्वतोपुत्रमभययु । संरन्ध्रस्ते जिघामन्तो भारद्वाजस्य पश्यतः ।

११३

दुःशासनस्तु तच्छ्रुत्वा दुर्व्याधनवचस्तदा । अब्रवीत् कुशशाहूषो दुर्व्याधनमिदं वचः ।

अहमेन हनिष्यामि महाराज मवीमि ते । मियतां पाण्डुपुत्राणां पाश्चात्तानाश्च पश्यतां ।

यसिध्याम्यथ धौमद्रं यथाराज्जर्द्विवाकरं । उक्तव्यं चाब्रवीदाक्यं कुरुराजमिदं पुनः ।

श्रुत्वा ह्येषौ मया यस्तं धौमद्रमतिमानिनैः । गमिष्यत् प्रेतलोकं जीवलोकञ्च समयः ।

तौ च श्रुत्वा स्मृतौ त्यक्तं पाण्डोः शेषोद्भवः सुता । एकाक्रा ससुहृदगो क्षैत्र्याह्लास्यन्ति जीवितं ।

११४

तस्मादस्मिन् हते प्रभौ हतां सर्वेऽहितस्ताव । श्वेतेन ध्याहि मां राजश्रेयं धमि रिवृत्तव ।

एवमुक्त्वा गदन् राजन् पुत्रोदुःशासनस्तव । धौमद्रमभयथात् क्रुद्धं शरवैर्वैरवाक्षिरत् ।

तमतिक्रुद्धमायान्तं तव पुत्रमरिन्दम । अभिमन्युं ब्रूहीद्विष्टौ वरिष्ठं सत्या समाप्ययत् ।

दुःशासनस्तु सक्रुद्धः प्रमिन्न इव कुञ्जरः । अयोधयत धौमद्रमभिमन्युञ्च तं रणे ।

तौ मच्छान्ति चिवाङ्गि रथाभ्यां क्षयदक्षिणं । चरमाणवपुष्येतां रथत्रिघाविभारदौ ।

११५

अथ पणवष्टदहदुन्दुभोगां क्रकृष्महानकमेरिस्त्रस्राणा । निन्दमतिशयं नरा प्रचकुर्ष्वेवपञ्जोद्भवसिंहनादमिथं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि दुःशासनयुद्धे एकौनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ अथैव उवाच ॥ ब्रह्मवित्तगावस्तु प्रत्यसिन्धुवस्थितं । अभिमन्युं क्षयन्धीमान् दुःशासनमयामरीत् ।

दिष्ट्वा पश्चात्ति ब्रह्मि मानिभं दूरमागतं । निष्ठुरक्यरूपपाणमाक्रोधानपराधयं ।

यत् सभायां त्वया राज्ञो हृतराष्टस्य शृणुतः । कौपित् पक्षैर्वाक्यैर्धर्मराजोऽपुधिष्ठिरः । । । ।
 वलोक्यतेन भीमस्य विह्वललेन भाषित । अरुजुटं सनाथित्य सौवलस्यात्मनो वलं । । । । ५९
 तत्त्वधेदमनुप्राप्तं प्रकोपात् वै महात्मना । परविन्नापहारस्य क्रोधस्याप्रथमस्य च । । । । ६०
 लोभस्य ज्ञाननाशस्य द्रोष्टस्यात्याहितस्य च । पिष्टव्या मम राज्यस्य हरणस्योद्यमिना । । । ।
 मद्यज्ञेयमधर्षस्य फलं प्राप्नुहि दुर्मेत । शसितास्ययत् ते वाणैः सर्वैरेत्यस्य पश्यत । । । ।
 इत्याहमनृणस्यस्य कोपस्य भविता रणे । अमर्षितायाः कृष्णायाः काङ्क्षितस्य च मे पितुः । । । ।
 अथ कौरव्य भीमस्य भवितास्यनृणोऽपुधि । न हि मे मोक्षये जीवन् यदि नोऽसृजसे रणे । । । । ६१
 एवमुक्त्वा महावाक्कर्मण दुःशामनान्तक । सन्दधे परबोरघ्नः काद्यान्वितवर्षवं । । । ।
 तन्विरस्वर्णमासाद्य जघुदेके विभिद्यतं । जगान स ह पुङ्खेन मल्लोकमिन् पन्नग । । । ।
 अथैनं पद्मविंशत्या पुनरेव समाप्ययत् । शरैरसिसमस्त्रैर्बराकूर्णैश्च चेदितैः । । । ।
 स गाढविद्धे व्यथितो रथोपस्य उपाविशत् । दुःशासनो महाराज कर्मलं चरविशन्महत । । । ।
 शरयिस्वरमाणस्य दुःशासनमचेतनं । रणमथादपोवाह सौभद्रमरपीडित । । । । ६२
 पाण्डवो द्रौपदेयाय विराटस्य समीप्यत । पाञ्चास्य केकयाश्चैव सिंहनादमथानदन् । । । ।
 वादिचाणि च सर्वानि नानानिह्वानि सर्वशः । प्रावाद्यन्त सुभंशुष्टाः पाण्डूनां तत्र धैनिका । । । ।
 अपगमन् ध्ययमानानो सौभद्रस्य विचेष्टित । अत्यन्तैरिणं द्रुपं द्रुष्ट्वा शत्रुं पराजितं । । । ।
 धर्ममाहृतशकाणामथिनो प्रतिमास्यया । धारयन्तो ध्वजेयुषु द्रौपदेया महारथा । । । ।
 सात्यकियेकितानस्य छष्टद्युधमिखण्डिनौ । कैकया छष्टकेतस्य मत्स्यपाञ्चालस्यथा । । । । ६३
 पाण्डवाश्च मुदा युक्ता युधिष्ठिरपुरोगमाः । अभ्यद्रवन्त्वरिता द्रोणानीकं विभिस्त्रय-
 ततोऽभयगद्गाद्युद्धं सदीयानां परे । स ह जयमाकाङ्क्षमाणानां शूराणामनिवृत्तिनां । । । ।
 तथा तु वर्त्तमाने वै शूद्रामेतिमयद्भरे । दुर्ध्याधनो महाराज राधेयमिदमप्रवीत् । । । ।
 परम दुःशासनं शीरमभिमन्युवमं गतं । प्रतपन्तमिवादित्य मिश्रन्तं शाचवान् रणे । । । ।
 अथ चैतं सुभंशुः शिंशा इव यस्रोत्कटा । सौभद्रमुद्यताघातुमभ्यघावन्त पाण्डवा । । । । ६४
 तत कर्णं शरैस्तीक्ष्णैरभिमन्यु दुग्धधदं । अभ्यर्षपत शकुह्ण पुत्रस्य हितकृत्तव । । । ।
 तत च मुचरंभीक्ष्णैर्भिक्ष्यंघ परमेपुमि । अत्रशापूर्वक शूद्रः सौभद्रस्य रणजिरे । । । ।
 अभिमन्युस्य राधेयं पिपस्यत्या श्लोमुधे । अविथ्यत्परितो राजन् द्रोण प्रेषुर्भक्षामना । । । ।
 तं तदा नाशयन्त्सदिहोणादारयितुं रथो । आहजन्त वयश्चेष्टान् वज्रहस्तात्मजाव्यमं । । । ।
 तत्र वर्त्तो जयप्रभुंशानी सर्वधनुर्धनां । सौभद्रं प्रतप्तोऽविथ्यदुत्समाव्याणं दर्मपन् । । । ।
 शोऽनारुणविदा श्रेष्ठे रामाश्च भगापशान् । समरे ऋणुदुर्धमंभिमन्युमपीडयत् । । । ।
 स तदा पीडमानस्य राधेयेनासाहृष्टिभिः । समरेऽमरमद्राश्च सौभद्रो न मयोऽर्थग । । । ।
 तत शिवाग्निस्तीक्ष्णैर्भिक्षेरातपभंभिः । विस्वा धनुषि शूराणामाभ्युनि कर्षमदंयत् । । । ।

धनुर्गण्डनिर्मुक्तैः शरैराशोविषोपभैः । सञ्चवधजयन्तारं शान्यमाशु स्मयन्निव ।
 कर्णं पञ्चास्य चिषेप वाणान् सन्नतपर्शण । अशम्भान्तस्य तान् सर्वानन्त्यभान् फान्गुनात्मज । १०५
 ततो मूढतात कर्णस्य वाणैर्नैकेन वीर्यवान् । सध्वजं काशुकं वीरशिक्ष्वा भूमावपातयत् ।
 ततः कृच्छ्रगतं कर्णं दृष्ट्वा कर्णादनन्तरं । शोभद्रमभ्ययान्कूर्णं दृढमायस्य काशुकं ।
 तत उद्युक्ताः पार्थोक्षेपां चानुचरा जना । वादिवाणि च सञ्चद्रुं शोभद्रश्चापि तुष्टुः ।
 इति श्रीमहाभारते श्लोकावलीषु अभिमन्युवधपर्शणं दुःशासनकर्णपराक्रमे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ सोऽनुगञ्जन् धनुष्याणि श्यां विकर्षन् पुनः पुनः । तयोर्षोहात्मनोऽनूष्णं रथान्तरमपातयत् ।
 सोऽविधद्वज्जिभ्रान्तैरभिमन्युः दुरासदः । सञ्चवधजयन्तारं शान्यमाशु स्मयन्निव । १०६
 पित्रपैतामहं वधं कुर्वाणमनिमानुषः । दृष्ट्वाऽर्दितं शरैः कार्ष्ण्यं तदोवाह शपिताभवन् ।
 तस्याभिमन्युरायस्य स्मयन्नेकेन पत्रिणा । शिरः प्रच्यावयामास तत्रैवात् प्रापतद्वृवि ।
 कर्णिकारमिवाधूतं वीतेनापतितं नगात् । भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा राजन कर्णो वया ययोः ।
 विमुखोऽथ वर्णन्तु शोभद्रं कङ्कपविमि । अन्यानपि महेश्यासान् तूर्णमेवाभिदुष्टुवे ।
 ततस्तद्विधं कैस्य हस्तद्वयपत्तिसत् । कुड्डोऽभिमन्युः निर्गन्तयन्तेजा महायथा । १०७
 कर्णस्तु वज्रभिर्धैरि रथमानोऽभिमन्युता । अपायाञ्चवनेरथैस्ततोऽनीकैर्ममज्यत ।
 श्लभैरिव चाकोशे धाराभिरिव चाहते । अभिमन्येः शरैराजसामाश्रयत किञ्चन ।
 तावकानान्तु योधानो बध्दतां निमित्ते शरैः । अन्यत्र मेन्ववाद्राजन् नष्ट कश्चिदतिष्ठत ।
 शोभद्रस्तु ततः यद्वा प्रष्टव्यं पुरुषधैम । शोभद्रमभ्यपतक्षेर्नां भारतीं भरतेर्षभ ।
 सकचेऽग्निर्वोऽसृष्टो निर्दहंक्षारसा रिपून् । मध्ये भारतभैरानामार्जुनि पथ्यवर्त्तत । १०८
 रथनागाश्चमनुजामर्दयन्निमित्तैः शरैः । सम्पुविग्याकरोऽभूमि कवन्धगसदङ्कुलां ।
 शोभद्रश्चापमभवेनिष्ठतां परमेधुभिः । क्षान्तिवाभिसुखान् प्रसन्नं प्रादृशन् वीवितार्थिनः ।
 ते घोरा रौद्रकर्माणो विपाठा बहवः श्रिताः । निप्रल्लो रथनागाश्चान् जङ्गरामन् वसुन्धरां ।
 सायुधाः शार्ङ्गविपाणाः सगदाः शार्ङ्गदा रणे । दृश्यन्ते बाहवःशिक्ष्वा क्षेमामरणश्रयिताः ।
 शरैराद्यापानि सङ्घ्राय शरीरगणि शिरासि च । सङ्कुण्डलानि सन्धीणि भूमावसनं स्रक्ष्म । १०९
 शोपच्छरैरधिधानैरीवाद्दण्डकवन्धुरैः । अर्धैर्मिथितैश्चक्रेभ्यैश्च बड्या धुगैः ।
 शक्तिचापाग्निभियेव पतितेय महाध्वजे । अर्धबापशरैश्चैव व्यपकोर्षं समन्ततः ।
 निहतैः क्षत्रियैश्चैर्भारणैश्च विघ्नान्पते । अगम्यकन्याः प्रथिवीक्षणेनामोत् सुदाराणाः ।
 यथता राजपुत्राणां शब्दतामितरेतरः । प्रादुराशो सदाश्रद्धो शोक्षो भयवर्द्धनः ।
 स शब्दो भरतमेव दिशः शब्दो व्यनादयत् । शोभद्रश्चाश्रवणैर्नां प्रज्वरात्परार्थदिपात् ।
 कक्षमग्निर्वोऽसृष्टो निर्दहंक्षारसा रिपून् । मध्ये भरतकेन्यनामार्जुनि प्रत्यदृश्यत ।
 विचरन् दिशः शब्दाः श्रदिग्ध्यापि भारत । तं तदा भागुपगमान् शैलेन रजसा हत । ११०

आददामं गजाश्यामां लृणाश्चार्युपि भारत । षण्णेत भूयः प्रग्यामि सूर्ये मथ्यन्विने यथा ।

अभिमन्युं महाराज प्रतपन्तं दिपङ्कणम् । स शश्ववधमः सङ्घो वापवस्थात्मशात्मजः ।

अभिमन्युर्षहाराज सैन्यमध्ये थरोचत ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वण्यभिमन्युवधपर्वण्यभिमन्युपराक्रमे एकवर्षारिभोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ वातमर्त्यान्सुखिर्न स्तवाऽऽषलदापितं । युद्धेषु कुपसं मोरं कुसपुत्रं तनुयुवम् ।

गाहमानुमनोकानि सदस्येषु विहायगैः । अपि योधिष्ठिरान् सैन्यात् कथिदस्वपतदनी ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ युधिष्ठिरो भीमसेनः शिखण्डोऽथात्यकिर्ममे । धृष्टद्युधो तिराट्यद्रुपदस्य शकक्रयः ।

धृष्टकेतुश्च संरुन्धेः सस्यायाभ्यपतन् रथे । तेनेवतु प्रयायाताः पितरो मातृनिः सह ।

अभ्यद्रवन् परीपुनां व्यढानीकाः प्रहारिणः । तान दृष्ट्वा द्रवन्ः शूरानुत्तरीया विमुखाभवन् ।

ततश्चद्विमर्षं दृष्ट्वा तत्र सगोर्षदृङ्ग । आमाता तत्र तेजसो विष्टभयिपुराद्रवन् ।

सैन्यवत्स महाराज पुत्रा राजा जयद्रथः । सपुत्रव्यह्निनः पाथान् सव सैन्यान्वारयत् ।

उपधन्वा महेश्वामो दिव्यमस्त्रमदोरयन् । वारुह्वित्तिरुपामेधत प्रवशादिव कुञ्जरः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अतिभारमहं मन्ये सन्ध्वे प्रञ्जयाहितं । यदेकः पाण्डवान् कुहान् पुत्रमेपुनवारयत् ।

अत्यहृतमहं मन्ये वनं प्रौढ्ये च सैन्ये । तस्य प्रवृद्धि मे बोध्यं कर्म चायं महात्मनः ।

किं दत्तं ऋतमिष्टं वा सुतप्रमथ वा तपः । सिन्धुराजो हि येनैकः कुहान् पाथान्वारयत् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रोपदीहरणं यत्तत भीमसेनेन निज्जितं । आनात् सततज्ञानं राजा वरायीं सुमहत्तपः ।

दन्द्रियाणीन्द्रियाण्यैः प्रियेभ्यः सञ्चित्यैव सः । क्षुत्पिपासातपषधः कृषो धमतिषन्तनः ।

देवमाराधयच्छस्यं नृणन् प्रज्ञां सनातनं । भक्तानकम्पो भगवान् तस्य चक्रे ततो दयो ।

रुद्राभ्योऽप्यथ चैवाह हरः सिन्धुपतेः सुतं । तत्र दृणीञ्च प्रोतोऽस्मि जयद्रथ किमिच्छसि ।

एवमुक्त्वु शस्ये सिन्धुराजो जयद्रथः । उवाच प्रणतो रुद्रः प्राञ्जलिनिधतात्मवान् ।

पाण्डवैयानहं सङ्घो भीमवीर्यपराक्रमान् । वारयामि रथेनैकः समस्तानिति भारत ।

एवमुक्त्वु देवमो जयद्रथमथाब्रवीत् । ददामि ते त्रं सैन्यं विनाः पाथं धनञ्जय ।

वारयिष्यमि सङ्ग्रामे चतुरः पाण्डुमन्दनात् । एवमस्त्विति देवेषुमङ्गासुधत् पाथिव ।

स तेन वरदानेन दिव्येनास्त्रवलेन च । एकः सभारयामास पाण्डवानामनोकिनी ।

तस्य ज्योतसोपिण चक्षियान् भयमाविशत । परांस्तव तु सैन्यस्य हर्षः परमकोऽभवेत् ।

दृष्ट्वा तु चक्षिया भारु सन्ध्वे सन्ध्वमर्षितं । उल्लास्याभ्यद्रवन् राजन् येन याधिष्ठिरं वधे ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वण्यभिमन्युवधपर्वणि जयद्रथयुद्धे दिपङ्कारिभोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

अथ उवाच ॥ यस्मां पृच्छमि राजन् सिन्धुराजस्य विक्रमं । पश्यन् तत् सन्ध्वमाख्यासे यथा पाण्डुनयोधवत् ।

तमूङ्गः शारथेनैश्याः सैन्यवाः माधुनादिनाः । विकुश्याणां दृष्टमोऽथाः श्वसेनापमरुहसः ।

गन्धर्व्वनगराकारं विधिवत् कुक्षितं रथं । तस्यात्यशोभयत् केतुवराशो राजतो महान् ।

येतच्छ्वपता कामिश्चामेरयत्रनेन च । स च नो राजविह्वैसैक्षारापतिरिवात्मरे ।
 मुक्तावचमणिस्रुणैर्भूषितन्ममयक्षयं । वरुणं विवभौ तस्य ज्योतिर्मिं स्वमिवाद्यतं ।
 स विस्त्राय्य महर्षाय किरन्निपुगमान् बद्धन् । तं ब्यूहं पूरयामास यद्वादारयदाञ्जुनिः ।
 स मात्स्यं किमिच्छोपैरष्टामिष इकोदरं । छट्युषं तथा वष्या विराटं दग्धिं शरैः ।
 द्रुपदं पञ्चभिलोद्भैरदग्धमिष मिषण्डिनं । कौक्यान पञ्चविंशत्या द्रौपदेयंस्त्रिभिक्षिमि ।
 युधिष्ठिरं तु सप्तम्या ततः शेषानुपानुदत् । द्रुपजालेन सहता तदहृतमिवाभवत् ।
 अथास्त्रैर्वितपीतेन भक्षेनादियं कार्मुकं । चिच्छेद् ग्रहसन् राजन् धर्मपुत्रः प्रतोपवान् ।
 अह्लोनिमेषमात्रेण सोऽन्यदादाय कार्मुकं । विव्याध दग्धिः पार्थ तांश्चैवाभ्यंस्त्रिभिक्षिमि ।
 तस्य तज्जाघवे ज्ञात्वा भोभो भक्षेस्त्रिमिः पुनः । धनुर्ध्वजश्च च्छ्वश्च चितो चिप्रमपातयत् ।
 सोऽन्यदादाय बलवान् सञ्चं हत्वा च कार्मुकं । भीमस्थापातयत् केतुं धनुर्ध्वञ्च मारिप ।
 स हताश्यादवमुत्थ च्छिप्रधन्वा रथोत्तमान् । सात्यकेराभुतो यानं गिर्येषमिव केगरी ।
 ततस्त्वदीयाः संदृष्टाः सार्धं साध्विति चुक्रुः । विन्धुरांश्च तत् कर्म पूजयन्तो मुञ्चन्मुञ्चः ।
 संक्रुद्धान् पाण्डवानो यद्धारोच्छतेजसा । तत्तस्य कर्म भूतानि सर्वान्श्रेयाभ्यपूजयन् ।
 भीमद्रेण हतैः पूज्यैः सोत्तरायोधिभिर्द्विपैः । पाण्डूनां दग्धितः पन्थाः शैत्येन निवारितः ।
 यतमानास्त ते वीरा मत्स्यपाञ्चालकैकयाः । पाण्डवाद्यान्पद्यन् प्रतिशुकुञ्चैस्त्वैव ।
 यो योधि यतते भेत्तुं द्रोणानीकं तवाहितः । तन्ममेव वरं प्राप्य शैत्यं प्रत्यवारयत् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वेऽष्टमिंमन्वुबधपर्वणि जयद्रथयुद्धे त्रिचलारिशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ शैत्येन मिषद्वेषु जययद्भिषु पाण्डुषु । सुघोरमभवद्युद्धं तदीयानां परैः सह ।
 प्रविश्यायाञ्जुनिः मेनैः सत्यसन्धो दुरासदः । अयोभयन तेत्रस्त्री मकरः सागरं यथा ।
 तन्तथा शरवर्षेण सोमयन्तमरिन्दमं । यथाप्रधानं शोभद्भूमभ्ययुर्नरत्सन्तमोः ।
 तेषां तस्य च समदो दास्य समपद्यत । सृजतां शरवर्षाणि प्रथकममितो जसां ।
 रथत्रजेन संदृष्टौरमिचैलयाञ्जुनिः । हृषसेनस्य मन्तारं हत्वा चिच्छेद् कार्मुकं ।
 तस्य विव्याध बलवान् शरैरयानजिह्वीग । वानार्यमानैरय तैरशैरवेहता रथान् ।
 तेनान्तेरेणामिमन्वैर्धन्वाऽपासारयद्रथैः । रथत्रजास्ततो षष्टाः सार्धं साध्विति चुक्रुः ।
 तं शिषमिव संक्रुद्धं प्रमयन्तं शरैरेरीन् । आरादायान्तमभ्येत्य वनतोयोऽभ्यधादुतं ।
 सोऽभिमन्वुं शरैः पन्थाः सञ्चयुञ्जैरवाकिरत् । अत्रवीचने भे जीवन् जीवतो युधि मोक्षये ।
 तमयस्त्रयवर्षाणमिपुना दूरपातिना । विव्याध इदि शोभद्भः स पपात सञ्चः क्षितौ ।
 वषातीयं हतं दृष्ट्वा क्रुद्धा सन्निवर्षुञ्जवाः । परिवन्मुस्यथा राजंश्च योषत्त्रिधासकः ।
 विस्कारयन्तस्यापानि नानारूपोष्णकेकमः । तद्युद्धमभवद्द्रौद्रं शोभद्भकारिभिः सह ।
 तेषां शैरान्मन्वुबधनाम् श्रीराराणि त्रिराशि च । सकुण्डवानि सन्तोषि क्रुद्धचिच्छेद फल्गुनिः ।

१०००

१००१

१००२

१००३

१००४

-सखज्ञाः साङ्गुलिवाणा, सर्पद्विप्रपरशुधा । अद्भ्यन्त भुजाङ्किकां विमाभरणभूयिता । १७०
 -समिभराभरणैर्वक्षैः पातितैश्च महाध्वजे । धर्मभित्तुर्भित्तोरैर्भुक्तुष्टैश्च चामरैः ।
 उपस्रवैरधिष्ठातैरीषादण्डकवन्धुरैः । अर्धैर्विमयितैश्चकेभ्यैश्च वज्रधा युगेः ।
 अनुकैः पताकाभिस्तयासारयवाजिभिः । रथैश्च भद्रैर्नामैश्च हयैः कौण्डिभ्रमरहो ।
 निहतैः चक्षिभ्यः शूरेर्नामानजनपदेशरैः । जयगृहेष्टता भूमिदांरुणा समपद्यत ।
 दिभ्यो विचरतस्तस्य स्वर्वाद्य प्रदिशस्तथा । रणेऽभिमन्योः कुड्मुख्य रूपमन्तरधीयत ।
 कास्यनं यद्यदस्वाधीदम्भं चामरणानि च । धनुषस्य शरार्णोश्च तदपश्याम केवली-
 तं तदा नामकत् कथित् चक्षुर्भामभिवीक्षित् । आर्द्रक्षेत्रे शरैर्योधान् मध्ये सूर्यमिव स्थितं ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वण्यभिमन्युवधपर्वण्ये अभिमन्युपराक्रमे चतुस्रत्कारिभ्योऽध्याय ॥ ४३ ॥ १
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ आर्द्रक्षेत्रे शूराणामाध्यंभवदोज्ज्वलि । अन्तकं स्वर्भूतानां प्राणान् काञ्च इवागतं ।
 य शक इव विक्रान्त, शकसुनोः सुतो बली । अभिमन्युस्तादानीकं लोडयन् वज्रभ्रामत ।
 प्रविश्य स तु राजेन्द्र चक्षियेन्द्रान्तकोपमः । सत्यश्रवसमादत्त व्याघ्रो मृगमिश्रोत्सवः ।
 सत्यश्रवसं चाक्षिभ्यो त्वरेण महारथाः । प्रगृह्ये विविधं शस्त्रमभिमन्युमुपाद्रवन् ।
 अहं पूर्वमहं पूर्वमिति चक्षिषुपुङ्गवाः । संह्रंमानाः समाजगुर्जिघांसन्तोऽज्जुनात्मजं ।
 चक्षियाणामनोकानि प्रदृशतान्यमिधावतां । जयास तिमिरासाद्यं चन्द्रमख्यानित्वाणैर्वै ।
 ये केचनगतौस्तस्य समीपमपलायिनः । न ते प्रतिन्यवेकान्त समुद्रादिव सिन्धव ।
 महावातमृहोतेव वातैर्वेगभयादितां । समकल्पत सा सेना, विभ्रंशाना नौरिवाणैर्वै ।
 अथ रूक्मरथा नाम मन्त्रेश्वरसूतो बली । चक्षामाशोसयन् सेनामचक्षो वाक्यमेब्रवीत् ।
 अलं वासेन वः शूरा नैव कश्चिन्मयि स्थिते । अहमेनं यदीव्यामि जीवयाहं न संशय ।
 यवमुक्त्वा तु सौमद्रमभिमदुश्च वीर्यवान् । सुकृष्णवेनोद्धमानोऽहन्दनेन विराजता ।
 सोऽभिमन्युं विमिवाणैर्भित्त्वा वल्लयथानदत् । विमिष्य दक्षिणे वीरौ सख्ये च निश्रितैस्त्रिभिः ।
 स तस्यैवायनं क्षिप्त्वा फाल्गुनि, सव्यदक्षिणैः । भुजौ गिरस्य स्वचिभु चितौ चिप्रमपातयत् ।
 इष्ट्वा रूक्मरथं भद्रं पुत्रं शस्त्रस्य मानिनं । जीवयाहं जिघृक्षन्तं सौमद्रेण यशस्विना ।
 सङ्ग्रामदुर्भेदा राजन् राजपुत्राः प्रहारिणः । वयस्या, शस्त्रपुत्रस्य सुवर्णविक्रतध्वजाः ।
 त लमावाण चापानि विकुर्वन्तो महारथाः । आङ्गुलिं शरवर्षणे समन्तात् पर्यवारयन् ।
 शूरेः शिवावलोपमैस्तस्यै रथमपणैः । दृष्ट्वाकं धमरे शूरं सौमद्रमपराजितं ।
 ह्यायमानं शरव्रातेष्टौ दुःस्वाधमोऽभवत् । वैवस्वतस्य च गृहं गतं श्येनममन्यन ।
 सुवर्णपुङ्गुरिपुभिर्नानालिङ्गैस्त्रिभिस्त्रिभिः । अद्भ्यन्तमोज्ज्वलि चकुर्निमेवातो नृपात्मजाः ।
 सखतश्च ध्वजं तस्य स्थन्दनं तस्य मानिष । आक्षिप्तं समपश्यामथाविद्धं शलभैरिव ।
 य गाढविद्धः कुड्मुखो नैवेर्गज इवादिता । गान्धर्वमस्तमायच्छद्मं भारतं ।

अङ्गुनेन तपस्तप्ता गन्धर्व्वेभ्यो, यदा हत । तन्मुहप्रमुखेभ्यो वै तेनांमोहयताहितान् ।

एकधा शतधा राजन् दृश्येते स्य सदृशधा । अटातचक्रवत्सङ्गे चिप्रमस्त्राणि दर्शयन् । १८५

रथवर्षांस्त्रमायाभिर्मोहयत्वा परानृप । विभेद शतधा राजन् शरीराणि महीचितां ।

प्राणः प्राणशतां चैव प्रेषिता निब्रितैः शरैः । राजन् प्रापुरमुं लोकं शरीराण्यवनिं ययुः ।

धर्मयुव्याश्चिघ्नन्तु ध्वजान् वाह्यंश्च साङ्गदान् । शिगंमि च शितैर्महेलेषां चिच्छेद फान्गुनिः ।

शूतारामो यथा भद्रः पञ्चवर्षकरोद्भ्रमः । राजपुत्रशतं तद्वत् सोमद्रेयापतद्भृतं ।

कुट्टाशोविपमद्वाशान् सुकुमारान् यथोचितान् । एकेन निहतान्द्रुधा भीतो दुर्व्योधनोऽभवत् । १८६

रयिनः कुञ्जरानद्यान् परातिंश्चावमदंत । दृष्ट्वा दुर्व्योधन चिप्रमुपायात्तममर्षित ।

तयोः क्षणमिवापूर्णे । सङ्ग्रामस्तुमोऽभवत् । अयोभवेत्ते विमुखं पुत्रं प्ररशनाद्विन ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि दुर्व्योधनपराजये पञ्चवर्षादिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यदा वदमि मे सुत एकस्य वज्रंमि सह । सङ्ग्रामं तुमुनं शौरं जयशैवं महात्मनः ।

अश्रद्धेयमिवायर्थं शौभद्रस्याथ विक्रमं । किन्तु नात्यहुतं मन्ये येषां धर्मो व्यपान्नयः ।

दुर्व्योधने तु विमुखे राजपुत्रयते हते । सोमद्रे प्रतिपत्तिं कां प्रात्यपयन्त मामकाः । १८७

॥ सञ्जय उवाच ॥ संश्रद्धास्थाश्चक्षेत्रेवाः प्रलिखा लोमहर्षणाः । पटायनकनोत्साहा निदह्याश्च दिपज्यवे ।

हतान्भ्रातृन् पितृन् पुत्रान् सुहस्रमन्त्रिवाग्धवान् । उग्रश्रीशुभ्रं सञ्जयस्तरयन्तो हृद्यदिपान् ।

तान् प्रभवांस्ततो दृष्ट्वा द्रोणो द्रोणिदृष्टदत्तः । हृषो दुर्व्योधिनः कर्णः हनवन्धा च शौवत्तः ।

अभ्यधावन् सभं कुट्टाः सोमद्रे मपराजितं । तेषुपि पौत्रेण ते राजन् प्रायशो विमुखीकृताः ।

एकस्य सुखसंदेहो धात्र्यर्होऽथ निर्भयः । इत्यस्त्रविक्रमतिजा तन्मणेऽङ्गुनिमभ्ययात् । १८८

तमन्वगेवाद्य पिता पुत्रस्तद्वी न्यवर्त्तत । अन्तु दुर्व्योधनं चान्ये न्यवर्त्तन्त महारथाः ।

तन्तेऽभिपिपिषुंशैर्षेधा गिरिमिवाङ्गुमि । स च तान् प्रमनाथैको विश्वनातो ययाम्बुदान् ।

पौत्रस्तु तव दुर्हयं सञ्जयं प्रियदर्शनं । पितुः समोपे तिष्ठन्तं शूद्रमुद्यतकाम्बुकं ।

अत्यन्तसुखसंदेहं धनेश्वरसुतोपमं । आसपाद् रणे कार्ष्णिषेत्तोमत्तमिव द्विपं ।

सञ्जयत त मद्भ्रमं सोमद्रे परशौरजा । शरैः सुनिर्मितैर्हीनैर्वाहोहरमि चापित । १८९

भं कुट्टो वै महापाऊर्दंष्ट्राहत देवोरगः । पौत्रस्तत्र महाराज तव पौत्रनभाषत ।

सदृष्टः क्विपतां लोको ह्यमुं लोकं गमिष्यमि । पश्यतां वान्धवानां तां नयमि यमसादनं ।

य तस्य भुजमिधुंशो रुक्मस्य सुदर्शनं । सुनसं सुभुकेमान्तं मिरोऽहार्तिं सद्रुण्डवं ।

सञ्जयं निरुधं दृष्ट्वा हाहेत्पुत्रकुट्टाभ्यां । ततो दुर्व्योधनः कुट्टः प्रिये पुत्रे निपातिते । १९०

हतैनमिति चुकोऽह चक्षिद्यान् चक्षिदपम । ततो द्रोणः हृषः कर्णो द्रोणपुत्रो दृष्टदत्त ।

हतवर्षां च शार्दिंश्च पद्भ्याः पञ्चतारयन् । स तान् बिद्धा मितैर्वापैर्विभुसोऽहय चाङ्गुनि ।

वेगेनभयतन् क्रुद्धः सैन्धवस्य महदस्य । आवसुसस्य पत्न्यां गजामीकेन दंजितः ।

कालिङ्गाय निपादाय कायपुत्रस्य शीर्थवान् । जप्रसकमिवात्यर्थं युद्धमापीद्विभाषते ।

ततश्च कुञ्जरानीकं बधमद्गृह्णामाङ्गुनिः । यथावायुर्नित्यगतिर्जलदान् गतगोऽम्बरे ।

ततः कायः शरमातैराङ्गुनिं धमवारयत् । अयेतरे सन्निवृत्ताः पुनर्दोणमुखा रथाः ।

परमास्त्राणि तत्त्वानाः सौभद्रमभिदुद्रुवुः । तास्त्रिवार्याङ्गुनिर्वैषेः कायपुत्रमयाईयत् ।

श्रीगणेशप्रमेयेण त्वरमाणे जिघांसया । म धनुर्वीणकेयूरे वाङ्ग समकुटं शिरः ।

कृत्स्नं ध्वजं नियन्तारमथं स्यात् न्यपातयत् । कुलमीलश्रुतमूलेः कीर्त्या चास्त्रवल्लेन च ।

युक्ते तस्मिन् हते वीराः प्रायशो विमखाभवं ।

इति श्रीमहाभरते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि कायपुत्रवधे षट्षोडशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ छतराद्र उवाच ॥ तथा प्रविष्टे तदस्य सौभद्रमपराजिते । कुलानुरूपं कुर्वीण सङ्गामिष्यपलायिन ।

आजानयेत्स वलिभिर्यान्तमथैस्त्रिहायणे । श्वमानमिवाकाशे के गृह्राः पथ्यवारयन् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ अभिमन्युः प्रविश्येत् तावकाग्निगितेः शरैः । अक्रुरदिसुखान् सर्वान् पार्थिवान् पाण्डुनन्दनः ।

तं तु द्रोणः रूपैः कर्णो द्रोणिस्य मृष्टदलः । कृतवर्मा च शैबिः पृथ्व्याः पथ्यवारयन् ।

दृष्ट्वा तु सैन्धवे भारमतिमान् समाहितं । सैन्धु तव महाराज युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ।

सौभद्रमितरे वीरमभ्यवर्षः कराम्बुभिः । तालमात्राणि चापानि विकर्षन्ना महाबलाः ।

तांसु सर्वान् महेश्यासान् सर्वैविदासु निष्ठितान् । व्यष्टम्भयद्रेणे वाणैः सौभद्रः परवीरहा ।

द्रोणे पञ्चाग्रताडविधत् विभ्रया च दृष्टदलं । अग्नौता कृतवर्माणं रूपं पश्चात् शिलीमुखैः ।

रुक्मपुङ्गवैर्हविर्गैराकर्णे समचोदितैः । अविध्यद्दशभिर्वाणैरश्वत्यामानमाङ्गुनिः ।

स कर्णे कर्णिना कर्णे पोतेन च मितेन च । फाल्गुनिद्विषतां मथै विव्याध परभेषुणा ।

पातयित्वा रूपस्थानान् तयोभौ पार्थिवेभारथी । अथेनं दग्धमिवाणैः प्रत्यविधत् क्षमात्मीर ।

ततोऽष्टचारकं वीरं कुरुणे कीर्त्तिवद्भनं । पुत्राणां तव वीराणां पर्ययतामवधोदली ।

तं द्रोणिः पञ्चविभ्रया सुद्रकाणां समार्षयत् । शरं बरममिवाणामाहजन्तमभोतवत् ।

सतु वाणैः मितेखणै प्रत्यविधत् भारिय । पर्ययतां धातृराष्ट्राणामश्वत्यामानमाङ्गुनिः ।

षष्ठा शरार्णां तं द्रोणिसिन्धुगधारेः सुतेजसैः । उपैर्षैकस्यद्विद्धाभैनाकमिव पथ्यतं ।

स तु द्रोणिर्दशमत्या धेमपुङ्ग्वैर्जिह्वगैः । प्रत्यविध्यत्सहातेजा बलवानपकारिणं ।

तस्मिन् द्रोणे वाणशतं पुनश्चक्रे न्यपातयत् । अश्वत्यामा तथा पार्थे परीसन् पितरं रणे ।

कर्णे दाविमिति भस्मान् कृतवर्मा चतुर्दश । दृष्टदलत् पञ्चाग्रत् रूपः शारदतो दग्ध ।

तांस्तान् प्रत्यवधोत् सर्वान् दग्धमिदंशभिः शरैः । तं कौमलानामधिपः कर्णिनाताडयद्दुदि ।

स तस्याश्वान् ध्वजं चापं खतघापातयत् चित्तैः । अथ कौमलराजसु विरयः खड्गचर्मदत्त ।

इषेव फाल्गुनः पायात् शिरो हनुं सङ्कुण्डलं । कौमलानां स भर्तारं राजपुत्रं दृष्टदलं ।

इदि विव्याध बाणेन स भिन्नहृदयोऽपतत् । वमञ्च च सहस्रां दश राक्षां महात्मना ।
स्रजतामगिरा वाच खड्गकाम्पु रुधारेणा । तथा दृहदल हला भौभद्रो व्यचरद्रणे ।

यष्टभयन्महेव्यासान् योधांस्तत्र शराम्भुभि ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि दृहदलजये वतस्वारिगोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ स कर्णे कर्णिना कर्णे पुनर्विव्याध फाल्गुनि । शरैः पञ्चाशता चैनमविधत् कापयन् भृशम् ।

प्रतिविव्याध राधेयस्तावद्विरथ तं पुन । शरैरचित्सन्धाङ्गो वज्रगोभत भारत ।
कर्णेऽद्य शरान् क्रुद्धो रुधिरौत्पोडवाहिनं । कर्णेऽपि विवभौ भृशम् शरैर्निद्रोऽस्रगोभुन ।
तौ तथा शरचित्वाङ्गो रुधरेण समुचितौ । वभ्रवतुर्षहात्मनो पुंस्मिताविव क्रियकौ ।
अथ कर्णस्य सचिवान् पट्टारोऽशिवयोधिन । सार्वसुतध्वजरथान् भौभद्रो निजघान् ह ।
तथैवेतामहेव्यासान् दशभिर्दशभि शरैः । प्रत्यविष्येदसम्भ्रान्तसदद्भुतमिवाभवत् ।

सागधस्य पुनः पुत्रं हला पङ्क्तिजिह्वगैः । सार्वं ससतं तरुणमयकेतुमपातयत् ।
मार्त्तिकावतिकं भोजं ततः कुञ्जरकेतनं । चुरम्रेण समुसथ्य वनाद् विसृजन् शरान् ।
तस्य दौशामनिभिर्द्धा चतुर्भियतुरो हयान् । सुतनेकेन विव्याध दशभिश्चा नूननात्मज ।
ततो दौशामनं कार्ष्णिभिर्द्धा दशभिराशुभैः । संरुभाद्रकनयनो वार्क्यमुधैरथाम्रवीत् ।

पिता तवाहं त्वत्का गत कपुरुषो यथा । दिष्ट्या त्वमपि जानीषे ये दुःखं तत्र मोह्यसे ।
सतावदुक्ता वचन कर्णारपरिमाञ्जिते । नराचं विवर्षेऽदौ तं द्रोणेस्त्रिभिराच्छिन्नत् ।
तस्याञ्जुनिर्वर्जयित्वा श्रेष्ठं विभिरताडयत् । तं शल्यो नृवभिव्येणोऽङ्गुपवताडयत् ।
इदमभ्रान्तवद्भ्राजन् तदद्भुतमिशमं वत् । तस्याञ्जुनिर्द्धुनुन्धित्वा हलोभौ पाण्यैशरथी ।
तं विव्याधायसैः पङ्क्तिं सोऽपाकामत् रथान्तरं । शत्रुञ्च य चन्द्रकेतुं महासंघं सुवर्षम् ।

सूर्यभामद्य पञ्चेतान् हला विव्याध सौवले । त सौवलेस्त्रिभिर्द्धा दुर्व्येधनमथावरोत् ।
सर्वं स्यं प्रमद्योम पुरैकेकं हिनसि न । बधोपायं चिन्ततो वै नृप द्रोणकृपादिभि ।
अयामवी चतो द्रोणं कर्णे वैकतेनो रणे । पुरां सन्तानप्रमग्नांति भ्रूद्यस्य वधमाशु न ।
ततो द्रोणो महेव्याम सन्धास्तान् प्रत्यभापत । अस्ति सास्यान्तरं किञ्चित् कुमारस्यापि पश्यत ।
अप्यवस्थान्तरं ह्यथ शरत सर्वतो दिशं । शीघ्रता नरसिंहस्य पाण्डवेष्य पश्यत ।

धनुर्भण्डमेवावथ रथमार्गोऽपु दृश्यते । सन्दधानस्य विमिसान् शीघ्रैव विमुञ्चत् ।
आरुणेऽपि मे प्राशान्मेऽहयद्यपि सायकैः । प्रहर्षयति मां भूय भौभद्र परवीरहा ।
अति मां नन्दयतेऽय भौभद्रो विचरवणे । अन्तरं यस्य भरथा न पश्यन्ति महारथा ।
अमतोऽपुहलस्य दिशः सर्व्वां महद्भुभि । न विशयं प्रपश्यामि रणे गाण्डीवधश्चन ।
अथ कर्णे पुनर्द्रोणमाशङ्कुनिगराहत् । स्वातव्यभित्तिठामि पीयमानोऽभिमन्युना ।
तेजस्विन कुमारस्य शराः परमदारुणा । चित्तानि हृदयं भेदय चोरा पावकतेऽथ ।

तमाचार्योऽब्रवीत् कर्णं शनकैः प्रहृष्टनिव । अभेद्यमस्य कत्रवं एवा चारुपरारुमः ।

उपदिद्या मया ह्यस्य पितुः कत्रचधारणा । तामेव निखिलां वेत्ति भुव परपुरञ्जयः ।

शक्यं तस्य धनुर्वेत्तुं ज्ञास्य वीरिणः समाहितैः । अभीयुञ्ज हयाथैव तथोभौ पाण्डिसारथी ।

रत्नकुरु महेश्याम राधेय यदि शक्यते । अयेन विमुखीकृत्य पद्यात् प्रहरणं कुरु ।

सधनुब्धो न प्रद्योऽयमपि जेतुं सुरासुरैः । विरथं विधनुब्धश्च कुरुष्वैनं यदौच्छसि ।

तदाचार्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकान्तनस्वरत्न । अस्थतो लघुहस्तास्य वृषत्कैः इतुराच्छिनत् ।

अस्याश्वानवधीज्ञेया गौतमः पाण्डिसारथी । श्यामुं क्षिप्रधन्वानं शरवैरैरवाकिरन् ।

स्वमाणास्वराकाले विरथं पलाहारथाः । शरवैरैरकहणा बालमेकमवाकिरन् ।

स च्छिवधत्वा विरथः स्वं धर्माननुपालयन् । खड्गसर्पधरः श्रीमाननुत्पपात विहायसा ।

मार्गैः स कौशिकीशैश्च लाघवेन बलेन च । आर्जुनिव्यं चरन्नास्त्रि मय्य वै पचिराडिव ।

मथैव निपतत्येष साधिरित्यूङ्गदृष्टयः । विद्यधुस्तं महत्वासाः समरे क्षिद्रदग्धिनः ।

तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ खड्गं मणिमयत्सव । चुरप्रण मंचतिजास्वरमाणः सपन्नजित् ।

राधेया निशितैर्बाणैर्यथमश्वमं चोत्तमं । आसिचक्षीपुपूष्णङ्गः सान्निरीचात पुनः चिति ।

आस्थितस्यकमुचय्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत् ।

सचकरेणुज्ज्वलशोभिताङ्गा सभावतीवोन्नतसंक्रपाणिः । रणेऽभिमन्युः क्षणमास रौद्रः स वासुदेवानुज्जितं प्रकुर्वन् ।

स्मृतशधिरक्षतेकरागवला भुक्तुटिपुटाकुटिलोऽतिविहनादः । प्रभुरमितबलो रणेऽभिमन्युर्चुपवर्तमध्यगता विराजते क ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि अभिमन्युयुद्धे अष्टत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ विष्णोः स्वसुनन्दकरः सविष्णायुधभूषितः । रराजातिरयः सङ्घे जनाहिन इवापरा ।

मास्तौद्रुतेकेषान्तमुच्यतासिवरायुधं । वपुः समीक्ष्य वृष्योऽस्य दृग्धमीक्ष्यं सुरैरपि ।

तस्यैव मयमुदिग्नाः संविच्छिदुरनेकधा । महारथस्यथा काण्ठिः संजयाह महागदा ।

विधनुःस्थन्नासिलैश्चिकयारिभिः कृतः । अभिमन्युर्गदायाज्जराश्रत्यामानमाद्रवत् ।

स गदामुच्यता इष्ट्या ज्वलन्तीमशनीमिव । अपाकमद्रथोपस्थादिकमास्त्रोत्तरवर्षण ।

तस्याश्वान गदया हत्वा तथोभौ पाण्डिसारथी । शराचिताङ्गः शोभद्रः श्राविदत्तं प्रत्यदृश्यत् ।

गतः सस्रवदायाद् काञ्चिकेयमपोचयत् । जघाम चाश्वानुचरान् गान्धारान् सप्तसमिति ।

पुनर्गद्गताथानु जघाम रचिनो दग्ध । कैकयानां रथान् सप्त हत्वा च दग्ध कुञ्जरात् ।

दोःश्रासनिरथं सार्थं गदया समपोचयत् । ततो दोःश्रासनिः क्रुद्धो गदामुचय्य मारिष ।

अभिद्रुद्वाव दुर्हयंशिष्ठतिष्ठति श्रावतीन् । तावद्यतगदेा वीरावन्योऽन्येवधकाङ्क्षिणौ ।

ध्वाश्रयो सम्प्रजहति पुरेवं श्यमकाञ्चिके । तावन्वोऽन्यं गदापाश्यामासत्य पतितौ चितौ ।

इन्द्रध्वजविशोभुश्च रणमथे परन्तोष । दोःश्रासनिरथोत्सायं कुरुषुणां कौत्सिबद्धिनः ।

उत्तिष्ठमामं शोभद्रं गदया मूर्च्छताडयत् । गदविगेन महता व्यावामेन च भोहितः ।

विचिता न्यपतद्भूमौ सोमद्र परवीरहा । एवं विनिहतो राजन् एको बद्धमिराहवे ।
 सोमघिला चमूं सञ्जा नलिनोमिव कुञ्जर । अशोभत हतो वीरो व्याधैर्वनजगो यथा ।
 तं तथा पतितं शूद्र तावकाः पथ्यवारयन् । दां व दग्धा यथा शान्त पावकं शिशिरात्यये ।
 विष्टय तस्मद्द्राणि सन्निवृत्तमिवाजिह्वं । अस्ते गतमिवादित्ये तस्मा भारतवाहिनीं ।
 उपसृतं यथा सोमं संशुष्कमिव सागरं । पूर्णचन्द्रामवदन काकपचष्टताचिकं ।
 तं भूमौ पतित दृष्ट्वा तावकास्ते महारथा । मुदा परमथा युक्तायुक्तुः सिद्धवन्मुक्त ।
 आशीत्यरमको हर्षसावकानां विद्याप्यते । इतरैर्यान्तु वीराणां नेत्रेभ्यः प्रापतञ्जलं ।
 अन्तरिचे च भूतानि प्राप्नोयन्त विद्याप्यते । दृष्ट्वा निपतितं शूद्रं च्युत चन्द्रमिवाम्बरात् ।
 द्रोणकर्णमुखे पङ्क्तिर्गार्तराष्ट्रैर्ब्रह्महारथैः । एकोऽयं निहतः श्रेते नैष धर्मो मतो हि न ।
 तस्मिंस्तु निहतो वीरो बद्धशोभत मेदिनी । द्यौर्यथा पूर्णचन्द्रेण नचत्रगणमालिनी ।
 वक्रपुङ्खेय सद्गोर्णा रुधिरैर्धैर्य ममुता । उत्तमाङ्गैश्च वीराणां भ्राजमाने सकुण्डले ।
 विचित्रैश्च महोष्णीषैः पताकाभिश्च सृष्टा । चामरैश्च क्लृयाभिश्च प्रविष्टैश्चान्तमायुधैः ।
 रथाश्चरनागानामलङ्कारैश्च सुप्रभैः । खड्गैश्च निमित्ते पीतेनिष्कृतभुजगैरिव ।
 चापैश्च विशिखैर्निक्षेपैः प्रकृष्टिप्रासकल्पने । विविधैश्चायुधैश्चान्यैः सृष्टा भूरशोभत ।
 वाजिभिर्यापि निर्जैवि श्वभङ्गि शोणितोचितैः । सारोर्हस्विपमा भूमिः सोमद्रेण निपातितैः ।
 साङ्गुशैः ममहामाचैः सुचक्रैः सुधकेतुभिः । पशून्तरिव विध्वंसैर्बिम्बिखोक्तायितैर्गजैः ।
 पृथिव्यामनुकीर्णैश्च सायधारयिथोधिभिः । शूरेरिव प्रद्युम्नैर्हतनागैरथोत्तमैः ।
 पदातिमण्डैश्च हतैर्विविधायुधभूषणैः । भीरुणा चासजननी चोररूपाऽमवग्रही ।
 तं दृष्ट्वा पतित भूमौ चन्द्रार्कसदृशद्युतिं । तवकानां परा प्रीतिं पाण्डूनास्ताभवद्भया ।
 अभिमन्यो हते राजन् शिशुकेऽप्राप्तधैरवने । सम्प्राद्रवचमूं सञ्जा धर्मराजस्य प्रसृत ।
 दीर्यमाण वचं दृष्ट्वा सोमद्रे विनिपातिते । अजातशत्रुस्तान् वीरानिदं वचनमब्रवीत् ।
 स्वर्गमेव गत शूद्रो यो हतो न पराङ्मुख । संलक्षयत मामेष्ट विजेष्यामो वयं रिपून् ।
 इत्येव स महतेजा दुःखितेभ्यो महाद्युतिः । धर्मराजो युधां श्रेष्ठो भुवनं दुःखमपानुदत् ।
 युद्धे श्लाघोविपाकारान् राजपुत्रान् रणे रिपून् । पूर्वं निहत्य सप्रभं पदादार्युर्निरन्वयात् ।
 हत्वा दशवहस्राणि कौशन्त्यश्च महारथ । कृष्णाङ्गुनसमं कार्ष्णिं प्रकृशप्रगतां भुवं ।
 उपाश्वनरमातङ्गान् विनिहत्य सहस्रशः । अविष्टसं ससङ्क्रामादयोश्च पुण्यकर्मकृत ।
 गतः पुण्ड्रस्तं कोकान् भास्वरान् पुण्ड्रनिर्मितान् ।

५०

५१

५२

५३

५४

५५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युबधपर्वणि अभिमन्युबधे एकोपसृष्ट्याध्यायः ॥ ४८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ वपन्तु प्रवरं हत्वा तेषां ते प्ररयोडिताः । निवेशयाभुपयाद्यत्वाः सायाङ्गे रुधिरोरसिताः ।
 निरीक्ष्यमाणान्ध वधं परे चायोधमं व्रतैः । अपयाता महाराजस्वार्निं प्राता विधेत्तव ।

ततोनिशाया दिवसस्य चाग्निव शिवास्तौ । मन्धिरवचंताहृत । कुशग्रयापीडनिभे दिवाकरे विरम्यमानेऽक्षमुपेत्य पन्तैः ।
वराशिशक्तृष्टिवह्यदर्मणो विभूषणानाञ्च समाक्षिपन् प्रभाः । दिवश्च भूमिस समानयञ्चिव प्रियां तनुं भानुहपै
पावक ।

महाभक्तृटाचलग्रह्ण सन्निभेदिपैरनेकेरिव वज्रपातितैः । सर्वजयन्यद्भुतश्रवणं यन्तुभिर्निपातितैर्नष्टगमिद्यता चिति ।
हृतेयस्यैशुर्णितयच्युपस्करैरहेतायस्यैर्विपताककेतुभिः । महारथैर्भूः प्रहृष्टभे विचूर्णितैः । शरैरिवाभिवहतेनराधिप ।
रयाश्वहन्दे सहसादिभिर्हतेः प्रविद्धभाण्डास्तरणे, पृथग्विधैः । निरस्तजिह्वादशनास्त्रलोचनेधरा वभो घोरविह्वपदंश ।
प्रविद्धचक्राभरणाम्बरायुधा विपन्नहस्त्यरथानुमा नराः । महाहंशव्यास्तरेणाचितासदा चिन्तावनाया द्वाभरते हता ।
अतीव हृष्टा श्वग्रह्णालनायसा वका, सुपर्णा, सृष्टकास्तरचवैः । वयस्यसकृपान्यथ रचसां गणा, पिशाचसहास सुदा
रणा रणे ।

त्वचो विनिर्मितं पिवत्प्रशामसकृ तथैव मञ्जा पिग्निानि चापुत्रन् । वपां विनुत्यन्ति हृषन्ति राक्षसा, प्रकर्ममाशा कुण
पान्यनेकश ।

शरोरसहातवहा द्यष्टगजला रथोडुपा कुञ्जरशूलसङ्कटा । मनुशयोपैत्यलमांसकहंसा प्रविद्धनानाविधशस्त्रमखिनी ।
भयावहा वतरण्योत्र दुस्तरा भवन्तिता योधवर्षैस्तदा नदो । उवाह मध्येन रणाजिरे शृङ्ग भयावहा जीवहतप्रवाहिनी ।
पिवन्ति चाश्रन्ति च यत्र दुर्दृशाः पिशाचसहास नदन्ति भरवा, सुनिन्दिता, प्राणशून्या भयङ्करा, समानमेवा श्व
गालपर्चिणः ।

तथा तदाद्योधनमुपदर्शने निशामुखेपिहृपतिराश्वहृन्नं । निरोचमाणाः शनकैर्जङ्गनराः समुत्थितास्तृणकवन्धुवृद्धं ।
अपेतविध्वस्तमहाहृष्टपणं निपातितं, शकृषमं महारथं । रणेऽभिमन्यु ददृशुस्तदाजना व्यपेतहृद्य सद्गीव पावकं ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि समरभूमिवर्षेण पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिंस्तु निहते वीरे सोमद्रे रथयुग्मे । विमकरथसहाहा, सर्वैर्भित्तिसकाकुंका ।
उपोपविष्टा राजानं परिवार्यै युधिष्ठिरं । तदेव दुःखं ध्यायन्, सोमद्रेगतमानसाः ।
ततो युधिष्ठिरो राजा विललाप सुदुःखितः । अभिमन्यो हृते वीरे भाहपुत्रे महारथे ।
द्रोणानोक्तममवाच मम प्रियचकीर्षया । भित्त्वा व्यूहं प्रविष्टोऽसौ गोमथमिव केशरो ।
‘यस्य शूरा महेष्वासा, प्रत्यनोकगता रणे । प्रभद्रा विनिवर्तन्ते हतास्ता युद्धदुष्मदाः ।
अत्यन्तदुष्टरघाकं येन दुःशासन, शरैः । क्षिप्रं ह्यभिमुख मूर्खो विषज्ञो विमुखीकृत, ।
स तीर्त्वा दुनारं वीरो द्रोणानोक्तमहाहृषं । प्राण्य दौ शार्ङ्गनिं कार्णिवीर्यतो वैवस्वतस्ययं ।
कथं द्रष्ट्यामि कौश्ल्येयं सोमद्रे निहतेऽर्जुनं । सुभद्रां वा महाभाग प्रियं पुत्रमपश्यती ।
किंस्त्रिदशमपैतार्यमस्त्रिष्टमर्ममञ्जमं । तावभौ प्रतिवक्ष्यामि ह्यवीकेशधनञ्जयो ।
अहमेव सुभद्राया, केमवाञ्जुनवोरपि । प्रियकामो अथाकाङ्क्षो हतवानिदंममियं ।
क लुप्तो युधते देयाभोऽशोभाम प्रवर्तते । मधुलिपुहिं नापश्यं प्रपातमहमोदुमं ।
धोर्हि भोजे पुरस्कार्यो धानेषु मय्येषु च । भूयणेषु च सोऽस्मानिर्भालो युधि मुरहृत ।

कथं हि बालसूत्रो युद्धानामविभारद । सद्य इव सन्धाधे विषमे चेममर्हति ।

अहोऽद्य वधमप्येनं महोमनुशयीमर्हि । वीभत्सा कोपदीप्तस्य दग्धा छपणचक्षुषा ।

१८६

अलुब्धो मतिमान् द्वीमान् चभावान् रूपवाञ्छली । वपुमान्मानकृद्भारि मिय सत्यपरायण ।

यस्य स्यापन्नि विबुधा कर्माण्यूर्जितकर्माण । निधातकवचान् जप्ते कालकेधायुर्धीर्थवान् ।

महेन्द्रमववो येन हिरण्यपुरवासिन । अत्रोणमिभियमात्रेण पैलोमा मगणा हेता ।

परेभ्योऽप्यभयाधिभियां यो ददात्यभयं विभु । तस्यास्मार्भितं शक्तिस्त्रातुमद्यात्मजे भयात् ।

भयन्तु सुमहत प्राज्ञं धार्तराष्ट्रान्महाबलात् । पार्थ पुत्रवधात् क्रुद्ध कौरवान् शोषयिष्यति ।

१८७

सुद्र सुद्रसहायस्य स्वपचक्षुकारक । व्यक्तदुर्व्याधना दृष्ट्वा शोचनहासति जीवितं ।

न मे जय प्रीतिकरी न राशं न चामरत्वं न सुरे श्लोकता । इमं समीत्याप्रतिवीर्यैरुप निपातिनं देववरात्मजात्मजं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिनयवधपर्वणि युधिष्ठिरविलापे एकपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अथैव विलपन्तं तं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । छण्डैपायनसूत्र आजगाम महानृपि ।

तमर्चिता यथात्यायमुपविष्टो युधिष्ठिरः । अत्रतो ष्कोरुषन्तो भातु पुत्रवधेन स ।

अधर्मयुक्तैर्लज्जभिः परिवार्यै महारथैः । युध्यमानो महेश्वामैः शोभद्रो निहतो रथे ।

१८८

बालस्य बालपुद्ग्लिय शोभद्रः परवीरहा । अनुपायेन सङ्ग्रामे युध्यमानो विभ्रयत ।

मयाऽयुक्तं स संग्रामे दारं सञ्जनयस्व न । प्रविष्टेऽप्यन्तरे तस्मिन् धर्मध्वेन निवारिता ।

ननु नाम सभं युद्धमेष्टं युद्धजीविभिः । इदं शैवासनं युद्धमोद्गमं यत्नत परे ।

तेनास्मि श्लथमन्त्रं शोकात्प्रमथ्यममाकुल । इमं नैवाधिगच्छामि चिन्तयान पुन पुन ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ त तथा विलपन्तं वै शोकात्वेगममाकुलं । उवाच भगवान् व्यासो युधिष्ठिरमिदं वच ।

१८९

॥ व्यास उवाच ॥ युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविभारद । व्यसनेषु न मुञ्चन्ति त्वाद्दृश्या भरतर्षभ ।

स्वर्गमेव गतं गूढं शनूनं हत्वा वद्वज्रेण । अवालसदृशं कर्म हत्वा वै पुरुषोत्तम ।

अनतिक्रमपीधो वै विधिरेष युधिष्ठिर । देवदानवगन्धर्वाः स्यात्सुहृदरिः भारत ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इमे वै शयिवीपाला शेरतेऽप्यिवीगले । निहता इतनामथे मृतसंज्ञा महाबलाः ।

तामपुतत्रलक्ष्मणे प्रायुवेगमल्लक्ष्मणा । तत्र ते निहताः सुहो ज्ञानरूपा नरेन्दराः ।

१९०

नैषो पश्यामि हन्तारं प्राणिना सधुगे कश्चित् । विक्रमेऽप्यपञ्चा हि तेजोबलमन्विताः ।

जेतव्यमिति चान्येऽन्यं निर्व्यं येषां चदि स्थितं । अयं चेमे हताः प्राज्ञा शेरते विगतायुषः ।

मृता इति च शब्देऽप्यं वर्तते च ततोऽप्येवत् । इमे मृता महीपालाः प्राथमो भीमविक्रमाः ।

निषेष्टा निरभोमाना शूरोऽशुभ्रवद्गता । राजपुत्राश्च भरत्या वैशानरमुखहताः ।

अत्र मे संशयः प्राप्तः कुतः संज्ञा मृता इति । कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः कथं सहरते प्रजाः ।

१९१

हरत्यमरसङ्घातं तन्ने भूदि पितामह ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तन्नीया परिपृच्छन्तं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । आयासनमिदं वाक्यमुवाच भगवानृपि ।

॥ व्यास उवाच ॥ अत्रायुदाहरन्तीमितिहासं पुरातनं । अक्रमनस्य कथितं नारदेन पुरा नृप ।
 स चापि राजा राजेन्द्र पुत्रव्यसनमुत्तमं । अप्रसङ्गतमं लोके प्राप्तवानिति मे मति ।
 तद्दृष्टं संभवच्छामि मृद्यो प्रभवमुत्तमं । ततस्त्वं मोक्ष्यसे दुःखात्स्नेहवन्धनसंश्रयात् ।
 पुराष्टकमिदं तात शृणु कौन्तेयतो मम । धन्यमाख्यानमाधुष्यं शोकघ्नं पुष्टिवर्द्धनं ।
 पवित्रमरिसङ्घं मङ्गलानाञ्च मङ्गल । यथैव वेदाध्ययनमुपाख्यानमिदन्तथा ।
 श्रवणीयं महाराज प्रातर्नित्यं विज्ञेयमेव । पुत्रानामुत्तमो राज्यमोहमानैः श्रियन्तथा ।
 पुरा कृतयुगे तात ह्याभीष्टाया च्छकम्पन । स शत्रुवशमापन्नो मध्ये सङ्ग्राममूर्द्धनि ।
 तस्य पुत्रो हरिर्नाम नारायणसमो बलैः । श्रीमान् कृतास्त्रो मेधावी युधि शक्रोपमेो बलीः ।
 स शत्रुभिः परिहृतो बद्धधाराणमूर्द्धनि । व्यसन् वाणसहस्राणि योधेषु च शत्रेषु च ।
 स कर्म दुष्करैः कृत्वा सङ्ग्रामे शत्रुतापन । शत्रुभिर्निहत सङ्घे हतनाथां युधिष्ठिर ।
 स राजा प्रेतकर्मणि तस्य कृत्वा शूचान्वित । शोचन्नहनि राजौ च नालभक्षुखमात्मन ।
 तस्य शोकं विदित्वा तु पुत्रव्यसनसङ्घं । अथाजगाम देवर्षिर्नारदोऽस्य समीपतः ।
 स तु राजा महाभागो दृष्ट्वा देवर्षिमागतं । पूजयित्वा यथान्यायं कथामकथयत्तदा ।
 सर्वं तस्य समाचष्ट यथावृत्तं नरेन्दर । शत्रुभिर्विजयं सङ्घे पुत्रस्य च बधन्तथा ।
 मम पुत्रो महावीर्यं दृष्ट्वा विष्णुसमद्युति । शत्रुभिर्विजयं सङ्घे पराक्रम्य हतो बली ।
 कथं तस्य मृत्युर्भगवन् क्विन्स्वोर्व्यवलपौरुष । एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रोतुं मतिमताम्बर ।
 तस्य तदचनं श्रुत्वा नारदो वरदः प्रभु । आख्यानमिदमाचष्ट पुत्रेभ्योकापहं महत् ।
 ॥ नारद उवाच ॥ शृणु राजन्महाभासो व्याख्यानं वज्रविसरं । यथा वृत्तं श्रुतं चैव मयाऽपि वसुधाधिप ।
 प्रजाः दृष्ट्वा तदा ब्रह्मा ह्यादिमर्गे पितामह । अश्वत्थं महतिजा दृष्ट्वा जगदिदं पुन ।
 तस्य चिन्ता समुत्पन्ना संहर प्रतिपाथित्व । चिन्तयन् शमो वेद संहारं वसुधाधिप ।
 तस्य रीपान्महारजस्येभ्योऽग्निहृदतिष्ठत । तेन सर्वो दिशो व्याज्ञा सान्दर्शनं दिग्घत्ता ।
 ततो दिव भुवं खड्गं ज्वालामालाममाकुलं । शराचरं जगत्सर्वं ददाह भगवान्ममभु ।
 ततो हतानि भूतानि शराणि स्यावराणि च । महता क्रोधमेव चामयन्निव बोधेशान् ।
 ततो हरो जटो स्थाणुर्निशाचरपति मित्र । जगाम शरणं देवं ब्रह्माण परमैष्ठिनं ।
 तस्मिन्निपतितो स्थाणो प्रजानां हितकाम्यया । अप्रवोत्परमेो देवो ज्वर्ज्ज्वरं महाभुनि ।
 किं कुरुं कामं कामार्हं कामाज्जातोऽसि पुत्रत । करिष्यामि प्रियं सर्वं ब्रूहि स्थाणो यदिच्छसि ।
 इति श्रीमहाभारते श्लोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि शोकापनोदने दिपशाभोऽध्याय ॥ ५९ ॥
 ॥ म्याणु उवाच ॥ प्रजापतिर्निमित्तं हि कृतो यत्नस्त्वया विभो । त्वया दृष्टाय दृष्ट्वाय भूतयामा दृष्टमिषाः ।
 तास्त्वेष पुन क्रोधान्प्रजा दहन्ति सर्वश । ता दृष्ट्वा मम काक्ष्य प्रभोद भगवन् प्रभो ।
 ॥ ब्रह्मा उवाच ॥ संहर्तुं न च शक्नो मे एतदेव सर्वदिति । इषिय्या हितकामं तु ततो मां मन्युराविम ॥

इय हि मां सदा देवी भारतात्ता समवुषुदन् । संहारार्थं महादेव भारेषामिह ज्ञ मतो ।

ततोऽहं नाधिगच्छामि तथा वज्रविधन्नादा । संहारमप्रमेयस्य ततो मां मन्युराविमत् ।

॥ रुद्र उवाच ॥ संहारार्थं प्रघोदस्य मा रघो वसुधाधिप । मा प्रजा स्थावराश्चैव जङ्गमाश्च व्यनीनाम् ।

तव प्रसादाद्भगवन्निदं वर्त्तन्ति या जगत् । अनागममतीतञ्च यत्तु संप्रति वर्त्तते ।

भगवान् क्रोधवन्तीत् कोधादग्निमिवाह्वयत् । सदृशत्यग्नेः क्रूटानि द्रुमांश्च सरितस्तथा ।

पल्लवानि च सर्वाणि सर्वै चैव दण्डयत् । स्थावरं जङ्गमश्चैव निश्रेयं कुरुते जगत् ।

तदेतद्भक्त्याद्भूतं जगत्स्थावरजङ्गमं । प्रघोद भगवत्सर्वं रोषो न स्यादरो मम ।

सर्वे हि नष्टा नश्यन्ति तव देव कथञ्चन । तस्माच्चिन्ततां तेजस्त्वयैवेह प्रलीयतां ।

तत्पश्य देव सुष्टयं प्रजानां हितकाम्यया । यद्येवं प्राणिनः सर्वे निवर्त्तन्तस्तथा कुरु ।

अमांश्च नेह गच्छेयुस्त्यन्नजननाः प्रजाः । अग्निदेवे नियुक्तोऽस्मि तया लोकेषु लोकाकृतम् ।

मा विनश्येत्स्वर्गाद्य जगत् स्यावरजङ्गम । प्रसादाभिमुखं देवं तस्मादेवं त्रयोमहं ।

॥ नारद उवाच ॥ श्रुत्वा हि वचनन्देव प्रजानां हितकाम्यया । तेज सभारयामास पुनरेवान्तरात्मनि ।

ततोऽग्निमुपसंहर्य भगवांश्चोवसत्कृतः । प्रहृत्तश्च निहृत्तश्च कथयानास च प्रभु ।

उपसंहरतस्तस्य तमग्निं रोषजं तदा । प्रादुर्भूत्सु विद्येभ्यो गेभ्यो नारी महात्मना ।

ऊष्णा रक्ता तथा पिप्प्ला रक्तजिह्वास्तोचनः । कुण्डलाभ्यां च राजेन्द्र तत्राभ्यां तत्रभूषणा ।

सा निःसृत्य तथा खेभ्यो दक्षिणा दिशमाश्रिता । स्मयमाना च सावेक्ष्य देवो विद्येथगवुभौ ।

तामाह्वय तदा देवो लोकादिनिधनेश्वरः । मृद्यो इति महीपाल जहि चेमाः प्रजा इति ।

त्वं हि संहारचुद्धास्य प्रादुर्भूता रघो मम । तस्मात्सहर सर्वान्स्वं प्रजाः सजडपण्डिताः ।

मम त्वं हि नियोगेन तत श्रेयो ह्यवास्यासि । एवमुक्त्वा तु सा तेन मृद्युः कमलशोचनः ।

दधौ चात्यर्थमवता प्रहरोद च सुखरं । पाणिभ्यां प्रतिजग्धाह तान्मृषूणि पितामहः ।

सर्वभूतहितार्थाय तां चाणुनयंस्तदा ।

इति श्रीमहाभारते श्रेणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि मृद्युकथने विपद्वाग्निोऽध्याय ॥ ५३ ॥

॥ नारद उवाच ॥ विनीय दुःखमवता आत्मन्वेव प्रजापति । उवाच प्राञ्जलिभूता सतेवावर्जिता पुनः ।

॥ मृद्यु उवाच ॥ त्वया सृष्टा कथं नारी इदृशी वदताम्बर । क्रूरं कर्माहितं कुर्यां तदेव किमु जलती ।

विभेत्सहस्रधर्मोद्धि प्रघोद भगवन्पुभो । प्रियान् पुत्रान् वयस्यांश्च भ्रातृन् पिहन्तपतीस्तथा ।

अपष्यास्तु नि मे देव मृतेष्वेभ्यो विभेत्सह । ऊपशानां विरुदतां ये पतन्त्यमुविन्दवः ।

तेभ्योऽहं भगवन् भोता शरणं ताऽहमागता । यमस्य भवनन्देव न गच्छेयं सुरोत्तम ।

प्रसादयेत्वा वरदं भुङ्क्तादयमखेन च । एतदिच्छाम्यहं कामं लप्ता लोकापितामह ।

इच्छेयं लक्ष्मणादीन् तपस्तप्तुं प्रजेधर । प्रदिशेन्मन्वं देव त्वं मद्यं भगवन्पुभो ।

१५३

१५०

१५१

१५२

१५३

तया च्युक्ता गमिष्यामि धेनुकाश्रममुत्तमं । तत्र तस्ये तपस्वीं त्रैवाराधने रता । १०
 नहि शक्यामि देवेशे प्राणान् प्राणैः । प्रियान् । हनुं । विलयमानानामधर्मात्किंभिरच सा ।
 ॥ ब्रह्मवाच ॥ मृत्यो मद्कल्पिताऽमित् प्रजासंहारहेतुना । गच्छ सहर सर्व्वैस्त्व प्रजा मां ते विचारणा ।
 भविता त्वत्तदेवं हि नैतज्जालन्यया भवेत् । भवत्निन्दिता लोके क्लृप्त्य वचनं मम ।
 ॥ नारद उवाच ॥ स्वभक्ताऽभवत्प्रीता भ्रात्रलिभंगवन्मुखी । सहारे नाकरोद्बुद्धि प्रजाभां हितकाम्या ।
 दृष्ट्वामाधीत्तदा देव प्रजानामीश्वरेभ्यः । प्रसादञ्चागमन्त्विप्रमात्मनैव पितामह । १०
 क्षयमानस्य लोकेशो लोकान् सर्व्वं नवेत्स्य च । लोकात्यासन यथा पूर्व्वं दृष्ट्वास्ते नापहत्युना ।
 निवृत्तरीषे तस्मिन्सु भगवत्यपराजिते । सा कन्यापजगामाद्य दधीपात्तस्य धीमत ।
 अपसृत्याप्रतिश्रुत्य प्रजासहरण तदा । वरमाणा च राजेन्द्र मृत्युर्हेनुकमभ्यगात् ।
 सा तत्र परम तीव्र चचार व्रतमुत्तम । सा तदा श्लोकपादेन तस्यौ पद्मानिगोडय ।
 पञ्च चाब्दानि कारुण्यात्प्रजानाञ्च हितैषिणी । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु प्रजाभ्यः सञ्चिवत्यै सा । ११
 ततस्त्वेकेन पादेन पुष्पारण्यानि सप्त वै । तस्यौ पद्मानि पटं चैव सप्त चैकञ्च पार्थिव ।
 ततः पद्मायुतञ्चैव स्रग्ं सह चचार सा । पुनगत्वा ततो नन्दा पुंशां प्रीतामलोदरकां ।
 अस्तु वर्षसहस्राणि सप्त चैकञ्च साऽनयत् । धारयित्वा तु नियमं नन्दायां वीतकल्पया ।
 सा पूर्व्वं कौशिकीं पुण्यां जागाम नियमे धृता । तत्र वायुजलाहारा चचार नियमं पुन । ११
 पञ्चगङ्गेषु सा पुण्या कन्या चेतसकेषु च । तपो विशेषैर्वृद्धिभिः कर्षयद्देहमात्मन ।
 ततो गत्वाऽय गङ्गा सा महाभेदञ्च केवलं । तस्यौ चाभेव निश्चेष्टा प्राणायामपरायणा ।
 पुनर्हिभवतो मूर्च्छित्थ च देवाः पुरायजन् । तच्चाङ्गुष्ठेन सा तस्यौ निखल्यै परमा शुभा ।
 पुष्करव्यथ गोकर्पे नैमिषे मण्डपे तथा । अपाकर्षत्सुक देहं निधमर्षमनम प्रियै ।
 अनन्यदेवता नित्यं दृढभक्त्या पितामहे । तस्यौ पितामहश्चैव तोषयामास सर्व्वेन ।
 ततस्तामत्रवीक्षीतो लोकाना प्रभवेऽय्यय । शैम्येन मनसा राजन् प्रीत प्रीतमनास्तदा । ११
 मृत्यो किमिदमत्यर्थं तर्पांसि चरमोति ह । ततोऽब्रवीत्पुनर्दृष्ट्युभंगवन्तं पितामह ।
 नाहृ दन्धा प्रजा देव स्वस्थाश्लोभतोस्तदा । स्तदिच्छामि सर्व्वेश लतो वरमहं प्रमो ।
 अधर्षाभयभीताऽस्मि ततोऽह तप आन्यिता । भीताऽस्तु मेहाभाग प्रयच्छाभयमत्यर्थं ।
 आर्त्ताऽनानगमो नारो याचामि भव मे गति । तामत्रवीततो देवो भूतभयभविष्यवित् ।
 अधर्षो मासि ते मृत्यो सहरण्या हमा प्रजा । मया चोक्तं मृषा भद्रे भविता न कथञ्चन । ११
 तद्गामेहर पञ्चापि प्रजा सर्व्वं यत्तुसिंधा । धर्मं सनातनस्य त्वा सर्व्वेया चाचदियति ।
 शेषवशो धमश्चैव दहाया व्याधयस्य ते । अहञ्च विषुधाश्चैव पुनर्हाम्यामि ते वर ।
 अथा स्मेनसा द्रुम्हा विरजा ख्यातिमेत्यसि । शैवमुक्ता महाराज कृताञ्चनिरिदं विभुं ।

पुनरेवात्रशोदात्र प्रवाद्य शिरसा तदा । यद्येमेतत्कर्त्तव्यं मया नखाद्दिना विभो ।

तत्र चा मूर्द्ध्नि मे न्यसा यत्तु बद्धामि तच्छृणु । ताम क्रोधोऽभ्यसूयेथा द्रोणे मोहस्य देहिना ।

१११०

अहोऽन्याऽन्यपहपा देहं भिन्यु प्रयत्विधा ।

॥ ब्रह्मोवच ॥ तया भवित्येव मृत्यो साधु संहर वै प्रजा । अर्धंते न भविता नापथात्साम्यहं श्रुने ।

दान्यु वन्दू न करे ममाद्यते ते व्याधय प्राणिनामात्मजाता । ते मारुथ्यन्ति नरान् गतासन्नापयंते भविता नासनेने ।

नाधम्ले भविता प्राणिना वै त्वं वै धर्मस्त्वहि धर्मस्य चेसा । धर्मो भूत्वा धर्मनित्या धरिचो तस्म त्प्राप्त्यन्वयेनाविशच्छ ।

संबंधा वै प्राणिनां कामरौपौ सन्यस्य त्वं संहरस्वैह जीवं । एवं धर्मत्वं भविष्यन्तो निश दृत्तान् मारुथ्यस्य

धर्म ।

११११

तेनात्मानं पत्रयस्वत्मानं त्वं पापेनात्मानं मञ्जयिष्यस्यन्तं । तस्मात्कामं रोपमयागतं ते सन्यस्यत भंहरस्वेति जीवान् ।

॥ नारद उवाच ॥ सा वै भीता मृत्युं शोपदेशच्छायाद्भीता वाढमित्यत्रोचं । सा च प्राय प्राणिनामन्तकालेकमशोधो

त्यस्य हरत्यसक्ता ।

मृत्युशोभा व्याधदृष्टसुता व्यधो रोगो रुच्यत येन जन्तु । संबंधा वै प्राणिनां प्रायणान्ते तस्माच्छोकं मातृया निपकवं त्वं ।

सर्वं देवाः प्राणिभि प्रथसन्ते गत्वा दृत्ता सन्निदृत्तास्तथैव । एवं सर्वे प्राणिनस्तत्र गत्वा दृत्ता देवां मर्यादाजसिंह ।

वायुर्भूमि भोमनदो महौजा भेत्ता देहान् प्राणिनां सर्वगोऽप्ये । नैवा दृष्टिं नैव दृष्टं कदाचित् प्राप्नात्युपासन्तेजो

विशिष्ट ।

१११२

सर्वे देवान्ते श्राविशिष्टासक्तात्पुलं माशुचो राजसिंह । स्वर्गं प्रोतो मोदने तत्तनूना नित्यं रम्यन्श्चौरलोकावनाथ ।

त्यक्ता दुःखं दृढत पुष्कळङ्गिषा मृत्युर्देवदिया प्रजानां । प्राप्ते काले भंहरन्तो यथावत् स्वयं कृता प्राणहरा प्रजानां ।

आत्मानं वै प्राणिनां घ्नन्ति सर्वे नैनं मृत्युर्दण्डपाशिर्हिनस्त । तस्मान्मृतादानुशोचन्ति धीरा सत्य ज्ञात्वा निश्चयं ब्रह्मदृष्टं ।

दत्ये सृष्टिर्देवकृतां विदित्वा पुत्रान्प्रष्टाच्छोकमाशु त्यजस्व ।

॥ व्यास उवाच ॥ एतच्छुलार्थवदास्म नारदेन प्रकाशितं । उवाचाकपमो राजा सजायं नारदन्त्या ।

१११३

व्यपेतशोकं प्रीतोऽस्मि भगवन्नृपिसत्तम । अनेतिहार्थं तत्तस्य कृताथोऽस्मभिरादये ।

तयोक्तौ नारदस्येन राज्ञा श्चषिचरोत्तम । जगाम नन्दन शोत्र देवपिरमितात्मनाम् ।

पुत्र्यं यशस्वं स्वर्गं च धन्यमायुष्यमेव च । अस्येतिहासस्य सदा अवरणं आवर्यं तथा ।

एतदर्थपदं श्रुत्वा तदा राजा युधिष्ठिर । चन्द्रधर्मं च विश्वाय शूराणां च पराङ्गतिं ।

सम्याप्तोऽभौ महौवीर्यं स्वर्गलोकं महारथम् । अभिमन्यु परान् हवा प्रमुखे सर्वं प्रविधा ।

१११४

पुथ्यमानो महोव्याघो हतं शोऽस्मिमुखो रणे । अग्निना गदया शक्या धनुषा च महान्गदम् ।

विराजा भोमस्तु न स पुनस्तत्र प्रवीर्यते । तस्मात्परां दृष्टिं कृत्वा आदामि मह पश्यद्वम् ।

अप्रमत्तं सुपशुद्धं शीघ्रं योद्धुमुपाकृतम् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि मृत्युप्रज्ञापनपदके द्वादशोऽध्याये षष्ठः स्कन्धः ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रुत्वा मृत्युनमुत्पत्तिं कर्षाणनुपमानि च । धर्मगुणं पुनर्दृष्ट्वा प्रकृतं तस्यैव ॥

॥ पुषिष्ठिर उवाच ॥ गुरुव पुण्यकर्माण शक्रप्रतिमविक्रगा । स्वामि राजर्षये प्रद्वयनपा सद्यसादिग ॥ ११० ॥
 भूय स्वतु मां तद्येभ्यंवाभिरभृष्टहय । राजर्षेणं पुरागामं समाश्रमय कर्मभ ॥
 कियन्त्या दक्षिणा दत्ता कैय दत्ता महात्मभिः । राजर्षिभिः पुण्यद्विभ्रद्भवाम् प्रमरोतु मे ॥
 ॥ व्यास उवाच ॥ शैत्य नृपते पुष्य सञ्जयो नाम नामत । मत्प्राप्तौ तत्र पौरोभौ श्यो पर्वतमारदौ ॥
 तौ कदाचिद्गृहं तस्य प्रविष्टौ तद्दिदृशया । विधिवशाच्चौ तमे प्रीतौ तथेपत् ॥ १११ ॥
 तद्गदाचिन्नुखासीनं ताभ्यां सह शुचिस्मिता । दुशिताभ्यागमत्कन्या सञ्जदम्बरवर्णिनी ॥
 तस्याभिविवाहित कन्यामभ्यनन्दद्ययाविधि । तस्मिन्निद्वानिराश्रीभिरिष्टाभिरभिनः स्मिता ॥
 ताश्चिरीष्यामवीदाक्य पर्वत । प्रहसयित् । कस्यैव चक्षुषापाहो मर्षंजवगमयता ।
 उताशो भा खिदकंस्य ज्वलनस्य मिया त्रियं । श्रीर्षी कौर्तिर्धृति पुष्टि धिद्विस्यत्प्रम प्रभा ॥
 एवं भुवाणं देवर्षि नृपति सञ्जयोऽप्रवीत् । मनेयभगवन्कन्या मत्तो वरममोश्चति ॥
 नारदस्त्वमवीदेनं देहि मद्भानिमां नृप । भार्यार्थं सुमहच्छ्रेयं प्राप्नुवेदिव्छ्रेयं नृप ॥ ११२ ॥
 ददानीत्येव संघट्ट । सञ्जय प्राह नारदं । पर्वतस्य सुमंभुङ्क्षो नारदं वाक्यमप्रवीत् ।
 हृदयेन मया पूर्व्वं वृतां वै वृतवानसि । यस्मादृता तया विप्र मारगा स्वर्गं यथेसया ।
 स-सुतो नारदसो प्रत्युवाचोत्तरं वच । मनोवामनुद्विषम्भाया दत्ता चोदकपूर्व्वर्कं ॥
 पाणियहणमन्त्राद्य प्रथितं वरलक्षणं । नन्वेवा निश्चिता निष्ठा निष्ठा सप्तपदी स्रता ।
 अनुत्यजे च भार्यार्थं मान्वं व्याहृतवानसि । तस्मान्त्वमपि न स्वर्गं गमिष्यसि मया विना ॥ ११३ ॥
 श्रुत्याऽन्येभ्यं श्रद्धा वै तस्यतुल्यं तादृशी । अथ सोऽपि नृपो विप्रान्प्रान्नाच्छादनभोजने ॥
 पुत्रकाम परं श्रद्धा यज्ञेनोपाचरञ्चुचि । तस्य प्रसन्ना विप्रेन्द्रा कदाचित्पुत्रमीषव ॥
 तप खाथायनिरता वेदवेदाङ्गपारगा । संहिता नारदं प्राङ्दंक्ष्येत्पुत्रमीषिनं ॥ ११४ ॥
 तथेत्युक्त्वा द्विजैरुक्तः सञ्जयं नारदोऽब्रवीत् । तुभ्यं प्रसन्ना राजर्षे पुत्रमीषन्ति ब्राह्मणा ॥
 वरं वृणीष्व भद्रं ते यादृशं पुत्रमीषिनं । तयोक्तं प्राञ्जलीराजा पुत्रं वने गुणान्वितं ॥ ११५ ॥
 यशस्विनं कौर्तिमन्तन्तेजस्विनमरिन्दमं । यस्य मूवं पुरीषश्च क्रूरः खेदय काश्चनं ॥
 सुवर्णधीविरित्येवं तस्य नामाभवत्तितौ । तस्मिन् वरप्रदानेन वहुंयत्कामितन्धनं ॥
 कारयामास नृपति सौवर्षं सर्व्वमीषितं । गृहप्रकारदुर्गाणि ब्राह्मणावशयान्वयि ॥ ११६ ॥
 शय्यासनानि स्थानानि खालीपिठरभाजनं । तस्य राज्ञोऽपि यद्येभ्य वाद्याशेषस्कराय ये ॥
 सर्व्वं तत्काश्चनमय कालेन परिवर्द्धितं । अथ दक्षुगणा श्रुत्वा दृष्ट्वा चेनं तयाविधं ॥ ११७ ॥
 सन्धूय तस्य नृपते समारब्धासिकीर्षितु । कौचत्तत्रामुवन् राश पुत्रं गृह्णीम वै स्वयं ॥
 शोऽप्यारकरः काश्चनस्य तस्य यज्ञश्चरामहे । ततसो दस्यवो लुब्धा प्रविश्य नृपतेर्गृहं ॥
 राजपुत्रं ततो जङ्घु सुवर्णधीविनें यत्तात् । गृह्णीममनुपायज्ञा नीवारण्यमचेतस ॥
 हत्वा विमथ्य चापश्यञ्च लुब्धा वसु किञ्चन । तस्य प्राणैर्ष्विमृक्तस्य नर्तन्तदरद वसु ॥

दखवद्य तथा न्योऽन्य जहुमूंक्षां विरेतस । हत्वा परस्परं नष्टां कुमारं चाहुत भुवि ।
 अशभायं गता घोरं नरकन्दुष्टकारिणः । तं दृष्ट्वा निहतं पुत्रं वरदत्तं महातपा ।
 विदग्धाप स्रुदुःखात्तो वज्रधा कर्षणं नृप । वितपन्तं निबन्धाय पुण्यशोकहतं नृप ।
 प्रत्यद्भूयत देवार्थनारदा नृपसन्निधौ । उवाच चैनं दुःखार्त्तं विदग्धपन्तमचेतसं ।
 सञ्चयं नारदोऽभ्येत्य तन्निबोधयुधिष्ठिर । कामानामविद्वत्सं सृञ्चयेह मरिच्यधि ।
 यस्य चैते वयज्ञेहे उचिता ब्रह्मवादिनः । आविचितं महत्तच्च मृतं सञ्चय शुश्रुम ।
 सम्यत् याजयामास ऋद्ध्या वै वृहस्पते । यस्मै राजर्षये प्रादाह्वनं स भगवान् प्रभु ।
 हैमं हिमवतः पादं यियचोर्त्विविधैः सवैः । यस्य सेन्द्रमरगणा वृहस्पतिपुरोगमाः ।
 देवा विश्वसृजः सर्वे यजमानो समासते । यज्ञवाटस्य सौवर्षोः सर्वे चात्मन्निच्छदाः ।
 यस्य सर्वं तदा दानं मनोऽभिप्रायगं श्रुचि । कामतो बुभुजुर्विप्राः सर्वे चान्नायिनी द्विजाः ।
 पयोदधिघृतं पौष्ट्रहृत्स्यसोऽयञ्च शोभनं । यस्य दक्षेपु सर्वेषु वाधास्याभरणानि च ।
 ईक्षितान्युपतिष्ठन्ते प्रसृष्टान्शेदपारगान् । महतः परिविष्टारो महत्तस्याभवन् गृहे ।
 आविचितस्य राजर्षेर्विश्वेदेवाः समासद् । यस्य वीर्यवतो राज्ञः सुहृष्टया शंखदम्पदः ।
 हविर्भिक्षुर्धिता येन सन्तु ब्रतैर्दौकषः । अशोषाञ्च पितृशञ्च देवानां सुखजीविनां ।
 ब्रह्मचर्यश्रुतिमुखैः सर्वैर्दानैश्च सर्वदा । श्रयनासनयानानि स्वर्गारोग्य दुस्त्वगा ।
 तत्सर्वमभितं वित्तन्दत्तां विभेभ्य इच्छया । सोऽनुश्यातस्तु शक्येय प्रजा हत्वा निरामयाः ।
 अहृष्टधानो जितान्तोकान् गन् पुण्यदुहोऽसयान् । सप्रजः सनृपामात्यवदारापयवाम्भवः ।
 योवनेन सहस्राब्दं महत्ता रात्र्यमनश्नात् । स चेन्ममार सृञ्चय चतुर्भ्रतरस्त्वया ।
 पुत्रान्पुण्यतरस्तुभ्यं सा पुत्रमनुत्पयाः । अयन्वानमदाधिष्ठमभियैयेति व्याहरन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि शमिन्दुवधपर्वणि षोडशराजिके पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ सुहोत्र नाम राजानं मृतं सृञ्चय शुश्रुम । एकवीरमहद्यन्तममरैरभिविचितं ।
 यः प्राण्य राज्ञं धर्मणं अलिग्नद्विपुरोहितान् । अष्टच्छदात्मनः त्रैयं दृष्ट्वा तेषां मते स्थितः ।
 प्रजानां पालनं यथैवा दानमिव्या द्विपञ्चयः । एतत्सुहोत्रो विज्ञाय धर्मैर्लच्छद्भागमं ।
 धर्मैषाराधयत् देवान्वाणैः शत्रून् जयेलुया । सर्वोऽप्यपि स भूतानि स्वगुणैरप्यरञ्चयत् ।
 यो भुङ्क्तेमा वसुमती खेच्छाटविकवर्जितां । दक्षैः वर्षं पत्नीन्या विरथं परिवस्वरान् ।
 शैरष्ठास्रव वाहिन्य खैरिष्ठाह्वामवन् पुरा । याह्वान कर्कटकायैव म्लयांश्च विविधान् यद्वन् ।
 कामान्वर्षति पत्नीनां रूपाणि विविधानि च । सौवर्षान्यत्रमेयाणि वाप्यथ क्रोशस्रशिताः ।
 सहस्रशामनान् कुमान् नकान् मकरकच्छपान् । सौवर्षान् विहितान् दृष्ट्वा ततोऽभ्ययत ये तदा ।
 तत्सुवर्षमप्यन्तं राजर्षिं कुहजाङ्गले । ईजानो वितते जज्ञे ब्रह्मप्रेमैः ह्यमन्यत ।
 शोऽप्यभेधश्चैव राजसूयमतेन च । पुष्टौ चक्षिययश्चैव प्रभूतवरदक्षिणैः ।

११२

११३

११४

११५

११६

११७

कान्त्यनैमित्तिकाजसैरिष्टाङ्गतिमवाप्नुयात् । सचेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रात्पुण्यतरस्त्वभ्यं मा पुत्रमनुत्पयाः । अयज्वानमदाचिष्यनभिथैत्येति व्याहरन् । ११४
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अमिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके षट्षष्टाध्याये ॥ ५६ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ राजानं पीरवं वीरं मृतं सञ्जय प्रुश्रुम । यः सहस्रं सहस्राणां शेतानयानवा सृजत् ।
 तस्याशमेधे राजर्षिदेशाद्देशात्समेयुषां । शिवाचरविधिज्ञानां नासीत्संख्या विपश्चितां ।
 वेदविद्याप्रतस्त्राता वदान्याः प्रियदर्शनाः । सुभिलाष्कादनगृहाः सुगंध्यासनवाहनाः ।
 नटनर्शनगन्धर्वैः पूर्णकैर्वर्द्धमानकैः । नित्योद्योगैश्च क्रीडद्भिस्त्वय्य परिहृषिताः ।
 यमे यमे यथा कालं दक्षिणाः सोऽत्यकालयत् । द्विपा दशसहस्राख्याः प्रमदाः काञ्चनप्रभः । ११५
 सञ्जयाः सपताकाश्च रथा हेममयास्तया । यः सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः ।
 धूर्ध्वशायगणारूढाः सगृहसेधगोमताः । शतं शतसहस्राणि खर्षमालो महात्मनां ।
 गवा सहस्रानुचरान् दक्षिणामत्यकालयत् । तत्रास्य गाथा गायन्ति ये पुराणविदो जनाः ।
 हेमदृष्टो रोष्यसुराः सवत्साः कांक्षदोक्षनाः । दासीदासखरोध्राश्च प्रादादाजाविकं वज्र ।
 रथानां विविधानाश्च विविधांश्चपर्वतान् । तस्मिन् संवित्ते यमे दक्षिणामत्यकालयत् । ११६
 अञ्जय यजमानस्य स्वधर्मोधिगतः । प्रुभाः । गुणान्तरास्तु क्रतवस्तथासन् सार्वकामिकाः ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्त्वभ्यं मा पुत्रमनुत्पयाः ।
 अयज्वानमदाचिष्यनभिथैत्येति व्याहरन् ।

रताहम्भा वरानिष्टान् शिविः काले दिवङ्गतः । सचेत्तमार सञ्चय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रान्युत्तरसुभे मा पुत्रमनुत्पयदाः । अयञ्जानमदाविष्णमभिधैथेति व्याहरन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ राम दामरथिश्चैव शृतं सञ्चय शुश्रुम । धं प्रजा अन्मोदन्त पिता पुत्रानिवारवान् ।
 अशङ्कोया गुणा यस्मिन्नामन्नमिततेजसि । यद्यतुर्दशवर्षाणि निदेशोत्पितरच्युतः । ५९१
 वने वनितया सार्द्धमवसन्नश्यायमः । जघान च जनस्थाने राचसान्मनुजर्षभ ।
 तपस्विनां रक्षणार्थं सहस्राणि चतुर्दश । तत्रैव वसतस्तस्य रावणे नाम राचसः ।
 जहार आर्यो वैदेहीं संमोक्षैर्न सहानुगं । तमागस्कारिणं रामः पौलस्त्यमजितं परैः ।
 जघान समरे क्रुद्धः पुरेव अन्वकोऽन्वकं । सुरासुरैरवधन्तं देवब्राह्मणकण्ठकं ।
 जघान स महाबाहुः पौलस्त्यं सगणं रणे । स प्रजानुपहं कृत्वा विद्वैरभिपूजितः । ५९०
 व्याय कृत्स्नं जगत् क्रीच्यां सुरार्थिगणसेवितः । स प्राप्य त्रिविधं राज्यं सर्वभूतानुकम्पकः ।
 आजहार महायज्ञं प्रजा धर्मैश्च पालयन् । निर्गलं सजाह्वयमश्वमेधयतं विभुम् ।
 आजहार सुरैश्च विषामुदमावहत् । अन्यैश्च विविधैर्घञ्जैरीजे वज्रगुणैश्चैव ।
 क्षुत्पिपानेऽजयद्रामः सर्वरोगार्थं देहिनां । सततं गुणसम्यग्ने दीप्यमानः स्वतेजसा ।
 अतिपर्व्वाणि भूतानि राभो दामरथिर्बभौ । शशौणे देवतानाश्च मानुषाणाञ्च सर्व्वयः । ५९१
 प्रथिव्यां सह वागोऽभूद्रामे राज्यं प्रशासति । नाक्षीयन्त तदा प्राणाः प्राणिनां न तदन्यथा ।
 प्राणापानसमानाद्य रामे राज्यं प्रशासति । पर्य्यदीप्यन्त तेजांसि तयानथाश्च नामवन् ।
 दीर्घदुषः प्रजाः सर्व्वा युवा न क्षियन्ते तदा । वेदैश्चतुर्भिः सुप्रीताः प्राप्नुवन्ति दिवैरुषः ।
 इयं कथ्यते त्रिविधं निष्पूतं कृतमेव च । अदंशमशका देवा नष्टव्यालसरीलपाः ।
 मासु प्राणश्रुतां मृत्युनाकोपे ज्वरानोऽद्दहन् । अधर्मैरुचयो लुब्धा मूर्खा वा नाभवंलदा । ५९०
 प्रजाः शिष्टेष्टवर्षाणः सर्व्वे वंशस्तदाऽभेवन् । स्वधा पूजाश्च रचोभिरजनस्थाने प्रशासित ।
 प्रादास्त्रिदश रचांसि पित्रदेवैश्च दंशरः । सहस्रपुत्राः पुरुषा दशवर्षयतासुष ।
 न च व्येथाः कनिष्ठेभ्यस्तदा आह्वान्यकारयन् । युवा श्यामो लोहिताचेः मत्तमातङ्गविक्रमः ।
 आजानुवाङ्कः सुभुजः सिंहस्कन्धो महाबलः । दशवर्षसहस्राणि दशवर्षयतानि च ।
 सर्व्वभूतमनःकानो रामो राज्ञामकारयत् । रामो रामो राम इति प्रजानामभवत् कथा । ५९१
 रामात् रामं जगद्भूद्रामे राज्यं प्रशासति । चतुर्विधाः प्रजा रामः स्वर्गं नीत्वा दिवं गतः ।
 ज्ञात्मानं सम्यत्तिष्ठाय राजवंशमिहाष्टया । स चेत्तमार सञ्चय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रान्युत्तरसुभे मा पुत्रमनुत्पयदाः । अयञ्जानमदाविष्णमभिधैथेति व्याहरन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके एकोनपष्टोऽध्यायः ॥ ५९ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ मगोरथक्षेत्राजानं शृतं सञ्चय शुश्रुम । येन भागीरथी गङ्गा चयनैः काश्चनैः सितानि ।

य. सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविभूयिताः । राज्ञ्य राजपुत्रांश्च ब्राह्मणेभ्योऽहमन्यत । ११०
 सर्वारथगताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्भुजाः । रथे रथे शतं गागाः सर्वे वै हेममात्रिनः ।
 सहस्रमथाथैकेकं राजानं पृथतोऽन्यथुः । अथे अथे शयं गावो गवां पयादजाविकं ।
 तेनाक्रान्ता जलौघेन दक्षिणा भूयसीर्देदत् । उपह्वरेऽतिथयिता तस्याद्यै निपसादह ।
 तथा भागीरथी गङ्गा उर्व्वसी चामवत्पुरा । दुहिद्वलं गता राज्ञः पुच्छलमगमत्तदा ।
 तान्तु गाथां जगुः प्रीता गन्धर्वाः सूर्यवर्षसः । पितृदेवमनुष्याणां पृथखना बह्युनादिनां । १११
 भगीरथं यजमानमैच्छाकं भूरिदक्षिणं । गङ्गा समुद्रगा देवी वने पितरमोचरं ।
 तस्य भेद्रेः सुरगणैर्देवैश्शः खलद्वृतः । सम्यक्परिगृहीतश्च श्रान्तविशो निरामयः ।
 यो य इच्छेत् विभो वै यत्र यथात्मनः प्रियं । भगीरथस्तथा प्रीतस्रच तन्नानयदग्नी ।
 नादेथं ब्राह्मणेभ्योऽधीत् यस्य यत् स्यात् प्रियं धनं । सोऽपि विप्रप्रसादिन ब्रह्मज्ञोकगतो नृपः ।
 येन यातौ मखमुखौ दिश्यागविहृपादपाः । तेनावस्यातुमिच्छन्ति तं गत्याराजमोचरं । ११२
 स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथा ।
 अथज्वानमदाचिष्यमभिशैत्येति व्याहरन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ दिलोपं वै चैलविकं मृतं सृञ्जय शुश्रुम । यस्य यज्ञशतेभ्यामन् प्रयुतायुतमो दिजाः ।
 तन्नज्ञानार्थं दम्यन्ना यज्वान् पुत्रौपाचिणः । य इमां वसुधं पूर्णां वसुधां वसुधाधिपः ।
 ईजानो विविधैर्थाभैर्ब्राह्मणेभ्योऽहमन्यत । दिलोपस्र च यज्ञेयुः कृतः पन्या हिरण्मयः । ११३
 तं धर्मनिव कुर्वाणाः सन्ना देवाः समागमन् । चपालं प्रचपालस्र यस्य यूपे हिरण्मये ।
 रागखाण्डवमोञ्जैश्च मत्ताः पथियु शेरते । तदेतदहृतं मन्ये अन्त्येनं सद्रुद्रं नृपैः ।
 यदसु युधुमानस्र चके न परिपेततुः । राजानं दृढधर्मानं दिलोपं सत्यवादिनं ।
 चेऽपश्यन् भूरिदक्षिणं तेऽपि खर्गजितो नराः । पद्मशब्दा न जीर्घ्नेन खट्वाङ्गस्र निवेशने ।
 स्वाध्यायघोषो व्योघाथः पिवताश्रीत खादत् । स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । ११४
 पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथा । अथज्वानमदाचिष्यमभिशैत्येति व्याहरन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके एकपद्योऽध्यायः ॥ ६१ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ मान्वाता चैद्यौवनाथो मृतं सृञ्जय शुश्रुम । देवासुररुनुष्याणां चोक्तविजयी नृप ।
 शं देवावशिनौ गर्भान्तं पितुः पूर्व्व चकर्वतुः । भृगयां विचरन् राजा ब्रपित आन्तवाहनः ।
 धूमं दृष्ट्वाऽगमत् सवे प्रपदाज्यमवाप स । तं दृष्ट्वा युवनाथस्र अठेरं स्रजुतां गतं । ११५
 गर्भोद्दिश्रुष्टुर्देवावशिनौ भियज्ञामरौ । तं दृष्ट्वा पितृरुसोऽङ्ग शयानं देववर्षभ ।
 अन्वोऽन्यमद्भुवन् देवाः कर्मयं धास्यतीति वै । मामेवायं धयत्वयो इति हृष्टाह वासमः ।
 ततोऽङ्गुष्ठिभ्यो हीन्द्रस्र प्रादुरासीत् पयोऽमृतं । मां धास्यतीति कारुण्यात् यदोद्गोघ्नं चकल्पयत् ।

तस्मान्नु मान्वातेत्येवं नाम तस्य तु तैः कृतं । ततस्तु धाराः पयसा घृतस्य च महात्मनः ।

तस्यास्यै यौवनायस्य पाणिनिद्रस्य चासवत् । अपिवत् पाणिनिद्रस्य तमाषाच व्यङ्कृतं ।

सोऽभवद्वा दशमसो दादशहेन वीर्यवान् । इमाञ्च श्यिवी कृतत्नामिकाङ्गा स व्यजो जयत् ।

धर्मात्मा धृतिमान् दीर्घः सत्यपन्नो जितेन्द्रियः । जनमेजयं सुघनानं गयं शूनं वृहद्रथं ।

असितञ्च नृगञ्चैव मान्वाता धनुषाऽत्रयत् । उदेति च यतः सूर्यो यत्र च प्रतितिष्ठति ।

तत्सर्वं यौवनायस्य मान्वा तु चैवमुच्यते । सोऽथभेधमनैरिष्ट्वा राजस्यप्रतेन च ।

अददद्रोहितान्मत्स्यान् ब्राह्मणेभ्यो विमोपते । शैरस्थान् योजनोत्थेधान् आयतान् दशयोजनं ।

वज्रप्रकारान् सुखादून् भक्ष्यभोज्यान्नपर्वतात् । अतिरिक्तं ब्राह्मणेभ्यो मुञ्चन्नाद्रीयते जनः ।

भक्ष्यान्नपाननिचयाः शूद्रशूभुस्तन्नपर्वताः । घृतहृदाः सपपङ्का दधिफेणो गुडादकाः ।

रुह्युः पर्वतान् नयो मधुचोरवहाः शूद्रभाः । देवासुरनरा यथा गन्धर्व्वारगपत्त्रिणः ।

विप्रास्तवागताश्चासन् वेदेवेदाङ्गपरगाः । ब्राह्मणश्च यपयद्यापि नासंस्तत्राविपक्षितः ।

समुद्रान्तां वसुमतीं वसुपूर्णाञ्च सव्यतः । स तां ब्राह्मणसात् कृत्वा जगामास्तं तदा नृपः ।

गतः पुण्ड्रताप्तोकान् सुव्याप्य यशसा दिग्घ्नः । स चेन्मनार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।

पुच्छान्पुण्ड्रतरस्तुभ्यं मा पुच्छमनुत्पयथा । अयज्जानमदाक्षिण्यमभिशैत्येति व्याहरन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके द्विपटोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ नारद उवाच ॥ यथातिं नाङ्गपञ्चैव भूतं सञ्जय शूद्रशुभ । राजस्यप्रतेरिष्ट्वा सोऽथभेधमतेन च ।

पुण्डरीकसदृशेण वाजपेधमतेनया । अनिराचसदृशेण चातुर्भास्यैश्च कामतः ।

अग्निष्टोभैश्च विविधैः सचैव प्राज्यदक्षिणैः । अन्नं ह्यणानां यद्विनं श्यियामस्ति किञ्चन ।

तत् सर्वं परिसह्याय ततो ब्राह्मणसात्करोत् । व्यूढे देवासुरे युद्धे कृत्वा देवसहायतां ।

चतुर्ह्वा द्यमजत् सर्वान् चतुर्भ्यः श्यिवीमिमां । यज्ञैर्नानाविधैरिष्ट्वा प्रजामुत्पाद्य चोत्तमां ।

देवयान्याञ्चौशनसां शर्किंशयाञ्च धर्मतः । देवारण्येषु सर्वेषु विजहारामरोपम ।

आत्मनः कामधारेण द्वितीये इव वासवः । यदा नाथ्यगमच्छर्कान् कामानां सर्ववेदवित् ।

ततो गाथामिमो गीला सदारः प्राविशदधे । यत् श्यिययोर्त्रोदयवै हिरण्ये प्रमजः क्षिप्रः ।

शालमेकस्य तत्कर्ममिति मत्वा शभं ब्रजेत् । एवं कानान् परित्यज्य यथातिष्ठंतिमेत्य च ।

पूर्वं राक्ष्ये प्रतिशाय्य प्रयातो वनमोचरः । स चेन्मनार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।

पुच्छान्पुण्ड्रतरस्तुभ्यं मापुच्छमनुत्पयथा । अयज्जानमदाक्षिण्यमभिशैत्येति व्याहरन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके त्रिपटोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

॥ नारद उवाच ॥ नामागमस्वरीषेणैन्मनं सृञ्जय शूद्रशुभ । यः सद्द्वं सद्दृष्ट्वाणां राजाश्चैकस्त्वयोधयत् ।

त्रिगोपनाणान् सङ्गामे समन्ताद्दैरिणोऽभ्ययात् । अक्षयुद्धविदे धोराः सृजन्त्याग्निवा गिरः ।

सत्त्वामादमीकृत्य तेषां सोऽरुवनेन च । कृत्वायुधध्वजरायान् कृत्वा प्राणानुगतय्यथः ।

११५०

११५२

११६०

११६५

११७०

११७५

त एवं मुक्तसन्नाहः प्रार्थयन् जीवितैषिणः । शरणमीयुः शरणं तव स्म इति वादिनः ।
 स तु तान् वस्रगान् कृत्वा जिन्वा चेमां वसुन्धरां । इज्जे यज्ञमैरिचैरेयाग्राखं तथाऽनघ ।
 बुभुजु सन्धैर्यन्नमन्नमन्ये जनास्तदा । तस्मिन् यज्ञे तु विप्रेन्द्राः सुव्रताः परमारचिताः ।
 मोदकान् पूरिक्वान् पूषान् स्वादुपूर्वस्य शकुलीः । करम्भान् प्रयुष्टद्वोका अघ्नानि सुकृतानि च ।
 सुषान् मौर्यकान् पूषान् रागखाण्डवपानकान् । मिष्टान्निानि सुयुक्तानि मृदूनि सुरभीणि च ।
 घृतं मधु पयसोऽथे दधीनि रसवन्ति च । फलं मूलञ्च सुखादु दिशास्तत्रोपभुङ्गते ।
 मादनीयानि पानानि विदित्वा चात्मनः सुखं । आपिबन्ति यथाकालं पानपा गीतवादिनैः ।
 धव स्म गाथा गायन्ति चीवा ह्यष्टाः पतन्ति च । नाभागस्ततिर्भयुक्ता ननृतुश्च सदक्षमः ।
 तेषु यज्ञेष्वस्वरीषो दक्षिणामत्यकालयन् । राज्ञां शतसहस्राणि दशप्रयुतयाजिनः ।
 हिरण्यकवचान् सर्वान् श्रेतश्च वप्रकीर्णकान् । हिरण्यस्रन्दनारुडान् सानुयात्रपरिच्छदान् ।
 इंजानो विविधैर्भोजैर्दक्षिणामत्यकालदत् । मूर्द्धाभिषिक्ताश्च नृषान् राजपुत्रशतानि च ।
 सदण्डकोपनिचयान् प्राह्वयेभ्योऽग्नमन्यत । नैवे पूर्व्वजनाद्यकुर्वा करिष्यन्ति चापरे ।
 यदस्वरीषो नृपतिः करोत्यमितदक्षिण । इत्येवमनुमोदन्ते प्रीता यश्च महर्षध ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्रया । पुत्रात्पुण्यतरस्त्रुभ्य मा पुत्रमनुत्तमयाः ।
 अदज्जानमदाक्षिणमभिधैत्येति व्याहरन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके चतुःषष्टोऽध्याय ॥ ६४ ॥
 ॥ मारद् उवाच ॥ शशविन्दुं च राजाभं मृतं सञ्जय प्रशुभम् । ईजे स विविधैर्भोजैः श्रीमान् सदपराक्रमः ।
 तस्य भार्यासदृशं प्रतमाथीनाहात्मगः । एकैकस्याश्च भार्यायां सहस्रं तनयामवन् ।
 ते कुमारः पराक्रान्ताः सर्वे नियुतयाजिनः । राजानः क्रतुभिर्मुख्यैरीजाना वेदपारगाः ।
 हिरण्यकवचाः सर्वे सर्वे चोत्तमधन्विनः । सर्वेऽप्यभेधैरीजानाः कुमारः प्राग्विन्दवाः ।
 ज्ञानश्रेष्ठे राजश्रेष्ठे प्राह्वयेभ्योऽददत् पिता । शतं शतं रथगत्रा एकैकं वृढतोऽवचुः ।
 राजपुत्रं तदा कन्यास्तपनीयस्त्रुद्वयाः । कन्यां कन्यां शतं नागा नागे नागे शतं रथाः ।
 रथे रथे शशश्चा वाजिनो हेममालिनः । अथे अथे सदृष्टज्ञा गवां पश्चाददाविकाः ।
 शतद्वयमप्येतामद्यमेधे महामये । शशविन्दुर्महाभागो प्राह्वयेभ्योऽग्नमन्यत ।
 यार्थाय पूषा धावन्ने । अथमेधे महामये । ते तथैव पुनद्यान्ये तावन् काञ्चनाभवनम् ।
 भय्यासपाणिचयाः पर्वताः शोभन्मुञ्चिताः । मध्याद्यमेधे निर्द्वेजे राज्ञः शिष्टाख्योदश ।
 तुष्टपुष्टजगदीर्षाः शान् विप्रास्त्वगामयाः । शशविन्दुरिमां भूमिं चिरं भुङ्क्ता दिवं गतः ।
 स च कुमार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्रया । पुत्रात्पुण्यतरस्त्रुभ्य मापुत्रमनुत्तमयाः ।
 अदज्जानमदाक्षिणमभिधैत्येति व्याहरन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके पञ्चषष्टोऽध्याय ॥ ६५ ॥

॥ नारद उवाच ॥ गयञ्चामूर्त्तरयसं मृतं दृष्ट्वय शुश्रुम । यो वै वर्षशतं राजा कृतमिष्टामनोऽभवत् ।
 तस्मै क्षामिर्भरं प्रादात्ततो वने वरं गयः । तपसा ब्रह्मचर्येण व्रतन नियमेन च । २२१
 गुरुणाञ्च प्रसादेन वेदानिच्छामि वेदितुं । स्वधर्मेणाविहिंसान्यान्धनमिच्छामि चाचयं ।
 विभेषु ददतश्चैव अह्ना भवति नित्यम् । अनन्यासु सर्वेषामु पुत्रजन्म च मेभवेत् ।
 अन्नं मे ददतः अह्ना धर्मं मे रमतः मनः । अविधं चामु मे नित्यं धर्मकार्येषु पावनकः ।
 तथा भविष्यतीत्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत । गयो क्षत्राय तत् सर्वं धर्मेणारीनञ्जीयत ।
 च दर्शयामासाभ्यां कालेष्वायपशेषु च । चातुर्भासैश्च विविधैर्यज्ञैश्चावाप्तदक्षिणैः । २२२
 अयजच्छ्रद्धया राजा परिसम्पत्तरान् शतं । गवां शतसहस्राणि शतमन्यगतानि च ।
 शतं निष्कषट्कषाणि गवाञ्चाप्ययुतानि पट् । उत्याघेत्याय संप्रादात् परिसम्पत्तरान् शतं ।
 नक्षत्रेषु च सर्वेषु ददन्नवत्तदक्षिणा । ईजे च विविधैर्यज्ञैर्वंध्या सोमोऽङ्गिरां यथा ।
 सौवर्णां पृथिवीं कृत्वा य इमां मणिशर्करां । विभेषु प्राददद्राजा अयमेधे महामखे ।
 जाम्बूनदमया यूषाः सर्वे रत्नपरिच्छदाः । गयलासन् ससृद्वास्तु सर्वश्रुतमनोहराः । २२३
 सर्वकामसृष्ट्वांश्च प्रादात्तच्छं गयलया । ब्राह्मणेश्वरैः प्रष्टुमेषुः सर्वभूतेभ्य इव च ।
 सप्तमद्रवनहोपनदीनदवनेषु च । नगरेषु च राष्ट्रेषु दिवि योषि च येऽवसन् ।
 भूतधामाश्च विविधाः संवृता यज्ञसम्पदा । गयस्य सृष्टेशो यज्ञो नास्त्वय इति तेऽनुवृत् ।
 पश्चिमघोजनायामा विंशद्योजनमायता । पश्चात्पुरश्चतुर्विंशद्देदी क्षापीद्विगणस्यो ।
 गंयस्य यजनमानस्य मुक्तावशेमणिकृता । प्रादात् स ब्राह्मणेभ्योऽय वामंन्याभरणानि च । २२४
 यद्योक्ता दक्षिणाद्यान्या विभेषो भूरिदक्षिणः । यत्र भोजनमिष्टम्व पर्वताः पञ्चविंशतिः ।
 कुन्याः सुकृतवाहिन्या रक्षामानभवंस्तदा । वक्ष्णाभरणगन्धानां रागयश्च प्रयम्विधाः ।
 यथ प्रभावाच्च गयस्त्रिषु लोकेषु विभ्रुत । वटस्थाद्यप्यकरणः पुण्यं ब्रह्मधरस्य तत् ।
 स चेन्नमार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्तात्पुण्यतरस्त्वय मा पुत्रमनुत्तयथाः ।
 अयज्जानमदाचिष्यमभिश्रियेति व्याहरन् । २२५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि भिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ साकृत्तं रनिदेवश्च मृतं सञ्जय शुश्रुम । यस्य द्वियतषाष्टाश्रासन् सुदा महात्मनः ।
 सृष्टानभ्यागतान् विप्रान् नित्योन् परिवेषकोः । पक्षापकं दिवारचमपथ्यां धनं तदा ।
 न्यायेनाधिगतं वित्तं ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत । वेदानधीत्य धर्मेण यश्चके द्विषतो वने ।
 उपस्थिताश्च पशवः स्वयं यं शंसितमत्तं । वहव स्वर्गमिच्छन्तो विधिवत्सचयाजिनं ।
 नदी महानसाद्यस्य प्रवृत्ता चर्मरागिनः । तस्माच्चर्मण्यती पूर्वमग्निहोत्रेऽभवत् पुनः । २२६
 ब्राह्मणेभ्योऽददन्निकं सौवर्णस्य प्रभावत । तुभ्यन्निकनुभ्यन्निकमिति हस्य प्रमापते ।
 तुभ्यं तुभ्यमिति प्रादात् निष्कान् निष्कान् सहस्रशः । ततो पुनः समाश्रास्य निष्कानि प्रपच्छति ।

अस्मिन् दत्तं मयाद्येति निष्ककोटिं प्रदाय सः । सक्राद्धा दास्यति पुनः कोऽन्यस्तत् सम्प्रदास्यति ।
 द्विजपाणिविद्येनेन दुःखं मे शान्तं महत् । भविष्यति न सन्देह एवं राजाऽदददसु ।
 महत्प्रयत्नं सौवर्णानुपमान् गोमत्तानुगान् । साष्टं व्रतं सुवर्णानां निष्कमाङ्गुलं तदा ।
 अथर्द्धमासमददद्गङ्गाणेभ्यः समाः व्रतं । अग्निहोत्रोपकरणं यज्ञोपकरणञ्च यत् ।
 अष्टपिण्डं करकान्कुम्भान् खालीः पिठरमेव च । शयनासनयानानि प्रासादाश्च गृहाणि च ।
 गृहानि विविधान् दद्यादन्नानि विविधानि च । सर्वं सौवर्णं नैवामीदृन्निदेवस्य धीमतः ।
 तत्र स गायत्र्या गायन्ति ये पुराणविदो जनाः । रन्तिदेवस्य तान्दृष्ट्वा सन्दिग्धमतिमानुधी ।
 नैतादृशं दृष्टपूर्वं कुवेरसदमेव्यपि । धनञ्च पूर्यमाणं नः किं पुनर्मनुजेव्यपि ।
 अथं वस्त्रोत्सारेयमित्यूषुनच विस्मिताः । साङ्कतेरन्तिदेवस्य या रात्रिमतिथिर्भवेत् ।
 आहभ्यन्त तदा गावः सहस्राण्येकविंशतिः । तत्र स सूर्याः शोभन्ति सुमृष्टमणिकुण्डलाः ।
 स्रपं मूयिडमंश्रीध्वं नाद्य मांशं यथा पुरा । रन्तिदेवस्य यत्किञ्चित् सुवर्णमभवत्तदा ।
 गन् सर्वं वितते धने ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत । प्रत्यक्षं तस्य ह्यन्यानि प्रतिगृह्णन्ति देवताः ।
 वप्यानि पितरः काले सर्वं कामान् द्विजोत्तमाः । स चेन्ममार सञ्चय चतुर्भद्रतरङ्गया ।
 पुष्पात्पुष्पतरुभ्यं मा पुष्पननुतथयाः । अयन्नागमदाक्षिणमभिशैथेति व्याहरन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके सप्तपटोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

चक्रवर्ती ह्यदोनात्मा जितारिस्तजिनः परैः । म चेन्नमार सृञ्चय चतुर्भद्रतरस्तया ।

पुत्रात् पुण्यतरस्तभ्य मा पुत्रमनुतथया । श्रयचानमदाचिखमभिधैचेति व्याहरन् ।

इति श्रीमद्भारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशरात्रिके षष्ठ्यष्टोथ्याय ॥ ६८ ॥

॥ नारद उवाच ॥ इयं वैश्वस्य राजान मृतं सृञ्चय शुश्रुम । यमभ्यषिञ्चन् साधान्ये राजस्यैय मर्हषय ।

दत्तत प्रथितेत्युवु सन्धानमिभवन्पुष्टु । चतान्नस्वास्ते सन्धान् इत्येवं चक्षियोऽभवत् ।

इष्टुं वैश्वं प्रजा इष्टुता रक्षाः स्मेति यदमुवन् । ततो रजति नामास्य ह्यनुरागादजायत ।

अकृष्टपत्न्या इयिषी आषीदैश्वस्य कामधुक् । सन्धी कामदुघा गात्र पुटके पुटके मधु ।

आषन् हिरण्यया दर्भा सुखसर्गाः सुखावहा । तेषां चीराणि सन्धीता प्रजालेखेव श्रेते ।

फलान्यमृतकल्पानि स्वादूनि च मृदूनि च । तेषामाषीत्तदाहारो निराहारात् नाभवन् ।

अरोगा सर्वभिक्षार्था मनुर्या ह्यकुतोभया । न्यवसन्त ययाकामं वृषेपु च गुह्यामु च ।

प्रविभागो न राक्षसां पुराणाञ्चामवत्तदा । ययासुखं ययाकामं तथैवा मुदितं प्रजा ।

तस्य संक्षिप्तिता ह्याप समुद्रानभियास्यत । पर्वताश्च ददुर्भर्गं ध्वजभद्रं च नानवन् ।

तं वनस्यतय शैलादेवाऽसुतानगेरगा । सप्तर्षेयं पुण्यजना गन्धर्वाः सारथोऽपि च ।

पितरश्च सुखाषीनमभिगच्छेदमनुवन् । सघाडसि चक्षियोऽसि राजा गे म्ना पितासि न ।

देहसम्भं महारात्र प्रभुः संक्षोभितान् वरान् । यैवं श्रयन्तीसु त्रिर्त्तं यिथामहे सुखं ।

तथेत्युक्त्वा इत्युक्त्वा म्हेहीलाजगव धनु । शरांश्याप्रतिमान् घोरान् विन्निविनात्रोन्मदी ।

शङ्केहि वसुधे चिप्रं चरैभ्य काङ्क्षित पयः । ततो दास्यामि भद्रं ते अत्रं यस्य यथेष्टिन ।

॥ वसुधोवाच ॥ दुहितृत्वेन मां वीर सङ्कल्पयितुमर्हसि । तथेत्युक्त्वा इष्टुं शर्त्तं विधानमकरोदमी ।

ततो भूतनिक्कायस्ता वसुधां दुदुङ्गस्तदा । तां वनस्यतये पूर्वं समुत्तस्युर्दुधुचव ।

घातिष्ठद्वस्तवा वसु दोग्धो पात्राणि चेच्छतो । वसोऽभूत्पुपितः शालः सवो दोग्धाऽभवत्तदा ।

ह्विनप्ररोहणं दुग्धं पाचमौदुम्बरं शुभ । उदथ पर्वतो वसो मेहर्हीगधा महागिति ।

रत्नान्योपधयो दुग्धं पाचमन्ममयं तदा । दोग्धा चाषीत्तदा देवो दुग्धमूर्त्तं कूर प्रियं ।

असुरा दुदुङ्गर्षधमामपाचे तु ते तदा । दोग्धा दिगूर्द्धा तत्राषीदस्यषाषीदिराचन ।

छषिष्ठ शस्त्रश्च नरा दुदुङ्ग इयिषीतेव । स्वायम्भुवो मुनिर्वंसलेपो दोग्धाऽभवत् इष्टुं ।

अलावुपाचे चतदा विध दुग्धा वसुन्धरा । छतराष्टोऽभवद्दोग्धा तेषां वसुञ्च तत्तदा ।

सप्तर्षिर्भिर्दुग्धं तया चाक्रिष्टकर्मणि । दोग्धा वृहत्सति पाच हन्दि वसुश्च सोमराट ।

अन्तर्धानं चामपाचे दुग्धं पुण्यजनीर्वराट । दोग्धा त्वैश्ववणस्तेषा वसुधाषीदुपध्वज ।

पुण्यगन्धान् पद्मपाचे गन्धर्व्याः सारथोऽदुहन् । वसुश्चिवरयस्तेषां दोग्धा विश्वसि प्रभुः ।

सुधा रजतपाचेपु दुदुङ्ग पितरश्च तां । वसो वैश्वानस्तेषां धमो दोग्धान्कृतदा ।

११२

११०

११६

११०

११५

एवं निकयैस्तेषु म्हा पयोभीष्टानि मा विराट् । वैवंचंथन्ति ते ह्यथ पापैर्वसिष्ठ नित्यम् ॥ ११
 यज्ञैश्च विविधैरिष्टा प्रयुज्येण प्रतापवान् । सन्तर्पयित्वा भृतानि सर्वैः कामैर्मन प्रियैः ॥
 हैरण्यकरोद्राजा ये केचित् पार्थिवा भुवि । तान् ब्राह्मणेभ्यः प्रायच्छदयमेधे महाभवे ॥
 षष्टिः ऋषयश्चाणि पृथिमागम्यतानि च । सौवर्षानकरोद्राजा ब्राह्मणेभ्यश्च तान् ददौ ॥
 इमाश्च प्रथिवी सर्व्वा मणिरत्नविभूषिता । सौवर्षानकरोद्राजा ब्राह्मणेभ्यश्च तौ ददौ ॥
 स चेन्ममार ह्यज्ञय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुचात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्तमया ॥
 अयज्वानमदाचिष्णमभिश्रेयैति व्याहरन् ॥
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके एकोनसप्ततोऽध्यायः ॥ ६८ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ रामो महातपो ऋदुरी बीरलोकनमच्छतः । जामदग्न्याऽप्यतियथा अविद्यते मरिष्यति ॥
 दग्नाद्यमनुप्येति भूर्भुवः कुर्वन्निमां सुखा । न चासीद्विक्रिया यस्त्र प्राथ्य श्रियमनुत्तमां ॥
 य चन्निधै पराभ्यष्टे वसे पितरिः चाब्रुवन् । ततोऽवधीत् कार्त्तवीर्यमजितं समरे परैः ॥
 चन्निघाणं चतुःपष्टिमयुतानि सहस्रम् । तदा मृत्योः समेतानि ह्येकैकं धनुषाऽभ्ययत् ॥
 ब्रह्मदिपाञ्चय तस्मिन् सहस्राणि चतुर्दश । पुनरन्यानि अयाह दन्तकूरं जघान ह ॥
 सहस्रं सुभजेनाग्रन् सहस्रमग्निनाऽवधीत् । उदन्धनात् सहस्रन्तु ह्येहया समरे हता ॥
 सरयाद्यगजा बीरा निहतास्तत्र शेरते । पितुर्भधामर्षितेन जामदग्न्येन धीमता ॥
 निजग्रे दरमार्हसान् राम परशुमा तदा । नष्टस्यन्ता ता वाचो यासीर्भृशमुदीरिता ॥
 मृगौ रामाभिधावेति यदाऽक्रन्दन् द्विजेन्तमाः । ततः काश्योरदरदान् कुन्तिचुद्रकमाश्रवान् ॥
 अत्रवङ्गकलिङ्गाश्च विदेहान् तास्यसिन्नकान् । रवोवाहान् वीतधोचान् त्रिगर्तान् भार्गविकावतान् ॥
 मिथीनन्यांश्च राजन्यान् देशदेहात् सहस्रम् । मिजघान मितैर्वाणैर्जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥
 कोटीशतमहस्राणि चत्तियाणा महस्रम् । इन्द्रगोपकवर्षस्य बन्धुजीवनिभस्य च ॥
 हथिरस्य मरोवाहान् पूर्ययत्वा सरांमि च । सर्वानष्टादशदीवान् वज्रमानीय भार्गव ॥
 इंजे ऋतुमते पुथै यमाप्तवरदक्षिणे । धेदीमष्टमसोषेधां सौवर्षां विधिनिर्घन्तां ॥
 सर्व्वरत्नमते पूषे पताकाशतमालिनीं । घाम्दारशैः पद्मगणैः समूषेणैश्च महोमिमा ॥
 रामस्य यामदग्न्यस्य प्रतिजयाह कश्यप । ततः शतसहस्राणि दिपेभ्यः सैमभूषणान् ॥
 निर्दंष्टुं पूषिर्षीं कृत्वा मिष्टेष्टजमशुभां । काश्यपाय ददौ रामो हयमेधे महाभवे ॥
 विमद्वारान् पूषिर्षीं हृत्वा नि चत्तियां प्रभुः । हृष्टा ऋतुमतेर्वरिः ब्राह्मणेभ्यो ह्यभन्यत ॥
 क्षत्रदीपां वसुमतीं मागीं चोऽष्टस्रम दिजः । रामे प्रियाच निर्गच्छ वसुधातो ममाश्रया ॥
 स वज्रपथ्य सप्तमान् प्रोक्तार्यै वरितां पतिं । हृषुपातेषुंथां श्रेष्ठः कुर्वन् ब्राह्मणशामनं ॥
 अथावमर्त्तिरियेष्टं महर्षं पर्वन्तोत्तमं । सर्वं गुणकृतैर्जुष्टा मृगूणां कीर्तिवर्द्धन ॥

जामदग्न्योऽप्यतियथा मरिच्यति महाद्युतिः । सया चतुर्भद्रतरः पुत्रात् पुष्यतरस्तव ।

अथज्जानमदाचिञ्चै मा पुत्रमनुतथयाः । एते चतुर्भद्रतरास्तथा भद्रगताधिकाः ।

मृता नरवरश्रेष्ठ मरिच्यन्ति च सञ्चय ।

१६०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

॥ व्यास उवाच ॥ पुष्पमाख्यानमायुष्यं श्रुत्वा पौंड्रराजिकं । श्रव्याहरक्षरपतिस्त्रस्थोमाधीत् स सञ्चयः ।

तमब्रवीत्तथासीनं नारदो भगवान्पि । श्रुतं कीर्त्तयतो मध्वं यद्योतने महाद्युते ।

अहोसिद्धं ततो नष्टं श्राद्धं शूद्रापतेरिव । स स्वमुक्तः प्रत्याह प्राञ्चलि' सृष्टयंस्तदा ।'

एतत् श्रुत्वा महाबाहो घन्यमाख्यानमुत्तमं । राजर्षीणां पुराणानां यज्ज्ञानं दक्षिणावतां ।

विस्मयेन हते श्रेके तमसीवाकैतज्जथा । विपाशास्यव्ययोपेतो ब्रूहि किं करवाञ्छहं ।

१६१

॥ नारद उवाच ॥ दिश्याऽपहतशोकस्तं त्रणोस्तेह यद्विच्छसि । तत्तत् प्रपश्ये सख्यं न मृयात्वादिनो वधं ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ एतेनैव प्रतीतोऽहं प्रसन्नो यद्भवान्मम । प्रसन्नो यस्य भगवान् न तस्यास्तीह दुर्लभं ।

॥ नारद उवाच ॥ मृतं ददामि ते पुत्रं दस्युभिर्निहतं हृथा । उद्धृत्य नरकात् कष्टात् पश्यवत् प्रोक्षित यथा ।

॥ व्यास उवाच ॥ प्रादुरासीत्तत् पुत्रं सञ्चयस्याहुत' प्रभु' । प्रसन्नेनर्षिणा दत्तं कुबेरतनयोपमः ।

तेन सद्रूप्य पुत्रेण जीतिमानभवधूप । रजे च क्रतुभिः पुण्यैः समाप्तवरदक्षिणे ।

१६२

अकृतार्थं भोतय नच साक्षाद्विको हत । अपञ्चाह्वानपत्यद्य ततोऽभौ जोजितः पुन ।

शूरो वीरः कृतार्थं प्रताप्यारीन सहस्रम् । अभिमन्युर्गतो वीरः पूतनाभिमुखो हतः ।

द्वाचर्येण धान् काञ्चित् प्रशया च श्रुतेन च । स्त्रियेय क्रतुभिर्मानि तांसे पुत्रोऽस्ययान्गतः ।

विदांसः कर्म्मभिः पुण्यै स्वर्गमोहन्ति नित्यशः । नतु स्वर्गादयं लोक काम्येते स्वर्गवासिभि ।

तस्मात् स्वर्गगतं पुत्रमञ्जुनस्य हतं रणे । नचेहानयितुं शक्यं किञ्चिद्रमाप्यमोहितं ।

१६३

यां योगिनो ध्यानविक्रदश्र्वाः प्रयान्ति याञ्चोत्तमर्षाञ्जनो जनाः । तपोभिरिद्धैरनुयान्ति यत्तथा तामचर्योते तनयो गतो गतिं ।

अन्नात् पुनर्भावगतो विराजते राजेव वीरो ह्यमृतात्मरश्मिभिः । तामैन्दुवोमात्मतनुं द्विजैधितां गतोऽभिमन्युर्न स शोकमर्हति ।

एवं ज्ञात्वा खिरो भृता जह्वरीन धैर्यमाप्नुहि । जीवन्त एव न शोच्या नतु स्वर्गगतानघ ।

शोचतो हि महाराज अघमेव विवर्द्धते । तस्माच्छोकं परित्यज्य श्रेयसे प्रयतेदुधः ।

प्रथममभिमानञ्च सुखप्रतिष्ठं चिन्तयेत् । एतदुद्धा बुधा शोकं न शोक' शोक उच्यते ।

१६४

एवं विद्धि समुत्तिष्ठ प्रयतो भव मा शूच । श्रुतले सख्यो मृत्योरुपांस्तनुपमानि च ।

सख्यैश्चतस्रमलञ्च चञ्चलाय विभूतय' । सञ्चयस्तु तं पुत्रं मृतं सञ्जीविनं पुनः ।

एवं विद्धन् महाराज माशूचः साधु धाम्यहं । एतावदुक्त्वा भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत् ।

वागीशाने भगवति व्यासे व्यभ्रनभःप्रभे । गते मतिमतां श्रेष्ठे समासास्य युधिष्ठिरं ।

पूर्वेषां पार्थिवश्रेणं सदेन्द्रप्रतिभोजसं । न्दायाधिगतविज्ञानां तां कृत्वा चक्षुषस्पदं । १०५
 संपूज्य मनसा विद्वन्विभोकोऽभ्रदुधिष्ठिरः । पुनश्चाविन्तयदोन किं स्निहद्वये धनञ्जय ।-
 इति श्रीमद्भागवते द्वाेषणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके एकहस्तोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ समाप्तश्च अभिमन्युवध
 पर्वणः ॥

॥ अथ प्रतिज्ञापव्यं ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन्नहनि निवृत्ते घोरे प्राणभ्रंशे च ये । आदित्येऽस्ते गते श्रीमान् सन्ध्याकाल उपसिते ।
 श्यपयानेषु वासाय सैन्येषु भरतवधे । हत्वा संशप्तकप्रतान् दिव्यैरस्त्रैः कपिध्वजः ।
 प्राधान्यं स्वशिविरं जिष्णुर्जैत्रमास्थाय तं रथं । गच्छन्नेव च गोविन्दं सायुकश्लेऽभ्यभाषत ।
 किंनु मे चदयं त्रस्तं वाक्च सञ्जति केशव । सन्दन्ति चापत्तिष्ठानि गात्रं सोदति च्चाप्युत ।
 अनिष्टश्चैव मे शिष्टं चदयाव्रापसर्पति । भुवि ये दिक्षु चात्सुया उत्यातास्त्रासयन्ति मां ।
 बहुरकारा दृश्यन्ते सर्वत्र बाधयन्तिन । अपि स्त्रलि भवेद्द्राश सामात्यस्य गुरोर्ज्जम ।
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ यत्कंशिवं तव शत्रुः सामात्यस्य भविष्यति । माद्रुचः किञ्चिदेवान्यत् स्त्रोकानिष्टं भविष्यति ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः सन्ध्यामुपास्यैव शौरौ योरावसादने । कथयन्तौ रणे वृत्तं प्रयातौ रथसाक्षिणौ ।
 ततः स्वशिविरं प्राप्नो हतानन्दं हतमिषं । वासुदेवोऽङ्गुनक्षेव हत्वा कर्धं सुदुष्करं ।
 ध्वस्तकारं समालस्य शिविरं परवीरदा । श्रीभक्तुरप्रवीत् कृष्णमस्यस्य हृदयस्ततः ।
 गदन्ति नाद्य त्र्योषि माङ्गल्यानि जनाह्नन । मिश्रादुमुभिनियेषेव । श्रद्धासाधुम्बरः सह ।
 धीजा नैवाद्य बाधने श्रम्यातासस्त्रैः सह । मङ्गल्यानि च गीतानि न गायन्ति पठन्ति च ।
 स्तित्युक्तानि रम्याणि समानीकेषु वन्दितानि । न्योषाद्यापि द्वि मां दृष्ट्वा निवर्त्तन्ते ह्यधोमुखः ।
 कर्षोष च ययापुष्पं हत्वा नाभिवदन्ति मां । अपिस्त्रलि भवेदद्य भ्रातृभ्योऽमम माधव ।
 नहि प्रश्रुयति मे भावो दृष्ट्वा स्वजनमाकुलं । अविपाद्यावरजस्य विराटस्य च मानद ।
 सर्वेषास्यैव योधानां सामर्थ्यं स्यात्प्रमाप्युत । नच मामद्य धीमद्ः मन्वृष्टो भ्रातृभिः सह ।
 रणादायान्तमुदितं प्रत्युच्यति हसन्निव ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एव संकथयन्तौ तौ प्रविष्टौ शिविरं स्वकं । ददुयाते भ्रमास्त्रस्यान् पाण्डवाकृष्टवेगम् ।
 दृष्ट्वा भाट्यंय पुत्रांश्च विमना धानरध्वजः । अपस्यंश्चैव धीमद्भिर्दिवचनमप्रवीत् ।
 मुसवर्षोऽप्रसधो वः सर्वेषामेव सद्यमे । नचाभिमन्युं पर्यामि मद्य मां प्रतिनन्दय-
 मया श्रुतय द्रोणेन चक्रंभूषो विनिर्भितः । मद्यवस्तस्य भेसाऽस्ति विनाशोभमद्मर्भकं ।
 नचोपदिष्टास्त्रधोभ्रषाऽनीकादिनिर्गमः । कश्चिन्न चासौ युष्मामिः परानीकं प्रवेष्टितः ।
 भित्वाऽनीकं मधेव्यापः परेषां बहुरो युधि । कश्चिद्य निहत मद्भ्यो धीमद्ः परवीरदा ।
 नोहितानं महाबाहो ज्ञानं भिन्दसिवादिषु । उपेन्द्रमद्भ्यं ज्ञानकथमायोधने हतः ।

समद्राया प्रियं पुत्रं द्रौपद्या केवलय च । अन्नाद्याय प्रियं नियं कोऽनधीत काटनादिनः ।
 बट्टो वृष्णिवीर्यस्य केवलय महात्मनः । विक्रमद्रुतिमाहात्म्यैः कथनायोषणे इतः ।
 वाष्णेधोदयितं भूय मया सततवर्जितं । यद्विपुत्रं न पश्यामि पश्यामि यमसादनं ।
 रुद्रकुञ्चितकेशाकां बालं बान्धवगेहम् । मत्तद्विद्वद्विक्रान्तं बालपौतनिवोद्वृतं ।
 म्निभिमधिर्गं शान्तं गुरुवाच्यकर मदा । वाच्येऽयबालकभाषं प्रियवाच्यममस्मरं ।
 महोत्साहं महावीर्यं दीर्घगजीवलोचन । मरुतानुक्रमिनं दान्तं न च नो चनुषारिषं ।
 हतव्रं ज्ञानसम्पन्नं कृतास्त्रमनिर्वाचते । युद्धमिन्द्रिनं नियं द्वियतां मयवर्द्धनं ।
 स्त्रिया प्रियहिते युक्तं पितृणां अग्रद्विजम् । न च पूर्वप्रदन्तारं ब्रह्मामे नष्टधृत्तम् ।
 यदि पुत्रं न पश्यामि यास्यामि यमसादनं । रथेषु गण्धमानेषु गणितं तं महारथं ।
 मयाऽथद्रुगुणं सञ्ज्ञे तरुणं बाहुशालिनं । प्रदुबल प्रियं निरग्र केवलय ममैव च ।
 यदि पुत्रं न पश्यामि यास्यामि यमसादनं । सुनसं सुवलाटाकं स्वचिभूदमनच्छदं ।
 अपश्यतस्तद्वदनं का शान्तिर्हृदयस्य मे । तन्मोक्षनसुखं रम्यं पुंस्त्रोक्रियसमध्वनिं ।
 अद्वेष्यतस्तस्य स्वनं का शान्तिर्हृदयस्य मे । रूपं चाप्रतिभं तस्य विद्वेश्वन्तिदुर्धरं ।
 अपश्यतो हि वीरस्य का शान्तिर्हृदयस्य मे । अमिद्वदनदत्तं तं पितृणां वचने रतं ।
 नाद्याहं यदि पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे । सुकुमारं सदा वीरं महाईश्वर्यनोदिनः ।
 भूमावनायवच्छेते नूनं नायवतो वरः । शयानं समुपावन्ति यं पुण्यममरक्षियम् ।
 धनन्त्या विप्रविह्वलाङ्गमुपासन्धेयिवा शिवाः । यं पुत्रं बोधते सुप्र सुनुमागधवन्दिमि ।
 बोधयन्त्यद्य तं नूनं स्त्रोपदा विक्रान्ते स्त्रे । ह्यवच्छायासमुचितं तस्य तद्वदनं शुभं ।
 नूनमद्य रजोध्वंसं रणे रेणुं करिष्यति । हापुत्रकाविद्वजस्य सततं पुत्रदत्तमे ।
 भाग्यहीनस्य कालेन यदा मे नोयसे यजान् । साऽत्र संयमनो नूनं सदा सुकृतिनां गतिम् ।
 स्त्रभाभिर्नोदिता रम्या तयाऽत्यर्थं विराजते । नूनं वैवस्वतस्य त्वां वरुणस्य प्रियातिथियं ।
 इतः कृतद्वैनेप्रस्य प्राप्तमर्षेण्यमोक्षकं । एवं विजयं बह्वधा भिष्येताते वलिग्यया ।
 दुःखेन महताविष्टो युधिष्ठिरमपृच्छन् । कश्चित् स कदनं कृता परेषां लुप्तमन्दनम् ।
 स्वर्गतेऽभिर्मुखं सञ्ज्ञे युध्यमानो नरर्षभे । स नूनं बह्वर्षेभ्यै युध्यमानो नरर्षभे ।
 अथहायं महायार्थं मामनुधातवान् भुवं । पीषामानं अरैस्त्रीश्वैः कर्षश्लोणश्लपादिभिः ।
 नानान्दिभ्यै सुधातायैर्कर्म पुत्रोऽस्य वेतनम् । इह मे स्त्रात् परिचालं पितेति स पुनः पुनः ।
 इति विप्रमपन्नस्य नृशैर्भुवि पातितम् । अथवा मज्जसन् स स्त्रोयो भाषयत्य च ।
 सुभद्राय च समूतो नचैवं वक्तुमर्हेति । वज्रवारमयं नूनं हृदयं रुद्रहं मम ।
 अपश्यतो दीर्घशङ्कं रक्षाचं यत्वं दीर्घ्ये । कथन्वाले महेश्वाषा नृशेषा मर्षभेदिनः ।
 ह्योयो वासुदेवस्य मम पुत्रोऽसिपन्नश्रान् । यो मां नित्यमदीनात्सा प्रव्युद्भवामिनन्दति ।

२३१

२३०

२३२

२३०

२३३

२३१

उपयान्तं रिपून् हत्वा सोऽद्य मां किं न पश्यति । नूनं स पतितः श्रेते धरायां रुधिरोचितः ।
 शोभयन्कोदिनीं गावैरादित्य इव पातितः । सुभद्रामनुशोचामि या पुत्रमपलायिनं । १ । १ ।
 रणेऽभिनिरुतं श्रुत्वा शोकात्ता वै विनङ्क्षति । सुभद्रा वक्ष्ये किं मां अभिमन्युमपश्यते ।
 द्रौपदी चैव दुःखार्तिं तेषुपि वक्ष्यामि किञ्चन । वज्रसारमयं नूनं हृदयं यत्र यास्यति ।
 सहस्रधा वधुं दृष्ट्वा हृदीं शोककथितां । दूतानां धार्तराष्ट्राणां विहनादो मया श्रुतः । २ । १ ।
 युयुत्सुश्चापि कृष्णेन श्रुतो वीरानुपालभन् । श्रमकुर्वन्तो वीभत्सु वालं हत्वा महारथाः ।
 किं मोदध्वमधर्मज्ञा पाण्डवं दृश्यतां वलं । किन्निधोऽभ्विप्रियं हत्वा केमवाञ्जुमयोर्हृधे ।
 सिंहवज्रदथ प्रोताः शोककाल उपस्थिते । आगमिष्यति व चित्रं फलं पापस्य कर्मणः ।
 अधर्मोऽस्ति हतस्त्रीत्र कथं खादफलद्विरं । इति तान् परिभाषन् वै वैश्यापुत्रो महामतिः ।
 अपायाच्छस्त्रमुत्सृज्य कोपदुःखमनेन्वितः । किमर्थमेतन्नाख्यातं तथा कृष्ण रणे मम । ३ । १ ।
 अधलन्तानहं क्रूरांसदा सर्वान् महारथान् ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ पुत्रशोकाद्द्विषं पाथं ध्यायन्त साश्रुलोचनं । निर्यज्ञा वासुदेवस्य पुत्राधिभिरभिभुतः ।
 मैत्रमित्यत्रवोत् कृष्णस्त्रीशोकसमन्वितं । सर्वेषामेष वै पत्या शूराणामनिवर्त्तिनां ।
 चत्त्रियाणां विशेषेण येषां युद्धेन जीविका । एषा वै युध्यमानानां शूराणामनिवर्त्तिनां ।
 विद्विता धर्मशास्त्रज्ञैर्गतिर्नितिसतां वरः । भुवं हि युद्धे मरणं शूराणामपलायिनां । २ । १ ।
 गतं युष्मकृतास्त्रोक्तानभिमन्युनसंशयः । एतच्च सर्व्ववीराणां काङ्क्षितं भरतर्षभ ।
 सद्भ्रामेऽभिमुखो मृत्युं प्राप्नुयादिति मानदः । स च वीरान् रणे हत्वा राजपुंसान् महाबलान् ।
 वीरैराकाङ्क्षितं मृत्युं सम्यगप्राप्सिमुखं रणे । ना शूच पुरुषव्याघ्र पूर्व्वैरेव सनातनः ।
 धर्मोऽस्ति हतो धर्मं चत्त्रियाणां रणे स्य । इमे ते भ्रातरः सर्व्वे दीना भरतसत्तम । ३ । १ ।
 मयि शोकममाविष्टे नृपाय सुहृदस्तव । एतांय वचसा श्लाघा समाश्रास्य मानदः ।
 विदितं वेदितव्यं ते न शोकं कर्तुमर्हसि । एवमाश्रासित पाथं कृष्णेनाहुतकर्मणाः । ४ । १ ।
 ततोऽब्रवीत्तदा भ्राष्ट्रन् सर्व्वान् पाथं सगद्गदान् । स दीघवाङ्क श्रेयोश्च दीर्घराजीवोऽप्यनः ।
 अभिमन्युर्थाद्यत्त ओतुमिच्छाम्यह तथा । सनागसन्दनहृद्यान् द्रुक्ष्यन्ध्वं निहतामया । ५ । १ ।
 सद्भ्रामे सानुसर्वांसान् मम पुत्रस्य वैरिणः । कथञ्च व हतास्त्राणः सर्व्वेषां शस्त्रपाणिनां ।
 शोभद्रे निधनं गच्छेद्विधापि समागतः । यथेवमहमज्ञास्त्रमशक्तापचणे मम । ६ । १ ।
 पुत्रस्य पाप्मुपास्राप्तान् मया गुप्तो भवेत्ततः । कथञ्च वै रथस्यानां शरवर्षाणि मुञ्चतां ।
 भीतोऽभिमन्युमिधनं कदर्योऽकृत्य व परैः । अधो व पौरुषं नास्ति न च बोऽस्ति पराक्रमः ।
 यथाभिमन्युः समरं पश्यतां वो निपातितः । आत्मानमेव गर्हयं यदह वै सुदुर्ध्ववान् ।
 पुद्गानाज्ञाय निर्धातो भीष्महतनिश्चयान् । श्रेयोऽस्ति भूयणाद्योनि वर्धमपरायुधानिवः । ७ । १ ।
 वाचस्य दक्तं सप्तान् मम पुत्रमरुषदां । एवमुक्त्वा ततो वाक्यं तिष्ठत्यापवरादिमान् ।

नस्मान्नन्यत वीमत्सु केनचित् प्रसभोचितु । तमन्तकमिव क्रुद्ध निःश्वसन् मुञ्जकुण्डम् ।
 पुत्रभोकाभिस्मन्तमश्रुपूर्वमुखनादा । न भाषितुं शक्नुवन्ति द्रष्टु वा सुहरोऽङ्गुलम् ।
 अन्यत्र वासुदेवादा व्योढादा पाण्डुगन्धनात् । सर्वांस्त्रयस्त्रासु हि तावज्जुनय्य मनोऽनुगौ ।
 वड्ढमानात् प्रियत्वाच्च तावेनं वक्तुमर्हत । ततस्त्वं पुत्रशोकेन मृगं पीडितमानवम् ।

राजीवलोचनं क्रुद्धं राजा वचनमब्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनकोपे द्विमतोऽध्याय ॥ ७३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ त्वयि याते महाबाहो संग्रसकवचं प्रति । स यजनकरोत्तोत्रमावासा यद्वेग मम ।
 व्यूढानोकं वयं द्रोणं वारयाम स्म सर्व्वेभ्यः । प्रतिव्यूह्य रथाऽनोकं यतमानं तथा रणे ।

स वार्यमाणा वड्ढभिर्मैथि चापि सुरचिते । अस्मान्मिजयानाम्पु पीडयविश्रिते भरैः ।
 ते पीडयमाना द्रोणेन द्रोणानोकं न शक्नुमः । प्रतिवोचितुमप्याजौ भेत्तु तत् कुन एव तु ।
 वयंत्वप्रतिमं वीर्य्यं सर्व्वं शौभद्रमात्मज । उक्तवन्त स्म तं तात भिन्ध्यनीकमिति प्रभो ।
 स तथाचाहितोऽस्माभिः सदस्य इव वीर्य्यवान् । अमहानपि सं भारं वोढुमेवोपचक्रमे ।
 स तवालोपदेवेन वीर्य्येण च समन्वितः । प्राविशन्नद्वल वालं सुपर्ष इव सागरम् ।
 तेऽनुयाता वयं वीरं सन्ततीपुत्रमाहवे । प्रवेष्टुकामास्तेनैव येन स प्राविशचमू ।

तत शैल्यक्तो राजा लुप्तस्त जयद्रथ । वरदानेन रुद्रस्य सर्व्वान् सभवरयत् ।
 ततो द्रोणं रूप कर्षो द्रोणि कौमल्य एव च । कृतवर्षाच्च शौभद्र वड्ढया पर्व्ववारयन् ।

परिवार्य्यं तु ते सर्व्वैर्गुंधि बालो महागथै । यतमानः पर श्क्वा वड्ढभिर्विरोधीकृत ।
 ततो दौशासनि चिभ्रं ततलौविगथोक्तनं । सर्व्वथं परमं प्राय दिष्टान्तेनाभ्यथोजयत् ।
 अतुं हत्वा सहस्राणि नराययदन्तिना । अष्टौ रथसहस्राणि नव दन्तिप्रताजि च ।
 राजपुत्रसहस्रे द्वे वीराद्यालचिनान्बहून् । वृहद्वलञ्च राजानं स्वर्गेशाजौ प्रयोज्य ह ।
 ततं परमधर्षात्मा दिष्टान्तमुपजग्मिवान् । एतावदेव निष्ठं त्तमस्माकं शोकवर्द्धनम् ।
 स चैवं पुरुषध्यात्र स्वर्गलोकमवाप्तवान् । ततोऽर्जुनो वचं श्रुत्वा धर्मराजेन भाषितम् ।

‘हा पुत्र इति नि श्वस्य व्यथितो न्यपतहुवि । विषमवदना सर्व्वे परिदार्य्यं धनञ्जयं ।
 नेत्रैरनिमषैर्दाना प्रत्यवेचन् परस्परं । प्रतिपद्य तनः शक्रो वासवि क्रोधमूर्च्छितम् ।
 कथ्यमानो स्वरेणैव निःश्वसंश्च मुञ्जकुण्ड । पाणि पाशौ विनिश्चिष्य श्वसमानोऽश्रुनेत्रवान् ।
 उन्मत्त इव विम्रेष्ट इद वचनमब्रवीत् ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ सत्यं प्रतिजानामि शो निहन्ता जयद्रथ । न चैश्वमयाह्नीतो धार्तराष्ट्रान् प्रहास्यति ।
 न चास्मान् शरण गच्छेत्क्षयं वा पुह्योत्तमं । भवन्त वा महाराज श्रेऽस्मि हन्ता जयद्रथ ।
 धर्मराष्ट्रमिषिकर मयि विस्मृतौ षट् । पाप शालवधे हेतु शोऽस्मि हन्ता जयद्रथ ।
 रचमाशास्य तुं यद्वै शो मा योत्स्यन्ति केचन । अपि द्रोणं रूपो राजर्न ह्यादयिष्यामि तान् भरैः ।

ज्ञानेन कुर्यात्, पुत्रवधैर्भाः । मोक्षं पुण्यकृतास्तोक्तान् प्राप्नुयात् प्रहरमत्तमाः ।
 षट्शतानां ये चापि पित्रघातिनाः । गृहदाररतानां ये पिशुनानाञ्च ये मदराः ।
 ते ये च ये स्त्र्यापि परिवदिनाः । ये च निषेपहन्तॄणां ये च विद्यासघातिनाः ।
 स्त्रियंथे च निन्दतामयग्रस्त्रिणां । ब्रह्मज्ञानाश्च ये लोका ये च गोपातिनामपि ।
 यत्राग्ने वा शकं कश्चरमेव वा । संघावापपमोसानि ये च लोका ह्याऽऽश्रिताः ।
 धिगच्छेयं न चेद्भृत्या जयद्रथे । वेदाध्यायिनमत्यर्थं श्रविते वा द्विजात्तमं ।
 तौ धानयाति हृद्वासाधुग्मंस्त्रया । स्युश्चतो ब्राह्मणान्ग्राह्यं पादेनाग्निश्च या भवेत् ।
 पुरीषश्च मूर्धेः च मुञ्चतां गतिं । तां गच्छेयं गतिं कष्टां नचेद्भृत्याः जयद्रथं ।
 यमानस्य था च बन्ध्यातिथेर्गतिः । उक्ताचिनां श्रयोकीनां वसुकामां च या गतिः ।
 द्विषां या च या च निर्याभिग्रथिनां । श्रुत्यैः सन्दृश्यमानानां पुत्रदाराश्चित्तस्थाः ।
 सुद्राणां या गतिर्मिष्टमश्रुतां । तां गच्छेयं गतिं चोरां न चेद्भृत्याः जयद्रथं ।
 अपि यस्त्वह्ना साधुं नदचने रतं । न विभर्ति नृसंघात्मानं निन्दते चोपकारिणं ।
 निवेष्ट्याय आर्द्रं यो न ददाति च । अनहंभ्यश्च यो दद्याद्दुषकीर्षतेपयथा ।
 । चर्मथ्यादः कृतज्ञो भ्रातृनिन्दकः । तेषां गतिमियां क्षिप्रं न चेद्भृत्याः जयद्रथं ।
 ॥ ये चान्ये मथा नाचानुकीर्त्तिताः । ये चानुकीर्त्तितस्त्रिणां गतिं क्षिप्रमवाप्नुयां ।
 निमिमां रानि शो न रन्त्या जयद्रथं । इमां चाद्यपरां श्रुयः प्रतिज्ञां मे निबोधत ।
 इति पापे सुख्यैस्तमुपयास्यति । इहैव सम्प्रवेष्टाऽहं स्वचिते जातवेदसं ।
 पक्षिणो वोरगा वा पित्ररजनिचरा वा । ब्रह्मदेवर्षयो वा । चरमचरमपीदं यत्परं चापि तस्मात्तदपि
 रिपुं नं रक्षितं मेव शक्ताः ।
 नृजं तदार्याः विपदपि देवपुरं दितेः पुरं वा । तदपि शरशतैरहं प्रभाते श्मश्रमभिमन्युरिपोः शिरोऽ
 ञ्जां ।
 विषेपेप गाप्योर्वं सय्यदक्षिणे । तस्य शब्दमतिक्रम्य धनुःशब्दोऽस्युमद्विवं ।
 प्रतिज्ञाने पाद्यश्रयश्चनानंदः । प्रदध्ना तत्र संकुट्टो देवदत्तश्च फाल्गुनः ।
 । ब्रह्मचरुना शूभ्रे सुपूणोदरनिःसृतेभ्येभिः । जगत्सपातालत्रियद्दिगोश्वरं प्रकल्पयामास युगात्यये यया ।
 देवधोपाय्य प्रादुरावन्महामयः । सिंहनादाश्च पाण्डूनां प्रतिज्ञाने महात्मना ।
 तद्वाभागेन श्रेणपन्थेण प्रतिज्ञापन्थेण श्रुत्वा प्रतिज्ञायां विभक्तौऽध्यायः ॥ ७३ ॥
 उवाच ॥ श्रुत्वा ह तं महाशब्दं पाण्डूनां जयशब्दिनां । चारीः प्रवेदिते तत्र समुत्थाय जयद्रथः ।
 इषदधो दुःखेणामिपरिभुजः । मञ्जमान इवागधि विपुने शोकसागरं ।
 । मिमितिं राशो भैरवो विस्मयंमयाः । स तेषां नरदेवानां सकामे परिवेदयन् ।
 ॥ विहर्षितः क्रमोत्रो वाक्यमब्रवीत् । चोरीं पण्डोः । कस्तु सचे जातः शक्येण वा मिनाः ।

१८०
 १८१
 १८२
 १८३
 १८४
 १८५
 १८६
 १८७
 १८८
 १८९
 १९०
 १९१
 १९२
 १९३
 १९४
 १९५
 १९६
 १९७
 १९८
 १९९
 २००

स निनीपति दुर्वृद्धिर्मा किलैष यमचंय । तृत्वस्ति वोऽस्तु यास्यामि स्वग्रहं जीवितेषुया ।
 अथवाऽस्तुप्रतिषलास्वात मां चक्षियेयभा । पार्थेन प्रार्थितं वीरास्ते सन्दत्त ममामयं ।
 द्रोणदुर्व्योधनरुपा कर्णमद्रेशवाहिका । दुःशासनदय शक्रास्त्रातुमप्यन्तकारिदंते ।
 किमङ्ग पुनरेकेन फाल्गुनेन जिघासता । न चायेषुर्भवन्तो मां समस्ता पतय चिते ।
 प्रहर्षे पाण्डवेयानां शुला मम सहद्भयं । वीदन्ति मम गात्राणि मुर्मूर्दारिव पार्थिवा ।
 वधो नूनं प्रतिज्ञातो मम गाण्डोवधश्चन । तथाहि ब्रष्टा क्रोधान्ति शोककाले स्म पाण्डवा ।
 तत्र देवा न गन्धर्वा नासुरारगराचषा । उत्सहन्तेऽन्ययाकर्तुं कुतएव नराधिपा ।
 तस्मान्मामनुजागीतो मद्रं वोऽस्तु नरर्षभाः । अद्रश्नं गुमिथ्यामि नू मां द्रक्षन्ति पाण्डवा ।
 एवं विलपमानं न भयाद्वाकुलचेतसं । आत्मकार्यगरीयस्त्राद्राजा दुर्व्योधनोऽत्रवीतु ।
 न भेतव्य नरव्याघ्र कोहि त्वा पुरुषर्षभ । मध्ये चक्षियवीराणां तित्ठन्तं प्रार्थयेद्युधि ।
 अहं वैकर्तन कर्णश्चिचषेनो विविशेति । भूरिशर्वा शनः श्रयो दृषधेनो दुरासदः ।
 पुष्पिमेवो जयो भोज काम्बोजय सुदक्षिणः । सत्यत्रतोमहाबाहुविकर्णो दुर्मुखयुध ।
 दुःशासन सुवाङ्मय कलिङ्गशायुदायुध । विन्दानुविन्दावावन्ध्या द्रोणो द्रोणिथ भौबन्त ।
 एते चान्ये च वहेवो नानाज्जन्पदेशरा । सधैव्यास्त्राऽभियास्त्रन्ति येतु ते मानवो ज्वर ।
 तस्त्रापि रथिना अथ स्वधं दूरेऽमित्युते । स कथं पाण्डवेभ्यो भयं पश्येसि सैन्यव ।
 अचौरिथो द्रेशक्राच सदीयास्तव रक्षणे । यद्वाद्योत्सन्ति माभैस्त्वं सैन्यव येतु ते भयं ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एतमाश्रांसितो राजन् पुत्रेण तव सैन्यव । दुर्व्योधनेन सहितो द्रोणे राजावुपागमत् ।
 उपसङ्गृह्येण कृत्वा द्रोणाय स विश्राण्यते । उपोपविश्यप्रणतः पर्यष्टच्छदिदंनेदा ।
 निमित्तं दूरपातिले लघुले दृढवधेन । मम ब्रवीतु भगवान् विधेयं फाचानस्य च ।
 विद्याविधेयनिच्छामि धातुमाचार्यं तत्त्वतः । अर्जुनस्यात्मनश्चैव ययातव्यं प्रचक्ष मे ।
 ॥ द्रोण उवाच ॥ समसाचार्यकं तात तव चैवार्जुनस्य च । योगादुखोषितत्वाच्च तस्मात्ततोऽपि कोऽर्जुन ।
 न तु ते युधि सन्नास कार्ये पार्थात्कयञ्चन । अहं हि रचिता तात भयात्त्वा नात्र समय ।
 न हि मद्वाङ्गुप्रस्य प्रभवन्धमरा अपि । व्यूहयिथ्यामि त व्यूहं धं पार्थो न तरिथ्यति ।
 तस्माद्युधस्य माभैस्त्वं स्वधर्ममनुपालयन् । पितृपैतामहं मार्गमनुयाहि महारथ ।
 अथीत्य विधिवहेदानग्रथं सुङ्गतास्त्रया । इष्टं च वड्ढभिर्युधैर्भं ते स्त्रुतुर्भयहर ।
 दुर्लभं मानुषैर्षन्दैर्भहामाभयमवाप्य तु । भुजवीर्यार्जितान् लोकान् दिव्यानप्रास्यत्यनुत्तमान् ।
 कुएव पाण्डवाश्चैव दृषण्योऽन्ये च मानवा । अहञ्च सद्यपुत्रेण अश्रुवा इति चिन्त्यतां ।
 पार्थायेण वयं सर्वे कालेन विलिना हता । परलोकं गमिथ्यामं कै कै कर्णमिरन्विता ।
 तपस्त्रास्तु यान् लोकान् प्राप्नुवन्ति तपस्त्रिन । चलधर्माश्रिता वीरा चक्षियाः प्राप्नुवन्ति तान् ।
 एवमाश्रांसितो राजा भारद्वाजेन सैन्यव । अपानुदङ्गपं पार्थायुद्धाय च सनो दधे ।

१६९

१६५

१६२

१६४

१६३

१६५

ततः प्रथमः सेनानां तवाप्यासीद्विष्णोः । वादिवाणा ध्वनिशेषः सिंहनादरवैः सह ।

इति श्रीमद्भागवते द्वात्रिंशत्पर्वणि प्रतिष्ठापर्वणि जयद्रथायामि चतुःसत्रतोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रतिज्ञाते तु पार्थिव सिन्धुराजवधे तदा । वासुदेवो महाबाहुर्धनञ्जयमभाषत ।

भावात्सा मत्माश्राय लया चापि प्रतिश्रुतं । सन्ध्वरञ्चाग्निं हन्तेति तस्माद्दृष्टमिदं कृतं ।

अधमव्य मया साद्धर्मतिभारोऽयमुद्यतः । कथं नु सन्ध्वरकस्य नावहास्या भवेमेहि ।

धातृराष्ट्रस्य शिविरे मया प्रणिहितासुराः । तस्मिन् शीघ्रमागन्व प्रहृष्टं वेदयन्ति नः ।

तथा वै स्मरतिज्ञाते सिन्धुराजवधे प्रभा । विहनादः सवादिनः सुमहानिह तैः युतः ।

तेन शब्देन विवक्षता धातृराष्ट्राः सवान्धराः । नाकस्त्रास्त्रिदनादोऽयमिति मत्वा व्यवस्थिताः ।

सुमहाच्छब्दस्म्यातः कारवाणां महाभुज । आशीत्रागावपत्तोर्ना रथघोषय भैरवः ।

अभिमन्योर्बधं श्रुत्वा भ्रुवमात्सौ धनञ्जय । रात्रौ निर्यास्यति क्रोधादिति मत्वा व्यवस्थिताः ।

तैर्यतद्विरियं सत्या श्रुता सत्यव्रतैस्तव । प्रतिज्ञा सिन्धुराजस्य वधे राजीवशोचन ।

ततो विमनसः सन्ध्वरक्षताः सुदृष्टगा देव । आसन्सुयोधनामात्याः स च राजा जयद्रथः ।

अथोत्थाय सहाभात्यैर्दानः शिविरमात्मनः । आयातोऽबोरसिन्धूनामोचरो शृगदुःखितः ।

समन्त्रकाले समस्य सन्ध्वरिश्रेयसीः क्रियाः । सुयोधनमिदं वाक्यमत्रोद्गाजिषंभुदि ।

समाधौ पुत्रहन्तेति शोऽभिघाता धनञ्जयः । प्रतिज्ञातो हि सेनाया मध्ये तेन वधो मम ।

तासु देवा न गन्धर्व्या नासुरोरगराक्षसाः । उद्वहन्तेऽन्ययाकर्तुं प्रतिज्ञां सख्यवाचिनः ।

ते मां रचत सङ्ग्रामे मा वे मूर्द्ध्नि धनञ्जय । पदं कृत्वा प्रयासचं तस्मादत्र विधीयतां ।

अथरक्षा नमे सख्ये कियते सुहृन्न्दन । अनुजानीहि मो राजन् गमिष्यामि गृहस्थान्प्रति ।

श्वभुक्तस्त्ववाकृणीषीं विमताः स सुयोधनः । श्रुत्वा तं समर्थं तस्य ध्यानमेवाव्यपद्यत ।

तमान्तमभिमन्स्येस्य राजा किञ्च समैश्वरः । शृदु चास्मिहितं चैव सापेचमिदं मुकवान् ।

मेह पश्यामि भवतां तथा कीर्धं धनुर्हरं । योऽजुनस्त्वास्त्रमस्त्रेण प्रतिहत्यान्महाहव ।

वासुदेवसहायस्य गाण्डोव न्युच्यते धनुः । कोऽजुनस्त्वापतस्त्रिष्ठितं साचादपि शतकतुः ।

सशैश्वरोऽपि पार्थिव श्रूयते घोषितः पुरा । पदातिनां महावीर्यो गिरौ शिवमति प्रभुः ।

दानशानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनां । अथ नैकरथेनैव देवराजप्रषोदितः ।

समायुक्तो हि सन्ध्वरो वासुदेवं धीमता । सामरानथ षोकास्तोन् हन्यादिति मतिर्भम ।

शोऽरनिष्काम्यनुष्ठातुं रचितं वा महात्मना । द्विषेण सहपुत्रेण वीरेण यदि मन्थे ।

स राजा स्वयमाचार्यो शृगमवाधितोऽश्रुत । धीवधानं च विहितं रथात्याः किञ्च सञ्जिताः ।

कर्णो भूरिखत्रा द्विषिष्टपसेनय दुर्जयः । छपय मद्राजस्य पश्येते स्युः पुरोगमाः ।

बकटः पद्मकृष्णार्द्धयूरो द्विषेण निमित्तः । पद्मकर्णिकमथस्यः सुधोपार्थ जयद्रथः ।

श्यासते रतितो वीरैः सिन्धुराट् पुङ्गुमन्दः । धनुष्यघ्नेष कोट्ये च प्राणेषु तथैरसे ।

अविपन्नतां क्षीते निश्चितां पार्थ पद्भ्याम् । एतान्निता पद्भ्यान् नैव प्रोष्या जयद्रथ ।
 तेषामैकैश्वर्यो वीर्यं पषान्त्वमनुचिन्तय । रुहिता हि नरव्याघ्र न शक्या जेतुमञ्च सा ।
 भूयस्तु नन्वपितृभ्यामि नीतिमात्महिताय वै । मन्त्रज्ञे शक्तिं साह्यै सुसंज्ञि कार्यसिद्धये ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि कृष्णवाक्ये पञ्चमप्रपाठ्याय ॥ ७५ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ पद्भ्यान् घातैराश्रय मन्त्रे चान्ववठाधिकान् । तेषां वीर्यं ममाहूँ न तुल्यमिति मे मति ।

अस्त्रमस्त्रेण सर्वेषामितेषां मधुसूदन । मया द्रुप्यन्ति निर्भिन्न जयद्रथवधैपिण ।

द्रोणस्य मियतस्याहं सगणस्य विचयत । मूर्द्धानं सिन्धुराजस्य पातयिष्यामि भूतले ।

यदि साध्यास्य रुद्रास्य वधवय्य सहायिन । मरुतस्य सहेन्द्रेण विधे देवा सहेयरा ।

पितरः सहगन्धर्वाः सुपर्षः सागराद्रथ । द्यौर्बिन्दत पृथिवी चैवं दिग्दश सद्विगोचराः ।

ग्राम्यारण्यानि भूतानि खावराणि चराणि च । ज्ञातारः सिन्धुराजस्य भवन्ति मधुसूदन ।

तथाऽपि वार्ष्णेनितं शो द्रष्टासि मया रणे । सत्येन च श्रेयं कृष्य तथैवायुधमालभे ।

यस्य गोप्ता महेश्वाचलस्य पापस्य दुर्मते । तेनैव प्रथमं द्रोणमभियास्यामि कैश्वर ।

तस्मिन् द्यूतमिदं वद्धं मन्यते स सुयोधन । तस्मान्तस्यैव सेनाप भिक्षा यास्यामि सैन्धवं ।

द्रष्टासि शो मूर्ध्नेष्वासानु नाराचैस्त्रिभुजैः शितैः । शृङ्गाणोत्र गिरेर्वैश्वैर्दोर्व्यमाणात्मयायुधि ।

नरनागाश्वदेहेभ्यो विश्विद्यति शोणितं । पतद्भि पतितेभ्यश्च विमंश्रेभ्यः शितैः शरैः ।

गाण्डोवमेषिता वाणः मनोऽनिलममा जवे । नृनागाश्वान्निदेहास्तु कर्त्तारस्य सहस्रम् ।

यमात्कुवेरादरुणादिन्द्रद्रुद्राश्च यन्नाया । जपात्तमस्रै घोरं तद्रुष्टारोऽत्र नरा युधि ।

ब्रह्मेणोक्षेण चास्त्राणि हन्यमानानि संयुगे । मया द्रष्टासि सर्वेषां सैन्धवस्याभिरचिणा ।

शरैर्वेगसमुत्क्षेपैराशां कैश्वर मूर्द्धमि । आस्तीर्यमाणो पृथिवी द्रष्टासि शो मया युधि ।

क्रव्यादांस्पर्षयिष्यामि द्रावयिष्यामि शत्रवान् । सुहृदो नन्दयिष्यामि प्रमथिष्यामि सैन्धवं ।

बङ्गागस्तदसम्बन्धो पापदेहसमुद्भव । मया सैन्धवको राजा हत स्नान शोचयिष्यति ।

सर्वैर्जीराणि भोक्तारं पापाचारं रणाजिरे । मया सराजकं वार्ष्णेनैव द्रुप्यसि सैन्धवं ।

तथा प्रभते कर्त्तास्त्रियथा कृष्ण सुयोधन । नान्यं धनुर्द्वरं लोके मस्यते मक्षम युधि ।

गाण्डोवश्च धनुर्दिशं योद्धा चाहं नरपथम् । तस्य यन्ता ह्यपिकेश किं नु स्यादजितं मया ।

तव प्रसादाद्भगवन् किं नावाप्त रणे मम । अविपद्यं ह्यशोकेश किञ्चान्नास्मां विगर्हसे ।

यथा लक्ष्मी खिरा चन्द्रे समुद्रे च यथा जलम् । स्वमेतां प्रतिज्ञा मे सत्यां विद्धि जनाह्वन ।

मावमंस्था ममास्त्राणि मावमंस्था धनुर्द्वरं । मावमंस्था षष्ठं बाहोमावमंस्था धनञ्जय ।

तथाभियामि सङ्ग्रामं न जीयेयं जयामि च । तेन सत्येन सङ्ग्रामे हर्तं विद्धि जयद्रथ ।

ध्रुवं वै ब्राह्मणे सत्यं भ्रुवा सांघुपु सञ्चति । श्रीध्रुवाऽपि च यज्ञेषु ध्रुवो नारायणस्य जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ स्वभुक्ता ह्यशोकेश स्वयमात्मानमात्मन । सन्दिदेशाङ्गुनो नहूँन वासवि कैश्वरं प्रभु ।

रथा प्रभाता रवनीं कल्पितः स्वाहयो मम । तथा हृष्य संयो कायं कायं हि महदुद्यतं । १३०४
 ति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अश्वमेधाक्ये षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ३६ ॥
 । सञ्जय उवाच ॥ तं निशा शोकदुःखात्तौ नियमन्ताविवेरगौ । निद्रां नैवोपलेभेत् वासुदेवधनञ्जयो ।
 नूननारायणो क्रुद्धो ज्ञात्वा देवाः सवासवाः । व्यथिताद्यिन्तयामासुः किंस्त्रिदेवह्विव्यति ।
 स्वय दाहणा वाता हृत्वा घोरभिर्भ्रंशिनः । सकवन्वस्रथादिधि परिचः समदृश्यत ।
 शृङ्काश्रत्यथ निव्युत्तः सनिघाताः सविद्युतः । चञ्चल चापि प्रथिवी सशैलवनकानमा ।
 चुचुमुद्य महाराज सागरा मकरालयाः । प्रतिश्रोतःप्रष्टन्नाथः तथा गन्तुं समुद्रगाः । १३०५
 रथाश्चरन्नामानां प्रष्टन्तमघोत्तरं । क्रव्यादानां प्रमोदारथं यमराष्ट्रविहृष्टय ।
 वाहुनांनि शक्रभूत्रे मुमुक्षुहृदुद्य ह । तान्द्रष्ट्वा दाहणानवस्रान्त्यातान् सोमहर्षणान् ।
 सर्वं ते व्यथिताः सैन्यास्त्रदीया भरतर्षभ । श्रुत्वा महाबलशोषायां प्रतिज्ञा सव्यमाचिनः ।
 अथ हृष्य महाबाहुरब्रवीत्पाकशासनः । श्वासास्य सुभद्रां लं भगिनीं सुधया सध । १३०६
 सुगन्धास्या बंधस्याथ विशेषाः कुरु माधव । साक्षा सद्येन युक्तेन वचसाशानय प्रमो ।
 ततेऽज्जनश्टहं गत्वा वासुदेवः सुदुर्धनाः । भगिनीं पुत्रशोकात्तामाश्रासद्यत दुःखितां ।
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ माशोकं कुरु वाप्येषि कुरुमरं प्रति मश्रुवा । सर्वेषां प्राणिनां मोह निहृका कालनिर्धिता ।
 कुलेजातस्य धोरस्य चक्षियस्य विशेषतः । सट्टं मरणं ज्ञातन्नव पुत्रस्य भाशचः । १३०७
 दिश्या महारथो धोरः पितृसख्यपराक्रमः । चाक्षेण विधिना प्रातो वोरामिबिचिन्तां गतिं ।
 जिज्ञा सुवक्रशः श्चून प्रेषयित्वा च मृत्वये । गतः पुण्यकृतान् लोकान्पुनर्कामदुहोऽनुयात् । १३०८
 तदसा ब्रह्म चर्येण श्रुतेन प्रज्ञयाऽपि च । सन्तो यां गतिमिच्छन्ति तां प्राप्स्यन्तव पुत्रकः ।
 वोरसुवोरपत्नी लं वोरजा वोरवान्श्रगः । माशु चक्षनधं भद्रे गतः स परमां गतिं ।
 प्राप्स्यते चाप्यसौ पापः सैन्यतो बालघातकः । अस्त्रावलेपस्य कर्तुं सपुत्रदृशवान्श्रवः ।
 यशुयान्म वरारोहे रजन्यो पापकर्मकृत । न हि भाव्यति पाथोत् स प्रविष्टोऽप्यमरावतो ।
 श्वः श्रेय्यते गिरिलस्य सैन्यस्य रणे हतं । स्यमन्पसकात् वाध्यां विशाका भव माहदः ।
 चक्षुधर्मं पुरस्कृत्य गतः शूरः सतां गतिं । यां गतिं प्राप्नुयामेह धे लभ्ये श्चक्षुजीविनः ।
 श्वेदारस्का महाबाहुरनिवर्त्ता रथमणुत् । गतस्य वरारोहे पुत्रः स्वर्गो अरं वंदि ।
 अनुयातथ पितरं माहवर्षं नृ वीर्यवान् । महसयो रिपून्मत्वा हतः शूरो महारथः ।
 आश्रासद्य यथा राशि मा शूषः क्षत्रिये श्टयं । यः प्रियं सुमहच्छ्रुत्वा विशोका भव नृन्दिनि ।
 धत्पार्थेन प्रतिश्रांतं मज्जया म तदन्यया । चिकीर्षितं हि ते भक्तुं न भवेच्चाहृ निष्कलः ।
 ष मनुजपथगाः पिशाचा रजनीचराः पतगाः सुरासुराद्य । रणगतमभिधानि सिन्धुराजं न स भक्ति
 रपि प्रभाते ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि सुभद्राश्वासनं सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

॥ सञ्जये उवाच ॥ एतच्छुभं वचसस्तु कैशवस्य महात्मन । सुभद्रा पुत्रगोक्षांतां विनयाप सुदु खिता ।
 हापुत्र सम मन्दायाः कथमेतौसि संयुगं । निधनं प्राप्तवास्तात पितृभ्यश्च पराक्रम ।
 कथमिन्दीवरश्याम सुदर्द्रं चारुलोचनं । मुखे ते दृश्यते वस्य गुण्डितं रणरेणुना ।
 नूनं भ्रूरं निपतितं त्वां पश्यत्यनिवर्त्तितं । सुशिरोयोगववाङ्मसव्यङ्गोरम्क जतोदरं ।
 चारुपञ्चिनसंवाङ्गं खलं गच्छत्येतोचितं । भूतानि त्वां निरीचन्ते नूनं चन्द्रमिवोदितं ।
 शयनोयं पुरा यस्य स्पृहास्तरणसंभृतं । भूमावद्य कथं श्रेषे विप्रविद् सखोचितं ।
 योऽन्वाखत पुरा वीरो वरस्त्रीभिर्महाभुज । कथमन्वाखते सोऽयं शिवाभि पतिनो मृधे ।
 योऽख्यत पुरा वृष्टे सतमागधवन्दिभि । सोऽयं कथ्याङ्गैर्धैरैर्विन्ददङ्गिरुपाखते ।
 पाण्डवेषु च नायेषु दृष्टिर्वीरेषु वा विभो । पाञ्चालेषु च सर्वेषु हत केनास्यनायवतु ।
 अहप्रदर्शना पुत्र दर्शनस्य तवानघ । मन्दभाग्या गमिष्यामि व्यक्तमद्य यमचर्यं ।
 विगलाचं सुकेशान्तं चारुवाक्यं सुगन्धि च । तव पुत्र कदा भूया मुखं द्रष्ट्यामि निवेशं ।
 धिम्बलं भीममेतस्य धिकपाथेस्य धनुमतां । धिग्वीर्यं दृष्टिर्वीराणां पाञ्चालानाञ्च धिम्बले ।
 धिक्कैकथास्तया चेदीन मस्यैश्वैवाय सञ्चयान् । ये त्वां रणगतं वीरं नभ्रेकुरमिवाचिष्ठं ।
 अद्य पश्यामि वृष्टिर्वा भूत्यामिव हतलिपि । अभिमन्युमपश्यन्ती शोकव्याकुललोचना ।
 खल्वीधं वासुदेवस्य पुत्रं गाण्डोवधचन । कथं न्यासितिरथ वीरं द्रष्टव्याम्यद्य निपतितं ।
 हावीर दृष्टो नष्टय धन खम्र इवावि मे । अहो ह्यनित्यं मानुष्यं जलवुदुदचञ्चलं ।
 इमां ते तरुणो भार्या तवाधिभिरभिभ्रतां । कथं सन्धारयिष्यामि विवस्वामिव धेनुकां ।
 अहो ह्यकाले प्रस्थानं कृतवानसि पुत्रक । विहाय फलकाले मां सुगृह्णां तव दर्शने ।
 नूनं गतिं छतान्नास्य प्राशेरपि सुदुर्विदा । यत्त्वं केशव नाये सङ्ग्रामेऽनायवदुत ।
 यन्चना दानश्रीदानां ब्राह्मणानां छतात्मनां । चरितब्रह्मचर्याणां पुण्यतीर्थावगाहिनां ।
 'कृतज्ञानां वदान्यानां गुरुशुश्रूषिणामपि । सहस्रदक्षिणानाञ्च या गतिस्तामवाप्नुहि ।'
 'या गतिधृष्टानानां भ्रूरं णामनिवर्त्तितं । हलाऽरीञ्चिहतानाञ्च सङ्ग्रामे ताङ्गतिं व्रज ।
 गोसहस्रप्रदाहृष्टां कृतदानाञ्च या गति । नैवेष्टिकं चाभिमतं ददतां या गति श्रमा ।
 ब्राह्मणेभ्यः शरष्वेभ्यो विधिं विदधताञ्च या । यां चापि न्यस्तदण्डानां ता गतिं व्रज पुत्रक ।
 ब्रह्मचर्येण यां धान्ति मुनय शंसितव्रताः । एकपम्बस्य थां यन्ति तां गतिं व्रज पुत्रक ।
 राज्ञां सुचरितैर्यां च गतिर्भवति शाश्वती । चातुराश्रमिणां पुण्ये पावितानां सुरचितै ।
 दोनानुकम्पिनां यां च सततं संविभागिनी । पैशुन्याच निष्ठत्तानां गतिं ता व्रज पुत्रक ।
 प्रतिना धर्मश्रीदानां गुरुशुश्रूषिणामपि । अमोघातिथिनां या च तां गति व्रज पुत्रक ।
 हृष्टेषु या धारयतामात्मानं व्यषनेषु च । गतिं श्रे कान्निदग्धानां ता गति व्रज पुत्रक ।
 मातापित्रे च श्रुयथा कल्पयन्तो ह ये सदा । स्वदारनिरतानाञ्च या गतिस्तामवाप्नुहि ।

सतु काले स्वर्गां भार्यां गच्छतां या मनोविषां । परस्त्रीभ्यां निवृत्तानां तां गतिं व्रज पुत्रक ।
 साक्षा ये सर्वभृतानि पश्यन्ति गतमसुराः । काश्नुदानां चमिषां या गतिसाम्नामुदि ।
 मधुकोर्षनिवृत्तानां मद्याहृष्मात्तयाऽनृतात् । परोपतापत्यकानां तां गतिं व्रज पुत्रक ।
 श्रीमन्तः सर्वशास्त्रज्ञा ज्ञानवन्ना जितेन्द्रियाः । तां गतिं वाधवा यान्ति तां गतिं व्रज पुत्रक ।
 एवं विलपतीं दीनां सुभद्रां शोककर्षितां । अन्वपद्यत पाश्चात्तो वैराटोसहिता तदा ।
 ता. प्रकामं रुदिसा च विलप्य च सुदु खिनाः । अन्वत्तावत्तदा राजान् विंशशा न्यपत् भूषिता ।
 कोपचारस्तु क्षण्यद्य दु.खितां भ्रमदुःखितः । मित्राऽजसा समाश्रास्य तत्तदुक्तां हितं वचः ।
 विद्वंशकल्पं रुदतीं सर्वविद्धां प्रवेपतीं । भगिनीं पुण्डरीकाच इदं वचनमप्रवोत् ।
 सुभद्रे न्यारुह्यः पुत्रं पाश्चात्याश्रास्योत्तरं । गतोऽभिमन्युः प्रथितां गतिं वल्लियपुङ्गवः ।
 ये शान्तेऽपि कुष्ठे सन्ति पुरुषा वो वरानसे । सर्वे ते तां गतिं यान्तु याऽभिमन्योर्व्यभूषितः ।
 सुव्याम तद्वयं कर्म क्रियामु सुहृदय म् । हतवान् पाकृषं श्लोकस्तव पुत्रो महारथः ।
 स्वमाश्रास्य भंगिनीं द्रौपदीमपि शोचरं । पापंस्त्रैव महाबाहू माथेमागोदरिन्दमः ।
 ततोऽन्यतुश्राय नृपाम् हृष्यां यन्त्रैस्तथाऽञ्जुनं । विवेशान्तःपुरे राजश्लो जन्मयुवथासये ।
 इति श्रीमद्वाभारते द्रौणपर्वणि प्रतिशापर्वणि सुमद्राविसापि अष्टमप्रतोऽध्यायः ॥ ७८ ॥
 ॥ सद्यश्च उवाच ॥ ततोऽञ्जुनस्य भवनं प्रविश्याप्रतिमं विभुः । स्पृष्ट्वाकं पुण्डरीकाच. स्थण्डिले शुभमन्तरेण ।
 सन्तसारं शुभां श्रयां दर्भैर्भूयैवमग्निभैः । ततो मासेन विधिं वेशाजैर्भैः सुमङ्गले ।
 अयश्चकार तां श्रयां परिचार्यायुधोत्तमैः । ततः स्पृष्ट्वादेकं पापं विनोता. परिचारकाः ।
 निश्रायां भैरविके सप्रुर्दशश्रौपमं चर्षिं । ततः प्रोतमगाः पाथैा गन्धमासेद्य साधवं ।
 अन्वदुत्योपहारस्तथैवं तस्यै स्यवेदयत् । श्रायमंगलस्तु गोविन्दः फाल्गुनं प्रथममायत ।
 सुपथं पाथं भद्रमे कश्याणाय प्रजास्ये । स्नापयित्वा ततो दाम्प्यामजामुं धान्तामुधाश्रपान् ।
 दाहकामुगतः श्रीमान् विवेक विविरं सखे । श्रिग्ने च प्रथमे ऋषे सङ्कथयं विषिन्तयन् ।
 पाथंय सर्वं भगवान् शोकदुःसापर्वं विधिं । अदधात्पुण्डरीकाचश्रीमासुतिविवर्द्धनं ।
 योगमाश्राय युक्तात्मा सर्वेयामिन्दरेयराः । येवत्कामं हृद्युपमां विपुञ्जिष्णुः मियह्वरः ।
 न पाण्डवाभं मिचिरे कश्चित्पुष्पपि तां निशं । प्रजागरः सर्वजनें ह्याविशेव विद्यासने ।
 पुमश्रीकामितेन प्रतिशान्तेः शारात्मनां । सद्यसा विन्धुराजस्य यथा गौणोपधयत्ना ।
 तस्य च सुमहाबाहूशोचिः परस्त्रीरुहा । प्रतिशं सफसां सुव्यादिति मे समशिलायत् ।
 कर्त्तरीदं स्यविते पाण्डवेन महात्मना । य च राजा महाशौर्यः पारयत्सञ्जुनः च तां ।
 पुत्रोऽशक्तिनेन प्रतिशान्तेः शरात्तथापि । विद्यानां सङ्कथानि शतानि च ।
 धनराजस्य पुत्रेण सर्वे तस्यै निवेदिते । य यथा भैरवं यद्यो पुनरेते धनस्यय ।
 जिना विपुगर्हादेव पारयत्सञ्जुनो प्रतः । शोऽरेत्वा विन्धुराजस्य धूमकेतुं प्रवेत्यति ।

१७१५

१००१

१००१

१००१

१००१

१००१

न ह्यसावमृतं कर्तुं सत्तं पार्थे धनञ्जये । धर्मपुत्रे कथं राणा भविष्यति मृतोऽर्जुने ।
 तस्मिन्नि विजयः कृतस्व पाण्डवेन समाहित । यदि गोऽसि ह्यंति निश्चयदि दैनं कृतं यदि ।
 फलेन तस्य सर्वस्य संघमांघो जयलरोन् । एव कथयता तेषा जयमांघघता प्रणे ।
 कृच्छ्रेण महता राजन् रजनी व्यैरक्तं । तस्या रजन्या मथे तु प्रतिबुद्धे जमाईन ।
 सखा प्रतिज्ञा पार्थस्य दाहके प्रत्यभापत । अर्जुनेन प्रतिज्ञातमात्सेन हतवन्तुना ।
 जयद्रथं बधियामि शोभत इति दाहक । तत्तु दुःख्याधन श्रुत्वा नन्दिनिर्मन्त्रयिष्यति ।
 यथा जयद्रथं पार्थे न हन्यादिति संयुगे । अशोहिष्ठाऽहिता सखा रचियन्ति जयद्रथं ।
 द्रोणस्य सह पुच्छेण सर्वस्वविधिपारज । रंको वीर, सहसाचो दैत्यदानवदपहा ।
 सोऽपि तत्रोत्सहेताज्ञो हन्तु द्रोणेन रचितं । शोऽहं शनत् करियमि यथा कुन्तीसोऽर्जुने ।
 अप्राप्तेऽसन्दिनकरे हिनियति जयद्रथं । न हि दारा न मिवाणि ज्ञातयो न च वात्सवा ।
 वसिदन्व प्रियतर, कुन्तीपुत्रान्मांशुनात् । अमर्जुनमिमं लोक मुञ्चतेनपि दाहक ।
 उदीचिहंतं न शक्नोऽहं भविता न च तत्तथा । अहं विजित्य तान्मर्वांन् सहसा सहयद्विपान् ।
 अर्जुनार्थं हिनियामि सकलान् ससुयोधनान् । शौं निरोचन्तु मे बोध्यं यथा लोका मेहाहवे ।
 धनञ्जयाथे समरे पराक्रान्तस्य दाहक । शो नरेन्द्रमहन्वाणि राजपुत्रप्रताति च ।
 सायद्विपरथान्याज्ञो विश्विन्यन्ति दाहक । यसाञ्चक्रप्रमथितां द्रुपदस्ये मृपवोहिनी ।
 मया कुद्वेन समरे पाण्डवार्थे निपातिता । श सदेवा सगन्धर्व्या पिशाचोरगरावसा ।
 ज्ञास्यन्ति लोका सर्वे मां सुहृदं सख्यपाचिन । यस्तं देष्टि स मां देष्टि यस्तं चानु स मामनु ।
 इति सद्बल्यतां बुद्ध्या शरीराहं ममाञ्जुन । यथा त्वं मे प्रभातयाभस्त्रो निशि रथोत्तमं ।
 कल्पयित्वा यथाशक्तमादाय प्रज संयुत । गदां कौमादकीं दिव्यां शक्तिचक्रं धनुं प्ररान् ।
 आरोप्य वै रथे सत सर्वोपकरणानि च । स्थानञ्च कल्पयित्वाऽय रथोपस्ये ध्वजस्य मे ।
 वैनतेयस्य वीरस्य समरे रथभोगिन । ह्यच जाम्बूनदैर्जोवैरकेऽचलनसमभे ।
 विश्वकर्माहर्तैर्द्वैरथानिपि विभ्रषितान् । वद्याहकं मेघपुंष्यं श्रेयं सुद्योवमेव च ।
 युक्तान्वाजिवरान्युक्त कवचो तिष्ठ दाहक । पाञ्चजन्यस्य निधोपमार्गमेवैव पूरितं ।
 श्रुत्वा च भैरव नादमुपायास्त्वं जवेन मां । एकाह्नाऽहममर्षेण संवेदुं खानि चैव ह ।
 भ्रातृ पैत्यस्येयस्य व्यपनेथ्यामि दाहक । सर्वोपार्थेतिथ्यामि यथा वीभक्तुराहवे ।
 पश्यतां धार्तराष्ट्राणः सनिष्यति जयद्रथं । यस्तं यस्तं च वीभक्तुर्वेधे यत्रं करियति ।
 आशेषे सारथे तत्र भविताऽस्य भ्रुवा जय ।

॥ दाहक उवाच ॥ जय एव भुवस्तस्य कुत एव पराजय । यस्तं पुरुषव्याघ्र सारथ्यमुपजग्मिवान् ।
 एवं चैतत्करिष्यामि यथा मामनुशाससि । सुप्रभातामिमा रात्रिं जयाय विजयस्य ह ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि कृष्णदाहकवभाषणे जनसप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ कुन्तीपुत्रस्तु तं मन्त्रं स्मरन्नेव धनञ्जय' । प्रतिज्ञामात्मनो रचन् मुनोश्चाचिनयविक्रम । १८२
तन्नु शोकैश्च सन्तप्तं स्वप्ने कपिवरध्वजे । आससाद् महातेजा ध्यानं गुरुध्वजे ।
प्रत्युत्थानञ्च क्षणस्य सर्व्ववशो धनञ्जय । न सोपर्यति धर्मात्मा भगवा प्रेम्णा च सर्व्वदा ।
प्रत्युत्थाय च गोविन्दं स तस्मा आसनं ददा । न चासने स्वयं मुद्धिं बीभत्सुर्धेदधात्तदा ।
ततः क्षया महातेजा जानन्यर्थस्य निश्चयं । कुन्तीपुत्रमिदं वाक्यमाधो न स्थितमब्रवीत् ।
साविपादे मन पार्थ कृपा कालो हि दुर्लभ्य । कालः सर्व्वणि भूतानि नियच्छति परे विधौ । १८३
किमर्थञ्च विशादस्ते तद्ब्रूहि द्विपदाम्बर । न शोच्यं विदुषां श्रेष्ठ शोकः कार्यविनाशनः ।
यत्तु कार्यं भवेत्कार्यं कर्मणा तत्क्षमाचर । क्षीनचिदस्य यः शोक स हि शत्रुर्धनञ्जय ।
शोचन्नन्दयेत शत्रून् कथंयद्यपि बान्धवान् । चीयते च नरक्षमाच्च त्व शोचितुमर्हसि ।
दृष्ट्वा वासुदेवेन बीभत्सुरपराजितः । आवभाषे तदा विद्वान् ददं वचनमर्थवत् ।
मया प्रतिज्ञा महती जयद्रथवधे कृता । येऽस्मि हन्ता दुरात्मानं पुत्रप्रमिति केशव । १८४
मत्प्रतिज्ञाविघातार्थं धार्तराष्ट्रि निञ्चाच्युत । प्रवृत्तं चैन्धव कार्यं सर्व्वैर्गुप्तो महारथै ।
दशैका च तां क्षण्य श्चैर्हिण्य सुदुर्लभा । हतावशेषीसाधेमा हन्त माधव सङ्ख्या ।
ताभिः परिहृत सङ्घे सर्व्वैश्चैव महारथैः । कथं शक्येत सद्रष्टुं दुरात्मा क्षण्य चैन्धव ।
प्रतिज्ञापारणं चापि न भविष्यति केशव । प्रतिज्ञायां च हीनायां कथं जीवति मदिध । १८५
दुःखोपायस्य मे वीर विक्रान्ता परिवर्त्तते । द्रुतञ्च घाति सविता तत एतद्ब्रवीम्यह ।
शोच स्थानान्तु तच्छुला पार्थस्य दिशकेतव । संसृश्याम्यस्युत क्षण्य प्राञ्जुक्ष समवस्थितः ।
ददं वाक्यं महातेजा यभाषे पुष्करेणवः । हितार्थं पाण्डुपुत्रस्य सैन्यवस्य वधे हत ।
पार्थ पाण्डुपत्वं नाम परमाख्यं सनातनं । येन सर्व्वान् शृधे दैत्यान् जत्रे देवो महेश्वरः ।
यदि तदिदितं तेऽद्य श्चो हन्तामि जयद्रथे । अथाज्ञातं प्रपशुल मनसा ह्यपमध्वजं । १८६
तं देवं मनसा ध्यात्वा जीयमास्य धनञ्जय । ततश्चस्य असादारवं भक्त प्रास्यसि तस्य हत् ।
ततः क्षण्यवच श्रुत्वा संसृश्यामि धनिञ्जय । भूमादावीनमेकाया जगाम मनसा भवे ।
ततः प्रणिहिते ह्यस्मि सुहृन्तेऽमुमलचये । आत्मानमर्ज्जुनेऽपश्यद्गगने सहकेशवं ।
पुण्यं हिमवतः पार्थ मणिमन्तञ्च पर्व्वते । ज्योतिर्भेद्य समाकीर्णं सिद्धचारुणसेवितं ।
वायुवेगमति पार्थ मभ्रेजे सहकेशव । केशवेन गृह्णीत स दक्षिणे विभुना भुजे ।
प्रेचमोणा यद्गन् भावान् जगामाहुतदर्शनान् । उदीच्या क्षिप्रि धर्मात्मा सोऽपश्यच्छ्रेतपर्व्वते । १८७
कुर्वन्स विहारेच मणिनी पद्मभृदिता । भरिच्छ्रेष्ठाश्च ताङ्गङ्गा वीचनान्पौ धंष्ट्रकां ।
मदा पुष्पफलेष्टैश्चेत्पेता स्फटिकोपमा । सिंहव्याघ्रमहाकीर्णं नानाष्टमसमाकुला ।
पुण्यश्रयजर्वी रम्या मनेऽशापुत्रभेविता । मन्दरस्य प्रदेशाश्च विश्ररोद्गीतमदितां ।
सिन्धुपयमेऽष्टङ्गैर्नागीपथिविदीपिता । तथा मन्दारदृषेय मुष्यितैरुपयोगिता ।

खिग्धाञ्जनचयाकारं सम्प्राप्तं कालपर्वतं । ब्रह्मतुङ्गं नदीद्यान्यास्तथा जनपदानिपि ।
 सुतुङ्गं धतशुङ्गं च श्रथ्यातिवनेमेव च । पुष्यमश्विनरस्थानं स्नानमायर्ज्वणस्य च ।
 दृषदंशश्च शैलेन्द्रं महामन्दरमेव च । अशुरोमिं समाकीर्षं किन्नरैश्चैव शोभितं ।
 तस्मिन्मैत्रे भ्रजन्त्यायं सत्पथं समवैचत । श्मश्रुं प्रखवणैर्जुष्टं हेमघातुविभूषितं ।
 चन्द्ररश्मिप्रतापाङ्गी दृष्टिर्वीं पुरमालिनीं । समुद्रं प्राहृतकारानपस्थन्डलाकरान् ।
 विदद्यां पृथिवीं चैव तथा विष्णुपदं व्रजन् । विहितं स ह्यप्येन चिन्ता वाप दवाभ्यगात् ।
 घहनचचवोमानो सूर्याम्योश्च समन्विषं । अपश्यत् तदा पार्थो ज्वलन्तमिव पर्वतं ।
 समासाद्य तु तं शैलं शैलायै समवस्थितं । तपोनिष्ठं महात्मानमपश्यद्दृपमध्वजं ।
 सहस्रमिव सूर्याणां दीप्यमानं स्वतेजसा । शूद्रलिङ्गजटिगं गौरं वन्दन्नाजिनवासवं ।
 नयनानां सहस्रैश्च विचित्राङ्गं महौजधं । पार्श्वतो सङ्घितं देवभूतसङ्घैश्च भास्वरैः ।
 गीतवादिचमन्रदेहं सलाम्बसमन्वितं । वस्त्रानास्त्राटितोत्कृष्टं पुष्पैर्गन्धैश्च शोभितं ।
 स्वयमानं सवैर्दिव्यैर्षपिमिर्ब्रह्मवादिभि । गोप्राणं सर्वभूतानामिष्यामधरमच्युतं ।
 वासुदेवस्तु तं दृष्ट्वा जगम शिरसा चिन्तितं । पार्थेन सह धर्मोत्सवा स्तणन्ब्रह्म सनातनं ।
 जोकादिं विश्वैर्षोपसमजनीमानमथयं । मनसं परमां योगिं खवापु ज्योतिषा निधि ।
 रुष्टारं वारिधाराशा भुवश्च प्रकृतिं परां । देवदानवव्यघाणां ज्ञानवानां च साधनं ।
 योगानाञ्च परं ब्रह्म ब्रह्म ब्रह्मविदाधिधिं । चराचरस्य लष्टारं प्रतिहन्तारमेव च ।
 कालकोपं महात्मानं शक्रसूर्यगुणैर्दयं । ववन्दे तं तदा कृष्यो वाङ्मनोवुद्धिकर्षमि ।
 यम्युपदन्ति विद्वांसु सद्वात्थात्मपदैषिण । तमनं कारणात्मानं जन्मतुं शरणं भव ।
 अर्जुनस्यापि तन्देवं भूयो भूयोऽप्यवन्दत् । ज्ञात्वा तं सर्वमनूतार्दिं मृतभव्यमवोद्भवं ।
 ततस्त्वावगतौ दृष्ट्वा नरनारायणवुभौ । सुप्रसन्नमना सर्वे प्रोवाच प्रहसन्निव ।
 आगतं वां नरश्रेष्ठानुन्निष्ठेतां गतकौमौ । किञ्च वानोऽसिपवीरौ मनसं त्विप्रमुच्येतां ।
 येन कार्येण सम्प्राप्तौ युवान्तस्वाघयामि किं । प्रियतामात्मन श्रेयस्तुत्सर्वं प्रदूदामि वां ।
 ततस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रद्युत्याय कृताञ्जली । वासुदेवाङ्गुलां सर्वं तुष्टुवाते महात्मनो ।
 भक्त्या स्तवेन दिव्येन महात्मानमनिन्दितौ ।
 ॥ कृष्णाङ्गुनेनोवृषतुः ॥ नमो भवाय सर्वत्राय रुद्राय वरदाय च ।
 पशूनां पतये नित्यमुपाय च कपर्दिने । महादेवाय भीमाय चमकाय च भान्तये ।
 ईशानाय मन्मथाय नमोऽस्त्वन्वकशान्तिने । कुमारगुरवे तुभ्यं नीलपोषाय वेधने ।
 पिनाकिने हविष्याय सत्ये य विभवे सदा । विनोहिताय धूम्राय व्याथ्याय नपराजिते ।
 नित्यं नीलशिखण्डाय शूद्रलिङ्गे दिव्यचक्षुषे । होत्रे पीत्रे त्रिनेत्राय व्याघ्राय वसुरेतये ।
 अचिन्त्यायाम्बिकाभवे सर्वदेवस्तनाय च । दृषध्वजाय मुण्डाय जटिने ब्रह्मचरिणे ।

१८०

१८१

१८२

१८३

१८४

१८५

तप्यमागच्छ सलिलैर्नैघ्नश्यायाजिताय च । विश्वात्मने विश्वसृजे विश्वमाहृत्य तिष्ठते । १८८०

नमो नमसो शिवाय भूतानाम्प्रभवे सदा । प्रह्लाषकाय सर्व्वाय शङ्कराय शिवाय च ।

नमोऽसु वाचापत्यते प्रजाना पतये नम । नमो विश्वस्य पतये महता पतये नम ।

नम सहस्रशिरसे सहस्रभुजमन्यवे । सहस्रतेजपादाय नमोऽपह्येधकर्षणे ।

नमोऽहिरण्यवर्षणाय हिरण्यकवचाय च । भक्तानुकम्पिने नित्य सिद्धांतो गोबर प्रभो ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं स्तुत्वा महादेव वासुदेव महार्जुन । प्रयादयामास भव तदा ह्यष्टौपलब्धये । १८८१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अञ्जुनखप्रदर्शने श्रीमतिमोऽध्याय ॥ ८० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः पार्यं प्रसन्नात्मा प्राञ्जलिर्दृष्टपमध्वज । ददर्शात्फुल्लनयन समसतेजसा निधिं ।

तक्षोपहार खलतं नैश नैत्वकमात्मन । ददर्श व्यन्वकाभ्यासे वासुदेवनिवेदितं ।

ततोऽभिपूज्य मनसा दृष्ट्य सर्व्वश्च पाण्डव । दृच्छाम्यह दिव्यमस्त्रमित्यभापत शङ्कर ।

तत पार्यंश्च विज्ञाय वरार्थे वचनतदा । वासुदेवार्जुनौ देव स्मयमानोऽभ्यभापत ।

स्वागत वा नरश्रेष्ठे विज्ञात मनचेष्टित । येन कामेन सम्प्राप्ती भवद्वा तद्दाम्यह ।

सरोऽस्यतमय दिव्यमभ्यासे शत्रुसदनौ । तत्र मे तद्गुर्दिव्य श्रयस निहित पुरा ।

येन देवारय सर्व्वे मया युधि निपातिता । तत आनीयता ह्यथौ शशरंधनुहत्तम ।

तद्येतुन्ना तु तौ वीरौ सर्व्वपा रंपदै सह । प्रस्थितौ तत्सरो दिव्य दिव्याश्चर्य्यगतैर्युत ।

निर्दिष्टं यदृपाङ्केण पुण्य सर्व्वोद्देशाद्यक । तौ जगत्तरुबंध्रान्नौ नरनारायणादृषी ।

ततसौ तत्सरो गत्वा सर्व्वमण्डलमधिभे । नागमन्तर्जले घोर ददृशतेऽजुनाच्युतौ । १८८२

द्वितीय चापर नाग सहस्रशिरस वर । वमन्त विपुला ज्वाला ददृशातेऽग्निवर्चसे ।

तत ह्यण्यस्य पार्यंश्चसंपूयाम्भ कृताञ्जनी । तौ नागावुपतस्थिते नमस्यन्तौ दृष्टध्वज ।

गुणनौ वेदविद्वामौ तद्गुह्यं प्रवदद्विध । अप्रसोद्य प्रणमन्तौ गत्वा सर्व्व्यात्मना भव ।

ततसौ रुद्रमाशाक्याद्विक्तां रूप मेघारगौ । धनुर्बाणस्य शत्रुघ्न तद्गुह्यं समपद्यत ।

तौ तज्जगदहत प्रीतौ धनुर्बाण च सुप्रभे । जहदुत्थ महात्मानौ दददुत्थ महात्मने । १८८३

तत पार्यं ह्यपाङ्कस्य छत्तचारी न्यवर्त्तत । विज्ञास्तस्मात्स खेत्रं वलभान्नीललोहित ।

स तद्गुह्यं धनु श्रेष्ठ तस्या स्थानं समाहित । विपरुषाय विधिवत् समरन्यनुहत्तम ।

तत्र मौर्धन्य सुष्टिश्च स्थाव शालस्य पाण्डव । श्रुत्वा मन्त्र भवमौक्त जघाशाचिन्त्यविक्रम ।

स वरस्ये त वाण मुमोषातिबल प्रभु । शकार च पुत्रस्वीरस्त्रिस्तम्बरसि तद्गनु ।

तत प्रीत भवं श्रुत्वा स्यतिनामर्जुननदा । वरमारण्यके दत्त दर्शं शङ्करस्य च । १८८४

मनसा चिन्तयामास तस्मै शयसतामिति । तस्य तस्मत्प्रमाणाय प्रीत प्रादादरश्वर ।

तस्य पादुपत घोर प्रतिज्ञापाय पारण । तत पाशुपतं दिव्यमशाय पुनरोश्वरात् ।

सपशरोना दुर्द्रुपं कृत कार्थिममन्य । ववन्दुत्स सपशौ गिरोभ्यान्ता महेश्वर ।

अनुज्ञातो वणे तस्मिन् भवेनाश्विनकेश्वरौ । प्राप्नो स्वशिविरं वीरौ मुदा परमया युते ।
 तथा भवनानुमतौ महासुरनिघातिना । इन्द्रविष्णु यथा प्रीतो जषब्ध बधकाङ्क्षिणौ ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि पाण्डुपतास्त्रमग्नौ एकाग्रोतोऽध्याय ॥ २१ ॥
 ॥ शब्दय उवाच ॥ तयोः संवदतोरेवं हृष्टदाहकयोस्तदा । साऽयग्याद्रजनी राजन्मय राजाऽन्वबुधत ।

१८९

पठन्ति पाणिस्त्रिनिका मागधा मधुपर्किकाः । वैतालिकाश्च सुताश्च तुष्टुवुः पुरुषर्षभे ।
 नर्त्तकाद्याप्यनुत्थन्त जगुर्गीतानि गायकाः । कुशवंशस्तवायानि मधुरं रक्तकण्ठिन ।
 मृदङ्गा रुम्रारा भेर्यः पणवानकगोमुखाः । श्रोतम्बराश्च शङ्खाश्च दुन्दुभ्यश्च महास्त्रनाः ।
 एवमेतानि सर्वाणि तथान्यानपि भारत । वादयन्ति सुसंज्ञताः कुशलाः साधुशिक्षिताः ।

१९०

स मधेस्त्रनिर्घोषो महाशब्देऽस्यृगृह्विवं । पार्थिवप्रवरं सुप्तं पुष्टिरममोवधयत् ।
 प्रतिबुद्धः सुखं सुप्तो महाहं शयनोत्तमे । उत्थायावश्यकार्यार्थं यथो ह्यनश्नद्वै नृपः ।
 ततः शृङ्गाम्बराः स्वातास्तरुणाः शतमष्ट च । स्वातकाः काञ्चनैः कुशैः पूर्णैः समुपतस्थिरैः ।
 भद्रासनेषूपविष्ट । परिधायाम्बरं लघु । सखी चन्दनसंयुक्तैः पानोपैरभिमन्त्रितैः ।

उत्सादितः कपार्येण वसवङ्गि सुशिक्षितैः । आमुतः साधिवामेन जलेन सुसुगन्धितान् ।
 राजहंसनिभं प्राप्य प्रप्लोपं शिखिनाऽर्पितं । जलचयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्द्धनि ।
 हरिणा चन्दनेनाङ्गमुपलिप्य महाभुजः । सख्यो चाक्लिष्टवसनः प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः स्थितः ।
 जजाप जायं कौन्तेयः सतां मार्गमनुष्ठितः । तत्राग्निग्रथं दीप्तं प्रविशेभ विनोतवत् ।

१९१

समिद्धिः सुपवित्राभिरग्निमाज्जतिभिस्तथा । मन्त्रपूताभिरर्चिता निश्चकाम मृशस्ततः ।
 द्वितीयां पुरुषव्याघ्र । कचाक्षिर्गम्य पार्थिवः । नतो वेदविदो ब्रह्मणस्पत्यङ्गास्त्रण्यभान् ।
 दान्तान् वेदत्रतस्तान् स्वातानवभ्येषु च । सहस्रानुचरान् सौरान् सहस्रं चाष्ट चापरान् ।
 अचतैः सुमनोभिश्च वाचयित्वा महाभुजः । तान् द्विजान्मधुसर्पिभ्यो फलश्रेष्ठैः सुमङ्गलैः ।
 प्रादात्काञ्चनमैकेके निकं विप्राय पाण्डवः । अटङ्गतं चायशतं वासं शीष्टाश्च दक्षिणाः ।

१९२

तथा गाः कपिला दोग्रीः सवत्साः पाण्डुनन्दनः । हेमशृङ्गी रौप्यरसुरा दत्त्वा चक्रे प्रदक्षिणं ।
 स्वस्तिकान्मूर्द्धमानांश्च नन्दावर्त्तस्य काञ्चनान् । मात्स्यञ्च जलकुशाञ्च ज्वलितं च उताग्रनं ।
 पूर्षाम्यक्षतपात्राणि रुचका रोचनोस्तथा । स्त्रवङ्गताः शृङ्गाः कन्या दक्षिणार्धमिधूदकं ।
 मङ्गलान्यल्लिणश्चैव यद्दान्यदपि पूजितं । दंष्ट्रा स्पृष्टा च कौन्तेयो वाद्यां कचां ततोऽगमत् ।
 ततस्तथा महाबाहोश्लिष्टन्तः परिचारकाः । शीघ्रं सर्वतोभद्रं मुक्तावैदूर्यमण्डितं ।

१९३

पराङ्मुखारणसौख्यं योत्तरच्छदमृद्धिमत् । विश्वकर्मेष्टांतं दिव्यमुपग्रहुर्व्वरारसनं ।
 तत्र तस्थोपविष्टश्च भयशानि महात्मनः । उपजहुर्महाहर्षाणि प्रियाः शृङ्गाणि सर्वशः ।
 मुक्ताभरणैश्चैव कौन्तेयस्य महात्मनः । रूपमाक्षीन्महाराज द्विपतां भोक्त्वहर्द्धनं ।
 पाण्डुरैश्चरन्त्याभैर्हमदपैश्च चामरैः । दीधूयमानैः शृङ्गभैः सविद्युदिव तोयदः ।

१९४

संशुद्धमानो भूतैश्च वन्द्यमानश्चो वन्दिभिः । उपगोचरामो गन्धर्वैरासौ षष्ठः कुहमन्दन ।
 ततो मुहूर्त्तादाभीषु वन्दिनां निखसो महान् । नेमिघोषश्च रथिनो सुरघोषश्च वाजिनो ।
 द्वादेग गजपट्टानां शत्रूनां निखनेन च । सराणां पदशब्देन कल्पतीव्रच मेदिनी ।

२२४

१, ततः प्रुह्वान्तासाद्य जानुभ्यां भूतले स्थित । शिरसा वन्दनीयन्तमभिगद्य जनेश्वरं ।
 कुण्डलीयद्वन्द्विखिंश, सन्नद्धकवचो युवा । अभिप्रगम्य शिरसा दा.स्यो धंक्षात्मशाय वै ।
 न्यवेदयद्दृष्टीकेशमुपयातं महात्मने । सोऽन्नवीत्युपपयाद्य. स्वागतेनैव माधवं ।

अर्धक्षैवासनं चासौ दीयतां परमाचितं । ततः प्रवेश्य दार्षण्यमुपवेश्य वरासने ।
 पूजयामास विधिवद्दुर्भरराजो युधिष्ठिरः ।

२२५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि युधिष्ठिरसञ्ज्ञायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा प्रतिनन्द्य जनादेनं । उवाच परमप्रोतः कौन्तेया देवकीसुतं ।

सुखेन रजनी युष्टा कश्चित् सधुसूदन । देविज्ञानानि सर्वानि प्रसन्नानि तत्राच्युत ।
 वासुदेवोऽपि तद्युक्तं पर्यष्टच्छुधिष्ठिरं । ततश्च प्रकृतोः चत्ता न्यवेदयदुपस्थिताः ।

अनुज्ञातश्च राधा च प्रावेशयत तं जनं । विराटं भीमसेनश्च दृष्टयुत्रं च सत्यार्कितं ।
 चेदिपं दृष्टकेतुञ्च द्रुपदश्च मशरथं । मिषण्डिनं यमौ चैव चेतितानं सकैरुचं ।

२२६

युयुत्सुश्चैव कौरव्यं पाण्ड्यां चोत्तमौजसं । युधामन्युं सुबाह्वञ्च द्रौपदेयञ्च सर्वशः ।
 एते चान्ये च बहवः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभं । उपतस्थुर्बहात्मानं विविग्नुश्चासने शुभे ।

एकस्मिन्नासने योरावुपविष्टौ महाबलौ । कृष्णश्च युयुधानश्च महात्मानौ महायुतौ ।
 ततो युधिष्ठिरस्तेषां प्रदृष्ट्वा नो सधुसूदनं । अन्नवीत्युच्छरीराच्च संभोज्य मधुरं वष ।

एकं त्वां वयमाञ्जित्य सहस्राचमिवाभरतः । प्रार्थयामो जयं युद्धे शायतानि सुखानि च ।
 तं हि राजाञ्जित्यश्च द्विपक्षिञ्च निरङ्क्रियां । क्षीमांश्च विविधान् कृष्ण सर्वोत्तानपि वेद नः ।

२२७

त्वयि सर्वेश सर्वेशमक्षकं भक्तसत्त्व । सुखमायत्तमर्थय यात्रा च मधु उदंन ।
 स तथा कुरु वाप्येध यथा त्वयि मनो मम । अञ्जुनश्च यथा सत्या प्रतिज्ञा स्वाधिकीविता ।

स भवोत्तारधत्तफादुःखामर्षमहार्षिवात् । पारान्तिनीर्षतामद्य सत्रो नो भव माधव ।
 न हि तत्कुरुते सत्तो रथो रिपुबधोद्यतः । यथा वै कुरुते कृष्ण सारयिधंमसाखितः ।

२२८

यथैव सर्वाम्बापत्सु पासि दृष्टोन् जनादेन । तथैवास्मान्महाबाहो हृजिनाच्चातुमर्षसि ।
 त्वमगाधेऽग्रे मथान् पाण्डवान् कुरुभागरे । समुद्धर शोभा भूत्वा शङ्खचक्रगदाधर ।

मम सो देवदेवो मनातन विद्यातनः विष्णो जियो हरे कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ।
 नारदश्चा मयाश्लेषो पुराणमृदियमज्जतं । वरदं शार्ङ्गिणं श्रेष्ठं तत्सत्यं कुरु माधव ।

इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्षो धर्मराजेन संभदि । तोयमेघस्रजो वाग्मी प्रत्युवाच युधिष्ठिरं ।
 ॥ कृष्ण उवाच ॥ मामेवमपि श्लोकेषु सर्वेषु न तथाविधः । शरासनधरः कश्चिद्यथा दार्षो धनञ्जयः ।

२२९

वीर्यवानस्रमन्त्रः पराक्रान्ता महाबलः । युद्धेऽप्यः सदासर्षा तेजस्वी परमो नृणां ।
 स युवा वृषभस्कन्धो दीर्घवाङ्महाबलः । सिद्धर्षभगतिः श्रीमान् द्विषन्ते हनिष्यति ।
 अश्वात् तत्करिष्यामि यथा कुन्तोस्रतेऽर्जुनः । धर्तारश्च सैन्यानि धक्ष्यमिदिरिवोत्थिताः ।
 अथ तं पापकर्मणं बुद्धं सौभद्रघटितं । अपुनर्दशनं मार्गंमियुभिः सिच्यतेऽर्जुनः ।
 तस्मात् स्यात् श्येनाय चण्डगोमायवस्तथा । भवथिय्यन्ति मांशानि ये चान्ये पुरुषादकाः ।
 यद्यस्य देवा गोप्रागः सन्नाः सर्वे युधिष्ठिर । राजधानी यमस्तस्य हतः प्रास्यति सद्बुद्धे ।
 निहत्य सैन्धवं जिष्णुगद्य तामुपयास्यति । विभोको विज्वेरा राजन् भव भृतिपुरस्कृतः ।
 इति श्रीमहाभारते श्रेणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये व्योमोत्थाय्याय ॥ २३ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा संवदतां तेषां प्रादुरासीद्हनञ्जयः । दिदृक्षुर्भरतधेरेः राजानं ससुचद्वर्षं ।
 तं निविष्टं शूनां कचामभिवन्द्यापतःस्यितं । समुत्थायाजुनं प्रेम्णा सस्त्रेण पाण्डवर्षभः ।
 मूर्च्छं चैनमुपाग्राह्य परिच्यञ्च्य च बाहुना । आश्रियः परमाः प्रोच्य क्षयमानोऽप्यभाषत ।
 क्लृप्तमर्जुनं बद्ध्वा भुवस्ते विजयो महान् । यादूयूपा च ते श्याया प्रसन्नय जनार्दनः ।
 तमप्रवोक्तते जिष्णुर्भद्रदायव्यमुत्तमं । दृष्टवानस्मि भद्रन्तो केशवस्य प्रसादजं ।
 ततस्तत्कथयामास यथादृष्टं धनञ्जयः । आश्राप्तनाथं सुचदं ब्रह्मकेन समागमं ।
 ततः शिरोभिरवर्तिनं स्यूष्टा सर्वं च विस्मिताः । नमस्कृत्य वृषाङ्गाय साधुभाषिति चान्द्रवन् ।
 अनुज्ञातास्ततः सर्वे सुचदे धर्कस्तनुना । त्वरमाणाः सुचरन्था वृष्टा युद्धाय निर्ययुः ।
 अभिवाद्य तु राजानं सुयुधानाच्युताङ्गनाः । वृष्टा विनिर्ययुस्ते वै युधिष्ठिरनिवेशनात् ।
 रथमेकेन दुर्द्धेपेः सुयुधानजनाईना । जम्भुतः संहिता वीरावर्जुनस्य निवेशनं ।
 तत्र गत्वा ह्यशोकैः कम्पयामास स्तनवन् । रथं रथवरखाजौ वाकरवभलचक्षुः ।
 स मेघस्वननिर्घोषस्तत्रकाञ्चनसुप्रभः । वभौ रथवरः कृत्तः शिशुर्दिवसकथया ।
 ततः पृष्टपार्श्वं सञ्जयः सञ्जयपुरःसरः । कृताङ्गिकाय पार्थाय न्यवेदयत् तं रथं ।
 तन्तु लोके वरं पुंसां किरिटी हेमवर्षमृत् । चापवाणधरो वाहं प्रदक्षिणभवत्तनं ।
 तपोविद्यावद्योद्वहैः क्षियावाङ्गिर्जितोऽश्वैः । स्वयमानो जयाश्रीभिराहरोह महारथं ।
 नैवैः साङ्गामिद्वैर्षनैः पूर्वमेव रथोत्तमं । अभिमन्त्रितमर्चिमानुदयं भास्को रोषया ।
 स रथे रथिनां श्रेष्ठः काञ्चनैः काञ्चनाटतः । त्रिभौ विमलौऽर्चिभान्नेगारिव दिवाकरः ।
 अन्वारुहहतः पार्थं सुयुधानजनाईना । स्वर्थातिर्धज्जमायानं रथेऽत्र देवमयिनौ ।
 अथ जयाश्च गोविन्दो रस्मीन् रश्मिस्तान्वरः । मातलिष्यासवमिव वृषं हनुं प्रयासतः ।
 स ताभ्यां सहितः पार्थो रथप्रवरमास्त्रिनः । सहितो बुधशुक्राभ्यां तनो निम्न यथा शमी ।
 सैन्धवस्य वधं प्रेरुः प्रयतः प्रवृत्तगहा । सहानुपतिमिवाभ्यां यथेन्द्रारकास्ये ।
 ततो वादिचघोषेय माङ्गस्यैव क्षीवैः शुभैः । प्रदान्तमर्जुनं वीरं मागधासैव तुष्टुः ।

२१०

२११

२१२

२१३

२१४

२१५

सजयाश्रीः सुपुण्याहः सुतमागधनिखन । युक्ता वादित्रघोषेण तेषां रतिकरोऽभवत् ।
 तमनुप्रयतो वायुः पुण्यगन्धवहः शुभः । ववो संहर्ययन् पार्थ द्विपतश्चापि घोषयन् ।
 ततस्तस्मिन् चणे राजन विविधानि शुभानि च । प्रादुरागन् निमित्तानि विजयानि बहूनि च ।
 पाण्डवानां तदीयानां विपरीतानि मारिष । दृष्ट्वाऽर्जुनो निमित्तानि विजयाथ प्रदक्षिणं ।
 युयुधानं महेश्वासमिदं वचनमब्रवीत् । युयुधानाथ युद्धे मे दृश्यते विजयो भुव ।
 यथाहीमानि लिङ्गानि दृश्यन्ते सिनिपुङ्गव । सोऽहं तत्र गमित्यामि यत्र सैन्धवको नृप ।
 यियांसुयैमलोकाय मम योर्थ्यं प्रतीक्षते । यथा परमकं कृत्यं सैन्धवस्य बधो मम ।
 तथैव सुमहत्कृत्यं धर्मराजस्य रक्षणं । स त्वमद्य महाबाहो राजानं परिपालय ।
 यथैव हि मया गुप्तस्त्रया गुप्तो भवेत्तथा । न पश्यामि च तं लोके यस्मां युद्धे पराजयेत् ।
 वासुदेवधर्मं ब्रह्मै स्वयमप्यमरेश्वर । त्वयि चाहं पराश्रयः प्रद्युम्ने वा महारथे ।
 शक्रयां सैन्धवं हनुमनपेक्षो मर्याम । मय्यपेक्षा न कर्तव्या कथञ्चिदपि सात्वत ।
 राजस्यैव परा गुप्ति कार्या सन्धात्मना त्वया । नहि यत्र महाबाहो वासुदेवो व्यवस्थित ।
 किञ्चिद्गुप्तपद्यते तत्र यचाहमपि च भुवं । स्वमुक्तस्य पार्थेन सात्यकिः परवीरहा ।
 तथेत्युक्त्वाऽगमत्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ।

रति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अश्विनवाक्ये चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ समाप्तश्च प्रतिज्ञापर्व ॥

॥ अथ जयद्रथबधपर्व ॥

॥ छतराष्ट्र उवाच ॥ शोभते किमकापुंसि दुःखमोकषमन्विताः । अभिमन्यो हते तत्र के वाऽयुध्यन्त मामकाः ।
 जानन्तस्तस्य कर्षाणि कुरव सवधाचिन । कथं तत्किल्बिषं छला निभया ब्रूहि मामकाः ।
 पुत्रमोक्षामिमन्तारं कुर्वे शृणुमिवात्मकं । आयान्तं पुरुषप्यात्रं कथं ददुर्गुराहवे ।
 सपिराजध्वजं ब्रह्मै विधुपानं महद्भृगु । दृष्ट्वा पुत्रपरिदूनां किमकुर्वन्त मामका ।
 किन्तु सद्यस्य सङ्ग्रामे हतं दुर्व्याधानं प्रति । परिदेवो महात्मन युतो मे माभिमन्दनं ।
 सभूव्यै मनोपाशाः शब्दाः युतिसुखावहाः । न श्रूयन्तेऽद्य ते सर्वं सैन्धवस्य निवेद्यते ।
 सुवतां नाथ श्रूयन्ते पुत्राणां शिविरे मम । सुतमागधसङ्ग्रानां नर्त्तकानाञ्च सर्वश्र ।
 इन्द्रेण नादितानोऽष्टमभवत्तत्र मे युतिः । दीनानामद्य मं शब्दं न प्रदृशामि समीरितं ।
 निवेद्यमे सत्पृष्टो मेमादत्तस्य सद्यस्य । आशोनाऽहं पुरा तात शब्दमश्रौयमुत्तमं ।
 तदत्र पुण्यहीनोऽहमाकस्त्ररनिनादितं । निवेद्यते गतोणाहं पुत्राणां समतलघे ।
 विविधं तदुर्मुण्डस्य पिबधेनविकल्पयां । अन्येषाञ्च सुतानां मे न तथा श्रूयते ध्वनिः ।
 ब्राह्मणः क्षत्रिया वैश्या ये श्रिया पथ्युपायते । द्रोणपुत्रं महेश्वरं पुत्राणां मे पराचयं ।
 बिलप्याहापधंवापैर्द्रुतवादिचनारिते । गानैश्च विविधैरिष्टैरगतै यो दिवानिमं ।

उपासमानो बज्रभिः कुहपाण्डवमात्तैः । सत तस्य स्तुते शब्देः नाद्य द्रौण्येयथा पुरा ॥
 द्रोणपुत्रे महेष्वासं गायना नक्तकाद्य ये । श्रुत्यैमुपतिष्ठन्ति तेषां न श्रूयते ध्वनिः ।
 विन्दानुविन्दयोः शार्घ्यं शिविरे यो महाध्वनिः । श्रूयते सोऽद्य न तथा कैकेयानाञ्च वेम्नासु ।
 नित्यं प्रमुदितानाञ्च तालगीतस्त्रेण महान् । नृत्यतां श्रूयते तात गणानां सोऽद्य न स्वनः ।
 सप्ततन्तुन्वितत्वानां यागका यमुपासते । सौमदन्ति श्रुतनिधि तेषां न श्रूयते ध्वनिः ।
 व्याघोषो ब्रह्मवीपय तोमराशिरथध्वनि । द्रोणस्वामीदविरतो स्तुते तत्र शृष्टेगोस्वहं ।
 गानादेशममुत्यानां गीतानां योऽभवत्स्वनः । वादिचनादितानां च सोऽद्य न श्रूयते महान् ।
 यदा प्रमथ्यपञ्चव्याच्छान्तिमिच्छन् जनार्दनः । आगतः सर्वभूतानामनुकार्यमच्युतः ।
 ततोऽहमब्रुवं सतमन्दं दुर्व्याधनं तदा । वासुदेवेन तीर्थेन पुत्र संश्याप्य पाण्डैः ।
 कालपात्रमहं मन्ये मा त्वं दुर्व्याधनातिगाः । शमं चेद्याचमानं त्वं प्रत्याख्यास्यसि केशवं ।
 हितार्थमभिजल्पन्तं न तवासि रणे जयः । प्रत्याचष्ट स दामार्हन्त्यमं सर्वधन्विनां ।
 अनुनेयासि जल्पन्तमनयात्राचपद्यत । तेना दुःशासनस्य कर्णस्य च मतन्द्योः ।
 अश्वत्तंतं मां हिला दृष्टः कालेन दुर्मतिः । नद्यहं द्यूतमिच्छामि विदुरो न प्रशंसति ।
 सैन्धवो नेच्छति द्यूतं भीष्मो न द्यूतमिच्छति । शन्यो भूरिश्वाशैव पुदमित्रो जयस्यया ।
 अथत्यामा कृपो द्रोणो द्यूतं नेच्छन्ति सञ्जय । स्तेषां मतमादाय यदि वत्तंतं पुत्रकः ।
 सञ्जातिमित्रं सुसुखं चिरञ्जीवेदनामथ । दृष्ट्वाणामधुरसम्भाषा ज्ञातिमध्ये प्रियंवदा ।
 कुचीनाः सक्ता प्राज्ञाः सुखं प्राप्स्यन्ति पाण्डवाः । धर्मोपेक्षी नरो नित्यं सर्वत्र समते सुखं ।
 प्रेत्यभावे च कन्यार्षं प्रसादं प्रतिपद्यते । अर्हन्त्यर्हं इयियास्ते भोक्तुं सान्ध्येषाधनाः ।
 तेषामपि समुद्रान्नां पिबपैतामहो महो । नियुज्यमानाः स्यास्यन्ति पाण्डवा धर्मवर्त्मनि ।
 सन्ति मे ज्ञातयस्तात तेषां श्रेयान्ति पाण्डवाः । शल्यस्य मोमदत्तस्य भीमस्य च महात्मनः ।
 द्रोणस्याथ विकर्षस्य वाह्यैकस्य कृपस्य च । अन्येषाञ्चैव दृष्ट्वाणां भारतानां महात्मनां ।
 लवर्धं ब्रुवतां तात करियन्ति वचोहितं । किंवा त्वं मन्यसे तेषां यस्तं ब्रूयादतोऽन्यथा ।
 कृष्णो धर्मं न सञ्जघ्नात्सर्वे ते हि तदश्रयाः । मयापि चेत्काले वीरा वचनं धर्मसंहितं ।
 नान्यथा प्रकरियन्ति धर्मात्मना हि पाण्डवाः । इत्यहं विलपन् सत बज्रं पुत्रमुकुरान् ।
 न च मे श्रुतवान्मूढो मन्ये कालस्य पर्ययं । इकोदारक्तुंनो यत्र दृष्टिणीवीरस्य सात्यकिः ।
 उत्तमौजास्य पाञ्चाल्यो युधामन्युश्च दुर्जयं । दृष्टद्युन्वय दुर्जयं, मिश्रण्डो, पापराजित ।
 अम्भकाः कैकपाशैव चक्षधर्मा च सौमिकः । शैद्यश्च चेकितानञ्च पुत्रः काश्यपश्च वासिभुः ।
 द्रोणदेया विराटश्च द्रुपदश्च महारथः । यमो च मुह्यव्याघ्रो मन्त्रो च मधुसूदन ।
 क एतान्जातु युधेन लोकेऽस्मि वै जिजीविषुः । दिव्यमखं विकुर्याणान्प्रमहेद्वा परात्मनः ।
 अन्यो दुर्व्याधनात्कृष्णात् शकुनेद्यापि शैबलात् । दुःशासनपतुषाणां नान्यं पथ्यामि पद्मनां ।

२-१

२२२

२२३

२००

२०३

२१०

येपामभीपुहस्त. स्वादिशक्तेनो रये स्मितः । सखद्वन्द्याङ्गुनो योद्धा तेषां नास्ति पराजयः ।
 तेषामथ विहापानां नायं दुर्व्योधनं करेत् । हतौ हि पुरुषव्याधौ भीमद्रेणो तमात्य वै ।
 तेषां विदुरवाक्यानामुक्तानां दीर्घदर्शना । दृष्टुमां फलनिर्हर्तां मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 सेनां दृष्ट्वाऽभिभूतां मे घ्नेनेधेनाङ्गुनेन च । शृङ्खान् दृष्ट्वा रथोपस्थान् मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 हिमात्ये यथा कथं शृङ्खं वातेरितो महान् । अग्निर्दहेत्तथा सेनां मामिकां च धनञ्जयः ।
 आचक्ष मम तस्वर्कं क्षुग्रो ह्यसि सञ्जय । यदुपावातघायाङ्गे कृत्वा पार्थस्य कित्त्वपि ।

२० ५

अभिमन्यौ हते तात कथमाधीनो हि व' । न जातु तस्य कर्माणि युधि गाष्ठीवधन्वतः ।
 अपृथग्य मवन्तानं धेदुं शक्यन्ति मामकाः । किन्तु दुर्व्योधनं हत्यं कर्णं हत्यं किमत्रवीत् ।
 दुःशासनः शैवलस्य तेषामिवं गतेष्वपि । सर्वेषां समवेतानां पुत्राणां मम सञ्जय ।
 यदुक्तं तात यद्गामे मन्दस्थापनपैर्लभं । लोभानुगच्छ दुर्बुद्धे क्राधेन विहतात्मनः ।
 राज्यकामस्य मूढस्य रागोपहतचेतसः । दुर्नोतं वा सुनोतं वा तन्ममाचक्ष सञ्जय ।

२० -

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि धृतराष्ट्रानुतापे पञ्चाशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ हन्त ते सम्यग्दर्शानि सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् । शृङ्खस्य स्विरौ भूत्वा तत्र ह्यपनयो महान् ।
 गतोऽर्केऽसितुषन्धो यादृक् तादृगयन्तव । विहापो निष्कलो राजन् मापुत्रो भरतर्षभ ।
 अननिक्रमणोऽप्येव कृतान्तस्थाङ्गुनो विधिः । मापुत्रो भरतश्रेष्ठ दृष्टभित्तपुरातनं ।

२० ५

यदि त्वं हि पुरा द्यूतात् कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । निवर्त्तयेथा' पुत्रस्य मत्वां व्यसनमात्रजेत् ।
 युद्धकाले पुनः प्रप्रे तदेव भवतु यदि । निवर्त्तितां स्यु संरञ्ज्यान्न त्वां व्यसनमात्रजेत् ।
 दुर्व्योधनो वाविधेधं यधीनेति पुरां यदि । कुर्वन्वानोद्भियद्यत्वं त्वां व्यसनमात्रजेत् ।
 न ते बुद्धिबोधात्तुपादपृच्छन्ति पाण्डवाः । पाञ्चाला हर्षायः सर्वे ये शान्देऽपि नराधिपाः ।
 स कृत्वा पितृकर्म तं पुत्रं कस्याप्य सत्यये । वर्त्तया यदि धर्मैष न त्वां व्यसनमात्रजेत् ।
 तन्नु प्राप्तनो भोकि हित्वा धर्मं समातनं । दुर्व्योधनस्य कर्षेद्य शत्रुनेयात्पगा मत्तं ।
 तस्मै विलपिते सर्वं मया राज्ञिश्चास्मिन् । अर्थे निविशमानस्य विषमिश्रं यथा मधु ।
 मामन्दत तदा हृष्या राजानं पाण्डवं पुरा । न भीमं नैव च द्रोणं यथा त्वां मन्यते नृप ।

२० ०

अज्ञानं च यदा ह्य त्वां राज धर्मादधृच्छत । तदाप्रभृति कृष्णस्तौ न तया वड्ड मन्थे ।
 पदवाङ्मुष्यमाभांय यदा पादाङ्गुपेषवे । तथ्यानुबन्ध प्राप्तस्तां पुत्राणां राज्यकामुक ।
 पितृपैशमस्य राज्यमपहृत्तं तदाऽस्य । अथ प'र्षितां कृत्वां पुषिर्वीं प्रत्यपयथा ।
 पाण्डुना निर्मितं राधं फौतवानां यश्नयथा । ततयाप्यधिकं भूयः प उषेवैशं चारिभिः ।
 तेषां तत्पादुषं धर्मं तामाधाद्य युगिष्यते । यत्पित्याङ्गुमितां राज्यान्धेयहानिमयद्विना ।
 यत्पुनश्चुदकाले तु दुःपान्गर्भये नृप । वड्डथा व्याहरन्दे।वाय तद्वयोपपद्यते ।
 न हि रथेन राजानो युष्मन्तो जीवितं रणे । चभूं विगाद्य पाचांता युध्यन्ते चसिपरंभा' ।

२० ५

२० ०

यान्तु कृष्णाकुर्वन्ते सेनां यां सात्यकिवृकोदरौ । रवेरन्को नु तं युधेऽहमन्यत्र कौरवैः ।

येषां योद्धा गुडाकेशो येषां मन्त्रो जनार्दनः । येषां च सात्यकिर्गोप्ता येषां गोप्ता वृकोदरः ।

को हि तान् विषहेयोद्धुं मर्त्यधर्मा धनुर्द्धरः । अन्यत्र कौरवेयभ्या घे वा तेषां वशानुगाः ।

यावन्तु शक्नते कर्तुं ममुरक्तैर्जनाधिपैः । सप्तधर्मपरैः शूरेस्त्वावकुर्वन्ति कौरवाः ।

यथातु पुरुषव्याघ्रैर्बुद्धं परमसद्वटं । कुरूणां पाण्डवैः साद्धै तत्सर्वं शूणु तत्त्वतः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वेण जयद्रथवधपर्वेण सञ्जयवाक्ये षडशोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्यां निशायां व्युष्टायां द्रोणः सल्लभतः वरः । स्वान्यनोकानि सर्वाणि प्राकामशुद्धितु ततः ।

शूराणां गर्जतां राजन् संकुङ्कानाममर्षिणां । शूबन्ते स गिरस्त्रिवा परस्परवधेषिणां ।

विस्वार्यं च धनूंयन्ते ज्याः परे परिमृज्य च । विनिश्चयन्त प्राकोभिन्कोदरानां स धनस्रजयः ।

विकोषान् सुसहृन्त्ये कृतधारान् समाहितान् । पीतानाकाशसंकाशानवीन कंचिच्च चित्तियुः ।

चरन्तस्तमिमाणांश्च धनुर्धरांश्च मितया । सङ्ग्राममनसः शूराद्दृशन्तेऽप्येव स हस्रमः ।

सघण्डाद्यन्दनादिग्धाः स्वर्णवज्रविभूषिताः । समुत्क्षिप्य गदाद्यान्ये पर्येषु च्छन्त पाण्डवं ।

अन्ये बलमदोन्मत्ताः परिघैर्व्याज्जगामिनः । चक्रुः संस्वाधमाकाशमुच्छ्रितेन्द्रध्वजापमैः ।

नानाप्रहरणैस्त्यन्यैर्विचित्रछगलकृताः । सङ्ग्राममनसः शूरास्तत्र तत्र व्यवस्थिताः ।

काजुनः कश्च गोविन्दः कश्च मानी वृकोदरः । कश्च ते सुहृदस्तेषामाह्वयन्तो रणे तदा ।

ततः ब्रह्ममुपाधाय त्वरयन्वाजिनः स्वयं । इतस्ततस्तान् वधयन् द्रोणश्चरति वेगितः ।

तेष्वनौकेषु सर्वेषु स्थितेष्वहवनन्दिषु । भारद्वाजो महाराज जयद्रथमयाव्रजेत् ।

त्वं चैव ममदत्तिस्य कश्चैव महारथः । अयत्यामा च सत्यश्च दृषेनः कृपस्तया ।

अतं चास्यहृत्साणां रथानामपुतानि वटः । द्वादशानां प्रभिन्नानां सहस्राणि चतुर्दश ।

पदातीर्णां सहस्राणि दंशितान्येकविंशतिः । गयूतियु विमावासु मामनासाद्य तिष्ठत ।

तत्रस्य त्वां न संशोद्धुं शक्ना देवाः शवाशवाः । किं पुनः पाण्डवाः सर्वे समाश्रयिषि संभव ।

स्वभुक्तः समाश्रयः सिन्धुराजो जयद्रथः । सम्प्राप्यासह गान्धारेर्द्वैतक्षेत्रे महारथैः ।

वर्धिभिः सादिभयैतैः पाश्र्वापाणिभिरास्थितैः । चामरापीडिनः सर्वे जाम्बूनदविभूषिताः ।

जयद्रथस्य राजेन्द्र हया साधुप्रवाहिनः । ते चैव सप्तसाहस्रास्त्रिसाहस्राश्च संश्रवाः ।

मत्तानां सुविह्वलानां हस्तारोहैर्विशारदैः । नागानां भीमरूपाणां वर्धिषां रौद्रकर्षिणां ।

अधर्षेन सहस्रेण युधो दुर्मर्षेणस्तत्र । अयतः सर्वैषेन्यानां युधमानो व्यवस्थितः ।

ततो दुःशासमथैव विकर्णंश्च तवात्मजौ । सिन्धुराजार्थंषि ह्यार्धमयानीके व्यवस्थितौ ।

दीर्घौ द्वादशगव्यतिः पशोर्द्धे पञ्चविंशतः । व्यूहः सचक्रकटो भारद्वाजेन निर्भितः ।

नानानृपतिभिर्वीरैस्तत्र तत्र व्यवस्थितैः । रथाश्वगजपत्न्याधैर्दंष्ट्रेण विहितः स्वयं ।

यशोर्द्धे तस्य पद्मस्य गर्भयूहः सुदुर्भेदः । शूचोपद्मस्य गर्भस्यो गूढो व्यूहः कृतः पुनः ।

स्वमेतं महायुद्धं युद्धं द्रोणे। व्यवस्थितं शूचीमुखे महेश्वास कृतवर्षा व्यवस्थितं ।

अनन्तरञ्च काम्बोजो जलसन्धश्च मारिच । दुर्व्याधनश्च कर्णश्च तदनन्तरमेव च ।

ततः शतमहस्त्राणि योधानामनिवर्तिना । व्यवस्थितानि सर्वाणि शकटं मुखरक्षिणां ।

तेषाञ्च धृष्टतो राजा बलेन महता वृत । जयद्रथस्ततो राजा शूचीपार्श्वे व्यवस्थित ।

शकटस्य तु राजेन्द्र भारदाजो मुखे स्थित । अनु तस्मात्सङ्घो जोगोपेन ततः स्वर्ध ।

श्वेतवर्णा वरोष्ठीषो व्यूढोरस्त्रो महाभुज । धनुर्विस्फारयन् द्रोणस्यैवा कुड्म इवात्मक ।

पताकिन श्लोकस्य वेदोक्त्याजिनध्वजं । द्रोणस्य रथमालोक्य प्रपद्यते सुरवोऽभवन् ।

सिद्धचारणसङ्घानां विस्मयं समहानमभूत् । द्रोणेन विहितं वृष्ट्वा व्यूहं सुव्यार्णवेषमं ।

सद्यैतस्मान् रथैः नानाजनपदाकुलाः । यथेष्टं चित्तिं सर्वाभिति भूतानि मे निरे ।

यद्भरथमनुजाश्वपत्तिनागं प्रतिभयनिस्त्रनमहूतानुरूपं । अहितदृढदग्धमेदं महद्दे शकटमेवेत्येकं कृतं नमन्द राजा ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथपथपर्वणि कौरवव्यूहनिर्माणे सप्तमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ ततो व्यूढेस्वनीकेषु समुत्क्षेपे मारिच । ताद्यामानाश्च भेरीषु मृदङ्गेषु नदत्सु च ।

अनीकानाञ्च सङ्घादे वादिचारणां च निस्त्रेण । प्रभापितेषु शङ्खेषुः सङ्घादे लोमहर्षणे ।

आवारयात्सु शनकैर्भरतेषु पुयुत्सुषु । रौद्रे सुहर्त्ते संप्राप्ते सद्यभाषो यद्भृशतः ।

यत्नाना वायसानाञ्च पुरस्तात्स्यसाचिनः । यद्भ्रालानि महस्त्राणि प्राकोडस्तत्र भारत ।

मृगाश्च चोरसङ्घादाः शिवाद्याशिवदर्शना । दक्षिणेन प्रयातानामस्त्राकं प्राणदक्षया ।

शनिघाता ज्वलन्वय पेतुरस्त्राः सहस्रशः । च चाल च मही कृत्वा भये घोरे ब्रमुयिते ।

विश्वगवाता शनिघाता रूचा शकैरकर्षिणः । ववुरायाति कौन्तेय सङ्घामे समुपस्थिते ।

भाकुलिञ्च शतानीको धृष्टदुष्यय पार्थतः । पाण्डवानामनीकानि प्राज्ञो तो व्यूहस्तदा ।

ततो रथसहस्रेण द्विरदानाः शतेन च । विभिरश्वसहस्रैश्च पदातीनां शतेः श्रते ।

अर्धद्वैमावे धृष्टया सहस्रेतनयसत्तव । अयत सन्धेभन्याभा स्थितो दुर्धैषेणोऽप्रवोत् ।

अथ गाण्डीवधम्भानं तपन्त युद्धदुर्मदं । अक्षमावारयिष्यामि वेलेव मकराश्लय ।

अथ पश्यन्तु सङ्घामे धनञ्जयममर्षणं । विपकमपि दुर्हर्षमग्नकूटमिवास्मिन् ।

तिष्ठन् रथिनां युध्यं सङ्घाममभिकाङ्क्षिणः । युष्माभि महताजैतान्ग्रो मानश्च वर्द्धयन् ।

एव मुवन् महाराज सङ्घात्सा स महामति । महेश्वासैर्हतेः राजन्महेश्वासो व्यवस्थितः ।

ततोऽनक इव मुड्म सवञ्च इव वासव । दण्डपाणि रिवामघ्नो मृगुः कालेन चोदितः ।

शूभ्रपाणि रिवोषोभो वक्ष्य पागवानिव । युगात्तामिरिवार्थिषान् प्रथम्यत्वे पुनः प्रजाः ।

क्षोधा मर्षसभोद्धृतो निशानकरचान्मकः । जयो जेता स्मितः सत्ये पारयिद्यग्महाप्रतः ।

आमुनश्च वः शङ्खो आभूतदेकिरीटस्य । शूभ्रनात्याम्वरधरो खड्गददाहकुण्डलः ।

रथप्रवरगात्राय भवे नारायणानुमः । विधुन्वन्गाण्डिवं सङ्घे सभो स्वयं इवोदितः ॥

२११

२१२

२१३

२१४

२१५

सोऽयानोकस्य महत इयुपाते धनञ्जयः । व्यवस्थाप्य रथं राजन् ब्रह्मं दधौ प्रतापवान् ।
 अथ हृष्योऽप्यसंभ्रान्तः पार्थेन सह सारिष । प्राश्नापयत्याह्वजन्त्ये ब्रह्मप्रवरभोजसा ।
 तयोः ब्रह्मप्रणादेन तव सैन्ये विगाम्यते । आसस्यं हृष्टरोमाणः कम्पिता गतचेतसः ।
 घया चक्षन्ति भूतानि सर्व्वाण्यग्निद्विस्रनात् । तथा ब्रह्मप्रणादेन विवेपुस्त्व सैनिकाः ।
 प्रसुप्तुः ब्रह्मसूत्रं वाहनानि च सर्व्वशः । एवं सवाहनं सर्व्वमाविप्रमभवेदुतं ।
 शीदन्ति स नरा राजन् ब्रह्म ब्रह्मेन सारिष । विधंशाश्चाभवन् केचित् केचिद्राजन् वितवसु ।
 ततः कपिर्महानादं सह भूतैर्ध्वजाद्यैः । अकरोद्वादितास्त्व भोषयंस्त्व सैनिकाः ।
 ततः ब्रह्माद्य भैर्यथ्य स्तद्वद्वाद्यानकैः सह । पुनरेवाभ्यहन्यन्त तव सैन्यमर्हयणा ।
 नानावादित्रवंह्रादैः सेडितास्रोडितान्कुलैः । विंहनादैः भमुत्कृष्टैः समाल्लतैर्महारथैः ।
 तथिंस्तु तमुते शब्दे भोष्णां भयवर्द्धने । अतीव हृष्टे दाशार्हमब्रवीत्पाकशार्मनिः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अर्जुनरणप्रवेशेऽष्टाशोतेऽध्यायः ॥ ८८ ॥

१२०

११९

॥ अर्जुन उवाच ॥ चोदयाद्यान् हृषीकेश धव दुर्धर्यणः स्थितः । एतद्विन्त्वा गजानोकं प्रवेद्याम्यरिवाहिनीं ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुः केशव सत्यसाचिना । अचेदुर्ध्वयान् तव यव दुर्मर्दुणः स्थितः ।
 स सम्पृहारस्तमुत्तः सम्पृष्टतः सुदारुणः । एकस्य च बहूनाञ्च रथानागर्गरथम् ।
 ततः सायकवर्षेण पश्यन् द्रव दृष्टिमान् । परानवाकिरत्याथः प्रुर्व्वतानिव मोरदः ।
 ते चापि रथिनः सर्व्वे लरिताः छतहस्तवत् । अवाकिरन्तु जालैस्ततः कृष्णधनञ्जयो ।
 ततः क्रुद्धो महाबाहुर्वायंमाणः परैर्युधिभिः । शिरांसि रथिनीं पार्थः कोयथोऽपाहरच्छरैः ।
 उद्भान्तनयनैर्वक्रैः सन्दैष्टपुटैः शूभैः । सकुण्डलमिरस्त्रापिर्वसुधा समकीर्यत ।
 पुण्डरीकवानीव विध्वस्तानि समन्ततः । विनिकीर्यति योधानां वदनानि चक्रामिरे ।
 तपनीयतनुचाणाः संसिका र्धधरेण च । संसक्ता इव दृश्यन्ते मेघसङ्घाः सविद्युतः ।
 शिरसां पतन्तां राजन् शब्दोऽमूहसुधातले । कालेन परिपकायां ताडानां पततामिव ।
 ततः कवन्धं किञ्चित् धनुरालम्ब्य तिष्ठति । किञ्चित् खड्गं विनिष्कृत्य भुजैर्नोद्यत्य तिष्ठति ।
 पतितानि न जानन्ति शिरांसि पुरुषवर्षभाः । अदृश्यमाणाः सङ्ग्रामे कौन्तेयं जयस्यङ्गिनः ।
 हयानामुत्तमाङ्गैश्च हस्तिहस्तैश्च मेदिनी । वाङ्मयिश्च शिरामिश्च वीराणां समकीर्यत ।
 अयं पार्थः कुतः पार्थ स्य पार्थ इति प्रभो । तव सैन्येषु योधानां पार्थमूतमिवाभवन् ।
 अन्योऽन्यमपि चाजगुरात्मानमपि चापरे । पार्थभूतनमन्यन्त जगत्कालेन मोहिताः ।
 निष्टमन्तः सश्विरा विवंशा गाडवेदनाः । शयाना वह्नो वीराः कोक्तयन्तः स्ववान्धवान् ।
 सनिन्दिपालाः सम्राधाः समस्तृष्टिपरद्वधाः । सनिर्व्यूहाः सनिधिंश्राः समरासन्तोमरराः ।
 सवाणवर्षोभरणाः सगदाः साङ्गदा रणे । महाभुजसङ्घाया वाहवः परिघोपमाः ।
 उद्वेष्टन्ति विवेष्टन्ति सञ्चेष्टन्ति च सर्व्वशः । वेगे कुर्वन्ति धरन्त्या निरुक्ताः परमेपुमिः ।

११०

१११

११०

११५

ये यः स्रमरे पार्थ प्रतिशरभते नरः । तस्य तस्यान्तको वाणः शरीरमुपसर्पति ।
 नृत्यतो रथमार्गेषु धनुर्व्यायच्छतस्तथा । न क्षिप्रतत्र पार्थस्य ददृशेऽन्तरमखपि । ११०*
 यत्तस्य घटमानस्य क्षिप्रं विश्वजनः शरान् । साधवात्पाण्डुपुत्रस्य व्यूषयन्त परं जनाः ।
 हस्तिनं हस्तियन्तारमश्रमादिकभेव च । अभिनत फाल्गुनो वीणरथिनश्च सशरयिं ।
 श्रावर्त्तमानमाहत्तं युधमानस्य पाण्डवः । प्रमुखे तिष्ठमानश्च न किञ्चिन्न निहन्ति यः ।
 यथोदयस्यै गगने सूर्यो हन्ति महत्तमः । तथाऽर्जुनो गजानोकमवधील्लक्ष्मणचिभिः ।
 हस्तिभिः पतितैर्भ्रैस्त्रैश्च सैन्यमदृश्यत । अन्तकाले यथाभूमिश्चैवकीर्णं मदीधरीः । १११*
 यथा मध्यन्दिने सूर्यो दुःप्रव्यः पाणिभिः सदा । तथा धनञ्जयः क्रुद्धो दुष्येभ्यो युधि शत्रुभिः ।
 तत्तथा तव पुत्रस्य सैव्यं युधि परन्तप । प्रभद्रन्दुतमाविप्रमतीव शरपीडितं ।
 माहर्त्तमेव महता मेघानोकं व्यदीर्यत । प्रकाल्यमानं तस्यैव नाशकप्रतिवीचिह ।
 प्रतोदयापि कोटीभिर्कङ्कहारैः साधुवाहितः । कर्मापाण्यभिघातैश्च वाग्भिहृषामिरेव च ।
 चोदयन्तो हयंस्तूर्ध्वं पलायन्ते स्र तावकाः । सादिनो रथिनश्चैव पत्तयथाऽर्जुनाहिताः । ११२*
 पाण्यद्रुष्टाऽर्जुनांगं चोदयन्तसाथा परे । संमोहिताः शरैश्चान्ये तनेवाभिमुखा ययुः ।
 तव घोषा हतोत्साहा विभ्रान्तमनसस्तादा ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अर्जुनयुद्धे रकोननवतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तस्मिन्प्रभवे सैन्याये वधमाने किरीटिना । के तु तत्र रणे वीराः प्रत्यदोयुद्धेनञ्जय ।
 अहोस्त्रिंशत्कटयुद्धं प्रविष्टा मोचन्त्यथाः । द्रोणमाश्रित्य तिष्ठन्तः प्राकारमकुतोभयं ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ तथाऽर्जुनेन सश्रेतुस्मिंस्त्रैव वलेऽनघ । हतवीरे हतोत्साहे पलायनहतस्रगे । ११३*
 पाकशापनिनाऽभीष्टान् वध्यमाने शरैस्तमैः । न तत्र कश्चिद्व्यङ्गमि यथाकाऽर्जुनमोचिर्तु ।
 ततस्तव सुतो राजन् दृष्ट्वा सैन्यन्त्यागतः । दुःशासनो मर्षं क्रुद्धो युद्धायाऽर्जुनमभ्यगात् ।
 स काश्चनविचित्रेण कवचेन समाहृतः । आम्बुनदगिरस्ताणः शूद्रलोप्रपराक्रमः ।
 नांगानीकेन महता यमन्त्रिव महीमिसा । दुःशासने महाराज सव्यमाचिनमाहृणोत् ।
 ह्वादेन गजघण्टानां शृङ्गानां निन्देन च । ज्यासेपनिन्दैश्चैव विरावेण च दन्तिना । ११४*
 भर्द्दिशदान्तरिषस्य शब्देनाधीक्षमाहृतं । स मुहूर्त्तः प्रतिभयो दाहणः समपद्यत ।
 तान्दृष्ट्वापततश्चर्ममदुश्रेरभिचादितान् । व्यालमहस्ताम्बरंभानसपवानिव पर्वतान् ।
 सिंशमादेन महता नरसिंहो धनञ्जयः । गजानोकममिषाणामभिने । व्यधमच्छरेः ।
 महाभिणमिवोद्धतं यमनेन महापर्वे । किरीटो तद्गजानोकं प्राविशन्नकरो यथा ।
 काशातीत इवादिद्यः प्रतपन् सपुगचये । ददृशे दिशु सर्वांसु पार्थः परपुरञ्चयः । ११५*
 सुवर्द्धेन चाश्रमां नेमिघोषेणेन च । तेन चोत्क्रुष्टशब्देन ज्यानिमादेन तेन च ।
 नामावादिषद्भ्येन पाद्यप्रत्यस्तनेन च । देवदत्तस्य घोषेण गाण्डीवनिन्देन च ।

मन्दवेगा नरा नागा बभ्रुवृक्षे विचेतसः । शरैराग्नीविपस्वीर्निर्मिन्वाः सव्यसाधिना ।

ते गजा विशिखेलीक्ष्णयुधि गाण्डीवचोदितैः । अनेकयतमाहसैः सर्वान्द्रुपे समर्पिताः ।

आरावं परमं हत्वा बध्ममानाः किरोटिना । निपेतुरनिग्रं भूमौ च्छिन्नपचा इवाद्रयः ।

अपरे दन्तवेष्टेषु कुम्भेषु च कटेषु च । शरैः समर्पिता नागाः क्रौञ्चवह्जानदन्मुहुः ।

गजस्त्रकथगतानाञ्च पुरुषाणां किरोटिना । छिद्यन्ते चान्तमार्ङ्गानि भक्षैः सन्नतपर्वभिः ।

सकुण्डलानां पततां गिरिणां धरणीतले । पद्मानामिव सद्गतैः पार्थशस्त्रे निवेदनं ।

यन्मवद्वा विक्रवचा व्रणार्त्तां रुधिरोचिताः । भ्रमसु युधि नागेषु मनुष्यां विसलम्बिरे ।

केचिदंकेन वाणेन सुमुक्तेन सुपत्रिणा । दौं वधय विनिर्मिन्वा निपेतुर्द्धरणीतले ।

अतिविद्व्वाय नाराचैर्ष्वमन्तो रुधिरं मुचैः । सारोहा न्यपतन्भूमौ द्रुमवन्त इवाचजाः ।

भौर्वीर्ध्वजन्नुचैव युगमेषां तथैव च । रघनां कुट्टयामास भक्षैः सन्नतपर्वभिः ।

न मन्दधन्वाकायन् न विमुञ्चन् न चोदहन् । मण्डलेनैव धनुषा नृत्यन्पार्थः स दृश्यते ।

अतिविद्व्वाय नाराचैर्ष्वमन्तो रुधिरं मुचैः । मुहूर्त्तांश्रपतन्नये वारणा वसुधातले ।

उत्थितान्यगणेष्वानि कबन्वानि समन्ततः । अदृश्यन्त महाराज तस्मिन्परमसङ्कुले ।

सत्पापाः साङ्गुलिचाणाः सखङ्गाः साङ्गदा रणे । अदृश्यन्त भुजाच्छिन्ना हेमाभरणभूषिताः ।

सूपस्तरैरधिष्ठानैरोषोदण्डकम्बुरैः । चक्रैर्विर्मथितैरचैर्भग्नैश्च वज्र्या युगैः ।

चर्मपापधरैश्चैव श्वकीर्णैस्तसतः । सग्भिन्नाभरणैश्चैः पतितैश्च महाध्वजैः ।

निहतैर्वारणैश्चैः चर्मिण्यैश्च निपातितैः । अदृश्यन्त मध्ये तत्र दारुणप्रतिदग्धनम् ।

एवं दुःशासनवलं बध्ममानं किरोटिना । संप्राद्रवन्महाराज व्यथितं सहनाथकं ।

ततो दुःशासनस्त्रसः सहानीकं शरार्हितः । द्रोणं चातारमाकाङ्क्षन्शकटव्यूहमभ्यगात् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुःशासनवैन्यपराभवे नवतितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दुःशासनवलं हत्वा सव्यसाचो महाराजः । सिन्धुराजं परोक्षन्वै द्रोणानीकमुपाद्रवत् ।

स तु द्रोणं समासाद्य व्यूहस्य प्रमुखे स्थितं । कृताञ्जलिरेदं वाक्यं कृष्णस्थानुमतेऽब्रवीत् ।

मिवेन ध्याहि मां ब्रह्मन् खलि चैव वदस्व मे । भवत्प्रसादादिच्छामि प्रवेद्यं दुर्मिद्रां चमूं ।

भवान् पितृभग्नो मह्यं धर्मराजसमोऽपि च । तथा कृष्णसमश्चैव सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।

अथत्यामा यथा तात रक्षणीयस्त्वयाऽनघ । तथाऽहमपि ते रक्ष्यः सदैव द्विजसत्तम ।

तव प्रसादादिच्छेद्यं विन्धुराजानमाहवे । निहन्तुं द्विपदां श्रेष्ठ प्रतिज्ञां रच मे विभो ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्वमृगसूक्ष्मदाचार्यः प्रत्युशच स्रग्विब । मामजित्वा न वोभसेः शक्यो जेतुं जयद्रथः ।

एतावदुक्त्वा तं द्रोणः शरत्रातैरवाकिरत् । सरयाश्वध्वजं तीक्ष्णैः प्रहसन्वै सपारथिं ।

ततोऽर्जुनः शरत्रातान् द्रोणस्त्राचार्यंवायकैः । द्रोणमभ्यद्रवहाणैर्धररूपैर्भृङ्गतरैः ।

विद्याध च रणे द्रोणमनुमान्य विशास्यते । सन्नधर्मं समान्याथ नवभिः सायकैः पुनः ।

१२०

१२१

१२२

१२३

१२४

१२५

तद्येषुमिषुभिश्चिह्ना द्रोणो विव्याध तावुभौ । विषामिञ्चलितप्रख्यैरिषुभिः कृष्णपाण्डवौ ।

इदेष पाण्डवमस्य वाणैश्चेत्तुं शरासनं । मस्य चिन्तयतस्त्वेवं फान्गुनस्य महात्मनः ।

द्रोणः शरैरसंभ्रान्तोऽप्यो चिच्छेदाशु वीर्यवान् । विव्याध च हृद्यानस्य ध्वजं सारथिमेव च ।

अर्जुनश्च शरैर्बैरिः क्षयमानोऽभ्यवाकिरत् । रतस्मिन्नन्तरे पार्थः सञ्च कृत्वां सृष्टदुःखं ।

विशेषयिष्यन्नाचार्यं सन्धास्त्रविदुषां शरः । सुभोच घटश्रानान् वाणान् सृष्टीलैकमिव द्रुतं ।

पुनः सश्रमतामन्यान् सदृशञ्चानिर्बन्धनां । चिषेपायुतशय्यान्वांशोऽग्नन् द्रोणस्य तां शर्मं ।

तैः सम्यगस्त्रैर्बलिना छतिना चित्रयोधिना । मनुष्यवाजिमातङ्गा विह्वलाः पेतुर्गतासवः ।

विस्तताश्चभ्रजाः पेतुः शंश्चिघ्रायुधजीविताः । रथिनो रथमुख्येभ्यः सधया शरपीडिताः ।

शूर्णिताचिप्रदग्धानां वचानिलङ्घताशनैः । तुल्यारूपा गजाः पेतुर्गिर्ययाम्बुद्वेगमनाः ।

पेतुर्दशसहस्राणि प्रहतान्यञ्जुनेषुभिः । इंधा क्षिमवतः प्रस्ये वारिविप्रहना इव ।

रथाश्चद्विपत्सोषाः सलिलौघा इवाहुताः । युगान्तादित्यरश्म्याभैः पाण्डवास्त्रशरैर्हताः ।

तं पाण्डवादिद्यमरांगुशालं कुरुप्रभोराम् युधि निष्टपन्तं । सद्रोणमेघः शरदृष्टिवेगैः प्राच्छादयन्मेघ इवाकर्ण्यमीन् ।

अथात्यर्थं विष्टष्टेन द्विषतामसुभोजिभा । आजग्रे वचसि द्रोणो नाराचेन धनञ्जयं ।

स विह्वलितसम्भ्राङ्कः चिंतिकम्पे यथाचरत् । धैर्यमालम्ब्य बोभेसुर्दोषं विव्याध पचिमि ।

द्रोणस्य पद्मभिर्भ्रांणैर्वासुदेवमताडयत् । अर्जुनश्च चिमप्रत्या ध्वजश्चाज्य विभि शरैः ।

विशेषयिष्यन् शिष्यश्च द्रोणो राजन् पराक्रमो । अद्भुतमर्जुनं चक्रे निभेषाश्चरदृष्टिभिः ।

प्रमत्तामृततोऽद्राप्स्य भारदाजस्य सायकान् । मण्डलीकृतमेवाश धनुयाद्दृश्यानाहुतं ।

तेऽप्यु समरे राजन् वासुदेवधमन्त्रयो । द्रोणदृष्टाः सुबधवः कर्णपत्रपरिच्छदाः ।

१११०

११११

१११२

पुत्रभोगाभिवृत्ततां कुड्मं मृद्युमिवानकं । त्यजन्ते तुमुचे प्राणान् सखद्वं चित्रघोषिने ।
 ग्राहमानमनीक नि मातङ्गमिव यूयपं । महेश्वाधं पराक्रान्तं नरव्याधमवारयन् ।
 ततः प्रवहते युद्धं तुमुलं सोमहर्षधं । अयोऽन्यं वै प्रार्थयतां योधानामर्जुनस्य च ।
 जयद्रथसंधे प्रेम्णुमाद्यन्तं पुरुषर्षभं । न्वारयन्त संहिताः क्रिया व्याधिमियोत्पितं ।
 इति श्रीमहाभारते त्रैलोक्येण जयद्रथसंधेऽपि त्रैलोक्येण एकवचनोऽध्यायः ॥ ८१ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ संनिहृदस्य तैः पार्थैः महाबलपराक्रमः । द्रुतं समनुयातस्य द्रोणेन रथिनां वरः ।
 किरन्निपुगयान् तोष्णान्हरशोनिव भास्करः । तापयामास ततश्चैवं देहं व्याधिगणो यदा ।
 अशो विद्धो रथश्चिव शारोहः पातिनो गज । हवापि चापविद्वानि रयोश्चक्रेऽर्जुनाक्रताः ।
 विद्रुतानि च सैन्यानि शरार्तानि समन्ततः । दद्याषोक्तुमुने युद्धं न प्राञ्जयन किञ्चन ।
 तेषां संयच्छतां सङ्घो परस्वग्मजिह्वगैः । अर्जुनो ध्वजिनो राजन् अमोक्षं समकल्पयत् ।
 सत्यां चिकीर्षमास तु प्रतिज्ञां सत्यसङ्करः । अश्वद्रवद्रथश्रेष्ठं गोपासं श्वेतवाहनः ।
 तं द्रोणः पञ्चविंशत्या मर्षमिद्विरजिह्वगैः । अन्वेषादिनमाचार्यो महेश्वाधं समार्पयत् ।
 तं तर्षमिव बीमस्यु र्भ्रंशस्तस्यतां वरः । अश्वधावदिषुनस्य निपुणविधातकान् ।
 तस्यामुचिह्वान्महान् हि भक्षैः सञ्चतपर्वभिः । प्रत्यविष्यदमेयात्मा ब्रह्मज्ञं समुदीरयन् ।
 तदहृतमपस्याम द्रोणस्यार्थकं युधि । यतमानो युवा नैनं प्रत्यविष्यददर्शुनः ।
 चरन्निव महाभयो वारिधाराः सहस्रशः । द्रोणभेषः पार्थदेवं ववर्ष शरदृष्टिभिः ।
 अर्जुनः शरवर्षानं ब्रह्मस्यैवैव भारिष । प्रतिशपाह तेजस्वी वाराण्वाणैर्निधातयन् ।
 द्रोणस्य पञ्चविंशत्या श्वेतवाहनमादयत् । वासुदेवस्य सप्तत्या बाहोहरिष चागौ ।
 पार्थस्य प्रहसन्धीमानाचार्यं सन्नरौघिभं । विद्रुजन्तं श्वितान् वाषाणवः रयततं युधि ।
 अथ तौ बध्यमानौ तु द्रोणेन रथसन्तमौ । अत्रार्जुने सां दुर्द्धवं युगान्ताग्निमियोत्पितं ।
 वज्रं यन्निघ्नितान् वाषाण्द्रोणचापविनिःसृतान् । किरोटमासौ कौन्तेयो भोजानोर्कं यथातयत् ।
 सोऽन्तरा हनवर्षाणं काम्बोजस्य सुदक्षिणं । अभ्ययाद्दुर्द्धवं द्रोणं मैनाकमिव पर्वतं ।
 ततो भोजो नरव्याघ्रो दुर्द्धवं कुहसत्तमं । अविध्यतूर्ध्वमयपो दशभिः कल्पपविभिः ।
 तमर्जुनः श्वेतनाभो राजन् विद्याध पवित्रा । पुनश्चान्यैस्त्रिभिर्नौषैर्भाहयन्निव शान्तं ।
 भोजस्य प्रहसन् पार्थं वासुदेवस्य साधवं । एकैकं पञ्चविंशत्या सायकानां समार्पयत् ।
 तस्यार्जुनो धनुश्चिह्वा विद्याधैर्न विषतभिः । शरैरग्निमिसाकारैः कुद्गाभोविषवक्षिभैः ।
 अद्यान्यद्दनुरादाय हतवर्षां महारथं । पञ्चभिः सायकैश्चैर्धं विद्याधोरपि भारत ।
 पुनस्य निघ्नितौषैः पार्थं विद्याध पञ्चभिः । तं पादौ नवभिर्नौषैरजघान स्रनान्तरे ।
 दृष्ट्वा विपक्त कौन्तेयं हतवर्धरथं मति । चिन्तयानास वाशेषो न न कावात्ययो भवेत् ।
 ततः कृष्णोऽब्रवीत्पार्थं हतवर्षेण का दथो । कुह समन्वर्कं हिला प्रमथैर्न दिशातय ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

ततः स कृतवर्षाणं मोहयित्वाऽर्जुनः शरैः । अभ्यगाञ्चवैनरथे कामाजानामनोकिनां ।
 अर्मापंतस्तु हार्दिक्य प्रविष्टे श्वेतवाहने । विधुम्बन् सशरं चापं पाञ्चाख्यार्थां समागत ।
 चक्ररथौ तु पाञ्चाख्यावज्ज्वनस्य पदानुगौ । पर्यवारयदायानौ कृतवर्षा तथेयुभिः ।

११ तावविथत् ततो भोजं कृतवर्षा श्नितै, शरैः । चिभिरेव युधामन्युं चतुर्भित्तमौजशं ।

तावपेनं विविधतुद्देशमिद्दंशमि शरैः । चिभिरेव युधामन्युश्चामौजास्त्रिमिश्रया ।

२२०

संचिच्छिदत्तरयस्य ध्वजं कामुकमेव च । अयान्यद्दुरादाय हार्दिक्यः क्रोधमूर्च्छितः ।

कृत्वा विधुनथौ वीरौ शरवैर्धरवाकिरम् । तावन्थे धनुषी सज्ये कृत्वा भोजं विजग्रतु ।

तेनान्तरेण धीभक्तुर्विवेशामिचञ्चिनी । न लेभाते तु तौ द्वारं वारितौ कृतवर्षाणा ।

धात्तराष्ट्रेष्वनोकेषु यतमानैः नर्पमैः । अनीकान्यर्हयन् युद्धे त्वरितः श्वेतवाहनः ।

नावधीकृतवर्षाणं प्राप्तमपरिसुदन । तं दृष्ट्वा तु तथा यान् गुरौ राजा श्रुतायुधः ।

२२६

अभ्यद्रवस्तुभक्रुद्धो विधुन्वानो महद्दनुः । स पार्थं चिभिरानच्छन् सतत्या च जनाह्ननं ।

दुरप्रैण सूतोच्छ्रेण पार्थकेतुमताडयत् । ततोऽर्जुनो मवत्या तु शराणां ननुपर्वशां ।

आजघान मृगं क्रुद्धसो वैरिव महादिपं । स तं न मसृषे राजन् पाण्डवेयस्य विक्रमं ।

श्वयेनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समार्पयत् । तस्याज्जुनो धनुष्कित्वा शरावापं निहत्य च ।

६. आजघानोरसि क्रुद्धः सप्तभिर्नतपर्वभि । अयान्यद्दुरादाय स राजा क्रोधमूर्च्छित ।

२२००

वासविं नवभिर्नोष्व्वाः क्रौरसि चार्पयत् । ततोऽर्जुनः सयजेव श्रुतायुधमरिन्दमः ।

शरैरेकेकाश्चैः पीडयामास भारत । अश्वंश्यास्वावधोर्नूर्ध्वं शारथिञ्च महारथः ।

विथाधै चैनं सतत्या नाराचानां महाबलः । हताश्वं रथमुत्सृज्य स तु राजा श्रुतायुधः ।

अभ्यद्रवद्रुणे पार्थं गदामुद्यम्य वीर्यवान् । वरुणस्यात्मजो वीरः स तु राजा श्रुतायुधः ।

१०. पर्षाशा जननी यस्य शीततोया महानदी । तस्य माताऽब्रवीद्राजन् वरुणं पुत्रकारिणात् ।

२२५

श्वद्योऽयं भवेत्सोके शत्रूणां तनयो मम । वरुणस्त्रवोन् प्रीते ददास्म्ये वरं हितं ।

दिव्यमत्सं सुतसेऽयं धेनोवथो भविष्यति । नास्ति वाप्यमरुत्सं वै मनुष्यस्य कथञ्चन ।

सर्वेणावश्यमर्त्तयं जानेन सरिताम्वरे । दुर्हपस्त्वैप प्रभूणां, रणेपु भविता सदा ।

अस्त्वस्यास्य प्रभावाद्देव्येतु ते मानसो ज्वरः । इत्युक्त्वा वरुणः प्रादात् गर्दा मन्तपुरस्तातां ।

यामामास दुरार्थं सर्वलोके श्रुतायुधः । उवाच चैनं भगवान् पुनरेव जलेश्वरः ।

२२१०

अयुष्यति न मोक्तव्या सा त्वय्येव पतेदिति । हन्यादेया प्रतीपं हि प्रयोक्तारमपि प्रभो ।

न चाकरोत् स तदाकं प्राप्ते काले श्रुतायुधः । स तथा वीरघातिन्या जनाह्ननमताडयत् ।

प्रतिशयाह तं दृष्ट्वा धीनेनांधेन वीर्यवान् । नाकल्पयत शौरिं वा विन्ध्यं गिरिनिवान्निवः ।

प्रत्युद्यान्तो तमेवैषा कृत्वायं दुरधिष्ठिता । जघान शान्तिं वीरं श्रुतायुधममर्षणं ।

हत्वा श्रुतायुधं वीरं धरणीमस्पद्यत । गदां निवर्त्तितं दृष्ट्वा मित्रतश्च श्रुतायुधः ।

२२५६

- १११० हाहाकारो महास्रावसैन्यानां समजायन । खिनाक्षेण हतं दृष्ट्वा श्रुतायुधमरिन्दमं ।
 अयुधमानाय ततः केशवाय नराधिप । चिन्ता श्रुतायुधेनाय तस्मात्समवधीद्गदा ।
 यथोक्तं वरुणेनाजौ तथा स निधनं गतः । व्यसृष्टायुधपतङ्गमौ प्रेक्षतां सर्वधन्विनां ।
 पतमानस्तु स वभौ पर्णाशयाः प्रियः सुतः । स भद्र इव वातेन वज्रमाशौ वनस्पतिः ।
 ततः सर्वाणि सैन्यानि खिनामुखाश्च सर्वशः । प्राद्वन्त हतं दृष्ट्वा श्रुतायुधमरिन्दमं । १११०
- ११११ ततः कामोजराजस्य पुत्रः शूरः सुदक्षिणः । अभयाब्जवनेरथैः फाल्गुनं शत्रुसुदनं ।
 तस्य पार्थः शरान् सप्त प्रेषयामास भारत । ते तं शूरं विनिर्मिय प्राविशन् धरणीतलं ।
 सोऽतिविद्धः शरैस्तीक्ष्णैर्गाण्डोवप्रेपिनैर्बृधे । अर्जुनं प्रतिविव्याध दशभिः कङ्कपचिभिः ।
 वासुदेवं चिभिर्बिद्धा पुनः पार्थञ्च पञ्चभिः । तस्य पार्थो धनुस्त्वित्वा केतुं चिच्छेद मारिपि ।
 भङ्गाभ्यां शयतीक्ष्णाभ्यां तच्च विव्याध पाण्डवः । स तु पार्थं चिभिर्बिद्धा सिन्धनादमयानदत् । ११११
- १११२ सर्वपारशवीक्षैव शक्तिं शूरः सुदक्षिणः । सघण्टां प्राहिणोद्गौरां क्रुद्धो गाण्डोवधन्वने ।
 सा ज्वलन्ती महोक्तेव तमासाद्य महारथं । स्विस्युत्विद्धा निर्भियं निपपात महोतले ।
 शक्या त्वभिक्षेता गार्दं मूर्च्छयति परिस्रुतः । समाश्रम्य महतेजाः सङ्कषो परिखेलिहन् ।
 तं चतुर्दशभिः पार्थो नो गेचैः कङ्कपचिभिः । सायध्वजधनुःसूतं विव्याधाचिन्त्यविक्रमः ।
 रथक्षान्तेः सुवह्निभ्यके विशकलं शरैः । सुदक्षिणन्तं कामोजं भोक्षसङ्कल्पविक्रमं । १११२
- १११३ विभेदं हृदि वाणेन दृष्टुधारण पाण्डवः । स भिन्नवर्षां सस्ताङ्गः प्रभष्टमुकुटाङ्गदः ।
 ययाताभिमुखः शूरो यन्ममुक्त इव ध्वजः । गिरेः शिखरजः शोमान् सुश्रावः सुप्रतिष्ठितः ।
 निर्भश इव वातेन कर्णिकारो हिमात्ये । श्रेते स निहतो भूमौ कामोजास्तरणोचितः ।
 महाह्नाभरणोपेतः सानुमानिव पर्वतः । सुदर्शनीयस्ताचाचः कर्णेना स सुदक्षिण ।
 पुत्रः कामोजराजस्य पार्थेन विनिपातितः । धारयन्नग्निमङ्गामां शिरसा काञ्चनीं स्रजं । १११३
- १११४ अशोभत महाबाह्वर्ष्यशुभ्रमौ निपातितः । ततः सर्वाणि सैन्यानि व्यद्वन्त सुतस्य ते ।
 हतं श्रुतायुधं दृष्ट्वा कामोजञ्च सुदक्षिणं ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि श्रुतायुधसुदक्षिणवधे दिनवताऽध्यायः ॥ ६२ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ हते सुदक्षिणे राजेन् वीरे चैव श्रुतायुधे । जिवेनाभ्यद्वन्त पार्थं कुपिताः सैनिकास्तव ।
 अभीपासाः शूरसेनाः शिवयोऽयं वयातयः । अभ्यवर्षस्तातो राजन् शरवर्षैर्हृन्स्रयं ।
 १११४
 तेषां षष्टिगतानन्दान् प्राधमन् पाण्डवः शरैः । ते सं भीताः पलायन्ते व्याघातं सुदृष्ट्वा इव ।
 ते निवृत्ताः पुनः पार्थं सर्वतः पर्यवारयन् । रणे सपद्मान्निघ्नन्तं जिगोयन्तं परान् युधि ।
 तेषामापततां हर्षेण गाण्डोवप्रेपितैः शरैः । शिरसि पातयामास बाह्वर्ष्यापि धनञ्जयः ।
 शिरोभिः पतितैस्तत्र भूमिमाधीक्षिरन्तरा । अभ्युच्छायेव पैवाधीक्ष्य श्वभ्रवत्सुधुधि ।
 तेषु तस्मात्सामेषु क्रोधानर्षसमन्वितौ । श्रुतायुश्चाश्रुतायुश्च धनञ्जयमयुधतां ।

वलिनो स्पर्द्धिनो धीरौ कुलशो वाङ्मालिनो । तावेनं श्रवण्यणि सद्यदक्षिणमलतां । ११५
 त्वरायुक्तौ महाराज प्रार्थयानौ महद्यमः । अञ्जनस्य मधुप्रेसुः पुष्पार्थं तव धन्विना ।
 तावच्छुभं महद्येष पविणः नतपर्वणां । पूरयामासत् कुक्षौ तडागं जलदौ यथा ।
 युतायुष्य तत क्रुद्धसोमरेण धनञ्जयं । आजघान रथश्रेष्ठः पीतेन निमित्तेन च ।
 सोऽतिविद्वेष्टा बलवता शत्रुणा श्चक्रुर्धरः । जगाम परमं मोक्षं गोहृद्यन् क्षेत्रवं रथे ।
 शतस्त्रिंशत् काले तु सोऽप्युतायुर्भृदारथ । इदमेतन्मन्त्रेण ताडयामास पाण्डव । ११६
 क्षते चारं ह्यि स ददौ पाण्डवस्य महात्मनः । पार्थोऽपि मद्यथं विद्वेष्टा ध्वजयष्टिं समाश्रित ।
 तत सर्वस्य सैन्यस्य तावकस्य विशास्यते । सिंघनादौ महानापीतृ क्षतं मला धनञ्जयं ।
 हृष्यस्य मद्यमन्तो हृष्टा पार्थ विचेतनं । आश्यासयन् सुहृद्याभिर्निर्मित्तव धनञ्जयं ।
 तंतसौ रथिनं श्रेष्ठो सञ्जलस्यै धनञ्जयं । वासुदेवस्य वार्थेयं श्रवण्यं समन्ततः ।
 सचम कुरररथं सायध्वजपताकिनं । अदृश्यं चक्रतु पुंक्षे तदह्वतमिवाभवत् । ११७
 प्रत्याश्रयस्व बीभलुः शनकैरिव भारत । प्रेतराजपुरं प्राप पुनः प्रत्यागतो यथा ।
 संच्छ्वं शरजालेन रथं दृष्ट्वा सकेशवं । शूचाभिमुखौ दृष्ट्वा दीप्यमानाविवाक्षतौ ।
 प्रादुश्यते ततः पार्थ शक्रमथं महारथः । तस्मादासन् सद्यस्त्राणि शरणां नतपर्वणां ।
 ते जम्बूतो महेश्वयोषो ताभ्यां मुक्तास्य सायकाः । विचेष्टाकाश्रमताः पार्थवाणविदारिताः ।
 प्रतिहत्य शरंस्त्रयं श्रवणेन पाण्डवः । प्रतस्ये तत्र तत्रैव योधयन् वै महारथान् । ११८
 तौ च फाल्गुनवाणेषैर्विवाङ्गिभिरसौ क्षतौ । वसुधामन्वपद्येतां वातनुन्नाविव द्रुमौ ।
 युतायुषस्य निधनं मधुसूयाच्युतायुषः । लोकविस्त्रापनमभूत् समुद्रस्यैव शोषणं ।
 तथाः पदानुगान् हला पुनः पञ्चाशतं रथान् । प्रव्यगात् भारती सेनां निघ्नन् पार्थो वरान् वरान् ।
 युतायुषस्य निहतं प्रेक्ष्य चैवाच्युतायुषं । निपतायुष्यं चक्रुद्धे दोषायुषैव भारत ।
 पुष्टौ तथोर्नरश्रेष्ठो कौन्तेयं प्रतिश्रम्यतः । किरन्तौ विविधान् बाणान्पिडय्यधनकर्षितौ । ११९
 तावच्छुभो मुद्गक्षेत्रं शरैः सघनपर्वभिः । प्रैययत् परमक्रुद्धो यमस्य सदनं प्रति ।
 सोऽप्यन्तमनीकानि द्विषं पद्मशरो यथा । नाशक्रुवन् वारंयितुं पार्थं क्षत्रियपुङ्गवाः ।
 अङ्गान् गजचारेण पाण्डवं पथंवारयन् । क्रुद्धाः सहस्रशो राजन् शिचिता हस्तिवादिनः ।
 दुर्व्योधनममादिष्टाः कुञ्जरैः पर्वतोपमैः । प्राच्याय दक्षिणात्याय कलिङ्गप्रमुखा नृपाः ।
 तेवामापततां मोक्षं गाण्डीवर्मेवितौ शरैः । निचक्रुर्गिरांस्तुषो भाङ्गनिप सम्भूषणान् । १२०
 ते क्षिरोभिर्भङ्गो क्षीरोषो वाङ्मालिय महाङ्गदे । यमो कनकपायाणां भुजगैरिव संहता ।
 साहसो विमिष्टिञ्च शिरांस्तुभ्रयितामि च । पतमानान्यदृश्यन्त द्रुमेभ्य इव पक्षिणः ।
 शरैः सहस्रशो विद्धा दिवाः प्रसन्नशोणिताः । अदृश्यन्ताद्रथः काले गैरिकामुखवा इव ।
 निहताः शेरतं घाम्ये बीभक्षोर्निमित्तैः शरैः । गजशयगता श्वेच्छा नागाविलतदर्शनाः ।

नानावेप्रधरा राजन् नानाश्लेषसंहताः । रुधिरेषानुलिताङ्गा भान्ति चित्रैः शरैर्हताः ।
 शोणितं निर्वमन्ति स्य दिपाः पार्थशराहताः । सहस्रमन्दिश्रगावाः सारोक्षाः सपदानुगाः ।
 चुकुमुद्य निपेतुश्च बभ्रमुद्यापरे दिग्मः । स्रग्ं वसाश्च बहवः खानेव महदुर्गजाः ।
 सान्तरायुधिनश्चैव दिपासोऽप्यविषोपमाः । विदन्त्यसुरमायां धे सुधारा घोरचक्षुषः ।
 यवनाः पारदाश्चैव शकाश्च सह वाहिकैः । गोयानिप्रभवा श्रेष्ठाः कालकन्याः प्रहारिणः ।
 दार्वातिमारो दरदोः पुण्ड्राश्चैव सहस्रगः । तेन शक्याः स्य सङ्घातं प्राताः प्रतसहस्रगः ।
 अभ्यवर्षन्त ते सर्वे पाण्डवं निशितैः शरैः । श्रवाकिरंश्च ते श्रेष्ठा नानायुद्धविशारदाः ।
 तेषामपि ससर्वाग्नु मरुदृष्टि धनञ्जयः । सृष्टिस्तयाविधा ह्योषोऽक्षमभानामिवावयति ।
 अशुच्छायामिव शरैः सैन्ये कृत्वा धनञ्जयः । मुण्डार्द्धमुण्डान् जटिलान् शूचीजटिलवासमान् ।
 श्रेष्ठान् प्रातयत् सर्वान् समेतानघतेजसा । शरैश्च प्रनमो विद्वान्ते सङ्गागिरिचारिणः ।
 प्राद्रवन्त रणे भीता गिरिगङ्गरवासिनः । गजाशयादिश्रेष्ठानां पतितामां प्रितैः शरैः ।
 बलाः कङ्का हृका भूमावपिवचुधिरं मुदा । पत्न्यधरयनागैश्च प्रच्छन्नकृतशङ्कुभ्यां ।
 शरवर्षप्रवां घोरं केयशैबलशालदां । प्रावत्तयन्नदोमुयां शोणितैः घनरत्नैर्विभ्रं ।
 क्षिन्वाङ्गुलिचुद्रमर्त्या युगान्ते कालसन्निभं । अकरोद्गजसभायां नदीमुत्तरशोणितं ।
 देहेभ्यो राजपुत्राणां नागाश्चरथसादिनां । यथा स्वतश्च निवृत्तं न खादपतिं वास्ये ।
 तथाभीतं प्रथिनी सर्वा शोणितेन परिप्लुता । पटसहस्रान् हयाश्वोरान् पुनर्हृश्रमथान् वरान् ।
 प्राहिणोन्मृग्युलोकाय चक्षियान् चक्षियर्षभ । शरैः सहस्रशो विद्धा विधिवत् कल्पिता दिपा ।
 शेरते भूमिमासाद्य शैला वज्रहता इव । सर्वाजिरथमातङ्गान् निन्नन् व्यचरदजुंन ।
 प्रभिन्न इव मानङ्गां मृद्रन् नलवनं यथा । भूरिद्रुमलतागुण्ठं शूक्लेभ्यनलखोलपं ।
 निर्हृदेदनलोऽरण्यं यथा वायुसमीरितः । शेरनारण्यं तत्र तथा कृष्णानिलसमीरितः ।
 शराधिरेदहत् क्रुद्ध पाण्डुशमिद्धैः शत्रुभ्यः । शून्यान् कुर्वन् रयोपस्थान् मानवैः संक्षारयन् ।
 भानुत्यदिशः सन्नाद्ये सापहस्यो धनञ्जयैः । वज्रकृतैः शरैर्भूमिं कुर्वन्नुत्तरशोणितं ।
 प्राविशद्भारती मेनां संकुट्टे वै धनञ्जयः । तं श्रुतायुलथास्वरो मजमानं न्यवारयत् ।
 तस्यार्जुनः शरैर्होऽप्यै कङ्कपत्रपरिच्छदैः । न्यपातयद्भयान् शोभं यतमानस्य मारिय ।
 धनुयास्थापरैश्चिह्वा शरैः पार्थो विचक्रमे । श्रम्बतस्तु गदां मृद्वं शोभयथा कुलेवलः ।
 आससाद रणे पार्थ केयवश्च महारथं । ततः सम्प्रहरन् शीरो गदामुद्यम्य भारत ।
 रथमावार्थं गदया केयवं समताडयत् । गदया ताडितं दृष्ट्वा केयवं परवीरज्ञ ।
 अर्जुनोऽथ स्थं क्रुद्धः शोऽम्बष्ठं प्रति भारत । ततः शरैर्हमपुष्टैः शगदं रथिनां वरं ।
 ह्लादयामास समरे मेघः सूर्यमिवोदितं । श्रयापरैः शरैश्चापि गदां तच्छ महात्मनः ।
 अर्जुनश्च यत्तदा पार्थसादहृतमिवाभवत् । अथ तां पतितां दृष्ट्वा मृद्वान्यां च महागदां ।

११०६

११०७

११०८

११०९

१११०

११११

अर्जुनं वासुदेवश्च पुन पुनरताडयत् । तस्माज्जुनं सुरमाभ्या सगदायुधतौ भुजौ । १४०५
 चिच्छेदेन्द्रध्वजाकारौ गिरस्थान्येन पविणा । स पपात हतो राजन् वसुधामनुनादयन् ।
 दन्द्रध्वज इवोत्सृष्टो यन्मनिर्मुक्तवन्धम । रघातोकावगाढश्च वारणाश्रमतेर्हतः ।
 अद्भुशत तदा पार्यो घने सूर्यं द्वाहृत ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अम्बठसंधे चित्रवतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तत प्रविष्टे कैम्लेय सिन्धुराजजिघांसया । द्रोणानीक विनिर्भय भोजानीकश्च दुस्तरः ।
 कामोजस्य च दायदे हते राजन् सुदक्षिणे । श्रुतायुधे च विक्रान्ते निहते सयमाधिना । १४०६
 विप्रद्रुतेष्वनोकेषु विष्वक्सेषु समन्तत । प्रभ्रं खवलं दृष्ट्वा पुत्रज्ञो द्रोणसमभयात् ।
 तरन्नेकरथेनैव समेत्य द्रोणमव्रवीत् । गत स पुरुषश्चाघ प्रमथ्येमा महाचमू ।
 अथ बुद्ध्या यमोचस्य किञ्चु कार्यमनन्तरं । अर्जुनेस्य विघाताय दाक्षणीऽस्मिन् जनघये ।
 यथा स पुरुषव्याघ्रो न हन्येन जयद्रथ । तथा विधत्स्व भद्र ते त्वं हि नः परमा गति । १
 श्रौषो धनञ्जयाग्निर्हि कोपमाहृतघोदित । सेनाकचं दहति भे गच्छि कचमित्रोत्थितः । १४०७
 अतिक्रान्ते हि कैम्लेये भित्त्वा सेन्यं परन्तप । जयद्रथस्य गोप्तरः संवयं परमं गताः ।
 स्थिरा मुद्दिनर्गिष्ठाणां आधीन्द्राविदाम्बर । नातिक्रमिष्यति द्रोणं जातु जीवन् धनञ्जय ।
 घोऽसिवा पौर्या व्यतिक्रान्तो भिषाक्षो भद्राचुते । सर्वं ह्यचातुरं मन्ये नैतदस्ति घनं मन ।
 जानामि त्वां महाभाग पाण्डवानां हिते रतं । तथा मुग्धानि प्रमद्वाह्वाकायवर्त्ता विचिन्तयन् ।
 यथाशक्ति च ते मद्गन्तुं वर्त्तयं दृष्टिमुत्तमां । प्रीणामि च यथाशक्ति त्वच त्व नावबुध्यधे । १४०८
 अस्मात् त्वं सदा भक्तानिच्छन्मित्रिक्रमः पाण्डवान् मृतं प्रीणास्यस्माकं विप्रिये रतान् ।
 अप्रानेवेषजोर्बलमस्माकं विप्रिये रत । मद्वाहं त्वां विज्ञानामि मधुदिग्धमिव चुरं ।
 नादास्यचेदरं मद्यं भवान् पाण्डवनिघर्षि । नावारथियं गच्छन्तमहं सिन्धुपति गृह्णान् ।
 मया त्वाश्रयमानेन ज्ञत्तस्वामिमुद्दिता । आश्रयामि सिन्धुपतिर्माहादृत्तश्च गृह्यते ।
 यमदंष्ट्रान्तरप्राप्तो मुष्येतापि हि मानव । नाज्जुनस्य वधं प्राप्नो मुष्येतासौ जयद्रथ । १४०९
 स तथा सुहृ गोणाथ यथा मुष्येत सैन्यव । मम आसुं प्रसायानां नाक्रुध पाषिं घन्यवं ।
 ॥ द्रोण उवाच ॥ नाभवत्प्रयामि ते वाक्प्रमथ्यत्याघादांम मे मम । सत्यं तु ते प्रवक्ष्यामि तच्छुपस्य विद्यापते ।
 शारथिप्रयत्नं दृष्ट्वा शोषादात्म्य ह्येोत्तमा । अत्यश्च विवरं कृत्वा त्वं सति धनञ्जयः ।
 रिश्र पश्यसि बाणेषाम्नां क्रोममाये विरोटिन । पद्याद्रथस्य प्रतिताम् चित्तान् शीघ्रं हि शृण्वत ।
 न चाहं प्रेप्रयानेऽद्य समघां वयभाषित । मेनामुष्ये च पाथानामेतद्दनुमुपसितं । १४१०
 युधिष्ठिरश्च मे यदा भिषता मयं धर्मिणां । एवं मया प्रतिज्ञातं चसमये महाभुज ।
 धमश्चयेन थेत्सृष्टो वर्त्तते प्रसुधि नृप । तस्माद्गृह्णस्यं हित्वा माहं योत्स्यामि क्वालुनं ।
 तुभ्यामिजगत्प्राणं गच्छेमीं सदाशयान् । गतायोपय मामीक्षं तं द्वाश्र गगत पति ।

राजां शूरः कृती दक्षो जेतुं परपुरञ्जय । धीरः स्वयं प्रयाञ्चय यत्र पार्थो धनञ्जयः ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ कथं त्वामप्यतिक्रान्तः सर्वशस्त्रमृतां वरुं । धनञ्जयो मया शक्य आचार्य्यं प्रतिवाधितुं ।

१५१

अपि शक्रो रणे जेतुं बभ्रुहस्तः पुरन्दरः । नार्जुनः समरे शक्रो जेतुं पुरपुरञ्जयः ।

येन भोजश्च धार्मिको भवत्यं त्रिदशोपमः । अस्त्रमतापेन जितौ श्रुतायुश्च निवर्हितः ।

सुदक्षिण्य निहतः स च राजा श्रुतायुधः । श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च च्छेच्छायायुतमो वृताः ।

तं कथं पाण्डवं युद्धे दहन्ममिष पावकं । प्रतियोक्त्वामि दुर्हृषं तमघं शक्योविदं ।

चमश्च मन्थसे युद्धे मम तैनाद्य संयुगे । परवानस्मि भवति प्रथ्वद्रुच मे ययः ।

१५२

॥ द्रोण उवाच ॥ सत्यं वदसि कैरथ्य दुराधर्षो धनञ्जयः । अहन्तु तत् करिष्यामि यथैनं प्रसिद्ध्यसि ।

अहृतश्चाद्य पश्यन्तु लोके सर्वधनुर्हृराः । विपक्तं त्वयि कौन्तेयं वासुदेवस्य पश्यतः ।

सद्य ते क्वचं रजस्तथा वधामि काञ्चनं । यथा मराणां नाष्वाणि प्रहरिष्यन्ति ते रणे ।

यदि तां सामुरसुरा मयचोरगराचथाः । योधयन्ति तयो लोकाः सनरा नास्ति ते भयं ।

न कृप्या नच कौन्तेयो नचान्यः शस्त्रमद्रणे । श्रानर्पयितुं कश्चित् कवचे तत्र शक्यति ।

१५३

स त्वं क्वचमास्त्राय क्रुद्धमद्य रणेऽर्जुनं । त्वरमाणः स्वयं यासि न त्वामि विषद्विष्यति ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा त्वरन्नापः सृष्टाशो वर्षा भास्वरं । आववन्माहुततमं जपन् मन्वान् यथाविधि ।

रणे तस्मिन् सनहति विजयस्य सुतस्य ते । जिघिंसापयिषुर्लोकान् विद्यया ब्रह्मवित्तमः ।

॥ द्रोण उवाच ॥ करोतु स्वस्ति ते ब्रह्म ब्रह्मा चापि दिजातयः । मरीचपाय ये श्रेष्ठोभस्त्रे स्वस्ति भारतः ।

यथातिर्नक्षत्रैव धूम्रनारो भगीरथः । तुभ्यं राजर्षयः सर्वे स्वस्ति कुर्वन्तु सर्वशः ।

१५४

स्वस्ति तेऽस्त्रेकपादेभ्यो वज्रपादेभ्य एव च । स्वस्त्र्यस्त्रपादकेभ्यश्च निदां तत्र महारणे ।

स्वाहा स्वधा शचो चैव स्वस्ति कुर्वन्तु ते मदा । तस्मीरदन्वतो चैव कुरुतां स्वस्ति तेऽनव ।

असितो देवतथैव त्रियासिवस्तयाऽङ्गिराः । वसिष्ठः काश्यपथैव स्वस्ति कुर्वन्तु ते नृप ।

धाता विधाता लोकेशोदिमय मदिगोशराः । स्वस्ति तेऽद्य प्रयच्छन्तु कान्तिं क्वच वक्रवृचः ।

त्रिवस्त्रान् भगवान् स्वस्ति करोतु तत्र सर्वशः । दिग्गजाथैव चकारः स्रिञ्जि मन्वं दहाः ।

१५५

अधस्ताद्दूरर्णो योऽसौ मदा धारयते नृप । श्रेयस्य परमेश्वरः स्वस्ति तुभ्यं स्वच्छदः ।

गान्धारे युधि विक्रम्य निर्जिताः सुरभक्तमाः । पूरा हृषेव देहेऽस्त्रिभ्योऽनवशतः ।

हततेजोवलाः सर्वे तदा सेना दिवोकसः । ब्रह्मार्णं शरं च्छेदन्तु नानुगतम् ।

॥ देवा क्रम ॥ प्रमर्दितानां हृषेव देवानां देवपत्न्यः । मन्त्रिण्यः कुर्वन्तु चरिषो महतो मदातुः ।

अथ पार्थ्यं स्थितं विष्णुं शक्रादींश्च सुरोत्तमान् । शरं क्वचस्त्रं च्छेदन्तु मन्त्रिण्यः सुगमत्तमान् ।

रथ्या मे कर्ततं देवाः समश्रेष्ठाः मदिकृतयः । शरं कुर्वन्तु स्त्रिभ्यो देवो विनिर्जिताः ।

तदा पुरा तपस्यसा वर्यायुतमत्तं तदा । हृको विनिर्जिते स्वच्छेदन्तु महेश्वरान् ।

स तेष्वेव प्रसादाद्वा हन्यादेव सिद्धं मे । शस्त्रं च्छेदन्तु मन्त्रिण्यः सुगमत्तमान् ।

दृष्ट्वा ज्यैष्ठ्यं वृचं तं चिप्रं गच्छत मन्दरं । यचामो तपसां धोनिर्दं च यज्ञविनाशनः ।
 पिनाको सर्वभूतेषां भगनेव निपातनः । ते गत्वा सविता देवा ब्रह्मणा सह मन्दरं ।
 अपश्यंस्तेजसां राशिं सूर्यकोटिसमप्रभं । सोऽब्रवीत्स्वागतं देवा ब्रूत किङ्करवाण्यहं ।
 अमोघं दर्शनं मह्यं कामप्रशिरतोऽनुवः । एवमुक्त्वास्तु ते सर्वे प्रयुक्तुस्तं दिवौकसम् ।
 तेजा हनं नो वृषेण गतिर्भव द्विवीकषां । मूर्त्तीरीचस्व नो देव प्रहारेर्ज्ज्वरीकृताः ।
 यरणं त्वां प्रपन्नाः स्म गतिर्भवं महेश्वर ।

॥ शर्व उवाच ॥ विदितं वो यथा देवाः कृच्येयं सुमहावला । तद्युक्तेजाभवा घोरा दुर्निवार्या कर्नात्मभिः ।
 अवश्यन्तु मया कार्यं मह्यं शर्वदिवौकसां । समेदं गावजं शक कवचं गृह्य भास्वरं ।
 दधानोऽनेन मन्त्रेण मानसेन सुरेश्वर ।

॥ श्रेण उवाच ॥ इत्युक्त्वा वरदः प्रादात् वर्षं तन्मन्त्रमेव च । स तेन वर्षाणां गुप्तः प्रायादृचचमूं प्रति ।
 नानाविधैश्च शस्त्रैश्चै । पात्यमानैर्भीहारणे । न सन्धिः प्रकृते भेत्तुं ममैवन्वस्य तस्य तु ।
 ततो जघान समरे वृचं देवपतिः स्वयं । तच्च मन्त्रमयं वन्धं वर्षां पाङ्क्तिरसे ददौ ।

अङ्गिराः प्राह पुच्छस्व मन्त्रज्ञस्य वृहस्पते । वृहस्पतिरिथावाप अङ्गिर्विश्याय धीमते ।
 अङ्गिर्विश्यां मम प्रादात्तेन बभ्रामि वर्षं ते । तवाद्य देहरचायं मन्त्रेण नृपपत्तम ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततो श्रेणस्तव पुत्रं महापुतिं । पुनरेव वचः प्राह शनैराचार्यपुङ्गवः ।
 ब्रह्मवृषेण बभ्रामि कवचं तव पार्थिव । हिरण्यगर्भेण यथा बहूँ विष्णोः पुरा रणे ।

यथा च ब्रह्मणा बहूँ सङ्गामे तारकामये । प्रकृत्य कवचं दिव्यं तथा बभ्राम्यहं तव ।
 ब्रह्मातु कवचं तस्य मन्त्रेण विधिपूर्वकं । प्रेषयामास राजानं युद्धाय महते दिजः ।

स सप्रहो महावाङ्मराचार्येण महात्मना । रथामाद्य सहस्रेण विगतानां प्रहारिणां ।
 तथा दन्तिवदस्रेण सत्तानां वीर्यशालिनां । अथानां नियुक्तेनैव तथोन्मैथ महारथैः ।

वृत्तः प्राथम्यहायाङ्गराजं रथं प्रति । नानावादिचघोषेण यथा वैरोचनिस्रया ।
 ततः शब्दो महामाधीकेन्यानां तव भारत । अगाधं प्रस्थितं दृष्ट्वा समुद्रमिव कौरवं ।

इति श्रीमहाभारते श्रेणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्व्याधनकवचवन्धे चतुर्भवतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रविष्टधर्मक्षारराज पार्थिवार्यथयो रणे । दुर्व्याधने प्रयाते च वृष्टतः पुरुषपर्वे ।
 जनेनाभ्यद्रवद्गोणं महता निखनेन च । पाण्डवाः धामकैः सार्द्धं ततो युद्धमवर्त्तत ।

तदुद्धमभवत्कीर्त्तं तमुनं शोमदधेणं । कुक्षुणां पाण्डुशानाद्य व्यूहस्य पुरतोऽर्जुत ।
 राजम् कदाचिद्युष्माभिर्दृष्टं तादृक् सच युतं । पादुङ्गथगते स्वर्धे युद्धमाशोद्विमापते ।

धृष्टद्युम्नसाः पार्था व्युत्थानीकाः प्रहारिणः । श्रेणस्य धैर्येनं सर्वे शरवर्षैरवाकिरन् ।
 यथं श्रेणं पुरस्कृत्य सर्वे मघ्नन्तानां वरं । पार्थतप्रमुषाम् पाथानभ्यर्थांसायकैः ।
 गशामेपाविशोर्षीभिर्यशतो हिमात्यथै । सेनाये प्रचक्रामेते वरिरेरयभूपिते ।

समेत्य तु महाभवे चक्रतुर्वेगमुत्तमं । जाह्नवीयमुने नद्यौ प्राहवीवोत्सृणोदके ।
नानाशस्त्रपुरोवाते द्विपात्ररथसंहतः । गदाविद्युन्महारीद्रः सङ्ग्रामजलदो महान् ।
भारद्वाज्रनिर्दोद्धतः शरधारासहस्रवान् । अभ्यवर्षन्महाभैरव्यः पाण्डुसेनाग्रिमुद्धतं ।
समुद्रमिव घर्मान्ते विशन्धरो महानिलः । व्यवोभयदनीकानि पाण्डवानां द्विजोत्तमः ।
तेऽपि सर्वप्रयत्नेन द्रोणमेव समाद्रवन् । विभित्सन्तो महाभेतुं वार्योधाः प्रवला इव ।
वारथामास तान् द्रोणो जलीघमचलो यया । पाण्डवान् समेर क्रुद्धान् पाञ्चालांश्च सकेरुयान् ।
अथापरे च राजानः परिहृत्य समन्ततः । महाबला रणे शूराः पाञ्चालान्स्ववारयन् ।
ततो रणे नरव्याघ्रः पार्षतः पाण्डवैः सह । सञ्जघानासद्यो द्रोणं विभित्सुर्रिवाहिनीं ।
यथैव शरवर्षाणि द्रोणे वर्षति पार्षते । तथैव शरवर्षाणि धृष्टद्युम्नाऽप्यवर्षत ।
सनिस्त्रिंशपुरोवातः शक्तिप्रासङ्गिसंहतः । व्याविद्युच्चापसंज्ञादौ धृष्टद्युम्नो वसाहकः ।
शरधाराभयवर्षाणि व्यसृजत्सर्वतो दिशं । निग्नन् रथबराशौघान् ज्ञावयामास वाहिनीं ।
द्युमाञ्छ्वैरुद्रैः पाण्डवानां रथब्रजं । ततस्ततः शरैर्द्रोणमपावर्षत पार्षतः ।
तथा तु यतमानस्य द्रोणस्य युधि भारत । धृष्टद्युम्नो समासाद्य त्रिधा सैन्यमभियत ।
भोजमेकेऽभ्यवर्षन्त जलसन्धे तथापरे । पाण्डवैर्हन्यमानाश्च द्रोणेभवापरे ययुः ।
सहस्रयति सैन्यानि द्रोणस्य रथिनाम्बरः । व्यधमचापि तानस्य धृष्टद्युम्नो महारथः ।
धान्तराष्ट्रास्तयाभृता बध्यन्ते पाण्डुसञ्जयैः । अगोपाः पशवोऽरथे बद्धमिः श्वापदैरिव ।
कालस्य वधतो योधाघ्न धृष्टद्युम्न मोहितान् । सङ्ग्रामे तुमुले तस्मिन्निति संभैरिरे जनाः ।
कुनृपस्य यथा राज्यं दुर्मिचव्याधितस्करैः । द्राव्येते तद्ददापन्ना पाण्डवैस्तव वाहिनी ।
अर्करग्निविमिश्रेषु शस्त्रेषु कवचेषु च । चक्षुषि प्रत्यहन्यन्त सैन्येन रजसा तथा ।
विधाभृतेषु सैन्येषु बध्यमानेषु पाण्डवैः । अमर्षितस्ततो द्रोणः पाञ्चालान् व्यधमच्छरैः ।
सृद्रतस्तान्यनीकानि निग्नतश्चापि रायकैः । बभूव रूपं द्रोणस्य कालाग्निरिव दीप्यतः ।
रथं नागं हृथश्चापि पत्तिनश्च विग्राह्यते । एकैकेनेपुणा सह्यो निर्विभेद महारथः ।
पाण्डवानान्तु सैन्येषु नास्ति कश्चित् भारत । शरधारा रणे बाणान् द्रोणचापच्युतान् प्रभो ।
तापश्चमानमर्केण द्रोणसायकतापिते । बभ्राम पाण्डवं सैन्यं तत्र तथैव भारत ।
तथैव पार्षतेनापि काव्यमानं बलं तव । अभवत्सर्वतो दीप्तं श्रुत्कं वनमिवाग्निना ।
बाध्यमानेषु सैन्येषु द्रोणपार्षतसायकैः । त्यक्त्वा प्राणान् परं शतवा युध्यन्ते सर्वतोमुखाः ।
तावकानां परेषाञ्च युध्यतां भरतर्षभ । नाशोक्त्वाश्चिन्महाराज योऽद्याकीर्त्तयुगं भयान् ।
भीमसेनन्तु कौमोघं सोदर्याः । पर्यवारयन् । विविशतिश्चिचसेनो विकर्णश्च महारथः ।
विन्दानुविन्दावावन्धैः चेमधूर्त्तिश्च शीर्षवान् । त्रयाणां तव पुत्राणां चय स्वानुयायिनः ।
वाहोकराज्जैजस्वी कुलपुत्रो महारथः । सहसेनः संहामोद्यो द्रौपदेयानवारयत् ।

२२४

२१०

२११

२१२

२१३

२१४

शैवी गोवासनो राजा योधैर्दृशतावरैः । काश्यपाभिभुवः पुत्रं पराक्रान्तमवारयत् ।
 अजातशत्रुं कौन्तेयं ज्वलन्तमिव पावकं । मद्राणामीश्वरः शत्रो राजा राजाममाष्टोत् ।
 दुःशासनस्त्वस्वस्थः स्वमनोकममर्षणः । सात्यकिं प्रययौ क्रुद्धः शूरो रथमरं युधि ।
 स्वकेनायमनीकेन सशस्त्रः कवचाद्यतः । चतुःशतैर्महेव्याधैश्चेकितानमवारयत् ।
 शकुनिश्च सहानीके माद्रोपुत्रमवारयत् । गान्धारके सप्तशतैश्चापशस्त्रसिपाणिभिः ।
 विन्दानुविन्दावाक्वयौ विराटं मक्ष्यमार्क्ष्यतां । प्राणांस्वका महेश्याधौ निवार्यैः शुभ्रनायुधैः ।
 शिखण्डिन याज्ञवेनिं हन्वानमपराजितं । बाह्योक्तप्रतिभेद्यत् पराक्रान्तमवारयत् ।
 धृष्टद्युधं तु पाञ्चाल्यं क्रूरैः सार्द्धं प्रभद्रकैः । अवन्यः सह भौवोरैः क्रुद्धरूपमवारयत् ।
 घटोत्कचं तथा शूरं राघवं क्रूरकर्मिणं । अनायुधोऽद्रवचूषं क्रुद्धनायान्तमाहरे ।
 अलक्ष्मणं राघवेन्द्रं कुन्तिभोजा महारथः । सैन्येन महता युक्तं क्रूररूपमवारयत् ।
 सैन्यव दृष्टतज्ञासीत्सर्वसैन्यस्य भारत । रक्षित, परमेव्याधैः क्षपप्रभृतिभोरथैः ।
 तस्मात्सां चकरौ द्वौ सैन्यवल् दृष्टतमौ । द्रैणिर्दक्षिणतो राजन् सूत्रपुत्रश्च वामनः ।
 पृष्ठभापास्तु तस्मात्सन्धीमदत्तिपुरोगमाः । क्षपश्च दृष्टसेनश्च मलः शशश्च दुर्जयः ।
 नीतिमन्तो महेश्यासा सर्वं युद्धविशारदाः । सैन्यवल् विधायैवं रचां युयुधिरेततः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रौणपर्वणि जयद्रथमथपर्वणि सकुतयुद्धे पञ्चनवोऽध्यायः ॥ ६५ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ राजन् रुद्राममायुः शूरेण कौन्तेयतो भम । कुहूणां पाण्डवानाश्च यथा युद्धमवत्तय ।
 भारद्वाजं समानाद्य बृहत्स्य प्रमुखे स्थितं । अयोधयश्चै पायं द्रौणानोक्तं विभिसय ।
 रचमाणः खरं ब्यूहं द्रौणोऽपि सह सैनिकैः । अयोधयश्चै पाथान्प्रार्थयानो महद्यशः ।
 विन्दानुविन्दावाक्वयौ विराटं दशभिः शरैः । आजग्रतः ससंकुह्यौ तव पुत्रहितैषिणौ ।
 विराटश्च महाराज तावभौ मरु रक्षितौ । पराक्रान्तौ समानाद्य योधयामास सानुगौ ।
 तेषां युद्धं समभवद्दाम्शं शोणितोदके । सिंहस्य द्विपमुखाभ्यां प्रभिव्याभ्यां यथा वने ।
 बाह्योक्त रमभं युद्धे याज्ञवेनिर्भहासल । आजग्रे विशिखेसी क्षेपैर्धैरैर्मर्षां स्थिमेदिभिः ।
 बाह्योक्तो य याज्ञवेनिन्तु हेमपुङ्खैः शिवाश्रितैः । आजघान शूरां क्रुद्धो नवभिर्नतंपर्वभिः ।
 तयुद्धमभवद्दोरं शरशक्तिमसकुलं । भीरूणां चासजननं शूराणां संपवर्द्धनं ।
 ताभ्यां तत्र शरैर्भुक्तैरन्वृष्टं दिशस्तथा । अभवत्तद्वत्तं सर्वं न प्राज्ञाग्रत किञ्चन ।
 शैवी गोवासनो युद्धे काश्यपुत्रं महारथं । स शैवी योधयामास गजः प्रतिगजं यथा ।
 वाचीकराजः संक्रुद्धो द्रौपदेयान्महारथान् । मनःपक्षेद्रियाणोव शूद्रान्मे योधयन्शरैः ।
 अयोधयंते सुश्रमं तं शरैः, समन्ततः । इन्द्रियाथा यथा देहं शयद्देहवतंवर ।
 वार्ष्णेयं सात्यकिं युद्धे पुत्रो दुःशासनस्त्वव । आजग्रे सायकैस्त्रीह्यैर्भवभिर्नतंपर्वभिः ।
 शैवित्विद्धो यत्नता महेश्यावेन धन्विना । ईषन्मूर्च्छा जगामाशु सात्यकिः सत्यविक्रमः ।

६०९

६०९

६०९

६०९

६०९

६०९

भवयन्तस्य भोगानि पिवन्तश्चापि शोणितं । विलुप्तं कञ्च केनांश्च मञ्जाश्च षडधा नृप ।
 आकर्षन्तः शरीराणि शरीरावयवांस्तथा । नराश्वगजघटानां शिरांसिच ततस्ततः ।
 छतास्त्रा रणदोषाभिर्दीक्षिता ण्यशालिनः । रणे अयं प्रार्थयन्तो मृगं युयुधिरे तदा ।
 अस्मिन्मार्गान्बहुविधान् विचिन्तः सैनिका रणे । षष्टिभिः शक्तिभिः प्रायैः शूलतोमरपट्टिभैः ।
 गदाभिः परिघैश्चान्वैरायुधैश्च भुजैरपि । अन्योऽन्यं जग्निरे क्रुद्धा युद्धरङ्गगता नराः । २५०
 रघिनो रघिभिः सार्द्धं अश्वारोहांश्च सादिभिः । मातङ्गा वरमातङ्गैः पदाताश्च पदानिभिः ।
 शीवा इवान्ये चोत्सन्ता रङ्गेष्विव च वारणाः । उद्युक्तुः पुराण्योऽन्यं जग्नुरन्योऽन्यमाहेव ।
 वक्तमाने तथा युद्धे निर्भयैर्वादे विद्याभ्यते । छट्टयुधैः हयानश्वैर्द्रोणस्य व्यत्यमिश्रयत् ।
 ते हयाः माध्वशोभन्त मिश्रिता वातरंहमः । पारावतसवर्णाश्च रक्तशोणाश्च संयुगे ।
 हयाः शुक्रभिरै राजन्मेघा इव सविद्युनः । छट्टयुधस्तु सम्प्रेक्ष्य द्रोणमभ्यासमागतं । २५१
 अमिच्छन्नाददे वीरोऽधनुःकृत्वञ्च भारत । चिकीर्षुर्दुष्करं कर्षं पार्यतः परवीरहा ।
 र्दंयथा समतिक्रम्य द्रोणस्य रथमाविशत् । अतिष्ठद्युगमध्ये स युगसप्तहनेषु च ।
 जघनार्द्धेयु चाश्वानां तस्यैवान्यभ्यपूजयन् । खड्गेन चरतस्तस्य शोणान्शान्धितिष्ठतः ।
 न ददर्शानारं द्रोणस्तदहृतमिवाभवत् । यथा श्येनस्य पतनं वनेध्वानिमिषगर्दङ्गिनः ।
 तथैवाधीदभीमारस्तस्य द्रोणं जिधासतः । ततः शरशनेनास्य शतशस्त्रं समाचिपत् । २५२
 द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य खड्गस्य दशभिः शरैः । हयांश्चैव शतुः पक्षा शराणां जग्निवान् धृती ।
 ध्वंशं हृत्सव भस्त्राभ्यां तपोभौ पार्ष्णिपारिथो । अयासैः स्मरितो वाणमपरं जीवितान्तकं ।
 आकंठपूर्णे विक्षेप वशं वशधरो यथा । मं शतुर्दंशमिन्कील्लैर्भ्याणैरियच्छेदं घात्यकिः ।
 यत्प्रमात्स्यार्थमुत्थेन छट्टयुधमनोश्च यत् । भिन्नेनैव मृगं पशं पराभिन्नेन मारिष्य ।
 द्रोणेन मोक्षयामास प्रशस्तं त्रिनिपुणवः । घात्यकिं प्रेक्ष्य गोमार्तरं पादात्कास्य महाहवे । २५३
 शराणां स्मरितो द्रोणः पार्श्वेऽश्वया समापेयत् । ततो द्रोणं श्रिनेनः पौंसो यमन्तमिव दृश्ययान् ।
 प्रत्यविश्वित्तेर्भाषेः पार्श्वेऽश्वया स्तनाम्भेरः । ततः शस्त्रं रथात्कूर्पे पादात्कास्य अयम्यद्विजः ।
 मानतामिष्टते द्रोणे छट्टयुधमवाचिरन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सद्रुपयुद्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥
 ॥ धर्मराट् उवाच ॥ तालं तस्मिन्निष्ठमे तु छट्टयुधे च, मोक्षिते । तेन हृत्प्रपथोरिणं युयुधानेन सञ्चय ।
 अमर्षितो महत्पापः सर्वशत्रुघ्नोऽश्वरः । मरत्यापे द्विनेः पौंसो द्रोणः किमकरोत्तु धि । २५४
 । सञ्चय उवाच ॥ स प्रदुःखः क्षिप्रविधो व्यादितारः नरासकः । तीक्ष्णपारिपुद्गलः मितनाराचर्दहवान् ।
 शंभ्रामर्षगाधोऽसौ मधोराज इव शपन् । मन्वीरः प्रमुदिनः शौचेरथैर्महाजने ।
 तस्य तद्भिन्नाकारं ब्रह्मद्विरिव पर्वतं । इत्ययुक्तान् शरान्मन्वन्तु युयुधानमुपद्रवन् ।
 इतरातमारादर्थं यत्प्रयोः सवन्तारके । वासुदेवार्थं विचैरं नाराचसद्विद्युर्न ।

शक्रिखड्गाग्निधरं क्रोधविगसमुत्थितं । द्रोणमेघमनावाय्यं हयमाहतचोदितं ।
दृष्ट्वाभिपतन्तं तं शूरः परपुरञ्जयः । उवाच सतं शैनेयः प्रहसन् युद्धदुर्मदः ।
एनं वै ब्राह्मणं शूरं स्वकर्म्मण्यनवस्थितं । आश्रयं धार्तराष्ट्रस्य राशो दुःखभयापहं ।
शोधं प्रजवितैरथैः प्रत्युद्याहि प्रहृष्टवत् । आचार्य्यं राजपुत्राणां सततं शूरमानिनं ।
ततो रजतसङ्काशा माधवस्य ह्ययोजनमाः । द्रोणस्याभिमुखाः शीघ्रमगच्छन्वातरंहवः ।
ततस्तौ द्रोणशैनेयौ ध्रुवधाते परन्तपौ । शरैरेकपाहसैस्त्राडयन्तौ परस्परं ।
दधुजालाहतं व्योम चक्रतुः पुरुषर्षभौ । पूरयामाभतुर्वीरावुभौ दग्दिमः शरैः ।
मेघविवातपापाये धाराभिरितरतरं । न स्य सूर्यस्तदा भाति न ववौ च समीरणः ।
दधुतालाहतं घोरमन्वकारमनन्तरं । अनाद्यथमिवात्येयां शूरारणामभवत्तदा ।
अन्धकारोऽरुणे लोके द्रोणशैनेययोः शरैः । तयोः शीघ्रास्तविदुषोर्द्रोणसाल्तयोस्तदा ।
नान्तरं शरदृष्टोनां दृष्ट्वा नरसिंहेयोः । दधुणां सन्निपातेन शब्दे धाराभिघातजः ।
शुश्रुवै शक्रमुक्तानामशनोनामिव स्वनः । नाराचैर्येपविद्धानां शूरारणां रूपमावभौ ।
आश्रीविषविददृष्टाणां सर्पाणामिव भारत । तयोर्ज्यातलनिर्घोषः शुश्रुवै युद्धशौण्डियोः ।
अजस्रं शैलशृङ्गाणां वज्रेणाह्वयतामिव । उभयोस्तौ रथौ राजन्ते चाश्लौा च शरथौ ।
कुक्कुपुङ्खैः शरैश्चञ्जा चित्ररूपा वभुस्तदा । निर्मलानामजिह्वानां नाराचानां विशाग्नते ।
निर्मुक्ताश्रीविघामानां सन्पातोऽभ्युत्सुदारुणः । उभयोः पतिते च्छ्वे तथैव पतितौ ध्वजौ ।
उभौ ह्यिरसिक्ताङ्गावुभौ च विजयैषिणौ । स्वर्द्धि, शोणितं गात्रे, प्रसुताविव वारणौ ।
अन्वोऽन्यमभ्यविध्येतां जीवितान्तकुरैः शरैः । गर्जितोत्क्रुष्टसन्नादाः शङ्खदुन्दुभिनिस्त्रनाः ।
उपारमन्महारज व्याजहार न कथन । तृष्णीक्षूतान्यनीकानि योर्धा युद्धादुपारमन् ।
ददर्शं दैर्यं ताभ्यां जातकौतूहलो जनः । रथिनो हस्तिपन्तारो ह्यारोहाः पदातिनः ।
श्वैश्चन्ताचलैर्नैवैः परिवार्य्यं नरर्षभौ । हस्त्यनीकान्यतन्वन्त तथाऽनोकानि वांजिनां ।
तथैव रथवाहिन्यः प्रतिव्यूह्य व्यवस्थिताः । मुक्ताविद्रुमचिचैश्च मणिकाम्बुजमधुपितैः ।
ध्वजैराभरणैश्चिवै, कवचैश्च हिरण्यैश्च । वैजयन्तोपताकाभिः परिक्षोमाङ्गकम्बुवै ।
विमलैर्निर्मितैः शल्लैर्दयानाञ्च प्रकीर्णकैः । जातरूपमयोमिश्र राजतोमिश्र मूर्द्धंभु ।
गजानां कुम्भमालाभिर्दन्नेषैश्च भारत । सबलाका, सख्योता शैरावतमतद्भद्राः ।
अद्भुशश्लोष्णपथैर्ये मेघालामिव वागुराः । अथश्वश्रद्धदीयाश्च ते च यौधिष्ठिरादयः ।
तद्युद्धं युयुधानस्य द्रोणस्य च महात्मनः । विमानायगता देवा ब्रह्मधोमपुरोगमा ।
विष्टचारुणशङ्खाश्च विद्याधरमहेश्वरगाः । गतप्रत्यागताचेपैश्चिवै, शत्रुविधातिभिः ।
विविधैर्विस्मयं जग्मुस्तयोः पुरुषसिंहेयोः । हस्तलाघवमस्त्रेषु दर्शयन्तौ महावली ।
अन्वोऽन्यप्रत्यविध्येतां शरैस्तौ द्रोणसाल्यको । ततो द्रोणस्य दाशाहः शरान्द्रिच्छेद संघुगे ।

पवित्रिः सुदृढैराशु धनुषैव महाद्युते । निमेषान्तरमात्रेण भारदाजोऽपरन्धुः । ११४
 सज्यं चकार तदपि चिच्छेदास्य स सात्यकिः । ततस्त्वरन् पुनर्द्रोणो धनुर्वह्नौ व्यतिष्ठतः ।
 सज्यं सज्यं धनुशाल चिच्छेद नव सप्त च । ततोऽस्य संयुगे द्रोणो दृष्ट्वा कर्मातिमानुष्यं ।
 युयुधानस्य राजेन्द्र मनसैतदचिन्तयत् । रतदस्त्रबलं रामे कार्त्तवीर्ये धनञ्जये ।।
 भीष्मं च पुरुषव्याघ्रे यदिदं सान्त्वतां वरे । तच्छास्य मनसा द्रोणः पूजयामास विक्रमं ।
 साधवं वासवस्यैव सम्प्रेक्ष्य द्विजसत्तमः । तुतोषास्त्रविदां श्रेष्ठसत्यां देवाः सवासवाः । ११५
 न तामालोकयामासुर्लघुतां शीघ्रचारिणः । देवाद्य युयुधानस्य गन्धर्वाद्य विशाम्पते ।
 भिद्भ्यश्चारणसहास्य विद्वद्द्रोणस्य कर्म तत् । ततोऽन्यद्भुरादाय द्रोणः चञ्चियमर्दनः ।
 अस्त्रैरस्त्रविदां श्रेष्ठो योजयामास भारत । तस्त्रास्त्रास्त्रमायाभिः प्रतिहत्य स सात्यकिः ।
 जघान निश्चितैर्बाणैस्सदह्नुतमिवाभवत् । तस्त्रातिमानुषं कर्म दृष्ट्वाऽन्यैरसमं रणे । ।
 युष्मं योगेन योगज्ञास्त्रावकाः समपूजयन् । यदस्त्रमस्यति द्रोणस्त्रदेवास्यति सात्यकिः । ११६
 तमाचार्योऽस्य सध्मानोऽधिधयच्छुतापनः । ततः क्रुद्धो महाराज धनुर्वेदस्य पारगः ।
 बधाय युयुधानस्य दिव्यमस्त्रमुदैरयत् । तदप्रियं महाधीरं रिपुघ्नमुपलब्ध सः ।
 दिव्यमस्त्रं महेष्वाधो वाहणे समुदैरयत् । हाहाकारो महामासोद्दृष्ट्वा दिव्यास्त्रधारिणौ ।
 न विचेहस्तदाक्रोभ भूतान्याकाशगान्धपि । अस्त्रे ते वाहृणाग्नेये ताम्भ्यं वाणसमाहिते ।
 तप्तावदभिमपेतां ध्यावत्संद्य भास्करः । ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनस्य पाण्डवः । ११७
 नकुलः सहदेवस्य पथैररुन्त सात्यकिं । घृष्टद्युधमुषे साह्रै विराटस्य शकैकवः ।
 मत्स्यां शान्तिवसेनाय द्रोणमाजगमुरञ्जया । दुःशासनै पुरस्त्रत्य राजपुत्राः सहस्रसः ।।
 द्रोणमभ्युपपद्यन्त सपञ्चैः परिवारितं । ततो युद्धमभ्यद्राजन् तेषां तव च धन्विनां ।
 रजसा सम्येते शोके भरजालसमाष्टते । सर्व्वा विग्रमभवन् प्राशापयत किञ्चन ।
 सैन्ये च रजसा ध्वस्तं निर्मय्यदमवर्त्तत । ११८
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणसात्यकियुद्धे ऽष्टमवतोऽध्यायः ॥ ६८ ॥
 ॥ सध्वय उवाच ॥ विवर्त्तमानो त्वादित्ये तमाश्रमिखरं प्रति । रजसा कीर्त्तमाणे च मन्दीभृते दिशाकरे ।
 निष्ठतां युधमानानां पुनरावर्त्ततामपि । भञ्जतां जयताश्चैव जगाम तदहः शनैः ।
 तदा तेऽपु विपन्नेषु भैर्येषु जयमद्विष्टु । अर्जुनो वासुदेवस्य संन्वयार्थेव जगत्तुः ।
 रथमार्गप्रमाण्णु कान्धेयो निश्चितैः शरैः । चकार तत्र पन्थानं धैर्येण येन जगार्हणः ।
 यत्र यत्र रथो द्यति पाण्डवस्य महात्मनः । तत्र तत्रैव दीर्येणैव सेनासुव विभ्राण्ते । ११९
 रथशिष्टान्नु दामार्थां दम्ययामास शीर्यशाम् । उत्तमाद्यममथ्यानि मण्डतानि विदम्ययत् ।
 ते तु नामाहिताः पीताः कालज्जलसयिभः । स्थापुनह्नाः सपर्व्वाणः इच्छशोदीर्घगामिनः ।
 शैलवादापवाद्योपा पचनो विविधानरोन् । बधिरं पतगैः साह्रै प्राणिनां पपुराचधे ।

रथस्त्रितोऽपतः क्रोमं दानस्यत्यञ्जुनः शरान् । रथे क्रोममतिक्रान्ति तस्य ते ह्रन्ति प्राशवान् ।
 तार्क्ष्यमादातरिभोभिर्जाजिभिर्धुरवाहिभिः । तदपगच्छद्दुधीक्रिमः कृत्स्नं विकापयन् जगत् ।
 न तथा गच्छति रथस्यपनस्य विद्यामते । नेत्रस्य च न हृदस्य नापि वैश्वानरस्य च ।
 नान्यस्य समरे राजन् गतपूर्वस्यथा रथः । यथा यथावञ्जुनस्य मनोऽभिप्रायमोषणः ।
 प्रविश्य तु रथे राजन् क्रोमः परशोरहा । सेनामध्ये ह्योत्सूर्षं चोदयामास भारत ।
 ततस्तस्य रथोद्यस्य मध्ये प्राप्य ह्योत्तमाः । कृच्छ्रेण रथमूकलं क्षुत्पिपासासमचिताः ।
 चतासु बज्रभिः शस्त्रैर्युद्धमौष्टैरेनेकमः । मण्डलानि विषिवापि विषेहस्ते मज्जमुंडः ।
 हतानां वाजिनागानां रथानाञ्च नरैः सह । उपरिहादतिक्रान्ताः श्वभानां सहस्रमः ।
 स्तम्भिनन्तरं वीरावावन्यौ भ्रातरौ नृप । सहसेनौ समर्ध्वेतां पाण्डवं क्षान्कवाहनं ।
 तावञ्जुनं चतुःपथ्याः सतत्या च जनार्दनं । शरालाञ्च शैरस्त्रानविश्वेनां मुदाचिता ।
 तावञ्जुनो महाराज नवभिर्नतपर्वभिः । आश्रयान् रथे कुट्टो मर्षयो मर्षभेदिभिः ।
 ततस्तौ तु शरौघेण वीमलुं सहस्रेभ्यः । आच्छादयेतां संरथ्यौ सिंहादश्च चक्रुः ।
 तयोस्तु धनुषो विषे भस्माभ्यां श्वेताहनः । चिच्छेद समरे ठण्डं ध्रुवौ च कनकोच्चरो ।
 अघान्यद्दनुषो राजन् प्रम्यञ्च समरे तदा । पाण्डवं श्वश्रमं कुट्टावर्दयामासतुः शरैः ।
 तयोस्तु श्वश्रमं कुट्टः शरार्थां पाण्डुनन्दनः । धनुषो चिच्छिदे ठण्डं भृश एव धनञ्जयः ।
 तयान्यैर्बन्धिषे लूणं हक्यपुष्टैः शिवाग्निः । अघानाशं स्याद्य सौता पाष्पी च सपदानुगैः ।
 ष्ठेष्टस्य च शिरः कायात् क्षुरमेण न्दहन्तत । स पपात हतः पृथ्व्यां वातमुग्र इव क्रुम ।
 विन्दन्तु निहतं इष्ट्यां क्षान्तुविन्दः प्रतापवान् । हतार्थं रथमुकृञ्च गदां यदस्य महाबलः ।
 अभ्यवर्तत सङ्ग्रामे स्थातुं धमनुकरम् । गदया रथिनां श्रेष्ठो नृत्यन्निव महारथः ।
 अनुविन्दस्य गदया ललाटे मधुसूदनं । स्पृष्ट्वा नाकस्यत् क्रुद्धो मैताकमिव पर्वतं ।
 तस्याञ्जुनः शरैः पङ्क्तिर्षिवां पादौ भुजौ शिरः । विषकृत्तं स संक्षिञ्चः पपाताद्रिच्यो यथा ।
 ततस्तौ निहतौ इष्ट्यां तयोराज्यदानुगाः । अभ्यद्वन्त संकुट्टाः किरन्तः प्रतप्तः शरान् ।
 तानञ्जुनः शरैस्तूर्णं निहत्य भरतर्षभ । शरौचन यथा वक्रिर्होवन्दग्न्वा हिमालये ।
 तयोः सेनामतिक्रम्य कृच्छ्रादिव धनञ्जयः । विषमौ जसदं हिला दिवाकर इवोदितः ।
 तं इष्ट्यां कुरवस्वस्ताः प्रच्छाद्यामवग्युनः । अभ्यवर्तन्त पाण्डव समन्ताद्भरतर्षभ ।
 आन्तसेनं समालस्य शाला दूरे च शैश्वरं । सिंहादेन महता संभेतः पर्येकारयन् ।
 तांस्तुं इष्ट्यां सुभंरञ्जानुत् क्षयन्पुत्रवर्षभ । शनकैरिव शार्ङ्गमञ्जुनां वाक्यममवीत् ।
 शरार्थिताय स्वाभास्य हथा दूरे च शैश्वरः । किमिहानन्तरं काव्यं व्यापिष्ठं तव रोचते ।
 भूषि कृष्ण यथा तत्रं तं हि प्राश्रयतमः सदा । भवजेवा रणे शशून् विभेथन्तो ह पाण्डवाः ।
 मम मनन्तरं ह्येत्यं यदेतत्तं नियोध मे । हयान् विमुच्य हि सुखं विप्रञ्जान् कुह माधव ।

१११

११२

११३

११४

११५

११६

श्वमुक्तस्तु पार्थैर्न केशव, प्रत्युवाच नं । समाप्येत्तन्मते पार्थ यदिदं ते प्रभाषितं ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ अहमावारयिष्यामि सर्वधैर्यानि केशव । त्वमप्यत्र यथाव्यायं कुरु कार्यं मंनन्तरं । १००

॥ सञ्जय उवाच ॥ भोऽवतीर्थ्य रथोपस्थादसम्भ्रान्तो धनञ्जयः । गाण्डीवं धनुःरादद्य तस्यै गिरिरिवाचलः ।
तमभ्यधावन् क्रोशन्तः सन्निपाजयकाङ्क्षिणः । इदं ह्यिद्रमिति ज्ञात्वा धरणीशं धनञ्जयं ।

तमेकं रथवर्गेन मरुता पर्यवारयन् । विकर्षन्तश्च चापानि विसृजन्तश्च सायकान् ।

शलाणि च विचित्राणि कुट्टास्ताव व्यदर्शयन् । द्वादशयन्तः शरैः पार्थं मेधा इव दिवाकरं ।

अभ्यद्रवन्त वेगेन सन्निपाः सन्निपथंभे । नरसिंहं रथोदारारः सिंहं मत्ता इव द्विपाः । १०१

तत्र पार्थस्य भुजयोर्महद्दलमद्भुशतम् । यः क्रुद्धो बज्रलाः शेनाः सर्वैश्च समवारयत् ।

अश्वैरस्त्राणि संवार्य दिशतां सर्वैतो विभुः । द्रुपुभिर्ध्वङ्गमिच्छत् सर्वानेव समावृणोत् ।

तचान्तरिक्षे वापानां प्रगाढानां विशास्यते । सङ्घर्षेण महाधिष्णान् पावकः समजायत ।

तत्र तत्र महेश्वासे, श्वसङ्गः शोणितोचितैः । हृद्यैर्नागैश्च सभित्तैर्नदङ्गिधारिकशैवैः ।

संरम्भैश्चारिभिर्धरैः प्रार्थयन्निर्ध्वंयं मृधे । एकस्यैर्ध्वङ्गभिः क्रुद्धैरुभेव समजायत । १०२

शरोभिर्ध्वं ध्वजावचैर्नागनक्तं दुरत्ययं । पदानिमत्स्यकलिलं शङ्खदुम्भुभिर्निस्त्रयं ।

अश्लेयमपारश्च रथोर्भ्रिणमतोव च । उष्णीषकमठे च्छ्वपताकाफेनमालिनं ।

रथपागमरमचोर्भ्यं मातङ्गाङ्गाश्लान्तिं । वेलाभूतस्तदा पार्थः पत्रिमिः समवारयत् ।

ततो जनाईमः सङ्घो प्रियं पुहषमुत्तमं । असम्भ्रान्तो महाबाहु उर्जुनं वाक्त्रयमब्रवीत् ।

उदपातमिहाशानां नात्तमस्ति रणेऽर्जुन । परीप्तने अलं चेमे पयं नववगाहनं । १०३

इदमस्तोत्यसम्भ्रान्तो ब्रुवत्यस्त्रेण मेदिनी । अभिहत्यार्जुनस्यके वाजिपानसः शूभं ।

संसकारण्डनापीशं सकवाकोपयोभिनं । सुविस्तीर्णं प्रसञ्जाम्भ, प्रफुल्लशरपङ्कजं ।

कुर्ममस्यगणाकोर्णं मगाधमृषिषेवितं । आगच्छ वारदमुनिर्द्वैर्धनायै कृतं चणोत् ।

शरवंशं शरस्युणं शराश्चादनमहुतं । शरवेष्णाकरोत्पायैस्त्वहेवाहुतकर्षकृतम् ।

तत, प्रदश गोविन्दः साधुसाध्विति चाभवेत् । शरवेष्मनि पार्थेन कृते तस्मिन् महात्मना । १०४

इति श्रीमद्भागवते द्वापरपर्वणि अथश्लेषधर्षणि अर्जुनशरोवरनिर्भाषे एकोनश्लोकाध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ सन्निधे जनिने तस्मिन् कौन्तेयेन महात्मना । निशरिते दिपक्षेभ्ये कृते च शरवेष्मनि ।

वासुदेवैरयात्पुत्रैर्मवतीर्थ्य महाघृतिः । सोषयामास तुरगान् विनुध्वान्कङ्कपत्रिमिभिः ।

अद्भुतपुष्पैर्मं दृष्ट्वा साधुवादो महानभूत् । विद्वत्सारणसङ्घानां सैनिकानाञ्च सर्वशः ।

पदानांस्तं तु फौल्लेयं पुच्छमानं महारथाः । माशक्रुवन् वारयितुं तदहुतनिवाभवत् ।

आपतन्तु रथोषेपु प्रभृतगप्रवाजिषु । नमसःमन्तदा पार्थस्तदस्य पुहवापति । १०५

स्युजन्त शरोर्घास्ते पाण्डवं प्रति पार्थिवाः । न शाययत् धर्मात्मा वाक्वैः परशोरहा ।

इतानि शरजास्त्रानि मदाः प्रार्थाद्य धीर्यवान् । आगतानद्यसत् पार्थः सरितः सागरो यथा ।

अस्त्रवेगेन सहता पाथो वाऽदलेन च । सर्वेषां पाथिवेन्द्राणामपसत्ताऽऽरौत्तमान् ।
 स पाथः पाथिवान् सर्वान् भूमिष्ठोऽपि रथस्त्रिणान् । एको निवारयामास सोमः सर्वगुणानिव ।
 तत्र पाथस्य विकान्तं वासुदेवस्य चोभयोः । अपूमयन्महाराज कौरवा महदहन् ।
 किमद्भुततमं लोकै भविताऽप्यथवा ह्यभूत् । यदश्वं न्यार्थगोविन्दो मोक्षशामासहरणे ।
 भयं विपुलमस्त्रासु तावधत्तां नरोत्तमौ । तेजो विदधतुस्यैर्ष विश्वस्यै रणमूर्द्धनि ।
 अथ स्त्रयन् हृषीकेशः स्त्रीमथ इव भारत । अर्जुनेन हते स ह्ये प्ररगर्मस्येह तदा ।
 उपवात्तयद्व्यधक्षानश्वान् पुष्करेशः । निपतां सर्वसैन्यानां त्वदीयानां विश्राम्यते ।
 तेषां श्रमश्च न्वानिच्च वेपथुश्च प्रयुज्जनात् । सर्वं व्यपानुदत् कृष्णः कुग्रतो ह्यथकर्षणि ।
 शब्दानुद्भूत्य पाणिभ्यां परिभृज्य च तान् हयान् । उपावर्त्य यथान्यायं पाथयामास वारि सः ।
 स ताह्वोदकान् खातान् जग्धाश्वान् विगतकृमान् । योजयामास संहृष्टः पुनरेव रथोत्तमे ।
 स ते रथवरं शौरिः सर्वशस्त्रहताम्बरः । समास्त्राय महातेजाः शार्ङ्गनः प्रथमो द्रुतं ।
 रथं रथवरस्याजौ युक्तं लब्धोदकैर्हयैः । दृष्ट्वा कुरुवलश्रेष्ठाः पुनर्विनमसोऽभवन् ।
 विनिश्चयन्तस्ते राजन् भद्रदंष्ट्रा ह्येवोरागाः । धिगर्हो धिग्गतः पाथः कृष्णश्वेत्युभूत्रन् प्रथक् ।
 सर्वचक्षस्य मिषतो रथेनेकेन दंशितो । वालक्रीडनकेनेव कर्दर्योऽह्य नो बलं ।
 क्रोशतां यतमानानामसंस्रौ परन्तपौ । दर्शयित्वात्मनो वीर्यं प्रयातो सर्वराजसु ।
 तौ प्रयातौ पुनर्दृष्ट्वा तदाऽन्ये सैनिकान्नुवन् । त्वरध्वं कुरुव' सर्वे सधे कृष्णकिरीटिनोः ।
 रथं युक्त्वा हि दाशार्हो निपतां सर्वान्विनां । गयद्रथे प्रयात्येष कर्दर्योऽह्य नो रणे ।
 तत्र केचिन्मियो राजन् समभाषन् भूमिपाः । अद्रुष्टपूर्वं सङ्ग्रामे तद्दृष्ट्वा महदहन्तं ।
 सर्वसैन्यानि राजा च धृतराष्ट्रोऽत्ययं गतः । दुर्योधनापराधेन सत्तं हतत्ता च मेदिनी ।
 विलयं समनुप्राप्ता तत्र राजा न युध्यते । इत्येवं चक्षिषास्तत्र मुन्यन्ये च भारत ।
 मिन्धुराजस्य यत् हृत्यं गतस्य यमघादनं । तत् करोतु वृथादृष्टिर्धोर्नराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
 ततः शोषतर्प प्रायात् पाण्डव सैन्यं प्रति । विवर्त्तमाने निगमांशो चष्टे पीतोदकैर्हयैः ।
 तं प्रायन्त महाबाहो सर्वशस्त्रहताम्बरं । नाशकुत्रन् वारयितुं योधाः कुह्मनिवातकं ।
 विद्राथस्तु ततः सैन्यं पाण्डवः प्रभुतापनः । यथा मृगगणान् विहः सैन्यवार्ये व्यलोडयत् ।
 गाहमानल्लनीकानि हृष्यमश्वानचोदयत् । बटाकाभन्तु दाशार्हं पाशजन्त्यं चपादयत् ।
 कौन्तेयेनापतः शृष्टा न्यपतन् प्रहतः शराः । कृष्णान्तरं ह्यश्वे प्रावदन्नातरं हस ।
 ततो नृपतयः क्रुद्धाः परिवर्द्धनश्रयं । चक्षिष्या सहस्रान्ये जयद्रथवधैरिषं ।
 सैन्येषु विप्रयातेषु धिष्ठितं पुष्टवर्षमं । दुर्योधनोऽन्यथात् पाथं त्वरमाणो महाहवे ।
 वातोद्भूतपताकान्तं रथं जटदमिस्त्रं । धारं कपिध्वजं दृष्ट्वा विपन्ना सहस्रोऽभवन् ।

दिवाकरेऽय रजसा सम्यक्तं संहृते भ्रमं । शरात्तांशु रणे योधाः श्रेकुः कृष्णो न वीक्षितं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सैन्यविस्मयेऽध्यायः ॥ १०० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ शंसन् इव राजानस्तावकानां भयान्नुप । तौ द्रुपुः समतिक्रान्तौ वासुदेवधमञ्जयौ ।

सर्वे तु प्रतिशंरन्त्या शोमन्तः सन्धोदिताः । स्थिरोभूता महात्मानः प्रत्यगच्छन्धनञ्जयं ।

ये गताः पाण्डवं युद्धे रोषामर्षसमन्विताः । तेऽद्यापि न निवर्त्तन्ते सिन्धवः सागरादिव ।

असन्तस्तु न्यवर्त्तन्ते वेदेभ्य इव नास्तिकाः । नरकं भजमानास्तौ प्रत्यपचन्त किल्बिषं ।

तावतीत्य रघानीकं विमुक्तौ पुत्रपर्यभेः । दृष्ट्वाते यया राघोरस्याम्भुक्तौ प्रभाकरौ ।

मत्स्याविव महाजालं विदार्य विगतक्लमौ । तथा कृष्णावदृश्येतां सेनाजालं विदार्य तत् ।

विमुक्तौ श्लक्ष्मणाधाट्ट्रेणानोकात् सुदुर्मिदान् । अदृश्येतां महात्मानौ कालक्षय्यविवोदितौ ।

अक्षध्माधनिष्कौ विमुक्तौ श्लक्ष्मण्टात् । अदृश्येतां महात्मानौ श्लक्ष्मणाधकरिणौ ।

विमुक्तौ ज्वरमस्योत्सकरास्याज्जयाविव । व्यसोभयेतां सेनां तौ समुद्रं मकराविव ।

तावकास्तत्र पुत्राय द्रोणानीकस्तयोस्तयोः । सैतौ तरिष्यते द्रोणमिति षकुस्तदा मतिं ।

तौ तु द्रुपुः ध्यतिक्रान्तौ द्रोणानोकं महायुतौ । नाशयंसुर्महाराज सिन्धुराजस्य जीवितं ।

आशा बलवती राशन्सिन्धुराजस्य जीविते । द्रोणहार्दिष्ठयोः कृष्णो न मोह्येते इति प्रभो ।

तामार्शं विक्रजीकृत्य सन्तोषीं तौ परन्तपौ । द्रोणानीकं महाराज भोजानीकस्य दुस्तरं ।

अथ द्रुपुः व्यतिशान्तौ ज्वलिताविव पावकौ । निराशाः सिन्धुराजस्य जीवितं नाशयन्किरे ।

मिथय समभवेतामभौतौ भयवह्नौ । जयद्रथवधे वाचलास्ताः कृष्णधनञ्जयौ ।

बाहुभ्यामिव संतीर्णौ सिन्धुषट्ठाः समुद्रगाः । तपान्ते सरितः पूर्वा महासाहसमाकुलाः ।

१०२०

इति कृष्णो महेस्वाभौ पशुषा लोकविभ्रुतौ । सर्वभृतान्यमन्यन्त द्रोणास्त्रबलविष्णवात् ।

जयद्रथं समोपस्थामवेचनौ जिघांसया । रथं निपानेत्सिन्धुनौ व्याघ्रवत्तावतिष्ठताम् ।

यथाहि मुखवर्णोऽयममघोरिति मेनिरे । तव घोधा महाराज हतमेव जयद्रथं ।

लोहितार्थो महाबाहू संयुक्तौ कृष्णपाण्डवौ । सिन्धुराजमभिप्रेक्ष्य हृष्टौ ह्यनदतां मुहुः ।

शैरिरेभोपुहस्तस्य पार्थस्य च धनुमतः । तयोरारोहभा राजन् सूर्यपावकयोस्त्रिव ।

१०२१

रथं एव तयोः आरोहोद्द्रोणाणो कप्रमुक्तयोः । समोपे सैन्धवं दृष्ट्वा श्येनयोरामियं यथा ।

तौ तु सैन्धवमालोक्य वत्तमानमिवान्तिके । सहसा पेततुः क्रुद्धौ चिन्तं श्येनाविक्रमिषं ।

तौ तु दृष्ट्वा व्यतिक्रान्तौ हृषीकेशधनञ्जयौ । सिन्धुराजस्य रघार्थं पराक्रान्तः सुतस्तव ।

द्रोणेनोपबद्धकवचो राजा दुर्व्योधनस्तदा । यथावेकरयेनाजौ हयसंस्कारविप्रभो ।

कृष्णपार्थौ महेस्वाभौ व्यतिक्रम्याथ ते सुतः । श्रयतः पुण्डरीकाक्षं प्रतीयाय नराधिपः ।

१०२२

ततः सर्वेषु सैन्येषु वादिवाणि प्रहृष्टवत् । प्रावाद्यन्त व्यतिक्रान्तौ तव पुत्रे धनञ्जये ।

सिंहनादरवाद्याधनुं शृङ्गान्द्विविमिश्रिताः । दृष्ट्वा दुर्व्योधनं तव कृष्णयोः प्रमुखे स्थितं ।

ये च ते सिन्धुराजस्य गोप्तारः पावकोपमाः । तेष्यह्यन्त समरे दृष्ट्वा पुत्रं तव प्रभो ।

दृष्ट्वा दुर्व्योधनं कृष्णो व्यतिक्रान्तं सहानुगं । अत्रोदूर्जनं राजन् प्राप्रकालमिदं वक् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्व्योधनगमने एकाधिकश्लोकाऽध्याय ॥ १०१ ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ सुयोधनमतिक्रान्तमेतं पश्य धनञ्जय । अत्यन्तमिमं मन्ये नास्वस्य सङ्करो रथः ।

१०२३

दूरपाती महेस्वास, क्नाप्तो युद्धदुर्मदः । दृढास्त्रयिवयोधो च धार्तराष्ट्रो महानवः ।

अत्यन्तसुखसंभृष्टो मानितश्च महारथैः । कृती च सततं पार्थ नित्यं देहि च पाण्डवान् ।

तेन युद्धमिमं मन्ये प्राप्रकालं तवानघ । अत्र वा द्युतमायन्तं विजयायेतरथस्य च ।

अत्र क्रोधादिषु पार्थ विमुञ्च चिरसम्भृतं । रथ मूवमनर्थानां पाण्डवानां महारथः ।

शोऽयं प्राप्रस्तवाक्षेपे पश्य साकल्यमात्मनः । कथं हि राजा राज्याधी तया गच्छेत संयुगं ।

१०२४

दिश्या विदरानां संप्राप्त रथं ते वाङ्मोक्षं । यथाऽयं जीवितं जघ्नात्तया क्रुद्ध धनञ्जय ।

ऐश्वर्यमदर्शं मूढो नैव दुःखमुपैयिवान् । न च ते संयुगे वीर्यं जानाति पुत्रवर्षम ।

त्वां हि लोकास्त्रयः पार्थ ससुरासुरमानुषा । नोऽस्वन्ने रणे जेतुं किमुनैकः सुयोधनः ।

य दिश्या समनुप्राप्तस्तव पार्थ रथान्तिकं । अस्त्रमं त्वं महाबाहो यथा हृत्वं पुरन्दरः ।

रथ ह्यनर्थे सततं पराक्रान्तस्तवानघ । निष्ठत्या धर्मराजश्च द्यूने वसितवानयं ।

१०२५

बहूनि सुमन्त्रानि कृतान्यनेन मानद । युष्मासु पापमतिना ह्यपापेष्वेव नित्यदा ।

तमनार्थं सदा क्रुद्धे पश्यं कानरूपिणं । आर्थां युद्धे मर्तिं कृत्वा बहि पार्थांश्चिचारयन् ।

निष्ठत्या रात्र्यहरणं वनवासश्च पाण्डव । परिक्रमेच्च कृष्णाया इदि कृत्वा पराक्रम ।

दिक्ष्यैव तव वाणानां गोचरे परिवर्जन्ते । प्रतिघाताय कार्य्येण दिक्ष्याव यतनेऽयम् ॥
 दिक्ष्या जानाति सङ्ग्रामे चोद्धत्यं हि तया सह । दिक्ष्या च सफलः पार्थ सर्वे कामा ह्यकामिता । १०२
 तस्माच्चिह्नं रणे पार्थ धार्तराष्ट्रं कुन्ताधमं । ययेऽङ्ग्रेण हतः पूर्वं जगो देवासुरे मृष्टे ।
 अस्मिन् हते तया सैन्यमनाथं भिद्यतामिदं । वैरखास्यास्त्ववधयो मूलं च्छिन्धि दुरात्मनां ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तं तथेत्यत्रवीत्यार्थं हृत्यरूपमिदं मनः । सर्वमन्यदनादृत्य गच्छ यत्र सुयोधनः ।
 येनैतदीर्घकालं नो भुङ्क्तं राज्यमकच्छक्तं । अथय युधि विक्रम्य च्छिन्त्यां मूर्च्छानमाश्वे ।
 अपि तस्याञ्जनहायाः परिक्लेशस्तथाधव । ह्यपायाः शक्रुयां गन्तुं पदं केऽग्रमधर्षणे । १०३
 इत्येवं वादिनां ह्येषां षडष्टौ येतान् ह्येतान्मान् । प्रिययामासतु सङ्घे प्रेक्षन्तां तं नराधिपं ।
 तयोः समीपं सम्प्राप्य पुत्रलो भरतर्षभ । न चकार भयं प्राप्तं भये महति मारिय ।
 तदस्य चत्त्रियास्तस्य सर्वं एवाभ्यपूजयन् । यदञ्जुं न ह्यपीकेषौ प्रत्युद्यतो न्यवारयत् ।
 ततः सर्वस्य सैन्यस्य तावकस्य विमान्यते । महानादो ह्यभ्युत्तव दृष्ट्वा राजानमाहवे ।
 तस्मिन् जनसमुद्य्मादे प्रवृत्ते भैरवे सति । कदर्यैरुत्थिते पुत्रः प्रतिभियमवारयत् । १०४
 आवारितस्तु कौन्तेयस्तव पुत्रेण धन्विना । धंरक्षमगमद्भूय, स च तस्मिन्परन्तप ।
 तौ दृष्ट्वा प्रतिघंरन्भौ दुर्व्योधनधनञ्जयौ । अभ्यवेचन्त राजानो भीमरूपाः समन्ततः ।
 दृष्ट्वा तु पार्थं संरब्धं वासुदेवञ्च मारिय । प्रहसन्नेव पुत्रलो योद्धुकाम, समाह्वयत् ।
 ततः प्रवृष्टौ दामार्हः पाण्डवश्च धनञ्जयः । व्यकीर्णतां महानादं दधत्तुस्त्वाम्भोजान्तमौ ।
 तौ षट्कृपौ धर्मस्य कौरवेयान् सर्वशः । निराश्राः समपद्यन्त पुत्रस्य तव ओविते । १०५
 शोकमापु, परे चैव कुरव सर्वे एव ते । अमन्यन्त च पुत्रन्ते वैश्वानरमुखे ङ्गतं ।
 तयातु दृष्ट्वा योधासो प्रवृष्टौ ह्यष्टपाण्डवौ । हतो राजा हतो राजयूचिरे च भयार्दितः ।
 जनस्य सन्निदादन्तु शुभा दुर्व्योधनोऽप्रवीत् । श्वेत बो भोरसे ह्येषा प्रेययिथामि मृत्स्ये ।
 इत्युक्त्वा सैनिकान् सर्वान् जयापेक्षी मराधिपः । पार्थमाभास्य संरम्भादिदं वचनमब्रवीत् ।
 पार्थ धत्तुर्भित्तं तेऽङ्गं दिक्ष्यं पार्थिवमेव च । तद्दृश्यं मयि चिप्रं यदि जानोऽसि पाण्डुजा । १०६
 यदन्तं तव शीर्षं केऽवस्य तथैव च । तत्कुहस्य मयि चिप्रं पश्चामस्तव पौरुषं ।
 अघ्नत्परेषु कर्षाणि कृतानि प्रवदन्ति ते । स्वात्मिभक्तारपुत्रानि यानि तानोद्दश्यं ।
 इति श्रीमद्भागवते द्रोणपर्वणि जयद्रथपथपर्वणि दुर्व्योधनदशवक्र्ये श्लोकप्रतिपाद्याः ॥ १०२ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वाञ्जुं राजा विभिमंमंतिमे शरैः । अभविथ्यश्रावणैश्चतर्भित्तरो जयान् ।
 वासुदेवश्च दग्धः प्रत्यविथ्यत्तनाम्नरे । प्रतोदं चास्य भन्नेन च्छिन्त्वा भृशमापातयत् ।
 तद्यत्तर्भित्तः पार्थयिचपुष्टैः प्रिदासिते । अविथ्यसूक्ष्ममयपक्षे चाभ्यग्न्यन्त वर्षाणि । १०७
 तेषां श्रेयश्चमालोत्पन्नं नैव च पद्य च । प्राक्षिण्यिषिप्रितान्पापान्मते चाभ्यग्न्यन्त वर्षाणः ।
 अष्टादिदञ्चु तापान्पापान्प्राप्तुर्विभेत्स निष्यजान् । अत्रोत्पन्नवीर्यः ह्येषोऽञ्जुमिदं वचः ।

दृष्टुपूर्वं परशामि शिलानामिव सर्पणं । तया सम्पेरिताः पार्थ गार्ध कुर्वन्ति पविणः ।
कश्चिद्गाण्डीवतः प्राणकथैव भरतप्रेम । मुष्टिश्च ते यथा पूर्व्वं भुजयोश्च वतं तव ।

नवा कश्चिदयं कालः प्राप्तः स्यादद्य पश्चिमः । तव चैवास्त्र भवेद्य तन्ममाचक्षुः पृच्छतः ।
विष्णयो मे महान्यार्थं तव द्रुष्टुः शरानिमान् । अर्थान् निपतितान् द्रुष्टुः दुर्व्योधनरथं प्रति ।

वञ्चामन्समा धाराः परकायावमेदिनः । शराः कुर्वन्ति ते मर्धं पार्थ काऽद्य विडम्बना ।
॥ अर्जुन उवाच ॥ द्रोणेनेपा मनिः कृष्ण धार्तराष्ट्रे निवेष्टिता । अमेधा हि ममास्त्राणामेवा कवचधारणा ।

अस्मिन्नकर्षितं कृष्ण चैलोक्यमपि कर्षणि । एको द्रोणो हि वेदैतदहं तस्माच्च सत्तमान् ।
न शक्यमेतत् कवचं वापैर्भक्तुं कथञ्चन । अपि वञ्चेण गोविन्द स्वयं सध्वता युधि ।

जानंस्त्वमपि वै कृष्ण मां विमोहयसे कथं । यदृत्तं त्रिषु लोकेषु यश्च केचन वर्तते ।
तथा भविष्यद्यत्रैव तत् सर्वं विदितं तव । नत्विदं वेद वै कश्चित् यथा त्वं मधुसूदन ।

स्य दुर्व्योधनः कृष्ण द्रोणेन विहिनामिमां । तिष्ठत्यभीतवत्सङ्घो विधत् कवचधारणो ।
यत्नव विहितं कायै नैव तदेति माधव । ज्ञोवदेव विभक्त्यैतां युक्ता कवचधारणां ।

पश्य वाङ्मेध मे वीर्यं धनुयश्च जेनादंन । पराजयिष्ये कैरव्यं कवचेनापि रचितं ।
इदमङ्गिरसे प्रादाद्देवो वर्षां भास्वरं । तस्मिन् दृष्टव्यतिः प्राप ततः प्राप पुरन्दरः ।

मुनदेदोऽरुपतिर्महान् वर्षां सुसंयुधं । देव सद्यश्च वर्षेत्तद्गङ्गाया वा स्वयं हतं ।
नेनं गोप्यति दुर्वृद्धिमय वाणहते मया ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वास्वुनो वाणानभिमथ्य व्यकथयत् । विहृद्यमाणसैरेव धनुर्मथ्यताञ्ज्वरान् ।
तान्काक्षेण चिच्छेद द्रौणिः सर्वोस्त्रघातिना । तास्त्रिक्रान्निघ्नून् द्रुष्ट्वा दूरतो ब्रह्मवादिना ।

न्यवेदयत् केशवः पविशितः श्वेतवाहनः । नैतदहं मया शक्यं दिः प्रयोक्तुं जेनादंन ।
अस्त्रं मामेव हन्याद्वि हन्याचापि सर्वं मम । ततो दुर्व्योधनः कृष्णो नवमिर्नवभिः शरैः ।

अविश्वत रणे राजञ्ज्वरैराग्नीविषोपमैः । श्रुय एवाभ्यवर्षेण समरे कृष्णापह्नवौ ।
शरवर्षेण महता ततोऽहयन्त तावका । अकुर्वीद्विनदान् सिंहनादरवांशुषा ।

ततः क्रुद्धो रणे पार्थः सङ्कथी परिसंहिहन् । मापश्यत् ततोऽद्याङ्गं वक्त्रं स्यादहं गणिनं ।
ततोऽस्य निमिर्नगणेः सुमकैरन्तकोपमैः । हर्षायकार निर्दहानुमैः च मां शरधारणो ।

धनुस्त्वास्त्रिन्मनूषं हस्तावापश्च वीर्यवान् । रथश्च शक्रजोक्त्वं वज्रवाही शक्यमे ।
दुर्व्योधमश्च वाणाभ्यां तीक्ष्णाभ्यां विरधीकृतं । अविश्वदृष्टकन्वैरश्चैरजुनसदा ।

तं कृष्णामापदं प्राप्तं द्रुष्ट्वा परमपत्नियं । समापित्तं यगीह्योऽन्वज्वरकारिणं ।
तं रथेभ्यः प्रमाह ह्येः कश्चित्तैः कृष्णैरर्षभैः । पराश्रयेषु तं शक्यं परित्यज्येन स्वयं ।

अथ वाञ्छन्तगोविन्दो न रथा वा यदुभयतः । अस्त्रैश्चैव जगत् कनोविश्यापि संहृष्टौ ।
ततोऽर्जुनोऽप्यभीर्येण निजप्रे तो वरुदिनी । त्वं कृष्टोऽहं वतुः शतेमाऽद्य रदन्ति

ते हता हन्यमानाश्च न्यग्रहस्त रथोत्तमं । च रथसन्निगतस्यैव क्रोशमानेषु समन्तान् ।
 ततोऽञ्जुन दृष्टिबोरस्वरितो धाक्यमत्रवोत् । धनुर्विस्फारयात्पर्यमर्षं भ्राश्यामि चामुभ्रं ।
 ततो विस्फार्य मवलतु गाण्डीव जग्निवान् रिरपून । महता शरवर्षेण तद्यमन्देन चामुभ्रं । १०००
 पाञ्चजन्यश्च बलवान्दध्मा तारेण केधव । रजमा ध्वस्तपश्मान्त प्रस्त्रिभ्रवदभो म्भ ।
 तस्य शङ्खन्य नादेन धनुषो निखनेन च । नि सत्त्वाय सवत्साय चितो पेतुस्तदा जना ।
 तैर्विभुक्तो रथो रेजे बाव्योरित इवामुद् । जयद्रथस्य गोप्तारस्ते वै क्रुद्धा महाभुगा ।
 ते हृष्टा महसा पार्थ गोप्तार सैन्धवस्य तु । चक्रुर्नादान् महदेव्यासा कल्पयन्तो वसुध्वरां ।
 वाणमन्दरवायोपानविमिश्राञ्जङ्गानिखने । प्रादुस्यक्रुषं हात्मान विहनादरवानपि । १००१
 तं श्रुत्वा निनन्दं घोर तावकाना समुत्थितं । प्रदधतु शङ्खवरी वसुदेवधनञ्जयो ।
 तेन मन्देन महता पूरितेषु वसुध्वरा । समौला शार्णवद्वीपा सपाताला विश्रान्ते ।
 सशब्दी भरतश्रेष्ठ व्याप्य सर्वा दिशो दश । प्रतिषस्त्रान तत्रैव कुहपाण्डवयोर्बले ।
 तावका रथिनस्तत्र हृष्टा लुण्ठयधनञ्जयो । सम्भ्रमं परमं प्राप्तास्त्रमाणा महारथा ।
 अथ हृष्यो महाभागो तावका वीर्य्य र्दशितौ । अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धास्तदहृतमिवाभवत् । १००२
 इति श्रीमहाभारते द्रौणपर्वाणि जयद्रथवधपर्वाणि दुष्येधनपराजये व्यधिक्रमनोऽध्याय ॥ १०३ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तावका हि समी द्यैव दृष्टव्यन्वक्रुकुक्ष्तमो । प्रागतवरं जिघासन्तस्त्रयैव विजय परान् ।
 सुवर्षं चिद्वैर्ष्यात्रै स्त्रगवद्भिर्महारथै । दीपयन्तो दिश सर्वा ज्वलङ्गिरिव पावके ।
 इक्ष्वाण्डेय दुष्प्रैव काकुत्से प्रथिवीपते । कूजङ्गिरतुमान्नादान् कोपितैस्त्ररगैरिव ।
 भूरिश्रवा गन्धर्वा कर्षो हृषभेनो जयद्रथ । छपश्च मद्राजश्च द्रौणियश्च रथिनाम्बर । १००३
 ते पिबन्त इवाकाशमथैरष्टौ महारथा । चराजयम् दश दिशो वेपाघैर्हैमचक्रकै ।
 ते दक्षिता सुभरन्वा रथैर्मैघोधनिखनै । धमावृणन् दश दिश पार्थस्य निधिते शरै ।
 कुर्वीनाश्च हयाश्विना वहन्तस्तान् महारथान् । व्यभोभन्त तदा शीघ्रा दीपयन्तो दिशो दश ।
 आजानयेर्महावेगेर्नानादेशसमुत्थितै । पार्वतीधेर्नदीजैश्च सैन्धवैश्च हयोत्तमै ।
 कुहसोधरया राजसत्त पुत्र परीसत्र । धनञ्जयरथ शीघ्रं सर्वत समुपाद्रवन् ।
 ते प्रमत्त महाशङ्खान् दध्मु पुरुषवत्तमा । पूरयन्तो दिवं राजन् प्रथिवीश्च सघागरां । १००४
 तथैव दधतु शङ्खौ वासुदेवधनञ्जयो । प्रवरौ सर्वदेवाना सर्वशङ्खवरौ भुवि ।
 देवदत्तश्च कौन्तेय पाञ्चजन्यश्च केधव । शब्दस्तु देवदत्तस्य धनञ्जयसमीरित ।
 दृष्टिवोच्चान्तरौ च दिशश्चैव समावृणोत् । तथैव पाञ्चजन्योऽपि वासुदेवसमीरित ।
 सर्वशब्दान्तनिक्रम्य पूरयामाध रोदक्षौ । तस्मिन्नाथा वर्त्तमाने दारुणे नादसङ्कुले ।
 भीरुणां चाधजनने शूराणा हर्षवर्द्धने । प्रगादितासु भेरीषु झञ्जैरेव्यानकेषु च । १००५
 मृदङ्गेभ्यपि राजेश्च वाद्यमानैश्चनेकम् । महारथा समाङ्गता दुष्येधनचितैरिषि ।

ध्वजाय समप्रशाम बाहस्रथ्यंमप्रभ । काञ्चन पवनोद्धृतं शक्रध्वजसमप्रभं ।
 मन्दनं कैरवेन्द्राणां द्रौण्यैलेक्ष समुच्छ्रित । हस्तिकक्षा पुनर्विभी मधुवाधिरयेध्वज ।
 आहवे ख महाराज ददुमे पूर्यन्निव । पताका काञ्चनी सञ्जी ध्वज वर्षेण संयुगे ।
 नृत्यतीव रथोपस्थे यधनेन समीरिता । आचार्यस्य च पाण्डूना मद्राणस्य तपस्विना ।
 गाह्रपो गातमस्त्राघोतं छपस्य सुपरिष्कृत । स तेन भ्राजते राजन् गोहृष्टये महात्मवान् ।
 त्रिपुरघ्नरथो यदहोहृष्टेष विराजता । मयूरो ह्यसमेनस्य काञ्चनो मणिरत्नवान् ।
 व्याहरित्यन्निवातिष्ठत सेनायमुपशोभयन । तेन तस्य रथो भाति नयूरण महात्मन ।
 यथा स्कन्दस्य राजेन्द्र मयूरण विराजता । मद्रराजस्य शल्यस्य ध्वजायेऽग्निशिखामिव ।
 यौवर्षी प्रतिप्रशाम सीतामप्रतिमां शुभा । सा सीता भ्राजते तस्य रथमास्त्राय मारिषि ।
 सम्बोजविरूढेव यथा सीता त्रिया हता । वराह सिन्धुराजस्य राजनोऽभिविराजते ।
 ध्वजाये लोहिताकीर्णो धेमनाडपरिष्कृत । शुशुभे केतुना तेन राजतेन जयद्रथ ।
 यथा देवासुरे युद्धे पुरा पूषा स मोभते । धौमदत्ते पुनर्युपो यज्ञशीलस्य धीमतः ।
 ध्वजः सूर्ये इवामाति योमद्याच प्रहस्यते । स यूय काञ्चनो राजन् धौमदत्तेर्बिराजते ।
 राजहृये मखश्रेष्ठे यथा यूय समुच्छ्रितः । शकस्य तु महाराज राजतो हिरदी महान् ।
 केतु काञ्चनविचाङ्गैर्भयूरैरुपशोभिन । स केतु मोभयामास भैरवेत भरतर्षभ ।
 यथा श्वेतो महानागे देवराजचमू तथा । नागो मणिमयो राज्ञो ध्वज कनकवर्धन ।
 किङ्किणोऽग्रतश्चादो भ्राजसिने रथोत्तमे । छभ्राजत श्वभ राजन पुत्रसत्त्व विमान्ये ।
 ध्वजेन महता शङ्खो कुरूणाष्टपमसदा । जवेते तव वाहिन्यामुच्छ्रित परमध्वजा ।
 थदीपपक्षे इतना युगान्तादित्यमन्त्रिभा । दशमस्वर्जुनस्यासोदेक स्य महाकर्मिणा ।
 अदीप्यतर्जुनोत्येन हिमवानिव वक्रिना । ततश्चिवापि शुभ्राणि सुमहान्ति महारथा ।
 कार्मुकाष्पाददुस्तरुमर्जुनार्थे परन्तपा । तथैव धनुरायच्छत प्रार्थं शत्रुविनाशन ।
 गाण्डीव दिव्यवर्षा नद्राजन् दुर्मेन्त्रिते तत्र । तवापराधाद्वाजागे निहता वज्रशो युधि ।
 नाकादिग्ध समाहता स्वहया सरपदिपा । तेषामासीप्रतिवेशो गजतामितरतरं ।
 दुर्व्योधनमुपानास्य पाण्डूनामृष्टमस्य च । तवाहुतं परस्यके कौन्तेय छष्यधारयि ।
 यरेको वज्रभिः शङ्खैः समगच्छदभोतवन् । श्रद्धोभत महाबाहोर्गाण्डोर्वे विचिरन् धनुः ।
 जिगीपुच्छ अरव्याशो जिधामुद्य जयद्रथ । तथार्जुनो नरव्याघ्र शर्मैर्मुक्ते सहस्रम् ।
 अद्रश्यास्तानकाम् योधान् प्रथके शत्रुतापन । ततस्तेऽपि नरव्याघ्राः पार्थ संभे महारथाः ।
 महार्थं धमरे चक्रुः सायकौपे समन्तम् । संहृते नरविह्वेस्त कुरूणाष्टपमेर्जुनि ।
 रुद्रानामोत्समुद्भूतस्य संन्येण निस्त्रज ।
 इति श्रीमद्भागवते द्रौण्यपर्वणि जयद्रथपथपर्वणि ध्वजवर्षेने पञ्चाधिकशोऽध्याय ॥ १०५ ॥

१०५

१०६

१०७

१०८

१०९

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ शकुनिं सैन्धवं प्रोक्तं भारद्वाजि च स्मृताः । पाञ्चालाः कुरुभिः साङ्गैः किमकुर्वन्त मञ्चय ।
 ॥ मञ्चय उवाच ॥ अपराह महाराज सङ्ग्रामे लोमहर्षणे । पाञ्चालानां कुरूणाञ्च द्रोणो द्यूतमवर्त्तत ।
 पाञ्चाला हि जिघांसन्तो द्रोणं संक्षुब्धचेतसः । अभ्यमुञ्चन्त गर्जनः प्रवर्षाणि मारिण ।
 ततस्तु तुमुललोषां सङ्ग्रामोऽवर्त्तताहुतः । पाञ्चालानां कुरूणाञ्च घोरो देवासुरोपमः ।
 सर्वैर्द्रोणरथं प्राप्य पाञ्चालाः पाण्डवैः सह । तदनीकं विभिक्षन्तो महाशक्ति व्यदर्शयन् ।
 द्रोणस्य रथपर्यन्तं रथिनो रथमास्थिताः । कल्पयन्तोऽभ्यवर्षन्त वेगमास्त्राय मध्यमं ।
 तमभ्ययाद्बृहत्स्रजः कैकयानां महारथः । प्रवपन्निमित्तान् बाणान्महेन्द्रानिमिन्निभान् ।
 तन्तु प्रत्युद्ययो शीघ्रं क्षेमधूर्तिर्भ्रंशायमाः । विमुञ्चन्निमित्तान् बाणान् शतशोऽप्य सहस्रशः ।
 धृष्टकेतुस्य चेदीनामृषभोऽतिवहोदितः । त्वरितोऽभ्यद्रवन्तूष मेहेन्द्र इव शम्बरं ।
 तमापतन्तं सहसा व्यादितास्त्रमिवान्तकं । वीरधन्वा महेश्वासस्वरमाणः समभ्ययात् ।
 युधिष्ठिरं महाराजं जिगीषुं समवस्थितं । सहानीकं ततो द्रोणो न्यवारयन् वीर्यवान् ।
 नकुलं कुशलं युद्धे पराक्रान्तं पराक्रमी । अभ्यगच्छन्तु समायान्तं विकर्षन्तो सुतः प्रभो ।
 सहदेवं तयायान्तं दुर्मुखः शत्रुकर्षणः । शरैरनेकसाहसैः समवाकिरदाद्भुगैः ।
 सात्यकिन्तु नरव्याघ्रं व्याघ्रदन्तस्त्रवारयत् । शरैः सुनिमित्तैस्तोस्त्यैः कल्पयन्तु मुहुर्मुहुः ।
 द्रौपदेयाश्रयाप्राप्तमुद्यतः सायकोत्तमान् । संरन्ध्राययिनः श्रेष्ठान् सौमदक्षिणवारयत् ।
 भीमसेनं तदा क्रुद्धं भीमरूपो भयानकः । प्रत्यवारयदायान्तमाप्यद्भुतमहारथः ।
 तयोः समभवद्युद्धं नरराजसद्योऽर्द्धधे । पादुगेव पुरा दृप्तं रामरावणयोर्नृप ।
 ततो युधिष्ठिरो द्रोणं नवया नतपर्व्वशं । आश्रमे भरतश्रेष्ठः सर्वमघंसु भारत ।
 तं द्रोणः पञ्चविंशत्या निजघान स्तनान्तरे । रोषितो भरतश्रेष्ठ कैकयेन यश्चिन्ता ।
 भूय एव तु विंशत्या सायकानां समाचिनोत् । साशस्त्रनध्वजं द्रोणः पंश्यातां सर्वधन्विनां ।
 तान् शरान् द्रोणमुक्रान्तु शरवर्षेण पाण्डवः । शवारयन् धर्मात्मा दर्शयन् पाणिन्यध्वजं ।
 ततो द्रोणो मम क्रुद्धो धर्म्मराजस्य संयुगे । चिच्छेद समरे धन्वो धनुस्तस्य महात्मनः ।
 अथैनं क्षिन्धन्वानं त्वरमाणो महारथः । शरैरनेकसाहसैः पूरयामास सर्वैनः ।
 अद्भुतं वीर्य राजानं भारद्वाजस्य सायकैः । सर्वभूतान्यमन्यन्त इवमेव युधिष्ठिरं ।
 कैचिधैनममन्यन्त तथैव विमुखीकृतं । ततो राजेति राजेन्द्र ब्राह्मणेन महात्मना ।
 स लुब्धं परमं प्रोक्त्वा धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । त्यक्त्वा तत्कार्मुकं क्षिञ्च्य भारद्वाजेन संयुगे ।
 आदरेऽन्यद्भुदुर्द्वयं भास्वरं वेगवन्तरं । ततस्तान् सायकोस्तव द्रोणनुषान् सहस्रशः ।
 चिच्छेद समरे वीरस्तदद्भुतमिवाभवत् । क्षिप्वा तु ताञ्छरासाजन् क्रोधभरंक्रुजोचनः ।
 शक्तिं जयाह समरे गिरीणामपि दारिणीं । स्वर्णदण्डो महाघोरामष्टधर्म्मा भयावहं ।
 समुत्क्षिप्य च तान् बहो ननाद् वसवद्वयी । मादेन सर्वभूतानि पावर्षाञ्चिव भारत ।

शक्तिं समुद्यतां दृष्ट्वा धर्मराजेन संयुगे । स्वस्ति द्रोणाय सहसा सर्वभूतान्ययामुवन् ।
 सा राजभुजनिर्मुक्ता निर्मुक्तैरगघञ्जिभा । प्रञ्चानघन्ती गगनं दिशः सप्रदिशस्तथा ।
 द्रोणान्तिकसनुप्राप्ता दीताद्या पन्नगी यथा । तामापतन्तीं सहसा दृष्ट्वा द्रोणे विभ्राम्यते ।
 प्रादुश्चेक ततो ब्राह्मणमखमखविदाम्बरः । तदर्घ्यं भस्मघातत्वा तां शक्तिं घोरदर्शनां ।
 जगाम स्यन्दनं दृष्टं पाण्डवस्य समस्त्रिनः । ततो युधिष्ठिरो राजा द्रोणाश्वं तत्समुद्यतं ।
 अग्रामयत महाप्राज्ञो ब्रह्मास्त्रैषैव मारिय । विज्ञा तच्च रणे द्रोणं पञ्चभिर्नतपर्वभिः ।
 क्षुरमेण सुतीक्ष्णं चिच्छेदास्य महद्भुजः । तदपास्य धनुस्त्रिंशद्द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ।
 गदास्त्रिचैप सहसा धर्मपुत्राय मारिय । तामापतन्तीं सहसा गदां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ।
 गदामेवायहीत् कुड्मसिचैप च परन्तप । ते गदे सत्सा मुक्ते समासाद्य परस्परं ।
 सङ्घर्षात् पावकं मुक्ता समेयातां महीतले । ततो द्रोणो श्वं क्रुद्धो धर्मराजस्य मारिय ।
 चतुर्भिर्निर्गमितेस्तीक्ष्णैर्हयान् जप्रे शरोत्तमैः । चिच्छेदैकेन भस्मेन धनुस्त्रेऽध्वजोपमं ।
 केतुमेकेन चिच्छेद पाण्डवश्चाद्दयस्त्रिभिः । हताय्यात्तु रथान्तूर्षमवशुत्य युधिष्ठिरः ।
 तथ्यावूर्द्धभुजो राजा व्यायुधो भरतर्षभ । विरयं तं समालोक्य व्यायुधश्च विभेषत ।
 द्रोणो व्यमोहयच्छून्नं सर्वैश्वर्यानि वा विभो । मुञ्चंशेपुगणांस्तीक्ष्णान् लघुहस्तो दृढजतः ।
 अभिदुद्रुव राजानं शिघ्रो मृगमिवोत्क्षणः । तमभिद्रुतमालोक्य द्रोणेनामिषघातिना ।
 हर्षेति सहसा शब्दः पाण्डूनां समजायत । हतो राजा हतो राजा भारद्वाजेन मारिय ।
 इत्यामोक्षुमदान शब्दः पाण्डुभैर्यस्य भारत । ततस्त्वरितमारुह्य सहदेवरथं नृपः ।
 अपायाञ्जनैरथे कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिरः ।

रति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अयद्रथसधपर्वणि युधिष्ठिरापयाने पञ्चधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वास्त्रमघायान्तं कैकथं दृढविक्रमं । सेमधूर्त्तिर्महाराज विव्याधैरसि मार्गयैः ।

दृष्ट्वास्त्रमु तं राजा नवत्या नतपर्वणं । आजप्रे वरितो राजन् द्रोणानीकं विभित्तया ।

सेमधूर्त्तिंस्तु मंक्रुद्धः कैकथस्य महात्मानः । धनुस्त्रिच्छेद भस्मेन पीतेन निश्रितेन ह ।

अथैवं किञ्चिदध्वजं श्रेणानतपर्वणं । विव्याध समरैर्दृष्टं प्रवरं सर्वधन्विनां ।

अयान्यद्भुनरादाय दृष्ट्वास्त्रो हसन्निव । व्यथस्तत्रयज्ञके सेमधूर्त्तिं महारथं ।

ततोऽपरेण भस्मेन पीतेन निश्रितेन च । जहार नृपतेः कायात् शिरो ज्वलितकुण्डलं ।

तस्त्रिंशं सहसा तस्य शिरः कुञ्चितमूर्द्धजं । मकिरीटं महो प्राप्य यमो ज्योतिरिवाम्बरात् ।

नं निहत्य रणे चष्टो दृष्ट्वास्त्रो महारथः । सहसाऽभ्यपतस्यैव तावकं पाशंकारणात् ।

धुष्टकेतुं तथायान्तं द्रोणहेतोः पराक्रमी । योरधत्वा महेश्वासा वारथामाघ भारत ।

तो परस्परमासाद्य शरदंशो तरन्विनो । शरैरेनेकसाहसैरन्योऽन्यमभिजगदुतः ।

तावुभौ वरमादूत्रौ सुयुधाने परस्परं । महावने कीशमसौ वारणाविव सुयवौ ।

२१६३

३०००

३००५

३०१०

३०१५

३०२०

गिरिगङ्गरमासाद्य शार्ङ्गवाविव रोपितौ । युयुधाने महावीर्यौ परस्परजिघांसया ।
 तद्गुह्यमाघोक्तुमुलं प्रेषणीयं विशास्यते । भिद्भारणसङ्घानां विस्मयाद्गतदर्शनं ।
 वीरधन्वा ततः क्रुद्धो धृष्टकेतोः शरामनं । दिधा चिच्छेद भस्मेन प्रहसन्निव भारत ।
 तदुत्सृज्य धनुन्धिच्छं चेदिराजो महारथः । शक्तिं जघाह विपुलां हेमदण्डामयस्त्रयीं ।
 तान्नु शक्तिं महावीर्यौ दोर्भ्यामायस्य भारत । चित्तेषु सहसा यत्तो वीरधन्वरथस्युति ।
 तथा तु वीरघातिन्या शक्या त्वमिहतो मृगं । निर्भिन्नहृदयसूर्णं निषपात रथात्महो ।
 तस्मिन्निनिहतो वीरे वैगन्तानां महारथे । बलन्तोऽभज्यत विभो पाण्डवेभ्यः समन्ततः ।
 सहदेवे ततः पर्यिं सायकान् दुर्मुखोऽचिपत् । मनाद् च महानादं तर्जयन् पाण्डवं रणे ।
 माद्रेषस्य ततः क्रुद्धोदुर्मुखश्च शितैः शरैः । भ्राता भ्रातरमायान्तं विव्याध प्रहसन्निव ।
 तं रणे रभयं दृष्ट्वा सहदेवो महाबलं । दुर्मुखं नवभिर्बाणैस्ताडयामास भारत ।
 दुर्मुखस्य तु भस्मेन च्छित्त्वा केतुं महाबलः । जघान चतुरो वाहांश्चतुर्भिर्निश्रितैः शरैः ।
 अथापरेण भस्मेन पीतेन निश्रितेन ह । चिच्छेद मारये कायाच्छिरो ज्वलितकुण्डलं ।
 चुरप्रेण च तीक्ष्णेन कौरवस्य महद्गुणः । सहदेवो रणे च्छित्त्वा तस्य विव्याध पञ्चभिः ।
 हताश्वन्तु रथं त्यक्त्वा दुर्मुखो विमनासदा । आरुरोह रथं राजशिरमिवस्य भारत ।
 सहदेवस्यतः क्रुद्धो निरमिचं महाहवे । जघान शृतनामथे भस्मेन परवीरहा ।
 स पपात रथोपस्थाशिरमिवो जनेश्वरः । विगर्तराजस्य सुतो यययस्यव वाहिनीं ।
 तन्नु हत्वा महाबाहुः सहदेवो व्यरोचत । यथा दाशरथीराम खरं हत्वा महाबलं ।
 हाहाकारो महानाघोत् विगर्तानां जनेश्वर । राजपुत्रं हतं दृष्ट्वा निरमिचं महारथं ।
 नकुलस्ये सुतं राजन् विकर्षं प्रथुलोचनं । मुद्गर्त्ताञ्जितवान्लोके तदद्भुतमिवाभवत् ।
 सात्यकिं व्याघ्रदत्तस्तु शरैः सन्नतपर्वभिः । चक्रेऽदृश्यं सायसूतं सध्वजं शृतनाम्नरं ।
 तान्निवार्य शरान् पृरः श्रैनेयः हतहस्तवत् । सायसूतध्वजं वाणेश्वरदत्तमपातयत् ।
 कुमारं निहते तस्मिन् मागधस्य सुते श्रमे । मागधाः सर्वतो यत्ता युयुधानमुपाद्रवन् ।
 विस्मज्जनाः शरंयैव तोमरांश्च सहस्रशः । भिन्दिपालांस्तथा प्रायान् मुद्गरान् मुमलानपि ।
 अघोदयपणे पृरः । सात्ततं युद्धदुर्मदं । तांस्तु सर्वान् स बलवान् सात्यकिपुङ्गुदुर्मदः ।
 नातिशङ्काद्भवत्तत्र विजिगे पुरुषवर्मनः । मागधान् सरतोदृष्ट्वा हतश्रेयान् समन्ततः ।
 बलन्तोऽभज्यत विभो युयुधानशरार्हितं । नाशयित्वा रणे सैन्यं तदीयं माधवोत्तमः ।
 विधुस्त्वानो धनुश्रेष्ठं श्मश्राजत महायशाः । भज्यमानं बलं राजन् सात्ततेन महात्मना ।
 माश्वत्तान् पुह्याय चासितं दीर्घपाञ्जना । ततो द्रोणे भ्रमं क्रुद्धः सहस्रादृष्य चत्पुपी ।
 सात्यकिं सत्यकर्षाणं स्वयमेवाभिदुद्रुधे ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिपुङ्गे शशाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०१४

१०१५

१०१६

१०१७

१०१८

१०१९

॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रौपदेयान्नहेय्यासान् सौमदत्तिर्महायथा । एकैकं पञ्चभिर्बिन्द्वा पुनर्विधाध सप्तभिः ।
 ते पीडिता मृगं तेन रौद्रेण सहसा विभ्रुः प्रमूढा नैव विविदुस्त्रुंथे कृत्ये स किञ्चन ।
 नाकुलिद्य शतानीकः सौमदत्तिं नरर्षभं । द्वाभ्यां विद्धाऽनदद्दृष्टः शराभ्यां शत्रुकर्षणः । १०१
 तथेतरे रणे यत्तास्त्रिभस्त्रिभिरजिह्वागैः । विद्यधुः समरे तर्षे सौमदत्तिममर्षणं ।
 स तान् प्रति महाराज चिचेप पञ्च सायकान् । एकैकं यदि चाजग्रे एकैकेन महायथाः ।
 ततस्तो भ्रातरः पञ्च शरैर्बिन्द्वा महात्मना । परिवार्य रणे शीरं विद्यधुः सायकैर्भ्रंशं ।
 श्राज्जुंनिस्तु ह्यथोत्सृज्य चतुर्भिर्निर्मितैः शरैः । प्रेषयामास संकुद्धो यमस्य सदनं प्रति ।
 भीमघेनिधंनुन्वित्वा सौमदत्तेर्महात्मनः । ननाद वलवान्नादं विव्याध च शितैः शरैः । १०२
 योधिष्ठिरिर्ध्वंशं तस्य च्छित्वा भूमावपातयत् । नाकुलिद्याय यन्तारं रथनीडादपाहरत् ।
 आहृदेविस्तु तं श्रावा भ्रातृभिर्बिमुखोद्यतं । चुरद्रेण शिरोराजत्रिचकत्तं महात्मनः ।
 तच्छिरोरान्यपतद्भूमौ तपनीयविगृह्यितं । भ्राजयन्ते रणेर्द्वेषं बालसुख्यंममप्रभं ।
 सौमदत्तेः शिरोः दृष्ट्वा निहतं तन्महात्मनः । विचस्तास्तावका राजन् प्रदुद्रुवुरनेकधा ।
 अलमुपसृज्य समरे भीमघेनं महाबलं । योधयामास शंक्रुद्धो लङ्घणे रावर्षियया । १०३
 संप्रयुद्धौ रणे दृष्ट्वा तावभौ नरराक्षसौ । विघ्नय । सर्वभूतानां प्रहर्षं समजायत ।
 आश्चर्यं दृष्ट्वा ततो भीमो नवभिर्निर्मितैः शरैः । विव्याध प्रहमन् राजन् राक्षसेन्द्रममर्षणं ।
 तद्रथ, समरे विद्धं कृत्वा नादं भयावहं । अभ्यद्रवत्ततोभीमं ये च तस्य पदानुगाः ।
 स भीमं पञ्चभिर्बिन्द्वा शरैः सद्यनपम्बेभिः । भैमान् परिजघानाशुः श्यांस्त्रिंशतमाहवे ।
 पुनरुत्तःशतान् हत्वा भीमं विव्याध पत्रिणा । सोऽतिविद्धस्तया भीमो राक्षसेन महाबलः । १०४
 निवसाद रथोपस्थे मूर्च्छंयामिपरिभुतः । प्रतिबन्ध ततः संशं साक्षितः क्रीधमूर्च्छितः ।
 विहृत्य काशुकं धारं भारसाधनमुत्तमं । अलमुपं शरैस्त्रिंशैर्देयामास सर्वतः ।
 स विद्धो बद्धभिर्बाणैर्नाशयन्नथोपमः । मुग्धभो सर्वतोराजन् प्रफुल्ल हव किंशुक्रः ।
 स बधमानः समरे भीमसापच्युतेः शरैः । क्षरन् भ्रातृवधश्चैव पाण्डवेन महात्मना ।
 धारं रूपमयो हत्वा भीमघेनमभाषत । तिष्ठेदानीं रणे पाथं पश्य मेऽथ पराक्रमं । १०५
 वको नाम मुदुस्त्रुंशैः राक्षसप्रवरो बली । परोऽसं मम तद्गुणं धृता मे हतस्तया ।
 द्रवमुद्धा ततोभीमसम्पुङ्गवं गतस्तदा । महता ब्रह्मर्षेण भ्रंशं तं समशक्तिन् ।
 भीमस्तु समरे राजसदृश्ये राक्षसे तदा । आकाशं पूरयामास शरैः सद्यनपम्बेभिः ।
 स बधमानोभीमेन त्रिभेवाद्भ्रमाम्बितः । जगाम धरणीधेव सुदः शं बधभागमन् ।
 उवाचवानि रूपानि चकार शुभदृग्नि च । अमृतेहतपुनः स्तूत्रो नादं मुद्यदिसामुद्रः । १०६
 उवाचस्तस्मात्पाथे आश्वत्थार समन्ततः । निपेतुर्गंगामाधेः शरपाराः सर्वधर्मं ।
 हन्तवः सुवधाः प्राधाः मूर्च्छर्षाहृष्टगौराः । इतान्यः पत्न्याधेव भिन्दिपावा, परपथाः ।

मिताः खड्गागुडाश्चैव श्चष्टिर्वज्राणि चैव ह । सा राक्षसविष्टया तु शस्तवृष्टिः सुदारुणा ।
 लघान पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् रणमूर्द्धनि । तेन पाण्डवसैन्यानां सदिता युधि वारणाः ।
 हयास्य बहवो राजन् पत्तयश्च तथा पुनः । रथेभ्यो रथिनः पेतुस्तस्य नुव्राः सप्त सायकैः ।
 शोणितेर्दा रथावत्ता हस्तिपादसमाकुलां । क्वचंधंशं कर्द्दमिनीं बाहुपद्मगमकुलां ।
 नदी प्रावर्त्तयामास रजोगणसमाकुलां । हरन्ती बज्रधा राजशेदिपाश्चालश्चयान् ।
 तं तथा समरे राजन् विचरन्तमभीतवत् । पाण्डवा श्चग्रसंविभ्राः प्रापश्येत्सस्य विक्रमं ।
 तावकानान् सैन्यानां प्रहर्षः समजायत । वादिचनिनदद्यायः सुमहाभोमहर्षणः ।
 तं श्रुत्वा निनदं घोरं तव सैन्यस्य पाण्डवः । नास्त्यत यथा नागस्तलशब्दं समीरितं ।
 ततः क्रोधाभिताघाघो निर्दहन्निव पावकः । सन्दधे त्वाष्ट्रमस्त्रं स स्त्रधं त्वेषेव माहतिः ।
 ततः शरसहस्राणि प्रादुरासन् समन्ततः । तैः शरैस्तव सैन्यस्य विद्रवः सुमहानभूत् ।
 तदस्त्रं प्रेरितं तेन भीमसेनेन संयुगे । राक्षसस्य महाभार्यां हत्वा राक्षसमाह्वयत् ।
 स बथमानो बज्रधा भीमसेनेन राक्षसः । सन्यज्य समरे भीमं द्रोणानीकमुपाद्रवत् ।
 तस्मिंस्तु निर्जितं राजञ्चाचभेद्रे महात्मना । अनादयन् भिंहनादैः पाण्डवाः सर्वतोदिग्म् ।
 अपूजयन्नाहतिश्च संष्टासौ महाबलं । प्रह्लादं समरे जित्वा यथा शकं मरुद्गणाः ।
 रति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि अलम्बुपराजये ऽष्टाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ अलम्बुपं तथा युद्धे विचरन्तमभीतवत् । शैडिम्बिः प्रयथो द्रुपं विशाध निमित्तैः शरैः ।
 तयोः प्रतिभयं युद्धमाशीद्राक्षससिंहयोः । कुर्वन्तोऽम्बिंविधा मायाः शक्रशम्बरयोःरिव ।
 अलम्बुपो श्चं क्रुद्धो घटोत्कचमताडयत् । तथोर्ध्वं समभवद्द्रुपोपामणिमुख्ययोः ॥
 यादृगेव पुरा हतं रामराक्षणयोः प्रभो । घटोत्कचस्य विगत्या नाराचानां सप्तान्तरे ।
 अलम्बुपमथो विद्धा सिंहवज्रानदम्बुजः । तथेशालम्बुषो राजन्हेडिम्बं युद्धदुर्धदं ।
 विद्धा विद्धाऽनदहृष्टं पूरयन् खं समन्ततः । तथा तौ श्चग्रसंक्रुद्धौ राक्षसेभ्यो महाबलौ ।
 निर्विशेषसमुद्येतां मायाभिरितरैतरं । मायाशत्रुसज्जैः कियं श्रेह्यभ्यो परस्परं ।
 मायायुद्धेषु कुशलो मायायुद्धमयुद्धतां । यां यां घटोत्कचो युद्धे मायां दर्शयते नृप ।
 तां तामलम्बुषो राजन् माययैव निजनिवान् । तं तथा युद्धमानन्तु मायायुद्धविभारदं ।
 अलम्बुपं राक्षसेभ्यं दृष्ट्वाऽक्रुद्धान्त पाण्डवाः । त एनं श्चग्रसंविभ्राः सर्वतः प्रचरा रथैः ।
 अश्वद्रवन्तु संक्रुद्धा भीमसेनादयो नृप । त एनं कोटकीकृत्य रथयन्त्रेण मारिय ।
 सर्वतो व्यकिरन् वाणैरुक्ताभिरिव कुञ्जरं । स तेषामस्तवेगं तं प्रतिहन्यास्तमायया ।
 तस्माद्रथप्रजासुक्तो वनदाहादिव दिपः । स विस्वार्य धनुर्पारिमित्राग्रनिमसम्बन् ।
 माहतिं पक्षविशत्या भैमसेनिश्च पक्षभिः । युधिष्टिरं विभिर्बिद्धा महदेवश्च सप्तभिः ।
 नकुलश्च विषहात्या द्रोणपदेयाय मारिय । पक्षभिः पक्षभिर्बिद्धा घोरं नादं ननाद ह ।

१०५

१०६

१०७

१०८

१०९

११०

दीर्घबाहुरभिकुङ्करोत्तार्द्धित इव द्विप । द्रोणं पञ्चाशताऽविध्यस्याराचैरग्निसन्निभैः ।
 भारद्वाजो रणे विद्वेः युयुधानेन सत्वरं । सात्यकिं वड्ढमिर्वाणैर्यतमानमविद्यत ।
 तत क्रुद्धे महेष्वाशो भूय एव महाबलः । सान्ततं पीडयामास शरैराननपर्वणा ।
 स बध्यमानः समरे भारद्वाजेन सात्यकिः । मान्पद्यत कर्त्तव्यं किञ्चिदेव विद्यामते ।
 विपन्नवदनस्यापि युयुधानोऽभवन्नृपः । भारद्वाजं रणे दृष्ट्वा विद्यन्नन्तं मितान् शगन् ।
 तन्तु सम्प्रेत्य ते पुत्राः सैनिकाश्च विद्यामते । प्रच्छमनसो भूत्वा सिंहवद्वानदनमूढः ।
 तं श्रुत्वा निनदं धोरं पीडयमानश्च माधवं । युधिष्ठिरोऽत्रवीद्राजा सर्व्वैर्भ्यामि भारत ।
 एष दृष्टिबरो वीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः । यस्मिन् युधि वीरेण भानुमानिव राक्षणा ।
 अभिद्रवत गच्छध्वं सात्यकिर्येव युध्यते । दृष्टद्युधश्च पाञ्चल्यमिदमाह जनाधिप ।
 अस्मिद्रव द्रुतं द्रोणः किमु तिष्ठसि पार्षत । न पर्यासि भयं द्रोणाह्वारं न समुपस्थितं ।
 असौ द्रोणो महेष्वाशो युयुधानेन रुधुगे । क्रीडते सुचवद्वेन पत्त्रिणा बालकैः यथा ।
 तत्रैव सर्व्वं गच्छन्तु भीमसेनपुरोगमाः । त्वयैव संहिताः सर्व्वे युयुधानरयं प्रति ।
 श्रुतेऽनुगमिष्यामि त्वामहं सहसैनिकः । सात्यकिं भोक्षयस्वाद्य यमदंष्ट्रान्तरंगतं ।
 एवमुक्त्वा ततो राजा सर्व्वैर्भ्येन भारत । अभ्यद्रवद्रणे द्रोणं युयुधानस्य कारणात् ।
 तवारोवो महामासीत् द्रोणमेकं युयुस्तता । पाण्डवानाश्च भद्रन्ते सञ्चयानाश्च सर्व्वशः ।
 ते समेत्य नरत्प्राप्त भारद्वाजं महारयं । अभ्यवपञ्चरैसौहृणैः कङ्कवर्षिणवाजितैः ।
 क्षयक्षेत्रं तु तान् वीरानद्रोणः प्रत्यघहीत्स्वयं । अतिवीरगतान् यदन्तु सन्निभेनासनेन च ।
 तर्पितास्ते शरैरस्य भारद्वाजस्य धन्विनः । आतिथेयं गृहं प्राप्य नृपतेऽतिथयो यथा ।
 भारद्वाजश्च ते सर्व्वे न श्रेष्ठः प्रतिवीचितुं । मध्यन्दिनमनुप्राप्तं सहस्रांशुमिव प्रभो ।
 तांस्तु सर्व्वान् महेष्वासान् द्रोणः प्रच्छभताम्बरः । अतापयच्छरप्रातैर्गभस्तिभिरिवांशुमान् ।
 बध्यमाना महाराज पाण्डवाः सञ्चयास्तथा । आतारं नाथ्यगच्छन्त पङ्कमप्रा इव द्विपः ।
 द्रोणस्य च शूद्रश्रान्त विषयन्तो महारथराः । गभस्तय इवाकेश्य प्रतपन्तः समन्ततः ।
 तस्मिन् द्रोणेन निहताः पाञ्चालाः पञ्चविंशतिः । महारथा समाख्याता दृष्टद्युधस्य सभ्यता ।
 पाण्डूनां सर्व्वैर्भ्येषु पाञ्चालानां तथैव च । द्रोणं स्य ददृशुः शूरं विनिग्रन्तं बरान् बरान् ।
 कैकेयानां व्रतं हत्वा विद्राव्य च समन्ततः । द्रोणस्तस्यै महाराज व्यादितास्य इवान्तरुः ।
 पाञ्चालान् सञ्चयात्प्रस्थान् कैकेयांश्च नराधिप । द्रोणोऽजयग्नहावाडः शतशोऽप्य सहस्रशः ।
 तेषां समभवच्छब्दे विद्वानां द्रोणसायकैः । वनौकामिवारथे व्याप्तानां धूमकेतुना ।
 तत्र देवा सगन्धर्वाः पितरदानुबन्धुपः । एते द्रवन्ति पाञ्चालाः पाण्डवाश्च सपैनिकाः ।
 तं तथा समरे द्रोणं निग्रन्तं शोमकानुरणं । न चप्यभिययुः केषिदपरं नैव विबुधुः ।
 वर्त्तमाने तथा रौद्रे तस्मिन् वीरवरस्ये । अश्रुणात् सहसा पार्थः पाञ्चगन्दस्य निस्त्रनं ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

पूरिता वासुदेवेन शङ्कराट् खनते मृगं । युद्धमानेषु वीरेषु सैन्यव्याभिरक्षिपु । ११००
 नदत्तु धार्तराष्ट्रेषु विजयस्य रथम्प्रति । गाण्डीवस्य च निर्घोषि विग्रहे ममन्ततः ।
 कम्बलाभिहतो राजा चिन्तयामास पाण्डवः । न नूनं खसि पाथोय यथा नदति शङ्कराट् ।
 कैरवाद्य यथा दृष्टा विनदन्ति मुहुर्मुहुः । एवं सञ्चिन्तयित्वा तु व्याकुलेनान्तरात्मना ।
 अजातशत्रुः कौन्तेयः मात्सर्यं प्रत्यभाषत । वाम्पगद्गदया वाचा मुद्गमानो मुहुर्मुहुः ।
 छत्यस्थानन्तरापेक्षी शैनेयं शिनिपुङ्गवं । ११०१

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यः स धर्मः पुरा दृष्टः सङ्घिः शैनेय शश्वतः । साम्पराये सुहृत्त्वये तस्य कालोऽयमागतः ।
 शब्देष्वपि च योषेषु चिन्तयन् शिनिपुङ्गव । ततः सुहृत्तमं कश्चिन्नाभिजानामि सात्यके ।
 यो हि प्रीतमना नित्यं यद्य नित्यमनुव्रतः । स कार्यं साम्पराये तु नियोज्य इति मे मतिः ।
 यथा च केमवो नित्यं पाण्डवानां परायणं । तथा त्वमपि वार्ष्णेय कर्णतुल्यपराक्रमः ।
 शोभे भारं समाधास्ये त्वयि तं वोढुमर्हसि । अभिप्रायस्य मे नित्यं न दृष्ट्या कर्तुमर्हसि । ११०२
 स तं भ्रातृवर्थयस्यस्य गुरोरपि च संयुगे । कुरु कर्णे सहायार्थमर्जुनस्य नररथम् ।
 त्वं हि सत्यव्रतः शूरो मित्राणामभयङ्करः । लोकैः विख्यायसे वीर कर्णभिः सत्यव्रगिति ।
 यो हि शैनेय मित्रार्थं युष्मानस्यजेत्तनुं । प्रथिवीस्य द्विजातिभ्यो वा दद्यात् स समो भवेत् ।
 युताय यदनेऽस्माभिराजानो ये दिवं गताः । दत्त्वेनां प्रथिवी कृत्स्नां ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ।
 एवं त्वमपि धर्मात्मानं प्रयाचेऽहं कृताञ्जलिः । प्रथिवीदानतुल्यं स्यादधिकम्वा फले विभो । ११०३
 एक एव सदा कृष्णो मित्राणामभयङ्करः । रणे संत्यजति प्राणान् द्वितीयस्त्वस्य सात्यके ।
 विक्रान्तस्य च वीरस्य युद्धे प्रार्थयतो यमः । शूरे एव सहायः स्यात्सेतुरः प्राकृतो जनः ।
 ईदृशं तु परामर्शं वर्त्तमानस्य साधवः । तदन्यो हि रणे गोप्ता विजयस्य न विद्यते ।
 द्वाघन्त्रे हि कर्माणि शतशस्य पाण्डवः । मम सञ्जनयन् हर्षं पुन पुनरकीर्तयन् ।
 लघुहृदाद्यिचयोधो तथा लघुपराक्रमः । प्राङ्ः सर्वास्त्रविष्कूरो मुञ्चते न च संयुगे । ११०४
 महास्कन्धैः महारस्को महावाङ्मर्षहाहनुः । महाबलो महावीर्यः स महात्मा महारथः ।
 मिथो मम सखा चैः मित्रोऽस्यैः प्रियस्य मे । युयुधान, सहायो मे प्रमथिष्यति कैरवान् ।
 अस्मदर्थं शरैश्च सद्यो यदि केमवः । रामो वाप्यनिरुद्धो वा प्रयुक्तो वा महारथः ।
 गदो वा मान्गो वापि माभ्यो वा महदृष्यमि । सहायार्थं महाराज सङ्गामोत्तममूर्खनि ।
 तथाप्यहं नरव्याघ्रं शैनेयं सत्यविक्रमं । साहाय्ये विनिवोक्त्यामि नास्ति योऽन्यो हि तस्मिन् । ११०५
 इति दैतवने तात मामुवाच धनञ्जयः । परोक्षे च्छुणांसाव्यान् कथयन्नार्थं यद्यदि ।
 तस्य लभेते सद्दत्तं न दृष्ट्या कर्तुमर्हसि । धनञ्जयस्य वार्ष्णेय मम भीमस्य चोभयोः ।
 यथापि तीर्थानि चरन्स्यस्यं द्वारकां प्रति । तत्राहमपि ते भक्तिमर्जुनं प्रति दृष्टवान् ।
 न तत्पैः हृदमन्येषु सया शैनेय सचिंतं । यथा त्वमस्मान् अश्रमे वर्त्तमानानुपश्ये ।

षोडशभिजात्या च भक्षा च सत्यस्याचार्यकस्य च । सौहृदन्य च वीर्यस्य कुवीनत्वस्य माधव ।
 सत्यस्य च महावाचो अनुकम्पार्थमेव च । अनुसूयं महेश्वर कर्म त्वं कर्तुमर्हसि ।
 सुयोधनो हि सहसा गतो द्रोणेन दंशित । पूर्वमेतानुयातास्ते कौरवाणां महारथाः ।
 सुमहास्त्रिनदस्यैव शूयने विजयं प्रति । स ग्रैनेय जवेनाग्ने गन्तुमर्हसि मानद ।
 भीमधेनो वयस्यैव सम्पन्ना सहसैनिका । द्रोणमावारयिथामो यदि त्वां प्रति यास्यति ।
 पश्य ग्रैनेय सैन्यानि द्रवमाणानि संयुगे । महान्तश्च रणे शब्दं दीर्यमाणाश्च भारती ।
 महामारुतवेगेन समुद्रमिव पञ्चसु । धार्तराष्ट्रबल तात विचित्रं सव्यसाचिना ।
 रथैस्त्रिपरिधावङ्गिर्भानुयैश्च हृद्यैश्च ह । सैन्यं रज समुद्भूतमेतत् सम्परिवर्तते ।
 सवृत सिन्धुसावीरैर्नखरप्रासयोधिभि । अत्यन्तोपचितै शूरै फालान् परवीरहा ।
 नैतद्बलमथंवार्यै शक्यो जेतुं जयद्रथ । एते हि सैन्धवस्यार्थं सर्वे सन्यक्तजीविताः ।
 शरशक्तिध्वजवरं हयनागसमाकुलं । पश्यैतद्धारतराष्ट्राणामनीकं सुदुरासदं ।
 शृणु दुन्धुभिर्निर्घोषं ब्रह्मशब्दांश्च पुष्कलान् । विहनादवरांश्चैव रथनेमिस्त्रनास्तथा ।
 नागानां शृणु शब्दश्च पत्नीनाञ्च सहस्रगम् । घादिनां द्रवतास्यैव शृणु कम्पयतां महो ।
 पुरस्तात् सैन्धवानोर्द्रोणानो कश्च पृथत । बह्वत्वाद्भि नरव्याघ्र देवेन्द्रमपि पीडयेत् ।
 अपर्यन्ते बले मग्नो जह्नादपि च जीवितं । तस्मिंश्च निहते युद्धे कथं जीवेत मादृश ।
 सर्वथाऽहमनुप्राप्तः सुहृच्छ्रं लघि जीवति । शशाभो युवा गुडाकेशो दर्शनोपय पाण्डव ।
 लक्षलक्षिवयोधो च प्रविष्टस्तात भारती । सूर्योदये महावाङ्मर्दिवप्रयातिवर्तते ।
 तन्न जावामि वार्ष्णेय यदि जीवति वा मया । कुरुणाञ्चपि तत्सैन्यं सागरप्रतिमं महत् ।
 एक एव च वीमर्कुः प्रविष्टस्तात भारती । अविपद्नां महावाङ्म सुरैरपि महाहवे ।
 न हि मे वर्तते बुद्धिरथ युद्धे कथञ्चन । द्रोणेऽपि रभसो युद्धे मम पीडयते घलं ।
 प्रत्यचन्ते महावाचो यथाऽसौ चरति द्विज । युगपच्च समेतानां कार्याणां त्वं विचक्षय ।
 महार्थं लघुयुक्तं कर्तुमर्हसि मानद । तस्य मे सर्वकार्येषु कार्यमेतन्नतं महत् ।
 अर्जुनस्य परित्राणं कर्त्तव्यमिति संयुगे । नाहं शोचामि दाम्बाहं गोप्तर जगत पतिं ।
 स हि शक्यो रणे तात शोन् लोकानपि सङ्गतान् । विजितं पुरुषव्याघ्र सत्यमेतद्भवोमि ते ।
 किं पुनर्धार्तराष्ट्रस्य बलमेतत् सुदुर्व्यसं । अर्जुनस्तेषु वार्ष्णेय पीडितो वडभिर्भुधि ।
 प्रजह्यान् समरे प्राणान् तस्मादिन्द्रामि कर्मलं । तस्य त्व पदवीं गच्छ गच्छेयुस्तादृशा यया ।
 तादृशस्येदृशे काले मादृशेनाभिर्नादित । रणे वृष्णिप्रवीराणां दाविवानिरथो फताः ।
 प्रदुष्यन् महावाङ्मल्लश्च सालत विसृत । अस्त्रे नारायणमम सङ्घर्षणमो बले ।
 शीरतायां नरव्याघ्र धनञ्जयममो ह्यसि । भीमद्रोणावतिरुस्य सर्वभूद्विभारदं ।
 त्वामेव पुरुषव्याघ्र लोके सन्तः प्रचक्षते । नामकं विद्यते लोके सात्यकिरिति माधव ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

तत्त्वा यदभिव्यक्ष्यामि तत्कुरुष्व महावच । सथावनां हि लोकस्य मम पार्थस्य चोभयेः । ४१०
 नान्यथा त्वं महाबाहो सम्प्रकर्तुमिच्छार्हसि । परित्यज्य प्रियां प्राणायणे विचर वीरवत् ।
 न हि श्रेयैव दाशाहो रणे रक्षति जीवितं । अयुद्धमनवस्थानं सङ्गमि च पलायनं ।
 भीष्मणामसतां मार्गो नैव दाशाहं भवेतिः । तवाञ्जनो गुरुस्तात धर्मात्मा मिनिपुङ्गव ।
 वासुदेवो गुरुश्चापि तव पार्थस्य धीमतः । कारणद्वयमेतद्धि जानंस्वामहमनुवं ।
 मावमंस्था वचो मङ्गो गुरुस्तव गुरोर्ह्यहं । वासुदेवमतश्चैव मम चैवाञ्जनस्य च । ४११
 सत्यमेतन्मयोक्तुने याहि यत्र धनञ्जयः । एतद्वचनमाज्ञाय मम सत्यंपराक्रम ।
 प्रविशैतद्वचं तात धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः । प्रविश्य च यथान्यायं सङ्गम्य च महारथैः ।
 यथाहंमात्मन, कर्म रणे सात्त्वत दर्शय ।
 दृति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये दशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११० ॥
 ॥ धनञ्जय उवाच ॥ ग्रीतियुक्तञ्च ह्यवञ्च मधुराचरमेव च । कालयुक्तञ्च चित्रञ्च न्याय्यं यथापि भाषितं ।
 धर्मराजस्य तदाकथं निश्चयं मिनिपुङ्गवः । सात्यकिर्भरतश्रेष्ठ प्रत्युवाच युधिष्ठिरं । ४१२
 श्रुतं ते गदतो वाक्यं सर्वमेतन्मयाच्युत । न्याययुक्तञ्च चित्रञ्च फाल्गुनार्थं यथस्मृतं ।
 सर्वविधं तथा कात्वे मादृशं प्रेक्ष्य सद्यतं । वक्तुमर्हसि राजेन्द्र यथा पार्थ तथैव मां ।
 न मे धनञ्जयस्यार्थं प्राणा रक्ष्याः कथञ्चन । तत्रयुक्त, पुनरहं किञ्च कुर्यां महाहवे ।
 लोकत्रयं योधयेयं सदेवासुरमानुषं । तत्रयुक्तो नरेन्द्रेह किमुतेतत् सुदुर्बलं ।
 सुयोधनबलन्वद्य योधयिष्ये समन्ततः । विजये च रणे राजन् सत्यमेतद्रवीमि ते । ४१३
 सुगन्धर्षं सुगन्धिनं समापाद्य धनञ्जयं । हते जयद्रथे राजन् पुनरर्थ्यामि तेऽन्तिकं ।
 अत्रशयन्तु मया सर्वं विज्ञाप्यस्त्वं नराधिप । वासुदेवस्य यदाकारं फाल्गुनस्य च धीमतः ।
 दृढस्वभिपरीतोऽहमञ्जनेन पुनः पुनः । मथे सर्वं लभेन्वस्य वासुदेवस्य प्रवृत्ततः ।
 अद्य माधव राजानमप्रमत्तोऽनुपालय । आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा धावद्धन्मि जयद्रथं ।
 त्वपि चाहं महाबाहो प्रद्युम्ने वा महारथे । नृपं निक्षिप्य गच्छेयं निरपेक्षो जयद्रथं । ४१४
 ज्ञानीषि हि रणे द्रोणं सुदुषु श्रेष्ठसद्यतं । प्रतिज्ञातं हि तेनेदं पश्यमानेन वै प्रभो ।
 यद्वे धर्मराजस्य भारद्वाजोऽपि ग्यथति । शक्यापि रणे द्रोणे निरपेक्षो युधिष्ठिरं ।
 सर्वं त्वपि समापाद्य धर्मराजं मरिचिज्जतं । अहमद्य गमिष्यामि भैन्धवस्य वधाय हि ।
 जयद्रथस्य हवाहं द्रुपमेथ्यामि माधव । धर्मराजं न चेत् द्रोणो निरपेक्षो यादृशे वनात् ।
 निरपेक्षो नरेन्द्रे भारद्वाजेन माधव । भैन्धवस्य वधो न स्यात्प्रमाथ्रीतिमया भवेत् । ४१५
 एवं गते नरेन्द्रे पाण्डवे सत्यवादिनि । अस्माकं गमनं व्यक्तं वरं प्रति भवेत्पुनः ।
 सोऽयं मम पेटवा धर्मो श्रेय एव भवित्यति । यदि द्रोणो रणे क्रुद्धो निरपेक्षो यादुधिष्ठिरं ।
 अतमद्य महाबाहो प्रियायै मम माधव । जयायैद्य यमोऽयंश्च रथ राजानमाहवे ।

स भवान्मयि निचेपो निचिन्नः सव्यसाचिना । भारद्वाजाङ्गयं नित्यं मन्यमानेन वै प्रभो ।
 तस्यापि च महाबाहो नित्यं पश्यामि संयुगे । नान्यं हि प्रतियोज्झारं रौक्मिण्ययादृते प्रभो । ।
 माद्यापि मन्यते पुद्गु भारद्वाजस्य धीमते । सोऽहं सम्भावनाज्ञेतामाचाध्यवचनन्तु तत् ।
 शृणुतो मोक्षहे कर्तुं त्वां वा त्यक्तुं महोपते । आचार्यो लघुदन्तत्वाद्भेदकवचादृतः ।
 उपलभ्य रणे क्रीडेद्यथा शकुनिनां शिशुः । यदि कार्ष्णिधनुष्याणिरिह स्वान्मकरध्वजः ।
 तस्मै त्वां विद्विजेयं वै स त्वां रचेद्ययाऽजुनः । कुह त्वमात्मनो गुप्तिं कसे गोप्ता गते मयि ।
 यः प्रतीयाद्रूपे श्रेष्ठेण यावद्गच्छामि पाण्डवं । मा च ते भयमद्यास्तु राजजर्जुनसम्भव ।
 न स जातु महाबाहो रभुद्यम्य सोदति । ये च सौवीरका योधास्तथा सैम्भवपौरवाः ।
 उदीच्या दाक्षिणात्याश्च ये चान्येऽपि महारथा । ये च कर्णमुखा राजन् रथोदाराराः प्रकीर्त्तिताः ।
 एतेऽर्जुनस्य क्रुद्धस्य कन्ता नाहन्ति पांडवी । उद्युक्ता वृषिबी सर्वा ससुरासुरमानुषा ।
 सराक्षमगणा राजन् सकिन्नरभहोरगा । जङ्गमाः स्थावराः संख्यं नातं पार्थस्य संयुगे ।
 एवं ज्ञात्वा महाराज खेतुं ते भीर्धनञ्जये । यव वीरौ महेश्वासै रूष्या सत्यपराक्रमौ ।
 न तत्र कर्मणो व्यापत्कथसिदपि विद्यते । देवं कृत्वास्ततो योगममर्षनपि चाहवे ।
 कृतज्ञतां दयाक्षैव भ्रातृस्त्वमनुचिन्तय । मयि च व्यपद्यते वै गच्छमनेऽर्जुनं प्रति ।
 श्रेष्ठे चिन्नास्तरतां सद्ये राजंस्त्वमनुचिन्तय । आचार्यो हि मयं राजन्निपद्ये तव म्यथति ।
 प्रतिश्रामात्मनो रचन् सत्यां कर्तुं च भारत । कुहव्याद्यात्मनो गुप्तिं कसे गोप्ता गते मयि ।
 यस्याहं प्रत्ययात् पार्थं गच्छेयं फानानुं प्रति । न ह्यहं त्वां महाराज अनिच्छिय महाहवे ।
 क्वचिदास्थामि कौगव्य सत्यमेतद्भवीमि ते । एतद्विचार्य वडधा बुद्ध्या बुद्धिमतां वर ।
 वृष्टा श्रेयः परं बुद्ध्या ततो राजन् प्रसाधि मां ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव । न तु मे श्रद्धथते भावः श्रेतार्यं प्रति मारिप ।
 करिष्ये परमं यत्प्रमात्मानो रक्षणे ह्यहं । गच्छ त्वं धमनुष्ठातो यव यातो धनञ्जय ।
 आत्मसंरक्षणं सद्ये गमनश्चाङ्गुनम्प्रति । विचार्यन्तु स्रयं बुद्ध्या गमनं तव रोचये । ।
 स त्वमातिष्ठ यान्नाय यव यातो धनञ्जय । ममापि रक्षणं भीमः करिष्यति महाबलः ।
 पार्थतय सभोदर्यः पार्थिवाश्च महाबला । श्रेष्ठपदेषु मां तात रक्षिष्यन्ति न शंभय ।
 फेकया भातरः पञ्च राक्षस्य षट्कोत्कथ । विराटो द्रुपदश्चैव शिशुञ्जीव महारथ ।
 धृष्टकेतय बलवान् कुन्तिभोजय मारिप । नकुञ्जः सहदेवश्च पाक्षानाः स्रञ्चयास्तया ।
 एते समाहितास्तात रक्षिष्यन्ति न शंभयः । न श्रेष्ठः सह भैर्येन कृतवर्षां च संयुगे ।
 समासाददितुं शक्नो न च मां धर्यथिष्यति । धृष्टद्युम्नस्य समरे श्रेष्ठं कुट्टं परन्तपः ।
 वारविष्यन्ति विक्रम्य वेनेव मकरातर्यं । यव श्लास्यन्ति सद्रुम्नि पार्थ परबोधा ।
 श्रेष्ठो न सैन्यं बलवन् क्रामेत्तत्र कथञ्चन । एष श्रेष्ठविनाभाव्य समुत्पन्नो ज्ञानाग्रजात् ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

कवचो समरो खड्गो धन्वी च वरभूषणः । विश्वं गच्छ शैनेय माकार्षींश्चिय सधूमं ।

धृष्टद्युम्नो रणे क्रुद्धं द्रोणमावारयिष्यति ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरवाको रकादशाधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १११ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ धर्मराजस्य तदाकं निग्रम्य मित्रिपुङ्गवः । स पांथाङ्गयमाशंसन् परित्यागान्द्रोणपतेः ।

अपवादं ह्यात्मनस्य लोकात् पश्यन् विधेयतः । ते मां भीतमिति ब्रूयथायान्तं फाल्गुनस्मृति ।

निश्चित्य बद्धधैवं स वात्यकियुद्धदुर्भेदः । धर्मराजमिदं वाक्यमब्रवीत् पुरुषर्षभः ।

कृताञ्जल्यन्यसे रक्षां खलितोऽसु विग्राह्यते । अनुयास्यामि मोमस्तु करिष्ये वचनं तव ।

न हि मे पाण्डवात् कश्चित् चित्तु लोकेषु विद्यते । यो मे प्रियतरो राजन् सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।

तथाहं पदवीं धास्ये सन्देहात्तव मानद । ललङ्घते न च मे किञ्चिदकर्त्तव्यं कथञ्चन ।

यथा हि मे गुरोर्वाक्यं विशिष्टं द्विपदान्तर । तथा तवापि वचनं विशिष्टतरमेव मे ।

प्रिये हि तव वचने भ्रातरौ कृष्णपाण्डवौ । तयोः प्रिये स्थितश्चैव विद्धि मां राजपुङ्गव ।

तवाज्ञां शिरसा यच्छ पाण्डवार्थमहं प्रभो । भिक्षेदं दुर्मिदं सैन्यं प्रयास्ये नरपुङ्गव ।

द्रोणानीकं विश्राभ्येप क्रुद्धो स्रपं इवाश्वं । तत्र यास्यामि यथासौ राजन् राजा जयद्रथः ।

यत्र सेनां समाश्रित्य भीतस्तिष्ठति पाण्डवात् । गुप्तो रथवरश्रेष्ठेऽणि कर्षेत्तपादिभिः ।

इतस्त्रियोजनं मन्ये तमध्वानं विग्राह्यते । यत्र तिष्ठति पाथोऽपौ जयद्रथवधोद्यतः ।

त्रियोजनगतस्यापि तस्य यास्याम्यहं पदं । आर्षेभ्यववधाद्राजन् सुदुहेनान्तरात्मना ।

अनादिष्टस्य गुरुणा को नु युञ्जेत मानवः । आदिष्टस्य यथा राजन् कान् युध्येत मादृशः ।

अभिजानामि तं देशं यत्र यास्याम्यहं प्रभो । इत्यक्रिगदाप्राषचर्षेऽङ्घ्रिहेतोमरं ।

इत्यस्त्रवरसम्बाधं चोभयिष्ये यत्तार्थं । यदेतत् कुञ्जरानीकं सहस्रमनुपश्यसि ।

कुलमञ्चनकं नाम यचैते वीर्यशालिनः । आस्थिता बद्धभिर्धैर्युद्धमौषैः प्रहारिभिः ।

भागा भेषनिभा राजन् धरन्नाइव तोषदाः । भैते जाहु निवर्त्तनम् प्रेषिता हस्तिमादिभिः ।

अन्यत्र हि वधादेपां नास्ति राजन् पराजयः । अथ यावद्यिनोराजन् सहस्रमनुपश्यसि ।

एते हस्त्ररथा नाम राजपुत्रा महरथाः । रथेष्वस्त्रेषु निपुणा भोगेषु च विग्राह्यते ।

धनुर्भेदे गताः पारं मुष्टियुद्धे च कोविदाः । गदायुद्धविशेषज्ञा नियुक्तुमवास्ताया ।

खड्गप्रहरणे पुक्ताः कषाते चाभिसर्षणैः । शूरास्य क्षतविचाय स्फुटन्ते च परस्परं ।

मित्यं हि ममरे राजन् विजिगोपन्ति मानवान् । कर्षेन् विहिता राजन् दुःशार्धममनुमताः ।

एतांस्तु वासुदेवोऽपि रथोदारान् प्रमथति । धततं प्रियकामास्य कर्षेत्तै वगे स्थिताः ।

तथैव वचनान्द्राजन् गिरुष्ठाः श्वेतवाहनात् । तेन क्षान्ता नच आन्ता इन्द्रावरणकार्युक्ताः ।

मदर्थं धिष्टिता नूनं धार्मराद्रथ्य प्राश्रयान् । एतान् प्रमथ्य सङ्ग्रामे प्रियार्थं तव कैारव ।

प्रयास्यामि ततः पद्यात् पदवीं संयसाचिनः । योस्तितास्यपरास्त्राजन् मागान् धतप्रतानिमाम् ।

प्रेषे वषांसंस्कृतान् किरातैः समधिष्ठितान् । किरातराजो यान् प्रादान् दिरदान् सव्यसाचिनः ।
 खलद्रुतांस्तथा प्रेष्यान् दृच्छन् जीवितमात्मनः । आसन्नेते पुरा राजंस्तव कर्षकरादृङ् ।
 तामेवाद्य युयुक्तेने पर्य कालस्य पर्ययं । रयामेते महामात्राः किराता युद्धदुर्भेदाः ।
 हस्तिमित्राविदस्यैव सर्व्वे चैवाग्निधेयनयः । रते विनिर्जिताः सव्ये सङ्गामे सव्यसाचिना ।
 मदर्धमद्य संयत्ता दुर्व्योधनवमानुगाः । रतान् हत्वा शरैराजन् किरातान् युद्धदुर्भेदान् ।
 सैन्धवस्य वधे यत्तमनुयास्यामि पाण्डवं । ये त्वेते सुमहानागा अञ्जनस्य कुत्रोद्धताः ।
 कर्कशाद्य विनीताद्य प्रमिन्नकरटामुखा । जाम्बूनदमयैः सर्व्वैर्ध्वंसभिः सुविभूषिताः ।
 लम्बलचा रणे राजन् शरैरावपसमा युधि । उत्तरात् पर्व्वतादेते तीक्ष्णैर्दंष्ट्रुभिरास्त्रिताः ।
 कर्कशैः प्रवरैर्व्योधिः काष्ण्यायसतनुच्छदैः । सन्नि गोधोनयश्चात्र सन्नि वानरयोनयः ।
 अनेकयोनयस्यान्वे तथा मानुषयोनयः । अनीकं समवेतानां धूमवर्षमुदीर्यते ।
 चेच्छानां पापकर्हणं हिमदुर्गनिवासिनां । रतदुर्व्योधनोलम्बा समयं राजमण्डलं ।
 कृपश्च सौमदत्तिश्च द्रोणश्च रथिनाम्बरं । सिन्धुराजं तथा कर्षवममन्यन् पाण्डवान् ।
 कृताधर्मय चात्मानं मन्यते कालचोदितः । ते तु सर्व्वेऽद्य सम्प्राप्ता मम नाराचगोचरं ।
 न विमोह्यन्ति कौन्तेय यद्यपि स्रुर्षमोजवाः । तेन सखाविता नित्यं परकीर्षीपञ्जीविना ।
 विनाशमुपयास्यन्ति मच्छरौघप्रपीडिताः । ये त्वेते रथिनो राजन् दुश्मनो काञ्चनभ्रजाः ।
 रते दुर्भारयोनाम काम्बोजा यदि ते श्रुताः । शूरास्य कृतविद्याश्च धनुर्वेदे च निष्ठिताः ।
 संहतास्य श्यमं श्रेते अन्योऽन्यस्य हितैरिणः । अचौहिण्यस्य संरत्वा धार्तराष्ट्रस्य भारत ।
 यत्ता मदर्थे तिष्ठन्ति कुक्षीराभिरचित्ताः । अप्रमत्ता महाराज मामेव प्रत्युपस्थिताः ।
 तानहं प्रमथिष्यामि लणानीव कृताग्रनः । तस्मान् सर्व्वानुपासङ्गान् सर्व्वोपकरणानि च ।
 रथे कुर्वन्तु मे राजन् यथावद्द्रव्यकल्पकाः । अस्मिंस्तु किल संमर्द्दे याद्वा विविधमायुधं ।
 यथोपदिष्टमाचार्यैः कार्य्यः पद्मगुणो रथः । काम्बोजैर्हि समेव्यामि तीक्ष्णैराग्निविषेपिभैः ।
 नानाशस्त्रसमावर्षैर्ब्रविद्यायुधयोधिभिः । किरातैश्च समेव्यामि विपकल्पैः महारिभिः ।
 शालितैः सततं राक्षा दुर्व्योधनहितैरिभिः । शक्रेयापि समेव्यामि प्रकृत्यपरकामैः ।
 अग्निकल्पैर्दुराधर्षं प्रदोषैरिव पावकैः । तथान्यैर्ब्रविधैर्व्योधिः कालकल्पैर्दुरासदैः ।
 समेव्यामि रणे राजन् मङ्गमियुद्धदुर्भेदैः । तस्मादे वाजिनो मुष्या विश्रुताः प्रुमलचपाः ।
 उपाटन्ताद्य पोतास्य पुनर्युंश्चन्तु मे रथे ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्य सर्व्वानुपासङ्गान् सर्व्वोपकरणानि च । रथे चास्त्रापयद्वाजा प्रत्यापि विविधानि च ।
 ततस्तान् सर्व्वतो युक्तान् सदस्यांश्चतुरो जनाः । रसवत् पापयामासः पानं मदधमोरणं ।
 पीतोपट्टत्तान् खावांशु जगवात्रान् समलद्रुतान् । विनीतमश्यांश्चतुरांश्चतुरो जेममासिदन् ।
 ताम्बुकायुक्त्ववर्षाभान् विनीतान् शोषगांमिनः । संश्लमनसोऽयपाल विधिवत्कृषितापये ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

श्रेयः कारिष्यते यत्नं सर्वथा मम धारणे । यतो याहि रणे सुत प्रष्टुं चेदं वच परं ।
 एतदालोक्यते सैन्यमावन्धानां महाप्रभ । अस्मानन्तरतस्त्वेतत् दाक्षिणात्यां महदह ।
 तदनन्तरमेतच्च वाहिकानां महदहं । वाहिकाभ्यासतेत्युक्तं कर्ष्य च महदह ।
 अन्योन्येन हि सैन्यानि भिन्नान्येतानि सारथे । अन्येऽन्य समुपाश्रित्य विरचन्ति रणाजिरे ।
 एतदन्तरमाषाद्य चोदयास्यान् प्रहृष्टवत् । मध्यमं जत्रमास्थाय वह मामत्र सारथे ।
 वाहिका यच्च दृश्यन्ते नानाप्रहरणोद्यता । दाक्षिणात्याश्च बहवः सुतपुत्रपुरोगमाः ।
 हस्त्यश्वरथसन्नाथ यत्नामीक विलोक्यते । नानादेशसमुत्थैश्च पदानिभिरधिष्ठितं ।
 एतावदुक्ता यन्तारं ब्राह्मणं परिवर्ज्यन् । मथ्यते याहि यद्योग कर्ष्यह च महदहं ।
 तं श्रेणोऽनुयथैः क्रुद्धे विकिरन् विमिखान् बहून् । युयुधानं महाभागं गच्छन्मनिवर्षिभं ।
 कर्ष्य सैन्यं समुददभित्य गिते शरैः । प्राविशद्भारतीं सेनामपथ्यन्ता स सात्यकि ।
 प्रविष्टे युयुधाने तु सैनिकेषु क्रुतेषु च । अमर्षी कृतवर्षा तु सात्यकिं प्रथमारयत् ।
 तमापतन्त विमिखे पङ्क्तिराहत्य सात्यकि । चतुर्भ्यस्तुरोऽप्यस्थानजघानाशु भीर्यवान् ।
 तत पुन योद्धमिर्नतपर्वीभिराशुगैः । सात्यकि कृतवर्षाणं प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे ।
 यताद्यमानो विमिखैर्बभ्रुमिस्त्रिगतेजनैः । सात्यकेन महाराज कृतवर्षां भूषणम् ।
 स वत्सदन्तं सन्धाय जिह्मगानिलमग्निभं । आहत्य राजप्राकर्षाद्विद्याधारमि सात्यकिं ।
 स तस्य देहावरणं भित्ना देहञ्च सायकः । सपुङ्खपथं वृथिवीं विवेश हृदिरोक्षित ।
 अथास्य यद्धर्म्मिणैरेच्छिन्तत् परमास्त्रवित् । स भार्गवस्य राजन्कृतवर्षां शरसनं ।
 विद्याधर रणे राजन्सात्यकिं सत्यविक्रमं । दग्धमिर्बिम्बिखैस्तोत्तोरभिकुद्ध स्तनान्तरे ।
 तत प्रवीणं धनुषि प्रत्या शक्तिमतां वर । जघान दक्षिणं बाहुं सात्यकि कृतवर्षणं ।
 ततोऽन्यत् सुदृढस्थापं पूर्णमायन्य सात्यकि । यष्टजद्विशिखास्त्रं सतथोऽद्य सशस्त्रम् ।
 सरथ कृतवर्षाण समन्तान् पर्यवारयत् । छादयित्वा रणे राजन् धार्दिक्य स तु सात्यकि ।
 अथास्य भस्त्रेन शिरः सारथे समकृन्तत । स पपात हतः सुतो धार्दिक्यस्य महारथात् ।
 ततस्तो यन्तूरक्षिता प्राद्ववश्टरगा भ्रमं । अथ भोजशु सन्ध्यामो मिष्टश्च तुरगान् स्वय ।
 तस्यै शीरो धनुष्याणिस्रसैभ्यान्धपूजयन् । समुत्कर्षमिवाश्वस्य शदयान्धमसोदयत् ।
 यथेतभोरमिषाणामावहन् शुमहृद्वय । सात्यकिश्याभ्यगात्तस्मात् स तु भीममुपाश्रयत् ।
 युयुधानोऽपि राजश्रु भोजाभोकादिनिश्चयत । प्रथमैः स्वरितस्यूर्णं कान्वाजानां महाशत्रुं ।
 स तत्र यज्जमि शूरे सप्रियह्ने महारथे । न चपात तदा राजन्सात्यकि सत्यविक्रम ।
 शरं निवेद्य प्र । अन्वधावदृष्टे यतो युयुधानं युयुत्सया ।

ततः शब्दे। महानासीत् युयुधानरथम्प्रति । आकीर्णमाणा धावन्ती तत्र पुत्रस्य बाहिनी ।
सास्तनेन महाराज प्रतापाऽभिव्यग्रीर्यत । तस्यां विदीर्घ्यमाणायां धिनेः पुत्रो महारथः ।
रुमवीरान् महेष्वासान् अधानीकेश्योपययत् । श्रयान्यानपि राजेन्द्र नानाजनपदेश्वरान् ।
शरैरनलमहाग्नैर्निन्ये वीरान् यमस्यं । प्रतमेकेन विव्याध प्रतेनकश्च पविणं ।

दिपारीहान् द्विपांश्चैव ह्यारोहान् ह्यंश्लया । रथिनः सायसतांश्च जघानेभः पशूनिव ।
तं तथा द्रुतकर्षाणं शरसम्पातवर्षिणं । न केचनाभधावनै सात्यकिं तत्र शैनिकाः ।

ते भीता मृद्यमानाश्च मृष्टा दीर्घवाङ्मना । आघोघनं जडर्षीरा दृष्ट्वा तमतिमानिनं ।
तमेकं वज्रधा पश्यान्मोहितास्तस्य तंजसा । रथैर्बिम्बयितैश्च भ्रमनोडैश्च मारिष ।

चक्रैर्बिम्बयितैश्च वैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः । अनुकर्षं पनाकाभिः शिरस्ताणैः सकाञ्चनैः ।
वाङ्मिथ्यन्दनादिभ्यः साङ्गदैश्च विग्रास्यते । क्षतिहस्तोपमैश्चापि भुजङ्गभिर्गवश्चिभैः ।

ऊरुभिः पृथिवी च्छन्ना मनुजानां नराधिप । शशाङ्कसन्निभैश्चैव वदनैश्चासकुण्डले ।
पतितैर्ध्वजभाचाणं सा वभावतिभेदिनी । गजैश्च वज्रधाश्चिन्ना शयानैः पश्वेतापमैः ।

रराजातिश्रं भूमिर्बिकीर्णैरिव पश्वैतैः । तपनोयमयैर्योक्त्रैर्मुकाजालविभूयितैः ।
उरुश्चदैर्बिचिचैश्च व्योभान्त तुरङ्गमाः । गतसत्ता मधीम्प्राप्य मृष्टा दीर्घवाङ्मना ।

नानाविधानि सैन्यानि तत्र हला तु शालतः । प्रविष्टस्तावकं सैन्यं द्रावयित्वा चमूध्वमं ।
ततश्चेनैव मार्गेण येन यातो धनञ्जयः । इयेव सात्यकिर्गन्तुं ततो द्रोणेन वारितः ।

भारदाजं धमासाद्य युयुधानश्च सात्यकिः । नन्यवर्त्तत संकुद्धो बलाभिव जलाशयः ।
निवायं ह रणे द्रोणो युयुधानं महारथं । विव्याध निधितैर्बलैः पञ्चभिर्ध्वजैर्भेदिभिः ।

सात्यकिसु रणे द्रोणं राजन् विव्याध सप्तभिः । क्षेमपुङ्खैः शिलाधैतैः कङ्कवर्हिणवाजितैः ।
तं यङ्घि सायकद्रोणं साययन्तारमाह्वयत् । सतत्र मृष्टये द्रोणं युयुधानोमहारथः ।

इहनादं ततः हला द्रोणं विव्याध सात्यकिः । दशभिः सायकद्वान्यै यङ्घिरष्टाभिरैकच ।
गानः पुनद्रोणं विव्याध दशभिः शरैः । संकेन शारयिञ्चास्य चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।

किंन वाणेन विव्याध युधि मारिष । तं द्रोणः साययन्तारं सरथध्वजमाङ्गुगैः ।
आह्वयशणैः शतभानामिव प्रजैः । तथैव युयुधानोऽपि द्रोणं वज्रभिराङ्गुगैः ।

त सशान्तस्ततोद्द्रोण उवाच ह । तवाचार्यो रथं हिला गतः कापुरुषो यथा ।
मो हिला प्रदक्षिणमवर्त्तत । त्वं हि मे युध्यतोनाद्य जीवन् यास्यसि माधव ।
रणे हिला न यास्याचार्यं वदतुं ।

॥ धनञ्जयस्य पदवी धर्मराजस्य शासनात् । गच्छामि स्तुतिं ते ब्रह्मन् मे कालात्ययो भवेत् ।
॥ मार्गं शिथैरन्वास्यते सदा । तस्मादेव प्रणाम्याङ्गु यथा मे स गुरुर्गतः ।

॥ एतावदुक्त्वा शीनेय आचार्यं परिवर्षयन् । प्रयातः सहसा राजन् शारयिष्येदमप्रवीतु ।

महाध्वजेन सिंहेन हेमकेसरमालिना । हृतेन कातुकैर्धर्मैर्षणि विद्रुमर्षिचिते ।
 पाण्डुराशुप्रकाशामिः पताकाभिरलङ्कृते । हेमदण्डोच्छ्रितच्छ्वे वज्रप्रसवपरिच्छेदे ।
 योजयामास विधिवद्धेमभाण्डविभूषितान् । दाहकस्थानुजो भ्राता सुप्रियः सखा ।
 न्यवेदयद्रथं युक्तं वासवस्यैव मातलिः । ततः स्नातः शूचिर्भूत्वा कृतधर्मः ।
 स्नातकानां सहस्रस्य खर्षणिक्यान्वाचयन् । आग्नीर्वादेः परिव्यक्तः स ततः ।
 ततः समधुपर्कहं, पीला किलातकं मधु । लोहिताचो वभो तत्र भर्दा ।
 आलभ्य वीरकांस्तस्य हर्षेण महतान्वितः । द्विगुणीकृततेजा हि प्रसन्नं ।
 लब्ध्वा धनुर्दाय सशरं रथिनाम्बरः । कृतस्त्रस्ययनो विप्रैः कवचो म ।
 लाजैर्गन्धैस्तथा माल्यैः कन्याभिश्चाभिनन्दितः । युधिष्ठिरस्य चरणवर्षि ।
 तेन मूर्द्धन्युपघात आरुरोह महारथं । ततस्तो वाजिनो हृष्टाः सुपुष्टा वा ।
 अजय्या जैत्रमुद्गलं विकुन्वाणाः स्त्र सैन्यवाः । तथैव भीमधेनेऽपि धर्मरा ।
 प्रायात्सात्यकिना सार्द्धंमभिवाद्य युधिष्ठिरं । तौ दृष्ट्वा प्रविचिन्तौ तत्र स ।
 सपुत्रास्तावकाः सर्वे तस्युद्ग्रेणपुरोगमाः । सञ्चरन्तु मूर्द्धन्युत्तं दृष्ट्वा भीमं ससा ।
 अभिनन्द्याप्रवीहोरस्तादा हर्षकरं वचः । अथ धर्मराजो भीममम ।
 लं भीम रच राजानमेतत्कार्यंमते हि ते । अहं नि ।
 श्रीयत्याञ्च तदान्ने च श्रेयो राज्ञोऽभिरक्षणं । जानीये ।
 तस्माद्धीम निवर्त्तस्व मम चेदिच्छसि प्रियं । तथोक्तः सा ।
 अहं राज्ञ करिष्यामि रथा पुरुषसत्तम । स्वमुक्तः प्रत्युवा ।
 गच्छ गच्छ भ्रुवं पार्थ भ्रुवो हि विजयो मम । यन्मे गुणानुरक्तः ।
 निमित्तानि च धन्यानि यया भीम वदन्ति मां । निहतै सैन्यै ।
 परिव्यजिये राजानं धर्मोत्तमानं युधिष्ठिरं । एतावदुक्त्वा भीमन्तु ।
 सस्यस्य तावकं सैन्यं व्याघ्रोऽगगणानिव । तं दृष्ट्वा प्रतिवीचनं सै ।
 भूय एवाभवन्मूढं सुश्रेष्ठे चाप्यकम्पत । ततः प्रयातः सहसा तत्र सैन्यं स ।
 दिद्रुचुरर्जुनं राजन् धर्मराजस्य शासनात् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे द्वादशाधिकशतः ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ मयाते तत्र सैन्यन्तु युयुधाने युयुत्सया । धर्मराजो महाराज सेनाने ।
 प्रायाद्दोणरथे प्रेषुर्धुयुधानस्य पृष्ठतः । ततः पाञ्चाक्षराजस्य पुत्र समरदुर्भदः ।
 प्रोकाशपाण्डवानीके वज्रदानस्य पार्थिवः । आगच्छत प्रहरत द्रुतं विपरिधावत ।
 यथा सुखेन गच्छेत सात्यकिर्दुर्भदः । महाराथा हि सहस्रो यत्तिथ्यन्वस्य निर्जये ।
 वेगेन निपेतुस्ते महाराथाः । वयम्प्रतिजिगीषन्तस्तत्र तान् समभिद्रुताः ।

ततः शब्दे महानासीत् युयुधानरथम्पति । आकीर्त्यमाणा धावन्ती तत्र पुत्रस्य वाहिनी ।
 सास्यतेन महाराज प्रतधाऽभिव्यशीर्यत । तस्यां विदीर्यमाणायां सिनेः पुत्रो महारथः ।
 सप्तवीरान् भक्षेव्यासान् शयानोक्तेष्वपाययत् । श्रयान्यानपि राजेन्द्र नानाजनपदेश्वरान् ।
 शरैरनलमद्वाग्निनेय्ये वीरान् यमलयं । शतमेकेन विव्याध शतेनैकञ्च पविषां ।
 द्विपारोहान् द्विपादैव ह्यारोहान् ह्ययासाया । रथिनः सायसुतांश्च जघानेमः पशूनिव ।
 तं तथा द्रुतकर्षाणं शरसस्यातवर्षिणं । न केचनाभ्यधावन्त्यै सात्यकिं तव सैनिकाः ।
 ते भीता मृद्यमानाश्च मृष्ट्या दीर्घवाङ्मना । आयोधनं जङ्घ्नीरा दृष्ट्वा तमतिमानिनं ।
 तमेकं वज्रधा पश्यन्माहितासुस्य तज्जेषा । रथैर्बिम्बिधितैश्चैव भग्नोऽथैव मारिप ।
 चक्रैर्बिम्बिधितैश्चैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः । अनुकर्षेत्, पताकाभिः शिरस्तापैः, सकाञ्चनैः ।
 वाज्रभिश्चन्द्रमादिगैश्च, साङ्गदैश्च विगम्यते । हस्तिहस्तोपमैद्यपि भुजङ्गाभोगमन्दिभैः ।
 ऊरुभिः पृथिवी च्छन्ना मनुजानां नराधिप । शशाङ्कपद्भिर्भैश्चैव वदनैश्चारुकुण्डलैः ।
 पतितैर्ध्वजभासाणां सा वभावतिमेदिनी । गजैश्च वज्रधाश्चिन्नेः शयानैः पर्वतोपमैः ।
 रराजातिभृशं भूमिर्बिम्बिकीर्णै रिव पर्वतैः । तपनीयमयैर्योक्तेर्मुक्ताजालविभूषितैः ।
 उरुश्चरैर्बिम्बिचिन्नेय्ये व्यशोभन्त तुरङ्गमाः । गतसत्त्वा महीभ्याष्य मृष्ट्या दीर्घवाङ्मना ।
 नानाविधानि सैन्यानि तत्र हत्वा तु सात्ततः । प्रविष्टस्तावकं सैन्यं द्रावयित्वा चमूंभ्रमं ।
 ततस्तोनेव मार्गेण येन यातो धनञ्जयः । इयेष सात्यकिर्गन्तुं ततो द्रोणेन वारितः ।
 भारद्वाजं समासाद्य युयुधानश्च सात्यकिः । न न्यवर्त्तत संकुद्धो बेलामिव जलाश्रयः ।
 निवार्य तु रणे द्रोणा युयुधानं महारथं । विव्याध निशितैश्चाणैः पद्भ्रमिर्मर्मभेदिभिः ।
 सात्यकिस्तु रणे द्रोणं राजन् विव्याध सप्तभिः । हेमपुङ्खैः हिलाधैतैः कद्दवर्हिणवाजितैः ।
 तं पङ्क्ति, सायकैर्द्रोण, साययन्तारमार्हयत् । सतत्र मध्ये द्रोणं युयुधानो महारथः ।
 सिंहनार्दं ततः कृत्वा द्रोणं विव्याध सात्यकिः । द्रमभिः मायैकदान्यैः पङ्क्तिरष्टाभिरैकैश्च ।
 युयुधानः पुनर्द्रोणं विव्याध द्रमभिः शरैः । संकेन शारयिञ्चास्य चतुर्भियतरो हयान् ।
 ध्वजमेकेन वाणेन विव्याध युधि मारिप । तं द्रोणः साययन्तारं शरयध्वजमाङ्गुणैः ।
 लरन् प्राच्छादयद्वाणेः शलमानामिव श्रजेः । तथैव युयुधानोऽपि द्रोणं वज्रभिराङ्गुणैः ।
 आच्छादयत सक्तास्त्रतोद्रोण उवाच ह । तवाचार्य्यो रथं हिला गतः कापुरूपो यया ।
 युध्यमानश्च मां हिला प्रदक्षिणमवर्त्तत । त्वं हि मे युध्यतोनाद्य जीवन् यास्यसि माधव ।
 यदि मां त्वं रणे हिला न यास्याचार्य्यं वृष्टतं ।

३१८

३१९

३२०

३२१

३२२

३२३

॥ सात्यकिहवाच ॥ धनञ्जयस्य पदवी धर्मराजस्य शासनात् । गच्छामि स्वस्ति ते अह्वान मे कात्यायनो भवेत् ।
 आचार्यान्गुणतो मार्गः शिथैरन्यास्यते सदा । तस्मादेव प्रजान्यास्ये, यदा मे सं गृहर्गतः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ रतावदुक्ता शैनेय आचार्य्यं परिवर्षयन् । प्रयातः सहसा राजन् शारयिषेद्दममवीत ।

महाध्वजेन सिंहेन हेमकेसरमालिना । वृतेन कौतुकैर्हैर्मूर्च्छिणिविद्रुमचिचितैः ।
 पाण्डुराशुप्रकाशभिः पताकाभिरलङ्कृते । हेमदण्डोच्छ्रितच्छत्रे चङ्गद्वयपरिच्छदे ।
 योजयामास विधिवद्धेमभाण्डविभूषितान् । दाहकस्थानुजो भ्राता सूतस्तस्य प्रियः सखा ।
 न्यवेदयद्रथं युक्तं वासवस्थेव मातलिः । ततः स्यातः शूचिर्भूला कृतकौतुकमङ्गलः ।
 स्यातकानां स्रष्टव्यं स्वर्णनिष्कानवाचयन् । आग्नीर्षादैः परिव्यक्तः सात्यकिः श्रीमता वरः ।
 ततः समधुपर्कार्कः पीला कैलातकं मधु । सोहिताद्यो वभो तव मद्विह्वललोचनः ।
 आराध्य वीरकांक्षस्र हर्षेण मरुतान्वितः । दिगुणीकृततेजा हि प्रञ्चलन्निव पावकः ।
 उत्सङ्गे धनुर्गुदाय मशरं रथिनाम्बरः । कृतस्तस्ययनो विप्रैः कर्वाचो समलङ्कृतः ।
 स्रजैर्गन्धैस्तथा मास्यैः कन्याभिर्यामिनन्दितः । युधिष्ठिरस्य चरणवभवाद्य कृताञ्जलिः ।
 तेन मूर्द्धन्युपघ्रात आहरोह महारथं । ततस्ते वाजिनो हृष्टाः सुपुष्टा वातरंहसः ।
 अजय्या जैवमूर्द्धन् विकुर्वाणाः स्र सैन्यवाः । तथैव भीमधेनेऽपि धर्मराजेन पुजितः ।
 प्रायात्सात्यकिना सार्द्धं मभवाद्य युधिष्ठिरं । तौ दृष्ट्वा प्रविविचन्तौ तव सेनामरिन्द्यौ ।
 सपुत्राश्चावकाः सन्वै तस्युर्द्रोणपुरोगमाः । सशङ्कमनुगच्छन्तं दृष्ट्वा भीमं ससात्यकिं ।
 अभिनन्द्याम्रवीहोरस्तादा हर्षकरं वचः । अथ हर्षपरोताङ्गः सात्यकिर्भीममप्रवीत् ।
 त्वं भीम रथ राजानमेतत्कार्यमतं हि ते । अहं भित्वा प्रवेक्ष्यामि कालपर्कामदं वलं ।
 श्रौयत्याद्य तदाने च श्रेया राज्ञोऽभिरक्षणं । जानीषे मम वीर्यं त्वं तव चाहमरिन्द्यम् ।
 तस्माद्भीम निवर्तस्व मम चेदिच्छसि प्रियं । तद्योक्तः सात्यकिं प्राह म्रज त्वं कार्यं चिद्धये ।
 अहं राज्ञं करिष्यामि रथां पुष्टपसत्तन । श्वमुक्तः प्रत्युवाच भीमधेनं स माधवः ।
 गच्छ गच्छ भ्रुवं पायं भ्रुवो हि विजयो मम । यन्मे गुणानुरक्त्य त्वसंघ वधमास्थितः ।
 निमित्तानि च धन्यानि यया भीम वदन्ति मां । निहतै सैन्यैव पापे पाण्डवेन महात्मना ।
 परिव्यजिये राजानं धर्मोत्तमानं युधिष्ठिरं । एतावदुक्ता भीमन्तु विमृश्य च महायशः ।
 सन्मृत्यु तावकं सैन्यं श्यामोऽष्टमगणानिव । तं दृष्ट्वा प्रतिवीक्षन्तं सैन्यं तव जनाधिप ।
 भूय श्वाभवनमूर्द्धं सुधवं चाप्यकम्पत । ततः प्रयातः सहसा तव सैन्यं स सात्यकिः ।
 दिदृशुरर्जुनं राजन् धर्मराजस्य शासनात् ।

४३१०

४३११

४३१२

४३१३

४३१४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे दाहपार्थिकमेतोऽध्यायः ॥ ११२ ॥
 ॥ मध्वप उवाच ॥ प्रयाते तव सैन्यं युयुधाने युयुत्सया । धर्मराजो महाराज सेनानीकेन संहृतः ।
 प्रायाद्द्रोणरथं प्रसुयुं सुधानस्य पृष्ठतः । ततः प्रायात्ताराजस्य पुत्र समरदुर्धरः ।
 प्रकोटस्थापशमीके सपुदानय पाथिवः । आगच्छत प्रहरत द्रुतं विपरिधावत ।
 यया मुषेन गच्छेत् सात्यकिर्दुद्रुर्धरः । महारथा हि सहवो पतिथ्यन्मस्य निर्जये ।
 इति म्रवन्तो वेगेन निपतन्ते महारथाः । वपम्प्रतिजिगीषन्स्रष्टव तान् समभिद्रुताः ।

४३१५

ततः शब्दे महानावात् युयुधानरथम्प्रति । आकीर्त्यमाणा धावन्तो तत्र पुलस्तवाहिनी ।
 सान्त्वेन महाराज शतधाऽभिव्यथीर्यत । तस्यां विदीर्यमाणायां सिने पुत्रो महारथः ।
 सप्तवीरान् महैष्यामान् अयानीकेष्वपोथयत् । अयान्यापि राजेन्द्र नानाजनपदेश्वरान् ।
 शरैरनलघङ्गाशैर्मन्ये वीरान् यमलयं । शतमेकेन विव्याध शनैर्नकुञ्च परिषं ।
 द्विपारोहान् द्विपाशैव ह्यारोहान् हर्षास्तया । रथिनः साश्वस्रतांश्च जघानेऽपः पशुनिव ।
 तं तथा द्रुतकर्मायं शरस्यतावर्षिणं । न केचनाभ्यधावन्वै सात्यकिं तव सैनिकाः ।
 ते भीता मृगमानाश्च प्रमृष्टा दीर्घबाहुना । आयोधनं जङ्घ्नीरा दृष्ट्वा तमतिमानिनं ।
 तमेकं बद्ध्वा पश्यन्मोहितास्तस्य तत्रेषा । रथैर्बिम्बितैश्चैव भग्नोडैश्च मारिष ।
 चक्रेर्बिम्बितैश्च वैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः । अनुकर्षेत् पताकाभिः शिरस्त्राणैः सकाञ्चनैः ।
 बाहुभिर्यन्द्नादिग्धैः साङ्गदैश्च विगम्यते । हस्तिहस्तोपमैश्चापि भुजङ्गाभोगसन्निभैः ।
 ऊरुभिः पृथिवी च्छन्वा मनुजानां नराधिप । शमाङ्कसन्निभैश्चैव वदनैश्चाहकुण्डलैः ।
 पतितैश्चंपभाषाणां सा वभावतिमोदिनी । गजैश्च बद्ध्वाश्चिन्वै शयानैः पर्वतोपमैः ।
 रराजातिभृशं भूमिर्बिकीर्णै रिव पर्वतैः । तपनीयमथैर्योक्तेर्मुक्ताजालविभूषितैः ।
 उरुश्चदैर्बिचिवैश्च व्यशोभन्त तुरङ्गमाः । गतसत्त्वा महोम्प्राय प्रमृष्टा दीर्घबाहुना ।
 नानाविधानि सैन्यानि तत्र हत्वा तु सान्त्तः । प्रविष्टस्तावकं मैत्र्यं द्रावयित्वा चंभुश्रमं ।
 ततस्कोनैव मार्गेण येन यातो धनञ्जय । इथेय सात्यकिर्गन्तुं ततो द्रोणेन वारितः ।
 भारद्वाजं समावाध युयुधानश्च सात्यकिः । न न्यवर्त्तत संकुटो वेलामिव जलाशयः ।
 निवायं तु रणे द्रोणिो युयुधानं महारथं । विव्याध निशितैर्बाणैः पञ्चभिर्भ्रमैर्भेदिभिः ।
 सात्यकिसु रणे द्रोणं राजन् विव्याध यत्नभिः । हेमपुङ्खैः शिलाधैतैः कङ्कवर्षिणवाजितैः ।
 तं पङ्क्तिं सायकैर्द्रोणः साश्वयन्तारमाहयत् । सतत्र भम्यते द्रोणं युयुधानोमहारथः ।
 सिंहनादं ततः हत्वा द्रोणं विव्याध सात्यकि । दग्भिः मायैकदान्यैः पङ्क्तिरष्टाभिरैकैश्च ।
 युयुधानः पुनर्द्रोणं विव्याध दग्भिः शरैः । यत्केन सारणिस्यस्तस्य चतुर्भिर्यत्तरो हयपत्नः ।
 ध्वजमेकेन वाणेन विव्याध युधि मारिष । तं द्रोणः साश्वयन्तारं सरयध्वजमार्गुणैः ।
 लरन् प्राश्नादयदाशैः शलभानामिव प्रजेः । तथैव युयुधानेऽपि द्रोणं बद्धभिरागुणैः ।
 आश्वादायत सभ्रान्तस्ततोद्द्रोण उवाच ह । तवाचार्य्यो रथं हिला गतः कपुसवो यया ।
 युध्मानश्च मां हिला प्रदक्षिणमवर्त्तत । त्वं हि मे युध्तीनाथ जीवन् यास्यसि माधव ।
 यदि मां त्वं रणे हिला न यास्याचार्य्यवद्भुतं ।
 ॥ सात्यकिहवाच ॥ धनञ्जयस्य पदवीं धर्मराजस्य शासनात् । गच्छामि स्वस्ति ते ब्रह्मन्त्र मे कालात्ययो भवेत् ।
 आचार्य्यानुगतो मामं । शिथैरन्वास्तते सदा । तस्मादेव प्रजान्याहः यया मे स गृहगतः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ रतावदुक्ता शनैरेव आचार्य्यं परिवर्षयन् । प्रयातः सहसा राजन् सारथिश्चेद्दमप्रवीत ।

११८

११९

१२०

१२१

१२२

१२३

द्रोणं करिष्यते यत्र सर्वथा मम वारणे । यतो याहि रणे सत प्रष्टुषु चेदं वच परं ।
 एतदालोक्षते सैन्यमावन्त्यानां महाप्रभ । अस्मानन्तरतस्तेतत् दाविणात्यं महद्वल ।
 तदनन्तरमेतच्च वाहिकानां महद्वलं । वाहिकाभ्यासतोयुक्तं कर्षणं च महद्वलं ।
 अन्योन्येन हि सैन्यानि भिज्जान्येतानि सारथे । अन्येऽन्य समुपाश्रित्य विरचन्ति रणाजिरे ।
 एतदन्तरमावाच चोदयान् प्रष्टुषुवत् । मध्यमं जवमास्त्राय वह मामत्र सारथे ।
 वाहिका यत्र दृश्यन्ते नानाप्रहरणोद्यता । दाविणात्याश्च बहवः सतपुत्रपुरोगमा ।
 हस्त्यश्वरथसम्पार्थं यद्यानोकं विवोक्षते । नानादेशसमुत्थैश्च पदातिभिरधिष्ठितं ।
 एतावदुक्ता यन्तारं ब्राह्मणं परिवर्ज्यथन् । मध्येनो याहि यद्योय कर्षणं च महद्वलं ।
 तं द्रोणोऽनुययो क्रुद्धो विकिरन् विमिखान् वल्लन् । युयुधानं महाभागं गच्छन्तमनिवर्त्तिनं ।
 कर्षणं सैन्यं समुद्वमिद्वत्य मिते शरैः । प्राविशद्भारतीं सेनामपर्थन्तां च सात्यकि ।
 प्रविष्टे युयुधाने तु सैनिकेषु क्रुतेषु च । अमर्षी हतवर्षा तु सात्यकिं पर्यवारयन् ।
 तमापतन्तं विमिषे यद्भिराहत्य सात्यकि । चतुर्भिसत्तरोऽभ्याद्यानज्ज्यानाशु ब्रवीयान्वा ।
 तत पुन योऽश्वभिर्नतपर्व्वीभिराशुमे । सात्यकि हतवर्षाणं प्रत्यविध्यत् स्नानन्तरे ।
 यतास्यमानो विमिषेभ्यंऽभिलिग्नतेजसैः । साधतेन महाराज हतवर्षां न चधमे ।
 स वसदन्तं सन्धाय जिह्मगानिवयन्निभं । आक्षय राजप्राकृषां दिव्याधरसि सात्यकिं ।
 स तस्य देहावरणं भित्त्वा देहश्च धायक । अपुद्गपच दृष्टिर्वीं विवेष सधिरोक्षित ।
 अथास्य यद्भूमिर्षारिच्छिनत् परमास्रवित् । स मार्गणगय राजन् हतवर्षां शरासनं ।
 विव्याध च रणे राजन् सात्यकिं सत्यविक्रमं । दशभिर्भिमिषेसोत्क्षेपरिकुद्ध स्नानन्तरे ।
 तत प्रथीणं धनुषि शस्त्रा शक्तिमतां वर । जघाम दक्षिणं बाहुं सात्यकि हतवर्षाणं ।
 ततोऽन्यत् सङ्घट्टयत् पूर्णमायस्य सात्यकि । व्यष्टजद्विमिषास्त्रेण प्रतयोऽय सहस्रम ।
 परद्यं हतवर्षाण समन्तान् पर्यवारयत् । ह्लादयित्वा रणे राजन् धार्दिक्य स तु सात्यकि ।
 अथास्य भस्तेन गिरः सारथे समहन्तत । स पपात हतः सतो धार्दिक्यस्य महारथान् ।
 ततले यन्तुरहिता प्राद्भवत्तरगा श्वं । अय भोजन् सन्धुन्तो निष्टस्य हुरगान् स्वय ।
 तस्यै शीरो धनुष्यासिस्तसैन्यान्यभ्यपूजयन् । समुद्गर्भमिवाशय सद्यथां समसे दयत् ।
 यथेनभीरमिषाणामावहत् सुमहद्वय । सात्यकियोभ्यगाच्छात् स तु भीममुपाश्रुत् ।
 युयुधानोऽपि राजेन्द्र भोजानोकादिनिश्चयत । प्रथयो स्वरितक्षूर्णं कामिजातो महाशमू ।
 स तत्र यद्भूमिं शूरे सत्रिपुत्रो महारथे । न चपात तदा राजन् सात्यकि सत्यविक्रम ।
 सन्धाय च शमू द्रोणो भोगे भारं निवेद्य च । अभ्यधास्रूषे यतो युयुधानं युयुत्थया ।
 तया तमनुधावत् युयुधानश्च प्रहृत । न्यावयन्त संहृष्टा पाण्डुकेन्ये दृष्टतमा ।
 यमावाच च धार्दिक्ये रथानां प्रवरं वय । पाद्यान्ना विगतोऽथात्ताभोमधेनपुरोगमा ।

२१०

२११

२१२

२१३

२१४

२१५

विक्रम्य वारिता राज्ञन् वीरेण कृतवर्षणा । यतमानांश्च तान् सर्वानोपदिगतचेतसः ।

अभितलान् शरौघेण क्लान्वाहानकारयत् । निवृत्तीतास्त भोजेन भोजानोकेषुवा रणे ।

अतिष्ठन्नाख्यंबहोराः प्रार्थयन्तो महद्यमः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे त्रयोदश्याधिकप्रतोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

॥ छतराद्र उवाच ॥ एवं वज्रविधं सैन्यं एवं प्रविशितं वरं । व्यूढमेवं यथान्यायं एवं वज्रं च सञ्जय ।

नित्यं पूजितमस्माभिरभिकामद्य न. सदा । प्रौढमत्यहुताकारं पुरस्ताद्बृहविक्रमं ।

नातिवृद्धमवाशञ्च नाश्रुं नापि पीवरं । लघुदृत्तायतप्राणं भारगाचमनामयं ।

आनसन्नाहसंक्लं वज्रशस्त्रपरिच्छदं । शस्त्रग्रहणविद्यां च क्लीपु परिनिष्ठितं ।

आरोहे पर्यवस्कन्धे सरणे सान्तरयुते । सम्यक्प्रहरणे याने व्ययथाने च कौविदं ।

नागोन्धयेषु वज्रश्रेः रथेषु च परीक्षितं । परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनोपपादितं ।

नगोष्ठ्या नोपचारेण न समन्धनिमित्ततः । नानाद्गतं नाप्यष्टतं मन सैन्यं बभूव ह ।

कुलीनाय्यंजनेपतें तुष्टपुष्टमनुद्धतं । कृतमानोपचारञ्च यमस्त्रि च मनस्त्रि च ।

सर्विवैद्यापरमुख्यैर्ब्रह्मिः पुण्यकर्षंभिः । लोकपालोपमैस्तात पालितं नरसत्तमैः ।

वज्रभिः पार्थिवैर्गुप्तमस्तुप्रियचिकीर्षुभिः । अस्मानभिद्यते कामात् सवैवे सपदानुमैः ।

पयोदधिनिवापुर्णमापगाभिः समन्ततः । अपचैः पक्षिंशुश्रौरैर्यैर्यैश्च संहतं ।

प्रभिव्रकरटैश्चैव द्विरदैराहतं महत् । यदहन्यत मे सैन्यं किमन्यद्भागधेयत ।

योधात्तय्यजलं भीमं वाहनोर्मितरङ्गिणं । सेपथ्यसिगदाशक्तिशरप्रासस्रयाकुलं ।

ध्वजभूषणसम्बाधं रत्नोत्पलसुमस्रितं । वाहनैरभिधावद्विभ्यायुवेगविकल्पितं ।

द्रोणगम्भीरपातातं कृतवर्षमहाहृदं । जलसन्धमहापाहं कर्णचश्रेदादयोद्धतं ।

गते सैन्यार्णवं भित्त्वा तरसा पाण्डवर्षभे । सञ्जयैकरथेनैव युयुधाने च मामकं ।

तत्र श्रेष्ठं न पश्यामि प्रविष्टौ सव्यसाचिनि । सात्त्वते च रथोदारं मन सैन्यस्य सञ्जय ।

तौ तत्र समतिक्रान्ते इष्ट्वाऽतीव तरस्त्रिनो । सिन्धुराजन्तु संप्रेक्ष्य गाण्डोत्रसेयुगोचरे ।

किञ्च वा कुरवः कृत्यं विदधुः कालचोदिता । दाहणेकायने काले कथं वा प्रतिपेदिरे ।

यस्तान् हि कौरवात्मन्वे मृत्युना तात सङ्गतान् । विक्रमोऽपि रणे तेषां न तथा दृश्यते हि वै ।

अचतो संयुगे तत्र प्रविष्टौ हृष्णपाण्डवौ । नच वारयिता कथित्तयोरस्लौह सञ्जय ।

भृताय बहवो योधाः परीक्ष्यैव महारथाः । वेतनेन यथापार्णं प्रियवादेन चापरं ।

असत्कारभ्यतस्तात मन सैन्ये न विद्यते । कर्मणा ह्यनुकूपेण सभ्यते भक्तवैतनं ।

न चायोधोऽभवत् कश्चिन्मम सैन्ये तु सञ्जय । अन्यदानभ्यतस्तात तथा चाभ्यतको नरः ।

पूजितो हि यथाशक्त्वा दानमानासनेर्षया । तथा पुंस्ये मे तातं शान्तिमिद्य सवाञ्चैव ।

ते च प्राप्यैव सङ्ग्रामे निर्विघ्नताः सव्यसाचिना । श्रेभयेन परागृष्टाः किमन्यद्भागधेयतः ।

रक्ष्यते यस्य सङ्ग्रामे ये च सञ्चय रक्षिणः । एकं साधारणं पत्न्या रक्ष्यस्य सद्य रक्षिभिः ।
 अर्जुनं समरे दृष्ट्वा धैर्यवत्यागत, स्थितं । पुत्रो मम मृगं मूढः किं कार्यं प्रत्यपद्यत ।
 सात्यकिश्च रणे दृष्ट्वा प्रविशन्तमभीतवत् । किञ्च दुर्व्योधनः कृत्यं प्राक्कालममन्यत ।
 सर्वशस्त्रातिगो सेनां प्रविष्टौ रथसत्तमौ । दृष्ट्वा कां वै मतिं युद्धे प्रत्यपद्यत मामकाः ।
 दृष्ट्वा कृष्णन्तु दामार्हमर्जुनार्थं व्यवस्थितं । शिनीनाम्पभक्षैव मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 दृष्ट्वा सेनां व्यतिक्रान्तां सात्त्वतेनार्जुनेन च । पलायमानांश्च कुरुहन् मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 विद्वुतान् रथिनेः दृष्ट्वा निरुत्साहान् दिव्यज्ये । पलायनक्रतोत्सर्दिन् मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 शून्यान् कृतावेयोपस्थान सान्त्वतेनार्जुनेन च । हतांश्च योधान् संदृश्य मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 अथनागरथान् दृष्ट्वा तत्र वीरान् सहस्रशः । धावमानाश्च ये व्यग्राम्न्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 महानागान् विद्ववती दृष्ट्वाऽर्जुनग्रराहतान् । पतितान् पश्यन्त्यान्यान्मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 विहीनांश्च कृतानद्यान् विरथांश्च कृताश्वरान् । तत्र सात्यकिपाथार्थ्या मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 ह्यौघान्निहतान् दृष्ट्वा द्रवमाणोऽस्तसस्ततः । रणे माधवपाथार्थ्या मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 पत्ति सङ्घातये दृष्ट्वा धावमानांश्च सर्वशः । निराशा विजये सर्वे मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 द्रोणस्य समतिक्रान्तावनोकमपराजितौ । चणेन दृष्ट्वा तौ वीरौ मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 संमूढे ऽस्मि मयं तात श्रुत्वा कृष्णधनञ्जयो । प्रविष्टौ मामकं चेन्यं सात्त्वतेन सदाच्युतौ ।
 तस्मिन् प्रविष्टे पृतनां शिनीनां प्रवरे रथे । भोजानिकं व्यतिक्रान्ति किमकुर्वन्त कौरवाः ।
 तथा द्रोणेन समरे निरुद्धीतेषु पाण्डुषु । कथं युद्धमभुञ्जत तन्ममाचख्य सञ्चय ।
 द्रोणो हि बलवान् श्रेष्ठः कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः । पाञ्चालास्तं मेधेव्याप्तं मत्प्रविध्यन् कथं रणे ।
 बद्धवैरास्ततो द्रोणे धनञ्जयजयैपिणः । भारद्वाजमुत्तमेषु दृढवैरो महारथः ।
 अर्जुनस्यापि यद्यकं सिन्धुराजवधम्प्रति । तन्मे सर्वं समाचख्य कुशलो ह्यसि सञ्चय ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ आत्मापराधात् सभूतं व्यसनं भरतर्षभ । प्राप्य प्राकृतवत् वीर मा त्वं शोचितुमर्हसि ।
 पुरा यदुच्यसे प्राग्नेः सुवृद्धिर्बिन्दुरादिभिः । साहार्षीः पाण्डवासाजयिति तन्न त्वया श्रुतं ।
 सुषदां हितकामानां वाक्यं ये न शृण्वेति ह । समहङ्गधनम्प्राप्य शोचते वै यथा भवान् ।
 दाचितोऽसि पुरा राजन् दामार्हेण प्रमम्प्रति । न च तं सञ्चवान् कामं त्वनः कृष्णाः सदायशः ।
 तव निर्गुणतां ज्ञात्वा पश्यतां सुतेषु च । वैधौभावं तथा धर्मं पाण्डवेषु च मत्परं ।
 तव जिह्वमग्निप्रायं विदित्वा पाण्डवान् प्रति । आत्तंप्रत्वापांश्च बहून् मनुजाधिपसत्तम ।
 सर्वलोकस्य तत्त्वशः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः । वासुदेवस्तेता युद्धं कुरुणामकरोत्सहन् ।
 आत्मापराधात् समहङ्गं शान्तो विपुलः चयः । नैनं दुर्व्योधेन देयं कर्तुमर्हसि मानद ।
 न हि ते सुकृतं किञ्चिदादा मथे च भारत । दृश्यते पृथतथैव लक्ष्म्यो हि पराजयः ।
 तस्मादवस्थितो भूत्वा सात्त्वा लोकस्य त्रिषेधं । शृणु युद्धं यथावृत्तं धारं देवानुरोपमं ।

४८०

४८१

४८२

४८३

४८४

४८५

विव्याध पाण्डवान् युद्धे विभिक्षिनिरजिह्वगैः । शिखण्डिनश्च विव्याध त्रिभिः पञ्चभिरेव च ।
 धनुर्न्यत् समादाय शिखण्डो तु महाधर्मः । श्रवारयत् कूर्मनखैराशुगैर्दिकात्मजं ।
 ततः क्रुद्धो रथे राजन् ददिकस्यात्मभवः । अभिदुद्राव वेगेन याज्ञर्षेर्नि महारथं ।
 भोमस्य समरे राजन् मृत्योर्दत्तं महात्मनः । विद्विषन् बलं शूरः शार्दूल इव कुञ्जरं ।
 तौ दिग्गजसङ्घासौ ज्वलिताविव पावकौ । समापेततुरङ्गयोन्मं शरसङ्घैररिन्दमौ । ११०
 विधुन्वानौ धनुःश्रेष्ठे सन्धानौ च सायकान् । विस्त्रजन्तौ च शत्रौ गभस्तीनिव भास्करौ ।
 तापयन्तौ शरैस्तीक्ष्णैरन्योऽन्यं तौ महारथौ । युगान्तप्रतिमौ वीरौ रजतभ्रास्कराविव ।
 कृतवर्मा च समरे याज्ञर्षेर्नि महारथं । विद्वेषुभिस्त्रिसप्तत्या पुनर्विव्याध सप्तभिः ।
 स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थे लपाविमत् । विस्त्रय्य समरञ्चापं मूर्च्छंयाऽभिरस्रुतः ।
 तं विपक्षे रथे दृष्ट्वा तावकाः पुरुषधर्म । हार्दिकं पूजयामासुर्न्यासांस्त्यादधुवुश्च ह । १११
 शिखण्डिनं तथा शान्ता हार्दिक्यशरपीडितं । श्रपोवाह रणाद्यन्ता तरमाणे महारथं ।
 स्नादितन्तु रथोपस्थे दृष्ट्वा पाथैः शिखण्डिनं । परिवर्तुरथैस्त्रयं कृतवर्माणमाहवे ।
 तदाहृतं परञ्चके कृतवर्मा महारथः । यदेकः समरे पार्थान् वारयामास यानुगाम् ।
 पार्थान् जित्वाऽजयशेदीन् पाञ्चालान् सञ्जयानपि । कैकयायं महावीर्यान् कृतवर्मा महारथः ।
 ते यथ्यमानाः समरे हार्दिक्येन स पाण्डवाः । इतश्चेतश्च धावन्तो नैव चक्रुर्धृतिं रथे । ११२
 जित्वा पाण्डुसुतान् युद्धे भीमसेनपुरोगमान् । हार्दिक्यः समरेऽतिष्ठद्विधूम इव पावकः ।
 ते द्राव्यमाणाः समरे हार्दिक्येन महारथाः । विमुखाः समपचन्त शरदृष्टिभिरहिताः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कृतवर्षपराक्रमे चतुर्दशधिकशतोऽध्यायः ॥ ११४ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणुष्वैकमना राजन् यन्मां त्वं परिश्रुष्वसि । द्राव्यमाणे बले तस्मिन् हार्दिक्येन महात्मना ।
 सञ्जयावगते षापि प्रदृष्टेयापि तावकैः । क्षीणे य आसीत् पाण्डूनामगाधे गाधमिच्छतां ।
 श्रुत्वा स निन्दतं भोमं तावकानां महाहवे । श्रेनेयस्त्रितो राजन् कृतवर्माणमभययात् । ११५
 कृतवर्माणो हार्दिक्यः श्रेनेयं निमित्तैः शरैः । अवाकित् सुवक्रुद्धस्तोऽपक्रुथत् स सात्यकिः ।
 अथाशु निमित्तं भस्मं श्रेनेयः कृतवर्षेणः । श्रेणयामास समरे शरायं चतुरोऽपरात् ।
 ते मथ शरिरे बाहान् भस्मेनास्याच्छिनद्धुः । पृष्ठरक्षतायास्ततर्मावर्धयिमितैः शरैः ।
 ततस्तं विरथं हत्वा सात्यकिः सत्यविक्रमः । सेनामष्टाहंयामास शरैः सद्यतपर्वभिः ।
 अमश्रुताय शतना श्रेनेयशरपीडिता । ततः प्रायात् स स्त्रितः सात्यकिः सत्यविक्रमः । ११६
 शृणु राजन् यदकरोत् तव श्रेनेयु वीर्यवान् । शतोप्य स महाराज द्रोणानीकमहाहर्षवं ।
 पराजित्य तु संश्लेषे कृतवर्माणमाहवे । यन्मारमत्रवीत् शूरः श्रेनेय्वाहोत्पिपश्रुभं ।
 दृष्ट्वा तु तव तथैवेयं रथाद्यदिपमदुने । यदातिजमघमूर्धंमत्रवीत् शरारथं पुनः ।
 यदेतन्नेपथद्वामं द्रोणानीकस्य सत्यतः । सुमहत्कुञ्जराभोकं यत्न हृष्यरथो मुपं ।

एतेहि बहव स्रत दुर्निवारस्य संयुगे । दुर्विधाधनममादिष्टा मदर्थे त्यक्तजीविता ।
 गजपुत्रा महेश्यासा सर्व्वे विक्रान्तयोधिना । विगत्तानां रथोदारान् सुवर्णविशतध्वजा ।
 मामेवाभिमुखो वीरा योत्स्यमाना व्यवस्थिता । अत्र मां प्रापय विप्रमथसिंहादय मारये ।
 विगर्ते सह योत्सामि भारद्वाजस्य पश्यत । तत प्रायाच्छनै स्रत घाततस्य मते स्थित ।
 रथेनादित्यवर्षेण भास्वरेण पताकिना । तमूढः मारथ्यैर्वश्या बलामाना हयोत्तमा ।
 वायुवेगमसा मञ्जो कुन्देन्दुरजतप्रभा । आपतन्तं रणे तन्तु शङ्खवर्णैर्हयोत्तमै ।
 परिवभ्रुस्रत शूरा गजानीकेन मथ्यत । किरन्तो विविधांस्तोत्प्लान् सायकान् लघुवेधिना ।
 सात्ततोऽपि श्रितैर्वाणैर्गजानीकमयोधयत् । पर्व्वतानिव वर्षेण तपान्ते जलदो महान् ।
 वज्राशनिमसर्षर्ष्वधमाना शरैर्गजा । प्राद्रववणमुत्सृज्य शिनिवीरसमीरितैः ।
 शीर्षदन्ता विहधिरा भिन्नमन्कपिण्डिका । विभीर्षकणैःशकरा विनियन्तृपताकिन ।
 सक्षिन्नचक्षुमण्डाय विनिरुक्तमहाध्वजा । हतारोहा दिशो राजन् भोजिरे भ्रष्टकम्बला ।
 ह्रन्तो विविधावादान् जलदोपमनिस्सना । नाराचैश्चैत्सदन्तैश्च भनैरञ्जाकलया ।
 स्रुरप्रैर्ह्रुचक्षैश्च सात्ततेन विदारिता । स्रन्तेऽष्टकं तथा मूर्चं पुरीषश्च प्रदुद्रुव ।
 वध्ममुद्यस्त्रनुदान्ये पेतुर्भस्त्रुलयापरे । एवं तत्कुञ्जरानीकं युयुधानेन पीडितं ।
 शरैरन्यैर्बद्धाग्ने प्रदुद्राव ममन्तत । तस्मिन् हने गजानीके जलसन्ध्या महाबल ।
 यत्त सम्प्रापयन्नागं रजताश्वरथम्प्रति । ह्यक्ववर्षधरः शूरस्रपनीयाङ्गद शूचि ।
 कुण्डली मुकुटो खड्गो रक्तचन्दनरूपित । शिरसा धारयन् दीर्घां तपनीयमयी खड्गं ।
 उरसा धारयन्निकं कण्ठस्थश्च भास्वर । चापश्च ह्यक्वविश्रंते विधुन्वन् गजमूर्द्धनि ।
 अगोभत महाराज सविद्युदिव तोयद । तमापतन्तं महसा मागधस्य गजोत्तमो
 सात्यकिर्भारयामास वेवेव मरुगलयं । नागं निवारितं द्रष्टुं शैनेयस्य प्रगोत्तमैः ।
 अकुधत रणे राजन् जलसन्ध्या महाबलः । तत कुल्लो महाराज मार्गैर्भारमाधवै ।
 अविश्रत शिने पौत्रे जलसन्ध्या महोत्सि । ततोऽपरेण भवेन पीतेन निश्रितेन च ।
 अशतो वृष्णिवीरस्य निचकर्त्त प्ररासनं । सात्यकिं ह्यिन्द्रधन्वानं प्रहसन्निव भारत ।
 अविश्रन्नागधो वीर पञ्चमिर्भिर्मिनै शरैः । स विद्धे वज्रभिर्नोलेर्जलसन्धेन वीर्य्यशान् ।
 नाकस्यत महाबाहूस्तद्वृत्तमिवाभवत् । अचिन्तयन् वै स प्ररान् नात्यर्थं मन्धमाइनी ।
 धनुरन्यत समादाय तिष्ठ तिष्ठेत्यवाच ह । एतावदुक्तां शैनेपो जलसन्धं महोगमि ।
 विव्याध पश्चा सुस्र्यं प्रराणां प्रहसन्निव । स्रुरप्रेण सुतोत्प्लेन नुष्टिदेशे महदहनु ।
 जलमन्धस्य चिच्छेद् विव्याध च विभि शरैः । जलसन्धस्तु तत्पत्न्या मशरं वै प्ररासनं ।
 तोसर व्यष्टजन्तुषु सात्यकिम्प्रतिमारिय । स निर्भिद्य भुञ्जं सथं माधवस्य महारणे ।
 अभ्यागाहुरणी धारः स्वसन्निव महोरगः । निर्भिन्ने तु भुञ्जे संख्ये सात्यकिः सत्यविक्रम ।

३३५

३३६

३३७

३३८

३३९

३४०

विश्विर्ष्विश्वैस्तोत्तैर्जलसन्धमताडयत् । प्रष्टञ्च तु ततः खड्गं जलसन्धो महाबलः ।

४१२

आर्षभश्चमं च महत् शतचक्रकसकुलं । आविध्य च ततः खड्गं सान्त्वतायोत्समर्षं ह ।

शैनेयस्य धनुस्त्रित्वा सखिज्ञो न्यपतन्नहो । अलातचक्रवच्चैव व्यरोचत मही गतः ।

अथान्यद्भुनुरादाय सञ्चकाथावदारणं । शालस्कन्धप्रतीकाशमिन्द्राग्रनिषमस्रनं ।

विस्फास्य विष्येधे क्रुद्धो जलसन्धं शरेण ह । ततः साभरणौ बाहू चुराभ्यां माधवोत्तमः ।

सात्यकिर्जलसन्धस्य चिच्छेद प्रहृष्टनिव । तौ बाहू परिघप्रख्यौ पेततुर्गजसत्तमात् ।

४१०

वसुन्धराधराद्भुष्टौ पञ्चगोर्षाविवोरगौ । ततः सुदंष्ट्रं सुमहत् चारुकुण्डलमण्डितं ।

चुरेणस्य दतोपेन शिरसिच्छेद सात्यकिः । तत्पातितमिरोत्वाञ्जं कबन्धं भीमदमनं ।

द्विरदं जलसन्धस्य रुधिरेशाभ्यपिञ्चत । जलसन्धं निहत्याजौ त्वरमानस्तु सान्त्वतः ।

विमानं पातयामास गजस्कन्धादिग्राम्यते । रुधिरावसिक्ताङ्गो जलसन्धस्य कुञ्जरः ।

विलम्बमानमवहत् संस्रिष्टं परमासनं । शराद्दितः सान्त्वतेन मर्द्दमानं स्ववाहिनो ।

४११

घोरमात्संस्तरं हत्वा विदुश्रव महागजः । द्वाहाकारो महानाभीत्तव सैन्यस्य मारिय ।

जलसन्धं हतं दृष्ट्वा वृष्णीनामृपमेण तु । विमुखाद्याभ्यधावन्त तव योधा, समन्ततः ।

पलायनक्रतोत्थाहा निरुत्थाहा दिपञ्चये । स्तस्त्रिभन्तरे राजन् द्रोणः श्वत्सृताम्बरः ।

अभ्ययाञ्चवनेरथैर्युधुधानं महारथं । तमुदीर्य तया दृष्ट्वा शैनेयं क्रुदुपुङ्गवाः ।

द्रोणैवेव सह क्रुद्धाः सात्यकिं समुपाद्रवन् । ततः प्रवदन्ते युद्धं क्रुक्ष्णं सान्त्वतस्य च ।

४१०

द्रोणस्य च रणे राजन् घोरं देवासुरोपमं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि लजसन्धवधे पञ्चदशधिकप्रतीऽध्यायः ॥ ११५ ॥

॥ पञ्चय उवाच ॥ ते किरन्तः शरमातान् सञ्चं यत्ता, प्रहारिणः । त्वरमाणा महाराज युयुधानमयोधयम् ।

तं द्रोणः शत्रुप्रत्याख्यानं निमित्तैः शरैः । दुर्मर्षेणा दादमभिर्दुःस्रेशो दमभिः शरैः ।

विकर्णदापि निमित्तैस्त्रिंशद्भिः कर्णपविभिः । वियाध सभ्ये पार्थ तु स्नानभ्यामन्तरे तथा ।

दुर्मर्षो दमभिर्भ्यैस्तथा दुःशासनोऽष्टभिः । चित्रमेनस्य शैनेयं द्वाभ्यां वियाध मारिय ।

४१५

दुर्ध्यापनय महता शरवर्षेण माधवं । अपीडयद्रणे राजन् शूराद्यान्ये महारथं ।

सन्वतः प्रतिपिदुस्तु तव पुष्यैर्महारथैः । तान् प्रत्यविध्यदाव्येय, शृयक् पृथगजिज्ञौ ।

भारद्वाजं विभिर्भ्यैर्दुःस्रेशं नयभिः शरैः । विकर्णं पञ्चविंशत्या विचवेनश्च सप्तभिः ।

दुर्मर्षेण दादमभिरष्टाभिस्य विविंशतिं । सत्यमनस्य नवभिर्बिजयं दमभिः शरैः ।

ततो वृत्राङ्गदसापि विधुत्पानो महारथः । अभयान् सात्यकिखूर्णं पुष्टं तव महारथं ।

४१०

राजानं सभ्यैर्नोकस्य सभ्यैर्नोकमहारथं । शरैरभ्याहमद्राक्षं ततो युद्धमभ्युत्पयोः ।

विमुञ्चस्यो वरान्श्रीःशृणु मन्त्रधामौ च पायकाः । अदृश्यं समरेऽभ्योऽस्यं चक्रुस्तौ महारथौ ।

सात्यकिं वृत्राजन् निर्विष्टः पश्येदाभनं । अश्ववदुर्धिरं भरिस्तरम चक्रुर्नो यथा ।

सात्त्वतेन च वाणोर्धैर्निर्विद्धस्तनयस्तव । शतकुम्भमयापीडो वमो थुप इवोच्छ्रित ।
 माधवस्तु रणे राजन्कुहुराजस्य धन्विनः । धनुश्चिच्छेद समरे चुरप्रेण हसन्निव ।
 अथैनं हिन्यधन्वानं शरैर्बभ्रुमिराचिनोत् । निर्भिन्नस्य शरैस्तेन द्विपता चिप्रकारिणा ।
 नामृष्यत रणे राजा शरोर्बिजयवलयं । श्रयान्यद्गुरादाय हेमपृष्ठं दुरासदं ।
 विव्याध सात्यकिं तूष्णं सायकानां गतेन ह । सोऽतिविद्धो वधवता तव पुत्रेण धन्विना ।
 श्रमपर्वशमापन्नस्तव पुत्रमपीडयत् । पीडितं मृपतिं दृष्ट्वा तव पुत्रा महारया ।
 सात्यकिं शरवैर्षेण ह्लादयामासुरोजसा । स च्छाद्यमानो बडभिक्षव पुत्रैश्चहारयैः ।
 शकैकं पञ्चभिर्बिद्धा पुनर्बिथाध सप्तभिः । दुर्व्योधनञ्च तरितो विव्याधाष्टभिराशुगैः ।
 प्रहसन्त्यास्य चिच्छेद कार्मुकं रिपुभोयणं । नागं मण्डिमयश्चैव शरैर्ध्वजमपातयत् ।
 हत्वा तु चतुरो बाहान् चतुर्भिर्निग्रितैः शरैः । सारथिं पातयामास चुरप्रेण महायथाः ।
 एतस्मिन्नन्तरे चैव कुहुराजं महारथं । अवाकिरत् शरैर्हेतो बडभिक्ष्यैर्धर्मैर्दिभिः ।
 स वधमान समरे शैनेयस्य शरोत्तमैः । प्राद्रवत्सहसा राजन्पुत्रो दुर्व्योधनस्तव ।
 आसुतस्य ततो यानं चिवसेनस्य धन्विनः । हाहाभूतं जगच्चासोत् दृष्ट्वा राजानमाहवे ।
 पल्लमानं सात्यकिना खे सोममिव राज्ञण । तन्तु शब्दमयमुक्त्वा कृतवर्षा महारथः ।
 अभ्ययात्सहसा तव यत्नास्ते माधवः प्रभुः । विधुन्वानो धनुःश्रेष्ठश्चादधैश्चैव वाजिनः ।
 मत्स्यन् सारथिस्त्वामे याहि याहीति सलरं । तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य व्यादितास्त्वमिवात्कं ।
 युयुधानो महाराज धन्वारमिदमब्रवीत् । कृतवर्षा रथेनैव द्रुतमापतते शरो ।
 प्रत्युद्याहि रथेनेन प्रवरं सर्वैधन्विनां । तत प्रजविनाथेन विधिवत् कल्पिनेन च ।
 आसमाद रणे भोजं प्रतिमानं धनुप्रतां । ततः परमशंकुद्धै च्चिनाविव पावकौ ।
 समेयानां नरथाद्यौ व्याघ्राविव तरस्त्रिनौ । कृतवर्षा तु शैनेयं पराङ्मुख्यः समापयत् ।
 निग्रितैः सायकैस्तोत्क्षेप्यन्तारश्चास्य पञ्चभिः । चतुरस्रचतुरो बाहांश्चतुर्भिः परमेपुभिः ।
 अविधत् माधुदानान्ना नै सैश्वान् सात्वतस्य हि । रूक्माध्वजो रूक्मश्रेष्ठं महद्विस्कार्यं कार्मुकं ।
 रूक्माद्भद्रो रूक्मशर्मा रूक्मशुद्धैरवारयत् । ततोऽद्योति विने पैत्र सायकान कृतवर्षेण ।
 प्राहिणोत्स्वरया युक्तो द्रष्टुक्तमो धनञ्जयः । सोऽतिविद्धो वधवता मन्त्रणा मन्त्रुतापन ।
 समकल्पत दुर्द्वयं चितिकल्पे यथाऽचल । विवध्या चतुरोऽस्याथान् सप्तभिः सारथिं तथा ।
 विव्याध्रनिमित्तैस्त्वै सात्यकि सथाविक्रम । सुवर्षपुङ्गं विप्रिध समाधाय स सात्यकिः ।
 विद्यजन्तं महात्मानं सकुद्धमिव पन्नगं । सोऽविधत् कृतवर्षाणं धमदण्डापमं शरः ।
 आम्बुनदविविषन्न वर्षं निर्भिद्य भानुमत् । अभ्यागाद्दरणोमुषो रुधिरैण समुचिनः ।
 सञ्जातरुधिरयाजो धात्वनेपुभिरदितः । सशरं धनुस्तृष्य न्यपतत्स्यन्दनोत्तमात् ।
 स सिंहदष्टो जानुभ्यां पतितोऽमितविक्रम । शरादितः सात्यकिना रथोपस्थे नरर्षभ ।

११६

११७

११८

११९

१२०

१२१

१२२

सहस्रबाहुमदृशमचोभ्यमिव सागर । निवायं हतवर्माणं सात्यकि प्रयथो तत, ।
 खड्गशक्तिधनु कीर्णा गजाश्वरथसङ्कुलां । प्रवर्त्तिताधरुधिरां प्रतपः चक्षिप्रयथैभे ।
 प्रेचतां सर्व्वेभ्योना मध्येन शनिपुङ्गव । अभ्यगादाहिनी हिला वृत्रहेवासुरीक्ष्मू ।
 समाश्लक्ष च द्वाद्दिव्यो गृह्य चान्यन्महद्गुणः । तस्यै स तत्र बलवान् वारयन् युधि पाण्डवान् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अथद्रव्यवधपर्व्वणि छतवर्ध्नपराजये षोडशाधिकशतोऽध्याय ॥ ११६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ कल्पमानेषु सैन्येषु शैनेयेन ततस्ततः । भारद्वाज सरप्रतीर्ष्वर्हसि समवाकिरन् ।
 स सम्प्रहारस्तमुचो द्रोणभास्वतघोरभूत् । पश्यतां सर्व्वेभ्योनां बलिवापवधेरिव ।
 ततो द्रोणं शिने पौत्रं चित्रे सर्वांधसे शरैः । विभिराशीविपाकारैर्ललाटे समविध्यत ।
 तैर्ललाटापिनैर्वाणैर्युधुधानस्त्वजिह्वगैः । धरोचत महाराज विशृङ्खल इव पर्व्वत ।
 ततोऽस्य बाणानपरानिन्द्राग्निमसम्स्रनान् । भारद्वाजोऽन्तरप्रेक्षो प्रेषयामास मयुगे ।
 तान्द्रोणचापनिष्क्रान्तं दामार्शं पततः शरान् । दाम्या दाम्या सुपुङ्खाभ्यां चिच्छेद परमास्त्ववित् ।
 तामस्य लघुतां द्रोणः समवेक्ष्य विमोक्षते । प्रहस्य सहसाऽविध्यत्त्रिंशता शनिपुङ्गव ।
 पुन पञ्चाशतेपूर्णां शितेन च समापेयत् । लघुतां युधुधानस्य लाघवेन विशेषयन् ।
 समुत्पतन्ति वस्मीकात् यथाक्रुद्धा महोरगा । तथा द्रोणरथाद्राजन् आपतन्ति तनुच्छिदः ।
 तदैव युधुधानेन सृष्टा शतसहस्रशः । श्रवाकिरन् द्रोणरथ शरा रूधिरभोजना ।
 लाघवान् दिग्मुख्यस्य सास्वतस्य च मारिष । विशेषं नाध्यगच्छाम समावासां लर्पभौ ।
 सात्यकिस्तु ततो द्रोणं नवभिर्भेतपर्व्वभिः । आजघान श्वं क्रुद्धो ध्वजश्च निर्गमै शरैः ।
 मारयिञ्च शतेनैव भारद्वाजस्य पश्यत । लाघवं युधुधानस्य दृष्ट्वा द्रोणो महारथ ।
 सप्रत्या मारयिञ्च विद्वान् तु रगाथ विमिस्त्रिभिः । ध्वजमेकेन चिच्छेद माधवस्य रथे स्थितं ।
 अथापरोक्ष भक्षेन धेमपुङ्गेन पविणा । धनुश्चिच्छेद समरे माधवंस्य महात्मनः ।
 सात्यकिस्तु तत क्रुद्धो धनुस्त्वजा महारथ । गर्दा जघाह महती भारद्वाजाय चाक्षिपत् ।
 तामापतन्तीं सहसा पट्टयद्भ्रामयस्यथो । अश्ववारथच्छरैर्द्रोणो बद्धभिर्बद्धरूपिभिः ।
 अयान्यद्गुरुरादाय सात्यकि सत्यविक्रम । विव्याध बद्धभिर्बद्धैर्भारद्वाजं शिनाश्रितं ।
 स विद्वान् समरे द्रोणं भिंहनादममुञ्चत । तं वै न मन्त्रये द्रोण सर्व्वशस्त्रभृताश्वर ।
 तत शक्तिं गृहीत्वा तु हृत्पदरुणामयफलयो । तरसा प्रपयामास माधवस्य रथम्यति ।
 अनामाद्य तु शैनेयं सा शक्तिं कालसन्निभा । भित्वा रथं जगामोया धरणीं दाहणस्तना ।
 ततो द्रोणं शिने पौत्रो राजन् विव्याध पविणा । दक्षिणं भुजमासाद्य षोडशन् भरतर्षभ ।
 द्रोणोऽपि समरे राजन्माधवस्य महद्गुणः । अर्द्धेचक्ष्रेण चिच्छेद रथशापा च मारयिं ।
 मुमोह मारयिणस्य रथशला समाहत । स रथोपस्यमामाद्य मुहूर्त्तं संनिधीदत् ।
 चकार सात्यकीराजन् सतवर्धातिमानुषं । श्रयोधयथ यद्द्रोणं रम्योन् जघाह च स्वयं ।

ततः शरद्वर्तनेव युयुधानो महारथः । अविध्यद्वाङ्मणं सङ्घो षष्टरूपी विभाषते ।
 तस्य द्रोणः शरान् पञ्च प्रेषयामास भारत । ते घोराः कवचं भित्त्वा युयुः शोणितमाहवे ।
 निर्विद्धस्य शरैर्घोरैरक्रुथन् सात्यकिर्मथं । सायकान् व्यसृजद्यपि वीरो ह्यनरथम्यति ।
 ततो द्रोणस्य यन्तारं निपात्यैकेपुणो भुवि । अद्यान् व्यद्रावयदाणैर्हतस्ततोस्ततस्ततः ।
 स रथं प्रद्रुतः सङ्घो मण्डलानि महच्छयः । चकार राजतो राजन् भ्राजमान इवाशुमान् ।
 अभिद्रवत षड्घोत इयान् द्रोणस्य धावत । इति स्य चक्रुः सर्वे राजपुत्राः सराजकाः ।
 ते सात्यकिमपास्याद्द्रु, राजन् युधि महारथाः । यतो द्रुणस्ततः सर्वे सहसा समुपाद्रवन् ।
 तान् दृष्ट्वा प्रद्रुतान् सङ्घो सान्त्वतेन शराद्दितान् । प्रभयं पुनरेवासीत्तत्र संन्य समाकुलं ।
 व्यूहस्यैव पुनर्दारं गत्वा द्रोणो व्यवस्थितः । वतायमानैस्तैरथैर्नतीं दृष्टिप्रराद्दितैः ।
 पाण्डुपाञ्चालमभिन्नं व्यूहमालोक्य वीर्यवान् । श्रेनेथे नाकरोद्यन्नं व्यूहमेवाभ्यरचत ।
 निवार्य पाण्डुपाञ्चालान् द्रोणाग्निः प्रदक्षत्रिव । तस्मै द्रोणाग्निमन्दोऽपः कालस्यैव देवोद्यतः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिपराक्रमे सप्तदश्याधिकप्रतोऽध्याये ॥ ११७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रोणं स जित्वा पुरुषप्रवीरस्तथैव दार्ढिकमुखास्त्वदीयान् । प्रहस्य सतं वचनं वभाषे मिनिप्रवीरः
 कुरुपुङ्गवाय्यः ।

निमित्तमात्रं वधमद्य सत दग्धारयः । केवकालानुनाशो । हताग्निहन्त्येह नरपंभेण वयं सुरेशात्मममुद्भवेन ।
 तमेवमुक्त्वा मिनिपुङ्गवसदादा महास्येधे सोऽप्यधनुर्दूरैरिहा । किरन समन्तात् सहसा शरान् बली समापतन् श्येन
 इवामियं यथा ।

तं यान्तमथैः शशिपुङ्खवर्णैर्बिगाह्य संन्यं पुरुषप्रवीरं । नामक्रुवन् वारयितुं समन्तादादित्यरग्निप्रतिमं रथार्थं ।
 असह्यविक्रान्तमदीनसत्त्वं संन्यं गणा भारत ये त्वदीयाः । सहस्रनेत्रप्रतिमप्रमार्धं दिवोत्र सूर्यं जलदयपाये ।

अमर्षपूर्णस्त्वितिचिवयोधो शरामनी काञ्चनवक्रधारी । सुदर्शनः सात्यकिमापतन्तं न्यवारयद्राजपुत्रः प्रसह्य ।
 तयोरभूत् भारत सम्प्रहारः सुदारुणस्तं समतिप्रमथनं । योधास्त्वदीयाय हि सोमकाय ट्वेवैश्वर्युद्धमिवामरौघाः ।
 शरैः सुतोऽस्यैः शनशोऽभ्यविध्यत्सुदर्शनः सान्त्वन्मुख्यमानौ । अनागतानेव तु तान् श्वत्काम् चिच्छेद राजन् मिनि
 पुङ्गवोऽपि ।

तथैव शक्रप्रतिमोऽपि सात्यकिः सुदर्शने यान् छिपति स्य सायकान् । द्विधा विधा तानकरोत्सुदर्शनः श्रोत्रामैः ध्वन्द्वन
 र्यमास्थित ।

तान् वीक्ष्य वाणान् निहतांशुदार्णो सुदर्शनः सात्यकिवर्णवेगेः । क्रोधाद्द्विषसन्नित्तिमतेजाः शरान्मुञ्चन्तपनोय
 चिचान् ।

पुनः स वाणैश्चिभिरिप्रक्रुष्यैराकण्ठपूर्णैर्निमित्तैः समुद्धैः । विद्याध देहावरणं विभियते सात्यकेराविविद्युः शरीरं ।
 तथैव सत्तावनिपातपुत्र घन्नाय वायोरपरैर्यवैर्द्विः । आजप्रिवास्तावजतप्रक्रामान् चतुर्भिरथोद्यतुः प्रसह्य ।
 तथा तु तेनाभिहतशरस्त्रो मत्ता मिनेरिन्द्रममानवीर्यैः । सुदर्शनस्येपुणैः सुतोऽस्यैर्द्वयाधिहत्याद्गुननाद नार्द ।

अथास्य सुतस्य शिरो निरुत्थ मञ्जेन शक्राशनिवन्निभेन । सुदर्शनस्यपि शिनिप्रभोर चुरेण कालानिलवन्निभेन ।
सकुण्डल पूर्णशशिप्रकाश भ्राजिष्यु वक्र विचकर्त्त देहात् । धया पुरा वक्रधरः प्रसङ्ग धनस्य सख्येऽतिवलस्य राजन् ।
निर्हृत्य त पार्थिवपुत्रपौत्र रणे यदूनाम्वयभेस्तस्वो । मुदा समेत परया महात्मा रराज राजन् सुरराजकृत्यम् ।
ततो ययावर्जुन एव श्वेन निवार्यं सेनं तव मार्गणेधै । सदशयुक्तेन रथेन राजन् साक विमसापयिपुर्नुवोर ।
वत्स्य विष्णापयनीयमप्यमपूजयन् धोधवरा समेतो । प्रवर्त्तमानानिपुगोचरेऽरीन् ददाह वाणैर्ऋतभुगयैव ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अथप्रथमोधर्षणि सुदर्शनवधेऽष्टादशाधिकशतोऽध्याय ॥ ११८ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ तत स सात्यकिर्धर्मान् महात्मा दृष्णिपुत्रव । सुदर्शनं निहत्याजौ धन्तारं पुनरब्रवीत् ।
रथायनागकलिल शरशङ्खनिर्माचिनं । खड्गमस्य गदापादं शूरायुधमहाखन ।
प्राणापहारिण रौद्रं मादिचोत्कृष्टनादितं । धोर्धानामसखस्यं दुर्द्धवंश्च अयैषिणां ।
तीर्त्तां सुदुस्तर तात द्रोणानोकमधार्यं । जलमन्ववलेनाजौ पुरुषादेरिवावृते ।
अतोऽन्यत् धृतनाशेधं मन्ये कुनदिकामिव । तर्त्तव्यामव्यसलिसा चोदयायानसधमं ।
हस्तप्राप्तमर्धं मन्ये साम्प्रत सव्यसाचिनं । निर्जित्य दुर्द्धर द्रोण सपदानुगमाह्वे ।
हार्दिकं धोधवर्ष्यं मन्ये प्राप्तं धनञ्जयं । न हि मे जायते चासा दृष्ट्वा सैन्यान्मनेकश ।
वक्रैरिव प्रदीप्तस्य वने शुष्कलणालपे । पश्य पाण्डवमुखेन यातां भूमिं किरोटिना ।
पत्न्यश्वरथनागौघे पतितैर्बिधमौहृतां । ब्रूवते तथया सैन्ये तेन भग्न महात्मना ।
रथैर्बिपरिधावद्भिर्गजेरथैश्च सारथे । कौशेयारुणसङ्काशनेतदुद्भूयते रज ।
अभ्यासस्यमर्धं मन्ये श्रेयाश्च कृष्णसारथि । स एव श्रूयते शब्दे गाण्डीवस्यामिजौजस ।
पादुशानि निमित्तानि मम प्रादुर्भवन्ति वै । अनल गत आदित्ये हन्ता सन्धवमञ्जुन ।
शनेर्बिभ्रश्वयश्रुशान् यादि यचारिवाहिनी । यचैते सतलबाणाः सुयोधनपुरोगमा ।
दग्निता क्रूरकर्माणः कामेजा युद्धदुर्धदा । शरबाणासनधरा यवनाश्च प्रहारिण ।
शका किराता द्रुपदा वश्वरास्ताघलितका । अन्ये च महवो चेच्छा विविधायुधपाणय ।
यचैते सतलबाणा सुयोधनपुरोगमा । मामेवाभिमुखा सर्वे तिष्ठन्ति समरार्थिनः ।
एतान् सरथनागाशान् निहत्याजौ सपत्तिनः । इद दुर्ग महाघोर तीर्थमेवोपधारय ।
॥ इत उवाच ॥ म सभ्रमो मे वार्ष्णेय विद्यते सत्यविक्रम । यद्यपि स्यात्तव क्रुद्धे जामदग्न्योऽप्यत स्थित ।
द्रोणो वा रथिना श्रेष्ठ ह्यो मद्रेश्वरोऽपिवा । तथापि सभ्रमो न स्यात् त्वामाश्रित्य महाभुज ।
सया सुवहवो युद्धे निर्भ्रिताः शत्रुसूदन । दग्निता क्रूरकर्माण कामेजा युद्धदुर्धदा ।
शरबाणासनधरा यवनाश्च प्रहारिणः । शका किराता द्रुपदा वश्वरास्ताघलितका ।
अन्ये च महवो चेच्छा विविधायुधपाणय । नच मे सभ्रमः कश्चिद्भूतपूर्व्यं कदाचन ।
किमुनेतन्ममसाघच धीर सयुगगोप्यदं । आयुञ्जं कसरेण त्वा प्रापयामि धनञ्जय ।
येषा क्रुद्धोऽभि भोर्षेय पेषा मृत्युवपस्त्रित । केषां संधमनीमद्य गन्तुमुत्सहते मत्नः ।

४८२

४८०

४२५

४८०

४८१

के त्वां युधि पराक्रान्तं कालान्तकयमोपमं । द्रुपुः विक्रमसंयुक्तं विद्विविथ्यन्ति संयुगे ।

केषां वैवस्वतो राजा खरतेऽद्य महाभुजः ।

॥ सात्यकिहवाच ॥ मुण्डामितान् हनिष्यामि दानवानिव वासवः । प्रतिज्ञां पाशयिष्यामि कामोजानेव मां वृष्टुः ।

श्रेयसां कदनं कृत्वा मिथं धास्यामि पाण्डवं । अद्य द्रुच्यन्ति मे वीर्यं कौरवाः भसुयोधनाः ।

मुण्डानोके हते सतः सर्वसैन्येषु धामसतः । अद्य कौरवसैन्यस्य दीर्यमाणस्य संयुगे ।

शुक्ला विरावं वज्रधा सन्नास्यति सुयोधनः । अद्य पाण्डवमुखस्य श्रेताश्वस्य महात्मनः ।

आभार्यस्य कृतं मार्गं दर्शयिष्यामि संयुगे । अद्य महाणनिहतान् योधमुख्यान् सहस्रमः ।

द्रुपुः दुर्व्योधनो राजा यद्यात्तापं गमिष्यति । अद्य मे चिप्रहस्तस्य चिपतः बायकौत्तमान् ।

असातपकप्रतिमं धनुर्दृष्ट्वास्मिन् कौरवाः । मत्सायकचित्ताङ्गानां हृदिर्न स्रवतां मुञ्चः ।

सैनिकानां वधं द्रुपुः सन्नास्यति सुयोधनः । अद्य मे क्रुद्धरूपस्य निघ्नतश्च वरान् वरान् ।

द्विरक्षुण्णमिमं लोकं मन्त्रेणैव सुयोधनः । अद्य राजसहस्राणि निहतानि मया रणे ।

द्रुपुः दुर्व्योधनो राजा सन्नास्यति महाभूधे । अद्य खेहक्ष भक्तिश्च पाण्डवेषु महात्मसु ।

हत्वा राजसहस्राणि दर्शयिष्यामि राजसु । वलं वीर्यं कृतज्ञानं मम ज्ञास्यन्ति कौरवाः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तसादा सतः मिथितान् साधुवाहिनः । शमाङ्गमन्निकाग्रान् वै वाजिनो व्यनुदत् भृशं ।

ते पिवन्त इवाकाशं सुयुधानं हयोत्तमाः । प्रापयन् धवनाम् शीघ्रं मनःपवनरंहसः ।

सात्यकिं ते समासाद्य पूतनास्त्रनिवर्तिनं । वहवो लघुहस्तास्य शरवैरैरवाकिरन् ।

तेषामिधूनधाप्लाणि वेगवान्नपर्व्वामि । अश्विनत् सात्यकीराजन् नैनं ते प्राप्नुवन् शराः ।

द्व्यक्षुण्णैः सुनिशितैर्गोर्ध्वैरैरजिह्वगैः । उच्चरुत्तं मिरांशुषो धवनानां भुजानपि ।

शैक्ययसानि वर्षाणि कास्थानि च समन्ततः । भित्त्वा देहांतया तेषां शरा जगुर्भ्रूहोतव ।

ते हन्यमाना वीरेण खेच्छाः सात्यकिना रणे । शतशोऽभ्यपतंस्तत्र व्यसवोवसुधातले ।

सुपूर्णांयतमूक्तैस्तानथवच्छिन्नपिण्डतैः । पञ्चपट्टमम चाष्टौ च विभेदं धवनाङ्कुरैः ।

कामोजानां सहस्रैश्च प्रकानाञ्च विग्राम्यते । शरराण्यं किरातानां वर्वराणां तथैव च ।

अगस्त्यरूपा दृष्टिवी भंशोऽपि तर्कदंभा । हतवांस्तत्र श्रेनेधः सपयस्तावर्द्धं बलं ।

दक्षुणोः शशिरच्छासैः मिरांभिर्नूनमूर्ध्वजैः । दीर्घशूर्ध्वैर्ध्वी कीर्षां विवैर्दण्डशैरिव ।

रुधिरोचितसर्वाङ्गैस्त्रैस्त्रैसादायोधने यमो । कवचैः संहतं सर्वं तासांभैः खनिवाहतं ।

वज्राग्निघमस्तर्षैः सुपर्व्वभिरजिह्वगैः । ते सात्त्वेन निहताः समावपुत्रांसुन्धरां ।

अप्यावशिष्टाः सश्वप्राः कृच्छ्रप्राणा विचेतसः । जिताः सद्यो मराराराज सुयुधानेन दंष्ट्रिताः ।

पार्श्विभिय कश्चाभिय ताडयन्तासुरङ्गमान् । जवमुत्तममास्थाय सर्वन्तं प्राद्रवन् भयात् ।

कामोजसैन्यं विद्राय दुर्क्षयं युधि भारत । यवगानाद्य तत्सैन्यं प्रकानाञ्च महद्वतः ।

ततः स पुरुषथाप्र सात्यकिः सत्यविक्रमः । प्रविष्टस्त्वावकान् जिता सतं पाहीत्यचेदयम् ।

तत्तस्य समरे कर्म दृष्ट्यान्वैरुक्तं पुरा । चारणा सहगन्धर्वा पूजयाञ्चकिरे भूष ।

तं यान्त पृथगोत्तारमञ्जुनस्य विगाप्यते । चारणा प्रेक्ष्य सद्यस्तास्वदीयाद्याभ्यर्पयन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि यवनपराजये शकौनविश्वथधिकप्रतोऽध्याय ॥ ११८ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ जित्वा यवनकाम्बोजान् युयुधानस्ततोऽञ्जुन । जगाम तव सैन्यस्य मध्येन रथिनाम्बर ।

चासुद्रो नरव्याघ्रो विचित्रकवचध्वज । मृग व्याध दवाजिघ्रनतत्र सैन्यमभीपयत् ।

स रथेन चरन्मार्गं धनुरभ्रामयद्भृशं । रुक्माशृष्टं महावेगं रुक्माचक्रकसङ्कुल ।

३००

रुक्माद्गदगिरस्तापो रुक्मवर्षसमावृत । रुक्मध्वजधनु शूरो मेहेष्टङ्गमिवावभौ ।

स धनुर्ध्वजल सङ्घे तेजोभास्कररग्निवान् । अरदीवोदित सूर्या दिसूर्या विरराज ह ।

दृपमस्कन्धविक्रान्तो दृपभाषो नरर्षभ । तावकाना वैभो मध्ये गवा मध्ये यथा दृप ।

मत्तद्विरदसङ्गाथ मत्तद्विरदगामिनं । प्रभिस्रमिव मातङ्ग यूथमध्ये व्यवस्थितं ।

व्याघ्रा इव जिघासन्मस्वदीया समुपाद्रवन् । द्रोणानीकमतिकान्त भोजानीकस्य दुस्तर ।

३०१

जलसन्भार्णव तीर्त्वा काम्बाजानाञ्च वाहिनीं । हार्दिक्यर्मकरान्मुक्तं तीर्णं वै सैन्यमगरं ।

परिवन्तु ससंकुटास्वदीया सात्यकिं रथाः । दुर्ध्याधनश्चिबसेना दुःशासनविविप्रती ।

शकुनिर्दुःसहस्यैव युवा दुर्धर्षेण क्रय । अन्ये च बहव शूरा शस्त्रवन्तो दुरासदा ।

पृष्ठत सात्यकिं यान्तं अन्यधावन्नमर्षिणं । अथ शब्दे महानासोत्तव सैन्यस्य मारिप ।

मासुतोद्धतवेगस्य सागरस्यैव पर्वणि । तानभिद्रवत सर्वान् समोत्स्यं शिनिपुङ्गव ।

३

३०२

शनेर्वाहोति यन्तारमन्नवीत् प्रहसन्निव । ददभेतत् समुद्भूत धात्तराद्रस्य यदलं ।

मामेवामिमुखं ठणं गजाश्वरथपत्तिमत् । नादयद्दे दिग्गः सर्व्वा रथघोषेण मारये ।

पृथिवीद्यान्तरीचस कम्पयत् सागरानपि । एतद्वलार्णवं सूत वारयिष्ये महारथे ।

घोषमाद्यामिबोद्धूत वेलेव मकरालय । पश्य मे सूत विक्रान्तमिन्द्रस्यैव महाश्रेष्ठे ।

एष सैन्यानि ब्रह्मणु विधमामि श्रितै शरै । निहतानाहवे पश्य पदात्यश्वरथदिपान् ।

३०३

मच्छरैरग्निप्रह्लास्रैर्विद्धदेहान् सहस्रश । इत्येवं ब्रुवतस्तस्य सात्यकिरमितौजस ।

समीपे सैनिकास्ते तु शीघ्रमीयुधैरुत्सव । जघ्ना द्रवस्य तिष्ठेति पश्य पश्येति वादिन ।

तानेवं ब्रुवतो श्रीरान सात्यकिर्निमित्तै शरै । जघान विश्रतामथान्कुञ्जराश्च अतःप्रतान ।

समम्प्रहारस्तमुत्सस्य तेषाञ्च धन्विनां । देवासुररणप्रस्य प्रावर्त्तत जनचय ।

भेदजालनिभ सैन्यं तव पुत्रस्य मारिप । प्रत्याग्राह्यच्छिन्ने पौत्रे शरैराग्निविषोपमै ।

३०४

प्रत्याघमानं समरे शरणासौ स भीर्यवान् । अथसमन्महाराज तावकामवधीद्वङ्गन् ।

आद्यथ्यं तत्र राजेन्द्र धमहृष्टवाहभं । स मोघ सायक कश्चित् सात्यकिरभवत् प्रभो ।

रथनागाश्वकलिल पदात्यूर्ध्वसमाकुल । शैभेयवेषामाषाघ स्थित सैन्यमहाश्वैव ।

सप्तान्ननरनागाश्वमावर्त्तत मुञ्जमुञ्ज । तस्यैवमिपुमिलेन बध्यमान समन्तत ।

वधाम तत्र तत्रैव गावः शीतार्दिता इव । पदातिनं रथं नागं सादिनं तुरगन्तया ।
 अविद्धं तत्र नाद्राचं युयुधानस्य सायकैः । न तादृक् कदने राजन् हतशंखत्र फाल्गुनः ।
 यादृक् सधमनोकानामकरोत्सात्यकिर्नृप । अत्यञ्जुनं शिनेः पौलो युधते पुरुपर्यभ ।
 वीतमोलाधवोपेतः कृत्स्नं सम्प्रदर्शयन् । ततो दुर्व्याधनो राजा सात्त्वतस्य त्रिभिः शरैः ।
 विव्याध सूतं निशितैश्चतुर्भिसुतुरो हयान् । सात्यकिश्च त्रिभिर्बिद्धा पुनरष्टाभिरैव च ।
 दुःशामनः षोडशभिर्विव्याध शिनिपुङ्गवः । शकुनिः पञ्चविंशत्या चित्रसेनस्य पञ्चभिः ।
 दुःसहः पञ्चदशभिर्विव्याधोरभि सात्यकिं । उतम्भयन् वृष्णिगार्दूलस्य वाणैः समाहतः ।
 तानविथन्महाराज सर्वानेव त्रिभिस्त्रिभिः । गाढविद्वानरीन कृत्वा मार्गणैः सोऽतितेजसैः ।
 शैनेयः श्येनवत् सङ्घे व्यचरत्सपुत्रिकनः । सौवलस्य धनुस्त्रिंशत्वा हस्तावापं निरुत्थ च ।
 दुर्व्याधनं त्रिभिर्बाणैरभ्यविथत् स्नानान्तरे । चित्रसेनं शतेनैव दशभिर्दुःसहं तथा ।
 दुःशामनन्तु विंशत्या विव्याध शिनिपुङ्गवः । अथान्यद्भुनुरादाय श्यावस्यत्र विद्यास्यते ।
 अष्टाभिः सात्यकिं विद्धा पुनर्बिंब्याध पञ्चभिः । दुःशामनस्य दशभिर्दुःसहस्य त्रिभिः शरैः ।
 दुर्मुखश्च द्वादशभीराजन् विव्याध सात्यकिं । दुर्व्याधनस्त्रिमश्रत्या विद्धा भारत माधवं ।
 ततोऽस्य निशितैर्बाणैस्त्रिभिर्विव्याध सारथिं । तान् सर्वान् सशितान् शूद्रान् यतमानान्महारथान् ।
 पञ्चभिः पञ्चभिर्बाणैः पुनर्बिंब्याध सात्यकिः । ततः स रथिनां श्रेष्ठस्य पुत्रस्य सारथिं ।
 आजघानाशु भवेन स हतो न्यपतद्भुवि । पतिते सारथौ तस्मिन् तव पुत्ररथः प्रभो ।
 वातायमानसैश्चैरपनीयत मग्न रात् । ततस्तत्र सुतो राजन् सैनिकास्य विद्यास्यते ।
 राशौ रथमभिमोक्ष्य विद्रुताः शतशोऽभवन् । विद्रुतं तत्र तस्मैव द्रुप्या भारत सात्यकिः ।
 अवाकिरच्छरैस्त्रींश्चैरकम्पपुङ्गवैः शिवाशितैः । विद्राथ्य सर्वैषेभ्योनि तावकानि सहस्रशः ।
 प्रयथौ सात्यकीराजन् श्येताथस्य रथमप्रति । तं शरानाददानञ्च रचमाणञ्च सारथिं ।
 आत्मानं पालयानञ्च तावकाः संमपूजयन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२० ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सम्प्रसृष्ट महकैस्य याम्न्तं शैनेयमञ्जुनं । निर्द्वीका मम ते पुत्राः किमकुर्वन्त सञ्चय ।
 कथं तेषां तदा युद्धे धृतिराशीन्मूर्खतां । शैनेये समनुप्राप्ते सद्गुणे सद्यमाचिना ।
 विदधे किमु तत्त्वच्च ते च युद्धपराजिताः । कथञ्च सात्यकिर्युद्धे व्यतिक्रान्तो महाययाः ।
 कथञ्च मम पुत्राणां जीवन्तां तत्र सञ्चय । शैनेयोऽभियथौ युद्धे तन्ममाचञ्च सञ्चय ।
 अत्यदुतमिदं तात त्वत्सकाशान् श्रुतं मया । एकस्य वज्रमियुद्धे शत्रुभिक्षांशहारयैः ।
 विपरीतमूढं देवं मन्ये सूतं सुतान् प्रति । यथावथन्त समरे सात्त्वतेन महारथाः ।
 एकस्य हि न पर्याप्तं महैस्य तस्य सञ्चय । क्रुद्धस्य युयुधानस्य सर्वे तिष्ठन्तु पाण्डवाः ।
 निश्चित्य समरे द्रोणं कृत्स्नश्चित्रवोधिनां । यथा परशुमहान् सिंहशरद्वृत्ता सुताग्रम ।

३०२

३०३

३०४

३०५

३०६

३०७

कृतवर्षादिभिः प्रुरैर्यज्ञैस्वडभिराहवे । युयुधानो न शकितो हन्तु ज्येति मे सुतान् ।
 नैतदीदृग्भक्तं युद्धं कृतवांसाव फाल्गुन । यादृग् कृतवान् युद्धं श्रिनेनेना महाद्यम । ४८२
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तत्र दुर्भन्विते राजन् दुर्व्याधनकृतेन च । प्रृणुष्यावहितो भूत्वा यत्ते वक्ष्यामि भारत ।
 ते पुन संयवर्जन्त कृत्वा सशक्तमिथ । परा युद्धे मति क्रूरां तव पुत्रस्य शासनात् ।
 श्रीणि सादिसहस्राणि दुर्व्याधनपुरोगमा । शककाभोज वाह्लोका यवना पारदास्तथा ।
 कुलिङ्गास्राङ्गणाम्बटा पेशाचायु सर्व्वरा । पार्ष्वतीयाय राजेन्द्र कुट्टा पाशाणपाणय ।
 अभ्यद्रवस्ते श्रिनेयं शलभा पावकं यथा । युक्ता पञ्चमता राजन् श्रिनेयं समुपाद्रवन् । ४८३
 ततो रयसहस्रेण महारयमतेन च । द्विरदाना सहस्रेण दिसाहस्रेषु वाजिभिः ।
 शरवणाणि मुञ्चन्तो विविधानि महारथा । अभ्यद्रवस्ते श्रिनेयमसङ्घोषा परन्तप ।
 तांश्च सद्योऽद्यन् सर्व्वान् हतैर्नमिति भारत । दुःशासनो महाराज सात्यकिं पर्व्ववारयत ।
 तत्राहृतमपश्याम श्रिनेयचरित महत् । यदेको वज्रभिः साहस्रमभ्रान्तमयुधत ।
 अथधीच रथानोक द्विरदानाञ्च तद्वलं । गादिनयैत्र नान् सर्व्वान् दखूनपिच सर्व्वश । ४८४
 तत्र चक्रेर्विमथितैर्भ्रैश्च परमायुधैः । अथैश्च वज्रधा भ्रैरोपादण्डकवन्धुरैः ।
 कुञ्जरैश्चयितैथापि ध्वजैश्च विनिपातितैः । वर्षाभियर्षाभिश्चैत्र विकीर्णैश्च समन्तत ।
 खगिभिराभरणैस्त्वैरनुकैष्य मारिय । सञ्चरन्ना वसुधा तत्र शरदि द्यौर्गहैरिव ।
 गिरिरूपधराद्यापि पतिता कुञ्जरीत्तमा । अञ्जनस्य कुले जाता वामनस्य च भारत ।
 सुप्रतोक्कुले जाता महापद्मकुले तथा । रैरावतकुले चैत्र तयाऽन्येषु कुलेषु च । ४८५
 जाता दन्तिवरा जाजन् श्रिनेते बहवो हता । वानायुजान् पार्ष्वतीयान् काश्विजानय वाह्लिकान् ।
 तथा हयवरायाजन् निजग्रे तत्र सात्यकि । नानादेशोद्भवान् पत्नी नानाजातीयश्च सर्व्वश ।
 निजग्रे तत्र श्रिनेय श्रतेशोऽय सहस्रश । तेषु प्रकाल्यमानेषु दखून दुःशासनोऽप्रवीत् ।
 निवर्त्तन्धमधर्षांश्चा युथ्वध्वं किं सृतेन व । तांयातिभग्नान् सम्प्रेत्य पुत्रो दुःशासनस्तव ।
 पापाणयोधिन् प्रुरान् पार्ष्वतीयान् चोदयत् । अग्नयुद्धेषु कुग्रना नैतज्जानाति सात्यकि ।
 अग्नयुद्धमजानन् हतैर्न युद्धकामुक । तथैव कुरव सर्व्वे नाग्नयुद्धविशारदा ।
 अभिद्रवन् माभैष्ट न व प्रास्थनि सात्यकि । ते पार्ष्वतीया राजान सर्व्वे पापाणयोधिन् ।
 अभ्यद्रवन् श्रिनेय राजानमिव मन्विश । ततो गजशिर प्रख्यैरुपैः शैलशामिन ।
 उद्यमैर्युधामस्य पुरतस्तस्युराहवे । सेषणीषैस्तयाऽप्यन्ये सालतस्य वधैविण ।
 चोदितास्तत्र पुत्रेण मय्यंशे बहधुहिश । तेषामापततामैव शिलायुद्धं चिकीर्षतां । ४८६
 सात्यकि प्रतिमन्थाय निगमिन् प्रादिषोष्करान् । तामग्नष्टष्ट तुनुला पार्ष्वतीये समीरितां ।
 पिच्छद्वैरगमद्वाश्रैर्नाराचे गिनिपुङ्गव । तैरग्नचूर्णैर्दीप्यद्भिः खयेतानामिव प्रजे ।
 प्रायः शैन्यान्वहन्त्यन् द्वाहाभृतानि मारिय । ततः पञ्चमता प्रुरा समुद्यतमहाशिला ।

निष्ठकवाहवो राजन् निपेतुर्धरणीतले । पुनर्दंशप्रतास्थान्ये शतसाहस्रिणस्तथा ।
 षोडशैर्ब्राह्मिन्स्त्रिष्वै पितृप्राण्य सात्यकिं । पापाण्योधिः प्रूरान् पतमानानवस्थितान् ।
 न्यवधोद्भ्रष्टाहस्तास्तद्दहतमिवाभवत् । तत पुनस्तु सधूय तेष्वसृष्टि समन्तत ।
 अयोहस्ताः प्रूलहस्ता दरदास्तद्वृषाः खगाः । लम्पाकाश्च पुलिन्दाश्च चित्तिपुत्रांश्च सात्यकिः ।
 नाराचैः प्रतिचिच्छेद् प्रतिपत्तिविशारदः । अश्रीणां भिद्यमानानामन्तरोचे श्रिणैः शरैः ।
 शब्देन प्राद्वन् सख्ये रथायगजपत्तयः । अग्न्यूर्णैरवाकीर्णाननुस्था गजवाजिनः ।
 नागक्रुवस्रवस्तातुं भमरैरिव दंशिताः । हतशिराः सरुधिरा भिद्यमस्तकपिण्डिकाः ।
 कुञ्जरा वर्ज्यामामासुयुर्धुधानरथं तदा । ततः शब्दः समभवत् तव सैन्यस्य मारिष्य ।
 माधवेनार्थमानस्य सागरस्यैव पर्वणि । तं शब्दं तुमुले श्रुत्वा द्रोणेऽगो यन्तारमत्रवोत् ।
 एष स्रत रणे क्रुद्धः सात्वतानां महारथः । दारयन् वज्रधा सैन्यं रणे चरति कालवत् ।
 यद्यैव शब्दस्तुमुलस्रव स्रत रथं मय । पापाण्योधिभिर्दूतं युयुधानः समागतः ।
 तथाहि रथिनः सर्वे श्रियन्ते विद्वतैर्हयैः । विशस्वक्रवचा तृणास्तव तत्र पतन्ति च ।
 न शक्नुवन्ति यन्तारः मयन्तुं तुमुले हयान् । इत्येतदचनं श्रुत्वा भारद्वाजस्य मारिष्यि ।
 प्रत्युवाच ततो द्रोणं सर्वशस्त्रमन्त्रवत् । सैन्यं द्रवति चायुयुष्मन् कौरवेषु समन्ततः ।
 पश्य योधाचणै भग्नान् धावतो वै समन्ततः । इमे च संहताः प्रूरा पाञ्चालाः पाण्डवै सह ।
 तामेव हि जिघामन्त अद्रवन्ति समन्ततः । अत्र कार्यं समाधत्स्व प्राप्तकालमरिन्दम ।
 स्थाने वा गमने वापि दूरं यातस्य सात्यकि । तथैवं वदतस्तस्य भारद्वाजस्य मारिष्य ।
 प्रत्युदृश्यत शैनेयो निम्नं वज्रविधास्रवान् । ते वधमानाः समरे युयुधानेन तावकाः ।
 युयुधानरथं त्यक्त्वा द्रोणाभीकाय दुद्रुवुः । यैस्तु दुःशासनः सार्द्धं रथैः पूर्वैः न्यर्त्तत ।
 ते भीतास्तम्भधान्त सर्वे द्रोणरथम्प्रति ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिपर्वणे एकविंशत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥
 ॥ सर्वत्र उवाच ॥ दुःशासनरथं दृष्ट्वा समीपे पर्ववस्थितं । भारद्वाजस्ततो वाक्यं दुःशासनमयाव्रवोत् ।
 दुःशासन रथाः सर्वे कश्चाथैतं प्रविद्वताः । कश्चित्स्वमन्तु नृपतेः कश्चिञ्चोवति सैन्यवः ।
 राजपुत्रो भवानव राजभगता महारथः । किमर्थं द्रवते पुद्धे यौवराज्यमत्रागृहि ।
 दाकी जितासिधुः त्वं यदाकालचरो भव । वामसं वाहिका रथो भ्रातृभ्यैः मे भव ।
 न सन्ति पतय सर्वे तेषु दण्डितैः समा । दुःशासनेवं कश्चालं पूर्वमुक्ता पत्तायथे ।
 रूथं वैरं महत्कृत्वा पाञ्चालैः पाण्डवै सह । एकं सात्यकिमावाच कथं भीमोऽसि संयुगे ।
 न जानीषे पुरा तन्न गृह्णन्वान् दुर्गोदरे । शरा ह्येतं भविष्यन्ति दारुणामोविषोपमाः ।
 अमियाथां हि वचसं पाण्डवेषु विभ्रमतः । द्रौपद्याय परिक्रमस्तन्मूले ह्यभयन् पुरा ।
 क ते मानय दर्पय क ते वीर्यं क दर्प्यतं । आमीवियसमान् पाथान्कोपयित्वा क यादसि ।

१०६१

१०६२

१०६३

१०६४

१०६५

१०६६

श्रेष्ठ्येयं भारती सेना राजा चैवं सुयोधनः । यस्तु त्वं कर्कशो भ्राता पलायनपरायणः ।
 ननु नाम त्वया वीर दीर्यमाणा भयाहिता । स्ववाङ्मवलमाख्याय रचितया ह्यनीकिनी ।
 स त्वमथ रणं हिला भीतो हर्षयथे परान् । विद्रुते त्वयि सैन्यस्य नायके शत्रुसदन ।
 कोऽन्यः स्याद्धृति सङ्गमि भीतो भीतव्यपाश्र्वयः । एकेन सात्त्वतेनाद्य युध्यमानस्य तेन वै
 पलायने तव मतिः सङ्गामाद्भिः प्रवर्त्तते । यदा गाण्डीवधन्वानं भोसमेनश्च कैरव ।
 यमौ वा युधि द्रष्टासि तदा त्वं किं करिष्यसि । युधि फाल्गुनवाणानां सूर्याग्निमवधंशं ।
 न तुश्याः सात्यकिश्वराः येन भीतः पलायथे । यदि तावत् कृता बुद्धिः पलायनपरायणा ।
 प्रथिवी धर्मराजाय प्रमेनेव प्रदीयतां । यावत् फाल्गुननाराचा निर्भूक्तोरगसन्निभाः ।
 नाविशन्ति शरीरन्ते तावत् संग्राम्य पाण्डवैः । यावन्ते प्रथिवीं पार्थो हला भ्रातृशतं रणे ।
 नास्तिपन्ति महात्मानस्तावत् संग्राम्य पाण्डवैः । यावत् क्रुध्यति नो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 कृष्णस्य समरद्वाघो तावत् संग्राम्य पाण्डवैः । यावद्भूमो महावाङ्मिगाह्य महतीश्वरम् ।
 सोदरांसि न गृह्णाति तावत् संग्राम्य पाण्डवैः । पूर्वमुक्तश्च ते भ्राता भीमेषोऽथ सुयोधनः ।
 अजेयाः पाण्डवाः सङ्घो साम्यं शंभाम्य तेः सह । नच तत् कृतवान् मन्दस्त्व भ्राता सुयोधनः ।
 स युद्धे हृतिमाख्याय यत्तो युध्यस्व पाण्डवैः । गच्छ त्वर्णं रथेनैव यत्र तिष्ठति सात्यकिः ।
 त्वया हीनं बलं ह्यतदिद्रुविथति भारत । आत्मार्थं योधय रणे सात्यकिं सत्यविक्रमं ।
 स्वमुक्तस्तव सुतो नामवीरु किञ्चिदप्यसौ । श्रुतश्चाश्रुतवत्कृत्वा प्रायाथेन स सात्यकिः ।
 सैन्येन महता युक्तो चेच्छानामनिवर्त्तनां । आसाद्य च रणे यत्तो युयुधानमयोधयत् ।
 द्रोणोऽपि रथिनां श्रेष्ठः पाञ्चालान् पाण्डवांस्तथा । अभ्यद्रवत् संकुटो जवमाख्याय मथमं ।
 प्रविश्य च रणे द्रोणः पाण्डवानां वरुचिनी । द्रावयामास योधान् वै शतशोऽप्य सहस्रशः ।
 ततो द्रोणो महाराज नाम विद्याव्य संयुगे । पाण्डुपाञ्चालमस्थानां प्रथके कदरं महत् ।
 तं जयन्तमनोकानि भारद्वाजं ततस्ततः । पाञ्चालपुत्रोऽद्युतिमान् वीरकेतुः समभ्यथात् ।
 स द्रोणं पञ्चभिर्बिन्दा शरैः द्रव्यतपर्वभिः । ध्वजमेकेन विद्यांश्च सारथिश्चासु शतभिः ।
 तच्चाहृतं महाराज दृष्टवानस्मि संयुगे । यद्रोणे रमथा युद्धे पाञ्चान्थं नाभ्यवर्त्तत ।
 सन्निहन्तं रणे द्रोणं पाञ्चाला वीर्य मोरिष । आवेमुः सर्वतो राजन् धर्मपुत्रजयैषिणः ।
 तैः शतैरग्निपद्मप्रैषोमरैश्च महाधनैः । शस्त्रैश्च विविधैराजन् द्रोणभैरववाकिरन् ।
 निहत्य हान् वाणगणैर्द्रोणो राजन् समन्ततः । महाजलधरान् श्योनि सातरिष्या हवावभौ ।
 ततः शरं महाधोरं सूर्यपावकमग्निभं । सन्धि परवीरमो वीरकेतोरथम्याति ।
 स भिक्षा तु शरो राजन् पाञ्चालकुलगन्दन । अभ्यगाद्दर्शी त्वं सोहिताद्रौ ज्वलन्निव ।
 मतोऽपतद्रयात्तुं पाञ्चालकुलगन्दनः । पर्वतापादिव महाशकृपे वायुपीडितः ।
 तस्मिन् हते महद्योभे राजपुत्रे महायत्ने । पाञ्चालान्तरिता द्रोणं समन्तात् पथ्यंशरयन् ।

४०५

४०६

४०७

४०८

४०९

४१०

चित्रकेतुः सुधन्वा च चित्रवर्षा च भारत । तथा चित्ररथयैव भ्रातृव्यसनकर्षिताः ।
 अभ्यद्रवन्त रुहिता भारद्वाजं युयुत्सवः । मुञ्चन्त, भरवर्षाणि तपान्ते जलदा इव ।
 स वध्यमानो वज्रधा राजपुत्रैर्भहारथैः । क्रोधमाहारथन्तेषामभावाद्य दिजर्षभः ।
 तत भरमथं जाल द्रोणक्षेपामवाहजत् । ते ह्यन्यमाना द्रोणस्य शरैराकर्ष्योदिते ।
 कर्त्तव्यं नाभ्यजानन्तै कुमारो राजधत्तम । तान् विमूढान् रथे द्रोण प्रहसन्निव भारत ।
 व्यस्यन्तरथांश्चक्रे कुमारान् कुपितो रणे । तथा शरैः सुनिमित्तैर्भक्षेक्षेर्षा महायया ।
 पुष्याशीव विचिन्वान उक्तमाह्वान्यपातयत् । ते रथेभ्यो हताः पेतुं चित्ता राजन् सुवर्धनः ।
 देवासुरे पुरा युद्धे यथा दैतेयदानवाः । तन्निहत्य रथे राजन् भारद्वाज, प्रतापवान् ।
 कार्मुकं भ्रामयामास ह्येमष्टं दुरामर्दं । पाञ्चालान्निहतान् दृष्ट्वा देवकन्यान्महागथान् ।
 दृष्टद्युषो रणे कुड्डो नेत्राभ्या पातयन्नृषं । अभवर्त्तत सङ्ग्रामे कुड्डो द्रोणरथम्यति ।
 ततो ह्यहेति सहसा नादः समभवन्नृष । पाञ्चान्येन रणे दृष्ट्वा द्रोणमावारितं शरैः ।
 स ह्याद्यमानो वज्रधा पार्थेन महात्मना । न विद्यथे ततो द्रोण, क्षयक्षेत्रान्युद्यत ।
 ततो द्रोणं महाराज पाञ्चान्य क्रोधमूर्च्छितं । आजपानोरसि कुड्डो नवत्या नतपर्शेषां ।
 स गाढविद्धो वनिना भारद्वाजो महायया । निपसाद् रथोपथे कम्पन्नश्च जगाम ह ।
 तं वै तथागत दृष्ट्वा दृष्टद्युषु पराक्रमी । चापमुत्सृज्य शीघ्रन्तु श्चिं जयाह बोधेवान् ।
 श्वभृत्य रथाश्चापि त्वरितः स महारथ । आहरोह रथं तृणं भारद्वाजस्य मारिय ।
 हर्षमिच्छन् शिरः कायात् क्रोधधरंरुजोचनः । प्रत्याश्रयन्स्तेन्द्रोणो धनुरादाय बोधेवान् ।
 आरुन्नमागतं दृष्ट्वा दृष्टद्युषु जिघांसया । शरैर्भ्रंतिक्षेकैराजन् विद्याधामन्त्रये, धिभि ।
 योधयामास समरे दृष्टद्युषुं महारथं । ते हि वैतस्त्रिका नाम मया श्रवणयोधिन ।
 द्रोणस्य विदिता राजन् यैष्टदृष्टद्युषुमक्षिणात् । स वध्यमानो वज्रभि सायकैश्चैर्भहावतः ।
 श्वभृत्य रथान्तूष्णे भ्रमन्ने पराक्रमी । आरुन्न करणं वीरः मयश्च स महद्भुजु ।
 विद्याध समरे द्रोण दृष्टद्युषो महारथः । द्रोणस्यापि महाराज शरैर्भ्रंयाध पार्थतं ।
 तदद्भुतमभ्युद्धं द्रोणपाञ्चालयोसदा । वैवोक्त्वकाक्षिणोरारोषीच्छक्रप्रह्लादयोरिव ।
 मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च । चरन्तौ युद्धमार्गौ ततचतुरथेयुभिः ।
 मोहयन्तौ मनांस्तजौ योधामां द्रोणपार्थतौ । ह्यजन्तौ भरवर्षाणि वर्षास्त्रिव वजाहकौ ।
 ह्लादयन्तौ महात्मनौ शरैर्व्योम दिशो मर्ही । तदद्भुतं तयोपुद्धं भूतमहा क्षपूभयन् ।
 चक्षिष्याथ महाराज ये चान्ये तत्र सैनिकाः । श्वभृत्य समरे द्रोणे दृष्टद्युषेन नञ्चन ।
 वज्रमेथ्यति नो राजन् पाञ्चाला इति चुक्रुग् । द्रोणस्त त्वरितो युद्धे दृष्टद्युषुश्च शारथे ।
 शिरः प्रत्यावयामास फल पकं तरोरिव । नतस्तु प्रद्रुता वाहा राज्ञेनस्य महात्मनः ।
 तेषु प्रद्ववमाधेषु पाञ्चालान्छस्त्र्यारुषा । अद्रावयद्रथे द्रोणस्य तत्र पराक्रमी ।

१८१

१८२

१८३

१८४

१८५

१८६

विजित्य पाण्डुपाञ्चालान् भारद्वाज, प्रतापवान् । खं व्यूहं पुनरास्त्राय प्रत्यतिष्ठदरिन्द्रमः ।

नचैनं पाण्डवा युद्धे जेतुमुखेष्टिरे प्रभो ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणपराक्रमे द्वाविंशत्यधिकश्लोकाध्याय ॥ १२२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुःशासनो राजन् श्रेनेयं समुपाद्भवत् । किरन् शरसहस्राणि पर्जन्य इव दृष्टिमान् । १२२

स विद्धा सात्यकि पथा तथा षोडशभिः शरैः । नाकम्पयत् खितं युद्धे भैनाकर्मिव पथितं ।

रथत्रातेन महता नानादेशोद्भवेन ह । सर्वतो भरतश्रेष्ठो विष्टजन् सायकान् बहून् ।

पर्जन्य इव घोषेण नादयन् वै दिशो दश । तमापतन्तमालोक्य सात्यकिः कारव रणे ।

अभिटुत्य महाबाहुः कादयामास सायकैः । ते च्छाद्यमाना वाणैः घैर्दुःशासनपुरोगमाः ।

प्राद्भवन् समरे भीतास्तव पुत्रस्य पश्यतः । तेषु द्रवन्तु राजेन्द्र पुत्रो दुःशासनस्तव । १२३

तस्यै व्यपेतभोराजन् सात्यकिश्चादं यच्छरैः । चतुर्भिर्ब्रोजिनस्तस्य भारयिञ्च त्रिभिः शरैः ।।

सात्यकिञ्च शतेनाजो विद्धा नादं मुभोच ह । तत क्रुद्धो महाराज साधवस्तस्य संयुगे ।

रथं सृतं ध्वजं तच्च चक्रेऽदृश्यमजिह्वगैः । स तु दुःशासनं शूरं सायकैरावृणोद्गुणं ।

समकं समनप्राप्तमूर्ध्नाभिरिवोर्णया । त्वरन्समावृणोद्वाणैर्दुःशासनमसिचजित् ।

दृष्ट्वा दुःशासनं राजा तथा शरशताचितं । विगन्तौद्योदयामास युयुधानरथम्यति । १२४

तेऽगच्छन् युयुधानस्य समीपं क्रूरकर्षेण । विगन्तानां विधाहस्ता रथा युद्धविशारदाः ।

ते तु तं रथबंधनं महता पथ्यवारयन् । खिरां कृत्वा मतिं युद्धे भूत्वा संशतका मिय ।

तेषां प्रपततां युद्धे शरवर्षाणि मुञ्चतां । योधान पद्मशतान् मुख्यान् अघानीकी व्यपोषयत् ।

ते पतन्ति हताधूर्णं हिनप्रवरसायकैः । महामातृत्ववेगेन भद्रा इव नगाद्गुमाः ।

नागैश्च यज्ञधाक्त्रैर्ध्वजैश्चैव विश्राम्यते । ह्यथैश्च कनकापीडैः पतितैस्तव मेदिनी । १२५

श्रेनेयशरसङ्घत्ते, शोणितौघपरिप्लुते । अगोभत महाराज किंशुकैरिव पथितः ।

ते यथामानाः समरे युयुधानेन तावकाः, चातारं नाथ्यगच्छन्त पद्मभद्रा इव दिपाः ।

ततस्तो पर्यवर्तन्त सर्वे द्रोणरथम्यति । भयात् पतगराजस्य गन्तानीव महोरगाः ।

हत्वा पद्मशतान् योधान् शरैराशोविषोपमैः । प्राधात्सु शनकैर्विरा धनञ्जयरथम्यति ।

तं प्रघामं नरेश्वरं पुत्रो दुःशासनस्तव । विधाध नवभिक्षूर्णं शरैः सवत्पर्यभिमि । १२६

स तु मं प्रतिविधाध पद्मभिर्मिमितैः शरैः । कृष्णपुङ्खैर्कंशेव्यासो गार्ङ्गपत्रैरजिह्वगैः ।

सात्यकिं मं महाराज प्रहर्षन्निव भारत । दुःशासनस्त्रिभिर्ध्विज्जा पुनर्बिष्याध् पद्मभिः ।

श्रेनेयस्तव पुत्रस्तु हत्वा पद्मभिराग्गैः । धनुद्यास्य रणे च्छित्त्वा प्रथमवज्रं नयौ ।

रतो दुःशासन, क्रुद्धो दृष्ट्विबोराय गच्छते । सर्वपारश्वीं शक्तिं विदुश्चै गिधासया ।

हान्तु शक्तिं तदा घोरा तव पुत्रस्य सात्यकिः । शिच्छेद् स तदा राजन् निशितैः कीदृपविभिः । १२७

अधाम्यद्गुणादाय पुत्रस्तव जनेश्वर । सात्यकिश्च शरैर्ध्विज्जा शिंहनादं नगद् ह ।

सात्यकिस्तु रणे क्रुद्धो मोहयित्वा सुतं तव । शरैरग्निशिखाकारैराजधानं स्नानान्तरे ।
 बन्धोदधैर्नोत्सृज्यैस्त्रैः शिवाभिर्विबन्धे पुनः । दुःशासनस्तु विंशत्या सात्यकिं प्रत्यविधत्त ।
 सात्त्वतोऽपि महाराज तं विव्याध स्नानान्तरे । विभिरेव महाभाग शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।
 ततोऽप्यु वाहाद्विभ्रिते शरैर्जंघ्रे महारथः । सारथिञ्च सुभक्रुद्ध शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।
 धनुर्केन भवेन हस्तावापञ्च पञ्चभिः । ध्वजञ्च रथयत्किञ्च भद्राभ्या परमास्त्रवित् ।
 चिच्छेद विभिर्घैः लोत्सृजेद्येभौ पाण्डिं सारथी । स च्छिन्नघत्वा विरयो हताथो हतसारथिः ।
 विगच्छंसेनापतिना स्वर्ग्येनापवाहितः । तम भद्रुत्वा शैनेयो मुद्गर्त्तंमिव भारत ।
 न जघान महाबलमभिमघेनवचः शरन् । भीमघेनेन तु वधं सुताशं तव भारत ।
 प्रतिज्ञातं सभामध्ये सर्व्वेषामेव संयुगे । ततो दुःशासनं त्वा सात्यकिं संयुगे प्रभो ।
 जगाम त्वरितो राजन् येन यातो धनञ्जयः ।

११९

१२०

१२१

१२२

१२३

१२४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे दुःशासनपराजये त्रयोविंशत्यधिकश्लोकाः ॥१२६॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ किं तस्या मम सेनायां नाभन् केचिन्महारथाः । ये तथा सात्यकिं यान्त सैनाप्रघ्नपञ्चारथन् ।
 एको हि शरैः कर्मैः धृतवान् सत्यविक्रमः । शक्रतुल्यश्रेयो युद्धे महेश्रो दानावेषिव ।
 अथ वा शून्यमाधीक्षतुं येन यात स सात्यकिः । एको वै बहवोऽसैनः प्रच्छेदन् सत्यविक्रमः ।
 कथञ्च युथमानानामपकान्तो नृहात्मना । एको बहूनां सैन्यसम्पत्माचक्षुः सञ्चय ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ राजन् सेनासमुद्योगो रथनागाश्वरत्तिना । तुमुत्सृज्य सैन्यानां युगलसदृशोऽभवत् ।
 आह्निकेषु समूहेषु तव सैन्यस्य मानदः । नाभूदोके समः कथितुममूह इति मे मतिः ।
 तत्र देवास्त्रभाषन्त चारणाद्य सनागताः । एतदन्तां समूहा वै भविष्यन्ति महोत्तमे ।
 नच एतादृशो ब्यूह आसीत् कश्चिदिमास्यते । यावज्जयद्रथपरो द्रोणेन विहितोऽभवत् ।
 चण्डवातविभिर्वाणां समुद्राणामिव स्वनः । श्लेऽभवद्दशौघानामन्येऽन्यमभिधावतां ।
 पार्थिवानां समेताना बहून्यासन् नरोत्तमः । नदत्ते पाण्डवानाञ्च महस्त्राणि यतानि च ।
 शेरश्चना प्रवीराणां शरैः दृढकथेषोः । तत्रासीत् सुमहान् प्रच्छेदसुमुषोऽसमर्हणः ।
 अदाकन्दस्त्रीमघेनोः धृष्टद्युम्नस्य मारिषः । नकुलः महदेवस्य धर्मरानस्य पाण्डवः ।
 श्यामच्छतं प्रहगतं द्रुतं त्रिपरिधावतः । प्रविष्टावरिषेना हि वीरौ माधवनाण्डवौ ।
 यद्यामुघेन गच्छेतां जयद्रथरदम्पतिः । तथा प्रकुर्वत चित्र इति सैन्यान्वयोदयत् ।
 तयोरभावे कुरवः हतार्याः सुभवं जिताः । ते युधं संहिता भूत्वा दृष्टंमेव वराशर्व्वं ।
 सोमदधे महावेगाः पवनं सागरं यथा । भीमघेनेन ते राजन् पाशाञ्चैनं च चोदिताः ।
 आशुद्रुः शैरवान् क्रुद्धे त्यक्त्वास्तनात्मनः प्रियात् । इच्छन्तो निधनं युद्धे प्रमदक्षतमेजवः ।
 स्त्रीषोः निवक्तव्यं नाभ्यनन्दनजीविनः । तथैव तावहा राजन् प्रार्थयन्तो महत्पथः ।
 अर्थां युद्धे मतिं त्वया युद्धवैशवतस्यिरे । तस्मिन् तुमत्से युद्धे वत्तमानो भवावरेः ।

जित्वा सर्वान्नि सैन्यानि प्रायात् शतयुधिष्ठिरं । कवचानाम्बुभास्तव सूर्यरश्मिविराजिता ।

दृष्टी, सह्यो सैनिकानां प्रतिजग्मु समन्ततः । तथा प्रयतमानानां पाण्डवानां महात्मनां ।

दुर्व्योधनो महाराज व्यगाहत महद्वलं । स सन्निपातस्तुमुचस्वेषां तस्य च भारत ।

अभवत् सर्वभूतानामभावकरणो महान् ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तथा घातेषु सैन्येषु तथा कृच्छ्रगत, स्वयं । कश्चिदुर्व्योधन, सूत नाकार्योत्पृष्टतो रणं । १२२

एकस्य च बह्वनास्य सन्निपातो महाहवे । विशेषतो नरपतेर्विषम प्रतिभाति मे ।

सोऽत्यन्तसुखं दृष्ट्वा लक्ष्म्या लोकस्य चेश्वरः । एको बह्वन्समासाद्य कश्चिन्नाधीतं पराङ्मुख ।

॥ संज्ञय उवाच ॥ राजन् सद्गाममाद्यर्थं तव पुत्रस्य भारत । एकस्य बह्वभिः सार्द्धं शृणुष्व गदतो मम ।

दुर्व्योधनेन समरे धृता नाण्डवो रणे । नलिनो द्विरदेनेव समन्तात् प्रतिशोडिता ।

ततस्तां प्रहतां सेनां दृष्ट्वा पुत्रेण ते नृप । भीमसेनपुरोगास्ते पाञ्चाळा समुपाद्रवन् । १००

स भीमसेनं दशभिः शरैर्विब्याध पाण्डवं । त्रिभिलिभिर्यमौ वीरौ धर्मराजस्य सप्तभिः ।

विराटद्रुपदौ यद्भिः शतेन च शिखण्डिनं । धृष्टद्युम्नस्य विशत्या द्रौपदेयांस्त्रिभिलिभिः ।

शतशयापारान् योधान् सद्विद्याय रथाशये । शरैरवचकत्तौपै क्रुद्धेऽन्तक इव प्रजा ।

न सन्दधन् विमुञ्चन् वा मण्डलीकतकामुक । अदृश्यन् रिपून्निश्रिञ्चित्तयाऽस्त्ववलेन च ।

तस्य तान् निघ्नन् शत्रून् हेमशृङ्गमहद्वलुः । अजलं मण्डलीभूतं ददृशुः समरेजना । १०५

ततो युधिष्ठिरो राजा भस्त्राभ्यामच्छिनद्धनुः । तव पुत्रस्य कौरव्य यतमानस्य संयुगे ।

विब्याध चैनं दशभिः सभ्यगस्रैः शरैरुत्तमैः । वर्षं चाशु समासाद्य ते भद्रा, चितिमाविशन् ।

तत प्रमुदिता पार्थाः परिवस्र्युधिष्ठिरं । यथा वृचवधे देवाः पुरा शकं महद्वधयः ।

ततोऽन्यद्वनुरादाय तव मुत्र प्रतापवान् । तिष्ठ तिष्ठेति राजानं ब्रुवन् पाण्डवमभ्यधात् ।

तमायान्तमभिमिदस्य तव पुत्रं महावृधे । प्रत्युद्ययु प्रमुदिता पाञ्चाळा जयगृह्णिन् । १०६

तान् द्रोण, प्रतिजयाह परीषन् युधि पार्थिवं । चण्डवाताद्धतान् मेघान् गिरिरम्बुसो यथा ।

तत्र राजशयानामोत् सद्गामो लोमहर्षण । पाण्डवानां महाबाहो तावकानास्य संयुगे ।

रुद्रस्याक्रीडंसेदृश भंहारः सर्वदेहिना । ततः शब्दे महानाधीत पुनर्येन धनञ्जय ।

अतीव सर्वशब्देभ्यो लोमहर्षकर, प्रभो । अस्मिन्स्य महाबाहो तावकानास्य धर्मिणा ।

मध्ये भारतसैन्यस्य माधवस्य महारणे । द्रोणस्यापि परैः सार्द्धं व्यूहद्वारं महारणे । १०७

एवमेव चयो वृत्त, शृण्विष्यो शृण्वीपते । क्रुद्धेऽस्मिन्नेतथा द्रोणे सात्त्वते च महारथे ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सद्गलयुद्धे चतुर्विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ अपराधे महाराज सद्गाम, सुमहानभूत् । पश्यन्वसमनिर्धाय, पुनर्द्रोणस्य सोमके ।

क्रोणाशं रथमास्याय नरयोरः समाहित । समरेऽभ्यद्रवत् पाण्डून् जवमास्याय मन्थनं ।

तव प्रियदक्षिते दुर्गां प्रवेद्याधो महापद, । चित्रपुष्टीं प्रितेऽपि कलषोत्तमसभवा ।

वा च्छिन्ना बद्धभिर्बाणैर्भारदाजिन माग्नि । गदा पपात कौरव्य नादयन्तो धरातले । १००
 गदां विनिहतां दृष्ट्वा धृष्टकेतुरमर्षणः । तोमरं व्यसृजद्दीर शक्तिञ्च कनकोज्ज्वला ।
 तोमरं पञ्चभिर्मित्वा शक्तिञ्चिच्छेद पञ्चभिः । तौ जगत्तुर्मर्ही क्षिप्रौ सर्पाविव गह्वरता ।
 ततोऽस्य विप्रसं तोह्णं बधाय बधकाङ्क्षिण । प्रेषयामास समरे भारद्वाज प्रतापवान् ।
 स तस्य कत्रचं भित्वा हृदयश्चामितौजसः । अश्वगाद्धरणीं वाणैः क्षंसः पद्मवर्धनं यथा ।
 पतङ्गं हि यथेक्षायां यथा कुर्वं वुभुक्षित । तथा द्रोणेऽप्यधश्चूरी धृष्टकेतुं महाहवे । १०१
 निहते चेदिराजे तु तत्तुल्यं विष्यमाविशत् । अमर्षवन्मामापन्नः पुत्रोऽस्य परमास्त्ववित् ।
 तमपि प्रसहन् द्रोणः शरैर्विन्ये यमवयं । महाव्याघ्रो महारथे स्तगशावं यथा बली ।
 तेषु प्रचीयमाणेषु पाण्डवेषु भारत । जरासन्धसुतो वीरः स्वयं द्रोणमुपाद्रवत् ।
 स तु द्रोणं महावाक्यं शरधाराभिराहवे । अद्भुतमकरोत्तूष्णं जलदो भास्करं यथा ।
 तस्य तस्माद्यं दृष्ट्वा द्रोणः क्षत्रियमर्दनः । व्यसृजत् सायकाखूर्णं शतशोऽप्य सङ्ख्यम् । १०२
 छादयित्वा रणे द्रोणे राधस्य रथिनाम्बरं । आरामन्धिं जघानाद्गु मिवतां सर्वंधन्विनां ।
 यो यः स्र नीयते तत्र तं द्रोणो ह्यन्तर्कोपमः । आदत्त सर्वभूतानि प्राक्काले यथाऽन्तकः ।
 ततो द्रोणो महाराज नाम विश्राय संयुगे । शरैरनेकसाहसैः पाण्डवेवान् समावृणोत् ।
 ते तु नामाङ्किता वाणा द्रोणेनास्ताः मिलाःशिता । नराश्लागानृषयासैव निजन्तुः शत्रो मृधे ।
 ते यथ्यमाना द्रोणेन शक्रेण महासुराः । समकल्पन्त पाद्याला गाव शीताहिता इव । १०३
 ततो निष्टामको घोरः पाण्डवानामजायत । द्रोणेन यथ्यमाणेषु मैत्रेयु भरतर्षभ ।
 प्रतापमाना सूर्येण हन्यमानाश्च सायकैः । अश्वपद्यन्त पाद्यालास्तादा भंषक्तयेतसः ।
 मोहिता वाणशलेन भारद्वाजिन संयुगे । उहयाहृष्टहीताना पाद्यालानां महारथाः ।
 चेदयस्य महाराज सञ्जयाः काशिकोमलाः । अश्वद्वयन्त संहृष्टा भारद्वाजं पुपुत्सवा ।
 भुवन्तस्य रणे द्रोणं चेदिपाद्यालसञ्जयाः । हत शीर्षं हत द्रोणमिति ते द्रोणमभ्यु । १०४
 ते पतन्तो नरव्याघ्राः सर्वे प्रताप महापुतिं । निनीपयो युधि द्रोणं यमस्य सदर्शनं प्रति ।
 यतमानांश्च ताञ्चूरान् भारद्वाजं श्लोमुषैः । यमाद्य प्रेषयामास चेदिमुत्थान् विमेषतः ।
 तेषु प्रचीयमाणेषु चेदिमुखेषु सर्वेषु । पाद्यालाः समकल्पन्त द्रोणसायकपोडिताः ।
 प्राक्रामन् भीमभेनने धृष्टद्युम्न भारत । दृष्ट्वा द्रोणस्य कर्षाणि तथा रूपानि मारिष्य ।
 प्राहूलेन तयो नूनं चरितं दुयं सद्यः । तथा हि युधि संक्रुद्धो दहति क्षत्रियर्षभान् । १०५
 धर्मो युद्धे क्षत्रियस्य प्राहूणस्य परन्तप । तपस्वी हतविद्यस्य प्रेषितेनापि निर्द्वेषत् ।
 द्रोणास्तमपि सन्धे भविष्यति क्षत्रियर्षभा । बहवो दुस्तारं घोरं यवाद्दत्ताम् भारत ।
 यदा बधं दद्यात्सार्धं यदासन् महापुति । मोहयन् सर्वभूतानि द्रोणो हन्ति यतानि नः ।
 तेषां तदचनं श्रुत्वा क्षत्रियर्षा व्यथित । अहं च श्रेय विच्छेद क्षत्रियर्षा महामसः ।

क्रोधसंविप्रमनसो द्रोणस्य समरं धनुः । सुमंरभ्रतरो भूत्वा द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ।
 अन्यत् कामुकमादाय भास्वरं वेगवत्तरं । तथाधाय शरं तीक्ष्णं परानीकविप्रातमं ।
 आकर्षणपूर्णेमाचार्यो बलवानभ्यवाहजत् । स हत्वा क्षत्रधर्माणं जगाम धरणीतल ।
 स भिलहृदयो बाहाय्यपतन्नेदिनीतले । ततः धैर्यान्वकल्पन् धृष्टद्युम्नसुते हते ।
 अथ द्रोणं समारोहक्षेकितानो महाबलः । स द्रोणं दग्धभिर्विद्धा प्रत्यविथत्सलान्तरे ।
 चतुर्भिः सारथिश्चास्य चतुर्भिश्चतुरो हयान् । तस्याचार्य्यः शोडभिरविथद्दृविणं मुज ।
 ध्वजं योद्धग्भिर्बाणैर्यन्तारश्चास्य सप्तभिः । तस्य सूते हते तेऽप्या रथमादाय विद्रुताः ।
 समरे शरसंवीता भारद्वाजेन मारिष । चेकितानरथं दृष्ट्वा हताथं हतसारथिं ।
 पाञ्चालान् पाण्डुसंशय महद्भयमयाविभत् । तानुसमेतायथे शूरानुचेदिपाञ्चालुश्चयान् ।
 समन्तात् द्रावयन् द्रोणो बद्धशोभत मारिष । आकर्षणपतितः श्यामिा वयसाऽश्रीतिपञ्चक ।
 रणे पर्यन्तरङ्गेणो दृष्टः पाण्डवर्षवत् । अथ द्रोणं महाराज विचरन्तमभीतवत् ।
 ब्रह्महस्तममन्यन्त श्रववः शत्रुसूदनं । ततोऽब्रवीन्महाबाह्नुर्दुर्गुपदो बुद्धिमाश्रुप ।
 तुभ्याऽयं क्षत्रियानुश्नति व्याघ्रः सुदृष्टगानिव । कृष्णान् दुर्ध्याघनेो लोकान् पापः प्रास्थति दुर्धन्ति ।
 यस्य सोभादिनिहताः समरे क्षत्रियर्षभा । शतशः शेरते भूमौ निरुत्था गाहृषा इव ।
 रुधिरं परीताङ्गाः शय्यगालादनीकताः । स्वमुक्त्वा महाराज द्रुपदोऽसौहिणीपतिः ।
 पुरस्कृत्य रणे पार्थान् द्रोणमभ्यद्रवद्वृतं ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणपराक्रमे पञ्चविंशत्यधिकश्लोकाऽध्याय ॥ १२५ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ व्यूह्यालोद्यमानेषु पाण्डवानां ततस्ततः । सुदूरमन्ययुः पार्थः पाञ्चालः सह सोमकै ।
 वर्तमाने तथा रौद्रे सङ्ग्रामे सोमहर्षणे । सहये जगतस्तोत्रे युगान्त इव भारत ।
 द्रोणे युधि पराक्रान्ते गर्हमाने मुङ्गर्मुङ्गः । पाञ्चालेषु च क्षीणेषु यध्यमानेषु पाण्डुषु ।
 नापश्यच्छरणं किञ्चिद्धर्मराजो युधिष्ठिरः । किन्तवामास राजेऽत्र कथमेतद्भवत्यिति ।
 ततो वीक्ष्य दिग्मः सन्ध्याः सन्ध्यावर्षदिदृशया । युधिष्ठिरो ददृशोऽत्र नैव पार्थ न माधवं ।
 सोऽपश्यन्नरशार्दूल वामरर्षभलक्षणं । गाण्डोवस्य च निर्धेयमदृष्टन् व्यथितेन्द्रियः ।
 अपश्यन् सात्यकिश्चापि दृष्ट्वाभौ प्रवरं रथं । चिन्तयाऽभिवर्गीताङ्गा धर्मराजो युधिष्ठिगः ।
 माध्यगच्छत्तदा शान्तिं तावपश्यन्नरोत्तमो । शोकोपकोऽभीहत्वात् धर्मराजो महामना ।
 अचिन्तयन्महाबाहः कैनेयस्य रथम्यति । पदवी प्रेषितेऽत्र फान्गुनस्य मया रथे ।
 शैनेयः सात्यकिः सत्योनिषाणाममयद्भरः । तदिदं श्लोकमेवाभोत् दिधा जातं समाद्य वै ।
 सात्यकिय हि मे श्रेयः पाण्डवस्य धनञ्जय । सात्यकिं प्रेषयित्वा तु पाण्डवस्य पदाऽनुगं ।
 सात्त्वतश्चापि कं युद्धे प्रेषयिष्ये पदाऽनुगं । करिष्यामि प्रयत्नेन धातुरन्वेषणं यदि ।
 युयुधानमनन्विष्य लोको मां गर्हयिष्यति । आतुरन्वेषयं हत्वा धर्मयुक्तो युधिष्ठिरः ।

१००
 १०१
 १०२
 १०३
 १०४
 १०५
 १०६
 १०७
 १०८
 १०९
 ११०
 १११

परित्यजति वाष्पेयं सात्यकिं सत्यविक्रमं । लोकापवादभीरुत्वान् सोऽह पाथं वृकोदर ।
 पदवी प्रेषयिष्यामि माधवस्य महात्मन । यद्यैव च मम प्रीतिरक्लेशेन शत्रुसुदने । ११९०
 तथैव वृष्णिवीरेऽपि सात्त्वते युद्धदुर्मदे । अतिभारे नियुक्तस्य मया शैनेयनन्दन ।
 स तु मित्रेपरोर्धेन गौरवान्नु महाबल । प्रविष्टो भारती सेनां मकर भागर यथा ।
 अथै हि श्रूयते शब्दं गुरुराणामनिवर्तिना । मिय सयुधमानाना वृष्णिवीरेण धीमता ।
 प्राप्तकालं सुबलवत् निश्चितं वज्रधा हि ते । तत्रैव पाण्डवेयस्य भीमसेनस्य धन्विन ।
 गमनं रोचते मद्यं यत्र यातौ महारथौ । न चाप्यस्य भीमस्य विद्यते मुक्ति किञ्चन । ११९१
 शकौ ह्येव रणे यत्त पृथिव्यां सर्वधन्विना । स्वबाहुबलमास्थाय प्रतियुद्धितमञ्जसा ।
 यस्य बाहुबलं सर्वं समारिश्य महात्मन । वनवासान्निष्ठतां स्मरन् च युद्धेषु निर्जिता ।
 इतो गते भीमसेन सात्त्वते प्रति पाण्डवे । सनाथौ भवितारौ हि युधि सात्त्वतफाल्गुनौ ।
 कामन्वशो सनीथौ तौ रणे सात्त्वतफाल्गुनौ । रचितौ वासुदेवेन स्वयश्चास्त्रविशारदैः ।
 अत्रशशान् मया कार्यमात्मन शोकनाशनं । तस्मान्नीमं नियो ज्ञ्यामि सात्त्वतस्य पदाऽनुग । ११९२
 ततः प्रतिष्ठतं मन्ये विधानं सात्यकिम्प्रति । एवं निश्चित्य मनसा धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
 धन्वारमन्नवीद्राजा भीम प्रति नमस्कृत्वा । धर्मराजवच श्रुत्वा प्रारथिर्हयकौविद ।
 रथ हेमनरिष्कारं भीमान्तिकमुपानयत । भीमसेनमनुप्राप प्राप्तकालमनुस्मरन् ।
 कर्मलं प्रविशद्राजा वज्र तत्र रुमादिशत । स कर्मलसमाविष्टो भीममाह्वय पाथिवं ।
 अश्रवीदचनं राजन् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर । य स देवान सगन्धर्वान् दैत्याश्चैकरयोऽजयत् । ११९३
 तस्य लक्ष्म न पश्यामि भीमसेनानुजस्य ते । ततोऽप्रदीक्ष्य रारां भीमसेनस्तथागतं ।
 नैवाद्राचं नचाशौचं तत्र रुग्णसमीदृशं । पुराऽतिदु खदीर्णाना भवान गतिरभूद्भि न ।
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ रजेन्द्र साधि किं करवाणि ते । न तु कार्यमसामर्थं वा विद्यते मम मानद ।
 आशापत्रं कुरुश्रेष्ठ मा च शोके मम कृपा । तमन्नोदश्रुपूर्णे कृप्यसर्वे द्वे श्वश्रु ।
 भीमसेनमिदं वाग्म्यं प्रष्टानवदनो नृप । यथा शङ्कास्य निर्घोषं पाञ्चजन्यस्य श्रूयते । ११९४
 पूरितो वासुदेवेन धरन्धेन यशस्विना । नूनमद्य हत शैते तत्र भ्राता धनञ्जय ।
 तस्मिन् विनिश्चते नूनं युध्यतेऽसौ जनाहंन । यस्य सत्त्वतो बौध्यं क्षुपजोवन्ति पाण्डवाः ।
 यं भयेष्वभिगच्छन्ति सहस्राक्षमिषामरा । स गुरुर सेन्धवप्रेषुरस्वयाङ्गारतोक्ष्मन् ।
 तस्य वै गमनं विद्या भीम नावर्त्तनं पुन । श्यामी पुषा गुडकंभी दर्शनीयो महारथ ।
 व्यूढारस्की महाबाहुर्कत्तद्विरदविक्रम । चकोरनेचलासोचा दिवता भयवर्द्धन । ११९५
 तदिदं मम भद्रं शोकस्य नमरिन्दम । अर्जुनार्थं महाबाहो सत्त्वतस्य च कारणात् ।
 वद्धंते स्वपिपात्रिरिथमानः पुन पुन । तस्य लक्ष्म न पश्यामि तेन विन्द्यामि कर्मलं ।
 तस्मिन् हृष्या हने शूनं युध्यते युद्धकौविद । तं विद्धि पुरुषप्याधं सात्त्वतस्य महारथ ।

स तं महारथं पश्चादनुयातस्तवानुमं । तनपश्यन्महाबाहुमहं विन्दामि कर्मणः ।
 स तव गच्छ कौन्तेय यव यातो धनञ्जयः । सात्यकिश्च महावीर्यं कर्तव्यं यदि मन्यसे ।
 वचनं मम धर्मज्ञ भ्राता ज्येष्ठो भवामि ते । न तेऽञ्जुनस्यया क्रोधा ज्ञातयः सात्यकिर्यथा ।
 चिक्रीपुर्मात्रियं पार्थ स यातः सत्यसाचिनः । पदवी दुर्गमां घोरामगत्यामकृतात्मभिः ।
 द्रुष्ट्वा कुम्भिनौ कृष्णो साचनश्चैव सात्यकिं । सन्दिदश्चैव कुर्यात्सं बिंघनादेन पाण्डव ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरचिन्तायां दृष्टिशत्यधिकशेनाऽध्यायः ॥ १२६ ॥
 ॥ भीम उवाच ॥ ब्रह्मज्ञानेन्द्रवरुणानवहयः पुरा रथः । तमास्त्राय गतौ कृष्णो न तयोर्विद्येने मयं ।
 आशान्तु शिरसा विभ्रजेय गच्छामि मा शूचः । सभेत्य तान्नरव्याघ्रान् तव दास्यामि सन्दिदं ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एतावदुक्ता प्रथमो परिदाय युधिष्ठिरं । दृष्टद्युध्वाय वनवान् सुब्रह्मय पुनःपुनः ।
 दृष्टद्युध्वादेमाह भीमशेनो महाबलः । विदितन्ने महाबाहो यथा द्रोणो महारथः ।
 यद्वेषे धर्मराजस्य सर्वोपायेन वर्त्तते । न च मे गमने कृत्यं तादृक् पार्थ विद्यते ।
 यादृमं रचये राज्ञः कार्यमात्ययिकं हि नः । एवमुक्तोऽस्मि पार्थेन प्रतिवक्तुञ्च मोक्षहे ।
 प्रयासे तव यत्रासौ मुमुर्षुः सैन्यवः स्थितः । धर्मराजस्य वचने स्नातव्यमविमङ्गया ।
 यास्यामि पदवीं भ्रातुः साचनस्य च धीमतः । बोधय यत्तो रणे पार्थं परि रच युधिष्ठिरं ।
 एतद्धि सर्वकार्येषां परमं कृत्यमाहवे । तमत्रवीर्यहाराज दृष्टद्युध्वा एकोदरं ।
 रक्षितं ते करिष्यामि गच्छ पार्थाविचारयन् । नाहता समरे द्रोणो दृष्टद्युध्वां कथञ्चन ।
 निघणं धर्मराजस्य प्रकरिष्यति संयुगे । ततो निक्षिप्य राजानं दृष्टद्युध्वां च पाण्डवं ।
 अभिवाच गुहं ज्येष्ठं प्रथमो येन फाल्गुनः । परिव्यक्तय कौन्तेयो धर्मराजेन भारत ।
 आघातस्य तथा सूक्ष्मं आवित्यागिपः शूभाः । कृत्वा प्रदक्षिणं विमानचिंतां सुष्टमानवान् ।
 आलभ्य मङ्गलान्यष्टौ पीत्वा कैलातकं मधु । दिगुणद्विविधा बीरो मद्भक्तान्तरोचनः ।
 विभ्रैः कृतस्त्रस्ययनो विजयोत्पादसूचितः । पश्यन्नेवात्मनो बुद्धिं विजयानन्दकारिणीं ।
 अनुनोमानिन्दैद्याशु प्रदेष्टितजयो जयः । भीमशेनो महाबाहुः कवचो शूभकुण्डवी ।
 बाह्वदः सतस्रबाणः सुरयो रघिनाम्बरः । तस्य कार्णापधं वर्षं हेमचिचं महर्द्धिमत्
 विबभौ सर्वतः क्षिप्रं सविद्युत्तोयदोपमं । पीतरक्षासितसितैर्बाबोभिश्च सुवेष्टितः ।
 कण्ठत्राणेन च समौ श्रेत्रायुध इवासुदः । प्रयाते भीमशेने तु तव सैन्यं युयुत्सया ।
 पाञ्चजव्यरेवा घोराः पुनरासीद्विशम्पते । तं श्रुत्वा निनदं घोरां शैवोऽप्यघासनं महत् ।
 पुनर्ममं महाबाहुञ्च धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत । एष दृष्टिप्रवीरेण भानः सत्स्रजो भृङ्ग ।
 इदिवोद्यान्तरीचस्य विनादयति गङ्गराट् । नूनं शंघेनमापन्ने सुमहत् वय्यसाचिनि ।
 कुहभियुंथते साह्रं धर्मदकगदाधरः । नूनमार्या महत्कुन्ती पापमद्य निदर्शनं ।
 द्रोणपदी च सुभद्रा च पश्यन्ति सद्य बन्धुभिः । स भीम तरया युक्तो याहि धव धनञ्जय ।

११०

१११

११२

११३

११४

मुह्यन्तीव हि मे सर्व्वा धनञ्जयदिदृशया । दिशश्च प्रदिशं पापं सात्त्वतश्च च कारणात् ।
 गच्छगच्छेति गुरुणा सोऽनुज्ञातो हृकोदरः । ततः पाण्डुसुतो राजन् भीमसेन प्रतापवान् ।
 बहूगोधाङ्गुलिनाणः प्रगृहीत शरासन । ज्येष्ठेन प्रदत्तो भ्रात्रा भ्राता भ्रातुः प्रियङ्करः ।
 आहत्य दुन्दुभीन् भीमं शङ्खं प्रभाष्य चासकृत् । विनयं सिंहेनादक्ष कृत्वा ज्याग्रध्मेन च ।
 तेन शब्देन वीराणां पातयित्वा मनांस्युत । दर्शयन् घोरमात्मानममिवान् स हृष्याभ्ययात् ।
 तमूहूर्जवना दान्ता विकुब्धन्तो ह्योत्तमा । विभोकेनाभिसयन्ता मनामासुरं हस ।
 चारुजन् विरुजन् पार्थो ज्या विकर्षथ पाणिना । सोऽपकर्षन्विकर्षथ सेनार्यं समलोडयन् ।
 तं प्रयान्तं महाबाहु पाशाला स हृषोमका । पृष्ठताडुनययुः शूरा मघवन्तमिवाभरतः ।
 तं समेत्य महाराज सोदध्याः पर्यवारयन् । दुःशलश्चिचसेनश्च कुण्डभेदी विविशति ।
 दुर्मुखो दुःसहस्रैव विकणेश्च शलशया । विन्दानुविन्दे सुमुखो दीर्घबाहु सुदर्शनः ।
 हृन्दारक स हृषस्य सुपेणो दीर्घलोचनः । अभयोरौद्रकर्मो च सुवर्मा दुर्बिमोचन ।
 शोभन्ते रथिनां श्रेष्ठा स हृषैव्यपदानुगाः । संयत्ता समरे वीरा भीमसेनमुपाद्रवन् ।
 ते समन्ताद्भूतः शूर समरेषु महारथः । तान् समीक्ष्य तु कौन्तेयो भीमसेनः पराक्रमी ।
 अभवत्तं वेगेन सिंहं सुद्रष्टगानिव । ते महास्त्राणि दिव्यानि तत्र वीरा अदर्शयन् ।
 ह्लादयन्त शरैर्भीमं मेघा सूर्यमिवोदितं । स तानतीत्य वेगेन द्रोणाणीकमुपाद्रवत् ।
 अयतश्च गजानीकं शरवैर्धरवाकिरत् । सोऽधिरेणैव कालेन तद्गजानीकमाशुगैः ।
 दिशं सर्व्वा समभ्यस्य ध्यधमत् पवनात्मज । चासिताः शरभस्त्रेव गर्जितेन वने शृगाः ।
 प्राद्रवन् दिरदा सर्व्वे नदन्तो भैरवान् रवान् । पुनश्चातीत्य वेगेन द्रोणाणीकमुपाद्रवत् ।
 तमवारयदाचार्य्यो सेनोद्भुक्तमिवाणवं । ललाटे ताडयन् नारासेन स्यायजिव ।
 उर्ध्वरश्मिरिवादिद्यो विवभौ तत्र पाण्डव । स मन्यमानस्त्राचार्य्यो ममार्यं फाल्गुनो यथा ।
 भीम करिष्यते पूजामित्युवाच हृकोदरं । भीमसेन न ते शक्यं प्रवेष्टुमरिवाहिनी ।
 मामनिजित्य समरे श्चुमद्य महाबल । यदि ते शानुजं कृष्ण प्रविष्टोऽनुमते मेम ।
 अनोकं नतु शक्यं मे प्रवेष्टुमिह वै त्वया । अथ भीमस्य तच्छ्रुत्वा गुरोर्ब्राह्मणेपतभी ।
 क्रुद्धः प्रोवाच वै श्रेणं रक्ताघेचणस्त्वरम् । तवाङ्गुनि नानुमते ब्रह्ममेधे रणाजिरे ।
 प्रविष्टं स हि दुर्ह्यं शकस्यापि विशेदधं । तेन वै परमां पूजां कुर्वन्ता मानितो ह्यसि ।
 नाङ्गुनोऽहं पृणो श्रेण भीमसेनोऽस्मि ते रिपु । पिता मस्त्वं गुरुर्ध्वश्रुत्या युष्मा हि ते वधं ।
 इति मन्यामेह सर्व्वं भवभं प्रणता स्थिता । अथ तद्दिपरीर्ते ते वदतोऽस्मात् दृश्यते ।
 यदि तं श्चुभुमात्मानं मन्येथ तप्तथास्त्रिह । एष ते शद्व्यं शत्रोः कर्म भीमं करोम्यहं ।
 अघोऽह्मास्य गर्दा भीम कावदण्डमिवात्मकः । द्रोणाथ ध्यैः शत्राजन् स रथादवपुमुव ।
 साश्रुतध्वजं यामं श्रेणस्थापीथयत्सदा । प्राग्द्वाराच यद्गन् योधान् वापुर्हृत्वा निवोजश ।

११००

११०१

११०२

११०३

११०४

११०५

ते पुनः परिवशुक्ते तव पुत्रा रथोत्तमं । अन्यन्तु रथमास्थाय द्रोणः प्रहरतो धरः ।
 बृहद्द्वारं समासाद्य युद्धाय समवस्थितः । ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः पराक्रमी ।
 अयत खड्गनालीकं शरवैश्वरवाकिरत् । ते बध्यमानाः समरे तव पुत्रा महारथाः ।
 भीमं भीमबला युद्धे घोषयन्ति जयैषिण । ततो दुःशासन क्रुद्धो रथगतिं समाधिपत ।
 सर्वपारसवो तोह्यं । जिंघासुः पाण्डुनन्दनं । आपतन्तो महाशक्तिं तव पुत्रप्रघोदितो ।
 द्विधा चिच्छेद तां भीमस्तदहृतमिवाभवत् । अयान्यैर्बिम्बिसैश्वैः पाण्डव कुण्डभेदिनं ।
 सुषेणं दीर्घनेत्रं च विमस्तीनवधोद्वली । ततो वृन्दारकं वीरं कुर्णो कोत्तिवर्द्धनं ।
 पुत्रार्थां तव वीराणां युध्दतामवधोत् पुनः । अभयं रौद्रकर्माणं दुर्बिमोचनमेव च ।
 विमस्तीनवधोद्वीम पुनरेव सुतोस्तव । बध्यमाना महाराज पुत्रास्तव बलीयसा ।
 भीमं प्रहरतो श्रेष्ठं समन्तात् पर्यवारयन् । ते शरैर्भीमकर्माणं वधुः पाण्डवं युधि ।
 मेधा इव तपपाये धाराभिर्धरणीधरं । स तद्दाणमयं वधमग्नवर्षमिवाचल ।
 प्रतोच्छन् पाण्डुशयादो न प्राययत शत्रुघ्नं । विन्दानुविन्दै सचितौ सुवर्षाणश्च ते सुतं ।
 प्रहृष्टवैव कौन्तेयः शरैर्भिन्ये धमलयं । ततः सुदर्शनं वीरं पुत्रोत्तमं भरतर्षभ ।
 विद्याध समरे तृणं संपात ममार च । सोऽचिरैषैव कालेन तद्रथानीकमाशुगैः ।
 दिग्गः सशैः समालोक्य व्यथमत् पाण्डुनन्दनं । ततो वै रथघोषेण गजितेन मृगा इव ।
 भज्यमानाद्य समरे तव पुत्रा विशास्यते । प्राद्रवन् सद्यसा सर्वे भीमसेनभयार्हिताः ।
 अनुयायाश्च कौन्तेयः पुत्रार्थां ते महद्वलं । विद्याध समरे राजन् कौरवेयान् समन्ततः ।
 बध्यमाना महाराज भीमसेनेन तावकाः । त्यक्त्वा भीमं रथाञ्जगुयोदयन्तो ह्येवोत्तमान् ।
 तांस्तु निर्जित्य समरे भीमसेनो महाबलः । सिंहनादरवं चके बाहुशब्दश्च पाण्डव ।
 तत्तशब्दश्च सुमहत् कृत्वा भीमो महाबलः । भीमपयसा रथानीकं हत्वा योधान् वरान् वरान् ।
 व्यतीत्य रथिनश्चापि द्रोणानीकमुप्राद्रवत् ।

११००

११५५

११९०

१२२९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमप्रवेशे भीमपराक्रमे सप्तविंशत्यधिकशतोऽध्याय ॥ १२७ ॥

॥ अत्राय उवाच ॥ समुत्तीर्षं रथानीकं पाण्डवं विहसवणे । विवारयिपुराचार्यैः शरवैश्वरवाकिरत् ।
 पिवन्निव शरोघोस्तान् द्रोण चापपरिश्रुतान् । सोऽभ्यद्रवत सोदर्थानमापयागोहयद्वृक्षं ।
 तं मृधे वेगमास्थाय मृपाः परमंधन्विनः । घोदितास्तव पुत्रैश्च सर्वैः पर्यवारयन् ।
 स तैस्तु संहृतो भीमः प्रहृष्टचित्तो भारत । उद्यच्छन् स गर्दां तेभ्य सुघोरां सिंहवदन् ।
 अवाह्यश्च वेगेन शत्रुपक्षविनाशिनो । इन्द्राशनिरिवेद्रेण प्रविद्धा संहतात्मना ।
 प्रामद्धान् घा महाराज सैनिकोस्तव संयुगे । घोषेण महता राजन् पूरयन्तोऽव भेदिनी ।
 ल्वलन्तो तेजसा भीमा चासयामास ते सुतान् । तां पतन्तीं महावेगा दृष्ट्वा तेजोऽग्निघृष्टतां ।
 प्राद्रवंलाषकाः सर्वे नदन्तो भैरवाववान् । तंश्च शब्दमवद्यो वै तस्याः संलब्ध मारिव ।

१२९०

१२९५

प्रापतन्मनुजास्तत्र रथेषो रथिनस्तदा । ते हन्यमाना भोगेन गदाहस्तेन तावकाः ।
 प्राद्रवन् रथे भीता व्याघ्रघाता मृगा इव । सतान् विद्राव्य कौन्तेयः महोऽग्निशान् दुरामदान् ।
 सुपर्ण इव वेगेन पश्चिराउत्पगाम् । तथातु विप्रकुश्लोऽथ रथधूयपययपं ।
 भारद्वाजो महाराज भीमसेनं सन्भ्रूयात् । भीमन्तु समरे द्रोणो वारयित्वा शरोऽग्निभिः ।
 अकरोत् सद्यः सार्धं पाण्डुनां भयमादधत् । तद्युद्धमाधीत् सुमहद्वोरं देवासुरोपमं ।
 द्रोणस्य च महाराज भीमस्य च महात्मनः । यदा तु विमिषेस्तीक्ष्णैर्द्रोणचापविनि हतैः ।
 वथन्ते समरे धीराः शतशोऽथ सद्यश्च । ततो रघादवभूत्य वेगमास्थाय पाण्डव ।
 निमील्य नयने राजन् पदानिद्रोणमभ्ययात् । यथा हि गोहृषो वर्षं प्रति गृह्णाति शीलय ।
 तथा भीमो नरव्याघ्रः शरवर्षं समयद्योत् । स यथ्यमान, समरे रथं द्रोणस्य मारिय ।
 रघायां पाणिना, गृह्ण प्रचिचेप महाबल । द्रोणस्तु सत्वरो राजन् क्षिप्रो भीमेन संयुगे ।
 रथमन्वं समाह्वय्य व्यूहदारमथायथौ । तस्मिन् चणे तस्य यन्ता त्वर्षमयानपोदयत् ।
 भीमसेनस्य कौरव्य तदहृतमिवाभवत् । ततः खरथमास्थाय भीमसेनो महाबल ।
 अभ्यवर्तत वेगेन तव पुत्रस्य वाहिनी । स गृह्णन् चक्षियानागौ वातो हृषानिवोद्धतः ।
 अगच्छदारथन् सेनो विन्धुवेगो नगानिव । भोजानोके समासाद्य हादिकेनाभिरचितं ।
 प्रमथ्य बद्धा राजन् भीमसेन, समभ्ययात् । सन्तापयन्ननीकानि तलमग्धेन मारिय ।
 अजयत् सर्वधैन्यानि शार्दूल इव गोहृषान् । भोजानोकेकतिकस्य कामेजानास्य वाहिनीं ।
 तथा श्वेच्छगण्ठांशान्यान् बद्धन् युद्धविशारदान् । सात्यकिश्चापि श्वेत्स्य युध्यमानं नरवर्षम् ।
 रथेन दत्त कौन्तेयो वेगेन प्रययौ तदा । भीमसेनो महाराज द्रुपुकामो धनञ्जयं ।
 अतीत्य समरे योधास्त्वावकान् पाण्डुनन्दनः । सोऽपश्यदङ्गुर्न तव युध्यमानं महारथं ।
 शैन्ववस्य वधार्थं हि पराकान्तं पराकमी । तं दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रसुकेश महतो रवान् ।
 प्राहृष्टकाले महाराज नदस्त्रिवं बलाहकः । तं तस्य निनदं घोर्ं पाथं, शूय्राव नईत् ।
 वासुदेवस्य कौरव्य भीमसेनस्य संयुगे । तौ श्रुत्वा युगपदौरो निनदं तस्य प्रहसिण ।
 पुनः पुनः प्रणदन्तो दिदृक्षन्तौ हृकोदरं । ततः पर्यो महाबाहो सुसैन्ये व्याधवस्यह ।
 अभ्यायानां महाराज नदनौ गोहृषाविव । भीमसेनरवं श्रुत्वा फाल्गुनस्य च धन्विन ।
 अप्रीयत महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । विमोक्षयामवद्भ्राजा श्रुत्वा तं निनदं तेषाः ।
 धनञ्जयस्य च रथे जयमाश्रास्तत्रान्विभुः । तथा तु नईमाने वै भीमसेने मदेत्कटे ।
 स्मितं हत्वा महाबाहोर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । बद्धतं मनसा प्राह ध्यात्वा धर्मभृतां वरः ।
 दत्ता भीम तया शन्तिं हतं गुहवचस्रया । न हि तेषां जयो युद्धे येषां देहापि पाण्डव ।
 दिव्या जीवति सद्गमे मथ्यभाषी धनञ्जय । दिव्या च कुशलो वीरः सात्यकि सत्यविक्रम ।
 दिव्या शृणोमि गर्जनौ वासुदेवधनञ्जयौ । येन शकं रथे जिला तर्पितो ह्यथवाहनः ।

५११

५१२

५१३

५१४

५१५

५१६

स हन्ता दिवतां सङ्घे दिष्ट्या जीवति फाल्गुन । यस्य वाङ्मवर्षं सर्वं वयमाश्रित्य जीविता ।
 स हन्ता रिपुसैन्यानां दिष्ट्या जीवति फाल्गुन । निवातकवधा येन देवैरपि सुदुर्जयाः ।
 निर्वृत्ता धनुषैकेन दिष्ट्या पार्थ स जीवति । कौरवान् सहितान्पश्वान् गोपद्वार्ये समागताम् ।
 योऽजयन्मथ्यनगरे दिष्ट्या पार्थ स जीवति । कालकेयपहस्राणि चतुर्दश महारणे । १२९
 योऽनधीहुजबोर्षेण दिष्ट्या पार्थ स जीवति । गन्धर्वराजं वलिनं दुर्व्याघनकृतेन वै ।
 जितज्ञान योऽस्त्रबोर्षेण दिष्ट्या पार्थ स जीवति । किरोटमाचो बलवान् श्रेताश्च कृष्णशरार्थिः ।
 मम प्रियस्य सततं दिष्ट्या जीवति फाल्गुन । पुत्रमोकाभिमन्त्रश्चिकीर्षन् कर्षं दुष्करं ।
 जयद्रथबधान्वेषो प्रतिज्ञा कृतवान् हि य । कश्चित् स सैन्यवं सङ्घे हनिष्यति धनञ्जय ।
 कश्चित्तीर्थप्रतिष्ठं हि वासुदेवेन रचितं । अनस्तमित आदित्ये समेत्याम्यहमज्जुनं । १३०
 कश्चित् सैन्यवको राजा दुर्व्याघनहिते रत । नन्दयिष्यत्यमित्राणि फाल्गुनेन निपातित ।
 कश्चित् दुर्व्याघनो राजा फाल्गुनेन निपातितं । दृष्ट्वा सैन्यवक सङ्घे शममस्मासु धास्यति ।
 दृष्ट्वा विनिहतान् भ्रातृन् भीमसेनेन संयुगे । कश्चित् दुर्व्याघनो मन्दः शममस्मासु धास्यति ।
 दृष्ट्वा चान्दान्महायोधान् पतितान् धरणीतले । कश्चित् दुर्व्याघनो मन्दः पश्चात्तपं करिष्यति ।
 कश्चिद्भीमेण नो वैरं शममेकेन यास्यति । शेषस्य रचणार्थंश्च सन्धास्यति सुयोधन । १३१
 एवं बद्धविधं तस्य राज्ञश्चिन्तयतस्तदा । कृपयाऽभिपरीतस्य धोरं युद्धमवर्त्तत ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि युधिष्ठिरहर्षोऽष्टाविंशत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥
 ॥ इतराश्च उवाच ॥ तथा तु नर्हमानं तं भीमसेन महाबलं । मेघसूतितनिर्धिष्यं के वीरा पर्यवारयन् ।
 न हि पश्याम्यहं तं वै त्रिपु लोकेषु सञ्जय । क्रुद्धस्य भीमसेनस्य यस्मिष्टेदृशते रणे ।
 गदामुक्त्वा दन्तस्य कालस्यैव महासृष्टेः । न हि पश्याम्यहं तात यस्मिष्टेन रणाजिरे ।
 रथं रथेन यो हन्यात् कुञ्जर कुञ्जरेण च । कस्तस्य पुरतः स्थाता याचादपि शतकृत । १३२
 रणे क्रुद्धस्य भीमस्य मम पुत्रान् जिघासत । दुर्व्याघनहिते युक्ता समतिष्ठन्त केषुत ।
 भीमसेनदवाग्नेस्तु मम पुत्रं क्षृणोपमाम् । प्रधचतो रणमुखे केतिष्ठन्नप्यतो नराः ।
 कास्यमानान् हि मे पुत्रान् भीमेनावेक्ष्य संयुगे । कालेनेव प्रजा सर्वां के भीमं पर्यवारयन् ।
 न मेऽङ्कुनाह्वय तादृक् कृष्णाश्वापि च सान्त्वतात् । इतमुञ्जकनो नैव धादुप्सोमाह्वयं मम ।
 भीमवक्त्रैः प्रदीप्तस्य मम पुत्रान् दिधवत । के शूरा पर्यवर्त्तन्त तन्ममाच्छु सञ्जय । १३३
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तदापु नर्हमानं तं भीमसेनं महारथ । तुमुलेनैव शब्देन कर्णोऽभ्यपतद्दत्त ।
 व्याचिपन् बलवशापमतिमाबमर्षण । कर्णस्तु युद्धमाकाङ्क्षन् दर्शयिष्यन् बलं नलो ।
 इरोथ मार्गं भीमस्य वातक्षेव मदीक्षु । भीमोऽपि दृष्ट्वा कावेमपुरी वैकर्त्तनं स्थितं ।
 चुकोप बलवद्भीरद्विचेपाश्च शिलाशितान् । तान् प्रत्यष्टवान् कर्णोऽपि प्रतोपं प्रपयच्छरान् ।
 ततस्तु कर्णयोधानो यतता मेचता तदा । प्रविपन्निव गावाणि कर्णं भीमसमागमे । १३४

रथिना सादिनाशैव तयोः शुभा तल्लखनं । भीमसेनस्य निनदं घोरं श्रुत्वा रणाजिरे ।
 खड्ग भूमिश्च संरुद्धां मेनिरै चक्षियर्षभा । पुनर्धरेण नादिन पाण्डवस्य महात्मन ।
 समरे सर्वयोगाधानं धनूंथभ्यपतन् चितौ । विवक्षाणि च सर्व्वाणि मलग्नूषं प्रसुसुतु ।
 बाहूनानि महाराज बभ्रुवुर्बिममामि च । प्रादुरासन्निमित्तानि घोरानि च बभ्रुनि च ।
 ऋध्रकङ्कबलेद्यासीदन्तरीचं समाहृतं । तस्मिन्सु तुमुले राजन् भीमकर्णवसमागमे । १२०
 ततः कर्णस्तु विंशत्या शरारणं भीममार्दयत् । विव्याध चास्य त्वरितं सुतं पद्मभिराशुगे ।
 प्रहस्य भीमसेनस्य कर्णंभ्रत्याद्रवद्रेणे । सायकानां चतुःपद्या चिप्रकारी महाबल ।
 तस्य कर्णो महाराज सायकांशतुरोऽचिपत् । अथप्राप्तान्तु तान् भीम सायकैर्नतपर्वभिः ।
 विच्छेदं वज्रधा राजन् द्रशयन् पाण्डिवाघवं । तं कर्णंश्लादयामास शरत्रातिरेकप्र ।
 रुच्छाद्यमान कर्णेन वज्रधा पाण्डुनन्दन । विच्छेदं चापं कर्णस्य मुष्टिद्रेमे महारथ । १२१
 विव्याध चैनं दशभिः सायकैर्नतपर्वभिः । अथान्यद्भ्रनुरादाय सञ्जं हत्वा च सुतज ।
 विव्याध समरे भीमं भीमकर्णं महारथ । तस्य भीमांश्च क्रुद्धस्त्रीनशरान्ततपर्वण ।
 निचखानोरचि क्रुद्धं सुतपुत्रस्य वेगत । तैः कर्णेऽराजत शरैरुरोमथगतैस्तदा ।
 महीधनं द्वादशच्छिष्टैश्चैः भरतर्षभ । सुखाव चास्य रुधिरं विद्वस्य परमेपुभिः ।
 धातुप्रसन्नं ग्रीवाद्यया गैरिक्धातव । किञ्चिदिचलितं कर्णे सुप्रहाराभिपीडित । १२२
 सहायकं धनुः हत्वा भीमं विव्याध मारिय । चिषेप च पुनर्व्याणान् शतशोऽप्य सद्यस्य ।
 स ह्लाद्यमान सद्यसा कर्णेन वृद्धधन्विना । धनुर्व्यामच्छिनन्तौपमुतस्त्रयन् पाण्डुनन्दन ।
 सारथिसास्य भस्मेन प्राक्षिणोद्यमघादने । वाहांशं चतुरं शङ्खे च्यस्यस्ये महारथ ।
 हताश्वान्तरुथान्तूर्णमवजुत्यं विद्याप्यते । खन्दनं वृषसेनस्य समारोहश्चहारथ ।
 निर्जित्य तु रणे कर्णे भीमसेन प्रतापवान् । ननाद च महानादं पर्वन्व्यनिनदोपमं । १२३
 तस्य तत्रिन्दं श्रुत्वा प्रहृष्टोऽभ्रुद्युधिष्ठिरः । कर्णेन्तु निर्जितं मत्वा भीमसेनेन भारत ।
 समन्ताच्छ्वानिनदं पाण्डुसेनाऽकरोत्तदा । शत्रुसेनाध्वनिं श्रुत्वा तावकां ह्यनदन् भृशं ।
 गाण्डीवं प्राचिपत् पार्थः कृष्णोऽप्यजमवादयत् । तमन्तद्वाद्यं निनदं ध्वनिर्भीमस्य नदत् ।
 अश्रूयतमहाराज सर्वं सैन्येपु मारिय । ततो व्यापृच्छतामस्ते पृथक् पृथगजिह्वगै । १२४
 शृद्दुपर्वंश्च राधेयो वृद्धपर्वंश्च पाण्डव ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अष्टमस्कन्धपर्वणि कर्णपराजये एकान्विंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १२८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् विस्तुलिते सैन्ये सैन्यवाद्याजुंसे गते । सत्त्वैतं भीमसेने च पुत्रस्ते द्रोणमभ्यधात् ।
 मरुत्वेकरथेनैव वज्रकृत्यं विचिन्तयन् । स रथस्य पुत्रस्य त्वरया परया युत ।
 दूर्ध्वमभ्यद्रवत् द्रोणं मनोमाहृतवेगवान् । उवाच चैनं पुत्रस्ते शरंभ्राद्रकृतोचन ।
 अश्रुंनो भीमसेनस्य साद्यकिश्चापराजित । विजित्य सर्वसैन्यानि सुमघान्ति महारथाः ।

१२०

१२१

१२२

१२३

१२४

तद्योत्तमौजा संक्रुद्ध शरैर्द्वेमविभ्रुपितै । अविध्यसारथिष्वास्य प्राहिणोद्यमसादनं ।

१२१५

दुर्व्योधानोऽपि राजेन्द्र, पाश्चात्स्योत्तमौजसः । अधान चतुरोऽस्यान्यान् उभौ च पाणिंसारथी ।

उत्तमौजा हताश्वस्त हतसूतस्तु संयुगे । आहरोह रथं भ्रातृदुधामन्योरभिवरन् ।

स रथ प्राप्य तं भ्रातृदुर्व्योधानहयान् शरैः । बद्धमिस्त्राडयामास ते हताः प्रापतन् भुवि ।

हृद्येषु पतितेष्वस्य चिच्छेद परमेषुणा । युधामन्युधनु शीघ्रं शरावापन्नवीर्यवान् ।

हताश्वसतात् स रथादवशुत्य नरर्धमः । गदामादाय ते पुत्रं पाश्चात्स्यावभ्यधावत् ।

१२१६

तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य क्रुद्ध परमुरञ्जयं । अश्रुतो रथोपस्थात् युधामन्युत्तमौजसैः ।

तत स द्वैर्माचिधं तं खन्दनप्रवरं गदी । गदया पोथयामास साश्वस्तध्वजं रणे ।

हत्वा चैवं संपुत्रस्य हताश्वो हतभारथिः । मद्रराजरथं दर्शमाहरोह परन्तप ।

पाश्चालानान्तु मुखौ तौ राजपुत्रौ महारथौ । रथावन्यौ समाहृष्ट वीभक्षुमभिजग्मतु ।

इति श्रीमद्भागवते द्वाेषणपर्वाणि जयद्रथवधपर्वाणि दुर्व्योधानयुद्धे त्रिंशदधिकश्लोकेऽध्यायः ॥ १३० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ वर्त्तमाने महाराज सङ्ग्रामे लोमहर्षणे । व्याकुलेषु च सर्वेषु पीडयमानेषु सर्वेषु ।

१२१७

राधेयो भीममानश्च्छुद्धाय भरतर्धमः । यथा नागो बने नागं मत्ता मत्तमभिद्रवन् ।

॥ धृतराज उवाच ॥ यौ तौ कर्णश्च भीमश्च सम्प्रयुद्धौ महाबलौ । अञ्जुनस्य रथोपान्ते कीदृशः सोऽभवद्रथः ।

पृथ्विर्हि निर्जितं कर्णो भीमसेनेन संयुगे । कथञ्चूयस्त राधेयो भीममागाम्महारथः ।

भीमो वा सूततनयं प्रत्युत्थातः कथं रणे । महारथं समाख्यातं श्रियया प्रवरं रथं ।

भीमद्रोणवतिक्रम्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । नान्यतो भयमादत्त विना कर्णं धनुर्द्वरं ।

१२१८

भयात्प्रभते सदतं चिन्तयन्वै महारथं । तं कथं सूतयुत्तं हि भीमोऽयुध्यत संयुगे ।

प्रद्वण्यै वीर्यहमत्र समरेखनिवर्त्तिनं । कथं कर्णं युधां श्रेष्ठ भीमोऽयुध्यत सञ्जय ।

यौ तौ समीयतुर्ध्वारावर्जुनस्य रथं प्रति । कथन्तु तावद्युधेता सूतपुत्रदृकोदारौ ।

भ्रातृत्वं दर्शितं पृथ्वीं घृणी चापि स सूतजः । कथं भीमेन युयुधे कुन्या वाक्यमनुस्मरन् ।

भीमो वा सूतपुत्रेण धरन् वरं पुराकृतं । सोऽयुध्यत कथं धीरः कर्णेन सह संयुगे ।

१२१९

आमास्ये च सदा सूतपुत्रो दुर्व्योधानो मम । कर्णो ज्येष्ठिः सङ्ग्रामे संहितान् पाण्डवानिति ।

जयाशा यत्र मन्दस्य पुत्रस्य मम संयुगे । स कथं भीमकर्षाणं भीमसेनमयुध्यत ।

यं भर्मान्त्रियं पुच्छं कृतं वैरं महारथैः । तं सूततनयं तात कथं भीमो ह्यधोधयत् ।

अनेकान्प्रकाराय सूतपुत्रममुद्भवान् । धरमाणः कथं भीमो युयुधे सूतसूनुना ।

घोऽजदत्तं शृष्टिर्वी संध्या रथेनैकेन वीर्यवान् । तं सूततनयं युद्धे कथं भीमो ह्यधोधयत् ।

१२२०

यो जातः कुण्डलाभ्याश्च कवचेन रुहिव च । तं सूतपुत्रं समरे भीमः कथमयोधयत् ।

यथा तयोर्दुहमभूत् यद्यामोदिजयलघोः । तन्मापाचक्षु तत्त्वेन कुण्डलाभ्यां सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ भीमसेनस्तु राधेयमुत्कृष्य रथिनां वरः । दशेयं गन्तुं यवान्ता वीरौ ह्यधोधयत् ।

तं प्रयान्तमभिद्रुत्व राधेय कङ्कपत्रिभिः । अभ्यवपन्महाराज मेघो दृष्ट्वेव पथैतं ।
 फुल्लता पङ्कजेनेव वल्लेणाभुत्सुधयन् वनो । आजुहाव रणे यान्तं भीममाधिरघिसदा । ११५
 ॥ कर्ण उवाच ॥ भीमाहितैस्त्व रणः स्वप्नेऽपि न विभावितः । तद्दर्शयथि कर्णान्नें पृष्ठं पार्श्वदिद्रुचया ।
 कुन्त्याः पुत्रस्य सद्दर्शनेदं पाण्डवनन्दन । नेतं मामभितः खित्वा शरवैधैरवाकिर ।
 भीमसेनसदाङ्गानं कर्णेनामर्षयद्युधि । अङ्गनण्डतमादृत्य सुतपुत्रमयोधयत् ।
 श्रवणगात्रिभिर्बाणैरभ्यवर्षन्महायथाः । शरयेदंमिदं यान्तं सर्वशस्त्रविशारदं ।
 विधित्सन् कञ्चस्यान्तं जिघांसुः कर्णमाक्षिणोत् । तांस्तु हतेतरान् सर्वान् भीमसेनो महावतः । ११६
 तस्मै प्राञ्जदुपायि विविधानि परन्तपः । अमर्षत पाण्डवः क्रुद्धः शरवर्षाणि मारिप ।
 तस्य तानोपुवर्षाणि मत्तद्विरदगानिनः । सुतपुत्रोऽप्यन्मायाभिरपसत् स महावत ।
 स यथावन्महाराज विद्यया वै सुपूजित । आचार्यवन्महेव्यासः कर्णः पर्यचरद्भ्ये ।
 शरभेण तु युध्यन्तं भीमसेनं श्रयन्निव । अत्रामन्यत राधेयसममर्षो हृकोदरं ।
 तन्नामृत्यत कौन्तेय कर्णस्य क्षितमाहवे । युध्यमानेषु वीर्येषु पश्यन्सुच समन्ततः । ११७
 तंभीमसेन सम्यात्रं वसुदने सलान्तरे । विद्याध वलवान् क्रुद्धोत्तैरिव महादिधि ।
 पुनस्तु सुतपुत्रन्तु सुपुङ्खैर्विशिनैः शरैः । समुक्तेष्विवकर्णं निर्बिम्बेद त्रिषप्तभिः ।
 कर्णो जाम्बूनदैर्ज्वालैः सञ्ज्वलान् शतरंघम । विद्याध तु रगान् वीरः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
 ततो वाणमयं जालं भीमसेनरयम्पति । कर्णेन विहितं राजन् निमेयाद्वाद्दृश्यत ।
 शरथः सञ्ज्वलन् ससुतः पाण्डवसदा ॥ प्राञ्जदत्त महाराज कर्णचापस्थितैः शरैः । ११८
 तस्य कर्णयतुःपथा व्यधमन् क्वचं दृढं । क्रुद्धस्याप्यहनत्पार्यं नाराचैर्कर्मदिभिः ।
 ततोऽपिपथ रुहावाङ्गः कर्णकामुं कनिष्ठतान् । समाक्षिप्यदसकान्तः सुतपुत्रं हृकोदरः ।
 स कर्णचापप्रभवानिपुनाग्नीविषोपमान् । विश्रद्धोऽनो महाराज न जगाम व्यथां रणे ।
 ततो दार्षिप्रता भैर्द्विभिनैस्त्रिभ्रतेजने । विद्याधं समरे कर्णं भीमसेनः प्रतापवान् ।
 अयत्रेनेव तं कर्णः शरैश्चंदमवाकिरत् । भीमसेनं महावाङ्गं शैश्वरस्य धधैविणं । ११९
 मृदुपूर्व्यं हि राधेया भीममाजाविधोघयत् । क्रोधपूर्व्यं तथा भीमः पूर्व्वैरमनुस्मरत् ।
 तं भीमसेनो नास्त्वदवमानममर्षणः । स तस्मै व्यष्टजन्तुं शरवर्षमभिवहा ।
 ते शराः प्रेषितास्तेन भीमसेनेन भयुगे । निपेतुं सर्वतो वीरे क्रुजन्त इव पक्षिणः ।
 हेमपुङ्गवः प्रसन्नाया भीमसेनधनुश्रुताः । प्राञ्जदत्तस्य राधेयं श्रमया इव पावकं ।
 कर्णं तु रयिनां श्रेष्ठोऽस्माकं समन्ततः । राजान् धनुश्चदुपाणि शरवर्षाणि भारत ।
 तस्य तानशनिप्रख्यातिपुनं समरशोभिनः । क्षिप्तेद वज्रभिर्भैरवंमातान् हृकोदरः ।
 पुनय शरवर्षेण ह्लादयोमास भारत । कर्णो वैकर्णमा युद्धे भीमसेनमरिन्दमः ।
 तत्र भारत भीमस्तु दृष्टवन्तः स्तं सायकैः । समाक्षितननुं वटो य विधं श्रवभैरिव । १२०

हेमपुङ्खाञ्जिलाधौतान् कर्णं चापच्युताञ्छरान् । दधारं समग्नीवीरः खरयोनिव रश्मिमान् ।

रुधिरोक्षितवर्ष्वाङ्गि भोमसेनो व्यरोजत । कृष्टद्वलुसंभापीजे वसन्तेऽग्राकष्टवत् ।

१०५

तनु भोमो महाबाहोः कर्णस्य चरितं रणे । नास्त्वयते महाबाहोऽक्रोधादुदुसन्नेचनः ।

स कर्णं पञ्चविंशत्या नाराचानां समापयत् । महोधरमिव श्येत गूढपादैर्विबोक्त्रणे ।

पुनरेव च विव्याध धञ्जिरष्टाभिरिव च । मर्षस्त्रमरविक्रान्तः सूतपुत्रं तनुत्यग्रं ।

पुनरन्येन बाणेन भोमसेनः प्रतापवान् । चिच्छेदं कामुकं त्वर्षं कर्णस्य प्रहसन्निव ।

जघान चतुरद्यान्वान् सूतस्य लरित, शरैः । नाराचैरकंरश्यामै, कर्णं विव्याध चोरसि ।

१०६

ते जग्मुर्धरणीमाशु कर्णं निर्भिद्य प्रविणः । यथा जलधरं भित्वा दिवाकरमरीचयः ।

स वैकल्यं महत् प्राप्य क्लिन्नधन्वा शराहतः । तथाः पुरुषमांगौ स प्रत्यापायाद्दयानरं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्णपरोजय एकविंशदधिकप्रतिपद्यायः ॥ १११ ॥

॥ छतराष्ट्र उवाच ॥ यस्मिन् जयाशा महतो पुद्गाणां मम सञ्जय । तं भीमादिमुखं दृष्ट्वा किल दुर्वीधनोऽब्रवीत् ।

कथञ्च युयुधे भीमो नीर्यंश्चापी महाबलः । कर्णो वाऽसमरे तात किमकार्षिदित परं ।

भोमसेनं रणे दृष्ट्वा ज्वलन्नेमिव पावकं ।

१०७

॥ सञ्जय उवाच ॥ रथमन्यं समाश्रया विधिब्रह्मलपितं पुनः । अभ्यात पाण्डवं कर्णो, वातोद्भूत इवाश्रिवः ।

कृष्टमाधिरथिं दृष्ट्वा पुद्गास्तव त्रिशासते । भोमसेनममन्यन्त वेद्यानरमुखं ऊतं ।

चापशब्दं तत, हत्वा तलशब्दञ्च भैरवं । श्रभ्येवर्षत राधियेभोमसेनमस्मृतं ।

पुनरेव तयोराजग घोर आधीत् समागमः । वैकर्णनस्य शूरस्य भीमस्य च महात्मनः ।

धरंशो हि महाबाहो परस्परबधेप्रियैः । त्वन्योऽन्यमीषाद्युक्ताते दहन्ताविव सोचनैः ।

१०८

क्रोधरक्तचक्षुषौ तोमै मिश्रमन्ताधिवारैः । शूरजवन्त्योऽन्यमाबाध ततश्चतुररिन्दमैः ।

व्याघ्राविव सुमंरशो श्येनाविव च प्रीमगौ । शरभाविव संकुडौ युयुधाते परस्परं ।

ततो भीमः स्मरन्कृशातसद्युते बनेऽपि च । विराटनगरे चैव दुःखं प्राप्तमन्दिम् ।

राष्ट्राणां स्फीतरत्नानां हरणञ्च तवात्मजैः । मततश्च परिक्रान्तिं सपुत्रेण तया हतान् ।

दग्धुमैच्छय यद् कुन्तीं नपुत्रां नमनागमं । हृष्यायांश्च परिक्रान्तं सभामथे दुरात्मभिः ।

१०९

क्रेमपसपहश्चैव दुःसायनकृतं तथा । पश्याणि च वाक्यानि कर्णेनोक्तानि भारतः ।

पतिमन्यं परीषत्वं न मन्तिः पतयसाव । पतिता नरके पार्था, सर्वं वदति तोषमाः ।

समघं तत्र कैारय यदूचुः क्षुरवशरः । दासभायेन हृष्याश्च भोः कृकामाः सुतास्तावः ।

यथापि तान् प्रमजतः हृष्याजिनेनिवासिनः । पश्याण्युक्त्वान् कर्णः सभायां सञ्चिधौ तव ।

हृणीकृत्य यथा पार्थास्तवपुत्रो ब्रवता ह । विदमस्यान् समस्रो हि धरंशो गतचेतवः ।

११०

वात्याद्गं प्रभृति चारिप्रः स्मामि दुःपामि चिन्मयम् । निरभिवान् धर्मात्मा भोवितेन दृकोदरः ।

ततो विस्वार्यं सुमहद्वैमशुं दुरासदं । चापं भरतमादूँल त्यक्त्वात्मा कर्णमभ्यातम् ।

स सायकमयैर्जातैर्भीमः कर्णरथम्यति । भानुमङ्गिः शिलाधौतैर्भानोः प्राच्छादयत् प्रभां ।

ततः प्रहस्ताधिरथिच्छर्णमस्य शिलाग्नौ । व्यधमङ्गीमघेनद्य शरजालानि पचिभिः ।

महारथो महाबाहूषंहावाणैर्षंहावलः । विद्याधाधिरधिर्भीमं नवनिर्भिनितैश्चदा ।

स तोवैरिव सातङ्गो वार्यमाणः पतचिभिः । अभघावत् सभ्रान्तः स्रुतपुत्रं वृकोदरः ।

तमापतन्तं वेगेन रभसं पाण्डवर्षभं । कर्णः प्रत्युद्ययौ क्रुद्धो मत्तो मत्तमिव द्विपं । ।

ततः प्रभाष्य जटर्जं भेरीशतमसखनं । अचुभ्यत वलं धर्यादुद्धृत इव सागरः ।

तदुद्धृतं बलं दृष्ट्वा नागाश्वरथपत्तिमत् । भीमः कर्णं समाघाय ह्लादयामास सायकैः ।

अश्वानृचसवणौश्च हंसवर्णैर्हृद्योत्तमैः । व्यामिश्रयद्रणे कर्णः पाण्डवं ह्लादयन् शरैः ।

श्चत्रवर्णान् हयान् हंसैश्मिश्रान् मादतरंहसः । निरोक्ष्य तत्र पुत्राण्यं ह्लाहाकृतमभूदसं ।

ते हया सङ्गमोभन्त मिश्रितो वातरंहसः । क्षिताक्षिता महाराज घया व्योम्नि सघाहकाः ।

संरथ्यो क्रोधताम्राधौ प्रेत्य कर्णवृकोदरौ । सन्त्रस्ताः समकपन्त त्वदीया वै महारथाः ।

यमराशोपमं घोरमासोदायोधनं तयोः । दुर्दृष्टं भरतश्रेष्ठ प्रेतराजपुरं घया ।

समाजमिव तच्चिव प्रेचमाणा महारथाः । नालचयन् जयं व्यक्तमेकश्चैव महारथे ।

तयो प्रैचन्त संमर्द्दं चञ्चिष्ठं महास्त्रयो । तत्र दुर्भन्तिने राजन् सपुत्रस्य विगम्यते ।

ह्लादयन्तौ हि शत्रुजावन्त्योऽन्यं सायकैः शितैः । शरजालावृत्तं व्योम चक्रातोऽमृतविक्रमौ ।

तावन्त्योऽन्यं जिघांसौत शरैस्त्रोक्ष्यैर्षंहारथौ । प्रेचणोयतग्वासां वृष्टिमन्त्राविवास्तुदौ ।

सुवर्णविक्रान्तान् वाथान् प्रमुञ्चन्तावरिन्दमौ । भास्वरं व्योम चक्राते महोष्वाभिविब्रमेभा ।

ताभ्यां मुक्ता शरा राजन् गार्हपत्राद्युक्ताग्निर । श्रेष्ठ शरदि मत्तानां सारसानामिवामरे ।

संसक्तं स्रुतपुत्रेण दृष्ट्वा भीममरिन्दमं । अतिभारममन्येतां भीमे कृष्णघनस्रयो ।

ततोऽधिरथिभीमाभ्यां शरैर्भुक्तैर्दृढं हता । इषुपातमतिक्रम्य पतुरथवरदिपाः ।

पतङ्गिः पतितैद्यान्यैर्गतासुभिरनेकशः । कृतो राज्ञमहाराजे पुत्राणां ते जनः घयः ।

मनुष्याश्वगजानाञ्च शरीरैर्गंतजीवितैः । क्षयेन भूमिः सञ्चये संष्टता भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमकर्णयुद्धे द्वात्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

॥ छतराड उवाच ॥ अद्यहृतमर्दं मन्ये भीमघेमस्य विक्रम । यत्कर्म योधयामास धमरे सधुर्विक्रमं ।

धिदशानपि चोद्युक्तान् सञ्चयस्त्रयान् युधि । वारयेदोः रणे कर्णः सयचासुरमानवान् ।

स कथं पाण्डवं युद्धे भ्राजमानमिव श्रिया । नातरत् संयुगे पार्थं तन्नासाचल सञ्चय ।

कथञ्च युद्धं समन्तं तयोः प्राणदुःखदरैः । अत्र मन्ये समायत्तौ जयो वाङ्मय एव च ।

कर्णभ्राथरणे सन् मम पुत्रः सुधोधनः । क्षेतनुषधते पार्थान् सगोविन्दान् समात्तवान् ।

मुना तु निर्भितं कर्णमसङ्कीर्णमर्षणा । भीमनिनेन धमरे भाहयाविव्रतो व मां ।

विनष्टान् कौरवाभ्ये मम पुत्रस्य दुर्नयैः । नहि कर्णो महेन्वामान् पार्थान् जेष्यति सञ्चय ।

कृतवान् यानि युद्धानि कर्णं, पाण्डुसुतैः सह । सर्व्वेषु पाण्डवा कर्णमजयेन्त रणजिरे ।
 अजेयाः पाण्डवास्तात देवैरपि सवासवै । नच तदुध्यते मन्द-पुत्रो दुर्य्योधनो मम ।
 धर्मं धनेश्वरस्विवे चला पार्थस्य मे सुत । मधुमेधुरिवायुद्धि प्रपातं नावबुध्यते ॥ १ ॥
 निहत्या निहतप्रज्ञो राज्यं चला महात्मनां । जितमित्येव मन्वान पाण्डवानवमन्यते ॥ १३१ ॥
 पुत्रस्त्रेहाभिभूतेन मया चापहतत्माना । धर्मं खिता महात्मानो निहता पाण्डुनन्दनाः ।
 ममकाम, सदा पार्था दीर्घापेवो युधिष्ठिर । अशक्त इति मन्वाने, पुत्रैर्मम निराकृतः ।
 तानि दुःखान्यनेकानि विप्रकारांस्य सर्व्वश । इदि हत्वा महाबाहूर्भोमोऽयुध्यत सुतजं ।
 तस्मान्मे सञ्जय ब्रूहि कर्णभोमौ यदा रणे । अयुध्येतां युधि श्रेष्ठो परस्परवधेपिणे ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रष्टुण राजन् यथाष्टकं सङ्गमं कर्णभोमयोः । परस्परं वधप्रप्लेखेन कुञ्जरयोरेव ।
 राजन्वैकर्त्तनो भोमं क्रुद्ध क्रुद्धमरिन्दमं । पराक्रान्तं परिक्रम्य विष्याथ विंगता शरैः ॥ १ ॥
 महावेगै, प्रसन्नायै शतकुम्भपरिष्कृतैः । अहनङ्गरतश्रेष्ठ भोमं वैकर्त्तन-शरैः ।
 तस्याख्यतो धनुर्ममशक्तं निमित्तैलिभिः । रथनोडास्य यन्तारं भेजेनापातयत् चितौ ।
 स काङ्क्षन् भीमसेनस्य वधं वैकर्त्तनो मृगं । शक्तिं केनकवेदूर्ध्वचिब्रदण्डो परामृशत ।
 प्रयच्छ च महाशक्तिं कालशक्तिमिवापरां । समुत्क्षिप्य च राधेय, सन्धाय च महाबल ॥ १०८ ॥
 चित्तेप भीमसेनाय जीवितान्नाकरीमिव । शक्तिं विद्यज्य राधेय पुरन्दर इवाशनिं ।
 ननाद सुमहानादं बलवान् सुतनन्दनः । तस्य नाद तत, श्रुत्वा पुत्रास्त्रे क्षयित्वाभवन् ।
 तां कर्णभुजनिर्मुक्तामर्षैश्चानरप्रभां । शक्तिं विधत्ति चिच्छेद, भीम, सप्तभिराश्रुगैः ॥ ११ ॥
 ५१ ॥ क्लिप्त्वा शक्तिं ततो भीमो निर्मुक्तोरगसन्निभं । मार्गमाण इव प्राणान् सुतपुत्रस्य मारिय ॥ ११ ॥
 प्राहिणोत कृतसंरम्भ शरान् वर्षेणवासधः । स्वर्णपुद्गान् शिलाधैतान् यमदण्डोपमान्मृधे ॥ ११० ॥
 कर्णोऽप्यन्यद्गुणैश्च हेमशृङ्ग दुरासदं । विरुथश्च महातेजा व्यहजत् सायकालोदा ॥ १११ ॥
 तान् पाण्डुपुत्रचिच्छेद नवमिर्नतपर्व्वभिः । वृक्षुपेणेन निर्मुक्ताश्वरराज महाशरान् ॥ ११२ ॥
 क्लिप्त्वा भीमो महाराज नादं सिद्धेद्वानदत् । नौ वृषाविव नर्दन्तौ बलिभौ वासितान्तरे ॥ ११३ ॥
 शार्दूलानिव चान्योऽन्यमामिषार्धेऽभ्यगर्जतां । अन्योऽन्यं प्रजिह्वीपन्तावन्योऽन्यस्थान्तरेषिणे ॥ ११४ ॥
 अन्योऽन्यमभिवीचन्तौ गोष्ठेखिव महर्षभौ । महामश्रात्रिवासाध विषाणायै परस्परं ॥ ११५ ॥
 शरैः पूर्णायतोस्वष्टैरन्योऽन्यमभिजग्मतुः । निर्दंष्टनौ महाराज शृष्ट्वा परस्परं ॥ ११६ ॥
 अन्योऽन्यमभिविहता कोपाद्विहतगोचरौ ॥ ११७ ॥
 प्रहसन्तौ तथाऽन्योऽन्यं भर्षयन्तौ मुञ्जभुञ्जं । मह्यम्यद्य कुर्वाणौ युयुधाने परस्परं ॥ ११८ ॥
 तस्य भोम पुनस्य पमुष्टौ चिच्छेद मारिय । ब्रह्मवर्षाय तानयानवर्णैर्नित्ये यमचये ॥ ११९ ॥
 शारथिश्च तथाऽप्यस्य रथनोडादपातयत् । ततो वैकर्त्तनः कर्षयिन्नां प्राप दुरत्ययां ॥ १२० ॥
 बह्नाद्यमानः समरे हतायो हतमारयि । मोहित शरजलेन कर्त्तव्यं नाभ्युपद्यत् ॥ १२१ ॥

तथा कृष्णगतं दृष्ट्वा कर्णं दुर्व्योधानो नृपः । वेपमान इव क्रोधाद्वादिदेशाय दुर्जयं ।
 गच्छ दुर्जय राधेयं पुरो यमति पाण्डवः । जहि त्ववरकं च्छिर्षं कर्णस्य बलमादधत् ।
 स्वमुक्तस्येत्युक्त्वा तव पुत्रसत्वात्मजं । अभ्यद्रवद्भीमधेनेन व्यासकं विकिरञ्चरैः ।
 स भीमं नवभिर्भ्राणैरख्यानटभिरार्द्धयत् । पङ्क्तिं सतं चिभिः केलुं पुंनसुधायापि ममभिः ।
 भीमसेनोऽपि संक्रुद्धः साश्रयन्तारमाशुगैः । दुर्जयं भिन्नमर्षाणमनयत्प्रमसादनं ।
 खलङ्कृतं चितौ चित्तं चेष्टमानं यथोरगं । इदन्नात्तंस्तव सुतं कथंयुक्ते प्रदत्तियं ।
 स तु तं विरयं कृत्वा स्ययन्नत्यन्तवैरिणं । समाचिनोदाणगणैः प्रतप्तोमिव शङ्कुभिः ।
 तथाऽप्यतिरथ, कर्णे। मिथमानः स सायकैः । नं जहौ संमरे भीमं क्रुद्धरूपं परन्नापः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्णभोमयुद्धे त्रयस्त्रिंशदधिकश्लोकोऽध्यायः ॥ १३३ ॥
 ॥ पञ्चय उवाच ॥ सर्वथा विरथः कर्णः पुनर्भीमेन निर्जितः । रथमन्ये समास्थाय सद्यो विव्याध पाण्डवं ।
 महागजाविवासाद्य विपाणायैः परस्परं । शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमंभिजप्रतुः ।
 अथ कर्णः प्रसन्नतैर्भीमसेनेन समापयत् । ननाद बलवज्राद् पुनर्विव्याध चौरसिं ।
 तं भीमो दग्धभिर्भ्राणैः प्रकृविध्यद्विज्जैगैः । पुनर्विव्याधं विंशत्या शराणां नतपर्वणं ।
 कर्णस्तु नवभिर्भीमं विद्धा राजन्सुनान्तरे । ध्वजमेकेन विव्याध सायकेन द्वितेन च ।
 सायकानां ततः पार्थं विपद्येयं प्रकृविध्यत । तोषैरिव महानागं कशाभिरिव वाजिनं ।
 सोऽस्ति विद्धो महाराज पाण्डवेन यश्चिना । सङ्कपी खलिहन् शीरेः क्रोधसंरक्तलोचनः ।
 ततः शरं महाराज सर्वैकोपावदारणं । प्राहिण्योद्भीमसेनोय नधायेद् इवाश्रितं ।
 स निर्भिद्य रणे पार्थं सुतपुत्रधनुश्च्यतः । अगच्छद्दारयन् भूमिं चित्रपुङ्खः शिलोमुखः ।
 ततो भीमो महाबाहुः क्रोधसंरक्तलोचनः । बभ्रुकन्यां चतुष्किं कुर्वी ह्यव्याहृदो गदो !
 प्राहिणोत् सुतपुत्राय यदश्रिमविचारयन् । तथा जघानाधिरथेः सदशान् भाधुवाहिनः ।
 गदया भारतः क्रुद्धो बभ्रुणैश्च इवासुरान् । ततो भीमो महाबाहुः सुरभ्या भरतर्षभ ।
 ध्वजमाधिरथेन्द्रित्वा सुतमभ्यहनञ्चरैः । इताश्चसुतमुत्सृज्य स रथे पतितध्वजं ।
 विस्धारयन् धनुः कर्णसंज्ञौ भारत दुर्कनाः । तबाहुतंमपश्याम राधेयेद्य पराक्रमं ।
 विरथो रथिना श्रेष्ठो वारयामास यद्विपुं । विरथं तं मरुश्रेष्ठं दृष्ट्वाऽधिरथिमाधेव ।
 दुर्व्योधानसतो राजसभ्यमावत दुर्मुखे । रथ दुर्मुख राधेयो भीमेन विरथोद्धतः ।
 तं रथेन नरुश्रेष्ठं स्यादप्य महाारथं । दुर्व्योधानवचः श्रुत्वा ततो भारत दुर्मुखः ।
 वरमाणोऽभ्ययात् कर्णं भीमश्चावारयञ्चरैः । दुर्मुखं प्रेक्ष्य सङ्ग्रामे सुतपुत्रपदानुगं ।
 वायुपुत्रः प्रवृष्टोऽभ्रमुत्कृषी परिलिखन् । ततः कर्णं महाराज वारयित्वा शिलीमुखैः ।
 दुर्मुखाय रथं शोचं श्रेययामास पाण्डवः । तस्मिन् चये महाराज नर्मननतपर्वणिः ।
 सुमुखैर्दुर्मुखं भीमः शरैर्निन्ये यमचयं । ततस्तोमिनाधिरथिः सन्दनं दुर्मुखे हते ।

१३४

१३५

१३५

१३६

१३६

१३६

आसितः प्रथमो राजन् दीप्यमान इवाशुमान् । शयानं भिन्नमर्षाणं दुर्मुखं शोषितोचितं ।
 दृष्ट्वा कर्षोऽनुपूर्णांघो भुङ्क्त नाभ्यवत्तं । तं गतासुमतिकस्य ह्लावा कर्षः प्रदक्षिणं ।
 दीर्घमुष्णं श्वसन् वीरो न किञ्चित् प्रत्यपद्यत । तस्मिंस्तु विवरे राजघाराचान् गाह्वंवाससः ।
 प्राक्षिपोत् सूतपुत्राय भीमधेनश्चतुर्हृद्गं । ते तस्य कवचं भित्वा स्वर्षपुङ्खा महौजसः ।
 हेमचिचा महाराज शोतयन्तो दिशो दश । अपिवन् सूतपुत्रस्य शोषितं रक्तभोजना ।
 क्रुद्धा इव मनुष्येन्द्र भुजङ्गाः कालपोदिताः । प्रशर्षमाणा मेदिन्यां ते व्यरोचन्त मार्गणा ।
 अर्द्धप्रविष्टाः संरथ्या विलानीव महोरगाः । तं प्रत्यविध्यद्राधियो जाम्बूनदविभूषितैः ।
 चतुर्हृद्गभिरत्युपैर्नाराचैरविचारयन् । ते भीमधेनस्य भुजं सव्यं निर्भियं पचिषण ।
 प्राविशन्नेदिर्नी भीमाः कौशुपघरथा इव । ते व्यरोचन्त नाराचाः प्रविशन्तो वसुधरौ ।
 गच्छत्यसं दिनकरे दीप्यमाना इवाश्वः । स निर्भियो रणे भीमो नाराचैर्भक्ष्यभेदिभिः ।
 सुखाव रुधिरं भूरि पशतः सलिलं यथा । स भीमस्त्रिभिरायत्तः सूतपुत्रं पतत्रिभिः ।
 सुपर्णवेगैर्नव्याध क्षारचिह्नास्य सप्तभिः । स विङ्गलो महाराज कर्षो भीमयत्नाद्वितः ।
 प्राद्रवज्ज्वनैरचैरर्षं त्यक्त्वा मघायत्ताः । भीमधेनस्तु विस्फार्य चापं हेमपरिष्कृतं ।
 आहवेऽतिरघोऽतिष्ठज्ज्वलन्निवे कुताग्रन ।

४१२

४१३

४१४

४१५

४१६

इति श्रीमद्भागवते द्रौणपर्वाणि जयद्रथवधपर्वाणि कर्षोपयानि चतुस्त्रिंशदधिकश्लोकाऽध्यायः ॥ १२४ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ देवमेव परं मन्ये धिक् पादश्वमनर्थकं । पचधिरथिरायत्तो नातरत् पाशुदं रणे ।
 कर्षं पार्थोन् सगोविन्दान् जेतुमुत्सहेत रणे । नच कर्षसमं योधं लोके पश्यामि कञ्चन ।
 इति दुर्योधनस्याहमथोधं जल्पतो मुहुः । कर्षो हि वलवान् शूरो दृढधन्वा जितकामः ।
 इति मामप्रवीत् सूत भन्दो दुर्योधनः पुरा । वसुधेषसहायं मां नालं देवापि संयुगे ।
 किमु पाण्डुसुता राजन् गतसत्त्वा विचेतसः । तत्र तं निर्जितं दृष्ट्वा भुजङ्गमिव निर्व्वियं ।
 युद्धात् कर्षमपक्रान्तं किं स्त्रित दुर्योधनोऽप्रवीत् । अहो दुर्मुखमेवंकं युष्मानामविगारदं ।
 प्रविशयद्दुतवधं पतङ्गमिव मोक्षितः । अथत्यामा मद्राजः क्षपः कर्षस्य सङ्गताः ।
 न शक्ताः प्रमुखे स्थातुं नूनं भीमस्य सञ्चय । तेषामि चास्य महाघोरं वलं नागायुतोपमं ।
 जानन्तो व्यवसायस्य क्रूरं मासुतेजसकं । किमर्थं क्रूरकर्षाणं धमकालान्मकोमं ।
 यत्संरंभवीर्यशाः कोपयिष्यन्ति संयुगे । कर्षंस्त्रिको महाबाहुः स्वबाहुवधमाश्रितः ।
 भीमधेनमगादृत्य रणेऽयुध्यत सूतज । योऽजयत् समरे कर्षं पुरन्दर इवाघुरं ।
 न स पाण्डुसुतो जेतुं शक्यः केनचिदाश्वे । द्रौणो यः सम्प्रमथैकः प्रविष्टो मम वाहिनीं ।
 भीमो धमञ्जयाश्वेपी कस्तमर्षेऽस्मिजीविपुः । को हि सञ्चय भीमस्य स्थातुमुत्सहतेऽपतः ।
 उद्यताश्रमिवत्स्य महेश्चस्त्रेव दानवः । प्रेतराजपुरम्याय निवर्त्ततापि मानवः ।
 न भीमधेनं सम्प्राप्य निवर्त्तित कदाचन । पतङ्गा इव वक्रिते प्राविशयस्यतेऽग्रयः ।

ये भीमसेनं संकुटमन्थावन्मिहोहिताः । यत्तत्प्रभायां भोमेन मम पुत्रवधाश्रयं । ५१
 उक्तं संरम्भिणेपण कुक्षुणां शृण्वतां तदा । तन्नूनमभिसन्निव्य दृष्ट्वा कर्णं विनिर्जितं ।
 दुःशासनः सह भ्रात्रा मयाङ्गीमादुपारमत् । यद्य सञ्चय दुर्वृद्धिरत्रवोत् घमिती मुहुः ।
 कर्णो दुःशासनोऽहश्च जेषामो युधि पाण्डवान् । स नूनं विरथं दृष्ट्वा कर्णं भोमेन निर्जितं ।
 प्रत्यय्यामाच छण्णस्य शृष्टं तथति सञ्चय । दृष्ट्वा भ्रातृन् इतान् सङ्घे भीमसेनेन दंशितान् ।
 आत्मापराधे समसङ्घनं तथति पुत्रकः । को हि जीवितमन्निष्कृन् प्रतीपं पाण्डवं मजेत् । ५२
 भीमे भीमायुधं कुङ्कं साचात्काचमिव स्थितं । बहवामुखमथेष्या मुचेतापि हि मानवः ।
 न भीममुखमप्याप्तो मुचेदिति मतिर्धम । न पाथी न च पाञ्चाटा न च केशवसायकी ।
 जानन्ते युधि संख्या जीविनं परिरचितं । श्रद्धा मम सुतानां हि विपन्नं स्रुत जीवितं ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ यत्सं शोचमि कैरथ्य वर्त्तमाने जनचये । तमस्य जगते मूषं विनाशस्य न संशयः ।
 सद्यं वैरं महत्कृत्वा पुत्राणां वचने स्थितः । उष्यमानो न शृद्धीये मर्त्यः पथ्यमिवौषधं । ५३
 स्वयं पीला महाराज काचजूटं सुदुर्जरं । तखेदानीं फलं छत्तमवापुर्हि नरोत्तम ।
 यत्तु कुक्षयमे योधान् युथमानान् यथायत्नं । तव ते वर्यंयिष्यामि यथा युद्धमवर्त्तत ।
 दृष्ट्वा कर्णं तु पुत्रासौ भीमसेनपराजितं । नाभ्यन्त महेश्यायाः सोदर्याः पद्म मारिष्य ।
 दुर्भंगेणा दु सद्यश्च दुर्भेदा दुर्भरो जयः । पाण्डवं विवसत्राहास्यत्पतीपमुपाद्रवन् ।
 ते समन्तान्महाबाहुं परिवार्यं हृकोदरं । दिग्भः शरैः समाट्टणञ्ज्वलमानामिव श्रजे । ५४
 आगच्छतस्तान् सदस्यं कुमारान् देवकपिणः । प्रतिजग्राह समरे भीमसेना हृषस्त्रिच ।
 तत्र दृष्ट्वा तु तनयान् भीमसेनपुरोगमान् । अभवत्तत राधेथो भीमसेनं महावलं ।
 विष्टजन् विविशंस्तोऽहान् स्वर्णपुङ्गवञ्ज्वलाश्रितान् । तन्नु भीमोऽभ्यधात्तूष्णं वार्यमाशः सुतेस्रव ।
 कुरवस्तु ततः कर्णं परिवार्यं समन्ततः । शवाकिरन् भीमसेनं शरैः सद्यत्पर्वभिः ।
 तान् वापेः पद्मविमत्या साय्यावाजवरर्षभान् । सस्रतान् भीमघनुर्यो भीमो नित्यं यमवयं । ५५
 प्रापतन् सन्देभेभ्यले साङ्गैः सुतेर्गतास्रव । विचगुप्यधरा भग्रा वातेनेव महाद्रुमाः ।
 तदहृतमपय्याम भीमसेनश्च विक्रमं । संवार्याधिरेक्षं वाक्यैर्यञ्जयान् तवात्मजान् ।
 स वार्यमाणा भीमेन श्रिनैर्वायैः समन्ततः । स्रुतपुत्रो महाराज भीमसेनसर्वचत ।
 तं भीमसेनः संरथात् क्रोधवरेकलोचनः । विस्वार्यं तु महत्पापं मुहुः कर्णमवैचत ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अथ वचनपर्वणि भीमपराक्रमे पद्मत्रिंशदधिकप्रतोऽध्याय ॥ १२६ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ तवात्मजान्द पतितान् दृष्ट्वा कर्णः प्रतापवान् । क्रोधेन महताविष्टो निर्भिन्नाभूत् जीवितान् । ५६
 आगच्छतमिवात्मानं मेने चाधिरदिस्रदा । यत्प्रत्ययं तत्र स्रता भोमेन निहता यणे ।
 भीमसेनशानः कुक्षुः कर्णस्य निश्रितान् शरान् । विचयान स सन्मान्ताः पूष्णैर्वैरमनुग्रहान् ।
 स भीमं पद्मभिर्बिन्द्या राधेय प्रहृषस्त्रिच । पुनर्बिन्धाद्य कृत्या स्वर्णपुङ्खैः शिवाग्निने ।

अविचिन्त्याय तान् वाणान् कर्णेनास्त्रान् वृकोदरः । रणे विव्याध रथेयं प्रतिनामतपर्वणा ।
 पुनय विमिषैकीकृतैर्बिद्धा मर्मसु पञ्चभिः । धनुश्चिच्छेद भङ्गेन स्तपुत्रस्य मारिव ।
 अथान्यद्गुरुरादाय कर्णे भारत दुर्धनाः । द्रुपुमिच्छादयामास भोमसेनं समन्ततः ।
 तस्य भीमो हयान् दत्त्वा विनिहत्य च सारथिं । प्रजहास महाहास हृते प्रतिहृते पुनः ।
 द्रुपुमि कर्मुकश्चास्य चकत्तं पुष्टपर्वभ । तत्पपात महाराज स्वर्णशृङ्गं महास्त्रम् ।
 अवारोहद्रथात्तस्मादथ कर्णे महारथः । गदां शृङ्खिला समरे भीमाय मोहिणोद्गुपा ।
 तामापतन्तीं सहसा गदां दृष्ट्वा वृकोदरः । शरैरवारथद्राजन् सर्वधैन्यस्य पश्यतः ।
 ततो वाणसदस्त्राणि प्रेषयामास पाण्डव । स्तपुत्रवधाकाङ्क्षी त्वरमाणः पराक्रमी ।
 तानिधूननपुमि कर्णे वारयित्वा महामृधे । कवचं भीमसेनस्य पातयामास सार्थकैः ।
 अथैन पञ्चविंशत्या सुद्रकाणां समापयत् । पश्यतां सर्वधैन्यानां तदहृतमिवाभवत् ।
 ततो भीमो महाराज नवभिर्नतपर्वभिः । प्रेषयामास धंक्रुद्धः स्तपुत्रस्य मारिव ।
 ते तस्य कवचं भिन्ना तथा बाहुश्च दक्षिणं । अभ्यवृद्धैरणो तीक्ष्णा बन्धोकिमिव पन्नगाः ।
 सञ्जायमानो वाणैर्धैर्मामसेनधनुस्तुते । पुनरेवाभवत्कर्णे भीमसेनपराङ्मुख ।
 तं पराङ्मुखमालोक्य पदातिं स्तननन्दनं । कौन्तेयशरसञ्ज्वलं राजा दुर्व्याधनोऽब्रवीत् ।
 त्वरध्वं सर्वेभ्यो यत्ता राधेयस्य रथम्यति । ततस्तव सुता राजन्श्रुत्वा भ्रातृव्यं चोद्धृत ।
 अभ्ययु पाण्डवं युद्धे विभ्रजन्तः शिलीमुखान् । चित्रोपचित्रचित्राच्युत्सवः शरसनः ।
 चित्रायुधश्चित्रवधो समरे चित्रधोधिनि । तानापतत रेवाद्भू भोमसेनो महारथः ।
 एकैकेन शरेणाप्य पातयामास ते स्तनान् । ते हता न्यपतन् भूमौ वातहंसा इव द्रुमाः ।
 दृष्ट्वा विनिहतान्पुत्रांस्तव राजन् महारथान् । अश्रुपूर्णमुख कर्णे, चक्षुः सस्मर तद्वचः ।
 रथमन्यं समास्थाय विधिवन् कल्पितं पुन । अभ्ययान् पाण्डवं युद्धे त्वरमाणः पराक्रमी ।
 तावन्व्याऽन्यं शरैर्बिद्धा स्वर्णपुद्गैः शिलाभिः । व्यभ्रजेतां यथा मैधा संस्तुते स्वर्थरश्मिभिः ।
 पट्टचिंशद्द्विस्रोतां भक्षैर्निर्मितैस्त्रिगुणैर्जनेः । व्यधमत्कवचं क्रुद्धः स्तपुत्रस्य पाण्डव ।
 स्तपुत्रोऽपि कौन्तेय शरैः सन्नतपर्वभिः । पञ्चाशता महाबाहुर्बिन्ध्याथ भरतपर्वभ ।
 रक्तचन्दनदिग्धाङ्गो शरैः कृतमहाश्रणैः । शोणिताम्रौ व्यराजेतां चन्द्रसूर्यां विरोदितौ ।
 तौ शोणितोचितैर्गोचैः शरैस्त्रिभ्रजन्तुच्छ्रुदौ । कर्णभीमौ व्यराजेतां निर्मुक्ताविव पन्नगौ ।
 घ्याघ्राविव भरत्याघोः दंष्ट्राभिरितरतरं । शरधारामृजौ वीरौ मेघाविव ववपंतः ।
 वारत्याविव शान्याऽन्यं विपाशाभ्यामरिन्दमौ । निर्भिन्दन्तौ सगवाणि सार्थकैश्चानुरैरजतुः ।
 नादयन्तौ प्रवपन्तौ विक्रीडन्तौ परस्परं । मण्डलानि विकुञ्चोणौ रथाभ्यां रथसप्तमौ ।
 छपाविव च महंभौ बलिगो घासिताम्भरे । भिद्वाविव पराक्रान्तौ नरधिंदा महावधौ ।
 परस्परं बोध्यमारौ क्रोधधंनलोचनौ । दुयुधाते महावीर्यौ शक्रवैरोचनी यथा ।

११५

११७

११८

११९

१२०

१२१

ततो भीमो महाबाहुर्भुजांशो व्याधिपन् धनुः । व्यरोचत रणे भीमः सविद्युदिव तोयदः ।

स चापघोषस्तनितः शरधारास्तुदो महान् । भीममेघो महाराज कर्णपर्वतमावृणोत् ।

ततः शरसहस्रेण धनुर्भुकेन भारत । पाण्डवो व्यकिरत्कर्णं भीमो भीमपराक्रमः ।

तवापश्यंस्तव सुता भीमधेनस्य विक्रमं । सुपुङ्खैः कङ्कवाभिर्यत्कर्णं ह्यादयस्वरैः ।

स मन्द्यन् रणे पार्थं केशवश्च समस्त्रिनं । सात्यकिश्चकरचैः च भीमः कर्णमयोधयत् ।

विक्रमं भुजयोर्वीर्यं धैर्यंश्च विदितात्मनः । पुत्रास्तव महाराज दृष्ट्वा विमनभोऽभवन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमघुद्वे पट्विंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ भीमधेनस्य राधेयः श्रुत्वा ज्ञातलनिस्रनं । नास्त्ययं यथा मत्तो गजः प्रतिगजस्त्रनं ।

सोऽपक्रस्य मुहूर्त्तन्तु भीमधेनस्य गोचरात् । पुत्रांस्तव ददंश्यां भीमधेनेन पातितान् ।

तानवेक्ष्य नरश्रेष्ठ विमता दुःखितस्तदा । निःश्वसन् दीर्घमुष्णश्च पुनः पाण्डवमभ्यधात् ।

संतापनयनः क्रोधात् श्वसन्निव महोरगः । बभौ कर्णः शरानस्यन् रश्मिवातिव भास्वराः ।

रश्मिजालैरिवार्कस्य दितैर्भरतर्षभ । कर्णचापश्रुतैर्बाणैः प्राक्काहतं वृकोदरः ।

कर्णचापश्रुताः बाणाः सम्यतन्नास्ततस्ततः । हृष्यपुङ्खो व्यराजन्नाहंशः श्रेणीकृता इव ।

चापध्वजेण पस्करेभ्यस्त्वचादीपामुखात् ध्वजात् । प्रभवन्तो व्यदृश्यन् राजन्नाधिरथेः शराः ।

खं पूरयन्महावेगान् खगमान् श्यप्रवासधः । सुवर्णविश्रितांयिचान्मुनोःचाधिरथिः शरान् ।

तन्मत्तकमिवायक्षामापतन् वृकोदरः । त्यक्त्वा प्राणान्तिकस्य विव्याध नवतिः शरैः ।

तस्य वेगमपस्त्रश्च दृष्ट्वा कर्णस्य पाण्डवः । महत्स्य शरीरं श्लाघैवाचयत वीर्यवान् ।

ततो विव्याधाधिरथे शरजालानि पाण्डवः । विव्याध कर्णं विमत्या पुनरन्येः प्रितैः शरैः ।

थयैव हि शरैः पार्थः सतपुत्रेण ह्यदितः । तथैव च रणे कर्णं ह्यादयामार्थं पाण्डवः ।

दृष्ट्वा तु भीमधेनस्य विक्रमं धुधि भारत । अभ्यनन्दंस्त्वदीयाश्च संमहृष्टाय चारुणाः ।

भूरिश्रवाः ह्येषो द्रौणिमद्रराजो जयद्रथः । उत्तमौजा सुधामन्युः सात्यकिः केशवाञ्जुनौ ।

कुहपाण्डवप्रवरा दश राजकमहारथाः । साधुसाध्विति वेगेन सिंहनादमयानदन् ।

तस्मिंश्च तुमुने शब्दे प्रहृते सोमहर्षणे । अभ्यमापत पुत्रास्ते राजा दुर्व्योधनस्तरन् ।

रोशः स राजपुत्रांश्च मोदंश्या विमेषत । कर्णं गच्छन् भद्रं वः परीक्षन्तो वृकोदरात् ।

पुरा निप्रति राधेयं भीमचापश्रुताः शराः । ते घतन्व महेष्वासाः सतपुत्रस्य रथेषु ।

दुर्व्योधनसमादिष्टाः सोदर्याः सप्त मारियः । भीमधेनमभिद्रुत्य संरब्धाः पर्यवारयन् ।

ते समामाद्य कौन्तेयमाहस्तस्वरहृष्टिभिः । पर्वतं वारिधाराभिः प्राहृषोव बलाहकाः ।

तेऽपीडयन् भीमधेनं क्रुद्धाः सप्त महारथाः । प्रजार्थहरणे राजन्भीमं सप्त सहा इव ।

ततो वेगेन कौन्तेयः पीडयित्वा शरावनं । मुष्टिना पाण्डवो राजन् दृढेन क्षुपरिष्कृतं ।

मनुष्यसमतां ज्ञात्वा सप्त सन्धाय सायकान् । तेषां व्यसृजदायस्तः सूर्यरश्मिनिभान् प्रभुः ।

निरस्त्रस्त्रिव देहेभ्यस्तनयानामसंस्तव । भीमसेनो महाराज पूर्व्यैरमनुष्मरन् ।

ते चिन्ताभीमसेनेन भ्राता भारत भारतान् । विदार्य खं समुत्पेतुः स्वर्णपुङ्गवः शिलाश्रिताः ।

११०

तेषां विदार्य चेतोसि भ्राता हेमविभूयिताः । व्यराजन्त महाराज सुपर्णा इव खेचराः ।

शोणितादिग्धराजायास्ततश्चेमपरिकृताः । पुच्छाणां तव राजेन्द्र पीत्वा शोणितमुद्गताः ।

ते शरैर्भिन्नशरैश्चो रथेभ्यः प्रापतन् चितौ । गिरिसानुसृष्टा भग्ना दिपेनेव महाद्रुमाः ।

शत्रुञ्जयः शत्रुसहस्रिचत्त्रिचायुधो वृद्धः । चिवसेनो विकर्णय शस्त्रेते विनिपातितः ।

पुच्छाणां तव सर्वेषां निहतानां वृकोदरः । शोचत्यतिभ्रमं दुःखादिकर्णं पाण्डवः प्रियं ।

११५

प्रतिज्ञैयं मया दत्ता निहन्तव्यास्तु संयुगे । विकर्ण तेनासि हतः प्रतिज्ञां रचिता मया ।

त्वमागाः सङ्घर्षे वीर चात्तं धर्ममनुष्मरन् । विभेषतोऽसि नृपतेस्तयाऽस्माकं हिते रतः ।

न्यायतो न्यायतो नैवमेकः शोको महाद्युतिः । तावन्नित्यं महाराज रंधेयस्त्रिव पश्यतः ।

सिंहनादरवं घोरमसृजन् पाण्डुनन्दन । स रवस्तस्य गूढरस्य धर्मराजस्य भारत ।

आचख्याविव तद्युद्धे विजयश्चात्मनो महत् । श्रुत्वा तं सुमहानादं भीमसेनस्य ध्वनिः ।

११०

बभूव पुरसा प्रीतिर्हृत्क्षीराजस्य संयुगे । ततो हृष्टो महाराज वादिचाणां महास्त्रेण ।

सिंहनादरवं भ्रातुः प्रतिजयाह पाण्डवः । अभ्ययात् समरे द्रोणं सर्वशस्त्रविदार्वरः ।

हृषीक महता युक्तः कृतधेञ्ज वृकोदरे । एकविंशन्महाराज पुच्छांस्तव निपातितान् ।

हतान् दुर्व्याधेना वृष्ट्वा चक्षुः क्षसार तदक्षः । तदिदं समनुप्राप्तं चक्षुर्हितकरं वचः ।

इति सन्धिष्य राजाऽसौ नोत्तरम्पत्यपद्यत । यत् घूतकाले दुर्बुद्धिरश्रीवीजनयस्तव ।

११५

सभामानाय पाश्चात्तीं कर्णेन सहितोऽल्पधीः । यद्य कर्णोऽश्रीवीन् कृष्या सभायां परुषं वचः ।

प्रमुखे पाण्डुपुच्छाणां तव चैव विग्राम्यते । शृण्वन्तस्तवं राजेन्द्र कौरवाणाञ्च सर्वशः ।

विनष्टाः पाण्डवाः कृष्ये शान्तं नरकं गताः । पतिमन्यं हृणुष्वेति तस्मैदं फलमागतं ।

यद्य पण्डितसादीनि पश्यन्ति तवात्मजैः । आवितासौ महात्मानः पाण्डवाः कोपयिष्णुमिः ।

तं भीमसेनः शोधासि चयोद्गमनाः स्थितं । विभृजंस्तव पुच्छाणामन्तं गच्छति कारव' ।

११०

विषयस्य सद्य चत्ता श्रमं नासभृत त्वयि । सपुत्रो भरतश्चेत् तस्य मुहुञ्च फलोदयं ।

तथा वृद्धेन धीरेण कार्यतत्कार्यदर्शिनः । न कर्तं सुहृदो वाक्यं देवमच परायणं ।

तस्माद्गुणो नरव्याध तवैवापनयो महान् । विनाशहेतुः पुच्छाणां भवानेव मतो मम ।

इतो विकर्णो राजेन्द्र चिवसेनस्य वीर्यवान् । प्रभरास्यात्मजानान्ते सुताद्यान् महारथाः ।

यानन्यान् ददुभे भीमस्यसुभिवयमागतान् । पुच्छांस्तव महाबाहो त्वरेया तान् जघान ह ।

११५

तत्कालेऽप्यहमद्राघं दक्षमारुं पश्यन्निनी । महस्रशः शरैर्मुक्तैः पाण्डवेन हृषेण च ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथपथपर्वणि भीमयुद्धे सप्तविंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३० ॥

॥ दृतराष्ट्र उवाच ॥ महानपनयः स्तुत ममेवाच विभ्रतः । स इदानीमनुप्राप्तो मन्वे सञ्जय भ्रातर ।

यद्गतं तद्गतमिति ममासौश्वनधि स्थितं । इदानीमव किं कार्यं प्रकरिष्यामि सञ्जय ।

यथा ह्येव चयो वृत्ता ममापनयसम्भवः । वीराणां तन्ममाचक्षुः स्थिरीभूतोऽस्मि सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ कर्णभीमो महाराज पराकामो महाह्रवे । वाणवर्षाण्यवर्षेता वृष्टिमन्ताविवामुदे । ११०

भीमसेनाङ्किता वाणः खण्डपुङ्खः शिलाग्रिताः । विविशुः कर्णमासाद्य भिद्यन् इव जीवितं ।

तथैव कर्णनिर्मुक्तैः सविषैरिव पन्नगैः । आकीर्यत रणे भीमः शतमोऽथ सहस्रशः ।

तयोः शरैर्बहाराज सम्पतद्भिः समन्ततः । बभूव तव सैन्यानां सङ्घोभः सागरोपमः ।

भीमचापच्युतैर्बाणैस्तव सैन्यमरिन्दम । अवध्यत चमूं मध्ये घोरैराग्नीविषोपमैः ।

वारणैः पतितैराजनृवाजिमिद्य नरैः सह । अद्भुशत मही कीर्णा वातभग्नैरिव द्रुमैः । १११

ते बध्ममानाः समरे भीमचापच्युतैः शरैः । प्राद्वंस्तावका योधाः किमेतदिति चाभ्रवन् ।

ततो व्युदसं तत्सैन्यं सिन्धुधौवीरकौरवं । प्रोत्सारितं महावेगे, कर्णपाण्डवयोः शरैः ।

ते शूरा हतभूयिष्ठा हताश्वहतवारणाः । उज्ज्व्य भीमं कर्णश्च बद्रवन् सर्वतो दिग् ।

नूनं पार्श्वधमेवास्मान्मोहयन्ति दिवोकसः । यत् कर्णभीमप्रभैर्बध्यते नो वलं शरैः । ११२

एवं भ्रुवाणा योधास्तै तावका भयपीडिताः । शरपातं समुत्सृज्य स्थिता युद्धदिदृशुव ।

ततः प्रावर्त्तत नदी घोररूपा रणाजिरे । शूराणां हर्षजननो भोरूपा भयवर्द्धिनी ।

वारणाश्वमनुष्याणां रुधिरैश्चसमुद्भवा । संहृता गतसत्त्वैश्च मनुष्यगजवाणिभिः ।

सानुकर्षपताकैश्च द्विपाश्वरथभूषणैः । खन्दनैरपविद्धैश्च भग्नकाचक्रुवरैः ।

जातरूपपरिष्कारैर्धनुर्भिः, समहाखनैः । सुवर्णपुङ्खैरिमुभिर्नाराचैश्च सहस्रशः ।

कर्णपाण्डवनिर्मुक्तैर्निर्मुक्तैरिव पन्नगैः । प्रासतोमरसङ्घातैः खड्गैश्च सपरशधैः । ११३

सुवर्णविक्रतैद्यापि गदामुमलपट्टिमैः । वज्रैश्च विविधाकारैः शक्तिभिः परिघैरपि ।

शतश्रीभिस्य चित्राभिर्बन्धैर्भारत मेदिनी । कनकाद्बद्धास्यैश्च कुण्डलैर्मुकुटैश्चया ।

बलधैरपविद्धैश्च तथैवाङ्कुलिवेष्टकैः । चूडामणिभिरुष्णोषैः खण्डभूषैश्च मारिप ।

तनुधैः सतलधैश्च धैवेयैश्च भारत । वल्लैश्चैश्च विद्धलैद्यामरव्यजनैरपि । ११४

गजाश्वमनुजैर्भैर्भैः, शोणितकैश्च पविभिः । तैलैश्च विविधैर्भिर्भैस्तत्र तत्र वसुन्धरा ।

पतितैरपविद्धैश्च विवभौ घोरैश्च यदैः । अचिन्त्यमहुतश्चैव तयोः कथ्यतिमानुषं ।

इष्टा चारणसिद्धानां विभ्रयः समजायत । श्रेष्ठैर्बायुमहापद्य गतिः क्व इवाह्वे ।

आसीद्वीमसहायस्व रौद्रमाधिरथेगंत । निपानितध्वजरथं हतवाजिनरुद्रिपं ।

गजाश्वान् सप्युक्ताश्वामासीत्सलवनं यथा । मेघजातनिभं सैन्यमाशोत्तव नराधिप । ११५

विमहैः कर्णभीमाश्वामाशोच परमो रणे ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि भीमकर्णयुद्धेऽष्टविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ ततः कर्णे महापराज भीमं सिद्धा विभिः श्रैः । मुमोच शरवर्षाणि विविधाणि यद्गनि च ।
 बध्यमानो महाबाहूः स्रुतपुत्रेण पाण्डवः । न विव्यथे भीमसेनो मिथमान इवाचतः ।
 स कर्णं कर्णिना कर्णे पोतेन निश्रितेन च । विथाद्य सुश्रुं सृष्टं तैलघोतेन मारिय ।
 सकुण्डलं महद्धारु कर्णस्थापातयद्भुवि । तापनोर्यं महाराज दीप्तं ज्योतिरिवाम्बरात् ।
 अयापरेण भङ्गेन स्रुतपुत्रं स्तनान्तरे । आजघान मृगं कुट्टो हर्षध्रुव वृकोदरः । १०००
 पुनरस्य त्वरन् भीमो नाराचान्दश भारत । रणे प्रैशोक्तहावाङ्निर्मुक्तश्रीविषोपमान् ।
 ते ललाटं विनिर्मिच स्रुतपुत्रस्य मारिय । विविग्दुष्टोदितस्तेन बस्त्रोक्तमिव पपगाः ।
 ललाटस्त्रैस्तो वाणैः स्रुतपुत्रो व्यरोचत । नोद्योत्पलमयीं गांलां धारयन्थे यथा पुरा ।
 सोऽतिबिद्धो मृगं कर्णं पाण्डवेन तरस्त्रिना । रथकृवरमालम्ब्य न्यमोलयत लोचने ।
 स मुहुर्हन्तात् पुन-संज्ञां लञ्चा कर्णः परन्तप । हृदिरोचितसर्वाङ्गः क्रोधमाहारयत् परं । १००१
 ततः कुट्टो रणे कर्णः पीडितो दृढधन्वना । वेगस्रुक्ते महाविगो भीमसेनरथस्युति ।
 तस्मै कर्णः श्रुतं राजन्निष्णुं गार्ह्ववासपां । अमर्षं चलवान् क्रुद्धः प्रेषयामास भारत ।
 ततः प्रासृजदुयाणि शरवर्षाणि पाण्डव । समरे तमनाद्भृत्य तस्य वीर्यमचिन्तयन् ।
 कर्णस्ततो महाराज पाण्डवं नवभिः श्रैः । आजघानोरसि क्रुद्धः क्रुद्धरूपं परन्तप ।
 तावुभौ नरशार्दूलौ शार्दूलाविव दंष्ट्रिणौ । जोमूर्ताविव चान्योऽप्यं प्रवर्षयत्तुराश्वे । १००२
 तलशब्दरवैश्चैव चासयेतां परस्परं । शरजालैश्च विविधैस्त्रासयामासतुर्ध्वेध ।
 अन्योऽप्य समरे क्रुद्धो कृतप्रतिकृतैपिणौ । ततो भीमो महाबाहूः स्रुतपुत्रस्य भारत ।
 दुरप्रेण धनुस्त्रिणा ननाद परवीरहा । तदपास्य धनुस्त्रिभ्रं स्रुतपुत्रो महाराथः ।
 अन्यत् कार्मुकमादत्त भारत्रं वेगवत्तरं । दृष्ट्वा सकुण्डलवीरसिन्धुवीरबलवयं ।
 भवर्षध्वजस्रुतैश्च पतितैः स्रुततां मही । हस्ययथदेहांश्च गतास्रन् प्रेत्य सर्वतः । १००३
 स्रुतपुत्रस्य शरयादीप्तं वपुरजायत । स विस्फार्य महद्वापं कान्तस्त्ररिवभ्रुवितं ।
 भीमं प्रैषत राधेयो राजन्घोरेण चतुषा । ततः क्रुद्धः शरानस्यन् स्रुतपुत्रो व्यरोचत ।
 मध्यन्दिनगतोऽर्चिभान् शरदीव दिवाकरः । मरीचिविकचस्त्रिव राजन् भानुमतो वेपुः ।
 आशीदाधिरघोर्घोरं वपुः शरशताचितं । कराभ्यामाददानस्य सन्धानस्य चाग्नुगान् ।
 कर्पतेो मुश्रुतो वाणास्त्रान्तरं ददृशे रणे । अग्निचक्रोपमं घोरं मण्डलोकतमायुधं । १००४
 कर्णस्याशोमहीपल सयदधिणमस्यतः । स्वर्णपुङ्गाः सुनिश्रिताः कर्णचापश्रुताः शराः ।
 आच्छादयन्महाराज दिशः सूर्यस्य च प्रभाः । ततः कनकपुङ्गवानो शराणां मत्पवर्षाणां ।
 धनुश्रुतानां वियति ददृशे वज्रधा म्रगः । वाणांसनादाधिरथेः प्रभवन्निष्णु सययकाः ।
 श्रेणीकृता व्यरोचन्त राजन् कौश्या इवाम्बरे । गार्ह्वपत्राञ्जिह्वाधोतान् कान्तस्त्ररिविभ्रुवितान् ।
 महावेगान् प्रदीपताग्नमोषाधिरयि शरान् । ते तु चाप्रवलोद्भूताः शतशुभविभ्रुवितः । १००५

अजस्रमपतन् वाषा भीमसेनरथम्यति । ते योधि रथविद्यता व्यकाशन्त सहस्रम् ।
 शलभानामिव प्राताः शराः कर्णसमीरिताः । चापादाधिरथेष्यैः प्रपतन्त युक्ताग्रैः ।
 सक्तो दीर्घ इवात्यर्थमाकाशे संस्थितः शरः । पथेन वारिधाराभिन्वाद्यध्वजितोपदः ।
 कर्णः प्राञ्चादयत् क्रुद्धो भीमं सायकदृष्टिभिः । तव भारत भीमस्य धर्तव्यं पराक्रमं ।
 ध्वजध्वजं पुत्रासौ ददृशुः सधैरिनिकाः । तं समुद्रमिवोदृत्तं शरदृष्टिं समुत्थितं ।
 अचिन्तयित्वा भीमस्य क्रुद्धः कर्णमुपाद्रवत् । रथदृष्टं महत्पापं भीमस्यासौ हिमात्मते ।
 आकर्षात्सपृच्छीभूतं शक्रचापमिवापरं । तस्माच्छराः प्रादुरासन् पूरयन्त इवाम्बरं ।
 सुवर्णपुङ्खैर्भीमेन सायकैर्नतपञ्चभिः । गगने रथिता माला काञ्चनोव व्यरोचत ।
 ततो योधि विपत्तानि शरजालानि भागम् । आहतानि व्यभोर्धन्त भीमसेनस्य पत्रिभिः ।
 कर्णस्य शरजालौघैर्मभीमसेनस्य चोभयोः । अग्निस्फुलिङ्गसंस्पर्शैरञ्जोगतिभिराहवे ।
 तैस्तैः कनकपुङ्खानां शौरासोत्सृष्टता प्रजैः । नक्ष स्वयंलदा भाति नक्ष वाति समीरणः ।
 शरजालादृते योधि न चाश्रायत किञ्चन । सं भीमं ह्लादयन् वाणैः सतपुत्रः प्रथमिधैः ।
 उपारोहनादृत्य तस्य वीर्यं महात्मनः । तयोन्विष्टजतोस्तव शरजालानि मारिय ।
 वायुभूतान्यदृश्यन्त संघत्तानोत्तरेतरं । शून्याऽन्यशरसङ्घातयोर्धनुर्जसिंधयोः ।
 आकाशे भारतश्रेष्ठ पावकः समज्जायत । तथा कर्णः प्रितान् वाणान् कर्भारपरिमाञ्जितान् ।
 सुवर्णविद्यतान् क्रुद्धः प्राहिणोद्धधकाह्वया । तानन्तरोचे विशिखैस्त्रिधैकैकमप्रातयत् ।
 विशेषयन् सतपुत्रं भीमसिधेति चाश्रवोत् । पुनश्चासृजदुष्पाणि शरवर्षाणि पाण्डवः ।
 अमर्षी बलवान् क्रुद्धो दिषचञ्चिव पावकः । ततश्चटचटामन्दे गोघाघातादभूत्तयोः ।
 तलमृदस्य समहान् सिंहनादस्य भैरवः । रथनेमिनिनादस्य ज्याम्बुद्वेष दासुणः ।
 योधा व्युपारमन् युद्धाद्दिदृचन्तः पराक्रमं । कर्णपाण्डवयोराजन् परस्परवधैपिणोः ।
 देवर्षिसिद्धगन्धर्वाः साधुसाध्वित्युपजयन् । मुमुक्षुः पुष्यवर्षश्च विद्याधरगणास्तथा ।
 ततो भीमो अरुणः संसारी दृष्ट्वात्किञ्चन । अत्रैरश्वरिण संतरायां शरैर्केशाश्च स्रतन् ।
 कर्णोऽपि भीमसेनस्य निवार्येषुन्महाबलः । प्राहिणोद्धव नाराचानाशोविषसमाचषे ।
 तावद्भिरथ तान्भीमो योधि चिच्छेद पत्रिभिः । नाराचान् सतपुत्रस्य तिष्ठतिष्ठेति चाश्रवोत् ।
 ततो भीमो महाबाहूः शरं क्रुद्धोऽन्तकोपमं । मुमोषाधिरथेष्वीरिण यमदण्डमिवापरं ।
 तमापतन्नाच्छिच्छेद राधेयः प्रहसञ्चिव । त्रिभिः शरैः शरं राजन् पाण्डवस्य प्रतापवान् ।
 पुनश्चासृजदुष्पाणि शरवर्षाणि पाण्डवः । तस्य तान्याददे कर्णः सन्नाप्यस्वाप्यभोतवत् ।
 पुष्यमानस्य भीमस्य सतपुत्रोऽस्त्रमायया । तस्येयुधी धनुर्ग्राह्य वाणैः सशतपञ्चभिः ।
 रश्मिन् योक्ताणि चाश्रानां क्रुद्धः कर्णोऽञ्चिनमृधे । तस्याश्राय पुनर्हत्वा सतं वियाध पद्यभिः ।
 सोऽपमृत्युं द्रुतं सतो युधामन्योरथं पयो । विहसञ्चिव भीमस्य क्रुद्धः कालानसपुतिः ।

१३००

१३०१

१३०२

१३०३

१३०४

१३०५

ध्वजश्चिच्छेद राधेयः पताकाञ्च व्यग्रतयत् । स विधत्वा महाबाहुरय शक्तिं परामृशत् ।
तामवाभृजदाविध्य क्रुद्धः कर्णरथम्पनि । तामाधिरथिरायस्तां शक्तिं कनकभूषणां ।
आपतन्ती महोत्क्रान्तां चिच्छेद दशभिः शरैः । साऽपतद्दशधा चिच्छेदा कर्णस्य निमित्तैः शरैः ।
अस्थतः सूतपुत्रस्य मित्रार्थे चित्रयोधिनः । स चक्रादन्त कौन्तेयो जातरूपपरिष्कृतं ।
खड्गञ्चानन्तरं प्रेषुष्टत्पारेण जयस्य वा । तदस्य तरसा कर्णे व्यधमन्मम सुप्रभम् ।
शरैर्मैज्जभिरत्युपैः प्रहृषन्निव भारत । स विषमो महाराज विरयः क्रोधमूर्च्छितः ।
अर्धं प्राभृजदत्युयं त्वरन् कर्णरथम्पति । स धनुः सूतपुत्रस्य सञ्चो हिला महानभिः ।
पपात भुवि राजेन्द्र क्रुद्धः सर्पं द्रवाम्बरात् । ततः प्रहृष्योधिरथिरन्मदादाय कार्मुकं ।
शत्रुघ्नं समरे क्रुद्धो दृढव्यं वेगवन्तरं । व्यायच्छस्य शरान् कर्णः कुन्तीपुत्रे जिघांसया ।
सहस्रशो महाराज रक्तापुङ्खान् सुतेजनान् । स बधमानो सन्नवान् कर्णचापश्रुतैः शरैः ।
वैहायसम्प्राक्रमदै कर्णस्य व्ययधम्ननः । स तस्य चरितं दृष्ट्वा शत्रुनामो विजयेपिणः ।
बलमास्त्राय राधेयो भीममेतमवद्वयत् । तच्च दृष्ट्वा रथोपस्थे निलीनं व्यधितेन्द्रियं ।
ध्वजमस्य समारुह्य तस्यो भीमो महोत्तरो । तदस्य कुरवः सर्वे चारणाद्याभ्यपूजयन् ।
यदियेव रथात् कर्णं हर्षुं तार्क्ष्यं दशोरगं । सच्छिन्नधत्वा विरयः स्वधर्ममनुपालयन् ।
स्वरथं पृथतः कृत्वा युद्धायैव व्यवस्थितः । तद्विद्वत्प्रायस्य राधेयस्य तं समभ्ययात् ।
धरन्भात् पाण्डवं सञ्ज्ञे युद्धाय समुपस्थितं । तौ समेतौ महाराज सङ्क्रमानौ महाबलौ ।
जीमूता इव घर्मान्ते गर्जमानौ नरथंभौ । तयोरासीत् सम्प्रहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ।
अमृत्यमाणयोः सद्यो देवदानवयोरेव । क्षीणशस्त्रस्य सौन्तेयः कर्णेन समभिद्रुतः ।
दृष्ट्वाऽर्जुनहतास्त्रागान् पतितान् पञ्चैतापमान् । रथमार्गविघातार्थं व्यायुधः प्रविशेव च ।
हृत्तिनां प्रजमासाच रथदुर्गे प्रविश्य च । पाण्डवो जीविताकाङ्क्षी राधेयं नाभ्यहारयत् ।
अवस्थानमथाकाङ्क्षन् धनञ्जयमरैर्हतं । उग्रस्य कुञ्जरं पार्थसत्सौ परपुरञ्जयः ।
महोपधिसमायुक्तं हनुमानिव पञ्चतं । तमस्य त्रिभिवै कर्णे व्यधमत् कुञ्जरं पुनः ।
हस्त्यङ्गान्यय कर्णाय प्राहिनेत पाण्डुनन्दनः । चक्रार्थं धास्यथा चान्यद्यत् पश्यति भूतले ।
तन्नादादाय चित्तेप क्रुद्धः कर्णाय पाण्डवः । तदस्य सर्वश्चिच्छेद चित्रं चित्रं मितैः शरैः ।
भीमोऽपि मुष्टिमुग्रस्य वज्रगर्भं सुदाहणं । हनुमिच्छन् सूतपुत्रं संहरयञ्जुनं चपात् ।
शक्तोऽपि नाबधीत कर्णे समर्थः पाण्डुनन्दनः । रथमाणः प्रतिज्जातां या कृता धवसापिणो ।
तमेव व्याकुलं भीमं शृणु भूयः मितैः शरैः । मूर्च्छयाभिपरोताङ्गमकरोत् सूतमन्दनः ।
व्यायुधं भावधीर्षेणं कर्णः कुन्त्या वचः स्मरन् । धनुषोऽपि न कर्णः स्वभिद्रुय परामृशत् ।
धनुपप्टमापेण क्रुद्धः सर्पं द्रव ययन् । चाच्छिद्य स धनुपस्य कर्णं मूर्च्छन्त्यातडयत् ।
ताडितो भीमसमेतमप्राधादारकलोचनः । विहृषयिव राधेयो वागमेतनुवाच ह ।

१०८

१०९

११०

१११

११२

११३

पुनः पुनस्तूरक मूढेयौदरिकेति च । अहतास्त्रक मायोत्सोर्भाल सङ्ग्रामकातर ।
यत्र भोज्यं वद्धविधं भन्त्ये पेषय्य प एव । तत्र तं दुष्पते योग्यो न युद्धेयु कदाचन ।
मूलपुष्पकलाहारे ब्रतेषु नियमेषु च । उचितस्त्रं वने भीम न तं युद्धविगारद ।
क युद्धं क मुनिलस्य वनं गच्छ ह्यकोदर । न तं युद्धेचिन्तयात वनवासरतिर्भवात् ।
सदान्मध्यजनान्द्राक्षांस्त्रं यद्दे वरयन्स्रमं । योग्यताउचितं क्रोधात् भोजनार्थं ह्यकोदर ।
मुनिभ्रंवाऽप्य वा भीम कथान्यादत्स्व दुष्पते । वनाय व्रज कौन्तेय न तं युद्धविगारद ।
फट्मूलाग्रने पुरुल्लं तथाऽऽतिथिपूजने । न त्वां शस्त्रसमुद्योगे योग्यं भन्त्ये ह्यकोदर ।
कौमारैर्यानि वृत्तानि विप्रियाणि विशाम्यते । तानि सर्वानि चाथेनं रूचाश्रावयद्गुणं ।
अथैनं तत्र संवीनमसृग्द्रुतुया पुन । मद्यसंय पुनस्वांशं भीममाह वृषसदा ।
योद्धव्यं मारिषान्यत्र न योद्धव्यन्तु मादृशैः । मादृशैर्भुक्ष्यमानानानेतथान्यत्र विद्यते ।
गच्छ वा यत्र तौ ह्यपौ तौ त्वां रक्षित्यते रणे । यद्दे वा गच्छ कौन्तेय किन्ते युद्धेन वासक ।
कर्णस्य वचनं श्रुत्वा भीमभेनोऽतिदारुणं । उवाच कर्णं प्रहसन् सर्वेषां प्रहृष्टतां वच ।
जितस्त्रमकश्द्रुदुष्टं दृश्यते किं वृथात्मना । जयाजयौ महेश्च लोके दृष्टौ पुरातने ।
मह्ययुद्धं मया चाहं कुरु दुष्कुलसधव । महावतो महाभोगो कीचको निह्नो यथा ।
तथा त्वां घातयिष्यामि पश्यस्यु सर्वराजसु । भीमस्य मतमाश्राय कर्णो बुद्धिमतामरः ।
विरराम रणात्तस्मात् पश्यतां सर्वधन्विनां । श्वं तं विरथं हत्वा कर्णो राजन्व्यक्तव्यवत् ।
प्रमुखे वृष्णिर्विहस्य पार्थस्य च महात्मन । ततो राजन्मिवाधीतान् यरान् श्राव्यामृगध्वजः ।
प्राक्षिणोत् सुतपुत्राय केमेवेन प्रवे दितः । ततः पार्थभुजोत्सृष्टाः शराः कनकभूषणा ।
गाण्डीवप्रभवाः कर्णं हंसाः कौञ्चनिवाविशन् । स भुजश्चैरिवाविष्टेर्गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
भीमसेनादपाधेधसूतपुत्रं धनञ्जयः । स च्छिन्नधन्वा भीमेन धनञ्जयशराहतः ।
कर्णो भीमादपायाधीश्वयेन महता द्रुतं । भीमोऽपि सात्यकेश्वरं समाहस्य नररथं ।
अन्वयाङ्गतरं सङ्घे पाण्डवं सशस्त्रविनं । तत्र कर्णं समुद्दिश्य त्वरमाणो धनञ्जय ।
नाराचं क्रोधात्पाच पृथीक्युमिवान्तकः । स गहत्मानिवाकाशे प्रार्थयन् भुजगोत्तमं ।
नाराचोऽभ्यपतत् कर्णं हृषं गाण्डीवशोदितः । तमन्तरीचे नरार्थं द्रैरिणक्षिप्स्वद पविष्या ।
धनञ्जयभयात् कर्णमुञ्चिषीर्षन्महारथः । ततो द्रैरिणं चतुर्धया विषाद्य कुपितोऽर्जुनः ।
मिथीमुद्देशहारत्र मागाक्षिष्टेति चात्रवीत् । स तु मत्तगजाकीर्णमनोको रयसकुलं ।
हर्षमभ्याविशत् द्रैरिणधनञ्जयशरादित । तत्र सुवर्णश्रेष्ठानां चापागां क्रुशनां रणे ।
इह गाण्डीवपादेण कौन्तेयाऽभ्यवदती । धनञ्जयस्ययायात इष्टतोद्द्रैरिणमभ्यवत् ।
नातिदीर्घमिवाध्वानं शरैः सन्नासयन् शशो । विदार्य देहाशरार्थैर्नरवानरवाजिनां ।

११६

११७

११८

११९

१२०

कङ्कवर्हिणवासोमिष्यं वधमदर्थुन । तद्वच भरतश्रेष्ठ सवाजिद्विपमानवं । १८९

पाकशासनिरायत्त पाथं सच्चिजघान ह ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमकर्षयुद्धे एकोनचत्वारिंशदधिकशतोऽध्याय ॥ १३८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अहन्यहनि मे दीप्त यम पतति सञ्जय । हता मे सद्यो योधा मन्ये कालक्ष पर्यथं ।

धनञ्जय सुवक्रुद्ध प्रविष्टो मामकं बलं । रक्षित द्रौणिकर्षाभ्यामप्रवेश्य सुरैरपि ।

ताभ्यामूर्ज्वितयोर्थाभ्यामाष्याधितपराक्रम । सहित छण्णभोमाभ्या गिनीनामृषभेण च ।

तदा प्रथति मां शोको दहत्यग्निरिवाश्रयं । यस्मानिव प्रपश्यामि भूमिपालान् सधैन्ववान् । १८९०

अप्रिय सुमदृढत्वा पिश्वुराज किराटिन । चक्षुर्ध्विपयमापन्न कथ जीवितमाप्नुयात् ।

अनुमानाच्च पश्यामि नास्ति सञ्जय सैन्धव । युद्धन्तु तद्यथाहन्त तन्नामावृत्त तत्तत ।

यद्य विधोभ्य महर्षी सेनामाजोब्य चासहन् । एक प्रविष्ट सकुद्धो नलिनोमिव कुञ्जर ।

तस्य मे दृष्णिवीरस्य ब्रूहि युद्ध यथातथ । धनञ्जयार्थं यत्तस्य कुशलो ह्यसि सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तयातु वैकृत्तनपीडित त भोमस्य यान्त पुरुषप्रवीरं । समीप्य राजधरवीरमध्ये गिनिप्रवीरोऽनुययौ रथेन । १८९१

नदन् यथा वज्रधरस्तपान्ते स्वहन यथा जलदान्ते च सूर्यं । निप्रवमिचान् धनुषा वृडेन सङ्कल्पयंस्तव पुत्रस्य सेनां ।

तं यान्तमद्यैरजतप्रकाशैरायोधने वीरतर नदन्तं । नाशक्रुवन् वारयितु स्वदीया सर्वे तथा भारत माधवाय्य ।

अमयंपूर्णस्त्रनिष्ठकयोधो शरासनी काञ्चनवर्षंधारी । अरमुयं सात्यकि माधवाय्यभवारयद्राजवरोऽभिपत्य ।

तद्योरभुद्गारौ सम्प्रहारो यथाविधोऽभवत् बभूव कथित् । प्रैचन्त एवाहवग्रेभिर्ना तौ योधास्वदीयाय परे च सर्वे ।

आविध्येदं दग्धमि इष्यत्कैरसमुषो राजशरं प्रसङ्ग । अनागतमेव तु ताम् इष्यत्काञ्चिच्छेद वाणै गिनिपुङ्गवोऽपि । १८९०

युग स वाणैश्चिभिरग्निक्वैरराकणैश्चैर्विश्रिते सुपुङ्गवै । विव्याध देहावरणविदाथ्येते सात्यकैराविविग्ध शरैर ।

तौ कायमसृज्यन्निप्रभावेर्विदाथ्यं वाणैश्चिमैतैश्चरुङ्गि । आजग्निंशाशान्तप्रकाशान्थाद्यतुभिद्यतुरं प्रसङ्ग ।

तदा तु तेनामिहतनारस्त्री गता गिनेदकधरप्रभावा । अरमुयस्योक्तमवेगवद्विरयाद्यतुभिर्विजघान वाणि ।

अयाय्य सनस्य गिरो निहाय भस्मेन काष्ठानसद्यश्चिभेन । सकुण्डलं पूर्णमग्निप्रकाशं भाजिष्णु वक्रं विषकर्त्तं देहात् ।

निहत्य त पार्थिवपुत्रवोधे मह्यो यदुनामृषभ प्रमाद्यो । मतोऽन्वयादङ्गुनेमेव वीरं धैर्यानि राजस्य सच्चिवाय्यं । १८९१

अन्नागत दृष्यिषीरं समीप्य तथारिमथे परिवर्त्तनात् । प्रप्त कुक्ष्यामिपुगिभ्यंत्वानि पुन पुनर्वापुमिवाभ्य पूगाम् ।

ततोऽनृदम् धैन्वशं बाधुदान्ता गोधीरकुन्देन्दुविममकाया । सुवर्षेनालावतता मृदया यतो यत कामयते कृमिंह ।

अयात्प्रशस्ते पदितामिपेतुरन्वे च योधात्स्वरितास्वदीया । ह्यत्वा मुच्यं भारत योधमुख्यं दु ग्रासने सस्रुतमाज मोहं ।

मे सर्वान् सन्निवृत्तार्थं यद्ये देनेयमाजप्ररुनीकमाहा । य चापि ताम् प्रवरं सात्यकानां न्यशरयदाणजालेन वीर ।

निवार्यं तं स्वर्णममिबधाती नम्राग्निं पचिभिरग्निकणैः । द्रुशासनस्याभिजघान ब्राह्मणुद्यन्व वाणासममाजमीडः । १८७
 ततोऽर्जुनो हर्षमवाप सङ्घे कृष्णश्च दृष्ट्वा पुरुषप्रवीरं ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथस्यधर्मवर्षिणि अलम्बयवधे चकारिंशदधिकशतेऽध्यायः ॥ १४० ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ तमुच्यतं महाबाहुं दुःशासनरथम्युति । स्मरितं त्वरणोपेयु धनञ्जयजयैषिणः ।
 विगत्तानां महेव्यासाः सुवर्षेविकृतध्वजाः । सेनासमुद्रमाविष्टमनन्तं पर्यवारयन् ।
 अथैनं रथवंशेन सञ्चत, सञ्चिवार्यं ते । अवाकिरञ्चरत्रातैः क्रुद्धाः परमधन्विनः ।
 अजयद्राजपुत्रांस्त्रात्राजमानाश्वहारथे । एक पद्मागतं शब्दून् सात्यकि सत्यविक्रमः ।
 सम्प्राप्य भारतीमर्थं तलघोषसमाकुलं । अविशक्तिगदापूर्णमज्रवं, सलिलं यथा ।
 तचाहुतमपय्याम शैनेयचरितं रणे । प्रतोच्यां दिशि तं दृष्ट्वा प्राच्या पश्चाम् लोचयान् ।
 उदीचीं दक्षिणां प्राचीं प्रतीचीं विदिमस्तथा । नृत्यन्निवाचरञ्चूरो यथा रथगतं तथा ।
 तद्दृष्ट्वा स्मरित तस्य सिंहविक्रान्तगामिनः । त्रिगत्तां सञ्चवत्तन्त सन्तशाः स्वजनम्युति ।
 तमन्ये शूरेसेनानां शूराः सङ्घे न्यवारयन् । नियञ्चन्त यरत्रातैर्षक्तं द्विपमिवाङ्गुयै ।
 तैर्थाहरदार्यात्मा मुहूर्त्तमिव सात्यकि । ततः कलिर्त्रैर्युधे सोऽचिन्त्यबलविक्रमः ।
 ताञ्च सेनामतिक्रम्य कलिङ्गानां दुरत्ययां । अथ पार्थ महाबाहुधनञ्जयमुपासदन् ।
 तरन्निव जलेऽभ्रान्तो यथा खलमुपेयियान् । तं दृष्ट्वा पुरुषथात्रं युयुधानः समान्यमत ।
 तमायान्तमभिमेदस्य केनैव पार्थमवतीत् । अथावाधाति शैनेयस्तव पार्थं पदानुग ।
 एष शिथ्य सखा चैव तव सत्यपराक्रमः । सर्वान् योधांस्तृणोक्त्य विजिग्ये पुरुषर्षभः ।
 एष कौरवयोधानां कृत्वा धारमुपश्रवं । तव प्राणैः प्रियतम किरीटिचेति सात्यकिः ।
 एष द्रोणं तथा भोजं कृतवर्षाणमेव च । कदर्थाकृत्य विशिष्यै फाल्गुनाभ्येति सात्यकिः ।
 धर्मराज मिथाश्वेयो इत्या योधान् धरान् वरान् । शूरेष्वैव कृतास्त्रय फाल्गुनाभ्येति सात्यकिः ।
 कृत्वा सुदुष्करं कर्षं सैन्यमध्ये महाबल । तव दर्शनमन्विच्छन् पाण्डवाभ्येति सात्यकिः ।
 बहूनेकरथेनाजौ योधयित्वा महारथान् । आचार्यप्रमुखान् पार्थं प्रायात्येव स सात्यकिः ।
 स्ववाहुवसमाश्रित्य विदार्य च बहूयिनीं । प्रेषितो धर्मपुत्रेण पार्थिवोऽभ्येति सात्यकिः ।
 यस्य नास्ति समो योध कौरवेयु कथञ्चन । सोऽप्यमायाति कौन्तेय सात्यकिमुद्गदुर्भदः ।
 कुरुषैन्यादिमुक्ता वै विशो मथाद्भवामिव । निहत्य बहूनां सेना पार्थिवोऽभ्येति सात्यकिः ।
 एष राजसहस्राणा बह्वैः पङ्कजधन्विभैः । आलोच्यै वसुधां पार्थं चिम्रमायाति सात्यकिः ।
 एष दुर्व्योधन जित्वा भ्राटमि रुहितं रणे । निहत्य जलसन्धस्य चिम्रमायाति सात्यकिः ।
 रुधिरौषधतीं कृत्वा नदीं शोणितकर्दमां । खण्वद्वाज्य कौरव्यभेय द्यायाति सात्यकिः ।
 ततोऽप्रकृष्ट कौन्तेय केनैव वाक्यमवोवत् । न मे प्रियं महाबाहो यन्नामभ्येति सात्यकिः ।
 नहि जानामि ह्यत्तान्ते धर्मराजस्य केनैव । सात्वतेन विदोत स यदि जीवति वा न वा ।

एतेन हि महाबाहो रक्षितयश्च पाथिष्व । तमेव कथमुत्सृज्य मम कृण्व पदानुग ।
 राजा द्रोणाय चोत्सृष्ट्यै सन्धवद्यानिपातित । प्रत्युद्यति च श्रेमेयमेव भूरिश्रवा रणे ।
 सोऽथ गुरुतो भारु सैन्धवाथै समाहित । ज्ञातव्यश्च हि मे राजा रक्षितयश्च सात्यकि ।
 जयद्रथश्च हन्तव्या समन्ते च दिवाकरः । श्रान्तश्चैव महाबाहुर्नृपवाणश्च साम्भृत ।
 परित्यान्ता हयाद्याश्च ह्ययन्ता च माधव । न च भूरिश्रवा श्रान्त मघहाययुः केशव ।
 अपीदानो भवेदस्य चेममस्मिन् समागमे । कश्चिन्न मागरं तीर्त्वा सात्यकि सत्यविक्रम ।
 गोप्स्यदं प्राय सोदित महौजा शिनिपुङ्गव । अपिकौरव्यमुख्येन कृतास्त्रेण महात्मना ।
 समेत्य भूरिश्रवसा खलितमान् सात्यकिर्भवेत् । व्यतिक्रममिमं मन्ये धर्मराजश्च केशव ।
 आचार्याद्भयमुत्सृज्य य प्रैषयत सात्यकि । यद्वपं धर्मराजश्च खग श्रेयं हवामि य ।
 नित्यमाग्रघने द्रोण कृच्छित्स्यात् कुशलो नृप ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अथर्वबधपर्वणि सात्यक्यर्जुनदर्शने शकचत्वारिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तमापतन्ते घर्मोऽस्य सात्त्वत युद्धदुःखद । क्रोधाद्भूरिश्रवा राजान् सहसा समुपाद्रवत ।
 तमत्रबोम्भहारज कौरव्य निर्गमपुङ्गवं । अथ प्राप्तोऽपि दिष्ट्या मे चक्षुर्बिषयमित्युत ।

चिरामिभ्रवितं काममहं प्रास्थामि सयुगे । न हि मे मोक्ष्यसे जीवन्मृदि नोत्सृजसे एण ।
 अथ त्वां समरे हत्वा नित्यं शूराभिमानिनं । नन्दयिष्यामि दाशार्हं कुहराज सुयोधनं ।

अथ मद्राणनिर्दग्ध पतितं धरणीतले । द्रव्यतस्त्रा रणे वीरौ सचितौ केशवाङ्गुलौ ।
 अथ धर्मसुतो राजा श्रुत्वा त्वां निहत मया । सम्रोडे भविता सद्योऽयेनासोह प्रवेक्षित ।

अथ मे विक्रमं पाथो विज्ञास्यति धनञ्जय । त्वयि भूमौ विनिर्दिते श्रयाने रुधिररचिते ।
 चिरामिभ्रवितो ह्येव त्वया सह समागम । पुरा देवासुरे युद्धे यत्सुखं बलिना यथा ।

अथ युद्धं महाघोरं तव दास्यामि सात्त्वत । ततो ज्ञास्यसि तत्त्वेन मदीर्यवस्यपौरुष्य ।
 अथ भयमनो याता मया त्वं निहतो एण । यथा रामानुजेनाजौ रावणिलक्ष्मणेन ह ।

अथ कृष्णस्य आर्थस्य धर्मराजस्य माधव । हते त्वयि निहत्वाहा रणे त्यक्त्यस्यसग्रयं ।
 अथ तेऽपि रक्षितं कृत्वा शितैर्धाम्भवायकै । तन्मूर्खितो नन्दयिष्यामि धे त्वया निहता रणे ।

मक्षक्षुर्बिषयं प्राप्तोऽनं त्वं माधव मोक्ष्यसे । विहस्य त्रिययम्प्राप्तो यथा क्षुद्रमृगस्तथा ।
 पुपुधानस्य तं राजान् प्रयुवाच हृषस्त्रिव । कौरवेयमं सन्वामो विद्यते मम सयुगे ।

माह भोऽप्यितुं शक्या वाङ्मात्रेण तु केवलं । स मा निहन्यात् मङ्गले यो मां कुर्व्याद्विरायुध ।
 यमाप्तं प्राश्नार्थन्यायो मां हन्याद्भिः सयुगे । किं वृथोक्तेन यज्जना कर्षणा तत् समाचर ।

शारदभ्युदयेऽप्येव गजितं निर्मलं हि ते । शून्यैतद्गजितं वीर हास्य हि मम जायेत ।
 विरक्तोऽपि मे क्वे पुद्गमघातु कौरव । त्वरते मे मतिमात तव युद्धाभिकाङ्क्षिणी ।

माहताऽहं निवर्त्तये त्वामघं पुरुषाधम । अन्यान्त्यं तौ तथा वाग्भिलचनौ मरुपुङ्गवौ ।

जिघांसपरमक्रुद्धावभिजगत्तराहवे । समेतौ तौ महेश्वाद्यौ शुभ्रिणौ स्वह्निनौ रणे ।
द्विरदाविव संक्रुद्धौ वाशितार्थं मदोत्कटौ । भूरिश्चरा, सात्यकिश्च ववर्धतररिन्दमौ ।
शरवर्षाणि घोरानि मेघाविव परस्वरं । सौमदत्तिसु श्रेण्यं प्रच्छाद्येपुमिराशुगौ ।
जिघांसुर्भरतयेष्ट विव्याध निमित्तौ, शरैः । दशभिः सात्यकिं विद्धा सौमदत्तिरथापरान् ।
मुभोच निमित्तान् वाणान् जिघांसुः श्रिनिपुङ्गवं । तानस्य विशिखोलोत्थानन्तरोचे विग्रास्यते ।
श्रमात्रानस्रमायाभिरघमत् सात्यकिः प्रभो । तौ पृथक् शस्त्रवधाभ्यामवर्षतां परस्वरं ।
उत्तमाभिजनौ वीरौ कुहट्टष्णियमस्करौ । तौ नक्षैरिव शार्ङ्गौ दन्तैरिव महादिपौ ।
रथशक्तिभिरन्योऽन्यं विशिखैश्चाप्यकृन्ततां । निर्भिन्दन्तौ हि गात्राणि विचरन्तौ च शोणितं ।
व्यष्टभ्येयतामन्योऽन्यं प्राणघृताभिर्देविनौ । स्वमुत्तमकर्मणौ कुहट्टष्णियमस्करौ ।
परस्वरमुद्युधेतां वारणाविव द्यूयपौ । तावदीर्घेण कालेन ब्रह्मलोकपुरस्कृतौ ।
पियांसनौ परं स्नानमन्योऽन्यं संजगर्जतु । सात्यकि सौमदत्तश्च शरट्टव्या परस्वरं ।
हृष्टानां घातैराद्वायां पश्यतामभ्यवर्षतां । सम्यैचन्त जनान्सां तु युध्यमानौ युधास्यतौ ।
द्यूयपौ वाशिताहतेः प्रमुद्गाविव कुञ्जरौ । अन्योऽन्यस्य हयान् हत्वा धनुषी विनिहृत्य च ।
विरथावसिष्टुद्गाय समेघातां महागणे । श्रावभे चर्भणौ शिवे प्रयत्न विपुले शुभे ।
विकीर्षौ चाप्यधी कृत्वा समरे तौ विवेरतुः । चरन्तौ विधिवन्मार्गान्मण्डलानि च भागशः ।
मुञ्जराजप्रतः क्रुद्धावन्योऽन्यमरिमहानौ । सखद्वौ चित्रशंखौ सनिक्काद्बुद्धभूषणौ ।
भ्रान्तमुद्गान्तमाविह्वलानुतं विपुनं हतं । स्यात् समुदीर्णश्च द्रम्ययनौ यमस्त्रिनौ ।
असिन्धौ सम्प्रजहते परस्वरमरिन्दमौ । उभौ क्रिद्रेषिणौ वीरावुभौ चित्रं वक्त्रगतुः ।
दर्शयन्नावुभौ शिघ्रां क्षापवं शोष्टवं तथा । रणे रणहतां श्रेष्ठावन्योऽन्यं पर्यकर्षतां ।
मुहूर्त्तमिव राजेश्च समाहृत्य परस्वरं । पश्यतां सर्वमेत्यानां वीरावायसतां पुनः ।
अदिभ्याश्चर्भणौ चित्रे शतचक्रे नराधिप । निहृत्य पुष्टयव्याघ्रौ बाहुयुद्धं प्रचकटु ।
व्यूहोरस्कौ दीर्घभुजैः नियुद्धकुशलावुभौ । बाहुभिः समसञ्ज्ञतामाघ्रैः परिघैरिव ।
तयोरराजन् भुजाघातास्त्रियहप्रपक्षास्रथा । शिवावतधमुद्गात् सर्वघोषप्रघर्षणाः ।
तयोर्नृवरधारारजन् समरे युध्यमानयोः । भोमोऽभवन्नंशामब्धौ वज्रपथैतवोरिव ।
द्विपाविव विपाणायै श्टङ्कैरिव महर्षभैः । भुजयोऽङ्गवदन्धैश्च शिरोभ्याश्चाघातमैः ।
पादावकर्मभन्दामैस्त्रोमराकुम्भपाशनैः । पादादरविमन्धैश्च भूमावुद्गमणैश्चया ।
गतप्रत्यागतस्यै, पाननात्यानकापुनै । युयुधाने महामानौ कुहृत्सन्तमुद्गवौ ।
दाक्षिण्यकराणामि सुव्यांनि युद्धानि भारत । तान्यदर्शयतां तत्र युध्यमानौ महोवतौ ।
धीणायुधे मात्स्ये युध्यमाने ततोऽप्रीदङ्कुनं वासुदेव । पश्यन्नेव विरथं युध्यमानं रणे मरं सर्वधनुर्धराणां ।
प्रविष्टो भारतीं मित्रा तव पाण्डव पृष्टत । योषितय महाशौर्यैः सर्वैर्भारत भारतै ।

इतेन हि महाबाहो रचितयः स पार्थिवः । तमेव कथमुत्सृज्य मन कृष्य पदानुगः ।

राजा द्रोणाय चोत्सृज्य सैन्यवह्निपतितः । प्रत्युद्यति च श्रेमेयमेव भरिश्वा रणे ।

सोऽयं गुरुतरो भारः सैन्यार्थं समाहितः । शान्तव्यस्य हि मे राजा रचितयस्य सात्यकिः ।

जयद्रथस्य हन्त्या समन्ते च दिवाकरः । श्रान्तव्यैव महाबाहु रस्ववाणस्य साम्प्रतः ।

परिश्रान्ता ह्यवास्यास्य ह्ययन्ता च माधव । न च भरिश्वाः श्रान्त सपहायस्य केवच ।

अपोदानीं भवेदस्य चेममस्मिन् समागमे । कश्चिन्न मागरं तीर्त्वा सात्यकिः सत्यविक्रमः ।

गोष्पदं प्राप्य सीदते महौजाः शिनिपुङ्गव । अपि कौरव्यमुख्येन कृतास्त्रेण महात्मना ।

समेत्य भूरिश्वसा स्वस्तिमान् सात्यकिर्भवेत् । व्यतिक्रममिमं मन्थे धर्मराजस्य केवच ।

श्राचार्योद्गममुत्सृज्य यः प्रैषयत सात्यकिं । यद्वपुं धर्मराजस्य खगः श्रेम इवामिधं ।

नित्यमागच्छते द्रोणः कश्चिंस्यात् कुशलो नृप ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अथर्वबोधपर्वणि सात्यक्यज्जुनदर्शने एकचत्वारिंशदधिकशतौष्ट्याऽयं ॥ १४१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तमापतन्ते सम्येक्ष्य सात्त्वतं युद्धदुर्भेदं । क्रोधाद्भूरिश्वा राजन् सहसा समुपाद्रवत् ।

तमब्रवीन्महाराज कौरव्यः निशपुङ्गवं । अद्य प्राप्नोऽसि दिष्ट्या मे चतुर्बिंशत्यनित्युत ।

चिराभिलषितं काममहं प्राप्स्यामि संयुगे । न हि मे मोक्ष्यसे जीवन् यदि नोत्सृजे रणे ।

अथ त्वां समरे हत्वा नित्यं शूराभिमानिनं । नन्दयिष्यामि दाशार्हं कुरुराजं सुयोधनं ।

अद्य महाएतद्दर्शं पतितं धरणीतले । द्रक्ष्यतस्त्वं रणे वीरैः सहितैः केशवाक्षुण्णैः ।

अद्य धर्मसुतो राजा श्रुत्वा त्वां निहतं मया । समीडे भविता सद्यो येनासौ ह प्रवेक्षितः ।

अद्य मे विक्रमं पार्थो विशास्यति धनञ्जय । स्वयि भूमौ विनिक्षेते श्रयाने रुधिरचिते ।

चिराभिलषितो ह्येव सत्या सह समागमः । पुरा देवासुरे युद्धे प्रकृत्य बलिना यथा ।

अद्य युद्धं महाघोरं तव दास्यामि सात्त्वत । ततो ज्ञास्यसि तत्त्वेन महीर्य्वलपौरुषं ।

अद्य संयमनीं याता मया त्व निहता रणे । यथा रामानुजेनाजौ रावणिलक्षणेन ह ।

अद्य कृष्यस्य आर्यस्य धर्मराजस्य भाधव । इते त्वयि निरुत्साहा रणे त्यक्ष्यन्त्यसमग्रं ।

अद्य तेऽपचितं कृत्वां वितैर्भाधव सायकैः । तनुस्त्रियो नन्दयिष्यामि ये त्वया निहता रणे ।

मच्चतुर्बिंशत्यं प्राप्नो मे तं माधव मोक्ष्यसे । सिंहस्य विषयम्प्राप्नो यथा सुद्रष्टमसता ।

पुपुधानस्य तं राजन् प्रत्युवाच ह वज्रिव । कौरवेयम सन्नासो विद्यते मम संयुगे ।

सार्हं भोवयितुं शक्या वाष्पान्नेन तु केवलं । स मां निहत्यान् सङ्गमे घो मां कुर्व्याच्चिरायुधं ।

समासु प्रायतार्हत्याघो मां हन्याद्भिः संयुगे । किं वृष्टोक्तेन वडका कर्मणा तन् संमाचर ।

सार्हं देवैः मेऽस्य गजितं निर्मोक्षं हि मे । शून्यैतद्गभितं वीर हास्यं हि मम जायते ।

चिरवालिपितं मोक्षे युद्धमद्यसु कौरव । मरते मे मतिस्त्वात तव युद्धाभिकाङ्क्षिणी ।

बाहसाऽहं निर्वर्तिष्ये स्वामद्य पुरुपाधम । अन्याऽन्ये तौ तथा वाग्भिस्तस्यैना नरपुङ्गवौ ।

ननु नामास्तधर्मशस्त्रं लोकेऽभ्यधिकं परैः । सोऽयुध्यमानस्त कथं रणे प्रहृतवानसि ।
न प्रमत्ताय भौताय विरथाय प्रयाचने । व्यसने धर्तमानाय प्रहरन्ति मनस्विनः ।

इदं नु नीचाचरितमद्युःपचेवितं । कथमाचरितं पार्थ पापकर्म सुदुष्करं ।

आर्य्येण सुकरं छाड्ढारार्य्यकर्म धमञ्जय । अनार्य्यकर्म आर्य्येण सुदुष्करतमं भुवि ।

येषु येषु नरः पार्थ यत्र यत्र च वर्त्तते । आशु तच्छीलतामेति तदिदं त्वयि दृश्यते ।

कथं हि राजवंशस्यै कौरवेयो विप्रेषतः । लक्षधर्मादपुक्रान्तः सृष्टतश्चित्तव्रतः ।

इदं नु यदतिदुर्दं वार्ष्णेयार्थं कृतं त्वया । वासुदेवमते नूनं नैतत्तव्युपपद्यते ।

को हि नाम प्रमत्ताय परेण सह युध्यते । ईदृशं व्यसने दद्याद्यो न कृष्णसखो भवेत् ।

मात्याः संधिष्टकर्मणः प्रकृतौव विगर्हिताः । कृष्णधन्वकाः कथं पार्थ प्रमाणं भवता कृताः ।

एवमुक्त्वा रणे पार्था भूरिव्यसमभवीत् ।

॥ अञ्जन उवाच ॥ धर्मे हि जीर्व्यमाणोऽपि बुद्धिं जरयते नरः । अनर्थकमिदं सर्वं यत्त्वया व्याहृतं प्रभो ।

जानन्नेव हृदीकेशे गर्हणे माञ्च पाण्डवं । संयामाणां हि धर्मज्ञाः सर्वज्ञास्त्वार्यपारग ।

न चाधर्ममहं कुर्व्या जानैव हि मुद्घसे । युध्यन्ति चक्षिणाः मन्वन् स्त्रैःस्त्रैः परिहृता नरैः ।

भ्रातृभिः पित्रभिः पुत्रैस्तथा सन्न्धिवान्धवै । वधस्यैरथ मिषैश्च ते च वाङ्गं समाश्रिताः ।

स कथं सात्यकिं शिष्यं सुखसंन्धिमिव च । अस्मदर्थं च युध्यन्तं त्यक्त्वा प्राणान् सुदुह्यमान् ।

मम वाङ्गं रणे राजसूदक्षिणं युद्धदुर्धदं । न चात्मा रक्षितव्यो वै राजसङ्गमेन हि ।

यो यस्त युज्यतेऽर्थेषु सर्वै रक्ष्यो नराधिप । तैरक्ष्यमाणैः स नृपो रक्षितव्यो महाशुभे ।

यद्यहं सात्यकिं पश्ये बध्यमानं महारणे । ततस्तस्य वियोगेन पापं भेदनर्थता भवेत् ।

रक्षितस्य मया यस्मात् तस्मात् क्रुध्यसि किं मयि । यच्च मे गर्हणे राजन्नन्येन सह सङ्गते ।

अहं त्वया विनिरुतस्तत्र मे बुद्धिविध्वमः । कवचं धुन्वतस्तुभ्यं रथद्वारोहतं स्वयं ।

धनुर्ध्यां कर्पतयैव युध्यतः सह मनुभिः । एवं रथगजाकीर्णैश्चपत्तिसमाकुले ।

बिह्वलादोद्धतरवे गम्भीरे सैन्यधाराः । स्त्रैः परैश्च ममेतेभ्यः सात्त्वेन च सङ्गमे ।

एकैकेनेन हि कथं सङ्ग्रामः स भविष्यति । वज्रभिः सह सङ्गम्य निजित्य च महारथान् ।

आन्तस्य आन्तवाहस्य विमनाः शस्त्रपीडिताः । ईदृशं सात्यकिं सङ्घे निजित्य च महारथं ।

अधिकन्तं विजानोषे स्वबोध्यैवप्रमागतं । यदिच्छसि शिरसास्तु श्रमिना हनुमाहवे ।

तथा कृच्छ्रगतश्चैव सात्यकिं कः चमिष्यति । त्वं वै विगर्हयात्सोममात्मानं यो न रक्षति ।

कथं करिष्यसे धीर यो वा तां संश्रयेज्जनः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा महावाङ्मूर्धूकैर्तुर्धवायथा । युयुधानं समुत्कृत्य रणे प्रायमुपाविशत् ।

भरानादीर्यं सन्धेन पाणिना पुण्ड्रचक्षुः । यियासुभ्रैर्द्वजोकांथ प्राणान् प्राणेष्वयाजुहेतुः ।

दुर्ध्वं चक्षुः समाधाय प्रसन्नं धलिते मनः । ध्यायन्महोपनिषदं योग्युक्तोऽभवत्कुनिः ।

परिभ्रान्तं युधां श्रेष्ठं सम्याग्ना भूरिदक्षिणं । युद्धाकाङ्क्षी समाधानैतत्सममिवाङ्गुलम् ।
 ततो भूरिश्रवा क्रुद्धं सात्यकिं युद्धदुर्भण्डं । उद्यम्याभ्यहनद्राजन्मन्तो मत्तमिव दिपं ।
 रथस्त्रयोर्द्वेयोर्युद्धे क्रुद्धयोर्योधमुख्ययो । केशवाङ्गुनयोरानग्नममरे प्रेचमाणयो । १४२
 अथ हृष्यो महाबाहुरङ्गुनं प्रत्यभाषत । पश्य हृष्यन्भक्त्याघं शौमदक्षिणवर्गं गतं ।
 परिभ्रान्तं गतं भूमौ ह्रत्वा कर्णं सुदुष्करं । तवास्तिवादिनं शूरं प्रासयाङ्गुनं सात्यकिं ।
 न वयं यज्ञशीलस्य गच्छेदेष बरोऽङ्गुलम् । तच्छते पुरुषस्याघ तदाशु क्रियतां विभा ।
 अघान्वीतुं हृष्टमना वासुदेवं धनञ्जयं । पश्य हृषिणप्रयीरेण क्रौञ्चानं कुलपुङ्गवं ।
 महादिपेनेव वने मत्तेन हरियूपयं । इत्येवं भाषमाणो तु पाण्डवे वै धनञ्जये । १४३
 हाहाकारो महानासीत्सेन्यानां भरतर्षभ । यदुद्यम्य महाबाहो सात्यकिं न्यहनहुवि ।
 स विंश द्रव मातङ्गं विकर्षन् भूरिदक्षिण । बरोचत कुहश्रेष्ठं सात्त्वतप्रवरं युधि ।
 अथ कोपादिनिष्कृत्य खड्गं भूरिश्रवा रणे । मूर्ध्निपु निजघाह पदा सौरस्यताडयत् ।
 ततोऽस्य च्छेत्तुमारन्ध्रं शिरः कापान् सकुण्डलं । तावद्वृणं सात्त्वतोऽपि शिरः समुमथंस्वरम् ।
 यथा रथाङ्गं कालो दण्डविद्धन्नु भारतम् । सहेव भूरिश्रवो घाडना केशधारिणा । १४४
 तं तथा परिहृत्यन्तं दृष्ट्वा सात्त्वतमाहवे । वासुदेवस्ततो राजन् भूयोऽङ्गुनमभाषत ।
 पश्य हृष्यन्भक्त्याघं शौमदक्षिणवर्गं गतं । तव शिष्यं महाबाहो धनुष्यनवरं त्वया ।
 असतो विक्रमं पार्थ यत्र भूरिश्रवा रणे । विशेषयति वार्ष्णेयं सात्यकिं सत्यविक्रमं ।
 एवमुक्त्वा महाबाहोऽवासुदेवेन पाण्डव । मनसा पूजयामास भूरिश्रवमाहवे ।
 विकर्षन् सात्त्वतश्रेष्ठं क्रौञ्चमान इवाहवे । संघर्षयति मां भूय कुरूणा कीर्त्तिवर्द्धनम् । १४५
 प्रवरं हृषिणीराणां यत्न हन्याद्भिः सात्यकिं । महादिपमिवारण्ये मृगेन्द्र इव कर्षति ।
 एवन्तु मनसा राजन् पार्थ समुञ्ज कौरव । वासुदेवं महाबाहुरङ्गुनं प्रत्यभाषत ।
 सैन्येव सकृद्विज्वान्नैव पश्यामि साधव । एष लसुकरं कर्णं चादावर्षं करोम्यहं ।
 इत्युक्त्वा वचनं कुर्वन् वासुदेवस्य पाण्डव । ततः शूरपुं निशितं गाण्डोवे समसोजयत् ।
 पार्थयाङ्गुविमृष्टं ममशैल्लेन नभश्च्युता । संखड्गं यज्ञशीलस्य साङ्गदं साङ्गमश्चिन्तम् । १४६
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि, भूरिश्रवोवाङ्म्वेदे दिक्ष्वारिर्दधिकप्रतोऽध्याये ॥ १४३ ॥
 ॥ अथ उवाच ॥ स वाङ्म्यपतद्भूमौ मूर्ध्नि, यशुभाङ्गदं । आदधञ्जीवोक्तस्य दुःखमहुतमुत्तमं ।
 प्रहरिष्यन् हतो साङ्गदश्चेन किरीटिनीम् । वेगेन न्यपतद्भूमौ पञ्चासु इव पत्रम् ।
 स मोघं हतमात्मानं दृष्ट्वा पार्थिवं कौरवः । उमृञ्च सात्यकिं क्रोधाद्भ्रंश्यामास पाण्डवं ।
 ॥ भूरिश्रवा उवाच ॥ मृगं वतं कौन्तेयः कर्णं हतवानसि । अपृश्यतोऽविपकथं यन्ने साङ्गमर्षिच्छेदः ।
 किमु वक्ष्यामि राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । किं कुर्व्यापो मया श्लो हतो भूरिश्रवा रणे । १४४
 इदमिद्रेण ते साष्टादुपदिष्टं महात्माना । अथ हृद्रेण वा पार्थ द्रोणेनाथ रूपेण वा ।

ननु नामास्तधर्मज्ञस्त्वं लोकेश्वर्यधिक परैः । सोऽयुध्यमानस्य कथं रणे प्रवृत्तवानसि ।

न प्रमत्ताय भीताय विरयाय प्रयाचते । व्यसने वर्त्तमानाय प्रहरन्ति ममस्त्रिणः ।

इदन्तु नीचाचरितमस्तु रपधेवितं । कथमाचरितं पार्थ पापकर्म सुदुष्करं ।

आर्य्येण सुकरं ह्याज्जराय्यकर्म धनञ्जय । अनार्य्यकर्म त्वाय्येण सुदुष्करतमं भुवि ।

१८०

येषु येषु नरः पार्थ यत्र यत्र च वर्त्तते । आशु तच्छीलतामेति तदिदं त्वयि दृश्यते ।

कथं हि राजसंश्लेखं कौरवेयो विधेयतः । चक्षधर्मादपक्रान्तः सुहृत्पदरितव्रतः ।

इदन्तु यदतिचुद्रं वार्य्येयार्थं कृतं त्वया । वासुदेवमतं नूनं नैतत्त्वयुपपद्यते ।

को हि नाम प्रमत्ताय परेण सह युध्यते । ईदृशं व्यसनं दद्याद्यो न हृष्यसखो भवेत् ।

मात्याः संक्षिप्तकर्मणः प्रकृत्यैव विगर्हिताः । हृष्यन्वकाः कथं पार्थ प्रमाणं भवता कृताः ।

१८१

एवमुक्त्वा रणे पार्था भूरिअवसेममवतीत् ।

॥ अञ्जन उवाच ॥ व्यक्तं हि जीर्यमाणोऽपि बुद्धिं जरयते नरः । अनर्थकमिदं सर्वं यत्त्वया व्याहृतं प्रभो ।

जानन्नेव ह्यधीक्रेमं गर्हसे माह्य पाण्डवं । संयामाणां हि धर्मज्ञः सर्वशास्त्रार्थपारग ।

न चाधर्ममहं कुर्यां जानंश्चैव हि मुह्यसे । युध्यन्ति चक्षियाः शत्रून् स्त्रैःस्त्रैः परिहृता नरैः ।

भ्राष्टमि पितृभिः पुत्रैस्तथा सम्बन्धिवान्धवैः । वधक्षैरथ निवेद्य ते च वाञ्छं समाश्रिताः ।

१८२

स कथं सात्यकिं गिर्यं सुखसन्निभमेव च । अस्मदर्थं च युध्यन्तं त्यक्त्वा प्राणान् सुदुःखजान् ।

मम वाञ्छं रणे राजन् दर्शयं युद्धदुर्भेदं । न चात्मा रचित्तयो वै राजयस्यगतेन हि ।

यो यस्य युज्यतेऽर्थेषु स वै रक्ष्यो नराधिप । तैरक्ष्यमाणैः स नृपो रचित्तयो महाहृद्ये ।

यद्यहं सात्यकिं पश्ये बध्यमानं महारणे । ततस्तस्य विद्योगेन पापं भेजयतां भवेत् ।

रचित्तय मया यस्मात् तस्मात् क्रुध्यसि किं मयि । यद्य मे गर्हसे राजस्येन सह सङ्गतं ।

१८३

अहं त्वया विनिहृतस्तव मे बुद्धिर्विभ्रमः । कवचं धुवन्तस्तुभ्यं रथक्षारोऽहतः स्वयं ।

धनुर्ज्या कथं तथैव युध्यतः सह शत्रुभिः । सर्वं रथगशाकीर्णं ह्यपत्तिममाकुले ।

सिंहनादोद्धतरेव गभीरे सैन्यसागरे । स्त्रैः परैश्च ममेतभ्यं सात्त्वितेन च सङ्गमे ।

एकक्षेत्रेन हि कथं सङ्गमं, स भविष्यति । वज्रभिः सह सङ्गम्य निर्जित्य च महारथान् ।

१८४

आन्तस्य आन्तवाहस्य विमनाः शस्त्रजोडितः । ईदृशं सात्यकिं सङ्घो निर्जित्य च महारथं ।

अधिकलं विजानोषे स्वर्गोर्ध्ववस्रमागतं । यद्विच्छसि शिरसांश्च अमिना हनुमाहवे ।

तथा ह्यङ्गतस्यैव सात्यकिं कः समिष्यति । त्वं वै विगर्हयात्मानमात्मानं यो न रक्षसि ।

कथं करिष्यसे वीर यो वा तां संशयेञ्जनः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्धूपकतर्पणहायगाः । युयुधानं समुपैव्य रणे प्रायमुपाविशत् ।

भरानादीव्यं श्वेन पाणिना मुण्डकस्तनः । यिथासुभ्रैर्हानोकाय प्राणान् प्राणेष्वध्याजुहोत् ।

१८५

दुर्घ्यं चक्षुः समाधाय प्रसन्नं सलिले मनः । ध्यायन्महोपनिषदं योगयुक्त्वाऽभवत्कुनिः ।

ततः स सर्व्वेभ्योऽप्यङ्गनः कृष्णधनञ्जयौ । गृह्यमानास तन्नापि शशंभुः पुरुषर्षभम् ।
 निन्द्यमानौ तया कृष्णो नोचतुः किञ्चिदप्रियं । तथा प्रशस्यमानस्य नाश्चयूपकेतनः ।
 तांस्तथावादिनो राजान्पुत्रांस्तव धनञ्जयः । अष्टयथाणो मनसा तेषां तस्य च भाषितं ।
 अर्षकुङ्कुमना वाचः क्षारथञ्चिव भारत । उवाच पाण्डुतनयः साक्षेपमिव फाल्गुनः ।
 मम सर्व्वैर्ष्यं राजानो जानन्थेव महाव्रतं । न शक्यो मामको हन्तुं यो मे स्वाहाणगोचरे ।
 यूपकेतोः समीक्ष्यैतन्न मामर्षेण गृह्यितुं । न हि धर्ममविज्ञाय युक्तं गृह्यितुं परं ।
 आत्तग्रहस्य हि रणे दृष्टिणीवीरं जिघांसतः । यदहं साङ्गमञ्जेष्वस्य स धर्मो विगर्हितः ।
 न्यस्तशस्त्रस्य बालस्य विरथस्य विवर्णणः । अभिमन्योर्वैधं तात धार्मिकः कोऽनुपजयेत् ।
 स्वमुक्तः स पार्थेन शिरसा भूमिमसृगत् । पाणिना चैव सव्येन प्राहिणोदस्य दक्षिणं ।
 एतत् पार्थस्यानुवचस्ततः श्रुत्वा महाद्युति । यूपकेतुर्महाराज तृष्णीमावीदवाङ्मुखः ।
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ या प्रीतिर्धर्मराजे मे भीमे च वलिना वरे । नकुलो सहदेवे च सा मे क्षयि शलाघज ।
 मया त्वं समनुज्ञातः कृष्णेन च महात्मना । गच्छ पुच्छततासोकाकान् शिविरौश्रीमरो यथा ।
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ ये लोका मम विमलाः सद्यदिमान्नि ब्रह्माद्यैः सुरदृष्टभैरपीथमाणाः ।
 तान् चिप्रं व्रज सत्ताप्रिष्टोचयाजिन्मत्तुल्यो भव गहलोत्तमाङ्गयानः ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ उत्थितः स तु धैर्येण विमुक्तः धैर्यदक्षिणा । खड्गमादाय चिच्छिक्तुः शिरस्यस्य महात्मनः ।
 निहतं पाण्डुपुत्रेण प्रमत्तं भूरिदक्षिणं । दयेय सात्यकिर्हन्तुं शलाघजमवह्मरं ।
 निष्ठत्तभुजमाधीनं क्षिप्रदक्षमिव दिपं । कोशता सर्व्वपैत्येन निन्द्यमानः सुदुर्धमाः ।
 वार्यमाणः स कृष्णेन पार्थेन च महात्मना । भीमेन चकरचाभ्यामवत्याचा कृपेण च ।
 कर्षेन दृष्टमेनेन सैन्येन तथैव च । विकोशताश्च सैन्यानामवधीत्तं यतव्रतं ।
 प्रायोपविष्टाय रणे पार्थेन श्छिन्नवाहवे । सात्यकिः कौरवेयाद्य खत्रेनापाहरश्छिरः ।
 नाभ्यनन्दन्त सैन्यानि सात्यकिर्भक्तैः सख्यया । अर्जुनेन हतं पूर्णं घञ्जघान कुहूदहं ।
 सहस्राक्षधर्मं तथ भिक्षुचारणमानवाः । भूरिश्रवसमासोक्त्य द्युद्धे प्रायगतं हतं ।
 अयुजयन्तं देवा विफलितास्तस्य कर्मभिः । पञ्चशदां स्य सुवह्मन् प्रावदंस्तव सैनिकाः ।
 न वार्ष्णेयप्लापराधो भवितुर्थं हि तत्तथा । तस्मान्मनुर्न वः कार्यः क्रोधो दुःखतरो मृणां ।
 हन्त्यादयेषु वीरेषु नात्र कार्या विचारणा । विहितो ह्यत्र धर्मैव मृत्युः सात्यकिराहवे ।
 ॥ सात्यकिरुवाच ॥ न हन्त्या न हन्त्या इति दग्धां प्रभाषत । धर्मशदेरधर्मिणा धर्मकसुकमाश्रिताः ।
 यदा बालः सुभद्रायाः सुतः सद्यविनाशतः । युम भिर्निश्चयो द्युद्धे तदा धर्मः कथो गतः ।
 मया जेतत् प्रतिघातं तेषु कर्मिण्यदेव हि । यो मां निविये मया मे जीवन् हन्यात् पदा हया ।
 स मे वधो भवे श्चक्षुष्यपि श्यान्मुनिव्रतः । चेष्टमानं प्रतीघातं मभुजं मां सचक्षुषः ।
 मन्यध्वं मृतमित्येवमेतदे बुद्धिन्नापरं । युको ह्यत्र प्रतीघातः हतो भे कुहपुङ्गवाः ।

यत्तु पार्थेन मे खेहात् प्रतिज्ञा चाभिरचिता । सखज्ञोऽस्य हतो वाङ्मरेतेनवास्मि वक्षितः ।

भवितव्यञ्च यद्भावि देवं चेष्टयतोव च । सोऽयं हतो विमोहोऽस्मिन् किमवाधसंचेष्टितं ।

अपिचायं पुरा गीतः शोको बास्वीकिना भुवि । न हन्तथाः स्त्रिय रति पद्मवीधि श्रवज्ञम ।

सर्वंकारं मनुष्येण व्यवसायवता सदा । पीडाकरममिवाणां यत् स्वात्कन्तंयमेव तत् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ स्वमुक्ते महाराज सर्वे पाण्डवकौरवाः । नमः किञ्चिदभायन मनसा समूजयन् ।

मन्वाभिपूतस्य महाध्वरेषु यथस्त्रिनो भूरिबहस्रदस्य । मुनेरिवारण्यगतस्य तस्य न तस्य कश्चिदधमभ्यनन्दत् ।

सुनोलकेषं वरदस्य तस्य शूरस्य पारावतलोहितार्चं । अथस्य मेथस्य शिरो निरुक्तं न्यसं हविर्दानमिवान्तरेण ।

स तेजसा शस्त्रहतेन पूतो महाहवे देहवरं विष्टस्य । आक्रामदूर्द्ध्वं वरदो वराहो व्याहृत्य धर्मण परेण रोदसी ।

इतिशोमघामारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भूरिश्रवोवधे चयद्वलारिषदधिभक्तोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अजितो द्रोणराधेयविकण्ठतवर्षभिः । तीर्णः सैन्यार्थं वै वीरः प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिरे ।

स कथं कौरवेयेण समरेखनिवारितः । निर्यज्ञा भूरिश्रवणा वराहुवि निपातितः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजसिन्धोऽस्मिन् श्रेनेयस्य यथा पुरा । यथा च भूरिश्रवो यत्र ते संग्रयो नृप ।

अचेः पुत्रोऽभवत् सोमः सोमस्य तु युधः स्मृतः । बुधस्योमीमहेन्द्रामः पुत्रः शशीत् पुहूरवाः ।

पुहूरवस आयसु आयुषो नङ्गवः सुतः । नङ्गपस्य यथातिस्तु राजधिदेवसंघितः ।

ययोतंदेवयान्यान्तु यदुर्व्येतेऽभवत् सुतः । यदोरभूदन्ववापे देवमोढ इति श्रुत ।

यादवस्तस्य तु सुतः शूरस्तैलोक्यममृतः । शूरस्य शौरिर्नृवरो वसुदेवो महाययाः ।

धनुयानवरः शूरः कार्तवीर्यं वीमो युधि । तद्दोर्व्यस्तस्य तर्धेव कुले गिनिरभूचूप ।

एतस्मिन्नेव काले तु देवकस्य महात्मनः । दुहितुः समरे राजन्धर्मेवत्तसमागमे ।

तत्र वै देवकीं देशं वसुदेवार्थमाशु वै । निर्जित्य पार्थिवान् सर्वाःपयमारोपयच्छितिः ।

तां दृष्ट्वा देवकीं शौरेरेयस्यो पुरुषर्षभ । नाम्दथ्यं महातेजाः सोमदत्तः प्रिनेनृप ।

तयोर्युद्धमभूद्राजन् दिनाहृद्विचमद्भुतं । बाहुयुद्धं सुवलिनेनः प्रथमं पुरुषर्षभ ।

श्रिनिना सोमदत्तस्तु प्रथमः भुवि पातितः । अशिसुयस्य केग्रेषु प्रयज्ञा च पदा हतः ।

मध्ये राजसहस्राणां प्रेचकाणां समन्ततः । ह्यपया च पुनस्तेन स भीतिं विशर्जितः ।

तदवस्यः कृतस्तेन सोमदत्तोऽय मारिप । प्राषादयन्महादेवमसंपेवप्रमाश्रितः ।

तस्य तुष्टो महादेवो वरदानां महाम्रभुः । वरेण च्छन्दयामास स तु वेत्रं वरं नृपः ।

पुत्रमिच्छामि ममवन्तो हि हन्याच्छिमेः सुतं । मध्ये राजसहस्राणां पदा हन्यास संयुगे ।

तस्य तदधनं श्रुत्वा सोमदत्तस्य पार्थिव । स्वमस्त्विति तत्रोक्त्वा स देवोऽन्तरधीयत ।

स तेन वरदानेन सञ्चवान् भूरिदक्षिणं । न्यपातयण समरे सोमदत्तिः प्रिनेः सुतं ।

परग्रतां सर्वधेन्यानां पदा चैनमताडयत् । एतत्तं कथितं राजन् यन्मा त्वं परिपृच्छसि ।

नच शक्यो रणे जेतुं सालतो मनुजर्षभेः । ह्यस्यत्प्राय संघामे महवदिवचयोधिगः ।

देवदानवगन्धर्वा विजेतारो ज्ञाविस्मिता । खधीर्यविजये युक्ता नैते परपरिग्रहा ।

न तुल्यं दृष्टिभिरिह दृश्यते किञ्चन प्रभो । भूतं भयं भविष्यच्च बलेन भरतपथम् ।

न ज्ञातिमवमन्यन्ते दृष्टानां शासने रता । न देवासुरगन्धर्वा न योदारगराक्षसा ।

जेतारो दृष्टिधीराणां किं पुनस्मानुषा रणे । ब्रह्मद्रव्ये गुह्यद्रव्ये ज्ञातिद्रव्येऽप्यहिंसका ।

एतेषा रचितारय्य ये स्यु कक्षासिदापदि । अर्थवन्तो नचास्मिक्ता ब्रह्मणा मत्परादिन । १५०

समर्थानपि मन्यन्ते दीनानभ्युद्वरन्ति च । नित्य देवपरा दान्ता दातारस्याविकल्पनाः ।

तेन दृष्टिप्रवीराणां चक्रन प्रतिहस्यते । अपि मेह वधेत्कस्यित् तरेदा मकराक्षय ।

न तु दृष्टिप्रवीराणां समेत्यान्तं प्रजेऽनूप । एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्र ते संग्रयो विभो ।

कुहुराज नरश्रेष्ठ तत्र ह्यपनेयो महान् ।

इति श्रीमहाभारते श्लोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशायां चतुस्त्रनारिंशदधिकशतोऽध्याय ॥ १४४ ॥

॥ छतराष्ट्र उवाच ॥ तदवच्छे हते तस्मिन् भूरिश्रवसि कौरवे । यथा भूयोऽभवद्युद्धं तन्ममाचक्षु सञ्जय । १५१

॥ सञ्जय उवाच ॥ भूरिश्रवसि संक्रान्ते परलौकाय भारत । वासुदेवं महाबाहुरञ्जुन समचूचुदत् ।

चोदयान्धनं स्रग्ं दृष्ट्वा धतो राजा जयद्रथ । प्रतिज्ञां सफलाञ्चापि कर्तुमर्हसि मेऽनघ ।

अस्तमेति महाबाहो त्वरमाणो दिवाकर । एतद्धि पुरुषव्याघ्र महदभ्युदितं मया ।

कार्यं शंरक्षते चैव कुरुसेनामहारथे । नास्तमेति यथा सूर्यो यथा सत्यं भवेदक्ष् ।

चोदयाश्चास्त्रायां दृष्ट्वा यथा हन्या जयद्रथ । तत दृष्ट्वा महाबाहुरजतप्रतिमानं ह्वान् । १५२

हयश्लेधोदयामास जयद्रथरथम्प्रति । तं प्रयान्तमभेधेपुमुत्पतद्भिरिवाग्भुगे ।

त्वरमाणो महाराज सेनामुखा समाव्रजन् । दुर्योधनश्च कर्णश्च वृषसेनेऽथ मद्राट् ।

अशयतामा कृपश्चैव स्वयमेव च सैन्यव । समासाय तु बीमसु सैन्यव प्रमुखे स्थितं ।

नेत्राभ्यां क्रोधदीप्ताभ्यां शंभैर्चन्द्रिहृदनिव । ततो दुर्योधनो राजा राधेय त्रितोऽब्रवीत् ।

अञ्जुनं धीत्य संघातं जयद्रथवधम्प्रति । उवाच राजान् पुत्रले कर्णं राजा सुयोधन । १५३

अयं स वैकर्तनं युद्धकालो प्रदर्शय स्वात्मबलं महात्मन् । यथा न मथ्येत रणेऽञ्जुनेन जयद्रथ कर्णं तथा कुहस्य ।

अस्पावर्गश्रेष्ठे दिवशं नृवीरविघातयस्वाय रिपुं प्रवोधे । दिनचयमप्याय नरप्रवीर भुवं हिन कर्णे जयोभविष्यति ।

सैन्ये रक्ष्यमाणे तु सूर्यस्वास्तमनस्यति । मिथ्याप्रतिज्ञां कौन्तेय प्रवेक्ष्यति उताग्रनं ।

अनञ्जुनायाश्च भुवि मुहूर्त्तमपि मानद् । जीवित्तु मोक्षहेरन् वै भ्रातरौऽस्य सदानुगा ।

विमथे पाण्डवेयैश्च शंभैस्त्वनकाननां । वसुध्वराभिर्भा कर्णं भोक्ष्यमिा हतकण्डकां । १५४

देवेनोपहतं पार्थो विपरीतश्च मानद । कार्याकार्यमज्ञानन्या प्रतिज्ञां हतवाचणे ।

नूनमात्मविनाशाय पाण्डवेन किरीटिना । प्रतिश्रेयं कृता कर्णं जयद्रथवधम्प्रति ।

कथं जीवति दुर्द्धयं स्वयि राधेय फाल्गुन । अनसं गत आदित्ये हन्यात् सैन्यवक्रं मृप ।

रचितं मद्राजेन छपेण च महात्मना । जयद्रथं रणमुखे कथं हन्याद्भनञ्जय ।

द्रौणिना गत्यमानश्च मया दुःशासनेन च । कथं प्राप्स्यति बीभक्षुः सैन्धवं कालघोदितः ।

१०३

युधन्ते महवः शूरा दम्बते च दिवाकरः । ब्रह्मे जयद्रथं पार्थो नैव प्राप्स्यति मानदः ।
म त्वं कर्णं मया सार्द्धं शूरेऽन्वैर्कंहारयैः । द्रौणिना त्वं हि महितो मद्भयेन हृषेण च ।

युधस्त्रयत्रमास्याय परं पौर्देन संयुगे । एवमुक्तस्तु राधेयस्तव पुत्रेण मारिच ।

दुर्व्योधनमिदं वाक्यं प्रत्युवाच कुरुत्तमं । दृढलक्षेण शूरेण भीमसेनेन धन्विना ।

श्वयं मन्त्रतनुः मह्यो शरजालैरनेक्यः । स्थातव्यमिति तिष्ठामि रणे सम्प्रति मानदः ।

१०४

नाङ्गमिङ्गति किञ्चिन्ने सन्तप्रस्य मधेपुमि । योस्यामि तु यथाशक्त्वा तदर्थं जीवितं मम ।

यथा पाण्डवमुखोऽसौ म हनिष्यति सैन्धवं । न हि मे युध्यमानस्य बायकानस्यतः प्रितान् ।

सैन्धवमप्राप्त्यते वीरः मय्यथाचो धनञ्जयः । यत्तु भक्तिमता कार्यं सततं हितकाङ्क्षिणः ।

तत्कारिष्यामि कौरव्य जयो देवे प्रतिष्ठितः । सैन्धवार्थं परं यत्रं करिष्याम्यद्य संयुगे ।

तत्प्रियायं महाराज जयो देवे प्रतिष्ठितः । अद्य योत्स्येऽङ्गुनमहं पौरुषं संशयान्वितः ।

१०५

तदर्थं पुरुषव्याघ्र जयो देवे प्रतिष्ठितः । अद्य युद्धं कुरुश्रेष्ठ मम पार्थस्य चोभयाः ।

पश्यन्तु सन्धसैन्यानि द् कथं लोमहर्षणं । कर्णकौरवपौरुवं रणे सन्धायमाणयोः ।

अङ्गुनीं निशितैर्बाणैर्अघान तव वाहिनी । चिच्छेद निशितैर्भक्षैः शूराणामनिवर्तिनी ।

भुजान् परिघमद्गामान् हस्तिहस्तोपमाशये । गिरांसि च महाबाहुचिच्छेद निशितैः शरैः ।

हस्तिहस्तान् हयवीवान् रथाचांय समन्ततः । शोणितान् हयारोहान् श्वहोतप्राप्तोमरान् ।

१०६

शुरैश्चिच्छेद बीभक्षुर्दिधेकैकं त्रिधैव च । इया वारणमुखाद्य प्रापतच्च समन्ततः ।

ध्वजांश्चाणि पापानि चामराणि गिरांसि च । कचमगिरिबोद्धूतः प्रदंशस्तव वाहिनीं ।

अचिरेण मही पार्थयकार रुधिरोत्तरां । हतभृचिष्ठयोधन्तत् कृत्वा तव वलं बली ।

आसमाद् दुराधर्यः सैन्धवं सत्यविक्रमः । बीभक्षुर्भीमसेनेन कालतेने च रचितः ।

प्रदमौ भरतश्रेष्ठ ज्वलन्निव ज्जताशनः । तं तथाऽवस्थितं द्रुष्ट्वा तदीया धीर्यमसदा ।

१०७

नामृबन्धन महेश्वासाः फाल्गुनं पुरुषर्षभाः । दुर्व्योधनश्च कर्णश्च हृषमेनोऽप्य मद्राट् ।

असत्यामा हृषयैव स्वयमेव च सैन्धवः । संरन्धा सैन्धवम्यायै ममाहृष्टम् किरीटिनं ।

नृत्यन्तं रथमार्गेषु धमुश्यातलनिस्रवैः । सङ्ग्रामकोविदं पार्थं सन्धे युद्धविप्रारदाः ।

अभोताः पर्यवर्तन्तं व्यादितास्तुनिवान्तकं । सैन्धवं प्रथतः कृत्वा जिघासन्तोऽङ्गुनाश्रुताः ।

सर्ष्यास्तमनमिच्छन्तोऽपि हितायति भास्वरे । ते भुजैर्भोगिभोगामैर्धमुश्यातल्य बायकान् ।

१०८

मुमुक्षुः सर्व्यरन्ध्याभास्करतत्रः फल्गुनमप्रति । तानस्तामन्धमानांश्च किगेटी युद्धदुर्भेदः ।

दिधा विधाष्टधैकेकं क्षिन्वा विद्याध ताशये । विहलाङ्गुलकेतुमु दमयञ्चक्रिमात्मनः ।

शारदतीप्तनो राजश्रङ्खुं प्रत्यवारयत् । स विज्ञा द्रुमिः पार्थं वासुदेवश्च शतमिः ।

अतिहृष्टमार्गेषु सैन्धवं परिपालयन् । अद्येनं वीरवश्रेष्ठाः सर्वं स्व महारायाः ।

महता रथयेन सर्वत पर्यवारयन् । विस्वारयन्तद्यापानि विमृजन्तद्यं मायकाम् । ११५
 सैन्यं पर्यरक्षन् प्रायनात्तनयस्य ते । तत्र पाथंश्च गृहस्थस्य साङ्गाधिलमदृश्यत ।
 इष्यामचयतश्च धनुषो गाण्डिवस्य च । अक्षरक्ष्णाणि संवायौ द्रौणि शरदतस्य च ।
 एकैकं नवभिर्बाणैः सर्वानिव समार्थयत् । तं द्रौणि पद्मविभ्रता हृषयेनस्य सप्तभि ।
 दुर्योधनस्य विग्रत्या कर्णश्लैा चिभिस्त्रिभि । त एनमभिगङ्गैन्ता विथन्तस्य पुनःपुनः ।
 विधुन्वन्तस्य चापानि सर्वत पर्यवारयन् । छिष्टश्च सर्वतयकूरथमण्डलमाशु ते । ११६
 सूर्याक्षमनमिच्छन्तस्तरमाणा महारथाः । त एनमभिनद्गैन्तो विधुन्वन्ता धर्मूयि च ।
 विषिचुर्वांगैस्तीक्ष्णैर्गिरि मेघा इवास्मुभि । ते महास्त्राणि दिव्यानि तत्र राजन् व्यदधंयन् ।
 धनञ्जयस्य गात्रे तु गृह्णा परिचबाहव । हतमूयिष्ठयोर्धं तल्लला तव वलं यतो ।
 आदसाद सुदुर्धवं सैन्यं वसत्यविक्रम । तं कर्ण संयुगे राजन् प्रत्यवारयशाशुगै ।
 मिपतो भीमसेनस्य साक्षतस्य च भारत । तं पाथो दग्निर्भ्यैथै प्रत्यविद्यद्गणजिते । ११७
 सुतपुत्रं महाबाहु सर्वधैन्यस्य पश्यतः । साक्षतस्य विभिर्बाणै कथं विव्याध मारिष ।
 मोमसेनस्त्रिभियैव पुन पाथंश्च सप्तभि । तान् कर्ण प्रतिविव्याध पश्चा पश्चा महारथः ।
 तद्यद्दमभवद्गान् कर्णस्य बज्जभि सह । तत्राहुतमपश्याम सुतपुत्रस्य मारिष ।
 यदेकं समरे क्रुद्धस्त्रीवंयान् पर्यवारयत । फाल्गुनस्य महाबाहु कर्णे वैकर्त्तनंभृषे ।
 सायकानां मतेनैव सर्वंमर्षस्तताडयत् । रुधिरौलितसर्वाङ्ग सुतपुत्र प्रतापवान् । ११८
 ग्रैर पद्माग्रता वीर फाल्गुनं प्रत्यविथत । तस्य तस्मात्तवं दृष्ट्वा नान्द्रव्यत रणेऽङ्गुन ।
 तस्य पाथो धनुश्चिन्ता विव्याधेनं स्तानन्तरे । सायकैर्नवभिर्बीरस्वरमाणे धनञ्जयः ।
 सधार्थं तस्य समरे सायकं सूर्यवंशस्य । चित्रेपत्नरया युक्तस्वराकावे धनञ्जय ।
 प्रतापतप्तम वेगेन द्रौणियिच्छेद सायक । अर्द्धं च द्रेण तीक्ष्णेनस क्षिप्रं प्रप्यतहुवि ।
 अथान्यद्गुरुरादाय सुतपुत्र प्रतापवान् । सायकैर्भ्यः ऋषाहसैश्च दद्यामास पाण्डवं । ११९
 तां प्रक्षष्टिष्टमत्तला कर्णचापसमुत्थितां । व्यधमस्त्यायैकं पाथं श्लभानिव माहृत ।
 ह्लादयामास च तदा सायकैर्ऋतेनो रणे । पश्यता सर्वयोधानां दग्धन् पाणिशापं ।
 कर्णोऽपि दियतां इन्ना ह्लादयामास फाल्गुनं । सायकैर्भ्यः ऋषाहसैः क्षतप्रतिकोत्सया ।
 तौ हृषाविव नद्गैन्तो मरुसंधो महारथौ । सायकैश्च प्रतिच्छ्वं चकतु स्वमजिष्ठागैः ।
 अद्भुशै च मरौषैश्चो निप्रतामितरेतरं । पाथोऽहमस्त्रि तिष्ठेह कर्णेऽहं तिष्ठ फाल्गुन । १२०
 इत्येवं तर्ज्यमानौ तु वाक्क्षुभेत्सुदता तदा । युध्येतां समरे वीरौ चित्रं लघु च सुष्टु च ।
 प्रेक्षणीयावभवतां सर्वयोधसमागमे । प्रप्रस्थमानौ समरे भिद्भुचारणवतिके ।
 अयुध्येतां महाराज परस्परवधैविषो । ततो दुर्योधनो राजेस्तावकानभ्यभाषत ।
 यद्वाद्भुचत रोधेय नाहता समरेऽङ्गुनं । निवर्त्तियनि राधेय इति मामुक्तवान् हृष ।

यतस्मिन्नन्तरे राजन् दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं । आकर्णमुकैरियुभिः कर्णस्य चतुरो हयान् ।
 अनयन्मृत्युनोकाय चतुर्भिः श्वेतवाहन । सारथिश्चास्य भङ्गेन रथनीडादपाहरत् ।
 छादयामास च शरैस्त्व पुत्रस्य पश्यतः । चच्छाद्यमानः समरे क्षताथो हतसारथिः ।
 मोहितः शरजालेन कर्त्तव्यं नाभ्यपश्यत् । न तथा विरथं दृष्ट्वा रथमारोष्य तं तदा ।
 अथत्यामा महाराज भूयोऽर्जुनमयोधयत् । मद्रराजस्तु कौन्तेयमविथ्यत्रिंशत् शरैः ।
 शरहतस्तु विश्रत्या वासुदेवं समार्पयत् । धनञ्जयं दादृशभिराजघान श्लोमुश्वैः ।
 चतुर्भिः सिन्धुराजस्य दृष्टपथेन च सप्तभिः । दृष्टवत् दृष्टवत् महाराज लक्ष्यपार्थावविध्यत ।
 तथैव तान् प्रत्यविध्यत् कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । द्रोणपुत्रं चतुःपथ्या मद्रराजं श्रुतेन च ।
 सैन्धवं दशभिर्मल्लैष्टपथेन चिभिः शरैः । शरहतस्य विश्रत्या विद्धा पार्थः समुत्तेदन् ।
 ते प्रतिज्ञाप्रतीघातमिच्छन्ताः सव्यसाचिनः । रोषितास्तावकास्तूष्णमभियेत्तुधनञ्जयं ।

अथार्जुनः कर्ष्वेता वाहणास्त्रं प्रादुक्षसे वासयन् धार्तराष्ट्रान् । तं प्रत्युदीयुः कुरवः पाण्डुसुनुं रथैर्भर्तारिः प्रवर्षा
 ष्ववर्षन् ।

ततस्तु तस्मिंस्तुमुले समुत्थितो मुदाक्षणे मारत भोहनोथे । नामुद्यत प्राप्य च राजपुत्रं किरीटमाली विद्यजन् द्वप
 त्कान् ।

राज्यप्रेषुः सव्यसाची कुरुणां स्मरन् क्षेमाम् दादृशवर्षदृष्टान् । गाण्डीवमुकैरियुभिर्भेहात्मा सर्वा दिग्गो व्याटणो
 दद्रमदेः ।

प्रदीप्तोत्कमभवत्प्रान्तराधिं देहेषु भूरीक्षपतन दयोसि । यत्पुत्रदृष्ट्येन किरीटमाली क्रुद्धो रियूनाजगवेन हन्ति ।
 ततः किरीटी महता महायथाः शराशनेनास्य शरानेनीकजित् । हयप्रवेकोत्तमनागधूर्गतान् कुरुप्रयोरानियुभिर्व्य
 पातयत् ।

गदास्य गुर्वाः परिघानपक्षयानर्षोक्ष शक्नोय रथे नराधिपाः । महाग्निं प्रच्छाणि च भीमदर्शनाः प्रवृष्ट्य पार्थं सव्यसा
 भिदुद्रुक् ।

ततो युगान्ताभ्रमस्फुरन् मज्जत् सङ्घेऽङ्गप्रप्रतिभं च वापिच्छत् । चक्रुर्दोर्भ्यां विद्वद्वन् भ्रमं यथो दृष्टं हृदीयान् चस
 राद्रवर्द्धनः ।

च तानुदीर्णांश्च शरयान् सनागान् पदातिवङ्गांश्च धनुर्धरांश्च । विपन्नसर्वायुधजीवितार्थेण चकार भीरो यमराद्रवर्द्धनान् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जघद्रथवधपर्वणि सङ्ख्यमुद्धे पञ्चपत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ सुला निनादं धनुषस्य तस्य विस्फुटमुक्नुष्टमिवान्तकस्य । भ्रमाग्रनिष्क्राटवमं सुघोरं विद्वथमाणस्य
 धनञ्जयेन ।

बाधोदिग्मं तदोद्गामं तदोयं तद्वलं नृप । युगान्तवातसङ्घुब्धं चलदीचितरङ्गिणं ।
 प्रलीनलीनमकरं सागरात्प्र द्रवाभवत् । स रणे व्यचरत् पार्थः प्रेचणीयो धनञ्जयः ।
 युगपदिदु सर्वास्य चिवाष्कस्ताणि दर्शयन् । श्रोतदानं महाराज सन्द्यापन्नं पाण्डवं ।

महता रथवेगेन सर्वतः पर्यवारयन् । विस्कारयन्तदापानि विमंजन्तश्च मायकान् । ११८
 सैन्यं पर्येच्छन्त शशनात्तनयस्य ते । तत्र पार्थस्य द्रूरस्य बोक्ताभिसमदृश्यते ।
 इयूषामचयत्नञ्च धनुषो गाण्डिवस्य च । अक्षैरक्ष्णाणि संवाय्य द्रैणिः शारदतक्ष च ।
 एकैके नवभिर्बाणैः सर्व्वेभिव समापेयत् । तं द्रैणिः पञ्चविंशत्या द्रपधेनय सप्तभिः ।
 दुष्येधनस्तु विग्रत्या कर्णश्लो विमिक्षिभिः । त एनमभिगज्जन्ता विध्यन्तस्य पुनः पुनः ।
 विधुञ्चन्त्य चापानि सर्व्वतः पर्यवारयन् । सिष्टञ्च सर्व्वतयद्रूरस्यमण्डलंमाशु ते । ११९
 सूर्यास्तमनमिच्छन्तस्वरमाणा महारथाः । त एनमभिनर्हन्ता विधुन्वाना धर्मुषि च ।
 विविचुष्मांशुस्त्रीक्ष्णैर्गिरि मेघा इवामुभिः । ते महाक्ष्णाणि दिव्यानि तत्र राजन् व्यदभेयन् ।
 धनञ्जयस्य गात्रे तु द्रूराः परिघवाहकः । हतमूयिष्ठयोर्धं तच्छ्रुत्वा तत्र बलं बली ।
 आदघाद सुदुर्धर्षः सैन्यं शतविक्रमः । तं कर्णः संयुगे राजन् प्रत्यवारयद्वायुगैः ।
 मिपतो भीमसेनस्य साक्षतस्य च भारत । तं पार्थो दग्धभिर्बाणैः प्रत्यविशद्द्राजिते । १२०
 स्रुतपुंश्च महाबाहुः सर्व्वसैन्यस्य पश्यतः । साक्षतस्तु विभिर्बाणैः कर्णं विव्याध मारिष्य ।
 भीमसेनस्त्रिमिथैव पुनः पार्थस्य सप्तभिः । तान् कर्णः प्रतिविव्याध पश्चा पश्चा महारथैः ।
 तद्यद्दमभवद्द्राजन् कर्णस्य बह्वभिः सह । तत्राहुतमपश्याम स्रुतपुत्रस्य मारिष्य ।
 यदेकः समरे क्रुद्धस्त्रीवंद्यान् पर्यवारयत् । फाल्गुनस्तु महाबाहुः कर्णं वैकेर्त्तनं मृधे ।
 घायकानां मतेनेव सर्व्वसर्भस्रुताडयत् । हथिरोचितसर्वाङ्गः स्रुतपुत्रः प्रतापवान् । १२१
 शरैः पञ्चाशता बीरः फाल्गुनं प्रत्यविध्यत । तस्य तस्मात्प्रवं दृष्ट्वा नाभ्युत्थ रणेऽङ्गुनः ।
 तस्य पार्थो धनुश्चिह्नं विव्याधेनं स्तनान्तरे । शयकैर्नवभिर्बिर्वास्त्ररमांषो धनञ्जयः ।
 महाधै तस्य समरे घायकं सूर्य्यवर्षेभं । चित्रेपलरथा युक्तस्तराकावे धनञ्जयः ।
 तंमापतन्तं वेगेन द्रैणियिच्छेद सायकं । अर्द्धचन्द्रेण तीक्ष्णेन स ह्रिसः प्रपततुह्वि । १२२
 अथान्यद्दनुरादाय स्रुतपुत्रः प्रतापवान् । सायकैर्भ्यस्त्रहाहसैश्चाद्यामास पाण्डवं ।
 तं स्रुतदृष्टिमंतुं कर्णं चापसमुत्थितं । व्यधमसायकैः पार्थः शंभोर्निव माहृतः ।
 ह्लादयामास च तदा सायकैर्क्वणेन रणे । पश्यतां सर्व्वयोधानां दग्धयन् पाणिशाघं ।
 कर्णोऽपि द्विपतां हन्ता ह्लादयामास फाल्गुनं । सायकैर्भ्यस्त्रहाहसैः स्रुतप्रतिहतोसुयां ।
 तौ दृष्याविव नर्हन्तौ नरसिंशे महारथौ । सायकैश्च प्रतिच्छेत्तं चक्रतुः खमजिह्वगैः ।
 अदृशे च शरोघैश्चो निप्रतामितरतरं । पार्थोऽहमस्मि तिष्ठेह कर्णोऽहं तिष्ठ फाल्गुन । १२३
 इधिवं तर्ज्जमानो तु वाक्कुक्ष्यैस्तदां तदा । युध्येतां समरे बीरौ चित्रं लघु च सुदृ च ।
 प्रेक्षणीयावभवतां सर्व्वयोधसमागमे । प्रग्रथमानौ समरे धिक्च चारणवातिकैः ।
 अयुध्येतां महाराज परस्परवधैविषो । ततो दुष्येधनो राज्ञश्चावकानभ्यभापत् ।
 यद्वाद्रुस्रुत राधेय नाहत्वा समरेऽङ्गुनं । निवर्त्तिष्यति राधेय इतिः सामुक्तवान् एषः ।

प्रासादिकमिषरश्च विमिखाहिदुरामदां । बलकङ्कमहानकां गोमायुमकरात्कटां ।
 श्रेष्ठोदयमहाघाशां शिवाभिरुतभैरवा । नृत्यभेतपिशाचाद्यैर्भूताकीर्णैः सहस्रधमः ।
 गतास्रघोषनिघेष्टशरीरशतवाहिनीं । महाप्रतिभयो रौद्रां घोरान् वैतरणीनिव ।
 कर्दोः प्रवर्जयामास भीरुणां भयवर्द्धिनीं । तं दृष्ट्वा तस्य विक्रान्तमन्त्रकखेव रूपिणः ।
 श्रुतपूर्वैश्च कुरुषु भयमागाद्रणजिरे । तत आदाय बीराणामखैरस्त्राणि पाण्डव ।
 आत्मानं रौद्रमाचष्ट रौद्रकर्षणि धिष्ठितः । ततो रथवरावाञ्जत्यतिक्रान्दजुनः ।
 मधन्दिनगर्तं सूर्यं प्रतपन्तमिवांमरे । नमस्कृत्य सर्वभूतानि पाण्डवं प्रतिवीक्षितुं ।
 प्रसृतान् तस्य गाण्डीवाश्चरामातामहात्मनः । सुश्रुमे सम्यग्प्रशामो हंसपङ्क्तोरिवानरे ।
 विनिवाप्यं स बीराणामखैरस्त्राणि सर्वथः । दक्षयन् रौद्रमात्मानमुपे कर्षणि धिष्ठितः ।
 स ज्ञान् रथवरान् राजन्नत्यक्रामन्तदाजुनः । मोहयन्निव नाराचैर्जयद्रथबधेष्टया ।
 विष्टजन् दिक्षु सर्वास्य शरानधितशोरधिः । मरणं व्यचरन्तुं प्रवचोयो धनञ्जय ।
 धमन्त इव शूरस्य शरमाता महात्मनः । शूद्रशयन्तान्तरीचस्त्राः शतगोऽप्य सहस्रधमः ।
 आदादान् महेश्वासं रुन्दधानञ्च पाण्डवं । विमृजन्तन्तु कौन्तेयं नानुपश्यामहे तदा ।
 तथा सर्वा दिशो राजन् सन्नास्य रथिनो रणे । आकुलोक्त्य कौन्तेयो जयद्रथमुपाद्रवत् ।
 विषाध च चतुःपश्चा शरानां नतपञ्चलाः । सैन्धवाभिसुखं धान्तेधोषाः सम्येऽस्य पाण्डव ।
 न्यवर्तन्त रणादोरा निराशास्रस्य जीविते । धोऽभ्यघावदाक्रन्दे तावकः पाण्डव रणे ।
 तस्य तस्मान्नगो वाणं शरीरे न्यतदभो । कवन्संस्तुत्सुखे तव सैन्ये महारथः ।
 अजुनो जयतो श्रेष्ठ शरैरभ्यगुससिभैः । एवं तत्तव राजेन्द्र चतुरङ्गवत् तदा ।
 आकुलोक्त्य कौन्तेयो जयद्रथमुपाद्रवत् । श्रेणिं पञ्चाशताविध्यदुषसेनं विमि शरैः ।
 हृषापयमाणं कौन्तेयो हृषववेभिरार्द्धयत् । शस्यं पाण्डेभिमिर्वाणैः कर्षं दाक्षिणता शरैः ।
 सैन्धवश्च चतुःपश्चा विद्धा सिंह इवानदत् । सैन्धवस्तु तदा विद्धः शरैर्गाण्डोवधन्ना ।
 स चक्रमे सुभङ्गुल्लोवाद्धित इव द्विपः । स वराहश्चजखूर्णं गार्हपतानजिह्वागान् ।
 आग्नीविषयमप्रख्यानं कर्षारपरिमाजितान् । आकर्षणपूर्णाश्चिरेषु फाल्गुनस्य रथमस्यति ।
 विमिष्ठं विद्धा गोविन्दं नाराचैः शङ्खिरजुनं । अष्टाभिर्बोजिनैःपविष्यद्वज्रैकेन पविणः ।
 स विक्षिप्याजुनक्षीहृणान् सैन्धवप्रक्षिताञ्चरान् । युगपत्तस्य चिच्छेद् शरभ्यां सैन्धवस्य ह ।
 सारथ्येऽस्य शिरः कायात् धजश्च समनङ्कृतं । स च्छिन्नयष्टिं सुमहान्दीर्घ्यमाणः शराहतः ।
 वराहं सिन्धुराजस्य 'पपातामिषिखोपमः' । एतस्मिन्नेव कावेः तु द्रुतं गच्छति भास्करे ।
 श्रुत्वा तं पाण्डवं तत्र तरमाणा जनार्दनः । स मध्ये कृत पङ्क्तिः पाप्यं वीरैर्बहारथैः ।
 जीवितेषुंक्षहावाहो भीतस्त्रिहति सैन्धवः । एताननिर्जित्य रणे पद्मयान् युवपथम् ।
 न शक्यः सैन्धवो इन्तु यत्तो विषाध चाञ्जुनः । योगमव विधास्यामि सूर्यंस्वावरणं प्रति ।

१८०

१८१

१८२

१८३

१८४

१८५

शतधन्वं सृजन्मच्च न स पश्याम साघरात् । ततो क्रुद्धे महापाङ्गरेन्द्रमुखं दुरासदं ।
 प्रादुश्यके महाराज चासयन् सर्वभारतान् । ततो शराः प्रादुरासन् दिव्यास्त्रप्रतिभेक्षिताः ।
 प्रदीप्ताय त्रिखिमुखाः प्रतेशोऽय सहस्रशः । आकल्पपूर्णनिर्मुक्तैरग्न्यकाङ्क्षुनिभै शरैः ।
 नमोऽभवत् सुदुष्प्रेक्ष्यमुक्ताभिरिव संवृतं । ततः शरान्धकारं तत्कोरवै धमुदीरितं । ११६
 अपक्षं मनसाऽप्यन्यैः पाण्डव सन्धमन्त्रिव । नाप्रयासाद्य विकृत्य शरैर्दिव्यास्त्रमन्विनैः ।
 नैश्वन्तमोऽऽश्रमि क्षिप्रं दिनादाविव भास्करः । ततश्च तावकं सैन्यं दीप्तै शरगभस्त्रिभिः ।
 आधिपत्पक्षलाभ्युनि निदाघार्क इव प्रभुः । ततो दिव्यास्त्रविदुषा प्रक्षिता सायकांश्रवः ।
 समानुवन् द्विपक्षैर्न्यै लोकं भानोरिवांश्रव । तथा परे समुत्सृष्टा विप्रिखास्त्रिगमतेजसः ।
 हृदयान्याऽऽश्र बोराणां विविशुः प्रियवन्धुवत् । य रणमीयु समरे लघोधा शूरमानिनः । ११७
 श्लभा इव ते दीप्तमग्निं प्राप्य शयः शयः । एवं समुद्रन् प्रचूर्णां जीवितानि यशोमिव ।
 पार्थयचार उक्त्रामे मृत्युस्त्रिपक्षवानिव । शक्तिरीटानि वक्त्राणि साङ्गदानं विपुलान् भुजान् ।
 सकुण्डलद्युगान् कर्णान् द्विधा निरहरच्छरैः । सेतोमरान् गजस्थानां सम्राजान् ह्ययमादिनां ।
 सशर्मणः पदातीनां रथिनाञ्च सधन्वनः । समतोदास्त्रिपक्षणां शार्ङ्गसिच्छेद पाण्डव ।
 स दीप्तायशराधिमान् वभौ तत्र धनञ्जयः । सविष्णुनिङ्गापमिथो ज्वलन्निव ऊताशन । ११८
 तं देवराजप्रतिभे सर्वशस्त्रमृतं शरैः । युगपद्विस्तु सर्वसु रथक्षेपु रथधर्मम् ।
 निक्षिपन्त महास्त्राणि प्रेक्षणीयं धनञ्जयं । नृत्यन्तं रथमार्गेषु धनुर्जातलनादितं ।
 मिरीक्षितं न ब्रह्मसुते यत्प्रवृत्तोऽपि पार्थिवाः । मध्यन्दिनगतं सूर्यं प्रतपन्निवासात्नरे ।
 दीप्तोयमंश्रुशरः किरिटी विरराज ह । वर्षास्त्रिमोदीर्णजल सेन्द्रध्वामुदी महान् ।
 महास्त्रसंश्रव तस्मिन् जिष्णुना सम्प्रचित्तं । सुदुस्तरे महाघोरे ममस्त्र्योधाधपुङ्गवः । ११९
 उल्लसत्तवदं ईदृशे शरीरैः क्षतशार्ङ्गभिः । भुजैश्च पाणिभिर्भुक्तैः पाणिभिर्यङ्गुलीकृतैः ।
 कृत्तापहसौ करिभिः कृत्तदन्तैर्बदोक्तैः । हृषीक्ष विधुरपीवरथैश्च शकलीकृतैः ।
 निहन्तान्ने कृत्तपादेस्तथाऽन्ये कृत्तमन्त्रिभिः । निशेष्टैस्त्रिस्फुरद्भिश्च प्रतेशोऽय सहस्रशः ।
 मृत्योराघातललित तत्पार्थायोधनं महत् । अपम्याम महोपात्त भोरुणां भयवर्द्धनम् ।
 आक्रीडन्निव हृदस्य पुराऽभ्यर्हयत् पशून् । गजानां क्षुरनिर्भुक्तैः करैः सभुजगैश्च भू । १२०
 क्षात्रिदमो मृगिषोव वक्त्रपत्रे समाचिता । विचित्रोष्णीषमुकुटैः कदूराङ्गदकुण्डलैः ।
 स्वर्णचिचतनुभैश्च भाण्डैश्च गजवाजिनां । किरिटीमृतमहोष्णा तत्र तत्र समाचिता ।
 विरराज मृगं चिचा मधो नवशधुरिव । मञ्जामेदकहृदिमिणो भोर्णिताघतरङ्गिणी ।
 मन्त्रोस्त्रिभिरगाथाश्च केशमेषलमादक्षां । शिरोबाह्वपलतटां ह्यश्वक्रोडास्त्रिपक्षटां ।
 चिचध्वजपताकायां क्षपचापोर्ध्वमाचिर्भो । विगतासमहाकायां गजदेहाभिपद्भुजां । १२१
 रघोदुपप्रताकीर्णा ह्यपयदातरोपधं । रथपक्षधुमेधास्त्रुवैरैरतिदुर्गमं ।

प्रासादिकप्रपरश्चविमिषाहिदुरासदां । बलकङ्कमहानकां गोमायुमकरात्कटां ।
 म्भ्रोदयमहाघाहां शिवामिस्तभैरवा । नृत्यजेतपिशाचाद्यैर्भूताकीर्णां सहस्रम् ।
 गतासुपोधनिघेष्टमरीरमतवाहिनीं । महाप्रतिमद्यै रौद्रा घोरं वैतरणीमिव ।
 नदीं प्रवर्त्तयामास भीरुणां भयवर्द्धिनीं । तं दृष्ट्वा तस्य विकान्तमनेकसेव रूपिण ।
 अभ्युत्पन्नं कुरुपु भयमागाङ्गणजिरे । तत आदाय बीराणामखैरस्ताणि पाण्डव ।
 आत्मानं रौद्रमाचष्ट रौद्रकर्षणिं चिह्नितः । ततो रथवरावाजं बल्यतिकामदर्जुन ।
 मथ्यन्दिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवामरे । नमोक्तुं सर्वभूतानि पाण्डवं प्रतिवीचितुं ।
 प्रस्तानु तस्य गाण्डीवाच्छरप्रातान्माहात्मने । सज्जुमे सम्पुपश्यामो हंसपङ्क्तोरिवामरे ।
 विनिवार्यं स बीराणामखैरस्ताणि सर्वम् । दर्शयन् रौद्रमात्मानमुपे कर्षणिं चिह्नितः ।
 स तान् रथवरान् राजन्नत्यक्रामन्तदाङ्गुनः । मोहयन्निव नाराचैर्जघद्वयवधेषुधया ।
 विष्टजन् दिक्षु सर्वस्य शरानधितयोरथिः । सरथे व्यचरन्सुं प्रेक्षयोयो धनञ्जयः ।
 धमन्त इव शूरस्य शरत्राता महात्मनः । अद्रश्यन्तान्तरीचस्थां शतशोऽप्य सहस्रम् ।
 आदानं महेश्वारं रुन्दधानञ्च पाण्डवं । विभृजन्तन्तु कौन्तेयं नानुपश्यामहे तदा ।
 तथा सर्वं दिशो राजन् सन्धिं रथिनो रथे । आकुलोक्त्य कौन्तेयो जयद्रथमुपाद्रवत् ।
 विव्याध च चतुःपथा शराणां नतपर्वणा । वैश्ववामिसुखं यान्ते घोषाः सम्प्रेक्ष्य पाण्डवं ।
 न्यवर्त्तन्त रणादीरा निराभासस्य जीविते । यो योऽभ्यधावदक्रन्दे तावकः पाण्डव रणे ।
 तस्य तस्थान्तगो वाण शरीरे न्यपतन्मभो । कवन्संस्तुल्यके तव सैन्यं महारथः ।
 अर्जुनो जयतां श्रेष्ठ शरैरभ्यगुषसिभैः । एवं तत्तव राजेन्द्र चतुरङ्गमयं तदा ।
 आकुलोक्त्य कौन्तेयो जयद्रथमुपाद्रवत् । द्रोणिं पञ्चोप्राणविष्यद्रुषसेनं विमि शरैः ।
 हृत्पाथमाणं कौन्तेय हृत्पञ्चवभिरार्द्धयन् । शर्यं षोडशमिन्वाणैः कर्णं दाक्षिणता शरैः ।
 वैश्ववच चतुःपथा विद्धा विष्ट दवानदत् । वैश्ववसु तदा विद्ध शरैर्गाण्डीवधमना ।
 न चक्षमे सुमक्रुद्धसोचार्हित इव दिपः । स वराहध्वजखूर्णं गाङ्गुपवानजिह्वगान् ।
 आभीविषममख्यानं कर्णारपरिभार्जितान् । आकर्षणपूर्णास्त्रिषेप फाल्गुनस्य रथम्यति ।
 चिमिस्तु विद्धा गोविन्द नाराचैः बह्निर्जुन । अष्टमिन्वाजिनोऽविष्यद्रुषसेनक पविषा ।
 स विक्षिप्यार्जुनस्रोह्णान् वैश्ववप्रहितोच्छरान् । युगपत्तस्य चिच्छेद शराभ्या वैश्ववस्य ह ।
 धारयुयु शिरः कायात् धजस्य समलङ्कृतं । स च्छिन्नयष्टिं सुमहान्दोयीमाणः शराहतः ।
 वराहं चिन्शुराजस्य 'पपातामिषिषोपम' । रतसिन्नेव कासे तु दृष्टुं गच्छति मास्करे ।
 अन्नवीत् पाण्डवं तत्र त्वरमाणं जनाईनः । सस्य मध्ये कृतं यङ्गिः पायं वीरैर्बन्धारथैः ।
 जीविते पुंभवावाधो भीतसिद्धति सैन्यवः । रताननिर्जित्य रणे यद्भयान् पुरुषपंभ ।
 न शक्यं सैन्यवो हन्तु यत्तो विव्याध चार्जुन । योगमव विधास्यामि सूर्याखारणं प्रति ।

१८०

१८१

१८२

१८३

१८४

१८५

अस्तं गत इति व्यक्तं द्रष्टव्यैकः स चिन्धुराट् । हर्षेण जीविताकाङ्क्षो विनाशार्थं तत्र प्रभो ।
 न गोप्यति दुराचारः स आत्मानं कथञ्चन । तत्र च्छिद्रे प्रहर्षयं तयाऽथ कुहसक्तम् ।
 व्यपेक्षा नैव कर्त्तव्या गतोऽस्तिमिति भास्करः । एवमस्त्विति धीमत्सुः केवमव्यत्यभाषत ।
 ततोऽसृजन्मम, कृष्णः सूर्यस्थावरणं प्रति । योगो योगेन संयुक्तो योगिनामीश्वरो हरिः ।
 मृष्टे तमसि हृष्येण गतोऽस्तिमिति भास्करः । तदीया जङ्घुर्व्योधाः पांथनाशास्त्रराधिप ।
 ते प्रपृष्टा रणे राज्ञापयशम् धैनिका रविं । उन्नाम्य वक्त्राणि तदा स च राजा जयद्रथः ।
 वीचमाणे ततस्तस्मिन् चिन्धुराजे दिवाकरं । पुनरेवामवीत् कृष्णो धनञ्जयमिदं वचः ।
 पश्य चिन्धुपति वीरं प्रेक्षमाणं दिवाकरं । भयं हि विप्रमुथैतल्लो भरतसत्तम ।
 अयं कालो महाबाहो यथाप्याथ दुरात्मनः । किञ्चिन्मूर्खानमस्याग्रकुक्षु साफस्यमात्मनः ।
 इत्येवं केशवेनाक्तं पाण्डुपुत्रः प्रतापवान् । न्यसधीत्तावकं धैन्यं शरैर्कांक्षिसन्धिभिः ।
 हृषं विव्याध विप्रत्या कर्णं पञ्चाशता शरैः । शक्यं दुर्व्याधनश्चैव शक्तिः शक्तिरताडयत् ।
 दृषसेनं तथाऽष्टाभि पश्चाद् धैन्यवमेव च । तथैव च महाबाहोस्तदीयान् पाण्डुनन्दनः ।
 गार्ढं विद्धा शरैराजन्जयद्रथमुपाद्रवत् । तं धमोपस्थितं दृष्ट्वा सेविद्याननिवानलं ।
 जयद्रथस्य गोस्तरः संघर्षं परमं गताः । ततः सर्वे महाराज तव योधा जयैविषेः ।
 विपित्तु शरधारामिः पाकशासनमाहवे । सञ्ज्ञासमानः कौन्तियः शरजास्तरनेकशः ।
 शक्यत्तु च महाबाहोरजितः कुहसन्दनः । ततः शरमयं जातं तुमुत्तं पाकशासनिः ।
 व्यभूजत् पुरुषव्याघ्रस्तु धैन्यजिघांसया । तं हन्यमाना शीरेण योधाः राजजण्ये तव ।
 प्रजञ्च, धैन्यव भीता दौ समं नान्यधावतां । तत्राहुतमपय्याम कुन्तीपुत्रस्य त्रिकर्म ।
 ताद्रुमभावो भूतो वा यत्संकार मह्यपमाः । द्विपान् द्विपगतांथैव हयान् हयगतानपि ।
 तथा शारधिमथैव न्यहन् रुद्रः पशूनिव । न तत्र शरैर्कांक्षत्या दृष्टो मराधिप ।
 गजो बाजो शरो वापि यो न पांथशरोहतः । रजसा तमसा चैव योधाः सञ्जयश्चतुवः ।
 कप्तवं प्राविशत् घोरं नाम्पशान् परस्परं । ते शरैर्भिन्नमर्थाथः धैनिकाः काशघोदिताः ।
 बध्ममुदयत्तु पेतुः सेदुर्लभ्युय भारत । तस्मिन् महाभीषणके प्रजानामिव संसये ।
 एवे मशनि दुष्यारे वत्सामि दृदाहणे । शोणितेषु प्रसेकेन शोषसादनिषथ च ।
 अद्यान्तद्रुमो भौममण्डकुचिके धरातले । आनाभि निरमन्थंय रथचक्राणि शोणितैः ।
 मग्ना बेगवतो राजंशवाकानां रथाङ्गले । हस्तिनय हतारोहा शरितताङ्गाः पञ्चशतः ।
 खान्दगीकानि शूद्रान् आर्षनादोः प्रदुद्रुवुः । हयोय पतितारोहाः पक्षवय नराधिप ।
 प्रदुद्रुवुर्भयाद्राजन् धनञ्जयमराहणाः । मुञ्चकेना विधवशा, चरणाः चतस्रं शतैः ।
 प्रपलायन्तः सन्मसास्यज्ञा रथमिरो जनाः । ऊहदाहय्यहीनाय केपिपशामवन् भुवि ।
 हताशायापरे मध्ये हिरदासां निक्षिब्धिरै । एवं तत्र मर्षं राजन् द्रावयिमा धनञ्जयः ।

११९०
११९१
११९२
११९३
११९४
११९५
११९६
११९७
११९८
११९९

न्यवधीत् सायकैर्घोरैः सिन्धुराजस्य रचिण । कर्णं द्रौणिं क्षपं ब्रह्मं दृषसेनं सुयोधनम् ।
 ह्लादयामास तोषेण भरजालिन पाण्डव । न गृह्णन्नचित्पवाजन्न मुञ्चन्नापि सन्ध्यम् ।
 अदृश्यताञ्जुनं सङ्घे श्रीभास्वलात् कथञ्चन । धनुर्बाण्डकमेवास्त्रं दृश्यते स्मास्यत । सदा ।
 सायकाद्य व्यदृश्यन्त निखरन्ताः समन्ततः । कर्णस्य तु धनुस्त्रिला दृषसेनस्यैव ह ।
 शब्दास्य स्तनं भस्त्रेन रथनीडादपातयत् । गाढविद्धावुभौ छला भरैः स्वकीयमातृजा ।
 अञ्जुनो जयता श्रेष्ठो द्रौणिमारदत्तो रणे । एवं तान् व्याकुलीकृत्य स्वदीधानां महारथान् ।
 लज्जहार भरं घोर पाण्डवोऽनलसन्निभ । इन्द्राग्निधमप्रस्थौ दिव्यमन्त्राभिमन्त्रितौ ।
 सर्वभारसहं शश्रुत् गन्धमाख्यार्चितं महत् । वज्रैर्वाशेष सद्योऽप्य विधिवत् कुंठनन्दनः ।
 सभादधमहाबाहुर्गाण्डोवे क्षिप्रमञ्जुनं । तस्मिन् सन्ध्यायमाने तु भरे स्वबन्धनेजयि ।
 अन्तरीचे महानादो भृतानामभवन्नृप । अत्रवीष पुनस्तत्र लरमाणो जनाह्वेन ।
 धनञ्जय गिरिस्त्रिन्धि सैन्धवस्य दुरात्मनः । अस्तं मघोधरं श्रेष्ठं यियासति दिवाकरः ।
 शृणुष्वैव च मे वाक्यं जयद्रथवधस्यति । दृष्ट्वास्त सैन्धवस्य पिता जगति विभुतः ।
 स कालेनेह महता सैन्धव प्राप्तवान् सुतं । जयद्रथमभिवर्षं प्रागुवाचाग्ररोरिणी ।
 नृपमन्तंहिता वाणी मेघदुन्दुभिनिस्सना । तवात्मजोऽयं मर्त्येषु कुलघोवदस्मदिभिः ।
 गुणैर्भविष्यति विभो सद्गुणैर्ब्रह्मयोद्भवो । क्षत्रियप्रवरैः लोके नित्यं शूराभिषक्ततः ।
 किन्त्वस्य युधमानस्य सङ्ग्रामे क्षत्रियधमः । गिरिस्त्रेऽस्यति संकुटः शूरास्यचित्तो मुवि ।
 एतच्छ्रुत्वा सिन्धुराजो भ्यावा चिरमरिन्दमः । ज्ञातोन् सर्वानुवाचोदं पुच्छेहमिभोजितः ।
 सङ्ग्रामे युधमानस्य बहता महतीं धुरं । धरंथां मम पुत्रस्य पातयिष्यति य गिरिः ।
 तस्यापि श्रुतथा मूर्द्धा फालिष्यति न शंभयः । एवमुक्त्वा ततो रात्रौ स्थापयित्वा जयद्रथं ।
 दृष्ट्वाचक्षो वन घातस्तपश्चेष्टं समास्थितः । शोऽप्य तप्यति तेजस्वी तपो घोरं दुरासदं ।
 समन्तपक्षकादस्मादहिम्बानरकेतन । तस्माज्जयद्रथस्य तं गिरिस्त्रेऽन्वा महाशब्धे ।
 दिव्येनाक्षेण रिपुधन् धोरैणाहुतकर्मणा । सकुण्डलं सिन्धुपतेः प्रभञ्जनसुतानुज ।
 लक्ष्मणे पातयस्माद् दृष्ट्वाचक्ष भारतः । अथ स्वमस्य मूर्द्धान् पातयिष्यति भूतले ।
 तवापि श्रुतथा मूर्द्धा फलिष्यति न शंभयः । यथाचैतन्नजानीयात् स राजा प्रथिवीपतिः ।
 तथा कुश् कुश्श्रेष्ठ दिव्यमस्त्रमुपाश्रितः । न क्षपायमकाव्यं वा, विद्यते तव किञ्चन ।
 समस्तोऽपि लोकेषु त्रिषु वासवनन्दन । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं, वृक्षेषु परिप्लिबन् ।
 इन्द्राग्निधमस्यै दिव्यं मन्त्राभिमन्त्रितं । सर्वभारसहं शश्रुत्स्योऽख्यार्चितं भरं ।
 विषसञ्जाञ्जनस्यै सैन्धवस्य बधे हतः । स तु गाण्डीवनिभुक्तं भरं श्येन इवाश्रुतः ।
 शकुन्तामिव दृचायान् सैन्धवस्य गिरोऽहरत् । अहरत्तान् पुनश्चैव शरैश्चैव धनञ्जयः ।
 दुर्बेदामप्रहर्षाय सशरं दधंशाय च । भरैः कदम्बकीकृत्य कासे तस्मिन् पाण्डवः ।

समनापयकादाद्यैः । शिरश्चक्षुरमागतः । शनक्तिवैव कीलेतु दृष्टुषेता मक्षीपतिः ।
 सन्ध्यामुपासते तेजस्वी मन्मन्थी तत्र मारिषः । उपामोमलय तप्याः स हृष्यकेमं सकुण्डलं ।।
 चिन्धुराजस्य मूर्धानमुसङ्गे तमपातयत् । तन्ध्यात्सङ्गे निपतितं शिरसाचासकुण्डलं ।
 दृष्टुषमल नृपतेरलक्षितमरिन्दम । छतत्रयस्य तस्याथ दृष्टुषमल धोमतः । ११९०
 उत्तिष्ठतस्तत्र सद्यः शिरोऽङ्गच्छद्भरातथं । ततस्तस्य जरेऽस्य मुचमूर्द्धनि भूतमं ।
 गते तस्यापि म्रतथा मूर्धान्ङ्गच्छदरिन्दम । ततः सर्माणि भूतानि विस्वयं जग्मुस्तमं ।
 वासुदेवस्य भीमसुं प्रससर्षशासथं । ततो विनिहतं राजन् चिन्धुरामे किरीटिना ।
 तमस्त्राहासुदेवेन सद्यं भरतरथं । पयाज्ज्ञातं मक्षीपालं तव पुत्रे । सद्यमुगैः । ११९१
 वासुदेवप्रयुक्तैर्यं मायेति नृपसत्तम । एवं स निहतो राजन् पाथैनामिततेजसा ।
 अघोद्विणीरष्ट हला जामातां तव सैन्धवः । ततो ब्रुष्टा विनिहतं चिन्धुराजं जयद्रथं ।
 पुत्राणां तव कैशेभ्यो दुःखादभ्यपतञ्जले । मतो जयद्रथे राजन् हते पाथैः केशव ।
 दभौ ब्रह्मं महाबाहुरर्जुनस्य परन्तेपः । भीमसेनोऽपि सङ्गामे बोधयच्चिव पाण्डवं ।
 विंशनादेन महता पूरयामास रोदधी । तं श्रुत्वा तु महानादं धर्मपुत्रा सुधिष्ठिरः ।
 सैन्धवं निहतं मेने फाल्गुनेन महात्मना । ततो वादिषघोषेण स्वयोधानभ्यर्षयत् । ११९२
 अभ्यवर्षत सङ्गामे भारद्वाज सुयुक्तया । ततः प्रवृत्ते राजससं गच्छति भास्करे ।
 द्रोणस्य शोमकैः सार्द्धं संपामो शोमहर्षणः । ते तु सर्वेप्रयत्नेन भारद्वाजं जिघांसवः ।
 सन्धेवे निहतं राजस्युत्थन्त महारथाः । पाण्डवास्तु जयं सन्ध्या सैन्धवं विनिहत्य च ।
 अयोधयक्षतो द्रोणं जयान्मिन्नास्तक्षततः । अर्जुनोऽपि रणे योधास्तावकान् रयसत्तमान् ।
 अयोधयन्महाराज तं हला सैन्धवं नृपः । ११९३
 स देवमनूनिव देवराज । किरीटमाली व्येधमत्समन्नात् । यथा तमांशभुदितस्तोमोन्नः पूर्वा प्रतिष्ठा समवाय बोदः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि जयद्रथवधे षट्त्तवारिंशदधिकप्रोत्थाध्यायः ॥ १४६ ॥
 ॥ दृष्टुराष्ट्र उवाच ॥ तस्मिंस्तिनिहतं शीरे सैन्धवे सैन्धसाचिना । सामंका यदकुन्वन्त तन्नासाच्छ सञ्चय ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ सैन्धवं निहतं दृष्टु रणे पाथैः मारिषः । समर्षवशमापन्नः रूपः शारदतस्तथा ।
 महता शरवर्षेण पाण्डवे समवाकिरत् । द्रोणिद्याभ्यद्रवत् पाथै रथमास्थाय फाल्गुने ।
 तावैतो रथिनां श्रेष्ठो रथार्था रथसत्तमो । उभावुभयतस्तीक्ष्णैर्बिम्बिषैरेभ्यवर्षतां । ११९४
 स तथा शरवर्षांभ्यो सुमहद्भ्यां महोभुजः । पीडयमानः परामाजिसमगमद्दधिनाम्बरः ।
 स जिघांसुर्गुर्वं सखी गुरोस्तनयमेव च । शकौराचार्यकं तत्र कुनोपुत्रा धनञ्जयः ।
 अक्षैरक्ष्णिणि संवायं द्रोणे शारदतस्य च । मन्दवेगानिपुंस्ताभ्यामजिघांसुरवावृजत् ।
 ते चापि श्मश्रुमभ्यन्नं विगिहा जघघोदिताः । बह्वन्वाचु परामाजिं शरणागतावगच्छतां ।
 अथ शारदतो राजन् कौन्तेयशरपीडित । श्रवासीदद्रयोपस्ये मूर्च्छामभिजगाम ह । ११९५

॥ द्रोणपर्व ॥

विक्रान्तमभिशाय भर्तार शरपीडितं । हतोऽयमिति च ज्ञाना सारथिस्तमपाहरत ।
 तस्मिन् भग्ने महाराज रूपे शारद्वते युधि । अस्तत्यामाऽप्यपायासीत् पाण्डवेयाद्रथान्तरं ।
 दृष्ट्वा शारद्वत पांथो मूर्च्छितं शरपीडितं । रथएव महेष्वास कृपणं पथ्यंदेवयत् ।
 अश्रुपूर्णमुखो दोनो वचनघेदमब्रवीत् । पथ्यन्दिद महाप्राज्ञ सत्ता राजानमुक्तवान् ।
 कुलान्कारणे पापे ज्ञातमाने सुयोधने । नीयता प्ररथोकाय साध्वयं कुलपाथनं ।
 अस्माद्धि कुरुमुखानां महदुत्पत्स्यते भयं । तदिदं समनुप्राप्तं वचनं सत्यवादिन ।
 तत्कृतं ह्यय पथ्यामि शरतल्पगतं गुहं । धिगस्त चायमाचार धिगस्त वचनपौरुषं ।
 को हि ब्राह्मणमाचार्यमभिद्रुञ्चेत मादृश । ख्यपिप्लो ममाचार्यां द्रोणस्य दयितं शब्दा ।
 एष ज्ञेते रथोपस्थे महार्णवैरभिपीडित । अकामयानेन मया विप्रिखैरहितो मयं ।
 अश्वीदचथोपस्थे प्राणान् पीडयतीव मे । शराहितेन हि मया प्रेचपीयो महायुति ।
 अश्वतो वज्रमिन्वैर्ह्यैर्धर्मगतैरेवै । गोचयत्येष नियतं मयं पुत्रवधाद्धि मा ।
 कृपणं स्वरथे सन्न पश्य कृप्य द्ययागतं । उपाकृत्य तु वै विद्यामाचार्येभ्यो नरपंथमा ।
 प्रयच्छन्तीह ये कामान देवत्वमुपयान्ति ते । ये तु विद्यामुपादाय गुहस्य पुरुषाधमा ।
 ज्ञानि तानेव दुंदुहत्तास्ते वै निरयगामिन । तदिदं नरकायाद्य कृतं कर्म मया भुवं ।
 आचार्य्यं शरवर्षणं रथे सादयतां मयं । यत्तापूर्वमुपाकुर्वन्ममाममवतीं कृपं ।
 न कथञ्चन कौरव्य प्रहर्षयं गुराविति । तदिदं वचनं साधोराचार्य्यस्य महाप्राज्ञ ।
 नानुष्ठितं तमेवाजौ विप्रिखैरभिवर्षता । नमस्तस्मै सुपूज्याय गौतमाथापनाग्निने ।
 धिगस्त मम वर्षोष यो ह्यसौ प्रहराम्यह । तथाविलपमाने तु सत्यंवाचिणि तस्यति ।
 वैश्वं निहत दृष्ट्वा राधेय समुपाद्रवत् । तमापतन्तं राधेयमस्मिन् रथ प्रति ।
 पाञ्चाशौ सात्यकिश्चैव संहया समुपाद्रवन् । उपायान्तनु राधेय इह्वा पाशो महारथे ।
 प्रहयन्देवकीपुत्रमिदं वचनमब्रवीत् । एष प्रयात्याधिरथि सात्यके सन्दमस्यति ।
 न मृत्यति हतं नूनं भूरिश्रवणमाहवे । यत्र यात्येष तत्र लोदरायान् भवार्हिन ।
 मा सोमदत्ते पदवो गमयेत् सात्त्वतं दृष । एवमुक्तो महानाड्य केव शक्यवाचिना ।
 प्रत्युवाच महातेजा कालियुकमिदं वचं । अलेभं महानाड्य कर्षाविको हि पाण्डव ।
 त्रिभुवनैर्द्रोपदेयाभ्या सहित सात्त्वतर्षभ । न च तावत्स्यं प्रायं केव तत्र शङ्कर ।
 मन्वन्तो मघोस्त्वैव तिष्ठत्यस्य हि वासवो । तदर्थं पूज्यमाना वै रक्षन्ते परवीरहन् ।
 अत कर्षं प्रयात्वत्र सात्त्वतस्य यथातथा । अश्रं शक्यामि कौन्तेय कात्मस्य दुरात्मन ।
 यत्रैव विप्रिखेकीत्यै पातयिष्यधि मूत्वे ।
 । धृतराष्ट्र उवाच । योऽस्मा कर्षेन वीर्यं शक्यं क्व समात्म । एते च भूरिश्रवणैश्चैव
 सात्यकिश्चापि विरथे क समाह्वयवान् । अवरथौ तु पाञ्चाशौ तस्मात्पाच्य सद्यः

११०

१११

११२

११३

समनपक्षकादायं । शिरश्चरुमगात् । रतस्त्रियैव कीलेत् दृष्टुषते। मदीपतिः ।
 सन्ध्यामुपासो तेजसो समन्धो तत्र मारिय । उपामो नग तप्यात् हण्यकेवं सकुण्डमे ।
 चिन्धुराजस्य मूर्खानमुत्तरे तमपातयत् । तथोत्तरे निपतिं शिरस्यपासकुण्डलं ।
 दृष्टुषस्य मृपतेरलघितमरिन्दम । हगजप्यस्य तप्यात् दृष्टुषस्य धीमतः ।
 उन्निहतस्तत् महदा द्विरोऽगच्छद्वरातमे । ततस्तस्य मरेऽस्य मुद्गमूर्खनि भूतम् ।
 गते तस्यापि शतधा मूर्खोऽगच्छदरिन्दम । ततः सन्ध्याणि भूतानि विषयं जगमुद्गमम् ।
 वासुदेवस्य भीमसुं प्रमसुर्षशासत् । ततो विनिहतं राजन् चिन्धुराजे किरीटिना ।
 तमस्यवासुदेवेन संचतं भरतर्षभ । पद्याज्ञानं मदीपालं तव पुत्रे । सदागुणे ।
 वासुदेवप्रयुक्तेयं मापति मृपसत्तम । एवं म निहतं राजन् पाथैनामिततेजसा ।
 अघोद्विषीरष्ट हवा जामातां तव सैन्यवः । ततो दृष्ट्वा विनिहतं चिन्धुराजं जपद्रयं ।
 पुत्राणां तव जैत्रेभ्यो दुःसादेभ्यपतञ्जलं । भूतो जपद्रये राजन् हते पाथेन केचन ।
 दभौ मूर्खं महाबाहुरर्जुनस्य परेभ्यः । भीमसेनोऽपि सङ्गमि बोधयद्यि पाण्डवं ।
 सिंहनादेन महता पूरयामास रोदधी । तं युवा तु महानादं धर्मपुत्रा सुधिष्ठिरः ।
 सैन्यं विनिहतं मेने फाल्गुनेन महात्मना । ततो वादिषघोषेण स्वयोधानभयर्षयम् ।
 अथवर्षत सङ्गमे भारद्वाजं सुयुक्तया । ततः प्रवृत्ते राजसुलं गच्छति भास्करे ।
 द्रोणस्य सोमके । सार्द्धं संपामो सोमहर्षणः । ते तु सन्धेप्रयत्नेन भारद्वाजं जिघांसवः ।
 सन्धवे निहते राजसुयुक्त्यन्त महारथाः । पाण्डवान् जयं हत्या सैन्यं विनिहत्य च ।
 अघोधयस्ततो द्रोणं अयोक्तास्ततस्ततः । अर्जुनोऽपि रणे योधास्तावकान् रयसत्तमान् ।
 अघोधयन्महाराज तं हवा सैन्यं नृप ।

स देवशूनित्रे देवराज । किरीटमालो व्येधमसुमन्तात् । यथा तमांस्यभुदितस्तोमात्रः पूर्वा मतिशो समवाप्य वीरः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि जयद्रथवधे पदचत्वारिंशदधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १४६ ॥
 ॥ दृष्ट्वा उवाच ॥ तस्मिंस्त्रिनिहतं वीरे सैन्येति सैन्यसाचिना । सामंका पदकुन्वानं तृणमाचक्षु सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ सैन्यं निहतं दृष्ट्वा रणे पाथेन मारिय । समर्षवशमापन्नं ह्यः शारदतस्तथा ।
 महता शरवर्षेण पाण्डवं समवाकिरत् । द्रौणिश्याभ्यद्रवत् पाथं रथमास्थाय फाल्गुनं ।
 तावैतौ रथिनां श्रेष्ठौ रथाभ्यां रथसत्तमौ । उभावुभयतस्तीक्ष्णौर्भिमिषैरभ्यवर्षतौ ।
 स तथा शरवर्षाभ्यां सुमहङ्गां महामुजः । पीड्यमानः परान्मार्त्तिमगमद्रथिनाम्बरः ।
 स जिघांसुर्गुर्वं सख्ये सुरास्तनयमेव च । शंकाराचार्यैकं तव कुन्तोपुत्रो धनञ्जयः ।
 अक्षैरक्षणि संवार्थं द्रौणे । शारदतस्य च । मन्दवेगानिर्धूस्ताभ्यामजिघांसुरवासृजत् ।
 ते चापि श्मश्रुमभ्यन्नं विमिषां जघचोदिता । बद्ध्वास्तु परामार्त्तिं शरणाप्तावगच्छतां ।
 अथ शारदतो राजन् कौन्तेयशरपीडितः । अवावोदद्रथोपस्ये मूर्खान्मिजगाम ह ।

१४५

१४६

१४७

१४८

१४९

१५०

विकलकाममिश्राय भर्षारं शरपीडितं । इतोऽयमिति च ज्ञात्वा सारयिस्तमयाहरत् ।
 तस्मिन् भग्रे महाराज रूपे शरदते युधि । अथत्यामाऽप्यपायाधीनं याण्डवैयाद्रथान्तरं ।
 दृष्ट्वा शरदते पाथी मूर्च्छितं शरपीडितं । रथसर्व महेश्वासः कृपणं पर्यदेवयत् ।
 अयुष्पूर्णमुखो दोगो वचनचेदमब्रवीत् । पश्यन्निदं महाप्राज्ञः क्षमा राजानमकरोत् ।
 कुलान्करणे पापं जातमात्रे सुयोधने । नीयतां परलोकाय साध्वर्षे कुलपांसवः ।
 अस्माद्धि कुरुमुख्यानां मेहदुत्पत्त्यते भयं । तदिदं समनुप्राप्तं वचनं सत्यवादिनः ।
 तत्कृतं क्षयं पश्यामि शरतल्पगतं गुहं । धिगस्तु चोत्तमां चारं धिगस्तु वलपौरुषं ।
 कीं हि ब्राह्मणमाचाप्येनमिदुद्योतं मादृशः । अविपुत्तो ममाचाप्या द्रोणस्य दयितः सखः ।
 स्य मेते रथोपस्ये मद्दाणैरभिजडितः । अकामयानेन मया विप्रिखैरहितो भृशं ।
 अश्वदीदवयोपस्ये प्राणान् पीडयतीव मे । शरार्हितेन हि मया प्रेचणीया महाद्युतिः ।
 अश्वसो वक्रमिन्वाणैश्च धर्षेगतेन वै । शोचयत्येव निवतं न्ययः पुत्रवधाद्धि मां ।
 कृपणं स्वरथे सच्चं पश्य कृष्ण ययागते । उपाहृत्य तु वै विद्यामाचाप्येभ्या नरपैमाः ।
 प्रयच्छन्तोह ये कामान् देवलमुपयान्ति ते । ये तु विद्यामुपादाय गुहभ्यः पुरुषाधेमाः ।
 प्रन्ति तानेव दुष्टज्ञासो वै निरययामिनः । तदिदं नरकायाद्य हतं कथं मया भुवे ।
 आचार्यं शरवर्षेण रथे सादयता स्मभ्यं । यत्तत्पूर्वमुपाकुर्वन्स्वर्षं मामब्रवीत् कृपणः ।
 न कथञ्चन कौरव्यं प्रहसन्त्यं गुरोविति । तदिदं वचनं साधोराचार्यस्य महात्मनः ।
 नानुष्ठितं तमेवाज्ञौ विप्रिखैरभिवर्षता । नमस्तस्मै सुपूज्याय गौतमायापलायिने ।
 धिगस्तु मम वार्ष्णेय या ह्यस्मै प्रहराम्यहं । तथाविलुपमानं तु शय्यमाचिंति तस्यति ।
 वैश्वं निहतं दृष्ट्वा राधेयः समुपाद्रवत् । तमापतन्तं राधेयमर्जुनस्य रथं प्रति ।
 पाञ्चाक्षौ सात्यकिश्चैव सहसा समुपाद्रवन् । उपायान्कन्तु राधेयं दृष्ट्वा पाथी महारथः ।
 प्रहसन्देवकोपुत्तमिदं वचनमब्रवीत् । सद्यः प्रयात्याधिरथिः सात्यकिः खन्दनम्यति ।
 न न्ययति हतं नूनं भूरिश्रवसमाहवे । यत्र यात्यत्र तत्र त्वं चादयाशान् जनान् ।
 मा सोमदत्तेः पदवीं गमयेत सान्त्तनं ह्ययं । एवमुक्तो महाबाहुः केशवः सत्यसाचिना ।
 प्रत्यवाच महातेजाः कालियुक्तमिदं वचः । अलमेष महाबाहुः कर्णायैको हि पाण्डव ।
 किमुनेद्रापदेयाभ्यां रुहितः सान्त्तयैमः । न च तावद्वत्समः प्रायं कौशेन तत्र सङ्गरः ।
 प्रज्वलन्तो महास्त्रैश्च निष्ठत्यास्य हि वासवो । तदर्थं पूज्यमाना वै रक्ष्यते परवीरहन् ।
 अतः कर्णः प्रयातव्यं सान्त्तय यथातथा । अहं शास्त्रामि कौन्तेय कालमस्य दुरात्मनः ।
 यधैनं विशिखैस्त्यैः पातयिष्यामि मूलैः ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ योऽज्ञो कौशेन वीरेण त्राण्ययस्य समागमः । हते च भूरिश्रवसि श्वश्रु च निपातिने ।
 सात्यकिश्चापि विरथः कं समाहूढवावयं । अकरुणो तु पांडवास्मैः तस्ममापुत्र संक्षय ।

११०

१११

११२

११३

११४

११५

॥ सञ्चय उवाच ॥ इत्त ते वर्तव्यिण्यानि यथाहृतं महोरणे ॥ इन्द्रयूयस्त्रिखिरे भूला दुराचरितमात्मनः ।
 पूर्वमेव हि कृष्णस्य मनोगतमिदं प्रभोगा विजितयो यथा योरः सात्यकिर्यूपकतुना ॥ ११३ ॥
 अतीतानागते राजन् स द्विविचिं अनान्दिनः । ततः सुतः समानीषा दोषकं चन्दिदेयं ॥ ११४ ॥
 रथो मे युव्यातं कथमिति राजसहावचः ॥ न हि देवा न गन्धर्वा नाप्येवोरगरावचसां ॥ ११५ ॥
 मानवाश्च विजेतारः कृष्णयोः संनि केषम ॥ पितामहपुरोगाय देवाः सिद्धाय तं विदुः ॥ ११६ ॥
 तयोः प्रभावतत्तं ब्रह्म युद्धस्य तत्तथा । सात्यकिं विरथं द्रुपदा कर्णश्चिभ्युद्यतं युधि ॥ ११७ ॥
 दशैः शङ्खं महानादमार्षमेणायः साधकः । दाहको वेत्ति सन्देहं युवां ब्रह्मस्य सास्त्रं ॥ ११८ ॥
 रथमन्वानयत्तस्य सुपर्णाश्चित्कितेन । स के प्रवृत्तानुमेते रथं दाहकसंयुतं ॥ ११९ ॥
 आहरोह मिनः पौत्रो ज्वलनादित्यसंनिभं । कामर्गः श्रेयसुषीवमेधपुष्पवचाहको ॥ १२० ॥
 हयोदपैर्ब्रह्मवैरीर्बभौष्टविभृष्टमिते । युक्तं समासेह च तौ विमानमतिमे रथं ॥ १२१ ॥
 अभ्यद्रवत राधेयं प्रवपन् सायकान् बहून् । चञ्जरावमितदा पुधा मन्सूक्तमौजसौ ॥ १२२ ॥
 धनञ्जयरथं हिला राधेयं प्रत्युदीर्घतः । राधेयोऽपि महाराज शरवर्धं समुत्सृजन् ॥ १२३ ॥
 अभ्यद्रवत् सुसंकुटो रणे श्रेनेयमच्युत । भवै देवः न गोत्रस्यै नासुरोरगरावच ॥ १२४ ॥
 तादृमं भुवि नो युद्धं दिवि वा न्युत्तमिद्युत । उपारदस्य तस्यैव शरया शररदिपे ॥ १२५ ॥
 तयोर्दृष्ट्वा महाराज कर्णं संसूटचेतनं । सर्वेषु सप्तपश्यन् तद्द्रुपमर्तमानुषां ॥ १२६ ॥
 तयोर्नृवरयोरराजन् सारथ्यं दाहकस्य च । गतप्रत्यगताहृतेषु कृष्णसौ ॥ १२७ ॥
 सारथ्येन रथस्य काश्यपेयस्य विस्मिताः । न भलद्रुगतासैवा देवगन्धर्वं दानवाः ॥ १२८ ॥
 अतीवावहिता द्रुपं कर्णश्चेनेधोरणे । मिवाचं तौ पराकान्ताः सुद्विभे ॥ १२९ ॥
 कर्णं यामरसहायो युयुधानस्य सात्यकिः । अन्योऽन्ये तौ महाराज शरवर्धं रथयोः ॥ १३० ॥
 प्रममाय मिनः पौत्रं कर्णः सायंकट्टिभिः । अभ्युत्थमाषो मिधनं कौरव्यजस्रस्ये ॥ १३१ ॥
 कर्णः शोकममाविष्टो महोरणे इव श्वसन् । स श्रेमेघं रथे क्रुद्धः प्रदहन्निव श्वसन् ॥ १३२ ॥
 अभ्यद्रवत वेगेन पुनः पुनरिन्द्रम । तन्तु सन्धेय्य संसूटः सात्यकिः प्रत्यविथत ॥ १३३ ॥
 महता शरवर्धेय गजः प्रतिगजं धया । नोऽसमेत्य नरव्याघ्रो व्याघ्रावितरस्त्रिनौ ॥ १३४ ॥
 अन्योऽन्यं सन्नतचारे रणेऽनुपमविक्रमौ । ततः कर्णः मिनोः पौत्रः सत्यपारश्रवैः ॥ १३५ ॥
 विभेद सर्वमात्रेषु पुनः पुनरिन्द्रम । सारथिश्चास्य महेत रथनीडां दमाहरन् ॥ १३६ ॥
 अथाय शतरः सैनान् मिजग्रे निमित्तौ शरैः । क्षिप्वा ध्वंशं शतेनैव सतधो पुरुषप्रभं ॥ १३७ ॥
 शकार विरथं कर्णं तव पुच्छन् पश्यतः । ततो विमलघो राज्ञश्चावकाभरतप्रभं ॥ १३८ ॥
 दृष्येनः कर्णसुतः शल्यो मद्राधिपस्यया । द्रेणपुत्स्य श्रेनेयं सन्धेः सत्येनारथन् ॥ १३९ ॥
 ततः पर्याकुञ्चं सर्वं न मोक्षायते किञ्चन । तथा सात्यकिमोर्कोर विरथे सुतेन हते ॥ १४० ॥
 दाहाकारस्तेना राजन् सन्धेयेषु साभवत् । कर्णोऽपि विक्रतो राजन् सात्तनेनापितः शरैः ॥ १४१ ॥

११३

११४

११५

११६

११७

११८

दुःखोघनरथं राजन्नाहरौ विनिघ्नन् । मानयस्व पुत्रस्य वाच्यात्मयति सौहृदं ।
 कृतां राज्यप्रदानेन प्रतिज्ञां परिपालयन् । तथा तु विरथे कर्णे पुत्रान् वै तव पांथिव ।
 दुःशासनमुखान् शूरास्त्रोवेधोत्सात्सकिर्ष्यथो । स्वच प्रतिज्ञां भोगेन पाथेन च कृतां पुरो ।
 विरथान् विह्वलांशकं नतु प्राणैर्धैर्यैर्जयतु । भोगेनेन तु वधः पुत्राणिने प्रतिश्रुतः ।
 पुनश्चैतं च पाथेन वधः कर्णस्य संश्रुतः । मधे तनुकुर्वन् यत्र ते तस्य कर्णमुखा रथाः ।
 नायकुर्वन्स ते हन्तुं सात्यकिं भवरा रथाः । द्रौणिस्य कृतवर्था च तथैवान्ये महारथाः ।
 निर्जिता धनुषकेन व्रतमः चक्षिपवसाः । काङ्क्षता परलोकस्य धर्मराजस्य च प्रिये ।
 कृष्णयोः सद्गुणो वीर्यं सात्यकिं ब्रधुकर्मणः । जितवान् संभैधन्यानि तावकानि हवर्षिणः ।
 कृष्णा वापि भवेन्नैक पाथो वामि धनुर्धरः । शैनेयो वा नरश्रेष्ठ चतुर्थो नापलभ्यते ।
 ॥ धतराङ्ग उवाच ॥ अश्रयं रथमास्त्राय वासुदेवस्य सात्यकिः । विरथं कृतवान् कर्णे वासुदेवमेवा युधि ।
 दाहकेण समायुक्तः स्वर्वाङ्गवत्परितः । कश्चिदन्यं समाहूढः स रथं सात्यकिः पुनः ।
 रतदिच्छाम्यहं शतैः कुम्भैः ह्यपि भाषितुं । अवघ्नं तमेहं मन्ये तन्ममाचल सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजन् यथा तस्य रथमन्यं महामतिः । दाहकस्तनुमसूयं कल्पनाविधिकल्पितं ।
 आयसैः काङ्क्षनेद्यपि पथं संसृष्टकुर्वरं । तारासहस्रवचिंतं सिंहेभ्यजपताकिनं ।
 अत्रैवातजत्रैर्युक्तं हेमभाण्डपरिच्छदैः । रथं सम्यादयामोष मेघघनीरनिखनं ।
 तं समाहृष्ट्य शैनेयस्य सैन्यमुपाद्रवन् । दाहकोऽपि यथाकामं प्रययो केमवानिकं ।
 कर्णस्यापि महाराज शङ्खगोचीरयाशुरैः । चित्रकाञ्चनस्यैः सद्दशैर्भगवत्तरैः ।
 हेमकक्षाभ्रजोपेतं कृत्तयन्मपताकिनं । अथ्यं रथं सुयन्तारं वज्रप्रसवपरिच्छदैः ।
 उपजङ्गुसामास्त्राय कर्णोऽथभ्याद्भवेद्रिपूने । रेतने संभंमाख्यतं यन्मा तं परिशृङ्खलिवे ।
 भूदद्यापि निबोध तं तवापनयर्ज चर्यं । रक्षां व्रजन्तव सुता भोगेनेन पातिताः ।
 दुर्मुखं प्रमुखे कृत्वा सततं चिन्वयोधिना । शतशो निहताः शूराः सात्तेनास्त्रोनेन च ।
 भोग्रे प्रमुक्षत कृत्वा मगदन्तस्य माण्डिव । रत्नमेघ चयो हृत्तो राजन् दुर्भोक्षित तव ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि कर्णसात्यकियुद्धे धनञ्जयारिभद्रधिकर्मणोऽध्याय ॥ १४० ॥
 ॥ धतराङ्ग उवाच ॥ तथो जनेषु शूरेषु तेषां मन च संयुगे । किं वै भोगेन दाकर्णे तन्ममाचल सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ विरथो भोगेनो वै कर्णवाक्यस्यपीडितः । अमर्षव्रतापन्नः फाल्गुनं वाक्शमवतीत् ।
 पुनः पुनस्तूरक मूढश्रोदरिकेति च । श्रुत्वास्त्रक मायोक्तोन्मत्त सङ्ग्रामकांतर ।
 इतिमामवतीक्तुः परशतशे धनञ्जय । एवं वक्त्रा च मे वध्यतेन चोक्तोऽस्मि भारत ।
 रतद्रुतं महामात्रो जया सह कृतं मया । घैतन्मम कौन्तेय तथा तव न संशयः ।
 तत्यादय नरश्रेष्ठ शरैतदचनं मम । यथा मवति तस्यै तथा कुह धनञ्जय ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य भोगेनामितविक्रमः । नेतोऽर्जुनोऽवतीक्तुः किञ्चिदभ्येत्य संयुगे ।

१४०

१४१

१४२

१४३

१४४

कर्षं कर्षं दृष्ट्वाद्दृष्टे सतपुत्रात्मससृत । प्रथमं बुद्धे शृणु मे यत्नां वक्ष्यामि साम्प्रत । १४८
 द्विविध कर्षं शूराणां पुङ्खे जयवराजयौ । तौ चाप्यत्रित्यौ राधेय त्रासवस्थापि युध्यत । १४९
 मुमुर्षुर्धुंयुधानेन विरथो विकलेन्द्रिय । मदभ्रमस्त्विति ज्ञाना जित्वा जीवन्विष्वज्जित । १५०
 यद्दृष्ट्वा भीमसेनं विरथ कृतवानसि । अथर्मस्त्वैवराधेय यत्न भीममवोचथा । १५१
 नारि जित्वा विकल्पन्ते न च जल्पन्ति दुर्वच । सच किञ्चन निन्दन्ति सन्तः शूरा नरर्षभा । १५२
 तन्नु प्राकृतविज्ञानस्तत्तददसि ह्यतज । युध्यमानं पुराक्रान्त शूरमात्स्यैवते रते । १५३
 यद्वाचोऽप्रिय भीम नैतत्सद्य वक्षस्तव । पश्यता सर्वसैन्यानां केवलस्य समैव च । १५४
 विरथो भीमसेनेन हतोऽसि बद्धो रथे । नच त्वां परुषं किञ्चिदुक्तवान्पाण्डुनन्दन । १५५
 यस्माद्बद्ध च हृत्स्वन्न अविनश्ये ह्यकोदर । परोचं यच्च धीमद्रेः युष्माभिर्निहतो मम । १५६
 तस्माद्दृष्ट्वावलेपस्य यच्च फलमवाप्नुहि । त्वया तस्य धनुष्किञ्चनमात्मनामाय-दुर्मते । १५७
 तस्मादयोऽसि मे मूढ ममत्त्ववत्तवाहन । कुरु त्वं सर्वैकृत्यानि मुहूर्ते भयमागतं । १५८
 हन्तासि दृषसेने ते मेवमाणन्यः सयुगे । ये चान्ये त्वपयास्थान्ति बुद्धिभोदने भं नृपा । १५९
 तेषु सर्वान् द्वेनियामि सत्योनायुधमालभे । लाञ्छ मूर्धाकृतप्रजमभिमानिनमाहवे । १६०
 दृष्ट्वा दुर्ध्याधनो मन्देः मथ तस्यति पातितं । अर्जुनेन प्रतिघ्नति यधे कर्षं सतस्य तु । १६१
 महान सतमुल शब्देः बभूव रथिना तदा । तस्मिन्नाकुलवद्भ्राभे वत्तमाने भयावहे । १६२
 मन्दरमि सखसाशूरसं गिरिमुपागमत् । ततो राजन् ह्यथोक्तेय सङ्गामि रसि स्थिता । १६३
 तीर्थप्रतिज्ञा भीममु परिष्वज्यदमर्षवीत् । दिष्ट्या सत्यादिता जित्वा प्रतिज्ञा महतो त्वया । १६४
 दिष्ट्या च निहत पापेो हृद्भ्रमस्तव सहात्मज । धार्तराष्ट्रबलमप्राप्य देवसेनाऽपि भारत । १६५
 भीदेत समरे जित्वा नाच कार्य्या विचारणा । न तं परश्यामि लोकेषु विन्तयन्पुरुषं कचित् । १६६
 तद्गते पुरुषव्याघ्र य स्तयोधेयहृत् । महाप्रभावा वद्वस्तव तुल्याभिकापिवा । १६७
 समतो पृथिवीपाला धार्तराष्ट्रस्य शासनात् । ते त्वां प्राप्य रथे क्रुद्ध नाभ्यवत्तन्त दंशिता । १६८
 तव वीर्यं यत्नश्चैव हृद्भ्रमक्रान्तकोपम । मेद्वयं शक्रुयात् कथिद्रेणे कर्तुं पराक्रम । १६९
 यादुषं कृतवानस्य त्वमेक श्रुत्वापम । स्वमेवं हते कर्षं मानुष्ये दुरात्मनि । १७०
 बह्वियथ्यामि भयहस्तां विजितां रित्तद्रिय । तमर्जुन प्रत्युशाच प्रसादात्तव माधव । १७१
 प्रतिघ्नोप मया शीर्षां विषुधौरेव दुस्तरा । अत्रायथ्यौ जयक्षेपां येषां कायोऽसि केवव । १७२
 तस्मादात्मर्षी कर्त्ता सम्प्राप्तसि युधिष्ठिर । तव प्रभाजो वार्ष्णेय तवैव विजय प्रभो । १७३
 बह्वनीयास्तव वधं प्रेथ्याद्य मधुसूदन । स्वमुक्तः सपत्न ह्यस्य शनकैर्वाहयन् हयान् । १७४
 दग्धमामम पार्थोय हूरमायोधने महत् । १७५
 ॥ दृष्ट्वा उवाच ॥ प्रार्थयन्तो ब्रह्मं बुद्धे प्रथितस्य महद्यज । पृथिव्या जेरते शूरा, पार्थिवास्तच्छरैर्यता ।
 विकीर्णस्तथाभारत्सु विपद्रायश्चरथदिवा । सच्छिन्नमिन्द्रवर्षाणो वैक्तय परभं गता । १७६

पर्यन्तजन्तदा कृष्णावानन्दायुपरिभ्रुतः । प्रमृज्य वदनं शत्रुं पुण्डरीकसमप्रभं ।
 श्रमवीदासुदेवश्च पाण्डवश्च धनञ्जयं । दिक्षा पश्यामि सङ्ग्रामि तोर्णभारौ महारथौ । १५१
 दिक्षा च निहतः पापः सैन्धवः पुरुषाधमः । कृष्णौ दिक्षा मम प्रीतिर्महती प्रतिपादिता ।
 दिक्षा शत्रुगणाद्यैव निमग्नाः शोकसागरे । न तेषां दुष्कृतं किञ्चित्पि लोकेषु विद्यते ।
 सर्वलोकगुह्यैषां सन्नाथो भधुसूदन । स्वप्नसादाङ्घ्रि गोविन्द वयं जेय्यामहे रिपून् ।
 यथा पूर्वं प्रसादान्नो दानवान् पाकशासनः । पृथिव्या त्रिजयो वाऽपि वैलोक्यत्रिजयोऽपि च ।
 भ्रुवो हि तेषां वाष्पेय येषां तुष्टोऽपि मानद । न तेषां विद्यते पापं सङ्ग्रामे वा पराजयः । १५२
 चिदश्वेश्वरनाथस्त्वं येषां तुष्टोऽपि मानद । स्वप्नसादात् क्षपीकेय शक्रः सुरगणेश्वरः ।
 वैलोक्यत्रिजयं श्रीमान् प्रातवाचणमूर्ध्नि । तव चैव प्रसादेन चिदशास्त्रिदश्वेश्वर ।
 श्रमरत्नं गताः कृष्ण लोकांश्चान्द्रवतेऽस्रधान् । स्वप्नसादं समुत्थेन विक्रमेशोरिसूदन ।
 सुरगणं गतः शक्रो हत्वा दैत्यान् सहस्रशः । स्वप्नसादात् क्षपीकेय जगत्स्त्वावरजङ्गमं ।
 स्ववर्तानि स्थितं वीर जपहोमेषु वृत्तं । एकार्णवमिदं पूर्वं सर्वमाषोक्तमेवमयं । १५३
 स्वप्नसादान्महाबाहो जगत् प्रातं नरोत्तम । खट्वारं सर्वलोकानां परमात्मानमव्ययं ।
 ये पश्यन्ति क्षपीकेयं न ते मुह्यन्ति कर्हिचित् । पुराणं परमं देवं देवदेवं सनातनं ।
 ये प्रपन्नाः सुरगुहं न ते मुह्यन्ति कर्हिचित् । अनादिनिधनं देवं लोककर्तारमव्ययं ।
 ये भक्तास्त्वां क्षपीकेय दुर्गाण्यति तरन्ति ते । परं पुराणं पुरुषं पराणां परमञ्च यत् ।
 प्रपद्यतस्तत्परमं परा भूतिर्विधीयते । गायन्ति चतुरो वेदा यश्च वेदेषु गीयते । १५४
 तं प्रपद्ये महात्मानं भूतिमन्नाम्यनुत्तमं । परमेष्ठ परेशेय तिर्यग्गीश नरेश्वर ।
 सर्वेश्वरेश्वरेशेय नमोऽस्योत्तम । त्वमीश देवेश्वरान् प्रभो वक्ष्स्व माधव ।
 प्रभवाम्यस्य सर्वस्य सर्व्वात्मन् पृथुलोचन । धनुञ्जयसखा यस्य धनञ्जयहितश्च यः ।
 धनञ्जयश्च गोप्तारं प्रपद्य सुखमेधते । एवमुक्त्वा महात्मानो तदा केयवपाण्डवौ ।
 तावभूतां तदा दृष्टौ राजानं पृथिवीपतिं । तव कोपाग्निना दग्धः पापो राजा जयद्रथः । १५५
 उदीर्णश्चापि सुमहद्द्वन्द्वराष्ट्रमलं प्रभो । हन्यन्ते निहताद्यैव विनश्यन्ति च भारत ।
 तव क्रोधाहता ह्येते कौरवाः शत्रुसूदन । तां हि चक्षुर्हणं वीर कोपयित्वा सुयोधनः ।
 मर्मिन्वयन्तु धर्मरे प्राणांस्त्यज्यन्ति दुर्मतिः । तव क्रोधहतः पूर्वं देवैरपि दुरासदः ।
 शरतल्पगतं शीते भीष्म कुहपितामहः । दुर्लभो हि जयसोपां सङ्ग्रामे रिपुसूदन ।
 याता मृत्युवर्गं ते च येषां द्वेषा च पाण्डवः । राज्यं प्राणाः प्रियाः पुत्राः सौख्यानि विविधानि च । १५६
 अचिरान्तम्य नश्यन्ति यश्च क्रुद्धः परन्तप । विनष्टान् कौरवान्मन्ये सपुत्रपशुबाण्डवान् ।
 राजधर्मपरे नित्यं सपि क्रुद्धे परन्तप । ततो भीमो महाराज सात्यकिश्च महारथः ।
 अभिवाद्य गुहं श्रेष्ठं मार्गयैः चतविन्दोः । क्षितावासां महैव्यासौ पाश्चात्तैः परिवारितौ ।

१. तौ द्रुपुः मुदितौ वीरौ प्राञ्जलो समुपस्थितौ । अभ्यनन्दत कौन्तेयस्तावभौ भीमसात्यको ।
 दिष्ट्या पश्यामि वां शूरो विमुक्तौ सैन्यसागरात् । द्रोणपाहदुराधर्षात् हाहिक्यमकरासयात् । १५०
 दिष्ट्या नो निर्जिताः सर्वे पृथिव्यां सर्वपाथिवाः ।
 युवां विजयिनौ चापि दिष्ट्या पश्यामि संयुगे । दिष्ट्या द्रोणो जितः स ह्येवाहिक्यस्य महारथ ।
 दिष्ट्या विकर्षिभिः कर्षो रणे नीतः पराजयं । विमुखस्य हतः शन्यो युवाभ्यां पुरुषधैभौ ।
 दिष्ट्या युवां कुमतिनौ सङ्गामात् पुनरागतौ । पश्यामि रथिनां श्रेष्ठान्भौ युद्धविभारदौ ।
 मम वाक्यकरौ वीरौ मम गौरवयन्त्रितौ । सैन्यार्णवं समुत्तोरौ दिष्ट्या पश्यामि वामहं । १५१
 समरस्त्राघिनौ वीरौ सङ्गामेष्वन्यायिनौ । मम प्राणसमौ चैव दिष्ट्या पश्यामि वामहं ।
 इत्युक्त्वा पाण्डवो राजन् युयुधानस्तुकोदरौ । सखेजं पुरुषव्याधौ हर्षादायं मुमोक्ष ह ।
 ततः प्रमुदितं सर्वं बलमावीक्षिमासते । पाण्डवानां रणे द्रुष्टं युद्धाय च मनो दधे ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथपर्वणि युधिष्ठिरहर्षे एकौनपञ्चाशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ सैन्ये निहतौ राजन् पुत्रतल सयोधनः । अश्रुक्लिनमुखो दीनो मिरत्साक्षो दिपञ्चये ।
 दुर्धना निःश्वसन्नृषं भग्नदंष्ट्र इवोरगः । आगच्छत् सर्वलोकस्य पुत्रक्षेप्तौ परामगान् । १५२
 द्रुपुः तत् कदमं घोरं स्वबलस्य हतं महत् । जिष्णुना भीमसेनेन स्यात्तेन च संयुगे ।
 स विवर्णः ह्यगो दीनो वाप्यविभ्रतलोचनः । अमन्यताञ्जनसमो न यो ह्यहो भुवि विद्यते ।
 न द्रोणो न च राधेयो नाश्रुत्यामा ह्यपो न च । क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं पर्याप्तौ इति मारिषे ।
 निर्जित्य हि रणे पाथं सर्वान्मम महारथान् । अवधोक्ष्यन्धवं स ह्येव नैनं कथिदंवारयत् ।
 सर्वथा हतमेवेदं पाण्डवैर्भैर्महदलं । न ह्यस्य विद्यते चात्ता साचादपि पुरन्दरः । १५३
 यमुपाश्रित्य सङ्गामे हतः शस्त्रसमुद्यमः । स कर्षो निर्जितः स ह्येव हतैव जयद्रथ ।
 यस्य बोध्यं समाश्रित्य शनं याचन्तमश्रुतं । द्रवणवन्तमहं मन्ये स कर्षो निर्जितो युधि ।
 एवं क्लान्तमना राजसुपायात् द्रोणमोचितुं । आगच्छत्सर्वलोकस्य पुत्रक्षेपे भरतर्षभ ।
 ततस्तत्सर्वमावच्छेद्य लुहृषां वैशपं महत् । पराविजयतस्यापि धार्तराष्ट्राञ्जमञ्जतः । १५४
 ॥ दुर्धन उवाच ॥ पश्य मूर्खान्मिथिकानामाचार्य्यं कदमं महत् । क्लृप्ता प्रमुखतो भीमं शूरं मम पितामहं ।
 तं निहत्य प्रलुब्धोऽयं मिश्रण्डी पूर्णमानसः । पाञ्चालैः सहितः सर्वैः सेनाग्रमभिवर्तते । १५५
 अपरस्यापि दुर्धने प्रियक्षेपे शक्यसाचिना । अक्षौहिणोः सप्त हत्वा हतौ राजा जयद्रथ ।
 अस्मदिजयकामानां सुदुर्दामुपकारिणां । गन्तामि कथमानृष्यं गतांतां यमसादनं ।
 ये मदर्थं परोक्षेन वसुधां वसुधाधिपाः । ते हि वा वसुधैश्वर्यं वसुधामधिभरते ।
 सोऽहं कापुरुषः क्लृप्ता मित्राणां सयमीदृशं । नाशमेधपहसेण पातुमात्मानमुत्सहे । १५६
 मम लुब्धस्य पापस्य तथा धर्षापचायिनः । व्याथामेन जिगीषन्तः प्राप्ता वैवस्वतस्यं ।
 कथं पतितस्तस्य शशिवीसुहृदोः क्रुधः । विवरं नागकहातुं शशिनो मम दुर्धने ।

योऽयं हृदिररक्ताचो राज्ञां मध्ये पितामहः । किम्बवत्यति दुर्द्धर्यं, समेत्य परलोकजित् ।
 जलैर्धन्वं महेष्वांसं पश्य मात्यकिना हतं । मदर्थमुद्यतं शूरं प्राणैस्वयज्ञाम्भारथ ।
 काम्बोजं निहतं दृष्ट्वा तथाऽलम्बुपमेव च । अन्वान् बह्वंश्च सुदृष्टो ज्योतिर्योऽयं श्री मम ।
 व्यापच्छन्नो हता शूरा मदर्थे योऽपराङ्मुखाः । एतमाना, परं शक्या विजेतुमहितान्मम ।
 तेषां गत्वाऽहमानुष्यमद्य शक्या परन्तप । तर्पयिष्यामि तानेव जलेन यमुनामम् ।
 भयन्ते प्रतिजानामि सर्वैश्छलसृताम्बर । दृष्ट्वापूर्वेन च शपे वीर्येण च सुरैरपि ।
 निहत्य तावेषु सन्वान् पाश्चात्तान् पाण्डुभिः सह । शान्तिं गन्तास्मि तेषां वा रणे गन्तास्मि लोकतां ।
 योऽहं तव गमिष्यामि धनंते पुरुषर्षभा । हता मदर्थं सद्भामे युध्यमानाः किरीटिना ।
 नदीदानी सहाया मे परीक्षन्त्यमुपहृताः । श्रेयो हि पाण्डुमन्यन्ते न तथास्मान्नाहभुजः ।
 स्वयं हि मृत्युर्बहिःहितः सत्यमन्येन संयुगे । भवानुपैषां कुरुते शिष्यत्वादङ्गुनस्य तु ।
 अतो हि निहताः सर्वे योऽस्मज्जयचिकीर्षवः । कर्षमेव तु पश्यामि सप्तत्यस्त्रज्यैषिणं ।
 यो हि मित्रमविज्ञाय यायातव्येन मन्दधीः । मित्रार्थे यो जयत्येनं तस्माद्यो ह्यवधीदति ।
 तादृशुर्षं हतमिदं मम कार्यं सुहृत्तमैः । मोहाद्भुभक्ष्य पापस्य जिह्वास्य धनमोहतः ।
 हतो जयद्रथो राजा धैर्यमदत्तिस्व वीर्यवान् । अभौवाहा, शूरसेना, शिवयोऽय वशातय ।
 योऽहमद्य गमिष्यामि यत्र ते पुरुषर्षभाः । हता मदर्थं सद्भामे युध्यमानाः किरीटिना ।
 न हि मे जीवितेनार्थस्तानृते मुरुषर्षभान् । आचार्य्यः पाण्डुपुत्राणामनुजानातु नो भवान् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनानुतापे पञ्चादधिकशतोऽध्यायः ॥ १५० ॥
 ॥ धृतराज उवाच ॥ मित्शुराजे हते नात समरे सत्यवाचिना । तथैव भूरिश्रवसि किमाधीदो मनस्वता ।
 दुर्योधनेन च द्रोणस्तयोक्तं कुरुसंघदि । किमुक्तवान् परं तस्मै तत्प्रमाचस्य सञ्चय ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ निष्टान्तो महाहानधीत्यन्यानां तव भारत । सैन्धवं निहतं दृष्ट्वा भूरिश्रवमेव च ।
 अवागम्यन्त ते सर्वे तव पुत्रस्य मन्त्रितं । येन मन्त्रेण निहताः शतशः पुरुषर्षभाः ।
 द्रोणस्तु तद्वचः श्रुत्वा तव पुत्रस्य दुःखिनाः । ध्यात्वा मुहूर्त्तं राजेन्द्र भद्रमात्तोऽथभाषत ।
 ॥ द्रोण उवाच ॥ दुर्योधन किमेवंमां वाक्शरैरुपविध्यसि । अजयं हि तदा सद्यो भ्रुवाणं मय्यर्षाचिनं ।
 एतेनैशङ्क्येन ज्ञातुमलं कैरव संयुगे । यत्स्त्रिखण्डावधीद्वीभं प्राप्यमान किरीटिना ।
 अर्षथं निहतं दृष्ट्वा संयुगे देवदानवैः । तदैवाज्ञासिपमहं नेयमस्तीति भारती ।
 दः पुंसां विपु लोकेषु सर्वैश्शूरममेकादि । तस्मिन्निपतिते शूरे किं शेषं पर्युपासहे ।
 धाम् ग्ना तान् स्वहते तात शकुनिः कुरुसंघदि । अद्याद्य तेऽवा निशिता वाषास्ते मन्त्रुसाधनाः ।
 तव मे प्रन्तिगच्छत विप्रिद्या जयनोदिता । यांस्तदाख्यायमानस्त्वं विदुरेण न मुष्यथे ।
 धाम्ना विप्रपतयापि विदुरस्य महात्मनः । धीरस्य ताचो माशौषो, चेमाद्य वदत शूभाः ।
 तदिदं वर्धते धीरमागतं वैशर्षं महत् । तस्मावमानाद्वाक्यस्य दुर्योधन हते तव ।

योऽवमन्य वचः पत्यं सुहृदानात्तज्जरिणा । स्वमं कुरुते मूढः स शोच्यो न चिरादिव ।
 यद्य न, पश्यमानानां कृष्णामानाद्य यस्मिन् । अगद्वैलीं कुले जातां सर्वधर्मानुचारिणीं ।
 तच्छाधर्षस्य गान्धारे फटन्मामिदं महत् । नो चत्पापं परे लोके तन्मूर्ख्यालतोऽधिकं ।
 यद्य त्वं पाण्डवान् द्यूते विषमेण विजित्य च । प्राप्ताजयसदाऽऽरथ्ये रौरवाजिनवामभः ।
 पुत्राणामिव तेषां वै धर्ममाचरतां सदा । द्रुपेण्को दुरो लोके मदभ्या ब्राह्मणमुव ।
 पाण्डवानामयं कोपस्तथा शकुनिना सह । आह्वनो ह्यतराद्रथ्य समोत् कुरुसंधि ।
 दुःशासनेन संयुक्तः कौरुं परिवर्द्धितः । चतुर्भ्याक्यमनादृत्य तयाऽभ्यस्तः पुनः पुनः ।
 यत्ताः सर्वे पराभूताः पर्यवारयतार्जुन । सिन्धुराजमपाश्रित्य स वो मध्ये कथं हतः ।
 कथञ्च त्वयि कथं च ह्यपे शन्ये च जीवति । अश्रुत्याश्च च कौरव्य निघनं शैल्येवो गतः ।
 युध्यतः स्वर्राजानस्तेजस्तिमसुपासते । सिन्धुराजं परिचातुं स वो मध्ये कथं हतः ।
 मद्येव हि विप्रेषेण तथा दुर्व्याधन त्वयि । आशंसत परिचाणमर्जुनात् स महोपतिः ।
 ततस्तस्मिन् परिचाणमन्ववति फालुनात् । न किञ्चिदपि पश्यामि जीवितस्थानमात्मनः ।
 मञ्जनामिव चात्मानं हृष्टयुञ्जस्य किल्बिषे । पश्याम्यहला पाञ्चालान् सह तेन शिखण्डिना ।
 तस्मान् किमभियथं न वाक्शरैरुपकृन्तसि । अश्रुः सिन्धुराजस्य भूला चाणाय भारत ।
 सौवर्षं सत्यमन्यस्य ध्वजमस्त्रिष्टकारिणः । अपश्यन् युधि भीमस्य कथमाश्रंसे जयं ।
 मध्ये महारयानाञ्च यथाहन्यन सन्धुः । हतो भूरिअशर्येव किं श्रेष्ठं तव मन्ये ।
 ह्यप एव च दुर्दुर्धो यदि जीवति पार्थिव । यो नागात् सिन्धुराजस्य वत्सं तं पूजयाम्यहं ।
 यथापश्यं हतं भीमं पश्यतस्तोऽनुजस्य वै । दुःशासनस्य कौरव्य कुर्वाणं कथं दुष्करं ।
 अवध्यकृत्यं नहुामे देवैरपि सवाधैः । न ते वसुन्धराश्लोति तदाऽहं चिन्तये नृप ।
 इमानि पाण्डवानाञ्च ह्यञ्जयानाञ्च भारत । अनीकान्याद्रवन्ते मेो संहतान्धस्य मारिप ।
 नाहला धर्मपाञ्चालान् कवचस्य विमोक्षणं । कर्तासि समरे कर्षा धार्तराष्ट्रहितं तव ।
 राज्ञं ब्रूया सुतं मे स्वमथत्यामानमाहवे । न शोभकाः प्रमोक्तव्या जीवितं परिरक्षता ।
 यद्य पित्रानुशिष्टोऽसि तद्रथ परिपालय । आनृशंखे दने मय्ये आजेव च न्तिरेो भव ।
 धर्मार्थकामलुगणे धर्मार्थावयपोडयन् । धर्मप्रधानकार्योण कुर्व्याद्येति पुनः पुनः ।
 दक्षिणाभिश्च सन्तर्था विप्राः पूज्याद्य सर्वश्रः । न शेषां विप्रियं कार्य्यं ते हि वस्त्रिमिथोपमाः ।
 सद्य त्वहमनीकानि प्रविशाम्यरिस्त्रदन । रणाय महते युक्त्वस्या वाक्श्रव्यपौडितः ।
 तच्च दुर्व्याधन वनं यदि शक्योऽसि धारय । रात्रावपि हि योऽस्ति संरभ्याः कुरुहञ्जयाः ।
 स्वमुक्ता ततः प्रायात् द्रोणः पाण्डवहञ्जयान् । मुष्यन् चक्षिपतेऽभि नचदाणामिवाग्दुमात् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रव्यवधपर्वणि द्रोणवाक्ये एकपञ्चाशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ ततो दुर्व्याधिनो राजा द्रोणेनैव प्रचोदितः । अमर्षवमपापेो युद्धायैव मनो दधे ।

१५०

१५०

१५१

१५१

१५१

१५१

अब्रवीच्च तदा कथं पुत्रो दुर्व्योधनस्तव । पश्य क्षणसहायेन पाण्डवेन किराटिना ।
 आचार्यविहितं ब्यूहं भित्वा देवैः सुदुर्मिदं । तव व्यायच्छमानस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
 निषतां योधसुखानां सैन्धवा विनिपातितः । पश्य राधेय राजानः पृथिव्यां प्रवरा युधि ।
 पार्थिवैकेन निहताः सिंहेनेवतरे मृगाः । मम व्यायच्छमानस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
 अस्वावशेषं सैन्ध्वे मे कृतं शक्तात्मजेन हि । कथं नियच्छमानस्य द्रोणस्य युधि फाल्गुनः ।
 प्रतिशया गत, पारं हत्वा सैन्धवसंजुंगः । अनिच्छतः कथं वीर द्रोणस्य युधि पाण्डवः ।
 भिन्द्यात्सुदुर्मिदं ब्यूहं यतमानस्य संयुगे । प्रियो हि फाल्गुनोऽत्यर्थमाचार्यस्य महात्मनः ।
 ततोऽस्य दत्तवान् दारमयुद्धेनैव संयुगे । अभयं सैन्धवसादा दत्त्वा द्रोणः परन्तपः ।
 प्रादात् किराटिने दारं पश्य निर्गुणतां मम । यद्येदास्यदनुज्ञां वै पूर्वमेव मृहान् प्रति ।
 सिन्धुराजस्य धमरे नामविश्वान्नचयः । जयद्रथो जीवितार्थं गच्छमानो मृहान् प्रति ।
 मयाऽर्नोऽप्येव संहृष्टो द्रोणात्प्राथाभयं रणे । अद्य मे भ्रातरः वीणासिचकेनादयो युधि ।
 भीमसेनं प्रमासाद्य पश्यतां नो दुरात्मनां ।

१५०

१५०

॥ कथं उवाच ॥ आचार्य्यं मा विगर्हस्य शक्या युयत्यसो द्विजः । यथाभवं यद्योत्साहं त्यक्त्वा जीवितमात्मन ।
 यथेनं समतिक्रम्य प्रविष्टः श्वेतवाहनः । नाच सखीोऽपि दोषः खादाचार्य्यस्य कथञ्चन ।
 कृती दशो युवा मूरः कृतास्त्री लघुविक्रमः । दिव्यास्त्रयुक्तमास्त्राय रथं वानरलक्षणं ।
 कृष्येन च मृहीताश्वमभेद्यकवचावृतः । गाण्डीवमगरं दिव्यं धनुरादाय वीर्यवान् ।
 प्रपयन्निमित्तान् वाणान् बाहुद्विविणदपिंतः । यदक्लृणोऽभ्ययाद्वैष्णमुपपन्नं हि तस्य तत् ।
 आचार्य्य, स्वविरा राजन् भीप्रयाने तथाऽश्चमः । बाहुभ्यायामचेष्टायामशक्यं नराधिप ।
 तेनैवमभ्यतिक्रान्तः श्वेताश्वः क्षणसारथिः । तस्माद्दोषं न पश्यामि द्रोणस्थानेन श्वेतना ।
 अजेयान् पाण्डवान्मन्थे श्रोणेनास्त्रविदा मृधे । तथा ह्येवमतिक्रम्य प्रविष्टः श्वेतवाहनः ।
 दैवादिष्टोऽप्यथाभावो न मन्ये विद्यते वचित् । यतो मा युध्यमानानां परं शक्यां सुयोधन ।
 सैन्धवा निहतो युद्धे देवभाषं परं कृतं । परं धर्मं कुर्वताश्च तया सार्द्धं रणाजिरे ।
 ब्रह्मास्त्राणां पौरुषस्य देवं पश्यात् करोति वः । यत्तत् चेष्टमानानां विकृत्या विक्रमेण च ।
 दैवोपसृष्टः पुरुषो यत्कर्म कुहते नृप । कृतं कृतं हि तत्तस्य दैवेन विनिपात्यते ।
 यत् कर्तव्यं मनुष्येण व्यवसायवना सदा । तत् कार्यमविशङ्कितं सिद्धिर्द्वैवे प्रतिष्ठिता ।
 निहत्या वसिष्ठाः पार्थिवविषयो गेय भारत । दर्शया जहत्सुहृदे भव धूनेन च पराजिताः ।
 राजनीतिं समाश्रित्य प्रहितासैव कामनं । यत्रेन च कृतं तत्तद्देवेन विनिपातितं ।
 युध्वन्व ददाभास्त्राय देवं कृत्वा निरर्थकं । यत्तत्तव तोषाश्च देवं मार्गेण पश्यति ।
 गतेषां गतिपूर्वम् हि भुङ्कते विद्यते क्वचित् । दुष्कृतं तव वा वीर युद्धा हीनं कुहदह ।
 देवं प्रमाणं दर्शय भुङ्कतेऽन्यतरणं वा । अनन्यकर्म देवं हि जागर्ति स्वपतामपि ।

१५१

१५०

१५०

बद्धनि तत्र सैन्यानि योधास्य बहवस्तव । न तथा पाण्डुपुत्राणामिव युद्धमवर्तत ।
तैरस्यैवं हवो यूयं चयं नीताः प्रहासिणः । बद्धे दैवस्य तत् कर्म यौहयं येन नाग्निं ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ एवं सम्भाषमाणानां बद्ध तत्तज्जनाधिप । पाण्डवानामनो कानि समदृश्यन् संश्रुयो ।

ततः प्रवृत्ते युद्धं स्थितिपत्करयदिपं । तावकानां परैः धार्तुं राजन् दुर्भस्मिन्नि तव ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि पुनर्युद्धारम्भे द्विपञ्चादधिकशतोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ समाप्तश्च जयद्रथवधपर्वः ॥

- अथ घटोत्कचवधपर्वः ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ तदुदीर्य गजानोकं वलं तव जनाधिप । पाण्डुबेनामतिक्रम्य योधयामास सर्वतः ।

पाञ्चालाः कौरवाश्चैव योधयन्त परस्परं । यमराज्ञाय महते परलोकाय दीक्षिताः ।

शूराः शूरेः समागम्य शरतोमरशक्तिभिः । विद्युः समरे त्वं नित्यश्चैव यमचयं ।

रथिनां रथिभिः शार्ङ्गैः रुधिरच्छावदारुणं । प्रावर्तत महद्युद्धं निग्ननामित्रेतरं ।

वारण्याय महाराज समाशय परस्परं । विषाणैरर्हयामासुः सुपंकुहमदोक्तटाः ।

हयारोहान् हयारोहाः प्राशक्तिपरश्वधैः । विभिदुस्तमुने युद्धे प्रार्थयन्ता महद्यम ।

पत्तयश्च महाबाहो शतशः शस्त्रपाणयः । अन्योऽन्यमभ्यधावन्त निन्द्य यत्नाः परन्तप ।

गोत्राणां नामधेयानां कुलानाञ्चैव मारिष । अत्रणाद्धि विजानोमः पाञ्चालान् कुशभिः सह ।

अन्योऽन्यं समरे योधाः शरशक्तिपरश्वधैः । प्रैषयन् परलोकाय विचरन्ता ह्यभोतवन् ।

शरा दशदिशो राजेक्ष्मां मुक्ताः सहस्रशः । न भ्राजन्ते यथातत्त्वं भास्करेऽर्धे गतेऽपि च ।

तथा प्रमुष्यमानेषु पाण्डुवेषु भारत । दुर्व्याधेना महाराज व्यवगाहते तवत्तं ।

सैन्धवस्य बधेनैव शशदुःखमन्वित । 'मर्त्यमिति सञ्चिन्त्य प्राविशत्सर्षिणा वतं ।

नादयवदधोऽप्येष कस्यश्चिन्नैव मेदिनी । अभ्यवर्तत पुत्रो पाण्डवानामनोकिनी ।

स क्विपातस्तमुल्लस्य तेषाञ्च भारत । अभवन् सर्वसैन्यानामभावकरणेः महान् ।

यदा मथ्यन्दिने सूर्ये प्रतपन्तमिवांशुभिः । तथा तव सुतं मन्ये प्रतपन्तं शशर्चिभिः ।

नम्रोत्कर्धांतरं युद्धे पाण्डवाः प्रतिवीक्षितं । पलायनकृतोक्ताद्या निरुत्साहा द्विपञ्चये ।

पर्यधान्त पाञ्चाला दधमाना महादना । रुक्मपुत्रैः प्रसन्नायैश्चैव पुत्रेण धन्विना ।

अर्धमानाः शूरैस्त्रीस्त्रैर्व्यपतन् पाण्डुसैनिकाः । न तादृशं रणे कर्म कृतवन्त स्त पाण्डवाः ।

यादृशं कृतवान् राजा पुत्रस्तव विभास्यते । पुत्रेण तव सा सेना पाण्डवो मयिजा रणे ।

नचिनी द्विरदेनेव समन्तादिप्रतोडिता । क्षीणतोयाऽनिताकांथा हतलिखित पद्मिनी ।

यश्च पाण्डवो सेना तव पुत्रस्य तेजसा । पाण्डुसैन्यां घृतां दृष्ट्वा तव पुत्रेण भारत ।

भीमसेनपुरोगास्त पाञ्चालाः समुपाद्रवन् । स भीमसेनं दशभिर्भाद्रौपुत्रैः विभिक्षिभिः ।

विराटद्रुपदेौ पङ्क्तिं शतेन च शिखण्डिनं । धृष्टद्युम्नश्च सप्तत्या धर्मपुत्रश्च शतभिः ।
 कंकेयाश्चैव चेदीक्ष बडभिर्निशितैः शरैः । स्यात्तं पञ्चभिर्विद्धा द्रोणपदेयांस्त्रिभक्तिभिः ।
 घटोत्कचश्च सनरे विद्धा सिद्ध इवागदत् । शतशयापरान् योधान् द्विपान्थाना महारणे ।
 शरीराणि चकरोद्यैः कुड्डोऽन्तक इव प्रजाः । तस्य तान्निघ्नतः श्वघ्नन् रुक्मपुष्टं महद्भुजु ।
 भस्माभ्यां पाण्डवो ज्येष्ठस्त्रिधा चिच्छेद मारिष । विव्याध चैनं दशभिः सन्ध्यासैः शितैः परैः ।
 मर्षं भिक्षा तु ते सन्धे संतप्राः च्यतिमाविशन् । तत परिहृता योधाः परिवसुर्युधिष्ठिरं ।
 दृचहृद्वै यथा देवाः परिवत्रु पुरन्दरं । ततो युधिष्ठिरो राजा तव पुत्रस्य मारिष ।
 शरं परमदुद्धर्षं प्रेषयामास सयुगे । स तेन श्वशरं विद्धे निषघाद रथोत्तमे ।
 ततः पाञ्चालयेन्यानां श्वशमाधीश्वरो महान् । हतोरारजोति राजेन्द्र तव शब्देऽभवन्महान् ।
 बाणशब्दरवशोपः श्रुश्रुवे तव भारत । श्वश द्रोणो द्रुतं तव प्रत्यदृश्यत संयुगे ।
 शृष्टो दुर्व्याधनस्यापि दृढमादाय कार्मुकं । तिष्ठतिष्ठेति राजानं श्रुवन् पाण्डवमभ्ययात् ।
 प्रत्यद्युयुयुत्तरिताः पाञ्चाला राजगृह्णिनः । तान्द्रोणः प्रतिजघाह परीचन् कुहुरक्षतमं ।
 चण्डव ताहताम्नेधान् निघ्नयस्मिमुषो यथा । ततो राजन्महानासीत् सङ्ग्रामो भूमिवर्द्धनं ।
 तावकानां परेषाञ्च समेतानां युयुत्सया ।

११०

१११

११२

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि दुर्व्याधनपराभवे त्रय पाञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५३ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यत्तदा प्राविशत् पाण्डुनाचार्यैः क्षुपितो बली । उक्त्वा दुर्व्याधनं सन्ध्यास मम शास्त्रातिगं सुतं ।
 प्राविशय विचरन्तश्च रथे शूरमवस्थितं । कथं द्रोणं महेष्वाधं पाण्डवाः समवारयन् ।
 केऽरचन् दक्षिणशुकमाचार्यस्य महाहवे । के च वाममरचन्त निघ्नन् प्राचवान् दृढं ।
 के वास्य दृष्टतो ह्यवा वीरा वीरस्य योधिन । के पुरस्तादवर्तन्त रथिनस्तस्य श्वव ।
 मन्ये तानस्पृशन्शीतमतिबेलमनात्तव । मन्ये ते समनेपन्त गावो वै शिशिरे यथा ।
 यत् प्राविशन्महेष्वाधः पाञ्चालानपराजितः । नृत्यन् स रथमार्येण सर्वैश्चक्षुस्ततान्तरः ।
 निर्द्वेहन् सर्वभैर्यानि पाञ्चालानां रथर्षभ । धूमकेतुरिव कुड्गः कथं मृत्युमुपेषिवान् ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ सायाज्ञे सैन्यं हत्वा राज्ञा पार्थः समेत्य च । सात्यकिश्च महेष्वाधो द्रोणमेवाभ्यधावतां ।
 ततो युधिष्ठिरखूर्णं भीमसेनय पाण्डव । दृष्टकृत्सुभ्यां संशक्नो द्रोणमेवाभ्यधावतां ।
 तथैव मकुशो धीमान् सहदेवश्च दुर्जयः । धृष्टद्युम्नः सहानोको विराटश्च सकैःकयः ।
 मत्स्यः शाल्यः सधेमाश्च द्रोणमेव ययुर्युधि । द्रुपदश्च तथा राजा प्राञ्चालैरभिरक्षितः ।
 धृष्टद्युष्वपिता राजन् द्रोणमेवाभ्यवर्तत । द्रोणपदेया महेष्वासा राक्षस्य घटोत्कच ।
 सधेनास्तेभ्यवर्तन्त द्रोणमेव महापुतिं । प्रभद्रकाय पाञ्चालाः षट् सहस्राः प्रहारिणः ।
 द्रोणमेवाभ्यवर्तन्त पुरस्त्वत्य शिखण्डिनं । श्रेयतरैः नरय्याघाः पाण्डवानां महारथाः ।
 सविताः सश्वरैस्तान् द्रोणमेव नरर्षभ । तेषु शूरेषु पुङ्गाय गतेषु भरतर्षभ ।

११०

११०

१११

बभूव रजनी घोराभीरुणा भयवर्द्धिनी । घोघानामपि सा घोरा राजवन्तकगामिनी ।
 कुञ्जराद्य मनुष्याणां प्राणान्तकरणे तदा । तस्यां रजन्यां घोरायां नन्दन्य सर्वतः शिवा ।
 न्यवेदयन् मयं घोरां सञ्चालकबलेमुखे । उतूकं द्याप्यराशन्तं संसन्तो विपुल मयं ।
 विशेषतः कौरवाणां ध्वजिन्यामतिदारुणा । ततः सैन्येषु राजेन्द्र शब्दः समभवत्प्रहान् ।
 मेरीशब्देन महतां मृदङ्गानां खनेन च । गजानां गन्धितैर्यापि तुरङ्गाणाञ्च द्वेषिते ।
 सुरशब्दनिनादैश्च तुमलं सर्वतोऽभवत् । ततः समभवद्युद्धं सन्ध्यायामतिदारुणं ।
 द्रोणस्य च महाराज सञ्जयानाञ्च सर्वश्रेण । तमसा चाटते लोके न प्राज्ञायत किञ्चन ।
 सैन्येन रजया चैव समन्तादुच्छ्रितेन च । नरस्त्रायस्य नागस्य समसञ्जतं शोणितं ।
 न पश्याम रजो भौमं कथमेनाभिमृष्टताः । राजौ वंशवनस्यैव दह्यमानस्य प्रभते ।
 घोराश्चटवटाशब्दं शष्पाणां पततामभूत् । मृदङ्गानकनिर्घादैश्चैकौपटहेस्तया ।
 चोत्कारैर्हृषिताकारैः सर्वमेवाकुलं विभो । नैव स्ये न परे राजन् प्राज्ञायन्त तमोदृते ।
 उन्मत्तमिव तत्सर्वस्वभूव रजनीमुखे । भौम रजोऽथ राजेन्द्र शोणितेन समुच्छ्रितं ।
 शतकौशेय कवचैर्भूषयैश्च तमोऽभ्यगात् । ततः सा भारती सेना मण्डिहमविभूषिता ।
 द्यौरिवासीत् सनत्सु च रजन्यां भरतवंश । गोमायुवलकदृष्टा शक्तिध्वजसमाकुला ।
 वारणाभिस्ता घोरा खेषिताः स्फुटनादिता । ततोऽभवत्प्रहाराञ्च सुमते लोमहर्षणे ।
 सभादृष्टच्छिन्नः सर्वां महेन्द्राग्रनिमिखन । सा निग्रीये महाराज सेनाऽदृश्यत भारती ।
 अङ्गदैः कुण्डलैर्निष्कैः शस्त्रैश्चैवावभाषिता । तत्र नागा रथाद्यैव आम्बूनदविभूषिता ।
 निग्राथां प्रत्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युत् । अस्मिन्निगदाखन्नमुपलप्रासपद्विशाः ।
 सम्यतन्त एव दृश्यन्ते भ्राजमाना इवाग्रथ । दुर्घोषधनपुरोवातां रयगुल्मवलाहका ।
 वादिध्रुवसन्निता चापविद्युद्धमैर्हेतां । द्रोणपाण्डवपञ्चन्यां खड्गशक्तिगदाग्रनीं ।
 शरधारास्त्रपवनां शयं शीतोष्णशङ्कुलां । घोरां विष्ठापनीमुघां जीवितच्छेदविपुतां ।
 तां प्राविशन्नतिभयां सेनां युद्धचिकीर्षव । तस्मिन्नाविमुक्षे घोरे महाशब्दनिनादिते ।
 भीरुणां कामजनेन शूराणां हर्षवर्द्धने । रावियुद्धे महाघोरैर्वर्त्तमाने सुदारुणे ।
 द्रोणमभ्यद्रवन् क्रुद्धा सहिता पाण्डुसञ्जया । ये ये प्रमुखतो राजन्नावर्त्तन्त महात्मान ।
 तान् सर्वान् विमुखं द्यके काञ्चिन्नित्ये यमचर्धे । तानि नागसहस्राणि रयानामयुतानि च ।
 यदातिहयसहानां मयुतान्यस्युद्धानि च । द्रोणेनैकेन नाराचैर्निर्मिञ्चानि निग्नमुखे ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचनखण्डे द्रोणयुद्धे चतुःपञ्चाशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥
 ॥ छतराज उवाच ॥ तस्मिन् प्रविष्टे दुर्द्धे सञ्जयानमितीजसि । अमृत्युमाणे धरत्ये का बोधूदै मतिस्तदा ।
 दुर्घोषधन तथा पुत्रमुक्ता शास्त्रातिगं मम । धन प्राविशद्मेधात्मा किं पार्थ प्रत्यपद्यत ।
 निघन्ते सैन्ये वेरे भूरिश्रवसि चैव हि । घटभ्यगाकहातेजा पाञ्चालानपराजितः ।

११०

१११

११२

११३

११४

किमन्यत दुर्द्धर्षं प्रविष्टे श्रुतापने । दुर्व्योधनस्तु किं कृत्यं प्राप्तकालमन्यत । ११८

के च ते वरद धीरमन्वयुर्द्विजसत्तम । के चास्य पृष्ठतः सत वीराः शूरस्य पुथ्यत ।

के पुरस्तादयुधस्त निशत प्राचवाशणे । संन्येऽर्धं पाण्डवान् सन्धान् भारदाजगरादिमान् ।

शिशुरे कल्पमाना वै क्षत्रा गाव इव प्रभो । प्रविश्य स महेश्वास पाद्यालानरिमर्दन ।

कथं नु पुरुषस्यात्र पशुलमुपजग्मिवान् ।

सन्धेयु सैन्येषु च संहितेषु राषो समेतेषु महारथेषु । संलोक्यमानेषु पृथग्विधेषु के वलदागो मतिमान् श्रावण् । ११९

हताश्वैव विपकाय पराभूतांश्च शंससि । रथिनो रिरयांश्चैव कृतान् युद्धेषु मामकान् ।

तेषां संलोक्यमानानां पाण्डवैर्हतचेतसां । अन्धे तमसि मग्नानामभवत् का मतिस्तदा ।

प्रहृष्टाश्चायुर्दंशस्य पाण्डवेषान् भवोपि मे । अप्रहृष्टान् विमनथो विचक्षांश्चैव मामकान् ।

कथमेषां तत सत पार्थानामपलायिनां । प्रकाशमभवद्द्राक्षौ कथं कुरुषु सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ रात्रियुद्धे तदा राजन्वर्त्तमाने सुदारणे । द्रोणमभ्यर्त्तवन् सन्धे पाण्डवाः सद्य धीमतेः । १२०

ततो द्रोण कैकयाश्च पृष्टयुधस्य चात्मजान् । सम्यययत् प्रेतलोकं सन्धीनिपुभिराशुगै ।

ये ये प्रमुखतो राजश्रवत्तन् महारथ । तान् सन्धान् प्रेषयामास पितृलोकाय पार्थिवान् ।

प्रमथन्ते तदा वीर भारद्वाजं महारथं । अभ्यवर्त्तत शंकुद्धः शिवो राजा प्रतापवान् ।

तमापतन्तं सम्येक्ष्य पाण्डवानां महारथं । विव्याध दशभिर्द्रोणः सन्धेपारश्वैः शरैः ।

तं शिवि प्रतिविव्येध चित्रङ्गिः कद्रुपचकैः । सारथिस्त्राय भक्तेन सयमानो न्यप्रातयत् । १२१

तस्य द्रोणो वयान् हवा सारथिस्त महात्मन । अथास्य सशिरस्त्राणं शिरः कायादपाहरत् ।

ततोऽस्य सारथि चिप्रमन्यं दुर्व्योधनोऽदिशत् । स तेन रुग्णघोताय पुनरभ्यर्त्तवद्विपुन् ।

कलिङ्गानाद्य सैन्येन कलिङ्गस्य सुतो रणे । पूर्णं पितृवधात् कुड्डो भीमसेनमुपाद्रवत् ।

स भीमं पञ्चभिर्बिड्जा पुनर्बिड्याध सप्तभि । विशेषकं विभिरान् चैन्द्रशमेकेन पविणा ।

कलिङ्गानाम्ना तं शूरं कुड्डं कुड्डो हृकोदरः । रथाद्रथमभिद्रुत्य मुष्टिना निजघान ह । १२२

तस्य मुष्टिहतस्त्राजौ पाण्डवेन शलीयसा । सन्धेऽस्यस्त्रीनि सद्यः प्रापतन् वै प्रथक प्रथक् ।

तं कर्णो धातरसास्य नाट्यन्त परान्तप । ते भीमसेनं नाराचैर्जगुराधोविधोपभै ।

ततः शत्रुरथं त्यक्त्वा भीमो भुवरथं गतः । भ्रुवस्त्रास्यन्तमनिग्रं मुष्टिना समपोद्यत् ।

स तथा पाण्डुपुत्रेण सनिनाऽभिहतोऽपतत् । तं निहत्य महाराजं भीमसेनो महाबल ।

जयरातरथमप्यथ मुक्त सिंह इवानदत् । जयरातमथासिधय नदन् सन्धेन पाणिना । १२३

तलेन नामयामास कर्णं क्षयापत स्थितः । कर्णमु पाण्डवे शक्तिं काक्षुर्नो समवाहयत् ।

ततस्त्नामवजपाश्च प्रहसन् पाण्डुमन्दनः । कर्णायैव च दुर्द्धर्षं चिषेपाजौ हृकोदरः ।

नामापतन्तोऽसिध्वेद शलुनिधौषपायिना । स्ततच्छ्रवा मघन् कर्णं रथेऽद्भुतपराकन ।

पुनः खरथमास्थाय दुद्राव तव वाहिनी । तमायान्त जिघांसन् भीमं कुड्डमिवान्तकं ।

न्यवारयन्महाबाहुस्तव पुत्रो विमास्यते । महता श्रवणैश्च ह्यदयन्तो महारथाः ।

दुर्मदस्य ततो भीम प्रहसन्निव संयुगे । शारथिश्च ह्ययंश्चैव शरैर्निने यमस्यं ।

दुर्मदस्त ततो यानं दुष्कर्णस्यावचक्रमे । तावेन्नरथमारुहे । भ्रातरौ । परतापनौ ।

सङ्ग्रामशिरसो मध्ये भीमं दावयधावतां । ययास्युपतिभिर्वा हि तारके दैत्यसत्तमं ।

ततस्तु दुर्मदश्चैव दुष्कर्णश्च तत्रात्मजौ । रथमेकं समाह्वय भीमं यथैरविश्रितौ ।

तत कर्णस्य मियतो द्रोणेदुर्योधनस्य च । छपस्य सोमदत्तस्य वाङ्मिकस्य च पाण्डवः ।

दुर्मदस्य च वीरस्य दुष्कर्णस्य च तं रथं । पादप्रहारेण धरां प्राविशयदरिन्दमः ।

ततः सुतौ तौ बलिनौ प्रूरी दुष्कर्णदुर्मदौ । मुष्टिना हव्यं संकुट्टे ममई च नगई च ।

ततो हाहाकृते सैन्ये दृष्ट्वा भीमं नृपाङ्गवन् । द्रोणाय भीमरूपेण धार्तराष्ट्रेण स्थिति ।

स्वमुक्त्वा पलायने सर्वे भारत पार्थिवाः । विपञ्जा वाहयन्वाहाद्य च दौ सह धावतः ।

ततो बले श्मश्रुलिने निशामुखे सुपूजितो नृपट्टयभैरुकोदरः । महाबलः कमलबिबुद्धलोचनो युधिष्ठिरं नृपति
नृपजयद्वजो ।

ततो यमौ द्रुपदविराटकैकया युधिष्ठिरस्यापि परां मुदं ययुः । इकोदरं सुश्रमपूजयंश्च ते यथाऽन्धके प्रतिनिवृत्ते
हरं सुराः ।

ततः सुतास्ते वरुणात्मजापमा ह्योचिताः सहगुरुणा महात्मना । इकोदरं शरयपदातिकुञ्जरा युयुत्सवो श्मममि
पर्ववारयन् ।

ततोऽभवत्तिरिगधनैरिवाहते महाभये भयदमतीव दारुणं । निशामुखे इकबलस्यप्रभोदने महात्मनो नृपवर युद्ध
मुत्तमं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि भीमपराक्रमे पञ्चपञ्चाशदधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रायोपविष्टे ह्य हते पुत्रे सात्यकिना ततः । सोमदत्तो श्मश्रुकुट्टः सात्यकिं वाक्यमब्रवीत् ।

सप्तधर्मैः पुरा दृष्टो यस्तु देवैर्ब्रह्मात्मभिः । तत्त्वं शान्तं सन्त्यज्य दस्युधर्मै रतः कथं ।

पराङ्मुखाय दीनाय न्यस्तग्रस्ताय याचते । सप्तधर्मै रतः प्राज्ञः कथं नु प्राहरदृष्टे ।

हावेव किल दृष्टीनां तत्र मुखी महारथौ । प्रयुधस्य महतिजाल्लक्षैव युधि साक्षतः ।

कथं प्रायोपविष्टाय पार्थेन च्छिञ्चवाहवे । नृशंस्यतनीयश्च तादृशं छतवानसि ।

कर्णस्यस्तस्य दुष्टं तत् फलं प्राप्नुहि संयुगे । अथ च्छेत्स्यामि ते नूढं शिरो विकृत्य पविषा ।

श्रेये शान्तपुत्राभ्यामिष्टेन सुकृतेन च । अनतीतामिमां रात्रिं यदि तां वीरमानिनं ।

शरच्छामाणं पार्थेन शिष्युना सस्रतानुजं । न हन्यां नरके घोरे पतयं दृष्टिप्राशन ।

स्वमुक्त्वा तु पङ्कटुः सोमदत्तो महाबलः । द्रुपौ श्मश्रुञ्च तारेण धिंहनार्दं नगार्द च ।

तत कमलपत्राच, भिंहदंष्ट्रे महाबलः । सात्यकिश्चैव संकुट्टः सोमदत्तमथाब्रवीत् ।

कीरवेय नमे त्राय कथञ्चिदपि विद्येन । तया सार्द्धं मया नैव युज्यते इति कथन ।

१०१

१०२

१०३

१०४

१०५

यदि सर्वेषु सैन्येन गुप्तो मांः शोधयिष्यसि । तथापि न व्यया काचित्त्वयि स्यान्नेम कौरवः । १०३
 युधामाण्युध वाक्चोच सतामसाम्पतेन च । नाहं भीषयितुं शक्यः । चञ्चलश्चेति स्थितस्त्वया ।
 यदि तेऽस्ति युयुत्साऽद्य मया सह नराधिप । निहंत्यो निशितैर्ष्वीणैः प्रहर प्रहरामि ते ।
 हतो भूरिश्रवा राज्ञस्तव पुत्रो महारथः । शक्यैव तदा वीर ह्ययमेतस्य कथितः ।
 त्वाद्याप्यथ वधिष्यामि सपुत्रं सहवान्भवं । तिष्ठदानो रणे यत्तः कौरवाऽसि महाबलः ।
 यस्मिन् दानं दमः शौचमहिंसा ह्रीष्टैः समा । अनपायानि सर्वाणि नित्यं रात्रिं युधिष्ठिरे । १०४
 मृदङ्गकेतोस्तस्य त्वं तेजसा निहतः पुरा । सकण्ठसौम्यस्य सङ्घो विनाशमुपयास्यसि ।
 शोषेऽहं क्षण्यचरणैरिष्टापूर्वेन चैव हि । यदि त्वां ससृतं वाणैर्न हन्यां युधि रोपितः ।
 अपयास्यसि चेत्पश्चात् ततो मुक्तो भविष्यसि । श्वमाभाय्य चान्योन्यं क्रोधं रक्तलोचनैः ।
 प्रवृत्ता प्ररक्ष्यतां कर्तुं पुरुषवत्तमौ । ततो रथमहस्त्रेण ह्ययनागायुतेन च ।
 दुर्योधनः सोमदत्तं परिवार्य व्यवस्थितः । शकुनिय सुशकुद्धः सर्वशस्त्रपरिपहः । १०५
 पुत्रपौत्रैः परिहृतो भ्रातृभित्येव विक्रमैः । श्यालस्तव महाराज वज्रसंहननो युवा ।
 वायं शतसहस्रान्तु हयानां तस्य धीमतः । सोमदत्तं महेश्वासं समन्तात् पथ्येवारयन् ।
 रक्ष्यमाणस्य वलिभिर्भ्रूवाद्यामास सात्यकिं । तं ह्यद्यमानं विशिखेद्वृष्टा सन्नतपर्व्वभिः ।
 धृष्टद्युम्नोऽभ्ययात् क्रुद्धः प्रमथ्य महतीश्रमूं । चण्डवाताभिष्टष्टानामुदधोर्नामिव खनः । १०६
 आसीद्राजन् वलौघानामन्योऽन्यमभिमित्रतां । विव्याध सोमदत्तं यत् सत्वतं नवभिः शरैः ।
 सात्यकिर्नवभिश्चैनमवधोत् कुहपुञ्जवं । शोऽतिविह्वो बलवता धमरे दृढध्वनिना ।
 रथोपस्थं समासाद्य मुमोह गतेचेतनः । तं विमूढं समावच्छ्य सोरथिस्त्वरयाऽन्वितः ।
 आपोवाह रणादीरं सोमदत्तं महारथं । तं विषज्जं समावच्छ्य युयुधानशराहितं ।
 अभ्यावत्ततो द्रोणो यदुसोरजिघांसया । तमायान्तमभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
 परिव्रज्यंहात्मानं परीक्षन्तो यदूढदहं । ततः प्रवृत्ते युद्धं द्रोणस्य सह पाण्डवैः । १०७
 वलेरिव सूरैः पूर्व्वं चैवोक्त्रजयकाङ्क्षया । ततः सायकजालेन पाण्डवानीकमाह्वयन् ।
 भारद्वाजो महानेजा विव्याध च युधिष्ठिरं । सात्यकिर्दशभिर्वाणैर्विजयता पाशंते शरैः ।
 भोमधेनस्य नवभिर्नकुलं पञ्चमिक्षया । सहदेवं तथाऽष्टाभिः शतेन च शिखण्डिनं ।
 द्रौपदेयामहाबाहुः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः । विराटं मत्स्यमष्टाभिः द्रुपदं दशभिः शरैः ।
 युधामन्युं विभिः षड्विंशत्तमैः शरैः । अभ्यायं संनिकानविद्धा युधिष्ठिरमुपाद्रवत् । १०८
 ते वध्यमाना द्रोणेन पाण्डुप्रपन्नस्य धैनिकाः । प्राद्रवन् वै भयाद्राजन् साचं नादा दिशो दश ।
 काश्यामानन्तु तस्यैव दृष्ट्वा द्रोणेन फाल्गुनः । किञ्चिदागतसंरंभो गुहं पाथोऽभ्ययात्तद्रुतं ।
 दृष्ट्वा द्रोणस्तु बोभामुमभिधावन्तमाहवे । सद्यवत्तंत तस्यैव्यं पुनर्योधिष्ठिरं पू ।
 ततो युद्धमभ्युपयो भारद्वाजश्च पाण्डवैः । द्रोणस्तवं सुतैराजन् हर्षतः परिवारितः । १०९

अथमन् पाण्डुसैन्यानि ह्युरगमिनिवाम्बः । तं अवलन्मिवादित्यदीशानवपमद्युतिं ।
 राजसनिग्रमत्यन्त दृष्ट्वा द्रोणमराचिषं । मण्डलौहतघन्वानं तपन्तमिव मास्त्रं ।
 दहनमहितात् सैन्ये वैभं कश्चिदवारयत् । यो यो हि प्रमुखे तस्य तस्यौ द्रोणस्य पूरुषः ।
 तस्य तस्य मिरन्धिता ययौ द्रोणमरः चितिं । एवं सा पाण्डवी सेना बध्यमाना महात्मना ।
 मद्बुद्धाव पुनर्भीता पश्यतः मय्यवाचिनः । सम्प्रभर्तुं बलं दृष्ट्वा द्रोणेन निशि भारत ।
 गोविन्दन्मन्त्रीञ्चिष्णुर्गच्छ द्रोणरथम्यति । ततो रजतगोचोरकुन्देन्दुसद्ग्रमभान् ।
 चोदयामास दामाशो हयान् द्रोणरथम्यति । भीमसेनोऽपि तं दृष्ट्वा यान्तं द्रोणाय फाल्गुनं ।
 स्वधारायिमुवाचे रं द्रोणानोकाय मां वद । सोऽपि तस्य वचः श्रुत्वा विभोकोऽवाहयद्दयान् ।
 इष्टतः सत्यसन्धस्य त्रिषोभंरतसन्तम । तौ दृष्ट्वा भ्रातरौ यतौ द्रोणानोकमभिद्रुतौ ।
 पाञ्चालाः सञ्जया मत्स्यावेदिकारूपकोश्रवाः । श्रन्वगच्छन्महाराज कैकयाय महारथाः ।
 ततो रात्र्यन्तरे सङ्गामो लोमहर्षणः । बोभलुर्दक्षिणं पार्श्वमुत्तरश्च टुकोदरः ।
 मङ्गलौ रथद्वन्द्वार्था बलं जपेहतुस्तव । तौ दृष्ट्वा पुरुषव्याधो भीमसेनधनञ्जयौ ।
 धृष्टद्युम्नोऽभ्ययार्जुनं सात्यकिश्च महाबलः । चाङ्गान्तामिपन्नानोमुदधीनामिपस्वनः ।
 आसीद्भ्राजन् बलौघानां तदाऽन्योऽन्यमभिपन्नतः । कौमदन्तिघथान् क्रुद्धो दृष्ट्वा सात्यकिमाहवे ।
 द्रोणिरथद्वन्द्वत् क्रुद्धः शाल्वनं रणमूर्द्धनि । तमापतन्तं समरे त्रैनेयस्य रथम्यति ।
 मृत्युयथै मधुद्रुचो भैमशेनिर्भहावसः । कार्ष्णायवं महाघोरस्य च चर्महतं महत् ।
 महान्तं रथमास्थाय त्रिशूलान्तरान्तरैः । विचित्रयन्त्रसवाहं महाभैषोघनिखनं ।
 युक्तं गजनिभैर्वाहैर्न ह्यैर्नापि वारणैः । विचित्रपचचरणविहताचे ज कूजता ।
 ध्वजेनोत्थितदण्डेन न्यभराजेन राभता । खोदितार्द्रपताकश्च श्रम्यमावाविभुवितं ।
 श्रष्टचक्रसमायुक्तमास्थाय विपुलं रथं । दूलमुद्गरधारिण्या शैलपादपहलया ।
 रचसां घोररूपाणामचौदिस्था समाहृततः । तमुद्यनमहाचापं निग्रयथयिना नृपाः ।
 धुरान्तकालघनये दण्डहस्तमिवान्तकं । ततश्चं गिरिष्टम्भं भीमरूपं मयावहं ।
 दंष्ट्राकारलोपमुखं शक्रुकणं महाहनुं । कर्णकेशं विरूपाचं दीपाक्षं निर्जनादरं ।
 महाश्वगतदारं किरीटच्छत्रमूर्द्धजं । चाचनं सर्वभूतानां व्याप्ताननमिवान्तकं ।
 वीक्ष्य दीप्तमित्रायान्तं रिपुविजोमकारकं । तमुद्यनमहाचापं रात्रभेद्रं घटोत्कचं ।
 मयाहिंता प्रचुचोम तव पुत्रस्य वाहिनी । वायुना सोमिभावत्तां गङ्गेजैर्नरहिणी ।
 घटोत्कचप्रमुक्तं निहनादेन भीषिताः । प्रसुखगुंजा मुखं विययुश्च नृपाष्टवं ।
 ततोऽमृष्टदृष्टिरत्यन्तमाघोत्तच समन्ततः । सन्याकालाधिकबलैर्ध्विमुक्ता राचयैः चिना ।
 आघसानि च चक्राणि भुङ्गयन् शक्तिमिरा । पतन्वविरताः शूराः व्रतन्वः पट्टिशालया ।
 तदुपमविरौद्रश्च दृष्ट्वा युद्धं नराधिपाः । तनयास्तव कर्षस्य थयिताः सम्प्रदुदुवुः ।

१००

१०१

१०२

१०३

१०४

१०५

तत्रैकोऽक्षवचस्रधाषी द्रौणिष्मानी न विव्यथे । व्यहनच तदा मायां-घटोत्कचविनिर्दिता । १००

विश्रुतायानु मायायाममर्थेषु घटोत्कचः । विससंख्यं शरान् घोरंशोऽप्यत्मानामात्रमाविभक्तुम् । १०१

भुजगा इव वेगेन; वल्लीकं क्रोधमूर्च्छिताः । ते शरा रुधिरात्काङ्गा भित्त्वा शारदतीसुतं । १०२

विविशुद्धरधौ शीघ्रं वल्लीकमिव पत्रगाः । श्रयत्यामा तु शंकुद्धो लघुहस्तः प्रतापवान् । १०३

घटोत्कचंमतिकुद्धो विभेद दशभिः शरैः । घटोत्कचोऽतिविह्वस्त द्रोणपुत्रेण मर्षसु । १०४

चकं शतसहस्रारमगृह्णाद्भ्रियतो श्रुंभं । शुरानां वासंस्वर्यांभि मणिवच्चविभूषितं । १०५

श्रयत्याधि स चिचेप भैमसेनिजिघांसया । वेगेन महता गच्छद्विचित्रं द्रोणिना शरैः । १०६

शभाग्यश्वेव सद्गुणसन्नाचमपतद्भुवि । घटोत्कचस्तसूयं दृष्ट्वा चकं निपातितं । १०७

द्रौणिष्मिच्छादयद्दणैः खर्भानुरिव भास्करैः । घटोत्कचसुतः श्रीमान् भिन्नाञ्जनचयोपमः । १०८

रुरोध द्रौणिमायांनं प्रमञ्चन्निवाश्रिराट् । धौत्रेण भीमसेनस्य शूरेणश्चनपर्वणा । १०९

बभौ भेषेन धाराभिर्गिरिर्मेहरिवाहितः । श्रयत्यामां तु शंकुद्धो रुद्रोपिरेत्रविक्रमः । ११०

ध्वजमेकेन वाणेन चिच्छेदाञ्जनपर्वणः । दाभ्यान्तु रथयन्तारौ विभिद्यास्य-चिवेषुके । १११

धनुरेकेन चिच्छेदं चतुर्भियतुरो रथान् । विरथस्योद्यतं हस्ताह्वेसविन्दुभिराचरत् । ११२

विश्रिखेन सुतोऽह्येन खड्गमस्य द्विधाऽकरोत् । गदा चेमाद्गदं राजसूयं देहमसन्नुना । ११३

भान्यात्विमा शरैर्यापि द्रौणिनाहत्य पातितः । ततोऽनुरोचमुत्पत्य कासमेघ इवोन्नदन् । ११४

ववधाञ्जनपर्वणा स द्रुमवधं नमस्तलात् । ततो मायाधरं द्रौणिघटोत्कचसुतं दिवि । ११५

मार्गेषु द्विभिव्याध घनं सुयं दशाश्रुभिः । सोऽवतीर्य पुनस्तस्यौ रथे चेमविभूषिते । ११६

महीगत इवाव्युचः श्रीमानञ्जनपर्वतः । तमग्रस्यवर्षाणं द्रौणिर्भीमात्मजात्मजं । ११७

नयानाञ्जनपर्वणं महेश्वरं इवान्धकं । तस्य दृष्ट्वा हतं पुत्रमेघंत्यासां मुहाबलं । ११८

द्रौणिः शकाग्रमभ्येत्य रोपात् प्रव्यनिगाद्भट्टः । प्राह वांश्वमघंधान्ता वीरं शारदतीसुतं । ११९

दहन्तं पाण्डुजानीकं घनमग्निविवोत्थितं । १२०

टोत्कच उवाच ॥ तिष्ठ तिष्ठ न मे जीवन् द्रोणपुत्र गमिष्यसि । त्वामच तिष्ठनिष्यामि कौश्लमग्निसुतो यथा । १२१

॥ श्रयत्यामेवावाच ॥ गच्छं यत्सो वधान्येस्तं युध्यंस्वामरविक्रमं । न तु पुंशेऽप्यैवमे पिता नाय्यः प्रकाधितुं । १२२

कामं यनु न मे रोपो हेडमे विद्योत्सवि । किन्तु रोपादितो जनुद्वन्यादात्मानमप्युत । १२३

॥ श्रयत्य उवाच ॥ श्रुत्वा वै क्रोधतापांसुः पुत्रशोकधमन्विजः । श्रयत्यामानमापयो भैमधे निरभापत । १२४

किमहं कातरौ द्रोणे पूयग्रनं इवाश्वे । यन्तां भोयवधे वाग्मिरमदतइचस्तव । १२५

भोमात् सखसहमुत्पन्नः सुदृशां विपुत्रे सुतो पाण्डवानांमहं पुत्रः समरेव्यनिवर्त्तिनां । १२६

रचमामधिराजोऽहं हृद्यपीवधना षट् । तिष्ठ तिष्ठेत् न मे जीवन् द्रोणपुत्र गमिष्यसि । १२७

पुत्रग्रहामहं तेऽद्य विभिव्यामि रणाभिते । ह्ययुजा रोपतापाषो राघमः सुमहाबलः । १२८

द्रौणिमभ्यद्रवत् क्रुद्धो गजेन्द्राभर सेनरो । रथं चमापैरिषुभिरभ्यवर्षदटोत्कचः । १२९

रथिनामृत्युभं द्रौपिं धाराभिः प्रिय नोयदः । शरदृष्टिं शरैर्द्रौपि रप्रोभान्तां व्यभक्तयत् ।
 ततोऽग्नरीचे वाणानां सङ्क्रामोऽन्य रवाभवत् । अथास्त्रवृत्तान्तक्रीडितैस्त्रिसदा वभौ ।
 विभावरोमुखे व्योम खद्योतैरिव चित्रितं । निगम्य निहतं मायां द्रौपिणा रथमनिना ।
 घटोत्कचस्तदा मायां समञ्जान्निर्धतः पुनः । सोऽभवद्भिरिरत्युचः शिखैस्तत्सङ्कटैः ।
 शूलप्रसाधामिमुपलजलप्रखरणो महान् । तमञ्जनचेयप्रस्थं द्रौपिं दुष्टा महोधरं ।
 प्रपतद्द्विधं वज्रभिः शस्त्रसङ्घेन चुचुभे । ततः स्येयन्निव द्रौपिं संजमस्तमुदैरयत् ।
 घ तेनाखेण शैलेन्द्रः चित्रः चित्रं व्यनश्यत् । ततः स तोयदे भूत्वा नीलः सेन्द्रायुधो दिवि ।
 अभ्रदृष्टिभिरत्युधैः द्रौपिं प्राच्छादयद्रणे । अथ सञ्चाय वाथव्यमस्त्रमस्त्रविदांस्वरः ।
 व्यधमत् द्रौपतनयेो नीलमेघं समुत्थितं । स मार्गणगणैर्द्रौपिर्दिग्धः प्रच्छाद्यं सर्वशरैः ।
 शतं रथसहस्राणां जघान द्विपदाम्बरः । स दृष्ट्वा पुनराद्यान्तं रथेनायतकामुकं ।
 घटोत्कचमसम्भ्रान्त्वा लक्ष्मणं कर्मिहतं । विह्वलाङ्गुलसदृशैर्भक्तद्विरद्विक्रमैः ।
 गजस्यैव रथस्यैव वाजिद्वयगतैरपि । विक्रान्त्यग्निरोपीवैर्षैर्द्रोमोऽग्नुरचरैः सह ।
 पौलस्त्यैर्थातुधानैश्च तादृशैश्च विक्रमैः । नानामस्त्रधरैर्कीरैर्नानाकवचभ्रष्टवितैः ।
 महाभयङ्करैः क्रुद्धैः शरभोग्नुत्तवोचनैः । उर्पाख्यैस्तैस्तैः युद्धे राचयेषुं दुद्रुसुदैः ।
 विपन्नमभिर्षमैश्च पुत्रं ते द्रौपि रत्रवीत् । तिष्ठ दुर्व्योधनोद्यत् न कौरव्यैः सङ्गमस्तथा ।
 सवैर्भिर्भ्रातृभिर्जीरैः पार्थिवैश्च विक्रमैः । निहनिव्याम्यनिर्वासे तव नास्ति पराजयः ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि पर्यायार्थय वाहिनी ।

॥ दुर्व्योधेन उवाच ॥ न जितदुःसुतं मन्ये धत्ते महदिदे जनः । अस्मात् स परा भक्तिस्त्वयि गौतमिनन्दन ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ अथत्यामानमुक्त्वा ततः शौचलमत्रवीत् । हृतं शतसहस्रेण रथानां रणशोभिना ।
 यश्चां रथसहस्रैश्च प्रयाहि त्वं धनञ्जय । कर्णश्च वृषसेनश्च कृपो नीललघैश्च ।
 उदोच्याः कृतवर्षा च पुरमित्रसुताः पुनः । दुःशासनो निरुभयश्च कुण्डमेदी पुराजगः ।
 पुरञ्चयो दृढरथः पताकी चमपुञ्जकः । मञ्जोऽरुणोऽश्वेनश्च सञ्जयो विजयो जयः ।
 कमलाचः परकाथो जयधर्मो सुदश्रमः । रते सोमनुयास्यन्ति पत्नीनामप्युतानि यद ।
 जहि भीमं यमो चैव धर्मराजश्च मातुल । अमुरानिव देवेन्द्र जयाश त्वयि मे स्थिता ।
 दारितान्द्रौपिनां वाणैर्धर्मं विधत्तविपदान् । जहि मातुल कौन्तेयान् अमुरानिव पावकः ।
 रथमुक्त्वा यद्यौ शोभं पुत्रेण तव शौचलः । पिभीपुस्ते सुतायाजन् द्धिद्युच्यैव पाण्डवान् ।
 अथ प्रवहते युद्धं द्रौपिराचंसयोर्ध्वे । विभावयौ सुसुमुत्तं प्रकप्रहादयो रिव ।
 ततो घटोत्कचो वाणैर्द्रुमिर्गौतमीसुतं । जघानोरथिं संक्रुद्धो विपाप्रिमतिर्नैर्दुष्टैः ।
 स तैरभ्याचतो गाढं शरैर्भीमसुतेरितिः । प्रचक्षालं रथोपस्थे वातोद्भूत इव हुमः ।
 भूयद्वाञ्छलिकेनाथ मार्गणेन महाप्रभं । द्रौपिं हस्तस्त्रित्तुष्टापं चिच्छेदाश्च घटोत्कचः ।

१०३१

१०३२

१०३३

१०३४

१०३५

ततोऽयद्द्वैर्णरादाय धनुर्भारसहं दृढं । वर्षं विप्रिंशोस्तीक्ष्णान् वारिधारा इवामुद । १५६
 तत शरद्वतोपुत्र प्रेषयामास भारत । सुवर्णपुङ्खाञ्चक्रुप्राग् खषरान् खषरम्प्रति ।
 तदक्षैरर्दितं यूयं रचसां पीनवचसां । विशैरिव वभौ मत्तं गजार्मां सदुलं कुलं ।
 विधम्य राचसान् वापैः याचस्यतरथदिपान् । ददाह भगवान् बर्हिर्भूतानीव युगल्यैः ।
 स दग्ध्वाऽशौचिर्षीं वापैर्भिक्षीं हृदये भृशं । पुरेव चिपुरं दग्ध्वा दिवि देवा महेश्वरः ।
 युगान्ते सर्वभूतानि दग्ध्वेव वसुहृत्पुत्र । रराज जयतां श्रेष्ठो द्रोणपुत्रसनाहितान् । १५७
 ततो घटोत्कच क्रुद्धो रचसां भीमकर्मणां । द्रौणिं हतेति मर्षतां चोदयामास ताश्चमू ।
 घटोत्कचस्य तामाज्ञां प्रतिशृद्ध्याय राचसाः । दद्रोञ्ज्वला महावक्रा घोररूपा भयावहाः ।
 व्याप्तानना दीर्घजिह्वा क्रोधादीनेत्रया भृशं । सिंहादेन मेहता नादयन्तो वसुन्धरां ।
 हन्तुमभ्यद्रवन् द्रौणिं नानाम्रहरणायुधाः । शक्री शतघ्नी परिधानशनी शूलपट्टिग्राम् ।
 खड्गान् गदा भिन्दिपालान् मुयलानि परयधान् । प्रासानसींसीमरांस्य कुण्ठपान् कल्पनाञ्चितान् । १५८
 शूलान् भुशुण्ड्याम्गुडां स्फुषां कार्पाययोक्तया । मुद्गराद्य नहाघोरान् शमरेऽशुदारकान् ।
 द्रौणिमूर्द्धन्यमज्जन्त राचसा भीमविक्रमाः । चिचिपुं क्रोधाघताघावाः प्रतभोऽय सद्यस्यः ।
 तच्च स्ववधे सप्तहद्रोणपुत्रस्य मूर्द्धनि । पतमान शमीज्याय, योधास्ते व्यथिताभवन् ।
 द्रोणपुत्रस्यश्वान्नासदधं घोरमुक्कितं । शरैर्भिक्षययामास वज्रकल्पैः शिलाभिः ।
 ततोऽन्यैर्बिभ्रिक्षेसूर्षैः स्वर्णपुङ्खैर्हामनाः । निजग्रे राचसान् द्रौणिर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितः । १५९
 तदक्षैरर्दितं यूयं रचसां पीनवचसां । विशैरिव वभौ मत्तं गजार्मानाकुलं कुलं ।
 ते राचसा सुशंकुद्धा द्रोणपुत्रेण ताडिता । क्रुद्धा सम्प्राद्रवन् द्रौणिं जिघांसन्तो महाबलाः ।
 तवाहुतमिभं द्रौणिर्दग्धयामास शिक्रुभं । अग्रकथं कर्तुमन्येन सर्वभूतेषु भारत ।
 अदको राचर्षी सेनां घणाद्रौणिर्भहास्त्रवित् । ददाह ज्वलितैर्बैराक्षसैश्च पश्यत ।
 स दहनाघर्षागोकं रराज द्रौणिराक्षरे । युगान्ते सर्वभूतानि सन्नतं क इवानसः । १६०
 तं दहन्तमनोकानि शरैराशोविधोपमैः । तेषु राजसहस्रेषु पाण्डवेषु मारत ।
 नैन निरोचितं कश्चित् शक्योति द्रौणिमाहवे । अने घटोत्कचादीराद्राक्षसेन्द्रामहाबलान् ।
 स पुनर्भरतश्रेष्ठ क्रोधादुक्कान्तलोचन । तत्र तलेन बहस्य सन्दश्य दशनच्छदं ।
 खं स्रतमन्नतोत् क्रुद्धो द्रोणपुत्राय मां वह । सद्यथै घोरक्षेपेण तेन चैत्रपताकिना ।
 देरथं द्रोणपुत्रेण पुनरप्यरिसुदन । स त्रिनद्यमहानादं सिधवद्वीमविक्रम । १६१
 चिचिपाविध्य शङ्करेण द्रोणपुत्राय राचसः । अष्टघण्टा महाघोरामशनी देवनिर्क्षितां ।
 तामवभुज्य जघाह द्रौणिन्मैत्र रथे धनु । चिचिपे चैना तस्यैव सन्दनात् सोऽवपुत्रुर्वे ।
 चाश्रयन्तं ध्वजं वाहं भयं कृत्वा महाप्रभा । विवेक वसुधां भिला साऽग्रनिर्भंशदासणा ।
 द्रौणिसत्कथं दृष्ट्वा तु सर्वभूतान्यदूषयन् । यदवभुज्य जघाह घोरान् शङ्करनिर्भिता ।

धृष्टद्युम्नरथं गत्वा भैमसेनिसती नृप । धनुर्धरं समादाय महद्दिन्द्रायुधोपमं ।
 मुनोच निशितान् वाणान् पुनर्द्वैषिणो हात्मन । धृष्टद्युम्नोऽप्यसभ्रान्तो मुनोचाग्रो विधोषमान् ।
 सुवर्णपुङ्गवान् प्रवरान् श्रेणपुत्रस्य वचसि । ततो मुनोच मारोचान् श्रेणिस्रांश्च सहस्रशं ।
 तावप्यग्निमस्यैर्जैत्रतस्तस्य मार्गणान् । अतितोत्रमभूद्युद्ध तयोः पुरुषसिंहयोः ।
 योधानो प्रीतिजनन श्रेणिस्य भैरतर्षभ । ततो रथसहस्रेण दिरदाना विभि जने ।
 यद्विज्ज्वलिजिह्वलैश्च भीमस्तं देशमाजगत । ततो भीमात्मजं वीरं धृष्टद्युम्नश्च बानुजं ।
 अधोधयत धर्षात्मा श्रेणिसृष्टद्युविक्रम । तत्राहुततमं श्रेणिसिंहैर्यामास विक्रम ।
 अशक्य कर्तुं मन्येन सर्वैर्मूतेषु भारत । निमेषोत्तरमाचरेण सायसुतरथदिपान् ।
 अशौचिणो राचसानां श्रितैश्चापैरथातयत् । सिपतो भीमसेनस्य पैडिभे पार्षतस्य च ।
 यमयोद्धैकेपुत्रस्य विजयस्याच्युतस्य च । प्रगाढमञ्जागतिभिर्नाराचैरथ ताडिता ।
 निपेतदिरदा भूमौ विगृह्णा इव पर्वता । निरुक्तैर्दंष्ट्रिहलैश्च विचरद्विरितसत्तन ।
 रराज वसुधा कीर्णा विषर्पद्विरिवैरगौ । छिन्नैः काञ्चनदण्डैश्च नृपच्छवै चित्तिर्व्यभौ ।
 द्यौरिवोदितचन्द्राकां यहाकीर्णा युगचये । प्रहृष्टध्वजमण्डूकां भेरो विलीणैकच्छपा ।
 क्वचहसावलीगुष्टा फेणचामरमालिनी । कङ्कटभ्रमहायासं नैकायुधसंघाकुला ।
 विलीणैर्गजपायाणां सस्ययमकराकुलां । रथचित्रमहावप्रां पताकाहचिरद्रुमां ।
 शरमीना महारौरां प्रसुभ्रकृष्टिदुष्टुभां । मञ्जामार्थमवापद्वां कवन्भावर्गितोडुपां ।
 केशशैवलकलापार्थं भीरूणा कभ्रलावहा । नागिन्द्रहययोधानां शरीरव्ययसम्भवां ।
 शोणितौघमहावेगा श्रेणि प्रावर्तयन्वदीं । योधात्तरवनिघोषा चतजोर्मिंसमाकुला ।
 पदातिभिर्महाघोरा यमवयमहोदधिं । निपात्य राचसान् वर्षैर्द्वैषिणैर्दंडिभिमार्दयत् ।
 पुनरप्यतिवृकुद्ध सष्टकोदरपार्षतान् । स नाराचगणे पार्थान् श्रेणिविद्धा महारथान् ।
 जघान सुरथ नाम द्रुपदस्य सुत विभु । पुन शत्रुञ्चय नान सुरथस्थानुज रणे ।
 बलानीक जयानीकं जयस्यत्र निजप्रियान् । पुन श्रेण तीक्ष्णैश्च श्रेणि सिंह इवोन्नदन् ।
 जघान स शयभुञ्च चन्द्रसेनश्च मानिनं । सुगतीभोजसुतायासौ दशभिर्दंजत्रिवान ।
 श्रुतायुषश्च राजेन्द्र श्रेणिनिन्ये यमवध । विभिद्यान्वै शरैस्कील्ये सुपुत्रैरक्तलोचनै ।
 शत्रुञ्चयश्च बलिनं शक्रलोके निनाथ ह । अथत्यामा सुभंकुद्धः सन्धाधोपमजिह्वग ।
 मुनोचवर्णपूर्णं धनुषा शरमुत्तमं । यमदण्डोपमं घोरमुद्दिग्याशु षटोत्सवु ।
 स भित्त्वा हृदयं तस्य राचसस्य महाशरं । विवेग वसुधा भित्त्वा सपुत्र इत्यवीपते ।
 तं हतं पतितं ज्ञत्वा धृष्टद्युम्नो महारथ । श्रेणे सकामाद्राजेन्द्र अपनित्ये नथान्तर ।
 तथा पराङ्मुखरथ सैन्यं योधिष्ठिर नृप । पराजित्य रिपून् वीरो श्रेणपुत्रो ननाद ह ।
 पूजित सर्वलोकैश्च नव पुत्रैश्च मारिच ।

१८०

१८१

१८२

१८३

१८४

१८५

अथ शरशतभिन्नकृत्तदेहैतपतितैः । चणदाचरैः । समन्तात् । मिधनमुपगतैर्बभूवुः । भूमिगिरिगिखरैरिव दुर्गमा
तिरोद्गा ॥ १५६ ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि अथत्यामयुद्धे षट् पद्याभ्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ द्रुपदस्वात्मजान् दृष्ट्वा कुन्तिभोजसुतांशया । द्रोणपुत्रेण निहतत्वाचक्षीय सद्यस्यः ।

युधिष्ठिरो भीमसेनो दृष्टद्युम्बधः पापतः । युयुधानस्य संशक्ता युद्वायैव मना दधुः ।

सोमदत्तसुतः क्रुद्धो दृष्ट्वा सात्यकिमाश्विनं । महता शरवर्षेण क्वांदयामास भारतः ।

ततः समभवद्युद्धमतोवाहुतदर्शनैः । तदीयानां परेषांश्च पौरं विजयकाङ्क्षिणः ।

दंशभिः सालतस्थार्थं भीमो विव्यांध कौरवं । सोमदत्तोऽपि तं वीरं श्रतेन प्रत्यविश्रुतः ।

सालतस्तमिषक्रुद्धः पुत्राधिभिरभिभुतं । वृद्धं वृद्धगुणैर्युक्तं ययातिमिव नाड्यवं ।

विव्याध दशमिस्त्रील्लैः शरैर्बभूवनिपातिभिः । शरैश्चैनं विनिर्मिष पुनर्बिब्याध सप्तभिः ।

ततस्तु सात्यकेरथे भीमसेनो नये दृढं । सुमोषं परिधं पौरं सोमदत्तस्य क्रुद्धं नि ।

सालतोऽप्यग्निषड्द्वार्यं संमोषं शरमुत्तनं । सोमदत्तोरधि क्रुद्धः सपत्वं निश्रितं युधि ।

युगपत् पेतत्सर्वैः पौरा परिचमार्गैः । शरोरे सोमदत्तस्य स पपात महारथः ।

विमोहितो तु तनये बाह्यो कस्तमुपाद्भवत् । विषजश्चरवर्षाणि कालवर्षीव तोयदः ।

भीमोऽथ सालतस्थार्थं बाह्यो कं नवभिः शरैः । प्रपीडयन्महात्मानं विव्याध रणमूर्द्धनि ।

प्रातिपीयस्य संक्रुद्धः शक्तिं भीमस्य वचसि । निचखान महाबाहुः पुरन्दर इवाशनिः ।

स तथा निहतो भीमस्य चात्र चं मुमोह च । प्रायश्चित्तस्य बलवान् गदामसौ ससज्ज ह ।

सा पाण्डवेन प्रहिता बाह्यो कस्तं शिरोऽहरत् । स पपात हतः प्रव्यां वच्चाहत इव द्रुमः ।

तन्निम्निहते वीरे बाह्यो कं पुंसवर्षमे । पुत्रास्तोऽभ्यर्हयन् भीमं दश दशरथैः समाः ।

भागदत्तो दृढरथो वीरबाहुश्चरयोभुजः । दृढः सुहृत्सो विरजाः प्रमाथ्योपयाय्यपि ।

तान् दृष्ट्वा चुकुधे भीमो जगद्वे भारसाधनान् । एकमेकं समुद्दिश्य पातयामास मर्षसु ।

तं विद्धा व्यथयः पेतुः स्थन्दनेभ्या हताजसः । चण्डवातंप्रभ्रान्तु पर्वतापाग्नधीरहाः ।

नारायैश्च शभिर्मिमस्ताग्निहत्य तवात्मजान् । कर्णस्य दयितं पुत्रं द्रुपसेनमवाकिरत् ।

ततो दृक्करो नाम भ्राता कर्णस्य विभुतः । विव्यांध भीमं नारायैश्च समभ्यवधीद्वनौ ।

ततः सतरथान् वीरः श्यालानां तत्र भारत । निहत्य भीमो नारायैः श्रतचन्द्रमपीधयत् ।

अमर्षयन्तो निहतं श्रतचन्द्रं महारथं । शकुनेभ्रातरं वीरगवाचः शरभो विभुः ।

अभिद्रुत्य शरैस्त्रीक्ष्णैर्ममसेनमताडयत् । स तावमानो नारायैर्दृष्टिवेगे विवाचतः ।

जपान् पद्मभिर्बाणैः पद्य चागिषसाश्रुपान् । तान् दृष्ट्वा निहतान् वीरान् निषेजुमुपवत्तमाः ।

ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धस्तानीकमहातपत् । निपतैः कुभयानेय पुत्र्यणां तव चानघ ।

अम्हात्मासवान् शूरांस्त्रिगर्तान् घमिवीमपि । प्राहिणोन्मृत्युलोकस्य गणान् युद्धे युधिष्ठिरः ।

अभीषादान् शूरसेनान् चाद्भीकांश्च वप्रातिकान् । निहत्य श्रियवीक्षके भ्रामभोषितकर्मिणां ।

सौधेयान् मालवासाजन् मद्रकांश्च गणान् युधि । प्राहिणोत्समंतेकाय शूरान् वासगणै चणात् ।

१८०

हता हरत महीत विथत थवक्रन्तत । अभवत्तुमलः शब्दो युधिष्ठिररथम्यति ।

सैन्यानि द्रावयन्तान् द्रोणे दृष्ट्वा युधिष्ठिरं । सोदितस्तव पुत्रेण सायकैरभ्यवाकिरत् ।

द्रोणस्त परमः क्रुद्धो वायस्येस्त्रेण पाण्डवं । विवाध सोऽपि तद्विद्यमस्तमस्त्रेण जप्रिवान् ।

तस्मिन्नेव विनिहते भारद्वाजे युधिष्ठिरे । वासुं धाम्नामिषं लाङ्गं सविचमेव च ।

चित्रेण परमक्रुद्धो जिघांसुः पाण्डुनन्दनं । चित्रानि चित्रमाणानि तानि चास्त्राणि घर्षयित् ।

१८५

जघानास्त्रैर्भद्रावाडः कुम्भधोनेरविचपन । सत्यां चिकीर्षमानस्तु प्रतिज्ञां कुम्भधभवः ।

प्रादुश्यकेऽस्त्रैश्च वै प्राजापत्यञ्च भारत । जिघांसुधर्मतनयं तव पुत्रहिते रतः ।

पंतिः कुरूणां गजविहगामी निशाचवच पृथुलोऽहिताच । प्रादुश्यकारास्त्रमहोनेशा साहेद्रमन्यत् स जघान चास्त्रं ।

निहन्यमानेस्त्रेषु द्रोणः क्रोधमन्वित । युधिष्ठिरवधेभ्येषु ब्रह्ममस्त्रमुदैरयत् ।

नाशाविष तत जिह्विहेतरेण तमसा हृते । सर्वश्रुतानि च वाचं परं जम्भुविंशाम्यते ।

१८६

ब्रह्मास्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरः । ब्रह्मास्त्रेणैव गजेन्द्र तदस्त्रं पथंवारयत् ।

ततः सैनिकमुखास्तैः प्रब्रह्मसुभरपभी । द्रोणपार्था महेश्वाशौ सर्वयुद्धविभारदौ ।

ततः प्रमथ्य कौन्तेयं द्रोणे द्रुपदवाहिनीं । व्यधन्त सोऽस्त्रमस्त्रेण क्रोधपथ्याकुलेत्तणः ।

ते हन्यमाना द्रोणेन पाञ्चाटाः प्राद्रवन् मयात् । पश्यतो भीमसेनस्तु पार्थस्य च महत्कृतन ।

ततः किरिटी भीमस्य सहसा धन्यवर्त्ततां । महद्भ्रां रथवंशार्था प्रतिगृह्य चले तदा ।

१८७

सोभतुर्दृष्टिषु पार्थमुत्तरश्च हृकोदरः । भारद्वाजं शरौघार्था महद्भ्रामभ्यवर्षतां ।

कैकयाः सृजयार्थैव पाञ्चालाय महोत्तमः । अन्वगच्छन्महाराज मरत्याश्च सह सान्ते ।

ततः सां भारती सेना बन्धमाणा किरिटीना । तमसा निद्रया चैव पुनरेव व्यदीर्यतां ।

द्रोणेन वार्यमाणोस्त्रे स्वयं तव सुतेन च । नागक्यन्त महाराज योधा वारियितुं तदा ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि द्रोणयुधिष्ठिरयुद्धे भद्रपद्माम्बुदधिकप्रतोऽध्याये ॥ १५७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ उदीर्यमाणं तं दृष्ट्वा पाण्डवानां महदलं । अविषद्वाच मन्वानः कर्णं दुर्ध्याधनोऽनवीत् ।

१८८

अथ स कालः सम्प्राप्तो मिवाशां मिश्रसत्तल । चायस्य समरे कञ्च सर्वान् योधान्महाराथान् ।

पाञ्चालैः केकथैर्कौत्सेः पाण्डवैश्च महारथैः । हृतान् समन्तात्संक्रुद्धैर्निधमद्भिरिवोरगैः ।

एते नदन्ति संहृष्टाः पाण्डवा जितकाशिन । प्रभोपमास्य बहवः पाञ्चालानां रथव्रजाः ।

॥ कर्ण उवाच ॥ परिवातमिह प्रप्तो यदि पार्थं पुरन्दरः । तमप्याशु पराजित्य ततो हन्तास्मि पाण्डवं ।

सत्यं ते प्रतिजानामि समास्यसिद्धिं भारत । हन्तास्मि पाण्डुतनयान् पाञ्चालांश्च समागतान् ।

१८९

अयं ते प्रतिदास्यामि वासवस्त्रेण पावकिः । मिषं तव मया कार्यमस्मिन्नपणसमागमे ।

भानरस्यास्व बलिनः सर्वस्वेषु कृतश्रमाः । गुरुदृष्टिरताः प्राज्ञा धर्मनित्या यशस्विनः ।
 सन्निवन्निवन्नेवोर्था स्वनुरक्ताः प्रहारिणः । धृष्टद्युम्नः शिखण्डो च दौर्मुखिर्जनमेजयः ।
 चन्द्रधनो रुद्रधेनः कीर्त्तिवर्षा भुवो धरः । वसुचन्द्रो दामचन्द्रः सिंहचन्द्रः सुतेजनः ।
 द्रुपदस्य तथा पुत्रा द्रुपदस्य महाश्लवित् । येषामर्थाय संयत्तो मत्स्यराजः सदाजुजः ।
 गशनीक श्रुतानीको भीरुभद्रः सुदर्शनः । श्रुतध्वजो बलानीको जयानीको जयप्रियः ।
 विजयो लम्बलक्ष्य जयाशो ग्यवाहनः । चन्द्रोदयः कामरथो विराटभ्रातरः शुभा ।
 यमो च द्रौपदेयाय राक्षस्य घटोत्कचः । येषामर्थाय युध्यन्ते न तेषां विद्यते क्षयः ।
 एते चान्ये च वधवो गुणाः पाण्डुपुत्रस्य वै । कामं खलु जगत् सर्वं सदेवासुरमानुषं ।
 सयत्नराक्षसगणं सम्भृतभुजगदिपं । नि श्रेयसलक्ष्योर्वीण्यं कुर्याता भीमफाल्गुनौ ।
 युधिष्ठिरस्य श्रुतिर्निर्द्वन्द्वेहोरचक्षुषो । अप्रभेद्यवतः शौरिर्धर्मार्थं च दंशितः ।
 कथं तान संयुगे कर्णं जेतुमुत्सहसे परान् । महानपनयस्त्वैव तव नित्यं हि सुतज ।
 दस्तमुत्सहसे योद्धुं समरे शौरिणा सह ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा राधेयः प्रहसन् भरतपते । अत्रवीच तदा कर्णो गुरुं शारदन्तं हृषं ।
 सत्सुकं त्वया नृद्वान् पाण्डवान् प्रति यद्वच । एते चान्ये च वधवो गुणाः पाण्डुपुत्रेषु वै ।
 अजेयस्य रणे पार्था देवैरपि सवासवैः । सदैवत्यलगन्धर्वैः पिशाचांगराक्षसैः ।
 तथाऽपि पार्थान् ज्ञेयानि प्रत्यावाप्तवदन्त्या । ममाप्यनेषां दत्तैश्च शक्तिः शक्येव वै द्विज ।
 एतया निहन्तिशामि सत्यसाचिनमाहवे । हने तु पाण्डवे हृष्यो भ्रातरस्यास्य शोदरा ।
 चन्द्रजुना न प्रहसन्ति रुर्षो भोक्तुं व घञ्जन । तेषु सर्वेषु नष्टेषु श्रुतिविधं समागरा ।
 अघ्नान्तं कौरवेन्द्रस्य वशे स्थास्यति गौतम । सुनीतैरिह सर्वाणि सिध्यन्ते नाव संशयः ।
 एतमर्थमर्षं ज्ञात्वा ततो गर्जामि गौतम । तन्तु दृष्ट्वय बिभ्रथ अकृतशय्य संयुगे ।
 कृतसेहस्य पार्थेषु ततो मामत्रमन्यसे । यद्येवं वक्ष्यसे भूवो ममाप्रियमिह द्विज ।
 ततस्तौ खड्गमुत्कथ्य जिज्ञासां ज्ञेयानि दुर्धरंते । यथापि पाण्डवान् विभ क्षातुमिच्छसि संयुगे ।
 भीमयन् सर्वसैन्यानि कौरवेयाणि दुर्धरंते । अत्रापि ब्रुवतो वाक्यं यथावच्छृणु गौतम ।
 दुर्ध्याधनस्य द्रोणस्य शकुनिर्दुर्मुखो जय । दुःशासनो दृषधेनो भद्रराजस्त्वमेव च ।
 सोमदत्तस्य भूरिच तथा द्रौणिर्बिभ्रश्रुतिः । तिष्ठन्ति दंशिता यव सर्वे युद्धविशारदाः ।
 जयेदेताक्षणे को हि शक्रतुल्यबलोऽप्यरिः । शूरास्य हि कृतास्त्रास्य बलिन स्वर्गलिस्रवः ।
 धर्मज्ञा दुष्टकुशला हन्ययुद्धे सुरानपि । एते स्थास्यन्ति सद्गामे पाण्डवानां वधार्थिनः ।
 जयमाकाङ्क्षमाणस्य कौरवेयस्य दंशिताः । देवाय तमहं मन्ये जयं सुवलिनामपि ।
 यव भीमो महाबाहुः श्रेते शरशतचित्त । विकर्णसिचसेनस्य बाह्यीकस्य जयद्रथ ।
 भूरिश्रवा जयर्षेव जलसन्धं सुदक्षिणः । शलेस्य रथिनां श्रेष्ठो भगदत्तस्य वीर्यवान् ।

एते चान्ये च बहवो देवैरपि च दुर्जयाः । निहताः समरे शूरा पाण्डवैर्बलवन्तराः ।
किमन्यद्दैवयोगान्मन्यसे पुरुषाधम । यथैतान् क्षीपि संततं दुर्व्याधनरिपुम् द्विज ।
तेषामपि हताः शूरा शतशोऽप्य सङ्घस्यः । क्षीयन्ते सर्वेभ्यन्यानि कुरूणां पाण्डवैः सह ।
प्रभावं नाच पश्यामि पाण्डवानां कथञ्चन । संस्रान् बलवता नित्यं मन्यसे हि नराधम ।
यत्किञ्चिद्दं परं शक्त्वा योद्धुं तेः सह संयुगे । दुर्व्याधनं हितार्थाय जयां देव प्रतिष्ठितः ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि छपकषिवाक्ये अष्टपञ्चाशदधिकप्रतीक्यायः ॥ १५८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा परश्रितं दृष्ट्वा सुतपुत्रेण मातुलं । खड्गमुद्यम्य वेगेन द्रौणिरभ्यपतद्भुतं ।
ततः परमशंकुद्धः सिंहा भक्तमिव द्विपं । प्रेक्षतः कुरुराजस्य द्रौणिः कर्णं समभ्यधात् ।
॥ अश्रत्यामोवाच ॥ यदञ्जनगुणोत्कृष्टान् कौन्तेयान् नराधम । शूरे देषाम् सुदुर्भुङ्क्षे त्वं भर्तृयसि मातुलं ।
विकृत्यमानः शौर्येण सर्वलोकाधनुर्धरं । दर्पोद्भूतमृषीतोऽप्य न किञ्चिद्गणयन्मृधे ।
क त्ते वीर्यं क्त्वा चालाणि यस्तं मिजित्य संयुगे । गाण्डीवधन्वा हतवान् प्रेक्षतेऽजयद्वयं ।
येन साक्षात्सहादेवः समरे योधितः पुरा । तमिच्छसि हृष्या जेतुं सुताधम मनोरथैः ।
यं हि कृष्येण सहितं सर्व्यशस्त्रभृताम्बरं । जेतुं न शक्ताः सहिताः श्रेष्ठे श्रप सुरासुराः ।
लोकैकधीरमजितमञ्जुनं सुत संयुगे । किम्युनस्त्वमले जेतुं सधैमिर्बसुधाधिपैः ।
कणाद्य परश्रं दुर्बुद्धे तिष्ठेदानीं नराधम । एष तेऽद्य शिरः कायादुद्धरामि सुदुर्भते ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ तमुद्यतन्तु वेगेन राजा दुर्व्याधनः स्वधे । न्यवारयन्सहस्रैर्जाः छपञ्च द्विपदां वरं ।
॥ कर्ण उवाच ॥ शूरेऽयं समरक्षीधो दुर्भतिश्च द्विजाधमः । आशादेयतु मदीर्यं मुञ्चैनं द्विजसन्तमं ।
॥ अश्रत्यामोवाच ॥ तवैतत् सत्यतेऽस्माभिः सुतात्मज सुदुर्भते । दर्पमुत्थितभेतेनै फाल्गुनो नाशयिष्यति ।
॥ दुर्व्याधन उवाच ॥ अश्रत्यामन् प्रषीदस्व चन्तुमर्हसि मानद । कोपः खलु न कर्तव्यः सुतपुत्रे त्वयाऽनघ ।
मयि कर्णे छपे द्रौणि मद्रराजि च धौबले । महत् कार्यं समायातं प्रषीद द्विजसन्तम ।
एते क्षमिमुखाः सर्वे राधेयेन युयुत्सवः । प्रायान्ति पाण्डवाः ब्रह्मवाङ्मयन्तः समन्ततः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रमाद्यमानस्तु ततो राजा द्रौणिर्यथैवामनाः । प्रसमाद महाराज कोपवेगसमन्वितः ।
स्तः रूप उवाच देवमाचार्यः सुमहात्मनः । शीमलसुभावाद्राजेन्द्र चिप्रमागतमाहूयः ।
॥ रूप उवाच ॥ तवैतत् सत्यतेऽस्माभिः सुतात्मज सुदुर्भते । दर्पमुत्थितमेतेनै फाल्गुनो नाशयिष्यति ।
सुप्र उवाच ॥ ततस्ते पाण्डवा राजन् पाक्षान्नाय यमस्त्रिनः । आश्रयुः सहितास्तु तज्जयन्तः सहस्रशः ।
कर्णोऽपि रथिनां श्रेष्ठ्यापमुद्यम्यै वीर्यशान् । कौरवापैः परिहृतः शक्रो देवगणैरिव ।
पर्यतिष्ठत तिजस्वी स्वयाञ्जवसमाश्रितः । ततः प्रवहन्ते पुद्गे कर्णस्य सह पाण्डवैः ।
भीमर्षं सुमहाराज भिन्नादविराजितं । ततस्ते पाण्डवा राजन् पाक्षान्नाय यमस्त्रिनः ।
दृष्ट्वा कर्णं महाबाहुमुचैः शब्दमयानदेन । श्रपं कर्णः कुनः कर्णस्त्रिध कर्ण महाराथे ।
पुण्यस्य सहितोऽस्माभिर्दुरात्मन् पुरुषाधम । अन्यत् दृष्ट्वा राधेयं क्षोधदोषे च गामुशम् ।

०१०

०११

०१२

०१३

०१४

०१५

बध्नातामयमुक्त्वाः सुतपुत्रोऽल्पचेतनः । सर्वैः पार्थिवशादृशैर्नैनायोऽस्ति जीवता ।
 अत्यन्तवैरी पार्थिवानां मततं पापपूरुषः । एषं मूर्खं क्षान्धोनां दुर्ध्वं धनमते स्थितः ।
 हनैनमिति जल्पन्तः चक्षियाः समुपाद्रवन् । महता शरवर्षेण ह्यादयन्तो महारथाः ।
 वधार्थं सुतपुत्रस्य पाण्डवेयेन नोदिताः । तांस्तु सर्वांस्तया दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रान्महाबलान् ।

न विव्यथे सुतपुत्रो न च त्रासमगच्छत । दृष्ट्वा संहारकल्पं तमद्भुतं सैन्यभागरं ।
 म्रियकृत्तव पुत्राणां मङ्गलैव्यपराजितः । सायकैधेन बलवान् सिमिकारी महाबलः ।
 वारयामास तत् सैन्यं समन्ताद्भरतर्षभ । तत्सु शरवर्षेण पाण्डवाः समवारयन् ।
 धनुषि ते विधुन्वानाः शतशोऽप्य सहस्रशः । अयोधयन्त राधैर्षं प्रकं दैत्या यथा पुरा ।

शरवर्षन्तु तत् कर्णः पार्थिवैः समुदीरितं । शरवर्षेण महता समन्ताद्भयमद्भुतो ।
 तद्युद्धमभवेत्तयां कृतप्रतिहतैषिणां । यथा देवासुरे युद्धे शकस्य सह दान्वेवैः ।
 तत्राहुतमपश्याम सुतपुत्रस्य लाघवं । यदेनं समरे यत्ना नाशुवन्वपरे युधि ।
 निवार्य च शरोघांसान् पार्थिवानां महारथः । युगोन्वीषास ह्वयेषु रथेषु च रथेषु च ।

आत्मनामादितान् घोरान् राधेयः प्राहिषोच्छरान् । ततस्ते व्याकुलीभूता राजानः कर्णपोडिताः ।
 बभ्रमुस्तं च तत्रैव गावः श्रोताद्विता इव । इयानां सन्ध्यामानां गजानां रथिनां तदा ।
 तत्र तत्र स्म दृश्यन्ते सहाः कर्णेन पोडिताः । शिराभिः पतितैराजन् वाज्रमिश्र संमन्तवः ।
 प्रकीर्णा वधुधा सर्वा शूराणामनिर्वाहिनां । हनैश्च इत्यमानैश्च निष्टुर्नाङ्गश्च सर्वशः ।

बभ्रुवायोधनं राजन् वैवस्वतपुत्रं यथा । दुर्योधनहोता राजन् दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं ।
 अथत्यामानमासाद्य ततो वाक्यमुवाच ह । अथै हि दृश्यते कर्णेः दमितः सर्वपार्थिवैः ।
 पश्येमां द्रवती सेनां कर्णसायकपोडितां । कार्तिकेयसमुद्भूतामासुरीमिव तां चमूं ।
 दृष्ट्वा मां निर्जिनां धेनां रणे कर्णेन धीमता । अभिधात्येव वोभसु सुतपुत्रजिघांसया ।

तद्यथा पश्यमानानां सुतपुत्रं महारथं । न हन्यात् पाण्डवः सङ्घे तथा नीतिर्विधीयतां ।
 ततो द्रौणिः कृपः शशोः हार्दिः च महारथः । प्रत्युद्युस्तदा पार्थं सुतपुत्रस्य रचिणः ।
 आथान् वीक्ष्य कौन्तेयं प्रकं दैत्यचमूमिव । वोभसुरपि राजेन्द्र पाञ्चाक्षरभिमंष्टवः ।
 प्रत्युद्ययो तदा कर्णं यथा हवं पुरन्दरः ।

॥ छतराद्र उवाच ॥ संरब्धं फाल्गुनं दृष्ट्वा कालान्तकथभोपम । कर्णे वैकर्तनः सुत प्रत्यपद्यत् किमुत्तरं ।
 घोऽस्पृङ्गे च पार्थेन नित्यमेव महारथः । आशंसते च वोभसुमवजेतुं सुदक्षिणः ।
 स तु ते सहसा प्राप्तं नित्यमत्यन्तचरिणं । कर्णे वैकर्तनः सुत किमन्यत् प्रत्यपद्यत ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ आथान्तं पाण्डवं दृष्ट्वा गजः प्रतिगजं यथा । असभान्नास्ततः कर्णः प्रत्युदीयात् धनञ्जय ।
 तमापतन्तं वेगेन खण्डं पुङ्खैरविद्युत्प्रगैः । ह्यादयामास पार्थोऽप्य कर्णन्तु विजयं शरैः ।

तं कर्णं शरजालेन ह्यादयामास पाण्डवः । ततः कर्णः सुसंरब्धः शरैस्त्रिभिरविधत् ।

७७९

७७९

७७९

७७९

७७९

७७९

तस्य तस्मात्पुत्रं दृष्ट्वा नास्त्वथ तस्य हारथः । तस्मै वाणान्किलाघोतान् प्रदीप्तायानजिह्मगान् ।
 प्रहिणोत स्रतपुत्राय विश्रतां शत्रुतांपनः । विव्याध येन संरथात् वाणेनेकेन बोर्ववान् ।
 संथे भुजाये बलवान्भारसेन हसन्निव । तस्य विद्वस्य वेगेन कराचापं पपात ह ।
 पुनरादाय तचापं निभेषाह्वान्महाबलः । ह्लादयामास वाणैश्चैः फाल्गुनं हतं हस्तवत् ।
 शरदृष्टिन्तु तां मुक्तां स्रतपुत्रेण भारत । व्यधमच्छरवर्षेण स्रयन्निव धनञ्जयः ।
 तौ परस्परमासाद्य ह्लादयेतां समन्ततः । शरजासैर्गहेव्याभैः कृपप्रतिहतैर्विणैः ।
 तदद्भुतमभूद्युद्धं कर्णपाण्डवयोर्मध्ये । उभयोर्बासिताहेतोर्बन्धयोगंजयोरिव ।
 ततः पार्थो महेश्याधो दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं । मुष्टिद्वेभ्य धनुस्तस्य चिच्छेद त्वरयाऽन्वितः ।
 अथाद्य चतुरो भक्षैरनयद्यमसादनं । सा रयेथ शिरः फायादहनं च्चतुतापनः ।
 अथेनं क्षिप्रधन्वानं हतानं हतशारथिं । विव्याध सायकैः पार्थस्रतुभिः पाण्डुनन्दनः ।
 हतान्वाक्तु रथाचूर्णं अपद्रुत्य नररथमः । आहरोह रथं त्वर्थं कृपस्य शरपीडितः ।
 स नुन्नोऽजुग्ववाणैर्घैरासितः शल्लको यथा । जीवितार्थमभिप्रेषुः कृपस्य रथमाहं हतः ।
 राधेयं निर्व्विनं दृष्ट्वा तावकां भरतर्षभ । धनञ्जयशैर्नुन्नाः प्राद्वन्त दिगो दश ।
 द्रवतक्षान् समालोक्य राजा दुर्योधनः स्वयं । निवर्त्तयामास तदा वाक्यस्येदमुवाच ह ।
 अलं द्रुतेन वः शूरास्तिष्ठध्वं क्षत्रियर्षभाः । एव पार्थवधायाहं स्वयं गच्छामि संयुगे ।
 अहं पार्थं हनिष्यामि सपाश्यालं समागतं । अद्य मे युध्यमानस्य सद्यं गोण्डोत्पथन्वना ।
 द्रव्यन्ति विक्रमं पार्थाः कालक्षेत्र युगक्षये । अद्य महाणजालानि विमुक्तानि सहस्रशः ।
 द्रव्यन्ति समरे पार्थाः शल्लभानामिवापतोः । अद्य वाणसंयं वर्षं स्रजतो मम धन्विनः ।
 जीमूतस्यैव घर्षान्नि द्रव्यन्ति मम श्रेनिकाः । जेष्याम्यद्य रणे पार्थं सायकैर्नतपर्व्वभिः ।
 तिष्ठध्वं समरे बीरा भयं त्यजत फाल्गुनात् । न हि मदीर्व्यमासाद्य फाल्गुनः प्रसहिष्यति ।
 यथा वेलां समामाद्य सागरेः नकरालयः । इत्युक्त्वा प्रययौ राजा सैन्येन महता हृतः ।
 फाल्गुनं प्रति संरथः क्रोधशरकृशोचनः । तम्पयान्तं महाबाहुं दृष्ट्वा शारद्वतस्रदा ।
 अश्रुत्यामानसासाद्य वाक्यस्येदमुवाच ह । इष राजा महाबाहुर्दमर्षी क्रोधमूर्च्छितः ।
 पतद्भ्रष्टसिमासाद्य फाल्गुनं योद्धुमिच्छति । यावत्तः पश्यमानानां प्राणान् पार्थेन संयुगे ।
 न कृद्वात् पार्थिवं प्रेष्टुं स्यात्वारथ कौरवं । यावत् फाल्गुनवाणानां गोचरं नाधिगच्छति ।
 कौरव्यः पार्थिवो बीरस्तावत्तिष्ठति संयुगे । यावत् पार्थशरैर्घैरिर्ममूक्तैरगर्षाद्यभिः ।
 न भद्रोक्रियते राजा तावद्युद्धाद्यिवर्त्ततां । अयुक्त्विव पश्यामस्तिष्ठस्वस्त्राद्यु मानद ।
 स्वयं युद्धाय यद्राजा रणं यात्यमहाववान् । दुर्षभं जीवितं मये कौरवस्य किरीटिना ।
 युध्मानस्य समरे शार्दूलेनेव हलिनः । मातुलैर्नैवमुक्नुव द्रौणिः श्रुतश्रुताम्बरः ।
 दुर्योधनमिदं वाक्यं शरितः समभाषत । मयि जीवति गान्धारे न युद्धं कर्तुमर्हसि ।

१००

१०५

१०९

११३

११७

१२१

मामनादृत्य कौरव्य तव नित्यं हितैषिणं । न हिते सममः कार्यः पार्थिव विजयम्भृति ।
अहमावारयिष्यामि पार्थ तिव सुयोधन ।

॥ दुर्व्याधन उवाच ॥ आचार्य्य, पाण्डुपुत्रान् वै पुत्रवत परिररुति । तमप्येवं कुरुपतेषु नित्यं ममारिपु ।
मम वा मन्थं ग्यवान्मन्थे विक्रमो युधि । धर्मराजप्रियायैवा श्रेणवा वा न विद्य तत् ।

धिगस्त मम बुभुक्ष यत्कते मन्थवान्भवाः । सुखकामा परं दुःखं प्राप्नुवन्ति पराजिताः ।

को हि प्रलभ्यतां श्रेणो महेश्वरसमो युधि । मनुं न चपयेच्छक्तो यो न स्याद्भैरवीसुतः ।

अथत्यामन् प्रसोदस्व नाशयेनात्ममाहितान् । तत्राप्नोषाचरे शक्ताः स्यातुं देवा न दानवाः ।

पाञ्चालान् शोककांशैव जहि श्रेणि सहानुगान् । वयं श्रेणान् हनिष्यामस्त्वयैव परिररुतिनाः ।

एते हि सोमका विप्र पाञ्चालाय यशस्विनः । मम मन्थेपु संक्रुद्धा विचरन्ति दवाप्रिवत् ।

तान् वारय महाबाहो कैकेयान्श नरोत्तम । पुरा कुर्वन्ति नि श्रेणं रक्ष्यताशाः किरोटिना ।

अथत्यामन्स्तरायुक्तो याहि शीघ्रमरिन्दम । आदौ वा ददि वा पश्यात्तवेदं कर्म ब्राह्मण ।

तमुत्प्रेषो महाबाहो पाञ्चालानां वधाय वै । करिष्यसि जगत्सत्त्वमपाञ्चालं किञ्चिद्यत्न ।

एवं सिद्धानुवन्नाथं भविष्यति, च तन्नया । तस्मात्तं पुत्रपत्याप्र पाञ्चालान जहि शंभुगान् ।

न तेऽस्त्रगोचरे शक्ताः स्यातुं देवा, संभान्भवाः । किमु पार्था, सपाञ्चालाः सत्यनेनदवो मम ।

न तौ रुमयोः सङ्गामे पाण्डवा सह सोमकैः । यलायोधयितुं वीर सत्यमेतद्भवीमि ते ।

गच्छ गच्छ महाबाहो, न न, कालात्ययो भवेत् । इयं हि द्रुवते सेना पार्थभायकपीठिता ।

शक्तो ह्यसि महाबाहो दिव्येन खेन तेजसा । निघहे पाण्डुपुत्रांशं पाञ्चालानाञ्च मानद ।

इति श्रीमहाभारते श्रेणपर्बणि घटोत्कचवधपर्बणि दुर्व्याधनवाक्ये एकौनवधधिकतमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर्व्याधनेनैवमुक्तो श्रेणिराहवदुर्भेद । चकारारिवधे यत्रमिन्द्रो देत्यवधे यथा ।

प्रत्युवाच महाबाहोऽस्त्रव सुधमिदं वच । सत्यमेतन्महाबाहो यथा वृद्धि कौरव ।

प्रिया हि पाण्डवा नित्यं मम चापि पितृय मे । तथैवावां प्रिया तेषां न युद्धे तु कथञ्चन ।

शक्तिस्तथा दुष्ट्यामस्यक्ता प्राणानभोजवत् । अहं कर्णय शच्छ छपो हार्दिअ एवं च ।

निमेवान् पाण्डवो सेनां चपयेयुर्भूयान्तम । तेषां पि कौरवो सेनां निमेवान् कुरुक्षत्तम ।

चपयेरन्महाबाहो यदि न क्षामं मयुगे । युध्ते, पाण्डवान शक्ता तेषु चामान् युमुत्सव ।

तेजस्त तेज आसाद्य प्रथमं याति भारत । अशक्ता नरसा जेतुं पाण्डवानामनोकिनी ।

जीवस्तु पाण्डुपुत्रेषु तद्धि सत्यं ब्रवीमि ते । आत्मार्यं युध्यमानान्ते समर्थं पाण्डुानन्दनाः ।

किमर्थं तव मन्थानि न हनिष्यन्ति भारत । लन्तु बुभुक्षतो राजन्नित्तित्तय कौरव ।

सन्तोषिगद्दो मानी च ततोऽस्मानमिषद्भये । मन्ये त्वं कुत्सितो राजन् पापात्मा पापपूषवः ।

अन्यान्पि स नः चुद्र शङ्कवे पापभावितः । अहन्तु यत्रमास्थाय त्वदर्थे त्यक्जोवित ।

एष गच्छामि सङ्गामं लतते कुरुक्षत्तम । योत्स्यामि शत्रुभिः सार्द्धं हनिष्यामि परान् वइ ।

पाशाले सह योऽस्मि गोमके फेरुयैलया । पाण्डुरेयेत् मङ्गले मन्त्रिशार्धमरिन्दन । ७१३

अथ मदाणनिर्दंभाद्येदिपाद्यालमोमका । बिहनेशार्दिता गोवो विद्विविन्नि सन्धेन ।

अथ धर्ममुतो राजा दृष्ट्वा गम पराक्रमं । अश्रुयाममथं शोकं भङ्गते रुह गोमके ।

आगमिष्यति निर्बन्ध धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । दृष्ट्वा विनिहतान सद्यो पाशानान् सह गोमके ।

ये मा युद्धे प्रयासन्ति तान् हनिष्यामि भारत । नदि ते वीर गोऽप्यने मदाजयवतीकता ।

एवमुक्त्वा महाभाऊ पुत्रं दुर्व्याधनं तव । अभ्यवर्तन् पुत्राय द्रावण्युत्सर्गधन्नि । ७१४

चिकीर्षुस्त्व पुत्राणा प्रिय प्राणभ्रताम्बर । ततोऽप्रसीत् सकैकेयान् पाशालान् गान्तीयुग ।

महर्ध्वमित सर्वमम गात्रे महारथा । त्विरोभृताय युधाध्वं दग्धमोऽलतापथं ।

एवमुक्त्वास्त ते सर्वे मन्वष्टमपातयन् । द्रौणिं प्रति महाराज जनं जनधरा रव ।

तान्निहत्य रणे द्रौणिर्दंशरीरानपोययत् । प्रमुचे पाण्डुपुत्राणां छट्टद्युस्य वा विभो ।

निहन्समाना समरे पाशाला मोमकापाया । परित्यज्य रणे द्रौणिं प्यद्रवन् दिशो दग्ध । ७१५

तान दृष्ट्वा द्रवत शूरान् पाशालान सह गोमके । छट्टद्युषो महाराज द्रौणिमभ्यद्रवयुधि ।

तत काञ्चनचिवाणां सजसाम्बुदनादिनां । द्रुत श्नेन शूरानां रथामानिवर्तिना ।

सुप्र पाशालोराजस्य छट्टद्युषो महारथ । द्रौणिमित्यप्रवोढान् दृष्ट्वा योधास्त्रिपातितान् ।

अ चार्थपुत्र दुर्भुङ्गे किमन्यैर्निहतैस्त्व । प्रयुथस्व मया शार्ङ्गं यदि शूरोऽसि संयुगे ।

अहं त्वा निह्निष्यामि तिष्ठेदानीं खिरो भव । ततस्त्वनाचार्येण सत छट्टद्युष प्रतापवान् । ७१६

मर्धमिद्धि भैरुस्तोऽप्येजधान श्मशरारुणै । ते तु पङ्कीकृता द्रौणिं शरा विविशुगुग्गुगा ।

हृत्प्रपुङ्गा प्रसन्नाया सर्वकायावदारणा । मध्वर्धिन हवोहामा भ्रमरा पुष्पिनं द्रुमं ।

सोऽतिविह्वला श्मश्रु पादाक्रान्त हवोरग । मानी द्रौणिरसमान शरपाणिरभायत ।

छट्टद्युष खिरो भूत्वा मुहूर्त्तं प्रतिपालय । यावत्त्वा निश्चितैर्भक्ष प्रेषयामि यमचयं ।

द्रौणिरैवमयाभाय पार्थत परवीरहा । ह्लादयामान वाणैर्धै समन्तास्त्रघृहसत्त्व । ७१७

सञ्ज्ञाद्यमान समरे द्रौणिना युद्धदुर्भन्ध । द्रौणि पाशालतनयो वामिभरतज्यैयत्तदा ।

न जानीषे प्रतिभ्रां मे विप्रोत्पत्ति तथैव च । द्रौण हत्वा किञ्च मया हन्तव्यस्त्वं सुदुर्भन्ते ।

ततस्त्वाऽहं न हन्म्यद्य द्रौणे जीवति कस्याप । दमान्त्सु रजनीं प्राज्ञां सुभ्रूतानां सुदुर्भन्ते ।

निहत्य पितर तेऽथ ततस्त्वामपि संयुगे । नेष्यामि प्रेतलोकाय एतन्मे मनमि खिलं ।

यस्ते पार्थेवु विद्वेषो या भक्ति कौरवेषु च । तां दग्धय खिरो भूत्वा न भे जीवन् गमिष्यसि । ७१८

यो हि ब्राह्मण्यमुत्सृज्य सन्नधर्मेरतो द्विज । स वथ सन्नलोकस्य यथा तं पुरुषाधम ।

इत्युक्त परुषं वाक्य पार्थतेन द्विजोत्तम । क्रोधमाहारयत्तीव्रं तिष्ठतिष्ठति चात्रिवीत् ।

निहृष्टस्त्रिव चतुर्धा पार्थतं मोऽभ्यवैचत । ह्लादयामास समरे नियससुरगो यथा ।

स ताञ्चमान समरे द्रौणिना पार्थत शरै । सर्वपाशालसेनाभि सहती रथयत्तमं ।

नाकस्य महाबाहो । स्ववीर्यं समुपाश्रित । सायकांश्चैव विविधानयत्वाच्च मुनोच ह ।

७९५

तौ पुनः सन्वत्सेतां प्राणद्युताभिदेविनौ । निवारयन्तौ वापौघान् परस्परममथैषौ ।

उत्कृजन्तौ महेश्यासौ शृगृह्णीः समन्ततः । द्रोणिपार्वतधोर्युद्धं धोररूपं भयावहं ।

दृष्ट्वा शृगृजयामासुः बह्विचारणवातिकः । शरौघैः पूरयन्तौ तावाकाग्रमृद्दिग्लथा ।

अलक्ष्यौ समयुध्येतां महत् कृत्वा शरैस्तमः । नृत्यमानाविवरणे मण्डलीकृतकामुके ।

परस्परवधे युक्तौ सर्वभूतभयहरो । अयुध्येतां महाबाहो विधे लघु च सुदृ च ।

७९०

शृगृज्यमानौ समरे योधमुख्यैः सहस्रयः । तौ प्रयुद्धौ रणे दृष्ट्वा वने वन्धौ गजाविव ।

उभयोः सेनयोर्हर्षस्तमुल समपयत् । सिंहनादरवाद्यात्मन् दध्नुं शृङ्गाद्य सैनिकाः ।

वादिचाष्णभवादान्त प्रतयोऽय सहस्रयः । तस्मिंस्तु तुमले युद्धे भोक्ष्णां भयवर्द्धने ।

मुद्गर्तमिव तद्युद्धं समरूपमिवाभवत् । ततो द्रोणिर्भृष्टराज पार्वतस्य महात्मनः ।

धनुर्ध्वजं तथा च्छवं तथैभौ पार्श्वधारथौ । सुतमशंस्य चतुरो निहत्याभ्यद्रवद्वये ।

७९५

पाञ्चालांश्चैव तानुसर्वान् शूरेः सन्नतपर्शभिः । व्यद्रावयदमेयात्मा प्रतयोऽय सहस्रयः ।

ततः प्रविश्ये सेना पाण्डवी भरतर्षभ । दृष्ट्वा द्रोणिर्भृष्ट कर्म वासवखेत्र संयुगे ।

शतेन च शतं हत्वा पाञ्चालानां महारथः । विभिद्य निशितैर्बाणैर्हत्वा शून्यै नरर्षभान् ।

द्रोणिर्दुपदपुच्छस्य फाल्गुनस्य च पश्यत् । भागवानास पाञ्चालान् मूर्धयिष्ठं यं यवस्थिता ।

ते दध्यमानाः पाञ्चालाः समरे स च क्षत्रयैः । अगच्छन् द्रोणिमुत्सृज्य विप्रकीर्णरथध्वजा ।

७९०

स जित्वा समरे शत्रून् द्रोणपुत्रो महारथः । ननाद् सुमहानादं तपान्ते जलदा यथा ।

स निहत्य बहून् शूरानयत्यामा व्यरोचनं । युगान्ते सर्वैस्तानि प्रदहन्निव पावकः ।

शृगृज्यमानो युधि कारवैरैर्निजित्य सङ्क्षेपेरिगणान् सहस्रयः । व्यरोचत द्रोणसुतः प्रतापवान् यथा सुरैर्द्वेऽरिग

णान्निपात्य वै ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधवर्षेणि अथत्यामपराक्रमे पद्यधिकगतेऽध्यायः ॥ १६० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा भोमसेनस्य पाण्डवः । द्रोणपुत्रं महाराज समन्तात् पर्यवारयन् ।

ततो दुष्योधनो राजा भारद्वाजेन बहंतः । अश्वघातुं पाण्डवान् सङ्क्षेपे ततो युद्धमवन्तत ।

७९५

धोररूपं महर्षीमं भोक्ष्णां भयवर्द्धनं । अम्बठान्मालवान् च त्राञ्जिकींस्त्वैगर्त्तकानपि ।

प्राहिणोन्मृत्युलोकाय गणान् क्रुद्धे युधिष्ठिरः । अशोषाहान् शूरसेनान् चक्षिपान् युद्धदुर्मदान् ।

निहत्य प्रथिवीक्षके भोमः शोणितकर्हसं । यौधेयान्द्रिजावाजन् मद्रकात्मालवानपि ।

प्राहिणोन्मृत्युलोकाय किरीटी श्वेतवाहनः । प्रगाढमञ्जोगतिभिर्नारारैरभिताडिता ।

निपेतुर्दिरदा शूभो द्विष्टका इव पर्वता । निरुत्तैर्हस्तिदक्षैश्च चेटमानैस्तस्यतः ।

७९०

रराज वसुधा कोणां विषर्पिभिरिवोरगै । चित्रै कनकचिचैश्च नृपच्छचैश्च भूर्ध्वभा ।

शौरिवादित्यचन्द्राद्यैर्पहे । कीर्णा युगचये । हत प्रहरताभीता विथत व्यवहन्तत ।

इत्याधीक्षुमुलः शब्दः स शोणाश्वरथं प्रति । द्रोणस्त परमकुट्टो वायव्योत्तिष्ठे संयुगे ।
 व्यधमत्तान्महाबायुर्मैधानिव दुरात्ययः । ते हन्यमाना द्रोणेन पाश्चात्ताः प्राद्विवन् मयात् ।
 पश्यन्तो भीमसेनस्य पाथस्थ च महात्मनः । किरीटी भीमसेनस्य सहसा कश्यपजितौ । ७२१
 महता रथवर्गेन परिगृह्य बले महत् । वीमर्षुर्दक्षिणं पार्श्वमुत्तरस्य दृकोदरः ।
 भारद्वाजं शरौघाभ्यां मरुद्गामभ्यवर्षतां । तौ तेषां सञ्जयाद्यैव पाश्चात्ताय महारथाः ।
 अश्वगच्छन्महाराज मख्यैश्च सह सोमकैः । तथैव तव पुत्रस्य रथोदारः प्रहारिणः ।
 महत्या सेनया राजन् जग्मुर्द्रोणरथम्प्रति । ततः सा भारती सेना बधमाना किरीटिना ।
 तमघा निद्रया चैव पुनरेव व्यदीर्यत । द्रोणेन वार्यमाणस्तौ स्वयं तव सुतेन च । ७२२
 शश्वन्त महाराज घोषां वारयितुं तदा । सा पाण्डुपुत्रस्य शरैर्बन्धमाना महाचमूः ।
 तमघा संवृता लोकै व्यद्रवत् सन्वतोमुखो । उन्मुख्य शतशो वाहंस्तव कैचिवराधिपाः ।
 व्यद्रवन्त महाराज भयाविष्टाः समन्ततः । ७२३
 इति महाभारते द्रोणपर्वणि षष्ठीलक्षणपञ्चमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ सोमदत्ताय संकुट्टो विधुन्वानो महद्गुणः । सात्यकिः प्र ह यन्तारं सोमदत्ताय भी बह ।
 न ह्यहला रणे शत्रुं बह्नीकं कौरवाधमं । निवर्त्तित्ये रणे सत सत्यमेतद्वचो मम । ७२४
 ततः सम्युपयद्यन्ता सैन्धवास्ताम्राहाजवान् । तुरङ्गमाञ्जङ्गवर्षान् सन्ध्यापत्तातिगायणे ।
 तेऽवहन् युयुधानन्तु मनोमासुतरंरथस्य । यथेन्द्रं हरयो राजन् पुरा दैत्यवधोद्यतं ।
 तस्मापतन्त सम्युपव्य सात्ततं रभसं रणे । सोमदत्तो महाराज ह्यसभान्तो न्यवर्त्तत ।
 विमुञ्चञ्चरवर्षाणि पर्जन्य इव दृष्टिमान् । ह्लादयामास शैनेयं भास्करं जलदेो यथा ।
 अश्वभ्रान्तस्य समरे सात्यकि कुरुपुङ्गव । ह्लादयामः स वाणैः समन्ताद्भरतेवम । ७२५
 सोमदत्तस्तु तं पश्चा विव्याधारसि माधवं । सात्यकियापितं राजन् अविध्यत् सायकै मितैः ।
 तावन्वोऽन्यं शरैः कृत्तो व्यरोचनो परस्परं । सुपुष्या पुष्यसमये पुष्यताविव किंशुको ।
 हृदिरोलिनसर्वोत्तौ कुरुदृष्टिपयस्कुरौ । परस्परमवेचनो दंष्ट्रन्ताविव लोचनैः ।
 रथमण्डलमार्गेषु चरन्तावरिमहंमै । धोररूपौ हि तावास्तां दृष्टिमन्ताविवाभ्रुदौ ।
 शरभंसिघ्रगात्रौ तौ सन्वतः सकलोद्यते । याविधाविव राजेन्द्र दृश्येतां शरविचैता । ७२६
 सुवर्णपुङ्गैरिप्रुभिराचिनौ तौ व्यरोचनौ । खद्योतैराहतौ राजन्प्राद्वेषीव वनस्यते ।
 सम्प्रदीपितसर्वोत्तौ सायकैस्तौ महारथौ । अदृश्येतां रणे कुट्टावुक्ताभिरिव कुरुशरौ ।
 ततो युधि महाराज सोमदत्तो महारथः । अर्द्धचद्रेण चिच्छेद माधवस्य महद्गुणः ।
 अद्येनं पद्मविंशत्या गायत्रानां समापयत् । त्वरमाणस्तराकाले पुनय दग्धिं शरैः ।
 अद्यान्यद्गुरुरादाय सात्यकिर्विगवन्तरं । पद्मभिः सायकैर्भूयै सोमदत्तमविध्यत । ७२७
 ततोऽपरेण भसेन ध्वजचिच्छेद काद्यनं । बाह्यीकस्य रणे राजन्सात्यकिः प्रहसन्निव ।

सोमदत्तस्त्रयश्रान्तो दृष्ट्वा केतुं निपातिनं । शैलेयं पञ्चविंशत्या सायकानां समाचिनोत् ।
 सास्त्रतोऽपि रणे क्रुद्धे, सोमदत्तश्च घन्विनः । धनुश्चिच्छेद समरे सुरभेषे मितेन च ।
 अथैनं रक्तापुङ्खानां शतेन नतपर्वणां । आचिनोत्तं महाराज भग्नदृष्टमिवोरगं ।
 अथान्यद्भुनुरादाय सोमदत्तो महारथः । सात्याकिं ह्यदायामास शरदृष्ट्या महाबलः ।
 सोमदत्तश्च संक्रुद्धो रणे विव्याध सात्याकिं । सात्याकिञ्चेपुजालेन सोमदत्तोऽभ्यपीडयत् ।
 दशमिं सात्त्वतस्यार्थे भीमोऽहन् वाह्निकात्मजं । सोमदत्तोऽप्यश्रान्तो भीममार्कच्छतै शरैः ।
 ततस्तु सात्त्वत क्रुद्धो हेमदण्ड नवं दृढं । मुमोच परिघं घोरं सोमदत्तस्य वचधि ।
 तमापतन्तं वेगेन परिघं घोरदश्रनं । द्विधा चिच्छेद समरे प्रहसन्निव कौरवः ।
 स पपात द्विधा क्लिप्त आयस परिघो महान् । मधोघरस्त्रेव महश्च्छिर वज्रताडितं ।
 ततस्तु सत्यक्रोराजन् सोमदत्तश्च संयुगे । धनुश्चिच्छेद भजेन हस्तावापञ्च पञ्चमिं ।
 ततस्तु त्रिंशु शरैस्त्र्यं तान् तृणगोत्तमान् । समीपं प्रेषयामास प्रेतराजश्च भारत ।
 सारथ्येऽथ शिरः कंथात् भङ्गेनानतपर्वणा । चकार रथमार्द्वं प्रहसन्निव भारत ।
 ततः शर महाघोरं स्वगन्मनिव पावकः । मुमोच स्वयंपुङ्खं तं तैलधौतं शिलामितः ।
 स विमुक्तो बलवतीं शैलेयेन शरोत्तमः । घोरस्तस्यैऽसि विभो निपपाताशु शैलेनवत् ।
 सोऽर्तिविद्धो बलवता सात्त्वतेन महारथः । सोमदत्तो महाराज पपात च मनार च ।
 तं दृष्ट्वा निहत तत्र सोमदत्तं महारथः । तावका रथशंभेन युयुधानमुपाद्रवन् ।
 पाण्डवाय महाराज सह सर्वं प्रभद्रकैः । महत्या सेनया मर्द्धं श्रेणानोकमुपाद्रवन् ।
 ततो युधिष्ठिरं क्रुद्धो भारद्वाजस्य सैनिकान् । शरैर्बिंद्रावधामास भारद्वाजस्य पश्यन् ।
 सैन्यानि द्रावपन्नश्च श्रेणो दृष्ट्वा युधिष्ठिरं । अभिदुद्राव वेगेन क्रोधसरत्कृतोचनः ।
 तत् सुनिमित्तैर्भौषे पार्थे विव्याध सशभिः । युधिष्ठिरोऽपि सक्रुद्धः प्रतिविव्याध पञ्चमिं ।
 सोऽर्तिविद्धो महेश्वायः सङ्कथो विलिङ्गमुद्रः । युधिष्ठिरस्य चिच्छेद ध्वजं कर्मुक्तैव च ।
 ततो विधन्वा स्फुरितस्त्रराकाले नृपात्तमः । अन्यदादत्त वेगेन कामुकसमरे दृढः ।
 ततः शरसहस्रेण श्रेणं विव्याध पाण्डवः । सायस्रतस्त्रजस्रं तदहृतमिवाभवत् ।
 ततो मूढं च्ययित शरघातप्रपीडितः । निवभाद रथोपस्ये श्रेणो ब्राह्मणपुङ्खवः ।
 प्रतिपश्य ततः संज्ञा निश्चक्रुरगो यया । क्रोधेन महताविष्टो वायव्यान्मयाश्च शत्रुः ।
 असम्रान्तनात पार्थो धनुरादाय वीर्यवान् । तदक्षमक्षेण रणे स्तभयामास तस्य तु ।
 चिच्छेद च धनुर्दीर्घब्राह्मणस्य च पाण्डवः । अथान्यद्भुनुरादाय श्रेणं चन्निघमईनः ।
 तदप्यस्य द्वितैर्भैरविच्छेद कुरुपुङ्खवः । ततोऽप्रेरोदासदेवः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरः ।
 युधिष्ठिर महाबाहो यस्मा ब्रह्मामि तच्छृणु । उपारमन्न युद्धान्तं श्रेणोद्धारतमत्तमः ।
 यतते हि सदा श्रेणो गृहणे तव संयुगे । नानुरूपमहं मन्ये युद्धमस्य तया सह ।

७१५

७१६

७१७

७१८

७१९

७२०

योऽस्य सृष्टो विनाशाय स एवैवं क्षमियति । परिवर्ज्यं मुहूर्थादि यत्र राजा सुयोधनः ।-

राज्ञा राजा हि योद्धव्यो नाराज्ञा युद्धमियति । तत्र त्वं व्रज कौन्तेय हृदययत्नपहतः ।

यावन्मात्रेण च मया महायेन धनञ्जयः । भीमय नरशार्ङ्गोऽसौ युध्यते कौरवेः मह ।

वासुदेववचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः । मङ्गलं चिन्तयित्वा तु ततो दारुणमाहव ।

प्राधाट्टुतममिचक्रो यत्र भीमो व्यवस्थितः । विनिर्गस्तावकान् योधान् व्यादितास्य इवान्तकः ।

रथघोषेण महता नादयन् वसुधातलं । स मेघ इव घर्मान्ते राजराजो युधिष्ठिरः ।

भीमस्य निहतः शत्रून् पार्ष्णिं जयाह पाण्डवः । द्रोणोऽपि शत्रून् पाञ्चालान् व्यधमद्रजनीमुखे ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि धृष्टोत्तकचवधपर्वणि रात्रियुद्धे सोमदत्तवधे द्विपञ्चमधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अक्षमाने तथा युद्धे घोररूपे भयानके । तमसा संहृते लोके रजसा च मदीपते ।

नापश्यन् रणे योधाः परस्परमवस्थिताः । अनुमानेन संज्ञामिदुंधले चक्षियर्षभा ।

नरनागाश्वपत्तौनां महारौद्रचये विभो । द्रोणकर्णछपा वीरा भीमपार्षत्सालताः ।

अन्याऽन्यं चोभयामासुः सैन्यानि भरतर्षभ । वध्यमानानि सैन्यानि समन्तात्तर्महारथैः ।

तमसा संहृते चैव समन्तादिप्रदुद्रुवुः । ते सर्वतो विद्रवन्तो योधा विश्लक्षेतथ ।

अहन्यन्त महाराज धावमानासु सर्वतः । महारथसहस्राणि जघ्नुरन्याऽन्यमाश्वे ।

अन्धे तमसि मूढानि पुच्छस्य तव मन्त्रिते । तत सर्वाणि भूतानि सेनामुख्याश्च भारत ।

व्यमुह्यन् रणे वस्त्रास्त्रमसा संहृते सति ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अथ संतोष्यमानानां पाण्डवैर्निहतौजर्षा । अन्धे तमसि मग्नानामासीत् किं वो मनसदा ।

कथं प्रकाशस्तेषां वा मम सैन्यस्य वा पुन । यभूव लोके तमसा तथा सञ्जय संहृते ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः सर्वाणि सैन्यानि हतमिष्टानि यानि वै । सेनागोप्तृनयादिश्य पुनर्बहूहमकल्पयन् ।

द्रोणः पुरस्ताज्जघने तु शब्दस्रया द्रोणिः पार्श्वतः शौबलय । स्वयञ्च सर्वाणि बलानि राजन् राजाऽचरन्नर्थधिकं

निशया ।

उवाच सर्वाय पदातिघट्टान् दुर्धोधनः पार्थिवान् सान्त्वपूर्व्यं । उत्सृज्य सर्वैः परमायुधानि, गृहीत हस्तेऽर्जुनितान्

प्रदीपान् ।

ते चोदिताः पार्थिवसक्तमेव ततः प्रष्टवा जगृहः प्रदीपान् । देवर्षिगन्धर्वसुरर्षिबहव विद्याधराद्याम्बरं गणाश्च ।

नागाः सयवोरगकिचरस्य चष्टा दिवित्या जगृहः प्रदीपान् । दिग्दैवतेभ्यश्च समापतन्तोऽद्भुतग्नन् दीपाः ससृगन्ध

तेजाः ।

विशेषतो नारदपर्वताभ्यां समेध्यमानाः कुहपुङ्गवार्थं । सा चैव श्रुत्वा ध्वजिनो विपक्वा यतोऽपतामिप्रभया निशार्था ।

महाधनैराभरणैश्च दीप्तैः प्रक्षय्य दिशैरभिव्यक्तैः । रथे रथे पेश्व विदोषिकास्तु प्रदीपिका मत्तगजे चयथ ।

प्रत्ययमेकस्य महाप्रदीपः छताश्च ताः पाण्डवकौरवेषु । चयेन सर्वं विहितः प्रदीपा व्यादोषयन्तो ध्वजिनो

तवाशु ।

सर्वान्नु सेनां परिगोभमानाः पदातिभिः पावकतैरहस्यैः । प्रकाशयमाना ददृशुर्निशायां यद्यान्तरोचे जलदास
डिङ्गिः ।

प्रकाशितायान्नु ततो ध्वजिन्यां द्रोणोऽग्निक्वप्य प्रपतन् समन्तात् । रराज राजेन्द्र सुवर्णवर्षां मध्यङ्गतः सूर्य्य इवांशुमालो ।
जाम्बूनदेव्याभरणेषु चैव निष्केषु शूद्धेषु प्ररावरेषु । वरेषु मलेषु च पावकस्य प्रतिप्रभास्तत्र तदा बभूवु ।
गदाश्च शैक्या परिघाश्च शूद्धा रयेषु शक्त्यश्च विवर्त्तमाना । प्रतिप्रभा रग्निभिर्गजमौढ पुनः पुनः सञ्चनयन्ति
दीपान् ।

इच्छाणि बालव्यजनाग्निं खड्गा दीप्ता महोच्छ्वाद्य तथैव राजन् । व्याघूर्णमानाश्च सुवर्णमाना व्यायच्छतां तत्र तदा विरेजु ।
शस्त्रप्रभाभिश्च विराजमानं दीपप्रभाभिश्च तदा बलन्त । प्रकाशितज्ञाभरणप्रभाभिर्धर्मं प्रकाशं नृपते बभूव ।
पीतानि शस्त्राण्यस्युचितानि वीराबधूतानि सुगोभनानि । दीप्ता प्रभां प्राञ्जयन्त तत्र तपात्यये विमुद्दिवाग्नरोचे ।
प्रकम्पितानां महतोयवैरभ्रप्रताड्यापततां जवेन । वक्त्राण्यगोभन्त तदा नराणां वाय्वोरितानीव महासुजाग्निं ।
महावने दाहमये प्रदीपे यथा प्रभा भास्करस्त्राधिका स्यात् । तथा तदासीत् ध्वजिनी प्रदीप्ता महाभये तत्र तु
भीमरूपा ।

तत् समुदीप्तं बलमस्रदीपं निशम्य पाशांस्तरितास्तथैव । सर्वेषु सैन्येषु पदातिसङ्घानवोधयन्तोऽपि च चक्रुरेवं ।
गजे गजे सन्न कृताः प्रदीपा रथे रथे चैव द्रम प्रदीपाः । हावश्चपृष्ठे परिपाश्र्वतोऽन्ये ध्वजेषु चान्ये गघनेषु चान्ये ।
संज्ञासु सर्वांसु च पाश्र्वतोऽन्ये पद्यात् पुरस्ताच्च समन्ततश्च । मध्ये तथाऽन्ये ज्वलितप्रदीपाः सेनाद्वयेऽपि च तदा
बभूवुः ।

सर्वेषु सैन्येषु पदातिसङ्घाः सम्मिश्रिता हस्तिरथाश्चष्टन्यैः । मध्ये तथाऽन्ये ज्वलितान्निहस्ता यदीपयन् पाण्डुश्च
तस्य सेना ।

तस्य प्रदीपेषु तथा प्रदीपे वलं यथासीद्वलवद्वलेन । भाः क्लृप्ता मानुमता ग्रहेण दिवाकरेणाग्निरिवाभिगुप्तः । ०११
तयोः प्रभा पृथिवीमन्तरोर्धं सर्वं ध्यतिक्रम्य दिग्मश्च वृद्धा । तेन प्रकाशेन शृंगं प्रकाशं तथाच तेषां तत्र चैव
सैन्यैः ।

नेन प्रकाशेन दिवं गतेन सन्वाधिता देवगणाः समसाः । गन्धर्व्वयक्षा सुरभिद्रुषडाः समागमस्वरसश्च सर्वाः ।

तद्देवगन्धर्व्वसमाकुलश्च यथैश्च सिद्धास्तरांगणैश्च । हतैश्च योधैर्दिवमाविर्गह्निरायोधेन दिव्यकल्पं बभूव ।

रथाश्चनागाहुलदीर्घदीप्तं संरन्ध्रयोधं हतविद्रुताश्च । महद्वलं व्यूढनराश्वनागं सुरासुरव्यूहसमं बभूव ।

तच्छक्तियत्कंससुचक्रवातं महारथाभ्रं नरवाजिनागं । श्रौघवर्धं हथिरामुधारं निग्निं प्रहृत्तं भरदेवपुङ्गुं । ०११

तस्मिन्महाग्निप्रतिभे महात्मा सन्तापयन् पाण्डवान् विप्रमुखाः । गभस्तिभिर्षथगतो यथाकौं वर्षात्यये तद्ददृशु

श्वरेन्द्र ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि दीपोद्योतने विष्वक्विक्रमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ प्रकाशिते तथा लोकै रजसा च समाहृते । समाजम्पूर्य्योदाराः परस्परवधैषिणः ।

ते समेत्ये रणे राजन् यस्त्रप्रासाधिघारिणः । परस्परमुदैचन्त परस्पर कृतागुहाः ।

- प्रदीपानां सद्यैव दीपमानैः समन्ततः । रत्नाचितैः खण्डदण्डैर्गन्धैर्लावणिसिद्धितैः ।
 देवगन्धर्व्वदीपाद्यैः प्रभाभिरधिकोज्ज्वलैः । विरराज तदा भूमियहैर्घोरिव भारत । ०१२०
- । उल्काघ्नैः प्रवृत्तितैरण्भूमिर्था राजत । दह्यमानेव लोकानामभवे च वसुन्धरा ।
 स्यदीपन्त दिशः सर्वाः प्रदीपैस्तैः समन्ततः । वर्षांप्रदीपे खद्योतैर्दृष्टा दृष्ट्वा दवावभुः ।
- । अश्वत्थान्त तदा वीरा राजन् वीरैः पृथक्पृथक् । नागा नागैः समाजग्मुस्तरगा ह्ययादिभिः ।
 रथा रथवरैरेव समाजग्मुर्मुदा युताः । तस्मिन्नात्रिमुखे घोरे पुत्रस्य तव शासनात् ।
 चतुरङ्गस्य सैन्यस्य सन्नातस्य महानभृत् । ततोऽङ्कुना महाराज कौरवाणामनीकिर्नी । ०१२१
- । धृतराष्ट्र उवाच ॥ तस्मिन् प्रविष्टे संरम्भे मम पुत्रस्य वाहिनी । अमृत्युमाणे दुर्द्वेषे किं व आसीन्नमस्तदा ।
 किममन्यन्त सैन्यानि प्रविष्टे परतापने । दुर्व्योधनस्य किं कृत्यं प्रातःकालममन्यत ।
 कैचन समरे वीरं प्रत्युद्युररिन्दमाः । द्रोणञ्च के धरचन्तं प्रविष्टे श्वेतवाहने ।
 केऽरचन् दक्षिणस्य के च द्रोणस्य सत्यतः । के षटतोऽन्वरचन्त वीरा वीरस्य युधतः । ०१२२
- केपुरस्तादगच्छन्तं निग्नतः प्राचवाचये । दत्त्वा विशन्महेष्वातः पाशालानपराजितः ।
 नृत्यन्निव नरव्याघ्रो रथमार्गेषु वीर्यवान् । यो दद्राह शरैर्द्रोणः पाशालानां रथप्रजान् ।
 धूमकेतुरिव क्रुद्धः कथं मृत्युमुपैषिवान् । अथयानेव हि परान् कथयस्यराजितान् ।
 षटानुदीपान् सङ्ग्रामे नतु सञ्चय मामकान् । हतासैव विवर्णास्य विप्रकीर्णस्य शंससि ।
 रथिनो विरयासैव कृतान् युद्धेषु मामकान् । ०१२३
- ॥ सञ्चय उवाच ॥ द्रोणस्य मतमाज्ञाय योद्धुकामस्य तां निशा । दुर्व्योधनो महाराज वश्यान् भ्रातृनमापत ।
 विकर्णसिन्धुकेनश्च संपाशैर्नूतैश्च च । दुर्द्वेषे दीर्घबाहुश्च ये च तेषां पदानुगाः ।
 द्रोणं यन्ताः पराक्रान्ताः सर्वे रचन्तु षटतः । साहिस्यो दक्षिणस्यकं मथ्यथैवात्तरं तथा ।
 विगत्तानाश्च ये शूरा हतशेषा महारथाः । तासैव पुरतः सर्वान् पुत्रस्यै समभोदयत् ।
 आचार्यां हि समायुक्तोऽर्थं यन्तास्य पाण्डवाः । तं रचध्वं सुसंयुक्ता निग्नन्तं प्राचवाचणे । ०१२४
- द्रोणाण्यि वलवान् युद्धे चिप्रहस्यः पराक्रमी । निजेष्वेन्द्रशान् युद्धे किमु पाथान् सभोमकान् ।
 ते युयं महिताः सर्वे शर्म यन्ता महारणे । द्रोणं रचत दुर्द्वेषं षट्युद्यामहारयात् ।
 पाण्डवेषु पाथेषु पाथं पश्यान्वहं मते । यो जयेत रणे द्रोणं षट्युद्याद्वते पुमान् ।
 तत्र सभ्यात्मना मन्ये भारदाजस्य रचणं । सुगुप्तः सोमकान् हन्यात्, छञ्चयाथ क्रमागतान् ।
 छञ्चयेषु च सभ्येषु निहतेषु च ममुखे । षट्युद्यं रणे द्रोणिघातयित्यत्यमघं । ०१२५
- तदाऽङ्कुमं रणे कर्णे विभेद्यति महारथः । भोममेनमयोऽसाहं युद्धे जयामि दंशितान् ।
 त्रैपाद्य पाण्डवान् योधाः प्रमथं ह्रीमतेजसः । भोऽयं मम जयो व्यक्तो दीर्घकालं भविष्यति ।
 तस्माद्रथस्य सङ्ग्रामे द्रोणमेव महान्धं । इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठ पुंसो दुर्व्योधनस्तव ।

व्यादिदेव तदा सैन्यं तस्मिन्लमपि दाहणे । ततः प्रवृत्ते युद्धं रात्रौ भरतघत्तम् ।
 उभयोः सैन्ययोरराजनविजयं प्रतिक्राह्मिणोः । अर्जुनः कौरवं सैन्यमर्जुनञ्चापिकौरवाः ।
 नानाशस्त्रसमावायैरन्योऽन्यं पर्यपीडयन् । द्रोणिः पाञ्चालराजानं भारद्वाजश्च सञ्चयान् ।
 व्हादयाञ्चक्रिरे सङ्घे शरैः सन्नतपर्वभिः । पाण्डुपाञ्चालसैन्यानां कौरवाणाञ्च भारत ।
 शानीष्ट्रिणाको घोरो निम्नतामितरेतरं । नैवास्मानिमे पूर्वैश्च दृष्टपूर्व्वन्तयाविधं ।
 यादृशं युद्धमेवावीद्रात्रौ शत्रुभयानकम् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि सद्गुरुयुद्धे चतुःषष्ट्यधिकशतोऽध्याय ॥ १६४ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ वर्तमाने तथा रीद्रे रात्रियुद्धे विमान्ते । सर्वंभूतस्यकरो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अत्रवीन् पाण्डुवंशैव पाञ्चालांश्च संभामकान् । मनुश्चरयनागानाममावाय नराधिप ।
 युधिष्ठिरोऽप्रवीद्राजा स्वान् योधान्मनुजाधिपः । अभ्यागच्छत गच्छध्वं द्रोणमेव जिघांसया ।
 रात्रौश्च वचनाद्भ्राजन् पाञ्चालाः सीमकास्तथा । द्रोणमेवाभ्यधावन्त नदन्तो भैरवावसान् ।
 तान् वयं प्रतिगर्जन्त प्रत्युद्यातास्त्वमर्षिताः । यथाशक्ति यथोत्साहं यथासन्नञ्च संयुगे ।
 हतवन्मा तु हार्दिकेण युधिष्ठिरमुपाद्रवतु । द्रोणं प्रति समायान्तं मत्तो मत्तमिव दिपं ।
 श्रेण्यं शरवर्षाणि विष्टजन्तं समन्ततः । अभ्यायान् कौरवो राजन् भरिः सङ्ग्राममद्वेन ।
 सद्यदेवमथायान्तं द्रोणलिप्तुं महारथं । कर्णो वैकर्त्तनो राजन् वारयामास पाण्डवं ।
 भीमसेनं तथायान्तं रथेन रथिना वरं । स्वयं दुर्वीथेनो युद्धे प्रतीपं मृत्युमाम्राजतु ।
 नकुलश्च युधां श्रेष्ठं कर्त्तव्युद्धविशारदं । शकुनिः सौबलो राजन् वारयामास सत्वरः ।
 शिखण्डिनमथायान्तं रथेन रथिना वरः । ह्यप शरवतो राजन् वारयामास संयुगे ।
 प्रतिबिन्ध्यमथायान्तं मयूरसदृमैर्हथैः । दुःशासनो महाराज यत्तो यत्तमशरयतु ।
 भैमसेनितयथान्तं मायाशतविशारदं । अथत्यामा महाराज रात्रौ च संन्यवारयतु ।
 द्रुपदं दृष्टसेनस्तु ससैन्यं सपदानुगं । वारयामास समरे द्रोणमेषु महाबलं ।
 विराटं द्रुतमायान्तं द्रोणस्य निधनम्व्रति । मद्रराज सुधंकुद्धो वारयामास भारत ।
 शतानीकमथायान्तं नाकुलिं रभर्षे रथे । चित्रसेनो हरोधैर्न शरैर्द्रोणमधेष्ठयाः ।
 अर्जुनस्तु युधां श्रेष्ठं प्राद्रवन्तं महारथं । अलम्बुषो महाराज रात्रौ च न्यवारयतु ।
 ततो द्रोणं महेष्वास निम्नन्तं शत्रुवाण्ये । दृष्टयुयोऽथ पाञ्चाल्यो दृष्टरूपमवारयतु ।
 तथाऽन्यान् पाण्डुपुत्राणां समायातान्महारथान् । तावका रथिना राजन् वारयासुरो राजसा ।
 गजारोहा गजैस्त्वैव सन्निपत्य महाशुद्धे । योधयन्तश्च मृद्भक्त शतशोऽथ सद्यश्च ।
 निश्रीयो तुरगा राजन् द्रवन्तश्च परस्परं । प्रत्यदृश्यन्त वेगेन पचवन्तो यथाऽद्रयः ।
 सादिनः सादिभिः सार्द्धं पाञ्चमल्लोत्तिपाणयः । समागच्छन्महारज तिनदन्तः परस्परं ।
 नरास्तु सद्यवस्तव न्यहन्यन्त परस्परं । गदाभिर्मुवैशैव नानाशस्त्रैश्च सद्यश्च ।

० ०१२

० १३२

० १६०

० १६५

० १७०

० १७५

छतवर्षा तु हार्दिको धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । वारयामास भंक्रुद्धो येसेवाहृतमर्षव ।
 युधिष्ठिरस्तु हार्दिकं विद्वापसमिराशुने । पुनर्विष्याध विंग्रथा तिष्ठ तिष्ठेति चाप्रवीत् ।
 छतवर्षा तु भंक्रुद्धो धर्मराजश्च मारिष । धनुश्चिच्छेद भसेन तस्य विष्याध सप्तभि ।
 श्यान्वद्वनुरादाय धर्मपुत्रो महारथः । हार्दिकं दशभिर्व्याणैष्व्याङ्गोहरसि चापयत् ।
 माधवस्तु रणे विद्धो धर्मपुत्रेण मारिष । प्राकल्पत च रोषेण सप्तभिर्चाहंयच्छरैः ।
 तस्य पार्थो धनुस्सिद्धत्वा वृत्तावापं निहत्य तु । प्राक्षिणोसिमितान् भद्रान् पञ्च राजञ्छिवाग्रितान् ।
 तस्य तत्कर्मधं भित्त्वा हेमपृष्ठं महाधनं । प्राविशन् धरणीमुपा वलीकमिव पद्मगाः ।
 अन्तणेनिमेधमात्रेण सोऽन्यदादाय कामुकं । विष्याध पाण्डवं पथा पुनस्य दशभिः शरैः ।
 तस्यै शक्तिममेयात्मा चिचेप भुजगोपमं । पाण्डवेम तदा चिन्ता रथे न्यस्य महद्भुजु ।
 सा हेमचिन्ता महती पाण्डवेनानुप्रेषिता । निर्भय दक्षिणं भाङ्गं प्राविशद्भरणीतलं ।
 रतस्त्रिवेव काले तु गृह्य पाथो महद्भुजु । हार्दिकं ह्यदायामास शरैः सधतपर्वभिः ।
 ततश्च तत्र वै शूरो दृष्योनां प्रवेशो रथी । व्यसतरथेक्षके निमेवाहंयुधिष्ठिरं ।
 ततस्तु पाण्डवो ज्येष्ठः खड्गचर्मा समाददे । तदप्यस्य शितैर्भक्षैर्व्यधमन्माधवो रथे ।
 तोमरन्तु ततो गृह्य खण्डदण्डं दुरासदं । अप्रैषीत् समरोत्थणं हार्दिकस्य महात्मनः ।
 तमापतन्तं सद्यः युधिष्ठिरभुजच्युतं । द्विधा चिच्छेद हार्दिकं छतहस्तः स्याद्विव ।
 ततः मरुतेनागौ धर्मपुत्रमवाकिरत् । कवचश्च रणे क्रुद्धो वाणजत्वेरवाकिरत् ।
 हार्दिकशरसञ्चलं जाम्बूनदविभूषितं । व्यर्थायैत रथे राजंक्षाराजावमिवात्मरात् ।
 स क्षिप्रवर्मा विरथः छतवर्षमराहितं । अपयातो रणात्पूर्णे धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 छतवर्षा तु निर्जित्य धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । पुनर्द्रीणस्य जुगुपे चकमेव महारथ ।
 इति श्रीमहाभारते द्रीणपर्वणि षटोत्सवधपर्वणि युधिष्ठिरापयाने पञ्चमस्यधिकमतेऽध्यायः ॥ १६५ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ भरिस्तु समरो राजन् शैमेयं रथिनां वरं । आपतन्तमवासेधत् प्रवणादिष कुञ्जरं ।
 श्येनं सात्यकिः क्रुद्धः पञ्चनिर्मितैः शरैः । विष्याध हृदये तस्य प्राक्वतस्तस्य शोणितं ।
 तथैव कौरवो युद्धे शैमेयं युद्धदुर्गदं । दशभिर्विष्विखिलैर्धर्मविधत् भुजान्तरे ।
 तावन्तोऽन्यं महाराज ततसाते परस्परं । श्लोधमरुत्तनयनो दृढे विस्कार्यै कामुके ।
 तयोराशिशहाराण मरुदृष्टि सुदाहर्षां । क्रुद्धयोः सायकमुषोर्यमान्तकनिकाशयो ।
 तावन्तोऽन्यं महाराज प्रच्छाद्य शैमेयं स्थितौ । मुहूर्तेभैव तपुद्धं समरूपमिवाभवत् ।
 ततः क्रुद्धो महाराज शैमेयं प्रहसन्निव । धनुश्चिच्छेद समरो कौरवस्य महात्मनः ।
 श्येनं क्षिप्रधम्यान् श्वभिर्निर्मितैः शरैः । विष्याध हृदये तस्यै तिष्ठ तिष्ठेति चाप्रवीत् ।
 षोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुतापन । धनुरन्यत् समादाय शान्तं प्रत्यविष्यत् ।
 ष विद्वा शान्तं वाणैस्त्रिभिरेव निर्मासते । धनुश्चिच्छेद भसेन सुनोत्प्रेण सप्तस्रिव ।

७१८

७१९

७२०

७२१

७२००

७२५

क्रिन्नधन्या महाराज धात्यकिः क्रोधमूर्च्छितः । चिबेत् सुमहावीरं शक्तिं तस्य महोरसि ।
 स तु शक्या विमिच्छाद्वा निपपात रथोत्तमान् । सौहित्याङ्ग इवाकाशाद्दोत्ररश्मिर्बहुच्छ्यां ।
 तन्तु दृष्ट्वा हतं शूरमथत्यामा महारथः । अभ्यधावत् वेगेन श्रेनेयं प्रति भारत ।
 तिष्ठ तिष्ठेति चामात्य धात्यकिं स नराधिप । अभ्यवर्षच्छैरोघेन मेरुं दृष्ट्वा यथाऽमुद ।
 तमातन्तं वेगेन श्रेनेयस्य रथम्भृति । घटोत्कचोऽभवोद्भ्रान्नादं मुक्त्वा महारथः ।
 तिष्ठ तिष्ठ न मे जीवन् द्रौणपुत्र गमिष्यसि । रथे लो निहनिष्यामि महिषं षण्मुखो यथा ।
 युद्धशूद्रामहं तेऽद्य विनेष्यामि रणजिने । इत्युक्त्वा रोषनाम्नाचो राक्षस परवीरहा ।
 द्रौणिमथद्रवन् क्रुद्धो गजेन्द्रमिव केसरो । रथाचमावैरिपुभिरभ्यवर्षद्घटोत्कच ।
 रथिनामृष्टमं द्रौणिं धारामिरिव तोयदः । तां वाणदृष्टिमम्रातां श्रैराभोविषोपभैः ।
 श्रातयामास समरे तरसा द्रौणिराचवे । ततः शरशैलीह्यैर्धर्मभेदिभिराङ्गुगैः ।
 समचित्तोद्ग्राहयेत् घटोत्कचमरिन्दमं । स श्रैरैरचित्तोऽन राक्षसा रणमूर्द्धंति ।
 व्यक्रान्त महाराज श्याविच्छलितो यथा । ततः क्रोधसमाविष्टो भैमघेनि प्रतापवान् ।
 श्रैरैरवचक्रुर्तापैर्द्रौणिं वज्राग्रनिखलैः । सुश्रैरैर्हृत्पथैश्च नाराचैः सन्निवोमुखैः ।
 वराहकूर्णैर्नालैर्किर्विकर्षैश्चाभ्यवीर्यवत् । तां शक्यदृष्टिमतुलां वज्राग्रनिखलतां ।
 पतन्तीमुपरि क्रूरो द्रौणिरव्ययितेन्द्रिय । सद्युःशशां श्रैरैर्घोरैर्द्विधाक्षपरिमन्त्रितैः ।
 व्यधमत् स महाराज महाभ्राणिव मारुतः । ततोऽन्तरौवे वायानां संघामोऽन्य देवामवत् ।
 घोररूपो महाराज योधानां धर्मवर्द्धन । तयोस्तु संघर्षतन्त्रैस्फुल्लिङ्गैरितस्तन ।
 बभौ निशामुखे थोम खद्योतैरिव चिचितं । स मार्गणगणैर्द्रौणिर्दिग्ः प्रच्छाद्य सर्व्वपः ।
 प्रियार्थं तव पुत्राणां राचघं समवाकिरत् । ततं प्रवृत्ते युद्धे द्रौणिराचसयोः पुनः ।
 विगाढे रजनीमथे शकप्रहादयोरिव । ततो घटोत्कचो वाशैर्धर्मैर्द्रौणिमाहव ।
 लघानोरसि संक्रुद्धः काढज्वलनधन्निभैः । स गाढविद्धो व्यथितो राक्षसेन महाबलः ।
 चचाल समरे द्रौणिर्बातनुज इव द्रुमः । स मोहमनुषंप्राप्तो ध्वजयष्टिं समाश्रितः ।
 ततो द्वाहाहतं धैर्यं तव सर्व्व जनाधिप । हतं स मे निरे सर्व्वं तावकासं विशासते ।
 तन्तु दृष्ट्वा तथाऽवस्त्रमथत्यामानमाहव । पाशालाः सञ्चयाद्यैव सिंहेनादं प्रचकिरे ।
 प्रतिलभ्ये तत संश्रामथत्यामा महारथः । धनुः प्रपीड्य वामेन करेणाभिवचकषेयः ।
 मुमोचाकर्षणपूर्व्वेन धनुषा शरमुत्तमं । यमदृष्टोऽयमं घोरमुद्दिश्याद्यु घटोत्कचं ।
 स भित्त्वा हृदयं तस्य राक्षसस्य शरोत्तमं । विवेश वसुधामुणः सपुङ्गुः शथिवीपते ।
 सोऽतिविद्धो महाराज रथोपस्य उपाविशत् । राक्षसेश्च स बलवान् द्रौणिना रथमानिना ।
 दृष्ट्वा विमूढं वैजिनं शारथिकं रणजिरान् । द्रौण्ये, सक्राभान् वश्रान्तस्तपनित्ये शराश्रितः ।
 तथा तु समरे विद्धा राक्षसेन्द्रं घटोत्कचं । ननाद सुमहानादं द्रौणपुत्रो महारथः ।

७१०

७११

७१२

७१३

७१४

७१५

पूजितस्तव पुत्रैश्च सर्व्योद्योष्य भारत । वपुषा प्रतिजञ्जाल मथाङ्गि भास्करो यथा ।
 भीमसेनस्तु पुण्यन्तं भारद्वाजरथम्पति । स्वयं दुर्व्याधनो राजा प्रत्यविधाच्छ्रितैः शरैः ।
 तं भीमसेनो नवभिः शरैर्विष्याथ भारत । दुर्व्याधनोऽपि विश्रया शराणां प्रत्यविध्यत ।
 तौ साधकैः प्रतिच्छन्नावदृश्यतां रणाजिरे । मेघजाद्यप्रतिच्छ्रितौ नभसीवेन्दुभास्करौ ।
 ततो दुर्व्याधनो राजा भीमं विष्याथ पृथिविभिः । पञ्चभिर्भरतप्रेष्ठेऽतिष्ठ तिष्ठेति चाग्रवीत् ।
 तस्य भीमो धनुष्कित्वा ध्वजश्च निमित्तैः शरैः । विष्याथ कौरवश्रेष्ठं नवत्या नतपर्वणां ।
 ततो दुर्व्याधनः क्रुद्धोऽधनुरन्यक्षत्तरं । गृह्येत्वा भरतप्रेष्ठो भीमसेनं श्रितैः शरैः ।
 अघोडयद्गणमुखे पश्यतां सर्वधन्विनां । निहत्य तान् शरान् भीमो दुर्व्याधनधनुष्कृतान् ।
 कौरवं पञ्चविंशत्या चूर्द्रकाणां समापयत् । दुर्व्याधनस्तु शंक्रुद्धो भीमसेनस्य मारिय ।
 क्षुरप्रैश्च धनुष्कित्वा दशभिः प्रत्यविध्यत् । श्रयान्यद्गुरुरादाय भीमसेनो महाबलः ।
 विष्याथ नृपतं तथैव सप्तभिर्विंशितैः शरैः । तदप्यस्य धनुः चिप्रं चिच्छेद सद्युहस्तवत् ।
 द्वितीयश्च तृतीयश्च चतुर्थं पञ्चमन्तथां । आत्तमाप्तं महाराज भीमस्य धनुराच्छिनत् ।
 तव पुत्रो महाराज जितकाशो मन्दोत्केटः । म तदा च्छिद्यमानेषु कामुकेषु पुतः पुनैः ।
 शक्तिश्चिप समरे सर्वपारश्वो दृढो । मृत्योरिव स्वसारं हि दीप्तं केतुमिखामिव ।
 भीमस्तमिव कुर्वन्तो नभसेऽग्निवसप्रभां । अग्रांस्तमिव तं शक्तिं विधा चिच्छेद कौरवः ।
 पश्यतः सर्वलोकाश्च भीमसेनस्य चापतः । ततो भीमो महाराज गदां गुर्वीं महाप्रभां ।
 विषेपाविध्य वेगेन दुर्व्याधनरथम्पति । ततः सो महसा वाचांस्तव पुंसस्य संयुगे ।
 सारथिश्च गदा गुर्वीं समहंश्च रथस्युनः । पुंसस्य तव राजेश्च भीमाङ्गीतः प्रणश्य च ।
 आहरोह रथस्यान्यं मन्दकस्य महात्मनः । ततो भीमो हतं मला निशामधे सुयोधनं ।
 विहनादं महशक्ते तश्चैवस्त्रिव कौरवान् । तौवकाः सैनिकाद्यापि मेनिरे निहतं नृपे ।
 ततो विचुकुशुः सर्वैश्चाहेति च समन्ततः । तेषाञ्च निनदं श्रुत्वा चक्षुसां सर्वयोधिनां ।
 भीमसेनश्च नादश्च श्रुत्वा राजान्महात्मिनः । ततो युधिष्ठिरं राजा हतं मला सुयोधनं ।
 अभवन्त वेगेन यत्र पार्थो हृष्टोदरः । पाशालाः सृक्षया मत्याः कैकेयाश्चैदयस्तथा ।
 सर्व्योद्योगिनामिजगुर्द्रैणमांशु जिघांसंषो । तत्रापि समहचुर्द्रं श्रेणस्थासीत् परैः सह ।
 घोरे तमसि मग्नानां निप्रतामितरेतरं ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि षटोत्सवपद्यपर्वणि दुर्व्याधनापयनि यद्वप्यधिकप्रनोऽध्यायः ॥ १६६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ सहदेवमयाद्यान्तं द्रोणप्रेषु महारथं । कर्णो वैकर्त्तनो राजन्धारयामास संयुगे ।
 सहदेवस्तु राधेयं विद्वा नवभिरांगुगैः । पुनर्विष्याथ समरे नवभिर्नतपर्वभिः ।
 तं कर्णः प्रतिविष्याथ शतेन नतपर्वणां । ध्वजस्यास्य धनुः शीघ्रं चिच्छेद सद्युहस्तवत् ।
 ततोऽन्यद्गुरुरादाय माद्रीपुत्रः प्रतोपवान् । कर्णं विष्याथ विंशत्या तदस्तुतमिवाभवत् ।

०११

०१२

०१३

०१४

०१५

०१६

तस्य कर्णो हयान् हत्वा शरैः सन्नतपर्व्वमि । वारण्डिद्यास्य मन्त्रेन द्रुतं नित्ये यमर्षयं ।
 विरथ सहदेवस्य खड्गचर्म समीपदे । तदप्यस्य प्रितेर्वाण्यैधमन् प्रहसन्निव ।
 ततो गुर्वाणि गदां घोरान् हेमचिर्वा मदावत । प्रेवयामास समरे वैकर्त्तनरयम्प्रति ।
 ताम्नापतन्ती सहसा सहदेवेन प्रेषितां । व्यष्टप्यच्छरैः कर्णो भ्राम्येवाभ्यपातयत् ।
 गदां विनिहतं दृष्ट्वा सहदेवस्तरान्वित । शक्तिश्चिषेप कर्णाय तोमप्यस्याच्छिनच्छरैः ।
 माद्रीसुतस्रातक्ष्णैर्भवमुत्थय रथोत्तमान् । प्रञ्चलन्निव रेषेण दृष्ट्वा कर्णे व्यवस्थितं ।
 रथचक्रं ततो गृह्य मुमोचाधिरयिम्प्रति । तद्रापतद्दं सहसा कालचक्रमिवोद्यतं ।
 शरैरेकधाहृष्टैरिच्छगत् सुततन्दन । तस्मिन्निच्छे रथोक्ते तु सहदेवस्य नारिय ।
 रूपादण्डकथोक्ताणि युगानि विविधानि च । हस्त्यङ्गानि तथाऽश्वंश्च मृतंश्च पुरुषान् वहन् ।
 चिषेप कर्णमुद्दिश्य कर्णलान् व्यधमच्छरैः । स निरायुधमात्मानं ज्ञात्वा भाद्रवतोसुत ।
 वार्यमाणस्य विप्रिषे सहदेवो रणं जदौ । तमभिद्रुत्य राधेयो मुङ्गत्तं भरतर्षभ ।
 अन्नवीत् प्रहसन् वान्धं सहदेवं सुनिद्रुरं । मायुधस्य रणे घोर विप्रिष्टेरयिभिः सह ।
 सद्भैर्युष्य माद्रिय वधो मे नाभिगच्छिया । अथैनं धनुषोऽप्येण तुदन् भ्रयोऽन्नवीदिदं ।
 रघोऽङ्गना रणे यत्नो युधतो कुर्वाभिः सह । तत्र वा गच्छ माद्रिय गृहं वा यदि मन्यसे ।
 एवमुक्त्वा तु त कर्णो रथेन रयिनाम्बर । प्रायात् पाञ्चालराजस्य सैन्यानि प्रहसन्निव ।
 बध्नात्प्रान्तु माद्रियं नावधीत् समरेऽरिहा । कुन्त्या सत्वा वधो राजन् सत्यवन्धो महारथ ।
 सहदेवस्ततस्तस्यो विमना शरपीडित । कर्णवाक्कथ्यविद्मस्य जीवितान्विरविधन ।
 आहरोह रथं त्वं पाञ्चालस्य मह्यतमन । जनेभ्यस्यस्य समरे त्वरायुक्तो महारथ ।
 दत्तश्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि घटोत्कचवधपर्व्वणि सहदेवापदाने सप्तपद्याधिकप्रतोऽध्याय ॥ १६१ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ विराटं सहमेनन्तु द्रोणायै द्रुतमागतं । मद्रराज शरौषेण ह्लादयामास पर्व्वत ।
 तयो समभवद्युद्धं समरे दृढधन्विना । यादृश ह्यभवद्राजन् वलिवावधयो पुरा ।
 मद्रराजो मद्रराज विराट वाहिनीपति । अजन्ते त्वरितस्त्रीरूपा मतेन मत्तपर्व्वत ।
 प्रतिबिधाद्य तं राजन् नवभिर्निर्जिते शरैः । पुनश्चैनं चिषतत्या भ्रयस्यैव मतेन तु ।
 तस्य मद्राधिषो हत्वा चतुरो रथवाजिन । ह्यध्वजस्य समरे शराभ्यां सन्नपातयत् ।
 हतश्यान्तु रयान्पूषमवमुत्थ मधीपति । तस्यो विस्वारंशंश्चाप विमुहन्निगिगञ्जरान् ।
 प्रतानीकस्य न दृष्ट्वा धातरं हतवाहन । रथेनाप्यपातन्तुं सर्व्वतोऽस्य पश्यन् ।
 प्रतानीकमयाथान्तं मद्रराजो मधीपति । विप्रिषेर्भङ्गमिच्छिन्वा ततो नित्ये यमर्षयं ।
 तस्मिन्स निहतो घोरैः निराटो वाहिनीपति । हतारो ह्यद्रयात्पूष तनेवाहृहृदे तदा ।
 ततो विस्वायं नयने क्रोधाद्भिगुणविक्रम । मद्रराजरथं त्वं ह्लादयामास पश्चिभि ।

७१०

७११

७१२

७१३

७१४

ततो मद्राधिप क्रुद्धः शतेन नतपर्वणः । आजघानो रमि श्मं विराटं वाहिनीपतिः ।
 कोऽतिविद्धेः बलवतो रूपापस्य उपाग्रिभ्यः । कर्मज्ञं चाविश्रमूर्धं स विराटो महारथ ।
 पारथिस्त्रमपोवाह समरे शरविसत । ततः सा महती सेना प्राद्रवन्निभिरभारत ।
 बध्नामाना शरशतैः शस्त्रेणाहवमोभिनाः । तां दृष्ट्वा द्रवन्तीं सेनां वासुदेवधनञ्जयो ।
 आयातो तत्र राजेन्द्र पच शस्त्रो यवस्थित । तौ तु प्रत्युद्यथौ राजन् राघवेभ्ये द्वासम्पु ।
 अष्टपक्षसमायुक्तमास्याय प्रवरं रथ । हिरण्यवदनैर्युक्तं विराटो रथदशैः ।
 लोहितद्रुपताकं तं रथं मास्यविभूषितं । काश्यायवमय घोरमृषसंभं समाहृतं ।
 रौद्रेण चित्रपथेण विवृताचेणकूजता । ध्वजेनोच्छ्रितदण्डेन मृष्टप्रहणेण पत्रिणा ।
 स यमौ राघवो राजन् भिन्नाञ्जनचयोपमः । हरो धार्जुनमायान्त प्रभञ्जनमिवाद्रिराट् ।
 किरस्त्रियुगणाञ्चाजन् प्रायशोऽर्जुनमूर्धनि । अतितीव्रं भवद्युद्धं नरराघवयोर्मधे ।
 द्रष्टुं प्राप्तीतिजननं सर्वथां तत्र भारत । मृष्टप्रकाकसोलूककङ्गोमायुधध्वंजं ।
 तमर्जुन शरैः पङ्क्तिरलस्यमपीडयत् । दशमिद्य शितैर्भ्राणैर्ध्वजश्चिच्छेद तस्य ह ।
 सारथिश्च चिमिर्भ्रं पौल्लिभिरेव चित्रेणकं । धनुर्केन चिच्छेद चतुर्भिश्चतुराह्यान् ।
 पुन सज्जं छतश्चाप तदस्थं दिधाऽच्छिनत् । अथैनं निशितैर्भ्राणैश्चतुर्भिर्भरतपम ।
 पार्थोऽविथद्राचवेष्टं स विद्ध प्राद्रवद्भयात् । तं विजित्यार्जुनसूत्रेण श्रेणान्तिकमुपाद्रवत् ।
 किरञ्चरगणाञ्चाजन् नरवारणवाजिषु । युध्यमाना महाराज पाण्डवेन यमस्त्रिना ।
 केनिका न्यपतन्मुखा वातनुन्ना इव द्रुमां । तेषु लसीद्यमानेषु पाण्डवेन यमस्त्रिना ।
 सम्याद्रवन् श्मं सर्वं मृगा इव भयाहिताः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचप्रथमपर्वणि अष्टम्यध्यायः ॥ ३६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ शतानीक शरैस्तीक्ष्णैर्निहन्तश्चमूनव । चित्रधेनस्ताव सुतो वारुयामास भारत ।
 नाकुलिद्विचित्रेणन्नु विद्धा पञ्चभिराशुगैः । स च त प्रतिविब्याध दशभिर्निमित्तैः शरैः ।
 चित्रधेनो महाराज शतानीके पुनर्युधि । नवभिर्निमित्ते राजञ्चरैर्बिब्याध वधसि ।
 नाकुलिद्विष्य विशिखैर्भ्रं सद्यतेपर्वभि । गात्रास्य म्प्रावयामास तदद्भुतमिवाभवत् ।
 सोऽपेतवर्धं पुत्रले विरराज श्मं नृप । उलस्य काले राजेन्द्र निष्क्रामि पन्नगः ।
 ततोऽस्य निमित्तैर्भ्राणैर्ध्वजश्चिच्छेद नाकुलि । धनुश्चैव महाराज यतमानस्य संपुगे ।
 स चिच्छेद्यथा विरयो वित्रभां च महारथः । अथान्यद्दनुरादाय सुदृढं वेगवत्तरं ।
 ततस्त्वर्धं चित्रधेनो नाकुलिं नतपर्वभि । शरैर्बिब्याध समरे भारतानां महारथ ।
 शतानीकोऽयं संक्रुद्धश्चित्रधेनस्य भारत । जघान चतुरो बाहान् सारथिश्च महाबलः ।
 आमुय परयात्तस्माच्चित्रधेनो महायमाः । नाकुलि पञ्चविंशत्या शरैः शतानीकमिह दहो ।

०१६

०१७

०१८

०१९

तस्य तन्कुर्वतः कर्म न कुलस्य सुतो रणे । अर्द्धचद्रेण चिच्छेदः सारं हेमपरिष्कृतं ।
 स च्छिन्नधन्वा विरयो वृताये हतधारयिः । आररोह रथं श्रेष्ठं हार्दिक्यस्य महात्मनः ।
 द्रुपदान् महातीकं द्रोणप्रेष्ठं महारथं । दृपसेनो महाराज किरच्छरं गतेः सादा ।
 यज्ञसेनस्य सनरे कर्णपुत्रं महारथं । वृथा शराणां विव्याध वांङ्माहुरसि वा विभो ।
 दृपसेनस्य भृकुड्वा यज्ञसेनं रथे स्थितं । वज्रभिः सायकैश्छंभमाजयानं सनान्तरे ।
 तावमो भरतुञ्जाङ्गैः शरकण्ठकिमौ रणे । व्यराजेता महाराज श्रावियौ प्रलवैरिव ।
 इक्षुपुत्रैरजिह्वायैः शरैः सन्नतपन्चभिः । रुधिरौघपरिक्रिञ्चौ व्यराजेता महादृष्टे ।
 तपनोर्धनिभौ चित्रौ कल्पवृषाविवाहृतौ । किंशुकविव्रु पुष्याक्षौ प्रकाशेता रणजिरे ।
 दृपसेनस्यतो राजन् द्रुपदं नवभिः शरैः । विद्वा विव्याध सप्तया पुनश्चाभ्येक्षिभिः शरैः ।
 ततः शरसहस्राणि विमुञ्चन् विवभौ रणे । कर्षपुत्रो महाराज वर्षमात्रं हवामुदः ।
 द्रुपदस्तं ततः क्रुद्धो दृपसेनस्य कार्मुकं । दिवा चिच्छेद भजेन पीतेन निमित्तेन च ।
 सोऽन्यत् कार्मुकमादाय इक्षुपुत्रं नवं दृढं । तृणादाक्षय्यं विमत्तं भव्यं पीतं शितं दृढं ।
 कार्मुकं योगयित्वा तं द्रुपदं सन्निरीक्ष्य च । आकर्ष्यपूर्णं मुमुक्षे चासयन् सञ्चैवोमकान् ।
 च्छदयं तस्य मित्वा च जगाम वसुधाननां । कम्भव्यं प्राविशद्राजा दृपसेनशराहतः ।
 सारथिसप्तपोवाह स्मरन् सारथिचेष्टितं । तस्मिन् प्रभङ्गे रजेन्द्र पाञ्चालानां महारथे ।
 ततस्तु द्रुपदानोक्तं शरैर्निष्कृतनु च्छदं । सम्प्राद्रवच्चमः संशो निगोथे भैरवे सति ।
 प्रदीपैर्द्विपरित्यक्तैः प्रज्वलङ्किः समन्ततः । व्यराजत महो राजन् वीतांधा धौरिव यदैः ।
 तथाऽद्भुदैर्निपतितैर्व्यराजत वसुधरा । प्राष्टकाले महाराज त्रिभुङ्गरिव तोयदः ।
 ततः कर्षसुतवल्गोः समन्तादिप्रदुद्रवः । यथेन्द्रं भयविव्रला दानराजाराकामधे ।
 तेनार्धमानाः सङ्गमे पाञ्चालाः सोमकैः सह । व्यराजन् महाराज प्रदीपैरिव भासितः ।
 तांस्तु निज्जित्य समरे कर्षपुत्रो व्यराजत । मथ्यन्दिनमनुप्राप्ते घर्षाश्रुरिव भारत ।
 तेषु राजवहसिषु तावकेषु परेषु च । एक एव ज्वलंस्तस्यो दृपसेनः प्रतापवान् ।
 स निर्भय रणे शूरान् सोमकाञ्च महारथान् । अगान त्वरितो राजन् यत्र राजा सुधिद्वितः ।
 प्रतिविन्ध्य समायान्तं प्रदहन्तं रणे रिपून् । दुःशासनस्य सूनः प्रयगच्छन्महारथं ।
 तयोः समागमो राजथिवरूपो बृष्टव च । व्यपेतमं चर्द्रे योश्चि सुधमार्गवधोरिव ।
 प्रतिविन्ध्यन्तु समरे लुब्धाञ्च कर्मदारुणं । दुःशासनस्त्रिभ्रंजाणैर्वैताटे समविधत् ।
 सोऽतिविद्धो बन्धवता तत्र पुष्पेण घञ्चिता । विरराज महाराज सप्रहृष्ट इव पर्वतः ।
 दुःश.सनन्तु सनरे प्रतिविन्ध्यो महारथः । तत्रभिः सायकैर्बिद्धो पुनर्बिन्धाय सतभिः ।
 तत्र भारत पुष्यसे हतबान् कर्षां दुष्करं । प्रतिविन्ध्यदथानुयैः यातयामास सायकैः ।
 सारथिञ्चाश भञ्जनं ध्वजं समपातयत । रथस्य तिलमो राजन् व्यधम तस्य ध्वनिनः ।

७१६

७१७

७१८

७१९

७२०

७२१

पताकाद्य सतृष्णीरा रग्नीन्धोद्गाणि च प्रभो । चिच्छेद तित्तम क्रुद्ध श्रे मन्त्रतपर्थभिः ।
 विरथ स तु धंभात्मा धुम्प्याणिरवस्थितः । अयोधयत्तत्र सुतं क्रिरञ्चरमताम् यङ्गन् ।
 सुरभेण धनुस्तस्य चिच्छेद छतद्वक्षवत् । अथैनं दग्धमिर्व्यैण्डिद्वधध्वाममाह्वयत् ।
 तं दृष्ट्वा भ्रातरं तत्र भ्रातरोऽस्य महारथा । अन्वत्तन्त वेगेन महत्या भेनया सह ।
 सोऽद्भवत्तु ततो यानं श्रुतसोमस्य भास्वर । धनुर्दग्ध महाराज वियाध तनयं तत्र ।
 ततस्तु तावका सर्वे परिवार्य्य सुत तत्र । अभ्यवत्तन्त वेगेन महत्या भेनया वृताः ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तत्र तेषाञ्च भारत । निश्रिये दारुणे काले यमराष्ट्रविवर्द्धनं ।

०११६

०११७

०११८

०११९

०१२०

०१२१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि शतानीकादिपुद्धे रकोनपतयत्कधिक्रमतोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ नकुल रभसं युद्धे निघ्नन्तं नव वाहिनी । अभय्यात् सौवत् क्रुद्धस्त्रिष्टतिष्ठति चाश्रवीत् ।
 छतवैरी तु तो गृह्रावन्त्योऽन्यवधकाङ्क्षिणौ । श्रेः पूषायतोत्कृष्टैरन्योऽन्यमभिजप्रत ।
 यथैव नकुलो राजन् शरवधोऽमुञ्चत । तथैव सौवत्स्यापि शिवां सन्दर्शयन् धुधि ।
 तावुभौ समरे राजञ्चरकण्टकिनौ तदा । व्यभ्राजतो महाराज श्वाविधौ शलवैरिव ।
 रूक्मपुङ्खैरजिह्वाये श्रेः छिन्नतनुच्छेदा । रुधिरौघपरिक्रिभौ व्यभ्राजतो महासुधे ।
 तपनीयनिभौ शिवौ कल्पवृक्ष निव द्रुमौ । किंशुकविव चोतफुल्लौ प्रकाशते रणाजिरे ।
 तावुभौ समरे गृह्रौ शरकण्टकिनौ तदा । व्यराजता महाराज कण्टकैरिव शाललो ।
 सुजिह्वं प्रैर्माणौ तौ राजन् त्रिष्टतयोचनौ । क्रोधरक्तान्तनयनैर्निर्दहन्तौ परस्पर ।
 श्यातस्त्व सुसंक्रुद्धो भाद्रोपुञ्जं हृषन्निव । कण्ठिनैकेन वियाध हृदये निमित्तेन ह ।
 नकुलस्तु श्मशं विद्धु श्यालेन तत्र धन्विना । निषघाद् रयोपसे कश्मलधैनमाविशन् ।
 अत्यन्तवैरिण इतं दृष्ट्वा शंभु तया गतं । ननाद शकुनिस्तत्र तपानो जलदो यथा ।
 प्रतिलभ्य तत संशं नकुल पाण्डुनन्दन । अभय्यात् सौवत् भूयो व्यात्तानन इवान्तकः ।
 स क्रुद्ध शकुनि पश्यां वियाध भरतर्षभ । पुन देनं शगेनैव नाराचानां स्नानान्तरे ।
 ततोऽस्य शरद्व्याप भुष्टिर्दधे दिधाऽच्छिनत् । ध्वजश्च स्वरितं क्विन्वा रयाद्भूमावपातयत् ।
 विमिश्रेण च तीक्ष्णैर्न पीतेन निमिश्रेण च । उरु निर्भय चैकेन नकुल पाण्डुनन्दन ।
 श्रेण सपथं थाधेन पातयामास तं तदा । सोऽतिविद्धो महाराज रयोपस्य उपाविशत् ।
 ध्वजशयि परिक्लिश्य कामिनौ कामुको यथा । तं विधमं निपतितं दृष्ट्वा श्यालं तनानघ ।
 अपोवाह रयेनाग्ने शरधर्षिजनीमुखात् । ततः सद्भुक्तुं पार्थाय च तेषां पदानुगाः ।
 निर्जित्य च रणे शूचं नकुल शत्रुतोपन । अश्रवीत् शरधिं तत्र द्रोणाणीकाय मां वह ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भाद्रोपुञ्जस्य शरधि । प्रायात्तत्र तदा राजन् येन द्रोणे व्यवस्थितः ।
 शिखण्डिनस्तु समरे द्रोणप्रभुं महायत्नं । छपः शरदतो यत्तः प्रत्युद्भूक्तं वेगित ।
 गौतमं द्रुतमायान्तं द्रोणांलकर्मरिन्दम । वियाध सपथमिर्षाणैः शिखण्डो प्रहृष्टमिव ।

तमाचार्यो महाराज विद्वा पञ्चभिराग्र्यैः । पुनर्विंबाध विभंत्वा पुत्राणां प्रियव्रतव ।
महद्युद्धं तयोरासीद्द्वैतरूपं विभासते । यया देवासुरे युद्धे शम्भुरामरराजयोः ।
शरजाटाट्टव्योम चकतुसौ महारथौ । मेघाविव तथापयै वीर्ये समरदुर्भेदौ ।
प्रकृत्या घोररूपं तदासीद्द्वैतरतः । रात्रिश्च भरतश्रेष्ठ योधानां युद्धप्रालिनां ।
कालरात्रिनिभा चासीद्द्वैतररूपा भयावहा । मिषखण्डितु महागज गौतमश्च महद्दुः ।
शूर्पकन्द्रेण चिच्छेद सञ्जं च मितान् शरान् । तस्य कुट्टः छपो राजञ्च क्रिष्टिचेप दारुणं ।
हृत्पादपङ्कजकुण्डलायां कर्भोरपरिमार्जितां । तामापतन्तोश्चिच्छेद मिषखण्डो दमर्भ्रौः ।
सा पपात च मेदिन्यां गतिर्हेमविभ्रयिता । अयान्यद्गुरुरादाय गौतमो वदताम्बर ।
प्राञ्छादयच्छित्तैर्वाणैर्महाराज मिषखण्डिनं । स ह्लाद्यमानः समरे गौतमेन महात्मना ।
व्यपीदत रथोपस्थे मिषखण्डो रथिनाम्बरः । सोदन्तश्चैनमाशोक्य छपः शारदता युधि ।
आजग्रे वडमिन्त्राणैर्जिघांससिव भारत । विमुखं तं रणे दृष्ट्वा याज्ञधेनि महारथं ।
पाञ्चालाः सोमकाशैव परिव्रज्ज समन्ततः । तथैव तव पुत्राश्च पश्विन्नुर्दिशोत्तमं ।
महत्या धेनया साह्यं ततो युद्धमभूत् पुनः । रथिनाश्च रणे राजन्नन्याऽन्यमभिधावतां ।
बभूव तुमुञ्च शब्दे मेघानामिव भारत । द्रवतां सादिनाश्चैव गजानाश्च विभासते ।
अन्याऽन्यं निघ्नतां गजन् कूरमायोधनं बभौ । पत्नीनां द्रवतां चैव पादशब्देन मेदिनी ।
अकम्पत महाराज योषित्सला भयादिव । रथिनो रथमाह्वय द्रुता वेगवत्तरं ।
अमृद्वन् बहवो राजन् श्लथान् वायसा इव । तथा गजान् प्रभिव्राजान् सुप्रभिव्रा महात्मनाः ।
तस्मिन्नेव पदे यत्ता निर्यहन्ति स्म भारत । सादौ सादिनमावाच पदातीयः पदातिनं ।
समावाच रणेऽन्याऽन्यं संगन्वा नातिचक्रमुः । धावतां द्रवताश्चैव पुनरावर्त्ततामपि ।
बभूव तत्र केन्यानां शब्दश्च तुमुञ्चो निमि । दोष्यमानाः प्रदीपाश्च रथवारणवाजिषु ।
अदृश्यन्त महाराज महोत्सा इव खाच्युताः । सा निशा भरतश्रेष्ठ प्रदीपैरवभाषिता ।
दिवसप्रतिमा राजन् बभूव रणमूर्धनि । आदित्येन यया व्याप्तं तमो घोरं प्रपश्यति ।
तथा नष्टं तमो घोरं दीपैर्द्वैतरणे कृतं । दिवंश्च इयिवीशैव दिग्धश्च प्रदिग्धस्य ।
रजसा तमसा व्याप्ता योनिताः प्रभया पुनः । श्रद्धाणां कवचानाश्च मनोनाश्च महात्मनां ।
अन्तर्दधुः प्रभा शर्वा दीप्तैश्चैवभाषिताः । तस्मिन् युद्धे महारौद्रे वर्त्तमाने निबामुखे ।
न केचिद्दुरात्मानमयमक्योति भारत । अथ गीत् समरे पुत्र पिता भरतवत्सव ।
पुत्रश्च पितरं मोहात् सखायश्च तथा सखा । सम्बन्धिनश्च सम्बन्धो स्वस्रोयश्चापि मातुजः ।
स्वै स्खान् परे स्वकीयांश्च निजपुत्रवत् भारत । निर्मयादममूत्राजन् राशौ युद्धं भयानकं ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रिश्चक्रुद्युद्धे शतत्यधिकश्लोकाध्याय ॥ १७० ॥
॥ अञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् सुतमुने युद्धे वर्त्तमाने भयावहे । छष्टयुधो महाराज द्रोणमेवाभ्यवर्त्तत ।

सन्धानो धनुः श्रेष्ठं ज्यो विकर्षन् पुनः पुनः । अभ्यद्रवत द्रोणस्य रथं ह्यस्त्रविभूषितं । ०१०
 धृष्टद्युम्नमयायान्तं द्रोणस्थान्तं चिकीर्षया । परिवर्तुर्भहारजः पाञ्चाला पाण्डवैः सह ।
 तथा परित्ततं दृष्ट्वा द्रोणमाचार्यं वृत्तमं । पुञ्जालो सर्वती यत्ता ररञ्जुर्द्रोणमाहवे ।
 बलायैवा ततस्तौ तु समेयातां निशामुखे । वातोद्धृता चुञ्चसत्त्वा भैरवौ सागराविव ।
 तनो द्रोणं महाराज पाञ्चाल्य पञ्चभिः शरैः । विव्याध हृदये त्वं सिंहेनादे ननाद च ।
 तं द्रोण पञ्चविंशत्या विद्धा भारत संयुगे । चिच्छेदान्येन भक्षेन धनुरस्य महाप्रभं । ०११
 धृष्टद्युम्नसु निर्व्विद्धो द्रोणेन भरतर्षभ । उत्सृञ्च च धनुः शीघ्रं सन्दश्य दशनच्छदं ।
 तत क्रुद्धो महाराज धृष्टद्युम्न प्रतापवान् । आददेऽन्यद्वनु श्रेष्ठं द्रोणस्थान्तं चिकीर्षया ।
 विव्यथ तद्वनुः श्रीमानाकर्षात् परवीरहा । द्रोणस्थान्तकरं घोरं व्यञ्जत् सायकं ततः ।
 स विव्यथो बर्धवता तस्मिन्घाट्रे महाभृधे । भासयामास तस्मै दिवाकर इवोदितः ।
 तनु दृष्ट्वा शरं घोरं देवगन्धर्व्वदानवाः । खस्त्रस्य समरे राजन् द्रोणोद्यत्पुत्रन् वचः । ०१२
 तनु सायकमप्राप्तमाचार्यस्य रथम्यति । कर्षो दादशधा राजंश्चिच्छेद हतहस्तवान् ।
 स हिक्षो बद्धधा राजन् धृष्टद्युम्नस्य मारिय । निपपात शरसूषं निर्व्विधो भुजगो यथा ।
 हिक्षा तु समरे वाणान् शरैः सघ्नतपर्व्वभिः । धृष्टद्युम्नं तत कर्षो विव्याध निश्रितैः शरैः ।
 पञ्चमिद्रोणपुत्रस्य स्वयं द्रोणस्य पञ्चभिः । मल्लस्य नवभिर्भक्षैस्त्रिमिदुं शसनसत्या ।
 दुर्ध्याधनस्य विंशत्या शकुनियामि पञ्चभिः । पाञ्चान्यं त्वरिताविद्यन् सर्वं एव महारथाः । ०१३
 स पिट्टः सप्तभिर्शरैर्द्रोणषाणार्थमाहवे । स चापि प्रतिविव्याध सर्वानेव चिमिक्षिभिः ।
 द्रोणं कर्षंश्च द्रोणस्य विव्याध तनयं तव । त्वरायुक्तो महाराज धृष्टद्युम्नो महाभृधे ।
 निभिमथा धन्विना तेन धृष्टद्युम्नं पुनर्मृधे । विव्यधुः समवेतासौ मुञ्चन्तो भैरवान् रवान् ।
 द्रुमसेनस्य शंक्रुद्धो राजन् विव्याध पचिणा । पुनस्य विशिखैस्त्रयं तिष्ठ तिष्ठेति चाश्वीत् ।
 स तु तं प्रतिविव्याध चिमिक्षोस्त्रैरजिह्वगैः । स्वर्णपुद्गैः शिलाधातैः प्राणान्तकरैर्युधि । ०१४
 भक्षेनान्येन तु पुनः सुवर्षोऽम्बलकुण्डलं । लक्ष्मणाप शिरः कायात् द्रुमसेनस्य संयुगे ।
 तस्मिन् प्रापतद्गमो रुन्द्योऽष्टपुटं रणे । महावातसमुद्धूतं पञ्जं तालकतं यथा ।
 तांय विद्धा पुनर्योधान् वीरः सुनिश्रितैः शरैः । राधेयस्त्राञ्जिनत् भ्रमं कार्मुकं चित्रयोधिभः ।
 न च तस्मिन्नेव कर्षो धनुष्येदभं तदा । विव्यधगमिनात्युयो साङ्गूलस्य यथा हरिः ।
 भोऽन्यद्वनुः समादाय कोपरोक्षेषण श्रमन् । अभ्यर्षंश्चैराघेण धृष्टद्युम्नं महावतं । ०१५
 दृष्ट्वा सर्वं तु बर्धव्यं ते वीरा वद्भयं वभाः । पाञ्चालपुत्रं त्वरितान् परिवर्तुर्जिघांसवः ।
 यथा धोपयवो गणा तावकांतां पुनस्कृतं । श्यथोरास्त्रमनुप्राप्तं भेगिरे वैमिका विभो ।
 सप्तमिधेय काये तु दास्यो वै विकिरन्मरान् । धृष्टद्युम्नं पाण्डुकान्तं सात्यकिः प्रत्यपयत् ।
 तस्मात्पत्नं सम्येत्स्य सात्यकं पुहदुर्ददं । राधेयो दक्षमिर्षाणैस्त्रयो विव्याध संयुगे ।

तं सात्यकिर्महाराज विव्याध दग्धमि. शरैः। पश्यतां सर्ववीराणां मागास्तिष्ठति चात्रनेत्।
 स सात्यकेन वलिन. कर्णस्य च महात्मनः। आशोम् समागमो गजन वलिवाशवयोरिव।
 वासययधोपेण चत्त्रियान् चत्त्रियर्षभ। राजीवजोचनं कर्णं सात्यकिः प्रत्यविध्यत।
 कल्पयन्निव घोषेण धनुषो वसुधां बली। सुतपुत्रो महाराज सात्यकिं प्रत्ययोधयत्।
 विपाठवर्षिनाराचैर्बलदनेः सुरैरपि। कर्णः शरघतेऽपि श्रेनेयं प्रत्यविध्यत।
 तथैव युयुधानोऽपि दृष्णीनां प्रबरो युधि। अभ्यवर्षच्छरैः कर्णं तद्गुह्यमभवत् समं।
 कर्णं प्रमुषत कृता पुत्रास्तव विश्वायते। सात्यकिं विदधुः सर्वे समन्तान्निमितैः शरैः।
 अक्षरस्त्राणि संवार्य तेषां कर्णस्य वा विभो। अविध्यत् सात्यकिं छर्षं दृषधेनं सान्तरैः।
 तेन वाणेन निर्विद्धो दृषधेनो महायुतिः। न्यपतच्च न्ये दृषं धनुस्त्वस्य वीर्यवान्।
 तत. कर्णो हतं नत्वा दृषधेनं महारथं। पुत्रशोकाभिसन्ततः सात्यकिं प्रत्यपोदयत्।
 पीड्यमानस्तु कर्णेन युयुधानो महारथः। विव्याध बद्धमि कर्णं त्वरमाण. पुनः पुनः।
 स कर्णं दग्धमिर्विद्धो दृषधेनश्च पञ्चभिः। सहस्रावापधनुषी तयोश्चिच्छेद सात्तनः।
 तावन्ने धनुषी सञ्चे कृता श्चुमयद्वरे। युयुधानमविधेतां समन्तान्निमितैः शरैः।
 वत्तमाने तथा रौद्रे तस्मिन् शीरवरत्सये। अतीव शुश्रुवे राजन् गाण्डीवस्य महास्वनः।
 श्रुत्वा तु रथनिर्घोषं गाण्डीवस्य च निस्वनं। सुतपुत्रोऽप्रवीद्राजन् दुर्वीधनमिदं वचः।
 स्य सर्वोद्धमं कृता मुख्यग्रन्थ नर्घमान्। कैरवांस्य महेश्वासान् गाण्डीवनिनदो महान्।
 श्रूयते रथनिर्घोषो वासवस्यैव गर्जतं। करोति पाण्डवो व्यक्रं कर्षीपयिकमात्मनः।
 स्य पार्थो महाराज महर्षयेत् समृद्धाचनूः। विप्रकीर्णान्यनेकानि नावतिष्ठन्ति कर्षिचित्।
 वातेनेव समुद्रतमधजातं विदीर्यति। मयसाचिनमासाद्य भिक्षा नौरिव सागरे।
 द्रवतां योधमुखाणां गाण्डीवमेधितैः शरैः। पततां समरे राजन् श्रूयते निनदो महान्।
 शृणु दुन्धुमिनिर्घोषमर्जुनस्य रथस्यति। निशोषे राजशार्दूल स्तनयिर्गौरवास्वरे।
 शङ्काकाररसंशैव सिंहलादंशं पुष्कत्रान्। शृणु शब्दान् बद्धविधानजुनस्य रथस्यति।
 श्रयं मथे स्त्रितोऽस्माकं सात्यकिः सत्त्वताम्बरः। इह चेदभ्यते लक्ष्यं कृतस्त्रान् जेयान्महे परान्।
 एवं पाश्चात्तराजस्य पुत्रो द्रोणेन सङ्गतः। सर्वतः संहतः शूरैरर्थैः पुरुषसत्तमैः।
 सात्यकिं यदि हन्वाम दृष्टयुधस्य पार्थतं। असंशयं महाराज भ्रुवो नो वित्रयो भवत्।
 शैमद्रवदिभो शीरो परिवार्य महारथौ। प्रयतान महाराज निहन्तुं दृष्णिपार्थतौ।
 सन्दभाषो पुरोऽप्येति द्रोणानीकाय मारत। संघकं सत्यकिं शान्ता बद्धमिः कुरुपुङ्गवै।
 तव गच्छन्तु बहवः प्रवाररथसत्तभाः। यावत् पार्थो न जानाति सात्यकिं बद्धमिर्हतं।
 ते त्वरध्वं महापट्टाः शरारणां मोक्षणे श्रयं। यथा त्विह प्रज्जल्प परसोकाय माधवः।
 कर्णस्य मतमाश्राय पुत्रस्ते प्राह शैवलं। यद्येः समरे राजन् प्राह विष्णुं महाययाः।

१००

२११

१००

२११

१००

१००

सन्दधानो धनुः श्रेष्ठं ज्ञां विकर्षन् पुनः पुनः । अभ्यद्रवत द्रोणस्य रथं ह्यस्त्रविभूषितं ।
 धृष्टद्युम्नमथायान्तं द्रोणस्थान्तं चिकीर्षया । परिव्रज्जमहाराज पाञ्चाला, पाण्डवैः सह ।
 तथा परिव्रतं दृष्ट्वा द्रोणमाचार्यं सन्तमं । पुष्पाक्षो सर्वतो यत्ता-ररजुर्द्रोणमाहवे ।
 बलाश्रयैव ततस्तौ तु समेयातां निग्रामुखे । वातोद्धृता क्षुब्धमस्त्रैः भैरवौ मागराविव ।
 ततो द्रोणं महाराज पाञ्चाल्यः पञ्चभिः शरैः । विव्याध हृदये तथैव भिंहनादं ननाद च ।
 तं द्रोणं पञ्चविंशत्या विद्धा भारत मधुगे । चिच्छेदान्येन भक्षेन धनुरस्य महाप्रभं ।
 धृष्टद्युम्नस्य निर्व्विद्धो द्रोणेन भरतर्षभ । उत्तृञ्च च धनुः शीघ्रं सन्दृश्य दशनच्छदं ।
 ततः क्रुद्धो महाराज धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् । आददेऽन्यद्गुणः श्रेष्ठं द्रोणस्थान्तं चिकीर्षया ।
 विरुध्य तद्गुणः श्रीमानाकर्षात् परवीरहा । द्रोणस्थान्तकरं घोरं व्यष्टजत् सायकं ततः ।
 स विष्टष्टो सर्ववता तस्मिन्नेद्रे महामृधे । भाषयामास तस्मै न्ये दिवाकर इवोदितो ।
 तन्नु दृष्ट्वा शरं घोरं देवगन्धर्भदानवाः । स्वस्यस्तु समरे राजन् द्रोणोपेत्युग्रवचः ।
 तन्नु सायकमप्राप्तमाचार्यस्य रथस्य नि । कर्षो दादशधा राज्ञिच्छेद कृतहसवत् ।
 स ह्यस्त्रिंशद्द्रोणपुत्रस्य स्वयं द्रोणस्य पञ्चभिः । निपपात शरसूत्रं निर्व्विधो भुजगो य-
 क्षित्वा तु समरे वाणान् शरैः सन्नतपर्व्वभिः । धृष्टद्युम्नं तत कर्षो विव्याध निमित्तैः स-
 पञ्चभिर्द्रोणपुत्रस्य स्वयं द्रोणस्य पञ्चभिः । शल्यस्तु नवभिर्भक्षैस्त्रिभिर्दुःशासनस्त-
 दुर्व्याधनस्तु विंशत्या शकुनियपि पञ्चभिः । पाञ्चाल्यं लरिताविद्यन् सर्व्व एव
 स विद्ध, सप्तभिर्भक्षैर्द्रोणवाणार्थमाहवे । स चापि प्रतिविव्याध सर्व्वानेव वि-
 द्रोणं कर्षेच्च द्रौणिञ्च विव्याध तनयं तव । लरायुक्तो महाराज धृष्टद्युम्नो म-
 निभिन्ना धन्विना तेन धृष्टद्युम्नं पुनर्मृधे । विव्यधुः समवेतासौ मुञ्चन्तो भैरवान्
 द्रुमसेनस्तु संक्रुद्धो राजन् विव्याध पत्रिणः । पुनस्य विश्वैस्त्रयै तेषु तिष्ठेति
 स तु तं प्रतिविव्याध त्रिभिक्षोस्तैरजिह्वगैः । स्वर्णपुङ्खैः शिलाधातैः प्राणान्-
 भक्षेनान्येन तु पुनः सुवर्षोऽज्ज्वलकुण्डलं । खनमाय शिरः कायात् द्रुमसे-
 तच्छिरः प्रापतद्भूमौ सन्दष्टौष्टपुष्टं रणे । महावातसमुद्भूतं पकं तालफलं च
 तांशु विद्धा पुनर्योधान् वीरः सुनिमित्तैः शरैः । राधेयस्याच्छिनत् भक्षे-
 न च तन्मृधये कर्षो धनुषच्छेदनं तदा । विवेखनमित्रात्युपो लाङ्गूलस्य
 सोऽन्यद्गुणः समादाय कोधरक्तेचणः शसन् । अभ्यवेषच्छ्रौषेण धृष्टद्यु-
 दृष्ट्वा कर्षेण्णु संरन्धं ते वीरा, पद्भ्यथर्षभाः । पाञ्चालपुत्रं लरिताः परि-
 पश्यां योधप्रवीराणां तावकानां पुरस्कृतं । सत्यौरास्यमनुप्राप्तं मेनिगे-
 रतमिधेव काले तु दासार्थं विकिरनशरान् । धृष्टद्युम्नं पराक्रान्तं ।
 तमापतन्तं सम्येष्ट्य साक्षरं दृष्ट्वा दुर्मदं । राधेयो दशभिर्भाणैस्ते-

द्रुतः सहस्रैर्दशभिर्गोजानामनिवर्तिना । रथेय दशसाहस्रैर्दृतेो याहि धमञ्चयं । २९०
 दुःशासनो दुर्विषहः सभाज्जुर्दुग्धपंषः । एते त्वामनुयासन्ति पत्तिभिर्व्यञ्जभृङ्गताः ।
 जहि कृष्या महेश्वायौ धर्मरजस्य मातुल । नकुले महदेवस्य भीमसेनस्य पाण्डवं ।
 देवानामिव देवेभ्ये जयाप्रा त्वयि मे स्थिता । जहि मातुल कौन्तेयामसुरानिव पावकिः ।
 एवमुक्तो यथै पाथान् तत्र पुत्रेण चोदितः । महत्या सेनया सार्द्धं तत्र पुत्रेय दंशितः ।
 प्रियार्थं तत्र पुष्यस्य दिधुः पाण्डुनन्दनान् । ततः प्रवृत्ते युद्धं तावकानां परैः सह । ०१०१
 प्रयाते धौबले राजन् पाण्डवानामनोकिनी । बलेन महता युक्तः स्रतपुत्रस्तु साध्वतं ।
 अभ्ययात्तरितो युद्धे किरन् शरशतान् बह्वन् । समेत्य तावकाः सर्वे सात्यकिं पय्यवारयन् ।
 भारदाजस्ततो गत्वा धृष्टद्युम्नरथम्यति । महद्युद्धं तदा चक्रे निग्रीथे भरतपथं ।
 धृष्टद्युम्नेन शूरेण पाण्डवैश्च सहाहुतं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि सङ्कुलयुद्धे एकसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे तदीया युद्धदुर्षदाः । अशुच्यमाणाः संरन्धा युयुधानरथं प्रति । ०१०२
 ते रथैः कल्पितैराजन् ऐसरत्नविभूषितैः । सादिभिश्च गजैश्चैव परिवन्तुः स्र साध्वतं ।
 अथैनं कोष्ठकोक्त्य सन्वृतसौ महारथाः । सिंहसादं महत् कृत्वा तज्यन्तद्युद्धिंशं ।
 तेऽभ्यवर्षच्छरैस्तीक्ष्णैः सात्यकिं सत्यविक्रमं । त्वरमाणा महावीरा माधवस्य वधैषिणः ।
 तान् दृष्ट्वापततसूर्ध्वं शैनेयः परवीरहा । प्रत्यच्छान्द्रहाबाहुः प्रमुञ्चन् विगिह्वान् बह्वन् । ०१०३
 तत्र वीरौ महेश्वासः सात्यकिर्युद्धदुर्षदः । निचकर्त्त शिरांस्युधैः शरैः सञ्जतपर्वभिः ।
 हस्तिहृत्तान् हययोवान् बाह्वनपिच साङ्गदान् । चुरप्रैः शतयामास तावकानान् माधवः ।
 पतितैश्चामरैश्चैव श्वेतच्छ्वैश्च भारत । बभूव धरणी पूर्णा नचचैर्धौवरि प्रभो ।
 तेषान् युयुधानेन सधनां युधि भार्गव । बभूव तुमुलः शब्दः प्रेतानामित्र क्रन्दतां ।
 तेन शब्देन महता पूरितेयं वसुन्धरा । राशिः समभवत्तपि घोररूपा भयावहा ।
 शीर्थमाषं सलं दृष्ट्वा युयुधानशराहतं । श्रुत्वा तु विपुलं नादं निग्रीथेलोमहर्षणं । ०१०४
 सुतस्त्वामवब्रूज्जम् शारथिं रथिनाम्बरः । धैत्रैव शब्दस्तवाप्याश्चोदयति पुनः पुनः ।
 तेन सञ्ज्ञोद्यमानस्तु ततस्त्रांसुरगोक्तमान् । स्रतः सञ्ज्ञोदयामास युयुधानरथम्यति ।
 ततो दुर्व्याधनेः राजा दृढधन्वा जितकृमः । श्रीघ्रहस्तस्यिंत्रयोधो युयुधानमुपाद्रवत् ।
 ततः पूर्णा यतोऽमृष्टैर्मासशोणितभोजनैः । दुर्व्याधने दादशभिर्माधवः प्रत्यविध्यत ।
 दुर्व्याधनेन तेन तथा पूर्वमेवाहितं शरैः । शैनेयं दशभिर्वाणिः प्रत्यविध्यदसर्पितः । ०१०५
 ततः समभवद्युद्धमहतोपमदर्शनं । पाञ्चालानाश्च सन्नेयां तावकानाश्च सर्वेण ।
 शैनेयस्तु रणे क्रुद्धस्तव पुत्रं महारथं । सायकानामशीत्या तु त्रियाधोरभि भारत ।
 ततोऽप्य माहान् समरे शरैर्निधे धमञ्चयं । शार्वयश्च रथान्पूर्वं पातयामास शत्रुहा ।

हतान्ने तु रथे तिष्ठन् पुत्रस्य विभ्रास्यते । सुमोच निशितान् बाणान्हेनयस्य रथम्यति ।
 शरान् पञ्चाशतस्रांसु शैनेयः कृतहस्तवान् । चिच्छेद ममरे राजन् प्रेषितास्तनयेन ते ।
 अथापरिण भङ्गेन मुष्टिद्वये सहङ्गनुः । चिच्छेद गभसा युद्धे तव पुत्रस्य माधवः ।
 विग्नो विधनुष्कस्य सन्वतोकेधरः प्रभुः । श्वारोह रथं त्वर्षे मास्त्रं कृतवर्धनः ।
 दुष्टोद्यमे पराष्टने शैनेयस्य वाहिनी । द्रावयामास विग्रिष्वैर्निर्गामथे विभ्रास्यते ।
 शकुनियार्जुनं राजन् परिवार्य्य ममन्ततः । रथैरनेकसाहस्रैर्गजैश्च सहस्रशः ।
 तथा ह्यसहस्रैश्च तुमुलं सन्वतोऽकरोत् । ते महाघ्नाणि दिव्यानि विकिरन्तोऽर्जुनं प्रति ।
 अर्जुनं योधयन्ति स चक्षियाः कालचोदितः । तान्यर्जुनः सहस्राणि रथवारणवाजिनां ।
 प्रत्यवारयदायस्तः प्रकुर्वन् विमुखं रिपुं । ततोऽर्जुनमरिपन्नं विव्याध युधि शौवलः ।
 रोषताक्षेचणः क्रुद्धो विंग्रत्या सायकैर्ध्रुवं । पुनश्चैव प्रतेनास्य संरोध महारथं ।
 तमर्जुनस्तु विंग्रत्या विव्याध युधि भारत । अथेतान् महेष्वासास्त्रिभिस्त्रिभिरविश्वतः ।
 निवार्य्य तान् बाणगणान्युधि राजन् धनञ्जयः । निगमे तावकान् योधान् वञ्चयेगैः शरोत्तमैः ।
 भुजेन्द्रैर्महाराज शरीरैश्च सहस्रशः । समास्तीर्णा धरा तव बभौ पुष्यैरिवाहता ।
 गिरोभिः शकितोऽथ सनधैश्चारुक्कुण्डलैः । सन्दष्टौष्ठपुटैः क्रुद्धैस्तथैवोद्धतलोचनैः ।
 निष्कचूडामणिधरैः चक्षियाणां प्रियम्वदैः । चत्सकैरिव विन्यस्तैः पर्वतैस्त्रिवधो मदी ।
 कृत्वा तत्कर्म योभक्तुर्यमुपपराक्रमः । स विद्धा शकुनिं श्ययः पञ्चभिर्नतपर्वभिः ।
 उनूकं पुनराजग्रे युधि वाणेन रोषितः । तमुलूकं तथा विद्धा शौवलश्चैव पश्यतः ।
 ननाद च महानादं पूरयन्वसुधातलं । ततो देवेन्द्रतनयः शकुनेर्धनुराच्छिनत् ।
 नित्ये च तुरगे वाहान् यमस्य सदेनं प्रति । ततो रथादवभ्रुत्य शौवलो भरतर्षभ ।
 उनूकस्य रथं त्वर्षेमारोह त्वरान्वितः । तावेकरथमारुढो पितापुत्रौ महारथौ ।
 पार्थं वष्टपटुष्वाणैर्गिरिमेघाविवोत्थितौ । ततो विद्धा महाराज पाण्डवो निशितैः शरैः ।
 विद्राक्षंस्य चमूं शतशोऽथ सहस्रशः । अनिलेन ययाऽभ्याणि विच्छिन्नानि ततस्ततः ।
 विच्छिन्नानि तथा राजन् बलान्यासन् विश्रास्यते । तद्वलं भरतश्रेष्ठ बध्यमानं तदा निशि ।
 प्रदुद्राव दिग्गः सर्व्या बीबमाणं मयाहितं । उल्लस्य वाहान् ममरे चोदयन्सप्तयाऽपरैः ।
 सन्तस्ताः पर्यवर्त्तन्त तस्मिंस्तमसि दाहणे । निशित्य ममरे योधास्तवकान् भरतर्षभ ।
 दभ्रतुर्मुदितौ शङ्खौ वासुदेवधनञ्जयौ । धृष्टद्युम्नो महाराज द्रोणं विद्धा विभिः शरैः ।
 चिच्छेद धनुषसूणं ज्यां शितेन शरेण ह । स विहाय धनुर्भूमौ द्रोणः चक्षियमर्दनः ।
 आददेऽन्यङ्गुः शूरो वेगवत् सारवत्तमः । धृष्टद्युषं ततो द्रोणे विद्धा शशभिराग्गैः ।
 सारथ्यं पञ्चभिर्नोष्णैस्त्रिव्याध भरतर्षभ । तं निवार्य्य शरैर्द्रोणं धृष्टद्युम्नो महारथः ।
 व्यधमत् कौरवो सेनामासुरां मघवानिव । बध्यमाने बले तस्मिंस्तव पुत्रस्य मारिय ।

प्रावर्तत शरीरो धारा मोक्षितोपतरङ्गिणी । उभयोः भेदयोर्ध्वे नरासद्विषवाहिनी ।
 धारा पीतरणी राजन् धरातरङ्गं प्रति प्रभो । द्रावयित्वा ह तत् सैन्यं धृष्टद्युम्न प्रतापवान् ।
 चम्पराजत मेगक्षी श्लोका देवगणेष्विव । अथ दधुर्गं शशमत्तान् धृष्टद्युम्निसृष्टिमौ ।
 यमौ च युयुधानस्य पाण्डुरयं हृकोदरः । जित्वा राजमहस्याणि तावकानां तरङ्गिनी ।
 भिहनादरयांयकु, पाण्डवा जितकामिनः । पश्यन्तस्तव पुत्रस्य कर्षस्य च रणेत्कटाः ।
 तथा द्रोणस्य गुरुरस्य द्रोणैश्चैव विभ्रायते ।

७०१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि मह्युद्धे दिसप्तत्यधिकप्रतेऽध्याय ॥ १७२ ॥

॥ मञ्जुय उवाच ॥ विद्रुतं खलसं दृष्ट्वा सधमानं महात्मभिः । क्रोधेन महताविष्टः पुत्रस्यैव विभ्रायते ।

७०२

अथैव सधसा कर्षे द्रोणस्य जयताम्वरं । समयवधमापद्यो वाक्यज्ञो वाक्यमज्ञोत ।
 भवद्भ्यामिह सद्राम क्रुद्धान्धा सम्प्रवर्त्तित । आहवे निहतं दृष्ट्वा सैन्धवं सधसाचिना ।
 निहन्यमानां पाण्डूनां वसेने समवाहिनी । भ्रुत्वा तद्विजये शक्तावक्राविव पश्यत ।
 यद्यहं भवतोऽस्त्वया न वाचोऽस्मि तदैव हि । आवां पाण्डुसुतान् सख्ये जेष्याव इति मामेदा ।
 तदैवाहं वच श्रुत्वा भवद्भ्यामनुसम्मतं । नाकारिष्यमिदं पार्थैर्धैरं योधविनाशनं ।

७०३

यदि नाहं परिह्यान्मो भवद्भ्यां पुत्रपथैर्भौ । युध्यतामनुरूपेण, विक्रमेण सविक्रमौ ।
 वाक्प्रतोदेन तौ वीरौ प्रनुद्ये तनयेन ते । प्रावर्त्तयेतां तौ युद्धं घटिताविव पन्नगौ ।
 ततस्तौ रथिनां श्रेष्ठो सर्वलोकधनुर्द्धरो । शैनेयप्रमुखान् पार्थानामिदुद्रुवतुरणे ।
 तथैव सधिता, पार्था, खेन, सैन्येन सर्वशः । अभ्यवर्त्तन्त तौ वीरौ गर्हमानौ मुञ्जमुञ्जः ।

७०४

अथ द्रोणो महेश्वासा दशभिः शिनिपुङ्गवं । अविध्यत्तरितं क्रुद्ध, सर्वशस्त्रभ्रताम्वरः ।
 कर्षस्य दशभिर्वाणैः, पुत्रस्य तव सप्तभिः । दशभिर्दृपसेनस्य सौवलस्यापि सप्तभिः ।

एते कौरवधं कन्दे श्रेणधं पर्यवाकिरन् । दृष्ट्वा च समरे द्रोणं निग्नन्तं पाण्डवीं चमू ।
 विव्यधुः सोमकाष्ठेषु समन्ताच्छरदृष्टिभिः । तत्र द्रोणोऽहरत् प्राणान् चक्षियाशां विभ्रायते ।
 रक्षिभिर्भास्करो राजहंसांशिव, समन्ततः । द्रोणेन, बधमानानां पाञ्चालानां विभ्रायते ।

७०५

शुश्रुवे तुमुलं शब्दं, क्रोशतामितरेतरं । दृष्टान्त्ये पितृनन्त्ये भ्रातृनन्त्ये च मातृलान् ।
 भागिनेयान् वयस्यांश्च तथा सम्बन्धिवान्धवान् । उल्लुञ्जितोऽसृज्य गच्छन्ति

अपरे मोहिता मोक्षान्तमेवामिमुखा ययुः । पाण्डवानां बले ये
 तथा सा पाण्डवी सेना पीड्यमाना महात्मना । निमि सम्प्राद्रवद्
 पश्यतो भीमसेनस्य विजयस्थाच्युतस्य च । यमयोर्धर्मपक्षस्य प्रार्पित
 तमसा संदृते लोके न प्राज्ञायत् किञ्चन । कै
 द्रवमाणन्तु तत् सैन्यं द्रोणकर्षो महारथौ ।
 पाद्यासेपु प्रमथेपु धीयमाणेषु सर्वतः । जनाह

द्रोणकर्मो महेस्वासवितौ पार्षतसात्यकी । पाञ्चालैश्चैव सहितौ अग्रतः सायकैर्युधि ।
 सा तदा भरवर्षेण प्रभया महती चभूः । सार्वमापाऽपि कौन्तेय वृत्तना नावतिष्ठते ।
 तान्मु विद्रवर्षो दृष्ट्वा ऊचतुः केशवाङ्मुने । माभिद्रवत विवस्ता भयं त्यजत पाण्डवाः ।
 एतावांश्च सर्वैर्ष्वैर्बुद्धैः सम्यगुदायुधैः । द्रोणश्च सुतपुत्रश्च प्रयातौ सम्प्रवाधितुं ।
 दृकोदरमयायानं दृष्ट्वा तत्र जगद्भिः । पुनरेवात्रवीरान् जन् हर्षयन्निव पाण्डवं ।
 एय भोमो रणश्चाधी दृष्टः सोमकपाण्डवैः । अभ्यवर्त्तत वेगेन द्रोणकर्मो महारथैः ।
 एतेन सहितो युध पाञ्चालैश्च महारथैः । गच्छस्व न्तं तमप्यथ सैन्यानां पाण्डुनन्दन ।
 ततस्तौ पुन्यथाश्रावणौ पाण्डवमाधवौ । द्रोणकर्मो समासाद्य धिष्ठितौ रणमूर्द्धनि ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ ततस्तत् पुनरावृत्तं युधिष्ठिरवत् महत । यतो द्रोणश्च कर्षश्च परान् महदतयुधि ।
 सम्यहारसु तुमुलौ निग्रीये चाभवन्नहान् । यथा सागरयो राजन् चन्द्रोदयसदृशयोः ।
 तत उल्लस्य पाणिभ्या प्रदोषोस्तव वाहिनी । युयुधे पाण्डवैः साह्यं मुन्मत्तमिवं भारत ।
 रजसा तमसा चैव सङ्गमे शब्ददाहणे । केवलं नाममात्रेण प्रायुष्यन्त रणाजिरे ।
 अशूयन्त हि नामानि श्राव्यमापानि पार्थिवे । प्रहरद्भिर्महाराज स्वयम्बर इवाहवे ।
 नि शब्दमाधोत् सहसा पुन शब्दे महानभृत् । क्रुद्धानां युधमानानां जयतां जीयतामपि ।
 यत्र यत्र स दृश्यन्ते प्रदोषाः कुरुपुङ्गव । ते शूरास्तत्र तत्र स निपतन्ति पतङ्गवत् ।
 तथा संयुधमानानां विगाढाऽभ्यन्तहनिष्ठा । पाण्डवानाश्च राजेन्द्र कौरवाणाश्च भारत ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि, सङ्ख्ययुद्धे त्रिसप्तत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ ततः कर्मो रणे दृष्ट्वा पार्षतं परवीरहा । आजयानोरवि शरैर्दृग्भिमर्षभेदिभिः ।
 प्रतिविष्याद्य तं कर्षेष्टयुधो महारणे । पञ्चभिः सायकैस्तूर्षं तिष्ठतिष्ठति चात्रवीत् ।
 तावन्मोऽन्ये शैरराजन् सञ्जाद्य सुमहारेणे । पुनः पूर्वायतोत्सृष्टैर्विष्याद्यते परस्परं ।
 ततः पाञ्चालमुख्यस्य दृष्टयुधस्य संयुगे । सारथ्यञ्चतुरयान्यान् कर्मो निन्ये यमचयं ।
 कामुकप्रवरञ्चास्य चिच्छेद निशितैः शरैः । सारथ्यञ्चास्य भलेन रथनीडादपानयत् ।
 दृष्टयुधसु विरथो हताश्ले हतधारथि । श्वश्रुत्य रथानूर्ध्वं गदामादाय वीर्यवान् ।
 स मध्यमानः कर्णेन शरैः सन्नतपर्वभिः । गला कर्षेष्मनीपन्तुं जघान चतुरो हयान् ।
 पुनरावर्त्तय वेगेन पार्षतः परवीरहा । धनञ्जयरथं चिप्रमारुह्य रथिगाम्बरः ।
 प्रयातुकामः कर्षाय वारितौ धर्षसंनुना । कर्षेस्तु सुमहातेजाः सिंहनादविमिश्रितं ।
 धनुः शब्दं महच्छक्ते दधौ तारेण चाभ्युज । दृष्ट्वा विनिर्मितं युद्धे पार्षते ते महाराथाः ।
 अमर्षवशमापन्नाः पाञ्चालाः सह सोमकैः । सुतपुत्रवधाथाथ शलाक्यादाय सर्वशः ।
 प्रथयुः कर्षमुद्दिश्य मृद्यं कृत्वा निवर्त्तनं । कर्षेस्त्वापि रथे बाहानन्यान् स्त्रोतेऽप्ययोजयत् ।
 शङ्खवर्षान् महाविगान् सन्धवान् साधुवादिन । सन्धवस्तु राधेयः पाञ्चालानां महाराथान् ।

प्रावर्त्तत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी । उभयोः सेनयोर्मध्ये नराश्वद्विपवाहिनी ।
 घंथा वैतरणी राजन् यमराष्ट्रं प्रति प्रभो । द्रावयित्वा तु तत् सैन्यं धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् । ००१०
 अभ्यराजत तेजस्वी शक्रो देवगणेष्विव । अथ दधुर्माहाशङ्खान् धृष्टद्युम्नश्शिखिण्डिनौ ।
 यमौ च युयुधानस्य पाण्डवस्य हृकोदरः । जित्वा राजसहस्राणि तावकानां तरस्त्रिणां ।
 सिन्धुनादरवांश्चक्रुः पाण्डवा शितकामिनः । पश्यन्तस्तव पुत्रस्य कर्षस्य च रणोत्कटाः ।
 तथा द्रोणस्य शूरस्य द्रोणेश्वरं विशास्यते ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचपदपर्वणि सङ्खलयुद्धे द्विपत्रयधिकप्रतीक्याय ॥ १७२ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ विद्वन्तं स्ववत् दृष्ट्वा बध्मानं महात्मनिः । क्रोधेन महताविष्टः पुत्रस्तव विशास्यते । ००११
 अभ्येत्य सहस्र कर्षं द्रोणश्च जयताम्बरं । अभयवदमानपक्षो वाक्यत्रो वाक्यमत्रवीत ।
 भवद्भामिह मङ्गलम क्लृप्ताभ्या सम्प्रवर्त्तितं । आहवे निहतं दृष्ट्वा सैन्यं बध्माचिनां ।
 निहन्यमानां पाण्डूनां वलेन मम वाहिनीं । भूत्वा तद्विजये शक्रावशक्राविव पश्यतः ।
 यद्यहं भवतोऽस्त्वय्यो न वाचोऽस्मि तदैव हि । आवां पाण्डुसुतान् सञ्जे जेष्याव इति मानदे ।
 तदैवाहं वच श्रुत्वा भवद्भामनुसम्मतं । नाकारिष्यमिदं पार्थिवैरं योधविनाशनं । ००१२
 यदि नाहं परिव्याजो भवद्भानां पुरुषर्षभो । युध्यतामनुरूपेण विक्रमेण सुविक्रमौ ।
 वाक्प्रतोदेन तौ धीरौ प्रनुजौ तत्तयेन ते । प्रावर्त्तयेतां तौ युद्धं घटिताविव पत्रगौ ।
 ततस्तौ रथिनां श्रेष्ठौ सर्वलोकधनुर्द्धरौ । शीनेयप्रमुखान् पार्थानभिद्रुवद्वरं रणे ।
 तथैव संहिताः पार्थाः स्वेन सैन्येन सर्वशः । अभ्यवर्त्तन्त तौ धीरौ नर्दमानौ मुञ्जमुञ्जः ।
 अथ द्रोणो महेष्वाशो दशमिः शिनिपुङ्गवं । अविथलरितं क्रुद्धः सर्वशस्त्रभ्रताम्बरः । ००१३
 कर्षश्च दशभिर्ष्वारैः पुत्रश्च तव सप्तभिः । दशभिर्दृषत्सेनस्य सौवलयस्यापि सप्तभिः ।
 एते कौरवशक्रेन्द्रे भ्रगेयं पथ्येवाकिरन् । दृष्ट्वा च समरे द्रोणं निग्नन्तं पाण्डुर्वो चमूं ।
 विल्यधुः सोमकाष्ठैश्च समन्ताच्छरदृष्टिभिः । तत्र द्रोणोऽधरत् प्राणान् चक्षिष्याशां विशास्यते ।
 रथिभिर्भास्करो राजक्षमांशोव समन्ततः । द्रोणोऽथ बध्ममानानां पाञ्चालानां विशास्यते ।
 शूयुवे तुमुक्तः शब्दः क्रोधात्प्रतामितरेतरं । पुत्रानन्ये पिहृदनन्ये भ्रातृनन्ये च मातृसुतान् । ००१४
 भाग्निथान् वयस्यांश्च तथा सम्बन्धियान्भवान् । जम्बुज्यात्मस्य गच्छन्ति त्वरिता भीतिनिष्ठवः ।
 अपरे भाजिता मोहात्तमेवाभिमुखा धयुः । पाण्डवानां वले योधाः परलोकं गताः परे ।
 तथा सा पाण्डवो सेना पोष्यमाना महात्मना । निमि सम्प्रद्ववद्राजन् विष्टज्यान्ताः समन्ततः ।
 पश्यतो भीमसेनस्य विजयस्याप्युत्तमस्य च । धर्मयोर्धर्मपुत्रस्य प्रार्थतस्य च पश्यतः ।
 तमसा संष्टमे लोकं न प्राज्ञायत् किञ्चन । कौरवाणां प्रकाशेन दृश्यन्ते विद्वताः परे । ००१५
 द्रवमाणन्तु तत् सैन्यं द्रोणकर्षो महारथी । जगत्तुः पृष्टतो राजन् किरन्तो मायकान् सङ्गन् ।
 पादाद्येषु प्रभङ्गेषु धीयमाणेषु सन्ततः । जनाहंनो दीनमनाः प्रत्यभापत फाल्गुनं ।

द्रोणकर्मो महेश्वासवितो पार्यतसात्यकी । पाञ्चालैश्चैव सहितौ जगत्तुः साद्यकैर्युधि ।
 सा तदा श्रवणैः प्रभद्रा महती चमूः । वार्यमाणोऽपि कौन्तेय हतना नावतिष्ठते ।
 तान् विद्रवन्तौ दृष्ट्वा ऊचतुः केशवाञ्जुनौ । मामिद्रवत वित्रस्ता मयं त्यजत पाण्डवाः ।
 एतावावौ सर्वसंनैर्बुद्धौ सम्यगुदायुधौ । द्रोणश्च सप्तपुत्रश्च प्रयातौ सम्यग्वाधितुं ।
 हृकोदरमथायान्तं दृष्ट्वा तत्र जनार्दनः । पुनरेवात्रोद्गजान् हर्षयन्निव पाण्डवं ।
 एष भीमो रणक्षायो हतः सोमकपाण्डवैः । श्रवणं तत वेगेन द्रोणकर्मो महारथौ ।
 एतेन संचितो युध पाञ्चालैश्च महारथैः । गच्छन्तं तमप्यथ श्रेयानां पाण्डुनन्दन ।
 ततस्तौ पुरुषय्याश्रवभो पाण्डवमांधवौ । द्रोणकर्मो समासाद्य धिष्ठितौ रणभूङ्गनि ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ ततस्तत् पुनराहृतं युधिष्ठिरसत्सु महत । यतो द्रोणश्च कर्ष्यः परान् मन्ददृष्टयुधि ।
 सम्यहारस्तु तुमुञ्चो निमोये शोभयन्महान् । यथा सागरयो राजन् चन्द्रोदयसदृशयोः ।
 तत उक्तुव्य पाणिभ्या प्रदीपांस्तव वाहिनी । युयुधे पाण्डवैः साह्यं मुमुक्षुमिव भारत ।
 रजसा तमसा चैव मङ्गामे स्वयदाहणे । केवलं नाममात्रेण प्रायुष्यन्त रथागिरे ।
 श्रुयुधन्त द्वि नामानि आर्यमाणानि पार्थिवैः । प्रहरद्भिर्महाराज स्वयम्बर इवाहवै ।
 निःशब्दमापीतु सद्यसा पुनः शब्दो महानभ्यतु । क्रुद्धानां युध्ममानानां जयतां जीयतामपि ।
 यत्र यत्र स दृश्यन्ते प्रदीपाः कुरुपुङ्गव । ते प्रूरास्ताव तत्र स निपतन्ति पतङ्गवत् ।
 तथा मयुधमानानां विगाढाऽभ्यग्महानिया । पाण्डवानाश्च राजेन्द्र कौरवाणांश्च भारत ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवचपर्वणि षड्विंशत्युद्धे त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ ततः कर्मो रणे दृष्ट्वा पार्यतं परवीरहा । आजघानोरसि शरैर्दृग्भिमिर्मर्कमिदिभिः ।
 प्रतिविष्याद्य तं कर्षं दृष्टद्युधो महारणे । पञ्चभिः साद्यकैस्तूर्षं तिष्ठ तिष्ठेति चाप्रतीत् ।
 तावन्तोऽन्ये शरैराजन् शब्दाद्य सुमहारणे । पुनः पूर्णायतोऽसृष्टेर्बिभ्याघाते परस्परं ।
 ततः पाञ्चालमुखस्य दृष्टद्युधस्य संयुगे । सारथिश्चतुरश्यायान् कर्षो नित्यं यमसयं ।
 कान्मुकप्रवरस्तास्य चिच्छेद निश्चितः शरैः । सारथिस्तास्य भस्मेन रथगोडादपातयत् ।
 दृष्टद्युधस्तु विरथो हताश्वे हतसारथिः । श्रवणं रथान् पूर्णं गदामादाय बोधेवान् ।
 स सध्यमानः कर्षेण शरैः सप्तपर्वभिः । गता कर्षसमीपन्तु जघान चतुरो हयान् ।
 पुनरावस्य वेगेन पार्यतः परवीरहा । धनञ्जयस्यै चिप्रमाहृष्ट रथिणामरः ।
 प्रयातुकामः कर्षाय वारितौ धर्कसुनुना । कर्षस्तु सुमहातेजाः सिंहनादविमिश्रितं ।
 धनुः शब्दं महश्चेदो दधौ तारेण चामुजं । दृष्ट्वा विनिर्मितं युद्धं पार्यतं ते महारथाः ।
 श्रमपर्वप्रमापघाः पाञ्चालाः सह सोमकैः । सुतपुत्रवधाधाय शब्दास्पादाय सर्वशः ।
 प्रययुः कर्षमुद्विग्य मृत्युं कृत्वा निवर्तनं । कर्षेणापि रथे साहामन्यान् सतोऽप्यघोजवन् ।
 श्रुत्वा तान् महावेगान् श्रेयवान् साधुवादिनः । लब्धवस्तु राधेयः पाञ्चालानां महारथान् ।

००१

००१

००१

००१

००१

००१

अभ्यपीडयदायस्य । शरैर्मेघद्रवाचले । सा पीडयामा कर्णेन पाद्मानामनीकिनो ।
 सम्प्राद्रवत् सुषंभला सिङ्हेनेत्राद्दिता मृगी । प्रपतन्तो रणेभ्यश्च गजेभ्यश्च महोपते ।
 रथेभ्यो । रथिनसूर्षेणमदृश्यन्त समन्ततः । धावमानस्य योधास्य चुरथैश्च महाम्भे ।
 बाहू चिच्छेद वै कर्षं शिरश्चैव सकुण्डलं । ऊरू चिच्छेद चान्यस्य गजस्यस्य विश्राप्यते । ००८
 वाजिष्ठगगतस्यापि भूमिष्ठस्य च मारिप । नास्त्राभिमुर्धोवमाना बह्वोऽन्ये महारथाः ।
 संच्छिन्नान्यात्मगान्नापिवाहनानि च संयुगे । बध्यमानाः शरैर्घोरैः पाद्माला सञ्चयैः सह ।
 दृणविस्यन्दनाचापि स्रतपुत्रश्च मेनिरे । अपि स्वं समरे योधां धावमानं विचेतप ।
 कर्षमेवाभ्यमन्यन्त ततो भीता द्रवन्ति ते । तान्यनोकानि भग्नानि द्रवमाणानि भारत ।
 अभ्यद्रवद्दुतं कर्षं सर्वतो विकिरञ्चरान् । बध्यन्ते समरे योधा धावमाना विचेतप । ००९
 नाशक्रुवन्नवस्थातं कात्स्यमाना महात्मना । कर्षेनाभ्याहता राजन् पाद्माला, परमेपुभिः ।
 द्रोणेन च दिग्ग, सर्व्या वीक्ष्यमाणा, प्रदुदुवु । ततो युधिष्ठिरो राजा स्वैन्यं प्रेत्य विद्रुत ।
 अपयाने मतिं कृत्वा फाल्गुनं वाक्यमब्रवीत् । पश्य कर्षं महेश्वासे धनुष्याणिमवस्थितं ।
 निशीघ्रे दारुणे काले तपन्तमिव भास्करं । कर्षसायकनुद्धानां क्रोशतामेव निखन ।
 अनिर्गं श्रूयते पार्थ तद्भ्रूनामनायवत् । यया विद्वजतस्यास्य मन्दधानस्य चाशुगान । ०१०
 पश्यामि नान्तरं पार्थ चपयिष्यति वाञ्छयन् । यद्वचानन्तरं कार्यं प्राप्तकालं प्रपश्यामि ।
 कर्षस्य बधंसंयुक्तं तत्कुरुष्व धनञ्जय । एवमुक्त्वा महाराज पार्थ कृष्णमथाब्रवीत् ।
 भीतो धर्मसुतो राजा राधेयस्याद्य विक्रमान् । एवङ्गते प्राप्तकालं कर्षाणोके पुनः पुन ।
 भवान्स्वयस्यतो ग्रीषे द्रवते हि बरुधिनी । द्रोणसायकनुद्धानां भग्नानां मधुसूदन ।
 कर्णेन चास्यमानानामवस्थानं न विद्यते । पश्यामीद्य तया कर्षविचरन्तमभोतवत् । ०११
 द्रवमाणाययोदारान् किरन्तं निमित्तं शरैः । नैनं शश्यामि संशोद्धं चरन्तं रणमूर्धनि ।
 प्रत्यक्षं दृष्टिणाशङ्कस्य पादस्पर्शमिवोरग । स भवास्तच्च यालाशु यत्र कर्षो महारथ ।
 अरुमेनं यधिय्यामि मा वैष मधुसूदन ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ पश्यामि कर्षं कौन्तेय देवगजमिवाहवे । विचरन्तं नरयाघ्रमतिमानुपविक्रमं ।

न तथाऽन्याऽस्ति समरे प्रत्युद्यता धनञ्जय । सन्ते त्वां पुरुषयान्न राक्षसाद्वा घटोत्कचान् । ०१२

न तु तावददृशं मन्ये प्राप्तकालं तवानघ । समागमं महाबाहो स्रतपुत्रेण संयुगे ।

दीप्यमाना मधोःश्लेव तिष्ठत्यस्य हि वासवो । तदर्थंश्च महाबाहो स्रतपुत्रेण संयुगे ।

रक्ष्यते शक्तिरेया हि रौरुं रूपं विभक्तिं च । सततस्यानुरक्तो वै हितैषी च घटोत्कचः ।

घटोत्कचस्तु राधेयं प्रत्युद्यतु महाबल । स हि भीमेन बलिना जान सुरपराक्रमः ।

तस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि राक्षसान्यासुराणि च । विजेष्यति रणे कर्षमिति मे नास्ति संशयः । ०१३

एवमुक्त्वा महाबाहुः पार्थं पुष्करलोचनः । आशुहावाय तद्गच्छसाक्षाभीतं प्रादुरयत ।

कवचो मगरः सङ्गी सधन्वा च विमान्यते । अभिवाद्य ततः कथं पाण्डवश्च धनञ्जयं ।
अमशीत् स तदा गर्वाद्यमधि प्रमाधि मं । ततस्तं भेषसंकार्यं दीप्ताख्यं दीप्तोत्तमं ।
अभ्यभाषत हैडिन्वि दामार्हः प्रहसन्निव ।

॥ वायुदेव उवाच ॥ घटोत्कच विजानीहि यत्त्वं वक्ष्यामि तच्छृणु । प्राप्ता विक्रमकालोऽयं तव नान्यस्य कस्यचित् । १०२

स तं निमज्जतां युद्धे पाण्डवानां श्रेयो भव । विविधानि तवास्त्राणि सन्ति माया चे राचषी ।

पश्य कर्षेन हैडिन्वि पाण्डवानामनोकिनी । कान्यमाना यया गावः पालेन रणमूर्द्धनि ।

स्य कर्षो महेश्वाषो मतिमान् दृढविक्रमः । पाण्डवानामनोकेषु दहति चक्षिपयमान् ।

किरन्तः शरवर्षाणि महान्ति दृढधन्विनः । नागकुवज्रवक्त्रात् पीडयमानाः शराधिषा ।

निगोधे सतपुत्रेण शरवर्षेण पीडिताः । रते द्रवन्ति पाञ्चालाः सिंहेनवाहिता मृगाः । १०३

एतस्त्रैव प्रहृत्तस्य सतपुत्रस्य संयुगे । निषेह्या विद्यते नान्यस्त्रासृते भीमविक्रम ।

स तं कुरु महाबाहो कर्षं युक्रमिहात्मनः । मातुलाभां पितृणाञ्च तेजसा च बलेन च ।

एतदर्थं हि हैडिन्वि पुत्रानिच्छन्ति मानवाः । कथं न तारयेदुर्गात् स तं तारय वान्धवान् ।

इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्घटोत्कच । इह लोकात् परे लोके तारयिष्यन्ति ये हिताः ।

तवाप्यसदृशं घोरं बलं युद्धे महात्मनः । सङ्ग्रामे युध्यमानस्य न समस्तव विद्यते । १०४

पाण्डवानां प्रभयानां कर्षेन निमि सायकैः । मज्जतां धार्तराष्ट्रेण भव पारं परन्तप ।

रात्रौ हि राचषा भूयो भवन्त्यमितविक्रमाः । बन्धनतः सुदुर्धराः शूरा विकान्तयोधिनः ।

जहि कर्षं महेश्वाषं निगोधे मायधो रणे । पाथां द्रोणं बधिष्यन्ति धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ केयवस्य वचः श्रुत्वा भीमशूरपि राचषं । अभ्यभाषत कैरव्य घटोत्कचनरिन्दनं ।

घटोत्कच भर्तायैव दीर्घबाहुश्च सात्यकिः । मतां मे सर्वधैन्येषु भीमसेनसु पाण्डवः । १०५

स भवान् यातु कर्षेन क्षीरं संदुगे निमि । सात्यकिः पृष्ठतो गोप्ता भविष्यति महारथः ।

जहि कर्षं रणे शूरं सान्त्वतेन महायवान् । यथेन्द्रक्षारकं पृथ्वीं स्कन्देन रुहजग्निवान् ।

॥ घटोत्कच उवाच ॥ अत्रमेवास्मि कर्षाय द्रोणाद्यालक्ष्य भारत । अन्येषां क्षत्रियाणां वै कृतास्त्राणां महात्मनां ।

अथ दास्यामि सङ्ग्रामे सतपुत्राय तं निमि । धं जनाः सम्प्रवक्ष्यामि यावद्भूमिर्धरिष्यति ।

न आच शूराभ्योऽस्त्राणि न भोतात्र कृताञ्जनीन् । सर्वमेव बधिष्यामि राचषं धर्मसाक्षितः । १०६

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवंमुक्त्वा महाबाहुर्हैडिन्वि परवीरशः । अभयानुमुने कर्षं तव धैर्यं विभीषयन् ।

तमापतभं संवृद्धं दीप्ताख्यं दीप्तमूर्द्धनं । प्रहसन् पुरुषव्याधः प्रतिशपाद्य सततः ।

तयोः समभवद्युद्धं कर्षं राचषयोर्धर्मं । गर्जितराजमार्दूलं क्रमद्भद्रादयोऽरिव ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि घटोत्कचपाने षष्ठे । शत्रुवधधिक्रमनोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा घटोत्कचं राजन् सतपुत्ररथस्थिति । प्रतियातं महाबाहुं शिवाधुं कर्षमाहवे ।

अमवीत्तव पुत्रस्ये दुःशासनमिदं वचः । एतद्रथो रणे दर्षं दृष्ट्वा कर्षस्य विक्रमं । १०५

अभियाति रणे कर्णं तदारय महारथं । वृत्तं धैर्येण महता चाहि यत्र महायत्नः ।
 कर्णो वैकर्त्तनो युद्धे राक्षसेन युयुत्सति । रथ कर्णं रणे यत्ता वृत्तं धैर्येण मानद ।
 मा कर्णं राक्षसो घोरः प्रमादात्प्रागघिष्यति । एतस्मिन्नन्तरे राजन् जटासुरसुतो वली ।
 दुष्योधनमुपागम्य ग्राह्यं प्रहरताम्बरः । दुष्योधनतवामिचाम् प्रख्यातान् युद्धदुर्मदान् ।
 पाण्डवान् हन्तुमिच्छामि तयाद्भ्यस्त, सदानुगान् । जटासुरो मम पिता राक्षसाथ्ये वली पुरां । ७८०
 प्रयुज्य कर्म रथोद्ग्रे चतुरैः पार्थैर्घ्नितानितः । तस्यापचितिमिच्छामि शत्रुशोणितपूजया ।
 शत्रुमांशैश्च राजेन्द्र मामनुज्ञातुमर्हसि । तस्मैश्रीवृत्ततो राजा प्रीयमाणः पुनः पुनः ।
 द्रोणकर्णादिभिः सार्द्धं पर्याप्तोऽहं द्वियत्नये । त्वन्तु गच्छ मयाज्ञतो जहि युद्धे घटोत्कचं ।
 राक्षसं क्रूरकर्माणं रथो मानुषसम्भवं । पाण्डवानां हितं नित्यं हृदयशरययातितं ।
 वैहायसगतं युद्धे प्रेषयेद्यमसादनं । तथेत्युक्त्वा महाकायः समाह्वय घटोत्कचं । ७८१
 जाटासुरिर्ममर्षेण नानामाक्षरवाकिरत् । अलमुपञ्च कर्णञ्च कुरुधैर्यश्च दुस्तरं ।
 हैडिभिः प्रममाथैको महावातोऽम्बुदानिव । ततो मायावलं दृष्ट्वा रथलक्षणमलमुपः ।
 घटोत्कचं शरम्रातैर्नानालिङ्गि, समाकिरन् । विद्धा तु बद्धभिर्यापैर्ममर्षेण मलमुपः ।
 यद्भावयच्छरैस्तूर्णैः पाण्डवानामनिकिनीं । तेन विद्राव्यमाणानि पाण्डुधैर्यानि भारत ।
 निगोथे विप्रकीर्त्यन्तं वातनुष्ठा घना इव । घटोत्कचशरैर्नृन्था तथैव तव वाहिनी । ७८२
 निगोथे प्राद्रवद्वाजनुसृज्यात्का सहस्रशः । अलमुपस्रत क्रुद्धो भैमर्षेण महाशयैः ।
 आग्ने बद्धभिर्यापैस्तैश्चैरिव महार्द्रिपं । तिलप्रयततो यानं स्रुतं सर्व्यायुधानि च ।
 घटोत्कचः प्रचिच्छेद प्राहृषसातिभैरव । ततः कर्णं शरज्जातैः कुरुक्षापि सहस्रशः ।
 अलमुपझामयवर्षन्देघो मेरुमिवाचर्षं । ततः ससुचुभे धैर्यं कुरुणां राक्षसाहितं ।
 उपस्थुपरि चान्योऽन्यं चतुरङ्गं ममदं ह । जटासुरिर्महाराज विरथो हतभारथि । ७८३
 घटोत्कचं रणे क्रुद्धो मुष्टिनाऽभ्यहन च । मुष्टिनाऽभ्याहतः सोऽय प्रचचात् घटोत्कचः ।
 चितिकथे यया शैलः सट्टचसृणुगुच्छांशान् । ततः स परिघामेन द्विपदनेन तु बाहुना ।
 जटासुरिं भैमर्षेनिरथधोत् क्रोधमूर्च्छितः । ततः प्रमथ्य तं क्रुद्धं तथै हैडिभिराचिपत् ।
 द्वाभ्यां भुजाभ्यां शंखेन निम्पिपेय महीतले । जटासुरिर्माचयित्वा आत्मानञ्च घटोत्कचात् । ७८४
 पुनस्तथा च वेगेन घटोत्कचमुपाव्रवत् । अलमुयोऽपि विलिष्य समुद्विष्य च राक्षसं ।
 घटोत्कचं रणे रथाघ्निसिपेय महोतले । त्रयोः समभवद्युद्धं गजैतोरतिकाययोः ।
 घटोत्कचशरमुपयोऽसुमुलं सोमशर्षणं । विशेषयन्तावन्त्योऽन्यं मायाभिरतिमानिनां ।
 युयुधाने महावीर्यादिश्वैरोचनाविव । पावकामुनिधौ भूत्वा पूनगं हततसकौ ।
 पुनर्भेषमहावातो पुनर्भेषमहाशयौ । पुनः कुरुशरगादूचौ पुनः सभोनुभास्तरौ ।
 एवं मायाप्रतयज्ञाविन्यायबधकाक्षिणौ । शूद्राश्चिचमयुथेतामलमुपघटोत्कचौ । ७८५

परिधैश्च गदाभिश्च आममुद्गरपट्टिमैः । मुखैः पञ्चतापैश्च तावन्मोक्षं विजप्रदतः ।
 हयाम्बाश्च गदोम्बाश्च पदातिरयिनौ पुनः । युयुधाने महामाथौ रचसं प्रवशौ युधि ।
 ततो घटोत्कचो राजद्रवस्त्रयवधेषुया । उत्पपात श्वश्रुः श्येनवक्षिपपात च ।
 श्यहीना च महाकार्यं रावमेन्द्रमलम्पर्यं । उद्यनं न्यवधीर्दूमौ मयं विष्णुरिवाहवे ।
 ततो घटोत्कचः खड्गमुद्ग्राहुतदर्शनं । रौद्रस्य कायाद्धि शिरो भोमं विहतदर्शनं ।
 स्फुरतस्तस्य समरे नदतद्यातिभैरवं । विचकत्तं महाराज शत्रोरमितविक्रमः ।
 शिरस्तथापि सङ्गृह्य कैमेषु रुधिरोचितं । यथा घटोत्कचसूर्णं दुर्ध्याधनरथमप्रति ।
 अभ्येत्य च महाबाहुः स्त्रयमानः स रावसः । शिरो रथेऽस्य निचिष्य विहताननमूर्द्धनं ।
 प्राणदङ्कैरवं नादं प्राटपोव वलाहकः । अत्रवोच ततो राजन् दुर्ध्याधनमिदं वचः ।
 एष ते निहतो बन्धुस्तया संदृष्टविक्रमः । पुनर्द्रष्टासि कर्णस्य निष्ठानेतो तयात्मनः ।
 स्वधर्ममर्थं कामञ्च चितयं योऽभिवाञ्छति । रिक्तपाणिनं पश्येत् राजानं ब्राह्मणं स्वियं ।
 सुप्रीतस्तावत् तिष्ठस्य यावत् कर्णं वधाम्यहं । एवमुक्त्वा ततः प्रायात् कर्णमप्रति नरेश्वर ।
 किरञ्करप्रतांसीज्ञान् विमुञ्चन् कर्णमूर्द्धनि । ततः समभवद्युद्धं घोररूपं भयानकं ।
 विस्मापनं महाराज नरराक्षसयोर्मध्ये ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि अलम्ब्यवधे पञ्चसप्तत्यधिकश्लोकाध्यायः ॥ १७५ ॥
 ॥ धृतराज उवाच ॥ यत्तदैककन्तनः कर्णो रावसश्च घटोत्कचः । निरयोय समसञ्जेतो तद्युद्धमभवत् कथं ।
 कीदृशश्चाभवद्रूपं तस्य घोरस्य रचसः । रथय कीदृशस्तस्य हयाः सर्वायुधानि च ।
 किम्यमाणा हयाम्बास्तस्य रथकेतुर्धनुस्तया । कीदृशं वधं चैवास्य शिरस्त्राणश्च कीदृशं ।
 शृष्टस्तमेतदाचक्षुः सुश्रवो ह्यसि सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ लोहितोवा महाकायस्त्रासाश्री निर्णेतोदरः । ऊर्ध्वरोमा हरितकशुः शङ्कुर्वो महाशनुः ।
 आकर्णोद्धारितास्तस्य तीक्ष्णदंष्ट्रः करालवान् । सदोर्षतामजिह्वैष्ठो लम्बूः स्तूयनायिकः ।
 नोलाङ्गो लोहितयोवो गिरिवृद्धो भयङ्करः । महाकायो महाबाहुर्महाशोषो महावतः ।
 विरुतः परुषसर्भो विकटोद्भङ्गपिच्छकः । स्तूयस्त्रिगूडनाभिय शिथिलोपशयो महान् ।
 तथैव हस्ताभरणो महामाथोऽङ्गदी तया । उरसा धारयन्निष्कमप्रिमांशो यथाऽपततः ।
 तस्य हेममयश्चित्रं वज्ररूपकशोभितं । तोरणप्रतिमं श्वश्रुं किरोटं मूर्द्धन्शोभितम् ।
 कुण्डले बाटस्तथैभे मालां हेममर्थो शृभो । धारयन् विपुलं काव्यं कवचञ्च महाप्रभं ।
 किङ्किणीयतनिर्घोषं रक्तध्वजपताकिनं । श्वश्रुवर्मावमद्भङ्गं नक्षमां च महारथं ।
 सर्वायुधबरोपेतमास्त्रितं ध्वजमालिनं । अष्टशकसमायुक्तं मेघगभीरनिलगं ।
 मत्तमातङ्गफट्टामा लोहितोवा विभीषणाः । कामवर्षजशोपेता सवन्नयत् ते हयाः ।
 सहन्तो राक्षसं घोरं वसवन्तो जितश्रमाः । विपुलाभिः शटाभिस्तो श्रेयमाणा मुहुर्मुहुः ।

८३१

८३२

८३३

८३४

८३५

राक्षसोऽस्य विरूपाचः सुतो द्रीशास्यकुण्डलः । रग्निभिः सूर्यरश्मिभिः कञ्जपाह हयाशये । ००४
 स तेन सहितस्तस्यावरणेन, यथा रविः । संस्रज्ज्व चभ्रेण यथाग्निर्महता महान् ।
 दिवस्युक् समस्रजित्, सन्देहोऽस्य समुच्छ्रित । श्लोत्तमाङ्ग मन्वादेः गृह्यः परमभीषणः ।
 वासवाग्निनिर्घोषं दृढज्यमतिविचिपन् । व्यक्तं किष्कुपरीणाद् द्वादशारत्रिकाकुमुन्तं ।
 रथाचमात्रैरियुभिः सर्वैः प्रच्छादयन् दिशः । तस्यां वीरापहारिण्यां निशायां कर्षमभ्ययात् ।
 तस्य विरूपतयापं रथे विष्टभ्य तिष्ठतः । अश्रूयत धनुर्घोषो विस्फुर्जितमिवाग्ने । ००५
 तेन विवास्तमानानि तव सैन्यानि भारत । सस्रकम्पन्त सर्वारणे मित्योरिव महोर्म्ययः ।
 तमापतन्तं सम्येच्छ विरूपाचं विभीषणं । उतफयस्त्रिव राधेयस्त्वराणो न्यवारयत् ।
 ततः कर्षोऽभ्ययादेनमस्रघ्नस्थान्तमन्तिकान् । मातङ्गामिव मातङ्गा यूयर्षभ इवर्षभं ।
 स सन्निपातस्तमुत्सृज्योराधीदिशाम्पते । कर्षराचसयोराजस्त्रिभ्रम्वरयोरेव ।
 तौ प्रगृह्य महाभूमि धनुषो भीमनिखने । प्रच्छादयेतामन्यान्यं तत्तमाणौ महेषुभि । ००६
 ततः पूर्षायतोत्कृष्टे, शरैः सन्नतपर्वभिः । व्यदारयेतामन्यान्यं काले निर्भिद्य वर्षणी ।
 तौ नखैरिव शार्दूलौ दन्तैरिव महाद्विपौ । रथमक्तिभिरन्यान्यं विशिखैस्तौ ततश्चतुः ।
 संच्छ्वजन्तौ च गात्राणि सन्दधामौ च सायकान् । धृष्टनाणो शरत्रातेर्दुभेस्तौ च बभूवतु ।
 तौ शरत्तसर्वार्क्षौ शोणितौघपरिभ्रुतौ । विभ्रजितौ यथा वारिप्रस्रवौ गैरिकाचौ ।
 तौ शरायविभिन्नाङ्गौ निर्भिदन्तौ परस्परं । नाकम्पयेतामन्यान्यं यतमानौ महारथौ । ००७
 तत्रद्वन्द्वं निशायुद्धं चिरं सममिवाभवत् । प्राणयोर्दीप्यतेः शरान् कर्षराचसयोर्मध्ये ।
 तस्य सन्दधतस्तोस्त्यान् शरान्वासक्तमस्यतः । धनुर्घोषेण विचक्षाः स्त्रे परे च तदाऽभवत् ।
 घटोत्कचं तदा कर्षो न विशेषयते नृप । प्रादुश्यको ततो दिव्यमस्त्रमस्त्रविदास्वर ।
 कर्षेन सन्धितं दृष्ट्वा दिव्यमस्त्रं घटोत्कचः । प्रादुश्यको ततो मायां राचर्षीं राचवेश्वरः ।
 शूलपञ्चतधारिष्ठा शूलमुद्गरहस्तया । रचषां घोररूपायां महत्या सेनया हृतः । ००८
 समुद्यममहास्रलं दृष्ट्वा ते व्यथिता नृपाः । भूतान्तकमिवायान्तं कालदण्डोऽधारिणं ।
 घटोत्कचप्रसूतेन सिंहनादेन भोयिताः । प्रसुस्तुवुर्गजा भूचं विव्यद्युश्च नरा भद्रं ।
 ततोऽग्नदृष्टिरत्युषा महत्यासीत् समन्ततः । अर्द्धराचाभिरुचलेष्विमुक्ता राचषैर्मथं ।
 आयसानि च चत्राणि भुग्नुष्ण्डाः शक्तिमरताः । तपन्वविरलाः शूलाः शतघ्न पट्टिशस्तया ।
 तनुपमतिरौद्रस्य दृष्ट्वा युद्धं नराधिपाः । पुत्रास्य तव योधास्य व्यथिता विप्रदुद्रुवुः । ००९
 तत्रैकोऽस्त्रयन्घ्राणो कर्षो मानो न विव्यये । व्यधमत् स शरैर्घायां घटोत्कचविनिर्मितं ।
 मायान्तु निहन्तं दृष्ट्वा अमर्षान् स घटोत्कचः । विमर्ष्यं शरान् घोरान् सतपुत्रमधेसया ।
 तत्रैव रथिराभ्यगा भिक्षा कर्षे महाहवे । विविग्नुर्दूरर्षी वाणा, संक्रुद्धा इव प्रधगाः ।
 सतपुत्रस्तु संक्रुद्धा सपुह्ला, प्रतापवान् । घटोत्कचमतिक्रम्य विभेद दशभि, शरैः ।

घटोत्कचो विनिर्भ्रमः सुतपुत्रेण मयंसु । चक्रे दिव्यं संहसारमेगृहाश्रयितो मयम् ।

चुरान्तं बालसूर्यार्भे मणिरत्नविभूषितं । चित्रेपाधिरथः क्रुद्धो भैमवेनिर्जिघांसया ।

प्रविद्धमतिवेगेन विचित्रं कर्मपायकैः । अभाग्येनैव सङ्कल्पलोभमपततुवि ।

घटोत्कचः सुमंक्रुद्धो दृष्ट्वा चक्रे निपातितं । कर्णे प्राञ्चादयद्राणैः स्वर्मानुचिते भस्करे ।

सुतपुत्रस्त्वस्मान्ना द्रोणेभ्यश्चक्रिमः । घटोत्कचरथं हृष्यं ह्यदयामास पविभिः ।

घटोत्कचेन तु गदा नङ्कुरेमाङ्गदां तदा । चित्रा धाम्य शरैश्चापि कर्णेनाभ्याहताऽपतत् ।

ततोऽन्तरीचमुत्पत्य कालमेघ इवोच्चदन् । प्रववर्ष नशाकायो द्रुमवर्षं नभसज्जात् ।

ततो मोंपाविने कर्णे भौमभेनेपुतं दिवि । मागणैरभिविद्याध घनं सूर्यं द्रवीश्रुभिः ।

तस्य सर्वान् इयान् हन्वा सञ्छिद्य प्रतथा रथं । अभ्यवर्षच्चरैः कर्णः पञ्चन्य इव दृष्टिमान् ।

न तस्याभीदनिर्भ्रं गात्रे श्चाङ्गुलमन्तरं । सोऽदृश्यत मुहूर्त्तैर्न याविच्छतुस्त्रिणा यया ।

न इयाव रथं तस्य न ध्वजे न घटोत्कचे । दृष्टवन्तः स्म समरे श्रौघेनोभिमघेर्तं ।

स तु कर्णस्य तद्विद्यमस्त्रमप्येव श्रातयन् । मायायुद्धेन मायावी सुतपुत्रमयोधयत् ।

सोऽयोधयत्तदा कर्णे मायया साघनेन च । अलक्ष्यमाणानि दिवि शरजालानि सन्ततन् ।

भैमवेनिर्भ्रामाया मायया कुरुषत्तमं । विचकारात्मनात्मानं मोहयन्निव भारत ।

स तु कृत्वा विरूपाणि वदनान्वश्रुमानि च । अपसन् सुतपुत्रस्य दिव्यान्वस्त्राणि वीर्यवान् ।

पुनर्यापि महाकायः सञ्छिन्नः श्रतघोरये । इतसन्नो निरस्तासः पतितः समदृश्यत ।

हृतं तं मन्यमानाय प्रणेदुः कुरुपुङ्गवाः । अथ देहेनैवैरन्वैर्दित्तु सर्वान्छद्रुश्रत ।

पुनर्यापि महाकायः श्रतघोरैः श्रतोदरैः । व्यङ्ग्यत संहाराज मेनाक इव पर्वतः ।

अङ्गुष्ठमात्रे भूत्वा च पुनरेव स राससः । सागरोर्ध्विरिवोद्धृतस्त्रियङ्गुलमवर्त्तत ।

वृक्षधां दारयित्वा च पुनरश्रुन्यमञ्जत । अदृश्यत तदा तव पुनरन्वस्त्रितोऽन्यतः ।

सोऽवनोर्ध्वं पुनस्तस्यै रथं चैमपरिष्कृतं । चित्रिं खद्य दिग्भ्रैव माघयाभ्येय दर्शितः ।

गत्वा कर्णरथाभ्यासं विचलत्कुण्डलाननः । प्राह वास्यमदध्यान्तः सुतपुत्रं विश्रामते ।

तिष्ठेदानीं क मे जीवन् सुतपुत्र गमिष्यसि । युद्धयद्भ्रामहं तेऽद्य विनेय्यामि रणायिने ।

इत्युक्त्वा रोपतासाचं रथः क्रूरपराक्रमः । उत्पपाताभ्ररीचस्य अहास च सुविस्तरं ।

कर्णमभ्यहनचैव गजेन्द्रमित्र केशरी । रथासमाचैरिपुभिरभ्यवर्ष हटोत्कचः ।

रयिनाश्वघ्नं कर्णे धारामिरिव तोयदः । शरदृष्टिञ्च तं कर्णेः दूराप्रश्रामश्रातयत् ।

दृष्ट्वा च विहतां मायां कर्णेन भरतधर्म । घटोत्कचस्तनो मायां समर्चान्नाशितः पुनः ।

सोऽभवद्द्विरारुणः शिखरैश्चरुसङ्घटैः । शूलनावादिमुत्रनेत्रैश्चरुखण्डैः महान् ।

तमश्नचयप्रपद्य कर्णे दृष्ट्वा महोधरं । प्रपातैरायुधान्युपाशुद्धहन्तं न चुचुमे ।

अपञ्चिततः कर्णे दिव्यमस्त्रमुदैरयत् । ततः सोऽखेय भैलेत्रो विचित्रो वै यत्नयत्न ।

ततः स तोयदो भूत्वा नोसः सेन्द्रायुधो दिवि । अय्यदृष्टिभिरत्युगः सुतपुत्रमवाकिरत् ।

७८५

अथ सन्धाय वायव्यमल्लविदाम्बरः । अथमत्कालमेघं तं कर्षी वैकर्त्तमा दृष ।

समार्गणगणैः कर्षी दिग्गः प्रच्छाय सर्वशः । जघानास्व महाराज घटोत्कचममोरीतं ।

ततः प्रहस्य समरे भैमघेनिर्गन्हावसः । प्रादुश्यके महामायां कर्णम्यति महारथे ।

स दृष्ट्वा पुनरायान्मं रथेन रथिनाम्बरं । घटोत्कचमसंभ्रान्तं राचसैर्ब्रह्मभृत्तं ।

विह्वलाद् द्रुमदू भैमंत्तमातङ्गविक्रमैः । गजस्यैस्य रथस्यैस्य वाजिपृष्ठगतैस्तथा ।

७८६

नानाग्रस्तधरैर्घोरैर्नानाकवचभृषुपैः । वृतं घटोत्कचं क्रूरैर्महद्भिरिवुवासवैः ।

दृष्ट्वा कर्षी मधेष्वाधो योधयामास राचसं । घटोत्कचस्ततः कर्णं विद्धा पशुभिराग्नेः ।

ननाद भैरवं नादं भीषयन् सर्वपापिवांन । भूयश्चाञ्जलिकेनाथ समार्गणगणं महत् ।

कर्णहस्तस्थितस्त्रापं चिच्छेदाग्ने घटोत्कच । अथान्वद्धनुरादाय दृढभारसहं महत् ।

विचकर्ष वलात् कर्णं दन्द्रापुधमिवोच्छ्रितं । ततः कर्षी महाराज मेषयामास शायकान् ।

७८७

सुवर्णपुङ्खण्डवृत्तान् खचरापचिवान् प्रति । तद्वाणैरर्दितं यूथं रचसं पीनवचसं ।

विह्वेवाद्दितं वन्यं गजामामालुलं कुलं । विधम्य राचवानुवाणैः सायसूतगजान् विभुः ।

ददाह भगवान् बह्निभूताभिव युगचये । स हत्वा राचसो वेंगां शुभ्रुभे सुतनन्दनः ।

पुरेव त्रिपुरं दग्धां दिवि देहो महेश्वरः । तेषु राजसहस्रेषु पाण्डुरैवेषु मारिष ।

नेन निरोचितुमपि कस्यिच्छक्रीति पार्थिव । श्वेतं घटोत्कचाद्गजान् राचभेन्द्रान्महावलात् ।

७८८

भोमवीर्यवतीपेतात् क्रुद्धादिवस्ततादिव । तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां पावकः समजायत ।

महोक्ताभ्यां यथा राजन् पार्थिवः श्वेद्विन्द्वः । तलं तलेन संहृत्य सन्दृश्य दग्धनच्छेदं ।

रघमास्ताय च पुनर्मायया निर्मितं ततः । पुनं गजनिर्भेर्भाषैः पित्राचवदनैः खैरैः ।

सं सुतममवीत् क्रुद्धः सुतपुत्राय मां सर्वैः । स यथैा पौररूपेण रथेन रथिनाम्बरः ।

देरथं सुतपुत्रेण पुनरेव विश्रम्यते । स चिचेप पुनः क्रुद्धः सुतपुत्राय राचसः ।

७८९

अष्टचरैा महापौराममनो रद्भनिर्षितां । तामवमुत्थ जघाह कर्षी न्यस्य रथे धनुः ।

चिचेप वै मां तथैव श्चन्दनात् भोऽवपुत्रुवे । सायसूतध्वजं यामं भग्नं हत्वा महाप्रभा ।

विश्वे सधुषां भिला सुगाम्ब विधिप्रियुः । कर्णश्च सर्वभूतानि पूजयामासुरक्षया ।

पदवमुत्थ जघाह देवघटां महामनो । एवं हत्वा रथे कर्षं आहरोह रथं पुनः ।

ततो मुमोचं विधिषाण् सुतपुत्रः परन्तपः । अथक्यं कर्त्तुमन्येन सर्वभूतेषु मामह ।

७९०

पदकर्पात्तदा कर्णः शङ्कामे भीमदर्भने । स हन्यमानो नारायैर्धाराभिरिव पथैतः ।

गन्धर्वमगराकारः पुनरकारथीयत । एवं स वै मन्त्राकथो मापया खापयेन च ।

अस्तापि तानि दिव्यानि जघ न त्रिमुद्यदनः । निहन्त्याभोभ्यक्षेपु मापया तेन रचसा ।

पदकर्पास्ततः कर्णं शङ्कं प्रत्येषापयत् । ततः क्रुद्धः महाराज भैमघेनिर्गन्हावसः ।

चकार ब्रह्मधात्मानं भीषयाणो महारथान् । ततो दिग्भ्यः समापेतुः सिंहव्याघ्रतरचवः ।
 अग्निजिह्वास्त भुजगा विहगाद्यापयोमुखाः । आकीर्ष्यमाणो विशिष्टैः कर्णेषापच्युतोः शरैः ।
 नगराजसमप्रवृत्तैवान्तरधीयत । राक्षसाश्च पिशाचाश्च चातुधानास्तथैव च ।
 शालाहृकाश्च बहवो वृकाश्च विक्रान्तमनाः । ते कर्णे भवयिष्यन्त सन्वतः समुपाद्भवन् ।
 अथैनं वाभिरुग्रामिस्त्रासयाश्चक्रिरे तदा । उद्यतैर्बहुभिर्घोरैररायुधैः शोणितोचितैः ।
 तेषामनेकैरैकेकं कर्णो विव्याध चागुणैः । प्रतिहन्य तु तां मायां दिव्येनास्त्रेण । राक्षसो ।
 आज्ञघान हयान् घोरान् शरैः सघतपर्वभिः । ते भद्रा विक्रान्ताश्च क्षिप्रशरैश्च शयकैः ।
 बहुधा मन्वपद्यन्त पश्यतस्तस्य रक्षसः । स भद्रमायो वैजिभिः कर्णे वैकर्तनं ततः ।

एष ते विदधे स्त्वमित्युक्त्वाऽन्तरधीयत ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वेण घटोत्कचवधपर्वेण कर्णघटोत्कचपुद्गलवृत्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ तस्मिंस्तथा वनेमाने कर्णराक्षसयोस्त्रिभु । अत्रायुधो राक्षसेन्द्रो बोधैवानभ्यवर्त्तत ।
 महत्या सेनया युक्तः सुयोधनमुपागमन् । राक्षसाणां विरूपाणां सहस्रैः परिवारितः ।
 नामारूपधरैर्वीरैः पूर्वैरमनुस्मरन् । तस्य ज्ञातिर्हि विक्रान्तो ब्राह्मणादो बको इतः ।
 किर्त्वीरस्य महानेजा हिडिम्बश्च तथा सखा । स दीर्घकालाद्युषितं पूर्वैरमनुस्मरन् ।
 विज्ञायैतस्त्रिशायुद्धं जिघांसुर्भीममाहवे । स मत्त इव मातङ्गः संकुद्ध इव शेरंग ।
 दुर्व्योधनमिदं वाक्यमब्रवीद्युद्धशालषः । विदितं ते महाराज यथा भीमेन राक्षसः ।
 हिडिम्बवककिर्त्वीरा निहता मम बान्धवाः । परामर्षश्च कन्याया हिडिम्बायाः छतः पुरा ।
 किमन्यद्राक्षघानन्यान्स्त्रांश्च परिभूय ह । तमहं सगणं राजन् सवाजिरथकुञ्जरं ।
 वैजिभिश्च सहामात्यैश्च ननुमभ्यागतः स्वयं । अथ कुन्तीसुतान् धर्मान् वाधुदेवपुरोगमान् ।
 हत्वा सभाचयिव्यामि सर्वैरनुचरैः सह । निवारय सर्वं धर्मं वयं योत्स्याम पाण्डवान् ।
 तस्य तदचनं सुला हृष्टो दुर्व्योधनस्तदा । प्रतियस्मान्मनोदाक्यं भ्रातृभिः परिवारितः ।
 स्वं पुरस्त्वत्य सगणं वयं योत्स्यामहे परान् । नदि वैरान्तमनसः स्थास्यन्ति मम सेनिकाः ।
 स्वमस्त्विति राजानमुक्त्वा राक्षसपुङ्गवः । अभयान्तरितो भीमं सहितं पुरुषादकैः ।
 दीप्यमानेन वपुषा रथेनादित्यवर्षेण । तादृग्भवेव राजेन्द्र यादृग्भेन घटोत्कचः ।
 तस्याप्यतुलनिर्घोषो बभूवोरणचचितः । ऋक्षचर्षीवनहृद्वाङ्मो नह्नमात्रो महारथः ।
 तस्यापि तुरगाः शोभं हस्तिकायाः खरस्वराः । शतं युक्ता महाकाया मांसघोषितभोजनाः ।
 तस्यापि रथनिर्घोषो महाभेधरवोपमः । तस्यापि सुमहद्व्यापं दृढञ्चं वयवत्तनं ।
 तस्याप्यवसमा वाणा ह्यक्षपुङ्गाः शिलाश्रिताः । शोषिपि योरो महाबाहुर्धैर्यैव स घटोत्कचः ।

तस्यापि गोमासुयवाभिगुप्तो मध्वक् केतुञ्जयनार्कतन्त्र । स चापि रूपेण घटोत्कचश्च श्रीमत्तमो व्याकुनदीपिताम्यः ।
 दीप्तान्द्रुदेः दीप्तकिरीटमाली बद्धखण्डोपनिबद्धखड्गः । गदो भुगुण्डो मुषली हली च शरासनी वारण्युत्पन्नधर्मा ।

रथेन तेनानलवर्षया तदा विद्रावयन् पाण्डववाहिनीं तां । राजसुहृदो परिवर्त्तमानो विद्युत्कालो मेघ इवान्दरीचे ।
ते चापि सैव प्रवरा नरेन्द्रा महाबला वीर्यैर्वास्मिन्निष्पद्ये । हर्षान्विता युयुधुस्तव राजन् समन्ततः पाण्डवयोधमरोः ॥ ८२१ ॥
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि अलायुधयुद्धे सप्तमस्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७७ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य भीमकर्माणमाहवे । हर्षमाहारयासक्तुः कुरवः सर्वे खव ते ।
तथैव तव पुत्रास्ते दुर्व्याधनपुरांगमाः । अश्रुवाः श्रवमांवाद्य तनुकामां द्वाणव ।
पुनर्जातनिवात्मानं मन्वानाः पार्थिवोसदा । अलायुधं राक्षसेन्द्रं स्थांभेतेनाभ्यपूजयेन् ।
तस्मिंस्त्वमानुषे युद्धे वर्त्तमाने भयविहे । कर्णराक्षसयोर्नरू द्वाहपेप्रतिदग्धम् ।
उपप्रेक्षन् पाञ्चालाः सयमानाः सराजकाः । तथैव तविका राजन् रक्षमाणास्ततस्ततः । ८२२ ॥
चुक्रुदुर्वेदमस्योति द्रोणद्रोणिरुपादयः । तत्कर्म दृष्ट्वा सन्मान्ता हैडिम्बस्य रणाश्रिरे ।
सर्वमाविप्रमभवत् क्षात्रभूतमधेतेर्भ । तव सैन्यं महाराज निररायं कर्षजीविते ।
दुर्व्याधनस्तु सम्युत्स्य कर्णमार्त्तिं परां गतं । अलायुधं राक्षसेन्द्रमाह्वयेदमथाश्रितुं ।
स्य वैकर्त्तनः कर्णो हैडिम्बेन समागतः । कुर्वते कर्म सुमहद्यदस्त्रापयिकं मृधे ।
पश्यैतान् पार्थिवान् शूरांन् नृशतान् भैमसेनिना । नानाशस्त्रैरभित्तान् यादपानिव दन्तिनां । ८२३ ॥
तवैव भागः समरे राजसुधे मया कृतः । तवैवानुमते वीर तं विक्रम्य निवर्हय ।
पुरा वैकर्त्तनं कर्णमेव पापो घटोत्कचः । मायाबलमुपाश्रित्य माह्वन्याच्छत्रुकर्षण ।
खवमुक्तः स राजा तु राक्षसस्त्रीप्रविक्रमः । तथेत्युक्त्वा महाबाहुघटोत्कचमुपाश्रवत् ।
ततः कर्णं समुत्सृज्य भैमसेनिरपि प्रभो । प्रत्यभिवन्मुपायान्तं महंयानास मार्गणैः ।
ततः समभवद्युद्धं क्रुद्धयोरारक्षसेयोः । मत्तयोर्वांशिताहेतोर्दिपुयोरिव कानने ।
राक्षसादिप्रमुक्तस्तु कर्णोऽपि रथिनाम्बरः । अभ्यद्रवद्भीमसेनं रथेनादित्यवर्षसा ।
तमायान्तमनादृत्य दृष्ट्वा यत्ते घटोत्कचं । अलायुधेन समरे सिंहेनैव गत्रास्पतिं ।
रथेनादित्यवपुषा भीमः प्रहरताम्बरः । किरन् शूरोऽघान् प्रयथावलायुधरथमुत्ति ॥ ८२४ ॥
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य स तदालायुधः प्रभो । घटोत्कचं समुत्सृज्य भीमसेनं ततोऽभ्यधात् ।
तं भीमः सहसाऽभ्येत्य राक्षसान्तकरः प्रभो । सगणं राक्षसेन्द्रं तं शरवैर्वाकिरत् । ८२५ ॥
तथैवालायुधो राजश्लिख्त्वा धैरैरजिह्वगैः । अभ्यवर्षत कौन्तेय पुनः पुनररिन्दमः ।
तथा ते राक्षसाः सर्वे भीमसेनमुपाश्रवन् । नानाप्रहरणा भीमास्त्वस्तुतानां जयैषिणां ।
स तासामागो ऋद्धिर्भीमसेनो महाबलः । पञ्चभिः पञ्चभिः सन्धास्तानविथ्यच्छित्तैः शरैः ।
ते युध्यमाना भीमेन राक्षसाः क्रूरवुद्धयः । विनेदुच्य महानादान् दुद्रुवुष्य दिमो दग्ध ।
तांस्त्वास्त्वामान् भीमेन दृष्ट्वा रक्षो महाबलं । अभिदुद्राववेगेन शरैश्चैवमवाकिरत् ।
तं भीमसेनः समरे तीक्ष्णधैरिचिणेच्छरैः । अलायुधस्तत्सोऽस्मान् भीमेन विगिखावणे ।
प्रिच्छेद कांसित् समरे सरया कांसिदपहीत् । स तं दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रं भीमो भीमपराक्रमः ।

गदाश्चिचेष वेगेन वज्रपातोपमां तदा । मामापतन्तीं वेगेन गर्दां स्वासाकुलो ततः ।
 गदया ताडयामास सा गदाभीममाद्रवत् । स राक्षसेन्द्रं कौन्तेयः शरवैर्नवाकिरत् ।
 तानथस्वाकरोभ्राघात्राक्षसो निमित्तैः शरैः । ते चापि राक्षसाः सर्वे सैनिका भीमरूपिणः ।
 श्रासनाद्राक्षसेन्द्रस्य निजगुरुरथ कुञ्जरान् । पाञ्चालाः सञ्जयाश्चैव वाजिनः परमहिपाः ।
 न शान्तिं वेभिरै तव राक्षसेर्भयपीडिताः । तं दृष्ट्वा तु महाघोरं वर्तमानं महाहवं ।
 अम्रवीत् पुरुषश्रेष्ठो धनञ्जयमिदं वच । पश्य भीमं महाबाहो राक्षसेन्द्रवश्रहूर्त्तम् ।
 पदमस्थानुगच्छ त्वं मा विचारय पाण्डव । दृष्टदुष्टः शिखण्डी च युधामन्युत्तमोजसो ।
 सहितौ श्रेयदेव्याश्च कर्णं यान्नु महारथाः । नकुलः सहदेवश्च युयुधानश्च वीर्यवान् ।
 इतराथाश्चान् प्रन्नु श्रासनात्तव पाण्डव । त्वमपीमां महाबाहो चमूं श्लोणपुरस्कृतां ।
 वारयस्व महाबाहो महद्भि भयमागतं । स्वमुक्ते तु कृष्णेन यद्योद्दिष्टा रथोत्तमाः ।
 अयुर्नैककर्त्तव्यं कर्षं राक्षसांश्चेतराक्षणे । अथ पूर्वायतोऽकृष्टैः शरैराशोविषोपमैः ।
 धनुश्चिच्छेद भीमस्य राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । ह्ययोश्चैव मितैर्बाणैः शरयिञ्च महाबलः ।
 जघान मिथतः सद्यो भीमघेनस्य भारत । योऽवतीर्थं रथोपस्थाद्भूताशो इतमुरारिणम् ।
 तस्मै मुग्धां गदां घोरां स विनशोत्सर्ज ह । ततस्तौ भीमनिर्घोषामापतन्तीं महागदां ।
 गदया राक्षसो घोरो निजघान ननाद च । तद्दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य घोरं कर्म भयाहवं ।
 भीमघेनः प्रहृष्टात्मा गदामुघं पराम्भ्रत् । तयोः समभवद्युद्धं तुमुत्वं नररक्षसोः ।
 गदानिपातसंभ्रादैर्भुवं कल्पयतो ध्रुवं । गदाविमुक्तौ तौ भूयः समासाद्येतरतरं ।
 मुष्टिभिर्बिज्जसंहरादिरन्यान्यमभिजग्रतुः । रथकशैलुंगैरशैरधिष्ठानैरुपस्करैः ।
 यथासद्यमुपादाय तौ जगत्तरमर्षणौ । तौ विचरन्तौ हृदिंरं समासाद्येतरतरं ।
 मत्ताविव महानागौ चरुषाते परस्परं । तदपम्यंद्दृषीकेशः पाण्डवानां हिते रतः ।
 स भीमघेनरचार्यं वैडिम्बिं प्रहृषोदयत् ।
 इति श्रीमहाभारते श्लोकावलीनि घटोत्कचवधपर्वणि अलायुधयुद्धे अष्टमस्तयधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १७८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ सन्दृश्य भीमं समरे रक्षसा यत्समन्तिकात् । वासुदेवोऽश्रुवीदाशं घटोत्कचमिदं ततं ।
 पश्य भीमं महाबाहो रक्षसा यत्सनाहवे । पश्यतां सर्वेभ्योनामां तव चैव महायुते ।
 स कर्षं त्वं समुत्सृज्य राक्षसेन्द्रमलायुधं । जहि सिमं महाबाहो पद्यात् कर्णं बधिष्यसि ।
 स वाण्येयवचः श्रुत्वा कर्णमुत्सृज्य वीर्यवान् । युयुधे राक्षसेन्द्रेण बकध्याया घटोत्कचः ।
 तयोस्य तुमुत्वं युद्धं बभूव निमि रक्षसोः । अलायुधस्य चैशोयं वैडिम्बस्य च भारत ।
 अलायुधस्य योधांस्तु राक्षसाम् धारदशनान् । वेगेनापततः शूराण् अन्वधीतभरतसनाम् ।
 आत्तायुधः सुसकुट्टेः युयुधानो महारथ । नकुलः सहदेवश्च विभिदुर्मिश्रितैः शरैः ।
 सर्वोप्य समरे राजन् किरौटो चक्षिपर्षभान् । परिचिचेष भीमस्य सन्धैतः प्रक्षिपन् प्रथम् ।

कर्णस्य समरे राजन् यद्भावयत पायिवान् । दृष्टदुःखश्लिषण्डादीन् पाञ्चालानां महारथान् ।
 तान् बध्ममानान् दृष्ट्वा तु भीमो भीमपराक्रमः । अभ्ययात्परितः कर्णं विप्रिखान् विकिरवणे ।
 ततस्त्रोऽप्याययुद्धेना राक्षसाम् यत्र सृतजः । नकुलः सहदेवश्च मात्यकिश्च महारथः ।
 ते कर्णं योधयामासुः पाञ्चाला द्रेणमेव तु । अलायुधस्तु संकुद्धो घटोत्कचमरिन्दमं ।
 परिधेनातिक्रायेन ताडयामास मूर्च्छंनि । स तु तेन प्रहारेण भैमधेनिर्महावल ।
 ईषन्मुच्छाहृतत्मानं सप्तयामास वीर्यवान् । ततो दीप्राग्निषट्कांशो भ्रतघण्टामलङ्कृतं ।
 चिचेप समरे तस्मै गदां काश्चनभ्रपशां । सा हयान् सारथिश्चास्य रथश्चास्य महास्रनं ।
 चूर्णयामास वेगेन निष्टया भीमकर्मणा । स भद्रहयचक्राचादिशीघ्रध्वजकूवरात् ।
 उतपपात रथान्तूर्णं मायामोस्त्राय राक्षसीं । स समान्याय मायान्तु वर्षं रुधिरं वज्र ।
 विद्युद्भिन्नाजितघ्नाभीत्तिमिराभ्राकुलं नभः । ततो वज्रनिपाताय साग्निस्त्रनयिञ्चवः ।
 महांस्यत् चटाशब्दस्तथासोद्धि महाहवे । तां प्रेक्ष्य विदितं मायां राक्षसो राक्षसेन तु ।
 ऊर्ध्वमुत्पत्य वैडिम्बिस्तां मायां माययाऽवधीत् । सोऽभिवोह्य हतं मायां मायावो माययैव ह ।
 अश्ववर्षं सुतमुलं विमसर्जं घटोत्कचे । अश्ववर्षं स तहोरं शरवैषेण वीर्यवान् ।
 दिक्षु विध्वंसयामास तदद्भुतमिवाभवत् । ततो नानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्षतां ।
 शयधैः परिधैः शूलैर्गदामुषलमुद्गरैः । पिनाकैः करवालेषु तोमरप्रासकम्पनैः ।
 नाराचैर्निर्मितैर्भक्तैः शरैश्चक्रे परश्वधैः । अयोगुडैर्भिन्दिपालैर्गोश्रीषौलूखलैरपि ।
 उतपाप्य च महाशस्त्रैर्विविधैर्जगतोरुहैः । शमीपीलुकरोरैश्च चपकैश्चैव भारत ।
 दङ्गुदीवदरीभिय कोविदारैश्च पुष्पितैः । पलाशैररिन्दैश्च सुचन्योघपिप्पलैः ।
 महद्भिः संशुगे तस्मिन्नन्योन्यमभिजघ्नतुः । विविधैः पर्वतापैश्च नानाधातुभिराचितैः ।
 तेषां शब्दा महानाधीदृच्छांशं मिथतामिव । युद्धे तत्राभवहोरं भैम्यलायुधयोनृप ।
 हरीश्रयोर्धया राजन् वालिसुद्योवयोः पुरा । तौ युथ्ये विविधैर्घोरैरायुधैर्विग्रिसेस्तथा ।
 प्रसृष्ट्वा निमित्तो खड्गावन्त्योन्यमभिजघ्नतुः । तावन्त्योन्यमभिद्रुत्य केशेपु सुमहावलौ ।
 प्रभिव्रगाची प्रसेदं सुश्रुवातेऽनार्थिप । रुधिरस्र महाकायावभिष्टया विवाभुदौ ।
 अथाभिपत्य वेगेन समुद्गम्य च राक्षसं । बलेनाचिप्य वैडिम्बियकक्षांश्च शिरो महत् ।
 सोऽपहृत्य शिरस्तस्य कुण्डलाभ्यां विश्वपितं । ततः सुतमुलं ज्ञादं ननाद सुमहांवल ।
 हतं दृष्ट्वा महाकायं बकजातिमरिन्दमं । माञ्चालाः पाण्डवाश्चैव सिंघनादान् विनेदिरौ ।
 ततो भेरीवह्छाणां शब्दानामपुतानि च । अनादंयन् पाण्डवेदास्तस्त्रिचसि पातितौ ।
 अतोव सा निगामेषां दभूव विजयावहा । विद्योतमाना विचभै समन्ताद्दोपमालिनी ।
 अलायुधश्च तु शिरो भैमधेनिर्महावल । दुर्ध्याधनस्य प्रमुखे चिचेप गतचेतसः ।
 अथ दुर्ध्याधनो दृष्ट्वा हतं वीरं महायुधं । बभूव परमे दिग्गः सहैवेत्येव भारत ।

तेनद्यस्य प्रतिशतं भोमसेनमहं युधि । हन्तेति स्वयनागम्य क्षरता वैरमुत्तमं ।
 भुवं स तेन हन्तव्य इत्यमन्यत पार्थिव । जीवितश्चिरकालाय भ्राष्टर्यामित्यमन्यत ।
 स तं द्रष्टुं विनिहतं भोमसेनात्मजेन वै । प्रतिशतं भोमसेनस्य पूर्णमेवाभ्यमन्यत ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि अलायुधवधे रकोनाशोद्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

। उवाच ॥ निहत्यालायुधे रच प्रहृष्टात्मा घटोत्कचः । ननाद विविधान्नादान्वाहिन्या प्रमुचे खितः । ८१५
 तस्य तं तुमुलं शब्दं श्रुत्वा कुञ्जरकम्पनं । तावकानां महाराज भयमाघोत् सुदारुणं ।
 अलायुधविपत्तन्तु भैमसेनिं महाबलं । द्रष्टुं कर्णो महाबाह्यः पाञ्चालान् समुपाद्रवत् ।
 दग्धभिर्दग्धभिर्बाणैश्छेद्युधशिखण्डिनैः । दृष्टैः पूर्णायतोत्सृष्टैर्बिभेद नतपर्वभिः ।
 ततः परमनाराचैर्युधामन्युत्तमौजसैः । सात्विकिञ्च रघोदार कथयामास मार्गेशैः ।

तेषामप्यस्यतां सद्भ्यै सर्वेषां सव्यदक्षिणं । मण्डलान्यत्र चापानि व्यदृश्यन्त जनाधिप । ८१६
 तेषां ज्ञातलनर्घेषो रथनेमिस्त्रनय ह । मेघानामिव घर्कान्ते बभूव तुमुलो निधि ।
 व्यानेमिघोपस्तनयिन्नुमांश्च धनुस्तुडिन्मण्डलकेतुग्दङ्गः । शरोघवर्षाकुल्लुण्टष्टिमांश्च सङ्ग्राममेघ स बभूव राजन् ।
 तदद्भुतं शैल इवाप्रकम्पो वर्षं महाशैलवमानरूप । विध्वंसयामास रणे नरेन्द्र वैकृत्तनः प्रचुगशवमर्दी ।
 रैर्बञ्जनिपाततुल्यैः श्रितैः शरैः काञ्चनचिचपुङ्खैः । मच्चून् व्यपोहन् समरे महात्मा वैकृत्तनः पुत्रक्षिते

रतस्यै ।
 । भिन्नध्वजिनय केचित्तोत्सवैः शरैरर्दितभिव्यदेशाः । केचिद्विस्तृता विह्वयाय केचिदैकर्तनेनाग्ः कृता
 बभूवुः । ८१७

मानास्वय शर्भं सख्यै यौघिष्ठिरं तदलमभ्यपद्यत । तान् प्रेक्ष्य भयान् विमुखोलतांश्च घटोत्कचो रोपमतीव
 चक्रे ।

य तं काञ्चनरज्जुचिचै रथोत्तमं विह्वत् संननाद । वैकृत्तनं कर्णमुपेत्य चापि त्रिव्याध बञ्जप्रतिभै पृथल्लैः ।
 ण्णनाराचशिलोमुद्यैश्च नाडीकदण्डायनिकसदृशैः । वराहकर्णैः सविषाणश्टङ्गैः क्षुरप्रमहैश्च वधयंतुः सं ।
 वर्षाहतमन्तरीचं तिथ्यंगानामि समरे, राजा । सुवर्णपुत्रुज्वलितप्रभाभिर्बिम्बिचिचुप्याभिरिव सखोभिः ।
 । तावप्रतिमप्रभावावबन्ध्याम्याजग्रतुषत्तमात्सैः । तयोर्धिं योरोत्तमेशानं कश्चिद्दृष्टं तस्मिन् समरे विभेषं । ८१८

तं चित्रमस्तुल्यरूपं बभूव युद्धं रविभोमसुखैः । समालुप्तं मस्तनिपातघोरं दिवोव राक्षंःसुमतौ, प्रदीप्तं ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ घटोत्कचो यदा कर्णं न विमेषयते नृप । ततः प्रादुशकारोपमस्यमस्यविदामरः ।
 तेनास्त्रेण हयान् पूर्यन् निहत्य-तस्य राचस । सारधिचैव वैद्विभः चिम्रमन्तरधीयत ।

राष्ट उवाच ॥ तथा ह्यन्नाहिते तस्मिन् कूटयोधिनि राचसे । यन्नामकै प्रतिपशं तन्नामाचक्ष-सञ्चय ।
 । उवाच ॥ अन्नाहितं राचसं तं विदित्वा सम्प्राप्तोऽग्निकुरवः शर्भं एव । कथं नार्थं राचसः कूटयोधो हन्यात्कपर्णं समरे
 परमाननः । ८१९

कर्णो सपुत्रिवाघयोधो शर्भो दिवो व्याहृणोदाणजाले । न वै किञ्चिदपद्रुशेत् भूतं तमोभूतं शयकैरन्तरोचैः ।

नचाददानो नेच सन्धनिना न चेधुधी स्पृश्यमानः कराये । अद्रश्यदै लाघात् सुतपुत्र । सर्व्वं वीणश्वाद्यानोऽन्तरीचं ।
ततो मायां विक्षितामन्तरीचे घोरं भीमां राचर्षो दाक्षणेन । तां पश्यामो-लोहितभ्रमकायां देदीप्यन्तीमग्निमिश्रा
मिवोयां ।

ततस्ततो विद्युत् प्रादुरासन्नृक्काद्यापि ज्वलिताः कौरवेन्द्र । घोपद्यासां प्रादुरासीत् सुघोरः सहस्रशो नदतां दुःस
भीमां ।

ततः शराः प्रापतन् ह्यम्पुङ्गाः शङ्खः प्रासा मुसलान्यायुधानि । परशुधासैलधैताय खड्गाः प्रदीप्तायाः महिमिशा
भराय ।

मयूखिनः परिचा लोहबद्धा गदाशिवाः मितधाराश्च शूलाः । गुर्व्या गदा हेमपद्मवन्द्याः शतप्रपथ प्रादुरासन् समन्तात् ।
महाशिलायापतस्तत्र सहस्रशः शशमयश्च वज्राः । चक्राणि चानेकशतचक्राणि प्रादुर्भूयभृशज्वलनप्रभाणि ।
तां शक्तिप्रायासिपरशुधानां प्रासष्टिवज्राग्निमुद्गराणां । दृष्टिं विशालां ज्वलितां पतन्तीं कर्णः शरीरैर्न शशाक हन्तुं ।
शराहतानां पततां हर्षानां वज्राहतानाञ्च महागजानां । शस्त्राहतानाञ्च महारथानां महाशिलादः पततां बभूवुः ।
प्रतीपनानाविधशस्त्रपातैर्घटोत्कचेनाभिहतं समन्तात् । दैव्यौघधनं तदवसात्तं माघीञ्चावत्तं मानं ददृशे भ्रमत्तत् ।

हाहाहतं समरिवत्तमानं संलोकमानञ्च विपश्चरुपं । ते चार्थभावात् पुत्रवप्रवीराः पराङ्मुखा न बभूवुस्तदानीं ।
तां राचर्षो घोरतरा सुभीमां दृष्टिं महाशस्त्रमधो पतन्तीं । दृष्ट्वा सलौघाद्य निपात्यमानान् महद्भयं तत्र पुत्रान् विवेक ।
मिवाद्य वैशानरदीर्घजिह्वाः सुभीमनादाः शतशो नदन्तीः । रचोगणास्रद्वैतद्यामिवोव्य नरेन्द्रयोधा व्यथिता बभूवुः ।
ते दीर्घजिह्वाननतीक्ष्णदंष्ट्रा विभीषणाः शैलनिकाशकायाः । नभोगताः शक्तिविपत्तहस्ता मेघा व्यमुञ्चन्निव वृष्टिमृगं ।
तेराहनासो शरशक्तिशूलैर्गदाभिहृत्यैः परिघैश्च दीरैः । वज्रैः पिनाकेरग्निसंहारैश्चकैः शतप्रजा मथिताय पेतुः ।
शूलांशूद्रूपडामगुडाः शतप्रयः स्थूलाश्च कार्पाण्यसपट्टनद्धाः । श्रवाकिरंस्तत्र पुत्रस्य सेनां ततो रौद्रं कम्बलं प्रादुरासीत् ।
विभीषणांश्चा विहतैरुत्तमाद्भैः सभम्राज्जाः शेरते तत्र शूराः । क्षिप्त्वा हयाः कुञ्जराद्यावभगाः सद्भूर्णतायैव रथा गिलाभिः ।
एवं महश्चरवर्षं मृजन्तस्ते यातुधाना भुवि घोररूपाः । मायाः सृष्टास्तत्र घटोत्कचेन नामुञ्चन् वै घ्राचमानं न भीतं ।
तस्मिन् वृरैः कुरुधोरावमर्दे काशोत्सृष्टे घृत्त्रियाणामभावे । ते वै भग्नाः सहसा व्यद्रवन् तत्राक्रोशन् कौरवाः सर्व्व एव ।
पलायध्वं कौरवा गैतदक्षि च्छेद्रा देवा प्रन्ति नः पाण्डवोद्य । तथो त्रैयां मज्जतां भारतानां न ह्य क्षीपस्तत्र यमत्त
कथित् ।

तस्मिन् शंकरन्दे तुंमुवे वर्त्तमाने सैव्ये भग्ने क्षीयमाने कुरुर्णा । शनीकानां प्रविभागे प्रकाशे न ह्यपन्ने कुरवा नेतरे वै ।
निर्मथ्यैर्द विद्रवे घोररूपे सर्व्वादिभ्यः प्रेतमाणाय शून्याः । तां शस्त्रदृष्टिं सहसा गाहमानं कर्णसैकं तत्र राजघ्नपश्यन् ।
ततो वाणैराहणेदन्तरीचं दिश्यां मायां पोद्यपवाचसस्य । क्षीमान् कुर्वन् दुष्कृद्यायैर्कर्म नैवामुञ्चन् संयुगे ह्यतपुत्र ।
ततो भीताः समुदैचन्त कर्णं राजन् सर्व्वे सैन्धवा वादिकाश्च । श्रधंमोहैः पूजयन्तोऽथ रथो भंपयन्तो वै विजयं रा
चसस्य ।

तेनाकुट्टा चरुयुक्ता शतशो धमं सर्व्वाद्यतुटेऽद्यान् जघान । ते जानुभिर्जगतीमन्वपदान् गतासवो निर्हृशनाधि
जिह्वाः ।

ततो हताश्राद्वर्षस्य यानादन्तर्धनाः कुरुषु प्रद्ववत् । दिव्ये चास्त्रे माघया बध्यमाने नैवामुष्मिन्तयन् प्राप्तकार्ये ।
ततोऽमुषन् कौरवाः सर्वे एव कर्णं दृष्ट्वा घोररूपाश्च माथां । शक्त्वा रथेन अहि कर्णाद्य-तथं मय्यन्येते कुरवो
धातराशाः ।

करित्यतः किञ्च नो भीमपार्थो तपनमेतं अहि पापं निग्रीये । धो नः सङ्ग्रामोद्धाररूपाद्भि मुञ्चत नः पार्थान् योत्स्यते
संयुगेयु ।

तस्मादेतं राक्षसं घोररूपं शक्त्वा अहि त्वं दत्तया वासवेन । मां कौरवाः सर्वे एवेन्द्रकृपया रात्रियुद्धे कर्णं नेय्य
सयोधाः ।

अबध्यमाने राक्षसे वै निग्रीये दृष्ट्वा राजस्त्रासमानं वलद्य । महत् सुला निन्दं कौरवाणां मतिं देभे शक्तिमोघाय
कर्णः ।

स वै क्रुद्धः सिंह-रवात्मवर्षी नामपयत् प्रतिघातं रणेऽसौ । शक्तिं श्रेष्ठं वैजयन्तीमजय्यां समाददे तस्य बधक्षिकीर्षुः ।
याऽसौ राजसिंहिता वर्षपूगान् बधायजा सत्कृता पाण्डवस्य । थां वै प्रादात् सुतपुत्राय शक्रः शक्तिं श्रेष्ठं कुण्डलाभ्यां
निनाय ।

तां वै घोरान् सेविधानां प्रदीपान् पारिधुक्तामन्तकक्षीकजिह्वां । श्रेष्ठो स्वधारं ज्वलमानामिवोपां वैकर्त्तनः प्राहिणे
द्राघषाय ।

सामुत्तमो परकायापहन्तो दृष्ट्वा सैतेभ्योऽसंख्यं ज्वलन्तो । भीतं रच सम्युद्राव राजन् हत्वात्मानं विन्ध्यपाद
प्रमाणं ।

दृष्ट्वा शक्तिं कर्णयाङ्गन्तरस्यां नेदुभूतान्यन्तरीचे नरेभ्यः । स्ववृत्तास्तमुलाद्यापि राजन् सनिघाता पाशनिर्गा जगाम । १७०
या तां माथां भक्ष्य हत्वा ज्वलन्ती भिक्षा गाढं हृदयं राक्षसस्य । उज्ज्वं यथो दीयमाना निश्रायां मचषाणामन्तराश्या
विवेश ।

युद्धा चिन्विन्विधिः शष्पपूगेद्विद्यैर्विराक्षसैर्मानुषेभ्य । नदसादान् विविधान् भैरवाय प्राणनिष्टां स्वाजितः शक्र
शक्त्वा ।

हृदयान्यचिन्महाद्यैरूपं चकाराभौ कर्णं मनुचषाय । तस्मिन् काले शक्तिनिर्भ्रमस्यो बभौ राजन् शैलमेघ
प्रकाशः ।

स तद्रूपं भैरवं भीमकर्षा भीमं हत्वा भीमशनि पपात । हतोऽप्येवं तव शनैकदेशं व्यपोषयत् स्वेन देहेन राजन् ।
पतद्रक्ष-स्त्रेण कायेन त्वष्टंमतिप्रमाणेन विवर्द्धता च । प्रथं कुर्वन् पाण्डवानां गतामुरासौहिणीं तव तथं जघान । १७१
जतो मिथ्याः प्राणदन् सिंहनादैः शङ्खा भेर्या मुरजाद्यानकाय । दग्धां माथां निहतं राक्षस्य दृष्ट्वा शशाः प्राणदन्
कौरवेयाः ।

ततः कर्णं कुरुभिः पूज्यमानो यथा शक्रो वृत्रवधे महद्भिः । अन्धकृदन्वव पुत्रस्य धानं दृष्ट्वापि प्राविशत् तत्
क्षयैव ।

इति श्रीमहाभारते द्रौणपर्षलि घटोत्कचवधपर्षलि घटोत्कचवधे श्रीवीर्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १८० ॥

॥ वञ्चय उवाच ॥ वैद्विभं निहतं दृष्ट्वा विकीर्षमिव पर्वतं । वभ्रुवु पाण्डवा सर्व्वं शोकवाप्याकुलेक्षणाः ।
वासुदेवस्तु हर्षेण महताऽभिपरिभुत । मनाद सिंहनादेन व्यथयन्निर्वपाण्डवान् ।

विनद्य च महानादं परिख्यजत पाण्डवं । स विनद्य महानादमभीपूनु सन्नियम्य च ।

नेमर्त्तं हर्षंधमीतो वातोद्भूत इव द्रुम । ततः परिख्यज्य पुनः पार्थमाच्छाव्यं चापकृतम् ।

रथोपस्रगतो धीमान् प्राणदत् पुनरच्युतः । प्रहर्षं तस्य तं ज्ञात्वा केशवस्य धनञ्जय ।

श्रुत्वनोऽद्यामवोद्गाजशान्तिश्चमना इव । अतिहर्षोऽयमेखाने तवाद्य मधुसूदन ।

शोकस्थाने परे प्राप्ते वैद्विभस्य बधेन तु । विमुखानि तु सैन्यानि हतं दृष्ट्वा घटोत्कचं ।

वयस्य भृशमुदिग्ना वैद्विभस्य निपातनात् । नैतत्कारणमथ हि भविष्यति जनार्दन ।

तद्य शंभ मे पृष्टः सत्यं सत्यवताम्बर । यदेतन्न रहस्यन्ते वक्रुमर्षंस्तरिन्दम ।

धैर्य्यस्य वैद्यतं ब्रूहि त्वमद्य मधुसूदन । संमुद्रस्त्रेव सङ्क्षेभो भेरोरिव विवर्षणं ।

तथैतस्मात्पर्वे मन्य तव कर्म जनार्दन ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ अतिहर्षमिमं प्राप्ते शृणु मे त्वं धनञ्जय । श्रुतोव मनसः सद्यः प्रसादकरगुत्तमं ।

शक्तिं घटोत्कचेनेमा व्यंक्षयित्वा महायुते । कर्णे निहतमेवाजौ विद्धि सद्यो धनञ्जय ।

शक्तिहस्तं पुन कर्णे न लोकेऽसि पुमानिह । य श्मभितस्त्रिष्टेत् कार्त्तिकेयमिवाहवे ।

दिश्याऽपनोतकवेषो दिष्ट्याऽपहृतकुण्डल । दिश्या विध्वंसिता शक्तिरभोपक्ष घटोत्कचे ।

यदि हि स्यात् सकवचस्तथैव स्यात् सकुण्डलः । सामरानपि लोकास्त्रोनेक कर्णे जयदेभी ।

वासवो वा कुबेरो वा वरुणो वा जलेश्वर । यमो वा नीलहनु कर्णे रणे प्रतिषमासितुं ।

गाण्डीवमुपाय भवांश्चक्रेऽपि सुदर्शनं । न शक्नो स्त्रो रणे जेतुं नथा युक्तं नर्यभं ।

नद्धितार्थन्तु शक्रेण मायाऽपचनकुण्डल । विधीनं कवचयायं हत परपुरञ्जय ।

उल्लस्य कवचं यस्मात् कुण्डले विमले च मे । प्रादाच्छक्रेऽपि कर्णे वै तस्मादैकतनः हतः ।

आभीविष इव कुद्धो ज्वभितो मन्त्रैजसा । तद्याऽद्य भाति कर्णे मे शान्तश्चाल इवानल ।

यदाप्रभृति कर्णाय शक्तिर्हंसा महात्मना । वासवेन महाबाहो प्राप्ता याऽप्यो घटोत्कचं ।

कुण्डलाभो निनायाद्य दिव्येन कवचेन च । तां प्राथ्यामन्यत ह्ययः सततं त्वा हतं रणे ।

श्ववृत्तोऽपि शक्योऽप्य हन्तुं नान्येन केनापि । एते त्वां पुरुषव्याप शपे सत्येन चानघ ।

ब्रह्मस्य सत्यवादी च तपस्वी नियतप्रतः । रिपुव्यापि दयावीय तस्मान् कर्णे ह्ययं शतः ।

धुङ्गुभीष्टो महाबाहुर्मित्योद्यतशराधन । केशरीय वने मर्द्दन्नास्त्रात्तद्रूपयथान् ।

विमदास्यशार्ङ्गान् कुर्वते रणमुद्धंनि । मध्यङ्गत इवादिशो धो न शक्य उदीचिर्तुं ।

मदीये पुरुषस्थाप योधमुषीर्षंशाम्भिमि । शरजालसहस्रांशुः शरदीय दिवाकरः ।

तपान्ने जलदो यद्गुं शरधारा शरभृष्ट । दिव्यशरजलदः कर्णे पञ्चन्य इव दृष्टिमान् ।

विद्वेदपि शक्यः शरवर्षं समनात । अशरजलदय जेतुं शक्यं नैव भोषणितं ।

कवेन विहीनय कुञ्जशाभास पाण्डव । साद्य मानुषतां प्राप्ते विमुक्त इन्द्रदत्तया ।

एके हि योगोऽस्य भवेदशाय श्वेद्रे ज्ञेयं समस्तः प्रसन्नः । हस्तुमानं-रघवके निमग्नो ह्याः पूर्वं मनु संशं विचार्य ।

न सुधतासं युधि हन्य द्रज्यनयेकरीरौ बलजित् स्वसः । अराधन्व्येदिराजो महात्मा महाबाहोऽयंकुञ्जो निपादः ॥ १८२ ॥
एकैशो निहता सर्व एते योगैस्तैस्तद्विदितार्थं मथेव । अथापरे निहता राघवेन्द्रा विद्विन्किर्षीरवकनधानाः ।

अवायुधः परसैन्यावमर्ही घटोत्कचयोगकर्मावमर्ही ।

इति श्रीमहाभारते श्रेणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि छण्डोग्ये सकाशोत्थधिकप्रयोगाध्यायः ॥ १८२ ॥

॥ अञ्जन उवाच ॥ कथमस्मद्विदितार्थं ते कैशे योगैर्जनाईनः । अराधन्वममृतयो धातिताः शृष्टिजोधराः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ अराधन्व्येदिराजो नैवादिद्य महाबलः । यदि स्युर्न हताः पूर्वेनिदानीं स्युर्मदकरः ।

दुयोधनस्त्रासवश्यं हृणुयाद्भयवत्तमान् । तेषाम्भु नित्यविदितः संश्रयेयुश्च कौरवान् ।

ते हि बीरा महेश्वासाः क्षतास्त्रा दृढयोधिनः । धातुराद्रथं ते सर्वे रथेयुरमरा इव ।

सूतपुत्रो अराधन्व्येदिराजो निपादज । सुमोघनं समग्र्यथजयेयुः शृष्टिवीरिणः ।

योगैरिह हतास्तैस्तैस्त्रे यदुधनञ्चय । अजय्या हि मृधे योगादृते ते देवतैरपि ।

एकैको हि श्रयक् तेषां समस्तो सारवाहिनी । योधयेत् समरे पार्थ सोऽकशाभिरचितः ।

अराधन्व्योऽतिहसितो रौहिणेयप्रधर्षितः । अस्मदधार्थेसिधेप गदा वै सर्वपातिनी ।

वीनन्तमिव कुर्म्येषां नमसः पावकप्रभां । व्यदृश्यत पतन्तो वा प्रकमुक्ता इवाग्निः ।

तामापतन्तो दृष्ट्वैव गदां रौहिणिनन्दन । प्रतिपातार्थमस्त्वं वै स्यूसाकर्षमवाप्तवन् ।

अस्त्रवेगप्रतिहता वा गदा प्रापतहुवि । दारयन्ती धरां देवीं कश्यपनीव पर्वणान् ।

तव स्य राघवी धेरा अरा नाम सुविक्रमा । सन्धयामास तं राजन् अराधन्वमरिन्दमं ।

दाभी जातः स मास्त्रभ्यामर्द्धदेहः श्रयक् श्रयक् । तथा स सन्धिता यस्मात्पराधन्वस्ततोऽभवत् ।

सो ह्य मूर्ध्नि गता पार्थ हता बसुतवाश्ववा । गदया तेन चाखेप स्यूसाकर्षेण राघवी ।

विनाभूतः स गदया अराधन्वो महाशुभे । निहता भीमसेनेन पर्यतस्ते धनञ्जय ।

यदि हि स्याद्भद्रापाणिर्अराधन्वः प्रतापवान् । सेन्द्रा देवा न तं हन्तुं रथे शक्ता नरोत्तम ।

सद्विदितार्थं नैवादिद्रुष्टेन वियोजितः । श्रेणेषनाचार्य्यं कं हत्वा हृषना सत्यविक्रमः ।

स हि बद्धाङ्गुलिशायो नैवादिद्रुष्टविक्रमः । अतिमानो वनचरो वभोः राम इवापरः ।

एकल्यं हि बाहुशमश्रक देवदानवाः । अराघेधेरगाः पार्थ विभेत्तं युधिकर्षिभन् ।

किमु मानुषमाधेय शक्यः सम्प्रति बोचितं । हृदमुष्टिः हृती नित्यमष्टमनो दिवानिमः ।

सद्विदितार्थं न स मया हत शत्रुममूर्द्धनि । चेदिराजो हि विक्रान्तः प्रत्यक्षं निहतस्ततः ।

स चापशक्यः संघाने लेत्तुं सर्वं सरासुरैः । यधार्थं तस्य आतोऽहमभ्येवाद्य सरदिधं ।

नराशयो नरव्याघ्र सोऽस्मान् हितकाम्यया । विद्विन्वककिर्षीरा भ मधेनेन पातिताः ।

रावणेन समप्राणा । ब्रह्मयज्ञविनाशना । इतस्तथैव मायावी हैडिम्बेनाथत्वाद्युध । १
 हैडिम्बंस्याप्युपायेन शक्या कर्णेन पातित । यदि क्षेपं माहनिव्यक्त कर्णं शक्या महासृष्टे । २
 मया बधोऽभविष्यत्स भैमवेनिर्घटोत्कच । मया न निहत पूर्वमेव युद्धप्रियेस्यया । ३
 स्य हि ब्राह्मणदेवी यज्ञदेवी च राक्षस । यज्ञहन्ता च पापात्मा तस्मादेवं निपातित । ४
 व्यथिता चाप्युपायेन शक्रदत्ता मयाऽनघ । ये हि धर्मस्य लोभारौ बध्यास्ते मम पाण्डव । ५
 धर्मसंस्थापनाद्योय प्रतिक्षेपा मया कृता । ब्रह्म सत्यं दम, शौच धर्मो ह्ये श्रीर्घृति चना । ६
 स्य यत्र भवेन्नित्यमहं तत्राभव संदा । अप्रमादस्तया कार्यं कर्षं वैकर्त्तनम्प्रति । ७
 उपदेक्ष्याम्युपायेन येनत्र प्रषद्विष्यथि । सुपोधनश्चापि रणे हनिष्यति ह्येकादर । ८
 । तस्य चापि यथोपायं वक्ष्ये च तव पाण्डव । वरुते तुमुत्कलेपे ब्रह्म परचमूमप्रति । ९
 विद्रवन्ति हि सैन्यानि तदीयानि द्विमो दम । सभ्रवस्त्या हि कौरव्या विधमन्ति चमू तव । १०
 दहत्येव च न शक्ये द्रोणे प्रहरता वर । ११
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि कृष्णशास्त्रे श्लोकोत्पधिकप्रतोऽध्याय ॥ १२२ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एकवीरवधे मोघा शक्तिं सुतात्मजे हि वै । कस्मान् सर्वान समुत्सृज्य स तां पार्थि न मुक्तवान् ।
 तस्मिन् हते हता शक्या सर्वे सृष्टयपाण्डवा । फाल्गुनस्य वधे कस्माद्युद्धे न जयमादधे ।
 आह्विता न निवर्त्तयमिति तेन व्रतं कृतं । स्वयमाह्वयितय स सुतपुत्रेण फाल्गुन ।
 ततो देरघमाभीय फाल्गुनं शक्रदत्तया । न जघान ह्य कस्मात्तत्रामाचक्षु सश्रय ।
 नूनं बुद्धिर्विधीमदाप्यसहायय मे सुत । शत्रुभिर्व्यसित पाप स कथं नु जयेदरीन् ।
 या स्यात् परमा शक्तिर्भवस्य च पराधया । सा शक्तिर्व्यासुदेवेन व्यंजिता च घटोत्कचे ।
 कुण्डपंथा हसगमं द्विधेत् फलं बलीयसा । तथा शक्तिरभोगा सा मोघीभूता घटोत्कचे ।
 यथा वराहस्य गृह्यय धुद्धे तथोरभावे श्वपचक्षु साम । मन्ये विदन् वासुदेवस्य तद्बधे साम कर्षं हैडिम्बयोर्भि ।
 घटोत्कचो यदि हन्याद्वि कर्षं परे साम समरे पाण्डवानां । वैकर्त्तनो यदि वा तन्निहन्त्यात्तया ह्ययं शक्तिनाशत कृतं
 क्षामं ।

इति महाभारत प्रथमं विद्यायं घटोत्कचं सुतपुत्रेण धुद्धे । अस्मात्प्रदासुदेवे कृष्णस्य प्रियं कुर्म्यन् पाण्डवानां विनाश ।
 ॥ शश्रय उवाच ॥ इति चकीर्षितं शक्या कर्षस्य मधुहा नृप । निषो जगामास तदा देरघे राक्षसेश्वरं ।
 घटोत्कच महावीर्यं महाबुद्धिर्गनाईन । श्रमोघाया विघातार्थं राजन् दुर्मान्निने तव ।
 तदीव हतकार्यां हि स्य क्षाम कुब्जदह । न रवेऽदि कृष्णसं कर्णात् पार्थ महाहरणं ।
 मादभ्यजरथ शक्ये धृतराष्ट्रहता भवेत् । विना जगार्दनं पार्थी योगानामोश्वर प्रभु ।
 तैलेहपापैर्व्यंजभोरक्ष्यमाणं च पार्थिनं । जयत्यभिमुखाच्छून पार्थं ह्येषेण पालित ।
 श्विदेवाश्रमोघाया हृष्टो रक्षति पाण्डवान् । हन्यात् चिरं हि कोमेधं शक्तिर्घं निशामिनि ।
 । धृतराष्ट्र उवाच । विरोधी च कुम्भवी च प्राशगामी गमात्मज । वक्ष्ये मम निराम्ना मघोपायो जयम्प्रति ।

स वा कर्णं महाबुद्धिः सर्वशत्रुभृतोत्तरः । न मुक्त्वान् कथं सत ताममोघां धनञ्जये ।

तवापि धमतिकान्तमेतद्वावलाषे कथं । रत्नमथै मद्योयुद्धे यत्तया नावबोधितः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर्व्योधनस्य शकुनेर्मम दुःशासनस्य च । रात्रौ रात्रौ भवत्येषा नित्यमेव धमयमा ।

सर्वं सर्वैवेत्यमुकृत्य जहि कर्णं धनञ्जयं । मेघवत् पाण्डुपाद्यात्तानुभोच्छामहे ततः ।

अथ वा निहतैः पार्थ पाण्डुध्वस्ततमं ततः । स्थापयेद्युधि वार्ष्णेयसङ्घात् कृष्णो निपात्यतां ।

कृष्णो हि मूलं पाण्डूनां पार्थः स्वन्व इवोद्गतः । शोखां ह्वेतेरे पार्थाः पाद्याक्षाः पञ्चशंकाः ।

कृष्णाश्रयाः कृष्णवलाः कृष्णनाद्याश्च पाण्डवाः । कृष्णः परायणशैषां ज्योतिषामिव चन्द्रमाः ।

तस्मात् पर्णानि शाखाश्च स्वन्वश्चोत्सृज्य सततम् । कृष्णं हि विद्धि पाण्डूनां मूलं सर्वत्र सर्वदा ।

हत्याद्यदि हि दामार्हं कर्णो यादवनेन्दनं । कर्त्तव्यं वसुमती राजन् वसुमती स्थाञ्च संग्रहः ।

यदि स निहतः शयित भूमौ यदुकुलपाण्डवनन्दनो । महात्मा । ननु तव यद्युष्मा श्रेयश्च स्त्री शगिरिसमुद्रवना वत् प्रजेत ।

सा तु बुद्धिः कृताऽप्येवं जागर्ति चिद्विशेषरे । अग्रमेघे ह्येकेशे युद्धकाले त्वमुद्यतं ।

शृङ्गनद्यापि कौन्तेयं सदा रचति क्रेशवः । नक्षेत्रमैच्छत् प्रमुखे भौतेः स्थापयितुं रणे ।

अन्योद्यास्त्रे रथोदारानुपास्यापयदच्युतः । अमोघां तां कथं शक्तिं मोघां कुर्यामिति प्रभो ।

यथैवं रचते पार्थ कर्षात् कृष्णो महात्मनाः । आत्मानं स कथं राजन्न रचते पुरयोत्तमः ।

परिचिन्त्य तु पश्यामि चकायुधमरिन्दमं । न घोऽस्ति त्रियु लोकेषु यो जयेत जनाह्वनं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः कृष्णं महाबाहुं सायकिकः सत्यविक्रमः । पमच्छरेयमादृक्षः कर्णमिति महारथं ।

अयश्च प्रत्ययः कर्णं शक्तियामितविक्रमा । किमर्थं सतपुत्रेण न मुक्ता फाल्गुने तदा ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ दुःशासनस्य कर्षेयः शकुनिय ससम्भव । सततं मन्त्रयन्ति सा दुर्व्योधनपुरोगमाः ।

कर्षं कर्षं महेश्वास रणेऽमितेपराक्रम । नान्यस्य शक्तिरेया तेभ्योऽपि जयताम्बर ।

स्यते महारथात् पार्थात् कुन्तीपुत्राद्भनञ्जयात् । स हि तेषामेतिथयसा देवानामिव वासव ।

तस्मिन् विनिहते सर्वे पाण्डवाः सञ्जये सह । भविष्यन्ति हतात्मानाः सुरा इव निरप्रयः ।

तथेति च प्रतिज्ञातं कर्णेन त्रिनिपुङ्गव । इदि नित्यन्तु कर्षेस्य मघो गाण्डोवधधनः ।

अहमेव तु राधेयं मोहयामि युधाम्बर । ततो नावास्त्रजर्षीकिं पाण्डवे श्रेतवाहूने ।

फाल्गुनस्य हि तं मृत्युमनिवार्येद्युयुत्ततः । न निद्रा न च मे ह्येषां मनसोऽस्ति युधाम्बर ।

घटोत्कचे व्यथितां तु दृष्ट्वा तां त्रिनिपुङ्गव । मृत्योरास्त्रान्तराम्बुक्तं पश्यात्यध धनञ्जयं ।

न पिता न च मे माता न यूयं भ्रातरजया । न च प्राणास्त्रया रक्ष्या यथा वीभक्षुराश्वे ।

वैलोकाश्याशक्तिसिद्धवेदेत्यत् सदुर्धमं । नक्षेत्रं सात्त्वताहं तदिना पार्थ धनञ्जयं ।

अतः प्रहयः समहान् युयुधानाद्य मेऽभवत् । स्यतं प्रत्यागतमिव दृष्ट्वा पार्थ धनञ्जयं ।

अतश्च महितो युद्धे मया कर्षाय राक्षसः । न ह्यन्यः समरे रात्रौ शकः कर्षे प्रयाधितुं ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ इति सात्यकये ग्राह तदा देवकिनन्दनः । धनञ्जयद्विते युक्तमग्निधे धृतं रतः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि छप्यवाक्ये व्योमथिधकमतोऽध्यायः ॥ १८१ ॥
 ॥ धृतराज उवाच ॥ कर्णेदुःख्यधनादीनां प्रकृतेः सौमलस्य च । अपनीतं सन्नतात तव चैव विवेदतः ।
 यदा जानीत तां शक्तिमेकर्षी सततं रणे । अनिवाय्यामसद्वाञ्छ देवैरपि सवाधैः ।
 सा किमर्थं न कर्षेत् प्रवृत्ते समरे पुरा । न देवकीसुते मुक्ता फाल्गुने वापि सञ्चय ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ सद्गामादिनिवृत्तानां सर्वेषां मो विद्यामते । रात्रौ कुङ्कुलश्रेष्ठ मन्त्रा नः समजायत ।
 प्रभातकाले शोभते केमवायाजुनायः वा । शक्तिरेषा विमोक्तया कर्णं कर्षेति नित्यमः ।
 ततः प्रभातसमये राजन् कर्णस्य देवतैः । अन्येषाञ्चैव धोधानां सा बुद्धिर्नाशयते पुनः ।
 देवमेव परं मन्येयत्कर्णहस्तसंख्यया । न ज्ञानेन रणे पार्थे छप्यं वा देवकीसुतं ।
 तस्य हस्तसितां शक्तिः कौलराचिरिवोद्यता । देवोपहतबुद्धित्वाच्च तां कर्णा विमुक्तवान् ।
 छप्ये वा देवकीपुत्रे मोहितो देवमायया । पार्थे वा शक्ये वै सधार्थं वासवीं विभो ।
 ॥ धृतराज उवाच ॥ देवैर्नैव हतां सूर्यं रूढुद्वा कश्चन च । गता हि वासवी हत्वा दण्डभुतं घटोत्कचं ।
 कर्णश्च मन पुत्राश्च सर्वं चान्ये च पार्थिवाः । अनेन दुष्प्रणीतेन गता वैवस्वतचयं ।
 भूय एव च मे शंसं यथा युद्धमवर्त्तत । कुरूणां पाण्डवानाञ्च शैडिमे निहिते तदा ।
 ये च तेऽभ्यद्रवन् द्रौणं व्यूढानीकाः प्रहारिणः । मृञ्जयाः सह पाञ्चालेऽप्यकुर्वन् कथं रणं ।
 सौमदन्तैर्विधात्रेणमाथानां सैन्धवस्य च । अमर्षाञ्जीवितं त्यक्त्वा गाहमानं बह्मिर्नि ।
 जृम्भमाणमिव व्याधं व्यात्ताननमिवान्तकं । कथं प्रत्युद्युद्भ्रौणमखन्तं पाण्डुमृञ्जयाः ।
 आचार्यं ये च तेऽरघन् दुर्व्योधनपुरोगमाः । द्रौणिकर्णरुपास्त्रात ते वाऽकुर्वन् किमाहवे ।
 भारदाजं जिघोषन्तो धनञ्जयहृकोदरौ । समाच्छन्नामका युद्धे कथं सञ्चयं ग्रेष मे ।
 द्विभुराजवधनेमे घटोत्कचवधने ते । अमर्षिताः सुधरन्वा रणक्षकं कथं निमि ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ इते घटोत्कचे राजन्कर्षेत् निमि राक्षसे । प्रणदत्तु च श्रेष्ठे तावकेषु युयुत्सुषु ।
 श्रापतसु च वेगेन बध्यमाने षोऽपि च । विगाढायां रजन्याञ्च राजा दैत्यं परद्वृतः ।
 अश्रवीथ महाबाहुर्भीमवेनं वरन्तपः । आचार्य महाबाहो धार्तराष्ट्रस्य वाहिनी ।
 शैडिमस्य च घानेन मोहो मामाविशमहान् । सर्वं भीमं समादिश्य खरये समुपाविशत् ।
 अयुपूर्णमुखो राजा निश्चयं पुनः पुनः । कर्णसं प्राविशद्वेत् दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं ।
 तं तथा व्यथितं दृष्ट्वा छप्या वचनमश्रवीत् । मा धर्यां कुरु कैन्तेय नैतत्स्युपपद्यते ।
 वैकृत्यं भरतश्रेष्ठ यथा प्राकृतपूरुषे । उत्तिष्ठ राजन् युध्यस्व सह गुर्ध्वी धुरं विभो ।
 त्वयि वैकृत्यमापद्ये संशयो विजये भवेत् । श्रुत्वा छप्यं च वचनं धर्षुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 विद्व्यथ नेत्रे पाणिभ्यां छप्यं वचनमश्रवीत् । विदिता मे महाबाहो धर्षाणां परमा गतिः ।
 प्रह्लादत्याजं तस्य प. छतं नावयुष्यते । अस्माकं हि वनस्थानां शैडिमेन महात्मना ।

बालेनापि सता तेन हतं सद्यं जनाईन । असुरहेतोर्गतं ज्ञात्वा पाण्डवं येनवाहनं ।
 अथै कृष्ण महेश्वासाः काम्यके मामुपस्थितः । उपितयु-सहास्राभिर्भावनायोद्धनञ्चयः ।
 गन्धमादनघात्रायां दुर्गेभ्यश्च स्म तारिताः । पाश्चात्तोद्य परिश्रान्ता दृष्टेनादहतात्मना ।
 अभिज्ञैश्च युद्धानां यद्ये हतवान् प्रभो ।-मर्दय दुष्कृतं कर्षं हतं तेन महात्मना ।
 स्वभावाया च मे शीतिः सहदेवे जनाईन ॥ शैव मे दिगुणः प्रीतीराक्षसेन्द्रे घटोत्कचे ।
 भक्त्य मे महाबाहुः प्रियोऽस्माहं प्रियश्च मे । तेन विन्दामि वार्ष्णेय कृष्णं शोकतापितः ।
 पश्य सैन्यानि वार्ष्णेय द्वाय्यमाणांनि कौरवैः । द्रोणकर्णे च संयत्तौ पश्य युद्धे महारथौ ।
 निधीये पाण्डवं सैन्यमेतत् पश्य प्रमद्विंतं । गजाभ्यामिव मत्ताभ्यां यथा नरवतं महत् ।
 अनादृत्य मत्वं वाङ्मोर्भिमेषेनख माधव । विवाञ्छताश्च पायंश्च विक्रमन्ति स्म कौरवाः ।
 एष द्रोणश्च कर्णश्च राजा शैव सुयोधनः । निहत्य राक्षसं युद्धे षट्पा नन्दन्ति संपुगे ।
 कथमस्मानु जीवतु लयि चैव जनाईन । वैश्विनः प्राप्नवान् स्वयं सुतपुत्रेण सङ्गतः ।
 कदर्धीकृत्य नः सर्वान् पश्यतः सव्यसाचिनः । निहतो राक्षसं कृष्ण भैमसेनिर्महाबाहुः ।
 यदाभिमन्युर्निहेतो धातैराष्ट्रैर्दुरात्मभिः । नासोज्ज्वल्ये कृष्ण सव्यमाचो महारथः ।
 निहङ्गाश्च वयं सर्वे सैन्येन महात्मना । निमित्तमभवोद्गाणः सपुत्रस्य कर्मणि ।
 उपदिष्टो बधोपायः कर्णश्च गुरुणा स्वयं । व्यापच्छतयु छत्रेन द्विधा खड्गश्चकार ह ।
 व्यसने वर्तमानस्य हतवर्था नृप्रबंधत् । अथान् जघान सहसा तयोभौ पार्ष्णेयारथौ ।
 तथेतर महेश्वासाः भौभद्रं यद्यपातयन् । अत्रै च कारणे कृष्ण हतो गाण्डोवधत्सना ।
 सैन्येवो यादवश्रेष्ठ तन्न नृतिप्रियं सम । यदि शत्रुवधो न्यायो भवेत् कर्तुंश्च पाण्डवै ।
 द्रोणकर्णौ रणे पूष्यै हन्तव्याविति मे मतिः । एतौ मूलं हि दुःखानामस्माकं पुंस्यपमः ।
 एतौ रणे समापद्य समाश्रयः सुयोधनः । यत्र वधो भवेद्द्रोणः सुतपुत्रश्च शत्रुगः ।
 तत्रावधोऽस्माकाञ्च सैन्यं दूरवांसिनं । शत्रुस्यन्तु मया कार्यं सुतपुत्रश्च निपद्यः ।
 ततो धोत्साम्यहं वीर सुतपुत्रजिघोसया । भीमसेनो महाराजर्षीणानोकेन सङ्गतः ।
 एवमुक्त्वा यथो कर्णं लरमाणो युधिष्ठिरः । स विस्वार्य महत्पापं ब्रह्मं प्रपाप्य भैरवं ।
 ततो रथमहच्छायां गगनात् शनैस्त्रिभिः । वाजिभिः पञ्चमाहसैस्त्रिमाहसैः प्रभद्रकै ।
 हतः शिखण्डो लरितो राजानं शङ्कतोऽन्यात् । ततो भेरीः समाजहः ब्रह्मान् दक्षुय दंष्ट्रितः ।
 पाश्चात्ताः पाण्डवाश्चैव युधिष्ठिरपुरोगमाः । ततोऽप्रवोऽस्माकाञ्चभ्रासुरदेवो धनञ्जयं ।
 एष प्रयाति लरितः क्रोधाविष्टो युधिष्ठिरः । जिघोसुः सुतपुत्रश्च तेऽस्यापेवान युज्ये ।
 एवमुक्त्वा शचीकेशः शीघ्रमथान्घोदयत् । दूरश्च यातं राजानमशगणश्च जनाईन ।
 तं दृष्ट्वा कृष्णायान्तं सुतपुत्रजिघोसया । शोकोपहतवह्मस्यं दह्यमाननिवादिना ।
 अभिगन्दाप्रवोक्षासो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं ।

१११
 ११२
 ११३
 ११४
 ११५
 ११६
 ११७
 ११८
 ११९
 १२०
 १२१
 १२२
 १२३
 १२४
 १२५
 १२६
 १२७
 १२८
 १२९
 १३०
 १३१
 १३२
 १३३
 १३४
 १३५
 १३६
 १३७
 १३८
 १३९
 १४०
 १४१
 १४२
 १४३
 १४४
 १४५
 १४६
 १४७
 १४८
 १४९
 १५०
 १५१
 १५२
 १५३
 १५४
 १५५
 १५६
 १५७
 १५८
 १५९
 १६०
 १६१
 १६२
 १६३
 १६४
 १६५
 १६६
 १६७
 १६८
 १६९
 १७०
 १७१
 १७२
 १७३
 १७४
 १७५
 १७६
 १७७
 १७८
 १७९
 १८०
 १८१
 १८२
 १८३
 १८४
 १८५
 १८६
 १८७
 १८८
 १८९
 १९०
 १९१
 १९२
 १९३
 १९४
 १९५
 १९६
 १९७
 १९८
 १९९
 २००

॥ व्यास उवाच ॥ कर्णमासाद्य सद्रामे दिव्या जीवति फाल्गुनः । मयसाचियधाकाङ्क्षी कर्णं रचितवान् हि सः ।
 नचागाद्वैरघं जिष्णुर्दिव्या नु भरतर्षभ । ह्यजेतां खड्गिणावेतौ दिव्यान्मलाणि सर्वतः ।
 यथामनेषु चास्त्रेषु पीडितः स्रतनन्दनः । वासवीं समरे शक्तिं भुवं मुञ्चेद्युधिष्ठिरः ।
 ततो भवेत् व्यसनं घोरं भरतपत्तम । दिव्या रघो हतं पुङ्खं स्रतपुत्रेण मानदं ।
 वासवीं कारणं कृत्वा कालेनापि हतौ श्रभौ । तत्रैव कोरणाद्रघो निहतं तात संयुगे ।
 मा क्रुधो भरतश्रेष्ठ मा च शोकं मन कथाः । प्राणिभामिह सर्व्वेवामेया निष्ठा युधिष्ठिरः ।
 भ्राष्टमिः सहित सर्व्वैः पाण्डिवैश्च महात्मभिः । कौरवान् समरे सन्धानमियुधस्त्र भारते ।
 पञ्चमे दिवसे चैव श्रुत्वा ते भविष्यति । नित्यञ्च पुरुषव्याघ्र धर्ममेव विचिन्तय ।
 श्रानुग्रहं तथा दानं चैवा सत्यञ्च पाण्डव । सेवस्व परमश्रीता येता धर्मक्षतो जयः ।
 इत्युक्त्वा पाण्डवं व्यासस्तत्रैवान्तरधीयत ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि व्यासवाक्ये चतुरशीत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ समाप्तश्चघटोत्कचवध पर्व ॥ १८४ ॥

॥ अथ द्रोणवधपर्व ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ व्यासेनैवमयोक्तुं धर्मराजो युधिष्ठिरः । स्वयं कर्णवधादीरो निष्ठतो भरतर्षभ ।
 घटोत्कचे तु निहते स्रतपुत्रेण तां निशां । दुःखामर्षवच्च प्राप्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 दृष्ट्वा भीमेन महतो वार्ध्यामाण्डमूत्तव । छट्टदुष्टमुवाचेदं कुम्भयोगिनि निवारय ।
 नं हि द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो ज्ञताग्रनात् । समर कवचो खड्गी धम्बो च परतापनः ।
 अभिद्रव रणे श्लेष्मिण च ते भी कयञ्चन । जनमेजय शिखण्डो च दीर्मुखिद्य श्योधरः ।
 अभिद्रवन्तु कुम्भुदाः कुम्भयोगिनि समन्ततः । नकुन्तः महदेवश्च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ।
 द्रुपदश्च विराटश्च पुत्रभ्राष्टरमन्वितौ । सात्त्विकं कैकयाद्यैव पाण्डवश्च धर्मञ्चयः ।
 अभिद्रवन्तु वेगेन भारद्वाजं जिधासव । तथैव रथिनः सर्व्वे हस्त्ययं यश्च किञ्चन ।
 पादाताश्च रणे द्रोणं पातयन्तु महारथं । तथाशत्रून् तेषु सर्व्वे पाण्डवेन महात्मना ।
 चभद्रवन्तु वेगेन कुम्भयोगिनि जघेसया । आगच्छतक्रान् महसा सर्व्वोद्योगिन पाण्डवान् ।
 प्रतिजघाह समरे द्रोण शस्त्रमृत्नाम्बरः । ततो दुर्व्योधनो राजा सर्व्वोद्योगिन पाण्डवान् ।
 चभद्रवन्तु कुम्भुदश्च रथं द्रोणं जीविनं । ततः प्रवृत्ते पुङ्खं आन्तवाहनधैनिकं ।
 पाण्डवानां कुम्भुदाश्च गर्जतामितेरतरं । निद्रान्शाय महाराज परित्याम्नाय धंयुगे ।
 आभ्यजानन्त समरे काञ्चिच्छेदां महारथाः । त्रियामा रजनी चैवा पौररूपा मथानका ।
 सहस्रयामप्रतिमा कश्च प्रालक्षारिणी । मथ्यताञ्च तथा तेषां सतानाञ्च विभ्रवत ।
 अर्हं रात्रिः समाश्रमे निद्रान्शायानां विभ्रवत । सर्व्वं द्वापन् निरुत्साहाः चक्षिषा दीनचेतसः ।

१८३

१८०

१८४

तव धैर्ये परेषाञ्च गतास्वा विगतेष्ववः । ते तदा पारयन्तश्च श्रीमन्तश्च मनस्विनः ।
 स्वधर्ममनुपश्यन्तो न जडः स्वामनोकिनी । शस्त्राण्येव समुत्सृज्य निद्रान्धाः शेरते जनाः ।
 गजेष्वन्ये रथेष्वन्ये हथेष्वन्ये च भारत । निद्रान्धा भो युधुधिरे काश्चिषेष्टा मराधिप ।
 तान्ये समरे योधाः प्रेषयन्ति यमवचं । स्वप्रायमानास्वपरे परानिति विषेतस ।
 आत्मानं समरे जग्मुः स्वानेव च परानपि । नानावाशा विमुञ्चन्त प्रयुद्वास्ते महारथे ।
 अस्माकन्तु महाराज परेभ्यो बहवो जनाः । योद्धव्यमिति तिष्ठन्तो निद्रामरत्तलोचनाः ।
 संसर्धन्तो रणे केचिन्निद्रान्धास्ते परस्परं । जग्मुः शूरा रणे शूरांस्तस्मिंस्तमसि दाहणे ।
 हन्यनानमयात्मानं परेभ्यो बहवो जनाः । नाभ्यजानन्तं समरे निद्रया मोहिता धर्म ।
 तेषामेतादृशीषेष्टा विज्ञाय पुरुषधर्म । उवाच वाक्यं वीमकुक्षे सन्नादर्यञ्चिव ।
 आत्मा भवन्तो निद्रान्धा सर्वे एव सवाहनाः । तमसा च हृते धैर्ये रजसा बद्धलेन च ।
 ते यूथं यदि मन्यध्वमुपारमत धैनिकाः । निमोलयत चापैव रणभूमौ मुहूर्त्तकं ।
 ततो विनिद्रा विश्रान्ताश्चक्रमस्युदिते पुनः । संसाधयिव्ययान्ध्यान्धै स्वर्गाय कुरुपाण्डवाः ।
 तद्वच सर्वधर्मज्ञा धार्मिकस्य नियम्य ते । शरोचयन्त धैर्यानि तदा चान्ध्यान्धमव्रुवन् ।
 चुक्रुशुः कर्णे कर्णंति राजन् युय्याधनेति च । उपारमत पाण्डूनां विरता हि बह्विधी ।
 तथा विक्रीमतस्तस्य फाल्गुनस्य ततस्ततः । उपारमत पाण्डूनां सेना तव च भारत ।
 तामस्य वाचं देवाय षष्ठयय महात्मनः । सर्वे धैर्यानि चाचुशुः प्रथमं प्रथपूजयन् ।
 तत् सपुत्र्य वषोःकूरं सर्वधैर्यानि भारत । मुहूर्त्तमस्यपञ्चो जन् आत्मानि भरतर्षभ ।
 सा तु सम्प्राप्य विश्रामं ध्वजिनी तव भारत । सुखमाप्तवती काममञ्जुं प्रथपूजयन् ।
 सद्ये वेदास्तयाऽऽस्वर्णि लवि मुहूर्त्तपरकमे । शर्म त्वयि महाबाहो दया भूतेषु चानप ।
 यथास्तयास्त्वैच्छामः शर्मं पार्थ तदस्तु ते । मनसश्च प्रियानघान् वीर चिप्रमवाप्नुहि ।
 इति ते तं नरव्याघ्र प्रसन्नो महारथाः । निद्रया समराचितस्तसूपीमसिन् विश्रास्यते ।
 अथ हृदेषु चाण्डाल्ये रथनीदेषु चापरे । गजस्कन्धगताद्यान्धै शेरते चापरे विभो ।
 सायुधाः सगदास्यैव सखद्वा सपरश्वधा । सप्रासकवसायान्ये नराः युताः प्रयक्त्वा प्रयक्त्वा ।
 गजा पञ्चगमेगामैर्हैक्षैर्भूरणभूषितैः । निद्रान्धा बसुधायुक्ताः प्राणनिश्वासीतलाः ।
 गजा शूराभिरैतच्च निक्षयन्तो महीतले । विकीर्णा गिरयो शब्देवैषयसङ्घिर्महारणैः ।
 कमाद्य विषमायुक्तुः खुरादेर्विचिता मर्ही । हथाः काश्चलयोगाद्यैः केशरातन्त्रिभिर्धुंगैः ।
 सुपुपुञ्च राजेन्द्र युक्ता बह्वेषु सर्वैः । एवं हयास्य भागास्य योथाय भरतर्षभ ।
 युद्वाहिरस्य सुपुपु ऋमेण महतात्पिता । तत् तथा निद्रया मग्नमेषोमस्यपदधं ।
 कुशवैरिव विन्यस्त पटे चिचमिवाद्भुतं ।

ते च त्रियाः कुण्डलिनो युवानः परस्परं सामकवित्तवद्वा । कुक्षेषु सीता, सुपुपुगंशानं कुक्षेषु स्त्रिया इव कानिस्त्रीणां ।

ततः सुमुदमायेन कामिनीगण्डपाण्डुना । नेत्रानन्देन चक्ष्रेण माहेन्द्री दिगलङ्घिता ।
 दम्प्रताचक्रलुब्धरिनि, खतः । किरणैस्त्रयभासुरपिञ्जरः । तिमिरवारणयूथविदारणः समुदियादुदयाचक्रकरो ।
 हरद्वेषादरगाचसमधुतिः स्मरप्रारासनपूर्वसमप्रभः । नववधुस्मितपादमनोहरः प्रविकसत्कुमुदाकरबान्धवः । ८३०
 ततो मुहूर्त्तान्तं स भगवान् पुरस्तात् प्रशलक्षणः । अरण्यं दर्शयामास यत्नज्योति प्रभां प्रभुः ।
 अक्षयण्य च तस्थानुजातरूपसमप्रभं । रश्मिजालं महश्चक्ष्रे मन्दं मन्दमिवाद्यजत् ।
 उत्सारयन्तः प्रभया ततस्ते चन्द्ररश्मयः । प्रत्यगध्वञ्चनैः सर्वा दिशः खद्यु चिर्ति तथा ।
 ततो मुहूर्त्तान्तं ज्योतिर्भूतमिवाभवत् । अप्रत्यक्षमप्रकाशञ्च जगामाशु तमस्यथा ।
 प्रतिप्रकाशिते लोके दिवाभूते निशाकरे । विचेहर्नं विचेहस्य राजन्नक्रश्वरास्ततः । ८३१
 बोध्यामनन्तु तस्यैवं राजेश्वरस्य रश्मिभिः । युवुधे प्रतपत्राणां वनं महद्देवाश्रयि ।
 यथा चक्ष्रेद्दयोद्भूतः क्षुभितः सागरोऽभवत् । तथा चक्ष्रेद्दयोद्भूतः स चभूव वसाणवः ।
 ततः प्रवहते युद्धं पुनरेव विप्रास्यते । लोके लोकविनाशाय लोकं परमभीष्यते ।
 इति महाभारते श्रेणसर्ष्वेण श्रेणवधपर्वणि सैन्यनिद्रायां पञ्चाधोत्वधिकप्रताप्यायाः ॥ १८५ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ ततो दुर्व्याधनो श्रेणमभिगम्येदमब्रवीत् । अमर्षवशमापन्ना जनयन् हर्षतेजसी ॥
 ॥ दुर्व्याधन उवाच ॥ न मर्षणीयाः सङ्गमे विभ्रमन्तः अमान्विताः । सपत्ना ग्लानमनसो लक्ष्मलया विभेषतः । ८३२
 यत्तुमर्षितमस्माभिर्भवतः प्रियकायया । तत एते परित्यान्ताः पाण्डवा बलवत्तरा ।
 सर्वथा परिहीनाः स्मं तेजसा च बलेन च । भवता पाष्यमानास्ते बहून्ते स्म पुनः पुनः ।
 दिव्यान्वच्छाणि सर्ष्वेण भद्राच्छाणि च चान्यपि । तानि सर्ष्वेणि तित्तिष्ठन् भवत्येव विभेषतः ।
 न पाण्डवेयान् वधे नान्ये लोके धनुर्धराः । युध्यमानस्य ते तुल्याः सत्यमेतद्भवीमि ते ।
 असुरासुरगन्धर्वानिमान् लोकान् द्विजोत्तम । सर्ष्वेणविह्ववान् हन्याद्वियेरस्त्रैर्न शशयः । ८३३
 स भवान् मर्षयत्येतांस्ततो भीतान् विभेषतः । शिथलं वा पुरस्कृत्य मम वा मन्दभाग्यतां ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ एवमुद्धृषितो श्रेणः कोपितयात्तजेन ते । समन्युरमवीज्राजन् दुर्व्याधममिदं वचः ।
 ह्यविरः सन् परं शक्त्वा घटे दुर्व्याधमाश्रवे । अतः परं मया कार्यं बुद्धं विजयगुह्यिना ।
 अन्तस्त्रिविधं सर्ष्वेण हन्त्याऽस्त्रविदा जनः । यद्भवान् मन्यते चापि शूभं वा यदि वाऽशूभं ।
 तद्वै कर्त्तास्मि कौरव्यवचनान्तव नान्यथा । निहत्य सर्ष्वेणाञ्जलान् धुष्टे क्षत्वा पराक्रमं । ८३४
 विमोक्ष्य कवचं राजन् शयेनापुधमासमे । मन्यसे यत्तु कौन्तिधमर्जुनं श्रान्तमाश्रवे ।
 तस्य शीर्षं महाबाहो शृणु सत्येन कौरव । तं न देवा न गन्धर्वा न यथा न च राक्षसाः ।
 उत्सहन्ते रथे शोद्धं क्षुपितं शयसापिनं । खाण्डवे येन भगवान् प्रत्युद्गतः सुरेश्वरः ।
 शायकैश्चारितयापि वर्षमापो महात्मना । यथा नागालाया देत्या ये चान्ये बलगर्भिताः ।
 निहताः पुरुवैश्रेण तेषापि विदितं तव । गन्धर्वा घोषयाचायां विश्वेनादयो जिताः । ८३५
 धूर्पं तैर्द्विपमापाय भोक्षिता इह पशुना । निवातकवचाद्यापि देशानां अश्वस्यथा ।

सुरेणबध्याः सद्गामे तेन वीरेण निर्जिताः । दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनां ।
विजिगेय पुरुषथात्र स शक्यो मानुषै कथं । प्रत्यक्षैव ते सर्वं यथा वचमिदं तव ।
चयितुं पाण्डुपुत्रेण चेटमानं विश्राप्यते ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ तं तथा वै प्रशंसन्तमर्जुनं कुपितस्तदा । द्रोणं तव सुतो राजन्पुनरेवेदमब्रवीत् ।
अथं दुःशासनः कर्षं ब्रह्मनिर्मातृव्य मे । हनित्यामोऽङ्गुनं सह्ये दैधीकृत्याथ भारती ।
तस्य तदचनं शुक्ला भारद्वाजे हसन्निव । अभ्यवर्त्तत वेगेन खलि तैःस्त्रिंशतिं चाब्रवीत् ।
को हि गाण्डीवधन्वानं स्वलन्तमिव तेजसा । अचयं चययेत् कश्चित् चक्षित् चक्षित्यर्थमं ।

तं न वित्तपतिर्निन्दे न यमो न जलेयत् । नामुरारगरचांसि चययेयु सहायुधं ।
मूढास्त्वेवं प्रभायन्ते यानोमान्यात्य भारत । युद्धे त्वर्जुनमावाद्य खलिमान्को ब्रजेद्ब्रह्मण ।
त्व हि सर्वंभिर्महिलात्रिष्टुरः पापनिश्चयः । श्रेयसस्तद्धिते युक्तांस्तदनुनिरेच्छसि ।
गच्छ त्वमपि कौन्तेयमात्मापै तं प्रबाधितुं । त्वमयामंश्वसे युद्धं कुञ्ज चक्षित्यो ह्यसि ।
इमान् किं पार्थिवान् सर्वान् घातयिष्यथनागस । त्वमस्य मूलं वैरस्य तस्मादावाद्यार्जुनं ।
एष ते मातुलं प्राञ्च चक्षधर्ममनुव्रतः । दुर्घृतदेवो गान्धारे प्रयाजर्जुनमाहवे ।

स्पोऽचक्रुस्तो जिह्वा द्यूतकृत्कैतवः प्रथ । देविताः निहतिप्राप्ते युद्धे श्रेयति पाण्डवान् ।
तथा कल्पितमत्यर्थं कर्षेण सद्य इष्टवन् । असकृच्छून्यवन्मोहाद्भूतगदस्य इष्टवन् ।

अहस्य तात कर्षस्य भ्राता दुःशासनस्य मे । पाण्डुपुत्रान् हनित्यामः सक्षिताः समरे चय ।
इति ते जल्पमानस्य श्रुतं संसदि संसदि । अनुतिष्ठ प्रतिज्ञातं सत्यवाकं भव ते सद्य ।
एष ते पाण्डवः प्रचुरविसृष्टोऽपतः स्थितः । चक्षधर्ममवेचस्य ह्यायुस्तव सधो जयान् ।
दत्तं मुक्तमधीतस्य प्राप्तमैश्वर्यमोक्षितं । कृतकृत्याऽनृणस्यसि मा भैर्युंथस्य पाण्डवं ।
इत्युक्त्वा समरे द्रोणो न्यवर्त्तत अतः परे । दैधीकृत्य ततः सेनां युद्धं समभवत्तदा ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणस्यधर्मवर्षणि षडशोऽधिकप्रतिपाद्यथ ॥ १८६ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ जिभाभूमात्रप्रेषायां राक्ष्या युद्धमवर्त्तत । कुक्ष्यां पाण्डवानास्य स हृष्टानां विश्राप्यते ।
अथ चन्द्रप्रभां मुष्णन्नादित्यस्य पुरःसरः । अरुणोऽभ्युदयाक्षकं ताद्योऽर्जुनं विवात्मरः ।
प्राच्यां दिशि सद्यःशोःररुणेनाहृषीकृत । तापनीय यथा चकं भ्राजते रविमण्डलं ।

ततो रथाश्वीय मनुष्ययानान्युत्सृज्य सर्वैः कुरुपाण्डुयोधाः । दिवाकरस्थाभिर्मुखा जयन्तः सन्ध्यागताः प्राञ्चलस्यो
सभूवु ।

ततो दैधीकृते सर्वे द्रोणः सोमकपाण्डवानः । अभ्यद्रवन्तु स पाञ्चालान् दुर्व्योधनपुरोगमः ।
दैधीकृतान् कुरुन् इष्ट्वा माधवोऽङ्गुनमब्रवीत् । सपद्मान् सव्यतः कृत्वा अपसव्यमिभः कुरुः ।
स माधवमनुज्ञाय कुरुश्वेति धनञ्जयः । द्रोणकर्षो महेश्वापी सव्यतः पर्ववर्त्तत ।
अभिप्रायन्तु कृष्णस्य भ्राता परपुरञ्जयः । आशिर्गोधर्गतं पार्थं भीमसेनोऽभ्युवाच ह ।

॥ भीमवेन उवाच ॥ अर्जुनार्जुन योभयोः शृणुष्वैतद्वचो मम । यदर्थं चक्षित्वा स्मरेत् तस्य । कालोऽयमागतः । ८२८

अग्निदेवागते काले श्रेया न प्रतिपत्स्ये । अस्मन्नावितरूपः सन्वान्बन्धं करिष्यसि । ८२९

सत्यश्रीधर्मश्रयो वीर्यैषानृष्यमाप्नुहि । भिन्ध्यनीकं युधां श्रेष्ठ अपस्यमिमान् सुहृ । ८३०

॥ सञ्जय उवाच ॥ सत्यसाधो च भीमेन चोदितः केशवेन च । कर्णद्रेणावतिक्रम्य समन्तात् पथ्यवारयत् । ८३१

तमाजिगीषमायानं दहन्तं चक्षियर्षभान् । पराक्रान्तं पराक्रम्य ततः चक्षियपुङ्गवः । ८३२

नाशक्रवन् वारयितुं बहूमान्निवानलं । अथ दुर्व्याधनः कर्णः शकुनिश्चापि साधवः । ८३३

अश्वत्थं च्छरमातैः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयं । तेनामखाणि सर्वेषामुत्तमास्त्रविदाम्बरः । ८३४

कदर्पोऽस्त्य राजेन्द्र शरवैश्वरवाकिरत् । अस्त्रैरखाणि सन्नाभ्यं लघुहस्तो जितेन्द्रियः । ८३५

रुक्मिः नमिष्यन्निशितैर्दशभिर्दशभिः शरैः । उद्धृता रजशो वृष्टिः शरवृष्टिस्तथैव च । ८३६

तमस्य चारशब्दस्य तदा समभवत्प्रहान् । न यौगं भूमिनं दिग्भ्यः प्राज्ञायन्त तथागते । ८३७

मैत्र्येण रजशा मूढं सर्वमन्धमिवाभवत् । नैव ते न वयं राजन् प्राज्ञासिषा परस्परं । ८३८

उद्धृतेन हि तेन एव समयुध्यन्त पार्थिवः । विरथा रथिनो राजन् समासाद्य परस्परं । ८३९

क्रेपेण समप्यन्त कवचेषु भुजेषु च । हताया हतसूताश्च निश्छेदा रथिनस्तथा । ८४०

जीवन्त इव तत्र स्र व्यदृश्यन्त भयाह्विताः । हतान् गजान् समास्त्रिष्य पर्वतानिव वाजिनः । ८४१

गतमन्त्रा व्यदृश्यन्त तथैव सह सादिभिः । ततस्त्वभ्यवदृश्येव शंषामादुत्तरां दिग्भ्यः । ८४२

अतिष्ठदाश्वे द्रेणो विधुम इव पावकः । तमाजिगीषोर्षादिकान्तमपक्रान्तं निगम्य तु । ८४३

समकल्पन्त मैत्र्यानि पाण्डवामां विश्रास्यते । भ्राजमानं शिवा युक्तं च्छन्तन्मिव तेजसा । ८४४

दृष्ट्वा द्रेणं परं श्रेयुयुत्सुमंश्च्यु भारत । आरुण्यन्तं परानीकं प्रभिक्षमिव वारुणं । ८४५

नेममार्षचिरे जेतुं दानवा वापशं यथा । केषिदासत्रिरुत्साहाः केषित् क्रुद्धा मनस्विनः । ८४६

विक्रतायाभवन् केषित् केषिदासश्रमपिताः । ससैवसाधमपरे प्रत्यर्षिपक्षराधिपाः । ८४७

अपरे दमनैरोडागदशन क्रोधमूर्च्छिताः । व्याधिपन्थायुधान्ये मस्यदुद्यापरे भुजाम् । ८४८

अथै चाभ्यपतन् द्रेणं जितात्मानो महीजशः । पाद्यालास्य विमेषेण द्रेणसायकपिडिताः । ८४९

समपजन्त राजानं धमरे स्वयवेदनाः । ततो विराटद्रुपदौ द्रेणस्पृतीपद्वरुणे । ८५०

तदा चरन्तं शंषामे शर्म परमदुर्जयं । द्रुपदस्य ततः पौष्ताज्यस्य शर्म विश्रास्यते । ८५१

चेदस्य सर्वेषां द्रेणमेवाभ्ययुर्मुधि । तेषां द्रुपदपौष्ताणां चषाणां निमित्तैः शरैः । ८५२

विभिर्द्रोणोऽवहत प्राणोस्ते हता न्यपतन् भुवि । ततो द्रोणोऽजयपुङ्गे चेदिकैकेयवश्चयान् । ८५३

मत्तद्वैशजयसर्वाङ्गं भारद्वाजो महारथः । ततश्च द्रुपदः क्रोधात् शरवशं समापजत् । ८५४

द्रेणं प्रति महाराज विराटदेव शंषुगे । तं निहत्यैववर्षन् द्रेणः चक्षियमर्दनः । ८५५

तो शरैश्चाद्यामाशं विराटद्रुपदाशुभौ । द्रेणेण ह्यदमानी तो क्रुद्धो शंषाममूर्द्धनि । ८५६

द्रेणं शरैर्बिन्दधत्ः परमं क्रोधाभासितौ । ततो द्रेणो महाराज क्रोधाभर्षभमन्वितः । ८५७

भवाभ्यां मन्त्रतोष्णाभ्यां चिच्छेद धनुषी तयोः । ततो विराटः कुपितः समरे तोमरान् दत्तः ।
 दश चिच्छेप च मरान् द्रोणस्य बधकाङ्क्षया । शक्तिश्च द्रुपदो घोरामायर्षी स्वर्णभूषितां ।
 चिच्छेप भुजगेन्द्राभां क्रुद्धो द्रोणरथस्यति । ततो भवैः सुनिश्चितैश्चिता तांस्तोमरान्दत्तः ।
 शक्तिं कनकनैदृश्यां द्रोणचिच्छेद सायकैः । ततो द्रोण सुपोताभ्यां भक्ताभ्यामरिमर्दनः ।
 द्रुपदश्च विराटश्च प्रैवोद्वैवस्त्रनचयं । हते विराटे द्रुपदे कैशेयेषु तयैव च ।
 तयैव चेदिमत्स्येषु पाञ्चालेषु तयैव च । हतेषु चिपु वीरेषु द्रुपदस्य च नृपेषु ।
 द्रोणस्य कर्षं तद्दृष्ट्वा कोपदुःखममन्वितः । प्रभाप रथिनां मध्ये दृष्टद्युधो महामनाः ।
 दृष्टापूजांततया चाचाद्राक्षण्याच्च न मग्नत । द्रोणे। यस्याद्य मुष्येन यं वा द्रोणः पराभवेत् ।
 इति तेषां प्रतिश्रुत्य मध्ये सर्वधनुमतां । आयाद्वैष्णवं बहानीकः पाञ्चाल्य परवीरहा ।
 पाञ्चालस्तेकतो द्रोणमभ्यग्न पाण्डवोऽन्यतः । दुर्घोषनस्य कर्णस्य शकुनिशपि सौवर्त ।
 मोदर्थ्याथ यथा मुखालोरत्तन् द्रोणमाहवे । रत्स्यमाणं तथा द्रोषं समरे तैर्धंहात्मभिः ।
 यतमानान्त् पाञ्चालान् प्रेक्षु प्रतिवोचितः । तत्राक्रुध्यङ्गोमसेना दृष्टद्युधस्य मारिय ।
 न रणे वाग्भिहृषामिक्षततच पुरुषर्षभ ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ द्रुपदस्य कुले जातः सर्वोत्प्रेष्यस्ववित्तम । क चक्षियो मन्यमानः प्रेक्षितारिमवस्त्रितः ।

पितृपुत्रवधम्याय प्रमानूकः परिपालयेत् । विभ्रैपतसु श्रपयं शपिला राजर्षेसदि ।

एव वैशानर इव समिद्धः स्त्रेन तेजसा । शरचापेन्वनो द्रोणः चक्षे दहति तेजसा ।

पुरा करोति नि श्रेया पाण्डवानामनोकिनीं । क्षिताः पश्यत मे कर्षं द्रोणमेव मज्जाम्बं ।

दत्तुक्ता प्राविशत् क्रुद्धो द्रोणानीकं वृकोदरः । शरैः पूर्णाघतोत्सृष्टैर्द्रवयंस्तत्र वाहिनीं ।

दृष्टद्युधोऽपि पाञ्चाल्य मविश्य महतोच्चमूं । आसराद् रणे द्रोणं तद्द्राघोक्तुमुत्तं महन् ।

नैव मत्तादृशं युद्धं दृष्टपूर्वं न च श्रुतं । यथा सूर्योदये राजन् समुत्पिच्छोऽभवन्नहान् ।

सकृान्येव चादृश्यन् रथदृन्दानि मारिय । इतानि च विमोर्षानि शरीराणि शरीरिणां ।

केचिदन्यत्र गच्छन्तः पयि चान्यैरुपद्रुताः । विमुखा दृष्टतयान्यि ताद्यन्ते पार्श्वतः परे ।

तथा संशक्तपुद्गलान्दभवद्भृशदाहणं । श्रथ संख्यागतः सूर्यः क्षयेन समपद्यत ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणबधपर्वणि सङ्कलपुद्धे सप्तमोत्पधिकश्चतुःशोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ते तयैव महारराज दंशिता रणमूर्द्धनिः । सन्ध्यागतं बहखाण्डभारदित्यमुपतस्थिरैः ।

उद्दिनेत्त महखाण्डो तन्नकास्रनशप्रभे । प्रकाशितेषु साकेषु पुनर्युद्धमवर्त्तत ।

दन्वानि यानि तत्रानन्धंशकानि पुरोदियात् । तान्येवाभ्युद्यते सूर्य्य समपञ्चन्त भारत ।

रथैर्हंशा हयैर्नागा पादाताशार्पिं कुञ्जरेः । हया हयै समाजस्य पादाताय पदातिभिः ।

रथा रथैरिभैर्नागा हयैश्च भरतर्षभ । संयुक्ताय विद्युक्ताय योधाः सन्वपतपथे ।

ते रात्रौ हतःशार्प आन्नाः सूर्य्यस्य तेजसा । सुत्पिपासापतीताङ्गा विषंशा बहवोऽभवन् ।

८१८

८००

८१५

८१०

८११

८१९

शङ्खभेरीमृदङ्गानां कुञ्जराणाञ्च गर्जतां । विस्फारितविद्युत्प्रभां कार्मुकाणाम् । कुजतां ।
 शब्दः समभवद्वाजन् दिवस्खुक् भरतपंभ । द्रवताश्च पदातीनां प्रथक्षां पततामपि ।
 हयानां ह्रैवताश्चैव रथानां विनिवर्त्ततां । क्रोशतां गर्जताश्चैव तदाधीकुमुलं महत् ।
 विद्वद्भ्रमसुतः शब्दे धामगच्छमहांसदा । नागानुघनिष्ठतानां चेततामातुरः खनः ।
 भूमावश्रुयत महांसदासीत् छपणं महत् । पततां पतितानाञ्च पत्न्यसरथहसिनां ।
 तेषु सर्वैश्चनीकेषु व्यतिपत्केष्वनेकमः । खे खान् अग्नः परे स्वांय खान् परे च परान् परे ।
 वीरवाङ्कविद्युत्प्रभां योधेषु च गतेषु च । राशयः प्रत्यदृश्यन्त साधवां नैजनेखिव ।
 उद्यतप्रतिविद्युत्प्रभां खङ्गानां वीरवाङ्कभिः । स एव शब्दस्तद्रूपे वासवां निव्यतामिव ।
 अथाविभिल्लथा खत्रैश्चामरैः सपरश्वधैः । निकटयुद्धं संसक्तं महदासोत् सुदारुणं ।
 नजाश्रकाद्यप्रभवां नरदेहप्रवाहिनीं । शस्त्रमस्यसुसंपूर्णां मांसशोणितकूर्दमां ।
 आत्तनादखनवतीं पताकावस्त्रफेनिलां । नदीं प्रावर्त्तयन् वीराः परेष्वाकप्रवाहिनीं ।
 सर्वैश्च शब्दाहिताः क्लान्ता रात्रिमूढाश्च चेतसः । विष्टभ्य सर्वैर्वाचाणि व्यतिष्ठन् गजवाजिनः ।
 संशुद्धक्वदना वीराः शिरोमिसारकुण्डलैः । युद्धोपकरणैश्चैव तत्र तत्र शकाशिरैः ।
 क्रुत्यात्सङ्घैः समाकीर्णैः स्तैरङ्गैस्तैरपि । त्राधीद्रथपथस्य सर्वैर्मायोधनम्पति ।
 सञ्जसु चक्रेषु रथान् सत्त्वमास्थाय वाजिनः । कथञ्चिद्वदन् आनां वैपमानाः शराहिताः ।
 कुलसत्त्वबलोपेता वाजिनो वारणोपमाः । विद्धन्त तत् समुद्राभं सभयं भारतातुरं ।
 सत्त्वमाधीतदा सर्वैस्तैः द्रोणाञ्जुनावुभौ । तावेवास्तां निलयनं तावान्तायनमेव च ।
 तावेवान्ये समाघाद्य जम्बूद्वीपस्य तत्र । आविग्रमभवत् सर्वैः कौरवाणां महदहं ।
 पाञ्चालानाञ्च संसक्तं न प्राज्ञास्यत् किञ्चन । अन्तकाक्रीडकदृष्टे भोक्तृणां भयवर्द्धने ।
 इथियां राजवंशानामास्थिते महति चये । न तत्र कर्षे न द्रोणे नार्जुनं न युधिष्ठिरं ।
 न भीमसेनं न यमौ न पाञ्चालं न शाल्यकिं । न च दुःशासनं द्रौणिं न दुर्योधनवैवैला ।
 न छपं मद्रराजं वा छतवर्षाणमेव च । न चान्योश्चैव पात्मानं न चितिं न दिग्गताया ।
 पश्चात्त राजन् संसक्तान् सैन्येन रजसा हतान् । संवृत्ते तुमुधे धीरोरजोमेधे समुत्थिते ।
 द्वितीयामिव शम्भ्रात्तममन्यन्त निम्नां तदा । न ह्यायन्ते कौरवेया न पाञ्चाला न पाण्डवाः ।
 न दिग्गो न विप्रेर्वाही न समं विपभं तथा । हस्तवैश्यांश्च सम्यग्दानं परानुवाप्यथ वा स्वकान् ।
 न्यपातयंतदा पुष्टे नराः स विजयैषिणः । उद्धृतत्वाच्च रजसः प्रसंकाच्छोणितस्य च ।
 प्रशमाम रजो भामं श्रीधत्वादनिलस्य च । तत्र नागाश्च योधा रथिनोऽप्य पदातयः ।
 पारिजानवनामी वय्यरोश्चनुधिरौघिताः । तेता दुर्योधनः कर्णो द्रोणो दुःशासनश्च ।
 पाण्डवैः समसृजन्तयतुर्मिद्यतुगो रथाः । दुर्योधनः सह भ्राजा यमाभ्यां समसृजत् ।
 हृक्कारेण राधियो मारंद्वाजेन चाञ्जुनः । तद्द्वारं महदायुधैः सर्वैः प्रैचन्त सर्वतः ।

८२१

८२०

८२१

८२०

८२१

८२१

रथमार्गं विचिष्ये च विचित्ररथहस्तुत् । रथवर्षमात्रं कुल्यानां वसिष्ठोत्तममाशुत् ।
 अपश्यत्पथिनां पुङ्गुं विचित्रं च योधिनां । यतमानाः पराक्रान्ताः परस्परजिगोषवः ।
 शोभता इव धंधान्ते शरवर्षैरवाकिरन् । ते रथान् सूर्यसङ्घानां नास्त्रिताः पुरुषवर्षमाः ।
 अशोभन्त महाभेदाः शरदाः समुपस्थिताः । योधास्तु तु महाराज कोषामर्षमन्विताः ।
 स्यद्धिनः परमेष्वाषाः हतयत्रा धनुर्द्वैराः । अभ्यगच्छन्त्याऽन्योन्यं मत्ता गत्रष्टया इव ।
 न नूनं देहभेदोऽस्ति काले तस्मिन् समागमे । पच सर्वेण युगपद्भूमिर्धन्त महाराथाः ।
 बाह्वभिरणैश्चिवैः शिरोभिराहकुण्डलैः । काष्ठीकैर्विश्रैः प्रायैः खड्गैः परशुपट्टिभैः ।
 मालोकैः सुरभारचर्मखरैः शक्तिगर्भरैः । अन्यैश्च विविधाकारैर्धैः प्रहरणोत्तमैः ।
 विचैश्च विविधाकारैः शरीरावरणैरपि । विचिष्ये च रथभेदैरेतेषु गजवाजिभिः ।
 प्रुरैश्च नगराकारैरेतयोधैश्चैरेतैः । अमन्यैरेतेषु लोकेः ह्यन्यथाश्लतश्लत ।
 वातायमानैरशुद्धतवीरैरलङ्कृतैः । व्यजने कष्टयैव ध्वजैश्च विनिपातितैः ।
 ह्येवाभरणैर्बलेमांशैश्च समुपस्थिताः । शरैः किरीटैर्मकुटैरुष्णीषैः किङ्कोषीगणैः ।
 उरस्यैर्मणिभिर्विक्रैश्चूडामणिभिरैव च । शशीदायोधनं तत्र नमस्तारागणैरिव ।
 ततो दुष्येधनस्याशोचकुलेन समागमः । अर्मापि तेन क्रुद्धस्य क्रुद्धनामचित्तस्य च ।
 अपश्यत्प्रकाराण्य माद्रीपुत्रस्य नामजं । किञ्चक्रमेहंष्टस्य नार्दो महामभूत् ।
 अपश्यत् हतः सखे भ्रातृव्येनात्यमर्षिणा । सोऽमपितस्तमप्याशौ प्रतिचेक्रेऽपश्यतः ।
 पुत्रस्यैव महाराज राजां दुष्येधनेऽभूत् । ततः प्रतिचिकीर्षन्तमपश्यन्तु ते सुतं ।
 न्यवारयत तेजस्वी नकुलस्य मार्गवित् । स सर्वतो निशय्येन शरजावेन पीडयन् ।
 विमुखं नकुलस्यैकं तस्यैवाः समपूजयन् । तिष्ठतिष्ठति नकुलो ममापि तनयं तव ।
 संसृज्य बहूदुःखानि तव दुष्मन्निनेन च ।
 इति श्रीमहाभारते श्रेणष्वर्षेण श्रेणष्वधपर्वेण नकुलयुद्धे अष्टाशोकाधिकप्रतोऽध्याय ॥ १८८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुःशासनः क्रुद्धः शरवर्षमुपाद्रवत् । रथवेगेन तोम्रेण कम्पयन्नैव मेदिनी ।
 तस्यापत्त एवाशु भलेनाभिचकर्षण । माद्री सुतः शिरो यन्तु मधिरक्षणाणमश्नन्त् ।
 नैनं दुःशासनः सुतं नापि कश्चन वेनिकं । हतौत्तमांशुमाशुत्वात् शरवर्षेण युद्धवान् ।
 रथस्याभ्यर्षेत्तन्वात् प्रयाण्यथा यथासुखं । ततो दुःशासनः सुतं युद्धवान् गतचेनयं ।
 स हयान् संनिवृष्ट्याशौ स्वयं हयविभारदः । युयुधे रथिनां श्रेता सत्तु विषयश्च सुपुत्रं ।
 तदस्यापूजयन् कर्म स्त्रे परे चैव संयुगे । हस्तैरथेनाशौ व्यहरथदमीतवन् ।
 शरवर्षेण तामयांकीं स्त्रेणैवैरवाकिरन् । पीडयमानाः शरैर्याशु प्राद्वेषेत् ततस्ततः ।
 स रश्मिपु विपकलादुत्सवर्षं शरान्कनं । घनुपा कर्म कुर्वन् रथोन्धं पुनरुत्सजन् ।
 ह्निद्रेषु तेषु सं वापैमाद्रीपुत्रोऽप्यवाकिरत् । परीक्षन्तस्वतं कर्म शरदं मरमापतत् ।

८४

८५

८६

८७

८८

८९

हृकोदरस्त कर्णं चिभिमैत्रे, समाहितम् । आकर्णपूर्णैरभ्यग्नं वाङ्मादरसि चापयत् ॥ १ ॥
 न्यवर्त्तत ततः कर्णं, सङ्घटितं हवीरगम् । भीममावारयामास विकिरसिमिताञ्ज्वरम् ॥ २ ॥
 ततोऽभ्युत्तमुलं युद्धं भीमराधेयोल्लासदा । तौ हृषीकेशो नर्दन्तौ विद्वत्तनयनाम्बुभौ ॥ ३ ॥
 वेगेन महताऽन्यान्यं धरन्त्वावभिनेदत् ॥ अतिशयिष्ठयोस्तत्र तयोराश्वमौल्ययोः ॥ ४ ॥
 विश्विच्छन्नरपातलात् गदायुद्धमवर्त्तत । गदया भीमसेनस्तु कर्णस्य रथकूवरं ॥ ५ ॥
 विभेदाद्भु ततो राज्ञस्तदद्भुतमिवामवत् ॥ ततो भीमस्य राधेयो गदामादाय धीर्यवान् ॥ ६ ॥
 अवाहजद्रथे तान्त्तु विभेद गदया गदां । ततो भीम पुनर्गुम्भीं चिषेपाधिरथैर्गदां ॥ ७ ॥
 तां शरैर्भञ्जभिः कर्णः सुपुङ्खे, सुप्रवेजिते । प्रत्यविद्यत् पुनर्यान्यै सा भीमं पुनराव्रजत् ॥ ८ ॥
 व्याधीव मन्त्राभिहता कर्णवापैरभिद्रुता । तस्याः प्रतिनिपातेन भीमस्य विपुलो ध्वजः ॥ ९ ॥
 पपात शरयिश्वास्य मुमोह गदया हतः । स कर्णं सायकान्ष्टौ व्यसृजत् क्रोधमूर्च्छितः ॥ १० ॥
 तैस्तस्य निमित्तोऽत्रैर्भीमिधेना मृदावल् ॥ चिच्छेद परवीरस्य प्रथमत्रिव भारत ॥ ११ ॥
 ध्वजं शरासनस्यैव शरावापञ्च भारत । कर्णोऽप्यन्यद्भुतगुणैश्च प्रेमशुभं दुरासदं ॥ १२ ॥
 तत पुनस्तु राधेयो हयानस्य रथेषुभिः । अश्ववर्णान् लघानाद्भु तयोभौ पार्थिवारथी ॥ १३ ॥
 स विपन्नरथो भीमो नकुलस्थाभुतो रथः । हरिरथया गिरे शृङ्गं समाकामदरिन्दम् ॥ १४ ॥
 तथा द्रोणाञ्जुनैः चित्रमयुष्येतां महारथैः । आचार्य्यैश्चैवा राजिन्द्र कृतप्रहरणैः युधि ॥ १५ ॥
 सधुषन्मानयोगाभ्यां रथयोश्चरणेन च । मोहयन्तौ मनुष्याणां चर्षुषि च मनाधिपच ॥ १६ ॥
 उदारमन्त तेऽन्यान्यं योधाश्चकम्पिरे तथा । अदृष्टपुंश्च पश्यन्तस्तयुद्धं गुरुश्रित्ययोः ॥ १७ ॥
 विशिषं वृत्तनामथे रथमार्गप्रदग्निना । अन्योन्यमपसथन्तु कर्णुं वीरौ तदेवतु ॥ १८ ॥
 पराक्रमं तयोर्वाधा ददृशुस्तु सुविश्रिता । तयोः समभवद्युद्धं द्रोणपाण्डवयोर्महतु ॥ १९ ॥
 आनिपार्ये महाराज गगने श्येनघोरिव । यद्यच्चकार द्रोणस्तु कुन्तीपुत्रजिगीषया ॥ २० ॥
 तस्य तस्य विधाताय तत्तत् सुकुरुतेऽर्जुनः । यदा द्रोणो न शक्नोति पाण्डवस्य विषेषितु ॥ २१ ॥
 तत प्रादुशकारास्तमस्तमार्गविहारदः । ऐन्द्र पाशुपतं लाङ्घ वायथ्यमथ वारुणं ॥ २२ ॥
 मुक्तं मुक्तं द्रोणचापात्तजघान धनञ्जयः । अस्त्राण्यस्त्रैर्धदा तस्य विधिवद्भक्ति पाण्डवः ॥ २३ ॥
 ततोऽस्त्रैः परमैर्द्वैष्ट्रोणं पार्थमवाकुरत् । यद्यदस्त्रं स पार्थाय प्रयुक्ते विजिगीषया ॥ २४ ॥
 तस्य तस्य विधाताय तत्तत्सु कुरुतेऽर्जुनः । स बध्यमानेष्वस्त्रेषु दिव्यैर्बलि यथाविधि ॥ २५ ॥
 अर्जुनेमार्जुनं द्रोणो मनधैवाभ्यपूजयत् । मेने चात्मानमधिकं श्रुचिथ्यामधि भारत ॥ २६ ॥
 तेन श्रियेयं सर्वैश्च ब्रह्मविद्भ्यः परम्परा । वार्यमाणस्तु पार्थेन तथा मध्ये महात्मना ॥ २७ ॥
 यतमानोऽर्जुनं प्रीत्या प्रत्यावारयदुत्सृजयत् । ततोऽन्तरीचे देवाश्च गन्धर्वाश्च सहस्रशः ॥ २८ ॥
 अथपि विद्वसन्नाथ यदृश्यान्त समन्ततः । तदस्त्रोभिराकर्णं यद्यराश्वसङ्कुलं ॥ २९ ॥
 धमदाकाशमभवद्भूयो मेघाकुसुम ॥ तत्र स्नानार्हता वाचो विचरन्ति पुन पुनः ॥ ३० ॥

श्रेणसंभवसंपुत्रा' पार्थस्य च महात्मना । विद्वज्यमानेष्वस्त्रेषु ध्वालयत्सु ततान्त ।
 श्रुत्वा संस्रान् विद्विद्यै श्यपयस्य समागताः । भवेदं मानुषं युद्धं मासुरं न च राक्षस ।
 न देवं न च गान्धर्व्यं ब्राह्मण भुवमिदं परं । विचित्रमिदमाद्यव्यं न नो दृष्टं न च श्रुतं ।
 अतिपाण्डवमाचार्यो श्रेणद्याऽप्यतिपाण्डवं । नानयोरन्तरं द्रष्टुं मन्थमन्थेन केनचित् ।
 यदि ह्येतो द्विधाहृत्य युष्येत त्मानम'त्माना । तत्र प्रस्वीपमा दर्शुमन्यत्र न तु वर्त्तये ।
 ज्ञानमेकस्यमाचार्यं ज्ञानं धोगश्च पाण्डवे । शौर्यमेकस्यमाचार्यं बलं शौर्यश्च पाण्डवे ।
 नमो शक्यै शक्यैश्चाभौ रथे क्षपयितुं परैः । इच्छमानौ पुनरिमौ हृन्वेतां सामरं जगत् ।
 इत्यनुवन्महाराज दृष्ट्वा तौ पुरुषधर्मौ । अन्तर्हितानि भूतानि प्रकाशानि च सहस्रः ।
 ततो श्रेणो ब्राह्मणसर्षं प्रादुक्षुको महामति । धृन्तापयधेयं पार्थं भूतान्यन्तर्हितानि च ।
 ततश्चाल पृथिवी सपथ्वतवनद्रुमा । वनौ च विपिनौ व'यु' सागराद्यापि सुसुमु ।
 ततस्त्वामि महातानीत् लुहपाण्डवैरन्ययो' । सर्वपाशैव भूतानामुद्यतेऽन्वि महात्मना ।
 तत' पार्थोऽप्यस्यान्तलक्षं प्रतिजग्निवान् । ब्रह्मास्त्रैश्च राजेन्द्र तत' सर्वमग्नीप्रमत् ।
 यदा न गम्यते पारं तयोरन्यतरस्य वा । तदा मद्बुधयुद्धेन तद्युद्धं श्याकुलौहृतं ।
 नाशायत् तत किञ्चित् पुनरेव विशाम्यते । प्रहृते तु भुवे युद्धे श्रेणपाण्डवयोर्ग्रथे ।
 शरशाले समाकीर्णे भेषजालैरिवाभ्यरे । न ह्य स्यतने कश्चिदन्तरीक्षचरं सदा ।
 इति श्रीमहाभारते श्रेणपर्वणि श्रेणवधपर्वणि सद्गुणयुद्धे एकीकरणव्यधिकप्रतोऽध्याय ॥ १८८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिंश्चरदा यन्तमाने नराश्वगजध्वज्ये । दुःशासनो महाराज श्रेणयुधमयोधयत ।
 स तु रक्षरघासकी दुःशासनमरार्हितः । अमर्षात्तव पुत्रस्य शरैश्चाहानवाकिरत ।
 क्षणेन स रक्षस्य सध्वज महारथि' । नाद्वयत महाराज पार्थतस्य शरैश्चिन ।
 दुःशासनस्य राजेन्द्र पाशैश्चैत्य महात्मनः । प्राशकृत प्रमुषे स्त्रांतुं शरजालमपीडित ।
 स तु दुःशासने वापेविमुखीरुद्य पार्थन' । किरञ्चररुहस्यणि श्रेणमेत्राभ्यधात्रे ।
 प्रत्यपद्यत हार्दिक्यै कृतवर्मा तनन्तरं । सोदर्याणां त्रयैश्च तत्रैवं पर्यवारयन ।
 तं धमौ पृष्ठतोऽन्वेतां रथनौ पुरुषधर्मौ । श्रेणायामिमुद्यं यानं श्रेणमानमिज्ञानमं ।
 सम्पुहारमकुर्वन्सौ सर्वं च सुमहारथा' । अमर्षिता' सत्तवका हवा मरणमद्यतः ।
 शूद्रात्मानं शूद्रहृत्ता राजन् खंगपुरस्थना' । आर्यं युद्धमकुर्वन्सौ परस्पररिजिगीभव ।
 शूद्राभिजनकर्मणोः मतिमनो जनाधिपा' । धर्मयुद्धमयुधन्त पर्यन्तो गतिमुक्तमां ।
 न तत्रापीदधर्षिष्ठमसंस्तं युद्धमेव च । नाचक्षणी न नालोको न शिरो न च वसिष्ठ ।
 न सुखीरुपिनो भैव न गव'स्त्रिगशास्त्रिकः । इपुरासीन्न वशिष्ठो न पूतिर्न च सिद्धन ।
 अशून्येव हि शूद्रानि सर्वे शूद्राण्यवारयन् । युधुद्धेन परान् सीकानोऽप्यस्य कोर्तिमेव च ।
 यदासीत्सुमुद्यं युद्धं सर्वैदोवविश्वितं । यतुर्षो तव योधासो तैस्त्रिमि' पाण्डवे सह ।

८९९
८९९
८९९
८९९
८९९
८९९
८९९

धृष्टद्युम्नस्तान् दृष्ट्वा तव राजन्यधर्मभान् । यमाभ्यां वारितान् वीरान् भीष्मास्त्रे द्रोणमभ्ययात् ।
 निवारितास्तु ते वीरास्तथो' पुरुषसिंहयोः । समसञ्जन्त खलरो वाता, पर्वतयोरिव ।
 द्वाभ्यां द्वाभ्यां यमौ शार्ङ्गं रथाभ्यां रथपुङ्गवौ । समासृक्तौ ततो द्रोणं धृष्टद्युम्नोऽभ्यवर्षत ।
 दृष्ट्वा द्रोणाय पाञ्चास्रं व्रजन्तं युद्धदुर्मदं । यमाभ्यां तांश्च संघत्तास्तदन्तरमुपाद्रवत् ।
 दुर्योधनो महाराज किरञ्छेऽणितभोजनान् । तं सात्यकिः भीमतरं पुनरेवाभ्यवर्षत ।
 तौ परस्परमाभाद्य समीपे कुरुमाधवौ । अन्यमानौ नृशार्ङ्गौ लावभित, समसञ्जतां ।
 बाण्ये वृत्तानि सर्वाणि प्रीयमाणो विचिन्व्य तौ । तावन्त्येन्यं प्रेक्षमाणौ हसमानौ पुनः पुनः ।
 अथ दुर्योधनो राजा सात्यकिं प्रत्यभाषत । प्रियं सखाद्यं घतते गर्हयन् वृत्तमात्मनः ।
 धिक् क्रोधं धिक् सखे लोभं धिक् मोहं धिगमर्षितं । धिगम्ह चाक्षमाशरं धिगस्तु बलमौरसं ।
 यत्र मामभिसन्धस्ये त्वाञ्चाहं शिनिपुङ्गव । त्वं हि प्राणैः प्रियतरो ममाहस्य तदा तव ।
 क्षरामि तानि सर्वाणि बाण्ये वृत्तानि यानि नौ । तानि सर्वाणि जीर्णानि साम्प्रतं नौ रणजिरे ।
 किमद्य क्रोधेलाभाभ्यां युद्धमेवाद्यं सान्तत । तं तथावादिनं राजन् सान्तत, प्रत्यभाषत ।
 प्रहसन् विशिषांसीह्णानुद्यम्य परमास्त्रवित् । नेधं सभा राजपुत्र नवाचार्य्यनिवेशनं ।
 यत्र क्रीडितमस्त्राभिस्रदा राजन् समागतैः ।

॥ दुर्याधन उवाच ॥ क्व सा क्रीडा गताऽस्माकं बाण्ये वै शिनिपुङ्गव । क्व च युद्धमिदम्भूयः कावो हि दुरतिक्रमः ।
 किन्तु नो विद्यते ह्यत्यं धनेन धनलिप्सया । यत्र दुर्याधमहे सर्वे धनलोभात् समागतौ ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तं तथावादिनं तत्र राजानं सान्ततोऽब्रवीत् । एवं वृत्तं सदा चात्तं युधन्तीह गुरुनपि ।
 यद्यहं ते प्रियो राजन् जहि मां मां विरं हयाः । सत्कृते सुहृतान् लोकान् गच्छेयं भरतपतेभ ।
 या ते शक्तिश्चलद्यैव तत् चिरं मयि दशय । नेच्छामि तदहं द्रष्टुं मित्राणां व्यसनं महत् ।
 इत्येवं यत्कृमाभाभ्य प्रतिभाष्य च सात्यकिः । अश्वयात्पूर्णे मथ्यो निरपेक्षं विशास्यते ।
 तमायान्तमभिप्रेष्य प्रत्यगृह्णात्तवात्मज । शरैस्त्रावाकिरद्राजन् शैनेधं तनयस्यव ।
 ततः प्रवहत युद्धं कुरुमाधवसिंहयोः । अन्योन्यं क्रुद्धयोर्षौरं यथा द्विरदसिंहयोः ।
 तत पूर्णापतोऽसृष्टे शास्त्रं युद्धदुर्मदं । दुर्योधन प्रत्यविध्यत् शास्त्रं निमित्तैः शरैः ।
 तं सात्यकिः प्रत्यविध्यत् सवरं निमित्तैः शरैः । पञ्चाशता पुनस्ताजौ विंशत्या दशभिद्य ह ।
 सात्यकिस्तु रथे राजन् प्रहसंस्तनयस्यव । आकर्ण्यशकैर्निमित्तैर्विष्याद्य चिन्तना शरैः ।
 ततोऽप्य समरस्योप सुरप्रेष दिधाऽकरोत् । सोऽन्यत् कामुकमादाय सघुहस्तसतो दृढं ।
 मात्यकिर्येऽप्यस्यैव शरश्रेणीं सुतस्य ते । तामापतनीं सस्य शरश्रेणीं जिघासया ।
 विश्वेदं बहूनां राजन् तत उचुक्रुर्दुर्जनाः । सात्यकिश्च विशसत्या पीडयामास वेगितः ।
 क्षणपुष्टैः शिन्धोतेरावणं पूर्णं निघ्नते । तस्य सन्दधतस्यपून् संक्षिप्तपुष्ट काशुर्कं ।
 अस्त्रिणत् मात्यकिस्तूर्णं शरैरेवाभ्यशीष्टपत् । स गाढयिद्धे व्यथितः प्रत्यपायाद्रयान्तरं ।

दुर्व्योधेन महाराज दामार्हभरपीडितः । समान्त्रस्तु पुत्रस्ते सात्यकिं पुनरभ्यधात् ।

विस्मजन्निपुजालानि युयुधाने रथम्यति । तथैव सात्यकिष्वाणान् दुर्व्योधनरथम्यति ।

सततं व्यसजद्राजं सत्सङ्गुलमवतत । तत्रैपुभिः चिप्यमाणैः पतद्भिश्च धमन्तत ।

अग्नेरिव महाकाचे शब्दं समभवन्महान् । तयोः प्ररथद्वेष्य संकलं वसुधातलं ।

अगम्यहृपञ्च शरैराकाशं समपद्यत । तत्राप्यधिकमालक्ष्य माधवं रथसन्तमं ।

चिप्रमभ्यपतत् कर्णः परीशंस्तनयं तव । न तु ते मर्षयामास भीमधेनो महाबलः ।

अभ्ययात्तरितः कर्णं व्यसजत् सायकान् बहून् । तस्य कर्णः प्रितान् वाणान् प्रतिहन्य दशखिन् ।

धनुः शरान्य चिच्छेद सतश्चाभ्यहनच्छरैः । भीमधेनस्तु संकुट्टो गदामादाय पाण्डवः ।

धनुर्ध्वजश्च सतश्च सममहार्हकेरिपोः । रथचक्रश्च कर्णस्य बभञ्च स महाबलः ।

भग्नं चक्रे रथे तिष्ठन्नाकल्पच्छैलराडिव । एकचक्रं रथं तस्य तनुजः सुचिरं हया ।

एकचक्रनिवाकंश्च रथं सप्त हया धया । अमृत्यमाण कर्णस्तु भीमधेनमयुधत ।

विनिधैरिपुजालैश्च नानामसैश्च भयुगे । भीमधेनस्तु संकुट्टः सतपुत्रमयोधयत् ।

सङ्कुले बर्जमाने तु राजा धर्मसुतोऽब्रवीत् । पाञ्चालानां रथबाघान्मृत्योश्चैव नरर्षभान् ।

ये नः प्राणाः शिरो ये च ये नो योधा महाबलाः । त एते धातंरतद्विपु विभक्ताः पुत्रवर्षभाः ।

किं तिष्ठत धया मूढाः सर्वे विगतचेतसः । तत्र गच्छत धवैते युधन्तो मामक्ता रथाः ।

चक्रधर्मपुरकृत्य सर्वे एवं गतज्वराः । जयनो बध्यमाना वा गतिमिष्टां गमिष्यथ ।

जित्वा च बद्धमिथंशैथजंश्च शरिदचिषे । हता वा देवमाद्भूत्वा लोकान् प्राप्स्यथ पुष्कलात् ।

ते राश्या चोदितावीरा योस्त्यमाना महारथाः । चाक्षधर्मं पुरकृत्य लरिता द्रोणमभ्ययुः ।

पाञ्चालास्त्वैकतो द्रोणमभ्यद्रन् बद्धमिः शरैः । भीमधेनपुरोगायाऽप्यिक्तः पर्यवारयन् ।

आशंसु पाण्डुपुत्राणां चयो जिह्वा महारथाः । यमौ च भीमधेनश्च प्राक्रोशन्त धनञ्जयं ।

अभिद्रवाजुं चिमं कुहन् द्रोणादपानुद । तत एनं हनिष्यन्ति पाञ्चाला इतरचिषं ।

कौरवेषांस्तत पाथैः सहसा समुपाद्रुवत् । पाञ्चालानेव तु द्रोणो दृष्टद्युधपुरोगमान् ।

मन्ददुस्तरसा वीरा पञ्चमेऽहनि भारत ।

इति श्रीमद्भागवतरे द्रोणपर्वर्षि द्रोणवधपर्वर्षि सङ्कुलपुङ्गे नवत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

॥ मन्त्रय उवाच ॥ पाञ्चालानां तनो द्रोणस्त्वैकतो कदमं महत् । धया कुट्टो रथे प्रक्री दानवानां सर्वपुरा ।

द्रोणालेण महाराज बध्यमानाः परे युधि । नात्रमन्त्र रथे द्रोणात् सत्वन्तो महारथाः ।

युध्यमाना महाराज पाञ्चालाः सञ्चदाक्षया । द्रोणमेवाभ्ययुर्पुङ्गे योधयन्तो महारथाः ।

तेषान्नु ष्ढार्धमत्मानां पाञ्चालानां समन्तत । अमवद्भैरवो नादो बध्यतां प्ररथक्रिमि ।

बध्यमानेषु धंघामे पाञ्चालेषु महात्मना । उदीर्यमाणे द्रोणाले पाण्डवान् भयमात्रिभन् ।

दृष्ट्वाऽथनरयोधानां विपुनश्च धर्म युधि । पाण्डवेषां महाराज नामधेसुशैवं तदा ।

८३६

८३७

८३८

८३९

८४०

कश्चित् द्रोणो न सः सर्वान् घययेत् परमास्त्रवित् । समिद्धः शिशिरापाये दहन् कचमिवानवः ।
 न चैनं संयुगे कश्चित् समर्थः प्रतिवीक्षितं । न चैनमर्जुनो जातु प्रतियुध्येत धर्मवित् ।
 बलान् कुन्तीसुतान् दृष्ट्वा द्रोणसायकपीडितान् । मतिमान् श्रेयसे युक्तः केशवोऽर्जुनमभवोत् ।
 नैव युद्धेन सङ्गामे जेतुं शक्यः कथञ्चन । सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो द्वैर्वैरिषु सवासवैः ।
 न्यस्तप्रस्त्रस्तु सङ्गामे शक्यो हन्तुं भवेन्नृभिः । आस्त्रीयतां जये योगो धर्ममृत्युञ्जय पाण्डवाः ।
 यथा नः संयुगे सर्वान् हन्याद्द्रुपदाह्वनः । अथत्याग्निं हति नैव युध्येदिति मतिर्मम ।
 तं हतं संयुगे कश्चिदस्मै शंसतु मानवः । एतन्नारोचयद्वाजन् कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 अन्ये वरोचयन् सर्वे कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः । ततो भीमो महाबाहुरनेके स्त्रे महागर्भः ।
 जघान गदया राजन्नशत्यामानमित्युत । परप्रमथनं चौरं मालवस्यैन्द्रवर्षणः ।
 भीमधेनवस्तु सश्रीड उपेत्य द्रोणमाहवे । अथत्यामा हत इति शब्दमुचैषकार सः ।
 अथत्यामेति हि गजः ख्यातो नामाहतोऽभवत् । कृत्वा मनसि तं भीमो मिया व्याहृतवांसदा ।
 भीमधेनवचः श्रुत्वा द्रोणस्तत्परमाप्रियं । मनसा सद्यगाच्चोऽभूत् यथा वैकतमम्भसि ।
 ब्रह्मर्षानः स मन्मियानोर्व्यंघ्रः स्वसुतस्तवै । हतः स इति च श्रुत्वा नैव धैर्यादकम्पत ।
 स हन्ध्या चेतनां द्रोणः चणेनैव समाश्रयत् । अनुचिन्त्यात्मनः पुत्रमविपद्ममरातिभिः ।
 संपार्थतममिद्रुत्य जिघांसुर्हृत्युमात्मनः । अवाकिरन्तु स हस्त्रेण तीक्ष्णानां कण्डपविषां ।
 तं वै विंशतिसाहस्राः पाञ्चालानां रथपंभाः । तथा चरन्तं सङ्गामे सर्वतो व्यकिरन्तु शरैः ।
 तैः शरैराहतं द्रोणं नापश्याम महारथं । भास्करं जलदैर्हृद् वर्षाध्विव विशास्यते ।
 विधूय तान्वाणगणान्पाञ्चालानां महारथः । मादुश्चक्रे ततो द्रोणो ब्राह्मणमर्षं परन्तपः ।
 यथाय तेषां शूराणां पाञ्चालानाममर्षितः । ततो व्यरोचत द्रोणो विधूमोऽग्निरिव क्वलन् ।
 तथैव स पुनः क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान् । ततो व्यरोचत द्रोणो विनिद्रन्सर्व्यैर्धामकान् ।
 विरोक्ष्यापातयथापि पाञ्चालानां महाहृद्ये । तथैव परिष्कारान् वाङ्मन कनकभूषणान् ।
 ते बध्यमानाः समरे भारद्वाजेन पार्थिवाः । मेदिन्यामन्वतीर्व्यन्त वातनुष्ठा इव द्रुमाः ।
 कुञ्चराणाञ्च पततो हयानासैव भारत । अगम्यरूपा इयिवी मांशशोषितकर्दमा ।
 हत्वा विंशतिसाहस्रान् पाञ्चालानां रथव्रजान् । अतिठदाहवे द्रोणो विधूमोऽग्निरिव क्वलन् ।
 तथैव स पुनः क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान् । वसुदानस्य भस्मेन शिरः कायादपाहरत् ।
 पुनः पद्मशतान् मत्स्यान् पट्टपहस्रांश्च सञ्चयान् । हस्तिनामयुतं हत्वा जघान्नाथायुतं पुनः ।
 चप्रियाणामभावाय दृष्ट्वा द्रोणमवस्थितं । अथयोऽभ्यागमंस्त्र्यं ह्यश्याहपुरोऽगमा ।
 विश्वामिथो जमदग्निभोरदागोऽपि गौतमः । वशिष्ठः ऋष्यपाऽपि च ब्रह्मर्षाकं तिमोषवः ।
 विकताऽप्रथो गर्गा मानिषिन्त्या मरीचिपाः । शृगवोऽङ्गिरश्चैव सृष्ट्याद्यान्ते महर्षयः ।
 त एनमभ्रवसर्भं द्रोणमाहवमोभिने । अधर्षतः कृतं युद्धं समयो निधनुद्यते ।

८००

८०१

८०२

८०३

८०४

८०५

न्यस्यायुधं रणे श्रेण समीच्यास्मानिह खितान् । जातः क्रूरतरं कथं पुनः कर्तुं त्वमहंषि ।

वेदवेदाङ्गविदुषः मत्प्रधर्मपरस्य ते । ब्राह्मणस्य त्रिग्रयेण तत्रैत्रोपपद्यते ।

न्यस्यायुधममोहसं तिम्र वत्सनि शश्वते । परिपूर्णस्य कालस्ये वरुं सोके ऽद्य मामुषे ।

ब्रह्मास्त्रेण त्वया दग्धां अनखज्ञा नरा भुवि । यदेतदीदृशं विप्र छनं कथं न साधु तत् ।

न्यस्यायुधं रणे विप्रं श्रेण मां त्वं चिरं हथाः । मा पापिष्ठतरं कथं करिष्यमि पुनर्दिश ।

इति तेषां वचः श्रुत्वा भीमसेनवचस्य तत् । एष्टयुषस्य सम्येक्ष्य रणे स विमनाभवत् ।

सन्दह्यमानो व्यथितः कुन्तोपुच्छं युधिष्ठिरं । अहतं वा हतं वेति पप्रच्छ सुतमात्मनः ।

सिराः कुट्टिषि श्रेणस्य नं पाशो वक्ष्यते ऽनृतं । अथाणामपि शोकानामैश्वर्याधि कथञ्चन ।

तस्मात्तं परिपप्रच्छं नान्यं कश्चिद्द्विजवभः । तस्मिंस्तस्य हि सत्याशा बान्ध्यात्ममृति पाण्डवे ।

ततो निष्पाण्डवामुखीं करिष्यन्तो युधाम्यतिं । श्रेणं शाला धर्भराजं गोविन्दो व्यथितो ऽववीत् ।

यद्यद्दिदिवश श्रेणो युध्यते मन्युमास्त्रितः । सत्यं ब्रवीमि ते सेना विनाशं समुपेयति ।

स भवांस्त्रातु नो श्रेणात् सत्याज्ज्ययोऽनृतं वचः । अनृतं औचित्यार्थं वदस्व सृष्ट्यातेऽनृतं ।

कामिनीषु विवाशेषु गवां भक्ते तथैव च । ब्राह्मणभ्युपपत्तौ च अनृते नास्ति पातकं ।

तयोः संवदतोरैवं भीमसेनोऽब्रवीदिदं । सुतेवं ते महाराज बधोपायं महात्मन ।

गौहमानस्य ते सेनां मातवस्येन्द्रवर्षणः । अथत्यामेति विक्रान्तो गजः ब्रह्मगजेपमः ।

निहतो युधि विकृत्य ततोऽहं श्रेणमम्रवं । अथत्यामां हतो ब्रह्मघ्नवत्क्षोद्वहादिति ।

कूलं नाश्रद्धदाकर्मस्य मे पुरुषधम । स त्वं गोविन्दवाक्यानि मानयस्य जयैषिणः ।

श्रेणाय निहृतं शंस राजन् गारुदतोसुतं । तयोक्तो भैव युध्येन लातु राजन् दिग्धमः ।

सत्यवान् हि त्रिलोकेऽस्मिन् भवान् ख्यातो जनाधिप । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हृष्यशाक्यप्रचेदितिः ।

भाविताच महाराज वक्तुं समुपचकर्म । तमतथ्यमथे मद्रो जथे सरो युधिष्ठिरः ।

अदकममत्रोदाक्यं हतः कुञ्जर इत्युत । तस्य पूर्व्वं रयः शृण्यां चतुरङ्गुलमुद्यतः ।

सभ्रूवेवन्तु तेनेके तस्य बाहाः स्पृशन्वर्धे । युधिष्ठिराक्तु तदाक्यं श्रुत्वा श्रेणो महारथः ।

पुष्यधनसन्नोभो निराग्नो जीविते ऽभवत् । आगच्छतमिवात्मानं पाण्डवानां महात्मनां ।

अधिवाक्येन सन्वानः श्रुत्वा विनिहतं सुतं । विचेतः परमोर्दिदो एष्टयुष्यनवेद्य च ।

चोद्धुं माशक्रुवद्राजन् यया पूर्व्वमरिन्दम ।

इति श्रीमहाभारते श्रेणपर्वणि श्रेणवधपर्वणि युधिष्ठिरासयकर्मणे एकनवत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ तं दृष्ट्वा परमोर्दिदं शोकोपहतचेतनं । पाशाश्राजस्य सुतो धृष्टद्युषः समद्रवत् ।

य दृष्ट्वा मनुजश्रेण द्रुपदेन महसंघे । संसी श्रेणविनाशाय समिह्याद्भ्रुव्याह्वनात् ।

स धनुर्जबमादाय घोरं जट्ठनिखनं । दृढदन्मजरं दिशं ब्रह्मांशोविषोपमान् ।

सन्ध्ये क्षासुंके तस्मिंश्चरमाशोविषोपमं । श्रेणं त्रिधासः पाशाश्रो महाजातमिवात्मनं ।

८३१

८३२

८३३

८३४

८३५

८३६

तस्य रूपं शरणाधीद्वनुर्ध्यामण्डलान्तरे । श्रोततो भास्करस्यैव च गामो परिवेपिणः ।
 पार्ष्णिनेन परागृष्टं च्चञ्जन्मिव तद्गुणः । अगतकालमनुप्राप्तं मे निरे वीक्ष्य वैशिकाः ॥ १ ॥
 तन्मिषु चन्धितं तेन भारद्वाजः प्रतापवान् । दृष्ट्वाऽमन्यत देहस्य कालपर्यायमागतं ।
 ततः स्यन्ननातिदद्यात्कार्यं तस्य तारणे । न चाद्यात्स्त्राणि राजेन्द्र प्रादुरासन्नाहात्मनः ।
 तस्य वचनं चत्वारि च पात्रैकाऽप्यनो गता । तस्य शार्ङ्गस्त्रिभागेन च यं जग्मुः पतत्रिणः ।
 स अरचयमासाद्य पुत्रमेकेन चार्हितः । विविधानाद्यं दिव्यानामस्त्राणामप्रसादतः ।
 उत्कृष्टकामः शस्त्राणि विप्रवाक्यप्रसादितः । तेजसा पूर्वमाणस्य युयुधे न यथा पुरा ॥ २ ॥
 श्रयान्यत् स समादाय दिव्यमाङ्गिरसं धनुः । शरांश्च बह्मदण्डाभान् दृष्ट्युद्यममेधाधयत् ॥ ३ ॥
 ततस्तं शरवैषेण महता समवाकिरत् । व्यशातय च संकुटो दृष्ट्युद्यमसंयतं ॥ ४ ॥
 शरांश्च शतधा चास्य श्रेणश्चिच्छेदः सांसकेः । ध्वजं धनुश्च निशितैः शारथिद्युभ्यपातयत् ॥ ५ ॥
 दृष्ट्युद्यः प्रहसान्त पुनरादाय काशुकैः । श्रितेन श्रेणं वाणेन प्रत्यविश्रुतः क्षान्तिरे ॥ ६ ॥
 सोऽतिविद्धो महेध्यासः क्षयान्ना दद्वं भयुगे । भजेन मितधारेण चिच्छेदास्य पुनर्धनुः ॥ ७ ॥
 युष्मास्य वाणं विकृतं धर्तुमि च विद्यामते । सर्व्वश्चिच्छेदः दुर्द्धर्षो गदां खड्गश्च कर्त्तव्यम् ॥ ८ ॥
 दृष्ट्युद्यं ततोऽविध्यन्नवमिर्निशितैः शरैः । श्रीवितान्तशरैः कुट्टः कुट्टरूपं परान्तपे ॥ ९ ॥
 दृष्ट्युद्यो रथस्थाशान् शरथार्यैर्महारथः । ध्यामि श्रयदमेधात्मा प्राहृत्यंमत्सुदीरयन् ॥ १० ॥
 तैमिश्रा बह्मशोभन्त जवनो वातरदंसः । प्रारावतवर्षणाद्या शोणाद्या भरतर्षभ ॥ ११ ॥
 यथा सविद्यो न मेधा नदनो ब्रह्मदगमे । तथा रेजुर्गहाराजो विमिश्रा रथमूर्द्धनि ॥ १२ ॥
 रंधावन्धं चक्रवन्धं रथवन्धं तथैव च । प्राणाश्रयदमेधात्मा दृष्ट्युद्यस्य च द्विजः ॥ १३ ॥
 स च्छिदाघ्न्या विरयो हतासो हतशारथिः । उत्तमामापदं प्राप्य गदां शोरः परागृह्यत् ॥ १४ ॥
 तामस्य विमिश्रिच्छोहृष्टैः चिप्यमाणं शरकारयः । निजघान शरैर्द्रोणः कुट्टः मत्स्यपराक्रमः ॥ १५ ॥
 तां दृष्ट्वा स नरन्याघो द्रोणेन निहतां शरैः । विमलं खड्गमादत्त शतचन्द्रश्च भानुमत ॥ १६ ॥
 श्रुष्टं श्रुतया श्रुतेः प्राद्यास्यैः साध्वंसन्यत । वधमाचार्यमुष्यस्य प्राक्तकालं महात्मनः ॥ १७ ॥
 ततः शरथनीडस्यं श्वरथस्य रथेषया । अगच्छदसिमुद्यय शतचन्द्रश्च भानुमत ॥ १८ ॥
 बिकीर्पुर्दुष्करं मोहाद्दृष्ट्युद्यो महाारथः । इयंैव त्रयो भेत्तुश्च भारद्वाजश्च भयुगे ॥ १९ ॥
 मोऽतिष्ठयुगमन्थ ये युगमन्नहनेषु च । शोणानां जघनार्द्धेषु तस्यैवाः समपूजयत् ॥ २० ॥
 तिष्ठतो युगपालीषु शोणानप्यधितिष्ठतः । मापश्यदन्तरं द्रोणसदहृतं मिवाभवत् ॥ २१ ॥
 त्रिषं शोणस्य शरतो यथैवामिपगृह्णितः । तद्गदाधीदभीशरैः श्रेणपार्ष्णिनेयोरण ॥ २२ ॥
 तस्याश्वाचयशाम्वाप्तो तदा कुट्टः पराक्रमी । सर्व्वामिकैरुषो द्रोणो नीलवर्णानजीघतत् ॥ २३ ॥
 ते हता न्यपतन् भूमौ दृष्ट्युद्यस्य वाजिनः । शोणाद्याः पर्यमुष्यन्त रथवन्धादिश्रापते ॥ २४ ॥
 तान् हयाश्रितान् दृष्ट्वा दिजापेषु स पार्ष्णतः । नामृत्यव्यत युधो अष्टौ याश्रुधेनिमहारथः ॥ २५ ॥

विरयः स मृद्वीला तु खड्गं खड्गमृतामरः । द्रोणमभ्यपतद्राजम् वैमतेय द्विवीरगं ।
 तस्य रूपं वभो राजम् भारद्वाजं जिघांसतः । यथा रूपं पुरा त्रिणोश्चिरस्य कश्चिदर्थे ।
 सो ऽचरद्विविधान् मार्गान् भवराजैकविंशतिः । दर्मयामास कैरस्य पार्थिवो विचरत्पथे ।
 भ्रान्तमुद्गान्माविद्वृताभूतं प्रकृतं मृतं । परिरुक्तं निरुक्तञ्च खड्गं चर्म च धारयन् ।
 सन्पातं समुदीर्षञ्च दर्मयामास पार्थिवः । भारतं कौशिकश्चैव सान्त्वयत्येव मिथया ।
 दर्मयस्य चरत्सुद्धे द्रोणस्नानचिकीर्षया । चरतस्तस्य ताम्नागान् विचित्रान् खड्गवर्षिणः ।
 श्वसयन्त रणे धोधा देवताय समागताः । ततः शरसहस्रेषु शतचक्रमवातयत् ।
 खड्गस्यैव च सन्नाथे हृष्टद्युषस्य स द्विजः । ते तु वैतखिका नाम शरा ध्यामन्वयोधिजः ।
 निरुद्धपुङ्खे द्रोणस्य नान्देयां सन्ति ते शराः । श्वते शारदतात् पाथाद्द्वैषेर्ष्वैर्कृतमान्तया ।
 प्रद्युष्यद्युधानाम्यामभिमन्योस्य ते शराः । श्वेषुं स समाधत्त दृढं परमवेगिनं ।
 श्रन्तोवांसिनमाचार्यो जिघांसुः पुत्रवर्षितं । तं शरैर्दृग्भिलोऽप्येवैरे म्रिनिपुङ्गवः ।
 पश्यतस्तव पुत्रस्य कर्णस्य च महात्मनः । पश्यमाचार्यमुख्येन हृष्टद्युषममोचयत् ।
 चरन्तं रथमार्गेषु सात्यकिं सत्यविक्रमं । द्रोणकर्षणान्तरगतं ह्यपस्थापि च भारत ।
 अपश्येतां महात्मनो विष्यकृमेतधनञ्चया । अपूजयेतां वाच्यैर्ब्रुवाणं साधु साध्विति ।
 दिव्यान्वस्त्राणि सर्वेषां धुंधि निरुन्तमच्युतं । अभिपत्य ततः सेना विष्यकृमेतधनञ्चया ।
 धनञ्जयस्ततः ह्यष्टममवोत् पश्य कर्मव । आचार्यैरयमुत्पानां मध्ये कोडमधूदहः ।
 आनन्दयति मां भूयः सात्यकिः सत्यविक्रमः । माद्रीपुत्रश्च भीमश्च राजानश्च धुधिष्ठिरः ।
 यः मिथयानुद्धतः सन् रथे चरति सात्यकिः । महारथानुपकीडन् हृष्ट्योनां कीर्त्तिवर्द्धनं ।
 तमेते प्रतिनन्दन्ति सिद्धाः सेन्याश्च विभ्रिताः । अजेयं समरे दृष्ट्वा साधु साध्विति साध्वतं ।
 योऽद्योमयतः सर्वं कर्षामिः समपूजयन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणप्रख्येण द्रोणदधपर्व्येण द्रोणहृष्टद्युष्युद्धे दिनवत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ सान्ततस्य तु तत् कर्म दृष्ट्वा दुर्मोक्षणः सत्यविक्रमः । श्रेनेयं सन्तेतः कुह्ला वारयामासुरक्षया ।
 ह्यः कर्षो ऽयं समरे तव पुत्राद्यमारिष्य । श्रेनेयं सरथाभ्येत्य विनिघ्नन् निमित्तैः शरैः ।
 धुधिष्ठिरस्ततोः राजा माद्रीपुत्री च पाण्डवैः । भीमभेदय पश्यन्तु साध्वतं पर्यवारयन् ।
 कर्णश्च शरवर्षेण शीतमय महारथः । दुर्मोक्षनादयर्षेव श्रेनेयं पर्यवारयन् ।
 तां हृष्टिं सहसा राजसुत्थितां प्रैरुष्टपिपी । वारयान्ताम श्रेनेयो योषधंकासहारायान् ।
 तेषामघ्नायि दिव्यानि सन्धिनासि महात्मनां । वारयामास विधिरद्वैरस्यैर्नामृष्टधेः ।
 क्रूरनायोधनं श्रेणं कश्चिवाजसमागमे । इत्युद्येव हि कुदुस्य निरततान् पश्यन् यथा ।
 ब्रह्मानामुत्तमाङ्गानां श्लाघंकाणश्च भारत । ब्रह्मणाद्यापिब्रह्मणां चानराणाञ्च मयुगं ।
 राश्यः सा षट्शतान् तत्र तत्र रषामिरे । भयचक्रेरयेद्यापि पतितेव महाभुजे ।

८३

८४

८५

८६

८७

८८

सादिभिक्षु हतैः शूद्रेः सङ्कीर्णं वसुधाऽभवत् । वाणपातनिरुक्तास्तु योधास्तोऽकुरुषत्तम ।

चेष्टना विविधाद्येष्टा व्यदृश्यन्त महाहवे । वक्तानामे तथा युद्धे घोरि देवासुरोपमे ।

अत्रवीत् चक्षियांस्तत्र धर्मा राजो युधिष्ठिरः । अभिद्रवन् संयत्ताः कुम्भयो नि महारथाः ।

एष हि पार्थिता वीरो भारद्वाजेन सङ्गतः । घटते च यथाशक्ति भारद्वाजस्य गोशने ।

यादृशानि हि रूपाणि दृश्यन्ते स्म महारणे । अद्य द्रोणस्य संकुद्रः पातयिष्यति पार्थतः ।

ते यूयं सञ्चिता भूत्वा युध्यन्ते कुम्भसम्भवं । युधिष्ठिरसमाज्ञप्ताः सञ्चयानो महारथाः ।

अभ्यद्रवन् संयत्ता भारद्वाजे जिघांसवः । तान् समापततः सर्वान् भारद्वाजो महारथाः ।

अभ्यवर्तन् वेगेन मर्त्यव्यमिति निश्चितः । प्रयाते सत्यसन्धे तु समकल्पतः नेदिनी ।

ववृन्तासुतो घोरारुक्तासयानां वरूचिर्निर्गः । पपात महती चोक्ता आदित्याग्निशरंनिव ।

दीपयन्तीव पातेन शंसतीव महद्गुणं । जञ्चतुषैव शस्त्राणि भारद्वाजस्य मारिष्य ।

रथाः स्वनन्ति चात्यर्थं हयाशान्शुष्णपातयन् । हतौजा इव चाप्यासीद्भारद्वाजो महारथः ।

प्राक्षुरन्नयनञ्चास्य वामवाङ्गस्तथैव च । विमनेस्काऽभवद्युद्धे दृष्ट्वा पार्थतमघतः ।

श्लोणीणां ब्रह्मवादीनां स्वर्गस्य गमनं प्रति । सुयुद्धेन ततः प्राणानुत्सृष्टमुपचक्रमे ।

ततश्चतुर्दिग्ं सैवैर्द्रुपदस्याभिषट्टतः । निर्दहन् चक्षियमातान् द्रोणः पथ्यं चरद्भूषे ।

हता विश्रितिसाहस्रान् चक्षियानरिमर्दनः । दग्माद्युतानि तोह्णंघैरवधोदिग्भिः श्रितैः ।

सोऽतिष्टदाहवे यत्ता विधूम इव पावकः । चक्षियाणामभावाय ब्राह्मणस्य समास्थितः ।

पाञ्चास्यं विरथं भोमे हनसन्नायुधं वमो । अविषद्यां महात्मानं लरमाणः समभयात् ।

ततः स्त्रयथमारोप्य पाञ्चास्यमरिमर्दनः । अत्रवीदभिसम्प्रेक्ष्य द्रोणमस्यन्तमन्तिकान् ।

न तदस्य दहाचार्यं योद्धुमुत्सहते पुमान् । लरस्य प्राग्गधादस्य मयि भारः समाहितः ।

स तथोक्ता महावाङ्मः सव्यंभारसहं नवं । अभिपत्याददे विप्रमायुधप्रवरं दृढं ।

शरंभ्यं शरानिस्तन् द्रोणं दुर्भारणं रणे । विवारयिपुराचार्यं शरवैरैरवाकिरन् ।

तौ निवारयतां श्रेष्ठा शरंभ्या रणशोभिनी । उदीरयेतां ब्राह्मणि दिव्यान्व्युत्थाप्यनेकशः ।

स महाशैर्महाराज द्रोणसोऽर्थादियद्रूपे । निहत्य सर्वान्शस्त्राणि भारद्वाजस्य पार्थतः ।

स वसतीन् प्रिवीदेव वाह्निकान् वारवानपि । रथिथिमाणान् सङ्गृभे द्रोणं यथमदस्युतः ।

छट्टद्युदसतो राजान् गभस्तिभिरवांशुमान् । धमो प्रच्छादयशोभाः शरजालैः समन्ततः ।

तस्य द्रोणो धनुस्त्रिता विद्वा पैर्न प्रीतोमुचैः । सर्षाण्यभ्यवदन्द्रुयः स ख्यो परमागता ।

ततो भोमा दृढकोषो द्रोणस्याद्यथ तं रथं । शनकैरिव राजेन्द्र द्रोणं वचनमब्रवीत् ।

पदि नाम न पुण्यैरिन्द्रिचिता ब्रह्मपन्धवः । इतरुर्भगिरसन्तुष्टा न यमं चत्तं चयं प्रजेत् ।

अहिंसा सर्वभूतेषु धर्मेषु दिशरं विदुः । तस्य च ब्राह्मणो मूर्धमवान् हि ब्रह्मविचरतमः ।

दपावत्तु श्वेत्सगपान् रथा चान्यान् शयमिधान् । अमागामुद्वेष्टहृत्पुत्रदारधनेषुया ।

एकस्यार्थे बहून्हतान् युत्रखाद्यर्थाविद्यया । खकर्मस्थान् विकर्मस्थो न व्यपचपधे कथं ।
 यद्यार्थे शस्त्रमादाय यमपेक्ष्य च जीवसि । स चाद्य पतितः श्रेते प्रष्टेनावेदितस्तव ।
 धर्मराजेन यदाक्यं नाभिग्रहितमर्हसि । स्वमुक्तस्तो श्रेणो भीमेनात्मस्य तद्गुणः ।
 सर्वोऽप्यस्त्राणि धर्मात्मा हातुकामोऽभ्यभाषत । कथं कर्णं महेत्यास ह्यप दुर्व्योधनेति च ।
 सद्गुणैः क्रियतां यथैतं ब्रह्मेत्येव पुनः पुनः । पाण्डवेभ्यः सर्वं वोऽस्य शस्त्रमभ्युक्तुमाह्वयं ।
 इति तव महाराज प्राक्रोशद्रौणिमेव च । स उक्तुञ्च रणे शस्त्रं रघोपस्थो निविश्य च ।
 श्रमयं सर्वभृतानां प्रददौ योगयुक्तवान् । तस्य तच्छिद्रमाश्राय धृष्टद्युम्न समुत्थितः ।
 यश्च तद्गुणैर्वायं संन्यस्याग्र रथे ततः । खड्गो रथादवपुत्य सद्यसा श्रेणमभ्ययात् ।
 हाहाहतानि भूतानि मानुषाणीतराणि च । श्रेणं तया गतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवपुङ्गव ।
 हाहाकारं म्यञ्चकुरहो धिगिति चाब्रुवन् । श्रेणो ऽपि शस्त्राण्युत्सृज्य परमं साहायमास्थित ।
 तथोक्त्वा योगमास्त्राय व्योतिभूतो महातपाः । पुराणं पुद्ग्यं विष्णुजगाम मनसा परं ।
 मुखं किञ्चित् समुद्राम्य विप्रथ उरमपत । निमोलिताच्चः सत्सखो निचिष्य हृदि धारणां ।
 श्रोमित्येकाचरं ब्रह्म व्योतिभूतो महातपाः । क्षरित्वा देवदेवमसचरं परमं प्रभुं ।
 दिवमाकामदाचार्यः साक्षात् सङ्गिदुराक्रमं । दौ सख्याविति नो नुद्धिर्वाचोत्तंभित्तया गते ।
 एकायमिव चाधीद्विज्यातिभिः पूरितं नभः । समपद्यत चार्कभेः भारदाजदिवकरे ।
 निमेवमात्रेण च तज्ज्यातिरन्तर्धीयत । आधीत् किल किलाग्रश्च प्रष्टणानां दिवोकसं ।
 ब्रह्मलोकं गते श्रेणे धृष्टद्युम्ने च मोदिते । वयमेव तदाद्राक्ष्यमस्य मानुषधोनयः ।
 योगयुक्तं महात्मानं गच्छन्तं परमाह्वतिं । अहं धनञ्जयः पौधा भारदाजस्य चात्मजः ।
 वासुदेवश्च वार्ष्णेयो धर्मराजोऽय पाण्डव । अन्ये सर्वं च नापश्यन् भारदाजस्य धीमनः ।
 महिमानं महाराज योगयुक्तस्य गच्छतः । ब्रह्मलोकश्च तद्विद्यं देवगुह्यं हि तत्परं ।
 गतिमैकान्तिकीं प्राप्तमजामनो नृधोनयः । नापश्यन् गच्छमानं चित्तं सार्द्धं मयिपुङ्गव ।
 आचार्यं योगमास्त्राय ब्रह्मलोकमरिन्दम । वितुष्ठांश्च शर्मतेत्यस्तायुधमनुकूलतः ।
 धिक्कृतं पार्यतस्तान् सर्वभूतैः पराश्रयतु । तस्य मूर्धानमंशोक्त्य गतपल्लव देशतः ।
 किञ्चिद्ब्रुवत कायादिचकृत्तौघिना शिरः । स्वयं महतां युक्तो भारदाजे निपातिते ।
 सिंहादरवश्चक्रे भ्रामयन् खड्गमाह्वयं । आकर्णयित्तः श्यामो वपसाऽश्रितपद्युक्तः ।
 नास्यते व्यचरत् सख्ये स तु घोडमवर्षवत् । उक्तवांश्च महाबाहू कुन्तोपुष्पो धनञ्जय ।
 जीवन्तमानयाचार्ये मा सधीर्दुपदात्मज । न हन्तयो न हन्तय इति ते धैरिकाय च ।
 उत्तरोयश्च नयैव शानुक्रोशस्तमाद्भवन् । क्रोशमाने ऽङ्गुने चैव पाधिषेवु च सर्वथः ।
 धृष्टद्युम्नोऽवधी ह्राणं रथतल्पे मरथम । शोणितेन परिक्षिप्तो रथाङ्गमिमपातयत् ।
 सोऽहिनाङ्ग रवादिषो दुर्हयं समपद्यत । एवं तं निहतं सख्ये दह्ये भैरवो ज्वरः ।

८४१

८४१

८४१

८४१

८४१

धृष्टद्युम्नस्यो राजन् भारदाजसिरो महत् । तावकानां नृसिंह्यासः प्रमुखे तत्समाचिपत् ॥
 ते तु दृष्ट्वा शिरो राजन् भारदाजस्य तावकाः । पलायनस्तोत्थांशं द्रुपुः सस्येता दिग्गः ।
 द्रोणस्तु दिवमास्त्राय न च चपयमां विभन् ॥ अहमेव तदा द्रोणं द्रोणस्य निधनं नृप ।
 स्वयः प्रसादान् शृणुष्य सत्यवत्याः सुतस्य तु । विधुमामिव संयान्तो मुक्तां प्रज्वलितामिव ।
 अप्रसाम दिवं खड्गं गच्छन्तं तं महासुतिं । हते द्रोणे सिंहस्थांशः कुट्टपाण्डवमृच्छयाः ।
 अभ्यद्रवन्महावेगास्ततः सैन्यं यदीयत । निहता हतभूविष्टाः सङ्ग्रामे निश्रितः शरैः ।
 तावका निहते द्रोणे गताश्व इवाभवन् । पराजयमयावाप्य परच च महस्यं ।
 उभयेव ते हीना नाविदन् धृतिमात्मनः । अन्विच्छन्तः शरीरान् भारदाजस्य पार्थिवाः ।
 नाम्ना गच्छन्महाराज कर्त्तव्यायुतसदृते । पाण्डवास्तु जयं सन्त्या परच च महद्यगः ।
 बाणशङ्करवाद्यकः सिंहनादाद्यं पुष्कलान् । भोमधनस्योतां राजन् धृष्टद्युम्नय पापित् ।
 बह्विध्यामहस्यैतां परिख्यञ्च परस्परं । प्रबोधं तदा भोमः पार्थितं श्रुत्वापनः ।
 भूयो ऽहं तां विजयिष्यं परिख्यञ्चामि पापित् । सुतपुत्रे हते पापे धार्तराष्ट्रे च संयुगे ।
 एतावदुक्ता भोमस्तु हर्षणं महतां सुतः । बाहुशब्देन पृथिवीं कल्पयामाश पाण्डवः ।
 तस्य शब्देन विचक्षाः प्राद्रवन्तावका सुधि । उत्तथसं समुत्सुञ्च्य पलायनपरायणाः ।
 पाण्डवास्तु जयं सन्त्या हतां श्वासन विगम्यते । अरिवयश्च सङ्ग्रामे तेन ते सुखमाप्नुवन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि द्रोणवधे विनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ समाप्तश्च द्रोणवधपर्वणः ॥

अथ नारायणस्त्वमोक्षपर्वः ॥

॥ वज्रप उवाच ॥ ततो द्रोणे हते राजन् कुरुवः श्वपीडिताः । हतमथीरा बिहस्ता श्वेभ्य शोकपरायणाः ।
 उदीर्घाय परान दृष्ट्वा कल्पमानाः पुनः पुनः । अश्रुपूर्णं चणास्त्रस्ता दीनांश्यासन् विश्राम्यते ।
 विपेतयो हतोत्थांशः कश्चवाभिहतो जयः । आत्तस्त्रेण महता पुद्गन्ते पर्यवारयन् ।
 रजसता वेपमामा वीचमाणा दिशो दृश । अमुकपुंजा यथा देत्या हिरण्योचि पुरा हते ।
 स तेः परिहृतो राजस्यैः कुद्रुष्टगैरिव । अमकुवज्रवस्तातुमपायात्तनयस्तव ।
 क्षुत्पिपासापरिस्त्रानांशु धोधास्तव भारत । आदित्येनैव सन्नाता दुर्द्धं विमनशो भवन् ।
 भास्करश्चैव पतनं समुद्रश्चैव शोषणं । विपथ्यां च यथा मेरोः भासवश्चैव निजयं ।
 अमर्षशीथं तद्दृष्ट्वा भारदाजस्य पातनं । वस्त्ररूपतरा राजन् कौरवाः प्राद्रवन् भयात् ।
 गान्धारराजः शङ्खनिष्ठास्तस्यैतरेः सह । हतं हस्परथं दृष्ट्वा प्राद्रवत् संहतां रथैः ।
 बह्विधो वैगवती विद्रुतां सपतां क्रीडां । परिश्रुत्वा संहासिनां सुतपुंजाः सपदाह्वयान् ।
 रथनागाश्च कलिवा मुपश्यत् तु वाहिनोः । मद्राणामीश्वरः शस्त्रा वीचमाणाऽपुपाद्गवात् ।
 हतमथीरैर्भूद्विष्टेदिपेभ्यः संपदातिभिः । हतः शारदतेऽगच्छन् कष्टं कष्टमिति भ्रुवन् ।

५३ सहस्रं नरसिंहाणां द्विसोहस्रञ्च दन्तिनां । श्रेणो ब्रह्मास्त्रयोगेन त्रैपयोमास मृत्यवे । ८२५
 आकण्ठपतितः श्यामो वयसोऽभीतिपद्मकः । रणे पर्यचरद्दोषो हृद्गुः पाण्डवपर्यवत ।
 क्षिप्रमानेषु सैन्येषु वधमानेषु राजसु । अमर्षवशमापन्नाः पाञ्चाला विमुखामवतन् ।
 तेषु किञ्चित् प्रभोगेषु विमुखेषु सपन्नजित् । दिव्यमस्त्रं विक्रुब्बाणो वधोवाकं इवोदितः । ८२६
 स मर्धं प्राप्य पाण्डूनां शररश्मिं प्रतापवान् । मर्धं गत इवादिद्यो दुःप्रत्यक्षे पिताऽभवत् ।
 ते दह्यमाना श्रेणोः सूर्येणैव विराजताः । दग्धवीर्यां निरुत्साहा बभूवुर्गोचनेन । ८२७
 तान् दृष्ट्वा पीडितान् वापेऽश्रेणो मधुसूदनः । जयपी पाण्डुपुत्राणांमिदं वदनमम्रवोत् ।
 नैप जातु परैः शक्यो जेतुं शस्त्रश्याम्बरः । अपि ह्यनहणा सङ्घे रथयुधपथयुधे ।
 ते यूयं धर्ममुत्सृज्य जयं रक्षते पाण्डवाः । यथा धर्मसंयुगे सर्वान् सन्त्याद्रुक्महांजन ।
 अद्यत्यासि हने नैप युधेदिति मतिमम । हतं तं संयुगे कश्चिदाख्योत्सृज्य नर ।
 एतन्नारोचयदास्यं कुन्तीपुत्रो धनञ्जय । अरोचिष्यस्य सव्येऽन्ये कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिर । ८२८
 भीमभेनस्तु समीडमम्रवोत् पितरं तव । अद्यत्यामा हत इति नृचाभुष्यते ते पिता ।
 स ब्रह्मभानस्तन्मिया धर्मैराजमप्रच्छत । हतं वाऽप्यहतं वाजो त्वां पिता पुत्रवत्सेस ।
 तमतप्यभये ममो जये सक्रो युधिष्ठिरे । अद्यत्यामानमाधोधे हतं दृष्ट्वा महागर्ज ।
 भीमेन गिरिवर्षाणं मावधेऽत्रवर्षण । अभिसृज्य ततो श्रेणुमुचैरिदमर्थाथ ।
 धार्यायं शशमाधत्ते यमवेक्ष्य च जीवसि । पुत्रसे दयितो नित्यं सोऽशेत्यामो निपोतित । ८२९
 भेते विनिहतो मूमा वने सिंहसिद्धयया । जानन्नप्यनृतस्थाद्य दौषान् स दिजघत्समं ।
 अशकमम्रवोद्राजा हत कुञ्जर इत्युत । स त्वां विहतमाक्रन्दे श्रुत्वा संन्तापपीडितः ।
 नियम्य दिव्यान्वस्त्राणि नायुर्थत यथापुरा । तं दृष्ट्वा परभोदिमं शोकोपहतचेतसं ।
 पञ्चाभराजस्य सुत क्रूरकर्मोऽसमाद्भवत् । तं दृष्ट्वा विहितं मृत्युं सोऽकतत्त्वविचक्षणे ।
 दिव्यान्वस्त्राण्योत्सृज्य रणे प्राप उपविशत् । ततोऽस्य केभान् सञ्जेन गृहीत्वा पाणिना तदा । ८३०
 धार्यत क्रोशमानानां वीराणामिच्छिनच्छिरः । न हन्तेया न हन्तव्य इति ते सभंतेऽमुवन् ।
 तथैव चार्जुनो वाहादवंहस्यैममद्रवत् । उद्यम्य लरितो बाहू भुशणेषु मुन पुन ।
 जीवन्तमानघातार्थं मावधोरपि धर्मवित् । तथापि वाय्ममाणिन कौरवैरकुन्तन च ।
 हत एव नृभेधेन पिता तव नरर्षभ । येनिकाय तम सभं प्राद्रवन्त भेधाद्दिताः ।
 वयस्यापि निरुत्साहा हने पितरि तेऽनघ । ८३१
 ॥ सद्य उपवाच ॥ तच्छ्रुत्वा श्रेणुपुत्रस्तु निधनं पितुराहवे । क्रोधमाहारवपुर्न पदाहत इवोरग ।
 ततः क्रुद्धो रणे श्रेणियंभं जञ्जाल मारिप । यद्येभ्यं महत्प्राप्य प्राञ्जलसूर्यवाहन ।
 मर्धं तमेन निस्पृश्य दन्देनानुपपस्युमन् । नि यमसुरगो यदज्ञाहितोऽऽभसक्तदा ।
 इति श्रीमहाभारते श्रेणुपर्वणि नारायणसमीपेऽध्यायः १८४ ॥

अहत्वा सर्वपाशांलान् जीवेयं न कथञ्चन । सर्वपापैर्यन्तिथामि पाञ्चालानां महाहवे ।
 धृष्टद्युम्नश्च समरे हत्वाहं पापकारिणं । कर्मणा येन तेनेह मृदुना दारणेन च ।
 पाञ्चालानां बधं हत्वा शान्तिं लब्ध्वास्मि कौरव । यदर्थं पुरुषव्याघ्र पुत्रामिच्छन्ति मानवाः ।
 प्रेत्य चेह च सम्प्राप्तास्त्रायन्ते महतो भयात् । पित्रा तु मम साऽत्रस्ता प्राप्ता निर्वन्धुना यया ।
 मयि प्रेतप्रतीकाद्ये पुत्रे शिष्ये ऽत्र जीवति । धिक्प्रमास्त्राणि दिव्यानि धिक् वाह्यं धिक् पराक्रमं ।
 यन्मोद्ग्राणः सुते प्राप्य केमपहणमाप्तवान् । स तथाऽहं करिष्यामि यया भरतसत्तम ।
 परलोकगतस्यापि भविष्याम्यनूणः पितुः । अर्थ्येण तु न कर्त्तव्या कदाचित् स्तुतिरात्मनः ।
 पितृवन्धमह्यंस्तु वक्ष्याम्येह पौरुषं । अत्र पश्यन्तु मे वीर्यं पाण्डवाः सजनाहृताः ।
 मृदुतः सर्वैवेत्यानि युगान्तमिव कुर्वतः । न हि देवा न गन्धर्वा नासुरो रगराचसः ।
 अत्र शक्ता रणे जेतुं रथस्थं मां नरर्षभाः । मदन्त्यो नास्ति लोके ऽस्मिन्नर्जुनादास्त्रवित् कश्चित् ।
 अहं हि ज्वलतां मध्ये मयूखानामिवाग्निमान् । प्रयोक्ता देवसृष्टानामस्त्रार्थां श्रुतनागतः ।
 श्मश्रुमिष्यामनादत्र मत्प्रयुक्ता महाहवे । दर्शयन्तः शरा बोध्यं प्रमथियन्ति पाण्डवान् ।
 अत्र सर्व्वा दिशो राजन् धाराभिरिव सङ्कुलाः । आवृताः पविभिस्त्रोत्रैर्द्रष्टारो मामकैरिह ।
 विकिरन् शरजातानि सर्व्वेतो भैरवस्त्रने । शत्रून्निपातयिष्यामि महावातं इव द्रुजान् ।
 न हि जानाति वीभक्तुस्तदहं न जनाहृताः । न भीमसेनो न यमो न च राजा युधिष्ठिरः ।
 न पार्थीवो दुरात्मार्थो न शिशुण्डो न सात्यकिः । यदिदं मम कौरव्य सकल्पं सनिर्वर्त्तनं ।
 नारायणाय मे पित्रा प्रणम्य विधिपूर्व्वकं । उपहारः पुरा दत्तो मद्गुरुप उपस्थितः ।
 तं स्वयं प्रतिश्रद्धाय भगवान् स चरं ददौ । नम्रे पिता मे परममस्त्रं नारायणं ततः ।
 अद्यैनमप्रवीद्राजन् भगवान् देवसत्तमः । भविता तत्समो नान्यः कश्चिदुधि नरः कश्चित् ।
 न विदं श्रद्धया मद्गान् प्रयोक्तव्यं कथञ्चन । न श्रोतदस्त्रमन्येव यथाश्चोनिर्वर्त्तते ।
 न चैतच्छक्यते श्रातुं कं न यथेदिति प्रभो । अबध्यमपि हन्याद्भि तं प्रात्रैतत् प्रयो जयेत् ।
 अयं शस्त्रो रथस्थेव शस्त्राणाञ्च विसर्जने । प्रयाचताञ्च शस्त्राणां गमनें शरणस्थ च ।
 एते प्रशमने योगा महास्त्राश्च परमपः । सर्व्वेषां पीडितो हि स्यादवधान पीडयत्यये ।
 तज्जपाह पितो मद्गमप्रतीषेव स प्रभुः । त्वं वधिष्यसि दिव्यानि शस्त्रवर्षाण्यनेकयः ।
 अनेनास्त्रेण शंभो मे जया प्रज्यलियसि । श्वभुक्ता स भगवान् दिवमाचक्रमे प्रभुः ।
 एतन्नारायणादहं तन् प्राप्तं पिष्टयन्मुना । तेनाहं पाण्डवांशैव पाञ्चालान्मत्स्यकैकयान् ।
 विद्रावयिष्यामि रणे शचीपतिरिवामुरान् । यया यद्याऽहमिच्छेयं तथा मृत्वा शरा मम ।
 निपतेषु सपत्नेषु विक्रमयापि भारत । येषुष्टमस्त्रवर्षेण प्रवर्षये रणे श्वितः ।
 अद्योमृषेय विरगोर्दिवयिष्ये रघोत्तमान् । परश्वर्षाय विविधान्मत्स्ये ऽहमसंशयं ।
 धो ऽहं नारायणास्त्रेण महता मृधुतापनः । शत्रून् विध्वंसयिष्यामि कर्दूर्योत्तय पाण्डवान् ।

८८८

८८९

८९०

८९१

८९२

८९३

मित्रब्रह्मगुरुदेवी आत्मकः सुविगर्हितः । पाञ्चालापसदंश्चाद्यं न मे जीवन् विमोक्ष्यते ।
तच्छुला द्रोणपुत्रस्य पथ्यवर्षत वाहिनी । ततः सर्वे महाशङ्खान् दधुः पुरुषसत्तमाः ।
मेरीचाभ्यहनन् चष्टा डिण्डिमंश्च सहस्रमः । तथा ननाद वसुधा खुरनेमिप्रपीडिता ।
स शब्दस्तमुतः खं धां प्रथिवीश्च व्यनादयत् । तं शब्दं पाण्डवाः श्रुत्वा पञ्चैन्वनिनक्षेपमं ।
समेत्य रथिणां श्रेष्ठाः संहिताः सममन्त्रयन् । तेषांश्च द्रोणपुत्रो ऽपि वार्युपसृज्य भारत ।
प्रादुंशकार तद्विद्यमखं नारायणं तदा ।

८१५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणसमेतपर्वणि अथत्यामकेधि षष्ठ्यव्यधिकमताऽध्यायः ॥ १८६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रादुर्भूते ततस्तस्मिन्नक्षेत्रे नारायणे तदा । प्रावात् सृष्टवतो वायुरनक्षेत्रे स्तनपिञ्जमान् ।

८१६

चचात् प्रथिवी चापि समुद्राद्यैव सुसुभुः । प्रतिशोतः प्रष्टत्ताय गन्तुं तत्र समुद्रगाः ।
शिखराणि व्यदीर्यन्त गिरीणां तत्र भारत । अपसव्यं मृगाद्यैव पाण्डुपुत्रान् प्रचर्किरे ।
तमसा चावकीर्यन्त सूर्यस्य कलुषोऽभवत् । सम्यतन्नि च भूतानि कथादानि प्रष्टवत् ।
देवदानवगन्धर्वास्त्रस्तांस्तान् विभाष्यते । कथं कथाऽभवत्तीमा दृष्ट्वा तद्वाङ्मुक्तं महत् ।
व्यथिताः सर्वराजानस्तस्मात्स्वामन् विभाष्यते । तं दृष्ट्वा घोररूपन्तु द्रोणेरक्षं भयावहं ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ निवर्त्तितेषु सैन्येषु द्रोणपुत्रेण संयुगे । श्वयं मोकाभित्तरेण पितृभ्यधमसृज्यता ।

८१७

कुहूनापततो दृष्ट्वा दृष्टद्युधस्य रक्षणे । को मन्त्रः पाण्डवेष्वपोचक्षमाचक्ष सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रागेव विद्रुतान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् युधिष्ठिरः । पुनय तुमुचं युद्धं श्रुत्वाऽर्जुनमयाप्रवीत् ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आचार्य्ये निहते द्रोणे दृष्टद्युधेन संयुगे । निहते वज्रहस्तेन यथा वृत्रे महासुरे ।

नामंभन्त जयं युद्धे दीनात्मानो धनञ्जय । आत्मचाणे मतिं कृत्वा प्राद्वन कुरवो रणात् ।

केचिद्गान्तरैस्त्रैण निहतेः पार्श्विण्यन्तृभिः । विपत्ताकध्वजश्चैः पार्थिवाः शीर्णकृत्रैः ।

भग्नोडैराकुलैश्च प्रादृष्टान्यान् विचेतमः । भीताः पादैर्धयान् केचित्त्वरयन्तः स्वयं रथान् ।

युगचक्राचभग्नैश्च द्रुताः केचिद्गयातुराः । ह्यपृष्टगताद्यान्वे कृष्यन्तेऽर्द्धंशुतामनाः ।

गजस्कन्धैश्च संसूता माराचैश्चलितामनाः । मरार्त्तविक्रानैर्नागैर्हेताः केचिद्विमो दय ।

विश्वस्त्रकवचाद्यान्वे वाहनेभ्यः चिनिहताः । संक्षिप्त्वा नेमिभियैश्च मृदिताय ह्यदियेः ।

क्रोमन्मस्तात पुत्रेति पलायन्त्यपरे भयात् । नाभिजानन्ति चान्योन्यं कप्तान्नामिहतौजसः ।

युक्ताम् पितृन् सखीन् भ्रातृन् समारोप्य दृढचतान् । जघेन क्रोदयन्त्येव विमुष्य कवचान्यपि ।

श्वस्तां तादृशं प्राप्य हते द्रोणे द्रुतं सर्वं । पुनरावर्त्तितं केन यदि जामायि ध्रुव मे ।

हवानो द्वेषतां शब्दः कुञ्जराणाञ्च वृंहतां । रथनेमिस्तनैद्याच विमिय, श्रूयते महान् ।

एते शब्दा श्वयं तीमाः प्रष्टत्ताः कुहसागरे । मुहुर्मुहुश्चदोन्वेने कथयन्ति चि मामकान् ।

य एष तुमुतः शब्दः श्रूयने लोमहर्षणः । मेद्रानयेत् सोकांक्षीन् पथेदिति सतिभंस ।

८१८

८१९

मन्थे वज्रधरस्यैप निनादे भैरवस्त्रन । द्रोणे हते कौरवार्थं व्यक्रमयेति वासव ।
 प्रहृष्टरोमकूपपाद्य भंविगा रथपुङ्गवा । धन्वज्य गुरुं गुस्वा तत्र नाद् द्विभीपर्य ।
 क रथ भैरवान दीर्घानवस्त्राय महारथ । निवर्त्तयति युद्धार्थं मृषे देवेशो यथा ।
 ॥ अञ्जन उवाच ॥ उद्यत्यात्मानमुदाय कर्भणे धैर्यमास्त्रित । धमन्ति वौरवा शङ्खान् यस्य शीघ्रमुपाश्रिता ।
 यत्र ते सशयो राजन् न्यस्तशस्त्रे गुरौ हते । धार्तराष्ट्रमवस्त्राय क रथ नदतीति हि । १
 द्वीमन्त तं महाबाहु मत्तदिरदगामिनं । व्याघ्रास्यमुपकर्माणं कुहणामभयङ्कर ।
 यस्मिन् जाते ददौ द्रोणो गवां दशशत धनं । ब्राह्मणेभ्या महाशैर्भ्यं सोऽयन्यामैष गर्जति ।
 ज्ञातमानेषु बीरेण येनोचै श्रवसा इव । हृषता कथिता भूमिर्लोकाय सकलास्तथ ।
 तच्छ्रुत्वानर्हतिं भूत नाम तस्याकरोत् प्रभो । अश्रुत्यार्जुनो सोऽद्यैष शूरो न दति पाण्डव ।
 यो ज्ञानाय दवाकस्य पार्थेन हतस्तदा । कर्मणा सुनृगधेन तस्य नाथो व्यवस्त्रित । २
 गुरु मे यत्र पाञ्चाल्य केशपचे परामृषत् । तत्र जातु चनेद्वैर्णिर्जानन् पौरुषमात्मन ।
 उपवीर्यो गुरुर्मिथ्या भवता राज्यकारणत । धर्मज्ञेन सता नाम सोऽधर्मं सुमहान् हत ।
 चिर स्त्रास्त्रति चाकीर्त्तिंशैलोक्ये सचराचरे । रामे वालिबधाद्यदेवं द्रोणे निपातिते ।
 सन्धेधर्मोपपन्नोऽय मम शिष्यश्च पाण्डव । नायं वक्ष्यति मियेति प्रत्यये हतवोस्त्वयि ।
 ससत्यकञ्चुक्र नाम प्रविष्टेन ततोऽनृतं । आचार्य्यं उक्तो भवता हत कुञ्जर इत्युन । ३
 तत शस्त्र समुत्सृज्य निर्भ्रमो गतपेतन । आसीत् स विह्वलो राजन यथा दृष्टस्त्वया विभु ।
 स तु भोकसमाविष्टो विमुक्ष पुत्रवत्सल । श्रायन्त धर्ममुत्सृज्य शिष्येण निहतो गुरु । ४
 न्यस्तशस्त्रमधर्मेण धातयित्वा गुरु भवान । रचन्विदानीं सामात्यो यदि शक्नोसि पार्थिवं ।
 यस्तमाचार्य्यपुत्रेण क्रुद्धेन हतवन्मुना । सर्वे वयं परिचातुं न शक्नोमोऽय पार्थिवं ।
 भौहार्द्दं सर्वभूतेषु य करोत्यतिमानुष । सोऽय केमपह श्रुत्वा पितुर्ऽप्यति नो रणे । ५
 विक्रोशमाने हि मयि ऋषमाचार्य्यं गृह्णति । अपाकीर्यं स्वय धर्मं शिष्येण निहतो गुरु ।
 यदा गत वयो भूय शिष्टमस्वतरश्च न । तच्छेदानीं विकारोऽयमधर्मोऽयं हतो महान ।
 पितेव नित्य भौहार्द्दान् पितेव चिं च धर्मत । सोऽस्यकालस्य राज्यस्य कारणहान्तिना गुरु ।
 धृतराष्ट्रेण भीष्माय द्रोणाय च विश्रायते । विहृष्टा इष्टिवी सन्धो मह पुत्रैश्च तत्परे ।
 सम्प्राप्य तादृशीं हृत्ति मत्तत सततं परे । अष्टणीत सदा पुष्टान्नाभिवग्रायधिकं गुरु । ६
 अचोयमाथो न्यस्तादास्तादृशेनाहवे हत । नहि त युथमानं वै हन्यादपि शतकृत ।
 तद्माचार्य्यस्य हृष्टस्य द्रोणे मित्योपकारिण । हतो धर्मायै रप्रभाभो राज्यार्थं सधुमृत्तिभिः ।
 श्रद्धा वत महत्पार्थ हतं कर्म सुदारुणं । यद्वाज्यसुषोभेन द्रोणोऽर्थं साधु धातित ।
 पितृन् ध्यादन्धतान् दारान् जीवितश्चैव वासवि । त्यजेत् सर्वं मम प्रेरणा जानात्येव हि मे गुरु । ७

तस्मिंस्तथा मया शस्त्रे यदि द्रोणायनोदधा । कुर्वते भैरवं नादं तत्रं किं मम हीयते ।
 न चाहुतमिदं मन्ये यद्वै।षिर्व्युद्धं शया । चातयिष्यति कौरव्यान् परिचातुमप्रकुर्वन् । १६८
 यश्च मां धार्मिको भूत्वा त्रयीषि गुरुघातिनं । तदर्थं न ह्यमुत्पन्नः पाद्भ्यांस्त्रयः सुतोऽनलात् ।
 इत्य कार्यमकार्यं वा युष्यतः स्थात् समं रणे । माह्वं तं कथं ब्रूयात् च्छिद्यं वा धनञ्जय ।
 यो ह्यनस्त्रविदो हन्याद्ब्रह्मास्त्रं क्रोधमूर्च्छितः । संभ्रापायैर्न स कथं सथः पुरुषधत्तम ।
 विधर्षणं धर्मविक्षिप्तः प्रोक्तमेव विषोपमं । जानन् धर्मार्थतत्त्वज्ञः किमर्जुन विगर्हसि ।
 नृभंशः स मयाक्रम्य रथ एव निपातितः । तं सामनिष्ठं बोभक्षो किमर्थं नाभिनन्दसे । १६९
 कालानलसमे पाथं ज्वलनाकैर्विषोपमं । ओमं द्रोणशिरश्छिद्यं प्रब्रह्मं न प्रभंशसि ।
 यो ऽसौ समैव नान्यस्य बान्धवान् युधि अग्निवान् । क्षिप्तपि तस्य मूर्द्धनं मैत्राक्षि विगतञ्जरः ।
 तच्च मे कृन्तते मर्मं यत्र तस्य शिरो मया । निषादविवये चिप्रं जयद्रथ्यग्नौ यथा ।
 अथासद्यश्च ब्रूणामधर्मः श्रूयते ऽञ्जुन । चक्षियस्य त्वयं धर्मो हन्याद्हृन्तेत वा पुनः ।
 स श्रुनुर्निहतः सञ्ज्ञे मया धर्मैण पाण्डव । यथा त्वया हतः शूरो भगदत्तः पितुः सखा । १७०
 पितामहं रणे हत्वा मन्यसे धर्ममात्मानः । मया शचैा हते कफात् पापे धर्मं न मन्यसे ।
 समन्धावननं पाथं न मां तं वक्तुमर्हसि । खगावकृतसोपानं निवर्षामिव दानिनं ।
 चमामि ते सर्वभैवं वाग्धृतिरुममर्जुन । द्रोपद्या द्रौपदेयानां हते नान्येन हेतुना ।
 कुलक्रमामते वैरं ममाचार्येण विद्युतं । तथा जानात्यर्थं लोको न युयं पाण्डुनन्दनाः ।
 भानृती पाण्डवो ष्येदो नाहं वाऽधार्मिको ऽञ्जुन । शिथ्यद्रोषो हतः पापो युष्यस्य विजयस्तव । १७१
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि भारतयज्ञसमाप्त्यर्थं पर्वणि छन्दोबुधवाक्ये अष्टमव्याधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १६८ ॥
 ॥ धृतराज उवाच ॥ बाह्या वेदा ययान्यायं येनाधीता महात्मना । यस्मिन् साचाहुर्मुनेदो ह्रीनिषेवं प्रतिष्ठिताः ।
 यस्मिन्साहुर्गमति द्रोणे महर्षितनये तथा । लीचात्मना नृशंभेन सुद्रेणे गुरुघातिना ।
 यश्च प्रसादात् कर्माणि कुर्वन्ति पुरुषर्षभाः । अमानुषाणि र्भ्राणि देवैरेमुकराणि च ।
 तस्मिन्साहुर्गमति द्रोणे समचं पापकर्माणा । नामर्षन्तश्च कुर्वन्ति धिक् चापं धिगमर्षितं ।
 पाथाः सर्वं च रागानः पृथिव्या ये धनुर्जराः । सुता किमाहुः पाद्भ्यां तस्मानासञ्च सञ्चय । १७२
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ सुता द्रुपदपुत्रस्य ता वाचः शूरकर्षणः । तृष्णोभूतासादा राजन् सर्वं एव विशाण्णते ।
 अर्जुनस्तु कटाघेच जिह्वं विधेत्स्य पार्षतं । सर्वोप्यमतिनिःशुलं धिग्धित्तयेव चाशरीत् ।
 युधिष्ठिरस्य भीमस्य यमो ह्यस्यसयाऽपरे । चासन् सुभ्रीडिता राजन् सात्यकिस्तत्रभीदिदे ।
 न ह्यस्ति पुरुष कश्चिद्य इमं पापपूर्व्वं । भाषमाणमकक्ष्याणं शीघ्रं हन्याधराधमं ।
 एते स्वं पाण्डवाः सर्वं कुसयन्ति विकुसयं । कर्षयान्नेन पार्षते शपाकं प्राह्वया एव । १७३
 एतन् हत्वा महत् पापं निन्दितः सर्वपापुभिः । न ह्यस्ये कथं वक्तुं सन्ति प्राप्य भीमनां ।
 कथञ्च व्रतथा जिह्वा न ते मूर्द्धाऽवदीर्यते । गुरुमाक्रोशतः सुहृन्नापयथं पात्यथे ।

वाच्यस्त्वमपि पाथंय सन्निधान्यकृष्टिभि । यत् कर्म कुरुष्वं कृत्वा ह्यप्रथे जनसंसदि ।
 अनार्यं तादृग्ं कृत्वा पुनरेव गुहं द्विपत् । बध्यस्त्व न तया योऽसि मुहुत्तमपि जीरता ।
 कस्तदध्ववसेदार्यस्त्वदन्यः पुरुषाधम । निरुद्धा कर्मैषु बर्षं गुरोर्धर्मो त्वानः सत ।
 सत्तावरे तथा पुष्ये मान्यवाक्चे निपातिता । यमसा च परिश्रयत्वात्सा प्राप्य कुलपाशनं ।
 उक्तवांश्चापि यत् पाथं भोऽस्मिन्ति नरर्षभं । तथाऽज्ञो विहितलोचन स्वयमेव महात्मना ।
 तथापि तव धेद्वयैः निदन्ता पापकृत्तमः । मान्यः पाश्चात्पुत्रेभ्यो विकृते भुवि पापकृत् ।
 स चापि सृष्ट पित्रा ते भोऽस्यान्वकर, कित । शिखण्डो रक्षितसैनं स च मृत्युर्महात्मन ।
 पाञ्च लाङ्गलिता धर्मात् सुद्रा मिश्रगुहद्वय । त्वं प्राप्य सहस्रोदर्यं धिककृतं सर्वमाधुनि ।
 पुत्रस्येदीदृग्ं वाचं मत्समीपे वदियामि । शिरस्ते पातयिष्यामि गदया वज्रकल्पया ।
 ताञ्च ब्रह्महर्षं दृष्ट्वा जनः सूर्यमवेचने । ब्रह्माहत्यां हि ते पाप प्रायश्चित्तार्थमात्मन ।
 पाश्चात्क सुदुष्टं ममैव गुरुमघत । गुरोर्गुरुवधं भूय चिपत्त्रैवेह लब्ध्वे ।
 तिष्ठ तिष्ठ सद्यस्त्रैकं गदापातमिभं मम । तव वापि महिये इह गदापाताननेकम् ।
 शान्तेनेवमाचित पापं पद्पाचरं । संरभ्यं शायकिं प्राह चंकुद्, प्रहसन्निव ।
 ॥ धृष्टद्युम्न उवाच ॥ श्रूयते श्रूयते चापि चन्यते चेति माधव । सदाऽनार्यैः श्रुभं शशुं पुरुष चेत्सुनिच्छसि ।
 चमा प्रमथते लोके कृत् पापोऽर्हति चमां । चमावन्तं हि पापात्मा जितोऽयमिति मन्यते ।
 स त्वं सुद्रममाचारो नोचात्मा पापनिधय । आक्रेयायान्वांश्याच वक्रथे वक्रुनिच्छसि ।
 यत्तं भूरिश्रवाञ्छ्वभुञ्ज प्रायगतस्त्वया । वार्यमाणेन निदत्तस्तत् पापतरं तु किं ।
 स्युहमानो मया द्रोणो दियोनास्त्रेण संयुगे । विशष्टप्रज्ञो निहत, किरुच क्रूर दुस्तरं ।
 श्रुयुधमानं यत्साजो तथा प्रायगते भुनिः । द्वित्रबाह्वं परैर्धन्यात् शायके स कथं वदेत् ।
 निहत्य तां पदा भूमौ स विनामति बोध्यवान् । किन्तदा न निहंशेनं भूत्वा पुत्रपत्तमः ।
 तया पुनरनार्येण पुष्ये पाथंय निजितं । यदा तदा हत इहूरं सोमदत्ति प्रतापवान् ।
 यत्र यत्र च पाण्डुनां द्रोणो द्रावयते चभूं । किरञ्जरसहस्राणि तत्र तत्र प्रयत्यहं ।
 स तमेवविधं कृत्वा कर्म चाप्यलवत् स्वथं । वक्रुमिच्छसि वक्रथ कर्मानं पद्पाचय ।
 कर्मां तं कर्मणा ह्यस्य नाहं दृष्टिं कुलाधम । पापानाद्य त्वमाकाश कर्मणां सा पुनर्देद ।
 ज्ञापयसास्त्र न मां भूयो वक्रुमर्हस्यत परं । अधरोत्तरमेतद्धि न मां स यक्रुमर्हसि ।
 अथ वदस्य मि मां भौत्वांद्भूय पद्पमीदृग्ं । गमयिष्यामि वाणैस्तां पुद्हे वैत्रस्रतचयं ।
 मधैवं मूर्धं धर्म्यं केवसेनेव शक्यते । तेषामपि ह्यधर्म्येण चेष्टितं गृह्णु यादृग्ं ।
 वदितं पाण्डवः पूष्यमधर्म्येण पुधिष्ठिरः । द्रोपदे च परिक्रिष्टा तथाऽधर्म्येण सात्तिके ।
 इमाजिता वने धर्म्ये पाण्डवाः सह दृश्यया । सर्वंश्चमपकृष्टय तथाऽधर्म्येण मान्त्रिणः ।
 अधर्म्येणऽपकृष्टय मद्राजः परेरित । अधर्म्येण तथा शारः धोभद्रो विनिपातित ।

२५३

२५४

२५५

२५६

२५७

२५८

इतोऽप्यधर्मेण हतो भीष्मः कुरुपितामह । भूरिश्रवाच्चधर्मेण त्वया धर्मविदा हत ।
एवं परैराचरित पाण्डवेषु सयुगे । रचमाणैर्जयं वीरैर्धर्मैरपि सत्त्वत ।

दुर्भयं स परो धर्मलयाऽधर्मं सुदुर्बिन्दं । युष्मत्स कौरवैः सार्द्धं मा गाः पितृनिवेद्यते । २१००

॥ सञ्चय उवाच ॥ एवमादीनि वाक्यानि क्रूराणि परुषाणि च । आवित सात्यकि श्रीमानाकस्मिन् इवाऽभवत् ।
तच्छ्रुत्वा क्रोधात्तासाच सात्यकिश्चाददे गर्दा । विनि श्रस्य यथा सर्पं प्रणिधाय रथे धनु ।
ततोऽभिपत्य पाञ्चालाच्च धर्मोणदमन्नवीत् । न त्वा वक्ष्यामि परुषं हनित्ये त्वां बधचर्म ।
तमापतन्तं सद्यसा महाबलमर्मर्षणं । पाञ्चाल्यायाभिसंक्रुद्धमन्तकायान्तकोपम ।

चोदितो वासुदेवेन भीमसेनो महाबल । अत्रमुत्थ रथान्तूर्णं वाङ्मयां समशरयत् । २१०१

द्रवमाणं तथा क्रुद्धं सात्यकि पाण्डवो बली । प्रस्यन्दमानमादर्य जगाम वलिनं बलात् ।
स्त्रिवा विष्टभ्य चरणौ भीमेन शिनिपुङ्गव । निगृहीत पदे पष्ठे बलेन बलिनाम्बर ।
अत्रमुत्थ रथान्तन्तु प्रियमाणं बलीयसा । उवाच सन्नृणया वाचा सद्देवो विशान्वते ।
अस्माकं पुरुषव्याघ्र मित्रमन्यन्न विद्यते । परमन्थकटृष्णिभ्य पाञ्चालेभ्यश्च माधव ।
तथैवान्थकटृष्णोना तथैव च विभेषत । कृष्णश्च त तथास्मत्तो मित्रमन्यन्न विद्यते । २१०२

पाञ्चालानाश्च वार्ष्णेय समुद्रान्त विचिन्वतां । नान्यदस्ति परं मित्र यथा पाण्डवदृष्ट्यायु ।
स भवानीदृशं मित्र मस्त्रेषु च तथा तव । भवन्तश्च यथास्माक भवताश्च यथा वय ।
स एवं सभ्यधर्मैश्च मित्रधर्मैर्ननुस्मरन् । नियच्छ मनुं पाञ्चाल्यात् प्रथाम्य शिनिपुङ्गव ।
पार्थतस्य चम त्व वै चमताश्चैव पार्थत । वय चमधितारश्च किमन्यत्र समाङ्गवेत् ।
प्रथाम्यमाने त्रैनेये सद्देवेन मारिय । पाञ्चालराजस्य सुत प्रहसन्नदमन्नवीत् । २१०३

मुञ्च मुञ्च शिने पौलं भीम युद्धमदाश्वित । आसादयतु मानेय धराधरमिवाशित ।
यावदस्य शितैस्त्र्योषै धरन्ध पातयाम्यह । युद्धयद्वाश्च कौन्तेय जीवितश्चास्य सयुगे ।
किञ्च ब्रह्म मया कर्तुं कार्यं यदिदमुद्यतं । सुमहत्पाण्डुपुत्राणांमायान्येते हि कौरवा ।
अथ वा फाल्गुन सन्ध्याम वारयिष्यति संयुगे । अहमथस्य मूर्खान पातयिष्यामि सायकैः ।
मन्यते श्चिद्यथाङ्ग मां भूरिश्रवसमाहवे । उद्धृतेन महश्चैर्ममेय मां वा हनियति । २१०४

शृण्वन् पाञ्चालवाक्यानि सात्यकि सर्पवत् स्वपन् । भीमवाङ्मन्त्रे सक्तो विष्टुरत्यनिग्रं बली ।
सोऽह्यवावि वदन्तौ बलिनौ पाङ्गशालिनौ । त्वरया वासुदेवय धर्मराजस्य मारिय ।
दशैर महता वीरैः वाग्यामासतुर्धर्मं । निवार्य परमेस्वरीया क्रोधधरकृत्वाचनौ ।
पुण्ड्रकूपरान् सस्ये प्रतीयुः सन्निधयर्षभा ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणसोपनिषदि धृष्टद्युम्नसात्यकिर्कोषे नवमवध्याधिकप्रतोऽध्याय ॥ १६६ ॥
॥ सञ्चय उवाच ॥ तत स कदमस्यो रिपूणां द्रोणनन्दन । युगान्ते सर्वभूतानां कालमृष्ट इवास्तक । २१०५
अजुम मलयदृष्टं इतनागमहाभिम्भे । अशक्तिरुषाकीर्षे अराधनसताहृतं ।

वक्रकथादसह्यं भूतपचिगणाकुलं । निहत्य प्राववान् भवैः सोऽचिनोद्देहपत्नं ।
 ततो वेगेन महता विनद्य भरतर्षभ । प्रतिज्ञा आश्रयामास पुनरेव तत्रात्मजं ।
 यस्माद्युधन्तमाचार्यं धर्मकञ्चुकमाश्रितं । अथ प्रलभिमिति प्राह कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 तस्मात्सपश्यतस्तस्य द्वावधिथामि वाहिनीं । विष्टास्य सर्वान् हन्तास्मि पाश्चात्त्यं पापमेव च ।
 सर्वान्नेतान् हनियामि यदि योत्स्यन्ति मां रणे । सत्यं ते प्रतिजानामि परावर्त्तय वाहिनी ।
 तच्छ्रुत्वा तत्र पुत्रस्य वाहिनीं पर्यवर्त्तयत् । सिंहनादेन महता व्यरोह्य सुमहद्वयं ।
 ततः समागमो राजन्कुरुपाण्डवेभ्योः । पुनरेवाऽभवत्कीमः पूर्षसागरयोर्विवं ।
 संरन्धा हि खिरीभूता श्लेषपुत्रेण कौरवाः । उदयाः पाण्डुपाश्चात्ता श्लेषस्य निधनेन च ।
 तेषां परमदृष्टानां जयमात्मनि पश्यतां । संरन्धानां महावेगः प्रादुरासीदृष्णाजिरे ।
 यथा शिलोच्चये व्रैलाः सागरैः सागरा यथा । प्रतिहन्त्येव राजेन्द्र तद्योसन्कुरुपाण्डवाः ।
 ततः ब्रह्मसहस्राणि भेरीशामयुतानि च । श्रवादयन्त संहृष्टाः कुरुपाण्डवेनिकाः ।
 यथा निर्मथ्यमानस्य सागरस्य मुनिस्वनः । अभवत्तस्य सैन्यस्य सुमहानहुतोपमः ।
 प्रादुश्यके ततो श्रेणिरसं नारायणं तदा । अभिसन्धाय पाण्डूनां पाश्चात्तानाद्य वाहिनीं ।
 प्रादुरासंक्षतो वाणा दोष्टापास्य सहस्रशः । पाण्डवान् सपयिष्यन्तो दोष्टास्या इव पशगाः ।
 ते दिव्यः सद्य सैन्यस्य समाह्वयनमहोदधे । मुद्गच्छाङ्गास्करसेव राजन्लोकं गभस्तयः ।
 तथापरे द्योतमाना ज्योतीर्षीवामरेऽमले । प्रादुरासन्महीपाल काश्यापसमया गुडाः ।
 चतुर्दिग्ं विचित्राय मतस्त्रोऽय गुडा गदाः । चक्राणि च चुरान्तांनि मण्डलानोव भास्ततः ।
 प्रक्षाल्यतिभिराकोर्षमतीव मरतर्षभ । दृष्ट्वाऽन्तरोचमाविभ्राः पाण्डुपासालमुञ्चयाः ।
 यथा यथा द्युयुधन्त पाण्डवानां महारथाः । तथा तथा तदस्त्रं वै व्यरुद्वैत जनाधिव ।
 बध्यमानास्तथाऽश्लेषेण तेन नारायणेन वै । दह्यमानानलेनेव सर्वतोऽभ्यर्दिता रणे ।
 यथा हि त्रिभिरोपाये दहेत्कचं ऊताशनः । तथा तदस्त्रं पाण्डूनां ददाद्य ध्वजिनीं प्रभो ।
 जगाम परमं चासं धर्मराजो युधिष्ठिरः । आपूर्थमाषेनाश्लेषेण सैन्ये लीयति च प्रभो ।
 द्रवमाणन्तु तत्सैन्यं दृष्ट्वा विगतचेतनं । मध्यस्ततास्य पाथेस्य धर्मपुत्रोऽभवोर्दिदं ।
 धृष्टद्युम्न पञ्चायस्य सद्य पाश्चात्तधेनया । सोत्तके तस्य गच्छस्य दृष्ट्यन्मकृहतः स्वयं ।
 वायुदेवोऽपि धर्मात्मा करिष्यत्यात्मनः सनं । उपदेष्टुं समर्थोऽयं लोकस्य किमुतात्मनः ।
 सद्योमस्य म कर्त्तव्यः सर्वधेन्यान् प्रवीमि वः । अहं हि सद्य सोदर्थैः प्रवेक्ष्ये हयगहनं ।
 भोप्रद्रेणाश्वं तीर्त्वा धेयामि भीरुदुस्तरे । विमश्लिष्यामि सलिले सगणो श्रेणियोऽप्येदे ।
 कामः कल्पयतामद्य रामो दुर्व्योधनस्य च । कस्याण्डक्षिराचोऽथो मया युधि निपातितः ।
 येन बातः स भीमद्रेः युद्धानामविभारदः । समर्थैर्बलमि क्रूरैर्पातितो मामिपातितः ।
 येन विभ्रवती प्रभं यथा क्षुष्या सभागता । उपैषिता संपुत्रेण दासभावं नियच्छती ।

११००

११०१

११०२

११०३

११०४

११०५

जिघांसुर्धातंराष्ट्रं आनेष्वन्येषु फाल्गुनं । कवचेन तथा युक्तो रक्षायै वैभवंस्य च ।
 येन ब्रह्मास्त्रविदुषा पाद्यात्वा । सत्यजिम्बुषाः । कुर्व्याणा मञ्जये यत्ने समुत्ता विनिपातिताः ।
 येन प्रमाज्यमानास्य राज्यादयमधर्मतः । निवार्यमाणा न वयं नानुयातास्तद्देषिण ।
 यो ऽभावत्यन्तमस्त्राकं कुर्व्याण' यौद्धं परं । इतस्तद्दस्त्रमरणं करिष्यामि सवान्धवः । ६९०
 एवं ब्रुवति कौन्तेये दाशार्धस्त्ररितस्ततः । निवार्यै सैन्यं याज्जभ्यामिदं षष्पनमश्रवोत् ।
 शीघ्रं न्यस्यत शस्ताणि वाहेभ्यद्यावरोक्षत । स्य योगोऽच विहितः प्रतिघाते महात्मना ।
 द्विपाश्र्वस्त्रन्दनेभ्यश्च चित्तिं सर्वेऽवरोक्षत । श्वमेतस्य यो हन्यादस्त्रं भूमौ निरायुधाम् ।
 यथा यथा ह्ययुध्यन्त ये वा ह्यस्त्रमलम्पति । तथा तथा भवन्त्येते कौरवा मलवचरः ।
 निषेधेऽस्मिन् च शस्ताणि वाहनेभ्योऽवरोक्ष्य ये । तावैतदस्त्रं संघामे निहनिष्यति मानवान् । ६९१
 ये सेतन् प्रतियोऽस्मिन् मनसापोह केचन । निहनिष्यति तान् सर्वान् रथातलगतानपि ।
 ते वचसस्य तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य भारत । स्यन् सर्वे समुत्सृष्टुं मनोभिः करणेन च ।
 तत उत्सृष्टुकामांस्तोऽश्वस्त्राण्यालोक्ष्य पाण्डव । भीमसेनोऽब्रवीद्वाञ्छिदं संहर्ययन्वचः ।
 न कथञ्चन शस्ताणि भोक्तव्यानीह केनचित् । अहमावारयिष्यामि द्रोणपुत्रास्त्रमाशुशुभैः ।
 गदयाऽप्यनया गुर्व्या हेमवियहया रणे । कालवद्विचरिष्यामि द्रोणैरस्त्रं विप्रतयन् । ६९२
 न हि मे विक्रमे तुल्यः कश्चिदस्ति पुमानिह । यथैव भवितुस्तस्य ज्योतिरन्यत्र विद्यते ।
 पश्यध्वं मे दृष्टो बाह्व नागराजकरोपमै । ममर्थी पश्वंतस्यापि शैशिरस्य निपातने ।
 नागायुतघमप्राणो ह्यहमेको नरेऽश्वह । शक्रो यथाप्रतिदन्दे दिवि देवेषु विभ्रुतः ।
 अथ पश्यन्तु मे कीर्यं बाह्वोः पीनांसयोर्धुधि । ज्वलमानस्य दीप्तस्य द्रोणैरस्त्रस्य वारणे ।
 यदि नारायणास्त्रस्य प्रतियोद्वा न विद्यते । अथैनं प्रतियोऽस्यामि पश्यन्तु कुक्षपाण्डुषु । ६९३
 अञ्जुनाञ्जुनमोभयो न न्यस्यं गाण्डिवं तथा । शशाङ्कस्येव ते कोपं , नैर्भस्यं पातयिष्यति ।
 ॥ अञ्जुन उवाच ॥ भीम नारायणास्त्रे मे गोषु च प्राङ्गणेषु च । एतेषु गाण्डिवं न्यस्यमेतद्धि प्रतमुत्तमं ।
 श्वमुत्सृष्टतो भीमो द्रोणपुत्रमरिन्दम । अभ्ययान्नेघघोषेण रथेनादित्यवर्षसा ।
 स रत्नमियुजालेन लघुत्वाच्छौघविक्रमः । निभेषमात्रेणाघाद्य कुन्तीपुत्रोऽभ्यवाकिरत् ।
 ततो द्रोणिः प्रहस्येनं द्रवन्तमभिभाष्य च । अववाकिरत् प्रदोषात्प्रायः सरैस्त्रैरभिमन्वितैः । ६९४
 पञ्चगैरिव दीप्तास्यैर्मर्षमिद्धिरसं रणे । अवकीर्णोऽभवत्पार्थः, स्फुलिङ्गैरिव काञ्चनै ।
 तस्य रूपमभद्राजन्भीमसेनस्य संयुगे । खद्योतैराद्यतस्त्रेव पश्वंतस्य दिनचये ।
 तदस्त्रं द्रोणपुत्रस्य तस्मिन् प्रति घमस्यति । अवहूत महाराज, यथाग्निरनिलोद्गतः ।
 आवहूमानमासद्य तदस्त्रं भीमविक्रमं । पाण्डुभैरन्यस्यते भीमं समहङ्गयमाविशत् ।
 ततः शष्वाणि दिव्यानि समुत्सृज्य महीतले । अवारोहसथेभ्यश्च तुरगेभ्यश्च सर्वप्रः । ६९५
 तेषु निचिप्रश्लेषु वाहनेभ्यस्त्यतेषु च । तदस्त्रंभीर्यैविपुसं भीममूर्हन्व्यापतत् ।

हाहाहतानि भूतानि पाण्डवाश्च विभेयतः । भीमसेनमपश्यन् तेषां संवृतं तदा । २४
 इति श्रीमहाभारते त्रैलोक्यर्षिण नारायणसूक्तमोक्षपर्वणि पाण्डवसेन्यास्त्रत्यागे द्विगोऽध्यायः ॥ २०० ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ भीमसेनं समाकीर्षे दृष्ट्वाऽस्त्रेण धनञ्जयः । तेजसः प्रतिघातार्थं वाहणेन समावृणोत् ॥
 नालचयत तत् कश्चिदावृणोस्त्रेण संवृतं । अर्जुनस्य सधुलाश्च संवृतलाश्च तेजसः ।
 धाम्यसुतरयो भीमो त्रैणपुत्रास्त्रसंवृततः । अप्रावप्रिखिव न्यसो ज्वालामाली सुदुर्दमः । २११
 यथा रात्रिचये राजन् ज्योतीत्यस्तगिरिम्यति । समापेतस्तथा वाणो भीमसेनरथम्यति ।
 स हि भीमो रथशस्त्र हयाः सुतश्च मारिय । संवृतो त्रैणपुत्रेण पावकामर्गतोऽभवत् ।
 यथा जग्ध्वा जगत्सर्वं समये सचराचरं । गच्छेदग्निर्विभीरार्थं तथाऽङ्गं भीममावृणोत् ॥
 सूर्यमग्निप्रविष्टः स्याद्यथा चाग्निं दिवाकरः । तथा प्रविष्टं तत्तेजो न प्राज्ञापयत किञ्चन ।
 विकीर्षंस्वत्वं तदृष्ट्वा तथा भीमरथम्यति । लदोर्थांमाणं त्रैणिञ्च निष्प्रतिदन्दमाहवे । २१२
 सर्वधेन्यानि पाण्डूनां न्यस्तग्रह्णाणनेर्कमः । युधिष्ठिरपुरोगांश्च विमुखांस्त्रास्त्रहारधान् ।
 अर्जुनो वासुदेवश्च वरमाणो महाद्युती । श्वस्रुत्य रथादीरो भीममावृवतां तदा ।
 ततस्तौ त्रैणपुत्रश्च तेजोऽस्त्रबलसम्भवं । विगच्छता सुमतिनो भायामाविश्रतां तदा ।
 न्यस्तग्रह्णौ ततस्तौ तु नादहतुं सोऽस्तजोऽनवः । वाहपास्त्रप्रयोगाश्च बीर्यवलाश्च कृष्यथोः । २१३
 ततश्चरुपतुर्भीमं तस्य सर्वाद्युधानि च । नारायणांस्त्रग्राह्यर्थं नरनारायणौ बलात् ।
 आहृत्यमाणः कौन्तेयो नदत्येव महारथः । बद्धेते चैव तद्वोरं त्रैणेरस्त्रं सुदुर्जयं ।
 तमब्रवीदवासुदेवः किमिदं पाण्डुनन्दन । वार्यमाणोऽपि कौन्तेय यद्युद्धाश्च निवर्त्तसे ।
 यदि युद्धेन जेषाः स्युरिमे कौरवनन्दनाः । वयमप्यत्र युध्येम तथा चेमे नरर्षभाः ।
 रथेभ्यस्त्ववृतीर्षाः स्यः सर्व्य एव हि तावकाः । तस्मात्त्वमपि कौन्तेय रथानूर्क्षमयाकम । २१४
 एवमुक्त्वा ततः कृष्णो रथाद्गुमिमपाहरत् । मिश्रसक्तं यथा नागं क्रोधघंटरुक्त्वोत्तरं ।
 यदाऽपकृष्टः सरपाश्यासितयायुधं युधि । ततो नारायणास्त्रं तत् प्रशान्तं शश्रुतापनं ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ तस्मिन् प्रशान्तिं विधिना तथा तेजसि दुःषष्टे । बभूवुर्बिमलाः सर्वा दिग्गः प्रदिग्ग एव च ।
 प्रवतुयु मिवा वाताः प्रशान्ता मृगपक्षिणः । बाह्वानि प्रचष्टानि योधाद्य मनुजेश्वर ।
 शपोढे च ततो धीरे तस्मिंस्तेजसि भारत । बभौ भीमो निमापाये धीमान् सूर्य इवेदितः । २१५
 हतमेवं बलं तत्र पाण्डवानामतिष्ठत । अस्त्रयुपरमं दृष्ट्वा तत्र पुत्रजिघांसया ।
 यत्रस्थिते षष्ठे तस्मिन्क्षेत्रे प्रतिष्ठते तथा । दुःस्थोऽधनो महाराज त्रैणपुत्रमथाश्रित् ।
 अश्रत्यामान् पुनः शीघ्रमस्त्रमेतत् प्रयोजय । यत्रस्थिता हि पाश्यासाः पुनरेव जयैषिणः ।
 अश्रत्यामा तयोक्तुश्च तत्र पुत्रेण मारिय । सुदीनमतिनिश्चय राजानमिदमववत् ।
 नैतदावकीर्त्तं राजघञ्जं दिर्नोपपद्यते । आहृते हि निश्चल्यैतत् प्रयोकारं न संशयः ।
 एवञ्चास्त्रप्रतीघातं वासुदेवः प्रयुक्तवान् । अतो न विहितः षष्ठो बधः श्रेयोजनाधिप । २१६

पराजयो वा मृत्युर्वा श्रेया मृत्युर्न निर्जयः । निर्जितादारयो ज्येते शस्त्राखगांमृतोपमोः ।

॥ दुर्व्योधन् उवाच ॥ आचार्य्यपुत्र यद्येतत् द्विरस्त्वं न प्रयुज्यते । अन्वैर्गुह्यता संशयन्तामस्त्वस्त्वविदार

नयि दिव्यानि चास्त्राणि व्यन्वके चामितोऽगिभिः । इच्छतो हि न ते मुष्येत् क्रुद्धो ह्यपि पुरन्दरः ।

॥ धृतराज उवाच ॥ तस्मिन्नस्त्रे प्रतिवृत्ते द्रोणे चोपाधिना हते । तथा दुर्व्योधनेनोक्तो द्रौणिः किमकरोत्पुनः ।

दृष्ट्वा पार्थान् संघामे युद्धाय समुपस्थितान् । नारायणास्त्रेनिर्मुक्ताश्चरतः । धृतनामुखे । ॥ १३ ॥ २१००

॥ सञ्जय उवाच ॥ जानन् पितुः स निधनं सिंहलाङ्गुलकेतनः । सक्रोधो भयमूढश्च सोऽभिमिदुर्द्रावः पार्थिव ।

अभिद्रुत्य च विग्रत्या बुद्धकाणां सर्वैः । पञ्चभिश्चातिवेगेन विव्याध पुरुषवैभः ।

धृष्टद्युम्नसो राजन् ज्वलन्तमिव पावकं । द्रोणपुत्रं चतुःपक्ष्यां राजन् विव्याध पञ्चिणां ।

धारयिञ्चास्त्रं विग्रत्या खण्डपुङ्खैः शिलाभिः । ह्यंशु चतुरोऽविधुष्यतुर्भिर्भिः शरैः ।

विद्धा विद्धा नदन् द्रौणिं कल्पयन्निव मेदिनीं । आददे सर्वैस्तोक्तुषु प्राणानिव महारणे । ॥ १४ ॥ २१०१

पार्थिव च बली राजन् कृतस्त्रः कृतनिश्चयः । द्रौणिमेवाभिदुर्द्राव कृत्वा मृत्युनिवर्त्तनं ।

ततो वाणमयं वर्षं द्रोणपुत्रस्य मूर्द्धनि । अवाहजदमेयात्मा पाञ्चालो रथिनाम्बरः ।

तं द्रौणिः समरे क्रुद्धं ह्लादयामास पविभिः । विव्याध चेन्न दग्भिः पितृभ्यधमनुष्मरन् ।

द्वाभ्याश्च सुविद्यताभ्यां सुगभ्यां ध्वजकांक्षुके । क्लिप्ता पाञ्चालराजस्य द्रौणिरन्यैः समाहृतम् ।

व्ययस्यतरयश्चैव द्रौणिस्यको महाहवे । तस्य चानुचरान् सर्वान् क्रुद्धः प्राच्छादयच्छरैः । ॥ १५ ॥ २१००

प्रदुर्द्राव ततः शैल्यं पाञ्चालानां विग्राम्यते । सम्भ्रान्तरूपमांशुश्च शरवर्षपरिचरतं ।

दृष्ट्वा तु विमुखान् योधान् धृष्टद्युधञ्च पीडितं । श्रेण्यशोदयेत्तूर्ण्यं रथं द्रौणिरथम्यति ।

अटभिर्निर्गमितैश्चैव सोऽश्वत्थामानमाहृतम् । विग्रत्या पुनराहृत्य नानारूपैरभिविषं ।

विव्याध च तथा हृतं तत्तुभिश्चतुरो हृद्यान् । धनुर्ध्वजश्च संयत्तैः श्लिच्छेद् कृतहस्तवत् ।

स शार्थं व्यधमशापि रथं हेमपरिष्कृतं । इदि विव्याध शमेरे विग्रता सायकैश्चैभं । ॥ १६ ॥ २१०१

एवं स पीडितो राजन्नथत्याम् । महाबलः । अरजालैः परिहृतः कर्त्तव्यं नात्स्यपथतः ।

श्वङ्गते गुरोः पुत्रे तव पुत्रो महारथः । कृपकर्णदिभिः सोऽर्द्धं शरैः साचनमोहणेत् ।

दुर्व्योधनस्तु विग्रत्या कृपः शरदत्तस्त्रिभिः । कृतवर्षाऽथ दग्भिः कर्णः पञ्चाश्रता शरैः ।

दुःश्रामनः श्रेतेनैव हृषपेषश्च सप्तभिः । सात्यकिं विव्यधुस्त्रणं ममन्ताभिः शरैः ।

ततः स सात्यको राजन् सर्वानेव महारथान् । विरथान् विमुखांश्वैव चणेनैवाकारोत्सुप । ॥ १७ ॥ २१००

अथत्यामा तु सम्प्राप्य चेतनां भरतवैभ । चिन्तयामास दुःखात्तानिःश्वषेद्य पुनः पुनः ।

ततो रथान्तरं द्रौणिः समाहृष्ट परन्तपः । सात्यकिं वारयामास किरच्छरश्रतान् बहून् ।

तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य भारद्वाजघ्नं रणे । विरथं विमुखश्चैव पुनश्चको महारथः ।

ततस्ते पापउवा राजन् दृष्ट्वा सात्यकिविक्रमं । बहून् ब्रह्मान् मृशश्चक्रुः विंशनादांशु मेदिरे ।

एवं तं विरथं कृत्वा सात्यकिः सत्यविक्रमः । जघाम हृषपेनस्य त्रिषाहस्यान्महारथान् । ॥ १८ ॥ २१०१

अयुतं दन्तिनां सार्द्धं क्षयस्तु विजयान् वः । पञ्चाष्टुत्तानि चाद्यान्वां शत्रुनेर्निजघाम ह ।
ततो द्रौणिमं हाराज रथमारुह्य बोध्यं चान् । शक्यकिम्पति संकुहः प्रययौ तदधेपुष्या ।
पुनस्तमागतं दृष्ट्वा शैनेयो निश्चितैः शरैः । अदारयत् शूरतैः पुनः पुनर्गन्धमः ।
सोऽतिविह्वो महेश्वाशो कानालिङ्गैरसंपुञ्जः । युयुधानेन वै द्रौणिः प्रहसन् वाक्यमब्रवीत् ।
शैनेयाभ्युपपत्तिं ते जानाम्यचार्य्यं ध्यातिनि । नचैनं काश्चि मया पन्नमात्मानमेव च ।
अपे तवाहं शैनेय सत्येन तपसा तथा । अहन्वा सर्वपाद्यालान् यदि शान्तिमवाप्नुयो ।
यदत्तं पाण्डेयानां हृष्णोनामपि यदत्तं । क्रियतां सर्वमेवैह निहन्त्यामि शोमकान् ।
एवमुक्त्वा कंरग्याभ्यं सुपर्श्वणं शरोत्तमं । व्यसृजत् सत्त्वो द्रौणिवं चं हृषे यथा हरिः ।
स तं निर्भिद्य तेनाहः सायकः समरावरं । विशेष वसुधां भित्वा श्वभन् विचामितोरगाः ।
स निघ्नकवचः शूरसोचावर्हितः हव द्विपः । विमुच्य श्वरश्चापं भूरिवणपरिखरः ।
शोदसुधिरविक्रय रथोपसृष्ट उपाविशत् । सतेनापहतलूषं द्रौणपुच्छाद्रयान्तरं ।
अयान्नि सुपुङ्गेन शरोत्तमतपस्वणा । शालघान श्रुवोर्ध्वं हृष्टयुधं परन्तपः ।
स पूर्वमतिविह्वय मूषं पद्यात् सुमहितः । श्वसाद् युधि पाद्याशो व्यपाश्रयत च ध्वजं
तं मन्तमिव सिद्धेन राजन् कुञ्जरमर्हितं । अवेनाभ्यद्रवञ्कुराः पक्ष पाण्डवो रथाः ।
किरीटी भोमसेनस्य हृष्टस्त्वस्य पौरवः । ध्रुवराजस्य चेदोनां मासवत् सुदर्शनः ।
एते हाहाहनतः सर्वे प्रसृष्टोत्तरासनाः । शौरं द्रौण्यपतिं वीराः सत्यतः पर्येवारयन् ।
ते विंग्रतिपदे यत्तां गुरुपुत्रमसर्वणं । पक्षमिः पक्षभिर्जाणैरभ्यग्नः सत्यतः समं ।
आभीविषामैर्ष्विभद्विः पक्षमिय मितैः शरैः । शिखेद् युगपद्द्रौणिः पक्षविभ्रतिषापकान् ।
सप्तमिय मितैर्ष्वेषैः पौरवं द्रौणिराहंयत् । मासवं निर्भिरकेन पाथं पङ्क्तिर्दंकादरं ।
ततस्तैर्विध्युः सर्वे द्रौणिं राजशूहरथाः । युगपथ ह्यक्त्वेव ह स्सुपुङ्गे विवाश्रितैः ।
ध्रुवराजस्य विभ्रया द्रौणिं विव्वाध पत्रिणां । पार्थस्य पुनरष्टाभिस्तदा सर्वे निर्भिखिभिः ।
ततोऽर्जुनं पहिरपयाजघाम द्रौण्यनिर्दमभिसासदवः । भोमं दशार्द्धैर्ध्रुवराजं चतुर्भिर्दाभ्यां द्वाभ्यां मासवं पौरवम् ।
सर्गं विद्वा भोमसेनस्य पङ्क्तिर्दाभ्यां हित्वा काशुकञ्च ध्वजस्य । पुनः पाथं शरवर्षेण विद्वा द्रौण्यपौरं विंशनादं
मगाद ।
तथासूतः सुनिश्चितान् वीतधारात् द्रौणिः शरान् हृष्टनयापतय । धरा विद्युद्योः प्रदिशे दिश्य हृष्टा वापेरमभन्
पौररूपे ।
आसस्य सारयमुपतेजाः सुदर्शनस्यैकैतुमकामो । भुञ्जी शिरयेन्द्रमानवोर्ष्विभिः शरैर्ध्रुगपसस्यकर्त ।
शपौरवं रथमत्वाऽभिरय हित्वा रथं तिलप्रयासि वापे । हित्वा च माह्व वरचन्दनाशो भक्तेन कायाश्चिर उचकृतं ।
युवानमिन्दोवरदामवणशेदिमभं ध्रुवराजं ममह्य । काणैस्वरामान् व्यसिताशिकरूपेर्भिन्दा प्रादाभूयवे वाश्रसतं ।
मासवं पौरवस्यैव ध्रुवराजस्य चेदिपं । दृष्ट्वा वनसं निहनं द्रौण्यभुञ्ज पाण्डवः ।

८५८

८५९

८६०

८६१

८६२

भीमसेनो महाबाहुः क्राधमाहारयन् परं । ततः शरशतैस्तीक्ष्णैः स क्रुद्धामो विषोपमैः ।
 ह्लादयामास समरं द्रोणपुत्रं परन्तपः । ततो द्रोणिर्महातेजाः शरवर्षं निहत्य तं । ८५५

विव्याध निश्रितैस्त्र्येणभीमसेनममथेणः । ततो भीमा महाबाहुः द्रोणैर्युधि महाबलः ।
 क्षुरप्रेण धनुस्त्रिंशत् द्रोणिं विव्याध पचिणा । तदपास्य धनुस्त्रिंशद् द्रोणपुत्रो महात्मनाः ।
 अन्यस्कार्मुकमादाय भीमं विव्याध पचिमिः । तौ द्रोणिभीमा समरे पराक्रान्तौ महाबलौ ।
 अवर्षतां शरवर्षं वृष्टिमन्त्रा विवामुदौ । भीमनामाङ्किता वाणाः स्वर्णपुङ्गाः शिवामिताः ।
 द्रोणिं सञ्ज्ञादयामासुर्वैघौघा इव भास्करं । तथैव द्रोणिनिमुक्तभीमः सन्नतपस्वभिः । ८५६

श्रवाकीर्येत स चित्रं शरैः शतसहस्रशः । सञ्ज्ञादयामासः समरे द्रोणिना रणशालिना ।
 न विव्यये महाराजं तदहृतमिवाऽभवत् । ततो भीमो महाबाहुः कान्तैस्त्ररविभूषिताम् ।
 नारायानं दश समुपैषीद्यमदण्डनिभान् शितान् । ते जञ्चदशमाघाघ द्रोणपुत्रस्य मारिष ।
 निभिक्षं विशिष्टसूत्रं बन्धोक्तमिव पद्मगाः । सोऽतिविद्धो भ्रमं द्रोणिः पाण्डवेन महात्मना ।
 ध्वजयष्टिं समाश्रित्य न्यभीलपत लोचने । स मुहूर्तात् पुनः संज्ञो सञ्ज्ञा द्रोणिर्नराधिपः । ८५७

क्रोधं परममातस्यां समरे रुधिरोचितः । दृढं सोऽभिहतक्षेत्रे पाण्डवेन महात्मना ।
 वेगक्षकं महाबाहुभीमसेनरथम्प्रति । तत्र आकृष्यपुष्पांशं शराणां तिम्रतजघा ।
 शतमाशो विषामांशं प्रेषयामास भारतं । भीमोऽपि समरघाघो तस्य वीर्यमचिन्तयन् ।
 दृष्ट्वै प्रासृजदुर्गाणि शरवर्षाणि पाण्डवः । ततो द्रोणिर्महाराजं हिलास्य विशिखैर्धनुः ।
 आजघानोरधि क्रुद्धः पाण्डवं निमित्तैः शरैः । ततोऽन्यद्वह्नुरादाय भीमसेनोऽत्यमथेणः । ८५८

विव्याध निश्रितैस्त्र्येण पञ्चभिराहवैः । जीमूताविव घर्मान्तं तौ शराघमवर्षिणौ ।
 अन्येन्यक्रोधताघाचौ ह्लादयामासतुयुधि । तस्यस्येक्षतो घोरैश्चादयन्तौ परस्परं ।
 अयुधतो सुधरस्यै हतप्रतिकृतविषणौ । ततो विस्फाथं सुमहशापं रुक्मविभूषितं ।
 भीमभ्रूचत स द्रोणिः शरानखन्तमन्निकान्तं । शरस्यधमध्यगता दीप्राक्षिरिव भास्करः ।
 आदानस्य विशिखान् सन्दधानस्य चाशुगान् । विकर्षतो मुञ्चतस्य नान्तरं दहृद्भुजगाः । ८५९

अलातचक्रप्रतिभे तस्य सण्डलमायुधे । द्रोणैरावीन्महाराजं वाणान् विभुजतस्तदा ।
 धनुस्त्यताः शरालस्य शतशोऽस्य सहस्रशः । आक्रामे प्रत्यदृश्यन्त शलभानामिवायतोः ।
 ते तु द्रोणिधनुर्मुक्ताः शरा इमविभूषिताः । अजस्रमन्वकीर्धेन्त घोरा भीमरथम्प्रति ।
 तत्राहुतसपश्याम भीमसेनस्य विकर्मं । बले वीर्यं प्रभावश्च व्यञ्जसायञ्च भारतं ।
 तौ समघामिवोद्धृता वाणवृष्टिं समन्ततः । जलवृष्टिं महाधारां तपान्तं इव चिन्तयन् । ८६०

द्रोणपुत्रवधप्रसुभीमो भीमपराक्रमः । समुच्चक्षरवर्षाणि प्राट्टवीव बलाहकः ।
 तद्भुजवृष्टं भीमस्य धनुर्घोरं महद्द्रुणं । विरुध्यमाणं विषमो भ्रुकृपापमिवापरं ।
 तस्माच्छराः प्रादुरामन् शतशोऽस्य सहस्रशः । सञ्ज्ञादयन्तः समरे द्रोणिमाहवशोनिने ।

तयोर्भिसृजतोरेवं शरजास्त्रानि मारिष । वायुरप्यन्तरा राज्ञाऽप्रकृतौ विषपितु ।
 तथा द्रौणिर्महाराज शरान् चेमविभूषितान् । तैलधृतान् प्रवक्ष्यायान् प्राहिणाद्वधकाङ्क्षया ।
 तानन्तरोचे विगिहैस्त्रिधैकैकमशातयत् । विशेषयन् द्रोणसुतं तिष्ठ तिष्ठति चान्नवीत ।
 पुनश्च शरवर्षाणि चोराण्युपाणि पाण्डवः । व्यष्टजदलवान् कुड्डी द्रोणपुत्रवधेषुया ।
 ततोऽस्त्रमायया ढूपं शरदृष्टिं निवार्य तां । धनुश्चिच्छेद भीमस्य द्रोणपुत्रो महास्त्रवित् ।
 शरैश्चैतं सुबलभिः कुड्डीः सङ्घैः परामिनत् । स च्छिन्नधन्वा बलवान् रथयुक्तिं सुदारुणम् ।
 वेगेनाविद्य च्छेप द्रोणपुत्ररथम्यति । तान्मापतन्तो स हृषा महास्त्राभ्यां श्रितैः शरैः ।
 चिच्छेद समरे द्रौणिं हृषयन् पाणिनाधव । एतस्मिन्नन्तरे भीमो दृढमादाय काशुकं ।
 द्रौणिं विव्याध विगिहैः क्षयमानो हृकोदरः । ततो द्रौणिर्महाराज भीमसेनस्य शारयि ।
 ललाटे दारयामास शरैः शानतपर्वणा । साऽतिविद्धो बलवतो द्रोणपुत्रेण शारयिः ।
 श्यामो हमगमद्भ्रान् जम् रश्मोनुकृष्य ज्ञाजिनां । ततोऽश्याः प्राद्वक्षुर्षुर्षो मोहिते रथशारयो ।
 भीमसेनस्य राजन् प्रथमो सञ्चधत्विनां । तं दृष्ट्वा प्रदुर्गैरचैरपकृष्टं रणाजिरात ।
 दशैः प्रमुदितः शङ्खं दृहन्तमपराजितः । ततः सञ्चै च याञ्चाला भीमसेनस्य पाण्डवः ।
 धृष्टद्युम्नरथं त्यक्त्वा भीताः सम्प्राश्रवन् दिशः । तान् प्रभ्रंशोत्तो द्रौणिः दृष्टो विकिरन् शरैः ।
 अभ्यवर्त्तत वेगेन कालयन् पाण्डुगृहिणी । ते बध्यमानाः समरे द्रोणपुत्रेण चक्षियाः ।
 द्रोणपुत्रमयाद्राजन् दिशः सञ्चै च भेजिरे ।

८६०

८६०

८६१

॥ इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणसूक्तमोक्षपर्वणि अथव्यामपराक्रमे एकाधिकद्विप्रतोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ ततः प्रभ्रंशं बलं दृष्ट्वा कुन्तोपुत्रो धनञ्जयः । न्यवारयदभेयात्मा द्रोणपुत्रवधेषुया ।
 ततस्ते शैनिका राजश्रेवं तत्रावतस्थिरे । संवार्थमाणा यत्नेन गोविन्देनार्जुनेन वै ।
 एक एव तु भीमकुः सोमकावयवैः सह । मत्स्यैरन्यैश्च सन्ध्याय पौरवैः च न्यवर्त्तत ।
 ततो द्रुतमतिक्रम्य सिंहलाङ्गलकेतनं । सव्यधापो महेश्वापमशयत्यामानमश्रवीत ।
 धा मक्रियंश्च ते वीर्यं यज्ञानं यच्च पौरव्यं । धार्तराष्ट्रेषु या प्रीतिः प्रदेयां स्मामु यच्च ते ।
 यच्च भूयोऽस्ति तेजस्सापरमं मम दशैश्च । स एव द्रोणहन्ता ते दंभेभ्यस्तुति पापवतः ।
 कालामलसमप्रख्यं दिवतामन्तकोपमं । समासादय पाञ्चाल्यं माञ्चापि सहकेश्वरं ।
 हर्षं नामथितास्म्यद्य तवाद्भुतस्य संयुगे ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आचार्यपुत्रो मानाहा बलवांश्यापि सञ्चय । प्रीतिर्धनञ्जये चास्य प्रिययापि महात्मनः ।
 न भूतपूर्वं भीमस्त्रोर्ध्वाको परममोदुय । अय कस्मात् स कौन्तेयः सद्यश्च हृत्तमश्रवीत ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ सुवराज हते राजन् दृहत्पक्षे च पौरवैः । इव्यस्त्रविधिवस्ये मातवै च सुदर्शने ।
 धृष्टदुष्ये सायकौ च भीमो चापि पराजितः । युधिष्ठिरस्य ते भीमो न शंभुश्चपि च घटिते ।
 अन्तर्भेदे च संशते दुःखं संस्यस्य च प्रभो । अभूतपूर्वं भीमलोदुःखाभ्यनुरजायत ।

८६०

८६१

८६०

तस्मादनर्हमञ्जोत्तमप्रियं श्रेणिमश्रीत् । गान्धमाचार्यतनयं दृषं कापुरयो यथा ।

श्वभुक्तय शक्रोधाग्नेह्यापतमो नृप । पार्थेन पर्वर्षाक्षं सर्वतदृष्ट्वापि गिरा ।

श्रेणियुक्तोप पार्थाय हृष्ट्याय च विभ्रवत । स तु यतो रथे क्षिप्त्वा वार्यपवृत्तं वीर्यशान् ।

८५५

देवैरपि स्रुदुह्यैर्मघामाग्नेयमादरे । दृश्याद्दृश्यान्निगणपानुद्दिश्याचार्यमन्दन ।

सोऽभिमथ्य शरं द्रोतं विधूममिव पावकं । सर्वतः क्रोधमाविश्य विधेप परवीरहा ।

ततश्चमुलमाक्रमे शरवर्षमग्रयत । पावकार्षिं परोतं तत् पार्थमेवाभिपुमुवे ।

लक्ष्मण्य गगनात् पेटुर्दिशय न चक्रामिरे । तमय पश्या रेदं चमूयं ततार तां ।

रचांसि च पिशाचाश्च विनेदुरभियङ्गता । वनुद्याप्यग्निशक्तान् सूर्योऽनेव तताप च ।

८५०

चक्रुःस्रुथायसाद्यापि दिक्षु सर्व्यसु भैरवं । रुधिरश्चाभिर्यंभो विनेदुःकोपदा दिवि ।

पक्षिणः पशवो गावो मुनयद्यापि स्रजताः । परमं प्रयतात्मनो न श्रान्तिमुपलभिरिरे ।

ध्वान्तसर्वमहाभूतमावर्त्तितदिवकरं । चैतोऽस्यमभिमन्तं श्वराविष्टमिवाऽभवत् ।

अस्त्रतेजोभिसन्तता मागा भूमिश्चाक्षया । नि श्वसन् समुत्पेतश्रेणो भोरमुमुच्य च ।

जलजानि च सत्त्वानि दृष्ट्वामानानि भारत । न श्रान्तिमुपजग्मुर्दं तयमानैर्जतामथे ।

८५५

दिग्भ्यः प्रदिग्भ्यः स्रद्धुमे, सर्वत शरदृष्टयः । उषावचानि पेटुर्दं गद्वानिचरंरुषः ।

ते शरैर्द्वेणुपुच्छय वञ्चवैरी, समाह्ना । प्रदरथा श्वच पेटुरग्निदग्धा इव द्रुमा ।

दृष्टमाना महानागा पेटुर्दं समा समन्तत । नदन्तो भैरवाद्यादान् जलदोपममिखलान् ।

अपरे मद्रुताक्षच दृष्टमाना महामजा । रेसुखला यथा घोरा वने दावाग्निश्रुता ।

द्रुमाणां शिखराणीव दावदग्धानि मारिय । अथदृष्ट्वाऽन्यद्दृश्यान् रथदृष्ट्वाऽनिवा विभोः ।

८५०

अपतन्त रथौघाद्य तत्र तत्र सहस्रशः । तस्मैत्यं भगवानग्निर्देदाह पुधि भारत ।

धुगान्ते सर्वभूतानि सन्तैक दवानल । दृष्ट्वा तु पाण्डुर्यो मेना दृष्टमाना महारुवे ।

प्रदृष्टास्तावका राजन् विंशनादान् विनेदिरिरे । तत्सूर्य्येषुदृष्ट्वाणि माशालिङ्गानि भारत ।

दृष्टंमाजग्निरे दृष्टास्तावका जितकाशिनः । कृत्वा ह्यवैशिणी राजन् स्वयंसाथी च पाण्डव ।

तमथा शंभते लोके नादृश्यन् महारुवे । नेव नखादह्य राजन् दृष्टपूर्वं न च श्रुत ।

८५५

यादृशं श्रेणपुत्रेण सृष्टमस्त्रमभिविणा । अर्जुनस्य महाराज ब्राह्ममन्त्रसुदैरयत् ।

सर्वोऽस्त्रप्रतिघाताय विदितं पद्मयोगिना । तेना मुहूर्त्तदिवं तत्तमो व्युपग्राम ह ।

प्रवदौ चानिल श्रोतो दिग्भ्यः विमला बभूव । तवाहृतमप्रश्याम कृत्वाऽमवैशिणीं हतां ।

अनभिस्यरूपान् प्रदग्धामच्छतेगथा । ततो नीरौ मध्व्याधौ विमुक्तौ केमवाजुवौ ।

सहितौ समदृष्टेतां नभवीव तमोनुदौ । ततो गाण्डीवधन्वा च केमवज्ञाचताजुभौ ।

८५०

सपताकध्वजस्य शानुकर्षवेरापुध । प्रवभौ शरयो मुक्ततावकानाम्पयद्हर ।

ततः किलकिलासन् ब्रह्मभेरोऽस्त्रैः सह । पाण्डवानां प्रदृष्टानां क्षणेन समजायत ।

वरदं पृथुचाञ्चलं पाव्यं संहितं प्रभुं । क्रोडमानं महात्मानं भूतमङ्गणैर्दृष्टं ।
 अजमीशानमव्यक्तं कारणात्मानमप्युतं । अग्निवाचाय रुद्राय सद्योऽन्धकनिपातिने ।
 पद्माचक्षुर्विदूपाचमभितुष्टाव भक्तिमान् ।

॥ नारायण उवाच ॥ त्वत्सभूता भूतकृतो वरेण्य गोप्रारोऽस्य भुवनस्यादिदेव । आविश्येमां धरणीं येऽभ्यरक्षन् पुरा पुराणं
 तव देव दृष्टिं ।

सुरासुरास्त्रागरवः पिशाचास्त्ररान् सुपशानथ गन्धर्व्यचान् । पृथग्निधानभूतसहान् सविश्रोक्षत्सभूतान् विद्य सध्या
 क्षयेव ।

रेन्द्रं धाम्यं वारुणं वैज्जपाख्यं पैवं लाङ्गं कर्म धौम्यञ्च तुभ्यं । रूपं ज्योतिः शब्द आकाशवायुः स्वर्गं स्वाद्यं सचिदं
 गन्ध उर्ब्धिः ।

कालो ब्रह्मा ब्रह्म च ब्राह्मणाय त्वत्सभूतं स्याद्गु चरिष्यु चेदं । अद्भ्यस्तोका यान्ति यथा पृथक्त्वं तामियैक्यं सद्भ्ये
 यान्ति भूयः ।

एवं विद्वान् प्रभवस्याप्ययञ्च मत्ता भूतानां तव सायुज्यमेति । दिव्यादृष्टौ मानसौ द्वौ सुपर्णौ वांश्च ग्राह्याः
 पिप्पलाः सप्त गोपाः ।

दश चान्ये ये पुरं धारयन्ति त्वया सृष्टास्त्वं हितेभ्यः परस्य । भूतं भव्यं भविता चाप्रष्टव्यं त्वत्सभूता भुवनानीह विश्वा ।
 भक्तस्य मां भजमानं भजस्व सारोरेषो ममाहिताहितेन । आत्मानं त्वामात्मनानन्यबोधं विद्वानेवं गच्छति ब्रह्म प्रदं ।
 अक्षौषलां तव सन्धानमिच्छन् विचिन्वन् वै सद्गुणं देववर्यं । सुदुर्लभान् देहि वरान् ममेष्टानभिद्युतः प्रविकार्षीष्य
 मायां ।

॥ ध्याम उवाच ॥ तस्मै वरानचिन्त्यात्मा नीलकण्ठः पिनाकधृक् । अरुते वासुदेवाय प्रायच्छद्दुर्विषंस्तनः ।
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मत्प्रसादान्मनुष्येषु देवगन्धर्व्योनिषु । अप्रमेयवलात्मा त्वं नारायण भविष्यसि ।

न च त्वां प्रसहियन्ति देवासुरमहोरगाः । न पिशाचा न गन्धर्वा न नरा न च राक्षसाः ।
 न सुपर्णास्तथा नागा न च विद्ये विद्यानिजाः । न कश्चिन्नाञ्च देवोऽपि समरेषु विजेष्यति ।

न शक्येण न वक्ष्ये नाग्निना न च वायुना । न चार्द्रेण न शुष्केण चाग्नेन स्थावरेण च ।
 न कश्चित्तव रुजं कर्त्ता मत्प्रसादान् कथञ्च न । अपि चेत् समरं गत्वा भविष्यसि ममाधिकः ।

एवमेतं पुरा सत्या वरासि विद्धि शैरिषा । स एष देवश्चरति मायया मोहयन् जगत् ।
 तस्यैव तपसो जातं नरं नाम महाभुनि । तुल्यमेतेन देवेन त्वं जानीह्यर्जुन सदा ।

तवितौ पूर्व्वदेवानां परमौ पठितादृषी । लोकयात्राविधानार्थं सञ्जायते युगे युगे ।
 तथैव कर्मणा दृष्टं महत्सप्तशोऽपि च । तेजोमन्युश्च विभक्तं जातो रौद्रो महाभुनि ।

स भवान् देववत् प्रशि शाला भवमयं जगत् । अवाकष्यस्वमात्मानं नियमेस्तत्-प्रियेषुषा ।
 शुभ्रं मन्त्रं हरिः कृत्वा महापुरुषविपदं । र्दंजिर्गत्स्व जपेहोभैरुपहारैश्च मानद ।

स तथा पूज्यमानसु पूर्व्वदेवेषु दृष्टतपत् । पुष्कलाद्य वरान् प्रादान्तव विद्वन् चदि क्षितान् ।

अन्नकर्तृतरोयोगास्तयोस्तव च पुष्कलाः । ताभ्यां लिङ्गोच्चितो देवस्तथाचार्या युगे युगे ।

स एव रुद्रभक्तयुः केशवो रुद्रसम्भवः । सर्वरूपं भवं ज्ञात्वा लिङ्गमर्षयति प्रभुम् ।

आत्मयोगाद्य तस्मिन् वै शास्त्रयोगाद्य शान्तता । एतमेवाद्यजन् देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।

प्रायंयन्ति परं लोके स्थाणुमेकं स सर्वं कृतम् । हृष्य एव हि यदृष्यो यश्चैव सनातन ।

सर्वभूतमभवं ज्ञात्वा लिङ्गमर्षयति यः प्रभुम् । तस्मिन्नभ्यधिकं मोति करोति ह्यभध्वजः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्य तदचनं सुखा द्रोणपुत्रो महारथः । नमस्यकार रुद्राय वज्र मेने च केशवः ।

चट्टरोमा च वस्यताम्ना नमस्त्राय महर्षये । वरुचिनीमभिप्रेक्ष्य ह्यवहारमकारयत् ।

ततः प्रत्यवहारोऽभूत् पाण्डवानां विद्यान्तरे । कैरवाणाञ्च दौनानां त्रेः षण्णवर्षं निपातिते ।

युद्धं कृत्वा दिनान् पञ्च त्रेः षण्णो हत्वा वरुचिनीं । ब्रह्मलोकं गतो राजन् ब्राह्मणे वेदपारगः ।

इति श्रीमहाभारते त्रेः षण्णवर्षेण नारायणस्तोत्रपर्वणि व्यासवाक्ये ब्रह्मिर्कदिप्रतोऽथायः ॥ २०२ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तस्मिन्नतिरथे त्रेः षण्णे निहते पार्यतेन वै । मामका पाण्डवाश्चैव किमकुर्वतः परं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन्नतिरथे त्रेः षण्णे निहते पार्यतेन वै । कैरवेपु च भग्नेपु कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।

दृष्ट्वा समहृदादर्यमात्मनो विजयावर्धः । यदृच्छ्या गतं व्यासं पमच्छ भरतवर्धम् ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ वयमे न्यहन यच्चून् शरौघेर्विमलैरहं । अपतो लक्ष्ये यानां पुरुषं पावकप्रभम् ।

ज्वलनं शूलमुद्यम्य यां दिग्ं प्रतिपद्यते । तस्यां दिग्मि विधीयन्ते श्रवो भे महासुने ।

तेन भग्नानरोन् सर्वान्मद्भग्नान्मन्यते जनः । तेन भग्नानि सैन्यानि हृष्टतोऽनु ददात्यर्धं ।

भगवन्तन्ममाचक्षुः को वै स पुरुषोत्तमः । शूलपाणिर्मया दृष्टस्तेजसा सूर्यवस्त्रिभम् ।

न पश्याः स्पृशते भूमिं न च शूलं विमुञ्चति । शूलाच्छूलसहस्राणि निपेतस्य तेजसा ।

॥ व्यास उवाच ॥ प्रजापतीनां प्रथमं तेजसां पुण्यं प्रभुम् । भुवनं भूभुवः देवं सर्वलोकेश्वरं प्रभुम् ।

इंशानं वरदं पार्ष्णं दृष्टवानसि प्रह्वरं । तं गच्छ शरणं देवं वरदं भुवनेश्वरं ।

महादेवं महात्मानमीशानं जटिलं शिवं । अर्चं महाभुजं रुद्रं शिखिनं वीरवाषट्कं ।

महादेवं हरं स्थाणुं वरदं भुवनेश्वरं । जगप्रधानमधिकं जगत्प्रोतिमधोश्वरं ।

जगद्योनिं जगद्दीपं जयिन् जगतो गतिः । विश्वात्मानं विश्वपुत्रं विश्वमूर्तिं यमस्त्रिभं ।

विश्वेश्वरं विश्वनरं कर्माजानीश्वरं प्रभुम् । शशं स्वयशुं भूतेषुं भूतभयमवोद्भवं ।

योगं योगेश्वरं सर्वं सर्वलोकेश्वरेश्वरं । सर्वेश्वरं जगच्छ्रेष्ठं वरिष्ठं परमेष्ठिनं ।

लोकचयविधातारमेकं लोकचयाश्रयं । सुदुर्जयं जगदाशं जगदाद्युज्ज्वरार्तगं ।

ज्ञानात्मानं ज्ञानगम्यं ज्ञानश्रेष्ठं सुदुर्बिन्दं । दाताश्चैव भक्तानां मयादविदितान् वरान् ।

तस्य पारिषदा दिव्या रूपैर्नामाविधैर्बिम्बोः । वामना जटिला मुष्ठा इक्षुपीवा मशोदरः ।

महाकाया मशोत्सारा महाकर्षास्तयापरे । आभनैर्बिन्दते पादौ पार्यं ब्रह्मैव वैहते ।

इदं श्रेष्ठं महादेवः पूज्यमानो महेश्वरः । स शिवज्ञानं तेजस्वी मयादाद्याति तं उपतः ।

तस्मिन् धीरे सदा पार्थ सद्गामे लोमहर्षणे । द्रौणिकर्षकपैगुप्ता महेश्वासे प्रहारिभि ।
 कस्ता सेना तदा पार्थ मनसाऽपि प्रधर्षयेत् । ऋते देवान्नेहृद्व्यासादङ्गहृत्पात्रेदधरात् ।
 स्यात्तुमुत्सहते कश्चिन्न तस्मिन्नयतः स्थिते । नहि भूतं समन्तेन चित्तु लौकिकेषु विद्यते ।
 गन्धेनापि हि सद्गामे तस्य क्रुद्धस्य शशवः । विषंश्चा हतभृयिष्ठा वेपन्ति च पतन्ति च ।
 तस्मै नमस्तु कुर्वन्ना देवास्त्रिष्टन्ति वैदिवि । ये चान्ये मानवा लोके ये च स्वर्गजितो नराः ।
 ये भक्ता वरदं देवं शिवं रुद्रमुमापतिं । इह लोके सुखं प्राप्य ते यान्ति परमाङ्गतिं ।
 नमस्तुह्यस्य कौन्तेय, तस्मै शान्नाय वै सदा । रुद्राय श्रितिकण्ठाय कनिष्ठाय सुवर्षेभे ।
 कपर्दिने करालाय ह्य्यंशवरदाय च । याम्यायारक्तकेशाय सदृत्ते शङ्कराय च ।
 काम्याय हरिनेत्राय स्वाणवे पुरुषाय च । हरिकेशाय मुण्डाय कनिष्ठाय सुवर्षेभे ।
 भास्कराय सुतोषीय देवदेवाय रंहसे । यङ्गरूपाय सव्याय प्रियाय प्रियवासे ।
 उष्योषिणे सुवन्नाय सहसाचाय मीढुवे । गिरिमाय सुशान्ताय पतये धीरवासेभे ।
 हिरण्यवाहवे राजशुपाय पतये दिग्भा । पर्जन्यपतये चैव भूतानां पतये नमः ।
 वृषाणाप्यतये चैव गवाञ्च पतये तथा । वृषैरावृत्तकायाय सेनान्ये मध्यमाय च ।
 शुब्रहृत्साय देवाय धन्विने भार्गवाय च । वज्ररूपाय विश्वस्य पतये मुञ्जवासे ।
 सहस्रमिरये चैव सहस्रनयनाय च । सहस्रबाहवे, चैव सहस्रचरणाय च ।
 शरणं गच्छ कौन्तेय वरदं भुवनेश्वरं । उमापतिं विरूपाक्षं दक्षयज्ञनिर्वहणं ।
 प्रजानाम्पतिमव्ययं भूतानां पतिमव्ययं । कपर्दिनं वृषावर्कं वृषनाभं वृषध्वजं ।
 वृषदर्पं वृषपतिं वृषशङ्खं वृषधर्मं । वृषाङ्गं वृषभोदारं वृषभं वृषभेक्षणं ।
 वृषायुधं वृषशरं वृषभूतं महेश्वरं । महोदारं महाकायं दीपिचर्कनिवासिनं ।
 लोकेशं वरदं मुण्डं ब्रह्मर्षं ब्राह्मणप्रियं । चिगूलपाणिं वरदं खड्गचर्मधर शूभं ।
 पिनाकिं खड्गधरं लोकानाम्पतिमीश्वरं । प्रपद्ये देवमीमानं शरणां धीरवासेभं ।
 नमस्तस्मै सुरेशाय यस्य वैश्रवण, सखा । सुवासणे नमो नित्यं सुप्रताय सुधन्विने ।
 धनुर्धराय देवाय मियधन्वाय धन्विने । धन्वन्तराय धनुवे धन्वाचार्याय ते नमः ।
 उपायुषाय देवाय नमः सुरवराय च । नमोऽस्तु वज्ररूपाय नमस्ते वज्रधन्विने ।
 नमोऽस्तु श्याणवे नित्यं नमस्तस्मै सुधन्विने । नमोऽस्तु त्रिपुरप्राय भगप्राय च वै नमः ।
 वनस्पतीनाम्यतये कराणाप्यतये नमः । मातृशाप्यतये चैव गणानाम्पतये नमः ।
 गवाश्च पतये नित्यं यशानां पतये नमः । चपास्य पतये नित्यं देवानां पतये नमः ।
 पुष्पादम्बिनामाय ध्येयाय वरदाय च । हराय मीलकण्ठाय क्षणिकेशाय वै नमः ।
 वक्ष्यामि यानि दिवानि महादेवस्य धीमतः । तानि मे कीर्त्तयिष्यामि यथाशक्तं यथाश्रुतं ।
 न सुरां नासुरां लोकं न गन्धर्वान् न राक्षसाः । सप्तमेधनि क्षुपिने तस्त्रिषपि शुशागताः ।

१५५

१५६

१५७

१५८

१५९

१६०

दक्ष जयमानस्य विधिवत्स्यते पुरा । विद्याध कुपितो यज्ञं निर्दयस्तभवत्तदा ।
 धनुषा वाणमुत्सृज्य सघोषं विननाद च । तेन शर्मं कुतः शान्तिं लेभिरै स्म सुरासदा ।
 विद्वृते सहसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे । तेन व्यातन्त्रघोषेण सर्वे देवाः समाकुलाः ।
 बभ्रुवुर्ब्रह्माः पार्थ निपेतुश्च सुरासुराः । आपद्युर्बुभिरै सर्वाद्युक्तये च वसुधरा ।
 पर्वतास्य व्यभोर्व्यन्त दिग्भो नागास्य मोहिताः । अन्वेन तमसा लोका न प्राकाशन्त संहराः ।
 जग्निवान् मह सूर्येण सर्वेषां ज्योतिषां प्रभां । सुसुभुभंभभीतास्य शान्तिश्चकुलथैव च ।
 क्षययः सर्वभूतानामात्मनस्य सुखैपिणः । पूषाणमभ्यद्रवत शङ्करः प्रहसन्निव ।
 पुरोडाशं भचयतो दग्धान् वै व्यपातयत् । तेतो नित्यकमुर्द्ध्वा वेपमाना नताः स्म तं ।
 पुनश्च सन्दधे दीप्तान् देवानां निग्निान् शरान् । सधूमान् सख्युत्तिगांश्च विदुत्तोयदसन्निमान् ।
 तं दृष्ट्वा तु सुराः सर्वे प्रणिपत्य महेश्वरं । रुद्रस्य यज्ञभागश्च विभ्रष्टं ते तत्कल्पयन् ।
 भयेन विदग्धा राजन् शरणश्च प्रपदिरे । तेन चैवातिकोपेन स यज्ञः सन्धितस्तदा ।
 भग्नाद्यापि सुराद्यासन् भोताद्याद्यापि तं प्रति । असुराणां पुरास्थासंज्ञीणि वीर्यवतां दिवि ।
 आयसं राजतश्चैव भौवर्षे परमे महन् । सौवर्षं कमलाक्षस्य तारकाक्षस्य राजतं ।
 वतीयन्तु परं तेषां विद्युन्मालिन आयसं । न शक्तज्ञानि सघषां नेतुं मन्वोद्युधैरपि ।
 अथ सर्वे सुरा रुद्रं जग्मुः शरणमर्हिताः । ते तमूचुर्भूहात्मानं सर्वे देवाः सवाषवाः ।
 मद्भद्रदन्तवरा ज्ञेते घोरास्त्रिपुरवासिनः । पीडयन्मधिकं लोकं यस्मान्ते वन्द्यहिताः ।
 लङ्घते देवदेवेश नान्यः शक्तः कथञ्चन । हन्तुं दैत्यान्महादेव जहि तांस्त्वं सुरदिपः ।
 रुद्र रौद्रा भविर्यान्ति पशवः सर्वैर्कर्मसु । निपातयिष्ये देवानसुरान् भुवनेश्वर ।
 स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा देवानां हितकाम्यया । गन्धमादनविन्ध्या च कृत्वा वेगध्वजैः हरः ।
 पृथ्वीं ससागरवनीं रथं कृत्वा च शङ्करः । अचं कृत्वा तु नागिन्द्रं शेषं नाम विलोचनः ।
 चक्रै कृत्वा तु चक्राँकां देवदेवः पिनाकधृक् । अणोऽस्त्यैरपुत्रस्य पुण्यदन्तस्य व्यनकः ।
 धूमं कृत्वा तु मलयं भवनाहस्य तचक्रं । योक्त्वाङ्गानि च सन्तानि कृत्वा सर्वैः प्रतापवान् ।
 वेदान् कृत्वाश्च चतुरस्रद्वारो ज्यामन्महेश्वरः । उपवेदान् खत्रीनांश्च कृत्वा लोकत्रयेश्वरः ।
 गाथिषीं प्रपङ्कं कृत्वा सावित्रीश्च महेश्वरः । कृतौङ्कारं प्रतोदंश्च मद्भाणश्चैव मारुतिं ।
 गाण्डीवं मन्दरं कृत्वा गुणं कृत्वा च वासुकिं । विष्णुं शरोत्तमं कृत्वा मद्भ्रमं प्रति तथैव च ।
 वायुं कृत्वाश्च वाजाय्यां पुञ्जो वैवस्वतं यमं । विद्युत्कृत्वाश्च निस्त्रानं मेतुं कृत्वाय वै ध्वजं ।
 आरुह्य स रथं दिव्यं सर्वदेवमथं शिवः । त्रिपुरस्य सधार्याय स्याणुः प्रहरतान्वरः ।
 असुराणांमन्तकरः श्रीमान्तुलविक्रमः । ह्ययमानः सुरैः पार्थ ह्यदिभिर्य तपोधने ।
 स्वामं महेश्वरं कृत्वा दिव्यमप्रतिमं विभुः । अतिवृत्तं स्याणुभूतः स सहस्रं परिवत्सरान् ।
 यदा धीणि समेतानि अन्तरीचे पुरारिणि च । त्रिपर्यन्ता विप्रश्रुते तदा तानि विभेद स ।

२६६

२६७

२६८

२६९

२७०

२७१

पुराणि न च ते शुकुद्दानवा प्रतिवीचितुं । शरं कालाग्निं संयुक्तं विष्णुषोमसमायुतं ।

पुराणि दग्धवन्तं तं देवी याता प्रवीचितुं । बालमङ्कगतं कृत्वा स्वयं । पृथग्निं पुनः । ८१०

उना जिज्ञासमाना वै कोऽप्यमित्युप्रवोत् सुरान् । अस्य तस्य शकस्य बज्रेण प्रहरिष्यतः ।

बाहुं सवज्रं तं तस्य क्रुद्धस्यास्तम्भयत् प्रभुः । महस्य भगवांस्त्वै सव्यैलोकेश्वरो विभुः ।

ततः संलम्बितभुजः शक्रो देवगणैर्हृतः । जगाम ससुरस्त्वै ब्रह्माणं प्रमुमययं ।

ते तं प्रणम्य शिरसा प्रोचु प्राञ्जलयस्यदा । किमप्यङ्कगतं ब्रह्मन् पार्वत्या भूतमहृतं ।

बालरूपधरं दृष्ट्वा नास्माभिरभिवादित । तस्मात्त्वा प्रष्टुमिच्छामि निजिता येन वै वयं । ८१०

अयुधता हि बालेन लीलया सपुरन्दराः । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा ब्रह्मविदोऽम्बरः ।

आत्मा स शम्भु भगवान् बालज्ञानितेजसं । उवाच भगवान् ब्रह्मा शक्रादीय सुरोत्तमान् ।

चराचरस्य जगतः प्रभुः स भगवान् हरः । तस्मात् परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति महेश्वरान् ।

यो दृष्टो ह्युभया साङ्गं युष्माभिरमित्युति । स पार्वत्याः कृते देवः कृतवान् बालरूपतां । ८१०

ते मया संहिता यूयं प्रापयध्वं तमेव हि । स श्व भगवान् देवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः । ८११

न सद्बुधिरं चैनं देवास्तं भुवनेश्वरं । स प्रजापतयः सर्वै बालाकंसदृशप्रभं ।

अयाम्भित्य ततो ब्रह्मा दृष्ट्वा च स महेश्वरं । अयं श्रेष्ठ इति ज्ञात्वा ववन्दे तं पितामहः ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ त्वं यज्ञो भुवनस्यास्य त्वं गतिस्त्वं परायणः । लम्बवस्त्वं महोदेवस्त्वं धाम परमं पदं ।

तथा सर्वमिदं व्याप्तं जगत् स्यात्वरजङ्गमं । भगवन् भूतमयेश लोकनाथ जगत्पते ।

प्रसादं कुरु शकस्य त्वया क्रोधाहितस्य वै । ८१२

॥ व्यास उवाच ॥ पश्येनान्विचः श्रुत्वा ततः प्रीतो महेश्वरः । प्रसादाभिमुखो भूत्वा अद्ब्रह्मसमयाकरोत् ।

ततः प्रसादाद्यमासुरमां रुद्रस्य ते सुराः । अभवच्च पुनर्न्याजः प्रकृतिस्त्रिा हि बज्जिणः ।

तेषां प्रसन्नो भगवान् सपत्नीको वृषध्वजः । देवानां त्रिदशश्रेष्ठो दक्षयज्ञविनाशन ।

स वै रुद्रः स च शिव भोऽग्नि सर्वैः स सर्ववित् । स चेन्द्रस्यैव वायुस्य सोऽश्विनौ स च विद्युतः ।

स भव स च पर्यन्थो महादेवः स चामघ । स चन्द्रमाः स चेशान सर्वस्यैव वरुणस्य च । ८१३

स काष्ठ सोऽन्नको मृत्युः स यमो राज्यहानि च । मासाङ्गमासा षटतदः सन्ध्ये सम्बत्सराणि च ।

धाता च स विधाता च विश्वात्मा विश्वकर्माकृतं । सर्वसां देवतानाञ्च धारयत्यवपुष्पुः ।

सर्वैर्दुषैः सुतो देव भैक्षधा वज्रधा च सः । प्रतथा सहस्रधा चैव तथा शतसहस्रधा ।

हे तनु तस्य देवस्य वेदज्ञा माह्वणा विदुः । घोरा चान्या श्रिवा चान्या ते तनु वज्रया पुनः ।

घोरा तु या तनुसस्य सोऽग्निर्भिक्षुः स भास्करः । सौम्य तु पुनरेवास्व्यं आपो ज्योतीपि चन्द्रमाः । ८१४

वेदाङ्गाः भोपनिषदः पुराणाधात्मनियथा । यद्वच परमं सुष्ठं सर्वै देवो महेश्वरः ।

इदृशस्य महादेवो भूयोऽय भगवानजः । नहि सर्वै मया शक्या वक्तुं भगवतो गुणाः ।

अपि वर्षसहस्रेण स्रतं पाण्डुनन्दन । सर्वैर्देवैर्होतान् वै सर्वपापसन्निभान् ।